

Олександр ТАРАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
КІНЦЯ XX — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ X XI СТ.:
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

ЧАСТИНА I

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ

Олександр ТАРАНЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

КІНЦЯ XX — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТ.:

СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

ЧАСТИНА I

КИЇВ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ
2024

УДК 811.161.2'06
ББК Ш141.14–0
DOI 10.33190/978-617-14-0237-9
DOI 10.33190/978-617-14-0238-6 (Кн. 1)

До друку рекомендували вчені ради

*Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 2 від 30 січня 2024 р.)
і Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (протокол № 2 від 26 січня 2024 р.)*

Рецензенти

- С. С. Єрмоленко** — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
- Л. І. Шевченко** — доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О. О. Тараненко

Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку: Монографія : у 2 частинах / О. О. Тараненко. — Частина I : Розділи I–VI.
Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2024. 888 с.

У монографії розглядаються явища і процеси, що стали активно виявлятися в українській літературній мові з кінця 80-х — початку 90-х рр. минулого століття, триваючи з різними модифікаціями дотепер, — як наслідок переходу країни до нового типу соціально-політичних та економічних відносин і здобуття (відновлення) державної незалежності України, проголошення української мови державною мовою країни та посилення уваги суспільства до своєї мови. В основі активної розбудови та істотної перебудови складу української мови цього періоду, значної аксіологічної переорієнтації систем її номінативних, стилістичних і прагматичних засобів лежать насамперед чотири фактори — це, по-перше, докорінні зміни в соціальній дійсності в країні та зміни в соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства; по-друге, демократизація мовної практики суспільства та лібералізація підходів у ставленні різних груп мовного соціуму до користування літературною мовою; по-третє, соціальна, економічна та культурно-мовна глобалізація в житті українського суспільства і, по-четверте, значне посилення тенденцій до істотного коригування нормативних засад літературної мови — у напрямі як поглиблення її національних принципів, так і дальшого розвитку в нових умовах функціонування як державної мови країни. Сучасні тенденції в розвитку української літературної мови демонструють як подібності, так і відмінності на загальному фоні слов'янських мов новітнього періоду.

Для мовознавців — науковців і викладачів, студентів-філологів, а також широкого кола всіх, хто цікавиться проблемами функціонування та розвитку української мови, як і інших слов'янських літературних мов.

ISBN 978-617-14-0237-9 (загальний)
ISBN 978-617-14-0238-6 (Кн. 1)

© Тараненко О. О., 2024
© Український мовно-інформаційний фонд,
оформлення, 2024

КОРОТКИЙ ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

Від автора	14
Вступ. Стан української літературної мови на початок 1990-х років і нові мовні явища й тенденції	15
Розділ I. Відбиття в українській мові новітнього періоду формування нової системи соціальних пріоритетів і цінностей / антицінностей.	43
Розділ II. Демократизація і лібералізація як характерні явища функціонування української літературної мови на сучасному етапі.	326
Розділ III. Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови	455
Розділ IV. Явище мовної глобалізації. Експансія впливів з боку англійської мови	507
Розділ V. Впливи на корпус сучасної української літературної мови з боку інших мовно-літературних практик (у межах української загальнонаціональної мови XX століття)	565
Розділ VI. Посилення тенденцій до коригування української літературної мови на засадах її національної самобутності та до її систематизації на засадах регулярності. Особливості сучасного мовного пуризму і його напрями.	676
Джерела матеріалу	870
Умовні скорочення	884

ЧАСТИНА II

Розділ VII. Питання про наявність та узаконення регіональних і національних варіантів української мови	14
Розділ VIII. Зміни на різних структурних рівнях української літературної мови	26
Розділ IX. Зміни у співвідношеннях між тенденціями до аналітизму / до синтетизму	386
Розділ X. Українська ономастика в системі нових національно-культурних, ідеологічних і державно-політичних координат	415
Розділ XI. Питання українського правопису	541
Розділ XII. Мовна політика України щодо забезпечення нормативних засад української літературної мови	606
Короткі підсумки	639
Джерела матеріалу	748
Умовні скорочення	762
Предметний покажчик	766
Словопоказчик	773
Summary	796

ЗМІСТ

Від автора	14
Вступ: Стан української літературної мови на початок 1990-х років і нові мовні явища й тенденції	15
1. Загальний стан української літературної мови на початок 1990-х років	16
2. Зміни в українській літературній мові на її новітньому етапі: комплекс загальних чинників, характер їхньої реалізації, тенденції розвитку	30
Література	38
Розділ I. Відбиття в українській мові новітнього періоду формування нової системи соціальних пріоритетів і цінностей / антицінностей	43
1. Масові зрушення в тематичних сферах номінації і переосмислення / переоцінення певних масивів суспільно-політичного лексикону (вступні зауваження)	43
2. Зрушення в галузевих і тематичних сферах номінації	44
2.1. Пасивізація певних сегментів лексико-фразеологічного фонду	45
2.2. Формування номінативного фонду на позначення реалій нової соціальної дійсності	46
2.2.1. Лексика на позначення сфери державного будівництва	48
2.2.2. Лексика на позначення нової соціальної стратифікації	49
2.2.2.1. Структурування населення за ознакою соціально-майнового розшарування та за протиставленням «влада — народ»	50
2.2.2.2. Структурування українського політикуму	57
2.2.2.2.1. «Демократи» — «партократи» (комуністи). «Демократи» — «регіонали»	63
2.2.2.2.2. Ліві — праві	65
2.2.2.2.3. Центристи — радикали	69
2.2.2.2.4. Ліберали	69
2.2.2.3. Структурування населення за конфесійною належністю	70
2.2.3. Лексика на позначення нових реалій фінансово-економічної та юридично-правової сфер	71
2.2.4. Лексика на позначення понять сфери новітніх технологій	78
2.2.5. Лексика на позначення нових реалій у сферах культури та масових розваг	82
2.2.6. Лексика на позначення понять сфери екології	83
2.2.7. Лексика на позначення понять релігійної сфери і народної обрядовості	85
2.2.8. Лексика на позначення різних напрямів «неофіційного» і «альтернативного» (знання, пізнання, практики)	88
2.2.9. Лексика на позначення понять зі сфер інтимного життя людини	90
2.2.10. Лексика на позначення реалій зі сфер на полюсі суспільних антицінностей	95
2.2.10.1. Лексика на позначення реалій зі сфери злочинності	95

2.2.10.2. Лексика на позначення реалій із життя наркоманів	100
2.2.10.3. Лексика на позначення реалій зі сфери проституції	101
2.3. Російсько-українська війна	102
I. Корпус української мови і аспекти його реалізації.	102
2.3.1. Номінація	102
2.3.1.1. Номінативний інвентар війни.	102
2.3.1.2. Декомунізація / дерадянізація та дерусифікація українського ономастикону і дедалі ширша його українізація.	111
2.3.1.3. Актуалізація мовних образів <i>України</i> і <i>Росії</i>	111
2.3.2. Посилення тенденцій у напрямі дальшої дерусифікації української літературної мови	111
2.3.3. Орфографія. Графіка	111
2.3.4. Стилістика дискурсів війни	113
2.3.5. Прагматика наративів періоду війни	113
II. Суспільний статус української мови.	113
3. Нове (критичне) осмислення та переоцінка суспільно-політичних реалій радянської доби й комуністичної ідеології	114
3.1. Активізація нової хвилі політико-ідеологічного пуризму / пасивізація певних сегментів лексико-фразеологічного фонду	115
3.2. Переосмислення / переоцінка певних одиниць та опозицій суспільно-політичного лексикону.	119
3.2.1. Переосмислення / переоцінка певних ключових поняттєвих комплексів радянської ідеології	119
3.2.2. Переосмислення / переоцінка окремих подій і періодів радянської історії.	128
3.2.3. Прагматико-стилістичні засоби вираження переоцінки радянського минулого	133
4. Актуалізація традиційних та «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів	137
4.1. Від «старого» до «нового»	137
4.2. Від застою до розвитку, реформ	139
4.3. Від тоталітаризму до демократії й пізніше — між демократією і загрозою авторитаризму.	142
4.3.1. Від монополізму до можливості вибору.	144
4.3.1.1. Від безальтернативності до альтернативності і плюралізму	144
4.3.1.2. Від державної до недержавних форм власності	146
4.3.2. Від державно-бюрократичного до соціального, «людського»	146
4.3.2.1. Розгортання сфери «громадянського»	147
4.3.2.2. Посилення уваги до сфери «соціального»	149
4.3.2.3. Активізація слів <i>люди</i> , <i>людський</i>	149
4.3.2.4. Дезактуалізація «шанобливого» ставлення до колективізму, колективного і нехвального — до індивідуалізму, індивідуального	150
4.3.2.5. Актуалізація поняття довіри	151
4.3.3. Від «соціально-класових» до «загальнолюдських» категорій.	151
4.3.4. Від офіційного до неофіційного	153
4.3.5. Від «закритості» до «відкритості».	154
4.3.6. Між правовим і неправовим	155
4.3.7. Від центру (Центру) до республік (в СРСР), до регіонів	156
4.4. Між бездуховністю і духовністю	161
4.5. Між загальним забрудненням і очищенням	163
4.6. Між єднанням і роз'єднанням, між «консенсусом» і конфліктом	167

4.6.1.	Конфлікти і «війни». Революції, «Майдани»	167
4.6.2.	Діалог і злагода	171
4.7.	Між «безладом» і «порядком» та «стабілізацією»	175
4.8.	Між «справжнім» і «несправжнім»	178
4.9.	Орієнтація на <i>успіх</i> ?	179
4.10.	«Мажорна» і «мінорна» прагматика / стилістика в сучасних дискурсах	183
4.11.	Деякі підсумкові зауваження	184
4.11.1.	Вияви «радянської ностальгії» та апелювання до неї	185
4.11.2.	Розрив між заявами та лозунгами і реальним станом речей у новій соціальній дійсності	187
5.	Національно-державні аспекти нової України	189
5.1.	Аспекти української державності	189
5.1.1.	Поняття <i>батьківщини</i> (вітчизни), <i>вітчизняного</i>	189
5.1.2.	Поняття <i>республіки</i> / <i>країни</i> , <i>держави</i> та її <i>столиці</i>	190
5.1.3.	Гніздо слів з твірною основою <i>держав-а</i>	191
5.1.4.	Активізація слів <i>незалежний</i> (<i>незалежність</i>) і <i>самостійний</i> (<i>самостійність</i>) щодо України	192
5.1.5.	Активізація слів <i>соборний</i> , <i>соборність</i>	193
5.1.6.	Україна — « <i>суб'єкт</i> » чи « <i>об'єкт</i> »?	194
5.2.	Аспекти української етнічності.	195
5.2.1.	Посилення уваги до понять <i>корінних народів</i> / <i>етносів</i> країни та її <i>титульної нації</i>	195
5.2.2.	Актуалізація поняття <i>діаспори</i>	196
5.2.3.	Активізація використання означення <i>національний</i> . <i>Український націоналізм</i>	196
5.2.4.	Активізація вживання слів <i>українці</i> (<i>українець</i> , <i>українка</i>), <i>український</i> , <i>Україна</i>	198
5.2.5.	Розширення функціонування слів тематичного ряду, пов'язаного з добою козаччини	206
5.2.6.	Посилення уваги суспільства до знакових сторінок в історії українського народу	209
5.2.7.	Від образу українського народу як народу-жертви до культивування його героїзму.	209
5.2.8.	Міфологізована ідеалізація українського народу в його праісторичному минулому.	216
5.2.9.	Відштовхування від ідеї «російського» як нібито вищого.	217
5.2.10.	Поява й популярність слів <i>менталітет</i> , <i>ментальність</i>	218
5.3.	Аспекти української як етнічності, так і державності	218
5.3.1.	Актуалізація поняття « <i>відродження</i> »	218
5.3.2.	Активізація словотвірного гнізда <i>розбудов-а</i>	219
5.3.3.	Активізація означення <i>національний</i> у значеннях «державний / вітчизняний» і «загальнодержавний; загальнонародний»	220
5.3.4.	Активізація вживання, розширення лексичної сполучуваності та семантичного обсягу слів <i>Україна</i> (у значенні держави), <i>український</i> , <i>українці</i> (<i>українець</i> , <i>українка</i>) — від суто національного (етнічного) і територіально-адміністративного до державного	223
5.3.5.	Мовний образ <i>Росії</i> (з погляду її ставлення до України та дій проти неї). Критика нової «слов'янської ідеї»	230
5.4.	Номінативно-аксіологічні опозиції в сфері позначень сторін у національно-політичних і національно-культурних та мовних відносинах	238
5.4.1.	У межах українського національно-державницького дискурсу	239

5.4.1.1.	<i>Патріот, державник та ін. — космополіт, «інтернаціоналіст» та ін.</i>	239
5.4.1.2.	<i>Українець (свідомий, щирий) та ін. — малорос, хохол та ін.</i>	241
5.4.1.3.	<i>Націонал-демократи — націонал-патріоти</i>	244
5.4.2.	<i>У межах дискурсів, опозиційних щодо українського національно-державницького руху</i>	248
5.4.3.	<i>«Ватники», «колоради» та ін. — «укропи», «кіборги» та ін.</i>	250
5.4.4.	<i>Україн(ськ)омовний — російськомовний</i>	252
5.4.5.	<i>«Східняки» — «західняки»</i>	253
5.4.6.	<i>Нація — народ</i>	254
5.5.	<i>Деякі паралелі в інших слов'янських мовах новітнього періоду</i>	254
6.	<i>Орієнтація на «європейські» і «світові» цінності</i>	260
6.1.	<i>«Європейський вибір» України</i>	260
6.1.1.	<i>Активізація в ужитку слів з морфемами європ-, євро- та гнізда європейський</i>	262
6.1.2.	<i>Курс на європейську інтеграцію</i>	264
6.1.3.	<i>Розширення в українському мовному просторі образно-аксіологічного функціонування елементів іншомовних ономастичних систем</i>	267
6.2.	<i>Рівняння на «світові стандарти та цінності» в загальному руслі культурно-мовної глобалізації</i>	268
6.2.1.	<i>«Успіх» і навколо нього</i>	268
6.2.2.	<i>Одиниці й системи виміру та оцінювання</i>	280
6.2.3.	<i>Мовна прагматика глобалізації</i>	282
6.2.3.1.	<i>Культивування «позитиву»</i>	282
6.2.3.2.	<i>Певне спрощення в стилістиці спілкування та в семантизації окремих слів</i>	284
6.2.3.3.	<i>Детабуїзація морально «заборонених» тем</i>	285
6.2.3.4.	<i>Певна вульгаризація, поширення агресивної стилістики спілкування</i>	285
6.2.3.5.	<i>Поширення стилістики політкоректності, нових форм мовної ввічливості</i>	286
6.2.3.5.1.	<i>Практика мовної політкоректності</i>	286
6.2.3.5.2.	<i>Поширення нових форм мовної ввічливості</i>	289
6.2.4.	<i>Вияви критичного ставлення до культурно-мовної глобалізації та «європейського вибору»</i>	290
7.	<i>«Лібералізація» критеріїв оцінювання</i>	294
8.	<i>Нові просторові орієнтири та часові координати реалій сучасної української дійсності в мовній свідомості суспільства</i>	298
8.1.	<i>Актуалізація певних просторових координат і орієнтирів за їхніми визначальними мовними віхами</i>	298
8.2.	<i>Періодизація новітньої історії країни за її визначальними мовними віхами</i>	300
9.	<i>Нові явища в моделях лексичної і фразеологічної номінації</i>	304
9.1.	<i>Актуалізовані моделі експресивно-стилістичного і прагматичного використання мовних засобів (метафора, метонімія, іронія, евфемізми, гра слів та ін.)</i>	304
9.2.	<i>Формування нових продуктивних моделей номінативних (лексичних і фразеологічних) словосполучень</i>	316
9.3.	<i>Формування нових лексико-семантичних опозицій як відбиття переструктурування певних аспектів соціальної дійсності</i>	319
	<i>Література</i>	320

Розділ II. Демократизація і лібералізація як характерні явища функціонування української літературної мови на сучасному етапі.	326
1. Демократизація мовної діяльності суспільства та мовних норм і лібералізація мовного узусу	326
1.1. Демократизація vs лібералізація в сучасній мовній практиці	326
1.2. Демократизація і лібералізація у сферах мововжитку та мовного регулювання	331
1.2.1. Експресивно-стилістичні та прагматичні настанови в загальному руслі явищ мовної демократизації / лібералізації	331
1.2.2. «Забруднення» літературної мови як зворотний бік мовної демократизації / лібералізації. Розмови про «псування», «занепад», «кризу» мови	331
1.2.2.1. «Плющизми», «янукізми» і под., а також «азірівка»	337
1.2.3. Демократизаційні і лібералізаційні процеси у сфері мовного регулювання	343
2. Розширення стильового діапазону публічних дискурсів і стилістичних меж інвентарю української літературної мови	347
2.1. Розширення функціонування в публічному мовному просторі стильових і жанрових різновидів української літературної мови	347
2.1.1. Розширення стильово-жанрового діапазону публічного спілкування	347
2.1.2. Зміни у співвідношеннях між настановами на стилістичну піднесеність / стилістичну нейтральність, на інформативність повідомлення / емоційність впливу	349
2.1.3. Зміщення стильових / стилістичних меж у загальній структурі публічних дискурсів	354
2.2. Посилення спонтанності та неофіційності спілкування в публічному мовному просторі. «Колоквіалізація» українського літературного слововжитку	355
2.2.1. Явища мовної гри в публічній мовній діяльності	357
2.2.2. Діалогізація мовлення. Інтерактивність спілкування	362
2.2.3. Посилення особистісного фактора в публічному мовному полі.	363
2.2.3.1. Увиразнення індивідуальності дискурсу як засіб повнішого самовираження особистості та інтимізації спілкування (у ЗМІ)	363
2.2.3.2. Увиразнення особистісного фактора в мовній діяльності провідних діячів українського політикуму	363
2.2.4. Спрощення стилістики публічного мовного спілкування	368
2.2.5. Питання про активізацію входження до складу української літературної мови діалектизмів / регіоналізмів	369
3. Експансія стилістично знижених і субстандартних мовних шарів у публічному мовному просторі та її функції	373
3.1. Стилістичне зниження мовлення як вияв прагнення до оновлення й поживалення мовної стилістики, як шлях експресивізації мовлення	374
3.1.1. Узуалізація стилістичного зниження мовлення	374
3.1.2. Іронічне висміювання і пародіювання («депатетизація»)	377
3.2. Настанови на антиестетизм і вульгаризацію мовлення	379
3.2.1. Хвиля мовного антиестетизму в художній творчості та публіцистиці.	379
3.2.2. Вульгаризація мовлення	382
3.2.2.1. Вульгаризація як засіб вираження авторської розкутості та прагнення до епатажу	383
3.2.2.2. Вульгаризація як вияв мовної агресії і соціального протесту	391

3.3. Використання стилістично зниженої лексики, одиниць субстандартних шарів мови, територіальних діалектів, українсько-російського «суржику» як джерело мовного реалізму	396
3.4. Використання елементів просторіччя, українсько-російського «суржику», жаргонізмів і вульгаризмів, а також діалектизмів / регіоналізмів як засіб гумору. . .	403
3.5. Власне номінативна функція — позначення реалій життя відповідних прошарків суспільства	416
3.6. Жаргонізація масового мововжитку	424
3.6.1. Жаргонізація мови як відбиття криміналізації суспільної атмосфери в країні	424
3.6.2. Активізація в масовому вжитку жаргонізованої розмовної мови.	431
3.6.3. Поширення явищ жаргонного походження на інших мовних рівнях.	436
3.6.3.1. Поширення словотвірних моделей жаргонного і просторічного походження, а також розмовно-експресивного забарвлення.	436
3.6.3.2. Поширення деяких моделей приємниково-іменникових конструкцій.	440
4. До питання щодо оцінок активізації в сучасному мовному житті стилістичного використання елементів субстандартних мовних шарів.	440
Література	448

Розділ III. Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови	455
1. Новий етап у контактах української і російської мов	455
2. Запозичання елементів російської мови і протидія цим процесам.	457
2.1. Дальше поширення елементів російської мови в структурі української літературної мови (прямі наслідки впливів російської мови)	458
2.1.1. Запозичення з основною власне номінативною функцією	459
2.1.2. Запозичення з номінативно-експресивними функціями	463
2.1.3. Активізація вживання образних зворотів і цитат походженням з російської мови	465
2.1.4. Механічне наслідування зразків російської мови як чинник різноманітних інтерференційних неправильностей і курйозів	468
2.2. Активізація тенденцій до віддалення структурного складу української літературної мови від російської мови	470
2.2.1. Сам факт уже окремого існування держав Україна і Росія як найважливіший загальнополітичний чинник цих тенденцій	470
2.2.2. Поступовий відхід від російсько-орієнтованої мовної «системи координат».	472
2.2.3. Ослаблення зорієнтованості в питаннях нормативності української літературної мови на авторитет російської літературної мови	474
2.2.4. Розширення практики відтворювання українських власних назв латинською графікою без посередництва російської мови.	475
2.2.5. Прагнення до усунення зворотів з явною російською культурно-мовною основою	476
2.3. Невиправдане калькування і гіперкоректне відштовхування як інші (приховані) наслідки масованого впливу російської мови	476
3. Російськомовні вкраплення в структурі українського мовлення	478
3.1. Власне національно-мовні аспекти російськомовних вкраплень	479
3.1.1. Вкраплення з основною номінативною функцією.	479
3.1.2. Вкраплення з функцією мовного реалізму.	479
3.1.3. Вкраплення, що свідчать про невміння або небажання мовця перемикає мовний код.	480

3.1.4. Вкраплення з основними експресивно-образними та прагматичними функціями.	481
3.1.5. «Русифікація» як один із шляхів українізації?.....	483
3.2. Національно-соціальні аспекти російськомовних вкраплень	483
3.2.1. Експресивно нейтральні вкраплення з основними номінативною та комунікативною функціями.	483
3.2.2. Вкраплення для піднесення авторитету мовця і значущості сказаного	485
3.2.3. Вкраплення з метою увиразнення факту функціонування саме російської мови як домінантної мови діяльності органів державної влади ...	485
3.2.4. Несхвальні та іронічні / саркастичні вкраплення з метою підкреслення органічної суміжності між використанням російської мови (як формою) і поняттями радянського та комуністичного (як змістом).	485
3.2.5. Саркастичні вкраплення, спрямовані на викриття певних аспектів зовнішньополітичного курсу Російської Федерації як імперських	488
3.3. Семантико-прагматичне зіставлення / протиставлення в межах контексту одиниць української і російської мов	490
4. Політико-ідеологічні нашарування у сприйнятті / оцінюванні російської мови (як такої, в цілому) в сучасній Україні	491
5. Деякі підсумкові зауваження	503
Література	504

Розділ IV. Явище мовної глобалізації. Експансія впливів з боку англійської мови

1. Загальні умови і чинники нинішньої іншомовної експансії	508
1.1. Власне номінативний фактор	509
1.2. Стилiстико-прагматичні і комунікативно-функціональні мотиви	510
2. Явище масових запозичень на лексико-фразеологічному рівні.	513
2.1. Лексичні запозичення і семантичні (у тому числі фразеологічні) кальки ...	513
2.2. Тематичні сфери запозичень	521
2.2.1. Лексика загальносоціальної та фінансово-економічної сфер	521
2.2.2. Інформатика, інформаційні технології. Комп'ютерна галузь	526
2.2.3. Сфери культури, мистецтва. Сфера видовищ, розваг.	527
2.2.4. Торгівля	528
2.2.5. Сфера харчування	529
2.2.6. Сфери спорту, активних фізичних ігор, бойових мистецтв і т. ін.	531
2.2.7. Сфера ігор (настільних, розважальних, інтелектуальних і т. ін.)	532
2.2.8. Сфера моди. Стил. Одяг, взуття	532
2.2.9. Косметика, парфумерія. Засоби особистої гігієни. Охорона здоров'я ..	533
2.2.10. Будівництво. Житло.	534
2.2.11. Транспорт. Прилади, пристрої, знаряддя тощо.	534
2.2.12. Назви порід собак і котів, сортів культурних рослин.	535
2.2.13. Назви штучних істот (власні й загальні)	535
2.3. Деякі особливості семантико-стилiстичного функціонування новітніх запозичень	536
2.4. Ономастика	542
2.5. Переорієнтація в системах номінації в руслі загальних тенденцій мовної глобалізації	542
3. Словотворення	544
3.1. Суфіксація (з участю суфіксів і суфіксoidів)	545
3.2. Префіксація (з участю префіксів і префіксoidів)	548
3.3. Словоскладання (поширення аналітизму у творенні складних слів)	549

3.4. Міжчастиномовна конверсія	549
4. Морфеміка	549
5. Морфологія	551
6. Синтаксис	552
7. Фонетика	553
8. Орфографія. Пунктуація	554
9. Графіка (розширення в мовному просторі України використання латинської графіки)	555
10. Вияви критичного ставлення до новітньої експансії іншомовних запозичень . . .	561
Література	562

Розділ V. Впливи на корпус сучасної української літературної мови з боку інших мовно-літературних практик (у межах української загальнонаціональної мови XX століття)

1. Позиціонування регіону Галичини на загальному тлі сучасної України. Регіолект Галичини в загальному контексті сучасної мовної ситуації в Україні та української літературної мови	565
1.1. Позиціонування регіону Галичини на загальному тлі сучасної України	566
1.2. Регіолект Галичини в загальному контексті сучасної мовної ситуації в Україні та української літературної мови	574
2. Загальнокультурна специфіка регіолекту Галичини	580
2.1. Ономастика	580
2.2. Традиції дорадянського пуризму	582
2.3. Мовний етикет	582
2.4. Церква. Народні свята	583
2.5. Політика. Військо. Спорт	585
2.6. Страви. Напої	586
2.7. Культура кави. Кнайпи	586
2.8. Актуалізація теми батярства	587
2.9. Культивування регіолекту в текстових масивах	588
3. Регіональні особливості усного мовлення інтелігенції, публічних сфер міського життя, мови місцевих ЗМІ та ін. (на різних мовних рівнях)	590
3.1. Лексика	592
3.2. Фонетика. Морфонологія	605
3.3. Морфологія	607
3.4. Синтаксис	611
3.5. Словотворення	613
4. Мова української західної діаспори і сучасна мовна практика в Україні	619
4.1. Діаспора і «м(М)атерик»	619
4.2. Українська діаспора і статус української мови в Україні	622
4.3. Українська діаспора і корпус української літературної мови	624
4.4. Роль мовної ідеології і мовної практики етнічних діаспор у сучасному слов'янському світі	632
5. Активізація впливів зазначених ідіомів на українську літературну мову новітньої доби	635
5.1. Загальні чинники та конкретніші мовні причини такої активізації	635
5.2. Функції розширеного використання елементів зазначених ідіомів у текстах української літературної мови	641
5.2.1. Як засіб мовного реалізму	641
5.2.2. Як шлях до оновлення мовностилістичного образу української літературної мови та її нормотворчого коригування	641

5.3. Поширення елементів зазначених ідіомів на різних структурних рівнях української літературної мови	642
5.3.1. Словотворення	643
5.3.2. Лексика	646
5.4. Ономастика	663
5.5. Ставлення різних кіл українського суспільства до активізації впливів зазначених ідіомів на українську літературну мову і політичне використання цього факту . . .	664
5.6. Деякі підсумкові зауваження	670
Література	672

Розділ VI. Посилення тенденцій до коригування української літературної мови на засадах її національної самобутності та до її систематизації на засадах регулярності. Особливості сучасного мовного пуризму і його напрями.	676
1. Активізація суспільної уваги до проблем сутності «справжньої» української літературної мови. Лінії мовного пуризму.	676
1.1. Перегляд нормативних засад української літературної мови в напрямі посилення її національної самобутності	676
1.2. Напрями розгортання тенденцій пуристичного характеру в коригуванні засад української літературної мови	677
1.3. Український пуризм новітнього періоду на сучасному загальнослов'янському тлі.	689
2. Активізація тенденцій до обмеження наявності іншомовних елементів у структурі української літературної мови.	694
3. Тенденції до пошуків стилістично-нормотворчих домінант української літературної мови та її самобутності	710
3.1. Тенденції до дальшої націоналізації («українізації») української літературної мови	712
3.2. Розширення використання окремих елементів і стилістики в цілому народнорозмовної мови	724
3.3. Посилення елементів етнографізації української літературної мови і дискусії навколо цього. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови	731
3.4. Повернення до активного мовного життя одиниць і явищ, що протягом попереднього періоду стали вже трактуватися як застарілі	743
3.5. Активізація «елітарного» пуризму	752
4. Активізація змін у межах явища мовної варіантності	767
4.1. Розширення явища мовної варіантності.	767
4.2. Обмеження / усунення попередньої варіантності	780
4.3. Явище мовленнєвої «диглосії» в підходах до використання мовних варіантів.	781
4.4. Ширші наслідки впливів «вибуху варіантності» на загальний стан української літературної мови. Проблема «перехідного періоду» в співіснуванні варіантів . . .	782
5. Сфери та умови поширення нових стилістично-нормотворчих домінант у функціонуванні й розвитку української літературної мови.	788
5.1. Поширення нових стилістично-нормотворчих домінант у мовній діяльності різних соціальних і вікових верств суспільства.	791
5.2. Основні функціонально-мовні сфери реалізації нових стилістично-нормотворчих домінант	792
5.3. «Легкість» у підходах до коригування мовних явищ, з одного боку, і «страх перед мовою», з другого боку, як характерні явища сучасної мовної поведінки . . .	811
6. Активізація дискусій на теми «справжньої» української літературної мови та їх ідеологізація. Вибір орієнтирів для української літературної мови	817

6.1. Вихідні позиції прихильників істотного реформування української літературної мови в напрямі її дальшої націоналізації.	825
6.2. Позиції несприйняття і критика явища масових змін у структурі та стилістиці сучасної української літературної мови	827
6.2.1. Позиція пасивного неприйняття	827
6.2.2. Позиції активнішого або й достатньо активного неприйняття	827
6.3. Вибір орієнтирів для реформування української літературної мови.	840
7. Українсько-білоруські паралелі новітнього періоду в розвитку літературних мов	849
Література	857
Джерела матеріалу	870
Умовні скорочення	884

ВІД АВТОРА

Пропонована увазі шановних читачів монографія первісно планувалася як третя частина ширшої за задумом праці — «Українська мова кінця XX — початку XXI століть: сучасний стан, старі проблеми і нові перспективи» (з наявністю в ній першої частини «Аспекти мовної ситуації і напрями мовної політики в сучасній Україні» і другої частини «Етномовні оцінні комплекси і стереотипи масової свідомості сучасного українського суспільства»), у рамках якої в різних виданнях протягом останніх 30 років було опубліковано цикл статей і розділів у колективних монографіях. Але у зв'язку з невинним розростанням матеріалу — як через динаміку змін у самій безперервно оновлюваній мовній дійсності, так і внаслідок розширення діапазону аналізу — довелося обмежитися описом сучасного стану української літературної мови та характеристикою тенденцій його розвитку, дещо розширивши це за рахунок включення певних матеріалів планованих першої та другої частин.

Повніше, більш аналітичне бачення описуваного періоду в історії УЛМ викристалізується, звичайно, дещо пізніше, з певної часової відстані. У монографії ж подано лише спостереження сучасника, мовний портрет цього періоду в історії УЛМ у формі мовних хронік.

Межа, злам XX–XXI століть — це водночас і настання чергового й значною мірою переломного періоду в історії УЛМ, що зумовлено загальною демократизацією суспільного, в тому числі й мовного, життя, здобуттям (відновленням) Україною власної державності та проголошенням української мови державною мовою країни.

Автор намагався не надто демонструвати свою оцінку мовних фактів і мовних проблем, прагнучи бути максимально об'єктивним, хоча, звичайно, авторська позиція в їх розгляді так чи інакше не може не простежуватися (у самому доборі мовних явищ для опису, у композиції викладу тощо, не кажучи вже про висновки й конкретні рекомендації).

У зв'язку з досить великим обсягом монографії її довелося умовно поділити на дві окремі частини.

Списки цитованої літератури подано окремо до кожного з розділів (праці немовознавчого характеру й узагалі ті, що безпосередньо не стосуються тематики монографії, подаються в самому тексті — у круглих дужках). Ідентичні списки джерел мовного матеріалу та різного роду довідкової літератури, а також інші списки скорочень для зручності користування подано двічі — в кінці кожної з двох частин монографії.

Зауваження щодо правопису мовних одиниць ілюстративного матеріалу: у мовних ілюстраціях зберігаються оригінальні (авторські) особливості написання або вимови.

Дата останньої фіксації мовних фактів — січень 2024 року.

ВСТУП:

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ПОЧАТОК 1990-х РОКІВ І НОВІ МОВНІ ЯВИЩА Й ТЕНДЕНЦІЇ

З кінця 1980-х років українська літературна мова вступила в новий період свого розвитку — як один з наслідків політичної демократизації суспільства та соціального й національного піднесення суспільних настроїв у країні (тоді ще СРСР), що особливо активізувалося від початку 1990-х років — унаслідок здобуття (відновлення) Україною державної незалежності (основні масиви мовних новацій припадають, зрозуміло, вже на час української державності). В основі нових / актуалізованих процесів і явищ в УЛМ новітнього періоду лежать, з одного боку, комплекс досить радикальних змін «матеріального» характеру в соціально-політичному та економічному житті суспільства, а з другого, — демократизація суспільного життя й у тому числі мовної діяльності суспільства, яка стала розширювати межі для реалізації його мовних потреб. Особливості досліджуваного періоду в розвитку УЛМ виразно виявляються як у кількісному, так і в якісному аспектах — у різкій динамізації її розвитку та значному розширенні діапазону її функціонування в соціальному просторі, у зростанні повноти її ресурсів та функціонально-стильової структури в цілому, у значному посиленні тенденцій до істотного коригування її нормативних засад. Водночас неважко помітити, що в цілому сучасний стан УЛМ є дуже неоднозначним і нерідко досить суперечливим, його динаміка не завжди й не однаковою мірою в різних сферах життя та в різних регіонах країни була поступальною, а його сприйняття в різних колах українського суспільства може бути досить відмінним. Стан української національної мови в цілому визначається в межах цього періоду як загальними особливостями мовної ситуації в країні (більшою мірою), так і тенденціями розвитку її літературної мови. У комплексі цих чинників співіснують ті, що дісталися від минулого, з новими.

Основні джерела мовного матеріалу для дослідження стану й тенденцій розвитку УЛМ новітнього періоду в цій праці: а) масиви текстів різних стилів і жанрів зі сфер функціонування УЛМ, які найчутливіше, найоперативніше реагують на зміни в житті та в мовній свідомості суспільства, — з мовної практики ЗМІ (друкованих і ефірних), інтернету, лінгвістичних корпусів української мови, усної розмовної мови, усної публічної мови (в основному через ефірні ЗМІ), мови реклами; це також сфера термінології, меншою мірою — мова художньої літератури; у межах власних назв це насамперед ойконімія та урбанонімія, прагмонімія, антропонімія; б) мовні довідники цього часу з їхнім новим матеріалом та загальними настановами й конкретними нормативними рекомендаціями — правописи, словники, граматики, посібники з культури мови тощо (їхня кількість та різнопрофільність у межах обстежуваного періоду помітно зросло порівняно з попереднім, радянським, періодом, однак їхні рекомендації щодо «правильності» тих чи інших аспектів УЛМ нерідко розходяться між собою); в) досить численні тепер і різноманітні метамовні коментарі сучасників та їхні оцінки щодо різних актуальних питань УЛМ у неспеціальній літературі, у тому числі (і переважно) з боку немовознавців, — у ЗМІ для широкої аудиторії, у соціальних мережах та в коментарях користувачів до тих чи інших матеріалів інтернету, у коментарях до публікацій в електронних ЗМІ (наприклад, в інтернет-ресурсі «Українська правда»), в усних виступах тощо (обмін думками при цьому нерідко переростав у досить масові дискусії з приводу

різних питань української мови; у межах цього періоду активізувалася також «народна лінгвістика» [див. також щодо цього на матеріалі інших мов, наприклад: Мячкоўская 2012; Гулида 2013]).

1. Загальний стан української літературної мови на початок 1990-х років можна характеризувати за сукупністю таких власне мовних (структурних і функціонально-стилістичних) і соціолінгвістичних параметрів, що свідчать як про очевидні позитивні зміни в розвитку її корпусу й діапазону функціонування та в піднесенні соціального авторитету протягом періоду починаючи від 1917–1918 років, коли у зв'язку з утворенням різних форм української державності вона тією чи іншою мірою могла набувати певного офіційного статусу, так і про безперечні негативні явища в розвитку її структури і про суперечливий стан її соціального статусу [див. також достатньо об'єктивний огляд стану УЛМ у радянський період, зокрема: Франко 1991].

1.1. За станом свого корпусу це була вже в цілому сформована й унормована літературна мова — з виробленням необхідного інвентарю мовних одиниць та засобів їхньої граматичної й стилістичної організації, з орфоепічною та правописною нормалізацією, що було вже достатньо стабілізовано й зафіксовано в правописах, нормативних словниках і граматиках, численних підручниках і посібниках, широко представлено в літературі різних стилів та жанрів і т. ін. Такий стан УЛМ загалом дозволяв їй обслуговувати життя й діяльність українського суспільства (у тих, звичайно, нешироких межах, які відводив їй радянський політичний режим), а від початку 90-х років давав цілковиті підстави для того, щоб почати виконувати вже й функції державної мови країни.

Але водночас не можна не констатувати явної незавершеності на цей час остаточного утвердження УЛМ як у житті країни, так і в мовній свідомості українського соціуму, що зумовлювалося в умовах тривалої бездержавності української нації відведенням українській мові державою явно другорядних ролей у суспільстві (у конкуренції з явним домінуванням російської мови і в загальному руслі офіційної лицемірної «інтернаціоналізації» радянського суспільства: див. р. I п. 5.4.1.1)¹. Це мало своїм наслідком, з одного боку, недостатню соціальну базу функціонування УЛМ — як за загальною кількістю та суспільними верствами її носіїв і колами ситуативних користувачів (це був порівняно обмежений контингент), так і за сферами використання (через конкуренцію з боку російської, а давніше в західних регіонах також кількох інших мов), а з другого, — певну її неусталеність і навіть недостатню унормованість або й недостатню сформованість у цілому тих чи інших фрагментів її структури, що особливо привертало до себе увагу, зокрема, у порівнянні з найбільш, безперечно, кодифікованою в межах

¹ Постійне користування УЛМ було в підрадянській Україні однією з негласних ознак «українського буржуазного націоналізму» (носії «народної» української мови таких підозр, звичайно, до себе не викликали). Ось, наприклад, реакції з цього приводу звичайних киян (з кінця 50-х рр.): «— Он как был украинским националистом, так и остался им: даже со своим сыном-ребенком говорит по-украински!», «— <...> Такая щирая, такая националистка, что даже и дома с матерью говорит только по-украински!» (див.: Борис Антоненко-Давидович. Певні ознаки українського буржуазного націоналізму [мемуарні замітки]. — Дивослово, 2014, № 5, с. 61–62); «— Нагадаю, що в радянські часи принципове вживання української літературної мови було чи не першою ознакою політичної неблагонадійності. Щоденне спілкування українською поза сім'єю в російськомовному середовищі могла дозволити собі лише людина з сильним характером. Відстоювати свою україномовність було психологічно важко» ([Із інтерв'ю з доктором психологічних наук В. Васютинським]. — УМ, 27.05.2014, с. 11). Винятки щодо можливостей більш-менш постійного користування УЛМ негласно допускалися за деякими параметрами: по-перше, за соціальними — для письменників, журналістів, викладачів української мови та літератури, тобто тих категорій мовців, що за родом своїх занять мали справу з українським словом, по-друге, за регіональним — звичайно для вихідців з Галичини, часто з перепитуванням: «Ви, мабуть, зі Львова?»).

слов'янського світу й централізованую (у межах держави) російською мовою², яка домінувала в країні й, природно, не могла не бути для широких мас мовців фоном для зіставного оцінювання цих мов. Недостатня сформованість різних аспектів корпусу УЛМ цього періоду зумовлювалася відсутністю належних соціальних обставин для її повнокровного функціонування та розвитку в умовах сучасного цивілізованого суспільства, а її недостатня усталеність — як цим же фактором, так і наявністю в різних верствах суспільства різних поглядів на ті чи інші аспекти її нормативності (це в основному «змагання» — але, звичайно, не стільки в самій мовній практиці, скільки в мовній свідомості різних кіл її носіїв — наявного на цей час і офіційно санкціонованого літературномовного узусу, з одного боку, і традицій мовної практики 20-х — початку 30-х років минулого століття та західноукраїнського варіанта УЛМ, з другого боку).

З-поміж таких обов'язкових характеристик сучасних слов'янських літературних (стандартних) мов, як а) наддіалектний характер, б) належна опрацьованість і унормованість, в) поліфункціональність (полівалентність, універсальність), тобто спроможність обслуговувати різні / усі сфери суспільного життя, і розвинена стильова диференційованість, і таких менш визначальних ознак, як г) обов'язковість використання для всіх членів мовного соціуму і більша чи менша соціальна престижність, ґ) стабільність і відносна безперервність традицій, д) наявність не тільки усної, а й писемної форм реалізації [див., зокрема: Едличка 1988: 54; Филин 1981: 175–176; Български език 1997: 163–164], УЛМ станом на початок 90-х років ще не зовсім вийшла в більшості з них на рівень успішніших у цьому плані слов'янських мов. Серед таких основних форм (різновидів) існування національних мов, як літературна (стандартна) мова, територіальні діалекти, регіолекти, міське койне (просторіччя і под.), соціолекти³, жаргони (сленги, аргі), мова фольклору, сучасна мова українського народу в її поза-

² Відзначаючи загальний факт високої кодифікованості сучасної російської літературної мови з достатньо широким її функціонуванням у різних соціальних верствах населення на всій території РФ, слід мати на увазі насамперед усну форму її реалізації; що ж до писемної форми, то, як показує, наприклад, практика неофіційного спілкування користувачів інтернету, тут досить багато свідчень безграмотності.

³ Соціолект — це загальна назва ідіомів певної національної мови, що використовуються в спілкуванні тих чи інших соціальних груп — суспільних прошарків населення, об'єднаних за соціальним станом, родом занять, певним комплексом світоглядних позицій, за уподобаннями для спільного проведення дозвілля, за віком (насамперед дітей, підлітків, молоді), статтю (гендеролекти чоловіків і жінок), — та різноманітних мікрогруп і мають різний обсяг функціонування й різний інвентар специфічних засобів — від незначних особливостей у мовленні певних сімей («сімейні мови»), пар закоханих, у тому чи іншому дружньому колі (це звичайно лише особливі ключові слова, інша частотність уживання різних слів, особлива стилістична манера спілкування) до таких структурно-функціональних різновидів мови з достатньо широким власним арсеналом мовних засобів, як просторіччя (див. про це поняття в контексті української мовної ситуації нижче), жаргон, сленг, аргі. Цей термін став використовуватися в лінгвістиці та соціології протягом кількох останніх десятиліть і часто ототожнюється з терміном «соціальний діалект» (див., наприклад: ЕУМ 2007, с. 151, 654). Однак практика його уживання свідчить про те, що він, на відміну від терміна «соціальний діалект», по-перше, охоплює значно ширше коло понять, причому в межах спілкування носіїв не тільки позастандартних різновидів національної мови, а й літературної мови (пор., наприклад: сімейний соціолект, соціолект інтелігенції, бюрократичний соціолект, соціолект певної політичної партії та політичного режиму: див., зокрема, в р. І п. 3.2.3 про «новомову»), соціолект певної конфесії — наприклад, російських старообрядців, соціолект шоу-бізнесу), а по-друге, не має в собі конотації певної соціальної «нижчості» (порівняно з літературною мовою), зниженої розмовної мови як засобу спілкування тільки соціально не основних або й просто маргінальних прошарків суспільства.

Якщо вже продовжувати використовувати термін «соціальний діалект», то тільки як один з видівих щодо соціолекту і, за традицією, родовий щодо таких ідіомів, як аргі, жаргон, сленг, таємні мови, «тарабарська мова» і т. ін. Уже, наприклад, дитяча мова (особливості мовлення дітей раннього віку та лексичні одиниці, у тому числі численні зменшувально-пестливі утворення, що їх уживають як дорослі в спілкуванні з малими дітьми, так і самі діти), професійні мови, військова субмова, субмова спорту тощо некладаються в традиційне розуміння соціального діалекту.

стандартних різновидах була й значною мірою лишається дотепер явно недостатньо представлена на переважній території її функціонування в міському побутовому спілкуванні та в переважно міських соціальних середовищах.

В умовах істотного обмеження протягом століть соціального функціонування української мови під потужними впливами з боку сусідніх мов кола української національної орієнтації змушені були вбачати її цінність для українського народу вже, можливо, не так у її комунікативній функції — в реальному обслуговуванні конкретних потреб суспільства, в широті й повноті її соціального використання, як насамперед у функції символічній, тобто (національно-)ідентифікаційній і (національно-) репрезентативній, або (національно-)маніфестаційній, етнозахисній, етноконсолідаційній, об'єднавчій і т. ін., — як одного з необхідних атрибутів нації, причому в очах багатьох — як її основного атрибута [див. щодо усвідомлення важливості цієї функції для мов різних слов'янських народів, наприклад: Lubaś 2009: 107–113; Lubaś 2016; Ružička 1967: 35; Данеш, Чмейркова 1994: 31; Bugarski 2001: 73; Ажнюк 2004; Вачкова 2008: 42–43; Васильєва 2016: 15]⁴. Серед слов'янських літературних мов, проголошених державними або офіційними, станом і натеper «символічне використання білоруської мови переважає над її уживанням як засобу спілкування» [Мячкоўская 2008: 83–95; пор. так само, наприклад: Коряков 2002: 121; Лукашанец 2009: 69], причому значно переважає.

Важливість національно-символічної функції української мови в очах не тільки етнічних українців, а й узагалі її носіїв усвідомлюється, з одного боку, для підтвердження як самого факту достатнього поширення цього ідіому як відповідної національної мови, так і своєї належності до нього (так, зокрема, кількість тих, хто вказує під час переписів населення та інших соціологічних опитувань на українську як на свою рідну мову, як відомо, перевищує кількість тих, хто нею постійно користується), з другого ж боку, для підтвердження її самотності на тлі інших мов, насамперед сусідніх і структурно близьких (це стосується насамперед уже культивованої, літературної мови).

Мови націй бездержавних або з молодою державністю, які перебувають під потужними впливами з боку інших мов і прагнуть вивільнитися з-під них, мають ставати переконливим свідченням — в очах не тільки інших, але й власного народу — своєї самотності, у процесі свого розвитку вони є об'єктом постійного піклування з боку суспільства про те, щоб ця самотність не втратити й далі розвивати. Мова таких націй в очах їхніх духовних еліт є найвищою національною святиною й не тільки основним, а й ніби останнім виявом їхнього історичного існування. В історії слов'янських народів протягом періоду XIX — початку XXI ст. такими мовами були в різні часи, а частина з них лишається й досі, майже всі літературні мови, крім російської й меншою мірою польської, хоча одні з них (більшість) формувалися на живій народнорозмовній основі, а деякі інші — шляхом відродження старих літературно-книжних мов. Перед загрозою для самотності мови певна частина культурних еліт таких націй погоджується навіть на те, щоб штучно обмежувати розвиток літературної мови, зводячи її тільки до початкового, справді

Функції соціолекту: 1) соціальна або інтимна (наприклад, у межах родини) самоідентифікація мовців, соціальна або інтимна солідарність — вироблення відчуття належності до «своїх» і тим самим відмежування від «інших»; 2) корпоративно-фахова потреба в номінуванні понять, для яких у загальнонародній мові немає назв (наприклад, «риба» у спілкуванні гравців у доміно); переконаність у тому, що саме прийняті в даному середовищі мовні особливості найкраще відповідають певним його потребам, і навіть більше — в тому, що вони якраз і є «правильними» (наприклад, наголошування *алопеція епілесія, логопедія, флюорографія, фобія* і под. у медиків; вимова «лекція», «проблема» і под. у мовленні представників старої інтелігенції); 3) експресивно-ігрова функція; 4) потреба в таємності спілкування (насамперед в аргі).

⁴ Пор. також, наприклад, в історії польської мови в XIX — на початку XX ст.: ідея «мовного патріотизму» (як протидія процесам германізації та русифікації) з формулою «polszczyzna-ojczyzna» і явищем «сакралізації національної мови» [Bartmiński 2007: 16–17].

«народного», періоду (так, за умовою, поставленою спочатку «Старою громадою» перед Борисом Грінченком як редактором-упорядником майбутнього словника української мови: див. Грінч., він мав обмежувати добір матеріалів до нього періодом лише до 1870 року). Звідси — значно більша роль пуризму в мовному житті таких народів (див. р. VI).

При такому баченні сутності різних аспектів структури і стилістики власної мови різними колами суспільства неминуче мають увиразнюватися суперечності (загалом завжди наявні у функціонуванні та розвитку національних мов) між домінантами власне (традиційно) «національного» і нового «соціального» в мові, тобто між тим, що вже є в певній мові і з чим погоджуються широкі суспільні кола, і тим, що має бути (й постійно має оновлюватися) для повнокровного мовного забезпечення номінативних і комунікативних потреб суспільства [див. також у цьому плані: Тараненко 2012]⁵. Як підкреслював Ф. Данеш, у баченні мовним соціумом своєї мови є раціональне ставлення до неї, що передбачає користування нею як засобом спілкування, оцінювання її виражальних засобів за критеріями прийнятності та адекватності виконуваним функціям, дотримання колективних мовних норм, і ірраціональне ставлення — захоплення нею як чудом, унікальним символом національної ідентичності, яке формує традиціоналістський підхід до мови з його ізоляціонізмом, пуризмом і т. ін. [Daneš 1999: 254].

З дедалі посилюваним усвідомлюванням того, що українська літературна мова має обслуговувати різні сфери суспільного життя й різні верстви суспільства, забезпечуючи їхнє нормальне спілкування і прагнення принаймні не відставати від потреб і запитів цивілізованого суспільства, і з орієнтуванням на культурно-мовний розвиток сусідніх розвинених європейських народів у вітчизняній культурі, як відомо, в опозиції до «(народницько-)етнографічної» орієнтації, оповитої ореолом романтизму, спрямованої на збереження національної мови як основної і неповторної матеріальної скарбниці «духу» народу, що її потрібно тримати недоторканою, в народній чистоті, з кінця XIX ст. — у добу позитивізму — стала розвиватися інша орієнтація — функціонально-прагматична, пор. відоме гасло М. Драгоманова: «Мова не святощ, не пан людини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту якнайлегшим способом» [М. П. Драгоманов. Чудернацькі думки про українську національну справу. — У його кн.: Літературно-публіцистичні праці. Т. 2. Київ, с. 366; див. також: Шевельов 1987: 39–40], а в її межах — і «європейська» орієнтація (див. про конкуренцію цих тенденцій в історії УЛМ, а в межах описуваного в монографії періоду — і чергове її загострення: р. VI п. 3.3). Ідеалом у цій сфері мовної ідеології має бути, звичайно, прагнення до розумної збалансованості між тими двома соціолінгвістичними парадигмами української мови в підходах української культурної еліти, що їх умовно називають «романтичною», або «народницькою» (з її пильною увагою до збереження національного «духу» української мови — як «скарбниці / криниці народної душі»), і «позитивістською», або «прагматично-функціональною» (з її спрямованістю на забезпечення можливостей для української мови цілком адекватно функціонувати у всіх сферах суспільної діяльності й задовольняти мовні потреби всіх верств українськомовного населення)⁶.

⁵ Пор. також, наприклад: «Романтично-ідилічні висловлювання про красу й неповторність своєї рідної мови (хоч для кожного народу вона таки є найкращою, неповторною, самобутньою) вступають у суперечність із суспільною, соціальною суттю мови», «За універсальними метафорами (“мова — життя духовного основа”, “мова — скарбниця національного духу”), які з поетичних і публіцистичних мають тенденцію перейти до наукових понять і тверджень, варто точніше й науково обґрунтовано викладати зміст поняття мови як суспільного явища» [Єрмоленко 2007: 102, 104].

⁶ Пор., наприклад: «Якщо українська мова хоче позмагатися з російською за функціональну сферу, то їй слід позбутися багатьох ознак провінційного етнографізму, завоювати престижні сфери й молодь. Вона має вийти зі стадії *скарбу* і стати явищем буденним — не празниково-фольклорним, а живою і всеохопною стихією» [Ажнюк 1999: 38].

В умовах нинішньої мовної ситуації та мовної політики в країні українська мова має, з одного боку, й далі розвивати свою етноконсолідаційну функцію, але вже не тільки й не стільки як суто «символічну», а як засіб спілкування якомога більшої частини етнічних українців, а з другого, — зміцнювати вже й політичну, тобто державотворчу, функцію [пор. у цьому зв'язку: Lubaś 2009: 107] — як засіб консолідації українців як політичної нації. Цей процес уже відбувається — насамперед в офіційних суспільних сферах, де українська мова функціонує як [єдина] державна, але також і на «самодіяльному» рівні мовного життя суспільства: наприклад, написи і скандування українською мовою під час різноманітних громадських акцій навіть серед російськомовних груп населення країни («Ганьба!», «Геть!», «Геть злочинну владу!» та ін.). Державотворча функція стала найважливішою, зокрема, для проголошення нових «політичних» мов у регіонах колишньої Югославії (див. р. XII п. 2).

1.2. У плані явної незавершеності на початок 90-х років остаточного утвердження УЛМ у житті країни це насамперед різна повнота функціонування української національної мови в цілому й УЛМ зокрема, по-перше, в різних культурно-історичних регіонах України [див. докладніше про це, зокрема: Тараненко 1999: 36–42; див. також р. X п. 8.2.1 цієї монографії] — найбільшою мірою в Західному (особливо в Галичині й на Волині), значно менше в Центральному, особливо у великих містах включаючи й столицю Київ (більшою мірою в центрально-західному, тобто на Правобережжі, й меншою — в центрально-східному, тобто на Лівобережжі, його під регіонах), і ще менше в Південному (особливо в Криму) та Східному (особливо в центральних районах Донецької та Луганської областей, тобто на власне Донбасі)⁷, а по-друге, у містах, особливо великих (крім окремих під регіонів Західного регіону), порівняно із сільською місцевістю.

1.3. Це також недостатня повнота й збалансованість функціонально-стильової системи, функціонального спектра УЛМ (як наслідок відсутності або недостатності соціального запиту на неї в попередній період, тобто до 1990-х років) — досить неповна представленість її в різних сферах суспільного життя та мовної комунікації або й повна її відсутність у ряді з них (особливо, зокрема, у збройних силах і в органах держбезпеки, на виробництві, у морському транспорті, у діяльності православної церкви та ін.). Основними сферами та формами реалізації УЛМ були: а) заклади дошкільного виховання та шкільної освіти, але переважно в сільських та західних, меншою мірою в центральних районах країни (проте навіть у Львові більшість предметів у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, особливо точні й природничі науки, викладали переважно російською мовою); б) художня література та, меншою мірою, засоби масової інформації; в) у науці — переважно гуманітарна сфера, рідше суспільні науки в цілому; г) у сферах державної діяльності — її окремі переважно представницькі функції: наприклад, «мовна партія» Голови Президії Верховної ради України (на відміну від російської мови не тільки в роботі, а й у публічних виступах інших державних і партійних лідерів України); ведення українською мовою судових процесів у справах «українських буржуазних націоналістів»; наявність українського друкарського тексту на бланках різноманітної документації, що їх заповнювали потім «на місцях» найчастіше російською

⁷ Так, у соціальних мережах інтернету, де відбуваються неофіційні спілкування між користувачами, виразно простежується використання мови відповідного регіону: у Західній Україні це спілкування переважно українською мовою, у Східній — переважно російською [Чемеркін 2009: 9–10]. Або таке спостереження: «Випущений на свободу останній активіст “Податкового майдану” розповів, які угоди йому пропонували укласти. <...> — Мені співпрацю з “органами” пропонували. <...> Знаєте, я дуже сумніваюся, що це звичайні міліціонери. Надто добре вони вдягнені, надто правильно говорили. Звичайні працівники МВС у Києві зазвичай спілкуються суржилом і не хехтують лайкою. <...>» (О. Тамкова. — Е, 14.07.2011, с. 4).

мовою; з паралельним використанням української й російської / російської й української мов — це: подвійний мовний статус вивісок і відомчих бланків офіційної документації установ; випуск двомовних дубльованих газет зі значно більшим і, отже, економічно вигіднішим російським накладом; г) функціонування переважно в книжних стильових різновидах і в писемній формі з недостатньою реалізацією літературно-розмовних різновидів і усної форми (реалізація останньої обмежувалася здебільшого жанром монологу в публіцистичній і науковій сферах); часто це було лише «на папері», але не в реальній мовній практиці.

Ось, наприклад, такі оцінки широти і сфер функціонування УЛМ в українському суспільстві (до початку 90-х років, але значною мірою й дотепер):

а) з боку мовознавців: «Стан мовної освіти, загальне національно-мовне виховання показує, що володіє ustalеними літературними нормами незначна частина інтелігенції» [Єрмоленко 1993: 204]; «Не можна не зацентувати уваги й на такій мовній реалії: наша літературна мова — одна з найрозвиненіших у світі, однак це стосується тільки сучасної української літературної мови як системи, а не всього масиву сучасного мовлення українців, бо навіть в устах багатьох представників інтелігенції українська мова виступає в помітно спотвореній формі. Не так уже й багато освічених українців, які бездоганно володіють літературною нормою» [Дудик 1994: 11]; «<...> низька “мовна лояльність” українців, перетворення української літературної мови, по суті, у кастову мову гуманітарної інтелігенції» (Л. Тарнавська, Н. Булега, І. Шепетюк. — В кн.: Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні. Київ, 1998, с. 51); «Українська мова в масовій свідомості залишається або мовою офіційною, книжною, яку можна чути тільки в радіопередачах, читати нею (рідко) газети, часописи [це стосується власне УЛМ. — О. Т.], або мовою сільською, побутовою, яка приречена в умовах міста на зникнення [це стосується загальнонаціональної української мови. — О. Т.]» [Єрмоленко 2007: 105]; «Для багатьох <...> “українська мова як така існує тільки в книжках, газетах, на радіо та телепередачах, часом на уроках у школі” (знайомо багатьом україномовним громадянам репліка: “Ви, мабуть, учителька?”)» [Єрмоленко 2007: 97]. Пор. також (з наведенням уже й статистичних даних, хоча ніхто ніколи не проводив такого роду підрахунків): «Людина, яка володіє чистою українською мовою, сьогодні в Україні велика рідкість. Залежно від того, що ми кладемо в це поняття, кількість осіб, які нею розмовляють, може коливатися від 50 тисяч “грамотних” фахівців (письменників, журналістів, акторів, учителів, філологів та ін.) до 500 тис. / 1 млн. Мовна норма поки що не має загальнонародного авторитету й, на жаль, належним чином не підтримується покликаними для цього установами та фінансовими засобами. Варіант панування української нормативної мови в Україні — перспектива поки що, на превеликий жаль, досить далека» [Дубичинский 2002: 3; Дубичинский 2015: 132 (стаття була написана 2010 р.)]. Майже в такому самому формулюванні ця думка / ця оцінка викладена іншим мовознавцем [див.: Радчук 2002: 43];

б) з боку самих мовців: «Ніхто не розмовляє чистою українською мовою», «Тільки письменники говорять чистою українською мовою» — в оцінках учасників соціолінгвістичних опитувань [цит. за: Bilaniuk 2005: 131, 144]; з різними оцінками сприймання УЛМ у різних регіонах України — на Заході й на Сході: «<...> до сьогодні в галицьких селах літературну мову називають “панською” — на відміну від “нашої”, тобто діалекту, а в лівобережних селах цю ж таки неприказану мову величають “бандерівською”» (Костянтин Москалець, письменник. — УУ, 2000, 8, с.12). Ось характерні зізнання звичайних носіїв української мови — етнічних українців з рідною українською мовою, що навчалися в школах з українською мовою викладання й живуть у межах українськомовного середовища, — щодо функціональних сфер свого користування УЛМ (у різних соціолінгвістичних опитуваннях): «Я балакаю на українській мові, люблю її. А читать люблю по-російському» (Черкаська область, 2014 рік, респондент із середньою освітою), «Українська мова для мене рідна, однак фільми й книги люблю дивитися й читать російські» (Миколаївська область, 2020 рік, освіта вища), «І пісні я слухать люблю російські» (Київська область, 2014 рік, освіта середня) (однак для представників середнього й старшого поколінь така неохильність до сприйняття не стосувалася, найімовірніше, українських народних пісень і вже «класичних» авторських пісень кінця 50-х–60-х років, зокрема композиторів Платона Майбороди,

Ігоря Шамо, Олександра Білаша, Ігоря Поклада. — *О. Т.*)⁸; на запитання, телепрограми якою мовою — українською чи російською — респондентка (Дніпропетровська область, 1991 рік) звичайно дивиться, та відповіла, що російською: «А тому що український язык... іменно чистий... я його не розумію. А російський — я всі слова розумію... те, що вони передають по телевізору. <...> Бо буває, що питаю: “А що це таке?” (сміється). Єслі вони могли б передати таку <...>, як іменно ми її самі ізучили з самого дїтства, то ми б розуміли» [Bilaniuk 2005: 154] (тут, звичайно, слід мати на увазі також ще й надто швидко динаміку змін у структурі УЛМ протягом останніх десятиліть, до того ж з досить широким впливанням як, зокрема, масивів англоамериканізмів: див. розділ IV, так і елементів західноукраїнської та діаспорної мовних практик: див. розділ V).

Слід, з іншого боку, відзначити, що зі здобуттям Україною державної незалежності й законодавчим закріпленням української мови як єдиної державної в країні її позиції в культурно-інформаційних сферах в конкуренції з російською мовою стали, звичайно, розширятися, що особливо увиразнилося після початку повномасштабної російсько-української війни з 2022 року (див., зокрема, р. III п. 4).

Недостатня звичність для широкого мовного загалу образу УЛМ особливо виявляється у сприйманні її усно-розмовного різновиду. Так, на одному з інтернетних сайтів, що пропонують набір рефератів для школярів та студентів (пошукова система Google, сайт «UA.TextReferat.com»; дата звернення: 05.12.2019), у рефераті під назвою «Мова нашого народу» подано сценку, де дівчата обговорюють знайомого хлопця: «— Такий смішний... Як забалакає по-літературному...», з коментарями від автора: «Цей діалог ведуть дівчата-штукатури, кожна з яких, безперечно, закінчила принаймні восьмирічку, а отже, їй прищеплювалися знання українською літературною мовою. Звичайно, написаний українською текст звучить для них “по-нашому”, але усна літературна мова настільки відрізняється від щоденної побутової, що здається “не нашою”».

У радянський час у прагненні представити «розквіт» і повнокровне функціонування української мови в «братній сім'ї» народів СРСР представники українського «офіційного» мовознавства, видаючи бажане й потрібне за дійсне, давали, зокрема, таку характеристику тогочасного стану УЛМ: «<...> нові риси української мови: нові фразеологізми, словосполучення, наукова, публіцистична, виробничо-колгоспна лексика, крилаті вислови наукового, політичного характеру і под., тобто риси, обумовлені соціалістичним життям українського народу. Наявність в сучасній українській мові цих нових елементів змінює наше уявлення про “простонародну” сучасну мову. Мова радянських колгоспників, робітників, інтелігентів — це сучасна літературна мова! — *О. Т.*]. Соціалістичний лад, поширення освіти і культури, ліквідація протилежності між містом і селом обумовили і ліквідацію глибокого розриву між нормами літературної мови і усною народною мовою! — *О. Т.*] <...>» [Білодід 1953: 50]. У 60–70-ті роки за ініціативою і з безпосереднім координуванням тодішнього директора ІМ академіка І. К. Білодіда розгорнулося дослідження «українського усного літературного мовлення» [див., зокрема, матеріали всеукраїнських наукових конференцій: Закономірності... 1965; Українське усне... 1967; Усне побутове... 1970], у тому числі й розмовного, стан якого також визначали дуже високими оцінками — у плані як його нормативності (відповідності нормам УЛМ), так і його загального соціального (серед різних суспільних верств, у тому числі серед робітників, шахтарів, колгоспників) й територіального (у всіх історичних регіонах країни) поширення: «<...> сучасна розмовна українська мова — це переважно літературне мовлення», «В сучасний період і співвідношення між мовою “міста” і мовою “села” також змінилося. Зараз мовознавець уже не може фіксувати розриву між “міською” і “сільською” мовами в аспекті рівня їх культури і досконалості» [Білодід 1965: 33, 49]; «У зв'язку із досягненнями у галузі освіти, науки і техніки та зростанням ідейного і культурного рівня населення все більша кількість радянських людей оволодіває надбаннями літературної мови в її усній і писемній формах, у розмовному і книжному різновидах, діалогічному й монологічному варіантах» [Дудик 1973: 3] (пор. вище, однак, у цього ж дослідника цілком протилежну оцінку стану і ступеня поширення УЛМ в суспільстві, висловлену вже в інший період — на початку 90-х років). У руслі таких настанов, зокрема, було захищено дві докторські дисертації на матеріалах українського [нібито] цілком літературного усного мовлення, у тому числі й спонтанного, в устах

⁸ Або, наприклад: «От чогось читать легче на російській мові (сміється), не знаю чого» (жінка 57 років), «На даний час я можу читати книжку і українську, і російську, но українську я не розумію. <...> Я люблю читати, я читаю російським язиком, розуміє. Український, він не доходить, от» — записи 2021 року в Миколаївській і Херсонській областях [див.: Палінська 2022: 72–74].

представників різних соціальних і вікових верств українського суспільства [див. монографії на основі цих дисертацій: Баранник 1969; Дудик 1973].

Слід, з іншого боку, мати на увазі, звичайно, й той також безперечний факт, що одним з об'єктивних наслідків мовної політики попереднього, радянського, періоду (незалежно від конкретних настанов при цьому тодішнього режиму) — унаслідок загальної грамотності населення, викладання української мови в навчальних закладах, її дослідження й описів на державному рівні, наявності українськомовних шкіл, радіо, газет і журналів, меншою мірою телебачення, публікування українською мовою значними накладками художньої, публіцистичної, науково-популярної літератури — стали для різних кіл населення країни все-таки засвоєння УЛМ (хоча, звичайно, різною мірою й здебільшого пасивне через брак мовної практики), більша чи менша сформованість уявлень про її нормативний стан. Тому ті аж надто песимістичні оцінки як щодо відсутності УЛМ в реальному житті українського народу, так і щодо дуже поганого володіння нею переважної більшості населення, які тепер нерідко можна почути й прочитати, не можна абсолютизувати: у таких оцінюваннях мається на увазі переважно або саме активне володіння УЛМ і практичне користування нею, або ж володіння нормами саме «справжньої» УЛМ (в уявленнях про це з боку певних кіл мовного соціуму, хоча розуміння «справжньої» УЛМ в різних колах далеко не завжди збігається; це, таким чином, момент незагальноприйнятості певних стандартів УЛМ: див. про це також р. VI п. 1.2). І як тільки в умовах відновленої української державності стало можна й навіть потрібно користуватися — насамперед у сферах офіційного спілкування — замість російської українською літературною мовою, перехід на неї виявився можливим для представників різних соціальних кіл, насамперед серед інтелігенції (важче з цим було вихідцям з Південно-Східного регіону). Цим, зокрема, й відрізняється 1991 рік від 1917 року, коли українська національна мова мала значно ширше функціонування в країні (передусім у сільській місцевості, у містечках, на околицях більших міст), але її літературна форма, по-перше, ще перебувала на стадії становлення, а по-друге, була надто обмежена у функціонуванні.

Наслідком соціально й функціонально-стилістично обмеженого в радянський час побутування УЛМ стала наявність кількох інших її параметрів, що окреслилися ще тоді, але наявні тією чи іншою мірою й дотепер.

1.4. Це все ще поширений у масовій свідомості стереотип УЛМ як мови значною мірою умовно-штучної, зокрема як «мови письменників»⁹, — стереотип, що ґрунтується насамперед, зрозуміло, на уявленні про звичайну (а на думку «простих» людей, також і основну) сферу її функціонування в радянський час, а тим більше в дорадянську добу, але має під собою й певний додатковий аргумент також у манері публічного спілкування багатьох українських літераторів — у їхній схильності розмовляти «не так, як усі»: з якоюсь ніби «піднесеністю» або ж, навпаки, з надмірною «народністю» й «простотою», зі схильністю вживати певні слова і звороти, керуючись не так практичними комунікативними потребами, як замилюванням ними ж самими. Такі слова, як, наприклад, *віншувати*, *застановлятися* / *застановитися* у значенні «задумуватися» («<...> жодної потреби *застановитися* над тим, а що ця істота при цьому почуває»: Оксана Забужко. — ЛУ, 1.08.1996; СУМ-11 і СУМ-20 подають це дієслово цілком обґрунтовано як діалектне),

⁹ Пор., наприклад: «Як наслідок [обмеженого функціонування української мови в різних соціальних сферах у радянський час. — О. Т.], влучний жарт, що окреслював українську мову як “мову двірників і письменників”, коли й не був слушний на всі сто відсотків, то принаймні дуже наближався до істини» [Стріха 1998: 415]. Тобто умовні «двірники» — це, слід розуміти, найпомітніша категорія в міському середовищі носіїв української народної («простої») мови, а умовні «письменники» — це вже носії й творці саме літературної мови.

подивуватися (замість нейтрального в УЛМ *здивуватися*), *зазнайомитися* (замість нейтрального *познайомитися*), *суголосний* (замість нейтрального *співзвучний*), *осібний* (замість нейтрального *окреми*: «Це ми розглянемо *осібно*»), *кóтрий* у значенні «який», *звісно* (як вставне слово — замість нейтрального в цій функції *звичайно*), *передóвсім* (саме з таким наголошуванням), *засяг* у значенні «обсяг», *огром* («такий огром роботи»), можуть уживати в цілком нейтральних або й в офіційних ситуаціях мовлення, наслідуючи подібну практику, також ті, хто переходить на спілкування УЛМ — з російської мови або ж з нелітературних форм української. Сприймання певної літературної мови як тією чи іншою мірою «штучної» характерне, як відомо, узагалі щодо літературних мов на загальному тлі мов «народних», але звичайно в період ще їхнього становлення, а не вже широкого функціонування.

1.5. Це недостатня авторитетність УЛМ та обов'язковість для суспільства користуватися нею, або, іншими словами, недостатня соціальна престижність норм УЛМ для її носіїв (користувачів), а для суспільства в цілому — її самої.

Пор., наприклад: «Формально українська мова має всі юридичні права для свого розвитку; реально ж на сьогодні престиж її в суспільстві і поза ним явно недостатній», «Особливістю сучасного стану української літературної мови є значний відрив її писемної форми від усної» [Муромцева 1998]. Діалектологи свідчать, що «вплив української літературної мови практично мінімальний» (висновок зроблено на основі спостережень за однією з говірок Бориспільського району на Київщині. — *О. Т.*) [Дика 2011: 29]. Пор. також в оцінюванні немовознавців — наприклад, у репортажі київської журналістки, яка приїхала на батьківщину до родичів (у м. Сміла Черкаської області), куди завітали в гості й місцеві жителі: «На мене дивляться з певним страхом, як на екзотичну птаху. Столична штучка! На початку розмови з неприхованим подивом цікавляться, чи в Києві всі так розмовляють. — Як? — питаю. — Та по-українському ж! — Ні, — кажу, — це мене професія зобов'язує. — Мовна дистанція зникає після популярного пояснення [очевидно, з боку когось із присутніх. — *О. Т.*], що літературна мова — майже мертва. Тож — віва суржик. Живий він, <...> принаймні на Черкащині» (Тамара Гуреш. — УС, 1.07.1999, с. 11); «Вважаю, що дарма накидаються на суржик. Я з Київської області, з Горенки. Там, звичайно, суржик, не чиста літературна мова. На банкеті, серед професури і літераторів, я суржи́ком не буду говорити. Російська в мене така сама чиста, як і українська. А якщо я в селі, де нормальні люди розмовляють на своєму суржику, то чого я буду випендрюватися? Я з ними розмовляю їхньою мовою. У житті стараюся літературною мовою говорити» ([Із інтер'ю з актрисою Тамарою Яценко]. — ГПУ, 7.12.2012, с. 9). Ось, з іншого боку, різко критична оцінка з боку журналіста такої мовної поведінки: «<...> Отож, як бачимо, краще “балакати” ламаною українською мовою, ніж напружити мізки і заговорити чистою. Невже не можуть? Просто ліньки, просто підсвідомо вважається, що справжня українська мова хай буде для школи, для екзаменаційного твору, щоб поступити в отой інститут, для радіо, телебачення тощо, тільки не для побутового рівня» (Ярослав Жолдак. Подолати принизливий комплекс. — УС, 8.08.1996).

Основою спілкування міського населення найбільш українськомовного регіону України — Галичини є переважно місцевий регіолект (див. р. V п. 1.2).

Неоднозначно, звичайно, можна сприймати перехід на спілкування місцевою говіркою фахівців-україністів під час їхнього перебування в рідному краї — як скромне прагнення «не виділятися» на загальному тлі своєю ніби вишуканою мовою (пор. вище саме таку мотивацію з боку журналістки та актриси), як повагу до українських діалектів (саме так пояснював, наприклад, директор ІУМ В. Німчук свою мовну поведінку в рідному регіоні: «Я вдома на Закарпатті розмовляю місцевою говіркою»: у виступі на

засіданні вченої ради ІУМ 28 січня 2001 року ¹⁰). Але при цьому закономірно постає також питання: від кого ж тоді місцеве населення може почути «живу» (не по радіо чи телебаченню) літературну розмовну мову, як не від свого авторитетного земляка — фахівця в цій царині?

1.6. Як прямий наслідок схарактеризованих вище параметрів стану УЛМ можна було констатувати цілком очевидну наявність диглосії в мовному житті українськомовного соціуму, тобто мовну ситуацію, коли вживання (співіснування) в суспільстві різних мов або різних структурно-функціональних різновидів однієї мови є різко розмежованим у функціонально-аксіологічному плані — із закріпленням їх за різними мовними стилями, різними сферами вживання й суспільного життя та протиставленням їх на шкалі суспільних цінностей як вищого і нижчого (престижнішого і непрестижного) функціональних типів мовних систем ¹¹ (особливо наочно це виявляється в досить значній дистанції між усно-розмовним узусом і нормою — від усвідомлення штучності тих чи інших аспектів літературної мови або ж її в цілому). Тут мається на увазі не тільки загальновідомий факт досить звичайного поперемінного користування носіїв / користувачів УЛМ у різних ситуаціях то українською (просторіччям із українсько-російським «суржи́ком» або ж літературною), то російською (переважно літературною) мовами, але й перемикання кодів у межах їхнього спілкування самою українською мовою: у тих чи інших офіційних ситуаціях — УЛМ, а в більш невимушених — рідним діалектним мовленням або українським просторіччям з тими чи іншими включеннями позанормативних росі́змів (з такими протиставленнями за функціонуванням, як офіційна — побутова сфери, книжні — розмовний функціональні різновиди, писемна — усна форми реалізації). Так, навіть учителі української мови та літератури поза межами школи й навіть просто поза межами уроку або й на самих уроках (не безпосередньо під час навчального процесу) нерідко спілкувалися в російськомовному оточенні по-російському, а в українськомовному — діалектом або «суржи́ком». У новітній період особливості диглосії в мовному житті українського суспільства стали набувати також нових форм (див. р. VI пп. 5, 4.3).

Розмовно-побутова мова, як відомо, має різний статус у межах різних слов'янських сучасних мовних ситуацій за ступенем її віддалення від кодифікованої форми відповідної національної (загальнонародної) мови (як і за ступенем загальнонаціонального поширення). У всіх слов'янських мовах у загальних межах розмовно-побутового спілкування співіснують два різні ідіоми — а) «народна», тобто субстандартна, мова і б) один зі стилів відповідної літературної мови, але різні мови демонструють при цьому різну питому вагу таких ідіомів у зазначеній функціональній сфері. В одних мовах це цілком очевидне переважання розмовно-побутової мови як субстандартного ідіому, як це склалося в чеській мові внаслідок відомих історичних обставин формування нової чеської літературної мови в період національного Відродження: це інтердіалектний ідіом, поширений на більшій частині території Чехії, під назвою «obecná čeština», за допомогою якого в неофіційних ситуаціях спілкується не тільки звичайне міське населення, а й в основному навіть інтелігенція (хоч у великих містах уже вбачають ознаки поширення також розмовної форми чеської літературної мови — «hovorová čeština»; утім, не всі провідні чеські лінгвісти підтверджують існування такого ідіому, вважаючи це навіть «химерою») [див., наприклад: Сгалл 2002; Hoffmanová 2013;

¹⁰ Пор. також: «Де говіркове середовище виразне й активне, досі практикується, зокрема в школах, діалектно-літературномовна диглосія. Наприклад, на уроках у школі діти відповідають літературною нормою, а між собою на перервах спілкуються говіркою. Шкода, що цього явища ніхто ще не вивчав. Ми самі протягом усього життя в закарпатському діалектному середовищі й поза ним (навіть у Києві в неофіційній обстановці) із земляками спілкуємося рідним верхньонадборжавським (північно-марамоським) говором» [Німчук 2013: 22].

¹¹ Однак це була диглосія, звичайно, далеко не абсолютна порівняно хоча б зі станом на 1917/18 рр., коли українська мова вперше в новій історії стала виходити на арену державного життя.

Нещименко 2003: 212–221]. В інших же мовах у функції основного мовного коду побутового спілкування принаймні освіченої частини суспільства виступає розмовний стиль літературної мови, перебуваючи у відношеннях до її кодифікованих різновидів уже не диглосійного, а суто функціонального характеру і протиставляючись відповідному субстандартному ідіомові (просторіччю, койне і т. ін.), що його можна вважати певним аналогом названого чеського ідіому. Хоча й за ступенем поширення в різних верствах населення розмовної літературної мови різні слов'янські мови демонструють виразні відмінності: найповнішою мірою вона функціонує в середовищі носіїв російської мови (загалом без істотних відмінностей у спілкуванні не тільки освічених верств, але й звичайного міського населення в різних регіонах), меншою мірою — наприклад, у польській і ще менше — в південнослов'янських мовах [див.: Нещименко 2003: 157–165, 221–237; Гладкова, Ликоманова 2008; Lubaś 2009: 472, 477; Гладров 2009], особливо в мовах народів колишньої Югославії [див., наприклад, щодо македонської мови: Усикова 1997].

Щодо місця розмовно-побутової мови в українській мовній ситуації (поза межами власне діалектних зон), то в загальній функціональній стратифікації української загальнонародної мови основну роль у такому спілкуванні виконує сукупність субстандартних інтердіалектних ідіомів, що їх можна б об'єднати під загальним поняттям українського просторіччя (див. про це поняття нижче), але просторіччя здебільшого не «власне українського», а з більш чи менш наявними в різних регіонах наслідками міжмовної інтерференції — сегментами іншомовних домішок (в основному це відомий українсько-російський «суржик»), наявність якого хоча й помітно зменшується в напрямі зі Сходу на Захід України, але який усе одно за останні кілька десятиліть радянського часу поширився тією чи іншою мірою вже в межах усієї країни, а в різних регіонах Західної України — наявність слідів колишньої присутності польської, німецької, угорської, румунської мов), які явно домінують при цьому над літературно-розмовним мовленням. Адже внаслідок не надто успішного просування УЛМ в «народну гущу» (див. вище п. 1.5) така обмеженість функціонування тим більше характеризує розмовну мову як один зі стилів літературної мови, що функціонує в обставинах невимушеного, неофіційного побутового спілкування (обмеженість же функціонування цього стилю — як у ситуаціях мовлення, так і в кількості та соціальній належності самих мовців — не може, природно, не призводити до обмеження в наборі специфічних для нього мовних елементів, характерних зворотів, розмовних кліше і т. ін., які до того ж часто запозичаються з російської розмовної мови, а також до непродуктивності жанрів мовної творчості, що ґрунтуються на розмовній мові, — мовної гри, «сучасних» анекдотів, жанрів масової пісні тощо). Подібне становище, причому, безперечно, навіть значно більшою мірою, характеризує статус розмовно-побутової мови в межах сучасної білоруської мовної ситуації [див.: Рамза 2013]. Це дає деяким дослідникам підстави порівнювати в цьому плані з відзначеною вище чеською мовною ситуацією з її ідіомом під назвою «обеснá čeština» не тільки білоруську [див., наприклад: Запрудскі 2008: 66; Изотов 2013: 52–53], а й українську мовні ситуації [див., зокрема: Изотов 2013: 52–53] (див. також у хронікальному огляді доповіді Л. Назаренко і Г. Яворської на науковій конференції: Г. Яворська. — Мовознавство, 2007, № 6, с. 92).

Зіставлення української і чеської мовних ситуацій у плані функціонування розмовно-побутової мови показує, однак, неоднозначність подібних порівнянь. Якщо брати широту соціального функціонування розмовного різновиду літературної мови, то тут перевага, очевидно, буде на боці української мови (українськомовна інтелігенція все-таки не так широко користується в побуті «суржи́ком», у всякому разі при сторонніх, бо усвідомлює, що це не тільки неправильно, а й «некультурно»; регіолект Галичини — основна форма побутового спілкування міського населення цього краю, включаючи інтелігенцію, — не має таких значних відмінностей від УЛМ, як «obecná čeština» — від чеської літературної мови). Однак чеська мова перебуває при цьому, безумовно, у значно

вигіднішому становищі в плані збереження свого національного коріння, оскільки широко практикований у чеському суспільстві субстандартний ідіом розмовно-побутового спілкування виростає все-таки на питомій «матеріальній» основі (незважаючи на досить значну кількість у його лексичному складі германізмів, тим більше, що це германізми вже давнього засвоєння), так що його наявність жодним чином не загрожує самому існуванню чеської національної мови. Тоді як субстандартні розмовні ідіоми з наявністю «суржик» і «трасянки» характеризуються змішуванням структурних елементів двох сусідніх слов'янських мов, причому приплив росізмів до складу обох цих мов триває аж дотепер.

Термін «просторіччя» (рос. «просторечие» — на основі звороту «простая речь») почав уживатися в російській лексикографії з кінця XVIII ст. як позначення живої народної («просто-народної») мови (на противагу традиційній книжно-літературній мові). У такому ж значенні цю назву («просторѣчіє») було вжито також в одному з перших наукових описів української мови в праці І. Могилянського (близько 1823 р.) [див., наприклад: Бідер 2009: 21].

У сучасному російському мовознавстві цю назву застосовують щодо одного з позанормативних (нелітературних) різновидів російської загальнонародної мови — наддіалектної й не обмеженої у вузькосоціальному плані усно-розмовної мови осіб, не знайомих у достатньому обсязі з літературними нормами (переважно внаслідок недостатньої освіченості), який разом з діалектами та жаргонами протиставляється літературно-розмовній мові. За традицією, під цим поняттям нерідко розуміють особливості мовлення певних кіл лише міського (не сільського) населення [див., наприклад: Городское просторечие 1982], хоча в сучасних умовах масової міграції, формування інформаційного суспільства та «усереднення» культурно-освітнього рівня переважної маси населення і поступового зникання діалектів цей погляд можна вважати вже дещо застарілим.

У сучасному українському мовознавстві та лексикографії цей термін також застосовують, але поки що є дискусійними як саме це поняття (так, у лексикографічно-стилістичній дискусії 1960-х років частина учасників заперечувала наявність існування відповідного різновиду української загальнонародної мови), так і це слово на його позначення (як запозичене з російської мови, пор., однак, термін «наріччя» з цим же коренем, який не сприймають критично). Наявність в українській мові такого різновиду стали обговорювати з 60–70-х років XX ст. у зв'язку з посиленням уваги вітчизняного мовознавства до усно-розмовних різновидів мови (див. вище п. 1.3). Оскільки вихідними пунктами при цьому були відповідні положення, розроблені на матеріалах тих слов'янських мов, де на той час уже активно досліджували специфіку усно-розмовного мовлення, і цей різновид на той час не мав відповідної усталеної власне української назви, його стали позначати або за російським зразком — «просторіччя», або за зразком чеської мови — «обихідно-розмовне мовлення» (пор. чес. «obecná čeština») [Білодід 1970: 6]. Друга з цих назв не закріпилася вжитку, а перша, хоча й уживається досить широко (у тому числі в підручниках для вищої школи і лінгвістичних довідниках) [див., зокрема: Пономарів 1992: 106–109; Тараненко 2007; Медвідь 1996; Ставицька 1999: 154; Ставицька 2001: 58, 64 (просторіччя — загальне і професійне; «суржик — просторіччя малоосвічених людей або стилізація такого просторіччя)]; Труб 2000; Бирик 2013: 78]¹², теж не стала загальноприйнятою, і замість неї тепер можуть пропонувати назви «проста

¹² Пор. також у словниках сучасної української мови: у РУС-3 ця позначка застосовується не тільки щодо російських, а й щодо українських слів; у СУМ-20 з цією ремаркою подано або має бути подано, наприклад: *амбал*, *другий* у значенні «інший», *здря*, *значить* вст. сл. «значить», *ішачити*, *квартира*, *кий* «який», *лічити* «лікувати», *луччий* (також з другою позначкою — «заст.»), *налой* «аналой», *нахта* «нафта», *небійсь* (частка), *неважнецкий*, *неділя* у значенні «тиждень», *нузжик*, *обуза*, *одівати*, *оказуватися*, *получати*, *получка*, *розбувати* та ін., *директориша* «директорка», *лікариша* та ін. Пор. уживання цього поняття / терміна щодо української мовної ситуації в зарубіжних українців: «просторіччя» у XVIII ст. [Горбач 1961: 13]; суржик — «певний різновид просторіччя, що являє собою мішанку рідної мови з російською», це «надміру зросійщене українське просторіччя» [Мозер 2011: 727, 730].

мова» (пор., однак, наявність під такою назвою функціонального різновиду старорукраїнської літературної мови) або «простомова», «простомовлення» і «простомовність» (пор. останнє слово як переклад англ. *vernacularity* [Фішман: 43, 183–184]; воно, однак, належить усе-таки до словотвірного типу ознаки чого-небудь, а не певного явища), «просторозмовна мова» [див.: Ставицька, Труб 2007: 56–59], які також поки що не усталилися. Тобто замість прямого запозичення з російської мови пропонують його різноманітні семантичні кальки з неодмінним означенням «простий» (пор. уже усталене як термін у цьому значенні бр. «прастамоує»). Як аргументи проти перенесення цього поняття на український ґрунт наводять також думку самих російських мовознавців, що російське просторіччя не має прямих аналогів в інших мовах (пор. франц. *langue populaire*, нім. *Halbmundart*, чес. *obecná čeština*), хоча в такому разі, наприклад, поняття койне можна було б застосовувати лише щодо грецької, поняття арго — тільки щодо французької, поняття сленгу — тільки щодо англійської мов. Однак це поняття / термін застосовують також щодо інших слов'янських мов — білоруської [див.: Мячкоўская 2008: 152, 159; Лукашанец 2015: 7–8], болгарської [див., наприклад: Кочев 1984; Бояджиев 2008: 11; Парзулова: 80], македонської [Усикова 1997: 13], як і щодо неслов'янських (наприклад, щодо французької — *le français populaire* [Гак 1993])¹³.

Щодо окремих регіональних субстандартних різновидів української розмовно-побутової мови вживають також терміни «койне»: «галицьке чи галицько-буковинське койне» [Шевельов 1987: 27; Ткач 2007: 19, 522 та ін.], «галицьке койне» [Горбач 2006: 168–176], «західноукраїнське наддіалектне койне» [Матвіяс 1998: 93], «койне Південної України» [Демченко 2001: 8–10, 81, 188]; «міський діалект» або «міська говірка», наприклад: «львівський міський діалект» [Rudnyckij 1993] — українська мова корінних львів'ян (на сьогодні — вже старшого покоління) з відчутним впливом польської мови, а також німецької мови та їдишу; «інтердіалект»: «львівський інтердіалект»; «регіолект»: «регіолект Галичини» [Палінська 2010]; уже відмерлий на сьогодні «львівський балак» (див. докладніше про це: р. VII п. 2, р. V пп. 1–3). Пор. також: «одеське койне» [Степанов 2004: 78–81] — на російській мовній основі з домішками української та кількох інших мов.

Говорити про просторіччя як про певну систему, більш-менш цілісний різновид української національної мови в сучасному інформаційному суспільстві стає дедалі проблематичнішим. Замість слабо представленого в межах сучасної української мовної ситуації просторіччя (койне і т. ін.), по-перше, переважно на власній мовній основі, а по-друге, як відповідного загальноукраїнського ідіому в певних випадках — зі спеціальною стилістичною метою імітації мовлення недостатньо освічених шарів населення (для мовного реалізму, гумору та ін.: див. р. II п. 3) — можуть вдаватися до використання українсько-російського «суржику» або регіолекту Галичини.

До поняття диглосії як функціонально-стильового мовного явища якоюсь мірою прилягають явища тих чи інших цілком усвідомлюваних мовцями й навіть мовознавцями розривів між звичайним сучасним розмовним узусом (мається на увазі, звичайно, мовлення носіїв літературної мови) і кодифікаційними приписами, коли членам мовного соціуму [нібито] загалом ясно, що, з одного боку, «так звичайно не говорять, однак саме так [нібито] слід говорити», а з другого, — «так не слід говорити, однак саме так [нібито] всі звичайно говорять». Так, згідно з нормативною настановою, що її подають в українській орфоєпії вже близько століття, перед голосними [e], [и] слід вимовляти не твердий, а «середній» (аль-

¹³ У цьому зв'язку можна також відзначити такий парадоксальний, на перший погляд, факт, що навіть найпринциповіші, здавалося б, опоненти вживання поняття просторіччя щодо української мовної ситуації — як нібито ще одного знаряддя «повзучого» зросійщення українського мовознавства — охоче використовують у потрібних випадках цей термін у тому числі й щодо української мови. Пор., зокрема, з одного боку, праці [Масенко 2004: 99, 111–112; Масенко 2011: 54–59], де зазнає різкої критики використання цього поняття українськими мовознавцями, а з другого боку, інші праці цієї ж авторки, де вона сама вільно оперує ним: «Життя ж розмаїтих просторічних різновидів міського мовлення [в Україні. — О. Т.] взагалі паралізується» (Л. Масенко. З похмурої зони заборон. — Сл., 1994, ч. 4); «просторічні клички» [Масенко 1990: 29]; див. також в інших її працях: М-во, 1991, № 1, с. 28, 32–33; М-во, 1995, № 4–5, с. 44 («сільське просторіччя»); ЕУМ 2007, с. 432, 585.

веолярний) [л]: *лебідь, листя* і под. [див., зокрема: Синявський 1931: 14–15; Жовтобрюх 1991: 64; Наконечний 1964: 66; ІУМ Фонетика, с. 318–319; ЕУМ 2007, с. 654; Пономарів 2012: 25], хоча так уже мало хто говорить з-поміж носіїв літературної мови (включаючи також мовознавців, які й тепер продовжують це рекомендувати). Зразок протилежного явища також достатньо відомий, коли в розмовному мовленні безсумнівних носіїв УЛІМ досить звичайним є вживання російських за походженням гіпокористичних і демінутивно-пестливих форм особових імен (див. також про це р. Х п. 7.1.2.2.2.4), наприклад: «обличчя *Миші* Ялового», «печальний *Миша* Йогансен» (Володимир Сосюра. Поема «Розстріляне безсмертя»), «Юрій Мушкетик розповідає: — Заходжу до Олексія Коломійця. Сидить як ніч, і перше запитання: — Що тобі дати? — *Альоша*, дай мені щастя» (Олесь Гончар. Щоденники: У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 2, с. 456: запис від 19.03.1981), «— О, яка смачнятина! — вигукує неугамовний юнак. — А мене звати просто *Альоша*, хоча за паспортом я Олексій Коломієць, з Полтавщини» (Євген Долман: зі спогадів про відомого українського драматурга. — ЛУ, 8.02.1996, с. 6), «Пам'ятаю, колись Максим Рильський завітав до видавництва, де тоді працював молодий поет [Олесь Жолдак. — *О. Т.*], і з лагідною усмішкою, звертаючись до нього, як до давнього знайомого, промовив: — Ну, *Альошо*, може, прочитаєш щось із нових віршів?» (Михайло Логвиненко. — ЛУ, 23.05.1996, с. 7), «— *Андрюша*, давай ту, про цигана, — торкався мене плечем Володя: з усіх галицьких пісень найбільше припала йому до серця саме ця» (Андрій Содомора. Із спогадів про Володимира Забаштанського. — ЛУ, 8.09.2005).

1.7. Це досить широка представленість явища варіантності як а) у корпусі УЛІМ — зі значною кількістю стилістично / частотно недиференційованих (недостатньо диференційованих) варіантних (дублетних) мовних одиниць (слів і словоформ, зворотів і конструкцій) як наслідок обмеженості дії «принципу природного добору» в процесі їхнього функціонування (явище, що, як відомо, неминуче супроводжує розвиток літературних мов, але звичайно на стадії їхнього становлення, а не в процесі вже достатньо тривалого існування: див. докладніше р. VI п. 4), зокрема унаслідок їх творення дуже часто не на питомій мовній основі, а шляхом перекладу з російської мови, так і б) у її функціонуванні — зі збереженням слідів колишнього поділу на східно- і західноукраїнський варіанти (див. р. VII), пор. навіть у межах найчастотнішої лексики: *мама* — мн. *ма́ми* (род. *мам*) / *мамі́* (род. *мамі́в*), *тато* — мн. *та́ти* / *таті́*, *пані* — мн. *па́ні* / *пані́*.

1.8. Це протягом останніх століть значною мірою наслідувальний характер її нової лексики та фразеології, а також низки моделей словотворення і синтаксису (за зразком в основному російської, давніше також польської мов): досить звичайне номінативне виділення саме тих понять (референтів), позначення яких приходять з іншої мови (пор., наприклад, у номенклатурах професій); широка наявність лексичних і фразеологічних, словотвірних, синтаксичних кальок; запозичання іншомовної лексики в основному через посередництво зазначених мов, наслідком чого є привнесення їхніх особливостей в оформлення запозичуваних слів (див., наприклад, у р. III п. 2.1.4 навіть випадки на зразок «вітамін Є»). Усвідомлення масовості цього явища, з виявами якого можна постійно стикатися, приводить тепер до посилення прагнень до коригування нормативних засад УЛІМ і активізації пуристичних тенденцій (див. р. VI) — до перебудови тих чи інших аспектів структури УЛІМ у цілому (див., зокрема, у системі словотворення української мови: р. VIII п. 4.3) або насамперед її термінології чи «оновлення» художньої мови, до заяв-оцінок на зразок: «Адже українська мова, якою ми говоримо, не придатна для життя, вона штучна. Вона творилася не з ґрунту, а через пошук відповідників. Якщо мова не вибирає у себе ту реальність, в якій ми живемо, то що вже казати про літературу, яка з цієї мови твориться» (Максим Розумний, філософ, поет. — ПіК, 1999, № 7, с. 44: у рубриці «Спроба портрета наймолодшого покоління літературів»).

1.9. Це недостатній автоматизм у користуванні літературною мовою значної частини її носіїв: по-перше, більшість їх стала користуватися нею не з раннього дитинства (у сім'ї, на вулиці), а пізніше — під час навчання в школі, після переходу з української нелітературної основи або ж з російської мови; по-друге, через брак належної мовної практики у використанні її поза межами родини або роботи чи навчання (у зв'язку з обмеженістю її соціального функціонування); по-третє, унаслідок відзначеної широкою наявності в ній дублетних форм та, з іншого боку, недостатньої сформованості набору клішованих зворотів (тобто готових номінативних блоків для позначення дій, ситуацій та вираження думок, переживань), формул мовного етикету тощо.

1.10. Це, нарешті, наявність у значної частини носіїв УЛМ сумнівів і різних поглядів, аж до цілковито протилежних, щодо того, що саме слід вважати «справжньою» УЛМ (в умовах демократизації суспільного життя з кінця 80-х років це більшою чи меншою мірою стало виявлятися в певних колах суспільства як недовіра до «офіційної» УЛМ — як [нібито] значною мірою відірваної від національного коріння і «зросійщеної»: див. р. VI п. 1) — аж до заперечення (з боку певної частини носіїв) самого факту сформованості на сьогодні «справжньої» УЛМ (мається на увазі, звичайно, відповідна оцінка не з боку «ворогів» української мови, які заперечують саме існування її як такої, а в сприйнятті щирих уболівальників за її долю й ревнителів її чистоти). Ось, наприклад, висловлювання відомого дисидента і правозахисника радянського часу, одного з лідерів українських національно-патріотичних сил 90-х років, на той час народного депутата України Левка Лук'яненка (у його зауваженнях на адресу судді, яка вела процес російською мовою): «[Ніказаков (адвокат):] <...> Судове засідання слід вести українською... [Антошина (суддя):] Если я скажу суржилом, вы меня больше осудите <...> [Лук'яненко:] Чиста робота — це одне, а чиста мова — інше. Нема в нас людей, котрі зараз говорять чистою українською мовою» ([Зі стенограми судового засідання]. — ВК, 18.06.1996) (можливо, його надмірна категоричність у цьому плані зумовлена також полемічною загостреністю питання в тій ситуації).

Якщо до початку 90-х років, коли функції УЛМ у суспільстві багато в чому були лише формальними, а не реальними і вона виступала як явно другорядний і явно вторинний мовний код на загальному тлі домінування російської мови, а публічне обговорювання аспектів її нормативності в напрямі наближення до питомих основ було явно небажаним для офіційних кіл, то тепер такий стан речей став особливо привертати до себе увагу, в тому числі й на публічному рівні, а сумніви щодо багатьох досі чинних норм літературного мововжитку і пряма незгода з ними актуалізувалися, що стало причиною досить звичайних і навіть ідеологізованих загострень у проведенні дискусій на мовні теми.

На межі 80–90-х років ситуація не тільки з обсягами (повнотою) функціонування УЛМ, а й зі сприйняттям самого її «образу» в поглядах суспільства почала, звичайно, змінюватися, хоча й різною мірою в різних суспільних колах, у різних сферах життя і в різних регіонах країни.

2. Зміни в українській літературній мові на її новітньому етапі: комплекс загальних чинників, характер їхньої реалізації, тенденції розвитку. Сучасний стан УЛМ, як і інших слов'янських літературних мов цього періоду, відзначається, як відомо, інтенсивною активізацією змін, що відбуваються на всіх рівнях її структури, активізацією тенденцій розвитку як «кількісного», так і «якісного» характеру.

На перше місце серед них за помітністю свого вияву слід поставити тенденції «кількісного» характеру — інтенсивну **неологізацію** УЛМ (під неологізацією розуміється поповнення мови не тільки власне лексичними неологізмами та неосемантизмами, хоча це, звичайно, відбувається насамперед, а й структурними одиницями на інших мовних

рівнях), що виявляється як у стрімкій **динамізації** її корпусу (явище інтенсивної динамізації дослідники констатували насамперед щодо лексики і фразеології сучасних слов'янських мов [див., зокрема: Мокиєнко 1998; Walter 2001]), тобто в різкому прискоренні темпів його розвитку та оновлення й перегляду його нормативних засад, так і в **масовості змін** у ньому. Дослідники відзначають «лавиноподібний» характер мовних змін, «стрибокподібне» збільшення нових мовних елементів, «вибухи» і «буми» — «вибух» *варіантності* [Єрмоленко, Дзюбишина 1993: 200], *термінологічний «вибух»*, *просторічний «вибух»*, *жаргонний «вибух»*, *нецензурний «вибух»* (див. р. II пп. 3, 4), *неологічний «бум»*, *суржиковий «бум»* («*суржиковий бум*» в українській коміці: Н. Зборовська. — ЛУ, 11.06.1998), «*потік*» *перейменувань*, «*повінь*» *оказіоналізмів* і т. ін., «*навалу*», «*експансію*» (*жаргонізмів*, *запозичень*, *англоамериканізмів* та ін.). Мовні словники, звичайно, ніколи не можуть устигати за мовною практикою, але тепер це відставання практичної лексикографії постає особливо помітно. У межах явища неологізації відбуваються відповідні частотно-стилістичні зміни номінативного репертуару мови — **пасивізація / активізація** різних його тематичних розрядів.

Характеризуючи найзагальніші тенденції «якісного» плану в розвитку сучасних слов'янських літературних мов, дослідники звичайно виділяють такі ряди опозицій, переважно в межах словотворення та лексики (з можливими не в усьому однаковими їх термінологічними позначеннями й не обов'язково точно з саме такою цілісною схемою класифікації, як це подано нижче) [див., зокрема: Гутшмидт 1998; Panzer 2000: 29–39; Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja 2003: 19–24, 47, 134; Онхайзер 2009; Konfrontační... 1999; Глобалізація — етнізація... 2006; Die sprachliche Situation... 2000; Dynamika... 1989; Český jazyk na přelomu tisíciletí 1997; Srpová 2008; Земская 1997; Земская, Ермакова, Рудник-Карват 1998; Eckert, Sternin 2004; Аврамова 2008; Лукашанец 2009: 73–74; Мацько 2000: 16; Лейчик 2003; Мечковская 2006; Internacionalizácia... 1999; Тенденція інтернаціоналізації... 1997; Przejawy internacionalizacji... 2009; Gazda 2002; див. також з іншими, ширшими підходами до виділення таких тенденцій: Стернин 2004; Ožóg 2001], як: 1) з погляду переважання в спрямованості цих тенденцій курсу на розширення питомої ваги своїх «власних» / «не власних» мовних елементів і явищ — **націоналізація** (інші назви: **автохтонізація**, **етнізація**; для окремих мов — це також «**українізація**», «**білорусизація**», «**хорватизація**» і под.; застосування ж назв на зразок «русифікація», «полонізація», «чехізація», «болгаризація» щодо відповідно російської, польської, чеської, болгарської мов при цьому зі зрозумілих причин не актуалізується; про «сербізацію» сербської мови у плані посилення її відмежовування від хорватської мови можуть говорити, але, звичайно, далеко не так широко, як про «хорватизацію» хорватської мови) / **інтернаціоналізація** (інші назви: **глобалізація**, а якщо точніше, це переважно «**вестернізація**»; для східно-слов'янських мов — це також «**європеїзація**») (процеси інтернаціоналізації притягують у межах цієї опозиції значно більшу увагу дослідників, оскільки вони активізувалися в межах описуваного періоду в усіх слов'янських літературних мовах і являють собою дуже помітні мовні явища, особливо в лексиці та словотворенні); 2) з погляду співвідношення в їхній спрямованості курсу в бік посилення наявності більш «загальнонародних» / більш інтелектуальних мовних елементів і явищ (або: у бік усно-розмовних / писемно-книжних різновидів мови) — **демократизація / інтелектуалізація** мови (із включенням до останньої також **термінологізації**). Окремі дослідники оперують також деякими іншими протиставленнями, наприклад: демократизація — «окниження» мови [Ленець 1988: 45], хоча «окниження» — це, власне кажучи, тенденція, протилежна «орозмовленню», тобто колоквіалізації; демократизація — **пуризм** [Круглов 2003: 60].

Загалом приймаючи таке членування тенденцій розвитку слов'янських літературних мов у новітній період, слід водночас доповнити й деталізувати його істотними корективами.

У загальному комплексі змін «якісного» характеру в структурі, семантиці та стилістиці / прагматиці української мови кінця XX — початку XXI ст., що свідчать як про активну мобілізацію мовних ресурсів для позначення нових явищ суспільного життя й вираження ціннісних переорієнтацій та формування нової системи пріоритетів українського суспільства, так і про посилення уваги суспільства до проблем своєї літературної мови, виділяється насамперед **дихотомія процесів**, зумовлюваних чинниками переважно, з одного боку, **соціально-мовного** (вони більш-менш спільні для різних сучасних слов'янських літературних мов), а з другого, — **національно-мовного характеру**. Обидва ці напрями є досить широкими за охопленням мовного матеріалу, і в їхніх межах співіснують різні тенденції вужчого плану (про особливості вияву другого з цих напрямів, який не зводиться лише до власне «націоналізації» в поданому вище трактуванні — з протиставленням їй тільки явищу інтернаціоналізації, див. на українському мовному матеріалі р. VI пп. 1–3, а також р. VIII).

Мовні інновації з переважанням мотивів власне **соціального** характеру зумовлюються загальними процесами істотних перетворень у житті українського суспільства — а) загальною демократизацією суспільного життя з відходом його від попередніх типів політичної та соціально-економічної організації (з кінця 80-х років); б) поступовим переходом його до нових типів політичної та соціально-економічної організації та фокусуванням пріоритетної уваги на інших, ніж дотепер, сферах його життя і соціальних цінностях (з мовним освоєнням оновлених і цілком нових для вітчизняної дійсності сфер суспільної діяльності — урізноманітненого політичного життя країни, приватного підприємництва, нових технологій, масової культури, реклами тощо та зі змінами в оцінко-ідеологічному ставленні як до попередніх, так і до актуалізованих тепер реалій соціальної дійсності); в) відкритістю для процесів глобалізації в різних сферах життя суспільства.

Прямим наслідком процесів загальнодемократичних перетворень у житті суспільства стало, природно, явище дальшої **демократизації** літературної мови (включно з **лібералізацією** підходів у ставленні мовного соціуму до користування нею: див. нижче), що тепер активно обговорюють дослідники мовних ситуацій у постсоціалістичних країнах. Поглиблення демократизації УЛМ на сучасному етапі її функціонування та розвитку виявляється у двох основних взаємопов'язаних аспектах (див. докладніше р. II):

1) у зовнішньому, соціолінгвістичному, плані це: а) значне розширення в межах цього періоду соціального діапазону, повноти функціонування УЛМ в суспільстві, тобто її соціальної бази (як поступовий відхід від того її стану, що його називали навіть «кастовістю»: див. вище п. 1.3), — кількості і «якості» (тобто різних соціальних і вікових верств) кіл її носіїв і взагалі ситуативних користувачів (за рахунок тих, хто раніше нею не користувався, спілкуючись або позанормативними різновидами української мови, або ж російською мовою, а також представників уже молодших поколінь); б) дальше поширення її у сфери неофіційного спілкування, у розмовно-побутову сферу; в) більша невимовність, розкутість мовного спілкування і більша роль особистісного фактора в цьому;

2) у власне мовному плані це відповідні нові явища в межах як побудови та стилістичного оформлення текстів, так і власне корпусу УЛМ: а) у плані функціонально-стильової організації, стилістичної перебудови та структурної розбудови літературної мови — менша ригористичність її канонів і певне згладження граней поділу її функціональних стилів і жанрів, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і писемно-книжною формами її функціонування, ширше проникнення усно-розмовної стилістики і ознак діалогічного мовлення, а також інтенсивне переміщення стилістично знижених і субстандартних елементів у тканину публічної комунікації, що найпомітніше виявляється в посиленні елементів **колоквіалізації** (в англомовних джерелах уживають також термін «conversationalization») й навіть **жаргонізації** мовного спілкування, у його **експресивізації** — у посиленні виражальної насиченості публічного спілкування, в

інтенсифікації okazіонального словотворення, у явищах мовної гри тощо; б) у плані змісту (як лексичних значень конкретних слів, так і змістового наповнення цілих текстів) — це, по-перше, переосмислення значень і конотацій одиниць різних тематичних шарів лексико-фразеологічного складу із суспільно-політичної, економічної, ідеологічної, релігійної сфер життя суспільства з відходом від догматичного вузькосоціального (класового та партійного) їх осмислення в напрямі «загальнолюдських» цінностей; це також кардинальні зміни в мовних виявах **ідеологізації**, які, однак, мають подвійну спрямованість і, відповідно, різну мотивацію, — **деідеологізація** одних поняттєвих комплексів, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією (як вияв демократизації суспільного життя, тобто соціально-мовний фактор: див., зокрема, р. I пп. 1, 2.2.7, 3.1, 3.2.1), і актуалізована ідеологізація інших комплексів, пов'язаних уже з національно-державними аспектами України (національно-мовний фактор: див. далі); по-друге, це зняття або ослаблення попередніх обмежень у змістовому наповненні самих текстів УЛМ — з розширенням тематичних сфер, придатних для публічного ознайомлення та обговорення.

Демократизація літературної мови неминуче супроводжується **лібералізацією** у ставленні мовного соціуму до користування нею, тобто розширенням — далеко не завжди виправданим з погляду традиційного розуміння засад літературної мови — меж мовного узусу й навіть розширенням «плюралізму» в підходах до мовної норми. Якщо демократизація мовної діяльності суспільства й самої мови — це загалом усвідомлюваний і навіть більше — нерідко цілеспрямований відхід від попередньої регламентованості з ослабленням її вимог, то лібералізація — це стихійний процес розмивання попередніх норм і розширення вже наявного мовного узусу.

У протиставленні до явища демократизації літературної мови перебувають тенденції до її **інтелектуалізації** й особливо «**елітаризації**», дія яких також достатньо увиразнилася в межах досліджуваного періоду.

Активізація тенденцій до дальшої інтелектуалізації УЛМ ¹⁴, як і інших сучасних слов'янських літературних мов, зумовлюється урізноманітненням і ускладненням різних аспектів життя суспільства (включно з побутовим рівнем життя населення) у зв'язку з його переходом до нових соціальних форм існування, з одного боку, і ширшим упровадженням української мови як державної мови країни в різні сфери суспільного життя та процесах мовної глобалізації, з іншого боку. Це виявляється насамперед, по-перше, як потужна хвиля розвитку в нових суспільних умовах галузевої й, зокрема, термінологічної лексики в різних сферах діяльності суспільства, тобто як посилення термінологізації літературної мови, розвиток досі недостатньо сформованих у стильовій структурі УЛМ (у зв'язку з браком соціального запиту на них через домінування в суспільстві російської мови) певних книжних стилів і підстилів, жанрів, фахових субмов [пор. також, наприклад: Лейчик 2003]. По-друге, у процесах уже протилежної

¹⁴ Під інтелектуалізацією літературної мови (як уже досягнутим станом, а не власне процесом) звичайно розуміють її розвинену здатність як якомога точніше й повніше або, з іншого боку (в інших випадках), якомога загальніше, абстрактніше (це, зокрема, інтенсивне формування абстрактної лексики, відповідних словотвірних розрядів) позначати явища навколишнього світу і якомога системніше й експліцитніше виражати взаємозв'язок і складність операцій мислення, спрямованих на їх осягнення (у морфології це, зокрема, поширення категорії пасивного стану, у синтаксисі — широке використання складних, особливо складнопідрядних, речень), так і відображати явища культурного життя (у широкому розумінні цього поняття) та досягнення цивілізації [див: Гавранек 1967: 349–351; Тезиси Празького... 1967: 26–27; Reczek 1978]; у процесах номінації це також тенденції до номіналізації (поширення номінального «стилю») і широкого творення аналітичних конструкцій [див., наприклад: Anusiewicz 1978: 6; Горещкий 1988: 9], наприклад: *robit' nábor* > *náborovat'* — як зразок демократизації, тоді як *kontrolovat'* > *robit' kontrolu* — зразок інтелектуалізації мовлення [Горещкий 1988: 9]. Див. також у плані загального огляду щодо української мови [Шевченко 2001].

спрямованості — як детермінологізація й узагалі інтенсифікований перехід до загального мововжитку значної частини спеціальної лексики (у зв'язку з формуванням різних сегментів приватного сектору економіки, розвитком правових взаємовідносин між громадянами і державою, між громадянами і різними недержавними структурами та між самими громадянами, з появою в побуті складної техніки останніх поколінь і новітніх технологій, про що донедавна переважна більшість населення ще не мала жодного уявлення, та їхнім постійним досить швидким оновлюванням тощо), у тому числі іншомовного походження, — термінів і професіоналізмів з фінансово-економічної (*акція, бонус, ваучер, дивіденди, інвестиція, оренда, трансакція / транзакція, проплата — непроплата* та ін.), комерційної, офіційно-ділової та юридичної (*фізична — юридична особа, резидент — нерезидент, регрес, замитнювати — розмитнювати товар, фізична особа-підприємець — ФОП, податок на додану вартість — ПДВ*) сфер, зі сфер інформатики й комп'ютеризації та ін. Звичайний громадянин тепер має вільно («без словника»!) орієнтуватися в текстах на зразок: «алгоритм дій», «Власники “Картки киянина” зобов'язані валідувати її на терміналі електронного квитка» (оголошення в громадському транспорті), «Міністерство освіти і науки затвердило концепцію *інклюзивної освіти*, яка передбачає навчання дітей з особливими потребами разом з іншими» (УМ, 7.10.2010, с. 2), «Перший заступник Голови Верховної Ради Віктор Медведчук висловив сподівання на те, що депутати спроможуться зрушити нарешті з місця процес впровадження рішень торішнього референдуму, який не просувається з того часу, як на минулій сесії було закладено початок так званої *імплементації*» (М. Несенюк. — Д, 16.01.2001, с. 2). У мововжитку інтелігенції тепер досить звичайним є вживання слів на зразок *парадигма, дискурс, наратив* (див. р. IV п. 2.2.1); *карма* (*кармічний*); *кореспондувати, -ся* замість *співвідносити, -ся*: «Ці цифри не кореспондуються між собою», «Це рішення прямо кореспондується з попередньою ухвалою». По-третє, як прямий наслідок дальшої розбудови словотвірної системи УЛМ у її функціонуванні як державної мови країни — це активізація вживання і творення абстрактних відприкметникових і віддієслівних іменників, а також тенденції до якомога точнішого й диференційованішого позначання в межах словотвірних гнізд певних пов'язаних між собою (суміжних) понять навколишньої дійсності (див., зокрема, р. VIII п. 4.3.8) (не менш визначальну роль у цих останніх тенденціях для української мови відіграє, безперечно, й «національно-мовний» фактор: див. нижче).

Елітаризація ¹⁵ УЛМ у межах дії соціального фактора мовних інновацій виявляється насамперед у зв'язку з процесами мовної глобалізації — у широкому залучанні новітніх запозичень (переважно англоамериканізмів) як «сучасніших», «модніших» або ж «авторитетніших», «солідніших» — словом, «престижніших» мовних одиниць, незважаючи на можливе існування вже наявних в українській мові відповідних найменувань (див. р. IV п. 1.2), у поширенні нової хвилі модних особових імен, «європейських» сценічних псевдонімів естрадних співаків / співачок, у запровадженні в певних колах іменувань автора певного тексту за формулою на зразок *Іван П. Петренко* (див. р. X п. 7.1.1.3), у використанні окремих літер латинського алфавіту та окремих слів в оригінальному написанні (переважно з англійської мови) як засобу «європейського» орнаментування текстів (див. р. IV п. 9) (див. нижче про активізацію також іншого напрямку елітаризації УЛМ — під дією вже «національного» чинника).

¹⁵ Пор. також оперування іншими назвами цього явища як одного з полюсів в опозиції до демократизації — «нобілітація» [Grybosiova 1994]; «аристократизація» (елітаризація) [Мечковская 2006: 129; Мечковская 1998: 24]; тут ідеться про демократизацію / аристократизацію письма — опозицію, яка іменується також як демократичність / елітарність, — це, з одного боку, спрощення і/або лібералізація правил, збільшення допустимих варіантів написання, більше значення фонологічного принципу правопису порівняно з традиційним, з другого ж, — ускладнення правил, суворіша їх регламентація, зменшення кількості варіантів, архаїзація правопису.

Значно більша відкритість літературної мови для зовнішніх впливів в нових умовах соціальної, а відповідно й мовної глобалізації має своїм наслідком інтенсивне наповнення її складу новими масивами іншомовних запозичень, новітню потужну хвилю мовної **інтернаціоналізації** (див. р. IV).

Мовні інновації з переважанням мотивів переважно **національного** в своїй основі характеру, тобто посилення націоналізації УЛМ, зумовлюються процесами дальшого національно-державного та національно-культурного розвитку українського суспільства — а) посиленням його уваги до своєї етнічності та формуванням (відновленням) і функціонуванням власної державності і б) посиленням його уваги до своєї національно-мовної своєрідності, «питомості». Це, з одного боку, активізація вживання і творення відповідних розрядів суспільно-політичної лексики, причому також, як і в інноваціях власне соціального характеру, з істотними зміщеннями у виявах мовної **ідеологізації** різних явищ суспільного життя — з деідеологізацією одних і новою ідеологізацією інших (див. р. I п. 5), а з другого, — значне посилення уваги до **коригування нормативних засад** УЛМ (аж до тих чи інших прагматично недоцільних виявів національно-мовного **пуризму**), що виявляється також у ряді вужчих тенденцій (див. р. VI) і, зокрема, також у посиленні **елітаризації** УЛМ, але вже на національно-мовному ґрунті (див. р. VI п. 3.5) — особливо як відновлення в цій ділянці призабутої лексичної спадщини 20-х — початку 30-х років, зокрема з прагненням до заміни іншомовних слів питомими, і як активізація впливів з боку мовних практик Галичини та західної діаспори (див. р. V п. 5).

До явища націоналізації УЛМ в межах описуваного періоду можна віднести також тенденції в системі словотворення, спрямовані на дальшу розбудову саме української наукової і в цілому літературної мови в плані використання мовних засобів для якомога точнішого й диференційованішого позначання певних пов'язаних між собою (суміжних) понять навколишньої дійсності (див. у р. VIII п. 4.3.8 про посилення уваги до вживання і творення дериватів на зразок *запозичання / запозичення, поновлення / понова, оброблений / оброблюваний, конвертований / конвертовний* та ін.).

Такі широкі за масштабом своєї дії тенденції в перебудові й розбудові УЛМ на сучасному етапі її розвитку, як ідеологізація / деідеологізація, з одного боку, та інтелектуалізація та елітаризація, з другого боку, є, отже, продуктом дії одночасно обох цих найзагальніших чинників — переважно соціального й переважно національного характеру: явища ідеологізації / деідеологізації зумовлюються їхньою дією приблизно рівною мірою, елітаризація — можливо, так само, тоді як інтелектуалізація входить здебільшого до соціального вектора оновлення корпусу УЛМ.

Нова ідеологізація мовних і навколомовних явищ, що відбувається в межах вияву дії обох названих чинників — як «соціального», так і «національного» — і охоплює різні аспекти УЛМ, у реалізації національного фактора помітно виявляється також у поширенні оцінювання досить значної кількості різноманітних фактів української мови й навіть ширше — цілих мовних практик з погляду їхньої органічності / неорганічності для неї (див. р. VI п. 6 та ін.). Це насамперед:

а) з одного боку, різко негативна оцінка в певних колах мовного соціуму того стану корпусу УЛМ, з яким вона вийшла після радянського періоду своєї історії на рубіж 80–90-х років, — як такого, що значною мірою чи навіть переважно зазнав зросійщення й тому потребує істотного коригування; з другого ж, — беззастережне схвалювання тих мовних одиниць і явищ, що зазнавали критики (також ідеологізованої!) як «націоналістичні» і под. у радянський час (це відбувалося не тільки в часи сталінізму, а й пізніше, зокрема як існування «списків заборонених слів» для редакцій видавництва і ЗМІ¹⁶). Безперечно, обидві ці аксіологічні тенденції є цілком виправданими у своїх вихідних

¹⁶ Пор., наприклад: «Часи були досить-таки складні — починалась горезвісна боротьба за чистоту мови, причому чистоти вимагалось стерильної, такої, щоб у тій мові ніщо живе не проростало, архаїзм і

засадах, але необ'єктивною й навіть небезпечною для нормального, природного розвитку самої української мови є їх абсолютизація, доведення до крайнощів;

б) ідеологізація (включно з політизацією — з використанням опонентами мовних питань як одного з інструментів політичної боротьби) різних поглядів на те, якою має бути «справжня» УЛМ, за допомогою таких номінативних опозицій, як з одного боку (з боку кіл, які рішуче не приймають в оновлюваній УЛМ усього, що не допускалося в радянський час): «інтернаціоналісти» (зі знаком плюс) — «націоналісти» (зі знаком мінус), з другого ж боку (з боку кіл, які не менш рішуче налаштовані на істотне оновлення УЛМ у напрямі відмежовування її від російської мови): «патріоти» (зі знаком плюс) — «антипатріоти», «космополіти» (зі знаком мінус) (див. про це також р. I п. 5.4); з одного боку (з боку «реформаторів»): «русифікація (зросійщення)» УЛМ, з протилежного боку (з боку «традиціоналістів»): «діаспоризація (галичанізація, полонізація)» УЛМ.

Як демократизація, включно з лібералізацією, мовної діяльності, так і посилення впливів національного чинника в мовних процесах поряд зі зрозумілими позитивними для УЛМ мають і негативні наслідки — «забруднення» її складу (насамперед, звичайно, на рівні мовлення) великою кількістю позанормативних елементів (див., зокрема, р. II п. 1.2.2), одиниць іншомовного походження, а також насичення недоцільною з практичного боку варіантністю мовних одиниць (це загалом неминуче — особливо на своєму початковому етапі — явище в розбудові структури і розширюванні сфер використання літературної мови та кіл її користувачів, зворотний бік мовної демократизації: див. р. VI п. 4.1). Це змусило не тільки гуманітарну інтелігенцію та ширші кола громадськості різних слов'янських країн, а й багатьох мовознавців заговорити про «псування» мови, її «варваризацію» й навіть про настання «мовної кризи» (див. р. II п. 1.2.2).

Мовні тенденції національного характеру з їхнім курсом на посилення (прихильники цих тенденцій нерідко називають такі процеси «відновленням») ознак «українськості», національної питомості для тих чи інших мовних одиниць і явищ, можуть вступати в суперечність з мовними явищами соціального плану, які відбивають узус УЛМ станом на початок 1990-х років (див. також р. VI п. 3.3). Це поглиблює дивергенцію між усно-розмовним узусом і встановлюваними новими нормами УЛМ. Так, якщо до виявів інтелектуалізації літературних мов звичайно відносять, зокрема, наявність широкого й розгалуженого вживання пасивних конструкцій, у тому числі зі зворотними дієсловами, аналітичних (описових) номінативних конструкцій, «номіналізацію» мови (див. вище), то в активізованих сьогодні пуристичних настановах лунають заклики уникати їх як невластивих справжній (народній) українській мові, нав'язаних російськомовним способом мислення (див., зокрема, р. VIII п. 2.5.3 — щодо категорії пасиву в українській мові, р. IX п. 3.4 — щодо аналітичних номінативних конструкцій і питання про «дієслівність» української мови). Іншими словами, якщо внаслідок демократизації УЛМ відбувається зменшення стильової відстані між усно-розмовною практикою і кодифікованою літературною мовою, то внаслідок націоналізації — навпаки, збільшення такої відстані — аж до поглиблення явища функціонально-стильової диглосії.

Якщо перший з названих чинників істотного оновлення структури і стилістики / прагматики УЛМ, тобто «соціальний», є характерним приблизно однаковою мірою для мов народів різних слов'янських і ширше — постсоціалістичних країн цього періоду¹⁷,

діалектизм з термінів наукових перетворились не то в лайливі слова, не то в юридичні поняття — те, за що людину можна було притягти до карної відповідальності. Редактори тримали при собі словнички заборонених для вжитку слів і виявляли неабияку пильність у знебарвлюванні мови редагованих творів» (Григорій Кочур. Феномен Миколи Лукаша. — ЛУ, 1988, № 10, с. 3).

¹⁷ Дослідження сучасного стану, наприклад, російської мови загалом звичайно й зводяться до характеристики впливів на нього різноманітних соціальних факторів [див., наприклад: Krysin 2000]; з прямою констатацією: «Специфіка нинішнього стану мовної ситуації в Росії в тому, що переважна більшість змін у мові пов'язана зі змінами в суспільстві — точніше, основні зміни в мові і спілкуванні є

то другий, тобто «національний», що зумовлюється посиленням уваги суспільств до своєї етнічності та національної питомості, своєрідності своєї мови, — насамперед для мов народів тих країн, які до цього входили до складу державних утворень (федерацій) як не «провідні» республіки і в умовах бездержавності народів — їх носіїв мали до цього або й продовжують мати явно недостатньо умов для повнокровного соціального функціонування і зазнавали (зазнають) потужних впливів з боку інших (сусідніх) слов'янських мов, намагаючись тепер позбутися або принаймні обмежити їх, тобто для української, білоруської, хорватської, словенської, македонської і новосанкціонованих боснійської та чорногорської, словацької (на відміну від російської, сербської, чеської, польської, болгарської літературних мов)¹⁸. Найповніші паралелі історико-, соціально- та власне структурно-мовного плану тут можна простежити, звичайно, між українською і білоруською мовними ситуаціями (див. р. VI п. 7).

У пропонованій монографії досить докладно висвітлюються стосовно до української мови сучасні тенденції як до націоналізації, так і до інтернаціоналізації, як до демократизації, так і до елітаризації (тенденції до посилення інтелектуалізації УЛМ в окремих розділах або підрозділах далі спеціально не розглядаються).

Класифікація тенденцій у межах цих двох пар опозицій значною мірою перетинається, тобто те саме мовне явище може бути назване одночасно наслідком, наприклад, інтернаціоналізації і демократизації.

Крім того, в основі тих чи інших актуалізованих нині мовних явищ можуть лежати водночас обидва основні визначальні фактори розвитку УЛМ на її сучасному етапі — соціально-мовний і національно-мовний (див. вище, наприклад, про вплив цих факторів на процеси інтелектуалізації УЛМ на її сучасному етапі). Так, тенденції до «європеїзації» входять переважно до явища інтернаціоналізації (глобалізації), тобто є виявом дії соціально-мовних чинників, але певний сегмент у їхніх межах належить також до української націоналізації (мається на увазі схильність до засвоєння одиниць «європейської» лексики — незважаючи на наявність уже в складі УЛМ назв для відповідних понять — у тих випадках, коли вони не мають відповідників у російській мові: див. р. VI п. 3.5.1.1). Певний сегмент активізованих тепер процесів суфіксальної фемінізації, в основі яких лежить переважно соціальний фактор, зумовлюється процесами подальшої демократизації УЛМ, тоді як інший і аж ніяк не менший за обсягом, покликаний, за задумом відповідних кіл мовного соціуму, розбудовувати саме національні засади української мови, — також її дальшою націоналізацією (див. р. VIII пп. 4.2.4.1 і 4.3.2.1.1). У межах нинішнього значного розширення явища варіантності мовних одиниць і явищ у складі УЛМ, у тому числі з кодифікованим їх закріпленням, можна побачити наслідки посилення як її демократизації (як реагування нормалізаторів на те, що в мові давно вже існує, але ними ж самими досі консервативно стримувалося), так і, навпаки, настанов на її поглиблене коригування в «національному» плані — орієнтування на те, що саме так [ніби] має бути згідно з традиціями української мови (див. р. VI п. 4). Не тільки взаємодія, а й водночас конкуренція між настановами, з одного боку, на посилення націоналізації, з другого ж, — на поглиблення демократизації виразно простежуються в роботі над оновленими редакціями українського правопису (див. р. XI п. 1, р. XII п. 4.1).

Проблеми контролю за нормативним станом УЛМ як державної мови країни та її подальшої розбудови у зв'язку з розширюванням поля її соціального функціонування

прямими наслідками суспільних змін» [Стернин 2004: 3]; «Російська мова перебуває в стані динамічного розвитку, інтенсивність якого співвідноситься з інтенсивністю соціальних змін» [Чудинов 2002: 27].

¹⁸ Пор., наприклад: «<...> ніхто [у чеському й болгарському суспільствах — на відміну від словаків, словенців, хорватів, македонців, босняків та ін., які останній атрибут нації — самостійну державність — здобули тільки недавно. — О. Т.] не пов'яже існування державності з мовним питанням» [Гладкова, Ликоманова 2002: 285].

певною мірою перебувають у руслі нової мовної політики держави (див. докладніше р. XII п. 4.1). Так, у двох останніх з трьох «мовних» законів, прийнятих у межах описуваного періоду, містяться положення також про забезпечення нормативності УЛМ; відповідно до останнього з цих законів створено Національну комісію зі стандартів державної мови; нові редакції українського правопису затверджуються на урядовому рівні; створено нові, вже українськомовні, державні стандарти в галузі термінології й виробничої номенклатури різних галузей діяльності та класифікатори професій; у сфері ономастики прийнято нові або уточнені положення щодо відтворювання в українській мові зарубіжних географічних назв і, навпаки, відтворювання засобами латинської графіки власних назв з України та ін.

У межах описуваного періоду значно посилилася увага до проблем нормативності та національної відповідності різних аспектів УЛМ з боку як українських науковців (не тільки мовознавців, а й представників інших наук — насамперед, зрозуміло, у сфері термінології), наукових установ (так, у системі Академії наук України, поряд з уже наявним Інститутом мовознавства, восени 1991 року було створено Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд), так і широких кіл громадськості (зокрема, зі створенням Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка). Посилення зацікавленості названою проблематикою спостерігається також у зарубіжній славістиці.

ЛІТЕРАТУРА

- Аврамова Ц. Тенденції в болгарському словообразуванні на границі двох століть. *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008. С. 9–30.
- Ажнюк Б. Державна мова і єдність нації. *Українська мова як державна в Україні* / Ред.-упоряд. К. Г. Горденська. Київ: Довіра, 1999. С. 32–39.
- Ажнюк Б. М. Етнозахисна функція мови як наукова проблема (від Потебні до сучасності). *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури* / Відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. С. 50–57.
- Баранник Д. Х. Усний монолог. Дніпропетровськ, 1969.
- Бибик С. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013.
- Бідер Г. Про раннє формування основ української соціолінгвістичної термінології (1820-і рр.–1920-і рр.). *Ucrainistica*. Кривий Ріг, 2009. С. 17–30.
- Білодід І. К. Із спостережень над фразеологією української радянської прози післявоєнного періоду. *Мовознавство*: Наук. зап. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні. 1953. Т. 12. С. 17–50.
- Білодід І. К. Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення* / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1965. С. 5–54.
- Білодід І. К. Проблеми сучасного життя мови: Виховання культури усного побутового мовлення. *Усне побутове літературне мовлення* / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1970. С. 5–14.
- Бояджиев Т. Езикова ситуація у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. *Български език*. 2008. Кн. 3. С. 5–28.
- Български език [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Dimitrova. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Васильева Л. П. Національно-культурна ідентичність та етнокультурні асоціації. *Мовознавство*. 2016. № 1. С. 11–22.
- Вачкова К. Критерии и процедури за типологична характеристика на славянските стандартни езици. *Славянска филология*. София: Проф. Марин Дринов, 2008. Т. 24. С. 37–48.
- Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. *Пражский лингвистический кружок* / Сост.-ред. Н. А. Кондрашов. Москва: Прогресс, 1967. С. 338–377.
- Гак В. Г. О французском просторечии. *Филологические науки*. 1993. № 5–6. С. 116–121.
- Гладкова Г., Ликоманова И. Языковая ситуация: история и перспективы (болгарско-чешские параллели). Praha: Nakl. Karolinum, 2008.
- Гладров В. Отражение языковой ситуации в художественной литературе России, Чехии и Болгарии. *Вестник Московского университета*: Серия 9. Филология. 2009. № 5. С. 29–37.

- Глобализация — этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. П. Нешименко. Москва: Наука, 2006.
- Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Фенікс*. Дітройт; Мюнхен, 1961. Зош. 10. С. 3–16.
- Горбач О. Арго в Україні. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006.
- Горецкий Я. Динамічність і динаміка в мові. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 7–10.
- Городское просторечие: Проблемы изучения / Отв. ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев. Москва: Наука, 1982.
- Гулида В. Б. Конференция «"Народная лингвистика": взгляд носителей языка на язык». *Вопросы языкознания*. 2013. № 5. С. 136–144.
- Гутшиmidt К. Общие тенденции и специфические формы их представления в современных славянских языках. *Jazykovedný časopis*. 1998. Roč. 49. N 1–2. С. 15–26.
- Данеш Фр., Чмейркова С. Экология языка малого народа. *Язык — культура — этнос* / Отв. ред. Г. П. Нешименко. Москва: Наука, 1994. С. 27–39.
- Демченко В. Мовне середовище: Екстралінгвістичний нарис про Південь України. Херсон: АЙЛАНТ, 2001.
- Дика Л. В. Суржик і динаміка говіркового мовлення. *Matisterium*. Київ, 2011. Вип. 43: Мовознавчі студії. С. 27–29.
- Дубичинский В. В. Статус русского языка в Украине. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 2002. № 2. С. 2–4.
- Дубичинский В. В. Двухязычие versus одноязычие в многоязычной Украине: региональный подход. *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности*. Кн. II / Отв. ред. Г. П. Нешименко. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2015. С. 128–137.
- Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Київ: Наукова думка, 1973.
- Дудик П. С. Культура мовлення як ознака інтелекту особи. *Мовна дійсність в Україні (проблеми, перспективи)*: Тез. доп. Вінниця, 1994. Ч. 1. С. 9–12.
- Едличка А. Литературный язык в современной коммуникации. *Новое в зарубежной лингвистике, вып. 20: Теория литературного языка в работах ученых ЧССР* / Ред. Н. А. Кондрашов. Москва: Прогресс, 1988. С. 38–134.
- Ермоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови. *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej* / Red. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, 1993. С. 199–204.
- Ермоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. Київ: НДІУ, 2007.
- Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко — вчений і педагог. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 63–69.
- Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1965.
- Запрудскі С. Маўленчая акамадацыя і пераклучэнне кодаў у працэсе міжкультурнай камунікацыі: выпадак Беларусі. *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and Social Aspects of Their Description and Categorization* / G. Hentschel, S. Zaprudski (eds.). Oldenburg: BIS-Verlag, 2008. С. 57–97.
- Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства. *Русский язык* / Под ред. Е. Н. Ширяева [серия «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 167–201.
- Земская Е. А., Ермакова О. П., Рудник-Карват З. Активные процессы в словообразовании современных славянских языков (на материале русского и польского языков). *Славянское языкознание. XII Международного съезда славистов: Доклады российской делегации* / Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука, 1998. С. 296–311.
- Изотов А. И. Чешское обиходно-разговорное койне vs русское просторечье. *Вестник Российского университета дружбы народов: Серия Лингвистика*. 2013. № 1. С. 52–60.
- Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 109–127.
- Кочев И. Стандартизирана и субстандартизирана (регионални) форми на българския език. *Български език*. 1984. Кн. 4. С. 297–304.
- Круглов О. Деякі аспекти мовного планування в Україні. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 60–64.
- Лейчик В. М. Интеллектуализация и демократизация — противоположные тенденции в развитии современного русского языка. *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы: Материалы конференции*. Москва, 2003. С. 420–423.

- Ленець К. В. Лексичні зміни та їх відображення в мові сучасної преси. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 41–47.
- Лукашанец А. А. Современное состояние и тенденции развития славянских языков (белорусский язык). *Вестник Московского университета: Серия 9. Филология*. 2009. № 5. С. 65–75.
- Лукашанец А. А. Нацыянальная мова і годнасць асобы і нацыі (беларускія рэаліі). *Мовознавство*. 2015. № 6. С. 3–14.
- Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ: Знання, 1990.
- Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998.
- Мацько Л. З якою лексиною вступаємо в XXI століття (нові тенденції та реалії). *Урок української*. 2000. № 8. С. 14–18.
- Медвідь О. Просторіччя як категорія мовознавства і перекладознавства. *Третій Міжнародний конгрес українців: Мовознавство* / Відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко. Харків: Око, 1996. С. 328–333.
- Мечковская Н. Б. Типология графико-орфографических реформ в истории славянской письменности: фонетико-фонологические и социосемантические принципы. Минск: БГУ, 1998.
- Мечковская Н. Демократизация языков: факторы, коллизии и альтернативы. *Acta Neuphilologica*. Olsztyn, 2006. Т. 8. С. 129–138.
- Мозер М. Причинки до історії української мови. Вид. 3-тє. Вінниця: Нова книга, 2011.
- Мокиенко В. М. Доминанты языковой смуты постсоветского периода. *Russistik / Русистика*. [Berlin], 1998. № 1–2. С. 37–56.
- Муромцева О. Г. До проблеми престижу мови. *Мова і культура* / За заг. ред. С. Б. Бураго. Київ: Collegium, 1998. Т. 3. С. 72–73.
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008.
- Мячкоўская Н. Народная лінгвістыка ў беларускім Інтэрнэце: метамоўная рэфлексія і моўнае самавызначэнне. *Новая слова ў мовазнаўстве: Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Новая слова ў беларусістыцы»* (2010 г.) / Рэд. С. М. Запрудскі, Г. А. Цыхун. Мінск: Четыре четверти, 2012. С. 260–272.
- Наконечний М. Ф. Стан і чергові завдання на ділянці орфоєпії української мови. *Про культуру мови* / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1964. С. 63–75.
- Нещименко Г. П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций. Москва: Наука, 2003.
- Німчук В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–24.
- Онхайзер И. Тенденции развития славянских языков: номинация / словообразование. Опыт международного сотрудничества. *Вестник Московского университета : Серия 9. Филология*. 2009. № 5. С. 46–64.
- Палінська О. Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 174–180.
- Палінська О. М. Формування мовної ідентичності мешканців Центру і Півдня України в умовах трикодовості (українська — російська — змішане мовлення). *Українська мова*. 2022. № 2. С. 60–81.
- Парзулова М. Неологизмита в сьвременнои български език. [Без міста]: Изд-во «Думант», [без року].
- Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. Київ: Либідь, 1992.
- Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного. Київ: Либідь, 2012.
- Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*. 2002. № 2–3. С. 30–45.
- Рамз Т. Р. Гутарковае беларускае маўленне ў супастаўленні з формамі штодзённага камунікавання ў заходне- і ўсходнеславянскіх літаратурных мовах. *Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: Даклады беларускай дэлегацыі : XV Міжнародны з'езд славістаў* / Гал. рэд. А. А. Лукашанец. Мінск: Беларуская навука, 2013. С. 147–162.
- Сгалл П. Чешский язык в повседневном разговоре. *Встреча этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном лингвокультурном аспекте)* / Отв. ред. Г. П. Нещименко. Москва: Наука, 2002. С. 311–329.
- Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова* / За ред. О. Синявського. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 36. 1. С. 7–51.
- Ставицька Л. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років. *Українська мова [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]* / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 153–169.

- Ставицька Л. Проблеми й аспекти вивчення жаргонної лексики: соціолінгвістичний аспект. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 55–68.
- Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація. *Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти* / За ред. Л. Ставицької. Київ: Пульсари, 2007. С. 31–120.
- Степанов Є. М. Російське мовлення Одеси. Одеса: Астропринт, 2004.
- Стернин И. А. Общественные процессы и развитие современного русского языка: Очерк изменений в русском языке конца XX — начала XXI века. Изд. 4. Воронеж, 2004. 93 с.
- Стріха М. Мова. *Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998. С. 397–426.
- Тараненко О. Мовна ситуація і мовна політика часів «перебудови» та державної незалежності України (кінець 80-х–90-ті роки). *Українська мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 35–66.
- Тараненко О. О. Просторіччя. *Українська мова: Енциклопедія* / Ред. колегія В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Вид. третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 558–560.
- Тараненко О. О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови. *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 92–118.
- Тезиси Пражского лингвистического кружка. *Пражский лингвистический кружок* / Сост.-ред. Н. А. Кондрашов. Москва: Прогресс, 1967. С. 17–40.
- Тенденция интернационализации в современных славянских литературных языках / Отв. ред. Л. Н. Смирнов. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1997.
- Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. Ч. 2: Джерела та соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги—XXI, 2007.
- Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 46–58.
- Українське усне літературне мовлення / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1967.
- Ускова Р. П. Языковая ситуация в Республике Македония и современное состояние македонского языка. *Славяноведение*. 1997. № 2. С. 11–17.
- Усне побутове літературне мовлення / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1970.
- Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. Москва: Наука, 1981.
- Фішман Дж. Не кидайте мову напризволяще: Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці / Пер. з англ. Київ: К.І.С., 2009.
- Франко З. Т. Функціонування української мови в радянський період. *Мовознавство*. 1991. № 1. С. 3–9.
- Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. Київ, 2009.
- Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). Екатеринбург: Уральский гос. пед. ин-т, 2001.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.]: Сучасність, 1987.
- Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. Київ: Київський університет, 2001.
- Anusiewicz J. Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim. Wrocław: Ossolineum, 1978.
- Bartmiński J. Stereotypy mieszkają w języku: Studia etnolingwistyczne. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.
- Bugarski R. Language, Nationalism and War in Yugoslavia. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No. 151. P. 69–87.
- Český jazyk na přelomu tisíciletí / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997.
- Daneš F. Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. *Daneš F. Jazyk a text. Výbor z lingvistického díla*. Čast 2. Praha: FF UK, 1999. S. 249–263.
- Del Gaudio S. Linguistic Ideology and Language Change in Contemporary Ukrainian Grammar and Lexis. *Die Welt der Slaven*. 2015. LX. H. 1. P. 145–165.
- Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende / B. Panzer (Hrsg.). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000.

- Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny / Ved. J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák. Bratislava: Veda, 1989.
- Eckert H., Sternin J. A. Die russische Sprache im Umbruch: Lexikalische und funktionale Veränderungen im Russischen an der Schwelle des 21. Jahrhunderts. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2004.
- Gazda J. Dynamika a internacionalizace slovní zásoby současné ruštiny. Brno: Masarykova univerzita, 2002.
- Grybosiova A. Demokratyzacja i nobilitacja języka po drugiej wojnie światowej. *Przemiany współczesnej polszczyzny* / Red. nauk. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, 1994. S. 33–39.
- Hoffmanová J. Česká hovorovost a hovorová čeština (v kontextu dalších slovanských jazyků). *Slavia*. 2013. Seš. 1–2. S. 125–136.
- Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti / J. Bosák (ed.). Bratislava: Veda, 1999.
- Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytät Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003.
- Konfrontační studium inovačních procesů ve slovanských jazycích / Red. E. Šlaurová. Praha: Euroclavica, 1999.
- Krysin L. Социально обусловленные процессы в русском языке конца XX века. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. C. 467–480.
- Lubaś W. Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4]. Opole: Uniwersytet Opolski, 2009.
- Lubaś W. The Identifying Function of Language. *Forum Lingwistyczne*. 2016. No. 3. P. 117–125.
- Ożóg K. Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: Wybrane zagadnienia. Rzeszów: Fraza, 2001.
- Panzer B. Altes und Neues im jüngsten lexikalischen Wandel der slavischen Sprachen: Prinzipien und Tendenzen. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. S. 29–39.
- Przejawy internacionalizacji w językach słowiańskich / Red. E. Koriakowcewa. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2009.
- Reczek J. Intelktualizacja w języku. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* / Pod red. S. Urbańczyka. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. S. 129–130.
- Rudnyckij J. B. Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Wiesbaden: Harrassowitz, 1993 (перше видання 1943 р.).
- Ružička J. Tezy o slovenčine. *Kultura slova*. Bratislava, 1967. Č. 2. S. 33–40.
- Srpová H. The Czech Language in the Post-Velvet Revolution Period. *Linguistic Change in Post-Communist Easter Europe and Eurasia* / Ed. by E. Andrews. New York: Columbia University Press, 2008. P. 58–87.
- Walter H. Tendenzen der Entwicklung der russischen Sprache. *Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. 2001. H. 11: *Sprachwandel des Russischen im Transformationsprozess am Ende des 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. C. 215–227.

РОЗДІЛ I

ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ І ЦІННОСТЕЙ / АНТИЦІННОСТЕЙ

1. Масові зрушення в тематичних сферах номінації і переосмислення / переорієнтування певних масивів суспільно-політичного лексикону (вступні зауваження). Активне номінативне оновлення, функціонально-стильове розширення і значна аксіологічна переорієнтація в розвитку структури УЛМ та комплексу її стилістично-прагматичних засобів станом на кінець XX — початок XXI ст. досить виразно перегукуються за своєю «революційністю» з динамічними процесами в українській мові періоду 1917–1920-х років і виявляються в істотній перебудові її корпусу та прагматики з орієнтацією, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства (така ціннісна переорієнтація відбувається в напрямі як з «плюсової» на «мінусову», так і навпаки), а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей. Зрушення в соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства протягом обстежуваного періоду вже встигли широкими хвилями відбитися в мові, з одного боку, у процесах актуалізації / дезактуалізації відбиття тих чи інших сфер життя, що зумовило істотну перебудову насамперед на рівні номінації — в розвитку лексико-фразеологічного складу та системи словотворення, у масових потоках іншомовних запозичень — і в межах відповідних функціональних стилів, підстилів і жанрів, з другого, — у змінах у відображенні певних провідних ідеологічно-аксіологічних тенденцій суспільного життя й, відповідно, домінант масової свідомості — у процесах деідеологізації одних і нової ідеологізації інших поняттєвих комплексів [див. щодо цього, також, зокрема: Седакова 2008; див також щодо «нового витка ідеологізації мови й суспільства» на пострадянському просторі: Дуличенко 1994: 181], що реалізувалося в значному переформатуванні систем стилістичних оцінок і прагматичних орієнтирів, поширившись у тому числі й на окремі правила орфографії.

Щодо цих нових провідних ідеологічно-аксіологічних тенденцій, то вони охоплюють, по-перше, актуалізацію традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів суспільства, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних «вимірів» України і, по-третє, рівняння суспільства на «європейські» та «світові» цінності. Усі ці напрями, так чи інакше актуалізувавшись у період «перебудови» в СРСР у другій половині 80-х років як наслідок розвитку демократичних процесів у країні (певні мовні явища такого характеру, звичайно, могли функціонувати й до цього в дискурсах, з одного боку, дисидентів-«антирадянщиків», а з другого, — українських «націоналістів»), різною мірою продовжувалися вже в добу незалежності України, посилені й урізноманітнені у зв'язку з переходом країни до нового суспільно-економічного ладу, з утвердженням української нації та українського державотворення, з боротьбою різних політичних сил за владу, з відкритістю країни для глобалізаційних впливів та ін.: послідовно розвиваючись далі, набуваючи інших, навіть несподіваних на початку «перебудови» поворотів або ж, навпаки, дезактуалізуючись. Як самі спрямування цих номінативно-аксіологічних процесів у сучасній українській мові, так і охоплення ними тих чи інших її аспектів (тематичних напрямів номінації, словотвірних моделей, функціонально-стильових

різновидів і стилістико-прагматичних особливостей функціонування) мають багато спільного з аналогічними явищами цього періоду в мовах інших народів колишнього СРСР, насамперед двох інших східнослов'янських, та народів інших колишніх соціалістичних європейських країн [див. також на матеріалі української мови, зокрема: Ленець, Ставицька 1993; Ленець 1999; Стишов 2003; Стишов 2015; Брага 2002; Мінчак 2003; на матеріалах української та російської мов: Семенюк 2001; на матеріалах інших слов'янських мов — російської: Эмирова 1990; Шмелева 1993; Дуличенко 1994; Ферм 1994; Костомаров 1994: 109–124, 138–155; Zybatow 1995; Русский язык конца XX столетия... 1996; Moskovich 2000; Стернин 2004; словацької: Ondrejovič 1995; чеської: Filipceš 1993; Český jazyk na přelomu tisíciletí 1997; Neologizmy v dnešní češtině 2005; польської: Smółkova 2001; болгарської: Благоева, Колковска 2013; сербської: Оташевіћ 2008]; див. також словники нової та новоактуалізованої лексики, зокрема: Віняр / Шпачук 2000; Віняр / Шпачук 2002; Віняр / Шпачук 2005; Мазурик 2002; НСЗ 2008; НАСЗ; Нелюба 2012; Нелюба / Редько 2017; Активні ресурси 2013; СУМ-11: Дод.; Шевченко / Сизонов 2018–2021; СНА; на матеріалах інших слов'янських мов: Словарь перестройки 1992; Haudressy 1992; ТСРЯ 1998; ТСРЯ 2007; Новые слова и значения 2009–2014; НРЛ 2017; Уласевич / Даўгулевіч 2009; NSČ 1998; NSČ 2004; Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů; Пернишка / Благоева / Колковска 2010; Оташевіћ 2008; Slovar 2013.

Такі процеси знаходять своє вираження в дуже широкому комплексі конкретних мовних явищ і мовних засобів — це: а) заміна одних номінативних одиниць іншими (насамперед у суспільно-політичній, ідеологічній та суспільно-економічній сферах), у тому числі як наслідок формування нової ідеологічної «цензури», і ширше — активізація / пасивізація вживання слів цілих відповідних тематичних сфер; б) творення або запозичання / калькування нових номінативних одиниць (як словотворення, семантичний розвиток, фразеологізація) (про масовість процесів запозичання в умовах мовної глобалізації див. особливо р. IV); в) активізація продуктивності цілого ряду словотвірних моделей (див. докладніше р. VIII п. 4.2); г) формування нових аксіологічних конотацій у тих чи інших мовних одиницях і навіть певних мовних масивах — як «антипафос», «депатетизація» (іронічні цитування та пародіювання); ґ) зміна певних орфографічних норм (у правилах уживання великої / малої літер)¹ і навіть д) посилення конкуренції певних прийменниково-іменникових конструкцій — з прийменниками *в / на* у сполученні з деякими іменниками-топонімами (див. у р. X п. 2.1 *на / в Україні* та деякі інші випадки).

2. Зрушення в галузевих і тематичних сферах номінації, зумовлені формуванням нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства, полягають, з одного боку, в різкій активізації тенденцій, по-перше, до розширення функціонально-стильового діапазону УЛМ у зв'язку із заповнюванням нових для неї соціальних ніш (як уже наявних досі сфер суспільного життя в конкуренції з донедавна панівною — відносно або й абсолютно в різних сферах — російською мовою, так і цілковито нових для української дійсності), по-друге, до поповнення та активізації вживання лексики відповідних галузевих / тематичних сфер (у межах тематичних розрядів лексики та відповідних тематичних напрямів словотворення); з другого ж

¹ Пор. ще один, дуже промовистий (іконічний) вияв мовного — номінативно-правописного — реагування на зміни у формі державного устрою на початку 90-х років в офіційних назвах однієї з колишніх країн «соціалістичного табору» — від складного слова (з написанням компонентів разом, а внаслідок «дефісної війни» — дискусій після відповідної пропозиції словацької сторони — через дефіс) до номінативного словосполучення з сурядним синтаксичним зв'язком між компонентами: чес. *Česko-slovenská republika* / слц. *Československo* — *Česko-Slovenská republika* / *Česko-Slovensko* — *Česká a Slovenská federativná republika* (до остаточного роз'єднання цих держав 1993 року).

боку, — в пасивізації значних тематичних масивів суспільно-політичної, ідеологічної, економічної лексики і попереднього тоталітарного дискурсу, тобто радянської «новомови» з її лексико-фразеологічним фондом та стилістикою (так стали називати слідом за Дж. Орвеллом ², але з розширеним розумінням цього образу мови різних народів часів соціалізму: пол. *nowomowa*, рос. *новояз*, болг., серб. *новоговор* та ін. [див., наприклад: Купина 1995; Масенко 2017; Hinrichs 2000: 568–569]).

Розширення функціонально-стильового діапазону УЛМ — це насамперед значна активізація лексики суспільно-політичної, суспільно-економічної (у сферах ринкової економіки), юридичної сфер (з функціонуванням її не тільки в спеціальному, а й у загальному мововжитку), актуалізація українськомовних інформаційно-публіцистичного (включно з мовою друкованих та електронних ЗМІ й мовою реклами), офіційно-ділового (з трьох підстилів офіційно-ділового стилю — канцелярсько-ділового, юридичного, дипломатичного — населення тепер найбільше має практичну справу саме з першим і другим, але найактивніше став розвиватися третій — після періоду в українській історії 1917–1920 років) і наукового (включно з термінологією новітніх технологій) стилів, помітне розширення сфери функціонування українськомовного конфесійного стилю, реальне впровадження виробничої, військової, спортивної субмов, значна активізація діяльності у сферах галузевої лексикографії (у плані як жанрової різноманітності, так і кількості словників української мови). (Розширення функціонально-стильового діапазону УЛМ у межах описуваного періоду не є об'єктом спеціального розгляду в пропонованій монографії.)

2.1. Пасивізація певних сегментів лексико-фразеологічного фонду (насамперед у межах суспільно-політичної та суспільно-економічної лексики) виявляється у зв'язку зі змінами в соціальній дійсності й, відповідно, в суспільній свідомості (насамперед це, звичайно, дезактуалізація лексики, пов'язаної із «соціалістичним будівництвом», радянською системою державного устрою та «керівною роллю КПРС» і відповідними сторонами побуту людей) (див., зокрема, словник таких «радянців» на матеріалах російської мови: Мокиєнко / Никитина 1998). Це, зокрема, назва (назви) самої країни, що припинила своє існування в грудні 1991 року: *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — скорочено *СРСР*, інші назви — *Радянський Союз*, *Союз РСР*, неофіційні назви *Радянська країна*, *Радянська держава* (нейтрально), *Країна Рад*, *Країна Жовтня* (піднесено), *Союз* (розмовна назва); *Українська Радянська Соціалістична Республіка* — офіційна назва України як псевдодержавного утворення в межах СРСР, скорочено *УРСР*; назви органів її державної влади: *Верховна Рада СРСР / УРСР*, *Рада Міністрів СРСР / УРСР* та ін.; назви політизованих громадських організацій, побудованих на комуністичній ідеології: *Комуністична партія Радянського Союзу*, скорочено *КПРС*, її філія в Українській РСР — *Комуністична партія України*, частіше в скорочених формах *Компартія України* і *КПУ*; *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*, скорочено *ВЛКСМ*, з її членами — *комсомольцями*; *Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна* з її членами — *піонерами*, а також *жовтєнята* — об'єднання школярів 7–9 років при *піонерських дружинах* (у 90-х роках на Сході й Півдні України, особливо в Криму, ще тривали спроби реанімувати піонерський і комсомольський рух: була, зокрема, створена Спілка піонерських організацій України, але це вже були мертвонароджені організації); назви інших громадських організацій, участь у яких була, однак, «добровільно-примусовою», на зразок *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР (ДТСААФ)*, *добровільна народна дружина (ДНД)*. Це також такі назви, як *народне господарство: СРСР, УРСР* (тепер уживають просто *економіка*), назви різноманітних

² У відомому романі-антиутопії Джорджа Орвелла «1984 рік» (1949 р.) це назва відповідного ідіому, створеного одним тоталітарним політичним режимом: *Newspeak*.

громадських заходів, також обов'язкових для участі в них: *суботник* (комуністичний *суботник*; *ленінський суботник*, або «*червона субота*», — суботник, приурочений до дня народження В. І. Леніна), *недільник*; «*трикутник*» — розмовна загальна назва трьох керівників підприємства, установи, закладу або їхніх структурних підрозділів — керівника (директора і т. ін.), секретаря партійної організації / партійного бюро і голови профспілкової організації (до «трикутника» студентського курсу входили староста, комсорг і профорг): «характеристика з підписами “трикутника”» та багато ін. Дезактуалізувалися в ужитку, природно, номінативні словосполучення з означенням *червоний* «стосовний до революційної діяльності, до радянського ладу»: *прапор*, *галстук*, *куток* та ін.

У побутовій сфері, наприклад, з відходом у минуле практики обмеженого доступу населення до товарів і послуг стали виходити з ужитку мовні одиниці на зразок *дефіцит* у значенні «дефіцитний товар»: «черга за *дефіцитом*», *черга* (у сферах торгівлі та обслуговування — там, де вже немає монополії державного сектору), у тому числі «*жива черга*» і черга «*за записом*», *відпускати (товар)*, «*викинути*» у значенні «пустити в продаж» (про партію того чи іншого дефіцитного товару): «У кінці місяця в магазинах, може, “*викинуть*” якийсь *дефіцит*», *купити «з рук»*, *продавати з-під прилавка (з-під поли, з чорного ходу)*, торгівля з «*навантаженням*», звороти «*Де дістав / дістала?*» (замість *купив / купила*), «*Що дають?*» (замість *продають*), *ловити / піймати таксі*; «*Вас багато, а я одна!*» (роздратована продавчиня до покупців); «*У вас сиру (м'яса, пива і т. ін.) нема?*» (запитання потенційних покупців до продавців у магазинах) — замість цілком, здавалося б, природного «*У вас є...?*» або, ще природніше, просто попросити продати той чи інший товар.

2.2. Формування номінативного фонду на позначення реалій нової соціальної дійсності. Це насамперед, звичайно, назва самої країни, що була проголошена 24 серпня 1991 року, — *Україна* (див. р. X пп. 1, 2); тоді у ВРУ обговорювалися також інші варіанти назви: *Українська Республіка*, *Республіка Україна*. У назвах державних символів України затверджено *тризуб* 19 лютого 1992 року ВРУ затвердила тризуб як основу малого Державного Герба України; щодо наголошування цього слова див. р. VIII п. 1.3.1) і *синьо-жовтий прапор* (28 січня 1992 року ВРУ затвердила його як державний)³, а також гімн, в основі якого лежить широковідомий і освячений національною історією, але дещо видозмінений текст Павла Чубинського на музику М. Вербицького з початком «Ще не вмерла України / І слава, і воля <...>» (текст, що належить самому П. Чубинському, як відомо, розпочинався дещо по-іншому: «Ще не вмерла Україна <...>», і спочатку ВР затвердила лише мелодію гімну без тексту).

Слово *Україна* дедалі частіше стало виступати у відновленій формулі мовного етикету *Слава Україні!*⁴ — як заклик, як привітання і як прощання, як тост. У Києві це стало помітно в масових акціях ще на межі 80–90-х років; Президент України В. Ющенко, виступаючи перед Конгресом українців світу в Києві 21 серпня 2009 року, завершив свій

³ Наприкінці 80-х — на початку 90-х років в неофіційному слововжитку ще вживалися варіанти *жовто-блакитний* («День історичний: проголошено Незалежність України! <...> Коли внесли прапор жовто-блакитний <...>, головуючи зреагував жалюгідно, розвів руками: — Що це таке?»): Олесь Гончар. Щоденники : У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 3, с. 373: запис від 24.08.1991) і *блакитно-жовтий* (наприклад, *блакитно-жовті прапори*: Михайло Косів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 11); перший із них за традицією може вживатися неофіційно й дотепер, наприклад: «Верховний Головнокомандувач вручає командирі крейсера Державний прапор. Капітан 2-го рангу NN цілує жовто-блакитне полотнище <...>» (М. Мамчак. — Крим. св., 2.07.1999).

⁴ Пор. в українських збройних формуваннях ще в часи Української революції 1917–1921 рр., наприклад: «Я не знав, що у холодноярців заведено замість “Здоров” вітатися “Слава Україні”, а відповідається — “Україні слава!”» (Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр. Донецьк, 2013, с. 18).

виступ саме цим вигуком; цей заклик постійно лунав, з можливими кількарázовими повторами з боку промовця, на «Євромайдані» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр., поширившись звідси вже по всій Україні; ще більшою мірою він активізувався в широкому вжитку після початку збройної агресії РФ проти України з 2014 року, ним охоче користувалися в своїх офіційних виступах, зокрема, Президенти України П. Порошенко і (після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року) В. Зеленський (пор. також, наприклад: «Слава Ісусу Христу і слава Україні!» — так завершив свій виступ з трибуни ВР патріарх УПЦ КП Філарет: УП, 23.11.2018). До широкого вжитку ввійшла також двочленна формула привітання — як звертання і відгук: «Слава Україні! — Героям слава!», запроваджена свого часу в ОУН та УПА; ці гасла можна було почути й побачити не тільки на політичних заходах української орієнтації, а й, зокрема, на масових спортивних змаганнях у вигуках і написах «фанів», у тому числі й на Півдні та Сході країни (вони живаються й російською мовою), вони лунали на першому фестивалі «Червона рута» 1989 року. Ця двочленна формула була також затверджена ВРУ в жовтні 2018 року як офіційне привітання в ЗСУ та інших силових структурах замість калькованого з російської мови привітання / відгуку на зразок «Бажаю здоров'я, товариші курсанти (артилеристи та ін.)! — Ура! Ура! Ура!»: так, привітання «Слава Україні! — Героям слава!» вже лунало на військовому параді в Києві до Дня Незалежності 24 серпня 2018 року. Заклик і відгук «Слава Україні! — Героям слава!» ще більше поширилися в ужитку після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, у тому числі й серед цивільного населення.

У загальному руслі посилення уваги суспільства до різних аспектів як соціальної сфери (загальносоціальної, соціально-політичної: так, у політичному житті країни з'явилося невідоме досі слово *політикум* — див. р. IV п. 2.2.1, соціально-економічної та ін.), так і сфери приватного життя людей, їхнього побуту стали активно розширюватися відповідні тематичні групи номінацій (див. наступні підрозділи цього розділу, а також п. 2.2 р. IV).

Протягом описуваного періоду спостерігалася значна активізація вживання і творення номінацій у межах словотвірних гнізд на позначення таких нововиявлених масових захворювань (див. також р. IV п. 2.2.9), як *вірус імунodefіциту людини* — ВІЛ (з творенням гнізда складених слів: *ВІЛ-інфекція*, *ВІЛ-інфікований*, *ВІЛ-статус*, *ВІЛ-позитивний* та ін.) і *синдром набутого імунodefіциту* — СНІД (наприкінці 80-х — на початку 90-х років), але особливо це стосується (2020–2022 рр.) пандемії *КОВІД(Ковід)-19* (англ. *COVID-19* — аббревіатура від *COronaVirus Disease 2019*), у написанні також *ковід* (з подвійним наголошуванням у вимові): «В Росії рекордна кількість нових хворих на *ковід* з початку року» (УП, 11.10.2021). З творенням похідних: а) *ковід-хворий*, *ковід-вакцина*, *ковід-щеплення*, *ковід-сертифікат* та ін., *ковідний* (*інфекція*, *хворий*, *відділення в лікарні* та ін.), *протиковідний* (*контроль*, *патруль*), *доковідний* — *пост-* або *післяковідний* (див. п. 8.2 цього розділу, р. VIII п. 4.2.3.7); б) *коронавірус* (розм. *корона*, фам. *короночка*); *коронавірусний* (*хвороба*, *хворий*, *синдром*, *паспорт* та ін.); *коронахворий*, *коронакриза*, *коронаскептик* — той, хто сумнівається в серйозності цього захворювання («У Лондоні пройшов багатотисячний протест *коронаскептиків*». — УП, 27.06.2021). З розростанням тематичної групи лексик, пов'язаної з поширенням цієї пандемії та заходами проти неї: *соціальне дистанціювання*, *самоізоляція* (*самоізолюватися*), *локдаун* (англ. *lockdown* — система обмежувальних заходів задля стримування поширення захворюваності, епідемії); гніздо *антиваксер* (див. р. VIII п. 4.2.3.6).

На позначення актуалізованої в нових соціальних умовах сфери захисту, охорони як закладів, установ, організацій, так і окремих осіб від посягання на їхню безпеку, поряд з активізацією в ужитку слів [*особистий*] *охоронець* та калькованого з російської мови *тілоохоронець* (УОС 2009), з'явилися англізми *бодигард* (особистий охоронець), *сек'юриті*, невідм. — 1) ж. і сер. «служба охорони кого або чого-небудь; охоронна фірма»

(сек'юриті президента, олігарха; сек'юриті банку); 2) ч. і ж. «представник / представниця служби охорони; співробітник / співробітниця охоронної фірми; узагалі охоронець» («Цими коштами він <...> оплачуватиме послуги сек'юриті, котрих йому надала приватна охоронна фірма». — Е, 17.06.2003).

Окремими ключовими словами в цій тематичній сфері ставали також у різний час *безвіз* (безвізовий режим [між Україною і Європейським Союзом], діє з 2017 року), *Томос* (див. п. 2.2.7).

2.2.1. Лексика на позначення сфери державного будівництва. Це насамперед найменування органів і структур державної влади та їхніх підрозділів, державного керівництва. Так, назвами нових органів державної влади, державного управління стали: *Кабінет Міністрів України* (замість *Рада Міністрів УРСР*), *Адміністрація* (від 2019 року *Офіс*) *Президента України* (назву було утворено за російським зразком: див. р. III п. 2.1.1, але це калька англ. *administration*), *Конституційний Суд*, *Верховний Суд*, *Національний банк України* — *НБУ*, *Служба безпеки України* — *СБУ*, *Міністерство оборони України*, *Рада національної безпеки і оборони [України]* — *РНБО* та ін. (назва найвищого законодавчого органу держави *Верховна Рада* продовжує існувати ще з радянського часу⁵); органи виконавчої влади на регіональному рівні: *обласна / міська* (наприклад: *Київська міська державна адміністрація*) / *районна державна адміністрація* (скорочено відповідно *ОДА*, *МДА*, *РДА*) — замість колишніх виконкомів місцевих рад народних депутатів; *Державна податкова адміністрація України*; *Державна фіскальна служба*, *податкова служба* (з утворенням назви для її співробітників *податківець*; пор. наявність уже до цього форми *податковець*: *УАС*). У назвах структурних підрозділів органів державної влади — *департамент*: *Департамент авіатранспорту Міністерства транспорту України*, *Департамент кінематографії Міністерства культури України*, *Департамент суспільних комунікацій Київської міської державної адміністрації* і под.; структури органів правопорядку: *Національна поліція України* (з 2015 року замість *міліція*) з відновленням назви *поліцейський*, хоча до кінця 2021 року ще існувала *податкова міліція*. Назвами найвищих державних посад стали *Президент України*, *прем'єр-міністр України* (замість *Голова Ради Міністрів УРСР*), *віцепрем'єр-міністр* (замість *заступник Голови Ради Міністрів*); у регіонах — *представник Президента в області, місті, районі* (у 90-ті роки — *глава місцевої державної адміністрації*); *міський, селищний, сільський голова* (виборні посади). Запроваджено посаду *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини* (неофіційна назва — *омбудсмен*). У структурі посад державної служби тепер існує статус *державного службовця* (скорочено *держслужбовця*).

Як наслідок постійного висвітлювання роботи ВР у ЗМІ в загальному мововжитку поширилися звороти *парламентські слухання*, *парламентські канікули*, *депутатський запит*, *депутатська недоторканність* (*депутатський імунітет*), *прийняти законопроект у першому / другому читанні* та ін. Слово *депутат*, ставши тепер досить частотним, уживається в складі різноманітних зворотів, наприклад: *депутати-комуністи*, *депутати-«демократи»*, *депутати-регіонали* і под.; особливо це

⁵ У проєкті Конституції України, підготованому на початку 90-х років Конституційною комісією, передбачалося створення замість Верховної Ради *Національних зборів України* (як свого часу у Франції) — з тим, щоб після скасування також місцевих *рад* народних депутатів були усунені залишки *радянської* структури державної влади. Проте ця пропозиція не пройшла через протидію лівих фракцій парламенту, які на той час ще зберігали свій вплив; місцеві ради народних депутатів як виборний орган влади також лишилися. Епіграфом до заснованої 1991 року газети ВР «Голос України» було поставлено старе (ще часів російської революції 1917 року) гасло «*Вся влада — радам*», актуалізоване в період «перебудови» в СРСР у другій половині 80-х років з наголошуванням на необхідності передання державної влади від партійних органів КПРС виборним органам народовладдя.

стосується номінативного словосполучення *народний депутат [України]*, скорочено *нардеп* (див. також про функціонування членів цього гнізда в сучасному мововжитку в п. 2.2.2.1).

Стали з'являтися номінації на позначення різних аспектів провадження державної політики й узагалі діяльності органів державної влади та їхніх представників (у тому числі неофіційної, неафішованої діяльності): *вертикаль* (*владна вертикаль* і под.: див. п. 4.3.7); *адміністративний* (*адміністративно-силовий*, *адміністративно-податковий*) *ресурс*, скорочено *адмінресурс* — наявність можливості для певних політичних сил і кандидатів на виборні посади в органах державної влади використовувати тиск з боку тих чи інших державних структур з метою вплинути на результати виборів; сформувалося розгалужене гніздо *лобі* (у застосуванні вже також і до вітчизняної дійсності): *парламентське лобі*; *промислове, аграрне лобі*; «<...> належить створити у столиці *політичне лобі*, яке працюватиме для Львова. Сьогодні у Києві діє серйозне *донецьке, дніпропетровське, харківське лобі* <...> На жаль, *львівського лобі* у Києві немає» ([Із інтерв'ю з політиком З. Куликом]. — ВЗ, 7.06.2000); образні найменування на позначення адміністративного та силового тиску державних органів на приватне підприємництво, на інші сфери суспільного життя: *державний рекет* (див. п. 2.2.10.1), *кошмарити бізнес*, «*маски-шоу*» — про обшуки та арешти, що їх проводять співробітники силових структур у чорних масках-«балаклавах», наприклад: «Прокуратура влаштувала в офісі «*маски-шоу*»» (від назви гумористичного телесеріалу «*Маски-шоу*» групи одеських акторів, що демонструвався в 90-ті роки).

Відбулися істотні реформування з появою нових і переосмисленням уже наявних номінацій у сфері освіти з орієнтуванням переважно на освітні системи країн Заходу. У сфері вищої освіти це новий статус *університетів* та *інститутів* (див. р. І п. 7), заснування *коледжів*; запровадження академічних ступенів *бакалавр, спеціаліст* і *магістр* (і, відповідно, освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти *бакалаврат, спеціалітет, магістратура*), запровадження в навчанні *модулів* і системи *кредитів* за 100-бальною шкалою оцінювання знань тощо, запровадження *силабусів*. У сфері середньої освіти — відновлення діяльності таких навчальних закладів, як *гімназія, лицей*, запровадження 12-бальної системи оцінювання знань (див. п. 6.2.2), *інклюзивного навчання* для учнів з особливими потребами (див. п. 6.2.3.5.1), *триместрів*. У сфері наукового готування кадрів запроваджено за західним зразком науковий ступінь *доктора філософії* (замість *кандидата наук*).

2.2.2. Лексика на позначення нової соціальної стратифікації. На зміну відносній і нерідко лише зовнішній соціальній (соціально-політичній, соціально-економічній) та ідеологічній однорідності основної маси населення країни в радянський час, нерозвиненості політичної стратифікації суспільства та загалом спокійному, навіть дрімотному соціальному життю країни під пильним наглядом державних і партійних органів ⁶ разом з «перебудовою» і значно більшою мірою вже в незалежній Україні стало виникати різке розшарування суспільства за різними соціально-економічними, соціально-політичними, ідеологічними, конфесійними та іншими соціальними параметрами. У самій мові — в її лексико-фразеологічному фонді та словотворенні — це привело до активізації відповідних тематичних рядів (актуалізації вже наявних — тепер чи колись — і появи нових), часто з формуванням широких номінативних і

⁶ У радянській ідеології це подавалося не тільки як «*дружба народів СРСР*» (з «*народами-братими*» й «*республіками-сестрами*»), але — з очевидним видаванням бажаного за дійсне — і як «морально-політична *єдність* радянського народу», яка стала видаватися, зокрема, як визначальний фактор його перемоги у соціалістичному будівництві, у Великій Вітчизняній війні, як «*згуртованість* радянських людей навколо Комуністичної партії», «*непорушний блок* комуністів і безпартійних» (під час виборів до органів влади). Пор. також гасла-кліше того періоду: «*Народ і партія єдині!*», «*висловити єдинотайну підтримку* <...>» і под.

номінативно-оцінних опозицій (іменники чол. р., що наводяться далі на позначення осіб, уживаються переважно у формах множини; в однині корелятивні іменники жін. р. наводяться непослідовно — залежно від їхньої вживаності). Так, у період «перебудови» це: *прихильники* — *противники* й навіть *вороги* «перебудови» (див. п. 4.2), «*демократи*» — «*партократи*» (див. п. 2.2.2.1); пізніше — у загальносоціальному плані: *багаті* — *бідні*; у плані політичного структурування: *праві* — *ліві*, *радикали* (*крайні праві*, *крайні ліві*) — *центристи*; у плані конфесійного структурування: *православні* — *уніати* / *греко-католики* та ін. (див. п. 2.2.2.3) (див. також у п. 5.4 про формування або актуалізацію в ужитку номінативно-оцінних опозицій у сфері позначень національно-політичних і національно-культурних та мовних відносин — з погляду як самих учасників процесу національно-державної розбудови України і всього українського, так і їхніх опонентів: «*націоналісти*» — «*інтернаціоналісти*», «*патріоти*» — «*непатріоти*» і навіть «*антипатріоти*», «*українці*» — «*малороси*» або «*хо(а)хли*», «*укропи*» — «*ватники*» та ін.; у регіональному плані, який може тією чи іншою мірою зникати з аспектами політичним та культурно-мовним: «*західняки*» — «*східняки*»; у п. 6.1.2: *прихильники проєвропейської* — *проросійської орієнтації* та ін.).

2.2.2.1. Структурування населення за ознакою соціально-майнового розшарування та за протиставленням «влада — народ». За ознакою різкого соціально-майнового розшарування населення (соціологи й журналісти часто характеризують це як «*прірву*» між багатими і бідними) та протиставленням «влада — народ», з одного боку, актуалізувалася лексика, що в радянській публіцистиці співвідносилася звичайно з реаліями позарадянського життя («світу капіталу» та ін.), а з другого, — виникають нові номінації. Ця тематична сфера групується в декілька номінативно-оцінних опозицій.

Насамперед це найзагальніша опозиція *багаті* — *бідні* з досить широким лексичним наповненням обох полюсів (особливо першого з них).

На першому з цих полюсів це, зокрема: *пани* (переважно в розмовній мові), «*нові українці*», [«*доларові*»] *мільйонери* («*гривневі*» *мільйонери*, кількість яких, природно, значно більша й може хоча б приблизно бути облікована за щорічними податковими деклараціями, суспільству менш цікаві), *олігархи*, *магнати* (*вугільний*, *нафтовий*, *газовий магнат*; *медіа-*, *кіно-*, *телемагнат*; «Довелося мені спілкуватися з одним *горілчанам магнатом*»: Андрій Кокотюха, письменник. — УС, 9.11.2000; у радянський час такі слововживання стосувалися, природно, осіб з капіталістичного закордону), *скоробагатыки* (слово, відоме вже задовго до цього: див., наприклад, Грінч., Голоск., але в радянський час практично не вживалося) і рідше *новобагатыки* (також відоме й до цього, але тепер актуалізоване; пор. *нувориши*), «*жирні коти*» (переважно в лексиконі лівих політичних сил), «*круті*» (як прикметник і іменник), «*мажори*» та ін. Наприклад: «Весь величезний потенціал України <...> працює на вузьке коло обраних (їх обрав, звичайно, не народ, а вони самі). Ось чому в нас сьогодні вже близько десяти *доларових мільярдерів* і мільйони *жебраків*. У сусідній Польщі, де набагато успішніша економіка, ніж у нас, лише один мільярдер, та зате набагато менше бідних» (І. Лосев. — Д, 8.06.2012, с. 20), «Хіба наші *скоробагатыки*-банкіри так і кинулися захищати українські видавництва?» (Л. Таран. — УК, 24.02.1994), «Нас позбавили можливості нормально лікуватися, ліки та лікування широко доступні лише “*жирним котам*”» (ВУ, 2000, № 10, с. 2: з листа групи читачів).

Протиставлення [*простий*] *народ*, *трудоці* — *пани*, [*нова*] *буржуазія*, *капіталісти*, *магнати* та ін. (нерідко з наявністю в контексті означень *зарубіжний*, *заморський*, *заокеанський* — для підкреслення того, що політичні та соціально-економічні реформи в країні здійснюються нібито за порадами, а то й за прямими директивами з боку закордонного капіталу), *народ* — *антинародний*, *буржуазний* (*курс*, *політика*, *реформи*, *режим*) особливо широко використовувалися, природно, у мові політиків та ЗМІ лівої орієнтації, що вбачали «золотий вік» вітчизняної історії в соціалістичному минулому:

«Треба викривати тих, хто чинить насильство над *народом*, <...> хитро нав'язує думки, вигідні для “*нових українців*” і їхніх *зарубіжних покровителів*» (Ком., 1997, № 7: з листа читача), «З квітучої держави зробили Україну *всесвітньою жебрачкою*. Останнім актом трагедії має стати перетворення землі в товар, що позбавить селян землі-годувальниці, а їх самих зробить *наймитами-рабами* у доморошених *поміщиків* та *заокеанських магнатів*» (Ком., 1997, № 19: з листа читача).

У межах цього полюса особливо помітними стали такі номінативні блоки:

— «*нові українці*» — про тих громадян України, хто, зайнявшись у період пізньої «перебудови» приватним підприємництвом, а особливо взявши участь у приватизації державної власності на початку 90-х років, швидко і, як звичайно вважають, нечесно, незаконно розбагатів (за зразком рос. «*новые русские*», що виникло на початку 90-х як калька англ. «*new Russians*» — так в американських ЗМІ стали називати нову фінансово-промислову еліту СРСР: Мокиєнко 2003, с. XIII); уживаються також композит *новоукраїнці* (див., наприклад, СУМ-20), субстантиват «*нові*». Наприклад: «Користується попитом і гладкоствольна рушниця Сайга 20 калібру <...> Саме її зараз купують “*нові українці*” для самооборони в квартирі, возять її зі собою в джипах» (СП, 5.08.1999), «Нам казали і кажуть, що українське кіно фінансуватимуть “*нові українці*”. <...> А реальність засвідчує таке. Насамперед “*нові українці*” (“*новые малорусские*”?) добре засвоїли, що вони ще не досить заможні, отже, процес накопичення може тривати довгенько. Це по-перше. По-друге, смаки й естетичні уподобання “*нових українців*” загалом невисокі. Невибагливих багатіїв цілком задовольняють детективи і порно» (Леонід Череватенко, письменник. — ЛУ, 12.09.1996, с. 6), «*Нові українці*: влада в законі [заголовок]. Якщо єгипетські фараони матеріалізували багаторічну працю цілої країни у піраміди, то наші звироднілі фараони від економіки уречевлюють працю своїх рабів у розкішні *мерседеси*, швейцарські *хатиночки*, *багамські дачі*» (І. Черленюк, м. Ужгород. — УС, 25.03.1999, с. 7), «Вештався тут у своїх справах і якийсь із “*нових*”» (УМ, 6.01.2000); у формах одн.: «Ясно, що кожен із нас по-різному уявляє собі образ сучасного підприємця, як ми звикли казати, “*нового українця*”. Для більшості людей це матеріально забезпечена людина, яка роз’їжджає на автомобілі іноземної марки по нашому стародавньому місту в пошуках вигідних ділових контактів» (Т. Ковальчук. — Час, 6.03.1997, с. 6), «Я вирішила з’ясувати: хто й де може навчити мене верхової їзди, коли я не аристократка, не “*нова українка*”» (Е, 21.08.1999, с. 16а). З’явилася серія анекдотів, гуморесок з персонажами — «*новими українцями*» (часто цю назву підставляли в перекладний текст з російської мови замість «*новые русские*»), розбагатілими, але малокультурними, обмеженими й самовпевненими особами, наприклад: «Приходить син *нового українця* зі школи додому: — Тату, а ти знаєш таблицю множення? — Ніби так. — А скільки буде два на два? — Узагалі-то — чотири, але якщо гуртом, — віддавай по три» (СП, 5.08.1999), «По радіо, в пресі, на кожній сторінці / Читаєм і чуєм: “*нові українці*”. / А хто ж це? Це ті, що тягти наловчились, / А рідної мови іще не навчились» (Юрій Кругляк. *Нові українці*. — ЛУ, 9.10.1997). Ця номінативна модель виявилася досить продуктивною щодо свого лексичного варіювання (див. далі п. 4.1);

— *олігархи* — це не тільки, згідно з усталеним досі розумінням, «представники невеликої групи економічно наймогутніших і соціально найвпливовіших людей, які неофіційно здійснюють владу в державі», а й просто «представники великого капіталу; дуже багаті люди» (за зразком російської мови, де в середині 90-х років у значенні цього слова відбулося відповідне метонімічне зрушення на основі того, що, як вважалося, справжнє керівництво державою здійснює невелика група представників великого капіталу, наближених до родини президента Б. Єльцина). Тому, з одного боку, можуть казати, наприклад: *опозиційний олігарх* («Учора представники бізнесу зустрічалися з Президентом України Віктором Януковичем. <...> Як і минулого року, на зустрічі з главою держави не було “опозиційних *олігархів*” — Ігоря Коломойського, Костянтина

Жеваго»: Н. Білоусова. — Д, 8.06.2012, с. 10), *опальний олігарх*⁷, а з другого, — до *олігархів* відносили, наприклад, і П. Порошенка в часи його президентства. Пор. також номінації на зразок *корумповані олігархи* (вислів із спільної заяви Президента України П. Порошенка, прем'єр-міністра А. Яценюка і Голови ВР України В. Гройсмана від 16 грудня 2015 року), що передбачає нібито належність названих осіб до державного керівництва або принаймні чиновництва. У межах відповідного словотвірного гнізда, крім уже наявного досі *олігархія*, у значенні «форма відповідного державного устрою» стали вживатися й новоутворені іменники *олігархізм*, *олігархат* і *олігархократія*; слово *олігархат*, як і *олігархія*, має також значення «збірн. до *олігарх*». Наприклад: «<...> представники великого бізнесу, яких у народі називають *олігархами*» («1+1», ТСН, 14.10.2005: про зустріч Президента України з 30-ма українськими бізнесменами), «За прийняття таких антинародних і антидержавних законів взяла на себе відповідальність так звана більшість [у ВР. — О. Т.] на чолі з відомими *олігархами*» (Тов., 2000, № 31), «В українських реаліях <...> вийшло так, що основна частина всенародної власності дісталася <...> маленькій купочці людей <...>, котрих у народі називають *олігархами*. *Олігархат* — це вже не буржуазна демократія. Це, швидше, колонізатор, якому треба все, одразу і назавжди. <...> Але, громадо, поміркуймо, чи може збутися мрія *олігархату* <...> про створення на місці України *олігархічної* колонії?» (Б. Козлов, читач. Українська хвороба *олігархізму*. — УМ, 6.09.2012, с. 10), «На Заході мільйонерами ставали після багаторічного нарощування приватного капіталу. Часто — впродовж кількох поколінь. Наші ж *скоробагачки* набили мішки грошима завдяки *прихватизації*, коли за безцінь стали власниками державних заводів і фабрик. <...> *Олігархи* ведуть країну до прірви» (О. Гунько. — ГПУ, 14.06.2013, с. 9), «Є істотні відмінності у формуванні *олігархату* в Україні та Росії» (І. Лосев. — Д, 8.06.2012, с. 20). Як наслідок частотності й ніби вже якоюсь мірою автоматизму в уживанні цього слова воно тепер може функціонувати у значенні не тільки «дуже-дуже» багатії (і тому впливової в загальнодержавному масштабі) людини, а й просто багатії людини, наприклад: «<...> його односельців окрадають новонароджені *олігархи*, а поправніше один із них, <...> учора ще такий же, як і він, фермер, <...> а сьогодні ще й районний губернатор» (Микола Братан. Роман «Голодна кров»). 3-поміж інших дериватів цього слова, крім уже давно відомого *олігархічний*, стали вживатися *олігархізація* («тотальна *олігархізація* української політики, економіки») і (особливо від 2014 року — після падіння політичного режиму В. Януковича) *деолігархізація* (як назва не стільки реального, скільки бажаного комплексу відповідних державних заходів), *антиолігархічний* (заходи, програма, політика, закон). Проте й пізніше досить звичайними були констатації того факту, що «в Україні існує монополістично-олігархічний режим», а «заявлена під час Революції гідності *деолігархізація* провалена»;

— сленг. «*круті*» (в одному з кількох нових значень — «багатий і впливовий»: див. р. П. п. 3.6.2): *крутий бізнесмен* і под., з кількома вже похідними іменниками на позначення особи: «*крутяк*», «*крутелик*»;

— несхв. *мажори* (одн. *мажор*, зневажл. *мажорик* і *мажорчик*, жін. *мажорка*; походженням, очевидно, від прикметників і субстантиватів франц. *major* і англ. *major* і водночас з асоціюванням зі словами із сфери музики *мажор*, *мажорний* з їхнім бадьорим, оптимістичним звучанням), яке з'явилося ще в пізньорадянський час, але лишалося тоді

⁷ Пор. коментар щодо цього з боку однієї з таких «дуже багатих осіб»: «Снова кто-то пытается найти виноватых: кто виноват? *Олигархи*! Это сейчас очень модное слово, своеобразный идеологический штамп, позанимствованный из лексикой современных русских СМИ. Но в России понятие «олигарх» возникло как констатация реального существования группы людей, которые благодаря связям в правительстве, президентских структурах получили в управление банки, предприятия, целые отрасли экономики. Иная же ситуация в Украине <...>» (Вадим Рабинович, успешный бизнесмен. — СН, 16.03.1999).

маловживаним, — це а) молоді люди — діти багатих і впливових батьків, які мають широкі матеріальні й соціальні можливості для успішного життя завдяки батьківським коштам і зв'язкам; представники сучасної «золотої молоді» (звичайно в тих випадках, коли вони широко, «на публіку», демонструють свою матеріальну заможність або привертають до себе увагу своєю зухвалою асоціальною поведінкою, — часто у «світських» репортажах, у кримінальних хроніках у ЗМІ про автомобільні аварії, зґвалтування, вбивства та інші резонансні справи з їхньою участю); б) як наслідок широкого вживання цього слова в розмовній мові — узагалі багаті і впливові люди, «господарі життя». Наприклад: а) «Миколаївські “мажори” 8 березня грали в гестапо: гвалтували, душили, а потім палили живцем 18-річну дівчину. Жертва, що дивом вижила, <...> назвала правоохоронцям імена та прикмети трьох своїх катів. А перед тим двох синків місцевих посадовців відпустили на підписку про невийзд!» (І. Кирпа. — УМ, 15.03.2012, с. 11); б) «— Ми не на гроші ласі. Для душі вертеп [на Різдво. — О. Т.] робимо. <...> Ходимо в основному по родичах. <...> У Львові ходили по особняках, їздили в ближні села навколо міста. Там *мажори* живуть. Менше як 200 гривень ніхто не давав» (ГПУ, 10.01.2013, с. 2), «Місцевий “мажор” намірився силовими методами звести новий паркан навколо незаконного будівництва» (І. Кирпа. — УМ, 7.06.2013, с. 3). Уже утворилося гніздо з похідними — відносним прикметником *мажорський* («<...> хроніка *мажорських* злочинів поповнюється новими прізвищами»: І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 21.07.2011, с. 5; «*мажорські* перегони» — на автомобілях у межах населених пунктів зі значним перевищенням швидкості) і прикметником уже з помітним елементом «якісності» *мажорний* «про кого-небудь — який привертає увагу прагненням підкреслювати свою належність до соціальної еліти, демонструючи матеріальну заможність, упевненість у собі і т. ін.; про що-небудь — який виділяється своїм показним багатством і вишуканістю, претензійністю» (*мажорна* *молодь*; *мажорний клуб*, *ліцей*); з іменниками *мажорство* — як а) позначенням відповідного типу соціальної поведінки («Весь політичний клас фактично пов'язаний корпоративними зв'язками привілеїв, *мажорства* й відчуження від потреб суспільства»: [Із інтерв'ю з політологом В. Карасьовим]. — УМ, 26.07.2013, с. 4) і б) збірн. до *мажор* (*столичне мажорство*), *мажорність* (*розгул мажорності*).

На протилежному полюсі це — *жебраки*, *наймити*, *бездомні* і в цьому ж значенні — «бездомний», але не менш активно вживані також у формах однини іменники *безхатко*, *безхатченко* (див. про них у р. VI п. 3.2) й найпоширеніше в сучасній розмовній мові *бомж* — з утворенням розгалуженого гнізда (див. про останнє в р. II п. 3.5), а також деякі інші соціальні категорії «простих» людей, номіновані за ознаками нових форм їхньої трудової діяльності. Відбулося повернення до активного життя вже призабутих слів *заробітчани*, мн. (одн. *заробітчанин* / жін. *заробітчанка*), *заробітчанський*, *заробітчанство* (протягом останніх десятиліть радянської доби на позначення реалій сучасного життя вони вживалися тільки в переносному значенні з конотацією зневажливості) — на позначення досить масового явища роботи громадян України з виїздом для тривалого проживання за межі свого регіону, переважно за кордон: «Українські *заробітчани* створюють в Італії профспілки» (УС, 14.06.2001, с. 10), «У цинкових домовинах <...> повертаються додому *заробітчани*» (КВ, 1.08.1997, с. 10). Поряд з цим словом поширилися німецькі запозичення *гастарбайтер* і повернуте з часів Другої світової війни *остарбайтер* («українські “гастарбайтери” в Росії»; «Україна постачає світові нових *остарбайтерів*»: Іван Дзюба. — ПіК, 1999, № 18, с. 39; «Добровільне страхування “остарбайтерів” від нещасних випадків <...> проводить Українська транспортна страхова компанія UTICO». — СЗ-Фест, 31.07.1997: з оголошень) — щодо заробітчан зі Східної Європи у країнах Заходу.

У протиставленні «влада — народ» у межах першого з цих полюсів стали досить широко вживатися, по-перше (особливо в публіцистиці, у ЗМІ), гніздо *можновладець* /

жін. *можновладниця* (але не зовсім у тому значенні, що досі, й не з тією стилістикою — з «прозаїзацією» його семантики внаслідок частого й просто механічного вживання в напрямі від «вельможа» і «правитель»: див. СУМ-11 — до звичайного «чиновник; державний функціонер», навіть районного і сільського масштабу): *«Можновладці зібралися на засідання»* (СТБ, «Вікна», 13.10.2008: ідеться про членів РНБО), «місцеві *можновладці, можновладний* (*«можновладні* бізнесюки»: С. Грабовський. — Д, 19.02.2016) і утворене на цій основі рідше вживане *владоможець*: «<...> всяка спілка з компартійними *владоможецями* тільки скомпрометує національно орієнтовані сили» (ВК, 14.09.1994), «Сьогодні наші *владоможеці* незалежної України почали і діють в душі вигоди для себе і для свого оточення та на користь наших ворогів, пограбувавши Україну матеріально і духовно»: ОУН в Україні. — Газета «Нескорена нація», 1996, № 11, с. 1), «“Касетний скандал”, або Справжнє обличчя українських *владоможеців*»: О. Коцький-Боб’як. — Е, 23.08.2001), «Коли до кабінету чиновника прийшов посильний від підприємця з двома сотнями доларів (за таку суму *владоможець* погодився допомогти бізнесменові), у працівника мерії раптом прокинулися рештки сумління» (Б. Скаврон. — Е, 17.06.2003, с. 6). По-друге, *депутат*, особливо номінативне словосполучення *народний депутат* [України], скорочено *нардеп* (з прикметником *нардепівський*), яке нерідко фігурує в текстах з негативною емоційною маркованістю або принаймні іронічно: «До того ж, пільги оті — не тільки для самих *нардепів*, а й для їхніх домочадців <...> І це в нашій бідній, обкраденій державі <...> Таке узаконене перетворення *нардепів* на “*жирних котів*” я сприймаю як підступну провокацію, що має на меті скомпрометувати в очах *знедоленого люду* <...> саму ідею Української держави» (Василь Захарченко, письменник. — ЛУ, 21.08.1997, с. 2), «Мало того, що “*мажори*” і *депутати* безкарно вбивають людей у ДТП, то тепер вони у нас ще й стрілятимуть?! І, як завжди, сухими з води вийдуть, бо суд доведе, що захищались» (Ірена Карпа, письменниця. — Е, 4.10.2012, с. 3: щодо можливого запровадження вільного продажу вогнепальної зброї), «<...> якийсь “*мажор*” у Чернівцях збив на пішохідному переході чотирьох людей. Усі вони померли. Тим часом преса коментує: *нардепівські* чада на смертоносних болідах-іномарках полюють на наших вулицях на простолодінів або розбиваються самі» (Л. Іваненко. — Д, 8.08.2009, с. 8). Образ *депутата* вже ввійшов до набору персонажів — об’єктів глузування в анекдотах на сучасну тематику, в гуморесках і гумористичних віршах тощо («Я за демократію, але кум хай буде *депутатом*» — з нових жартів).

Серед символічних позначень атрибутики «нових багатих» з’явилися назви легкових автомобілів престижних марок закордонного виробництва (в останні кілька десятиліть радянської доби таким символом соціально престижного автомобіля була, як відомо, чорна «Волга»⁸): спочатку просто [дорога, престижна, крута] іномарка (це слово стало вживатися ще в останні десятиліття радянського періоду, але тоді це було рідко з огляду на рідкість у країні самих об’єктів його позначення); у 90-ті роки — «*мерседес*» (у стягненій формі «*мерс*»), а особливо «*шестисотий мерседес*» або просто «*шестисотий*» (як субстантиват), тобто легковий автомобіль представницького класу марки «Mercedes-600»; пізніше також назви авто різних інших марок (в образній системі самої мови це, однак, поки що відбивається менш виразно, ніж у випадку з «мерседесом»). Наприклад: «<...> Коли збідніла інтелігенція найбільше боїться хама на *Мерседесі*» (Є. Глібовицький. — КВ, 26.09.1997), «Стараяться. Відпрацьовують, бо головне ж — замовник... Власник. Що їздить кавалькадою з трьох *шестисотих мерседесів*. Що вже часом зве себе паном» (УС, 1.07.2000), «От і виходить: з голого по нитці —

⁸ «<...> і наприкінці квітня 1986 року так само, першими довідавшись про дійсні масштаби аварії на Чорнобильській АЕС, вивозили свої сім’ї з Києва “наші” керівники. І так само безперервно підкочували до вокзалу і аеропортів чорні начальницькі “волги” з дітьми й дружинами» (Дмитро Малаков. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ, 2002, с. 48).

винахідливому “*Мерс*”» (С. Волошко. — ВК, 15.01.1999, с. 14), «Усі навколо живуть, як і жили: хтось зневажливо хрюкає дверцятами “*мерса*”, хтось плаче над з’їденою жуками картоплею, хтось рахує “срібло” на четвертину хліба...» (Час, 16.07.1999, с. 1), «Відомо, що в нашій державі серйозні дядьки живуть далеко поза межею мрії навіть американського мільйонера. Їм уже замало таких середняцьких прибамбасів, як *шестисотий мерс* і круті вілли» (Т. Кузяк. — П, 7.06.2003); у зіставленні з «убогими» вітчизняними реаліями: «Онопенко прагне бути соціал-демократом сучасного європейського взірця, але цей взірєць поки що так само мало пристосований до українських умов, як *шестисотий мерседес* до ґрунтових доріг колгоспного села» (С. Грабовський. — УС, 12.08.1999), «Ці діячі не соромляться вдягати французькі костюми, їздити на *БМВ* [нім. BMW — «Beierische Motorwerke». — О. Т.], купувати шикарні машини дітям, брати з рук влади величезні території під Києвом для будівництва вілл» (Я. Іванчук. — ВЗ, 11.11.2004), «Мода на “*Бентлі*”... Ще п’ять років тому авто цієї марки були навіть для столиці диковинкою: всього 15 “*Бентлі*” на весь Київ. Через два роки цифра переважила за півсотні. У гаражі “*Бентлі*” став таким же невід’ємним атрибутом “крутизни”, як колись “малинові” піджаки і півкілограмові золоті ланцюги на шії <...> Найчастіше шикарні “*Бентлі*” красуються під стінами парламенту і Київради» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 30.07.2009), «<...> пропустити на вулиці своїм *лексусом* чи *майбахом* скромне чуже авто, яке їде по головній, <...> означає визнати себе “лохом”» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5), «“*Мерседеси*”, “*Ленд Ровери*” та “*Лексуси*” біля входу — ось найперші ознаки того, що в кафе відпочивають аж ніяк не прості люди» (Т. Середич. — Е, 3.01.2013, с. 7).

З-поміж інших найменувань транспортних засобів у цьому ряду слід назвати також слово *яхта*, але, хоча про наявність у кількох українських мільярдерів «*супер’яхт*» і згадують українські ЗМІ, у широкому мововжитку (у світській або скандальній хроніці та ін.) фігурували переважно яхти російських «олігархів».

Серед інших мовних символів матеріального життєвого успіху сучасного українця — марка наручного годинника швейцарського виробництва «*Ролекс*»; у 90-ті роки, коли в країні тільки запроваджували стільниковий телефонний зв’язок і його послуги були дуже дорогими, — назви такого телефона: «<...> *мобільний телефон* на шкіряному поясі з нікельованою пряжкою і — о, Господи! — годинник “*Ролекс*” на лівому зап’ястку» (В.Кожелянко. Роман «Логіка речей»), «“новий українець” — нахаба з “*мерседесом*” та *мобільним телефоном*» (О. Гриценко. — У кн.: Нариси української культури. Київ, 1998, с. 112), «У переважній більшості українців *мобільний телефон* асоціюється з обов’язковим атрибутом заможного й забезпеченого життя, а оскільки саме більшість до даної категорії не належить, зрозуміло, що ця іграшка викликає в обивателя, м’яко кажучи, почуття ніяковості» (Я. Стадільна. — ГУ, 25.07.1998), «Середній клас починається з *мобільного телефона*. І не важить, чи його куплено на останню копійку, чи взято напрокат під чесне слово у багатшого колеги, вкрадено або виграно у лотерею» (Т. Гуреш. — УС, 29.03.2001, с. 10) (з набором розмовних і сленгових синонімів: див. п. 9.1.7, а також ще з однією нейтральною назвою *стільниковий телефон*, яка спочатку вживалася ширше, ніж тепер); останнім часом — це *смартфон* і особливо *айфон* (див. також далі п. 2.2.4): «Сьогодні майже неможливо знайти людину без понтів, — зазначає пан Олег К. — Учні шкіл вже з першого класу мають *смартфон* з *наворотами*, що є незамінним атрибутом для бізнесмена. <...> Єдиного в класі учня без *айфона* вважають за лоха» (Бл., 2015, № 36, с. 23).

Серед назв житла це *вілла* (див. приклади вище) і *пентхауз* / *пентхаус*: «Зірковий клієнт зняв розкішний *пентхауз*. В одному з найдорожчих готелей» (УМ, 24.06.2003), «Данилко має на Хрещатику 3-поверховий *пентхаус*» (ГПУ, 9.08.2013, с. 2), а також

«хатинка» — ірон. про розкішну віллу ⁹: «А що він [колишній Президент України Л. Кравчук. — О. Т.] зробив для людей? Це при ньому пограбовано наші заощадження. Це він, ревно “турбуючись за народ”, побудував собі за кордоном “хатинку”, допоміг стати мільйонером синові» (О. Мезко. — СВ, 21.03.2002), «Ось Кучма собі “хатинку” в кілька сотень мільйонів вибудував» (В. Пилипенко, читач. — КВ, 6.08.1998), «Павло Лазаренко викинув на свою каліфорнійську “хатинку” 6,75 мільйонів доларів» (А. Гусєв. — Газета «Донецчина», 23.09.1999), «В кожному селі й містечку є порядні люди, без мерседесів і “хатинок”» (Б. Сушак, читач. — СВ, 21.03.2002).

У значенні символів розкоші, доведених до безглуздя, стали вживатися дві номінації з означенням *золотий*, пов’язані з періодом президентства В. Януковича, на позначення предметів, [нібито] наявних у його резиденції в Межигір’ї, — *золотий унітаз* (цей предмет у резиденції після втечі В. Януковича, однак, не було виявлено) і *золотий батон* (це сувенірне прес-пап’є у вигляді позолоченого хлібного батона справді виявили в Межигір’ї, однак потім сліди його загубилися): «” — Молодь більше не може терпіти цього беззаконня, корупції, літаків, *золотих унітазів*. Янукович працевлаштовує “сім’ю” замість молоді <...>», — кричить у гучномовець активіст зі “Свободи” NN» (ГПУ, 29.02.2012, с. 4), «Квартири в окупованих Донецьку та Луганську за чотири роки подешевшали втричі. — Люди віддають житло за безцінь. Квартиру із “*золотими унітазами*” й кришталевою люстрою можна взяти за півмільйона гривень. У мирні часи таку продавали вдсятеро дорожче» (ГПУ, 20.07.2018, с. 6). (Див. також у р. X п. 3.10.1 у межах ономастичної лексики: *Межигір’я* / *межигір’я*.)

З-поміж атрибутів на протилежному полюсі опозиції «багаті — бідні» слід назвати «відпрезидентські» позначення нової реалії, необхідної в поїздках «човників» (див. про це слово в п. 2.2.3) і взагалі в побуті простих людей, які змушені були постійно перевозити якісь дрібні речі додому і з дому: на початку 90-х з’явилося й швидко набуло поширення жартівливе слово *кравчучка* (з варіантом у Західному регіоні *кравчуківка*) «ручний складаний двоколісний візок нескладної конструкції для побутового перевезення невеликих вантажів» (від прізвища Л. Кравчука, який був тоді Президентом України); у роки президентства Л. Кучми з’явилася назва *кучмовоз* (з варіантами *кучмовіз*, *кучмовізка*, у Західному регіоні також *кучмівка*, експр. *кучмазик*) на позначення вже дещо вдосконаленіших і трохи більших, потужніших візків такого роду (часто на чотирьох коліщатах), проте назва *кравчучка* вживалася й щодо них. Наприклад: «Тепер суботнього й недільного ранку Андрій Іванович з нав’юченою книгами “*кравчучкою*” прямує на книжковий ринок, знаходить вільне місце, яке відшукати стає з кожним місяцем важче, й виставляє на клейонку книги» (В. Городецький. — Час, 16.10.1998), «Польща, Варшава, стадіон Х-річчя. Люди з велетенськими картатими торбами на візках з гучною назвою “*кравчуківки*” — такий портрет наших співвітчизників, такими їх бачать поляки» (А. Дуригін. — СП, 12.08.1999), «Від комбайнів <...> навіть коліщатка всякі повідкручували, поробили “*кравчучки*” та “*кучмазики*” та й подалися по спекуляціях, як колись казали, де та тобі Москва, Білорусія чи Польща...» (Галина Тарасюк. Новели), «На світліні репортер “ЗВУ” зафіксував удосконалений і значно потужніший за “*кравчуківку*” транспортний засіб, званий у народі “*кучмівкою*”» (ЗВУ, 20.08.1999), «*Кравчучка* стала *кучмовозом*. / Іде вперед наш рідний край» (Іван Драч. Український perpetuum mobile, або Машина української незалежності. — Суч., 1995, ч. 10, с. 6). Якщо

⁹ Це іронічне значення слова *хатинка* з’явилося 1994 року напередодні нових президентських виборів, коли Л. Кравчук, який був тоді Президентом України і балотувався на новий термін, відповідаючи на запитання журналістів про свої статки, відгукнувся про них дуже скромно, сказавши, зокрема, що має «хатинку десь за містом», але, як журналісти дізналися, насправді він нібито мав розкішну віллу в Швейцарії. І хоча названий факт потім не знайшов підтвердження, слово в цьому значенні почало вже жити своїм самостійним життям.

назву *кучмовоз* уживали в основному під час президентства Л. Кучми, то слово *кравчукка* вживається й досі.

В умовах загальних економічних негараздів — зокрема, з постійними відмиканнями в населених пунктах систем центрального опалення — у побут небагатих верств населення повернулася *«буржуйка»* (невелика металева грубка, переважно кустарного виробництва, для обігріву приміщення та приготування їжі з виходом труби-димоходу через вікно, яка встановлюється в кімнаті на підлозі): «Замість відрізаного центрального опалення висічани вимурували собі печі в кожній кімнаті або зварили *буржуйки* за старими кресленнями» (Галина Вдовиченко. Роман «Купальниця». Харків, 2012).

У зв'язку з продовольчою кризою в країні на початку 90-х років розпочалися великі поставки зі США заморожених курячих стегенець (це найдешевша частина курячої тушки), які дістали в народі іронічну назву *«ніжки Буша»* (від прізвища тодішнього американського президента Джорджа Буша — старшого).

2.2.2.2. Структурування українського політикуму. На основі організаційного групування різних верств населення на соціально-політичних засадах або просто за спільністю їхнього місця в суспільстві, за солідарністю в суспільних поглядах у країні з кінця 80-х років стали формуватися: *табори*, *рухи* (з 1989 року — громадське об'єднання *Народний рух України за перебудову*, пізніше це політична партія *Народний рух України*), *фронти*¹⁰, *партії*, *блоки*, *спілки* і *союзи*, *фракції* (зокрема, депутатські фракції у Верховній Раді), а також (у ширшому розумінні) *гільки* (*гільки українського православ'я*) та інші соціальні, політичні *структури* (див. про останнє слово: п. 4.3.1.1). У країні тепер цілком офіційно існує як *багатопартійність*: див. п. 4.3.1.1 (саме ж слово *партія* [політична], після тривалої перерви в радянський час, знову стало вживатися стосовно до вітчизняних реалій також у формі множини), так і політично оформлена *опозиція* до влади. Як *фракція*, так і *опозиція* в застосуванні до внутрішнього політичного життя країни тепер не мають негативного конотативного нашарування, характерного для них у радянський час ще від 20-х років (слово *опозиціонер* також повернулося до активного вжитку, на відміну від *фракціонер*). На позначення тієї політичної партії (або політичного блоку), яка після чергових виборів прийшла до влади, стали вживати назву *«партія влади»* (див. також п. 9.2): «Останні події <...> змусили ЗМІ уже без іронії заговорити про Народно-демократичну партію як про *“партію влади”*. Та чи є вона такою за формою і змістом? У класичному варіанті західних демократій *партією влади* називають партію, котра отримала в результаті виборів більшість у парламенті і сформувала <...> Кабінет міністрів» (КВ, 18.07.1997, с. 3).

Від власних назв політичних партій / блоків або тією чи іншою мірою політизованих громадських організацій рясно утворюються позначення їхніх членів і взагалі прихильників: *БЮТівці* (*бютівці*, *б'ютівці*) — від *Блок Юлії Тимошенко*, *«впередукраїнці»* — від *«Вперед, Україно!»*, *«громадівці»* — від *«Громада»*, *кунівці* — від *Конгрес українських націоналістів*, *міжрегіонали* — від *Міжрегіональний блок реформ*, *«нашоукраїнці»* — від *«Наша Україна»*, *регіонали* — від *Партія регіонів України*, *рухівці* — від *Народний рух*

¹⁰ У період пізньої «перебудови» це, з одного боку, *«народні фронти»* — громадські об'єднання в деяких «національних» республіках колишнього СРСР, які виступали за демократичні перетворення й національне відродження: *Народний фронт Естонії / Латвії / Азербайджану* та ін., *Білоруський народний фронт*, який діяв і на початку 90-х років; з другого боку, *«інтернаціональні фронти»*, або *«інтерфронти»*, — громадські об'єднання переважно російськомовного населення в деяких «національних» республіках, що виступали проти прагнення до виходу цих республік зі складу СРСР: *Интерфронт Латвії*. Уже в незалежній Україні в другій половині 90-х років: *Національний фронт* — коаліція праворадикальних партій, що відносили себе до українських націоналістів; лівий *Фронт трудящих України*; у 2000-ті роки: партія *Фронт змін*, членів якої жартівливо-іронічно іменували *«фронтівниками»*, а вуличні намети якої з передвиборною агітацією, наприклад, у 2009 р. були кольору хакі.

України, «селяни» — від *Селянська партія України, соціал-демократи* — від *Соціал-демократична партія України* та ін.; від назв громадських організацій: *козаки* (див. п. 5.2.5), *просвітяни* (від «*Просвіта*»: див. р. VI п. 3.4), пор. уже наявні до того: «*афганці*» (військовослужбовці Радянської армії, що брали участь у бойових діях в Афганістані в 1979–1989 рр.), «*чорнобильці*» (див. п. 2.2.6); від прізвищ лідерів політичних організацій (див. р. X пп. 7.2.2, 7.2.3): *тимошенківці*, *ющенківці*, *костенківці* та ін., у тому числі з наявною в різній мірі пейоративною конотацією: *кучмісти*, *януки*, *януচারи* та ін. (Див. також р. VIII п. 4.2.4.6.)

Постійно розширювалася практика використання способу позначення політичних сил за кольорами їхніх прапорів і взагалі за «мастю» їхньої партійної символіки (див. також п. 9.1.6 цього розділу, а також р. VIII п. 4.2.6). Це вже не тільки *червоні* й *жовто-блакитні*: *жовто-блакитний* — 1) майже те саме, що *жовто-синій* (див. п. 9.1.6): *жовто-блакитна символіка*; 2) з боку опонентів — несхвально або зневажливо про українських націоналістів і взагалі про тих, хто, на погляд мовців, виявляє надто велику прихильність до українського національного руху, а й перенесена у вітчизняну дійсність зневажлива характеристика *коричневі* (з одним із уточнень *червоно-коричневі*: див. нижче), означення «*зелені*» — 1) у 90-х роках за світовими зразками — на позначення прихильників екологічних рухів (див. п. 2.2.6); 2) з 2019 року — на позначення прихильників лідера партії «Слуга народу» і чергового Президента України В. Зеленського (на основі обігравання його прізвища): «*зелена* команда, «*зелена* влада («Те, що “*зелена влада*” розкладає і відмиває кошти на таких от акціях, загалом уже нікого не дивує»: Ю. Ліщенко. — ВЗ, 26.08.2021, с. 3), субстантиват *зелені*», мн. На позначення членів і прихильників організацій КУН, УНА-УНСО, «Свобода», «Правий сектор» та деяких ін., що відносять себе до українських націоналістів, уживають назву *червоно-коричневі* (за кольорами їхнього прапора, який вони перейняли від ОУН(б)). Таким чином, означення *червоно-коричневі* набуло в політичному лексиконі нової України відразу двох, але прямо протилежних значень: щодо українських націоналістів (загалом нейтрально в мові ЗМІ) і щодо лівих сил — КПУ, ПСПУ та ін. (з пейоративною конотацією: див. нижче).

До кінця 90-х років серйозним фактором у політичному структуруванні суспільства була наявність КПУ та інших лівих сил (СПУ, ПСПУ та ін.): «*червоний*» *пояс України* (про східні й південні регіони країни), «*червоні*» *округи* (виборчі округи, де перевагу віддавали кандидатам від лівих сил); «Дії “Беркута” під час недільних подій у Львові [під час демонстрації лівих сил з нагоди визволення Львова в 1944 році. — О. Т.] стали причиною доволі різкої заяви проводу Львівської крайової організації НРУ. Подив та обурення у рухівців викликало застосування сили <...> проти львів’ян, які намагалися перешкодити незаконним та антидержавним діям *червоних*» (Д, 30.07.1997); перед черговими президентськими й парламентськими виборами або після них: «Існує величезна загроза приходу до найвищої влади у нашій країні проімперських комуністичних сил, загроза “*червоного реваншу*”» (Президія ради НСПУ. — ЛУ, 11.11.1999), «Адже й сьогодні вже наші соціально-економічні негаразди активно використовують поборники “*червоного реваншу*”» (з виступу Івана Драча. — ЛУ, 25.03.1999, с. 1), «<...> чи не приведемо ми до нового парламенту більшість, яка круто візьме “вліво” й знову заговорить про “*червоний реванш*”?» (Василь Плющ. — ЛУ, 13.04.2000, с. 1), «*Червоні реваншисти* без упину репетують, що, мовляв, якби нині референдум, народ би знову поринув у славні ковбасні часи» (В. Базів. — УШ, 1.08.1997), «Україна сильно *почервоніла* [після виборів до ВР у березні 1998 року. — О. Т.], комуністам удалося взяти реванш» (Час, 23.04.1998).

У період 2004 — початку 2010 років існувала політична опозиція, з одного боку, «*помаранчеві*» (учасники та прихильники «*Помаранчевої революції*»: див. п. 4.6.1): «*помаранчевий*» рух, електорат, «*помаранчеві*» революціонери, «*помаранчева*» команда, «*помаранчева*» влада, «*помаранчевий*» уряд, *перемога «помаранчевих»* (у знач. ім.), «Мільйон *помаранчевих українців* вийшли на вулиці та площі міст» (ЛУ, 2004, № 51),

несхвально (з боку політичних опонентів): «— Я сподіваюсь, що це вже остання «помаранчева» зима» (з виступу лідера опозиції В. Януковича у ВР в січні 2009 року під час «газової кризи»); у мові опонентів частіше — несхв. «оранжеві» (а також *оранжисти*, з утворенням *оранжизм* на позначення відповідного руху), а після розпаду коаліції «помаранчевих» — також «біло-сердеч(и)ні» — про Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), на прапорі якого фігурувала червона імітація серця на білому тлі, а з другого, — «біло-блакитні» («біло-голубі») або «біло-сині», а також просто «сині» (про Партію регіонів України): «29 листопада 2004 року. <...> Під Верховним судом України стоять *помаранчеві революціонери* і *синьо-білі прихильники Януковича*» (Хроніка спротиву. — УМ, 22.11.2005, с. 10), «Напруження в країні наростає. І *сині*, і *помаранчеві* <...> почали серйозну підготовку до надзвичайного розвитку подій» (Е, 27.07.2006, с. 1).

Серед мовних маркерів на позначення таборів політичних супротивників досить помітною стала також опозиція особових займенників 1-ї ос. мн. *ми* (точка відліку в такому протиставленні) — і 3-ї ос. мн. *вони*. Так, під час «Помаранчевої революції» наприкінці 2004 — на початку 2005 рр. популярною стала римівка «Разом нас багато, / *Нас* не подолати!», що її скандували представники «помаранчевих» сил (цей речитатив пролунав спочатку на Майдані незалежності у виконанні гурту «Гринджоли»); її популярність, утім, незабаром згасла разом з утратою довіри широких мас населення до «помаранчевих» лідерів. Напередодні президентських виборів наприкінці 2009 — на початку 2010 років на щитах і плакатах з підтримкою одного з основних претендентів на цю посаду Ю. Тимошенко фігурували написи на зразок: «*Вони* блокують. Вона працює», і далі: «Вона — це Україна», де під *вони* розумілися, безперечно, політичні супротивники як самої Ю. Тимошенко, так і в її особі — всієї України.

Різко загострена полеміка — із взаємним застосовуванням політизованих негативних емоційно-оцінних характеристик (це може бути використання навіть тих самих слів, як, наприклад, *фашисти*, *коричневі*)¹¹ — особливо яскраво виявлялася в 1990-х — на початку 2000-х років між лівими політичними силами та представниками й прихильниками Партії регіонів України, з одного боку, і правими силами української національно-державницької орієнтації, з другого боку. Це, зокрема, (*нео*)*фашисти* (щодо лівих — також *комунофашисти*, а щодо українських правих — також *націонал-фашисти*), (*нео*)*нацисти*, «*наишисти*», яке за формою перегукується з *фашисти* і *нацисти*, — від назви політичної партії «Наша Україна», що була на початку 2000-х років впливовою політичною силою (про функціонування в сучасному політизованому лексиконі гнізд *неофашист* і *неонацист* див. також р. VIII п. 4.2.2.3); з похідними «*наишистський*», «*наишизм*»¹²: «*Наишизм* не пройде!» (з тодішніх гасел Компартії України), *коричневі* (щодо лівих — також *червоно-коричневі*); *вороги*: у мові лівих (за соціальним принципом) — *вороги трудящих, простого народу*, у мові правих (за національно-державницьким принципом) — *вороги України, її незалежності*. Наприклад, з одного боку: «?Теть *фашистів* із міськради!» Саме це гасло домінувало у

¹¹ Використання не менш емоційних і різких епітетів у характеристиках політичних супротивників стало в 90-ті роки ознакою новітнього мововжитку також інших постсоціалістичних країн — не тільки, наприклад, Сербії, яка зазнала тоді тяжких соціальних випробувань [див., наприклад: Hinrichs 2000: 573; Bugarski 2001: 77], але й, здавалося б, «спокійної» Словаччини [див.: Ondrejović 1995: 80].

¹² Пор., з іншого боку, використання поняття «*наишизм*» приблизно в цей же час у РФ майже з протилежним застосуванням — з боку російських лібералів для характеристики пропутінського молодіжного руху, організованого «згори», наприклад: «Цього року на молодіжному форумі “Селігер” (за назвою однойменного озера), який щорічно проводить у Тверській області пропутінський рух “Наші” (вони ж — “*наишисти*”, “путін’югенд”, “піонери Путіна”), ВВП [Володимир Володимирович Путін. — О. Т.] був поза конкуренцією» (УМ, 3.08.2011, с. 5). Пор. також зневажл. «*крымнаишисты*» — про тих, хто із захопленням зустрів навесні 2014 року звістку про приєднання українського Криму до складу РФ під гаслом «Крым наш!».

скандуванні червонопрапорної колони ветеранів Великої Вітчизняної війни, соціалістів, комуністів, людей доброї волі, які 9 травня у місті Львові <...> протистояли натиску місцевих *неофашистів*» (Тов., 1997, № 19), «Учасники спільного пленуму [обкомів КПУ і СПУ. — О. Т.] рішуче засудили дикунську вилазку львівських *націонал-фашистів*, які 27 липня, в річницю визволення м. Львова від німецько-фашистських загарбників, вчинили наругу над ветеранами Великої Вітчизняної війни — учасниками маніфестації» (Тов., 1997, № 36, с. 2), «Визволимо Львів від *бандеро-фашизму*, як у 1944 році!» (напис на лозунгах під час демонстрації лівих сил у Львові 27 липня 2001 року з нагоди чергової річниці визволення міста від нацистських загарбників), «Минулої неділі з ініціативи Партії регіонів у Києві відбувся “Всеукраїнський меморіальний марш, присвячений 69-й річниці визволення України від фашистських загарбників”. <...> Мітинг під гаслами “Не дамо переписати історію!”, “*Фашизм* не пройде! У Європу — без *фашистів*!” завершився концертом на Європейській площі» (УМ, 29.10.2013, с. 4), «І “*нацисти*”, і кучмісти [від прізвища Л. Кучми. — О. Т.] — це ті ж овки в овчій шкурі, це та ж купка *буржуїв*, які ніколи не погодяться віддати владу *трудоваму народові*» (С. Селюк, читач. — Ком., 22.07.2005); з протилежного боку: «16 квітня у стінах Верховної Ради група *комуно-фашистів* здійснила злісний хуліганський випадок проти народного депутата голови Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка Павла Мовчана» — про побиття його керівниками ПСПУ Н. Вітренко і В. Марченком (Роман Лубківський. — Пр., 26.04.1997), «На парламентських виборах 1994 року у східних регіонах України знову здобула перемогу *комунофашистська мафія*» (М. Мاستикаш, колишній політв'язень. — Газета «Слово і честь», 1997, № 4), «Всілякі спроби як тут у нас, так і за кордоном відмовити українцям у їхньому священному праві на Батьківщину ми маємо кваліфікувати не інакше як різновид *фашизму і расизму*», кваліфікування українофобії як «*расистського русофашизму і русокомунізму*» ([З доповіді Івана Драча на засіданні Національної ради Конгресу української інтелігенції]. — ЛУ, 12.11.1998), «Нам необхідно рішуче перейти в наступ за своє право думати, говорити і будувати по-українськи. Кожна втрачена нами позиція є завоюванням *ворогів України*» (Час, 1997, № 20).

З боку лівих політичних сил і правих партій проросійської політичної орієнтації (у тому числі ПРУ, а пізніше ОПЗЖ та ін.), відповідно, різко активізувалося маніпулювання поняттям антифашизму, коли до *антифашистів* вони відносили тільки себе. Пор., наприклад: «Досі вважав себе антифашистом. І то віддавна. Власне, все своє свідоме життя — від часу, коли мене, сімнадцятирічного, загнали на фашистську каторгу <...> У дні, коли відзначалися роковини закінчення війни, зустрівся на вулиці із двома давніми знайомими — один росіянин, другий місцевий, але “регіонал”. Вони вітають мене з Перемогою, намагаються почепити георгіївську стрічку. Відмовляюся: в часи закінчення війни вона не була символом перемоги, це, швидше, імперський символ. “То ти що, *нацист*, ти *фашист*?...” — накинулися на мене опоненти. <...> Мене, одвічного *антифашиста*, намагаються зробити *фашистом*» (Микола Петренко, письменник. Відтепер я фашист! Досі був антифашистом!.. — ВЗ, 27.06.2013, с. 2) ¹³.

З боку кіл української національно-державницької орієнтації на адресу як українських лівих (особливо в 90-х роках), так і кіл проросійської політичної орієнтації поширилися «нешанобливі» назви *компартійці*, *соцпартійці*, «об'єднавче» *комуносоціалісти*, *необільшовики*, *зневажл. комуноїди*, з прикметником *комунобільшовицький*

¹³ Активно впроваджував у суспільну свідомість поняття фашизму, нацизму для характеристики українського національно-державницького руху, зокрема, Д. Табачник, міністр освіти і науки часів президентства В. Януковича (див., наприклад: Д. Табачник, Г. Крючков. Фашизм в Україні: угроза или реальность? Харьков, 2008). Від початку збройної російської агресії проти України 2014 року ці характеристики стали широко застосовувати також офіційні кола РФ — уже щодо державного керівництва України та її силових структур і взагалі щодо України в цілому: *фашистская хунта*, *нацисты* і под. (див. п. 2.3).

(*сили, верхівка Верховної Ради* — у другій половині 90-х років); з підкреслюванням нерозривної єдності сил комуністичної і проросійської державної або союзної (у плані відновлення СРСР) орієнтацій: *комуноросіяни, комуношовіністи, комунореванисти*, з прикметником *комуноімперський*, наприклад: «Об'єднуєтесь, демократи, і — за роботу, відкинувши партійні чвари, амбіції і т. ін. Не зробите цього сьогодні, завтра це зроблять комуно-соціалісти <...>» (ВК, 6.03.1997: з листа читача), «*Необільшовики*, <...> для яких кров людська — справді, що водиця, не перестають віщувати як не кінець світу, то близький кінець демократії та державності» (УШ, 1.08.1997), «Звучали заяви [на одному з численних тоді антиукраїнських мітингів у Севастополі. — О. Т.] про адміністративний тиск влади на російську мову. Особливо відзначилася секретар парторганізації КПУ. — О. Т.] Севморзаводу, яка прочитала цілу доповідь про “язик”. На її думку, російська мова відіграє визначну роль на всій території Союзу (в її свідомості цей “Союз” ще існує не як колишній, а цілком реальний). <...> Ця *комуноросіянка* почала демонструвати свої знання української мови: “Вот украинское слово “ухамі”. Это же режет слух. А “сивий”? Это же бред сивой кобылы. Сивый мерин. Для русского человека это слишком низко звучит»» (О. Румянцева, м. Севастополь. — Сл. Пр., 31.03.2005), «Патріоти України, серед них і російськомовні, переконані: якщо *комуноросійська* атмосфера тут [на Луганщині. — О. Т.] і ущільнилася, то це передовсім провина державної влади в Києві, яка не чинить жодних перешкод підривній антиукраїнській діяльності» (ЛУ, 12.06.1997), «<...> українська мова ділами російських царів і *комуношовіністів* упосліджена і зведена майже нанівець на своїй землі» (ЛУ, 4.08.1994), «<...> доки у Львові *комуно-реванисти* будуть мати таке привільне життя?» (ЗВУ, 12.06.1997), «спадкоємці *комуноімперських* катів» (Час, 1997, № 22). У газеті «Час» за 1997 рік: *комуноїди, комуноїдна влада* (у редакторській колонці В'ячеслава Чорновола), *комуно-соціалісти, комуноселіяни, комуноватажок* (№ 10); *комуно-тоталітарний режим, комуно-тоталітаризм* (№ 19); *комуноімперський, комунобільшовицький, комуноідеологи, комуноатеїсти* (№ 22); аббревіатурні стягнення — наприклад, у статтях і промовах Павла Мовчана: *компартійник, комреванист, комноменклатура, комідеологія, комдеспотія*¹⁴.

У дискурсі лівих політичних сил та їхніх прихильників на межі 80–90-х років актуалізувалася проблема «відступництва» — із застосуванням таких презирливо-лайливих характеристик, як *зрадник, перевертень, перефарбований* і под., щодо достатньо масового від початку 90-х років явища переходу осіб, які за часів СРСР займали керівні пости в органах КПРС, державної влади, активно підтримували радянсько-комуністичну ідеологію, на протилежні політичні позиції, на керівні посади тепер уже незалежної України, до участі в українському національному русі: «Ми бачимо в Вашій особі [про Л. Кравчука. — О. Т.] *зрадника і запродаця*, який крім лиха нічого для України не зробив», «“Демократи” в особі кравчуків, кучм, шпеків, яворівських, драчів та інших *перевертнів* зруйнували високорозвинену промисловість країни і приступили до руйнації агропромислового комплексу» (Тов., 1997, № 19: з листів читачів), «<...> колись і сам [В. Чорновіл. — О. Т.] був молодим комуністом, як, до речі, й тисячі членів утвореного в 1989 р. Народного руху України за перебудову, в який тоді масово перебігли *перевертні* з компартії і комсомолу» (ВУ, 1997, № 15), «<...> не заздрю будь-якій владі, котра обіпреться на отаких безтямно заподадливих, на оцих *перефарбованих*» (ДУ, 26.09.1992), «Ті [з націоналістичної опозиції. — О. Т.], хто за свої погляди пішов [у часи СРСР. — О. Т.] на муки, скуштував тюрем і таборів, губляться серед *демоприсотсуванців*» (В. Десятников. — РУ, 24.07.1991). З-під пера Бориса Олійника, члена КПУ,

¹⁴ Слід, з іншого боку, відзначити, що номінацій на зразок застосовуваних у Росії *націонал-большевики* (це в тому числі й самоназва членів однієї з політичних партій), *коммунопатриот* або апозитивного сполучення *коммунисты-националисты* в Україні не може бути, оскільки при цьому поєдналися б явно несумісні поняття (це були б оксиморони).

вийшла зневажлива назва *коммутант* — про колишніх комуністів, які стали швидко пристосовуватися до нових суспільних умов: Борис Олійник. Роздуми і уроки: *коммутанти* (газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 4.06.1991; це переклад з його статті російською мовою в газеті «Правда», 29.05.1991; у редакційній передмові сказано, що мова йтиме про «типових представників цієї нової формації»); «Де ви днесь, панове *коммутанти* — / Видатні міняли прапорів? / <...> / Пієте натхненно “Ще не вмерла”, / Як учора “Інтернаціонал”» (Борис Олійник. Марш *п'ятої колони*. — Тов., 2000, № 30; з авторською приміткою: «Термін походить від *комуніст* і *мутант*, себто — перевертень»). З листа читача: «Передусім, люди добрі, дамо визначення слову “*коммутант*”. Під ним ми розуміємо сьогодні колишнього члена партії, *перевертня*, *перекрашований-пристосування*, який заради особистої вигоди готовий служити будь-кому» (Д. А. Шостак, м. Житомир. — Ком., 1997, № 41, с. 7).

Активізувалося вживання вислову «*п'ята колона*» — в устах представників різних — аж до протилежних — політичних сил (пор. вище, наприклад, назву вірша Бориса Олійника «Марш *п'ятої колони*»), але переважно в українському національно-державницькому дискурсі — як характеристика тих груп і політичних сил, що, на переконання відповідних суспільних кіл, діють в інтересах великодержавницьких сил РФ: «<...> саме у цей день [9 травня, коли в країні ще продовжували офіційно відзначати День Перемоги. — О. Т.] в Україні активізується “*п'ята колона*” в особі комуністичних і прокомуністичних сил» (УС, 15.05.1997), «Та не буде ніякого Союзу, не дуріть [звернення до КПУ. — О. Т.] себе і людей! Це ж видно з Білорусі. Що їй запропонували в Росії і демократи, і комуністи? Замість Союзу двох держав — входження Білорусі до складу Російської Федерації <...> Те саме запропонують і Україні, якщо допустимо, щоб ліві, ця “*п'ята колона*”, дорвалися до влади» (Василь Захарченко, письменник. — ЛУ, 21.08.1997, с. 2), «ОПЗЖ — це “*п'ята колона*” Кремля у Верховній Раді», «Російська діаспора в Україні, надзвичайно численна за рахунок російськомовних хохлів і малоросів, <...> має всі ознаки “*п'ятої колони*”» (Іван Драч. — НП, 21.08.1997), «<...> ми такі маємо в Україні *п'яту колону* — російську меншину, яка однозначно підтримала експансію [про конфлікт навколо Тузли. — О. Т.]» (Л. Капелюшний. — УУ, 2004, № 1, с. 62), «<...> щоб ворог не зміг підірвати нас ізсередини, щоб *п'ята колона* і не думала підняти голову, і щоб отаманщина не руйнувала основ держави, щоб у політичному протистоянні ми самі себе не знищили» ([3 виступу Президента України П. Порошенка на майдані Незалежності в Києві з нагоди Дня Незалежності] — див.: УП, 24.08.2017); okazіоналізм *антидержавники-п'ятиколонники* (НГ, 1997, № 27). Однак постійні зміни в політичній ситуації й зигзаги в політичній боротьбі дають можливість також іншого застосування цієї метафори всередині цього ж українського національно-державницького середовища, пор., наприклад: «У прийнятому документі [національно-демократичних сил Тернопілля. — О. Т.] відзначено, що, оголосивши себе істинними патріотами і націоналістами, ультрарадикали [з “Національного фронту”. — О. Т.] розпочали війну з представниками демократичних сил <...>, стали *п'ятою колоною* в рядах патріотів» (КВ, 13.06.1997).

У загальній атмосфері суспільної недовіри й підозріливості, у постійних пошуках і творенні «*образу ворога*» (вислів, що також активізувався вжитку) — не тільки зовнішнього, а й внутрішнього — актуалізувалося поняття «*зради*», а приблизно з 2014 року в українській мові з'явилося «конспірологічне» слово *зрадофіл* (як позначення відповідного явища: *зрадофілія* / *зрадофільство*) — іронічно про тих, хто внаслідок постійних політичних і фінансових скандалів, політичних провокацій тощо, що їх охоче тиражують ЗМІ, і, безперечно, внаслідок прямих фактів зрадництва в інтересах колишньої метрополії — РФ став надміру підозріливим і в різних негативних суспільних подіях, явищах ладен убачати тільки чинсь злу волю включаючи й прямі змови, зраду інтересів України, інтересів українського народу (щодо самої цієї моделі складних слів пор. утворення останніх років *путінофіл*, *порохофіл* і под.: р. Х п. 7.2.3). Наприклад:

«Захисники Северодонецька у Луганській області отримали команду відходити на нові укріплені позиції. Голова Луганської обласної військової адміністрації Сергій Гайдай <...> 24 червня: “На жаль, доведеться відводити наших хлопців (захисників із Северодонецька. — Ред.). Це те, про що ми говорили, що не потрібно розводити “зраду”, ніхто не залишає наших хлопців, ніхто там не допустить оточення”» (УП, 24.06.2022); «“Зрадофілам” хоч тризуб над Кремлем постав, — скажуть, що криво» (так сказав Президент України П. Порошенко, який наслухався подібних звинувачень і на свою адресу, у виступі на засіданні Ради регіонального розвитку 24 жовтня 2017 року).

Див. також у р. VIII п. 4.2.3.6 про активізацію в сфері суспільно-політичного лексикону цього періоду утворень з префіксами *про-* і *анти-*.

2.2.2.2.1. «Демократи» — «партократи» (комуністи). «Демократи» — «регіонали». З розгортанням в СРСР під час «перебудови» демократизаційних процесів у неофіційному суспільно-політичному лексиконі сформувалася перша широка номінативно-оцінна опозиція на позначення різкого розмежування політичних сил — «*демократи*», як стали називати активних прихильників проведення демократичних реформ у країні, — «*партократи*», як назвали представників радянсько-комуністичної номенклатури їхні опоненти (автором терміна «партократія», ще в 70-х роках, був відомий радянолог А. Авторханов, емігрант з СРСР). Наприклад: «Леонід Кравчук все одно увійшов би в історію якщо не першим всенародно обраним Президентом, то людиною, котра, здолавши опір і “*партократів*”, і <...> “*демократів*”, напеліг-таки на проведенні референдуму [1 грудня 1991 року. — О. Т.]» (Василь Плющ. — ЛУ, 28.11.1996); пор. застосування цієї опозиції й пізніше: «Люди зневірилися і в “*демократах*”, яких не чути, і в “*партократах*” [щодо представників уже тогочасних правлячих кіл як «спадкоємців» радянської номенклатури. — О. Т.]. Останні — відверті вороги України та її народу» (І. Горбенко, читач. — ЛУ, 14.01.1999).

З розвитком у країні багатопартійності слова *демократичний*, *демократ* стали входити до складу назв різних політичних партій, що позиціонують себе як центристські: *Демократична партія України*, *Соціал-демократична партія України* (члени — *соціал-демократи*), *Конституційно-демократична партія*, *Народно-демократична партія України* (*народні демократи*), *Українська християнсько-демократична партія* (*християнські демократи*), *Ліберально-демократична партія України* (*ліберальні демократи*).

З утворенням 1989 року Народного руху України за перебудову (в загальному таборі «*демократів*») виникла розмовна назва *рухівці* (одн. *рухівець* / жін. *рухівка*); це позначення з боку прихильників було оцінно нейтральним, стало й самоназвою його членів, а з боку опонентів — негативно маркованим (особливо у формі одн.), навіть лайливим. І, хоча названа партія давно вже розкололася й перестала відігравати скільки-небудь помітну роль на суспільно-політичній арені України, ця назва ще певний час функціонувала в розмовній мові як синонім до «*демократи*» (на Сході України доводилося чути характеристику *рухівець* навіть щодо Патріарха УПЦ КП Філарета).

З відходом від державного керма Комуністичної партії після розпаду СРСР опозиція «*демократи*» — «*партократи*» (щодо комуністів при владі) дезактуалізувалася, оскільки останні вже втратили можливість активного впливу на державне життя, однак полюс «*демократи*» ще достатньо довго лишався в суспільно-політичному лексиконі. Тепер він, по-перше, став уже набувати виразного переважання конотацій не суто соціального, а соціально-національного характеру, оскільки в Україні, як і в інших союзних «національних» республіках (крім РФ), тенденції до соціального оновлення зімкнулися з кінця 80-х років з тенденціями до національного відродження і в авангарді опозиції до «партократів» були саме національно зорієнтовані сили; у 90-х роках під «*демократами*» стали розуміти переважно (ліво- і право)центристські політичні сили

української національно-державницької орієнтації; звичайними в цьому значенні стали номінації *національно-демократичні сили (партії), національні демократи, націонал-демократи, національна демократія* ¹⁵: «Ми закликаємо всі демократичні... [далі промовець виправляється. — О. Т.] *національно-демократичні сили* підтримати кандидатуру Юлії Володимирівни Тимошенко» (Б. Тарасюк, голова Народного руху України. — УТ-1, «Вісті», 12.01.2010). По-друге, цей полюс став членом таких опозицій:

а) *«демократи» — комуністи*, оскільки останні протягом 90-х років ще достатньою мірою зберігали свій вплив на суспільне життя й, отже, на електорат. Пор. з боку прихильників «демократів», наприклад: «Об'єднуйтеся, *демократи*, і — за роботу, відкинувши партійні чвари, амбіції і т. ін. Не зробите цього сьогодні, завтра це зроблять *комуно-соціалісти* <...>» (ВК, 6.03.1997: з листа читача); з боку їхніх опонентів: «Коли не хочеш, щоб тебе встонадцять / До нитки обібрали “*демократи*”, / Ти голосуй за номер одинадцятий — / За КПУ віддай свій голос, брате» (вірш Бориса Олійника з матеріалів Компартії України до виборів у Верховну Раду 1998 року), «Збитий з пантелику обиватель, вслухаючись у парламентські дебати, радісно шепоче: “Молодці комуністи. <...> Вони — за народ, а “*демократи*” — за буржуїв. Комуністи — це справжні демократи, а “*демократи*” — прихильники тоталітарного президентського режиму» (Л. Сотник. — Журнал «Універсум», 1996, № 5–6, с. 2);

б) *«демократи» — «регіонали»* (члени і прихильники Партії регіонів України, заснованої 1997 року під дещо іншою назвою, яка з лютого 2010 року до лютого 2014 року перебувала при владі: вона уособлювала сили, зорієнтовані на задоволення інтересів великого бізнесу та на встановлення в країні авторитаризму, і мала досить виразну проросійську політичну орієнтацію): «Лідери кількох парламентських партій виступили із відкритим зверненням до українського народу та *націонал-демократичних сил* щодо ситуації, яка склалася напередодні виборів президента. <...> Коментуючи факт оприлюднення звернення, Микола Томенко відзначає: “Традиційно *демократи* об'єднуються за 5 хвилин до критичного моменту [мається на увазі вислів, що набув поширення в цей час у середовищі самих “демократів” з приводу розпорошеності їхніх політичних сил, що дає можливість приходу до влади їхніх авторитарних опонентів: “Демократи об'єднуються лише за 5 хвилин до розстрілу”. — О. Т.]. Ми ж вирішили почати процес реального об'єднання *демократичних сил* за п'ять днів до виборів”» (С. Гончарук. — ГПУ, 14.01.2010). Під час перебування при владі «помаранчевих» політичних сил (2005 — початок 2010 рр.) говорили про *демократичну коаліцію, демократичний уряд* (на чолі з Ю. Тимошенко), під час перебування при владі Партії регіонів України — про *демократичну опозицію*;

в) у межах самого середовища «*демократів*»: «[*національні демократи*] — [просто] «*демократи*» / *ліберали*. Другий із цих полюсів — це ті суспільно-політичні кола, які закликають не до «вузьконаціональних», а до «загальнолюдських» демократичних цінностей, до пріоритету прав людини, а не нації або держави (одним із замовчуваних наслідків такої політики в культурно-мовному плані було б, зокрема, збереження «історично сформованої» домінуючої російської присутності в Україні) і є «*демократами*» й за «європейськими» мірками (практично вони ототожнюються з одним крилом українських «*лібералів*»: див. п. 2.2.2.2.4). Пор., наприклад: «<...> українському національно-визвольному процесові, консолідації суспільства на єдино можливій, на

¹⁵ Пор. у міркуваннях відомого політика програмової української національно-державницької орієнтації: «Я ніколи не зрозумію тих занадто оглядних лідерів деяких наших партій і партійок, які задля кон'юнктурної надії на виборчий успіх пропонують зняти із національно-демократичного прапора, під яким ми здобули незалежність, слово “національний”. Але ж не буває “демократії взагалі” — в кожній державі існують її видозміни. Якщо не збудуємо своєї української, кланятимемося прагматичній американській чи шовіністичній російській» (В'ячеслав Чорновіл. — Час, 1997, № 20).

єдино справедливий і надійний основі — на основі української правди — протистояли не тільки комуністи-русофіли, а й *демократи-русофіли*. <...> Українці наголошували на “правах нації”, *демократи* російського спрямування (етнічного, мовного, культурного, геополітичного) — на “правах людини”, «Хіба гасло “прав людини” в устах “*просто демократів*” не звучало і не звучить як заперечення права українців на свою Батьківщину, права бути господарем своєї землі?» (Юрій Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — ЛУ, 21.08.1997), «Ініціатори відставки [Голови ВРУ соціаліста О. Мороза. — О. Т.] — пробачте, *так звані демократи* з МДГ [Міжфракційної депутатської групи. — О. Т.], “Єдності”, почасти Конституційного центру, які дуже довго вагалися <...>» (Н. Харчук. — Час, 1997, № 19);

г) у межах табору (точніше, таборів) програмової української національно-державницької орієнтації: «*національні демократи*» — *націоналісти* (див. п. 5.4.1.3).

Характеристики на зразок *демократичні сили (партії), партії демократичного спрямування* були досить звичними також напередодні й під час виборів до ВР у жовтні 2014 року, коли соціальне протистояння між політичними силами, що представляли переможців у «Революції гідності», та їхніми, здавалося б, переможеними опонентами від колишньої ПРУ лишалося ще дуже напруженим; уживалися вони й пізніше (наприклад, із заяви А. Садового, голови партії «Самопоміч»: «<...> висунути єдину кандидатуру [на вибори Президента України. — О. Т.] від *демократичних сил*». — 24 к., «Новини», 1.03.2019), але дедалі рідше (особливо це стосується просто назви «*демократи*»).

2.2.2.2.2. Ліві — праві. З переходом країни до нового укладу суспільно-політичного життя й розвитком багатопартійності відбулися семантичні зміни в основній з опозицій на позначення політичних орієнтацій різних верств суспільства, тобто в протиставленні *лівий* — *правий*. Як відомо, прикметники «лівий» і «правий» під впливом слововжитку ще часів Великої французької революції стали досить широко вживатися від середини XIX ст. в різних європейських мовах відповідно у значеннях «зорієнтований на реформування суспільства в напрямі його демократизації (у ліберальнішому або радикальнішому виявах)» — «зорієнтований на збереження традиційних підвалин суспільства; політично консервативний». З масовим поширенням соціалістичних (у широкому розумінні) ідей вони зазнали подальшої спеціалізації, розвинувши в своїх значеннях метонімічну суміжність за ознаками «ступінь вияву політичної активності / орієнтування на тип суспільства» відповідно як: *лівий* «радикальний (аж до революційного) / соціалістичний, комуністичний і под.» — *правий* «консервативний / буржуазний (або, щодо інших типів суспільств, феодальний, феодально-буржуазний)», а в дискурсі комуністичної ідеології — з чітким розмежуванням полюсів цієї опозиції також на аксіологічній шкалі як «прогресивний, передовий» (тобто «хороший») — «реакційний» (тобто «поганий»). У семантичній структурі прикметника *лівий* сформувалися також два інші значення, розвиваючи його конотацію політичного й навколополітичного радикалізму: а) у політиці — «крайній лівий; лівацький»; б) у мистецтві, літературі — «зорієнтований на пошуки нової, “передової” форми — на відміну від старого, “буржуазного” мистецтва; належний до певних течій авангардизму». Однак з формуванням у XX ст. на основі лівої ідеології тоталітарних політичних рухів і особливо держав з тоталітарним політичним режимом суміжність ознак «лівий / прогресивний» і «правий / консервативний, реакційний» стала розхитуватися — з формуванням нової суміжності, протилежної щодо попередніх, — «лівий / консервативний, реакційний»¹⁶.

¹⁶ Так було, зокрема, під час подій «празької весни» 1968 року, коли її ідеологів називали в офіційній пропаганді соціалістичних країн «правими», тоді як самі вони вважали «правими» послідовників консервативної лінії в чехословацькому керівництві [див., наприклад: Bartmiński 1991].

Утверджуючись знову на вітчизняному ґрунті після тривалої перерви радянського періоду (*ліві* — *праві сили, партії, фракції Верховної Ради* і т. ін., у тому числі як субстантивати: «<...> в опозиції *ліві* до Української держави як такої, до Президента, який не виправдав їхньої довіри, і до уряду»: В. Чорновіл. — Час, 1997, № 10), опозиція *лівий* — *правий* також зазнала істотних переорієнтацій — у напрямі від трактування її в канонах комуністичної ідеології до традиційнішого «європейського» розуміння (аж до того, що *ліві* і *праві* могли «мінятися місцями»). Під час перехідного періоду в розвитку радянського суспільства на межі 80–90-х років була стадія амбівалентного вживання найменувань її полюсів залежно від політичного характеру дискурсу (старого прорадянського або нового «демократичного») і від того, який з двох семантичних (метонімічних) моментів у значеннях цих слів при цьому актуалізовувався. Так, прихильників демократичних реформ («*демократів*») під час «перебудови» могли характеризувати як «*правих*» (з позиції прорадянського дискурсу, з погляду «*партократів*», оскільки «демократи» виступали за розвиток ринкових відносин, за загальнолюдські, а не класово-партійні цінності і т. ін., тобто ніби відступали, подібно до «*правої опозиції*», «*правого ревізіонізму*», від «*завоювань*» соціалізму за поверненням до «*буржуазних*» норм життя), так і «*лівих*» (у межах самого «демократичного» дискурсу, оскільки саєме вони тепер закликали до демократичного розвитку суспільства: поняття «*лівий*» і «*демократичний*» знову, як і 100 років тому, стали синонімами). Ортодоксальних прихильників збереження радянсько-комуністичних принципів побудови й розвитку суспільства, тобто явних «*лівих*» за традиційним розумінням, з кінця 80-х років, коли почали говорити про свідоме гальмування ними «перебудови» і навіть про загрозу від них для демократії в СРСР, стали називати «*правими*» — як синонімом до «*реакційний*», причому не тільки у власне «демократичному» таборі, а й у середовищі партійних провідників «перебудови»¹⁷. Наприклад: «На мітингу *правих* сил у Ленінграді пролунали заклики припинити критику “вождя всіх народів” [про Й. Сталіна. — О. Т.]» (А. Москаленко. — ЛУ, 25.01.1990, с. 2); «Традиційно в усьому світі *лівим* флангом політичного спектра вважають комуністів та соціалістів, *правим* — консерваторів, антикомуністів. Однак нині в радянській публіцистиці часто, коли йдеться про *праві*, консервативні сили, мається на увазі комуністичний партапарат, а під *лівими*, радикальними силами розуміють тих, хто виступає проти тоталітаризму, за докорінну демократизацію суспільства» (О. Гарань. Багатопартійність на Україні стає реальністю. — Золоті ворота: Альманах. Київ, 1991, вип. 1, с. 50)¹⁸. Причини цих модифікацій мають, таким чином, як позамовний характер (якщо з кінця XIX ст. в авангарді соціального

¹⁷ Так, міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе, подаючи у відставку в грудні 1990 року, говорив про «угрозу прихода к власти в стране *правореакционной* диктатуры»; лідер СРСР М. Горбачов, говорячи про посилення опозиції з боку комуністичних ортодоксів у першій половині 1991 року, також називав це «угрозой *правого* переворота»; нарешті, під час виступу цих сил у серпні 1991 року («путч ГКЧП») головний опозиціонер країни від «демократів» Б. Єльцин сказав, виступаючи з танка коло будинку Верховної ради СРСР у Москві 19 серпня, що «мы имеем дело с *правым*, реакционным, антиконституционным переворотом».

¹⁸ Див. про це явище також в інших слов'янських мовах відзначеного періоду: [Bartmiński 1991]; «Перестали відповідати традиційній протиставленості у функції політичних термінів прикметники *левый* (тепер — демократ, ліберал, революціонер) і *правый* (тепер — комуніст, “державник”, зовсім парадоксальне “червоно-коричневий”)» [Костомаров 1994: 111; див. також: Gazda 1995: 133; Ermakova 2000: 73–74; ТСРЯ 1998, с. 351–352, 491–494]. Останній словник навіть виділив у структурі «політичної» семантики прикметника *правый* друге значення: «У суспільно-політичному житті Радянського Союзу в період перебудови і (рідше) тепер: комуністичний і прокомуністичний, вірний ідеям марксизму, який відкидає демократичні перетворення» (с. 494). До видань «*правого* толка» російський мовознавець недиференційовано відносив як газети, що позиціонують себе як російські національно-патріотичні («День», «Русские ведомости», «Наш современник»), так і орган Комуністичної партії РФ «Советская Россия» [Крысин 1995: 132].

розвитку виступали нібито *ліві*, тоді як *праві* намагалися протидіяти цьому, то на межі 80–90-х років ХХ ст. *ліві* в соціалістичних і постсоціалістичних суспільствах стали вже сприйматися як ревнителі старого), так і власне мовну мотивацію — метонімічну двозначність цих слів.

Від середини 90-х років ця політична номінативна опозиція у вітчизняному мововжитку стала набувати більш звичайного для світової практики вигляду: обидва її полюси стали з погляду позапартійного й узагалі політично не заангажованого мовця аксіологічно нейтральними; у межах конотативних комплексів опозитів *правий* і *лівий* стали елімінуватися відповідно моменти «консервативно-ретроградний» і «радикальний; авангардистський»¹⁹. Орієнтуючись на норми вже сьогодишнього мововжитку, дедалі незвичніше стає сприймати такі, наприклад, слововживання, особливо ще початку 90-х років: «*Ліворадикальні* сили [тобто “проукраїнські праві” радикального крила, за сучасним розмежуванням. — *О. Т.*] виявляють незадоволення темпами українізації і вимагають її прискорення. *Консервативно-реакційні* (частина членів колишньої КПУ, представники залишків адміністративно-управлінського апарату) вважають, що “українізація” (я віддаю перевагу терміну “дерусифікація”) південно-східного регіону республіки, найбільш русифікованої частини України, приведе до загострення стосунків між різними регіонами» (В. Євтух. Етнополітичний ренесанс в Україні. — *Quo vadis, Україно?: Матеріали третьої сесії Міжнародної школи україністики*. Одеса, 1992, с. 112: мається на увазі ситуація початку 90-х років); «Коли правопис [мається на увазі УП 1990. — *О. Т.*] вийшов, проти нього спалахнула справжня війна, в якій крайні *праві* [тобто консерватори. — *О. Т.*] об’єдналися з крайніми *ліви́ми* [тобто “проукраїнськими правими” радикального крила. — *О. Т.*]. Одні [“праві”. — *О. Т.*] взагалі не хотіли жодних змін, бо вбачали в них відрив від російської мови (це, в основному, старі реакціонери, мовознавчі якості яких досить сумнівні). <...> З другого боку, ополчилися ті [“ліві”. — *О. Т.*], хто хотів негайно запровадити правопис 1929 року, які дорікали укладачам, що вони, мовляв, ще й досі “мислять тоталітарними категоріями і не думають про Україну!”» (із інтерв’ю з мовознавцем О. Пономаревим [див.: Богацька 1993: 43–44]); «Навіть *ліві*, радикальні критики, наприклад Юрій Бадзьо, <...>» (Володимир Дрозд. Повість про повість. — Журнал «Слобожанщина», 1995, № 1, с. 54) — про дисидента радянського часу, а пізніше політичного діяча української достатньо радикальної політичної орієнтації, тобто явно «правого»; «Хлопці із *лівих* рухів [тобто прихильники радикальних змін у суспільстві. — *О. Т.*] вирішили підтримати феміністок: “*Ультраправі* [консерватори. — *О. Т.*] їм не дадуть можливості висловити свою позицію»» («1+1», ТСН, 8.03.2012: ведучий програми).

Однак якщо уявлення про «лівих» у розмежуванні полярних сил сучасного українського політичного спектра вже загалом стабілізувалося (це насамперед традиційно КПУ й новостворені СПУ, ПСПУ, СДПУ, а також ветеранські організації ще радянської доби — ветеранів Великої Вітчизняної війни, ветеранів Збройних сил СРСР, ветеранів праці СРСР, які, крім відповідної соціальної програми — захисту прав «простих» людей, обстоювання соціальної справедливості тощо, демонстрували також виразне орієнтування як на цінності колишнього СРСР, так і на сучасну РФ), то з розумінням «правих» не все до кінця ясно. До «правих» у нас тепер звичайно відносять насамперед сили програмової української національно-державницької орієнтації (за «європейською» традицією, згідно з якою «націоналісти» — це «праві» в політичному

¹⁹ Нові словники української мови не поспішали, однак, відмовлятися від ще «радянського» трактування цих понять, наприклад: *лівий* — політично радикальний; *правий* — ворожий новим течіям у політичному й громадському житті; реакційний, консервативний (ВТССУМ 2007, с. 617, 1100).

розмежуванні)²⁰, хоча, по-перше, в такому разі не зрозуміло, чому не можна вважати «правими» й, зокрема, відповідні консервативні кола проросійської політичної орієнтації, включаючи й російських націоналістів в Україні (представлені, наприклад, газетами «Киевский телеграф», «Донецкий кряж» і под.), а по-друге, «праві» української орієнтації мають, однак, різні власне соціально-політичні та соціально-економічні програми²¹. Пор., наприклад: «Хто такі *ліві*, і хто такі *праві*? Все змішалось на берегах Дніпра. <...> Нарешті, українські праві, особливо Геннадій Удовенко [тодішній лідер Народного руху України. — О. Т.], мало нагадують справжніх правих. Може, тому, що Удовенко змушений опиратися на традиційний рухівський електорат, який, за оцінками соціологів, належить у більшості до малозабезпечених верств населення. Відтак, і Удовенко, і всі, хто претендує на правий фланг української політики, <...> змушені поєднувати гасла вільного підприємництва, продажу землі, загальної приватизації з гаслами потужних соціальних гарантій і державної підтримки бідних верств населення. <...> Знаний політик, колишній політв'язень радянських часів Левко Лук'яненко взагалі вважає, що «*лівизна*» і «*правизна*» в українській політиці досі дуже умовні і вимірюються не так, як у Європі, а лише прихильністю до ствердження незалежності України» (С. Грабовський. Криві дзеркала українського політичного спектра. — УС, 12.08.1999); «<...> є помилкою вважати націоналістів і націонал-демократів *правими* <...> Ідентифікація за лінією «правий — лівий» проводиться за ставленням до власності і лежить у площині соціальної перебудови суспільства на основі визначених пріоритетів. Націоналізм може бути лівим, може бути і правим <...> Об'єктивно націоналізм у бідній країні, а такою на сьогодні є Україна, не може бути правим» (А. Дуда. — УС, 1.02.2001); «Наслідком цих особливостей політичного життя України став незвичний, який не має прецедентів в інших країнах, мовно-територіальний поділ на *лівих* і *правих*. Правими прийнято вважати «україномовні» партії, які спираються на західний регіон, лівими — «російськомовні» партії, що базуються переважно на сході та півдні країни. Однак консервативні обидва фланги» (Г. Чорний, професор. — СН, 19.06.2001).

За ступенем національної «правизни» виразно виділяються, з одного боку, помірковані праві — *правоцентристи*, яких звичайно називають також «*національними демократами*», «*націонал-демократами*» (див. п. 5.4.1.3), пор., наприклад: «<...> весь національно-демократичний рух перебуває у зруйнованому стані. Усі *праві* сили переживають стан паралічу» ([Із інтерв'ю з головою партії правого спрямування «За Україну» В. Кириленком]. — ГПУ, 30.04.2010); «<...> ви консультуєте демократичні, або *праві*, сили» (ТБі, «Вечір з Миколою Княжицьким», 26.01.2012; ведучий до політолога О. Медведєва), а з другого, — праві радикальніші орієнтації, які називають себе також «*націоналістами*» (ОУН, КУН, «Свобода» та деякі ін.).

Значно активізувалося вживання і творення членів словотвірних гнізд *лів-* і *прав-*: *лівизна* — *правизна*; *лівиця* — *правиця* (у значенні сукупності або блоків політичних партій і рухів відповідної орієнтації — безперечно, за зразком польської мови): «*Українська правиця*» (блок політичних партій на початку 2000-х років); *лівак* (не в давно вже наявному значенні цього слова «ультрареволюціонер», а як презирл. до *лівий*): «Зараз стали відомі подробиці цього зухвалого виходу *ліваків* Марченка та Вітренко» — про

²⁰ Пор., наприклад, станом на середину 90-х років: *ліві* (неокомуністи) — центристи (ліберали), до табору яких віднесено й тодішнього Президента України Л. Кучму, — *праві* (українські націоналісти) [Арель 1995: 89]. Російські федеральні телеканали (наприклад: РТР, «Вести», 27.06.2004) представляли напередодні чергових президентських виборів в Україні В. Януковича як «центриста» (що, природно, для більшості населення звучить заманливіше!), а В. Ющенко як «правого» — на основі тільки його української національно-державницької програми.

²¹ Так, у середовищі української політичної еміграції станом на середину 40-х років Аркадій Любченко, наприклад, виділяв «крайніх лівих» — бандерівців і «крайніх правих» — послідовників Павла Скоропадського (Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 350–351).

побиття цими народними депутатами України депутата Павла Мовчана (Січ. край, 1997, № 11–12); *ліво-* — *право-(-орієнтований, -центристський, -радикальний, -екстремістський)*; *крайній лівий* — *крайній правий*, перев. у мн. (у мовній практиці функціонують також утворення з некодифікованим прислівником *крайньо* і написанням окремо, разом і через дефіс: «<...> майже весь політичний спектр [сучасної України. — О. Т.] від *крайньо лівих* до *крайньо правих* виявляє вражаючу однастайність»: Б. Горинь. — НГ, 1997, № 44, с. 6; «політичні партії, діячі *крайньолівих* і *крайньоправих* поглядів»: М. Павловський. — ЛУ, 8.04.1999); *ультралівий* / *ультраправий*; *антилівий* («шалена *антиліва* кампанія у засобах масової інформації». — Ком., 1997, № 19) — зі значно рідшим уживанням *антиправий*; *вліво* — *вправо* (*рухатися, дрейфувати*); (*по*)*лівіти*, (*по*)*лівішати*, (*по*)*лівіння* («відчутне *полівіння* економічного курсу виконавчої влади». — УС, 7.08.1997), (*по*)*лівішання* — (*по*)*правіти*, (*по*)*правішати*, (*по*)*правіння*, (*по*)*правішання*.

2.2.2.2.3. Центристи — радикали. На шкалі політичного спектра між *правими* і *лівими* сформувалося місце *центристів* (*центристських сил, партій, партій центристської орієнтації*). Поняття політичного центрizmu позбулося значення «різновиду опортунізму» з неспхальною конотацією, характерного для офіційного дискурсу радянського часу з його принципом тоталітарного розмежування «хто не з нами, той проти нас». Більшість політичних сил прагне позиціонувати себе саме як центристські або правочентристські чи лівочентристські: «Народно-демократична партія України <...> має *центристську орієнтацію*, що “базується на перевірених часом цінностях європейської соціал-демократії та лібералізму”. <...> Єднання усіх *центристських сил* на основі утвердження конституційних засад демократичного державотворення, побудови громадянського суспільства, посилення соціальної спрямованості ринкових перетворень — головна орієнтація НДП» (Л. Нечитайло. НДП іде на вибори. — ЛУ, 12.06.1997), «Наміри лідерів двох *центристських політичних сил* — Анатолія Матвієнка (Народно-демократична партія) і Володимира Гриньова (Міжрегіональний блок реформ) — прийти до створення “жорсткого” передвиборчого блоку <...> викликали неоднозначну оцінку рядових партійців» (КВ, 6.06.1997).

За ступенем поміркованості / радикалізму поставленої політичної мети та методів політичної діяльності сформувалася опозиція *центристи* — *радикали* (також у складі композитів: *лівочентристи* — *правочентристи*, *ліворадикали* — *праворадикали*, *націонал-радикали*), а також (у неофіційних визначеннях — з висхідною градацією і підсиленням неспхальної оцінки з боку мовця-опонента) *екстремісти* (зокрема, щодо сил української національно-державницької орієнтації з боку опонентів: *націонал-екстремісти*), номінації з компонентами *крайні*, мн., або *крайньо* (див. вище), *ультра-*; третій можливий член такої опозиції — на зразок *консерватори* і под. — на політичній карті України, очевидно, ще не сформувався. Наприклад: «<...> на думку лідера Ліберальної партії України, з ким підуть на вибори ліберали, можна буде відповісти лише восени. Вочевидь, що це будуть партії *центристської*, демократичної орієнтації <...> і ніяк не партії *крайнього правого* і *крайнього лівого* спрямування» (УС, 13.03.1997), «<...> майже всі політичні сили ведуть мову про демократичні способи здобуття влади і реалізації своїх програмних завдань (крім, звичайно, *ліворадикалів*)» (Час, 5.06.1996), «Сьогодні вони [вчорашні комуністи, що порвали з партією. — О. Т.] прагнуть обплувати минуле і роблять це не з меншою майстерністю, ніж найзлісніші *націонал-екстремісти*» (В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому КПУ. — РУ, 30.07.1991), «<...> щороку перебуваючи на львівських курортах, постійно потурає [Президент України. — О. Т.] *радикал-бандерівцям*» (Тов., 1997, № 19).

2.2.2.2.4. Ліберали. Унаслідок, з одного боку, виникнення значної денотативної розмитості слів *демократ*, *демократичний* у значенні однієї зі структур сучасного політич-

ного спектра України, звичного маніпулювання цими словами в дискурсах різних політичних сил і формування в громадському сприйнятті навіть негативних їхніх конотацій, а з другого боку, орієнтування на сучасну світову практику окреслилася тенденція до конкурування з ними в певних тематичних сферах слів *ліберал*, *ліберальний* — з акцентуванням при цьому уваги на правах, політичній свободі окремої особистості²². Це характеристика відповідних суспільних поглядів, кіл, громадянської позиції, ЗМІ: *ліберальна* (або *вільна*) *преса*, *ліберальна інтелігенція*, *ліберальні цінності*; у другій половині 90-х років існувала *Ліберальна партія України* (ось перший з десяти «принципів демократичного оновлення України» у передвиборній програмі виборчого блоку політичних партій «Партія праці та Ліберальна партія — разом!»): «Пріоритет прав та свобод людини і громадянина над правами держави, соціальних груп і організацій». — *Ліберальна газета*, 20.11.1997). Уже усталився в ужитку також складний прикметник *ліберально-демократичний*: *Ліберально-демократична партія України* та ін., і, очевидно, саме він найповніше виражає суспільно-політичне самопозиціонування тих кіл, які особливо виявляють прагнення до «європейськості»²³. У сучасному політичному спектрі України *ліберали*, як їм і «належить», перебувають в опозиції до суспільних кіл, зорієнтованих на більш або менш радикальну соціальну позицію та політичну діяльність — як зліва, так і справа.

У власне українському контексті поняття лібералізму стало демонструвати свою специфіку, коли окреслився поділ, з одного боку, в межах його самого — між програмовою українською і не обов'язково афішованою російською культурно-мовними орієнтаціями лібералів України (хоча словосполучення на зразок «*національні ліберали*», на відміну від «*національні демократи*», поки що не виявляє тенденції до номінативної стабілізації); з другого боку, у межах самого середовища української національно-державницької та культурно-мовної орієнтації — між «*націоналістами*» і «*лібералами*» (див. п. 5.4.1.3). Пор., наприклад: «Свій підхід, з певним спрощенням, я б окреслив як «*ліберально-націоналістичний*». Цей підхід, зрозуміло, навряд чи сподобається професійним українським патріотам, котрі пишуть «Народ» виключно з великої літери, вбачаючи в ньому вмістилище всіх чеснот, абсолютну цінність, сенс усього історичного розвитку. Але так само він не сподобається й професійним борцям з «українським буржуазним націоналізмом» і вдаваним «інтернаціоналістам» <...>» (далі автор критикує, зокрема, погляди як «європейських», так і (про)російських «лібералів», які не схвалюють особливостей нинішньої «українізації» в Україні) [Рябчук 2000: 6, 103–130, 152–172].

2.2.2.3. Структурування населення за конфесійною належністю. У зв'язку з активізацією та урізноманітненням релігійного життя в країні актуалізувалися й стали широко функціонувати навіть у масовому мововжитку номінативні опозиції, що відбивають конфесійне структурування українського суспільства. Замість єдиної (після заборони в СРСР 1946 року греко-католицької церкви) *Руської / Російської* (у середовищі української національно-державницької орієнтації її називають саме *Російською*: див. р. III п. 2.2.2) *православної церкви* (Московського патріархату) постали: формально реформована й ніби новоутворена *Українська православна церква* (Московського патріархату), скорочено *УПЦ МП*, *Українська православна церква Київського патріархату* (*УПЦ КП*), відроджена (після заборони у 1920-х роках) *Українська*

²² Звичайно, ця конкуренція не стосується понять демократії, демократизму як оптимального стану суспільного устрою: висловлювання на зразок «люди хочуть *демократії*», «рух України до *демократії*», «Україна значно просунулася шляхом *демократії*», «країни західної *демократії*» лишаються актуальними.

²³ Пор., з іншого боку, існування в сучасній РФ *Ліберально-демократической партии России* — політичної організації явно напівфашистського типу, хоча й представленої в російському парламенті: ця назва може сприйматися не інакше як відверте, цинічне глузування з однієї з основоположних європейських політичних цінностей.

*автокефальна православна церква (УАПЦ), відроджена Українська греко-католицька церква (УГКЦ); після об'єднання наприкінці 2018 року УПЦ КП і УАПЦ постала Православна церква України (ПЦУ). У групуванні вірян: відновлення опозиції православні — уніати / греко-католики (див. про співіснування й конкуренцію в ужитку останніх двох номінацій: р. V п. 5.3.2) (зокрема, з постанням на початку 90-х років проблеми повернення УГКЦ храмів, переданих радянською владою 1946 року у власність РПЦ, поділу парафій між нею і православною церквою — з неминучим при цьому загостренням міжконфесійних відносин, у тому числі й на рівні церковних громад); з-поміж «персоналізованих» (відіменних) опозицій у межах міжцерковного протистояння це насамперед *філаретівці* (від імені Патріарха Філарета, який 1995 року став главою УПЦ КП) — *сабоданівці* (від Сабодан, що під ім'ям Володимир був у 1992–2014 рр. митрополитом УПЦ МП).*

2.2.3. Лексика на позначення нових реалій фінансово-економічної та юридично-правової сфер — у зв'язку, з одного боку, із загальним станом економіки країни та задуманими економічними реформами: по-перше, ще в СРСР у період «перебудови» — як коригування планової державної економіки в бік наближення до реальних людських потреб і до ринкових відносин; по-друге, уже в 90-ті роки й пізніше — як розгортання різних форм недержавної власності, формування багатокладності економіки; з другого боку, зі спробами перебудови в нових соціальних умовах правової системи держави.

У період «перебудови» було взято курс:

— на *конверсію* (з утворенням похідних *конверсійний, конверсувати*) у новому для радянської дійсності значенні «переведення підприємств військово-промислового комплексу на випуск товарів народного споживання»: *конверсія виробництва, оборонної промисловості, військової продукції* і под.; «На наших очах розпочалась конверсія оборонних галузей. Сьогодні вони повертають свої потужності на виробництво нових побутових товарів, обладнання для легкої, переробної, харчової промисловості, які дуже відстали» (РУ, 24.06.1989);

— на запровадження різних недержавних або не повністю державних форм економічної діяльності: *господарський розрахунок (госпрозрахунок)*²⁴; номінації зі словом *підряд*: *господарський, госпрозрахунковий, колективний, бригадний, сімейний, особистий* та ін.; *брати підряд на що-небудь / брати на підряд що-небудь, підрядний (колектив, метод); гніздо оренда, орендний (відносини, підряд), орендар, орендарство, орендувати, нове орендодавець*. Була легалізована *індивідуальна трудова діяльність (індивідуально-трудова діяльність)*: у цій сфері, за задумом партійних ідеологів, мали б працювати насамперед пенсіонери, домогосподарки, інваліди, у вільний від основної роботи та навчання час — інші категорії населення. Набуло частотності *гніздо кооператив (виробничий, проектний, посередницький, торговельний, медичний* та ін.; мережа кооперативів, за законом СРСР 1988 року «Про кооперацію», мала охопити передусім сфери обслуговування та виробництва товарів для населення — за зразком європейських країн «народної демократії», де сфера побуту населення була забезпечена значно краще, ніж в СРСР), *кооперативний (власність, рух, діяльність, сектор, підряд; кафе, ресторан, магазин, готель), кооператор (останнє слово, однак, нерідко супроводжувалося несхвальними означеннями спиртний, меткий і под., виступало в негативно маркованих контекстах, на що були як, безперечно, цілком об'єктивні підстави,*

²⁴ У документах КПРС та в радянській публіцистиці починаючи з 1987 року вже широко говориться про трудівника як *господаря*, наприклад: «Селянин має бути господарем на своїй землі, а не слугою, — отоді він і лишиться у селі, буде дбати не лише про своє, а й про громадське, державне» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Журнал «Вітчизна», 1988, № 8, с. 157).

так і звичайна людська заздрість²⁵; невдовзі в повсякденній мові це слово набуло розширеного значення — узагалі приватний дрібний підприємець) / жін. *кооператорка*, рідше вживані *кооперативник* / жін. *кооперативниця*. Заклади кооперативної форми власності неофіційно стали іменуватися також *комерційними* (*кіоск, ятка, магазин*), *платними* (наприклад, *платний туалет* — у громадських місцях); на початку 90-х це значення прикметника *комерційний* розширилося до значення «приватний» (*банк, телеканал*) і «платний» — у протиставленні до «бюджетний»: «навчатися в університеті на *комерційній* основі». Поряд з іменником *комерціалізація*, який увійшов в обіг у 70-ті — на початку 80-х років, але з кінця 80-х розширив уживання (*комерціалізація спорту, мистецтва, конкурсів краси, словникової справи* тощо), стали широко вживатися його похідні *комерціалізувати(ся)*, *комерціалізований*.

Однак поряд з новими методами господарювання в цей період ще не відмовилися й від рецидивів попередньої економічної політики (наприклад, *боротьба з нетрудовими доходами*: «Громадяни Країни Рад! <...> Рішуче боріться з нехлюйством, пияцтвом, *нетрудовими доходами!*» — РУ, 19.10.1986; пор. також: «Та сім карбованців за один обід може віддати лише той, хто має *нетрудові доходи*. Чесні люди обминатимуть *кооперативні кафе* десятою дорогою. Тож такі заклади нам не потрібні». — ВК, 1.02.1988, с. 2) та спроб осучаснити, вдосконалити попередні засади планового регулювання економіки. Так, замість [*державний*] *план* з 1987 року було запроваджено *державне замовлення* (частіше скорочено *держзамовлення*); протягом кількох років проіснувала система *державного приймання* (частіше скорочено *держприймання*) — контролю з боку представників держави за продукцією виробників на місці виробництва.

На межі 80–90-х років у суспільно-економічній лексиці знайшли відбиття початок жорстокої економічної кризи і крах планової економіки, коли в умовах обвального (катастрофічного) спаду виробництва й тотального дефіциту держава вже була не спроможна належною мірою регулювати товарно-грошові відносини. В умовах згорання вітчизняного виробництва і ще більшого, ніж досі, обмеження імпорту були введені елементи розподілу товарів народного споживання за *талонами* (спеціальними картками, які видавалися за місцем проживання громадян і подавалися ними одночасно з оплатою під час купівлі деяких товарів, зокрема цукру, спиртних напоїв, мийних засобів; офіційно вони еufемістично іменувалися *запрошеннями*: див. п. 9.1.4): «Раніше тільки цукор продавали на *талони*, а зараз дехто запровадив їх на мило та мийні засоби. І, схоже, крапку на “талонотворчості” ще не поставлено» (РУ, 24.05.1989); *талонізація населення*. Замість операцій купівлі — продажу окремі підприємства й навіть новоутворені після розпаду СРСР країни в цілому стали широко запроваджувати практику безгрошового обміну між собою своєю продукцією та послугами — *бартер*: «По *бартеру* брали й імпортний одяг для заводчан» (ГУ, 27.07.1991; трохи пізніше поширився також нормативніший варіант *за бартером*), «ВАТ швейна фабрика “Спецодяг” виробляє і реалізує оптом та дрібними партіями спецодяг <...> Можливий *бартер*» (ВК, 24.06.1997, с. 7: з оголошення) (у семантичній структурі цього слова досить швидко виникли також похідні значення: див. р. IV п. 2.3); утворилося також гніздо: *бартерний* (обмін, поставки, операція, угода, на *бартерній основі*), *бартеризація* (економіки), *бартеризувати* (що-небудь), *бартерувати* (займатися бартером), однокр. *бартернути*, наприклад: «Залишається комунізм Троцького — “Обилие товаров и отсутствие денег”

²⁵ Наприклад: «Багато нинішніх *кооператорів*, що появляються, наче опеньки після грибного дощу, слабо нагадують “цивілізованих”» (РУ, 1.05.1989): у ті кілька років знову стали цитувати вислів В. І. Леніна «Соціалізм — це лад цивілізованих кооператорів»; «*Кооператорів* у нас не люблять. Однією з причин соціального напруження в суспільстві називають високі доходи, які не відповідають їхньому трудовому внеску» (М. Бондаренко. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 11.12.1990).

(мали на увазі *бартер*). Саме до цього комунізму ми й прийшли. Товару, хоч і сумнівної якості, доволі, а грошей катма. *Бартеруємо*» (П. Кравецький, шахтар. — УС, 26.11.1998).

Наслідком хронічних економічних криз і постійного знецінювання національної валюти стало входження до розряду загальновживаної лексики одиниць (словотвірних гнізд) *інфляція* (*гіперінфляція*, *галопуюча інфляція*, *інфляційний*), *девальвація*, *вільні ціни*, *відпускання* (*лібералізація*) *цін* (з початку 1992 року), *«шокова терапія»* (останнє, перейняте з досвіду недавньої економічної реформи в Польщі, у нас, утім, офіційно не запроваджували): *«рекордна гіперінфляція 1993 року»* [Кучма 2004: 161], *«Грошова маса значно перевищує товарну <...> Загострилися інфляційні процеси. Гроші буквально заповоняють ринок»* (РУ, 27.06.1989), *«Фінансова система України: очікуємо девальвацію, інфляцію та мораторій на депозити»* (УМ, 5.07.2012, с. 7), а у зв'язку з цим — *індексація* (*грошових доходів, зарплат, пенсій*), з розростанням цього гнізда: *індексувати, індексування, індексований*.

У країні офіційно з'явилися соціальна категорія *безробітних* і явище *безробіття* (слова, повернуті до активного вжитку): *допомога по безробіттю* (такою є офіційна назва — замість прийнятнішої для української мови назви на зразок *допомога у зв'язку з безробіттям*: див., наприклад, УРРУС, с. 65; РУС 2003, с. 874), *часткове, приховане безробіття* та ін.: «Прикро, що в Україні кількість *незайнятих* громадян надзвичайно висока» (Час, 3.08.2001, с. 3); *Державна служба зайнятості*; надзвичайно активізувалося *заробітчанство* (див. п. 2.2.2.1) — з офіційною назвою *трудова міграція*.

З'явилася нова соціальна категорія *«човників»* (одн. *«човник»*, пізніше також *«човникар»* / жін. *«човникарка»*) — метафоричне позначення дрібних торговців, що здійснювали регулярні поїздки за кордон для вивезення і продажу певних видів вітчизняної продукції та для закупівлі товару з метою його подальшого перепродажу всередині країни (з похідними *«човниковий»*: *рейс, бізнес* та ін., *«човникувати»*, *«човникарство»*, *«човникарський»*: *товар, життя*): «З появою “човників” на гуртово-роздрібному ринку з'явилася нова структура з досить міцним фінансовим хребтом» (П. Гецько. *Човникарство* як один із яскравих прикладів самоорганізації населення. — СЗ-Фест, 31.07.1997), «— У мене — три роки підприємницького стажу, — розпочала Тетяна свою історію. <...> Поневірялася з дипломом університету імені Шевченка. Проте влаштуватися за фахом історика не вдалося. І подалася “човником” до Москви, Польщі» (В. Краснюк. — ГУ, 11.11.1999).

Не тільки в побуті, а й в офіційній сфері активізувалося гніздо *бідність*: *«жити за межею бідності»*, *пори́г бідності* та ін. (див. також п. 2.2.2.1), а в публіцистиці та в дискурсах опозиційних щодо влади політичних сил стало досить уживаним слово *зубожіння*: *«зубожіння мільйонів людей (населення України і т. ін.)»*, *«Уряд NN довів більшість українців до зубожіння»*.

З кінця 80-х років частотними в ужитку стали гнізда з опорними словами *підприємництво* і *бізнес, ринок* (у загальному значенні останнього — «сфера вільного товарно-грошового обігу»):

— *підприємець* / жін. *підприємниця, підприємницький*, термінологічні словосполучення зі словом *підприємство*: *мале* (скорочено *МП*) — *середнє* — *велике підприємство*, а також *мікропідприємство, спільне підприємство* (*СП* — на основі поєднання різних форм власності або з участю зарубіжних засновників), а трохи пізніше *приватне підприємство* (*ПП*), *приватний підприємець*, які лишаються й дотепер в офіційній сфері; на позначення якісної ознаки таких людей розширили свою частотність слова *підприємливий, підприємливість*: *«Люди часом ще воліють “сидіти” на бюджетному забезпеченні. А тут ми платимо за ініціативу, підприємливість і професіоналізм»* ([Із інтерв'ю з президентом «Української біржі» В. Бабичем]. — ВК, 27.06.1991), *«Вже не одне десятиліття знаю енергійну, ділову й підприємливу людину NN»* (П. Нестеренко. —

УК, 21.02.2002, с. 16), які і в певні періоди радянської історії могли вживатися з позитивною конотацією щодо «своїх» (*соціалістична підприємливість*);

— слово *бізнес*, крім основного значення «сфера приватного підприємництва» (*готельний, гральний, рекламний, туристичний* та ін. *бізнес*; *великий, середній, малий бізнес* — за обсягом діяльності, обігом коштів та активів; *легальний, нелегальний, або тіньовий, бізнес*), розвинуло також похідні значення а) окреме приватне підприємство, приватний заклад: *відкрити, мати, закрити, продати свій бізнес*; «у нього відібрали *бізнес*»; з розвитком уживання у множині (див. р. VIII п. 2.1.2.2): «мати кілька *бізнесів*»; б) збірн. до *бізнесмен*: «діалог уряду з вітчизняним *бізнесом*»; прикметник *бізнесовий* (див. р. VIII п. 4.3.3.5); на позначення осіб: *бізнесмен, бізнесовець* (див. щодо останнього р. VIII п. 4.3.2.5), зневажл. *бізнесменчик, бізнесюк* («Його [Крим після окупації РФ 2014 року. — О. Т.] годують *бізнесюки* з материкової України за тисячами їхніх фур із харчами»: І. Лосєв. — Укр. т., 11.06.2015, с. 10), *бізнюк*; на позначення осіб жіночої статі: *бізнес-леді* і *бізнесвумен*, розм. *бізнесменка*; дієслова з цією основою *бізнесувати* «займатися бізнесом» і однокр. *бізнеснути*: «Моє питання: багато галичан *бізнесують* з далекою Америкою? А з Росією?» (С. Юрчук. — Е, 20.07.2006), «Сорокап'ятирічна Любов К. відважилася "*бізнеснути*" по-чорному» (І. Жирош. — Е, 7.08.2001); у складених іменниках: *бізнес-імперія, бізнес-ланч, бізнес-план, бізнес-проект, бізнес-центр* та багато ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1).

У значенні «бізнесмени, приватні підприємці» уживається також словосполучення *ділові люди*: «*Ділові люди* зустрінуться в Калгарі. 14–20 червня цього року канадські міста Калгарі, Реджайна та Вінніпег будуть центрами ділових зустрічей для учасників конференції "Канадсько-українська ділова ініціатива 1997"» (ДУ, 6.05.1997). Формально твірний для цього прикметника іменник *діло* у значенні «приватне промислове або комерційне підприємство», також певною мірою активізувавшись у вжитку (пор. у СУМ-11 подання його з позначкою «заст.»), але сприймаючись, найімовірніше, як непотрібний росізм, явно поступається, однак, за вживаністю перед новішим у цьому значенні *справа*: «відкрити (розпочати) [власну, свою] *справу*» (див. про активніше вживання іменника *діло* в регіолекті Галичини: р. V п. 3.1);

— *ринок* (*ринок товарів і послуг, ринок капіталу, ринок робочої сили, ринок цінних паперів; ринок зерна, землі* та ін.; *перехід до ринку; продовольчий, товарний, сировинний, фондовий, фінансовий ринок*), *ринковий* (*реформи, ціни, відносини, економіка, суспільство*), нові утворення *риночник* і *ринковик* «прибічник ринкових реформ, ринкової економіки» / *антириночник* і *антиринковик* (див. про конкуренцію цих суфіксальних моделей у р. VIII п. 4.3.3.4).

Говорячи про відновлення у сфері приватного підприємництва низки історизмів, можна відзначити, що, наприклад, слово *наймит* не поновлюється вжитку й замість нього використовують нейтральніше *найманець*: «Оплата праці в корейців [на орендованих корейцями сільськогосподарських плантаціях в Україні. — О. Т.] щоденна. <...> Та зарплата задовольняє не всіх українських *найманців*. <...> — А чого ж ви, українці, наймитуєте в корейців, а не навпаки <...>? — допитуюся» (Е, 21.07.2011, с. 8).

Від початку 90-х років, за законодавством спершу СРСР і УРСР, а потім України, зрівнюються в правах різні форми власності — державна, колективна (власність трудових колективів, господарських об'єднань, кооперативних, орендних, акціонерних товариств, громадських організацій, релігійних організацій, а також комунальна власність) і приватна. Стають широковживаними гнізда новотворів: *роздержавлення / роздержавлювання* (з формуванням на цій основі відповідного дієслівного гнізда *роздержавити / роздержавлювати* та пасивних дієприкметників від обох цих видових форм); *корпоратизація* (*корпоратизувати, корпоратизований*), *акціонування*: *державних підприємств і закладів, колгоспів* (*акціонувати, акціонований*; актуалізувалися також давно вже відомі *акція, акціонер, акціонерний: капітал, підприємство, товариство, скорочено АТ, банк*);

«Основними формами роздержавлення передбачено акціонування та продаж частини акцій громадянам, оренда підприємств, обмеження втручання держави в процес ціноутворення, <...> відмова від дотацій, субсидій і гарантованих кредитів» (ГУ, 1.11.1991); «— Ми вирішили компанію корпоратизувати, акціонувати і, можливо, погодитися на приватизацію» — з газети (СУМ-20, т. 7, с. 469); *приватизація: велика / мала приватизація, приватизувати / приватизовувати (підприємство, магазин, власну квартиру), приватизований, приватизаційний (приватизаційний чек), приватизатор* (пор. у каламбурній контамінації — як натяк на нечесність і махінації в проведенні цих заходів — *прихватизація, прихватизувати, прихватизатор*: «І ще одне міркування з приводу приватизації та прихватизації — того, як одна переходить в іншу, і — навпаки». — Журнал «Віче», 1993, № 2, с. 51; «Мешканці великих і не дуже населених пунктів звикли “пережовувати” інсинуації “лівої” преси з приводу тотальної “прихватизації” всього і вся в індустріальних містах»: А. Багнюк. — УМ, 8.07.1999). Звичайним вжитку стало означення *приватний* (на відміну від державного, а також комунального): *ресторан, телеканал, навчальний заклад та ін.; підприсмець, нотаріус, детектив та ін.*

Масова приватизація (найбільшою мірою вона охопила житлові квартири державного фонду) здійснювалася від початку 90-х років в основному через випуск *приватизаційних майнових сертифікатів*, які відразу ж здобули назву *ваучер* (англ. *voucher*) — слово, що стало широкоживаним також з деякими іншими значеннями: «документ, що засвідчує оплату туристичних послуг» (СУМ-20), «документ, що дає право на безоплатну додаткову освіту» та ін.; з гніздом: *ваучерний (ваучерна приватизація), ваучеризація, ваучеризувати.*

У тематичній групі назв корпоратизованих / акціонованих і приватних організацій — суб'єктів підприємницької, а також фінансово-кредитної, торговельної, посередницької, управлінської діяльності досить звичними стали, крім *приватне підприємство — ПП* (див. вище), такі найменування, як: *акціонерне товариство* — це *відкрите акціонерне товариство*, або *ВАТ* / інша назва *акціонерне товариство відкритого типу*, або *АТВТ* (з 2009 року це *публічне акціонерне товариство*, або *ПАТ*), *закрите акціонерне товариство*, або *ЗАТ* / інша назва *акціонерне товариство закритого типу*, або *АТЗТ* (з 2009 року це *приватне акціонерне товариство*, або *ПрАТ*), *товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ)*; це також *фізична особа-підприсмець (ФОП)*; *фірма* (фірми існували і в СРСР, але в дуже невеликій кількості); *довірче товариство, траст*, неофіційна назва *фінансова «піраміда»* (організація, діяльність якої ґрунтується на виплаті обумовлених грошових відсотків від вкладу давнішим учасникам за рахунок новіших; в Україні тепер законодавчо заборонена): «У Шостці впала “піраміда”. Прагнучи легких грошей, люди наївно сподівалися на порядність “благодійників”-аферистів» (Д, 6.08.1999, с. 18); *комерційний банк* (на відміну від радянського часу, тепер звичним є вживання слова *банк* також у формі множини, оскільки цих установ різної форми власності — державних, комунальних, приватних — тепер багато); *біржа (товарна, фондова, валютна; з похідними: біржовий, біржовик)*; назви об'єднань / угруповань таких організацій: *холдинг, фінансово-промислова група / промислово-фінансова група — ФПГ / ПФГ*: «Фінансово-промислові групи (ФПГ) ще з часу приходу до влади Президента України Леоніда Кучми сміливо увійшли до розряду тих явищ, слава про які випереджає їхню появу» (Д, Г. Видрін, Д. В. Табачник. Україна на порозі ХХІ століття. Київ, 1995, с. 138). З-поміж назв останніх років це, наприклад, *стартап* (англ. *startup*), *стартап-компанія* — «нешодавно створена компанія», наприклад: *кулінарний стартап*.

У сфері сільського господарства *приватизація* землі та майна відбувалася як *паювання* колективно-кооперативної власності (у колгоспах і в створених на їхній основі КСП: див. нижче) і як *роздержавлення* власності (у радгоспах) — з виділенням селянам або тим чи іншим сільськогосподарським організаціям земельних і майнових *паїв* (відразу ж актуалізувалося розгалужене словотвірне гніздо: *розпаювати, -ся /*

розпайовувати, -ся, розпайовання / розпайовування, розпайований / розпайовуваний): «Підприємства, селянські господарства Кам'яно-Бузького району надійно стали на рейки економічного реформування. Акціонування, паювання повертає трудівникам втрачене за роки радянської влади почуття господаря, підштовхує до активних дій, самореалізації особистостей» (УШ, 11.07.1997), «Указ Президента [від 3 грудня 1999 року. — О. Т.] про прискорення реформ в аграрному секторі зобов'язує органи виконавчої влади забезпечити всім членам *колективних сільськогосподарських підприємств* право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (*паями*) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарчих товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності» (Д, 7.12.1999). Замість *колгоспів* і *радгоспів* з 1992 року стали утворюватися акціоновані *колективні сільськогосподарські підприємства* — *КСП* (до 2000 року), *агрофірми*, рідше *колективні селянські спілки*, а також індивідуальні *фермерські господарства*. Слова *фермер* / жін. *фермерка*, *фермерство* стали писати вже без лапок, як це було на початку описуваного періоду (пор., наприклад: *місцеві «фермери»*. — СВ, 4.01.1988); виникло дієслово *фермерувати* (бути фермером, займатися фермерством).

У зв'язку з розвитком ринкових відносин у сферах торгівлі та оптових закупівель і взагалі з розквітом приватної торгівлі до активного вжитку знову повернулися після тривалої перерви в радянський час або були в межах описуваного періоду запозичені такі номінативні одиниці, як *торговий дім* (торговельна фірма); *аукціон*, або *торги*, мн. (у радянський період після 20-х років така форма функціонувала лише в міжнародній торгівлі), — з такими поняттями, як *лот*, *стартова ціна*, *тендер*.

До активного вжитку в цей період увійшли також *менеджмент* (досі це слово, як і слово *менеджер*: див. нижче, співвідносилося тільки з «капіталістичною дійсністю»: див., наприклад, СІС 1974), *аудит* (*аудитор*, *аудиторський*), гніздо *інвестиція* (*інвестиційний*, наприклад: «поліпшення *інвестиційного клімату*», *інвестувати*, *інвестор* та ін.), *іпотека* (*іпотечний*: банк, кредит), *чартер* (*чартерний рейс*), *дефолт*, *офшор* (*офшорна зона*, *компанія*, пор. англ. *off-shore zone* та ін.) та багато ін.; знов активізувалося в ужитку гніздо *оренда* (*орендувати*, *орендар* / жін. *орендарка*, *орендодавець* та ін.). Відновилося в ужитку й розширилося кількісно гніздо *банкрут* у застосуванні до реалій вітчизняної дійсності: жін. *банкрутка*, *банкрутство*, *банкрутувати* / *збанкрутувати* і *банкрутіти* (рідко) / *збанкрутіти* («Ошукані вкладники вимагають повернути їм кошти *збанкрутілого банку*». — УМ, 17.10.2013, с. 3), а також каузативні дієслова *банкрутіти* / *збанкрутіти* (наприклад, *підприємство, банк*); у значенні «банкрутувати» знов стало вживатися щодо вітчизняних реалій гніздо *лопати* / (частіше) *лопнути* («банк *лопнув*»).

Не тільки в ЗМІ, а й у розмовній мові поширилися звороти на зразок *бюджет розвитку* — *бюджет проїдання*, *бюджетна діра* (*дірка в бюджеті*), професіоналізми *під реалізацію* (*відпускати* / *брати* певний товар; пор. нижче *реалізатор*): «Податковики, звісно, “трусили” не крутих бізнесменів, а простих смертних, хто бере у гуртовиків товар *під реалізацію*» (Л. Чередарик. — КВ, 13.06.1997), «— У моїх працівників є знайомі у багатьох магазинчиках і кіосках, до яких вони *під реалізацію* здають продукти і товари» (КВ, 2.10.1998), «Надійним клієнтам товар відпускають за готівку або *під реалізацію* за курсом долара» (В. Краснюк. — ГУ, 11.11.1999), *бути* (*перебувати*, розм. *сидіти*) *на картотеці* — перебувати на певному реєстраційному обліку: «<...> Натомість місцеві підприємства не мають коштів, що вимагаються. Деякі ж взагалі “сидять” *на картотеці* — це може призвести до банкрутства» (ВУ, 2000, № 10), «Будні моделі [манекениці. — О. Т.] важкі. Щоби заробити на бутерброд з ікрою, велика кількість дівчат перебувають “*на картотеці*” в декількох агентствах» (В. Савченко. — СП, 27.07.2000, с. 4).

У приватному секторі фінансово-економічної сфери з'явилася велика кількість найменувань нових, у тому числі відновлених з дорадянського часу, родів занять (професій і посад), наприклад: *андеррайтер*, *банкір*, *біржовик* (неофіційна назва), *брокер* (це слово витіснило з ужитку слово *маклер*, що вживалося в дорадянський час і неофіційно в радянський — на тіньовому ринку), *девелопер*, *джербер* (оптовий спекулянт нафтопродуктами), *дилер*, *дистриб'ютор*, *колектор* (збирач заборгованостей у неплатників кредитів до банків; *колекторська фірма*), *маркетолог*, *менеджер* (це тепер достатньо частотне слово: *менеджер готельно-ресторанного, модельного* та ін. бізнесу, *менеджер індустрії дозвілля, HR-менеджер / ейчар-менеджер* — фахівець з добору персоналу, кадрів: англійська аббревіатура *HR* — *Human resources* «людські ресурси», *офіс-менеджер*, *топменеджер*; див. також п. 6.2.3.5.1), *провайдер*, *продюсер*, *рекламіст*, *рієлтор*, *стартапер*, *трейдер* (оптовий торговець; організація-перепродувач: *зернотрейдер*, *нафтоотрейдер* та ін.); *реалізатор* «особа, що займається реалізацією, переважно продажем, товарів, одержаних на певних умовах від їхнього власника» («Він працював *реалізатором*. Кілька років возив лівий товар до Воронежа, заробив на цьому непогано». — Журнал «Перець», 1989, № 9, с. 7). Відповідно на позначення осіб жіночої статі: *реалізаторка*, *стартаперка* та ін.

Поряд з «цивілізованими», принаймні зовні, формами приватного підприємництва нова соціальна дійсність стала демонструвати також вияви відвертого «дикого капіталізму», неофіційних (див., наприклад, вище «*човникарство*») і навіть нелегальних промислів. Це, зокрема, відкриття «*копанок*»: *копанка* — 1) нелегальна неглибока шахта для кустарного видобутку вугілля відкритим способом (на Донбасі): «Раніше, за Ющенка й Кучми, у степу рили *копанки* — підземні шахти. У них шахтарі, як кроти, під страхом щоденної смерті, добували вугілля. Всі *копанки* “контролювала” міліція. З кожної платили “дань”. Двічі на тиждень “дипломат” возили до Києва. <...> За Юнуковича *копанки* не риють. Уже не ховаються. Копають відкрито. Трактор із ковшем вибирає штиб (вугілля з породою) і вантажить на камази та фури» (С. Мартинець. — Е, 28.07.2011, с. 12), «Міністерство енергетики та вугільної промисловості України оголошує війну нелегальному видобутку вугілля у так званих “*копанках*”» (Дз. т., 22.04.2011); 2) (уже пізніше — за аналогією до попереднього) нелегально вирита яма для пошуків і видобутку бурштину (у лісах українського Полісся): *бурштинова копанка*, *копанки бурштину* (на позначення осіб: *копачі бурштину*).

Щодо реформ у грошовій системі, то спочатку (з листопада 1990 року до січня 1992 року) це було запровадження *карток споживача* із «простирадлом» відрізняє *купонів* з назвами конкретних товарів, що їх видавали разом із зарплатами, стипендіями і т. д. за місцем роботи, навчання і т. д. (для того, щоб обмежити скуповування товарів людьми, які не проживали в межах відповідних населених пунктів, а пізніше — також з метою запобігти вивезенню товарів за межі України, в основному в Росію), — ці купони приймали до оплати разом з радянськими рублями, і, отже, вони не були грошовою одиницею. У січні 1992 року Україна вийшла з *рублевої зони* (у зв'язку насамперед з тим, що емісія колишніх радянських рублів була зосереджена, як і до цього, тільки в Росії; однак рублі протягом короткого часу ще перебували в обігу): було запроваджено тимчасову грошову одиницю під назвою *карбованець* з уточненням *купон*, але в ужитку функціонувало одночасно три назви — *карбованець*, *купонокарбованець* (писали також через дефіс: *купоно-карбованець*) і неофіційно *купон* (*багаторазового використання*). Від цього часу слово *карбованець* стало вже не українською назвою російського (як до 1917, так і після 1991 рр.) і радянського рублів, а назвою (відновленою) української грошової одиниці (сучасне рос. *рубль* уже не перекладається). Як наслідок тривалої *гіперінфляції* в цей період 1995 року з'явилися навіть мільйонні банкноти (в еквіваленті це було менше 10 доларів США), і всі громадяни України стали «мільйонерами» (таким був тоді невеселий жарт). З 2 вересня 1996 року національною валютою України стала

гривня (відновлений історизм) і було проведено відповідний грошовий обмін (з розрахунку 100 000 купонокарбованців = 1 гривня; за тодішнім курсом 1 долар США дорівнював 1,76 гривні). Графічним скороченням слова *гривня* стало *грн.* (згідно з правилом ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі: Загальні вимоги та правила» 1998 року, уживається без крапки: *грн*); на перших порах спостерігалася конкуренція між скороченнями *грн.* і *грв.*, причому принциповіші прихильники відновлення українських історичних традицій обстоювали саме останнє, оскільки таке скорочення вже вживалося в українській історії XX століття — в УНР.

У функції розмінної грошової одиниці лишилася *копійка*, хоча в українській історії гривня ніколи «не ходила в парі» з копійкою.

1994 року в Києві була відкрита *Банкнотна фабрика НБУ*, а 1998 — *Монетний двір НБУ*, які згодом були об'єднані в *Банкнотно-монетний двір НБУ*.

У зв'язку з низькою купівельною спроможністю «наших» грошей — карбованців СРСР після їхнього інфляційного обвалу, а потім і українських купонокарбованців та швидким знецінюванням їх унаслідок постійної інфляції — для їх характеристики широко вживалася сленгова зневажлива назва «*дерев'яний*»: «*дерев'яна валюта*», «*дерев'яні карбованці / рублі*», а частіше «*дерев'яні*», у знач. ім., мн. (див. також р. II п. 3.5).

Від початку 90-х років у країні у функції «справжньої» валюти став масово поширюватися *долар* США (не тільки в тіньовому обігу, а й офіційно в торгівлі до заборони іноземної валюти як засобу купівлі-продажу в лютому 1995 року): на пострадянському просторі «<...> "курс долара" став не менш актуальною інформацією, ніж зведення погоди» [Китайгородская 1996: 163] (див. про утворення синонімічного ряду на позначення долара: р. II п. 3.5). Певне ходіння мала також *марка* ФРН («*дойчмарка*») (до запровадження євро). З 2002 року другою за поширенням у країні валютою стало *євро* (новозапроваджена грошова одиниця багатьох країн ЄС). Слова *валюта* стало досить популярним у масовому вжитку, у тому числі у формі мн. («курс валют на сьогодні»): під ним розуміють звичайно саме ці дві грошові одиниці (хоча, наприклад, у таблицях в обмінних пунктах російський рубль стояв на третьому місці). Набули поширення далеко за межами спеціальних сфер номінації *вільно конвертована* (конвертовна) *валюта* — *ВКВ*, *обмін валют*, *валютний коридор*; *курс*: *обмінний курс*, *курс валют*, *курс гривні до долара / до євро*, «*мінати гривні, долари і т. д. за курсом...*», *падіння курсу*.

Після розпаду СРСР і утворення на пострадянському просторі незалежних держав з 1992 року в українській мові з'являються також назви грошових одиниць цих держав: *лей* (Молдова), *крона* (Естонія), *лат* (Латвія), *літ* (Литва), *драм* (Вірменія), *ларі* (Грузія), *манат* (Азербайджан, Туркменістан), *сом* (Киргизстан), *тен(ь)ге* (Казахстан).

До широкого мововжитку стала вливатися лексика юридично-правової сфери — як загалом уже відома, але досі не застосовувана до реалій вітчизняної дійсності (як, наприклад, *референдум*), так і суто спеціальна: *недоторканність*, або *імунітет* (*народних депутатів, суддів*), *імпічмент*, *імплементація*, *люстрація*; *лібералізація* (*податкового законодавства*), *сертифікація* (*товарів, продукції, послуг*), *фізична* — *юридична особа* та ін.; у тому числі з утворенням моделей номінативних словосполучень — наприклад: *суб'єкт права / виборчого процесу*; *суб'єкт власності / господарювання*, *підприємницької діяльності*; *послуги*: *юридичні, медичні* (*стоматологічні* та ін.), *логістичні*, навіть *сексуальні*; *правовий*: *простір, поле, нігілізм* (див. також у п. 4.3.6 про активізацію в ужитку словосполучень зі словами *право, закон, конституційний, легальний, легітимний* та деякими іншими).

2.2.4. Лексика на позначення понять сфери новітніх технологій. Це, по-перше, загальне поняття *високих технологій*, переважно у мн. (англ. *high technologies*, скорочено *high tech, hi-tech*, що засвоїлося вже і в українській мові: *хайтэк, -у*, прикметник

хайтеківський), яке в межах описуваного періоду стало активно поширюватися також у нас, і такі терміни на позначення їхніх різновидів, як *нанотехнології* (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1), *інформаційні технології* (див. нижче), *інноваційні технології*. Це також сфера *організаційної техніки*, частіше скорочено *оргтехніки*, куди відносять найчастіше електронну офісну техніку (крім комп'ютерів та периферійного обладнання). Газети на початку 90-х років рясніли оголошеннями на зразок: «Постачання периферійної, розмножувальної та організаційної техніки». Широко стали застосовуватися *логістика* (теорія і практика управління переміщенням та зберіганням матеріально-технічного забезпечення й пов'язаними з ними фінансовими та інформаційними потоками), *клонування* — створення клонів, тобто ідентичних копій біологічних організмів (з активною метафоризацією членів цього гнізда: «Клони вигідні владі! Найбільше кандидатів у нардепи подали документи на реєстрацію у виборчому окрузі № 94 на Київщині. Серед них два Сергія Власенка». — ГПУ, 29.10.2013, с. 6; *клонування нових гаджетів*; *клонування політичних партій*) та ін. Значного розширення в застосуванні набуло поняття *модуль* — певний вузол, що виконує самостійну функцію в технічному пристрої; узагалі відокремлювана й відносно самостійна частина якої-небудь системи (*модуль комп'ютера*; *модуль космічного апарата*; *модульний будинок*; *навчальний модуль*).

По-друге, це надзвичайно висока номінативна активність в умовах сучасного інформаційного суспільства у тематичних сферах інформатики та комп'ютерних технологій і зв'язку (див. матеріал до цього підрозділу також у р. IV п. 2.2.2, оскільки саме англійська мова стала основним джерелом запозичання — як прямого, так і калькування — у цих галузях). Це насамперед позначення самого відповідного електронного пристрою для автоматичного зберігання й оброблення інформації та його різновидів (типів): *комп'ютер* замість уже наявної в СРСР назви *електронно-обчислювальна машина* (словники останніх десятиліть радянського часу, фіксуючи слово *комп'ютер* ще в текстах 70-х років, подавали його як «одну з назв електронно-обчислювальної машини», причому «переважно в англомовних країнах»: СІС 1974; СУМ-11, т. 11); *ПК* (*персональний комп'ютер*), часто у формі англ. *PC* [пі-сі] (*personal computer*); *ноутбук* (*лептон*), *нетбук*, *планшетний комп'ютер* (*планшет*, *планшетник*), *iPad* (у кириличному написанні: *айПад* / *айпад*) — серія планшетних комп'ютерів; *сервер*, *проксі-сервер* (*проксі*) та ін. З'являються назви все нових і нових пристроїв у сфері інформаційних технологій: *гаджет* (англ. *gadget*), *девайс* (англ. *device*), *навігатор* (*автомобільний навігатор*, *GPS-навігатор*), *iPod* (у кириличному написанні: *айПод* / *айпод*) — портативний медіапрогравач, *букридер* (електронна книжка) та ін. (див. також нижче у сфері телефонних комунікацій).

Це входження до активного вжитку (від середини 80-х років) гнізд *інформатизація* (*інформатизувати*, *інформатизований*), *комп'ютеризація* (*комп'ютеризувати*, *комп'ютеризований*), *електронізація*; зростання кількості номінативних словосполучень з означеннями інформаційний: *інформаційна мережа*, *інформаційна система*, *інформаційна технологія* (*ІТ*), перев. у мн., *інформаційне суспільство* (див. п. 8.2) та ін., *електронний*: *електронна пошта* / *адреса*, *електронна версія* (словника та ін. — на відміну від традиційної паперової), *електронний цифровий підпис* та ін.; поширення в ужитку від початку ХХІ ст. членів гнізда *дигітальний* / *диджитальний* (від англ. *digital*), *дигіталізація* / *диджиталізація* (англ. *digitalization*) з відповідними дієсловами й дієприкметниками та їхніх калькованих відповідників *цифровий*: *мережа*, *музика*, *телебачення* та ін., *цифровізація* (*цифровізувати*, *цифровізований*), *оцифровування* / *оцифрування* (*оцифровувати* / *оцифрувати*, *оцифровуваний* / *оцифрований*), тобто переведення інформації в цифровий (на відміну від аналогового) формат — в електронну форму; поширення низки моделей інших номінативних словосполучень і/або юкстапозитів — наприклад, на позначення відповідних електронних носіїв інформації:

карта пам'яті (флешкарта), смарткарта, GSM-карта та ін., картка: пластикова, електронна, магнітна, ІД-картка (аналог паспорта), платіжна, зарплатна та ін.

Це також стрімке зростання кількості мовних одиниць на позначення дедалі більших обсягів зберігання та оброблення електронної інформації: *байт, кілобайт, мегабайт, гігабайт, терабайт, петабайт, ексабайт, зетабайт*; поява нових одиниць виміру інших об'єктів: *піксель* — найменша одиниця цифрового зображення в комп'ютерній графіці.

До масового вжитку ввійшли позначення найпоширенішої всесвітньої інформаційної комп'ютерної мережі: *Інтернет* (спочатку як власна назва — з великої букви) / *інтернет*, у стягненій і скороченій формах (також за зразком англійської мови) *Інет* / *інет*, «*нет*», у калькованих формах *Всесвітня (Глобальна) мережа* і просто *Мережа* — та системи доступу до її інформаційних ресурсів: *Всесвітня (Світова, Глобальна) павутина* і просто *Павутина*, *Всесвітнє павутиння* (англ. *World Wide Web* — *WWW*), *веб* (англ. *web* «павутиння»); з похідними прикметниками: *інтернетний* / *інтернетівський* (*сайт, мережа, зв'язок та ін.*), *мережевий* / рідше *мережний* (*обладнання, видання, бібліотека, маркетинг*); з утворенням гнізда *інтернетизація* (*інтернетизувати, -ся, інтернетизований*): *суспільства, України, бібліотек та ін., глобальна інтернетизація; вай-фай* (англ. *Wi-Fi* — *Wireless Fidelity* «безпроводна точність») — технологія безпроводного доступу до інтернету. Наприклад: «У 2000-х роках *інтернет* перестав бути «книжкою, яку лише читають», — він став полем творчості мільйонів, мільйонів людей по всьому світу. Користувачі почали самі створювати і вдосконалювати зміст *Всесвітньої мережі*. Це називають появою Web 2.0 — *Мережі* другого рівня — замість застарілого Web 1.0. <...> Тепер «*нет*» — рідний дім для кожної людини, яка має комп'ютер та/або сучасний мобільний телефон. Інтернет став галактикою майданчиків для комунікації між користувачами, що відображається у створенні персоналізованого внеску у *веб*, доступний для всіх» (УМ, 29.12.2010, с. 6).

У сферах комп'ютерних технологій і телекомунікацій сформувалася номінативна опозиція прислівників *онлайн*, спочатку частіше з дефісним написанням *он-лайн* (англ. *on line* «на лінії, на зв'язку», спочатку щодо телефонного зв'язку, — *on-line, online* «у мережі») — *офлайн*, спочатку частіше у формі *оф-лайн* (англ. *off-line, offline* «поза мережею»): «перебувати *онлайн* / *офлайн*»; «дивитися, доступний *онлайн*» — з переходом цих прислівників у незмінювані прикметники зі значеннями «під'єднаний / не під'єднаний до інтернету, до телемережі»: «працювати в режимі *онлайн* / *офлайн*» (про прилад), частіше тепер у суфіксальному оформленні *онлайновий* і *офлайновий* (*спілкування, версія, режим*), а потім і в іменники (спочатку частіше невідмінювані): «виходити в *офлайн*», «дивитися в *онлайн* (невідм.) / в *онлайні*» (див. також р. IV п. 5).

Зі сфери комп'ютерних технологій та інтернету в масовому вжитку поширилися прикметники *віртуальний* (з розростанням словотвірного гнізда: *віртуальність, віртуально, віртуалізувати, віртуалізація та ін.*), відомий досі у вузькому науковому вжитку в значенні «можливий за певних умов», *інтерактивний*: *віртуальна пам'ять, віртуальна реальність* і под. (див. про це слово також у пп. 4.8, 9.1.1); *інтерактивне спілкування* (лектора з аудиторією, теле- і радіожурналістів з глядачами й слухачами та ін.), «*інтерактивний діалог* людини з комп'ютером».

Велику продуктивність виявляють словотвірні гнізда з компонентами *інтернет-, веб-, кібер-* (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1): *інтернет-видання, інтернет-магазин та ін.*, а також новіше гніздо з компонентом *смарт-* (від англ. *smart* у значенні «кмітливий; розумний»): *смартфон* (слово, що стало основою для розгортання цього гнізда), *смарткарт(к)а*, із внесенням до загального значення складних слів семантичних ознак «комп'ютеризований, з розширеною функціональністю»: *смартбук* (невеликий ноутбук), *смартваліза* (розпізнає господаря за відбитками пальців), *смартгодинник*, *смартприставка* (до телевізора і т. ін.), *смарттелевізор* — і просто «розумний»: *смартквартира* (квартира з оптимально продуманим плануванням), *смартбункер*.

Поширилося поняття *штучний інтелект* (аббревіатура *ШІ*; англ. *artificial intelligence, AI*) — галузь інформатики, що займається розробленням інтелектуальних машин.

На основі одиниць цієї тематичної сфери — як свідчення її особливої актуальності в свідомості сучасного суспільства — уже в межах української мови відбуваються інтенсивні семантичні і словотворчі (крім уже згаданого вище активного творення складних слів) процеси. Семантичні процеси виявляються при цьому найчастіше як «комп'ютерна метафора» (за Г. Шпербером, як семантична експансія) — активне переосмислювання лексичних одиниць з цієї тематичної сфери до інших (див. докладніше: п. 9.1.1): *перезавантажувати / перезавантажити* (наприклад, *міждержавні відносини*) і як метафорична атракція (за Г. Шпербером, семантична атракція: див. р. VI п. 4.1) — активне переосмислювання в цьому напрямі лексичних одиниць з інших тематичних сфер: *завантажувати / завантажити* «передавати інформацію, програму до інформаційного пристрою», «*виставляти / виставити* (тобто публікувати) щось в інтернеті», *закачувати / закачати* (інформацію в комп'ютер), *скачувати, качати / скачати, перекачувати / перекачати* (інформацію з інтернету), *відвідувати / відвідати* (сайт), *відвідувач* (сайту), *зайти, завітати* (на сайт), *залити / залити* що-небудь (виділяти кольором певну частину комп'ютерного документа), *зависати, виснути, висіти / зависнути* «раптово переставати реагувати на команди (про комп'ютер, комп'ютерну програму)» («комп'ютер, мобільник і т. ін. раптом *завис*») та ін. При цьому можуть утворюватися цілі синонімічні ряди: «*соба(ч)ка*», «*лесик*», «*равлик*», «*мавпа*» («*мавпочка*»), «*жабка*», «*вуха*», «*капуста*», «*личак*» — назви символу @; *материнка*, «*мама*», «*мамка*» — материнська плата. Ще продуктивнішими в цій сфері є словотворчі процеси, наприклад: *флешка* — розмовна назва флеш-нагромаджувача(накопичувача) і флеш-пам'яті; пестл. *смайлик*, що вживається значно частіше, ніж твірне слово *смайл*: «Відомому в усьому світі зображенню “смайлика” вчора виповнилося 30 років. Вважається, що вперше в інтернет-повідомленні його використав Скотт Фалман <...>, який запропонував використовувати емоційний символ у вигляді двокрапки, тире та дужки, що нагадують зображення людського обличчя» (УМ, 20.09.2012, с. 2). Уже сформувався досить багатий комп'ютерний сленг (див. р. II п. 3.5), у якому, зокрема, опорні англізми стають основою для творення розгалужених словотвірних гнізд.

Особливу розгалуженість семантики і словотворчу продуктивність та активність уживання демонструє розвиток у зазначений період слова *формат*, яке, маючи досі значення «розмір» у його конкретно-фізичному розумінні (аркуша, книжки, газети і под.), стало спочатку вживатися під впливом англійської мови як термін у сфері інформаційних технологій у значенні «спосіб, тип розміщення і представлення інформації в пам'яті комп'ютера або на зовнішньому носії (диску, дискеті, флеш-диску тощо)» (наприклад: *формат файлу, CD-формат, формат «трз»*) і на цій основі набуло абстрактного значення «комп'ютерної метафори» (див. п. 9.1.1): *формат особистості, формат поставлених завдань* і т. ін., «роль Тимошенко в становленні сучасного “*формату*” відносин політики й бізнесу» (В. Сонюк. — Д, 22.10.2002) — і, зокрема, такого його відтінку, як «профіль, стиль, режим діяльності певного радіо- або телеканалу, друкованого ЗМІ; жанр радіо- або телепрограми і т. ін.»: *формат радіостанції* і т. ін., «А на “1+1” <...> стало зрозуміло, що керівництво каналу потребує нової версії “Сніданку з “1+1”». Ні я, ні інші ведучі у новий *формат* не вписувалися» ([Із інтерв'ю з журналістом Олександром Кривенком]. — Сл. Пр., 22.03.2002, с. 11), «у різних *медіаформатах*: на радіо й телебаченні, в газетах тощо». На основі цієї метафори вже розвинулося розгалужене словотвірне гніздо: *форматувати*, недок. і док., док. також *сформатувати* («Всі питання порядку денного вже *сформатовані*»: А. Яценюк) і рідко *заформатувати, переформатувати / переформатовувати*. Журналіст, який стежив за виступом Арсенія Яценюка, тодішнього міністра закордонних справ, перед студентами Київського

інституту міжнародних відносин, відзначив, що найуживанішим його словом за ці 20 хвилин виступу було *формат* (СТБ, «Вікна», 23.04.2007; це зауваження стосується як самого цього іменника, так і названих вище дієслів. — О. Т.).

У тематичній сфері зв'язку, по-перше, відбувалося поширення принципово нових для вітчизняної дійсності видів і засобів комунікації на відстані (з постійним їх оновлюванням, причому з невеликими часовими інтервалами): (*теле*)*факс* — 1) система для передавання й відтворювання графічної інформації, 2) апарат для здійснення такого зв'язку, 3) інформація (документ), яку передають за його допомогою («одержано *факс*»); від середини 90-х років до початку ХХІ ст.: *пейджинг* (*пейджинговий зв'язок*), *пейджер* (пристрій); з розвитком комп'ютеризації — поява *електронної пошти* (англ. *electronic mail*), або скорочено *e(i)[-]мейл* (у двох значеннях: «спілкуватися *імейлом*», «приходять *імейли*»), *мейл* (див., наприклад: СУМ-20), на письмі також *e-пошта* (англ. *e-mail, email*), *Скайпу* / *скайпу*. По-друге, це постійне вдосконалювання засобів телефонного зв'язку: *мобільний* / *стільниковий* (калька англ. *cellular*) *зв'язок*, *телефон* — на відміну від стаціонарного (з появою вже низки розмовних синонімів: *мобільник* та ін.: див. п. 9.1.7), його вдосконалені різновиди: *смартфон* (див. вище), *айфон* (англ. *iPhon* — модель смартфона), пристрої, технології, функції: *модем*, *скремблер*; *блютуз*; *вайбер*; *рингтон*; *роумінг*; *СМС-повідомлення* (напівкалька: англ. *Short Message Service*), розм. *СМС-ка*, на письмі також *смска*; *SIM-карт(к)а* / *сім-карт(к)а* (англ. *Subscriber Identification Module*).

Технологія мобільного телефонного зв'язку породила появу нового ряду розмовних кліше: *зателефонувати кому-небудь на мобільний*, *розмовляти з ким-небудь по мобільному*; *На зв'язку!* (так може відгукуватися той, хто приймає телефонний дзвінок; досі це було в спецужитку), *До зв'язку!* (одна з формул прощання після закінчення телефонної розмови), *Я тебе (вас) наберу*, тобто «я тобі зателефоную» (хоча ще лишаються за інерцією, наприклад: *не вішай* / *не клади* / *не кидай трубку* — замість, наприклад, *не вимикай телефона*).

З'явилося таке поняття, як *пранк* — телефонний розіграш, телефонне хуліганство (звичайно анонімне), *пранкер* — той, хто цим займається.

2.2.5. Лексика на позначення нових реалій у сферах культури та масових розваг (див. також матеріал до цього підрозділу в р. IV п. 2.2.3). Ці сфери суспільного життя, як можна судити за мовними даними, зазнали в межах описуваного періоду значних змін у напрямках насамперед: а) масового поширення та комерціалізації (з можливим, відповідно, усередненням якості, «потоковістю» творення й виробництва, поширенням ремісництва, а отже, зниженням художнього рівня); б) розширення жанрового (див. у р. IV п. 2.2.3, наприклад, такі жанри художнього кіно, як *екш(е)н*, *ситком* та ін.) та «смакового» діапазонів; в) технічного удосконалення продукції та більшої професіоналізації її творців; г) яскравості та «предметності» способів і критеріїв оцінювання якості (наприклад, із застосуванням таких понять, як *хіт* — не в «музичному» значенні, *формат*, *секс-символ*: див. нижче). Щодо мов — джерел запозичуваної лексики, то це, як переважно і в інших тематичних сферах української мови новітнього періоду, в основному англійська мова, значно рідше деякі інші західноєвропейські мови (в одному випадку — запозичення з російської мови: *шансон* — у значенні вже не французьких естрадних пісень, авторами текстів і музики яких нерідко виступають самі виконавці, як це було досі, а російських як дворових і блатних, так і новостворюваних у таких же традиціях невисокої художньої якості пісень: *російський шансон*).

Так, орієнтування на масовість слухачької / глядацької аудиторії цілком виразно виявляється в поширенні таких назв (часто разом з позначуваними реаліями), як у музиці — *популярна музика*, або *попмузика* (англ. *pop music*), або взагалі досить «нешанобливо» *попса́* (англ. *pop(s)*) — попмузика невисокого художнього рівня; в образотворчому мистецтві — *попарт*; у кіно — *«мильна опера»* (див. п. 6.2.4); особливо у сфері видовищ:

шоу з похідними (див. нижче); конкурс краси (з кінця 80-х років), гала-концерт. Поширення на сфери культури та мистецтва назв *індустрія* («у сферах культурної індустрії та індустрії розваг»), *бізнес* (*шоу-бізнес*: див. нижче) свідчить про те, що в сучасному уявленні (насамперед у свідомості людей, зайнятих у цих сферах) це вже не так мистецтво, як робота, джерело існування великої кількості людей.

Окремі напрями «жанрової» спеціалізації в галузях видовищ і взагалі масових розваг, які заповнили вітчизняний ринок і сферу проведення дозвілля людей, — це продукція еротичного й порнографічного змісту та видовища в публічних місцях, побудовані на «еротичній компоненті» (див. п. 2.2.9).

Бурхливо розвивається номінація індустрії видовищ, розваг. Це різка активізація в ужитку давніше запозиченого шоу з появою значної кількості похідних: *шоу-балет*, *шоу-програма*, *стриптиз-шоу*, *телешоу* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1) — і самої узагальненої назви *шоу-бізнес* з її скороченою формою (також запозиченою з англійської), що свідчить про частотність уживання, *шоубіз*; найменування різноманітних видовищних заходів: *айсревю*, *батл* (англ. *battle* — буквально «битва») — змагання, конкурс між різними учасниками у видовищній формі: *танцювальний*, *поетичний батл*, *реп-батл*; *стендап* (*стендап-комедія*); *фест* — як у загальному значенні «фестиваль» (з молодіжному сленгу): «Перший день *фесту*» (ЛГ, 22.07.2008), так і досить часто в складі вже цілком офіційних власних назв на позначення різноманітних фестивалів і подібних святкових заходів — з варіантністю написання: «*Гогольфест*» / «*Гоголь-фест*» / «*ГогольФест*» (у м. Полтаві), «*Мазепа-фест*» (рок-фестиваль), «*Махно-фест*» (м. Гуляйполе), «*Бандер Фест(ФЕСТ)*» / «*Бандер-Фест*» (патріотичний етнофестиваль), «*Мамай-фест(fest)*», «*Черемош-Фест*», «*Маланка-фест*» («15 січня у Чернівцях гриміло, гуло, калатало: центральною частиною міста котився різнокольоровим цунамі парад Маланок “*Маланка-фест*”. У ньому взяли участь близько тисячі маланкарів, що робить парад Маланок наймасштабнішим етнодійством». — ВЗ, 17.01.2013, с. 20).

Значної частотності набули такі позначення способів і критеріїв масового оцінювання рівня популярності творів мистецтва, культурних і розважальних заходів, їхніх виконавців, як (див. докладніше в п. 6.2.1): *хіт* «дуже популярна пісня» — слово, що замінило *шлягер* (з похідними: *хітовий*, *хіт-парад*); *формат* — *неформат*; *секс-символ* (*української естради* і т. ін.).

На вітчизняному ґрунті набуло продуктивності гніздо з іменником *продюсер* (див. також п. 2.2.3; досі це слово словники подавали з уточненням «у капіталістичних країнах»: див., наприклад, СІС 1974): *продюсерський*, *продюсерство*, *продюсувати*: *фільм*, *ансамбль*, *співака* і т. ін.

2.2.6. Лексика на позначення понять сфери екології. Унаслідок різкого загострення уваги суспільства на проблемах значного насичення навколишнього середовища під впливом антропогенної діяльності шкідливими речовинами (хімічними, радіоактивними та ін.), але особливо як реакція на аварію з катастрофічними наслідками на Чорнобильській АЕС (у квітні 1986 року) відбулася активізація частотності вживання та словотвірної продуктивності і розширення лексичної сполучуваності членів словотвірного гнізда з коренем *бруд-* — *забруднювати(ся)* / *забруднити(ся)*, *забруднення* (з розвитком похідного предметного значення «те, що забруднює навколишнє середовище»: «Нинішня весна — етап відповідальної роботи, пов’язаний з запобіганням можливій міграції радіоактивних *забруднень* під час весняного паводка». — ВК, 24.04.1987), *забруднений*, *забрудненість*: *забруднення довкілля*, *природи*, *атмосфери*, *водойм* та ін., *хімічне*, *радіаційне забруднення*, *рівень забруднення*; *забруднений*, *брудний* (*одяг*, *продукти харчування*, *територія*, *зона*, *об’єкт*); після Чорнобильської аварії — також членів гнізда *зараження*, *заражений* та ін.: *радіаційне зараження*, *заражені території* та ін.; сам топонім *Чорнобиль* також став ключовим словом цієї тематичної

сфери — символом радіаційного і взагалі техногенного забруднення, наприклад: «це було ще до / уже після Чорнобиля» (розвиток метонімічного значення: див. докладніше в р. Х п. 3.10.1). Після аварії на Чорнобильській АЕС скінчилася епоха оспівування «мирного атома» (пор., наприклад, у попередні десятиліття: «Атомні прелюди» — перша поетична збірка Миколи Вінграновського, 1962 рік; «Ланцюгова реакція» — роман Володимира Яворівського, 1977 рік): «Ми приборкали атом і раділи з цієї перемоги. Наш, радянський, атом був “найбільш мирним” у світі, а радянська людина була його найнадійнішим володарем» (Володимир Яворівський. — Журнал «Вітчизна», 1988, № 8, с. 164); «Аварія сталася о 1 годині 23 хвилини, але й на ранок ще ніхто до кінця не усвідомлював, що минулої ночі ера “мирного атома” закінчилася. І що життя України тепер буде розділене на “до” і “після” Чорнобильської катастрофи» (Л. Кушнір. — УМ, 22.04.2011, с. 6); «Бути чи не бути мирному атому. В Україні триває дискусія про подальшу долю атомної енергетики» (СП, 12.08.1999); «На перехресті Заходу і Сходу / В АЕСівському пеклі ти [Україна. — О. Т.] лежиш» (В. Ткаченко. — ЛУ, 4.11.1999). Сам цей відомий публіцистичний і поетичний штамп 60–70-х років після цієї аварії (особливо в перший час) стали вживати з гіркою іронією, наприклад: «Хай мине нас мирний атом!».

Після аварії на Чорнобильській АЕС в масовому мововжитку дістали значне поширення назви різних понять, пов'язаних з радіоактивністю, радіологією та радіометрією (частина з них мала певне поширення, звичайно, й давніше, частина ж була практично невідома поза межами спеціальних сфер): *радіоактивний, радіоактивність, радіація, радіаційний, радіофобія*; гніздо *опромінюватися / опромінитися; цезій, стронцій* (радіоактивні речовини); *рентген, кюрі, бер* (одиниці радіоактивності); професіоналізми (дієслова у формі 3-ї ос.) *зашкалювати* «показувати перевищення значень вимірюваної величини (на шкалі певного вимірювального приладу)»: «радіація / дозиметр *зашкалює*», *фоніти* і підсил. «*світитися*» — «мати, створювати радіоактивний фон»: «Ялинка *фонить* утричі більше норми», розмовні звороти на зразок *схопити, хапнути дозу*; гніздо *дозиметр* (індивідуальний *дозиметр*), *дозиметричний* (контроль та ін.), *дозиметрист*: «До послуг *дозиметриста* мешканців одного з престижних будинків Дніпродзержинська змусили звернутися численні недуги, зокрема надто високий відсоток онкозахворювань. Підозри підтвердилися: споруда “*світиться*” не гірше за чорнобильську. <...> Мешканці запевняють, що під час будівництва використовувався “*брудний*” матеріал» (В. Чепурко. Ще один «комунальний Чорнобиль»? — КВ, 28.03.1997). Виникли такі факти номінації, як *чорнобильці*, мн. (одн. *чорнобильць* / рідко жін. *чорнобилька*) — уже не тільки в значенні відповідного катойконіма, а й на позначення тих осіб, які брали участь у ліквідації цієї аварії (див., наприклад: СУМ-11: Дод.), тобто ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС (*ліквідатор* / жін. *ліквідаторка* — ще одна розмовна назва цієї категорії осіб); *зона* — у спеціалізованому значенні «30-кілометрова зона відчуження навколо Чорнобильської АЕС після аварії, куди немає вільного доступу», «*саркофаг*» — укриття, споруджене над зруйнованим реактором Чорнобильської АЕС», наприклад: «Самосели — це селяни, які, порушивши кордони *зони*, повернулися до своїх жител» (РУ, 10.06.1989, с. 4), «Оберігає від додаткових порцій радіації залізобетонний “*саркофаг*”, споруджений над зруйнованим реактором» (СВ, 26.04.1989).

Прикметник *техногенний*, який набув поширення приблизно в цей же час, у масовому вжитку співвідноситься насамперед зі словами *забруднення, катастрофа* та іншими назвами негативних наслідків впливу технічних досягнень цивілізації на стан довкілля.

З іншого боку, як наслідок посилення уваги суспільства до проблем чистоти навколишнього середовища відбулася також досить помітна активізація частотності вживання з розширенням лексичної сполучуваності та словотвірної продуктивності гнізда *екологія*: *екологічна криза, катастрофа; екологічний контроль* (нагляд, нормативи та ін.), *екологічна освіта, культура, (не)грамотність, екологічне виховання населення, екологічна свідомість; екологічне очищення, оздоровлення; екологічний туризм;*

екологічно безпечний; поява дериватів *екологізація* «прищеплення і формування поглядів, знань, спрямованих на збереження навколишнього середовища» (*екологізація суспільної свідомості*) і особливо складних слів з *еко-*: *екобезпека*, *екогігієна*, *екокатастрофа*; *екомобіль*, *екопродукція*, *екотуризм* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1) (див. також у р. VI п. 1.1 про активізацію вживання одиниць *екологія мови*, *еколінгвістика*).

На протилежному полюсі символічної опозиції «брудний — чистий» активізувався семантичний розвиток прикметника *чистий* — з формуванням значення «екологічно нешкідливий, здоровий»: [*екологічно*] *чиста територія (продукти харчування, виробництво)*.

На вітчизняний ґрунт перенесено європейський рух «зелених» — спочатку як громадський, а згодом і як політичний: «Історія зеленого руху розпочинається з утворенням у 1989 році під впливом чорнобильської катастрофи української екологічної організації “Зелений світ”» (А. Цимбалюк. Зелений рух в Україні. — УС, 9.08.2001); «*Зелена брама*» (рубрика в газеті «Літературна Україна»); *Партія зелених України* (у 90-х роках була представлена у Верховній Раді), партія «*Зелена хвиля*» (2012 рік). В Україні поширюється «*зелена*» *енергетика* (з відновлюваних джерел енергії, тобто природного походження), *зелений туризм* (подорожі до природних територій, що не зазнали надто значного техногенного впливу).

На позначення продуктів харчування, вирощених і виготовлених якомога природнішим способом, видобутих у якомога природнішому стані, поширилися номінації *натурпродукт*, модель номінативних словосполучень з прикметником *живий* у новому значенні «якомога менш підданий обробленню»: *живе пиво* (непастеризоване й без консервантів), *живий квас*, або *квас живого бродіння* (пастеризований, але [нібито] зі збереженням значної частки корисної для людського організму мікрофлори), *живий йогурт*, навіть *живе сало*: «— Миргородське сало — зроблене за давньою технологією, вуджене на соломі, засолене та “живе”, як називають його продавці, відоме здавна. <...> Просолене ще гарячим сало обмотуємо у тканину і складаємо у ящики із соломою. Сало має дійти до покупця у власному соку. Такий продукт називають “живим”» (Е, 7.06.2012, с. 1). На упакованнях відповідних продуктів харчування стали подаватися написи: *органік*, *біо*, *еко*, *без ГМО*, тобто без генетично модифікованих організмів.

2.2.7. Лексика на позначення понять релігійної сфери (пор. також п. 4.4 — про актуалізацію поняття *духовності*) і **народної обрядовості**. Оскільки після тривалої перерви впродовж радянського періоду вітчизняної історії знову активізувалася тенденція до розширення місця церкви в житті суспільства, відбулася й мовна актуалізація тематичної сфери релігії — у межах насамперед, звичайно, християнських конфесій, але не тільки (у масовому вжитку з’явилося, зокрема, й саме слово *конфесія*). Якщо порівняти, наприклад, кількість слів, похідних від *Бог*, у СУМ-11 і СУМ-20, то в другому з них їх подано майже вдвічі більше, ніж у першому. Слово *Бог* (у християнстві), а також його синонімічні назви тепер зажили новим, у тому числі й «світським», життям, пор., наприклад: «Верховна Рада України <...>, усвідомлюючи відповідальність перед Богом <...>, приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції України 1996 року), «Я прошу в Господа захисту для нашої країни» (з Новорічного звернення Президента В. Ющенка до українського народу 31 грудня 2006 року), і це незважаючи на світський характер української державності, в якій, за Конституцією, церква відокремлена від держави. Ось визначення слова *Бог* у новому академічному тлумачному словнику (жанрі, безперечно, світського характеру), яке вже фактично ніби не припускає наявності в суспільній свідомості атеїзму й альтернативних концепцій утворення Землі та еволюції земного життя: **БОГ** 1. «Творець і володар Всесвіту, усього сущого, який керує світом» (СУМ-20). Таким чином, на зміну попередній офіційній ідеології у сфері релігії, яка полягала в усілякому приниженні її

понять і канонів, приходить нова ідеологізація — із заміною знака мінус на беззаперечний плюс. Однак, хоча подібні дефініції понять релігійної сфери ніби й не передбачають якоїсь «золотої середини» в їх витлумаченні, а, наприклад, новообрані президенти України, складаючи присягу у ВР, кладуть руку на Євангеліє, така ідеологізація в умовах уже не тоталітарної, а демократичної держави не підноситься, безперечно, до рівня офіційної й загальнообов'язкової.

Поряд з актуалізацією в житті суспільства *демократичних цінностей* (див. п. 4.3), *ліберальних цінностей* (див. п. 2.2.2.2.4) тепер знову заговорили про значення також *християнських цінностей*.

За УП 1990 та пізнішими правописами української мови (особливо повно це розвинено в УП 2019), слова *Бог, Господь, Всевишній* та ін., *Мати Божя, Богородиця* та ін., а також (з інших релігій), наприклад, *Аллах* мають писатися з великої літери (у зазначеному словнику з великої букви, за церковною канонічною традицією, подано й займенники, що замінюють слово *Бог*: *Йому, Себе* і под.: СУМ-20, т. 1, с. 574, 576 та ін.); це ж стосується й написання назв релігійних свят: *Різдво, Великдень* та ін., (з інших релігій) *Курбан-Байрам*, назв культових книг: *Біблія, Євангеліє* та ін., (з інших релігій) *Коран, Тора* та ін., а також (починаючи від УП 2019) повних церковних найвищих титулувань: *Вселенський Патріарх, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України, Папа Римський* та ін. (див. докладніше в р. XI п. 4).

Релігійні свята *Різдво* (не тільки «православне», а й «католицьке»), *Великдень, Трійця* ввійшли до переліку державних свят України (див. р. X п. 5).

Суспільство знову стало широко практикувати обряди *хрестин, вінчання, відспівування* та ін.

Широко стали функціонувати власні назви основних конфесій України — *Українська православна церква (Московський патріархат)* — скорочено *УПЦ МП, Українська православна церква Київського патріархату* — *УПЦ КП, Українська автокефальна православна церква* — *УАПЦ, Православна церква України* — *ПЦУ, Українська греко-католицька церква* — *УГКЦ* [див. докладніше, наприклад: Гентшель, Тараненко, Целлер 2019].

У масовому публічному вжитку (у ЗМІ, у виступах політиків, державних діячів та ін.) у межах лексики церковно-релігійної сфери функціонують тепер також одиниці більш спеціального вжитку — наприклад, *автокефалія (автокефальний), Томос*²⁶, *капелан, капеланство* (уже запроваджено в ЗСУ); назви санів церковної ієрархії (*предстоятель, місцєблюститєль* та ін.), їх титулування: [*Вашє, Його*] *Блаженство, Преосвященство, Святість* та ін. (написання в подібних випадках з малою чи великої літер правописом не регламентується, але в ЗМІ вживається звичайно велика буква). У друкованих ЗМІ, розрахованих на масову аудиторію, звичайними вже стали тексти на зразок: «У зверненні до Митрополита Філарета і Священного Синоду УПЦ-КП <...> пропонується також завершити діалог між УПЦ-КП і УАПЦ й активізувати діалог з УПЦ — Московський Патріархат з метою об'єднання трьох гілок Православ'я в єдину Помісну Українську Православну Церкву — Київський Патріархат»; «Колись, довідавшись про смерть Іоана Хрестителя, Спасителя сказав: Він був світильник, що горів і світив. У скорботі й печалі вся Україна сьогодні повторює ці слова, відносячи їх у серці своїм до Його Святості,

²⁶ Як сказав тодішній Президент України П. Порошенко, слово *Томос* не просто ввійшло до української мови, а стало символом року: «*Томос* додався до таких неологізмів, як *Євромайдан, донецький кіборг, безвіз*. Це все частина нашої великої історії» (з його виступу після Різдвяної літургії в Софії Київській: УП, 7.01.2019). Це слово, що стало активно вживатися в українській мові з осені 2018 року, стало, очевидно, сприйматися не як загальна, а як власна назва — як конденсований варіант повної назви «Томос про автокефалію Православної церкви України» (такий томос був наданий їй Константинопольською патріархією в грудні 2018 року), і в ЗМІ воно здебільшого виступало в написанні з великої букви.

Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира. Вічна йому пам'ять» (Пам'яті великого Патріарха: Від Священного Синоду та Вищої Церковної Ради УПЦ Київського Патріархату. — УС, 20.07.1995).

З іншого боку, досить уживані в радянський період після масового закриття церков вислови *діюча / недіюча церква* (наприклад: «З п'яти церков у місті лише одна діюча», «З п'яти церков у місті всі недіючі») відійшли вже до пасивного фонду, а від застосування обмежувальних ремарок «заст.» і «перев. заст.» у позначенні понять релігійної, обрядової сфер, як це було в словниках радянської доби, сучасні словники вже, природно, відмовилися (див., наприклад, у СУМ-11 подання з цими позначками слів *боговідступник, богомілья і богомолець, богорівний, богохульство, божитися, божник, благословляти, проща, пустинь, дев'ятини, голосити* — над покійником, *засівати* — на «старий» Новий рік, *засівальник, посипати, посипальник, посівати, посівальник*, назв служителів православної церкви: *благочинний, місцеблюститель*, і навіть усталених зворотів розмовної мови на зразок *бозна-хто, бозна-де* і под., *бог з тобою!, божже допоможи!, побійся бога!* і под.; з позначкою «заст.» у цьому словнику подано й, наприклад, *зачаровувати* — у прямому значенні цього слова).

Якщо цілком очевидне тепер розширення соціального місця церкви загалом звичайно не викликає скільки-небудь серйозних нарікань і тим більше протидії в суспільстві, то певні політизовані та радикалізовані тенденції в зовнішніх межах цього явища не можуть, безперечно, сприйматися так само однозначно. Перша з них — це тенденція до змикання лівих політичних ідеологій з православ'ям (це мотивують в основному тим, що вони виступають на боці бідних і соціально незахищених верств населення в умовах сьогодення жорстокої капіталістичної дійсності; пор., наприклад, у суспільних науках поняття раннього *християнського соціалізму*, а також твердження на зразок: «Ісус Христос був першим соціалістом»), пор. несподіване ще вчора поєднання цих понять: «<...> я, (підкреслюю) *український* (підкреслюю) *православний* (підкреслюю) *комуніст*, як завжди, голосуватиму за справді незалежну Україну, що не дослухатиметься суфлерів ні з Вашингтона, ні з Москви чи Анкари, а говоритиму з ними як рівня з рівними» (Борис Олійник, письменник, народний депутат України. Я — за українську Україну. — СВ, 16.11.2004, с. 1: виступ у пресі перед другим туром президентських виборів). Друга тенденція — це крен у бік «*православізації*»²⁷ суспільства — з фактичним висуванням православ'я на роль державної релігії країни, формування «*православного фундаменталізму*» (обидва ці терміни виникли, звичайно, не без орієнтування на вже наявні в світі поняття ісламізації та ісламського фундаменталізму), пор., наприклад: «Спалах Covid-19 в УПЦ МП — той випадок, коли глупість і гріх самі себе карають. <...> Вбиває не лише ісламський фундаменталізм через “шахідів”, але й *православний фундаменталізм* через самоназваних “мучеників”. Як так сталося, що Києво-Печерська лавра (намісник якої Павло тривалий час фактично заперечував небезпеку) стала епіцентром спалаху коронавірусу у Києві? Чому так? На мою думку, це наслідок тенденції до фундаменталізму, яка в Українській Православній Церкві Московського патріархату спостерігається упродовж приблизно останніх п'яти років. Випадок Києво-Печерської лаври і менш помітні випадки Почаївської лаври і Іонінського монастиря у Києві, на жаль, не унікальні» (К. Говорун, богослов. Православний фундаменталізм вбиває. — ВЗ, 16.04.2020)²⁸.

²⁷ Термін *православізація* у словниках не фіксувався, але він уживався в спеціальній літературі, наприклад: «православізація греко-католицької церкви» (у другій половині 40-х років).

²⁸ Неважко, втім, помітити, що обидві ці тенденції мають цілком очевидні паралелі в сучасній російській дійсності, пор. контексти із сучасних російських дискурсів — з одного боку, наприклад: «Мы выступаем за православный социализм» (Александр Проханов [російський літератор, громадський діяч на великодержавницькій платформі. — О. Т.]. — Т/к «РТР-Планета», «Поединок» с Владимиром Соловьевым», 17.05.2012), а з другого (переважно в «ліберальних» дискурсах): «ползучая правосла-

Відновилися традиція масового відзначання *Водохрещя, Масниці*; під впливом західноукраїнської традиції усталилася практика відзначання дня святого Миколая з його подарунками-миколайчиками (див. р. V п. 5.3.2).

2.2.8. Лексика на позначення різних напрямів «неофіційного» і «альтернативного» (знання, пізнання, практики). У загальному руслі зростання недовіри до всього «офіційного» (див. також п. 4.3.4), особливо в період «перебудови» й на початку 90-х років, посилилася суспільна увага до нових для вітчизняної дійсності «неофіційних» сфер соціальних знань, до різних *паранаукових* напрямів — до *паранауки*, до всього окультного та езотеричного, до містики й магії. Так, набуло частотності й продуктивності гніздо слів, похідних від прикметника *езотеричний* (досі тільки це слово фіксувалося в словниках): *езотерика* (наприклад, на відомому книжковому ринку в Києві «Петрівка» існував цілий відділ «Езотерика»), *езотеризм*, *езотерик*, *езотерист*, *езотерично* (СУМ-20). Знов актуалізувалася *астрологія* з її поняттями (ЗМІ, наприклад, регулярно подають прогнози астрологів, *гороскопи*, коментують *знаки зодіаку*; у повсякденному побуті досить звичайним стало характеризувати людей за цими знаками залежно від дати їхнього народження: *Діва, Овен, Рак* та ін.); активізувалося гніздо *астральний* (досі словники подавали тільки це слово — наприклад, у СУМ-11 з позначкою «заст.»), *астральність*, *астрал*.

У загальному комплексі понять парапсихології стали досить уживаними гніздо слів з коренем *енерг-* — з набуттям ними нового значення: (*біо*)*енергія*, (*біо*)*енергетика* (*позитивна / негативна, сильна / слабка енергетика* в кого-небудь; «вода заряджена *потужною енергетикою*»), (*біо*)*енергетичний* (*енергетичне поле людини*; «Молитва перед іконою або хрестом підсилює *енергетичний вплив* на психіку за рахунок *енергетики* ікони або хреста»: СУМ-20, т. 4, с. 642; «Розклавши карти, Ілхам сказав, що присмоктався до мене *енергетичний вампір* і що я його знаю. Це жінка зі світлим волоссям на ім'я Юля, живе поверхом нижче моєї квартири». — ВЗ, 10.08.2001: з відгуків про «відомого турецького знахаря»), *енергетизувати(ся)*, *енергетизація*, *енергетизований* (наприклад, *фотографія*); такі складні слова з першим компонентом *біо-*, як *біоенергія* (з похідними: див. вище), *біополе (людини)*; гніздо слів, похідних від *екстрасенс* (цей іменник з'явився трохи раніше): *екстрасенсорний*, *екстрасенсорика*; слово *аура* в новому значенні «*біополе (людини)*»: «Є люди, які не усвідомлено, поза своєю волею, <...> випромінюють *негативну ауру*, не за своєю волею створюючи дискомфорт навколишнім» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі).

У другій половині 80-х — на початку 90-х років у вжитку активізувалося досить розгалужене гніздо *лозоходіння / лозоходство* «пошук під землею води, а також зниклих предметів, корисних копалин за відхиленням лозини, а пізніше металевої рамки в руках шукача», *лозоходець / лозохід, лозошукач* (див., наприклад: СУМ-11: Дод.).

У суспільстві, у тому числі в державних інститутах, узагалі лібералізувалося ставлення до того, що ще донедавна трактувалося тільки як безпідставні забобони — зокрема, з позитивним реагуванням на сприймання людьми деяких «магічних» чисел як «нещасливих», особливо *тринадцять*. ЗМІ доводять до широких кіл населення, наприклад, таку інформацію: «Часто подорожні, які зупиняються на нічліг у європейських готелях, зауважують, що там немає кімнати з номером 13. Не побачите ви цього числа і в оперних театрах Італії. Після крісла з дванадцятим номером іде чотирнадцятий номер!» (*Тринадцять* — щасливе число? — Е, 17.06.2003); у Києві трамвайний маршрут № 13 («Поділ — Центральний залізничний вокзал») замінили 2000 року на № 18. Інший приклад: «В Україні під тиском віруючих змінено номер поїзда

Луганськ — Сімферополь. Номер поїзда був 666, а це, як відомо, “число Сатани”. Тепер цей поїзд має номер 242» (ВЗ, 17.07.2000).

У загальному руслі активізації *альтернативної медицини* (див. також п. 4.3.1.1) поширилися в ужитку гнізда *натуропатія* (*натуропат* — особа, *натуропатичний*, наприклад: «Мав NN постійну можливість порівнювати методи ортодоксальної медицини з *натуропатичними* і дедалі більше переконуватись у перевазі останніх». — НІС, 1988, № 9, с. 68), *травництво* / *травознавство*, *травник* / *травознай* (особа), актуалізувалися одиниці *цілитель* / жін. *цілителька* з новими синонімами *зілитель* / жін. *зілителька* і *зілювач* / жін. *зілювачка* та з’явилася назва самого цього роду занять *цілительство* з новішим *зілительство*.

Звичайними знову стали *знахарство*, *віщування*, *ворожба* тощо з їхніми різноманітними атрибутами (особливо це помітно в рекламі та приватних оголошеннях на сторінках друкованих ЗМІ, в оголошеннях у підземних переходах у містах). Частотними такі матеріали були, зокрема, у львівських ЗМІ, особливо у газеті «Високий Замок», наприклад: «Відомий рятівник дідусь Віктор <...> безконтактно встановлює захист від заздрісників, злодіїв, напастей, невдач, приворотів, будь-яких видів причини, вроків і родового прокляття (в тому числі й за фотографією) <...>, знімає “вінок безшлюбності” з дівчат і жінок <...>» (ВЗ, 11.12.2003), «На численні прохання жителів області всесвітньо відомий турецький знахар і спаситель Ілхам ворожить, віщує, передбачає долю. <...> Також він ставить захист від будь-яких видів пороблення (навіть на смерть) шляхом викачування на яйце, виливання на віск, пропалення свічки, викиду на сіль та вугілля тощо. <...> Після зустрічі з Ілхамом у багатьох з’являється ясновидіння, відкривається так зване третє око» (МГ, 25.07.2002), «Відома ворожка та ясновидиця Оляна. Саме в неї вчать найзнаменитіші українські, російські, турецькі, німецькі, польські та інші знахарі. Втім, ще нікому не вдалося перевершити свою наставницю. <...> В арсеналі Оляни <...> унікальне замовляння на повну безбайдужість [це переклад рос. “безразличие”? — О. Т.] до інших жінок; установка на удачу, гроші, везіння у роботі та справах; вибір правильного шляху у бізнесі; обряд на розвиток бізнесу та надприбутку; сильне заклинання на гроші, доходи і багатство; нейтралізація нечесних партнерів, конкурентів та ворогів; “чистка” квартири, дачі, машини; <...> “чистка” біополя; <...>» (ВЗ, 24.01.2004), «Відома цілителька, знахарка та рятівниця Валентина. <...> З вас та ваших рідних за допомогою старовинних заговорів та молитов Валентина зніме причину, вроки, прокляття, наговори, приворот та назавжди позбавить від впливу темних сил» (МГ, 26.06.2003); «ворожка і ясновидиця Пані Либідь» (ВЗ, 9.09.2004), «відома цілителька і провидиця Люба» (Е, 10.08.2000), «дипломована народна цілителька, магістр Білої магії Людмила Ясна» (ВЗ, 21.07.2000), «потомствена ворожка та віщунка Світлана», «заступниця усіх жінок» (ВЗ, 4.12.2003), «потомствена ясновидиця Тетяна» (ВЗ, 18.07.2002), «відома цілителька і потомствена знахарка п. Марія» (ВЗ, 7.12.2001), «легендарна львів’янка пані Ганна — народна захисниця» (ВЗ, 13.05.2004); у ЗМІ інших регіонів, наприклад: «відома знахарка та рятівниця Пані Тая» (Закарпатська правда, 18.07.2008). У київських газетах: «Ірина. Ірина є самою сильною провидицею, ясновидицею на всій території України, Росії та Молдови. Її обряди та ритуали самі могутні та ефективні. Неможливого для неї не існує. Ірина знімає всі види “причини”, забирає родові прокляття, знімає “вінець безшлюб’я”, налагоджує справи в бізнесі, <...> знімає “привороти”, викочує яйцем від мимовільного сечовипускання уві сні <...>» (Київ на долонях, 20.03.2012) (крім *викочувати* [яйцем кого-небудь], часто вживають також форми *викачувати*, *викатувати* — з російської мови), «Елеонора, потомствена провидиця (пенсіонерам безкоштовно)», «Ясновидиця, потомствений маг, магістр вищої категорії, провидиця Раїса Василівна», «Наталя Василівна: здійснює наймогутніший і швидкодіючий обряд любовної магії — сексуальну прив’язку <...>», «Матінка Єфросинія: допоможе прийняти правильне рішення, дізнатися про рідних та близьких,

вирішити сімейні проблеми» (Київ на долонях, 9.04.2013); з оголошень: «Знахарка. Ворожу на картах, руці. Зніму порчу, пристріт, родове прокляття, переляк, наврочення, невезіння у бізнесі, вінець незаміжжя. Поверну чоловіка в сім'ю. Поверну удачу. Тетяна» (ВК, 7.08.2003). Слово *причина*, крім звороту *зняти / зняти причину* з кого, вживається у звороті *зробити причину* кому, а також як назва того конкретного предмета, за допомогою якого її було [нібито] заподіяно (словники цього не дають): «Сказала [цілителька. — О. Т.], що на город підкинули *причину* злі сусіди, а звідси й усі біди» (МГ, 26.06.2003), «Вона відразу наказала мені, як приїду додому, перебрати подушку. Сказала, що сплю на сильній *причині*, поробленій на смерть» (Е, 19.06.2003), «А потім глянула на мене і сказала: “Хто така Віра? Вона і підлила *причину* твоєму Андрію у горілку”» (ВЗ, 24.01.2004) — з відгуків вдячних пацієнтів.

Наявність родів занять *астролога, ворожки, хіроманта* була передбачена в державному класифікаторі професій (див. КП 2010). У січні 2012 року ВР встановила заборону на рекламу на телебаченні та в друкованих ЗМІ послуг знахарів, чаклунів, шаманів, магів, екстрасенсів, ворожок, спіритів, астрологів, віщунів, проте така реклама все ще існує.

У межах цього періоду набували також тієї чи іншої популярності різні нетрадиційні (у нас чи взагалі) вірування — від *кришнаїзму* і *кришнаїтів* (одн. *кришнаїт* / ж. *кришнаїтка*) до новостворюваних та новозанесених — таких як секта «Біле братство», слов'янське *неоязичництво* [див.: Тараненко 2011: 22–23], *РУНВіра* (*Рідна Українська Національна Віра*) Лева Силенка. Певні актуалізовані в нас учення та поняття «нетрадиційних» культур прийшли зі Сходу: *фенішуй* (давньокитайське містичне вчення про гармонію людини і всесвіту); *інь* і *янь* (космічні полярні сили в давньокитайській філософії, що постійно переходять одна в одну); *чакра* (енергетичний центр біополя); *карма* «"закон відплати" — [нібито] вплив дій, поведінки людини в минулому на її теперішнє й майбутнє», з утворенням похідних *кармічний* (наприклад: «*кармічні* прокляття»), присл. *кармічно*; *мантра* «магічна формула заклинання», пор. уже й переносно: «*Мантри* для безголових. Дмитро Табачник “поховав” український націоналізм?» (УМ, 23.09.2010), «За цей час [від 2014 року. — О. Т.] Україна так і не змогла створити стратегію деокупації Криму. Усі зусилля української влади зводяться до декларування *мантри*, що складається з трьох слів “Крим — це Україна”» (УП, 8.04.2020), уживається вже й у порівнянні: «повторювати що-небудь, як *мантру*»; *гуру, сенсей* (у загальному розширеному значенні «духовний наставник, учитель» з конотаціями не тільки шанобливості, але й певної ніби ірраціональності).

Посилилася увага до назв років за східним календарем: *рік Бика, Дракона, Свині, Тигра* та ін.

Пантеон слов'янських (давньоукраїнських) богів розширився в деяких авторів (у деяких колах) такими іменами, досі не фіксованими ні в давніх літописах, ні в етнографічних дослідженнях, як *Світовид, Ор, Ра* та ін. [див.: Тараненко 2011: 22–23], а особливо *Берегиня* (див. р. VI п. 3.3).

Значно активізувався в ужитку етнографізм *оберіг* (див. р. VI п. 3.3).

2.2.9. Лексика на позначення понять зі сфер інтимного життя людини, які в суспільстві досі не прийнято було відкрито обговорювати, — зокрема, розладів та хронічних захворювань шлунково-кишкового тракту, інтимної гігієни й особливо сфери і проблем статевого життя та пов'язаних з ним частин (органів) тіла. Загострення публічної уваги на цих сферах — це наслідок загальної демократизації суспільного життя, поширення рекламування різноманітних медичних послуг і препаратів (реклама щодо сфери статевого життя особливо відверта в інтернеті), поширення еротичної кіно- і відео- та літературної продукції і взагалі посилення «еротичної компоненти» в шоу-індустрії, на телеканалах і т. ін., а також один з наслідків культурно-мовної глобалізації

(див. п. 6.2.3.3). Наприклад, подавання в друкованих та ефірних ЗМІ, розрахованих на масового читача / глядача / слухача, консультацій сексологів, порад «цілителів» і ворожок на теми статевого життя, «світської» хроніки про особисте життя «зірок» кіно і шоу-бізнесу, масова реклама засобів від діареї та запорів, від геморою, протизаплідних засобів і засобів запобігання зараженню СНІДом, засобів особистої гігієни для жінок, «чудо»-засобів для підвищення потенції в чоловіків та ін. Став поширюватися жанр еротичних періодичних видань: «Лель» (Київ), у Львові: «Гульвіса», «Пан+Пані»; публікуються зразки українського «сороміцького» фольклору: Бандурка: Українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Сулима (Київ, 2001), відповідні мовознавчі дослідження: М. П. Лесюк. Еротизм в українському пісенному фольклорі (Івано-Франківськ, 2010). У загальному руслі активізації в публічному мововжитку еротичної лексики, як і в цілому в загальних межах розширення мовної демократизації, став досить помітним також потік «сороміцьких» слів з розмовної мови та сленгів (див. р. II п. 3.2.2.1).

Так, став уже цілком звичним у масовому публічному вжитку набір цілком «цензурних» різноманітних синонімів на позначення статевого акту (метонімічні переноси від абстрактного до конкретного) — *інтим*, *секс* (*займатися сексом*, *платний секс*, *безпечний секс*), *кохання* (вважається, що *займатися коханням* — це калька англ. *to make love*), *любоці*, *кохатися* (з кимось) та ін.: «Платня за дві години *інтиму* становила 100 доларів» (О. Харламов. — ВК, 16.05.2000), «Жінка готова на все заради кохання, навіть *займатися любов'ю*. Чоловік готовий на все заради *заняття любов'ю*, навіть *кохати*» (УМ, 6.02.2001), «Давай з тобою *займатися любов'ю*» (пісня музичного гурту «Скрябін», 2004 рік), «— Мене не влаштовує, що мій чоловік сидить дві доби з іншою жінкою в іншому місті. Мені все одно, чи був у них *секс*. Це зрада» (ГПУ, 23.07.2013, с. 21), «Саме на тридцятій хвилині *сексу* починають виділятися гормони, що протидіють різним хворобам. Про це заявили біохіміки з Великобританії, які вирахували ідеальну тривалість *сексу*. Виявляється, *заняття коханням*, що триває менш ніж півгодини, може негативно позначитися на здоров'ї. Під час експериментів спеціалісти виявили, що після 30 хвилин *любоці* в організмі починають виділятися гормони <...> Найдовше “призначено” *кохатися* людям із захворюванням суглобів — аж 1,5 години! <...> Крім того, півгодини *кохання* — це втрата 350 — 400 калорій. <...> Тож той, хто *займається коханням* принаймні тричі на тиждень, виглядає молодшим <...>» (М. Мороз. Довше, довше, ще довше... — Е, 22.07.2010), «За допомогою спеціальних вправ можна <...> досягти успіхів, а навіть своєрідних *рекордів у сексуальному житті*. На Заході ця течія масової спорт-культури — *сексбілдинг* — стає дедалі популярнішою. <...> *Кохатися* можна без упину» (С. Олійник. Спорт для *любоці*. — Е, 23.08.2001, с. 25). Досить вільно стали вживатися позначення різновидів статевих контактів *вагінальний*, *оральний* (подано, зокрема, і в СУМ-20; тут же є й *мінет*), *анальний секс*.

Під впливом, безперечно, англійської мови прикметник *сексуальний* значною мірою вже потіснив у вжитку прикметник *статевий*, а на основі іменника *секс* уже сформувалася ціла низка юстапозитів: *секс-бізнес*, *секс-індустрія*, *секс-зірка*, *секс-ідол*, *секс-скандал* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1; див. також далі в п. 6.2.1 про «введення в дію» таких критеріїв «успішності» сучасної людини, як *секс-символ*, переважно щодо жінок — *сексуальний*, а також *мачо* — щодо чоловіків). Розгортання в країні «*секс-індустрії*» уже стимулювало появу, крім *секс-шопів*, також *інтимсалонів* (з *інтимпослугами*), *інтиммагазинів* (відомих також під назвою *магазин для дорослих*), *інтимоголошень* про *інтимзнайомства*, а в секс-шопах — пропонування різноманітних атрибутів для цього заняття — таких як *секс-іграшка*, *секс-робот*, *вібратор*, *фалоімітатор*; *лубрикант*.

У юридичній сфері, у мовній практиці правоохоронних органів, а звідти і в мові ЗМІ поширилися вислови *надавати / одержувати сексуальні послуги*.

Поширилося гніздо *сексуалізація* — «посилення сексуальної спрямованості чого-небудь; надання кому-, чому-небудь сексуального характеру, рис» (СУМ-11: Дод.):

наприклад, *реклами, дітей в інтернеті, героїв у дитячих іграх, свідомості, сексуалізований, рідше сексуалізувати, -ся*: «Німецькі гімнастки вдягли на Олімпіаді закриті комбінезони, щоб не *сексуалізувати спорт*» (УП, 26.07.2021).

Досить звичним для сучасної мовної практики стало також активізоване в ужитку й кількісно розширене словотвірне гніздо *ерот-*, наприклад: *еротика* — у значенні «сукупність творів сексуальної спрямованості» («засилля *еротики* в рекламі, на естраді, на телебаченні»), *еротичний*: *кіно, сцена, шоу та ін., еротизація (мистецтва, реклами та ін.)*.

Якщо СУМ-11 узагалі не подав достатньо відомого вже й на той час слова *оргазм* (пор. його наявність, наприклад, в іншому великому словнику того часу: РУС-3), то додатковий том до нього (СУМ-11: Дод.), а також СУМ-20, крім цього іменника, подають уже ціле гніздо: *оргазмичний, оргазмічність, оргазмувати*.

Ось, наприклад, деякі з досить численних тепер рекламних матеріалів про «чудодійні» засоби підвищення чоловічої «сили» (під рубриками на зразок «Будь лідером *сексу!*»): «Капсули для чоловіків “Спулан” дозволили багатьом чоловікам, які страждають від еректильної дисфункції, знову відчувати радість життя. З капсулами “Спулан” статевий орган знову набуде колишньої стійкості. Ви будете впевнені в собі, пишатися собою і сповнені відчуттям власної гідності» (ВЗ, 11.07.2013, с. 12), «Потенція на 100% у будь-якому віці! <...> Озбройтеся XL – супер капсулами — препаратом нового покоління <...>» (ГПУ, 25.03.2016, с. 21), «9 із 10 чоловіків вважають, що розмір має значення. Метилнікотинат — компонент, що допоможе вам збільшити розміри чоловічого органа. <...> У ході досліджень були виявлені надзвичайні властивості метилнікотинату — одного з компонентів препарату “Еректосил” — і доведено його ефективність. <...> Цей продукт допоможе досягти стабільної ерекції. <...> Крім того, як було встановлено, є зв'язок між розміром чоловічого статевого органа та множинними оргазмами в жінки» (ГПУ, 21.03.2014, с. 25). Одним з ключових слів нової доби стало *віагра* (медичний препарат, який, крім інших функцій, широко розрекламований також як достатньо ефективний засіб у лікуванні еректильної дисфункції), яке, до того ж, почали охоче використовувати як образний засіб у різноманітних дотепах, мовній грі тощо, наприклад: «А в понеділок у центрі столиці, на Печерську, всі стовпи та ліхтарі були “прикрашені” виготовленою на комп'ютері ось такою “агіткою”: “Ткаченко таки зможе, якщо *віагра* допоможе”. Цікаво, чия то команда вдатна до таких витівок?» (Василь Плющ. — ЛУ, 7.10.1999, с. 1: про випад конкурентів проти одного з кандидатів у Президенти України під час передвиборної кампанії). Пор. навіть як назву однієї з популярних груп естрадних виконавців, створеної в Україні, що складалася тільки з молодих жінок привабливої зовнішності, «*BIA Гра*», у якій можна вгадувати каламбурне обігрування: назва засобу «*Biaгра*» і *BIA* «вокально-інструментальний ансамбль».

З численних рекламних оголошень і телероликів увійшло до розряду частотних не тільки для жінок, а й для всього населення України слово *прокладка* у значенні гігієнічного засобу для жінки під час менструації (досі в домашньому побуті це слово належало переважно до «чоловічого» лексикону, уживаючись як назва відповідної деталі в різноманітних пристроях і механізмах): «Телеведуча не соромиться рекламувати *прокладки*, але не погоджується агітувати за політичні партії і вести чужі весілля» (УМ, 31.07.2009), «Як люблять у нас вихвалитися! <...> Незабаром, певно, з'явиться № 1 у світі <...> мильниці, шнурки, резинки для волосся, *прокладки* (маються на увазі ті, що в краях, про інші — вже немає сил говорити) і т. ін.» (Д, 18.06.1999, с. 5).

Унаслідок широкого ознайомлення з практикою застосовування різноманітних штучних імплантів для посилення привабливості тих чи інших частин жіночого тіла (*силіконовий бюст, силіконові губи, сідниці та ін.*: див. також п. 4.8) стали з'являтися також іронічні характеристики на зразок «*силіконова красауня, силіконова-ботоксна лялька*».

Значно розширилася лексика на позначення сфери видовищ та продукції еротичного й порнографічного характеру — гнізда складних слів з компонентами *стриптиз-, стрип-*:

стриптиз-бар (стрипбар), стриптиз-клуб (стрипклуб), стриптиз-шоу (стрипшоу), стриппластика та ін. (з виконавцями такого видовища — *стриптизеркою* і *стриптизером*); *порно-*: *порнобізнес, порноіндустрія, порнопродукція, порножурнал, порнокасети, порнодиски, порнофільм, порнострічка, порносайт, порнозірка, порноактор / жін. порноактриса (порноакторка), порномодель, порнофотограф, порнорежисер* та ін., а також трохи давніше запозичення *порно* у знач. ім. «порнофільм, порножурнал тощо; порнопродукція» (*софтпорно*, або «м'яке» *порно*, — *порнопродукція* з менш вираженою відвертістю, непристойністю / *хардпорно*, або «круте» *порно*). Разом з поширенням продукції відповідного змісту / жанру стала досить уживаною й назва *фільм для дорослих*.

Ще одним напрямом у масовому поширенні лексики зі сфери статевого життя стала тема *нетрадиційної (нестандартної) [сексуальної (статевої)] орієнтації* («нетрадиційних» видів статевої поведінки людини), і *сексуальних меншин (секс-меншин)* (це може використовуватися не тільки як інформаційний, але і як розважальний матеріал у ЗМІ, а також як один із засобів компрометації політичних опонентів). Наприклад: «Чим тільки не ошчасливають виборця! Від обіцянок з першого квітня зробити щасливим і заможним життя кожного до легалізації *секс-меншин*» (УС, 11.04.2002). На позначення чоловіків і жінок з гомосексуальними орієнтаціями в масовому вжитку активізувалися їхні вже узвичаєні нейтральні назви — відповідно, з одного, боку, *гомосексуаліст* («11 червня у Варшаві відбудеться щорічний парад *гомосексуалістів* та *лесбійок*, на який традиційно з'їдуться представники *сексуальних меншин* і з інших європейських країн»: О. Боровський. — УМ, 12.05.2011, с. 8; це слово звичайно вживається, всупереч його етимології та словниковим дефініціям, лише щодо чоловіків, особливо у формі одн.; жін. *гомосексуалістка* в мовній практиці зафіксувати досить важко, хоча деякі словники його наводять), а також нова форма *гомосексуал*, яка у формі мн. стосується осіб обох статей (з корелятом жін. *гомосексуалка*: див. нижче), і *педераст* (останнє слово, однак, практично вживається на позначення тільки пасивного партнера й давно вже має стійку пейоративну конотацію, використовуючись лише в лексиконі осіб, різко негативно настроєних щодо цієї форми статевої поведінки), з другого, — *лесбійка* і новіше *лесбійка, гомосексуалка* (нечасто), але ще більше — їхні розмовні та сленгові синонімічні ряди: *гей* (англ. *gay*), «*голубий*» та ін. — «*рожева*» (див. докладніше р. II п. 3.5). Слово *гей*, крім того, стало вже основою досить продуктивного словотвірного гнізда, але в значенні взагалі особи гомосексуальної орієнтації (не тільки чоловічої статі) — з прикметниками *гейський, гейський (тема, рух, журнал, законопроект)* та достатньо вже розгалуженим набором складних слів *гей-спільнота, гей-культура, гей-стиль, гей-клуб, гей-журнал, гей-парад* (публічна акція — демонстрація представників сексуальних меншин за толерантне ставлення до них з боку суспільства), *гей-пропаганда, гей-активіст, гей-шлюб, гей-пара, гей-скандал, гей-лобі* та ін.

Поряд з активізацією в ужитку таких назв на позначення осіб «іншої» орієнтації: *особа нетрадиційної статевої (сексуальної) орієнтації, нетрадиціонал / жін. нетрадиціоналка, гомосексуал / жін. гомосексуалка*, а також інших «видових» назв нетрадиційної статевої поведінки *бісексуал / жін. бісексуалка, транссексуал / жін. транссексуалка (трансгендер / жін. трансгендерка), трансчоловік / трансжінка* — і на противагу їм з'явилися й позначення *особа традиційної статевої (сексуальної) орієнтації, традиціонал / жін. традиціоналка, гетеросексуал / жін. гетеросексуалка* і розм. «*натурал*» / жін. «*натуралка*» — у значенні «звичайних» щодо своїх сексуальних уподобань осіб, які досі ніби й не потребували якоїсь окремої назви (див. про формування таких номінативних опозицій у п. 9.3), наприклад: «Герой цієї комедії про гомосексуалістів — простий, симпатичний хлопець-*натурал* з Бронкса, що випікає піцу» (з анотації до нового американського кінофільму).

Увійшли до вжитку номінації *одностатевиий шлюб, одностатева сім'я* (в Україні ці явища не легалізовані).

В Україні слідом за «цивілізованим» світом став поширюватися громадський рух проти *гомофобії* (слово, що досі було відсутнє в словниках; є також прикметник *гомофобний*)²⁹, а в зв'язку з прагненням країни інституціоналізувати свої відносини з Європейським Союзом, однією з умов чого є вимога ввести до національного законодавства положення про неприпустимість дискримінації людей, зокрема, й за ознаками їхньої статевої поведінки, поширилася аббревіатура *ЛГБТ* (*лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні особи*: від англ. *LGBT* — *Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*): *ЛГБТ-люди, ЛГБТ-рух, ЛГБТ-спільнота, ЛГБТ-об'єднання, ЛГБТ-організація, ЛГБТ-сім'я, ЛГБТ-фестиваль, ЛГБТ-парад, ЛГБТ-активіст* та ін.

З іншого боку, в суспільстві, особливо з боку певних соціальних груп, активізувалася також публічна протидія щодо поширення в країні пропаганди і практики *гей-парадів, одностатевих шлюбів (сімей)* і под. (див. п. 6.2.4). Прямим наслідком цього в мовній площині стало утворення таких одиниць з префіксом *анти-*, як *антигейський (анти-гейський) рух (закон та ін.), антигей-закон(-парад та ін.)*.

Звичайною практикою для ЗМІ стало тепер також широке подавання кримінальних матеріалів про зґвалтування, педофілію та інші статеві збочення³⁰.

Прагнення демонструвати наявність «широких» поглядів на проблематику статевого життя та досить ліберальне ставлення до її висвітлення в межах навіть учнівської аудиторії виявляє, зокрема, й Міністерство освіти України, даючи рекомендації, наприклад, посібнику для школи «Українська література. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень: Хрестоматія-довідник / Упорядник О. І. Борзенко» (Харків, 2011 р.), де в розділі «Сучасна українська література» вміщено, зокрема, й оповідання Тані Мальярчук «Цветка і я». У цьому творі з героїнями — двома сестрами (одна — підліток, від імені якої й ведеться оповідь, а друга старша) читачі-школярі мають змогу ознайомитися з деякими сценами з їхнього інтимного життя («Цветка мастурбувала так, що я не помічала цього, перебуваючи з нею в одній кімнаті»), у тому числі з фактом ніби інтимної близькості між ними: «А якось ми кохалися. <...> Я лягла на неї згори, імітуючи пристрасть, вивчену з телевізора, притулилась губами до її рота, руками гладила її груди. Цветка не опиралась. Їй це подобалось. Вона тулилась до мене, як до чоловіка, і я була Першим, кому пощастило стягнути з неї ліфчик. А потім в мене “не встало”. Я не знала, що робити далі, і втекла <...>».

У контексті загальної «еротизації» суспільства, яке, «демократизуючись», позбуваючись інформаційної закритості і «глобалізуючись», дедалі більше позбується й «невинності» в питаннях статевого життя, самі досі цілком нейтральні в плані своїх конотацій одиниці *нетрадиційна орієнтація* й навіть просто *орієнтація* і просто *традиційний* і *нетрадиційний* тепер нерідко сприймаються саме в цих «спеціалізованих»

²⁹ Наприклад: «Не такі [заголовок]. У столиці відбувся перший за роки незалежності марш людей *нетрадиційної сексуальної орієнтації*. <...> Невеличка група демонстрантів. Їх не більше як півсотні. <...> У руках плакати: “Гомосексуальність — не хвороба”, “Права людини — гордість країни”, “Гомофобія дорівнює насильству”» (С. Мартинець. — Е, 30.05.2013, с. 15).

³⁰ За частотністю появи таких матеріалів у ЗМІ можна робити висновок, що подібних «відхилень від норми» у нас досить багато (невідомо тільки, так було весь час чи стало саме тепер). Пор. уже також як сюжет для гумору: «У дитинстві, бувало, зловить тебе сторож на крадіжці яблук, ти плачеш і благаєш, щоб відпустив. Зараз дітям простіше. Досить крикнути: “Допоможіть! Педофіл!” — і вже дядько плаче й благає <...>» (УМ, 25.10.2013, с. 24: у рубриці «Приколи»).

значеннях і можуть уживатися іронічно (див. також у р. II п. 3.5 про гумористичні обігравання різних значень слова *голубий*)³¹.

2.2.10. Лексика на позначення реалій зі сфер на полюсі суспільних антицінностей. Зонами підвищеної уваги в межах описуваного періоду стали також цілі сфери життя суспільства, щодо яких у нього сформоване цілком однозначне ставлення як до «антицінностей» (ті чи інші «антиціннісні» аспекти можуть бути, звичайно, наявні в різних сферах суспільного життя, у тому числі і в поданих вище, але є сфери, які цілком або переважно складаються саме з них).

2.2.10.1. Лексика на позначення реалій зі сфери злочинності. У масовому публічному вжитку активізувалася й постійно поповнюється лексика тематичної сфери злочинності — з одного боку, у зв'язку з розвитком нових різновидів злочинності в нових суспільно-економічних умовах і перенесенням на вітчизняний ґрунт явищ зарубіжного кримінального світу (з, відповідно, їхніми назвами, наприклад *торгівля людьми*, «живий товар» — про людей, яких обманом заманюють фактично в рабство для примусової праці або сексуальної експлуатації: *торговці «живим товаром»*; це переважно англоамериканізм — аж до вузькоспеціальних, наприклад, *хайджекінг* «незаконне захоплення транспортного засобу», *скайджекінг* «незаконне захоплення повітряного судна»), того, що в середині 80-х років дістало назву *організована злочинність*, а в середині 90-х — «*п'ята влада*» (про мотивацію такої назви див. п. 9.2); з другого боку, в умовах ослаблення державного контролю як наслідок активізації «традиційних» злочинів і появи нових видів дрібних злочинів, шахрайства та входження відповідних жаргонізмів до загального мововжитку (див. також про широку активізацію в цей період у масовому вжитку жаргонної лексики кримінального світу: р. II пп. 3.5, 3.6). Відбулася також актуалізація в застосуванні до явищ пізньюорядянської й особливо пострадянської дійсності вже відомої лексики кримінально-політичної сфери: *тероризм* (*терорист* / жін. *терористка*; *терористичний акт*, *теракт*), *бойовик* / жін. *бойовичка* (останні — особливо після початку бойових дій на Донбасі з 2014 року). З іншого ж боку, певні злочини в цей період перестали бути такими: *спекуляція* (*спекулювати*, *спекулянт* / жін. *спекулянтка*).

Відбулася різка активізація вживання і творення таких, зокрема, словотвірних гнізд із семантичним розвитком та розширенням лексичної сполучуваності їхніх членів:

— *кримінал* — з появою досі не фіксованих у словниках збірного значення цього іменника («У Криму стало менше *криміналу*. <...> Атака правоохоронних органів на *кримінал* продовжиться на курортному півострові до пізньої осені». — ГУ, 26.06.2002), дериватів *криміналізація* (*влади*, *правоохоронних органів*, *усієї країни*), *криміналізувати(ся)*, *криміналізований*, *криміналітет* збірн. «люди, що належать до криміналізованої, злочинного середовища» (*вплив криміналітету на владу, на виборчу кампанію*; «У Києві тривають комплексні правоохоронні заходи з очищення столиці від *криміналітету*». — ВК, 16.05.2000), *криміногенний* (*середовище*, *ситуація в місті, регіоні, країні*), *криміногенність* — і, на противагу цьому, з появою гнізда *декриміналізація* (на позначення вже не реального, а бажаного іншого становища). Стало

³¹ Пор. іронізування українських журналістів з образу «надувної ляльки» в міркуваннях одного з народних депутатів: «Нагадаємо, в 2019 році нардеп від “Слуги народу” Тищенко вирішив пояснити журналістам “формулу Штайнмаєра” [це рекомендації міністра закордонних справ ФРН щодо припинення воєнних дій на Донбасі. — О. Т.] за допомогою аналогії з гумовими жінками: “Берете надувну ляльку... Знаєте, як з нею впоратися? Ні!”» (Цензор.НЕТ; дата звернення: 08.05.2021). Пор. також залучення до гумористичного арсеналу з прозорим підтекстом сексуального характеру відомого дитячого вірша Агнії Барто «Резиновую Зину / Купили в магазині...» у програмі «Кривое зеркало» (артист Є. Петросян) на каналах російського телебачення (2008 рік), на що аудиторія весело реагувала.

цілком звичним говорити й слухати не тільки про окремі факти, а й про масове явище зростання (зрошення, злиття) тіньового бізнесу (тіньової економіки) і криміналу (криміналітету) з владою, з правоохоронними органами;

— *корупція* (масштабна *корупція* [в країні], *боротьба з корупцією*) — з появою досі не фіксованих у словниках слів *корупційний* (дії, схема, скандал, слід, режим та ін.; «*корупційна складова якої-небудь справи*»; *висококорупційний*), *корупційність*, *корумпований* (влада, чиновник, міліція, суд), *корумпованість*, *корумповано* (присл.), *корупціонер*, *корупціогенний* (фактор, регіон), *корумпувати(ся)*, з появою окремих форм док. в. *скорумпований*, *скорумпованість*, *скорумповано*, *скорумпувати*, -ся, причому власне дієслівні форми вживаються тут значно рідше (розпочалося також творення «паралельного» гнізда зі зрозумілішою для звичайного мовця мотивацією: *корупціонувати*, -ся, *корупціонований*, *корупціонованість*)³² — і, на противагу цьому, з появою (особливо від 2014 року після падіння політичного режиму В. Януковича) гнізда *антикорупційний* (заходи, програма, законодавство; суд, прокуратура, прокурор), *антикорупційність*, *антикорупціонер*, розм. *антикорупція*, тобто діяльність, спрямована на подолання корупції;

— *нелегальний* (бізнес, торгівля, міграція та ін.; *торговець*, *мігрант*, *таксист* та ін.), розм. *нелегал* (про нелегального торговця, мігранта та ін.; *таксист-нелегал* та ін.);

— *тіньовий* у значенні «нелегальний, підпільний (про виробництво і збут, торгівлю)»: *бізнес*, *ринок*, *капітал*, *економіка* (сектор); *тіньовий мільйонер* та ін. («На думку фахівців, якщо взяти до уваги, що кількість *тіньових мільйонерів*, ймовірно, більша, ніж офіційних, то сума надходжень (податків) є просто мізерною». — ЗВУ, 19.07.2002; «Надходить черга і до “*тіньових акул*”»: про порушення кримінальної справи проти керівництва однієї з шахт. — УК, 4.07.1998), *тіньовик* розм. «представник тіньової економіки», пізніше втягнутий у корелятивний метафоричний розвиток іменник *тінь*: «Усе більше грошей ховається в “*тінь*»» (ВК, 14.03.2003, с. 7); про підприємства, які не [повністю] відбивають свою діяльність у відповідній фінансовій документації з метою уникання оподаткування тощо: *працювати в “міні”* («Одне слово, нині підприємцві не позаздриш. Через неврегульованість законодавства, непосильні податки, чиновницьке свавілля доводиться працювати в “*міні*”»: В. Краснюк. — ГУ, 11.11.1999), *вивести бізнес, фонд заробітної плати з “міні”*; пізніші утворення *мінізація* («Якщо такий критичний стан з Державним бюджетом на 1997 рік, то постають запитання: “За яким помахом чарівної палички запрацює виробництво?”, “Які ж то будуть знайдені “рецепти” для зменшення *мінізації* економіки?”». — ЗВУ, 31.07.1997, с. 1), *мінізувати(ся)* — *детінізація* (дериват, що виник найпізніше в цьому гнізді);

— «*чорний*» у значенні «нелегальний, підпільний, незаконний (на відміну від легального, дозволеного, узаконеного)»: «*чорний*» *бізнес*, «*чорна*» *готівка* (яка не фіксується у фінансовій документації й не оподатковується), «*чорна*» *зарплата* (яка видається працівникам у «конвертах»), «*чорна*» *бухгалтерія*. На позначення осіб, що займаються такою діяльністю (переважно у формах мн.): «*чорний*» *археолог*, «*чорний*» *копач* (той, хто незаконно проводить археологічні розкопування, особливо з метою пошуків зброї, нагород, цінностей: «Правда, чи вдалося вандалам знайти на місці розстрілів якісь цінності, правоохоронці не повідомляють, щоб не збуджувати нездоровий інтерес інших “*чорних*” *археологів* до братської могили». — УМ, 28.03.2013, с. 7), «*чорний*» *трансплантолог* (лікар, що незаконно здійснює пересадження людських органів), «*чорний*» *лісоруб*, «*чорний*» *нотаріус*, «*чорний*» *маклер*, «*чорний*» *рієлтор*

³² Поряд з різкою активізацією гнізда *корупція* активізувалося в ужитку також гніздо *купити* — у значенні «підкупити»: «— Хай сестри між собою судяться, а я при чому? — обурюється Тетяна Кушнір. — У міліції і прокуратурі знизують плечима: криміналу нема. Та всі вони *куплені!*» (ГПУ, 9.04.2013, с. 9).

(шахрай, що здійснює оборудки з продажем приватних квартир, незаконно виселяючи або навіть убиваючи їхніх мешканців) та ін. (наприклад: «Банки перетворились на “чорних міняйл”»: З. Воронович. — ВЗ, 15.01.2015, с. 7).

За аналогією до такого вживання прикметника *чорний* прикметник *сірий* став уживатися в значеннях «напівлегальний»: «— На *чорному* та *сірому* валютних ринках придбати долари чи євро можна було в необмеженій кількості та без документів» (Е, 18.08.2016, с. 8), «*сірий*» імпорт, «*сіра*» економіка («*сіра*» зона економіки), «*сірий*» бізнес, «*сірі*» схеми, «*сірі*» виборчі технології — або «нелегальний упереміж з легальним»: «Жінку добровільно-примусово переведуть на “*сіру*” зарплату: офіційно вона отримуватиме мінімальну зарплату, а решту — у конверті» (З. Воронович. — ВЗ, 4.07.2013, с. 3), а прикметник *білий* — у значенні «цілком легальний»: «*біла*» зарплата, «— В Україні приховане безробіття становить 30%. Якщо навести порядок із зарплатами в конвертах і ввести касові апарати, у нас буде 30% “*білого безробіття*”, “зайвих” людей» ([Із інтерв’ю з політиком П. Порошенком]. — ВЗ, 20.06.2013, с. 7), пор. також *працювати «по-білому»*, тобто цілком легально.

Постійно з’являються позначення все нових і нових видів злочинної діяльності та їх вионавів:

а) на позначення економічних злочинів:

— *відмивання* (калька з англ. *laundering*) у значенні «легалізація незаконно одержаних прибутків»: *брудних грошей, незаконних, тіньових доходів, коштів, відмивати / відмити, відмитий*;

— *відкат* (рос. *откат*) «певна заздалегідь обумовлена частина грошової суми, цілком законно виділеної з державного або комунального бюджету тій чи іншій приватній структурі для виконання певного замовлення, яку та нелегально повертає як хабар особі або особам, що сприяли в одержанні такого державного замовлення»: «Прибуток у сумі 16,4 млн грн <...> фахівці розцінюють як частину *корупційної схеми*, як “*відкат*”» (УМ, 19.04.2012, с. 4), «— Саме цю модель і саме в цього виробника замовили, очевидно, через те, що змогли домовитись про *відкат*» (ВЗ, 24.01.2013, с. 7);

— *схема*, перев. мн., у значенні «складний план організації якої-небудь нелегальної економічної операції; сама така операція»: *злочинна, корупційна, шахрайська схема, схема з квартирами*, «брати участь у *схемах*»; «Україна щороку втрачає до 750 млн євро податків через “*схеми*”» (УП, 23.09.2018), *схемний*: «мати *схемні* домовленості», «“Банки мають приділяти особливу увагу протидії *схемним* операціям з *відмивання коштів* <...>”, — відповідають на запит “Експресу” в НБУ» (Е, 19.07.2018), «Активи банку виводилися через *схемне* кредитування», «*схемна*» компанія; організатор або учасник «*схеми*» (перев. у мн.): *схемищик* і *українізоване схемник* (досі це слово мало значення однієї із спеціальностей: електромонтажник-схемник); *схематоз* «діяльність, побудована на *схемах*» («займатися *схематозом*»; «Голова Львівської ОДА заявив про “*схематоз*” із вугіллям ДП “Львіввугілля”». — УП, 9.03.2021), *схематозний, схематозник*, дієслово *схематозити*;

— *потік*, перев. мн., у значенні «нелегальний рух коштів і товарів»: *грошові, тіньові потоки*, «боротьба за контроль над *контрабандними потоками*», «*сидіти на потоках*», тобто контролювати їх; часто в поєднанні зі словом *схема*: «*тіньові, корупційні та ін. потоки і схеми*»;

— «*скрутка*» — *схема* незаконного відшкодування ПДВ (зі зменшенням — «*скрученням*» податкового зобов’язання): «податкові, митні “*скрутки*”», ПДВ-“*скрутки*”; «СБУ викрила в Одесі конвертцентр: через “*скрутки*” з ПДВ бюджет втратив 100 мільйонів» (УП, 30.04.2021), «Нещодавно вони [органи прокуратури. — О. Т.] дійсно закрили відомих “*скрутичників*” ПДВ, які “*скручували*” 20 млрд грн. Це дійсно історична подія» ([Із інтерв’ю Президента України В. Зеленського]. — УП, 25.12.2020);

— *контрафакція* — в актуалізованому значенні «незаконне виготовлення й розповсюдження певного об'єкта як товару під виглядом продукції широковідомої компанії, відомого твору і т. ін.; підробка, фальсифікація», *контрафактний (товар, продукція)*;

— *піратство* — у новому значенні «незаконне тиражування, продаж, прокат (у сфері інтелектуальної власності)»: *відеопіратство, пірат, піратський: копія, диск, програма* та ін.;

— *«прокладка»*: *фірма-прокладка* (як посередник у корупційних закупівлях із фінансуванням з державного / комунального бюджету);

— *пиляти, розпилювати / розпиляти бюджет, розпил бюджету* — про розкрадання бюджетних коштів;

— *заносити / занести: гроші, хабар* і т. ін. — про підкуп чиновників, урядовців, суддів та ін., часто в абсолютному вживанні без прямого додатка (як само собою зрозумілий факт): «Суддям заносять не ті, хто судиться, а їхні адвокати»;

— як власна назва — *«Велике кradівництво»*: такий каламбур було утворено в таборі політичної опозиції як відгук на оголошену Президентом України В. Зеленським 2021 року програму «Велике будівництво» (доріг в Україні); трохи пізніше цього ж року було започатковано й програму «Велике садівництво» — з метою висадження в країні 1 млрд дерев;

б) на позначення злочинів, пов'язаних з насильством, убивствами і т. ін.:

— *кілер* «професійний найманий убивця» (з англ.), *кілерський, кілерство* (з утворенням метафоричного значення: *інформаційне* та ін. *кілерство, телекілерство, медіакілерство*), з поширенням також номінативного словосполучення *замовне ббивство*;

— *рекет* (з англ.), *рекети́р / жін. рекетирка, рекетирський*, розм. *рекетувати*, однокр. *рекетнути* (кого- або що-небудь); з утворенням уже й переносного значення: *літературний, науковий рекет; державний рекет* (про надмірні, незаконні фінансово-економічні претензії з боку державних органів, чиновників до приватних підприємств); з утворенням також їхніх українських відповідників — похідних значень слів *вимагання, вимагач*;

— *рейдер* (з англ.), *рейдерський, рейдерство* «насильне захоплення об'єктів нерухомості одного приватного власника на замовлення іншого (переважно за ухвалою суду про перехід майна)»;

— *кіднепінг* «викрадання людей, переважно дітей» (з англ.), *кіднепер* (викрадач);

в) на позначення злочинів, пов'язаних з обманом людей, шахрайством:

— сленг. *лохотрон*, гра в «*наперсток*» (див. р. II п. 3.5);

у сфері шахрайських виборчих технологій:

— *«засівання»* (у виборчих округах) — роздавання подарунків майбутнім виборцям від імені певного кандидата в депутати (пор. обряд засівання на «старий Новий рік»), *засівати / засіяти (округ)*;

— *«сітка»* — одна з технологій підкупу майбутніх виборців шляхом задобрювання грошима або різними подарунками від імені певного кандидата в депутати;

г) на позначення різноманітних злочинів у мережі інтернету: *кіберзлочинність* (*кіберзлочин, кіберзлочинець*) — з різновидами *кардинг, фішинг, вішинг, скімінг* та ін., *кібершахрайство* (*кібершахрай*), *кіберджек, кібертероризм* (*кібертерорист*) та ін.

Активізувалося вживання словотвірних гнізд на позначення кримінальних угруповань та їхніх членів:

— *банда* (*бандит, бандитизм, бандитський, бандгрупа, бандформування*): «— Чого очікувати від спікера 66-річного Володимира Рибак? — <...> Він сформувався не в бандитські 1990-ті. Представники цієї плеяди “донецьких” мають кращі стосунки із опозиціонерами, ніж їхні молодші колеги» ([Із інтерв'ю з політологом М. Басарабом]. —

ГПУ, 18.12.2012, с. 5); зі значним почастищенням у вжитку експресивних *бандюк* («Нині настала крайня необхідність — захист держави від *бандюків*»: Ю. Кармазін, політик. — Е, 2.12.2004; « — У моїй команді не буде <...> діячів, що опустили нижче плінтуса авторитет міліції, тому що пили в лазнях із *бандюками*, — каже Луценко». — УМ, 29.12.2009, с. 6), *бандюган*, з появою сленг. *бандós* (див. р. II п. 3.6.3.1); активізувалося також уживання кримінальних жаргонізмів *браток*, *братан*, перев. у мн. — про членів кримінального угруповання, збірн. *братва* (див. р. II п. 3.5);

— *гонник* «вуличний грабіжник», збірн. зневажл. *гонотá*;

— *мафія* (з дериватами *мафіозі*, мн. і одн., в одн. також «правильна», хоча поки що й рідковживана форма *мафіозо*, а також новими *мафіозник*, сленг. *мафик*, частіше у формі *мафік*) — щодо організованих злочинних угруповань (у тому числі й у межах самої України), також у переносному значенні: «Президент і прем'єр <...> понад усе бояться приходу до влади справжніх патріотів, людей чесних, ніяк не пов'язаних із урядовою *мафією*. Саме тому <...> із глибин Кабінету Міністрів почалася кампанія проти рухівського губернатора Б. Бойка, який зачепив *мафіозні* гніздечка на Тернопільщині» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19); за сферою та об'єктом незаконної діяльності: *торговельна*, *буриштинова*, *горіхова*, *фармакологічна мафія*; за місцем походження: *донецька мафія*; з похідними *мафіозний* (*структура*, *клан*), *мафіозність*, *мафіозно-клановий*;

— *клан* (*клановий*, *клановість*): «Депутати-соціалісти підтримували закони і постанови, які корисні народу і державі, і відкидали ті, що зорієнтовані на задоволення потреб *мафіозних* і *кланових* структур» (Тов., 2000, № 31), *міжкланові війни*.

Різко негативне емоційно-оцінне ставлення не тільки опозиційної частини українського політикуму, але й значної кількості «простого» народу до влади (до різних президентських «команд» і урядів) та до політичних і економічних кіл, що групуються навколо неї, як до «злочинних» виражається в застосуванні до них як цього означення, так і слів *банда*, *мафія*, *клан* (з їхніми дериватами) у їхніх переносних значеннях (див. також у р. II п. 3.6.1 про активне функціонування «кримінальної», «бандитської» метафори):

— *злочинна влада*, *злочинний режим* (у 1990-х — на початку 2000-х рр. це вже були ніби як клішовані звороти); «Геть злочинну забудову!» (напис, що його мешканці прилеглих будинків вивішують, пишуть на стінах і т. ін. коло місця можливого або вже реального споруджування нового будинку, протестуючи проти такого будівництва);

— «*Банду — геть! Банду — геть!*», «Геть антинародну бандитську владу!» (написи і скандування, особливо наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр., під час вуличних демонстрацій та інших різноманітних акцій протесту — проти влади, проти незаконних, на думку учасників, приватних забудов певних територій, вирубування зелених насаджень тощо); «Народу — справедливість, *бандитам* — тюрми!» (рекламна кампанія НРУ наприкінці 1990-х років), «*Бандитам* — тюрми!» — один з передвиборних лозунгів команди В. Ющенка під час президентської кампанії 2004 року: «У виступі Ющенка влада згадувалася ледь не в минулому часі, як така, що вже віджила своє. “Я стверджую: *бандити* не будуть правити на цій землі. <...> *Бандити* при владі розуміють: вибори стануть вироком цій владі, який винесе сам народ. *Бандити* сидітимуть у тюрмах!» (УМ, жовтень 2004 року: спеціальний випуск, с. 3), «— Якщо вона [Юлія Тимошенко. — О. Т.] стане президентом, то багатьох пересадає. Це буде її помста. Значна частина людей голосуватиме за неї саме із цих міркувань. Так само колись підтримували Ющенка, який обіцяв “*Бандитам* — тюрми”» (ГПУ, 23.11.2012, с. 6). Особливо помітною ця тематична лінія в політичній полеміці стала в застосуванні до особи В. Януковича — одного з претендентів на посаду Президента України під час виборів 2004 року і Президента України в 2010 — на початку 2014 рр. — та його найближчого оточення (він, з одного боку, як відомо, ще в радянський час двічі відбував тюремне ув'язнення за злочини, пов'язані з насильством проти громадян, з другого ж, — згідно з досить поширеним у

суспільстві уявленням, і сам керував державою «бандитськими» методами), наприклад: «Чи житимуть наші люди щасливо у *бандитській державі*, де несправедливий суд, де нищать мову і культуру <...>?» ([Інтерв'ю з політиком А. Гриценком]. — ВЗ, 18.10.2012, с. 7), «Колона розтягується на кілометр. Місцеві політики кричать: “*Зека* — геть!”» (ГПУ, 2.04.2013, с. 1: репортаж з місця проведення акції протесту проти державної влади «Вставай, Україно!» у Тернополі), широко вживали й інший варіант: «*Зека на нари!*»; «*Банду геть! Зека геть!*» (скандування і написи під час «Революції гідності» на Майдані незалежності в Києві наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.). У вжитку поширилися новотвори *бандократія* «влада бандитів»: «<...> Саме тому Україну за кордоном часто називають кримінальною державою. Нами править *бандократія*, яка має особисті інтереси — побільше накрасти і втекти з України» ([Інтерв'ю з колишнім мером Фастова]. — Час, 16.07.1999, с. 6; особливо це стосувалося знов-таки політичного режиму часів президентства В. Януковича), ономастичні каламбури *Бандюкович*, тобто Янукович (див. р. Х п. 7.2.3), «*Уркаїна*» (пор. *уркаган*, *урка* і *Україна*): «Їхня “*Уркаїна*”» (спеціальний випуск газети «Україна молода», жовтень 2004 року, напередодні президентських виборів — це каламбурна «шапка» добірки матеріалів, спрямованих проти кандидатури В. Януковича), «<...> у назві нашої країни достатньо поміняти місцями лише дві букви, щоб вона стала відповідати суті речей і подій. Зробити Україну *УРКАїною*» (О. Мусафірова. Проект «*Уркаїна*». — Дз. т., 15.01.2011, с. 3: про застосування працівниками правоохоронних органів тортур щодо затриманих громадян);

— «Президент і прем'єр <...> понад усе бояться приходу до влади справжніх патріотів, людей чесних, ніяк не пов'язаних з *урядовою мафією*» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19, с. 1); «У нас досі не визрів середній клас. Ми маємо монополію двох *кланів* — *клану олігархів* і *клану комуністів*» ([Із інтерв'ю з політиком І. Юхновським]. — УМ, 1.12.2011, с. 5); «Отже, реальною “партією влади” в Україні є чотири *клани* (ВПК, дніпропетровський та донецький паливно-енергетичні та банківсько-фінансовий), які розподілили сфери впливу і ведуть приховану, проте запеклу боротьбу за легітимну владу» (В. Ларцев. — КВ, 18.07.1997, с. 3); *мафіозні, тіньові клани; номенклатурно-кримінальні клани*; «Виклик, кинутий *мафіозно-клановим режимом* національним силам, став останньою краплею терпіння українців» (з відозви виборчого об'єднання «Національний фронт». — ВК, 9.01.1998, с. 1), *вузькокланові інтереси*;

— «*сім'я*» В. Януковича або просто «*сім'я* (*Сім'я*)» (пор. аналогічно в сицилійській, а потім і в американській мафії, хоча безпосереднім зразком для такого метафоричного вживання стала, безперечно, така ж назва членів найближчого родинного та службового оточення президента РФ Б. Єльцина в 1999 р.): «Що таке “*сім'я* президента”? Таке поняття з'явилося після обрання Віктора Януковича главою держави. Під цим словосполученням розуміють найближчих родичів президента та їхніх близьких друзів» (ГПУ, 23.11.2012, с. 6), «У новому уряді Миколи Азарова представлені лише люди “*сім'ї*” президента Віктора Януковича та кандидатури, підтримані Москвою, вважає політолог Олександр Палій (ГПУ, 26.12.2012, с. 8), «— Так, останнім часом відбулося суттєве зростання впливу так званої “*Сім'ї*” — групи, яка сформувалася навколо Віктора Януковича і його сина Олександра» (Е, 31.01.2013, с. 4: із інтерв'ю з політологом В. Фесенком), «С. Пашинський: — <...> Як наслідок, усі процеси, що нині відбуваються в економіці, контрольовані Януковичем та його найближчим оточенням, котре останнім часом стали називати “*Сім'єю*”» (Е, 27.06.2013, с. 5), «— Як відновити справедливість? Що робити з грішми “*сім'ї*”?» (ГПУ, 31.01.2014, с. 11).

2.2.10.2. Лексика на позначення реалій із життя наркоманів (див. також про активізацію цього тематичного розряду в межах жаргонної лексики: р. II п. 3.5). Досить звичними сюжетами в ЗМІ стали матеріали про життя наркоманів, наркомани тепер нерідко фігурують як персонажі творів художньої літератури й кіно. Перелік наркотиків,

нарковмісних препаратів у загальному мововжитку (зі сфер спеціального слововжитку та із жаргону самих наркоманів, а також шляхом нових запозичань) досить розширився (це вже не тільки кілька назв на зразок *гашиш, героїн, кокаїн, марихуана, опіум*), наприклад: «Серед хворих з наркотичними проблемами в м. Києві переважна більшість вживає саморобний опій. Частка хворих вживає героїн. Переважна частина цих хворих комбінує вживання опіоїдів з іншими медичними препаратами (*димедрол, сибазон*). Серед популярних вживаних наркотиків зростають обсяги стимуляторів, таких як *амфетаміни* (*екстазі, МДМА-метамфетамін*, інші кустарно виготовлені препарати з ефедрину). Зростають обсяги вживання кокаїну. Набув великої популярності <...> *канабіс* (*марихуана, гашиш, анаша* тощо)» (газета «Київ на долонях», 6.02.2002, с. 3). Досить уживаними стали, крім того, *крек, метадон, мефедрон (меф)*, поширилася класифікація *легкі — важкі наркотики*. Словотвірне гніздо похідних з компонентом *нарко-* в масовому вжитку за цей час значно розрослося: *наркобарон, наркобізнес, нарковантаж, нарковиробник, нарковмісний, наркодилер, наркодиспансер, наркоділок, наркодолари, мн., наркозалежний (наркозалежність), наркозлочинність, наркокапітал, наркокартель, наркокур'єр, наркомаршрут, наркомафія, наркоторгівля, наркотрафік, наркохворий* та ін.; дещо розширилося також гніздо з твірною основою *наркоман-*: *наркоманити, наркоманський*. На позначення того, хто займається збутом наркотиків, уживаються також запозичення *драгдилер, пушер*.

2.2.10.3. Лексика на позначення реалій зі сфери проституції (див. також про активізацію цього тематичного розряду в межах жаргонної лексики: р. II п. 3.5). Так само, як і життя кримінальних злочинців та наркоманів (див. вище), об'єктом уваги журналістів, літераторів, кінематографістів стала проституція (як з огляду якщо не власне на поширення цього явища в межах описуваного періоду, то в усякому разі на його більшу помітність, оскільки влада вже не робить спроб його замовчувати, так, природно, і на його «пікантність»). Наприклад: «У Києві тривають комплексні правоохоронні заходи з очищення столиці від криміналітету. Суттєвого удару, зокрема, завдано утримувачам завуальованих під розважальні заклади *борделів* та розповсюджувачам порнопродукції. <...> Менеджер стриптиз-шоу, така собі 24-річна “мадам”, порушувала <...> закон, приймаючи у відвідувачів-чоловіків замовлення на інтимні послуги. <...> До “нічних метеликів” вжито адміністративних заходів» (О. Харламов. — ВК, 16.05.2000).

З цією тематичною сферою в масовому уявленні, очевидно, якоюсь мірою асоціюється також поширення в країні із Заходу в межах описуваного періоду явищ консумації та ескорт-послуг (одні ставляться до них як до легалізованого прикриття для проституції, а до відповідних осіб — як до «елітних» повій, хоча надавання сексуальних послуг офіційно не входить до їхніх занять, інші ж — як до загалом пристойних способів доброго заробітку й цікавого проведення часу). *Консумація* — це ненав'язливе заохочування молодими привабливими жінками під виглядом звичайних відвідувачок нічних клубів, ресторанів, казино (*консумантками, консуматорками*, або в русифікованій формі — *консуматоршами*) чоловіків — клієнтів цих закладів замовляти більше якомога дорожчих страв і особливо алкогольних напоїв («розкручувати клієнта на гроші»): *робота на консумації*, «Наші молоді жінки стали займатися в Туреччині *консумацією*». *Ескорт* у новому значенні цього слова, або *ескорт-послуги* (є вже також дієслово *ескорти*ти), — супровід молодою жінкою (значно рідше в такій ролі виступає чоловік — *ескортник*) привабливої зовнішності й достатнього рівня інтелектуального та культурного розвитку — *ескортницею* заможного чоловіка (відповідно жінки) в його ділових і приватних візитах, поїздках тощо: «Правоохоронці викрили керівництво Департаменту міграційної поліції в організації та “кришуванні” закладів розпусти. <...> Така злочинна організація

розвивала напрямок надання елітних *ескорт-послуг*, у тому числі для клієнтів за кордоном» (В. Романенко. — УП, 1.02.2023).

2.3. Російсько-українська війна. Нова російсько-українська війна (з кінця лютого 2014 року — після початку збройної агресії Російської Федерації проти України, а особливо з 24 лютого 2022 року — після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну), ставши в ці роки головним змістом життя українського суспільства, стала, природно, й досить потужним поштовхом до змін як у корпусі (складі) української мови та особливостях його реалізації (включно з графікою та орфографією), так і в її суспільному статусові [див. комплексний огляд цього питання докладніше: Тараненко 2023].

I. Корпус української мови і аспекти його реалізації.

2.3.1. Номінація. У сфері номінації (у лексико-фразеологічному складі), яка найперше й найпомітніше реагує на зміни в суспільному житті, в цей час активізувалися процеси як появи або актуалізації в ужитку відповідних мовних одиниць, так і, з іншого боку, усунення того, чого суспільство вже намагається позбутися.

2.3.1.1. Номінативний інвентар війни. З кінця лютого 2014 року — після початку збройної агресії РФ проти України — помітним джерелом номінативної активності (у тому числі з поширенням одиниць спеціального слововжитку за його межі) стала, природно, військова сфера. Це насамперед поширення номінацій *агресія Росії проти України, російсько-українська війна, неоголошена війна РФ проти України, війна на Сході, гібридна війна* (тобто воєнні дії однієї держави проти іншої — без офіційного оголошення стану війни — у поєднанні зі стимулюванням сепаратистських рухів усередині іншої країни, з актами тероризму та диверсійної діяльності на її території, з інформаційною війною та пропагандою, кібервійною та ін.)³³, *окупація Криму, Донбасу*; на позначення РФ відповідно — *держава(країна)-агресор(окупант)*, а також *держава-терорист*. Таким чином, слово *війна*, яке вже стало звичним від початку 2000-х років (насамперед у ЗМІ обох країн) у його метафоричному значенні для характеристики перманентних загострень міждержавних відносин між двома країнами (з ініціюванням їх завжди з боку російської сторони): *інформаційна, газова, торговельна, «сирна», «молочна», «м'ясна»* і т. ін. *війна* (див. далі п. 9.1.1), тепер стало вживатися вже й у своєму прямому значенні у всій його страшній суті (однак офіційно війни — саме в такому формулюванні — не оголошували ні з боку РФ, ні з боку України, навіть з 24 лютого 2022 року, хоч Україна запровадила в цей день воєнний стан; 2014 року й пізніше РФ взагалі намагалася заперечувати свою пряму участь у бойових діях на Донбасі, а повномасштабне військове вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 року вона лицемірно іменувала як «спеціальну військову операцію Вооруженных сил РФ по защите Донецкой и Луганской Народных Республик», переслідуючи навіть у кримінальному порядку журналістів, блогерів, політологів та ін. за самі вживання в цьому зв'язку слова *война*)³⁴. Офіційна Росія, яка вперто відмовлялася визнавати себе аж до 24 лютого 2022

³³ У спеціальному слововжитку в деяких колах на позначення неоголошеної війни РФ проти України стали застосовувати також назву *проксі-війна* (англ. *proxy war*), тобто так звана «посередницька війна», — війна, в якій певні дві держави воюють не безпосередньо між собою, а використовуючи для цього якусь третю сторону, третю державу з надаванням їй вирішальної військової, технічної, фінансової допомоги (у даному разі це ніби війна РФ і США через «посередництво» України).

³⁴ Така назва на позначення агресії РФ проти України (станом до 24 лютого 2022 року), як «*українська криза*», що її можна було зустріти в зарубіжних політологів і мовознавців [див., наприклад: Сипко 2015; Reuther 2016], в Україні від 2014 року не вживалася.

року однією зі сторін цього збройного протистояння, застосовувала на його позначення назви «гражданская война (гражданский, внутренний конфликт) на Юго-Востоке Украины», а щодо своєї окупації Криму — «присоединение Крыма», «возвращение Крыма в Россию» [див., наприклад, огляд цього питання — із наведенням з боку Росії і України прямо протилежних оцінок названих подій у Криму та в окремих районах Донецької й Луганської областей: Вайс 2018: 342–346]. Відбувалася, таким чином, підміна понять — замість збройного втручання іншої держави із залученням нею місцевих сепаратистів наголошувалося на наявності збройного конфлікту між різними частинами населення, різними регіонами однієї держави. Номінації на зразок «*збройний конфлікт на Сході України*» використовували також і в самій Україні — на опозиційних до влади телеканалах, що їх пов'язували з відомим проросійським політиком, лідером партії «Об'єднана платформа — За життя» (ОПЗЖ) В. Медведчуком («NewsOne», «112 Україна», ZIK — до їх закриття в лютому 2021 року). Подібні номінації використовувала також УПЦ МП: її предстоятель митрополит Онуфрій неодноразово заявляв, що на Сході України йде «*громадянська війна*»; її священники закликали у своїх молебнях до припинення «*братовбивчої війни*», «*міжусобної вражди*» і т. ін. на Сході України (так, у Почаївській лаврі можна було побачити, наприклад, щит з написом: «<...> Господь о мире и прекращении междоусобной вражды», квітень 2020 року). Спостерігачі підкреслюють, що для Росії це *колоніальна війна* (відповідно, у вжитку на позначення подій, явищ, ознак протилежної спрямованості поширилося означення *деколоніальний*: *дискурс, підхід, перспектива, війна* — з боку України).

На позначення бойових дій Збройних сил та інших силових структур України на Донбасі спочатку було запроваджено назву *Антитерористична операція — АТО* (з квітня 2014 по квітень 2018 р.), потім — *Операція об'єднаних сил — ООС*.

У загальному мововжитку в цей час активізувалися давно вже відомі одиниці військового тематичного блоку *блокпост, фронт*, назви зброї, військової техніки та іншого спорядження, одягу: *танк, гранатомет, кулемет, міномет, гаубиця* та ін., з'явилися нові одиниці: *безпілотний літальний апарат — БпЛА* (також: *безпілотник, дрон, коптер, квадрокоптер*), «*стінгер*» (переносний зенітно-ракетний комплекс; англ. *Stinger*), *тепловізор, бронезилет, кевлар* (кевларова каска), *балаклава* («в'язана маска з прорізами для очей і рота, що її натягають на голову» (англ. *balaclava hat*, відоме ще від часів Кримської війни), *берці*, мн. (див. р. III п. 2.1.1) (два останні слова поширилися ще під час «Євромайдану»), *пантерка* (тканина для камуфляжної форми); поширилися військові професіоналізми на зразок: *артá* «артилерія», *бат* «батальйон» (це вже пізніше — з 2022 року), *танчик* (фамільярна назва танка), «*трацює* (тобто стріляє) артилерія (артá) / танк / снайпер»; «*бандеромобіль*» — про різноманітні автомобілі із саморобним (не заводським серійним) бронюванням (див. р. X п. 7.2.3); «*зеленка*» (зелена зона — ліс, лісосмуга і т. ін. як місце, де можна маскуватися, переховуватися; слово в цьому значенні стало поширюватися ще під час радянської інтервенції в Афганістані, але в масовому вжитку в Україні — саме тепер).

Стали розростатися номінативні ряди на позначення членів військових формувань і учасників бойових дій з обох сторін. Якщо процес відторгнення Росією Кримського півострова (кінець лютого — березень 2014 року) розпочався настільки несподівано для України й закінчився настільки швидко, що мовна практика навіть не встигла скільки-небудь помітним чином відреагувати на це в наборі тих чи інших своїх номінацій на позначення протилежних сторін конфлікту³⁵, то війсьні дії проти України з боку РФ та її маріонеткових угруповань на Донбасі мають у мові свої маркери.

³⁵ Крім хіба що номінативного словосполучення «*зелені чоловічки*», як журналісти охрестили військовослужбовців збройних сил РФ, які зайшли наприкінці лютого на територію українського Криму в камуфляжній уніформі і в балаклавах, але без розпізнавальних знаків: «Путін визнав: захоплення

З розгортанням бойових дій на Донбасі в мововжитку з проукраїнського боку поширилися найменування — а) на позначення військовослужбовців ЗСУ, Національної гвардії України, *добровольців з добробатів* (див. про поширення добровольчого руху в цей час далі в п. 4.3.2.1): *бійці, армійці, нацгвардійці* й просто *наші хлопці, українці; атошники / атовці* (див. р. VIII п. 4.2.4.6); б) на позначення протилежної сторони: найбільш нейтральні найменування *противник, ворог, бойовики* («У Донецьку бойовики хочуть забирати нерухомість у людей, які виїхали, — так роблять в окупованому Луганську»: О. Василенко. — ГПУ, 20.07.2018, с. 6); з посиленням оцінних конотацій негативного плану і з підкресленням безпосередньої участі Росії в конфлікті: *[російські] терористи, окупанти* («За добу на Донбасі поранили двох *російських окупантів*». — Еспресо, 6.05.2020: рухомий рядок новин; так само, наприклад: Інтер, Новини, 12.05.2020), *російські найманці, російсько-окупаційні війська, російсько-терористичні війська* («Протягом доби *російсько-терористичні війська* тричі відкривали вогонь <...>»: офіційний представник Міністерства оборони, 11.05.2020; пор. звичайне в часи Другої світової війни й пізніше номінування противника *німецько-фашистські війська, загарбники* і под.) і просто *росіяни*: «Протягом дня *росіяни* на Донбасі 7 разів обстріляли *бійців ООС*» (Еспресо, рухомий рядок новин, 29.05.2020), «27 листопада на *фронті: росіяни* 6 разів обстріляли *українців* з кулеметів і гранатометів» (Еспресо, рухомий рядок новин, 28.11.2020). ЗМІ української державно-політичної орієнтації практикували також розмежування щодо «своїх» і «чужих» в уживанні певних дієслів: «Війна на сході: 14 обстрілів, 1 боєць ООС *загинув*, 2 окупантів *знищено*» (УП, 13.04.2019), «*ліквідовано* двох бойовиків» (див. також у р. II п. 3.1.1 про вживання у зв'язку з воєнними діями на Донбасі експресивних дієслів *гатити, лупити*); з 2022 року — також ірон. (від)мінусувати (*мінуснути*), «*утилізувати*»: «Прикордонники продовжують *мінусувати* окупантів» (УП, 15.06.2023), «Захисники “*відмінусували*” ще 470 загарбників, вертоліт і 4 танки ворога» (УП, 13.06.2023), «Було “*утилізовано*” ще 500 окупантів». Ведучі інформаційних програм на тих телеканалах, що належали В. Медведчукові намагалися, проте, уникати при цьому особливо гострих найменувань представників ворожого табору — з уживанням нейтральніших назв *незаконні збройні формування, противник* («Противник бив із заборонених Мінськом мінометів». — NewsOne, 18.05.2020), *бойовики* («На Донбасі *бойовики* обстріляли українські позиції». — NewsOne, 10.06.2020; 14.01.2021), але з неживанням, наприклад, *агресор* чи *окупант* або «*знищено* двох бойовиків». З боку сепаратистів та офіційних кіл і офіційних ЗМІ у РФ на позначення військових підрозділів Збройних сил та інших військових структур України на Донбасі використовувалася, зокрема, назва *карателі*, тоді як на позначення «своїх» — *ополченці, повстанці* (переважно, звичайно, російською мовою). Див. також у п. 5.4.3 про активізацію номінативно-оцінних опозицій на позначення протилежних сторін — з уживанням із проукраїнського боку: *сепаратисти, «ватники», «колоради*» та ін., з проросійського, — «*укри*», «*укропи*», *укрофашисти, «сунта*» та ін.

У межах ономастичної лексики у зв'язку з цими подіями стали поширюватися: а) назви українських добровольчих батальйонів, які брали активну участь у 2014–2015 роках у бойових діях на Донбасі: «*Азов*», «*Айдар*», «*Донбас*», «*Дніпро-1*» та ін.; б) позивні бійців — учасників цих бойових дій: «*Береза*», «*Вепр*» та ін. [див., наприклад: Белей 2020]; в) псевдохороніми — з (про)російського боку (переважно, звичайно, російською мовою): на позначення України — презирливе *Укропия* (пор. давно вже вживане зневажливе

українського Криму було не експромтом “*зелених чоловічків*”, а ретельно сплановано у Кремлі спецоперацією» (А. Єрьомін. — ВЗ, 19.03.2015, с. 3). Цю назву потім стали застосовувати на позначення російських замаскованих військовослужбовців також в інших регіонах, наприклад: «Намагання Росії представити своїх *зелених чоловічків* в Білорусі як українських екстремістів — це дешевий і програтий трюк» (Д. Кулеба, міністр закордонних справ України. — УП, 2.09.2020).

Хохляндія), Бандерлогія; Новоросія (гальванізація цього історизму в офіційному дискурсі РФ: під цією назвою офіційна Росія хотіла б бачити таку автономію в межах федералізованої України або вже і як окреме державне утворення з подальшим приєднанням його до себе): «Більшість шахтарів уже зрозуміли, що дуже схилили, виступаючи за “руський мір” та маячливу Новоросію» (УМ, 3.09.2019, с. 2); так звані *Донецька Народна Республіка (ДНР)* і *Луганська Народна Республіка (ЛНР)* (див. далі п. 4.3.7) — з глузливими обіграваннями цих назв у проукраїнському середовищі: *Донбавве*, *Лугандонія*, *Лугандон* та ін. (див. п. 9.1.5); г) відоміні деривати — похідні від назв виробничих марок зброї: *вогонь з «градів»*, *«смерчів»*, *«ураганів»* (реактивні системи залпового вогню), *«джавелін»* (переносний протитанковий ракетний комплекс; англ. «Javelin»), *«байрактар»* (ударний дрон турецького виробництва; тур. «Bayraktar»): *атака «байрактарів»*.

Відкритий широкомасштабний збройний напад РФ за підтримки Білорусі на Україну, що розпочався вранці 24 лютого 2022 року, з українського боку стали іменувати як *російсько-українська війна* (відбулася значна активізація цієї назви, яка вживається ще від 2014 року), *велика війна* (на відміну від «меншої» війни 2014–2021 рр.) з різними синонімічними назвами емоційно-публіцистичного характеру: *визвольна війна українського народу* (Д. Шмигаль, прем'єр-міністр України — див.: УП, 31.03.2022), *національно-визвольна війна* (наприклад, О. Жданов, військовий експерт, 1.04.2022), *вітчизняна війна українського народу* («це вітчизняна війна, це народна війна, це війна за нашу незалежність»), «У цій війні, без будь-яких перебільшень, *вітчизняній війні* проти Росії <...>»: Президент України В. Зеленський у відеозверненнях до українського народу — див.: УП, 12.03.2022, 31.03.2022); *повномасштабна (широкомасштабна) [військова] агресія РФ проти України*. В офіційному дискурсі, у дипломатичному спілкуванні звичайно вживається назва *повномасштабне вторгнення РФ в Україну* (у розмовному слововжитку поширилася також скорочена назва *повномасштабка*: «— Коли почалася *повномасштабка*, я відразу ж пішов до військкомату»).

У слововжитку обох протидіючих сторін (відповідно в українській і російській мовах) стали вживатися різні найменування ніби з тим самим значенням, але з цілковито протилежним їх розумінням: рос. *освобождение* (певних регіонів України або й країни в цілому нібито від «нацистського режиму», від «київської хунти») — укр. *визволення* (українських територій від російських військ), *украинские фашисты (нацисты)* — *російські фашисти (нацисти)* (див. нижче).

На позначення сторін воєнного протистояння з українського боку поширилися найменування:

а) на позначення військовослужбовців ЗСУ (Міністерство оборони), Національної гвардії України (Міністерство внутрішніх справ), військових формувань Державної прикордонної служби України, *Сил територіальної оборони* (новоутворене гніздо: *тероборона*, *ТрО* — з вимовою [те-ре-ó] і [те-ер-ó], *тероборонівці*, мн., одн. *тероборонівець* / жін. *тероборонівка*, *тероборонівський*): крім нейтральних назв *Збройні сили України* — *ЗСУ* (ця аббревіатура, природно, значно активізувалася в ужитку — з вимовою [зе-се-ý] і [зе-ес-ý]; у масовому вжитку так називають не тільки власне Збройні сили України, а й інші названі вище військові формування), *українські війська*, *Сили оборони України* ([українські] *оборонці*), це також займенник *наш*: *наші війська*, *наші військові*, *наші хлопці*, *наша авіація* (*артилерія*, *ППО* та ін.), *наші «смерчі»*; як субстантиват у мн.: «Коли *наші* вже будуть завдавати ударів по рашистських кораблях у Чорному морі?!» (з коментарів приватних осіб у YouTube, 30.03.2022); *азовці* — військовослужбовці полку «Азов», а також захисники укріплень на території заводу «Азовсталь» у Маріуполі навесні 2022 року;

б) на позначення протилежної сторони (це переважно емоційно загострені назви): *російські окупанти (загарбники), окупаційна армія РФ в Україні, просто росіяни* ³⁶; деривати від *Москва* (див. докладніше про це в п. 5.3.5): *московити* («*Московити* захопили два українських судна з мирними жителями»), *москалі, московитські (москальські) війська* та ін., «Наш Ірпінь звільнено від *московської нечисті*» (О. Маркушин, міський голова Ірпеня — див.: УП, 28.03.2022); *рашисти* (див. про це гніздо нижче), *орки*, одн. *орк* (див. про це слово: р. IV п. 5.4.3), прикметник *орківський, оркостанці* (від новоутвореного *Оркостан* у значенні Росії): «Вночі була повітряна тривога в Шостці. Пів ночі російські *орки гатили* з артилерії по Сумському району. <...> З 8 ранку знову по Сумському району *працює* ворожа *арта*» (УП, 15.03.2022), «Голова Луганської ОДА Сергій Гайдай: *Орки* знищують усе. Забрати людей навіть неможливо, бо бомблять направо й наліво» (УП, 10.04.2022), *мордорці* (від *Мордор* у значенні Росії: див. п.5.3.5), *російська (московська, московитська) орда, ординці, ординська навала, зневажл. бомжармія* (див. про *бомж*: р. II п. 3.5), презирл. *нечисть* («Звільнити Україну від *російської нечисті!*»), з підкресленням особливої жорстокості окупантів: [*російські*] *нелюди, кати, убивці* і под.; зневажл. *мобік* — мобілізований, у субстантивованому значенні (на відміну від військовослужбовців-контрактників; поширилося з самої РФ) (з 2022 р. спочатку про мобілізованих на території ОРДЛО, а з вересня також з Криму і РФ): «Наступ на Харківщині: двоє “*мобіків*” здалися прикордонникам» (УП, 13.09.2022), з каламбурним обігруванням: *чмобік* (*чмо* + *мобік*), тобто частково мобілізований (в РФ у цей час була проведена так звана часткова мобілізація), *чмоня*. З обох протилежних сторін на адресу одна одної активізувалися характеристики *фашисти* (з російського боку також уже досить уживане там *укрофашисти*, згодом і з українського боку: *русофашисти*), зневажл. *фашики, нацисти* (з російського боку також також *українские националисты, укронацисты* — традиційне голосливе звинувачення України в період президентства В. Путіна, яке було використане, зокрема, і як один з приводів розпочати широкомасштабну агресію проти неї 2022 року — ніби як «*денацифікацію* України»; з українського боку такі характеристики стали вживатися вже зі спиранням на конкретні факти злочинів, звірств російських окупантів проти мирного населення України): «*Фашизм не пройде!*» (написи на плакатах, скандування під час публічних акцій, телевізійні заставки та ін.); *російсько-фашистський (режим, агресія, війська, загарбники, символіка* та ін.; пор. широко вживане в радянський час — у період Другої світової війни й пізніше — означення *німецько-фашистський: загарбники* та ін.); *російські (московські) нацисти*; «Вони знають, що вони *нацисти*. <...> Вони не можуть виправдати те, як вони ставляться до знищення нашої нації і всього, що нам близьке» (з інтерв'ю Президента України В. Зеленського — див.: УП, 7.04.2022); ВР 14 квітня 2022 року офіційно визнала сучасний політичний режим РФ як *нацистський*, а саму РФ як *державу-терориста*.

Як зневажлива узагальнена назва військовослужбовців російської армії, яка вторглася на територію України, поширилося особове ім'я *Ванька (ванька)*: «прийшов п'яний *ванька*» (у збірному значенні), «перемолотити тих *ваньок*» (зі слововжитку українських військовослужбовців); «*Пригоди Ваньки-окупанта* в Київській області» (документальний телефільм на основі свідчень місцевих жителів, документальних знімків, особистих

³⁶ У цьому зв'язку можна відзначити також досить характерне явище в російському мовленні громадян України після вторгнення російських військ з 24 лютого 2022 року — уживання етноніма *русский* як назви (нейтральної) російських військовослужбовців в Україні, хоча, звичайно, й серед цих російськомовних українців можуть бути також етнічні росіяни: «*Русский, выходи, сдавайся!*» (місцеві жителі беруть у полон збитого льотчика, який думав заховатися); «*О расположении русских в городе мы сообщали нашим*» (місцеві жителі: приклади з теле- і радіорепортажів).

записів російських військовослужбовців про російську окупацію частини Київщини наприкінці лютого — в березні 2022 року)³⁷.

У значенні сучасної великодержавницької, імперсько-мілітаристської, експансіоністської ідеології РФ, спрямованої на підкорення сусідніх народів, а в перспективі на світову гегемонію, у значенні новітнього російського фашизму активізувалося вживання гнізда *рашизм* (*Рашиа* + *фашизм*: див. п. 5.3.5), *рашист* (також зневажл. *рашик*) / жін. *рашистка*, *рашистський*, наприклад: «*Рашизм* треба прирівняти до фашизму, комунізму. І заборонити цю людиноненависницьку ідеологію» (О. Мусієнко, керівник Центру військово-правових досліджень. — ВЗ, 7.04.2022), «В Одесі СБУ нейтралізувало потужне злочинне угруповання, яке пішло на співпрацю з ворогом і хотіло приєднатися до окупаційної влади, якщо “*рашисти*” захоплять місто» (УП, 14.04.2022), «Смерть *рашистським окупантам!*» (вигуки, заклики), *рашистська символіка* (георгіївська стрічка, латинські літери V і Z: див. нижче п. 2.3.3). Звідси також — *дерашизація* (*Криму*, *Донбасу* та ін., а також *Росії*).

З поширенням від 2022 року в збройних силах РФ, у російському суспільстві латинської літери *Z* ніби як символу російського патріотизму та ідеології російського великодержавництва на позначення носіїв такої свідомості виникли зневажливі назви *зетник* (як синонім до *рашист*, «*колорад*»), *зетнутий*.

Органами керівництва в областях під час воєнного стану стали *обласні військові адміністрації* — *ОВА*.

У вжитку актуалізувалося словотвірне гніздо *деокупація*: *України*, *Донбасу*, *Криму* та ін. (див. про це гніздо: р. VIII п. 4.2.3.2.1).

У загальному мовному вжитку ще більше активізувалася лексика військової сфери, зокрема: *фронт* (в Україні: *південний фронт*, *східний фронт* — це неофіційні назви, офіційно це *південний* і *східний напрямки*), *наступ*, *контрнаступ*, *штурм* (ця назва тепер значно частіше вживається в тому числі й замість звичного для багатьох — насамперед з Другої світової війни — *атака*: *піхотний штурм*; «Війська РФ 8 разів намагалися *штурмувати* ЗСУ на лівобережжі Херсонщини». — УП, 19.12.2023), *передова* (на *передовій*), сленг. *передок*, сленг. *нуль* — нульова позиція, нульова лінія оборони, тобто безпосередня лінія зіткнення (*позиція на «нулі»*, *перебувати «на нулі»*), *Ставка Верховного Головнокомандувача ЗСУ*, *ДРГ* — *диверсійно-розвідувальна група*, *БТГ* — *батальйонно-тактична група*; українські *партизани* (у тилу ворога); *ППО* — *протиповітряна оборона*, *повітряна тривога* і її *відбій*, *бомбосховище*, *укриття*, *правило двох стін* (правило техніки безпеки під час повітряної тривоги та артилерійських ударів, згідно з яким людям у цей час краще перебувати ховаючись за двома стінами); назви різноманітних видів зброї, військового транспорту тощо: *ракета* (*балістична*, *крилата*), *дрон* і *безпілотно́к* (назви цих апаратів стали тепер значно частотнішими в ужитку, широко вживаються також назви їхніх різновидів: *розвідувальний*, *ударний дрон*, *дрон-камікадзе*; це вже не тільки літальні, а й *надводні* та *підводні дрони*; фам. *дрончик*, пор. вище *танчик* від *танк*; означення *дроновий*: *дренова атака*, *антидренова рушниця* та ін.), *шахед*, або розм. «*мопед*», — про іранські ударні безпілотики «*Шахед*» (англ. «*Shahed*»), використовувані Росією в Україні (на основі їхнього характерного гудіння в польоті, що нагадує гудіння мопедів), сленг. «*пташка*» (дрон), *ЗРК* — *зенітно-ракетний комплекс*, «*хаймерс*»: *вогонь «хаймерсів»* (англ. «*HIMARS*» — реактивна артилерійська система), розм. «*бандерівське* / *бандерівський смузі*», або «*бандера-смুзі*»: «Надійна зброя

³⁷ У мововжитку російської сторони в цей же час активізувалося з подібною зневажливою конотацією ім'я *Микола* у значенні «середнього» українця, у тому числі українського військовослужбовця, наприклад: «Вице-прем'єр Крима Бальбек: “Украинская армия — это *Микола* в рваной форме”», «Украина хамит Западу в ответ на помощь деньгами и оружием. Упоротый *Микола* отблагодарит всех и всегда!» (з текстів в інтернеті).

протистояння українців від часів Революції Гідності — “коктейлі Молотова”, які ще отримали назву “Бандерівське смузі”» (Укрінформ.ua, 28.02.2022), сленг. *«муха»* — ручний протитанковий гранатомет, розм. *касетка*, *касетник* — касетний боєприпас (снаряд, бомба), розм. *теплик* (у вимові частіше *теплік*) — тепловізор; *БК* [бе-ка] (боєкомплект); *РЕБ* [реб] (радіоелектронна боротьба: *засоби РЕБ*); *БТР* (бронетранспортер), *БМП* (бойова машина піхоти), *КАБ* — керована авіаційна бомба; *«зуби дракона»* (ряди протитанкових надобвів у вигляді залізобетонних пірамідок); *піксель* (військова камуфляжна форма); *«консерва»* — про законсервованих російських агентів на території України: «путінська (московська) “консерва”», «Російські “консерви” в Україні: хто такий агент Казбек?» (із ЗМІ). На рівні словотворення можна відзначити поширення з військового сленгу моделі *«задвохсотити»*, *«затрьюхсотити»* кого-небудь, тобто зробити *«двохсотим»* (убитим), *«трьюхсотим»* (пораним) (див. про таке вживання цих числівників: р. VIII п. 4.2.6), *затрофеїти* (танк, безпілотник та ін.), *«закобзонити»* кого-небудь (див. про це нижче), а також розростання моделі суфіксального стягнення номінативних словосполучень (*безпілотник*, *опорник* — опорний пункт, *спостережник* — спостережний пункт: ці слова стали поширюватися після початку воєнних дій з 2014 року; з 2022 року — *високоточка*, тобто високоточна зброя, *касетка* і *касетник*: див. вище).

З’являються також інші різноманітні експресивні найменування на позначення різних реалій періоду цієї війни (див. також у п. 9.1.3 іронічні слововживання цього періоду на основі кліше російської офіційної пропаганди на зразок *«друга армія світу»*):

— гніздо *приліт* (зрозуміле вже й без уточнень) — про приземлення з вибухом у певному місці ворожої ракети, снаряда, міни: «Полтава: у місті прогрімилі вибухи, *“прильоти”* не зафіксували» (УП, 27.04.2022), «— І в цей час я побачила у вікні заграву і почула потужний вибух. Згодом дізналася, що це *“прилетіло”* (безос.) в будинок батьків моєї подруги» (Е, 20.04.2022), «Львівщина отримала від *рашистів* “великодні *прильоти*” [заголовок]. <...> На Обливний понеділок дві ракети *прилетіли* із південно-східного напрямку» (ВЗ, 28.04.2022, с. 7);

— *«бавовна»* — іронічно в проукраїнських колах про вибухи на військових об’єктах в тилу російської армії (як вважають, унаслідок ракетних та артилерійських обстрілів з боку української сторони, хоча ні командування ЗСУ, ні російська сторона спочатку офіційно здебільшого не підтверджували цього), що їх у російській офіційній інформації евфемістично — для пом’якшення негативного враження в населення від цих фактів — стали іменувати як *«хлопок»*, тобто звук від вибуху, ніби невідомо якого походження («В Белгородской области в течение ночи было зафиксировано три хлопка»); звідси каламбурне обігравання цього слова на *хлопок*, на основі чого виник нібито український «переклад»: «пролунала *“бавовна”*», «У місті протягом доби було три *“бавовни”*»; *«Бавовна для орків на узбережжі Азовського моря <...> Зафіксовано принаймні два вибухи і шквал густого диму вже протягом двох годин»* (УП, 10.08.22), «В російському Єйську <...> раптом теж *“бавовна”* зранку. Палає нафтосховище» (радник міського голови Маріуполя NN: УП, 10.08.2022), «У Сватовому була *“бавовна”* в будівлі готелю, де проживали окупанти» (УП, 18.09.2022); з похідним дієсловом *«бавовнити»*: «ГУР та СБУ бавовнять Росію: дрони атакували об’єкти в Тулі, Смоленську, Орлі» (УП, 21.01.2024);

— *«концерт Кобзона»* — іронічно-злорадно про фізичне знищення російських окупантів: «купити квиток на *“концерт Кобзона”*», «відправити / відправитися (піти, поїхати) на *“концерт Кобзона”*», «За попередніми підрахунками, знищена значна кількість військової техніки. Понад 100 російських солдат, які в цю ніч знаходилися в тимчасових казармах, отримали квитки на *концерт Кобзона*» (міський голова Мелітополя NN: УП, 8.08.2022), звідси *«закобзонити»*, *«відкобзонити»* кого-небудь («Захисники України *“відкобзонили”* до 110 окупантів». — УНІАН, 17.05.2022) (від прізвища відомого радянського й російського естрадного співака Й. Кобзона, уродженця Донбасу, який

активно підтримував з 2014 року вторгнення Росії в Крим та на Донбас і неодноразово виступав з концертами в окупованих районах; вислів виник ще 2018 року — після загибелі глави так званої ДНР О. Захарченка, яка сталася якраз через день після смерті Кобзона, але 2022 року таке вживання значно розширилося);

— *послати / іти (іти)* за російським кораблем — знищити кого- або що-небудь з російських окупаційних військ / зазнати поразки, загинути від ударів українських військ (з одного боку, на основі знаменитої відповіді українських захисників острова Зміїний у Чорному морі на вимогу російського корабля здаватися: «Русский корабль, пошёл на х...й!»: див. р. П п. 3.2.2.2, а з другого, — як натяк на потоплення силами української армії російського корабля «Москва» влітку 2022 року);

— ірон. «*приземлити*», тобто збити (літак, вертоліт, дрон, ракету російських військ): «Повітряні сили “*приземлили*” російський Су-25, 4 “Калібри”, 6 дронів і Х-ракету» (УП, 18.10.2022);

— «*м'ясний штурм*» («На Авдіївському напрямку ворог продовжує масовані “м'ясні штурми”»). — УП, 2.11.2023), «*м'ясна атака*» — про атаки підрозділів російських військ зі значними й невинуватими, на погляд мовця, втратами (пор. давно вже відомий вислів «гарматне м'ясо»);

— «*аквафреш*» — нешаноблива метафорична назва державного прапора РФ на основі подібності його кольорів до кольорової гами на упакуванні зубної пасти марки «Aquafresh» (метафора виникла ще до цих подій, але тепер ще більше поширилася);

— «*могілізація*» (*мобілізація* + *могила*) — про «часткову мобілізацію», проведену восени 2022 року в РФ, коли на війну в Україну стали посилати не підготовлених належним чином до ведення бойових дій російських солдатів: «Оголошена “могілізація” призведе до зміни нинішнього режиму в РФ» (міністр оборони України О. Резніков: Укрінформ.ua, 6.10.2022);

— іронічні словосполучення з означенням *від'ємний* та іменником на позначення чогось загалом «позитивного» на зразок *від'ємний наступ* (про відступ російських військ під натиском української сторони). Модель словосполучень такого роду на зразок *отрицательное всплытие* (про потоплення українською стороною російського корабля) спочатку поширилася в російській мові як іронізування з політичних евфемізмів у системі сучасної російської «новомови» з униканням влади прямо називати небажані для неї в країні явища (пор., наприклад, «отрицательный рост», «развитие с отрицательной динамикой» — про зниження темпів розвитку економіки РФ) і була калькована, причому з означенням не тільки *від'ємний*, а й *негативний*: «Російський Су-35 “негативно злетів” на Херсонщині», тобто його збили, і він упав (УП, 22.05.2023), що, звичайно, не відповідає «математичному» значенню наведеного російського прикметника (пор., наприклад, соціологічне поняття «від'ємний приріст населення» — демографічна ситуація в країні або якомусь її регіоні, коли смертність перевищує народжуваність).

Відновилося в ужитку (після часів ще Української революції 1917–1921 рр.) напівсерйозне вживання слова *паланиця* як одного із засобів розпізнавання росіян (з Росії), яким важко дається його вимова (слово-шиболет): «Скажи “паланиця”!», звідси жарт. *пароль «паланиця»* (без спеціального опитування важко, звичайно, сказати, як це застосовується на практиці і чи взагалі застосовується).

У слововжитку цивільного населення поширилися побажання (часом як сумні жарти) *Тихого вечора!*, *Тихої (мирної) ночі!* (щоб вечір, ніч минули без повітряної тривоги, артилерійських обстрілів з боку російської сторони).

Назву *батальйон* стали застосовувати також іронічно на позначення представників заможних верств населення, які ухиляються від захисту країни перебуваючи в престижних місцях відпочинку за кордоном: *батальйон «Монако»*: «Батальйон “Монако”. УП знайшла елітних біженців на Лазурному узбережжі [заголовок]. З початку повномасштабного вторгнення “Українська правда” неодноразово отримувала сигнали

про те, що у Монако, Монте-Карло та Ніцці сконцентрувалося непристойно багато українських VIP-біженців» (М. Ткач. — УП, 17.08.2022), *батальйон «Відень»* та ін.

Постійно розширювалася лексика, пов'язана з діями російських військ і представників влади РФ, з окупаційним режимом на тимчасово окупованих територіях (виникла аббревіатура *TOT*) України: *фільтраційний табір*, *катівня* і *новозафіксоване катувальня* (про приміщення, де російські військовослужбовці та співробітники ФСБ ведуть допити українських громадян; див. також у р. VIII п. 3.2.2 про поширення звороту *на підвал / на підвали*), *братська могила*; запозичення з німецької мови ще часів Другої світової війни *гауляйтер*, *аусвайс* — як презирливі найменування призначених окупаційним режимом нібито глав місцевої влади в окупованих районах з громадян України та документів (паспортів та ін.), що їх видають місцевому населенню окупанти. Поширилося гніздо *мародер* з дієслівними похідними (у словниках української мови досі було зафіксовано тільки *мародерствувати*) — *мародерити* (пор., наприклад, у російській мові *мародерить*: Даль; у пізніших словниках його не фіксують): «Путін дозволив своїм солдатам *мародерити* в Україні», «Окупанти продовжують *мародерити* в Херсоні» (заголовки новин в інтернеті), з розвитком також транзитивного вживання дієслова: *мародерити* (*домашнє майно, побутову техніку, зерно* та ін.), яке увиразнюється в префіксальному дериваті док. в. *змародерити* (що-небудь); уживаються також *намародерити* («*намародерене майно*»; є також у словнику В. Дала) і *помародерити*.

Розширило частотність уживання гніздо *колабораціонізм* (*колаборантство, колаборація, колаборант* та ін.: див. про його розростання в складі УЛМ у р. V п. 5.3.2) на позначення випадків співпраці громадян України в тимчасово окупованих районах з окупаційним режимом; на цій основі з'явився також зневажливий каламбур *колобок*: «Вожді *колобків*. Походження назви зрозуміти просто, скорочення від “колаборант”. <...> Що це за люди й чому вони підписалися на зраду?» (Артем Петрик. Сні про Херсон. Харків, 2023, с. 95). Стали вживатися також несхв. *ждуни*, мн. (одн. *ждун* / жін. *ждунка*), *почекуни* (*почекун* / *почекунка*) — про тих, хто в Україні (переважно на тих територіях, що можуть бути невдовзі окуповані військами РФ) очікує на прихід російських військ і своє «визволення» від України: «*Почекунка* Путіна: фанатку “руського миру” судитимуть за стрім у TikTok» (УП, 3.05.2023).

Як загальне позначення нинішньої агресивної політики РФ щодо України, спрямованої як на фізичне знищення її населення, руйнування її економіки, масові депортації мирного населення, переміщення українських дітей до РФ, так і на заперечення самого факту існування українського народу, набуло поширення визначення *геноцид українського народу* (так було зазначено у відповідній постанові ВР України у квітні 2022 року, так це вже відзначено у постановах парламентів Естонії, Латвії, Литви, Канади, Польщі, Чехії, Ірландії, у публічних заявах лідерів ряду інших держав).

На позначення великої кількості громадян України, що з 2014 року змушені були змінити місце свого проживання внаслідок російської окупації Криму та незаконного відторгнення окремих районів Донецької й Луганської областей, а з кінця лютого 2022 року внаслідок розгортання воєнних дій вже на значно більшій території країни поширилися назви *біженці*, *вимушені переселенці* (до цього останній раз ця назва вживалася щодо переселенців з Чорнобильської зони 1986 року), офіц. *переміщені особи* (щодо переселенців у межах самої України — *внутрішньо переміщені особи*). Як один з наслідків широкомасштабної агресії РФ проти України 2022 року в Європі виникла найбільша з часів Другої світової війни *міграційна криза*.

У березні 2022 року було прийнято закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора», у якому, зокрема, накладено юридичну заборону на подання збройної агресії РФ проти України як «внутрішнього (громадянського) конфлікту», «громадянської війни», заборону на вживання щодо представників

збройних формувань РФ та інших незаконних збройних формувань на території України назв «повстанці», «ополченці» (на Донбасі), а також «ввічливі військові люди» (саме так: рос. «вежливые люди» — російські пропагандисти стали називати навесні 2014 року військовослужбовців російської армії, які з'явилися в українському Криму без розпізнавальних знаків і поводитися при цьому нібито дуже стримано, коректно).

Розв'язана Росією війна проти України вже ввійшла до набору визначальних віх у періодизації новітньої історії країни, пор. оновлене розуміння номінацій на зразок *у довоєнний час*, *зворотів до війни* і *після війни* (див. про це п. 8.2).

Активізувалося також уживання і творення онімів та відонімних дериватів на позначення президента РФ В. Путіна (див. р. Х. п. 7.2.3) і самої РФ (див. п. 5.3.5).

2.3.1.2. Іншим важливим напрямом змін цього періоду в сфері номінації стала **активізація явищ декомунізації / дерадянізації та дерусифікації** різних тематичних сфер українського **ономастикону** і **дедалі ширша його українізація** (див. р. Х пп. 1, 3.3, 3.4 та ін.).

2.3.1.3. Відбулася **актуалізація мовних образів**, з одного боку, **України** (з увиразненням «державницьких» конотацій членів словотвірного гнізда: див. п. 5.3.4), з іншого ж, — **Росії** як держави-агресора (з більшою частотністю та кількістю назв, пов'язаних з нею, і набуттям ними виразних конотацій негативного характеру: див. п. 5.3.5). Див. також у р. Х п. 2.1 про поширення в цей час прийменникової конструкції *на* (замість *в*) **Росії** як вияв неприязно-іронічного ставлення до неї після початку її збройної агресії проти України (за зразком звичайного вживання росіянами конструкції «на Україне», у чому часто вбачають їхнє неприязне ставлення до нашої країни — не як до держави, а по-старому як до краю, регіону).

2.3.2. Посилення тенденцій у напрямі дальшої дерусифікації української літературної мови. Як у мовній практиці різних кіл мовного соціуму, так і в словниках та інших нормативних довідниках з української мови, а також у відповідних нормативних актах органів центральної і місцевої влади ще більшою мірою в цей час стало виявлятися прагнення, досить виразне ще від початку 90-х років, до повнішого усунення слідів впливів російської мови на різних рівнях структури української літературної мови (див., зокрема, про це в сфері ономастики вище в п. 2.3.1.2). Це можна показати також на прикладі громадського обговорення проєкту майбутнього УП 2019, яке відбувалося «на поверхні» суспільного життя загалом більш-менш спокійно й, можливо, навіть не дуже помітно (на відміну від обговорення попередніх редакцій на початку 1990-х і особливо на початку 2000-х років — УП 1990 і проєкту УП 1999), що можна пояснити й таким фактором. Хоча самі зміни, запропоновані в ньому, не були такими радикальними, як в УП 1999, і подані з варіантністю «старого» і «нового» (на вибір самих користувачів), а щодо самого обговорення, то воно відбувалося переважно не в друкованих ЗМІ та на телебаченні й радіо, як тоді, а в інтернеті, не можна не бачити й того, що це проходило в загальних умовах атмосфери суспільного напруження внаслідок збройної агресії з боку РФ (від 2014 року) і достатньо вираженої настроєності суспільства проти держави-агресора, а майже всі зміни, запропоновані в новій редакції, так чи інакше, об'єктивно чи суб'єктивно передбачають подальше відмежовування норм української літературної мови від російської.

2.3.3. Орфографія. Графіка. У багатьох ЗМІ, на вуличних щитах і т. ін., а потім і в текстах наукового стилю на суспільно-політичну тематику й навіть у документах Верховної Ради, у наказах МОН стали запроваджувати написання з малої літери власних назв — політико-адміністративних, географічних, особових (на позначення офіційних

осіб), назв установ і організацій та ін., що стосуються нинішньої РФ і колишнього СРСР, а також офіційних осіб Республіки Білорусь, з території якої російські війська теж вели бойові дії проти України (як вираження крайньої неповаги до об'єктів їх позначення)³⁸. Наприклад: *росія, путін* (ГУ, 31.12.2022); *російська федерація, рф* (УК, 31.08.2022); *росія, рф, путін, сергей лавров, марія захарова* (УП, 4.07.2022); *срср, росія, російська федерація, рф, московія, москва, кремль, володимир путін*, хоча, наприклад, *Гітлер* (УМ, 14.09.2022, 7.12.2022, 8.03.2023); *росія, російська федерація, рф, кремль, фсб, балтійський флот, путін, москва, петербург, московський патріархат, білорусь* (Е, 20.04.2022, 11.05.2022, 27.04.2022); *росія, російська федерація, рф, москва, путін, білорусь, радянський союз* (ВЗ, 7.04.2022, 28.04.2022); пор. також, наприклад: «У селі, де народився предстоятель УПЦ МП *Онуфрій*, частина людей і досі згадує під час служби патріарха *кіріла*» (Е, 11.05.2022, с. 1). Написання *рф, росія* з малої літери поширилося вже також у системі освіти, у тому числі в документації МОН (див., наприклад: УП, 8.09.2023).

Мовними знаками новітнього російського імперіалізму — як «символи російського нацизму», «нова свастика» — зовсім несподівано стали після повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року деякі елементи латинської графіки — літери **V** (розм. *вешка*) і особливо **Z** (*зет*, розм. *зетка*), що ними маркувалася різна військова техніка (танки та ін.) російських військ в Україні (щодо того, що вони мають означати, думки спостерігачів розходяться). У Росії цим літерам стали надавати символічного значення російського войовничого патріотизму, війни проти «українських націоналістів (бандерівців)», війни «за Росію», що стало стимулом для породження гібридних графічних утворень на зразок «За победу!», «За наших!», «За пацаноV!», «За мир без нацизма! За Россию! За Президента!» (мітинг-концерт під такою назвою відбувся в Москві в Лужниках на честь річниці приєднання Криму 18 березня 2022 року), «Заветам Верны», «Сила V правде», для вишиковування дітей на різних масових заходах у формі цих літер, для прикрашання великодніх пасок оздобами у вигляді **Z** тощо. У різних містах РФ в публічних місцях почали ставити невеликі споруди у вигляді символу **Z**. Офіційний канал в інтернеті так званого губернатора Севастополя М. Развожаєва оформлено як «PaZВожаев». В Україні ж поширилася практика пейоративного використання такого роду графічних утворень, особливо з літерою **Z**, на позначення різних понять, пов'язаних із сучасною агресивною політикою РФ, наприклад: *Z(зет)-символіка*, *Z(зет)-пропаганда*, *Z(зет)-патріот* (*зетник*) і под., *Зомбі* — про більшість сучасних росіян, одурманених агресивною великодержавницькою пропагандою; *путінізм*, «Звичайний рашиZм. Як одна літера Захопила і наZифікувала Росію» — заголовок публікації (М. Кригель. — УП, 11.04. 2022); «Реєстр держЗрадників» (створений в інтернеті рухом «Чесно», квітень 2022 року); «Zдохли за Путіна» (про генералів російської армії, що загинули в Україні). За спеціальним законом (квітень — травень 2022 року), в Україні, як і в ряді інших європейських країн, використання цих літер («без правомірного контексту або в контексті виправдання збройної агресії проти України чи будь-яких інших воєнних дій»), насамперед **Z**, уже підпало під юридичну заборону — як символів російської агресії проти України; Укрпошта припинила випуск поштових марок з літерними номіналами **V** і **Z** (використання цих та інших літер латинського алфавіту на позначення номінальної вартості Укрпошта запровадила з 2017 року); згідно з постановою Кабінету Міністрів (квітень 2023 року), заборонено використання цих літер в автомобільних номерних знаках.

³⁸ «Національна комісія зі стандартів державної мови ухвалила, що написання назв “російської федерації” з малої букви не буде вважатися відхиленням від норм у текстах неофіційного характеру» (УП, 21.09.2023).

2.3.4. Стилїстика дискурсів війни. У стилістичній палітрі української мови в цей час розширюється вживання, з одного боку, піднесеної (щодо «свого» і «своїх»): див. р. П п. 2.1.2.1), з другого ж, — зниженої (щодо ворога) лексики і фразеології. У досить широкому наборі номінативних засобів на позначення Росії як держави-агресора та всього того, що вона чинить нині в Україні, помітне місце посідає вживання в публічному просторі стилістично знижених одиниць — від іронічно-глузливих на зразок «*бойові комарі*» (про одну з вигадок російської пропаганди — про те, що в Україні нібито існують секретні американські біолабораторії, де готують заражених комарів для запуску їх на територію РФ; пор. в історії воєн, наприклад, *бойові слони*)³⁹, «*вундервафля*», перев. мн. «*вундервафлі*» (про ті чи інші зразки озброєння російської армії; пор. нім. *Wunderwaffe*, буквально «чудо-зброя», — назва, яку давали в Німеччині під час Першої, а особливо Другої світової війни для характеристики певних зразків озброєння надзвичайно потужної сили) до різко негативних в емоційно-оцінному плані (зневажливих, презирливих, лайливих), навіть у мовленні ведучих інформаційних програм на теле- і радіоканалах: *рашистська нечисть (мерзота)*, *рашистське лайно*, *свинособака*, перев. мн. (*армія свинособак*), уживання образливих екзоетнонімів (*кацап* та ін.: див. п. 5.3.5), прізвиськ В. Путіна: *кремлівський карлик*, «*фюрер*», *Путлер* (*Путін + Гітлер*). Це також активізація відкритого вживання непристойної (обсценної) лексики щодо представників найвищого російського керівництва, російських окупаційних військ і їхньої діяльності, як і Росії в цілому, наприклад: «моральний стан російського найманця з якогось *Усть-За-жопинська*» (Юрій Щербак, письменник. — Сл. Пр., 4.05.2023; див. докладніше про це: р. П п. 3.2.2.2).

Активізувалося експресивне текстотворення на теми війни — публічне демонстрування відповідного ставлення до «свого» і «чужого» у творенні різножанрових усних і писемних мінітекстів (інтернет-мемів, римовок, написів на предметах одягу, автомобільних наліпках, муралів і графіті, візуально-вербального оформлення марок Укрпошти тощо), віршів, авторської пісенної продукції, у тому числі як римейків популярних пісень на зразок «Мертві орки не гудуть» [див.: Сютя 2023: 4–6] (див. також приклади вище).

2.3.5. У прагматичі наративів періоду війни на теми історичної «долі» України вже можна констатувати остаточний перехід від образу українського народу як народу-жертви до культивування його героїзму (див. докладніше п. 5.2.7).

II. Суспільний статус української мови

Впливи нинішньої російсько-української війни не могли, природно, не відбитися на ставленні різних верств українського суспільства до функціонування в сучасній Україні як російської, так і української мов. Військово-політичне протистояння держав і народів неминуче мало посилити наявне й до того розмежування цих мов у загальному комплексі цінностей і пріоритетів українського суспільства. І, як наслідок, українська мова стала ще повніше усвідомлюватися, зокрема, і як один з факторів державної безпеки України, тоді як російська — ще ширше позиціонуватися як «окупаційна» («мова окупантів»), «мова агресора»: «Не хочу говорити однією мовою з окупантами», «Російська мова — мова ворога / окупанта / убивць», «Єдине, що нас “єднає” з ворогом, — російська мова» [див. про функціонування такого роду текстів у сучасній Україні: Сютя 2023: 6–11] (хоча водночас активізувалося обговорення питання про явище «українського російськомовного патріотизму»). Це стимулює подальше розширення суспільних позицій української мови, що відбувається як «згори» (не тільки з появою в цей час низки відповідних законів

³⁹ Ця номінативна модель стала набирати продуктивності, наприклад: «*Бойова сарана* України атакувала Росію: російська пропаганда вигала нову історію» (Т. Лозовенко. — УП, 2.06.2023).

та інших нормативних актів органів верховної й місцевої влади, що регулюють зазначену сферу, та з офіційним обмеженням доступу до джерел інформації з РФ, заборонаю на російськомовну культурно-музичну продукцію в публічних місцях — до закінчення війни або без обмеження в часі — та деякими іншими заходами, а й у реальному публічному спілкуванні урядовців аж до найвищого державного рівня, депутатів, працівників органів місцевого самоврядування, військовослужбовців та ін.), так і «знизу» (у конкретній мовній поведінці дедалі ширших верств населення), з відповідним звуженням функціонування в країні російської мови (див. докладніше про це: р. III п. 4).

В українському військовому середовищі під час воєнного протистояння з Росією, особливо з 2022 року, можна було цілком наочно, найбезпосередніше констатувати зростання значення української мови не тільки як засобу спілкування (у її комунікативній функції), але і як маркера національно-державної належності мовця, тобто її ідентифікаційної функції — її дедалі ширше використання серед «своїх» для відмежовування від «чужих» (надто в умовах поганої видимості — в темну пору доби тощо, оскільки військова камуфляжна форма бійців з обох сторін дуже подібна і спілкування російською мовою могло б призводити до небажаного сплутування).

Однак, з іншого боку, війна спричинила ослаблення, погіршення демографічного фактора, оскільки призвела до посилення масової депопуляції населення внаслідок вимушеної еміграції мільйонів українців за межі країни (з неясністю питання як щодо часу їхнього повернення, так і щодо кількості тих, хто повернеться), що, звичайно, прямо впливає й на загальну кількість носіїв і взагалі користувачів української мови в країні.

3. Нове (критичне) осмислення та переоцінка суспільно-політичних реалій радянської доби й комуністичної ідеології. Якщо перебудова й розвиток тих чи інших тематичних сфер номінації та функціональних стилів УЛМ протягом описуваного періоду загалом, можна вважати, об'єктивно відбиває відповідні зміни не тільки в суспільному житті, а й у масовій свідомості суспільства, то аксіологічне переформатовування системи соціальних цінностей у суспільній свідомості, по-перше, є, природно, дуже й дуже неоднорідним для різних верств суспільства, по-друге, може значно швидше змінюватися, ніж оцінювання суспільством змін у розвитку тих чи інших тематичних сфер.

В умовах увиразнення політико-ідеологічного структурування суспільства в СРСР у період «перебудови», а особливо вже в незалежній Україні та наявності в різних соціально-політичних, культурно-мовних, конфесійних та інших страт суспільства тих чи інших власних можливостей для публічного мовного вияву своїх позицій цілком природно, що суспільно-політичний «зріз» сучасної української мови (у її лексико-фразеологічному фонді, системі словотворення та стилістичних оцінках і прагматичних орієнтирах) не становить якоїсь семантико-аксіологічної однорідності (крім, звичайно, тієї тематики, у ставленні до якої суспільство загалом єдине, — наприклад, екології). У період «перебудови» в СРСР виникло таке структурування суспільства й, відповідно, типів мовних дискурсів, на крайніх позиціях якого перебували новий громадський рух «*демократів*» (умовно не поділяючи його тут за національними ознаками, можна назвати його «загальнодемократичним») і табір «*партократів*», як стали тоді називати представників консервативної партійно-радянської номенклатури та бюрократичного апарату (див. п. 2.2.2.2.1). У загальних межах мовно-комунікативного простору України вже часів незалежності можна виділити кілька досить виразних типів соціально-культурних дискурсів (з реалізацією їх як в українськомовній, так і в російськомовній формах вияву) — за ставленням різних кіл їхніх представників (виразників), по-перше, до радянського минулого та комуністичної ідеології, по-друге, до спільної з Росією історії, по-третє, до української державності, до співвідношення компонент «українського етнічного» і «українського державного» в основоположних

орієнтирах новопосталої держави і, по-четверте, до перспектив розвитку України (з орієнтаціями або на «Європу», або на сучасну Росію і «євразійський» простір). У загальному публічному українськомовному просторі це: а) український національно-державницький дискурс, який виражається в позиціях різних політичних (від «національних демократів» до «націоналістів»), громадських, культурних кіл української як політичної, так і культурно-мовної орієнтації; б) загальнодемократичний дискурс соціально-культурних кіл, які тією чи іншою мірою орієнтуються на сучасний «європейський лібералізм» (див., зокрема, п. 2.2.2.2.4); в) український офіційний дискурс, який реалізується в заходах державної мовної політики, у виступах державного керівництва тощо і який, позиціонуючи себе, звичайно, як «центристський», усе ж залежно від платформи тих політичних сил, які в той чи той період перебувають при владі, у своїх політико- і культурно-мовних орієнтаціях може коливатися з креном у бік того чи іншого з названих вище й нижче дискурсів; г) дискурс проросійської / «прорадянської» політичних орієнтацій (з орієнтуванням на Росію як державу, на відновлення держави або державного союзу — певного аналога колишнього СРСР); г) дискурс лівих політичних сил і ширших кіл прихильників їхнього політичного курсу (у плані як політичних, так і культурно-мовних засад він значною мірою прилягає до останнього з поданих вище типів). У структуруванні сучасного російськомовного публічного простору в Україні на першому місці виявляється, природно, домінування російського культурно-мовного дискурсу, який, проте, може співіснувати як з проукраїнською (див. про явище «російськомовного українського патріотизму»: р. III п. 4), так і з проросійською політичними орієнтаціями.

Мовні вияви, вираження нових соціальних цінностей суспільства або, зокрема, тих чи інших його верств — це, звичайно, не просто неоднозначний і непрямолінійний, а часто й суперечливий процес, який відбувається в постійній конкуренції з вираженням мовних «антицінностей». Мовний соціум у прагненні до реалізації своїх бажаних цінностей, з одного боку, відштовхується від певних ознак минулого як уже небажаних для нього, але, з другого боку, наражається на цьому шляху на нові «антицінності»: так, цінність «*перебудова*» для відповідних соціальних верств тодішнього СРСР виникла внаслідок відштовхування від антицінності *застій*, але незабаром наразилася на такі антицінності, як *гальмування*, *кризи* і, нарешті, *обвал* (*обвальний*) (див. п. 4.2); антицінність «*партократи*» виникла як результат нищівної критики радянсько-партійного апарату з боку «*демократів*», але невдовзі й «*демократи*» стали антицінністю не тільки для «партократів», а й для ширших верств населення країни (див. пп. 2.2.2.2.1, 4.3).

Пропоноване нижче представлення мовних явищ у межах описуваного періоду — це, звичайно, далеко не повна й тому не до кінця адекватна мовно-аксіологічна картина соціальної дійсності в Україні новітньої доби, це тільки відбиття найпомітніших особливостей дискурсів тих чи інших соціальних верств.

Ці процеси стали масово виявлятися з другої половини 80-х років насамперед як «*дерадянізація*» і «*декомунізація*» (див. про активізацію в межах описуваного періоду в тому числі й цієї словотвірної моделі: р. VIII п. 4.2.3.2) суспільно-політичного лексикону — з одного боку, як пасивізація лексики й фразеології відповідних тематичних розрядів; з другого боку, як перейменування у відповідному напрямі тих чи інших реалій радянської дійсності, переосмислення найменувань тих чи інших політико-ідеологічних орієнтирів попередньої доби та зрушення в їхніх ідеологічних конотаціях.

3.1. Активізація нової хвилі політико-ідеологічного пуризму / пасивізація певних сегментів лексико-фразеологічного фонду. Ці процеси виявляються в явищах відходу, «старіння» мовних одиниць унаслідок не тільки і власне не стільки тих цілком очевидних змін у соціальній дійсності, які суспільство в цілому сприймає як об'єктивну даність (див. вище в п. 2.1 про формування в цей період нового розряду історизмів) або з якими воно

принаймні примиряється, а насамперед змін у ставленні до тих чи інших явищ, реалій попереднього періоду, причому ставленні зовсім не однакового для різних верств суспільства, що стає ще одним фактором його соціальної диференціації. Вони виявляються в таких тенденціях, як: а) вилучення зі словникового складу суспільно-політичних найменувань радянської доби; б) в ономастиконі — заміна назв населених пунктів та їхніх частин, назв організацій, установ, суден, товарів тощо, які мають стосунок до радянської історії та комуністичної ідеології (явище, досить звичайне в історії різних країн під час змін політичного ладу); в) зміни в уживанні великої / малої літер у назвах ідеологізованих понять; г) відновлення (у мовній практиці певних кіл) старої «антирадянської» практики і практики сучасної західної діаспори подавання варіантів деяких слів суспільно-політичного лексикону в російському, а не в українізованому фонетичному оформленні для увиразнення їхньої негативної конотації (див. далі *большевик*, *совести* і под.).

Так, у загальному руслі дерадянзації, особливо десталінізації, і тією чи іншою мірою також дерусифікації від початку 90-х років стали відбуватися перейменування населених пунктів України та їхніх внутрішніх об'єктів (у сферах ойконімії, урбанонімії та ін.) з поверненням їм попередніх або наданням нових назв (див. докладніше р. Х). Відбулася пасивізація назв певних свят, які були державними в СРСР, і взагалі пам'ятних дат, знакових для попереднього періоду. У межах не тільки українського національно-державницького дискурсу, але й ширше стали уникати назв не лише, наприклад, *Велика Жовтнева соціалістична революція*, а й *громадянська війна 1918–1921 років*, *возз'єднання українських земель* (про події вересня 1939 року), *Велика Вітчизняна війна*, причому остання назва зазнала вже й офіційної заміни (докладніше див. далі в п. 3.2.2). Слово *возз'єднання* та інші члени цього гнізда були взагалі вилучені з реєстру, наприклад, в ОСУМ 1999, що зумовлено посиленням іншого — цілком протилежного «радянському» — погляду на історичну суть як ухвал Переяславської ради 1654 року, канонізованих у радянський період саме під назвою «возз'єднання» (у межах дискурсу української національно-державницької орієнтації цю подію звичайно іменують як «приєднання», пор., наприклад, трактат М. Брайчевського ще 1966 року «Приєднання чи возз'єднання?»), так і об'єднання Західної України з «Великою Україною» 1939 року, хоча в номінативній системі української мови внаслідок цього утворюється лакуна щодо загального позначення відповідної дії, спрямованої на повторне об'єднання в межах певного цілого (наприклад: *возз'єднання сімей*, *возз'єднання Німеччини*, *В'єтнаму* і т. ін. [пор., наприклад, критичну оцінку щодо вилучення цього гнізда: Карпенко 2004: 87]).

З реєстрів різних словників УЛМ стали вилучатися також деякі інші ідеологічно забарвлені одиниці й цілі словотвірні гнізда (насамперед з-поміж суспільно-політичних найменувань радянської доби) як уже «небажані», політично «неблагонадійні» — як вияв уже нової авторської самоцензури або редакторського втручання, що, звичайно, слід розцінювати не інакше як фактичні рецидиви практики попереднього тоталітарного політичного режиму. Так, з реєстру ОСУМ 1994 було вилучено такі одиниці, наявні в попередньому виданні цього академічного орфографічного словника (ОСУМ 1975), як *радянський*, *Радянський Союз* і *Союз Радянських Соціалістичних Республік* (хоча в ньому є такі історизми, як *Київська Русь*, *Золота Орда*, *Західноукраїнська Народна Республіка* і под.), *райком* (хоч є *райвиконком*; у радянський час під райкомом розуміли переважно районний комітет КПРС), *червоноармієць*, *червоногвардієць* (хоча на своєму місці лишилися, наприклад, *білогвардієць*, *петлюрівець*), *дожовтневий* і *пожовтневий* (у значеннях відповідно «який стосується періодів до / після Жовтневої революції»), *суботник* (до реєстру наступних видань цього словника відзначені одиниці, як і гніздо *возз'єднання*, здебільшого було повернуто); в УОС 2009 знято *буржуй*, *буржуйка*, *буржуйський*. У НТСУМ 1998 було знято не тільки *комунізм* (*комуніст*, *комуністичний*), *соціаліст* (*соціалістичний*, за наявності *соціалізм*), а й *робітник* (*робітничий*); знято *фашизм* (*фашист*); знято *націоналізм* (*націоналіст*); є *революція*, а всі похідні знято (хоча за частотністю вживання всі ці слова, звичайно, мали б бути подані серед 42 тисяч слів

його реєстру). У СУМ 2012 є, наприклад, *суботник*, але *недільник* знято; у словнику Жайв. 2004 є, наприклад, статті *Армія Крайова* і *Армія Людова*, але немає *Червона армія*, *Радянська армія*, немає жодного номінативного словосполучення зі словом *радянський*; знімали навіть слово *партія* (див.: Новий російсько-український словник-довідник. Київ: Довіра, 1996) ⁴⁰.

З нової редакції правопису УП 1990 було знято як уже не актуальні такі приклади на вживання великої букви, як *Велика Жовтнева соціалістична революція*, *Велика Вітчизняна війна*.

У сфері мовного етикету стали поширюватися такі явища — у функціях ввічливого звертання та іменування людини в 3-й особі (хоча, звичайно, при цьому відчувається як загальна невиробленість форм звертання до сторонніх і незнайомих осіб — наслідок перерваної в радянський час традиції, так і вплив попередніх соціальних упереджень і стереотипів ⁴¹):

а) зникнення з активного вжитку (крім, звичайно, мововжитку лівих політичних організацій), насамперед офіційного, форм звертання та називання *товариш* / жін. *товаришка* як уже політично «скомпрометованих» за попереднього ладу із заміною їх на інші слова [див. також, наприклад, на матеріалі чеської мови — на заміну слів *soudruh* / жін. *soudružka*: Hlavsová 1997: 37] — насамперед *пан* / *пані*, у певних колах також — *товариство* (збірн.): «*Шановне товариство!*» і под. (слово, поширене в такій функції ще за доби козаччини, воно функціонувало в українських «нерадянських» військових формуваннях ХХ століття, а тепер уживається, зокрема, в організаціях, що відносять себе до українських націоналістів), а також, наприклад, *колега*, переважно у мн. з означенням «шановні» (у спілкуванні звичайно в межах одного професійного середовища серед інтелігенції). Звертання / іменування *пан* / *пані* найбільшою мірою поширилися у сферах офіційного спілкування і приватного підприємництва (під впливом, з одного боку, відроджуваних попередніх, ще дорадянських традицій мовного етикету, а з другого, — актуалізованих у «Великій Україні» мовних практик Галичини і західної української діаспори: див. р. V п. 5). У ЗСУ та в інших силових структурах спочатку було запроваджено статутні звертання з компромісною варіантністю: *Товаришу (пане) лейтенанте!* і т. ін. (за зразком, прийнятим від 1992 року в РФ: *товарищ* / *господин*, хоча в середовищі українських національно-демократичних сил рекомендувалося, природно, тільки *пан*); згодом (з 2004 року — знов-таки за зразком РФ, де було вирішено — з апелюванням до традицій Радянської армії — цілком відмовитися від звертання *господин* у військовій сфері на користь *товарищ*, пор., наприклад, курйозне поєднання різних етикетних формул у звертанні до президента РФ: *господин Президент*, але *товарищ Верховный главнокомандующий*) — тільки *Товаришу лейтенанте!* (пор., наприклад, звертання:

⁴⁰ Звичайно, така самоцензура нової доби, зокрема, в лексикографії — це вже далеко не те, з чим можна було зустрітися в радянський час, коли вважалося неприпустимим (це вже з боку справжньої державної цензури і видавничих редакторів) у реєстрі словника сусідство, наприклад, слів *мавзолей* (це слово асоціювали насамперед з відповідною спорудою над тілом Леніна в Москві) і *мавполюдина*, рос. *ленивый* і *ленинец* (див. про останній випадок: Л. П. Крысин. Русское слово, свое и чужое. Москва, 2004, с. 533) (редактори вимагали вставляти між такими словами яке-небудь «нейтральне» слово); під час роботи над другим виданням «Большой советской энциклопедии» було визнано неприпустимим сусідство на обкладинці одного з томів як першого і останнього гасел слів *ВКП(б)* — *водевиль* [див.: Ермоленко 1995: 11].

⁴¹ Пор., наприклад, рекомендації останнього часу щодо мовного етикету навіть для російської мови, яка, як відомо, мала незмірно ширші можливості для повнокровного соціального функціонування та розвитку: цілком слушно не рекомендуючи для вживання у функції звертань до незнайомих осіб слів *женщина* і *мужчина*, відомий мовознавець пропонує обходитися замість цього «непрямими» дієслівними формами на зразок «извините», «простите», «скажите, пожалуйста» і под., хоча в звертаннях до чоловіка цілком можливі також *молодой человек* (до юнака) і *гражданин* (в офіційних умовах) (див.: Л. Н. Скворцов. Большой толковый словарь правильной русской речи. Москва, 2009, с. 209–210, 431–432).

Товаришу Президенте! — до П. Порошенка, *Товариші курсанти!* — у звертанні самого П. Порошенка: під час параду на День Незалежності в Києві 24 серпня 2014 року), і лише з 2018 року — уже тільки *Пане лейтенанте!* (див.: Військові статuti 2000, з окремими пізнішими змінами). Проте слово *товариш* у зазначеній функції — переважно у формі мн. і особливо в офіційних звертаннях на зразок *Шановні товариші!* — ще продовжувало, звичайно, достатньо широко вживатися — як за звичкою (це можна було почути навіть від мовознавців-україністів), так і з відповідних ідейних міркувань. Пор., наприклад, з одного боку: «<...> Та й зараз що не керівник, то *пан* або *пані*. Зрозуміло, якщо є панство, то повинні бути і раби, щоб хтось працював на це панство» (А. Мартинюк, перший секретар Львівського міськкому Компартії України. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 4.07.1991, с. 2), «Шаную вашу газету. <...> Мені вона дуже рідна вже за самою назвою. “*Товариш*” — могутнє слово, воно об’єднує людей, звеличує кожного з нас, визначає спільність дій. Слово “*пан*” має значення, протилежне нашому “товариш”. Якщо проаналізувати ці слова за змістом, то обов’язково напрошується до слова “пан” антонім “раб”. Вони завжди в парі» (О. Попко, комуністка, Черкаська область. — Тов., 1998, № 31, с. 6), а з другого боку, іронізування: «Досить прозоро пояснив <...> перший спікер [заступник Голови ВР. — О. Т.] Адам Мартинюк [член фракції КПУ. — О.Т.] на останній своїй прес-конференції: 300 голосів (необхідних для зміни будь-якої з статей Конституції, в тому числі і з метою скасування інституту президентства) набрати, мовляв, у нинішньому складі парламенту неможливо, але при цьому *пан* чи то, пак, *товариш* Адам натякнув: “часи змінюються”» (ВК, 15.01.1999, с. 2). Слова *пан* / *пані* в мовній свідомості «простого» населення «Великої України» (на відміну від Західного регіону) все ще значною мірою зберігали як основне — значення «представник соціально вищих прошарків суспільства; багата людина», що певною мірою й обмежувало (поряд зі звичайною мовною інерцією) активніше поширення цих слів, викликаючи й іронізування та заперечення: «*Пани, пани* — на двох одні штани!», «Які ми *пани*?!».

Слово *товариш* за інерцією, особливо в розмовній мові, продовжує вживатися також у похідному від попереднього узагальненішому значенні «особа, людина» (там, де в інших мовах може виступати слово зі значенням «пан»), наприклад: «А деякі *товариші* цього не хочуть зрозуміти»; «Тут один *товариш* до вас приходив»⁴²;

б) уже рідше вживання в офіційному етикеті звертань *громадянин* (переважно у мн.) / *громадянка*: так, тепер дедалі частіше в радіоголошеннях на вокзалах, у метро і т. ін. замість звичного в радянський час «*Громадяни пасажирів!*» уживають «*Шановні пасажири!*» (хоча в ужитку співробітників міліції / поліції таке звертання лишалося). Пор. також цілком усвідомлюване вживання цього слова як соціально «нейтрального» звертання в такому, наприклад, випадку: «Шановний *громадянин*е Кореневич! <...> Леоніде Гнатовичу, вибачте, що ми Вас називаєм *громадянином*, а не *паном*. Бачте, не звикли ми до цього, щоб нас називали “панамі”. Батьки наші, діди й прадіди були звичайними хліборобами, знімали шапки перед панамі» (Відкритий лист директору

⁴² У російській мові в Україні відповідні звертання / іменування *господин* / *госпожа* до цього часу вживаються рідше, ніж в українській — *пан* / *пані* (російськомовні особи, у тому числі й журналісти, уживають навіть українськи *пан* / *пані*), а звертання / іменування *товариш* — частіше, особливо в Криму й на Донбасі. Пор. в оцінці відомого українського поета-сатирика: «Ось хоча б і в Україні — / Скільки ширих росіян, / Тих, що гордо заявляють: / “Я *товариш*, а не пан”!» (Павло Глазовий. — ЛУ, 7.02.2002). У самій Росії слово *товариш* у зазначеній етикетній функції також уживається активніше, наприклад: «— Что касается вторичных решений, надо признать, что наши украинские товарищи сделали это со свойственной им утонченностью <...> » (Дм. Медведев, президент РФ, іронізуючи: про ратифікацію «Харківських угод». — ГПУ, 30.04.2010). Див. про функціонування в сучасній російській мові звертань *товариш*, *господин* / *госпожа*, *гражданин* / *гражданка* та деяких інших, наприклад: [Костомаров 1994: 9–13; Стернин 2004: 47–48].

Будинку письменників України Л. Г. Кореневичу: М. Лоза, голова районної ради та райдержадміністрації. — ЛУ, 8.02.1996) ⁴³.

3.2. Переосмислення / переоцінка певних одиниць та опозицій суспільно-політичного лексикону виявляються, по-перше, як негативна характеристика багатьох явищ, реалій періоду радянської історії, радянської дійсності (переоцінка зі знаком мінус, яка, природно, тим повніше реалізується, чим одіознішою тепер в очах демократичних кіл суспільства стала відповідна радянська реалія і чим позитивнішими конотаціями була тоді оповита її назва: наприклад, слово *чекіст* не вживають тепер навіть у межах офіційного дискурсу як «почесний» синонім для найменування співробітника Служби безпеки України ⁴⁴); по-друге, як оцінна нейтралізація відповідних позитивно (наприклад, означення *партійний, ідейний*) або, навпаки, негативно (наприклад, *ліберал*: див. п. 2.2.2.2.4, *центрист*: див. 2.2.2.2.3) конотованих у радянський час лексико-фразеологічних одиниць; по-третє, як приведення змісту певних одиниць цієї лексики у відповідність до прийнятого тепер у «цивілізованому» світі розуміння (наприклад, в опозиції *правий – лівий*: див. 2.2.2.2.2).

3.2.1. Переосмислення / переоцінка певних ключових поняттєвих комплексів радянської ідеології. Нові назви, а також нові осмислення старих назв для відповідних політико-ідеологічних реалій радянської доби стали впроваджуватися насамперед у межах найменувань таких ключових для радянської історії та ідеології поняттєвих комплексів, як:

а) принцип державного устрою, управління (в СРСР і взагалі в країнах соціалістичної системи): *тоталітаризм, тоталітарний (режим, система, суспільство та ін.)* (досі така характеристика щодо СРСР застосовувалася лише в антирадянській ідеології, тоді як в офіційній радянській ідеології це поняття трактувалося як абсолютний синонім тільки щодо фашизму): «У роки *тоталітарного одержавлення* усього нашого суспільного життя просто не було місця для громадянського суспільства» (Ліс, 1990, № 8, с. 2); застосування слова *режим* (замість нейтральних *лад, форма правління* тощо); широке функціонування з несхвальними конотаціями слів, що асоціювалися з недемократичними принципами попередньої системи державно-партійного управління та добору кадрів: *адміністративний, директивний, командний (система, стиль, метод та ін.), апаратний* (зокрема, *апаратні ігри* в значенні «закулісна діяльність управлінського апарату, що полягає в інтригуванні, переставлянні кадрів, в імітації діяльності»), *номенклатурний* (у радянській час назви *номенклатура* — щодо керівних кадрів, *номенклатурний працівник* функціонували як нейтральні, хоча загалом і в досить закритому офіційному вжитку); на позначення органів і працівників цієї системи: [*командно-бюрократичний та ін.*] *апарат*

⁴³ Пор. у спостереженнях за поточною мовною практикою з архіву російського письменника Федора Абрамова: «Подвыпивший рабочий в трамвае обращается к хмутому человеку пенсионного возраста — “батя”. Пенсионер возмущается: — Какой я тебе батя? — А как же, к примеру, я должен бы вас называть? — трезвеет рабочий. — Как! Не слыхал слова “гражданин”? — Э, нет, — качает головой рабочий. — Так нельзя. “Гражданин” — лагерное слово. — И тут в трамвае начался спор, кто прав: рабочий или пенсионер. Большинство пассажиров поддержали рабочего» (цит. за: Н. Иванова. Пройти через отчаяние. — Журнал «Юность», Москва, 1990, № 1, с. 87).

⁴⁴ На відміну від офіційних дискурсів Російської Федерації та Білорусі, у межах яких таке стилістичне використання цього слова є, як і в радянські часи, цілком звичайним явищем. Наприклад: «— Чи є різниця між КДБ та ФСБ чи СБУ? — Я буду вести мову про ФСБ, оскільки більше займалася посткомуністичною Росією. Насторожує те, що не було суду над минулим. Під час виборів Путіна я була вражена словами, які вимовлялися з гордістю: “*наши чекисты*” — так, ніби це один із найпрестижніших соціальних прошарків суспільства. Уявіть собі, щоби 1955 року, за десять років по поразці Німеччини у Другій світовій, мовилося би подібне на радіо і телебаченні: “*наші гестапівці*”!» ([Із інтерв'ю з французьким істориком Франсуазою Том]. — Книжник, 2000, № 9); у РФ *День работника органов госбезопасности* й досі неофіційно відзначають за радянською назвою як *День чекиста*; президент Білорусі О. Лукашенко також охоче вдається до цього перифразу: «*белорусские чекисты*».

(«Становим хребтом сталінської самодержавної Системи був *апарат*»: із інтерв'ю з А. Москаленком, деканом факультету журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка). — ЛУ, 25.01.1990, с. 2), [*партійна комуністична та ін.] номенклатура*; на позначення осіб: *апаратник* (відоме в партійному лексиконі ще з 20-х років), *номенклатурник*, *функціонер*; характеристика соціалізму попереднього, радянського, зразка як *адміністративного, бюрократичного, державного, казарменого, табірнього* і под.: «<...> комуно-соціалісти знову дадуть нам <...> *барачний соціалізм*» (М. Кужель, читач. — ВК, 6.03.1997), «Не приведи Господь реанімації огидного *апаратного* закону, який не терпів непересічної особистості, котра не визнає *казармених “правил гри”*» (із інтерв'ю з А. Москаленком. — ЛУ, 25.01.1990, с. 2); поширення нової номінації *адміністративно-командна система* (визначення популярного наприкінці 80-х — на початку 90-х років московського економіста, публіциста й громадського діяча Г. Попова) з варіантом *командно-адміністративна система* на позначення радянського устрою державно-господарського управління: «Ми переживаємо тяжкий період, бо одночасно нам доводиться вирішувати два завдання: будувати державу і переходити *від командно-адміністративної до ринкової системи*» (Дмитро Павличко, письменник. — ГУ, 8.06.1993, с. 3), *командно-адміністративні методи*;

б) тип держави: *імперія* — щодо СРСР (не тільки як відповідного суб'єкта зовнішньої, міжнародної політики, але й щодо характеру співіснування в межах цієї держави її союзних республік, крім, звичайно, РРФСР): *радянська, колоніальна імперія; імперський «великодержавний»*, спочатку нерідко з ненормативним наголосом на першому складі *імперський (центр, політика, ідеологія, синдром, мислення, менталітет, диктат, апетити)* — щодо СРСР, а після його розпаду вже й щодо нового державного утворення як його правонаступника — Російської Федерації: *Російська імперія* (див. також п. 5.3.5; див. також у р. VIII п. 4.2.2.3 про означення *неоімперський* щодо РФ)⁴⁵. Україна та інші «неросійські» союзні та автономні республіки — це були, відповідно, *колонії*, наприклад: «Бо це були кольори [синій і жовтий. — О. Т.], за поєднання яких *колоніальна влада* садила в тюрми» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 20, с. 1) (прикметник *колоніальний*, таким чином, може вживатися з семантичною амбівалентністю — стосовно як до імперії, так і до її колоній: *колоніальна залежність, колоніальні народи*);

в) належність до Радянського Союзу, характерність для радянської дійсності. Так, досить звичайним для означення *радянський*, яке в офіційному дискурсі, у текстах художньої літератури, в піснях попереднього періоду дуже часто вживалося з конотацією

⁴⁵ Пор., наприклад, у словацькій мові (від 1989 року) наявність пейоративних конотацій для слів *federál, federálny, federalizmus* (з такими дериватами та фразеологізмами, як *čechofederál, federalokrat, do federálneho chomuta*), тоді як у чеській мові відповідники цих слів мають, як і давніше, цілком нейтральну конотацію [Ondrejovič 1995].

піднесеності⁴⁶, стало вживання з конотаціями несхвальності, іронічності, зневажливості (див. також у р. VIII п. 4.2.2.3 про утворення означення *неорадянський*): «У нас ще настільки *радянська система освіти*, що <...>», «— Ще так недавно ми беззастережно й відчайдушно славили “*наш, радянський спосіб життя*”. Нині зізналися собі в тому, що суспільство наше — дуже хворе <...> — <...> Сталінська бюрократія вибудувала антинародну Систему. Бездумні пропагандисти камуфлювали її пріснопам’ятним фіговим листком “*нашого, радянського способу життя*”» ([Інтерв’ю з А. Москаленком]. — ЛУ, 25.01.1990, с. 2), «У ідальні, *радянського типу*, спортсмени стоять у чергах і самі розносять собі суп та салати» (А. Єрьомін. — ВЗ, 26.07.2012, с. 2); у похідних прислівниках: «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, *по-радянському офіційний* Жовтневий палац» (Д, 29.03.2002), «усе відбувалося *по-радянському* одностайно», «гастрономи мали вигляд *по-радянському* бідних», «<...> виробнича кооперація з підприємствами СНД залишається *по-радянському* дуже інертною та малоефективною» (Л. Салімонович. — УМ, 29.08.2013, с. 7), «Другий арешт цієї ж групи селян стався 15 лютого 1945 року. Цього разу вже все було *по-радянськи*. Арештованих били, морили голодом і холодом, не давали спати, відібрали теплий одяг» (Я. Бодак. — УМ, 29.08.2013, с. 8), «Станцію [Чорнобильську АЕС. — О. Т.] будували *по-радянськи* — в авральному режимі, з постійними зривами поставок основного обладнання» (М. Міщенко. — ВЗ, 28.04.2022, с. 10), іронічно: «Але, жартують працівники фабрики, завдяки цьому презервативи будуть сучасними і водночас *по-радянському* міцними — хоч картоплю в них носи!» (Е, 5.12.2004).

Увійшов до досить активного вжитку іменник з несхвальною оцінкою *радянщина* (це слово було подано в УНС і УАС, але в іншому значенні — «територія СРСР») — а) усе те негативне, що було характерним для радянської дійсності й частина чого перейшла до нової України: «рудименти *радянщини* в суспільстві», «апологети *радянщини*», «кусунути символи *радянщини*»; «Уся будівельна галузь давно перейшла на звичніші сьогоденню ринкові умови, а від Житлового кодексу так і тхне “*радянщиною*”» (УМ, 9.09.2001); «Неприйнятно довгий час в гуманітарній політиці незалежної України домінували малоросійство та *радянщина*» (З виступу Президента України П. Порошенка на церемонії вшанування пам’яті жертв політичних репресій. — УП, 20.05.2018 р.); «— Завдяки Революції Гідності в мене з’явилося несприйняття *радянщини*, хоча раніше я на це не зважав» (Е, 23.11.2017, с. 1); б) сама радянська дійсність, радянська влада: «Ще ніколи, навіть за *радянщини*, в Україні не було такого масового розгулу мовної іноземщини»

⁴⁶ Пор., наприклад: «Гори, долини, поля і ріки — / Все це *радянське*, наше навіки» (Грицько Бойко); *радянський патріотизм*, «виховувати в людей почуття *радянськості*», «діяти *по-радянському* / *не по-радянському*», пор. і в сучасному вжитку в межах лівого політичного дискурсу: «Знайомтесь: кандидат комуністів на посаду мера Василь Бондар. <...> Його *радянський* характер формувався на будівництві Канівської ГЕС, спорудженні тих об’єктів, які стали справжньою окрасою Шевченківського краю <...>» (Ком., 5.04.2001); відповідно означення *нерадянський* — з набуттям ознак «якісності»: «діяти *нерадянськими* методами», «*нерадянський* підхід до справи» і под. — мало в офіційному дискурсі конотацію несхвальності, а *антирадянський* — конотацію явної негативності.

Як наслідок масового поширення в радянський час означення *советский* з позитивними конотаціями в офіційному дискурсі російської мови, в художньому стилі, в мові естради воно могло вживатися так само і в розмовній мові, насамперед тодішньої молоді: «— А как же ты знаешь: правильно или неправильно?! — Ну так это же ясно! Правильно — это *по-советски*, а неправильно — это не *по-советски*» (діалог «старорежимного» діда і вихованої вже по-радянському внучки з популярної свого часу кінокомедії режисера Ельдара Рязанова «Девушка без адреса», кінець 50-х років); про того, хто викликав подив чимось небажано-несподіваним, могли сказати «Он какой-то *несоветский*». Але якщо брати не «якісний», а «відносний» аспект значення цього прикметника — «зроблений, виготовлений, одержаний в СРСР» (особливо щодо товарів легкої промисловості, призначених безпосередньо для людей), то ніхто, звичайно не сприймав усерйоз «*Советское* — значит отличное» (вислів, що пішов у світ з уст М. Хрущова; утім, у нього це було лише побажання на майбутнє).

(Віктор Баранов, письменник. — ЛУ, 14.06.2012, с. 3); «Під час *радянщини* письменникам жилося дуже добре — тим, звичайно, що навзаєм цього гарного існування виконували усі накази компартії щодо її прославляння» (М. Сингаївська. — УС, 25.02.1999); «У 70–80-х роках минулого століття Львів витворив особливе явище — письменницький андеграунд. Боротьба однодумців-бунтарів проти *радянщини* не була ідеологічною, “совок” радше викликав відразу на естетичному рівні» (О. Гутик. — ВЗ, 12.09.2014, с. 8).

Але особливо зневажливе ставлення до «*радянського*» стало виражатися в словах *совок* з похідними (виникло в російській мові як каламбурне зближення *советский* + *совок* — як знаряддя для збирання сміття [див., наприклад: Костомаров 1994: 174–178; Осипова 1995; Розина 1995] (див. також добірку матеріалів на цю тему під рубрикою «Слова, про які сперечаємося: *совок*»: С. Гречанюк. Совок совку: «Ганьба совкам!»). — УУ, 2001, № 7, с. 11–12; С. Грабовський. Україна наша совкова. — УУ, 2001, № 7, с. 12–14; у словнику: Ставицька 2003, с. 243–244) — у значеннях а) «Радянський Союз; радянський лад»: «Країна перетворюється із “совка” на “фірму”» (Олег Скрипка, рок-співак. — КВ, 27.12.1996); б) «типовий представник населення цієї країни, який може бути вже й у пострадянській дійсності (у тому числі в збірному значенні): “Совок” і досі не зустрічає можливості відчувати власну тупість, “совок” і досі вважає тупу інерцію хворого сну єдиним можливим способом мислення» (В. Недоступ. — УС, 8.06.2000); в) «те негативне, що було властиве Радянському Союзові, радянському ладові й навіть пережило його» (те саме, що *радянщина* в першому з наведених значень), тобто різні рецидиви радянського минулого, які живуть і досі і яких слід рішуче позбавлятися (це технологічна відсталість, недостатній рівень демократії в суспільстві, недостатня культура поведінки й побуту тощо): «Нинішня людина, яка, перефразовуючи Чехова, так тяжко вичавлює з себе “совка”, має перебудуватися психологічно, переакцентувати уявлення про добро і зло» (ГУ, 18.04.1995), «Кучма віддає належне Сталіну і стає на коліна перед червоним прапором. У стилі “совок” наш Президент виступив 7 травня на “урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці перемоги”» (УС, 13.05.1999, с. 3). У похідних прикметнику й прислівнику: *совковий* (часи, світогляд, свідомість, синдром та ін.); «<...> є українці, не вражені бацією *совкового* менталітету» (О. Четвер. — КВ, 27.12.1996), «<...> ніякий суд не позбавить нас “совкового” менталітету у підходах до оцінки тих чи інших літературних явищ (тільки “схвалювати” або “засуджувати” — третього не дано!), не навчить культури дискусій, терпимості до іншої думки» ([Коментар від редакції]. — ЛУ, 14.05.1998, с. 7), «Бакай намагався догодити усім, орієнтуючись в основному на *совкового* обивателя» (Т. Даниленко. — УС, 29.06.2000), «В умовах образи на Кремль у Януковича і К° дедалі більше спостерігається прагнення перетворити Україну на такий собі власний *совковий* заповідник, “Білорусь № 2”» (О. Михельсон. — Укр. т., 11–17.05.2012, с. 7), «У дешевих українських готелях ставлення до клієнта зазвичай *совкове* — можуть нагрубити просто так чи ігнорувати» (ГПУ, 18.06.2013, с. 19), «Каюся, я часто кидала каміння в город кримських здравниць, звинувачуючи у “*совковому*” сервісі та недоброзичливому ставленні персоналу. <...> А “совок” у Трускавці, видно, прижився і не вмере» (М. Ткачук. — УМ, 21.10.2010: розповідь журналістки про свого відпустку в Трускавці), «За прилавками часто-густо панує дрімуча, ще “*совкова*” невихованість, якщо не справжнє хамство» (Р. Дурбак. — УШ, 10.08.2000), «Під прикриттям *совкової* риторики спікер справно майструє діла» (С. Грабовський. — Д, 24.06.1999: про ситуацію у ВР), «— До війни в армії панував “совок”. Збройні сили зразка 2013–2014 років будувались за старою “совковою” методологією. Хоч формально армія вважалася українською, але жила за статутами Радянського Союзу. За чотири роки *радянщину* значною мірою вдалося вичавити з армії. Війна багато чого навчила» ([Із інтерв'ю з командувачем Об'єднаних сил на Донбасі генералом С. Наєвим]. — ВЗ, 12.07.2018, с. 8), «то-совковому снобістський аргумент» (Д, 18.06.1999). У похідних іменниках: «В нашій діяльності ми будемо позбавлятися *совковості* і меншовартості» (Б.

Тарасюк, міністр закордонних справ. — «1+1», ТСН, 8.02.2005), «Совкізм так і пре від усіх справ [державної влади. — О. Т.]» (ВК, 8.07.1994). У префіксальних і складних словах — *постсовок* з похідними (про країни колишнього СРСР, крім хіба що країн Балтії; про негативні рудименти радянського минулого в житті цих країн і в свідомості певних кіл їхнього населення; про представників цих кіл), *неосовок* з похідними (переважно про такі країни колишнього СРСР, як Білорусь і РФ, а також про невизнані так звані Придністровську Молдавську Республіку та Донецьку Народну Республіку і Луганську Народну Республіку, але могли вживати до 2014 року й щодо України; про відновлення або навіть посилення негативних рудиментів радянського минулого в житті цих країн і в свідомості певних кіл їхнього населення; про представників цих кіл): «жити в *постсовку*», «Переважна більшість населення поки що є неорганізованою, *постсовківською масою*, з неусвідомленою національною гідністю, низьким рівнем патріотизму» (М. Кужель, читач. — ВК, 6.03.1997), «<...> феномен цікавий. Попадає під графу “*постсовок* = *неосовок*”. І звідки в *постсовків* (а надто тих, котрі у свої двадцять з хвостиком його й не нюхали, того *совка*, <...> така любов до <...>?» — про деякі вульгарно-міщанські, на думку авторки, риси поведінки певних кіл сучасних українців (Ірена Карпа, письменниця. — УП, 3.03.2012).

Було «деполітизовано» правопис слова *рада*, яке писали з великої літери, причому у значеннях не тільки органу державної влади в СРСР (її представницької гілки): *Рада депутатів трудящих* (УП 1961, с. 59), «У *Радах* в нас люди трудящі, / Народу і дочки, й сини» (Ігор Муратов, 1949 рік. — СУМ-11, т. 8, с. 427), *сільська, районна* і т. д. *Рада* (так само, наприклад, у російській мові — *Совет*: Розенталь 1985, с. 244), а й — за цим зразком — певного колегіального органу (в установах, організаціях тощо): писали навіть «учена *Рада* університету», «спеціалізована *Рада* для захисту дисертацій». Хоча, звичайно, цілком правомірно в УП 1990 (правописі ще радянського часу) було залишено написання *Верховна Рада СРСР*, а в УП 1993 подано *Верховна Рада України*, оскільки це одні з найвищих органів державної влади в обох названих країнах.

У дискурсі, полемічно загостреному проти тих, хто не тільки ностальгує за «втраченим» СРСР, а й закликає до його відновлення в тій чи іншій формі, уживаються іронічні перифрази *неіснуюча держава* і под. на його позначення: «Депутат-екстреміст В. Моїсеєнко підняв у залі Верховної Ради України червоний прапор *неіснуючої держави*. Такі дії підпадають під статтю 37 Конституції України <...>». — ЛУ, 19.11.1998), «<...> служить ідеям *неіснуючої держави*» (Олег Черногуз, письменник. — УС, 11.09.2013), «Але чому на будинку Верховної Ради залишився герб *неіснуючої республіки*?» — про УРСР (О. Шараневич, читачка. — УС, 6.01.2000);

г) комуністична ідеологія та діяльність комуністів (див. також у р. VIII п. 4.2.2.3 про утворення гнізда *неокомуніст*). Досить звичайною для означення *комуністичний* стала наявність уже не піднесено-позитивної, як перед цим (*комуністична мораль, ударник комуністичної праці* та ін.), а несхвальної та іронічної конотації: *комуністичний (режим, диктатура, фундаменталізм, імперія* та ін.); «*комуністичний заповідник*» — про той чи інший регіон на території колишнього СРСР, де найбільшою мірою ще зберігалися його характерні ознаки (зокрема, про сучасну Білорусь, самопроголошену Придністровську Молдавську Республіку; так казали також про Україну кінця 80-х років — до відставки В. Щербицького): «Багато хто з депутатів розумів, що 24 серпня [1991 року. — О. Т.] вирішується, по суті, два кардинальні питання. Перше — бути чи не бути українській незалежності. Друге — бути чи не бути Компартії України. <...> “Україна може перетворитися на *комуністичний заповідник*”, — казали одні <...>» (В. Панченко. — ЛУ, 23.08.2001, с. 8); «*комуністичний рай*». Конотація несхвальності тепер є достатньо характерною у відповідних колах і для вживання слова *комуніст* (наприклад: «У своїх офіційних виступах він не раз підкреслював, що за *комуністів* сидів у в’язниці». — Тов., 1999, № 32), але ще більшою мірою це стосується його деривата з конотацією відвертої

презирливості *комуняка* (це слово відоме ще від часів громадянської війни 1918–1921 рр.⁴⁷, проте особливо популярним воно стало на межі 80–90-х років): «*Комуняку — на гілляку!*» (недобрий жарт — напис на плакатах, транспарантах демонстрантів і на стінах, вигук під час мітингів і демонстрацій), «У цей час на початку проспекту Свободи [у Львові. — О. Т.] показалася колона з червоним прапором, і їй назустріч кинулися <...> люди з вигуками “Бий комуняка!” <...> Не жаліли ці навіжені своїх парасольок, аби вдарити “комуняку”» (Д. Камишан. — ВУ, 1997, № 15), «Рятуй Україну від комуняка!» (напис на плакаті під час демонстрації: ЛУ, 11.11.1999, с. 1), з вірша читача: «Комунякіяда [назва]. Гей ви, наймити московські, комуняки кляті! / Адресую вам черговий вияв антипатії <...>» — Газета «Нескорені», 1997, № 4), з похідним прикметником *комуняцький*: *комуняцький режим, комуняцьке свято, «Комуняцькі босовила вчинили розправу», «І досі сидять у тих самих кріслах комуняцькі упирі»* (УС, 10.02.2000) (див. також про рясне творення інших експресивних одиниць від цього слова вже в 90-ті роки — *комуноїди, комунофашисти* та ін.: п. 2.2.2.2). Слова *антикомуніст, антикомуністичний* зберігають свою попередню конотацію неохвальності лише в дискурсі лівих політичних сил [пор. так само, наприклад: Ридел 1995: 306].

У квітні 2015 року ВР прийняла закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Діяльність Компартії України судовим рішенням двічі заборонялася (1991 року після проголошення незалежності і в грудні 2015 року).

Більшою мірою, ніж *комуніст (комуністичний)*, оцінно-ідеологічної девальвації й десакралізації зазнало слово *більшовик* (з похідними), яке до цього, крім свого вихідного значення-історизму, уживалося також як «почесний» синонім до *комуніст (радянський)* із семантичною конотацією піднесеного звучання «той, хто діє прямо, рішуче й безкомпромісно, до кінця в досягненні своєї високої, благородної мети — комуністичних ідеалів»: «Я скажу прямо, як *більшовик*, з усією *більшовицькою прямоотою*»; «Заздрість повинна переходити в змагання, це — по-нашому, *по-більшовицькому*» (Олесь Донченко), «[Грінберг:] <...> ми маємо таку велику артистку, такий талант. [Софія:] Ну, це вже не *по-більшевицьки*, товаришу. Це буржуазність — говорить компліменти дамам <...>» (Володимир Винниченко. Драма «Між двох сил», 1918 рік), а тепер розвинуло два нові значення з «нешанобливими» щодо вихідного значення конотаціями.

Перше з них, яке стало досить активно вживатися ще в часи «перебудови», полягало в неохвально-іронічному переосмисленні того піднесено-позитивного ореолу, яким було оповите це слово в радянські часи (не останньою мірою, звичайно, завдяки відповідній особливості своєї внутрішньої форми⁴⁸), — це значення «той, хто діє так, як [ніби] *більшовик*: жорстоко й нетерпимо щодо інших поглядів, поза загальноприйнятими нормами моралі і права, підміняючи їх ідеологією, вдаючись до демагогії та політичної безпринципності й хизуючись при цьому своєю прямоотою й простотою»: *більшовицький (стиль, максималізм, догматизм, популізм), діяти більшовицькими методами (як більшовик, по-більшовицькому)* (див. також у р. VIII п. 4.2.2.3 про утворення гнізда

⁴⁷ Наприклад, у романі М. Шолохова «Тихий Дон»: «— Ну что, мужик <...>? Земли захотел? Равенства? Ты ить небось *коммуняка?*». Пор. пол. *komuch* — подібне експресивне утворення, яке вже розвинуло й своє гніздо: *komuszek, (od)komuszyć, odkomuszenie, zakomuszonу*, чес. *komouš* [див., наприклад: Komparacja... 2003: 232; Sádliková, Savický, Šišková, Slaufová 1994: 274].

⁴⁸ Пор., наприклад: «Дуже цікава сама доля слова *большевизм*. Спочатку це слово не має ніякого забарвлення й означає прихильників більшості. Але пізніше воно набуває символічного смислу. Зі словом *большевизм* асоціювалося поняття сили, зі словом же *меньшевизм* — поняття відносної слабкості. У стихії революції 1917 року повсталі народні маси спокушалися “більшовизмом” як силою, яка більше дає, тоді як “меншовизм” уявлявся слабким, він менше дає. Скромне й малозначуще за своїм походженням слово *большевизм* набуло значення прапора, гасла, саме слово лунало сильно й виразно» (Н. А. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва, 1990, с. 92).

необільшовик). Наприклад: «Директор Ніжинського краєзнавчого музею NN 6 червня у центрі Ніжина встановив палатку і оголосив голодовку. У такий спосіб він протестує проти намагань Соціалістичної партії “диктаторсько-більшовицькими методами керувати культурою”» (ГУ, 8.06.1993, с. 4), «Братня во Христі РПЦ через свою паству в УПЦ МП насаджує просто-таки *більшовицьку* нетерпимість» (УМ, 27.10.2001, с. 2), «У 1992–93-му — першій половині 94-го року деструктивний психологічний антикомунізм <...> мав характер потужної ідеологічної стихії, що захопила переважну більшість націонал-патріотичної громадськості, затуманюючи її свідомість *більшовицьким* абсолютом класової боротьби і перешкоджаючи їй поставитися до проблеми і ситуації раціонально, прагматично. Вождем цієї “пролетарської” більшості став В’ячеслав Чорновіл» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. На шляху до нової. — ЛУ, 28.08.1997, с. 4: один діяч з табору «правих» української орієнтації критикує політичну тактику іншого діяча з цього ж табору за те, що той керувався більше соціально-політичними, а не українськими національно-державними інтересами, коли відхилив пропозицію співпраці з колишнім комуністичним лідером, а на той час Президентом України Л. Кравчуком), «Ні, я зовсім не за те, щоб позбавляти колишніх працівників ЦК можливості працювати; це було б надто *по-більшовицькому*» (Леонід Череватенко. — ЛУ, 12.09.1996, с. 6), «Це означає, що порушення проблеми свободи слова українська влада дуже боїться. Вона <...> діє *по-більшовицьки* — виключає з переліку тему, яка насправді є суперактуальною» (І. Коваленко. — Е, 16.08.2012, с. 5), «Спроби нав’язування моноідеологічності — це вияв глибоко закоренілої психології “*більшовизму*” різних кольорів» (журнал «Віче», 1993, № 6, с. 90). Прибічники комуністичної ідеології, однак, продовжували обстоювати свою історичну правоту, пор., наприклад, у відповіді на звинувачення в листі до редакції газети від одного з читачів («Ви готові обілити *більшовицький режим*, стараєтесь представити його ангелом-охоронцем трудового люду»): «Автор листа даремно намагається заключними словами згнати нас, журналістів “Вільної України” та її дописувачів, — ми і є *справжнісінькі більшовики*. У найкращому значенні цього слова» (М. Нечай. Розмова зі злочинцем. — ВУ, 1999, № 14).

Друге переносне значення слова *більшовик*, звичайно у формі мн, сформувалося в суто ігровому (але також, звичайно, «нешанобливому») вживанні у сленгу народних депутатів України або журналістів наприкінці 1990-х років — це «представники більшості у Верховній Раді України, а згодом і в місцевих радах» (корелятивне значення паралельно мало сформуватися, зрозуміло, і в слова *меншовики*). Наприклад: *парламентські «більшовики»*; «*Більшовикам* дали команду об’єднатися <...> В парламентській більшості панує армійська дисципліна: є наказ об’єднатися, і його треба виконувати, а не обговорювати» (ВЗ, 19.02.2004), «Учора члени депутатської фракції “Наша Україна” у Львівській обласній раді скликали прес-конференцію <...> Депутати-“*меншовики*” і ті, що коливаються, в кулуарах сесії приховано підтримують “*більшовиків*”» (Ю. Ліщенко. — ВЗ, 21.06.2003), «Наша фракція свого часу виступила з ініціативою створити на базі більшості політичну коаліцію, однак її ніхто не підтримав. Тож тепер не лише нам, але й іншим “*більшовицьким*” фракціям у будь-який момент можуть показати, хто в домі господар» (Е, 19.06.2003);

г) суспільно-політичний лад. Поняття соціалізму, соціалістичного, які зі зрозумілих причин стали в цей період дезактуалізовуватися в суспільній свідомості, не зазнали, однак, на відміну від понять комуністичного таких помітних оцінних трансформацій (оскільки в попередній період вони не належали до такої високої, «сакральної» сфери, як комуністичне й особливо «*більшовицьке*»), крім, звичайно, іронізування щодо реальності такого проголошеного в часи правління Л. Брежнєва явища, як нібито вже побудований в СРСР «*розвинений (розвинутий) соціалізм*», та спроб у перші роки «*перебудови*» «*демократизувати*» соціалізм (див. п. 4.3), зокрема за «ленінськими принципами», та

побудувати в країні «соціалізм з людським обличчям» (за зразком «Празької весни» 1968 року): «Нам треба мати на увазі, що “розвинений соціалізм” розколюється не за примітивною схемою (партійні — безпартійні), а на три розлогі течії: векапєбісти [від ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), як називалася радянська компартія в сталінські часи, тобто ортодоксальні більшовики. — О. Т.], комуністи-утопісти і послідовники гуманного соціалізму, концепцію якого розробляв в останні роки життя Ленін» ([Із інтерв'ю з А. Москаленком]. — ЛУ, 25.01.1990, с. 2), «Перед самою чорнобильською диверсією [тобто аварією на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року. — О. Т.] ракове враження душ влади прикривалося то реальним соціалізмом, то *розвинутим соціалізмом*, то *соціалізмом з людським обличчям*» (Петро Яшук. Захід сонця вручну: Оповідання, нариси, 2014 — інтернет-видання).

У зв'язку з вивільненням суспільного життя від впливу тоталітарної держави та єдиної партійної ідеології вийшли з активного вжитку або дістали протилежну чи нейтральну ідеологічну конотацію слова, похідні від *ідея*, *ідеологія*, *партія*, *клас*, *політика*.

Так, із масового суспільного життя практично зникла ідеологічна опозиція *ідейність* (зі знаком «плюс») — *безідейність* (зі знаком «мінус») і навіть *антиідейність* (ще з більшим «мінусом»: говорили, наприклад, про *антиідейні твори, фільми*; М. Хрущов на початку 60-х років висловився про один з літературних творів тогочасної російської літератури як про «антиідейну повесть»), яка існувала у відповідних суспільних колах у країні ще з кінця XIX ст. і особливо посилилася в часи панування комуністичної ідеології. Дезактуалізувалися одиниці *ідейний* у значенні «перейнятий передовими, високими ідеями, відданий їм» («Радянська література — найпередовіша, *найбільш ідейна* література світу»: СУМ-11, т. 4, с. 11)⁴⁹, *безідейний*, *високоідейний* (ці похідні від *ідея* лишалися за традицією в лексиконі лівих політичних сил); з набору позитивних / негативних рис громадянина зникло протиставлення «*ідейно* (як і *морально*) *стійкий* / *нестійкий*». На позначення явища нав'язування суспільству певної (єдиної) ідеології (при цьому звичайно малася на увазі радянсько-комуністична ідеологія) в часи «перебудови» виникли одиниці з неохвальним оцінним маркуванням *заідеологізований*, *заідеологізованість*; одиниці ж *деідеологізація*, *деідеологізувати*, *деідеологізований* на позначення усунення цієї «ідеологізованості», навпаки, втратили негативну й набули нейтральної або навіть позитивної конотації [пор. так само, наприклад, у російській мові: Ферм 1994: 24–25] (див. про ці префіксальні моделі: р. VIII пп. 4.2.3.1 і 4.2.3.2).

У зв'язку із втратою в слова *партія* (політична) синекдохічного спеціалізованого значення «Комуністична партія Радянського Союзу» унаслідок розвитку в країні багатопартійності (слово *партія* без відповідних означень тепер незрозуміле) у його дериватів *партійний* (*партійність*, *партійно*, *по-партійному*) дезактуалізувалося значення «перейнятий комуністичною ідеологією, який відповідає інтересам КПРС, проводить її політику» (*партійне виховання*, *партійність літератури*, «*партійно підходити до справи*» і под.) з його позитивно маркованим семантичним відтінком «активний у громадському житті і принциповий у своїх поглядах», що нібито автоматично передбачалося для справжнього члена КПРС: *партійна позиція*, *партійне ставлення до своїх обов'язків*; «<...> хто щиро, *по-партійному* говорив про негідний стиль роботи обликонку» (Олександр Корнійчук), «— Треба їхати, розібратися на місці. Нам ніхто не дозволить кривдити колгосп, не *по-партійному* це» (Микита Чернявський), у деривата *непартійний* — значення «не сумісний зі званням члена КПРС»

⁴⁹ Утім, ще в радянський час у розмовній мові цей прикметник став уживатися також з неохвально-іронічним відтінком — «надто політизований; надто “правильний”, надто принциповий в ідеологічному плані»: «Він у нас дуже вже *ідейний*»; «— А ти? Подумаш! *Ідейний*...» (Олександр Довженко. Україна в огні).

(*непартійна поведінка*), а також відійшов до пасиву прикметник *антипартійний* з його негативною конотацією. Замість *безпартійний* стали вживати *непартійний*, а ще частіше *позапартійний*: «Під вечір в Українському культурному центрі зібралося трохи люду — члени Конгресу українських націоналістів і просто цікаві, здебільшого *непартійні*» (В. Тимченко. — Час, 1997, № 10), «Минулої суботи губернатор, котрий неодноразово заявляв, що він — *позапартійний*, був зауважений серед делегатів з'їзду Партії регіонів у Києві» (Е, 22.03.2012, с. 2). Цим же пояснюється пасивізація субстантивованих значень *партійний* / ж. *партійна* «член КПРС» (слова *партійці* мн., одн. *партієць* / жін. *партійка* лишилися в ужитку як позначення членів уже різних політичних партій). Значно скоротилося гніздо складних слів з компонентом *парт-*: лишаються (але вже з віднесеністю не до однієї, а до різних політичних партій), наприклад, *партвнески*, *партзбори*, *партквиток*, *партконференція* та деякі інші, але вже відійшли *партактив*, *партапарат*, *партбюро*, *партдисципліна*, *партипрацівник*, *партстягнення* та ін.

Відбулася також пасивізація прикметника *класовий* (пор., наприклад, ще навіть у роки ранньої «перебудови»: «Оцінюємо з *класових позицій*: Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка» — стаття П. Федченка в журналі «Київ», 1987, № 12, що передувала публікації добірки творів «реабілітованого» в цей час класика української літератури) і його похідних *класовість*, *класово* (сам же іменник *клас*, позбувшись ідеологічного нальоту та, зокрема, вживання в позитивному маркованій номінації *робітничий клас*, поступово почав уходити до нових номінативних словосполучень: *клас підприємців*, *новий клас*, *середній клас*).

У словах *політика* й похідних девальгувалася конотація «державної» ваги, якою вони були оповиті в радянську добу (хоча словники цього й не фіксували), коли до розряду «*політичних*» належали справи найвищої державної значущості (*політичне питання*, *справа політичної ваги*; «дати [якому-небудь питанню, справі] *політичну оцінку*»; «Це буде мати велике *політичне значення!*»), *суспільно-політична література* посідала найвище місце в жанровій ієрархізації літератури (порівняно не тільки, наприклад, з науково-популярною або пригодницькою, але й з науковою, спеціальною технічною), коли «*верхи*» закликали «*низи*» «бути *політично грамотними (свідомими, зрілими)*», для чого існувала широко розгалужена система *політвиховання*, *політбесід*, *політінформацій* і *політінформувань* (щодо останніх двох слів, то це були назви цілком окремих заходів), *політгодин* і *політднів*, мережі *політгуртків* і *політсемінірів* (продуктивність творення цієї моделі складних слів також уже згасла). І дуже небажано було тоді бути *аполітичним*, але якщо людина все-таки виявляла свою «*політичну незрілість*» або й [ніби] в чомусь не погоджувалася з «*політичною лінією партії*», їй казали з погрозою, уживаючи це слово з відповідним притиском: «А це вже *політика!*»⁵⁰.

⁵⁰ Якщо згадати, наприклад, репліки з популярних радянських кінофільмів, то у фільмі «Кубанские казаки» голова колгоспу, який не хотів, щоб його знатна ланкова, виходячи заміж, перебралася до іншого колгоспу, грізно каже голові цього колгоспу, підозрюючи його (точніше, її) в інтригах проти себе: «Я вам свой колхоз шатать не позволю. Это дело *политическое!*», на що та відповідає: «Это дело их личное»; у фільмі «Председатель»: «Ты подойди к вопросу *политически*»; у фільмі «Кавказская пленница» працівник райвиконкому «товарищ Саахов», картаючи свого підлеглого за те, що той ставить власні інтереси вище від державних, зауважує з докором: «*Аполитично* рассуждаешь, клянусь, честное слово!». Або: «— Ты ведь *аполитичный* человек, <...> а кто не с нами, тот против нас» (Борис Ямпольский. Московская улица. — Журнал «Знамя», Москва, 1988, № 3, с. 133). Останнім, очевидно, резонансним випадком такого вживання слова *политический* став обурений вигук В. Івашка, який перед тим перейшов з посади Голови Верховної Ради УРСР на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, на XXVIII з'їзді КПРС у липні 1990 року, — як реакція на виступ одного з делегатів з'їзду, що явно виходив за рамки «генеральної лінії» партії: «Это вопрос уже *политический!*», на що відомий тоді своєю опозиційністю канал Російського телебачення в програмі «Вести» відгукнувся так: «<...> вкладывая в слово *политический* какой-то особый смысл». Допускати *політичні помилки*, розповідати *політичні*

В інтересах же тих політичних угруповань, що приходили до влади вже в новій Україні, нерідко було б, безперечно, більш бажаним, щоб усі, крім наближених до них кіл, ставали «безідейними» і «аполітичними».

Зазнали дезактуалізації в мововжитку не тільки словотвірне гніздо *пролетар* (цей іменник і до описуваного періоду вже набув у розмовній мові значення «той, хто не має жодної власності» з іронічно-зневажливою конотацією, хоча й продовжував фігурувати в комуністичному гаслі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», зокрема, як «шапка»-епіграф угорі на перших сторінках радянських газет, але похідний прикметник продовжував уживатися в ідеологічному дискурсі у вислові *пролетарський інтернаціоналізм*), а й прикметник *робітничий* (з похідним прислівником): вийшло з ужитку номінативне словосполучення *робітничий клас*, відійшли в минуле позитивно конотовані слововживання «високого стилю» на зразок *робітнича династія*, *робітничий характер*, «Він поставить перед ними питання руба, *по-робітничому*, і поблажки ледарям не дасть» (Василь Кучер).

З набору політичних опозицій зникло також протиставлення *прогресивний* — *реакційний*.

Серед тих слів, що виявили в цей час тенденцію до усунення несхвально-зневажливих конотацій, характерних для них у тоталітарній ідеології радянської доби, слід назвати гніздо *ліберал*: див. п. 2.2.2.2.4 (пор. характерні для радянського часу звороти на зразок *безпринципний, гнилий лібералізм*⁵¹). Пор. також активізацію в цей же час гнізда *лібералізація* (*суспільного ладу, візового режиму, цін, кримінального законодавства* та ін.).

3.2.2. Переосмислення / переоцінка окремих подій і періодів радянської історії.

З-поміж назв окремих подій і періодів радянської історії в межах загальнодемократичного, а особливо українського національно-державницького дискурсів піддаються не просто сумнівам, а категоричному запереченню узвичаєні в радянський час найменування практично всіх етапних історичних подій як такі, що не відповідають справжній суті позначуваних ними реалій і явищ, є «заідеологізованими» й «заполітизованими» (див. р. VIII п. 4.2.3.1), а самі явища — «міфологізованими» (див. п. 4.8), наприклад: «<...> Таким чином до людей доходила б інформація про правдиву історію України, а не перекручену комуністичними *міфами*» (М. Воєцька, читачка, м. Коломия. — Д, 12.10.2012, с. 12).

У назві *Велика Жовтнева соціалістична революція* ще в часи «перебудови» стали знімати означення «Велика», а потім дедалі частіше вживати замість неї назву *Жовтневий (жовтневий) переворот* (при цьому посилаються й на звичайну практику іменування відомих подій 7–8 листопада 1917 року навіть в офіційному вжитку в СРСР аж до кінця 20-х років як «Жовтневого перевороту», наприклад: «Анкета учасника Октябрського перевороту», 1927 рік), а також просто *більшовицький переворот*: «<...> от і про засновника більшовизму Леніна його сучасники подекували, що *жовтневий переворот* він робив на гроші німецького генштабу» (С. Грабовський. — УС, 30.03.2000), «7

анекдоти фактично означало ставити себе на антирадянські позиції. У розмовній мові в радянський час можна було почути також слово *антиполітичний*, особливо *антиполітичний анекдот* (тобто антирадянський, антидержавний — відповідно, звичайно, до дуже широкого трактування тодішнім режимом цих понять), буквально «спрямований проти політики» (сама ж «політика» розумілася, таким чином, як генеральна лінія КПРС і радянського керівництва).

⁵¹ Пор., наприклад: «<...> у моєму виступі я докоряв Рильському, здається, за його роботу з молодими і назвав його *лібералом* і безпринципним» (Юрій Смолич). Пор. за словниками радянської доби: «Лібералізм — 1) в первісному розумінні — вільнодумство; 2) безпринципне, примиренське ставлення до негативних явищ, до ворогів; 3) буржуазна політична та ідеологічна течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху буржуазних перетворень» (Політичний словник. Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1971, с. 272).

листопада виповнився 81 рік чорної дати світової історії — дня *більшовицького перевороту* в Петрограді. Для декого це світла, радісна, святкова дата. Але не для українців!» (УС, 10.12.1998), «7.11.2000 р. в Україні вперше офіційно не відзначалася чергова річниця *більшовицького перевороту*» (ГУ, 17.08.2001, с. 4)⁵². Відповідна стаття, наприклад, в ЕІУ має назву «*Жовтневий переворот у Росії 1917 року*». Досить звичайним стало також іронізування з усталеного в радянський час патетичного перифразу *Великий Жовтень*: «Минула ще одна річниця “*Великого жовтня*”. І якщо для одних 7 листопада — день скорботи за безневинно загиблими жертвами тоталітаризму, то для інших — все ще “свято»» (Я. Жолдак. — УС, 23.11.1995). Відзначення цієї події тепер виведено з переліку державних свят України (див. р. X п. 5). Пор. також пасивізацію означень *дожовтневий* і *пожовтневий* (див. р. VIII п. 4.2.3.7).

Замість назви *громадянська війна* (1918–1921 рр.) стали вживати назви, побудовані на воєнному міждержавному протистоянні України і Росії та зорієнтовані на прагнення України до державної незалежності: *українсько-більшовицька війна*, *російсько-українська війна* і под., але частіше *в(В)извольні з(З)магання 1917–1920 (1921) років* (термін, який ще до цього набув поширення в українській західній діаспорі — див., наприклад: А. І. Жуковський. *Визвольні Змагання 1917–21*. — ЕСУ, т. 4, с. 394–399), а в середовищі самих істориків — дедалі частіше *Українська революція 1917–1921 років* (наприклад: «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» у двох книгах. Київ: Наукова думка, 2011–2012). Пор. також, наприклад: «У роки громадянської війни, чи, як тепер кажуть, *визвольних змагань*, <...>» (Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 320); «Почнемо з термінології і пояснимо, чому вираз “громадянська війна”, коли йдеться про події в Україні 1918–1920 рр., береться нами в лапки. <...> Для кондової Росії термін “громадянська війна” щодо подій 1918–1920 (навіть 1922) рр. вживаємо без лапок. Адже головну суть подій складала тут війна за владу між “червоними” та “білими”, відповідно й населення поділилося на два табори. В Україні ж на першому плані була боротьба українського народу за самостійну Українську державу <...> Вони [російські історики. — О. Т.] не можуть визнати цю війну *російсько-українською*, бо не можуть щиро визнати українців окремим народом, який має таке саме право на незалежну державу, як і кожен інший народ світу. Звичайно, можна вказати на моменти, типові для громадянської війни, і в Україні, але вони знаходяться на другому плані і не визначають дійсну суть подій 1918–1920 рр.» (Ю. Мицик, історик. Чи воював у громадянській творець Павки Корчагіна? — Крим. св., 27.03.1998); «— Є різні погляди на проблему громадянської війни в Україні. Чому це так? — <...> Нинішня історична наука нарешті вичленила період “*Українська революція 1917–1920 рр.*”, який визначає важливі моменти *визвольних змагань*. <...> Події кінця 1917–1920 років в Україні трактуються не як “громадянська”, а як “*українсько-більшовицька*” війна <...> На мою думку, громадянською війною в Україні була боротьба частини українців, об’єднаних навколо Директорії, з іншою частиною, що підтримувала гетьманат, у листопаді–грудні 1918 року» ([Інтерв’ю з істориком Р. Ляхом]. — УК, 11.07.1998).

⁵² Однак піддавати сумніву саму назву «*революція*» щодо всієї сукупності подій і явищ, які тільки розпочалися під час «Жовтневого перевороту», пор., наприклад: «Ленін організував *так звану революцію* <...> і т. ін., усе-таки немає підстав, адже вони привели до докорінної зміни суспільно-політичного та економічного ладу країни й більше того — мали велике значення не тільки для вітчизняної (як, зокрема, і Лютнева революція 1917 року, яку не позбавляють цієї назви), а й для світової історії, цілком порівнянної з наслідками, наприклад, Англійської революції XVII ст. і Великої французької революції кінця XVIII ст. (маються на увазі, звичайно, масштабність цих подій та їхній вплив на подальшу світову історію, а не якісь інші їх оцінки). Інакше виходить, що «погане» не може бути «революцією»! Пор., з іншого боку, узвичаєну вже характеристику як *революцій* кількох масових акцій антивладного протесту в уже незалежній Україні (див. п. 4.6.1).

Щодо «*возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі*» (УРЕ-ІІ, т. 2, с. 358) і «*визволення західноукраїнських земель*», то в межах українського національно-державницького дискурсу ці назви тепер часто заперечують (зокрема, з таким формулюванням: *«так зване визволення»*), віддаючи перевагу таким характеристикам, як *«приєднання»* (нейтральніше), *«окупація західноукраїнських земель Радянським Союзом»* (різко негативно), а піднесено-поетичний перифраз радянського часу на позначення цих подій *«Золотий вересень»* (мається на увазі вересень 1939 року, коли Червона армія ввійшла до Східної Галичини) уживають іронічно: «О. Горбач ще до *так званого возз'єднання українських земель 1939 р.* звів львівську тюрму Бригідки» (А. Криворотько. — ЛУ, 1.07.1999), «Заява Проводу Організації українських націоналістів: З приводу відзначення 60-ї річниці *приєднання* західноукраїнських земель до складу УРСР — СРСР» (УС, 2.09.1999), «Президент Л. Кучма досі вважає, що трагічний для Західної України вересень 1939 року насправді був *“золотим”*. Нам пропонують святкувати “на державному рівні” 17 вересня як “свято возз'єднання”. Що це: політична сліпота, цинічна спекуляція чи запродаństwo?» (С. Брунь. — УС, 16.09.1999), «Під полудою *“золотого вересня”*» — памфлет (І. Бриль. — Газета «Нескорені», 1996, № 7), «В гімназії Соня провчилася тільки три роки, як *“золотий вересень”* зліквідував ідеологічно шкідливий заклад, заснувавши у ньому радянську школу» (Суч., 2004, № 10), «Міжнародний антикомуністичний конгрес <...> Форум, покликаний нагадати і застерегти загал про ліву загрозу, символічно приурочено до ювілею 60-ліття *“золотого вересня” 1939 року*» (В. Мельник. — МГ, 21.08.1999). Пор., з іншого боку, неохвальне ставлення до цієї тенденції в офіційному пізньорадянському дискурсі, а пізніше в дискурсі лівих сил: «Не до сміху від анекдотичних ситуацій, що створюються на уроках історії: один і той самий вчитель у російських класах розповідає про *визвольний похід* Червоної Армії на Західну Україну у 1939 році, а в українських — про зрадницький пакт Молотова — Ріббентропа» (С. Моїсєєнко, В. Помогаєв, С. Сивохіна. Перебудова школи: теорія і практика. — ВУ, 25.05.1991), «Велич *Возз'єднання* не затьмарити» (ВУ, 1999, № 13, с. 1). Проте від назви «*возз'єднання ...*» на позначення цих подій не відмовляються і в сучасних українських енциклопедіях, що, безперечно, слід визнати цілком обґрунтованим: «Возз'єднання українських земель в єдиній державі» (стаття в ЕСУ, ЕІУ), «Возз'єднання українських земель» (стаття в українському сегменті «Вікіпедії», вересень 2022 року).

Замість назви *Велика Вітчизняна війна*, у якій неприйняття став викликати насамперед компонент *«вітчизняний»* (див. п. 5.1.1), набули поширення такі назви (відомі й давніше, насамперед у мові української західної діаспори), як — у нейтральнішому й поширенішому варіанті — *Друга світова війна* (на користь цієї назви висувують також як той аргумент, що інші держави колишньої антигітлерівської коаліції не мають якихсь «своїх» назв для цієї війни, так і те, що й для України вона розпочалася ще 1939 року) або — в політично загостреніших варіантах — *радянсько-німецька / німецько-радянська* чи навіть *російсько-німецька війна*: «Що означає і який зміст вкладається у вислів “велика вітчизняна війна”? Якщо йдеться про Другу світову війну, то перша половина вислову (“велика”) дійсно правдива, бо незаперечним є факт, що ця подія була чи не найбільшою трагедією у всій історії людства. Однак означення “вітчизняний” породжує сумніви: вітчизна — це свій рідний край, а якщо так, то при чому тут Радянський Союз, що в дійсності був нічим іншим для України, як продовжувачем традицій і духу російської імперії <...> Отож про яку вітчизну йдеться: нашу, українську, чи шосту частину планети?» (В. Галат, Бразилія. Чи за Україну воювали «легендарні полководці»? — НП, 11.12.1998, с. 2); «Чому українські історики замислюються, чи була та війна “Великою Вітчизняною”? <...> Першою під сумнів цю назву поставила українська діаспора. Причому одразу після війни, а може, й під час. Коли в 1941 році 92 відсотки українців залишилися на окупованій території, то не знали назви війни, та й для них вона не була “вітчизняною”. <...> В українців не було суспільної пам'яті про

Вітчизняну війну 1812 року, а в росіян була — через літературу Пушкіна, Толстого» (В. Гриневич, історик. Як назвати ту війну? — УМ, 22.10.2009, с. 9); «У більшості підручників для середньої та вищої школи назву “Велика Вітчизняна війна” замінено на нейтральні та менш емоційні — “Друга світова” чи “німецько-радянська” війна. Відхід від радянської моделі пам’яті про війну подибуємо й у заміні старих героїв-символів новими. Класичні радянські герої — Гастелло, Матросов, Космодем’янська, герої-панфіловці тощо — на сторінках українських підручників поступилися місцем героям національно-визвольної боротьби. Дехто — як-от “легендарний радянський розвідник” Ніколай Кузнецов, убитий за те, що провокував німецькі репресії проти українських націоналістів у Рівному, — перетворилися на антигероїв» (В. Гриневич. Міф війни та війна міфів. — Кр., 2005, ч. 5, с. 7). 2009 року (у період президентства В. Ющенка) Міністерство освіти рекомендувало вилучити назву *Велика Вітчизняна війна* зі шкільної програми й користуватися назвою *Друга світова війна*. Природно, що в середовищі лівих політичних сил і взагалі кіл радянської та російської політичних орієнтацій з такими переоцінками рішуче не погоджувалися, наприклад: «Ми не сприйняли звернення заступника голови облдержадміністрації [Львівської. — О. Т.] І. Держка, котрий, вітаючи нас зі святом, мовив: “Шановні ветерани *Другої світової війни*”, бо ми вважаємо себе ветеранами *Великої Вітчизняної*» (Д. Камишан, ветеран Великої Вітчизняної війни, учасник бойових дій, інвалід. — ВУ, 1997, № 15, с. 2). Пор. також думку першого Президента України: «Друга світова війна, як зараз часто стали називати цю війну, ніби соромлячись називати її вітчизняною, була для народу України справді вітчизняною і справді священною» (Л. Кравчук. — ГУ, 12.05.1993, с. 2). З приходом на початку 2010 року нової державної влади на чолі з президентом В. Януковичем назву *Велика Вітчизняна війна* було повернуто до шкільної програми. З квітня 2015 року тепер уже офіційною назвою цієї війни стала *Друга світова війна*.

Серед похідних від антропонімів для позначення відповідних періодів і явищ радянської історії це насамперед утворення від прізвищ двох державних лідерів СРСР:

— від *Сталін* (див. також у р. VIII пп. 4.2.2.3, 4.2.3.7 про утворення гнізд *неосталінізм*, *післясталінський* / *постсталінський*): *сталінізм* — це вже не «вчення Й. В. Сталіна», як у період його правління, а несхв. «ідеологія, політика і практика державного управління, характерна для періоду правління Сталіна; режим Сталіна»; *сталініщина* — підсилювально-несхвальною характеристика не тільки періоду правління Й. Сталіна, а й усього тодішнього й пізнього комплексу негативних суспільно-політичних явищ, пов’язуваних з його ім’ям (запровадження до публічного вжитку в російській мові слова *сталініщина* приписують ще Л. Троцькому, 1932 рік); розширення лексичної сполучуваності означення *сталінський* з негативними конотаціями: *режим*, *репресії*, *табори*, «Майже всі учасники дискусії, незалежно від їхньої позиції, були пізніше знищені. До тієї ж *сталінської м’ясорубки* було втягнуто в майбутньому ще чимало письменників» (Ю. Огульчанський. — ЛУ, 1988, № 26, с. 6) і т. ін. (у розмовній мові вживаються також деякі номінативні словосполучення з цим означенням загалом нейтрального характеру: *сталінські висотки* — про низку велично-монументальних споруд повоєнного часу в Москві та в деяких інших містах, *сталінський ампір* — про відповідний архітектурний стиль) — на відміну від узвичаєних у 30–50-х роках найменувань піднесеного звучання на зразок *сталінські п’ятирічки*, *сталінська Конституція*, *сталінські соколи* (про радянських авіаторів), *сталінський нарком*, *сталінський удар* (про ту чи іншу з великих перемог у Великій Вітчизняній війні); розширення функціонування *сталініст* / жін. *сталіністка* (з негативною конотацією) — до *сталінізм* у другому з наведених значень: *ортодоксальний сталініст* і под. (на відміну від відповідних одиниць з позитивною конотацією 30–50-х років *сталінець* / ж. *сталінка* —

до *сталінізм* у першому значенні), *сталіністський* (для дискурсу лівих політичних сил така пейоративізація похідних від слова *Сталін*, зрозуміло, зовсім не характерна)⁵³;

— від *Брежнєв*: *брежнєвщина*, *брежнєвський* (застій).

Характерно, що аналогічні одиниці *ленінщина*, *хрущовщина* не закріпилися в мові, а означення *ленінський* — незважаючи на те, що ще під кінець «перебудови» в демократичному таборі відмовилися від ідеї орієнтації на «доброго» Леніна на відміну від «поганого» Сталіна, — у лівих політичних сил так і лишилося в складі позитивно маркованих ідеологічних штампів на зразок «повернення до *ленінських норм* (*принципів*) радянського і партійного життя», «керівник *ленінського типу*»; означення *хрущовський* стійко закріпилося в демократичному дискурсі в позитивно маркованій номінації *хрущовська «відлига»* — про період демократичних реформ у СРСР під час правління М. Хрущова (про вислів *горбачовська перебудова* див. далі в п. 4.2). Від прізвищ інших державних діячів колишнього СРСР — це насамперед утворення *беріївщина* (від *Берія*; слово *єжовщина* — від прізвища «колеги» цього «сталінського наркома» — відоме ще з кінця 30-х років) та деривати від прізвищ двох радянських ідеологів — союзного (М. Суслова) та українського республіканського (В. Маланчука): *сусловщина* і *маланчуківщина* (*маланчукізм*).

У часи «перебудови» активізувалося в ужитку позначення такої хронологічної віхи в попередній радянській історії, як *тридцять сьомий (37-й) рік* (як мовний образ найжорстокішого періоду політичних репресій сталінської доби). І, хоча увага суспільства з роками вже, природно, не так спрямована на цей період, названий вислів не втрачає своєї актуальності, екстраполюючись на події та явища нашої сучасності, наприклад: «У селі Свидівок Черкаського району від незапланованих перевірок лихоманить школу. <...> Посадовець із району пообіцяв: “Я вам зроблю тут 37-й рік!”» (Л. Стригун. — УМ, 12.12.2012); «До Росії повернувся 37-й рік: експерт розповів про тотальну зачистку армії» — назва публікації (Ю. Кобзар. — УНІАН, 15.07.2023).

У деяких топонімів у межах СРСР, як відомо, в загальному руслі викриття злочинності сталінського режиму сформувалося символічне значення місць масових поховань жертв сталінських репресій і ширше — взагалі страшних злодіянь тогочасного режиму проти власного народу (див. також р. Х п. 3.10.2). З українських топонімів це *Биківня* (селище під Києвом, поблизу якого в лісі були знайдені місця масових поховань сталінського часу): «<...> під оплески комуністів, які потай мріють про нового Сталіна і не хочуть визнавати свою вину за *Биківню*, камери смертників, Голодомор, ГУЛАГ» (А. Вертічук, читач. — Д, 5.11.2010, с. 12), *Дем'янів Лаз* (урочище поблизу Івано-Франківська); з найменувань місцевостей в інших регіонах колишнього СРСР, поряд з давно вже відомим у цій функції топонімом *Соловки*, це *Біломорканал*, *Колима*, *Воркута*, нововиявлене місце *Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х років були виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції): «Народе мій, коханий, тобі проститься / крик передсмертний і тяжка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по *соловках*, *сибірах*, *магаданах*?» (Василь Стус. Трени М. Г. Чернишевського).

⁵³ Ще на межі 80–90-х років як протидія занепаду радянсько-комуністичної ідеології й розпаду «великої держави» в Україні в певних суспільно-політичних колах відродилися рецидиви піднесення на публічному рівні образу Сталіна (хоча, звичайно, аж ніяк не такою мірою, як у сусідній Російській Федерації), за якого «був порядок» і «нас усі боялися» (так, політичні заходи лівих сил, зокрема комуністів, не обходилися без портретів Сталіна). У сучасній РФ, як відомо, образ Сталіна — це, з одного боку, уособлення колишньої імперської могутності й величі Росії, причому не тільки для кіл лівої політичної орієнтації та ультранационалістів, але й, як це не прикро, для широких мас населення, з другого ж, — символ крайнього державного тоталітаризму та жорстоких масових репресій (для центристів і лібералів).

На позначення комплексу соціально-економічних явищ та періоду 70-х — початку 80-х років у цілому, коли політичним і державним лідером СРСР був Л. Брежнєв, у другій половині 80-х років цілком офіційно стали застосовувати назву *застій* (синекдохічне спеціалізоване значення цього слова) і книжний синонім цього слова *стагнація*: «Отже, підряд зрушив з місця в колгоспі все. Де був *застій*, повівся свіжий вітерець змін» (РУ, 6.01.1988); «Вдалось перевести суспільство від *застою* до руху, повернути до життя лєнінські погляди на суспільний розвиток. Народ чекає від перебудови реальних плодів» (РУ, 1.06.1989); *епоха застою, брежнєвський застій*. «Заповідник застою» — так характеризували в демократичних колах Україну часів керівництва В. Щербицького, навіть у період «перебудови». З творенням дериватів — презирл. *застійщина*, на позначення особи — *застійник*, книжн. *стагнат*, прикметники *застійний* (*явища, атмосфера, ідеологія, період, часи, роки*); «Перебудова — це не тільки рішуче подолання *застійних процесів*, злам сил гальмування, а й міцна опора на живу творчість мас». — Журнал «Знання та праця», 1989, № 7, с. 18) з похідним іменником *застійність, стагнаційний*, від *застійник* — *застійницький* («демонстрація *застійницьких інстинктів*». — ЛУ, 3.08.1989), від останнього — *застійництво*. Було популярним, особливо в перші роки «перебудови» — під час антиалкогольної кампанії, каламбурне обігрування прикметників *застійний* і *застільний* — як натяк на активізацію пияцтва в цей період: «<...> товариші з заводу, не бажаючи осоромитись перед гостем, підготували відповідний стіл, адже *застійні* роки були й «*застільними*»» (ВК, 7.03.1989).

3.2.3. Прагматико-стилістичні засоби вираження переоцінки радянського минулого. Пониження соціальної статусності тих чи інших реалій радянського минулого, в основному це несхвально-іронічне ставлення і цілком очевидний вияв недовіри до їхньої значущості, виявляється в сучасній прагматико-стилістичній палітрі УЛМ в певному наборі мовних засобів:

1) у досить частотному вживанні їхніх найменувань у лапках або в супроводі означення *так званий*: «Згадуючи під час *так званих жовтневих свят* про злочини тоталітарного режиму та про їхні жертви, не треба думати, що вони пов'язані лише з роками сталінського свавілля» (НП, 11.12.1998: з листа читача). Захоплення цим стилістичним засобом у характеристиках усього «радянського» могло привести й до того, що в такий спосіб нерідко стали подаватися також ті явища радянської доби, які, здавалося б, зовсім не обов'язково слід оцінювати як однозначно негативні навіть з погляду сучасної української дійсності, наприклад: «Я став жертвою правлячої системи уже в роки *так званої гласності та демократизації*» (НП, 11.12.1998: з листа читача), а також ті реалії, які вже ввійшли саме з такими — нейтральними, зовсім не позитивно-оцінними — назвами до світової історії й географії: *так званий Сове́тський Союз* (Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: В 3-х кн. Київ, 1994. Кн. 2, с. 3); «в *так звані радянські часи*» (журнал «Київ», 1999, № 11–12, с. 162); «Я вважав раніше і вважаю й тепер, що не можна відкидати нікого з талановитих письменників *так званої радянської літератури*» (ЛУ, 14.05.1998, с. 7: з листа читача) (див. також про активність використання означення *так званий* і щодо реалій сучасності: п. 4.8);

2) з передаванням їх мовою російського «оригіналу» — як підкреслення неукраїнськості самих позначуваних цими словами понять, тобто насильне занесення їх з Росії (див. про це також р. ІІІ п. 3.2.4; уживання зі збереженням ознак російського походження таких слів, як *большевик, совіти, советський [сове́цький, сови́цький]* замість сучасних нормативних форм *більшовик, ради, радянський*, можна пояснити також наслідуванням особливостей мовної практики української західної діаспори, яка в свою чергу спиралася при цьому на український національно-державницький дискурс періоду Української революції 1917–1921 рр.): «Комватажок П. Симоненко <...> заявив, що ота *вели́кая соціалістическая* <...> дала право жінкам народжувати дітей. <...> *Вели́кая револю́ція* справді змусила українок народжувати — у концтаборах на широких просторах СРСР»

(Н. Харчук. — Час, 13.11.1997), «Доки не засудимо окупацію України московськими більшовиками 1918–1991 років, країна залишатиметься *совєтською*» (А. Мохник. — ГПУ, 16.11.2012, с. 9), «література *підсовєтської* України» (М. Жулинський. — ЛУ, 11.11.1999), «Україна дрейфує у *постсовєцькій* баюрі» — заголовок (ВЗ, 25.07.2000), «*дєсовєтизація* України» (Час, 10.01.1997, с. 3);

3) в ігровому вживанні, як мовна гра — у мовленні антирадянськи настроєних суспільних кіл функціонують глузливі метафори, каламбури, глузливо переінакшені назви тих чи інших реалій радянської доби та оповиті в радянський час пістетом відомі вислови, наприклад: *Ярмо*, або *Хомут*, — про арку Дружби [українського і російського] народів у Києві у формі великої дуги, під якою розташовані скульптурні зображення відповідного змісту: «А Щербицький будував пам'ятник Леніну, музей Леніну, “Ярмо” і “Железну мат” на Дніпрових схилах» (Євген Сверстюк. — ЛУ, 3.12.1998, с. 9), «Про нинішній травень і не кажемо: істотно поріділи лави пенсіонерів та відставників навколо “братів-близнюків” П. Симоненка та О. Ткаченка, ще менше дідусів і бабусь зібралося під “хомут” на схилах Дніпра до Наталі Вітренко з В. Марченком» (В. Швець. — ЛУ, 11.05.2000, с. 1: про відзначення Першотравневих свят лівими силами); *пам'ятник Чорту* — про пам'ятник М. Щорсу в Києві. Функціонують різні іронічні та відверто глузливі перифрази про Леніна: «Колись чоловік *Надії Крупської* висував прожект про поєднання праці на кухні з керівництвом державою» (М. Баник, читачка. — ЛУ, 27.02.1997), «У райцентрі Васильківка місцеві “вічно вчорашні” за народні гроші поставили пам'ятник *чоловікові Крупської*. <...> Десь у шістдесятих роках при в'їзді в Петропавлівку [райцентр на Дніпропетровщині. — О. Т.] стояв гіпсовий пам'ятник *Чоловікові Крупської*» (Олекса Вусик. Кепкуваннячко..., памфлет. — ЛУ, 3.10.1997); *ідол*, *більшовицький ідол* — про численні пам'ятники Леніну в країні: «Наші гості українці відразу на кордоні помічають вочевидь неукраїнське обличчя незалежної України. А потім бачать і фігури *більшовицького ідола* на майданах більшості східноукраїнських міст і питають: “Чи такої України ви хотіли?”» (В. Чорновіл. — Час, 1997, ч. 34, с. 1);

4) як «депатетизація» мови [пор.: Мокиєнко 1996] — з відкиданням і висміюванням характерних особливостей стилістичного комплексу офіційного радянського дискурсу з його демагогією і лицемірством у шатах високого стилю, за яким стояла досить неприваблива реальність, схильністю до надто високих самооцінок і прямого самозахвалювання та самовозвеличування⁵⁴.

По-перше, стилістика офіційного дискурсу пострадянського часу стала значно скромнішою й простішою (див. р. II п. 2.1.2) — з тенденцією до уникання пишнот у мовленні, надмірної емоційності, високого стилю⁵⁵ (хоча «пафосна» емоційна стилістика

⁵⁴ Пор., наприклад, характерні звороти радянської доби на зразок: «Наша партія *невпинно* проводить *гігантську* роботу над <...>», «*історичні* рішення партійного з'їзду», «*Величезне* почуття *законної гордості* за нашу соціалістичну Вітчизну *переповнює* серця всіх радянських людей», «З почуттям *глибокого задоволення* зустріли радянські люди рішення <...> з'їзду КПРС», «*палко підтримуємо* <...>», «в атмосфері *високого* трудового *піднесення*», «*Слава КПРС!*», «*Хай живе героїчний* радянський народ!» і под.; із застосуванням для характеристики «своїх» реалій прикметникових форм з *най-*: «*найбільший* у світі / у Європі»: *домна*, *ГЕС* та ін., «*найдемократичніша* в світі конституція» і под. [див. також, наприклад: Семенюк 2001: 196–197]. «Уявлення величі завдань революції, труднощів у здійсненні їх, загроз і наступів противника — все це відбивається в частому вживанні форм найвищого ступеня, а також епітетів і сполучень для величі, колосальності. З часом ці форми, епітети і сполучення втрачають до певної міри своє емоційне значення і є звичайною належністю мовлення революційної людини» [Селищев 1926: 127].

⁵⁵ «Вимивання високого стилю — це своєрідна реакція на радянський офіціоз, псевдовисокий стиль тоталітарного часу» [Вєпрева 2005: 159]. Слід відзначити, що це вже другий етап депатетизації радянської «номови», а перший (далеко не такий, звичайно, радикальний) настав відразу в пост-сталінську добу, в період хрущовської «відлиги» [див., наприклад, на матеріалах російської мови: Кожевникова 1997: 227–242; на польському матеріалі: Wolińska 1994; див. також: Онхайзер 2010].

лишається досить помітною в дискурсах як ліво-, так і праворадикальних політичних сил); зазнали дезактуалізації такий троп радянського часу, як публіцистична «військова» метафора «наступального» характеру й піднесеного звучання⁵⁶ (але, з іншого боку, як наслідок загострень у протистоянні різних соціально-політичних сил актуалізувалося вживання військової метафори в її пряміших, «непишних» і тому моторошніших обертонах: див. 4.6.1), в ономастиці — використання прагмонімів на зразок «Зоря», «Перемога», «Вперед» (колгоспи), «Світанок» (фірма), «Маяк» (завод) і под.; лексика та інтонація дикторів, наприклад, радянських кіножурналів ще середини 80-х років, не кажучи вже про 30–50-ті роки, викликають іронічну посмішку.

Значною мірою як реакція на стилістику «новомови» поширилося несхвальне, іронічне вживання слів *пафос* і особливо *пафосний* (з прислівником *пафосно*) із загальним значенням «надто пишний» та з його спеціалізаціями: «про кого-небудь — який поводить, тримається надто піднесено, невідповідно до ситуації, і тому фальшиво, навіть смішно»: «Актор робився *пафосним*, немов Господній глас» (Любоко Дереш. Архе), «Як правило, всі міліціонери-жінки в кіно — *пафосні*, завжди на каблуках, завжди такі серйозні. А героїня Лілі вийшла живою й справжньою» (ВЗ, 25.08.2011, с. 9); «про що-небудь — надто піднесений; надто претензійний»: «Задля демонстрації своєї ваги <...> можновладці вирішили зробити пам'ятник [співачці Раїсі Кириченко в Полтаві. — О. Т.] більш *пафосним*, ніж планувалося» (В. Неїжмак. — УМ, 16.10.2012, с. 13), «У Києві відкриття якоїсь художньої виставки, щось дуже *пафосне*, майже червона доріжка <...>» (Ю. Макаров. Гламуризація дискурсу. — Укр. т., 2012, № 19, с. 70), «ставити перед собою *пафосні завдання*», «Ілля сидів у своєму *пафосному кріслі*» (Ірена Карпа. Фройд би плакав); *пафосний*: *автомобіль, яхта, бутик, ресторан, вечірка*. Сформувався також особливий різновид метамовних самокоментарів зі словами *пафос*, *пафосний*, який

⁵⁶ Ось, наприклад, набір типових ідеологізованих метафоричних штампів радянського часу з військовою «бойовитою» підосновою: *атака* (на буржуазну ідеологію), *битва* (битва за врожай, за високі показники в соцзмаганні), *бій* («оголосити п'яцтву нещадний бій»), «Самогоноварінню — *рішучий бій!*» — кіножурнал 1985 року, *давати бій, брати з бою, боєць*, перев. мн. (*бійці ідеологічного фронту*; «У нашому місті — тисячі й тисячі *самовідданих бійців* перебудови, *рядових великої гвардії* робітничого класу»: П. Позняк. — Газета «Прапор комунізму», 7.11.1987, с. 3), *бойовий* (*бойова тема*), *бойовість*, *стояти на варті миру, вахта* (*трудова вахта, стати на вахту*), *війна* (*двох систем, двох ідеологій*), *гвардієць*, перев. мн. (*п'ятирічки, цілини*), *завоювання* (*соціалізму, Жовтня*), *зброя* («Преса — це могутня зброя»), *кампанія* (*посівна, збиральна*), *командир* (*виробництва, будівельного загону*), *командні висоти* (в економіці), *лави*, мн. (КПРС, *борців за мир*), *наступ* (*наступ на сили реакції, перейти в наступ, наступальний*), *передній край* (*боротьби за мир, за демократію*), *пост* (*на трудовому посту*), *правофланговий* (*п'ятирічки, жнив*), *солдат* (*миру, партії*), *табір* (*соціалізму*), *тил* (*забезпечити собі тили, жартівливий тост За тили!*, тобто за родину, за дружину), *ударник* (*виробництва, п'ятирічки, соцзмагання*), *фронт* (*господарський, ідеологічний, культурний фронт, фронт будівництва, польових робіт, соціалістичного змагання*, навіть на *сімейному фронті*; діяти на *два фронти, широким фронтом*), *штаб* (*будівництва, виборчий, штурм* (*неба, космосу*); *мобілізувати(ся)* («*мобілізувати всі сили для дострокового виконання плану*», «*документ величезної мобілізаційної сили*»), *озброїтися* (*передовими знаннями*) / *роззброїтися* (*перед партією* — про «опортуністів», «ворогів народу»), *окопатися, рапортувати* (про виконання плану) та багато ін. Дослідники відзначають паралелізм у функціонуванні такої метафорики, що відбивала мілітаризацію суспільної свідомості, в російській мові радянського періоду (як, безперечно, і в інших мовах народів СРСР) і в німецькій мові періоду Третього рейху [див., наприклад: Найдих 1995: 66–70]. Пор., наприклад, уже критичні виступи у пресі з цього приводу в період «перебудови»: «Военное мышление <...> — печальная необходимость, и должно оно сохраняться лишь в военных кругах. Не дай бог распространять его на все области мирного существования, начиная все и вся оборонными идеями и словами. Тогда язык оказывается насыщенным армейскими образами: управление называется “штабом”, намеченные задания — “фронтом работ”, выполнение плана в конце срока — “штурмом”, за урожай ведется “битва”, обеспеченность резервами — “крепкие тылы”, а порядочность человека утверждается через возможность идти с ним в разведку. Мы даже за мир “боролись”. Мир — и тот в обрамлении военного словаря» (Юлий Крелин, писатель и хирург. Демилитаризация души. — Газета «Московские новости», 9.07.1989).

свідчить про підвищення самокритичності мовців у їхньому побоюванні не видаватися надто пишномовними: «*вибачте (даруйте, перепрошую) за пафос*»; «*не хочу бути (боюся видатися) пафосним, але...*» і под.; «Разом з тим, нехай це не видасться пафосним, команда «Репортера» [телепрограми. — О. Т.] прагне давати своєму читачу адекватну, наскільки це можливо, картину реальності» (Д, 22.03.2002); «І політиком, і французький загал відкрили для себе Україну, визнали — як би це пафосно не звучало — нашу європейськість і готові сприяти Україні» (УМ, 16.07.2005, с. 1) [див. також, наприклад, на матеріалі кількох слов'янських мов: Трифонов 2011: 41—49].

По-друге, досить поширеним стилістичним засобом вираження ставлення до радянського минулого та комуністичної ідеології стало вже відверте іронізування з їхніх клішованих зворотів («Треба не боротися за чистоту вулиць, а частіше їх підмітати»), героїзованих та міфологізованих образів («залп “Аврори”», адже це був не залп, а одиночний сигнальний гарматний постріл, причому холостий), пародіювання їх та обігрування в каламбурах і оксиморонах: «будови комунізму», «фрукотворні моря» — про штучні водосховища, «слуги народу» — про народних депутатів («Автівки та нерухомість слуг народу вражають кількістю й вартістю» (І. Коваленко. — Е, 6.07.2013, с. 5), «вірні лєнінці» — про комуністів, «світле минуле» — за зразком «світле майбутнє» («Люди мають знати гірку правду. Особливо ті, що шкодують за “світлим минулим”»: С. Надюк. — УС, 21.09.2000; «<...> хто закликає до “світлого вчора”, до відновлення СРСР»: Ю. Шаповал, історик. — ЛУ, 12.10.1995, с. 6), «згряя товаришів» (за зразком *група товаришів*). У тому числі в застосуванні таких зворотів уже щодо сучасності, наприклад: «*ідучи назустріч побажанням трудящих*» — про чергове підвищення комунальних платежів, цін на товари і подібні неприємні для народу заходи влади; «Для Міністерства юстиції і для Державної реєстраційної служби достатньо “*листів трудящих*” від семи громадян, щоб притягнути до відповіді цілу низку вітчизняних і міжнародних правозахисних організацій» (С. Грабовський. — Д, 8.06.2012, с. 9); «На боротьбу зі стихією “*мобілізовано*” багато людей і техніки» (Г. Сікорський. — КВ, 1.08.1997); «Повії працювали *по-стахановськи*» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 30.07.2009); зі вставними модальними зворотами, що відсилають до радянської «новомови»: «Це можна назвати справжнім трудовим подвигом, як ще недавно говорили», «План ярмаркових заходів <...>, як раніше казали, виконано і перевиконано» (В. Неїжмак. — УМ, 26.08.2011), «Мовою номенклатурників, “*пройшов нелегкий шлях*” [О. Ткаченко, Голова ВР України. — О. Т.] від інспектора ЦК КПУ до першого заступника голови Ради міністрів УРСР» (Б. Червак. — УС, 29.07.1999, с. 4) ⁵⁷.

Таке іронізування стосується не тільки власне радянських реалій, а й узагалі піднесено-позитивних оцінок тих чи інших історичних фактів, прийнятих у радянській ідеології, наприклад Переяславської ради 1654 року: «<...> обрати президентом України чергового Богдана Хмельницького, який підпише чергове “*навіки разом*”» (Є. Голібардов. — ВК, 3.04.1998, с. 5), «У міський штаб-квартирі Співдружності незалежних держав <...> на обговорення винесено міждержавну програму реалізації концепції формування єдиного освітнього простору Співдружності» (Знову «*навіки разом*»? — ВЗ, 25.07.2002); в ігровому вживанні: «Стає маразмом / “*Навіки разом!*”» (вислів «Навіки разом!» набув поширення під час відзначення 300-річчя Переяславської ради в 1954 році) ⁵⁸;

⁵⁷ Таке саме стилістичне явище широко простежується в інших слов'янських мовах досліджуваного періоду [див., зокрема: Земская 1996].

⁵⁸ Цей вислів набув поширення з напису на відповідному пам'ятнику в Переяславі, встановленому на честь цієї події: «Навіки разом — навіки з російським народом». Через деякий час після початку російської агресії 2014 року цей напис було затягнуто тканиною, а 2021 року демонтовано. Такий текст став зразком для подібних монументів в інших національно-адміністративних утвореннях СРСР: «Навеки с Россией, навеки с русским народом» (напис на монументі в Саранську на честь 500-річчя

5) в орфографії — у змінах щодо вживання великої / малої літер у відповідних розрядах власних назв (див. р. XI п. 4).

4. Актуалізація традиційних та «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів. Ці тенденції до оновлення системи суспільних цінностей, які яскраво визначилися в період «перебудови», але часто так і лишалися тільки прагненнями тих чи інших соціальних кіл, стали розвиватися, з одного боку, як відродження, повернення до повноцінного мовного життя відповідної «дорадянської» лексики, а з другого, — як орієнтування на певні «класичні» (реальні або уявлені, «ідеальні») орієнтири соціального життя. Загальна спрямованість бажаних суспільних змін була зорієнтована, природно, в бік *демократії, «загальнолюдських цінностей»* (вислів, що пішов у життя з промов М. Горбачова) і *реформ* — з відштовхуванням, відповідно, від тих явищ суспільного життя, які викликаєли найбільше неприйняття, — *тоталітаризму, застою* та ін.: «На нашому прапорі слова: *перебудова, демократизація суспільства, гласність, інтенсифікація виробництва*» (П. Позняк. — Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3); «Виступи делегатів [XIX Всесоюзної партійної конференції. — О. Т.] <...> проймала глибока відповідальність за долю перебудови. <...> І в цьому — запорука дальшого руху суспільства шляхом *демократизації, гласності, вільного виявлення соціалістичного плюралізму думок, шляхом перебудови*» (Перебудова і літературна наука [редакційна стаття]. — Радянське літературознавство, 1988, № 8, с. 3); «*Перші демократичні вибори. Перші засідання новообраної Верховної Ради. Змагання купки демократів і представників тодішньої Компартії. І — несподівано — одностайність при затвердженні Декларації про державний суверенітет Української РСР. На обрії замаячили контури Свободи. Але це був лише перший крок. Ми продовжуємо йти. Але не до “світлого майбутнього”, а до громадянського суспільства, демократії, справжньої ринкової економіки, де не буде диктату чиновників різного калібру, хабарів і корупції, до суспільства, де будуть надійно захищені права Людини. Тобто до принципів, які й закладалися в декларацію*» (В. Корольок. 16 липня 1990 року. *Перший крок до незалежності*. — ГУ, 16.07.2002, с. 1).

Розвиток і повна або часткова переорієнтація суспільства чи тільки певних його верств у розумінні своїх «загальнолюдських» пріоритетів і цінностей простежуються в цілому ряді конкретніших ідеологічних домінант, різних за широтою охоплення мовного матеріалу. Найпотужнішими з них є моделі «від застою до розвитку, реформ» і особливо «від тоталітаризму до демократії» (втім, інші напрями також тією чи іншою мірою виражають ці основоположні семантико-аксіологічні опозиції нової доби, в тому числі й напрям просто «від “старого” до “нового”», що його — як найзагальніший за своєю суттю — поставлено за логікою речей першим у пропонованому далі групуванні).

4.1. Від «старого», під яким у часи «перебудови» розумілося радянське, а в добу незалежності (особливо напередодні, під час і після соціально напружених змін президентської влади у виборах 2004, 2010, 2014, 2019 років) також те, що його політичні опоненти трактують як небажані залишки правління попередньої влади, **до «нового».** Це насамперед активізація в ужитку відповідних означень, а також тематично суміжних слів — *нове [політичне] мислення*, про необхідність якого говорили під час «перебудови» її провідники: «<...> рух уперед дається нелегко: через важку відмову від стереотипів *старого мислення* — до утвердження *нового, соціально відповідального*» (журнал «Знання та праця», 1988, № 10, с. 2), «<...> в деяких фрагментах Ви [М. Горбачов. —

приєднання Мордовії до Московської держави), «Навеки с Россией» (напис на відповідних монументах у столицях Адиґеї, Удмуртії та ін.).

О. Т.] почали повторюватись, але се ми списували на рахунок ретроградів, яким треба було наполегливо нагадувати, втокмачуючи “нове мислення”» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі. Київ, 1992, с. 7), «Що там казати: багато завалів треба ще розгребти на шляху нових форм господарювання» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 155); оновлення: революційне оновлення, «курс на оновлення соціалізму» (так казали про «перебудову»), «Свіжий вітер благотворних змін, оновлення, гласності відчувається скрізь і в усьому» (ЛіС, 1987, № 6, с. 6). На межі 80–90-х років, коли дедалі проблематичнішим ставало подальше існування СРСР, принаймні в його тодішньому варіанті, набули частотності звороти: «Оновленому Союзу бути!» (гасло прихильників збереження СРСР); новий союзний договір, що його мали підписати, але так і не підписали союзні республіки.

З іншого боку, дещо актуалізувалося в ужитку означення *колишній* — про реалії СРСР та інших країн «соціалістичного табору»: *колишній СРСР (республіки СРСР, КППС, колишній перший секретар райкому КПУ та ін.)*. Прихильники нового охоче критикували «вчорашніх» і «вчорашнє»: «Тепер на нас раптом звалилася гора першорядних книг, раніше оточених колючим дротом заборон. Йде велика переоцінка цінностей у політиці, в літературі, в історії, в мистецтві <...> Падають учорашині ідоли, вчорашині авторитети, блякнуть учорашині букварі й хрестоматії» (Свєн Сверстюк. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2), «На парламентських виборах 1994 року у східних регіонах знову здобули перемогу “вчораши”. Чому?» (М. Мاستикаш, читач. — Січ. край, 1998, № 3, с. 1). Набули популярності субстантивовані характеристики (у формах мн.) «*колишні*» (про партійних та інших функціонерів і взагалі представників влади, керівництва колишнього СРСР: за попереднім зразком *колишні* — калька рос. *бывшие*, як стали іронічно називати в перші десятиліття радянської влади представників «експлуаторських класів» дореволюційної Росії) і «*вічно вчорашині*» — про комуністів: «Як влаштувалися “колишні”?» — про теперішню долю керівників міськкому та райкомів КПУ міста Києва (ВК, 21.02.1992), «При владі [у Луганській області. — О. Т.] — здебільшого “колишні”. Реформаторів у владних структурах можна перелічити на пальцях однієї руки» (О. Бондаренко. — Час, 1997, № 10), «Останніми роками активізувалися “вічно вчорашині” в парламенті та їхні немолоді прихильники на вулицях і майданах» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3), «У райцентрі Васильківка місцеві “вічно вчорашині” за народні гроші поставили пам’ятник чоловікові Крупської. <...> Тоді прийдуть до пам’ятника “вічновчорашині” помахати червоними прапорами <...>» (Олекса Вусик. Кепкуваннячко..., памфлет. — ЛУ, 3.10.1997).

Оновлення розумілося не тільки як зміна, виправлення негативних рис *старого*, але і як повернення несправедливо забутих у радянський час його позитивних рис — їх *відродження*. Це слово у значенні «відновлення чого-небудь цінного для суспільства, перед цим утраченого або занедбаного» значно активізувалося в ужитку як у соціально-духовному: *духовне, моральне, релігійне відродження (відродження духовності, моралі, віри, традицій і звичаїв)*, так і в національно-державному (див. п. 5.3.1) аспектах. Під час «перебудови» поширилися такі вислови, що ставали, зокрема, назвами газетних і журнальних рубрик, як *повернені імена, повернена література, з призабутої спадщини, твори з шухляди, кінофільми, зняті з полиці*, і т. ін. (про заборонені в радянський час, а тепер опубліковані, випущені на екран твори): «Відроджені імена» (програма на УР-1, що її вів 1998 року історик Ю. Шаповал), «Відроджені джерела» (ЛУ, 11.02.1993: про повернення до широкого читача творчості замовчуваних досі письменників), «На межі 80-х–90-х NN не кинувся друкувати “вірші з шухляди”, як це робили тоді всі, навіть ті, хто в стіл нічого не писав» (І. Гуляй. — ГУ, 9.07.1999, с. 16). Оновлення — це також відновлення втрачених духовних зв’язків з цінностями минулого, пор., наприклад, назви громадських організацій, що виникли в період «перебудови»: «Спадщина», «Меморіал».

У добу незалежності використання означення *новий* у суспільному лексиконі стало ще частотнішим. По-перше, у зв'язку з досить частими змінами в державному керівництві, у складі політичної, підприємницько-фінансової «еліт»: *нова влада, новий уряд, новий президент; нова президентська, урядова команда; нова хвиля політиків (політики нової хвилі)*. По-друге, у зв'язку з формуванням і постійним оновлюванням політичних, підприємницько-фінансових та ін. «структур» (див. також у р. VIII п. 4.2.2.3 модель з *нео-*): *новий клас* (зокрема, про приватних підприємців або ж про народних депутатів України), *нова буржуазія*. Стала популярною розмовна номінативна модель з цим прикметником на позначення певних соціальних прошарків (переважно у формах мн.) — за місцем проживання, діяльності і за родом діяльності, політичною платформою, соціальним статусом: *«нові українці»* (див. про утворення цієї номінації в п. 2.2.2.1), *«нові кияни»*, *«нові “донецькі”*», *«Сьогодні без перебільшення можна сказати, що “нові закарпатці” здебільшого накопили первинний капітал саме на горілчаному бізнесі»* (Ю. Клованич. — КВ, 27.06.1997), *«Двадцять хвилин таксі — і ви опиняєтесь у затишному куточку, де височать вілли “нових поляків”»* (Б. Бондаренко. — Е, 10.08.2000), *«42-річному французькому бомжу на ім'я Паскаль раптом казково поталанило. Із звичайного бродяги він несподівано перетворився на... досить забезпеченого “нового француза”»* (УМ, 8.07.1999), *«нові ліви»*, *«Сергій Валер'янович уперше з'явився на московському небосхилі у травні 1996 року як заступник міністра паливно-енергетичного комплексу, пройшовши до цього стандартний шлях “нового демократа”: комсомол — партія — бізнес»* (КВ, 27.03.1998), *«“Нові жебраки” [заголовки]. Армія жебраків атакує наші гаманці»* (Андрій Курков, письменник. — Д, 3.07.1997), *«Нічні розваги “нових” сільських парубків»* (Г. Шиманський. — КВ, 26.09.1997). По-третє, у зв'язку з необхідністю в нових суспільних умовах — в умовах політичної, соціальної, комерційної конкуренції — позиціонувати, подавати свою політичну силу, свою продукцію і т. ін. у потрібному світлі. Так, у рекламі або взагалі з метою рекламування — як в апелятивній лексиці: *«новий засіб»*, *«нове»* (субстантиват сер. р.), *«новинка»* тощо, так і у власних назвах: *«Новий словник <...>»*, а також *«Новітній словник <...>»* (такі назви фігурують тепер не на одному словнику української мови), у назвах організацій (політичних, підприємницьких): *«Нова Україна»*, *«Нова пошта»*, *«Нова перукарня»* та ін.

4.2. Від застою до розвитку, реформ. Ключовим словом першого етапу реформування ще радянського суспільства (1985 — перша половина 1991 років) стало *перебудова* — як позначення, по-перше, сукупності заходів, реформ і взагалі змін у соціальному, економічному, духовному житті суспільства, спрямованих на подолання негативних явищ попереднього періоду і на кардинальну переорієнтацію розвитку держави в бік демократизації суспільства та демонополізації економіки, і, по-друге, самого відповідного періоду в історії країни (пор. аналогічно *відбудова* — про повоєнний — після Другої світової війни — період в СРСР): *глибока, докорінна, революційна перебудова; [свіжий] вітер перебудови, хвиля перебудови; незворотність (частіше: необоротність) перебудови; прихильники, прибічники — противники, вороги перебудови («<...> групки тих, хто, видаючи себе за прихильників перебудови, насправді є її зніваснілими противниками»*. — СВ, 12.04.1989); *«виконробі перебудови»* — про активних учасників «перебудови» (журнал «Хлібороб України», 1988, № 1, с. 13): калькування вислову М. Горбачова «прорабы перестройки», 1987 рік, що, як вважають, спирається на назву вірша та однойменної збірки Андрія Вознесенського «Прорабы духа», 1984 рік; у складі вже клішованих зворотів (походженням переважно з промов М. Горбачова): *починати перебудову треба з себе* («Партія почала перебудову з себе, рішуче відроджує ленінський стиль діяльності». — СВ, 5.11.1988), *особиста відповідальність кожного за долю перебудови* (РУ, 1.06.1989), *перебудова — це жива*

творчість мас; у назвах організацій: *Народний рух України за перебудову* (1989 рік; з наступного року уточнення «за перебудову» з назви було знято). Це синекдохічна спеціалізація значення цього слова з безоб'єктним уживанням — на основі активізації та узагальнення низки нових випадків його об'єктного вживання в суспільно-політичній лексиці, пор. характерне для описуваного періоду об'єктне вживання цього слова в його вихідному значенні дії: *перебудова економічного, соціального, культурного життя; перебудова управління економікою; революційна перебудова всіх сторін життя суспільства; перебудова самої психології людей* і под. На основі цього нового значення швидко сформувалося розгалужене словотвірне гніздо: *перебудовн(ч)ий* (*процеси, реформи, період, вітри* та ін.), *антиперебудовний* (*сили, позиції, настрої*), *до- і після(пост)перебудовний* (див. р. VIII п. 4.2.3.7); розм. *перебудовник* і *антиперебудовник*, прикм. *перебудовницький*; *перебудовувати(ся) / перебудувати(ся)*: «Від перебудови не так просто відмахнутися. *Перебудовуватися* треба всім» (ЛУ, 21.01.1988), «Двері розчинилися, і до кабінету секретаря парткому рішуче ввійшов кореспондент шанованої газети, який не раз бував на заводі. — Ну, як *перебудовується*? — по-діловому почав він. — А ви? — запитанням на запитання відізвався секретар» (В. Воловик. — *Комуніст України*, 1989, № 7, с. 27); пор. один з анекдотів того часу, побудований на обіграванні різних значень цього дієслова: «— У вас у колгоспі вже всі *перебудувалися*? — Та ні, агроном ще не встиг. Не вистачило шиферу».

Однак на межі 80–90-х років почали говорити вже про те, що «*перебудова стала пробуксовувати*», про *кризу перебудови* і под. («*застій перебудови*»: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 25.01.1990). У цього слова утворюються вже несхвально-іронічні конотації (з уживанням його в лапках, з означеннями *так звана, горбачовська*, без перекладу з російської мови: «*перестройка*»): «<...> що ж у нас вийшло в результаті градобоя, гучно названого “*перебудова*”?» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі. Київ, 1992, с. 59), «З початком *так званої “горбачовської перебудови”*, а надто — із здобуттям Україною незалежності принципи відбору кандидатів на Шевченківських лауреатів набували нових і нових якостей» (М. Наєнко. — ЛУ, 6.09.2001), «Від задухи брежньовсько-андроповських часів NN повністю прокинувся в добу “*перестройки*”» (Д. Головка. — ЛУ, 3.01.2002), з якими воно часто вживається й дотепер. Так само з іронічним уживанням похідних: «відомий “*перебудовник*” Едуард Шевєрднадзе» (Ком., 1999, № 25), «<...> було опубліковано гучну статтю одного з головних “*виконробів перебудови*” Олександра Ципка» (С. Гаража. — Тов., 2001, № 31), «На жаль, після появи в пресі відомої заяви групи діячів, серед яких і прізвища відомих “*архітекторів перебудови*” Е. Шевєрднадзе та О. Яковлева, стало ясно, що зроблено ще одну спробу розколоти партію» (РУ, 25.07.1991).

Опозитами до *застій* стали також *реформа* (з похідними), *перев.* у мн., і *прискорення* (останнє так само, як і *перебудова*, закріпилося з автономним уживанням унаслідок його функціонування в низці тематично однотипних об'єктних та атрибутивних словосполучень: *прискорення науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку, соціально-економічне прискорення* і т. ін.): *економічна* («Поряд з демократизацією життя суспільства і радикальною економічною *реформою* наростаючими темпами повинна йти *перебудова системи народної освіти і виховання мас*». — РУ, 8.01.1988), *аграрна, житлова, грошова* та ін. *реформа, реформа цін, політичні реформи*; «Нам не вдасться *реформувати економіку, науку, суспільне життя*, якщо наша культура буде на нинішньому рівні» (РУ, 1.06.1989); *реформування органів державної влади, судочинства, правоохоронних органів, реформування КПРС* (це лишилося тільки як заклики); *курс на прискорення, стратегія прискорення, механізм прискорення*; «Комсомольці і молодь! Сміливо, активно, по-новаторському включайтесь у розв'язання завдань *прискорення*!» (РУ, 19.10.1986); пор. також уже з гумором: «Розмірковує Овсій / Не без задоволення: / — Пересидів я *застій*, / Дасть бог — і *прискорення*» (журнал «Перець», 1989, № 15, с. 4). Однак на шляху *прискорення* також постає бар'єр — *гальмування*: *гальмування*

перебудови, механізм гальмування; «Перебудова — це не тільки рішення подолання застійних процесів, злам сил гальмування, а й міцна опора на живу творчість мас» (журнал «Знання та праця», 1989, № 7, с. 18).

Слово *реформа* перебуває в активному суспільно-політичному слововжитку дотепер, починаючи ніби нове життя щоразу після приходу до державного керма в Україні нової владної «команди»: *медична, освітня, судова реформи* («провал судової реформи»); *земельна реформа; конституційна реформа; реформування міліції, прокуратури; уряд реформаторів* (про уряд «помаранчевої» коаліції на чолі з Ю. Тимошенко).

Деструктивним явищем на шляху розвитку суспільства постійно поставали *кризи* й навіть «*кризові ями*» (явище, про яке досі говорилося лише на зарубіжному матеріалі): «А що нам вдалось за роки перебудови? Від застою дійти до кризи замість прискорення, від декларативної дружби народів до кривавих міжнаціональних сутичок» (ГУ, 22.02.1991), «*Криза перехідного періоду в Україні має спільні риси з кризою у таких країнах Східної Європи, як Угорщина, Чехо-Словаччина, Польща*» (Віче, 1993, № 1, с. 22). Деякі з них, як-от *економічні, фінансові, банківські, енергетичні, політичні, парламентські, урядові кризи, кризи у верхах*, виникали з певними інтервалами, деякі — існували майже хронічно, як *екологічні*, деякі ж — на переконання широких суспільних верств, уже справді хронічно, як *духовна, моральна кризи*, про які говорять ще від початку 90-х років, або ж *конституційна криза; про кризу неплатежів, або платіжну кризу*, як наслідок запровадження бартеру (див. 2.2.3) говорилося протягом усіх 90-х років, але й дотепер *криза неплатежів* то загострюється, то згасає, наприклад, на ринку електроенергії, у сфері оплати комунальних послуг; у 1998 і 2008 роках Україна потрапляла у вихор *світових економічних криз*. Сформувалася опозиція *кризовий (стан, ситуація, рівень, явища)*: «Екологічна ситуація, зокрема на Україні, загрозлива, *кризова*, якщо не гірше» (щорічник «Україна. Наука і культура». Київ, 1989, вип. 23, с. 36) — *антикризовий (програма, заходи, комітет; антикризовий менеджер* — про того з представників найвищого державного керівництва, хто заявляє про свою спроможність вивести країну з чергової економічної або політичної кризи або кому просто приписують таку здатність).

Енергетична криза в Україні особливо різко загострилася восени 2022 року, коли внаслідок регулярних ракетних та ін. обстрілів з боку РФ по об'єктах інфраструктури в різних регіонах країни стали відбуватися значні перебої в енергопостачанні. Унаслідок цього ж у вжитку поширилося запозичення *блекаут* (англ. *blackout*) — повне масштабне позапланове, переважно аварійне, припинення подавання електроенергії в межах певного регіону (в Україні в межах описуваного періоду це слово було в масовому вжитку наприкінці 2015 року: *кримський блекаут*, коли було припинено подавання електроенергії з материкової частини на півострів, і особливо в жовтні–грудні 2022 року): «*Уроки блекауту*. Як Україна пройшла енергетичний колапс і що буде з відключеннями» (УМ, 7.12.2022, с. 6).

Для характеристики крайніх виявів кризи в чому-небудь стало не тільки значно частотнішим уживання членів словотвірного гнізда *занепад* (наприклад: «Село Митченки, що на Чернігівщині, нічим особливим від інших українських сіл не відрізняється: ті ж незаасфальтовані, неосвітлені вулиці, бабусі обабіч дороги на лавках, всюди — *занепад*»: М. Ткачук. — УМ, 28.04.2011, с. 8), а й розвинулося переносне значення слова *обвал* (вітчизняної економіки, фондових бірж, національної валюти, цін, у вугільній промисловості та ін.) з похідним *обвальний* (спад виробництва, інфляція, підвищення цін та ін.). Активізувалося також уживання слова *провал* у переносному значенні «повна невдача; крах» (*провал судової реформи, переговорів, виборів*) з утворенням корелятивного значення прикметника *провальний* (план, проєкт, фільм, сезон — у сферах туризму, спортивних чемпіонатів та ін.).

Актуалізованими в ряду ключових слів тематичного напрямку оновлення, осучаснення в сферах економіки та державного управління стали також *інновація* (наприклад:

«У спектрі соціально-економічних інновацій ми бачимо зараз і внутрігосподарський госпрозрахунок, й індивідуально-кооперативну самодіяльність, й орендну систему, й одноосібне господарювання». — НіС, 1989, № 8, с. 11) — з розростанням його гнізда: *інноваційний (технології, банк), інноваційність, інноватика; модернізація: промисловості, охорони здоров'я, освіти та ін.; під гаслом «Модернізація України» відбувся, зокрема, один із з'їздів керівної тоді Партії регіонів України (березень 2012 року).*

4.3. Від тоталітаризму до демократії й пізніше — між демократією і загрозою авторитаризму. Поняття *демократії* висунулося на перше місце в ряду тих суспільних цінностей, про особливу потребу в яких заявила «перебудова», що зумовило значну актуалізацію в мововжитку членів відповідного словотвірного гнізда — частотність їх уживання, нові осмислення, номінативну й, зокрема, словотвірну продуктивність. Але *рух до демократії (розвиток демократії)* відбувався в українському суспільстві двома напрямками: а) у період «перебудови» (в одному руслі з іншими народами СРСР і європейських соціалістичних країн), а пізніше вже і в незалежній Україні — як «загальнодемократичні» процеси, в тому числі із загальним орієнтуванням також на сучасний європейський «лібералізм» (див. пп. 2.2.2.2.1, 2.2.2.2.4) і б) з кінця 80-х — початку 90-х років — уже також як «національна демократія» (див. пп. 2.2.2.2.1 і 5.4.1.3).

На етапі «перебудови» це був рух до *справжньої, реальної демократії* (на відміну від тодішньої *радянської, соціалістичної демократії*, яку, до речі, в дискурсі радянської державної ідеології також іменували «справжньою», і від «казарменого», «бюрократичного», «деформованого» соціалізму), до *парламентської демократії*; з побажаннями і закликами (часто вони йшли в життя з промов М. Горбачова): *учитися демократії* («Сьогодні нам усім треба вчитися демократії». — СВ, 6.11.1988), заклика (причому «згори») *Більше демократії!*; *курс на демократизацію* охоплював усі сфери: *демократизація життя, суспільства, державного апарату, армії, правоохоронних органів та ін.; широкий демократизм*; утворився широкий ряд атрибутивних слівосполучень: *демократичний (вибір, принципи, цінності, рух, процеси, оновлення, перетворення, реформи, сили, табір, блок, платформа, преса, вибори, суспільство, держава та ін.); став уживатися прикметник демократизаційний (рух, реформи*: УУ, 2001, № 7, с. 9) (у дискурсі лівих політичних сил стверджувалася також можливість і навіть необхідність демократичного соціалізму: «Ідеї демократичного соціалізму можуть і повинні оволодіти масами». — Тов., 2002, № 9). Слово *демократ* розвинуло в цей час нове значення — «той, хто підтримує “перебудову” й перебуває в опозиції до комуністів-“партократів”» (див. про протиставлення «демократи» — «партократи» в п. 2.2.2.2.1).

Але незабаром став увиразнюватися й критичний струмінь у поглядах різних суспільних кіл на такий курс, причому не тільки серед консерваторів радянської та комуністичної орієнтації, що було цілком прогнозовано, а й ширше, оскільки «*демократичні реформи стали пробуксовувати*», а «*демократи*», як виявилось, далеко не завжди відповідають цій назві й тим сподіванням, що на них покладали, — з набуттям словами *демократії* і *демократ* несхвально-іронічної оцінки (з написанням у лапках, з означенням *так званий* тощо; пор. аналогічно в тогочасній російській мові [Дуличенко 1994: 70]): «<...> слово *демократ* як лайка — це щось нове і, безперечно, збагатить нашу й без того небідну палітру політичних термінів» (ВК, 4.03.1991, с. 2), «Ах, де ж тая ковбаса — / Хто б це міг сказати? / — Як то? Ти не знаєш, де? / З'їли *демократи*!» (Дмитро Павличко. Ковбасна елегія старих застійників. — СіЧ, 1995, № 8). Ось характерні утворення того часу з відзначеними конотаціями: *вулична, мітингова демократія*, іронічний оксиморон *розгул демократії*, каламбурна контамінація *демократура* (*демократія* + *диктатура*): «Чия “*демократура*” краща?» (журнал «Ранок», 1991, № 1), іронічне «*демократизатор*» — про гумовий кийок, з допомогою якого тепер уже відкрито (як у «демократичній» Європі!) міліція стала розганяти несанкціоновані

мітинги й демонстрації: «Парадоксально, але факт: гумові кийки з'явилися у міліціонерів невдовзі після проголошення курсу на демократизацію суспільства. <...> Люди влучно назвали кийки “демократизаторами”» (КіЖ, 10.06.1990, с. 8); зневажлива каламбурна контамінація зі зрозумілим натяком *демокрад*.

У політичній лексиці актуалізувалися також давно вже призабуті (після 20-х років) слова з несхвальною конотацією *мітинговий* (*оратор, хвиля, пристрасті, стихія, ейфорія, демократія*), *мітингувати, мітингування* (саме слово *мітинг* не відходило до пасивного складу і в радянський час, але тільки як позначення відповідної акції, організовуваної «згори»); закріпилися слова, раніше не відомі в радянській дійсності, *популізм* (*популіст, популістський: лозунги, обіцянки та ін.*), *охлократія*: «Ми повинні розглядати нашу партію як найважливіший елемент суспільної рівноваги, балансу різноманітних політичних сил. Одна річ змінювати характер і спосіб дії цього механізму, але знищувати його не по-хазяйськи, та й небезпечно. Це був би акт нового тоталітаризму, *тоталітаризму вулиці* й хитромудрих златоустів нашої епохи, епохи перебудови і *безмежної демократії*, що переходять у свою протилежність. Пам'ятатимемо, що є *демократія* і є *охлократія*, влада народу і влада юрби» (В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому Компартії України. — РУ, 30.07.1991, с. 2).

Від початку 90-х років у загальному середовищі демократичних кіл країни стало виразно окреслюватися розмежування за ступенем пріоритетності обстоювання українських національних інтересів. «Демократи» і «демократія», «ліберали» і «лібералізм» поділилися на «[просто] демократів (демократію)» і українських «національних демократів» («націонал-демократів»), «українську націонал-демократію» (див. 2.2.2.2.1), на «[просто] лібералів», що проголошують орієнтацію на лібералізм у його «європейському» розумінні — з домінуванням прав людини над правами нації і держави та ін. (це відповідні кола переважно російської культурно-мовної орієнтації), — і «лібералів» з програмовою українською не тільки політичною, а й культурно-мовною орієнтаціями (див. 2.2.2.2.4).

Гніздо *демократія* продовжувало активно функціонувати аж до останнього часу як одне з ключових у дискурсах різних політичних сил — з відмовою у праві на цю назву опонентам: «У середу ввечері, 18 лютого, в Україні, по суті, неофіційно стартувала президентська виборча кампанія – 2004. Лідери провладних політичних сил (Віктор Янукович — “Регіони України”, Віктор Медведчук — СДПУ(о), Анатолій Кінах — Партія промисловців і підприємців, Сергій Тігіпко — “Трудова Україна”, Валерій Пустовойтенко — НДП та голови трьох депутатських груп <...>) в Українському домі підписали угоду про створення коаліції, яку чомусь називають “коаліцією демократичних сил”» (ВЗ, 19.02.2004), «До львів'ян зі словами вітання й вшанування великого подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні звернулись голова Координаційної ради блоку лівоцентристських і демократичних сил Львівщини Герой Соціалістичної Праці підполковник запасу Т. Махоньок, секретар обкому СПУ І. Луцюк, перші секретарі міськкому СПУ Є. Таліпов та міськкому і обкому КПУ О. Голуб» (Ком., 1997, № 19), «Ще недавно <...> частина лідерів *так званих демократичних сил* робила спроби примирити колишніх воїнів Червоної Армії і колишніх воєнків УПА» (ВУ, 1997, № 15, с. 2).

З іншого боку, ще з кінця 90-х років почали говорити вже про ознаки *згорання* (а не *розвитку*, як до цього) *демократії* в суспільстві, про зростання *авторитаризму* в країні (це стосувалося другого терміну президентства Л. Кучми, але особливо періоду президентства В. Януковича): «— Захід останнім часом жорстко критикує Януковича за *згорання демократії*» (Е, 7.06.2012, с. 8), «Здавалося, після ненависного і сто разів проклятого комуністичного тоталітаризму ніщо не могло перепинити шлях України до свободи і демократії. Тим часом, поклавши руку на серце, не можемо сказати, що досягли бажаної мети. Поблукавши певний час демократичними манівцями, Україна дедалі впевненіше виходить на звичну дорогу *авторитаризму*. Можливо, не такого

брутального, як раніше, добре упакованого в демократичну фразеологію <...>» (П. Толочко. Україна на шляху до демократії? — ГУ, 8.08.2000, с. 4), «Після зміни влади в Україні Європа побачила, що наша держава стала на шлях *авторитаризму*. З такими країнами, як наша зразка Януковича, в європейців зовсім іншим діалог» ([Із інтерв'ю з політологом О. Палієм]. — Е, 22.03.2012, с. 4).

Як вияв протесту проти згортання демократичних перетворень і обмеження демократичних свобод у країні — в середовищі насамперед уже значною мірою сформованого громадянського суспільства — вже двічі спалахували «*Майдани*» (див. п. 4.6.1).

4.3.1. Від монополізму до можливості вибору. Під час «перебудови» стали привертати до себе увагу, з одного боку, публічна констатація таких фактів тогочасної соціальної дійсності, як: *державний, відомчий монополізм; відомства-монополісти; «Державні органи користуються (зловживають) своїм монопольним становищем (правом)»; переносно: ідеологічний монополізм, монополія КПРС на державну владу, монополія на істину* (вислів, що став досить уживаним), *монопольне користування інформацією* і т. ін.; з другого боку, — заклики з боку «демократів»: «*Геть монополію на істину!*». Стали набувати широкого вжитку вже саме щодо вітчизняної дійсності префіксальні утворення *демонополізація, антимонопольний (політика, законодавство, комітет)*. Розширилося вживання слів *свобода (вибору, думок, слова, зібрань, мітингів і демонстрацій* та ін.), *вільний* у значенні «не обмежений утисками, заборонами; безперешкодний» (*преса, ефір, волевиявлення, вибори, виїзд за кордон, підприємництво* та ін., *вільна економічна зона*): «Щоб ринок працював, щоб він був повноцінним, не урізаним, треба дати зелену вулицю *свободі підприємництва, вільній конкуренції і приватизації*» (ГУ, 13.02.1991). З'явилося поняття «*вільного мікрофона*», тобто переносного мікрофона, який давав можливість учасникам різних публічних заходів не тільки з трибуни та від президії, а й у залі, на стадіоні тощо висловлювати свою думку (сама практика такого користування мікрофоном також одержала цю назву): «Із 27 липня по 3 серпня 1985 року в Москві проходив 12-й Всесвітній фестиваль молоді та студентів. Аби протидіяти чуткам про брак свободи слова на фестивалі, влаштували “*вільний мікрофон*”» (Г. Рибалко. — СП, 3.08.2000, с. 2).

Загострення несхвального ставлення з боку суспільства до спроб монополізованих ідеологічних впливів держави на масову свідомість знайшло своє вираження також у розвитку переносного значення слова *зомбі* з перенесенням його в соціальну сферу (див., наприклад: СУМ-20) і формуванням на цій основі розгалуженого словотвірного гнізда — *зомбувати / зазомбувати*: «Людей *зомбують*, дезорієнтують, пошту й телеграф не треба захоплювати — телебачення захопило все» (Ліна Костенко, Записки українського самашедшого), *зомбування (населення), (за)зомбований, (за)зомбованість, зомбіфікація (зомбіфікований, зомбіфікувати), рідко зомбізація (зомбізований, зомбізувати), зомбоящик* — несхв. «телевізор», *зомбак і зомбар*, сленг. — про особу, *зомбічний*.

4.3.1.1. Від безальтернативності до альтернативності і плюралізму — розгортання цієї тенденції в ідеології, політиці, праві: *безальтернативний (політика, вибори, інформація та ін.)* — *альтернативні погляди, вибори на альтернативній основі (альтернативні вибори), альтернативний кандидат (на виборах), альтернативний законопроект*; у соціальній сфері: *альтернативні профспілки, альтернативні засоби масової інформації, альтернативна служба* (дозволена призовникам за новим законодавством цивільна служба замість обов'язкової військової), звідси розм. *альтернативник, альтернативна медицина* — на відміну від «офіційної»: див. також пп. 2.2.8, 4.3.4, *альтернативна школа*; в економіці: *альтернативна енергетика* (на природних ресурсах, екологічно нешкідлива), навіть *альтернативна білизна* (такий напис доводилося бачити в поїздах на пакунках з постільною білизною — нібито кращою

від звичайної й тому дорожчою; вибір, очевидно, мав бути за пасажиром); у мистецтві: *альтернативна музика*. Проте в тих випадках, коли цей же мовний колектив не хоче, не допускає іншого вибору, лишаються з позитивною маркованістю номінації зі словом *безальтернативність* (чого-небудь: наприклад, *політики ринкових реформ*; уже в незалежній Україні: *європейського вибору України* — див. п. 6.1).

На перегині ознак «альтернативний» і «неофіційний, неформальний» (див. п. 4.3.4) у вітчизняній дійсності вже закріпилося поняття «*тіньовий (уряд, кабінет, лідер і т. ін.)*» (калька англ. *shadow*), наприклад: «Опозиціонер публічно запропонував повернутися до ідеї *тіньового уряду*, яка в Україні чомусь припала пилком, хоча нині актуальна, як ніколи. Піонеркою цієї ідеї стала Юлія Тимошенко, яка ще в 1997 році очолила перший Кабмін у “*тіні*” й досить активно під цією вивіскою працювала» (УМ, 17.07.2002).

До розряду активної лексики ввійшли слова *референдум* (див. також п. 2.2.3), а також (рідше й у неофіційному вжитку) *плевбісцит* (з незрозумілим розмежуванням між цими словами або, навпаки, їх ототожненням): «Нам сьогодні <...> слід розпочати всеукраїнське опитування (*референдум*) проти АЕС» (ЛУ, 3.08.1989), «*Плевбісцит* “під шумок” [заголовок]. “Регіонали” ухвалили закон про *референдум*. Невже щоб обирати Президента в парламенті?» (А. Щепан. — УМ, 8.07.2012, с. 4). Частотним стало вживання слів *вибори, виборці* й навіть новозапозиченого книжного *електорат* та новоутворених прикметника *електоральний* (*електоральна база партії, електоральна підтримка*) і прислівника *електорально*.

Слово *плюралізм* стало вживатися в новому для вітчизняної дійсності значенні «звичайне співіснування в суспільстві різних, навіть взаємовиключних, суспільно-політичних, світоглядних, релігійних і т. ін. поглядів, позицій, різних форм політичного, економічного, культурного життя»⁵⁹ (досі плюралізм трактувався лише як поняття ідеалістичної філософії та буржуазної соціології: див., наприклад, УРЕ-П): «*Плюралізм думок, гласність, демократизація* громадського життя, дискусії — все це нам допомагає» (ЛУ, 3.08.1989); на початку «перебудови» обережно йшлося лише про *плюралізм думок, поглядів, соціалістичний плюралізм*, але незабаром уже стали відкрито говорити про *демократичний, політичний, ідеологічний, релігійний, економічний плюралізм, плюралізм форм власності, плюралізацію суспільного життя, плюралістичну демократію*.

Від 1990 року звичайним явищем суспільного життя стає *багатопартійність* (див. також п. 2.2.2). Керівництво вже незалежної України під час президентства Л. Кучми полюбляло говорити про *багатовекторність* зовнішнього курсу України — орієнтування його як на Росію та СНД, на «євразійський» політичний та економічний простір, так і на Захід (пор. у плані критики цього курсу: «На протигагу “*багатовекторності*” у зовнішній політиці Є. Марчук пропонує захист українських інтересів»: Б. Червак. — УС, 12.08.1999, с. 5).

На межі 80–90-х років одним із ключових у суспільно-політичному лексиконі епохи стало також гніздо слова *структура* (переважно у формі множини) в його новому значенні «підрозділ, складник певного цілого — суспільства в цілому або якоїсь його частини; ширше — узагалі певне суспільне формування, угруповання, організація, що базується на певному устрої» (це значення слова *структура* могло спиратися на одне з його попередніх значень, відоме в науковій мові, — «утворення, що характеризується певною організацією»: наприклад, *геологічні, ракові структури*) [див. також, наприклад: Мирцевский 1993]), наприклад: «Як поінформувала нас офіційна особа (із *силової структури*), <...> нещодавно рішення військового суду Західного регіону України

⁵⁹ Пор., наприклад: «**Pluralism** <...> 4а. Стан суспільства, в якому члени різних етнічних, расових, релігійних або соціальних груп мають право на автономне користування їхньою традиційною культурою або сферою особливих інтересів та на їхній розвиток у межах спільної цивілізації» (Webster 1993, p. 896).

схвалила колегія Верховного суду» (ВЗ, 29.07.1997), «— Ми думаємо зараз і про те, як перейти від купонів до інших форм нашого контролю. Зокрема, і через гроші, і через інші *структури*» (ГУ, 3.04.1991, с. 6) (див. новий набір типової лексичної сполучуваності цього слова в п. 9.2). Як саме слово *структура* в цьому його значенні, так і, причому ще більшою мірою, його новоутворені деривати *структурувати* (*структурування / структуризація, структурований, структурованість, структуровано*) і з певними відмінностями у вживанні *структуризувати* (*структуризація / структуризування, структуризований*), а також похідні з префіксами *пере-* і *ре-* (див. р. VIII п. 4.2.3.3), наприклад: «<...> майбутній парламент працюватиме так само хаотично і непродуктивно, якщо не буде прийнято нового виборчого закону, який допоможе політично *структурувати* суспільство» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19), «Завершальним етапом становлення [світового українства. — О. Т.] є відродження і *структурування* українських громад у країнах СНД і Балтії. <...> Важливу роль могла б тут відіграти і більш досвідчена й добре *структуризована* західна діаспора» (ЛУ, 4.09.1997), — актуалізувалися в загальнономовному вжитку одночасно з увиразненням соціальної диференціації сучасного суспільства, що можна вважати не випадковим.

4.3.1.2. Від державної до недержавних форм власності ⁶⁰: *недержавний* (*сектор економіки, форми власності, підприємства, навчальні заклади*). У загальному руслі економічних реформ у період «перебудови» і в 90-ті роки стала актуалізовуватися лексика, пов'язана з поступовою відмовою від планової економіки, адміністративного регулювання економіки, з *денаціоналізацією* власності (сам цей термін, однак, не набув поширення, на відміну від *роздержавлення* і *приватизація*), з перерозподілом у співвідношенні різних секторів економіки і т. ін. (див. докладніше в п. 2.2.3).

Ще в загальних межах державної економіки у період «перебудови» стала зростати активізація в ужитку складних слів з компонентом *само-* — [*економічна*] *самостійність* (підприємства), *самооплатність* (*самоокупність*), з'явилися *самофінансування, самокредитування*: «Головними принципами сучасної економіки стають самоуправління і самофінансування, самопланування і самопостачання, самостійність і самоконтроль — одне слово, саморозвиток» (ЛУ, 3.01.1988, с. 1), «Колектив [Львівського виробничого об'єднання “Конвєср”. — О. Т.] перейшов на самокредитування: його трудівники стали першими в країні власниками акцій свого підприємства» (РУ, 22.01.1988).

У період «перебудови», а особливо пізніше втрачають «радянські» конотації несхвального ставлення такі слова, як розм. *індивідуал* «той, хто займається індивідуальною трудовою діяльністю», *одноосібник* (*селянин-одноосібник*), *приватно-власницький* (*діяльність, господарство*), *приватник* «приватний власник; приватний торговець; приватний підприємець» (пор. також далі п. 4.3.2.4).

4.3.2. Від державно-бюрократичного до соціального, «людського» ⁶¹. Так, у загальному ряду активізованих у цей період іменників з префіксом *де-* (див. р. VIII п. 4.2.3.2) поширився іменник *дебюрократизація*.

⁶⁰ Найповніший у радянський час тлумачний словник української мови» (СУМ-11, т. 5, с. 283–284) подавав такі значення слова *недержавний*: 1) який не має прав державності (*недержавні нації*) і 2) який не виходить з інтересів держави, не керується ними (*недержавний підхід до справи*), не виділяючи значення «який не належить до сфери державної власності».

⁶¹ Пор., наприклад: «Головна перебудова, думається, та, що проходить в людині, що утверджує її гідність, а суспільству прищеплює втрачену повагу до унікальності її особистості. Не люди для держави, а держава для людей!» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 151).

4.3.2.1. Розгортання сфери «громадянського» з відповідним розширенням застосування цього прикметника (на відміну від «державного» і «класово-партійного»): *громадянський вибір, договір, громадянські права, громадянська ініціатива, громадянська активність* («Доводити, що останнім часом небувало зростає громадянська активність киян, як, утім, і всіх радянських людей, означає ломитись у відчинені двері»). — ВК, 8.12.1988), *громадянський конфлікт, мир, громадянська непокора, громадянська солідарність* («У День соборності активісти громадських організацій розгорнули над Дніпром 200-метровий прапор і підписали з політиками *Маніфест громадянської солідарності*»). — УМ, 24.01.2012, с. 5: про мітинг опозиційних сил у Києві), *громадянська злагода (згода)*.

Не тільки у вітчизняній політології, а й у масових ЗМІ, в публічному обговоренні активізувався вжиток термін *громадянське суспільство* — як назва форми самоорганізації суспільства, члени якого мають право і, що не менш важливо, мають бажання брати участь у розв'язуванні всіх соціально важливих проблем (не тільки під час виборів органів влади, а й висловлюючи свою позицію у ЗМІ, в блогосфері, у соціальних мережах інтернету, демонструючи її в різноманітних публічних акціях, втілюючи в різних конкретних діях). Спочатку це було позначення відповідного явища ще в перспективі, у процесі раннього становлення, наприклад: «В республіках з'явилися зародки *громадянського суспільства* у формі різних рухів, асоціацій, об'єднань громадян» (ГУ, 20.02.1991, с. 2), але поступово — від повного заперечення та скепсису — з констатацією вже його наявності в українському соціумі, хоч і в незрілій формі: «— Зараз у Києві зароджується *громадянське суспільство*. У кожному кварталі є активісти, які керують своїм будинком чи захищають парк від незаконної забудови. <...> Столиця непомітно рухається до створення реального міського самоврядування» (Є. Соболев, громадський активіст. — ГПУ, 27.03.2013, с. 2); пор., наприклад, обговорення цієї проблеми під назвою «Чи є в Україні *громадянське суспільство*?» та редакційною «шапкою» до нього: «Слова, про які ми сперечаємося: *громадянське суспільство*» (УУ, 2005, № 3–4, с. 6–7). Його становлення викристалізовувалося на межі 80–90-х в активізації соціальної активності населення, розвивалося в масових акціях антивладного протесту, особливо в «революціях» і «Майданах» (див. п. 4.6.1): «Майдан-2 став важливим доказом того, що *громадянське суспільство* в Україні живе, міцнішає та розвивається, що апатія та безнадія невинувдані і можна передбачити широкомасштабні протестні акції. <...> Підвищення пенсійного віку, скорочення пільг, зростання інфляції зроблять цілком можливим і Майдан-3» (О. Мотиль. — Кр., 2010, ч. 11–12, с. 3; автор, і не тільки він один, розумів при цьому під не названим тут «Майданом-1» студентську «Революцію на граніті» восени 1990 року), «Майдан — це українська революція в сенсі народження нових форм соціального життя. Це — громада. І як би не розвивалися події далі, саме з таких громад відтепер складатиметься *громадянське суспільство* в Україні» (Н. Черниш, соціолог. — ВЗ, 13.02.2014, с. 7).

Набуло поширення поняття *активізм* — активна громадська діяльність (у різних сферах життя): *політичний, екологічний, мовний* та ін. *активізм* (відповідно набули нової лексичної сполучуваності назви осіб *активіст* / *жін. активістка*: *екологічний*, або *еко-, мовний* та ін. *активіст*).

Особливо ж наочно активізація громадянської активності українського суспільства заявила про себе з 2014 року, коли в умовах іноземної агресії й реальної загрози втрати державної незалежності (влада напочатку демонструвала нерішучість, офіційні чинники не хотіли брати на себе конкретної відповідальності за організацію опору інтервенції та сепаратизму) реально вже сформовані осередки громадянського суспільства стали сприяти кадровому, матеріальному та ідеологічному забезпеченню армії та організовувати збройну відсіч навислій небезпеці, — розгорнулися *добровольчий* (з формуванням *добровольчих батальйонів — добробатів*) і *волонтерський рух* (пор. у

СУМ-11: волонтер, заст. — військовий доброволець, але тепер в Україні це окремі поняття). Рух волонтерства (волонтерський рух) став розвиватися в Україні (за зразком в основному відповідних громадських організацій США) ще наприкінці 90-х років — для надавання безоплатної допомоги (гуманітарної, медичної, екологічної та ін.) хворим, літнім людям, безпритульним, біженцям, для прибирання території тощо: «Ера волонтерів [заголовок]. У Києві відбулася презентація Міжнародного року волонтерів. <...> Віце-прем'єр-міністр України Микола Жулинський у своєму виступі на презентації назвав доброю ознакою часу те, що в незалежній суверенній Україні волонтерський рух набуває широкого розвитку» (Л. Чичканьова. — СН, 18.04.2001). Але в центр суспільної уваги він перемістився в 2014–2015 роках — з активізацією його діяльності для забезпечення українських військових підрозділів під час воєнних дій на Донбасі зброєю, військовим спорядженням, медикаментами, продовольством (з новим витком російської інтервенції 2022 року така діяльність волонтерського руху була продовжена). А 2020 року відбулася чергова активізація волонтерського руху під час боротьби з коронавірусом COVID-19. У межах цих гнізд активізувалися в ужитку фемінативи (відомі й давніше, але не фіксовані в нормативних словниках) *доброволія* і рідше *доброволка*, *волонтерка*; з'явилося дієслово *волонтерити*, і можна вже зустріти навіть дієслово *доброволити*.

Зросла частотність функціонування гнізда *самоврядування*, *самоврядний*, *самоврядність* (див. р. VIII п. 4.2.2.5). Слово *громада* (*територіальна громада*) набуло в другій половині 90-х років нового значення — самоврядна адміністративно-територіальна одиниця в межах того чи іншого населеного пункту (на зразок комуни): «сільська, міська, районна, обласна *територіальні громади*» (наприклад: *територіальна громада міста Києва*); з 2015 року стали утворюватися *об'єднані територіальні громади (ОТГ)*. До офіційного вжитку ввійшов прикметник *муніципальний* «який стосується сфери місцевого (міського) самоврядування» (однак без відповідної актуалізації щодо вітчизняних реалій іменника *муніципалітет*): *муніципальна поліція*, *муніципальна охорона*, *муніципальна варта*; *муніципальний театр*, *навчальний заклад* та ін.; *муніципальна карт(к)а* (електронний платіжний засіб, дійсний у межах відповідного міста, наприклад: «*Муніципальна карта “Картка киянина”*»). Набула більшого поширення практика надавання органами місцевого самоврядування звання «*Почесний громадянин міста ...*».

Так само, як щодо *громадянського суспільства* в Україні — його наявності чи відсутності, існують різні думки щодо сформованості в країні *середнього класу* — як вважають, основи такого суспільства. Пор., з одного боку, думки, що він у нас ще тільки формується: «Середнього класу зовсім немає. П'ята частина українців отримує лише 4,6% загального прибутку, а інша одна п'ята — 49,5%» (В. Черниш, соціолог. — МУ, 20.01.1997), «— Україні не варто було запроваджувати цей податок, — вважає аналітик Олександр Охріменко. — <...> Фактично цей податок — податок на середній клас, який у нас лише формується» (Е, 1.05.2014, с. 13), «— Що ж тоді проблема? — Відсутність середнього класу. У вас є велика кількість незахищених українців. Занадто маленькі пенсії. І є багато мільйонерів. А середнього класу, на який би спиралася економіка держави, як у Європі, немає» ([Із інтерв'ю з радником КМ України голландським урядовцем Хенком Доннерсом]. — УМ, 7.06.2013, с. 19); з другого ж боку, наприклад: «<...> сформувалися *середній клас і громадянське суспільство*» (з виступу Президента України П. Порошенка під час параду з нагоди Дня Незалежності в Києві 24 серпня 2016 року) (див. також обговорення проблематики українського середнього класу, наприклад, у журналі «Національна безпека і оборона», 2014, № 3–4).

За ознакою активізації в «простих» людей соціальної активності відбулася актуалізація в ужитку прикметника *небайдужий* (у функції означення): *небайдужі громадяни*, «протести *небайдужих містян* проти екологічно шкідливих забудов»,

«Висновки небайдужого українця» — заголовок публікації (А. Вертічук. — Д, 5.11.2010, с. 12).

4.3.2.2. Посилення уваги до сфери «соціального» (на відміну від «державного»): *соціальна сфера* (розм. *соціалка* — утворення внаслідок універбації, що свідчить про достатньо високу частотність уживання цього словосполучення), *соціальна політика*, *соціальна інфраструктура* (житлово-комунальна сфера, мережі закладів побутового обслуговування, торгівлі, охорони здоров'я, освіти та дошкільного виховання і т. ін.), *соціальна програма*, *соціальний проєкт*, *соціальна допомога*, *соціальні виплати*, *соціальна реабілітація*, *соціальне облаштування*, *побудова соціальної держави*, *соціальна спрямованість* (орієнтованість) ринкових реформ (ринкової економіки); *соціальна медицина*; заклики до *соціальної справедливості*; *соціальна робота*, *соціальний працівник* (пор. англ. *social worker*); *соціальні мережі* (в інтернеті); *соціальне житло* (певна квота, що безоплатно передається для незаможних верств населення), *соціальний готель* (для бездомних осіб), *соціальний гуртожиток* (для дітей без батьків), *соціальні сорти хліба* (основні сорти хлібних виробів, відносно низькі ціни на які влада підтримує також дотаційно); *соціальний стандарт* (перев. мн.), *соціальний пакет* (сукупність обов'язкових гарантій і пільг, якими роботодавець має забезпечувати працівника); *соціально захищені / незахищені верстви населення* і под.; «*Соціальна аптека*» (мережа аптек — власна назва).

У загальному руслі посилення уваги суспільства до рівня задоволення своїх матеріальних потреб істотно актуалізувалося поняття *прожиткового мінімуму* населення — із запровадженням також зі світової практики понять *споживчого кошика*, *продовольчого кошика* і вже «свого» «*борщового набору*» («Як вплинула війна на вартість базових продуктів? Зокрема *борщового набору*». — ГПУ, 7.07.2022, с. 5).

Стали достатньо частотними й різноманітними за тематикою *соціологічні опитування населення*, оскільки як владі, так і різним політичним силам, що прагнуть до участі в державному управлінні, стало важливо знати думку людей з приводу тих чи інших аспектів життя суспільства та функціонування держави.

Значна частина особливостей цього нового суспільно-політичного лексикону ввійшла також до слововжитку пізньорадянської та пострадянської лівої партійної преси й узагалі лівих політичних сил, хоча саме у протиставленні до лінії КПРС вони й почали формуватися: «Час перебудови — це й час *справедливості*. Справедливість завжди і сильна, і *милосердна*» (РУ, 8.01.1988, с. 2); «До *гуманного, демократичного соціалізму*» (програмна заява XXVIII з'їзду КПРС, липень 1990 року); *Партія Соціальної Справедливості (марксистська)* — таку нову назву для Комуністичної партії Радянського Союзу запропонував відомий український поет, громадський і політичний діяч Борис Олійник (газета «Правда», Москва, 27.10.1990); «Олександр Мороз підкреслив, що <...> Жовтнева революція не тільки не суперечила прагненням українського народу до *соціальної справедливості* і національно-державного відродження, а й була поштовхом для цих процесів» (ДУ, 6.11.1991, с. 1). Основними гаслами «партії лівоцентричного спрямування» (тоді ще без назви, а згодом вона оформилася як Соціалістична партія України), створюваної замість розпущеної Верховною Радою 24 серпня 1991 року Комуністичної партії України, були винесені такі: «*права людини; громадянська згода; гармонізація соціальних інтересів; соціальний захист населення; правова держава; духовне відродження*» (див.: ГУ, 24.09.1991).

4.3.2.3. Активізація в ужитку з розширенням сфери лексичної сполучуваності слів *люди* (але не тільки в значенні «народ», як у радянський час, наприклад: «*радянські*

люди)), *людський*⁶². У період «перебудови» це, зокрема, поява номінації *людський фактор* (вислів, що перейшов з промов М. Горбачова; пор. англ. *human factor*), пізніше стало вживатися також *людський чинник*, — як вияв посилення уваги партійно-державного керівництва до людини, людей, визнання саме за ними вирішального значення в «перебудові»: «Говорячи про перебудову економіки, всього суспільства, ми називаємо вирішальним фактором саме *людський*, душу і розум, компетентність і відповідальність, ініціативність і сумлінність тих, хто втілює цю перебудову в життя» (П. Позняк. — Газета «Прапор комунізму», 7.11.1987, с. 3); у політичних передвиборних програмах уже доби незалежності: «Десять кроків назустріч людям» (програма В. Ющенка до президентських виборів 2004 року), «Україна для людей» (програма В. Януковича до президентських виборів 2010 року). Це також розширення вживання слова *народний*: *народна дипломатія* (неофіційна міжнародна діяльність окремих осіб, громадських рухів і т. ін., яка сприяє повнішому взаєморозумінню народів, країн); *народний фронт* (громадські організації в деяких республіках колишнього СРСР під час «перебудови»); у власних назвах: *Народний рух України* [за перебудову], *Народна партія України*, «*Народна газета*» та ін.

На першій стадії руху до демократизації суспільства це були також пошуки «соціалізму з *людським обличчям*» (див. п. 3.2.1).

Див. також у р. X п. 8.1 про запровадження «*людноцентричного*» підходу (на зміну «державоцентричному») у розташуванні компонентів адресування на поштових конвертах.

4.3.2.4. Дезактуалізація у сфері соціальної моралі «шанобливого» ставлення до колективізму, колективного і несхвального — до індивідуалізму, індивідуального, що призводило в радянський час до применшення значення особистості, придушення її інтересів і прав в ім'я «громадських» (читай: державних) інтересів (пор. так само щодо діяльності в сфері економіки: див. у п. 4.3.1.2 на прикладах *індивідуал*, *одноосібник*). Так, поняття *індивідуалізму*, яке в словниках радянського часу подавалося як риса «буржуазної приватновласницької» психології і як егоїзм, егоцентризм: «проявляти крайній *індивідуалізм*» (див., наприклад: СУМ-11, УРЕ-ІІ), у сучасних довідниках дається з двома значеннями: 1) моральний принцип, в основі якого лежить протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства, віддавання переваги особистим інтересам перед громадськими (загалом збігається з трактуванням радянського часу, але позбавлене ознак ідеологізації та оцінності); 2) прагнення до вираження своєї індивідуальності, своєї особистості (СУМ-20; пор. також, наприклад [Мінчак 2003: 11]); неактуальним стало зауважувати про кого-небудь, що він / вона «*протиставляє себе колективу*», а саме слово *колектив* уже не належить до ідеологічно маркованого лексикону.

Зросла частотність уживання гнізд деяких слів з компонентом *само-* (див. р. VIII п. 4.2.2.5) — *самореалізація* (щодо людини як особистості і, зокрема, як «*успішної*» людини: див. п. 4.9): «Така нетворча робота не дає людині можливості *самореалізуватися*», *самодостатній*, *самозайнятість*.

У вітчизняній дійсності нарешті стало поширюватися з міжнародної практики поняття *приватності* як недоторканності приватного життя людини: *приватність особистого життя*, *житла*, *інформації* та ін., *право на приватність*.

⁶² Хоча в контекстах «пафосного» звучання апелювання до «людини», а не тільки до народу практикувалося, звичайно, і в радянський час: «Все для людини, все в ім'я людини!», «Людина людині — друг, товариш і брат».

Відповідно зазнали дезактуалізації кліше радянського часу, спрямовані на знесоблення людини, на підкреслення її «розчиненості» в колективі ⁶³, на необхідність нібито суспільної потреби в її «скромності», на зразок: «Доводити, що останнім часом небувало зросла громадянська активність киян, як, утім, і всіх радянських людей, означає ломитись у відчинені двері» (ВК, 8.12.1988, с. 1); *скромний трудівник / скромна трудівниця, людина виняткової скромності* (як позитивні характеристики радянської людини: див. також п. 7) і под. Пор. уже в іронічному вживанні: «<...> Попри все це мусимо навчитися поважати <...> іншу позицію. <...> Ту позицію, яку <...> обачно обминали малодушні, байдужі, боязкі й взагалі “прості радянські люди”» (Євген Сверстюк. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2) ⁶⁴. Наросла нова хвиля критики (перша була ще в період післясталінської «відлиги») проти трактування людини в соціалістичному / комуністичному суспільстві як соціального «гвинтика» (особливо помітною така критика була в період «перебудови»): «Все життя радянського народу було побудоване на тому, що людина — *гвинтик*, вона нічого сама собою не значить, а ось колектив — це все» (В. Брюховецький. — Сл. Пр., 2000, ч. 3).

4.3.2.5. Актуалізація поняття довіри — у загальному ряду тих нових явищ, що покликані налагоджувати контакти між органами влади і суспільством та відбивати ставлення людей до влади (це, зокрема, регулярні різноспрямовані соціологічні опитування населення), а також контакти людей між собою (наприклад, відкриття видавництва під назвою «Довіра», депутатська фракція у ВР з 2019 року «Довіра»). Наприклад: «Віктор Ющенко задовго до завершення виборчого марафону почав будувати нову систему влади <...> Після перемоги в Україні буде сформовано уряд народної довіри з представників різних політичних сил» (Я. Іванчук. — ВЗ, 11.11.2004), «Це свідчить про небажання більшості українців повертатися у ведмежі обійми “старшого брата”, до чого знову і знову закликають ліві кандидати, а також про *недовіру діючій владі*» (УС, 24.12.1998, с. 4). Набуло поширення вже відоме у світі поняття *кредиту довіри* (населення до влади). На державному рівні запроваджено такі конфіденційні (анонімні) служби, як *телефон довіри* (офіційна назва — *телефон «Довіра»*) — для надавання екстреної психологічної допомоги людям з різних складних життєвих проблем, у різних стресових ситуаціях; *кабінет довіри* (офіційна назва — *кабінет «Довіра»*) — для анонімного своєчасного діагностування наявності ВІЛ-інфекції; *служба довіри* (офіційна назва — *служба «Довіра»*) — в СБУ, Державній прикордонній службі (для різноманітних анонімних звертань, заяв з боку громадян).

4.3.3. Від «соціально-класових» до «загальнолюдських» категорій. Поняття «загальнолюдського» ортодоксальна комуністична ідеологія, як відомо, часто трактувала як «позакласове», «абстрактне», а тому «буржуазне»: *абстрактний гуманізм, буржуазна благодійність* і т. ін. — на відміну від «класових» і «партійних», «революційних», «соціалістичних» і «комуністичних» категорій радянського часу: *соціалістичний гуманізм, соціалістична демократія, соціалістичні цінності, класова мораль, комуністична мораль, партійний підхід, революційна законність* і под. ⁶⁵, а поняття

⁶³ Пор., наприклад, у радянській поезії: «Здається, я і є, і мене немає, / то “я” моє злилось з народом “ми” святим» (Володимир Сосюра. Червона зима); «<...> Сменив просторним словом “наше” / Словечко узке “мое”» (Василий Лебедев-Кумач); «А нашему утрненному поколенью / На опыте жизни пришлось убедиться, / Что Мы — это главное местоименье, / И Я — лишь его небольшая частица» (Евгений Долматовский. Добровольцы: роман в стихах).

⁶⁴ Див., наприклад, про кліше радянського часу «простой советский человек» (рос.) — це людина одна з багатьох, з чесною й відкритою душею і т. ін. [Добренко 1993: 250].

⁶⁵ Пор., наприклад, у розгромній рецензії на книжку тодішнього Першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста «Україно наша Радянська» (Київ, 1970): «В тлумаченні ряду літературно-мистецьких

«радянського» мало пріоритет над традиційним, усталеним у народі століттями: *радянський патріотизм* і под. Починаючи від періоду «перебудови» звичайним стало апелювання до понять і, відповідно, слів *совість*, *почуття власної гідності* («Завдання літератури сьогодні — відновити, реставрувати відповідальність, професійну честь, максималістську чесність у своїй роботі, *почуття гідності* в кожній людині»: Володимир Яворівський. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 166), *моральність*, стали луhati заклики до повернення *загальнолюдських цінностей*. До активного вжитку після тривалої перерви в радянський час повернулися *благодійність* (із синонімами *добродійність*, *доброчинність* і навіть *благочинність*): *благодійна допомога*, *благодійна організація*, *благодійна акція*, *благодійний бал* і т. ін., *милосердя*; підвищилася частотність уживання слів *гуманний*, *гуманність*, *гуманізм*, *гуманістичний* (пріоритети, цінності), поширилися слова *гуманізація* (освіти, кримінального законодавства, армії та ін.), *гуманізувати*; прикметник *гуманітарний* під впливом англійської мови набув нового значення — «пов'язаний із забезпеченням прав людини, задоволенням її матеріальних потреб і духовних інтересів (на безоплатній основі)»: «міжнародна співпраця в гуманітарній сфері», *гуманітарна організація*, *місія*, *акція*, *співпраця*, *політика держави*, *гуманітарний обмін*, *гуманітарний вантаж*; «Гуманітарні потреби людини — чинник не другорядний» (Ю. Килимник. — Д, 5.08.2011, с. 13); *віцепрем'єр-міністр України з гуманітарних питань*; *гуманітарна підготовка* (заняття з особовим складом у ЗСУ як частина виховної роботи); *гуманітарна катастрофа* (масовий голод, епідемії, руйнування населених пунктів унаслідок воєнних дій, стихійного лиха і т. ін.); номінація *гуманітарна допомога* стала загальноновживаною, про що свідчить і функціонування її в розмовній мові у скороченій формі *гуманітарка* (див. р. VIII п. 4.2.4.7.2).

Відхід від «соціально-класових» категорій демонструють також повернення до нормального життя після періоду 30–80-х років слів *селяни*, *селянство* — у застосуванні щодо сучасних жителів українського села (замість *колгоспники*, *колгоспне селянство* і под.), апелювання влади вже не до *труidящих* ⁶⁶, а до *народу*, *населення*, *жителів* (*мешканців*). Так, якщо, наприклад, у СУМ-11 було: *агітація* — «2. Громадська й політична діяльність, робота серед *труidящих*, спрямована на роз'яснення політики якої-небудь партії чи організації», *агітатор* — «особа, що займається агітацією — виступає перед *труidящими* з бесідами, доповідями і т. ін.», то в СУМ-20 замість слова *труidящі* в цих же статтях ми бачимо *населення* ⁶⁷.

Саме слово *клас* (суспільний) стало вживатися вже не в значенні «великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням <...> до засобів виробництва, а, значить, за способами одержання і

понять і явищ автор виступає із загальнолюдських, абстрактно-гуманістичних позицій» (Про серйозні недоліки та помилки однієї книги [Редакційна]. — Комуніст України, 1973, № 4, с. 79).

⁶⁶ У радянський час складалося враження, що керівництво країни цікавила людина не як така, не сама по собі, а насамперед як трудівник, homo laborans, наприклад: «Труidящі Радянського Союзу палко вітають <...>», «зустріч керівників держави з *труidящими* столиці» і под.; *листи труidящих* — до органів влади, газет: «робота з листами *труidящих*» (хоча серед авторів цих листів були, звичайно, й пенсіонери, учні, студенти, військовослужбовці, домогосподарки); різні непопулярні серед населення заходи влада здійснювала нібито «на прохання *труidящих*», «ідучи назустріч побажанням *труidящих*». У центрі уваги творів літератури та мистецтва на теми радянської дійсності мала бути не просто людина й навіть не просто *радянська людина*, а саме [радянська] людина праці. Прощаючись з відвідувачем, що звертався з якоюсь скаргою, проханням і т. ін., і запевнивши його в справедливому вирішенні справи, той чи інший «начальник» у владному кабінеті казав йому: «Ідіть і спокійно *працюйте!*», «Можете спокійно *працювати*».

⁶⁷ Певні ознаки такої тенденції стали виявлятися ще в останні десятиліття існування СРСР — з офіційно констатованим переростанням його з держави *диктатури пролетаріату в загальнонародну державу*, з перетворенням *Рад депутатів труidящих* як органів представницької влади в *Ради народних депутатів*.

розмірами <...> суспільного багатства» (СУМ-11, т. 4, с.: це цитата з праці В. Леніна) і які мають зникнути за комунізму, а просто в значенні «суспільна група, що вирізняється на основі певних спільних соціальних ознак (соціального статусу, економічного статусу, політичної платформи, професійної спільності тощо)»: стали говорити про *середній клас* (див. п. 3.2.1), *новий клас* (під яким розуміють, зокрема, приватних підприємців або ж народних депутатів України: див. п. 4.1), *новий політичний клас*, [соціально] *активний клас*, *креативний клас* (див. п. 6.2.1).

4.3.4. Від офіційного (організованого «згори» і визнаного «нагорі» або тільки трактованого таким з боку опонентів) **до неофіційного**, часто стихійного, «самодіяльного»:

— *офіційна преса* (яка відбиває позицію державної влади); *офіційна медицина* — на протиположності різним нетрадиційним течіям у лікуванні людей (див. п. 2.2.8), наприклад: «— Чи користуєтесь ви послугами *офіційної медицини*? — Практично поки що ні, але це не означає, що я не приймаю офіційну медицину» ([Із інтерв'ю з популярним на межі 80–90-х років екстрасенсом Аланом Чумаком — в українському перекладі]. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 26.12.1990); неохайно з боку незгодних, опонентів: *офіційний правопис*, *офіційне мовознавство*, *офіційна історія* (як наука). Розширили свій семантичний обсяг і частотність уживання одиниці з ще більш неохайною конотацією *офіційний* (воно вживається тепер переважно як абсолютний синонім до *офіційний* — очевидно, це вияв «народної етимології») ⁶⁸ та *офіціоз* — у новому значенні цього слова «офіційна ідеологія; що-небудь офіційне: ситуація, обставини, захід, інформація тощо»: «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, по-радянському *офіціозний* Жовтневий палац» (Д, 29.03.2002), «розмова мала *офіціозний* характер»; «— Я знаю, чого чекати від дорослої аудиторії, а чого чекати від дитячої — ні. Думала, що придуть усі класами, посідають, буде *офіціоз*, діти дивитимуться у вікно та нудьгуватимуть» (Д, 9.12.2009), «свято відбувається без *офіціозу*», «Але спочатку передувала нудувата офіційна частина, на якій з привітальною промовою виступили NN і NN. На щастя, *офіціоз* був недовгим» (О. Стецишин. — УС, 20.05.1999), «у газеті з'явився *офіціоз* про цю подію», «*Офіціоз*» — назва газетної рубрики для публікації документів міськради (Хр., 23.02.1999);

— *неформальний* — офіційно не призначений, не санкціонований, не зареєстрований і т. ін.: *організація*, *об'єднання*, *рух*, звідси усічена розмовна форма *неформал* на позначення учасників таких рухів (див. р. VIII п. 4.2.5); *неформальний лідер*. З-поміж активізованих у цей період іменників з префіксом *де-* (див. р. VIII п. 4.2.3.2.1) з'явилося *деформалізація* (наприклад, *роботи з молоддю*).

Як один з опозитів до *офіційний*, *формальний* з'явилося поняття «(зустріч, розмова і т. ін., дипломатія) “без краваток”» — про неофіційне спілкування на високому рівні: «СНД як інституція існує виключно для спілкування президентів — як формального, так і “без краваток”» (Час, 3.08.2001, с. 9);

— *незалежний* «який не перебуває у сфері чийсь компетенції, у підпорядкуванні кому-, чому-небудь і, отже, проводить і виражає власну лінію діяльності (або принаймні має бути таким)»: *незалежна громадська організація*, *комісія*, *незалежний експерт*; *незалежна преса*, *газета* (це означення може подаватися також у вихідних даних періодичного друкованого органу: див. р. X п. 2), *журналіст*; *незалежна профспілка* (це означення може подаватися також у власній назві профспілки: див. р. X п. 2); *незалежний депутат* (який не входить до депутатських фракцій); *незалежне правосуддя*, *незалежні суди* (поки що, на жаль, з розряду загалом тільки бажаних для України);

⁶⁸ Подібні слововживання простежувалися й давніше, але, звичайно, далеко не так часто, наприклад: «Весь він був уособленням лагідності, доброти й награної зовнішньої *офіціозності*» (Юрій Збанацький — див.: СУМ-11, т. 5, с. 817).

— *неурядовий* «неофіційний, не пов'язаний з урядом і взагалі найвищою державною владою, але достатньо авторитетний»: *організація, комісія, фонд*;

— активізація в ужитку гнізд деяких складних слів з компонентом *само-* (див. р. VIII п. 4.2.2.5): *самовисування, самооборона, самоорганізація* та ін.

Крім розвитку багатопартійності (див. п. 4.3.1.1) й узагалі формування різноманітних політичних рухів, стали формуватися інші, відсутні в радянський час форми самоорганізації людей за різними ознаками: *товариство, земляцтво*, навіть *ошукані вкладники* (банків, житлових недобудов): «27 квітня на майдані Незалежності об 11 годині розпочнеться Всеукраїнський мітинг ошуканих вкладників банків» (Т. Градобленська. Ошукані вкладники самоорганізуються. — ГУ, 23.04.2015); відновилося в ужитку з дорадянських часів слово *гільдія* — у значенні «об'єднання людей за професійними інтересами»: *Гільдія кіноакторів України, Гільдія головних редакторів України, Гільдія підприємців Києва* та ін.

У загальному руслі посилення суспільної уваги до людини, зокрема керівника, лідера, саме як до особистості (незалежно від його офіційного статусу) в перші роки «перебудови» поширилося маловідоме досі слово *харизма* з похідними: *харизматизм, харизматичний (особистість, лідер), харизматик (політик-харизматик і под.)*.

4.3.5. Від «закритості» до «відкритості», тобто приступності для громадського доступу, обговорення та контролю: *закритість — відкритість суспільства, влади, інформації; працювати в умовах закритості / відкритості; закритий — відкритий для обговорення, пропозицій, критики, співробітництва* тощо (див. про поширення таких конструкцій також у р. IV п. 6). З країн Заходу поширилася також опозиція понять *закрите* (тоталітарне) — *відкрите суспільство*. Під очевидним впливом англійської мови в 90-ті роки сформувалася в подібному значенні також опозиція *непублічність — публічність* ⁶⁹: «<...> бажано, щоб в Україні зрештою з'явився єдиний публічний механізм вирішення бізнесових проблем» (Н. Білоусова. — Д, 8.06.2012, с. 10), «Життя доводить, що публічність влади є цінною і повчальною, якщо вона демонструє прозорість владних дій, а не <...> приховування істини» (Віче, 2009, № 5), «Ключ до подолання корупції в аудиторському середовищі — це публічність і прозорість» (Д, 28.01.2010), «Головний механізм захисту для журналіста — це публічність» (О. Романюк. — УМ, 28.06.2012, с. 5).

Одним з визначальних принципів «перебудови» другої половини 80-х років, поряд з демократизацією, стала *гласність* — як відкрита належна інформація про будь-яку суспільно важливу сферу діяльності в країні та можливість вільного її обговорення (*широка, повна або ж, навпаки, дозована гласність, політика гласності, у світлі гласності, розширення гласності*), а також *гласний* (обговорення та ін.), *гласно* — з її оказіональним опозитом каламбурного творення *безгласність* («<...> існувала наче гласність центру, республіканська і місцева. Останню дошкулюно, сердито обзивали безгласністю». — ГУ, 25.04.1991, с. 11) ⁷⁰.

У подібних же переносних значеннях (не)ясності, (не)зрозумілості, але насамперед (не)прихованості від стороннього ока й (не)заплутаності стала вживатися опозиція *непрозорий (непрозорість) — прозорий (прозорість)*: «Ми оздоровимо НАК «Нафтогаз» як найбільш закриту, непрозору систему» (ТВі, «Вечір з Миколою Княжицьким», 5.04.2012: П. Порошенко, міністр економічного розвитку), «Очільника обласної

⁶⁹ Утім, подібне вживання *публічність*, а також *гласність* було відоме в російській мові ще в першій половині XIX ст. під впливом відповідних слів німецької та французької мов [див.: Fleckenstein 1990].

⁷⁰ З поступовим, однак, звиканням суспільства до стану гласності і, як наслідок, певною девальвацією цього поняття, що передбачали ще на самому початку періоду демократизації: «В глухі часи загострюється слух. / В епоху гласності усі до всього звикли» (Ліна Костенко. — Вітчизна, 1990, № 1).

державної адміністрації звинувачують у проведенні *непрозорої політики* та управління комунальними й державними ЗМІ регіону» (Я. Тракало. — УМ, 7.06.2012, с. 3); *прозорі умови договору, прозора цінова політика, прозоре судочинство; прозорі правила гри* — одне з нових кліше; «Іноземні бізнесмени звикли працювати в *прозорому* правовому полі та про проблеми говорити *відкрито*, а українські розуміють, що всі питання вирішуються не на таких радах. <...> Але бажано, щоб в Україні зрештою з'явився єдиний публічний механізм вирішення бізнесових проблем» (Н. Білоусова. — Д, 8.06.2012, с. 10); «Влада має ставати *прозорішою*»; «Ми працюємо (Конкурс проводиться, Слідство відбувається і т. д.) *прозоро*», члени якої активізувалися під явним впливом англ. *transparent*. Цей англізм був запозичений і безпосередньо, хоча й уживається значно рідше: «*Транспарентність* нині є необхідною характеристикою виконавчої влади. *Відкритість* її сприяє розвитку демократії, громадянського суспільства» (журнал «Віче», 2009, № 8). Пор. також назву електронної системи державних тендерних закупівель, побудовану на гри слів: «*ProZorro*» / «*ІПрозоро*» (див. р. II п. 2.2.1).

4.3.6. Між правовим і неправовим. На загальному тлі активізації в описуваний період узагалі юридичної лексики (див. п. 2.2.3) це особлива частотність слів із загальними значеннями «право», «закон» і т. ін., що свідчить про посилення уваги суспільства до цих аспектів свого життя:

— *права людини, верховенство права* (на відміну, наприклад, від *телефонне право* — зворот, що виник у пізньюрадянський час на позначення неправових адміністративних дій з боку «начальства»: телефонних дзвінків та іншого втручання, що нерідко підміняли собою правові норми: «Нарешті ми усвідомили, що будувати економіку треба не на голому ентузіазмі і *телефонному праві*, а на апробованому ринковому фундаменті». — ВК, 21.11.1991); *правовий: виховання, грамотність, захищеність* та ін., *правовий простір, діяти правовими методами, в правовому полі*; як ідеал (поки що в майбутньому) — *правова держава (будувати правову державу, на шляху до правової держави)*.

Активізувалися вжитку члени двох гнізд складних слів з першим компонентом *право-* і другими досить близькими за значеннями компонентами, але з наявністю певних семантичних відмінностей між ними: *правозахисний (рух, організація: нелегально існували в СРСР ще від 60-х років), правозахисник / жін. правозахисниця і правоохоронний (органи, структури, система та ін.), правоохоронець*, перев. у мн. (тепер уже, очевидно, важко уявити, але до 90-х років словники взагалі не подавали цих гнізд). Своє несхвалення тими чи іншими діями правоохоронних органів мовці можуть виражати ніби відмовою їм у цій назві: «Верховна Рада може ухвалити рішення про виведення *правоохоронних...* [потім з виправленням:] *неправильно* — силових структур з центру Києва» (5 к., 20.02.2014: журналістка); ведучий телепрограми, розповідаючи про сутички членів «Правого сектору» з військовослужбовцями МВС, спочатку назвав останніх «*правоохоронцями*», а потім після паузи продовжив: «<...> я буду говорити: “люди в погонах”» (5 к., «Час-Тіме», 19.01.2014).

В Україні офіційно запроваджено посаду *омбудсмена* — це уповноважений ВР з прав людини (крім англізованого варіанта цього слова, рідше вживають також *омбудсман* — за безпосереднім зразком шведської мови);

— *верховенство закону*, «Коли ми говоримо про *правову державу*, то передбачаємо, що в країні повсюди повинен *верховенствувати Закон*, що все повинно робитися тільки по Закону — без будь-якої відомчої чи групової сваволі» (РУ, 24.06.1989); активізація в загальному вжитку і творення нових складних слів з компонентом *закон-*: *законотворення, законотворчий, законотворчість, законотворець, законоустановчий*, а також розм. *законопокірний, законотворчий*.

Це також активізація вжитку слів *конституційний (референдум, простір, гарантії; Комітет конституційного нагляду покликаний, зокрема, контролювати*

конституційність актів самого з'їзду народних депутатів, а також Верховної Ради». — СВ, 3.11.1988; Конституційний Суд — новий орган у судовій системі України), конституційність, конституційно; розширення сфер уживання членів гнізда *легальний, легалізація* та ін. від переважно політичної діяльності в попередній період до юридичної та економічної сфер: *легальні доходи, легалізація приватної власності* (у новому значенні: «Відтепер офіційні документи не потребують легалізації у 80-и країнах» та ін.); розширення частотності функціонування членів гнізда *легітимний, легітимізація, легітимізувати* та ін., частотності слів *санкціонований — несанкціонований (мітинг, демонстрація, збори та ін.)*. Це також утворення нових зворотів з прикметником *цивілізований: шлях* («До ринку — цивілізованим шляхом»), *русло, рамки; «цивілізоване розлучення»* (так висловився Л. Кравчук про мирний розпад СРСР).

Відповідним чином активізувалася також лексика на позначення системи правових антицінностей, з якими суспільству слід рішуче боротися: *правовий нігілізм, неправовий (неправова держава та ін.)*, підсил. *антиправовий (антиправова діяльність та ін.)*; *неконституційний (дія, організація та ін.)*, підсил. *антиконституційний (переворот, постанова)*; *нелегітимний, нелегітимність* (див. також про утворення з префіксом *не-* у р. VIII п. 4.2.3.5).

Однак, як відомо, вже на межі 80–90-х років, а особливо в 90-ті й пізніше кількість і різноманітність явищ «незаконності» й прямої злочинності стала тільки зростати (див. п. 2.2.10.1), у тому числі й у правоохоронній сфері, мовними свідченнями чого є, наприклад, поява номінативно-оцінного звороту *вибіркове правосуддя*, а також образних характеристик «служителів закону», що їх підозрюють у хабарництві на великі суми, на зразок «*діамантові прокурори*» (під час обшуків у двох високопоставлених працівників прокуратури 2015 року було виявлено, зокрема, значну кількість діамантів), «*цукровий прокурор*» (високопоставлений працівник прокуратури організував корупційну схему розкрадання запасів цукру на складах, 2016 рік), *суддя-«колядник»*, як ЗМІ охрестили голову одного з обласних апеляційних судів, який, коли в нього під час обшуку 2008 року виявили величезну суму грошей, сказав, що це йому, за народною традицією, «засівали» грішми новий кабінет (звідси ж і нове значення дієслова *наколядувати* — «набрати хабарів»).

4.3.7. Від центру (Центру), тобто від Москви як столиці СРСР і від найвищих органів управління державою, **до республік** (в СРСР), а згодом **від центру** (від Києва як столиці України) **до регіонів**, тобто децентралізація держави. Ця загальна тенденція — залежно від її конкретніших спрямованостей (мети), а також від її оцінювання з боку тих чи інших суспільних кіл — виявляється, з одного боку, як *децентралізація* (слово, що стало досить частотним у вжитку: див. про це гніздо у р. VIII п. 4.2.3.2) держави, тобто передання значної частини адміністративних та фінансово-економічних повноважень від загальнодержавних органів органам місцевого самоврядування, з другого ж, — як *сепаратизація* (слово, що набуло нового значення), тобто відокремлення (повне або часткове — у формі автономії і т. ін.) від держави того чи іншого її регіону, або як *федералізація*, тобто перетворення унітарної держави на федеративну (конфедеративну).

Цей напрям окреслився наприкінці існування СРСР у зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій з боку союзних республік незважаючи на прагнення союзного керівництва зберегти державу, хоча б на дещо інших засадах (слід відзначити, що в той час унаслідок гострого особистого протистояння між президентом РРФСР Б. Єльциним і президентом СРСР М. Горбачовим навіть Росія подавалася з боку прихильників першого з них як союзна республіка, обмежена в своїх правах союзним центром), наприклад: *політика центру (Центру), амбіції центру (Центру), відносини між центром (Центром) і республіками, імперський центр (Центр)*; «<...> все, в тому числі й культура, жорстко підпорядковується *центру*, а об'єктивні інтереси й потреби *республік* залишаються

недоврахованими» (ЛУ, 25.08.1988); «<...> в *Центрі* можуть статися непередбачувані події, від яких ми повинні дистанціюватися» (ГУ, 26.04.1991); «Україна для мене загадка! Триста років її нищили, руйнували її душу, найкращих синів її поглинули Соловки та Магадани, злочинний т. зв. “*центр*” наслав на неї Чорнобиль <...>, а вона живе!» (Олесь Гончар. Щоденники: У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 3, с. 363–364: запис від 13.07.1991); «З початку дев'яностих років Спілка письменників України, проголосивши себе на пам'ятному першому з'їзді незалежною від залишків тоталітарних структур, від *московського бюрократично-імперського центру*, ніколи й нікого з літераторів не повчала, як і що треба писати <...>» (Звернення секретаріату ради Спілки письменників України до молодих літераторів. — ЛУ, 24.12.1998, с. 1); «*Республіки* делегують *центрові* частину своїх повноважень»; «Шлях до порятунку історично складеної [це переклад рос. «сложившейся». — О. Т.] спільності людей [тобто радянського народу — з очевидним іронічним підтекстом. — О. Т.] <...> лежить <...> через *децентралізацію, дефедералізацію* і *демонополізацію*» (ГУ, 11.04.1991). Сам же *Центр* (зокрема, в особі М. Горбачова з образністю його промов), прагнучи до певних компромісів з республіками: «*Сильний центр — сильні республіки*», висловлював, однак, категоричний осуд щодо наявності відцентрових тенденцій: «не можна розтягти Союз *по національних квартирах*» (пор. також, наприклад: «Шановні товариші! Ми звертаємося до вас у зв'язку з безперестанними спробами Руху та ряду інших громадсько-політичних організацій внести розкол у наші ряди, розтягти армію *по національних квартирах* <...>»: Небезпечна спроба. Звернення координаційної групи рад офіцерських зборів Київського гарнізону до офіцерського складу Київського військового округу. — РУ, 26.07.1991; «Можна не сумніватися, що противники незалежної України знімуть галас, взявши на озброєння стерті, але ще діючі на обмеженого обивателя “аргументи”: мовляв, це націоналісти хочуть все розтягти *по національних квартирах* <...>»: Віталій Карпенко. — ВК, 27.08.1991, с. 1), *різати по живому*, ірон. *парад суверенітетів* — про проголошення протягом 1990–1991 років усіма союзними республіками свого державного суверенітету (за аналогією до *парад планет* — назва відповідного астрономічного явища, що його спостерігали якраз перед цим).

У незалежній Україні також велися дискусії про політичну та економічну *зацентралізованість* (див. про це гніздо у р. VIII п. 4.2.3.1) країни, щодо певного або й досить значного протистояння *центру* і *регіонів* («— Ви давно заявили про інтерес до регіонів країни <...>? — Я повинен сказати, що *центр* абсолютно недооцінює те, що в *регіонах* виросли й сформувалися нові політичні еліти»: [Із інтерв'ю з політиком І. Салієм]. — Д, 28.11.1998; «Ідея — з “*регіонів*”. Схвалення — з “*центру*”». — ГУ, 29.09.1999) і про потребу в адміністративній та економічній *децентралізації* держави. У політичному середовищі країни про це протягом 1990-х — початку 2000-х років заявляли насамперед ті кола, що прагнули представляти відповідний регіон і перебували (у той чи інший період або й постійно) в опозиції до «київської» влади. Так, під цими гаслами була створена *Партія регіонального відродження України*, трансформована потім у *Партію регіонів України*, що виражала інтереси насамперед фінансово-промислових груп Донбасу. Однак фактичні кроки в напрямі адміністративно-економічної децентралізації країни на загальнодержавному рівні стали робити лише в періоди президентства В. Ющенка (на початку цього періоду), П. Порошенка (2014–2018 рр.), а потім і В. Зеленського.

Як вираження ідеї протиставлення ієрархічного підпорядкування елементів соціальних структур і їхньої рівноправної взаємодії набули поширення метафоричні значення членів гнізд відповідно *вертикаль* і *горизонталь*: «“*Адміністративна вертикаль*” — працює, хоча її кадри навряд чи бачать перспективу й навряд чи об'єднані спільною ідеєю» (Віче, 1993, № 4, с. 27), «Всі контакти проводяться на засадах повної рівності, доброї волі учасників — “*по горизонталі*”» (Знання та праця, 1990, № 4, с. 7),

ротація кадрів по вертикалі й горизонталі, вертикальні / горизонтальні зв'язки, структури, органи вертикальної і горизонтальної влади. Більш уживаним при цьому було гніздо вертикаль (особливо в останні роки президентства Л. Кучми і ще більше під час президентства В. Януковича): виконавча вертикаль, зміцнення вертикалі влади / владної вертикалі, вертикалізація влади.

Особливе напруження в суспільстві викликають тенденції до *федералізації* України. Політичні, а також культурно-мовні орієнтації ініціаторів та прихильників таких рухів могли / можуть бути різними — в основному проросійськими (особливо в Південно-Східному регіоні), але іноді й «проукраїнськими» (точніше «прогалицькими»: див. р. V п. 1.1); на Закарпатті та Буковині певною (досить незначною) мірою давали про себе знати «проугорська», «прорумунська», а також «русинська» (див. р. VII п. 4) орієнтації (час від часу лунають застереження щодо прагнення деяких політичних кіл до «сепаратизації Закарпаття» з виділенням автономії під назвою, зокрема, *Підкарпатська Русь*⁷¹). На загальноукраїнському рівні з програмою федералізації України (як і з пропозиціями щодо доцільності двох державних мов у країні — української й російської, подвійного громадянства, інтеграції України в СНД) виступав, зокрема, в середині 90-х років Міжрегіональний блок реформ (див., наприклад: В. Гриньов. *Нова Україна: якою я її бачу*. Київ, 1995). У Південно-Східному регіоні «першою ластівкою» в цьому напрямі стало утворення ще наприкінці існування СРСР і, безперечно, з благословення союзного Центру *Автономної Республіки Крим (АРК)* — замість Кримської області (1990 рік). Протягом 1990-х — початку 2000-х років певні радикальні політичні сили цього регіону або й керівництво органів місцевого самоврядування час від часу виступали за перехід до «*федеративно-земельного (земельно-федеративного) устрою*» України⁷², зокрема зі створенням на території Криму «Республіки Таврида» як російської національної автономії (1997 рік), на території Одеської області — «Новоросії» (2006 рік) та ін. У листопаді 2004 року — після того, як унаслідок протестних акцій під час «Помаранчевої революції» В. Янукович, голова Партії регіонів України з її електоральною базою переважно на Південному Сході, не був обраний на посаду Президента України, — в Северодонецьку відбувся «всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів», який запропонував створити «Південно-Східну Українську Автономну Республіку» (пор. утворення глузливої аббревіатури на основі цієї назви «*ПіСУАР*»: див. р. II п. 2.2.1) зі столицею в Харкові. Одним з положень Універсалу національної єдності, який був прийнятий у період чергової політичної кризи 3 серпня 2006 року керівниками різних політичних сил під керівництвом тодішнього Президента України В. Ющенка, але який так і лишився тільки на папері, було таке: «8. Стимулювання розвитку місцевого самоврядування <...> Відмова від *федералізації* на користь *децентралізації*». Перехід до *федеративного устрою* України був одним із положень програми Партії регіонів на

⁷¹ Утім, згідно з недавнім опитуванням, наприклад, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», проведеним у серпні–вересні 2020 року, за федералізацію країни виступали приблизно 3% жителів Закарпатської області, а сепаратизм підтримували менше 1% (серед опитуваних національних меншин: угорців, ромів, румунів, словаків — 2% і 5% відповідно); 50,8% населення області бачили її в складі унітарної України, частина (37,6%) — у складі унітарної країни, але з розширеними повноваженнями місцевих рад і громад (див.: УП, 8 і 19.11.2020).

⁷² Наприклад: «Чего только не услышишь на иных учредительных конференциях! <...> Тут и гневные тирады в адрес киевских властей, жаждущих превратить Донбасс в нечто, не имеющее аналогов на свете, — в “колонию в колонии”. И настоятельные призывы к самоспасению <...> Такое впечатление сложилось <...> на учредительной конференции общественно-политического союза “Трудовой Донбасс” <...> Состав участников говорит сам за себя: коммунисты, социалисты, Гражданский конгресс Украины, Партия славянского единства Украины и проч. В числе целей нового образования: децентрализация государственной власти, а в перспективе — переход к федерально-земельному устройству Украины <...>» (М. Филиппов. Слетелись... — Донецкие новости, 1997, № 9).

виборах до Верховної Ради 2006 року, але як тільки вона прийшла 2010 року до влади, то замість *децентралізації* на користь регіонів стала відбуватися нова жорстка загальнодержавна *централізація* влади. Ось застереження проти реалізації політики регіоналізації / федералізації з боку кіл української національно-державницької орієнтації: «У широких колах громадськості <...> неоднозначно сприймається одне із запитань, включених до бюлетеня на Всеукраїнський референдум 16 квітня, — мається на увазі п'яте запитання: про двопалатний парламент. <...> Чи не призведе це до “*регіоналізації*”, до “*федералізації*” українських земель, чи не позначиться негативно на омріяній соборності України?» (Кор. ЛУ. — ЛУ, 27.01.2000), «Вождь партії “Родина” І. Марков <...> ніс ахінею про “нацизм” у Львові. І знову закликав до *федералізації*. А це в наших реальних умовах — перший крок до розпаду країни» (І. Лосєв. — Д, 20.05.2011, с. 20), «ЗМІ, зокрема й телеканали, мають зрозуміти, щоє саме Україні намагаються нав'язати під виглядом “*федералізації*”, кому вигідні процеси дезінтеграції країни» (С. Грабовський. — Д, 14.02.2014, с. 19).

Новий виток у напрямі «федералізації» України (задуманий як перехідний етап до її дезінтеграції й злиття з РФ і інспірований з боку останньої), уже значно різкіший і певною мірою навіть «матеріалізований», набрав ескалації під час просування в березні–травні 2014 року «Русской весны» (таку назву дали в російській пропаганді організованим з Росії публічним акціям протесту під сепаратистськими — антиукраїнськими і проросійськими — гаслами в містах Південного Сходу України після подій на «Євромайдані» і втечі В. Януковича). На різноманітних заходах прибічників проросійської політичної орієнтації проголошувалося створення «Донецької Народної Республіки» (ДНР), «Луганської Народної Республіки» (ЛНР), «Харківської Народної Республіки», «Одеської Народної Республіки» (дві перші з них за допомогою збройного втручання РФ були навіть проголошені самостійними державними утвореннями, визнаними, втім, самою Росією тільки в лютому 2022 року — напередодні її повномасштабного вторгнення в Україну; їхня офіційна назва в Україні — «окремі райони Донецької і Луганської областей», скорочено ОРДЛО). «<...> Необхідно зазначити, що неповний суверенітет держави над власною територією є вже реальністю <...> Ця *десуверенізація* виявила себе не тільки у факті втрати частини українських територій (Крим та частина Донбасу), але і у нав'язуванні ззовні *федералістського*, а по суті, *конфедералістського* сценарію державного устрою, який посилить *автономію* квазідержавних утворень у вигляді “ДНР/ЛНР” та втрату можливостей управління з боку *Центру*» (Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: Національна доповідь. Київ: НАН України, 2016, с. 274). Протягом останніх років з-поміж політичних сил України з ідеєю її федералізації виступала насамперед ОПЗЖ.

У межах не тільки відповідних регіонів, а й країни в цілому могло виявлятися прагнення певних політичних і навіть культурних кіл, а час від часу й прями заклики до *автономізації* як *Донбасу*, так і *Галичини* (див. про конотативну опозицію назв цих двох регіонів на умовній топонімічній карті України: р. Х п. 8.2.1) у межах оновленої федеративної України або й до прямого виходу / виведення їх зі складу останньої, щоб вони не заважали основній частині України розвиватися в тому напрямі, що його ці кола вважали для неї (для себе?) бажаним, оптимальним.

Так, розглядаючи наявність Галичини у складі України як одну з основних перешкод для реалізації їхньої ідеї щодо переведення країни в русло зближення з Росією, представники політичних кіл проросійської орієнтації, особливо з Криму та Донбасу (як і в самій Росії, у тому числі в її офіційних колах), виступали із заявами про бажаність або й необхідність відокремлення цього регіону від основної частини України (причому не тільки у формі автономії, а й шляхом прямого виходу): якщо Галичина так хоче, хай іде в свою Європу, а решта України буде навечно з Росією (такою, наприклад, була позиція народного депутата України від Партії регіонів, вихідця з Донбасу, Ю. Болдирева — див.: УМ, 2.12.2011, с. 4); «<...> не знайшли складу злочину та ознак сепаратизму у закликах ексгубератора Харківщини скасувати пакт Молотова — Ріббентропа і у

такий нехитрий спосіб від'єднати від України західні області, від яких, на думку Добкіна, всі проблеми в державі» (Н. Балюк. — ВЗ, 11.09.2014, с. 2); Галичину треба відокремити, хай вона об'єднується з Польщею (позиція одного з депутатів Державної думи РФ — див.: ГУ, 9.08.2001).

Однак з другого боку (з боку вже безперечної проукраїнської орієнтації) також лунали заклики як до *автономізації* Галичини (див. р. V п. 1.1), так і до відокремлення (як крайнього, звичайно, кроку) таких регіонів України, як Донбас і Крим, що заважають країні стрімко рухатися в бік Заходу і українізуватися. Наприклад: «У цій ситуації чимало українських інтелектуалів Галичини, Волині, Буковини і навіть Києва вважають єдиним порятунком для українців територіальний поділ країни на дві держави: чи то по Збручу, чи то по лінії Київ — Одеса. Тоді західніше постане справді українська, сперта на традицію, держава, а східніше — “государство Украина”, в якому пануватимуть неосовєтська культура, олігархічна ринкова економіка, “поняття” замість моралі, примітивізована мова, ґрунтована на російській, тощо» (С. Грабовський. Українці: державна нація чи мешканці культурного гетто. — Суч., 2004, ч. 7–8, с. 99–100). В інтерв'ю відомого письменника Юрія Андруховича інформаційному агентству УНІАН 22 липня 2010 року: не триматися соборності України як «свещенної корови» й, можливо, навіть «відпустити» ті регіони з «неукраїнською» ментальністю — Донбас і Крим, яким Україна «чужа й нецікава» (див., однак, полеміку з ним із цього приводу, наприклад: Д, 13.08.2010, зокрема: «Відмовляючи Донбасу і Криму у справжній українськості, навряд чи можна сподіватися на витворення монолітної нації»); з подібним поглядом виступав також письменник Юрій Винничук; у поглядах, висловлених свого часу відомим публіцистом Миколою Рябчуком: «Я не є галицьким автономістом і сепаратистом, а є скоріше донбаським сепаратистом. Тобто, якби це можна було здійснити, я би дуже радо боровся за відокремлення Донбасу від України, ну, можливо, ще з Кримом і з деякими іншими південно-східними регіонами. Але це абсолютно абсурдний проект, просто тому, що технічно він нездійсненний» [див.: *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze* 2003: 18]. Політики, публіцисти наводять у цьому зв'язку також висловлювання Олесь Гончара з його «Щоденників» (запис від 16 червня 1993 року): «Донбас — це ракова пухлина, то відріжте його, киньте в пельку імперії, хай подавиться! Бо метастази задушуть всю Україну! Що дає Донбас нашій духовності, нашій культурі? Ковбасний регіон і ковбасна психологія!» (у книжковому виданні «Щоденників» це місце з невідомих причин зникло, але в домашньому оригінальному варіанті воно існує; див. про це: М. Степаненко. Прикро, але факт... (Історія однієї щоденникової нотатки Олесь Гончара). — ЛУ, 19.02.2015, с. 12). Уже після подій 2014 року тезу про можливість значно успішнішого розвитку України саме як української національної держави активно пропагував письменник Василь Шкляр. Пор. також: «Я — донецький у п'ятому поколінні. Якщо Донецьк заберуть, буде неприємно Але, може, тоді ми врешті-врешт матимемо нормальну країну, безздатну армію <...> Чому в Донецьку 10 тисяч людей не вийшли на вулицю і не наваляли тій тисячі гопників [ідеться про антиукраїнські виступи навесні 2014 року. — О. Т.]? Мабуть, донеччани не так сильно хочуть жити в Україні та ризикувати за це життям, як кияни та галичани» ([Із інтерв'ю з підприємцем В. Кириченком, «провідником Української резервної армії»]. — ГПУ, 21.03.2014, с. 27) ⁷³.

Якщо сепаратистські заклики з боку кіл проросійської орієнтації до того чи іншого відокремлення, з одного боку, Донбасу і Криму, а з другого, — Галичини слід вважати, безперечно, цілком серйозними (тим більше, що від 2014 року заклики до відчуження від України двох перших із цих регіонів знайшли вже й цілком реальне практичне втілення), то аналогічні заклики з боку кіл цілком проукраїнської орієнтації — це, скоріше за все, більш емоційно-публіцистичні гасла, що йдуть від гіркого усвідомлення роз'єднаності країни, ніж виважені політичні заяви. Після подій 2014 року, коли такий стан речей справді став уже цілком реальним, ніхто з проукраїнських «інтелектуалів», здається, не виступив з його публічним схваленням, не зітхнув, так би мовити, з полегшенням.

⁷³ Згідно з опитуванням, проведеним на початку 2019 року КМІС у межах України, за винятком Криму і непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей, за надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України для мирного врегулювання конфлікту 51% опитаних скоріше або точно підтримали б таку пропозицію (зокрема, на Заході — 13,4%, у підконтрольних районах самих цих областей — 43,2%), у тому числі точно підтримали б 28%; не підтримали б — 24% (див.: Прес-релізі та звіти [КМІС]. Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України, 15 березня 2019 року: [>https://kiis.com.ua](https://kiis.com.ua)...).

Прибічників федералізації України характеризують як *федералістів* (це, таким чином, нове застосування цього терміна): «Банди *федералістів* призначили збір на центральних площах південних і східних міст на 6 квітня» (Еспресо, 2.04.2014: рухомий рядок новин), зневажливо — як «*федерастів*» (каламбур: *федераліст* + *педераст*); ідеологи і практики сепаратизму в межах України, крім дуже активізованого в ужитку слова *сепаратист*, дістали також кілька зневажливих похідних назв (див. п. 5.4.3).

На противагу цим тенденціям, лунають заклики вже не тільки до *соборності* України (див. п. 5.1.5), але й до її *унітарності* (нове слово в політичному лексиконі): «Зберегти нашу унітарність!».

Див. також у р. Х п. 8.2.2 про формування нових номінативно-символічних опозицій неофіційного характеру на умовній топонімічній карті України.

4.4. Між бездуховністю і духовністю (в обох основних розуміннях слова *духовний* — а) стосовний до духовного світу людини і б) пов'язаний з релігією, церквою):

а) *духовний* (цінності, відродження, оновлення), *відродження духовності* (від надто частого повторення слово вже могло сприйматися як штамп ⁷⁴); у 2005–2010 роках існувала Національна рада з питань культури і *духовності* при Президентові України. З акцентуванням на неприпустимості розходжень між словами і діями, на неприпустимості лицемірства ще від часів «перебудови» поширилися вислови *подвійна мораль*, *подвійний стандарт*, перев. у мн., — про застосування різних підходів до оцінювання тих самих речей залежно від прагматичних потреб кого-небудь: «<...> опоненти в політичній боротьбі сповідують лукавий принцип *подвійних стандартів*» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі);

б) у загальному контексті активізації в мовному вжитку лексики релігійної сфери (див. п. 2.2.7), наприклад: «Дякуючи Божій ласці, відроджується *духовність* у тих місцях, де були зруйновані храми та знівечені людські душі» (з релігійно-церковної літератури: СУМ-20, т. 4, с. 523), «В Україні почалося відродження *духовного життя* (тільки за 10 років з'явилося 3700 церков)» (з огляду підбиття підсумків 10-річного президентства Л. Кучми з боку його Адміністрації: СП, 15.07.2004).

Наприкінці 80-х років значної популярності набули два алегоричні вислови з релігійним (християнським) вихідним змістом на основі образу храму як символу людської чистоти, порядності й благородства:

— *собори душ* (з відомого «неблагодійного» в радянський час роману Олеса Гончара «Собор», 1968 рік, де образ величної історико-архітектурної споруди культового призначення доби козаччини переростає в образ духовної величі й чистоти: «— *Собори душ* своїх бережіть, друзі... *Собори душ!*...» — так закликає місцевий учитель; «— Оце ті, що без *соборів у душі*» — каже він про негідників; на будинку в Києві, де жив письменник, тепер є меморіальна дошка з написом «*Собори душ* своїх бережіть!»): «*Собор душі моєї*» (поетична збірка Віктора Чабаненка: Запоріжжя, 1998), «*Собори душ*» (поетична збірка Йосипа Дудки: Київ, 1993), «*Собори ваших душ*» (всеукраїнське літературно-мистецьке віче, 1998 рік), пор. також ще давніше: Олесь Лупій. *Собори душ людських* — назва публікації (ЛУ, 29.03.1968);

— *дорога (шлях) до Храму* (з популярного в той час антисталіністського й антитоталітарного кінофільму режисера Тенгіза Абуладзе «*Покаяння*», знятого 1984 року, але випущеного на екрани 1987 року, назва якого також стала вживатися як заклик до духовного очищення): «А не прогледіли, бува, часом ми ту *дорогу до Храму*? То де ж ця дорога, де? Не видно її, не чути про неї» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині.

⁷⁴ Пор., наприклад, коментар щодо російської мовної ситуації початку 90-х: «<...> слово *духовність* успішно витісняє колишні *партійність* і *народність*, ставши, як це не дивно, цілком взаємозамінним з ними в нинішній офіційній риторичі» [Костомаров 1994: 111].

— Вітчизна, 1988, № 8, с. 147); «Дорога до Храму» (всеукраїнська доброчинна акція на УТ-1 у квітні 1997 року); «Коли Тенгіз Абуладзе в своєму фільмі “Покаяння” пронизливо-влучно визначив людські духовні і життєві наміри як *дорогу, що має обов'язково вести до Храму*, суспільна свідомість сприйняла цю формулу одразу» (Храми нашої пам'яті. — УК, 19.05.1998).

Домінантою передвиборної кампанії П. Порошенка у президентських перегонах 2019 року стало гасло «Армія, мова, *віра*».

«Антицінність» щодо *духовності* також була оформлена в цей час у яскраву мовну оболонку — зі зневажливою конотацією: це *ковбаса* як символ бездуховності й «матеріалізму», зосередженості тільки на задоволенні власних матеріальних потреб (переважно щодо ментальності людей, які орієнтуються на радянське минуле) і похідний прикметник *ковбасний*. Наприклад: «Сьогодні повсюдно чуємо скрушні зітхання, а то й прямі жалі за минулими часами, за застоєм або й сталінщиною, коли був “порядок” і була *ковбаса*. Ковбаси було не вельми, а “порядку” в достатку» (Юрій Мушкетик. — ЛУ, 20.08.1992), «Не знаю як кого, а мене особисто до глибини душі вразив виступ учениці 10-го класу з Тернопільщини Наталки Барви: — Ще й тепер, на шостому році незалежності, нас хочуть переконати, що не ДУХ, а *ковбаса* первинна» (Сл. Пр., 1997, ч. 6, с. 7), «Це видно на позиції Росії щодо поділу Чорноморського флоту: не поступатися нічим, затягувати переговори в надії на дедалі більше загострення економічної кризи і на те, що в нас “*ковбасна свідомість*” переможе ідею самостійної Української держави» (Дмитро Павличко. — ГУ, 8.06.1993, с. 3); «*ковбасна* ідеологія, психологія (<...> переважання в масах “*ковбасної*”, а не державницької ідеології»: В. Королук. — ЛУ, 5.03.1992, с. 2; «Усі добре пам'ятають, як активісти Народного руху України тривалий час звинувачували в “*ковбасній психології*” тих, хто скаржився, що капіталістична розбудова в Україні погіршує матеріальне становище трудящих. Мовляв, ідеї української державності і демократії вищі»: В. Богданов. В'ячеслав Чорновіл — голий король Руху. — ВУ, 1997, № 15), «*ковбасні інтереси*»; «Червоні реваншисти без упину репетують, що, мовляв, якби нині референдум, народ би знову поринув у славні *ковбасні часи*» (В. Базів. — УШ, 1.08.1997) [див. також: Сидяченко 1992]. У межах такого синекдохічного образу *ковбаси* — на основі попереднього семантико-оцінного комплексу цього слова як з позитивними або принаймні з нейтральними конотаціями (це позначення ситної і смачної їжі, ознака заможного життя ⁷⁵), так і з конотаціями зневаги (це насамперед, звичайно, відомі Шевченкові рядки: «Люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте») — на межі 80–90-х років, у часи переважання в настроях активної частини суспільства «демократичних» орієнтацій, стала посилюватися насамперед конотація другого плану (наприклад, «*ковбасна еміграція*», тобто зумовлювана [нібито] тільки вузькоматеріальними інтересами, — про нову хвилю еміграції з СРСР до США та інших країн Західного світу, на відміну від попередніх хвиль трудової та політичної еміграції). Цьому посприяли також дві події тих часів. По-перше, коли під час свого приїзду на Україну в лютому 1989 року М. Горбачов, перебуваючи в Донецьку, поцікавився думкою шахтарів щодо життєво важливої тоді проблеми надання українській мові статусу державної, один з них сказав ніби жартома, що йому однаково: «*колбаса*» чи «*ковбаса*», тільки б вона була, тоді й він би «забалакав» по-українському (у ЗМІ потім

⁷⁵ Пор., наприклад, у пареміях: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Найкраща птиця — ковбаса» («Спитали Кліма раз, яка найлучча птиця: / Чи чиж, чи соловей, чичітка, чи синиця? / Голодний Клим озвався баса: / “Найлучча птиця — ковбаса!”»). — Левко Боровиковський; з уст «народного коміка» Тарапуньки пішло гуляти «Найкраща риба — ковбаса». У радянський час, особливо в часи «застою», коли в переважній більшості міст країни в торгівлі була гостра нестача продуктів харчування, в тому числі й м'яса та м'ясних виробів, їхнім жителям доводилося їздити в Москву (Ленінград, Київ та ін.) «по ковбасу»; електропоїзди приміського сполучення дістали в цей час жартиливо-гірку назву «*ковбасних електричок*».

були повідомлення, що на адресу цього шахтаря стали приходити посилки з ковбасою). По-друге, коли під час автотранспортної пригоди на одній з вулиць Чернігова з вини працівника місцевих партійних органів (як тоді казали у відповідних колах, «партократа») в його легковику відкрився багажник і люди побачили там продуктивний набір, у якому, зокрема, була й ковбаса (це в той час, коли в торговельній мережі не було вже майже нічого), вони стали бити його нею. Пор. у відгуку на цю подію відомого поета: «Ах, де ж тая *ковбаса*, / Що росли від неї / Секретарські животи, / Пільги й привілеї? / <...> / Ах, де ж тая *ковбаса*, / Довга й вузлувата, / Що то нею в Чернігові / Били партократа?» (Дмитро Павличко. Ковбасна елегія старих застійників. — СіЧ, 1995, № 8). Пізніше, коли в магазинах з'явилося багато й різних сортів ковбаси, але за порівняно високими цінами, у свідомості «простих», малозабезпечених людей старшого покоління, людей лівих політичних переконань виник ностальгійний образ «*дешевої ковбаси*», «*ковбаси по 2.20*»⁷⁶, яка була в часи СРСР (те, що й тоді вони могли купити ковбасу далеко не завжди, хоча й з іншої причини — через її відсутність, ці люди не хочуть згадувати): «І хіба ж можна, як дехто це робить, засліплений *дешевою ковбасою* впереміж з туалетним папером <...>, захищати той нелюдський совітський режим <...>?» (Л. Кочевська. — УС, 19.06.1997), «<...> Невже все це могла заступити ностальгія за *дешевою ковбасою*, якої, власне, ніколи не було?» (В. Карпенко. — ВК, 1.04.1998), «Коли в результаті довготривалих виборів <...> до Феодосійської міськради в листопаді 1995 року прийшли комуністи, одні люди зачайлися (“Що воно буде?”), інші ж зраділи (“Тепер наїмося *ковбаси по два двадцять*”))» (В. Тарасов. — ЛУ, 17.04.1997), «Людям постійно треба нагадувати про минуле, про тяжкі часи випробування, які випали на долю нашого народу, щоб менше нарікали на нашу Незалежність і не тужили за “*ковбасою по 2.20*”» (Т. Калитовська, читачка, м. Львів. — УС, 25.01.2001). З розростанням цього словотвірного гнізда: «<...> Тож більш ніж дивно було чути обивательські розмови деяких “діячів”: мовляв, краще б нагодувати *ковбасою* голодних. <...> Ці “*ковбасники*” (не можу їх назвати інакше) ніби й не бачать, наскільки спраглий народ до краси, до художнього слова, до пісні, до витворів мистецтва!» (Василь Плющ. — ЛУ, 22.05.1997, с. 1), «“*вареноковбасні*” вульгаризатори нашої незалежності» (Анатолій Мокренко, співак. — УМ, 8.07.1999, с. 13).

Пор. подібним чином у сусідніх слов'янських мовах: «Виявилося, що ініціатива Лукашенка відповідає жаданням значної частини громадськості, яка прагнула повернення “доброго старого” комуністичного часу, коли в крамницях була дешева ковбаса [*тання каўбаса*] і “не існувало” мовних проблем» [Запрудскі 2002: 106]; «Не бывает *колбасы* без свободы» (російський письменник В. Войнович у телеінтерв'ю, 2010 рік); у польській мові зневажливий образ «ковбаси» має вже довшу традицію: *kielbasa wyborcza* — передвиборні популістські обіцянки; підкуп виборців (семантико-конотативним аналогом до пол. *kielbasa* в такому вживанні стала на початку 2000-х років укр. «*гречка*»: див. далі п. 4.5).

4.5. Між загальним забрудненням і очищенням:

а) у навколишньому середовищі (див. про активізацію розвитку тематичної сфери екології в п. 2.2.6);

б) метафорично — у соціальному та моральному планах:

— активізація словотвірного гнізда *чистий*: наприклад, операція «*Чисті руки*» — комплекс заходів проти корупції, хабарництва в державних органах на початку

⁷⁶ Мається на увазі, безперечно, один з найдешевших (крім ліверної, звичайно) сортів варених ковбас під назвою «окрема», хоча вона коштувала в межах України 2 карбованці 10 копійок за кілограм (по 2.20 в Україні була «лікарська»), а за ціною 2.20 її продавали, зокрема, в Москві, Ленінграді.

президентства В. Ющенка, у Держприкордонслужбі (у 2016 році); *очищення: влади, судової системи та ін.*⁷⁷;

— *екологія (душі, духовності, совісті, культури, мови тощо; у мовознавчому середовищі поняття «екологія мови» поширилося ще після відомої праці американського дослідника Е. Хаугена 1972 року: див. р. VI п. 1.1; вислів «екологія культури» став поширюватися після статті відомого російського культурного діяча Д. С. Лихачова «Екологія культури» 1979 року): «Екологія мови й культури — реставрація совісті» (стаття В. М. Русанівського в журналі «Трибуна лектора», 1989, № 4); «гострі проблеми нашого сьогодення — від екології природи до екології душі» (ЛУ, 31.07.2008); політична екологія (Ю. Щербак. — ВК, 3.10.1990); лінгвістична екологія (лінгвоекотологія, еколінгвістика); культурна, мовна екосистема (див. також у р. Х п. 3.10.1: духовний, культурний, мовний Чорнобиль).*

У загальному контексті необхідності боротьби з корупцією з 2014 року активізувалося вжитку гніздо *добросесність* — із семантичним розвитком цього слова від позначення комплексу відповідних ознак суто морального плану (українсько-російські словники, наприклад, подають найпершим його відповідником рос. *добродетель*) до ознаки вже етико-юридичного характеру (з фіксуванням його в юридичних документах) — чесність і порядність особи на державній службі та чесність її у способі власного життя (наприклад, *добросесність прокурора, судді*) як одна з визначальних її характеристик, а також ширше — узагалі як сумлінність особи у здійсненні своєї діяльності (наприклад, *академічна добросесність*).

Протягом усього періоду незалежності України лунали заклики до *люстрації* державної влади (за зразком ряду інших колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи, де таке законодавство вже було прийнято), і це слово, таким чином, стало вживатися в новому для вітчизняної дійсності значенні — «законодавче обмеження в правах окремих категорій осіб із заборонаю на обіймання певних державних посад або посад в органах місцевого самоврядування, на заняття певними видами державної діяльності» з розбудовою словотвірного гнізда: *люстраційний, люструвати*. Особливо це активізувалося після «Помаранчевої революції» і приходу до влади Президента В. Ющенка і під час та після «Революції гідності». Спочатку така заборона мала стосуватися працівників державного апарату, правоохоронних органів та інших «силових» структур, скомпрометованих у радянський час насамперед роботою в органах КПРС і КДБ та таємною співпрацею з цією службою, а з вересня 2014 року, коли нарешті було прийнято закон «Про очищення влади», вона поширилася також, причому насамперед, на працівників державних органів, прокуратури, суду часів попереднього Президента України В. Януковича.

Паралельно із заходами (принаймні їх спробами), спрямованими на «очищення», став розвиватися (можливо, навіть переважати — якщо не в самій дійсності, то принаймні в масовій свідомості й, відповідно, в поточному мововжитку) й номінативно-оцінний комплекс на позначення нових явищ, що не можуть не сприйматися суспільством прямо протилежно в плані моральних оцінок (особливо у сфері впливів на суспільну свідомість напередодні й під час виборів до органів державної влади).

Це насамперед активізація вживання словотвірного гнізда *бруд* і означення *чорний* у їхніх метафорично-оцінних значеннях, у тому числі з пейоративною семантико-оцінною

⁷⁷ Пор., також, наприклад: «Я часто розмірковую над тим, чого потребують українці зараз. І приходжу до висновку, що це — *чистота*. *Чистота фізична* — довкола себе і свого обійстя, своєї вулиці. І *чистота моральна* — щодо навколишнього середовища, держави. От цієї чистоти в Україні не виховують» ([Із інтерв'ю з відомим ученим і громадським діячем І. Юхновським]. — УМ, 1.12.2011, с. 5).

спеціалізацією нового запозичення *піар* з похідними (див. п. 6.2.1) ⁷⁸, наприклад: «Фальшиву листівку з словесним *брудом* проти нинішнього народного депутата від БЮТ NN розповсюдили в населених пунктах Смілянського району <...> “Доводити свою спроможність як депутата необхідно реальними справами, а не *брудними технологіями*”, — каже NN» (Л. Стригун. — УМ, 20.06.2012, с. 4), «На жаль, з кожними наступними виборами наростає вал “*чорного піару*” і *брудних технологій*» (В. Корольок. — ГУ, 18.07.2009, с. 8) (див. про новий набір типової лексичної сполучуваності зі словоформою *технології*, мн., у п. 9.2), «— Кажуть, цьогорічна передвиборча президентська кампанія буде *найбруднішою* в історії незалежної України» (ВЗ, 22.04.2004, с. 10), «Передбачення, що президентська виборча кампанія не обмежиться *брудом* і компроматом <...>, на жаль, справдилося» (Віталій Карпенко. — ВК, 7.10.1999, с. 1); активізувався в ужитку абстрактний іменник *брудність* (наприклад, *виборчої кампанії*). Це також активізація вживання і творення словосполучень з іменниками *гра* і підсил. *ігрище*, перев. у мн., у значенні «таємні дії, інтриги, спрямовані на досягнення певної, звичайно неординарної мети»: «*Брудна гра у вибори*. Скільки доведеться заплатити за *негативні виборчі технології*?» (П, 9.08.2001, с. 4), «Президентська команда, демонструючи повну нездатність вирішувати болючі соціально-економічні проблеми, вдалася до *політичних ігор* та свідомого загострення політичної ситуації у парламенті» (Тов., 2000, № 31) (див. новий набір типової лексичної сполучуваності зі словоформою *ігри*, мн., в п. 9.2).

У цей період поширився вислів «*перевертень у погонах*» — про працівників міліції / поліції, які замість боротися зі злочинністю самі стають на її шлях: «А от начальник дільничних інспекторів Петровського райвідділу міліції підполковник NN <...> засуджений до 5 років позбавлення волі. Його засудили не лише за зловживання владою, а й за приховування злочину. Усіх трьох “*перевертнів у погонах*” Феміда зобов’язала сплатити грошовий штраф на користь держави й позбавила їх військових звань» (УМ, 28.03.2013, с. 17). Крім того, у сфері позначень групи метафоризованих префіксальних дериватів з *пере-* (див. р. VIII п. 4.2.3.3.1) весь час перебувають явища політичного пристосування, кон’юнктури — це насамперед гніздо *перефарбовуватися / перефарбовуватися* (наприклад: «<...> недавні марксистські *перерозподільники* [ідеється про “перерозподіл чужого майна”. — О. Т.], *перефарбовувачі* у демократів, назвали Кармалюка і Довбуша “грабіжниками”, попередниками більшовизму за те, що вони, мовляв, “посягнули на приватну власність”»: Іван Гнатюк. «За святую правду-волю розбойник не стане». — Суч., 2001, ч. 11, с. 135); «Чим ближче до виборів, тим більше людей починає *перефарбовуватися*»), а після обрання Президентом України В. Зеленського (з квітня 2019 року) активізувався свіжіший метафоричний образ «*перевзутися / перевзуватися [на ходу, в повітрі]*», «*перевзутий*»: «Депутати Київради почали “*перевзуватися*”. Прийшли на роботу з символікою Зеленського» («Главком», 4.04.2019), «Президент Володимир Зеленський назвав намір лідерки “Батьківщини” Юлії Тимошенко провести референдум “політичним *перевзуванням*”, яким ця партія займається уже 20 років» (УП, 29.01.2021). Після початку повномасштабної російсько-української війни з 2022 року останнє гніздо стало вживатися також на позначення поведінки, діяльності тих громадян України, що перекинулися на бік ворога (з утворенням іменників на позначення осіб *перевзуванець / жін. перевзуванка*). (Пор. також уживання частини з таких мовних одиниць на позначення соціального, політичного «відступництва» на межі 80–90-х років: див. п. 2.2.2.2.)

⁷⁸ *Чорний піар* (з написанням переважно в лапках) — це поширення негативної, компрометаційної інформації про кого- або що-небудь, звичайно побудованої на неправдивих даних («Коли немає аргументів, починається “чорний піар”». — Дз. т., 29.12.2006); за аналогією до цього виникли «*сірий піар*» — поширення негативної інформації, але на реальних фактах і без нагнітання її, «*білий піар*» — поширення інформації, спрямованої на створення позитивного іміджу кого- або чого-небудь.

У загальному наборі зразків «антицінностей» набув популярності ще один «харчовий» образ деяких сторін нашої нової дійсності (пор. у п. 4.4 *ковбаса*) — слово *гречка* (як назва основного компонента у продуктивних наборах, що їх стали роздавати майбутнім виборцям — спочатку це було перед виборами міського голови Києва від «команди» Л. Черновецького на початку 2000-х років), яке через проміжне значення «роздавання таких наборів з гречкою» (за метонімічною моделлю «предмет — дія») набуло символічного значення підкупу виборців за дуже невелику ціну. Наприклад (із залученням у відповідний семантичний розвиток і творенням нових похідних): «На виборах київського мера у 2006 році *гречка* стала “притчею во язицех”». Цей продукт із дарованого Леонідом Черновецьким набору перетворився на модну фішку, яку копіюють багато кандидатів, — зазначає <...> політолог Володимир Фесенко. — Але на Черновецькому *гречка* не замикається. Її будуть роздавати й далі», «Чи вплине *гречка* на результати виборів [до ВР України в жовтні 2012 р. — О. Т.]? Так, вплине. Але першопричиною буде не це. *Гречка* — це прикриття адміністративного тиску. Там, де є *гречка*, там уже нема політики, — резюмує політолог Віктор Небоженко», «Весняне “*гречкосійство*” спостерігається по всій Україні» (А. Щепаненко. Не гречкою єдиною. Рисом теж можна! — УМ, 22.05.2012, с. 5), «Столичні виборці цинічні, розбалувані “*гречаними*” технологіями. Звикли, що до них ломляться з подношеннями від різних кандидатів» (М. Фролова. — ГПУ, 13.07.2012, с. 6), «У тому ж багатостраждальному Києві, на Львівщині та в деяких інших мажоритарних округах з великим тріском пролетіли потужні “грошові мішки”, які мали не лише необмежені фінансові можливості, а й весь наявний адмінресурс. Так звані “*гречкосії*”, які сподівалися купити мандат народного обранця, отримали від людей серйозний урок» (Н. Балук. — ВЗ, 1.11.2012, с. 2).

Серед ключових слів цієї доби на позначення тих чи інших виявів аморальності та корумпованості в різних сферах життя на початку ХХІ ст. у загальному вжитку з'явилися також такі, як:

— *темник* (від *тема*; слово було відоме й до цього, але в дещо іншому значенні: див. СУМ-11) — так почали називати вказівки, настанови, що стали надходити до ЗМІ з Адміністрації Президента України від 2002 року (тоді це був Л. Кучма) і визначати, які саме теми і як саме слід подавати й коментувати в новинах, а які, навпаки, замовчувати: «Я, Андрій Шевченко, ведучий з “1+1” Євген Глібовицький, ще багато інших людей хотіли висвітлювати новини об'єктивно, Але, починаючи з 2002 року, телекомпанії стали одержувати з Адміністрації Президента так звані *темники* — “теми тижня”» ([Із інтерв'ю з журналістом Р. Скрипіним]. — УМ, 4.03.2005), «Цікаво, що “Українська правда” неодноразово публікувала перехоплені *темники* — циркуляри висвітлення в ЗМІ <...> політичних подій» (А. Д. — П, 20.07.2004), «Кроком до журналістського протесту проти цензури на УТ-1 стала відмова ведучого “Вістей” Володимира Голосняка озвучити в ефірі “*темник*” (за це його звільнили з роботи)» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 11.11.2004);

— «*джинса*», «*джинсові*» *матеріали* — замовні оплачені матеріали в ЗМІ (із журналістського сленгу): «Для нас не секрет, що сфальшовані коментарі нардепів NN і NN, які з'явилися на сайті агентства, — це *джинса*. Хто її замовник, ми можемо лише здогадуватися» (Д, 15.02.2013, с. 18), «А ні для кого не секрет, що в цій газеті друкують чимало “*джинсових*” матеріалів» (УМ, 6.09.2012, с. 2);

— «*тушка*» — зневажлива назва народного депутата Верховної Ради, який, керуючись матеріальними й кар'єрними мотивами, переходить до фракції провладної більшості або просто голосує в її інтересах (про такі переходи — до фракції Партії регіонів — стали говорити починаючи з 2006 року); на позначення самих цих дій і явища як такого з'явилися слова *тушкуватися* і *тушкування*. Наприклад: «Ми публічно <...> зобов'язалися проголосувати закон про відкликання народного депутата. Щоб, хто <...> залишить фракцію, стане “*тушкою*”, — автоматично втратить мандат» ([Із інтерв'ю з політиком А. Гриценком]. — ВЗ, 18.10.2012, с. 7); «продажні *тушки*»; «За лічені тижні в

парламенті сформували проурядову більшість, яку створили в антиконституційний спосіб за рахунок “тушкування” депутатів» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4);

— «*карусель*» — неодноразове голосування тих самих осіб на виборах до органів влади за відкріпними талонами (на різних виборчих дільницях): «NN залюбки погоджується вже завтра надати паспортні дані п'яти осіб, а в день голосування — забезпечити їх участь у “каруселі” з винесенням чистих бюлетенів із дільниці та занесенням “правильно” проголосованих» (УМ, 14.01.2010).

4.6. Між єднанням і роз'єднанням, між «консенсусом» і конфліктом.

4.6.1. Конфлікти і «війни». Революції, «Майдани». У досліджуваний період значно активізувалося вживання лексики на позначення тих чи інших форм напружених взаємовідносин аж до гострого протистояння як між різними соціальними групами, так і між суспільством або його частиною (частинами) і владою (у сучасній Україні порівняно, наприклад, із сусідніми Білоруссю та Росією цей тематичний розряд суспільно-політичної лексики представлений значно різноманітніше). Ось, наприклад, типові контексти цього часу — щодо політичної ситуації в країні: «Чого варті керівники (?) України, які свідомо сіють *розбрат*, ненависть і нетерпимість у суспільстві, грубо порушують крихкий міжетнічний *баланс*, підштовхуючи країну до *громадянської війни* й поділу на частини?» (Юрій Щербак, письменник. — ЛУ, 14.06.2012, с. 2: ідеться про ситуацію під час обговорювання і прийняття у ВР нового закону про мови); у лівій пресі: «Везувій гніву людського неодмінно прорветься» (СВ, 21.03.2002: редакційна «шапка» огляду читацької пошти відповідного змісту); щодо становища всередині певних політичних сил: «Роздрібненість і *розбрат* в націонал-демократичному таборі, *чублення* вождів, нездатність поступитися внутріпартійними інтересами задля загальнонаціональних також викликають стихійний протест» (Віталій Карпенко. — ВК, 1.04.1998).

Так, на позначення загального стану різкої напруженості між різними частинами суспільства актуалізувалися одиниці *конфлікт* (*конфліктна ситуація*), *протистояння* (*політичне, громадянське, міжконфесійне* та ін.) і *конфронтація* (останнє поняття, таким чином, перейшло від зовнішньої, міжнародної сфери до сфери внутрішнього життя країни; з'явилися похідні *конфронтаційний*, *конфронтувати*), *розкол*; на позначення різних форм соціального протесту — *громадянська непокор*, тобто відмова населення або певної його групи виконувати розпорядження влади як вияв протесту проти її дій і взагалі опозиційності щодо неї (*рух громадянської непокори*, *акція громадянської непокори*, тобто мітинг, демонстрація, пікетування тощо — з кінця 80-х років; тоді ж активізувалися також демонстрації і мітинги — форми громадянської активності, які хоч і продовжували існувати протягом усього радянського періоду, але тільки як організовані «згори»), *акція протесту* / *протестна акція* (збори, мітинг, демонстрація, пікетування та ін.), *страйк* — це особливо гучні *шахтарські страйки* кінця 80-х — початку 90-х років (як у самих вугільних районах, так і з приходом шахтарів до Києва під стіни Кабінету Міністрів — із тривалим сидінням і стуканням касками об асфальт), *боротьба* й *нарешті бій, війна* (див. докладніше про функціонування «метафори війни» в сучасному мововжитку в п. 9.1) і навіть *революція*. Наприклад: «<...> нині в 300 місцевостях України існують *конфліктні ситуації* на міжконфесійній основі» (ЗВУ, 29.07.1997), пор. також *конфліктологія* — новий напрям у соціальній психології, нові композити *конфліктогенний* (*ситуація, регіон*), *конфліктонебезпечний*, *конфліктостійкий*; «Історично так склалося, що християни-українці належать до різних церков, які перебувають то у відкритому, то в прихованому *протистоянні*» (Іван Драч. Доповідь на II Всесвітньому форумі українців. — ЛУ, 28.08.1997, с. 3); «<...> оспівувати сьогодні ідеї і дії ОУН-УПА — значить надихатись ненавистю і вести справу до нового *розколу* суспільства» (В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому КПУ. — РУ,

30.07.1991), «Привид внутрішньопартійних *розколів*» — назва публікації (С. Чалий. — УС, 1999, ч. 12); «Підтримавши Леоніда Кучму на президентських виборах, владна номенклатура чекала від нього крутого повороту в бік “реального соціалізму” і Росії. Коли ж цього не сталося, оголосила Президентові *війну*, відкриту чи приховану» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 10); «*Повстань, Україно!*» (основне гасло всеукраїнської акції протесту 16 вересня 2009 року за проведення дострокових президентських виборів, організованої різними політичними опозиційними силами).

Якщо говорити про особливо напружені вияви різкого загострення сучасної соціальної ситуації в країні, то в плані протистояння народу і влади або тих чи інших верств населення з різними політичними (переважно лівих і правих сил, суспільних кіл з проукраїнським і проросійським «векторами»), культурно-мовними й навіть конфесійними орієнтаціями між собою активізувалося також уживання номінації *громадянська війна*, наприклад: «Чи хоче “лівий брат” *війни* — *громадянської*? [заголовок] <...> Формально приводом для чергового політичного *протистояння* лівих — правих стала позиція комуністів та їх проімперські орієнтованих союзників, котрі з віслючою впертістю намагаються “протягнути” рішення про входження України до так званої міжпарламентської асамблеї СНД» (С. Весенський. — ВК, 15.01.1999, с. 1). Спочатку це була констатація її можливої загрози або навіть залякування нею (переважно з боку тих чи інших опозиційних сил) — у разі, якщо державна політика не виправиться в «потрібному» напрямі, а також метафоричні вживання цієї номінації, наприклад: «У березні наступного року [під час виборів до Верховної Ради. — О. Т.] Україна обере собі, нарешті, Долю чи Недолю, Відродження чи Розбрат, енергійний Поступ чи *неогромадянську війну*, яка в зародковому стані вже, по суті, триває» (Лесь Танюк. — КВ, 13.06.1997), «Відвернути загрозу *громадянської війни*» — заява Президії Центрального проводу Українського народного руху за підписом його голови Ю. Костенка («РУХ», 2001, № 12). Ось, наприклад, характеристика нагнітання напруженості в суспільстві навколо проблеми українсько-російської двомовності в країні: «В Україні сьогодні розв’язано жорстоку *громадянську війну* на мовному ґрунті» (В. Радчук. — УУ, 2003, № 1, с. 6), зображення стану гострої дискусійності в обстоюванні різними суспільними колами різних шляхів розвитку нормативних засад української літературної мови: «Ситуація вимагає відкинути зайву дипломатію та непотрібні на разі евфемізми. В царині мови, термінології йде *громадянська війна*» (В. Козирський, В. Шендеровський. Небайдужим до української справи. — УС, 12.01.1994).

Заяви щодо *громадянської війни* в Україні (у прямому значенні!) особливо активізувалися з кінця 2013 року з боку політичних сил проросійської орієнтації в країні (представників ПРУ та КПУ) і офіційних кіл та відповідних ЗМІ РФ — спочатку про її загрозу (в разі нагнітання протидії з боку української опозиції державній владі), пор. також і з боку «поміркованих» політиків на завершальній стадії «Євромайдану»: «Ми за крок від *громадянської війни*» (Л. Кравчук, экс-Президент України, 28 січня 2014 року), а з весни 2014 року — після окупації Росією Криму та розв’язання нею воєнних дій на Донбасі — уже про її нібито наявність (див. вище п. 2.3).

У сфері словотворення в цьому руслі активізувалося вживання і творення прикметників з префіксами *між-*, *анти-* або *проти-* — *про-*: *міжетнічний*, *антирухівський*, *прокомуністичний* та ін. (див. р. VIII пп. 4.2.3.5, 4.2.3.6).

Схильність до використання «бойовитішої» лексики — у реальному баченні ситуації в суспільстві або ж з метою драматизування її — більше характеризує, звичайно, стиль радикальніших угруповань як справа, так і зліва в політичному спектрі та емоційніших політиків і публіцистів. З боку ж представників поміркованіших кіл, «центристів» лунають протести проти *пошуків ворога*, творення *образу ворога*, «*полювання на відьом*» (номінації, перенесені на вітчизняний ґрунт з мовної практики зарубіжної політології та журналістики), заклики до «*діалогу*» (див. далі п. 4.6.2).

У житті українського суспільства в межах описуваного періоду на початку 90-х років відбувся докорінний переворот, який привів як до зламу попереднього суспільно-політичного ладу з формуванням нового, так і до розпаду попередньої форми державності з утворенням нової і до якого, отже, цілком правомірно застосовувати назву *революція* (як соціальна, так і національна), пор., наприклад: «Поразка української *революції* [заголовок]. Мова — про українську революцію 1989–1991 років. Відразу постає два запитання: чи то була революція, а якщо так — чи була вона українською, національною. Моя відповідь позитивна — на обидва запитання» (Юрій Бадзьо. — ЛУ, 21.08.1997), «У першій стадії *революційного* розвитку (1985–1991) різний рівень громадянської активності й національної свідомості східняків і західняків поділяв Україну на дві нерівні частини» (Левко Лук'яненко. — УГ, 23.01.1997), «— Чи не втомилась країна від *революцій*? — Ні, вона втомилась від застою. А застій — це деградація. Як ми могли втомитися від *революцій*, коли їх у нас було лише дві, та й ті недо-? У 1989–1991 роках наша *революція* не встигла набрати обертів, як розвалився Союз і вона стала начебто неактуальною. У 2004-му вона заповідалася на справжню і зрілу, але її спустили на гальмах ті, котрим вона нібито принесла перемогу, тобто владу» ([Із інтерв'ю з письменником Юрієм Андруховичем]. — ВЗ, 27.06.2013, с. 9). Однак назва *революція* щодо відзначеного комплексу подій і явищ не набула поширення в суспільстві (можливо, через відсутність зовнішніх ознак «революційності»: мирний характер і повільний перебіг цих подій, коли для переважної, очевидно, більшості населення все «як з неба звалилося»), і більше того — для нього в українській мові взагалі поки що немає якоїсь загальноприйнятої назви ⁷⁹.

Проте слово *революція* — спочатку у своєму образно-піднесеному вживанні (для першого з поданих нижче випадків цим і обмежилось) — уже кілька разів ставало одним із ключових у межах описуваного періоду (однак, хоча метою й меншою мірою наслідком відповідних подій, крім першого з цих випадків, була не просто зміна політичних еліт країни, а й захист демократії та курсу на продовження проєвропейського цивілізаційного вибору України, а наслідком «Революції гідності», крім того, стала досить радикальна декомунізація та посилення деколонізації — вивільнення від колишньої метрополії, насамперед в ідеологічному плані, вони все-таки мають менше підстав, порівняно зі здобуттям Україною незалежності 1991 року, для того, щоб оголошувати їх «революцією» в термінологічному

⁷⁹ Пор. назви тих подій 1989 року, що привели до ліквідації наявного політичного ладу в інших країнах колишньої системи соціалізму: чес. *sametová (něžná) revoluce*, слц. *nežná revolúcia*, тобто «оксамитова (ніжна) революція» (у Чехословаччині); пол. *przełom* (у Польщі); нім. *die Wende* (у Німецькій Демократичній Республіці) — з вихідними значеннями цього слова 1) поворот; 2) перен.: різка зміна (у розвитку); 3) перен.: рубіж (про час). Назву «*Оксамитова революція*» стали потім уживати (у різних мовах з відповідними перекладами) у розширеному значенні — на позначення 1) ситуації мирного переходу від соціалізму в різних країнах Східної Європи наприкінці 80-х — на початку 90-х років, пор. і щодо України: «“Оксамитова революція” — це вже історичний термін, який окреслює революцію 1989 року у Східній Європі, де практично без жодного пострілу змінився режим. Для нас “оксамитова революція” — це 1991 рік, проголошення державності України» (Валентин Мороз, український дисидент і політв'язень часів СРСР. — Журнал «Універсум», м. Львів, 1996, № 5–6, с. 27); Олесь Доній. Покоління Оксамитової революції (Київ, 1999 — назва книжки); 2) (з малої букви) різних суспільно-політичних акцій ненасильницького характеру, наприклад: «У президії — активісти часів “революції на граніті” <...> Вони говорять про нову “оксамитову революцію” зразка 2001-го» (УМ, 13.03.2001, с. 4); щодо «перевороту» у ВР на початку 2000 року, коли помінялося її керівництво й сформувалася нова парламентська більшість: «Саме в ці дні виповнюється півроку, як пропрезидентська частина депутатів вчинила у Верховній Раді заколот, який завершився створенням так званої “більшості”. “Оксамитові революціонери”, як саркастично називають в народі цю “більшість”, переконували й продовжують переконувати, що пішли на протиправні кроки заради поліпшення роботи парламенту» (Ком., 20.07.2000; див. також, наприклад: П. Толочко. — ГУ, 8.08.2000).

значенні цього слова⁸⁰); у всіх цих випадках, крім першого, перевагу слід віддавати написанню з великої букви — як уже власним назвам (див. також р. Х п. 6.1):

а) як характеристика «перебудови» (слідом за виступами М. Горбачова в другій половині 80-х років): «Перебудова — це *революція* згори», «Жовтень і перебудова: *революція* продовжується» (брошура М. Горбачова, 1987 рік, в українському перекладі);

б) «*Революція на граніті*», або «*Студентська революція на граніті*», — уже усталена назва тривалого голодування (на гранітних плитах площі Жовтневої революції — тепер це майдан Незалежності) та інших протестних акцій студентської молоді з політичними вимогами у жовтні 1990 року в Києві, які спонукали ВР до певних істотних соціально-політичних поступок: Олесь Доній. *Студентська революція на граніті* (Київ, 1995) — назва книжки; «Я особисто нині пишаюся тим, що 13 жовтня 1990 року в газеті “Вечірній Київ” з’явився мій вірш про студентську “*революцію на граніті*”» (Леонід Вишеславський, поет. — Газета «Освіта», 2.04.1997); «Найбільшого сплеску молодіжний рух сягнув восени 1990 р., коли Українська студентська спілка та Союз українського студентства оголосили голодування, висунувши низку політичних вимог: відмова від підписання нового Союзного договору, “Україні — українську армію”, відставка прем’єра Віталія Масола. Варто нагадати: більшість вимог було виконано. Події того періоду дістали назву “*Революція на граніті*”» (Т. Даниленко. — УС, 7.10.1999, с. 11);

в) «*Помаранчева* (значно рідше *Оранжева*) *революція*» — широковідома назва (за кольором символіки) безпрецедентних досі в країні громадсько-політичних подій у центрі Києва в листопаді — грудні 2004 року, які були яскраво вираженим протестом проти масових фальсифікацій під час президентських виборів і ширше — взагалі проти обмеження демократії та проти соціальної несправедливості в країні й наслідком яких стало недопущення до влади того з претендентів, що його звинувачували в цих махінаціях (хоча саме він мав підтримку з боку чинної на той час влади): А. Гальчинський. *Помаранчева революція* і нова влада (Київ, 2005 — назва книжки); «Були шістдесятники. Була *студентська революція на граніті*. Були протестні акції початку століття. Тепер прийшло покоління *Помаранчевої революції*. І вже аж ці переможуть» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого); назву «*Помаранчева революція*» ужив, наприклад, відомий політик Борис Тарасюк ще 3 грудня 2004 року⁸¹; «*Оранжева революція* розбудила Харків» — заголовок (Г. Миць. — ВЗ, 23.12.2004). Ця назва виявилася досить продуктивною в семантичному плані [див. також, наприклад: Ужченко 2005] — з метонімічними зміщеннями означення: «*помаранчеві революціонери*», «*помаранчевий Майдан*», «*помаранчеве море (океан, ріка)*» та ін.; з творенням іменників (переважно з боку політичних опонентів): *оранжист*, перев. мн., — про учасників цієї акції та її прихильників, а пізніше також узагалі про представників політичних кіл і ширше — соціальних верств української політичної орієнтації, *оранжизм*. У дискурсі (переважно російськомовному) політичних опонентів, а також у РФ звичайними висловами стали «*оранжевая чума*», «*оранжевая зараза*», «*оранжевий шабаш*», «*оранжевая свора*» і под. [див. огляд також, наприклад: Белоусова 2007; Касьянова 2007].

«Помаранчева революція» стала однією з «*кольорових революцій*», як стали називати в світі — за кольором символіки та квітами-символами (пор., наприклад, «*Революція гвоздик*» у Португалії ще 1974 року) — різні масові акції ненасильницького характеру в

⁸⁰ Пор., з іншого боку, позбавлення в цей же період у мововжитку певних суспільних кіл «гордого титулу» *революція* відомих в історії Росії подій 7–8 листопада (за новим стилем) 1917 року — зі зведенням їх до рівня *Жовтневого перевороту* (див. п. 3.2.2).

⁸¹ Назву «Помаранчева революція» в період президентства В. Ющенка було запроваджено й до шкільних підручників історії України, однак з приходом до влади президента В. Януковича її було вилучено звідти: «Бо автори не вважають події на Майдані революцією. “Революція — це перехід влади і зміна суспільного устрою. А нічого подібного не відбулося, — каже NN [одна з авторів підручника. — О. Т.]. — Це був просто сплеск протестних настроїв суспільства”» (М. Ткачук. — УМ, 1.09.2011, с. 12).

різних країнах на початку XXI ст., спрямовані на заміну авторитарних політичних режимів демократичними, наприклад: «Революція троянд» (Грузія, 2003 рік), «Тюльпанова революція» (Киргизстан, 2005 рік), «Жасминова революція» (Туніс, 2010 рік). В офіційних колах Росії, які заявлять, що це все інспіровано зі США, та у відповідних ЗМІ ці події, особливо в сусідніх Грузії та Україні, в Киргизстані, оцінювали різко негативно й заявляли, що «цветные революции России не угрожают»;

г) *«Революція гідності»* — усталена вже з весни 2014 року назва широкого комплексу суспільно-політичних подій і явищ кінця 2013 — початку 2014 років (спочатку в Києві, а потім і в інших великих містах України, переважно в Центрі й на Заході країни), спрямованих на захист демократії та проєвропейського, а не проросійського курсу України і проти політичного режиму президента В. Януковича (ці події спершу називали *«Євромайданом»*: див. нижче, згодом також просто *революцією*, наприклад: *«Ре-во-лю-ці-я! Ре-во-лю-ці-я!»* — скандували учасники мітингу у Вінниці 26 січня 2014 року); *«Українська революція продовжується!»* — з виступу на Майдані незалежності лідера політичної організації «Правий сектор» Дмитра Яроша 21 січня 2014 року): «Події останнього 20-ліття засвідчили, що боротьба за незалежну від Росії, вільну від советизму Україну не закінчилася. Тому й вибухнуло повстання народу проти советизму — *«Революція гідності»*» (О. Романцов. — ЛУ, 24.04.2014, с. 5), *«Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні»* — день 20 лютого (указ Президента України від 11 лютого 2015 року) (див. про образне найменування *«Небесна сотня»* в р. II п. 2.1.2) ⁸².

Як синонім до назв як *«Помаранчева революція»*, так і *«Революція гідності»* уживається слово *Майдан* (з великої літери) в переосмисленому метонімічному значенні, утворене від *майдан Незалежності* — назви центральної площі Києва, де й відбувалися ці події, наприклад: *це було ще до / вже після Майдану* (див. докладніше: р. X п. 6.1), а до другої з цих назв — також *Євромайдан* — на відміну від [просто] *Майдан* (це, власне, перші назви обох «революцій»).

4.6.2. Діалог і злагода. З іншого ж боку, це розвиток ідеологеми *єднання* — у межах розряду лексики на позначення єдності, згоди, порозуміння та спокою в суспільстві (звичайно, це переважно прагнення й заклики до такого стану, ніж його констатація в дійсності, які виходять головним чином від влади та центристських течій).

Це такі номінації, як *коаліція національної єдності* (коаліція парламентської більшості у Верховній Раді в 2007 році), *уряд національної єдності* (в Україні — поки що лише як побажання), *стабільність* (соціальна, політична, фінансова та ін.; див. також п. 4.7), *консолідація* (суспільства, нації та ін.; національна, політична консолідація), *громадянський мир*, *суспільний спокій* і под. Наприклад: *«Сьогодні, як ніколи, неприпустимі конфронтація, практика силового тиску, нагнітання, пристрастей, підбурювання до громадянської непокори, страйків. <...> Громадянський мир і злагода, конституційний порядок і стабільність <...> — ось що перш за все потрібно нам усім зараз»* (Заява представників громадських організацій України. — РУ, 26.06.1991); у виступах Президента України Л. Кучми: *«Треба позбутися почуттів як богообраності, так і меншовартості, перестати комплексувати, жити пошуками ворогів і очікуванням «світлого завтра» — демократичного, правового чи ще якого-небудь. Час «фронтів», революційних гасел і збуджень минув. <...> Життєво важливо й надалі утримувати громадянський мир та спокій в Україні. Немає потреби доводити, що протистояння,*

⁸² Див. докладний опис набору засобів революційної риторики цього періоду (а також двох наступних років): численні гасла (розглянуто понад 800 слоганів) з різними прагматичними функціями — заклики, побажання, вимоги, викривання опонентів, ворогів і глузування з них та ін., написи, пісні (наприклад, «Повертайся живим») і т. ін. [Трач 2015].

будь-які інші вияви *нетерпимості розводять, а не об'єднують*» (Виступ Президента України Л. Кучми на III Всеукраїнському пленумі творчих спілок митців України. — ЛУ, 16.11.1995, с. 1), «Наше спільне завдання і наша спільна відповідальність — забезпечити громадянську *злагоду*, соціальне *замирення*, політичну *стабільність*. Україні конче потрібне *порозуміння* щодо нашого історичного минулого, котре має нас *об'єднувати*, а не роз'єднувати» (Л. Кучма. Учасникам і гостям Другого з'їзду письменників України. — ЛУ, 6.11.1996, с. 1), «На крутому повороті історії нам удалося уникнути гострих *конфліктів* та потрясінь у внутрішньому житті, якими нерідко супроводжуються зміни політичної системи та економічних засад суспільства. Незважаючи на винятково складні умови, збережено *суспільний спокій і громадянський мир*» (Л. Кучма. Нас об'єднує любов до України [виступ на Другому всесвітньому форумі українців]. — УК, 23.08.1997); у виступах інших політиків: «У країні має відбутися процес партійно-політичної *консолідації*» (В. Пустовийтенко. Сила — у консолідації. — Газета «Україна і світ сьогодні», 1.09.2001); «Ми повинні врешті-решт *припинити самоїдство* між силами, які спричинили народження Української держави, і прийти до великого *компромісу*, який дозволить нам зберегти нашу Українську державу» (Б. Бойко. — Час, 1997, № 34); *національне примирення* (так, з ідеєю національного примирення всіх українців незалежно від того, під прапором яких держав вони воювали в роки Другої світової війни, виступало Всеукраїнське об'єднання ветеранів, 1996 рік).

У складі лексики цього розряду справді ключовими словами для певних періодів у межах обстежуваного хронологічного зрізу стали:

— *консенсус* (з утворенням похідних: *консенсусний*, «*консенсусно* прийняте рішення») — насамперед для періоду «перебудови». Це слово стало досить помітним у цей час, часто вживалося в промовах М. Горбачова й набуло розширеного значення — «загальна згода, однотайність у розв'язуванні обговорюваних, насамперед достатньо спірних, питань»: «Результативність і повноцінність компромісу залежить від того, чи веде він до *консенсусу* як способу ухвалення політичних рішень і широкої громадянської *злагоди*» (Дз. т., 24.08.2007), увійшовши також і до розмовної мови з жартівливим забарвленням як досі незвичне іншомовне слово, наприклад: «Подружній *консенсус*. У суперечці останнє слово залишається за жінкою» (В. Бойко. — СВ, 3.06.2011);

— особливо *згода*⁸³ (*національна, громадянська, громадська* і т. ін.) — для 1990-х — початку 2000-х років: «Для мене найголовніше, — наголосив він [прем'єр-міністр В. Фокін. — О. Т.] в одному з інтерв'ю, — створити *уряд національної злагоди*» (ГУ, 10.04.1991); *комітети громадянської злагоди*, що існували на початку 90-х років; «Верховна Рада України <...>, піклуючись про зміцнення *громадянської злагоди* на землі

⁸³ Досі в цьому значенні — «наявність порозуміння між різними людьми, різними сторонами; можливість діалогу між ними задля спокою й миру» — домінантою відповідного синонімічного ряду виступало, очевидно, слово *згода* (див., наприклад: Сл. син., т. 1, с. 596), пор. не тільки щодо побутових (як у відомих рядках Івана Котляревського: «*Де згода* в сімействі, / *Де мир* і тишина, / Щасливі там люди, / Блаженна сторона»), а й щодо суспільних взаємовідносин, наприклад: «Хай живе *згода* між націями в УНР!» і російський відповідник «*Да будет согласие* между нациями УНР!» — з відозв органів УНР до населення Києва (див.: С. Бурмистренко, Т. Rogozovskaya. Сорок семь дней из жизни Города : Хроника конца 1918 — начала 1919 года. — Collegium. Киев, 1995, вып. 1–2, с. 129–130); уже в новітню добу: «Цим протиправним актом завдається удару по надіях людей на досягнення *громадянської згоди*» (РУ, 30.07.1991, с. 1). Так само в перекладах іншомовних власних назв: площа *Згоди* (place de la Concorde, Париж), «Звідси починається вулиця *Згоди* (via della Conciliazione) і відкривається чудовий вид на собор святого Петра» — у Римі (УМ, 28.02.2013, с. 6); «Берег *згоди*» — так перекладали назву італійського круїзного судна «Costa Concordia», яке в січні 2012 року зазнало корабельної аварії з людськими жертвами (матеріали про це широко висвітлювалися в ЗМІ). Однак наявність у загальному семантичному комплексі слова *згода* такого значення, як «погодженість, гармонія в чому-небудь» («І струни заграмили в *згоді* <...>» — Микола Нагнибіда), та «багатшої» внутрішньої форми (пор. *лад, лагідний*) змінили співвідношення на його користь.

України, <...> приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції 1996 року); це слово ввійшло до девізу «*ВОЛЯ ЗЛАГОДА ДОБРО*», який мав би бути поміщений на майбутньому Великому Державному Гербі України згідно з ескізом, схваленим державною комісією в червні 1997 року й переданим на розгляд Верховної Ради (див., наприклад: КВ, 27.06.1997). Слово *злагода* було одним із ключових у політичних лексиконах Президентів України Л. Кравчука та Л. Кучми й, відповідно, входило до частотної лексики мови публічної сфери періодів їхнього президентства: «*Президент за злагоду — злагода за Президента*» (напис на транспарантах у містах: вересень 1999 року); «Відповідно до розпорядження Президента України щорічно в столиці України — місті Києві в першій декаді грудня проходить Міжнародний форум економічного співробітництва “*Партнерство в ім’я злагоди та розвитку*”» (СН, 30.10.2001). Це слово в 90-ті — на початку 2000-х років неодмінно було в передсвяткових листівках-привітаннях, що їх безоплатно вкидали до поштових скриньок громадян від імені депутатів рад різних рівнів, особливо перед черговими виборами: «Зичу Вам і Вашій родині здоров’я, достатків, *злагоди*, здійснення задуманого. Щиро Ваш NN». У власних назвах: «Алея голубих ялинок, яку одразу ж назвали *алеєю Злагоди*, прикрасила проспект Нахімова у Севастополі» (УК, 2.11.1999), *Всеукраїнське об’єднання демократичних сил «Злагода»* (створене в січні 1999 року), *Всеукраїнська партія центру «Громадська злагода»*, *всеукраїнська акція «Злагода»* (жовтень 1999 року), радіожурнал на УР-1, навіть торговельна марка продукції молокозаводу «Придніпровський» (Дніпропетровськ, кінець 1990-х — початок 2000-х років): молоко, кефір, ряжанка «*Злагода*». У лексиконах Президентів В. Ющенка і В. Януковича й, відповідно, в публічних дискурсах часів їхнього президентства слово *злагода* вже не посідало такого помітного місця; їм, очевидно, вже важче вдавалося позиціонувати себе як «батьків нації», що прагнуть добра й добробуту для всіх громадян. Не входить це слово до політичного дискурсу України й пізніших часів.

Пор., однак, іронізування з боку представників різних верств суспільства (як «зліва», так і «справа»), опозиційно настроєних до чинної в той чи інший період влади, щодо таких її закликів до *злагоди* й пряму незгоду з ними — як у суто соціальному плані: «Де ви бачили *злагоду* між вовком і ягням [заголовок]? Разом із зміною становища у суспільстві змінюються і гасла в наших політичних опонентів. Якщо недавно найуживанішими у різних націонал-демократів були заклики “Геть!”, “Ганьба!” і “Комуняку на гілляку!”, то зараз у них в пошані слово “*злагода*”. Провідником ідеї примирення всіх і вся виступає письменник Володимир Яворівський. <...> Не усвідомлює письменник, виступаючи з такими заявами, що висловлює інтереси тих пройдисвітів, котрим *злагода* вкрай потрібна, аби не позбутися тих багатств, що награвовані у народі України за останні п’ять років. <...> Яка може бути *злагода* між мільйонами трудящих, яких спритні ділки перетворили на жебраків шляхом хитромудрих фінансових махінацій в ощадному банку і в різних трастах, і новими буржуями?» (Г. Кузнецов, читач. — Ком., 1996, № 35), «За допомогою владних важелів, на злиднях і тотальній корупції він створив віртуальну державу, де матеріальні нестатки називають “стабілізацією”, а соціальне розшарування — “*злагодою*”» — про Л. Кучму (Б. Червак. — Д, 3.07.1999), «Та [про КІПС. — О. Т.], прийшовши до влади шляхом розпалювання міжкласової ворожнечі, заговорила, як пам’ятаємо, про “блок комуністів і безпартійних”, про “змичку міста і села”, про “нову історичну спільність — радянський народ” і, врешті, про “всенародну державу”. Теперішня [«партія влади». — О. Т.], врахувавши досвід попередниці, з цього й почала — тільки й чуємо, що про “*злагоду*” і “єдність”, про “мости” й “спілки”, про “діалог”, “консенсус” і “порозуміння”. Це з ким я мушу порозумітися — з <...> цинічними імітаторами, які вдають, буцімто розбудовують державу і здійснюють реформи задля народу?» (П. Колесник, читач. — УУ, 2002, № 9, с. 10), так і в плані національному: «<...> треба серйозно дорікнути Президентів Л. Кравчукові, який намагався

консолідувати суспільство за рахунок українських етнічних інтересів <...> Його славнозвісна (чи сумнозвісна) “злагода” практично означала: вся увага — національним меншинам, проблеми прав українців начебто не існує. Як і в СРСР, український народ поставав якимсь ідеологічним маревом <...> влада берегла “злагоду” і “стабільність”» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — ЛУ, 28.08.1997, с. 4). Ось іронізування з цього приводу з уст відомої української письменниці: «Любимо свою Україну, яка ще не вмерла, боремося за свою мову, яка вже вмирає. Залежні від усіх і від усього, будуюмо незалежну державу. Та все дбаємо про *злагоду* в суспільстві, про *консенсус* і компроміс» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого).

Для характеристики шляхів до громадянського миру активізувалося слово *діалог*, яке в такому метафоричному значенні — «контакти між сторонами з метою порозуміння» — досі живалося, як і його опозит *конфронтація*, переважно в плані зовнішніх, міжнародних відносин: «Для подолання конфлікту <...> всім православним конфесіям потрібно йти на *діалог*» (ЗВУ, 29.07.1997); *політичний діалог*, *діалог влади з опозицією* («В успішних країнах завжди відбувається *діалог* між владою і опозицією. В неуспішних — лише внутрішня боротьба»: А. Садовий, міський голова Львова. — Е, 11.07.2013, с. 4), *національний діалог* («*Національний діалог*» — газета Ради національних спільнот України, з епіграфом: «Від *національного діалогу* — до *національної єдності*»), *конструктивний діалог* («Ми — за *конструктивний діалог*, <...> за спільний пошук найбільш прийнятних шляхів нашого поступу в будівництві держави»: Виступ Президента України Л. Кучми на III Всеукраїнському пленумі творчих спілок митців України. — ЛУ, 16.11.1995, с. 1). Для характеристики позицій сторін у такому діалозі — слова *виважений* (*підхід*, *позиція* і т. ін.), *толерантний* (*ставлення* і т. ін.) — на зміну культивованим у радянський час *безкомпромісний* і *нетерпимий*, *непримиренний*, наприклад: «Більша частина депутатів стоїть на твердих, *виважених позиціях*, але були й гарячі голови, які заходили надто далеко у своєму радикалізмі» (ВК, 4.07.1989); слова *виваженість* і *толерантність* були, зокрема, серед улюблених у мовленні Голови Верховної Ради, а потім Президента України Л. Кравчука.

Ідеологема *єдності* не зникала також протягом досить тривалого часу (не тільки в середовищі кіл лівої та проросійської орієнтації, але й ширше в суспільстві) у діапазоні міжнародних (міждержавних) відносин України на пострадянському просторі, насамперед з Росією, — від назви новоутвореного на місці СРСР міждержавного об'єднання *Співдружність незалежних держав* (грудень 1991 року) до набору певних ключових слів цієї тематики: *міст* («Леонід Кучма — це *міст* між Україною і Росією»: одне з гасел цього претендента на посаду Президента України у виборах 1994 року; «Крим стане *мостом* між Україною і Росією»: одне з гасел Ю. Мешкова під час кампанії виборів президента АРК в 1994 році); *єдиний економічний* (*інформаційний*, *культурний* і навіть *оборонний*) *простір*, *єдиний митний союз*; *спільні збройні сили*, *спільні державні кордони* тощо. Ідея такої *єдності* постійно висувалася також у плані тіснішої близькості й навіть державного об'єднання (щоправда, невідомо, у якій саме формі) трьох східнослов'янських народів / держав. Ось, наприклад, уривок зі звернення полкової ради «відродженого» Ніжинського козачого полку: «Українська нація ніколи не деградує, не стане нацією зрадників, як її представляє новоспечена еліта націоналістів. <...> Рада вважає, що духовною основою єдності козачих організацій і співробітництва з іншими здоровими патріотичними силами має бути: *братерська дружба слов'янських народів*; загальнослов'янська канонічна християнська віра, яку запровадив Володимир Святославич, об'єднувач усіх східнослов'янських земель у єдину державу Київська Русь» (Козацькому роду нема переводу. — Тов., 1997, № 7). Але ось також, з іншого боку, різко критичне ставлення до цих ідей з боку кіл української національно-державницької орієнтації: «Загальновідомо, що й нинішня Росія <...> не змінила свого імперського ставлення до України. Тому позицію та політику Голови Верховної Ради України О. Ткаченка <...> про потребу

входження України до Міжпарламентської асамблеї СНД, а потім і у спільний з Росією *єдиний економічний, фінансовий* (спільна грошова одиниця), *інформаційний та оборонний простір* <...> сприймаємо як акт національної зради і політичної диверсії проти Української держави» (Ю. Бадзьо, М. Горбаль, М. Горинь та ін. Звернення до депутатів Верховної Ради України. — УС, 24.12.1998, с. 4); «<...> розмова вийшла конструктивною, перейнятою ширими тривогами за долю України та її державності, над якою, за висловом экс-президента Л. Кравчука, нависла серйозна загроза насамперед з боку тих сил, що прагнуть *втягнути нашу країну до нового імперського ярма, закликають до реставрації “Союзу”*» (ЛУ, 25.03.1999, с. 1). З початком же збройної агресії РФ проти України 2014 року та з відторгненням певних її територій ця ідеологема, яку продовжували прощтовхувати в життя такі політичні сили, як «Український вибір» (громадська організація, заснована В. Медведчуком), ОПЗЖ (це в основному колишні члени й прихильники Партії регіонів України), стала наражатися на достатньо виражений психологічний та інформаційний опір з боку широких кіл суспільства (див., зокрема, в п. 4.11.1 дані соціологічних опитувань населення).

Див. також про пропагування ідеологем *єдності* в плані національно-державних аспектів нової України: п. 5.1.5.

4.7. Між «безладом» і «порядком» та «стабілізацією». У зв'язку, з одного боку, з просуванням молодого держави в умовах нових для неї політичних та економічних обставин, а з другого, — з постійним більшим або меншим втручанням сусідньої РФ у внутрішні справи України її соціально-політичне та економічне життя характеризувалося в межах описуваного періоду хронічною напруженістю, що призводила до ситуацій більшої чи меншої розбалансованості в різних сферах. Досить часто на позначення поточного стану функціонування різних сфер вітчизняної соціальної дійсності стали вживатися характеристики *безлад* і *підсил. бедлам* (в економіці, в ціноутворенні, в медицині та ін.; *політичний бедлам*; *правописний безлад*: див. р. XI пп. 1, 2; *повний безлад* / *бедлам*; див. також у р. II п. 3.2.2.1 про появу в цьому полі вже й непристойного *срач*); дієслово *лихоманити* (перен., перев. безос.): *країну* / *економіку* / *ринок* / *гривню* *лихоманить*, «Реформи буксують, енергетику *лихоманить*, віце-прем'єра от-от посадять» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого), *лихоманка* (перен.): *бурштинова лихоманка* (про ажіотаж, пов'язаний з незаконним видобутком бурштину на українському Поліссі), «Піщана *лихоманка*: законопроект “Про внутрішній водний транспорт” [заголовок]. Новий законопроект фактично легалізує видобуток піску в річках, але при цьому держава не отримує нічого» (В. Крейденко, народний депутат України. — УП, 15.05.2020), «У політиці розпочався період з'їздів, пленумів та рад різноманітних політичних партій. Провідною темою на них є майбутні президентські вибори. <...> Навколопрезидентська “*лихоманка*” охопила й <...> Українську республіканську партію» (К. Гостра. — Час, 16.10.1998); «медична метафора» *колапс: економічний колапс* (у країні), *транспортний колапс* (у місті) і под.

У суспільно-політичному лексиконі значно активізувалося вживання і розвиток словотвірного гнізда *дестабілізація* (*дестабілізація виробництва, економіки, валютного ринку; соціальна, політична, економічна дестабілізація*; «Однак уже задекларовано, що це справа рук опозиції, кількох уже й схоплено, і звинувачено, що це вчинили саме вони з метою *дестабілізації* суспільства». — Ліна Костенко. Записки українського самашедшого; *дестабілізувати*: «Росія прагне *дестабілізувати* ситуацію в Україні», *дестабілізуватися, дестабілізований, дестабілізаційний*) і з'явилося гніздо *хаотизація* (*хаотизувати, -ся, хаотизований*), наприклад: «В цих реаліях *хаотизація* політичних процесів несе небезпеку для держави» (Д, 7.04.2010), «Кремль запускає сценарій *хаотизації* України» (Еспресо, «Студія Захід» з Антоном Борковським», 26.01.2019),

«Чорноморська безпека 2020: хаотизація продовжується» (міжнародний брифінг, Київ, 21 січня 2020 року).

Суспільство час від часу дізнається про події, що набувають особливого резонансу і надзвичайно й на тривалий час збурюють його. Вони дістають назви [політичний та ін.] *скандал*, наприклад: «Але Порошенко не справдив довіру багатьох людей. Занадто мало реформ, занадто багато *скандалів* та відсутність реальної боротьби з корупцією, недостатньо змін у країні», «численні *корупційні скандали*» ([3 огляду світової преси після першого туру виборів Президента України]. — УП, 1.04.2019) — або *-гейт*: з першим компонентом, утвореним переважно від власних назв, що конкретизує зміст відповідної події (за зразком інтернаціональної моделі творення слів на позначення гучних політичних скандалів, що її започаткувала в англійській мові 1972 року під час чергової президентської кампанії в США назва готелю «Watergate» у Вашингтоні, з подальшими утвореннями «Irangate» та ін.; щодо утворень з *-гейт* див. також: р. VIII п. 4.2.2.6; р. X п. 6.2; р. IV п. 3.1; див. також про вживання цього компонента вже як самостійного слова: р. VIII п. 4.2.5). Так, після зникнення 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе, мертве й спотворене тіло якого було незабаром знайдене, спалахнув скандал під назвою «*справа Гонгадзе*», або «*Г(г)онгадзегейт*» зі звинуваченням у причетності до цієї події тодішнього Президента України Л. Кучми та його найближчого оточення. А наприкінці листопада цього ж року, коли було оприлюднено численні диктофонні записи, що компрометували в цьому зв'язку Л. Кучму, вибухнув «*касетний скандал*», або «*К(к)учмагейт*» (див. р. X п. 7.2.3). Це також такі утворення від прізвищ осіб — як «суб'єктів» відповідних резонансних подій: «*Тимошенкогейт*», «*Ющенкогейт*», «*Януковичгейт*», «*М(м)орозгейт*», «*Яценюкгейт*» (щодо різних скандальних подій, пов'язуваних з цими представниками найвищого державного керівництва країни: про наявність чи, навпаки, відсутність належних підстав для такого пов'язування часто відомо лише невеликому колу осіб), так і, навпаки, їхніх «об'єктів»: «*Гандзюкгейт*» — скандали навколо розслідування обставин нападу на громадську активістку Катерину Гандзюк (Херсон, 2018 рік), «*В(в)агнергейт*» — скандал навколо зриву операції українських спецслужб щодо затримання бойовиків російської приватної військової компанії «Вагнера», 2020 рік. Від інших власних назв: «*кольчугагейт*» (звинувачення на адресу українського керівництва на початку 2000-х років щодо продажу Іракові радарної системи «Кольчуга», яке, втім, не підтвердилося), «*Артекгейт*» (про політичний скандал, пов'язаний з нібито виявленими фактами педофілії в міжнародному дитячому центрі «Артек», осінь 2009 року), «*панамагейт*» (про міжнародний скандал, зумовлений опублікуванням 2016 року конфіденційних даних однієї панамської юридичної компанії, що розкривали приховувані кошти і нерухомість багатьох відомих у світі, у тому числі і в Україні, людей) (пор. також на матеріалах сучасної російської мови, у тому числі з наявністю кількох утворень на основі назв українських реалій [Отин 2004: 336–348]). Від загальних назв: «*дисергейт*» — про скандали кількох останніх років навколо захистів дисертацій різними впливовими в суспільстві особами, яких звинувачують у науковій недоброчесності (у плагіатах тощо), і як власна назва «*Дисергейт*» — громадський рух, що займається розкриттям таких явищ.

Тому цілком природно, що заклики до *стабілізації* політичного життя та стану національної економіки в їхніх різноманітних виявах супроводжують весь період державного існування України, пор., наприклад, ще на самому його початку: «За *стабільність* і *злагоду* в суспільстві, соціальну захищеність народу України» (заява представників громадських організацій України, червень 1991 року). Про наміри реального впровадження таких закликів у життя заявляють звичайно ті політичні сили, що прагнуть прийти до влади в країні, а про ті чи інші конкретні результати на цьому шляху — сили, що вже перебувають при владі. З боку ж політичної опозиції і взагалі суспільних верств, опозиційно настроєних щодо влади, з не меншою постійністю

лунають спростування щодо настання такої стабільності і критика влади за невиконані обіцянки, наприклад: «За допомогою владних важелів, на злиднях і тотальній корупції він [Президент України Л. Кучма. — О. Т.] створив віртуальну державу, де матеріальні нестатки називають “стабілізацією”, а соціальне розшарування — “злагодою”» (Б. Червак. — УС, 8.07.1999).

Тематичний напрям «від безладу до порядку» став одним із домінантних у риторичній державній ідеології періоду президентства В. Януковича (лютий 2010 — лютий 2014 рр.), пор., наприклад, ще в його заявах як претендента на цю посаду: «Я наведу *порядок* у країні» (зокрема, під час зустрічі з виборцями в Дніпродзержинську: ICTV, «Факти», 12.01.2010), у його передвиборній політичній рекламі: «Віктор Янукович: надія — добре, а *надійність* — краще». Від 2011 року почастішали заяви чільних представників влади та політиків від Партії регіонів про те, що в Україні нарешті досягнуто політичної *стабільності* (зі зрозумілим почуттям гордості), наприклад: «Все було гірше, ніж можна було уявити. “Помаранчевий” уряд довів країну до глибокої кризи. Кабальні газові угоди. Було важко долати *безлад*. Але новий уряд наполегливо працював задля досягнення *стабільності*. Руїну вже подолано! Україна — ера реформ і *стабільності*» (з політичної реклами перед виборами до Верховної Ради, 2012 рік); як назва передвиборної програми Партії регіонів, 2012 рік: «Від *стабільності* до добробуту!» (отже, підкреслювалося, що стабільності вже досягнуто). Ось уривок (приспів) з корпоративної пісні Національного банку України «Наша гривня» (текст «самодіяльного» автора М. Гойхмана — одного з керівництва банку): «Україна моя хай завжди процвітає. / Знаю: гривня ніколи не підведе. / Президентів щиро подяку складаю / За *стабільність* в державі, а це — головне» (див., наприклад: Е, 28.06.2012, с. 3; УМ, 5.07.2012, с. 7)⁸⁴.

Пор., з іншого боку, критичне ставлення до цього в опозиційному середовищі: «Експерти журналу “Кореспондент” визначили ТОП-100 найвпливовіших українців. <...> Небезпечним для демократії є засилля “регіоналів” у списку, воно стало можливим після встановлення “*порядку*” та “*стабільності*”» (І. Дем’янчук, канд. техн. наук. — УМ, 1.09.2011, с. 10), «Команда нового лідера, який пообіцяв навести *порядок* і відновити *стабільність*, буквально наскоком підпорядкувала собі майже всю державну владу, вибудувавши її славнозвісну *вертикаль* і практично цілком зігнувши систему стримувань і противаг» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); у назві книжки: Микола Рябчук. Від «хаосу» до «*стабільності*». Хроніка авторитарної *стабілізації* (Київ, 2012). У цьому контексті з’явилося іронічне слівце *стабілізуєць* (наприклад, «*Повний стабілізуєць!*»), утворене за зразком *кінець* і, очевидно, його непристойного синоніма *п...ць*. Неприховане глузування викликало також твердження тодішнього прем’єр-міністра М. Азарова про «*пакращення*» (див. про такі особливості його українського мовлення: р. II п. 1.2.2.1) життя населення за останні кілька років: «Робітники засміяли прем’єра, коли він сказав, що у них середня зарплата 3,5 тисячі. Прем’єра така реакція людей здивувала: схоже, він так активно розповідає про “*пакращення*”, що уже сам в нього вірить» (Б. Полумацканич. — ВЗ, 18.10.2012, с. 3).

Після виборів до ВР у жовтні 2012 року ПРУ перестала говорити про настання «*ери стабільності*». У пізніший період це словотвірне гніздо також не повернулося до розряду ключових у суспільно-політичному лексиконі.

До цього тематичного напрямку можна віднести також курс державної влади — не тільки часів президентства В. Януковича, а вже й наступних періодів — на *оптимізацію*,

⁸⁴ Пор. у цей же період у сусідній РФ аналогічне гасло «За стабільність!» як ключове під час чергової передвиборної кампанії В. Путіна, який у березні 2012 року балотувався в третій раз і був обраний на посаду президента Російської Федерації. Від 2014 року в офіційних колах РФ і відповідних ЗМІ особливо наполегливо стали наголошувати на небезпеці для російської державності посилення в країні «деструктивних ідей (сил, тенденцій, елементів)»: «Чтобы не было так, как на Украине!».

тобто приведення мережі установ, закладів, що фінансуються з державного бюджету, а також органів самої влади (наприклад, указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», грудень 2010 року) до певної економічно обґрунтованої, на її переконання, кількості (практично це означає значне зменшення їхньої кількості). Наприклад: «*”Оптимізували” 12 шкіл [заголовок]. У Полтавській області у зв’язку з малою наповнюваністю учнями до початку навчального року закрито 12 шкіл. <...> Він [один з керівників Полтавської ОДА. — О. Т.] зазначив, що оптимізація шкіл у Полтавській області має вимушений характер і проводиться тільки за узгодженням з батьками. “На сьогоднішній день всі батьки оптимізованих шкіл дали згоду на це <...>” За словами чиновника, в школах, які довелося оптимізувати, залишалося по 10, а то й менше дітей» (Крим. св., 6.09.2013, с. 4); «оптимізація мережі філій “Ощадбанку”» — з укрупненням їх та закриттям неефективних (2018 рік). Пор., з іншого боку, критику цього курсу: «Щодня присилають нам якісь розпорядження. У кожному другому є слово “оптимізація” — шкіл, бібліотек, музичних шкіл. Писали б уже просто — “закрити”» ([Із інтерв’ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — ГПУ, 13.04.2012, с. 7).*

4.8. Між «справжнім» і «несправжнім» — тематичний напрям, який актуалізувався в кількох конкретніших виявах (другий із цих полюсів опозиції звичайно не має саме такої назви, хоча лексичний набір у його межах значно більший, ніж у першого).

Це, по-перше, протиставлення *«справжнього»* (тобто саме такого, який на переконання мовця, має бути насправді в його навколишній соціальній дійсності) і *«несправжнього»* — як фальшивого, лицемірного або неправдивого. З одного боку, це, наприклад, прагнення до *справжньої (реальної) демократії, рівноправності, справедливості* та ін. (див., наприклад, п. 4.3), боротьба за *«справді українську» Україну* (див. п. 5.3.4), а з другого, — активізація вживання і творення одиниць у межах моделей з *псевдо-, лже-, квазі-*: *псевдопатріотизм, лжедемократія, квазіреформи* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.4), активізація вживання означення *так званий* (див. про це також п. 3.2.3), поширення досить частотного тепер гнізда *фейк, фейковий, фейковість* (див. про це також нижче). Наприклад, щодо політичної ситуації в Криму й на Донбасі з 2014 року після агресії з боку РФ: *так звана ДНР / ЛНР / Новоросія; так звані кримські міністри, так званий кримський прокурор* та ін., кажуть і пишуть навіть *«так званий Кримський міст»*, хоча, звичайно, цей міст уже справді існує; *так званий / псевдо- / фейковий (вибори, референдум: щодо сфальсифікованих акцій під такими назвами в Криму та в окупованих районах Донбасу й Півдня України в 2014 і 2022 рр.; республіка: щодо ДНР і ЛНР). Фейк* (англ. *fake* — підробка, фальшивка) — це, власне, подавання фактів у цілеспрямовано викривленому вигляді як спосіб маніпулювання свідомістю: «поширення *фейків* через інтернет», *фотофейк, відеофейк, фейкові новини (fake news)* — фальшиві новини, але тут відбулося розширення значення від «фальсифікація і неправда» до «вигаданість, удаваність і несправжність» (пор. вище *фейкові республіки* і под.).

Набуло також поширення гніздо з опорним словом *міф* у значенні «щось вигадане, нереальне» («Третина громадян України хоче повернутися назад, у той *міф*, яким вони міряли комуністичну реальність»: С. Грабовський. — Кр., 1999, ч. 9, с. 5; *радянський, комуністичний міф* і под.: див. також п. 3.2.2) — на противагу правді: *міфологізація* (особливо часто, зокрема: *міфологізація історії, радянського минулого*), *міфологізувати* («Коли не *міфологізувати* цю концепцію [“єдиної колиски” — спільного походження трьох східнослов’янських народів. — О. Т.], а спробувати підійти до цього явища із суто наукових позицій, виявиться, що таких “колисок” можна налічити не одну, а декілька». — Вісник НАН України, 1996, № 1, с. 28), *міфологізування, міфологізований; міфотворення (політичне міфотворення), міфотворчий*; активізувалося в такому значенні навіть книжне *міфологема*.

По-друге, це протиставлення «природного, натурального» і «штучного, “зробленого”» (у різноманітних виявах останнього, які стали активно поширюватися в країні в

загальному руслі глобалізації, разом з освоєнням нових технологій у різних сферах виробництва і т. ін. для здешевлення продукції або з метою шахрайства, причому номінації в межах першого з цих полюсів активізуються вже як реакція на активізацію другого полюса). Так, як реагування на почастішання в новій соціальній дійсності всіляких підробок і низькоякісної продукції активізувалося вживання характеристики *справжній* — наприклад, у складі власних назв: «Чумаки. Майонез *справжній*», «Квас Ярило *справжній*», «*Справжній* сир Голландський!», морозиво «*Справжній* пломбір»; з'явилося означення *оригінальний* у новому значенні «справжній, непідроблений» (калька англ. *original*: див. р. IV п. 2.1): *оригінальна горілка* і под.; з поширенням практики проведення концертів і т. ін. у попередніх фонозаписах або у виконанні під фонограму з'явилося вживання *жива музика, живий звук* (див. р. II п. 3.5, р. IV п. 2.1), що подається як безперечний позитив. Для характеристики зовнішності людини у зв'язку із застосуванням різноманітних косметологічних операцій для тих чи інших її змін сформувався протиставлення на зразок: *силіконовий бюст* (у жінки) — *натуральний, силіконові / ботоксені / «накачані» губи* — *натуральні* (пор. ще давніше формування номінативних опозицій на зразок *штучний* — *натуральний: шовк, хутро*; «хімічна» — *натуральна блондинка*).

У сфері номінації продуктів харчування з подальшою активізацією практики виготовлення ерзаців (з різноманітними домішками й заміниками) на одному полюсі поширилося вживання характеристики *натурпродукт* (див. п. 2.2.6), а на другому — творення номінативних словосполучень з відповідними уточнювальними означеннями та іменниками *продукт, напій: сирний, кефірний, сметанний продукт* — на відміну від натуральних сиру, кефіру, сметани: «Якщо сир, — то з молока. На ринках замість справжнього “Російського” можуть підсунути *сирний продукт*» (В. Неліна. — УМ, 20.10.2011, с. 11), «— Так звані *сирні продукти* краще взагалі не вживати. Ні молока, ні інших корисних речовин вони не містять»: з порад дієтолога (ГПУ, 14.06.2013, с. 31); *соковий, винний напій* — на відміну від натуральних соку, вина (у радянський час, щоправда, також існував, поряд з кавою, *кавовий напій* — з цикорієм, ячменем та ін.).

По-третє, у загальних рамках другого з цих полюсів постійно з'являються окремі ніби «несистемні» номінативні одиниці, але все одно такі, що добре вписуються в його загальне значення і формують відповідні протиставлення. Це насамперед *віртуальний* — «комп'ютерна метафора» (див. п. 9.1) з розвитком у напрямі набуття значення «уявний, несправжній» — на відміну від *реальний*: «Про освіту *реальну* і *віртуальну*. Це вже навіть не мода, а якась епідемія: зазедве не щотижня з'являється новий інститут, новий університет чи академія» (В. Скопенко, академік НАН України. — УУ, 2004, № 3, с. 3), «За допомогою владних важелів, на злиднях і тотальній корупції він [Президент України Л. Кучма. — О. Т.] створив *віртуальну* державу, де матеріальні нестатки називають “стабілізацією”, а соціальне розшарування — “злагодою”» (Б. Червак. — УС, 8.07.1999), «будувати *віртуальну* реальність».

4.9. Орієнтація на успіх? У загальному руслі номінативно-аксіологічних тенденцій в українській мові новітнього періоду не можна не відзначити певної переорієнтації мовних ресурсів у бік відбиття такого явища, як активізація спрямування уваги мовного соціуму до всього першого, найкращого в ієрархії суспільних цінностей та шляхів його досягнення. Це зумовлено як переходом країни до принципово іншого типу суспільно-економічних формацій, новими обставинами сучасного життя, вже не так, як досі, спрямованого на «скромність» та знеособленість людини як члена суспільства (пор., на відміну від цього, кліше радянського часу на зразок «*прості радянські люди*», «*скромний трудівник*» — як позитивні оцінки в офіційному дискурсі, «*ми, як і всі радянські люди, вважаємо <...>*» і под.: див. п. 4.3.2.4), так і сучасними процесами культурно-мовної глобалізації й насамперед «американізації» (див. також про це п. 6.2.1).

У центрі цього напрямку актуалізувалася домінанта *успіху* як однієї з пріоритетних цілей у діяльності, в житті певних активних суспільних верств (пор. також появу в цей час іменника *успіхологія*: СУМ-11: Дод.) [помітну актуалізацію номінативно-аксіологічного комплексу «успіх» у системі цінностей мовного соціуму відзначають також дослідники інших слов'янських мов на їхньому сучасному етапі: Grybosiova 2002: 80–81 (авторка відзначає, зокрема, «гонитву за життєвим успіхом»); Зализняк, Левонтина, Шмелев 2012; Осипова 2008б; Иванова, Андриенко 2014; пор. також: Wolny-Peirs 2005]. Це насамперед прикметник *успішний* зі значно вирослою частотністю вживання та розширенням семантичного діапазону. Якщо до цього він звичайно вживався як відповідна характеристика дій, подій та їхніх результатів, а також часових відрізків: «який супроводжується або завершується успіхом, який дає позитивні наслідки» (*успішне лікування, успішні гастролі, успішний розвиток промисловості* і под., а також *успішний сезон, рік* і под.), то у відзначений період під явним впливом англ. *successful* (а також одного зі значень іменника *success*, наприклад: «he/she was a great *success* in business») він набув також значення «який має успіх, досяг успіху в чомусь (про кого- або що-небудь)»⁸⁵. Наприклад: *успішний бізнесмен (підприємець), менеджер, політик, прем'єр-міністр, художник* і под., *успішна людина, успішна жінка*; «Брати Клички — молоді, *успішні* та багаті» (ВЗ, 2.01.2003); «Що таке *успішний письменник*?» — анкета (Д, 6.12.2001); «— Хто *найуспішніший* український письменник за продажем на сьогоднішній день? — Павло Загребельний» — із інтерв'ю з книговидавцем (Д, 20.09.2002); «Ця країна — *найуспішніший* кандидат до Євросоюзу»; *успішний бізнес (фірма, телеканал, проєкт, фільм, книжка* і под.): «книжковий бізнес стає *успішним*», «об'єднувати збиткові шахти з *успішними*»; «<...> сотні працівників одного з найбільших і *найуспішніших* в Україні спиртзаводів <...>» (ВЗ, 25.07.2002).

Сучасний дискурс, розрахований на молодь, на людей, які прагнуть «іти в ногу» з життям, став рясніти висловами, що подають образ *успішної* і впевненої в собі людини: «*Успішна людина* — сильна Україна»; у назвах різноманітних конкурсів, друкованих видань тощо: «Журі *Успішних Людей*» (журі, що оцінювало результати конкурсів найкращих торговельних марок та послуг України «Фаворити успіху–2011»); досить часто щодо жінок (як наслідок активізації діяльності в Україні — часто за допомогою грантів зі США та інших країн Заходу — різноманітних жіночих рухів, громадських організацій): «Я *успішна*, красива (варіант: вродлива) і кохана!» (з анонсу програми для жінок: Радіо «Ера», 2003–2004 рр.), «*Успішна жінка* має бути самостійною, рішучою, гарною та енергійною. А без свого авто годі й думати встигнути все» (з реклами автомобілів: газета «Київ на долонях», 10.12.2002), «*Успішна жінка*: хто вона?» (назва матеріалів у друкованих ЗМІ на відповідну тематику), «*Успішна жінка*» (громадська жіноча організація), «*Успішна жінка України*» (Київ, 2012 — це розкішне видання про відомих жінок сучасної України), «Я — *успішна жінка*» (Київ, 2004 — програмне видання для сучасних жінок), «*Успішна пані Чернівців*» (конкурс 2010 року) і под.

Сьогодні вже навіть важко уявити, що ще донедавна цього значення слова *успішний* у такому широкому вжитку не існувало, хоча, звичайно, окремі подібні слововживання простежувалися. Відповідним чином розширив свою семантичну структуру й похідний іменник *успішність*: «Іван Малкович [сучасний український книговидавець. — О. Т.] довів *успішність* книжки українською мовою», «*успішність* нового уряду». У цьому ж значенні, що й *успішний*, став уживатися прикметник *успішливий* (наприклад: «Кандидатури своїх потенційних жертв злочинна шестірка вибирала ретельно. Це були

⁸⁵ До цього часу перекладні словники, виділяючи два значення для прикметника *successful*, перекладали його як 1) успішний, вдалий; який має успіх (про що-небудь); 2) який досягає успіхів; удачливий; якому щастить (не пропонуючи еквівалент *успішний* також до другого з цих значень) (див., наприклад: Балла, т. 2, с. 460).

люди заможні: *успішні* бізнесмени, лікарі». — Е, 7.08.2001), але він не набув поширення (хоча його словотвірна структура — з «активним» суфіксом — могла, здавалося б, сприяти цьому).

Під впливом англ. *effective* зі значно ширшою структурою значень, ніж укр. *ефективний*, останнє також розвиває значення, близьке до *успішний* в його новому значенні: *ефективний менеджер* (керівник, лідер); «Можна впевнено сказати, що Влад Кириченко — представник нової української формації людей, *успішних, ефективних* та не байдужих до того, що відбувається навколо» (Н. Тисячна. — Д, 24.12.2009, с. 1).

(У загальному контексті актуалізації «дискурсу *успіху*» див. також про різку активізацію в цей час сленгового гнізда *крутий* з похідними: р. II п. 3.6.2.)

Серед ознак «успішної» людини увиразнилися також ті, що передаються в мовному плані за допомогою *само-, себе* і под. (див. п. 4.3.2.4 цього розділу, а також р. VIII п. 4.2.2.5). Це, з одного боку, одиниці на зразок *самореалізуватися, реалізувати себе* («— На сьогодні скажу, що я *себе реалізував* на 200 відсотків, — продовжив Михайло Поплавський». — УМ, 30.04.2013, с. 13), *самодостатній* (*особистість, політик* та ін.), актуалізовані ще з кінця 80-х років як вияв прагнення представників відповідних верств суспільства до максимально повного вираження, розкриття своєї особистості; з другого, — актуалізація відомого й давніше англійського («американського») звороту: «Про таких, як Федір Іванович, нині кажуть *self-made-man* — людина, яка сама себе створила» (Н. Позняк. — УМ, 3.07.2012, с. 12), «Нові мільйонери, які “*створили себе самі*”, у нас ще можливі, але “*незалежні і самодостатні*” мільярдери в авторитарному суспільстві нізвідки не виникають» (А. Ганус. — Е, 27.06.2013, с. 5).

Паралельно з цим у сучасному слововжитку активізувався також полюс мовних маркерів «антицінностей» до концепту «успіх», хоча, звичайно, й не такою мірою, оскільки провідною лінією загальної тональності відповідного сучасного дискурсу є безумовно спрямованість саме на «успіх»: «Я не можу сказати, що був *неуспішною людиною*, але мені страшенно не щастило», «— В *успішних країнах* завжди відбувається діалог між владою і опозицією. В *неуспішних* — лише внутрішня боротьба» (А. Садовий, міський голова Львова. — Е, 11.07.2013, с. 4), «— На думку багатьох українців, їхня країна є *невдахою* серед держав світу, — каже керівник дослідної компанії NN» (ГПУ, 17.09.2013, с. 18).

Номінативна група на позначення «неуспішних» людей охоплює, власне, не стільки тих чи інших окремих осіб, скільки людей як представників тієї чи іншої «міноритарної» суспільної категорії, причому переважно з акцентуванням не на їхній нещасливій долі (долі «простої», «маленької» людини і под.), що викликало б, природно, співчуття до них, як це було загалом характерно, зокрема, для передової громадської думки в ХІХ–ХХ століттях, а на тому, яким не можна, не слід бути в сучасному житті (часто з конотаціями несхвальності, іронії й навіть глузування).

З одного боку, це привело до активізації в загальному вжитку — як наслідок різкої поляризації соціального структурування, що прийшла на зміну більш однорідному суспільству радянської доби, особливо в його зовнішніх виявах, — таких одиниць з книжних сфер функціонування, зокрема соціології, психології, як члени гнізд *аутсайдер* (*аутсайдерський, аутсайдерство*) і особливо *маргінал* (з поповненням їхньої кількості) на позначення перебування кого-небудь на межі (на периферії) або й за межами своєї соціальної групи й узагалі певного ядра суспільства — відповідної більшості (людей, які перебувають «у *тренді*», або просто «нормальних людей»). Наприклад: «“Батьки” [“перебудови”. — О. Т.] діяли наче руками народу, тонко підмінивши його *аутсайдерами* суспільства» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі); «Прихильники європейської України вже не є тією *маргінальною групою*, як на початку 1990-х» (В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 8), «Другий проект передбачає остаточну русифікацію українців на півдні та сході і їхню поступову *маргіналізацію* <...> на заході» (М. Рябчук. — Кр., 2009,

ч. 7–8, с. 9), *маргіналізуватися* («Це немало для українського політикуму, який сьогодні вироджується, *маргіналізується* та криміналізується»: Ю. Тимошенко. — ВЗ, 20.06.2013, с. 7), *маргіналізований*. Найвиразніше це помітно в семантико-конотативному комплексі іменника *маргінал*: це не просто той, хто перебуває на соціальній периферії, «ізгой», а людина, що саме цим має [нібито] викликати до себе неповагу, а то й зневагу: *політичні маргінали*, «— Якщо ворог не здається, його відселяють. Та й скільки вас там є, тих *патріотів-маргіналів* <...>» (Олександр Ірванець. Роман «Рівне/Ровно»), «З шанованого колись пролетарія перетворився я на банального *маргінала*» (МУ, 12.06.1998, с. 2).

З другого боку, це активізація в загальному вжитку деяких глузливих номінацій із загальним значенням «невдаха»:

— перейнятого з молодіжного сленгу зневажл. *лузер* (з похідними *лузерство*, *лузерський*: англ. *loser* — той, хто програв): «<...> на Павла дівчата уваги не звертали. Він вважався *невдахою*, або, як зараз висловлюються тинейджери, “*лузером*»» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 27.09.2012, с. 22), «Вікторе Андрійовичу, станьте над усім, будьте вище <...> Не йдіть на ці вибори. Вони також не ваші (як і у 2010 році). Вас не зрозуміють. Прошу вас не вести на вибори різних *лузерів*» (В. Балого — про рішення В. Ющенка балотуватися до Верховної Ради за партійними списками: ВЗ, 26.07.2012, с. 2), «— Інший міф — Донецьк як альтернативна політична столиця <...> — Не згоден з однієї простої причини: якби він був столицею, люди з нього не валили б натовпом до Києва. <...> Залишилися або *лузери*, або ті, кому бізнес не дозволяє виїхати» (Д. Десятерик. — Д, 27.06.2012, с. 22), «<...> збіглася сила-силенна журналістів, аби зняти спровоковану тими ж промосковськими *маргіналами* бійку і розповісти потому, як із кулаками вітали нардепа Ірину Фаріон в Одесі <...> Не так сталося, як планували *лузери*» (І. Фаріон. — ГУ, 22.06.2013, с. 5: розповідь про свою поїздку до Одеси та спровокований певними політичними колами навколо цього скандал); *політичний лузер*;

— ірон. «*збитий льотчик*» — про того, хто втратив своє вище соціальне становище: «Психодопомога “*збитим льотчикам*”. В Італії <...> вперше організували пункт психологічної допомоги політикам, які втратили депутатські мандати, програли вибори чи яких відсторонено з високих посад у інший спосіб» (С. Ферт. — УМ, 16.10.2012, с. 16), «Вибори–2012. *Збиті льотчики* української політики. Про тих, що пролетіли повз Верховну Раду» (ВЗ, 1.11.2012, с. 6);

— засвоєного з кримінального жаргону зневажл. *лох* (див. р. II п. 3.6.1): «Для них [певних груп «нових українців». — О. Т.] поступитися у будь-якій ситуації (байдуже, пропустити на вулиці своїм лексусом чи майбахом скромне чуже авто, яке їде по головній, чи почати переговори з опонентом з метою справді домовитися про компроміс, а не просто обманути) означає визнати себе “*лохом*”» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5); у порівнянні: «Стояли з годину, як *лохи*, в пробці» (з розповіді автомобіліста); серед написів на плакатах, транспарантах, що супроводжували численні акції протесту проти Президента Л. Кучми на початку 2000-х років, був і такий: «Кучма — *лох*!» (це, звичайно, відбивало тільки відповідне бажання самих протестантів).

Досить частотним у вжитку став також такий іронічний вислів (утворений, безперечно, не сьогодні ⁸⁶) — самохарактеристика ділових якостей «нас» самих («От такі ми є!»): «Іноді ми, українці, знушаємося самі з себе: “*Чого дурний? Бо бідний! А чого бідний? Бо дурний!*”» (В. Черниш, соціолог. — МУ, 20.11.1997), «<...> То чого ми бідні? *Бо дурні. А дурні? Бо бідні*» (Час, 19.01.1996, с. 1), «<...> От і виходить: *бідний, бо дурний, а дурний, бо бідний*» (Д, 6.08.1999, с. 17).

⁸⁶ Пор., наприклад: «Чорнота глянув на Петренка і зітхнув: — Господи — Твоя воля! Чого дурні? Бо бідні. Чого бідні? Бо дурні» (Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр. Донецьк, 2014 [перша публікація — 1937 рік], с. 292).

4.10. «Мажорна» і «мінорна» прагматика / стилістика в сучасних дискурсах (див. також у цьому плані: р. II п. 2.1.2.1). У вираженні прагматичних настанов та оцінних ставлень різних кіл мовного соціуму до різних аспектів і явищ сучасної соціальної дійсності або, що не менш важливо, у прагненні цих кіл подати (представити) певні соціальні явища широкому загалові співіснують, хоча й на різних полюсах відповідних цільових параметрів та аксіологічних шкал, достатньо яскраво експліковані як «мажорна», так і «мінорна» лінії.

Настанови на «мінор» гучно заявили про себе в межах описуваного періоду першими, ще в часи «перебудови» другої половини 80-х років, — як відштовхування від попередньої системи суспільно-політичних принципів, морально-етичних та естетичних цінностей (як радянської, або «совкової», як її стали зневажливо іменувати в певних колах: див. п. 3. 2.1) з її обов'язковим культом позитивного та високоідейного й піднесеного (з «пафосом») в зображенні «нашої» дійсності⁸⁷, більше того — як її демонстративне заперечування (див. про такі явища в соціально-політичній та ідеологічній сферах у п. 3.2.3 — іронізування з написанням відповідних мовних одиниць у лапках тощо, а в сферах художньої літератури, публіцистики, пісенної продукції тощо — у р. II п. 3.2). У проєкціюванні на сучасну українську дійсність мінорно-песимістична прагматична лінія виявляється в наборі мовних засобів, по-перше, як продовження «антипафосної» явної чи прихованої полеміки — з одного боку, як настанови на антиестетизм мовлення (перехід від радянського «пафосу» до цілком протилежного способу мовного подавання тих чи інших явищ — до «чорнухи»: див. р. II п. 3.2.1), з другого ж, — як мовна агресія та соціальний протест (див. р. II п. 3.2.2.2). По-друге, в нових суспільно-політичних умовах з різким соціально-майновим розшаруванням різних верств населення країни та посиленням ідеологічних розбіжностей і політичної конкуренції між різними суспільними колами — як наростання песимізму в масовій свідомості й, більше того, нагнітання його з боку різних опозиційних до чергової влади сил. Це виражається в появі та в зростанні частотності вживання мовних характеристик сучасної дійсності та дій влади з переважанням «негативу»: *масове зубожіння населення* (див. 2.2.2.1), *злочинна (бандитська) влада, корупція, мафіозні клани* і под. (див. 2.2.10.1).

З іншого боку, як реакція на вияви розпачу й панікерства в оцінках сучасної вітчизняної дійсності стали поширюватися й деякі іронічні мовні «меми» — «*Все пропало!*»⁸⁸, наприклад: «Віталій Кім: Ми пройшли стани, коли “*все пропало*” і “ми всім

⁸⁷ Настанови на позитивний, оптимістичний «мажор» у зображенні радянської дійсності (з критикою «скиглів» і «маловірів») поширювалися на всі сфери життя — наприклад, щодо музики: «Дозвольте мені, як старому більшовикові, сказати: мажор — більшовицька музика, мінор — корінний внутрішній меншовик» (А. В. Луначарський. В мире музыки. Москва, 1923, с. 54–58); щодо зображень явищ природи в художній літературі: «Відбувалося усе це, як тепер кажемо, у роки, глибоко застійні, на початку сімдесятих <...> Дружину, поетесу, теж не друкували, звинувачуючи в аполітичності й камерності. (Доходило справді до смішного: редактори підраховували, скільки разів слово “дош” повторюється у рукописі, дош, мовляв, це — сум. У ті роки всі мусили лише усміхатися, радісно і бадьоро)» (Володимир Дрозд. Повесть про повесть. — Журнал «Слобожанщина», м. Харків, 1995, № 1, с. 54); навіть щодо вживання певних розділових знаків у текстах. Пор., наприклад, у дослідженні мови довоєнної поезії Павла Тичини: «Цікаве спостереження Ю. В. Шевельова про поступове зменшення випадків апосіопези [з її знаком на письмі «три крапки». — *О. Т.*] в мові Тичини, бо незакінчена, наче безнадійно чекаюча на відповідь, інтонація крапок все менше потрібна Тичині, що став на твердий ґрунт радянської дійсності» [див.: Цебенко 1939: 125].

⁸⁸ Безпосереднє походження цього вислову слід, очевидно, виводити від емоційного вигуку російською мовою «Пропало всё!», що зірвався з уст Юлії Тимошенко, тодішнього прем'єр-міністра України, коли вона навесні 2009 року готувалася в телестудії до чергового відеозвернення і раптом на суфлері перед нею зник його текст, але ця фраза лягла на вдячний, сприятливий суспільний ґрунт й відразу ж набула ширшого, символічного змісту. Люди старших поколінь можуть, звичайно, пригадати в цьому зв'язку й відому репліку одного з героїв популярної радянської кінокомедії режисера Леоніда Гайдая «Бриллиантовая рука»: «Шеф! Всё пропало!».

надавали”. Зараз стан “треба тяжко працювати заради перемоги”» (УП, 6.07.2022); *зрадофіл* — щодо загальної підозрливості й конспірології: «Україну здають!» і под. (див. п. 2.2.2.2).

«Мажорні» ж лінії також стали досить активно просуватися в публічному мовному просторі:

1) у подаванні соціально-політичної та економічної сфер життя суспільства — з одного боку, в офіційних дискурсах влади як намагання робити наголос на досягнутому «позитиві» (хоча дуже часто це було звичайне видавання бажаного за дійсне), пор., наприклад, висування на роль ключових у суспільстві в різний час слів *консенсус*, *злагода*, *реформи*, *модернізація*, *стабілізація* (див. вище в пп. 4.6, 4.7), принаймні як заспокоювання суспільства: наприклад, телепрограми на УТ-1 у період президентства Л. Кучми на початку 2000-х років під характерними назвами «*Не все так погано у нашому домі*» (ведуча Л. Лисенко) і «*У світі хороших новин*» (пор., наприклад, у сусідній Росії в цей же час офіційне просування гасла «*территория хороших новостей*» — змагання за це почесне звання між різними регіонами); з другого боку, у передвиборних програмах претендентів на керівні державні посади та їхніх політичних партій — як обіцянки забезпечити «позитив» у майбутньому.

Прагнення влади та її офіційних органів у такий спосіб заспокоювати громадську думку, однак, викликають іронізування, роздратування, наприклад: «За відсутності у країні реальної волі керівництва до реформування суспільства й виведення його з майже суцільної тіні дуже важко удавати, що “*Не все так погано в нашій хаті*” навіть на 1-му загальнонаціональному. <...> Проблеми в передачі забалакуються, ведуча Людмила Лисенко дедалі більше нагадує не посередника між опонентами чи проблемою та глядачами, а шамана, чий “знаряддя” — заклинання та несамовитість» (Н. Лігачова. — Д, 19.02.1999), «Кожен з нас — частинка України, а разом — народ, котрий хоче жити в добрі та спокої <...> Великою мірою така можливість залежить від ладу в країні, від влади. Що можливості такі владою не створені, говорити не варто. <...> Але всі роки незалежності вам твердили з радіо- та телеефіру: *не все погано в нашому домі* <...>?» (О. Мороз, політик. — СВ, 10.06.2003, с. 1), «<...> І коли Президент Кучма та його кучмолизи через телебачення і радіо доводять, що “*не все погано в нашому домі*”, показуючи прилизану і лаковану дійсність, згадую про буковинських жінок, які в Італії чи іншій країні гірко заробляють на хліб насущний і не бачать цього всього» (Роман Кухарук, письменник. — УС, 9.09.1999);

2) у комерційній сфері — культивування «позитиву» в рекламі;

3) у загальносоціальному плані — як один з наслідків культурної глобалізації (див. п. 6.2.3.1, а також у п. 4.9 про орієнтацію на *успіх*).

Див. також у плані протиставлення «мажору» і «мінору» в сучасних дискурсах про дискусії між «*єврооптимістами*» («Україна — європейська держава» і под.) і «*євроскептиками*» («Нас там не ждуть!»): п. 6.1.2.

4.11. Деякі підсумкові зауваження. Маючи перед собою такий широкий комплекс мовних як власне номінативних, так і номінативно-аксіологічних свідчень, що стосуються різних явищ на шляху реформувань соціального, політичного та економічного характеру, пройденому українським суспільством за останній період його історії, неважко констатувати не тільки загалом безперечний факт утворення кардинально іншого порівняно з попереднім типу суспільно-економічної формації та суспільних відносин, але й водночас наявність у суспільстві — у різних його верствах — дуже відмінного ставлення як до свого недавнього радянського минулого, так і, причому значно більшою мірою, до різних соціальних явищ сучасності.

4.11.1. Вияви «радянської ностальгії» та апелювання до неї. Аналізуючи яскраву й розмаїту мовну палітру критичного ставлення пострадянського суспільства до свого радянського минулого, представлену, зокрема, і в попередніх підрозділах нашого опису, дослідник, однак, припустився б грубої помилки, вважаючи, що ця картина відбиває — звичайно, з більшою або меншою повнотою і точністю — позицію всього соціуму, крім, звичайно, кіл лівої політичної орієнтації та осіб «радянської національності», які ностальгують за СРСР. Значна частина населення, особливо старших поколінь, а також — з орієнтуванням на думку цих людей — неможливі верстви й узагалі ті, хто не знайшов себе в новій соціальній дійсності, на загальному не дуже втішному соціальному тлі нової України також вважають, що «не все радянське було погане», а багато чого було навіть кращим, ніж тепер (цьому, зокрема, сприяє й можливість для людей молодших поколінь перегляду, особливо в інтернеті, радянських кінофільмів, кінохроніки з їхнім акцентуванням на «позитиви» радянської дійсності, а також на «особливий», високий духовності радянських людей, знайомство їх із жанром «масової радянської пісні» з її світлим оптимістичним звучанням). Недарма в 90-ті роки серед широких кіл «простого» народу знаходив очевидне співчуття вислів (згідно з поширеною думкою, авторства популярного тоді політика, лідера Соціалістичної партії України О. Мороза: див. про це також р. II п. 2.2.3.2): «Хто не шкодує за Радянським Союзом, той не має серця. Хто хоче його повернення, той не має розуму»⁸⁹; пор. також іронізування в цьому середовищі з приводу несправедливої, на думку таких людей, критики щодо життя в СРСР у формі парадокса (переважно російською мовою): «Как хорошо мы плохо жили!». Та категорія населення, яка відчуває ностальгію за «добрими старими часами», звичайно, багато в чому живиться міфологізованими уявленнями про колишню радянську дійсність⁹⁰, коли «був порядок, стабільність і дружба народів», була загальна рівність та соціальна справедливість і «люди були впевнені в своєму завтрашньому дні»⁹¹. З часом кількість таких людей, звичайно, «природним шляхом» скорочується.

Але, з іншого боку, не можна не бачити й того, що в різних сферах роботи й побуту та в багатьох конкретних випадках життя в людей справді є цілком об'єктивні підстави для того, щоб бути незадоволеними новою соціальною дійсністю в Україні (див. далі п. 4.11.2) — у порівнянні не тільки з умовною Європою або Північною Америкою, коло уявлень про рівень життя в яких в умовах тепер уже відкритого суспільства в них істотно розширилося, а й навіть з радянською дійсністю останніх її десятиліть.

Люди, які не знали кращого життя, але яким не раз доводилося бачити на віку значно гірше, природно, могли згадувати з більшою чи меншою теплотою останні два-три десяти-

⁸⁹ Пор., з іншого боку, наприклад, оцінку іншого відомого політика: «<...> комуністичний експеримент у формі СРСР на моїх очах прийшов до свого природного завершення. Підсумок експерименту виявився негативним, і це був дуже важливий, всесвітнього значення висновок. Я не підпишуся під словами пана Мороза, який сказав: “Той, хто не шкодує щодо розпаду Радянського Союзу, не має серця”. Я маю серце і не шкодую відносно розпаду СРСР» [Кучма 2004: 420].

⁹⁰ «Третина громадян України хоче повернутися назад, у той міф, яким вони міряли комуністичну реальність. Це як у старому анекдоті: вихователька в дитячому садку [у радянський час. — О. Т.] розповідає, як добре і щасливо живеться дітям в ССРСР, скільки в них іграшок, як вони ходять у зоопарки, театри, кіно <...> Раптом малята починають плакати: “Хочемо в Совецький Союз!”» (С. Грабовський. — Кр., 1999, ч. 9, с. 5).

⁹¹ Хоча в Україні питома вага суспільних кіл з подібною життєвою позицією ніколи, звичайно, не була й тим більше не є тепер такою великою, як у колишній радянській метрополії — Росії (з її імперською свідомістю, причому не тільки на рівні владних кіл, а й серед значної частини простого населення, з досить звичайними наріканнями на зразок: «Таку страну развалили!», «Потеряли великую державу!»). Пор., наприклад, іронізування на адресу відповідних політичних кіл у самій Україні: «Тоді придуть до пам'ятника “вічновчораїні” помахати червоними прапорами, поплакатись <...> за колишньою імперією (*т-а-кую страну развалили!*)» (Олекса Вусик. Кепкуваннячко..., памфлет. — ЛУ, 3.10.1997).

ліття радянської історії з відносною стабільністю життя, хоча і з досить скромним побутовим забезпеченням населення. Якщо взяти, зокрема, сферу харчування, то тоді «все було натуральне, без “хімії”, за ГОСТами», бо «за якістю продукції стежили!». Саме на цю категорію були розраховані такі назви (ніби «напівсерйозні») продуктів харчування, випуск яких відновлювали і в пострадянський час (дія «закону про декомунізацію» на такі назви ніби не поширювалася), як сосиски *«Радянські»*, пельмені *«Радянські традиційні»*, майонез *«Провансаль радянський»* (часто з імітацією традиційного упакування або тари радянських часів). До «старих добрих» часів покликана, очевидно, апелювати й назва *«Сільпо»* — українська мережа продовольчих супермаркетів (пор. рос. *сельпо* — аббревіатура від «сельское потребительское общество»).

Коли звернутися до результатів соціологічних опитувань населення від початку 90-х років, то картина тут вимальовується така. Якщо на Всесоюзному референдумі про збереження СРСР 17 березня 1991 року в Україні «за збереження СРСР як оновленої [! — О. Т.] федерації рівноправних республік» висловилося 70,2% учасників голосування, а за членство її «в складі Союзу Радянських Суверенних [! — О. Т.] Республік на засадах Декларації про державний суверенітет України» (додаткове запитання в бюлетені, запропоноване Верховною Радою жителям республіки) — 80%, то вже на Всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року (це було вже після прийняття 24 серпня Верховною Радою Акта проголошення незалежності України) за цілковиту незалежність України проголосувало 90,3%. Однак, за даними пізніших опитувань, досить значна частина населення України протягом описуваного періоду продовжувала тією чи іншою мірою відчувати ностальгію за втраченим СРСР. Наприклад, згідно з опитуванням, проведеним Соціологічною групою «Рейтинг» у грудні 2010 року, 46% респондентів шкодували щодо розпаду Радянського Союзу (у тому числі 19% серед опитаної молоді і 69% серед пенсіонерів) (див.: Газ по-киев., 20.01.2011, с. 7); для порівняння: у РФ, за опитуванням приблизно в цей же час, кількість таких людей була помітно вищою — 56%. Після початку збройної агресії РФ проти України в 2014 році картина істотно змінилася: з одного боку, з фактичним відторгненням від України Криму й частини Донбасу до таких опитувань більше не залучають населення цих регіонів (а саме в них якраз найбільшою мірою була зосереджена кількість прихильників відновлення СРСР), з другого ж, — унаслідок різкого загострення відносин між двома країнами у настроях населення на основній частині України не могла, природно, не зростати неприязнь до державної політики Росії (а саме Росія і є для всіх домінантою СРСР). Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова, проведеним у листопаді 2015 року в усіх регіонах України, крім Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей, 65% респондентів не прагнуть відновлення СРСР (у тому числі на Сході — 51%), 13 % — прагнуть, 22% — хотіли б, але розуміють, що це нереально (з-поміж тих, хто не прагне цього: серед етнічних українців — 69%, серед етнічних росіян — 39%; віком до 29 років — 83%, віком 60 і більше років — 44%) (див.: Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). — Національна безпека і оборона, 2016, № 7–8, с. 12). Згідно з опитуванням Центру Разумкова, проведеним у березні 2017 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей, 27% респондентів продовжували вважати себе громадянами колишнього СРСР, найбільше на Півдні — 48%, на Сході — 41%; за етнічним розподілом: серед українців — 26%, серед росіян — 38% (характерно, що етнічні українці частіше, ніж етнічні росіяни, вважають себе громадянами України — відповідно 96% і 81%) (див.: Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. — Національна безпека і оборона, 2017, № 1–2, с. 6). За результатами опитування КМІС, що проводилося в травні 2020 року на всій території України, крім Криму та окупованих територій Донбасу, 50% опитаних не шкодують про розпад СРСР (на Заході 69% не шкодують, у Центрі — 51%, на Півдні і Сході, в тому числі в підконтрольних Україні районах Донбасу, більше тих, хто шкодує, — залежно від регіону від 41,5 % до 49% — проти 35%–39% тих, хто не шкодує), 33,5% — шкодують (див.: УП, 22.06.2020). За результатами опитування фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та КМІС, що проводилося в серпні 2019 року на всій території України, крім Криму та окупованих територій Донбасу, 26% опитаних вважають, що за всі роки незалежності більше було позитивного, 23% — негативного, а більшість — 46% — порівну і позитивного, і негативного (пор. результати такого ж опитування 2011 року: 31% — більше негативного, і лише 13,5% — більше позитивного) (див.: УП, 22.08.2019). Згідно з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» наприкінці квітня 2022 року (тобто вже після повномасштабного вторгнення РФ в Україну), лише 11% респондентів висловлювали жаль щодо розпаду СРСР, тоді як 87% не мали такої ностальгії — це був найвищий показник у цьому плані за історію спостережень (див.: УП,

4.05.2022). За опитуваннями, проведеними в грудні 2022 року, 73% позитивно оцінюють розпад СРСР (з них у Західному регіоні — 92%, у Центрі — 71%, на Сході — 65%, на Півдні — 48%), 12% — негативно (дані Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центру Разумкова — див.: УП, 21.01.2023); 90% були проти повернення в СРСР (дані КМІС — див.: УП, 16.01.2023); для порівняння: у РФ, за опитуванням приблизно в цей же час, кількість тих, хто шкодує про розпад СРСР, становила 63%, у тому числі майже третина — серед 18–30-річних, які самі вже не застали СРСР (опитування російського Фонду громадської думки — див.: УП, 17.01.2023).

4.11.2. Розрив між заявами та лозунгами і реальним станом речей у новій соціальній дійсності. Узагальнюючи на основі мовних свідчень широкий комплекс соціальних, політичних та економічних подій і явищ за цей період, можна побачити як цілком очевидні позитивні результати на шляху до загальніших орієнтирів і конкретніших цілей, які ставило перед собою суспільство (якщо точніше, то його окремі активні верстви) і до реалізації яких його мали вести ті чи інші постійно змінювані політичні еліти, так і не менш явні негативні сторони. Так, оцінюючи пройдений шлях від *тоталітаризму до демократії*, не можна, звичайно, заперечувати того, що *демократизація суспільства* вже стала досить очевидним фактом (про *кризу демократії* в Україні не говорять, на відміну, зокрема, від сусідніх Білорусі й пізніше Росії), але, з іншого боку, в той чи інший період час від часу починають говорити про тенденції до зростання *авторитаризму* в країні. Про стан з реальним забезпеченням *прав людини*, а особливо про Україну як *правову державу* говориться звичайно як про ідеал невизначено віддаленого майбутнього. Від сил, опозиційних щодо державної влади в той чи інший період, знову лунають заяви про обмеження *свободи слова*. Постійні розчарування суспільства породжують його зневіру в нових «зачаруваннях» (з іншого боку, не можна, звичайно, оминати при цьому явищ масового духовного піднесення значної частини українського суспільства під час «Помаранчевої революції» та «Революції гідності»), а *духовність* і *милосердя* давно вже перестали бути одними з його ключових слів⁹². Незважаючи на очевидний факт зростання кількості тих, хто регулярно, а ще більше час від часу (на Різдво і Великдень, для вінчання) відвідує церкву й запрошує її служителів на христині новонароджених і відспівування покійних, *бездуховність* і різноманітні вияви *неправової* діяльності (як відверта злочинність, так і, за численними матеріалами в ЗМІ, незаконні дії з боку працівників державних органів та установ, навіть самих правоохоронних органів) у країні явно зросли⁹³. Рівень агресії в суспільстві помітно виріс (так, частішим явищем став розбій на вулицях, значно жорстокішими стали бійки футбольних хуліганів і т. ін.). Щодо частотності функціонування деяких інших словотвірних гнізд, то, наприклад, відійшло в пасив гніздо *міщанство* — у переносному значенні як опозит до «духовності», «інтелігентності» (пор., наприклад, назву книжки Івана Дзюби «Звичайна людина чи *міщанин?*», 1959 рік), але, з іншого боку, значно частішим стало вживання гнізда *жлобство* як символу бездуховності та неінтелігентності (див. р. П п. 3.6.2).

Ті негативні соціальні явища, про які в СРСР розповідалося як про характерні неминучі ознаки «капіталістичної» дійсності: зuboжіння значної частини населення,

⁹² Пор., наприклад: «Моральний рівень нинішньої еліти ще нижчий, ніж комуністичної. Він і раніше був загалом невисокий» ([Із інтерв'ю з академіком М. Амосовим]. — НП, 29.01.1999, с. 2); «Не менше тисне на рівень культури і занепад соціально-побутової моралі. На жаль, втрачаються ті цінності й норми, що їх віками відшліфовувала народна мораль як передумови гармонійного співжиття людей у суспільстві» (Іван Дзюба. — ЛУ, 13.04.2000, с. 3); «Змирились із занепадом духовності» (М. Заремба, голова міського осередку товариства «Просвіта», м. Павлоград. — ШП, 18.10.2001).

⁹³ Пор., наприклад: «<...> активізація діяльності церков за останнє десятиліття не справила помітного впливу на духовне самопочування та практичну поведінку більшості людей і не поліпшила відчутно моральний клімат у суспільстві. Гірше того: всі форми злочинної та аморальної поведінки зростають <...>» (Іван Дзюба. Поле для християнської думки і подвигу Церкви. — УУ, 2002, № 2, с. 10).

масове безробіття й масове заробітчанство, інфляція, корупція, постійний цілком очевидний, не кажучи вже про «невидимий», обман з боку влади і обман з боку приватного підприємництва, політична нестабільність, зростання кримінальної злочинності, наркоманії і, як наслідок, посилення розгубленості і зневіри в народі, — усе це тепер стало такою ж характерною ознакою й сучасної української дійсності.

Щодо питання про тип соціальної формації, який склався в країні (власне, ще тільки складається, хоча вже минуло 30 років існування України як самостійної держави), то в соціально-економічному плані його звичайно визначають як країну з *перехідною економікою*, суспільство *перехідного типу (періоду)*, а в соціально-політичному плані — як країну з *молодою й нестійкою демократією*, країну з *проблемною демократією*, країну з *перехідною демократією* ⁹⁴. Перехідний характер сучасного українського суспільства визначається тим, що це перехід від планової до ринкової економіки (пор., наприклад, ще напередодні розпаду СРСР: «В республіках <...> почали формуватися елементи *багатоукладної ринкової економіки*». — ГУ, 20.02.1991, с. 2) і від тоталітаризму до демократії. В ідеалі це мало б бути демократичне суспільство з вільною ринковою економікою, тоді як поки що аналітики констатують наявність потужних впливів на політичне життя країни і правові гарантії населення з боку значною мірою корумпованого державного режиму, а на економічне життя — монополістично-олігархічних кланів.

Суспільство здійснило блискавичний ривок від соціалізму до тієї форми суспільно-економічних формацій, яку в нас досі було прийнято іменувати *капіталізмом*, проте ця назва щодо сучасної України ні офіційно, ні в «серйозних» матеріалах у ЗМІ не вживається ⁹⁵, фігуруючи, причому з негативною конотацією, переважно лише за традицією в дискурсі лівих політичних сил ⁹⁶ та в експресивних дефініціях на зразок «*дикий капіталізм*» — з «*диким*», або «*нецивілізованим*», *ринком* унаслідок, зокрема, «*дикої приватизації*». Наприклад: «Соціалізм агресивно мутував у *дикий капіталізм*» (Горбачовській «відлизі» — чверть століття. — Дз. т., 30.04.2010), «Ще навесні минулого року аналогічний коментар ми назвали не так коротко — “Ціни часів “*дикого капіталізму*”». Нині ж вони набрали такого стрімкого розгону, що ніякому, навіть “*дикому*”, капіталізму й не снилися» (В. Прилука. Ціни. — ЛУ, 21.01.1993), «У 1994 році таким було наше суспільство — на півдорозі між брехливо-показушним “соціалізмом” і раннім бандитським “капіталізмом”» (М. Сидоржевський. — УС, 21.10.1999), «*Дикий ринок*, створений посткомуністами під привабливими гаслами запозичення передових західних технологій <...>» (Є. Голібардов. — ВК, 19.11.1997, с. 5).

⁹⁴ Пор., наприклад: «У щорічному рейтингу демократичних країн від британського журналу “Економіст” Україна опустилася на 79-те місце із 67-го, яке посідала торік (загалом у рейтингу 167 держав). Якщо в 2010 році Україну назвали країною з “*проблемною демократією*” (є проблеми з *верховенством права*, але в інших сферах дотримуються права і свободи), то в нинішньому — з “*гібридною демократією*” (вибори — під контролем влади, свободи втрачуються частково). Росія також опустилася в цьому рейтингу — із 107-го місця на 117-те. На думку аналітиків, замість “гібридної демократії” тепер там *авторитарний режим*» (УМ, 27.12.2011, с. 4). Місце України в таких регулярних оглядах і оцінюваннях різних соціологічних центрів постійно, звичайно, варіюється, але в цілому шлях до зрілої й стійкої демократії їй долати доведеться ще, очевидно, досить довго.

⁹⁵ Пор. аналогічно, наприклад, на матеріалах болгарської мови посттоталітарного періоду, коли назва «капіталізм» фіксує, як правило, негативно сприйману реалію [Шамрай 1996: 16, 18].

⁹⁶ Наприклад: «*Капіталізм*, куди нас посилено тягнуть, грабує, убиває й руйнує. Він нічого не дає чесному трудівнику» — з передвиборної програми кандидата в Президенти України першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка (1999 рік); «Та кого ж він [автор листа до газети, у якому він висловив свої погляди антирадянського та антикомуністичного змісту. — О. Т.] лає? Опозиційну до нинішнього режиму, нинішньої влади газету, яка є своєрідною віддушиною для всіх, кому цей режим і ця влада не подобаються і хто не хоче, щоб Україна стала *капіталістичною, буржуазною*» (М. Нечай. — ВУ, 1999, № 14).

Так само в нейтральних дискурсах не вживається таке звичне в нас донедавна на позначення відповідного дорадянського й «нерадянського» соціального стану слово *буржуазія*, пор., наприклад: «Я не згоден з тим, що у нас є українська *буржуазія*. Це слово відлякує. Є українські підприємці <...>» (Г. Удовенко, політик, громадський діяч. Виступ на процедурі «Людина року–98»: трансляція з палацу «Україна»).

5. Національно-державні аспекти нової України. З кінця 80-х років на пострадянському й ширше — на постсоціалістичному просторі розпочався новий період розбудови національних держав, який особливо увиразнився з розпадом трьох попередніх федеративних державних утворень — СРСР, Югославії та Чехо-Словаччини, особливо двох перших, але цілком виразно виявляється і в межах колишніх метрополій цих федерацій, насамперед у Російській Федерації та Сербії. В Україні внаслідок значного посилення суспільної уваги до *українського* — як до етнічного, так і до державного (зі становленням, а якщо точніше, — то з відродженням власної державності) — також актуалізувалися й стали значною мірою по-новому осмислюватися відповідні поняття й номінативні ряди.

5.1. Аспекти української державності.

5.1.1. Поняття *батьківщини* (*вітчизни*) у значенні рідної країни (за радянською правописною традицією, також з великої букви: *Батьківщина*, *Вітчизна*), *вітчизняного*. Якщо в радянський час у загальнодержавній ідеології ці поняття мали співвідноситися з СРСР («Є республік в нас багато, / Батьківщина в нас — одна»: Микола Упеник. Про Донбас, 1950 рік; «Моя Батьківщина — СРСР» — тема шкільних творів), то з набуттям Україною державної незалежності вони стали зосереджуватися, природно, уже в ній самій: «Всі ми любимо нашу *Батьківщину*. Порадьмося на нинішньому всесвітньому українському віче [так: невідм. — див. р. VIII п. 2.1.4.4. — О. Т.], як цю вселенську любов не просто покласти їй до ніг, а радше, як її зробити інструментом звеличення України» (з редакційного привітання газети II Всесвітньому форумові українців. — НП: Спеціальний випуск, 21.08.1997). На зміну поняттю *радянського патріотизму* закріплюється поняття *українського патріотизму*. Замість історії та географії СРСР у навчальних закладах вивчаються історія та географія України; російську літературу в навчальних програмах для шкіл з українською та іншими неросійськими мовами викладання віднесено до загального комплексу зарубіжної (у 2009–2015 рр.: світової) літератури⁹⁷; спеціальність «російська філологія» в університетах і педінститутах перепорядковано на факультети іноземної або слов'янської філології. Замість прийнятої до цього назви *Вітчизняна війна 1812 року* (за зразком рос. *Отечественная война 1812 года*) стали поширюватися назви *Ф(ф)ранко-російська війна 1812 року* або (наприклад, в українській «Вікіпедії» станом на травень 2020 року) *Французько-російська війна 1812 року*; в «Енциклопедії історії України» подано «нейтральнішу» назву *Війна 1812 року* (ЕІУ, т. 1, 2003 р.), а назва *Франко-російська війна 1812 року* подана тільки як відсилання до неї (див. також у п. 3.2.2 про тенденції до заміни назви *Велика Вітчизняна війна* і, зрештою, її офіційну заміну).

Щодо питання про правомірність застосування цих понять до тих періодів, подій, регіонів, реалій, осіб Російської імперії, СРСР, які не є належністю власне української

⁹⁷ Пор. як одну з найстриманіших реакцій у РФ на цей крок України, наприклад, таку: «Зинаида Ивановна Бычкова <...> Окончила Дрогобычский пединститут. Преподаватель русской (в настоящий момент — зарубежной!) литературы в старших классах» (з довідки про авторку: журнал «Знамя», Москва, 1998, № 4, с. 128).

історії та географії, то, з одного боку, їх, як і до цього, характеризували цими означеннями (з боку представників певних соціально-культурних кіл — цілком свідомо й навіть принципово, але здебільшого, очевидно, за звичкою й через невизначеність застосування в подібних випадках дихотомії «вітчизняний — зарубіжний або світовий»), з другого боку, це наражалося на критику: «Мені не зовсім ясно, в якому сенсі В. Докучаєв — “вітчизняний” ґрунтознавець» — з рецензії на деякі останні видання з історії української культури (В. Рудь. Про культуру культурології. — Збірник Харківського історико-філологічного товариства, 1995, т. 5, с. 195); щодо анонсів телепрограм на зразок «Завтра — славетна стрічка золотої серії *вітчизняного* кіно “Волга-Волга”»: слід «називати речі власними іменами: українське — українським, російське — російським, а імперське — імперським» (І. Лисий. Статус і сенс одного означення в сучасній гуманітаристиці. — УУ, 2004, № 10, с. 11); «Найбільше дивує відсутність Росії: невже у свідомості науковців Інституту історії України історія Росії — це не предмет вивчення всесвітньої історії? А може, ще далі декому привиджується міраж “вітчизняної історії” з Росією на чолі та меншим братом Україною за нею?» (Д. Малахівський. Лівачькі тенденції псевдонауки, або Кому служить Інститут історії України НАН України? — ШП, 3.04.1997) — відгук про нову «Типову програму кандидатського іспиту зі спеціальності “всесвітня історія”», підготовану цією науковою установою.

В обов'язковому огляді попередньої наукової літератури з відповідної досліджуваної проблематики стосовно до хронологічного періоду до 1991 року в кандидатських і докторських дисертаціях до «вітчизняних» могли включати й дослідників з Росії (Російської імперії і РРФСР) та інших колишніх національних регіонів (республік) Російської імперії (СРСР) або ж тільки українських.

У загальній емоційній тональності контекстів зі словами *Б(б)атьківщина*, *В(в)ітчизна* в застосуванні щодо України пострадянської доби не могли, природно, не статися певні зміни, зумовлені, з одного боку, відходом від пишнотвірної стилістики тоталітарної доби (пор. творення перифразів щодо колишнього СРСР — крім *Радянська Батьківщина*, *Крайна Рад*, *Крайна Жовтня* і под.: див. п. 3.2.1, це також *Радянська Батьківщина*, *соціалістична Батьківщина*, *наша велика Батьківщина*), а з другого, — виходом зі складу досить могутньої на той час держави: перифрази на зразок *рідна Батьківщина* стали вживати значно рідше, переважно у виховній роботі з дітьми, а такі, як *наша велика Батьківщина*, зовсім дезактуалізувалися.

Див. також у п. 8.1 про актуалізацію поняття *мала батьківщина*.

5.1.2. Поняття *республіки* / *країни*, *держави* та її *столиці*. Якщо в складі СРСР Україна була однією із союзних (або «національних») *республік*, а не *країн* чи тим більше *держав*⁹⁸, то тепер, природно, питання із застосуванням цих слів щодо неї вже розв'язане самим ходом історії на користь двох останніх назв, особливо в межах українського національного-державницького дискурсу (пор. так само, наприклад, у сучасній білоруській мові, у якій замість *республіка* тепер уживають *країна* [Мечковская 2003: 141]). Випадки слововживань на зразок «у нас у *республіці*» стали виправляти, хоча це слово все ще продовжували вживати щодо сучасної України, причому не тільки за звичкою, особливо в спонтанному мовленні («І хоч ще можна почути, як дехто за звичкою називає Україну, як і інші країни СНД, *республікою*, проте ця звичка потроху зникає»: Я. Жолдак. — УС, 29.01.1998), але й цілком усвідомлено, цілеспрямовано, з відповідною

⁹⁸ Пор., наприклад: «Редактор всегда вычеркивал из моих текстов слово “страна”, если говорилось о Белоруссии, Украине или Таджикистане» (В. Ярошенко. Попытка Гайдара. — Журнал «Новый мир», Москва, 1993, № 3, с. 122).

політичною заданістю, оскільки в радянський час під республікою в складі СРСР розумілося псевдодержавне, несамостійне утворення в межах справжньої держави ⁹⁹.

Дещо повільніше відбувалася заміна попереднього означення *республіканський* (уряд, міністерства і відомства, промисловість і т. ін., видання, конкурс, огляд і т. ін.), проте й замість нього стали вживатися відповідно означення *український* (уряд і т. ін.) і *всеукраїнський* (див. також р. Х п. 2): *всеукраїнський* (акція, референдум, страйк), *Всеукраїнський центр радіохірургії*, *Всеукраїнське об'єднання ветеранів* і т. ін., а також *центральный* (Київ і Севастополь стали іменуватися «містами *центрального* підпорядкування / значення» — замість *республіканського*; у Конституції України 1996 року це міста зі «спеціальним статусом»: стаття 133 ¹⁰⁰), а у власних назвах — також *національний* (див. п. 5.3.3): так, *Республіканська асоціація українознавців*, створена в жовтні 1989 року, — це тепер *Національна асоціація українознавців*; *Республіканська гвардія України*, створена восени 1991 року, невдовзі стала *Національною гвардією України* (існувала до кінця 1999 року, відновлена 2013 року); *столичний Республіканський стадіон* з 1996 року називається *Національний спортивний комплекс «Олімпійський»*.

Щодо слів *столиця* і *столичний*, з якими тепер, природно, вже цілком однозначно асоціюється тільки Київ, пор. ситуацію з недавнього радянського минулого: «До речі, для характеристики епохи. Герой моєї повісті їде в столицю, до Києва. Редактор: “У нас одна столиця — Москва <...>”» (Володимир Дрозд. *Повість про повість*. — Журнал «Слобожанщина», 1995, № 1, с. 82) ¹⁰¹.

5.1.3. Гніздо слів з твірною основою *держав-а*, що демонструє значну активізацію частотності вживання і продуктивності творення своїх членів (найповніші словники

⁹⁹ Це простежується, зокрема, в Росії, де, за радянською традицією, так усе ще часто називають колишні «союзні (національні) республіки» (крім, звичайно, самої РФ): «Это привело к огромным потрясениям в республике» — про Україну (т/к ТВ-6, 15.09.2001), «Мы обычно считаем, что в соседних республиках всегда будут сильны позиции русского языка и русской культуры» (т/к «ТВЦ–Международный», програма «Постскриптум», 15.10.2011), «Эта продукция реализовывалась в другие республики — на Украину, в Белоруссию и другие республики» (т/к НТВ, «Чрезвычайное происшествие», 16.08.2005: офіцер міліції), «Служба безопасности республики» — про СБУ (т/к ОРТ, «Время», 2009); на офіційному рівні Російської Федерації аж до найвищих інстанцій — наприклад, в одній з нот російського МЗС Україні щодо чергових «антироссийских выхвато», які «продолжают усиливаться, особенно в западных областях республики» (див.: УУ, 2000, № 7, с. 62). Пор., наприклад, коментар щодо такого слововживання в інших випадках: «В тексте оприлюдненого звернення російських правозахисників і діячів культури для означення нашої держави двічі вжито словосполучення “Республика Украина”. Це класична обмовка за З. Фрейдом. В уяві навіть найдемократичніших інтелектуалів сьогодишньої Росії ми залишаємося <...> республікою в складі — самі знаєте чого. Саме через побоювання цього трактування свого часу [мається на увазі 24 серпня 1991 року під час проголошення незалежності України. — О. Т.] було відкинуто пропозицію про таке офіційне найменування України. Грузія, як відомо, з тих же міркувань відмовилася від первісної назви — Республіка Грузія, набутої одразу після проголошення незалежності» (С. Борщевський. — Д, 16.05.2014, с. 12). Ті, хто [нібито] не вбачає в такому застосуванні назви *республіка* щодо сучасної України, як і щодо інших «національних республік» СРСР, «нічого такого особливого», щиро чи лукаво підмінюючи поняття, можуть апелювати при цьому й до іншого значення слова *республіка*: «Как известно, существует несколько форм государственного устройства (управления): монархия, империя, диктатура, республика. <...> Почему же наши “патриоты” обижаются на то, что их страну называют *республикой*?» (А. Паршинцев, читатель. — Газета «2000», 28.05.2004, с. F8).

¹⁰⁰ Хоча пор., наприклад, ще за інерцією: «Обрані голови обласних рад, уряду Кримської автономної області [так! — О. Т.], міст *республіканського* (міста Київ і Севастополь) підпорядкування <...>» (Сл. Пр., 16.06.2005, с. 3).

¹⁰¹ Щодо збереження «рівняння» на попередні державно-політичні орієнтири пор. також явно тенденційне використання в деяких кримських ЗМІ протягом 90-х років означення «столичний» щодо Москви: «столичный мэр», «столичный градоначальник» — про Ю. Лужкова (наприклад: Крым. пр., 26.11.1996; 21.01.1997).

української мови 70–80-х років подавали чомусь тільки *державний, державність*, хоча в словниках першої третини ХХ ст. були також *державник, державознавство, державознавчий*, а в мові української західної діаспори ХХ ст. широко простежуються також *державотворчий, державотворчість, державницький* та деякі ін.). Так, у складних словах: *державотворення (процеси державотворення), державотворчий (процес, традиція, ідея; «українці — це державотворчий народ, державотворча нація»)*, *державотворчість, державотворець* («Михайло Грушевський — державотворець» — виставка в Київському будинку вчителя, вересень 1996 року), *державобудівний, державобудування, державобудівництво* (див., наприклад: Анатолій Погрібний. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. Київ, 2001), *державобудівник, державобудівничий* та ін.; у суфіксальних і префіксальних словах: *державник* — 1) «принциповий прихильник ідеї незалежної й сильної та єдиної держави» (при цьому мається на увазі переважно Україна), 2) рідше — «державний діяч; державний керівник» і навіть узагалі «чиновник, урядовець; державний службовець» («Нашим державникам варто уважно прочитати й дослідницьку працю Олени Апанович “Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність”. Її висновки нині звучать як присуд <...>»: Заява секретаріату Ради Національної спілки письменників України. — ЛУ, 20.06.2002, с. 1; «Іменем України рішення... не виконуються, або Як державники службу несуть». — ГУ, 21.02.2012), *державницький (ідеологія, погляди, підхід до справи та ін.: див. р. VIII п. 4.3.3.2)*, присл. *державницьки* («державницьки налаштовані»: С. Грабовський. — Суч., 2004, ч. 7–8, с. 100), *державництво* («Самоосмислення державництва українським народом у всіх його прошарках не відбулося». — Віче, 1993, № 2, с. 29), *державно*, присл. (*мислити державно*), *бездержавно*, присл. («<...> показати українським людям, як небезпечно жити бездержавно»: Василь Захарченко, письменник. — ЛУ, 29.10.1998); як анти-цінності: *антидержавник, антидержавницький, антидержавність, антидержавно*, присл. (див. також р. VIII п. 4.2.3.6), *недержавницький (підхід до справи, позиція)*. Відбулося значне розширення кола вживань слів *державний, державність: державна українська мова, українська державність* і т. ін. Активізувалося вжитку також *державець* — з новими значеннями: 1) «державний діяч; державний керівник»: «І коли нині від деяких українських політиків чи *державців* чуєш, як вони просяться самі в цей “євразійський простір”, то хочеться вигукнути: схаменіться, хлопці!» (Євген Гуцало. Ментальність орди), «Симптоматичне явище: чимало *державців* не бажають взагалі будувати державу Україну, на її економіку такий *державець* дивиться як на джерело власного збагачення» (Юрій Мушкетик. — ЛУ, 6.11.1996, с. 2); 2) те саме, що *державник* 1 («“Державці-українці, єднайтеся!” — з таким закликem виступив В. Черняк і цим підкреслив, що порятунком Україні принесуть не популістські проповіді, а єднання ділових, економічно освічених українців, які стоять на державотворчих позиціях». — ШП, 16.01.1997). Відбулася також значна активізація аббревіатур з першою основою *держ-* на позначення відповідних державних реалій нової України: *держадміністрація, держстандарт* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.1).

5.1.4. Активізація слів *незалежний (незалежність)* і *самостійний (самостійність)* щодо України, наприклад: «Акт проголошення незалежності України», прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року; *День Незалежності України* — державне свято нової України (Верховна Рада проголошувала його двічі: 16 липня 1990 року після прийняття «Декларації про державний суверенітет України» і 24 серпня 1991 року); «Святійший Патріарх Філарет виголосив проповідь, в якій акцентував на доленосній справі українського козацтва в розбудові *самостійної, незалежної, соборної України*» (ВК, 15.08.1997). Стали вживатися звороти з побажаннями й вимогами розширення української незалежності, наповнення її реальним і конкретним змістом у різних сферах життя й діяльності: *економічна, енергетична, атомна, культурна* та ін.

незалежність України; «Незалежній (Самостійній) Україні — незалежну (самостійну) церкву!» (мається на увазі: від Московського патріархату), *«Незалежній Україні — незалежний православ!»* (щодо усунення з православного кодексу УЛІМ рис, привнесених з російської мови: див. р. XI п. 1); виник новий штамп: *у нашій молодій незалежній Україні / державі.*

Ставлення населення України до питання про її державну незалежність, згідно з соціологічними опитуваннями, досить істотно коливалося як у хронологічному, так і в регіональному розрізах — від 90,92% голосів за незалежність під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року (у тому числі в АРК — 54,19 % і в м. Севастополі — 57,07%) до понижування й знову підвищування цієї кількості в наступні роки. Так, у 2006 році це було 59%; у грудні 2015 — 68%, у тому числі: на Заході — 87%, у Центрі — 77%, на Півдні — 57%, на Сході (крім Донбасу) — 56%, на підконтрольних українській владі частинах Донецької та Луганської областей — 47% (але переважна більшість опитуваних — 93% — сприймала Україну як свою Батьківщину, у тому числі на підконтрольних українській владі частинах Донбасу — 83%) (див. результати опитування Центру Разумкова, що проводилося в грудні 2015 року в усіх регіонах України, крім Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. — Національна безпека і оборона, 2016, № 3–4, с. 3, 5–6). За результатами опитування фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та КМІС, що проводилося в серпні 2019 року на всій Україні, крім Криму та окупованих територій Донбасу, якщо б тепер знову відбувся референдум щодо проголошення незалежності України, то 89% його учасників підтримали б незалежність; такий високий показник спостерігався досі лише за опитуванням 1991 року, проведеним напередодні референдуму (див.: УП, 22.08.2019). Згідно з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» у серпні 2022 року, якщо сьогодні перед українцями стояв вибір підтримати проголошення незалежності, то абсолютна більшість (86% однозначно і 11% скоріше) зробили б це (у 2021 році цей показник становив 80%, а у 2012 — лише 62%) (див.: УП, 24.08.2022).

Активізувалися в ужитку відомі й давніше, переважно в позарадянській мовній практиці, прикметники *самостійницький* і *незалежницький* (див. р. VIII п. 4.3.3.2), тоді як співвідносні й також уже відомі іменники *самостійник*, *самостійництво* і *незалежник*, *незалежництво* подібної активізації не виявляють.

Протягом кількох років на межі 80–90-х (до проголошення Україною державної незалежності) в активному вжитку перебували слова *суверенний* (*суверенність*) і особливо *суверенітет*: «Декларація про державний суверенітет України», проголошена Верховною Радою 16 липня 1990 року; з боку союзного «Центру» в цей час уживався іронічний вислів *парад суверенітетів* (див. п. 4.3.7); з'явилося слово *суверенізація*.

5.1.5. Активізація слів *соборний* (у значенні «об'єднаний; неподільний» — переважно щодо України), *соборність*¹⁰²: *соборна Україна, українська держава, українська літературна мова; «<...> соборне єднання народів України на спільній культурі та духовності»* (В. Вітенко, читач. — УМ, 11.04.2002), «Для України шлях до незалежності був надзвичайно складним. Однак історія підтверджує: прагнення до *соборності* й волі завжди підкріплювалися спробами мати власні нагороди» (Є. Кушнарьов, голова Комісії з державних нагород при Президентові України. — УК, 19.08.1997, с. 4); у власних назвах: *День соборності України* (неофіційно також *День злуки*) — державне свято, яке відзначають 22 січня (у цей день 1919 року було підписано угоду — Акт злуки — між урядами Української Народної Республіки і Західноукраїнської

¹⁰² СУМ-11 подавав це значення слова *соборний* як застаріле й без жодної ілюстрації (т. 9, с. 433), бо всі ілюстрації в словниковій картотечі, очевидно, так чи інакше стосувалися України, її території, мови тощо. Пор., наприклад, діалог денікінців і петлюрівців у спогадах учасника Української революції 1917–1921 рр.: «Вони питають нас: — За что вы воюете? — А ви за что? — Мы — за единую неделимую. — А мы — за *соборну Україну*» (Володимир Сосюра. Третя Рота).

Народної Республіки про об'єднання в складі однієї держави), «Соборність» (журнал; депутатська група у Верховній Раді), комітет «Крим з Україною — Соборність» (друга половина 90-х років); з менш частотними в ужитку членами гнізда *соборницький* (прагнення, тенденції, позиції, платформа та ін.), *соборництво* і *соборник* (останнє — формально твірна основа для двох попередніх дериватів) ¹⁰³. Пор. також: «Собор» (назва політичної партії).

Одним з перших конкретних виявів такого прагнення став «ланцюг злуки», або «живий ланцюг», — про акцію «Українська хвиля», організовану, очевидно, не без впливу аналогічної акції «Балтійський шлях» між Вільнюсом і Таллінном у серпні 1989 року, — ланцюжок людей, які, взявшись за руки вздовж вулиць і доріг між Києвом і Львовом та Івано-Франківськом 21 січня 1990 року (до 71-ї річниці Дня злуки: див. вище), символізували цим єдність, соборність народу України з різних частин країни: «Боротьба за незалежність почалася із знаменитого “живого ланцюга” з'єднаних українських рук від Львова до Києва. По цьому “ланцюзі” потекла енергія відродження Держави і консолідації нації» (В. Ющенко. Ми побудуємо нашу Україну: Виступ на III Всесвітньому форумі українців. — УС, 22.08.2001, с. 2).

Пор. також вираження ідеї єдності / «соборності» України, однак з різним її трактуванням, у політичних гаслах цього періоду: «Одна країна, одна нація, одна мова» (у таборі прихильників В. Ющенка під час президентської кампанії 2004 року) — «Одна країна — дві мови» (у таборі В. Януковича в цей же період), тобто з розмежуванням країни за мовною ознакою; «Єдина країна / Единая страна» — з наголошуванням на єдності країни незважаючи на переважне спілкування різних верств населення в різних регіонах двома різними мовами (у 2014–2015 роках: див. р. III п. 3.3).

Див. також у р. X п. 8.2.1 про символічне використання позначень певних регіонів України на зразок «Схід і Захід разом!» у плані тіснішого згуртування української [політичної] нації.

(Пор., з іншого боку, заклики до *федералізації* України: п. 4.3.7.)

5.1.6. Україна — «суб'єкт» чи «об'єкт»? У зв'язку з рішучим переорієнтуванням з 2014 року зовнішнього курсу України від РФ і «євразійського простору» до «колективного Заходу» і значним розширенням політичних та економічних відносин її з країнами ЄС і НАТО, з міжнародними фінансовими інституціями (як позикодавцями) активізувалася полеміка навколо проблеми повноправної суб'єктності її на міжнародній арені. Опоненти ідеї самостійної української державності або принаймні її прозахідного курсу (як у самій Україні, так і, причому передусім, у РФ) почали стверджувати, що керівництво держави перебуває «*під зовнішнім управлінням*», маючи на увазі насамперед роль США, що Україна є не *суб'єктом*, а тільки *об'єктом* міжнародної політики (хоча до цього — в період президентства В. Януковича — ці ж самі кола не коментували в такому дусі залежність тодішнього курсу країни від РФ). На тому ж фланзі політичної опозиції до влади з 2019 року, що стоїть на цілком проукраїнській платформі (це «партія Порошенка»), з одного боку, стали стверджувати, що «Україна — *суб'єктна* країна!» (у полеміці з опонентами ідеї самостійної української державності), з другого ж боку, звинувачувати нову владу («партію Зеленського») в недостатній активності й послідовності в проведенні цього курсу: «Україна має [нарешті] перетворитися з *об'єкта* на *суб'єкт* світової політики», «Україна переходить від *суб'єктності* до *об'єктності* в

¹⁰³ Противники ідеї української державності звичайно іронізують з цього номінативного розряду, піддаючи сумнівам факт єдності українських земель: «Это противостояние, эти две Украины [Східна і Західна. — О. Т.], хотим мы этого или нет, существовали всегда. Иногда это противостояние было менее, иногда — более жестким. <...> Но оно никогда не исчезало полностью, и вряд ли исчезнет в ближайшие столетия» (В. Корнилов. «Соборность» как фактор раскола. — Киев. в., 17.02.2007, с. 2).

міжнародних відносинах», «<...> забезпечення абсолютної *суб'єктності* Української держави у всіх процесах, що відбуваються по відношенню до України. Жодні перемовини, жодні рішення без рівноцінної участі України не мають і не можуть бути» (Р. Чубаров, голова Меджлісу кримськотатарського народу — з виступу під час акції «Скажи Путіну — ні» на Михайлівській площі в Києві 9 січня 1922 року); «*Про Україну — без України!*» (про можливі переговори з українського питання між РФ і США, Німеччиною, Францією, але без залучення самої України), «*Нічого про Україну без України!*». Ця тематична сфера сучасного політичного дискурсу розширювалася — із запровадженням, зокрема, образу [*міжнародного, світового*] *гравця*, наприклад: «Ми не є *гравцем* на міжнародній арені» (П. Клімкін, міністр закордонних справ у 2014–2019 роках. — Еспресо, «Досьє» з Сергієм Руденком, 15.12.2021). З боку ж влади констатували якраз цілком протилежний стан справ: «Президент Володимир Зеленський серед трьох основних досягнень на посаді Глави держави назвав *суб'єктивізацію* України у світі, будівництво інфраструктури та сильну армію» (Укрінформ, 26.08.2021) ¹⁰⁴. З розгортанням повномасштабної російсько-української війни після 24 лютого 2022 року розмови на цю тему в публічному полі України фактично припинилися.

Пор. також трактування України з боку противників її державності, особливо в російській пропаганді, у висловлюваннях керівництва РФ включно з її президентом В. Путіним, як «*неспроможної держави*» (англ. *failed state*, рос. «несостоявшегося государства»), «*недодержави*» (рос. «недогосударства»; див. р. VIII п. 4.2.3.4), «штучного, мозаїчного утворення».

Пор. також у п. 5.2.7 тему трактування українського народу в його історії як «народу-жертви».

5.2. Аспекти української етнічності.

5.2.1. Посилення уваги до понять *корінних народів* / *етносів країни* (з відмежуванням їх від *некорінних*) ¹⁰⁵ та її *титульної нації*, під якою звичайно розуміють націю, що дає назву відповідній державі. Поняття корінних народів, під якими розуміють етнічні меншини, що сформувалися на території України й не мають за її межами іншої (своїєї) державності, використовується не тільки в лексиконі політиків і публіцистів, воно запроваджене також до Конституції України 1996 року (стаття 11). За законом «Про корінні народи України» 2021 року, до них віднесено кримських татар, караїмів, кримчаків (іноді до цього переліку долучають також гагаузів [див., наприклад: Євтух, Трощинський 2004: 4]). *Титульна нація* — це, звичайно, українці (хоча з «формального» боку в даному разі не етнічним дав назву державі, а, навпаки, етнічним є похідним від назви країни). Наприклад: «9 липня київські обласні організації Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка, Конгресу української інтелігенції, Спільки письменників України та Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенко проводять попереджувальне пікетування адміністрації президента Л. Кучми у зв'язку з його розпорядженням про прийом вступних іспитів російською мовою та іншими акціями останнього часу, спрямованими на приниження, применшення ваги української мови як державної, як мови *титульної нації*» (ВК, 7.07.1999), «Фактично повне відчуження від українців телевізійного простору, що розповсюджує антикультуру й антимораль та культивує

¹⁰⁴ Пор. використання подібної номінативно-аксіологічної опозиції у представленні України задовго до описуваних подій: «<...> Її [України. — О. Т.] метафізична суть — / Палка й “слабенька” молодиця, / Розслабленість, болото, муть / Й ніколи — мідь, залізо, криця. / Бо, крім Богданових змагань, — / Глухі віки образ та ганьб! / Вона жила без архітекта / Й була *об'єкт* — замість *суб'єкта*» (Євген Маланюк. Поема «Послання», 1925–1926 pp.).

¹⁰⁵ Поняття «корінна національність», як відомо, практикувалося в СРСР у 20-х роках під час політики «коренізації» («українізації» в Україні, «білорусизації» в Білорусії і т. д.).

снобізм у ставленні до *титульної нації* <...>, небувала за своїми масштабами вакханалія зросійщення <...> — це тільки окремі приклади неприродності та ненормальності стану, що в ньому опинилася культурно-духовна сфера країни» (Заява пленуму Ради Національної спілки письменників України. — ЛУ, 4.07.2002). З боку РФ і суспільно-політичних кіл у самій Україні, що прагнуть представляти інтереси етнічних росіян, яких тепер офіційно віднесено до однієї з національних меншин країни, у зв'язку з цим лунають заяви про державну дискримінацію російського населення країни, оскільки, на їхню думку, воно також має достатні підстави для того, щоб бути визнаним і *корінним*, і *державотворчим* (див. п. 5.1.3) *народом* ¹⁰⁶.

З найменувань сучасних політичних реалій життя кримських татар у масовому вжитку набули поширення назви *курултай* (*Курултай кримськотатарського народу*) і *меджіліс* (*Меджіліс кримськотатарського народу* — представницький орган на зразок парламенту; існує з 1991 року, у самому Криму після його російської окупації заборонений).

5.2.2. Актуалізація поняття *діаспори*, під яким у радянський час переважно розуміли розселення по світу євреїв, вірмен, — у застосуванні як щодо етнічних українців за межами України, так і щодо певних національних меншин у самій Україні (наприклад: *«російська діаспора в Україні»*: Іван Драч. — НП, 21.08.1997). Щодо світового українства, то на його позначення, по-перше, відмовилися від номінації *еміграція*, звичайної в радянський час, на користь *діаспори*, а по-друге, визнавши такою й масиви українського населення в регіонах колишнього СРСР, ввели розмежування *західна* (раніше просто «українська еміграція») і *східна українські діаспори* (див. про це також р. V п. 4.1).

5.2.3. Активізація використання означення *національний*. *Український націоналізм*. Частотними в ужитку стали словосполучення *національна свідомість* («Домінантою в українському державотворенні повинна бути *національна свідомість*, тобто любов до своєї Батьківщини – України»: С. Злупко. Конституція, національна ідея і безпека нації. — ЗВУ, 3.08.2006) і *національно свідомий*, *національна ідея* (див. п. 5.3.3), *національні сили*, *національні герої України*; газета «Січеславський край» — з підзаголовком: «Дніпропетровська обласна *національна газета*»; часто з виразнішими оцінними конотаціями — як з осудом негативних явищ у цій сфері (зокрема, про недавнє радянське минуле): *національний нігілізм* («<...> *національний нігілізм*, манкуртство, яничарство»: Стефанія Андрусів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 9, с. 86) ¹⁰⁷, *національне безпам'ятство*, *національна нівеляція*, *національна безликість*, так і з акцентуванням на потребі інших, протилежних щодо попередніх, ознак: *національна гідність* (*гордість*, *самоповага*), *національне самоствердження*, *національне обличчя*. Відбулося зростання частотності вживання і продуктивності творення складних слів з першим компонентом *націо(є)-*: *націєтворення* / *націотворення*, *націєбудівництво*, *націєзнавство*, *націогенез*, *націоцентричний* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.1).

Щодо місця «*українського націоналізму*» (одного із жупелів колишньої радянської й нинішніх офіційної російської / проросійської в Україні та лівої пропаганди) в новітній

¹⁰⁶ Однак в Україні на межі 80–90-х років під час розпаду СРСР не набували масового поширення емоційно різкі характеристики на адресу росіян України на зразок тих, що були в ужитку в цей час особливо в Естонії і Латвії: «мигранты», «колонизаторы», «оккупанты» (про *окупантів* див. п. 5.3.5) — і гасла на зразок «Чемодан — вокзал — Россия!».

¹⁰⁷ Ця номінація вже має певну традицію вживання, наприклад: «Борючись проти націоналізму, Франко одночасно виступав і проти *національного нігілізму* та космополітизму в літературі» (Історія української літератури : В 2 т. Київ, 1955, т. 1, с. 360); «<...> щоб успішно боротися з націоналізмом, зокрема українським, треба боротися з *націонал-нігілізмом*, зі зневагою до української мови, до української культури» (Любомир Дмитерко. — Газета «Радянська культура», 6.01.1957, с. 3).

системі цінностей українського суспільства, то з цього формулювання знято — як незрозуміле в названому контексті — неодмінне в радянський час означення «буржуазний», а самі номінативні словосполучення *український націоналізм*, *українські націоналісти* стали тепер досить частотними, зокрема, і в суто номінативній функції, тобто без оцінних конотацій (у зв'язку з поширенням цього руху в сучасній Україні), в тому числі і як самоназва. Однак його розуміння і ставлення до нього з боку різних суспільних кіл лишаються все-таки неоднозначними. З одного боку, це поняття перестало бути значною мірою міфічним, оскільки в українському суспільстві стали тепер цілком легально існувати певні політичні сили (Організація українських націоналістів — ОУН, Конгрес українських націоналістів — КУН, Українська національна асамблея — Українська національна самооборона — УНА-УНСО, Українська республіканська партія, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та деякі ін.) — як перенесені із західної діаспори, так і утворені вже в Україні, які позиціонують себе саме так і які трактують націоналізм як ідеологію, політику і практику широкого й послідовного обстоювання національно-державних і культурно-мовних інтересів української нації (етнічної). Пор., наприклад: «Панове, зверніть увагу: підрастає покоління, для якого слова “оунівець”, “емігрант” або “націоналіст” не є лайливими. Підрастають нові українці» (Т. Гуреш. — УС, 20.05.1999, с. 6). З другого ж боку, в середовищі лівих політичних сил, сил про-російської політичної орієнтації, а також узагалі в консервативних колах суспільства це поняття, як і в радянський час, оцінюється різко негативно, застосовуючись щодо всіх, хто, на думку опонента, підкреслює свою українську національну заангажованість, і протиставляючись (лицемірно або ж, навпаки, наївно-щиро) «інтернаціоналізмові» (див. п. 5.4.1.1): «Через свою тупість, упертість, націоналізм і т. д. і т. ін. Україна опинилася на узбіччі дороги» (Ком., 22.07.2005: з листа читача).

У свідомості широких кіл суспільства, які мало цікавляться політичними питаннями, це поняття загалом досить повільно рухалося на шкалі від негативної до принаймні нейтральної ідеологічної конотації, хоча, наприклад, нові словники української мови та енциклопедичні довідники вже, природно, намагаються охопити весь складний і нерідко суперечливий семантичний обсяг слова *націоналізм* у сучасному українському мовному житті й подавати його якомога нейтральніше (див., наприклад: СУМ-20; ВТССУМ 2007)¹⁰⁸. Але починаючи з 2014 року — безперечно, як пряма реакція на збройну агресію РФ проти України з відторгненням частини її території та на відверто ворожу пропаганду з боку російських ЗМІ — у сприйнятті цього поняття в масовій свідомості відбувся різкіший поворот. Так, за результатами одного з останніх соціологічних опитувань населення країни щодо розуміння українського націоналізму, 47% опитаних вважають його основною ідеєю перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя громадян (у 2005 році таких було 27%), 25% — ідеологією, що розколює суспільство на етнічних українців і «неукраїнців» з обмеженням прав останніх (у 2005 році — 41%), 12% — історичним явищем, не актуальним на сьогодні (у 2005 році — 15%) (див. результати опитування Центру Разумкова, що проводилося в грудні 2015 року в усіх регіонах України, крім Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. — Національна безпека і оборона, 2016, № 3–4, с. 12). У загальному руслі перейменувань у сферах топонімії та ін. на виконання «закону про декомунізацію» (див., зокрема: р. Х пп. 3.3, 3.6 та ін.) назви з іменами, зокрема, «націоналіста № 1» Степана Бандери стали надавати вже не тільки в Західному регіоні, де це вже стало ніби традицією, а й у Києві та в містах Південного Сходу.

¹⁰⁸ Так, у новій багатотомній «Юридичній енциклопедії» поняття «націоналізм» цілком нейтрально подається як «ідеологія, політика і практика, в основі яких лежить утвердження місця певного народу серед інших націй, його національних інтересів та національно-культурних цінностей» (ЮЕ, т. 4).

5.2.4. Активізація вживання слів *українці* (*українець*, *українка*), *український* (у національному, етнічному розумінні), *Україна* — у розумінні рідної країни українців (див. далі в п. 5.3.4 про *Україну* як державу; див. також р. X п. 2) ¹⁰⁹. Це відбувається не тільки в суто номінативній функції, у тому числі з метою принципової етнічної (само)ідентифікації кого-, чого-небудь (узагалі або в певних ситуаціях), — наприклад, в оголошеннях у газетних «Клубах знайомств»: «Для створення щасливої сім'ї познайомлюся з дівчиною-українкою <...>» (ВЗ, 7.06.2000), «Львів'янин, *українець*, <...> шукаю жінку 58–66 років, *українку* <...>» (ВЗ, 27.07.2011), для підкреслення українського національного «духу» чого-небудь: «Українському читачеві — українську книжку! *Українська* книгарня “Смолоскип” у Києві» (з рекламних оголошень у ЗМІ про цю книгарню), а й з конотаціями національного самоствердження, гордості (у мові публіцистики, поезії), у літературі для дітей з метою виховання їх у дусі українського патріотизму. Наприклад: «Якщо Вам ім'я — *Українець*, якщо Вам дорога рідна Вітчизна <...>, то неодмінно передплатите газету “Літературна Україна”» (ЛУ, 16.11.2000, с. 1: від редакції); «Починається наша історія / На новій, на чистій сторінці. / Відтепер в піднебеснім просторі / *Українці* ми! *Українці*!» (Галина Гордасевич. Починаємо історію); «<...> А я просто *українка*, *україночка* <...>» ¹¹⁰; «Я дитина *українська*: Літературно-історична читанка» (Тернопіль, 1991, 1993); «Саме у цій школі з'явився вірш Юлії Данишевської “Святе правило *української* дитини”, якому судилося стати знаменитим» (Є. Голібардов. — ВК, 10.02.1999, с. 6). За зразком давно вже відомого в Польщі

¹⁰⁹ У радянський час слова *Україна*, *український* у застосуванні щодо реалій цього періоду в текстах соціально-гуманітарної сфери бажано було вживати разом з означенням *радянський*: «Хай живе *Радянська Україна*!» (в офіційних привітаннях під час святкових демонстрацій та на інших урочистих заходах), *українська радянська інтелігенція*, «*Українська Радянська Енциклопедія*» (видання) і под. Пор., наприклад, навіть у, здавалося б, найнесподіваніших випадках: «Перший конкурс краси у колишньому СРСР, який мав назву “Міс *Радянська Україна*”, проходив у Будинку культури “КПІ”» (К. Салей. — Хр., 18.07.2001). Ось уривок зі спогадів відомого українського письменника, якому у видавництві порекомендували замінити первісну назву його твору «*Українська вендета*»: «— Чому не можна, чому? — кип'ятився я. — “Русский лес” можна? “Русский характер” можна? “Русская душа” можна? А чому не можна “Українська”? — Так книга була й видана під безликою назвою “Постріли Ульяні Кашук”» (Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти; згадані тут «Русский лес» та ін. — це назви кількох відомих творів російських радянських письменників). Утім, як відомо, навіть назва книжки тодішнього Першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста «Україно наша Радянська» (Київ, 1970) не врятувала її від розгромної критики — за те, зокрема, що в ній, незважаючи на таку її назву, «непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму» (Про серйозні недоліки та помилки однієї книги [Редакційна]. — Комуніст України, 1973, № 4, с. 77). Пор. уже як іронічну реакцію на це в той час з боку деяких представників української творчої інтелігенції: «Характер ставлення Максима Рильського до контролю з боку влади видно із бувальщини, яку переказала дружина Остапа Вишні (також поетового приятеля). Пішли вони одного разу в улюблений ресторан. А оскільки біля них завжди крутилися “літературознавці в цивільному”, то Рильський, примруживши око, голосно гукнув до офіціантки: “Шановна, подайте нам, будь ласка, *українського радянського борщу*!”» (В. Левицька. Максим Рильський і таємний покровитель. — Газета «Друг читача», 2008, № 3, с. 3: під рубрикою «Український радянський борщ»). В іншій же розповіді цей вислів приписується вже іншому письменникові: «Того дня [1947 року. — О. Т.] Павло Михайлович і Максим Тадейович [Рильський] зайшли до ресторану пообідати. Вишня прочитав у меню: “Український борщ”. “Ні, — обурився, — я такий борщ їсти не буду”. “Чому?” — здивувався поет. “Це безбезпечно, Максиме!” — без тіні посмішки зауважив Вишня й запросив офіціанта: “— Принесіть мені *український радянський борщ*!”» (С. Цалик, П. Селігей. Таємниці письменницьких шухляд. Київ, 2011, с. 264).

¹¹⁰ Слова з досить відомої в 90-х роках патріотичної пісні у виконанні Оксани Білозір на текст Андрія Демиденка (музика Геннадія Татарченка): «Не одні хани у полю мені брали, / Били-вбивали, на чужину гнали, / А я не скорилася, із слюзи відродилася, / *Україно* ж я народилася» — з приспівом: «Кажуть люди: я сама наче квіточка, / Що плывуть мої слова, як та річечка, / Що душа моя співає, мов сопілочка. / А я просто *українка*, *україночка*».

патріотичного вірша для дітей (автор — Władysław Bełza): «Kto ty jesteś? / Polak mały! / Jaki znak twój? / Orzel biały! / Gdzie ty mieszkasz? / Między swemi! / W jakim kraju? / W Polskiej ziemi! / <...> / Co jej winien? / Oddać życie!»¹¹¹ — пропонують його українські варіанти: «Хто ти такий? / *Українець* малий! / Який знак твій? / Тризуб золотий! / Де ти живеш? / Між своїми! / В яким краю? / В *Україні*! / <...>» [Погрібний 2001: 48-49]; «Хто ти, хлопчику маленький? / — *Українець* молоденький. — У якій живеш країні? / — В незалежній *Україні*. / <...>» (варіант початку: «Хто ти, дівчинко маленька? / — *Українка* молоденька / <...>») (Остап Хомицький. Октолог. «Вірую» української дитини. — ЗВУ, 13.08.1999, с. 6).

З боку кіл лівої та російської політичних орієнтацій таке нове явище в українському дискурсотворенні наражалося на критику, наприклад: «<...> А тепер дозвольте процитувати кілька римованих рядків: “Хоч малий, та *українець*! / *Українець* тілом, духом! / Хто не любить *українців*, / Той не буде моїм другом”. Це з книжки “Вірші для малят”, посібника для вчителів львівських шкіл. З точки зору змісту — що називається, в дусі часу. А от з точки зору художнього рівня?» (С. Моїсєєнко, В. Помогаєв, Л. Сивохіна, працівники Львівського обкому Компартії України. Перебудова школи: теорія і практика. — ВУ, 25.05.1991; РУ, 6.06.1991, с. 2).

Проте застереження щодо того, щоб активізація в суспільному житті тематичної сфери «українського» не призводила до творення мовних штампів сумнівної художньої якості (особливо в публіцистиці, в мові естрадної пісенної продукції, у віршах для дітей), лунали й у колах явно проукраїнської як політичної, так і культурно-мовної орієнтації, наприклад: «Поетичні якості цих віршів [на ранках у дитячих садках. — О. Т.] — ті ж самі, що й у радянські часи. Однак тепер замість “За наше счастливое детство / Спасибо, родная страна!” звучить щось на зразок: “Хай ростуть, мов квіти, / *українські діти*!”. Активно українізується шкільний офіціоз — на шкільних святах: “*Українського я роду, / З українського народу!*» (Є. Кононенко. Вірші. — Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 63); «Вірш “Український школяр” визначає орієнтири художньо безпорадним, проте ідейно вичерпним способом: “В школі пишу і читаю, / і рахую, і співаю, / і малюю, й уважаю, / що питають — усе знаю, / бо *українську* вдачу маю. / А як вийдуть з мене люди, / яка радість тоді буде — / і для мене, й для родини, / для народу, для *Вкраїни* — / з *української дитини*!”» (М. Кригель. І знов починається “Родина” з малюнка в абетці моїй. — Книжник, 2001, № 1, с. 12: огляд нових українських букварів); «Коли за невинної катавасії з цінами, коли в чергу вже стають за грошима, щодня в динаміках лунає: “А *я україночка*”, — тоді той, хто не вгадав з батьками, мимоволі задумується, що йому робити і в кого шукати захисту» (О. Олійник. — УК, 6.01.1994, с. 7). Ось, наприклад, кількаразово повторюваний куплет з пісні на патріотичну тематику відомої естрадної співачки зі сценічним ім'ям Гайтана (текст її ж авторства): «Бо сонце нам сяє! Сяє, сяє, сяє. / Сонце нас єднає! Сонце нас єднає. / *Україна*, будьмо! Будьмо! Апа, Гопа! / Viva! Це — моя Європа!». Ось пасажі з віршового циклу NN «Читаночка для малят, їхніх мам і їхніх тат», поміщеного в чи не найповажнішому на той час з друкованих органів українських національно зорієнтованих кіл (ЛУ, 8.02.1996), у якому ритуальні фрази на зразок «Щонайбільше я люблю / *Українську мову*» супроводжуються ілюстраціями з мовлення (якою мовою, — неважко здогадатися) дитини: «Саші скоро буде три, / Саша вміє говорити. / Правда, в Саші всі слова / Не такі, як в тата й мами: / Мама каже: *голова*, / Саша каже: *авава* <...> / І не *сок*, а просто — *ок*, / І не тато, краще — *апа* [від рос. *papa*. — О. Т.]. <...> / І бабусю назива / Просто й ніжно — *бабуяка*» [від рос. *бабушка*? — О. Т.]».

Відбулася значна активізація вживання номінативного словосполучення *українська мова*, оскільки вона стала державною мовою країни, а також її перифразів *рідна мова*, який за відсутності інших уточнень тепер розуміється в побутовому мовленні звичайно саме щодо української мови¹¹² (став уживатися також похідний прикметник *рідномовний*, відомий до цього насамперед у мововжитку І. Огієнка), і «*солов'їна мова*» (останній —

¹¹¹ Так, за даними одного із соціологічних опитувань польських студентів і учнів, на запитання «Хто ти?» близько 72% дали відповідь «Я поляк», а потім уже «чоловік / жінка» (бл. 70%), «людина» (бл. 64%), «католик / протестант» (бл. 33%) та ін. [див.: Bartmiński 2001: 35].

¹¹² Пор., наприклад, ще в Миколи Вороного: «Панни на *рідній мові* / Не звикли ж говорити» (вірш «Поезія й проза», 1901 рік).

характеристика української мови з відомого вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну» — з поетичного свіжого образу вже, на жаль, перетворюється на штамп: див. нижче). Перифраз «Рідна мова» вже вживається як назва шкільних підручників і посібників з української мови¹¹³. (Див. також у п. 5.4.4 про виникнення і вживання слів *україномовний* / *українськомовний*.)

У загальному номінативному комплексі на позначення України знов активізувалося вживання відомого перифразу з пестливим синонімом до слова *мати* — *ненька Україна* або просто *ненька*, який тісно асоціюється з Україною ще з Шевченкової поезії¹¹⁴, але в радянські часи був, м'яко кажучи, небажаним як «націоналістичний»¹¹⁵. Однак його емоційно-конотативний фон лишається в цей період, як і давніше, неоднозначним і варіюється. З одного боку, вживання цього перифразу свідчить, безперечно, про пієтет до України, відданість їй: «Слава кожному із вас! Слава *неньці Україні*! Слава Господу Богу!» (В. Ющенко, один з претендентів на посаду Президента України, під час мітингу протесту на майдані Незалежності в Києві 22 листопада 2004 року, завершуючи свій виступ), «Радіють святі небеса, радіє *ненька Україна*, адже ми всі діти Божі» (газета «Голос Православ'я», 2001, № 18), «Шановні мої країни, шановні українці! Сьогодні Бог дав нам востаннє шанс відстояти *неньку Україну*, прийти і проголосувати [під час виборів до Верховної Ради 28 жовтня. — О. Т.] за патріотів-українців!» (М. Демус, читачка. Женьть з порога яничар! — УМ, 20.09.2012, с. 8), «Чепуренька Австрія захоплювала мене високим рівнем цивілізації <...>, але почував себе в ній чужим і тужив за Україною. Образ *неньки* з бігом років в Австрії ставав усе миліший і миліший» (Левко Лук'яненко. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991, с. 11), «<...> незрівнянні у своїй синівській любові до *неньки України* одкровення Василя Симоненка» (Л. Кочевська. — УС, 19.06.1997), «Молімося ж за *неньку Україну* / Заради миру, щастя і добра!» (В. Каїра, читач. — УМ, 8.11.2012, с. 10) — або принаймні виражає бажання засвідчити ці почуття.

¹¹³ Пор. назву підручників російської мови для початкової школи «Родная речь» — підручників, які в радянський час використовувалися не тільки для етнічних росіян у межах Росії та СРСР у цілому, що, звичайно, цілком природно, але і в «національних» республіках у школах з неросійськими мовами викладання, і це не могло не викликаєти враження принаймні нелогічності такої назви. Пор., наприклад: «Я помню, что в Фастове до войны почти все разговаривали на украинском. Даже меня именовали Дубринный, а русский язык, как и польский и еврейский, был довольно редок. Когда мне купили учебник русского языка под названием “Родная речь”, я удивился, так как не считал русский язык родным» (В. Дубровный, читатель. — ГПУ, 8.02.2006, с. 6).

¹¹⁴ Ось, наприклад, широковідомі рядки: «Привітай же, моя *ненько*! / Моя *Україно*! / Моїх діток нерозумних, / Як свою дитину» (Тарас Шевченко. Думи мої, думи мої...); в інших поетів: «О *Україно*! О *рідна ненько*! / Тобі вірненько присягнем» (Микола Вороний. За *Україну*, 1917 рік; вірш став пісню в репертуарі Українських січових стрільців); «О *Нене рідна*, ще не край, — / Ще хресна путь далеко в'ється» (Спиридон Черкасенко). Або: «— <...> Під Ригю на фронті сформувався український полк імені “Спасіння України”. <...> Отут вони й пишуть... — Марко Степанович узяв бережно папірця й урочисто прочитав: — “...З цим прапором ми підемо хоч на край світу за нашу *Неньку-Україну*!”» (Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів: опис подій кінця 1917 року, коли відбувалася українізація частин російської армії).

¹¹⁵ Пор., наприклад: «“*Ненька-Україна*”. Словосполучення, широко вживане в мові української буржуазно-націоналістичної публіцистики <...>» (Коваль / Коптілов 1964, с. 466). Характерно, однак, що навіть з таким тлумаченням цей вислів не ввійшов до наступного видання зазначеного словника (1975 року). Або в таких спогадах: «Улітку 1968 року ансамбль мав знятися у фільмі “Моя *Україно*”. <...> Солоіст ансамблю NN виконував пісню М. Костецького “Моя *Україно*”, назва якої стала назвою фільму. <...> У цій пісні були такі рядки: “Моя *Україно*, / Ти, *рідная ненько*, / Неси людям щастя, / Голубко моя”. На перегляді фільму ідеологічний куратор із ЦК КПУ наказав замінити “Ти, *рідная ненько*” на “Ти, *матінко мила*”, щоб, не дай Боже, не виникла асоціація з націоналістичною *ненькою Україною* і щоб зблизити звучання з російською *матушкой*, крім того, в останньому куплеті замість слів “моя *Україно*” співати “Радянська *Вкраїно*”» (М. Кочерган. Про час, про себе і людей : Спогади. Київ, 2012, с. 126).

Цей зворот уже пішов у практику дошкільного виховання дітей та шкільного навчання: «Система включає такі курси: 1. Цікавий світ навколо тебе (1-й клас). 2. *Україну, рідну неньку*, знай, люби і бережи (2-й клас). 3. Збережемо нашу домівку — Землю (3-й клас)» — про цикл екологічної освіти для молодших школярів (Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. Київ, 2000, с. 106), роботи державних закладів і установ, наприклад: «Слався, рідна *ненька Україна!*» (книжкова панорама на честь 21-ої річниці незалежності України, відкрита в Луганській обласній науковій бібліотеці, серпень 2012 року). З другого ж боку, перетворившись значною мірою вже на штамп від частого використання, тим більше в емоційно насажених і оцінно-піднесених контекстах, а також, звичайно, не без впливу звичного іронізування з цього звороту з боку суспільних кіл, не прихильних до ідеї української державності, у середовищі кіл української орієнтації, але з прагматичнішим, не таким «романтичним» ставленням до комплексу української проблематики він може сприйматися як старомодно-сентиментальний образ України і також уживатися з більшою або меншою мірою іронічним забарвленням¹¹⁶ (на відміну, наприклад, від завжди піднесених перифразів *мати Україна, Україна-мати*, наприклад: М. Жулинський. На поклик *матері-України*. — ЛУ, 30.01.1992, с. 4). Це, звичайно, іронізування, часто з гіркотою, не з самого позначуваного поняття, а з того комплексу піднесено-сентиментальних конотацій, яким оточений цей перифраз (пор. подібну емоційно-оцінну амбівалентність звороту *щирий українець*: див. п. 5.4.1.2), наприклад: «В обіцянки [кандидатів у народні депутати України. — О. Т.] про далеке щасливе майбутнє “*неньки України*”, збудоване зусиллями майбутніх обранців, не віриться — десть ми вже це чули. Так і будемо існувати від одних виборів до наступних» (Т. Смакула. — СП, 7.08.1997), «Тільки абсолютний профан не знає, що лишень у сусідню Росію із нашої неймовірно багатой *Неньки* щороку вивозиться 80-100 мільйонів доларів» (І. Островський. — Д, 24.10.2002, с. 5). Однак з початком збройної агресії РФ проти України 2014 року та активізацією внаслідок цього патріотичних настроїв у суспільстві вживання відзначеного звороту з конотацією піднесення знов увиразнилося: його вживають військові і добровольці, які воювали на Донбасі або пройшли там бойові дії, його вживають Президенти України в своїх публічних виступах — не тільки П. Порошенко: наприклад, *ненька Україна* (з його промови 8 травня 2015 року), а й В. Зеленський: «Дорогі українці! Завтра ми з вами відзначатимемо День захисника України. Нашій *Неньці* пощастило, адже вона має багато мужніх і незламних захисників» (див.: УП, 13.10.2019); так само після початку другого етапу російсько-української війни (з кінця лютого 2022 року): «Ми будемо обороняти Київ — це серце України, і ми його нікому не віддамо! Не віддамо ми нашу *неньку-Україну!*» (із заяви міського голови Києва В. Кличка — див.: УП, 28.02.2022).

Зросла частотність уживання таких слів, відомих і давніше, а також в українській західній діаспорі, але в радянський час не фіксованих словниками, як *українськість* (часто в лапках як ще недостатньо звичне слово) і *українство* (пор. аналогічне явище в інших слов'янських мовах цього періоду: п. 5.5). *Українськість* — це: 1) властивість за значенням *український* як національний — тісна причетність до України, до всього національного українського: *українськість поезії NN, живопису NN, певного політика, газети* і т. ін.; *дух українськості*; «Нова влада на півострові [в Криму. — О. Т.] робить усе, аби викоренити звідти залишки *українськості*» (Е, 19.03.2015, с. 7); 2) усвідомлення цієї причетності — українська національна самосвідомість: *почуття українськості*,

¹¹⁶ Пор., наприклад, ще в Павла Грабовського: «Не за віру батьків і не за “*неньку Україну*” боролося високе укр[аїнське] шляхетство, а за панування свого стану на Україні <...> А “*ненька Україна*” була нічим іншим, як лиш гаслом, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки» (з листа від 6 січня 1901 року до Бориса Грінченка — див.: Павло Грабовський. Вибрані твори в двох томах. Київ, 1985, т. 2, с. 287–288).

придучення до українськості, не втратити своєї українськості; «закріпити українськість та державність у рідному краї» (ЗВУ, 12.07.1997); *українство* (слово з давнішою історією — див., наприклад: Жел.; Грінч.¹¹⁷) — 1) збірн. до *українець*: *становище українства в Російській Федерації; національна самоорганізація українства*; «Зрештою, все свідоме одеське *українство* залучене <...> до співпраці» (Т. Федюк. — УС, 12.10.2000); «Леонід Кучма <...> почав публічно майже повсюдно говорити мовою, яку російськомовне населення сприймало як українську, а україномовне, ба, щире *українство* мовчки терпіло, бо ж президент-“державник” — це остання запорака того, що капосні ліві не проковтнуть Українську державу» (С. Грабовський. Україна наша совкова. — УУ, 2001, № 7, с. 14); 2) те саме, що *українськість* 2: *не цуратися свого українства*; «Збережемо “Літературну Україну” — збережемо *українство* в українцях, утвердимо незалежність нашої молоді Держави» (Збережімо «Літературну Україну!» — ЛУ, 16.11.2000, с. 1: від редакції); «Там є патріотичні люди, але в них немає ідеології будівництва української України. Якби мали *українство* в душі, маючи мільйони, могли б друкувати патріотичні книжки <...>» (Левко Лук'яненко. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 5); 3) національний, державний, культурно-мовний рух української орієнтації: «Важкі уроки *українства*» — заголовок (Іван Драч. — Суч., 1993, ч. 11), «*Українство* на Сході та Півдні України» — заголовок (І. Магрицька. — Сл. Пр., 13.11.2008), «<...> зведення явища модерного *українства* до “українськості”, зрозумілої в одвічних мовно-лінгвістичних термінах, дуже звужує розуміння українського історичного процесу» (Я. Грицак. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 2000, с. 4)¹¹⁸.

Ще одним номінативним маркером цього тематичного ряду є *україноцентризм* (з іншими членами цього гнізда): «По суті, свідомо чи несвідомо, але генерал Євген Марчук успадкував *україноцентричну* традицію наших геополітичних орієнтацій, найсерйознішим представником якої був відомий філософ, поет і лікар Юрій Липа» (Б. Червак. *Україноцентризм* Євгена Марчука. — УС, 8.07.1999).

За зразком, очевидно, вислову «американська мрія» (з досить конкретним значенням: поширене в США переконання про можливість для кожного американця досягти успіху в житті — потрібно лише наполегливо працювати для цього) в українському національному дискурсі з'являється *українська мрія* — вислів з досить розмитим змістом, але з вибором провідних національних орієнтирів: мати заможне й політично стабільне життя чи мати власну державність (або: добробут чи суверенітет)? (пор., наприклад: М. Михальченко. *Українська мрія* та національна ідея: генеза, взаємодія. — Політичний менеджмент, 2009, № 6, с. 3–13: з безперечним акцентуванням саме на другому з цих моментів; пор. також у п. 5.3.3 про поняття *національної ідеї*). Так, звертаючись до «тих горе-політиків, які в своїй матеріалістично-атеїстичній бездуховності не можуть збагнути, що це воно таке — *національна ідея*, що таке *українська мрія*», відомий український політик підкреслював, що «ідея соборності, єдності навколо святого Києва — одна з найсильніших в нашому народі» (В. Чорновіл. — Час, 19.01.1996, с. 1); з таким же розумінням: «Перший Всесвітній форум українців відбувався в часи тріумфу *національної ідеї*. Реальністю стала *українська мрія* — проголошено самостійну державу» (Б. Червак. — УС, 16.08.2001, с. 1), «22 січня Конгрес українських

¹¹⁷ Пор., наприклад: «А що ви, добродію, зробили для рідного краю, для рідного народу? <...> Якими віршами найбільше прислужились національній справі? В чім виявилось ваше *українство*?» (Олександр Олесь. Патріот); «Роковини Шевченка <...> робили на молодь дуже велике враження і для широких кіл, які ще щільно зв'язані були з *українством*, безперечно, мали агітаційне значіння» (Володимир Самійленко. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст.).

¹¹⁸ Обидва ці слова вже фіксуються в сучасних словниках української мови, закріплюються також у російській мові України, наприклад: «<...> только ленивый сегодня не говорит об украинском, *українстве*, самосознании нации и ее ментальности» (А. Гронская, читательница, г. Днепропетровск. — СН, 14.12.1999).

націоналістів і Українська республіканська партія та творчий колектив Будинку вчителя організували святкування Дня Злуки — Соборності України» (Р. Хом'як. Єднання навколо української мрії. — ШП, 30.01.197); див. також: В. Зам'ятін. Українська мрія — заголовок (Д, 23.08.2002) ¹¹⁹.

Для позначення курсу на розширення суспільних функцій української мови як державної знову з'явилася назва *українізація* (роботи державних органів, армії, сфери освіти, церкви та ін.): «<...> згадана постанова Кабміну, без сумніву, пришвидшить процес *українізації* державної виконавчої влади в Україні» (Т. Батенко, заступник голови Львівської облдержадміністрації. — ВЗ, 3.08.2006, с. 3), «Голова Закарпатської обласної "Просвіти" Володимир Піпаш розповів, що за останні 20 років тут відбувся нормальний процес *українізації*, нині там лише одна російська школа, а колись їх було багато» (Сл. Пр., 23.08.2012, с. 4). На відміну від періоду з 1917 року і особливо в радянській Україні в 1923–1932 роках, коли поняття *українізації* розумілося значно ширше включно з питанням добору національних кадрів, а сама назва відповідного явища була загальноприйнятою, в тому числі офіційною, тепер це явище стосується тільки мовної сфери, а саме слово вживається лише неофіційно. Більше того, далеко не всі в колах української орієнтації вважають за доцільне користуватися цією назвою — як такою, що викривляє сутність позначуваного явища і може викликаєти уявлення про асимілювання неукраїнського за мовою та культурою населення країни (пор. у межах цього словотвірного ряду, наприклад, *русифікація*, *полонізація* і под.), віддаючи перевагу слову *дерусифікація* ¹²⁰ (див. також п. 5.2.9): «Термін "*українізація*", який використовувався у 20-х роках <...>, слід визнати не адекватним суті проблеми, про яку йшлося тоді (а також і зараз), та навіть образливим. *Українізація України* — це нонсенс. Можна говорити лише про *дерусифікацію* України як засіб усунення колоніального мовного та культурологічного статусу» (О. Романів. Становлення нації. — Вісник НТШ, м. Львів, 1993, ч. 6–7, с. 10), «Багато галасу зчинено навколо *українізації*. Насправді тепер на державному рівні треба б проводити справжню *дерусифікацію* українського інформаційного простору, розширювати за всіма міжнародними правовими нормами інформаційне поле культури, мови народу, який хотіли знищити на його ж рідній землі» (С. Вовканич. «Щоб жити — ні в кого права не питаюся». — Час, 22.12.1995, с. 10), «Все це [тобто ігнорування владою проблем української мови та української культури. — О. Т.] спонукало націонал-демократів з усією гостротою ставити питання, абсурдне для будь-якої

¹¹⁹ Тут не розглядається значно «сильніше» сформульоване, месіанське розуміння цієї «*української мрії*», що також знайшло своє поширення (втім, незначне) в деяких колах: «Для нас, українців, це: незалежність (самостійність), державність, соборність. На цих трьох китах базується одвічна *українська мрія* і невмируща національна ідея. <...> У кінці пророчої ери Україна готується до свого нового месіанського кроку: виконати біблійні завіти, вийти на авансцену молодого слов'янського світу в якості його духовного керівника» [Канигін, Ткачук 1996: 96].

Пор. також у межах емоційно наснаженого, часто романтично запрограмованого сегмента українського національного дискурсу, який може сягати гіперболізованих розмірів, поняття «української душі». На початку 90-х років в Україні було перевидано збірник статей під такою назвою авторів з діаспори (перше видання з'явилося за кордоном за редакцією М. Шлемкевича 1956 року) про особливості українського національного менталітету [див. Українська душа 1992].

¹²⁰ Пор. подібне розмежування між цими двома поняттями в основного провідника політики *українізації* 20-х років наркома освіти УРСР М. Скрипника: «Нам треба цілковито відділяти ці два шляхи: шлях *українізації* і шлях *дерусифікації*, — ми стаємо на шлях *дерусифікації* робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою <...>» (з промови 1932 року [цит. за: Масенко 2004: 107]), тоді як більш «правовірні» керівники республіки не визнавали такого протиставлення: «<...> промова Затонського — наслідок холуйства. Очевидно, з наказу начальства заявив, що "український народ не хоче рвати з руською культурою". "*Українізація, а не дерусифікація*". Значить, лишається русифікація?» (В. Винниченко. Щоденник. Київ — Едмонтон — Нью-Йорк, 2010, т. 3, с. 300: запис від 2 лютого 1927 року).

нормальної країни, — про *українізацію України*, порятунок української мови в незалежній Українській державі» (В. Карпенко. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. Київ, 2001, с. 35–36); на т/к «1+1» у межах програми «Подвійний доказ» 9 березня 2004 року відбулася передача «*Дерусифікація чи українізація?*». Широко вживані в 1917–1932 роках слова *українізувати(ся)*, *українізований*, *українізованість*, *українізаційний* на позначення відповідних явищ державного та суспільного життя нині в межах українського національно-державницького дискурсу мало поширилися. З іншого боку, охоче вдаються до слова *українізація* (часто з означеннями *наси́льницька*, *примусова* і под.) та інших членів цього гнізда (включно з *українізатор*, перев. у мн., яке також уживалося в період «українізації» цілком офіційно) в колах, не прихильних до цього курсу, і, зрозуміло, з негативною конотацією: «Під галасанину шовіністів про *наси́льницьку українізацію* доценту витолочується українське» (Січ. край, 1997, № 11–12), «Це почалося ще з президентських виборів 2004 року, коли Україну ділили навпіл і постійно залакували. На сході й півдні лякали український народ *українізацією*, запевняючи, що люди мусять розмовляти лише українською мовою, попереджали, що в них віднімуть їхні традиційні цінності, знищать їхню культуру» (І. Бекешкіна, соціолог. — Д, 3.08.2011, с. 4). Зате члени цього гнізда розвинули ще одне значення — для найменування забезпечення комп'ютерних та інших електронних програм і клавіатури літерами, іншими знаками українського письма: *українізація комп'ютерів*, *українізатор* (відповідна інформаційна програма) і т. ін.¹²¹

Набуло також певного поширення гніздо слів *обукраїнення*, *обукраїнюватися* / *обукраїнитися* («—<...> Ми з ним обидва поза межами України росли, але потім обукраїнилися». — ГПУ, 11.10.2013, с. 29; див. також: СУМ-11: Дод.) — з написанням поки що переважно в лапках як недостатньо засвоєних у мові (слово «обукраїнення» вперше стало відомим, очевидно, з-під пера М. Драгоманова, який ужив його в дещо іронічному контексті за зразком рос. «обрусительство»: див. його статтю «Чудацькі думки про українську національну справу», 1891 рік).

З іншого боку, в загальному руслі посилення уваги українського суспільства до поняття свого національного відбулася певна активізація в ужитку одиниць з «протилежним» значенням *неукраїнець* (*неукраїнський*, *неукраїнськість*) — у двох значеннях (пор. аналогічне явище в інших слов'янських мовах цього періоду: п. 5.5):

1) «той, хто не є етнічним українцем»: «пропорційне співвідношення етнічних *українців і неукраїнців* у складі населення країни», «Як трактує голова УНА-УНСО, провокації владі потрібні задля того, щоб понизити рейтинг моральності блоку Ющенко. Мовляв, у свідомість постійно вкраплюватиметься протиставлення Схід — Захід, *українці — неукраїнці*, націоналісти — ліберали» (І. Цицак. — СП, 15.07.2004, с. 1). Частіше це значення вживається в мововжитку тих кіл української національно-державницької орієнтації, що позиціонують себе як українські націоналісти, наприклад: «У нас у Харкові українська мова витіснялася і витісняється з усіх сфер ужитку. <...> Керують в основному нами національні меншини — зайди-чужинці, компартійні плутократи та українські перевертні-блюдолизи! <...> А *неукраїнці* (нацменшини) Дьомін, Мещеряков, Мкртчян, Стороженко (від народження Брон), Крючков, Музика, Кушнар'єв, Погорелова, Ландсман, Шердіц та багато інших у Харкові так докверувалися, що в місті залишилося українських шкіл як кіт наплакав» (В. Горовий, м. Харків. — Клич нації, орган Української консервативної республіканської партії, 1997, № 3, с. 6);

¹²¹ Для порівняння: у радянський час клавіатура не тільки комп'ютерів, а й друкарських машинок — навіть тих, що випускалися на українських заводах («Україна» — напис на машинці був українською мовою, «Ятрань»), — не забезпечувалася українськими літерами, і громадянам та установам доводилося їх установлювати додатково за окрему плату.

2) у межах самих етнічних українців — це «той, хто не сповідує ідеалів українського народу, не працює в його інтересах і навіть неприязно настроєний щодо них» (це значення вживається — звичайно, з різним ступенем активності — в українському національно-державницькому дискурсі не тільки радикальнішого, а й центристського та «ліберального» напрямів): «Нові *неукраїнці* не називають українську мову “телячою”, але спроби її просування сприймають зверхньо: “Який сенс нав’язувати всім українську, якщо весь світ говорить англійською?”» (М. Віхров. — Укр. т., 21.06.2018), «У ч. 20 “Українського слова” був опублікований лист NN, в якому йшлося про *неукраїнську діяльність* керівництва Кримської “Просвіти” — організації, головною метою якої є національне і духовне відродження українства» (УС, 25.06.1998).

Вислови *неукраїнськість: газети, влади та ін.* — можна сприймати як стосовні до обох цих значень.

Одним з традиційних зовнішніх атрибутів етнічного українця — за його одягом — прийнято вважати, як відомо, *шаровари* (для козака) і *вишивану сорочку* (пор., наприклад, *Василь Вишиваний* — приbrane ім’я австрійського ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, який став відомий під час Першої світової війни своїм обстоюванням незалежності України) — *вишиванку*. Якщо перший із цих атрибутів не актуалізувався в сучасному українському житті (див., однак, про чергову актуалізацію в сучасному українському слововжитку понять «шароварництва» / «шароварщини» з їх критичною оцінкою — для характеристики крайнього етнографізму в трактуванні українського як національного: р. VI п. 3.3 — і у протиставленні культурно-цивілізаційному «європейському» курсу України: п. 6.1.2 цього розділу) і його можна побачити лише у вбраннях ряджених козаків (зокрема, на острові Хортиця, у Мамаєвій слободі в Києві), то другий став досить помітним у вжитку, а носіння вишиванок навіть стало основою для організації певних публічних заходів патріотичного характеру. Наприклад: «У Полтаві напередодні Дня міста влаштували парад національного одягу українців. <...> Міська влада вже вдруге поспіль влаштувала велелюдний *парад вишиванок*» (В. Неїжмак. — УМ, 24.09.2013, с. 2), *марш вишиванок*; щороку в травні тепер відзначають *День вишиванок*. Проведення таких заходів (з утворенням прикметника *вишиванковий*) особливо активізувалося в національно зорієнтованих колах з 2014 року — після початку збройної агресії РФ проти України: «*вишиванковий ланцюг*», або *вишиванковий фестиваль* (в Одесі на міських, так званих Потьомкінських, сходах на День Незалежності України 24 серпня), «*вишиванкова хода*» (у різних містах), *вишиванковий флешмоб*.

Але, з іншого боку, активізувалися й застереження проти демонстрування в такий спосіб показного патріотизму, наприклад: «<...> українець по духу, а не по *вишиваній сорочці*» (Володимир Дрозд. — ЛУ, 12.10.1995, с. 1), «Юрій Покальчук: про богему, письменництво і дурнів у *вишиванках*» — заголовок публікації (О. Четвер. — КВ, 24.01.1997, с. 21), «Саме такі люди перетворюють політику на бізнес, лише використовують у ньому різні декорації: хтось натягає, наче робу, *вишиванку* на роботу, хтось за гроші махає на мітингах червоним прапором» (Е, 8.08.2013, с. 4: відділ розслідувань газети), «*вишиванковий патріот*» (похідний від цього прикметника іменник *вишиванковість* уживають саме в такому сенсі).

Як реакція на поширення з 2014 року зневажл. «*ватник*» (див. п. 5.4.3) став уживатися з такою ж зневажливою оцінністю каламбур «*вишиватник*» (*вишиванка* + «*ватник*») з похідними «*вишиватництво*» (як ознака і явище), «*вишивата*» (у збірному значенні, хоча вживається також на позначення й окремої особи), див., наприклад: «Від ватників до вишиватників» (Л. Петренко. — Укр. т., 24.01.2018). Якщо «*ватник*» підкреслює соціальну і національну обмеженість особи — «зацикленість» її на радянському минулому (на «совку») і на «русском мире», то «*вишиватник*» — це 1) той, хто виставляє напоказ свій український патріотизм, але нічим конкретним його не підтверджує (показний український патріот), або ж 2) той, хто щиро вболіває за Україну, але надто

обмежено виявляє при цьому національну відданість, зводячи її в бік лише етнографізму (ширий патріот, але світоглядно обмежена людина). (У межах українського національно-зорієнтованого середовища частина дописувачів у соціальних мережах інтернету вважає, що це слово було утворене в проросійських колах — як реакція на «ватник».)

5.2.5. Розширення функціонування слів тематичного ряду, пов'язаного з добою козаччини. Це стосується насамперед слів *козак*, *козацтво*, *козацький* у зв'язку з відродженням українського козацтва — звичайно, вже в новому статусі як національно-патріотичної та оборонно-спортивної громадської організації (власне, низки організацій, оскільки козацтво нової доби в Україні не стало єдиним)¹²². У сучасному козацтві є також *козачки*, тобто жінки-козаки, і *козачата*, мн., тобто діти-козаки (досі словники подавали ці слова тільки як відповідно «дружина або дочка козака» і «діти козака»), здійснюється обряд *покозачення*: «До лав козацтва в церкві під освятою єпископа складали присягу *козаки* і *козачки*. *Козацтво* нарешті відійшло від середньовічних звичаїв і стає більш демократичною структурою. Отаман <...> приймав присягу на вірність Україні молодих синів і дочок, студентів педуніверситету, які поповнили лави козацтва» (О. Тележкіна. — УС, 25.10.2001, с. 2), «<...> розпочалося змагання джур 3-го класу. <...> *Козачата* перетягуванням каната, співами, грою <...> виявили неабияку активність» (О. Юрик, учень. *Козачата* рушають на Січ. — Січ. край, 1998, № 3, с. 2), «Згідно з повідомленням Генеральної канцелярії українського козацтва днями до лав міжнародної всеукраїнської організації “Українське козацтво” було прийнято групу шанованих людей нашої держави <...> Обряд *покозачення* було проведено за віковими традиціями у Володимирському соборі УПЦ КП» (Віктор Ющенко з банкірами стали козаками. — УС, 14.01.1999).

Стала розширюватися кількість стійких зворотів з прикметником *козацький*. Це, по-перше, дальше розширення його позитивно-оцінних уживань у власному значенні: так, на колишніх місцях розташування Запорозької Січі в серпні 1990 року пройшли *Дні козацької слави*, а в серпні 1991 року — свято «*Козацькими шляхами*»; «<...> дух *козацьких вольностей* у В. Ющенка підніме народ і не дасть себе загнати в ярмо» (М. Петрошук-Кушпета, читачка. — УМ, 13.10.2011, с. 10), а також у переносних значеннях «фізично міцний, витривалий» і «сильний духом; волелюбний», які й давніше цілком виразно виступали в низці паремій (наприклад: «*Козацькому роду* нема переводу»). Так, досить частотним стало побажання, зокрема як тост, «Бажаю тобі (вам) [міцного] *козацького здоров'я!*» (зворот на зразок «Бажаю тобі *сибірського здоров'я!*», що досі міг виступати в подібних висловах, став виходити з ужитку), вислови *козацький дух* та ін., наприклад: «Дай же Бог вам, вельмишановний пане Володимире [звертання до гетьмана Українського козацтва В. Муляви. — О. Т.], довгих літ життя і, як ви любите бажати іншим, крицевого *козацького здоров'я* та плідної творчої праці» (Шлях гетьмана. — УС, 11.09.1997), «Українське козацтво <...> утверджує історичні надбання українського народу, <...> традиції наших славних козацьких прашурів... Саме завдяки подвижникам українського *козацького духу* <...> сьогодні в незалежну Україну повертається наша справжня історія» (Свято *козацької слави*. — УС, 9.10.1997, с. 1), «А були ж “доброзичливіці”, які вважали, що українські моряки скоріше вкусять себе за лікоть, аніж добудують крейсер. Для цього, мовляв, не вистачить ані коштів, ані сил, ані знань. Але вони не врахували одного — нашого *козацького роду, козацької вдачі*» (М. Мамчак. Прапор над «Україною». — Крим. св., 2.07.1999). По-друге, це розширення кількості

¹²² Мова надалі йтиме тільки про ті козачі формування, зареєстровані в Міністерстві юстиції України, що позиціонували себе як організації української державно-політичної та культурно-мовної орієнтації (не беруться до уваги організації на Сході й Півдні України до початку 2014 року, що також іменували себе *українським, запорозьким* та ін. *козацтвом*, але відверто орієнтувалися на Росію).

номінативних словосполучень з названим прикметником на позначення різноманітних реалій, явищ, які характеризували або принаймні могли характеризувати (в уявленні авторів таких номінацій) життя і ментальність «класичного» українського козацтва: *козацький гопак* (інша назва: *бойовий гопак*), або *козацький двобій*, *козацьке єдиноборство* («На легендарному запорозькому острові вперше в історії десятирічної Української держави відбулися змагання з *козацького двобою*, організовані на державному рівні. Вперше влада подбала не про розвиток в'єтнамсько-китайсько-японських бойових культур в Україні, а про свою рідну і не менш унікальну»: Р. Малко. — УС, 4.10.2001, с. 16; «Популярні нині східні єдиноборства, які повертаються до нас як велика новинка, насправді запозичені від *козацьких єдиноборств*, а ті, в свою чергу, розвивали традиції психофізичних вправ, що тягнуться ще від трипільських волхвів»: О. Губко. — Сл. Пр., 15.02.2002, с. 12; див. також: Є. Н. Приступа, В. С. Пилат. Традиції української національної фізичної культури. Львів, 1991, ч. 1), *козацька педагогіка* (див., наприклад: В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. Українська козацька педагогіка і духовність. Умань, 1995), *козацька ментальність*¹²³. Ця тенденція яскраво виявляється також у сфері власних назв: «*Козак*» (комбайн; бронеавтомобіль; горілка), рогаль «*Козацький*», гірчиця «*Козацька*», «*Козацькі забави*» (різноманітні спортивні ігри в різних містах України в дусі козацьких традицій; виховний захід у школі; ресторан у Києві та ін.), «*Отаман*» (сигарети), «*Гетьман*» та ряд ін. (див. докладніше р. Х п. 1.4).

Як наслідок, з одного боку, певного відродження традицій козацтва в сучасній Україні, а з другого, — пожвавлення суспільного інтересу до діяльності УПА під час Другої світової війни свято *Покрови Богородиці* (його вважають і днем українського козацтва, і днем створення УПА) стало тепер Днем Збройних сил України.

З-поміж найменувань інших складників поняттєвого комплексу козацтва активізувалися назви *гетьман* (з похідними) і *булава* — як у значеннях, що стосуються власне цієї сфери, так і вже традиційно в символічних значеннях найвищої влади та її основного атрибута: звання *гетьман* мали лідери різних формувань новітнього українського козацтва, які, в свою чергу, надавали звання *гетьман Українського козацтва* також декому з Президентів України і відомих українських політиків; стилізовану гетьманську *булаву* вручають новообраним Президентам України під час їхньої урочистої інавгурації.

Однак надто серйозне «приміряння» козацької атрибутики до себе представниками нового покоління українських «гетьманів» стало викликати в суспільстві також цілком зрозуміле несхвальне ставлення¹²⁴, а самі ці слова в їхніх символічних значеннях часто вживаються в межах несхвально-іронічних контекстів (відомих і давніше, як у зворотах на зразок «Де два українці, там три гетьмани», «До булав треба й голови»): «— Ви мали можливість спостерігати за новою Україною впродовж всієї історії її незалежності. Чи не здається Вам <...>, що цей розбрат, ця різношерстість організацій і численних *гетьманів* були імпортовані на наші терени саме з діаспори?» (І. Завадський, О. Євдович. — ЗВУ, 6.08.1999), «Поглинуті запеклою боротьбою за “булаву”, новоспечені можновладці не спромоглися утвердити міцну державну владу» (А. Панчишин. — Час, 16.10.1998, с. 1), «Вони [про деяких українських політиків. — О. Т.] хочуть мати все відразу й неодмінно

¹²³ За твердженням деяких етнологів, українському національному характерові [ніби] властиві два типи ментальності — землеробський, якому притаманний пріоритет жінки перед чоловіком, і *козацький* — з пріоритетом чоловіка перед жінкою (див.: А. Пономарьов. Українська етнографія : Курс лекцій. Київ, 1994, с. 254–255).

¹²⁴ Пор., наприклад: «<...> гетьман Хмельницький, гетьман Мазепа, гетьман Скоропадський — це не голови громадських організацій, яким Ви є, пане Муляво. Не слід смішити людей, бо невідповідне вживання термінів викликає <...> несерйозне сприйняття і голови організації, і самої організації. Це профанація великого (козаччини), що надає оперетковості пам'яті про справжню колишню героїчність» (Левко Лук'яненко. Лист до «гетьмана» України. — УГ, 24.09.1998, с. 1).

допастися до *гетьманської булави*» (Дмитро Павличко. — Сл. Пр., 1997, ч. 5), «У постійних змаганнях за “*гетьманську булаву*” лідери численних партій і партійок <...> так і не змогли зробити бодай один крок до узгоджених дій» (В. Плющ. — ЛУ, 2.04.1998), «боротьба за *президентську булаву*» (ЛУ, 11.11.1999, с. 1), «Але ж цим ми розпорошуємо сили, породжуємо оте наше українське *гетьманство*: де 2 українці, там 3 гетьмани» (А. Осадча. — УС, 25.06.1998), «Могутнім каталізатором національного відродження був Рух [Народний рух України. — О. Т.]. <...> У Руху були всі шанси створити всеукраїнську національну більшість. Однак цього не сталося. *Синдром гетьманства* став перешкодою на шляху до консолідації сил, Рух роздрібнився» (В. Шахнюк. Старі біди молоді України. — Крим. св., 5.09.2003), «<...> той горезвісний розбрат та *гетьманування* “батьків української демократії”, які поставили нас перед необхідністю вибирати поміж Симоненком і Кучмою» (О. Сухорізова, читачка. — УС, 16.11.2000, с. 14), «Народ занепадає духовно, культурно, матеріально, його охоплює загальна деморалізація, а *гетьманчуки* ніяк не втамують спрагу егоїзму та марнославства, авторитаризму і нетерпимості до опозиційної думки» (В. Лизанчук. — ЛУ, 1.04.1999).

У такому ж іронічному значенні став уживатися також вислів *претендент на папаху* (з назви сатиричного роману Олега Черногуза «Претенденти на папаху», що дещо давніше побачив світ: 1983 року): «У прагненні посісти найвище державницьке крісло заявки подали у той час [перед черговими президентськими виборами. — О. Т.] чимало претендентів <...> Пригадується, що тоді вперше *претендував на папаху* і безробітний» (В. Корольок. — ГУ, 18.07.2009, с. 8).

У подібному ж значенні «антицінності» щодо комплексу української національно-державної проблематики — відсутності єдності, наявності розбрату в українському русі — активізувалися в ужитку слова, похідні від *отаман* (відомі в переносному значенні й давніше — переважно щодо періоду 1918–1921 років, але не тільки, наприклад: «літературна *отаманищина*» — Майк Йогансен), — *отаманство*, *отаманищина*, *отаманія*: «*Лихо отаманства*» — назва публікації (Юрій Мушкетик. — ВК, 12.10.1999), «Треба, нарешті, поважати самих себе і не приписувати українцям стільки негативних рис, найпоширеніші з яких — *гетьманство* та *отаманство*» (Н. Тисячна. — УС, 20.04.2000, с. 15), «<...> щоб ворог не зміг підірвати нас ізсередини, щоб п'ята колона і не думала підняти голову, і щоб *отаманищина* не руйнувала основ держави, щоб у політичному протистоянні ми самі себе не знищили» ([З виступу Президента України П. Порошенка на майдані Незалежності в Києві з нагоди Дня Незалежності] — див.: УП, 24.08.2017), «Чим швидше ми знищимо віруси *малоросійства* й *отаманії*, тим швидше у нас запанує державницька свідомість, україноцентризм» (В. Лизанчук. — ЛУ, 1.04.1999).

Керівництво різних козацьких формувань мало на меті, безперечно, прагнення осучаснювати ці організації, відроджені з доби пізнього Середньовіччя, ввійти з ними в загальний контекст України кінця ХХ століття («Козацтво робить спробу *вийти з шароварів*»: В. Кіпіані. — УМ, 23.02.1999). Однак у своєму цілісному образі, включаючи відповідну форму одягу та озброєння, українські козаки, звичайно, лишилися тільки історико-етнографічною структурою (найпомітніші їхні осередки функціонують саме в такому форматі на острові Хортиці в Запоріжжі, у музеї просто неба «Мамаєва Слобода» в Києві), не досягнувши навіть рівня Української революції 1917–1921 років. Водночас певне орієнтування на військові традиції козацтва вже в умовах, наближених до бойових, виявилось під час відомих подій «Євромайдану» в кінці 2013 — на початку 2014 років, коли сили Самооборони Майдану були структурно поділені, зокрема, на *сотні* й *курені* з командирами *сотниками* і рядовими *козаками* (уже переважно в сучасній військовій камуфляжній формі, хоча зі своїми нашивками). У воєнних діях проти агресії Росії та інспірованих нею бойовиків на Донбасі з весни 2014 року брав участь добровольчий батальйон Українського реєстрового козацтва (зі збереженням назви *козаки*, але зі структурною організацією і в формі ЗСУ) (основну ж місію оборонців українського

народу від зовнішнього агресора, крім регулярних частин ЗСУ та Національної гвардії України, взяли на себе інші нерегулярні добровольчі мілітарні структури — уже в уніформах армій ХХ століття або так чи інакше стилізованих під них). Апелуванням до традицій української козаччини (звичайно, через посередництво діяльності Української Центральної Ради з її «універсалами» 1917–1918 років) можна пояснити також ініціативу Президента України В. Ющенка під час чергової політичної кризи влітку 2006 року назвати документ, спрямований на досягнення певного взаєморозуміння між основними політичними партіями країни, як «*Універсал національної єдності*».

У загальному ж плані — як звернення до військово-патріотичних традицій діяльності козацтва в українській історії, так і прагнення до виховання в таких же традиціях молоді — актуалізація в сучасних умовах життя українського суспільства лексичного шару, пов'язаного з добою козаччини, відіграє, звичайно ж, безперечну позитивну роль.

5.2.6. Посилення уваги суспільства до знакових сторінок в історії українського народу — до її визначних подій і діячів, актуалізоване також і внаслідок того, що в радянський період вони переважно замовчувалися або безпосередньо не ототожнювалися з історією саме (тільки) українців, як, наприклад, період Київської Русі. Це виявляється, зокрема, в ономастиці — у зрослій частотності функціонування, в тому числі в межах офіційного дискурсу, імен діячів української історії та культури, зокрема й тих, що в радянський час були взагалі персонами нон грата, у досить помітній хвилі перейменувань і найменувань нових об'єктів у сферах урбанонімії, ергонімії, товарних знаків з надаванням вулицям, площам, установам і т. ін. назв на честь Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Степана Бандери, Українських січових стрільців, вояків УПА та ін. (див. р. Х пп. 1, 3.6), у зображеннях (з відповідними написами) провідних діячів вітчизняної історії та культури на грошових знаках України, на поштових марках, у назвах державних орденів: *орден Князя Ярослава Мудрого*, *орден Княгині Ольги*, *орден Богдана Хмельницького* та ін. (див. р. Х п. 4). Це також досить частотне тепер уживання низки українських топонімів із символічними значеннями як поразок українських військ у боротьбі за свободу й незалежність країни — поразок, які, однак, мають виховувати в народі почуття патріотизму та героїзму, так і військових перемог (див. р. Х п. 3.9).

Серед трагічних подій це насамперед *голодомори* — так стали називати явища масового голоду в 1921, 1932–1933 і 1946–1947 роках (на позначення голоду 1932–1933 років запроваджено написання з великої літери — як підкреслення катастрофічних наслідків цієї події для українського народу: див. р. Х п. 6.3), наприклад: «Скільки людських життів забрав катівський, підступно задуманий *голодомор* на Україні в 1932–1933 роках? І вітчизняні, й зарубіжні дослідники сьогодні одностайні: мільйони» (33-й: голод: Народна книга-меморіал / Підгот. Лідія Коваленко і Володимир Маняк. Київ, 1991, с. 8); в Україні 1998 року встановлено *День пам'яті жертв голодоморів* (див. р. Х п. 5); це слово вже розвиває також образні вживання, наприклад: «Чи знайде Україна порятунку від *газового голодомору*?» (Т. Вергелес. — ВЗ, 13.06.2000).

Але водночас актуалізується й вектор орієнтування української ідеології на героїзм не поразок, не національних трагедій, а перемог, які також, звичайно, були в українській історії (див. нижче п. 5.2.7).

5.2.7. Від образу українського народу як народу-жертви до культивування його героїзму. Від початку 90-х років, як тільки стало можливим у загальному контексті, з одного боку, демократичних реформ у країні, а з другого, — становлення (відновлення) власної державності публічне обговорення цих питань, у межах українського національно-державницького дискурсу (неофіційного) актуалізувалася тема українського народу — не тільки в його історії, а й на сучасному етапі — як об'єкта постійної

національної дискримінації з боку сусідніх народів і як суб'єкта — носія національної кривди, тобто народу-мученика, народу-жертви.

Це стало виявлятися в публічному мовному просторі, по-перше, разом з появою численних роздумів, висловлювань на цю тематику, зі зростанням частотності функціонування членів деяких словотвірних гнізд, які стали вже ключовими для цієї тематичної сфери. Це насамперед:

— *менишовартість* (з похідним *менишовартісний*, а від нього — *менишовартісність* з тим самим значенням, що й *менишовартість*) — у значенні як сприймання українського народу з боку інших народів, так і — внаслідок цього — комплексу самоусвідомлення самих українців на тлі інших (це слово, перейшовши з мовної практики української діаспори — див., наприклад, в УНС: *менишевартість*, *менишевартність*, вже значною мірою потіснило в цій тематичній сфері спільне з російською мовою слово *неповноцінність*)¹²⁵. У системі цінностей українського національного дискурсу це риса, якої українцям слід обов'язково позбуватися: «Таке враження, що кожен із авторів подібних висловлювань подекуди навіть задоволений власним обуренням у формі такого фатально-безвихідного вердикту, який знову-таки підкреслює *менишовартісність* українців. Чомусь у наших і загальноукраїнських, і особистих бідах винен завжди і постійно хтось, а не ми самі» (УС, 2.08.2001);

— *упосліджений* (*упослідженість*, *упослідження*, *упосліджувальний*)¹²⁶ — насамперед про український народ, українську мову та культуру;

— *винародовлення* (інші члени цього гнізда вживаються значно рідше) — у значенні не тільки «денаціоналізація», як у пол. *wynarodowienie*, а й фізичного та морального вигублення народу (насамперед українського);

— *багатостраждальний* (про Україну, український народ) та деякі ін.

Наприклад: «Схоже на те, що комплекс *менишовартості* — це якесь прокляття або наш національний духовний СНІД» (УС, 10.01.2002), «Українці мають позбутися комплексу *менишовартості*» (В. Матяш. — Сл. Пр., 15.10.2009, с. 5), «<...> *принижена* роллю *пасербиці* в державі, <...> *упосліджена* в тих регіонах України, де місцева запроданська влада санкціонує політику ганебного “двуязичія”, *зневажена* <...>, *потоптана* різнобарвними кумами *псевдоукраїнського* політикуму <...>, *отруєна* міазмами *малоросійства* <...>, українська мова, попри її офіційно декларований державний статус, <...> не є державною» (А. Венцовський. Держава безмовна — мова бездержавна. — ЛУ, 18.06.2009), «<...> задум письменника [Івана Нечуя-Левицького. — О. Т.] показати відмову від народних звичаїв і традицій як процес *винародовлення* України» (А. Криворотько. — УС, 10.12.1998), «Серед усіх європейських народів українці зазнали в ХХ столітті найбільших втрат. *Україноцид* посідав одне з центральних місць у внутрішній і зовнішній політиці наших сусідів (Угорщини, Росії, Румунії, Польщі). <...> Політика *винародовлення* українців уже в ХХ столітті в деяких державах набувала диких азійських форм» (О. Гринів. — МУ, 20.02.1997), «Зараз, як ніколи, нам потрібні злагода і терпимість, спокій і виваженість, а головне — любов до своєї *багатостраждальної вітчизни України*» ([Група українських письменників]. Кому потрібна конфронтація між поколіннями? — ЛУ, 19.11.1998, с. 1), «*За нашу багатостраждальну Україну!*» (один з тостів, які стали досить показовими в 90-ті роки в українських національно зорієнтованих колах).

¹²⁵ Пор., наприклад: «Кожен суцільний бачить себе очима тих, що на нього дивляться. В українців і під польським, і під російським урядуванням генерувалося відчуття *менишовартості*, котре віддзеркалювало ставлення до українців їхніх гнобителів. Сприйняте під батогом, таке ставлення з часом набуло рис власного світогляду» (В. Войтенко, д-р мед. наук, проф. Українська ідея. — Д, 29.04.1999).

¹²⁶ Твірне дієслово *упосліджувати* / *упослідити* трапляється значно рідше, особливо форма його док. в. СУМ-11 подавав це словотвірне гніздо з позначками «заст.» і «діал.» (т. 10, с. 467), що, звичайно, не відповідає дійсності, але ширше воно виступало до 90-х років у західноукраїнському регіоні (пор. пол. *upośledzać* / *upośledzić* і т. д.).

Дослідники пишуть про концепцію «*страдницької*» історії України [див., наприклад: Арель 1995: 99], настрої національного *катастрофізму* в певному сегменті українських патріотичних кіл (пор., однак, наполягання на адекватності таких самооцінок ситуації: «В українській самокритиці є таке звинувачення — *катастрофізм*. Мовляв, самі себе залякуємо. Насправді якраз ці звинувачення — реакція заляканих, побитих-перебитих. Страх глянути правді у вічі»: Юрій Бадзьо. Не так ті вороги?.. — УУ, 2002, № 8, с. 5), «*плачі*» (див., наприклад: Л. Залізняк. *Плач* як форма політичної активності в сучасній Україні. — Дніпро, 1998, № 3–4) ¹²⁷ і [велике національне] *плакальництво* («<...> згідно з Процюковим волевиявленням, “нам — йти крізь вушко у голці”. Без *плачів* і самопринижень — додає В. Сліпчук, беручи на глузи таке огидне явище в українському суспільстві, як *плакальництво*: “Зібрались люди, / щоб поплакати. / Як прикро, що ніхто не вмер”»: О. Логвиненко, канд. філол. наук. — Березіль, 2000, № 11–12, с. 178).

Активізувалося в ужитку гірке Шевченкове «*на нашій — не своїй землі*» ¹²⁸ — наприклад, як назва книжки нарисів: Віталій Карпенко. На нашій, не своїй землі... (Київ, 1998) ¹²⁹.

Привертає до себе увагу також зіставлення *України* як новопосталої («*відродженої*») держави і *українців* як етносу, що живе в ній, є її титульною нацією, але поки що не став її повноправним господарем (як через недостатній рівень розвитку його національної самосвідомості, що відзначають з особливою гіркотою, так і через «*неукраїнськість*» державної влади в різні періоди вже часів незалежності: див. про звороти на зразок *неукраїнська Україна* в п. 5.3.4): «Ви знаєте, Лесю, вже є *Україна!* / Але *українців* ще майже нема» (Антоніна Листопад. Відчинена брама: До Лесі Українки). Усвідомлюючи Україну *упослідженою* з боку сусідніх народів / держав і/або *неукраїнської* (*антиукраїнської*) влади в самій країні, певні кола українського суспільства у своїх рефлексіях щодо себе як суб'єкта національно-державного будівництва в Україні виявляли при цьому аж надто перебільшені сумніви й надмірні критичні самооцінки. Наприклад, з добірки читацьких листів у книжці відомого українського публіциста: «Я все більше впевнююся, до якого *нікчемного племені* ми з вами належимо. Не народ це, бо інакше давно побудував би свою державу і не оглядався б перелякано на Москву: а чи дозволить вона нам, нарешті, по-своєму глаголити. Що, справді, в нашому національному житті є нашого?» [див.: Погрібний 1999: 116].

¹²⁷ Пор. також, наприклад: «<...> На завершення — майже про очевидне. Українство приречене — поки протиставлятиме спритно зробленим російськомовним часописам не такий самий фаховий і привабливий україномовний продукт, а розлогі “*плачі*”, витримані в до болю звичній патерналістсько-хуторянській стилістиці» (М. Стріха. — Суч., 2001, ч. 11, с. 160).

¹²⁸ Це рядок з його поезії «Мені однаково, чи буду...»: «<...> Малогу сліду не покину / На нашій славі України, / На нашій — не своїй землі». Цей вислів проходить рефреном чи не через усю історію гірких рефлексій певної частини українського суспільства останніх десятиліть ХІХ — початку ХХІ ст. у загальному комплексі національної проблематики. Ось, наприклад, роздуми колишнього петлюрівця, а нині українського комуніста на початку 1920-х років про «нешасну жменьку “свідомих українців” у повітовому місті» — «отих опереткових людей з сентиментально-романтичною душею і журливо-саркастичними очима, що в розквіті свого піднесення й пафосу створили тільки “Просвіту”, цей новий храм на руїнах українського Єрусалима <...> Вони вміють тільки скаржитись і зітхати: “*На нашій, не своїй землі...*”» (повість Бориса Антоненка-Давидовича «Смерть», значною мірою, очевидно, автобіографічна, 1928 рік).

¹²⁹ Щодо настроїв національного (національно-культурного, національно-мовного та ін.) «катастрофізму» в суспільних колах різних країн як тепер, так і давніше пор., наприклад, гіркий висновок президента однієї з організацій німецьких католиків щодо сучасного («забрудненого» і «зіпсованого», особливо внаслідок глобалізації) стану німецької мови, якій — на тлі, зокрема, сучасних української й особливо білоруської мовних ситуацій — здавалося б, ніщо «серйозне» не загрожує: «Важко знайти на світі інше суспільство, яке б так безсоромно зневажало свою мову і так легковажно до неї ставилося, як німецьке суспільство» [цит. за: Ondrejović 2010: 6].

Рідше в такому емоційному критичному аналізі глибинних причин надто повільного процесу національно-державницького самоствердження українців лунали заклики до пошуку цих причин уже не тільки зовні, а й усередині себе. З метою увиразнення таких рис, що їх нерідко подають як ознаки українського національного характеру, як соціальний флегматизм, нерозвиненість соціальних амбіцій і небажання думати наперед, згадують образ *чухраїнця* (від *українець* + *чухатися*) із сатиричних творів Остапа Вишні 20-х років: «Якщо не збережемо свою державу, то неодмінно зникнемо як етнос. Виникає резонне запитання: “Хто винен?” Влада, яка є *неукраїнською*, чи, можливо, ті, хто цю владу обирає? <...> Ми, українці, не знаємо і не усвідомлюємо того, що з нами було в минулому <...>, і не можемо розібратися, що з нами відбувається сьогодні. У переважній частини українців — “*чухраїнців*”, як називав нас Остап Вишня, відсутні потреби духовні, інтелектуальні. Нам би, умовно кажучи, наповнити шлунок, і ми готові добровільно прийняти диктатуру» (В. Золотий, читає, Миколаївська область. — Д, 28.09.2012, с. 12); уживається й прикметник *чухраїнський*.

По-друге, як очевидний наслідок психологічних мотивів, про які йшлося вище, у ліричних піснях патріотичної тематики, на тему України та її долі — у текстах, мелодіях і в манері виконання — досить помітними стали мотиви туги, сентиментальної журливості ¹³⁰ (див. також про образ України в певному сегменті сучасної пісенної лірики в п. 5.2.4), наприклад: «На могили моїй посадить молоду яворину, / І не плаче за мною, за мною заплаче рідня. / Я любив вас усіх, та найбільше любив Україну, / Певно, в цьому і є та найважча провина моя» (автор тексту Степан Галябарда, автор музики й виконавець — Степан Гіга); «А моя любов одна-єдина, / Ціла Україна — це моя любов» (авторка і виконавиця — Маша Собко; хоча пісня нібито не про «сумне», але манера її виконання досить мінорна). Була помітною, особливо на початку часів незалежності, жанрова стилістика «молитов за Україну» — з їхньою сентиментально-тужливою тональністю (як у текстах, так і в музичному оформленні) і «бажальною» модальністю, спрямованою ніби лише на майбутнє України, а не на її сучасне. Це насамперед «Господи, помилуй нас!» Тараса Петриненка (він автор тексту й музики, а також виконавець): «Навіть на останнім рубежі / Промінь віри в нас ще не погас. / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас!», останній куплет: «Грішні діти — діти не чужі, / Отче наш, почуй їх щирий глас. / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас! Амінь!». Тут відчувається безперечний вплив як відомого твору Павла Чубинського (див. про це нижче), так і «Молитви за Україну» Олександра Кониського (музика Миколи Лисенка): «Боже Великий, Єдиний, / Нам Україну храни, / Волі і світла промінням / Ти її осіни ...», але якщо стилістика цих творів була цілком чи принаймні достатньо зрозумілою на час їх створення, коли патріотичні кола українського суспільства покладали всі надії на майбутнє, то тепер, після відновлення державної незалежності, у творах на тему державної долі України має бути, очевидно, перехід уже до мотивів мужньої стриманості.

З іншого боку, як реакція на це дедалі частіше стало висловлюватися різко критичне ставлення до поширювання подібних поглядів як таких, що ставлять проблему національно-державного розвитку фактично у безвихідь, — з боку тих кіл українського суспільства, які погоджуючись із тим, що за справжнє утвердження української мови, культури, державності ще слід активно боротися, водночас не вважають, що теперішній стан з їх утвердженням практично безнадійний, гірший, ніж був дотепер. Наприклад:

¹³⁰ Пор., наприклад, щодо традиційної стилістики українського пісенного фольклору та стилізацій під нього: «Навіть у героїко-патріотичних піснях, де буває романтична стихія, а герої вдаються до титанічних зусиль у здоланні перешкод, наш слух неодмінно натикається на якусь “зменшеність”, пасторальну приземленість. Згадаймо потяг до зменшених форм іменників, що ніби “одитинюють” та “оказовлюють” оповідь: “Згинуть наші *воріженьки*”, “Запануєм і ми, браття, у своїй *сторонці*”, “О рідна ньенько, тобі *вірненько* ми присягнем тощо» [Різник 1998: 530].

«<...> Одним із таких стереотипів є хронічне потрактування України як *жертви*, <...> залежної від чийсь злої волі, відтак іманентно нездатної якось переломити ситуацію навіть уже у своїй незалежній державі і, нарешті, стати в ряд достойних і вільних країн. Немає народів з легкою історією. І наш не виняток. Але потрактування його як народу ексклюзивно *нещасного* <...>, так інерційно бездумно прийняте і активно задеклароване в самих початках державності, було фатальним для подальшого розвитку. Замість динамічних імпульсів, які б відповідали вже новому, державному, статусу нації, їй був прищеплений *комплекс меншовартості* <...> *Ламентацийним* рефреном суспільного буття стало запитання — “що ж ми за народ такий?” [натяк на відоме розпачливе запитання Володимира Яворівського на початку 90-х років: див. р. II п. 2.2.3.2. — О. Т.], заклики “встати з колін”, “вичавити з себе раба” <...>, безнастанна критика свого власного менталітету і панічний зойк, що це вже *останній шанс*» (Ліна Костенко. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. — УУ, 2003, № 8–9, с. 2–3); у черговій Національній доповіді НАН України: «Необхідно з врахуванням європейського досвіду соціалізації <...> змінити тональність “страждальницького” дискурсу на життєствердну» (Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. Київ, 2009, с. 459). Звернутися до цієї теми визнав за доцільне також один з Президентів України: «<...> Врешті виникла тривога: а чи не складається у нас під вантажем цього болю і проти бажання будь-якого конкретного автора “комплекс” *ображеної нації*, народу, що зазнав травми? Такий комплекс зашкодив би Україні. Він нав’язав би нам *невроз жертви*, міф про країну, яку обминули Бог та історія. Горе народу, який засвоїв психологію ображеного, сказала одна розумна людина», «Зацикленість на минулому, у якому, до того ж, бачать тільки тяжке — утиски, жертви, гноблення, несправедливість, заважає людям повністю розпрямитися, стати по-справжньому вільними та самодостатніми сьогодні», «Але багато моїх співвітчизників переконані, що ніхто не може зрівнятися з українцями в *стражданнях*. Це у них така манія величчя» [Кучма 2004: 134, 135, 137]. Лунають заклики переходити від «філософії національної *віктимності*», від «дискурсу *віктимності*» до філософії соціальної й національної активності та до відповідальності самої нації за її ж долю ¹³¹, до того, що вже нарешті слід позбуватися комплексу «*національного (малоросійського) мазохізму*» (див., зокрема: Ю. Винничук. Малоросійський мазохізм. — Український засів, 1994, № 2): «*Малоросійський мазохізм* — безперервні *плачі* на тему “як нас мучили”. Такі *плачі*, лишаючись головною сутністю світогляду мазохіста, не спричиняють до дії» (В. Войтенко. Українська ідея. — Д, 29.04.1999); одна з тематичних передач у програмі журналіста В. Кіпіані «Історична пам’ять» на т/к ЗІК мала саме таку назву: «*Національний мазохізм*» (грудень 2017 року). Праця журналіста й політолога О. Палія була названа «25 перемог України» (Київ, 2013) і

¹³¹ Пор. навіть у такому трактуванні: «Увесь виступ Гончара, яким письменник відкрив установчу конференцію Товариства української мови [11 лютого 1989 року в Києві. — О. Т.], був витриманий у тоні звинувачення. Гнів і болісне почуття кривди, наявні у доповіді, — природний відгук на ситуацію, в якій опинилися український народ і культура. Однак варто звернути увагу на те, що тут ми маємо до діла з чимсь більшим — зі своєрідною *віктимізацією*: Україна постає у ролі невинної жертви ворожого змови та злої долі. Щоразу, торкаючись теми сталінських репресій, Гончар вказував на трагізм долі українських діячів культури. До подібного маневру, в куди меншому масштабі, тоді ж таки вдався інший видатний письменник, Юрій Мушкетик <...> у романі «Білий лебідь на зимовому березі» <...> І в Гончара, і в Мушкетика українська мартирологія переважувала приклади чи — точніше — топоси з європейської культури; і це не має дивувати, зокрема в Польщі, де національна мартирологія відігравала величезну роль. Однак саме тут — у, так би мовити, *віктимізації*, доповненій нікому конкретно не адресованим звинуваченням — криється, на мою думку, причина поступового знецінення дискурсу цього типу. Обидва письменники не були готові ані прийняти виклик дійсності — тобто усвідомити, що і русифікація, і репресії, і нищення національної пам’яті відбувалися за активної участі тих-таки українців, — ані бодай спробувати відчитати українську трагедію в ширшому контексті» [Гнатюк 2005: 147–148].

мала передмову з такою назвою: «Народ-страждаець чи... і переможець» (в інтерв'ю з нагоди виходу книжки автор говорив також про необхідність відходу від культивування українського «національного мазохізму»).

У загальному контексті таких суспільних настроїв посилилася увага до необхідності відповідних змін у навчальних програмах з історії України (пор., наприклад, як одну з таких домінант: припинити мартирологічне представлення історії України як жертви перманентної агресії та колоніальної політики ворожих сусідів — у брошурі «Шкільна історія очима істориків-науковців» / Упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2008) та української літератури, особливо до 1917 року. Стали звертати увагу на те, що як у доборі тем і сюжетів та в підходах до їх висвітлення, так і, як наслідок, у відповідній емоційній тональності самих текстів і, отже, так чи інакше й української мови як такої об'єктивно можуть критися фактори посилення в молоді асоціювання української мови з настроями песимізму — як соціального, так і національного (ніби без перспективи на щось краще в житті, без «позитиву»): «На жаль, маємо визнати, що на сьогодні людини доводиться обирати між поборництвом ідей українства і бажанням жити оптимальним життям, насолоджуватися красою і мистецтвом цього світу. Чому? <...> Здається, у нашому житті на розсуд простої людини виноситься весь *песимізм* українського слова і порівняно менше — сильні енергетичні ресурси, великі можливості гумору, поезики — не нудного ліризму, що ним у більшості насичені естрадні тексти! <...> І маємо: школяр вважає, що українські письменники були у більшості патріотами <...>, але речі їхні були нудні і песимістичні. <...> Щось подібне складається і на ниві, наприклад, журналістики: якщо про українське, то переважно з відчаєм чи нудною патетикою. <...> Отже, маємо: виховують нас на слізній і заполітизованій літературі, на чужій або наслідуваній музиці, відбиваючи художній смак, привчаючи до думки про власну безпорадність, бідність і нездарність» (Наталка Іванова, учениця випускного класу, м. Київ. Непарадні роздуми київської школярки. — УС, 25.03.1999); «<...> До того ж у старших класах програма з української літератури нагадує суцільний *стогін*: то вивчаються твори часів голодомору, то поезія дисидентів та репресованих» (Дмитро Маслюк. — ВЗ, 5.04.2002); українська класична література мінорна, є небезпека, що вона налаштовує на невдачу; треба давати в школу, особливо початкову, позитив: ми ж вибороли незалежність (з інтерв'ю директора видавництва дитячої літератури «Веселка» Олексія Бондаренка на телебаченні, червень 2016 року).

Виходячи з того, що без національних героїв і національної історії без перемог не можна виховувати народ, українські митці стали виступати з такими, наприклад, заявами: «Нам потрібні наші, *українські герої*. І документальні, й вигадані. Запитаймо себе: а Рембо був? <...> То чому українці, дивлячись то на Рембо, то на “товариша Сухова” [герой популярного радянського революційного «вестерну» / «істерну». — О. Т.] завжди мусять “прибіднятися”?», «Моїм завданням було зробити українського героя» — про ідейну доцільність і художню виправданість поєднання в образі головного героя фільму — радянського льотчика, етнічного українця — реальних і можливих домислених моментів (з інтерв'ю кінорежисера Михайла Ілленка у зв'язку із завершенням роботи над художнім кінофільмом «Той, хто пройшов крізь вогонь». — УМ, 3.08.2011, с. 10).

Досить тривалий час у суспільстві відбувалося обговорення тексту Державного гімну України, в основу якого за законом ВР ще 1992 року (представники лівих політичних сил не взяли участі в голосуванні) було покладено відомий вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля...» на музику Михайла Вербицького, який став уже національним гімном українців, але із затвердженням для виконання спочатку тільки самої музики до нього (з музичною редакцією М. Скорика і Є. Станковича). Що ж до самого тексту, то до нього в різних суспільних колах висловлювалися певні застереження — насамперед за його [нібито] недостатньо, як для державного гімну великої країни, оптимістичне звучання (так, за словами Бориса Олійника, твердження «ще не

вмерла...» ніби може передбачати, що згодом Україна або її слава і воля можуть усе-таки померти, тоді як державний гімн має утверджувати не ймовірність зникнення держави, а вічність її існування, і він запропонував такий початок цього ж гімну: «Вічно жити Україні...»: УР-1, програма «Далі буде», 14.01.2007) ¹³², недостатньо мужнє або й сентиментальне звучання (з наявністю демінутивних утворень у фольклорному дусі *сторонка* і навіть пестливого, на перший погляд, *воріженьки*, тоді як в оригінальному тексті П. Чубинського було *вороги* [див. докладніше про далеко не однозначний конотативний ореол слова *воріженьки* як у фольклорі, так і в українській мові в цілому: Тараненко 2012; Тараненко 2021: 5–13]) ¹³³, констатування в ньому факту ніби не вже здійсненого, а можливого тільки згодом, колись: «Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці», що було цілком зрозумілим під час його створення, але не тепер. З огляду на тривалу традицію функціонування цієї пісні в історії українського національно-визвольного руху текст П. Чубинського (його перший куплет і приспів) було затверджено як гімн України (закон від 6 березня 2003 року «Про Державний Гімн України»), однак зі змінами (незначними суто текстуально, але достатньо істотними в плані змісту): «Ще не вмерла України і слава, і воля...»; крім того, як зауважив композитор М. Скорик щодо музичної редакції гімну 1992 року, «ми старалися, щоб це було справді величаво, урочисто, а не плаксиво» (УР-1, 29.06.2003).

Щодо культивування українських символічних топонімів, то тут також відбувається переорієнтування від місць у вітчизняній історії — символів військових поразок, хоча й героїчних, до місць — символів перемог українського війська (див. р. X п. 3.9).

Але цілком однозначно й переконливо злам у лініях прагматичної побудови наративних схем на теми України та її «долі» заявив про себе тільки з 2014 року. Уже можна зробити висновок про те, що з цього часу — перед лицем навислої вже цілком реальної загрози для української державності — тема народу-жертви як одна з домінант української національної самосвідомості стала відходити на задній план і цей рік можна розцінювати як певний рубіж у відході від «журливої тональності» в рефлексіях на національну тематику й переході до наступальної активності. Під час героїчної оборони Донецького аеропорту у вересні 2014 — січні 2015 рр. як образна характеристика українських військових поширилася назва «*кіборги*» (див. п. 5.4.3). В українському національно-державницькому дискурсі, в тому числі й в офіційній сфері, дедалі активнішим у вжитку ставало слово *герой* — у застосуванні не тільки до вітчизняної історії, а й до сучасності. Як офіційне привітання у ЗСУ 2018 року було запроваджено (відновлено в ужитку) двочленну формулу — як звертання і відгук: «*Слава Україні! — Героям слава!*» (див. п. 2.2). У цей період у бібліотеках країни стали проводити зустрічі з учасниками Революції гідності та АТО і ООС під назвою «Українці — нація героїв», організовувати відповідні книжкові виставки; такий же напис з'явився після 24 лютого 2022 року як

¹³² Хоча, звичайно, навіть з такими корективами цьому гімну було б дуже далеко до гімну колишньої УРСР з його лицемірною супероптимістичною тональністю. Ось його початок: «Живи, Україно, прекрасна і сильна, / В Радянським Союзі ти щастя знайшла. / Між рівними рівна, між вільними вільна, / Під сонцем свободи, як цвіт розцвіла».

¹³³ Пор., наприклад: «Ще не вмерла Україна, але помирає, бо у бідних українців розуму немає. І багато хто повторює цю глупоту <...> Бо далі — гірше: “Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці...” <...> Бо згідно з гімном, як бачимо, існують лише маленькі, пестливо-ласкаво притулені “вороженьки”...», і далі: «<...> зміст [оригінального тексту. — О. Т.] суттєво відрізнявся від нинішньої сльозливо-самопринизливої інтерпретації» (Є. Голибард. Скажи, який у тебе гімн, і я скажу, чого варта твоя нація. — УС, 30.08.2001, с. 13). Пор. подібні враження ще задовго до цього, наприклад: «— Я пропоную, — встав Дорошенко, — просто написати [на прапорі. — О. Т.]: “Ще не вмерла Україна і слава, і воля!” Люся напружено слухала. <...> Дорошенкова пропозиція її збурила. Вона схопила під столом Євгенову руку й голосно прошепотіла: — Это же глупо: быть уверенным, что Украина живет, а на знамени писать “Ще не вмерла”!.. Где же логика?» (Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів. Київ, 1998, с. 44: події в одному східноукраїнському місті наприкінці 1917 року).

заставка на телеекранах і в мережі інтернету. Назву «*Нація героїв*» мала також тематична програма на т/к «24» в 2019–2021 роках, присвячена героїчним сторінкам в історії України. У найменуваннях об'єктів міської топонімії з'явилося багато назв вулиць, площ і т. ін. зі словоформою *Героїв...* (див. р. X п. 3.6): *Героїв Крут*, *Героїв Небесної сотні*, *Героїв Майдану* та ін., особливо в межах двох хвиль перейменувань — 2015–2016 рр. у рамках «закону про декомунізацію» і з 2022 року після початку повномасштабної фази російсько-української війни: *Героїв України*, *Героїв АТО*, *Героїв Маріуполя*, *Героїв Харкова* та ін. Словотвірне гніздо *герой*, *геройзм*, *героїчний* особливо актуалізувалося з 24 лютого 2022 року: у цей період стали регулярно з'являтися повідомлення про присвоєння звання «*Герой України*» ще одній групі учасників збройного протистояння з військами РФ; запроваджено почесну відзнаку «*Місто-герой України*», якою вже нагороджено ряд українських міст. У суспільстві обговорюється концепція створення *Національного Пантеону Героїв України*. Частотними в публічній сфері стали вислови на зразок «*героїчне протистояння (героїчний опір) українського народу російському збройному вторгненню (агресії)*»; на телеекранах постійно оновлювалися написи на зразок «*7-й (10-й і т. д.) день героїчного спротиву України російським (московським) окупантам (загарбникам)*». У заявах політиків, діячів культури, у назвах книжкових виставок, різних конкурсів, у темах шкільних творів і т. ін. звичайними стали звороти на зразок «*Ми — народ-переможець*» (на т/к «Еспресо») 24 серпня 2017 року відбувся телемарафон під назвою «*Народ переможців*»), «*Українці — сильна нація*» (наприклад, благодійний фонд під такою назвою, м. Дніпро), «*Українці — нація сильних*» (пор. також, наприклад, у навчальному посібнику: «*Ми, українці, — нація сильних і вольових людей*» — як приклад речення, ускладненого прикладкою: О. П. Глазова. Українська мова. 9 клас. Харків, 2017, вправа 61).

У зв'язку з аналізованою тут проблематикою можна також привернути увагу до доцільності розмежування в пострадянській історії України «антиколоніальної» і «постколоніальної» парадигм (не тільки в баченні науковців, а й у масовій свідомості суспільства), коли тяжіння до першої з них «спонукає багатьох українців міняти старі імперські міфи (приниження місцевих культур) на нові гіперболізовані міфи (з претензіями на стародавнє минуле [див., наприклад, нижче п. 5.2.8. — О. Т.], із зображенням усього імперського періоду як доби самих лише репресій та “культурного геноциду”» [Вілсон 2004: 345–346; пор. також: Pavlyshyn 1992: 45].

Див. також у п. 5.1.6 про полеміку щодо «*суб'єктності*» чи «*об'єктності*» України.

5.2.8. Міфологізована ідеалізація українського народу в його праісторичному минулому. З кінця 80-х років у певних патріотично зорієнтованих колах українського суспільства (переважно з немовознавчого середовища), яких не задовольняли відповідні трактування «офіційної» науки, стали виявлятися прагнення, по-перше, віднаходити й демонструвати у своїх пошуках доісторичного минулого українського народу сліди його справжнього «золотого віку», кардинально відмінні від його досить скромного сьогодення, коли, наприклад, праукраїнська мова [ніби] ставала основою багатьох інших мов світу (до розряду ключових слів доби в цей час увійшли *Трипілля*, тобто давня археологічна трипільська культура, і міфічне *укри* — ніби предки сучасних українців [див. огляд гіпотез про існування прадавнього народу *укрів* / *укранів* / *уктріянів*:

Наконечний 2004: 223–224; Тараненко 2009: 67–68])¹³⁴, а по-друге, пропонувати свої етимологізування (з погляду «офіційного» мовознавства це, звичайно, зразки «народної етимології») — з виведенням наявності «позитивної» оцінності, закладеної у внутрішній формі слів української мови і в українській мові як такій (у цілому), що має вигідно вирізняти її в зіставленні з іншими мовами, насамперед, зрозуміло, тією з них, що протягом століть справляла найбільший вплив на українську. Наприклад, укр. *лікарня* «місце, де дають ліки, лікують» — рос. *больница* «місце, де панує біль» (хоча це, звичайно, «место для больных»); укр. *праця*, пов'язане з прагненням до розумної діяльності (*n+раціо*), до світлого начала (пор. ім'я «праукраїнського» бога *Ра*), — рос. *труд*, пов'язане лише з труднощами, і под. Найвідомішим зі слів цього тематичного розряду стало *Берегиня* / *берегиня* (див. р. VI п. 3.3). Див. докладніше про явище історико-мовної міфотворчості в свідомості сучасного українського суспільства в [Тараненко 2011].

Поширювання таких національно-романтичних поглядів на історію українського народу та його мови й на картину світу, закладену в структурі української мови, яке привертало до себе увагу не тільки в Україні, а й у сусідній Росії, викликаючи в певних колах російського суспільства відповідні іронічні коментування, було помітнішим у 90-ті роки. У міру ж просування українського суспільства на шляху до державної зрілості, а також з постійним наростанням усе нових і нових проблем на цьому шляху воно стало поступово дезактуалізовуватися.

5.2.9. Відштовхування від ідеї «російського» як нібито вищого. Оскільки актуалізація ідей української етнічності та української державності відбувається з відомих історичних причин значною мірою у протиставленні до офіційно донедавна панівної ідеї всього «російського» як вищого й «старшого» в східнослов'янському просторі, у відштовхуванні від неї, у сучасному мововжитку різко увиразнилися такі стилістично-оцінні та номінативні лінії вживання і творення певних мовних одиниць, як:

а) іронічне вживання «родинних» номінацій *старший брат* (з утворенням похідних «*старшобратній*», «*старшобратський*», «*старшобратство*»: «<...> біда в тому, що в багатьох із нас збереглися стереотипи меншовартості і віри в російське *старшобратство*»: К. Левчук. — УМ, 22.10.2009, с. 10) — про росіян (звичайно про тих, що живуть у самій Російській Федерації), російський народ (у їх протиставленні до всіх інших народів колишнього СРСР) і *менший* (рідше *молодший*) *брат* — із самоіронією про українців, український народ (на фоні російського народу)¹³⁵. Наприклад: «Невже,

¹³⁴ Пор., наприклад, у міркуваннях «українського божевільного» під враженням такої міфології: «У нас є два крени в не-істину. Крен апологетичний і крен в негації. Одні запевняють, що український народ найкращий, історія — найгероїчніша. Що у нас трипільці глечики ліпили, коли в Єгипті ще пірамід не стояло, танцювали триколінний гопак, коли у москалів ще й гармошки не було! А мова солов'їна і така пра-прадавня, що походить мало чи не від ханаанської. Та й узагалі, все і всі походять від України. Навіть Іспанія це, по суті, Жупанія, від слова жупан, — знахідка для гоголівського божевільного, його дуже цікавили іспанські проблеми. Етимологія України — «украина», бо украдена в Індії, перенесена через гори й доли і гепнута тут. Градус національного пафосу вказує на гарячку. А інші вправляються в протилежному. Нації ще нема, є недолугий етнос. Гетьмани його — запроданці, письменники — пристосуванці, культура неповноцінна, психологія рабська, національної гідності нуль» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого).

¹³⁵ Як відомо, в радянський час з кінця 30-х до середини 50-х років вислів *старший брат* у наведеному значенні був одним з ключових слів в офіційній ідеології міжнародних відносин в СРСР, наприклад: «У дружбі із *старшим*, із російським [наголошування тут має бути, очевидно, на першому складі. — О. Т.] *братом* / Здобули ми волю, ми волю в бою» (Іван Нехода. Пісня про Україну). Біблійний вислів *менший брат* (у Тараса Шевченка: *найменший брат*) у дорадянський час уживався на позначення простого народу як нижчої серед суспільних верств, до якої, однак, вищим слід також ставитися як до брата (див., наприклад: Коваль / Коптілов 1964, с. 272).

лишившись у власній хаті без “старшого брата”, кинулися ми насамперед розтягати майно, сваритися за чільні місця у світлиці?» (В. Королук. — ЛУ, 8.10.1992, с. 2), «Отож і затягнулася на роки фактично політична й дипломатична (а часом і економічна) війна між “старшим” та “меншим” “братами” з усіма класичними атрибутами: територіальними претензіями, шаленим тиском щодо ядерного роззброєння, зі спробами розпалити “гарячі точки”, з грою на газових та нафтових “краниках”, з податковими та митними бар’єрами тощо» (В. Плющ. — ЛУ, 5.06.1997, с. 1), «До сусіда, а не до старшого брата» — назва замітки про офіційний візит Голови Верховної Ради України до Російської Федерації (ГУ, 21.09.2002), «Відчувається віками муштрований синдром “молодшого брата”» — про випадки відтворювання назв українських етнореалій в одному з останніх українсько-англійських словників не безпосередньо з української, а фактично через посередництво третьої — російської мови: *vareniki, goloubtsy* і под. (Р. Зорівчак. — М-во, 2012, № 3, с. 95);

б) зростання частотності функціонування таких слів на позначення попереднього (втім, значною мірою наявного й дотепер) періоду українсько-російських мовно-культурних відносин, як *русифікація*, *(з)русифікувати(ся)*, *(з)русифікований*, *русифікатор*, з одночасним відновленням із мововжитку 1920-х років, запозичанням з мовної практики діаспори і творенням їхніх власне українських відповідників: *зросійшити(ся)* / *зросійшувати(ся)*, *зросійщений* / *зросійщуваний*, *зросійщення* / *зросійщування* (форма док. в. з її дериватами — це, очевидно, найбільш уже узвичаєні члени цього гнізда), *російщення*, *російшити*, *зросійщувач* (див. р. VI п. 2.3). З іншого ж боку, це активізація в ужитку слів на позначення усунення цього стану: *дерусифікація* й новіші власне українські відповідники (втім, ще не усталені в мовній практиці) *відросійщення*, *дезросійщення*, *знеросійщення* (див. р. VIII п. 4.2.3.2.3).

5.2.10. Поява й популярність слів *менталітет*, *ментальність*. Очевидно, як один з наслідків посилення в цей період уваги суспільства до проблем етнічного можна розцінювати також популяризацію слів *менталітет*, *ментальність*, які стали співвідноситися з особливостями мислення та світосприйняття насамперед певного народу (*національна ментальність*), а потім уже тих чи інших соціальних верств та окремих індивідів: «Уже вкотре осмислюємо роль козацтва в історії нашого народу. Роль доленосну: козаки врятували Україну, націю, зберегли наше єство, як зараз говорять, — *ментальність*. Власне, козацтво — це наш спосіб життя і наша сутність. Згадаймо добу Козацьку, коли саму державу Україну називали Козаччина, Гетьманщина» (Час, 12.03.1998, с. 12).

5.3. Аспекти української як етнічності, так і державності.

5.3.1. Актуалізація поняття «*відродження*» (пор. у п. 4.1 актуалізацію цього поняття в межах описуваного періоду в загальносоціальному плані), яке розуміється в сучасному українському національно-державницькому дискурсі переважно щодо України, українського: *українське* [національне, державне, духовне, моральне, мовне, культурне] *відродження*; *відродження державності*, *духовності*, *мови*, *культури українського народу*, *відродження України*; О. Гринів. *Національно-духовне відродження: Історія і сучасні проблеми*. Львів, 1995 (назва навчального посібника); «КУН та УРП виступають за *відродження національної школи*» (Д, 12.03.1997); у ВР з-поміж інших комісій у 90-х роках (з червня 1990 року) існувала також комісія з питань культури та *духовного відродження* (тепер це комітет ВР з питань культури та духовності); Радіо «Культура» (УР-3) презентується як «канал *духовного відродження України*»; у дієсловах: «В сфері духовній — наполегливо *відроджувати* національну свідомість народу», «Протягом своєї історії Україна вже мала два шанси *відродити* державність»

(Доповідь Голови Верховної Ради Української РСР Л. М. Кравчука на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності [так тоді іменувалася дата проголошення державного суверенітету України 16 липня 1990 року. — О. Т.]. — РУ, 14.07.1991, с. 3), «Парад ВМС України покликаний *відродити* національні морські традиції» (УР-1, Новини, 28.07.2012). У цьому ж напрямі актуалізувалися також інші слова з тим чи іншим ступенем синонімічності до *відродження* — *пробудження* («<...> сьогодні відбувається *пробудження* національної свідомості, історичної та генетичної пам'яті». — КіЖ, 20.05.1990), *відновлення*. Досить широко слово *відродження* стало використовуватися в 90-ті роки як власна назва: «*Відродження*» (видавництво, м. Дрогобич; широковідомий міжнародний фонд з мережі фондаций Дж. Сороса, що діє, зокрема, і в Україні; комерційний банк; літературний фонд, м. Кіровоград, тепер Кропивницький, та ін.). Пор. уже відомі до цього номінації із зазначеним словом, що виникли за межами України і тепер також поширилися тут: «*Відродження нації*» — праця Володимира Винниченка про період Української революції 1917–1921 рр., уперше опублікована 1920 року; «*Розстріляне відродження*» — антологія української літератури 1917–1933 років, підготована Юрієм Лавріненком (1959 рік). Під назвою «*Відродження*: Мови, літератури, історія народів України в національних школах» став також видаватися в 1993–1996 рр. науково-методичний журнал Міністерства освіти України, що висвітлював питання викладання мов національних меншин України та зарубіжної літератури (переважно, звичайно, російської мови й літератури) в школі, що мав попередню назву «Русский язык в средних учебных заведениях УССР»¹³⁶.

Проте внаслідок частотності й тому вже звичності вживання деякі номінативні одиниці на позначення ідеї українського відродження виявляють тенденцію до перетворення на автоматичний штамп — у застосуванні до того, що в принципі не могло перед цим занепасти, оскільки просто не існувало в українській дійсності (наприклад: «Держава мусить виявити наполегливість, щоб *відновити повноцінне функціонування української мови в інформатиці, зв'язку, діловодстві, судочинстві, культурі та освіті, на виробництві та в транспорті*»: Чому чиновник ігнорує державну мову. Заява прес-служби товариства «Просвіта». — ЗВУ, 28.12.1995), і до того, повніша наявність чого саме в минулому ніяк не доведена (це, наприклад, частотні заклики до *відродження української духовності та моралі*; Т. Стешенкова. *Відродити національну духовність*: інформація про нові плани Міністерства культури України. — ЛУ, 26.12.1991; *відродити національну свідомість, національну гідність*).

Пор. також наявність деяких інших поглядів на *відродження нації* (української): «<...> внаслідок тривалої дії різних окупаційних режимів Україна як соборний організм ніколи ще не була за всією сукупністю необхідних ознак нацією. Отже, слід говорити не про *відродження*, а про *становлення нації* в цих нових умовах, які створює Україні формально проголошена незалежність» (О. Романів. Становлення нації. — Вісник НТШ, 1993, ч. 6–7, с. 9); див. також у п. 5.3.3 про становлення української політичної нації.

5.3.2. Активізація словотвірного гнізда *розбудов-а*¹³⁷: *розбудова України* (держави, державності, суверенітету, української культури, мови, економіки, науки,

¹³⁶ Пор. функціонування уже, очевидно, як усталеної власної назви в сучасній білоруській мові номінативного словосполучення *Другое беларускае адраджэння* [див., наприклад: Мячкоўская 2008] (під Першим білоруським відродженням тепер розуміють період 1906–1918 рр.).

¹³⁷ У СУМ-11 ці слова було подано з ремаркою «розм.» (т. 8, с. 617), хоча весь ілюстративний матеріал до них наведено з текстів аж ніяк не розмовного стилю, а переносне значення дієслова *розбудовувати* «розвивати, розширювати» (певне явище, галузь, сферу) — узагалі з ремаркою «рідко» (це могло бути зумовлене, як і в інших подібних випадках в українських словниках радянської доби, і тим, що відповідники до цих одиниць відсутні в російській мові).

армії та ін.; пор. уже давніше відомі в діаспорі номінації з цим словом: журнал «Розбудова держави», який виходить з 1949 року, з 1992 — в Україні, журнал «Розбудова нації», 1928–1934 рр.); *розбудовувати, -ся / розбудувати, -ся*, новіші й менш частотні утворення *розбудовн(ч)ий (процес, період та ін.), розбудовник* («Перебування України в складі Російської імперії залишило розбудовникам Української держави важку спадщину». — Віче, 1993, № 3, с. 129).

5.3.3. Активізація означення національний у значеннях, безвідносних до нації як етнічного поняття, до національностей, — «державний / вітчизняний» і «загальнодержавний; загальнонародний» (очевидно, не останньою мірою під впливом англ. *national*)¹³⁸: *національні інтереси України, національна безпека України, національне законодавство, національний продукт, національна валюта, національне радіо і телебачення* (на відміну як від регіональних, так і від приватних радіо- і телеканалів), «захищати інтереси національного виробника» та ін. (хоча лишаються, наприклад, вислови *державний прапор, державний гімн, державна мова*); *національна економіка, національний конкурс, національна злагода, національне примирення*; у складі власних назв, наприклад: *Національна академія наук України, Національний банк України, Національна гвардія України* і под. (див. докладніше: р. X п. 1.2).

Тривають дискусії навколо поняття української «національної ідеї» як ідеологічної домінанти державотворчої консолідації та активності громадян України — з наголошуванням у її трактуванні на більшій важливості або етнічно-державотворчого (тобто більш «духовного»), або ж загальносоціального (тобто більш «матеріального») начал.

У межах першої з цих засад у свою чергу існує поділ між а) суто етнічним принципом формування «національної ідеї» (це має бути консолідація різних етносів країни навколо українського як корінного й титульного), на чому наполягають відповідні кола в середовищі української національно-державницької орієнтації (вони різко критикували, зокрема, резонансну заяву Президента України Л. Кучми на початку 1995 року про те, що «в Україні національна ідея не спрацювала»¹³⁹), наприклад: «Слід розпочати нарешті розумно й результативно втілювати в життя національну ідею, про яку багато хто й уяви чіткої не має — що воно таке? Як на мене, це досить просте для розуміння завдання <...>: робити українця. Тобто психологічно розкріпачувати людей від роками, поколіннями насадженої більшовицької моралі, позбавляти почуття національної меншовартісності, не руйнуючи притаманного нашому народу менталітету <...>, в одних виховувати, іншим повертати національну гордість через усвідомлення величчя й самобутності нації» (А. Москаленко, директор Інституту журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — НП,

¹³⁸ У радянський час ці значення слова *національний* у застосуванні саме до вітчизняних реалій мали обмежену лексичну сполучуваність, наприклад: *національне багатство* (синонім: *народне багатство*), *національний дохід, Національний олімпійський комітет СРСР* (див., наприклад: УРЕ-ІІ, т. 7, с. 281–283), *національна збірна команда СРСР, національні види спорту* (на відміну від міжнародних) та деякі інші випадки (ширше вживалося *загальнонаціональний* у значенні «загальнодержавний; загальнонародний»: «у загальнонаціональному масштабі», «справа загальнонаціонального значення» і под.). Наприкінці радянського періоду стало поширюватися *мультинаціональний*, і, звичайно ж, фактом української мови давно вже стало слово *націоналізація* у значенні «удержавлення (приватної власності)».

¹³⁹ Пор., наприклад: «Ми рішуче не погодилися з халпим передчасним оголошенням торжества українофобів, буцім Україна — це єдина держава в світі, де *національна ідея* не працює, хоч цей присуд і було по-єзуїтському вкладено в уста голови держави» (Іван Драч. Доповідь на засіданні Національної ради Конгресу української інтелігенції. — ЛУ, 12.11.1998). Пізніше Л. Кучма сформулював своє розуміння української національної ідеї так (досить широко — в розрахунок на різні верстви українського суспільства): «Це ідея сильної та процвітаючої України, ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадського миру й злагоди; ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світу» (Україна є. Україна — буде : Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року).

11.12.1998, с. 11), і б) принципом загальнодержавним — розширенням її до меж української політичної нації, тобто громадян України всіх національностей, наприклад: «Полякам, угорцям, чехам, румунам та деяким іншим народам для відродження державності вистачило *національної ідеї*, побудованої на засадах національно-етнічного відродження. Українцям цього виявилось замало, щоб розв'язати аналогічні завдання» (Л. Шкляр, доктор політичних наук. — УК, 2.07.1998), «Думаю, що для укріплення державності необхідно переосмислити *національну ідею*. Осмислити її як ідею політичну, позбавити її мовно-етнічного наголосу і зосередити зусилля на формуванні єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть вважати себе українцями» (В. Паніотто, соціолог. — УП, 4.02.2019). При цьому можливі також деякі інші трактування цього поняття¹⁴⁰ та пошуки тих чи інших проміжних варіантів — це, наприклад, запровадження двох понять: «української загальнонаціональної ідеї», спільної для громадян України всіх національностей, і «української національної ідеї» (для етнічних українців) (див.: В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Київ, 1996); ось як, наприклад, сформулював «українську ідею» «у чотирьох словах» відомий письменник Василь Шкляр: «Україна — самостійна, соборна держава» (Еспресо, «Досє з Сергієм Руденком», кінець грудня 2018 року).

Згідно з більш прагматичним і менш політизованим трактуванням, українську національну ідею подають як досягнення гідного забезпечення в країні соціальних прав громадян і насамперед, звичайно, високого рівня життя. Наприклад, у виступах Президента України В. Зеленського (станом до 24 лютого 2022 року, тобто до повномасштабного розгортання російсько-української війни): «*Національна ідея* для українців полягає в тому, щоб спільно стати однією з країн у світі, які найбільш динамічно розвиваються» (12 грудня 2019 року — див., наприклад: УП, 12.12.2019), «У нашій історії чимало епізодів, що нас об'єднують. Та ми навчилися бути єдиною країною епізодично. У новому році нам треба бути єдиною країною щодня. Це має стати нашою *національною ідеєю*. Навчитися жити разом у повазі заради майбутнього своєї країни. Адже ми уявляємо його однаково — це успішна та квітуча країна, де немає війни, країна, яка повернула своїх людей і свої території. Де неважливо як названа вулиця, бо вона освітлена та заасфальтована. Де немає різниці, біля якого пам'ятника ти чекаєш дівчину, в яку ти закоханий. Якщо ми бачимо майбутнє однаково, це повинно нас об'єднати» (з Новорічного звернення до українського народу 31 грудня 2019 року)¹⁴¹.

У деяких радикальніших колах української національно-державницької орієнтації виступають за побудову української «*національної держави*»: «Побудувати самостійну державу, позбутися багатовікової колоніальної залежності — безумовно, велика справа. Однак для нас не байдуже, яка це буде держава — *українська* чи *без українців*. <...> Тепер українці стали *державною нацією*, і, отже, їхнє історичне призначення і їхній святий обов'язок — збудувати *національну державу*» (В. Карпенко. Національна держава і державна нація. — НП: Спеціальний випуск, 21.08.1997; шрифтові виділення автора цитати), «У першу чергу, нас повинна об'єднати така теза: Українська держава не повинна бути просто незалежною, Українська держава повинна бути *національною державою* — так, як кожна цивілізована держава Європи» (С. Брунь. — УС, 26.11.1998), «<...> ми вимагаємо невідкладного коригування орієнтирів державобудівництва в Україні, що, ми переконані, мусить розвиватися як *національна держава* українського

¹⁴⁰ Пор., наприклад, розуміння української національної ідеї взагалі як національної ментальності українського народу — у тому числі з його «філософією серця», альтернативою «хутора» і «міста» тощо: І. Бичко, Ю. Римаренко. Українська національна ідея (база формування). — Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ, 1996, с. 622–623.

¹⁴¹ Див. також обговорення цієї проблематики, наприклад: Трансформація української національної ідеї : 36. статей / Упоряд. О. Доній. Київ, 2019; В. Карпенко. Національна ідея в українській періодиці. Київ, 1999.

народу <...>» (Заява пленуму Ради Національної спілки письменників України. — ЛУ, 4.07.2002) ¹⁴².

Щодо корелятивного розширення семантики іменника *нація* — у значеннях «населення країни, народ» і «держава, країна», то друге з них, як і давніше, обмежується звичайно запозиченими власними назвами: *Організація Об'єднаних Націй*, *Ліга Націй*, але перше вже цілком виразно простежується, хоча переважно з уточненням: *політична (громадянська) нація*, яка формується на засадах усвідомлення громадянами країни різних національностей своєї належності до однієї держави і основу якої становлять українці як етнічна нація. Висловом *моя нація* (про народ України) за англійським зразком охоче користувався колишній Президент України В. Ющенко (див. також р. II п. 2.2.3.2): «Переконаний, що *моя нація* вийде з цієї кризи ще загартованішою» (з виступу 18 травня 2007 року). Процес становлення української політичної нації вже в період державної незалежності України виявляється досить тривалим ¹⁴³. Реальне просування українського суспільства на цьому шляху стало достатньо помітно увиразнюватися особливо з початком агресії РФ проти України з весни 2014 року, коли громадяни України різних національностей і носії різних мов (в основному, української й російської), повніше усвідомивши себе як певне єдине ціле, стали гуртуватися перед лицем реальної зовнішньої військової загрози. Пор., наприклад, у виступах Президента України П. Порошенка (безперечно, з перебільшенням, з певним поки що видаванням бажаного за дійсне ¹⁴⁴): «*Українська політична нація* остаточно ствердилася на всіх теренах — західних і східних, північних і південних. Вона об'єднала представників різних етносів та носіїв різних мов» (Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України. — ГУ, 28.11.2014, с. 4), «Зовнішня загроза прискорила процес формування сучасної *української політичної нації* на засадах громадянського патріотизму. Україномовні й російськомовні, громадяни, які говорять іншими мовами, <...> українці, етнічні росіяни, кримські татари та інші етноси — всі міцно стоять на позиціях українського патріотизму» (з виступу під час параду з нагоди Дня Незалежності на майдані Незалежності в Києві 24 серпня 2016 року). Після повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації 2022 року і, як наслідок цього, ще тіснішого згуртування різних верств населення України навколо ідеї українського патріотизму цей процес значно

¹⁴² Пор. критику цієї ідеї — з боку не тільки лівих політичних сил (наприклад: «Викликає занепокоєння й інше гасло <...> — “Від української церкви — до української держави”. Від цього гасла до іншого — “Україна для українців” — один крок. А це вже загроза національній злагоді на Україні»: В. Ткаченко. Лик народу і гримаси великодержавності. — РУ, 12.09.1991) та кіл проросійської політичної орієнтації, а й представників ліберальних кіл української національно-державницької орієнтації: «<...> проблема “українськості” нашої національної держави <...> спричиняє неприємні наслідки. Звідси виходить, що поряд з “українськими” існують у нашій країні “неукраїнські” або “не цілком українські” люди і хтось якось зможе вирішувати, хто в цьому світі національно і по-людському неповноцінний» (М. Попович. Мифология і реальність українського Возрождения. — Журнал «Дружба народів», Москва, 1998, № 5, с. 163–164).

¹⁴³ Див., наприклад: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України, 2003; І. А. Мельник. Українська політична нація: особливості формування на засадах національної державності. — Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Київ, 2004, т. 3, с. 414–420. Пор. аналогічний розвиток слів *нація*, *національний* у сучасній російській мові [Осипова 2008а].

¹⁴⁴ Так, згідно з деякими соціологічними опитуваннями, 56% респондентів вважали найприйнятнішим для себе саме громадянське (політичне) визначення сучасної української нації — як спільноти всіх громадян України (у 2006 році таких було 43%), 19% — етнічне визначення (у 2006 році — 34%), 17% — «культурницьке» визначення, коли головним є спілкування українською мовою, дотримання національних традицій (у 2006 році — 15%). Див. результати опитування Центру Разумкова, що проводилося в грудні 2015 року в усіх регіонах України, крім Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. — Національна безпека і оборона, 2016, № 3–4, с. 11–12.

посилився, і станом на початок 2023 року соціологи вже мають повні підстави констатувати, що період національно-громадянської кристалізації, який тривав з 2015 року, змінився періодом національно-громадянської консолідації, перехід до якого зумовила широкомасштабна війна, і в Україні завершився процес формування громадянської нації (за наслідками соціологічного чергового опитування, що його проводив КМІС у грудні 2022 року — див.: УП, 16.01.2023).

Так само поступово розширювалося вживання слова *українці* в такому ж «політичному» значенні (див. далі п. 5.3.4).

Див. також у р. III п. 4.1 обговорення питання про явище «російськомовного українського патріотизму» в сучасній Україні.

5.3.4. Активізація вживання, розширення лексичної сполучуваності та семантичного обсягу слів *Україна* (у значенні держави), *український*, *українці* (*українець*, *українка*) — від суто національного (етнічного) і територіально-адміністративного до державного. Це особливо наочно стало виявлятися в частотному функціонуванні словосполучень *незалежна / самостійна Україна*, наприклад: «*Незалежна Україна* стартує з мису Канаверал» — про політ у космос Леоніда Каденюка (ВК, 19.11.1997, с. 1). Як усталений зворот у судових рішеннях тепер функціонує формула «Іменем *України* <...>». Закріпилася «державницька» конструкція *в Україні* — замість «територіальної (регіональної)» *на Україні* (див. р. X п. 2.1). У загальному діапазоні зрослої частотності вживання прикметника *український* (наприклад, у Новорічному привітанні з 2004 роком Президента України Л. Кучми: «Від усього серця вітаю Вас з Новим роком і Святим Різдвом Христовим. Бажаю всім, для кого є рідними *українська земля і українське небо*, здійснення всіх найзаповітніших мрій») розширюється коло його вживань на позначення явних атрибутів державності України: *українська держава (державність), українське громадянство, український паспорт, український патріотизм, українська армія, український військово-морський флот, українські гроші, український виробник та ін., українсько-російський (українсько-польський та ін.) кордон*. Розширилося коло вживань як самого хороніма *Україна* (самостійно і в складі неоднослівних найменувань), так і прикметника *український* у власних назвах (див. р. X пп. 1.1, 2).

Стали широко вживатися кілька клішованих фраз-вигуків зі словом *Україна*. Вигук «*Слава Україні!*» з політичного (у середовищі відповідних суспільних кіл) переріс у цілком офіційний, ставши в тому числі формою вітання в ЗСУ та інших силових структурах (див. п. 2.2): «Благослови, Господь, нашу *Україну* і все українство! Нехай буде щасливою і квітучою велика багатонаціональна сім'я, ім'я якій — *Україна! Слава Україні!*» (Резолюція Другого всесвітнього форуму українців. — ЛУ, 4.09.1997, с. 2). Набув поширення вигук «*Все буде Україна!*» (див. про формування цього гасла в р. II п. 2.2.1), особливо після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року, наприклад: «Вперед до нашої перемоги над ворогом! Бережіть свої життя! *Все буде Україна!*» (зі звернення Сил територіальної оборони України до жителів міст країни — див.: УП, 27.02.2022), «Ми — солдати, ми воюємо. *Все буде Україна!* Ми обов'язково переможемо» (Із інтерв'ю з командиром полку «Азов» Денисом Прокопенком, який тримав оборону в Маріуполі. — УП, 8.05.2022). Цей вигук, як і вигук «*Слава Україні!*», постійно лунав на українських теле- і радіоканалах, в інтернеті, як завершальний акорд промови — у різних публічних виступах; напис «*Все буде Україна!*» фігурував як одна із заставок на телеканалах (наприклад, на т/к «Еспресо») у перші місяці широкомасштабної російсько-української війни. Під час повномасштабної фази російсько-української війни з 2022 року набула популярності вигукова фраза (взята з репертуару одного українського рок-гурту) «*Доброго вечора, ми з України!*», яка стала вживатися як нагадування ворогам про себе та про свою проукраїнську позицію і як

поширене неофіційне патріотичне вітання (журналістів в ефірі, у виступах державних посадовців, військових); Укрпошта в липні 2022 року ввела в обіг марку з таким написом, на якій зображено український трактор, що тягне підбитий трофейний російський танк.

У слів *українці* (*українець*, *українка*), які до того вживалися звичайно в етнічному значенні, тепер досить виразно виступає також значення як державної належності, громадянства сучасної України (з дедалі ширшим усвідомлюванням громадянами країни своєї належності до української політичної нації: див. вище п. 5.3.3), так і ширше — узагалі народження й проживання в Україні (у минулому) ¹⁴⁵. Значення українського громадянства стало розвиватися насамперед, очевидно, у формах множини, де такий перехід проходить менш помітно, а щодо сфер уживання, то передусім у публіцистиці, у ЗМІ: «У Косові *українці* [українські миротворчі сили. — *О. Т.*] виконують миротворчу функцію» («1+1», ТСН, 5.10.1999), «Крім того, що компанія забезпечує 8% потреби *українців* у міцних напоях, “Союз-Віктан” [кримська фірма. — *О. Т.*] — це ще й триста робочих місць» (В. Хоменко. — ГУ, 14.10.1999), «Відомо, що на цей час для розгляду Європейський суд має 1,5 тисячі заяв і скарг *українців*» (Н. Шеметило. — Д, 9.08.2001), «Ринат Ахметов, якого преса називає одним з найбагатших *українців* <...>» («1+1», ТСН, 28.11.2005), «*Українці* думають: раз у мене від зміни погоди погіршився настрій, то я метеозалежний» (ГПУ, 18.10.2013, с. 31), «Нацбанк: *українці* стали менше позичати та більше заощаджувати» (Еспресо, 15.06.2018: рухомий рядок новин), але успішно поширилося й на форми однини (спочатку, імовірно, у спортивній сфері): «*Українець* Руслан Пономарьов — відомий шахіст, сам російськомовний росіянин» (УТ-1, «Вісті», 22.03.2004), «Чемпіонка світу в бігу на 100 метрів *українка* Жанна Пінтусевич-Блок показала найкращий результат сезону <...>» (Е, 11.07.2002), «Третьою у стрибках у воду з десятиметрової вишки стала *українка* Ольга Леонова (Луганськ) <...> За крок від п'єдесталу зупинилася інша *українка* — дворазова чемпіонка світу Олена Жупіна із Запоріжжя» (Зростає золотий запас *українців*. — ВЗ, 1.08.2002), «Як оцінює звичайний *українець* ставки оподаткування <...>?» (ТЕТ, «Вісті тижня», 17.08.1997), «*Українець* витрачає на харчування 50% своїх доходів, європейець — 20%, <...> американець — лише 7%» (УМ, 24.01.2013, с. 10), «Крістіан Бернар — південноафриканець. Микола Амосов — *українець*. ... Ти не один» (з роликів соціальної реклами на т/к «1+1», 31.05.2000), «Помер видатний *українець* нашої доби» — про смерть знаменитого хірурга М. Амосова (СТБ, «Вікна», 13.12.2002). В уже усталених висловах з розмовної мови: «нові *українці*» (див. п. 2.2.2.1), у публіцистиці, у соціології: «захистити інтереси *простого українця*» (в узагальнено-збірному значенні). Таке вживання стало ще більше поширюватися з 2014 року

¹⁴⁵ Це не перше «політичне» значення слова *українець* (переважно у мн.). На початку минулого століття, а особливо в період 1917–1921 рр. так називали учасників українського національно-політичного руху та їхніх послідовників і взагалі осіб української національної орієнтації. Наприклад, за повідомленням однієї з українських газет (у грудні 1918 року), «аташе французького консульства в Києві <...> вжив заходів до мирного рішення конфлікту між *українцями* і добровольцями на півдні і особливо в Одесі» (див.: С. Бурмистренко, Т. Рогозовская. Сорок семь дней из жизни Города : Хроника конца 1918 — начала 1919 года. — Журнал «Collegium», Киев, 1995, вып. 1–2, с. 131); у спогадах генерала А. Денікіна: «В своем обращении к державам Согласия и руководителям Добровольческой армии Центр [Киевский национальный центр. — *О. Т.*] развивал эти идеи: Украинского государства никогда не было; *Украинцы* — не нация, а политическая партия, взращенная Австро-Германией; огромное большинство Малороссии считает себя русским народом <...>» (А. И. Деникин. Гетманство и Директория на Украине. — В кн.: Революция на Украине: по материалам белых. Москва — Ленинград, 1930, с. 158). Таке вживання слова *українці* було відоме і в радянський час, особливо в період «українізації», наприклад: «21 березня [1927 року]. З Харкова звістки про масові арешти. Взято, кажуть, чоловік з 60 *українців*, переважно кооператорів, службовців», «6 березня [1928 року]. Сьогодні вночі ціла низка арештів поміж *українцями* (Плевако, Ткаченко, Осьмак, П. Чикаленко та ін.)» (С. Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 480, 598; див. також с. 347, 366, 654), було й пізніше, але тільки не з боку самих «українців».

(безперечно, в очевидному зв'язку з активізацією процесу консолідації української політичної нації після початку збройної агресії РФ) — у контекстах як публіцистичного звучання, наприклад: «Що буде далі? Це питання задає собі напередодні виборів чи не кожен *українець*» (з політичної телереклами В. Гройсмана до виборів у ВР, 21 липня 2019 року), зокрема у зверненнях до населення України її керівництва: «Дорогі *українці!*» (П. Порошенко, 8 травня 2015 року), «Дорогі *українці!* Завтра ми з вами відзначатимемо День захисника України» (В. Зеленський — див.: УП, 13.10.2019), «Ранок важкий. Маємо справу з терористами. Десятки ракет, іранські “Шахіди”. У них дві мішені. Енерго-об’єкти — по всій країні. <...> Друга мішень — люди. Спеціально обрали такий час і такі цілі, щоб завдати якнайбільше шкоди. Але ми — *українці*. Допомогаємо одне одному. Віримо в себе. Відновлюємо все зруйноване. <...> Чому саме такі удари? Ворог хоче, щоб ми злякалися, щоб люди побігли. Але бігти ми можемо тільки вперед — і демонструємо це на полі бою» (з відеозвернення В. Зеленського після чергового масованого ракетного удару з боку РФ по Україні: УП, 10.10.2022), так і цілком нейтральних (там, де до цього цілком адекватно могли б виступати одиниці на зразок *громадяни, жителі чи населення України* або навіть просто *люди*), наприклад: «У платіжки *українців* додадуть ще одну комунальну послугу» (УП, 7.04.2020), «*Українців* закликають “перевзувати” авто в зимові шини» (Еспресо, 29.10.2019: рухомий рядок новин), «Президент Володимир Зеленський після щеплення <...> закликав *українців* записуватися на вакцинацію» (УП, 2.03.2021), «На *українців* чекає похолодання» (УП, 17.08.2021: прогноз погоди). Міністр охорони здоров’я України, регулярно виступаючи в 2020–2021 рр. по телебаченню з інформацією про перебіг у країні епідемії COVID-19, розпочинав свої виступи звичайно таким зверненням: «Доброго ранку, шановні *українці!*». Рядок з Державного гімну України «<...> Ще нам, браття молодії, / Усміхнеться доля» (текст офіційно затверджено 2003 року) тепер часто виконують, у тому числі й на загальнонаціональних теле- і радіоканалах, під час проведення офіційних заходів, як «Ще нам, браття-*українці*, / Усміхнеться доля»¹⁴⁶. Під час повномасштабної російсько-української війни з 2022 року звичайним стало номінативне розмежування протидіючих сторін як *українців і росіян* (див. п. 2.3) (уживання *українці*, поряд з *хохлы*, у значенні представників української політичної нації, українських військовослужбовців стало в цей час досить звичайним і у вжитку з російського боку).

Лунали, однак, і протести проти такого «розширеного» вживання цього етноніма. Так, позафракційний народний депутат Л. Миримський (з Криму) заявив (у березні 2013 року), що треба ледве не на законодавчому рівні заборонити звертання «українці»: «Я категорически не согласен, что к гражданам Украины обращаются “украинцы”. Мы с юристами думаем, как разграничить эти два понятия. Не называют же всех жителей России русскими, а жителей Германии — немцами, там и арабы живут. Кажется, это мелочь, но когда обращаются лишь к одной части населения, то показательно режут страну» (див. про це, наприклад: І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 14.03.2013, с. 6)¹⁴⁷.

¹⁴⁶ З іншого боку, якимось дивно виглядає підкреслювання в текстах у межах самої України національно-державної належності тих осіб, щодо яких ніби малося б бути самоочевидним, що вони українські, бо живуть в Україні, є українцями (так, на Українському радіо в другій половині 80-х років записи відомої в той час естрадної співачки Алли Кудлай нерідко супроводжувалися представленням від дикторів на зразок: «А зараз — пісня у виконанні *української* співачки Алли Кудлай», тоді як щодо інших не тільки українських, а й російських співаків подібних уточнень не подавалося). Пор., наприклад, з одного боку, в контекстах, де зовсім не йдеться про протиставлення когось або чогось-небудь комусь / чомусь іншому, «неукраїнському», або зіставлення з ним: «На презентації книги сімнадцятирічного Юрія Титова <...> *українська* поетеса Ганна Чубач сказала: “Юра — поет від Бога <...>”» (КВ, 13.02.1998); з другого боку, там, де є таке зіставлення чи протиставлення, але вказівка на національно-державну «маркованість» мала б усе-таки додаватися не до «нашого» представника (як це нерідко роблять у текстах дисертацій при переліку дослідників відповідного явища), а якраз навпаки — до «ненаших».

¹⁴⁷ Пор. у тих мовах народів колишнього СРСР, у яких назви їхніх держав сформувалися на основі назв відповідних етносів (а не навпаки, як в Україні чи, наприклад, у Білорусі), активізацію слово-

Під цим кутом зору відбулося загострення суспільної уваги навколо питання щодо національно-державної ідентифікації багатьох знакових постатей в історії та культурі України — етнічних українців і навіть неукраїнців, тісно пов'язаних, однак, з Україною (переважно фактом свого народження або тривалого проживання), яких традиційно називали / називають «російськими».

Звичайним у ЗМІ української національно-державницької орієнтації стало висловлювання протестів (як у листах читачів, так і в матеріалах журналістів) проти такого кількасотлітнього привласнювання спочатку Російською імперією, потім «російським» Радянським Союзом, а тепер новою Росією багатьох видатних постатей, пов'язаних з Україною (це, наприклад, публікації з назвами на зразок: О. Козін. Украдені генії, або Маячня доморощених шовіністів. — ВК, 18.02.2000, с. 6; Л. Мікрут. Григорій Данилевський — письменник російський чи український? — Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія, 1994, т. 3). Наприклад: «Протягом тривалого історичного періоду <...> з України бралось [до російського та радянського центру. — О. Т.] не лише матеріальні цінності, а й освіту, науку, інтелігенцію. <...> На одній міжнародній конференції український поет і депутат Павло Мовчан у своєму виступі назвав Миколу Гоголя “великим українським письменником”. Але перекладачка зі США слово “український” проминула. Коли я їй сказав про це, то у відповідь почув: “Тоголь мені відомий як російський письменник” <...> Про Володимира Вернадського пишуть як про російського вченого, хоча в родинному колі він розмовляв лише українською мовою. А скільком ще письменникам, ученим, митцям, представникам інших творчих професій відмовлено в належності до українського народу!» (Т. Муранівський, професор, ректор Українського університету в Москві. Український університет у Москві: проблеми становлення й розвитку. — Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали конференції. Київ, 1993, с. 101); «У Російській імперії його вважали “русским богатырем”, але ж <...> батьки його були від роду і до роду українськими хліборобами» (Л. Ковальчук. Нашадок запорожців. — ЛУ, 11.06.1998: про знаменитого борця Івана Піддубного); «<...> Отаке коріння у класика російської літератури, нашого земляка Антона Павловича Чехова. Залишається тільки додати, що Чеховим став батько Антона Павловича, Павло Єгорович, а до цього весь їхній рід був Чехами» (В. Шевченко. «Дід мій був малоросом...» — ЛУ, 25.11.1999 — з епіграфом із листа письменника: «Дед мой был малоросс...»); «Через тридцять років після смерті Давида Бурлюка мрія українського художника й поета нарешті справдилася: у Національному музеї відкрилася перша виставка його картин. <...> Поки що художник, який усіма відомими йому мовами говорив з українським акцентом, тільки трохи прочинив двері до рідного дому» (О. Кириченко. — КВ, 3.04.1998); «Славетний український мореплавець Юрій Федорович Лисянський (він народився 1773 року в Ніжині) під час своєї навколосемної подорожі побував на Гаваях» (Крим. св., 29.05.1998); «український мандрівник Миклухо-Маклай» (СТБ, «У пошуках істини», 20.07.2008); «видатний український піонер повітроплавання» — про О. Можайського, який тривалий час жив і працював на Вінниччині (УС, 17.08.2000, с. 13); «видатний український художник» — про І. Рєпіна (М-во, 2008, № 4–5, с. 136), про І. Айвазовського (УП, 3.06.2020). У календарі пам'ятних дат, що з номера в номер подавали в газеті «Столичные новости»: «Владимир Филатов, украинский офтальмолог» (22.02.2000), «украинский летчик Лев Мациевич» (3.10.2000), «Кириак Костанди, украинский живописец» (1.10.2002).

твірною розмежовування в позначеннях самих цих етносів і всього населення країни: рос. *русские* — *россияне* (так, наприклад, у сучасних російських ЗМІ кажуть про російських спортсменів: «россиянки проиграли белорускам» — у баскетболі), так само (в українському перекладі): *казахи* — *казахстанці*, *латиши* — *латвійці* та ін., але без такого розмежовування, наприклад: *естонці*, *литовці*.

Стали проводитися опитування, публікуватися видання з переліками імен (тобто прізвищ) «великих українців» (див. р. Х п. 2), які мають безперечне просвітницьке та виховне значення, але в яких фігурують, зокрема, й ті особи, неукраїнці за національністю, які, цілком можливо, не надавали жодного значення факту свого народження саме на Україні, як, скажімо, Голда Меїр, або й критично поставилися б до факту «зарахування» їх до українців, як Михайло Булгаков.

Нерідко це робиться досить вибірково. Так, коли в книжці про українських полководців Дм. Табачник назвав серед інших також уродженця Полтави Івана Паскевича, а обласна влада Полтавщини часів президентства В. Януковича урочисто відзначила 230-річчя від дня народження цього генерал-фельдмаршала часів Миколи I з установленням йому меморіальної дошки, найменуванням на його честь однієї з вулиць міста та іншими заходами, це викликало протест як увічнення пам'яті «царського сатрапа» (див., наприклад: В. Неїжмак. Сьогодні в Полтаві відкривають меморіальну дошку царському сатрапу, котрий “упокорював” Польщу та Кавказ. — УМ, 17.05.2012). Висловлюються протести проти недиференційованого розуміння як «великих українців» усіх тих відомих осіб, хто народився і жив в Україні, незважаючи на їхнє реальне ставлення до українського національного «моменту» (причому не тільки серед неукраїнців, а й з-поміж самих етнічних українців). Ось, наприклад, різка критика списку «Ста великих українців», поданого в газеті «Столичные новости» (Київ)¹⁴⁸: «До найвидатніших українців зараховано єврейських німецькомовних письменників Леопольда Захер-Мазоха та Бруно Шульца, більшовицького наркома Льва Троцького, балеруна з Парижа Сержа Лифаря, чесного письменника, який ненавидів усе українське (пригадаймо “Білу гвардію” чи “Дні Турбіних”), Михайла Булгакова, українку на прізвище Горенко, що і цієї ознаки приналежності до України соромилася та змінила його на русифіковане татарське прізвище — Ахматова <...> Народитися в Україні — ще не значить бути українцем, відчувати свою причетність до українського народу, відчувати свою відповідальність перед цим народом. Ніколи не вважав себе українцем ні Булгаков, ні Утьосов, ні Хрущов, ні Бабель, ні Захер-Мазох з Шульцем. Ніхто з них ніколи не признавався українцем, чого там уже приховувати, більшість з них вороже ставилися до України, ставилися як до австрійської чи польської інтриги», і далі автор пояснює: «Перш ніж братися до складання списку подібних сотень, необхідно виробити власну концепцію, а не мавпувати з американських зразків <...> США — країна емігрантів, де кожний народ вніс свою дециму у становлення і розвиток держави. Натомість Україна є країною мононаціональною, хоча національні меншини складають помітний відсоток» (О. Кучерук, директор Бібліотеки ім. О. Ольжича. Сто українців усіх часів. — УС, 17.02.2000; у доданому своєму варіанті такого списку автор, однак, подає, наприклад, і прізвище В. Щербицького, «політичного діяча»). Інший же рецензент цього списку зі «Столичних новостей» не погоджується з наявністю в ньому особи В. Щербицького (який “збудував” другого Леніна, “бабу” і “ярмо”); автор має на увазі побудову 1982 року вже другого в Києві Музею В. Леніна, монументальну споруду в Києві «Батьківщина-Мати» і Арку дружиб [українського і російського] народів у Києві. — О. Т.), але з невключенням, наприклад, П. Шелеста — «відомого в світі першого дисидента з Політбюро ЦК КПРС, господаря, який побудував під окриком Кремля і палац “Україна”, і Палац спорту, і Бориспільське шосе» (Євген Сверстюк. Сто українців. — УС, 2.08.2000).

Водночас у межах українського національно-державницького дискурсу лунали застереження щодо того, що в новопосталій українській державі ще явно недостатньо україн-

¹⁴⁸ Ця ж газета сформувала також список «Сто знаменитих українко» (див.: СН, 7.03.2000, с. 13) — від княгині Ольги, Анни Ярославни, Роксолани, Марусі Чурай до Слави Стецько, Белли Руденко, Юлії Тимошенко (з наявністю також імен, зокрема, Ванди Василевської, Голди Меїр, Людмили Кучми, Анжеліки Варум, Лоліти Мілявської).

ського національного елементу (при цьому часто констатується не просто невідповідність українського державного і українського етнічного, а й фактично конфлікт першого з другим), і заклики до активізації діяльності за «справді українську» Україну (на перший погляд це ніби тавтологія): «— На жаль, нема в нас ще сьогодні *української України, українського уряду, українського президента*» (Сл. Пр., 1997, ч. 6, с. 7), «А що ж до України, то я сказав би так: біда у тому, що *України в Україні ще замало*» [Погрібний 1999: 49], «Найтяжче боротися за *українську Україну* в незалежній Україні» (Іван Драч), «За *українську Україну*» — газета Української консервативної партії (як вкладка в «Українську газету плюс», 2008 рік), «Час визначитися: хто за *українську Україну*, а хто за свої інтереси в Україні — посади, депутатські крісла та бізнесові обладунки» (М. Поровський, політик. — УМ, 31.10.2009), «Він [Президент України В. Ющенко. — О. Т.] увійшов у нову історію України як будівничий Держави на національних фундаментах. А для мене найважливіше, щоб не зупинилося будівництво *української України*, суверенної європейської держави, в якій буде подолано “хохлацьке двуязычїє”, рабське послухенство господарям Кремля» (Дмитро Павличко. — УМ, 31.10.2009), «Борис Тарасюк наголошує: “На цих виборах знову вирішується: чи продовжиться будівництво *української України*, чи ми позбудемося цього Богом даного права”» (ГПУ, 14.01.2010), «Там [у виборчому блоці БЮТ. — О. Т.] є патріотичні люди, але в них немає ідеології будівництва *української України*» ([Із інтерв'ю з Левком Лук'яненком]. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 5); «*Україні — українську владу!*» (одне з гасел блоку «Національний фронт» у виборчій кампанії до ВР України 1998 року). Відповідним чином — в утвореннях з префіксами *не-* і *недо-* (див. також р. VIII пп. 4.2.3.5.1, 4.2.3.4), а також у компаративних зворотах: «Партія влади устами своїх теоретиків з оточення Президента пропонує нам модель *неукраїнської України*, безпартійного суспільства, в якому управлятиме космополітична промислово-фінансова олігархія» (В. Чорновіл. — Час, 5.01.1996, с. 1), «Ми маємо подивитися, в якому сьогодні ми живемо. Чи влаштовує нас несовбода? Чи влаштовує нас *неукраїнська Україна?*» (з політичної телереклами виборчого об'єднання «Батьківщина» перед виборами до ВР у жовтні 2012 року: голос Ю. Тимошенко), «Сучасні смершівці <...> навіть цього не приховують, оскільки *неукраїнська влада* з ними не бореться» (Олег Черногуз. — УС, 11.09.2013, с. 9), «Ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму <...> великою мірою визначають принаймні культурну й освітню політику нинішньої *недоукраїнської влади* і тим готують остаточне російщення України, її інтеграцію в “русский мир”» (І. Дзюба. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку ХХІ століття. Київ, 2011, с. 4); у зворотах зі значеннями міри відповідної якості: «Зробити правильний вибір закликали київські письменники та члени Конгресу української інтелігенції. <...> Учасники зборів дійшли висновку, що підтримати на виборах 31 жовтня потрібно найбільш реального й *найбільш українського* кандидата, який <...> є *більш українським*, ніж Кучма, Симоненко, Вітренко разом узяті» (ВК, 13.10.2000), «Олігархи всі *недостатньо українські*» (Левко Лук'яненко. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 5).

Показовою в цьому плані стала також доля конкуренції між двома номінативними словосполученнями на позначення сукупності етносів / громадян усіх національностей, що населяють Україну, — *український народ* і *народ України* (перше з них до доби незалежності вживалося в офіційному дискурсі, в публіцистиці звичайно тільки в етнічному значенні, а в значенні населення України в цілому воно нібито могло дискримінувати представників інших національностей, і тому тут уживали другу з цих

назв)¹⁴⁹, наприклад: «Історично склалося так, що на терені республіки проживають люди різних національностей і ці люди складають разом з українцями єдиний *народ України*» (Віталій Карпенко, головний редактор газети. — ВК, 27.08.1991, с. 1). Уживання словосполучення *український народ* у «загальнодержавному» значенні стало розширюватися ще від початку 90-х років, пор. навіть у цілком офіційному вжитку: «Зважаючи на волю *українського* народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України» (Постанова ВР УРСР «Про День проголошення незалежності України» від 16 липня 1990 року). Однак перші два Президенти України, стаючи на посаду, складали присягу «*народові (народу) України*»: «Урочисто присягаю *народові України* <...>» (з інавгураційної промови Л. Кравчука 5 грудня 1991 року); так само було в текстах присяг у силових структурах (у Збройних силах та ін.): «урочисто клянусь *народу України*» (з Указу Президії ВР України від 10 жовтня 1991 року). У Конституції України 1996 року після тривалих напружених політичних дискусій і балансування між визначеннями *народ України* (на якому наполягали, зокрема, ліві політичні сили) і *український народ* (пропозиції кін української національно-державницької орієнтації) було введено компромісне досить незвичне з правовисного погляду поняття *Український народ* — саме з великої букви (див. р. Х п. 9.2), оскільки прикметник з таким написанням можна виводити не тільки від *українці*, а й від *Україна*: «Верховна Рада України від імені *Українського народу* — громадян України всіх національностей <...> приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції); «Насамперед хочу сказати про те, що дає українському народові нова Конституція. За цим основним Законом нашої незалежної держави ми всі, хто живе на її території, віднині законно є *Український народ*, а не *народ України*, як було раніше, за комуністичного режиму, і як дехто з неонатхненників “інтернаціональної” системи хотів відновити це визначення» (П. Шейко, народний депутат України. Нова Україна. — УГ, 12.09.1996). Так само потім було зроблено в інших державних документах — наприклад, у тексті військової присяги: «урочисто присягаю *Українському народові*» (хоча за інерцією без тексту часто ще казали: *народу України*; у публічних дискурсах представників лівих сил, кін російської орієнтації також усе ще часто фігурувало «*народ України*»). Якщо в своєму Новорічному привітанні, наприклад, з 1997 роком Президент Л. Кучма звертався до «*народу України*», то у вітанні з 1998 роком — уже до «*українського народу*»; збірник його статей і виступів

¹⁴⁹ У радянський час уживання словосполучення *український народ* на позначення сукупності етнів, що населяють Україну, наражалося на підозру в «українському буржуазному націоналізмі». Пор. у спогадах М. Хрушова про історію напису на пам'ятнику генералові М. Ватутіну в Києві (журнал «Огонек», Москва, 1989, № 35, с. 17): «Когда стали готовить памятник, возник вопрос, какую надпись сделать на памятнике. Я предложил написать примерно так: “Генералу Ватутину от украинского народа”. <...> Когда уже стали готовить надпись, вдруг в Москве подняли этот вопрос. Тогда был начальником культуры кто-то с украинской фамилией — Рябченко или Скрыбченко, но не украинец. Вот он мне вдруг звонит и говорит, что такую надпись сделать нельзя. Я говорю: “Почему?” “Это, — говорит, — националистическая надпись <...>” “Постойте, — говорю, — <...> какой же здесь национализм: от украинского народа русскому человеку, так это же награда <...>!” <...> Мне потребовалось много усилий, чтобы отстоять эту надпись» (на пам'ятнику було подано такий напис: «Герою Радянського Союзу генералові Ватутіну від українського народу»; у лютому 2023 року пам'ятник демонтовано). Широке запровадження вжиток словосполучення *народ України* пов'язують особливо з добою правління В. Щербицького (див.: Ю. Лазебник. Щербицький і українська мова. — ЛУ, 23.08.1990).

2000 року мав назву «Вірю в український народ». Більшого поширення в мовній практиці набув, звичайно, варіант *український* (з малої літери) *народ*¹⁵⁰.

Активізація вживання слів *Україна*, *українці* (*українець*, *українка*), *український* у їхньому новому «державному» значенні — так само, як і в традиційному власне етнічному значенні (див. вище п. 5.2.4), — відбувається не тільки в суто номінативній функції, а й з конотаціями самоствердження, гордості — насамперед у мові публіцистики української національно-державницької орієнтації, а також, хоча й непослідовно, в офіційному дискурсі (часто це поєднання моментів українського етнічного і українського державного). Так, досить частотною в ужитку стала назва відомого вірша Володимира Сосюри «*Любіть Україну!*» — як напис у різноманітних публічних місцях, на щитах соціальної реклами тощо, як гасло у проведенні різноманітних виховних заходів, як власна назва — благодійного фонду імені Володимира Сосюри, щорічного відкритого конкурсу читців, поетів та художників пам'яті цього українського поета. У серпні 2011 року до 20-річчя незалежності України над ескалаторами Київського метрополітену з'явилися щити соціальної реклами з такими написами:

МРІЙ! ДІЙ!
Українець Пилип Орлик написав першу в світі конституцію
МРІЙ! ДІЙ!
Українець Сергій Корольов сконструював першу космічну ракету
МРІЙ! ДІЙ!
Українець Ігор Сікорський винайшов вертоліт.

Уживання прикметника *український*, прислівника *по-українському* (з акцентуванням як на «етнічних», так і на «державницьких» аспектах їхніх значень) стало поширюватися також у різноманітних закликах з апелюванням до патріотизму громадян: «Купуй українське. Говори українською. Українське є добре, і добре, що є» (з реклами напоїв заводу «Оболонь»: радіо «Ера», 2002 рік); «Слухайте українське!» (регулярні заклики на радіо «Промінь», 2012 рік); «Усе частіше бачимо на рекламних щитах і чуємо по радіо заклики робити вибір на користь вітчизняного: “Купуй українське!”, “Слухай українське!”, “Читай українське!” Слушно, звичайно. І — патріотично» (УУ, 2002, № 8, с. 31: коментар від редакції). Такі слововживання ще більше активізувалися з весни 2014 року — в умовах збройного протистояння України з РФ, наприклад: «Нарешті ви повернулися додому. Не зламані, ви зберегли бойовий дух, не зрадили, продемонструвавши найкращі якості українського воїна» (Президент України П. Порошенко на зустрічі з визволеними з полону бійцями АТО: 5 к., «Час новин», 28.12.2014), «Велике українське дякую!» (прем'єр-міністр А. Яценюк перед українськими військовими в Донецькій області 7 травня 2014 року), «Техніка КраЗ увібрала в себе силу українського духу <...>» (з реклами Кременчуцького автомобільного заводу на т/к «Еспресо», вересень 2019 року), «Ви показали, що таке український бойовий дух» (командир полку «Азов» Андрій Білецький — до соратників після їхніх успішних бойових дій: сюжет на т/к «Еспресо», 10.05.2023).

Стали широко вживаними слова *українознавство* як назва відповідного комплексу наук і навчальної дисципліни (відоме вже понад сто років, але чомусь ігнороване словниками радянського часу), *українознавчий*, *українознавець* (пор. наявність цього гнізда, наприклад, у Голоск.).

Див. також відповідний матеріал у р. VIII п. 4.2.2.1.

5.3.5. Мовний образ *Росії* (з погляду її ставлення до України та дій проти неї). Критика нової «слов'янської ідеї». 5.3.5.1. Оскільки ідея української державності, як

¹⁵⁰ Пор. також виникнення групи номінацій (власних назв) на позначення різних організацій в Україні з розмежовуванням назв на зразок *Народний рух України* — *Український народний рух* (див. р. X п. 2).

загалом розуміють усі, реалізується далеко не останньою мірою у протиставленні до ідеї (велико)російської державності й навіть усупереч їй, усупереч конкретним намаганням з боку РФ знову підпорядкувати Україну своїм державним інтересам, образ *Росії* в мововжитку нової України посідає на тлі інших держав (насамперед, зрозуміло, сусідніх) особливе місце — це не тільки більша частотність функціонування назв, пов'язаних з нею, та більша їхня кількість, а й часто набуття ними виразних конотацій негативного характеру — несхвальності, іронії, зневажливості (у дискурсах же лівих політичних сил і кіл програмової проросійської політичної орієнтації мовний образ Росії був оточений, як і в радянські часи, належним пієтетом). Названа тенденція простежувалася протягом усього періоду незалежності від початку 90-х років передусім у межах українського національно-державницького дискурсу (неофіційного), але стала поширюватися також уже і в прагматичі українського офіційного дискурсу, що особливо помітно увиразнилося від початку агресії РФ проти України навесні 2014 року.

Так, досить частотним від початку 90-х років стало вживання несхвально-іронічних (зовні ніби евфемістичних) перифразів на позначення Росії на зразок [*наш*] *північний / північно-східний / східний сусід* (*наша північна сусідка* і под.), *сусідня (північна) держава*: «Дедалі нові й нові “перли” видає найвищий законодавчий орган *нашого північного сусіда*» (О. Піскун. — МУ, 23.01.1997), «Чи вистачить сил Україні сказати “ні” спокусам і тиску з боку *північно-східного сусіда*?» (І. Капсамун. — Д, 28.12.2012, с. 7), «Країну поставили перед вибором: або транспортувати газ, або залишити без тепла південь і схід своєї країни. Глава держави не виключив, що *наш вічний сусід* мав намір у такий спосіб <...> збурити протестні настрої <...> Проте зверхників *сусідньої держави* так “переклинило”, бо хочуть мати вигляд одноосібних переможців у газовій війні з Україною» (О. Черевко. Газове шоу. — СВ, 15.01.2009).

Це застосування щодо сучасної РФ та її зовнішньої політики характеристик з членами гнізд *імпер-* (*імперія* та ін.; див. також р. VIII п. 4.2.2.1, а в р. VIII п. 4.2.2.3 — про використання означення *неоімперський*), *колон-* (*колонізатор* та ін.), *окуп-* (*окупант* та ін.), а особливо з 2014 року — *агрес-* (див. у п. 2.3 характерні для цього періоду слововживання на зразок *агресія Росії проти України, держава(країна)-агресор* — щодо РФ; див. також у р. VIII п. 4.2.3.2 про досить активне функціонування протягом описуваного періоду гнізд *деколонізація, деокупація*).

У межах першого з цих гнізд функціонує з широкою лексичною сполучуваністю означення *імперський* (*нація, політика, сили, комплекс, мислення, стереотипи, амбіції, міф, домагання, ностальгія* та ін.), *імперський синдром* — пропагування великодержавницьких ідей в офіційному дискурсі РФ і гордість «за велику Росію» в значної частини її населення, яка явно переважає в свідомості цих людей прагнення нормального якісного життя; з утворенням іменників *імперськість* (*свідомість, мислення* та ін.) та *імперство*, а також *імперець*, перев. мн. (*російські імперці*): «Їх [економічно розвинені країни. — О. Т.] уже лякає розвал Росії як держави при збереженні нею, а то й розростанні безпідставних *імперських амбіцій*» (Віче, 1993, № 3, с. 6), «Наміри комуносоціаліста Олександра Ткаченка приєднати Україну найближчим часом до Міжпарламентської асамблеї СНД <...> є зухвалим посяганням на незалежність нашої держави, намаганням <...> підставити нас під *імперський чобіт північного сусіда*» (В. Леонтович та ін. — Сл. Пр., 1999, ч. 2), «*імперська свідомість* російського обивателя» (Л. Пілунський. — Час, 1997, № 22), *московсько-імперські сили*, «П. Симоненко обіцяє, що Компартія ставить перед собою одним з основних завдань повернути нам державу. Треба думати — Радянський Союз. <...> Д. Табачник радить жалкувати, що я втратив *імперськість* та якутські

алмази» (П. Карпенко, доцент, м. Кіровоград. — УМ, 21.03.2013, с. 8), «Росіяни хворі на імперство, імперство так і пре з них»¹⁵¹.

У межах гнізда колон- у цьому зв'язку актуалізувалися переважно одиниці колоніальний, деколонізація: «Отримавши наказ своїх московських господарів, вони [члени фракції Компартії України у ВР. — О. Т.] тягнутимуть Україну до колоніального ярма» (В. Чорновіл. — Час, 9.04.1998, с. 1); з увиразненням «політичної» амбівалентності значення цього прикметника: а) стосовний до колонії: «То звідки ж воно могло взятися, те добро, ті, звичайні в інших народів, людські статки, в колоніальній країні, котра була весь час на грані життя і смерті?» — про Україну (Володимир Яворівський. — ЛУ, 1.01.2009); б) стосовний до імперії, метрополії: пов'язаний з володінням колоніями, спрямований на їх захоплення тощо: «Ідеться про московську мову, яка донедавна так панувала у нашій свідомості, що дехто почав вважати її рідною. Знання колоніальної мови просіяло у найглибші верстви суспільства <...>» (О. Різниченко. Спадщина тисячоліть: Чим українська мова багатша за інші? Харків, 2003, с. 4) (вона ж — «імперська мова»).

Поняття *окупації* щодо України з боку Росії в межах українського національно-державницького дискурсу може застосовуватися: а) у прямому його значенні — як в історичному плані (переважно щодо відповідних подій ХХ століття): «"Більшовицьких вояків українські селяни зустрічали [у 1918–1920 рр. — О. Т.] не як братів та визволителів, а як загарбників і окупантів — зі зброєю в руках..." Ці слова, сказані депутатом Дмитром Павличком, звучали своєрідним рефреном жалобного дійства» (А. Панчишин. Вшанування пам'яті жертв московського терору. — Час, 16.10.1998, с. 1), «Під час санкціонованого адміністрацією Львова мітингу, в якому взяли участь тисячі прихильників і членів УНА-УНСО під гаслами "Свобода нації! — Смерть ворогам!", "Геть окупантів!", до підніжжя пам'ятника Тарасу Шевченку були кинуті та демонстративно потоптані прапори Росії, Румунії і Польщі» (УК, 5.07.1997) (див. також у п. 3.2.2 характеристику *окупація* замість радянської ідеології «визволення» щодо походу Червоної армії на Західну Україну у вересні 1939 року), так і, значно частіше, щодо подій, пов'язаних уже зі збройною агресією РФ проти України починаючи з весни 2014 року: *окупація Криму, Донбасу; тимчасово окуповані території; окупаційна влада; (російсько-)окупаційні війська; держжава-окупант* і под.; б) переносно — щодо широкого функціонування в Україні російської мови, російськомовної (в тому числі з нинішньої Російської Федерації) попкультури, друкованих і електронних ЗМІ: «Російська мова — мова колишніх окупантів» — заголовок публікації (В. Ткаченко, читач. — Газета «2000», 26.03.2004, с. F2), «У нас державній мові оголосила війну проросійська частина української влади. <...> І новітня імперська окупація нашого інформаційно-культурного простору є найвагомішим її здобутком останніх років» (Л. Масенко. Куди тече мовна ріка? — УС, 2.08.2001) (див. докладніше про поширення характеристик російської мови в Україні як «іноземної», «чужої», «імперської», «окупаційної» і под.: р. III п. 4).

Символами новітнього російського імперіалізму стали георгіївська стрічка, реактуалізована на початку 2000-х років офіційною Росією як знак її могутнього військово-імперського минулого і як дороговказ у майбутнє, яка в період президентства В. Януковича стала активно пропагуватися також в Україні (наприклад: «<...> Тепер мене ошчасливили ще й георгіївськими стрічками, начепленими на кожного провідника [у поїзді. — О. Т.]. — І вам не соромно? — запитую. — Нам начальство сказало, — бєлькочє дівчина»: Микола Рябчук. — ГПУ, 28.05.2013, с. 24) аж до її офіційної заборони

¹⁵¹ Пор. аналогічні випадки слововживання та словотворення у застосуванні до Росії в опозиційних білоруських ЗМІ 1990 — початку 2000-х років [Mieczkowska 2012: 174, 184]. Означення *імперський* з негативними конотаціями щодо сучасної РФ активізувалося в 90-х роках в ужитку ліберальних кіл і в самій російській мові (див., наприклад: ТСРЯ 1998, с. 265) [пор., з іншого боку, критичну оцінку цього явища: Дуличенко 1994: 181–197].

в Україні 2017 року (вона дістала глузливу назву *коларадської стрічки*, або *коларадки*, — за подібністю забарвлення до коларадського жука), і літери латинського алфавіту V і Z (після початку нової фази російсько-української війни з 24 лютого 2022 року: див. п. 2.3).

У межах ономастичної та відономастичної лексики це насамперед різка активізація в політизованих контекстах синекдохічних образів *Москви* і *Кремля* — у значенні офіційної Росії з її великодержавною політикою — та їхніх похідних (особливо прикметника *московський* у значенні «російський»¹⁵²). Наприклад: *рука Москви / Кремля* (у радянський час так саркастично передавали відповідні публіцистичні звороти з «капіталістичних» країн); *агенти Москви / Кремля* («*Агенти Москви*» — так писали учасники пікету на парканах навколо офісу т/к «Інтер» у вересні 2016 року); *в'язні (бранці) Кремля, кремлівські бранці* (одн. *бранець* / жін. *бранка*) — про політичних ув'язнених у РФ і про ув'язнених там за політичними мотивами громадян з інших країн, у тому числі з України, та українських військовополонених; *кремлівці*, мн. про державне керівництво РФ; — «То лютує в Чечні дика *московська* воячина, яка з нечуваною жорстокістю знищує волелюбний народ тільки за те, що він хоче сам господарювати на власній землі. То головний міжнародний терорист — *імперська Москва* <...>» (Я. Гоян. — ЛУ, 24.02.2000, с. 1), «Вшанування пам'яті жертв *московського* терору» — про придушення селянського повстання в Медвині 1920 року (Час, 16.10.1998, с. 1), «Батуринська трагедія [про масові страти російським військом населення міста Батурина 1709 року. — О. Т.] — дика *московська* розправа за прагнення Незалежності» (Сл. Пр., 8.11.2018, с. 7; без автора), «<...> є загроза для України втратити державність, коли у 1999 р. український натовп (саме натовп, а не народ) вибере Президентом лівого, який поведе нас у *московське* рабство, наче отару овець» (В. Сенчило, читач. — УС, 11.02.1999), «<...> ми вичавимо гнилу *московську* юшку з наших душ» (Р. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7); *московський імперіалізм, московський слід* (див. про цю модель номінативних словосполучень: р. І п. 9.2), *московська брехня* (про російську пропаганду); *кремлівський режим*. Особливо це активізувалося від весни 2014 року після початку російської збройної агресії проти України і ще більшою мірою — після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року (див. п. 2.3): *прокремлівські бойовики, московсько-українська війна, московська (москальська) нечисть (мерзота)* та ін.¹⁵³ Щодо політичних кіл проросійської орієнтації в межах самої України — відповідно, *промосковські сили* і т. ін. («З гіркотою і боєм відзначаємо, що зараз особливої підтримки потребує Слобожанщина — край, де *промосковські* процеси надто далеко зайшли, де школа та вузи всуціль зросійщені». — ЛУ, 4.03.1993, с. 7), а процес протилежного спрямування — *розмосковщення*: «Ключовим гаслом на ближчий час має стати *українська Україна*, а це, передусім, означає *розмосковщення*» (Р. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7).

¹⁵² Відбулася, таким чином, актуалізація архаїзмів, похідних від *Москва* (у значенні Росії). Але якщо давніше такі слова досить звичайно могли вживатися також цілком нейтрально в емоційно-оцінному плані (наприклад: «Долітаю — / То город безкрайї. / Чи то турецький, / Чи то німецький, / А може, те, що й *московський*». — Тарас Шевченко. Сон; *москалізм* у значення «росіізм» — про відповідні мовні одиниці: Микола Вороний. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. Київ, 1996, с. 481, 493, 546), то тепер це тільки різко нехвальне або й зневажливе їх використання.

¹⁵³ В офіційному дискурсі та в офіційних і націоналістичних ЗМІ Російської Федерації в цей же час стали оперувати з такою самою прагматичною настановою означенням *київський*, але не в значенні «(загально)український» (як *московський* в Україні у значенні «російський»), а з протиставленням офіційної української влади (ніби «незаконної» — «хунти», що прийшла внаслідок повалення «законного Президента»), яку, мовляв, підтримує далеко не вся Україна, і окупованих Росією регіонів (Криму, Донбасу та ін.): *київские власти, киевский режим, киевская хунта* (це можна було почути і в офіційних виступах найвищих посадових осіб РФ — президента В. Путіна, керівництва Державної думи, міністра закордонних справ), а також означенням *майданный: майданные власти*, характеристикою *путчисты* (з наголошуванням на тому, що Президента України В. Януковича було усунуто від влади нібито внаслідок «путчу»).

Досить частотним стало вживання означення *московський* щодо РПЦ, а також її філії в Україні УПЦ (МП): «Відкриття конференції [організованої УПЦ МП в Запоріжжі. — О. Т.] зустріли пікетом (близько ста громадян) <...> представники Конгресу українських націоналістів, Руху, “Просвіти” з гаслами: “*Московські попи — геть із Запоріжжя!*”, “*Московський флот — геть із Севастополя!*”, “*Московські попи, ви благословили своїх солдатів на вбивство мирних чеченців*”. <...> Пікетчики <...> зустріли *московських* священиків скандуванням “Ганьба!” та “Геть *Московську* церкву з України!”» (ШП, 16.01.1997), «Президент Росії вказав нашому народові, що Ющенко необхідно позбавити влади. За що? А за те ж таки, за що досі *московська* церква проклинала Мазепу <...>» (Дмитро Павличко. — УМ, 31.10.2009), «Сабоданівська церква [тобто УПЦ МП, главою якої на той час був митрополит Володимир, у миру Сабодан. — О. Т.] вагомо підтвердила своє реноме *московської* структури — своєрідної п’ятої колони на українських землях» (УС, 24.02.2000, с. 3); «Геть *московського* попа!» (гасло в протестах представників українських націоналістичних організацій проти візиту патріарха московського і всієї Русі Кирила до України в липні 2010 року; в українських ЗМІ в цей час про нього часто казали й писали *московський патріарх*, а не *патріарх Московський*); «Попи *московського патріархату* допомагають російським окупантам в Україні» (Е, 27.04.2022, с. 1). Після надання Українській православній церкві автокефалії (під назвою Православна церква України) патріарх Філарет у своєму виступі у ВР висловився так: «*Москви* в Україні не буде, не буде *московського* духу» (УП, 23.11. 2018).

В українському офіційному дискурсі використання подібної стилістики в перші роки незалежності було досить стримане, наприклад: «<...> у *Москві* заговорили про антиукраїнську партію в російській політичній еліті», «У *Кремлі* не задоволені» (ГУ, 9.08.2001), хоча пор., наприклад, випадки образного вживання в друкованому органі ВР України на зразок: «Доки сонце зійде, *Росія* очі виїсть» (ГУ, 21.01.1995: у рубриці «Каламбур тижня»). Але після початку збройної агресії РФ проти України 2014 року тон різко змінився: *московський (влада, агресія, церква, попи)*, «Свято це є і буде, але ми більше не станемо відзначати його за *московським сценарієм*», — сказав Порошенко» [про День Перемоги 9 травня] (УМ, 1.05.2017, с. 1), *промосковські банди* — про бойовиків Донбасу (з виступу Президента України П. Порошенка 28 липня 2016 року на Володимирській гірці в Києві), «Вітаю з Днем захисника України! У цей день закликаю українців згадати всіх борців за волю України, особливо тих, хто поліг за нашу Незалежність у новітній війні з *московською ордою*» (Голова ВР А. Парубій на своїй сторінці у Facebook, 14.10.2016); *московські нацисти / фашисти* (після 24 лютого 2022 року).

3-поміж інших похідних від *Москва, московський*: «Український народ нарешті звільняється від засилля *московщини* й на власній землі будує свою національну українську державу» (В. Полішук. — Крим. св., 2.04.1999); «Свідомий чи підсвідомий *москвоцентризм* продовжує керувати діями багатьох державних управлінців сучасної “незалежної” України» (Г. Залізняк. — УУ, 2003, № 10, с. 2); «Цю справу <...> нині відновили після позбавлення відомого *москвофіла* [Ігоря Маркова. — О. Т.] депутатської недоторканності» (І. Пovalaєв. — УМ, 25.10.2013, с. 4).

Відбулася різка активізація в ужитку слова *москаль* (див. про це також р. V п. 5.3.2) — не останньою мірою, безперечно, як дзеркальна реакція українського суспільства на активізацію в публічному мовному просторі Росії у цей же період давньої російської зверхньо-поблажливої, а тепер відверто неприязної назви українців *хохол* (причому не тільки щодо етнічних українців, а ширше — щодо населення України) [див. про функціонування екзоетнонімів *хохол* і *москаль* у сучасному мововжитку як Росії, так і України також, зокрема: Тараненко 2010: 73–76] — та його експресивних похідних *москалюга, москаляка*, а також застарілих одиниць *московит* (особливо після початку нової фази російсько-української війни з 24 лютого 2022 року: див. п. 2.3), рідко *москвин*:

«Хто не скаже, той *москаль*!» (вислів став поширюватися, здається, від самого початку «Євромайдану» — з 1 грудня 2013 року під час масової демонстрації в центрі Києва на знак протесту проти побиття напередодні бійцями спецпідрозділу МВС «Беркут» студентів на майдані Незалежності, коли демонстранти стали підстрибувати на місці, щоб зігрітися, і цим вигуком жартівливо підбадьорювали один одного; у російській пропаганді цей вислів відразу ж стали інтерпретувати як інспірований українською тодішньою опозицією, а згодом уже й новою владою вияв ненависті українців до росіян); «*Москаляку* — на гілляку!» (наприклад, скандування під час маршу націоналістів на Покрову 14 жовтня 2018 року в Києві) — за зразком уже відомого «*Комуняку* — на гілляку!» (див. п. 3.2.1); «Бенкетують п'яні *московити*, / Впившись кров'ю мужньої Чечні» (Іван Гнатюк. *Московити*. — ЛУ, 24.06.1999, с. 4), *атаки* (злочини та ін.) *московитів* (у слововжитку після 24 лютого 2022 року), «<...> надходили повідомлення про час штурму України та чисельність військ *московитів*, котрі будуть нападати на Київ» (М. Заверуха. — Е, 27.04.2022, с. 3), «Самі того не бажаючи, *московити* погіршили своє становище в бік тотальної поразки та ліквідації рф як держави» (УМ, 8.03.2023, с. 2). Досить частотними в ужитку стали деривати зі збірним значенням і зневажливим забарвленням — актуалізоване *москальня* і, очевидно, новотвори *москвотá* (див. про активізацію цієї словотвірної моделі: р. П п. 3.6.3.1), *москолотá* (*Москва* + *сволота*?).

Від 2014, а особливо з 2022 року почастишало в ужитку також гніздо *кацап*, зневажл. (паралельно з активізацією в Росії ще від початку 90-х років гнізда *хохол*: *хохлятина* — про українця, українців, *хохлобаксы* і под.: див. п. 5.4.1.1) — на позначення росіян саме з Росії (це слово значно частіше, ніж *москаль*, здавна вживається в розмовному мовленні населення колишньої підросійської України, особливо Лівобережжя, але до цього часу активізації його функціонування не спостерігалось — очевидно, насамперед тому, що воно мало суто етнічну, а не етнічно-державну «прив'язаність» і вживається на позначення й тих етнічних росіян, що живуть в Україні — давніх переселенців з Росії, що й тепер живуть компактно селами, та недавніх прибульців з Росії, що помітно вирізняються на тлі «українських» росіян), наприклад: «Цікаво, що нова ракетна атака була організована *кацапами* у день чергової річниці підписання Будапештського меморандуму», «Після визволення від *кацапів* херсонці були на сьомому небі» (УМ, 7.12.2022, с. 2, 5), «*кацапські* пропагандисти», «збили *кацапський* дрон», «Ще один *кацапський* танк захопили партизани», *кацапура*, «*кацапня* драпає» і под. На позначення Росії, крім уже досить усталених зневажливих назв *Кацапщина*, *Кацапія*, стали вживати також *Кацапстан* (див. нижче).

Почастішало також уживання і творення синонімічних власних назв та апелятивних перифразів щодо сучасної Росії з конотаціями негативного плану — від стримано-нешанобливої (*Московія* — відновлення в ужитку цієї старої назви; так, Рівненська і Львівська обласні ради в грудні 2021 року звернулися до Президента України та до ВР з клопотанням відновити історичну справедливість і надалі використовувати в офіційному вжитку назву *Московія* замість Росія і РФ; *РФія*, *Ерэфія*: від аббревіатури РФ — *Російська Федерація*) до відверто зневажливої (*Кацапія*, *Рашистська Федерація*, *російська педерація*, пор. *педераст*, *Зомбіленд*, *путінленд*, *путінрейх* та ін.):

— *Раша* (від англ. *Russia* [у вимові: *Раіше*]) і ще зневажливіша суфіксальна форма *Рашка*; *Рашленд*; з римованим утворенням *Раша-параша*, з каламбурами *паРаша*, *Терораша* — *терор* + *Раша* (слово *Раша* спочатку стали вживати в самій Росії, наприклад: «*Наша Раша*», офіційна назва «Наша Russia», — популярна гумористична програма на російському телебаченні, «*Раша тудей*», офіційна назва «Russia Today», — російська державна багатомовна телекомпанія, зорієнтована на закордонну аудиторію; назви *Раша*, *Рашка* вживають у Росії насамперед у тих колах, які несхвально ставляться до нинішнього офіційного курсу держави). З похідними: *Рашкостан* та ін. (див. нижче), *рашкán* (перев. у мн.: *рашкани*), тобто росіянин.

Частотним у загальному вжитку стало гніздо *рашизм* (*Раша + фашизм*) — про новітнє російське великодержавництво (з невизнанням, зокрема, права українського народу на етнічну самоідентифікацію та політичне самовизначення) та мілітаризм (культ військової сили), експансіонізм, імперіалізм (з переконаністю у вищості власного народу та його месіанській ролі у світовому просторі, з тоталітарним культом вождя й культом насильства, з дуже жорстокими методами реалізації такої політики), що його часто кваліфікують також як новітній російський фашизм (нацизм), який, однак, намагається позиціонувати себе як антифашизм, оскільки Росія вже привласнила собі роль основного переможця у Другій світовій війні [див. докладніше обговорення цього поняття з його різними визначеннями, зокрема: Якубова 2023: 24–97, 195–196, 284–304 та ін.]. Це слово активізувалося у зв'язку зі збройною агресією РФ проти Грузії 2008 року, але особливо — після її широкомасштабної агресії проти України з 24 лютого 2022 року (див. п. 2.3). ВРУ 2 травня 2023 року прийняла таку постанову у формі заяви: «Заява Верховної Ради України “Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як *рашизму* та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких”», що має допомогти сформувати єдиний підхід міжнародних інституцій до визначення нинішньої російської політики. Це поняття вже має підстави віднині ввійти не тільки до історії, а й до політології, соціології (поряд з німецьким нацизмом та італійським фашизмом);

— *Мокишанія* (*Мокшандія*), тобто країна мокші (буквально — одного з фіно-угорських народів у російському Поволжі: «У Росії не дуже люблять згадувати, що предки росіян — мокша — разом з ханом Батием видиралися на стіни Києва і пустошили Європу»: О. Палій. — Укрінформ, 15.06.2020), з *мокшанським народом*, або *мокишею*, *мокшанами* / *мокшанцями*. Наявність потужного угро-фінського культурно-мовного впливу на формування російської культури та мови підкреслюється при цьому з огляду на тодішню цивілізаційну відсталість цих етносів порівняно зі слов'янами і на те, що російська мова, таким чином, — це не тільки не «справжня» руська, а навіть не справжня слов'янська мова [див. докладніше обговорення цього питання, наприклад: Тараненко 2009: 64–66]. На позначення Росії стали вживати також обставини місця (метонімічна модель «місцеперебування суб'єкта — сам суб'єкт») «*на мокшанських (московських, своїх) болотах*» або просто «*на болотах*» — як принизливе підкреслення відповідних географічних особливостей Центральної Росії: «*На болотах істерика через вибухи в Криму*», «*На болотах починається паніка у пропагандистів*», «— Дивіться: нам від них нічого не потрібно, хай вони відстануть від нас, хай відійдуть на свої болота і квакають своєю російською мовою» (О. Данілов, секретар РНБО, в ефірі одного політичного токшоу: «1+1», ТСН, 21.10.2022), «— <...> “Чіткий сигнал на болота — вас ніхто не боїться!” — наголосив Дмитро Кулеба [міністр закордонних справ. — О. Т.]» (УП, 20.02.2023); звідси також — *країна на болотах*, *країна боліт*, *Болотія* (*болотія*);

— *Мордор* (від назви країни з вигаданого світу Середземномор'я у творі Дж. Р. Р. Толкіна «Володар перснів», де зосереджені головні сили темряви і зла) з народом *мордорці*, *мордоряни* [див. матеріал також, наприклад: Лукаш 2015: 246], також з перифразом *територія зла*. На сучасну РФ стали поширювати також відому характеристику колишнього СРСР як «*імперії зла*» (з відомого виступу 1983 року президента США Р. Рейгана: *Evil empire*): «Хто приборкає “імперію зла”?»;

— низка утворень з компонентом *-стан*, спрямованим на увиразнення «азіатськості» Росії (пор. назви ряду країн Азії саме з таким оформленням): *Рашкостан* (*Рашистан*, *Рашастан*, *Раишостан*, *Рашештан*.), *Кацапстан*, *Оркостан*, тобто країна орків (див. р. IV п. 2.2.13), *Москвостан*, *Ватостан*, тобто країна «вати» (див. про це поняття: п. 5.4.3); пор. також *Лукастан* — про сучасну Білорусь на чолі з її президентом О. Лукашенком (на прізвисько «Лука»), яка виступила союзницею у війні РФ проти України з 2022 року;

— *Запоребрик* (див. р. III п. 3.2.5) ¹⁵⁴.

З-поміж частотних зворотів з назвою *Росія* (особливо від 2014 року) можна навести такі, як *путінська Росія* (див. про активізацію вживання і творення похідних від прізвища *Путін*: р. X п. 7.2.3), у період до 24 лютого 2022 року: «*Росія нарощує м'язи*», «*Росія брязкає зброєю*»; з означенням *російський*: *російський реванш*, *російська агресія*, *російський слід* (див. про цю модель номінативних словосполучень: п. 9.2), *російські найманці*, *російські війська*, *російсько-окупаційні війська*. Як зневажливі синоніми до етноніма *росіяни* стали поширюватися назви *росіяниці*, *кремляни* (зокрема, в публіцистично-сатиричних програмах на 24 к. «Весті Кремля», «Весті.иа»), з російської мови — збірний іменник *русья*, який уживається на пострадянському просторі («інфікований *русьєю* Донбас»: І. Гулик. — ВЗ, 29.08.2019, с. 2; «Подивіться на кадри аеророзвідки, де наші б'ють *русью*»: Христина Соловій, співачка. — ГПУ, 7.07.2022, с. 2); з утворенням похідних прикметників: від *росіяни* і *росіяниці* — *росіяньський* (замість *російський*): *росіяньська влада*, *росіяньське МЗС*, *по-росіяньски* (24 к., «Весті Кремля», 27.06.2021), від *русья* — *русьявий*. Актуалізувався в ужитку дериват *російщина* (див. р. VIII п. 4.2.4.3). Див. також у р. X п. 2.1 про поширення прийменникової конструкції з неприязно-іронічною конотацією на *Росії*.

5.3.5.2. Після розпаду СРСР, а особливо вже в XXI столітті увиразнилися намагання російської офіційної ідеології та певних проросійських суспільно-політичних кіл у самій Україні фактично монополізувати за російським народом право представляти всі східнослов'янські народи як щось єдине (з можливими його регіональними різновидами) в етнічному, культурному й мовному аспектах — під назвами не тільки «*единый русский народ*», як це став поширювати в тому числі й президент РФ В. Путін (див., наприклад, р. III п. 4), а й «*східнослов'янський народ*» і навіть «*слов'янський народ*» (у цілому) [див. докладніше обговорення цього питання: Тараненко 2009: 57–66]. Наприклад: «Це [про настрої в Криму на підтримку “відновлення східнослов'янської спільності”. — О. Т.] зробило не просто можливим, а вкрай необхідним союз між прихильниками Компартії та носіями традиційних поглядів, спонукавши комуністів виступати на захист канонічної Православної Церкви Московського Патріархату, яка допомагає зберігати в суспільстві духовні цінності й етичні норми, створені *східнослов'янською цивілізацією*» (Л. Грач, лідер кримських комуністів, народний депутат України. — Ком., 22.07.2005, с. 4); «<...> Другий проект передбачає остаточну русифікацію українців на півдні та сході і їхню поступову маргіналізацію та гетотизацію на заході або ж, узагалі, виштовхування Галичини за межі України. <...> Проект *російської (східнослов'янської) України* їм легше би вдався без капосних галичан» (Микола Рябчук. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 9). За підсумками одного з недавніх соціологічних опитувань (див.: Національна безпека і оборона, 2016, № 7–8, с. 12), близько третини опитаних громадян України (32%) вважали, наприклад, що «історія України є невід'ємною частиною великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії» (на Сході та Півдні ця частка є ще більшою) (хоча до опитування й не залучалося населення Криму та окупованих частин Донбасу). Ось, наприклад, такі заклики від імені «жінок *слов'яно-арійського народу*» до населення України напередодні президентських виборів в Україні 31 березня 2019 року, які постійно йшли рухомим

¹⁵⁴ У сучасній Росії функціонує ще більша кількість псевдохоронімів на позначення України — з несхвальною (наприклад, *Анти-Россия* — назва, що поширилася в останні кілька років з промов В. Путіна) та іронічною («*Щеневмерла*», *Ненька*, *Берег Свидомой Кости*), але значно частіше зі зневажливою й презирливою конотаціями: крім уже традиційних *Малороссия*, *Хохляндия*, це *Незалежная* (як субстантиват), *Хохлостан*, *Бандерляндия*, *Бандерштат*, *Бандеростан*, *Украина*, *Усраина*, *Укропия*, *Укрорейх*, *Салорейх*, *Свинорейх*, апелятивні перифрази *несостоявшееся государство* (див. п. 5.1.6), «*страна 404*» (за зразком «помилка 404» в мововжитку користувачів інтернету — англ. HTTP 404 Not Found, тобто «не знайдено») та ін.

рядком на телеекрані т/к «Сварожичи» (назва, очевидно, російською мовою), що активізувався протягом кількох останніх років і позиціонував себе як «слов'яно-арійський канал»: «1. Зупинити братовбивчу війну [на Донбасі. — О. Т.] і покінчити з геноцидом *слов'янського народу*. <...> Створити справжнє життя *слов'янам* України. <...> Жінки слов'яно-арійського народу, населення якого складає в Україні 96%, <...>» (17.03.2019). Реалізація такої «об'єднавчої» тенденції простежувалася також у нових власних назвах в Україні — найменуваннях приватних закладів, товарів тощо, наприклад: «Славянская клиника» (Дніпропетровськ, 1999 рік), «Слов'яночка» (назва продукції молочного заводу м. Вишневого Київської області); на політичному рівні — в назвах створюваних політичних об'єднань, друкованих органів та їхніх тематичних «сторінок», які обстоювали приєднання України до «Союзу держав Росії і Білорусі», закликали до орієнтування на Росію, на Російську православну церкву і т. ін. у протиставленні орієнтаціям на Захід, на НАТО: «Слов'янський народно-патріотичний союз», газета «Братя славяне» (Луганськ, 90-ті роки), «Славянський діалог» («газета в газете»: «Крымская газета», 90-ті роки).

Це породжувало в українських національно зорієнтованих колах підозріливе ставлення до пропагування ідеї «слов'янства», нової «слов'янської ідеї» як об'єднавчої для різних слов'янських народів і навіть рішуче відкидання її як ширми, за якою ховається російське великодержавництво. Наприклад: «Азаров не сказав, скільки “срібників” добра Росія готова запропонувати Україні за відмову від державного суверенітету й вступ до складу Російської Федерації на правах її суб'єкта. Ціна на газ для України є абсолютно політичною, її мета ліквідувати нас як націю та державу. Це до питання про “дружбу”, “слов'янське братерство”, “православну солідарність” і багато інших чудових речей» (І. Лосєв. — Д, 19.10.2012, с. 19); «<...> підкидають расистську ідею — слов'янську. Ідея пішла в народ: он молочний завод <...> пропонує нову марку молока “Слов'яночка”; слов'яночку увінчано гібридом з російського кокошника й українського вінка. “Нова історична спільність” — на місці колишньої, «єдиного радянського народу»» (Юрій Бадзьо. Не так ті вороги?.. — УУ, 2002, № 8, с. 6).

Як засвідчили пізніші соціологічні опитування, проведені 2021 року Соціологічною групою «Рейтинг» у межах України, крім Криму та окупованих частин Донбасу, 55% опитаних не погодилися із заявою президента РФ В. Путіна про те, що «росіяни і українці — один народ, який належить до одного історичного та духовного простору», 41% погодилися з цим, з них понад 60% опитаних — на Сході й серед парафіян УПЦ МП і понад 89% — це виборці ОПЗЖ та політичних партій, що їх очолюють Є. Мураєв і А. Шарій (див.: УП, 27.07.2021), а 72% вважають ворожою країною Росію (тільки 12% вважають її союзною) і 48% — уже й Білорусь (за останній рік кількість таких респондентів зросла з 22% до 48%) (див.: УП, 10.12.2021). За опитуванням групи «Рейтинг» уже після початку повномасштабної російсько-української війни (природно, тільки в регіонах, підконтрольних українській владі), 95% респондентів визнали, що Росія — «однозначно ворожа» і 3% — «скоріше ворожа» держава; у ставленні до Білорусі це відповідно 52% і 32 % (див.: УП, 20.03.2022).

5.4. Номінативно-аксіологічні опозиції в сфері позначень сторін у національно-політичних і національно-культурних та мовних відносинах. Досить помітне розшарування суспільства за різними ознаками (див. п. 2.2.2) не могло, природно, оминути в мові у номінативно-оцінному плані сфери національно-політичних і національно-культурних та мовних відносин у країні, виявляючись у позначеннях різних сторін цих відносин (суспільних кіл, груп, окремих осіб) з погляду як самих учасників процесів національно-державної розбудови України і всього українського, так і їхніх опонентів (у позначеннях осіб іменники вживаються переважно у формах множини; іменники жін. р. уживаються значно рідше, ніж іменники чол. р.).

5.4.1. У межах українського національно-державницького дискурсу актуалізувалися й постійно поповнюються групи номінативно-аксіологічних опозицій з такими національно / політично маркованими протиставленнями.

5.4.1.1. Патріот, державник та ін. — космополіт, «інтернаціоналіст» та ін. Це опозиція, з одного боку, одиниць *патріот, державник* (державницький, державництво), з другого, — значно ширшого й експресивнішого номінативного ряду: *непатріот* і сильніше *антипатріот* (антипатріотичний), *антидержавник* (антидержавницький), *космополіт*, «*інтернаціоналіст*» (останнє слово в межах українського національно-державницького дискурсу саркастично марковане й пишеться звичайно в лапках); (*про*)український — *антиукраїнський* (*сили, кола, політики, позиції та ін.*), *антиукраїнець*, *антиукраїнськість* (як відповідна ознака кого-, чого-небудь і як відповідне ставлення до всього українського: «демонструвати свою *антиукраїнськість*»), *антиукраїнство* — а) те саме, що *антиукраїнськість*, б) збірн. до *антиукраїнець* (див. також р. VIII п. 4.2.3.6); прикметники з префіксом *про-* від іменників *Росія, Москва, Кремль, імперія* (маються на увазі СРСР або сучасна Російська Федерація): *проросійський, прорословський, прокремлівський, проімперський* (*сили, політик, ЗМІ, позиція, інтереси* і под.) (див. р. VIII п. 4.2.3.6, а також п. 5.3.5 цього розділу); *великодержавник* (усередині України — про того, хто в політичному плані орієнтується на об'єднання з Росією, власне — на приєднання до неї); *шовініст*, експресивні *шовінога, шовіняка* (див. р. II п. 3.6.3.1), *імпер-шовініст*; *українофоб, українофобство* (*українофобія*), *українофобський*¹⁵⁵ (характерно, що відомі ще з царських часів *українофіл* з похідними в межах описуваного періоду не актуалізувалися), відомі вже понад століття експресивні *україножер* (*україножерство, україножерський, україножерний*)¹⁵⁶ і новіші *україноненависник* (*україноненависництво, україноненависницький*)¹⁵⁷ (пор. також у п. 2.2.2.2 «п'ята колона»). Наприклад: «*А антиукраїнська кадрова політика [Президента України. — О. Т.] навіть по відношенню до відвертих антиукраїнців <...>*» (ВК, 7.03.1997: з листа читача), «*Усі антиукраїнці хочуть розвалити країну заради завоювання державного керма — корита для себе. Тому ліві ніколи не поступляться патріотам України*» (Ю. Потята, читач. — Час, 27.11.1998), «*Україною намагаються правити відверті антиукраїнці, які, скориставшись незалежністю, прибрали до рук найцінніші багатства, які Україну бачать без українців*» (К. Левчук, читач. — УМ, 22.10.2009), «*На цю тему багато можна писати, бо антиукраїнством грішати <...> й деякі інші ЗМІ та суб'єкти*» (В. Кузьменко, професор. Це наша земля, українці! — УС, 1.07.1999, с. 14), «*антиукраїнство нашої влади*» (УУ, 2003, № 1, с. 53), «*Антиукраїнство* набирає на силі: 3 приводу відкриття відділу русистики та Другого семінару русинологів у Пряшеві» — заголовок (Микола Мушинка. — УУ, 2000, № 1, с. 51), «*великодержавники з антиукраїнського Громадянського конгресу*» (ЛУ, 24.04.1997), «*<...> ліві, шовіністичні, проімперські кола почали галасливу кампанію*

¹⁵⁵ Характеристики *українофоб* і под. у сучасному вжитку застосовуються, як правило, щодо певних російських або проросійських політичних кіл чи окремих осіб, проте можливе їх використання також щодо відповідних кіл з країн по той бік західних кордонів України, наприклад: «Звироднілі *українофоби* вчинили у Перемишлі небачену в цивілізованому світі наругу над визначною пам'яткою української культури та історії — собором святого Івана Хрестителя» (ЗВУ, 26.07.1997).

¹⁵⁶ Див., наприклад, уживання цих слів давніше (словники радянського часу їх не фіксували): *україножерство, україножер* (Сергій Єфремов. За рік 1912-й. Київ, 1913; Сергій Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 470, 474; Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 120; ЕУ: Словникова частина, т. 9, с. 3329), *україножерка* (Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів. Київ, 1998, с. 131: про події 1917 року).

¹⁵⁷ Цей ряд продовжує поповнюватися. Пор., наприклад, okazіональні *українозневажник, українозневажець, українопринижувальник* (у мн.) в ідіостилі відомого громадського діяча та публіциста Анатолія Погрібного [див., зокрема: Погрібний 2001: 198, 205].

за надання російській мові статусу офіційної» (Січ. край, 1997, № 11–12), «*Українофоби* всіх мастей з-за кордону та їхня численна агентура в Україні навимітали зі своїх запліснявілих московсько-петербурзьких та інших засіків останні ресурси *україноневисництва*» (Іван Драч. Доповідь на засіданні Національної ради Конгресу української інтелігенції. — ЛУ, 12.11.1998), «Потрібен щоденний терплячий ґрунтовний діалог з російськомовною частиною населення, серед якої трапляються войовничо настроєні *шовіністи, українофоби*» (ЛУ, 3.08.1989), «Усім їм добряче діставалось як від німецьких можновладців, так і від польських шовіністів. Проте прийшли сорок четвертого московські комуністи перевершили в своєму *україножестві* тих і тих» (Михайло Андрусак. Повість «Брати Вогню»), «Нещодавня поява в Києві останньої газети [“Киевлянин”. — О. Т.] завершує процес відродження імперської публіцистики воістину з тріумфом, адже відновлює найбільш *україножерну* з дореволюційних київських газет» (Л. Масенко. — УС, 2.08.2001).

У вкрай напружених відносинах між Україною і Росією взаємно активізувалося вживання і творення складних слів на позначення опонентів з першими компонентами *укр-* (і синонімічними) і *рус-* (і синонімічними). Так, з погляду української сторони (як в українсько-, так і в російськомовних дискурсах) на позначення відповідних кіл російської сторони це утворення не тільки з компонентом *україн-*: *українофоб*, *україножер* і под. (див. вище), а й з компонентом *рус-*: «*расистський русофашизм і русокомунізм*» — про українофобію в Росії ([З доповіді Івана Драча на засіданні Національної ради Конгресу української інтелігенції]. — ЛУ, 12.11.1998), *русопат* («русский патриот»), *москвофіл* (див. п. 5.3.5). Так само з погляду російської сторони — як з компонентом *рус-*: *русофоб*, *русоненавистник* (див. п. 5.5), так і з компонентами *укр-* (особливо з 2014 року): *презирл. укрофашист*, *укронацист* (див. п. 2.3), *укробот* (див. р. IV п. 3.1.2), *Укрорейх* (про Україну після «Євромайдану»), *укропропаганда*, *укроСМІ* і под., *хохл-*: *зневажл. хохлобаксы* — про українські гроші, *хохлоарбайтер* — про українських заробітчани за кордоном, насамперед у Росії (пор. за цим зразком і в українських ЗМІ: «Їдуть вахтовики-хохлоарбайтери за рубіж»: Ю. Доценко. — ГУ, 22.10.1994), *хохлобонды* (після того, як Російська Федерація в грудні 2013 року надала Україні кредит, оформивши його як вклад в українські цінні папери) — за зразком *євробонди*, *хохлотрон* (за зразком *лохотрон*: див. р. II п. 3.6.1), *хохлосрач* (див. р. II п. 3.2.2.2).

У радянський час була поширена опозиція *інтернаціоналіст* (зі знаком «плюс») — *націоналіст* (зі знаком «мінус»), яка в застосуванні до сфери міжнаціональних відносин у СРСР набула розширеного трактування з розмитими поняттєвими межами значень обох членів, причому не тільки в царині офіційної ідеології, а й у розмовно-побутовій сфері: *інтернаціоналіст* — це не тільки і, власне, не стільки «той, хто дотримується принципів рівності та солідарності людей незалежно від їхньої національної належності й активно втілює ці принципи на практиці», як це слід було розуміти з офіційної ідеології (такі люди в побуті, природно, нечасто привертати до себе увагу), а насамперед «той, хто принципово [нібито] не акцентує уваги на ознаці національності як щодо себе, так і щодо інших (однак переконаний у неможливості існування іншого державного устрою, ніж СРСР, з домінантною роллю в ньому російського народу, та доцільності єдиного або переважного функціонування в межах усієї країни російської мови й культури як “загальнозрозумілих”))», — *націоналіст* — це не тільки «той, хто переконаний у вищості своєї та нижчості інших націй і активно проповідує ці ідеї, прагне до виходу своєї нації зі складу СРСР» (людей, які б відверто поширювали такі погляди, у побуті також, звичайно, нечасто можна було зустріти), а насамперед «той, хто [нібито] постійно намагається підкреслювати, що він неросіянин, і спілкуватися своєю національною мовою» (особливо коли це були українці та білоруси, які користувалися своєю літературною

мовою)¹⁵⁸. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років у зв'язку із загостренням національного питання в СРСР і загрозою розпаду федерації вживання слів *інтернаціональний*, *інтернаціоналіст* навіть активізувалося — як реакція відповідних суспільно-політичних кіл на активізацію *національний*, *націоналіст* (так, у деяких республіках СРСР були створені організації російськомовного населення під назвою *Інтернаціональний фронт*, скорочено *Інтерфронт*). Люди, які вважають себе інтер-націоналістами (найчастіше це етнічні росіяни та зросійщені представники інших народів), стали говорити про те, що «в СРСР усі народи жили дружно» і «ніхто не цікавився, хто якої національності». Однак зі становленням української державності функціонування слів *інтернаціоналізм*, *інтернаціоналіст* та інших членів цього гнізда значно скоротилося, і в 90-х роках поза межами мововжитку лівих політичних сил та кіл програмової російської орієнтації вже нелегко було натрапити навіть на нейтральне, позаідеологічне вживання слів з цією основою (на зразок «*інтернаціоналізація* економічної діяльності»), не кажучи вже про такі контексти, як, наприклад: «Побут дітей помітно *інтернаціоналізується*, що знайшло відображення в іграх <...> Частина з них проводиться російською мовою» (Бойківщина. Київ, 1983, с. 192). У межах українського національно-державницького дискурсу ці слова щодо сфери відносин російського і неросійського населення на пострадянському просторі вживаються з негативною конотацією у протиставленні до *патріотизм*, *патріот*, а в мовній практиці його радикалішого крила — також до *націоналізм*, *націоналіст* (про семантико-аксіологічну інтерпретацію членів гнізда *націоналізм* див. також пп. 5.2.3, 5.4.1.3). Щодо іншої опозиції: *патріот* («плюс») — *космополіт* («мінус»), теж відомої з радянського часу (див. п. 5.5), то в українському національно-державницькому дискурсі вона також функціонує і з таким самим розставленням оцінок, тільки патріотизм уже, природно, передбачається не радянський, а український. Наприклад: «Голова Проводу Конгресу українських націоналістів [Слава Стецько. — О. Т.] зазначила, що не мала в житті змоги вивчити російську мову, тому у Верховній Раді зчаста не розуміє, про що ведуть мову російськомовні депутати-“інтернаціоналісти”, які свідомо ігнорують державну мову» (В. Герман. — Сл. Пр., 1997, ч. 10), «Не дивно, що на витолоченій *українофобами* та їх помічниками-*яничарами* українській Луганщині укорінились отруйні плоди пролетарського *інтернаціоналізму* та *космополітизму*» (із «Заяви» Луганського обласного об'єднання Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. — Сл. Пр., 1997, ч. 6), «*Націоналіст* завжди поважає мову і свою, й іншої нації. *Космополіт* під гаслами *інтернаціоналізму* буде нести хаос і руїну в життя народів» (П. Рибін. — ШП, 19.06.1997), «Ось уже десять років влада, повторюючи з високих трибун *національно-патріотичні* гасла, на ділі послідовно демонструє свої *космополітичні* орієнтації» (Михайло Слабошпицький. — ШП, 18.10.2001).

5.4.1.2. Українець (свідомий, щирий) та ін. — малорос, хохол та ін. У межах самого етнічного українства (у разі моделювання ситуації з погляду кіл української

¹⁵⁸ «Усіх тих [з-поміж етнічних неросіян. — О. Т.], хто цурався рідної мови, національної гідності, виступав за асиміляцію і “злиття” мов, користувався скрізь лише однією мовою, тобто російською, у нас називали *інтернаціоналістами*, а хто, знаючи російську мову, відстоював право на існування ще й своєї рідної, того називали *націоналістом*» (Михайло Косів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 11, с. 76). Пор. характерну назву відомої праці Івана Дзюби «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» (за кордоном вийшла 1968 року а в Україні лише 1990 року). Ось анекдот на цю тему з пізньорадянських і ранніх післярадянських часів: «— Як називається той, хто знає три мови? — Сіоніст [малоса на увазі, що євреї, які живуть у «національних» республіках, можуть знати, крім їдишу, також обов'язково російську й, можливо, відповідну «національну» мову]. — А той, хто знає дві? — Націоналіст [малоса на увазі, що українці та представники інших національностей в СРСР знали також російську мову]. — А той, хто одну? — Інтернаціоналіст» [малоса на увазі, що росіяни, які живуть у «національних» республіках, як правило, не знають відповідних національних мов].

національно-державницької орієнтації) це також протиставлення, з одного боку, *свідомий українець*, рідше *щирий українець*¹⁵⁹ або просто *українець*, означень національно свідомий (українці, кола, політики, виборці та ін.; пор. навіть як одне поняття — з написанням через дефіс: «чекісти полювали на національно-свідомих українців»: Роман Федорів. — ЗВУ, 19.07.1997)¹⁶⁰, національно (з)орієнтований (сили, кола, партії та ін.), а з другого, — *відступник* (відступництво, відступницький), *перевертень*¹⁶¹; «малорос» (малоросійський, малоросійськість / малоросійство / малоросійщина); *хо(а)хол* (хохлацький / хохляцький, хохлацтво / хохляцтво)¹⁶²; *яничар* (яничарський, яничарство,

¹⁵⁹ Зворот *щирий українець* (як і деякі інші подібні словосполучення з означенням *щирий*), який має досить тривалу традицію функціонування, ставши вже й певним штампом (пор., наприклад: «У політику тоді [на початку 1990-х. — О. Т.] прийшли патріоти, і газетні шпальти заповнили словосполучення, що з роками, на жаль, знецінилися, — “*щирі патріоти*”»: О. Зварич. — УМ, 20.09.2012, с. 6), і, звичайно, не міг не активізуватися вжитку в цей час, продовжує використовуватися з трьома стилістично-оцінними конотаціями. У межах середовища з українськими орієнтаціями це, з одного боку, вживання, природно, з виразно позитивною конотацією, наприклад: «*Щирий українець* Павло Попович, хоч і людина “простонародного” походження, міг стати тільки четвертим [космонавтом]» (С. Грабовський. — Д, 12.04.2011, с. 6), «Люблять *щирі українці* / *Україну-неньку*, / А комусь вона набридла, / Подавай новеньку» (Павло Глазовий), але, з другого боку, у разі прагматичнішого підходу до української проблематики та зі стриманішими оцінками — і з незлою іронією (загалом добре відомою ще з оповідання Володимира Винниченка «“Уміркований” та “щирий”», 1907 рік): «Що ж стосується ідеї згуртування всіх “*щиро українських*” політичних сил, незалежно від ідеології, то, як доводить досвід історії ХХ століття, таке згуртування ніколи й ніде не було досягнуте» (С. Грабовський. — Час, 5.06.1997) (пор. у п. 5.2.4 виникнення подібної стилістично-оцінної амбівалентності також у вживанні звороту *ненька Україна*). Такий іронічний колорит експлуатується поза межами українського національного дискурсу — в серії «українських» анекдотів з персонажем, що «любить сало» й «не любить москалів»; напис «*Щирий українець*» стали використовувати кмітливі виробники футболок, постільної білизни в подарункових наборах тощо. І третя не менш виразна стилістична лінія — злісно-іронічна — характеризує дискурс суспільних кіл, різко критично настроєних до українського національного руху (див. далі п. 5.4.2).

¹⁶⁰ Президент України Л. Кучма визнав за доцільне в цьому зв'язку підкреслити, що укр. «національно-свідомий» російською мовою точно не можна перекласти («национально-сознательный» — це не те саме) [Кучма 2004: 396].

¹⁶¹ Пор. давніше використання цього образу, наприклад: «У сім'ї багатшій та освіченішій таке *перевертання* української дитини починалося ще в сім'ї, з доброї волі батьків і матерів. Вони самі — через виховання й науку на російський лад — робили з своїх дітей *перевертнів*» (Олена Пчілка — див.: УУ, 2000, № 11–12, с. 17); «Йду вулицями — майже виключно російська мова. Майже виключно — метиси, покручі, *перевертні*, малороси, безнадійні мішухи, тупі консерватори, чорносотенці, великодержавники <...>» (Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 58).

¹⁶² Семантико-аксіологічне протиставлення *України* і *Малоросії* (з переосмисленням розуміння останньої як соціально й духовно «малої Росії»), *українця* і *малороса* поступово розвинулося, як відомо, до поняття *малоросійства* (у трактуванні М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Є. Маланюка) — це комплекс національної меншовартості, психологія значної частини етнічних українців, які, ще пам'ятаючи про своє етнічне коріння, в умовах майже постійної бездержавності України прагнуть національно розчинитися в «руськом морі» (див., зокрема: Євген Маланюк. Малоросійство. — В кн.: Є. Маланюк. Книга спостережень : Від Кобзаря до нації. Київ, 1995, с. 219–233). Ще одним членом такого протиставлення стало слово *хохол* (в усній мові також *хахол* — за російською вимовою). Так, за М. Грушевським, «малороси» знають, що вони українці, але говорять російською чи польською мовою, бо бояться й ненавидять свій народ; «*хохли*» ж говорять мішаною українсько-російською чи українсько-польською мовами, їм байдуже, якої вони національності, так само, як байдужа їм доля України і всього українського; «*українці*» ж знають і люблять рідну мову, історію, народ, його віру і звичай, роблять усе залежне, щоб повернути українцям волю і незалежність (див.: Ю. Римаренко. Комплекс української меншовартості (за М. Грушевським). — МЕЕ, с. 703).

з'яничаритися / з'яничаріти, з'яничарений)¹⁶³; манкурт¹⁶⁴ (манкуртство / манкуртизм, манкуртизація, (з)манкуртизувати, (з)манкуртизуватися, (з)манкуртизований / (з)манкуртіти, зманкуртувати, зманкуртований) та деякі ін. — щодо зденационалізованих і просто національно байдужих представників українства (derivати жін. р.: *манкуртка*, *яничарка* та ін.). Наприклад: «Чому вони [про представників влади. — О. Т.] так не люблять української мови, української історії та української церкви? Бо вони бояться національно свідомого українця — патріота своєї держави» (Б. Козлов, читач. — УМ, 6.09.2012, с. 10), «Голова Горлівської міськради NN у 1992 році заснував газету “Вечерня Горловка”. Редколегію підібрав із запеклих *українофобів* <...> *Листи свідомих українців*, які стоять на державницьких позиціях, ці *україножери* не друкують» (В. Сенчило, читач. — УС, 7.08.1997), «Кирпогнучкошиєнки донецького і дніпропетровського розливу знову чекають від Москви хоч півдулі, аби під самий ніс, топчучи свій народ, свою націю, принижуючи *питомих українців*» (Любов Голота. — Сл. Пр., 1.01.2004, с. 3), «На відміну від інших регіонів країни [СРСР. — О. Т.], де виявилися конфлікти міжетнічні, на Україні головним <...> лишається конфлікт іншого роду: не між представниками корінної національності і “пришельцями” (хоч і тут, звичайно ж, існують свої проблеми), а між *українцями* і “*малоросами*”, між людьми, які люблять свою мову, традиції, культуру, і “*землячками*” [натяк на відоме Шевченкове “землячок з циновими гудзиками”]. — О. Т.]» (Юрій Щербак), «Знущення чашу випили по вінця ми, / Та будемо голодними і босими, / Допоки ми не станем *українцями*, / А будемо *хохлами* й *малоросами*» (Юрій Кругляк. Мініатюри. — ЛУ, 9.10.1997), «*Хохли*», «*малороси*» чи «*українці*» (В. Баран. — Журнал «Київ», 1996, № 11–12: назва статті), «Гадаю, що в цьому винна передусім влада, яка більшою мірою *малоросійська*, ніж *українська*» (А. Шевченко. — УУ, 2000, № 9, с. 16), «<...> спікер парламенту В. Литвин, <...> поїхавши нещодавно на цей півострів [Крим. — О. Т.], заговорив там, як і О. Мороз, *українською* за своїми якостями російською мовою, що додатково увиразнило *комплекс малоросійства* в обох цих діячів» (Анатолій Погрібний. Стратегія націєвбивства — проти Української держави і кожного з нас. — УУ, 2006, № 1–2, с. 7), «Не виводиться поки що у нас тип, для позначення якого знаний наш письменник Віктор Міняйло пропонує у своєму листі до мене вживати слово-гібрид *хохлуй*, що утворене від двох слів — *хохол* та *холуй*. Хохлуй є хохлом, бо вже він не українець, а водночас є він холуєм, бо, зневажаючи та ненавидячи своє, плазує перед іншою мовою, іншою культурою, іншим народом» (Анатолій Погрібний. *Малоросійство* та *хохлуйство*: день сьогоднішній. — ЛУ, 8.04.1999), «10 листопада 2000 року Леонід Кучма прилюдно сказав, що ми, українці, ніколи не мали держави, що Україна не має своїх керівних кадрів, бо всі вони залишилися у Москві.

¹⁶³ Слово *яничар* у метафоричному значенні «той, хто зрікає рідного народу і став вірно служити його ворогам», як і похідний уже від цього значення іменник з абстрактним і збірним значеннями *яничарство*, також уже мають досить тривалу історію вживання (наприклад: М. Шаповал. *Новітнє яничарство*. — Часопис «Нова Україна», Прага, 1922, № 8–9; «На Москву нарікати нема чого, коли на Україні все руйнується руками своїх власних, рідних, українських *яничарів*»: Сергій Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 731).

¹⁶⁴ Образ *манкурта* походить з популярного у 80-ті роки роману Чингіза Айтматова «И дольше века длится день» («Буранный полустанок»), 1980 рік, де під такою назвою зображено людей, яких у сиву давнину жорстоким способом позбавляли в дитинстві пам'яті і потім робили покірними рабами. Образ «людини без пам'яті» набув символічного трактування передусім у соціально-моральному плані, наприклад: «Та ніколи не маємо права, не повинні ми бути Іванами безродними, “*манкуртами*”, котрі не пам'ятають своєї вітчизни і материзни» — про те, що «хлібороб втратив відчуття господаря землі» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 157), ввійшовши в такий інтерпретації до образної системи й сучасної російської мови: «Про людину, що забула минуле, відмовилася від національних традицій, звичаїв, втратила моральні орієнтири, цінності» (БТСРЯ 1998, с. 519). В українській мові цей образ трактується насамперед у національно-моральному плані — щодо людини, яка втратила національне коріння.

А наші тільки підрастають. Я вважаю, що Леонід Кучма знову висловився не як Президент України, а як типовий *малорос*. Він знову принизив Україну перед цілим світом» (Василь Овсієнко, публіцист, політв'язень радянських часів. — УС, 16.11.2000, с. 3), «А справжню Україну матимемо тільки тоді, коли українською стане духовність її керманичів, яка сьогодні замерзла десь на рівні “ідейного *хохляцтва*”» (В'ячеслав Чорновіл. — Час, 1997, № 20, с. 1), «— Від чого українці мають бути незалежними? — Від холоуїства й *хохляцтва*. <...> *Хохляцтво* — та риса, якої ми не позбудемося ніяк. Будь-де можна впізнати українця — усього боїться. Навіть швейцара в готелі» ([Із інтерв'ю з журналісткою О. Герасим'юк]. — УС, 16.08.2001, с. 10), «Якби ти [до Бога. — О. Т.] знав, що значить між *хахлами* / Молитись до Шевченкових терпінь, / *Манкуртам* будувати школи й храми, / Житами засівати мертву рінь; / <...> / Якби ти знав, що значить просто бути / Посеред тих, що від печалі мруть, / Де повна *яничарської отрути* / Оселя рідна й материна груди» (Дмитро Павличко. Покаянні псалми. — Суч., 1994, ч. 2, с. 58), «<...> національний нігілізм, манкуртство, яничарство» (Стефанія Андрусів. — Журнал «Жовтень», 1989, № 9, с. 86), «І ще вони східно поставили питання: боротьби з ким? Відповідаю. З *манкуртами*, *безбатченками*, *малоросами* і *малоросійством* як явищем, з русифікаторами, з тими, хто хоче, щоб Україна залишалася неукраїнською, щоб вона продовжувала бути російською, з тими, хто хоче, щоб українці і далі були національною меншиною» (А. Черненко. — УС, 15.05.1997), «*Малоросійство* й *хохляцтво* не бувають принциповими. Програми та ідеї не допомагають тим, хто постійно шукає допомоги у “старшого брата”» (Богдан Червак. — Д, 3.07.1999), «Ця підступна хвороба — *малоросійство*: якщо не вжити заходів, — ми зникнемо» (Л. Марчук, читач. — УС, 24.03.2004), *перевертні і безбатченки* (Олесь Гончар. — Вісник Міжнародної асоціації українців, 1991, № 1, с. 16), «Державу будують патріоти. Ні один *яничар*, навіть мудрий *яничар*, держави не збудує» ([Із інтерв'ю з В. Ющенком]. — УР-1, 27.03.2002); «*Яничарність*» — назва статті (Леонід Пастушенко. — ЛУ, 28.06.1990); Віталій Карпенко. Як повернути *манкурту* пам'ять?.. (Київ, 1997: публіцистична збірка).

Це, нарешті, протиставлення *українець* і *українець* (останне — російською мовою саме з таким наголошуванням, досить звичайним у російському мовленні: *Україна*, *українский*, *українець*, — наголошуванням, що його в колах української орієнтації також можуть сприймати як недружнє, як неповагу щодо українців та українського: див. р. VI п. 6), наприклад: «Прийнято вважати, що основними складовими тут [у національній структурі населення України. — О. Т.] є: українці + росіяни + інші національні меншини. Насправді <...> реальний національний склад української держави є такий: *українці* + *українці* + росіяни + інші національні меншини. “*Українці*” є новою національною категорією. Вони не є росіянами, хоча користуються російською лексикою. Водночас їх уже не можна вважати українцями, бо мовою своєї нації вони не користуються і її доля та майбутнє їх зовсім не хвилює. <...> *Українці* є українцями іншого сорту» (Ю. Гнаткевич. Двомовність як проблема двозначна. — ЛУ, 22.10.1998; див. також [Погрібний 2001: 245–246]).

5.4.1.3. Націонал-демократи — націонал-патріоти. У межах самого середовища української державно-політичної та культурно-мовної орієнтацій, що позиціонують себе як *національно-державницькі сили, партії* («Українська інтелігенція закликає усіх громадян України: не будьте байдужі! Прийдіть 29 березня на виборчі дільниці і проголосуйте за партії й кандидатів *національно-державницької орієнтації*»: Звернення І Всеукраїнських зборів інтелігенції до українського народу. — ЛУ, 26.03.1998, с. 4), це зіставлення або протиставлення *національно-демократичні — національно-патріотичні сили (кола, партії, погляди, позиції тощо)*, або *націонал-демократи — націонал-патріоти* (у межах перших — також *ліберали*: див. докладніше п. 2.2.2.2.4, а в межах других — насамперед *націоналісти*). Номінативні ряди *націонал-демократи* і *націонал-патріоти* можуть

уживатися як синонімічні за денотатом, наприклад: «Особливості національної демократії». На наш погляд, проблема єдності українських націонал-патріотичних сил лежить не лише в суб'єктивній площині <...>» (Ю. Гнаткевич. — УС, 6.07.2000, с. 4), «Все це спонукало націонал-демократів з усією гостротою ставити питання <...> про порятунок української мови в незалежній Українській державі. Націонал-патріотичним силам ціною неймовірних зусиль вдалося закріпити конституційно державний статус української мови» (В. Карпенко. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. Київ, 2001, с. 35–36), «Націонал-демократичні сили мають об'єднатися, щоб виставити єдиного кандидата в Президенти», а згодом: «Народний рух України став першою націонал-патріотичною організацією в Україні» (УТ-1, Новини, 6.09.2004: ведучий); як тематично дуже близькі: «<...> А солідарність і тісна співпраця та організаційне блокування між “націоналістами” та “націонал-демократами” — політично ніяка не проблема, бо маємо тут справу тільки з різними назвами одного й того самого українського змісту — “націонал-патріотизму” на ґрунті демократії» (Ю. Бадзьо. За крок до катастрофи і координати порятунку. — ЛУ, 17.06.1999, с. 7), але можуть і протиставлятися між собою, коли другий із цих рядів, покликаний ще підсиленіше виражати ідею відданості українській нації й державі порівняно з першим, стосується тільки «націоналістів», які самі відмежовуються при цьому від українських «демократів» і «лібералів».

Ось зразки таких політичних опозицій і неприховуваної полеміки між, з одного боку, «справжніми» націоналістами, а з другого, — національними демократами (націонал-демократами) і лібералами (це полеміка насамперед з боку націоналістів, а також радикальнішого крила «націонал-демократів», які позиціонують своїх опонентів як недостатніх «патріотів», а «лібералів» — навіть як «космополітів»): «Що таке комуністична ідея, наш народ, як жоден інший, відчув на власній шкірі — концтабори, голодомори, розстріли, тотальний геноцид. А тепер люди усвідомлюють, що і західний лібералізм з його бездуховністю, космополітизмом в ім'я лише власної вигоди та наживи також не для нас. Ми, націоналісти, пропагуємо третій шлях, саме український — консолідація навколо національної ідеї. <...> Переваги націоналістів і в тому, що вони ще не були при владі, на відміну від комуністів чи так званих демократів» ([Із інтерв'ю з І. Губкою, головою Львівської обласної організації Конгресу українських націоналістів]. — ШП, 29.10.1997, с. 6), «До парламентських перегонів ще понад рік, а націонал-патріоти [про партію “Свобода” під керівництвом О. Тягнибока. — О. Т.] вже почали публічну дискусію про те, хто достойніший “танцювати” для західноукраїнського виборця. <...> Партія Тягнибока закликала представників <...> націонал-демократичних сил гарантувати, що ті поповнять лави опозиційних фракцій, якщо потраплять до парламенту за мажоритарною системою» (Н. Васюнець. Битва за «західняків». — Е, 26.07.2011, с. 4), «<...> в цьому краї [у Горохівському районі Волинської області. — О. Т.] для багатьох людей слово “націоналіст” є чимсь дуже позитивним. І не задумуються вони особливо над тим, що й націоналізм уже не той, і націоналісти вже не ті (маю на увазі людей, які зараз люблять іменувати себе націоналістами)» (П. Кралюк. — Час, орган Народного руху України, 1997, № 23), «Я не “демократ” — я націоналіст» (такі заяви можна було почути від представників українських націоналістичних партій), «Ототожнення націоналізму з демократією хибне, — наголошував представник Товариства студіюючої молоді ім. М. Міхновського NN. — Бандера не був демократом, він був націоналістом. Демократія — це боротьба за рівність людей, а націоналізм — за єдність нації» (УМ, 23.10.1996), «Не претендуючи на оригінальність, я сформулював би суть національної ідеї наступного покоління як <...> “Україна для українців!”. Націонал-радикалів, однак, просив би не поспішати з оплесками, а лібералів — із прокльонами. Розуміти зміст такого формулювання національної ідеї слід на підставі Конституції України, яка визнає українським народом, тобто українцями, громадян України всіх національностей» (В. Пархоменко, політолог. Національна ідея спрацювала. — Д, 24.07.1997), «Глибоко конфронтаційну атмосферу в

суспільстві, поруч з українськими “демократами”, активно творили імпер-комуністи і “загальні демократи” (*ліберали космополітичного спрямування*, по суті — антиукраїнського)» (Ю. Бадзьо. Не так ті вороги?.. — УУ, 2002, № 8, с. 4), «Попри всі зусилля лібералів і русификаторів витравити українську національну ідентичність <...>», «Російська мова перетворилася на мову світового лібералізму» (з виступу голови Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка Павла Мовчана на слуханнях «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів» у Верховній Раді 9 грудня 2009 року).

Ось кого, наприклад, поміщав до ніші «лібералів» у розкладі суспільно-політичних сил країни української національно-державницької орієнтації лідер Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (однієї з партій українських націоналістів) О. Тягнибок: крім відомих інтелектуалів Мирослава Мариновича, Юрія Андруховича, Ярослава Грицака, яких і в «Європі» могли б, безперечно, віднести до «лібералів», це були політичні «центристи» — «Блок Юлії Тимошенко», «Фронт змін» — з лідером А. Яценюком (ТВі, «Вечір з Миколою Княжицьким», 1.12.2011), «Ющенко не є націоналістом, він є ліберал. Ми так і записали в своїй заяві до виборів: “Незважаючи на те що Ющенко є не націоналістом, а лібералом за своїми політичними поглядами, ми підтримуємо його на виборах” [на президентських виборах 2004 року. — О. Т.]» (з виступу О. Тягнибока. — УТ-1, «Президент-шоу “Українська рулетка”», 8.01.2010). Пор. також оперування в середовищі цієї політичної сили такими зневажливими характеристиками на адресу українських «лібералів», як *лібераста*, «у нашій *гнило-ліберальній* країні» (з виступів І. Фаріон, 2021–2022 рр., на конференціях «Бандерівські читання» — з викладом у режимі онлайн, на її каналі в YouTube) (пор. у п. 5.5 використання зневажл. *лібераста* в сучасному «патріотичному» дискурсі РФ).

Кола української національно-політичної орієнтації, які позиціонують себе як центристи, не застосовують щодо себе назви *націоналісти*.

Слід відзначити також, що в межах українського національно-державницького дискурсу поняття *націонал-патріотизму* нерідко застосовують (або закликають до такого застосування), однак, лише до ідеології сучасного російського великодержавництва (див., наприклад: Ю. Римаренко. Націонал-патріотизм. — МЕЕ, с. 727–728; див. також далі п. 5.5), наприклад: «Розмови про кризу *націонал-демократії* точаться в Україні вже кілька років. <...> Як видається, надзвичайно небезпечною для *націонал-демократів* є зміна самоназви — на “*націонал-патріотів*”. До речі, у статті Ю. Гнаткевича ці терміни використовуються як синоніми. Але! “*Націонал-патріотами*” почали на початку 90-х називати себе російські червоно-коричневі, себто відверті націонал-соціалісти. <...> Навіщо пов'язувати себе з вочевидь дискредитованою назвою <...>?» (С. Грабовський. Парадокс української націонал-демократії. — УС, 18.01.2001, с. 5). Пор. також позицію категоричної незгоди з тим, щоб до людей, які сповідують український патріотизм, застосовували назви з основою *націонал-* (безперечно, тому, що це може нагадувати горезвісний німецький націонал-соціалізм. — О. Т.): «Зумисне усічення слова — “*націонал-демократичні сили*” (а не *національно-демократичні сили*), “*націонал-демократи*” (і ніколи: *національні демократи*) <...> — все це неспроста, все це майже стало зброєю в деяких руках» (В. Дончик. — ЛУ, 24.05.2001, с. 3).

Більшу схильність до вживання слів на позначення національно-державних «антицінностей» виявляють, природно, представники радикальнішого крила кіл української національно-державницької орієнтації, тоді як у середовищі ліберальнішого крила вважають за доцільне оперувати номінаціями зі стриманішою емоційною тональністю й більш диференційовано застосовувати такого роду найменування, пор., наприклад: «Та найпростіше оголосити [за мовною ознакою. — О. Т.] *перевертнями* та *яничарами* половину українського народу (а в Білорусі, можливо, всі 90 відсотків) — складніше подати руку цим людям. Не треба особливого розуму й на те, щоб назвати всю російськомовну вітчизняну пресу та російськомовну інтелігенцію “*рукою Москви*” та “*п'ятою колоною*” —

справедливіше й далекоглядніше використати їхній потенціал і їхню аудиторію для утвердження українського — хай не етнічного, а громадянського, проте українського націоналізму» (Наталка Білоцерківець, письменниця. — Кр., 1998, ч. 2).

З боку українських «національних лібералів» — людей, які намагаються підходити до національної проблематики з прагматичніших позицій, — виходять і уципливі характеристики на адресу самих українських «національних патріотів» на зразок «професійний українець (патріот)», *радикал-патріот*, «фольклорний патріот», «вишиванковий патріот» (див. про вишивану сорочку як символ українства: п. 5.2.4) і под. (ці ж характеристики, до речі, використовують і відверті політичні опоненти, але вже щодо кіл української національно-державницької орієнтації в цілому: див. нижче п. 5.4.2): «Не претендуючи у своїй книзі на остаточне з'ясування цієї проблеми [«формування модерної української нації». — О. Т.], я все ж сподіваюся дещо поглибити усвідомлення її певних аспектів, пропонуючи науково-раціональний, принципово антиміфологічний підхід до традиційно міфологізованого в українській інтелектуальній традиції поняття “народу” та, відповідно, його романтизованої історії й містифікованого сьогодення. <...> Свій підхід, з певним спрощенням, я б окреслив як “ліберально-націоналістичний”. Цей підхід, зрозуміло, навряд чи сподобається професійним українським патріотам, котрі пишуть “Народ” виключно з великої літери <...>» [Рябчук 2000: 5–6]; «Наші професійні патріоти так часто виглядають (і такими є насправді) людьми байдужими, купленими чи проданими, або ж просто, даруйте, недалекоими в інтелектуальному плані. Їх так легко вмонтовувати в спектаклі, ними легко маніпулювати» (С. Тримбач. — ЛУ, 14.06.2012, с. 11); «Затяжний конфлікт між українськими лібералами і націоналістами є <...> протистояння <...> між двома національними програмами, інакше кажучи, національними ідеями, українськими “мріями”. Нагадаємо їхні програмні засади. Фольклорно-патріотична — більш романтична <...> Українці, стверджують *патріоти*, є вічним, прадавнім народом, на кшталт біблійних євреїв, а їхньою місією упродовж тисячоліть було безкорисливе поширення добра <...> Вся історія українців відтоді [після періоду Київської держави. — О. Т.] — пекельне мучеництво. Обсілі з одного боку монголами і їхніми прибічниками руськими князями, а з іншого — поляками, з півдня — кримськими татарами, наші пращури були рабами перших, других (особливо) і третіх. Але у своїх стражданнях вони безкінечно загартовувалися, співали пісні, збирали врожай і тікали до Запорозької Січі. Принаймні саме така картина змальовується сучасними підручниками з історії України, що їх масово пишуть і видають фольклорні патріоти» (М. Михайленко. Українська ідея, або Як примирити лібералів із націоналістами. — Газета «2000», 28.05.2004, с. F8) (див. у п. 5.2.7 про тенденції відходу в ідеологічних постулатах відповідного крила кіл української національно-державницької орієнтації від такого роду наративів, особливо починаючи з 2014 і ще більшою мірою з 2022 рр. — О. Т.).

Для характеристики тих кіл в українському національному середовищі, які, на думку опонентів з цього ж середовища, недостатньо прагматично, надто романтично підходять до справи розбудови української державності, зводячи комплекс цих питань насамперед до мови, літератури, культури, актуалізувався також достатньо іронічний образ «літературної України», відомий ще від В. Липинського (див., наприклад: Євген Маланюк. Нариси з історії нашої культури. — В кн.: Є. Маланюк. Книга спостережень: Від Кобзаря до нації. Київ, 1995, с. 133–134) ¹⁶⁵, та явно вже іронічне визначення

¹⁶⁵ Наприклад: «Концепція літературної України була переможена тим гаслом, що його приписують Ленінові: “Дайте їм десять українських мов, аби Україна була наша”. Літературно-мовний образ України був теж виявом нашої провінційності» (Так було чи так мало бути? — В кн.: Юрій Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. Харків, 1998, т. 1, с. 158); «Свідомим українцем називаю всіх тих ширих провінційних патріотів, які поза ідеалістично вимріяною візією МОНОЛІТНОЇ, СОБОРНОЇ, ПОЛІТИЧНО САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ, тобто літературної України,

«літукраїнці» (саме так, але, звичайно, без лапок, підписувала свої матеріали редакція газети «Літературна Україна, а звернення до дитячої читацької аудиторії подавала з підписом *Літукраїночка*): «В ситуації, коли понад п'ятдесят відсотків населення і майже сто відсотків так званих “еліт” не послуговуються активно українською мовою, боротьба за “справжній” правопис видається мені, перепрошую, інфантильними пошуками улюбленої іграшки під час пожежі. Я припускаю, що іграшка може бути справді вартісною, особливо для людей із філологічним мисленням, що вперто воліють жити в “літературній” Україні замість справжньої; я навіть вірю, що вона справді має важливе символічне значення — як прапор чи гімн; але я відчуваю також, що надмірна увага української інтелігенції до символів, а не сутностей здатна лише сприяти подальшій суспільній маргіналізації і самих цих символів, і самої інтелігенції» (М. Рябчук. Правопис із вусами. — Кр., 2002, ч. 6, с. 17) [див. також: Рябчук 2000: 137, 143–145]. Пор. у плані критики щодо цього також: «<...> А словотвір “Літукраїнці” (і “Літукраїночка”) натякає на те, що є ще й інші українці, що українці — це не одноцілий народ!» (Юрій-Мирослав Левицький, Монреаль, Канада. — ЛУ, 17.04.1997).

5.4.2. У межах дискурсів, опозиційних щодо українського національно-державницького руху. Самі ж представники кіл української національно-державницької орієнтації загалом недиференційовано й не обов'язково залежно від ступеня радикальності їхніх поглядів іменуються з боку їхніх опонентів (звичайно у відповідних російськомовних дискурсах) — переважно представників кіл з лівими та проросійськими правими політичними орієнтаціями — як *націоналісти*, *націонал-патріоти*, *націонал-радикали*, *зневажливо нацики*, *націюкі*, з підсиленням градації — як *націонал-шовіністи* й навіть (*націонал*)-*фашисти*, *коричневі* (див. п. 2.2.2.2), *бандерівці* (у розмовній мові частіше *бендерівці* — від прізвища Степана Бандери з асимілятивною заміною [а] на [е], але ця назва стосується не тільки безпосередньо політичних послідовників цього руху: див. р. Х п. 7.2.2, вживаючись значно ширше), *ба(е)ндери* (ще з другої половини 40-х років — див. також далі п. 5.4.5), тепер уже рідше (ще від часів Української революції 1917–1921 рр.) — також як *жовтоблакитники* і *петлюрівці* та ін.¹⁶⁶ Наприклад: «Українців-патріотів називають *мазепинцями*, *петлюрівцями*, *бандерівцями*, навіть *фашистами* та *антисемітами*. Парадокс: коли росіянин захищає інтереси Росії, то його вважають патріотом, коли ж українець стоїть на таких самих позиціях, його називають *націоналістом*» (К. Левчук, читач. — УМ, 22.10.2009, с. 10)¹⁶⁷, «Комуністи у газеті “Приазовская правда” зарахували нас до категорії людей,

психічно неспроможні критично із повним розумінням сприйняти реально існуючу сучасну Україну» (Петро Бaley. Голос із діаспори в Україну. Las Vegas, NV, USA, 1997, с. 101).

¹⁶⁶ Між використанням характеристик *бандерівці* і *петлюрівці* можуть бути також відмінності регіонального плану: перше — щодо вихідців з Галичини й узагалі із Західної України, друге — щодо вихідців зі Східної України. Так, набув розголосу політичний скандал, що спалахнув у стінах ВР 16 квітня 1997 року після чергового обговорення мовного питання між народними депутатами України — керівниками ПСПУ Н. Вітренко та В. Марченком з одного боку і головою Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка поетом Павлом Мовчаном, відомим своїми проукраїнськими позиціями, з другого боку, коли Н. Вітренко завдала ударів П. Мовчанові з вигуками: «— Сволочь поганая! *Петлюра* недобитый!» (див.: Сл. Пр., 1997, ч. 5). Популярні у відповідних політичних колах ще на початку минулого століття характеристики *мазепинцы*, *мазепинство* вже відійшли до розряду архаїзмів, заступившись, таким чином, утвореннями від прізвищ українських політичних і військових діячів уже ХХ століття.

¹⁶⁷ Пор., наприклад, у цьому зв'язку: «В последнее время я часто бывал в этом городе [в Севастополи]. — О. Т., знаю настроение жителей. <...> Украина ими не занимается <...> И Россия их оставила без внимания <...> Я считаю, что *патриотизм* у россиян должен быть не меньше, чем *национализм* у украинцев» ([Із інтерв'ю з мером Москви Ю. Лужковим]. — Газета «Аргументы и факты. Украина», 1996, № 50).

“отравленных ядом национализма и извергающих этот яд на окружающих”, назвали “нациками”» (Г. Александрова, читачка, м. Маріуполь. — Д, 11.01.2002), «<...> наби- ваючи калитку, не забували [голови колгоспів на Полтавщині. — О. Т.] відновлювати осередки Компартії і виховувати “овечок” [колгоспників. — О. Т.] в душі непримиренності до “бандерівців”, американського імперіалізму, який ось-ось скупить нашу землю, і Чорновола з Пинзеником» (Г. Дениско. — МУ, 28.03.1997), «І поки в Укра- їні одні горлали: “тю бандерам!”, а другі — “ганьба комунякам!”, хитромудрі громадяни прибрали до рук усе, що погано лежало» (А. Логвин, читач. — УС, 20.07.2000). Як зневажливе найменування національно свідомих українців стало також поширюватися (очевидно, з 2014 року) *бандерлоги* (за випадковою співзвучністю прізвища *Бандера* і *Бандар-лог* — вигаданий мавпячий народ з «Книги джунглів» Редьярда Кіплінга, а також з відомого радянського мультфільму за творами письменника «Мауглі») (див. також у п. 5.4.3 *укропи*).

Поширилася низка іронічних і зневажливих номінацій: поряд з уже досить давно відомим «*щирий українець*» або «*щирий*» (як субстантиват), це «[національно] *свідомий*», «[професійний] *патріот*», ще з новіших — *національно стурбований* / *заклопотаний* (як калька рос. *национально озабоченный* — за зразком *сексуально озабоченный*, як у відомій «бардівській» пісні: «Я сегодня очень, очень / сексуально озабочен...»). Наприклад: «*щирі*» (П. Толочко. «Наразі над теренами нашої землі з летовища піднявся гелікоп- тер». — ГУ, 22.05.2002), «“*Свідомі*” розперезалися [заголовок]. У Тернополі є прекрасний пам’ятник генію, прекрасній людині — О. С. Пушкіну. На жаль, його розмальовано фарбою. Неандертальці, вони і є неандертальці, хоч і “національно свідомі”» (М. М. Фукс, читач. — Ком., 1997, № 7), «Але біля оперного театру на нас [учасників демонстрації лівих сил та ветеранів Великої Вітчизняної війни на честь чергової річниці визволення Львова від німецьких окупантів. — О. Т.] вже чекали “національно свідомі” хулігани і провокатори. <...> І якби не було міліції, “патріоти” розтерзали б тих, хто воював проти фашистів, визволяв Львів і <...> дожив до зустрічі з новими *фашистами*» (Д. Камишан. — ВУ, 1997, № 15), «<...> вичерпали себе *ура-патріоти* на кшталт “Про- світи”» (О. Четвер. — КВ, 15.08.1997), «<...> Звідси — розмаїті суспільні неврози [у психології російськомовної інтелігенції в сучасній Україні. — О. Т.], вражаюча глухота до <...> постколоніальних проблем, якими не знати чого переймаються “національно стурбовані” <...>» (Т. Кузьо, Г. Гамалій. — Кр., 1997, ч. 1, с. 11). З пізніших утворень — зневажл. *свідоміт* (від *свідомий* і, очевидно, *содоміт*)¹⁶⁸.

Якщо з боку тих кіл, що позиціонують себе як «[українські] патріоти», звичайним є звинувачення своїх опонентів у проросійських симпатіях та орієнтаціях, то для останніх не менш традиційним є інкримінування «патріотам» орієнтацій проамериканських і взагалі прозахідних, а також схиляння їх перед західною українською діаспорою (див. також р. V п. 5.5): «На початку квітня ц. р. в 14 номері свого розкішного, добре профінан- сованого часопису “Час-Тіме” (дві державні мови рухівської України?) В. Чорновіл — найагресивніший і найгаласливіший “патріот” — рішуче скинув *націонал-патріотичну* маску і показав свою справжню волю вірно служити міжнародному, передусім американ- ському, капіталові, продавати йому Україну, ставити її під команду американських й інших “цивілізованих” генералів. Парадна сторінка номера була прикрашена великою “світлиною” — фото, у центрі якого — самовдоволений командуючий об’єднаними збройними силами НАТО в Європі генерал Джордж Джоувлен з вельможного й заохочувально простягнутою рукою, а по боках — вгодовані генерали напівголодної армії “демократичної” України» (В. Богданов. В’ячеслав Чорновіл — голий король Руху. — ВУ, 1997, № 15, с. 3).

¹⁶⁸ Пор. так само в білоруській мові новітнього періоду щодо національно зорієнтованих кіл білоруського суспільства: мн. «*свядомые*», *свядомиты* [Мячкоўская 2012: 267, 270].

Проте «позитивна» точка відліку для подібних негативних характеристик опонентів — «українських *патріотів*» / «*націоналістів*» — у межах цього дискурсу не має готового номінативного вираження, вона розуміється імпліцитно — щось на зразок «*нормальні люди*», лише у «високому» стилі тут може ще за радянською традицією фігурувати одиниця *інтернаціоналіст* (див. про останню в п. 5.4.1.1). Формування цієї номінативно-аксіологічної опозиції, таким чином, не завершене.

5.4.3. «Ватники», «колоради» та ін. — «укропи», «кіборги» та ін. Нова група номінацій, у тому числі емоційно-оцінного характеру, на позначення не просто розмежування, а вже прямого протистояння, причому збройного, різних кіл українського суспільства стала досить швидко формуватися у зв'язку з різким загостренням унаслідок активної російської інспірації сепаратистського руху в кількох східних і південних регіонах країни на початку 2014 року (із закликами вже не просто рівнятися на нібито успішнішу Росію, але й приєднуватися до неї та з підігріванням ностальгії за втраченим СРСР: див. про цей психологічний комплекс у свідомості частини населення країни в 4.11.1) і з прямою збройною агресією РФ проти України з кінця лютого того ж року (див. про це також п. 2.3) [див. також з цього питання в зарубіжних дослідників, наприклад: Reuther 2016; Kuße 2018; Scharlaj 2018].

З проукраїнського боку на позначення протилежної сторони конфлікту досить швидко актуалізувалося гніздо *сепаратист* / жін. *сепаратистка* (*сепаратизм, сепаратистський*; див. нижче також кілька експресивних дериватів), а на позначення учасників бойових дій — гніздо *терорист* / жін. *терористка* (*тероризм, терористичний / терористський*), а також різні експресивні найменування: *бандити* та ін. (див. нижче). Самі ж сепаратисти іменували себе як [*народне*] *ополчення* (*ополченці*), *повстанці* (ці назви звичайно використовували також в офіційних колах РФ та в підконтрольних їм ЗМІ). Значно ширшим був набір експресивної лексики з обох протилежних сторін (з антиукраїнського боку — переважно в межах російськомовних дискурсів — в окупованих районах України і в самій РФ).

Першою не просто експресивно-оцінною, а й образною і тому ще цікавішою у власне мовному плані реакцією на це з проукраїнського боку став розвиток словотвірного гнізда *ват-* з відверто глузливим конотативним забарвленням. Спочатку це було метонімічне переосмислення слова *ватник* з його вихідним значенням відповідного верхнього одягу ¹⁶⁹ — до значення особи, яка носить такий одяг і, більше того, віддана йому й не хоче його проміняти на щось краще й сучасніше: про людину з (пост)радянською ментальністю, просту й обмежену, традиційну в своїх культурних уподобаннях і політичних поглядах (це, зокрема, туга за втраченими радянськими цінностями, нелюбов до «Америки» й небажання йти «ні до якої Європи»; пор. у п. 3.2.1 аналогічне поняття «*совка*») ¹⁷⁰, яка перебуває в полоні пропаганди російського офіційного телебачення (існує також корелят жін. р. *ватниця*). У тій напруженій політичній ситуації, що склалася

¹⁶⁹ Словники звичайно подають це слово з тлумаченням на зразок «тепла стьобана ватна куртка», але при цьому не враховується характерна його «радянська» конотація, яка, власне, й стала підставою для зазначеного оцінного переосмислення, — це звичайно «типовий» одяг соціально найменш «престижних» і взагалі найнижчих верств населення — наприклад, вантажників, підсобників на будівництві тощо, але насамперед селян — «колгоспників» (в українських селах цей одяг звичайно іменують як «кухвайка») та ув'язнених у радянських таборах / колоніях, пор., наприклад: «Крестьяне в великой единой форме советского трудового народа — *ватниках* серых, черных <...>» (Василий Гроссман. Добро вам! — Журнал «Знамя», Москва, 1988, № 11, с. 6), «Сбросив *лагерный ватник*, ты снова вранулась к нему» (Наум Коржавин. Поема «Танька»).

¹⁷⁰ Слово *ватник*, як відзначають спостерігачі, стало вживатися в такому значенні незадовго перед цим в інтернет-середовищі у самій РФ в колах, опозиційно настроєних щодо насаджуваного владою казенного патріотизму, і звідти вже було засвоєне також в Україні.

на Донбасі на початку 2014 року, слово «*ватники*» стали застосовувати як щодо представників відповідних кіл у межах самої України, так і щодо прибульців з РФ, які приїхали їх «захищати» («Настя <...> відходила подалі, щоб не бачити тваринну радість *ватників*, які тішаються з кожного вбитого *укропа*»). — Світлана Талан. Роман «Оголений нерв», 2015 рік). У корелятивний семантико-оцінний розвиток стали втягуватися й інші члени цього гнізда: «*ватничок*», «*вата*» — 1) відповідний психологічний комплекс, типові настрої зазначеної категорії населення і 2) збірн. до «*ватник*» («— Все, що розповідають про “*вату*”, про проросійські настрої на Донеччині, — брехня. Нехай припинять уже ділити нас на схід і захід». — УМ, 27.08.2015, с. 12), «*ватний*» і рідше «*ватяний*» («*ватний*» *електорат*, «у їхніх “*ватних*” мозках»), *ватність*: «пройти тест на “*ватність*”», *ватництво* (як явище). Виник також синонім до «*ватник*» — *ватан* (очевидно, не без натяку на просторічно-жаргонний мовний код спілкування цих людей, пор. у російській мові словотвірну модель *братан*, *дружбан*, в особових іменах: *Колян*, *Толян* і под.). Див. також у п. 5.3.5 про утворення *Ватостан* як ще однієї назви РФ, а з іншого боку, пор. у п. 5.2.4 про утворення *вишиватник*.

Інший подібний приклад — виникнення метафори *колорад* (від *колорад* — скорочена розмовна форма від *колорадський жук* — це, як відомо, злісний ворог сільськогосподарських культур) на позначення людей з активнішою, порівняно з «ватниками», проросійською й, відповідно, сепаратистською позицією, які любили демонструвати георгіївську стрічку, глузливо названу незадовго до цих подій *колорадською*, або *колорадкою* (див. п. 5.3.5): «Розлючені “*колоради*” стріляли в безпілотники із зеніток <...>» (ВЗ, 23.08.2016, с. 4); з похідними *колорадос* (з тим самим значенням), *колорадство* (позначення відповідного явища).

На позначення осіб, що провадять активну сепаратистську проросійську діяльність (переважно про бойовиків), сформувалося також словотвірне гніздо з оцінкою зневажливості, похідне від *сепаратист*: *сепар* і значно рідше *сепарат* (усічені форми), з посиленням зневажливості *сепарок*, *сепарня* (збірн.), презирл. *сепаратюга*, прикм. *сепарський* (*настрої*, *батальйон* та ін.).

З боку сепаратистів на позначення тієї частини громадян України (не обов’язково етнічних українців), які виступають проти руху на розкол країни, а особливо її «офіційних» представників (насамперед, зрозуміло, українських військових і добровольців на Донбасі), виникли такі глузуливі назви, як *укри*, ще більше зневажл. *укири*, мн. (одн. *укр*, *укири*)¹⁷¹ з прикметником *укрівський* (як українізоване відтворення рос. *уковський*), а потім (з каламбурним обіграванням, пор. рос. *укроп* як назва відповідної рослини) *укропи* (з прикметником *укропський*; *Укропія* — на позначення України): «На форумах “денерівців” та “еленерівців” [від аббревіатурних назв цих псевдореспублік ДНР і ЛНР. — О. Т.] <...> сиплють прокльонами на Путіна, бо “зрадив ополчення” і також “тупо злив міста, які тепер під *украми*, хоча в боях за них загинули найкращі хлопці Донбасу» (УМ, 13.02.2015), «Тут напередодні виборів терористи залякували людей. <...> Мовляв, тих, хто з’явиться на дільницях, “*укропи*” наміряються заарештувати як сепаратистів та ув’язнити» (СВ, 28.10.2014). Досить поширеною в цьому дискурсі стала також зневажлива назва *правосеки* (рос.), тобто члени однієї з українських націоналістичних організацій — «Правий сектор», назва, що її вживають і з ширшим значенням — узагалі на позначення українських добровольців на Донбасі (в українських текстах її можуть

¹⁷¹ Прізвисько *укри* на позначення українців було взято, очевидно, з міфологічних гіпотез про походження України та її народу й мови, що стали поширюватися в нас ще з кінця 80-х років з-під пера окремих патріотично настроєних, але без належної спеціальної підготовки авторів, — з виведенням українців від якогось прадавнього народу *укрів* / *укранів* / *уктріянів* (див. п. 5.2.8), викликаючи, можливо, захоплення в одних колах, але ще більше, мабуть, підсміювання в інших колах і відверте глузування з боку недоброзичливців, опонентів української державності.

відтворювати також як «правосеки»), наприклад: «Укropи та правосеки проти ватників і сепарів» (Укр. т., 2.10.2014). У перші місяці 2014 року ще вживали презирливі клички *майдауни*, *майдануті* (див. р. VIII п. 4.2.1), оскільки певна частина захисників територіальної цілісності України прибула на Донбас після «Євромайдану».

Від вересня 2014 року набуло поширення переосмислене слово *кіборг* (англ. *Cyborg* — один з різновидів людиноподібного робота: скорочення від *cybernetic organism*; слово відоме на пострадянському просторі в основному з американських фільмів) — так сепаратисти не без подиву стали називати хоробрих українських захисників Донецького аеропорту (це слово стали вживати і з проукраїнського боку): «Інформація про те, що українські військові, яких у народі прозвали “кіборгами”, залишили Донецький аеропорт після понад 200 днів тяжкої оборони, спричинила “вибух” в Інтернеті» (Д, 23.01.2015); «Маленький український гарнізон Аеропорту денно й нічно відбиває атаки супротивника, який у багато разів переважає живою силою й технікою. Але тут, у цьому зруйнованому дощенту Аеропорту, підступні й жорстокі вороги зіштовхнулися з чимось неочікуваним і неймовірним. Із *кіборгами*. Так захисників Аеропорту назвали самі вороги за їхню нелюдську живучість і впертість приречених. <...> Кіборги, своєю чергою, ворогів прозвали *орками*» [див. про це слово нижче. — О. Т.] (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирили: Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 12).

З обох протилежних сторін взаємно застосовували характеристики *фашисти*, зневажл. *фашики*, але значно активніше це робилося з боку офіційної російської пропаганди і проросійських сепаратистів, які при цьому подавали себе як «антифашистів»: *фашистська*, або *київська*, *хунта* (про українську владу після падіння режиму В. Януковича), *укрофашисти*, з утворенням прикметника *хунтівський* (як українізоване відтворення рос. *хунтовский*): *влада*, *війська*, *валюта* та ін. З проукраїнського боку стали також уживати гніздо *рашисти*, *рашизм*, *рашистський* (див. пп. 2.3, 5.3.5). З проросійського боку для позначення протилежної сторони звичайною була також характеристика *нацисти* (під надуманим приводом «насильницької українізації» населення, зокрема, Донбасу й узагалі дискримінації російськомовного населення в Україні). З проукраїнського боку на позначення протилежної сторони вживали також зневажливі назви *новороси* (див. про спроби відновлення історизму *Новоросія*: п. 2.3), *орки* (див. про це слово: р. IV п. 2.2.13): «Упродовж доби 21 травня на Донбасі зазнали поранень четверо представників російсько-окупаційних військ. Про це у своєму Twitter повідомив офіцер Збройних сил України NN. “Протягом доби втрати *орків* склали: “300” [«трьохсотих», тобто поранених. — О. Т.] — 4 особи <...>», — написав він» (Тиждень. ua, 22.05.2020).

Про номінативно-оцінне розмежування протидіючих сторін після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 року див. вище п. 2.3.

5.4.4. Україн(ськ)омовний — російськомовний. Для характеристики розподілу населення країни за основною (єдиною) мовою користування — ознакою, що також стала розцінюватися як дуже важлива в суспільному житті країни, — сформувалася опозиція *україн(ськ)омовний* — *російськомовний* (населення, клас [у школі], школа, регіон і т. ін.; література, засоби масової інформації, термінологія, комп’ютерна програма і т. ін.); щодо людей ці прикметники вживаються також як субстантивати, переважно у формі множини. Ця опозиція сформувалася наприкінці 80-х — на початку 90-х років і є аналогом уже відомих опозицій на основі мовних ситуацій деяких інших країн, наприклад: *англомовний* — *франкомовний* (у мовній ситуації Канади, другий із цих членів опозиції — також щодо Бельгії, Люксембургу), *англофон* — *франкофон*. Але безпосереднім зразком для неї стали протиставлення *русскоязычный* — *украиноязычный* / *молдавоязычный* і т. ін. та *русскоязычное население* (*Эстонии, Латвии* та ін.) — *эстонцы, латыши* та ін., що виникли в російській мові цього періоду у зв’язку із загостренням

потреби номінативного виділення різних мовних груп населення «національних» союзних республік унаслідок активізації там антиросійських настроїв, а також протиставлення *русский* — *русскаяязычный* з двома семантичними відтінками в значенні останнього слова: а) «який користується російською мовою як основною (єдиною), але не проживає в Росії»: «*русскаяязычное население* бывших союзных республик» (як відомо, Російська Федерація, розглядаючи таку мовну ознаку фактично як етнічну і навіть як ознаку громадянства, кваліфікує цю категорію як «соотечественники за рубежом», які потребують підтримки, а в разі потреби й захисту з боку історичної батьківщини); б) у слововжитку певних суспільно-політичних груп у Російській Федерації: «який користується російською мовою як основною (єдиною), але не належить до етнічних росіян»: *русскаяязычные писатели, русскаяязычная литература* ¹⁷².

Незважаючи на те що для сучасної мовної ситуації в Україні протиставлення *україн(ськ)омовний* — *російськомовний* є надзвичайно актуальним і небагато кого, очевидно, лишає байдужим, у власне мовному (стилістично-оцінному) плані ця опозиція лишається загалом нейтральною: «Більшість *респондентів* (як *українсько-*, так і *російськомовних*) визнають: підписаний Договір [між Україною і Росією. — О. Т.], особливо угоди щодо Чорноморського флоту, — не на користь України» (В. Плющ. — ЛУ, 5.06.1997, с. 1). Але певні конотативні відмінності в цьому плані можна простежити серед похідних іменників (переважно у формах мн.), що вживаються в українському національно-державницькому дискурсі: *україномовець*, рідше *україномовник*, рідко *українськомовник* (нейтрально) — *російськомовець*, рідше *російськомовник* (нерідко в контекстах з неохвальною конотацією). Наприклад: «Навіть комуністи, навіть найзапекліші *російськомовники* в парламенті <...>» (В. Пархоменко. — Д, 24.07.1997), «Чимало *російськомовників*, особливо керівного клану, вважають нинішню Україну тимчасовим явищем, а тому не обтяжують себе вивченням мови народу, серед якого живуть» (Час, 1997, № 20), «Ще з російського досвіду: всілякі угруповання, які обстоюють права *російськомовників* за кордоном, за указом Єльцина мають право користуватися резервним фондом <...>» (Іван Драч. — ЛУ, 26.03.1998, с. 3); пор. також утворення «*рускаяязычн(і)к*» з відвертою зневажливою конотацією: «І по сьогодні серед нас живуть затяті “рускаяязычники”, які через принцип не хочуть “ломать свой язык”, хоча, як правило, займають досить хлібні посади» (А. Бориско. — УС, 10.12.1998). Між цими іменниками-опозитами вже існують також відмінності в частотності вживання: так, пошукова інтернет-система Google станом на грудень 2018 року подавала для *україномовець* 1620, у грудні 2023 року — 609, для *українськомовець* — 42 і 45, для *україномовник* — 37 і 22, для *українськомовник* — 0 і 2, тоді як для *російськомовець* — 429 і 357, для *російськомовник* — 64 і 36 випадків уживання; у корпусі ГРАК станом на грудень 2023 року було зафіксовано для *україномовець* — 16, для *україномовник* — 2, для *українськомовець* і *українськомовник* — 0 випадків, тоді як для *російськомовець* — 33, для *російськомовник* — 0 випадків уживання.

5.4.5. «Східняки» — «західняки». Основною номінативною опозицією на позначення відповідних груп населення, що вказує на регіональне (власне, регіонально-культурне, регіонально-мовне й навіть значною мірою регіонально-політичне) розмежування України й не збігається з його етнічним розмежуванням, виступає протиставлення *східняки* — *західняки*, або *западенці* (останнє — від рос. *Запад* — у розмовній мові населення Східної України є значно поширенішим від літ. *західняки*), під якими ро-

¹⁷² Пор., наприклад: «Нас иногда упрекают, что мы <...> делаем разграничение между русской литературой и русскоязычной. Несмотря на это я повторю, что сегодня существует русская литература и русскоязычная литература. (Аплодисменты)» ([3 матеріалів про збори групи російських письменників, що позиціонували себе як «патриоты»: виступ С. Викулова]. — Журнал «Огонек», Москва, 1990, № 14, с. 28).

зуміють переважно *галичан* (форми одн.: *східняк* / *східнячка*, *західняк* / *західнячка*, *западенець* / *западенка*) (див. також у р. Х п. 8.2.1 про опозицію *Схід* — *Захід* на умовній символічній карті української топонімії). Ця опозиція стала формуватися ще від 1939 року після приєднання основної частини західноукраїнських земель до СРСР, але найгостріше емоційно-оцінне протиставлення в цих опозиціях припадає на другу половину 40-х — початок 50-х років у зв'язку з антирадянською партизанською війною в Галичині й на Західній Волині, що її більшість населення Східної України під впливом офіційної пропаганди сприймала негативно. На першому з цих полюсів (у баченні ситуації з боку «Заходу») сформувалися також синоніми *москалі*, *совіти*, а на другому (у баченні «Сходу») — просторічні пейоративні синоніми *бандерівці*, *бандери*, значно частіше у формі *бандері(о)вці*, *бандери*. Якщо до описуваного періоду ці слова функціонували переважно в усно-розмовній мові, то тепер вони не рідкість також у мові художньої літератури та публіцистики (як наслідок, з одного боку, реактуалізації в масовій свідомості відзначеного протиставлення, а з другого, — лібералізації мововжитку), наприклад: «Чимало говориться [у Львові. — О. Т.] про нібито вищий рівень національної свідомості “західняків”, точніше, мабуть, було б сказати *галичан* порівняно з “східняками”, тобто жителями основної України» (В. Десятников. — РУ, 24.07.1991), «<...> розрив між стандартами, винесеними з двох різних світів — радянського і галицького, виступив уперше яскраво після Другої світової війни між “східняками” і “західняками”, й він по сьогоднішній день повністю не відійшов у минуле» (Б. Осадчук. — Час, 1997, № 34), «У першій стадії революційного розвитку (1985–1991) різний рівень громадянської активності й національної свідомості *східняків* і *західняків* поділяв Україну на дві нерівні частини» (Левко Лук'яненко. — УГ, 23.01.1997), «— <...> Подивився на вуйка, що вже три години у черзі по молоко нидіє, подумаєш: чого ж його там, у нас [у Східній Україні. — О. Т.], *бандерою* називають? Хіба тільки через те, що намалював на стіні своєї хати Тараса Шевченка, над ганком почепив жовто-блакитний прапор та на мітинги ходить з гаслами <...> “Ні новому московському ярму!”» (М. Рябий. — ЛУ, 1.05.1991).

5.4.6. Нація — народ. Сформувалася також така відмінність у мововжитку кіл української національно-державницької орієнтації, з одного боку, і кіл лівих політичних орієнтацій та ширше — кіл, що звично для себе оперують кліше радянського часу, з другого боку, як більша схильність до використання слів відповідно *нація* (і похідних) / *народ* (і похідних). Так, пор., з одного боку, *антинаціональний*: «Та вже час схаменутися та скинути широкий московський зад, що засів на карку українського народу завдяки українофобам, манкуртам, безбатченкам, зайдам, які віддавна ведуть *антинаціональну* політику!» (М. Корінь, читачка. — УМ, 19.05.2011, с. 10), коли під поняттям нації цілком однозначно вгадується саме українська нація; з другого боку, номінації *антинародний* (*режим*, *влада*, *курс* та ін.): «Чому комуністи і соціалісти не миряться між собою, що ви не поділили? Хіба ж вас не навчила поразка 1994 року, коли була можливість змінити сьогоднішній *антинародний курс*?» (Г. Никоненко, читач. — Тов., 1997, № 36, с. 2), що стали широко вживатися щодо державної влади та її політики, але активніше все-таки в дискурсі лівих та ширших соціальних кіл, які поділяють їхню ідеологію (див. п. 2.2.2.2.2); з одного боку, *національно-демократичний*, *національно-патріотичний* (див. п. 5.4.1.3), з другого, — *народно-демократичний*, *народно-патріотичний*: «18 липня у Дніпропетровську з ініціативи обласної організації СПУ відбулася науково-практична конференція, присвячена перспективам створення коаліції *народно-патріотичних сил*» (Тов., 1998, № 31, с. 2).

5.5. Деякі паралелі в інших слов'янських мовах новітнього періоду. Номінативно-оцінний комплекс, що сформувався навколо понять національного, патріотизму й державництва, активізувався в досліджуваний період, хоча й різною мірою,

також у мовах інших постсоціалістичних країн — на зміну тенденціям до національного нігілізму й на протигагу поняттям наднаціонального (особливо «радянського») патріотизму й пролетарського та соціалістичного інтернаціоналізму, що офіційно культивувалися у відповідних державах протягом попередньої історичної епохи. У сучасних слов'янських мовах значно частотнішим стало вживання етнонімів — назв відповідних «титульних» національностей, хоронімів — назв відповідних країн — та їхніх дериватів (див. про активізацію в ужитку *українці, Україна, український*: пп. 5.2.4, 5.3.4). Так, у період президентства В. Путіна в російському політичному дискурсі актуалізувався образ «великой России», образ Росії, яка «поднимается / поднялась (встаёт / встала) с колен», у вжитку активізувався вигук «Слава России!», що його до періоду президентства В. Путіна вживали тільки в різних російських націоналістичних організаціях (пор. укр. *Слава Україні!*: пп. 2.2, 5.3.4): «Спасибо всем, кто сказал „Да!“ великой России! <...> Слава России!» — так новообраний («новий старий») президент Російської Федерації В. Путін висловлював подяку своїм прихильникам на мітингу на Манежній площі в Москві 4 березня 2012 року після президентських виборів, звинувачуючи своїх опонентів у спробах «развалить российскую государственность»; «Слава народу-победителю! Слава России!» (так В. Путін завершив свою промову під час параду на Красній площі в Москві 9 травня 2013 року); «Слава России! Слава России! Слава России!» (так тричі викрикнув на якомусь зібранні в січні 2019 року Дм. Рогозін, який був не тільки лідером націоналістичної партії «Родина», де такий вигук є вже узвичаєним, а й насамперед заступником голови уряду РФ, директором Роскосмосу). Особливо помітно ця патріотично-державницька хвиля активізувалася в РФ з 2014 року у зв'язку з її військовою агресією проти України: так, стало досить частотним (у написах, у піснях, у тому числі й дитячих, та ін.) гасло «Мы русские! С нами Бог!»; відомий кінорежисер і депутат Державної думи РФ В. Бортко закінчив свій виступ на одному із засідань цього органу словами російського полководця О. Суворова: «Мы русские! Какой восторг!». На багатолюдному зібранні на Красній площі в Москві 30 вересня 2022 року з нагоди «приєднання» до РФ ще кількох українських регіонів його учасники скандували на фоні велетенського електронного напису вгору «Россия»: «Рос-си-я! Рос-си-я! Рос-си-я!».

Так само, як в українській мові іменники *українськість, українство* (див. п. 5.2.4), активізувалися протягом останнього часу їхні відповідники в інших слов'янських мовах [див., наприклад: Bartmiński, Chlebda 2008: 17–22] — іменники з абстрактним значенням на зразок уже усталеного пол. *polskość* (пор. також у польській мові, наприклад, *niemieckość, rosyjskość*, а також *euuropejskość*), уже відомого, але до 90-х років не фіксованого словниками рос. *русскость* (цей термін належить ще філософу Іванові Ільїну, відомому своєю пильною увагою до ідеї російського патріотизму), бр. *belaruskasць*, хорв. *hrvatskost* і давніші іменники на -o — зі збірним і рідше з абстрактним значенням на зразок серб. *српство*, пол. *polactwo, żydoctwo*, рос. *еврейство* (на їх творення, можливо, мали свого часу вплив моделі іменників німецької мови *Deutschtum, Judentum* і под., *Deutschheit* і под.).

Посилилася увага до номінативного охоплення різних аспектів національного — розмежування понять етнічного і мовного (*русский* — *русскоязычный, polski* — *polskojęzyczny* ¹⁷³ і т. ін., пор. укр. *україн(сь)комовний, російськомовний* та ін.: п. 5.4.4), етнічного вітчизняного і зарубіжного: активізація в різних слов'янських мовах поняття національних *діаспор* (див. щодо української діаспори / діаспор: р. V п. 4), у російській мові — також номінації *русское зарубежье*, пор. уже традиційне пол. *Polonia*. У радикально-патріотичних колах російського суспільства висловлюється неприхильне ставлення до поширення назви *россияне* (у значенні «населення, громадяни Російської

¹⁷³ Уживання означення *polskojęzyczny (prasa, obywatel)* в сучасному польському політичному дискурсі має звичайно негативну конотацію [див.: Bralczyk 1999: 208].

Федерації») і наполягання на вживанні назви *русские* і в цьому значенні («Б. Ельцин за всю историю своей политической карьеры ни разу не назвал русских их собственным именем, а постоянно прибегал к понятию *россияне*, подменяя национальное определение государственно-географическим»: В. Васильев. Язык наш — враг ваш. — Молодая гвардия. Москва, 1993, № 1, с. 233). У Росії поширилася навчальна комплексна дисципліна *россиеведение* (*россиевед*, *россиеведческий*). У російській мові розширився номінативний комплекс із загальним значенням державного будівництва: *государственник* (словники радянського часу подавали це слово як застаріле), нові: *антигосударственник*, *государственнический* (*идеология*, *политика* та ін.), *государственничество*, *государствообразующий* / *державник*, *державнический*, *державотворческий*, *державообразующий* ¹⁷⁴.

У різних мовах активізувалися номінації на позначення не тільки окремих осіб (в основному, звичайно, з інших країн), але й цілих держав, що виявляють неприязнь або й відверто вороже ставлення до відповідної нації, та самого такого ставлення (пор. у п. 5.4.1.1 активізацію гнізд укр. *українофоб*, *україножер* та ін.). Це, наприклад, активізація давніше відомих пол. *polakożerca*, *polakożerczy*, *polakożerstwo*; активізація вже наявних і творення нових серб. *србофоб*, *србофобија*, *србождер*, *србождерски*, *србомрзац* [Клајн 1996: 57]; бр. *антыбеларус*, *антыпатрыёт* [див.: Басова 1998: 205], *беларусафоб*, але особливо гнізда рос. *русофоб*, *русофобский*, *русофобство*, *русофобия*, як стали характеризувати [нібито] дискримінаційне ставлення до російського народу як у межах самої Росії (зокрема, після появи книжки відомого російського математика й дисидента радянських часів академіка Ігоря Шафаревича «Русофобия», що вийшла 1982 року за кордоном, 1989 — в СРСР, — з боку представників «Малого Народу», під яким автор розуміє передусім євреїв, що живуть у Росії), так і особливо за її межами. Це слова, відомі й давніше, але тепер їхня частотність значно виросла — насамперед у дискурсах як російського правого націоналізму, так і лівих сил, передусім комуністів, а від початку 2000-х років (у період президентства В. Путіна) уже також у межах офіційної ідеології — як характеристика ставлення до Росії з боку відповідних суспільних кіл або й державної політики в країнах як «близького закордону», так і Заходу (якщо в Україні гніздо *українофоб* уживалося переважно в межах неофіційного українського національно-державницького дискурсу, в публіцистиці: див. п. 5.4.1.1, і тільки з 2022 року воно стало вживатися значно ширше, то гніздо *русофоб* функціонує в сучасній Росії дуже широко також у найвищих колах державного керівництва). Їх уже фіксують сучасні словники неологізмів та інші мовні джерела (див., наприклад: Катлинская 2008, с. 301); *русоненавистник* [див., наприклад: Дуличенко 1994: 200–209]. Пор. так само з боку певних політичних кіл в Україні, наприклад: «наси́льственная украи́низация, введенная Поро́шенко, антиросси́йская истерия, пещерная *русофобия*» — щодо політики чинної на той час української влади (з виступу голови політичної ради ОПЗЖ В. Медведчука в червні 2020 року на одному з каналів українського телебачення).

Загострилася, за мовними даними, проблема національного й державного відступництва, зрадництва (пор. у п. 5.4.1.2 укр. *яничар*, *манкурт* та ін.), причому не тільки в суспільствах, що до цього перебували в складі державних федерацій у статусі недомінантних націй, — з активізацією в політичних дискурсах та в публіцистиці відповідної лексики: наприклад, слц. *janičiari*, *poturčenci*, *odštiepenci*, *judáši*, *jagovia* —

¹⁷⁴ Ось, з іншого боку, міркування щодо цих актуалізованих у російській мові аспектів офіційної російської ідеології відомого російського ліберала — письменника й публіциста В. Шендеровича: «<...> мне кажется, что новым президентом станет тот, кто громче всех крикнет слово “*держава*”. У кого будет больше денег, чтобы это слово прокричать. Хорошего в этом мало. Сейчас, увы, мы прямой дорогой идем в сторону национализма. Как только где-нибудь громко начали кричать о *национальном возрождении*, кончалось все более-менее одинаково — замыканием в себе, окупливанием, провинциализмом в лучшем случае. Ну а в худшем — концлагерями, войнами...» (газета «Московский комсомолец», 20.08.1998).

про етнічних словаків, зокрема політиків, що ще недавно обстоювали доцільність перебування Словаччини в одній федеративній державі з Чехією [див., наприклад: Ondrejovič 1995: 80; Бузашиова, Ондрейович 1994: 123], а й у відповідних колах сербського [див., наприклад: Hinrichs 2000: 573], польського, російського суспільств. Так, у Росії — прямо з уст її президента: «Некоторые западные политики уже страшат нас не только санкциями, но и перспективой обострения внутренних проблем. Хотелось бы знать, что они имеют в виду: действия некоей пятой колонны — разного рода национал-предателей — или рассчитывают, что смогут ухудшить социально-экономическое положение России и тем самым спровоцировать недовольство людей?» (з позачергового послання В. Путіна до Федеральних зборів РФ з нагоди приєднання Криму до Росії 18 березня 2014 року).

У різних слов'янських мовах — як мовна реакція на посилення уваги суспільства до національної проблематики та на загострення міжнаціональних відносин — відбулася активізація вживання і творення відетнонічних дериватів з префіксом *не-*: наприклад, серб. *несрбин*, *нехрват*, *немуслиман*, *несловенац*, *неалбанац* [Клајн 1996: 56], пол. *nie-Polak* (як «відмова в праві вважатися поляками» [Bralczyk 1999: 208]). В українській мові зі зрозумілих причин найактивнішими виявилися — крім, звичайно, дериватів від *українець*, *український* (див. пп. 5.2.4, 5.3.4) — похідні від *російський* (як в етнічному, так і в державному аспектах): «*неросійські народи СРСР*», «*неросійські республіки СРСР*», «асиміляція *неросійських народів* (етносів) Російської Федерації»; «Коли малий Влад переїхав до батьків у Донецьк, то наразився на кпини однолітків через свою *неросійську мову*» (Н. Тисячна. — Д, 24.12.2009, с. 1); «шукати джерела поставок *неросійського* газу (газу *неросійського* походження)».

Проте найповніше ця модель активізувалася в етнічному значенні в російській мові — від *русский* (як у власне прикметниковому, так і в субстантивованому значеннях), оскільки в ній уже досить давно існує розвинена семантико-аксіологічна опозиція *русский* (зі знаком «плюс») — *нерусский* (зі знаком «мінус») як з розширеним семантичним обсягом: *русский* «справжній; найкращий серед подібних; “нормальний”; зрозумілий» (*русский гриб* «білий гриб», «Тебе *русским* языком говорят (обясняют) <...>, *быть на руси* «почуватися у звичних обставинах») і т. ін. — *нерусский* «неправильний; незвичний, не такий, як усі», *нерусь* «про нетямущу людину» і т. ін. [див., наприклад: Березович 2011: 13, 17, 26], так і у власне етнічному значенні (*нерусский* — наприклад, *лицо*, *внешность*, *выговор*, *фамилия*: БАС, т. 12, с. 244). У сучасному вжитку — *нерусский* (наприклад, за мовними даними в пошуковій інтернет-системі Google — переважно про представників корінних народів Кавказу, Середньої Азії, Казахстану): *человек, народ*; «позвонил какой-то *нерусский*»; «*русских* женщин оскорбляют *нерусские*»; «лица *нерусской* национальности» (у мовній практиці правоохоронних органів Російської Федерації); «Русский же народ вообще не упоминается в Конституции РФ — ни как *державообразующий*, ни как составная часть Федерации со своими правами, национальными ценностями и целями» (М. Назаров. Вопрос к президенту: Россия для *нерусских*? — Журнал «Наш современник», Москва, 2004, № 9); *нёрусь* — у значенні збірності: «*Нерусь* в России» — стаття в одному із журналів російських національно-патріотичних кіл [Дуличенко 1994: 204], але вживається і в значенні одиничності, а також у мн. (пор. *нелюдь, нелюди, нехрист*) [див. також на цю тему, зокрема: Pstyga 1997: 70–72]. Субстантивована номінація *нерусский* у звертаннях маркована конотаціями приниження: «Андзор Дзавашвили спал возле окна <...> Фидель [кличка одного із солдатів в охороні ув'язнених табору, росіянина за національністю. — О. Т.] разбудил его и говорит: — Слышь, *нерусский*, дал бы чачи. — Дзавашвили проснулся в испуге <...> и говорит: — Какая чача, дорогой, спать надо! — <...> Тут Фидель как закричит: — Как же это ты, падла, *русскому* солдату чачи не даешь?!» (Сергей Довлатов. Зона: Записки надзирателя; 1960-ті рр.), «Эй, *нерусские*, стоятъ!» (один з перших епізодів кінофільму режисера С. Бодрова-старшого «Кавказский пленник», 1996 рік, коли прапорщик російської армії

звертається саме так до групи чеченців); так само в порівнянні: «— Ну ви і впрямь как *не русский!* — сердито сказала Тіна» (Василь Шкляр. Роман «Чорний Ворон. Залишенець»). У складі ж різного роду оцінних словосполучень у постпозиції до відповідного іменника воно має образливу конотацію, хоча внаслідок тривалого вживання в такій функції ця конотація для самого мовця-росіянина вже може й не відчуватися: «Шевели копытами, *черт нерусский!*» (тюремний наглядач до ув'язненого-американця: т/с «Зона», Росія, 2006 рік); «— Экзотики здесь хоть завались, — рассказывает один из наших, капитан (назовем его Сергей), второй пилот МИ-17, прилетевший сюда [у Камбоджу до складу миротворчої місії ООН. — О. Т.] полгода назад из Торжка. Мы сидим с ним у входа в дешевый отель и пытаемся отвязаться от очередной проститутки <...> — Ай донт лайк секс, я импотент, черт поberi, ну сколько раз тебе говорит, *чуело нерусское*, — беззлочно ругается Сергей» (И. Черняк. — Газета «Комсомольская правда», 6.05.1993).

Якщо брати осмислення певних зовні подібних номінативно-оцінних блоків лексики відзначеної тематики в різних слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього функціонування, воно далеко не завжди є тотожним, і основна причина можливих відмінностей полягає, звичайно, в усвідомлюванні носіями відповідної мови своєї належності або до нації, яка була і все ще прагне бути панівною серед певного кола інших націй, або ж до нації, яка була й, можливо, все ще лишається залежною від іншої нації. Так, принципи відмінності в осмисленні номінативних комплексів «патріоти» і «державники» в Україні й Росії полягають у тому, що, по-перше, російські *патриоты* й *государственники* (*державники*) незалежно від їхніх загальнополітичних платформ, як правило, змикаються з лівими політичними силами в питаннях активної зовнішньої державної політики, в закликах відновити «велику Росію» або СРСР, а російські ліві всі є *патриотами* й *государственниками*, тоді як в Україні *патріоти* (*державники*) і ліві перебувають на різних державницьких позиціях (ліві, як відомо, орієнтуються в політичному плані на Росію або й на відновлення СРСР); якщо, наприклад, російські комуністи є водночас фактично й російськими націоналістами, то й українські комуністи симпатизують російському націоналізмові, тоді як український націоналізм є їхнім чи не найпершим політичним супротивником. По-друге, якщо в Україні переважна більшість *українських «патріотів»*, крім власне «націоналістів» (див. пп. 5.2.3, 5.4.1.3), є «демократами», а всі «демократи» виступають як «патріоти» («державники»), то в сучасній Росії «патриоты» («государственники») і «демократы» («либералы») — це політичні антагоністи. Так, у російському «демократичному» дискурсі з кінця 80-х років номінації [*русский*] *патриот*, а особливо *национал-патриот* уживалися переважно на позначення членів та прихильників політичних течій російського націоналістичного характеру — з негативною оцінністю в очах інших суспільних кіл (пор. ситуацію в Росії кінця XIX — початку XX ст., коли це слово виступало фактично в значенні «монархіст» і також мало негативну оцінку серед прихильників демократичного шляху Росії) [див.: Ферм 1994: 27–28; Ермакова 1996: 61], наприклад: «Нынешняя власть получила <...> демократический, а не национал-патриотический мандат» (А. Козырев, министр иностранных дел. — Известия, 30.06.1992); ось протиставлення *национал-патриоты*, *национал-радикалы* (про так звану Ліберально-демократичну партію РФ з її лідером В. Жириновским) — *либерально-демократический фронт* (Ю. Суровцев. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1997, № 4, с. 160); словник нових явищ російської мови прямо відсилав тлумачення слова *патриоты* до статті *национал-патриоты*, а *национал-патриотизм* подавав як «ідейно-політичний рух кінця 80-х–90-х років, який виступає за збереження національних історичних культурних цінностей і традицій Росії на ґрунті крайнього націоналізму» (ТСРЯ 1998, с. 416, 459; так само: ТСРЯ 2007, с. 641, 719: тут ще

й з ремаркою «неодобр[ительное]») ¹⁷⁵ (ситуація в Росії, однак, стала змінюватися в період президентства В. Путіна, особливо після початку агресії РФ проти України з 2014 року, коли це слово знову стало одним з ключових і «почесних» в офіційному дискурсі, але з 2022 року, після початку повномасштабної російсько-української війни, в російському політичному лексиконі стало поширюватися слово *турбопатриоты*, ірон. або несхв., — у цьому ж значенні «ура-патріоти, націонал-патріоти»). У межах українського національно-державницького дискурсу номінації з одиницею *патриот*, уживаючись однозначно позитивно щодо власної політичної платформи, мають негативні конотації в застосуванні до відповідних позицій певних кіл російського суспільства нібито з аналогічною орієнтацією, однак з такою принциповою відмінністю, як яскраво виражена експансіоністська, великодержавницька зовнішня політика, зокрема й щодо України: «<...> активізуються [в Росії. — О. Т.] антисемітські, чорносотенні сили *ура-патриотического* товариства “Пам’ять”, шовіністично настроєних періодичних видань, які потрапляють в Україну» (ВК, 21.11.1991), «<...> російські націоналісти, запеклі *патриоти* Росії, новоявлені “собиратели” тепер уже “советских земель в единую и неделимую Россию”» (Василь Захарченко, письменник. — ЛУ, 21.08.1997). По-третє, якщо для політичної ситуації в Росії, як і майже у всіх інших постсоціалістичних країнах, зовсім не характерний такий чинник, як вибір мови спілкування, то в Україні, як і в Білорусі, він має далеко не останнє значення в поділі суспільно-політичних сил на *патриотичні* і *непатриотичні* (див. у цьому зв’язку, зокрема, також обговорення явища «українського російськомовного патріотизму»: р. III п. 4.1).

Опозиція *патриотизм* — *космополітизм* / *антипатриотизм* (див. на сучасному українському матеріалі: п. 5.4.1.1) не може, звичайно, не викликати асоціацій, по-перше, з кампанією проти космополітизму в СРСР кінця 40-х — початку 50-х років («безрідні космополіти», «космополіти-антипатриоти», «антипатриотична група» і под.) [див., наприклад: Кеіперт 1998] ¹⁷⁶, відгомін якої лунав і в наступні десятиліття радянської історії ¹⁷⁷; по-друге, з полемічним наступом з боку певних кіл сучасного російського суспільства, які позиціонують себе як «*патриоты*» (їх стали іменувати також відновленим з 60-х років XIX ст. словом «почвенники»), що ведеться ще з кінця 80-х років (від часів «перебудови») проти «*демократов* / *либералов*», наприклад: «Михаил Алексеев [відомий російський письменник, головний редактор журналу «Москва». — О. Т.] зачитывает записку из зала: “<...> ни один <...> *патриотический* журнал не интересуется тем, что делает *национально-патриотический фронт* “Память” <...> — Ну, что же ответит?.. А все те статьи, которые появляются в “Нашем современнике”, “Москве”, “Молодой гвардии”, где ведется совершенно бескомпромиссная — даже не борьба, а война, по сути дела, с *антипатриотами*, разве это не помощь “Памяти”?!» (див.: журнал «Огонек», Москва, 1990, № 14, с. 28); «Казаки секут в Ростове редактора местной газеты за “*антипатриотизм*”» (з повідомлень російських ЗМІ, 1992 рік); «— Сейчас всех писателей поделили на правых и левых, *демократов* и *патриотов*. Вы-то к кому отно-

¹⁷⁵ Пор., з іншого боку, категоричну незгоду з таким одностороннім, на думку автора, розумінням номінації «[русский] *патриот*»: «Уже сейчас на языке нынешней российской демократии [автор наводит приклади на зразок: “Так называемые патриоты провели вчера пикетирование Белого дома”, “Национал-патриотам не терпится...” — О. Т.] *патриот* — шовинист, фашист, чорносотенец, антисемит и т. п. Вся российская демократическая печать, яростно клеветая на патриотов, представляет их сборищем тупых, недоразвитых дебилов <...>» [Дуличенко 1994: 188–189].

¹⁷⁶ Пор. уживання слова *антипатриот* («по наветам *антипатриотов* народных») значно давніше — автором відомої «Истории русов»: История русов. Москва, 1846, с. 122.

¹⁷⁷ Наприклад: «<...> журнал [“Новый мир” часів О. Твардовського. — О. Т.] обвиняют в “кошунственном” отношении к прошлому, в “глумлении” над настоящим, в “очернительстве” и “*космополитизме*”» (журнал «Нева», Ленінград, 1988, № 12, с. 174); «<...> вели *антипатриотическую* деятельность» (газета «Известия», Москва, 1978 рік, про М. Ростроповича і Г. Вишневську).

ситесь? Получаете премии и у демократов — в “Знамени”, и у патриотов — в “Нашем современнике” <...>» (А. Щуплов, Е. Лесин. [Интервью с писателем Борисом Екимовым]. — Книжное обозрение, Москва, 16.02.1999); «У нас есть *патриотическая* интеллигенция. У нас есть *демократическая* интеллигенция. И есть прочая интеллигенция» ([Із інтерв'ю з депутатом Державної думи РФ від Комуністичної партії РФ В. Шандибінім]. — Т/к НТВ, програма «Итого», 10.09.2000). «*Либерали*» в РФ зазнають гострої критики з боку суспільно-політичних сил, що позиціонують себе як «патріоти» (як «справа», так і «зліва»), і, на відміну від української ситуації, їх не відмежовують від «*демократів*», оскільки вони нібито посягають на «найсвятіше» в російській національній ідеї — на державну могутність Росії: «<...> не допустить триумфа российской *либеральной* интеллигенции. Наши *либералы* готовы пожертвовать интересами государственности России для достижения своих “*демократических*” целей» ([Із інтерв'ю з О. Прохановим, літератором і громадським діячем]. — Т/к RTVi, програма «Особое мнение», 19.01.2011); «*оголтелые либералы*» (відомий кінорежисер і громадський діяч М. Михалков про державно-політичну еліту періоду правління президента Б. Єльцина).

Таким чином, політична опозиція кінця 1980-х — 1990-х років, тобто періоду демократичних реформ у РФ, *коммунисты* («*партократы*») — «*демократы*» у 2000-х роках змінилася на протиставлення «*патриоты*» («*государственники*») — («*либеральные демократы*», (*либерал-)*«*демократы*» або тепер частіше «*либералы*», *глузл. либерасты* (*либералы* + *педерасты*) [див., також, наприклад: Осипова 2008а: 210].

6. Орієнтація на «європейські» і «світові» цінності. Зорієнтованість сучасної України на нові моделі суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерні насамперед для країн західної цивілізації, та її відкритість в умовах сучасної глобалізації та інформатизації суспільства для масової експансії елементів світової матеріальної й духовної культури та для масового проникнення одиниць однієї з найпоширеніших світових мов — англійської (переважно в її американському варіанті), з одного боку, а з другого боку, досить традиційне для широких кіл українського суспільства орієнтування на стандарти й цінності західного світу та культивування певної соціальної престижності основних західноєвропейських мов стали основою для формування в українській мові від початку 90-х років потужного комплексу номінативно-аксіологічних явищ, що групуються в дві основні тенденції — а) увиразнення мовних ознак «європейської» орієнтації України; б) вияви мовної глобалізації.

6.1. «Європейський вибір» України. Орієнтація на систему «*європейських*» (тобто західноєвропейських) і «*світових*» (крім західноєвропейських, це насамперед, зрозуміло, американські) матеріальних та культурних цінностей, яка різко увиразнилася в сучасному українському суспільстві (причому, на відміну від попереднього періоду радянської історії, це відбувається навіть з офіційного «благословення» влади — ще від часів «перебудови» другої половини 80-х років з її закликом «рівнятися на *світові стандарти*»), не стала, звичайно, несподіванкою й виникла не на порожньому місці. Вона незмінно існувала в свідомості певних суспільних кіл протягом кількох останніх століть, сформувавши, зокрема, в мові декілька яскравих номінативно-оцінних опозицій з основою протиставлення «вони (зі знаком «плюс» — часто, звичайно, ідеалізованим) — ми» (зі знаком «мінус» — з можливою заниженою самооцінкою), опозицій, що виражали різкі відмінності в політичному устрої (рівень демократії), економічному житті (рівень добробуту), розвитку технологій, культурі побуту українського суспільства на тлі країн «європейської» цивілізації: а) «*Європа*» (*європеець, європейський, по-європейському, європейськість*: з конотаціями прогресу і культури) — «*Азія*» (*азіат, азійський / азійський, азійчина / азійськість*): «— <...> Вік мотузяного хазяйства зступає з шляху і дає

дорогу машині, *азія* дає дорогу *європі!*» (Володимир Винниченко. «Малорос-європесць», 1907 рік); б) «Захід» (західний) — «Схід» (в обох цих опозиціях полюси виражають географічні поняття не в їх строгому трактуванні: так, *Європа* розуміється при цьому в синекдохічному значенні «Західна Європа», а з утворенням СРСР і особливо з формуванням після Другої світової війни на полюсі «Схід» «соціалістичного табору» до «Заходу» стали відносити, наприклад, і Фінляндію, і Японію); в) зневажлива самохарактеристика *совок* (*совковий, совкізм* та ін.) на полюсі «ми» (див. п. 3.2.1); г) у площині матеріального добробуту і моди в повоєнний період в СРСР — досить промовисте протиставлення «*імпортне* (закордонне) — *наше* (вітчизняне)» (той, хто мав можливість одягатися в «імпортне» й користуватися іншими імпортними речами, особливо з «капіталістичних» країн — «капкраїн», перебував, у сприйнятті масової свідомості, на вищому щаблі суспільної ієрархії).

Аналогічні протиставлення «Європа — Азія», «Захід — Схід» існують, звичайно, у сучасних стереотипних уявленнях також наших найближчих сусідів. Так, у масовій свідомості поляків «Європа» у вужчому розумінні обмежується тільки Західною Європою, у ширшому ж розумінні це й Центральна Європа, куди входить також Польща [див.: Bartmiński 2018: 26]. Для значної частини польського суспільства, яка відносить Польщу до «Центральної», або «Центрально-Східної», Європи, «Схід» — це й Україна, Білорусь, Литва, але насамперед Росія; з «Азією» також нерідко асоціюються стереотипні образи росіянина, українця, тоді як, наприклад, в очах певної частини сучасних чехів і Польща не сприймається як частина «Центральної» Європи [див.: Bartmiński 2001: 44–47]. За масовими уявленнями росіян, Росія не входить до «Європи», тоді як для українців Україна — це Східна Європа, хоча це ще й не «справжня Європа» [Bartmiński 2018: 30, 33]. За спостереженнями, наприклад, дослідників жанру «фентезі» в пострадянських російській та українській літературах, Росія репрезентується в них як периферія Азії, тоді як Україна — як периферія Європи [Fialkova 2018]. Державне керівництво України, яке прийшло до влади після «Революції гідності» 2014 року і взяло рішучий курс на євроінтеграцію, постійно наголошувало на тому, що нинішня військова агресія з боку РФ — це наступ не тільки на Україну, але й на Європу в цілому і що в сучасних умовах «Україна нині боронить східні кордони *Європи*», «Україна де-факто стала східним кордоном об'єднаної *Європи*» (з виступів Президента України П. Порошенка протягом 2014–2019 років). Підкреслюється також, що географічний центр Європи — саме на українському Закарпатті [Кучма 2004: 35].

Проте, наприклад, за даними одного із соціологічних опитувань, проведеного у грудні 2015 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей, 63% опитаних (2006 року таких було 68%) не відчували себе цілком «європейцями» (головним чином через свій низький рівень добробуту та соціально-культурні умови життя, але також, зокрема, через «неєвропейську» свідомість, відчуття себе представником іншої культури) (Центр Разумкова: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості: Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики» 7 червня 2016 року. Київ, 2016, с. 11 — див.: <https://razumkov.org.ua> > ...; пор. також, наприклад [Яворська, Богомолів 2010]); за результатами іншого опитування — Соціологічної групи «Рейтинг», «європейцями» почувалися 26% респондентів (а, наприклад, «радянською людиною» — 21%) (див.: УП, 19.08.2021). Пор. також характерні назви аналітичних матеріалів з цієї проблематики, які підкреслюють той момент, що Україна нині перебуває тільки «на шляху до *Європи*»: Україна на шляху до Європи / Ред. кол. А. В. Юричко (голова) та ін. Київ, 2006; Україна на шляху до Європи: проміжні підсумки Помаранчевої революції / Ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2009.

Уявне перенесення «дуже хороших» реалій матеріального життя «Заходу» на вітчизняний ґрунт сприймалося й продовжує сприйматися, хоча вже й меншою мірою, звичайно із самоіронією. Так, *фазендою* (назва великого, багатого маєтку бразильських латифундистів, яка поширилася в СРСР після демонстрації в 1988–1989 рр. бразильського телесеріалу «Рабиня Ізаура») стали іронічно іменувати скромні, невеликі заміські будинки, хати, а особливо «дачі» «простих» людей на «шести сотках» (часто це досить бідні споруди): «Я не знаю, про що Левко та його чарівна дружина Надія говорять віч-на-віч у своєму скромному будиночку в селі під Києвом <...> на «*фазенді*»»

(Л. Єфремов. Переднє слово. — В кн.: Левко Лук'яненко. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991, с. 6), «Проте селяни та городяни, які гнуть спина на власних “*фазендах*”, так само чухають потилиці, бо ціна на “другий хліб” [картоплю. — О. Т.] щороку дедалі нижчає» (Н. Малімон. — Д, 14.09.2012, с. 12), «Ми облаштували свої шість соток і називали це *фазендою*».

Порівняно з найменуваннями інших грошових одиниць найбільше синонімів тепер існує саме до назви долара США: розм. *«зелений»*, сленг. *бакс*, рідше *грин*, які вживаються переважно у множині, збірн. *зелень*, *капуста* (див. р. II п. 3.5); напівофіційний і напіввфемістичний перифраз *умовна одиниця* (скорочено у. о.) звичайно стосується саме долара; до категорії мільйонерів у нас звичайно відносять (зрозуміло, не в офіційній статистиці) *«доларових мільйонерів»* (переважно без застосування цього означення), тоді як щодо осіб, мільйонні статки яких обчислюються у вітчизняній валюті, вживають уточнення *«гривневий»*; кажучи й чуючи жарг. *штука* у значенні «тисяча [грошових одиниць]»: «Це обійшлося йому в *десять штук*», усі розуміють і без конкретизації, що маються на увазі саме долари; дотепники переінакшують текст Державного гімну України: «<...> Ще нам, браття молодії, усміхнеться *доляр*» (замість «доля» в оригіналі). Пор. з-поміж зразків новітнього фольклору: на зауваження на зразок «Ти [тобто твої дії, твоя поведінка. — О. Т.] тому-то не подобаєшся!» можна почути відповідь: «Я не *долар*, щоб усім подобатися!»; «Три стадії бідності по-українськи: 1) немає грошей; 2) зовсім немає грошей; 3) доведеться міняти *долари*».

6.1.1. Активізація в ужитку слів з морфемами *європ-*, *євро-* та гнізда *європейський*. Найперше, що привертає увагу в мовному представленні *«європейського вибору України»*, — це, звичайно, значна активізація частотності вживання та продуктивності творення слів з морфемами *європ-*, *євро-*, розширення лексичної сполучуваності прикметника *європейський*, що відбуваються в кількох номінативно-аксіологічних напрямках:

а) у суто номінативному значенні — як позначення тих реалій, послуг і т. ін., якими користуються в країнах [Західної] Європи (і ширше, звичайно) і які можуть запроваджуватися також в Україні, які об'єднують країни Західної Європи ¹⁷⁸: *євровагон*, *євроколія* (залізнична колія з вузкою, ніж у нас, відстанню між рейками), *єврономер* (на автомобілях), розм. *«євробляха»* — а) те саме, що *єврономер*, б) автомобіль з єврономером, *євророзетка*; *єврокредит*, *єврооблігація*, *єврочек*; *євродиплом* (університету); *євроарена* («Невдалі виступи українських футбольних клубів на *євроарені* протягом останніх років уже наступного року можуть зіграти з нами злий жарт». — Е, 19.06.2003), *єврокубок*, *євротурнір*, *євротур*; *європейське співтовариство*, *європейська спільнота*, *євrorинок*, *європростір*. Як позначення нових реалій країн Євросоюзу: *євроструктура*, перев. мн., *єврочиновник*, *євродепутат*, *єврокомісар*, *євровалюта*, *євровіза* і под., *євросанкції*, мн. (санкції Євросоюзу щодо певних інших країн) — та різних аспектів орієнтації України на зближення з Євросоюзом: *європерспектива* (перев. мн.) *України*, *євроцентризм*, *європейська інтеграція* (*євроінтеграція*), *єврореформи*, мн., *євроекторність України*, *євромайбутнє України*, (*про*)*європейський* — *антиєвропейський* (*курс*, *вектор*) та ін. (див. також р. VIII п. 4.2.2.2). Опозиція *єврооптимісти* — *євроскептики* (кальки з англ.) в Україні має дещо інше значення, ніж у «Європі»: *євроскептики* — це не ті, хто критично настроєний щодо ефективності діяльності Європейського Союзу (як такого чи окремих його аспектів) або взагалі доцільності його існування, а також європейської інтеграції як такої, а ті, хто сумнівається в тому, що

¹⁷⁸ У цей час виникла також омонімічна модель творення складних слів з *євро-* (від *євро* у значенні єдиної грошової одиниці для ряду країн Євросоюзу): *є(Є)врозона* (сукупність країн Євросоюзу, що перейшли на користування євро), *євроготівка*, *євроцент*, *євроклад* (*євродепозит*) і под.

Україну нарешті приймуть до ЄС; *єврооптимісти* ж, відповідно, — це ті, хто дотримується протилежної думки (щодо обох цих випадків). У власних назвах: «*Європейський вал*» — система захисних споруд, що їх почали зводити на українсько-російському кордоні з 2014 року, відома також як проєкт «Стіна» (означення «*європейський*» мало означати в такій назві не що інше як символічну межу між «Європою», тобто європейською цивілізацією, і «Азією»);

б) у майже такому самому значенні, але вже з нашаруванням оцінної конотації — «такий, як у Європі (що, до речі, не завжди можна перевірити), а отже, кращий, ніж у нас» (часто в назвах товарів для продажу, в рекламі послуг та ін.; пор. так само в інших слов'янських мовах, наприклад [Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat 2008: 230–231]): *євроалюміній, євроруберойд, єврочерепиця, єврошифер, євробалкон, євровікна, євродвері* (пор. в образно-символічному вживанні: М. Соколовська. Обережно, *євродвері* зачиняються! — ГУ, 26.07.2005: про обмеження на вступ до Євросоюзу нових членів), *євромеблі, євроматеріали, євротуалет, євроресторан, євростиль* («*Євростиль* (для села): УК, 19.09.2001 — про нові тенденції в будівництві сільського житла; пор. уже також як автономізований незмінюваний прикметник: «будинок у стилі *євро*»), *євродизайн, євротехнології* та ін. («Дерев'яні *євровікна*, виготовлені з тришарового *євробруса*». — Е, 5.08.2004: з реклами; «Школи опалюють *євродровами* <...> Паливні брикети, або *євродрова*, — спеціальні поліна з наскрізними отворами, виготовлені з деревної тріски й тирси». — ГПУ, 25.10.2013, с. 38). Назвою одного з «престижних» явищ нового життя більш або менш заможних людей стало слово *євроремонт* (уже з похідним прикметником: *євроремонтні хори* і под.) — на позначення певного комплексу робіт щодо обладнання житлового або службового приміщення (з його переплануванням — так, щоб це навіть віддалено не нагадувало «совкового» стилю, з використанням імпортованих будматеріалів). У власних назвах (див. докладніше р. Х п. 1.4): «*Євродім*» (будівельна компанія), «*Євротаксі*» (київська фірма), «*ЄвроМийка*» (наприклад, мережа автомийок у Львові), мережа ресторанів «*Євросіті*», кафе «*Євросмак*». З диференціацією «європейського» / «світового» за конкретними країнами: «*Американська (італійська, німецька, швейцарська) хімічстка*», «*Німецькі євровікна*» (на вивісках, у рекламі);

в) уже з переважанням позитивно-оцінної конотації над номінативним значенням — на побутовому рівні життя (в рекламі товарів і послуг, в оцінці якості робіт тощо): «*Європейська якість* — українські (або: низькі, помірні і т. ін.) ціни» (ціни, до речі, цілком порівнянні з європейськими: часто не менші або й більші), «Оптимальна ціна в поєднанні з *німецькою якістю*» (з реклами [нібито] німецьких «євровікон», німецького пива та ін.), «*Американська хімічстка — американська якість*»; «*Вибери справжній американський!*», «*Американський стиль*», «*Американська мрія*», «*Американська насолода*» (з реклами американських сигарет у 1990-ті — на початку 2000-х років);

г) як ідеалізована характеристика європейських матеріальних і духовних реалій та європейської культури, цивілізації в цілому, які, принаймні за сучасним слововжитком, перебувають на значно вищому рівні на оцінній шкалі відповідних суспільних верств, ніж вітчизняні, і орієнтирів цієї культури, на які слід рівнятися, та шляхів до неї (відносний прикметник *європейський* тут набирає вже виразних ознак якісного): «— Коли наша залізниця стане справді *європейською*, такою, щоб подорожувати була змога у швидкісних потягах, без бокових плацкартних місць й одного-єдиного туалету на вагон?», «*Європейський сервіс на нашій залізниці* можливий, якщо квитки подорожчають у... вісім разів!» ([Із інтерв'ю з одним із керівників Львівської залізниці і висновок самої журналістки] — Е, 16.08.2001, с. 6), «Разом із директором підходимо до обшарпаних колишніх колгоспних будівель, у яких розмістилася ферма. Зізнаюся, я була трохи розчарована, бо хотілося побачити справжню *євроферму* з побіленим фасадом, обсажену квітами та декоративними кущами» (Е, 29.07.2004), «Минулого тижня Ківерці прийняли першу електричку, яка прийшла із Рівного. А на місці провінційної станції

засяяв сучасний *євровокзал*» (Н. Романюк. — УМ, 17.01.2001); [спільний] *європейський дім, європейські [демократичні] цінності, країни європейської демократії, «NN — справжній (або ж: зовсім не) європейський політик», готель (судно і т. ін.) європейського класу (рівня), «NN — учений (поет і т. ін.) європейського рівня», європейські стандарти (євростандарти) і т. ін.* З-поміж інших прикладів: «Перед нами є два шляхи. Один — імперський, історично збанкрутілий, що веде у безвихідь, у безодню, і другий — це шлях суверенітету, котрий є для нас шляхом порятунку й життя. Саме він виведе Україну до *європейського дому*, до інтеграції з європейською культурою, до реальної співдружності зі всіма народами» (Олесь Гончар, із записників 1991 р. — Час, 2.04.1998), «<...> остаточне повернення [у майбутньому. — О. Т.] України до *європейського дому*» (з виступу Президента України П. Порошенка на Софійській площі в Києві 21 листопада 2017 року), «Я хочу, щоб у нашій державі панівними були *європейські* гуманістичні цінності» (А. Некрот, читач. — УМ, 15.03.2012, с. 10), «Ми зробимо столицю України справді *європейським містом*» (О. Омельченко, голова Київської міськради. — РІО, 1997, № 16), «Київ — *європейська столиця!*» (гасло одного з виборчих блоків під час виборів до Київської міськради в березні 2006 року), «Збудуємо *Європу* в Україні!» (одне з гасел Соціалістичної партії України під час виборів до Верховної Ради України 2006 року), «Як свідчить статистика, Україна у 2-3 рази відстає від *європейських стандартів* за розмірами житла, яке припадає на одного громадянина» (В. Княжанський. — Д, 12.12.1998), «"Торнадо" [відлякувач гризунів. — О. Т.] повністю безпечний і відповідає *європейським стандартам* якості» (з реклами цього засобу, 2009 рік), «І політиком, і французький загал відкрили для себе Україну, визнали — як би це пафосно не звучало — нашу *європейськість* і готові сприяти Україні» (УМ, 16.07.2005, с. 1).

У значенні, фактично тотожному номінативно-оцінному протиставленню *Європа* — *Азія*, продовжує вживатися опозиція *Захід* (полюс, який повніше, яскравіше представлений у сучасному мовному житті й, очевидно, є актуальнішим для суспільства, ніж його опозит) — *Схід* (полюс, який здебільшого розуміється імпліцитно): *західна демократія, західні цінності, стандарти*; з полюсом *європейський (західний)* у певних контекстах синонімізується означення *світовий*: «Потрібно створювати абсолютно нові навчальні заклади за *європейським зразком*, починаючи все з нуля. І тільки тоді ми наблизимось до *світових стандартів*» (І. Львова. — Е, 13.12.2012, с. 20). Розвинулася опозиція *цивілізований (країни, світ)*, тобто «*європейський*», — «менш цивілізований»; останній полюс охоплює також сучасну Україну, але в такій чи подібній вербально експлікованій формі щодо неї звичайно не виражається, лише мається на увазі: «Україна відстає від *цивілізованих країн*», «У *цивілізованих країнах* податки платять, в Україні — збирають» і под. (характеристика «цивілізовані країни» вживалася щодо країн Заходу й у радянський час, але звичайно в «іронічних» лапках — як цитата з «чужого» дискурсу) [див. докладніше про таку опозицію: Трифонов, Колоколова 2013].

З іншого боку, опозиція *імпорتنе — наше* в сучасних умовах масової наявності на вітчизняному ринку товарів закордонного виробництва, причому далеко не завжди належної якості, втратила свою актуальність.

6.1.2. Курс на європейську інтеграцію. Політика *європеїзації, європеїзму (євроцентризму)* (з її прихильниками *європеїстами, євроцентристами, євросимпатиками*), або *курс на європейську інтеграцію (євроінтеграцію, з похідними євроінтеграційний: ідея, напрям або вектор, прагнення, перев. у мн., процес, євроінтегруватися)*, або *(про)європейський вибір (курс, вектор) України* постійно перебувають у центрі суспільної уваги. Ще одним спалахом номінативної активності в цьому напрямі стало з кінця 2013 року гніздо *Євромайдан*, як стали називати масову акцію, спрямовану на продовження й посилення європейської інтеграції України, з похідними *євромайданівці*, мн., *євромайданівський*, а також *євроактивіст*, тобто активіст Євромайдану (див. доклад-

ніше р. Х п. 6.1). Ці тенденції протиставляються багатьом іншим суспільним явищам і тенденціям як *неєвропейським*: *неєвропейський* (підхід, шлях до чого-небудь, законодавство, судова практика; «Безглузді ж й образливі звинувачення на адресу правозахисних організацій <...> слугуватимуть зайвим доказом принципової *неєвропейськості* не тільки владних структур України, а й, на жаль, усього (чи, принаймні, значної частини) українського суспільства» (С. Грабовський. — Д, 8.06.2012, с. 9), крайнім виявом яких є *антиєвропейський* (курс, напрям, вибір). Якщо в межах одних дискурсів твердять про «*європейськість* України», то в інших закликають усе-таки з'ясувати «причини нашої *неєвропейськості*».

У межах цього курсу, по-перше, виділяються дві найзагальніші (політичні, ідеологічні, ментальнісні, культурні, мовні) опозиції до тепер уже зовнішніх щодо України полюсів (на «вертикальному» й на «горизонтальному» рівнях).

На «вертикальному» рівні це протиставлення «*совкові*» і всьому «*совковому*» (див. про «*совок*» у п. 3.2.1): «Ми переконуємо світ, що Україна — *європейська країна*, а отже, її мешканці — теж *європейці*. А тут, у фешенебельних, відремонтованих за світовими зразками магазинах, з довгоногими кралами за прилавками, часто-густо панує дрімуча, ще «*совкова*» невихованість, якщо не справжнє хамство. *Європейський фасад* лише зовні прикриває гнилу суть. Бо оголосити себе *європейською нацією* ще не означає мислити та поводитися, як личить *справжнім європейцям*. <...> Рецидиви «*совкового пофігізму*» потрібно рішуче викорінювати <...>, бо інакше нас ще десятки років вважатимуть *задвірками Європи*» (Р. Дурбак. — УШ, 10.08.2000), «Україна розділена <...> між двома ідентичностями — потенційно *європейською* та *совково-люмпенською*» (Оксана Пахльовська. — Д, 8.06.2012, с. 4).

На «горизонтальному» рівні це протиставлення в синхронній площині *проросійському* (промосковському) курсові (векторові), або курсові на *євразійську інтеграцію*, в *євразійський простір*, або ще відвертіше — руху до *Азії*; назву *проросійський курс* уживають його опоненти, тоді як прихильники віддають при цьому перевагу назвам, утвореним від *Євразія*, відомим у певних колах російського суспільства вже близько століття, але тепер знов актуалізованим; використовується також опозиція «*західний — східний* вектори [України]». Наприклад: «Треба розуміти: куди б ми не йшли, наш шлях лежить через *Європу*, інакше ми опинимося в *Азії*. Не в тій *Азії*, яка прощвітає та асоціюється з Сингапуром і Гонконгом, а в страшній, де деспотія й відсталість. Не думаю, що це те, чого хоче наш народ. Все ж таки люди в нас *європейські*» (Валерій Шевчук. Про втечу від імперії. — Д, 20.07.2012, с. 18), О. Дубина. *Євразійство* чи трансатлантизм? — назва публікації (УС, 28.09.2000, с. 9). Саму назву *Євразія* опоненти зазначеного курсу можуть уживати з іронічно-зневажливою трансформацією — як *Aziona* (за деякими свідченнями, створення цього слова в російській мові належить П. Мілюкову, який саме так позначив на одному із зібрань російських емігрантів — прихильників концепції «євразійства» цивілізаційне місце Росії), тобто з настановою на асоціювання з відомим непристойним словом: «Хочемо жити в *Azioni*?» — заголовок (Д, 15.10.1999, с. 21), «Офіційно-фальшивий Рік Росії в Україні завершився тим, чим міг і початися, — реальною греблею, яка наблизилася до нас *Azionu*. Чи, може, нас до *Azioni*» (УУ, 2004, № 1, с. 62), «Росія належить не *Євразії*, а, якщо хочете, *Azioni*».

Ставлення різних верств сучасного українського суспільства до «*європейського вибору*» (як у настроях людей, так і в схильності до оперування відповідною лексикою), звичайно, різне (див. вище в п. 6.1.1 про опозицію *єврооптимісти* — *євроскептики*)¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Пор., наприклад, станом на початок ХХІ ст. наявність скептицизму щодо цього всередині самого «проєвропейського» середовища: «І хоча, зауважує автор, прихильники європейської України вже не є тією маргіальною групою, як на початку 1990-х, вони <...> все ще не становлять більшості у суспільстві — надто багато в ньому громадян, які <...> вважають російську та советську історію «теж

Однак простежується виразна тенденція до зростання схвалення такого курсу — від стримано-реалістичного до захопленого — й до зростання кількості прихильників вступу України до ЄС¹⁸⁰. Нерідко про це говорять як про відновлення історичної справедливості для України: «Ми просто зобов'язані відчути себе в Європі, згадати, що до московського поневолення Україна була *європейською державою*, і світ це визнавав» (УУ, 2001, № 9, с. 11: з листа читача), «*Європейський вибір* [України. — О. Т.] втілює в собі історичне прагнення української нації повернутися в *європейську сім'ю народів*» (із «Звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав — членів Європейського Союзу». — ГУ, 26.06.2002)¹⁸¹. Щодо позиції в цьому питанні найвищого державного керівництва, то вона досить істотно коливалася протягом описуваного періоду між політикою «*різновекторності (багатовекторності)*» зовнішнього курсу України, тобто зорієнтованістю його як традиційно в бік Росії (СНД, Митного союзу і т. ін.), так і в бік Європи (це особливо декларувалося в часи президентства Л. Кучми), і «*безальтернативності*» для України її майбутнього вступу до Європейського Союзу: це увиразнилося насамперед після «Помаранчевої революції» в період президентства В. Ющенка («Ми, як ніколи, наблизилися до *Європи*» і под.) і ще більшою мірою після «Революції гідності» в період президентства П. Порошенка, коли курс на членство в ЄС і НАТО було закріплено в Конституції України (лютий 2019 року), і продовжилося під час президентства В. Зеленського. Різке політичне лавірування в розв'язуванні цих питань у часи президентства В. Януковича і прагнення його всидіти одночасно на двох стільцях, як відомо, закінчилося «Євромайданом» і поваленням його влади. У межах тих суспільних кіл, які виступають проти проведення європейського курсу, є побутові «*евроскептики*»,

нашою», а себе ідентифікують із російською / совєтською російською державою» (В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 8; це рецензія на кн.: М. Рябчук. Улюблений пістолет пані Сімпсон. Хроніка помаранчевої поразки. Київ, 2009).

¹⁸⁰ Так, за даними опитувань, що їх проводила Соціологічна група «Рейтинг», на початку 2012 року 52% респондентів підтримували приєднання України до ЄС, 34% не підтримували, а 15% ще не визначилися; найбільше прихильників євроінтеграції було на Заході України (78%), дещо менше — в Центрі (59%) і на Півночі (55%), найменше — на Сході й Півдні (див., наприклад: І. Коваленко. Хочемо в Європу. — Е, 22.03.2012, с. 2); подібний розподіл настроїв зберігався й восени 2012 року, причому курс на Європу підтримало майже дві третини молоді, тоді як більшість старшого покоління висловилося за зближення з Росією (див.: ГПУ, 10.01.2013, с. 8). За даними опитувань Центру Разумкова в грудні 2015 року (після «Революції гідності» і початку збройної агресії РФ проти України), на гіпотетичному референдумі щодо вступу України до ЄС за це проголосували б 56% опитаних, проти — 18% (за опитуванням у грудні 2013 року, це було б відповідно 48% і 36%) (див.: Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). — Національна безпека і оборона, 2016, № 7–8, с. 14). За даними опитування, проведеного в липні 2020 року Центром соціальних та маркетингових досліджень «Socis» і Центром Разумкова (див., наприклад: УП, 13.08.2020), за вступ до ЄС висловилися 57,7% опитаних, проти — 26,9%; за вступ до НАТО — 47,7%, проти — 32,8%. Згідно з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» 16–17 лютого 2022 року, за вступ до ЄС висловилися 68%, проти — 24%; за вступ до НАТО — 62%, проти — 30% (див., наприклад: УП, 17.02.2022). Найвищий за всю історію опитувань рівень підтримки вступу до ЄС (86%) і до НАТО (76%) засвідчило опитування, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» незабаром після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну, причому позитивна динаміка відбулася в тому числі й за рахунок зростання підтримки вступу до західних структур серед населення Півдня та Сходу (див.: УП, 2.03.2022). Проте вже станом на кінець березня, згідно з опитуванням тієї ж групи «Рейтинг», рівень підтримки входження України до НАТО становив 68%, тобто наблизився до довоєнних показників, що може бути пов'язане з тим, що українці не побачили очікуваної підтримки від НАТО у протистоянні з Росією (див.: УП, 5.04.2022). Згідно ж із пізнішим опитуванням групи «Рейтинг», за вступ до ЄС висловилося 86% респондентів, за вступ до НАТО — уже 83%, у тому числі на Сході — 69% (див.: УП, 3.10.2022).

¹⁸¹ Пор. також, наприклад: «Не забуваймо: ще коли Петро І рубав для Росії вікно до *Європи*, Україна часів Мазепи ходила до *Європи* через двері» (з виступу Президента України П. Порошенка на урочистому відкритті пам'ятника гетьманові Івану Мазепі в Полтаві 7 травня 2016 року).

які загалом, можливо, й хотіли б наближення до Європи, але «ніхто нас там не чекає», «кому ми там потрібні?!», і принципові противники — це в основному політичні кола з проросійською орієнтацією, з орієнтацією на «традиційні східнослов'янські духовні і моральні цінності», які висувають у тому числі й аргументи економічного характеру: «Ми не хочемо бути сировинним придатком до Євросоюзу» і под. (див., наприклад: П. П. Толочко. Україна в оранжевому інтер'єрі. Київ, 2012, с. 173–174; *Євроешафот* для України. — Ком., 27.09.2013, с. 1: про можливе підписання угоди про асоціативне членство України в ЄС; Г. Крючков. Основа сохранения ценностей восточнославянской цивилизации. — Київ, в., 24.10.2013, с. 2). У цих колах виникло ірон. *євроінтегратор*, перев. у мн.: «<...> Україна сьогодні бідніша держава, а після виконання тих вимог, які висуває Угода про асоціацію з ЄС, вона буде ще біднішою. Тому ми і хотіли б привернути вашу увагу, а також тих “євроінтеграторів”, які про це дуже багато говорять, до того, що записано у цій угоді» ([З виступу лідера КПУ П. Симоненка у ВР 22 жовтня 2013 року]. — Рабочая газета, Київ, 24.10.2013, с. 1).

Надмірне, хоча й цілком щире захоплення лексикою «європейського вибору» або ж свідоме маніпулювання нею в сферах бізнесу, реклами викликають критичну реакцію навіть у прихильників цього курсу: «У країні, більшість населення якої ніколи не була в Європі й навіть не має закордонних паспортів, складову “євро-“ <...>, приклеєну до найрізноманітніших українських слів, слід однозначно вважати словом-паразитом. Найбільш курйозно ці слова звучать у рекламних текстах: *євроремонт*, *євроруберойд*, *єврогардини*, *європідлоги*. <...> Неважко, мабуть, здогадатися, що тут звукосполучення “євро-“ виконує лише роль приманки на кшталт “еліта” чи “ексклюзив”» (В. Павлів. «Європа» як слово-паразит: Апологія українського євроскептицизму. — УУ, 2000, № 7, с. 59; див. також: О. Гриценко. Доба євроремонту. — УУ, 2001, № 9, с. 11–15); «<...> так званий “одяг з Європи” завозять в Україну за ціною ганчір'я, а продають зі 100–1000-відсотковим наваром» (Г. Голодна. Найбільший київський секонд-хенд таки знищили? — УМ, 22.05.2012, с. 3).

По-друге, це вже внутрішня опозиція в межах самого «українського» — між «європейським» курсом, тобто рухом «уперед», і свідомим або несвідомим замиканням у межах вузьконаціонального — провінційно-маргінального («хуторянського», «загумінкового»: див. про поняття *загумінку* в значенні «периферійне, провінційне місце», яке поширилося, очевидно, з мовної практики Галичини та західної української діаспори», в р. V п. 5.3.2, «містечкового»: *містечкова ментальність*, *культура* і под.) або етнографічного, «шароварного» (див. про «шароварництво», «шароварицину» в р. VI п. 7.3.3): «— Мандруючи світом, я намагався не бути загумінковим хуторянином, який хвалить своє болото» ([З інтерв'ю з Борисом Олійником]. — Книжник, 2001, № 2). Ось як заклик: «Слід покінчити з хуторянством — “моя хата скраю, я нічого не знаю”» (Є. Стецьків. Чи є в українців національна гордість?: З листів до друга в Україні. — УС, 28.10.1999, с. 2); як надія: «Схоже, що відходить у минуле політичне українське хуторянство, коли єдиний спосіб заявити про громадянську активність бачиться в тому, щоб неодмінно створити свій політичний гурт, чи то, пак, приватну партію <...>» (Іван Драч. — ЛУ, 12.11.1998); нарешті, як розчарування: «На жаль, колосальна енергія її [«Помаранчевої революції». — О. Т.] вибуху не була використана для створення демократичної європейської України через “хуторянство” більшості лідерів, зокрема Президента Ющенка, за відсутності у них державного мислення» (Т. Палладіна, професор, біохімік. — Д, 14.09.2012, с. 12), «Національно-демократичні кольори представлені [у ВР України. — О. Т.] менш, ніж є електорату, прихильного до них. Причина цього — традиційно-українська: отаманщина і хуторяниця» (С. Чалий. — УС, 9.04.1998).

6.1.3. Розширення в українському мовному просторі образно-аксіологічного функціонування елементів іншомовних ономастичних систем. Це:

1) семантико-прагматичні інновації в уживанні закордонних географічних назв, рідше онімів інших тематичних розрядів та їхніх похідних: див. у р. Х п. 3.10.3 приклади на зразок *Канари, Гарварди* (у мн.), *турецьке ганчір'я, китайська підробка, тайський масаж* та ін.;

2) поширення нових модних явищ в українському антропоніміконі, зооніміконі — див. у р. Х пп. 7.1.1.3, 7.1.1.2 випадки на зразок: а) особові імена *Даяна, Лоліта, Едвін* та ін.; зооніми *Альф, Лінда* та ін.; сценічні псевдоніми співаків / співачок у жанрі попмузики *Ані Лорак, Лері Вінн* та ін.; б) подвійні імена *Анна-Марія, Юрій-Вацлав* та ін.; в) іменування авторів наукових та ін. праць хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в нас, але зі скороченням імені по батькові до першої літери: *Іван П. Петренко*; г) звертання / іменування тільки на ім'я, наприклад: «*Романе, розкажіть нам <...>*» (журналіст до незнайомої перед цим людини, причому явно старшої від нього; див. про останнє явище також далі в п. 6.2.3.2).

6.2. Рівняння на «світові стандарти та цінності» в загальному руслі культурно-мовної глобалізації (щодо різних конкретніших виявів явища мовної глобалізації цього періоду див. також р. IV). Явище мовної глобалізації останніх десятиліть виявляється не тільки в масовому (значно ширшому й інтенсивнішому, ніж до цього часу) проникненні до складу української мови на її різних структурних рівнях запозичень із західноєвропейських мов, особливо англоамериканізмів, у поширенні певних словотвірних рядів, в експансії латинської графіки і т. ін., що, зрозуміло, насамперед привертає увагу спостерігачів, а й глибше і, можливо, менш помітно — як вираження в мові нових ціннісних орієнтирів суспільства та формування нових прагматичних моделей спілкування. Глобалізація (*глобалізація економіки, культури, інформаційного простору; мовна глобалізація; глобалізаційний: глобалізаційні явища, тенденції, процеси; глобалізуватися, глобалізований*, пізніше з'явилося й *глобалізувати*), виявляючись у широкому запровадженні реалій загальноєвропейських і, ширше, світових тенденцій розвитку в суспільно-політичне, економічне, технологічне, культурне та мовне життя України, в умовах сучасного відкритого суспільства вже значно меншою мірою залежить (на відміну від «*європейського вибору*» країни: див. вище п. 6.1) від політичної волі та намірів тих чи інших суспільних кіл і державного керівництва.

6.2.1. «Успіх» і навколо нього. У загальному руслі культурно-мовної глобалізації й насамперед «*американізації*» відзначається активізація спрямування уваги мовного соціуму до всього першого, найкращого в ієрархії суспільних цінностей та шляхів його досягнення (див. п. 4.9). Ця тенденція стимулювала, зокрема, запозичання, значну частотність уживання низки певних слів і зворотів, їхню семантичну трансформацію, продуктивність розростання відповідних словотвірних гнізд. Це насамперед:

а) активізація запозиченої з англійської мови аббревіатури *VIP* (*very important person*) у значенні особи (групи осіб) з високим суспільним статусом і значними матеріальними статками (написання її варіюється — як *VIP*, рідше *vip* з вимовою [ві-ай-пі] і [віп], так і в українізованій графічній формі *ВІП, він*), яка вживається як перший компонент (з атрибутивним значенням) у складених іменниках, а також як самостійний відмінюваний іменник і як незмінюваний прикметник: *VIP(ВІП, vip, він)-гість, -клієнт клубу, -покупець* (у дорогих магазинах), *-зал* (на вокзалі, в аеропорту, в казино тощо), *-номер* (у готелі), *-ложа, -трибуна* (на стадіоні), *-автомобіль, -костюм, -вечірка*; широко вживається також тавтологізм *VIP(ВІП, vip, він)-персона* (СУМ-11: Дод.); *вілла VIP(ВІП)-класу* (класу «*VIP*») та ін. («Софія Ротару <...> довірчо спілкується з *VIP-чоловіками* в перших рядах партеру»: О. Вергеліс. — КВ, 29.05.1998, с. 21); «*Тільки для VIP*» (напис при вході); розм. *охорона «віпа», дружини ВІПів (вінів)*; уже існує прикметник розм. *вінівський* (*номер, ложа, клас* та ін.);

б) частотність уживання з розширенням семантичного діапазону слова *еліта* у значенні «привілейована верхівка суспільства; найкращі або просто найпомітніші, найвпливовіші представники суспільства, якоїсь його частини» (у радянський час це слово вживалося найчастіше у сферах рослинництва і тваринництва, а якщо щодо суспільства, то звичайно «буржуазного»; більш уживаним воно було в західноукраїнському варіанті УЛМ): *еліта суспільства, національна еліта України, владна (керівна, правляча) еліта, політична еліта, ділова еліта або бізнес-еліта (бізнесова еліта), інтелектуальна еліта, культурна еліта, військова еліта* і т. ін., навіть *кримінальна (злочинська) еліта* [пор. аналогічно, наприклад, у сучасній польській мові: Dziedziół-Zabierowska 1997]. Наприклад: довідник «*Наукова еліта* Закарпаття: доктори наук, професори Ужгородського національного університету» (Ужгород, 2005), «27 січня в Науково-педагогічній бібліотеці м. Миколаєва народний депутат України голова НСПУ В. О. Яворівський зустрівся з *творчою елітою міста*» (Л. Ржепецький. — ЛУ, 18.02.2010); у формі мн.: «Я повинен сказати, що центр абсолютно недооцінює те, що в регіонах вирости й сформувалися нові *політичні еліти*» ([Інтерв'ю з політиком І. Салієм]. — Д, 28.11.1998), *регіональні еліти*. Це ж стосується й похідних цього іменника. Прикметник *елітний* «стосовний до еліти; належний до еліти суспільства або якоїсь його частини; поширений серед еліти; призначений [ніби тільки] для еліти (отже, найкращий)»: *елітний спосіб життя; елітний: публіка, футбольна команда, війська, підрозділ МВС* («Беркут» і под.); *елітний вид спорту* (переважно про теніс, автоперегони), *елітний вид відпочинку; елітний: житло, коледж, район міста, ресторан, магазин, школа, клуб, автомобіль, меблі, одяг, оправа* [для окулярів] — цілком закономірно розвиває в межах подібних слововживань уже й суто оцінне значення «найкращий, добірний» (наявне вже в «чистому» вигляді в контекстах на зразок *елітне вино, елітне моторне мастило*); абстрактний іменник *елітність*: *елітність житла, товарів* і под.; так само у творенні складних слів: *стадіон, меблі* і т. ін. *еліткласу*. Прикметник *елітарний*, який ще в останні десятиліття радянської доби став уживатися зі значенням «винятковий, обраний; вишуканий; призначений не для всіх і доступний не всім» (переважно з нехвальною конотацією щодо еліти, еліт «нашого», буржуазного суспільства: *суспільство, публіка, культура, мистецтво, фільм, режисер*), тепер поширив це значення також на реалії «нашого» суспільства, втративши, природно, попередню конотацію, наприклад: *елітарний клуб, «Елітарна світлиця»* (клуб, який існував один час при Київському міському будинку вчених і мав на меті широке обговорення актуальних проблем суспільства, науки, культури) — й водночас став розвивати значення, синонімічне до *елітний (елітарний: школа, ресторан, житло, маєток, автомобіль)*, поступаючись, однак, останньому в ужитку.

З'явився також іменник *елітка* — 1) ірон. або зневажл. до *еліта* (про людей); 2) конденсоване утворення від низки словосполучень на зразок *елітне житло (будинок, квартира), елітний алкоголь (коньяк, вино), елітні парфуми* та ін., а також на основі іменника *елітклас* (у формі род. в.: *житло* і т. ін. *еліткласу*) зі збереженням відповідного лексичного значення, наприклад: «жити в *елітці*», «торгувати *еліткою*» і под.

Пор., з іншого боку, досить звичайні випадки нехвально-іронічного реагування в суспільстві на маніпулювання, з погляду мовця, як цим поняттям, так і самим словом: «Мені дуже соромно за нашу інтелігенцію і *так звану еліту суспільства* держави Україна. Як же потрібно не любити, не розуміти й не поважати свій народ, щоб довести до такого стану!» (В. Рушак, читач. — Час, 27.11.1998), «<...> українське суспільство поділено на дві верстви: *так звану "еліту"*, котра збагатилася через привласнення державного майна, ставши новою «шляхтою», і безправну народну масу, яку вона вважає за «бидло»» (Т. Палладіна, професор. — Д, 14.09.2012, с. 12), «Муки дискурсу. З цим модним словечком може конкурувати, здається, хіба що не менш популярне *еліта* — таке ж багатозначне і невловиме» (Н. Мориквас. — П, 10.08.2001).

У центрі цього напрямку актуалізувалося також поняття *успіху* як однієї з пріоритетних цілей у діяльності, в житті певних активних суспільних верств (див. докладніше п. 4.9). Частотний у вжитку й розгалужений за аспектами позначення та кількістю компонентів номінативно-аксіологічний комплекс успіху в українській мові новітнього періоду складається, звичайно, не лише з новіших одиниць іншомовного походження та їхніх кальок і, природно, стимулюється також новими соціально-політичними та економічними обставинами сучасного внутрішнього життя країни. Однак і семантико-словотвірна та оцінно-стилістична активізація в цьому напрямі тих мовних одиниць і явищ, які не є результатом власне мовної глобалізації, також може бути актуалізована в мовній свідомості суспільства в загальних рамках сучасної глобалізації вже як широкого ментальнісно-культурного явища.

Це насамперед значно виросла частотність уживання та розширення семантичного діапазону прикметника *успішний*, а також розширення семантичного обсягу прикметника *ефективний*, поява навіть іменника *успіхологія* (див. п. 4.9).

До складу номінативно-аксіологічного комплексу «успіх» входять одиниці на позначення його чинників, ознак, символів, шляхів і засобів його досягнення, одиниць і систем його виміру¹⁸².

Для того щоб стати *успішним* у новому житті, потрібно бути, зокрема, як про це свідчить помітна активізація в українській мові останнього часу під впливом англійської мови членів відповідних словотвірних гнізд, *амбітним* (*амбіційним*, мати *амбіції*) і *креативним*.

У семантико-аксіологічному комплексі першого з цих гнізд відбулося істотне зрушення від значень з конотацією неспхвальності: *амбіція* «загострене, аж до зарозумілості, самолюбство; у мн. — необґрунтовані претензії на що-небудь» (*хвороблива амбіція, вдаритися в амбіцію*; активізовані від початку 90-х років слововживання *великодержавні, імперські амбіції* — переважно про політику сучасної РФ: див. 5.3.5), *амбітний характер, амбітна поведінка* і под. — до значень зі схвальною конотацією. Особливо виразно це проступає в новоутворених значеннях прикметників *амбітний, амбіційний*:

а) який має здорове честолюбство, ставить честолюбну мету й прагне досягати її (про людину), наприклад: «У зв'язку з розширенням діяльності на території України корпорація зі США шукає *амбітних, енергійних людей*, які бажають реалізувати свої життєві цілі» (з оголошень у ЗМІ), «Україні зараз конче потрібні молоді, завзяті, *амбітні* і, головне, чесні *політики*» (П. Васьків, читач. — Д, 8.06.2012, с. 13), «Бо їдуть туди [до країн Західної Європи. — О. Т.] на навчання *люди амбітні*, недурні, талановиті, молоді, в яких усе попереду» (Л. Ясинчук. — Е, 11.07.2013, с. 10), «Чоловік у літах приходить у відділ кадрів фірми. Кадровик: — На жаль, ви нам не підходите. Нам потрібні *люди молоді, амбіційні*, здатні творчо зростати! — Чоловік: — І все-таки запишіть мій телефон. Коли з'ясується, що у вас усі творчо ростуть, а працювати нікому, — зателефонуйте» (з нових анекдотів); з розширенням уживання: «Ми мусимо ствердитись у якості сильної та *амбітної держави*» (з промови Президента України В. Януковича на урочистостях з нагоди 20-річчя незалежності України в Національному палаці «Україна» 23 серпня 2011 року);

б) характерний для такої людини (про її наміри і діяльність); честолюбний, творчий (про план, проєкт, програму і т. ін.), наприклад: «НАТО й Україна сподіваються на швидке

¹⁸² Помітну актуалізацію номінативно-аксіологічного комплексу «успіх» у системі цінностей мовного соціуму відзначають також дослідники інших слов'янських мов на їхньому сучасному етапі [див.: Grybosiova 2002: 80–81 (авторка відзначає, зокрема, «гонитву за життєвим успіхом»); Зализняк, Левонтина, Шмелев 2012 (відзначаються, зокрема, зміни оцінного потенціалу в словах рос. *карьер*, *амбициозный, агрессивный*, поява сполучень *успешный человек, эффективные люди* і под.); Осипова 2007: 350 (оцінне переосмислення слів *карьер*, *карьерист*); Осипова 2008б; Witalisz 2006].

схвалення *амбіційного плану* дій <...>» (УР-1, Новини, 9.12.2005), «<...> ми вибудовуємо *амбітні цілі*» (В. Ющенко, Президент України), «*Програма уряду буде амбіційною*, але цілком здійсненою», «Треба ставити перед собою *амбіційні завдання*».

Відповідна семантична структура вже сформувалася також у похідних — іменнику *амбітність* (*амбіційність*) і прислівнику *амбітно* (*амбіційно*): *амбітно* (*амбіційно*) *налаштований*, *спрямований* і под., а також у формально твірному для цього гнізда іменнику *амбіція* (спочатку у мн., а згодом і в одн.): «— Якщо ми це врахуємо, можемо <...> провести Олімпійські ігри—2022. Одній Україні це буде складнувато, відверто кажу. Хоча ми маємо такі *амбіції* і бажання» (ГПУ, 26.02.2013, с. 5), «Без нової історичної матриці *амбіції* України й українців будуть завжди меншими, ніж їхні можливості! Прийшов час *амбітних* українців та їхніх лідерів» (О. Савченко, економіст. Антиукраїнець, або Воля до боротьби, поразки чи зради. Київ, 2017, с. 12), «— Ви маєте *політичні амбіції?*», «У них є здорова *амбіція* — прислужитися своїй країні», «— Ми маємо *амбіцію* перетнути п'ятивідсотковий бар'єр <...>» (перед виборами до ВР: один з претендентів)¹⁸³.

Прикметник *креативний* став широко вживатися на позначення як а) відповідних властивостей людини, її діяльності та результатів цієї діяльності: *здібності*, *мислення*, *потенціал*, *підхід*, *ідея*, *проект* тощо («Поезія Андіївської для української мови, безсумнівно, є *креативною*». — Т. Возняк. Тексти та переклади. Львів, 1998; «17-та річниця прийняття Конституції України ознаменувалася *креативними* акціями протесту в столиці, зокрема символічним розп'яттям Основного закону під стінами Конституційного Суду <...>»: А. Даниленко. — УМ, 2.07.2013, с. 5; у сферах педагогіки, соціології, менеджменту з цим словом уже сформувалися термінологічні словосполучення), так і б) самої такої людини, групи людей, організації (з поєднанням у його семантиці ознак: «творчий, з нестандартним мисленням» і «соціально активний», зокрема як організатор): *продюсер*, *менеджер*, *директор* (це назви спеціалізації, посади), *агентство* (його профіль); *креативний клас* (соціально активна група людей із «середнього класу», здатна пропонувати й реалізовувати нові оригінальні підходи в різних сферах суспільного життя, активно впливаючи на певні суспільні верстви й очолюючи їх); «В іншому ж усі турботи (зокрема фінансові) брали на себе організатори (чого не зробиш для підтримки *креативної молоді*)» (Д, 16.05.2001), «Укладаючи свою топ-десятку найкращих вишів України, журнал звернувся до роботодавців — найкращих і *найуспішніших компаній* <...> Як показали результати опитування, <...> *найкреативніших фахівців* готує Києво-Могилянська академія» (УМ, 10.04.2013, с. 3). На позначення результату відповідної діяльності це означення вживається також у застосуванні до цілком конкретних предметів: *креативні товари* (у магазині), *футболки* і т. ін.; «*Креативний коньяк для енергійних амбіційних людей*, що прагнуть *успіху* та шукають свій шлях у житті» (з напису на етикетці коньяку «ALEX SILVER (АЛЕКС срібний)», м. Нова Каховка Херсонської області, 2009 рік). Уже сформувалося гніздо цього слова (див., наприклад, СУМ-20): *креативність*, розм. *креатив* — як сама креативність, так і її конкретне втілення, результат («Цей підхід вражає своїм *креативом*», «Претендентам на посаду бракує *креативу*», *запропонувати креатив*), *креативно* (*мислити*, *підходити до*

¹⁸³ Словники досі так подавали переклад англійського іменника *ambition*: 1) честолюбність; владолюбство; амбіція; 2) у мн.: честолюбний задум; 3) прагнення; 4) мета, об'єкт бажань; мрія, а переклад похідних *ambitious*, *ambitiousness* — як честолюбний, честолюбність (Балла, т. 1, с. 52). Але вже, наприклад, оцінюючи реєстр статей однієї з нових енциклопедій, що виходять в Україні, рецензент дорікає упорядникам за те, що «актуального поняття “амбіції” — катма» (К. Родик. — УМ, 11.01.2013, с. 19). Щодо вживання цього іменника в названому значенні в однині, яке поки що простежується рідше, то воно стало з'являтися в межах східнослов'янського мовного простору вже понад сто років тому: «— What is your ambition? — <...> Скажіть мені, в чем ваша *амбиция*? — Я хочу стать президентом» (Владимир Короленко. Без языка, 1895 рік: про перебування емігрантів з України у США).

розв'язання проблеми, виходити з кризи), розм. *креативник* (дизайнер-креативник і под.) / жін. *креативниця*, дієслово розм. *креативити* / *скреативити*. Цей прикметник спочатку могли наводити ще з його українським перекладом: «Основною *креативною* (творчою) *фігурою* зазначеного московського видання був NN» (А. Павлишин. — Льв. газ., 28.07.2004). Однак спроби подавати замість нього слово *творчий* (наприклад, *креативне* / *творче* мислення, *творчий клас*) не завжди видаються адекватними (наприклад: «На перші ролі в суспільстві дедалі ширше виходять люди *творчих професій*»), особливо для другого з цих значень, оскільки це українське слово більше належить до сфери духовності, а англійське — асоціюється з виходом у сфери практичної діяльності.

Формування у члена сучасного суспільства нових рис характеру, темпераменту зі спрямованістю, з нахилами до активного і «креативного» демонструє семантико-аксіологічний розвиток слів *адреналін*, *екстремальний*, сленг. *драйв*(овий), а також поки що менш частотних у своїх нових значеннях (переважно в мові реклами, модельного бізнесу, в молодіжному сленгу) *агресивний*, *брутальний*:

— *адреналін* — від нейтрального значення «гормон, що підвищує обмін речовин, артеріальний тиск, вміст цукру в крові і т. ін.» (з наявністю й негативно конотованих слововживань: *адреналінова туга, хандра, тривога* і под. — про пригнічений настрій як наслідок надміру адреналіну в крові) до позитивно маркованого «бадьорого» значення — «підвищення внаслідок гострих відчуттів рівня адреналіну в крові, що приносить організмові приємне збудження / приємне збудження організму як наслідок гострих відчуттів і підвищення рівня адреналіну в крові» (пор. англ. *adrenaline*): «— Після того, як пішов зі спорту, більше року ходив у депресії. Ніщо не може замінити той кураж і *адреналін*, який дає спорт» (ВЗ, 20.06.2013, с. 13), *відчувати* [величезний, колосальний] *приплив* (викид, спалах) *адреналіну*; *дістати* (одержати, отримати) *заряд* (ковток), *бажану* (нову, зайву, чималу) *дозу* (порцію) *адреналіну*; *любов до адреналіну* (у любителів екстремальних видів спорту та розваг, в аматорів ризикованих видів діяльності й узагалі гострих відчуттів), *любитель адреналіну*; *у пошуках адреналіну*, *у гонитві за адреналіном*; *адреналін грає* (прибуває, нуртує) *в крові*, *рівень адреналіну в крові зашкалює*; «— Сходження на будь-яку вершину <...> — це *викид адреналіну*» (Д, 27.06.2012, с. 22), «У Львові є водії, які спеціально шукають найгірші дороги, щоб випробувати свої авто і відчутти у крові *спалах адреналіну*. У неділю ці *екстремали* вивели свої машини на дорогу для... танків» (Д. Синяк. — ВЗ, 17.06.2003), «— Більшість лізуть під землю заради *адреналіну*, щоб полоскотати собі нерви» (ГПУ, 28.05.2013, с. 2: розмова з одним із київських дигерів, який проводить підземні екскурсії для охочих), «Трохи *адреналіну* в серпневому кінопоказі каналу “1+1”» — про показ гостросюжетних фільмів (Е, 25.07.2000, с. 10); у власних назвах: «*Адреналін*» (програма на УТ-1, 2012 рік, присвячена актуальній соціальній тематиці), «*Адреналін-Citi*» (мережа спортивно-розважальних комплексів); *адреналіновий* (сплеск, відпочинок, навіть «наркоман»); уже з'явилося й дієслово *адреналінити* («Від цього я починаю *адреналінити*»);

— *екстремальний* — у межах загалом нейтрального значення «який виходить за межі звичайного, звичного (за складністю, труднощами, небезпечністю)» від реалізації в складі словосполучень, що вказують на більший чи менший негативний для людини вплив позначуваних ними ситуацій (*умови, ситуація* і под.), до вживання в позитивно маркованих контекстах (*види спорту, відпочинок, розваги* тощо і — з метонімічним зміщенням — навіть на позначення людини: *спортсмен* та ін.); як сконденсована форма подібних словосполучень зі словом *екстремальний* — іменник *екстрим* (спочатку часто вживалося у неправомірній з нормативного погляду формі *екстрім*; англ. *extreme*): *гірський, підводний* і т. ін. *екстрим*, *займатися екстримом, подорож з екстримом, любити екстрим, любитель (аматор) екстриму*; розм. *екстремал* / жін. *екстремалка* «той / та, хто непрофесійно займається ризикованими видами спорту, іграми тощо, схильний діяти в екстремальних умовах, дістаючи від цього задоволення»: *спортсмени-*,

туристи-екстремали. Наприклад: «У Києві з'явилася нова *екстремальна забавка* <...> для шукачів гострих відчуттів <...> називається зорб. У другій половині ХХ століття його вигадали дивакувати новозеландські винахідники, надувши велику пластикову кулю та зіштовхнувши її з людиною всередині зі схилу. <...> Аби потрапити на свято божевільня та *адреналіну* в Києві, ви маєте проїхати <...> [далі подається адреса зорбінг-бази. — О. Т.]» (В. Долгова. — УМ, 4.08.2006, с. 18), «Для *любителів справжнього екстриму* в Гідропарку є банджі-установки (кран, із якого стрибають відчайдухи)», «Є варіанти й для любителів повітроплавання. Коли “*ген екстриму*” не дає спокійно жити, тоді без зайвих вагань треба стрибати з парашутом» (Ю. Морозюк. — УМ, 4.08.2006, с. 18), «*Екстремалку* та красуню Інну Гомес з телешоу “Останній герой” важко було не запам'ятати» (Г. Вдовиченко. — ВЗ, 11.12.2003);

— *драйв* (англ. *drive*; пор., наприклад: «*Extra drive*» — з реклами жувальної гумки) — від відомих у молодіжному сленгу вже протягом кількох десятиліть значень «особлива енергія, емоційно напружена манера музичного виконання / емоційний стан приємного збудження, хвилювання від такого виконання» («— Якщо на концерті йде щирий *драйв* і все зроблено талановито, то глядач сприйме яку завгодно дозу складної музики»: Сашко Ярмола, соліст музичного гурту «Гайдамаки». — КВ, 15.07.2005, с. 13; *драйвовий*: *музика, концерт, гурт*) до значення «те, що приємно збуджує», а *драйвовий* — «який приємно збуджує, хвилює; сповнений таких відчуттів» (*відпочинок, похід, настрій*) і «енергійний, напористий» («“Свобода”, хоч є партією з більшим досвідом, але теж молода, “*драйвова*”»: В. Карасьов, політолог. — УМ, 20.07.2013, с. 4);

— *брутальний* — від значення «грубий, жорстокий і т. ін.» до схвального «грубуватий, але мужній, сильний, рішучий (про зовнішність і характер, поведінку); прямий, різкий, але природний у поведінці», тобто «справжній» — про чоловіка (на противагу сучасним [нібито] «фемінізованим» чоловікам): *брутальний чоловік, в образі брутального мачо* і под., а також «грубий, але від цього привабливий» (про що-небудь): «справжній, пристрасний, *брутальний футбол*», «*брутальний* всемогутній *джип*» (з реклами), «*брутальний жіночий одяг*» (з елементами із шкіри, металевими частинами тощо);

— *агресивний* (*агресивність, агресивно*) — у схвальному значенні «активний, енергійний; наступальний; задириливий, зухвалий» (пор. англ. *aggressive*), яке поширилося в основному у сферах спорту, економічної діяльності, реклами, моди (втім, в українській мові така еволюція цього прикметника виявляється поки що недостатньо виразно) [див. також, наприклад: Krouglov 2008: 30; Witalisz 2006]: *грати в агресивний футбол*, «Хокєїсти прийняли нашу систему — зіграли *агресивно*, в наступальній манері» (УМ, 28.08.2013, с. 15); *агресивний маркетинг, агресивний портфель* (у банківській справі), *молодий і агресивний банк; агресивна і приваблива реклама, агресивне оформлення товару, агресивний і стильний автомобіль; агресивний шарм*, «Родзинкою конкурсу “Міс Принцеса України”, який відбудеться у Луцьку, буде вихід конкурсанток у купальниках. Майстер з постановок обіцяє: — Він буде набагато *агресивнішим*, ніж зазвичай» (інтернет-ресурс «Волинські новини», 27.11.2013, с. 1), *агресивний пілінг; агресивний рок*; «Люди з вищим рівнем тестостерону ініціативніші й наполегливіші, більше прагнуть слави, *агресивніше* просуваються кар'єрними щаблями» (І. Конторських. — Е, 1.05.2014, с. 2).

Актуалізовані прагнення до успіху та його пропагування, рекламування виявляються в номінативно-аксіологічних змінах у складі різних груп лексики на позначення різних сфер життя. Так, якщо взяти сферу соціального, службового, творчого і под. просування кого-небудь, уже досить помітно позбулося конотації певної несхвальності словотвірне гніздо *кар'єра* (у радянському суспільстві *робити кар'єру* міг тільки той, хто ставить свої особисті інтереси над колективними, тобто *кар'єрист*; про шанованих людей, які досягли успіху в житті, не прийнято було говорити *успішна кар'єра, блискача кар'єра* і т. ін.), *кар'єрний* (так, приватні фірми в запрошеннях на роботу відзначають, що «є перспективи

кар'єрного зростання») і навіть, хоча поки що й незначною мірою, *кар'єрист*: консалтингова фірма «Кар'єрист» [див. також, наприклад: Осипова 2007: 350].

На одне з помітних місць в оцінках «успішних» людей у загальному руслі активізації вживання лексики на позначення сфер інтимного життя (див. п. 2.2.9) висунулося публічне й у багатьох випадках уже цілком нейтральне або й офіційне оцінювання їх за «статевими» ознаками, наприклад: «Їжте моркву — будете... *сексуальні* [заголовок]. Італійські вчені спробували з'ясувати, як сексуальність людей залежить від продуктів, які ті люблять» (ВЗ, 23.03.2001), «Модель Веста Сенная ввійшла до переліку 55 *найсексуальніших* жінок планети за версією чоловічого журналу “Плейбой”» (ГПУ, 30.11.2012, с. 38), «Тіна Кароль [естрадна співачка. — О. Т.] знає, який одяг обрати, щоб виглядати *сексуально*, вишукано, модно» (ВЗ, 1.11.2012, с. 2), «Жіноча аудиторія охрестила його новим *секс-символом* українського кіно» (Е, 4.10.2012, с. 17). Не рідкістю під час тих чи інших публічних заходів, у телеєфірі тощо (особливо в середовищі шоу-бізнесу) уже стало робити такі, наприклад, компліменти жінці, рідше чоловікові: «Яка ви сьогодні *сексуальна!*», «Яка на вас *сексуальна* сукня!». Досить звичним стало також уживання слова *мачо* (ісп. *macho* — 1. самець; 2. «справжній» чоловік, але, очевидно, через посередництво англійської мови) на позначення чоловіка, що є втіленням уявлень про «справжнього чоловіка» (з ореолом мужності, статевої привабливості і под.): *сучасний, справжній, «крутий» мачо*; «Кличко привабливий тим, що органічний — спортсмен, успішний бізнесмен. Не потрібно робити із себе академіка чи професора, як Яценюк намагається бути *мачо*. Штучність зіграє проти нього» (О. Москалюк. — ГПУ, 29.10.2013, с. 6: про кандидатури можливих претендентів на майбутніх президентських виборах; тут мається на увазі, що Арсеній Яценюк відпустив «кількаденну неголеність») (з похідними *мачизм, мачист, мачистський*).

Уже сформувався набір слів — мовних символів *успіху* людини в сучасному житті: це назви певних престижних речей у чийомусь володінні — насамперед легкових автомобілів закордонного виробництва відповідних марок: «*мерседес*» та ін., наручних годинників, засобів мобільного телефонного зв'язку, елітного житла: *вілла, пентхауз*, а також ірон. «*хатинка*» (див. 2.2.2.1) [пор. також, зокрема: Семенюк 2001: 186–192] — та характеристики способу життя кого-небудь.

Символи з менш серйозними конотаціями для характеристики певної сфери сучасного успішного, а конкретніше — «шикарного» життя:

— *гламур* (очевидно, не безпосередньо з французької мови, а вже від англ. *glamour*, амер. *glamor* — чари, чарівність, привабливість, тобто «шарм»; зовнішній ефект, блиск) — спосіб і стиль ефектного, блискучого, стильного, особливо «світського», життя, які звичайно демонструються на шпальтах модних «глянцевих» журналів, у розділах світської хроніки ЗМІ тощо; відповідний стиль масової культури — у моді, дизайні, мистецтві: «Блиск нарядів і *гламур* на Каннському кінофестивалі», «Свято краси і *гламуру*. Перший україномовний мюзикл у нашій країні презентує Донецький український музично-драматичний театр» (А. Бобир. — УМ, 6.08.2010, с. 10), «*Гламур* вийшов із моди — блискітки, стрази, підбори, пергідрольне волосся, бутерброди на нігтях» (Д, 5.06.2009), «29 червня британський гурт “Депеш Мод” виступив на столичному стадіоні <...> — Зі сцени віяло протестом, відвертістю, щирою мелодикою. Зовсім не було *гламуру*, — розповідає <...> учасниця гурту “Сестри Тельнюк”. — Це хлопчача музика» (ГПУ, 2.07.2013, с. 2), «Не подобається мені ця публіка. І ця вишукана *гламур* [у жін. р. — О. Т.]» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого), «*король / королева гламуру*» (про естрадну і т. ін. «зірку» або про стиліста одягу, візажиста), «— <...> Вони тремтячими брудними пальцями розкривають ті буклетики, <...> розкривають кожен на своїй сторінці. А там — заокеанські дівчата. *Гламур* із України» (Ірена Карпа. Повість «Перламутрове порно, або Супермаркет самотності»). На основі цього іменника вже сформувалося словотвірне гніздо: *гламурний* (*серіал, журнал,*

проект, сукня і т. ін.; стиль, вигляд, вишуканість, музика, співак / співачка, новини: зі світу шоу-бізнесу та життя «зірок», життя; дівчата, красуня і т. ін.»; «Кадровий резерв гламурних білявок, які невдовзі визначатимуть культурні контексти країни, невичерпний» (Ю. Макаров. *Гламуризація дискурсу*. — Укр. т., 11.05.2012, с. 70), фам.-пестл. *гламур-ненький* (з прислівниками *гламурно, гламурненько*); фам.-пестл. *гламурчик* («Дочки Медведчука та Добкіна люблять європейський *гламурчик*»: І. Коваленко. — Е, 16.01.2014, с. 1: підпис під їхніми фотографіями на тлі сюжетів із «багатого» життя); назви осіб *гламурик / ж. гламуриця (гламурка)*; *гламуризація (життя, мистецтва і т. ін.)*, дієслова *гламурити / огламурити*. Несхвальне ставлення до такого стилю життя і мистецтва увиразилося в створенні дериватів *антигламур, антигламурний (рух, ставлення, ідеологія; «Еміль Кустуриця — антигламурний режисер»)*;

— *глянець* — 1) скорочено-конденсована форма від словосполучення *глянцевий журнал*, тобто яскраво оформлений, на блискучому папері, журнал мод, жіночий журнал і под.: «Співачка <...> вперше знялася оголеною для чоловічого журналу “Плейбой” <...>» — Коли красива дівчина з'являється на обкладинці чоловічого *глянцю*, багато людей кажуть, що їй просто бракує чоловічої уваги <...>» (ГПУ, 11.01.2013, с. 28); 2) ефектний, блискучий стиль життя, особливо «світського», та масової культури, який масово йде зі сторінок «глянцевих» журналів, кіно й телебачення (значною мірою синонімічне до *гламур*): *глянець телебачення; «Глянecь»* (як власна назва — журналів, модельних агентств, салонів краси і под.); *глянцевий (мода, мистецтво та ін.; «Цей фільм — одна з глянцевих варіацій на античну тематику»)*.

Розглядаючи це явище в сучасній російській мові на тлі основних європейських і, зокрема, деяких слов'янських мов, дехто з дослідників відзначає, що для західноєвропейської (як і для польської) культури не характерний той «*гламурний*» бум, «*глянцево-гламурна революція*» («жіноче явище, що поширилося в Росії й на стиль життя чоловіків»), яким заражена сучасна російська культура [Luciński 2009: 150–153]. Це зауваження, однак, можна вважати слухним тільки щодо відзначеного «буму» — того бурхливого вияву в межах відносно невеликого часового відрізка частотності вживання та семантичної і словотворчої продуктивності цих слів як мовного відбиття прагнення широких верств населення трьох східнослов'янських країн до «красивого» («елітного») життя (щось подібне в російській мові давно вже дістало назву «Шик, блеск, красота!») або принаймні до того, щоб спостерігати за ним. Але як явище в цілому (не так яскраво, не так продуктивно) відзначені тенденції поширилися вже в різних європейських мовах (переважно щодо сфер моди, жіночих журналів, шоу-бізнесу і т. ін.), наприклад: англ. *Hollywood glamo(u)r; glamo(u)r fashion, party, beauty, girl* і под.; *glossy magazine* «глянцевий журнал» (досить частотне словосполучення) і на цій основі: *glossy news, life, lifestyle* і под.; нім. *Glamo(u)r Magazin, Glanz und Glamo(u)r* (з реклами журналів мод, жіночого одягу і т. ін.), *Glanz Magazin, Glanz Mädchen* і под.; пол. «*Glamo(u)r*» (назва журналу мод), фрази на зразок *moje życie glamo(u)r; życie w stylu glamo(u)r* і под.; чes. *glamour, «Glanc»* (журнал); серб. *гламур* та ін.

Актуалізація в мовному вжитку деяких із подібних одиниць на позначення різних аспектів «*успіху*» (успішності в житті) може бути зумовлена, як відзначалося вище, загальною ментальнісно-культурною, а не тільки суто мовною глобалізацією — свідомим чи підсвідомим уявленням певних суспільних верств про спосіб життя в «цивілізованих» західних суспільствах і прагненням до нього (зокрема, й просто жартівливим). Саме так, можливо, слід пояснювати появу такого досить частотного тепер жартівливо-іронічного звороту, що «тематично» прилягає до «*гламурно-глянцевого*» ряду, як [*бути*] в *шоколаді* — «у повному порядку; на вершині задоволення або успіху» — у функціях обставини і присудка (очевидно, на основі популярного в 90-ті роки рекламного слогану шоколадного батончика «Mars»: «“Mars” — *все буде в шоколаді!*»; див. р. II п. 2.1.1): «Сьогодні в *шоколаді* бути стильно» (Тетяна Андрушко. Весни навідувався птах: Поезії), «— <...> Поясни мені, як це так трапилось, що я тут усе налагодив, організував, з податковою бодаюся і сиджу ні з чим. А Юлька з Даринкою — усі в *шоколаді!*» (Ірина Солодченко. Повість «Три кроки у маренні»), «Життя вдалося! Ми в *шоколаді!*»,

«Українських законів ані ліцензіар, ані ліцензіат не порушують. Усе в шоколаді» (Д, 1.04.2011); пор. з обіграванням прямого й переносного значень цього звороту: «Усе буде в шоколаді! Для жінок, і не тільки: у Львові починається найсолодше свято — шоколадний день» (УМ, 6.03.2010). На основі цього звороту розвиваються нові подібні випадки слововживань: «Повний шоколад!»; *шоколадний* у значенні «прекрасний, відмінної якості»: «Пашок з Беном <...> в дуже добрих стосунках, вони з ним в “шоколадних”, як кажуть у таких випадках» (Павло Вольвач. Кляса, 2003 рік) (див. про подібні випадки в молодіжному жаргоні: Ставицька 2005, с. 380).

У функції мовного маркера і як позначення мірила життєвого успіху на «європейський» лад слід, можливо, розглядати також розвиток у семантичній структурі прикметника *престижний*, яке досі подавалося в словниках зі значенням «який має соціально значний авторитет (про що-небудь)» (*робота, посада, навчальний заклад, премія*), значення «який свідчить про значний “матеріальний” успіх кого-небудь: дорогий, вишуканий і т. ін.» (*житло, автомобіль, ресторан, стиль одягу*) (пор.: ТСРЯ 1998, с. 504).

Серед позначень шляхів і засобів цілеспрямованого впливу на формування «успішного» образу кого- або чого-небудь у сприйнятті інших — його позитивного «*іміджу*» (див. нижче) центральне місце посіло словотвірне гніздо з опорним компонентом — англійською аббревіатурою *PR*¹⁸⁴ або, як наслідок її лексикалізації, іменником *піар*, розгалужене за кількістю дериватів, яке досить швидко стало семантично неоднозначним і неодноплановим у своєму стилістично-оцінному реєстрі, активно поширившись також у розмовній мові. Маючи нейтральне фахове значення «поширення через ЗМІ та інші канали комунікації способів і засобів творення привабливого образу кого-або чого-небудь»: *займатися піаром, фахівець з піару*, особливо в складних словах: *PR(піар)-агентство, PR(піар)-структура, PR(піар)-служба; PR-директор, PR(піар)-менеджер; PR(піар)-акція, PR(піар)-забезпечення, PR(піар)-кампанія, PR(піар)-підтримка, PR(піар)-технологія, PR(піар)-хід* і т. ін., це слово — унаслідок відомих особливостей практики впливів на масову свідомість у вітчизняному політичному житті, особливо перед черговими виборами, — досить швидко набуло також значення з неохвальною конотацією — «практика несумлінних, маніпулятивних впливів на суспільну свідомість за допомогою різних каналів комунікації»: *чорний (брудний) піар* і под. (див. також п. 4.5): «Президентські вибори Україна буде ще довго вихаркувати. Чорний піар, потоки брехні, неприховане лицемірство і зневага до всього українського <...> прирекли країну на перманентну суспільну депресію» (Р. Кухарук — УС, 31.08.2000), «На дев'ятий день після офіційного початку парламентських перегонів в Україні розпочалися “воєнні дії” із застосуванням брудних піар-технологій: оприлюднено несанкціонований запис телефонної розмови двох відомих політиків <...>» (Віталій Карпенко. — Сл. Пр., 18.01.2002, с. 4). Похідні цього слова, крім *піармен* і *піаризація*, мають розмовний характер: *піарний, піарівський*, рідше *піарський* (*акція, проєкт, заклад, трюк* і т. ін.), *піарник* (*піарівець*), *піарницький* та ін. Що ж до оцінної конотації, закладеної в них, то вона здебільшого є або різною мірою недбало-цінічною (у слововжитку самих працівників цієї сфери), або неохвальною (з боку сприймачів такого дискурсу), що особливо виявляється в дієсловах та одиницях з компонентами *роз-*, *само-*: *піарити* (кого, що), *попіарити* (уміти себе попіарити), *пропіарити* (відпіарити), *розпіарити*: *розпіа-*

¹⁸⁴ Це скорочення словосполучення *public relations*, яке на вітчизняному ґрунті спочатку подавалося як пряме запозичення в англійському написанні або в його відтворенні засобами української графіки: *паблік рілейш(е)нз*, дещо пізніше відповідно до норм УЛМ — *паблік рілейш(е)нз* (уживалося також як складне слово: «Тепер він займається *паблік-рілейшнз*». — СН, 30.11.1999, с. 14), а згодом стало широко функціонувати вже в перекладі як зв'язки з *громадськістю*: «Понад 70 років у світовій системі соціального управління, менеджменту і маркетингу значне місце займають спеціалісти з “паблік рілейшнз”, що можна перекласти українською мовою як спеціалісти по зв'язках [нормативно: зі зв'язків. — О. Т.] з громадськістю» (Л. Верес. — ЛУ, 27.12.1997).

рений політик, співак, спортсмен), (по)піаритися («Знаний письменник не “піарився” на буденній культурницькій діяльності перед телекамерами, але зробив таки чимало»: В. Неїжмак. — УМ, 2.07.2013, с. 9; *спокуса попіаритися перед телекамерами*), *пропіаритися* (відпіаритися: *успішно відпіаритися, розпіаритися*); *самопіар*, *самопіарництво*, *самопіарство* (займатися *самопіаром*), *самопіаритися*, *самопіарник* / жін. *самопіарниця*. Уже існують деривати також з префіксом *анти-*: *антипіар*, *антипіарний*, *антипіарівський* (кампанія, хід і под.). Пор. уже також як каламбур (з обігриванням зі словом *пірат*): «Ми говоримо: хочеш бути *піратом* — будь ним, але якщо ти журналіст — залишайся журналістом» (В. Мостовий, головний редактор газети «Дзеркало тижня». — ВЗ, 21.09.2001, с. 4).

У різних сферах життя в Україні вже широко усталилося таке визначення ступеня популярності кого-, чого-небудь, тобто вимір його «успіху», як *рейтинг* (англ. *rating* — від дієслова *to rate* «оцінювати; розцінювати; визначати клас, категорію»): *мати високий / низький рейтинг, підвищення / зниження рейтингу* і т. ін. (слово *рейтинг*, як і *хіт*, іміджує та деякі інші, наведені тут, уживалися в нас, звичайно, й до 90-х років, але далеко не так часто і в описах не «нашої» дійсності). У похідному прикметнику *рейтинговий*, крім відносного значення: *рейтингове опитування, голосування, рейтингова структуризація ринку, розмістити в рейтинговому порядку* і под., сформувався вже також і якісне значення «який має високий рейтинг» (з наявністю форм ступенів порівняння, антоніма *нерейтинговий*): *політик, фільм, телеканал, телепрограма* та ін. (існують також деривати *рейтинговість, рейтингувати, рейтингування*). Для визначення ступеня рейтинговості / нерейтинговості в електронних ЗМІ стали користуватися протиставленням *праймтайм* (англ. *prime time*) «найоптимальніший з погляду сприйняття рекламних повідомлень час для показу телевізійних програм» (з утворенням українізованого прикметника *праймовий*) / *непрайм-тайм*, наприклад: «— <...> я ніколи не мав на меті працювати у *праймовому* випуску “ТСН”. Мені найцікавіше було працювати на аудиторію нічних випусків <...> У Сполучених Штатах, до речі, *найрейтинговіші* випуски новин, які виходять ближче до ночі, є найдовшими і вважаються *праймовими*» ([Із інтерв'ю з тележурналістом В. Гайдукевичем]. — УМ, 23.03.2012, с. 17). Для переважно неофіційного визначення ступеня популярності чого-небудь у сферах шоу-бізнесу, літератури і мистецтва, торгівлі, надавання різноманітних послуг стало вживатися гніздо слів *хіт* (англ. *hit*) з похідними: спочатку в значенні найпопулярнішої естрадної пісні, потіснивши давно вже наявне *шлягер*, а незабаром і з ширшим значенням: *хіт сезону* (про найпопулярнішу протягом зазначеного часу пісню, спектакль, фільм, предмет одягу та ін.), «Найбільший *хіт продажу* наших іграшок — це динозаврики» (з інтерв'ю директора фабрики дитячих іграшок), «один з *хітів готелю* — бар», звідси *хітовий* (пісня, фасон купальника та ін.), *хітовість*. Гніздо *бренд* (англ. *brand*) з похідними (*брендовий, брендувати* що-небудь, *брендування, брендизація, брендований*) стало вживатися у значеннях як а) торговельної марки — з конотаціями її високої якості, престижності (*одяг відомих брендів, брендовий одяг*), істотно потіснивши тут відоме ще з радянського часу гніздо розм. *фірма* (у сленгу часто як *фірма*), *фірмовий* (*одягатися у фірмові речі, носити «фірму»*), наприклад: «— Щодо торгової марки, то думаю, що її навряд чи змінять, бо вона доволі відома та “розкручена”. Можуть <...> з'явитися нові продукти. Але сам *бренд*, вочевидь, залишать» (Е, 11.07.2013, с. 2), «Так само привезли одяг трохи вищого класу, відомих *брендів, фірмовий*» (Бл., 2013, № 27, с. 9), «*Бренд року*» (із зазначенням року: назва виставок, конкурсів у певній сфері товарного виробництва), так і ширше — б) позитивного образу, обличчя чого-небудь, наприклад: «Сорочинський ярмарок був і залишається одним з історичних *брендів* Української держави» (В. Неїжмак. — УМ, 28.08.2013, с. 9), «Боксери Клички, футболіст Шевченко, співачка Руслана стали своєрідним *брендом* нашої держави», «Перший Національний скуповує *бренди*. <...> Зірки тележурналістики NN, NN <...> пішли в політику, проте їхні *бренди*

на пострадянських теренах <...> досі модні» (В. Клименко. — УМ, 11.04.2002, с. 2); *виступати (працювати і т. ін.) під брендом* (яким або кого-, чого-небудь). На позначення відповідного рівня розвитку технології практично одночасно з'явилися вжитку як калька з англійської повної назви *висока технологія* (перев. у мн.), так і її українізований скорочений англійський варіант (див. п. 2.2.4): «побудовано за останнім словом *хайтеку*»; «Такого *хайтеку* ще немає в жодній країні»; «В гостях у зірки. Марія Бутирська: “Мій стиль — *хай-тек*”. <...> У квартирі чемпіонки світу з фігурного катання відчувається спортивна *хай-теківська* суворість, але при цьому простежується відмінний смак господині» (Квартирне бюро: Інформаційний вісник, 2006, № 5, с. 15); пор. уже й у «вільному» поводженні з цим терміном: «Адже вареник — він і без “*хай-тек*” вареник» (УМ, 12.06.2013, с. 7). Набір подібних маркерів успіху в різних сферах життя постійно розширюється, наприклад: «В університетах активізувалася робота з опублікування наукових статей у міжнародних журналах із високим *імпакт-фактором* (індексом цитування). Цей фактор додає ВНЗ ваги на міжнародній арені та є передумовою потрапляння до міжнародних *рейтингів*» (УМ, 4.06.2013, с. 3).

Мати *успіх*, бути *успішним* (про кого- або що-небудь) — це також, з одного боку, «бути *форматом*», з другого, — «бути в *тренді* (*трендом*)», «бути в *мейнстрімі*».

Для визначення ступеня спочатку рейтинговості / нерейтинговості різних явищ шоу-бізнесу, матеріалів у ЗМІ тощо, а потім і взагалі відповідності чого-, кого-небудь певним зразкам, усталеним у тих чи інших суспільних сферах, стали користуватися протиставленням професіоналізмів *формат*, *форматний* (зі знаком «плюс») / *неформат*, *неформатний* («мінус») у значеннях «те, що відповідає / не відповідає профілю, стилю діяльності певного електронного або друкованого засобу масової інформації, його окремим матеріалам, програмам» (див. повніше про формування семантико-словотвірного гнізда *формат* у п. 2.2.4): «— Ці пісні з нового альбому наближаються до *формату*, але це ще не *формат* <...> Що таке *формат*, ніхто не знає. Це як горизонт: весь час перед нами. — Так, це слово зараз усі уживають <...>» (ЮТАР, програма «Гинди-ринди», 10.04.2002: діалог ведучого програми і Анатолія Матвійчука, співака, поета і композитора), «Просто в нашому шоу-бізнесі є певні орієнтири на *формат*, який ми маємо враховувати, якщо хочемо тут грати» (Сашко Ярмола, соліст музичного гурту «Гайдамаки». — КВ, 15.07.2005, с. 13), «— Вираховуєте, хто *формат*, а хто ні? — Коли на радіо чи телебаченні кажуть “ти не *формат*”, це <...> пояснення того, чому вашої пісні не буде в ефірі» (ВЗ, 31.01.2013, с. 12), «Відкривши агенцію, яка видає українське аудіо та відео, Влад назвав її “наш *формат*” — у відповідь на зневажливе визначення ділків від культури щодо українського продукту “это — *неформат*”» (Н. Тисячна. — Д, 24.12.2009, с. 1), «— До речі, про радіостанції. Ваша музика *форматна* для радіо?» (УШ, 11.07.2002, с. 12). Пор. також в образному вживанні: «— Українські письменники ще не стали в себе в країні *форматом*» ([Із інтерв'ю з письменницею Марією Матіос]. — «1+1», ТСН, 9.03.2006).

Англ. *trend*, яке стало активно вживатися в цей час у своєму власному значенні «основна, досить визначальна тенденція, основний напрям розвитку; основне явище в межах певного часу» (*нові тренди в політиці, економіці, культурі, моді; модний тренд*; «Другим *знаковим трендом* цього політичного сезону стало оновлення <...> політичних еліт»: В. Карасьов, політолог. — УМ, 26.07.2013, с. 4; «У Києві відкриття якоїсь художньої виставки <...> Під'їздить одна чиновниця від культури, виходить із машини <...> з песиком на руках. <...> Пані, як тепер кажуть, *вловила тренд*»: Ю. Макаров. — Укр. т., 11.05.2012, с. 70), розвинуло також значення «гостра актуальність, популярність, модність кого-, чого-небудь і взагалі їхня відповідність найбільш усталеним, прийнятим у певний час суспільним поглядам»: «Сьогодні в соцмережах ця фотографія стала справжнім *трендом*», «Це явище нині в *тренді*», «Такий фасон цього сезону в *тренді*», «Які окуляри в *тренді* цього літа?», «Будь у

тренді: найпопулярніше в цьому сезоні — <...>» (реklamний зворот), «— Звісно, намагаюся *бути в тренді*, одягатися в сучасні кольори і фасони» (Із інтерв'ю з естрадною співачкою Андріаною. — ВЗ, 12.07.2018, с. 19); з'явилися також прикметник *трендовий* та іменник *трендовість*. *Мейнстрім*, часто в позанормативній формі *мейнстрім* (англ. *mainstream* — буквально «основна течія»), означає домінантний для певного часу напрям у певній сфері суспільного життя, суспільної свідомості (спочатку під цим мали на увазі насамперед найпопулярніші тенденції в масовій культурі), тобто те, в руслі чого намагається жити й діяти, що прагне наслідувати значна частина суспільства: «*Мейнстрім і манівці українського гендеру*» — заголовок статті (О. Ганьківська, А. Сальникова. — Кр., 2011, ч. 5–6); «*Мейнстрім*» — власна назва різних компаній, що працюють у сферах обслуговування, торгівлі, туризму та ін.; *мейнстрімний*, *мейнстрімовий* (музика, кінематограф, література, дизайн; з мето-німічним перенесенням означення: *кінорежисер*, *письменник* та ін.).

Як позначення одного з оцінних «вимірів» кого- або чого-небудь у сприйнятті оточення, в громадській думці й водночас засобу формування цього «виміру» стало широко вживатися гніздо з твірним іменником *імідж* (англ. *image* — образ) у значенні «образ, репутація кого-, чого-небудь (часто як результат цілеспрямованого творення)»: *імідж політика, журналіста, партії, банку та ін.*; *створювати імідж* (собі або комусь, чомусь іншому), *працювати над іміджем* (власним або чийось), «— Синхронне плавання — це такий вид спорту, де спочатку слід *працювати на свій імідж*, реноме, авторитет» (Е, 8.08.2013, с. 19), «його *імідж* від цього *постраждав*»; новоутворений прикметник *іміджевий* (*репутація, підтримка: політичного діяча, вітчизняного бізнесу, газети, книговидання та ін., агентство*; з розвитком у напрямі якісного значення: «все найкраще, все *найбільш іміджеве*»); у складних словах: *імідж-агентство, іміджмейкер* «фахівець, який займається творенням позитивних іміджів», *іміджологія*.

З орієнтацією на зарубіжну практику «виміру успіху» з її принципом не просто конкуренції, а видовищної змагальності стали широко проводитися різноманітні конкурси, рейтинги з визначенням когось або чогось найкращого в певній сфері або в певній «номінації» (за зразком англійської мови сформувалося гніздо: *номінувати, номінований, номінант* та ін.: «Нещодавно Західноукраїнський благодійний фонд ЕТІ відзначив осіб, які торік зробили найбільше для позитивного іміджу України. В *номінації* “Спорт” переможцем став гросмейстер Василь Іванчук». — УК, 29.07.1997). Це, зокрема:

а) регулярні конкурси серед жінок, що їх стали проводити ще з кінця 1980-х років, — конкурси краси серед дівчат під назвами «*Міс...*» і конкурси за ширшим набором параметрів серед одружених жінок «*Місіс...*» (за нормами УП 2019, «*Місіс...*»), а пізніше й не так помітно також і серед чоловіків під назвами «*Містер...*», наприклад: «*Міс Київ (Харків та ін.)—1990*», «*Міс Україна—1990*», «*Міс Міленіум*» (2000 рік), «*Міс Київ ХХ століття*», «*Міс Туризм—2000*» та ін., «*Місіс Україна—2021*» та ін.; корпоративні, внутрішньовідомчі конкурси — у нічних клубах, агентствах моделей: «*Міс бюст*», «*Міс стриптиз*» і под., «*Міс “Високий Замок”—2013*» (конкурс серед читачок цієї газети); «*Міні-міс Львова—2001*», «*Міні-міс Україна*» та ін. (серед дівчаток); «*Пані Києва—2002*», «*Пані Україна—2004*» і под. (серед заміжніх жінок), «*Пані Пошта Хмельницького—2001*» і под. (серед поштарок міст): див. також р. VIII п. 5.1.2; «*“Міс фестивалю”* глядачі обрали американську танцюристку, а «*Містером фестивалю*» став юнак із Польщі» — про переможців фестивалю «Поліське літо—2000» в Луцьку (СП, 3.08.2000, с. 3);

б) «*Людина року* (із зазначенням відповідного року)»¹⁸⁵, «*Книжка року*», «*Бренд року*» і под.;

¹⁸⁵ Щодо подібних заходів, однак, уже встигло сформуватися й неохвальне або й різко критичне ставлення — як до таких, що не спираються на об'єктивну основу оцінювання або неприємно різко

в) *хіт-парад* (музичних творів, кінофільмів, літературних творів, а також *хіт-парад дикої природи* і под.) (див. про гніздо *хіт* також вище); *топ-10* і под. (кого-, чого-небудь — див. п. 6.2.3.1), наприклад: «Міжнародна організація <...> склала *топ 10 політиків*, які пограбували свої держави» (ГУ, 15.04.2004, с. 3); «*100 великих* (видатних, найвідоміших, найбагатших і т. ін.) *українців*» (див. п. 5.3.4); видання «*Український BEST: Книжка року'2003*» (Київ, 2004: визначення найпопулярніших книжкових новинок); «*Гордість країни*» (токшоу на т/к СТБ, присвячене «надзвичайним вчинкам звичайних людей» — наших сучасників) та ряд ін.

6.2.2. Одиниці й системи виміру та оцінювання. Протягом описуваного періоду в загальному руслі глобалізації зазнали досить значних і навіть істотних змін, оновлення різні способи й системи виміру та оцінювання. Так, досить звичними стали такі розмовні позначення розмірів одягу, як «*еска*», «*емка*» і «*елька*» — утворення від графічних скорочень S, M і L у написах на його маркуванні (від англійських прикметників *small* «малий», *middle* «середній» і *large* «великий»), які з'явилися ще наприкінці існування СРСР (можливо, з Польщі), але обмежувалися в ужитку невеликим колом «професіоналів» (працівників торгівлі, перекупників, а також тих, хто мав змогу «діставати» дефіцитні імпортовані речі). Одиниця виміру довжини *дюйм*, яка після запровадження метричної системи мір¹⁸⁶ у вітчизняній практиці досі функціонувала лише у вузьких професійних сферах (зокрема, для виміру діаметрів труб), тепер під впливом англомовної практики (англ. *inch*) розширила діапазон свого використання, наприклад: «ноутбук з діагоналлю 21 *дюйм*», «телевізор з екраном 50 *дюймів*», «7-*дюймовий* смартфон». Новою для нас місткістю для зберігання напоїв, що перебувають під тиском, є *кег* (англ. *cag*): «Львівська пивоварня ввела у дію нову лінію *кегового* розливу. *Кегами* пивовари називають металеві діжки (50- чи 30-літрові), з яких пиво розливають за допомогою спеціальних апаратів, що їх можна побачити у багатьох кафе» (ВЗ, 13.05.2004, с. 13); *кегове пиво*. Але основні зміни в системах виміру сталися, звичайно, в застосуванні не до кількісних, а до якісних параметрів об'єктів оцінювання¹⁸⁷.

дисонують із загальним зuboжінням населення. Наприклад: «Прогресивна журналістка, <...> переможниця багатьох конкурсів тележурналістів і ведучих, “Журналіст року–2000”, Ольга Герасим'юк відмовилася від номінування в конкурсі “Людина року–2001”» (УС, 16.08.2001, с. 10); «Зовсім скоро <...> будуть оголошені підсумки загальнонаціональної програми “Людина року–97”». В цей день на сцену відреставрованого за 80 млн доларів Палацу “Україна”, пахнучи французькими парфумами, піднімуться відгодовані, в гарних костюмах чоловіки, щоб отримати “прометеїв” в номінаціях — “державний діяч року”, “політичний лідер року”, “бізнесмен року”, “юрист року”. Важко собі уявити ситуацію більш абсурдну, адже все це буде проходити серед голодної обкраденої країни <...>» (Схаменись, *еліто!* Сором перед світом. — НП, 28.02.1998).

¹⁸⁶ Пор., однак, маніпулювання радянської ідеології в цьому питанні, коли на загальному тлі досить скромних урожаїв зернових культур, а згодом і вимушеної закупівлі зерна за кордоном влада подавала об'єми зібраного збіжжя не в тоннах (тобто одиницях метричної системи), а в старих *пудах*, наприклад: «Є мільярд *пудів* зерна!» (1973 рік); «А потім писали <...>: колгоспник такий-то на вироблені трудовні одержав шістьдесят *пудів* хліба (не центнерів, не тонн, а саме пудів, щоб здавалося побільше) — про ситуацію в колгоспному селі кінця 40-х років (Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти).

¹⁸⁷ Ілюстрацією певного «переходу кількісних змін у якісні» стали досить звичайні тепер випадки застосування формули 90–60–90 як «кількісного» представлення еталонної жіночої фігури для оцінювання й наших співвітчизниць, зокрема на різноманітних конкурсах краси, і не тільки: «NN, пам'ятається, вразила публіку фігурою, якій можуть позаздрити сімнадцятирічні дівчата (об'єм грудей 90 см, талії — 60, стегон — 90), і спровокувала німу сцену, сказавши, що вона бабуса» (В. Леонов. — ВЗ, 25.12.1998, с. 10), «Фігура в неї була аж ніяк не 90–60–90, груди невеличкі й стегна завузькі, та все одно — виглядало це вельми спокусливо» (Олег Авраменко. Роман «Реальна загроза»).

У діяльності середньої школи зазнала зміни система оцінювання знань — при переведенні її від 2000 року з попередньої 5-бальної на нову 12-бальну¹⁸⁸. Бальне значення оцінок 3, 4, 5, відповідно, істотно понизилося; відмінниками тепер вважаються ті учні, що одержують 10–12 балів. У мовленні школярів, учителів і батьків з'явилися іменникові розмовні позначення цих балів: крім раніше відомих *одиниця* — *п'ятірка*, стали вживатися й *шістка* — *дванадцятка*: «Я одержую з літератури тільки *дванадцятки*». 5-бальна (власне, 4-бальна, але не в цифрах, а тільки в словах — від «відмінно» до «незадовільно») система оцінювання лишилася, однак, у вищій школі (паралельно з оцінюванням за Болонською системою — до 100 балів), на різноманітних курсах, тренінгах і т. ін., у системі навчання в Збройних силах. Вона ж переважно продовжує виступати також у переносному значенні — як оцінювання «якості» кого-, чого-небудь (пор., наприклад: «маєш вигляд на *п'ять с плюсом*»; сяє, як наче *п'ятірку* одержав»; «похнюпився, ніби *двійку* одержав»; «*двієчник*» / «*двієчниця*» — про того, хто має дуже незадовільні успіхи в чому-небудь): «У ході обговорення державного бюджету на наступний рік депутати поставили йому “*трієчку*”», тобто оцінили на «задовільно», «Ступінь готовності групи можна оцінити на *четвірку*», тобто на «добре», «За дисципліну — *п'ятірка*. Євро-2012 поставило новий рекорд — стало найкоректнішим турніром в історії європейських чемпіонатів» (М. Качурівський. — Е, 5.07.2012, с. 19), «Податковій поставили *двійку* [заголовок]. Підприємців найбільше обурюють пропозиції платити податки авансом» (Л. Ясинчук. — Е, 20.06.2013, с. 13), нерідко, однак, уже з уточненнями, поправками із зазначенням саме цієї шкали оцінок: «— Як ви самі оцінюєте свою роботу на Першому Національному за ці два роки? — За *п'ятибальною* шкалою, на *тверду четвірку*» (УМ, 29.03.2012, с. 12), «Суддя Європейського суду з прав людини: Україна з “*двієчника*” перетворюється на морального авторитета Європи» (УП, 31.01.2023). Проте в сферу такого переносного вживання стали втягуватися вже й одиниці нової системи: «Якщо за 12-бальною системою, то можна оцінити десь на *шість балів*» (школяр-підліток з Києва про стан з наявністю риби в річці, 2007 рік, — в одній з телепрограм), «— Оцініть за 12-бальною шкалою розвиток інформаційного простору в Україні. — *Вісім балів*» (Д, 12.07.2013, с. 22), «<...> якщо користуватися 12-бальною системою, то, очевидно, першій сесії [Верховної Ради. — О. Т.] можна поставити 9–10 балів» (А. Даниленко. — УМ, 10.01.2013, с. 4), «— Пологи пройшли на 12 балів, — сміється <...> лікар» (І. Шелупець. — Е, 18.04.2013, с. 11).

¹⁸⁸ Установлення 12-бальної шкали оцінок в освіті було виявом орієнтування не на якийсь конкретний зразок у світовій практиці, а загалом на менш ригористичну, «ліберальнішу» (за задумом її ініціаторів, якомога повнішу й докладнішу) систему оцінювання знань, представлену в західному світі. Однак таке переведення було сприйняте суспільством загалом неохоче — як недостатньо вмотивоване і громіздке, наприклад: «Кому вигідно ламати систему, класично відпрацьовану, вдірегульовану? На мою думку, лише неукам, які сидять у високих кабінетах і далекі-далекі від шкільної практики. Для чого, наприклад, потрібні семестри і *дванадцятибальна система*? Чим були погані чверті й *п'ятибальні* оцінки? Багато дітей навіть не розбираються в новій “цифері”. Перепитують одне одного: “А вісім балів — це скільки?” Забули чиновники Тарасове застереження: “...і свого не цурайтесь”. Ладні цілувати слід зарубіжних навчителів, ладні волати: “Навчіть нас, навчіть дурних...”» (Г. Анохіна, читачка, колишня вчителька, Сумська область. — СВ, 10.06.2003). Деякі політики у своїх передвиборних програмах спочатку брали до уваги цей факт і обіцяли в разі приходу до влади повернутися до старої 5-бальної системи (наприклад, у передвиборній програмі В. Ющенка, листопад 2004 року: повернутися до 10-річного терміну навчання в середній школі та до 5-бальної системи оцінювання знань). Ось як зивкали до нової системи — з розповіді журналіста, що провів неофіційне заняття в одній із шкіл: «У 12-бальній системі мене навчили орієнтуватися діти. “Ви ставте подумки нормальні оцінки, а потім множите їх на два”, — порадили вони. Так я і робив, але згодом довідався, що це категорично заборонено» (Д. Синяк. — ВЗ, 5.04.2002).

Із запровадженням в Україні міжнародних параметрів оцінювання якості товарів і послуг поширився їх розподіл за новими оцінними категоріями на зразок ¹⁸⁹: *економклас* (*економічний клас* — англ. *economy class*) — *бізнес-клас* (салони в пасажирських літаках, каюти на судах і т. ін.), *економклас* — *бізнес-клас* — *преміум-клас* (житло, готель, автомобіль, меблі, сантехніка, косметика, одяг і т. ін.), а також за категоріями більш індивідуального визначення (не всі з них, можливо, мають свої прямі аналоги в західних країнах): *нерухомість*, *автомобіль*, *меблі* і т. ін. *престиж-класу* (*еліткласу*, *VIP-класу* та ін.), *автомобіль*, *яхта класу люкс* (*люкс-класу*), *автоперегони еліткласу*, наприклад: «"Донбас-арена" — перший у Східній Європі стадіон *еліткласу*». Узагалі, позначення найвищого рівня у класифікації товарів і послуг становлять найбільший за кількістю розряд — це, крім *преміумклас*, також *преміумтовар*, *преміумпродукція*, *преміумготель*, *преміумякість* і под. («— Білоруське молоко не може бути дешевшим за наше. Адже воно переважно *преміум-якості*». — Е, 3.01.2013, с. 11), *прем'єр-готель*, *прем'єр-зал* (наприклад, в аеропорту «Бориспіль»), *хайклас* (англ. *high class*), наприклад: «фахівці, артисти *хайкласу*». Крім відомого ще в радянський час розмовного прикметника *люксовий* (*номер*, *каюта*), з'явилися розм. *віпівський*, *преміумний*, або *преміальний* (*клас*). Для визначення категорійності вітчизняних готелів, санаторіїв тощо запроваджено за світовими зразками категорію «зірковості» — *три-*, *чотири-*, *п'ятизірковий* і в цілому просто *зірковий*: «Українські готелі змусять показати їх справжню зірковість. У кожного з нас траплялись випадки, коли селишся в український готель, у якого на вивісці красуються три-чотири зірки, а умови — на слабеньку зірку» (Б. Полумацканич. — ВЗ, 11.07.2013, с. 4).

Як відзначено вище (див. п. 6.2.1), набули також поширення різноманітні системи оцінювання на умовах змагальності — за допомогою проведення конкурсів, рейтингів.

6.2.3. Мовна прагматика глобалізації. У сфері прагматики української мови новітнього періоду під впливом культурно-мовної глобалізації стали вирізнятися такі тенденції, як: а) посилення акцентування на дуже позитивних якостях кого-, чого-небудь і б) до деякої міри навпаки, певне спрощення в оцінках, у стилістиці спілкування, в) деталізація певних сегментів досі морально «заборонених» тем, а також, з одного боку, г) певна вульгаризація, поширення агресивної стилістики спілкування (через перекладну художню та анімаційну кіно-, теле- і відеопродукцію, літературу, що заповнила вітчизняний ринок), а з другого, — навпаки, г) евфемізація тих тем, про які суспільство досі звичайно говорило прямо, не вбачаючи в цьому «нічого такого», — у рамках політики мовної політкоректності (звичайно, явища мовної агресивності і мовної політкоректності не збігаються за поширенням у різних сферах функціонування: остання характерна для офіційного спілкування).

6.2.3.1. Культивуванням «позитиву». З орієнтуванням на західні зразки з їхнім культивуванням «позитиву» (кращого, більшого, швидшого, унікального, нового, а також «справжнього») у добу ринкової економіки та комерціалізації різних сфер життя країни, особливо в мові реклами, в моделях творення власних назв (назв організацій і закладів, назв товарів), активізувалося вживання слів, а також префіксів і компонентів складних слів з відповідними значеннями (див. також р. П п. 2.1.1); свою роль тут відіграла, безперечно, й наявність відповідних мовних традицій у «дорадянському» житті країни (це явище, звичайно, характеризує також сучасний стан інших слов'янських мов — див.,

¹⁸⁹ Пор. параметри оцінювання якості товарів і послуг в СРСР: *другий* — *перший* — *вищий* (*найвищий*) *сорт* (*гатунок*) (з можливим ще параметром *екстра*, а в сільському господарстві також *елітний* — наприклад, про сорт пшениці), про категорії готельних номерів, кают тощо: *звичайний* — *напівлюкс* — *люкс* (з можливим ще: *підвищеного комфорту*) та деякі ін.

наприклад [Šmejrkova 1997]). Наприклад: *гранд-шоу*, у власних назвах різноманітних закладів, організацій — «Гранд-готель» або готель «Гранд», Гранд-клуб «Софія», магазин «Гранд Презент», міжнародний ліцей «Гранд», компанії «Гранд-Спецбуд», «Гранд-М» (М — меблі) і под.; поширення таких словосполучень з прикметником *швидкий*, метонімічно зміщеним у поєднанні з назвами предметних понять, які самі не «рухаються», до значення процесів — операцій з цими предметами, як «Швидка їжа» (англ. «Fast Food» — мережа швидкого харчування), *швидкі гроші* (*швидка готівка*), тобто швидке одержання кредитів. У рекламних текстах: «Літо без меж в "Шалє Грааль", Трускавець. Подаруйте собі і своїй родині *безмежний* відпочинок і *море* задоволення» (з телереклами про принади відпочинку та лікування в одному з нових дорогих санаторіїв цього міста); «Вікна від виробника. *Неймовірно низькі ціни!*», «*Казкові* різдвяні знижки!». Рекламні тексти, що пропагують зразки чоловічої косметики, особистої гігієни, одягу і т. ін., часто включають назву адресата реклами за такими, наприклад, зразками (щодо жінок подібні моделі застосовуються, здається, рідше): «Для *справжніх* чоловіків!» («Взуття для *справжніх* чоловіків» — напис у магазині; «Сильне волосся — для *справжніх* чоловіків!» — з реклами шампуню), «*Справжнє* чоловіче пиво "Десант"!»; «*Міцний чоловічий бренд* — "Козацька рада"!» (з реклами цього сорту горілки на радіо, 2013 рік).

Одним із ключових слів нової доби ще від самого її початку стало *ексклюзивний* (англ. *exclusive*) — у двох значеннях (в обох — з наявністю конотацій позитиву, особливо, звичайно, в другому): 1) виключний — належний чи наданий тільки кому- або чому-небудь; який єдиний є наділений чим-небудь (*право на щось, повноваження, інтерв'ю* і т. ін.; *дистриб'ютор*); 2) винятковий — унікальний, єдиний у своєму роді (*колекція одягу, показ моделей, ресторан* і т. ін.; *явище, програма, проєкт; відсотки на депозит* [у банку] — дуже вигідні, високі); з утворенням іменника розм. *ексклюзив* — до обох значень прикметника, наприклад: «І, мабуть, вони побачили б у картинах Віктора Юрика *ексклюзив* — манеру, притаманну тільки йому одному» (В. Дригайло. — Крим. св., 6.09.2013, с. 16).

Поширилася тенденція до того, щоб назви різноманітних словників української мови, виданих яких у цей час помітно активізувалося, розпочинати словами «Великий...», «Повний...», «Сучасний...», «Універсальний...» і под.; пор. навіть у назві однієї з редакцій правопису (УП 1999): «Український правопис: Проєкт *найновішої* редакції» (Київ, 1999) — замість просто «нової». Серед нових рекламних формул уже виникла така, як «<...> *XXI століття*» (див. докладніше п. 8.2.3), наприклад: «Куяльник. Вода *XXI століття*!» (з реклами мінеральної води, вже добре відомої й давніше).

Загостреною спрямованістю суспільної уваги до всього помітного, визначного можна, очевидно, пояснити й появу та широку вживаність таких двох переносних значень прикметників (очевидно, кальок з англійської), як: *знаковий* — а) «знаменний; визначний (про подію, явище і т. ін.; пор. англ. *significant*, а також, наприклад, *a sign of the times* — «знамення часу», б) «видатний (про кого-небудь)»: «Андріївський узвіз — *знакова* вулиця Києва», «Подія, про яку далі йтиметься, не була такою публічною, але від того є не менш значущою і, як тепер кажуть, *знаковою*» (П. Іжаченко. — УС, 16.08.2001, с. 12), «Відходять останні *знакові* постаті XX століття» (Ліна Костенко); *культовий* «який має величезну популярність, якому нібито аж поклоняються»: *фільм, серіал, режисер* та ін. (пор. англ. *cult film* і под.); «— А нині польська молодь читає його [Ф. Достоевського. — О. Т.] твори? — Важко сказати, бо і в мої часи Достоевський не був, як нині кажуть, *культовим* письменником» ([Із інтерв'ю з кінорежисером Анджеем Вайдою в українському перекладі]. — Е, 2.08.2001), «Це [про кого-небудь. — О. Т.] якщо й не *культова*, то принаймні *знакова* фігура».

У префіксальних дериватах, композитах, складених власних назвах у межах цієї номінативно-прагматичної тенденції відбулася значна активізація вживання і творення:

а) слів з префіксами *супер-* (він може виступати також як окреме слово) та укр. *най-* (див. р. VIII п. 4.2.3.8), складних слів з компонентами *мега-*, *експрес-*, *бліц-* (див. р. VIII п. 4.2.2.2.2);

б) утворень з компонентом *топ-* (див. також р. VIII п. 4.2.2.2.2) — від англ. *top* «верх; вершина; верхній; найвищий» (у прямому й переносному значеннях), що може виступати і як окреме слово (див. р. VIII п. 4.2.5), зі значеннями «найвищий, головний; найкращий або, навпаки, найгірший» — у складних словах: *топменеджер* (провідний менеджер — посада), *топменеджмент*, *топновина*, *топтема* (тобто «тема № 1»), *топподія* (дня, тижня та ін.), *топмодель* (манекенниця найвищого класу), *топкоманда* і т. ін., «Ранг співрозмовників своєї майбутньої передачі сам В. Піховшек визначає як *топ-політиків*, тобто представників вищого ешелону влади» (К. Тібет. — Д, 22.01.1999), *гравці (футболісти і т. ін.) топкласу (топрівня)*; з наступною цифрою або словесним позначенням числа — у складі назв різноманітних опитувань, рейтингів: «*топ-десятка* найкращих університетів (туристичних центрів, співаків і т. ін.) України», «Центр міжнародних проектів “Євроосвіта” <...> опублікував черговий академічний рейтинг університетів “*Топ 2000 Україна*» (УМ, 4.06.2013, с. 3), «*топ-5* злочинів року», «МВС України склало рейтинг найкриміногенніших регіонів країни. Ось як виглядає *топ-10* областей, у яких краще не розгулювати вулицями з настанням сутінок <...>» (ВЗ, 1.11.2012, с. 22), «Україна ввійшла до *топ-10* продавців зброї» (Е, 19.03.2015, с. 2), «*Топ п'ять* літніх коктейлів, які варто спробувати» (УП, 3.08.2023). «Українізуючись», цей атрибутивний компонент уже виступає також як звичайний прикметник: *топовий політик*, *топова тема* та ін. («Ім'я Маслаченка навічно вписано до трійки “*топових*”, як нині прийнято казати, футбольних телекоментаторів»: С. Довгаль. — УМ, 7.12.2010, с. 9);

в) утворень зі словом *плюс* (у складі власних назв) зі значеннями «наступний, ще один», «... і більше (і ще щось)» і, зрештою, «кращий (ніж той, що має назву без цього слова)» (див. докладніше про цю модель: р. IV п. 2.3).

Як іронічно зауважує журналістка, «нарешті ми дожили до епохи “*о'кей*” і “*супер*”, і підтвердженням цього є неперевершений Микола Вересень у своєму токшоу “*Табу*”, що раз у раз повторює ці два милі йому слова» (Т. Даниленко. — УС, 15.07.1999, с. 11).

6.2.3.2. Певне спрощення в стилістиці спілкування та в семантизації окремих слів. З іншого боку, увиразнилися тенденції до певного спрощення — як у стилістиці спілкування, так і в семантиці окремих слів (за часом ці тенденції збіглися з активізацією тенденцій до більшої простоти публічного спілкування внаслідок відштовхування від «пафосності» радянської «новомови»: див. п. 3.2.3). Так, можна відзначити прагнення до меншої офіційності як розширення демократизації стилю спілкування, що виявляється у сфері антропонімії — у практиці іменування людей, по-перше, на ім'я та прізвище без компонента по батькові (*зустріч Президента Леоніда Кучми з журналістами; професор Микола Петренко*), по-друге (в менш офіційних ситуаціях, але не обов'язково побутових), «по-американському» тільки на ім'я, в тому числі й щодо малознайомих людей, немолодих і старших від самого мовця: «— У мене є одне прохання, *Савік (Савіку)*» (із звертань учасників популярного телевізійного токшоу «Шустер LIVE» до його ведучого), «Я вітаю вас, *Андрію (Оксано і т. ін.)!*» (ведучі теле- і радіопрограм до їхніх учасників) (див. докладніше про такі тенденції в антропонімії: р. X пп. 7.1.1.2, 7.1.3). Номінування малознайомих людей у дузі інтимної фамільярності добре помітне на прикладах нових уживань слова *друг*: а) нового значення слова *друзі*, мн. (рідше одн. *друг*) — більш або менш постійні партнери по спілкуванню в соціальних мережах інтернету: «Зізнаюсь, я людина, цілком залежна від інтернету. Там — моя робота і мій відпочинок. Там — мої *друзі*. Чи, як заведено їх називати, *френди*» (А. Бондар. — ГПУ, 4.11.2010, с. 12), «Геннадій Москаль має в соціальній мережі “Фейсбук” 4998 *друзів* за максимально дозволеною кількістю 5 тис.» (ГПУ, 14.06.2013, с. 7); б) розширеного його

застосування у спілкуванні державних діячів різних країн між собою, у тому числі й у публічних сферах (найперше на пострадянському просторі це можна було спостерігати на початку 90-х років у телесюжетах на теми сучасної міжнародної політики, коли президент США називав, наприклад, президента Російської Федерації «мій друг»): «Зеленський привітав “свого друга” Джонсона [Бориса Джонсона, прем’єр-міністра Великої Британії. — *О. Т.*] з днем народження» (УП, 19.06.2022).

У сфері сучасної масової культури тенденцію до подібних мовних «спрощень» цілком виразно ілюструє набуття прикметником з позитивно-оцінним якісним значенням *популярний* суто відносного значення, коли, наприклад, вислів *популярна музика* став широко вживатися також на позначення того, що в СРСР звичайно іменувалося як естрадна музика (щоправда, уже без «фільтрування» продукції такої музики на рівні різноманітних «худрад»). Ще помітніше це виявляється у випадку розростання словотвірного гнізда з компонентом *поп-* (англ. *pop* — від *popular*): *попкультура*, *попмузика*; *попвиконавець* / жін. *попвиконавиця*, *попспівак* / *попспівачка*, *попзірка* і под. (представники попмузики). Але особливо факт такого спрощення демонструє сленговий синонім до *попмузика* як «апофеоз» усього цього явища — *понса* (англ. *pops*) та підсил.-зневажл. *понсятина*, *понся* — з похідними *понсовий* (*понсовість*, присл. *понсово*), *понсовик* / жін. *понсовичка*, зневажл. *понсятник* / жін. *понсятниця*. Наприклад: «Це [про репертуар гурту “Вій”. — *О. Т.*] не *понса*, яку можна крутити в кожному шинку» (БК, 20.12.1996), «Теле- й радіоефіри переповнені жахливим сурогатом, який часом називають *понсовою* музикою» (УС, 9.12.1999), «— “Океан Ельзи” [рок-група. — *О. Т.*] нічого революційного не запропонує <...> Вони роблять доброякісний продукт, тобто далеко не совкову *понсю*. Таких гуртів у нас мало» (ГПУ, 31.05.2013, с. 3), «За словами незмінного голови журі Геннадія Татарченка, “щось відбулося із роком в Україні. Він або *опонсів*, або просто дуже слабенький”» (УС, 25.11.1999). Характеристику *понса* вживають звичайно на позначення попмузики невисокого художнього рівня, але можна відзначити також, що всі ці назви охоче застосовують щодо своєї діяльності й самі представники цієї сфери.

Серед інших випадків певного «приземлення» значення слів під впливом їхніх англійських відповідників увагу привертає, зокрема, такий: *інтелектуал* тепер уживається не тільки в значенні «людина з високорозвиненим інтелектом», а й просто «людина, що займається інтелектуальною працею». Наприклад: «Заборона не стосувалася художньої літератури. <...> Російському урядові йшлося не про те, щоб заборонити *інтелектуалам* писати і видавати твори українською мовою» (Я. Грицак. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Львів, 2002), «С. Гайдай: — Яценюк — людина розумна, всебічно розвинена, він може бути почутим таким прошарком електорату, який політологи називають міськими *інтелектуалами*, або ж *креативним класом*» (Е, 16.01.2014, с. 4) (пор. також у п. 6.2.1 подібне «приземлення» слова *еліта*).

6.2.3.3. Детабуїзація морально «заборонених» тем (особливо в сфері статевого життя людини). Унаслідок масового поширення з країн Заходу перекладної літератури, періодики, відео-, кіно- і телепродукції еротичного змісту (а потім і творення власної продукції за цими зразками), появи секс-шопів, подавання в ЗМІ «світської» хроніки про особисте життя «зірок» шоу-бізнесу, під впливом масової реклами різноманітних «чудо»-препаратів та ін. значною мірою вже втратила традиційну для вітчизняної культури інтимність, закритість тема статевого життя людини, включаючи й тему *нетрадиційної сексуальної (статевої) орієнтації та сексуальних меншин (секс-меншин)* — уже не тільки щодо життя в «Європі», а й щодо вітчизняної дійсності (див. п. 2.2.9).

6.2.3.4. Певна вульгаризація, поширення агресивної стилістики спілкування. З творів перекладної кіно-, теле- і відеопроодукції (головним чином зі США) стали

поширюватися одиниці грубої, лайливої, включно з непристойною, лексики та елементи агресивної стилістики спілкування. Хоча відверто «нецензурні» слова (зокрема, *to fuck* — як лайка; *fuck you!*, *shit!* — як лайка) у перекладах звичайно замінюють «пристойнішими» відповідниками (див. р. VI п. 3.3), такі одиниці вже поширилися й без перекладів (див., наприклад: США, с. 276–277): «Покохались *шіт* із *факом* <...>» (Володимир Цибулько, поема «Семикутній п'ятикутник»), особливо в жаргонах: *фак* (*фак!* — вигук як вираження крайнього незадоволення), *факати*, *-ся*, *фачити* (кого); *Fuck you!* (графіті — на стінах, у під'їздах, у ліфтах житлових будинків). (Так само стали відомішими й деякі непристойні агресивні жести, які досі у вітчизняній дійсності не практикувалися, зокрема виставляння середнього пальця руки; епізод у ВР в листопаді 2021 року, коли один з народних депутатів, виступаючи з трибуни, зробив такий жест у бік присутнього в залі Президента України, у ЗМІ подавали так: «Гео Лерос показав “*фак*” Зеленському».) Це явище поєдналося з потужним струменем подібного прагматичного спрямування у стилістиці сучасної української мови, але вже «внутрішньої» природи — з нагнітанням мовного антиестетизму та натуралізму, вульгаризацією мовлення як засобом вираження, з одного боку, «розкутості» мовця, мовної бравади і т. ін., а з другого, — глухого незадоволення навколишньою соціальною дійсністю (див. докладніше про це: р. II п. 3.2.2).

6.2.3.5. Поширення стилістики політкоректності, нових форм мовної ввічливості.

6.2.3.5.1. Практика мовної політкоректності (див. про це також: р. IV п. 1.2, а також п. 9.1.4 цього розділу). У назвах осіб за їхніми расовими та національними ознаками, родом занять та соціальним статусом, фізичними та психічними особливостями, статтю, а також за особливостями їхнього статевого життя набуває поширення перейнята насамперед зі США практика мовної політкоректності (англ. *political correctness*, але в нас повну назву у вигляді словосполучення практично не вживають) — вираження якомога коректнішого ставлення до тих чи інших понять, явищ, реалій: по-перше, з униканням певних слів і висловів, які досі переважно вважалися їхніми прямими назвами, але які відповідні групи людей можуть сприймати як досить неоднозначні й суперечливі і навіть дискримінаційні, образливі для себе, і заміною їх на «м'якші» синоніми; по-друге, із застосуванням найменувань «інклюзивного» характеру, що не обмежуються якоюсь тільки однією групою, категорією населення, а можуть поширюватися й на інші групи [див. також на матеріалі деяких інших сучасних слов'янських мов, зокрема: Архангельская 2011: 116–133; Grybosiowa 2002: 79–81].

Практика соціальної евфемізації в мовних маркерах осіб як членів суспільства з різною метою застосовувалася, звичайно, і в СРСР (наприклад: *особи єврейської національності*: в офіційному вжитку, в ЗМІ замість «неполіткоректного» *євреї*¹⁹⁰; *технічна працівниця* або звичайно скорочено *техпрацівниця* замість *прибиральниця*, *контролер* замість *наглядач*: у місцях ув'язнення, *оператор машинного доїння* замість *дояр(ка)*, *доглядач будинку* замість *двірник* — як офіційні назви цих родів занять). Але тепер вона стала виявлятися ширше — в найменуваннях осіб:

1) за расовими та національними ознаками: запровадження як офіційної назви відповідного етносу самоназви *роми*, мн. (одн. *ром*, жін. *ромка*; *ромський*) замість *цигани* (точніше, поряд з цією традиційною для України назвою): *роми України*¹⁹¹ (пор. так само

¹⁹⁰ «Протягом багатьох років повністю табуована була [в СРСР. — О. Т.] єврейська тема. Саме слово “євреї” здавалося непристойним, його намагалися уникати. <...> Якщо ж заборонного слова не вдавалося уникнути, то писали “граждане еврейской национальности” — термін-евфемізм, що заміняв табуоване слово “євреї”» [Найдич 1995: 79–81].

¹⁹¹ Пор., наприклад: «*Цигани*... ні, правильніше — *особи ромської національності*. <...> Вивезли їх на Закарпаття» (міський голова Івано-Франківська NN на щотижневій нараді — див.: УП, 22.04.2020). Пор., з іншого боку, такий коментар з цього приводу ведучої однієї з телепрограм: «Він навіть дозволив

в західно- і південнослов'янських мовах цього часу), хоча пор., наприклад: Київський академічний музично-драматичний *Циганський театр* «Романс» (існує з 1994 року); для найменування осіб з африканським корінням — негрів або мулатів, що є громадянами України, — *афроукраїнці* (одн. *афроукраїнець* / жін. *афроукраїнка*) за зразком *афроамериканці* (калька англ. *African Americans*): «Олексій поступово почав розрізняти <...> живописну групу приблизно із п'яти негрів — у-упс! — *афроукраїнців*» (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирили: Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 19); як про *афроукраїнку* казали, зокрема, про відому українську естрадну співачку Гайтану, як про *афроукраїнка* — про відомого борця, а потім народного депутата України Жана Беленюка (спочатку такі найменування вживалися жартівливо як натяк на американську практику політичної коректності, але ці слова поширилися вже й у нейтральних контекстах, зокрема в плані боротьби з виявами расизму в країні, хоча слово *негр*, яке в українській мові ніколи не мало негативних конотацій, також функціонує цілком нейтрально й достатньо широко).

До цього явища мовної прагматики, стимульованого із Заходу, прилягає й далі поширення вітчизняної практики описового найменування представників того чи іншого етносу або групи етносів словосполученнями зі словоформою *національності* (форма род. в. — за зразком уже наявних ще з радянського часу *особи єврейської національності*, *особи кавказької національності* замість *кавказці*, *вихідці з Кавказу*: у мовній практиці правоохоронних органів — щодо злодіїв та інших правопорушників, що «гастролювали» в СРСР, а тепер уже й на пострадянському просторі за межами своїх етнічних регіонів, де слово «національність» уживається, звичайно, в ширшому значенні [див. також, наприклад: Хан-Пира 1992]), іноді *народності* (род. в.). Наприклад: *особи слов'янської національності* (про представників трьох східнослов'янських народів — у протиставленні, наприклад, до *осіб кавказької національності*), *особи середньоазійської національності*, *особи афроамериканської національності* (з виступів працівників міліції)¹⁹²; «Школярку перестріли дві жінки ромської національності» (ICTV, «Надзвичайні новини», 9.02.2010), тобто циганки; «Затримано 2 особи циганської народності» (газета «Ратуша», м. Ужгород, 20.09.1997: з кримінальної хроніки);

2) за родом діяльності, занять, виконуваною соціальною функцією і т. ін.:

— *менеджер* — наприклад, *торговельного залу* (замість *продавець*), з *реклами* (замість *рекламний агент*), *банку*, *похоронного бюро*, *ресторану*, *офіс-менеджер* (замість *секретар*) і т. ін.: «У готелі. До “рецепшну” підходять хлопець і дівчина: “Ми б хотіли зняти номер на дві хвилини”. Менеджер: “Але ж це неможливо!”» (УМ, 1.09.2011, с. 16). Назва стала досить поширеною (див. також п. 2.2.3), причому це не тільки фахівець з управління виробництвом та обігом товарів, який входить до керівного складу підприємства (тобто фахівець з менеджменту — людина з дипломом про відповідну освіту), а й просто працівник, що відповідає за певну ділянку роботи, хоча ніким не керує;

— *промоутер* — це працівник, що займається «промоцією», тобто цілеспрямованою рекламою товару для просування його на ринку, але так називають і звичайних найманих (навіть на день або й на кілька годин) роздавачів рекламних матеріалів, передвиборних листівок тощо на вулицях, коло входу в метро і т. ін.;

собі назвати ромів циганами» (24 к., Новини, 23.04.2020), що, звичайно, слід розцінювати тільки як якийсь курйоз, оскільки слово *цигани* все-таки лишається в українській мові основною назвою.

¹⁹² Утім, подібні описові назви використовуються не тільки як засіб евфемізації, а й через брак конкретніших даних про національність відповідних осіб або неістотність таких конкретних даних для змісту повідомлення, а також з метою певного узагальнення: *особи слов'янської національності* (у Криму) — на відміну від кримських татар (з мововжитку представників правоохоронних органів).

— *клінер* («Потрібні *клінери*»: з оголошень, звичайно з уточненням «для жінок») і навіть *клінінг-менеджер* (*менеджер з клінінгу*) — замість традиційних *прибиральник / частіше жін. прибиральниця* ¹⁹³;

— *модератор* (англ. *moderator* — від дієслова *to moderate*, у якому значення «бути арбітром», «головувати» є похідними від значень «пом'якшувального» характеру — «стримувати; угамовувати і т. ін.») — замість *голова* або *ведучий* (зборів, конференції, публічної дискусії і под.) чи *керівник* (секції на конференції), що мають конотації «адміністрування» у своїй внутрішній формі; з наявністю вже спільнокореневих *модерувати* (замість *вести* або *головувати*), *модерація*: «Під час шоу *модератор* залу звертається до двох повних глядачок, що затуляють тих, хто позаду: “Так, ви і ви з третього ряду, пересядьте на останній, будь ласка”. У перші ряди садять найгарніших» (Т. Іваночко. — ГПУ, 22.03.2013, с. 13), «<...> в ролі *модераторів* презентації виступили брати Капранови» (ЛУ, 10.07.2008), «Прес-секретар Медведєва <...> розповіла, що він *модеруватиме* брифінг сам» (УМ, 19.05.2011, с. 6);

3) за ознаками наявності фізичних і психічних вад, каліцтва (слово *інвалід*, яке давно вже вживається як «політкоректний» евфемізм замість давньої народної назви *каліка*, причому не тільки в офіційній сфері, а й у побуті, тепер і саме стало зазнавати функціональних обмежень) ¹⁹⁴ — *люди (особи, діти, школярі і т. ін.) з особливими потребами* (з обмеженими [фізичними] можливостями: «Третього грудня в усьому світі відзначають Міжнародний день інваліда. *Людей з особливими потребами* більше <...>» (ГПУ, 23.11.2012, с. 28), «Міністерство освіти і науки затвердило концепцію інклюзивної освіти, яка передбачає навчання *дітей з особливими потребами* разом з іншими. <...> У київському метро для *осіб з обмеженими фізичними можливостями*, окрім пандусів для візочків, облаштували вісім додаткових металевих перил» (УМ, 7.10.2010, с. 2); з поясненням у тексті значення цих найменувань: «На цю акцію запрошено дітей зі шкіл-інтернатів та з товариств *дітей з особливими потребами (інвалідів)*» (ВК, 18.12.1999, с. 2), «Посольство США в Україні підтримує й надає кошти на програми інклюзивної освіти для шкіл, де навчаються *діти з особливими потребами (діти-інваліди*. — Авт.)» (УМ, 16.04.2013, с. 4). У цій же функції соціального евфемізму набуло поширення перейняте з мовної практики західної української діаспори *неповносправний* (пор. пол. *niepełnosprawny*), часто як субстантиват, перев. у мн.: «Справді, хіба це не знущання над людиною, коли вона мусить оголошувати про свої потреби менеджерів ресторану, аби той супроводжував до туалету для *неповносправних?*» (Х. Шевчук. — МГ, 7.08.2001), а також деякі інші звороти: *люди (особи, діти і т. ін.) з функціональними обмеженнями, з фізичною та інтелектуальною недостатністю*;

4) за статевими ознаками — як мовна реалізація нової гендерної політики соціальної рівності щодо жінок і взагалі проти *сексизму* (див. докладніше р. VIII пп. 4.2.4.1, 4.3.2.1.1). Наприклад, у довідковій рубриці часопису «Критика» (головний редактор Григорій Грабович): «Автори й *авторки* [подібна рубрика в інших виданнях мала звичайно назву

¹⁹³ За поясненням, наприклад, у «Вікіпедії», тут ніби передбачається семантична спеціалізація: *клінер* — це фахівець з прибирання приміщень, який досконало володіє сучасними методами чищення, миття, полірування і працює в спеціалізованих фірмах — клінінгових компаніях (з додатковим уточненням: зовнішній вигляд і поведінка клінера також мають відповідати певним вимогам: охайність, скромність, уніформа). Однак якщо англ. *cleaner* «прибиральник; чистильник» змогло набути такої семантико-прагматичної спеціалізації, то, очевидно, його українські відповідники також у сучасних умовах могли б у принципі пройти такий шлях.

¹⁹⁴ Пор. також, наприклад: «В українському лексиконі не повинно залишитися слово “інвалід”. Підписав закон, який приводить норми чинного законодавства у відповідність до положень Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. Запроваджуючи у вжиток термін “особа з інвалідністю”, ми перш за все робимо акцент на людині, а не на її інвалідності» (Президент України П. Порошенко у своєму твіттері: див. УП, 16.01.2018).

на зразок «Наші автори». — О. Т.]. Н. В-ка — літературознавиця, критикиня, перекладачка, редакторка літературного часопису <...> Є. К-ка — доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу <...>, авторка низки розвідок <...>» (2012, ч. 11–12, с. 1);

5) за особливостями статевого життя людей:

а) за офіційно не зареєстрованими статевими / подружніми відносинами — уже не тільки в розповідях про звичаї і мораль зарубіжжя, а й щодо вітчизняної дійсності (спочатку жартівливо, іронічно, але дедалі більше вже й нейтрально): *бойфренд* / рідше жін. *герлфренд* або й *герлфрендка* замість *коханець* / *коханка* або прийнятих в офіційно-бюрократичному слововжитку *співмешканець* / *співмешканка*, а також замість уже традиційних інших евфемістичних найменувань *друг* / *подруга*: «Публіка полюбляє обговорювати поведінку моделей, вбрання, спосіб життя, зарплатню, *бойфрендів*, дієти та інші примхи» (Т. Корпусова. — УМ, 13.11.1999, с. 8), «Коли горілка закінчилась, чоловік зник. Дама знайшла собі *бойфренда* з Луганська» (З. Воронович. — ВЗ, 4.07.2013, с. 8), «Тоді мамин *бойфренд* продав їхню квартиру, і вони стали бездомними» (В. Симкович. — КВ, 20.06.2003), «Чи є у вас *бойфренд*?» (ведучий телепрограми до однієї з учасниць);

б) як уникання виявів мовної дискримінації щодо осіб з «іншою» статевою орієнтацією (див. докладніше про актуалізацію в сучасному мововжитку цієї групи найменувань: п. 2.2.9), насамперед щодо чоловіків (щодо жінок суспільна мораль у цьому плані була й до цього поблажливішою) — наприклад, уникання назв *гомосексуаліст* і тим більше *педераст* (як особливо пейоративної) із заміною їх на *гей*. Якщо в СУМ-11 *гомосексуалізм* мало пояснення «протиприродний статевий потяг до осіб своєї статі», то в СУМ-20 означення «протиприродний» уже відсутнє.

У такому суспільному контексті актуалізувалися словотвірні гнізда *інклюзія* (*інклюзивний, інклюзивність*) — процес, зорієнтований на забезпечення участі в суспільному житті людей незалежно від їхнього фізичного стану, віку, статі, расової та етнічної належності, віросповідання та ін. (*фізична, освітня, інформаційна інклюзивність громадян*; «Міністерство освіти і науки затвердило концепцію *інклюзивної освіти*, яка передбачає навчання дітей з особливими потребами разом з іншими». — УМ, 7.10.2010, с. 2), і *безбар'єрність* (*безбар'єрний, безбар'єрно*) — відповідність цим запитам, потребам різних суспільних груп (*безбар'єрне середовище, безбар'єрний міський транспорт*). Нещодавно з'явився «Довідник *безбар'єрності*» — електронний «посібник з коректного і толерантного слововжитку» (його презентацію у вересні 2021 року провела дружина Президента України Олена Зеленська; у березні 2022 року мала б з'явитися друкована версія, але, очевидно, у зв'язку із запровадженням у країні воєнного стану цього не відбулося), де рекомендовано вживання, зокрема: замість *негр* — *темношкірий чоловік* (але це ж може бути й, наприклад, таджик? — О. Т.), замість *циган* — *ром*, не *гомосексуаліст*, а *гомосексуал*; рекомендовано активно користуватися фемінітивами — з прикладом: *День захисників та захисниць України*. Згідно з рекомендаціями однієї з комісій Інституту модернізації змісту освіти при МОН України з 2016 року (див.: «Інструктивно-методичні матеріали для експертів щодо здійснення антидискримінаційної експертизи електронних версій проєктів підручників, поданих на конкурсний відбір для 1, 5 та 10 класів закладів загальної середньої освіти»), слід уживати не *африканці, негри*, а *темношкіра людина*, не *цигани*, а *роми*, не *жінка-професор*, а *професорка*.

6.2.3.5.2. Поширення нових форм мовної ввічливості. У сфері мовного етикету стали привертати до себе увагу нові форми вираження ввічливості, які поширювалися спочатку у сферах приватного підприємництва (як корпоративний діловий етикет) між партнерами комунікації — працівниками закладів торгівлі, громадського харчування, обслуговування тощо і конкретними відвідувачами (клієнтами), від яких у кінцевому

рахунку залежить комерційний успіх тієї чи іншої компанії, фірми [пор. також, наприклад, на сучасному російському мовному матеріалі: Ратмайр 2009]. Це:

а) звороти, функціонування яких фактично так і обмежується цими сферами, — наприклад, під час зустрічі з відвідувачем і прощання з ним: — *Я не можу вам чимось допомогти (Чим я можу вам допомогти)?*; — *Спасибі за покупку!, Приходьте до нас ще!* і т. ін. (останні звороти функціонують також у писемній формі — на чеках, як напис при виході); працівник закладу (у безпосередньому або телефонному спілкуванні) спочатку сам називає своє ім'я й запитує потенційного клієнта: — *Як до вас можна звертатися?*; на телефонний дзвінок, наприклад, в аптеку — відповідь: — *Доброго дня! Ви телефонуєте в аптеку № 24 «Оптові ціни». Мене звати Оксана. Чим я можу вам допомогти?*;

б) звороти, уживання яких стало поширюватися також за межі сфер обслуговування (такі звороти, звичайно, можуть походити не тільки з цих сфер, а й від дедалі ширшого знайомства громадян України з мовною практикою інших країн). Так, замість етикетних формул прощання тепер часто стали вживати формули побажання або привітання: *Гарного / хорошого / приємного [вам, тобі] дня!* (вранці і вдень), *Гарного [вам, тобі] вечора!* (наприкінці дня або вже ввечері), *Доброї ночі!* — привітання пізно ввечері або вночі (досі так лише прощалися — те саме, що *На добраніч!*).

Це було (і все ще лишається) дещо незвично для людей старших поколінь, які ще добре пам'ятають грубість продавчинь у магазинах, неухважність і зверхне ставлення офіціантів і подібні факти мовного «антиетикету» в радянський час. Інша особливість таких нових форм мовного етикету — в тому, що вони поширюються — як світла пляма на темному фоні — на загальному тлі зростання мовної вульгарності та агресивності на вулицях та в інших публічних місцях (див. р. II п. 3.2.2).

Розширення модальності ввічливості поступово відбувається також в інших сферах діяльності, у тому числі в структурах державного сектору. Наприклад, у написах на табличках, щитах тощо з певними попередженнями, застереженнями або звичайними оголошеннями: «Шановні покупці! Вибачте, у нас переоблік» (напис на дверях магазину — замість просто «Переоблік»); на огорожах навколо будівельних майданчиків: «Приносимо свої вибачення за тимчасові незручності у зв'язку з веденням будівельних робіт»; крім традиційних заборонних написів у формі наказ. сп. одн. (на трансформаторних будках та ін.: «Не влізай! Уб'є!» і под.) з'являються написи з категоричністю вже не «персонального», а загальнішого спрямування на зразок «Не лізти! Небезпечно для життя! Уб'є!».

6.2.4. Вияви критичного ставлення до культурно-мовної глобалізації та «європейського вибору» (див. також у р. IV п. 10 про вияви критичного ставлення до новітньої експансії іншомовних запозичень у власне мовному плані). Ставлення різних суспільних верств і політичних кіл країни до цього комплексу явищ, природно, різне, однак про *антиглобалізм* як суспільно-політичне явище (пор., наприклад: *виступи антиглобалістів, антиглобалістські протести, демонстрації* тощо) — суспільний рух, уже цілком сформований на Заході, в нас у будь-якому разі говорити немає підстав. У сферах суспільно-політичного, економічного життя, науки і технологій глобалізація звичайно сприймається просто як даність або з експліцитною позитивною оцінкою (як шлях до того, щоб покінчити з відставанням — у мисленні, технологіях і культурі й узагалі долучитися до «західної цивілізації»). Найширша критика цього вектора розвитку України виходить від суспільних кіл, що продовжують сповідувати «традиційні східнослов'янські цінності» та орієнтуватися на Росію (див. також п. 6.1.2): «Ми не хочемо ставати колонією Європи / сировинним придатком до Євросоюзу» і под. У колах української національної орієнтації критика лунає насамперед проти запровадження політики *мультикультуралізму*, оскільки для того, щоб вступати в процеси

загальнокультурної глобалізації, та чи інша національна культура має спочатку не тільки сформуватися як уже цілком зріла, а й мати вже можливості для повнокровного розвитку. У середовищі ж більш традиційно-консервативному вже окреслилося також критичне ставлення до глобалізації в духовній сфері в цілому — як до ідеологічно-культурного явища, що загрожує національним духовним цінностям, пор., наприклад: «Ви — один з дуже й дуже небагатьох у сучасній Україні письменників, хто, не звертаючи увагу на *глобалізаційне очманіння*, щедро угрунтоване заокеанськими грантами, твердо й не-схибно продовжує “лінію” Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка <...>» (В. Жадько, письменник, професор. — Крим. св., 23.08.2013 с. 12). У ширших суспільних колах різних політичних орієнтацій критичне ставлення до глобалізації з її «антицінностями» особливо гостро спрямовується на її наслідки (реальні чи тільки приписувані їй) в моральному, морально-естетичному та мовному аспектах.

Так, особливо від 2013 року у зв'язку з цілком реальною, як тоді здавалося, готовністю державного керівництва України до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом у певних колах стала посилено мусуватися тема гомосексуальних статевих відносин як нібито неминучого наслідку такої «європеїзації»: «— У багатьох містах, надто півдня і сходу країни, ні з того ні з сього почав чути запитання: “А навіщо нам Європа, якщо там *одностатеві шлюби*, *гей*, *гей-паради*?”, — каже громадський діяч Олег Рибачук <...> — Хто стоїть за цим? — Росія. Вони почали бити в цю точку. Мовляв, ми — консервативне, православне суспільство зі своїми традиціями, які хочуть нам поруйнувати ці клятві європейці. Замість НАТО українців почали лякати *геями*» (ГПУ, 24.09.2013, с. 18). З наративів відповідних кіл РФ поширилася зневажлива номінація *Гейропа* (каламбур: *гей* + *Європа*). Таке пряме пов'язування понять європеїзації і гомосексуалізму характеризувало позицію кіл УПЦ МП (див., наприклад: ГПУ, 5.11.2013, с. 2), Компартії України (наприклад, у виступі її лідера П. Симоненка 7 листопада 2013 року), громадської організації проросійського спрямування «Український вибір» (з її лідером В. Медведчуком): так, у листопаді–грудні 2013 року на рекламних щитах уздовж ліній ескалаторів у Київському метро поряд з іншими написами на зразок «Європейський Союз — це зростання цін» був і такий: «Асоціація з ЄС — це *одностатеві шлюби*. “Український вибір” попереджає!». Пор., з іншого боку, закиди щодо непослідовності її суперечливості та звичайного лицемірства в ідеологічних закликах і реальній життєвій практиці таких критиків: «Чада найзатятіших “*антиєвропейців*”, як і їхні батьки, відпочивають на дорогих європейських курортах. <...> Медведчука не налякало, що це негативно вплине на моральні цінності його доньки, хоч українців “західними *гомиками* і *лесбійками*” лякає регулярно. Не забезпечив прилучення свого чада до “*православно-слов'янських*” цінностей скандальний губернатор-регіонал Михайло Добкін <...>» (І. Коваленко. — Е, 16.01.2014, с. 1).

У середовищі не тільки інтелігенції, а й ширших суспільних верств існує незадоволення щодо наростання бездуховності суспільства, явищ полегшеного і прикрашеного підходу до творення та споживання культурних, мистецьких цінностей як зворотного боку «*американізації*» («Безнаціональна, чужомовна “масова культура” — агресивна, цинічна, насильницька, порнографічна — годує молодь, усіх нас спримитивізованими виворами різних сурогатів мистецтва, так чи інакше спрямованих на розтіління, денационалізацію, зросійщення, *американізацію* і навіть африканізацію молодого покоління»: В. Лизанчук, д-р філол. н., проф. — ЛУ, 20.06.2002, с. 1) / «*вестернізації*» (див., наприклад, цю словникову статтю в СУМ-20) масової культури й самого способу життя в цілому як таких, що негативно впливають на національну систему цінностей і розмивають її під тиском комерціалізації та індустрії розваг. Несхвально-іронічні й відверто зневажливі оцінки такої культури вже знайшли своє вираження, наприклад, в утворенні або запозиченні переносних значень низки слів, зворотів (також недавніх запозичень):

— *шоу* — «певне суспільне явище, захід і т. ін., розраховані на шумний зовнішній ефект»: *політичне, передвиборне шоу*; «Улаштували тут *шоу*!», *шоумен* «той, хто схильний улаштовувати такі “шоу”», звідси *шоуїзація: політики, роботи Верховної Ради* та ін.;

— *перфо(р)ме(а)нс* — те саме, що *шоу* в переносному значенні: «Міністр внутрішніх справ Арсен Аваков запропонував проводити засідання КМ в закритому режимі на період передвиборчої кампанії. Таку пропозицію він озвучив після “*перформансу*” лідера Радикальної партії Олега Ляшка, який увірвався зі своїми депутатами на засідання уряду в середу з вимогою не продовжувати контракт із головою НАК “Нафтогаз” Андрієм Коболевим» (УП, 20.03.2019), «— <...> Можна констатувати високий рівень організаційної підготовки, — говорить ветеран парламенту NN <...> — Якщо не брати до уваги агресивні *перформенси*, всі питання вирішувалися консенсусно й безболісно» (УМ, 10.01.2013, с. 4);

— «*мильна опера*» (англ. *soap opera*) з каламбурними новотворами «*мило*», «*милодрама*» («*мило*» + *мелодрама*) — на позначення телевізійних багатосерійних мелодрам, переважно зарубіжних (жанру, зрозуміло, дуже популярного в масового глядача; пік поширення таких серіалів у вітчизняному телепросторі припав на кінець 80-х — 90-ті роки): «Інформаційний простір на 99% поглинув монстр — телебачення з його нескінченними “*мильними операми*” та супербойовиками. Суцільним потоком лине легкодоступна, але жадлива по своїй суті *поп-культура*, що вихолощує душу, знекровлює мозок» (В. Михайленко, бібліотекарка. — ЛУ, 26.03.1998), «Мексиканська *мильна опера* “Багаті теж плачуть” в 90-х роках здійснила бум в українських містах і селах, які просто вимирали, коли по телевізору показували Маріанну» (Юрій Винничук), «Венесуельського “*мила*” не обіцяємо, місцеві новини гарантуємо. Виключно на власному матеріалі працюватиме нова рівненська телекомпанія <...> Звичайно, легше було б купити декілька венесуельських серіалів і мультфільмів та крутити їх щодня, набираючи собі рекламу, але все це вже було» (УМ, 31.08.1996). Це також розширене, узагальнено-образне вживання власних назв таких зарубіжних мелодраматичних телесеріалів: «<...> ні за царя, ні за Сталіна, ні за Мао людина не була такою нікчемно жалюгідною та дрібною, якою вона є, дивлячись “*Санта-Барбару*”, “*Марію*” чи яку там ще соту серію» (А. Гудов, читач, м. Львів. — Д, 28.11.1998, с. 7).

Подібного роду мовні оцінки нових масових тенденцій у розвитку не тільки культури, а й суспільного життя в цілому поширюються також з лексики сучасної західної соціології та журналістики і утворюються на власному мовному ґрунті від назв реалій американської системи громадського харчування [пор. також в інших слов'янських мовах, наприклад: Waszakowa 2002: 258; Благоева 2012: 11]: *кока-колонізація* (*ринку, світу* та ін. — гра слів: *кока-кола* + *колонізація*); *снікеризація* (*ринку, економіки, культури* та ін., наприклад: «<...> за всякі “шоу”, “роки”, “хіти” [автор має на увазі частотність такого роду іншомовних слів у назвах програм вітчизняних телеканалів. — О. Т.] мене б мама не злюбила, як не злюбив простий народ не тільки села, а й міста *снікеризацію* наших ринків»: П. Мельник, читач. — УК, 12.01.1995) — від назви популярного (в Україні особливо в 90-ті роки) сорту шоколадних батончиків «Snickers», яка в нас стала вживатися також розширено на позначення вже різних сортів шоколадних батончиків імпортного виробництва: 1) заповнення товарами відповідних американських брендів і взагалі подібними імпортними продуктами харчування (смачними, але в разі їх регулярного споживання — навіть шкідливими для здоров'я) національних ринків; 2) експансія американської матеріальної й духовної культури, американського способу і стандартів життя; *макдональдизація* (*суспільства, життя, культури, освіти* та ін.) — від назви поширеної в світі мережі ресторанів швидкого харчування «McDonald's [Corporation]» (маються на увазі тенденції до швидкості та «простоти» — з набором нескладних автоматизованих операцій — творення суспільних явищ на засадах уодноманітнення, раціо-

налізації й комерціалізації)¹⁹⁵; «Ректор Католицького університету заявляє, що ВНЗ перетворюють на “*фаст-фуди*” [заголовок]. <...> Керівництво Міністерства освіти та науки України намагається обмежити автономію українських вишів та перетворити їх на освітні “*макдональди*”» (А. Борковський. — УМ, 7.10.2010), «<...> нова влада має серйозно вирішувати питання культурної революції, інакше тут [в Україні. — О. Т.] не залишиться жодних шансів для культури. <...> Інакше тут у культурному сенсі так нічого й не станеться, а, як і раніше, буде один суцільний шансон і *фастфуд*. — Ви проти глобалізації? — Звичайно. Ми за самовизначення» ([Із інтерв'ю з солістом гурту «Гайдамаки» Сашком Ярмолюю]. — КВ, 15.07.2005, с. 13), «Від “культурного *фаст-фуду*” до якісної культури: розмова з керівником кіноклубів DocudaysUA Ігорем Гармашем» (т/к «Суспільне», 11.11.2022); *попкорновий* — у переносному значенні «який має невисоку художню якість, розрахований на невибагливого споживача (про твір культури, мистецтва)» (від *попкорн*, англ. *popcorn*, — ласощі: «повітряна кукурудза», яку за американським звичаєм стали продавати в нас у буфетах кінотеатрів і яку глядачі з хрускотом жують, переглядаючи фільм: «Не треба витратити мільйони на виробництво розважальних стрічок для глядачів, яким головне — *попкорн*». — ГПУ, 22.02.2013, с. 13): *фільм, блокбастер, кіно* тощо й за аналогією до цього: *музика, шоу* та ін.

Від назви одного з брендів дитячих підгузків «Pampers», яка в нас набула значення підгузка закордонного виробництва взагалі (див. р. IV п. 2.3), виник іменник *памперсизація*: 1) [масова] *памперсизація дітей, ринку дитячих товарів*, 2) (масова, тотальна) *памперсизація телебачення* (про засилля реклами цього й, очевидно, всіх подібних товарів).

Масове поширення у сфері вітчизняної культури в загальному руслі глобалізації тенденцій, що призводять до уодноманітнення, спрощення, зниження її рівня (часто за привабливою зовнішньою оболонкою), іронічно або зневажливо характеризують також як *гламуризацію* (див. про поняття *гламури*: п. 6.2.1): «*Гламуризація дискурсу*» — заголовок (Ю. Макаров. — Укр. т., 11.05.2012, с. 70), *попсовізацію* (див. про «попсу» в п. 6.2.3.2), *барбізацію* (див. про образ ляльки Барбі нижче). Пор. також в оказіональних утвореннях: «*Попсація*», «*Хітація*» — профанація — про низький, на думку автора, рівень вітчизняної масової культури (Д, 24.07.1998).

Критики в цьому плані зазнає мова реклами та її вплив на масового споживача (це перекладні відеоролики): «Середній клас — це жертва реклами. Реклама — це жертва середнього класу. Умовно кажучи, *тьоття Ася* пере з обох боків екрана. Дітям “*мілкі*”, собі “*маггі*”, псові “*чанні*”. Так і йдемо по життю, з “*маггі*” в зубах і “*чанні*” на шнурку» (Т. Гуреш. — УС, 29.03.2001, с. 10; маються на увазі героїня рекламного ролика відбілювачів для тканин «Ас», шоколадний батончик «Milky Way», бульйонні кубики «Maggi», корм для собак «Chappi»).

З'явилася серія анекдотів про «*блондинку*» («*білявку*») — гарну, але пустеньку, дурненьку молоду жінку (очевидно, як іронічна переоцінка образу сексапільної блондинки на зразок Мерілін Монро): «*Блондинка* і брюнетка спостерігають за верхогонами, і *блондинка* цікавиться: “Куди це всі так поспішають?”. Брюнетка пояснює, що той, хто прийде першим, виграє велику суму грошей. Блондинка подумала й каже: “Це зрозуміло. Ну, а інші куди так спішать?”» (з анекдотів на тему «Як добре бути *білявкою*»: т/к М-1, вересень 2009 року), на основі чого вже виникли звороти на зразок: «Вона розігрувала *типову блондинку*», «<...> А так подивився — *блондинка блондинкою!*», *тупа блондинка*. Цей образ уже постійно фігурує в ЗМІ: «Румунська топ-модель <...> заснувала політичну партію для вродливих людей. <...> Та одним із найбільших злочинів вона вважає жарти про *білявок* і пропонує: невдалий жарт — за грати!» (ВЗ, 15.07.2010);

¹⁹⁵ Перше з цих слів існує в західній соціології вже кілька десятиліть років, а два останні — від початку 90-х років. Тепер вони застосовуються також щодо реалій вітчизняної дійсності.

«Коли вони [прості люди. — О. Т.] бачать, як поруч на дармових грошах шикують мажори, а за кермом всіляких там акур та лексусів сидять *блондинки* з тупими обличчями...» (Е, 29.11.2012, с. 17). Пор. уже в суто інформаційній замітці: «Авто в'їхало у підвал. <...> За кермом сиділа *білявка*, кажуть очевидці. Паркувалася близько 20 хв., весь час розмовляла по телефону» (А. Жигайло. — ГПУ, 2.07.2013, с. 2: цікаво, чи підкреслював би автор колір волосся героїні репортажу, якби це була брюнетка, шатенка?).

У складі іронічно-зневажливих контекстів тепер нерідко вживається *Барбі* (*барбі*) — назва ляльки, що має зовнішність дорослої привабливої дівчини (див. р. IV п. 2.2.7): «В Україні скарб на скарбі — / “Снікерс”, “Тампакс”, лялька *Барбі*» (Г. Гарченко. — ЛУ, 14.06.2001), «Чому я проти *Барбі*? Ті, хто ховається під маскою *барбі*, зрештою почуваються товаром. <...> Дівчина-*барбі*, дівчата-*барбі*...» — про молодих жінок, які йдуть на пластичну операцію, щоб бути схожими на ляльку Барбі (УК, 29.05.2014, с. 11), «Варто розуміти, що час, коли мільйонери обирали дурненьких *барбі*, давно минув. Сучасні успішні чоловіки віддають перевагу кмітливим жінкам із добре розвинутою інтуїцією. Інтелектуалки нині в моді» (Є. Коляда. — Е, 31.08.2017, с. 12). Поширилося слово *барбіманія* — культ ляльки Барбі, пор., наприклад: «Не знаю, чи існує таке поняття, як “*барбіманія*”. Але по-іншому те, що відбувалося зі мною і моїми ровесницями років десять тому, не назвеш. Ми божеволіли, шаленіли, скаженіли, аби тільки тримати в руках ту довгоногого привабливу білявку з гордовитим виразом обличчя. Вона була для нас ідолом. Успішна, самостійна, багата, з купою дорогого вбрання, з гламурним бойфрендом. Їй не потрібно було вигадувати ім'я, з нею не треба було няньчитись. Вона була дорослою. Подорослішати хотіли і ми» (Т. Оробець. — Укр. т., 7.03.2008).

7. «Лібералізація» критеріїв оцінювання. Протягом описуваного періоду відбувалося зростання як кількості тих реалій, що [нібито] посідають чільні місця в тих чи інших царинах суспільного життя та у відповідних системах цінностей суспільства, так і кількості тих осіб, що [нібито] заслуговують на ті чи інші «почесні» іменування, титулування. Таке явище, природно, не могло не призвести до більшого або меншого розмивання вже усталених уявлень суспільства про систему своїх ціннісних орієнтирів аж до певної девальвації цих понять. Це відбувається в загальному контексті демократизації як наслідок ослаблення попередньої значно суворішої ієрархізації норм суспільного життя, а також як один з наслідків поширення в суспільстві процесів культурно-мовної глобалізації (див., наприклад, у пп. 6.2.1, 6.2.3.2 на прикладі слів *еліта*, *інтелектуал*).

Так, унаслідок реорганізації за «світовими» зразками системи освіти, по-перше, зник попередній усталений класифікаційний («ранговий») поділ між вищими і середніми спеціальними навчальними закладами, коли *технікуми* та новозапроваджені *коледжі* також стали вважатися вищими навчальними закладами, хоча й нижчих, ніж *університет*, *академія*, *інститут*, рівнів акредитації (тобто категорій) — першого і другого, що не могло не призвести до певної девальвації поняття вищої освіти й, відповідно, суспільного статусу тих, хто її здобув чи здобуває. По-друге, у зв'язку зі зростанням кількості *університетів* (замість колишніх інститутів, а також новостворюваних) та *академій* (замість колишніх університетів та інститутів) відбулося певне пониження їхнього статусу, «престижності» (у радянський час у столиці України був тільки один університет, а в республіці в цілому університети були навіть не в кожному обласному центрі)¹⁹⁶ (ось, наприклад, одна з оцінок цієї тенденції: «Про освіту

¹⁹⁶ Пор. прагнення деяких із таких вищих навчальних закладів поєднати в своїй назві новий «почесний» статус і старий уже добре відомий «бренд», що приводить до утворення довгих і незграбних найменувань: *Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*, *Національний університет «Львівська політехніка»*, *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*.

реальну і віртуальну. Це вже навіть не мода, а якась епідемія: заледве не щотижня з'являється новий інститут, новий університет чи академія»: В. Скопенко, академік НАН України, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — УУ, 2004, № 3, с. 3); тепер виникло протиставлення *класичний*, тобто такий, який існував до цього, — *галузевий*, або *профільний* (аграрний, медичний, педагогічний та ін.), *університет*. Поступово ставало дедалі поширенішим запроваджене в середині 90-х років у складі назв закладів, установ і т. ін. почесне звання *національний* (з метою підкреслення особливо високого місця їх серед інших подібних: див. п. 5.3.3): так, серед «класичних» університетів уже, очевидно, всі здобули цей статус, як і в ряді галузевих. Зросла частотність уживання слів — звань, позначень ступенів і т. ін., пов'язана зі зростанням у цей час кількості осіб з відповідними званнями та ступенями (з розрахунку на відповідну загальну кількість людей у певній сфері)¹⁹⁷ — наприклад, зі званням *генерал* у Збройних силах і правоохоронних органах України: «Зорепад зі щедрої руки. Переважна більшість генералів українського війська ніколи не командувала ротой, батальйоном чи полком» (В. Рось. — УС, 28.09.2000, с. 6), з почесним званням *народний артист України* у сфері мистецтва (уже майже з рівномірним охопленням різних видів і жанрів мистецтв аж до естради, чого не було в радянський час, зі зниженням стажу здобувачів)¹⁹⁸, з ученим званням *професор*, з науковими ступенями *кандидат* і *доктор наук*¹⁹⁹.

У неофіційній сфері свідченням досить вільного, не завжди достатньо критичного ставлення до відповідних звань та обережного поводження з відповідними словами стало *академік* — у зв'язку з появою помітної кількості організацій у статусі громадських академій наук (Академія наук вищої школи України, Академія наук вищої освіти України, Академія гірничих наук України, Українська академія акмеологічних наук, Українська академія оригінальних ідей та ін.) — на відміну від державних академій (Національної академії наук України і кількох галузевих: Національної академії аграрних наук України, Національної академії медичних наук України, Національної академії педагогічних наук України, Національної академії правових наук України — до 1993 року діяла як громадська організація, Національної академії мистецтв України — з 1996 року). Наприклад, *поет-академік* (у радянський час цей неофіційний титул мали, як відомо, поети Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан і з 1990 року Борис Олійник, які були обрані дійсними членами Академії наук УРСР): «Приєднуємось до привітань на адресу *поета-академіка* з ювілейною датою!» — до ювілею Петра Харченка (ЛІУ, 2.07.2009), «Музика NN, слова *поета-академіка* Володимира Матвієнка» — оголошення пісні (УР-1, лютий 2011 року). Ось різко критичні оцінки подібної практики: «В останні роки так багато стало “*національних*” університетів і *професорів* <...> Знецінено в нашому суспільстві й академічні цінності» (М. Брик, перший віцепікер Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Е, 2.12.2004), «А “*академіків*” нині

¹⁹⁷ Пор. також, наприклад: «Сьогодні в державі налічується 285 титулованих *Героїв України*, обраних не нами. <...> 2005 рік. Українська поетеса Ліна Костенко відмовляється поповнювати лави героїв, коментуючи свій вчинок такими словами: “Політичної біжутерії не ношу!”» (С. Буй. — Д, 12.07.2013, с. 6).

¹⁹⁸ Пор., наприклад: «Надання звання *народного артиста України* Олександрові Гаврилюку, мало відомому загальному виконавцю “блатняку” і нецензурного шансону <...> Звання присвоїли всупереч тому, що для цього потрібен 10-річний сценічний стаж, а пан Гаврилюк співає лише дев'ять років» (Бл., 2013, № 27, с. 3).

¹⁹⁹ У радянський час починаючи від 60-х років певної подібної суспільної девальвації стала зазнавати спеціальність «*інженер*». Тому тепер, очевидно, далеко не всі наші співгромадяни переймаються відповідною повагою, читаючи на візитних картках і слухаючи під час рекомендації, представлення як промовця і т. ін. осіб з-за кордону, в тому числі й етнічних українців з діаспори, наприклад: «*Інженер* Степан Ільницький!».

більше, ніж гицлів» (Степан Пушик, письменник. — У кн.: Українізація чи продовження русифікації. Художньо-публіцистичний збірник. Дніпропетровськ, 2002, с. 99).

Ще більшою мірою це стосується надавання тим чи іншим особам подібних почесних означень у тих випадках, коли оцінка не мотивується, не підкріплюється жодними хоча б формальними «прив'язуваннями», наприклад: «учений (поет, митець та ін.) *європейського (світового) рівня / зі світовим ім'ям*» і под. (без зазначення, на підставі яких критеріїв робиться такий висновок). Набула поширення характеристика *золотий*: «У столичному готелі “Фейрмонт” меценати Юрій і Тетяна Логущі вперше присуджують нагороду “Золоті письменники України”. Серед сучасних авторів обрали 20 переможців. Тиражі книжок кожного перевищили 100 тис. примірників» (ГПУ, 30.11.2012, с. 35), особливо визначення *«золотий голос України»* (рідше: *«срібний голос України»*), причому нерідко щодо тих самих виконавців, що й *«золотий»*), яке стали вживати щодо цілого ряду як оперних, так і ще більшою мірою естрадних співаків (як цілком справедливо щодо таких виконавців, як, наприклад, Ніна Матвієнко або Анатолій Солов'яненко, так і щодо просто відомих або й мало відомих широкій публіці).

Значно актуалізувалися в цілком серйозному вжитку з «прив'язуванням» уже й до вітчизняної дійсності метафоричні характеристики *зірка*, підсил. *суперзірка* — про широко відому, знамениту людину (звичайно у сферах мистецтва, спорту) (у радянський час так частіше характеризували з-поміж сучасників відповідних осіб із зарубіжних країн, тоді як щодо «своїх» ці означення застосовували переважно з іронією). Наприклад: «Неймовірна правда про *зірок*» (програма на т/к СТБ), «<...> підходить до стелажа з книжками співачка <...> Оксана Білозір. Із хвилину розглядає видання <...> про себе “Біла зірка України”» (Г. Остаповець. — ГПУ, 30.04.2013, с. 16); з актуалізацією відповідного похідного значення у прикметників *зірковий* і *зоряний*: «*Зіркове* життя» (програма на т/к СТБ), «— Знаєте, давно зауважив: що ліпший актор (я не кажу навіть — “*зірковий*” чи не “*зірковий*”), то краща він людина» (Е, 18.04.2013, с. 16); «*зірковий*» («*зоряний*») *склад виконавців (команда, труп; кар'єра; подружжя, шлюб)* з похідними іменниками *«зірковість»* («*зоряність*»). З іншого боку, почастишали й критичні оцінки такого захоплення «астрономічною» назвою: «— Знаєте, тоді ніхто не називав себе “*зіркою*” (навіть слова такого не було), а тепер усі — “*зірки*”, але зібрати аншлаг не можуть навіть удома» ([Із інтерв'ю з колишнім керівником ансамблю «Смерічка» Левком Дутківським]. — Е, 18.04.2013, с. 16), «— За десятиріччя праці над пісню я зазнавала і успіхів, і падінь. І саме тому я ніколи не вдаю із себе *зірку* — це просто смішно» ([Із інтерв'ю зі співачкою Марією Бурмакою]. — УС, 24.02.2000, с. 16); «*зіркова (зоряна) хвороба*» — несхв.-ірон. про зарозумілу поведінку людини, що має широку популярність (відоме ще з останніх десятиліть радянського часу), з подібними ж значеннями: «*зірковий*» комплекс, «*зірковість*»: «Симптоми “*зоряної хвороби*” в роботі неприпустимі. Модель повинна без коментарів робити все, що скажуть» (Т. Корпусова. — УМ, 13.11.1999, с. 8), «— Як титул призера світової першості змінює психологію та світогляд боксера? — Можу сказати, що жодних змін у собі я не помітив. Усе, як і було до “мундіалу» — ніякої зверхності, зарозумілості чи “*зірковості*” не з'явилося (сміється)» (УМ, 1.11.2013, с. 23).

Серед прямих, неметафоричних означень не можна не звернути уваги на значно більшу, ніж у попередній період, частотність і широту застосування слова *видатний* щодо наших сучасників (у тих випадках, де до цього могли б, очевидно, обходитися означенням *відомий*): «*видатна українська співачка* Софія Ротару» («1+1», ТСН, 7.08.2008), «Презентація поетичної книги *видатного українського перекладача* Дмитра Паламарчука» (ЛУ, 28.03.1996, с. 8), «Президент України вітав у своїй резиденції з 8-им Березня *видатних жінок* країни» (ICTV, «Факти», 6.03.2012), «Львівщина сумує з приводу втрати *видатної людини* NN <...>» (ВЗ, 20.06.2013, с. 14: некролог у зв'язку зі смертю жінки — колишнього районного судді та адвоката — від колективу одного з

районних судів міста); рідше слова *визначний*: «— Як ви поясните успіх “Гаррі Поттера” в Україні? — <...> Крім того, велику роль відіграла гарна обкладинка *визначного українського художника* Владислава Єрка» (Інтерв’ю з видавцем Іваном Малковичем]. — ВЗ, 19.02.2004. с. 8). Якоюсь мірою ця тенденція торкнулася вже й епітетів *великий* і навіть *славетний, легендарний*, наприклад: «Наша розповідь про *великого* українця сучасності — ректора Острозької академії NN» — з нагоди присвоєння йому звання Героя України (ICTV, «Факти», 23.08.2009); книжки з назвами на зразок «*Славетні жінки України*» (Харків, 2005 рік: розповіді про 500 відомих жінок сучасної України); «13.00. *Легендарна телеведуча* Ольга Герасим’юк розповідає про правду і неправду в телеєфірі <...> 15.00. Зустріч з *легендарним українським письменником*, лауреатом Шевченківської премії Валерієм Шевчуком» (з програми однієї з акцій у межах ХХІ Форуму видавців у Львові: ВЗ, 12.09.2014, с. 9). Стало вживатися запозичене *селебриті* (часто всупереч нормативним вимогам — у формі *селебріті*; англ. *celebrity* — знаменитість: про людину), частіше у формі мн.: «Податківці добрались до “зірок” <...> — Важливим є підвищення добросовісності сплати податків українськими *селебрітімі* <...>, — заявив директор департаменту оподаткування фізичних осіб» (ВЗ, 18.10.2012, с. 5).

Потужним стимулом для активізації вживання «суперлятивних» характеристик, у тому числі й самохарактеристик, стало посилення соціальної конкуренції між різними групами та окремими особами в умовах нової організації суспільного життя на засадах ринковості в економіці та структурованості в політичному житті з необхідністю постійного рекламування товарів і послуг та високого позиціонування організацій і осіб (див. також п. 6.2.3.1), у загальному контексті зростання ролі особистісного начала й, відповідно, особистої турботи за своє «місце під сонцем». Ось, наприклад, зразок подібних дискурсів добре-таки призабутої за радянський час тематичної сфери (див. докладніше п. 2.2.8): «*Легендарна знахарка і спасителька* Ірина. <...> *Неймовірного* для неї не існує», «*Ясновидиця. Потомствений маг. Магістр вищої категорії. Провидиця* Раїса Василівна має *унікальний спадковий дар*» (з оголошень у газеті «Київ на долонях», 2013 рік). Така легкість у вживанні «суперпозитивних» характеристик і широта їх застосування не можуть, природно, не призводити до їх девальвації, хоча, з іншого боку, успішне функціонування подібних сфер діяльності, як і великі затрати на рекламу різноманітних товарів і послуг, свідчать про те, що впливи такої стилістики на масову свідомість суспільства є достатньо очевидними.

З’явився такий жанровий різновид офіційно-ділового стилю, як *резюме* (нове значення цього слова — з англ. *résumé*) — самохарактеристика особи з метою запропонувати себе на бажану роботу, де претендент сам подає себе тільки з позитивного боку (звичайно, у достатньо стриманій формі — на відміну від наведеного вище прикладу і подібних до нього, але, з іншого боку, не так стисло й скуппо, як у службових «характеристиках» радянського часу), наприклад: «Особисті якості: комунікабельність, відповідальність, творчий підхід до виконання поставлених завдань».

Практика надавання позитивних оцінок конкретним особам-сучасникам та їхній діяльності пройшла в радянський час шлях дуже помітної еволюції від надміру «епітетів величності, колосальності» [Селищев 1926: 129], наївно-захопленої, патетичної манери їх слововживання (зокрема, із застосуванням слова *вождь* також у множині щодо представників революційного, а потім радянського керівництва різного рангу) до унормування й навіть жорсткої регламентації, особливо в добу правління Й. Сталіна (це обмеження, однак, не стосувалося «перших осіб» держави: «Слава *великому* Сталіну!» і под., збірних образів радянської доби на зразок «*славна* Комуністична партія» і «*героїчний* радянський народ» та характеристик реалій-артефактів радянської дійсності: «*найбільший у світі* / в Європі» — про ГЕС, домну та ін., «*унерше* в світі...» і под.: див. п. 3.2.3). Застосування в офіційній сфері, у ЗМІ, які тоді були тільки державними, щодо певної конкретної особи не тільки того чи іншого з означень на шкалі оцінок *відомий* —

визначний — *видатний* — *великий*, а й таких формул мовного етикету, як скорочені або повна форма слова *товариш*: *т.* — *тов.* — *товариш*, було регламентоване. Переважна більшість громадян СРСР — практично всі, крім груп осіб з керівництва різних рангів, — стала іменуватися «*простими радянськими людьми*» (це аж ніяк не мало сприйматися як їх приниження), і їм належало бути *скромними*: *скромний трудівник NN*, *скромна жінка* і под.; звичайним явищем були заклики до *скромності* в поведінці й побуті: «*Скромнішим треба бути!*», а неофіційно також — «*не висовуватися*», «*не лізти, куди не просять*» (див. також: п. 4.3.2.4).

У свідомості людей старших поколінь усе це, звичайно, ще не стерлося в пам'яті, і багато хто з них, очевидно, морщиться (як свого часу, наприклад, від запровадження такої «пишної» етикетної формули часів «пізнього Брежнєва», як «*товариш Леонід Ілліч Брежнєв*», — на фоні звичайних доти офіційних іменувань на зразок або «товариш Петренко», або ж «Леонід Ілліч Петренко»), нерідко чуючи навколо себе характеристики своїх сучасників (навіть колег, знайомих і сусідів) на зразок *визначний* і *видатний*. Однак разом з розвитком у людей ініціативності, підприємливості, прагнення самому утверджуватися в житті, а не чекати, коли тебе порекомендують «старші товариші», стало дедалі більше розмиватися й відходити в минуле навіть саме попереднє розуміння «скромності», пор., наприклад: «Хочу без зайвої скромності сказати (знаєте, скромність — це найкоротший шлях до невідомості і бідності), що я вніс на розгляд Верховної Ради проект Кодексу законів про культуру», «— Я неодноразово повторюю, що скромність — це найкоротший шлях до невідомості і бідності» ([Із інтерв'ю з Михайлом Поплавським, відомим в Україні ректором одного зі столичних університетів, політичним діячем, бізнесменом, естрадним співаком]. — ВЗ, 21.06.2003, с. 3; УМ, 30.04.2013, с. 13) (таке «визначення» скромності було, звичайно, відоме й до цього, але так відверто й публічно його не намагалися демонструвати). Хоча, звичайно, конотація несхвальності, закладена в одиницях на зразок *самореклама*, як і в новіших *самопіар*, *самопіаритися* (див. п. 6.2.1), лишається цілком очевидною й дотепер.

8. Нові просторові орієнтири та часові координати реалій сучасної української дійсності в мовній свідомості суспільства. У межах обстежуваного періоду в свідомості українського суспільства відбувалися істотні зміни в усвідомлюванні ним свого існування як у геополітичному просторі, так і в історичному часі, свого місця в цих координатах (з виразними нашаруваннями на ці виміри певних політичних, культурних і взагалі цивілізаційних моментів і, відповідно, з не завжди однаковим баченням і сприйманням цих аспектів у різних соціальних верствах та в різних регіонах країни) [пор., наприклад, явища відповідних зрушень цього періоду в мовній картині світу поляків: Bartmiński 2000: 485–490].

8.1. Актуалізація певних просторових координат і орієнтирів за їхніми визначальними мовними віхами:

1) у баченні України в межах зовнішнього, навколишнього геополітичного простору — в усвідомлюванні її на політико-культурній і навіть цивілізаційній осі «умовний Схід — умовний Захід» або, вужче, «умовна Євразія (з її конкретним утіленням — колишнім СРСР і теперішньою Росією) — умовна Європа»:

а) від прорадянського / проросійського до проєвропейського векторів української геополітики (утім, з тими чи іншими хитаннями в різний час і нерідко з геополітичною «багатовекторністю»: див. пп. 4.3.1.1, 6.1.2) — це, зокрема, прагнення до відходу від «совка» (хоча в свідомості далеко не всіх верств суспільства: див. п. 4.11.1), актуалізація гасел на зразок «*Ми — Європа* [а Росія — *Азія*]», «*повернення до Європи*», активізація в ужитку слів з морфемами *європ-*, *євро-* та гнізда *європейський* (див. п. 6.1.1), а якщо брати

до уваги також процеси культурно-мовної глобалізації (див. п. 6.2), то це виявляється ще виразніше. У цьому ключі сприймається навіть — як зміна точок відліку за «європейськими» стандартами (з актуалізацією «людиноцентричного» фактора) — переставлення реквізитів у зазначанні поштових адрес з подаванням особи вже не на останньому, як доти, а на першому місці, тоді як держави — на останньому (див. р. Х п. 8.1);

б) від «*москвоцентризму*» до «*києвоцентризму*» (зі зміною столиць держав відбувалася й зміна точок відліку в усвідомлюванні / іменуванні різних українських реалій: див. п. 5.3.5 цього розділу, р. Х п. 8.1) — наприклад, у застосуванні назв *столиця*, *столичний*; у позначенні годинного поясу — від формули *московський час* (за *московським часом*) до *київський час* (за *київським часом*); у творенні неофіційних урбанонімів-перифразів на зразок *черкаський Хрещатик* (пор. у радянський час *Арбат*, *Черемушки* і под.);

в) узгалі від «*росієцентризму*» до «*україноцентризму*» (див. п. 5.2.4 цього розділу, р. Х п. 8.1) — наприклад, у новій номенклатурі спеціальностей ВАК України (Вищої атестаційної комісії при КМ) під № 1 у відповідних науках уже стали виступати не «російська мова» і «російська література», а «українська мова» і «українська література»; уже далеко не так, як до цього, для характеристики, наприклад, тих чи інших українських письменників стали застосовувати перифрази на зразок «*український Єсенін*».

Однак такий відхід і відповідні переорієнтації відбуваються не тільки повільно, але й непослідовно, не повною мірою (це, наприклад, наявність і донині таких назв в Україні, як *Південна* і *Південно-Західна залізниця*: див. р. Х п. 8.1). Стали з'являтися також деякі нові мовні свідчення того, що Україна все ще продовжувала за інерцією дивитися на світ і на себе «крізь московські окуляри» (це було помітніше, звичайно, на початку періоду незалежності) — залежно від точки відліку в процесах найменування. Це, зокрема, поява на початку 90-х років номінативної опозиції в усвідомленні нового навколишнього геополітичного простору *близьке зарубіжжя*, представлене новоутвореними країнами колишнього СРСР, — *далеке зарубіжжя*, тобто країни «традиційного» зарубіжжя (за зразком рос. *ближнее — дальнее зарубежье*: див. р. III п. 2.1.1): «За неофіційними даними, понад 250 тисяч закарпатців виїжджають на заробітки в *близьке й далеке зарубіжжя*, до східних областей України» (Ю. Клованич. — КВ, 1.08.1997, с. 10); з варіантами *ближнє, ближче — дальнє, дальше зарубіжжя (закордоння), близький — далекий закордон* (в Україні — «найбільша російська діаспора в так званому “*близькому закордоні*”»: Суч., 1995, ч. 12, с. 85), хоча, звичайно, для України «близьким» зарубіжжям є насамперед, наприклад, Польща, а не Киргизстан (у Глосарії термінів та понять, пов'язаних з окупацією українських територій Росією, опублікованим РНБО України в інтернеті 20 жовтня 2021 року, замість *близьке зарубіжжя* рекомендовано вживати *пост-радянський простір*);

2) у баченні України в межах її самої (з виділенням різних її регіонів):

а) у регіонально-культурному плані — як зміцнення місцевого патріотизму (явище, що загалом не схвалювалося на офіційному рівні в СРСР): це, наприклад, частотність уживання вислову «*мала батьківщина*» — місце, де хто-небудь народився й виріс, рідний край для кого-небудь (цей вислів, звичайно, вживали й давніше, але право ніби на «легітимізацію» поняття рос. «*малая родина*» на імпліцитному фоні «великої Батьківщини», тобто СРСР, було фактично надане в промовах М. Горбачова в період «перебудови»), наприклад: «Ніхто нам не компенсує відмерлих зон України і вже непозбутнього страждання втрати *Малих Батьківщин*» (Ліна Костенко), «*Моя мала Батьківщина*» (одна з тем Всеукраїнського конкурсу екологічної просвіти серед школярів, 2019 рік), «*Моя мала Батьківщина: освідчення у любові*» (виставка в етнографічному музеї «Слобожанські скарби», Харків, 2019 рік), «Все зароблене в італіях і португаліях мої землякикладають на *малій батьківщині* — у будинки, автомобілі, освіту, дітей» (ВЗ, 26.07.2011: з листа читача) та ін. [див. також: Bartmiński 2000: 490];

відродження з дорадянських часів *земляцтв* — громадських позаполітичних об'єднань вихідців з певного регіону в Києві як столиці країни: «Земляцтво житомирян», «Волинське (Закарпатське, Полтавське, Чернігівське та ін.) земляцтво».

У цьому зв'язку можна також привернути увагу до певного відходу (не тільки в середовищі тих чи інших культурних кіл, а й у поглядах «офіційного» мовознавства) від досить жорстко нормалізованого («централізованого») ставлення, характерного для мовної ідеології і практики 30–80-х років, до нормативно-стилістичного статусу різних одиниць української мови за ступенем їхнього територіального поширення як до діалектизмів (див. р. V п. 5, р. II п. 2.2.5) і навіть уже до визнання в певних колах наявності регіональних варіантів УЛМ, причому не тільки в минулому, а й на сучасному етапі її функціонування (див. р. VII);

б) у регіональному культурно-мовному (за співвідношенням у функціонуванні в межах певного регіону тих чи інших мов і, відповідно, культур та наявністю відмінних національних ідентичностей у різних груп населення) й певною мірою, як наслідок цього, навіть у політичному плані (з можливим тим чи іншим орієнтуванням у певних колах певного регіону на деякі інші сусідні держави) — як увиразнення регіональної ідентичності в межах країни певних територіальних масивів її населення (див. докладніше р. X пп. 8.2.1, 8.2.2). Таке вирізнення регіонів зумовлюється, з одного боку, цілком об'єктивними факторами: по-перше, загальною демократизацією суспільної атмосфери в країні з можливістю глибшого усвідомлення етнокультурної специфіки регіону, по-друге, утворенням української державності й відповідним посиленням місця в суспільному житті країни українського як державного, так і національного факторів (на відміну від фактичного домінування до цього російського фактора); з другого ж боку, — свідомим, цілеспрямованим роздуванням цієї специфічності, загострюванням цієї проблеми з боку тих чи інших політичних сил. Такий регіональний поділ України традиційно проводився насамперед по географічній осі «*Схід — Захід*», в основі якої лежать відомі історичні передумови, — з проведенням різних меж між ними: традиційно «*по Збручу*» (на *Західну і Східну Україну*, на «*західняків*» і «*східняків*») і ширше — *по Дніпру* (на *Правобережжя і Лівобережжя*); з увиразненням протягом цього періоду також протиставлення на осі *Галичина — Донбас* і, вужче, на осі *Львів — Донецьк*. Як наслідок інспірування, а від 2014 року вже й прямого збройного втручання з боку РФ південно-східним областям нав'язується тема «*Новоросії*» (див. п. 2.3), офіційна російська ідеологія оперує поняттям «*Юго-Восток Украины*», хоча при цьому від 2014 до початку 2022 рр. малася на увазі певна територія тільки на крайньому сході країни, тобто окуповані райони Донбасу.

Таким тенденціям відцентрового вектора (від «*федералізації*» до прямого сепаратизму) протистоять тенденції доцентрового вектора з боку української державності і сил української державницької орієнтації — із закликами вже не тільки до *соборності*, а й до збереження *унітарності* України.

Як наслідок окупації Російською Федерацією 2014 року Криму та окремих районів Донбасу з'явилися нові мовні маркери на позначення основної частини території України: *Велика земля*, «*материк*» та деякі ін. — на відміну від невідконтрольних українській владі районів (див. р. X п. 8.2.2).

Крім «*горизонтального*», існує також «*вертикальне*» протиставлення — між Києвом як столицею і окремими регіонами, територіальними громадами (див. п. 4.2.7);

в) у регіональному адміністративному та економічному планах — як поступова, хоча й непослідовна державна *децентралізація* з певним посиленням регіонів у співвідношенні з *Центром* (див. п. 4.3.7).

8.2. Періодизація новітньої історії країни за її визначальними мовними віхами — назвами відповідних подій і явищ (у певних випадках — також предметних

реалій), а також іменами «знакових» осіб. Вона виражається за допомогою відповідних іменників (самостійно чи тільки в конструкціях з прийменниками *до / після, за* або менш нормативно *при*) і в словотвірних дериватах з префіксами *до-, перед- / пост-, після-, по-* (див. докладніше про останні в р. VIII п. 4.2.3.7) (пор., наприклад, часові конструкції ще радянської доби *до / після революції, до / після війни*, зрозумілі тоді й без відповідних уточнювальних означень).

8.2.1. У власне соціальному вимірі:

1) з точками відліку — назвами:

а) двох державних утворень — СРСР і України — та їхніх визначальних з погляду мовного соціуму політичних маркерів: «[це було і т. д.] [це] за Союзу (при Союзі)»; *пострадянський (постсоціалістичний / посткомуністичний, посттоталітарний) період*; корелятивний зворот «[уже] за України» в межах основної частини країни звичайно не вживають, кажучи у відповідних випадках [уже] за незалежності і под. (див. нижче), але в окупованих Російською Федерацією навесні 2014 року Криму та ОРДЛО зворот (частіше по-російському) [еще] при Україні став уже досить звичайним; за комуністів (при комуністах) — за «демократів» (при «демократах»), наприклад: «У своїх офіційних виступах він не раз підкреслював, що за комуністів сидів у в'язниці». — Тов., 1999, № 32) (див. докладніше п. 2.2.2.2.1);

б) таких подій і явищ у новітній історії країни, як:

— «перебудова»: до «перебудови» і под. (див. п. 4.2);

— кілька «революцій» («Майданів») (див. п. 4.6.1): *постмайданний, або післямайданний (період, доба)* та ін.;

— військова агресія РФ проти України та воєнні дії на Донбасі з весни 2014 року, але особливо широкомасштабне вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року (див. п. 2.3) — як *війна*. Наприклад: «вирази до війни і після війни, які до 2014 року мали значення “до Великої Вітчизняної війни”, а нині змінюють референцію — до війни тепер позначає життя до російської агресії, а після війни відсилає до майбутнього» [Яворська 2016: 22]; ще частіше стали вживати звороти до війни, у довоєнний час після 24 лютого 2022 року; «Українські довоєнні дані про летальність штаму “Омікрон” уже доволі надійні <...>» (з висновків НАН України про розвиток епідемії COVID-19 в Україні під час війни — див.: УП, 17.03.2022); «Економіка України працює приблизно на 50% від довоєнного рівня» (із інтерв'ю з головою НБУ К. Шевченком — див.: УП, 8.04.2022);

— різні менш визначальні в межах описуваного періоду події та явища, зокрема: *епоха бартеру* — про 90-ті роки у вітчизняній економіці (див. п. 2.2.3); *у доковідні часи, постковідний синдром* — щодо пандемії COVID-19 (див. р. VIII п. 4.2.3.7); жарт., ірон. «*епоха Барбі*» (див. про культ цієї ляльки: п. 6.2.4);

2) за прізвиськом державного лідера (президента) — звороти розмовної мови *до Горбачова, за Горбачова (при Горбачові)* (щодо останніх років існування СРСР); у незалежній Україні це звичайно за [президентства] *Кравчука / Кучми* і т. д., *за Кучми (при Кучмі)* і т. д.: «Раніше, за Ющенка й Кучми, у степу рили копанки — підземні шахти. <...> За Януковича копанки не риють. Уже не ховаються. Копають відкрито» (С. Мартинець. — Е, 28.07.2011, с. 12).

8.2.2. У вимірах технологічних досягнень і техногенних катастроф новітньої доби:

— масштабна аварія на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року — *Чорнобиль*: «<...> на нашу долю <...> також випала не “казенна” періодизація — “до Чорнобиля” й “після Чорнобиля”, — як у житті старших поколінь було “до війни” й “після війни”» (Василь Плющ. — ЛУ, 23.04.1998), «Аварія сталася о 1 годині 23 хвилини, але й на ранок ще ніхто не усвідомлював, що минулої ночі ера “мирного атома” закінчилася. І що життя України тепер буде розділене на “до” і “після” Чорнобильської катастрофи» (Л. Кушнір. — УМ,

22.04.2011, с. 6) (див. також р. Х п. 3.10.1); *дочорнобильський / після- або постчорнобильський*;

— комп'ютеризація людства / України, поширення всесвітньої інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет (див. п. 2.2.4): *докомп'ютерна ера (доба), час (вік) комп'ютерних технологій; доінтернетний період і под.; епоха Інтернету / інтернету (інтернет-епоха), вік інтернету; інформаційна ера; «наш цифровий ХХІ вік», вік цифрових технологій, цифрова доба, епоха диджиталізації і т. ін.*

8.2.3. У власне хронологічному вимірі:

1) як номінативні визначення / емоційно-оцінні характеристики десятиліть:

— 90-ті роки ХХ століття: «— Регулярні підпали авто викликані нестабільністю в державі <...> За останні два роки в Україні відбуваються процеси, які нагадують *бандитські 1990-ті*» (ГПУ, 12.02.2013, с. 10), *бандитські 90-ті* (М. Стріха. — Дз. т., 6.07.2013); «Тимошенко є і вже, здається, залишиться такою, якою вона є і була у *буремних 90-х та 2000-х*» (Т. Возняк, культуролог. — УМ, 12.02.2012, с. 5), «<...> Натомість “рядові” слідчі та оперативники, згадуючи 2012 рік, казали: “як на початку двотисячних” або “як у *буремні дев'яності роки*” <...>» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 3.01.2013, с. 22); «Тоді, в “*шалені 90-ті*”, такі історії були вельми поширені» (Е, 3.01.2013, с. 9: про махінації з квартирами). Звороти «*буремні / шалені 90-ті*» (переважно з іронічною конотацією) були, можливо, варіантами добору українських відповідників до рос. «*лихие 90-е*» — характеристики цього періоду в РФ, яка стала трохи раніше поширюватися через ЗМІ; пор. і нечасто вживаний буквальніший варіант: «Про покійного відомо, що займатися бізнесом почав ще в “*лихі 90-ті*” і мав певні зв'язки з кримінальним світом» (Ірена Кирпа. — УМ, 17.05.2013, с. 3);

— перше десятиліття ХХІ століття: «За перші десять років III тисячоліття людина так і не ступила на Марс. <...> Ба навіть у міських корках доводиться стояти довше, ніж раніше, в автомобілях, які принципово не відрізняються від машин 1990-х. Але все ж можна стверджувати, що “*нульові*” роки стали періодом багатьох технологічних проривів» (Н. Дим. Такі плюсові “*нульові*”. — УМ, 29.12.2010, с. 6). Цей зворот, очевидно, також поширився за зразком російської мови, де він почав уживатися раніше й уживається значно частіше: «нулевые, а потом десятые годы», «начиная с нулевого года», тобто з 2001;

2) як номінативні визначення разом з оцінними характеристиками ХХІ століття, яке подається при цьому не тільки як наступний період і, відповідно, часовий орієнтир в історії суспільства, що цілком природно, а й, причому значно частіше, зі знаком «плюс», як щось [значно] краще, ніж недавнє ХХ-те століття²⁰⁰:

— у власних назвах: «*ХХІ століття*» (група компаній), «*Двадцять перше століття*» (нічний клуб, м. Луцьк);

— у конструкціях за формулою «N + N у род. в.» — по-перше, просто як хронологічний маркер: «*виклики ХХІ століття*», «*чума ХХІ століття*» — на позначення таких епідеміологічних захворювань людства, як атипова пневмонія, лихоманка Ебола, коронавірус COVID-19; по-друге (частіше), зі знаком «плюс» (як щось сучасніше): *технології, проєкт, школа, освіта ХХІ століття*; одна з нових формул власних назв на

²⁰⁰ Двадцять ж століття, навпаки, уже нерідко характеризується [ніби] зі знаком «мінус», причому це стосується не тільки рівня розвитку технологій (як натяк на відсталість, несучасність чого-небудь), наприклад: «Ліки в лабораторії — ще *минулого століття*». — ІСТV, «Факти», 29.09.2013 (пор. ще не так давно вживання піднесених поетичних і публіцистичних характеристик ХХ століття на зразок: *атомний, космічний, ракетний вік, початок космічної ери, вік науково-технічної революції, телебачення та електроніки і под.*, а також патетичні твердження «Ми ж живемо в *двадцятому столітті!*»), а й загальносоціальної його оцінки — як століття найбільших соціальних катаклізмів, руйнівних соціальних революцій, світових війн, геополітичних катастроф.

позначення реалій, створюваних людиною, — як у випадках, які ще можуть бути зрозумілі в своїй більшій чи меншій мірою власне номінативній, а не просто рекламній функції: «"Hyundai Tucson 2016" — зручний та потужний кросовер *двадцять першого століття*» (з реклами), всеукраїнська акція «*Підприсмець XXI століття*» (1999 рік), у назві нової серії словників української мови: «*Словники XXI століття*» (це РУС 2003, РУСКар.), так і просто з гучною закличною настановою, пор.: «*Куяльник. Вода XXI століття!*» (з реклами мінеральної води, вже добре відомої й у XX столітті);

3) нарешті, як акцентування уваги на настанні нового, III тисячоліття — знакової віхи, від якої суспільство, очевидно, не так оглядає пройдене, як зважає своє майбутнє:

— просто як оперування цією, безперечно, дуже важливою в усвідомленні суспільства хронологічною межею, адже застати зміну тисячоліть випадає на долю дуже й дуже небагатих поколінь людства. Це *Міленіум* (слово, досі не фіксоване словниками української мови) і, за його зразком, *Тисячоліття* — як власні назви (хрононіми): «Все ж таки це *Міленіум*, дуже високий поріг. Інші покоління жили й не переходили такий Рубікон. А нам випало перейти. Нам судилося жити ще в одному столітті, Господи, в тисячолітті! Яке воно буде? Які ми будемо? Як зустрінемо таку грандіозну дату — новий 2001 рік?» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого), «На добранок, *міленіум!*» — антологія сучасної української прози (журнал «Кур'єр Кривбасу», 1999, №№ 119–121), *зустріч Тисячоліття*;

— як використання цих слів [ніби] зі знаком «плюс» у різних власних назвах: «*Міленіум*» (ресторан, гімназія та ін.); *тисячоліття* у конструкціях за формулою «N + N у род. в.» — так само, як і в конструкціях «...XXI століття» (див. вище), але, зрозуміло, значно «пишніше», «пафосніше», хоча уявити наперед, яким же воно буде, це III тисячоліття, нам, звичайно, не дано: благодійна програма «Освіта України *третього тисячоліття*»; всеукраїнська премія, якою щорічно відзначають українських жінок, що зробили значний внесок у різних сферах діяльності, «*Жінка III тисячоліття*»; компанія «Технології *третього тисячоліття*»; клуб «Здоров'я *третього тисячоліття*» (м. Луцьк); конференція «Медицина *третього тисячоліття*».

У межах описуваного періоду знайшли своє продовження також номінативні «періодизації» а) етапів у розвитку суспільства і б) поколінь, які приходять на зміну одне одному, — або просто за хронологією їхнього становлення, або ж за тією чи іншою з «культових» для певного періоду реалій, особливу схильність до якої вони, як вважається, виявляють при цьому:

— *інформаційне* (*постіндустріальне*, рідше *післяіндустріальне*), *мережеве*, *мережоцентричне* (частіше вживають форму *мережецентричне*) *суспільство* (пор. як одне з визначень попередньої доби — *літературоцентрична епоха*): «В освіті має утвердитися дієвий стиль — "просування" інформаційних технологій на тлі *інформаційного суспільства*» (УМ, 6.10.2001), «Такі протести — ознака того, що в нас починає формуватися *мережеве суспільство*. Нарешті! Адже в обох випадках <...> вирішальну роль відіграв віртуальний світ — соціальні мережі, інтернет. Це вже дієва сила суспільного життя, з якою доведеться рахуватися. Досі ми жили в *індустріальному суспільстві*, де все вирішували команди виробництва, де були робітники й керівники. І за цією системою будувалися всі відносини. У мережевому суспільстві такого не було — там люди об'єднуються самі, на горизонтальному рівні» ([З інтерв'ю із заступником директора Інституту соціології НАН України Є. Головахою]. — УМ, 23.03.2012, с. 6);

— *покоління «пепсі»*, соціальна активність якого на початок описуваного періоду вже згасала (існував крилатий вислів «Нове покоління обирає Pepsi» — з рекламних матеріалів цієї компанії прохолоджувальних напоїв), наприклад: «Події того періоду дістали назву "Револуція на граніті". *Покоління "Пепсі"* довело, що може відігравати далеко не останню роль у політиці» (Т. Даниленко. — УС, 7.10.1999, с. 11). Цей вислів став зразком для низки аналогічних зворотів з підставлянням у функції об'єкта якогось

іншого іменника, пор., наприклад: «Молодь обирає... що? [заголовок] Як новому поколінню зорієнтуватися у штормовому морі історії?». — УС, 1.07.1999), наприклад: «В умовах, коли *нове покоління вибирає Інтернет* <...>, вітчизняній традиційній книжковій культурі <...> дедалі важче протистояти у двобій з культурою аудіовізуальною» (Е. Огар. — Книжник, 2000, № 9, с. 12);

— *інтернет-покоління (покоління інтернету)*;

— *покоління міленіуму*.

Для хронологічної характеристики періодів активної діяльності представників творчої й узагалі гуманітарної інтелігенції продовжився номінативний ряд, започаткований свого часу назвами *шістдесятники (шістдесятництво)*, — *сімдесятники, вісімдесятники, дев'яностники (дев'ятдесятники)*, наприклад: «Поколінню “вісімдесятників” випало пережити катастрофічну підміну ідеалів, орієнтацій, настанов» (Костянтин Москалець), «Ліна Костенко рішуче протестує у приватному спілкуванні проти причислення її до почту “шістдесятників”». — Одчепіться і дайте спокій, бо я — *дев'яностниця!* — каже» (Ю. Шелест. — ВК, 6.03.1997).

Для повноти уявлень про хронологічні орієнтири сучасного суспільства варто також, очевидно, відзначити, що увага певної його частини була спрямована не в «майбутнє», тим більше «світле», а в «світле минуле» (див. п. 4.11.1).

9. Нові явища в моделях лексичної і фразеологічної номінації.

9.1. Актуалізовані моделі експресивно-стилістичного і прагматичного використання мовних засобів (метафора, метонімія, іронія, евфемізм, гра слів та ін.).

9.1.1. Найпомітніші метафоричні моделі (моделі метафоричної експансії), які розвинули продуктивність у зв'язку з актуалізацією в масовій свідомості сучасного суспільства відповідних сфер його життя й діяльності²⁰¹, — це насамперед [пор. також на

²⁰¹ Давно вже помічено, що якщо певний комплекс явищ дійсності становить об'єкт особливого зацікавлення для широкого кола мовців, актуалізується в суспільній свідомості й відзначається внаслідок цього особливим емоційним ставленням до нього з боку останніх, то слова — члени тематичної групи (груп), яка позначає цей комплекс, стають джерелом семантичної «експансії» в напрямі номінування явищ інших комплексів [див.: Sperber 1923: 45–49] (див. також у р. I п. 2.2.4, у р. VI п. 4.1 про мовне явище протилежного спрямування — семантичну атракцію, за Г. Шпербером). Якщо брати, наприклад, радянську добу, це, зокрема, явища «військової метафори» (див. п. 3.2.3), «спортивної метафори» (*старт: п'ятирічка на старті, фініш, нокаут, естафета: перейняти естафету батьків, цейтнот, хід конем, бойова нічя, вийти на фінішну пряму* та ін.), «космічної метафори», особливо з 1960-х років (*орбіта* чийсь інтересів, впливу, *зістикуватися* з ким-небудь та ін.; пор. також уже в новітні часи — з уст представника «шістдесятників»: «Моє перше слово до рухівських ветеранів. Спасибі, що ви були тут десять років тому, що ви є, що ви прийшли сьогодні до цієї зали, на цей *космодром*, з якого піднялася в історію могутня *ракета* Народного Руху і винесла на державницьку *орбіту* українську націю»: Іван Драч. Слово на десятиліття Руху. — ЛУ, 23.09.1999, с. 2). У дослідженні тематичних сфер — джерел метафоричної експансії в житті суспільств постсоціалістичних країн дослідники найчастіше виділяють такі сфери, як війна, спорт, медицина, театр (цирк), гра. Однак при цьому звичайно не робиться розмежування між тими метафоричними процесами, що активізуються в межах описуваного періоду взагалі внаслідок демократизації та урізноманітнення мовної практики (наприклад, такі нові факти в руслі традиційної вже протягом XX століття «спортивної метафори», як *підняти / опустити планку, м'яч перебуває на чийсь половині поля*, у тому числі й щодо нових явищ соціального життя: *передвиборний марафон, президентські перегони*), і тими, що активізуються як наслідок актуалізації в суспільній свідомості саме тих чи інших сфер соціальної дійсності (об'єктом розгляду в пропонованому тут підрозділі є саме останні). Як відзначає, зокрема, рецензент однієї з таких праць на сучасному російському мовному матеріалі, сумнівно, щоб використання стертих метафор як

матеріалі деяких інших слов'янських мов новітнього періоду, наприклад: Чудинов 2001: 85–93, 94–193, 103–113 та ін.; Dobrzynska 1994]:

1) «кримінально-бандитська метафора» (див. р. І п. 2.2.10.1, р. II п. 3.6.1);

2) «військова метафора», або «метафора війни» (див. про це також п. 4.6.1) [див. також, наприклад: Сербенська, Волощак 2001: 137–140]. Піднесено-патетична «військова» метафорика радянської доби — одне з характерних явищ радянської «новомови» — стала в цей час, як уже відзначалося, дезактуалізовуватися (див. п. 3.2.3), якоюсь мірою лишившись, з одного боку, у вигляді штампів з минулих часів: «передвиборний *штаб*» (політичної сили), «*боротьба* за врожай, зі снігом» («Зрештою, наші землероби живуть дуже дружно, допомагають одне одному. І впевнений: якщо погода поліпшиться, то всі вони спільно вестимуть *боротьбу за врожай*». — УШ, 2.08.2001), а з другого, — як продуманий стилістичний засіб у текстах з не зовсім «серйозною» (переважно іронічною) тональністю: «Рух висуває бойових “генералів” [заголовок]. На старті нового року активну кампанію розгорнув Народний Рух України. <...> Випробувані *бійці* знову змагатимуться за голоси. <...> На Київщині <...> очікуються запеклі *баталії*. <...> Якщо вони [названі вище кандидати в народні депутати. — О. Т.] не змінять *дислокації*, *бій* їм дасть *рядовий* В'ячеслав Кириленко, справжній *генерал* у виборчих *баталіях*» (Д. Понамарчук. — Час, 1.01.1998), «Галичину знову опережуть *фронти*. <...> Щодо роботи штабу Кучми у *фронтових* умовах, то <...>» — про чергову передвиборну кампанію в регіоні (В. Мельник. — МГ, 21.08.1999).

Однак у нових умовах гострого протистояння між різними соціальними, політичними, фінансово-економічними, культурно-мовними, конфесійними та ін. колами (див. пп. 2.2.2, 5.4) «військова метафора» стала набувати нової актуальності (до цього напряму метафоричної «мілітаризації» мови не слід, звичайно, відносити випадки, також нові для української мови, на зразок «фінансова *стратегія і тактика*», «біржова, валютна *інтервенція*», «мозкова *атака*»):

а) якоюсь мірою нагадуючи стилістику радянського часу, хоча, звичайно, вживаючись уже рідше й далеко не в таких піднесено-«пишних» формах, наприклад: «Трохи прикро, зауважив поет Василь Письменний, але висновок <...> напрашується один: *бої* за Україну, її волю і добробут ще далеко не скінчилися» (ЛУ, 20.11.1997), «Цей *бій* за мову нами не виграний, але перемога у *війні* буде за нами!» (з виступу лідера опозиційної партії «Фронт змін» А. Яценюка після прийняття внесеного провладною фракцією Партії регіонів на розгляд Верховної Ради законопроєкту «Про засади державної мовної політики» в першому читанні 5 червня 2012 року), «Нам потрібні *бійці революції*» (Б. Червак. — УС, 2.08.2001), «Така моя позиція і стала причиною небаченої *політичної війни*, виграти в якій я зможу лише тоді, коли матиму вашу підтримку» ([Із звернення київського міського голови О. Омельченка до виборців]. — Хр., 28.05.1999); осінні «*наступи лівих сил*» наприкінці 90-х років (демонстрації й мітинги представників лівих сил з протестами проти політики державної влади в соціальній та економічній сферах); у назвах політичних організацій українського державно-політичного спрямування: «Народний *фронт*», «*Фронт змін*». Особливо це простежується в мововжитку радикальніших за своєю стилістикою політичних сил — з одного боку, в дискурсі лівих політичних сил і, з другого боку, у відродженому та перенесеному із західної діаспори дискурсі українських націоналістів;

б) навпаки, використовуючись уже без «зайвої» патетики — ніби з наближенням до свого власного значення і тому сприймаючись моторошніше. Так, у часи пізньої «перебудови», коли панівна в країні політична партія — КІПС розгубилися й ніби дещо затаїлася, поширилися метафори у складі словосполучень зі словом *окопи* (у формі мн.):

уже цілком звичних семантико-стилістичних елементів мовлення на зразок *принять в штыки, рубить сплеча* відбивало «концептуальний мілітаризм» мовців [див.: Гак 1993].

«І сталіністи-брежнєвісти у протиперебудовних *окопах* радіють <...>» (Стефанія Андрусів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 9, с. 87); 1990 року досить зловісно пролунав заклик тодішнього Першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка до своїх соратників і політичних однодумців «*виходити з окопів*», оскільки КПУ все-таки лишалася потужною політичною силою аж до серпневого путчу 1991 року. Останній образ набув саркастичного узагальнення і став використовуватися в полеміці «демократів» зі своїми опонентами: «Аби зробити цю російськомовну газету служницею місцевих антиукраїнських, антидержавних сил, можновладці “*вийшли з окопів*” із червоними прапорами, щоб зняти *NN* з посади редактора» (Василь Латанський. — ЛУ, 5.06.1997: про спроби міської влади Феодосії закрити одну з місцевих газет). Моторошно звучить метафора *громадянська війна* — між лівими і правими, між проросійськими і проукраїнськими силами (див. п. 4.6.1);

в) уже не обов'язково в межах політичного дискурсу — з дещо згладженою «бойовитістю», як ніби новий публіцистичний штамп. Це особливо стосується активного вживання метафори *війна* — щодо, з одного боку, гострого протистояння всередині країни різних соціальних груп між собою та опозиції з владою, конфлікту тих чи інших економічних інтересів між різними суб'єктами господарювання, з другого, — різкого загострення відносин між Україною й деякими іншими сусідніми державами (насамперед, звичайно, РФ). Наприклад: «*кримінальні війни*» — між різними кримінальними угрупованнями (особливо щодо ситуації 90-х років); «На тлі великої війни здаються нібито дрібничками маленькі “*бізнесові війни*”» (газета «Галицькі контракти», м. Львів, 2001, № 42); *інформаційна війна* («Ми змушені працювати в умовах *інформаційної війни*, яку розпочали наші конкуренти у своїх газетах і на телебаченні»: В. Ющенко. — Сл. Пр., 22.03.2002, с. 5); «*судова війна*» — скасовування рішень одних судів іншими (як вважають, за розпорядженням різних владних інстанцій або на замовлення політичних сил, впливових економічних кіл): зокрема, в жовтні 2008 року під час дискусій про можливість чи неможливість дострокових виборів до ВР; *мовна війна* (щодо постійної гострої конкуренції у сферах використання української і російської мов), «*правописна війна*» (щодо гострих дискусій між прихильниками різних поглядів на правописні норми й узагалі нормативні засади УЛМ: див. р. XI п. 1); менш частотні випадки на зразок: «*Комбайнові війни*. <...> Чи витримають наші комбайни нерівний бій з іноземними?» (ГУ, 5.08.1998), «“*Ставкові війни*” між місцевим населенням та орендарями водойм мають припинитися» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 27.06.2013, с. 14). Щодо загострення відносин між Україною і РФ у різних сферах — завжди з ініціативи РФ (уже переважно в 2000-х роках, коли на чолі РФ став президент В. Путін): неодноразово в різні роки актуалізовувалися номінації *економічна, торгова / торговельна* («Триває *торговельна війна* між Україною і Росією. Дійшла черга і до обмеження ввезення в нашу державу російських легкових автомобілів і цементу». — П, 18.07.2002), *газова, інформаційна війна* (ось характерні гіркі заяви з цього приводу в різний час з уст різних політичних та громадських діячів України: «*Інформаційну війну з Росією ми програли*» — зокрема, у газових конфліктах на початку 2006, 2009 років, «*Інформаційну війну з Росією ми програємо*» — щодо висвітлення в світі ситуації з воєнними діями на Донбасі з 2014 року); щодо певних окремих ситуацій: «*сирна війна*» — обмеження, а потім і заборона імпорту до РФ твердих сирів з України на початку 2012 року («Те, що ми <...> “*сирну війну*” з Росією закінчили, що “*пивна війна*” з білорусами завершилася успішно <...>, — це кожен день моєї роботи»: із інтерв'ю з П. Порошенком, міністром торгівлі в 2012 році. — ВЗ, 20.06.2013, с. 7), «*рейкова війна*», «*тарифна війна*», «*ліфтова війна*» (так назвали в Херсоні ситуацію, коли «Херсонліфт» відімкнув улітку 1998 року ліфти переважної більшості будинків міста), «*земельні війни*». У конструкціях з формами род. в.: «*війна компроматів*» («Вибори до майбутнього парламенту супроводжуватимуться *війною компроматів*»: Б. Червак. — УС, 17.01.2002), «*війна мов*», «*війна указів*» і «*війна законів*» (про супе-

речності між різними законодавчими актами в межах правового поля держави; спочатку це було — ще в СРСР — між законодавством союзного Центру і республіками), «*війна суверенітетів*» (про проголошення союзними республіками СРСР свого державного суверенітету, а потім і незалежності: див. п. 4.3.7), «*війна пам'ятників*» (про відсутність єдиного підходу між різними політичними силами та регіонами України у визначенні тих постатей і явищ, які заслуговують, зокрема, на встановлення їм пам'ятників: наприклад, органи місцевої влади в містах Півдня встановлювали пам'ятники Катерині II і Потьомкіну, тоді як на Заході — Степанові Бандері і героям УПА; навпаки, про демонтаж, здебільшого не санкціонований владою, або руйнування певних пам'ятників, що викликають різке неприйняття з боку певних політичних кіл, наприклад: «*Війна пам'ятників*» продовжується. На Верещькому перевалі <...> було вчинено підпал скандального пам'ятника — монумента “На честь переходу угорських племен через Карпати”». — УМ, 22.02.2011, с. 4; про повалення пам'ятників Леніну: див. у р. X п. 3.8 «*Ленінопад*» — та іншим комуністичним і радянським діячам). Нарешті, це «*війна всіх проти всіх*», як нерідко стали називати в політичних і журналістських колах ситуації з постійними загостреннями в різних сферах суспільного життя;

3) «комп'ютерна метафора» (див. також п. 2.2.4) — наприклад, дієслівні гнізда *форматувати / сформувати, переформатовувати / переформатувати* що-небудь (*переформатування влади, уряду, структури ВР, міліції, прокуратури*); *перезавантажувати / перезавантажити* що-небудь (*перезавантаження влади, судів, прокуратури та ін.*; «*Кадрове перезавантаження на Закарпатті*»: 24 к., 16.07.2015; «Після проходження до ВР Луценко обіцяє політичне перезавантаження України»: так писали ЗМІ у квітні 2007 року); *зависати, виснути / зависнути* — «залишатися на певний час у якому-небудь незмінному стані (про що-небудь) або в якому-небудь місці (про кого- або що-небудь)»: *за комп'ютером, в інтернеті, у соціальних мережах* і т. д., «— Знаєш, що ми жерли, коли зависали два тижні в підвалі в одного чувака?» (Ірена Карпа), «На якийсь час ситуація “зависла”. Але на носі вибори» (А. Дашевський. — УМ, 14.08.2001), «Якщо до влади прийде президент лівого спрямування, питання про легалізацію капіталів <...> може “зависнути”» (УМ, 17.02.1999, с. 5); зворот *ставити / поставити на паузу* що-небудь «зупиняти на певний час проходження, просування якої-небудь дії, справи» (наприклад, «виконання проекту *поставлено на паузу*»), на основі чого вже викристалізовується відповідне переносне значення також в іменника *пауза*: «Прийняття цього рішення все ще лишається в режимі очікування... в режимі *паузи*»; *віртуальний* — від значення «який створений за допомогою комп'ютерних технологій і справляє враження реального» (*віртуальні ігри, віртуальна реальність*) до значення «уявний, несправжній»: *віртуальна перемога* і под. (див. п. 4.8); «законодавчий (законотворчий) *спам*» (наприклад, у роботі ВР). Звичайними стали звороти на зразок «Не голова, а *комп'ютер!*» (як похвала); так само в порівняннях: «Пам'ять у нього працює, як *комп'ютер*», «Він тримає все в пам'яті, як у *комп'ютері*».

Найпоширенішою метафорою зі сфери інформаційних технологій стало слово *формат* — від терміна зі значенням «спосіб розміщення і представлення інформації в пам'яті комп'ютера або на зовнішньому носії» (наприклад: *CD-формат, формат “тр3”*: див. п. 2.2.4) до значення «форма побудови, організації, проведення чого-небудь: сукупність ознак, особливостей, що визначають суть чого-небудь» (близьке до *форма* в одному зі значень цього слова), наприклад: «надати інформацію в *електронному / паперовому форматі*», «переглянути *формат коаліції* у Верховній Раді»; «Сторони вирішили запросити представників ЄС і США як спостерігачів у рамках відновлення п'ятистороннього *формату* врегулювання конфлікту» (УМ, 16.07.2005); «Переговори щодо ціни і поставок туркменського газу в Україну одним раундом не обійшлися. Віктор Ющенко і Сапармурат Ниязов проводили їх у кілька заходів, у *форматі* “віч-на-віч”» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 24.03.2005); «Серйозно вивчалось питання: чим же має стати

СРСР уже в новому “*форматі*” — конфедерацією, федерацією?» (Борис Олійник. — Дз. т., 30.05.2010); «Рівно 17 років тому Україна змінила свій *формат*» («1+1», ТСН, 24.08.2008: у програмі до Дня Незалежності України); «магазин нового *формату*» (з реклами) — і, зокрема, такого його відтінку, як «профіль, стиль діяльності певного радіо- або телеканалу, друкованого засобу масової інформації; жанр радіо- або телепрограми і т. ін.»: *формат радіостанції* і т. ін.; «Телерадіокомпанія “Люкс”, мабуть, буде першою серед тих, хто апробуватиме такий *формат* подачі новин» (ВЗ, 18.07.2002). На основі вже останнього відбувався дальший розвиток семантики *формат* (тепер уже метонімічного характеру) — як професіоналізму у сфері ЗМІ для визначення ступеня рейтинговості / нерейтинговості тих чи інших явищ, реалій і взагалі відповідності / невідповідності чого-, кого-небудь певним усталеним зразкам (див. докладніше п. 6.2.1);

4) «метафора наркоманії» (див. також п. 2.2.10.2 цього розділу, р. II п. 3.5) — *сидіти на голці* (переважно: якій), тобто потрапляти в повну залежність від кого-, чого-небудь, *сідати / сісти, садити / посадити на голку / зіскочити (злізти) з голки*: «Не можна *сідати на російську голку* [заголовок]. <...> Прем’єр-міністр Арсеній Яценюк радить <...> припинити торговельні операції з агресором» (УК, 18.11.2014), «Українські атомники намагаються *зіскочити з російської атомної голки*», тобто позбутися залежності від російської монополії на ядерне паливо (Н, «Репортер», 19.06.2002), «Чи справді цей проект будівництва терміналу допоможе *злізти з російської газової голки*?» (ТВі, 26.01.2012: анонси); *ломка*: «Зараз ми подолали критичну залежність від Росії, *зіскочили з їхньої газової голки*. Не маю жодного сумніву, що ще б трохи, — і ця газова *ломка*, цей шантаж зробили би все для того, щоб загнати українців у могилу» (з виступу Президента України П. Порошенка 12 грудня 2015 року), «Наразі відбувається поступова і ще не смілива зміна свідомості у багатьох, хто, здавалося, змирився з неминучим, хто не бачив перспектив, не вірив у завтрашній день. Народ переживає “*ломку*”... Процес болючий, але необхідний, аби організм одужав» (ВЗ, 2.03.2001), «Як не піду з кошиком до лісу [по гриби. — О. Т.], у мене, як у наркомана, починається “*ломка*”, — говорить пенсіонер Михайло Колодій, який ходить на “тихе полювання” з шести років» (ВЗ, 17.08.2001);

5) «фінансово-економічна метафора» (на основі найменувань понять нової сфери ринкової економіки та лібералізації валютного ринку) (див. також матеріал у р. IV п. 2.3): «Доки у нас не зросте рівень політичної культури, у парламенті просто не обійтися без невеликих партій, які, володіючи *золотою акцією* для створення більшості, утримуватимуть мегапартії від свавілля» (В. Мусіяка. — Е, 2.02.2006), «політичний *бартер*», *бонус* («уміти заробляти *бонуси* на всьому»), «заробляти політичні *дивіденди*», «*інфляція довіри* народу до влади», *кредит довіри* та ін.; у назвах осіб: *менеджер* («Новий прем’єр-міністр виявився ефективним *менеджером*»), *спонсор* — зокрема, про багатого й впливового коханця;

6) у відомітих похідних — активізація у формах множини в контексті нинішнього різкого соціального розмежування моделі пейоративних переосмислень прізвищ тих чи інших помітних у сучасному або в недавньому радянському політичному житті осіб (див. докладніше в р. X п. 7.2.1): мн. *маланчуки, симоненки, януковичі* та ін., а також «*противсіхи*» і «*тітушки*».

9.1.2. Найпомітніші метонімічні моделі, актуалізовані в межах описуваного періоду, — це насамперед:

9.1.2.1. У межах прикметників — перенесення назв ознаки тієї чи іншої діяльності суб’єкта, його власності, відомства, сфери інтересів, зовнішньої атрибутики тощо на самого суб’єкта (діяча, власника, носія і т. ін.), тобто метонімічні зміщення означень [див. також про активізацію цього явища в інших слов’янських мовах, наприклад: Земская,

Ермакова, Rudnik-Karwat 2008; Komparacja... 2003: 351], — як один з наслідків демократизаційних процесів у сучасній публічній мовній практиці, а також, безперечно, впливів з боку англійської мови (у багатьох зовні цілком подібних прикладах таких утворень важко провести однозначну межу між метонімічним зміщенням усередині семантичної структури самого прикметника як лексико-семантичним явищем і актом словотворення на базі відповідного іменника: див. про останнє в р. VIII п. 4.2.8):

— *малі, середні підприємства* — *мале, середнє підприємство* (*малий, середній бізнес*) — *малий, середній підприємець*: «Те, як вирішує свої проблеми *малий* та *середній підприємець*, є показником “температури” бізнес-клімату в країні» (Д, 12.10.2012, с. 11); *приватна власність, приватне підприємство* — *приватний власник, підприємець*: «І коли *приватний власник* стане господарем» (Час, 6.03.1997, с. 7); *серійний*: наприклад, *убивства*, мн., тобто *убивства*, що відбуваються ніби «серіями», — *серійний убивця* (пор. англ. *serial killer*); *мобільний [телефонний] зв'язок* — *мобільний оператор* («У *мобільному операторі* головне — порядність. Минулий місяць був досить плідним для українських *операторів мобільного зв'язку*». — ВЗ, 24.01.2004); «*Помаранчева революція*» (див. п. 4.6.1) — «*помаранчеві*» *революціонери*;

— розмовні назви політичних діячів (за належністю до їхньої партії), міністрів і віцепрем'єр-міністрів уряду (за назвою їхнього міністерства або ширшої сфери курування): *Соціал-демократична партія України (об'єднана)* — «*об'єднаний соціал-демократ*» («Що об'єднує “об'єднаних” *соціал-демократів* Г. Суркіса і В. Медведчука?» — УС, 24.06.1999; «*об'єднаний соціал-демократ* Григорій Суркіс» — ГУ, 17.08.2001, с. 6); *Прогресивна соціалістична партія України* — *прогресивний соціаліст* («*прогресивна соціалістка* Наталія Вітренко». — Н, «Репортер», 19.05.2000); *силове міністерство* (див. нижче) — *силовий міністр* («Якщо прокурор, прем'єр або *силовий міністр* поганий, хіба це означає, що кодекс нам не потрібен?». — Д, 14.05.1997); так само: *аграрний міністр, гуманітарний (соціальний і т. д.) віцепрем'єр-міністр*, тобто *віцепрем'єр-міністр з питань гуманітарної (соціальної) політики і т. д.* (пор., наприклад, англ. *foreign minister* «міністр закордонних справ» і под.).

Складніше стоїть справа з визначенням способу утворення таких випадків, зовні цілком подібних до вищенаведених, як, наприклад, *енергетичний (паливний) міністр*: «Діяльність “*енергетичного*” *віце-прем'єра* Юлії Тимошенко в уряді Рух оцінює як успішну» (Час, 26.01.2001), «*Паливний віце-прем'єр* Віталій Гайдук отримав догану» (УМ, 10.06.2003), що їх теоретично можна виводити як від інших відтінків значення цих же прикметників («міністр з *енергетичних* питань» і под.), так і від відповідних іменників у межах уже словотворчих процесів («міністр з питань *енергетики, палива і т. д.*»).

Такі метонімічні зміщення можуть відбуватися також, як уже було сказано, унаслідок посилення впливів з боку англійської мови з її схильністю до семантико-синтаксичної конверсії. Наприклад, *швидкий* у сполученні з назвами не процесуальних, а предметних або абстрактних понять (переважно у власних назвах — назвах закладів, установ і т. ін.): «*Швидка їжа*» (мережа закладів громадського харчування; пор. у рекомендаціях мовознавця: слід уживати «швидка їда» або «швидке харчування»: В. Задорожний. — Дивослово, 2004, № 5, с. 35), «*Швидкі гроші*» (кредитна установа), «*Швидка копія*» (платіжна система Ощадбанку України), «*Швидка краса*» (мережа перукарень), «*швидка краса*» (комплекс відповідних косметичних процедур; пор. англ. *fast beauty*), *швидка мода* (швидке оновлювання асортименту одягу та ін. протягом сезону; пор. англ. *Fast Fashion*); *силовий (структура, перев. мн., міністерство, перев. мн.; силова політика* — з позиції сили; пор. англ. *power politics, power structure* і под.): «До Львова прибули потужні оперативні бригади МВС та інших *силових відомств* для проведення мобільної “зачистки”» (Е, 9.08.1999); *владний (повноваження, структура, перев. мн., вертикаль; «Вони легко пересіли з владних крісел* скомпрометованої системи на мішки з грошима»: В. Савченко. — Сл. Пр., 1996, ч. 7, с. 16; «По усіх *владних телеканалах* <...> виправдо-

вують мінімальну заробітну плату у 205 гривень». — ВЗ, 18.12.2003, с. 2; «замінування головної владної будівлі міста — міськради і МДА». — Н, «Репортер», 28.05.2012) (пор. англ. *authoritative structure* і под. [пор. аналогічно в сучасній російській мові: Ферм 1994: 48]); *успішна людина, ефективний менеджер* (див. п. 6.2.1); *контактний (телефон: «Контактний телефон ... [далі йде його номер]»* — з реклами: ВК, 19.06.1991, с. 3; *контактна особа* — той (та), хто встановлює, здійснює контакт або контакти з ким- або чим-небудь).

Якщо не вбачати в низці таких утворень впливів з боку англійської мови, можна було б виводити їх від інших значень або їхніх відтінків відповідних прикметників (пор., наприклад, уже наявні до цього *силовий тиск, діяти силовими методами* або наявність *владний* у якісному значенні: *характер, людина*; іноді простежувалися й уживання цього прикметника у відносному значенні: «Після цього він [Григорій] тісно зблизився з усіма владними верствами міста і повіту». — Іван Сенченко. Червоноградські портрети), від прислівників, наприклад *швидко*: «швидко поїсти, одержати гроші і т. д.» (у цьому разі такі зміщення розглядалися б у межах словотворення). Але на користь твердження про високу ймовірність їхнього калькованого характеру промовляє не тільки широка наявність їх в англійській мові, з боку якої тепер значно активізувалися впливи на структуру української мови, а й факт їхнього масового поширення саме тепер.

Новоутворювані атрибутивні словосполучення зі зміщеним означенням часто вступають у конкуренцію з уже наявними досі об'єктивними словосполученнями, пор.: *органи влади* — *владні органи, коридори влади* (образно) — *владні коридори* і под.

Можуть утворюватися послідовні кількаступеневі ланцюжки таких перенесень, наприклад: *органічна продукція* (сільськогосподарська продукція, що виробляється з дотриманням екостандартів) — *органічна ферма* (пор. англ. *organic business, farm* і т. д.) — *органічний (фермер, виробник, інспектор та ін.)*; *мобільний телефонний зв'язок* — *мобільний телефон* (про сам апарат) — *мобільний оператор*.

9.1.2.2. У межах іменників:

1) перенесення в розмовній мові від значення певної організації до значення її членів (переважно у формі мн.) — наприклад, «*беркути*» (бійці спецпідрозділу МВС «Беркут»): «У купу змішали всіх: унсовців, яких заарештували більше сотні, студентів, випадкових перехожих, що потрапляли під гарячу рук “*беркутам*”» (УМ, 13.03.2001, с. 5); «*Плюси*» (телеканал «1+1»): «Минулого тижня творча команда Телевізійної служби новин (ТСН) каналу “1+1” переїхала до нової студії <...> “*Плюси*” обіцяють не лише змінити формат ТСН, а й наповнити програму новим змістом» (В. Лубчак. — Д, 28.02.2013, с. 20); «*океани*» (члени музичного гурту «Океан Ельзи»): «Гіпераншлаговий стартовий концерт Вакарчука і “*океанів*” у Київському палаці спорту підтвердив те, що й так знали» (Дз. т., 7.10.2005); у назвах політичних угруповань: «*регіони*» (члени Партії регіонів України): «Луганщину умовно можна поділити на дві рівні частини. Та, що ближче до Росії, <...> — сільськогосподарська. Всі поля “під *регіонами*”. Люди у багатьох селах не мають і паїв. Не дали» (С. Мартинець. — Е, 28.07.2011, с. 12); «*слуги народу*» (члени партії «Слуга народу»), уживається також в одн.: «“*Слуги народу*” хочуть викликати голову Національного банку України “на килим” у Раду» (УП, 28.04.2020);

2) активізація деяких моделей синекдохи:

— утворення або розширення вживання синекдохічних образів на позначення певних актуальних у масовому сприйнятті понять сучасної дійсності. Наприклад, «змагання (битва) між *телевізором і холодильником*» (образ, відомий і в інших європейських мовах: між масованими ідеологічними впливами на свідомість населення з боку державної влади, що їх здійснюють телебачення та інші ЗМІ, і реальним станом у державі, зокрема рівнем матеріального забезпечення широких мас; в Україні цей образ стосується переважно сучасної РФ): «— Багато хто в рф серйозно вірить у те, що росія веде “справедливу

війну”, що “якби не ми зараз, то на нас би Україна напала”. Економіка ж, тобто умовний “холодильник”, якщо і почне впливати на кремль, то лише через пів року-рік. Наразі ж “холодильник” не перемагає “телевізор”» (Е, 27.04.2022, с. 3). Але особливо це «харчові» образи: ««ковбаса» (див. п. 4.4); «гречка» (див. п. 4.5); *пепсі-кола*, *попкорн* (див. п. 6.2.4);

— поширення протягом кількох останніх років моделі словосполучень з означенням *колективний* і варійованими іменниками (модель, відома і в інших сучасних європейських мовах): *колективний Путін*, тобто президент РФ В. Путін і його найближче оточення в державному керівництві РФ і навіть ширше — про досить широкі верстви російського народу з їхнім «імперським синдромом», *колективний Жириновський*; «*колективний Табачник*» (Іван Дзюба. Прокислі «щі» від Табачника), тобто міністр освіти і науки часів президентства В. Януковича та його однодумці й соратники у владних колах з їхньою українофобською політикою; *колективний Захід* і под. Наприклад: «*Колективний Путін* та підручник історії [заголовок]. <...> Проте один момент з того “історичного опусу” [статті В. Путіна про Україну як частину “Великої Росії”. — О. Т.] вартий уваги <...> Цей момент — уявлення про централізоване політичне ціле або “єдине” як про безумовне благо. Ця логіка <...> просякає текст *колективного Путіна* <...>» (Я. Яковенко. — ZAXID.NET, інтернет-ресурс, 3.08.2021), «Хто і як зламає хребет *колективному Путіну*?» (С. Грабовський. — Д, 7.03.2022), «<...> Утім, справа не в особистих уподобаннях Горбачова <...> і не в особистих рисах Навального [у їхньому ставленні до незалежності та територіальної цілісності України. — О. Т.]. Справа в “*колективному Путіні*”, тобто у більшості росіян» (С. Грабовський. — Д, 6.11.2021), «<...> Тому нинішня росія — це один *колективний путін*» (Н. Балюк. — ВЗ, 7.04.2022, с. 2); «Утім *колективний Захід* уже зараз, до завершення бойових дій на нашій території, активно вкладається у відновлення України» (УМ, 14.09.2022, с. 5) ²⁰²;

3) більша помітність у публічному мовному просторі розмовних і професійних утворень, проміжних між явищами метонімії і еліпсиса або конденсації словосполучень (пор. у р. VIII п. 4.2.5 зовні подібні випадки на зразок «*конверт*» — від *конвертаційний центр*, *пластика* — від *пластична операція*, де між такими новотворами і відповідними вже наявними в мові словами: *конверт*, *пластика* — немає жодного семантичного зв’язку і перед нами слова-омоніми), — формування в семантичній структурі слова ще одного значення з тим чи іншим відношенням метонімічного характеру щодо вже наявного значення, однак це нове значення семантично співвідноситься також з певним атрибутивним словосполученням. Наприклад: *бюджет* — бюджетна форма навчання (у вищому навчальному закладі): «вступити / зарахувати [студента] на *бюджет*»; *глянець* — «глянцевий» журнал і, як похідне від нього, «гламурний» стиль (див. п. 6.2.1); *плазма* — плазмова панель; плазмовий екран / монітор; плазмовий телевізор: «— Відразу помітили, що у вітальні нема *плазми* і комп’ютера. Двері в спальні вибиті, у вікнах — дірки від куль» (ГПУ, 20.07.2018, с. 6); «*цифра*» — цифрові технології; цифрова трансформація (див. р. I п. 2.2.4): «перехід на *цифру*» (телебачення, економіки, освіти та ін.), розм. *Мінцифри* / *Мінцифра* — Міністерство цифрової трансформації України. Із запровадженням регулярних польових соціологічних досліджень (опитувань населення) слово *соціологія* тепер часто вживається замість словосполучення «соціологічне / соціологічні опитування»: «провести *соціологію*», «за даними останньої *соціології*» ²⁰³.

²⁰² Ось приклади такої моделі ще в мововжитку попередніх часів — у поемі Володимира Сосюри «Розстріляне безсмертя»: *колективний Воробйов*, *колективний більшовик*.

²⁰³ Випадки вживання назви тієї чи іншої науки або її розділу в певному суміжному значенні замість повної назви у формі номінативного словосполучення на зразок *онкологія* — онкологічне захворювання («хворіти на *онкологію*», «у нього *онкологія*»); лікарня або відділення в лікарні для таких хворих («лежати в *онкології*») були відомі в розмовній мові, звичайно, й давніше, але словники їх не фіксували.

Пор. також явище, проміжне між метафорою і конденсацією словосполучення, — «*дочка*» у значенні дочірньої компанії (філії, відділу, структури): «Російський “Сбербанк” шукає покупця на українську “*дочку*»» (УП, 9.11.2021).

9.1.3. Іронія. У загальному руслі, з одного боку, як наявності соціальної неоднорідності всередині українського суспільства (з полемізуванням між різними сторонами та взаємними закидами), так і майже хронічного загострення відносин між Україною і РФ, а з другого, — «переоцінки цінностей» у ставленні до спільного радянського минулого в публічному мовному просторі активізувалося використання засобу іронії в обох її основних прагматичних напрямках:

а) від «кращого» до «гіршого», наприклад: «*фазенда*» — на позначення небагатих заміських жител сучасних українців (див. п. 6.1); характеристика «*любі друзі*» — про найближче політичне оточення колишнього Президента України В. Ющенка, яке, на думку опонентів, використовувало таку близькість до влади у своїх матеріальних інтересах (на основі досить звичайного звертання В. Ющенка до аудиторії: див. р. II п. 2.2.3.2); іронічне обігрування рекламних слоганів: «*солодка парочка*» та ін. (див. р. II п. 2.2.1). Особливо це іронізування з піднесено-позитивних штампів радянської доби, наприклад: «*світле майбутнє*», «*будови комунізму*» та ін. (див. п. 3.2.3), «*старший брат*» — про російський народ (див. п. 5.2.8), з ідеологічних маніпулятивних кліше новітнього офіційного дискурсу РФ, у яких убачають імперське, а отже, так чи інакше антиукраїнське спрямування (див. також п. 2.3): «*операція з примушення до миру*» (пор.: «операція по принуждению Грузии к миру» — так подавали в російській пропаганді масовану воєнну операцію російської армії в серпні 2008 року проти цієї країни): «А ми бачили таке “*примушення до миру*” на прикладах Грузії, Придністров’я та інших країн. Тому на російських умовах операція з підтримання миру [на Донбасі. — О. Т.] нам не потрібна, а на умовах України та її партнерів зараз неможлива, бо РФ має право вето в Радбезі» (С. Кислиця, постійний представник України в ООН. — Укрінформ, 13.04.2020); «*духовні скріпи*» — про факти демагогічного трактування традиційних духовних цінностей (нерідко вигаданих), які [нібито] об’єднують російський народ і мають об’єднувати в світі в межах «русского мира» всіх носіїв російської мови, усіх вірян УПЦ МП, усіх вихідців з СРСР (вислів набув поширення з промов і послань президента РФ В. Путіна): «Такі *духовні скріпи*, що їх пропагує офіційна Москва, змушує багатьох чесних росіян <...> виїжджати із країни» (Н. Яременко. — ГУ, 13.04.2016); «*друга армія світу*». Як вияв недовіри з боку широких кіл українського суспільства під час російсько-української війни не тільки до «офіційної» Росії, а й до російського народу загалом у його ставленні до України та українців став уживатися іронічний вислів «*хороші росіяни*» (калька рос. «хорошие русские»): «Вілкул [керівник військової адміністрації Кривого Рогу. — О. Т.] тепер бачить Україну лише у НАТО і не вірить в існування “*хороших росіян*”» (УП, 13.04.2023). Часто це також іронічні вкраплення в оригіналі російською мовою, а на письмі — в лапках (див. р. III пп. 3.1.4, 3.2.4, 3.2.5);

б) навпаки (значно рідше), від «гіршого» до «кращого»: «*хатинка*» — про розкішні котеджі «нових багатіїв» (див. п. 2.2.2.1); уживання з легкою самоіронією ФО на мій *хлопський розум*, тобто на мою думку [нібито] простої людини (див. р. V п. 5.3.2).

9.1.4. Евфемізми [пор. також, на сучасному російському мовному матеріалі: Крысин 1996]:

а) як намагання влади подавати ті чи інші потрібні, на її думку, але непопулярні соціально-економічні заходи в якихсь пом’якшених формулюваннях (пор. у радянський час звороти, наприклад, «тимчасові труднощі з тим-то і тим-то» — з певним товаром тощо, «упорядкування цін»). Так, у пізньорадянський час і на початку періоду державної незалежності України як наслідок недостатньої забезпеченості («дефіциту»)

торговельної мережі предметами не тільки «підвищеного попиту», а нерідко й першої необхідності для їх купівлі в магазинах стали потрібні (поряд зі звичайною оплатою грошима): «запрошення на купівлю <...>» (досі це практикувалося, зокрема, в магазинах-салонах для торговельного обслуговування осіб, що подали заяви до шлюбу): «Міськвиконком погодився з пропозицією Головного управління торгівлі про організацію продажу цукру в III кварталі цього року *за запрошеннями*» (ВК, 8.06.1989); *картка споживача* — ось, наприклад, її текст від Івано-Франківської облспоживспілки: «Товари гарантованого відпуску населенню у містах, районах області за місцем проживання до кінця 1991 року. КАРТКА СПОЖИВАЧА на окремі товари для осіб жіночої статі віком 13 років і старших», далі перераховуються ці товари: колготи або панчохи — 2 пари, панталони або труси — 1 шт., комбінація — 1 шт., бюстгальтер — 0,5 шт. та деякі ін. (РУ, 17.08.1991). Уже в умовах нового суспільно-економічного ладу в мововжитку стали з'являтися одиниці на зразок, наприклад, *незайнятість* (певної частини населення) — замість *безробіття*, *часткова зайнятість*, *вимушена безоплатна відпустка*, *оптимізація* (наприклад, мереж освітніх і медичних закладів) замість *скорочення* (див. п. 4.7);

б) у політичній сфері (пор. у радянський час, наприклад, зворот «обмежений контингент радянських військ в Афганістані») це насамперед перейменування великої кількості об'єктів у загальних межах мовного пуризму політико-ідеологічного характеру (див. р. VI п. 1.2) — з назвами, що відбивають радянську історію, комуністичну ідеологію, а також є свідченнями надміру в Україні слідів російської культури та російської мови (це особливо помітно у сфері власних назв — в ойконімії, прагмонімії та ін.: див. р. X). Можна відзначити випадки перейменування реалій з назвами, наданими їм уже в межах періоду незалежності: замість *Адміністрація* Президента України (орган, запроваджений у грудні 1991 року) новообрані президенти вже двічі вводили інші назви — *Секретаріат* Президента України (2005–2020 рр. під час президентства В. Ющенка — очевидно, з метою «дистанціюватися» від політики і практики державного керівництва попереднього Президента України й водночас установити асоціювання з назвою Генеральний секретаріат Української Центральної Ради) і *Офіс* Президента України (з червня 2019 року під час президентства В. Зеленського — задля уникнення заборони на зайняття посади глави такого органу тією особою, яка підпадала під прийнятий ще раніше акт про люстрацію державних службовців, оскільки в цьому документі було передбачено й орган під назвою Адміністрація Президента України). З-поміж інших, уже «несистемних» випадків використання політичних евфемізмів можна навести, наприклад, такий: *керівник адміністрації Придністров'я* — про Ігоря Смирнова, який у себе мав офіційне звання президента [невизнаної] Придністровської Молдавської Республіки, під час його візиту до України (УТ-1, УТН, 20.06.1997);

в) у загальному руслі поширення мовної практики політкоректності в нових умовах культурно-мовної глобалізації, наприклад: «*діти сонця*», або «*сонячні діти*», — про дітей із синдромом Дауна (див. повніше про евфемізми цього розряду вище в п. 6.2.3.5.1, а також у р. IV п. 1.2).

У мововжиток масових ЗМІ потрапляють також такі «приглажджені» формулювання з юридичної сфери, як *неправомірна економічна вигода* — замість *хабар*; «пропонувати (надавати) *інтимні послуги*».

9.1.5. Мовна гра (творення каламбурів):

а) у суспільно-політичних дискурсах — з настановами на пейоративність, на образливість висловлювання, на встановлення тих чи інших непристойних асоціацій. Це активізувалося, по-перше, в загальному контексті «переоцінки цінностей» щодо реалій радянської історії та кліше комуністичної ідеології: «*Навіки раком*» — про монумент Вozз'єднання України з Росією в Києві (Ставицька 2003, с. 226), пор. кліше радянського

часу «*навіки разом*» (див. п. 3.2.3); по-друге, як наслідок полеміки, взаємного «пікірування» між представниками різних суспільних кіл, політичних напрямів, як наслідок збройної агресії РФ проти України та підтримки нею сепаратистських утворень в Україні: «Теперішній міністр поводить себе гірше, ніж Азаров, ніж *“риги”*» (В. Парасюк, народний депутат України. — Е, 8.01.2015, с. 4) — *регіонали + ригати* (див. р. VIII п. 4.2.5); *майдаун* — про «євромайданівців» з боку політичних опонентів, пор. *майдан і даун* (див. р. VIII п. 4.2.1); *федераст* — *федераліст + педераст* (див. п. 4.3.7); *рашизм* — *Раша + фашизм* (див. пп. 2.3, 5.3.5); *пропагандон* — *пропагандист* + давно вже запозичене з російського просторіччя *гандон* «кондом» (переважно про російських журналістів на федеральних телеканалах РФ); у власних назвах: *Лугандон* — *Луганськ / Донецьк* («*Луганська / Донецька Народна Республіка*») + *гандон* «кондом» (про маріонеткові псевдодержавні утворення під цими назвами: див. п. 4.3.7), *Даунбас* — *Донбас + даун*, *Дондурас* — *Донбас + Гондурас* (див. про конотативний образ цієї країни: р. X п. 3.10.3), *Донбавбе* — *Донбас + Зімбавбе*, *Луганда* — *Луганськ + Уганда*; *Путлер* — *Путін + Гітлер* (див. р. X п. 7.2.3). Це також такі випадки, як *підрахуй* (див. р. II п. 3.2.2.2), *опезежопер* і *опезежопівець* — член ОПЗЖ (див. р. IV п. 3.1.2);

б) у рекламних слоганах, у власних назвах — заголовках газетних публікацій, назвах програм на теле- і радіоканалах і т. ін. (див. р. II п. 2.2.1);

в) у комп'ютерному сленгу (див. р. II п. 3.5).

9.1.6. Активізація семантичних переносів у тематичній групі назв кольорів (переважно в метафоричному та метонімічному вживанні; про активізацію цього явища на позначення політичного структурування в сучасній Україні див. докладніше п. 2.2.2.2)²⁰⁴:

— *жовто-синій* у значенні кольору національного прапора українців, а після проголошення (відновлення) незалежності також державного прапора України (див. п. 2.2.1): «Історичні джерела говорять про українські *жовто-сині* прапори <...> вже у зв'язку з подіями початку XV століття» (ЛУ, 6.07.1989), «У мене є пропозиція до кожного українця з кожного куточка нашої неньки і до всіх українців світу — зробимо флешмоб. Давайте завтра розфарбуємо в жовто-сині кольори нашу планету, давайте вивішувати український прапор із вікон, щоб кожна вулиця, кожна площа, кожне місто і взагалі ціла країна стала *жовто-синьою*» (Президент України В. Зеленський у відеозверненні до Дня державного прапора України 22 серпня 2019 року);

— *чорний* (у лапках і без них) — у значеннях а) «нелегальний, незаконний, підпільний» (*бізнес, обмінний курс валют, готівка, зарплата, нотаріус* та ін.: див. п. 2.2.10.1); б) «глибоко непорядний; брудний» (*піар*: див. п. 4.5), пор. також «*чорнуха*» (див. р. II п. 3.6.3.1);

— *сірий* (у лапках і без них) — у значеннях а) «напівлегальний» (на відміну, з одного боку, від «*чорний*» і, з другого боку, від утвореного приблизно в цей же час за аналогією до нього «*білий*») (див. також: Актуальні ресурси 2013, с. 322–326): *бізнес, економіка, ринок, імпорт, зарплата* (яку видають готівкою в конвертах), *дилер* та ін.: див. п. 2.2.10.1); б) «не зовсім порядний, але й не зовсім непорядний» (*піар*: див. п. 4.5); в) «*сіра зона*» — нечітка, невиразна зона між двома або більше ареалами або (перен.) явищами; зокрема, формально нічийна смуга території між сторонами бойових дій на Донбасі в період 2014 — початку 2022 рр. і в період повномасштабної російсько-української війни з 2022 року;

— «*білий*» (за аналогією до *чорний*) — у значенні «легальний, законний» (*бізнес, зарплата*: див. п. 2.2.10.1);

²⁰⁴ Пор. також активізацію в цей період процесу й протилежної спрямованості, тобто семантичної атракції (за Г. Шпербером) — розширення арсеналу позначень кольорів автомобілів [Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat 2008: 237].

— *зелений* (у лапках і без них) — у значеннях а) «екологічно нешкідливий, чистий» і «стосовний до екологічних технологій, до суспільних і політичних рухів, що активно виступають за збереження природного довкілля»: *«зелена» енергетика, зелений туризм, рух зелених* та ін. (див. п. 2.2.6); б) означення і позначення долара США (див. р. II п. 3.5); в) «який дає право на вільний або спрощений прохід, проїзд»: *зелена карта* (див. р. IV п. 2.2.1), *зелений коридор* (на митному кордоні, для евакуації тощо); «з найбільшим пом'якшенням карантинних обмежень (в ареалах поширення певних епідемій)»: *«зелена» зона*; г) «пов'язаний у політичному плані з Президентом України В. Зеленським» (див. п. 2.2.2.2);

— *червоний* — а) у своєму «класичному» політичному значенні: активність уживання і сфера його лексичної сполучуваності в цей час зі зрозумілих причин значно звузилися, але в 90-х роках ще побоювалися *«червоного реваншу»* (див. п. 2.2.2.2); про нове керівництво в економічному секторі країни — вихідців з лав КПРС — казали *«червоні директори»*; б) «який сигналізує про крайній ступінь ризику, небезпеки»: *«червона лінія»* — межа (перен.), яку неможливо переходити (див. р. IV п. 2.1), *«червона» зона* (під час карантину); «з найсуворішим контролем»: *червоний коридор* (на митному кордоні);

— *коричневий* — перенесення на вітчизняний ґрунт «політичного» значення цього прикметника (див. п. 2.2.2.2);

— інтенсивна активізація наприкінці 2004 — на початку 2010 років уживання в «політизованому» значенні прикметника *помаранчевий* (символіка, прапори і т. д. — за ознакою використовуваного жовто-гарячого кольору): *«Помаранчева» революція* (див. п. 4.6.1), *«помаранчевий» рух, електорат* та ін. (див. п. 2.2.2.2).

Див. також у р. II п. 3.5 про активізацію вживання означень *голубий* (блакитний) і *рожевий* у сфері «нетрадиційних» статевих відносин.

9.1.7. Сферами спрямовування процесів семантичної атракції (тематичного «притягування»: див. вище в п. 9.1.1 примітку про концепцію метафори Г. Шпербера) — з активним формуванням відповідних тематичних полів і груп лексики, синонімічних рядів — є в основному ті самі сфери суспільного життя, які особливо актуалізувалися в межах описуваного періоду (див. п. 2). Так, сформувалися синонімічні ряди, особливо з набором розмовних і сленгових синонімів, на позначення, зокрема ²⁰⁵:

— долара США: див. р. II п. 3.5;

— апаратів стільникового (мобільного) телефонного зв'язку (див. про «мовне життя» цієї нової реалії також у пп. 2.2.2.1, 2.2.4): «Прорив *мобільних телефонів* [заголовок]. Звісно, це лише в нас на початку 2000-х *мобілки* були в щасливої меншості. Західний світ зустрів міленіум уже майже всуціль “мобілізованим”. Але саме нинішнє десятиліття стало проривом для *стільникових телефонів*. Тепер персональні “труби” — звична річ навіть для дітлахів» (Н. Дим. — УМ, 29.12.2010, с. 6), «*Мобільні телефони* можуть спровокувати... квартирну крадіжку. <...> А імпортна модна “трубка” вартує 500–600 гривень. <...> “У Павла з восьмого класу така крута *мобіла!*” — ця заздрісна фраза може стати сигналом для майбутнього злочину» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 8.04.2004), *мобільник, мобільний і стільниковий* (як субстантивати);

— знака @ як позначення адреси електронної пошти (див. п. 2.2.4);

— осіб з «нетрадиційними» статевими орієнтаціями [пор. також, наприклад: Клајн 2001: 80]: див. р. II п. 3.5;

— з-поміж назв країн — насамперед на позначення Росії (див. п. 5.3.5).

²⁰⁵ Такі випадки соціально вмотивованого творення синонімічних рядів слід відмежовувати від «вибуху» номінативної варіантності в разі пошуку норми (див. р. VI п. 4.1).

9.2. Формування нових продуктивних моделей номінативних (лексичних і фразеологічних) словосполучень, лексичне наповнення яких при певних постійних опорних словах варіюється й швидко розвивається (див. також мовний матеріал, зокрема: Актуальні ресурси 2013) (частина з таких лексичних одиниць активно втягується також у відповідні словотворчі процеси, пор., наприклад: *структура* — *структуризувати*, *наркоструктура*, *бізнес-структура* та ін.; *простір* — *медіапростір*, *інфопростір* та ін.; *вектор* — *багатовекторний*, *різновекторний*).

9.2.1. З такими, зокрема, іменниками, як: *структура*; *поле*, *простір*; *формат*, *варіант*; *вектор*; *вертикаль*; *механізм*, *технологія*, *схема* [пор. також, зокрема: Костомаров 1994: 152–153; Карпіловська 2010]:

— *структура*, перев. мн. (див. про формування цього словотвірного гнізда в п. 4.3.1.1): *владні* (тобто органи державної влади), *державні*, *управлінські*, *силові*, *приватні*, *політичні*, *підприємницькі*, *бізнесові*, *банківські*, *комерційні*, *тіньові*, *кримінальні*, *мафіозні* та ін. *структури*; «Г. Коль з розумінням поставився до прагнення України <...> інтегруватися в європейські структури» (ГУ, 9.07.1991); *структури влади*, *державного управління*, *бізнесу* та ін.; *координаційна структура* (у системі певних органів) (пор. також як продуктивний компонент складених слів: *бізнес-структура*, *медіаструктура* та ін.);

— *поле* в значенні «сфера діяльності»: *електоральне*, *правове* («працювати в межах правового поля», «привести діяльність українського інтернету у правове поле»), *законодавче* («працювати в законодавчому полі»), *конституційне*, *інформаційне*, *податкове* та ін. *поле*;

— *простір* у значеннях «зона» і «сфера поширення, діяльності»: *пострадянський*, *євразійський*, *європейський*, *євроатлантичний*; *суспільний*, *інформаційний* («національний інформаційний простір України»; «"Українське слово" [газета. — О. Т.] <...> займає власну нішу в інформаційному просторі, має неповторне обличчя»: В. Терен. — УС, 30.12.1999), *медійний*, *освітній* («Україна йде в європейський освітній простір»), *культурний*, *мовний*, *економічний*, *кібернетичний* та ін. *простір*; *єдиний інформаційний*, *економічний*, *енергетичний*, *науковий*, *культурний* і навіть *оборонний простір* (як прагнення певних політичних кіл у колишніх радянських «національних» республіках до тісної взаємодії в тих чи інших сферах з РФ), наприклад: «<...> Тому позицію та політику Голови Верховної Ради України О. Ткаченка щодо українсько-російських політичних взаємин, зокрема його недавні заяви перед Державною думою Російської Федерації про потребу входження України до Міжпарламентської асамблеї СНД, а потім і у спільний з Росією економічний, фінансовий (спільна грошова одиниця), інформаційний та оборонний простір <...> сприймаємо як акт політичної зради і політичної диверсії проти української держави» (Звернення групи українських громадських діячів до депутатів Верховної Ради України. — УС, 24.12.1998, с. 4);

— *формат* (див. докладніше про це слово: пп. 2.2.4, 9.1): *переговорів*, *міждержавних відносин* (наприклад, України і США); *коаліції*, *уряду*; *конференції* та ін.; *наперовий* / *електронний формат* (видання, словника та ін.);

— *варіант*: *альтернативний*, *нульовий* (*нульовий варіант* — домовленість між сторонами, коли вони повертаються на вихідні позиції або не заявляють претензій одна до одної; так, зокрема, називають договір про розподіл майна колишнього СРСР, згідно з яким РФ бере на себе всі його зовнішні борги, а інші колишні республіки відмовилися б від своїх претензій на будь-яке його майно) *варіант*; з прикметниками, похідними від назв деяких держав, країв (пор. також поширення суфіксальних дериватів на зразок *білорусизація*, *ірландизація* і под.: див. р. VIII п. 4.2.4.2) — *білоруський*, *ірландський*, *чеченський* та ін. *варіант*, наприклад: «Який парламент обрали, такі й закони він творитиме, а нам за ними жити цілих чотири роки (якщо, звісно, в гілок нашої влади

вистачить глузду уникнути всіляких небажаних *варіантів*, уже перейдених іншими країнами: “казахстанського”, де парламент було розпущено, чи “російського”, де його просто розстріляли з танкових гармат, не кажучи вже про “болгарський” чи, не доведи Господи, “югославський”» (В. Плющ. — ЛУ, 16.04.1998, с. 1), «Доки держава не визнає культуру корінного народу основним, ґрунтовним пріоритетом, від якого залежить її ж державний суверенітет, доти над Україною висітиме дамоклів меч білорусизації, який зрештою призведе до *чеченського варіанта*» (В. Савченко. — Сл. Пр., 1996, ч. 7, с. 16); *корейський варіант* — один з варіантів припинення російсько-української війни (з 2022 року): перемир’я після зафіксування сторонами реальної ситуації на фронті і проведення демаркаційної лінії між різними частинами України (за зразком перемир’я між Північною і Південною Кореєю);

— *вектор*: (зовнішньо)політичний, стратегічний вектор, європейський вектор розвитку України; вектор змін, розвитку України, політичних орієнтацій; пор. також у новоутворених складних словах: *різновекторний* (інтереси, зовнішня політика), *багатовекторний* (див. про політику багатовекторності: п. 4.3.1.1);

— *вертикаль* — у значенні «ієрархія органів влади, управління» (див. також п. 4.3.7): *ієрархічна, адміністративна* («Адміністративна вертикаль» — працює, хоча її кадри навряд чи бачать перспективу й навряд чи об’єднані спільною ідеєю». — Віче, 1993, № 4, с. 27), *виконавча, виробнича, владна, керівна, управлінська; президентська; жорстка; вертикаль [виконавчої] влади*;

— *механізм* (у переносному значенні): *господарський, ринковий механізм; механізм державного управління, проведення реформ, правового регулювання, ціноутворення, прискорення / гальмування (реформ та ін.), голосування та ін.*;

— *технологія*, перев. мн.: *високі, інноваційні, інтерактивні, інформаційні, цифрові технології* (у науково-технічній сфері; див. також п. 2.2.4); переносно: «Передбачення, що президентська виборча кампанія не обмежиться брудом і компроматом, <...> що автори так званих “нових технологій” не зупиняться перед застосуванням сили і може пролитися кров, на жаль, справдилися» (Віталій Карпенко. — ВК, 7.10.1999, с. 1); *політичні технології* (уживається переважно скорочена форма *політтехнології*); *виборчі, передвиборні технології*: «Головною ознакою нових парламентських виборів оглядачі називають масове використання т. зв. *виборчих технологій*» (П, 9.08.2001, с. 4), пор. уже навіть у гумористичних творах: «Після того як Лисичку-сестричку попхнули з лісового телебачення <...>, вона зайнялася *передвиборними технологіями*» (Всеволод Нестайко. — Журнал «Перець», 1999, № 11); *брудні технології* (див. п. 4.5);

— *схема*, перев. мн. (див. 2.2.10.1): *злочинні, шахрайські, корупційні, контрабандні, тіньові, тендерні, рейдерські, газові та ін.; схеми розкрадання державного бюджету, рейдерського захоплення земель; діяти за «сірими» схемами*;

— *гра*, перев. мн. (див. також п. 4.5): *апаратні, номенклатурні* («На його думку, суспільству нав’язано *номенклатурну гру* на президентські вибори із чотирьох осіб, які не мають авторитету»: К. Гостра. — Час, 16.10.1998), *міжвідомчі ігри; незрозумілі, небезпечні, нечесні, брудні, популістські ігри; політичні, передвиборні ігри* [див. також: Радзівська 2013];

— *слід* у переносному значенні «очевидні ознаки, наслідки впливів, втручання з боку кого- або чого-небудь» (переважно у сполученні з прикметниками від назв держав і народів): *російський, або московський, слід* (найчастіше — як вияв підозри щодо втручання офіційних кіл і спецслужб РФ у внутрішні та зовнішні справи України, і не тільки її), наприклад: «У російських ЗМІ з’явилась інформація про “*російський слід*” у справі колишнього прем’єр-міністра України Павла Лазаренка. <...> Преса повідомила про <...> “неспростовні докази тісного корумпованого зв’язку Павла Лазаренка з посадовими особами в Росії”» (УС, 4.08.2000, с. 6), «*російський слід* у відставці Бориса

Тарасюка» (січень 2007 року), *«російський слід у діяльності терористичних банд на Донбасі»* (від весни 2014 року); *чеченський слід*; *український слід*;

— *карта: розігравати / розіграти яку-небудь карту* «використовувати в своїх інтересах певну проблемну, дуже складну політичну ситуацію» — *розігравати національну, мовну карту* («Кияни! Висловимо своє рішуче “НІ!” брутальним фактам дискримінації української мови, прав українців в Україні, безчесним і недалекоглядним спробам знову *розіграти мовну карту* в президентських виборах». — ВК, 7.07.1999), *розігравати кримську, албанську, боснійську, чеченську та ін. карту*, пор. також: «Викликає тривогу й майбутнє славістичних досліджень в Україні. А тим часом ця тематика набуває особливої ваги, в тому числі й політичної, у зв'язку з підступним використанням “слов'янської карти” в тотальному тиску на Україну» (Іван Дзюба. — ЛУ, 13.04.2000, с. 3);

— *вибух* у значенні «різке й значне збільшення обсягу чого-небудь»: *інформаційний вибух, вибух злочинності, наркоманії*; щодо тих чи інших нових явищ в українській мові (з використанням такого слововживання в тому числі в мовознавчих працях: див. Вступ, п. 2): *неологічний, нецензурний, жаргонний, суржиковий, просторічний, термінологічний вибух; вибух варіантності*; пор. у попередній період, зокрема, оперування зворотом *абрєвіатурний вибух* (у мовах ХХ століття);

— *парад*: спочатку за зразком термінологічного словосполучення *парад планет* стали вживати іронічне *«парад суверенітетів»* (див. п. 4.3.7), потім стали з'являтися також інші назви, наприклад: *«парад регіональних мов»* («“Парад” регіональних мов триває [заголовок]. Російська стала регіональною ще й на Миколаївщині, а у місті Берегове на Закарпатті такий статус отримала угорська мова». — Газета «Львівська пошта, 8.09.2012), *«“Парад декларацій” розпочався»* — про оприлюднення маніфестів політичних партій перед черговими виборами (Д, 10.04.1997), *«“Парад діаспори” завершено»* — про завершення III Всесвітнього форуму українців (І. Москаленко. — ВЗ, 21.08.2001).

У широкому мововжитку помітно зросла кількість номінативних словосполучень також з такими іменниками, як *влада: законодавча, виконавча, судова, або гілки влади* (це офіційні назви розподілу владних повноважень у державі); з означеннями — порядковими числівниками: *«Проблеми третьої влади* (у Верховному Суді України)» — заголовок публікації про судову владу (УК, 18.03.1993), але переважно про неофіційні *«гілки влади»*, які також стали достатньо впливовими в описуваний період: *«четверта влада»* — про ЗМІ, *«п'ята влада»* — про вплив на державне життя олігархів, тіньової економіки, мафіозних структур; *партія*: крім уживання у складі власних назв різних політичних організацій в умовах виниклої в країні багатопартійності, це також *партія влади* (про ту політичну партію, представники якої прийшли до влади після чергових виборів), *партія війни, партія миру; свідомість: національна, мовна, правова, екологічна та ін.; еліта* (див. п. 6.2.1) та ін.

Як новоутворені моделі власних назв — у назвах певних регулярно повторюваних заходів (див. п. 6.2.1): *«Людина року–97»* і под., *«Міс Київ 2000»* і под.: в інших випадках: *«Література плюс»* і под., *«Просто перукарня»* і под. (див. р. IV п. 2.3) та ін.;

9.2.2. 3 такими, зокрема, прикметниками (їх, звичайно, значно більше — див., наприклад, словосполучення з *новий*: п. 4.1, *правовий*: п. 4.3.6, *соціальний*: п. 4.3.2.2, *національний*: пп. 5.3.2, 5.3.3 та ін., *український*: пп. 5.2.4, 5.3.4 та ін.), як:

— *інформаційний: поле, простір, ринок, ресурс, технології, мн., продукція, привід; суспільство* (див. п. 8.2), *цивілізація; революція; потік, бум, вибух, вкид (вкидання), шум; блокада, вакуум, голод; атака, війна, терор, зброя, безпека та ін.*, а також у термінології зі сфери інформатики: *мова, мережа, система, забезпечення та ін.* (пор. також на рівні

словотворення: *інформагентство, інфопривід* та ін. — див. р. VIII п. 4.2.2.2.1; *інформаційно-психологічна операція, ІПСО*);

— *політичний: життя, кон'юнктура, реклама, технології, мн., дивіденди, менеджер, камікадзе* та ін.;

— *традиційний — нетрадиційний* (у певних опозиціях — також: *альтернативний*): *медицина, енергетика, мистецтво, ЗМІ, урок, туризм, християнство* (див. також пп. 2.2.8, 4.3.1.1; див. також: Актуальні ресурси 2013, с. 22–29); *традиційний — нетрадиційний* (тобто одностатевий): *статева (сексуальна) орієнтація, шлюб, сім'я* (див. також п. 2.2.9);

— *резонансний: справа, ситуація, злочин, скандал* та ін.

9.3. Формування нових лексико-семантичних опозицій як відбиття переструктурування певних аспектів соціальної дійсності. Як наслідок динамічного формування нових аспектів структурування суспільства та його матеріальної культури постійно виникають нові номінативні опозиції, коли у зв'язку з номінативним вицелюванням того чи іншого новозапровадженого або ж «нововідкритого» (актуалізованого в масовій свідомості) сегмента виникає потреба в такому ж мовному «освоєнні» того «старого» сегмента, який до того не потребував і не мав свого окремого позначення, оскільки був нібито єдиним (неподільним) або й просто «і так зрозумілим», а тепер має стати опозитом до нового сегмента (пор. формування в недалекому минулому таких, наприклад, номінативних опозицій, як: *синтетичний — натуральний одяг, кулькова — чорнильна авторучка, касетний — бобінний магнітофон*).

Так, у різних сферах матеріальної культури у зв'язку з інтенсивним запровадженням у межах обстежуваного періоду нових технологій сформувалися такі номінативні опозиції, як: *кабельне і супутникове — ефірне* (тобто «класичне» з антенами на дахах) *телебачення; цифровий — аналоговий* (радіомовлення, телебачення), *цифровий — плівковий (фотоапарат); телефон: а) кнопковий — дисковий, б) стільниковий (мобільний) — стаціонарний, в) смартфон* — [звичайний, кнопковий] *мобільний телефон; електронна — «звичайна» пошта; електронні — «звичайні» сигарети; електронний, або безпаперовий, — паперовий* (ЗМІ, журналістика, література, словник і т. ін.; в електронному — паперовому форматі / версії); *безпроводний — проводний* ([телефонний та ін.] зв'язок, технологія). У деяких інших сферах: *антрепризний — репертуарний театр; валютний — гривневий* (депозит, кредит); *банкове — пляшкове пиво* (пор. до того, наприклад: *пляшкове і бочкове пиво*); *галузовий* (педагогічний, медичний та ін.) — *класичний університет* (див. п. 7), наприклад: Луганський національний *класичний університет імені Тараса Шевченка*.

У зв'язку з помітним зростанням кількості та різноманітності ліній поділу населення країни на різні сегменти (страти) таким же чином виник (переважно в розмовній мові) цілий ряд нових опозицій на позначення різних суспільних груп — від сфери економіки до, наприклад, сфери сексуальних орієнтацій людей:

— у зв'язку із запровадженням приватної сфери економіки і поширенням, зокрема, назви *приватник* на позначення осіб, зайнятих у цій сфері, виникає й назва *бюджетник* — на позначення осіб, зайнятих у сферах, що фінансуються з державного бюджету (це працівники державних установ — учителі та викладачі вищих навчальних закладів, медики, науковці та ін.): *приватники і бюджетники*; у зв'язку із запровадженням платних форм надавання певних послуг державними установами, зокрема вищими навчальними закладами, і виникненням назв *платник і контрактник* також поширюється назва *бюджетник: студенти — бюджетники і контрактники (платники)* (див. також р. VIII п. 4.2.4.6);

— у зв'язку зі зростанням публічної уваги до сфери інтимного життя людини в його різних виявах (див. п. 2.2.9) і поширенням у вжитку слів на позначення осіб, що віддають

перевагу статевим відношенням з особами своєї статі: *особа нетрадиційної статевої (сексуальної) орієнтації, гомосексуаліст, гомосексуал* та ін., виникають також назви *гетеросексуал, особа нормальної (традиційної) статевої (сексуальної) орієнтації*, розм. *натурал* і *традиціонал, традиційник* — на позначення осіб, які мають статевий потяг до осіб протилежної статі.

Після появи назви *близьке зарубіжжя* на позначення нових держав на пострадянському просторі «традиційний» закордон тепер нерідко іменують як *далеке зарубіжжя* (див. п. 8.1). Після появи в розмовній мові вислову «*сіра*» *зарплата* (тобто зарплата «в конвертах») «звичайну» зарплату (через паперову відомість, а тепер частіше шляхом електронного переказу) тепер можуть іменувати як «*білу*» *зарплату* (див. п. 2.2.10.1).

ЛІТЕРАТУРА

- Арель Д. Спокуса «націоналізації» української держави. *Сучасність*. 1995. Ч. 12. С. 84–107.
- Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011.
- Басова А. Оказиональные наименования лиц в современной публицистике. *Антропоцентричний підхід у дослідженні мови* (матеріали VII Міжнародних Карських читань). Ніжин; Гродно, 1998. С. 204–206.
- Белый Л. Л. Позивні учасників АТО й ООС — творення та функціонування. *Мовознавство*. 2020. № 3. С. 49–62.
- Белоусова Т. Деривационная история устойчивого сочетания «оранжевая революция» (по материалам еженедельника «2000»). *Język. Człowiek. Dyskurs: Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michailowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin* / Red. nauk. M. Hordy, W. Mokijenko, H. Walter. Szczecin: PRINT GROUP Daniel Krzanowski, 2007. С. 28–40.
- Березович Е. Л. Деривационная семантика *русского* в русских народных говорах. *Русский язык в научном освещении*. 2011. № 2. С. 5–32.
- Благоева Д. Експресивен потенциал на новата българска лексика. *Български език*. 2012. Кн. 4. С. 7–16.
- Благоева Д., Колковска С. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. *Българска лексикология и фразеология*: В три тома / Ред. Е. Пернишка и Л. Крумова-Цветкова. София: Проф. Марин Дринов, 2013. Т. 1. С. 215–394.
- Богацька Е. Пристрасті навколо українського правопису [матеріали інтерв'ю з проф. О. Д. Пономаревим]. *The Ukrainian Information Service Ltd.: Прес-бюлетень (тижневик)*. London, 1993 (грудень). No 20. С. 43–44.
- Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х — початок 2000-х років) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002.
- Бузашиова К., Ондрейович С. Словаки и чехи. Словацкий язык и чешский язык: Этносигнификативный, культурологический, психологический и социолингвистический аспекты отношений двух наций и их языков. *Язык — культура — этнос* / Отв. ред. Г. П. Нещименко. Москва: Наука, 1994. С. 113–130.
- Вайс Д. Украинский конфликт в зеркале корпусной лингвистики. *Schweizerische Beiträge zum XVI. Internationalen Slavistenkongress in Belgrad, August 2018* / E. Velmezova (ed.). Bern etc.: Peter Lang, 2018. С. 321–348.
- Вепрева Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. Москва: ОЛМА\$ПРЕСС, 2005.
- Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Київ: К.І.С., 2004.
- Гак В. Г. [Рец. на:] Баранов А. Н., Караулов Ю. Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю). Москва, 1991. *Вопросы языкознания*. 1993. № 3. С. 136–140.
- Гентшель Г., Тараненко О. О., Целлер Я.-П. Мова і церква в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 22–55.
- Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Пер. з пол. Київ: Критика, 2005.
- Добренко Е. Метафора власти. Литература сталинской эпохи в историческом освещении. München: Otto Sagner, 1993.
- Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München: Verlag Otto Sagner, 1994.
- Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 33–66.
- Ермоленко С. С. Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка. *Мова тоталітарного суспільства* / Відп. ред. Г. М. Яворська. Київ, 1995. С. 7–15.

- Свтух В. Б., Трошинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. *Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник*. Київ: Наукова думка, 2004. С. 3–35.
- Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Константы и переменные русской языковой картины мира. Москва: Языки славянских культур, 2012.
- Запрудські С. Моўная палітыка ў Беларусі ў 1990-я гады. *Arche-Пачаток*. 2002. 1(21). С. 98–112.
- Земская Е. А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества. *Вопросы языкознания*. 1996. № 3. С. 23–31.
- Земская Е. А., Ермакова О. П., Rudnik-Karwat Z. Особенности русского и польского языков на рубеже XX–XXI вв. *Славянское языкознание (XIV Международный съезд славистов): Доклады российской делегации* / Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2008. С. 225–248.
- Иванова Н., Андриенко А. Концепт «успех» в ценностном и языковом измерениях в болгарской, русской, британской и американской лингвокультурах. *Съпоставително езикознание*. 2014. № 1. С. 5–19.
- Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія. Київ: Лексикон, 1996. 152 с.
- Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Одеса: Астропринт, 2006.
- Карпенко Ю. [Рец. на:] Орфоепічний словник української мови: В 2 т. Київ: Довіра, 2003, т. 2. *Мовознавство*. 2004. № 2–3. С. 86–88.
- Карпіловська Є. А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу. *Відображення історії та культури народу у словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 91–109.
- Касьянова Л. Аналитические неонимации в современных масс-медиа. *Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michailowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin* / Red. nauk. M. Hordy, W. Mokijenko, H. Walter. Szczecin: PRINT GROUP Daniel Krzanowski, 2007. С. 75–85.
- Китайгородская М. В. Современная экономическая терминология (Состав. Устройство. Функционирование). *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 162–170.
- Клајн И. Лексика. *Српски језик* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. M. Radovanović. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996. С. 37–86.
- Кожевникова Н. А. Полемика с высокими словами в советской литературе второй половины 50-х — начала 60-х гг. XX в. *Stylistyka*. Opole, 1997. VI. С. 227–242.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.
- Крысин Л. П. [Рец. на:] Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München, 1994. *Вопросы языкознания*. 1995. № 6. С. 129–132.
- Крысин Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 395–405.
- Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Уральского ун-та, 1995.
- Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. с рус.: И. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва: Время, 2004.
- Ленець К. В. Лексико-семантичні процеси в мові засобів масової інформації. *Українська мова* / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 79–87.
- Ленець К. В., Ставицька Л. О. Активні лексико-семантичні процеси в україномовній пресі 1987–1992 рр. *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie*. Opole, 1993. С. 219–229.
- Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015.
- Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолингвистические очерки. München: Verlag Otto Sagner, 2003.
- Мирцевский А. Л. Новое значение слова «структура». *Русский язык в школе*. 1993. № 4. С. 90–92.
- Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років XX століття) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003.
- Мокиєнко В. М. Депатетизация патетизмов в современном тексте. *Русское художественное слово. Многообразие литературоведческих и лингвометодических методов*: Тез. докл. Санкт-Петербург, 1996. С. 116–118.
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008.

- Мячкоўская Н. Народная лінгвістыка ў беларускім Інтэрнэце: метамоўная рэфлексія і моўнае самавызначэнне. *Новая слова ў мовазнаўстве: Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Новая слова ў беларусістыцы»* (2010 г.) / Рэд. С. М. Запрудскі, Г. А. Цыхун. Мінск: Четыре четверти, 2012. С. 260–272.
- Найдич Л. Э. След на песке (Очерки о русском языковом узусе). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 1995.
- Наконечний Є. П. Украдене ім'я (Чому русини стали українцями). Львів: ЛА «Піраміда», 2004.
- Онхайзер И. (Анти-)утопическое словообразование в романе Дж. Оруэлла «Nineteen Eighty-Four» и его переводах на русский, польский и чешский языки. *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 222–235.
- Осипова М. А. Этноним «совок». *Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы*. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995.
- Осипова М. А. Речь «средних русских»: аксиологические изменения. *Жизнь языка: Памяти Михаила Викторовича Панова* / Отв. ред. М. Л. Каленчук, Е. А. Земская. Москва: Языки славянских культур, 2007. С. 347–356.
- Осипова М. А. Трудности категоризации: общественно-политический лексикон. *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. Z. Rudnik-Karwotowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008a. С. 195–212.
- Осипова М. А. Успех, удача и жизненный мир русской культуры. *Славяноведение*. 2008б. № 6. С. 52–59.
- Оташевич Ђ. Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику: лингвистички аспект. Београд: Алма, 2008.
- Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк: Юго-Восток, 2004.
- Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба...: Розмови про наболіле. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1999.
- Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Пономаренко Т. В. Понятие «Украина» в лингвоментальности одесситов. *Вісник Черкаського університету. Вип. 44: Серія «Філологічні науки»*. 2003. С. 28–37.
- Радзівєвська Т. В. Дискурсивні аспекти динаміки української мови в контексті активних мовних процесів у слов'янському світі. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 149–162.
- Ратмайр Р. «Новая русская вежливость» — мода делового этикета или коренное прагматическое изменение? *Вопросы языкознания*. 2009. № 1. С. 63–81.
- Ридел С. Неологизмизм в езику на българския периодичен печат. *Български език*. 1995. Кн. 4. С. 297–312.
- Різняк О. Пісня. *Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998. С. 523–537.
- Розина Р. И. Человек и система в языке тоталитарного и посттоталитарного общества. *Мова тоталітарного суспільства* / Відп. ред. Г. М. Яворська. Київ, 1995. С. 110–114.
- Русский язык конца XX столетия (1985–1995) / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000.
- Седакова И. А. Распад «идеологических» языковых союзов: универсальное и специфическое. *Славянское языкознание (XIV Международный съезд славистов): Доклады российской делегации* / Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2008. С. 429–450.
- Селищев А. М. Язык революционной эпохи: Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). Москва: Работник просвещения, 1926.
- Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. Кировоград, 2001.
- Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Сидяченко Н. Г. Нюанси ковбасного епітета. *Культура слова*. 1992. Вип. 43. С. 20–22.
- Сипко Й. Фрагменти языковой картины украинского кризиса. *Interpretácie sveta v jazyku* / Red. P. Káša, R. Tokarski, M. Vojteková. Prešov: Prešovská univerzita, 2015. С. 145–162.
- Стернин И. А. Общественные процессы и развитие современного русского языка: Очерк изменений в русском языке конца XX — начала XXI века. Воронеж, 2004.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003.

- Стишов О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця XX — початку XXI століть. *Мовознавство*. 2015. № 1. С. 33–46.
- Сюта Г. М. Лінгвософія опозиції «свій — чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*. 2023. № 2. С. 3–34.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. П. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. І. Впливи, інтерференція, запозичення. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 55–82.
- Тараненко О. О. Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 14–33.
- Тараненко О. Укр. *воріженьки*: дзеркало національної ментальності? *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei der Slaven: Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages* / A. Danylenko und S. Vakulenko (Hrsg.). München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. С. 231–244.
- Тараненко О. О. Мова як дзеркало етнічної ментальності: так і ні (кілька мовних явищ). *Мовознавство*. 2021. №6. С. 3–23.
- Тараненко О. О. Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). *Мовознавство*. 2023. № 3. С. 3–29; № 4. С. 3–25.
- Трач Н. С. «Разом — сила!»: Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї. Київ: Видавництво КЛЮ, 2015.
- Трифонов Р. А. Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 41–49.
- Трифонов Р. А., Колоколова А. О. Нормативна оцінка і категоризація знань про країни в українській публіцистиці (про *цивілізовані* та інші *країни*) // *Лінгвістика*. Луганськ, 2013. № 2. С. 157–166.
- Ужченко В. Д. «Помаранчева» новомова в підстилі мас-медіа. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. 2005. № 9. С. 217–229.
- Українська душа / Відп. ред. В. Храмова. Київ: МП «Фенікс», 1992.
- Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет) [*Studia Slavica Upsaliensia*, 33]. Uppsala, 1994.
- Хан-Пира Э. Лица кавказской национальности или кавказцы. *Русская речь*. 1992. № 3. С. 120–121.
- Цебенко В. Фігури як художній засіб поетичної мови Т. Г. Шевченка. *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. 1939. Т. 2. С. 121–155.
- Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т, 2001.
- Шамрай Т. Езикові аспекти і езикова обумовленість на обществената конвергенция (към въпроса за т. нар. посттоталитарен език). *Български език*. 1996. Кн. 6. С. 6–21.
- Шмелева Т. В. Ключевые слова текущего момента. Красноярск: Издательство Красноярского гос. ун-та, 1993.
- Эмирова А. М. Фразеология перестройки: тематика и семантика. *Русский язык в школе*. 1990. № 3. С. 77–81.
- Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети: Серія «Філософія»*. 2016. № 1. С. 14–23.
- Яворська Г. М., Богомолов О. М. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023.
- Bartmiński J. *Prawica — lewica. Sposoby przybliżania pojęć. Poradnik Językowy*. 1991. Zesz. 5–6. S. 160–166.
- Bartmiński J. Изменения языковой картины мира поляков. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. С. 481–492.
- Bartmiński J. O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku. *Polszczyzna XX wieku: Ewolucja i perspektywy rozwoju* / Red. S. Dubisz, S. Gajda. Warszawa: Wydawniczy dom Elipsa, 2001. S. 27–53.
- Bartmiński J. Language in the Context of Culture: The Metaphor of Europe as Home in This Day and Age. Katowice: Śląsk, 2018.
- Bartmiński J., Chlebda W. Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów? *Etnolingwistyka*. Lublin, 2008. [Tom] 20. S. 11–25.

- Bralczyk J. O używaniu języka w polskiej polityce w latach dziewięćdziesiątych. *Polszczyzna 2000: Oredzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. S. 197–217.
- Bugariski R. Language, Nationalism and War in Yugoslavia. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No. 151. P. 69–87.
- Český jazyk na přelomu tisíciletí / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997.
- Čmejrková S. Jazyk reklamy. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997. S. 133–145.
- Dobrzyńska T. Metafora w życiu publicznym. *Мова тоталітарного суспільства* / Відп. ред. Г. М. Яворська. Київ, 1995. С. 43–49.
- Dziedziół-Zabierowska K. Wyras elita w świadomości współczesnych polaków. *Poradnik Językowy*. 1997. Zesz. 1. S. 1–11.
- Ermakova O. Активные процессы в лексической семантике русского языка конца XX века. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt / Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. C. 65–85.
- Fialkova L. Center and Periphery in Contemporary Russian and Ukrainian Fantastic Novels. *XVI міжнародний конгрес слависта: Тезе и резимеи: У два тома*. Београд, 2018. Т. 2: Књижевност, култура, фолклор. Путања славистике.
- Filipec J. Entwicklungstendenzen des heutigen tschechischen Wortschatzes in sociolinguistischer Sicht. *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in der europäischen Sprachen* / Hrsg. B. Panzer. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1993. S. 162–172.
- Fleckenstein Ch. Schlüsselwörter der Periode der Umgestaltung aus sprachhistorischer Sicht. *Zeitschrift für Slavistik*. 1990. Bd. 35. H. 6. S. 800–802.
- Gazda J. K některým filozoficko-historickým aspektům ruského politického slovníku přelomového období. *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity. A. Řada jazykovědná*. 1995. Roč. 44. Č. A43. S. 127–134.
- Grybosiova A. Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim). *Z polskich studiów slawistycznych. Seria X: Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 75–82.
- Hinrichs U. Das heutige Serbisch. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 561–882.
- Hlavsová J. Jazyk politiky. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997. S. 26–41.
- Keipert H. *Космополитизм*: Ein brisantes Wort in der russischen Lexikographie des 20. Jahrhunderts. *Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. 1998. H. 6. S. 67–90.
- Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytet Opolski, 2003.
- Krouglov A. Globalization and Ukrainian Language in the 21st Century. *Linguistic Change in Post-Communist Eastern Europe and Eurasia* / Ed. by E. Andrews. New York: Columbia University Press, 2008. P. 14–35.
- Kuße H. Aggression und Argumentation. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress: Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven: Sammelbände / Сборники. Bd. 63) / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden, 2018. S. 191–204.
- Luciński K. Языковые заимствования и ментальность. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2009.
- Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi. *Tożsamości zbiorowe Białorusinów* / Red. R. Radzik. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. S. 105–186.
- Moskovich W. Русская политическая терминология в прошлом и настоящем. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L.N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. S. 387–397.
- Neologizmy v dnešní češtině / Kol. autorů pod ved. O. Martinové. Praha: ÚJČ AV ČR, 2005.
- Ondrejovič S. Jazyk totalitny na posttotalitný (na materiáli slovenskej tlače po roku 1989). *Мова тоталітарного суспільства* / Відп. ред. Г. М. Яворська. Київ, 1995. S. 76–82.
- Ondrejovič S. K niektorým význam a petíciám na ochranu slovenského jazyka. *Jazykovedný časopis*. 2010. Č. 1. S. 5–14.
- Pavlyshyn Marko. Post-colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavic and East European Studies*. 1992. Vol. 6. No. 2. P. 41–55.

- Pstyga A. Struktura formalna neologizmów słowotwórczych we współczesnym języku rosyjskim i ich interpretacja. *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich* / Red. A. Bartoszewicz. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1997. S. 68–73.
- Reuther T. Колорады, майдауны, сепары, укры, двухсотый, труба, «крокодил»: Zur Lexik des Russischen im Ukrainekonflikt. *Wiener Slawistischer Almanach*. 2016. Bd. 77. S. 301–328.
- Sádlíková M., Savický N., Šišková R., Slaufová E. Slovník postpřelomové doby. *Slavia*. 1994. Roč. 63. Č. 3. S. 267–276.
- Scharlaj M. Патриотизм послекрымской России. В зеркале агрессии и аргументации. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress: Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven: Sammelbände / Сборники. Bd. 63) / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden, 2018. S. 311–319.
- Smółkowa T. Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, 2001.
- Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn; Leipzig: K. Schroeder, 1923.
- Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze / Варшавські українознавчі записки. Warszawa, 2003. T. 15–16.
- Waszakowa K. Perspektywy kognitywnego opisu słowotwórstwa (kognitywna interpretacja znaczenia derywatu). *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 253–262.
- Witalisz A. Neosemantyzm agresywny. *Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury* / Red. K. Ożóg, E. Oronowska-Kida. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. S. 170–178.
- Wolińska O. Wojenne korzenie powojennej propagandy politycznej. *Przemiany współczesnej polszczyzny* / Red. nauk. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, 1994. S. 81–85.
- Wolny-Peirs M. Język sukcesu we współczesnej polskiej komunikacji publicznej. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2005.
- Zybatow L. N. Russisch im Wandel: Die russische Sprache seit der Perestrojka. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995.

РОЗДІЛ II

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ І ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ЯК ХАРАКТЕРНІ ЯВИЩА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

1. Демократизація мовної діяльності суспільства та мовних норм і лібералізація мовного ужитку.

1.1. Демократизація vs лібералізація в сучасній мовній практиці. Демократизація суспільно-політичного життя країни та лібералізація (послаблення або скасування в різних сферах суспільної діяльності державного нагляду та контролю, як і взагалі впливів держави на життя суспільства, і, відповідно, менша залежність суспільства від держави й більші можливості для його самодіяльності та самовираження) й урізноманітнення соціально-економічних засад і морально-етичних та естетичних принципів життя суспільства, з одного боку, і розширення поля суспільного функціонування української мови, з другого боку, викликали до життя на межі 80–90-х років потужні процеси змін на всіх структурних рівнях та оновлення стилістичних засобів УЛМ — процеси, які є досить показовими для різних слов'янських мов постсоціалістичного періоду і які звичайно об'єднують під характеристикою нового етапу демократизації їхніх літературних мов.

Погляди дослідників щодо демократизації слов'янських літературних мов постсоціалістичного періоду (у нормативно-стильовому аспекті) не у всьому збігаються. Це: а) безумовне визнання і схвальне оцінювання її наявності, наприклад: «За спостереженнями багатьох славістів, російська літературна мова за останній час зазнала настільки значних змін, що можна вже говорити про її інший функціональний статус: вона різко демократизувалася, звільнилася від жорстких пуристичних рамок, оновила свій лексичний і фразеологічний склад, інтернаціоналізувалася й динамізувалася. Замість нормативного стандарту, орієнтованого “ревнітелями чистоти російської мови” на зразки класичної та “соцреалістичної” художньої прози або шаблонного газетного “канцеляриту”, на передній план тепер висувається мова “гласних” засобів масової інформації, стихія живої мови (включаючи просторіччя, жаргон, аргі і сленг), не контрольована цензурою та інститутом казенних редакторів. Показово, що навіть лінгвісти, які недавно виступали за сувору орієнтацію на “чистоту мови” і “культуру мови”, під тиском сучасної мовної ситуації змушені апелювати до такого лабільного й багато в чому суб'єктивного критерію, як “мовний смак” (Костомаров 1994), або визнавати виправданість допустимої вульгаризації сучасної літературної норми (Скворцов 1994)» [Мокиєнко 1995: 92–93; див. також: Гутшмидт 1998: 16; Jezik i demokratizacija 2001; Мечковская 2006а; Лабащук 2006]; б) визнання її наявності, але кваліфікування її скоріше як лібералізації, коли «в цілому літературно-мовна норма стає менш визначеною і обов'язковою; літературний стандарт стає менш стандартним» [Костомаров 1994: 5; див. також: Kostomarov 2000: 503], і навіть «інтимізації»: «Численність розмовних елементів <...> очевидна. Звичайно в подібних випадках говорять про демократизацію мови газети, але термін цей надто широкий. Ці пошуки (процеси) точніше, здається, позначити терміном інтимізація газетної мови. Подібна манера поєднана, очевидно, не лише зі здобутками, але й з утратами. “Опускаючи” газетну мову до рівня побутової розмови, газети тим самим стирають межу між книжними стилями й усно-побутовими типами мови, знижуючи статус мови газети, нівелюючи серйозність обговорюваних тем» [Солганик 1995: 159]; в) навпаки,

заперечення правомірності трактування відповідних явищ у сучасних слов'янських літературних мовах як їхньої демократизації: на думку певних дослідників, тут доречніше говорити у різних конкретніших випадках про їхню колоквіалізацію, вульгаризацію, жаргонізацію і т. ін., що в кінцевому підсумку призводить до розхитування їхнього літературного стандарту [Neščimenko 2000: 184]; г) оперування тільки поняттям лібералізації мововжитку і мовної норми в цілому — з «ліберально»-нейтральним [Weiss 1999: 241] або ж, майже навпаки, з повністю несхвальним оцінюванням цього явища [Баранник 2001: 41]. У будь-якому разі славісти відзначають бурхливу активізацію в мові масового публічного спілкування явищ а) колоквіалізації [див., наприклад, щодо польської мови: Lubaś 2009: 447] і субстандартизації мови [див., наприклад: Sprachlicher Standart... 1994; Savický 1999; Виденов 1998: 51; Nicolova 2000; Пернишка 2008 (дослідниця пише про активізацію «вуличної мови»); Бугарски 2000], б) її вульгаризації, включно із залучанням обценізмів [див., зокрема, щодо російської мови: Сковрцов 1994; Zybatow 1995: 332–333; Крысин 1996: 385–386; Шапошников 2006; щодо польської мови: Grybosiova 1998: 361–369; Kornhauser 1999: 176–180 (баналізація мови, бруталізація мови, епатування вульгаризмами, колоквіалізми в літературній грі); Mosiolek-Kłosińska 2000: 112–119; Krzanowska 2005; Kita 2016; Lewaszkiewicz 2023: 255–256; щодо болгарської мови: Videnov 1999: 495–498], і нагнітання мовної агресивності [Дуличенко 1994: 221–232 (глава IX: «Срамословие и грубословие как отражение агрессивных тенденций в современном языке»); Крысин 1996: 386 («У наші дні надзвичайно високим є рівень агресивності в мовній поведінці людей»); Чудинов 2001: 17 (щодо політичної мови); Satkiewich 2000]. У мовній практиці значно відкритішого в той час для світу з-поміж інших слов'янських країн суспільства Югославії подібна і навіть радикальніша детабуїзація непристойної лексики в публічних мовних сферах розпочалася раніше, ще від середини 1960-х років [див., наприклад: Клајн 1996: 81–82].

Комплекс мовних явищ під загальною назвою демократизації є досить складним і суперечливим, і в ньому поєднуються вияви як власне демократизації літературної мови, так і лібералізації, тобто ослаблення вимогливості, в підходах мовного соціуму до користування нею, лібералізації оцінок її суспільної прийнятності, тобто вже дозволеного як усвідомлюваного й навіть цілеспрямованого, так і ще більшою мірою стихійного відступу від її попереднього досягнутого й відповідним чином стабілізованого стану, як з позитивними, так і з негативними для літературної мови наслідками.

Під поняттям сучасного етапу демократизації у функціонуванні та розвитку УЛМ слід розуміти явища двох основних планів.

У зовнішньому, соціолінгвістичному, плані це демократизація в цілому мовної діяльності суспільства — як розширення суспільного простору функціонування літературної мови та можливостей нею користуватися¹. Це, по-перше (як, наприклад, і в 20-ті роки ХХ ст.), дальше розширення соціальної бази УЛМ — з одного боку, кіл її носіїв і взагалі ситуативних користувачів як у кількісному, так і в «якісному» (тобто за її поширенням у різних соціальних і вікових верствах населення) аспектах (з охопленням тих кіл, що досі нею не користувалися, спілкуючись або позалітературними різновидами української мови, або ж російською мовою, а також уже молодших поколінь), а з другого боку, її суспільного використання — дальше поширення її в сфері неофіційного спілкування, в розмовно-побутові площини. По-друге, це більша невимущеність, розкутість загального контексту мовного спілкування й більша роль особистісного фактора в цьому, що виявляється також в обмеженні «редакторського» втручання, ідеологічної опіки мовної поведінки — переважно політичної й певною мірою також морально-етичної

¹ Пор., наприклад: «Демократичність мови природно розуміти як її більшу доступність дедалі більшій кількості мовців (порівняно з якоюсь іншою мовою або іншим станом цієї ж мови)» [Мечковская 2006а: 129].

цензури та самоцензури, в активних пошуках ширших можливостей для мовного вираження особистості в умовах публічного спілкування; у діяльності ЗМІ — в посиленні як інформаційного навантаження матеріалів, так і «привабливості» їх подавання для потенційних користувачів — з ослабленням їхньої ідеологізованості, характерної для радянського часу.

У власне мовному плані це відповідні нові явища в межах як побудови текстів, так і власне корпусу УЛМ:

а) у плані функціонально-стильової організації, стилістичної перебудови та структурної розбудови літературної мови — менша ригористичність канонів і певне згладження граней поділу її функціональних стилів і жанрів, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і писемно-книжною формами її функціонування, ширше проникнення усно-розмовної стилістики і діалогічного мовлення (дослідники слов'янських мов говорять, зокрема, про «уснізацію» літературної мови [Нешименко 2003: 242–243], про «оралізацію» її публіцистичного стилю [Eckert, Sternin 2004: 26]), а також інтенсивне переміщення стилістично знижених і субстандартних елементів у ширший мовний простір, у тканину публічної комунікації (часто як демонстративне відштовхування від мовної стилістики тоталітарного минулого з її «занормованістю», «зарегульованістю», «заредагованістю») (саме в такому трактуванні явище мовної демократизації новітньої доби переважно подається в сучасній славистиці). Найпомітніше це виявляється в посиленні ознак колоквалізації й навіть жаргонізації мовного спілкування, у поширенні лексико-фразеологічних і словотвірних професіоналізмів, у його експресивізації — в інтенсифікації оказіонального словотворення, у явищах мовної гри тощо;

б) у плані змісту (як лексичних значень конкретних слів, так і побудови цілих текстів) — це, з одного боку, переосмислення значень і конотацій одиниць різних тематичних шарів лексико-фразеологічного складу з ідеологічної, суспільно-політичної, економічної сфер життя суспільства з відходом від догматичного вузькосоціального (класового та партійного) їх осмислення в напрямі «загальнолюдських» цінностей (див. р. I пп. 1–4); з другого боку, це зняття або ослаблення попередніх обмежень у змістовому наповнюванні самих текстів УЛМ — з розширенням тематичних сфер, придатних для публічного ознайомлення та обговорення (не тільки в художній літературі, а й у ЗМІ, рекламі та ін.) [пор., наприклад: Grybosiowa 1994 : 37]: з широким охопленням, зокрема, сфер релігії, паранормальних і окультних явищ, тих чи інших тіньових і негативних сторін політичного, економічного, культурного життя суспільства, подробиць побуту публічних осіб, життя андеграунду, різних маргінальних верств суспільства, кримінального світу, соціальних низів та ін., а також «тілесного низу» людини — еротичної сфери та сфери «делікатної» фізіології (рекламування відповідних товарів і послуг — для лікування жіночих хвороб і статевих розладів у чоловіків, для лікування розладів кишківника, геморою та запобігання їм, предметів жіночої гігієни та жіночого інтимного туалету, обговорення цих питань та питань статевого життя людини в журналах нових для вітчизняної дійсності жанрів, на сторінках масових газет, у спеціалізованих тематичних телевізійних токшоу та ін., консультації відповідних фахівців у теле- і радіоефірі й на сторінках масових видань і т. ін.);

в) значно більша відкритість літературної мови для зовнішніх впливів у нових умовах соціальної, а відповідно й мовної глобалізації і, як наслідок, інтенсивне наповнювання її складу новими масивами іншомовних запозичень (див. р. IV).

Лібералізація літературномовного узусу, яка неминуче супроводжує демократизаційні мовні процеси, ідучи паралельно з ними, — це з боку мовного соціуму ослаблення почуття обов'язковості в дотримуванні вже наявного стабілізованого узусу мововжитку й норм літературної мови (лібералізація мовних смаків), а з боку відповідних державних контрольних органів і нормативних юридичних актів — дотримування тактики меншого втручання в практику мовної діяльності суспільства, з боку ж власне мовних нор-

мативних джерел — розширення рамок мовного узусу. Якщо демократизація, за самим визначенням цього поняття (в усякому разі, в межах середовищ самих «демократичних» суспільств), — це явище з розряду позитивно оцінюваних категорій, то лібералізація мововжитку в разі появи надмірних, на переконання тих чи інших кіл мовного соціуму або навіть певних суспільних верств, форм її вияву сприймається вже як явище, що призводить до ослаблення й розмивання відповідних стильових, стилістичних, нормативних обмежень у мововжитку, до розхитування мовностилістичних і правописних норм, до зростання в публічному функціонуванні одиниць субстандартних шарів мови, індивідуальних новотворів і т. ін., а також до масового й неконтрольованого потоку іншомовних запозичень, тобто до загалом деструктивних для нормативних засад літературної мови наслідків і навіть до «хаосу», що сповільнюють темпи її шліфування і стають на заваді її успішному функціонуванню в суспільстві та сприйняттю її новими масами мовців.

Утім, межі між поняттями демократизації і лібералізації літературної мови хисткі, значною мірою суб'єктивні, особливо за умови оцінювання цих явищ без достатньої часової відстані. Пор., наприклад, діаметрально відмінні оцінки стану УЛМ, зокрема мови художньої літератури, дотеперішнього й теперішнього періодів — з одного боку: «Не даючи можливості повністю користуватися з усієї мовної скарбниці, українських перекладачів змушували [в радянський час. — О. Т.] писати якоюсь “занормалізованою”, знеживленою, безбарвною, бідною мовою, яку можна “затиснути в жмені”» [Медвідь 1993: 274]; «Безприкладна нормалізація, якої зазнала українська мова у 20 столітті (Шевельов), пустила досить глибоке соціопсихологічне коріння в душі українського люду <...>» (Ставицька 2003, с. 10); «Старша генерація палко обстоювала чистоту так званої української літературної мови, стерильної, відполірованої і нежиттєздатної. Сьогоднішня література щиріша, ніж була 30 років тому. Письменники перестали по-вчати. Зникла дистанція між автором, який усе знає, і читачем, який прагне від нього остаточної великої істини. Сучасний автор веде розмову на рівних» (В. Агеєва, літературознавець. — Журнал «Країна», 2011, № 10, с. 30); з другого боку (щодо мовистилістичних представників української літератури «нової хвилі» — асоціації «Нова література»): «— З епохи мітингів почалася й епоха поступового, спершу не дуже впевненого розхитування літературних підмурків, цебто класики. Розвінчування літератури як субстанції сакральної. Хоч починалося це з досить невинних випадів проти попередників. Вдарило ж і по самих розхитувачах — обірвався зв'язок як передумова поступу. <...> Неприродність увиразнюється ще й мовною ситуацією, неунормованістю правопису, синтаксичною сваволею, дев'ятим валом слів, які ще вчора мали вузько регіональне значення» ([Із інтерв'ю з письменником Володимиром Базилевичем]. — ЛУ, 31.03.1994); «Він, автор [В'ячеслав Медвідь. — О. Т.], міркує про природну людину, яка — завважте — “зачаїлася в українцеві вже на *здригах*, на *притлумі* й намаганні *дотримувийнятков*о тваринного уповання”. Маємо рідкісні розсипи: “життя, що *переочувало* б безмежність”, “логічний *вивершок*”, “цупко *втримну* поставу *всебутности*”, “застанова щодо бажання жити”, “*досторонь* майбутнього, перед новою й негаданою — *очією*”, “політичні *озвої*”, “поміркована *тмя* українця”, “затмареною *тмяю* до *виступання*”. Ця “затмарена” лексика й синтаксис видаються за філософську мову. Природно, що в ній губиться й те, що заслуговує на увагу в есеях цього своєрідного автора. <...> У зв'язку з мовною ситуацією в Україні словесне гурманство такого штибу украй шкідливе. Має рацію В. Медвідь, коли твердить, що “сьогодні мусять з'являтися такі таланти, які б витворили нову мову й будили нею народ”. Але спілкуватися з народом належить усе-таки без тлумачів. Ми ще поміркуємо про літературне варварство, як і про варварство суспільства загалом. Принагідно лише обмежимося констатацією: один із їх виявів — варваризація мови [! — О. Т.]» (Володимир Базилевич. Варваризація. — ЛУ, 18.05.1995); «Те, що робить Медвідь, — не просто гра словами. Це згвалтування мови, яничарське знущання, гірше русифікації. В його творі майже кожне слово понівечене: *виюгладжує* замість

погладжує, іззабільши, найспотребніше, несполучною, насогіри, навпослух, урозстріл, з'яснити, випорозуміти — такими і подібними перлами прикрашено кожне речення. Я б назвав Медведя літературним садистом. <...> Здається мені, що автору ні про що писати, а писати хочеться, от він і відгороджується від читача дзотом незрозумілостей» (М. Устюк, читач. — УС, 12.10.2000, с. 15).

Демократизація УЛМ — як явище власне **соціально-мовного плану** — має ті чи інші цілком очевидні паралелі в інших слов'янських літературних мовах постсоціалістичного періоду — насамперед, з одного боку, як відхід від їхнього стильового образу попередньої доби з його «новомовами» (як із «зарегульованістю» мововжитку й рясним набором обмежень і прямих заборон, так і з «пафосністю» й «лозунговістю» стилістики, настановами на «позитив» у зображенні «нашої» дійсності і на «негатив» у представленні «їхньої» дійсності), з другого ж, — як рух у напрямі ширшої колоквіалізації мовлення (у різних її виявах). Це явище, однак, слід відмежовувати від тих мовностилістичних тенденцій, які також, активізувавшись у цей же період, розвиваються ніби в загальному руслі «демократизації» УЛМ і колоквіалізації слововжитку, але це відбувається уже в межах стилістичних процесів **національно-мовного характеру** (особливо в мовах тих народів, що прагнуть позбутися наслідків масових впливів з боку інших, потужніших слов'янських мов: див. р. VI), що передбачає формування нового набору прескриптивних настанов: див. у р. VI п. 3.2, наприклад, цілком запрограмоване в ідіолектах певних мовців / авторів і досить послідовне вживання одиниць на зразок *очевидячки* замість *очевидно*, *кохтина* замість *кофточка* (те, що в баченні багатьох носіїв УЛМ не може не сприйматися інакше як колоквіалізація тексту, для самих ініціаторів такої стилістики це рух до дальшої «націоналізації» української мови). Якщо в межах демократизації як загальносоціального явища у співвідношенні між прескриптивним і дескриптивним підходами до розуміння нормативності УЛМ тепер відбувається певне зрушення в бік другого з них — як розширення мовного плюралізму, то в руслі активізації процесів національно-мовної спрямованості прескриптивність зберігає свої позиції, змінюючи тільки, природно, свої орієнтири. Так, якщо правила щодо чергування прийменників *в / у* і префіксів *в-* / *у-* залежно від їхніх фонетичних позицій були сформульовані в редакції «Українського правопису» 1960 року для кількох випадків не надто категорично — з «пом'якшувальними» уточненнями на зразок «звичайно» (*наши учитель*), «*десь у хлібах*»), «як правило» («*була в Одесі*»), «частіше» (на початку речення: «*у лісі*», «*в очах*»), «здебільшого» («*сидимо у вагоні*»), «залежно від темпу мовлення» («*ми були в саду / у саду*») і, отже, все-таки з певним допущенням варіювання (УП 1961, с. 17–18), то в редакції 1990/1993 рр., яка не останньою чергою й мала на меті увиразнити саме «національний» момент (адже милозвучність — одна з визначальних ознак фонетичного образу української мови), про ці допуски вже не сказано нічого (УП 1993, с. 14–15). В УП 2019 (с. 25) знову ж з'являється примітка, що «на початку речення і слова можна вживати *в* та *в-*».

Унаслідок активізації дії двох основних рушійних сил сучасних процесів перебудови та розбудови УЛМ — з одного боку, демократизації мовної практики, включно з її лібералізацією, а з другого, — не менш виразно виявленого прагнення суспільства до коригування нормативних засад УЛМ у напрямі посилення її національної основи (див. р. VI) — можна констатувати як цілком очевидне оновлення в межах описуваного періоду корпусу та стилістики УЛМ, тобто наявність змін, що їх широкі кола мовного соціуму загалом уже стали сприймати як певну нову мовну даність, так і формування значної кількості текстових масивів і певної частини інвентарю УЛМ, поява яких видається також достатньо широким колам мовців належно не вмотивованою або й неприйнятною зовсім. Інакше кажучи, ці процеси поряд зі зрозумілими позитивними для літературної мови наслідками мають (зокрема, на своєму початковому етапі) й достатньо помітні неминучі негативні наслідки — погіршення стану мовної культури (див. п. 1.2.2 цього розділу), «забруднення» загалом літературного мовлення великою кількістю позанор-

мативних елементів, насичення недоцільною з практичного боку варіантністю мовних одиниць (див. р. VI п. 4) тощо. Як відзначають, наприклад, україністи-методисти, на сучасному мовному матеріалі з художньої літератури стало важко добирати тексти для диктантів та ілюстрацій для підручників і посібників з української мови.

1.2. Демократизація і лібералізація у сферах мововжитку та мовного регулювання.

У загальних межах процесів демократизації, включно з лібералізацією, мововжитку активізувалися явища як цілком усвідомлювані й навіть цілеспрямовані, зумовлювані певними експресивно-стилістичними та прагматичними настановами мовців, так і, навпаки, більш або менш стихійного характеру, мало або й зовсім не усвідомлювані самими мовцями й слабо контрольовані ними.

1.2.1. Експресивно-стилістичні та прагматичні настанови в загальному руслі явищ мовної демократизації / лібералізації — це в основному:

1) вияви досить поширеного тепер прагнення до оновлення й поживлення мовної стилістики (нерідко це відбувається в загальному контексті відштовхування від мовно-стилістичних канонів радянської доби, що особливо наочно можна було спостерігати на початку обстежуваного періоду, включно з настановами на антиестетизм мовлення);

2) прагнення до повнішого мовного самовираження особистості (включно з явищами мовної бравати, епатажу «публіки»);

3) установа тисніших емоційних контактів з адресатами мовлення (інтимізація спілкування) — широке запровадження інтерактивного спілкування у ЗМІ (див. п. 2.2.2.), з уживанням також особових імен адресатів мовлення; апелювання суб'єктів рекламної, торговельної, політичної і т. ін. діяльності до «своєї» аудиторії за допомогою ніби її ж природного мовного коду — розмовної мови, молодіжного сленгу, українсько-російського «суржику» (для «простих» людей), певних регіональних мовних зворотів і традиційних онімів — для «земляків» (наприклад, ергонім «Деца у нотаря» в Ужгороді: див. п. 2.2.5), апелювання до тих чи інших ностальгійних настроїв і спогадів у певній частині суспільства (наприклад, росізм «Сільно» як назва мережі продуктових магазинів: див. р. I п. 4.11.1);

4) мовне солідаризування в межах певного соціального, регіонального або вікового середовища (у протиставленні «іншим») — спілкування як між собою, так і в іншому мовному середовищі за допомогою «свого» мовного коду [пор. також: Bilaniuk 2016: 350–351] — від підкреслено несерйозного неофіційного спілкування в межах інтернет-середовища (з рясним уживанням сленгізмів, okazіоналізмів, елементів «суржику», з неправильною орфографією тощо) до обстоювання якщо й не «правильності», то в будь-якому прийнятності для населення певного регіону його «власного» регіолекту (див. п. 2.2.5);

5) у межах явища експансії в публічному мовному полі стилістично знижених мовних елементів це також настанови на посилення, увиразнення: а) мовного реалізму (див. п. 3.3); б) мовних засобів гумору (див. 3.4); в) мовної агресії та соціального протесту (див. 3.2.2.2).

1.2.2. «Забруднення» літературної мови як зворотний бік мовної демократизації / лібералізації. Розмови про «псування», «занепад», «кризу» мови. Явища стихійного характеру — це, як уже відзначалося, «забруднення» УЛМ як наслідок, з одного боку, прилучення до користування нею широких верств населення, що досі практично або й зовсім не використовували її, та розширення суспільного поля її використання (у тих сферах, де досі вона практично або й зовсім не функціонувала), а з другого, — ослаблення вимогливості до користування нею. Таке «забруднення» УЛМ (насамперед, звичайно, на рівні мовлення, а не мови як такої) — це зворотний бік мовної демократизації як неминучий, але, з іншого боку, безперечно, тимчасовий (у всякому разі хотілося б у це

вірити) наслідок її масового впровадження в життя суспільства. Масштаби його вияву досить широкі — від численних і різноманітних порушень граматичних і словотвірних норм (передусім під впливом російської мови) та норм правопису (див. р. XI п. 2) до відступів від дотеперішнього узусу в стилістиці мовлення, що найпомітніше виявляється у вульгаризації мовлення (див. п. 3.2.2), та масових неконтрольованих іншомовних запозичень (див. р. IV).

Порушення граматичних і словотвірних норм УЛМ — явища, що в першу чергу викликають критичне ставлення до себе з боку небайдужих кіл мовного соціуму, — достатньо широко простежуються не тільки в «нефільтрованому» усному мовленні, у тому числі в усних монологічних виступах, у діалогах і дебатах публічних осіб, що їх тепер масово тиражують радіо- й телеэфір (навіть під час трансляції засідань Верховної Ради), а й у писемній формі (особливо в оголошеннях, насамперед приватних, у текстах реклами, назвах товарів, магазинних цінниках, у меню закладів харчування, дуже широко — у неформальному спілкуванні між собою користувачів інтернету, де поєднуються хвилі як стихійного, так і, навпаки, цілком свідомого й навіть демонстративного недотримання мовного узусу, у різноманітних коментарях приватних осіб в інтернеті) (щодо рясноти вживання позанормативних інтерферем з російської мови див. також р. III п. 2.1). Так, не чим іншим, як звичайним мовним недбальством, не можна пояснити, наприклад, факт досить помітних у 90-ті роки відступів від нормативних засад УЛМ в одній з провідних на той час українськомовних газет — «Вечірній Київ» (мається, звичайно, на увазі: у мові матеріалів самих журналістів, а не в репліках з прямої мови героїв репортажів), яка, до того ж, активно обстоювала необхідність розширення поля соціального функціонування української мови як державної мови країни, виступаючи з патріотичних позицій. Наприклад, «законопослушні сплатники податків» (БК, 17.05.1996, с. 5), дісприкметники *бувиий*, «симпатизуючі читачі» (6.08.1996), «*тушена картопля*», *чернобилець* (9.08.1996), «*учбовий заклад*», *недвижимо*, «*двері отворилися*», «*Президіум Національної академії наук*», *вирішувати задачі*, у керуванні: *навчити вмінню* (24.06.1997), «*артіль по виготовленню триспальних колисок*» (7.03.1997, с. 6); у тижневому дайджесті цієї газети — «Незалежний погляд»: *малишня*, *образник*, тобто кривдник (рос. *обидчик*), «*розповнівши потвора*», «*на оточуючих людей*», у публікації про явища чаклунства: «*вона наводить порчу на скотину*», «*займатися вивченням “дурного ока”*» (НП, 28.02.1998), *Іегова*, *полубомж*, «без коливань можна охрестити сенсацією», *командуючий корпусу* (4.04.1998), «два десятки золотих *часів*», «219 *сукнів*», тобто суконь, *саксафон*, заголовок «3 ким рай і в *шалаші?*» (16.05.1998, с. 5, 6), «— На права *здавати* будемо? — Будемо. — Здавайте по 500 гривень» (11.12.1998: з анекдоту про зловживання серед працівників ДАІ). Щодо масовості такого «забруднення» мови ось одне з ущипливих зауважень цього часу: «Не знаю, що з того вийде, але погодьтесь, що ми зараз переживаємо надзвичайно цікавий період — період творення нової української мови. Те, що ми колись презирливо називали суржи́ком, полізло на екрани телевізорів і на шпальти газет, воно вітає нас у магазинах та лікарнях» (Т. Негрійко. — УС, 11.02.1999, с. 12).

З-поміж різних жанрів літературної мови та тих сфер мовного життя суспільства, що висвітлюються в ЗМІ, особливої критики зазнавали під цим кутом зору, зокрема:

— мовлення спортивних коментаторів (див. матеріали, зокрема: ЛУ, 4.06.1998, с. 7), наприклад: «пристрасті *накаляються*», «м'яч *сковзить* по траві», «там нікого не *опинилось*», з плутаниною у формах род. в.: «підійшов до *арбітру*», «кінець першого *колу*», тобто кола, *клуба*, *футбола*, *чемпіоната* (М. Бабенко, читач. Не говоріть так, як вони говорять. — НГ, 30.09.1999; з редакційною приміткою: «Своєю калічкуватою балаканиною вони раз у раз засмічують вуха мільйонів слухачів, і буде дуже прикро, коли навіть кожен десятій гадатиме, що це і є українська мова»); «З'явилася ціла група не відомих досі країн: *Турція*,

Словакія, Германия» (Ст. Теліцький. — Дз. т., 13.03.2004) (до цього переліку можна додати також досить часто вживане *Венгрія*);

— написи в цінниках та на етикетках, наприклад: «Вам подобається читати цінники у магазинах? <...> Приміром, у нашому гастрономі довгий час продавали “бедро курине”. <...> Один із найпопулярніших ресторанів Хрещатика у меню пропонує “жарке” (печення?) <...>» (Т. Негрійко. — УС, 11.02.1999, с. 12); «Хрон — 80 коп.», «Пирожки з м'ясом», «Тамати у особистому соці», пор. рос. «томаты в собственному соку» (цит. за: С. Пиркало. — СН, 26.10.1999);

— мова оголошень від приватних осіб та організацій, мова реклами, з приводу чого дослідники станом на другу половину 90-х років констатували, що «просто важко знайти рекламу без тих чи інших помилок» [Хоменко 1998: 181]. Наприклад, уривки з текстів рекламних матеріалів, оголошень у газетах: «розпашні брами», *лівньовка* (ВЗ, 5.08.2000, с. 4) — замість *двійчасті* (*двостулкові*), *злизова каналізація* (*зливоприймач*); «Мережеве обладнання. *Розхідні матеріали*» (Е, 13.07.2000, с. 17) — замість *витратні*; «Хвороби лікують *врачи*, а виліковує природа» (заголовок публікації про один медичний препарат: ГПУ, 7.12.2012, с. 30). Особливо це впадало в око в зовнішній рекламі — у текстах на рекламних щитах на вулицях, у метро та в інших публічних місцях: «Але наступні вивіски таки змогли виділитися з-поміж інших: “Смажені кури і *жарені окорочка*”, “*Вкусно, дешево і смачно*”» (УС, 10.08.2000, с. 14 — стаття під назвою: «Жарені окорочка. Оцініть наші достоїнства». Про рекламу на вулицях і в громадському транспорті)). Газети подають, здебільшого в повідомленнях від читачів, фотографії рекламних оголошень на зразок: «Лабиринт призраків. Середньовічні питкі інквізиції» — про одну виставку в Харкові (ГПУ, 14.10.2008: «Эта реклама выставки красуется в центре города. Все пять слов написаны неверно»). Нерідко в рекламних слоганах явно «стирчать російські вуха», коли вгадується не надто досконалий переклад з російської мови — у відсутності ніби цілком передбачуваного римування ключових слів тексту або в притягненні його «за вуха»: «Ринітал. Вільне дихання замість чихання!» (УТ-1, вересень 2013 року), пор. цілком природне римування в російській мові *дыхание* — *чихание*; «У вас діабет? Живіть без бід! <...> Переможеш діабет — проживеш чимало літ!» (ГПУ, 7.06.2013, с. 15), пор. рос. *диабет* — *бед* — *лет*; «Ваша кицька купила б “Віскас”!» (з реклами корму для котів, яка трохи раніше вже стала відома в російському варіанті з римуванням ключових слів слогану: «Ваша киска купила бы “Вискас”!»);

— мова офіційних документів, що їх заповнюють службовці «на місцях», без попереднього узгоджування й подальшого редагування, наприклад: «У “Протоколі огляду затримання транспорту” без дати працівник Котовського ВДАІ написав: “Пошкодження: тріщина на лобовом стіклі, разбіт правий повторитель поворота заднього крила і правая передняя дверь, імеюца діформації. Сдал: <...> Протокол составил: <...>”» (див.: Сл. Пр., 14.05.2009); уривки з «Постанови про порушення адміністративного провадження»: «*притягнений по кримінальній справі № 56-834 в якості обвинуваченого в злочині*», «*не дивлячись на те що <...>*» (замість *незважаючи на...*), «*приймаючи до уваги факт*» (замість *беручи до уваги*), «*проведеною перевіркою встановлено слідуюче*» і под. (див.: КВ, 20.11.1998, с. 17);

— мова того сегмента перекладної літературної, кіно- і телепродукції, який «оперативно» готують насамперед з комерційною метою або з огляду на відповідну державну політику у відповідній галузі і в мовних особливостях якого вгадуються наслідки звичайного комп'ютерного перекладу без належного подальшого «людського» шліфування тексту (у літературі це звичайно стосується нехудожніх жанрів, а також літератури українською мовою для дітей, попит на яку підвищився, і, отже, цю ринкову нішу слід було оперативно заповнювати). Наприклад: «комісія була *розбещена*» — рос. *распущена*, «Віктор-Еммануїл і Кавур були *зворушені* цим зрадництвом» — рос. *потрясены*, «Катерина II *відбувалася* з бідного німецького княжого роду» — рос. *происходила* та

багато ін. (із навчального посібника з історії — див.: І. Лемко. Переклад чи клонування невігласів? — УУ, 2002, № 1, с. 25–26); у дитячій літературі: «Ведміль не зробить вам нічого *дурного*», «Стара фея, *відсунув* свій набір, пробурмотіла <...>», «Чого це ви стоїте, *розкрив* рота?», «людожер ловить *заблуканих* дітей», «багато *королей і королев*», невживання форм кл. в.: «Ох ти, бідний *звір!*», «*Біляночка, Розочка*, виходьте!» — з перекладних казок (цит. за: Р. Крип'якевич. — ЛУ, 13.02.1997); «Сірий брате, хвіст твій *вужче*, / Шерсті менше, в мене *гуще*» (цит. за: Т. Даниленко. — УС, 28.12.2000); у перекладних кіно- і телефільмах — переважно в субтитрах: лінкор «Адмірал *Тірпець*» (нім. «Admiral Tirpitz»), адмірал *Дьонець* (нім. Doenitz), род. *Дьонеця*, у формах род. в.: *лінкору, танкеру* (т/к «К1», російський т/с «Конвой PQ-17», 23.03.2009); рос. «К орудию!» (команда артилеристам), *ваше величество* / укр. «До *знаряддя!*», *ваша високість* (УТ-1, к/ф «Освобождение», 14.08.2012); у назвах фільмів, вистав та ін.: рос. «*Хождение по мукам*» — укр. «*Ходіння по борошну*», «*Юнона*» і «*Авось*» (назва рок-опери за назвами кораблів) — «*Юнона і Нехай*», «*Дом Романовых*» — «*Масток Романовых*», «*Страсти Христовы*» — «*Пристрасти Христові*» [Шевчук, Трач 2009: 99].

Відступи від нормативного слововжитку й досить грубі помилки стали, на жаль, звичайним явищем на всіх мовних рівнях.

Так, у лексико-фразеологічному складі досить частотними відхиленнями від норми (у тому числі в мовленні журналістів, осіб з найвищого державного керівництва, народних депутатів України) є, зокрема, такі, як: *недоторканість* (суддів, депутатська: «ВР позбавила Царьова депутатської *недоторканості*». — 24 к., 2.06.2014: рухомий рядок новин) — замість *недоторканність*; *міра запобіжного заходу* (див. нижче). Привертають до себе увагу деякі випадки контамінації та «народної етимології» — *міра запобіжного заходу*: «Залізничний суд Сімферополя відмовився змінити *міру запобіжного заходу* на підписку про невийзд сину NN» (УМ, 13.04.2011, с. 2), «*Міру запобіжного заходу* залишити без змін — взяття під варту з утриманням в Чернігівському СІЗО <...>», — зачитала суддя» (Д, 6.07.2012, с. 6), «13 грудня у Франківському районному суді міста Львова вирішувалося питання про обрання до Ш-ка *міри запобіжного заходу*» (ВЗ, 27.12.2012, с. 22) — це контамінація російського та українського юридичних термінів з тим самим значенням: *мера пресечения і запобіжний захід*; «туш для *повій*» (фігурує навіть у цінниках) — *повіки + вії*; досить поширене вживання укр. *діва* замість нормативного *дива* (італ. *diva*): *оперна діва, пондіва* і под. (див. р. IV п. 2.3).

З-поміж моделей та окремих фактів словотворення не тільки, наприклад, у неофіційному спілкуванні (у розмовній мові, в інтернеті та ін.), а й у масових друкованих ЗМІ привертають до себе увагу такі, зокрема, утворення, як: а) суфіксальні назви осіб жіночої статі із суфіксом *-и-а* замість нормативного *-к-а*: *байкерша* (Е, 20.06.2013, с. 5), *барменша* («У курортному містечку *барменша* <...> приглядалася до заможних відпочивальників — клієнтів бару». — ВЗ, 2.06.2005, с. 3), «знана артистка — міжнародна *гастролерша* Світлана Криворучко» (Сл., 1992, ч. 12, с. 8), *снайперша*, жаргонізм *бандерша* (фемінатив без наявності відповідного маскулінатива), а також одиниці, що почастишали в публічному мововжитку, *костюмерша* («Моя запасна одежа <...> під наглядом *костюмерш* висіла у костюмерній цеху на кіностудії». — ЛУ, 23.08.2001: з спогадів Миколи Вінграновського), *перукарша* («<...> в накручені зранку *перукаршею* кучері». — ЛУ, 17.06.1999, с. 5: з оповідання Володимира Яворівського), *ювілярша* («<...> у *ювілярші* все в порядку». — УМ, 24.06.2003, с. 12) — у конкуренції з *барменка, снайперка* (останнє вживається також у значеннях «снайперська гвинтівка», «рушниця для підводного полювання»), *ювілярка* і под.; б) іменники зі значеннями дії та її результату із суфіксами *-к-а, -овк-а*: «Ми отримали безліч листів і дзвінків із проханням повернути *озвучку* станцій метрополітену англійською мовою» (УМ, 25.10.2012, с. 2), «обкачувати в *паніровці*» (ГПУ, 22.02.2013, с. 32), «Громадські активісти запевняють: міська влада обдирає киян на *парковках*» (УМ, 22.04.2010, с. 12), «*Перетасовки* еліти корисні для суспільства» (ГПУ,

18.12.2012, с. 10); в) іменники (на позначення осіб) і прикметники, утворені від ініціальних аббревіатур та невідмінюваних іменників, з формантом *-ин-*: *айтішник* — фахівець з ІТ (англ. [ай-ті] — інформаційні технології), *АТОшник* / *атошник* — учасник АТО, *даішник* — працівник ДАІ («Цього разу *даішники* теж відловили тут багато іномарок з перебитими номерами на двигунах». — УМ, 23.02.1999; пор. рос. *гаишник* — від *ГАИ*), *есбеушник* — співробітник СБУ, *зесеушник* — військовослужбовець ЗСУ (пор. рос. *вэсэушник* — від ВСУ, тобто Вооруженные силы Украины), *ПЗУшник* — член Партії зелених України (наприклад: УМ, 9.02.1999, с. 3), «*вевешники*» — музиканти гурту «ВВ» [ве-в'е] («Воплі Водоплясова»), *ГРУшник* [у вимові *геерушник*] — співробітник Головного розвідувального управління Генерального штабу РФ (активізоване з 2014 року в умовах російської агресії), *ГРУшний* («ГРУшна база»), *ефесбеешник* — співробітник ФСБ (Федеральної служби безпеки РФ), *деергеишник* (ДРГ — диверсійно-розвідувальна група; досить уживане в 2022 р.), *доміношник*, *кіношник*, *кіношний* і под.; г) прикметники та іменники, утворені від ініціальних аббревіатур, у тому числі й російських (див. також матеріал у р. III пп. 3.2.1, 3.2.4): *СНД* (Співдружність незалежних держав) або *СНГ* (рос. Содружество независимых государств) — *есендівський*, *есенгівський*: «великий *есендівський* ринок» (ГУ, 1.07.1992), «А тут війна йде в межах незалежних-таки республік, але *есенгівських*» (Сл., 1992, ч. 12, с. 3), «<...> хто відмовиться від *есенгівської* винагороди» (ВК, 19.04.1995); як демонстративний вияв зневаги до СРСР: «найвідданіші *есересерівці*» (О. Муромцева. — В кн.: Третій Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. Харків, 1996, с. 20: це науковий текст), особливо з підкресленням його фактично державної російської мови (це, таким чином, факт не просто лібералізації мовлення, а й політичної позиції мовця: див. про такі явища в р. I п. 3.2.3): рос. *СССР* (Союз Советских Социалистических Республик) — *есесерівський* («<...> так було навіть в *есесерівські* часи!»): Із заяви пленуму ради НСПУ. — ЛУ, 4.07.2002; у науковому журналі: «*есесерівська* політика». — Укр. м., 2000, № 3, с. 85); рос. *КПСС* (Коммунистическая партия Советского Союза) — *капеесесівський* (УС, 21.10.1999, с. 1); г) іменники із суфіксом *-ік* (замість нормативного *-ик*) з демінувативним та фамільярно-пестливим значеннями: *бронік* — бронезидет, *теплік* — тепловізор (в українському мовленні військовослужбовців), *тонік* — від *тон* (предмет одягу), *мафік* — мафіозо та ін. (див. також п. 3.6.3.1).

У словозміні в різних частинах мови — в іменниках: *два танка*, *три бійця* (причому не тільки в усному мовленні, а й, наприклад, у рухомих рядках новин на телеканалах: див. р. VIII п. 2.1.2.1); *гривня* — род. мн. *гривнів* (див. р. VIII п. 2.1.1.6); *по магазинам*, *по цим напрямам*, «*рішення по лікам*» (див. р. VIII п. 2.1.3.5.2); у числівниках: «близько *трьох-ста* осіб», «у *двох* тисячі шістнадцятому році» (див. р. VIII п. 2.3.4); у займенниках *весь*, *цей*, *той* у формах множини: род. *всех*, ор. *всіми* і т. ін., род. *цих*, *тих* і т. ін.

У синтаксисі — зокрема, у порушенні норм керування (див. також р. VIII п. 3.2.1): *згідно договору (закону, положенню і т. ін.)*; *командувач армією*; «Назвіть хоча б один канал, що працює виключно *на державній мові*, пропонує українську культуру, літературну мову» (ГУ, 27.03.1997, с. 10); «З цієї метою у 20–30-х рр. на Полісся з Черкащини, Полтавщини <...> направлялись учителі, щоб поліщуки чули і *вчилися* “правильній” українській мові» (УС, 14.10.1999, с. 14); «Я вам *покажу про* <...>», «Вельмишановне товариство! Певно, годі вже вкотре *наголошувати* ту принизливо-ганебну *ситуацію*, що її переживає нині українська преса» (Сл., 1992, ч. 5: з оголошення). Як наслідок широкого звучання на каналах ефірних ЗМІ спонтанного мовлення зросла частотність функціонування в публічному просторі речень з подвійним підметом: «Усі ці *зауваження* вони не можуть істотно вплинути на результати виборів».

За час діяльності ВР України від перших демократичних виборів 1990 року давно вже відомі позанормативні наголошування а) *чітання*, *зап'ятання* і под. (див. р. VIII п. 1.3.1) і б) *завдання*, *заняття*, *знаряддя*, *навчання* і под. та калька «Я *рахую*, що...» замість *вважаю* стали сприйматися ледве чи не як узус.

Усе це дає підстави вболівальникам за долю української мови робити гіркі висновки, як, наприклад: «<...> В часи утисків української мови нею користувалися переважно українські інтелігенти найвищого рівня, творці культури і мови. Але сама українська мова була практично законсервована, обертаючись у вузькому колі цих високих інтелектуалів (селянство після колективізації та голодомору вже не було повноцінним носієм мови, величезною мірою перейшло на суржик). Після розконсервації української мови почалося її інтенсивне псування. Бо українською мовою заговорили такі прошарки суспільства, які зараз здатні мову лише псувати. У першу чергу до них належить збюрократизована адміністративна верхівка, яка свого часу відзначилася у справі руйнації російської мови. Вона переносить мовні штампи, zdegradovanі мовні моделі з російської мови в українську разом із примітивним, убогим мисленням» [Свідзинський, Жуйкова 2000: 106], висновки про «варваризацію» художньої мови (див. вище п. 1.1).

Звичайно, в процесі користування УЛМ мовці поступово вдосконалюють свої навички й рівень володіння нею, «виговорюються» в своєму усному мовленні й підвищують свою грамотність на письмі, що відбувається на наших очах. Так, наприклад, у межах обстежуваного періоду поступово все-таки зменшується кількість помилок і взагалі відступів від норми в тих сферах функціонування УЛМ, що найперше привертають до себе увагу, — у написах у публічних місцях (пор., наприклад, у написах на автостанції одного з міст Донецької області на початку 90-х: *Гэнічеськ, Дніпропетрівск, Запоріжжэ, Ровэньки, Словьянськ, Энакиэве* — див.: Г. Авілов, читач. Всьо чотко? — Сл., 1991, ч. 17), у текстах зовнішньої реклами, в магазинних цінниках і т. ін. І, найголовніше, зростає кількість мовців — носіїв УЛМ унаслідок підростання нових поколінь, які з дитинства користуються саме літературною формою української мови. Цьому сприяє, звичайно, й зростання кількості та жанрового призначення різноманітних словників і довідників з української мови.

Стан з різким погіршенням «якості» відповідних літературних мов на новому етапі їхнього функціонування відзначають також мовознавці, письменники й журналісти, діячі культури та науки, ширші суспільні кола в інших слов'янських країнах, констатуючи в усному й писемному мовленні достатньо масові явища порушення орфоепічної та правописної нормативності, недотримування граматичних і стилістичних норм, посилення жаргонізації та вульгаризації мовлення, колоквіалізації «серйозних» мовних жанрів, а особливо — потужну хвилю іншомовних запозичень (насамперед засилив англоамериканізмів). Вираження зрозумілої стурбованості й навіть тривоги за долю рідної мови виявлялося особливо в 90-ті роки, причому негативніше сприймали ці процеси культурні еліти носіїв літературних мов з достатньо міцними традиціями повнокровного функціонування — як відхід від раніше завойованих цими мовами культурних і соціальних позицій. У першу чергу це можна сказати про стан занепокоєння з цього приводу в культурному середовищі носіїв російської мови. Російські літератори, журналісти, діячі культури й науки, в тому числі й багато хто з лінгвістів, стали від початку 90-х характеризувати це явище в поняттях «кризиса», «упадка русского языка», «порчи» «разложения русского языка», «катастрофического состояния русского языка» і навіть як «национальной катастрофы» [див., зокрема: Солженицын 1999; Дуличенко 1994: XI–XII, 315–336; див. також у плані огляду цього питання: Chlebeda 1995: 101; Kostomarov 2000: 508²; Мокиенко 1995: 93; Mokijenko 1996–97; Bieder 2003: 360–365], оскільки російська

² Пор., наприклад: «Іншою відмітною рисою [поряд з бурхливою й масовою жаргонізацією мови. — О. Т.] сучасного російського суспільства і стану російської мови (на думку ревнителів самотньої культури, шкідливою, ніж усі інші пороки!) не можна не визнати американізацію. Потік американізмів порівнюється з французькою повинню, пережитою російською мовою в XVIII столітті; він викликає заперечення навіть не сам по собі, але як чийсь підступний задум посягнути на російську самотність, народну ментальність» [Kostomarov 2000: 508].

літературна мова вже мала на той час стан, найбільш кодифікований серед інших слов'янських мов, функціонує як одна зі світових мов і є «великою й могутньою» («великий и могучий русский язык» — це, як відомо, один зі стереотипів масової свідомості носіїв російської мови). Пор. достатньо промовисту назву науково-популярної брошури кількох російських мовознавців на цю тему: «Мы сохраним тебя, русская речь!» (Москва, 1995; це відомий рядок з вірша Анни Ахматової часів Другої світової війни)³. Подібне сприйняття можна було відзначити також у масовій свідомості носіїв деяких інших слов'янських мов [див., зокрема: Данеш, Чмейркова 1994: 34–35; Виденов 1996: 142 («апокаліпсис болгарської мови»)].

Хоча в результаті всіх таких обговорень і дискусій лінгвісти (на відміну, зокрема, від багатьох літераторів, діячів культури) здебільшого сходяться на тому, що нинішній стан функціонування тієї чи іншої зі слов'янських літературних мов можна схарактеризувати не як «псування мови», а просто як істотне пониження культури мовлення (як наслідок пониження, з одного боку, рівня володіння мовою, а з другого, — вимог щодо користування нею), тобто все це відбувається на рівні мовлення, тоді як сама структура тієї чи іншої літературної мови загалом зберігає свій нормативний стан і, відповідно, придатність для нормального користування нею [див., зокрема, як підсумок такого роду обговорень цієї проблематики в межах сучасних мовних ситуацій кількох слов'янських країн: Караулов 1991; О состоянии русского языка современности 1992 (виступи Ю. М. Караулова, Ю. Д. Апресяна, В. Г. Гака, О. С. Герда, О. А. Земської, О. М. Трубацова та ін.); Чудинов 2001: 27; Kraus 1996; Gladkova 2006; Ondrejović 2010], однак повна картина цього явища все-таки складніша. Адже за ці понад уже 30 років певна частина елементів і явищ, більшою чи меншою мірою чужорідних і необов'язкових у номінативному чи комунікативному плані для тієї чи іншої з цих мов, усе-таки поступово проникає в її структуру, насамперед у лексико-фразеологічний склад, та її стилістику, а ставлення суспільства до їх використання стає поблагливішим.

Явище «забруднення» мови в межах описуваного періоду стало розглядатися також у руслі актуалізованого напрямку екології мови, або еколінгвістики, який на вітчизняному ґрунті розуміють переважно саме в плані культури мови (див. р. VI п. 1.1).

1.2.2.1. «Плющизми», «янукзми» і под., а також «азірівка». Унаслідок більшої відкритості в описуваній період суспільно-політичного життя країни завдяки трансляціям по радіо й телебаченню засідань Верховної Ради та постійній появі в інтернеті фрагментів із них, досить частим пресконференціям, практиці прилюдних виступів державних діячів, політиків, підприємців, діячів культури необов'язково із заздалегідь заготовленими промовами, а також у зв'язку з оприлюднюванням записів таємних прослуховувань їхніх телефонних розмов трохи піднялася завіса певної таємничості, що завжди оточувала поведінку, в тому числі й мовну, цих суспільних кіл. Наприклад: «Людина порушила норми закону. Як же її не допрашивати, еслі он порушує», «У нас сотні, коли привлекаються по корупції. Достатньо чи це ми робимо? Ні, недостатньо. Коли торкається вже вищого ешелону влади, тут вже воно вообще з тормозами йде» (Генеральний прокурор України М. Потебенько — див.: УУ, 2002, № 10, с. 39); «Мені проше випити стакан водки, дати по голові і уїхати» (СЗ–Фест, 2.10.1997: з промови міського голови Ужгорода С. Ратушняка); «Віктор Андрійович, як ви могли так поступити і уїхати? <...> Хай, мудак [про одного народного депутата. — О. Т.], ломає сейф!», потім з переходом на російську мову: «Почему вы предали меня? Вы предатель!» (із записів телефонної розмови міського голови Києва О. Омельченка з прем'єр-міністром В. Ющенком:

³ Пор. також, наприклад: «Сучасна мовна ситуація в Росії характеризується зневажливим (якщо не сказати презирливим) ставленням до норми. <...> Норма по суті ігнорується, а це означає розмивання меж літературної мови, руйнування мови культури» [Кузьміна 2003: 232].

ICTV, «Свобода слова», 13.01.2002); «Значить, я оце по-людськи кажу: знач, еслі ти про мене хоть слово де-небудь напишеш, повір мені, сто чи п'ятсот доларів найду всігда. Я одкручу голову нех<...> делают. Предупреждаю. <...> Надоіло жить, — давай. Повір, в мене хвате ума й грошей це зробить» (УМ, 14.08.2009, с. 18: із телефонної розмови голови Лохвицької районної ради з місцевим журналістом).

Особливого розголосу в суспільстві — аж до глузливих коментувань, різноманітних обігравань і навіть творення анекдотичних сюжетів — набували, природно, курйози з мовлення українських політиків і державних діячів «найвищого ешелону» — як власне мовні помилки, так і помилки фактологічного плану (на позначення огріхів публічного мовлення деяких українських чільних політиків виникали навіть спеціальні назви: «плющизм» — щодо зафіксованих курйозних моментів у мовленні Голови ВР України Івана Плюща, а потім згадалі в українських політиків: див., наприклад: КВ, 4.07.1997, с. 23; «янукизм» — щодо мовлення Президента України Віктора Януковича: див., наприклад: УМ, 10.07.2010)⁴.

Ось деякі зразки публічного мовлення кількох Голів ВР України⁵ і їхні оцінки в ЗМІ:

— Івана Плюща: «Це безнаказаність порождает все» — про вбивство бізнесмена («1+1», ТСН, 21.02.2002); «<...> а самовисуваться неудобно» (Интер, «Подробности», 9.12.2001); «<...> там вже ціла очередь з огромною розпечаткою поименного голосування»; «Хто там ще стоїть у задньому проході?!»; «Депутат Заєць, не стрибайте по залу!» «Депутат! Депутат! Не пам'ятаю хвामілії — той, що у піджаку! Відійдіть від мікрохвона і займіть своє місто»; «Вони хочуть впихнути невпихуемое» (щодо пропозицій народних депутатів до одного законопроекту). Пор. у коментарях з цього приводу: «<...> цілої низки іміджмейкерів-росіян, чийх, як казав незабутній Іван Степанович Плющ, “хвामілій, ізвиняйте, не пам'ятаю, а точніше, не знаю і знати не хочу”» (В. Філенко, народний депутат України. — Д, 21.10.1999); «Несоответствие языка общественному статусу бросается в глаза гораздо быстрее, чем красные носки, неуместно подобранные к зеленому костюму. Притчей во языцех стал бывший спикер парламента Иван Плющ. Цитаты из его высказываний во многих изданиях заменяли колонку анекдотов» (С. Пыркало. Язык города. — СН, 26.10.1999); «Колоритним суржилом уродженець Чернігівщини Іван Плющ свого часу “засівав” через “мікрохвон” усю Україну» (І. Гамришак. — Льв. газ., 17.07.2008); «Якось, не зумівши за всього свого миротворчого таланту утихомирити ошалілих народних депутатів, котрі рушили було одні на одних стіною, необачно зронив у головний “мікрохвон” щирі слова, що їх ефір миттєво розніс, можливо, навіть у супереч його волі, по всій Україні: — Та це ж звіринець, а не парламент!» (УМ, 10.02.1999, с. 4). Ось як підводив згодом сам І. Плющ нібито теоретичну основу під особливості свого мовлення: «Находились и такие [газеты, люди. — О. Т.], кто считал: нужно так протащить [“какие-то решения, нужные для становления нашей государственности”. — О. Т.], чтобы при этом был грамотный, литературно чистый украинский язык. А где его взять? У нас на Черниговщине говорили так, на Полтавщине — иначе. А во Львове? А в Харькове? Ведь и в Штатах южане не всегда понимают произношение северян, и наоборот. Мы настолько были заполитизированы, что забыли о диалектах, о богатстве лексике. Меня высмеивали,

⁴ Пор. назви такого роду на позначення «перлів» у мовленні від прізвищ державних лідерів деяких інших країн, наприклад: «бушизм», «трампізм» (англ. «Bushism», «Trumpism» — від прізвищ президентів США Дж. Буша і Д. Трампа), «путінізм» (від прізвища президента РФ В. Путіна) [див., наприклад: Цонева 2017: 21, 118], «лукашизм» («Майже всі лукашенківські фрази — свого роду перли (у Білорусії вони називаються “лукашизмами”) <...>» [Фурман, Буховец 1996: 119]).

⁵ Поширилася навіть явно нешаноблива характеристика «парламентський суржик» [див., наприклад: Ставицька, Труб 2007: 45], хоча задля справедливості слід, звичайно, відзначити, що публічне спілкування, зокрема, Леоніда Кравчука, Олександра Мороза, Володимира Литвина та кількох інших, пізніших спікерів ВР загалом відповідало нормам літературної мови.

а я относился к этому философски» ([Із інтерв'ю з І. Плющем]. — Газета «Бульвар», 1996, № 35, с. 8);

— Олександра Ткаченка, заступника, а згодом Голови ВР України: «Ці Ткаченкові “шедеври” я хочу зачитувати повністю, бо вони засвідчують не тільки рівень мовної культури високої посадової особи, але й показують, як людина вихована. Адже йдеться про ставлення до шанованих виборцями народних депутатів: “Чого ти шумиш? Я це вам кажу. Чого ви оскорбляете чоловіка? Сядь на місто. Будемо рішати послідовучі питання... Не нада звинувачувати! Сядь на місто”» (Б. Тимошенко. — УС, 6.04.1995); «<...> О. Ткаченко безапеляційно заявив у своїй манері: “Не читайця!”» (В. Плющ. — ЛУ, 27.01.2000, с. 1); «Його фахова безпорадність і мовна безграмотність постійно компрометували Верховну Раду» (Із «Заяви Проводу Організації українських націоналістів». — УС, 9.07.1998); «Його мова — суржик, що компрометує не лише високу посаду мовця, а й вищу освіту. <...> На мові Ткаченка українськими сатириками уже створено не одну гумореску, де вона цитується цілими блоками. <...> З рівнем знання мови, як у Ткаченка, йому не вдалося б посісти у США навіть посади клерка в державній установі» (А. Криворотько. Малоросійське холопство. — УС, 25.02.1999, с. 12);

— Володимира Рибак: «— Коли всі знають друг друга, працювати зручніше», «Я кажу: — Та не, ми за Прасолова голосували. Спать не нада» (ГПУ, 10.01.2013, с. 4).

Увагу під цим кутом зору привертали також особливості публічного спонтанного українського мовлення (без готового тексту) кількох українських президентів — з рідними і/або базовими мовами як українською, так і російською (мовлення Президентів України Леоніда Кравчука і Петра Порошенка загалом вкладалися в рамки літературної мови).

Леонід Кучма — виходець з півночі Чернігівщини, тобто території, де тісно зливаються масиви української, російської й білоруської мов, і людина з російською мовою спілкування від самого дитинства⁶ — під час спілкування українською мовою, навіть уже наприкінці свого президентства, почувався, як можна було бачити, менш упевнено, говорив з постійними паузами, повільніше, ніж у спілкуванні російською мовою, у його українському мовленні відчувалося «акання», хоча легке й до того ж непослідовне (наявність «акання» можна пояснювати впливами як діалектного субстрату північного наріччя, так і російської мови), воно демонструвало непоодинокі росіізми на різних мовних рівнях (однак «хрестоматійним» зразком «суржикового» мовлення в суспільному сприйнятті, як, наприклад, публічне мовлення І. Плюща або О. Ткаченка, воно все-таки не стало, не викликало загалом воно враження й смішного, що, можливо, пояснювалося ще й тим, що говорив він неголосно й недостатньо виразно; крім того, його мовлення загалом не сприймалося як мовлення «простої» людини). Наприклад: «В очках [в окулярах від сонця. — О. Т.] весь час був. <...> Сльози прошибали» ([Із його розмови з журналістами після параду на Хрещатику на День Незалежності України]. — УТ-1, УТН, 24.08.2000); *бувший, оставшийся; грузін, кніжка; гроши, перши* плоди; *поза увагой; подякувати всіх людей; з тима́* (форма ор. в. мн. від *той*); очевидно, діалектне «акання»: *зrabів* (з розмов Л. Кучми та його інтерв'ю — див.: УТ-1, 28.10 і 1.11.1999); «Я підписався під *сто* указів» («1+1», «ТСН-Епіцентр», 11.07.2004); під час розмов не «на публіку» питома вага таких відступів і неправильностей у загальному тексті, при-

⁶ Пор., наприклад: «У нашому Чайкіні і зараз говорять на мові, яку я <...> зву російсько-українсько-білоруською. <...> Але я, під впливом школи, без найменших труднощів говорив і на правильній російській мові. Українська мова і література були в нашій школі важливими предметами, але решта викладалася по-російськи», «Повинен зізнатися: сам я, починаючи з першого курсу фізтеху і аж до початку 90-х років, українською мовою користався дуже мало. <...> Своєрідна мова нашого Чайкіна теж не сприяла вдосконаленню моєї літературної української» [Кучма 2004: 359–360, 388]; «<...> Украинский дался мне непростое, я ведь занимался в русской школе, вырос в окружении русскоязычных. В свое время даже публично пообещал избирателям выучить мову. И слово сдержал» ([Із інтерв'ю Л. Кучми російському кореспондентові]. — Фик, 24.09.1999, с. 5).

родно, зростала: «Здрастуй. Садись, чайку попию. <...> Ти повинен зібрати всіх своїх, блядь, податківців <...> і попередити: хто в районі програє вибори, так після виборів працювати не буде. Ні одного не оставим. Ну ти ж розумієш, вплоть до району сільського. Ти ведь з кожним головою повинен сісти, блядь, і сказати: чи ти, блядь, в тюрме будеш сидіти — а в мене на тебе більше всього — чи ти повинен дати голоси» («Перспектива», газета Київської організації СПУ, спецвипуск, лютий 2002 року: це матеріали таємного прослуховування розмов Л. Кучми — так званого «касетного скандалу»: див. докладніше про це п. 3.2.2.2; див. також про особливості такого роду в спонтанному мовленні Л. Кучми: О. Левчун. Вознесений вітром каже, що «мы, украинцы, немножко с придурью». — УУ, 2002, № 5–6, с. 29–30).

Але щодо одного випадку з публічного мовлення Л. Кучми — уже, безперечно, не спонтанного, а готованого його помічниками — можна констатувати «олітературення» факту помилкового слововжитку (хоча словники й не поспішають реєструвати цей мовний факт, але в поточному літературному мовленні він уже закріпився). Це вживання дієслова *відбулися* (перев. у формі док. в.) у значенні «стати ким- або чим-небудь справжнім, повноцінним, виправдавши покладені надії» у конструкціях із суб'єктом — іменником з предметним (не з процесуальним) значенням (як калька одного із значень рос. *состояться*), яке набуло масового поширення після того, як на урочистих зборах у серпні 2001 року, присвячених 10-й річниці незалежності України, Л. Кучма сказав, що «незалежна Україна *відбулася* остаточно й безповоротно» (це слововживання досить помітно простежувалося в його публічних виступах як до, так і після цього, наприклад: «<...> І тільки тепер маємо підстави для висновку, що Україна *відбулася* як суверенна держава»: Виступ на I Всеукраїнських зборах інтелігенції. — ЛУ, 1998, № 12–13, с. 2; «Військово-Морський флот України *відбувся*, зазначив Верховний головнокомандувач Збройних сил України Леонід Кучма». — ВЗ, 3.08.1998; «Наші Збройні сили *відбулися*!»: з виступу Л. Кучми. — Інтер, «Подробности», 5.12.2001). Ось, наприклад, а) з позначеннями неістот: «За таких умов важко говорити про шляхи національної консолідації, але ж без неї Україна *не відбудеться*» (Іван Дзюба. — УУ, 2002, № 2, с. 9), «Гривня, як і банківська система, *відбулася*» — заголовок публікації (Л. Самсоненко. — УК, 5.07.2000), «Вітчизняний комбайн *відбувся*!» (В. Яковенко, заступник міністра сільського господарства. — Н, «Репортер», 19.08.2004), «Цей рік довів: попри численні перешкоди <...> Помісна українська православна церква *відбулася*» (Епіфаній, митрополит ПЦУ, — з нагоди першої річниці створення ПЦУ: УП, 14.12.2019); б) з позначеннями осіб: «Йдучи сюди, я думав про те, чи *відбувся* би Максим Рильський без такого батька? — поділився ведучий вечора Петро Осадчук» (ЛУ, 10.10.2002), «— Ти *відбулась* як творча особистість за іншої епохи <...>» (УМ, 4.08.2006). Ця калька вживалася, звичайно, в ідіолектах різних мовців і до цього, наприклад: «Сьогодні наш невеличкий редакційний колектив із задоволенням може сказати: ми *відбулися*!» (В. Чорновіл. — Час, 24.05.1996, с. 1), пор. також: «психоаналіз *невідбутої* жінки» — очевидно, калька рос. «несостоявшейся» (Ніла Зборовська. Феміністичні роздуми. Львів, 1999, с. 116), але це, по-перше, не було таким частотним, а по-друге, не було «узаконованим», як тепер, особливо зі словом *Україна* та назвами її державних атрибутів (хоча мовознавці дають з цього приводу інші рекомендації, наприклад: не «Україна відбулася», а «Україна є, стала реальністю» [Зорівчак 2005: 51])⁷. (Нерідко перекладають також англ. *failed state*, рос. «несостоявшееся государство»: див. р. І п. 5.1.6 — як «державна, що (яка) не відбулася».)

Публічне спілкування українською мовою Віктора Януковича — вихідця з російськомовних районів Донбасу й людини, як було цілком очевидно, з досить невисоким рівнем загальної освіти та культури — характеризувалося як далеко не поодинокими фактологічними помилками, неприйнятними, звичайно, для культурної людини, на зразок «український поет Чехов», «Анна Ахметова», так і численними позанормативними розсіями на різних мовних рівнях (наприклад: «Я проїхав багато міст під час різних виборів і бачив скрізь багато *грязі*. Коли ми будемо *вбирати* цю *грязь*?». — ICTV, «Факти», 24.04.2010:

⁷ Пор. також випадки вживання іншого варіанта з таким самим значенням — також, цілком можливо, як відповідника до рос. *состояться*: «Проте була віра в те, що нова держава обов'язково *збудеться*» (газета «Україна і світ сьогодні», 18.08.2001, с. 4), «*І збувся* ти [до Пантелеймона Куліша. — О. Т.]. Тебе вже знають» (Іван Драч. — ЛУ, 1.11.2001).

репортаж із суботника). Але привертало воно до себе увагу насамперед різноманітними кумедними неправильностями на зразок *прецедент*, тобто прецедент, *курассани* замість *круасани*, постійно викликаючи глузливі коментування з боку не прихильних до нього ЗМІ. У «мовну» ж історію незалежної України він увійшов передусім, по-перше, як «проффесор» (наприклад: «Чи дасть *проФФесор* на науку. Науковці вийшли під стіни Верховної Ради, вимагаючи гроші». — УМ, 7.12.2012, с. 2) — так В. Янукович позначив своє вчене звання в «Анкеті кандидата на пост Президента», яку він заповнив власноручно й подав до Центрвиборчкому (ксерокопію цієї заповненої анкети помістило у вересні 2004 року інтернет-видання «Українська правда»). У цій анкеті — з графічною мішаниною української й російської мов, з помилками в українській мові під впливом російської мови, але з неправильностями також і в самій російській мові (журналісти нарахували 11 грубих помилок) — можна було побачити, зокрема: «інститут», «президія», «прем'єр-міністр», «доктор економічних наук» (це В. Янукович про себе), «Александрівна» (написання по батькові власної дружини, хоча ім'я сина написано правильно — Олександр), «місто Донецк», «м. Єнакієво Донецької обл.». По-друге, як автор «нібито українського» слова *дйолка*» (див. далі п. 2.2.3.2).

Віктор Ющенко — виходець із Сумщини, людина з українською не тільки як рідною, а й, цілком очевидно, більш або менш постійною мовою спілкування — саме тому, імовірно, й не надто стежив за правильністю свого публічного українського мовлення, хоча воно — безперечно, значно нормативніше, ніж у двох згаданих вище його колег, і в цілому літературне, але набуте не з дитинства, а вже пізніше — містило водночас далеко не поодинокі позанормативні елементи (одиниці просторіччя, включно з позанормативними російськими, діалектизми південно-східного наріччя та ін.), зокрема: *інтелегенція*, *б'юлетень*, *-тня*; наголошування *кілометр*, *медикаменти*, *чотірнадцять*, *новий*, *листóпад*, *запíтання*; невідмінювання кількісних числівників: від *п'ятсот* до *вісімсот* мільйонів, до *двісті* двадцяти; форми суперлатива: *самий краций* (*глибокий, сучасний*), *са́ме головне*; конструкції на зразок *по питанню законності*, *по поставкам газу*; *накануні*, *другий* «інший», *слідуючий*, *приймати участь*, *заклучити угоду*, *то'сть* (рос. *то есть*); *привіще*, дієслівні форми [він] *говоре, робе, ставе, ходе* і под., предикатив *хвате* «досить».

Українське мовлення Володимира Зеленського — російськомовного як у своєму «допрезидентському» житті⁸, так, очевидно, здебільшого й під час свого президентства (у всякому разі в перші його роки), за винятком сфер його публічного спілкування, — у перші роки його президентства привертало увагу не тільки різноманітними відступами від норм УЛМ, а й, безперечно, цілком усвідомлюваним і програмованим намаганням наблизитися до аудиторії як «свій», такий самий, як і його слухачі / глядачі / читачі. Звідси, зокрема, його схильність до вживання жаргонізмів / сленгізмів, калькованих з російської мови: «*Зробимо* їх [очевидно, представників попередньої влади й узагалі політичних опонентів. — *О. Т.*] разом!», а трохи пізніше «*Зробимо* їх ще раз!» — під цими передвиборними гаслами він прийшов до влади 2019 року (пор. потім у представників його політичної сили: «Зробили Україну — зробимо і Київ» — борд на вулицях Києва на підтримку М. Тищенка перед виборами міського голови столиці 2020 року; хоча це вже не погроза недругам, а, скоріше, навпаки: обіцянка людям чогось хорошого); *класно, крутий, прикольний* (під час зустрічі з журналістами в червні 2019 року); «Президент Володимир Зеленський після щеплення <...> закликав українців записуватися на вакцинацію: «Вакцинуйтесь — не робіть собі нерви»» (УП, 2.03.2021) — з «одеського жаргону»;

⁸ Так, у День української писемності та мови 2020-го року В. Зеленський висловив жаль, що йому раніше не вдалося вивчити як слід українську мову й розмовляти нею правильно («Я народився в Кривому Розі, в російськомовній сім'ї. Пішов до школи за шість років до здобуття Україною незалежності»), а не так, як «один колишній прем'єр-міністр» [натяк на М. Азарова: див. нижче. — *О. Т.*] (див.: УП, 9.11.2020).

«Всьо, порішали. Так же тут в Миколаєві? Порішали й порішали» (у репортажі з Миколаєва); уживання грубувато-просторічних слів і висловів мішаним українсько-російським мовленням: «Шо вы, хлопцы, засранцы?» (у відеозверненні до водіїв далеких рейсів і власників вантажних автомобілів з приводу того, що вони намагаються обходити процедуру зважування машин і тому руйнують нові автошляхи: УП, 23.06.2020). Ось, наприклад, матеріал у ЗМІ (див.: УП, 14.08.2019) під назвою «”Іди гуляй, Господи!”: Головні розноси Зеленського»: «<...> “Вийдіть отсюда. Выйди отсюда, разбійник ти! Плохо чуєш мене? Я вас спрашиваю, це ви? Будете на райадміністрації кричати!” — коментував Зеленський, поки Годунка виводили із залу. <...> Президент додав: “Англійською — exit! Іди гуляй! Господи!..”» (про зустріч з представниками міської влади Борисполя). Слід, однак, визнати, що навіть за кілька років свого президентства він помітно «виговорився» в плані свого володіння УЛМ, а часті його публічні виступи — не тільки в записі, але й спонтанні — після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року засвідчили вже загалом достатньо вільне користування нею.

Щодо особливостей українського мовлення прем’єр-міністрів різних урядів країни періоду її незалежності, то тут можна навести як приклад насамперед мовлення двох осіб — російськомовних вихідців з промислових регіонів Південного Сходу України, які вже в зрілому віці у зв’язку зі своєю політичною діяльністю (уже в Києві) та службовою необхідністю стали переходити в публічному спілкуванні на українську мову і яким це вдавалося дуже різною мірою⁹. Юлія Тимошенко, родом з Дніпропетровська, стала досить широко користуватися українською мовою у своїй публічній діяльності і поступово «виговорювалася». З російськомовного субстрату в неї лишилися не дуже «широке» й не регулярне «акання»: з-поміж таких випадків помітними були насамперед два слова, власне словотвірні гнізда, — вимова *коаліція* як [каоліція] і *голосувати* (*голосування*) уже просто комічно як [галасувати], але з іншого боку це також уживання і творення «анти-російських» фонетичних гіперизмів: *от́ака* «атака», причому неодноразово (пор., наприклад, нормативні укр. *оренда*, *Олександр* і т. ін. — на відміну від рос. *аренда*, *Александр* і под.). Помітним у неї було також наслідування акцентуаційних особливостей південно-західного наріччя української мови (див. р. VIII п. 1.3): *донéсти*, *бу́ло* (з її виступу на майдані Незалежності в Києві 22 листопада 2004 року). З особливостей українського мовлення Миколи Азарова (професора з 1991 року, члена-кореспондента НАН України з 1997 року, родом з Росії, який з 1984 року став жити вже в Україні), який так і не опанував українську мову і спілкувався нею через силу, навіть зачитуючи вже готові тексти, у масовому вжитку поширилися — з іронічними та глузливими конотаціями — одиниці «*пакрацєння*» (див. р. I п. 4.7), «*папереднікі*» — про попередню державну владу («<...> Тобто понад 64 мільярди гривень крадуть щороку. І за це ніхто не відповів?! Це не *папереднікі*, як каже Азаров, — це чинна влада розкрадає!»): А. Гриценко. — ВЗ, 18.10.2012, с. 7), «*кровосісі*», тобто кровососи (з висловлювання М. Азарова, зачитаного ним 2 червня 2010 року: «В країні сформувався цілий прошарок *кровосісів* бюджетних коштів, і тепер ми всіх цих упирів ліквідуємо»). Це також уже штучно «сконструйовані» пародійні утворення нібито з мовлення М. Азарова «*б́імба*» замість *бомба* (з гіперичною заміною [o] або навіть [a] на [i]): «Українська мова экс-прем’єра Миколи Азарова подарувала інтернет-сфері багато “перлів”. Деякі з них стали не тільки предметом жартів і демотиваторів, а й дали назву новим медіа-явищам. Зокрема, славнозвісну “б́імбу” зробила своїм брендом соц-арт-група “БІМБА-продакшн”. <...> Відеоролики “БІМБА-продакшн” можна переглянути на їх особистій сторінці у Facebook та в ефірі Громадського ТБ» (Д, 14.02.2014, с. 23) — і глузлива назва його українського мовлення в цілому як «*азірівка*» (пор. такі назви в історії української писемності, як

⁹ На відміну, наприклад, від колишнього прем’єр-міністра Ю. Єханурова (етнічного бурята родом з Якутії, який з 15 років жив уже в Києві), українське мовлення якого було цілком літературним.

«желехівка», «кулішівка» і под. — різні українські абетки, «скрипниківка» — про УП 1928): «Як казав класик “азірівки”, “да пошли вы!!!”» (ВЗ, 6.06.2013, с. 5).

Ось ще деякі коментарі у ЗМІ щодо «неправильностей» у мовленні державних лідерів України: «<...> бацилою “професорства” [натяк на В. Януковича. — О. Т.] вражена всі керівна верхівка нашої-ненашої влади. Якщо прем’єр говорить “кааліція” замість “коаліція” [натяк на Ю. Тимошенко. — О. Т.], то це, за висловом Президента, не лише “порте” (“псує”) [натяк на В. Ющенка. — О. Т.] їх самих, а нівелює всю націю, яка доручила їм кермо» (Михайло Наєнко, літературознавець. — Сл. Пр., 4.09.2008); «Найстрашніший сон учителя української мови: Азаров диктує, Янукович пише» (УМ, 6.12.2011, с. 16: у рубриці «Приколи»).

Див. також далі в п. 2.2.3.2 про «крилаті слова» походженням з ідіолектів провідних українських політичних діячів нового часу.

1.2.3. Демократизаційні і лібералізаційні процеси у сфері мовного регулювання.

Явища демократизації у сфері мовного регулювання щодо нормативних засад УЛМ включно з лібералізацією підходів до мовного узусу достатньо виразно простежуються в межах описуваного періоду у двох площинах — це, з одного боку, власне сфера мовного коригування (у правописах, мовних словниках та інших довідниках, у консультаціях та рекомендаціях фахівців у ЗМІ тощо); з другого боку, рівень відповідних державних нормативних актів, що мають вихід також у сферу мовного функціонування.

1.2.3.1. У тих мовних довідниках, які за своїм жанром покликані виконувати функції мовного регулювання, у межах описуваних тут тенденцій можна відзначити як а) факти, м’яко кажучи, «полегшеного» підходу до подавання матеріалу (без належного редагування і професійного «фільтрування»), які зводяться до звичайного фіксування наявності тих одиниць та особливостей, що їх демонструє сьогодняшня мовна практика (пор. навіть, наприклад, в академічному орфографічному словнику УОС 2009 як рівноправні варіанти: *фортепіано* і *фортеп’яно*, *кінематограф* і *кіноматограф*, *різний* і *ріжний*; в УП 2019 — ширше, ніж було досі, допущення варіантності закінчень *-i* / *-y* у формах місц. в. іменників другої відміни: див. р. XI п. 1.5, зокрема з прийменником *по* — у просторових і часових конструкціях: *по столу* / *по столі*, *по вечорі* / *по вечору*, *по закінченні* / *по закінченню* і под.), факти, що зумовлюються неухважністю й поспіхом авторів / укладачів (наприклад, в ОСУМ 1994: *вестибуль*; написання власних географічних назв іншомовного походження як з варіантністю: *Гданськ* і *Гданськ*, *Гібралтар* і *Гібралтар*, так і без неї — з одного боку, наприклад, тільки *Геттінген* та ін., а з другого, — тільки *Гетеборг*: див. р. XI п. 3) і просто комерційною метою видавців (як, наприклад, поява у вітчизняній лексикографії такого «жанру», як «зведений орфографічний словник»: див. у р. VI п. 4.4 про ВЗОССУЛ), тобто факти явної лібералізації в реагуванні на особливості поточного мововжитку, так і б) факти цілком усвідомлюваної демократизації матеріалу довідників і, відповідно, загального нормативного стану слововжитку¹⁰. Звичайно, чітку межу між цими тенденціями встановити можна далеко не завжди.

У реєстраційно-нормативних словниках та власне нормативних довідниках УЛМ демократизаційні процеси сьогодняшнього часу, демонструючи сміливіше й оперативніше реагування мовознавців / лексикографів на реальну живомовну практику, виявляються:

¹⁰ Тенденції, з одного боку, до ослаблення орієнтування мовців на рекомендації нормативних довідників, а з другого, — до більшої схильності останніх оперативніше орієнтуватися на поточну мовну практику й ширше допускати, зокрема, варіантність мовних явищ дослідники відзначають у межах описуваного періоду навіть для російської літературної мови з її загалом достатньо консервативним станом на загальнослов’янському тлі [див., наприклад: Калакутская 1995: 204–208].

а) у розширенні меж добору залучуваних мовних одиниць — як у власне номінативній функції (насамперед, звичайно, у розширенні обсягів реєстрового матеріалу в словниках, а також, зокрема, у ширшому подаванні іменників на позначення осіб жіночої статі, особливо за родом діяльності та соціальним статусом: див. р. VIII пп. 4.2.4.1, 4.3.2.1.1, імперфективів, утворюваних від двовидових дієслів: див. р. VIII п. 4.2.4.1), так і в різноманітних експресивно-стилістичних функціях;

б) у розширенні їхніх нормативних граматичних (зокрема, у віднесенні багатьох іменників на позначення особи, традиційно подаваних тільки в чол. р., також до категорії жін. р.: *гуру, суддя, завскладу* та ін.: див. р. VIII п. 2.1.1.8) і стилістичних (див. нижче) характеристик;

в) у цілком свідомому ширшому допусканні орфоепічної та, рідше, орфографічної варіантності мовних одиниць з огляду на реальну мовну практику й навіть у кодифікації у відповідних випадках тільки того з варіантів, що досі вважався позанормативним. Наприклад, у наголошуванні слів (див., зокрема: СУМ-20): *генéзис, гúру, йóгурт, зátи́шиний, зру́чний, пі́хà*, пор. до цього *гéнезис, гуру́, йогúрт, зати́шиний, зру́чний, пихá* (утім, для слова *генезис* варто було б, очевидно, дозволити подвійне наголошування; слід би кодифікувати також деякі випадки наголошування слів, наявні у професійних соціолектах: не тільки, наприклад, *фóбія, некрофі́лія, педофі́лія*, а й *фобі́я, педофі́лія* та ін.). В УП 2019 слово *хабар*, реагуючи на реальну живомовну практику, кодифіковано вже як іменник не твердої, а м'якої групи відмінювання: род. *хабаря* і т. д. (хоча залишено *хабародавець, хабароодержувач*); уживання іншомовних суфіксів *-изм, -іст* поширено й на слова з українськими коренями: *боротьбі́зм, побутові́зм, речові́зм* і под. (див. р. XI п. 1.5);

г) в уніфікації та в спрощенні написання слів: так, в УП 2019 рекомендовано *священник* (замість *священик*); в УП 1990 і ще більш розширено в УП 2019 запроваджено окреме написання випадків з одиницею *пів*: *пів села, пів олі́вця, пів Киє́ва*, усунуто наявність написання, що провокує виникнення подвійної йотації у вимові у випадках *параноя, феєрверк, Гоя, Феєрбах* і под. (див. р. XI п. 1.5; щодо цих двох останніх правил, то тут, звичайно, свою роль відіграв не тільки чинник демократизації правопису, тобто соціальний фактор, а й вплив мовної практики 20-х років з УП 1928 і, відповідно, мовна практика діаспори, тобто національний фактор).

Так, демократизаційне оновлення в новому багатотомному академічному тлумачному словнику української мови (СУМ-20) — жанрі, що традиційно прагне стояти на позиціях «здорового» мовного консерватизму, цілком очевидно виявляється, по-перше, в поповненні його реєстру не тільки власне новою лексикою та фразеологією, що цілком очікувано, а й тими мовними одиницями, що в радянський час видавалися лексикографам і/або видавничим редакторам і цензорам з тих чи інших причин небажаними (наприклад *заувага*, рідше *заввага* — те саме, що *зауваження*), у тому числі за рахунок лексико-фразеологічного складу діалектів української мови (наприклад: *гумовики*, мн. [при цьому слові слід було б подати ремарку «розм». — *О. Т.*] — гумові чоботи; *гумаки*, діал. — те саме, що *гумовики* [можна було б подати з цим самим значенням також слово *гумовці* — див., наприклад: Е, 20.06.2013, с. 10. — *О. Т.*] і «нижчих» стилістичних шарів мови — жаргонів і сленгів, «непристойної лексики» (див. нижче) ¹¹. По-друге, воно реалізується

¹¹ Пор., наприклад, у рекомендаціях з цього приводу одного з провідних українських мовознавців, причому зовсім не з «молодих», висловлених ще наприкінці 80-х років: «Демократизувати загальний словник української літературної мови за рахунок розмовних і просторічних слів типу *джіни* [маються на увазі «джинси». — *О. Т.*], *сюдою, тудою, фрасер*, а також діалектних слів, які не мають прямих однослівних еквівалентів у сучасній літературній мові. Письменники, журналісти, редактори, артисти, вчителі повинні змінити ставлення до жаргонної лексики, відвівши сленговим словам гідне місце в нашому мовленні. Надмірна стерилізація літературної мови від жаргону в період НТР, коли переважна більшість українців належить уже до городян, а не до селян, негативно позначається на престижності української мови» [Чучка 1989].

в «піднесенні», підвищенні стилістичного статусу багатьох із тих одиниць, що вже були в реєстрах словників попереднього періоду (слід відзначити, що система стилістичного ремаркування в нормативних словниках радянського часу справді не завжди була достатньо зрозуміла: у СУМ-11, наприклад, подано з ремаркою «розм.» такі слова, як *насолоджуватися*, *невихід* — на роботу, *підштанки*, *розбудова*, *п'ятничний*, хоча *вівторковий*, *четверговий*, не кажучи вже про *суботній* і *недільний*, — як стилістично нейтральні; *завошивити*, *завошивлений* подано як розмовні, а *завошивленість* — нейтрально). Зміна обмежувальних позначок аж до повного їх зняття відбувається щодо багатьох слів, які, з одного боку, справді мали в УЛМ 30–80-х років неповноправний стилістичний статус, але тепер актуалізувалися в ужитку, а з другого боку, могли досі видаватися лексикографам одиницями зі зниженням стильовим статусом, хоча насправді не були такими. Так, пор., наприклад, слова (вислови), які в СУМ-11 були подані з різними обмежувальними стилістичними позначками, тоді як у СУМ-20 — уже з підвищенням їхнього статусу (див. про це також р. VI п. 3.1): нейтрально — зокрема, зі зняттям позначок «розм.» (наприклад: *вишкварки*, *дитячість*, *достеменний*, *змайструвати*, *змокати*, *навлежачки*, *нависидячки*, хоча *навстоячки* було подане як нейтральне і в СУМ-11, *напорати*, *насамкінець*, *насіпати*: про страву, *невигідний*, *підповня*, *підсипати*: про страву), «заст.» (*висватувати*, *надзиск* «надприбуток», *неабияк* та ін.: див. також у р. I п. 2.2.7 про зняття таких обмежень у лексиці релігійної сфери та народної обрядовості), «діал.» (*саразд* у значенні іменника — «щастя, благополуччя», *деко*, *людність* — у значенні «населення», *меливо* «мливо», *навзаєм*, *навзамін*, *пакіл*, *підмёт* та ін.); із заміною «діал.» на «розм.» (*гибіти*, *глипати*, *допіру*, *допоки*, *доходжалий*, *жура*, *захланний*, *зизоокий*, *літеплий*, *мізок*, *моква*, *надовкола*, *надозоляти*, *назбиткуватися*, *направці*, *нахромлюватися*, *перехняблюватися* та ін.)¹².

СУМ-20 уже значно повніше, ніж СУМ-11, подає жаргонну лексику — наприклад, з кримінального жаргону: *ксива* «документ», *лох* (*лохотрон*), *мочити* «убивати або сильно бити кого-небудь», *мокруха* «убивство», *мент* (*ментівка*, *ментівський*), *наїжджати* (на кого-небудь) «шантажувати, погрожувати, залякувати», *наїзд*, *ничка* «потайник»; з інших жаргонів / сленгів: *задовбувати* / *задовбати* (кого-небудь), *офігенний* (*офігенно*); *класний*, *крутий* (*крутилик*); *лабух*, *металіст* (музиканти); *підсідати* / *підсісти* (на що: на наркотики та ін.); *педик* «педераст» та ін.

У словниках радянського періоду не подавалися обсценізми, так звана «непристойна» лексика (у її досить широкому й розмитому трактуванні) — навіть та, що не пов'язана зі статевою сферою¹³.

¹² Хоча, з іншого боку, у сучасних словниках можна спостерігати вже й вияви іншої крайності — непотрібної лібералізації в характеристиках стилістичного статусу реєстрових слів, ніби як зняття лексикографами з себе відповідальності в цьому. Ось, наприклад, подання в СУМ-20 (порівняно з СУМ-11) як стилістично нейтральних слів *віниувати* (хоча це слово піднесеного, урочистого звучання), *осібний*, *паротяг* та ін.

¹³ Пор. навіть у лексикографічному тлумаченні одного зі значень слова *груди* — як «молочні залози жінки» (СУМ-11 та ін.), тобто відповідна зовнішня частина тіла подається тільки як його внутрішній орган. Пор. також у міркуваннях цього періоду щодо збереження чи вилучення «непристойної» (у широкому розумінні) лексики при перевиданні творчості вітчизняних літературних класиків, у тому числі їхнього листування й узагалі рукописної спадщини, — наприклад, у рекомендаціях генерального секретаря Спілки письменників СРСР, тобто «міністра» радянської літератури: «Мне кажется, что следовало бы заменить встречающиеся в рукописях Л. Н. Толстого нецензурные слова — многоточием. Этих слов еще слишком много в быту, и вряд ли стоит поощрять их распространение, опираясь, так сказать, на великие авторитеты» — з листа письменника до редакторів Полного собрания сочинений Л. Толстого, березень 1949 року (див.: Н. Иванова. Личное дело Александра Фадеева. — Журнал «Знамя», Москва, 1998, № 10, с. 199). Утім, пор. також і щодо аналогічної критики в дорадянський період: «<...> Я пригадую обурення і глузування [критиків і рецензентів]. — О. Т.] з приводу виразу: “добре законсервовані перса” в “Поєдинку” того ж таки Коцюбинського або “товстих задів” у “Дебюті”. <...> Це вже пуризм, на мою думку, занадто

Так, у СУМ-11 не подано слів, що їх наводив, наприклад, Грінч. (такі слова були наявні також у словниках, що виходили поза межами України, — див.: УАС, УЧС 90-х років): *гівно* (зі словотвірними дериватами), *срати* (*срака* та ін.), *сяти* (з дериватами), а також *курва* (з дериватами), навіть слів дитячої лексики *кака*, *какати*, незм. *каки*, *пісяти*, незм. *пісі* (*какати* і *пісати*, до речі, були відсутні й у словниках російської мови повоєнного часу, хоча їх подано, наприклад, в ТСРЯ-4); ці слова було подано в ЕСУМ — як словнику, призначеному для вузчого кола користувачів (у виданому за кордоном аналогічному словнику Я. Рудницького, однак, подано також *жона*, *їбати*, *хуй*: Rudn.). Дослідження та лексикографічний опис такої лексики російської мови здійснювали в той час тільки в зарубіжній русистичі (так, наприклад, ті слова цієї сфери, що їх подавав етимологічний словник російської мови М. Фасмера, у російському перекладі (див.: Фасмер) було вилучено¹⁴). У великих тлумачних словниках інших слов'янських мов навіть у часи соціалізму слова «непристойної» лексики, не пов'язані зі статевою сферою, подавалися дещо ширше, наприклад: бол. *gówno*, слц., чес. *hovno*, болг. *говно* та ін. (з похідними значеннями, словотвірними дериватами та фразеологізмами й пареміями на їхній основі).

У новітній період залучання такої лексики до словникових реєстрів розширилося в лексикографії всіх слов'янських мов [див. також огляди цього питання, зокрема: Солецка 1996; Ćelić, Ibršević 2018; Ставицька 2008, с. 68]. По-перше, у великих загальномовних словниках — наприклад, української мови (хоча не в усіх і дуже вибірково, непослідовно): *гівно* (хоча без похідних значень і фразеологізмів), *гузно*, *срака*, *курва*, *мудак* (РУУРС 2011; UTC); *кака*, *какати*, *каки*, *пісяти*, *пісі*, *курва* (СУМ-20; словник ще не завершено); у проспекті одного з нових академічних словників тлумачного типу (поки що не реалізованого) передбачалося достатньо повне подання таких слів з позначками «прост. неприст.», а відзначених слів дитячої лексики — «дит. евфем.» [Тараненко 1996: 139, 135]; у словниках російської мови — див., наприклад, у БТСРЯ 1998 (крім лексики статевої сфери), а деякі з таких слів навіть у середньому за своїм жанровим призначенням словнику Ожегов / Шведова 1999, хоча в «Предисловии» до останнього (с. 6) збереглося застереження про те, що до словника не включено одиниці «з яскраво вираженим грубим забарвленням»; повніше — в етимологічних словниках: див., зокрема, ЭССЯ; ЕСУМ — у тих томах, що стали виходити в світ уже в післярадянський період (включно з окремою статтею *хуй*). По-друге, значно ширше, природно, ця лексика стала подаватися в нових для слов'янської лексикографії жанрах тематично і стилістично спеціалізованих видань — у словниках табуованої лексики, евфемізмів (у тому числі й тих, що їх також не слід уживати в «культурному» товаристві), розмовної мови, молодіжного і загального сленгів. Станом на сьогодні табуована лексика і фразеологія (включно з лексикою статевої сфери) найповніше, очевидно, охоплена в польській лексикографії (хоча в самій публічній мовній практиці така лексика до початку 90-х років найпомітніше була представлена в мовній дійсності колишньої Югославії: див. вище п. 1.1) — не тільки в спеціалізованих лексиконах (див., зокрема: Grochowski 1995; Lewinson 1999; Słownik polskich leksemów potocznych), що стали з'являтися ще в середині 90-х років, а й у достатньо повних загальномовних словниках, наприклад: *jebać*, *jebaka*, *zajob*, *chuj*, *pizda* (Dunaj; SJP: Supplement 1993), меншою мірою — у російській лексикографії (у тематично спеціалізованих виданнях і переважно зарубіжних авторів, а також російських авторів у виданнях за кордоном, зокрема: Флегон; Плущер-Сарно; Мокиєнко / Никитина 2003б). Непристойна лексика української мови, крім власне «мату», стала вже також фіксуватися в словниках молодіжного і загального сленгів (див., зокрема: Ставицька 2003), евфемізмів (Аркушин, с. 31–36 та ін.); непристойна лексика включно з «матом» достатньо широко подана в словнику Ставицька 2008 (з багатим ілюстративним матеріалом із творів новітньої художньої літератури); в інтернеті на сайті <http://www.notam.02.no/~hcholm/altlang> «The Alternative Dictionaries» (editor Hans-Christian Holm, 1995–2004 pp.), ще раніше з-поміж «альтернативних» словників інших мов можна було знайти й дуже короткий «The Alternative Ukrainian Dictionary» з невеликою кількістю досить випадково дібраних лайливих і непристойних слів української мови (включно з одиницями статевої сфери), здебільшого відсутніх в «офіційних» словниках [див. також огляд цього питання: Шиманський 2003].

переборщений і нічим не виправданий» (Сергій Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 629: щодо перевидання творів Михайла Коцюбинського).

¹⁴ «<...> Но наша общепринятая культура речи и языка принципиально исключает неприличную лексику: «Возможно, мы, русские, лучше чувствуем чрезвычайную “выразительность” таких слов, которые знаменуют, так сказать, антикультуру и особенно строго изгоняются из литературного языка и культурной жизни в эпоху массовой книжной продукции» [Трубаев 1978: 21–22].

1.2.3.2. На рівні державного регулювання нормативного стану УЛМ та її функціонування, яке мало здійснюватися у межах описуваного періоду в кількох уже редакціях законів про мову та в низці інших нормативних актів (див. докладніше р. XII пп. 4, 5, 6), рух у напрямі демократизації норм слововжитку і словотворення можна відзначити насамперед у таких формах вияву, як відмова від безпосереднього втручання державних адміністративних, юридичних та ідеологічних органів у розв'язання питань кодифікації літературної мови та контролю за цим; у сфері ономастики (див. р. X) — розширення прав громадян у виборі особових імен для дітей, в іменуванні відповідно до їхніх національних традицій; уважніше ставлення до збереження (повернення) традиційних для певного регіону топонімів (наприклад, повернення до офіційного вжитку назв низки населених пунктів Закарпаття: *Мукачєво* та ін. — замість нібито більш «української» форми *Мукачево* і под.).

З іншого боку, не можуть також не привертати уваги — як факти непотрібної лібералізації й перестраховальної позиції — вияви ухиляння державних органів від прямого й однозначного розв'язування певних питань розбудови та функціонування УЛМ. Так, згідно з корективами до «Класифікатора професій», які внесло Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, поряд з назвами професій традиційно тільки в чоловічому роді, «за потребою користувача» можна офіційно використовувати також назви в жіночому роді: *інженер* — *інженерка*, *соціолог* — *соціологиня* (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1). Хоча, оскільки сама жива українська мова не має в своєму складі всього більш-менш повного набору таких іменників-фемінативів, міністерство мало б самé взяти під контроль розв'язання цього питання, для того щоб перелік відповідних назв був однотипний і уніфікований для всіх міністерств і відомств країни. Під час запровадження в дію нової редакції «Українського правопису» (УП 2019) Міністерство освіти і науки дозволило перехідний період, коли «установи самостійно приймають рішення про використання норм нового правопису», однак про тривалість цього періоду в урядових документах не говорилося (див. р. XI п. 1.5).

2. Розширення стильового діапазону публічних дискурсів і стилістичних меж інвентарю української літературної мови (як наслідок загальнодемократичних перетворень у суспільстві та більшої вільності в мовній комунікації, з одного боку, з другого, — урізноманітнення суспільно-політичного життя в країні).

2.1. Розширення функціонування в публічному мовному просторі стильових і жанрових різновидів української літературної мови.

2.1.1. Розширення стильово-жанрового діапазону публічного спілкування. З розгортанням у країні загальнодемократичних процесів, які стали також основою урізноманітнення економічної діяльності та відкритості суспільства для інформаційних, культурних і технологічних зовнішніх впливів в умовах глобалізації, відбулося розширення стильового спектра УЛМ у її публічному функціонуванні (перш за все, у ЗМІ — як друкованих, так і ефірних, у тому числі в інтернеті). По-перше, у сфері публічного мовного простору розширилося функціонування певних жанрів, уживання яких досі обмежувалося усно-розмовною, побутовою сферою, — це насамперед анекдоти на різноманітну тематику, включаючи політичну та еротичну (регулярні рубрики анекдотів на сторінках друкованих ЗМІ, спеціальні програми на теле- і радіоканалах, окремі книжкові видання). По-друге, стали розвиватися нові підстилі і мовленнєві жанри зі своїми особливостями на різних рівнях мовної структури як в усній, так і в писемній формах — мова реклами (як комерційної, так і соціальної, політичної), мова соціальних мереж і взагалі неофіційного спілкування між користувачами інтернету), такі жанри, як кримінальна хроніка і (на телебаченні) спеціальні програми на кримінальну тематику, повідомлення

про різноманітні курйозні факти, оголошення (про «все на світі», у тому числі про інтимні знайомства), привітання на ім'я конкретного адресата (з днем народження, з іншою датою чи подією), висловлювання співчуття конкретному адресатові (у зв'язку зі смертю близьких та ін.), у діяльності ефірних ЗМІ — політичні дискусії, круглі столи, брейринги, різноманітні токшоу з меншою чи більшою кількістю учасників.

Значно розширилася кількість ЗМІ (як друкованих, так і ефірних) та їхня жанрова спеціалізація й соціальна зорієнтованість — за рахунок організацій з приватною формою власності, які відбивають політичні й економічні інтереси їхніх власників та засновників і розраховані на відповідні сегменти читацької, слухацької та глядацької аудиторії і кожна з яких, природно, прагне посісти якесь своє місце серед інших (конкурентних), що, природно, впливає й на особливості мовностилістичного оформлення їхніх матеріалів. Розширення стилістичного діапазону та урізноманітнення мовностилістичної палітри особливо наочно виявлялося в газетах, одні з яких розраховані на масову аудиторію, а інші — органи політичних партій і громадських рухів, громадських організацій — на відповідні вужчі верстви населення; в ефірних ЗМІ така різноманітність повніше представлена, природно, у мовленні не так журналістів — ведучих відповідних програм, як їхніх запрошених, гостей.

На загальному тлі досить невисокого рівня життя широких мас населення й наявності депресивних настроїв у значної частини суспільства, свідченням чого стало й посилення уваги ЗМІ, художньої літератури, кінематографу до зображення життя соціальних низів, соціального андеграунду, до різноманітних негативних явищ у житті з відповідним наростанням мовної песимістичної «чорнухи» (див. п. 3.2), у життя суспільства на межі 80–90-х років увірвався ніби інший (не просто кращий, а прекрасний і сповнений оптимізму) світ — світ комерційної реклами (рекламні оголошення стали спочатку поширювати нововідкриті кооперативи та спільні підприємства). Тексти комерційної реклами (на щитах зовнішньої реклами і т. ін., на радіо, але особливо, звичайно, в теле- й інтернет-роліках) переконували глядача / слухача, що десь поряд з ним існує зовсім інша, значно довершеніша дійсність, доступна також і для нього: досить просто довіритися рекламі, — і «змінимо життя на краще!» («Philips. *Змінимо життя на краще*») [див. також огляди цього питання, наприклад: Mehlhorn 1999; Sawicka 1994; Lewiński 1999; Степанов 2001; Хавкіна 2011; Дядечко 2012]. Мова реклами була спрямована на формування в її сприймача культу «позитиву», що сконцентрований у пропонованих нею товарах та послугах, — здорового і гарного тіла, заможного, «успішного» (успіх у житті — це був один з нових «меседжів» нової соціальної дійсності: див. р. I п. 4.9) і цікавого життя, упевненості (з'явився «меседж» «захищеності» людини за допомогою пропонованих рекламою товарів і послуг) у сьогоднішньому й завтрашньому дні («*Dirol захищає* ваші зуби з ранку до вечора», «Батончики Stripes — *світла смуга* у Вашому житті»), енергійності і бадьорості («Kings Cola — *енергія* молодих королів», «Tic Tac. *Море свіжості* і всього дві калорії»), новизни («*Дивись по-новому!*» — рекламна заставка на т/к «Новий», 2003 рік, сучасності (модності) та надійності й зручності товарів («*Просто натисни на кнопку!*»). Вона була насичена, зокрема, прикметниками і прислівниками з лексичними й граматичним (найвищого ступеня порівняння) значеннями дуже високої позитивної ознаки, дуже високого ступеня якості: *надзвичайний, неперевершений (неперевершена якість, неперевершений смак), бездоганний, чарівний, казковий* і под. («Oriflame. *Чарівна магія весни*», «казково смачний бульйон», «райська насолода», «Кава Jacobs — незрівнянний аромат», «Зубна паста Colgate — захист від карієсу № 1 у світі!»), *найкращий, найновіший* і под. («Western Union. *Найшвидший спосіб* переказати гроші», «Aquafresh — *найрозумніша* зубна щітка»), з компонентами *супер-, най-, мега-* та ін. (див. також р. I пп. 6.2.1, 6.2.2, 6.2.3.1, р. VIII пп. 4.2.3.8, 4.2.2.2).

Ціла низка висловів з перших рекламних телероліків (переважно перекладних) та вислови і власні назви з перших закуплених і демонстрованих наприкінці 80-х —

у першій половині 90-х років зарубіжних (переважно латиноамериканських) мелодраматичних телесеріалів (перші з них демонструвалися російською мовою ще з Москви) стала поширюватися в 1990-х роках, коли це було ще новим явищем у суспільному житті, у загальному мововжитку як усім добре знайома — переважно з легкими жартівливо-іронічними конотаціями: «"Bounty" / "Баунті" — райська насолода!», «"Mars" / "Марс": все буде в шоколаді!» (з реклами шоколадних батончиків під такими назвами); «Слухайся своєї спраги — пий спрайт!», «Sprite. Не дай собі засохнути!»; «Нове покоління обирає Pepsi»; «Чистота — чисто Tide!» (з реклами прального порошку); «Взула і забула» (з реклами жіночого взуття); з реклами вже вітчизняних товарів: «Живи на повну!» (реклама пива «Чернігівське»), «"Оболонь" — пиво твоєї Батьківщини!»; рідше з іншими стилістичними настановами — наприклад, як зручний евфемізм на позначення періоду менструації в жінок: «— Під час передменструального синдрому з яскраво вираженою дратівливістю краще відмовитися від кави, міцного чаю, алкоголю. <...> Гірше за всіх переносять ПМС і *критичні дні* жінки із зниженим тиском — гіпотонією» (КВ, 22.10.1999, с. 13), «Нездужання багатьох пацієнток розпочалися з невинного походу в гори, купань у холодній воді, посилених занять спортом у "*критичні дні*"» (Л. Никонова. — Д, 4.10.1997), «<...> в Ваші *особливі дні*» — вислови з реклам жіночих гігієнічних прокладок (див. також далі в п. 2.2.1 про переосмислення і обігрування цих та інших подібних висловів).

2.1.2. Зміни у співвідношеннях між настановами на стилістичну піднесеність / стилістичну нейтральність, на інформативність повідомлення / емоційність впливу. У мовностилістичному оформленні публічних дискурсів цього періоду окреслилися або принаймні увиразнилися певні нові тенденції — зокрема, досить виразні зміни місця (статусу) емоційно-експресивної компоненти в текстотворенні (у мові ЗМІ й узагалі в інформаційно-публіцистичній стилістиці) і менш виразні зміни у вияві категоричності тверджень (в усному мовленні).

2.1.2.1. В інформаційно-публіцистичному стилі, особливо в мовній стилістиці ЗМІ, з одного боку, від початку 90-х років стала згасати попередня практика — «пафосна» стилістика радянської доби, відбуватися «депатети́зація» стилю (див. р. I п. 3.2.3). В ефірних ЗМІ це стало відчуватися особливо помітно, але в частині друкованих ЗМІ така стилістична практика продовжувала існувати. В одних із них, як можна припустити, це відбувалося просто за традицією і, звичайно, в досить ослабленому вияві (це стосується державних і комунальних ЗМІ, особливо регіональних газет — органів місцевої влади, ще з радянським стажем), наприклад: «Дунаєвецькі *звитяжці* [назва замітки про завершення жнив у цьому районі Хмельницької області]. <...> Урожайність упораних переможцями обласного огляду конкурсу хлібів сягнула 50 центнерів. За *звитяжну* працю NN удостоєний телевізора <...> Серед *звитяжців* жнив — NN і NN. Уміло організовує роботу механізаторів їх бригадир NN» (обласна газета «Поділля», 14.08.1998, с. 1) (хоча, звичайно, уживання характерних для публіцистичного стилю радянської доби одиниць на зразок *впередзорець*, *на вахті миру*, *битва за урожай* могла викликати вже тільки іронічну посмішку, мабуть, і в цьому середовищі). В інших же — у ЗМІ лівих політичних орієнтацій — така практика тривала не тільки за традицією, а й, безперечно, цілком запрограмовано, наприклад: «І коли на майданчику біля правління кооперативу піднімають *червоний прапор слави* на честь колективу-переможця, це підбадьорює людей. Небайдужі вони й до *Дошки пошани* <...>» (В. Гогунський. — Тов., 2001, № 31: під рубрикою «Соціаліст і його справа»), «Редакція газети "Товариш", Черкаський обком СПУ глибоко сумують з приводу неоправної втрати — смерті <...> позаштатного кореспондента газети, *безстрашного агітатора* NN <...>» (Тов., 2000, № 30); *буржуазія*, *трудящі* (про відповідні соціальні верстви населення сучасної України), *трудо́вий*

наставник, «щоденна чорнова робота», «поліська (слобожанська і т. ін.) глибинка» і т. ін. (традиційні кліше і «пафосні» звороти з газети «Комуніст»); пор. також, наприклад: «У Гуменниках — колгосп. Багато мудрагелів не раз намагалися перейменувати на сільськогосподарське підприємство. Селяни відмовилися. У Гуменниках колгосп носить назву “Комуніст”. І знову ж таки <...> селяни не дали перейменувати» (Ком., 1997, № 41).

З другого ж боку, в нових соціальних умовах стали наростати нові хвилі емоційності публічних дискурсів. По-перше, у загальносоціально-протестному «народному» дискурсі проти влади та «олігархів» — це насамперед досить частотне вживання під час різноманітних протестних акцій «вигуків соціального протесту» *Ганьба!* і *Геть!* та характеристика влади як вічно «злочинної» (див. р. І п. 2.2.10.1). По-друге, це емоційно загострена компонента в міжпартійній, міжконфесійній, міжкультурно-мовній полеміці між різними групами населення країни — зокрема, між групами правої і лівої політичних орієнтацій, особливо в 90-ті роки (див. р. І п. 2.2.2.2)¹⁵, між колами, що позиціонують себе в політичному та культурно-мовному планах як проукраїнські, і колами, що стоять так чи інакше на проросійських позиціях (див. р. І п. 5.4). По-третє, в українському державницькому дискурсі (особливо з 2014 року після початку агресії РФ проти України й ще більшою мірою після її повномасштабного вторгнення в Україну 2022 року) — це наростання піднесено-патріотичної стилістики, уживання лексики високого стилістичного регістру, наприклад: актуалізація характеристик *ненька, мати* — про Україну (див. р. І п. 5.2.4), *побратим* — про політичних однодумців і особливо про бойових соратників (це слово в такому вживанні функціонувало до «Революції гідності» в парамілітарних організаціях української політичної орієнтації), наприклад: «27-річний NN з дитинства мріяв стати військовим. “Він завжди рвався в бій, мав сміливість брати на себе відповідальність за інших”, — кажуть *побратими*» (Е, 27.04.2022. с. 7), «Звільнений з полону моріхів Діанов передасть 23,4 млн гривень на лікування *побратимів*» (Д. Кречетова. УП, 14.10. 2022), а також *посестра*: «*побратими і посестри* по зброї»; *пункти незламності* — так було офіційно названо в листопаді 2022 року тимчасові споруди та спеціально обладнані приміщення у містах в умовах масованих обстрілів об'єктів критичної інфраструктури України з боку РФ, де передбачена наявність води, тепла, електрики, мобільного телефонного зв'язку тощо; уживання вигуків *Слава Україні!* — *Героям слава!* уже за межами партійних дискурсів української орієнтації на загальнодержавному рівні (див. р. І п. 2.2) і взагалі культивування теми героїзму (див. р. І п. 5.2.7). Як збірна назва загиблих учасників «Революції гідності» («Євромайдану») у грудні 2013 — лютому 2014 рр. у вжитку вже закріпилося словосполучення «*Небесна сотня*» (частіше з написанням з великої літери й другого слова).

З цих трьох ліній, напрямів розгортання емоційності публічних дискурсів перший напрям («антивладний») то розгоряється (як, зокрема, під час другого президентства Л. Кучми та президентства В. Януковича), то згасає, третій же («антиросійський») набуває дедалі більшого розмаху, тоді як другий напрям з часом, очевидно, поступово звужується у своїх виявах (у публічному просторі вже практично не виявляється полеміка між лівими і правими політичними силами, а з 2014 року — від початку збройної агресії РФ проти України — стало менше привертати до себе увагу й протистояння між колами з проукраїнською і проросійською політичними орієнтаціями).

Якщо говорити тільки про другий з цих напрямів, то, маючи перед очима багату й часто, на жаль, переповнену негативними емоціями мовну палітру такого внутрішньо-політичного протистояння в суспільстві — як характеризують соціологи й публіцисти, «мову ворожнечі» і «дискурс ненависті» [пор., наприклад: Газда 2015] (особливо під час

¹⁵ Як відзначають дослідники, тексти як ліво-, так і праворадикального політичних спектрів утворюють єдиний тип дискурсу, що його можна кваліфікувати як тоталітарний [Бацевич 2003: 165; пор. також: Радзівська 2010: 362–378].

виборчих кампаній), усе ж не варто надто драматизувати ситуації, адже подана картина відбиває лише дискурси української політики та публіцистики різних полюсів політичного спектра, а також порівняно незначної частини політично активного населення. Чим ближче до центру стоїть політичний напрям, тим «бідніше» представлена в його дискурсі подібна стилістика. І, звичайно ж, подібний стилістичний «арсенал» майже повністю відсутній в активному лексиконі переважної більшості населення, що стоїть осторонь політики.

У межах описуваного періоду стало досить виразним розмежування друкованих ЗМІ за співвідношенням їхніх програмових настанов на інформативність повідомлення / на емоційність впливу.

Це насамперед розмежування між «партійною» і «позапартійною» пресою й відповідними публіцистичними дискурсами в цілому, представленими також і в електронних ЗМІ (у розширеному розумінні цих характеристик — з охопленням не тільки органів тих чи інших політичних організацій, а й відповідних дискурсів, характерних для тих чи тих соціальних прошарків населення).

До «партійної» преси належать, з одного боку, українськомовні друковані органи з програмовими проукраїнськими як державно-політичною, так і культурно-мовною орієнтаціями: за своєю соціально-політичною зорієнтованістю вони «автоматично» є водночас «антилівовими» (оскільки ліві політичні сили в Україні дотримуються переважно «прорадянської» / проросійської орієнтації), а за національною й державно-політичною платформами так чи інакше виступають на «антиросійських» позиціях, оскільки цілком слушно вбачають у державній зовнішній політиці РФ загрозу для української державності; з другого боку, українськомовні, але здебільшого російськомовні друковані органи (з наявністю також окремих матеріалів українською мовою, особливо листів від читачів, їхніх віршів тощо) з лівими і проросійськими (не тільки культурно-мовними, а й політичними) орієнтаціями — як центральні, так і регіональні (якщо говорити про ситуацію до початку 2014 року, вони були представлені особливо в Криму й на Донбасі). Стилiстичний арсенал «партійних» дискурсів, особливо на їхніх радикальніших флангах, відзначається підвищеною емоційністю, використанням зневажливих і презирливих характеристик опонентів (це відповідна лексика, з можливим обопільним застосуванням певних інвективних одиниць, зокрема *фашисти*, використання емоційно-оцінних суфіксів, уживання форм множини від прізвиськ лiдерів з написанням їх звичайно з малої букви і взагалі використання малої літери у власних назвах: див. р. X п. 7.2.1, р. XI п. 4), використанням фігури ампліфікації, іронічних лапок. Для обох таборів це актуалізація їхньої «стилiстики боротьби» попереднього періоду: для крайніх лівих — тієї «революційної (більшовицької) пристрасності», що характеризувала риторику радянської партійної публіцистики, особливо 1917 — середини 50-х років (того сегмента партійної риторики, що був спрямований на критику й розвінчання опонентів, тоді як риторика, спрямована на звеличування й прославляння «своїх» — з гаслами на зразок «Слава...!», «Хай живе...!», вже дезактуалізована); для крайніх правих — «націоналістичної» риторики. «Партійні» дискурси відзначаються також, крім підвищеної емоційності у вираженні як негативних, так і позитивних оцінок, помітною багатослівністю, наслідком чого є менша інформативність їхніх матеріалів на одиницю площі.

Наприклад, у дискурсі проукраїнської програмової «партійної» орієнтації: «Зрозуміло, в Україні є ще чимало її недругів. Вони скаженіють, сатаніють, казяться, але наша держава має тепер міцний корабель, і його нікому не зупинити» (П. Шейко, народний депутат України. — УГ, 12.09.1996: з приводу прийняття Конституції України 1996 року); «Московська воша вчить нас жити» — заголовок (С. Чалий. — УС, 28.03.2002: про заяви російських політиків щодо ситуації в Україні); з листів читачів: «Коли бачу на екрані отих *олександрів морозів*, *петрів симоненків* та інших там *олійників* і *ткаченків* [названі особи належали до керівництва КПУ й СПУ. — О. Т.], то завжди

згадує слова іншого Симоненка — Василя: “розгодовані і сірі <...> демагоги і брехуни”» (М. Лотоцький. — Нескорені, 1995, ч. 2); з вірша читача: «Раб, холуй, троянський кінь Росії, / Яничар, московський свинопас / В іпостасі нового “месії” / В “рай” комуністичний кличе нас. / Близько політичний скон собаки! / Лідер українського сміття, / Як і всі червоні вовкулаки, / Незабаром кане в небуття» (А. Г. Копов’яз. — Нескорені, 1996, № 7, с. 2: про П. Симоненка). Навіть у межах наукового стилю — наприклад, початок статті, присвяченої розбудові певних аспектів української термінології: «Понад 300 років національного та соціального гноблення України царською Росією, серед яких 70 років перебування у залізних путах комуні-більшовицького режиму жорстокої диктатури й сваволі з боку “старшого брата”, доморощених яничарів, залишили невиліковні рани на тілах і в душах мільйонів живих та мертвих співвітчизників, що пройшли через послидовні репресії воєнного комунізму, страхіття голодоморів, примусову колективізацію та масові депортації, сталінські гулаги та чистки, смерч Другої світової війни, розв’язаної червоним комуні-фашизмом. Під гаслами радянського інтернаціоналізму (а радше великоросійського шовінізму) та формування свідомості “будівника комунізму”, як єдиного радянського народу, проходила тотальна русифікація України <...> і т. д. (М. Кукляк. — Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402 : Проблеми української термінології, с. 221).

У ЗМІ лівих орієнтацій, проросійської політичної спрямованості — наприклад, з листів читачів: «В них душа лише грішми набита, / А де ж совість, порядність, мораль? / Мова ж про головного бандита / З УПА й батальйону “Нахтігаль”. / Як же можна з цим злом змиритись? / <...> / Ви зовете себе — демократи, / Все, мов, дієте з волі людей, / То чому ж подолан не спитати / Про злочинний оцей “мавзолей”? / <...> / Не радійте, пани-“демократи”, / Гнів народу вулканом кипить, / Ще діждетеся кари-розплати, / За наругу народ не простить» — вірш (С. Лютий. За наругу народ не простить: З приводу планів Хмельницької обласної влади спорудити меморіал гауптману СС Шухевичу. — Київ. в., 18.10.2008).

З іншого боку, уже цілком сформувалася значною мірою «позапартійна» / «надпартійна» преса — загальнодемократичного і/або ліберального спрямування (з кількісним переважанням назв, зі значно більшими накладками й, отже, виходом на значно ширшу аудиторію), яка характеризується менш вираженою емоційністю, стриманішим вираженням оцінності й, відповідно, більшою інформативністю матеріалів. Це газети:

а) цілком офіційного спрямування (тут мається на увазі, звичайно, стилістика, тобто один з аспектів «форми», а не зміст матеріалів таких видань, який, безперечно, не може не відбивати тією чи іншою мірою позиції їхніх утримувачів), як «Голос України» — орган ВР і «Урядовий кур’єр» — орган КМ, а також друковані органи регіональних органів влади. Стилiстика офіційного дискурсу ще повніше виражається в редакційно-мовній політиці державних і комунальних каналів радіо й телебачення з їхніми стриманою тональністю, загальною спрямованістю у висвітленні державної політики здебільшого «на позитив»: «Турбота про здоров’я людей є одним з основних напрямків діяльності органів влади Н-ського району. <...> Без сумніву, ці плани будуть реалізовані» (УР-1, Новини, 29.06.2003), з програмами під назвами на зразок «Не все так погано в нашому домі», що наражаються на іронізування з боку не тільки політичної опозиції, а й звичайної «ліберальної» публіки (див. р. І п. 4.10);

б) інформаційно-аналітичні, розраховані на «мислячу» інтелігенцію — як тепер стали казати, на «інтелектуалів», весь заряд можливої негативної емоційності окремих їхніх матеріалів полягає переважно в іронічності або ж у зовні негрубому висміюванні, — це, зокрема, газети «День», «Дзеркало тижня»;

в) розраховані на масову аудиторію, з широким жанровим діапазоном і настановами на доступність і легкість сприймання їхніх матеріалів — з особливою увагою, зокрема, до формулювання яскравих заголовків публікацій, з широким використанням мовної гри (див. п. 2.2.1) тощо (найвиразнішим представником такої публіцистики була газета

«Україна молода»). Утім, у разі «перебору» з використанням елементів такої стилістики є небезпека скотитися до звичайного «зубоскальства». Ось, наприклад, зразки розрахованого на сенсаційність висмикування й винесення в заголовок фрагментів з текстів інтерв'ю: «Юрій Шевчук: «Машина часу» [відома російська рок-група. — О. Т.] продала рок!» (Е, 9.08.2001); «Путін почав думати про заміну Медведєва» [заголовок], тоді як у самому тексті: «Відповідаючи на питання, хто буде новим прем'єр-міністром, Путін пояснив, що “починає думати про це з сьогоднішнього дня”» (УП, 19.03.2018: це перше інтерв'ю В. Путіна після його нового обрання президентом РФ).

Видання, що прагнуть позиціонувати себе як центристські, можуть піддавати критиці виразників «партійних» дискурсів з обох протилежних сторін, наприклад: «<...> семіотика, яка, вважає львівський професор Степан Вовканич, буває українською та антиукраїнською. Антиукраїнську він рішуче відкидає, а українську ставить на службу патріотичному вихованню. Його бойовиту статтю хочеться цитувати, <...> шкодуючи тільки за тим, що газетярський жанр не дає змоги робити це вголос і стоячи», «полум'яна бароковість цієї синтаксичної конструкції», «начитавшись проукраїнської інтелектуальної продукції» і наприкінці: «Лишенько мені... із вами, прозаїки, поети, патріоти...» ([Анотація змісту журналу «Сучасність», 2001, ч. 9]. — Кр., 2001, ч. 10); «З початку грудня на УТ-1 виходитиме нова публіцистична програма “Акценти Валерія Лапікури” — нова версія передачі “Акценти” того самого тележурналіста, відомого своєю лютою непримиренністю до “лівих”, яких він у своїх коментарях називає не інакше, як “фашизоїдна сволота”. Подібна лексика і стиль викликали різке неприйняття багатьох телеглядачів. На керівництві УТ-1 чинився певний тиск з вимогою відсторонити Лапікуру від ефіру, щоб не сіяти зерна смуту й розбрату в наш і без того крихкий світ» (А. Лемиш. — Д, 21.11.1997)¹⁶; «Усі, хто цікавиться українською політикою, знають, що в Україні на лівому краї нападу грають суперкомуністи та екс-соціалісти, а на правому — націонал-несоціалісти. Їхня політична діяльність на дві третини складається з обопільних лайок, а на третину — з лайок на адресу властей імущих. Якраз площа обопільних лайок і ідентифікує відповідним чином “колоритних” політиків. Так, жодне число газети “Час-Тайм” не обходиться без солоних слів на адресу “комуністичної Дуньки”, “комуністичних”, “п'ятої колонії” тощо. У газеті “Комуніст” та часописі “Комуніст України” теж не бракує гострих, м'яко кажучи, матеріалів проти “шароварників”, “буржуазних націоналістів”, “бандерівських недобитків”» (Орест Гомонюк. «Вічний опозиційонер», або Політик легкої поведінки. — Підтекст : Політико-аналітичний тижневик, 13.11.1996, № 12, с. 12: публікація з критикою В. Чорновола).

2.1.2.2. В усному мовленні (незалежно від публічних сфер і форми — діалогічної чи монологічної — його реалізації) у загальному руслі лібералізації мововжитку поширилося функціонування двох модальних часток, що відбивають прагматичні настанови мовців на певне пом'якшення категоричності висловлень, ніби на уникання остаточної конкретності й визначеності в оцінках і ставленнях:

— *як би* (досить частотна тепер у вжитку калька рос. *как бы*: див. р. III п. 2.1.2): «Зроблено такі невеличкі *як би* кроки <...>» (Олексій Богданович, актор Київського національного театру імені Івана Франка. — 24 к., «Актуальне інтерв'ю», 11.07.2014), «*Я як би* не визнаю себе винним», «І найголовніше: у мене народився синочок. *Я як би*

¹⁶ Пор. різко критичну реакцію на це також з боку політичних опонентів: «Серед серійних передач національного телебачення вирізняються “Акценти”, які веде пан Лапікура. Вирізняються злосопротивністю, навіть якимось навіженством, зв'язаною ненавистю до всього, що зв'язане з радянським минулим, соціалістичним ладом, комунізмом», «Духовні батьки Лапікури — крикливці й людоджери з ОУН-УПА — вже не раз проголошували: “Треба крові — дамо море крові!”, <...> “Наша влада має бути страшною!”» (А. Гальчук. Злюка в ефірі. — ВУ, 1997, № 15).

щаслива», «Я сама взяла як би гвіздок, прибила картину. Я завжди хотіла, щоб у домі вода була, газ, як би опалення»; уже, очевидно, і як вставне слово: «Це, як би, непрофесійно»;

— *все ж таки*: «Тобто ви вважаєте, що пам'ятки старовини *все ж таки* треба зберігати?» (ведуча телевізійного токшоу до одного з учасників, який, до речі, цього й не заперечував) — у значенні вже не «незважаючи на що-небудь» чи для підсилення висловленої думки, як подають словники, а з функцією ненав'язливого твердження.

2.1.3. Зміщення стильових / стилістичних меж у загальній структурі публічних дискурсів. Триває й посилюється певне розмивання граней поділу між функціональними стилями й жанрами літературної мови і взагалі сферами її використання [пор. також, зокрема: Ревзина 2012], що виявляється як уживання різностильових елементів у межах одного тексту, стильова неоднорідність тексту. У загальному руслі демократизації мововжитку це виявляється як:

1) розширення наявності елементів і загального стилістичного оформлення одних стильово-жанрових різновидів УЛМ у текстах інших різновидів:

а) усно-розмовної стилістики (стилістики неофіційного спілкування) та стилістично знижених елементів у тканині публічної комунікації, у тому числі офіційної, — експансія мовних одиниць із нижчих до вищих стильових шарів, у ширший мовний простір: див. матеріал у наступних підрозділах (часто як демонстративне відштовхування від мовної стилістики тоталітарного минулого). (Однак говорити про загальне істотне зменшення стильової відстані між усно-розмовною і писемно-книжною сферами функціонування УЛМ як одну з визначальних ознак мовної демократизації для сучасної української мовної ситуації все ж немає підстав ¹⁷, оскільки, з одного боку, поширення саме літературної форми української розмовної мови відбувається ще в досить скромних обсягах, з другого ж, — паралельні процеси «націоналізації» УЛМ ведуть до зростання її «елітарності»: див. р. VI п. 3.5.) Пор., з іншого боку, активізацію в цей час і тенденції з протилежним спрямуванням — переходу елементів книжної мови у вигляді термінів (часто іншомовного походження) і професіоналізмів зі спеціальних сфер у розмовно-побутову сферу (див., наприклад, у Вступі, п. 2, як факти посилення інтелектуалізації УЛМ на її сучасному етапі приклади на зразок *транзакція, регрес, фізична / юридична особа, ПДВ, модем, монітор* та багато ін.);

б) у «партійних» (у широкому розумінні) дискурсах (в умовах політичної конкуренції, змагальності) — розширення наявності публіцистичної стилістики, навіть у текстах наукових творів (див. вище п. 2.1.2);

2) зменшення дистанції в межах стильової системи УЛМ між «високим» і «низьким» у бік «середнього», «усереднення» стильових регістрів. З одного боку, відбувається переміщення від «високого» до «середнього». Так, в умовах загальної демократизації суспільного життя та лібералізації слововжитку і під впливом мовної глобалізації відбулося розширення семантичного обсягу слів *еліта* (пор., наприклад: *політична, ділова, наукова, військова* й навіть *кримінальна еліта*) й *інтелектуал* (з набуттям значення «людина, що займається інтелектуальною працею») з відповідним зміщенням їхнього стилістично-оцінного ореолу — від високого до усередненого (див. р. I пп. 6.2.1, 6.2.3.2). Унаслідок частотності й уже ніби механічності їх уживання в мові ЗМІ як штампів певні явно публіцистичні слова переходять до інших сфер спілкування, але вже не як «пафосні», а, навпаки, з «приземленням», «побутовізацією» їхніх конотацій (див. про явище такого «спрошення» в п. 2.2.4), наприклад: *вогнеборці* — у стилістично нейтральних і суто інформаційних текстах про пожежників (так, наприклад, називає пожежників у пере-

¹⁷ Пор., наприклад, висновок щодо сучасного стану російської літературної мови: «Постійне зближення літературної, кодифікованої сфери мови зі стихією розмовної мови досягло нині такого ступеня, що вже важко провести розмежувальну лінію між ними» [Лейчик 2003: 422].

кладному т/с «Чорнобиль», 2 серія, не письменник або журналіст, а один зі співробітників штату атомної станції, звичайний «технар», під час робочої наради), нові одиниці, що з'явилися в ЗМІ вже на наших очах: *посадовець*, *високопосадовець* (*високі посадовці*), *очільник*, «підготовка *військових службовців*» замість традиційного *військовослужбовець* (5 к., «Час новин», 24.04.2005). Слово *можновладець* (за СУМ-11, це: 1) вельможа; 2) правитель, володар) стало вже механічно вживатися (уже переважно у мн.) у цілком «буденних» значеннях «особа, що посідає досить високе (але не обов'язково найвище) місце в державній, політичній, церковній і т. ін. ієрархії» і навіть просто «державний службовець, чиновник» — з широкою можливістю застосування також щодо цілком конкретних осіб (див. р. I п. 2.2.2.1), наприклад: «Виступили на заході й київські *можновладці*» — про працівників Київської міськдержадміністрації (Н, «Репортер», 5.12.2008). З другого ж боку, відбувається (знов-таки внаслідок частотності й уже навіть механічності вживання) ніби «піднесення» конотативного образу різних колоквіалізмів і навіть жаргонізмів, у тому числі з кримінальної сфери, до прийнятності їх уживання в мовленні інтелігенції, наприклад: «*я тебе дістану!*», «*нас здали*» (див. п. 3.6).

2.2. Посилення спонтанності та неофіційності спілкування в публічному мовному просторі. «Колоквіалізація» українського літературного слововжитку. Як наслідок, з одного боку, обмеження «редакторських» втручань у мовну діяльність, включаючи «внутрішнього цензора» і «внутрішнього редактора» мовця, а з другого, — з'явлення повніших можливостей для мовного самовираження особистості спостерігається, як уже відзначалося, менша ригористичність сучасних канонів спілкування літературною мовою і певне зменшення стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами її функціонування (див. вище п. 2.1). У діяльності ефірних ЗМІ, зокрема, звичайним явищем стали програми в прямому ефірі, без попереднього запису й редагування. Найпомітніше ці процеси виявляються в посиленні елементів колоквіалізації й навіть жаргонізації (див. далі п. 3.6) мовного спілкування, у посиленні образності й узагалі експресивізації тексту (з широким використанням, зокрема, різнопланових метафор і метонімії розмовного характеру: див., наприклад, р. I п. 9.1) та оказіонального словотворення (вийшло вже кілька словничків неологізмів української мови зі значною кількістю просто оказіональних утворень — див., зокрема: Нелюба 2012; Нелюба, Редько 2017), у явищах мовної гри (див. докладніше 2.2.1), а також у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку (див. далі) і професійної лексики [див. також на матеріалі ЗМІ в різних слов'янських мовах, зокрема: Панов 1988: 27; Кожина, Дускаева 1993; Земская 1996: 12–13; Neščimenko 2000: 201–202; Голанова 1997: 93–97; Красней 1998: 253–254; Носова, Терновська 1999: 125–126; Majkowska, Satkiewicz 1999; Гоффманова 2006].

Інтенсивну колоквіалізацію, або «орозмовлювання» / «орозмовлення»¹⁸ (пол. «urozeczanie», болг. «оразговоряване» і под.), публічної мовної практики відзначають дослідники сучасного стану різних слов'янських мов [див., наприклад: Тараненко 2003; Літературна норма 2013: 318; Губшмидт 1998; Lubaś 2009: 447; Ożóg 1999; Majkowska, Satkiewicz 1999: 183; Чмейркова 2009 (відзначається активізація проникнення ідіому «obecná čeština» в сфери писемного спілкування)]¹⁹. Дослідники сучасної болгарської

¹⁸ Пор. використання терміна «орозмовлення (писемної мови)», зокрема й щодо української мовної ситуації, задовго до цього — як переклад «zhovoroveni spisovného jazyka» у чеській лінгвістиці [Білодід 1965: 52].

¹⁹ Деякі дослідники акцентують увагу на тому, що при цьому відбуваються впливи особливостей не так розмовної мови на різні стилі й жанри книжної мови, як усної форми функціонування літературної мови на її писемні форми, запроваджуючи терміни «уснізація» (рос. «устнизация») [Neščimenko 2000: 201; Нешименко 2003: 242], «оралізація» [Eckert, Sternin 2004: 26]. Активізація функціонування усної форми УЛМ (особливо в політичному дискурсі, у різного роду шоу на телебаченні та ін.) — це,

мовної ситуації, характеризуючи «орозмовлення» друкованих ЗМІ як «стилістичну революцію» в названій сфері (на противагу «дерев'яній мові» часів соціалізму), виділяють такі чинники цього явища, як експансія в їхню мову а) туркізмів (див. докладніше про це в п. 4), б) жаргонізмів, в) вульгаризмів і «цинізмів» [Виденів 1996; Виденів 1999; Вачкова 2002: 213].

Пор., наприклад, як звичайні явища в мові газет описуваного періоду, особливо в заголовках публікацій: «У Береговому, що на Закарпатті, правоохоронці затримали трьох осіб, які торгували вибухівкою. <...> Сорокап'ятирічна Любов К. відважилася *“бізнеснути” по-чорному*. <...> 23-річний крадій *обчистив* в Умані краєзнавчий музей <...> він *розкурочував* покрівлю <...> Цей парубок *затарився по саму зав'язку* — монети, шаблі, нагороди, вази <...>, та мрії про шалені гроші настав *каюк*» (УМ, 14.06.2000, с. 8: характерно, що ця газетна замітка, сповнена таких лексико-стилістичних «вільностей», належить до жанру кримінальної хроніки); «Як з'ясувалося, дев'ятеро розбійників <...> *«бомбили»* в основному сільські магазини <...> *«Найкозирнішим»* членом угруповання <...> служителі Феміди відміряли від 15 до 11 років позбавлення волі» (УМ, 10.06.2003, с. 9); «— У моїй команді не буде <...> діячів, що опустили *нижче плінтуса* авторитет міліції, тому що пили в лазнях із бандюками, — каже Луценко» (УМ, 29.12.2009, с. 6); «<...> запровадження *“халявних”* квитків» (ВЗ, 4.08.2000, с. 3), тобто безплатних або зі значною знижкою; «<...> народові — *“по барабану”*» (УМ, 2.02.1999, с. 4), тобто глибоко байдуже; «Парочка молодих і п'яних *“в дупель”* людей <...>» (УМ, 23.02.1999, с. 9); «А тому не треба *“ля-ля”* про стабілізацію», тобто порожньої балаканини (Д, 16.04.1999, с. 5: про проблеми національної валюти України); «Коли криза в економіці, мораль та культура *відпочивають?*» (В. Зінчук. — ВЗ, 17.07.2002, с. 2); «*бути в плюсі (плюсах) / в мінусі (мінусах)*», тобто «мати в чому-небудь переваги, вигравати» або ж «програвати»: «Компанія Ахметова знову *в плюсі*», «У *“плюсах”* лише Житомир. <...> Решта міст і районів у *“мінусах”* — кількість населення неухильно зменшується» (С. Бовкун. — УМ, 27.12.2012, с. 14), «— Віталій Кличко — єдиний політик в Україні, який має позитивний баланс довіри; інші *в мінусах*» (Д, 12.10.2012, с. 4) (див. також відповідний матеріал у наступних підрозділах цього розділу).

З-поміж друкованих ЗМІ особливу схильність до творення та використання оказіоналізмів виявляла газета «Україна молода», наприклад: «Останній марафет перед елітарною *«засідайлівкою»*» (УМ, 29.01.1999, с. 1: про одну конференцію), пор. уже наявне *забігайлівка*; «Отже, в публічних заявах митрополита Атонія — ніякої *“відсебенції”*», лише вивірена інформація (УМ, 12.02.2013, с. 3), пор. рос. *отсебятина*. Деякі розмовні оказіоналізми вже подолали шлях до ширшого розмовно-жартівливого вжитку: *придибенція* у значенні «пригода, подія» (Караван. 1993, с. 318; УТС 2016; це утворення з формантом *-енц-ія* за зразком псевдокнижних, а насправді жартівливих утворень *заведенція, поведенція* від, очевидно, *придйбашка, придйбачка* у цьому ж значенні: див. Грінч.)²⁰, наприклад: «Обід з маршалом. З *придибенції* невігаданих» (ЛУ, 23.09.1999: назва оповідання Валентина Чемериса).

Але найяскравіше оказіональні словотвірні деривати виявляються в мові комерційної реклами (унаслідок частотності функціонування вони можуть набувати поширення й поза межами рекламних текстів). Наприклад, *боржомити*, тобто вживати мінеральну воду відомої грузинської марки «Боржомі»: «Свято, щоб *боржомити*», «Час *боржомити*

звичайно, цілком очевидний факт, але ж усна форма літературної мови, як відомо, реалізується також у вигляді монологів із зовсім не «розмовною» структурою й стилістикою (наприклад, у парламентських виступах депутатів).

²⁰ Пор. також у літературознавстві: «Придибенція — гумористичний жанр, невеликий за обсягом твір, в основу якого покладено реальну подію, курйозний випадок із суспільного чи літературного життя, анекдот, жарт; запроваджений М. Сомом» (Ковалів 2007, т. 2, с. 270).

з оновленим новорічним дизайном»; *футболіти*: «Футболіємо разом з “Київстар”!», тобто вболіваємо за футбольну гру; певні дієслова, з’явившись спочатку тільки в окремих формах: «Планишетуєш? Твій Galaxy tab» (реклама планшетів «Samsung Galaxy Tab»), «І друг тобі колбекне» (послуга телефонної компанії «Київстар»), тобто передзвонить, перетелефонує (пор. англ. *to call back*), можуть набувати й повної парадигми: *снікерсувати*, тобто ласувати шоколадним батончиком «Snickers», що стало вживатися спершу тільки у формі наказ. сп. «Не гальмуй — *снікерсуй!*» (див. про вживання подібних форм наказ. сп. в р. VIII п. 2.5.4); прислівники від відносних прикметників: «Спілкуйся вільно, живи мобільно!» (з реклами засобів мобільного телефонного зв’язку), «Жувальна гумка “Dirol”. Дирольно чисто і свіжо (або: довго)»²¹.

За межами власне побутового спілкування стали поширюватися фамільярно-інтимні демінутиви, наприклад: «Будь ласочка, Марієчко Іванівно!» (у тому числі в мовленні теле- і радіожурналістів в ефірі), «Я завжди на зв’язочку!» (у спілкуванні мобільним телефонним зв’язком); у назвах закладів: «Готівочка», також «Швидка готівочка» (назви компаній, що пропонують населенню грошові кредити); «Мобілочка» (магазин, що спеціалізується на торгівлі засобами мобільного телефонного зв’язку); «Близенько» (мережа продовольчих магазинів у Львові), «Чистенько» (мережа магазинів побутової хімії та особистої гігієни у Львові)

У простір ширшого мововжитку постійно переходять словотвірні деривати та окремі значення полісемічних слів з тих чи інших актуалізованих професійних сфер діяльності, наприклад: *о(б)готівкувати* / *о(б)готівковувати* (вексель, чек, кошти: УПРУС, СУМ-20; «Житловий чек “оготівкують” на початку 1997 року. <...> Право “оготівкувати” цінний папір на початку наступного року мають п’ять категорій громадян». — КВ, 30.08.1996), *розмитнити* / *розмитнювати* — *замитнити* / *замитнювати* (товар, вантаж на митниці); після початку воєнних дій на Донбасі з 2014 року в ЗМІ стали поширюватися професіоналізми з мови військових, наприклад: «З-за терикона працює танк», «На даху працюють снайпери» (див. р. I п. 2.3). У загальному мововжитку досить помітною стала активізація дієслівних професіоналізмів і сленгізмів з префіксом *про-*: *проплатити* / *проплачувати*, *прогарантувати* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1.3) — та відповідних значень дієслів *крутити* (див. докладніше далі п. 3.6.2) і *качати* з їхніми префіксальними дериватами: *качати*, *закачувати* / *закачати*, *скачувати* / *скачати* (передавати інформацію в пам’ять комп’ютера, смартфона і т. ін.), *прокачувати* / *прокачати*, *перекачувати* / *перекачати* (газ через трубопровід, гроші через банк) і под.

Див. також у п. 3.5 про активізацію в масовому мововжитку професійної і сленгової лексики з інших сфер суспільної діяльності, зокрема у зв’язку з масовою комп’ютеризацією населення.

У назвах торговельних закладів з’являються римовані утворення на зразок: «Квіти від Норіти» (мережа квіткових магазинів, м. Київ), «Пан Тюльпан» (квітковий магазин), «Ловка обновка» (магазин одягу, м. Прилуки, 2010 рік), «М’ясоці-Ковбасоці» (мережа продажу м’ясних продуктів, Київ); так само в рекламі: «Lifecell. Вільно мобільно», «Спілкуйся вільно — живи мобільно!» (оператори мобільного телефонного зв’язку)

2.2.1. Явища мовної гри в публічній мовній діяльності. У загальному діапазоні події виявів спонтанності та неофіційності спілкування в публічному мовному просторі активізувалися пошуки ширших можливостей для мовного самовираження особистості, пошуки свіжих виражально-зображальних засобів мовлення в умовах ви-

²¹ «Але що вдієш, реклам тепер більше, як дорожніх знаків, то колись був Ленін на кожному перехресті, а тепер тампакси й снікери, шоколад «Корона» і презервативи «Дюрекс». Рекламні щити, білборди, мигтючі літери світлових реклам: “Дихай вільно, живи мобільно!” — а чому й ні?» (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого: з внутрішнього монологу головного героя)

никлої конкуренції між різними ЗМІ, журналістами, ведучими теле- і радіопрограм, для завоювання читацької та глядацької й слухацької аудиторій. Це, зокрема, увиразнення мовлення шляхом уведення в текст підкреслено «несерйозних» мовних засобів за допомогою гри слів (див. також про це явище в р. І п. 9.1.5). Особливо це стало помітно в жанрі назв — найменувань газетних публікацій і рубрик, радіо- й телепрограм, художніх творів, літературних та мистецьких організацій і навіть політичних партій — і в мові реклами.

Явища гри слів виявляються в основному:

1) як переосмислення слів (висловів) або їхніх частин за зразком інших мовних одиниць у потрібному для мовця напрямі: «*Доженемо й переженемо Америку!*» (Е, 10.02.2005, с. 14); «*Перевірено: мін немає*» (ГУ, 20.05.1998, с. 6); «*Влада — Радам!*» — епіграф до новозаснованого друкованого органу ВРУ — газети «Голос України» (виходить з 1991 року — після перших по тривалій перерві в радянський час демократичних виборів до органів влади 1990 року) — як алюзія на відомий з 1917 року революційний заклик «*Вся влада радам!*» (див. також р. І п. 2.2.1); «*Добазарилися*» — про зустріч на фестивалі «Слов'янський базар» президентів України і Росії (Час, 3.08.2001), пор. *добазаритися* від жарг. *базарити* «говорити, розмовляти даремно, беззмістовно, безвідповідально»; «Кого так збуджує “*Вібросепаратор*”?» — про неспокійну ситуацію на житомирському заводі з цією назвою (І. Юдін. — ГУ, 6.06.2003), пор. *вібратор* у значенні «пристрій для збудження певних ділянок та органів тіла»; у фразеології: «*Дай п'ять*» (інформаційний дайджест на т/к «ТЕТ», 1998 рік), «*Дай 5*» (всеукраїнська газета для школярів), пор. фамільярний фразеологізм *дай п'ять*, тобто «дай руку (долоню, п'ятірню)», і *п'ять* (5) у значенні кількості днів та оцінки знань; «*П'ять копійок*» — токшоу на 5 к., пор. фразеологізм «вставити й свої п'ять копійок»; з непристойними натяками: «Головна і радісна новина минулого тижня — 60-річчя нашого Президента — людини з великої літери (навіть з *трьох* великих *літер*) — Л. Д. Кучми» (Н. Балук. — ВЗ, 14.08.1998), пор. *слово з трьох букв (літер)* як евфемістична заміна відомого обсценізму *х...*

Часто це жартівливе або іронічне обігравання рекламних слоганів. Наприклад, в *одному флаконі* (спочатку в рекламних текстах про поєднання в одному флаконі шампуню та бальзаму для волосся, а потім узагалі про поєднання в межах чого-небудь двох і більше різних предметів або осіб, функцій тощо): «Підручник з української мови та скетч-шоу “*в одному флаконі*”» (з анонсу програми «Лайфхак українською» на УТ-1 у жовтні 2017 року, яка мала б поєднувати виклад відомостей із культури української мови з розважальністю скетчу), «Злодій і суддя в одному “*флаконі*”» — заголовок (Д, 14.11.2017), «*все в одному флаконі*» (перен.); «*два* (а потім також *три*) в одному» (у рекламі: спочатку про наявність в одному упакованні відразу двох шоколадних батончиків — «Bounty», «Nuts» та ін., про наявність в одному мийному засобі для волосся шампуню і кондиціонера, а згодом про зручне для користування і дешевше за ціною поєднання двох і більше предметів / товарів у формі одного, поєднання двох і більше функцій чого-небудь: “*Jakobs*” — *три в одному!*»): «Борислав Береза, народний депутат парламенту восьмого скликання, висловився так: “Той, хто облив Порошенка зеленкою, зробив це з двох причин: або він ідіот, або виконував чийсь замовлення. Можливо, що “*два в одному*”: ідіот, який виконував замовлення»» (ВЗ, 26.08.2021, с. 3), «Я довіряю Арсенію [Яценюкові. — О. Т.] . <...> Він уміє тримати удар, він боєць і при тому інтелектуальний, сучасний, патріотичний політик. Тобто *чотири в одному*. Це немало для українського політикуму» (Ю. Тимошенко. — ВЗ, 20.06.2013, с. 7); «*Не дай(те) собі засохнути*» — рекомендація більше вживати рідини під час літньої спеки (Е, 29.07.2004) — з реклами прохолоджувального напою «Sprite» («Спрайт»); «*Тьотя Ася приїхала*» (про настання в жінки менструації) — від імені героїні рекламного ролика відбілювачів для тканин «Ас». Охоче використовують вислів «*солодка парочка*» (з реклами шоколадних батончиків «Twix»), що їх звичайно продають в упакованні парами) з іронічним його переосмисленням: «Тоді ошаліла від гніву дружина вирішила зробити “шашлик” із знахабнілих коханців. Вона вхопила величезний кухонний

ніж і нанизала на нього, наче на шампур, “солодку парочку”» (Г. Шиманський. — КВ, 31.10.1997), «На Київському вокзалі [в Москві. — О. Т.] й накинула на них оком *солодка парочка* сержантів. Міліціонери погортали паспорти і пред’явили претензії» (КВ, 20.11.1998, с. 3), «Нова “солодка парочка”» — про роман двох «зірок» шоу-бізнесу (Д, 2.10.1998), «*Солодка парочка*. Що об’єднує “об’єднаних” соціал-демократів Г. Суркіса і В. Медведчука?» (УС, 24.06.1999), пор. також: «Далі йдуть двійко народних депутатів України — Наталія Вітренко та Володимир Марченко. Їх разом іменують “*Твікс*”» — у парламентському сленгу (КВ, 4.07.1997, с. 23).

Ось обігравання в назвах газетних публікацій найменування героя однієї з популярних на початку 90-х років пісні «Підпільник Кіндрат», що займався нелегальним виготовлянням і збутом самогону (автор і виконавець пісні Андрій Миколайчук виходив на естраду босим), — на позначення осіб, що займаються різними видами незаконної, нелегальної діяльності: «*Кіндрат* виходить із підпілля [назва]. Так, так, саме він, всенародний улюбленець, пісенько звеличений босоногим Андрієм Миколайчуком до рангу національного героя. Саме він, який ретельно ховав у надійному місці бойовий автомат, що в перекладі означає — самогонний апарат. Важким, словом, було життя в *підпільника Кіндрата* <...>: постійна небезпека, відчайдушний ризик. Чого не скажеш про власників самогонних апаратів, що діють в умовах незалежної України» (С. Мельничук. — ГУ, 23.07.1999, с. 16), «“*Підпільник Кіндрат*” підробив сертифікат» — про нелегальний бізнес на спиртних напоях (УМ, 11.01.1997) — про людей, що виготовляють самогон або інші алкогольні напої вже у «промислових» масштабах і торгують ними; «На качок полюватимемо з гранатометів? Сучасні *підпільники Кіндрати* автоматів уже не ховають» (УМ, 14.08.2001), «*Підпільний Кіндрат*. Репортаж із нелегальної майстерні ювеліра» (Б. Мазур. — СП, 11.07.2002).

Сюди ж належать випадки жартівливого чи іронічного або й зневажливого «розшифровування» абревіатур, наприклад: *ЛМ* — марка американських сигарет, яку в часи президентства Л. Кравчука жартівливо розшифровували як *Леонід Макарович*; «*РУХ* — *Рятуйте Україну, хлопці!*» (жартівливе розшифровування назви громадсько-політичного об’єднання Народний рух України [за перебудову] на початку його існування прихильниками цього руху); ось таке «розшифровування» *СДП(о)* — Соціал-демократична партія України (об’єднана): «<...> її в народі почали називати партією не “об’єднаних”, а “обрізаних”» (В. Яременко. Міф про український антисемітизм. — УУ, 2003, № 3, с. 8: очевидно, з натяком на єврейське походження декого з відомих членів цієї партії).

Це також виокремлювання (за допомогою шрифтового виділення, відповідного вживання великих і малих літер, використання кольору) у структурі слова ще одного, «потрібного», слова: *приватиЗація* (позначення цієї дії, явища разом з висловленням схвального ставлення до них — на початку 90-х років); «*моМЕНТИ*» (газета МВС — додаток до тижневика «Іменем закону», 2002 рік, пор. *момент* і жарг. «мент» — міліціонер); «*Козацька поРада*» (інформаційно-консультативний бюлетень, 2001 рік); «*сНід*» (з плаката МОЗ, що означає: «СНІДу — ні!»); «*ПриКОЛЬНА* вишня» (з реклами напою «вишня-кола»: т/к «Новий», 15.01.2003; пор. *кола* і сленг. *прикол*); «*ЗустріЧАЙ* і відкривай нові дива!» (з реклами цейлонського чаю «АКВАР»); у назвах публікацій: «Україна *СНІДає*» — про проблеми СНІДу в Україні; «Медійники і дипломати *КЛУБитимуться* разом» — про відкриття пресклубу при МЗС (Час, 3.08.2001);

2) як підставляння в контекст замість очікуваного звичного слова іншого слова, часто з близьким або однаковим звучанням або з тією чи іншою мірою співвідносним значенням: «Скільки партію не годуй...» (ВК, 22.01.1999, с. 2), «Дай мерові волю...» (ВЗ, 29.01.1999, с. 1); «*Фарбований лисТ*» (поліграфічна агенція, м. Київ); «Великий реформатор спробував замінити горілку соками і мінеральною водою, за що його прозвали *мінеральним секретарем ЦК КІРС*» (П. Адамівський. — УС, 18.01.2001) — одне з іронічних прізвиськ М. Горбачова в другій половині 80-х років;

— на основі відомих рекламних слоганів 90-х років: «Нове покоління вибирає (обирає) “Пепсі”!» (з реклами цього напою) — «Нове покоління обирає “Динамо”!» (один зі слоганів цього футбольного клубу), «Нове покоління обирає сучасний танець / нові продукти» та ін. (газетні заголовки); «Все буде “кока-кола”» (з реклами напою “Coca-cola”) — «Все буде Донбас!» (гасло прихильників Партії регіонів України і В. Януковича, 2010–2014 рр., переважно російською мовою), «Все буде Україна!» (гасло їхніх опонентів: див. про широке функціонування цього звороту останнім часом у р. І п. 5.3.4); «Імідж — ніщо, спрага — все» (з реклами напою «Sprite») — «Імідж — ніщо, коли влада робить все, щоб виглядати краще», «Коронавірус — ніщо, імідж — все» (газетні заголовки) і под.;

— переоформлення назв відомих мелодраматичних телесеріалів («мильних опер»): «*Ситі* теж плачуть», пор. «Багаті теж плачуть» (УМ, 17.10.2001: про проблеми в житті не тільки «багатих», а й «ситих»); з утворенням нової номінативної моделі в ономастиці — на основі назви мексиканського телесеріалу «Просто Марія», що демонструвався на центральному російському телеканалі з поширенням на пострадянському просторі на початку 90-х років: «*ПРОСТО шоу*», «*Просто Україна — Simply Ukraine*» і под. (див. р. IV п. 2.3);

— у назвах організацій, літературно-художніх творів, збірок представників «нової хвилі» в українській літературі: «*Нова дегенерація*» — група івано-франківських літераторів (пор. «Нова генерація» — одна з літературних організацій 20-х років минулого століття), «*Дезорієнтація на місцевості*» — назва твору Юрія Андруховича (пор. *орієнтація на місцевості* — назва радіоспортивної гри, що проводилася в радянський час); «*Майн кайф*» — книжка Володимира Цибулька (пор. «*Mein Kampf*» — назва відомої книжки А. Гітлера); з підставленням іншого компонента в межах одного слова: «*Літпроцесія*: Рецензії, есеї, статті» — книжка Івана Андрусяка (пор. *літпроцес*, тобто літературний процес, — літературознавчий термін).

Це може бути несерйозна цитата — трансформації, обігрування, пародіювання відомих висловів (з апелюванням автора до наявності в читача відповідних фонових загально- і національно-культурних знань, відповідної культурно-мовної компетенції — від культури античності до сучасних анекдотів, шлягерів, реклами і т. ін.)²². Так, у заголовках публікацій: «О панно Інго, панно Інго...» — про спортсменку Інгу Байбакову (УМ, 14.08.2001), пор. початок відомого вірша Павла Тичини «О панно Інно, панно Інно...»; «Румуньтєся, молдавани, та не з москалями. Дещо про перепис на Буковині» (УМ, 6.12.2001), пор. відомі Шевченкові рядки «Кохайтєся, чорноброві, / Та не з москалями...»;

3) як зіставлення, поєднання в межах короткого контексту різних значень полісемічного слова, омонімів або паронімів і взагалі чимось подібних за формою слів або ж, навпаки, різке протиставлення таких мовних одиниць, у тому числі розмежування за значенням слів-синонімів: «*Перший національний* — завжди *перший*!» (з рекламних слоганів УТ-1), «*Чорні дні Чорновола* тривають» — заголовок публікації (УС, 23.02.1999, с. 3), «*Хто розрадить Раду?*» — заголовок публікації про чергові проблеми у ВР (ГУ, 9.09.1995), «*Народному рухові* [назва нового громадсько-політичного об'єднання. — О. Т.] — *рух*» (Михайло Косів. — Журнал «Жовтень», 1989, № 11), у рекламі лікарських засобів: «*Простамол! Просте лікування простати!*», «*Ново-Пасит! Вам пасує рівновага!*»; «*Спрайт! У спраги нема шансів!*» (з реклами цього прохолоджувального напою); «*Зупинимо СНІД, поки він не спинив нас*» (із закликів МОЗ, 2004 рік); «Сьогодні ми обираємо Кучму, а завтра Кучма обере нас» — з передвиборних агіток (Д, 21.10.1999, с. 4), «Кличкові розбили обличчя, але він зберіг лице. Українець був достойним суперником чемпіона світу і отримав право на бій-реванш» — про один з поєдинків відомого боксера Віталія Кличка (ВЗ, 23.06.2003);

²² За підрахунками деяких дослідників, у російських газетах нового часу цитатні (прецедентні) заголовки становлять до 90% назв публікацій [Николаева 1998: 443].

4) як творення аббревіатур — власних назв (переважно назв організацій, ЗМІ) у вигляді вже наявних загальних або дуже відомих інших власних назв. Наприклад: *ВABанк* — Всеукраїнський акціонерний банк (з 2007 року — VAB Банк), пор. прислівник *ва-банк*; партія «УДАР» — Український демократичний альянс за реформи (її лідер Віталій Кличко був всесвітньо відомим боксером, і це могло стати ще одним семантичним мотиватором для такої назви); *СЛОН*, *ЗУБР* (неофіційні назви — за першими літерами слів — Соціально-ліберального об'єднання, 1997–1998 рр., і партії «За союз України, Білорусії і Росії», 2000 рік), *РiПка* (неофіційна назва партії і фракції у ВР «Реформи і порядок»), «*Вiдро*» — фракція «Відродження регіонів» у ВР (у парламентському сленгу); зі зневажливою конотацією, непристойним асоціюванням: «*ПiCУAP*» — глузлива аббревіація назви «Південно-Східна Українська Автономна Республіка», з проєктом створення якої в листопаді 2004 року виступила група політиків — прихильників В. Януковича у відповідь на «Помаранчеву революцію» (див. р. I п. 4.3.7): «Ректори — прибічники *ПiCУAPу* <...> не збираються українізовувати вищі навчальні заклади в Харкові». — Сл. Пр., 7.04.2005, с. 6); «*СiЧ*» — скорочена назва журналу «Слово і час»; у назвах газет, спеціалізованих на оголошеннях та рекламі: «*РiО*. Реклама, інформація, оголошення» (пор. *Pio* — розмовна назва міста Ріо-де-Жанейро), «*ЦРВ*: Ціни Реклама Успіх» (пор. *ЦРВ* — Центральне розвідувальне управління США). Сюди ж можна віднести утворення підкреслено несерйозної самоназви групи івано-франківських літераторів у вигляді нібито якоїсь звукової абракадабри — «*Бу-ба-бу*» (від «Бурлеск. Балаган. Буфонада»);

5) як переоформлення слова за зразком іншого, подібного тільки за формою, але з можливістю встановлення між ними тих чи інших семантичних асоціацій: «Україна — не *Уркаїна*! День студента львівська молодь відзначила акціями протесту проти фальсифікації виборів» (ВЗ, 18.11.2004, с. 2) — це гасло поширилося, зокрема, восени 2004 року проти кандидата в Президенти України В. Януковича, якому закидали фальсифікацію виборів (пор. *урка*, *уркаган* як натяк на його кримінальне минуле); «Страшний Суд-27» (СП, 1.08.2002), «*СУд 27* липня» (Сл. Пр., 6.09.2002) — про катастрофу з винищувачем *СУ-27* над аеродромом у Сквилові (це передмістя Львова) 27 липня 2002 року. Щодо назви грошової одиниці України *гривня*: «Зараз на монетній фабриці активно карбують одногривневу монету. <...> У цьому році тут планують випустити у світ аж 100 мільйонів алюмінієво-бронзових *гривеників*» (УМ, 1.08.2001), «П'ятисотенна купюра, що йде в пекло, кричить двом *гривеникам*, що йдуть до раю: — Я така чиста і гладка, а мене в пекло! А ту, пом'яту і брудну, — в рай! За що?! — А дві *гривні* у відповідь: — А ти хоч раз до церкви ходила?!» (ЗВУ плюс, 14.07.2011, с. 16: сторінка гумору);

6) як злиття двох слів з тією чи іншою подібністю у формі в межах спільного третього або ж, навпаки, як розчленування слів (переважно складних) з певною семантико-номінативною настановою: *Даринок* — великий торговельний комплекс у лівобережній частині Києва (очевидно, з настановою на встановлення асоціювання з чимось на зразок *Дарниця* і *ринок*?); «*Прозорро*», «*ПроЗорро*», «*ProZorro*» (система електронних торгів для державних закупівель — з відносно «прозорим» контролем за їхнім проходженням задля уникнення фінансових махінацій), пор. прислівник *прозоро* і *Зорро* (ісп. *Zorro*) — благодійний герой, персонаж пригодницьких книжок і фільмів на теми політичного життя країн Латинської Америки; «*Світ. Огляд*» (тижнева програма на УТ-1, 2003 рік; назва російською мовою: «Мир. Обзор»); «*Люби-сток*» (стоковий магазин); «*Шип-Шина*», «*ШипШина*», «*ШИП.ШИНА*» (фірма — виробник автомобільних шин, пор. *шина* і *шити*);

7) як залучення і творення римованих утворень: «*Еники-беніки*» (назва дитячої програми на т/к СТБ; у власному значенні це початок популярної дитячої лічилки); «*Тинди-ринди*» (назва програми про новини музичного життя на т/к «Гравіс»; у розмовній мові це позначення порожньої, беззмістовної розмови); «*Шiao? Бао!*» (назва музичної групи).

Опорними центрами розгортання низки таких каламбурів були, зокрема, слова *демократія*, «*демократи*» (див. про ці номінації: р. I п. 2.2.2.2.1), *Рух*, тобто Народний рух

України [за перебудову], Верховна Рада, наприклад: «Чия “демократура” краща?» (журнал «Ранок», 1991, № 1; пор. *демократія і диктатура*), «Ну чому ж наші дурнократи (демократи) не можуть зрозуміти, що треба йти єдиною українською сім'єю, висувати єдиного кандидата в Президенти, а не гризтися, як собаки?» (Т. Царенко, читач. — ЛУ, 11.11.1999), «Коли російські димократи (чи радше — демокради) починають говорити про географію російських інтересів, з'являється передчуття, що ось-ось у Москві налагодять виробництво глобуса Росії» (ГУ, 9.07.1994), від гіпокористичної форми імені рос. Діма (натяк на Дмитра Табачника, який певний час був главою Адміністрації Президента України і якому приписували надто великий вплив на Президента Л. Кучму): «<...> депутати Верховної Ради виголошували каламбури на кшталт: “Леонід Кучма працює Президентом в адміністрації Дмитра Табачника”, а “демократія” поки що пишеться через “е”, а не через “і” — “дімократія”» (ГУ, 18.02.1995), «“П'ять років незалежності” або “Два роки дімократії”?» (С. Одарич. — КВ, 27.09.1996); «Волинь РУХнула в пікети» — про активізацію діяльності місцевого осередку цієї організації (Н. Романюк. — УМ, 9.09.1997), «Нова “завоРУХа”: разом з новими лідерами в НРУ прийшли зміни» — про проблеми в керівництві Народного руху України (УМ, 10.06.2003); «Верховна Рада, чи, як її називає народ, *Верховна “Зрада”*», прийняла найганебнішу ухвалу за всю історію незалежності України» (Є. Товстуха, лікар. — ЛУ, 14.06.2012, с. 10), «Геть зРаду!» (написи на зборах опозиційних сил в Українському домі 30 березня і на мітингу на Майдані незалежності в Києві 31 березня 2007 року), пор. *Центральна «зрада»*, як називали керівний орган УНР Центральну раду її опоненти з прорадянського табору.

2.2.2. Діалогізація мовлення. Інтерактивність спілкування, що стали широко практикуватися в мовній діяльності ефірних ЗМІ (в інформаційних жанрах та «розмовних» програмах). Це:

1) широке запровадження таких «розмовних» жанрів, як бесіда, круглий стіл, токшоу, теле- і радіодебати (між політиками, претендентами на високі державні посади та ін.), телемости, різні розважально-ігрові програми (конкурси, розіграші лотерей, шоу й «забави») і под.; пряме спілкування ведучого теле- і радіоовин, токшоу та ін. з не присутніми в студії журналістом (спортивним коментатором та ін.), а також глядачами і слухачами; перетворення інтерв'ю, а також пресконференції із заздалегідь підготованого або й попередньо узгодженого обміну запитань і відповідей (фактично чергування монологічних партій) на вільну бесіду інтерв'юєра й інтерв'юваного. Пор., наприклад: «— Ви 16 років працюєте ведучою ТСН. Як за історію програми змінювався жанр теленовин. — Якщо коротко, інфотейнмент все більше завойовує інформаційний світ: “інформувати, розважаючи”. <...> Динаміка зростає, тексту стає менше, репортажного промовистого відео — все більше. Змінюється лексика, наближаючись до розмовного варіанта. Журналіст в кадрі перестає бути недосяжним гуру, а перетворюється у близького і зрозумілого співрозмовника» ([Із інтерв'ю з тележурналісткою Аллою Мазур]. — Д, 28.02.2013, с. 20);

2) широке залучання мовних маркерів невимуженості, розкутості, неофіційності спілкування — зокрема, у формулах звертання та прощання:

а) запровадження (цілком очевидно, не без «західних» зразків) звертань на ім'я (див. також р. Х п. 7.1.1.2) й часто на «ти» під час спілкування в прямому ефірі ведучого програми й не присутнього в студії журналіста, наприклад: «Євгене, ти чуєш мене? — Андрій, так, ми тебе слухаємо» (УТ-1, 4.09.1999: під час трансляції футбольного матчу); «Добрий вечір, студія! — Добрий вечір, Олесь! <...> [після репліки — звертання до партнера з питальною інтонацією:] Данило?» («1+1», 31.10.1999: «Ніч виборів»); «Ти чуєш мене, Оксано? — Так, Люда. — <...> Оксано? — <...> Люда? («1+1», ТСН, 17.10.2001); «Руслане, як там ситуація в Приморському? — Так, Віталію, ситуація <...> [наприкінці — звертання до партнера з питальною інтонацією:] Віталію?» (НТН, «Вчасно»,

11.01.2006); «Дякую, Ваня! <...> Іване!», до інших журналістів: *Олександрі (Саши, Саши, Сашко)!, Олено!*, журналісти до самої ведучої: *Лідо!* («1+1», ТСН, 14.12.2013);

б) перейняті з розмовної мови формули прощань ведучого (переважно інформаційних програм, а також токшоу і под.) з аудиторією — спочатку це було переважно «*Хай щастить!*» і «*Будьмо!*», пізніше з тенденцією до урізноманітнення на різних каналах і в різних програмах, наприклад: «До зустрічі за добу і *щастя вам!*» (ICTV, «Спорт», 24.10.2000), «*Щастя вам!*» (т/к «Київ», СТН, 27.02.2002), «*Шануймося!*» (УТ-1, «Вісті тижня», лютий 2003 року: Микола Канішевський), ««*Шануймося, бо ми того варті!*» (УР-1, 17.08.1999), «*Хай таланить!*» (СТБ, «Вікна», 19.10.2010), «*Ходить здорові!*», «*На цьому ходить здорові!*» (СТБ, «Вікна») і навіть «*Кохаймося!*» (5 к., «Час», 30.06.2004: Данило Яневський).

2.2.3. Посилення особистісного фактора в публічному мовному полі.

2.2.3.1. Увиразнення індивідуальності дискурсу як засіб повнішого самовираження особистості та інтимізації спілкування (у ЗМІ). Інформаційні програми в ефірних ЗМІ тепер здебільшого ведуть не диктори, що мають тільки озвучувати чужий текст, а ведучі — журналісти, які часто водночас є й авторами (співавторами) повідомлень та коментарів. Успіх різноманітних тепер програм «розмовних» жанрів (токшоу, розважально-ігрових програм і под.) не останньою мірою залежить саме від особистості ведучого і від його вміння встановлювати мовний контакт з партнером (аудиторією). Практикуються авторські колонки в друкованих ЗМІ й ще помітніше авторські програми в ефірних ЗМІ за ім'ям їхнього ведучого (ведучої) — переважно з використанням формули «з ким», іменника у формі род. в. або присвійного прикметника: «“Вісті” з Миколою Канішевським» (на УТ-1), «П'ять хвилин з Володимиром Заманським» (на т/к «Київ»), «Знак оклику з Артемом Шевченком» (на т/к ТВі), «Вечір з Миколою Княжицьким» (на т/к ТВі), «Свобода слова з Андрієм Куликовим» (на т/к ICTV), «Досє з Сергієм Руденком» (на т/к «Еспресо»), «20/22 з Юлією Литвиненко» (на т/к NewsOne), «Політичний клуб Віталія Портникова» (на т/к «Еспресо»), «Правда Романа Скрипніна» (на т/к ТВі), «Великий ефір Василя Зими» (на т/к «Еспресо»), «Миколина погода» (прогнози погоди на т/к ICTV: з ведучим Миколою Луценком), «Тетянин полудень» (на т/к «Новий»), «Борковський & Валецька : Політика» (на т/к «Еспресо»).

З метою інтимізації спілкування ведучі різноманітних розважальних, гумористично-сатиричних теле- і радіопрограм нерідко виступають під іменами в гіпокористичній і демінутивно-пестливій формі: *Юра Гавришак* (наприклад: «Це був Юра Гавришак і “Весті Кремля”»: 24 к., 15.04.2018), особливо жінки: *Катя Осадча, Марічка Падалко* (див. р. X п. 7.1.1.2).

2.2.3.2. Увиразнення особистісного фактора в мовній діяльності провідних діячів українського політикуму. Роль особистісного чинника як одного з фактів сучасного мовного спілкування в соціально-політичному житті країни стала виявлятися також, по-перше, у формуванні нової моделі назв політичних організацій за ім'ям їхніх лідерів: *Блок Юлії Тимошенко, Блок Петра Порошенка, Радикальна партія Олега Ляшка, «Партія “Удар” Віталія Кличка*» та ін. (запровадження подібних назв розцінюють, звичайно, не як ознаку демократичності стилю керівництва у відповідних організаціях, а, навпаки, як ознаку авторитаризму їхніх лідерів — «вождизму»); по-друге, у поширюванні в загальному мововжитку з уст відомих громадських і політичних діячів висловів і слів, що їх можна відносити до розряду крилатих, але їх цитують не тільки без належного пієтету, а звичайно з різними «нешанобливими» конотаціями.

Публічне мовлення українських політиків і державних діячів та інших відомих у країні осіб оцінювалося в суспільстві переважно з погляду користування ними українською чи

російською мовами, а в разі користування першою з них — насамперед щодо дотримувannya літературного стандарту (див., зокрема, вище п. 1.2.2.1). Але певний набір достатньо індивідуалізованих висловів та окремих слововживань з уст політиків і громадських діячів (породження таких фактів мововжитку — це, загалом кажучи, неминуча річ у нових для вітчизняної дійсності обставинах публічного спілкування представників суспільної «еліти» — не обов'язково зачитування промови «з папірця», як це було досі, а нерідко порівняно вільний потік мовлення) уже ввійшов до загального мововжитку. Більшість їх відтворюється переважно з жартівливою або іронічно-глузливою чи несхвальною конотаціями. Так, з уст першого Президента України Леоніда Кравчука набули поширення вислови:

— *«Маємо те, що маємо»* (у нього це була невесела констатація факту постійних негараздів у житті країни; авторство цього вислову саме Л. Кравчука у ЗМІ час від часу оспорується: див., наприклад, КВ, 7.03.1997 і 28.03.1997; пор. також назву його книжки: *«Маємо те, що маємо : Спогади і роздуми»*. Київ, 2002), наприклад: *«Можна по-різному ставитися до особи Леоніда Макаровича, до його споглядального гасла, що було введено до рівня державної політики, — “Маємо те, що маємо...”»* (Ю. Дорошенко. — УМ, 21.09.1996, с. 2), *«Тут доречно буде вжити “крилату” фразу першого нашого Президента Леоніда Кравчука: маємо те, що маємо. Який парламент обрали, такі й закони він творитиме»* (Василь Плющ. — ЛУ, 16.04.1998, с. 1), *«Тепер ті художні ради ліквідували. І правильно зробили. Але на заміну нічого не запропонували. От і маємо те, що маємо»* (Микола Луків. — ЛУ, 30.01.1997), *«У підсумку вийшло б ощадливіше гнати воду по трубах за допомогою могутніх електричних насосів. Але, як влучно зауважив Леонід Макарович Кравчук, маємо те, що маємо»* [Кучма 2004: 376]; з різноманітними трансформаціями цього вислову: *«Маємо те, чого не повинні мати»* — про незадовільний з погляду газети результат виборів до ВР (Січ. край, 1998, № 8, с. 2), *«Ми маємо те, чого не матимемо»* (оповідання Богдана Жолдака);

— *«цивілізоване розлучення»* (так висловився Л. Кравчук у грудні 1991 року про мирний розпад СРСР);

— *«Жити по сусідству з Росією — все одно, що спати в одній постелі зі слоном»* (це було сказано ще у «вегетаріанські» для РФ часи президентства Б. Єльцина після чергового «незграбного» з погляду України жесту офіційної Росії щодо нашої країни) — вислів, що чомусь не набув достатнього поширення ²³;

— це також, звичайно, уже славновісне *«хатинка»* (див. р. I п. 2.2.2.1) ²⁴.

Від другого Президента України Леоніда Кучми пішли у світ вислови:

— *«Скажіть мені, що будувати, і я буду будувати»* (так він сказав 1993 року з трибуни ВР ще на посаді прем'єр-міністра України), наприклад: *«<...> Зрештою, як сказав один з відомих політиків, безсило розвівши руками: маємо те, що маємо (Л. Кравчук). А маємо, на жаль, ось що, як сказав інший відомий політик <...> Є. Марчук, ніби заочно сперечаючись із сумно відомим третім державником, який ніяк не міг втямити, що ж будувати (Л. Кучма): “Замість суверенної і незалежної, демократичної,*

²³ Українські ЗМІ подають також інші варіанти такого вислову (з іншим авторством): *«Свого часу канадський прем'єр П'єр Трюдо висловився так, що жити поруч зі США — те саме, що спати із слоном в одній постелі»* (УШ, 3.08.2010, с. 1).

²⁴ З анекдотів про Л. Кравчука поширився також іронічний вислів *«[проходити] між крапельками дощу»* — як натяк на його [нібито] надмірну «дипломатичність» і «гнучкість» (анекдоти з таким сюжетом: під час дощу присутні пропонують Президентові України парасольку, на що той нібито відповідає: *«— Не хвилюйтеся, я поміж краплинами!»*), наприклад: *«Президент [Л. Кравчук. — О. Т.] нам попався такий, який не мав рішучої лінії, хотів бути між тими й іншими силами, ходив між крапельками дощу <...>»* ([Із інтерв'ю з політиком Левком Лук'яненком]. — Віче, 1997, № 1, с. 130), *«<...> А тоді хитку позицію виявляв, наче оминав краплини дощу, Кравчук. Коли він став Президентом, то мовив: “Нехай утворюють нову компартію, а чому б ні”»* (А. Матвієнко, політик. — УГ, 8.05.2002: про [нібито] небажання Л. Кравчука на початку 90-х років організувати суд над КПУ).

соціальної і правової держави в Україні побудоване дивне і жорстоке суспільство <...>» (Віталій Карпенко. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. Київ, 2001, с. 27–28);

— «В Україні національна ідея не спрацювала» (див.: р. І п. 5.3.3);

— «Україна — не Росія» (це назва його книжки [див.: Кучма 2004], яка вийшла 2003 року російською мовою в Росії, а потім у перекладі в Україні): це, здавалося б, самоочевидна річ для будь-якого неупередженого спостерігача, але для дуже багатьох росіян включно з керівництвом РФ, та й для певних кіл у самій Україні (кількість таких людей у нас, звичайно, дедалі зменшувалася), вона зовсім не видавалася такою безперечною. Цей вислів уживають тепер, причому цілком серйозно, для підкреслення принципової відмінності в ментальності двох народів, у суспільно-політичному устрої двох держав тощо. Наприклад, під такою назвою вийшла серія відповідних плакатів (УП, 21.07.2015). Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Л. Кучма виступив 10 березня 2022 року із заявою: «Україна — не Росія, і ніколи не стане нею. Не дочекаються. <...> “Будьте вы прокляты!”».

З мововжитку третього Президента України Віктора Ющенка стали поширюватися такі вислови (з їх іронічним переосмисленням):

— «любі друзі» (на основі досить звичайного публічного звертання В. Ющенка, особливо на початку його політичної діяльності, до своїх соратників, до однодумців, до тих, хто його підтримував, і взагалі до аудиторії) — а) про політичний блок «Наша Україна», лідером якого він був, і взагалі про «команду» В. Ющенка: «<...> треба було віддати керівництво Верховної Ради Морозу, а не “любим друзям”» (Л. Войтович, професор. — ВЗ, 5.08.2006, с. 2), «Янукович і “любі друзі” домовилися» (УП, 12.07.2006: про переговори В. Януковича і блоку «Наша Україна»); б) про найближче оточення В. Ющенка, яке, на думку його опонентів, використовувало таку близькість до влади для своєї матеріальної вигоди: «Помаранчеві знову хочуть посадити своїх кумів і “любих друзів” на всі посади» (з політичної реклами Партії регіонів України, вересень 2007 року), «Наомість засмучує, що Ющенко й нині (позбувшись урешті вирішального впливу колишніх “любих друзів”) лишається не вельми критичним ретранслятором ідей, розроблених надто вже багатовекторною своєю “командою”» (Ю. Никорак. — П.-П., 2007, № 10); в) узагалі про найближче й не надто порядне оточення державних лідерів (не тільки в Україні): «Просто народ втопився від професійних політиків, які десятиліттями професійно брешуть. Українці хочуть когось чесного, не запламованого власними бізнесовими інтересами чи захяцянками “любих друзів”» (С. Курпіль. — ВЗ, 31.08.2017, с. 2), «У кожного президента є свої “любі друзі”» (О. Рибачук, політик. — Еспресо, «Політичний МаринаD», 9.06.2019);

— «Ці руки нічого не крали!» (так говорив про себе В. Ющенко під час теледебатів між кандидатами в Президенти України в грудні 2004 року, протиставляючи себе своєму опонентові В. Януковичу, який у минулому зазнавав кримінального переслідування за грабіж): «Багато кредитних спілок, що їх називають школою виживання і альтернативою банкам, почали тріщати. Причини різні — і об’єктивні, і зорганізовані за допомогою численних вправних ручень, які буцімто ніколи не брали» (Л. Заседа. — Д, 14.12.2012, с. 7);

— «Бандити сидітимуть у тюрмах!» і под. («Влада боїться нас. І недаремно. Бандити при владі розуміють: вибори стануть вироком цій владі, який винесе сам народ. Бандити сидітимуть у тюрмах!»: з виступу В. Ющенка на Європейській площі в Києві 18 вересня 2004 року), пор., наприклад: «Той факт, що Президент прийшов на зустріч з Януковичем, означає, що Віктор Ющенко перекреслив своє гасло: Бандити будуть сидіти у тюрмі» (Левко Лук’яненко: з виступу в Одесі 23 вересня 2005 року);

— уживання зворотів *моя країна, моя нація / мій народ*: «Нинішня войовничість найбільшого сусіда України продемонструвала, що *моїй країні* потрібно швидше вкритися “захисною парасолькою” НАТО» (2007 рік), «Мене б *моя нація* не зрозуміла» (замість звичайного для вітчизняного політичного дискурсу в таких контекстах займенника *наш*),

ця країна — про Україну: «У січні місяці, коли я став Президентом цієї країни» ([З виступу під час пресконференції]. — «1+1», ТСН, 7.10.2005), в цій країні (з виступу на майдані Незалежності в Києві 22 листопада 2005 року), у чому вбачали наслідування відповідних зворотів англійської мови — у політичному дискурсі США (див. також р. IV п. 2.1);

— як демонстрування демократизму й простоти у своїй мовній поведінці: а) у звертаннях: «Друзі! <...> Я б сказав би своїм колегам: — Хлопці! Дівчата! Розійдіться!» («1+1», ТСН, 20.02.2005); так він висловлював своє ставлення (несхвальне) до однієї постанови КМ, що його на той час очолювала Юлія Тимошенко; «В. Ющенко підкреслив, що <...> риторикою європейські двері не відкриєш — лише конкретними справами, і робити їх треба так, щоб європейці самі прийшли до нас і сказали: “Хлопці, ви такі чудові, чому ви досі не в ЄС?”» (УМ, 27.01.2005); б) «тикання» під час публічних заходів: «[Журналіст “Української правди”]: І ще одне запитання. [Ющенко:] <...> Одне питання! Ти і так його задав, що мені треба півгодини, щоб на нього відповісти. <...> Прикро, що ти не батько і тобі важко мої почуття порівняти <...>» (ФіК, 27.07.2005, с. 4: спілкування Президента України В. Ющенка з журналістами з приводу оприлюднених у ЗМІ матеріалів про певні факти поведінки сина Ющенка, що могли компрометувати батька), пор. у коментарях з цього приводу: «У поважному товаристві журналістові грубо тикали, як невинному наймитові (цю негарну манеру з радянських часів перейняв ще Л. Кучма, а тепер, на жаль, і Віктор Андрійович. Він “тикає” міністрам, губернаторам, генералам <...>» (Іван Фаріон. — ВЗ, 28.07.2005).

Українське мовлення Президента України Віктора Януковича привертало до себе увагу насамперед численними позанормативними росізмами та фактологічними помилками, що беззаперечно свідчили про нього як не надто освічену й культурну людину (див. 1.2.2.1), але в історію української мови новітньої доби, викликаючи численні глузливі коментарі й цитування, він увійшов насамперед як «професор» (див. докладніше п. 1.2.2.1) і автор «йолки», як він сказав у своєму телевиступі в грудні 2010 року про спорудження в Києві на майдані Незалежності новорічної ялинки: «Сьогодні в Києві вже встановлюється... [пауза] новорічна... [пауза] йолка» (знічено, розуміючи, що він каже щось не те). Саркастичне вживання цього слова набуло особливого поширення в колах, опозиційних і просто неприхильних до влади, на позначення традиційної «головної ялинки країни», установлені на майдані Незалежності 30 листопада 2013 року (бо це стало приводом для жорстокого розгону владою студентського пікету на цьому місці й передоднем «Євромайдану»): «“Зека на йолку” — одне з жартівливих гасел Євромайдану» (ГПУ, 13.12.2013, с. 25), «“Йолка” на крові [заголовок]. Розгін Євромайдану: з чого почалася революція» (УМ, 3.12.2013, с. 5). Див. також далі в п. 3.2.2.2 про випадки мовної вульгаризації в публічному російському мовленні В. Януковича.

З публічного спілкування Володимира Зеленського напередодні й під час його президентства набули поширення такі його висловлювання, як: «Прийде весна — саджати будемо» (часто потім у ЗМІ фігурувало у формі: «Буде весна — будуть і посадки») — як обіцянка покарати корупціонерів з попередньої влади, «Треба просто перестати стріляти» (це була нібито дуже проста формула досягнення миру в російсько-українському збройному конфлікті на Донбасі, варто лише захотіти цього) — слогани його передвиборної програми навесні 2019 року. Про своє бажання особисто зустрітись з президентом РФ В. Путіним задля завершення цього конфлікту, зокрема під час чергової зустрічі лідерів країн «нормандської четвірки», В. Зеленський неодноразово говорив як про прагнення «подивитись один одному в очі і припинити цю війну» (7 серпня 2019 року), «Для мене дуже важливо, якщо ми <...> будемо дивитись очі в очі з президентом Російської Федерації» (7 грудня 2019 року), що подавалося в ЗМІ також у формі «просто подивитися в очі Путіну». Ось один з відгуків на це в опозиційній пресі: «З перших днів президентства Володимир Зеленський часто повторював, що хотів би глянути у вічі Володимиру Путіну. Така можливість з’явилась 9 грудня 2019 року. Він не просто глянув Путіну в очі, а

змушений був довго-довго у них дивитися. <...> Що ж побачив Володимир Зеленський в очах Путіна? Судячи з тону прес-конференції, на якій Путін був дуже сердитим, Зеленський побачив у них кадебістську порожнечу. І бажання далі тримати Україну під контролем» (О. Якимчук. — Сл. Пр., 11.12.2019, с. 1). (Після розгортання з 24 лютого 2022 року повномасштабної російсько-української війни виступи В. Зеленського через телебачення, радіо, інтернет-ресурси з різноманітними зверненнями до українського народу стали досить частими, але ті чи інші окремі його висловлювання вже не ставали об'єктом коментувань у такому плані з боку журналістів, політичних опонентів, масової аудиторії.)

Перша ж хвиля таких крилатих слів і висловів з уст державних лідерів ще СРСР у нових умовах зароджуваної демократії прийшла в українську мову з російської — з промов і реплік М. Горбачова: *консенсус* (див. р. І п. 4.6.2), *визначитися*: «Тож Спілка [НСПУ. — О. Т.], як кажуть, тут має *визначитись* — і зайняти іншу, конструктивнішу, позицію» (Євген Пашковський. — ЛУ, 4.10.2001); «*Процес пішов!*» (так М. Горбачов сказав про початок «перебудови») — «шапка» над однією з публікацій (ВК, 8.08.2000), «Гірший стан у педінституті, але й там *процес пішов*» (Вісник Просвіти, 1995, № 1, с. 11), з каламбурним обіграванням: «*Процес пішов... геть*» — назва замітки (Г. Сивокінь. — ЛУ, 22.01.1998); «*хто є ху (who)*».

З ідіостиллю відомого в 1990-ті — на початку 2000-х рр. політика Олександра Мороза, голови СПУ, який був також Головою ВР України, як вважають, поширився вислів: «*Хто не шкодує за Радянським Союзом, той не має серця. Хто хоче його повернення, той не має розуму*»²⁵, здобувши як схвалення, так і критику з боку відповідних суспільних кіл (див. також р. І п. 4.11.1). Наприклад: «<...> конформізм: від класичної формули Кравчука “маємо те, що маємо” до суто обивательського “так уже історично склалося”; від Кучминих одкровенень на тему “в Європі нас ніхто не чекає” до давніших Морозових апеляцій до того самого “здорового глузду”: “Хто не жалкує за СРСР, той не має серця. Хто прагне його відновлення, той не має розуму”» (Микола Рябчук. — Кр., 2002, ч. 6, с. 16).

З ім'ям Юлії Тимошенко, відомого політичного лідера, яка була також прем'єр-міністром України, можна пов'язати, по-перше, вислів «*Все пропало!*» (див. р. І п. 4.10), по-друге (це вже не безпосередньо з її уст), серію передвиборних рекламних слоганів під час президентської кампанії восени 2009 року, яка стала набувати й іронічного звучання в різних суспільних колах: «Вони [очевидно, її політичні опоненти. — О. Т.] обіцяють [з варіантами: балакають, заважають, блокують]. *Вона — працює*», з можливим роз'ясненням: «*Вона працює. Вона — це Україна*». Ось такий, наприклад, критичний відгук: «Із туману постає білборд із дивним написом: “Вона перемає. Вона — це Україна”. <...> Ага, хтось сміє називати Україну займенником “вона”. Ось чому боляче. <...> Ніхто ж не сміє, приміром, сказати на Богородицю “вона”, бо це святотатство. Так само зі словом Україна. <...> Кажуть, що є в Україні таємнича особа без імені, яка воліє підписуватися псевдо “Вона”, то хай робить що завгодно — працює, лікує, рятує і перемагає, якщо зможе! Але хай ніхто більш не пише того, що боляче ріже слух українця: “Вона — це Україна!”» (В. Ференц. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 6).

Від Володимира Яворівського, який на кінець 80-х — початок 90-х років став відомий уже не стільки як письменник, скільки як громадський, політичний і культурний діяч з «нових», увійшло в історію новітньої УЛМ два такі вислови:

— «*Що ж ми за народ такий?!*» — так майже з розпачем сказав він на установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 року, відгукуючись на незадовільний рівень національної свідомості українського народу та його державницьку неорганізованість. Цей вислів стали використовувати його політичні однодумці з легким докором народові, а також уже

²⁵ Пор. один з подібних за змістом і аналогічних за структурою висловів: «Той, хто в шістнадцять років не був лібералом, не має серця; той, хто до шістдесяти не став консерватором, не має голови», який звичайно приписують Б. Дізраелі.

ніби й самому Яворівському: «Шановні рухівці! Десять років тому Володимир Яворівський — наш рухівський златоуст — приголомшив нас запитанням: “І що ж ми за народ такий?!”» (Іван Драч. Слово на десятиліття Руху. — ЛУ, 23.09.1999, с. 2), «На жаль, такі люди за радянських часів становили немалий відсоток управлінців на Волині. І не тільки на Волині. А їхні нащадки і далі продовжують керувати. Ми ж лише дивуємося та патетично вигукуємо: “І що ж ми за народ такий?”» (Галина Гордасевич. — Д, 12.10.2012, с. 8); пор. також: «Сакраментальна фраза Володимира Яворівського “Що ж ми за народ такий?!” (поряд із кравчуківською “Маємо те, що маємо”) давно вже стала крилатою. Не меншої уваги заслуговує його афоризм “Українські демократи об’єднуються за п’ять хвилин до розстрілу”» (Гриць Гайовий. Об’єднаємось після розстрілу?.. — ЛУ, 1.04.2010). Сам письменник пізніше саме під такою назвою опублікував 5-томник своїх публіцистичних виступів на Українському радіо (Що ж ми за народ такий?.. Київ, 2001–2010);

— *«Буде держава — буде й мова»* — так він сказав ще на початку 90-х років, подаючи як остаточний аргумент задля збереження й розвитку української мови необхідність для українського народу здобуття власної державності, але, як незабаром виявилось, справа з цим значно складніша: «Колись Володимир Яворівський бадьоро-оптимістично віщував: “Буде держава — буде й мова”. Та життя — хитра річ. Тож нині доречніше було б сказати: буде мова — буде й держава» (Ярослав Жолдак. — УС, 3.12.1998, с. 16).

З публічних виступів іншого відомого письменника й водночас культурного, громадського й політичного діяча 90-х років стали цитувати такий вислів — спочатку схвально і з певною надією: «І найголовніше призначення держави — забезпечити своїм громадянам мирне, творче, заможне життя. Отже, як образно сказав якось Іван Драч, *треба зробити все для того, щоб росіянину жилося в Україні не гірше, ніж у Москві, єврею — не гірше, ніж у Тель-Авіві, а українцеві — не гірше, ніж у Канаді*» (Віталій Карпенко. — ВК, 27.08.1991, с. 1), а пізніше дедалі більше з гірким розчаруванням.

Див. також у р. IV п. 3 про походження прізвища відомого політика Арсенія Яценюка *«Кулявлоб»* — на основі одного з його публічних висловлювань.

2.2.4. Спрощення стилістики публічного мовного спілкування (як ослаблення категоричності вимог до мовностилістичного оформлення тексту). Помітними виявами тенденції до демократизації й, зокрема, спрощення спілкування, причому за «європейськими» і/або «американськими» нормами мовно-комунікативної сфери, стала в цей час активізація таких явищ у сфері антропонімії, як, по-перше, іменування людей, у тому числі офіційних осіб, на ім’я та прізвище без компонента по батькові: *Леонід Кравчук, Леонід Кучма* та ін. (див. р. X п. 7.1.3); по-друге, звертання до співрозмовника (дорослого, малознайомого), як і іменування його в 3-й ос., тільки на ім’я (переважно в ефірних ЗМІ, причому у спілкуванні не тільки між самими журналістами: див. вище пп. 2.2.2, 2.2.3.1, а й у звертанні їх до запрошених гостей): *«Олю, добрий вечір! Ви в ефірі. — Добрий вечір, Людмилу!»* (УТ-1, Новини, 30.04.2003), *«Для цього ми поговоримо з заступником голови Національного банку України Дмитром Сологубом. Скажіть, Дмитре, <...>»* (журналіст — ведучий телепрограми до чоловіка, на вигляд удвічі старшого від нього) (див. р. X п. 7.1.1.2).

Однак у загальних межах тенденції до спрощення мовної стилістики у ЗМІ вже достатньо виразилося також явище непотрібної й просто незрозумілої **фамільяризації** в уживанні певних слів на позначення відповідних осіб (як наслідок частого вживання таких слів як штампів). Це насамперед стосується досить вільного, «панібратського» поведіння журналістів з уживанням слова *гарант* у синтаксично автономній функції (без додатка) — про Президента України і, вже за аналогією до цього, про керівників інших держав у контекстах, свідомо не спрямованих на приниження їхнього образу (уживання виникло на основі словосполучень «гарант конституції» і под., пор. у Конституції України, стаття 102: «Президент України є гарантом державного суверенітету,

територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина»). Наприклад: «Про мораль взагалі мовчу. Хоча б про людське око подякували за службу людині, яка всіляко демонструвала відданість *гаранту* <...>» (Ю. Охріменко. — П, 14.06.2003, с. 10: про зняття з посади глави однієї з облдержадміністрацій), «Чим далі від Києва — тим частіше бачимо “нинішнього”». Ось він [портрет Л. Кучми перед виборами. — О. Т.] висить на кожному паркані, а дощ змиває у канаву клапті передвиборчих обіцянок. Такий масований агітаційний удар можна зрозуміти — “*гарант*” нещодавно відвідав область» (Т. Гуреш. — УС, 7.10.1999, с. 10), «Озвучити свої пропозиції Президенту збирався <...> Олександр Ярославський. Однак під час засідання так і не дозрів до цього, мабуть тому, що до початку ради вже встиг побувати у *гаранта*» (Н. Білоусова. — Д, 8.06.2012, с. 10), «Журналісти так і не дочекалися зустрічі з *гарантом*», «*гарант* сусідньої держави» — про президента Польщі (ICTV, «Факти», 15.03.2013) ²⁶.

Так само видається мало прийнятним уживання слів з очевидно розмовними (хоча сучасні українські словники й не дають їх як розмовні) і навіть з нешанобливими конотаціями як стилістично нейтральних у суто інформаційних матеріалах на зразок: «Президент порадив *тюремникам* прибрати відеокамери у палаті екс-прем'єра Юлії Тимошенко» (ГПУ, 26.02.2013, с. 5), «У Луганську вшанували *тюремників* [заголовок]. Перший в Україні пам'ятний знак співробітникам пенітенціарної служби відкрили вчора в Луганську» (УМ, 30.05.2013, с. 3), «Головний київський *тюремник* генерал NN ділиться своїми враженнями <...>» («1+1», ТСН, 27.06.2012) — про працівників пенітенціарної служби; «Участь у збиранні гуманітарної допомоги для бійців АТО взяли і *церковники*» (24 к., 9.08.2014), «Цього ранку сутички між протестувальниками і міліцією зупинили *церковники*» (ICTV, «Надзвичайні новини», 21.01.2014), «Шмигаль [прем'єр-міністр України. — О. Т.] закликав *церковників* об'єднатися в боротьбі з COVID-19 перед святами» (УП, 20.11.2020) — у нейтральному значенні «священнослужитель»; *чиновник* — у цілком нейтральних контекстах зі значенням «державний службовець»: «Міністр охорони здоров'я проінформував про перебіг боротьби зі спалахом вірусного запалення легенів. *Чиновник* підкреслив, що <...>» (т/к «Київ», «Вісті», 29.10.2004) (у попередній період про працівників «нашого» державного апарату так казали тільки неохайно, іронічно).

2.2.5. Питання про активізацію входження до складу української літературної мови діалектизмів / регіоналізмів. В останні десятиліття радянської доби мовознавці констатували, що до складу УЛМ уже «мало що потрапляє» з діалектного середовища [Пилинський 1979: 23]. У сучасних же умовах розширення стилістично-нормативних можливостей користування літературною мовою розширилася й практика як свідомого залучення, так і стихійного проникання діалектизмів до масивів загалом літературного мовлення, а також (хоча й значно меншою мірою) до самого корпусу, до структури УЛМ.

Однак при цьому слід мати на увазі, що сьогодні перед нами явище не більш-менш рівномірного входження до літературної мови елементів різних діалектних зон української національної мови, а проникання передусім одиниць південно-західного наріччя [пор. також у цьому зв'язку, зокрема: Єрмоленко 2009: 222–244] ²⁷. Якщо діалектизми з

²⁶ Пор. дещо подібне іронічне вживання в радянський час і пізніше в певних колах слова *гегемон*, вичленуване зі словосполучень «гегемон революції», «гегемон народних мас» і под., — про пролетаріат, робітничий клас, а також про конкретного представника робітничого класу, наприклад: «Робітники влаштували мені гарне прощання — подарунки, виступи... Одне слово, це було зворушливе прощання з “гегемонами”» (Євген Сверстюк. На полі чести); «А про те, щоб писати вдома, не могло бути й мови: *гегемон*, який жив поверхом вище, день і ніч вигукикував над головою, аж стеля гойдалася» (Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти).

²⁷ Якщо звернутися, наприклад, до поширеної сьогодні практики неофіційного спілкування в межах України користувачів інтернету, то тут також з діалектизмів представлені, як правило, одиниці

говірок південно-східного та північного нарічч української мови подаються (у невеликій кількості), з одного боку, в художній літературі, з другого, — у матеріалах деяких газет здебільшого з метою наближення до мовного реалізму (див. про це далі в п. 3.3, а також у р. V п. 5.2.1) у репліках відтворюваного розмовного мовлення²⁸ (в ефірних ЗМІ вони можуть бути наявні також у записах живого мовлення), то активізація використання особливостей південно-західного наріччя (в основному регіолектів Галичини, а також, хоча й значно меншою мірою, Закарпаття) як у регіональному (насамперед у друкованих ЗМІ обох цих регіонів), так і в загальноукраїнському (поширюючись в основному з Галичини) масштабах має під собою значно ширшу мотиваційну основу (див. також р. V п. 5). По-перше, це не тільки власне діалектизми, тобто одиниці з народної мови в межах тієї чи іншої говірки, говору, а й, причому навіть насамперед, регіоналізми²⁹, які функціонують на значно ширшій території Заходу України і в своїй загальній масі походять переважно з колишнього західноукраїнського (галицько-буковинського) регіонального варіанта УЛМ та із сучасної мовної практики міського населення, в основному Галичини (див. р. V п. 1, р. VII)³⁰. По-друге, такі діалектизми / регіоналізми виявляють значно ширшу експансію в загальноукраїнському масштабі — в розмовному стилі (наприклад, у серії анекдотів про «вуйків» наприкінці 80-х — на початку 90-х років), у художньому й навіть інформаційно-публіцистичному стилях. По-третє, їхнє стилістичне і прагматичне призначення, безперечно, є різноманітнішим порівняно зі «звичайними» діалектизмами (так, якщо перша з поданих нижче їхніх функцій характерна в принципі для використання елементів усіх діалектних масивів української мови, хоча особливо, звичайно, саме для південно-західного наріччя, то третя й четверта — переважно, а друга — тільки для нього) (див. також далі пп. 3.3, 3.4, а також р. V п. 5.2) — це:

а) звичайна функція мовного реалізму, можлива на матеріалі будь-якого регіону з території поширення цього наріччя (як і будь-якого регіону з території поширення обох інших нарічч української мови). Наприклад, у репортажі з Галичини: «— Через ті червоноградські дороги мені банка з молоком трісла»; «— Ті 450 придурків [про депутатів ВР. — О. Т.] уже себе в усьому показали. <...> У нас роками в дупу копають, а в рік виборів цілують, — спльовує на землю 40-річний Віктор. Каже, що працює шахтарем. — Вон нашого директора Криштопу як кинули»; «— Якщо їх усіх пересадити, тоді всьо зміниться»;

південно-західного наріччя (оскільки саме таким є природний мовний код цих осіб): *всьо, з́ра, ййй, файно, хтїти* та ін. [див.: Тищенко 2015: 27].

²⁸ Ось, наприклад, відтворення особливостей північного наріччя в художньому стилі — у романі Володимира Дрозда «Листя землі», де, очевидно, це зроблено найповніше в межах описуваного періоду: «Бо приходив у сни до мене Нестор Семирозум <...> і підбадьорював: — Галакай, девко, і почують, галакай — і почують!», «— А тамочки, на лучці, картопелька у них трохи естяка, — піднеслася дядина. — <...> Яни усю тую картопельку на лучайці за вигоном викопали», «А йон мене по лужкові повів, повів, щоб ніхто нашої гомонки не чув, і каже: “Я одтуль і одтуль”», «Аж ось сільський суд у Пакулі двох людяк судив»; у газеті, що прагнула, зокрема, до якомога повнішого відтворення автентичного мовлення: «— Бралі випівку, закуску, да йдуть грать: представляють, як коршак ганяється за курчатами, дак так ганялися одна за одною. Як поймають ту, що була за коршака, дак натовчуть її <...>», «— Маладіє цього зараз не роблять, коліс дак увесь день гралися так. <...> Шоб вон шкоди нам не робив» (див.: ГПУ, 27.06.2013, с. 30).

²⁹ Пор., наприклад: «Від власне діалектизмів відрізняються ті одиниці мови, які були чи є нормативними для регіональних варіантів літературної мови (як у різний час наддніпрянський, галицький, закарпатський, буковинський, прятівський), але не стали нормативними для загальноукраїнської літературної мови» [Гриценко 2007: 151].

³⁰ Можна спостерігати, звичайно, також поширення в загальноукраїнському масштабі регіоналізмів з колишнього закарпатського варіанта УЛМ, але це стосується лише окремих випадків і відбувається переважно в мовленні (усному й писемному) самих вихідців із цього краю — наприклад, форми угорських прізвищ: *Гортій* («в час *гортіївської* окупації Карпатської України»: В. Німчук. — Укр. м., 2013, № 3, с. 8), *Магочій* (в «офіційному» варіанті УЛМ це відповідно *Хорті, хортист* і *хортистський, Магочі*) (див. про це також р. VIII п. 2.1.4.4).

«— Коли Кличко сюда приїжджав, то люди прийшли на площу, аби тільки його подивитися. Реч він толкав десь півгодини <...> Таке чувство, що його ніхто не слухав»; «— Була в цьотки в Італії, — каже. — <...> Зайдеш у магазин, а там усьо є. Вулиці прибираються, дворніки метуть, а не бухають. <...> В лікарні тебе приймають, а не сидиш в очередах»; «— Уся страна нагадає розвалений будинок. <...> Прийшов один кандидат до нас <...> Вони там уже мозгами поїхали» (Що говорять про вибори в місті Червоноград Львівської області. — ГПУ, 25.10.2012, с. 5); із Закарпаття: «— Тут усі полонини поділені. Кажуть: до того груня — муй... грунь — це горб русинською... або до того звору — яру», «Перед нами — відра із чорницею і ваги. — Кулько афина? — підходить Віталій» (ГПУ, 9.08.2013, с. 11);

б) функція, очевидно, мовної бравади, ніби хизування автора / мовця своєю «інакшістю» (див. про активізацію цієї функції в п. 3.1.1). Наприклад, у рубриці новин (! — *О. Т.*) у деяких ЗМІ Закарпаття 90-х років: «300 дітей, яких вивели у пробірках, зібралися в Пущі-Водиці, на Київщині. Лікарі перевіряли їх стан здоров'я. Стережіться, хлопці, бо скоро вас *жонам* не треба буде», «У Києві арештовано 23-річну дівчину-кілера. <...> *Міліціанти* кажуть, що ця дівка колись когось уже відправила на той світ», «З ізраїльської в'язниці випущено <...> шейха Ахмеда Ясима. *Дідик* і так паралізований, то пакостити більше не буде» (Ріо-інформ, м. Ужгород, у рубриці «Тиждень. Незалежний огляд новин», 20.09 і 4.10.1997). В авторській мові художнього твору: «оце, скажуть, *кобіта*», «у Нью-Йорку якийсь *хлоп* викинувся з вікна, *сарака*», «ми трохи *діткнути безециністю* цього нахаби» і т. ін. (Оксана Забужко. Польові дослідження з українського сексу);

в) функція інтимізації спілкування, розрахована на встановлення тіснішого контакту зі «своїми» (при цьому, звичайно, може бути представлена й настанова на підкреслення своєї «інакшості» й навіть «екзотичності» у сприйнятті «не своїх»), — наприклад, у новій ергонімії Львова (див. р. V п. 2.1), в ергонімах Закарпаття: «*Деца у нотаря*» — етноресторан («корчма») в Ужгороді (буквально: [чарка] 100 грамів у нотаріуса; ця будівля в дорадянський час належала нотаріусові), «*Бавка*» — від значення «гра, розвага» (ляльковий театр в Ужгороді), «*Усі сюда*» (магазин у Мукачеві, 2009 рік) (див. також про культивування регіолекту Галичини насамперед саме з такою прагматичною настановою в р. V п. 2.9);

г) функція природного мовного самовираження та регіональної мовної солідаризації (за принципом «Це моя мова, і чому я маю її соромитися?!»), звичайне небажання пристосовуватися до особливостей іншого, нехай і «правильного», мовного коду (тобто УЛМ), що нерідко простежується в мовній поведінці вихідців з Галичини. Ось, наприклад, зразки мовлення (включно з позанормативними росізмами) і мовна «само-оцінка» лідера популярного свого часу музичного гурту «Скрябін» Андрія Кузьменка (він родом зі Львівської області, але з 1995 року жив уже в Києві) — в інтерв'ю з ним: «ніц страшного», «мене болить, що ми всьо більше віддаляємося від Європи», «зайди в любий кабак», «якось не получилось» (УС, 16.11.2000); «— До речі, про “вар'ятів”. Твої тексти досить важко сприймаються через свою “нелітературність” <...> — Це справді так. Але це моя мова. Я нею говорю, співаю, думаю, мрію. А та “літературна” українська мова, яку я чую по радіо й телебаченню, — це не моя мова, я її не розумію. Моя мова, якщо так можна висловитися, — це своєрідний “український латинос”» (газета «Комсомольська правда в Україні», 15.03.2002); «Кузьма: <...> А поем мы на языке, на котором всю жизнь говорим. Это даже не чистый украинский, а яворский [тобто з Новояворівська. — *О. Т.*] диалект. Трудно писать тексты на литературном языке, когда мы тех слов не употребляем и они нам режут слух» (газета «Московский комсомолец», 16.09.1999, с. 20). Ось навіть у навчальних матеріалах для школи (причому без будь-яких приміток щодо пояснення відповідних мовних одиниць) — це вже інший регіон на території поширення південно-західного наріччя: «— Як ти крутиш? Якось *навіглі*», тобто навідліг (с. 9); «А тут сусіди до хати: — Ой, не *мазайте* її, Антосю!» (с. 35); *бабця*, *мамця* (ці демінутивні форми вживаються тут часто); особові імена: тітка *Маріка* (тобто, очевидно, Марійка) (с. 14), *Надезя* — від *Надія* (с. 36; у довіднику Скрипник / Дз. 1996, с. 164, ця форма

відсутня серед 14 гіпокористичних і демінутивно-пестливих форм до імені *Надія*); «з мамою *Даруньою*» (Цікавинка : Читанка для позакласної роботи у другому класі / Упоряд. М. В. Беденко, С. Л. Кошек / Ред. Н. Вітковська. Вінниця, 1997).

Див. також далі в п. 3.4 про поширення різновиду українського гумору з використанням у мовному плані особливостей регіолекту Галичини, а в п. 3.3 — про спроби використання цього ідіому для відтворення в художніх перекладах мовної стилістики деяких інших мов, яка спирається на використання соціолектів нижчих регістрів.

Тут перед нами, таким чином, явище актуалізації й поширення за межами його власного ареалу не просто живого діалектного мовлення, а відповідного культурно-мовного ідіому, навіть регіонального варіанта української мови (у його, звичайно, ослабленому вияві), що вступає в конкуренцію з «офіційним» стандартом (з неминучою, звичайно, ідеологізацією цього питання) (див. також р. V п. 1.2, р. VII п. 2). З огляду на це ледве чи можна погодитися з тим, що в сучасній українській мовній ситуації розпочалася «діалектна реконкіста»: саме такою гучною назвою було схарактеризовано явище різкої активізації напливу діалектизмів у різних стилях УЛМ на її новітньому етапі (автор цього твердження, до речі, також демонструє відповідне явище матеріалами з регіонів саме Галичини, Буковини — з художньої прози Марії Матіос, Закарпаття) [див.: Гриценко 2012: 41] (див. також у р. VII обговорення питання про наявність у межах сучасної української мовної ситуації різних регіональних варіантів УЛМ). Пор. аналогічний висновок у загальнослов'янському масштабі: «<...> ледве чи можна заперечувати, що в ряді ситуацій саме діалекти “підживлюють” літературну мову: так було в історії мови (наприклад, під час реформування сербської літературної мови В. Караджичем), так лишається й тепер, коли в ході розвитку тенденції “автохтонізації” (“націоналізації” / “етнізації”) діалекти стають джерелом нової кодифікації літературної мови (пор., наприклад, український, білоруський, хорватський і т. д. етноси)» [Нещименко 2003: 240]. У всіх щойно згаданих сучасних слов'янських літературних мовах посилення наявності певних регіональних елементів є свідченням не просто чергового припливу діалектної стихії, що було б, звичайно, цілком нормальним явищем в умовах їхньої демократизації, а насамперед культивування в них тих особливостей, що повніше увиразнюють їхню окремішність від інших — структурно й історично близьких і домінантних донедавна або й тепер у відповідних ареалах — мов; це тенденції в тих літературних мовах, що прагнуть якнайповніше позбутися наслідків такої подібності — з креном у бік інших літературномовних практик в історії цих мов (див. докладніше про ці явища в сучасних слов'янських літературних мовах у р. VI п. 1.3).

Сучасний статус регіолекту Галичини в межах загальноукраїнської національної мови можна якоюсь — далеко не повною, звичайно — мірою порівняти (на відміну від інших діалектних / регіональних масивів української мови) із соціальними статусами основних діалектів, наприклад, у німецькій або італійській мовах, а в слов'янському мовному середовищі — можливо, у словенській мові [пор., наприклад: Мечковская 1996: 150], де в суспільстві зберігається ставлення до цих ідіомів як до явищ національної культури, а їхні носії загалом не соромляться користуватися ними й поза ареалами їхнього функціонування й поза межами родинно-побутового спілкування (хоча, звичайно, тенденція до розширення функціонування загальнолітературних мов поширюється і в цих середовищах)³¹.

³¹ Щодо соціального статусу діалектів у деяких інших слов'янських мовах пор., наприклад, такі оцінки з боку мовознавців із відповідних країн: «Особливість російської мовної ситуації XIX–XX ст. полягає в тому, що діалекти в ній розцінюються як неprestижний засіб спілкування, властивий соціально зниженим (некультурним) шарам населення» [Калнынь 2007: 282]; «У свідомості сучасної людини діалект сприймається як атрибут мови дорослого неосвіченого селянина, тобто діалект пов'язується з уявленням про сільське начало», він сприймається як мовлення неprestижних соціальних груп, а відмирання діалектів у сучасній болгарській мові є очевидним фактом для будь-якого неупередженого спостерігача [Виденов 2008].

У публічному мовному просторі України стали дещо частіше спостерігатися, звичайно, й елементи південно-східного наріччя, але це відбувається (якщо не брати до уваги окремих випадків, де такі діалектизми залучаються фактично як просторічні, а не діалектні одиниці: «<...> Ну, як тут принагідно не згадати властиво українське: не з'їм сам усього, то хоч *понадкусую!*» — Час, 25.12.1997: В. Пархоменко, депутат Подільської райради м. Києва) у мовленні самих вихідців з Південно-Східного й Центрального регіонів України (не поширюючись за його межі) загалом спонтанно, а не усвідомлювано й тим більше цілеспрямовано. Адже, наприклад, коли В. Ющенко вживає форми 3-ї ос. дієслів на зразок [*він*] *ходе, робе, носе* (див. п. 1.2.2.1), то це, скоріше за все, тому, що він їх не фіксує в своєму мовленні, а не через те, що вважає їх «також правильними». Якщо взяти факт уживання в публічному мовленні кількох відомих вихідців зі Сходу — І. Плюща, В. Ющенка і Патріарха УПЦ КП Філарета — форм інфінітивів на *-ть* у позиції після голосного ³², то, як можна припустити, для І. Плюща це було цілком органічне й неусвідомлюване вживання («ми не можемо *погодиться* з цим»), у мовленні В. Ющенка хоча й уживалися обидві форми (*ходити* і *ходіть*, *жити*, *існують*, *кликають*, *може бути*), але також, очевидно, не повністю усвідомлювано, і тільки, можливо, приклад Філарета з майже послідовним уживанням саме цих форм (*об'єднать*, *підкорить*, *починать*, *консолідувать* і под.) демонструє нам: «це моя мова!».

3. Експансія стилістично знижених і субстандартних мовних шарів у публічному мовному просторі та її функції. Демократизація нормативно-стилістичних засад літературної мови й ще більшою мірою лібералізація мовного узусу з ослабленням ряду попередніх канонів УЛМ і певним відходом від її вже сформованого функціонально-стильового та стилістичного образу стали досить широко виявлятися в масовому прониканні, переміщенні стилістично нижчих шарів і стильової тональності мови нижчих регістрів у комунікативні сфери, які традиційно обслуговуються мовною стилістикою нейтральних і вищих регістрів. Це не тільки активізація в межах стильового діапазону літературної мови функціонування елементів розмовного стилю у сферах художнього, а також інформаційно-публіцистичного й певною мірою навіть офіційно-ділового та наукового стилів, а й розширення наявності загальної стилістичної тональності усної мови у сфері публіцистичного стилю (див. вище п. 2.2). Ще яскравіше це виявляється в межах української національної мови в цілому — у різкій активізації вживання в розмовному стилі та в різних жанрах художнього й публіцистичного стилів стилістично зниженої, вульгарної, жаргонної лексики та елементів різних структурних рівнів просторіччя, насамперед українсько-російського «суржику», і діалектної мови, а також у різкому підвищенні в молодіжному сленгу, в жаргонах соціально маргінальних верств населення, у професійній мові низки галузей (інформатики, підприємництва, шоу-бізнесу та ін.) питомої ваги англоамериканізмів, від засвоєння яких намагається утримуватися літературна мова. Елементи цих мовних стихій часто переплітаються в межах одного тексту. Мотиви такої експансії стилістично нижчих та маргінальних і субстандартних мовних елементів і функції їх використання зводяться в основному до п'яти напрямів — це експресивізація мовлення, антиестетизм і вульгаризація мовлення, використання як засобу мовного реалізму, використання як засобу гумору, власне номінативна функція.

³² Хоча цю мовну особливість загалом не можна вважати власне діалектним явищем, але представлена вона переважно все-таки на Сході, і хоча це не виходить за рамки літературного стандарту, але за межами розмовного спілкування вона, безперечно, набуває певних конотацій просторічного мовлення.

3.1. Стилістичне зниження мовлення як вияв прагнення до оновлення й по- жвавлення мовної стилістики, як шлях експресивізації мовлення.

3.1.1. Узуалізація стилістичного зниження мовлення. Помітно підвищилася частотність використання поза їхніми власними стильовими межами як колоквіалізмів літературної мови з різко зниженими стилістичними конотаціями: наприклад, замітка під заголовком «Як ми *вляпались* у кризу?» (Час, 11.12.1998), так і елементів позанормативних стильових шарів мови: «Ну брехня! Брехня, *бля*, в *натурі*, бо цю пісеньку ми <...> написали близько шести років тому» (Кость Гнатенко, публіцист, шоумен. — Газета «Бульвар», 2000, № 33). Ось, наприклад, уживання елементів просторіччя (фонетичних і лексичних) та діалектизмів у мові газет, публіцистичних виступів, художніх творів (у мові від автора) — як з більш-менш зрозумілою стилістичною метою: «*Рехворми* для про- форми» — назва замітки (МУ, 28.03.1997), «<...> я закликаю, передовсім наших шановних патріотичних політиків, які <...> іноді не утримуються від спокуси помірятися з якоїсь нагоди, чиє партійне *галіхве* ширше <...>» (Іван Драч. — ЛУ, 16.11.1995), «*Заграниця* нам допоможе!» — назва замітки (ВК, 7.07.1999), «Подальше спілкування двох осіб протилежної статі наочно довело: справжні *мужики* в нас перевелися» (УМ, 8.07.1999), так і, здається, тільки «заради сміху» («Знову грошей *попросю*», поки є ще Камдессю». — УМ, 13.11.1999: назва публікації про контакти української сторони з директором-розпорядником Міжнародного валютного фонду М. Камдессю) і просто з не відомих для читача причин: «Комендант гуртожитку *мнявся-мнявся*, а тоді пояснив <...>» (Микола Вінграновський. Хто і що для мене незалежність України. — ЛУ, 23.08.2001), «Я сів проти того веселого вікна на свій *чамайдан* <...> Чи десь би у під'їзді розпанахав *чамайдана* та надибав там мого паспорта» (ЛУ, 4.11.1999, с. 3: з оповідання В. Бондаря — в авторській мові).

З-поміж фонетичних елементів українського просторіччя в публічному мовному просторі стало помітнішим уживання зі стилістичною метою звукосполучення [хв] на місці літ. [ф]: *мікрохвон* (зокрема, з жартівливо-іронічним наслідуванням особливостей мовлення І. Плюща: див. п. 1.2.2.1), *галіхве*, *рехворма* (див. ілюстрації в попередньому абзаці), «— Задумала я у своїй *хвазенді* занавісочки освіжити, поїхала до Києва по крам <...>» (ГУ, 10.11.1994: на сторінці гумору), займенника *шо* (замість літературної форми *що*), наприклад: «Україна: хто є *шо*?» (СН, 30.11.1999, с. 12–13: галерея портретів провідних українських політиків з умовними їх шаржевими характеристиками); «*Шо*» (журнал культурологічного напрямку, який існує в електронній і друкованій версіях), а також середнього, або так званого «полтавського», [л'] (див. про стилістичний образ цього звука в українській мові: р. Х п. 3.10.1). Так, лідер популярного музичного гурту «Воплі Водоплясова» («ВВ») Олег Скрипка під час виконання своїх пісень уживав саме такий варіант цього звука, а також альвеолярну вимову приголосних [д], [т], [н] (при тому, що у звичайному його мовленні вимова цих звуків у відповідних фонетичних позиціях чулася як тверда³³), що на письмі передають звичайною м'якістю цього звука: «У *клубі* *булі* *любі* *танці*» (тобто «у клубі були...») або «Галю, чи справді горіла сосна, чи справді *паліяля?*» (А. Охрімівич. Кілька асоціацій під час останнього концерту “ВВ”...» — УС, 6.01.2000).

Слід, однак, відмежовувати такого роду стилістичне використання цих фонетичних одиниць від їх звичайного вживання в усному мовленні, причому не тільки розмовно-побутовому, багатьох носіїв УЛМ, які або не помічають за собою таких відступів від нормативної орфоєпії (див., зокрема,

³³ Пор. також щодо мови звичайного побутового спілкування музикантів цього гурту: «С в Україні легендарна група “ВВ”. За десять років існування її музиканти стали майже національними героями (шось на зразок білоруських “Піснярів” кінця 60-х). Російськомовні в побуті, хлопці співають лише українською <...>» (Наталка Білоцерківець. — Кр., 1998, ч. 2).

подібні факти в мовленні відомих українських політиків: п. 1.2.2.1), або ж не вважають це позанормативною ознакою (це в них стилістика «розмовного демократизму»: див. р. VI п. 3.2).

Крім того, якщо говорити про вживання [хв] замість [ф] в іншомовних словах, то в межах нинішнього коригування норм УЛМ у загальному напрямі відновлення її «питомості» можна зустріти твердження, що якраз першу з цих форм і слід вважати власне українською (див. р. VI п. 3.2). Ось, наприклад, такий матеріал у ЗМІ: «*Бухвет*» — таку назву має забігайлівка біля Дарницького вокзалу в Києві [подано відповідну фотографію. — *О. Т.*]. Це фото у соцмережах викликало численні глузування: мовляв, написано неграмотно. Але знайшлися й ті, хто це заперечив — ще років із сотню тому українською саме так і казали. <...> А Борис Грінченко в передмові до свого «Словаря української мови» <...> зауважує: «Оскільки звук [ф] у більшості українського народу вимовляється як [хв] (перед голосною, окрім [у]) або [х] (перед приголосною і [у]), ми, укладаючи словник на літеру **ф**, помістили до нього лише ті слова, для яких у наших матеріалах не знайшлося дублікату з [хв] або [х]». Із [хв] Грінченко подає слова: *хвабрика, хварба, хвитура*. Навіть *Фастів* якийсь час писали *Хвастів*. Освічені кола, у яких часто-густо розмовляли російською або польською — а в них звук [ф] природний, — вважали вимову й написання через [хв] простацькою й уживали [ф]. У радянські часи це закріпилося, бо добре вписувалося в процес зближення української мови з російською. Тож виходить, що «*бухвет*» — це якраз «більш по-українськи». Хоч уже граматично неправильно» (ГПУ, 18.10.2013, с. 12: публікація без автора).

З метою демонстрування мовної «розкутості» та для епатажу аудиторії навіть у жанрі газетної хронікальної замітки цілком серйозні речі могли подаватися в абсолютно несерйозному, навіть розв'язному стилістичному ключі, наприклад: «Широко мусована у Верховній Раді картярська тема показала, що шісткам тузами не бути, а прикупу не знає ніхто: з цілком зрозумілих причин провалено вибори віце-спікера й членів Конституційного суду» (УМ, 21.09.1996), що може доходити до цілковитої безтактності і звичайного зубоскальства: «Падають з неба, як горіхи, американські літаки. Спочатку збилися два винищувачі, пізніше найсучасніший бомбардувальник *геннувся* на будиночок <...>», «У Молдові *бандюги* зупинили автобус «Афіни — Москва», завезли його разом з російськими та українськими туристами в ліс, туристів *відлупцювали* і забрали всі гроші», «Відомого футболіста Леоніда Буряка <...> оштрафовано на 5000 доларів. Він *набив пику* судді. А київське «Динамо» по всім статтям [так. — *О. Т.*] *взуло* голландський «Ейндховен» — 3:1», «Білорус Лукашенко пообіцяв, що випустить телевізійника Шеремета з *тюряги*, бо вже замучився вислуховувати від демократів *матюки* на свою адресу» (газета «Ріо-інформ», м. Ужгород, рубрика «Тиждень. Незалежний огляд новин», 20.09 і 4.10.1997), «Мало того, що жінку пограбували <...>, молодики ще й сильно *відгамселили* її та втекли» (СП, 27.07.2000); так само в телевізійній кримінальній хроніці: «Захисника київської баскетбольної команди NN [вихідця з Африки. — *О. Т.*] *відлупцювали* вчора ввечері — за однією з версій, на расовій основі», «Американську актрису NN випустили з *буцегарні*, де вона перебувала за вживання наркотиків» (НТН, «Вчасно», 12.01.2008: ведуча програми).

Звичайним уже явищем в інформаційних програмах ефірних ЗМІ, тобто в текстах у межах жанрів книжної мови, стало вживання розмовних експресивних дієслів, наприклад: «А вночі *сахнуло* вибухом неймовірної сили» (СТБ, «Вікна», 9.06.2015: ведуча програми про велику пожежу на нафтобазі), «Посеред ночі літак *геннувся* прямо на їхнє житло» (СТБ, «Вікна», 19.11.2014). Особливо це стало спостерігатися, навіть в офіційних прес-релізах, у репортажах з театру бойових дій на Донбасі з 2014 року на позначення масованих артилерійських, мінометних, ракетних обстрілів з боку російських підрозділів та бойовиків-сепаратистів — насамперед у вживанні дієслова *гатити*: «Бойовики постійно *гатять* по мирних населених пунктах», «По Кримській найманці кілька разів *гатили* із «градів» (5 к., Час новин, 9.01.2015), «Російсько-терористичні війська *гатили* з артилерії» (пресофіцер ЗСУ: 5 к., 1.08.2015), «Бойовики всю ніч *гатили* по позиціях АТО» (NewsOne, «TopNews», 15.03.2016), «Окупанти *гатили* з протитанкової гармати в бік Красногорівки» (УП, 4.12.2021), «Два російських танки *вгатили* прямо по позиціях наших військових» («1+1», ТСН, 12.06.2015), «Дніпропетровщина: за минулий день

ворог тричі *вгатив* по Нікопольському району з важкої артилерії» (УП, 18.05.2023); «Бойовики *дулять* з усіх видів озброєння» (24 к., «Новини», 16.08.2015), «За добу бойовики *имали* 136 разів» (Еспресо, «Телеекспрес», 16.08.2015: рухомий рядок новин), «У зоні АТО загострення: бойовики *гатять* з забороненої зброї, українці *палять* на ураження» (Еспресо, 30.06.2017: рухомий рядок новин).

Ще яскравішою, порівняно з відзначеним уживанням одиничних мовних елементів, характеристикою мовного портрета доби стало масове насичення тексту такими одиницями як вияв мовної розкутості й бравади. Ось, наприклад, зразок жаргонізованого й макаронічного мовлення з жанру інформаційного повідомлення — про форум видавців у Франкфурті: «А взагалі халяви у Франкфурті повно! Можна ходити з презентації на презентацію і скрізь їсти і пити. Правда, при цьому варто примовляти щось на зразок «Екселент! Інкредібл! Ай кент спік, бат оф коз блін все о'кей!» — і, хтозна, може, для вас відкриються нові opportunities» (Олександра Коваль, президент Форуму видавців у Львові. — СН, 31.10.2000; мовна бравада тут, звичайно, цілком виразно відчувається також у рясному використанні англійзмів); в авторських колонках у газеті: «Що він буде робити на свободі? <...> Очевидно, знову повернеться до своєї політичної діяльності, почне Україну з *гівном змішувати*. <...> Ти в цьому випадку виглядаєш повним *дауном*, оскільки сам виступав за його звільнення. <...> Звільнений революціонер завжди втрачає очки порівняно з революціонером заарештованим, а бажано навіть — розстріляним або, *на крайняк*, повішеним <...> Займатись революційною діяльністю вважалося *западно* <...>» (Сергій Жадан, письменник. — СН, 2.09.2003, с. 18: про російського письменника й громадського діяча Едуарда Лимонова, відомого, зокрема, своїми антиукраїнськими висловлюваннями); «— <...> купа нових хвороб, <...> якою ми *на фіг* нищимо наше власне природне середовище! <...> В мене було завдання встановити контакт із розумною цивілізацією. — Сам ти *козьол!* — із серцем відповідаєти ви й додаєте звуку в телевізорі: о чорт, який гольовий момент, удар — штанга!.. Ах, *блін!*» (Оксана Забужко, письменниця. — СН, 3.10.2000: із уявного діалогу з «інопланетянином»).

У художній творчості мовна простота своєю невибагливістю й невибагливістю, а якщо брати її на тлі попередніх як радянського, так і дорадянського періодів, — підкресленою бідністю як змісту, так і форми, особливо вражає в текстах пісень рок-груп («полегшеність» підходу учасників цих груп до вибору піснених текстів виявляється і в тому, що їх створюють вони ж самі) — зокрема, таких досить популярних серед молодіжної аудиторії, як «ВВ» — «Вопли Водоплясова» (наприклад, з приспівом до однієї з найпопулярніших її пісень: «Весна, весна, весна, весна прийде! / Весна, весна, весна, весна да моя!») і «Скрябін»:

На цілий світ відомо —
Я пожити хочу сам,
Кругом одні вар'яти —
Я вар'ятом чуть не став.
Я маю досить ваших
Злих і ненормальних слів.
Я хочу бути кораблем
На своєму морі снів.

Зелені люди ходять,
Зелені торби носять,
А вони такі тяжкі.
Я хочу своє море,
Я хочу бути сам.
І свої тихі струни
Я нікому не віддам.

Приспів: О-о-о, то моє море
О-о-о, то моє море...

(Приспів)

Далеко в лісі ходять
Маленькі мурахи,
Про щось своє говорять —
Всі свої і всі чужі.
А в мене в морі риби
Ходять тихо, так як я.

Я маю своє море —
То моя німа сім'я.

(Приспів)

(пісня «Море», автори тексту Р. Домішевський, А. Кузьменко. — УМ, 16.01.2001; наявність у тексті позанормативних елементів південно-західного наріччя та російзмів — тема окремої розмови).

3.1.2. Іронічне висміювання і пародіювання («депатетизація») того, про що досі прийнято було говорити в шанобливому або принаймні в стилістично нейтральному тоні (у загальному контексті відштовхування від стилістики і прагматики минулого, насамперед радянського). У прагненні до відходу від узвичаєної досі стилістики мовного оформлення тих чи інших жанрів, дискурсів стало виявлятися демонстративне заперечення попередньої системи (точніше — систем) не тільки суспільно-політичних принципів (див. р. I п. 3.2), а й морально-етичних та естетичних цінностей — як радянської («совкової») системи з її характерною для тоталітарного суспільства «новомовою», сповненою демагогічної патетики та бюрократичних зворотів, з обов'язковим культом позитивного та високоідейного й піднесено-романтичного в зображенні «нашої» дійсності, так і (хоча, звичайно, й значно меншою мірою) традиційної української (з її глибокою провінційністю, як це розуміють у певних колах українського суспільства, зокрема серед «молодої» станом на початок 90-х творчої інтелігенції) і взагалі попередньої традиційної культури як «міщанської», штучно зашореної непотрібними й навіть смішними умовностями. Депатетизація [пор.: Мокиєнко 1996] попередньої, радянської, стилістики як стилістична домінанта відштовхування від «новомови» тоталітарного періоду виявляється в іронічному вживанні, каламбурному обіграванні і т. ін. популярних раніше мовних зворотів (див. р. I п. 3.2.3); самé словотвірне гніздо *пафос* (*пафосний*, *пафосно*) набуло іронічних конотацій і семантичних переосмислень (у такому відході від попередньої «пафосної» стилістики нерідко стала виявлятися й тенденція з прямо протилежною спрямованістю — до нагнітання всього похмурого, негативного і под., тобто до «чорнухи»: див. далі п. 3.2; див. також р. I п. 4.10).

Стилістичний діапазон пародійного обігравання освячених традицією жанрових канонів та іронічного висміювання поважних мотивів у таких творах досить широкий — від легкої грайливості до цілковитої розв'язності й цинізму. Наприклад, у стильових рамках в'їдливого сарказму та легкої іронії:

Ах, йолки-палки! Йолки!
Ах, конференція, з'їзд!..
Ти молода комсомолка,
Я не старий комуніст

(Василь Простопчук. Дуже ідейний вірш. — Журнал «Київ», 1996, № 1–2); «ода» на честь грошової реформи в Україні (Олександр Ірванець. Прощання з купоном. — УМ, 21.09.1996):

Прощай, купон! Гуд бай, купон!
Оревуар! Арриведерчі!
Ти був як рятівний тампон
При інфляційній кровотечі.

Тебе проводжу без хули.
(Хула пасує лиш жлобові).
Чотири роки ми жили
По розрахунку — не з любові.

Дійшли ми до межі й чуть-чуть
Ту межу навіть перетнули.
Масол, Звягільський і Марчук
З тобою відійдуть в минуле...

<...> І керівні товариші
Із тебе кпили-хихотіли,
І на базарах у Польщі
Міняйли брати не хотіли.

Тож із широких зі штанин,
На котрих і дірки, і плями,
Вже дістає громадянин
Бомажку з багатьма нулями,

Кладе на шальки терезів.
Та там лежить тобі не рівня –
Дорожча тисяч в сто разів
Новесенька красуня-гривня...

У «молодій» українській літературі кінця 80-х — початку 90-х років сформувався напрям «іронічної поезії»: це літературні гурти «Пропала грамота», «Бу-Ба-Бу» (див., наприклад: СіЧ, 1996, № 11–12, с. 51). Прагнення вирватися з полону «українського провінціалізму» й вирвати з нього українську культуру й національну ментальність викликали у творчості літераторів (переважно молодшого покоління), критично настроєних щодо стилістичних канонів української літератури в її найтрадиційнішому розумінні й, відповідно, щодо вживаної в ній мови, бажання висловити своє іронічне ставлення до цих канонів, включаючи й найсакраментальніші їхні моменти (це іронія, хочеться думати, не стільки до самої української літератури й культури в цілому, скільки до психологічних комплексів значної частини самих українців у її розумінні). Ось, наприклад, пародійна інтерпретація образу України, побудована на протиставленні високої, урочистої віршової форми і безглузлого змісту з іронічним поданням традиційного для канонічного патріотичного дискурсу звороту *ненька Україна* (див. про аксіологічну амбівалентність цього звороту також р. І п. 5.2.4):

Коли без матері дитина,	Ридають гори і долини,
У неї доля не проста,	Вся карабахська земля,
Так Карабах без України	«Ми хочемо до України!» —
Ридає, наче сирота!	Тут кожен камінь промовля!
Я знаю: правда переможе!	
І зі сльозами на зубах	
Пригорне ненька Україна	
Многостраждальний Карабах!	

(Юрко Позаяк. — Журнал «Зустрічі», Варшава, 1994, № 8, с. 38); поезія Олександра Ірванця «Любіть!», побудована як пародійне обігравання мотивів і композиції вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну» — вірша, що посідає особливе місце в національному літературному пантеоні як своїм патріотичним змістом, так і ореолом жертвовності автора в ім'я цих ідеалів (поет за цей вірш, як відомо, зазнав у сталінські часи переслідувань)³⁴:

³⁴ Поміщаючи цей твір, «ліберальна» редакція журналу «Сучасність» (1994, ч. 5, с. 34) додала таку примітку: «Після того, як сторінками деяких українських видань прокотилася хвиля всенародного обурення блюзнірським віршем О. Ірванця “Любіть!”, ми вирішили познайомити своїх читачів із цим текстом, аби й вони за бажанням могли приєднатися до офіційної “проработки” молодого літературного хулігана». І далі, іронізуючи щодо тих критиків, для яких «головне — дати відсіч <...> і <...> якнайголовніше вигукнути славнозвісне “тримай злодія!”», додала: «А то ще, чого доброго, ідейно нестійкий читач здогадається, к о г о насправді “пародіює” О. Ірванець у своїх віршах».

Любіть Оклахому! Вночі і в обід.
Як неньку і дедді достоту.
Любіть Індіану. Й так само любіть
Північну й Південну Дакоту...
Дівчино! Хай око твоє голубе,
Та не за фізичні вади, —
Коханий любити не встане тебе,
Коли ти не любиш Невади.

Юначе! Ти мусиш любити стократ
Сильніше, ніж любиш кохану,
Колумбію-округ і Джорджію-штат,
Монтану і Луїзіану.
Любити не зможеш ти штатів других,
Коли ти не любиш по-братськи
Полів Арізони й таких дорогих
Просторів Аляски й Небраски <...>³⁵

3.2. Настанови на антиестетизм і вульгаризацію мовлення — як, по-перше, посилення мовної бравади й епатажу, по-друге, вияв мовної агресії і соціального протесту, по-третє, більше фокусування уваги на «темних» сторонах життя (у змісті матеріалів і, відповідно, в підходах до їх висвітлення й мовного оформлення). Різке ослаблення попередніх нормативно-стилістичних канонів, які тепер багато кому стали видаватися такими ж здискредитованими, як і інші реалії радянської доби, і застарілими, як реалії «дорадянського» життя³⁶, стимулюючи посилення простоти й демократизму мовлення, нерідко призводить, однак, до втрати почуття міри у сприйманні співвідношення «хорошого» і «поганого» в житті та до «шарahanня» від однієї крайності до іншої — з культивуванням естетично негативного і низького, нагнітанням «чорнухи» (пор. також р. І п. 4.10).

3.2.1. Хвиля мовного антиестетизму в художній творчості та публіцистиці. Підкреслений антиестетизм мовлення як досить помітне явище привернув до себе увагу з кінця 1980-х років найперше, очевидно, в мові поезії та рок-пісні [див. про це також, зокрема: Олійник 1996] — від умисного спрощування аж до примітивізації лексичного інвентарю та синтаксичної організації поетичного тексту, грубо-пародійного обігрування як змісту, пафосу, так і мови текстів попередніх часів до естетизації відразливого й потворного. Наприклад: «Купила мама коника, / А коник без ноги. / Купила мама другого — / І другий без ноги. / <...> / Яка чудова іграшка! / Ги-ги, ги-ги, ги-ги!» (з репертуару музичного гурту «Шао? Бао!» — псевдостилізація під дитячий віршик); «Ти моє кохання, / Я твоя любов. / Ти мені давала, / А я тебе не брав» (пісня «Аріведерчі, Рома» — з репертуару гурту «Брати Гадюкіні»); «Ти чому така доверчівка / <...> / Ти поступила опрометчівко / <...> / Зв'язочка моя, / Тільки для тебе / Заспіваю пісню цю / Задусhevную» («Брати Гадюкіні»); «У мене були сапоги. / Украли мої сапоги. / Прошу видати мені сапоги / (Заявлення)» — вірш (Семен Либонь); «Я випив літрів три, / Прокинувся — йома-йо [рос. *ё-моё* як евфемістичний заміник відомого обценізму, що починається з того самого звука. — О. Т.]! / Невже я оженився?», «Під грушею цією / Мене робив мій батько, — / Тепер тут песик сить» (Юрко Позаяк: пародійні наслідування жанрів японської класичної поезії). Подібним же чином це стало спостерігатися в назвах створюваних на межі 80–90-х років літературних груп, рок-гуртів [див. також, наприклад:

³⁵ Пор. в оцінці представника старшого покоління українських письменників: «І знову ж таки не можу погодитися, що можна піддавати пародіюванню і висміюванню всього на світі. І, мабуть, якби Олександр Ірванець посидів на тих зборах, де рвалися серця, де за кілька рядків рецензії, автореферату, дисертації, у яких згадано вірш “Любіть Україну”, у людей забирали наукові звання, їх виганяли з роботи, <...> він би чи й захотів пародіювати» (Доповідь голови СПУ Юрія Мушкетика на II з'їзді письменників України. — ЛУ, 6.11.1996, с. 3).

³⁶ У відштовхуванні від стилістик «традиційних» культур — насамперед, звичайно, в українському масштабі — якоюсь мірою повторюється культурно-стильова ситуація 1920-х років з її відштовхуванням від «буржуазної» естетики. Ось як говорила про мотиви створення роману «Польові дослідження з українського сексу», що викликав ажіотаж і скандальну славу серед читачької аудиторії як своїм відвертим змістом, так і особливостями мови, його авторка Оксана Забужко: книжка написана для того, щоб ми позбулися комплексу малороса, який усього боїться (УТ-1, «Літературна студія», 6.11.1996); «<...> дратує наша [культивована досі в українській літературі й літературній мові. — О. Т.], з дозволу сказати, псевдоцнотливість» (ЛУ, 1.08.1996).

Карпенко 2006: 68–69] ³⁷, у сценічних псевдонімах рок-співаків / співачок: «*Нова дегенерація*» (група івано-франківських літераторів, пор. звучну назву організації українських футуристів 1920-х років «Нова генерація» і слово *дегенерат*), «*Брати Гадюкіни*» (як розмовна назва також «*Гади*»), «*Воллі Водоплясова*», або скорочено «*ВВ*» (Водоплясов — це прізвище одного з персонажів повісті Ф. Достоевського «Село Степанчиково и его обитатели» — лакея, п'яниці і графомана), «*Мертвий півень*» (пор., на відміну від цього, назви відомих українських вокально-інструментальних ансамблів 70–80-х років з виразно етнографічним і «спокійним» характером: «*Водограй*», «*Кобза*», «*Смерічка*», «*Явір*», «*Червона рута*»); *Левко Дурко* (Леонтій Бебешко), *Триzubий Стас* (Станіслав Щербатих; співак зауважував, до речі, що його псевдонім не слід асоціювати зі словом *триzub* як назвою українського державного символу) ³⁸.

Ось цілком схвальні характеристики такої стилістики: «Немов крізь раптово розчахнуте протягом вікно вломилися нові <...> українці, й не просто нові, а супернові, неординарні митці. Музиканти, яких усі знають як гурт “Скрябін”, на сьогодні — одні з небагатьох українських і дуже популярних. Хоча і тексти, і музика, які є суто скрябінськими, промовляють до слухачів мовою не всім доступною та зрозумілою. Глибокі філософські думки <...> Романтики в житті й творчому пошуку <...> Про таких, як вони, кажуть: “Піонери”» (Леся Самійленко. — Час, 3.04.1997); «Слухачі виявились достатньо підготовленими для сприйняття україномовної танцювальної музики, яка ще кілька років тому була в зародковому стані. Меланхолійний спів, сумні, а часом філософські тексти, західноукраїнська вимова, прості для сприйняття широким загалом мелодії — все це сприяло фантастичному росту популярності “Скрябіна”», «Рок-н-рол, приблизований і нашіптований галицьким діалектом та “росіянізмами”, дотепний і легкий, вливається у вашу душу, як старе витримане вино, змушуючи підспівувати нехитрі слова пісень» (В. Муж, музичний оглядач. — КВ, 7.02.1997: відгук на вихід нових альбомів гуртів «Скрябін» і «Брати Гадюкіни»); «Появу наприкінці 80-х “Гадюкіних” сприймали як відповідь Львова на київське “ВВ”. Звісно, “Гади” були іншими: з оригінальним вантажем гумору й гротеску, <...> з гуцульським фольком. Якщо тоді “ВВ” “експлуатували” суржик київських передмість, а Олег Скрипка виглядав як люмпен-розбішака, то Кузьминський [соліст цього гурту. — О. Т.] знайшов для себе образ такого собі поміркованого “рогуля”. Обидва вивели на сцену “антигероя” — простого хлопця, який не є поганим і не є добрим, він такий, як є. Обидва перетворили брутальність і жлобство у своєрідну естетику рафінованого стьобу» (О. Євтушенко, музичний критик. — Д, 18.01.2006).

З іншого боку, було б, звичайно, дивно, щоб така стилістика антиестетизму, особливо з її нагнітанням, не викликала заперечень, не наражалася на критику, і досить різку, — див., наприклад: Юрій Винничук. Недопиляний Кузьма (П.-П., 2010, 14.07.2010). Це гостро критичний, як видно вже із самої назви, виступ (причому з боку не «якогось естета», не представника старших — станом на період 90-х років — покоління діячів української культури, а одного з найвідоміших представників «нової хвилі» української літератури) проти репертуару гурту «Скрябін», тексти для якого писав його лідер Андрій Кузьменко (сценічний псевдонім «Кузьма»), з наведенням тексту однієї з таких пісень:

³⁷ У Росії, наприклад, ця стильова тенденція окреслилася дещо раніше. Ось, зокрема, пояснення назви знаменитої російської рок-групи її лідером Юрієм Шевчуком (в українському перекладі в газеті): «Восени вісімдесятого в Уфі. Вулиця Леніна, ми маємо кілька пісень, нам треба назвати колектив. Довго міркуємо <...> Безліч варіантів, купа пропозицій. “Блюмінг”, “Монітор”, ще якісь модні на той час словечка <...> Проте найкраще нам підходило власне *ДДТ* — отрута. А ми ж так і намагалися — труїти всю гидоту» (див.: Е, 9.08.2001).

³⁸ Пор., з іншого боку, дещо пізнішу тенденцію вже в протилежному (щодо «спрощення» і бруталізації) напрямі — до «європеїзації» і тим ніби до «облагороджування» сценічних імен українських співаків / співачок, щоправда переважно вже тих, що виступають у жанрі естрадної пісні (попмузики — «попси»), а не рок-музики: *El (EL) Кравчук*, *Міка Ньютон*, *Катя Chilly* та ін. (див. р. X п. 7.1.1.3).

Я вечером малу забрав на дискотеку,
 Ми довго там були, бо пішли ще до колеги.
 Він робе в кабаку і має до х...я бухла.
 Ми хляли аж до рана, бля, а рано ще ригали.
 /...../

Я своїй малій, що називаєсі Натаха,
 Подарив труси, котрі залазять в сраку.
 На розмір замалі — Натаха каже: трохи жме,
 Залізли в сраку так, що вже не видно їх вопше.
 /...../ ³⁹.

З кінця 90-х років така тенденція до демонстративного зниження і спрощення та огрублення мови художніх текстів, утративши новизну, стала ніби згасати, хоча, з іншого боку, вона поширилася вже й у сферу попмузики: «Спи, мій маленький *мутантику*...» («Колискова для Мутантика» з репертуару співачки Ганни Лев); «Ніхто мене не любе [так. — О. Т.] / ніхто не приласкає / Піду я у садочок / наймся черв'ячків / А черв'ячки чудові / та різнокольорові / Я покладу їх в ротик / і тихо ням-ням-ням» (пісенька «Гоп-гоп» з репертуару «Верки Сердючки» — артиста Андрія Данилка; динамічний ритм пісеньки сприяв її популярності як танцювальної музики).

Разом з нагнітанням мовного антиестетизму могло наростати явище мовної агресивності і мовного вияву соціального протесту (див. докладніше далі п. 3.2.2.2) — як вираження категоричного неприйняття навколишньої соціальної дійсності, незадоволення нею (це, так би мовити, глуха, пасивна агресивність, причини якої не завжди можуть бути навіть зрозумілими для адресата комунікації). Так, у матеріалах деяких опозиційних видань 90-х років (наприклад, газет «Слово», «Вечірній Київ», «Українське слово») таким чином створювалася атмосфера соціального песимізму — як, очевидно, звинувачення в такій безпросвітності життя саме влади. Наприклад: «Танці. Танцюють усі <...> Горілка, розтікаючись столами, формує ту стихію, де тонуть найсильніші <...> Кранти! Кришка! <...> Недорікуваті самураї ідіотизму, слабоволія і клімаксу <...> Поки гучить музика, народ витанцюває халяндри, потягує кайфок, вдихаючи ніздрями звуки, видихає одкровення пуків тарганоподібного Далі <...> Народ, шизіючи поволі, вимучує з себе першу букву української абетки, надиктованої зі сцени своїми в доску пацанами. Фанати тремтячими пальцями мацають обвуглені букви автографа. Губи їх вимовляють “ахреніціцельна” [рос. “охренительно”? — О. Т.]» (Андрій Охримович. Кілька асоціацій під час останнього концерту «ВВ». — УС, 6.01.2000); «Он, розчепірівши пальці, вальть напролом той, у кого “жізнь состоялась”. На середньому пальці “гайка”, “кость головы”, цепура <...> Коло нього чотиринога копія. Мордатий, слиняво-бульдожий друг. <...> Через дорогу — понура жлобіна в мештах на босу ногу з свиномордим бультер’ером на руках. “Мальчік” лапку поранили. <...> У маніячній вирві бетонних швайок — безперспектива» (Уляна Глібчук. — УС, 27.04.2000); «<...> сьогодні нарешті почали з’являтися українці, для яких Україна вже не просто дебела салита заплакана кретинка, заховавшись у піхвах якої, хочуть вижити теперішні лідерчуки» (Анатолій Щербатюк. Дух крові. — Сл., 1992, ч. 4); «<...> в країні з хворою, дегенеративною політичною елітою, готовою за кожному розтерзати газету і розстріляти журналіста, видання здатні страсувати лише люди з дуже великими яйцями, які стоять за ними» (УС, 27.04.2000); «<...>

³⁹ Пор., з іншого боку, оцінку з боку лідера гурту «Скрябін» стилістики творчості ще одного популярного українського (українськомовного) рок-гурту — «Океан Ельзи»: «Про них ніхто ніколи не сказав би [на Сході України і в Росії. — О. Т.]: “смешные хахли”, як кажуть там про “ВВ”. Серйозний продукт вимагає серйозного ставлення до нього. Але таких [у сучасній Україні. — О. Т.] небагато» (Кузьма Скрябін. Як Винничук Кузьму «пиляв»: <https://tsn.ua> > Погляди, 13.07.2010).

кожен вечір її трахають, як сидорову козу, у всі дірки якісь обкурені чучмеки чи просто збоченці» (НП, 29.01.1999: це уривок зовсім не з художнього твору).

З приводу культивування такої стилістики критик зауважує: «<...> свідомий антиестетизм [у представників «реалістичної» школи. — О. Т.], який загрожує стати системою, отже, перестас бути цікавим — якщо собаки, то брудні й кислоокі, якщо асфальт, то лише запльований і забльований» (О. Яровий. — ЛУ, 11.09.1997). Ось, наприклад, картина міста: «А під вечір воно [сонце. — О. Т.], одхаркуючи, налазило на місто великим червоним оком... Коти маніжилися на осонні, вітер лопотів транспарантами над сплячими тварюками, вищав у діри, вихоплював смердоту з підворотні, де ріг Володимирської і Прорізної, що серед літа не продишнеш, а зіп'яну можна оманутися, заблукати... Так, смердота справді легендарна, бо оминали наріжжя вулиць навіть прибудні пси» (Олесь Ульяненко, роман «Сталінка»); сцена ставового акту: «Діденко розщепнув шириньку, задер сукню жінці і повалив її на нари: — Ну, ну, давай, давай, бо мені противно. — Посопів у темряві, пововтузився, одкинувся на спину: — Да, Маша, нічого не получається, постарів. Да-аа, хай перегодя, — сонячний промінь вирвав, викреслив булькате око, налите кров'ю. Жінка встала, осмикнула сукню <...>: — Нічого, Васю, нічого. Ось похмелишся...» (Олесь Ульяненко, оповідання «Наказ»). Пор. у відгуках про названий роман Олесь Ульяненка: «"Сталінка" — це сифіліс, педерастія, що ріжуть гнійні рани, — *чорнуха* без жодного просвітку» (УМ, 21.02.1997, с. 12).

Таким чином відбувається ніби звикання суспільства — з допомогою ЗМІ, художніх творів відповідної естетичної спрямованості — до думки про переважання в соціальній дійсності всього негативного, навіть дуже поганого. Звикання до соціального негативу й навіть ніби його естетизація відбуваються також унаслідок, з одного боку, різкого збільшення в ЗМІ (у розділах кримінальних хронік новин, у спеціальних тематичних програмах) заміток і сюжетів про факти тяжких злочинів — убивства, зґвалтування, розбійні напади тощо, а з другого боку, «полегшеного», тобто фактично безвідповідального, мовностилістичного подавання цих випадків журналістами — легко, розв'язно, «хвацько», з каламбурами, із заголовками на зразок: «Кондуктор побила пасажирку-інваліда» (ГПУ, 1.10.2013, с. 11), «Віктора Присяжного зарубав тесть» (ГПУ, 16.04.2013, с. 11), «Сина зарубала, себе не встигла», «Поки є вбивці, будуть і вбивці вбивць» [див., зокрема: Прихода, Станкевич 2002], у кримінальних хроніках ефірних ЗМІ — ніби навіть з якимись переможними інтонаціями в мовленні ведучих, а також великого потоку художніх телефільмів (переважно з РФ) із життя кримінального світу — так чи інакше з його романтизацією. Ось, наприклад, на одній сторінці одного номера однієї газети: «Рідна кров. Чоловік вісім разів ударив ножом у груди брата», «Втратив голову від ревностів. Колишній кримінальник задушив і другу дружину, а тіло сховав під вугіллям», «Остання вечеря. Жінка-інвалід, хвора на ДЦП та епілепсію, убила благовірного табуреткою», «Куля між ногами. 59-річний бідолаха, чистячи пістолет, прострелив собі... геніталії», «Народила й віднесла на кладовище. Немовля, загорнуте в поліетиленовий пакет і накрите поминальним вінком, знайшли правоохоронці» (Е, 27.06.2013, с. 17).

3.2.2. Вульгаризація мовлення. Публічний мовний простір країни тепер значно ширше, ніж до кінця 80-х, наповнений брутальною, у тому числі непристойною, лексикою — переважно, звичайно, в усній живій мові вулиці (причому розмовляють у такій манері тепер дуже часто голосно, майже не криючись, у тому числі по мобільному телефонному зв'язку): це груба лексика, мат (не тільки і, власне, не стільки в мовленні п'яних чоловіків, як це звичайно було досі), особливо в мовленні молоді, у тому числі жінок, у «розбірках» між водіями на дорогах, у «кричалках» футбольних уболівальників

на стадіонах тощо ⁴⁰, але також і в писемній формі — не тільки «традиційно» й анонімно у відповідних написах на стінах, парканах, у ліфтах тощо, а й цілком цілеспрямовано, із зазначенням «авторства» — в художній творчості, в публіцистиці і ще більшою мірою тепер уже в різних формах неофіційного спілкування в інтернеті. Дослідники сучасного стану різних слов'янських мов говорять про певну детабуїзацію мату (у його інвективній, експресивній та інвективно-експресивній функціях), його ніби «легалізацію», своєрідний бум брутальної, ненормативної лексики (лихослів'я) у публічних мовних сферах (див. вище п. 1.1; див. також про державну політику юридичного регулювання в цій мовній сфері: р. XII п. 6).

3.2.2.1. Вульгаризація як засіб вираження авторської розкутості та прагнення до епатажу. Це явище широкого залучання до загалом літературного мовлення шарів стилістично зниженої лексики, включно з обценізмами (див. вище також про стан фіксації обцененої лексики в словниках: п. 1.2.3), та інших елементів субстандартної мови знайшло своє найповніше втілення насамперед у художньому стилі.

Унаслідок суб'єктивного, а точніше суто індивідуального фактора — у зв'язку з набуттям певної популярності в певних колах саме того, а не іншого автора, — уперше досить широко ця тенденція заявила про себе в «драмі». Це були відверто, провокаційно несерйозні й нешанобливі щодо першоджерел, насичені нецензурною лексикою (обценізмами) та позанормативними росізмами переробки деяких класичних літературних сюжетів і мотивів, що стали поширюватися у виконанні їхнього автора Леся Подєрв'янського на магнітофонних касетах ще від початку 80-х років (у 90-х роках уже й на компакт-дисках): «Гамлёт, або Феномен датського кацапізму», «Кацапи», «Король Літр», «Павлік Морозов», «епопея» «Князь Хуй» (до 1500-ліття Києва; названого героя було подано як четвертого брата Кия, Щека та Хорива) та ін. (частина їх пізніше ввійшла до збірки автора: Герой нашого часу. Львів, 2000) (див. про обставини творчості цього та інших літераторів київського андеграунду 70–80-х рр., наприклад: О. Семенченко. Альтернатива в Києві. — Журнал «Зустрічі». Warszawa, 1994, № 1, с. 207–223). Ось зразок цього стилю: «Дійові особи: Гамлет — кацап <...> Виходить Гамлет у косоворотці, назустріч — тінь батька. [Тінь батька:] Ти, довбаний у дупу педераст! Чому ти досі ще не вбив отого сраного Полонія, якого мамка привела за хрін до мене сплячого, і той насцяв мені огидною сечею в вухо, від чого я сконав у страшних муках. Чому ти досі не розтяв його сокирою навпіл? Чудак ти сраний! [Гамлет:] О, тату, я не міг цього зробити. Я — гуманіст! [Тінь батька:] А це ще що за довбане у дупу слово, якого зроду я не чув? [Гамлет:] Це значить, тату, що всі люди на землі брати, окрім жидів й татар <...>».

У поезії сформувалися такі відомі виразники цієї стилістики з літературної молоді (станом на кінець 80 — початок 90-х років), як Володимир Цибулько, наприклад: «Все — херня — казали тато — / от тільки бжчоли вещ / та як воно подумати, / то й бжчоли — херня» (Сл., 1992, ч. 6), «<...> пусти мя мамцю в гайдамаки <...> / благослови мя тату поки / малі ще наші вороги <...> / поки шурі не всцяли волі очі» (Сл., 1992, ч. 5), «в своїй комуналці читати стіхи комунаці / і мати у сраці режим і вождя / і ціну на водяру а решта ніштяк» (2000 рік). Проте не втримувалися від цієї спокуси й деякі маститі поети старшого покоління: «Три дівки-козачки. Такі замашні три курви! / Враз очі розбіглись — хіба на якій зупиниться? / <...> / Іде куртуазне курварське старезне кіно. / Модерне кіно, а

⁴⁰ Наприклад: «Суботній вечір. Центральною вулицею селища у напрямку Будинку культури <...> бредуть двійко молодиків і юнка. Гарно одягнені. Ідуть, голосно розмовляючи, заливаючись сміхом. Мимоволі прислухався до їхньої розмови — у піт кинуло від почутого: що не слово, то матюк. Густо замішаний, “триповерховий”. <...> Неприємно вразило, різнуло по вухах і серцю й те, що дівчина, замість того, аби припинити непристойності, які злітали з вуст парубійків, підтримувала з ними бесіду тими ж фразами» (Никанор Дубицький, член НСПУ, Вінницька область. — ЛУ, 20.09.2001).

нічого нового не явить!..» (Іван Драч. — ЛУ, 17.10.1996); «Теревені, балачки, / Поголоски і плітки... / — Те, що муж мій імпотент, / Винен Кучма — Президент, / І за нього, сука буду, / Я голосувать не буду! / <...> / Аж тут вийшов на проспект / Український інтелект, / У газеті, славнім «Дні» / Заробляє трудодні. / <...> Заробляють, заробля... / Прославляють, просто бля...» (Іван Драч. Бабські теревені на президентську тему. — ЛУ, 1.11.2001); «<...> Бо мізки наші биті молотом, / Бо яйця січені серпом» (Іван Драч. Хрест із серпом і молотом. — ЛУ, 1.11.2001); «Був в Петлюри і в Махна, / Кулі він робив з гімна <...> / <...> / Кум мій їде у Москву, / Бо не може жити, бля, / Без Кремля і без рубля. / <...> / І тепер йому до дупи / Наші фракції і групи» (Юрій Рибчинський. Поезії. — ЛУ, 9.01.2003).

У прозі, природно, назване мовно-стилістичне явище стало виявлятися найповніше — переважно, звичайно, у мовленні персонажів (хоч основною його функцією в прозі є все-таки не ця, а наступна — мовного реалізму: див. п. 3.3). Наприклад, із внутрішніх монологів героїні роману, що зажив скандальної слави в 2-й половині 90-х: «сили вже не ті, не девочка», «далі буде ще хреновіше», «ну от тебе нарешті й виїбли, подруга» [наголос в останньому слові має бути, звичайно, на другому складі — за російським зразком. — *О. Т.*], «що нас ростили мужики, обйобані як-тільки-можна з усіх кінців, що потім такі самі мужики нас трахали»; у прямій мові персонажів: «на хера я сюди їхав», «перестань мене підйобувати!» (Оксана Забужко. Польові дослідження з українського сексу. Київ, 1996); в інших авторів: «Прямо на вулиці незнайомий чоловік пристає і пристає до незнайомої жінки: — Ходімо та ходімо в під'їзд, я тебе трахну», «Светка, <...> ти відчуваєш, що тепер тебе трахає академік?» (Євген Гуцало, епос-ерос «Блуд»); «— Розстібай мені шириньку, витягай кінець. Перша серія у нас буде мінет», «— Ну то й що, що була одружена. <...> Ну, трахалась і до того, і тоді, бо хто ж винен, що він такий жлоб <...> Думаєш, як у тебе стрижень великий і ти вмієш ганяти ним, то цього досить?» (Юрій Покальчук. Те, що на споді); «Про мудаків» — назва одного з розділів роману (Юрій Іздрик, роман «Воццек»); з особливостями регіолекту Галичини: «— Ну, давай, іди сюди, стара кунда! Матлоха смердюча!», емоційна реакція на факт убивства: «— Забив, скурчеляга! Ой, забив, кунда кундувата! А щоб тобі андрути скисли! Щоб тобі прутень закрутило, як свинячий хвостик! — Цить, вар'ятко!», про коїтус: «— Давай, файдоль її, засандаль, щоб аж баньки вилізли, відмолоти як належиться! <...> Вали її, телицю!» (Юрій Винничук. Мальва Ланда).

Пор. різні оцінки цього явища — з одного боку, наприклад: «Уперше в нашій країні публічно заявила про себе контркультура, культурна опозиція. <...> Мета, на мою думку, була досягнута: Подерв'янський розбудив сплячу українську красуню-культуру від сну» (А. Архангельський. — ФіК, 29.12.2000, с. 20: про презентацію книжки «Герой нашого часу»); «"Фішкою" підкреслено й концептуально "субкультурних" персонажів і, відповідно, книжки Сергія Жадана є мат (так-так, у сенсі — ненормативна лексика, хоча чому ж вона ненормативна, якщо без неї не обходяться майже всі <...>); та й узагалі тотальність ненормативної лексики є "найродзинковішою родзинкою" новітньої доби, своєрідною емблемою її розкомплексованості й розгерметизованості <...>», «Врешті "Депеш Мод" постає прозою охужденного мату <...> Й ще одне, мабуть, парадоксальне спостереження: найдотепніші фрагменти книжки засновані саме на "ненормативній" лексиці. Без експресивності, ейфорійності та екзальтованості брутальної мови, стилу це був би якісно зовсім інший текст, який, вірогідно, міг би пройти практично непоміченим» (Я. Голобородько, д-р філол. наук. Прозова субреальність Сергія Жадана. — ЛУ, 14.07.2005: рецензія на роман «Депеш Мод»); в оцінюванні самих авторів: «— З вашою допомогою українська література стала сексуальнішою, позбавилася деяких табу. Як, по-вашому, у неї ще лишилися якісь старі комплекси? — Комплекси лишилися. У нас досі не викорінений соціалістичний реалізм, який продовжують продукувати письменники радянських часів. Просто тепер він набув нового обличчя — це щось типу національного реалізму, але виконаного з тими ж принципами і стилістикою» ([Із інтерв'ю з Юрієм

Винничуком з приводу його роману «Весняні ігри в осінніх садах»]. — Газ. по-києв., 24.09.2005). З другого ж боку: «Мені, досвідченому в житті, жінках і сексі чоловіку, гидко читати відверто брудні порнографічні екзерсиси Винничука» (Роман Іваничук, письменник. — Газ. по-києв., 24.09.2005); «Розгортаю журнал — і через мить <...> мої вуха починають в'янути: такої непристойної, такої заматюкованої мови я й справді не стрічав у жодному творі. Невже редколегія популярного журналу не читала цього роману перед тим, як заслати його до набору?» (Никанор Дубицький, письменник. Ціотливість, де ти? — ЛУ, 20.09.2001: про роман Романа Кухарука «Любити хлопчика»); «<...> крайня, визивна словесна грубість, яка загалом не властива українській ментальності, заповонила вулиці наших міст, активно пропагується телебаченням, друком, як пошесть, поширюється через засоби комунікації, а зупинити цей вал гидоти неможливо?» (Василь Гей, письменник. — ЛУ, 19.07.2007: про тексти з непристойною лексикою в журналі «Київська Русь»); «Коханого і кохану замінили сексуальний партнер і партнерка. Слова, що передавали гаму почуттів закоханих, відходять в історію літератури, і ще недавно їх заміняло оперативне “переспати”, а вже на зміну йому прийшло бойове “трахати”. <...> йдеться вже не про стилістичні зрушення в культурі, що є закономірністю її розвитку, а про зміни якості людини, про скасування того, що відрізняє її від тварини, — відчуття сорому. А це означає руйнування всієї структури духу. Одним зі свідчень цього є засилля в сучасній літературі, принаймні в українській літературі певного роду, трахачів, спермачів, піхвачів» (Іван Дзюба. Вимирання слова. — УУ, 2004, № 11, с. 4). У щоденнику Олеся Гончара: «<...> Похабщина, що поганить літературу, нахабство войовничих графоманів, засміченість літературної мови вульгаризмами, матерщиною й блатняцьким жаргоном — все це, чим так охоче добувають собі визнання “молоді дегенерати” (їхня самоназва), виявляється, багатьох уже обурювало, але чому ж ніхто не виступав? І керівництво Спілки всю гидоту ковтало мовчки — чому? Не знаходжу пояснення», «Звідки ця зараза? В літературі Шевченка й Лесі Українки, в літературі такої чистоти й цнотливості раптом цей сороміцький шабаш патологічних типів, сексоманів і поетес-сексоманок (що особливо гидко)» (Олесь Гончар. Щоденники : У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 3: записи від 8.02.1993, 20.05.1995).

З-поміж друкованих ЗМІ першим зразком «розкутого» стилю, спрямованого на епатаж публіки, — стилю, що загалом вигідно вирізнявся на тлі тодішньої української журналістики, як слушно вважають її творці Олександр Кривенко та Володимир Павлів в «Енциклопедії нашого українства» (Львів, 1997), «живою мовою, відсутністю заборонених тем і будь-яких комплексів», стала газета «Post-Поступ», що виходила у Львові в першій половині 90-х років. У мові низки газет та в деяких журналах (мається на увазі, що й поза межами друкованих тут художніх творів) також уже не рідкістю стало використання не тільки взагалі субстандартних, а й непристойних слів (у деяких з них рясніше, в деяких — спорадично) як в авторській мові — у самих текстах публікацій, але особливо в заголовках або підзаголовках, так і в цитуванні мовлення інших осіб (останнє, звичайно, є значно виправданішим), наприклад: «Налякали Путіна големи *цицьками*» (УМ, 31.01.2014, с. 9: заголовок замітки про чергову акцію активісток руху «Фемен», які в публічних місцях оголюють груди); «Вкотре став очевидний парадокс: ніде так українці охоче не об'єднуються, як перед лицем *Повної Сраки*» (ГПУ, 27.03.2013, с. 3: про те, що під час сильних снігопадів у березні того року кияни стали ніби приязнішими у спілкуванні); «З'явиться “не *скурвлене*” телебачення [заголовок]. <...> “Батьки” Громадського інтернет-телебачення дали слово “не *скурвитися*”» (Іван Фаріон. — ВЗ, 13.06.2013, с. 3); «Мін'єт з вершками, або <...>» [далі йде продовження назви. — О. Т.] — назва рецензії в одному цілком «інтелігентському» часописі, взята у формі цитати з рецензованого видання (Кр., 1998, ч. 1, с.19); «А під обивателем я розумію кілька мільйонів української людности, котрим *до сраки*, чому Цибулько й досі не видав “Майн кайф”» (В'ячеслав Медвідь. — Книжник, 2000, № 9, с. 13: це нібито жанр літературної рецензії); «На-

ближення до правди завжди сире, як тісто, пахуче, як сільські запахи або креозотні, просяклі каналізаційним сциклінням, міазми міста» (Олесь Ульяненко. — Книжник, 2000, № 9: рецензія для книжкового огляду). Зокрема, з алюзіями непристойного характеру (передбачається, що читацький загал знає відповідний вислів «в оригіналі»): «Тю, не на ту путь...» (РУ, 17.08.1991: заголовок замітки про негаразди на залізничному транспорті); «Після оголошення результатів голосування [після першого туру виборів. — О. Т.] всі подумали, що Євген Кирилович [Марчук, один з претендентів на посаду Президента України. — О. Т.] *пішов на три букви*. Виявилося ж, на чотири, і ці літери — РНБО [Рада національної безпеки і оборони, посаду секретаря якої було йому запропоновано. — О. Т.]» (УМ, 13.11.1999); «Як серпнем по курсу» (замітка про різке підвищення курсу долара США щодо гривні в серпні. — СП, 12.08.1999; пор. вислів «як серпом по яйцях» — про різкий фізичний біль або яку-небудь гостру й різко несподівану неприємність); «<...> бюджет-99 — найжорстокіший у порівнянні з попереднім, тобто обрізаний *по самі помідори*» (УМ, 20.02.1999, с. 2). У відтворюванні особливостей мовлення інших осіб — наприклад, у «Газеті по-українськи»: «— Джамбо, морда ти мохната! Приїхав дурний пес із цивілізації — не знає, що таке *гімно*. До сусіда вчора на подвір'я побіг. Тепер весь у *гімнях*, смердить страшно. Певне, будем на озеро везти мити, — 32-річний NN гладить морду кудлатого хаскі на подвір'ї хати» (31.05.2012, с. 1); «— Кажу: чого ви радієте? Хіба від того, що в зятя вже *гівном* кидають?» (16.04.2013, с. 11); «— Утік, представляєте, утік, *сцикун!* А ще мером зветься, тьфу. Від свого ж народу ховається! — кричить 62-річна NN на другому поверсі Полтавської міськради» (1.10.2013, с. 1); «— Заходжу в автобус. Та кондукторша розвалилася в кріслі, як королева. Я почала сваритися, що побила мою дитину. А вона: “*Пошла на х...*”», «— Я за нею вийшла: “*С...ка, забери свої яблука*”. А вона розкричалася: “Пусті, мамі розкажу”. Ну я псіхонула, дала *підсрачника*. Бо мене дістало те, що постійно *насирають* в автобусі, пасажири обурюються, а крайній кондуктор» (1.10.2013, с. 11).

Певні непристойні вислови можуть використовуватися в різноманітних напівевфемістичних варіаціях-алюзіях, як, наприклад: «— Президент постійно робить з Верховної Ради предмет, який йому заважає. А як відомо, поганому танцюру [так. — О. Т.] не те заважає» (С. Довгань, голова Селянської партії України. — Зустріч у студії т/к СТБ, 11.07.1999; тут мається на увазі вислів, більше відомий мовцеві, очевидно, з російської мови, «плохому танцюру и яйца мешают»; причому в цьому випадку, на відміну від багатьох інших аналогічних, навіть не відчувалося хизування мовця своєю розкутістю: мовець, як видавалося, мало думав про те, що це він говорить про Президента України й на всю країну); «Поганому танцюристові заважають... усі» (Євген Дудар, письменник. — ЛУ, 17.07.2003); «Чи заважає поганому танцюристові краватка?» (Л. Старикова. — УС, 26.08.1999, с. 2); про те, як в Івано-Франківську у прем'єр-міністра й кандидата в Президенти України В. Януковича кинули з натовпу курячим яйцем, від чого він упав і нібито знепритомнів: «Поганому політику і яйця заважають» (УМ, жовтень 2004 року, спецвипуск), «Поганому політику завжди яйце заважає» (ВЗ, 30.09.2004).

Для мовлення журналістів і ведучих програм електронних ЗМІ вживання подібної лексики не характерне (на слух це сприймалося б як значно грубіше явище, ніж на письмі), проте у висловлюваннях осіб, запрошених на програми, а особливо тих, що перебувають за межами теле- і радіостудій, воно також не є рідкістю, наприклад: «Я не змінюся, я не *скурвлюся*» (Ю. Луценко, міністр внутрішніх справ: т/к «Україна», «Шустер LIVE», 11.12.2009) (див. також приклади вище).

У морі рекламних закликів, що лунають у радіо- й телеєфірі, на початку 2000-х років став виділятися своєю відвертою еротичною двозначністю такий, як «Первак — не лівак. Щоб *стояв* у кожній хаті» (реклама горілки «Первак» львівської фірми «Гетьман»), що його невтомно і з гучним сміхом проголошували, зокрема, учасники гумористичної програми «Золотий гусак» на т/к «Інтер». Напис «Щоб *стояв* у кожній хаті!» став

тиражуватися на футболках, значках, медальйонах. Журналісти використовували цей заклик як заголовок до тих чи інших матеріалів, наприклад: ««Щоб стояв у кожній хаті!» — про «Кобзар» Тараса Шевченка (УМ, 3.06.2010); «Лічильник: щоб стояв у кожній хаті!» — заголовок публікації в інтернеті 3.11.2015 р. про акцію під Верховною Радою з вимогою прийняти закон про обов'язкове встановлення у всіх будинках з централізованим опаленням лічильників тепла.

У написах під гумористичними малюнками, під карикатурами в друкованих ЗМІ: «Проголосуєш за лівих, — я тобі дам! Проголосуєш за правих, — я тобі не дам!» (дружина в ліжку своєму чоловікові напередодні виборів: ЛУ, 14.10.1999, с. 12); «Цей мудак зараз звалить усю провину на мене...» (так каже один кіт іншим котам, киваючи на господаря — водія, що потрапив в аварію і пояснює автоінспекторові причину її саме неспокійною поведінкою свого kota в автомобілі під час руху: ВЗ, 14.07.2011, с. 2).

У розмовній мові інтелігенції окремою стильовою лінією у використанні вульгаризмів є нібито стилізація під народну мову, в якій «прямі» назви понять сфери фізіологічних відправлень організму немовби не вважаються непристойними і тому не табууються (крім хіба що сфери статевого життя та пов'язаної з нею обценної лексики, замість якої у фольклорі можуть уживатися різноманітні алюзії та евфемізми). Якщо досі це явище обмежувалося спілкуванням між «своїми», то тепер воно можливе також у контактах зі сторонньою аудиторією й навіть у ЗМІ. Наприклад: «Я ніколи не забуду <...> цього героїчного малюка-“фіата” <...>, народний автомобіль, що все-таки, пирхаючи й *попердуючи*, витягнув нас на волю» (Юрій Андрухович, письменник. — СН, 2.10.2001, с. 19); «— Я надув би велику кулю. Він сам є великою бульбашкою, тому подарунок був би символічним. Написав би одне слово: “Бздун”. Це людина, яка всього боїться» (Юрій Винничук, письменник. — ГПУ, 9.07.2013, с. 6: про тодішнього Президента України В. Януковича); «— Так, я сказав, що “Грін Греї” [відома рок-група. — О. Т.] — *гімно!* Я й нині так кажу. Нехай подають до суду» (Микола Мозговий, композитор і співак. — Е, 26.06.2003); «Вся ця група людей, які проголосували за відставку <...> Я їх не можу назвати по-іншому, окрім як *гівнюки*» (Р. Безсмертний, політик. — ГПУ, 16.01.2006: про тих народних депутатів, хто проголосовував за відставку уряду); «— Людей, які вдаються до таких методів [до «війни компроматів». — О. Т.], я називаю, вибачайте за грубість, *гівнометами*. Дивуюсь, як вони не розуміють, що бризки від продукту, який вони вивергають, летять і на них» ([Із інтерв'ю з экс-Президентом України Л. Кравчуком]. — КВ, 5.12.1997, с. 18; це висловлювання тут винесено і в підзаголовок публікації: «Круто сказано! Леонід Кравчук: “Треба боятися не спецслужб, а *гівнометів*...”»); пор. уже ніби як евфемізм: «Вимкніть свій *лайнмет!*» (відомий письменник і політик Володимир Яворівський до свого опонента, щоб той перестав говорити: т/к «Україна», «Шустер LIVE», 27.11.2009). Зразком такої «народної» (власне, селянської) української мови певна частина міського населення, мало знайома зі справжньою мовою українського села й містечка, можливо, вважала й особливості мовлення популяризованої один час народної цілительки Марії-Стефанії (офіційне ім'я — Зоя Реут), яка зі сторінок газет і з телеекрана цілком вільно, стилістично не відтіняючи її, оперувала такою лексикою, наприклад: «Або <...> йду я на поле, та ззаду ідуть два чи три мужика і кажуть: “Ой, подиви, яка срака пішла!”. — Это комплімент? — Я щитаю, що по нашій сільській культурі — дуже великий комплімент», а далі: «<...> я щитаю, що у нас в селі поганих слів нема» (газета «Бульвар», 1997, № 46)⁴¹. Так, учасники токшоу «Чорний кіт» («1+1», 19.04.1997), на яке було запрошено цілительку, наслухавшись від неї «соковитих» зворотів на зразок

⁴¹ Журналіст пише про такі «народні» особливості мови Марії-Стефанії як про позитивну рису: «Можна було б полишити “за кадром” її колоритну мову. Але, на мою думку та згідно автентизму, ця мова і є містком до її демократичної публіки на масових сеансах та індивідуальних прийомах» (Г.-Г. Пилипенко. — Журнал «TV-парк», Київ, 2001, № 45).

«обісрать [тобто зганьбити] на весь світ (кого-небудь)», стали й самі в діалозі з нею казати «до сраки» (що кому-небудь), тобто байдуже. Залучення непристойної лексики може подаватися також у формі цитації, що нібито пом'якшує ступінь «провини» в цьому самого мовця, наприклад: «Як казав колись Бучма: “Чи можна зробити з гівна кулю?”» (Лесь Задніпровський, актор Київського драматичного театру імені Івана Франка: «1+1», програма «Табу», 10.06.1997), «Дивлячись на щасливі личка дітей, <...> я мимовільно згадував знаменитий вислів Раневської: “Дорогі діти! Ідіть ви в жопу”» (Д. Скрябін. — Д, 22.01.1999); зокрема, з фольклору — автентичного або стилізованого: «<...> письменника Миколу Мірошніченка мені довелося чути по радіо вже двічі. І кожного разу [в бесіді з журналістом — ведучим програми. — О. Т.] він декламував частівку, яку я в дитинстві чув від пастушків на полі: “Тумба, тумба, тумба си — ти ж казала, що даси того меду, що спереду, а я тобі — ковбаси”. Соромно було за нього! Адже це шло на багатомільйонну аудиторію» (І. С. Григоренко, читач. — ЛУ, 27.08.1998); «Думав им, ош перну, айно — я ся всрав» (Іван Петровіч. Наші співанки. Ужгород, 1996; див. рецензію на це видання: Галина Гордасевич. З українського поета — в русинські асенізатори. — ЛУ, 13.03.1997). Після демонстрації телесеріалу «Спіймати Кайдаша» (2020 рік) у мововжитку поширився алегоричний вислів «Хитра срака пердить тихо, а (але, зате) смердить на все село!».

Ось уривок із інтерв'ю з літератором Богданом Жолдаком: «— <...> який у вас прогноз щодо перспектив української літератури? Чи не загребуть її свої та світові кури? — Кури не затопчуть, а от *курви* затоптати хочуть, даруйте за каламбур. <...> Світові *курви* схаменулися й вигнали її за межі поліграфії» (УС, 10.06.1999). Тут, як і в інших подібних випадках, подиву гідне, звичайно, не стільки те, що так говорить сам літератор, скільки той факт, що це охоче й широко подають, тиражують ЗМІ.

Стало досить уживаним вульг. *срач* — у двох значеннях (пор. у Грінч.: *срач* — убиральня): 1) стан сильної забрудненості, неохайності, занедбаності і т. ін. (приміщення, території тощо): «у хаті *срач*», «екологічний *срач*»; 2) емоційна, напружена суперечка або суперечки, часто з використанням інвективної та обценної лексики (спочатку в обговорюванні певних актуальних тем в інтернет-форумах, а потім ширше); конфлікт, скандал унаслідок таких дискусій: «*срач* в ефірі» (між запрошеними учасниками тієї чи іншої теле- або радіопрограми), «політичний (церковний та ін.) *срач*». Особливо частотним став вислів *мовний срач* — а) скандал (скандали) з приводу конкуренції української і російської мов у країні або використання їх у тих чи інших ситуаціях: «Дехто відмовився і від звичної російської мови, проте більшість зберегла усталену мовну практику <...>, викликавши цим обурення прибічників цілковитого відмежування від “русского мира”, що зрештою обернулося мовними “*срачами*” в соціальних мережах і на інших інтернет-форумах» (В. Кулик. Гібридна дерусифікація. — Кр., 2017, ч. 7–8, с. 2); б) палкі й ніби нескінченні, а тому здебільшого безплідні дискусії щодо того, якою має бути «справжня» українська мова в тих чи інших її аспектах (причому цей вислів уживають і ті, яким доля української мови зовсім не байдужа); особливо часто кажуть про «правовисний *срач*». Пор. також рос. *хохлосрач* — назва, що поширилася в російських соціальних мережах, коментарях в інтернеті на позначення напружених суперечок, мовних конфліктів щодо різних гострих питань російсько-українських відносин (із застосуванням образливих характеристик опонентів).

Для характеристики «справжнього» чоловіка з такими якостями, як твердість характеру, мужність, рішучість, і взагалі «крутого» (див. про це слово далі в п. 3.6.2) набули поширення (з уживанням, зокрема, не тільки в друкованих, а й в ефірних ЗМІ — з боку запрошених учасників програм) вислови *мати [міцні / залізни / сталеві / великі] яйця, людина (чоловік) зі сталевими (із залізними) яйцями* і под., наприклад: «<...> в країні з хворою, дегенеративною політичною елітою, готовою за кожну кому розтерзати газету і розстріляти журналіста, видання здатні страхувати лише люди з дуже великими яйцями, які стоять

за ними» (УС, 27.04.2000). Вільне поводження з такою присмаченою лексикою є, безперечно, додатковим засобом особистісного самоствердження для самих мовців / авторів.

Подібні вульгаризми використовують також як образний засіб — у метафорах (див. також приклади вище): «час заштопаних презервативів» (Володимир Цибулько), у порівняннях ⁴²: «у враз звислій зужитим презервативом розхристаній шкірянці» (Оксана Забужко), «час і дешеві надмірності сформували з обличчя щось непристойне, як незастібнута матня» (Марина Медникова. Кіноповість «Ой!»), «Хочеться зауважити шановній авторці, що вона так розуміється на гей-культурі, як жопа в м'ятних краплях» (К. Гнатенко. — Газета «Булвар», 2000, № 33).

Поряд з прямими непристойними словами (висловами) охоче вживають, а то й творять їхні евфемістичні замінники на зразок: «— Я думаю: — *Бляха*, я сам би їм голови відкручував» (ГПУ, 30.04.2013, с. 6); «Представник Президента Ірина Луценко вилаялася з трибуни Верховної Ради, коли переплутала матеріали доповідей і Голова ВР Парубій, спинивши її, вказав їй на це. Вона, сама здивувавшись, голосно сказала: — *Бля-я-ха-муха!* Вибачте, будь ласка, зараз візьму матеріали. Вибачте, будь ласка» (УП, 7.02.2019); вона вибачилася тільки за те, що взяла для виступу не ті матеріали; «— *Йосип на кобилі!* Рами у тебе ось де немає. Це ж дамський лісапет» (Марина Медникова. «Ой!»); *Йокарний Бабай* (літературний псевдонім автора гуморесок і памфлетів у цілком респектабельній газеті — органі НДП «Україна і світ сьогодні»: 18.08.2001 та інші номери); *Йб-перний театр!*» (так вигукує рознервована жінка в одній комерційній пекламі: 24 к., квітень 2019 року); *довбаний* — як пейоративний епітет, створений замість іншого, формально подібного прикметника (дієприкметникового походження) з початковим [j] (СУМ-20 уже подав це значення з не надто адекватним тлумаченням: *довбаний* <...> 3. у знач. прикм., лайл. Поганий, нікчемний), пор. у цьому ж значенні рос. *долбанный, грёбанный*: «Ми часто говорили про цю *довбану* війну, пробачте за слово» (т/к К1, перекладний англійський д/ф, 1.11.2006), «Якби наша *довбана* влада виконувала закони <...>» (Укр. т., 11.05.2012, с. 10), «— Хлопці, в мене завтра іспит, лайте мене. — Ти *довбаний* ідіот! У тебе вчора був іспит!» (УМ, 11.07.2012, с. 16: у рубриці анекдотів); *дурня* — у значенні «дурниця» (уже подано в СУМ-20), але створене, очевидно, за зразком рос. *фигня* (останнє ж, у свою чергу, — як евфемізм замість *х...ня*): «— Ти віриш у всю цю *дурню*?», «— Це все *дурня*» (Н, 10.03.2002: американський фільм «Французький зв'язковий»), «— Не слухайте ви всю ту *дурню*! Все це несерйозно» (О. Ляшко, політик. — Е, 5.06.2014, с. 9), «Попри те, що у законопроекті пропонується визнати Росію агресором, нашу війну проти неї чомусь делікатно називають самообороною. *Дурня* повна!» (Іван Фаріон. — ВЗ, 31.08.2017, с. 6), «<...> І далі несусвітна, як би м'якше сказати, *дурня* напівписьменної учительки про перспективи української мови» (Ю. Рой. — УУ, 2002, № 1, с. 10); «— Треба багато з'їсти того, що називається *на букву Ге...*», тобто зазнати великих неприємностей у житті («1+1», ведучий токшоу «Чорний кіт», 9.03.1997); «А спікер парламенту Володимир Литвин, схоже, сильний у граматиці: “Коли парламент не працює, — це *абзац*”» (ВЗ, 18.03.2004, с. 1); *вистьобуватися* фам. «поводитися нечемно, зарозуміло» (СУМ-20). (Див. також у р. III п. 2.1.2 про вживання в межах загалом українського мовлення слова-паразита *блін*.)

Поширилося (насамперед, очевидно, з регіолекту Галичини: див. р. V п. 5.1) уживання слова *дупа* «зад (частина тіла людини); сідниці», з демінутивами *дупка, дупця* і

⁴² Пор. у цьому зв'язку — щодо об'єктів порівнювання і напрямів метафоричного асоціювання: «В основі метафори лежить порівняння. Порівнювати людина може невідоме з відомим, і в цьому виявляється її ставлення до об'єкта реальності. Гюго порівнював революцію з океаном <...> Маяковський, навпаки, порівнював океан з революцією <...>» [Гак 1966: 94].

прикметником *дунастий*⁴³ (спочатку в перекладній художній літературній і кінопродукції), наприклад: рос. «— Будем брать их за жопу» / укр. «Будемо брати їх за *дупу*» («1+1», т/ф «Нина. Расплата за любовь», 29.01.2004), «<...> Та ще й *дуна* на підвіконні не поміщається», «Перша дитина з'являється на світ без проблем. Акушер бере її на руки, легенько ляскає по *дуці*» (УМ, 13.11.2013, с. 16; 14.08.2001, с. 16: у рубриці анекдотів), «Голодранці всіх країв, підіймайте *дуни*!» (ПіК, 2002, № 3, с. 24); як каламбур (у 2013–2014 рр.): «Словосполучення *Гена* і *Дуна* давно стало крилатою фразою. Розшифровується як Геннадій Кернес (він же — харківський мер) і його друг Михайло Добкін (губернатор Харківщини)» (І. Пукіш-Юнко. Гена і дупа. — ВЗ, 6.06.2013).

Особливо непристойні слова (звороти) можуть випускатися з мовлення — з використанням таких засобів евфемізації, як еліпсис (випущення слова) та апосіопеза (один з її різновидів — пропуск частини слова), що на письмі традиційно передається знаком у вигляді трьох крапок, а у випадках апосіопези тепер також і надрядкової зірочки (двох, трьох зірочок) * (астериск) або символу # (решітка, октоторп), наприклад: «— Цю б... десь підібрав. П'ятий рік вже кричить, що вагітна» (ВЗ, 13.08.1999, с. 11); «Брудним словом грішать у нас в усіх сферах незалежно від статків і соціального становища. Співак Кузьма шокував публіку піснею “Треба всіх послати на...”» (С. Бойко. — Сл. Пр., 29.01.2009, с. 9); «Ми в шоці. Це *п...!*» — такі коментарі працівників “Студії 1+1”, які вчора можна було взяти по телефону, були чи не найм'якшими» (УМ, 17.07.2002); «Місія Шона Пенна — або успіх, або нам “усім *п***ць*”!» (Наталка Якимович. — УП, 20.02.2023); «Коли дають по морді, то треба сміятися, а не давати здачі. Нехай краще *пи...дять*» (Олесь Ульяненко, письменник. — Книжник, 2001, № 2, с. 3); «Путін — *х...ло* / *х*ло*» (написи на плакатах, щитах учасників акцій протесту проти збройної агресії РФ у 2014 році й пізніше: див., наприклад, УП, 22.06.2019; див. докладніше про цей вислів далі в п. 3.2.2.2); «Іван Семенюк: Ми всі *довбой*би* поголовно. Але у нас в серцях горить вогник свободи» (УП, 28.01.2022); «Тарас Прохасько: українці вміють цінувати своє й чуже життя. А росіянам все *по*уй*» (УП, 28.04.2022) (див. також приклади далі в п. 3.2.2.2). В ефірних ЗМІ такі слова звичайно глушать за допомогою звукових сигналів «пі-пі-пі» («Гройсман обурился рішенням судді і ледь не зірвався на “*ні-ні-ні*”». — УП, 12.01.2017) або «біп» (наприклад: «уживання матюків без “*бінів*”»; це звуконаслідування досі вживалося як відтворення сигналу радянських штучних супутників Землі), на позначення чого вже з'явилося також дієслівне гніздо *запікувати* / *запікати* (з похідними *запікування*, *запікуваний*).

Стихія мовної всесдозволеності й вульгаризації як грубої десакарлізації, «деіконізації» поширилася також на сферу певних духовних цінностей суспільства — з використанням засобів, які за всієї поваги до плюралізму поглядів та різноманітності естетичної палітри ледве чи можна вважати морально припустимими, — дисфемізації (каламбурного обігравання й римування ключових слів цієї сфери з непристойними словами) та пародіювання із залученням непристойних слів: «— <...> тута недавно позбиралися умнікі й балакали про свою літературу. Не про цих «*Трипероносців*», що в школі, ні...» (Богдан Жолдак. Ми маємо те, чого не матимемо) — під цією назвою безпомилково вгадується відомий (можливо, навіть культовий для багатьох українців радянської доби) роман Олеса Гончара «Прапероносці»; «національне *віддрочення*» замість «відродження» — від прост. *дрочити*

⁴³ Уживання цього слова (гнізда) простежувалося в межах загальноукраїнського мовного простору, звичайно, й давніше, але дуже обмежено, наприклад: «Сидить півень над кручею, заткнув *дупу* онучею» — загадка: труба над бовдуром (Номис, с. 653); «Палівець був відомий грубіян, кожне друге слово в нього було або “*дуна*”, або “*гівно*”» (Ярослав Гашек. Пригоди бравого вояки Швейка / Пер. з чеської С. Масляка. Київ, 1958, с. 12); пор. як каламбур: *глибокодупний* (*глибокодумний* + *дуна*) у рукописних матеріалах Миколи Лукаша (див.: Л. Череватенко. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» [післямова]. — Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2002, с. 732).

«мастурбувати» (Володимир Цибулько. Збірка «Ангели і тексти»); «Друже мій Пантелеймоне Олександровичу! Отсе і в нас, ей же Богу, зачало на зиму. А то все віриш, брате, з дому було не вийдеш — такий срач. Кругом багно і блядське самодержавіє <...> Україна, блін, у нас одна, на фіг, і нам за ню треба боротись <...> Твій Тарас» (з «листування» Тараса Шевченка з Пантелеймоном Кулішем, поміщеного під гаслом «деконізації батька Тараса» в новозаснованому харківському журналі «Гігієна», 1997, ч. 1; назва журналу відбивала намір його творців «оздоровити український літературний організм») ⁴⁴.

У загальному руслі публічної активізації суспільної уваги до сфер інтимного життя людини стає дедалі звичнішою, наприклад, практика подавання в ЗМІ відповідних фотографій «героїнь» сучасного «світського» життя країни й світу з написами на зразок: «"Дупа натуральна, цицьки — ні". Морозюк чесно розказала про свої принади» (УП, 22.11.2019), «Еротика-2019: голодупі Каменських, Полякова і Могилевська <...> Їхні оголені сідниці не давали спокою спати мільйонам користувачів мережі» (УП, 23.12.2019).

Однак, говорячи про сплеск уживання слів еротичної сфери в розмовному, художньому та інформаційно-публіцистичному стилях, не слід, звичайно, механічно відносити до цього явища взагалі активізацію лексики на позначення понять сфери статевого життя в сьогодинішньому публічному просторі (див. про це також р. І п. 2.2.9) — наприклад, у новому (станом на початок 90-х років) для культурного життя України жанрі еротичних видань, де присутність такої лексики, у тому числі й «сороміцької», зумовлюється законами самого жанру (хоч, безперечно, міра її залучання визначається й тут морально-етичними принципами та естетичними смаками авторів і видавців).

3.2.2.2. Вульгаризація як вияв мовної агресії і соціального протесту. У сучасних умовах, з одного боку, значного розшарування суспільства за різними соціальними, політичними, економічними, релігійними, культурно-мовними ознаками, з посиленням конкуренції між різними соціальними групами й водночас з ослабленням державного впливу на суспільну поведінку населення, а з другого, — різкого загострення відносин між Україною і сусідньою РФ як державою-агресором (аж до стану війни між ними: див. р. І п. 2.3) не могло, очевидно, не відбутися помітного розширення вживання лайливої, у тому числі обценної, лексики як засобу вираження зневаги, презирства, ненависті щодо тих осіб, інституцій, інстанцій і т. ін., у яких мовці вбачають винуватців, ініціаторів і виконавців тих чи інших негативних або й відверто ворожих щодо них дій.

Щодо відчутного загострення загального рівня соціальної агресивності в межах описуваного періоду у внутрішньому житті країни (див. також р. І п. 4.11.2), що, природно, виявляється також у мовній поведінці як окремих осіб, так і ширших суспільних кіл, то вже, на жаль, звичайним явищем у публічних місцях і, відповідно, звичайним сюжетом у теле- і радіоновинах стали, наприклад, сценки на зразок такої: з вигуками *мудак!* учасники акції протесту під стінами ВР закидали яйцями народного депутата NN, який у свою чергу обізвав їх *придурками* (УП, 17.10.2017). «Мої “чихуахуа” хочуть попробувати Юлькіну задницю» — такий текст опублікував 22.10. 2017 р. на своїй сторінці у Facebook під фотознімком зі своїми грізними ротвейлерами лідер Радикальної партії свого імені О. Ляшко у відповідь на те, що лідерка партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко публічно назвала його “чихуахуа” і “бобіком” президента Порошенка. «— Будьте ж люди, ви ж не собаки! (я хочу процитувати вам Шевченка) <...>» — так Голова ВР В. Литвин емоційно закликав у стінах українського парламенту до порядку бурхливу опозицію (СТБ, «Вікна», 3.07.2003). «Міністр внутрішніх справ Ю. Луценко

⁴⁴ Пор. дві рецензії на це видання (див.: ЛУ, 22.01.1998) — гостро критичну з боку літературознавця: О. Яровий. Гігієна?! — і схвальну з боку письменника «нової хвилі»: А. Кокотюха. Проект «Гігієна» за новий імідж українського літератора. Пор. також схвальний відгук — як на «дотепну імітацію листування Т. Шевченка з П. Кулішем» — з боку мовознавця [Масенко 1999: 44].

заявив меру Києва Л. Черновецькому: “Краще бути геєм, ніж політичним *підарасом*”⁴⁵ (С. Бойко. — Сл. Пр., 29.01.2009, с. 9) [див. також на цю тему, зокрема: Вербальна агресія... 2006]⁴⁶.

Уживання вулгаризмів і тим більше нецензурних лайок у мові політиків та державних діячів аж до найвищого рівня — особливий предмет зацікавлення журналістів і населення. Як ефірні, так і друковані ЗМІ доносять з Верховної Ради уривки з виступів народних депутатів: «*”Підтиратися будете в туалеті”*»: В Раді посварилися Геращенко і Левченко [заголовок]. У Верховній Раді відбулася словесна перепалка між нардепом від “Свободи” Юрієм Левченком і віце-спікером Іриною Геращенко. <...> Левченко з трибуни вимагав, щоб Верховна Рада спочатку розглянула законопроект № <...>, оскільки він був зареєстрований раніше президентського. “А потім з тим своїм шахрайським, шулерським [законом. — Ред.] робить що завгодно. Голосуйте — не голосуйте. Можете хоч *підтертися* тим законом <...>”, після чого Геращенко попросила його коректно доповідати без нецензурної лексики» (УП, 19.10.2017); «<...> *змішати з гівном* (кого-небудь)» (з виступу В. Бондаренка. — ІСТV, «Факти», 13.12.2000); особливо нестриманим у цьому плані був О. Ляшко: «*Подонюк! Скотіна!*» (на адресу Голови ВР В. Гройсмана: 24 к., Новини, 18.09.2015), *Скотиняка!* (ще частіше — щодо різних осіб). На запитання журналіста «Чим ви пояснюєте потік нецензурщини в парламентських стінах?» один з народних депутатів відповідає: «Це якийсь масовий психоз: варто одному пропустити міцне слівце, як починається просто-таки змагання в цьому досить сумнівному мистецтві» (Парламентські матюки слід транслювати в ефір якнайретельніше. — КВ, 12.06.1996)⁴⁷.

ЗМІ охоче подають на своїх сторінках висловлювання на зразок: «[Леонід Кучма, Президент України і кандидат у Президенти на наступних виборах:] <...> Хочеться підійти й по пиці (авторам статей про Президента. — Ред.) дати так, щоб ніколи не хотілося це робити <...> я колись це зроблю обов’язково» (УС, 28.10.1999; ГУ, 27.10.1999); «У мене прямий телефон із Президентом: “Мать-перемать!”. Я кажу: “Пішов ти...” і поклав трубку. Минає дві години. Президент знову мені телефонує: “Ти не гнівайся на мене”» (з виступу тодішнього Голови ВР України О. Ткаченка — див.: СП, 5.08.1999). Особливого резонансу набув під час так званого «касетного скандалу» (листопад — грудень 2000 року й пізніше), коли були оприлюднені матеріали тривалих таємних прослуховувань кабінету Президента України, факт масового вживання ненормативної й, зокрема, нецензурної лексики Л. Кучмою (утім, автентичність записів у «плівках майора Мельниченка» досі не є загальновизнаною і юридично підтвердженою), наприклад: «Це ж подонки, твої судді. Я повинен їхати до них і давати свідчення! Тому візьми цього суддю, блядь, за яйця подвесь, хай повисить одну ніч»; «[у телефонній розмові:] Я тебе вітаю. Слухай, мені завтра так не хочеться з Європейським банком зустрічатися <...> Там же нікого нема. Гімно все таке, бля, йоб твою мать

⁴⁵ Лайл.-зневажл. *підарас*, в усіченій формі також *підар* (див. нижче) — форми, взяті з російського просторіччя: це деривати від спотвореного *підарас* «педераст» (див. про вживання членів цього гнізда у вихідному значенні: п. 3.5), тут — у похідному зневажливому значенні «негідник, нікчема; мерзотник» (Мокиєнко 1995, с. 75).

⁴⁶ Активізація мовної агресивності в публічних сферах досить широко простежується, звичайно, також в інших сучасних слов’янських мовах [див., наприклад: Майданова, Амиров, Енина і др. 1997; Бурас, Кронгауз 2004: 115–125; Дуличенко 1994: 221–232; Крысин 1996: 386 («У наші дні надзвичайно високим є рівень агресивності в мовній поведінці людей»); Puzynina 1997: 73–84 (розділ «Język porożumienia, język agresji, język alienacji»); Satkiewicz 2000].

⁴⁷ На запитання цього ж журналіста до керівника Національної радіокомпанії «Чи не варто у зв’язку із проривом до ефіру непристойностей припинити прямі трансляції з парламенту?» відповідь була така: «Згідно із законом ми не маємо права втручатись у трансляцію з Верховної Ради. Ми відповідаємо тільки за технічні параметри проходження сигналу і повинні стежити за тим, щоб він був хорошої якості» (КВ, 12.06.1996).

<...> А ми з тобою будемо як два гуся, бля. Да, це тим більше снідати з ними. Це охуєть можна, йоб твою матю. Сейчас скажу етому, етому самому, відмінй на хер!» («Перспектива», газета Київської організації Соціалістичної партії України, спецвипуск, лютий 2002 року). Газета ВР України цитує в цьому зв'язку іншу, зарубіжну, газету: «Несподівані надії породжує стаття в німецькій “Франкфуртер альгемайне”»: “<...> Ці звукозаписи не доводять, що саме Президент розпорядився про вбивство ненависного йому журналіста Гонгадзе. Проте всьому світу стало відомо, що зі своїм найближчим оточенням Кучма розмовляє вульгарним жаргоном злочинного світу”» — і додає: «Що ж, можливо, тепер, коли світове співтовариство має вичерпну інформацію про лексикон нашого Президента, воно врешті-решт підучиться і знайде з ним спільну мову» (Шанс знайти спільну мову. — ГУ, 24.03.2001).

ЗМІ свого часу охоче коментували випадки вживання вульгаризмів у публічному мовленні Президента України В. Ющенка з метою приниження своїх опонентів і журналістів. Проти нього, зокрема, було навіть подано судовий позов з клопотанням визнати протиправними окремі його висловлювання: «Почавши в липні 2005 року з “морди” журналіста, президент Віктор Ющенко у лютому 2009-го прийшов до “жопи” <...> партнерів прем'єр-міністра Юлії Тимошенко у Верховній Раді»⁴⁸, але суд не прийняв цього позову, оскільки РНБО відмовилася надати копію стенограми свого засідання з огляду на його секретність⁴⁹.

Наплив грубої лексики й вульгаризмів (хоча й не відверто «нецензурних») широко простежується тепер у мові перекладних художніх кіно- і телефільмів (див. також р. I п. 6.2.3.4) — як наслідок, з одного боку, того, що явища грубості й жорстокості поведінки, безладності статевого життя героїв, масово зображувані в них, неминуче шукають свого вираження й на рівні форми, а з другого, — впливів з боку кіностилістики деяких інших мов (особливо в американських фільмах). Це тут характерна ознака мовлення не тільки «поганих», а й «хороших» персонажів, наприклад: «— Назад, *придурки!* Я поліцейська!» (к/ф «Поліцейська академія-5»); у репліках персонажів польського фільму «Дияволи війни» («1+1», 5.11.2001): «мені треба *відлвити*» (помочитися), «*яйця відстрелити* (кому-небудь)» (як погроза покарати, знищити), лайл.-зневажл. *підар* і под. Активно вживається слово *дуна*: «Хлопці, вперед за моєю *дуною!*» (із заклику офіцера йти в атаку), «Тягни свою *дупу* сюди», тобто «йди сюди» (Інтер, к/ф «Врятувати рядового Раяна», 11.05.2003). Задля справедливості слід, однак, сказати, що надто непристойні слова й вислови в перекладних фільмах звичайно подаються якось пом'якшено (див. приклади в р. VI п. 3.3).

Частішим стало вживання лайливої лексики також в оригінальних українських фільмах, наприклад: *козел*, *паскуда*, *сука*, *сучара*, вставні слова: *бля*, *бляха-муха*, уживання погроз на зразок: «він за яйця підвісить» і под. (т/ф «Прощання з Каїром», 1 серія, Українська студія телевізійних фільмів, режисер Олег Бійма. — Інтер, 24.08.2002).

⁴⁸ Маються на увазі такі випадки: 1) відповідаючи під час пресконференції на запитання, чому його 19-річний син Андрій надто захоплюється предметами розкоші і тратить у ресторанах чималі гроші, В. Ющенко сказав: «<...> Тому я сину сказав: “Сину, <...> учись себе захищати! Рахунок? Підніми з ресторану рахунок. Скільки вас сиділо чоловік, що ви їли, що ви пили? Перед *мордою* того журналіста постав той рахунок, а потім піди в суд! І учись себе захищати!”» (ФіК, 27.07.2005, с. 4); 2) «Якщо ви не заплатите своїм партнерам в Раді, <...> то вони до вас, даруйте, *жопою* обернуться!» (з виступу В. Ющенка на засіданні РНБО).

⁴⁹ Пор. також деякі випадки такого роду в публічному російському мовленні В. Януковича, голови ПРУ, у різний час — прем'єр-міністра і Президента України: «Я верю, что сильных и здоровых людей намного больше, чем этих *козлов*, которые нам постоянно мешают жить» — про своїх політичних опонентів (з його виступу — на той час прем'єр-міністра України — в жовтні 2004 року перед «активом» м. Луганська); «Хотя я говорю на русском языке, я люблю Украину не меньше, чем ваши хозяева-*мудаки!*» (так він відреагував у Кривому Розі на прохання перейти на українську мову) (Газ. по-киев., 14.10.2005).

Така агресивна стилістика поширилася також на фільми (особливо американські перекладні) та літературу для дітей (хоча, безперечно, далеко не всі дорослі глядачі погоджуються з тим, що діти, якщо вони виховуються в нормальних родинах і в нормальних обставинах, можуть так агресивно поводитися і так розмовляти, як герої американських мультфільмів) — зокрема, з досить активним використанням — як інвективних засобів — означень *брудний* і *смердючий* та спільнокореневих з ними слів: «Я перетворю тебе на *смердючий сир!*» (Н, м/ф «Пітер у Країні чудес», 6.04.2002; прізвиська перекладачів звичайно не зазначаються), навіть у переносному значенні: «У мене взагалі немає цього *смердючого інстинкту*», тобто дуже поганого (т/к «Новий», м/ф «Злюки-бобри», 1.09.2002), «Ось вам, *смердюки!*» (т/к IVK/K2, м/ф «Маленький Дракула», 24.09.2002). У перекладному мультфільмі «Теркель і Халепа» (дан. «Terkel i knibe») у виконанні речитативом звучать агресивні тексти на зразок: «Хто ти такий?! / Ти, сучий сину, звик до того, / Що окрім тебе нема Бога, / Що окрім тебе геть нікого? / Тому, дурепо сраний, / Ти такий намаханий завжди! / Твоя прищавла пика <...> / <...> / Гадаєш, що крутий? / <...> / Мені до дупи твої мухи! / Напружся, блін, і слухай: / Ти є ніхто і звать ніяк, чувак! / <...> / Тобі прийшов кінець / <...> / На себе подивись: / Male, тупе і ніс кривий. / Дивуюсь, як це й досі ти / На цій землі живий. / Недовго ще тягти, / Бо скоро вже нарвешся ти / На ніж, на кулю <...>». Персонажі цих фільмів звично вживають також, наприклад, *дурня* («— Дурня якась!»), лайливі *придурок*, *зараза* («Заразо мала!» — так вигукує маленька дівчинка з к/ф про собаку «Бетховен»: т/к ICTV, 7.01.2003); «*пердуни*» в банці, що їх продає хлопчик (Н, американський м/с «Дещо про Мімі», 5.05.2002: коли зняти кришку з банки, звідти йде відповідний запах). З цих фільмів можна почути й слово *дупка*.

Герої одного з уже не перекладних дитячих коміксів (причому не обов'язково негативні), не обмежуючись у своєму лексиконі рясно вживаними характеристиками з різко негативним емоційним забарвленням щодо своїх опонентів на зразок «негідники», «мерзотники», «бузувіри», «плюгавці», «бандюги» і под., перевагу віддають одиниці *садюга* (тобто садист, але, звичайно ж, не у вихідному значенні цього слова, а в значенні взагалі «жорстока людина, мучитель»). Так, дівчинка Марічка каже: «Чому мовчать кошенята? Певно, ці *садюги* [про бандитів. — О. Т.] напоїли їх снодійним»; кицька: «Геть, *садюго!* Бо скуштуєш моїх пазурів!»; жуки: «Геть професора-*садюгу!*» (Леся Воронина. Комікси. Київ, 2001).

Ось приклади використання агресивних порівнянь зі статевої сфери в політичній полеміці — уподібнювання певних монументів державного значення до фалоса (представники різних соціально-політичних кіл суб'єктами для такого порівняння обирають, природно, різні монументи): «Табачнику знову згадали його <...> спробу заперечення Голодомору: “Як може займати таку посаду [міністра освіти і науки. — О. Т.] чиновник, який назвав монумент Голодомор “*фаліческим символом*, ізуродовавшим Печерск”?» (УМ, 11.12.2010, с. 4); «Марія Матіос зазнала чимало проблем від правоохоронних органів через те, що у книзі “Вирвані сторінки з біографії” порівняла з *фалосом*obelіск на площі Перемоги в Києві» (УМ, 3.02.2011, с. 4).

Щодо вульгаризації мовлення як вираження соціального та політичного протесту для посилення зневаги, презирства, ненависті до об'єктів адресації — передусім державної влади та її окремих представників (як у самій країні, так і за її межами — переважно щодо РФ), то в новітній мовній історії України тут можна згадати масове вживання вже кількох непристойних слів / висловів (у текстах як російською, так і українською мовами) — це насамперед *підарас* (див. про це слово вище) щодо Президента України В. Януковича (див. також у р. І п. 2.2.10.1 про викрики «Зека на нари!») і *хуйло* — щодо президента РФ В. Путіна. Так, навесні 2011 року під час одного з футбольних матчів уболівальники київського «Динамо» стали скандувати про В. Януковича, вихідця з Донбасу: «Спасибо родине Донбасса / За президента-пидараса!»; ця «кричалка» футбольних фанатів поширилася в країні під масове схвалення; на початку 2012 року в інтернеті з'явився вірш

відомого львівського літератора Юрія Винничука з назвою і рефреном «Убий п...ца!», який також відразу набув популярності: «Настала пора, коли кожен із нас / Постав перед вибором часу: / До влади прийшли бандюки й брехуни, / Наперсточники й свинопаси. / <...> / Бандитом він був і бандитом zostавсь / Тепер уже вищого класу. / Бо вже не шапки, а мільйони краде — / Убий п...са. / <...> /». Після початку військової агресії РФ проти України в 2014 році з'явилася ще одна «кричалка» футбольних фанатів (уперше, здається, її було почуто від фанатів харківського футбольного клубу «Металіст» у Харкові 30 березня), яку відразу ж стали використовувати в скандуваннях під час протестних акцій проти агресії: «Путін — хуйло!» з подальшим рефреном «Лалалалалалалал!»⁵⁰ (наприклад, під час маршу єдності проти російської агресії в Харкові 8 січня 2015 року, у виконанні підрозділу українських військових у Києві 19 серпня 2021 року під час репетиції параду до Дня Незалежності України; це були також написи на стінах, на бойовій техніці добровольчих батальйонів у Донбасі під час АТО, на рулонах туалетного паперу та ін.); також з псевдоевфемістичним переставленням компонентів слів: «Хутін — нуїло!». На задніх номерних знаках легкових автомобілів (до офіційної заборони ДАІ в травні 2015 року), на бойових авто добровольчих батальйонів у зоні АТО були наклейки / наліпки «ПТН ПНХ», тобто «Путін, пішов на х...!» (з випусненням ряду букв); з такими написами продавалися також (зокрема, на Майдані незалежності в Києві) стрічки, футболки; 24 лютого 2023 року «Укрпошта» до річниці повномасштабного вторгнення Росії в Україну випустила поштову марку з написом «ПТН ПНХ!» [див. також про такі випадки слововживання і словотворення як зразок «мови протесту» в сучасній Україні, наприклад: Bilaniuk 2016: 351–352]. Після початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року, коли став відомим обмін «репліками» між російськими нападниками і українськими захисниками острова Зміїний у Чорному морі: «Я — русский военный корабль. Предлагаю сложить оружие и сдаться!» — «Русский военный корабль, иди на хуй!», ця відповідь українських прикордонників набула надзвичайної популярності⁵¹ й стала вживатися вже, по-перше, з розширеним, символічним значенням презирства до російських окупантів: «Русский военный корабль, іди ...!» (у квітні 2022 року «Укрпошта» ввела в обіг нову марку з таким написом), «Українські виробники почали продавати шкарпетки з написом “Руский военний корабль, іди нах*й”. <...> Окрім шкарпеток, такий напис розміщують на футболках, светрах, сумках і рюкзаках» (ГПУ, 28.04.2022, с. 11), такий напис з'явився також на щитах уздовж вулиць у різних містах України; по-друге, з розвитком нового значення — загибелі, знищення російських суден та іншої військової техніки під ударами української армії, наприклад: «“Русский корабль” все ж таки пішов на#уй біля Одеси. У ворога втрати мінус один ворожий корабель» (пресофіцер Південного оперативного штабу про потоплення українськими військами ще одного російського корабля — див.: УП, 7.03.2022) (у ЗМІ, в інтернеті розпочався навіть обмін думками з приводу написання цього «прислівника зі значенням напругу» —

⁵⁰ «Завдяки очільнику МЗС Андрію Дешиці нецензурну народну пісню про президента держави-агресора заспівали в усьому світі. <...> Тож коли глава зовнішньополітичного відомства, намагаючись стримати обурених патріотів від штурму дипломатичного представництва РФ у Києві (і таки ж вдалося!), продекламував “Путін — х**ло!”, приспів “ла-ла-ла-ла-ла-ла” підхопили не лише учасники протестної акції. <...> Навіть інтелігенція, включно з тими інтелігентними патріотами, які ніколи не дозволяють собі висловлюватися “матюками, що роблять із тебе москаля”, у цьому випадку сміливо промовляє “Путін — х**ло!!!”. Без жодних “зірочок” чи “крапок”» (Леся Шовкун. — УМ, 18.06.2014, с. 5).

⁵¹ Як роз'яснило, зокрема, Національне агентство з питань державної служби, використання державними службовцями відомої фрази прикордонників з острова Зміїний, яка стала девізом українців у боротьбі з окупантами, не є порушенням «Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування». «Але, колеги, в усьому важлива міра <...>» (див.: В. Романенко. — УП, 23.03.2022).

окремо чи разом)⁵². У розмовній мові, у соціальних мережах інтернету набуло поширення також таке римоване «гасло»: «Слава Україні! Слава нації! Пиздець Російській Федерації!». І взагалі в цей час почастішало вживання в публічному мовному просторі непристойної лексики щодо російського керівництва, російських окупаційних військ.

До цього явища можна віднести також деякі випадки мовної гри: «*підрахуй*» (пор. форму наказ. сп. одн. від дієслова *підрахувати* і «непристойний» іменник *х...*) — образливе прізвисько народного депутати від ПРУ С. Ківалова (з Одеси), який під час виборів Президента України восени 2004 року очолював Центральну виборчу комісію і, як вважали політичні опоненти В. Януковича, організував після другого туру неправильний підрахунок голосів виборців на його користь: «головний “*підрахуй*” країни»; «Не здивуємося, якщо в третьому уряді Януковича, якщо він буде, “Серьожу-*підрахуя*” призначать на посаду міністра юстиції» (П. Антоненко. — Сл. Пр., 14.05.2009, с. 2); з утворенням іменника на позначення самого такого явища: *підрахуйство*. Див. також у р. І п. 9.1.5 такі приклади, як «*риги*», мн., *федераст*, *пропагандон*, *Лугандон*, у р. IV п. 3.1.2: *опезежопівець*, *опезежопер*.

Чинне українське законодавство передбачає, звичайно, відповідальність за вживання в публічних сферах лайливої і непристойної лексики (див. р. XII п. 6), що на практиці, однак, застосовується дуже рідко й дуже вибірково. Ось, наприклад, деякі відгуки на смерть письменника Олеся Ульяненка (справжнє прізвище — Ульянов) щодо причин його передчасної смерті: «<...> дехто з його друзів вважає, що Уляна погубив скандал із Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі, що визнала роман “Жінка його мрії” порнографічним. <...> Минулого року Ульяненко та Комісія підписали мирову — письменник дещо вилучив із тексту й “Жінка його мрії” надійшла у вільний продаж» (Н. Дмитренко. — УМ, 26.08.2010, с. 13).

3.3. Використання стилістично зниженої лексики, одиниць субстандартних шарів мови, територіальних діалектів, українсько-російського «суржику» як джерело мовного реалізму. Ця функція простежується насамперед, по-перше, у мові художньої літератури, по-друге, у замітках, репортажах, нарисах деяких газет на теми сучасного життя в країні (передусім, звичайно, у відтворенні мовлення описуваних осіб).

Якщо говорити, зокрема, про українсько-російський «суржик» як одне із джерел мовного реалізму в українській художній літературі, ця мовностилістична лінія, помітна в драматургії останньої третини XIX — початку XX ст., особливо повно була представлена в прозі Володимира Винниченка й пізніше, в 20-х роках, у Андрія Головка та Григорія Косинки, у п'єсах Олександра Корнійчука (втім, у нього переважала при цьому настанова на комізм), меншою мірою в літературі 70-х років — у прозі Григора Тютюнника [див. зокрема: Horbatsch 1988; Русанівський 2001: 277–283, 366–367]. В українській літературі, особливо радянського періоду, «суржик» подавався як мовний портрет не тільки негативних, а й позитивних, але «простих» («з народу») персонажів і майже ніколи — «непростих» героїв, причому не тільки позитивних, а й негативних. Так, і Ленін, і Керенський у п'єсі Олександра Корнійчука «Правда», російськомовні в реальному житті комуністи в повісті Наталі Романович-Ткаченко «Чебрець-зілля» (1928 рік; самі ж події відбуваються 1923 року) розмовляють правильною українською мовою — на відміну від «суржику» українських селян і солдатів: «— Учїться надоть, ось що найгавнее <...> І не возьмуть тогда нас. <...> Айда вже <...> А утро вечора мудрьонее». У кінофільмі Олександра Довженка «Щорс» сам Щорс, Петлюра і всі діячі Директорії розмовляють правильною російською мовою, оскільки це — «інтелігенція», тоді як українські селяни, червоноармійці, «батько» Боженко — «суржиком». Ось, наприклад, аргументація Остапа Вишні на захист свого авторського права на таку мовну автентичку: «Чому “ружжо”, коли

⁵² Наводячи зразки досить широкого вживання цього звороту в застосуванні до сучасної РФ, президента Путіна також у польській мові, дослідник підкреслює, що, наприклад, після Другої світової війни так вульгарно висловлюватися в публічному полі не могли навіть щодо Гітлера чи Муссоліні [Lewaszkiewicz 2023: 256].

насправді — “рушниця” <...> А як не хочеться, щоб була “рушниця”, то вже “ружьє”, але ж ні в якому разі не “ружько”. “Рушниця” — правильно. За всіма словниками — “рушниця”. Згодний. І “ружьє” — правильно. Згодний. Це по-російськи. А от мені хочеться, щоб було “ружько”, бо так називав цю річ той дід, що вчив мене колись з неї стріляти» (Остап Вишня. «Ружжо»). Пор. в Андрія Малишка відтворення реального мовного життя українця в російськомовному оточенні на війні засобами «суржику»: «Коб Вася Кучер підвернувся, / То ми із ним співать могли б: / — Сказав шофер той, і влибнувся, / І під кольосами погіб» (З рукописної спадщини. — Журнал «Вітчизна», 1970, № 9, с. 6).

Оскільки в новітній українській літературі на сучасну тематику постать позитивного героя в його класичному розумінні фактично відсутня, на основі просторіччя, «суржику», жаргонів можуть будувати свої мовні партії практично всі персонажі.

У художній прозі така стилістична лінія відбиває прагнення автора озвучувати своїх героїв тією мовою, якою вони спілкуються в реальному житті, і навіть більше того — самому творити тією мовою, яку він чує навколо себе. Оскільки реальна соціальна база функціонування УЛМ лишається все ще порівняно вузькою як у селі, так і в місті, у художній прозі активізувалося використання елементів просторіччя, в тому числі вульгарного, «суржику», діалектної мови, у творах на міську, армійську, спортивну, пригодницьку, детективну і подібну тематику, крім того, — використання жаргонної / сленгової лексики. Активізація вживання позанормативних мовних елементів зумовлена також посиленням уваги літератури та журналістики до негативних явищ у побуті, пияцтва, наркоманії, проституції, кримінальної злочинності, до соціального дна. Природно, що в зображеннях життя представників соціальних низів, злочинців, в'язнів, наркоманів та ін. особливо повно представлена жаргонна лексика. Так, говорячи про мовну основу свого роману «Польові дослідження з українського сексу» з широким залученням до неї зазначених мовних шарів, Оксана Забужко обстоювала це саме потребами мовного реалізму: «Окрема велика проблема — мовна. Моя, скажімо, експлуатація сленгу — це теж спроба заповнити лакуну, бо успадкована нашими письменниками мовна автоцензура, мовний пуризм, кидання в кожному випадку до Грінченка — чи дається там це слово <...>, — свідчать про те, що ми не довіряємо ані собі, ані своєму мовному інстинкту <...> Оця недовіра до мови мене теж досить довго гнітила — необхідність щоразу щось конструювати, бо реальністю є оця жива, за вікном, на вулиці. Ця реальність тією нормативною українською мовою, яку нам прищеплювали довгі десятиліття радянські редактори, нею не озвучена» (ЛУ, 1.08.1996). Ось як обґрунтовував мовну основу своєї творчості Леся Подерв'янський: «— Якщо врахувати, що твої герої розмовляють інтернаціональним матом і суржилом, яким письменником ти вважаєш себе в мовному плані? — Вважаю, що українська — молода мова, що знаходиться у процесі розвитку. Адже ще якихось 200 років тому вона була взагалі забороненою. І, як у всякої молодої мови, існує багато її версій: полтавська, західна і т. д. Я вважаю, що суржик — це один із варіантів української мови. Так, в суржику багато русизмів, а в галицькому діалекті багато полонізмів, але хто сказав, що одне краще за інше?» (КВ, 8.08.2000), «Мої персонажі розмовляють мовою свого часу, і хто з них винен у тому, що ця мова — суміш маргінальних груп і суржику?» (журнал «TV-парк», Київ, 2001, № 11).

Наприклад, у мовних партіях персонажів художніх творів цього періоду: «— <...> У мене діла були <...> П'ять літ обшогого режима, за участі в демонстрації й храненіє огнестрельного оружя <...> На поселеніі женився. Вона, сучка, красива була, як у кніі. Поженилися. Заробляв непоплохо <...> А вона стала блядувати», «— А шо таке?», «— Да <...> Мені шо? Мені всьо равно», «— Цсс?.. Бендеровська пісня. Я з бендерщини, з Западної», «бистро довозю її додому», «я тобі заплаћу» (Михалко Скалицькі. Повість «Амїнь». — Суч., 1993, № 7; твір із життя «бомжів», «бичів» у південно-східному регіоні України); «— Хороші є новості, — сказав Степан. — Буду откровенно: я в забобони не вірив. Ну, всякіє черті-ведьми і таке прочое <...>», «— Канешно, — мовив Степан. — Зараз лежить тяжко больний і даже з хати не виходить <...> Да, Петя в нас молодець! <...> В два щота зглазив!» (Валерій Шевчук. Роман «Стежка в траві»); «— В завхоза спросиш»,

«— Не мішайте, пожалуста!», «— Класна баба!», «— Тра [треба. — *О. Т.*] правіш!», «— Тре [треба. — *О. Т.*] віршовку» (Валерій Шевчук. Роман «Зачинені двері нашого “я”»); «— <...> Тільки не запізнюйся, курва мама! <...> Та я тебе, гімна, сорок хвилин чекав» (Віктор Неборак. Розділ з роману «У пошуках Базилевса». — Суч., 1995, № 9); «— Ти, падло пацифістське, дочитаєшся в мене <...>, будеш сраку підтирати на параші в дисбаті оцими книжечками. Пойняв?!» (Василь Носа. Афганський щоденник. — Київ, 1996, № 1–2); «— Ало! Ало! Наташка? Наташка, привіт <...> Я ж у лагері була, цілу смену. Ой, там такий случай був! Один мальчик <...> Ладно, потом розкажу. Давай через півчаса на остановці!», «— Ой, Наташк, які кра-асовки... Фірмá... Родітелі купили? Подарив? Ні фіга <...> А в мене ... Он, ідьом на лавочку, поки нічого не їде, сядемо, розкажу. Да. Так от. Був там у лагері один мальчик — ну, чудо. Чорненький, високий, глаза голубі <...> Весь у фірмі, аж до трусіків. Представ собі, бачила. А шо тут такого? Серьожа звали» (Олександр Ірванець. Оповідання «Загибель Голяна»; у творчості цього письменника, особливо із життя сучасної молоді, це мовне явище виступає достатньо органічно). В авторській мові: «У якогось жида вдалося перехопити лишнього квитка», «на вокзалі можна було покимарити», «буфет робив», «І чимдуж ушилися <...> Прочухалися ажно в парку Ілліча» (Михалко Скаліці); у невластне-прямій мові ⁵³: «да-а, якщо не думати, то все добре, путем <...> а мо', тут щось не те? да, літер [лейтенант. — *О. Т.*], ви обов'язково програєте, і ми напозоримося з вами, і вся країна як пить-дать програє, да-а, смерть така штука... да-а, ось баба з круглим задом, скоро дембель [демобілізація. — *О. Т.*], він відпанахав своє і вирошуватиме картоплю та капусту; горілка тепла, нудотна на смак, спочатку забиває дух, а далі — добре» (Олесь Ульяненко. Оповідання «Наказ». — Сл., 1992, ч. 13).

З нагнітанням таких рис мовного натуралізму, особливо в авторській мові, функція мовного реалізму зникається зі згадуваною вище функцією демонстративного антиестетизму (див. вище п. 3.2.1).

Прагнення авторів газетних матеріалів до збереження особливостей мовлення описуваних персонажів коливається від передавання одиничних особливо яскравих прикладів, наприклад: «Ой, *спасибочки*, — подякували дамочки», «— *Здрасті, здрасті*, — скоромовкою Яковченко» (ЛУ, 29.06.2000, с. 8), до максимально повного відтворювання (хоча, звичайно, насправді це відбувається далеко не послідовно). Так, остання настанова на досягнення мовного реалізму особливо виразно простежувалася в мовно-редакційній політиці «Газети по-українськи» (в останні роки газета, однак, майже відмовилася від цієї практики). В одних випадках тут відтворювалося російське мовлення описуваної особи (журналіст може відзначати це у своєму коментарі, але може й не відзначати), наприклад: «— С утра из дома выхожу на улицу, и такое ощущение, что тут теплее, чем в квартире. Дома постоянно ходим одетые, — розказує у вівторок 27-річна Оксана Соловей» (21.11.2012, с. 3), «Десятки водіїв намагаються випхати свої машини з кучугур <...> — Уважаемые водители! Канистр, бутылок, леек — нет. Даже для себя и “на минуточку”, — у гучномовець кричить оператор автозаправки» (27.03.2013, с. 2). Хоча частіше в цьому разі російське мовлення газета подає все-таки в українському перекладі, наприклад: «— Тягніть владу й будете у владі! Наші люди стануть главою землі на всіх рівнях, і скажіть, що я не правий, — говорить Аделаджа російською» (12.02.2013, с. 4). У більшості ж подібних випадків газета

⁵³ Щодо відсутності чітких граней у використанні елементів подібного мовного інвентарю між мовою персонажів і авторською мовою, зокрема в невластне-прямій мові (як, наприклад, у Оксани Забужко, Олесь Ульяненко), пор. відому концепцію невластне-прямої мови в представників німецького лінгвістичного естетизму — Е. Лорка, Г. Лерх, Е. Лерха, згідно з якою вона формується внаслідок того, що автор фактично ототожнює себе зі своїм героєм, настільки глибоко він переймається думками й почуттями останнього.

практикувала відтворювання фрагментів українсько-російських «суржикових» текстів, причому це робилося звичайно без відповідних авторських чи редакційних коментарів, так що читач мав сам здогадуватися, де у відповідному фрагменті мовлення виступають одиниці української і де — російської мови. Наприклад: «Незвичайні здібності Федак відчув у 40 років. — У 1993-му попав у СІЗО — торгував бензином. І не забашляв, кому нада було, гроші. <...> А в березні того року я бачив у небі НЛО. <...> Він безшумно крутився, швидко міняв положення і швидкість. Я сказав про це охороннику, але той не повірив. Тоді я почав впливати своїми думками на тих, хто охороняв. А коли вийшов на свободу, усіх, хто оклеветав мене, наказав. Один слідователь на третій же день вилетів з роботи, ще хтось потіряв майно» (31.07.2009, с. 20: Ужгородський район Закарпатської області); «— Ми з Петром біля коров познайомилися. <...> Потім здружилися, у нас робочі відносини були. <...> Коли сіно перевозили, то навіть не сідали сто грам пити — тіки вечеряли, і всьо» (31.07.2009, с. 1: Чуднівський район Житомирської області); «— І так елі виживаємо <...> Приїхав грейдер. Здоровенна машина — шість коліс, із ковшем. І в кінці поламав ковша об той сніг» (11.10.2013, с. 11: м. Ніжин); «— Пленні у школі напротів нашого двору жили. <...> З Володею домовилися зустрітися, як стемніє. <...> Я нашу лодку в очерет загнала. <...> Один з німців пліткою по спині б'є, кричить: "Где, где девятьох діла?" <...> Коленька за кілька днів помер. <...> Перед смертю Ляля захотіла зіграти свадьбу» (11.01.2013, с. 29); «— Зараз у всіх стан стабільно важкий. Колять їх обезбаліваючими, бо ж боль адська» (10.01.2013, с. 3). Рідше до практики відтворювання українсько-російського «суржику» вдавалися деякі інші газети, наприклад: «Ось що відповів Вова <...> на запитання, за кого голосуватимуть його батьки: "Вони будуть голосувати за Вітренко. Бо коли вона прийде до влади, то все начальство постронить на Хрещатику і буде кожного бити по морді". Охочим до розмови про політику виявився Андрій: "Приходить Кучма в Думу й каже: "В країні розруха". Править він галімо. Мої батьки будуть голосувати за Мороза, а папа за Каченка. <...> Мені дуже нравиться, коли депутати гризуться й плюються» (УС, 28.10.1999, с. 7); «— А я не хочу слухати ваших п'яних віршів, — квалливо заперечив сержант. — Я при виконанні, і, якщо не бажаєте втрутитися у патрульну машину, йдіть собі додому. Всьо. Розговор закінчений» (ЛУ, 13.04.2000, с. 8); «Ці хлопці нічого не роблять, лише наглядають за тим, як працюють інші. Робітники жартома називають їх "смалячками". <...> "Що ти тут робиш?" — питає мене один із "смалячків" <...> "А ви що тут будете?" — питаю. "Що нада, то і будемо"» (Е, 7.06.2012, с. 4).

У телероликах комерційної й навіть політичної реклами використання елементів «суржику», як і взагалі «простонародної» розмовної мови, відбиває апелювання до «простих» людей, «загравання» з ними за допомогою ніби їхнього ж природного мовного коду (це настанова на встановлення тіснішого емоційного контакту з «простою» українськомовною аудиторією, на інтимізацію спілкування: див. п. 1.2.1): «— Оце так велик!» (хлопчаки в ролику з рекламою велосипеда: «1+1», 6.06.2000); «Кетчуп "Чумак". На 100% натуральний кетчуп. *Невдобоно?*»; у рекламі міжнародних валютних переказів на російському т/к «Первый канал — Международный», розрахований, безперечно, на українських «заробітчан» у РФ, чоловік — у вишиванці, стрижений «під макітру», з «простонародною» манерою мовлення — звертався до працівниці банку: «Дівчино, скажіть, як мені на Україну потрапити? Тільки не дорого, а так... *попроще*» (липень 2009 року). Під час передвиборних парламентських і однієї з президентських кампаній ролики з політичною рекламою на підтримку претендентки Ю. Тимошенко і БЮТ були, можливо, найбільш наближеними до реальності — з виступами «представників народу» не тільки з простою зовнішністю, а й з «простою» мовою: «Бензин <...> тепер *поштити* по п'ять гривень», «*Налоги* Юля не вводила. Пора Юлю *вертати* в уряд. Хай вона буде прем'єром!»; ролики на підтримку В. Януковича й ПРУ подавалися російською літературною мовою, УЛМ і також «суржиком».

Мовні партії «простих» людей на основі українсько-російського «суржику» нерідко лунають у, безперечно, попередньо режисованих «розмовних» програмах на українських телеканалах. Наприклад, «проста» мама розмовляє «суржиком» і говірковою мовою, причому досить природно, а дочка — російською літературною мовою (Н, реаліті-шоу «Здрастуйте, я — ваша мама!», 4.11.2011); у токшоу «Ключовий момент» на т/к «Інтер» (2003–2009 рр.) ведуча спілкувалася УЛМ, а з-поміж запрошених «з народу» українськомовних гостей більшість розмовляла «суржиком»; у програмі «Лото-забава» на т/к «1+1» (2000–2001 рр.), де транслювався розіграш державних грошових лотерей, брали участь три артисти: ведучі — російськомовний чоловік (він був тут, безперечно, основним) і українськомовна (з літературною мовою) жінка, а в «інтермедіях» публіку розважали «суржикомовні» артисти.

У перекладних художніх і мультиплікаційних фільмах «суржик» може використовуватися як певний «вітчизняний» аналог особливостей мовлення деяких соціальних верств в оригіналі (у поєднанні з настановами на розважальність: див. п. 3.4), наприклад: «[Капітан Бабун:] *Шо происходит?*; *Бабун посовітується*; *Пока, девушки!*; *Харашо!*; *в курсе дела, уперьодсмотряций* і под. (Н, 2003 рік, американський м/с «Му і Ціпа») (див. також далі про особливості перекладу к/ф «Моя чарівна леді»).

Досить звичайним явищем (особливо в 90-х роках) було використання «суржику» в пісенній продукції українських рок-гуртів. Так, за заявою лідера однієї з таких груп, «гримуча суміш російської та української мов буде новою фішкою його команди» (ВЗ, 10.06.2003). Але особливо «представницькою» щодо використання «суржику» була мова пісень іншого рок-гурту — «Скрябін»⁵⁴ (утім, ось одна з їх різко критичних оцінок: «Образи, виражені спотвореною українською мовою, не мають художньої цінності чи естетичної довершеності» [Яручик 2014: 33]).

Про роль діалектизмів як засобів стилістичного зниження тексту з метою наближення до мовного реалізму в описуваний період можна говорити в основному, очевидно, щодо елементів південно-східних говорів (див. вище, наприклад, словоформи *довозю*, *заплатю*). Використання ж елементів північних говорів, що простежується в деяких художніх творах і в мовній практиці деяких газет, хоча й має на меті звичайно функцію мовного реалізму — передавання особливостей мовлення представників відповідної місцевості, але це відбувається без настанови на стилістичне зниження тексту. Що ж до використання особливостей південно-західного наріччя в загальноукраїнському масштабі, то, крім функції мовного реалізму (див. вище, наприклад, форми *тра*, *тре* в мові творів Валерія Шевчука), воно передбачає значно ширше коло мовностилістичних і навіть нормативних настанов (див. вище п. 2.2.5).

З мовно-нормативного та естетичного поглядів можна, звичайно, сперечатися про міру доцільності такого щедрого введення стилістично знижених і позанормативних елементів у мову художнього твору, що стало спостерігатися від початку 1990-х років. Але з погляду мовного реалізму безперечним при цьому мусить бути одне: це явище має сприйматися як природне, органічне й не викликати мимовільного опору в читача / глядача саме своєю штучністю, не дратувати його саме цим. Так, у 90-ті роки було здійснено кілька спроб (здається, здебільшого невдалих) широкого впровадження живої розмовної позанормативної стихії в українськомовну тканину деяких оригінальних та перекладних художніх кіно- і телефільмів. Зокрема, прагнучи відтворити мовности-

⁵⁴ Можна навести такий, зокрема, приклад достатньо «широкого» погляду керівника цього музичного гурту на сучасну мовну ситуацію в Україні: «Хай буде хоч десять державних мов, якою тобі приємніше — тою і розмовляй <...> Моя малá з подружками розмовляє російською, хоч вона і в українському класі. Тому що українська — мова немодна в нашій країні, ось біда. А що в нас будуть російськомовні класи, то це нічого страшного» ([З інтерв'ю Андрія Кузьменка — «Кузьми Скрябіна» сайту «Русский обозреватель»]. — ВЗ, 21.07.2010, с. 2; переклад з російської належить газеті).

лістичну палітру англійського тексту кіномюзиклу «Моя чарівна леді» (за відомою п'єсою Бернарда Шоу «Пігмаліон»), зовнішня сюжетна пружина якого розкручується навколо протиставлення літературної мови середнього та вищого класів Англії і просторіччя соціальних низів одного з районів Лондона (кокні), телеканал «1+1» (22.08.1998; перекладач у вихідних даних української версії фільму не зазначений) постав перед досить непростою для української мови проблемою. Оскільки українське просторіччя, по-перше, не має помітно виражених районованих осередків (у Києві чи в інших великих містах), а по-друге (і це найголовніше), є не чисто українським, а з істотними домішками елементів сусідніх мов (див. Вступ, п. 1), спочатку навіть передбачалося передавати англійський просторічний текст (тобто соціально-мовне явище) засобами української діалектної мови (тобто територіально-мовного явища, хоча, звичайно, з виразними соціальними нашаруваннями «простонародності»). Але, очевидно, беручи до уваги й суто практичні труднощі розв'язання цієї проблеми в такій її інтерпретації, і те, що при такому підході це було б протиставлення не соціальних верхів і низів, а міста і села, було вирішено все-таки повернутися до українського просторіччя з окремими жаргонізмами та, що найголовніше, з українсько-російським «суржиком» у центрі мовностилістичної палітри (див., наприклад, інтерв'ю з головним редактором відділу дубляжу «Студії 1+1» О. Чернілевською: Д. Смирнова. Як дублюють наші улюблені серіали. — Д, 24.07.1998, с. 17). У мовних партіях Елізи та Альфреда Дуліттлів залучено деякі фонетичні (*шо, ше, хв* замість *ф*), лексичні («*Звиняйте, міс*»; «*Будьте чоловіком*», тобто людиною), паремійні («*Шо? — Куряче кашпо!*») елементи просторіччя, зокрема вульгаризми (*дудлити, заливати баньки*), деякі діалектизми та жаргонізми (*випивон, хронік* «хронічний алкоголік», *кокнутти* «убити», *свиснути* «украсти» та ін.), але особливо щедро — росіїзми: «— Прохвесор Хіггінз?.. Добре утро, пане... Шо?.. Хіба це умно? Несправедливо так іздиватися над чоловіком»; «Я чесна девушка. <...> Я чесно зарабатую на хлеб»; у пісеньці Елізи: «Подожди, Генрі Хіггінз, подожди! / Заболієш ти когда-то від нужди». У цілому мовна палітра фільму вражає своїми стилістичними дисонансами та еклектикою — це: а) різка невідповідність між голосами, манерою говорити акторів, що озвучують мовлення представників соціальних низів, і нашим уявленням про те, як насправді мають розмовляти ці соціальні типи, — особливо в чоловічій партії, яку озвучує баритональний голос з добре поставленою сценічною вимовою, мало розрахованою на звичайну розмовну мову, тим більше просторіччя (до речі, той самий чоловічий голос відтворює мовлення як сміттяря Дуліттла, так і сера Хіггінза!); б) еклектичне включення елементів російської мови в український текст, а не використання більш-менш природного «суржику» (наприклад, з пісеньки Альфреда Дуліттла: «<...> *Но* в церкві шоби був *как* штик»: використання цих, як і низки інших, службових слів усе-таки мало характерне для нашого «суржику»), причому включення не послідовне: «— <...> Як всігда: *віра* [мало б бути, очевидно, *вєра*, пор. наступне слово. — О. Т.], надежда і трохи везіння»; в) дисонанс між домінуванням українсько-російського «суржику», який є значно характернішим для мовлення «східняка», ніж «західняка», і використанням елементів південно-західних українських говорів: *була би, шоби, зара[з]*, використанням інфінітива (у позиції після голосного) переважно у формі *-ти*, а не *-ть*, що знову ж таки характеризує південно-західні й значно меншою мірою дві інші групи українських говорів; г) дисонанс між загальним зниженням стилістичним звучанням мовних партій представників соціальних низів і несподіваними іншостильовими включеннями (наприклад, зовсім недоречний поетизм: «Сонце хварбує *небокрай*»); недоречність уживання звука [г] в іншомовних словах: *Хіггінз* (у нашому уявленні це скоріше пасувало б мовленню інтелігента).

Неприродним також видається використання українсько-російського «суржику» як мовної домінанти твору в т/ф «Місяцева зозулька» (1993 рік, студія «Укртелефільм», режисер С. Дудка) — екранізації повісті Валерія Шевчука «Місяцева зозулька з Ластів'ячого гнізда» (див.: Суч., 1992, ч. 3): хоча сам добір відповідних мовних елементів загалом не викликає

заперечення (наприклад: «— Слиш, як тебе звуть? — Мене звать — розірвать, а хвамілія — лопнуть!»), але нерідко виникає враження його «перебору», і головне — в устах героїв він звучить недостатньо природно, актори при цьому ніби хизуються, кокетують.

Значно органічнішим (принаймні з погляду телеглядача, добре не знайомого з особливостями місцевого мовлення Галичини) вийшло використання галицької живомовної стихії з рясними вкрапленнями українсько-польського «суржику» у двох екранізаціях прозових творів Івана Франка (режисер О. Бійма, студія «Укртелефільм»). Так, характеризуючи з цього боку мовну основу телефільму «Пастка», головним героєм якої є русин-«меценас», можна відзначити такі її особливості, як: а) природність, невимушеність розмовних інтонацій в устах акторів (риси, що загалом була мало характерна для українськомовного кіно, план розмовних партій якого дуже нагадує мову театру); б) прагнення дотримуватися особливостей місцевого мовлення (очевидно, не тільки «простонародного», а й «інтелігентського») із залученням позанормативних регіоналізмів на різних мовних рівнях (значно органічніше це виходило, природно, в устах акторів — вихідців із цього краю). Наприклад, у мові актора Богдана Ступки в ролі пана Стальського: характерний інтонаційний контур фрази; акцентні, фонетичні, синтаксичні, лексичні та інші регіоналізми: *я брѣшу, кáжу, прóцес; егоїст, гімназіальний* (хоч в іншому місці: *гімназист*), *Регіна; Генцьо* (від *Євген*); *Нс, нс, нс!; перепрошіаю*; «одержав на Львівськiм університетi ступінь доктора права»; «*То є...*»; «*Це дуже правдивий празник для мене*»; *позволю*, «*вона жалується*». Селяни до священника: «*Єтмосць, скажіть мені <...>*». В устах акторів-галичан це виходить менш природно (особливо інтонація), але різкого дисонансу на шкалі природності / неприродності розмовної мови в мовних партіях різних персонажів усе-таки не відчувається; в) незважаючи на те що вдумливий і трохи знайомий з історією краю глядач не може не здогадуватися про неминучий польський «субстрат» мови реальних львівських урядовців того часу та їхніх дружин і, отже, про те, що з екрана лунає вже ніби український переклад їхнього справжнього мовлення, це також мало впливає на довіру до органічності мовної основи фільму. У т/с «Злочин з багатьма невідомими» (за серією репортажів Івана Франка в газеті «Kurjer Lwowski», які лягли в основу його повісті «Основи суспільності») — численні лексичні регіоналізми / діалектизми без пояснень: *офіціни, урядник, запалка, вйо!*; наголошування: *радій, «де ви були», «треба все погодити», пан Адам*; «текання»: *Євгеній / Генцьо, гімназіальна кляса, Єтмосць; ініціали* (хоча зрозуміло, що персонажі фільму — це все поміщики, чиновники, духовні особи, які в реальному житті розмовляли польською мовою, а, крім того, світські дами та золота молодь і співають у фільмі польською мовою, мовна основа серіалу загалом сприймається добре).

Практика передавання в художніх перекладах на українську мову особливостей певних соціолектів з інших мов, що мають там нижчий статус на шкалі соціальної престижності порівняно з відповідними літературними мовами (див. вище про спроби відтворення англійського кокні на ґрунті української мови), задля збереження мовного реалізму стала поширюватися також за допомогою використання елементів українського ідіому не соціального, а регіонального характеру, а конкретніше — регіолекту Галичини. Пор., наприклад, у відтворюванні мовної партії персонажа, що користується в англійському оригіналі соціолектом кокні: «— Всьо файно, Гаррі? — пробурмотів Герід <...> — Троха си нервуєш, га? <...> Тепер я си знаю, що [так. — *О. Т.*] ти можеш зробити всьо, шо [так. — *О. Т.*] тільки схочеш» (Дж. К. Ролінг. Гаррі Поттер і келих вогню / 3 англійської переклали В. Морозов та С. Андрухович / За ред. І. Малковича та О. Негребецького. Київ, 2003, с. 441). Львівський письменник Юрій Винничук залучає свій рідний регіолект для відтворювання чеського ідіому «obecná čeština» (див. про його місце в межах чеської загальнонаціональної мови: Вступ, п. 1). Характеризуючи свій мовностилістичний підхід до перекладу оповідань чеського письменника Богумила (у Ю. Винничука: Богуміл. — *О. Т.*) Грабала («Повернення блудного стрийка» та ін.) з певним «оґаличаненням» його мови,

Ю. Винничук пояснює це тим, що оскільки Грабала слід перекладати не літературною мовою, а саме міською говіркою, то українська міська говірка існує лише в Галичині, і наводить при цьому й такий уривок з однієї схвальної рецензії на переклад: «Чеські вар'яти після трансформації Винничука стали галицькими вуйками з місцевих генделіків, які за кухлем доброго пива по-львівськи оповідають свої історії. Тобто, <...> Богуміл Грабал став сутим галичанином» (Ю. Винничук. Мій шлях до Грабала. — Журнал «Кур'єр Кривбасу», 2010, № 248–249, с. 230–232). Пор., однак, і зовсім інший погляд на таку практику перекладу (щодо перекладу Ю. Винничука вже з хорватської мови): «Юрій Винничук переклав книжку хорватського письменника Зорана Феріча [за нормою мало б бути: Ферич. — *О. Т.*] «Полапка Волта Діснея» (хорв. «Mišolovka Walta Disneya»). Уже сама назва для негалицького читача буде зрозумілішою в оригіналі, ніж у перекладі» [Белей 2019: 89].

3.4. Використання елементів просторіччя, українсько-російського «суржику», жаргонізмів і вульгаризмів, а також діалектизмів / регіоналізмів як засіб гумору. У царині української гумористики різко активізувалося використання елементів, з одного боку, просторіччя (це насамперед педалювання вже, на жаль, традиційного в цій сфері розуміння «простоти» українського гумору як його «простонародності»), у тому числі «суржику», а з другого, — уже й одиниць не «традиційних» для української мови жаргонів і навіть непристойної лексики (як різкий поворот розуміння мовностилістичної домінанти українського гумору в протилежний бік — у бік форсованої «модернізації») [див. про нові мовні тенденції в сучасному українському гуморі також, зокрема: Русанівський 2005].

Використання просторіччя, включно з українсько-російським «суржиком», як засіб гумору має достатньо глибокі традиції в українській літературі й, відповідно, в новій українській літературній мові. Масове використання просторічної стилістично зниженої лексики з орієнтуванням на «народну» стилістику набуло поширення ще від наслідувачів Івана Котляревського, а емоційно нейтральних елементів просторіччя зі спотворенням слів та «суржиковими» макаронізмами — насамперед від гумористичної творчості Остапа Вишні та українських комедій останньої третини XIX — першої половини XX ст. [див. про мову останніх, зокрема: Удовиченко 1957], а також від радянських кінокомедій 30–50-х років на теми колгоспного села на Україні (з російською мовою як основною в них). Елементи просторіччя із «суржиком» і ширше — взагалі спрощена мовна стилістика продовжують активно використовуватися в традиційному жанрі прозових і віршових гуморесок — з «класичними» сюжетами, у яких фігурують персонажі чоловік (п'яниця, ледар або невірний у подружньому житті) і дружина (також невірна) або взагалі «молодиця», дід і баба, кум і кума, теща і зять. Наприклад, у творчості Павла Глазового — найвідомішого, безперечно, представника такої стилістики гумору в українській художній літературі протягом кількох останніх десятиліть: «Чоловік застукав жінку / З кумом у траві / Та ломакою товстою / Бах по голові. / — Калавур! — гукає жінка, / Кличучи людей. / — Не вбивай, бо він же батько / Двох твоїх дітей!»; «Йде по вулиці дівуля, / Стегнами колише. / Дід підморгує до баби: / — Глянь, не йде, а пише. — / Баба глянула сердито: / — От ще розмечтався. / Нехай собі дівка пише, / А ти вже списався»; «Дивлюся я телевизор. / Виступа мужчина <...>»; «Ну так уже побивався / Та гарно балакав [народний депутат у виступі по радіо. — *О. Т.*], / Що аж носом підшморгував, / Замало не плакав. / Та й подумала старенька, / Сидячи в куточку: / Це ж узавтра сорок років / Сповниться синочку. / А від нього — ні словечка, / Мабуть, несвободний. / Як же він там поживає, / Страдалець народний? — / Взяла мати кошолочку <...>» (ЛЮ,

4.09.1997; 24.12.1998) ⁵⁵. У розмовному жанрі естради така стилістика українського гумору (з виконанням творів у підкреслено простій, навіть простакуватій манері), яка в радянський час найвиразніше асоціювалася з мовною партією Тарапуньки в його дуєті зі Штепселем (див. нижче), так само активно функціонує дотепер як на самій естраді, так і в гумористичних програмах на телебаченні й радіо (наприклад, у виконанні гуморесок Павла Глазового Анатолієм Литвиновим: програма «Український народний блокбастер “Спотикач 2”» на УТ-1, 2007 рік).

Ось сучасний зразок такої стилістики із самої «народної гуці» (уже з назвами певних сучасних реалій, а також з деякими новітніми жаргонізмами), що набув популярності в межах усієї України, — пісня «Лісапет», створена самодіяльним автором з одного із сіл Хмельницької області (див.: ГПУ, 4.06.2013, с. 5), у якій ідеться про пригоди, пов'язані з катанням на велосипеді (причому не на абиякому, а марки «Гранд Черокі»), однієї сільської жительки разом з неодмінним для українського гумору персонажем — «кумом» ⁵⁶:

Продавала самогон, продавала,
Трохи грошей я собі назбирала.
На базарі лісапет я придбала —
Найкрутіша на селі баба стала.
/ /
Я ганяю по селі і балдію,
Зупинити лісапет ще не вмію.
А на рамі кум сидить і регоче.
Я кажу йому: «Гад, злізай», а він не хоче.
/ /

(було створено й самодіяльний музичний колектив під назвою «Лісапетний батальйон» із жінок середнього віку з сусідніх сіл Хмельницької й Тернопільської областей, що мав навіть певну гастрольну діяльність).

Поряд з таким традиційним стилістичним напрямом української гумористики — з «простонародністю» як його змістовою та мовною основами — з кінця 80-х років у настановах на масове використання елементів субстандартних шарів мови як засобу українського гумору окреслилися, однак, уже й досить істотні зміни — у бік значно ширшого залучання цих мовних шарів і значно ширшого їх публічного використання (у зв'язку зі зняттям «редакторських» обмежень та в гонитві авторів і виконавців за популярністю, а відповідно, й комерційним успіхом) — не тільки в художній літературі, а й у популярній культурі, на телебаченні й радіо, в кіно і в театрі, у соціальних мережах інтернету, що не могло не викликати в оцінюваннях цих тенденцій з боку різних суспільних кіл не тільки схвалення, а й не меншою мірою їх осуд.

По-перше, значно активізувалася експлуатація українсько-російського «суржику» як мовної основи гумору, а сам він — як художній засіб, що не потребує особливої вправності, — часто став подаватися при цьому в дуже утрированій формі, відсутній у його реальному функціонуванні. Наприклад, у художній прозі — поява «макабресок» Богдана Жолдака (пор. пол. *makabreska*, що, однак, має чи не цілком протилежний

⁵⁵ Пор. пародіювання мовної стилістики Павла Глазового, яке загалом влучно передає її суть: « — Я з тобою в брак вступила, / Шльопнула печать. / Молодую жизнь згубила... / А ти п'єш оп'ять?! / Ти мене шокіруєш / І компроментіруєш!» (В. Кравчук. В місяці юлі. — ЛУ, 15.07.1993).

⁵⁶ Пор., наприклад, апелювання до «кума» та обстоювання інтересів саме «кума» в нових «політичних» анекдотах, жартах: «— Куме, чому це Кучма, як щось каже, в очі людям не дивиться? — А він як кіт, що шкоди наробив: його клянуть, а він мовчки їсть та тихо муркає» (Тов., 1999, № 26; кум фігурує в усіх чотирьох анекдотах, поміщених у цьому номері газети на сторінці гумору); «— Куме, ви чули: в Раді прийняли закон, який не дозволить Кличку балотуватися в президенти? <...>» (УМ, 29.10.2013, с. 16: у рубриці «Приколи»); «Я за демократію, але кум нехай буде депутатом».

зміст — оповідання або п'єса жаків)⁵⁷, гумор яких побудований на зіткненні серйозного й навіть поважного змісту і підкреслено несерйозної форми, у мовному плані щільно зітканої із «суржику», а то й прямих російзмів (не тільки розмовних, а й книжних, зокрема одиниць офіційно-ділового стилю, причому частина з них у природному українсько-російському інтерференційному мовленні звичайно не вживається), окремих елементів власне української просторічної та діалектної мови, лексики еротичної сфери (як правило, в мовних партіях персонажів або оповідача від першої особи, але можливих також і в прямій авторській мові): «— Ось перед тобою, наконец, твоя мечта, кого ти собі просив <...> — А в кімнаті ж нема нікого окроми нас! А той дурак так щастливо сидить на кушетки і вже руки простягає свої доверчиві у воздух. — Бери ж, — командує фершал, — і начинай своё дело! — От тойой дурак починає вести себе так, наче він нівідімку роздягає й цілує її всячискі, і обнімає. <...> Фершал достає бутерброда, бере пише якісь бомажки, поживує і ледачо так промовляє: — Тобі дуже харашо. А зараз іще лучше. Тепер ще, ще краще, ніж ти когда-лібо ощущав» («Маня чи Таня»; сцена «сексуального виховання» військовослужбовців з «фершалом часті» в ролі гіпнотизера); «От цей фізгармоніст попадає із концертами в село, де і влюбляється в наречену. <...> Голова колгоспу, по причині гуляння ним із нею весілля, пригласа, нічого не подозревая последствий, пригласа того музыканта <...> І будучи приглашеним в смислі музики як столишний музыкант, він <...> почина заніматься зовсім іншими ділішками, в смислі смотрення на нівесту, но не там, де положено, а значительно ниже <...>» («Про ізвращенцьов») ⁵⁸.

Найпомітніше в публічному мовному полі — у зв'язку зі специфікою жанрів — це стало виявлятися в розмовному жанрі естради та в гумористичних теле- і радіопрограмах, а також у пісенній продукції деяких українських рок-гуртів, тексти для якої створюють самі ж їхні учасники (пор. активізацію подібного мовно-культурного явища на основі «трасянки» в білоруській мові [див., наприклад: Мечковская 2005; Лукашанец 2017 : 80]). Ось зразки мовних партій двох представників соціального дна (алкоголіків, «бомжів») у зображенні артистів групи «Арт-обстріл» О. Білогуба та Є. Аляб'єва в програмі «Шоу самотнього холостяка» на т/к «1+1» (1996–1997 рр.): «Слиш, Євгеній, рішив купити тїлівізор з діагоналлю не тридцять шесть, а семдесят восьми», «Сашко, <...> от шо це на тїлівізорі запретїлі рекламу», «А міні так нравиться» (23.12.1996). У подібному ж мовному «форматі» стали функціонувати на телебаченні кілька інших гумористичних програм — зокрема, «народне скетч-шоу “Файна Юкраїна”» з його ведучими А. Молочним і С. Притулою в образах простакуватих представників «з народу», з провінційної «глибинки», у тому числі і в жіночих образах (Новий канал, 2008–2011 рр.). З такою мовною стилістикою в нашу естраду в середині 90-х років увійшла, зокрема, «проводнича вагона Верка Сердючка» в досить вдалому виконанні артиста Андрія Данилка — живий, упізнаваний образ (у поїздах навіть вивішували газетні вирізки, присвячені цьому артистові, що свідчило про його популярність серед

⁵⁷ «Богдан Жолдак <...> зізнається, що назва його книжки “Макабрески” належить Лукашеві: “Це він отак перекиривив — сконтамінував це колоритне слівце із двох: “макабр” і “арабеска”» (Л. Череватенко. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» [післямова]. — У кн.: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2002, с. 718).

⁵⁸ Такий «макабричний» стиль провокує його наслідування. Так, автор передмови до іншої збірки Богдана Жолдака першу половину її тексту написав саме в цьому стилі, а вже потім «перейшов на нормальний язык дикторів українського радіо та телебачення»: «Вопше-то я давно собирався написать об Жолдакові. <...> Понравился в первую очередь даже не язык, хотя язык у Жолдака дуже важна составляющая його творчества. Понравились теми <...>» (Олександр Ірванець. Замість предісловія. — У кн.: Богдан Жолдак. Антиклімакс. Київ, 2001, с. 3). Пор. так само в рецензії на книжку Володимира Цибулька «Майн кайф»: «І пише харашо, і печатає основательно. Візьмуть його книжку <...> років через сто вдячні нащадки — і скажуть: вещь!» (Михайло Бриних. Много текста, або Страшні огірки Володимира Цибулька. — Книжник, 2000, № 9, с. 13).

працівників залізничного транспорту). Діяльність цього найпопулярнішого й найбільш високооплачуваного представника сучасного українського шоу-бізнесу, який, підкреслено демонструючи антиестетизм у змісті своїх пісень, у своїй зовнішності й поведінці, в мовному плані експлуатує «суржик», стала, як би парадоксально це не звучало, чи не найяскравішим явищем на гумористичному небосхилі й ширше — в загальнокультурному житті України за часів її державної незалежності. Саме А. Данилко, пройшовши попередній відбір, представляв Україну на одному з міжнародних пісенних конкурсів Євробачення (Гельсінкі, 2007 рік). Цього ж року йому за ухвалою міської ради його рідного міста (більшість у міськраді становили представники ПРУ) було надано звання почесного громадянина Полтави — «за творчу оригінальність, відтворення полтавської неповторності, популяризацію образу Полтави у світі». З 2008 року він народний артист України. З брендом цього знакового образу України у Вінниці 2005 року стали випускати «Веркін майонез» і «Веркіне масло»⁵⁹.

На телебаченні, крім таких розважальних програм, «суржик» використовується також у функціях, що поєднують у собі розважальність і настанови на мовний реалізм (див. вище п. 3.3).

У соціальних мережах інтернету, у блогосфері тепер нерідко за допомогою демонстративного вживання «суржику» коментують події і проблеми сучасного життя [див. докладніше, наприклад: Брага 2015; Тищенко 2015; Bilaniuk 2016: 350–351], наприклад: «В центрі уваги політологів і всячеських експертів — Мілан і все, що там проїсходило. Дід [блогер про себе. — О. Т.] оставить в стороні розмишлення про <...> цивілізаційні відмінності, хотя уверен, що українські політичеські деятели <...> вмилися б сльозами умілення і щастя, якби могли побачити <...>» і т. д. (Дід Свирид. Обзор мірових собитій). Блогер Віталій Чепинога, журналіст, який один час був і народним депутатом України, — так пояснює мотиви свого звертання до «суржику»: «Суржик — дуже удобний. Це один з найліберальніших діалектів світу. Це такий собі тотальний, дікорастущий новояз <...> Суржик — він такий, на службі человечества <...> Він облігча жизнь і наповнює її смислами», хоча відзначає в одному з коментарів, що сам він у реальному житті «суржиком» не спілкується. Використання «суржику» — в його різних утрупуваних і доволіно змінюваних формах — є однією з визначальних характеристик інтернет-форумів. Таким чином, зокрема, в інтернеті виник «клуб бойового суржику».

Художнє використання українсько-російського «суржику», у тому числі з настановами на комізм, можна розцінювати, звичайно, як тією чи іншою мірою творення мовного портрета з його гумористичним обігруванням величезної маси українського населення — переважно вихідців із села та невеликих містечок, які, відірвавшись від рідної (української) мовної основи, але не розчинившись у стихії іншої (російської) мови, опинилися фактично на роздоріжжі між ними. Зрозуміло, це насамперед біда самої мови, що вона не може надавати в розпорядження гумористів для мовної характеристики представників обраних ними соціальних типажів своїх власних ресурсів, і, оскільки такий структурно-функціональний різновид українського просторіччя, як українсько-російський

⁵⁹ Очевидно, саме звідси — від знайомства з мовою «Верки Сердючки», вихідця з Полтави, — пішла «гуляти» характеристика «полтавський суржик» (хоча, звичайно, немає жодних підстав уявляти саме й тільки Полтаву та Полтавщину в цілому як такий собі «заповідник» і «розсадник» українсько-російського «суржику»), наприклад: А. Окара. Полтавський суржик та духовне плебейство (СіЧ, 2000, № 12, с. 52–56); «побутовий полтавський суржик» [Радчук 2007: 144]; «Вузькою вуличкою поза школою простую до міського базару, поблизу якого жив колись Андрій Данилко. <...> Прислухаюся до розмов і чую до болю знайомий суржик, немов Верка Сердючка оселилась у кожному. Ні, цю особливу полтавську говірку не викладають у школах, але суржилом говорять усі: продавці і покупці, прості городяни і чиновники райадміністрації, вчителі з дітьми на перервах і пасажери у тролейбусах. Оце і є той неповторний колорит, який вирізняє Полтаву з-поміж усіх інших українських міст» (О. Пахолко. Сердючка звучить на всю Полтаву. — Е, 3.02.2005, с. 15).

«суржик», існує, він, безперечно, має право на його художнє, в тому числі й гумористичне, використання. Інша річ — міра й доречність у тих чи інших сюжетах такого використання та естетичні смаки гумориста.

Так, важко, безперечно, зрозуміти функціональне навантаження «суржику» в мові цієї ж «проводниці Верки Сердючки», коли вона почала розмірковувати й розмовляти на теми, що виходять за межі її безпосереднього побуту та роботи, на «інтелігентні» матерії (програми «СВ-шоу», «СВ-2000» на т/к «1+1» в 1997–2000 рр.), наприклад: «Я все врем'я думала: чи вплиє клімат на творчество? І пойняла, що вплиє. В чьом загадка? Почему столько хороших артистов породил этот интересней і еротичний город Николаев?» («СВ-2000», 19.09.1999). Зрозуміло, що здібному артистові вже стало важко втримуватися в рамках одного разу обраного образу «простої» жінки. Але ж для цього, очевидно, слід було б змінювати й особливості мови своєї героїні. Так само незрозумілим і загалом неприйнятним було призначення «суржику» в мовній партії героя іншої програми на т/к «1+1», «Шоу довгоносиків» (1996–1998 рр.), — «театрального режисера», тобто представника цілком «інтелігентського» роду занять, здатного, безперечно, опанувати як не одну, так іншу з цих мов у їхній літературній формі (артист В. Андрієнко): «А зараз сюрприз, немирающая звезда, мабуть, із-за кордону <...> Шо ти робиш?! Уйди із сцени! <...> Шо там автор найшов еротичного? <...> Вніманіє! Об'являється слідуючий номер <...> На, моя маленька <...> Бросайте все, спасайте меня! Помогите! <...> Так собі, нормальное було шоу» (17.08.1996); «Не волнуйся! Ми тебе здамо в дитдом композиторов імені Глієра» (22.12.1996). Персонажів цієї програми деякі ЗМІ охрестили навіть «народними довгоносиками України» (див., наприклад: Д, 31.12.1998, с. 18), тобто в цілком позитивному дусі. Використання «суржику» було важливим складником мовної основи цієї програми, тому виникали труднощі, зокрема, з перероблянням її номерів для показу на російському телебаченні: «Тільки “наша людина”, знаючи обидві мови, може діставати справжню естетичну насолоду [! — О. Т.] від суржику, що його вивергають “довгоносики”». Доводиться знімати русифіковану версію, яка багато в чому втрачає колорит» ([Із інтерв'ю з режисером програми В. Приходьком]. — Журнал «Теленеделя-Киев», 16.01.1997); «У Росії на каналі РТР передача виходила чистою російською мовою. Від цього вона прогнала! Усе таки “Шоу Довгоносиків” — ментально [! — О. Т.] українське шоу. Суржик, яким вони спілкуються, чутно зараз скрізь» ([Із інтерв'ю з артистом В. Андрієнком]. — Теленеделя-Киев, 16.10.1997). У деяких ЗМІ, переважно російськомовних, ця програма стала гучно іменуватися «першим національним українськомовним комедійним серіалом, новою сторінкою в епосі ігрового телебачення» (Теленеделя-Киев, 30.05.1996). Потім ця ж програма лунала й на радіо — у програмі «Хіт-фабрика» на радіо «Довіра»: «Я вважаю, що радіоверсія “Хіт-фабрики” стала кращою — текст чути, реакції на слова більше. Текст Дмитро Костюкевич пише нормально, а я під нього роблю суржик, щоб був зрозумілим. Коли говориш “податкова інспекція”, реакція слухачів запізнюється, а от “налоговая інспекція” — є відповідь миттєво» ([Із інтерв'ю з В. Андрієнком]. — Д, 31.12.1998, с. 18).

Не заперечуючи дотепності тих чи інших аспектів та знахідок таких гумористичних програм, не можна не відзначити, однак, що «естетизований» таким чином і піднесений фактично до рангу універсального засобу українського гумору «суржик» як мовна основа подібного коментарю не може не сприйматися значною частиною суспільства як глузування з самої мови (української), а сам гумор — як звичайне вже зубоскальство.

Висловлені критичні зауваження щодо надмірної експлуатації «суржику» як мовної основи «українського» гумору, зрозуміло, не стосуються іншого, зовні частково подібного явища — введення в українське мовлення поодиноких вкраплень-росізмів з оцінними несхвальною, іронічною або жартівливою функціями (така оцінка може стосуватися як відповідного явища дійсності, так і самих суржикомовців): див. про таке мовностилістичне явище в р. III п. 3 (пор. також далі в п. 4 активізацію зі стилістичною метою в сучасних південнослов'янських мовах вкраплень-туркізмів). Наприклад: «<...> до-

кладені до вшанування пам'яті Кобзаря зусилля осередку Товариства української мови перекреслило телефонне партійне “Ніззя!”» (І. Мірошніченко. «Ніззя!» — ЛУ, 1.05.1991); з «крилатими» висловами з анекдотів ще останніх радянських років: «Тисячу гривень за це?! Ну, це *вопще!*», «Ну, це вже *опше!*» (про якесь неподобство); «Ну, нехай *клевеиуть!*» («Крадуть високі посадові особи, а депутати усіх рівнів їх покривають. <...> Нехай *клевеиуть!*” і преса, і правоохоронці — ми знову станемо зі своїм близьким по духу лідером і підемо на демонстрацію»: О. Кияшко. — Газета «Сіверщина», м. Чернігів, 3.02.1996, с. 2); з новіших жартів («мемів»), поширених, зокрема, в неофіційному спілкуванні користувачів інтернету: «Так *невдобно* *получилось!*», «Ой, як *невдобно* вийшло!».

Стереотипне уявлення про саме такий «український» гумор за давньою й «недоброю» традицією продовжують, таким чином, охоче експлуатувати, вдаючись, у тому числі, й до «міжмовного» розмежовування мовних партій персонажів у творах гумористичних жанрів, призначених переважно для усного виголошування: артист, що розмовляє російською мовою (звичайно літературною), — це або носій певних позитивних соціальних і моральних засад, або принаймні зовні інтелігентна людина, тоді як актор, зобов'язаний розмовляти по-українському (точніше, українсько-російським «суржиком»), — завжди простакуватий, а також наділений іншими рисами з набору стереотипних уявлень про «хохла» — такими як хитрість (але недалеко), лінивість, упертість. Так, враження другосортності, глибокої провінційності українського на тлі російського не могло, звичайно, не виникати в багатьох глядачів різних гумористичних програм з «Веркою Сердючкою» («СВ-шоу» та ін.: див. вище) — «залізничною провідницею», яка, проте, прагне мати вигляд «культурної»: вона розмовляє «суржиком», тоді як її різноманітні співрозмовники («інтелігенти») — переважно російською літературною мовою. Це враження ще більше увиразнюються в двомовних гумористичних програмах, коли в одних номерах артисти, перебуваючи в образах «українців», спілкуються українсько-російським «суржиком», причому тільки на побутові теми, в інших же — в образах і вбранні різноманітних героїв світової історії та світової літератури — правильною російською мовою. Саме на такому мовно-культурному протиставленні була побудована не тільки мовна, а й сюжетна основа, зокрема, проєктів за участю артистів В. Андрієнка і В. Опалєва — «Повне марабу», «Мамаду» («1+1», 1999–2001 рр.): в одних номерах це образи «кумів» («кум Панько і пан Кумко») — сільських дядьків в етнографічному селянському вбранні XIX століття із «суржиковою» мовою, з «полтавським [л]» (див. про стилістичний образ цього звука в українській мові: р. Х п. 3.10.1, а також п. 3.1.1 цього розділу), з альвеолярною вимовою [д], [т], [н] (у бік українського просторіччя), а в усіх інших — це персонажі «позаукраїнської» дійсності з літературною російською мовою. З такою ж вимовою [л], [д], [т], [н] — підкреслено традиційно-«зубоскальськи» — в окремих інтермедіях українською мовою (переважна більшість номерів будувалася на російськомовних матеріалах) виходило в ефір на різних телеканалах гумористично-сатиричне шоу «Вечірній квартал» студії «Квартал 95» (у 2005–2019 рр. — до того часу, коли один з її основних учасників В. Зеленський пішов з команди у зв'язку з обранням його Президентом України). У згаданому вище скетч-шоу «Файна Юкрайна» «культурні» персонажі також спілкувалися російською літературною мовою, а «простіші» — «суржиком» (УЛМ як така тут не використовувалася, здається, зовсім). У програмі анекдотів «Золотий гусак», яку вела протягом багатьох років на різних каналах українського телебачення, у тому числі й на державному, група київських акторів та інших представників столичної творчої інтелігенції і в якій домінувала російська мова, можна було інколи почути й анекдоти українською мовою, але знову ж таки це був «суржик» на побутову тематику ⁶⁰.

⁶⁰ «Саме українська мова з питомим розмовним лексиконом, інтонуванням домінує в “злих” <...> мовних портретах (м'яке “л”, народно-розмовна лексика, фразеологія) вайлуватих українців (постійно їдять

У «комедійному» телесеріалі «Віталька» (2012–2017 рр. на т/к ТЕТ) така мовна «спеціалізація» персонажів, що спілкуються «суржиком» у загальному російськомовному оточенні, була доведена, здається, до крайності. На масованому використанні «суржику» побудовані мовні партії як самого «Вітальки», так і його матері, але в образі сина втілено, крім того, ще й інші вкрай непривабливі риси — зовнішності, вдачі та поведінки, з приводу чого критик зауважує: «Віталька — неохайний хлопець з огидною зовнішністю. Схиблений на сексі, він весь час незграбно залицяється до дівчат. <...> Ущербність скаліченого напівукраїнського мовлення Вітальки актор ще й увиразнює, потворно розтягуючи рота. <...> Жодного персонажа, який розмовляв би літературною українською, в серіалі немає, відтак носіями буцімто української залишаються тільки придуркуватий Віталька з такою самою жалюгідною матір'ю. Через такий промовистий портрет Вітальки, мовно протиставлений російськомовному оточенню, в підсвідомості глядачів (а серіал має успіх переважно серед дівчат) закарбовується образ української мови як мови неповноцінних маргіналів» (Л. Масенко. Інтернаціоналізм плюс русифікація: Телевізійні страстегії приниження української мови. — Д, 22.03.2013).

Якщо грубуватий гумор, побудований у мовному плані на використанні вульгаризмів, просторічних одиниць, спотворених іншомовних слів, «простонародних» імен (у чому, за задумом авторів-гумористів і у все ще, на жаль, досить поширеному стереотипі масової свідомості, має полягати «соковитість» українського гумору), дістав свого часу назву «котляревщини»⁶¹, то для характеристики українського гумору, що ґрунтується на експлуатації «суржику», дедалі частіше тепер використовують характеристики на зразок «*тарапуньківщина*» (див., наприклад: Валентин Чемерис. Письменник видає газету. — ЛУ, 5.09.1996), «*тарапунькізація*» (Ігор Лосєв. «Тарапунькізація» українського телеєфіру сприяє суржикізації культури. — Д, 8.06.2012), «*тарапунькіада*» (Олександр Боргардт. Тарапунькіада з надміром Штепселів. — Східний часопис, м. Донецьк, 8.02.1997)⁶².

сало та борщ, витирають засмальцьовані руки об сорочку), що іноді з'являються в розважальних передачах «Городок», «Джентльмен-шоу», деяких сучасних російських серіалах» [Ставицька, Труб 2007: 111].

⁶¹ Автор терміна «котляревщина» Пантелеймон Куліш полемічно застосовував його, як відомо, до стилю самого Івана Котляревського, але пізніші дослідники (періоду 1920-х років) і зарубіжні українці нашого часу (у радянському літературознавстві з 30-х років цей термін перестав уживатися як «ненауковий» [див.: Бондар 1995]) розуміють під ним насамперед грубо-бурлескний стиль наслідувачів Котляревського, а в суто мовному плані ширше — умисне спрощення, псевдонародність мови вже не тільки гумору і не тільки як пройдений етап української культури. Так, В. Чапленко, наводячи рядки з одних «коментарів» українською мовою до маніфесту царя Миколи II 17 жовтня 1905 року: «Ні начальство, ні сусіда по своїй витівці (?) не може самовільно рішати слободи узяти під калавур, замкнути в холодну чи риштанську», підкреслює, що «ворожим відригом цього явища за революції 1917 року були всякі оті глузування з української мови — «самопер попер до мордописні», «залізяку на пузяку геп» тощо» [Чапленко 1970: 51: розділ «На манівцях “мовної котляревщини”»; див. також с. 210–211, 227]. Г. Грабович констатує: «[І] [котляревщини. — О. Т.] далеке відлуння помітне у таких відмінних між собою явищах, як та «хохландія», з якою воював Хвильовий і яка офіційно підтримувалася сталінською і постсталінською культурною політикою, і ті пошуки «органічно національного стилю», що поставали на еміграції у відповідь на фетишизацію «Європи» і «європеїзму» [в концепції Ю. Шереха (Ю. Шевельова). — О. Т.]; «Далекий відгомін, специфічну метаморфозу котляревщини можна простежити в контексті української так званої «радянської» літератури» [Грабович 1995: 71–72; див. також: Шерех (Шевельов) 1998: 14–18]. Пор. також: «Вульгаризми, бурлескні, травестійні епітети, брутальні слова і звороти — все це було виявом літературної традиції, яка існувала за часів Гребінки і якої він, при своєму обсязі таланту, перерости не міг» [Рильський 1987: 215].

⁶² За деякими свідченнями, першим з українських літераторів публічно виступив проти цього явища в українській культурі (ще 1966 року на нараді перекладачів у Києві) перекладач Григорій Кочур (дав.: Іван Гнатюк. Стежки-дороги. — ЛУ, 13.01.2000). Хоча, звичайно, задля справедливості слід зауважити (перефразовуючи відгук Бориса Антоненка-Давидовича про мовну основу гумору Остапа Вишні: див. далі), що критикувати «Тарапуньку» — артиста, надзвичайно в той час популярного в народі, — це означало тоді й критику багатомільйонної аудиторії його слухачів і глядачів.

Традиції дуже популярного в 50-ті–70-і роки гумористичного дуету артистів розмовного жанру «Тарапуньки» (амплуа простого, лінивого, але хитрого, добродушно-веселого й загалом симпатичного «хохла», який «для пойнятності» і заради сміху використовує «суржик») і «Штепселя» (людини «радянської національності» й цілком «позитивної», яка розмовляє правильною російською мовою й менторським тоном, є носієм «моралі», виховного моменту гумористичного номера і в принципі не є смішною навіть за радянськими естрадними мірками) — артистів Ю. Тимошенка і Ю. Березіна⁶³ — в українській естраді, ще, безперечно, тривають. Це, зокрема, дует «кроликів» з дещо подібним розподілом амплуа (артисти В. Мойсеєнко і В. Данилець — з кінця 80-х років), які вперше стали відомі публіці зі сценки під такою назвою, а потім виступали на естраді й телебаченні також з іншими номерами, де перший, високий і стрункий, спілкується російською літературною мовою й зображає «інтелігентних» персонажів (у названій сценці це кореспондент Всесоюзного радіо), а другий, нижчий і «ширший», добродушний, — «суржи́ком», виступаючи в ролях простакуватих українських «дядьків» (у сценці це «голова колгоспу Іван Опанасович»). Це також досить, сказати б, оригінальне прочитання режисером Б. Жолдаком знаменитого роману Ярослава Гашека з «прив'язуванням» його до української дійсності (в антрепризній виставі з участю відомих акторів Київського драматичного театру імені Івана Франка А. Хостікоєва — «поручника Лукаша» і Б. Бенюка — його «денщика Швейка»), де «поручник» (високий, імпозантний, із зовнішністю романтичного красеня) спілкується російською мовою (під назвою німецької), а «Швейк» (невисокий і товстенький, з простакуватою зовнішністю й мовою) — українською (під назвою чеської): «— Швейк, а почему вы всё время говорите на чешском языке? — Тому, що я чех. — А я ведь тоже чех» (для підтвердження цього «поручник» співає українську народну пісню) (УТ-1, 3.01.2003)⁶⁴. Зрештою, і «Верка Сердючка», і «кролики» (той із них, що мав розмовляти зіпсованою чи то українською, чи то російською мовою), безперечно, творчо задихаючись у тісних рамках образів їх простакуватих персонажів з їхньою «суржиковою» мовою як візитною карткою від неможливості нормально говорити на найрізноманітнішу актуальну тематику, наприкінці 90-х років фактично вже перейшли на російську мову.

Таку ж небезпеку викривленого подавання «українського» як соціально й культурно нижчого порівняно з «російським» і не просто комічного, а й недотепного несе в собі

⁶³ «Штепсель — уособлення “симпатичного росіянина”, Тарапунька — “смішного і хитруватого хохла”. Хохлові можна було говорити попсованою мовою, Штепселеві — в жодному разі. Уособлювали такий собі дует двох братніх культур, молодша з яких явно тяжіє до злиття із старшою» (В. Ференц. Синдром Штепселя і Тарапуньки. — УС, 18.03.1999). Пор., наприклад, розподіл «ролей» цих артистів у виконанні створеної для них пісні «Лірична агрохімічна» (1968 рік), коли Штепсель починає співати уривок з якої-небудь відомої української народної пісні, а Тарапунька досить своєрідно розвиває відповідну тему: «Од Києва до Лубен / Посіяла конопель...» — «А не будеш удобрять, — / Дулю будеш получать...».

⁶⁴ Ситуація з нібито гумористичним розподілом «ролей» між умовним українцем і умовним росіянином і, відповідно, між аксіологічними образами української й російської мов не набагато змінюється, коли гумористи вкладають в уста персонажа з простакуватою зовнішністю, у селянському вбранні тощо українську мову як таку (не «суржик»). Так, у перекладі американського т/с «CatDog» — про істоту з одним тулубом, але двома головами — kota і собаки, які розмовляють по-англійському, проте з певними відмінностями соціального характеру в мовленні (серіал демонструвався на кількох українських телеканалах на початку 2000-х років), ці особливості мовлення героїв вирішено було передати в такий спосіб: «Кіт», який уособлював ніби «тоншу», «інтелігентнішу» половину істоти (він був також розумніший, хитріший), мав розмовляти російською мовою, а «Пес» — на вигляд простакуватий, хоча й добрий — українською. У рекламному телероліку (січень 2020 року) «Верка Сердючка» у своєму характерному сценічному образі (хоча ніби й «простої» жінки, але, безперечно, «городської!») розмовляє російською літературною мовою, а її «мама» в простому селянському вбранні — українською (це нагадує останні десятиліття радянської доби, коли прості батьки ще зберігають рідну українську мову, а їхні «городські» діти вже перейшли на російську).

активізація в межах описуваного періоду різною мірою «оновлених» інтерпретацій у постановках як режисерів-професіоналів у гонитві за масовим глядачем, так і різноманітних аматорів по клубах, школах, університетах відомих комедій українського класичного репертуару. «Знаменитому великомученику українського театру Лесю Курбасу приписують характеристику української сцени: “Торіччано-гопачна академія”. Постановник вистави “Український водевіль” [за творами Марка Кропивницького. — О. Т.], напевно, розумів, за яку невдячну справу береться. <...> Зрозуміло, такий матеріал може спокусити постановників до грубого хохлацького фарсу — “хохла поганяти”» (Д. Десятерик. Вип’ємо та поїдемо. — УМ, 8.02.1997). Такими «хохлацькими фарсами» нерідко, на жаль, ставали досить часті тепер вистави за знаменитими комедіями «За двома зайцями» Михайла Старицького і «Мина Мазайло» Миколи Куліша. Першу з цих комедій ставлять звичайно з орієнтуванням на знаменитий кінофільм 1961 року режисера В. Іванова, але на його російськомовну версію, яка переважно й демонструвалася / демонструється на наших кіно- і телеекранах, а не на оригінальну українськомовну, в якій «суржик» був представлений значно менше⁶⁵, і ще більше утриують комізм як ситуацій, так і мовлення персонажів цих творів під виглядом перегукування тих подій із сучасністю. Ось, наприклад, деякі враження від таких «оновлених» театральних інтерпретацій: «Голохвастов демонструє свої “бруки” <...> під “макарену”, залицяється до Проні Прокопівни, наспівуючи пісню Юного Орла [тобто ректора Київського університету культури і мистецтв й одночасно естрадного співака М. Поплавського, у репертуарі якого була тоді пісня під такою назвою. — О. Т.], шпацирує по Києву, повідомляючи Хрещатик, що він по ньому “йде на дело”» (М. Сингаївська. “За двома зайцями” під “макарену”. — УС, 30.03.2000, с. 14); «Їхню смішну малоросійсько-недоросійську суржикомовність, підсилену модерними англіцизмами й жаргончиком “нових українців”, відтінює добірنا російська мова умисно введених у п’єсу шекспірівських героїв: Клеопатри, Дездемони, Джульєтти та інших, що втілюють молитовний книжний ідеал Проні Прокопівни, повчають і судять. <...> Не дивно, що дехто з обурених глядачів до кінця вистави так і не досидів» (В. Радчук. Як би заговорив Тарас у Сталін-сіті. — Журнал «Дивослово», 2005, № 10, с. 71–72: про виставу Донецького українського музично-драматичного театру «За двома зайцями», що її показували учасникам VI Міжнародного конгресу українців, Донецьк, 28 червня — 1 липня 2005 року). Про інший «осучаснений» ремейк — новорічний телепроект т/к «Інтер» (1 січня 2002 року) «Вечори на хуторі біля Диканьки» нібито за творами Миколи Гоголя: «На потіху публіці хотіли показати життєрадісний український хутірець, заради дохідливості максимально спростивши його. У результаті — це, повірте, далеко не дріб’язкове питання — усі персонажі спектаклю розмовляють неймовірною, але до болю знайомою сумішшю російської та української мов. І якби справа тільки у суржику! Загалом, як не прикро, доводиться визнати, що більшість героїв з більшим чи меншим завзяттям займаються старовинним і непозбутнім заняттям — “ганяють хохла”» (Д. Десятерик. — Д, 11.01.2002, с. 17)⁶⁶.

Той факт, що, по-перше, автори й артисти-виконавці подібних гумористичних «проектів» — люди переважно молодших поколінь — у побуті можуть бути, очевидно, дуже часто російськомовними, в усякому разі без пієтету щодо української мови, а

⁶⁵ В українськомовній версії фільму майже всі персонажі спілкуються звичайною українською мовою, крім Голохвастова і Проні (у її спілкуванні саме з ним), які, прагнучи розмовляти «культурною» російською мовою, уживають у своєму в основному українському мовленні російськи, а також спотворені іншомовні слова. У російськомовній же версії кількість цих російських у їхньому мовленні значно збільшується, тоді як інші герої спілкуються вже загалом російською мовою.

⁶⁶ Пор. також: «<...> Тоді в театрі забувають, що сучасне сільське життя дуже не схоже на життя героїв “Наталки Полтавки” чи на Гончарівку Квітки-Основ’яненка. Тоді починають актори робити те, що великий Саксаганський гостро називав — “дражнити хохла”...» (Максим Рильський. Крила нашої пісні. — В кн.: М. Т. Рильський. Статті про літературу. Київ, 1980, с. 79).

по-друге, сама манера використання в таких естрадних номерах, розважальних шоу української мови у формі «суржику» дуже часто виглядає не добродушно-жартівливою в «народному» дусі — у старих «добрих» традиціях українського гумору (як, скажімо, у Тарапуньки або в артистів Андрія Сиви, Анатолія Паламаренка, Анатолія Литвинова, Анатолія Демчука у виконанні ними гуморесок Остапа Вишні, Степана Олійника, Павла Глазового та інших українських гумористів), а іронічною, схибною, неприховано насмішкливою, нерідко супроводжується безпричинним, здавалося б, реготом, зумовлює сприйняття такого гумору з боку значної частини українськомовного населення як глузування «чужих» з «нашого». Але, з іншого боку, «суржиковості» мови художніх творів тих авторів, кого звичайно називають «українськими письменниками й поетами», критичні голоси, що протестують проти засилля «суржику» в українській культурі, звичайно ніби не помічають, а власне літературна критика нерідко подає її як ознаку народності, як пошуки автентичної української мови. Наприклад, про використання «суржику» у творах Богдана Жолдака: «Суржик Жолдака, кажучи метафорично, — це те, що “народ” сказав би, якби йому дали можливість говорити без допомоги народних обранців <...> Це сама ходяча народність <...>», «Попереду — видіння іншої мови. В останні роки українська література, змагаючись, полює за автентичною мовою, якою можна волати до Бога. Діалект, суржик, стилізація — що пливе у прибережних водах?» (Тарас Кознарьський. Нотатки на берегах макабресок. — Кр., 1998, ч. 5, с. 27, 29); «Український суржик, білоруська трасянка — це форми мовної гібридності, що своєю неофіційністю, просто-народністю і простомовністю підважують авторитарність офіційної мови» (Т. Гундорова. Післячорнобильська бібліотека : Український літературний постмодернізм, вид. 2, випр. і доп. Київ: Критика, 2013, с. 203–207).

Крім критики конкретнішого, вузького характеру, спрямованої проти утрированого використання «суржику» як ніби безвідмовного й чи не єдиного мовного засобу українського гумору (див. також у п. 4 про ширші аспекти обговорення проблематики українсько-російського «суржику»), окреслилася також лінія загальнішого плану — це принципове несхвалення спрощеності мовної стилістики як домінанти українського гумору і зловживання традиціями народного гумору. Якщо в попередньому випадку критика спрямовується переважно на конкретних авторів і виконавців — здебільшого щодо функціонування «суржику» в номерах «нової хвилі» української естради, то критична спрямованість загальнішої лінії стосується явища в цілому й без поділу на «наших» і «ненаших» гумористів. Так, після перевидання призабутої спадщини Бориса Антоненка-Давидовича на початку 90-х років до тодішнього українського читача, в основі своєї вихованого на сентиментально- або романтично-народницькому та соц-реалістичному розумінні народності української літератури, дійшло різко критичне ставлення з боку цього письменника до мовної основи гумору в творах Остапа Вишні як фактично до примітивізації української мови (рецензія 1928 року): «Гумор О. Вишні спирається насамперед на комізм вислову [а не ситуації. — О. Т.], часто комізм зрусифікованого вислову або ще гірше — комізм (якщо це можна серйозно назвати комізмом) вульгарщини <...>: “согласний, товаришочки, согласный”, “розрішилась благополучно”, “юринда”, “заміченіє”, “Кирпаті гори” (розумій — Карпати), “Ох, і харрашо на селі!..”. До речі: О. Вишня чогось вважає за вельми дотепний цей вислів “харрашо”, “хароший” <...>». Критик водночас об’єктивно констатує, що «гудити Остапа Вишню з його “приємами» це значить гудити численного читача О. Вишні з його смаками, це значить фактично писати рецензію й на читача. Можна було б не загострювати питання, якби в нас не “канонізували” гумор Остапа Вишні <...>»⁶⁷, хоча

⁶⁷ Пор., наприклад, цілковите схвалення мовної стилістики гумору цього письменника, як і взагалі його творчості, хоча і з різних вихідних позицій — з одного боку, із захистом його від звинувачень критиків за спрощеність мови, за орієнтування тільки на село і под. (див.: Микола Хвильовий. Остап

критик і висловлює сподівання, що «недалеке майбутнє, коли пересічний український споживач гумористики стане на вищий щабель культурності»⁶⁸.

Висловлюються сумніви щодо того, що подібна «простонародна» стильова течія має постійно домінувати в українському гуморі, й прямі незгоди з таким його розумінням: «<...> слово забрав професійний гуморист і, почавши із впевненого: “Всі ви, звичайно, любите український гумор”, — розповів присутнім про взаємини дідів з бабами, про любителів сала й горілки, невірних жінок і недотепних чоловіків та інші такого ж ґтибу невмирущі історії нібито єдино можливого українського гумору»; «<...> Гумор англійський, французький, німецький... Кожен має свій код смішного, свої виміри і кшталти. Невже український навічно приклеєний лише до вишневих усмішок сільських дідів і бабів, яким, реальним, давно не до сміху <...>?» (Стефанія Андрусів. Мусимо виликуватися самі. — ЛУ, 15.04.1993). Представник молодшої (станом на 90-ті роки) генерації українських літераторів і того їхнього крила, що відокремилося в альтернативну щодо офіційної Спілки письменників організацію — Асоціацію українських письменників, констатує переважання відзначеної стилістичної течії в українському гуморі, водночас уже бачить певне її згасання: «Довжелезний, однак уже, здається, спадаючий шлейф колишньої, радянських часів, популярності все ще тягнеться за кількома “майстрами веселого цеху” — для мільйонів громадян України саме Глазовий чи Олійник (не Борис) асоціюються з українською поезією, українським гумором, українською ментальністю як такою» (Юрій Андрухович. — ЛУ, 1.04.1999). Пор. також: «Гумореска, яку він прочитав, була гостра і актуальна, проте я задумався: а чи варто так рясно пересипати її суржи́ком? Мабуть, можна і обійтись без цих дешевих ефектів “зі скрині” Павла Глазового» (Р. Куделик. [Відгук про прем'єру новоствореного Львівського естрадного театру-студії «Не журись!». — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 2, с. 136). Під час однієї зустрічі групи відомих українських гумористів обговорювалися перспективи «інтелектуального» українського гумору — на противагу традиційному «дядьківському», зокрема: «[Олег Черногуз:] Настав той благословенний час, коли треба й можна писати інтелектуально насиченою, чистою рідною мовою [на противагу “суржиковому”, “двомовному” гумору або гумору, “побудованому на свідомому огрубленому перекрученні українських слів (*філармонія* — *хвілармонія* тощо)”. — О. Т.], як це роблять французи, англійці чи шведи»; «Вони [декілька молодих українських гумористів. — О. Т.] цілком відчують дух часу, створюють свої власні програми і роблять це блискуче, по-українськи смішно, дотепно і, що найголовніше, інтелігентно. Нарешті ми поволі вже відходимо від отого “дядьківського” гумору»; «[Микола Білкун:] <...> якщо не станемо європейцями у гуморі та сатирі, нас серйозно не сприйматимуть. Поки що у нас немає в гумористично-сатиричному жанрі яскраво вираженої інтелектуальної основи. Твори переважно розраховані на пересічного читача. І виходить,

Вишня «в світлі» «лівої» балабайки. — В кн.: Микола Хвильовий. Твори у двох томах. Київ, 1990, т. 2, с. 748–789); з другого ж боку, фактично саме за орієнтування на дуже невибагливого читача, в розрахунок на мовно-естетичні смаки якого він, зокрема, широко залучає елементи просторіччя, одиниці російської мови: «Велику майстерність <...> виявив у своїх фейлетонах Остап Вишня, який вводить в українську мову своїх творів російські слова й висловлення з яскравою стилістичною настановою на розкриття таких суспільних вад, як міщанство, малокультурність, зазнайство тощо <...>, починаючи від просторіччя (“А по-моєму, так *пошти* що й *здри* ото воно розпятає») і кінчаючи <...> канцелярськими штампами, воєнною лексикою і фразеологією <...> (“У *соприкосновеніі* з ворогом був, — от і навчився”)» [Іжакевич 1973: 80].

⁶⁸ Б. Вірний [псевдонім Бориса Антоненка-Давидовича. — О. Т.]. [Рец. на:] Остап Вишня. Усмішки, тт. I–III. — СіЧ, 1990, № 10, с. 15–18. Навколо цієї рецензії, навіть ще до її повторного опублікування, спалахнула літературна дискусія, в ході якої висловлювалися думки як за, так і проти її пафосу. Див., з одного боку: В. Коваль. Донос. — ЛУ, 19 і 24.04.1990; СіЧ, 1990, № 10, с. 10–18; з другого боку: Є. Сверстюк. Блудні сини України. Київ, 1993, с. 165–167.

що письменник іде за читачем, а треба бути трохи попереду» (див.: Сміх сміхом, але... — ЛУ, 31.12.1992).

При цьому, звичайно, йдеться не про витіснення «стилістики гумору Остапа Вишні»⁶⁹, а про те, щоб вона стала тільки однією зі стильових ліній українського гумору з безумовним переважанням у ньому лінії з мовною основою, що спирається на літературну мову (з можливими лише вкрапленнями позалітературних елементів), — умовно кажучи, хоча б «стилістики Василя Чечвянського», рідного брата Остапа Вишні.

По-друге, за цей час у мові українського гумору достатньою мірою увиразнилася також інша крайність — прагнення висловлюватися вже «по-сучасному» й на сучасну тематику: це досить широке залучання до мовної гумористичної палітри елементів інших субстандартних мовних шарів, крім позанормативних росізмів та перекручених іншомовних слів, — жаргонізмів / сленгізмів, вульгаризмів. Наприклад: «Смішно! Прикольно! Весело! Ульотно!» — написи на початку нової гумористичної програми УТ-1 «Ха-ха.иа» (15.05.2007); «Йо-мойо, а я вам що казав?», «Завдання друган мій расейський від вітчизняних політиків отримав таке: пересварити цих поважних козаків. Я, звичайно ж, не лох, у цю нісенітницю не повірив» (*Йокарний Бабай*. Чорний піар. — Газета «Україна і світ сьогодні», 18.08.2001: з гумористичної рубрики); «Всьо чотко» (назва рубрики на сторінці гумору газети Верховної Ради: ГУ, 24.07.1993 та інші номери); «Агітація перед виборами... Війна компроматів: “Отой — політическа проститутка!” <...> “— Не слухайте! Він не *імеєт* шо *сказать*! Один я <...> зроблю так, що усім буде *жизнь лафа*! *Даже лохам*!”» (ЛУ, 9.04.1998, с. 8: з гуморески Олександра Ярового). У 2014–2015 роках на т/к «Еспreso» функціонувала щотижнева сатирична «аналітична» програма «Правдиво: 25 хвилин» з її ведучим «Степаном (Стьопою) Бородою» — в образі «людини з народу» (здорового простакуватого чоловіка із «суржиковою» мовою), у якій подавалися відгуки на поточні політичні події і яка була побудована у формі віршів у стилі Павла Глазового, але з більшою кількістю позанормативних росізмів, а також з кримінальними жаргонізмами й нецензурними словами, які, втім, «*запікувалися*», наприклад: «А в Кабміні назначали / Все нових міністрів. / Но багато залишилось / У привичних кріслах», «Знов получиться, як в сказці: / Лебідь Шуку раком...», «Стьопі кається: у Вови [про президента РФ В. Путіна. — О. Т.] / Приступ гемороая» і т. д.

Тематика коротких сатиричних оповідань Євгена Дударя також була наповнена вже не «традиційно-українськими» побутовими сценками, а гостро соціальними сюжетами із сучасної дійсності, їхні персонажі також мали переважно цілком сучасні й уже не обов'язково «сільські» як імена, так і заняття: *Ваня Молдаван*, *Вітя Царапкін*, *Стас Патехвон* (жителі «хутора Мозамбік»), *сантехнік Вася*, *Маня* та ін. Проте мовна основа їхнього гумору — як ці імена, за якими виразно відчувається маргінальність їхніх носіїв на тлі сучасного суспільства (ще й злюмпенізованість їх порівняно з «класичними» дідами та бабами — носіями все ж традиційної народної моралі), так і особливості мови персонажів — також спирається на широке використання субстандартних елементів: це ще ширше залучання «суржику», а також жаргонної лексики, лайливих слів. Крім того, виразно відчувається спрямованість авторської уваги переважно на «погане» в житті, на пошуки «чорнухи» (див. про це вище в п. 3.2.2.2), гумор автора вже не добродушний, а злий. Наприклад: «У нас дуже багато порадників. Консультантів. З усіх-усюд. А наглі!», «Він у дитинстві довго хворів. Свинкою. І тепер має свинячий характер», «І ти [іноземний

⁶⁹ Так само, як жодним чином не можна зводити всю стилістичну палітру письменника тільки до цієї «лінії». Досить згадати хоча б кілька його гумористично-сатиричних мініатюр 20-х років на теми української національної ментальності («Чукрен», «Чухраїнці», «Дещо з українознавства»), що, зокрема, дає підставу дослідникам стверджувати: «Цей нібито по-сільському “примітивний” Вишня був справжнім борцем за європеїзацію і модернізацію українця, давши своєрідну гумористичну типологію хиб українського національного характеру» (Юрій Лавріненко. Розстріляне відродження : Антологія 1917–1933. Київ, 2001, с. 515).

консультант. — О. Т.] не будеш щоранку шкірити зуби у посмішці і казати “о’кей!”. Ти будеш скреготати ними. І казати “вобля” (рос. “во[т] бля[дь]”. — О. Т.)) («Не треба “ля-ля”!»). В одному із нових шкільних підручників з літератури (див.: О. М. Авраменко, Г. К. Дмитренко. Українська література : Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / За науковою редакцією члена-кореспондента НАН України В. Г. Дончика / Рекомендовано МОН України. Київ, 2008) розділ «Український гумор і сатира» представлено чомусь у такому вигляді: два твори Володимира Самійленка і чотири твори Євгена Дударя (с. 376–378), де останній автор представлений, зокрема, гуморескою «Червона Шапочка» з таким змістом. Червону Шапочку, дівчину 16 років, мама послала до бабусі, давши для неї пиріг і пляшку вина; дівчина, відійшовши від дому, випила це вино, з’їла пиріг і закурила сигарету, наспівуючи популярну в останні десятиріччя радянського часу російську естрадну пісню: «Ах, эта красная рябина / Среди осенней желтизны <...> / Я на тебя смотрю, любимый, / Теперь уже со стороны <...>». На Вовка, що височив із куців з вигуком «Зараз я тебе з’їм!», вона «цвиркнула через густонапомаджену губу: — Пішов геть! Шкет нещасний! <...> — Дихнула Червона Шапочка на Вовка перегаром вина й тютюну. Вовк очманів». Прийшовши до бабусі: «Чао предкам! <...> Якщо маман питатиме, де я була, скажеш, у тебе ночувала. <...> Дай щось пошамати» (і так далі в такому ж дусі).

У мові перекладних мультфільмів, розрахованих на дитячу аудиторію, як діти, так і їхні батьки мають змогу почути такі слова й вислови (походженням з російської мови), як «евфемізми» *Блін!*, *Бляха-муха*, *Єдрьон-батон!*, *Йоксель-моксель!*, *Йолки!* Ти не можеш мене звільнити», *Йо-майо!*, *фіг (на фіг, ні фіга, фігна, офігеть)*, *херня (охрінити)*, *триндець*, кримінальні жаргонізми *Атас!*, *Без базару, кидалово, не кіпішуй*, сленгізми *Абалдеть!*, *верняк*, *Железно!*, *ніштяк*, *облом*, *повний ульот* і под. [див.: Прилипка 2018: 201–232].

По-третє, окреслився ще один шлях творення сучасного українського гумору з мовними особливостями, побудованими значною мірою на використанні одиниць поза-стандартних ідіомів, — із широким залучанням елементів окремих говорів південно-західного наріччя. У загальноукраїнському масштабі це насамперед а) серії анекдотів про «вуйків» або про «гуцулів» (багато «гуцульських анекдотів» подає, зокрема, інтернет); б) гумористично-іронічні розповіді, коментарі щодо тих чи інших актуальних подій в Україні й світі на різних каналах українського телебачення та в інтернеті тележурналіста Романа Вінтоніва, вихідця з Івано-Франківщини, який виступає в образі начебто канадського журналіста українського походження на ім’я Майкл Щур і розмовляє ніби умовним «канадським» варіантом української мови на основі галицько-буковинської та карпатської груп говорів південно-західного наріччя: «Слава Йсу! Ви си дивите програму <...> Вйо до новин!» і под. Значно ширше це явище виявляється у друкованих ЗМІ та в книжковій продукції в межах окремих регіонів Західної України — передусім у Галичині (див. р. V п. 2.9), меншою мірою на Закарпатті.

Узагальнюючи все викладене вище, слід сказати, що український гумор повинен мати, звичайно, різноманітний тематичний репертуар і, відповідно, широкий стилістичний, у тому числі й мовностилістичний, діапазон, але основний, «центральный», його сегмент має бути, безперечно, такий, щоб сучасна українська людина (а це люди з середньою й вищою освітою, переважно жителі міст, що завдяки своїй освіті, через ЗМІ, інтернет мають доступ до широкої й різноманітної інформації) могла бачити реалії сучасного життя й себе в тих реаліях — під певним кутом зору, загостреним аж до комізму, але з переважанням таких стилістично-мовних засобів, як тонкий гумор, іронія, підтекст та алюзії, а якщо сарказм, то не грубий зовні. (Можна при цьому, наприклад, згадати, що в російській літературі навіть стилістика дуже популярного в 20–30-і роки минулого століття Михайла Зощенка, який спирався не на сільське, а на міське просторіччя, на початку 60-х років стала вже сприйматися як застаріла.) Поки ж цього не станеться, «середню», тобто основну, нішу «гумористичного простору» України (між

різними крайнощами з використанням у мовному плані елементів субстандартних шарів) займатиме, як і досі, російськомовний гумор.

Певні зміни в цьому напрямі — у бік розширення використання в царині гумору «звичайної» УЛІМ і побудови гумористичних сюжетів в основному навколо тих чи інших сценок «звичайного» життя сучасного «середнього українця» — уже, безперечно, відбуваються, але переважно в сфері друкованого слова (пор., наприклад: «<...> з'явилися сатира та гумор не ковінково-бурлескні, а європейського зразка, тобто окультурені»: Валерій Шевчук. — ЛУ, 23.09.1999, с. 6; письменник має на увазі відомого в радянський час гумориста Олександра Ковіньку). Друковані ЗМІ досить регулярно подають добірки анекдотів, гумористичних афоризмів, каламбурів тощо в основному «звичайною» літературною мовою; видаються книжкові збірки анекдотів (як українських, так і світових) та інших гумористичних жанрів (див., зокрема: Українські анекдоти (від козацьких часів і по наші дні) / Упоряд. Валентин Чермерис. Київ, 1995; Право на сміх : Антологія сатири і гумору української діаспори / Упоряд. Іван Дзюба. Кн. 1, 2. Київ, 2020–2021); крім популярного журналу «Перець» (він перестав виходити після 2013 року), з'явилися гумористичні газети «ВУС (Видання українських сатириків)», «Веселі вісті». Але прикро, що редакції газет, упорядники гумористичних збірок при цьому нерідко «полегшують» свою діяльність тим, що «оперативно» просто вдаються до перекладів з російської — у тому числі з персонажами «Вовочкою» і його вчителькою «Марією Іванівною»: «На уроці географії: — Вовочко, скажи, що ти чув про Панамський і Суецький канали? — Нічого, Маріє Іванівно. Наш телевізор такі канали не ловить» (УМ, 24.04.2013, с. 16), «Вчителька питає Іванка: — Чи гарно ти відпочив улітку? Чи багато прочитав книжок? — Маріванно, я прочитав аж дві книжки: “Робінзон Кукурузо” та “Біле ікло чорне вухо”» (Добридень, школярику! : Хрестоматія для позакласного та сімейного читання — для дітей молодшого шкільного віку / Упоряд. В. О. Мартиненко / Рекомендовано МОН України. Київ, 1998, с. 90). Ось навіть з невідтворюванням гри слів, на якій ґрунтується гумор російського оригіналу, — наприклад, у львівських ЗМІ: «Бабуся виносить *сміття*, задихається. Повз неї проходить молодий чоловік. Вона до нього звертається: — Синку, винеси *сміття*, сил уже не маю. — Ну й бабуся! І ти також ментів не любиш?!» (СП, 19.08.1999, с. 6; пор. рос. *мусор* — «сміття» і жарг. «міліціонер»), «До жінки прийшов коханець, а чоловік у цей час був у відрядженні. Дзвінок у двері. Коханець відчиняє двері і бачить: стоїть невеликий на зріст лисуватий суб'єкт. — Ти хто? — Я *Ленін*. — Ану геть звідси! <...> — Ви мене не так зрозуміли. Я — *Ленін* чоловік» (МГ, 9.08.1997); або: «Прокинувся якимось Кузьма. Помив Глазунова, зачесав Бородіна, випив Чайковського, закусив Хренніковим. Раптом йому стало Пучіні, а потім зовсім Паганіні. Тоді він вийшов на Дворжика, присів біля Мусоргського, і раптом Бах — Могуча Кучка. Тоді він зірвав Ліста, зробив Скрябіна по Шопену і присипав Глінкою» (Аргумент-газета, м. Львів, 26.06.2003, с. 3).

3.5. Власне номінативна функція (як різновид мовного реалізму), характерна для використання жаргонної лексики, — **позначення реалій життя відповідних прошарків суспільства**, про які досі публічно мало говорилося, але які останнім часом зайняли значно помітніше місце в спектрі суспільної уваги. Так, активізація використання елементів кримінального жаргону в номінативній функції та в функції мовного реалізму розпочалася з кінця 1980-х років (це стало черговою хвилею в поширенні цієї лексики після періодів 20-х — початку 30-х років у тодішньому контексті загальної демократизації літературної мови в межах як розмовного, так і художнього та публіцистичного стилів і середини 50-х років під час масових звільнень політичних в'язнів — у межах тільки розмовної мови) — насамперед у зв'язку з посиленням суспільного інтересу до періоду сталінських репресій та публікацією відповідної літератури, спогадів (це, наприклад, «Сибірські новели» Бориса Антоненка-Давидовича, 1989 рік, повість Івана

Іванова «Колима 1937–1939» у журналі «Вітчизна» 1988, №№ 8–9, журнал Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих «Зона», газета Львівської обласної спілки політичних в'язнів «Нескорені» та ін.). Це були одиниці тюремно-табірного жаргону радянських часів на зразок *зона* «табір, колонія», *шарага* (*шарашка*) «закрите конструкторське бюро тюремного режиму», *стукач* «донощик», *вертухай* «охоронець, наглядач у тюрмі, таборі», *попка* «вартовий на вищі в таборі», «*кум*» «уповноважений органів держбезпеки в таборі» та багато ін. Згодом уживання лексики цієї сфери стало поширюватися й на позначення різноманітних реалій сучасного кримінального життя (цьому, зокрема, сприяли відкриття рубрик і цілих сторінок кримінальної хроніки в багатьох газетах та створення різноманітних спеціалізованих періодичних видань, регулярних теле- і радіопрограм з оглядом кримінальних подій, вихід у світ багатьох художніх теле- і кінофільмів, створюваних у Росії; кілька з них було поставлено на початку 1990-х років і в Україні, але також російською мовою)⁷⁰. Такі слова і вислови, отже, переходять до українського мововжитку переважно з російської мови — як прямі лексико-фразеологічні росіїзми або як семантичні і словотвірні кальки, іноді — як дібрані аналоги з уже наявної української лексики під впливом відповідної російської одиниці (див. далі, наприклад, *свавілля* як можливий відповідник до рос. жарг. *беспредел*). Наприклад: «Перелякані „авторитети“ покинули Львів. У певних колах Львова останніми днями — повний штиль. Ніяких тобі „стрілок“, конфліктних „тьорок“ <...> Майже всі лідери потужних злочинних угруповань тимчасово покинули місто» (Е, 9.08.1999); «Богдан Семко колись ходив у „бригадирах“ у покійного авторитета Артура, який на початку дев'яностих „дахував“ ринок „Південний“» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 18.06.2003); «Один із київських комерсантів замовив розстріл начальника митного поста <...> Цілий день на двох автомобілях із радіотелефоном банда „вела“ свою жертву. <...> А кілерів узяли на „стріці“» (КВ, 20.02.1998, с. 5); *лялька* «пачка з нарізаним папером усередині й грошовими банкнотами зовні, яку шахрай дає замість грошей». 3-поміж тих прикладів кримінального і «наркокримінального» (тобто практикованого в колах, не належних до «професійного» кримінального світу) жаргону, що стали входити до загального мововжитку трохи пізніше, можна навести, зокрема: «Співробітники Управління боротьби з оргзлочинністю затримали кримінального „авторитета“, якого вважають довіреною особою двох інших „злочинців в законі“ і „наглядачем“ за Києвом і Київською областю» (УМ, 22.02.2011, с. 3), «Вугільний куратор NN: У нас все по-іншому [заголовок]. Вугільний „наглядач“ розповів про плани участі у приватизації <...> [В іншому місці:] Вугільний „смотрящий“ заявив про плани <...>» (УП, 5.02.2018): «наглядач» — калька рос. жарг. *смотрящий* у знач. ім.; «Наші чиновники орієнтуються не на надання послуг, а на те, щоб отримати *відкат* [див. про це слово в р. І п. 2.2.10.1. — О. Т.] чи хабар», «А перевізники, щоб „відбити“ [«відшкодувати, компенсувати (затрачені кошти)». — О. Т.] витрати, збільшать ціни на проїзд» (О. Сергієнко, директор Інституту міста. — ГПУ, 27.03.2013, с. 5), «Прийшов чоловік і каже, що йому відшкодували ПДВ. Прийшли інспектори і просять *відкат* за це відшкодування», «Зрозуміло, що потім люди намагаються „відбити“ вкладене» ([Із інтерв'ю з начальником головного управління Міндоходів у Львівській області]. — ВЗ, 5.06.2014, с. 7), «Начальник управління командування Медичних сил Збройних сил України і його співники отримали майже 1 мільйон гривень „відкату“ від підприємства за забезпечення перемоги у закупівлі Збройними силами медичних масок для військовослужбовців» (УП, 20.08.2020), «Відбити» гроші можна дуже швидко. Одна композиція за кордоном спроможна дати 10–15 мільйонів доларів»: Т. Іваночко. — ГПУ, 12.03.2013, с. 12); *віджати* / *віджимати* «відібрати певний об'єкт

⁷⁰ Якщо, наприклад, Борис Антоненко-Давидович вважав за потрібне подавати в примітках до циклу своїх «сибірських новел» пояснення щодо значень різних одиниць такої лексики, то тепер значна її частина стала вже якщо й не загальноновживаною, то фактично більш чи менш зрозумілою для широкого загалу.

нерухомоті шляхом поступового економічного тиску, шантажу, погроз, фізичного насильства і т. ін»: *фірму, банк, активи, землю*, «— За останні роки незаконно був віджатий ряд бізнесів» (ГПУ, 31.01.2014, с. 11), у вигляді кальки: «Московський патріархат погрозами намагається відтиснути церкву на Донеччині» (24 к., 30.05.2016: рухомий рядок новин). (Про активізацію вживання в номінативній функції жаргонізмів / сленгізмів інших соціальних груп та сфер діяльності див. нижче.)

Паралельно з активізацією в ужитку кримінальної лексики — як зворотний бік загострення уваги суспільства на проблемах злочинності та соціального дна — відбувалася популяризація професіоналізмів зі сфери діяльності органів міліції / поліції. Це, зокрема, *бомж* «бездомний, бродяга» (від російської аббревіатури *БОМЖ* — «без определенного места жительства») і похідні, що могли утворитися як у розмовному слововжитку працівників міліції, так уже й у просторіччі, *бомжиха, бомжувати, бомжатник* «місце, приміщення, де збираються або живуть бомжі; приймальник, де їх утримують» та деякі ін.: «Два чоловіки — таких ми звикли називати “бомжами”: руки брудні, шкіра — з виразками, вбрання обшарпане» (ВК, 10.02.1999), «За статистикою, кожний четвертий *бомж* або *бомжиха* потрапляє в розподільник із таким діагнозом [венеричні захворювання. — *О. Т.*]» (ВЗ, 13.08.1999), «Тридцятирічний уродженець Києва, втративши після кількох осуджень і “відсидок” київську прописку, *бомжував*, мігруючи по країні» (ВК, 10.02.1999); *фігурант* «той, хто проходить (“фігурує”) у якій-небудь кримінальній справі (як свідок, підозрюваний або обвинувачений)»: «Порушено кримінальну справу за статтею 94 КК України — навмисне вбивство. Хто стане головним *фігурантом* цієї справи, — покаже час» (КВ, 20.02.1998), пор. уже й у метафоричному вживанні: «Несподівано “Кривбас” [футбольна команда. — *О. Т.*] <...> став головним *фігурантом* інтриги в національному чемпіонаті» (Дз. т., 6.4.2002); *відпрацьовувати / відпрацювати* (яку-небудь версію слідства, район тощо), наприклад: «3 8 по 17 лютого <...> МВС проводило т. зв. “*відпрацювання*” Луганщини» (УМ, 23.02.1999).

Деякі з таких одиниць (словотвірних гнізд) мають, очевидно, спільне, «зрошене» кримінально-правоохоронне походження, наприклад: *чистий* — а) «не пов’язаний зі злочинною діяльністю або не помічений у цьому» («ці гроші *чисті*», «мої люди *чисті*»; «Там контрабандний вантаж перевантажують у “*чисті*” автомобілі й забезпечують необхідними для прикриття документами». — ВЗ, 25.03.2004); б) «вільний від стеження, прослуховування тощо» («цей телефон “*чистий*”»); «*розстрільний*» («Свого часу він уже мав “*розстрільну*” статтю [кримінального кодексу. — *О. Т.*], яку замінили п’ятнадцятьма роками ув’язнення». — КВ, 20.02.1998); «Не я б’ю — “*крім*” б’є [заголовок]. Провладні сили пропихають у кандидати й виборчі комісії завербованих» (УМ, 29.03.2012, с. 4; «*крім*» — таємно засланий до структури якої-небудь організації агент правоохоронних органів). Популярними як у «своєму» середовищі, так уже й у переосмисленому значенні стали професіоналізми — члени словотвірного гнізда *зачищати / зачистити* у значенні «перевіряти й очищати певний об’єкт, територію від небезпечних, злочинних, небажаних елементів», що став набувати поширення з мововжитку російських силових структур особливо під час воєнних дій РФ у Чечні в 1994–1995 рр. (досі в приблизно такому значенні вживалося гніздо *прочісувати / прочесати [територію і т. ін.]*), — особливо іменник *зачистка* (з’явилися й власне українські семантичні кальки *зачищення / зачищення*, але вони поки що вживаються значно рідше): «До Львова прибули потужні оперативні бригади МВС та інших силових відомств для проведення мобільної “*зачистки*”» (Е, 9.08.1999); у метафоричному значенні: «Соціальні *зачистки*» (УС, 20.05.1999), «Йде “*зачистка*” телепростору України: вважають члени Нацради з питань телебачення та радіомовлення» (Д, 5.08.1999, с. 1), «Мораторій на “*зачистку*” ЗМІ. <...> А ЗМІ, які прибрати до рук не вдалося, “*зачистили*”» (ВЗ, 18.03.2004, с. 1).

Про звикання суспільства до подібної лексики й розмивання належної грані між слововжитком злочинців і всіх інших членів суспільства свідчить також широке вжи-

вання давнього жаргонного гнізда *мент* (з похідними) «міліціонер» у ЗМІ й навіть у мові самих працівників міліції, наприклад: «Московські *менти* накинuli оком на українців на Київському вокзалі» (КВ, 20.11.1998, с. 3: назва замітки), «Прикордонники бояться, що їх одягнуть у “*ментівську*” форму» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 3.01.2013, с. 3).

Гласність винесла на рівень загального мововжитку також одиниці жаргонної лексики зі сфер:

— наркоманії (див. також про активізацію в ужитку лексики цього тематичного розряду в р. І п. 2.2.10.2): *нарко́та* збірн. «наркотики», *доза* (без означень і додатків) «порція наркотику» (*купити дозу, вколоти собі дозу*), *трава* (*травка, травичка*) «наркотик рослинного походження», *ширка* «саморобні наркотики з маку для внутрішньовенного введення», *косяк* «велика самокрутка з марихуани», *колоти* (*колотися*), *курити* (*обкуритися, обкурений*), *сісти* (*саджати, садити / посадити*) *на голку* «почати регулярно вводити собі у вени наркотики», *глюки*, мн. *глюки* «галюцинація (від уживання наркотиків)», *ломка* «хворобливий стан “голодування” організму, зумовлений звиканням до наркотиків» та ін. Наприклад: «<...> ця історія починалася в місті Полтаві наприкінці вісімдесятих, і слово “наркоман” для Юлиних батька і матері було чужим, “з телевізора”. “Це помилка багатьох батьків”, — кажуть вони зараз. <...> Згадує Юля: “Коли хлопці із нашої компанії почали вживати важкі наркотики, *колотися*, у мене проявився якийсь нездоровий інтерес до них” <...> Ноги самі понесли її на “точку”, де продавали *ширку*» (Час, 3.08.2001, с. 6), «Звичайно, виготовлення важкого наркотику відрізняється від простого варива (“*ширки*”)» (Е, 20.07.2000, с. 12), «Більшість “зафіксованих” у міліції — ін’єкційні наркомани, решта зупинила свій вибір на “*косяках*” і “*колесах*” [наркотичних таблетках, перев. екстазі. — О. Т.]» (Т. Трофимчук. — ВЗ, 23.07.2002). Достатньо помітного поширення набуло також метафоричне вживання таких слів і висловів: «Надто стрімко розгорталися події [під час путчу в серпні 1991 року. — О. Т.], надто болісною була світоглядна, психологічна “*ломка*” багатьох людей <...>» (В. Панченко, літературний критик. — ЛУ, 23.08.2001, с. 8) та ін. (див. р. І п. 9.1). Про обізнаність широкого загалу з такою лексикою свідчать також випадки каламбурного обігрування деяких із цих слів: «*ширка*» — про розширені, широкі коаліції різних депутатських фракцій у ВР (у депутатському сленгу); «Що ж це за *косяк* такий? Керівники приватних ВНЗ підтримали законопроект Ківалова — Сороки — Калетника “Про вищу освіту”, який вже прозвали *КосяКом*» (О. Читайло. — ВЗ, 9.05.2013, с. 5);

— проституції (див. також про активізацію в ужитку лексики цього тематичного розряду в р. І п. 2.2.10.3): *путана* (це слово ввійшло до загального вжитку наприкінці 80-х років спочатку як позначення «валютних» повій, тобто тих, що мають справу з клієнтами-іноземцями, але поступово стало вживатися також у значенні повії взагалі); прикметники і субстантивати жін. р. на позначення повій за місцем діяльності: *банова́* (на вокзалі — від *бан* жарг. «вокзал»), *трасова́*, *плечова́* (на автостадах: «Досить лише у ці дні виїхати зі Львова, щоб побачити обабіч трас та за столиками придорожніх кемпінгів “*плечових*” повій, які обслуговують водіїв». — ВЗ, 29.04.2004) і т. ін.;

— «нетрадиційних» сексуальних орієнтацій (див. також про активізацію в ужитку лексики цього тематичного розряду в р. І п. 2.2.9): а) про чоловіка — субстантивати *голубий* або (значно рідше) *блакитний* у значенні «гомосексуаліст, педераст» (в однині — переважно щодо пасивного партнера), зневажливі деривати від *гомосексуаліст* — *гомік*, *гомосек*, замість *гомосексуалізм* — *гомосятина*, від *педераст* — *педик*, *педрило*, каламбурне *педагог*, які почали співіснувати з давніше засвоєними грубо-просторічними російськими *підарас*, в усіченій формі *підар*, нове запозичення *гей* (англ. *gay* — букв. «радісний»); б) про жінку — субстантиват *рожева*, ж. «лесбіянка» (пор. подібне «статеве» розмежування голубого і рожевого кольорів у виборі пелюшок, стрічок для перев’язування, вбрання для немовлят відповідно чоловічої і жіночої статі, дитячих візків, спідньої білизни для дорослих осіб різної статі), наприклад: «Чому надгробок Оскара

Уайльда закрили склом? <...> Річ у тім, що в 1990-х роках *гей* та лесбійки започаткували традицію: залишати на монументі відбитки губ. “Голубі” й “рожеві” так затероризували пам’ятку, що їй вирішили захистити товстим шаром скла» (Ю. Крутогрудова. — УМ, 2.12.2011, с. 24). Ці прикметники функціонують переважно в субстантивованому значенні, вживання їх у власній функції ад’єктивів сприймається вже як похідне, наприклад: «голубі» і «рожеві» *сім’ї*; «Як повідомив на презентації лідер “блакитно-рожевої” столичної громадськості NN, статутом передбачено членство з 18 років <...> Своєю готовністю відкрито визнати причетність до “блакитного” товариства вже погодились близько 30 чоловік», «лобіювати “блакитні” інтереси» (О. Капліна. Гей вийшли з підпілля і готують похід на парламент. — ВК, 18.12.1999, с. 8); «Любитель “голубих” стосунків помер від руки обранця» (КВ, 29.05.1998); «І все ж вічно невдоволене українське нутро завжди хотіло, щоб про мою “голубу”, як небо над нашою Вітчизною, творчість писав не просто журналіст, а фахівець» (Кость Гнатенко, шоумен. — Газета “Бульвар”, 2000, № 33); «тема нерозділеного “рожевого” кохання» (УМ, 23.02.1999, с. 8). Прикметник *голубий* (рідше *блакитний*) нерідко фігурує в різноманітних фривольних каламбурах на зразок: «[На театральному капуснику в театрі оперети] <...> пропагували кольори національної символіки — «Щоб жовтою була незалежна наша преса, а театр щоб був *голубим* <...> У номінації «Найголубіша програма голубого екрана» переміг Кость Гнатенко і отримав титул «Ссавець року <...>» (УМ, 17.01.1998); «Дружина чоловікові: — Ти знаєш, син у нас, мабуть, “голубий”. — Він (стрижено): — Що, за Януковича? — Вона (заспокійливо): — Та ні, я в хорошому розумінні <...>» («політичний» анекдот кінця 2004 року, який поширився серед опонентів претендента на пост Президента України В. Януковича — лідера ПРУ з її голубою символікою: див. р. І п. 9.1.6); в естрадних виступах гумористів слово *голубий* (коли ще невідомо, чи саме в цьому значенні воно вживається) уже викликає сміх у залі. З поширенням цих значень обох прикметників у межах словотвірного гнізда: «Наскільки “поголубіла” чоловіча частина населення міста Києва і наскільки “порожевіла” жіноча — питання, звичайно, не життя або смерті, та все одно цікаве. <...> Виявилось, що кожна 12-та дівчина не проти взяти “рожевий шлюб” (хоч громадянський, хоч законний, якщо дозволять) і кожен 10-й хлопець не відмовиться від міцних “голубих” уз з усіма шлюбними наслідками» (Л. Дениченко. — КВ, 14.02.1997, с. 18) ⁷¹.

На початку 90-х років у зв’язку з розвитком, з одного боку, інфляційних процесів і появою внаслідок цього великих сум вітчизняних грошей (а відповідно, й посиленням недовіри до їхньої купівельної спроможності з боку населення), а з другого, — ринкових відносин, приватного підприємництва та порівняно вже вільного комунікування із «закордоном» окреслилася номінативна жаргонна хвиля на позначення грошей. Це загальне позначення грошей *бабки*, *мн.* («Сидять хлопці в *крутих* тачках, у розкішних костюмах,

⁷¹ Ось, наприклад, досить характерні для друкованих ЗМІ матеріали зі змістом зазначеної тематики (з використанням відповідних синонімів та іронічною стилістикою): «У світлі прожекторів звивалося тендітне чоловіче тіло з явно жіночими контурами, обіпнене чорним гіпюром <...>, що належало “найблакитніший пташці України” Костеві Гнатенку. *Гей-прорив* у столичні маси було вчинено в нічному клубі “Голлівуд” <...> У пісні Кость солодким голосом мріяв: “<...> я зустріну хлопчика і віддам любов йому всю свою до дна”. Деякі “хлопчики” в залі помітно підбадьорились, а потім і зовсім розквітлі після того, як “блакитна пташечка” <...> привітала присутніх: “Вітаю людей, які більше не бояться!” (мається на увазі, можуть більше не приховувати своїх орієнтирів у коханні). Поет, телеведучий, головний *п...* [скорочення автора репортажу. — О. Т.] України і просто “стильний чувачок” міняв вбрання під кожну пісню <...> Суть сценічного дійства зводилась до того, що кожна особистість не лише має право на сексуальне самовизначення, а й на гордість, якщо таке самовизначення не вписується в загальноприйняті канони. <...> На закінчення *гей-революціонер* оголосив, що <...>» (КВ, 20.02.1998, с. 24: у розділі «Світські прогулянки» з каламбурним епіграфом «Гей, слов’яни!»); «Гей, слов’яни! [заголовок] Польща тимчасово спростить візовий режим для “блакитних” українців. 11 червня у Варшаві відбудеться щорічний парад гомосексуалістів та лесбійок, на який традиційно з’їдуться представники сексуальних меншин і з інших європейських країн» (О. Боровський. — УМ, 12.05.2011, с. 8).

при *бабках* ідуть у нічний клуб»: СУМ-20, т. 1, с. 301), з похідними — фам. *бабло*, збірн. (уже з наявністю й нових паремій): «Що це за країна, у якій гору беруть мерзотники й *дерибаники*, у якій привладне дурило, закопилівши губу, висміює патріотів, зневажає інтелектуалів, які не надбали “*бабла*”?» (Михайло Слабошпицький, письменник. — ЛУ, 14.06.2012, с. 2), «Усе ж таки багато вирішують гроші. *Бабло* (гроші. — *Ред.*) перемагає зло» ([Із інтерв'ю з журналістом Олександром Кривенком]. — Сл. Пр., 22.03.2002, с. 11), «*Бабло* перемогло» — про черговий випадок успішного завершення справи внаслідок підкупу, хабаря, «*відкату*») — і *бабоси*, мн., ірон.-пестл. *бабосики*, мн. (див. п. 3.6.3.1); зневажливе найменування радянських карбованців, а потім і купонокарбованців України «*дерев'яні*» (як субстантиват: *розплачуватися «дерев'яними»*, рідше як атрибутивний прикметник: «*дерев'яний карбованець*, перев. у формі мн.). Але особливо ясно — на позначення доларів США, які стали, по суті, другою (а в «серйозних» справах, які не прийнято доводити до публічного розголосу, — і єдиною) валютою «пізнього» СРСР, а потім і незалежної України (жарг. *штука* в значенні «тисяча» стало вживатися в основному щодо доларів): *бакс*, перев. у мн. (амер. розм. *buck* «долар»), *грин*, перев. у мн. *грині* (частіше в русифікованому варіанті *грини*) — від амер. розм. *greenbacks* «гроші, долари» (букв. «зелені спинки»), *зелений*, пестл. *зеленький*, перев. у мн. (як іменники, рідше як прикметники), збірн. *зелень*, *капуста* (калька з амер. розм.): «Фахівці переконані, що долар поверне свої сильні позиції <...> Більшість налаштована оптимістично: мовляв, нічого йому, “*зеленому*”, не станеться» (ВЗ, 23.07.2002), «Загалом у ході операції <...> вилучено <...> близько півтори тисячі доларів США, в обіг не потрапило майже 5 тисяч фальшивих *зелених*» (УК, 4.07.1998), «Де ж ви, де ж ви, *бакси зелененькі*, хто і де вас заховав?» (Час, 1997, № 13), «Вітю друзі навчили “*стригти зелень*” з автоперегонників та дрібних торгівців» (КВ, 22.01.1999). До цього названі слова могли вживатися переважно в жаргонах тих категорій громадян, що підтримували побутові стосунки з іноземцями із «капкраїн», — валютниками, фарцівниками, повіями («путанами»). Пізніше з'явилося слово *кеш* «готівка; оплата готівкою» (від англ. *cash*) з утворенням похідних: *кешевий*, *о(б)кешийти(ся)*.

Ключовими словами вітчизняного підприємництва стали також відповідні професійальні й сленгові значення дієслова *крутити* та його дериватів: *крутити (гроші)* «пускати кошти в оборот для одержання прибутку»; *прокручувати / прокрутити* «пропускати кошти через банк або інший фінансовий центр, дістаючи з цього певну вигоду (у тому числі незаконно затримувати їх виплату клієнтам для одержання прибутку)»: «Вони [конвертаційні центри. — О. Т.] стають ще одним джерелом прибутку для партій, оскільки *прокручують* не лише партійні гроші, а й інші фінансові ресурси» ([Із інтерв'ю з політологом Т. Чорноволом]. — Е, 25.04.2013), «Його бартерна оборудка спирт — бензин, яку він “*прокрутив*” із знайомими комерсантами, неабияк зацікавила “есбеушників”» (Я. Барсук. Гумореска «Півень». — Журнал «Перець», 1999, № 6, с. 10), «*прокручувати* гроші через підставні фірми, комерційні структури», «банк устиг *прокрутити* ці кошти кілька разів», «З “*прокручених*” грошей — інвалідам допомога» (УМ, 17.03.1999, с. 7: заголовок замітки); *розкручувати / розкрутити* «надавати розмаху чому-небудь, стимулювати розвиток чого-кого-небудь»: «*розкручувати* справу, бізнес, власну фірму», «Сім мільйонів доларів “*розкрутили*” промисловість Львівщини» (ВЗ, 1.08.2001) (див. нижче також уживання цього дієслова у сфері шоу-бізнесу), *розкручуватися / розкрутитися*: «банк уже потроху *розкручується*»; *накручувати / накрутити* «збільшувати суму, ціну, оплату порівняно з вихідною або попередньою (за рахунок накладних витрат, зокрема в роздрібній торгівлі, посередницьких послуг, махінацій)», *накрутка* («торговельна, магазинна *накрутка*»; «непомірні, безбожні, дикі *накрутки*»); *крутитися* — 1) перебувати в постійному пошуку можливостей розвитку, збагачення тощо: «Тим, хто не вміє або не хоче “*крутитися*”, хто чекає тільки подачок від держави, нічого робити в бізнесі» (ВК, 16.06.1992), «Я ж патріот. А от... торгую, бачте. / Та що подієш — ринок. Тут *крутись*» (Борис Олійник. Поема «Трубить Трубіж»)

(безпосередньою основою для розвитку цього значення стало одне з попередніх значень дієслова — «перебувати в постійних турботах, постійно клопотатися про що-небудь», пор. «крутитися в пошуках роботи», «крутитися як білка в колесі», «кожен крутиться, як може» і под., але між цими значеннями є принципова відмінність у цільових настановах суб'єктів, яка є знаком їхньої різної запрограмованості: якщо назване вихідне значення передбачає пошуки виходу з гіршого життя, то похідне — пошуки виходу в краще життя); 2) перебувати в обороті, приносячи прибуток (про кошти): «Там такі бабки *крутяться*!», «Валентин у ділових колах був шанованою людиною, з клепою в голові — *крутив* мільйонами. Певно, за це його рік тому й убили. Спадкоємцями фірми “Валентин”, яка, власне, є господарем ринку “Привокзальний”, стали дружина з сином. <...> А грошви тут *крутиться* нівроку» (В. Краснюк. — ГУ, 11.11.1999).

Члени гнізда *розкручувати* / *розкрутити* широко вживаються також у сферах шоу-бізнесу та реклами (у тому числі політичній), переходячи звідти в загальний мововжиток, — у значенні «розрекламовувати, популяризувати (співака, артиста, музичну групу, альбом і т. ін. або товар, політика та ін.)»: «— Як вам у Києві? — У Києві легше *розкрутитися* <...>», «— *Розкрутка*, яку ви маєте на сьогодні, на ваш розсуд, достатня?» (Час, 3.04.1997: із інтерв'ю з членами музичної групи); «вдала *розкрутка* кандидата в Президенти», «Вже в лютому вийде в світ нова газета (присутнім на раді прозоро натякнули, що їх участь у “*розкручуванні*” видання обов'язкова)» (УМ, 9.02.1999, с. 4), «<...> партія була “*розкручена*” лише за 3–5 місяців до виборів» (В. Плющ. — ЛУ, 16.04.1998, с. 1).

На рівень масового вжитку вийшла професійно-сленгова лексика музичного шоу-бізнесу. Це, зокрема, прикметник «*живий*» (звук, музика, спів, виконання і т. ін.), тобто справжній, не під фонограму (калька англ. *live*: див. р. IV п. 2.1), прислівники «*живцем*», «*вживу*» й «*наживу*» або найчастіше тепер у ЗМІ «*наживо*»: *співати, виступати* і т. ін. (очевидно, за зразком відповідно рос. «живьем», «вживую» і пол. *na żywo*: див. р. VIII п. 4.3.5.6), каламбурне «*фанера*» у значенні «фонограма», *плюсівка* (те саме), *під плюс* «під фонограму (співати)». Наприклад: «Одним із найбільших досягнень фестивалю був саме “*живий*” звук: то є своєрідна планка, яку можуть подолати тільки найкращі виконавці. Проте ексцеси з “*фанерою*” все-таки траплялись» (УС, 29.07.1999), «Працювали під “*фанеру*”. Сідав увесь оркестр <...> і з розумним виглядом зображав гру» (КВ, 28.07.2000, с. 13), «<...> українського співака з ганьбою вигнано з “Таврійських ігор” за нібито зловмисне використання “*фанери*” на “*живому*” шоу. <...> “*Фанерний*” скандал має особливий відтінок» (КВ, 8.08.2000, с. 14), «<...> вся програма була виконана під “*плюс*”» (УС, 29.07.1999), «<...> під час “*фанерних*” поп-тусовок» (УС, 9.12.1999), «<...> надриваються “*живцем*” ансамблі» (КВ, 15.08.1997), «Але артист, який виступає в залі, має співати тільки “*живцем*”» (КВ, 28.07.2000, с. 13), «Співаки працювали “*вживу*”, а оркестр — під фонограму» (УС, 28.10.1999, с. 16), «Нещодавно Верховна Рада серед кількох інших поправок до закону “Про рекламу” прийняла ту, згідно з якою всі артисти у своїх афішах повинні вказувати, співатимуть вони *вживу* на заанонсованому концерті чи під фонограму» (УМ, 6.12.2001), «Тоді їй просто заборонили співати *наживо*» (Кирило Стеценко, композитор. — УС, 5.02.1998), пор. також: «*На! Живо*» — каламбурна назва альбому групи «Брати Гадюкіни» (пор. уже також і в розширеному значенні — «особисто [бути присутнім де-небудь], а не через теле-, радіо- чи інтернет-спілкування»: «Сійярто [міністр закордонних справ Угорщини. — О. Т.] буде присутнім на заході *вживу*, а не включатиметься онлайн». — УП, 11.10.2022); *під мінус* (співати, грати і т. ін.), *мінусовий* (фонограма), *мінусівка* «запис музичного твору без однієї чи більше партій, що дає змогу співакові або музикантові виконувати відсутню партію»: «— У неї репертуар, — діловито повідомив Славик. — Півтори години. Під *мінусівку*. Циганські романси, пісні з кінофільмів» (Сергій Жадан); *сольник* «сольний концерт», *солянка* «збірний концерт» — обігравання кулінарної назви «збірна солянка»: «— <...> На *сольники* самі робимо

декорації, готуємо відповідні програми. Я вже не кажу про “солянки”, у яких ми беремо участь» (Час, 3.04.1997); *попса* «попмузика», *попсовий*, *попсовик* та ін. (див. р. I п. 6.2.3.2).

Мова осіб, що працюють у шоу-бізнесі, та матеріалів на відповідну тематику в ЗМІ переповнена новими англізмами — *саунд* «звук; звуковий», особливо в складних словах: *саундтрек* «фонограма», *саунд-режисер*, *саунд-продюсер* і под. (див. р. IV п. 2.2.3); «<...> на завершення співак Олег Павлишин <...> влаштував імпровізований *сейшн* [концерт з участю кількох музичних груп. — *О. Т.*] з усіма учасниками концерту» (УС, 9.12.1999); «Щоб записати пісню, зараз потрібно заплатити від 1000 до 1500 дол. — слова, музика, аранжування, запис, а якщо взяти *промоушен* — радіо, телебачення, відео, то це вийде тисяч десять» (УС, 25.11.1999) і т. ін. Активними в масовому вжитку стали гнізда *xim* і *драйв* (див. р. I п. 6.2.1).

До активного мовного вжитку у зв'язку з широкою комп'ютеризацією суспільства, у тому числі й на побутовому рівні, вже увійшла професійна і сленгова лексика нової для вітчизняної дійсності комп'ютерної сфери (див. також про освоєння цієї тематичної сфери українською мовою в р. I п. 2.2.4, р. IV п. 2.2.2) — це переважно лексеми, запозичені або кальковані з англійської мови, на основі яких формуються відповідні словотвірні гнізда [див. також на цю тему, зокрема: Чемеркін 2009: 21–47, 229–230; Мосенкіс, Грабовий, Фурса 2009: 151–160; Мечковская 2006б]. Наприклад: *бан* (англ. *ban* «заборона») — *банити* / *забанити* / *розбанити*; *глюк* (англ. *glitch*) «помилка, збій [у комп'ютерній програмі]», *глючити* («комп'ютер, програма *глючить*»); *Google*, графічно українізовані «*Гугл*» / «*Гугл*» (найпопулярніша пошукова інтернет-система) — *гуглити* / *загуглити* (що-небудь), *гуглитися* / *загуглитися*; *клік* («зробити один клік, два кліки») — *клікати* / *однокр. клікнути*; *пароль* — *запаролити* / *запаролювати*; *пост* — *запостити* / *запошувати* (уже в досить українізованій формі!), *перепостити* / *перепощувати*, *репостити*; *фотошоп* — *фотошопити* / *відфотошопити*; *чат* — *чатитися*; *юзер* «користувач [комп'ютера]», *юзати* (що-небудь; англ. *use*) «користуватися; використовувати» (пор. поза межами комп'ютерної сфери: «Чому Путін так активно *юзає* історичну тему?» — Еспресо, «Студія Захід з Антоном Борковським, 14.08.2017: ведучий (програми); *ламер* «невмілий, некомпетентний користувач комп'ютера»; *стрілялка* (бойовик — комп'ютерна гра; англ. *shooter* «стрілець»); *зливати* / *злити* (що-небудь) «переносити інформацію з мережі у свій комп'ютер». Використовується також гра слів: *клава* «клавіатура»; *мило* «електронна пошта» (пор. англ. *e-mail*), *милити* / *намилити* «відсилати електронною поштою», *мильниця* «модем»; *баня* — те саме, що *бан*; *батон* (англ. *button* — кнопка); *пісюк* (від англ. *PC* [pi-si] — *personal computer*); *фотозжаба* — від *фотошоп*.

У середовищі користувачів інтернету (у коментарях, соціальних мережах, блогах, чатах, на вебфорумах та ін.) розвинулася своя мовна культура та антикультура, наприклад: *френд*, переважно у мн. (також у калькованій формі *друг*, мн. *друзі*; див. р. I п. 6.2.3.2), *френдити* / *зафрендити* (кому), *френдитися* / *зафрендитися* — з опозитом *відфрендити*; *фоловер* (англ. *follower*) — користувач соціальної мережі, що стежить за новинами іншого користувача, виявляючи переважно позитивне ставлення до нього; *комент* «коментар»; *респект*, *лайк* (англ. *like*) «вираження схвалення матеріалу, виставленого в інтернеті, натисканням відповідної кнопки» (з дієсловами *лайкати* / *однокр. лайкнути*, *налайкати*, *залайкати* та ін.) — з опозитом *дизлайк* (*ставити лайк* / *дизлайк*): «Ми сподівалися зібрати тисячу *лайків* під скріншотом нового сайту. Утім, *перепостів* та *лайків* на сторінках *друзів* “Дня” було так багато <...>» (Колектив «Дня». — Д, 14.12.12, с. 2); *хейт* (англ. *hate*), *хейтер* — особа, *хейтерство* — явище, *хейтити* (кого, що) — практикування в інтернеті виявів ненависті до кого, чого-небудь як постійна риса поведінки, діяльності кого-небудь.

Це також інші численні сленгізми з молодіжного спілкування, мови хіпі, байкерів та ін. (наприклад: «<...> потрусити три роки відрошуванням *хайером* [згідно з УП 2019, має вже бути форма *хаєр*. — *О. Т.*] перед сценою, принарядившись задля випадку в *косуху*»

(ВК, 20.12.1996), тобто шкіряну куртку з косим коміром, що її носять «металісти» (Пиркало 1999, с. 37), професіоналізми зі сфер спорту та ін., що їх не залучають до реєстрів словників іншомовних слів [див., наприклад: Мосенкіс, Грабовий, Фурса 2009: 103–160 (це розділ «Вплив англійської мови на український молодіжний сленг»)].

3.6. Жаргонізація масового мововжитку. Використання жаргонізмів / сленгізмів (у всіх перерахованих вище функціях, характерних для нинішньої експансії стилістично нижчих та маргінальних і субстандартних мовних елементів: див. п. 3) стало тепер досить помітним явищем у розмовній мові, в художніх творах на сучасну тематику, в ЗМІ й навіть у публічній мові політиків ⁷². Це звичайно елементи кримінального (злочинського, тюремного, табірного — «блатного») жаргону, молодіжного, богемного, армійського сленгів, жаргону наркоманів, з нових соціолектів — сленгів комп'ютерників, сфери шоу-бізнесу та ін. (за походженням це здебільшого запозичення з російської мови і в певних сферах — нова хвиля англоамериканізмів).

3.6.1. Жаргонізація мови як відбиття криміналізації суспільної атмосфери в країні. Особливо активно використовуються поза його власними межами елементи кримінального жаргону — як традиційні для радянського (російського) злочинного світу, так і порівняно нові, що актуалізувалися з кінця 80-х років у зв'язку з розвитком тіньового бізнесу, появою нових форм злочинності, розростанням злочинності до розмірів масового явища ⁷³. Крім того, на відміну від елементів просторіччя, «суржику», вульгаризмів жаргонізми широко використовуються не тільки в своїх прямих, а й у метафоричних значеннях, і такі метафори можуть уживати, не бентежачись, особи аж до найвищих ешелонів суспільства і щодо осіб, реалій аж до найвищих державних поверхів. Як у власне номінативній функції, так і ще ширше як засіб мовного реалізму одиниці кримінального жаргону в 90-х роках стали використовуватися також у новому жанрі оповідей про побут і діяльність нового класу буржуазії — «нових українців» (див. р. І п. 2.2.2.1) та в гумористичних творах на цю тематику, що мало б підкреслювати криміногенність походження статків цих людей та їхньої діяльності, і ще ширше — в пейоративних характеристиках тих чи інших представників державної влади та політичних і економічних угруповань навколо них або й влади у той чи інший період у цілому (див. ширше про це: р. І п. 2.2.10.1).

⁷² За цей час, природно, значно виросла й зацікавленість українських мовознавців, лексикографів питаннями української жаргонної мови — її соціальних і вікових різновидів, походження і сучасного функціонування, співвідношення в її складі запозичених і питомих елементів (основний закид з боку критиків наведених нижче словників — саме в тому, що це зібрання в основному фактично російської жаргонної лексики в різною мірою українізованих формах; див., зокрема: К. Коверзнев. — Сл. Пр., 1.04.2004; В. Вітенко. Жаргон, суржик — чуже сміття. — Сл. Пр., 3.06.2004): вишло вже кілька монографічних досліджень, словників, захищено кілька кандидатських дисертацій, з'явилася велика кількість статей з цієї тематики [див., зокрема: Пиркало 1999; Ставицька 2005; Ставицька 2003; Мосенкіс, Грабовий, Фурса 2009; Кондратюк 2006; Щур 2006; Семенюк 2001: 119–135]; в Україні передано словникові матеріали О. Горбача (Горбач 2006).

⁷³ З-поміж слов'янських мов активізація вживання елементів кримінального жаргону за межами його власного середовища найбільшою мірою характерна для сучасної російської мови. Російські лінгвісти пишуть, наприклад, про «процес жаргонізації всієї країни та її літературної й нелітературної мови» [Мокиєнко 1998: 54], про «криміналізацію суспільства й арготизацію мови» [Ермакова 1997: 160]. Порівнюючи функціонування цього явища, наприклад, у російській і чеській мовах, дослідники відзначають, що питома вага вкраплення з кримінального жаргону в мові чеських ЗМІ та художньої літератури в цілому нижча, ніж у текстах російською мовою [Neščimenko 2000: 192]. В українській мові це явище нагадує російський аналог, але за масовістю функціонування значно поступається перед останнім.

Особливо помітно стали виступати в метафоричних уживаннях такі, зокрема, кримінальні жаргонізми, як:

— рос. *беспредел* (у кримінальному жаргоні — «свідоме, демонстративне перевищення звичаїв, правил поведінки, прийнятих у злочинному світі», переносно: «відсутність будь-яких морально-етичних норм у стосунках між людьми, брутальне зневажання принципів громадського співжиття») [див. про функціонування цього слова в російській мові: Грачев / Мокиєнко 2000: 38–40; Костомаров 1994: 171–174; Ферм 1994: 116–119], наприклад: «Ще рік тому, при попередній владі, щодо обмеження свободи слова доходило... даруйте на слові (в українській мові, на щастя, немає аналога), до “*беспредела*”» (Б. Безпалій, народний депутат України. — НТН, «Вчасно», 6.04.2005), «“*Беспредел*”» на телевізійній околиці» — заголовок замітки (Л. Кушнір. — УМ, 11.01.1997), але частіше це вже різні «українізовані» (графічно, фонетично і семантично — як кальки — або й лексично — як дібрані відповідники з іншою мотивованістю) версії зазначеного слова: «<...> з тим бандитським “*беспределом*”, що панував у Криму наприкінці 80-х та на початку 90-х, покінчено» (УМ, 17.02.1999, с. 2), «<...> протистояти “*беспределу*”, що коїться на всіх рівнях — від державного до влади наркоманів у найближчій від твого під'їзду підворотні, — поки що неможливо» (Андрій Кокотюха, письменник. — ЛУ, 10.09.1998), «Насправді жодного адміністративно-кадрового “*беспределу*” не сталося» (А. Борковський. — П, 10.06.2003), «чиновницький *беспредел*» (Володимир Дрозд, письменник. — ЛУ, 25.10.2001, с. 4), «Коли панує “*беспредел*”» (Г. Кириндясов. — ВК, 10.06.1991), «“*безпредел*” кримінального та напівкримінального елементу» (М. Молчанов. — Суч., 1995, № 10, с.64), а також кілька однаково невдалих кальок (невдалих тому, що подані нижче слова вже існують в українській мові з певними позитивними конотаціями, переважно в поетичній мові): *безмежся* («моральне *безмежся*, атмосфера вседозволеності, розвиток злочинства, хабарництво і... корупція»: С. Ярмусь. — УС, 12.09.1996; «комунальне *безмежся*». — ВК, 13.12.1996; «Кращого виразу, ніж “ідеологічне *безмежся*” (по-російськи “*беспредел*”) тут важко вигадати»: М. Підгорний, читач. — ВК, 12.09.1996, с. 3: про засилля російської мови на одному з районних телеканалів); *безмір'я* («Війська в Мінськ на час референдуму нагнали, як у військовий час <...> За такого *безмір'я* можна було б і 120% [голосів виборців. — О. Т.] набрати». — КВ, 22.10.1999; під рубрикою «*Безмір'я*» — стаття «Самосуд над дітьми»: КВ, 28.02.1997; «<...> у нашій країні всі нібито гарні починання тонуть у болоті чиновницького *безмір'я*»: Т. Гуреш. — УС, 9.12.1999, с. 1); *безмір* («*Безмір* по-вишгородськи». — СУ, 8.03.2004; під рубрикою «*Безмір*»: «Напередодні вихідних у центрі столиці молодики міцної статури захопили книгарню». — УМ, 23.02.2010); *безкрай* («в умовах правового *безкраю*»: Н. Черниченко. — Журнал «Вітчизна», 1996, № 9–10, с. 119). Як відповідник до рос. *беспредел* уживають також просто *беззаконня* (наприклад, на т/к «Інтер» — у титруванні російських т/с «Бандитский Петербург», «Неотложка»). Однак оптимальним українським відповідником цього російського слова слід вважати, безперечно, уже наявне *свавілля*, пор., наприклад: «У наш час повного “*свавілля*” певні “фірми” постійно <...>» (Час, 1997, № 3), «Цього разу <...> він торкнувся теми земельного *свавілля* у Криму» (Д, 20.08.2010, с. 19); уживають також *сваволя*: «Це повна *сваволя*, або, висловлюючись жаргоном політиків, *безпредел*» (5 к., програма «Час», 4.11.2003: ведучий Роман Чайка). Рос. *беспредельщик* на українському телебаченні перекладали (у показі російських телесеріалів) як *свавільник* (наприклад, на т/к «1+1», ICTV на початку 2000-х років), *безмежник* (СТБ, «Час К», 27.12.2003);

— *розборка*, переважно у формі мн. *розборки*, і українізований варіант *розбірка* (мн. *розбірки*) «з'ясування сторонами спірних питань, обставин конфлікту і зведення рахунків» (у злочинному середовищі: з досить звичайним застосуванням насильства, з убивствами) — з активізацією також відповідного значення дієслова *розбиратися* / *розібратися* (з ким-, чим-небудь): *кримінальні, мафіозні, криваві розбірки*, переносно:

п'яні, політичні, міжнаціональні, фінансові розбірки («втягнути правоохоронні органи в політичні розбірки». — Д, 18.06.1999; «нові газові розборки». — Газета «Україна. Європа. Світ», 6.11.1996; «З'їзд ДемПУ закінчився “комсомольськими розборками” та підтримкою Л. Кучми». — ВК, 12.10.1999; «Розборки в СДПУ(о)». — Аргумент-газета, м. Львів, 26.06.2003); інші семантичні та словотвірні кальки — *розбір*, звичайно у мн.: «кримінальні розбори» («1+1», ТСН, 16.01.2013), «в міжкланових розборах» (5 к., «Час новин», 10.02.2014); *розбирання*: «Наведений випадок “розбирання” з авторськими правами актуальний не лише для телебачення України» (Г. Бурков. — КВ, 22.10.1999); як кальки цього слова, але на основі вислову «з'ясування стосунків»: *з'ясування* («бандитські з'ясування»: Інтер, «Кримінальні війни», 14.01.2004; «мексиканські з'ясування»: ТВі, «Сьогодні», 3.09.2009: про чергову сварку між наркокланами), рідковживані новотвори *з'ясувки* і *з'ясунки*, мн.: «<...> на тлі масштабних мафіозних “з'ясувок” і численних фінансових скандалів у серцевині найвищих владних ешелонів» (П.-П., 18.08.1994), «В затіні домашніх з'ясуноків» (УГ плюс, 3.08.2008, с. 7: про скандал у правлячій коаліції). З відповідним дієсловом: «— Кравченко давав команду Пукачу “розібратися” з Гонгадзе чи саме вбити?» (С. Лещенко. — Д, 22.10.2010, с. 5), «Давайте ми з нею розберемося! — кричали з натовпу під будинком суду обдурені черкащани» (І. Малиш. — ВК, 14.03.2003), «18-річна Дарія Білодід стала наймолодшою дворазовою чемпіонкою світу в історії дзюдо. <...> У фіналі наша дзюдоїстка розібралася з японкою Тонакі. А перед цим здолала португалку <...>» (Е, 29.08.2019, с. 20); уже навіть у дитячій літературі: «[Кицька Парасолька:] Добре, що професор схаменувся і відкрив нам таємну зброю проти цих почвар. А от з пацюком я розберуся <...>» (Леся Воронина. Комікси. Київ, 2001, с. 13), «Сміховинки: Заступник. Прийшов батько із корчми. Жаліється: — Ой, сину! Мене у корчмі побили! — Син аж скипів: — Ходімо, тату, я розберусь!» (Цікавинка : Читанка для позакласної роботи у другому класі / Упоряд. М. В. Беденко, С. Л. Кошек / За ред. Н. Вітвицької. Вінниця, 1997, с. 11);

— у *законі* (від рос. «вор в законе», тобто справжній, авторитетний у своєму середовищі злочин і взагалі злочинець-«професіонал», який керується в житті кодексом неписаних моральних принципів свого кола — «законом») — у прямому використанні: «В Одесі затримали 48 так званих злочинців у законі» (ВЗ, 11.09.1998), але помітніше — метафорично і з каламбурним обігруванням, наприклад: «Президент України Леонід Кучма, виступаючи на каналі УТ-1, негативно висловився щодо українського парламенту, назвавши депутатів “злочинцями в законі”. Представник Президента у Верховній Раді Р. Безсмертний назвав виступ глави держави емоційною реакцією на виступ українських депутатів на засіданні ПАРЕ і на рішення, які ухвалюються парламентом» (УС, 13.04.2000); у заголовках: «ПДВУ [Партія демократичного відродження України. — О. Т.] уже в законі» (ВК, 2.10.1991: про те, що Міністерство юстиції зареєструвало цю політичну партію), «Кабінет Міністрів досі не в законі» (Д, 12.12.1998: про те, що ВР не знімає вето на деякі аспекти діяльності уряду); «Бізнес у законі» (програма на ICTV, 30.07.1999), «Місто-герой Київ, столиця України, — в законі!» (так сказав голова Київської міськради і міськдержадміністрації О. Омелченко в програмі «Людина року-98», що транслювалася з палацу «Україна», маючи на увазі прийнятий перед цим закон «Про столицю України — місто-герой Київ»; ці слова були сказані з інтонацією й попередньою паузою, розрахованими на ефект дотепу, підхоплені ведучим вчора і викликали в залі сміх і оплески);

— *браток, братан* (обидва слова — переважно у формі мн.), збірн. *братва* «члени організованих бандитських угруповань», наприклад: «Пані Галина <...> відразу побачила [на вокзалі. — О. Т.] й московських “братків”. <...> Їх було шестеро. Усі низького зросту — 1,60–1,65 м, але кремезні й моторні» (УС, 21.10.1999), «Навіщо ловити “братанів”, якщо можна з ними домовитися?» (УС, 28.09.2000); метафорично: «наш <...> затюканий братанами від влади українець» (УС, 16.12.1999), «Братва, нас тримають за лохів...» (заголовок замітки І. Тесленко про перипетії з однією судовою

справою: УМ, 25.01.2001, с. 9); у такому ж значенні *братела*, *братело* (часто з подвоєнням лл; пор. італ. *fratello* «брат»); з українським новотвором: «Влада Януковича і цивілізованість — речі несумісні. <...> Цим *брательикам* начхати, що про них Європа думає» (Ірена Карпа, письменниця. — Е, 9.05.2013, с. 2);

— *дах* з дериватами (у кримінальному жаргоні — а) «прикриття, захист»; б) «захисник, покровитель») — наприклад, у кримінальній сфері: «— Дивно, чому вони не потрапили в поле зору правоохоронних органів? — Можливо, тому, що працюють під серйозним прикриттям, “дахом”» (Е, 9.05.2013, с. 9), «Яке ти маєш право ходити по моєму ресторану, якщо мене перевіряєш?» — кинув мені [високопоставленому державному службовцеві. — О. Т.] Дмитро Іванович [власник ресторану. — О. Т.]. Він почав мені погрожувати і сказав, що його “дах” зі мною розбереться» (Е, 21.08.1999) — і поза її межами: «Як правило, в таких [охоронних. — О. Т.] фірмах працюють колишні офіцери силових структур та спецпідрозділів Міністерства оборони. Висловлюючись сленгом бізнесменів [! — О. Т.], нормальний “ментовський дах”» (ВЗ, 7.12.2001), «І цього разу, попри державний “дах”, українці не мають грошей на фестиваль» (КВ, 4.07.1997: про обставини участі українських артистів у музичному фестивалі), «Чи будете ви наполягати на загальному скасуванні депутатської недоторканності? — Обов’язково. <...> Менше будуть рватися до Верховної Ради, щоб отримати там “дах”» ([Із інтер’ю з Генеральним прокурором України М. Потебеньком]. — УМ, 8.10.1998), «Генерал розуміє, що автокрадіжки — серйозний бізнес, який не може існувати без міліцейських “дахів”. Він обіцяє, що вже через два тижні за ґратами опиняться деякі відомі міліцейські керівники, які “дахували” злочинців» (ВЗ, 30.07.2005), «У м. Броди <...> затримали групу злочинців, які вимагали у приватних підприємців тисячу доларів за “дахування” на базарі» (І. Цицак. — СП, 22.07.2004). Частіше, однак, уживають відповідні російські слова, з яких і кальковано зазначені українські одиниці, наприклад: «Нашу розмову перервав стрижений молодик з мобільним телефоном на поясі. Я зрозумів, що це так звана “криша”» (Й. Пазяк. — УШ, 3.08.2000, с. 7), «Хто “кришує” нелегальні шахти-копанки в Донбасі?» (ІСТV, «Факти», 15.10.2006), «Інколи цей бізнес “кришують” і люди в погонах» (УТ-1, «Підсумки дня», 4.01.2011), «Департамент міграційної поліції “кришував” борделі в Києві [заголовок]. Правоохоронці викрили керівництво Департаменту міграційної поліції в організації та “кришуванні” закладів розпусти» (В. Романенко. — УП, 1.02.2023);

— *дерибан*, з дієсловами *дерибанити* / *роздерибанити* що-небудь (у кримінальному жаргоні — «поділ награбованого»): «Припинити *дерибан* країни!» (одне з написаних гасел на з’їзді Народної партії України: Н, «Репортер», 7.08.2007), «Ні — *дерибану* землі!» (гасло на мітингу фермерів України біля ВР 4 жовтня 2011 року з протестом проти планованого закону про продаж землі), «Обриси “великого *дерибану*”. Держпрограма розвитку економіки, яку вчора презентував уряд, дає змогу використати у власних цілях влади мільярди гривень» (Ю. Патиківський. — УМ, 28.02.2013, с. 5), «Одним із головних питань наради був земельний *дерибан*» (УМ, 17.07.2008, с. 5), вірш «Земельний *дерибан*» (М. Сула, читач, м. Львів. — УМ, 23.05.2013, с. 10) (саме цим словом стали звичайно позначати несправедливий, на думку протестантів, поділ землі в країні, майна місцевих громад, державного і місцевих бюджетів); з прикметником *дерибанний* (*дерибанна приватизація*); на позначення організаторів або виконавців такої дії: *дерибаник* / жін. *дерибаниця*, з рідше поки що вживаними українізованими варіантами *дерибанник* / *дерибанниця*;

— *лох* зневажл. «наївна, неуважна, довірлива людина як потенційна жертва обману, шахрайства»: «Братва, нас тримають за *лохів*...» — назва замітки про одну аферу (УМ, 25.01.2001, с. 9), «Він не був одним із отих *даунів*, що вибивають з *лохів* бабло, а виконував тонку роботу» (Анатолій Дністровий, письменник); уживається також узагалі для приниження об’єкта найменування: «На Великдень залишилась без костюма. Не буде у чому піти до церкви. *Лохи* паскудні!» (Володимир Єшкілев, письменник), «Кучма —

лох!» (одне з гасел на плакатах і транспарантах учасників акцій протесту «За Україну без Кучми!» та ін. на початку 2000-х років). На позначення одного із способів того, як «*розводити лохів*», виникла каламбурна назва *лохотрон* (від *лох* і *лототрон* — прозорий крутий барабан для перемішування пронумерованих кульок або карток під час проведення жеребкувань, розігрування лотерей тощо, спочатку в спортлото) — а) імітація дій за допомогою барабана з лотерейними білетами і т. ін., що її влаштовує група шахраїв у людних місцях, спокушаючи присутніх легким виграшем; б) сам пристрій (барабан тощо) для проведення таких дій; в) узагалі обдурювання довірливих людей за допомогою комплексу певних заплутаних операцій: «Пані Євгенія перейшла в неprestижний розряд *лохів* (так називають свої жертви різноманітні аферисти) <...> У райвідділі жінка написала відповідну заяву, розповіла про кожного з учасників “*лохотрону*”» (ВЗ, 18.07.2002, с. 12), «Зустрітися з “*лохотронами*” на вулицях великих міст нині не проблема. Вони з заavidною регулярністю виникають коло станцій метро, у підземних переходах, на ринках — загалом там, де народу багато, а міліції, як правило, мало» (Спокуса халявою. — Тов., 2002, № 29), «Вокзальний *лохотрон*» (УМ, 14.08.2001: про «безплатну» лотерею, організовану групою шахраїв на вокзалі), «Якщо на фірмі дуже багато різних вакансій, то це в 90% випадків — “*лохотрон*”» (Е, 9.05.2013, с. 9), *інтернет-лохотрон*, *телефонний лохотрон* та ін.; *лоходром* — а) місце проведення таких шахрайських операцій; б) місце зібрань довірливих і нерозумних людей; на позначення організаторів такої «гри» — *лохотронщик* / жін. *лохотронниця* з рідше поки що вживаними українізованими варіантами *лохотронник* / *лохотронниця* (див. СУМ-20): «<...> суд звільнив з-під варті за підпискою про неviїзд головного обвинуваченого в справі “*лохотронщиків*”» (І. Малиш. — ВК, 14.03.2003);

— *здати* / *здавати* з дериватами (у кримінальному жаргоні: «видати злочинця, винуватця представникам влади, правоохоронних органів — з боку співника або інформатора») — у метафоричному значенні «відступитися від кого- або чого-небудь; зрадити»: «Білоруський диктатор Олександр Лукашенко продовжує “*здавати*” свою країну. Аншлюс Білорусі і Росії набуває все конкретніших форм» (В. Каспрук. — Час, 10.04.1997), «депутати *здали* Лазаренка», «“*здача*” Лазаренка» (Д, 19.02.1999: про те, як депутати ВР дали згоду на зняття депутатської недоторканності зі свого колеги, що дає можливість порушити проти нього кримінальну справу), «Така ненадійна команда залюбки *здасть* Леоніда Даниловича [Кучму. — О. Т.] на президентських виборах» (В. Чорновіл. — Час, 1993, № 10), «У жовтні минулого року І. Заєць мені і М. Косіву сказав дослівно таке: “Якщо ви не *здасте* Чорновола, ми підемо на розкол Руху”» (Я. Кендзьор. — Час, 16.07.1999);

— *зливати* / *зливати* — а) таємно і з вигодою для себе, навіть по-зрадницьки, передати комусь кого- або що-небудь; зрадити; б) про інформацію — таємно і з вигодою для себе зробити надбанням гласності, з іменником *злив*: «*Зливають* не “Свободу”! *Зливають* Україну!» (напис на плакатах пікетників — прихильників Всеукраїнського об’єднання «Свобода» коло будівлі ЦВК 30 жовтня 2014 року, що протестували проти незаконного, на їхню думку, недопущення цієї партії до виборів), «*зливати* компромат на кого- або що-небудь», «У ЗМІ та соцмережах і далі посилено мусується тема “продажності генералів”, “*зливу* інформації зі штабу АТО” та загальної некомпетентності військового керівництва» (Е, 28.08.2014, с. 2);

— *кинути* / *кидати* (у кримінальному жаргоні — «учинити шахрайство, обманути партнера, ввести в оману, зокрема під час продажу, обміну квартир, грошей і т. ін.») (з дериватами *кидок* — про факт такої дії, *кидайло* — про особу; див. також у п. 3.6.3.1 *кидалово*): «Директорський “*кидок*”. Обдурити всіх і втекти. <...> Директор зник <...> не з порожніми кишенями — поцупив кількадесят тисяч гривень. <...> Директор уже давно збирався *кинути* всіх у прямому і переносному значенні <...>» (УМ, 8.07.1999), «На

певному етапі у нас виникла думка, висловлюючись мовою вулиці, що нас “кидають”» («1+1», ТСН, 4.08.2006: народний депутат України Р. Зварич про непорозуміння у ВР між двома фракціями), «”Кинути” [ошукані й доведені до розпачу. — О. Т.] державою громадяни починають кидатися один на одного» (УМ, 8.07.1999), «Міністерство освіти, висловлюючись новітньою термінологією, просто *кинуло* педагогів з цією дванадцятибальною системою» (Д. Синяк. — ВЗ, 5.04.2002), «Гривню знову “*кинути*” [заголовок]. Нацбанк збирається “розстабілізувати” міжбанк» (Д, 16.04.1999, с. 5), «Гонорар за свій виступ Мадонна отримала <...>, проте з відрахуваннями її “*кидонули*”» (ВЗ, 31.01.2013, с. 13);

— *мочити / замочити* (кого-небудь) «убивати; переносно також: завдавати тяжких побоїв; знищувати когось, розправлятися з кимось і т. ін.», наприклад: «Депутатів *мочать!!!*» — заголовок замітки про побиття депутата однієї з місцевих рад (І. Гаврилишин. — Аргумент-газета, м. Львів, 26.06.2003, с. 2), «Вони вирішили “*мочити*”... вибачте за такий термін, опозицію» (С. Ніколаєнко, соціаліст. — 5 к., програма «Час», 4.11.2003: «вони» — про представників провладних сил). Цей арготизм став особливо популярним, у тому числі і в Україні, після публічного вживання його В. Путіним, на той час головою уряду РФ⁷⁴, пор., наприклад, з «відсиленнями» до цього вислову: «”*Мочити в сортирі*” почали задовго до Путіна» (В. Матяш. — УС, 28.09.2000), «Російський режим “*замочив демократію в сортирі*”» (з виступу Президента України П. Порошенка на урочистому заході з нагоди Дня Гідності та Свободи 21 листопада 2016 р.)⁷⁵; уживається також похідний іменник — росізм *мочилово* (див. п. 3.6.3.1), поряд з яким уже виступає й *мочилівка*: «<...> міжрухівська “*мочилівка*” знайшла відображення в “Акті про самовільне захоплення приміщення”, під яким підписалися депутати В’ячеслав Чорновіл, Лесь Танюк, <...>» (УМ, 11.03.1999, с. 1);

— *наїхати / наїжджати, учинити (здійснити) наїзд* (на кого- або що-небудь) — 1) жарг. «шляхом залякування, шантажу почати вимагати що-небудь виконати»; 2) перен. «заявляючи претензії, погрожуючи, вступити в конфлікт з ким-небудь, вступити з нападками на нього»: «Задорожна “*наїхала*” на Вітренко» (Д, 31.12.1998: про сутичку двох жінок — депутатів ВР), «Хтось на когось “*наїхав*” і когось треба “*замовити*” кілерам» (СТБ, «Вікна», 20.12.1998: про можливу кримінальну підоснову діяльності деяких депутатів ВР), «<...> Л. Кучма заявляв: “Покажіть, що Президент сказав щось про своїх опонентів або “*наїхав*” так, як роблять вони. Я не дозволив собі жодного нецивілізованого слова щодо них”» (УС, 28.10.1999; ГУ, 27.10.1999), «Недавно з метою ускладнити роботу оперативно-слідчої групи вчинено “*наїзд*” на одного з керівників» (КВ, 14.07.1994, с. 5), «— Це навіть не перевірки, — каже старший науковий співробітник інституту NN. — Перевірки повинні мати сенс. Якщо говорити побутовою мовою, це — *наїзд*» (О. Читайло. — ВЗ, 24.01.2013), «Після повернення Довженка з-за кордону *наїзди* на нього не припинилися» (УТ-1, д/с «Червоний ренесанс», 11.01.2009: так ведучий Сергій Тримбач абсолютно нейтрально сказав про переслідування відомого кінорежисера владою).

У подібному експресивному, метафорично-образному, каламбурному й навіть алегоричному вживанні вільно може виступати також багато інших одиниць кримінальної

⁷⁴ Відповідаючи під час пресконференції 24 вересня 1999 року на запитання про те, як російська влада буде боротися з чеченськими бойовиками, він сказав: «Мы будем преследовать террористов везде. В аэропорту — в аэропорту. Значит, вы уж меня извините, в туалете поймает, — мы в сортире их замочим, в конце концов». Ось, наприклад, один з коментарів щодо цього епізоду: «<...> очевидная домашняя заготовка, которую можно воспринять и как “вырвалось”: “...и в сортире замочим!” — выросло в общественном мнении до уровня императива: “мочить в сортире!”» (інформаційно-аналітична програма на російському т/к НТВ «Намедни 1961–2003: Наша эра», випуск «Намедни 2000», автор і ведучий Л. Парфенов).

⁷⁵ Пор. також деякі інші факти поширення в українському мовному просторі особливостей публічного мовлення В. Путіна з демонстративним уживанням «блатних» жаргонізмів: «Поки Росія й Україна з’ясовують, хто “*тирить газ*”, у селах з’являються грубки-буржуйки» («1+1», ТСН, 15.01.2009).

лексики, наприклад: «"Півштуки" гривень — не каприз, а досить щедрий суперприз!» (ВЗ, 14.07.2005: про винагороду читачам за розв'язання газетного кросворда); «Смертний вирок науці, або Черговий *гон-стоп* [у кримінальному жаргоні — розбій, грабіж. — О. Т.] Кабміну» (газета «Рада», 20.02.1997: заголовок замітки про чергове урізання державного фінансування Академії наук України); «Кучмі "*ишють*" кольчугу» (УС, 3.10.2002: замітка про те, що Україна нібито продала Іракові, всупереч санкціям ООН, систему радарів раннього сповіщення «Кольчуга»); «"Побазарити"» про проблеми ринку може будь-хто, а от вирішити їх не в змозі нині навіть чиновники» (УМ, 23.11.1996); *опустити / опуска-ти* (у жаргоні — «здійснити насильний акт мужолозтва і цим принизити жертву») — метафорично: «Чим далі суспільство опускається вниз (чи його "*опускає*" влада), тим довшим і болючішим буде шлях нагору» (М. Сидоржевський. — УС, 10.06.1999), «Хто *опустив* гривню?» (Л. Старикова. — УС, 26.08.1999: про чергове зниження курсу гривні щодо долара). У назвах телевізійних програм (ця тенденція була помітніша в 90-х роках): «*Л'ятій кут*» (токшоу на т/к «1+1») у другій половині 90-х років, у якому ведучий ставив учасникам прямі й гострі запитання, ніби заганняючи їх у кут; пор. жарг. *шукати п'ятий кут* на позначення ситуації, коли кілька чоловік у темній кімнаті, стоячи по різні боки від жертви — у чотирьох кутках кімнати, завдають їй ударів, не даючи знайти захисту в жодному з кутків), «*Базар-вокзал*» («народно-розважальна» програма на ICTV, 2000 рік); в інших випадках: «*Атас*» — назва команди Клубу веселих і кмітливих однієї зі шкіл Бориспільського району Київської області (слово, що, правда, було інтерпретоване при цьому як належне шкільному жаргонові: «"Атас"» — це слово зі шкільного жаргону означає: увага. З тієї хвилини народилася назва команди». — Газета «Світло», 1998, ч. 3, с. 79).

Якщо в суто номінативній функції актуалізація в масовому вжитку одиниць кримінальної лексики відбиває власне криміналізацію життя країни — як зростання кримінальної злочинності, то в експресивно-похідних значеннях, увійшовши до арсеналу стилістичних засобів мови, це явище стає мовною реакцією різних кіл суспільства на поширення злочинності, на їхнє переконання, далеко за межі кримінального середовища (з проникненням її в органи державної влади, з охопленням нею сфери бізнесу і т. ін.) і навіть більше — стає віддзеркаленням криміналізації свідомості суспільства, яке, не соромлячись користуватися такою стилістикою, починає характеризувати своє життя і життя держави в системі координат і цінностей злочинного світу. В мову бурхливо ввірвалася «кримінальна» метафора [пор. явище активної метафоризації лексики кримінальної сфери в сучасній російській мові: Чудинов 2001: 94–103] (див. також приклади вище; див. про це явище також у р. І п. 2.2.10.1): «*Банду* — геть!» (це досить звичайні скандування демонстрантів, пікетників, що протестують проти тих чи інших зловживань, на їхню думку, з боку центральної або місцевої влади, проти незаконних дій приватних організацій, зокрема будівельних, написи на стінах будинків, на вуличних щитах та ін.); «Сучасна наша держава — це *зона*, де є *пахани* і *зеки*» (Богдан Жолдак, письменник. — УС, 10.06.1999); «Середня школа — точна копія суспільства. *Зона* в мініатюрі. Ще на моїй пам'яті старостою класу ставили не розумного, а найсильнішого учня, який може при підтримці трійці "*ишток*" (не можу назвати їх інакше) кількома ударами по непокірних лобах навести порядок у класі. Під постійною опікою таких підліткових *авторитетів* були найгарніші дівчатка в класі <...> У схильних до літературної творчості учнів місія почесніша: написати за кількох "*паханів*" твір <...>» (Андрій Кокотюха, письменник. Література і «свідомість *табору*». — ЛУ, 10.09.1998); «*Пахан* повинен сидіти у в'язниці! І він буде сидіти!» («Повстань, Україно»: інформаційний бюлетень Соціалістичної партії України — листівка від 2 жовтня 2002 року із закликом зібратися в центрі Києва на «всеукраїнський народний трибунал над Президентом України Кучмою Леонідом Даниловичем»); «Президент моєї країни — *гонник*» (О. Доній, політик. — Т/к «Україна», «Свобода слова з Савіком Шустером», 17.12.2010); «— Слово "*смотрящий*" — ми ж з вами не знали такого раніше! Хто такі *смотрящі*? Це кримінал, який формально не має

посад, але насправді вирішує геть усе: кому дати майно, а в кого відібрати, кого призначити, а кого звільнити, яка фірма переможе на тендері, а кого прийде нищити податкова, кого посадити за ґрати, а кого звільнити. Оті смотрящі сидять у міністерствах, керують міліцією, прокуратурою і судами. Це — *банда*, зрощена з владою» ([Із інтерв'ю з політиком Анатолієм Гриценком]. — ВЗ, 18.10.2012, с. 7); «Мушу зазначити, що двомовність в Україні уже введено — це мова *фені*, криміналу, корупції і тіньової економіки. Саме цією мовою вони заповнюють “бланки”, складають “звіти”, саме цією мовою й цими поняттями вони живуть і знущаються з країни» (Ю. Тимошенко. Це злочин проти нації. — ЛУ, 14.06.2012, с. 4: виступ з протестом проти законопроекту «про запровадження двомовності в Україні»). Протягом останніх років поширилося в ужитку слово *барига* — уже не у вихідному для кримінального світу значенні «той, хто підпільно скуповує у злодіїв крадені речі», а в значно розширеному значенні «той, хто збагачується нечесним шляхом, обманюючи, обкрадаючи інших, тобто народ (про чиновників, політиків, бізнесменів та ін.)» (після викривальних виступів М. Саакашвілі ця характеристика «пристала» до деякого з провідних українських політиків).

Українські політики навіть у публічному мовленні (що вже тоді говорити про непублічне спілкування!) часто вже ніби й не знаходять для вираження своєї думки інших, «пристойніших», мовних засобів: «Вона [прем'єр-міністр Ю. Тимошенко. — О. Т.] думає *розвести* міністра так, як вона *розводить* Україну» (Й. Вінський, політик, ексміністр транспорту. — Інтер, «Свобода на Інтері», 19.06.2009), «Дорогий український народ! Вас *розвели* на рік наперед» (В. Парасюк, народний депутат України. — Е, 8.01.2015, с. 4: про наслідки одного з голосувань у ВР) — від вислову «розвести кого-небудь на гроші (на бабки)»; «У мене було декілька “*стрелок*” з NN» (міський голова Фастова про свої стосунки з одним відомим українським політиком: «1+1», ТСН, 4.10.1997); ось обмін репліками на телевізійному токшоу між двома відомими політиками: «Між регіоналами і Олександром Морозом тоді якраз йшла “*тьорка*” [тобто конфлікт. — О. Т.], через те вони блокували трибуну Верховної Ради» (В. Стретович, народний депутат від блоку «Наша Україна»), «Ваші політики — “*кидалови*”, висловлюючись блатною мовою» (О. Стоян, народний депутат від ПРУ), «Це ваші “*кинули*” <...>» (В. Стретович) (5 к., «П'ять копійок з Романом Чайкою», 9.07.2006).

Поряд зі стилістично-образним використанням кримінальної лексики, тобто свідомим її вживанням з певними настановами, слід відзначити також далеко не поодинокі випадки вже більш або менш нейтрального, ніби автоматичного її використання, не завжди або не до кінця й усвідомлюваного мовцями (щодо соціальних коренів її походження). Наприклад, у мовленні як політиків, так і теле- й радіожурналістів: «І де б ви не були, що б ви не робили, я обов'язково *дістану* вас [тобто «доберуся до вас». — О. Т.] і змушу відповідати перед законом і країною за те, що ви робите зараз» (Ю. Тимошенко. Це злочин проти нації. — ЛУ, 14.06.2012, с. 4: виступ з протестом проти законопроекту «про запровадження двомовності в Україні»); «— Мого чоловіка елементарно “*розвели*”! — бідкається колежанка» (Е, 17.01.2013, с. 9); «Росія *пресує* Грузію всіма можливими засобами» (НТН, «Вчасно», 4.10.2006: ведуча), «Наша армія на Сході продовжує *пресувати* терористів» (ICTV, «Факти», 12.08.2014: ведуча), «Макаренка мають намір *пресувати* за будь-яку ціну», «спроба *запресувати* Макаренка і домогтися від нього потрібних свідчень» (Ю. Бутусов. — Дз. т., 18.09.2010: про арешт СБУ одного з високопосадовців у колишньому уряді Ю. Тимошенко). Звороти на зразок «Нас просто *кинули*!» або «Нас *здали*!» уже можна почути і в загалом нейтральному мовленні цілком інтелігентної людини.

3.6.2. Активізація в масовому вжитку жаргонізованої розмовної мови. Різні ЗМІ аж до найсерйозніших, різні публічні особи, прагнучи «йти в ногу з часом», висловлюватися «по-сучасному», «модно», з настановою на ефект новизни або експресивності, гостроти, дотепності, стали охоче вживати лексику молодіжного сленгу і взагалі слова й

звороти походженням із різних «нижчих» соціолектів (у тому числі з «блатної» мови, з просторіччя — включно з частотним уживанням позанормативних російзмів), а також англоамериканізмів, унаслідок чого в загальних межах функціонування літературної мови поступово вже сформувався такий стильовий різновид, як жаргонізована розмовна мова ⁷⁶. Випадки слововживань такого роду носій стандартного, кодифікованого варіанта літературної мови може сприймати (в усякому разі досі сприймав) не просто як розмовні, тобто менш сковані певними «умовностями» спілкування, а загалом як тією чи іншою мірою позбавлені смаку й навіть вульгарні. Наприклад: «Твій тур, *абітуро* [заголовок]! Вступні жнива до вищих навчальних закладів розпочато» (УМ, 8.07.1999, с. 1); «<...> держава “*заводить базар*” за підвищення цін на житлово-комунальні послуги (УС, 26.08.1999, с. 7); «Де зняти напругу після екзаменаційної сесії, де *відтягнутись* на всі сто змученому студенту?» (УМ, 9.02.1999, с. 4); «Обережно, вас дурять [заголовок]. Під виглядом безкоштовних подарунків хитрі комерсанти “*впарюють*” людям непотріб за великі гроші (Е, 17.01.2013, с. 9); «Якщо покупця починають “*динамити*”, відкладають терміни доставки товару, подумайте: а чи варто втягуватися в цю авантюру?» (УК, 12.02.2013), «Референдум хочуть *продинамити*» (О. Харченко. — ВЗ, 24.06.2004); «Адже щоб “*дістати*” педагогів, учні виявляють чудеса винахідливості: підкладають кнопки, крадуть класний журнал і ставлять собі незаконні п’ятірки» (ВК, 28.01.1999, с. 8); «Не люблю заморської риби — не *доганяю* я цього всього» (ВЗ, 21.07.2000: з висловлювань актора Богдана Бенюка); «Зеленський знову обіцяє “*дотиснути*” банки до кредитних ставок у 5–6%» (УП, 4.06.2020); «Єдина помітна “*лажа*” [в організації заходів. — О. Т.] — серйозне спізнєння з початками концертів <...> *Суперо*во <...> збудована сцена, вдало вибране місце проведення в центрі міста» (УС, 26.07.2001, с. 16); «“*Світитися*” з небезпечним товаром винахідливий золотошукач не хотів» (Е, 7.08.2001, с. 7); «Майк Тайсон “*стирчить*” (пор. рос. жарг. *торчать*) від “важкого” репу» (А. Везденко. — СП, 26.08.1999: заголовок замітки); «*Ту*по просидів у своєму кабінеті, поклавши ноги на стіл» (Ірен Роздобудько); «*Дах їде*» (УМ, 10.06.2003: рубрика публікацій про події, випадки, у яких важко віднайти здоровий глузд); «Київ без *напрягів!*» (з рекламних слоганів Сергія Притули, шоумена й одного з претендентів у виборах міського голови Києва, жовтень 2020 року); з грою слів: «*МолоДвіжЦентр*» (це Львівський міський молодіжний центр — коворкінг-платформа, що існує з 2020 року в міському комунальному підприємстві), пор. прикметник *молодіжний* і рос. сленг: *движуха*, *движ* «движение».

Досить частотними в публічному мовному просторі стали, зокрема, такі одиниці з оцінними значеннями:

— *класний* у значенні «дуже хороший, прекрасний» (з іншими членами гнізда: *класно*, *клас* у значенні предикатива), що його тепер уживають на радіо, телебаченні в програмах для дітей і молоді, у перекладних мультфільмах, у рекламі («Тобі *класно* у будь-якій білизні!»: Інтер, 23.06.2002), уживає вже й значна частина цілком «серйозних» дорослих, наприклад: «*Це класно*» (Президент України В. Ющенко, січень 2006 року); члени цього гнізда вже подані в СУМ-20 (з позначкою «розм.»);

— *кльовий* — з тим самим значенням: «<...> у звичках скрябінців [членів рок-гурту «Скрябін». — О. Т.] панує мовчанка як основа їхніх світоглядних позицій і просто “*кльова*” форма спілкування між людьми, які розуміють одне одного без зайвих слів» (Час, 3.04.1997); у текстах, призначених для дітей та підлітків або створених ними самими: «Щира, *кльова*, щедрослова, / Хай живе дитяча мова <...>» («Той, хто не боїться римувати “мова” і “кльова”: Лавреатом премії ім. Лесі Українки став Григорій Фалькович і книжка

⁷⁶ Такий стильовий різновид розмовної мови має також інші назви — в основному з праць дослідників сучасної російської мови, де він тепер функціонує особливо широко [див., зокрема: Костомаров 1994: 99; Ермакова / Земская / Розина 1999]: «інтержаргон» (за зразком, наприклад, «інтердіалект»), «загальний жаргон», «загальний сленг» [див. огляд цього питання також, зокрема: Ставицька 2005: 45–47].

“Хвацькі вірші”: УМ, 17.05.2013, с. 2), «У нас вожаті дуже *кльові*, / знають казки суперові <...>» (із стінгазети дитячого табору відпочинку на Львівщині: ВЗ, 5.08.2000, с. 13);

— *крутий* (подано вже в СУМ-20) — 1) «про кого- або що-небудь — надзвичайний у тому чи іншому плані, який викликає сильне враження й захоплення; престижний; про кого-небудь також — який посідає значне місце в суспільному сприйнятті: дуже впливовий, авторитетний, багатий тощо», 2) «про кого- або що-небудь — крайній у своїх виявах; різкий, рішучий, жорсткий, жорстокий, зухвалий» ⁷⁷: 1) *крутий рок, фільм, бізнес, автомобіль* («<...> власники автомобілів, особливо “*крутих*” іномарок». — ВК, 6.01.1999, с. 12; у рекламі вже існує й назва *крутомобіль*), «На Хрещатику — у самому центрі столиці <...> функціонує “*крутий*” ресторан <...> Назва цього закладу відпочинку — “Мокка”» (Т. Середич. — Е, 3.01.2013, с. 7); *крутий бізнесмен, крутий програміст*, «— Наш інститут готує держслужбовців для найвищих ешелонів влади. Тут завжди вчилися різні, як тепер кажуть, *круті люди* — мери, судді, прокурори» (Е, 14.03.2013, с. 1), «Гнав машину, ігноруючи правила дорожнього руху, бо для них, *крутих власників іномарок*, вони не писані»: Андрій Кокотюха, роман «Мама, донька, бандюга»); «<...> “чумазий” — це збірний образ “*крутого*” з ХІХ століття» (Василь Рубан. — Газета «2000», 26.03.2004); у назвах телепрограм на різних каналах українського телебачення в 90-ті роки: «*Крутий релакс*», «*Крута гра*», «*Круті новини*» (програма для підлітків, у створенні якої брали участь самі підлітки); 2) *круті розбірки, круті хлопці (мужики)*, «У своєму останньому романі “У пастці” я пишу про *крутих бандюків*» (Юрій Мушкетик. — ЛУ, 1.12.2005)). З дериватами *круто, крутість, крутизна* та ін.: «За словами правоохоронців, директор почав *круто* господарювати: дві найпрестижніші в училищі спеціальності він зробив платними, грубо порушуючи закон про освіту» (М. Нечипуренко. — УМ, 8.07.1999), «*Крутизна* українських товстосумів вимірюється не лише блатом і статками, а й... вуличними табличками: красується твоє прізвище на них чи ні» (І. Пукіш-Юнко. — УМ, 27.06.2013, с. 5), «Реклама, яка продає спосіб життя. Жувальна гумка, пиво тощо. Порівнюється зовнішня “*крутизна*” споживача товару і “*некрутизна*” неспоживача. Вимагає від телеглядача певної розумової праці: здатності відрізнити те, що “*круто*”, від того, що не “*круто*”» (О. Омельченко. — УС, 23.09.1999); «Яхта — це *круто!*» (Е, 5.07.2007), «Крокодили — це *круто!*» (Інтер, «Планета тварин», 1.05.2003: переклад з англійської), «Бути розумним — це *круто!*» (заставка-епіграф на обкладинці дитячого журналу «Професор Крейд», 2006 рік), «Голосуй за комуністів — це *круто!*» (з рекламного передвиборного ролика КПУ на телебаченні, 2006 рік); «Зустрічайте *крутезну* новинку!», *крутезні подарунки* (з рекламних текстів). В іменниках на позначення осіб: «Коментуючи цей загадковий факт [яскравий спалах у небі — нібито від ракети. — О. Т.], Президент України Леонід Кучма сказав: “Та це хтось із *крутих* святкував день народження і дав салют”» (Н. Балюк. — ВЗ, 11.07.2002, с. 1) — у значенні субстантивованого прикметника, «“Розборки” по-свалявськи. Місцевого “*крутяка*” застрелили на власному подвір’ї» (СЗ Фест, 16–22.10.1997), «“*Крутеликів*” на солідних іномарках не видно: знають про операцію ДАІ» (МГ, 1.08.2002), «Список жертв синків-*крутеликів* більшає, а безкарність і далі процвітає» — про наїзди на автошляхах (І.Пукіш-Юнко. — ВЗ, 21.07.2011, с. 5).

Широко стали також уживатися:

⁷⁷ Вважають, що рос. *крутой* у цих нових значеннях, під впливом яких розвинулося й укр. *крутий*, є калькою англ. *tough* [див., наприклад: Васильєв 1993; Костомаров 1994: 130–135; див. також: Ферм 1994: 46]. Однак не слід недооцінювати в цьому плані й власну семантичну структуру цього слова в самій російській мові, пор. *крутой* у значеннях «інтенсивний у своїх виявах, реалізації» (мороз, кипяток тощо), «рішучий; докорінний» (*характер, перелом в жизни, крутые меры* і т. ін.; у похідному прислівнику: «*круто* обойтись с кем-либо») — на відміну від *жидкий (мускулатура, строение, аплодисменты, аргументация* і т. д.), а також звороти на зразок «этот покруче / пожирже того». Див. також аргументи на користь можливостей як саморозвитку рос. *крутой* у зазначених семантичних напрямках, так і його калькування [Горбов 2015: 89–90].

— гніздо *тусуватися*, *тусовка* [про походження і вживання цих слів у російській мові див., наприклад: Грачев / Мокиєнко 2000, с. 163–166; Костомаров 1994: 76–78] з пізніше утвореними й поки що рідше вживаними українізованими варіантами *тусівка*, *тусівня*, а також *тусування* (у значенні дії) — від значень «спільне проведення часу певних неформальних груп населення (молоді, богеми, “фанів” і т. ін.) з розважальною метою; місце такого спілкування; саме таке неформальне угруповання» до переносного значення (з конотацією фамільярності або навіть іронії) «зібрання, збори» (уже щодо цілком «формальних» груп), *тусовочний* — з українізованим варіантом *тусівковий*, на позначення особи *тусовищик*, *тусовочник* / жін. *тусовищиця*, *тусовочниця* — з українізованими *тусівник* / *тусівниця*: «На території Кременчука до останнього часу діяло 12 так званих міні-ринків, де щодня “тусувалися” тисячі мешканців та гостей міста» (УМ, 26.01.1999, с. 5), «Представницька “тусовка” ректорів пройшла у Дніпропетровську» (УМ, 10.06.1999), «Політична тусовка» (Хр., 2.11.1999), «<...> під час «фанерних» [від фанера «фонограма». — О. Т.] поп-тусівок» (УС, 9.12.1999), «журналістська тусівня» (Кирило Стеценко, композитор. — УС, 5.02.1998); у назвах рубрик у ЗМІ: «Тусовка» («Єва», журнал для жінок, 1995 та інші роки), «Молодіжна тусовка» (ВК, 1996 та інші роки); «Привіт, тусовочники!» (колонка ведучої названої рубрики Я. Мойсеєнкової у ВК);

— *халява* «про що-небудь безплатне, безоплатне, дарове» («Спокуса халявою». — Тов., 2002, № 29; «”Ціна на землю у Львові меншою не стане. Ми зірвемо план продажу земельних ділянок, але “халяви” не буде”, — заявив на засіданні Львівського міськвиконкому міський голова Любомир Буняк». — ВЗ, 23.06.2003), *на халяву* «безплатно; чужим коштом» («<...> щоб нам щось дали на дурняк — “на халяву”, як тепер кажуть високопосадові жлоби»: Олександр Сизоненко, письменник. — Тов., 1999, № 26); *халявний*: «халявна реклама» (УМ, 19.03.1999, с. 3); *халявщик* «той, хто користується чим-небудь безоплатно або чужим коштом» (наприклад: ВК, 9.08.1996; слово набуло популярності з рекламних роликів трасту МММ на російському телебаченні 1994 року про «Лєню Голубкова») / жін. *халявищиця* і українізовани варіанти *халявник* / *халявниця*: «”Балтійські країни не є “халявниками” у НАТО” : Про значення підписання угоди про оборонну співпрацю між країнами Балтії і США» (М. Сірук. — Д, 19.01.2017);

— *шара* (у тому ж значенні, що й *халява*), *на шару*: «Анжела [аферистка. — О. Т.] ж, полишаючи залу суду, нахабно прокоментувала викрики обдурених черкашан: “Люди так люблять “шару”, що згодні за неї платити чималі гроші”» (І. Малиш. — ВК, 14.03.2003), «Якщо один їздить “на шару”, іншому доводиться платити вдвічі» (УМ, 23.11.1996), «Павло Лазаренко <...> дачею користується не *на шару*. Фірма, якою керує родич Павла Івановича, щомісяця перераховує за користування дачею більше 500 гривень» (газета «РІО-інформ», м. Ужгород, 4.10.1997), *шаровий* «безплатний»: «<...> ти знову насолоджуєшся “шаровим” мистецтвом» (М. Сингаївська. — УС, 1.07.1999);

— *жлоб* — 1) скнара, скупар; 2) грубий, невихований, некультурний, обмежений чоловік; 3) здоровий, міцний, але переважно обмежений, тупий чоловік, жін. *жлобиха*, *жлобський*, *жлобство*, *жлобуватий*, *жлобитися* «скупитися»: «Кабмін, не жлобся!» (напис на плакатах пікетників від НАН України під стінами КМ з вимогами збільшити витрати на фінансування науки: СТБ, «Вікна», 30.10.2002);

— *прикид* — про одяг (переважно модний і взагалі який відповідає певним вимогам): «Останній <...> прибув на вечірку в настільки екзотичному “прикиді”, що його прийняли за когось із обслуговуючого персоналу» (Д, 3.07.1999), *прикинутий* «модно і взагалі належним чином одягнений», *прикинутися*;

— *прикол* — 1) щось неймовірне і смішне; 2) розігрування: «Хліб привозять [у село. — О. Т.] тільки вранці і (без *приколів*!) видають за списками» (ГУ, 31.07.2001), у назвах рубрик у ЗМІ: «Приколи» — рубрика анекдотів (УМ, 2012 р.), «Інтернет-приколи» — добірки анекдотів з інтернету (УМ, 2001 р.), «Футбольні приколи» (СП, 1997), *прикольний* (з телереклами напою: «Що буде, якщо “Спрайт” змінить свій *прикид* і

зробить *прикольні* ямочки [на щоках. — *О. Т.*?]» — *Інтер*, 10.10.1999), *приколюватися* — 1) «жартувати; 2) розігрувати («— Часто експерти *приколюються* і в анкетах пишуть різні нереальні речі?» — *УМ*, 11.12.1998: з інтерв'ю);

— *пролетіти* / *пролітати* «зазнати невдачі в чому-небудь, не потрапивши в число тих, кому пощастило»: «Повз Верховної Ради “*пролетіли*” низка відомих і “вічних” персон» (*УС*, 29.10.2014), *проліт*: «Тривожний *проліт*» — замітка про поразку спортивної команди (*Час*, 18.12.1998);

— *прибамбаси* *мн.* (рідше *прибамбас*, *одн.*) — 1) різноманітні додатки, другорядні предмети, що є аксесуарами, доповненнями до чого-небудь (убрання, туалету, якого-небудь приладу і т. ін.): «Модні “*прибамбаси*”. <...> Що ж, здається, вже зачіска готова. Ось тільки чогось бракує <...> Ага, “кльового *прибамбаса*”! Цього літа їх не менше, ніж минулого. Розмаїті шпильки у вигляді квітів, великі і крихітні “жабки”, “метелики” <...> — все це зручно “почувається” на волоссі майже дорослих панночок» (*Г. Гузь*. — *ВЗ*, 10.08.1999); 2) певні супровідні або несерйозні явища: «<...> хоріві співання з *прибамбасами*» (*Б. Нечерда*. — *ЛУ*, 1.04.1999), «Знову ти зі своїми *прибамбасами*!» (*Пиркало* 1999, с. 57); 3) певні особливості кого-, чого-небудь, які можуть викликати подив або ж несхвалення: «Дуже радів, натрапивши у В. Шукшина на такі новації, як “бордельєро” і “профурсетка”. І взагалі — мова шукшинських “чудиків”, з усіма їхніми “*прибамбасами*”, Лукашу заїмпонувала» (*Л. Череватенко*. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» [післямова]. — *У кн.: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник* / Уклад. О. І. Скопінченко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2002, с. 718), «— Коли хочете знати, я теж людина, маю якесь серце, лиш от не маю часу на всякі, вибачайте, *прибамбаси*» (*Галина Тарасюк*).

Протягом останніх років у публічному вжитку поширилося словотвірне гніздо *зашквар* (походженням з російського кримінального жаргону), підсил. *зашкварище* у значенні «те, що набуло або може набути гучної скандальної, ганебної слави»: «Не можна вірити нашим ЗМІ після стількох *зашкварів*!», *зашкварний*: «Гройсман [колишній прем'єр-міністр України. — *О. Т.*] розповів про “*зашкварний* цинізм в українській політиці”», «*зашкварні* новини з окупованого Донбасу» (зокрема, про паспорти так званої ДНР) (*Главком*, 11.05.2019), *зашкварний депутат*, присл. *зашкварно*, *зашкваритися* «зганьбитися; оскардитися»: «він уже *зашкварився*», «Притула! Ідея об'єднує *незашкварених* людей» (з рекламних слоганів Сергія Притули до виборів міського голови Києва, жовтень 2020 року), «Міністр юстиції Малюська: У нас є олігархи різного ступеня *зашквареності*» (*УП*, 10.02.2022), «*зашквареність* Конституційного Суду України».

На останній сторінці обкладинки загального зошита (з дозволом для використання в закладах Міністерства освіти України, 2007 рік) було подано такі написи: «Завантаж мобілу наповну!», «Мега шара для мобіли!», *приколи*.

Переважно з молодіжного середовища ввійшли до загального мововжитку елементи сленгів різних неформальних (за спільністю інтересів, ідей) угруповань (див. вище п. 3.5). Це насамперед гніздо *фанат* і на його основі *фан* «пристрасний шанувальник, “фанатик” (спортивної команди, певного виду спорту, музичної групи, естрадного артиста і т. ін.): «*футбольні, музичні фанати* (фани), *фанати* (фани) команди «*Динамо*», *гурту «ВВ»*, зимового / літнього відпочинку, з похідними жін. *фанатка* і значно рідше *фанка*, *фанівський* / *фанатський* (*рух, група, журнал, сайт*), *фан-клуб*, *фан-зона* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1), *фанатіти*: «— Як розпізнати фанатизм? <...> Від чого найчастіше хворобливо *фанатіють*? — Спорт, релігія і музика. Останній пункт, як правило, характерний для підлітків» (*Е*, 31.08.2017, с. 24).

Одиниці загального жаргону стали вживати також як власні назви — наприклад, назва цукерок «*Кльово!*» (*Житомир*), назви магазинів «*Автошара*», «*Мобіла*», «*Прибамбас*», «*Фишка*», «*Халаява*» [див., наприклад: *Таран* 2013]; у назві твору художньої літератури: «Отже, нова книжка Сашка Ушкалова “*Жест*”. Чому *жест*? Це пояснює в передмові

письменник Анатолій Дністровий: дотепне сленгове слово, “одне зі значень якого зазвичай є психологічним — це захват-здивування”» (А. Федорина. — УМ, 28.03.2013, с. 13); від форм особових імен: «Вован» — назва салону меблів (м. Кам’янець-Подільський, 2010 рік).

3.6.3. Поширення явищ жаргонного походження на інших мовних рівнях.

3.6.3.1. Поширення словотвірних моделей жаргонного і просторічного походження, а також розмовно-експресивного забарвлення. Крім досить значних за обсягом лексико-фразеологічних масивів походженням з експресивної розмовної мови і просторіччя та «блатної» мови, у загальному мововжитку стало поширюватися з цих мовних шарів також функціонування певних моделей словотворення, переважно іменників (здебільшого з помітними слідами засвоєння їх з російської мови). Це насамперед:

1) субстантивовані відносні прикметники на позначення представників як тих чи інших кримінальних угруповань, так і взагалі певних суспільних груп («злочинного», на думку мовця, і взагалі «нехорошого» характеру за місцем їхнього проживання або походження (переважно у формі мн.): «*донецькі*» та ін. (див. р. VIII п. 4.2.6);

2) іменники, утворені усиченням твірної основи (розмовна експресивна і сленгова модель: див. докладніше р. VIII п. 4.2.5) — іменники чол. р.: *шиз* (від *шизофренік*), *сепар* (від *сепаратист*), *комп* (від *комп'ютер*) та ін.; від дієслів: *заішквар* (див. п. 3.6.2), *заішкал* та ін.; іменники жін. р.: *шизі́* (від *шизофренія*, *шизуха*), *арті́* «артилерія» та ін.;

3) іменники із суфіксом *-ух-а* (з виразним просторічно-жаргонним забарвленням; пор. уже наявні до цього фам.-прост. *голодуха*, *житуха*, *заворуха*, *рацуха* — у радянський час: рацпропозиція, несхв. *показуха*, а серед позначень осіб — фам.-прост. *братуха*, жарг. *маруха*) — на позначення певних дій, подій, явищ (переважно негативного характеру, але не тільки — з можливою також імітацією жаргонного слововжитку і/або задля експресивізації мовлення). Наприклад, *чорнуха* «зображення в літературі та мистецтві переважно безпросвітно-гнітючих сторін життя (звичайно сучасного) і про твори з такою стилістикою»; «повідомлення, інформація з нагнітанням негативного матеріалу»: «Міністерство культури і мистецтв України дало держзамовлення на три фільми, присвячені кілерам та повіям <...>, на брудну “чорнуху” <...>, збочену стрічку про статеві стосунки чоловіка з... квіткою» (УС, 23.12.1999), «— <...> А інформація, яка викладена в статті, — це замовна “чорнуха”, покликана підірвати мій рейтинг будь-якими методами» (Д, 5.10.2012, с. 20); *порнуха* (з фамільярним демінутивом *порнушка*) «порнографія; порнографічний твір»: «Центр навіть гейби дуже українського Львова густо засіяний піратськими “точками” з російським читивом переважно кримінально-блатного рівня <...> Переважає російська “порнуха-чорнуха”» (УС, 1.06.2000); *груповуха* «групове згвалтування; груповий секс» (наприклад: Кр., 2001, ч. 5, с. 25); *мокруху* «убивство» (тобто «мокра справа»): «За вбивство Павла Дід отримав завдаток — майже три тисячі доларів. “Мокруху” звелів виконати підручному» (Хр., 2.11.2001), «Те, що замовник убивств буде вирахуваний з числа опозиції, ні в кого не викликає сумніву. Навряд чи вдасться повісити “мокруху” на Мороза чи Тимошенко» (газета «Україна і світ сьогодні», 18.08.2001, с. 4); *заказуха* — 1) «замовне (рос. *казачное*) вбивство»: «*Заказуха* [заголовок публікації]. У Криму знайдено труп дружини депутата» (УМ, 13.11.1999); 2) «замовна публікація в друкованих або програма в ефірних ЗМІ»: «Замість гострих актуальних передач [на одному з телеканалів. — О. Т.] <...> — мильні опери, розважальна *заказуха*» (ВЗ, 9.05.2013, с. 2); *битовуха* — 1) «побут» (від рос. *быт*): «Політична “битовуха”» (ВЗ, 5.04.2002, с. 3: одна з рубрик газети); 2) «злочин на побутовому ґрунті» (від рос. *бытовой*): «З’ясувалось, що мала місце так звана звичайна “битовуха”» (ВЗ, 5.04.2002); *шизуха* «шизофренія»: «— Якби не Лялюська, я б, скорше всього, так і вирішив — що на *шизуху* діло заноситься» (Оксана Забужко); *депресуха* «депресія»; *розслабуха* «розслаблення (як стан організму)»; *димовуха* «димова шашка»; *фізуха* «фізична підготовка; фізичні вправи»;

(не)везуха «(не)везіння», (не)пруха «(не)везіння; (не)сприятливий збіг обставин» (коли кому-небудь «пре / не пре»); кітчуха (кічуха) «кітч (кіч)»; масовуха «яка-небудь масова дія, акція; масова сцена»;

4) іменники із суфіксами -уг-а (графічно -юг-а) — на позначення осіб з підсилювально-несхвальною та презирливою конотаціями (пор. уже давніше наявні бандюга, відчаюга, наймитюга, п'янюга, шоферюга і под.) — і -аг-а (графічно -яг-а; це насамперед активізація в українськомовному вжитку старих російських жаргонізмів на зразок тюрюга, доходяга, спиртяга): аферюга, журналюга, націоналюга, пропагандюга, садюга «сади́ст», москалюга (див. р. I п. 5.3.5), сепаратюга і сепарюга (останні три слова активізувалися з 2014 року після початку російської військової агресії проти України), шовінюга — переважно про представників відповідних російських і проросійських (в Україні) сил («Та ім'я Степана Бандери діє на донечкан, як червона шмата на бугая, і вимахування тою мулетою здатне спровокувати, не без допомоги “червоних” і промосковських шовініст, навіть кровопролиття». — П.-П., 18.08.1994);

5) іменники із суфіксом -ак-а (графічно -як-а) — кілька утворень нежаргонного походження на позначення осіб: відоме ще в часи громадянської війни в Росії, але актуалізоване на межі 80–90-х років під час мітингових баталій комуняка (див. р. I п. 3.2.1), москаляка (див. р. I п. 5.3.5), шовіняка — те саме, що шовінюга;

6) іменники із суфіксом -ар-а (графічно також -яр-а) на позначення осіб (зі зневажливою й презирливою конотаціями): бидляра (від бидло), бичара (від бич жарг. «бродяга, волоцюга»), бомжара (від бомж: див. п. 3.5), жлоб'яра (від жлоб: див. п. 3.6.2), лошара (від лох: див. п. 3.6.1), ментяра (від мент: див. п. 3.5);

7) збірні іменники із суфіксом -от-а на позначення сукупності осіб (з конотаціями зневажливості, презирливості): босота (цей іменник саме з таким наголошуванням був уже відомий в українській мові, але тепер він значно активізувався вжитку; уживається він з таким наголосом і в сучасній російській мові, пор. досі фіксоване в словниках російської мови босотá; пор. у цьому зв'язку також укр. сволота́ — рос. сволотá) — від босяк; гопотá — від гопник: «<...> туди [в міста Донбасу. — О. Т.] приїхали заслані козаки [з Росії. — О. Т.], оселилися в готелях і збудили, вибачте за слово, гопоту, яка потім за ними пішла» (Ірен Роздобудько, письменниця. — ЛУ, 4.10.2018, с. 4: про ситуацію на Донбасі на початку 2014 року); бандотá — від бандит; бидлотá — від бидло; ліберотá — від ліберал (за зразком неологізму либеротá, що з'явився в дискурсі російських журналістів-пропагандистів на позначення «лібералів» у РФ: див. р. I пп. 2.2.2.2.4, 5.5); в основному з 2022 року: див. р. I п. 5.3.5) — від москаль: москвотá і москволотá; на позначення неістот: наркотá, збірн. «наркотики»;

8) збірні іменники із суфіксом -н-я на позначення сукупності осіб (з конотаціями презирливості, зневажливості): бандитня (слово вживалося й до цього: див., наприклад, роман Олеся Гончара «Перекоп», але рідко), «беркутня» — про бійців спецпідрозділу МВС «Беркут» (особливо під час «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), бичарня (від бичара: див. вище), злодійня («метод захисту від злодійни»: ВЗ, 2.03.2001; слово досі фіксувалося тільки в Жел., УНС), рекетня (від рекетир), тітушня (див. про утворення відонімного деривата тітушки, мн.: р. X п. 7.2.1); у загальному контексті російської військової агресії починаючи з 2014, а особливо з 2022 рр.: москальня, сепарня (від сепар — сепаратист) і сепаратня, донбасня — від Донбас, русня (див. р. I п. 5.3.5) з наступним дериватом руснява (від останнього — прикметник руснявий), оркня з наступним дериватом оркотня — від орк (див. про це слово: р. I п. 2.2, р. IV п. 5.4.3), мародерня — від мародер (див. р. I п. 2.3);

9) іменники із суфіксом -(н)ак (графічно -(н)як): договорняк і українізоване договірняк — спочатку в спортивному сленгу про договірні матчі, а потім ширше — про негласні політичні та нелегальні економічні і т. ін. змови сторін-учасниць: «Історія з арештом, а потім, по суті, помилюванням Корбана вельми промовиста. Свідчить вона

про одне — практика кримінально-політичних “*договорняків*” після Революції гідності нікуди не зникла» (Н. Балюк. — ВЗ, 24.03.2016, с. 2), «— Вони [“старі, ретроградні” українські політики. — О. Т.] не хочуть та вже й не можуть мислити по-новому, погрузли у корупційних “*договірнях*х”» (І. Луценко, громадський діяч. — Е, 28.08.2014, с. 4), «Ультиматум чи *договірняк*: що мало місце між Сполученими Штатами і Росією у п’ятницю 13 квітня?» (К. Матвієнко, політичний експерт. — УП, 16.04.2018); *депресняк* «депресія» (СУМ-20); *передозняк* «передозування (наркотиків)»; *парадняк* «парадний вхід, під’їзд»: «<...> просто трахнулися десь у *парадняку* чи, по п’яному ділу, в тамбурі поїзда» (Оксана Забужко. Польові дослідження з українського сексу); на позначення особи: «“Розборки” по-свалієвськи. Місцевого “*крутяка*” застрелили на власному подвір’ї» (СЗ Фест, 16.10.1997) — уже явно питоме за походженням;

10) іменники із суфіксом *-ук* (графічно *-юк*) зі зневажливою або зверхньо-поблажливою конотаціями: *бізнесюк* — бізнесмен, *попсюк* — представник «попси», попсовик (див. р. І п. 6.2.3.2); *газюк* — газовий пістолет;

11) іменники із суфіксом *-ик* (з позанормативним, але не менш уживаним варіантом *-ік*): а) у сфері позначення неістот з фамільярно-пестливою конотацією: *топик* — топ (предмет одягу), *квадрик* / *квадрік* — квадроцикл і квадрокоптер; у мовленні, зокрема, військовослужбовців, учасників АТО: *броник* / *бронік* — бронешилет, *танчик* — танк, *теплік* — тепловізор; б) на позначення осіб: *профік* — професіонал, профі, але переважно зі зневажливою конотацією: *гамік* — гомосексуаліст, *педик* / *педік* — педераст, *панік* — багатий, немолодий коханець, що утримує жінку, *мафік* — мафіозо, *нарик* / *нарік* — наркоман, *шизик* — шизофренік; *презик* / *презік* — презерватив і (як каламбур) президент; у загальному контексті загострення політичних російсько-українських відносин та російської військової агресії починаючи з 2014, а особливо з 2022 рр.: *нацик* — націоналіст (у межах дискурсів, опозиційних щодо українського національно-державницького руху; див. р. І п. 5.4.2), *фашик* — фашист, *рашик* — росіянин (див. про *Рашиа*: р. І п. 5.3.5), *мобік* — мобілізований (у субстантивованому значенні: див. р. І п. 2.3);

12) іменники із суфіксом *-л-о* (з фамільярною конотацією): *бабло*, збірн. — те саме, що *бабки*, мн. (див. п. 3.5); *бухло* «випивка»; *музло* — те саме, що *музон* (див. нижче);

13) іменники із суфіксом *-он* (пор. давніші прост.-фам. *випивон*, *закусон*, *закидон* та деякі ін.): *розслабон* — те саме, що *розслабуха* (див. вище): «Відпочинок після свята, свято відпочинку, *розслабон* після релаксації, Різдво протягом 4 днів <...>» (УМ, 11.01.1997); *музон* — музика: «— Андрій, ви якийсь *музон* граєте, що його тільки через десять років зрозуміють» (УМ, 16.11.2000); *перекусон*; *бухон* (від *бухати*) — випивка;

14) іменники із суфіксом *-ов-о* на позначення дій (модель, абсолютно не українська за структурою): *кидалово* — обман, афера (від відповідного значення *кидати* / *кинути*: див. вище п. 3.6.1): «Велике “*кидалово*”, задумане Укоопспількою» — про обман пайовиків (В. Волкобой. — УМ, 21.03.2013, с. 10), «За два роки такого “*кидалова*” аферист заробив <...> доларів» (СТБ, «Час “К”», 11.04.2003); *мочилово* — убивство (від *мочити*: див. п. 3.6.1): «Путінський Кремль виявив таку слабкість <...>, намірившись “замочити” в сортирі Донбаського конфлікту замість терористів вільну й горду націю. І розплачуватися за це любителям сортирного “*мочилова*” доведеться ще довго й боляче» (УМ, 5.12.2014), «Нова команда ТВі, створюючи видимість опозиційності, незабаром начебто має взятися за їх [опозиціонерів. — О. Т.] “*мочилово*”» (ВЗ, 9.05.2013, с. 2); *бухалово* — пиятика;

15) іменники із суфіксами *-айл-о*, *-ал-о* на позначення осіб (за зразком російських утворень на *-ал-а*): *кидайло* (СУМ-20), рідше *кидало* («Турфірми-“*кидали*” гарантують відпочинок... у неіснуючих готелях». — ВК, 8.07.1997: якщо це, звичайно, форма множини не від *кидала*) — шахрай (від одного зі значень дієслова *кидати*: див. п. 3.6.1), *катайло*, *катало* («Механік NN <...> мав іншу, прибутковішу професію “*катала*”, тобто картярського шулера». — Н. Рикова. Уранці — механік, уночі — «*катало*». — КВ,

21.08.1998, с. 16) — шулер (рос. жарг. *катать* — шахрувати в картах); активізувалися в ужитку також *викидайло*, *мінйайло* (в обміні валют);

16) іменники із суфіксом *-ав-а* (з кримінального жаргону): *підстава* — від відповідного значення *підставляти* / *підставити* кого-небудь «своїми діями, порадами ставити кого-небудь у незручне, дурне становище або робити кого-небудь відповідальним за слова, вчинки інших» (наприклад: «Юний кишеньковий злодій переконував усіх, що його *підставили*». — ГУ, 10.02.1999, с. 10; «Рішення президента Порошенка позбавити Саакашвілі українського паспорта вважаю негідним. Цим кроком Порошенко *підставив* і себе, і Україну»: Н. Балюк. — ВЗ, 5.09.2017, с. 2 — уже навіть без лапок!); «Свої внески <...> добровільно зробили також знайомі і навіть чужі люди з рідного та сусідніх сіл. Кажуть, що роблять так, бо не вірять, що їхній земляк вчинив злочин. І твердять про “міліцейську *підставу*”» (ВЗ, 20.06.2013, с. 4); коли в одній із в'язниць Ізраїлю під час обшуку одягу і речей, що їх консул України в цій країні приніс для передачі ув'язненому — громадянинові України від знайомих останнього, у швах спортивного костюма знайшли білий порошок з підозрою на наркотик, посол України в Ізраїлі сказав на захист консула, що того «використали наосліп» і що це «повна *підстава*» проти консула (інформація в українських ЗМІ 2.09.2016 р.); *пред'ява* — пред'явлення претензій, звинувачень кому-небудь: «Це чітка... вибачте, це не парламентський термін... *пред'ява* Європі» (5 к., «Час: підсумки дня», 22.02.2013: політолог, учасник програми, про один «меседж» з боку Президента України В. Януковича). Пор. також у збірному значенні на позначення осіб: *руснява* (див. вище);

17) нова сленгова модель із суфіксом *-ос* (переважно наголошеним) — як на позначення осіб (з пейоративним забарвленням), так і з іншими значеннями (з експресивними конотаціями), вичленуванням в уже наявних запозичених іменниках *латінос*, перев. мн. *латиноси* (представник населення США латиноамериканського походження і взагалі латиноамериканець: «На той час полковник Перон був досить впливовою людиною серед військової еліти Аргентини <...> і, як істинний *латинос*, ненавидів США <...>»: І. Орнарович. — УМ, 1.08.2000, с. 11), і *негрітос* — зневажл. до *негр* (*-ос* — в іспанській мові це поєднання кінцевої частини твірних іменників та прикметників і флексії множини: див., наприклад, Селігей 2014, с. 225): *америкос*, *піндос* (в останньому слові цей суфікс, звичайно, теоретично не можна вичленувати) у значенні «американець» (обидві одиниці — це факт мововжитку в основному РФ, де в такий спосіб виражають презирство до американців); *бандос* — бандит; *пропагандос* — пропагандист (те саме, що *пропагандюга*: див. вище, *пропагандон*: див. р. І п. 9.1.5); *колорадос* (див. р. І п. 5.4.3); *бандерос* (з ненаголошеним суфіксом) / *бандерас* (форма *-ас* — або від російського «акання», або від прізвища *Бандера*) — в антиукраїнських дискурсах (переважно російськомовних) у значенні «бандерівець» (але в сучасному розширеному значенні — на позначення членів і прихильників українських націоналістичних рухів або взагалі українських патріотів : див. р. І п. 5.4.2); *відос* «відео[фільм]» (*дивитися відоси*), фам.-пестл. *відосик*; *баблоси*, мн., *баблос*, збірн., *бабоси*, мн. — гроші (від *бабло*: див. вище), фам.-пестл. *баблосики*, *бабосики*; *барсетос* — барсетка; *корпоратос* — корпоратив; *лайкос* — лайк (див. п. 3.5); *таблетос* — таблетка (наркотиків або ліків, переважно з тією чи іншою психотропною дією); з утворенням прикметників: *америкосівський* / *америкосовий*, *піндосівський*;

8) у дієсловах — почастищення в публічному мовному полі вживання і творення однократних дієслів із суфіксами *-ну-* і підсилювально-експресивним *-ону-*, нерідко за російським зразком у формі *-ану-* (необов'язково з попередньою наявністю суфікса *-ну-*): *бізнеснути* (див. р. І п. 2.2.3); *мінуснути* «відмінусувати» («ЗСУ “мінуснули” три склади з боєприпасами росіян». — УП, 18.10.2022); *крутоннути* — у нових значеннях (див. про (роз)крутити: п. 3.5); *гроші*, *бізнес* і т. ін.; *аферу* і т. ін. («журналісти *крутоннули* цю справу»); *співача*, *нову партію* і т. ін.; *рейдоннути* (*фірму*, *банк*, *бізнесмена*), пор.

рейдувати (пор., наприклад, *кидонути*); *хайпонути*, пор. *хайпувати* (див. про *хайп*: р. IV п. 2.2.1): «Я впевнений, що гратися з назвою країни, з назвою держави, тим більше намагатися на цьому, вибачте за сленг, якимось *хайпонути*, — це точно не державницька позиція» (Голова ВР Д. Разумков на брифінгу у ВР 6 вересня 2021 року — щодо підстав для перейменування назви держави Україна на Русь-Україна, з чим перед цим виступали деякі політики).

У мові реклами поширилося експресивне дієслово *зацінити* у значенні «оцінити, дати оцінку» (пор. рос. прост., сленг. *заценить*; пор. у регіолекті Галичини *зацінити* в іншому значенні — «визначити, призначити надто високу ціну»: Жел., УНС, УАС, пор. так само пол. *zascenić*): «ROZETKA: *Зацініть* знижки до 60% у Кіберпонеділок».

3.6.3.2. Поширення деяких моделей прийменниково-іменникових конструкцій:

а) це наперед активізація в публічному мовному полі, в тому числі у ЗМІ, конструкцій зі зворотними місця або напрямку з прийменником *на* замість звичного *в*: див. у р. VIII п. 3.2.2 звороти *на зоні* (у місцях ув'язнення) / *на зону* і под.

Пор. також поширення деяких інших зворотів жаргонного походження з цим прийменником: «<...>Тим паче що ця компенсація взагалі ніщо порівняно з тим, *на які гроші* люди “*влетіли*” через запізнення» (УМ, 14.12.2012, с. 2); «Охоронці за змовою з касиром можуть “*розвести на гроші*” [довірливих покупців. — О. Т.]» (ГУ, 25.02.2010);

б) поширення зворотів з прийменником *під* (ким або кого) на позначення залежності кого- або чого-небудь від певного «авторитета», перебування їх під певним «дахом»: «*буть (ходити) під ким*», «*іти під кого*». Наприклад, як у безпосередньому кримінальному середовищі (у відтворюванні в газетних матеріалах, телефільмах і т. ін.): «— *Під ким ходите?* — *Ми під тебе хочемо*»; «*Скоро всі піді мною будуть*», так і за його межами: «<...> лояльності щодо політичних партій та організацій, які “*не ходять*” *під Президентом*, я не зауважив» (ЗВУ, 19.07.2002: із інтерв'ю з місцевим політиком).

4. До питання щодо оцінок активізації в сучасному мовному житті стилістичного використання елементів субстандартних мовних шарів. Як стихійна лібералізація в підходах до питань чистоти літературної мови та мовної культури, ослаблення редакторського втручання в авторський текст і самоцензури в самого автора, так і прагнення журналістів, письменників, артистів, політиків та інших публічних осіб розширити й осучаснити свій виражально-зображальний арсенал, у тому числі шляхом широкого введення в мовлення елементів нижчих стильових мовних шарів, приводять до формування складного й різнопланового комплексу мовностилістичних явищ, які можуть викликати неоднакове ставлення до себе з боку різних кіл мовного соціуму й породжувати різні оцінки, аж до цілком протилежних і взаємовиключних. Якщо спробувати дистанціюватися від більш або менш крайніх позицій в оцінюванні цих явищ, то можна сказати, що значення й, відповідно, міра позитивного або негативного впливу їх у загальних процесах функціонування й розвитку УЛМ на її сучасному етапі можуть, безперечно, варіюватися в досить широкому діапазоні залежно, по-перше, від стильової належності текстів, ситуації мовлення та аудиторії слухачів / читачів / глядачів, а також від місця самого мовця на соціальній шкалі, по-друге, від масовості використання таких елементів. Так, безперечним позитивним наслідком цих процесів є оновлення, пожвавлення й наближення до мовної реальності стилістичної палітри сучасного функціонування літературної мови (насамперед це, зрозуміло, стосується творів художнього стилю, літературної розмовної мови, меншою мірою — друкованих ЗМІ). Але використання субстандартних елементів у мові нехудожніх програм електронних ЗМІ, у публічному мовленні діячів культури, політиків, державних діячів сприймається здебільшого вже негативно. З нагнітанням же мовностилістичних особливостей субстандартних соціо-

лектів (їхнім «вибухом») у текстах багатьох представників «нової хвилі» української літератури, у гумористичних творах (як друкованих, так і в розмовному жанрі естради), у текстах рок-пісень та ін. навіть ті позитивні моменти, про які йшлося вище, перетворюються на свою протилежність: відбувається масова деестетизація й вульгаризація літературного мовлення. Ось, наприклад, уривки з газетних матеріалів, включно з листами обурених читачів, з протестами проти засилля в мові елементів цих стилістичних шарів: «Неможливі в суспільстві якихось сто років тому (лише чотири покоління!) жаргонна мова і матюки впевнено увійшли в побут. <...> Суспільство активно освоює і розвиває злодійський жаргон. <...> Але це навряд чи може пояснити маніакальне прагнення законослухняних громадян романтизувати злодійський світ, прагнути доторкнутися до цього світу хоча б на рівні побутової мови <...>» (Д, 5.02.1999, с. 23: матеріали на цілу сторінку під назвою «Феню знають усі!»); «Не хочеться вірити, що настане той день, коли люди будуть висловлювати свою думку жаргонною лексикою» (Сл. Пр., 2002, ч. 51: під назвою «Сленг – від безкультур'я»). Ось уривки з вірша на цю тему одного з читачів газети: «Мова... Давнє джерело / Спілкування і натхнення. / Чому ж наше сьогодення / Бруд у мову занесло? / Як почую «Я тацусь» — / Перша думка, що комусь / Важко йти, спочити він прагне, / Мабуть, ноги ледве тягне... / Виявляється ж, «тацусь» — / То радію, веселюсь. / <...> / «Кльово». Хто кого клює? / Скільки слів хороших є: / «Добре», «гарно» і «чудово». / Викинь те жаргонне слово! / «Блін». Це що – смачний млинець, / Що його спекла хазяйка? / Ні, тут смакові кінець. / Слово це – брутальна лайка...» (Сл. Пр., 2002, ч. 51: В. Дворецька, вчителька фізики. Вірш «Очистимо рідну мову!»).

У цьому ж руслі — через недостатню представленість у сучасній українській національній мові міського просторіччя та «сучасних» жаргонів / сленгів на власне українській основі — поширилася чергова хвиля мовної русифікації (одночасно з процесами дерусифікації в інших сферах мовного життя й фактично як протидія їм: див., зокрема, р. III п. 2.2, р. VI п. 2.3). Розширення позицій російської мови відбувається при цьому незалежно від того, як вона присутня в тій чи іншій ситуації мовлення — як суб'єкт, тобто пряме джерело впливу, чи як об'єкт у пародійних відштовхуваннях від її текстів (наприклад, у творчості поета Володимира Цибulyка 90-х років, у пісенному репертуарі групи «Брати Гадюкіни»: «Всьо чотко», «Звьозdochка моя» та ін. або в назві рубрики «Всьо чотко» на сторінці гумору газети Верховної Ради: ГУ, 24.07.1993 та інші номери, у назві рок-гурту «Ot vinta!» / «Om vinta!» з його українськомовним репертуаром). Об'єктивно виходить, що спілкуватися й жартувати «по-сучасному» значить робити це за допомогою російської мови.

Звичайно, в живій українській мові явище зросійщення як ніби невіддільна ознака колоквіалізації «по-сучасному» та жаргонізації мовлення виникло далеко не сьогодні, поширившись уже, зокрема, і в Галичині — найбільш українськомовному регіоні країни. Пор., наприклад, в «інсайдерських» спостереженнях за розмовною мовою львів'ян — школярів: «— О, Вася, маєш сигарету? <...> Тоді йдьом, покурим. <...> — Ну, ладна, а маєш спічкы? — Щас де-та найдом. — А неподалік — купка гарненьких дівчат: <...> — Ти шо — прикалуєшся? — Та не. — <...> Біля вікна жваво обговорюється вчорашній футбол: — <...> Той Шевченко... рахіт... базарю. — Да, самолюб кончений, дав би Реброву пас, а то гоне, як подорваний, і вале на фонарях <...> — Кароче, хватіт його бакланити, гол всьо-таки забив»; студентів: «Ось уривок із ще одної розмови: — Вона, кароче, каже, ти, тіпа, напишеш той, кароче, реферат, а я, тіпа, ставлю, кароче, той, тіпа “п'ять”, а якщо не здаш, то той, кароче, будеш мати “три” за семестр. — Це говорить студент, до речі, гуманітарного вузу»; дорослих: «<...> Дорослі теж не без гріха. Постійно вставляють у розмову ті жаргонізми, які були популярні в їхній час — “срунда”, “труба”, “кришка”, “блін” [див. про цей російський нібито евфемізм у функції слова-паразита в р. III п. 2.1.2. — О. Т.], “капец”» (Андрій Іщик, учень Львівської СШ № 44. В натурі: наша мова солов'їна, блін. — ВК, 15.01.1999); або: «На кожному кроці дитина чує мовлення ось такої приблизно якості: “Оля, я на прошлій неділі тоже встроїв свого пацана, Славіка”»

(О. Захарків. — Пр., 13.09.1997). Але з поширенням такої мовної стилістики в публічних виступах, у ЗМІ її деструктивний вплив значно посилюється, пор. у тих же львівських виданнях: «Червоноград і досі не може отямитися від шоку, який пережив за останній місяць. Такого “шороху” тут не пам’ятають. Протягом кількох днів — три резонансні арешти!» (В. Сагайдак. — ВЗ, 8.08.1997); «Проте Давор [прізвище футболіста. — О. Т.] — це не ледар Роналдо. Це пахар!» (О. Тичина. — СП, 5.08.1999); «Ніякий МВФ вам два пузирі на халяву не дасть», «Тож візьми, здай десяток-другий порожніх пляшок і купи собі сосиску. Підвісь над столом — ось тобі і закуска. Вона висить, а ти собі з рюмахою життя налагоджуєш. Називається: закусити *вприглядку*. Ноу-хау» (А. Архарів. Життя вдалося! : Оптимістичний фейлетон. — ВЗ, 15.05.2005). У людних місцях міста-курорту Трускавця (коло буюету мінеральних вод, коло ринку) на початку 2000-х років зі студій звукозапису гучно лунала пісенька невідомого автора: «Мамцю, мамунцю, я твоя дитина, / Мені си належить легкова машина <...>» — з приспівом: «*Тьоца*, дай, дай на машину, / *Тьоца*, дай, дай на перину. / *Тьоца*, дай, дай на *каляску*, / Ще й на пляшку дай!».

Для мовців (письменників, журналістів, артистів та ін.), які цілком серйозно й цілеспрямовано, не для «зубоскальства», практикують таку мовну стилістику, головною мотиваційною основою для цього є прагнення перетворити українську мову на «нормальну» мову з повною стильовою парадигмою й повним набором мовностилістичних засобів, включно з просторіччям, у тому числі й вульгарним, та жаргонами / сленгами, а українську літературу, за рахунок популярної тематики й відповідного оновлення мовних ресурсів, — на «нормальну» літературу, у тому числі й для масового попиту. Наприклад: «<...> мені завжди хотілося написати книжку, яка лежала б на розкладах, була не для елітарної, високочолої публіки і не для вузького прошарку тих, хто спеціально кохається в українській літературі, а справді читалася масово [на відміну від “нашого хатнього традиційного письменства”. — О. Т.]. Тобто, щоб зник бар’єр між, так би мовити, українським культурним гетто і російськомовним обивателем наших українських міст — тим українським читачем, якого нам треба завойовувати на свій бік» (Оксана Забужко, письменниця. — ЛУ, 1.08.1996: про мотиви створення свого роману «Польові дослідження з українського сексу») ⁷⁸; «<...> щоб не тримати нашу мову в резервації. Бо інакше вона матиме тільки ту обмежену лексику, яка є. Але я маю на увазі уживання нецензурних слів як функціональний момент, а не як повсякденний» (Юрій Покальчук, письменник: з виступу в програмі «Табу», присвяченій проблемі вживання нецензурної лексики. — «1+1», 8.07.1999); констатуючи, що «в Україні національна “середня полиця літератури” відсутня», відомий книгознавець разом з тим бачить, що «є кілька десятків авторів, здатних забезпечити конкурентоспроможність не однієї авантюрної серії»: це, зокрема, Андрій Кокотюха, Юрій Винничук з його повістю «Діви ночі» та ін. (К. Родик. Смаки народні та літцнотливі. — Книжник, 2000, № 8). Окремі мовознавці-україністи — дослідники цієї проблематики також підтримують таку настанову на рух до реальної, живої української мови, якою б покрученою й засміченою вона не здавалася не тільки мовним снобам, а й звичайному читачеві. Наприклад: «Якщо за часів тоталітарної системи плекався ідеал “мовної дисципліни” в її сомнамбулічному суконно-партійному варіанті, то наприкінці ХХ століття стався справжній “жаргонний вибух” не тільки на шпальтах газет і журналів, а й у високій літературі, «Адже жаргон — невід’ємна частина української мови. Він руйнує не тільки суто мовні заявлені стереотипи “калиновості”, “сопілковості”, а й громадські комплекси, міфи, зашореність» (Л. Ставицька. «Блатна музика» української мови. — Д, 17.03.1999); «Розмовно-просторічний, нецензурний вибух

⁷⁸ Утім, ось думка з цього приводу літературного критика, який убачає надмірне ускладнення мовної стилістики названого твору в інших аспектах: «“Польовим дослідженням” завадить бути бестселером хоча б через мову — ну “не впруть” складних синтаксичних конструкцій і рафінованої української ні двірник, ні водій тролейбуса, ні шия, що продає жуйки в кіоску!» (О. Яровий. — ЛУ, 8.08.1996, с. 2).

у художній літературі 90-х виник як протест проти фальшивої сомнамбулічної масової свідомості з усіма її міфами, табу і тотемами. Цю свідомість десятиліттями плекала понура тоталітарна система з її принциповою монологічністю <...> як вираз домінантної настрою» [Ставицька 1999: 154]. Аналізуючи причини популярності в українській літературі останніх десятиліть радянської доби жанру химерної прози з його характерними мовностилістичними особливостями, інша дослідниця загалом небезпідставно ставить це явище в залежність від стану УЛМ у тодішній Україні (хоча, звичайно, це не може бути єдиною причиною): «Причини цього явища слід вбачати, як нам здається, у сучасній мовній ситуації, що склалася на Україні. Химерний роман з'явився як реакція літературного писемного варіанта мови на кризу, що її переживає усне мовлення, як спроба літературної компенсації занепадаючого просторіччя» — і водночас констатує, що «шлях цей, незважаючи на достойні наміри тих, хто на нього ступив, все ж виявився малоперспективним», протиставляючи при цьому таку мовну стилістику іншій, а саме: «В одному короткому діалозі, відтвореному Григором Тютюнником в оповіданні “Син приїхав” (“Папа, а як зараз навпростець дійти до лавки?”) <...>, більше життєвої правди, ніж у товстих фоліантах химерних романів, перенасичених просторічною лексикою і фразеологією, які в реальній розмові сьогодні лишаются бездіяльними» [Масенко 1991: 32–33].

Особливо активні дискусії виникають при цьому навколо питання про українсько-російський «суржик» — цю «напівмову», за зневажливою характеристикою одних, і/або природний засіб спілкування величезних мас українськомовного населення, у розумінні інших, — як про місце цього ідіому (як стихійного явища) у мовному житті сучасної України та про його значення в далішій долі української мови, так і про доцільність і міру його свідомого залучення до текстів УЛМ.

Ставлення до цього ідіому в сучасному українському суспільстві з його загалом досить задовільним культурно-освітнім рівнем і охопленістю засобами масової інформації є досить неоднозначним. У суспільних колах з цілком сформованими поглядами на національно-мовні процеси в сучасній Україні це з одного боку (у колах з критичними або байдужими поглядами на долю української мови) поблажливо-зневажливе ставлення, з другого ж боку (у колах, стурбованих цією проблемою) — різко негативне ставлення — як до «малоросійського», «колоніального» (з наголошуванням на його національно-державній неповноцінності) або «провінційного», «містечкового», «вуличного», «базарного» (з наголошуванням на його соціально-культурній неповноцінності) ідіому («жаргону», «волапоку» і под.). У цьому останньому культурно-мовному середовищі слово *суржик* стало навіть основою для формування ще одного метафоричного значення (сам *суржик* у його «лінгвістичному» значенні — це, як відомо, також метафора — «сільського» походження: на основі значення «невисокої якості суміш зерна різних культур; борошно з такої суміші») з такою самою пейоративною конотацією — «невпорядкована, строката, позбавлена смаку суміш чого-небудь»: *стильовий, музичний, архітектурний* і под. *суржик*. З боку ж не тільки широких верств населення — насамперед, зрозуміло, самих носіїв УРС, а й певних кіл творчої та наукової інтелігенції (навіть тих, що лояльно налаштовані щодо української мови і, більше того, щиро підтримують її розвиток) спостерігається також «ліберальне» ставлення, що його дещо умовно можна розглядати як загалом позитивне. Це, по-перше, позиція «місцевого патріотизму» — «голоси з народу» на підтримку рідного ідіому з пропозицією вважати його діалектом: «Суржик хочу замінити на „діалект“. Нічого не маючи загалом проти російської, я безумовно віддаю перевагу „суржику“ нашим місцевим діалектам!» — заявила на сторінках газети „Культура і життя“ (29.10.1997) бібліотекарка з Чернігівщини Валентина Михайленко» [Ставицька 2001: 21]. Така позиція певної частини представників Східної й Центральної України знаходить додаткову аргументацію в тому, що, кваліфікуючи як «суржик» тільки українське мовлення зі значною домішкою позанормативних елементів російської мови й не розглядаючи як такий живе народне мовлення західноукраїнського регіону з помітною домішкою елементів сусідніх з ним мов, суспільство виявляє явну дискримінацію щодо першого й, відповідно, щодо його носіїв, наприклад: «Однак <...> чому суржи́ком вважається лише вживання в українській мові русизмів, а західноукраїнські полонізми, мадяризми тощо гордо крокують у шерензі діалектології?» (П. Нечитайло, читач. Слово на захист суржику. — УС, 7.03.2002)⁷⁹; з матеріалів «Суду над

⁷⁹ Задля справедливості слід відзначити, що останнім часом такі позанормативні росіізми з живого мовлення стали подавати в діалектних словниках східної частини України, наприклад: *вніматільний, всьо равно, срузчик* «вантажник», *картошка, клубника, карьожить, мамент* «момент», *придурок* *жизні*,

суржиком»: див. про це далі): «Чомусь провина суржику лише в тому, що в ньому є русизми. Якщо у Львові багато полонізмів, то ми цю мову не засуджуємо, суржиком не вважаємо, але якщо українець говорить із вкрапленням російських слів, то ми вважаємо це ганебним» (Андрій Кокотюха, письменник), «Хіба це не суржик, коли на Галичині молодий хлопець іде “з файною кобітою до sklepu”?» Суржик тому й розділяє країну, що він різний. Один є на Сході, інший на Заході» (Микола Княжицький, тележурналіст, громадський діяч і політик: живе й працює в Києві, але походженням зі Львова); з рецензії на монографію про «суржик»: «<...> Щоправда, не всі форми “мішаної” української мови засуджуються. Скажімо, “львівська гавара” — суміш українських, польських, німецьких та єврейських (їдиш) елементів — вважається питомим елементом українського культурного ландшафту, хоча з мовного погляду “Миколо, обід в братурі на пательні!” чи “Як справи? — Всьо фест” аж ніяк не кращі за “Сірожине пирожине”» [Бріцин, Саплін, Труб 2011: 91]. По-друге, це позиція «любителів народної мови» з усіма «неправильностями» останньої (особливо в царині гумору), представлена, зокрема, не тільки письменниками та артистами-гумористами — творцями й пропагандистами традиційного «українського гумору», а й сучасним поколінням «лібералів» в українській літературі (див. вище п. 3.4). Так, у ході так званого «Суду над суржиком», проведеного в одному з київських театрів у червні 2004 року з участю «судді», «присяжних засідателів», «обвинувачення» і «захисту» (в особі відомих представників творчої інтелігенції) та численної публіки, думки учасників розділилися: за «суржик» — 180, проти — 220 голосів (див. матеріали про це: УУ, 2005, № 1–2, с. 9–17). І, по-третє, це ще більш умовно-позитивна оцінка українсько-російського «суржику» — визнання його як меншого зла порівняно з повним переходом українців на російську мову мислення і спілкування, пор.: «Парадокс: „суржик” залишався таким-сяким притулком українського слова, від нього ще можна було повернутися до українства. А за його межею повороту вже практично не було» [Дзюба 2005; пор. також: Возняк 1998: 260–261; Ставицька, Труб 2007: 82–84; Стріха 1998: 637; пор. подібні висловлювання деяких білоруських мовознавців і взагалі представників білоруської інтелігенції щодо «трасянки»: Цыхун 2000; Мечковская 2005: 114].

Щодо широкого використання українсько-російського «суржику» як мовностилістичного засобу та художнього утримування його особливостей, то особливо різка поляризація в оцінюванні цього явища окреслилася у сприйманні «нової хвилі» українського естрадного гумору (див. також вище п. 3.4).

З одного боку, в численних газетних публікаціях на цю тему, в інших виданнях української культурно-мовної орієнтації відзначалося, наприклад, що «суржик є не інструментом висміювання цього мовного каліцтва, а головним елементом їхнього [дуету “кроликів” і особливо “Верки Сердючки”. — О. Т.] гумору, без якого і гумор — не гумор. От і формується думка у пересічного глядача про, по-перше, другосортність української мови, її примітивізм (бо зросійщений обиватель, чуючи мову Сердючки, і вважає її розмовною українською) і, по-друге, що український гумор без суржику неможливий» (Ярослав Жолдак. Пересмішники у дзеркалі мовної культури. — УС, 12.03.1998); «Освічену україномовну людину цей суржик дратує через той маргінальний мовний гумор, що постає як основний засіб плекання сміхової культури. <...> Для зросійщеної людини суржик на тлі літературної російської мови ще більше підсилює ставлення до українськості як феномену другосортного» [Ставицька, Труб 2007: 110–111]; «Коли ж з екрана часом звучить наша мова, то вже напевно з вуст простака. Це не його вина, таке йому місце виділено, він же маргінал, що з нього візьмеш. І гумор маргінала так само найнижчий, бо в гуморі, як і в усьому мистецтві, є різні рівні» (Роман Дідула. Виклик приймаємо, братове?, або Сміх воюючої сторони. — ЛУ, 1.03.2001); «Те, що відбувається на українському телебаченні, — це агресивний наступ на духовний суверенітет нашого народу. До такого висновку дійшла вся свідома українська громадськість, переглядаючи новорічні святкові телепрограми, які заповнили московські співаки, актори та наші доморощені “кролики” й “Верка Сердючка”. <...> З “українського” пропонується лише те, що засвідчувало національну неповноцінність, інтелектуальну неспроможність чи й просто недолугість “хохлів” <...> під оновлений суржиковий мовний вінегрет» (Чужі на екранах: Заява Центрального правління ВУТ «Промсвіта» ім. Т. Шевченка. — УС, 13.01.2000); «Або оця Верка Сердючка: це ж знущання над українською жінкою, над Україною, мовою, культурою. І воно рекламується як щось надзвичайне» ([Із інтерв'ю

тілівізор, тіліграма, унистожать та багато ін. (Чабаненко 1992), хоча, звичайно, питання про їхню саме діалектну належність викликає великий сумнів з огляду на значне поширення їх у межах чи не всієї України (на відміну від елементів сусідніх мов у мовленні населення Західного регіону); отже, їх правомірніше розглядати як одиниці просторіччя. З іншого боку, варто також зауважити, що такі одиниці, як *всьо, куда (сюда, тудя), і так даліше*, які в мовленні населення колишньої підросійської України можуть кваліфікуватися тільки як ненормативні росізми, в мовленні населення Західного регіону так загалом не сприймаються.

з экс-Президентом України Леонідом Кравчуком]. — УС, 4.03.1999, с. 4); «<...> образ Верки Сердючки поступово стає образом України. Це дуже образливо для людини, яка все життя хотіла бачити мистецтво інтелігентним» ([Із інтерв'ю з відомим театральним режисером і громадським діячем Лесем Танюком]. — ГУ, 4.08.1998, с. 3). У цьому середовищі вже виник глузливий каламбурний епітет «Верка *Смердючка*» (замість *Сердючка*): «Ще про феномен *Смердючок*» (С. Караванський. — ЛУ, 12.08.2004); «Чому так штучно “розкручуються” на людях усілякі *смердючки*, *кролики*, *недорічки-телекуми*, *мамадурники* і чому так невільно почувається в ЗМІ український сміх?» (В. Радчук. — УУ, 2002, № 4, с. 3); пор. також: «*иско-верка-нная* українська мова» (журнал «Дзвін», м. Львів, 2001, № 4, с. 116).

З другого боку, існує цілком протилежна оцінка цього явища в сучасному українському гуморі — насамперед у деяких російськомовних виданнях в Україні та в пресі РФ: «Яркая личность актера Андрея Данилко (в простонародье — Верки Сердючки), естественно, привлекает к себе внимание. <...> Мы, его соотечественники, конечно, гордимся, что такая звезда зажглась именно на нашем небосклоне. А вот в Москве заявляют, что Сердючку на родине не любят. С чего бы это? Завидуют, наверное. Предлагаем нашим читателям статью “из-за рубежа”. [Далі наводиться публікація з газети “Вечерняя Москва”. — О. Т.:] Проводницю Верку Сердючку из “СВ-шоу” на родине, Украине, не любят, упрекая ее в неинтеллигентности, скудости ума и пошлости. Ей инкриминируют плохое знание государственного языка, употребление “суржика” (бытового хохляцкого наречия), оскорбление национального достоинства и тягу к “шароварности” <...>» (журнал «TV-парк», Київ, 1999, № 35, с. VII); «Верка Сердючка, ставшая легендой украинского телевидения и одной из лучших его приобретений, становится все более популярной в России. Почему? Наверное, потому, что там зритель уж слишком пресыщен умными программами и умными ведущими <...>» (ФНК, 12.05.2000).

Пор. також цілком протилежні оцінки феномену «Верки Сердючки» двома відомими представниками української (і українськомовної) інтелігенції — з одного боку: «Образ Сердючки був політично затребуваний, замовлений, я б так сказав, і недарма здобув таку шалену популярність саме в Росії. Адже абсолютна більшість росіян дуже негативно налаштована до України, вони ідеологічно не сприймають нашої незалежності, нашої окремішньої мови, культури, історії. Хочуть росіяни, нехай собі тішаються, плакають образ Верки, але ж не українці! До української культури Верка не має жодного стосунку, в українській культурі не може бути місця для цієї, вибачте на слові, *Смердючки*. Так, Данилко має талант, а хіба його не мав недолюбгий хохол Тарапунька?» (Павло Мовчан, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта»); з другого боку: «Він тонко відчув потребу часу і зумів дати народові те, чого він потребує. В цьому й полягає феномен його успіху. Верка Сердючка хоч і карикатурна, але своя, рідна, народна, зрозуміла всім і кожному. Вона жива, природна, не надумана. <...> Її жарти сприймаються на ура і стають крилатими фразами» (Михайло Поплавський, ректор Національного університету культури і мистецтв) (див.: Е, 3.02.2005 — під промовистою редакційною «шапкою»: «Сердючка — це ми»).

Однак якщо цілком серйозно й неупереджено розмірковувати як над дальшими шляхами розвитку української мови як такої й, зокрема, її літературної форми, так і над тим, наскільки вона здатна забезпечувати мовні потреби своїх носіїв, слід, безперечно, визнати, що масове поширення цього мовного гібриду є деструктивним як для самої української мови, так і для тих її користувачів, які, не маючи у своєму розпорядженні всієї повноти мовних засобів для адекватного вираження своїх думок та почуттів, не можуть у досить багатьох ситуаціях публічного спілкування не відчувати внаслідок цього своєї неповноцінності. Українсько-російський «суржик» фактично значною мірою підміняє собою розмовно-побутове мовлення носіїв української мови і заповнює деякі з тих сфер комунікації, які в розвиненому суспільстві мають обслуговуватися, принаймні в основному, літературною мовою, — розмовний стиль як такий і як основу функціонування мовного гумору, пісенної масової продукції, мови театру й кіно тощо.

У загальних межах демократизації, колоквіалізації та експресивізації публічного мовлення, включаючи сфери ЗМІ, інтернету, в окремих інших сучасних слов'янських літературних мовах також спостерігається більша чи менша активізація нових хвиль у поширенні домінантної у відповідному мовному ареалі (у минулому або й тепер) мови. Крім нової хвилі росізмів в українській, як і в білоруській [див., наприклад: Лукашанец 2017: 78–80], мові (з одного боку, у загальному руслі експресивізації та жаргонізації мовлення: див. вище, а також у р. III п. 2.1, з другого, — як «очуження» російських антропонімів в українській мові: див. у р. X п. 7.1.4 приклади на зразок *Владімір* Путін), яка стала поширюватися ніби демонстративно всупереч посиленню в цей же час тенденцій антиросійського пуризму (див. р. VI п. 3), це активізація в ужитку (не тільки в

розмовній мові, а й у мові друкованих ЗМІ і взагалі в публічному мовному полі) у кількох південнослов'янських мовах туркізмів, наявних у них ще від часів турецького панування, але витіснюваних у добу незалежності на периферію національної мови (хоча вони продовжували функціонувати поза межами літературної мови) й замінюваних власними одиницями та новими запозиченнями із західноєвропейських мов. У двох названих східнослов'янських мовах активізовані росіізми виконують власне номінативну функцію і функцію мовного реалізму (це в основному одиниці кримінального жаргону, жаргону наркоманів та ін.), а ще частіше експресивну функцію. Місце та функції нової хвилі туркізмів у публічному просторі південнослов'янських мов є значною мірою відмінними не тільки від хвилі росіізмів у межах східнослов'янського ареалу, але й між самими цими мовами. По-перше, у південнослов'янських мовах це, власне, не нова хвиля запозичень, а актуалізація віддавна наявних у них одиниць. По-друге, у такому «відродженні» одиниць турецької лексики не можна, звичайно ж, убачати серйозної загрози для самобутності цих слов'янських мов (на відміну від української й білоруської мовних ситуацій). По-третє, якщо брати відмінності в цьому плані між самими південнослов'янськими мовами, то для болгарської мови це, з одного боку (і, очевидно, насамперед), експресивна функція (функція своєрідного сленгу) — як прагнення «освіжити» мовлення стилістично зниженими, розмовними, тобто власне «простонародними», елементами [див., зокрема: Български език 1997: 33–37; Кръстева 1999; Кръстева 2000; Nikolova 2000: 268–269; Парзулова: 81–84; Бояджиев 2008: 9; Стоянова 2003: 203–205], але, з другого боку, також певною мірою (для деяких культурних і політичних кіл) — своєрідний вияв етнізаційного пуризму, ніби як протидія сучасним процесам мовної глобалізації⁸⁰. Для македонської мови це, відзначена вище функція експресивізації мовного спілкування [Огієнко 2017: 22–24; Гуркова 2017: 31–32]. Для новосанкціонованої боснійської мови відродження туркізмів зумовлюється також активізацією політико-культурних орієнтацій саме на турецьку мову — у руслі антисербського та антихорватського пуризму [Невекловский 2001: 47; Lubaś 2009: 381].

Якщо причиною появи й розширення сфер функціонування українсько-російського «суржику» на міжмовному рівні став потужний вплив російської мови в умовах тривалої й масової українсько-російської двомовності за бездержавності українського народу та його мови, то основною внутрішньою причиною для цього є відносно повільний процес утвердження УЛМ як авторитетного та обов'язкового засобу спілкування українського населення, одним з наслідків чого стає й неприщеплювання з дитинства навичок автоматичного користування нею (насамперед у побуті). Коли в умовах уже сучасної України функціонування української мови на офіційних рівнях спілкування, у сферах освіти й науки та ін., безперечно, значно розширилося, то: а) у розмовно-побутовій сфері цей процес відбувається повільніше, оскільки ця ділянка мовної комунікації найменше піддається свідомому регулюванню; б) єдина нормативна основа УЛМ в її сучасній версії все ще по-різному сприймається різними колами мовного соціуму (див., зокрема, р. VI п. 1, р. VII): станом на сьогодні існує більша чи менша диференціація точок зору щодо тих чи інших питань нормативності мовних явищ, що приводить до значної варіантності і, як наслідок, до недостатньої впорядкованості мовної практики, до недостатності мовного автоматизму. Навіть у Галичині розмовною мовою міського населення є не

⁸⁰ «Сучасні болгарські націоналісти з метою відстоювання та захисту традицій звертаються до туркізмів. З іншого боку, ця лексика слугувала протиставленню всьому новому, що насаджувалося спочатку в самостійній Болгарії, потім у Болгарській Народній Республіці, а зараз — у оновленій країні, що вступила до ЄС — усе це, зрештою, спрямовано на збереження ідей Болгарського відродження», однак «радикально налаштовані діячі політики та культури з обуренням констатують, що в Болгарії відбувається процес туркізації, який є “національною розбещеністю”» [Стоянова 2010: 17–18].

«київський» стандарт, а місцевий регіолект (див. р. V п. 1.2); мовлення тутешньої інтелігенції також не зовсім відповідає названому стандартowi.

У своєму цілком зрозумілому й закономірному прагненні бачити українську мову мовою з повною соціально-стильовою парадигмою, українську літературу — літературою справді реалістичною за її мовною основою, а українську словесну культуру — культурою не патріархальною й не провінційною, певна частина і мовознавців, і літераторів та журналістів, як відзначалося вище, ладна визнавати наявність у складі української національної мови певних соціолектів (жаргонів, сленгів), які є в своїй основі поки що не українськими, а перейнятими з іншої мови (власне, кількох мов: крім російської, у відповідних західних регіонах це ще й польська, і певною мірою угорська мови), і допускати достатньо широке функціонування масивів цих та інших маргінальних мовних шарів, також нерідко засвоєваних з іншої мови, — стилістично зниженої та просторічної лексики включно з вульгаризмами — у розмовному, художньому та інформаційно-публіцистичному стилях УЛМ. Однак, поділяючи, безперечно, таке прагнення до стильової й стилістичної повноти української мови, варто все ж пам'ятати про обережність і поміркованість у пошуках шляхів до цієї мети (мається на увазі, звичайно, поміркованість у використанні субстандартних соціолектів насамперед з функціями вираження мовної розкутості, мовної агресивності та гумору і меншою мірою — з функціями мовного реалізму та номінативної). По-перше, інвентар цих субстандартних мовних шарів має все-таки бути в своїй основі власним, питомим, а не масово запозичуваним з іншої мови. По-друге, не варто прагнути до заміни в мові одного «домінантного настрою» таким самим доміантним, тільки іншим — протилежним за своїм «зарядом»; у мовній культурі мають співіснувати різностильові напрями, і панівним серед них має бути, звичайно, стилістично нейтральний; ледве чи можна вважати мовним реалізмом масове нагромадження в тексті різноманітних маргінальних мовних елементів, це також стає свого роду «хімерною прозою» в українській літературі. По-третє, не можна пояснювати факту стриманості щодо вживання стилістично маргінальної лексики, ніби браку розкутості у виборі мовних засобів у межах сучасного українського мовного узусу тільки попереднім (радянським) періодом панування пуристичної тоталітарної ідеології, адже як для розмовної мови верств українського населення дорадянських часів (крім, звичайно, його соціально маргінальних прошарків), так і для мови українського фольклору та класичної літератури така форсована стилістична тенденція до «мовної розкутості» також не була характерною.

Безперечно, дослідники й просто спостерігачі цілком слушно констатують, що «цілі ареали соціального життя [в Україні. — *О. Т.*] не озвучені українською мовою, не ословлені зсередини, а отже, й іззовні вони можуть бути ословлені лише вельми приблизно, з чималою і досить помітною долею умовності. Легше написати роман про нью-йоркських гангстерів (чи, скажімо, перекласти якийсь американський роман), де все — від початку і до кінця — умовність, де неавтентичність мовби передбачена правилами гри, тобто художнього перекладу, аніж дати на сторінках автентичного українського роману “самовиразитись” київським рекетирам і міліціантам, повіям і номенклатурним бонзам, — це життя відбувається мовби поряд і водночас у іншому звуковому діапазоні, несприйнятливому для традиційного українсько-письменницького вуха» (Микола Рябчук. «А свої дастьбі...» (Із приводу однієї публікації у газеті «Республіка»). — Суч., 1993, ч. 7, с. 87–88)⁸¹. Але вихід із цієї ситуації може бути тільки єдиний (власне —

⁸¹ Пор. також, наприклад: «Ми звикли в нашій “агітації” за українську мову наголошувати на її поетичності, музичності, “калиновості” і “сопілковості” <...> Все це так, але ось питання — чи достатньо цієї образно-емоційної матерії нашої мови для того, щоб вона ввійшла повноцінним господарем і робітником у всі сфери науки і техніки, матеріальної й духовної продукції? <...> А ще більш загальна проблема — мова розмовна, українська “музика” сучасного міського просторіччя, сама здатність нашої мови щедро продукувати сучасні урбаністичні говірки, різноманітні аргі, новонароджений фольклор. <...> Хай не кривляться аматори високого стилю: якщо в широковідомих колись анекдотах “вірмен-

двоєдиний), хоча й досить тривалий і, звичайно, не самотній для української мови, а характерний для різних мов у період завоювання ними свого національного простору. З одного боку, це поступове заповнювання українською мовою всіх дотеперішніх соціально-мовних лакун у житті українського народу. При цьому слід брати до уваги, що субстандартні, позалітературні соціолекти — як цілком стихійне явище — формуватимуться на питомій мовній основі навіть за нормальних умов для функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, як це не прикро, досить довго; завершення формування розмовного стилю УЛМ як необхідної умови повноцінного функціонування ряду явищ культури, що спираються на мовну основу, — зокрема мови кіно, мови масової пісні, мови гумору (сфер, де мовне спілкування відбувається не тільки «для розуму», а й «для душі») ⁸², відбуватиметься паралельно з переходом на УЛМ у побутовому (саме в побутовому!) спілкуванні широких верств населення, які досі віддають перевагу спілкуванню або українською нелітературною мовою, або російською, переважно літературною, мовою. Нинішня УЛМ все ще явно недостатньо наблизилася до розмовної, у тому числі й розмовно-професійної, комунікації основної маси сучасного населення України — населення міст, особливо великих, у південно-східному й навіть у центральному регіонах, молоді, до спілкування в сферах виробництва, спорту та ін. Однак якщо розвиток субстандартних соціолектів на власній мовній основі мало піддається свідомому регулюванню, то вже сформований на сьогодні стан розмовної УЛМ потрібно тільки постійно «притирати» до реальності, для чого слід спілкуватися нею в різних сферах життя. З другого боку, це даліше вдосконалювання та урізноманітнювання зображально-виражальних можливостей УЛМ, у тому числі й у відтворюванні мовлення неукраїнськомовних мас населення (більшу частину цього шляху УЛМ пройшла ще в першій третині ХХ ст. починаючи від творчості, зокрема, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Володимира Винниченка). Інші варіанти виходу — ті, про які йшлося вище, — це лише паліатив, спроби полегшеного розв'язання цієї проблеми, які об'єктивно закріплюють за українською мовою вже відому роль мови обмеженого суспільного використання (хоч уже, звичайно, не тільки «мови для домашнього вжитку» та мови опису селянського життя).

ЛІТЕРАТУРА

- Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 41–47.
- Бачевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
- Белєй Л. Українська мова на початку ХХІ ст.: Параметризація соціально-лінгвістичних змін. Київ: Люта справа, 2019.
- Білодід І. К. Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення* / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1965. С. 5–54.
- Бондар М. П. Котляревщина. *Українська літературна енциклопедія* / Відп. ред. І. О. Дзеверін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана. Т. 3, 1995. С. 27–28.

ського радіо” приємно було відчувати аромат лукавої національної дотепності, то, може, і в нас колись стихійно виникне щось подібне до свого “українського (не хахлацького!) радіо”? А поки що — “вулиця корчиться без’язика, їй нічим кричати і розбалакувати” [це переклад рядків з поеми В. Маяковського “Облако в штанах”. — *О. Т.*]» (Леонід Новиченко. Мова, мова... — ЛУ, 24.10.1996).

⁸² Поки ж що, наприклад, анекдот не на «сільску» тему, почутий у викладі російською мовою, так само дуже часто по-російському й переповідають навіть представники українськомовної інтелігенції в своєму ж середовищі (маються на увазі, звичайно, анекдоти, гумор яких не спирається на суто мовну основу — гру слів, особливості конкретного мовлення персонажів тощо: див. про випадки такого роду в р. III п. 3.1.3). Можна, звичайно, відзначити помітну наявність у музичному житті сучасної України рок-пісень українською мовою, але їх важко віднести до жанру масової пісні, вони індивідуально-авторські за своїм характером. З-поміж текстів пісень українською мовою для швидкої танцювальної музики найбільшу популярність усе ще мають, очевидно, «суржикомовні» зразки з репертуару «Верки Сердючки».

- Бояджиев Т. Езикова ситуація у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. *Български език*. 2008. Кн. 3. С. 5–28.
- Брага І. «Клуб бойового суржику», або Українсько-російський суржик у соціальній мережі Facebook. *Дивослово*. 2015. № 5. С. 32–34.
- Бріцин В., Саплін Ю., Труб В. [Рец. на:] Del Gaudio S. On the Nature of Surzyk: A Double Perspective. München–Berlin–Wien, 2020. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 91–92.
- Бугарски Р. Неки аспекти жаргонизації у нашем данашњем језику. *Јужнословенски филолог*. 2000. Књ. 56. Св. 1–2. С. 157–161.
- Бурас М. М., Кронгауз М. А. Сексуальна агресия в русском языке. *Агрессия в языке и речи* / Под ред. И. А. Шалонова. Москва: РГГУ, 2004. С. 115–125.
- Български език [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. S. Dimitrova. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Васильев А. Д. «Крутой». *Русская речь*. 1993. № 6. С. 44–47.
- Вачкова К. Проблеми на стандартизацията на българския книжовен език в съвременните условия. *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / K. Gutschmidt (Hrsg.). Dresden: Thelem, 2002. С. 206–222.
- Вербальна агресія як мовно-культурний і соціальний феномен / Упоряд. О. Гаврилів. Львів, 2006.
- Виденов М. Какво става с вестникарския език? *Езикът на тоталитарното и посттоталитарното общество* / Съст. Т. Шамрай. София: Година, 1996. С. 140–143.
- Виденов М. Роль общественного мнения для утверждения статуса [статуса. — О. Т.] разговорной речи в славянских языках. *Międzynarodowy Kongres slawistów (Kraków–98): Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo*. Warszawa, 1998. С. 51.
- Виденов М. Стилистичната революция във вестникарския стил. *Езикът и медиите*. Варна: ВСУ Черномориец Храбър, 1999. С. 5–11.
- Виденов М. Щрихи към българската селска езикова ситуация. *Български език*. 2008. Кн. 3. С. 29–35.
- Возняк Т. Тексти та переклади. Харків: Фоліо, 1998.
- Газда И. Язык вражды и языковое манипулирование в современном масс-медийном дискурсе. *Славистика*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2015. XIX. С. 664–671.
- Гак В. Г. Беседы о французском слове: Из сравнительной лексикологии французского и русского языков. Москва: Международные отношения, 1966.
- Голанова Е. И. Изменения в жанре интервью. *Русский язык* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Под ред. Е. Н. Ширяева. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 81–104.
- Горбов А. А. К вопросу о семантическом калькировании и «вторичном заимствовании» в русском языке рубежа XX–XXI веков. *Вопросы языкознания*. 2015. № 1. С. 87–101.
- Гоффманова Я. Интернационализация, коллоквиализация, влияние рекламы. *Глобализация — этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы* / Отв. ред. Г. П. Нещименко. Москва: Наука, 2006. Т. 1. С. 396–417.
- Грабович Г. Семантика котляревщини. *Сучасність*. 1995. Ч. 5. С. 65–72.
- Гриценко П. Ю. Діалектизм. *Українська мова : Енциклопедія* / Ред. колегія В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Вид. третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 151–152.
- Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии* / Отв. ред. Л. Э. Калнынь. Москва, 2012. Вып. 15. С. 18–42.
- Гутшмидт К. Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках. *Jazykovedný časopis*. 1998. Ročn. 49. Č. 1–2. С. 15–26.
- Гуркова А. Туѓојазичните влијанија во современiot македонски јазик: нормативни аспекти. *Sociokulturne aspekti v slovanských jazykoch* / Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Belianum, 2017. С. 30–37.
- Данеш Ф., Чмейркова С. Экология языка малого народа. *Язык — культура — этнос* / Отв. ред. Г. П. Нещименко. Москва: Наука, 1994. С. 27–39.
- Дзюба І. До судилища над суржи́ком. *Урок української*. 2005. № 1–2. С. 14–15.
- Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München: Verlag Otto Sagner, 1994.
- Дядечко Л. А. Крилаті вислови рекламного походження. Київ: Київський університет, 2012.
- Ермакова О. П. Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов. *Русский язык* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. E. Širjaev. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 121–165.
- Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ: ПП Балук І. П., 2009.
- Земская Е. А. Введение. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 9–31.
- Зорівчак З. Боліти болем слова нашого... Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005.

- Іжакевич Г. П. Стилистично-функціональна диференціація словникового складу української літературної мови. *Сучасна українська літературна мова: Стилистика* / Відп. ред. Г. П. Іжакевич. Київ: Наукова думка, 1973. С. 61–93.
- Калакутская Л. П. Русский литературный язык в конце второго тысячелетия. *Филологический сборник (К 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова)* / Отв. ред. Ю. Н. Караулов, М. В. Ляпон. Москва: Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1995. С. 197–208.
- Калнынь Л. Э. Влияние литературного языка на динамику русских диалектов. *Межъязыковое влияние в истории славянских языков и диалектов: социокультурный аспект* / Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2007. С. 281–300.
- Караулов Ю. Н. О состоянии русского языка современности : Доклад на конференции «Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики». Москва: Ин-т русского языка АН СССР, 1991.
- Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Одеса: Астропринт, 2006.
- Клајн И. Лексика. *Српски језик [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. M. Radovanović. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996. С. 37–86.
- Кожина М. Н., Дускаева Л. П. Лингвистические изменения в русской газете последнего десятилетия. *Stylistyka, II: Przemiany stylowe* / Red. S. Gajda. Opole, 1993. С. 120–128.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.
- Красней В. П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы. *Беларуская мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. A. Łukaśanec, M. Prigodźić, L. Sjaśeška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 223–260.
- Кръстева В. Турцизмите в съвременната писмена публицистична реч като обект на социолингвистично изследване. *Езикът и съвременността. Т. 6: Проблеми на социолингвистиката*. София: Делфи, 1999. С. 317–320.
- Крысин Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи. *Руский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 384–408.
- Кузьмина С. М. Проблемы нормирования орфографии и орфоэпии в условиях современной языковой ситуации. *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы* (материалы конференции). Москва, 2003. С. 232–234.
- Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. с рус.: И. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва: Время, 2004.
- Лабашук М. Критерии демократизации языка. *Acta Neuphilologica*. Olsztyn, 2006. Т. 8. С. 139–146.
- Лейчик В. М. Интеллектуализация и демократизация — противоположные тенденции в развитии современного русского языка. *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы* (материалы конференции). Москва, 2003. С. 420–423.
- Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013.
- Лукашанец Е. Социолекты Беларуси: 250 лет развития. *Sociokultúrne aspekty v slovanských jazykoch* / Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Belianum, 2017. С. 75–82.
- Майданова А. М., Амиров В. М., Енина Л. В. и др. Речевая агрессия в средствах массовой информации. Екатеринбург: Уральский гос. ун-т, 1997.
- Масенко Л. Т. Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури. *Мовознавство*. 1991. № 1. С. 26–33.
- Масенко Л. Т. Мова і політика. Київ: Соняшник, 1999.
- Медвідь О. Проблема використання діалектизмів і просторіччя в українському художньому перекладі. *Другий Міжнародний конгрес україністів: Доп. і повідомл.: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 272–277.
- Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика, изд. 2, испр. Москва: Аспект Пресс, 1996.
- Мечковская Н. Демократизация языков: факторы, коллизии и альтернативы. *Acta Neuphilologica*. Olsztyn, 2006a. Т. 8. С. 129–138.
- Мечковская Н. Б. Естественный язык и метаязыковая рефлексия в век Интернета. *Русский язык в научном освещении*. 2006b. № 2. С. 165–185.
- Мечковская Н. Б. Белорусская трясанка и украинский суржик: суррогаты этнического субстандарта в их отношениях к литературным языкам и массовой культуре. *Проблеми зіставної семантики* / Відп. ред. М. П. Кочерган. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2005. Вип. 7. С. 109–115.
- Мокиенко В. М. Актуальные процессы в восточнославянских языках. *Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik, II. Aktuelle Entwicklungsprobleme slawischer Sprachen*. Greifswald, 1995. С. 91–107.
- Мокиенко В. М. Депатетизация патетизмов в современном тексте. *Русское художественное слово. Многообразие литературоведческих и лингвометодических методов* : Тез. докл. Санкт-Петербург, 1996. С. 116–118.

- Мокиєнко В. М. Доминанты языковой смуты постсоветского периода. *Russistik / Русистика*. [Berlin], 1998. № 1–2. С. 37–56.
- Мосенкіс Ю. Л., Грабовий П. М., Фурса О. С. Феномен українського молодіжного сленгу (сутність, розвиток, контакти). Київ; Умань: ПП Жовтий, 2009.
- Невекловський Г. Языковое состояние на территории распространения бывшего сербскохорватского языка. *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 39–50.
- Нещименко Г. П. Языковая ситуация в славянских странах : Опыт описания. Анализ концепций. Москва: Наука, 2003.
- Николаева Т. М. [Виступ в обговоренні]. *Záznamy z diskusie k predneseným referátom: XI. medzinárodný zjazd slavistov (Bratislava 1993)*. Bratislava, 1998. С. 443.
- Носова Л., Терновська Т. Лінгвостилістичні особливості сучасного інтерв'ю. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. 1999. № 10. С. 123–126.
- О состоянии русского языка современности (материалы почтовой дискуссии). *Русская речь*. 1992. № 2. С. 48–56; № 5. С. 39–45.
- Огієнко І. С. Дискурсивні слова турецького походження в текстах сучасних болгарських мас-медіа. Київ: Наукова думка, 2017.
- Олійник І. Дещо про «антипоетичний» словник вісімдесятників. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 73–78.
- Панов М. В. Из наблюдений над стилем современной периодики. *Язык современной публицистики* / Отв. ред. М. В. Шульга. Москва: Госкомиздат СССР, 1988. С. 4–27.
- Парзулова М. Неологизми в сьвременни български език. [Б. м.]: Изд-во «Думант», [без року].
- Пернишка Е. Рушительни и гравивни влияния върху езика. *Български език и литература*. 2008. № 6. С. 34–40.
- Пилинський М. М. Розмовна лексика у мові преси. *Мова сучасної масово-політичної інформації* / Ред. колегія: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1979. С. 23–42.
- Прилипко Ф. Є. Лексико-фразеологічні комунікеми в сучасному дитячому мультиплікаційному фільмі : Дис. ... канд. філол. наук, Київ, 2018.
- Прихода Я., Станкевич Н. Зломова у газетному тексті, або Наслідки свободи називання зла. *Media-атака: Матеріали міжнародної конференції «Media-освіта як частина громадянської освіти»*. Львів, 2002. С. 28–31.
- Радзівєвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010.
- Радчук В. Параметри і взаємодія мов. *Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти* / За заг. ред. Л. О. Ставицької. Київ: Пульсари, 2007. С. 121–158.
- Ревзина О. Г. Перестройка русской стилистической системы в XXI веке. *Славянские языки и культуры в современном мире: II Международная научная конференция : Труды и материалы (Дополнения)*. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012.
- Рильський М. Пушкін українською мовою. *М. Рильський. Зібрання творів у двадцяти томах*. Київ: Наукова думка. Т. 16, 1987. С. 212–222.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001.
- Русанівський В. М. Український гумор і його мова. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 3–17.
- Свідзинський А., Жуйкова М. Мова і культура. *Сучасність*. 2000. Ч. 10. С. 96–109.
- Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. Кировоград, 2001.
- Скворцов Л. И. Стилистическое снижение и вулгаризация современного русского литературного языка. *Традиции и новые тенденции в развитии славянских литературных языков* : Тез. докл. Москва, 1994. С. 69–70.
- Солганик Г. Я. Газетные тексты как отражение важнейших языковых процессов в современном обществе (1990–1994 гг.). *Stylistyka, IV : Tekst i styl*. Opole: Uniwersytet Opolski, 1995. С. 152–163.
- Солецка К. М. За вулгаризми в речникот — уште уднаш. *Филолошки факултет на универзитетот Скопје: Jubileen godišten zbornik*. 1996. Кн. 22. С. 273–281.
- Солженицын А. И. Слово при вручении Большой Ломоносовской медали Российской академии наук 2 июня 1999 года. *Независимая газета*. Москва, 3.06.1999.
- Ставицька Л. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років. *Українська мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 153–169.
- Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності. *Критика*. 2001. Ч. 10. С. 20–24.
- Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005.
- Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація. *Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти* / За заг. ред. Л. О. Ставицької. Київ: Пульсари, 2007. С. 31–120.

- Степанов Є. М. Українська реклама у мовній ситуації міста Одеси. *Записки з українського мовознавства*. Одеса, 2001. Вип. 11. С. 3–13.
- Стоянова Е. П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського Союзу. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 11–22.
- Стоянова Л. Етнопсихологія, культура, медія — сьзвучия и дисонанси. Варна: Черноризец Храбър, 2003.
- Стріха М. Суржик. *Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998. С. 629–643.
- Таран О. Функції сленгізмів у сучасному українському неймінг-просторі. *Українська мова*. 2013. № 3. С. 74–84.
- Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ: Кам'янець-Подільський, 1996.
- Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (закінчення). *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 23–41.
- Тищенко О. Динаміка інтернет-спілкування наживо. *Дивослово*. 2015. № 5. С. 26–31.
- Трубачев О. Н. Из работы над русским Фасмером (К вопросам теории и практики перевода). *Вопросы языкознания*. 1978. № 6. С. 15–24.
- Удовиченко Г. М. Спостереження над використанням лексики і фразеології в українській радянській драматургії 30–40-х років. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. 1957. Т. 24. С. 3–44.
- Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). Uppsala [Studia Slavica Upsaliensia, 33]. 1994.
- Фурман Д., Буховец О. Парадоксы белорусского самосознания. *Дружба народов*. 1996. № 6. С. 95–99.
- Хавкіна Л. Реклама як джерело крилатих виразів: на межі соціальної та індивідуальної комунікації. *Вісник Львівського університету: Серія «Журналістика»*. 2011. Вип. 34. С. 257–263.
- Хоменко Л. Мова реклами. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 178–182.
- Цонева Л. Имена и люди. Ключевые слова в медиадискурсе. Велико-Тырново: ИВИС, 2017.
- Цыхун Г. Крзалізовані продукт: Трасянка як аб'єкт лінгвістичного дослідження. *Arche-Пачатак*. 2000. № 6. С. 51–58.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970.
- Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. Київ, 2009. 240 с.
- Чмейркова С. Чешская языковая ситуация и ее развитие. *Славянские языки и культуры в современном мире: Международной научный симпозиум: Труды и материалы*. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2009.
- Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале : Когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). Екатеринбург: Уральский гос. пед. Ун-т, 2001.
- Чучка П. П. Актуальні проблеми лексичної нормалізації української літературної мови. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови* : Тез. доп. Ужгород, 1989. С. 149–150.
- Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: КомКнига, 2006.
- Шевчук Г., Трач Н. Мовна політика після Помаранчевої революції. *Maricetrium*. Київ, 2009. Вип. 37: *Мовознавчі студії*. С. 98–104.
- Шерех (Шевельов) Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології* : В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 2. С. 14–18.
- Шиманський Р. Сексуалізми української мови. *Ucrainistica* / Ред. М. Вербовий. Кривий Ріг, 2003. С. 125–138.
- Яручик Ю. Особливості творення образної системи сучасної української пісні (на матеріалі пісенних текстів «Океану Ельзи» та «Скрябіна»). *Дивослово*. 2014. № 6. С. 32–36.
- Bieder H. Восточнославянские языки: Словообразование и культура языка. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytät Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. С. 360–365.
- Bilaniuk L. Purism and Pluralism: Language Use Trends in Popular Culture in Ukraine since Independence. *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* / Ed. by M. S. Flier and A. Graziosi. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016. P. 343–363.
- Čelić Ž., Ibrišević Z. Непристойность в языке — лингвистический анализ общественно окрашенных слов. *Ukrainistika u Sveučilištu u Zagrebu: 20 godina*. Zagreb, 2018. С. 218–225.
- Chlebda W. Fatum a nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan. Opole, 1995.

- Eckert H., Sternin J. A. Die russische Sprache im Umbruch: Lexikalische und funktionale Veränderungen im Russischen an der Schwelle des 21. Jahrhunderts. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2004.
- Gladkova H. Dynamika sociolingvistických parametrů standardního jazyka (pružná stabilita nebo nepružná labilita?). *Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských* / H. Gladkova, V. Cvrček (ed.). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2006. S. 155–172.
- Grybosiowa A. Demokratyzacja i nobilitacja języka po drugiej wojnie światowej. *Przemiany współczesnej polszczyzny* / Red. nauk. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, 1994. S. 33–39.
- Grybosiowa A. Liberalizacja społecznej oceny wulgaryzmów. *Człowiek — dzieło — sacrum* / Red. S. Gajda, H. J. Sobeczko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. S. 361–369.
- Horbatsch O. Das ukrainisch-russische Sprachgemisch («surżyk») und seine stilistische Funktion in Werk von Volodymyr Vynnyčenko und Oleksander Kornijchuk. *Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1988* / H. Rothe, R. Olesch (Hrsg.). Köln; Wien: Böhlau, 1988. S. 31–41.
- Jezik i demokratizacija / S. Monnesland (ur.). Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001.
- Kita M. Estetyzowanie wulgaryzmów. *Stylistyka*. T. 25 / Red. E. Malinowska. Opole: Uniwersytet Opolski, 2016. S. 349–369.
- Kornhauser J. Język we współczesnej literaturze polskiej. *Polszczyzna 2000: Oredzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. S. 176–180.
- Kostomarov V. Речевая культура и языковой вкус (на примере современного русского языка). *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. C. 503–512.
- Kraus J. Několik poznámek k pocitu jazykového ohrožení. *Naše řeč*. 1996. Č. 1. C. 1–9.
- Krzanowska A. O nieparlamentarnym w parlamencie, czyli kilka uwag o języku polskiego sejmiku. *Język trzeciego tysiąclecia III : Zbiór referatów z konferencji*. Kraków, 2005. T. I. S. 297–306.
- Lewaszkiewicz T. Zjednoczenie Niemiec i rozpad Związku Radzieckiego a sytuacja języków słowiańskich. *Einheit(en) in der Vielfalt von Slavistik und Osteuropakunde: Festschrift für Gerd Hentschel aus Anlass seines 70. Geburtstages* / H. Bartels, Th. Menzel, J. P. Zeller (Hrsg.). Lausanne; Berlin etc.: Peter Lang, 2023. S. 243–258.
- Lewiński P. H. Retoryka reklamy. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.
- Lubaś W. Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4]. Opole: Uniwersytet Opolski, 2009.
- Majkowska G., Satkiewicz H. Język w mediach. *Polszczyzna 2000: Oredzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. S. 181–196.
- Mehlhorn G. Zum Wandel der russischen und ukrainischen Fernsehwerbung. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. I. S. 399–422.
- Mokijenko V. Krize společnosti a krize jazyka. *Češtinař*. 1996–97. Č. 1. S. 3–12.
- Mosiółek-Kłosińska K. Wulgaryzacja języka w mediach. *Język w mediach masowych* / Red. J. Bralczyk, K. Mosiółek-Kłosińska. Warszawa: Upowszechnianie Nauki — «Oświata UN-O», 2000. S. 112–119.
- Neščimenko G. P. Проблемы публичной вербальной коммуникации на рубеже веков. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. C. 183–208.
- Nicolova R. Die Varietäten des Bulgarischen und die bulgarischen Printmedien nach 1989. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. I. S. 263–281.
- Ondrejović S. K niektorým význam a peticiám na ochranu slovenského jazyka. *Jazykovedný časopis*. 2010. Č. 1. S. 5–14.
- Ożóg K. Moda na potoczność w tekstach oficjalnych. *Poradnik Językowy*. 1999. Zesz. 8–9. S. 29–37.
- Puzyrnik J. Слово — wartość — kultura. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997.
- Satkiewicz H. Językowy przejawy agresji w mediach. *Język w mediach masowych* / Red. J. Bralczyk, K. Mosiółek-Kłosińska. Warszawa: Upowszechnianie Nauki — «Oświata UN-O», 2000. S. 28–33.
- Savický N. P. Pohyb ve slovní zásobě a v neologii. *Konfrontační studium inovačních procesů ve slovanských jazycích* / Red. E. Šlaufová. Praha: Euroslavica, 1999. S. 3–7.
- Sawicka G. Narodziny nowego stylu. *Przemiany współczesnej polszczyzny* / Red. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, 1994. S. 93–99.
- Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa: Beiträge zum Symposium 12.–16.10.1992 in Berlin. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1994.

- Videnov M. Die bulgarische Sprache und die öffentliche Meinung an der Schwelle des 21. Jahrhunderts. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. I. S. 493–501.
- Weiss D. Der posttotalitäre politische Diskurs im heutigen Russland. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. S. 209–246.
- Zybatow L. N. Russisch im Wandel: Die russische Sprache seit der Perestrojka. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1995.

РОЗДІЛ III

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПОШИРЕННІ ЕЛЕМЕНТІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В КОРПУСІ Й ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Новий етап у контактах української і російської мов. Новий етап у понад трьохсотлітніх контактах української і російської мов, який розпочався зі здобуттям (відновленням) Україною державної незалежності і проголошенням української мови державною мовою країни, характеризується помітними змінами не тільки в статусі (у суспільному стані та функціонуванні) обох мов в Україні, а й у тенденціях взаємовпливів між ними і в особливостях сприйняття відповідними мовними спільнотами в Україні цих впливів. З одного боку, потужний вплив з боку російської мови, причому не тільки з «метрополії», а й у межах самої України, на українську мову не припинився, звичайно, й тепер, і більше того — у певних сферах мовної комунікації він навіть увиразнився в загальному контексті демократизації суспільного життя та лібералізації мовної практики (див. п. 2.1). Але водночас уже можна говорити й про певне його загальне ослаблення — як у зв'язку з появою таких факторів, як належність Росії і України вже до різних державних утворень зі значною мірою відмінними формами організації суспільного життя та зменшення інтенсивності міграційних процесів з Росії до України, поступове згортання спільного для них (власне, російського) інформаційного та культурного простору, наявність між ними вже міждержавних суперечностей з охолодженням і постійними загостреннями взаємовідносин (аж до збройної агресії РФ проти України з 2014 й особливо з 2022 рр. і вживання слова *війна* на позначення відносин між ними вже не тільки в метафоричному значенні, як це було досі: *інформаційна, газова, торговельна* і т. ін. *війна*, а й у прямому: див. р. I п. 2.3), можливість контактів української мови з іншими мовами світу вже не обов'язково через посередництво російської мови, так і внаслідок помітного посилення тенденцій (як цілеспрямованого, так і стихійного, малоусвідомлюваного, як «наукового», так і «наївного» характеру) до очищення корпусу УЛМ від слідів наявності впливів російської мови та протидії цим впливам на майбутнє. З другого ж боку, у мовленні російськомовної частини українського суспільства, у російськомовних ЗМІ України вже набрали частотності й, безперечно, посилюватимуться такі явища, що відбивають впливи з боку української мови, видозмінюючи попередній портрет російської мови в Україні (особливо в офіційно-діловій сфері, в ономастиці — у назвах населених пунктів та їхніх частин, в ергонімії та ін.), частина з яких уже входить також до номінативного фонду російської мови метрополії. Зміни у взаємодії української і російської мов відбуваються як у загальному руслі їх взаємовпливів та взаємних запозичень, так і в явищах цілком усвідомлюваних текстуальних вкраплень мовою оригіналу (відповідно українських або російських).

Такі зміни в контактуванні української і російської мов свідчать про трансформації ув заємовпливах між ними не тільки суто кількісного (за масовістю та динамічністю, інтенсивністю), але і якісного характеру: з певними модифікаціями тематико-змістового та аксіологічного планів і у векторах впливів — у тенденціях «притягування» / «відштовхування» між цими мовами (перша з цих тенденцій, як відомо, традиційно характеризувала полюс російської мови на шкалі взаємовідносин обох мов, а друга — полюс не так власне української мови, як української мовної свідомості в її прагненні до збере-

ження мовної самобутності) [явища активізації вживання одиниць української мови в текстах сучасної російської мови та вже засвоєння низки з них у її корпусі в новітній період розглядаються в попередніх працях автора: Тараненко 2010a: 64–73; Тараненко 2010b: 23–32; про українсько-російські мовні контакти в ширшому історичному діапазоні див., зокрема: Тараненко 2007 (там же подано й відповідну літературу)].

Як «притягування», так і «відштовхування» в контактах між цими мовами здійснювалися / здійснюються, з одного боку, в загальнокультурно-мовній площині (це, наприклад, засвоєння в корпусі української мови назв тих понять зі сфер політики, економіки, ідеології, культури і т. ін., що виникали для номінації тих чи інших аспектів російської дійсності, — з можливим, однак, їх подальшим усуненням унаслідок заповнення відповідних номінативних ніш мовними одиницями іншого походження), а з другого, — по лінії мовно-нормативної зорієнтованості (для української мови протягом кількох останніх століть — особливо в одиницях нової культурної лексики, у розвитку наукового, офіційно-ділового, інформаційно-публіцистичного стилів, у засвоєнні іншомовної лексики — це могла бути орієнтація як на власні мовні резерви, так і на зразки інших мов, в основному польської або російської).

Характер тривалих і широких контактів української й російської мов станом на початок 1990-х років загалом визначався такими особливостями:

1) з огляду на близькість історичного розвитку та на значну структурну подібність обох мов як досить близько споріднених наявність таких впливів далеко не завжди виступає достатньо помітно для того, щоб дослідник завжди міг констатувати цей факт як об'єктивну даність;

2) досить значна асиметрія в обсягах (масштабах) впливів: російська мова значно переважала в цьому контактуванні в усіх стилях і жанрах, у різноманітному тематичному діапазоні (крім нетривалого періоду другої половини XVII — початку XVIII ст.) і продовжує переважати на всіх рівнях мовної структури, хоча вже й меншою мірою. Це масиви як культурної в широкому розумінні (суспільно-політичної, офіційно-ділової, виробничо-технічної, наукової, військової, морської, спортивної та ін.), так і розмовно-побутової лексики та фразеології різноманітної тематики, які в цілому не піддаються більш-менш точному облікуванню внаслідок структурної подібності обох мов і масовості проникненя; певні словотвірні та синтаксичні моделі; активізація в ужитку тих граматичних варіантів, лексичних і словотвірних синонімів, що є подібнішими до російських відповідників; певні норми вимови й написання іншомовних слів з наближенням до російської орфоєнії / орфографії; широке вживання російських за походженням гіпокористичних форм особових імен (*Альоша, Діма, Света* і под.) та багато ін. аж до утворення гібридного ідіому — українсько-російського «суржик»;

3) асиметрія прагматико-аксіологічного плану: українізми в стилістичній системі сучасної російської мови (у метрополії) переважно (якщо не брати тут до уваги явні етнографізми та побутовізми, назви відповідних географічних та історичних реалій) марковані як одиниці зниженого регістру — з конотаціями іронії («*щирий украинец*»; *гарный парубок, гарная дивчина*: про українців, наприклад, у сучасних російських телесеріалах), вони використовуються як ознака «демократизму» мовця (наприклад, *девчата*), як засіб мовної гри в «простонародність», а також з конотаціями відвертої недоброчисливості — у суспільно-політичній лексиці (*самостійный, независимый*). Більш-менш дзеркальну симетрію стилістично-оцінних конотацій можна відзначити переважно лише в актуалізованому сьогодні явищі обопільних іншомовних вкраплення у тканині обох мов — у тому різновиді вкраплення, де переважають конотації недоброчисливого плану (наприклад, саркастично — як у російському, так і в українському дискурсах: *«панове из Киева» / «масковскій гаспадін»*).

Щодо реєстру словників української мови радянської доби (від середини 30-х років) та особливостей тлумачення в них значень слів української мови, то в деяких випадках може складатися враження, що це слова російської мови, перекладені українською. Пор., наприклад, у СУМ-11: *містечко* «селище міського типу переважно на Україні та в Білорусії» (замість просто «невелике місто»; пор. рос. *местечко*); *село* «населений пункт (звичайно великий) німецького типу <...>»; пор. рос. *село* — на відміну від меншої *деревни*); *козак*: у словниковій статті виділено окремим значенням — представник відповідного суспільного стану в Росії до 1918 року: донські та інші козаки, але не відзначено наявності козаків як особливого суспільного стану в деяких українських губерніях Росії до 1918 року; *стрілець*: у статті є інформація про стрільців Московської держави, про латиських стрільців (у 1918–1920 роках), але немає про українських січових стрільців; слово

чагарник цілком адекватно пояснюється як «зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин», але формулювання *чагарникова рослина* неправомірно вживається в різних словникових статтях у значенні «кущова рослина» (див., наприклад, статті *порода 2, чагарниковий, чайна троянда, маніок* та ін.) — за зразком рос. *кустарниковое растение*, пор. рос. *кустарник* — 1) кущ, 2) збірн.: зарості кущів; порядок значень полісемічного прикметника *руський* подано так: 1) російський (розм.), 2) стос. до Русь, 3) український (заст., зах.), тоді як значення «російський» слід було б, звичайно, подати на останньому місці, оскільки воно взагалі є позанормативним.

Сучасний етап в українсько-російських мовних контактах уже можна поділити на два підперіоди: 1) початок 1990-х років — 2013 рік; 2) від 2014 року, коли внаслідок збройної агресії РФ і початку війни між двома країнами, по-перше, стали не тільки згортатися міждержавні й міжнародні відносини, а й значно більшою мірою, ніж протягом попереднього підперіоду, обмежуватися інформаційні та культурні контакти між ними, а також більше зросло напруження у власне мовній сфері, оскільки РФ мотивує свої агресивні дії далеко не останньою чергою нібито необхідністю захисту як етнічних росіян, так і взагалі російськомовного населення України від «наси́льницької, брутальної українізації» [див., наприклад, критичний аналіз цієї демагогії щодо захисту «права розмовляти російською мовою»: Arel 2016: 271–272, 296–297]¹, по-друге, Україна, прагнучи якомога повніше нейтралізувати можливості для продовження ідеологічної агресії з боку РФ, стала рішучіше відмовлятися від спільної для них пострадянської ідеологічної спадщини й наявності слідів російської історії, географії, культури на ономастичній карті країни (у тих сферах ономастики, де особливо можливий цілеспрямований вплив держави на зміни в мові, — в ойконімії, урбанонімії, ергонімії, у назвах історичних і пам'ятних дат), а по-третє, в різних колах українськомовного соціуму посилюлися прагнення до усунення елементів російської мови на різних рівнях структури УЛМ.

2. Запозичання елементів російської мови і протидія цим процесам. Наявність елементів російської мови в загальних межах сучасного публічного українськомовного простору стала, з одного боку, певною мірою увиразнюватися — у загальній структурі українського мовлення, призводячи до його «забруднення», в умовах як лібералізації мовної практики з ослабленням самоконтролю мовців і редакторської «цензури», так і масового переходу різних груп населення на спілкування УЛМ (як з базової для них російської мови, так і з позалітературних різновидів української мови — особливо у службовій діяльності, у навчанні тощо) (див. докладніше: р. II пп. 1.1, 1.2.2). Це явище стало достатньо помітним насамперед у зв'язку зі значно ширшим, ніж це було в радянський час, відбиттям у діяльності ефірних ЗМІ живого спонтанного мовлення з наявністю в ньому в тому числі й позанормативних інтерферем з російської мови на різних рівнях мовної структури, причому в мовленні не тільки «простих» людей, а й політиків, державних діячів аж до найвищого рангу (наприклад: «розк^лад політичних сил» — замість *ро́зклад*; «— З яким *настр^оем* ви починаєте цю справу?», пор. *настр^ій* або *настр^оєність*). Матеріали друкованих ЗМІ також демонструють тепер більшу кількість позанормативних інтерферем з російської мови, ніж це було досі (тут маються на увазі, звичайно, особливості писемного мовлення самих журналістів, а не персонажів їхніх репортажів), наприклад: «Тут і дженджикуваті лейтенанти у високих <...> *фуражках*»

¹ Такий погляд на мовну ситуацію в сучасній Україні у плані проживання в ній етнічних росіян і взагалі російськомовних груп населення та функціонування російської мови поширюється не тільки владою та офіційними ЗМІ РФ, він достатньо представлений також на рівні масових уявлень населення Росії, а також, зокрема, і в російському мовознавстві (пор., наприклад, твердження, що «саме на основі утисків мовних прав» розпочалася «громадянська [?! — О. Т.] війна на Україні між київською владою і населенням південно-східних районів України в 2014–2016 рр.» [Кондрашкина 2016: 851]).

(УМ, 4.10.2011, с. 13), «Що ж *торкається* слова “жид”, то <...>» (УС, 17.12.1998, с. 14: калька з рос. *касается* — замість нормативного *стосується*), «Він <...> усе робить *із-за кутка*» (ГПУ, 23.04.2013, с. 7; пор. рос. *из-за угла*, тобто укр. *з-за рогу*). Серед окремих лексичних одиниць не можна не відзначити активізації в межах описуваного періоду, зокрема, вживання дієслова *повпливати* як форми док. в. до *впливати* — замість нормативного *вплинути* (пор. рос. *влиять / повлиять*), наприклад: «Як до цього ставиться Європа і як на це можна *повпливати*?» (Еспресо, «Говорить Великий Львів», 16.08.2020: ведуча програми). У межах окремих словотвірних розрядів, особливо позначених впливами російської мови, можна навести, зокрема, суфіксальні назви осіб жіночої статі із суфіксом *-и-а* замість *-к-а* (*барменша* та ін.), іменники зі значеннями дії та її результату із суфіксами *-к-а*, *-овк-а* (*озвучка*, *парковка* і под.) та деякі ін. (див. р. II п. 1.2.2). З-поміж різних жанрів літературної мови та інших сфер функціонування української мови особливої критики під цим кутом зору зазнають також написи в цінниках та на етикетках товарів (наприклад, «Три слона» — торговельна марка чаю), тексти рекламних матеріалів, оголошень у газетах, мовлення спортивних коментаторів.

Однак, з іншого боку, внаслідок як появи нових соціальних чинників, зумовлених становленням окремої державності, так і посилення уваги суспільства в цілому та самих мовців до питань ідентичності української мови переважна більшість подібних фактів впливу з боку російської мови так і лишається на рівні мовлення, не закріплюючись у корпусі УЛМ, і, більше того, значно активізувалися процеси його очищення від цих наслідків (див. далі п. 2.2).

Російські запозичення в УЛМ новітнього періоду, як і до цього, найпомітніше виявляються в лексиці і фразеології.

Унаслідок тривалих масованих впливів російської мови на структуру української природний розвиток останньої змінювався, відхилявся одночасно в двох зовні протилежних напрямках. Це, з одного боку, пряма русифікація української мови (масове насичення її складу як власне елементами російської мови, так і утвореннями за її зразком), а з другого, — відштовхування української мови від російської, але нерідко в тих напрямках, що задаються одиницями і явищами саме останньої, — а) як невинправдане семантичне й особливо словотвірне калькування — у тих випадках, коли в розпорядженні української мови вже існують відповідні власні засоби, і б) як наївна гіперкоректність (з відмовою від власних мовних засобів тільки тому, що вони нагадують відповідні одиниці і явища російської мови).

2.1. Дальше поширення елементів російської мови в структурі української літературної мови (прямі наслідки впливів російської мови). Це запозичання, в тому числі калькування, лексичних і фразеологічних одиниць російської мови та окремих словотвірних гнізд (як власне нових, так і новоактуалізованих, відроджених з пасивного фонду) з номінативною або номінативно-конотативними функціями. Такі запозичення поділяються на: 1) ті, що засвоюються разом з формуванням в українській дійсності нових сфер суспільного життя та засвоєнням величезної кількості нових понять як наслідок а) наслідування відповідних реалій нової російської дійсності за перенесенням їхніх назв (це масив лексики, найпростіший, звичайно, для аналізу), б) посередницької функції, як це було й раніше, російської мови — як з РФ, так і в межах самої України — у засвоєнні тих чи інших сфер номінації з інших мов, особливо в умовах сучасної глобалізації і, нарешті, в) творення, як і до цього, одиниць номінації спочатку саме в російськомовному середовищі в самій Україні в умовах співіснування в її мовно-комунікаційному просторі обох цих мов з наявністю, хоча вже й в ослабленій формі, українсько-російської диглосії (див. Вступ, п. 1.6) — у термінології та виробничій номенклатурі, у сферах політики, економіки, інформатики, шоу-бізнесу та ін. (дві останні групи запозичень — під пунктами «б» і «в» — у монографії спеціально не розглядаються з

огляду на складність розмежовування в цих явищах процесів самостійного і наслідувального характеру); 2) ті, що засвоюються як певні новіші (виразніші або «сучасніші», «модніші») синоніми й варіанти до вже наявних в українській мові одиниць.

2.1.1. Запозичення з основною власне номінативною функцією. Кількість запозичуваних номінацій у межах цього розряду була особливо помітною на початку державної незалежності, коли Україна ще значною мірою орієнтувалася на реформи в РФ, оскільки в Росії реформування політичного та економічного життя тоді відбувалося активніше, але поступово їх ставало дедалі менше. Серед номінацій зазначеної групи (як прямих запозичень, так і кальок) це:

а) назви нових державних інституцій та їхніх представників, офіційні формули мовного етикету за російськими зразками, наприклад: *Державна дума України* (орган з дорадчими функціями при Президентові України, що існував у 1992 р.), *державна адміністрація* (виконавчий орган місцевої влади у президентській «вертикалі»), *Адміністрація Президента України*; *казначейство*: *Державне казначейство України*, *обласне*, *районне казначейство*, прикм. *казначейський* (хоча навіть у радянський час словники подавали основним відповідником до рос. *казначейство* укр. [державна] *скарбниця*)²; [постійний] *представник Президента України* (у регіонах країни на початку 90-х років) — керівник місцевої виконавчої влади; «*вертикаль*»: «*вертикаль*» *влади* (владна «*вертикаль*»), *президентська «вертикаль*» — про ієрархічну структуру органів виконавчої влади, підпорядковану Президентові України (див. про це слово також: р. I п. 4.3.7). Були також наміри запровадити за російським зразком *податкову поліцію* (ВР, однак, залишила в назві слово *міліція* — аж до кінця 2021 року), *службу приставів* при Верховній Раді (як у Державній думі РФ). Хоча заміна української *міліції* на *поліцію* відбулася 2015 року вже, безперечно, з орієнтуванням на європейську і світову практику, однак такі ініціативи з боку «проєвропейських» кіл українського суспільства висувалися й до цього, але ліві політичні сили виступали проти, аж поки така заміна не відбулася 2011 року в РФ³. В офіційному мовному етикеті ЗСУ та інших силових структур після їх переходу на українську як державну мову країни спочатку було запроваджено звертання / іменування в 3-й особі з варіантністю *товариш* (як данина радянської традиції) / *пан* (як відновлення української традиції), але на практиці переважала перша з цих форм, яка на початку 2004 року була затверджена — з орієнтуванням на мовну практику РФ — як єдина вже й офіційно (аж до жовтня 2018 року) (див. також п. 2.2.1 цього розділу, р. I п. 3.1); було затверджено також привітання *Бажаю здоров'я!*, наприклад: «— *Бажаю здоров'я, товариші рятівники!*» (міністр оборони України на параді 24 серпня 2014 року до курсантів Академії цивільного захисту України: Київ, Хрещатик), на практиці нерідко також у позастатутній формі *Здоров'я бажая!* — як

² Оскільки слова *казна*, *казначей*, *казначейство* явно чужорідні в українській мові, а відповідна установа мала у вітчизняній історії назву *Державна скарбниця*, цілком закономірно було б запровадити її й тепер. Можливо, так би й сталося, якби не той факт, що установа під назвою *Державна скарбниця України* вже існує. Це місце зберігання золотого запасу країни, алмазного фонду та різноманітних коштовностей (аналог колишнього союзного й нинішнього російського Гохрану). Протести проти запровадження назви *казначейство* продовжують висловлювати (див., наприклад: І. Юшук. — *Дивослово*, 2016, № 2, с. 36); пор. у самій мовній практиці: «Базою для такого поповнення *державної скарбниці* стане ліквідація тіньової економіки» (Е, 3.02.2005), «<...> сплатити цю суму до *Державної скарбниці України*» (ІСТУ, «Факти», 16.08.2005); пор., з одного боку, наприклад: «*Казна держави*» (програма на УТ-1, 2001 рік), а з другого: «*Держскарбниця області*» — про обласне казначейство (УТ-1, Новини, 3.03.2010).

³ Пор., наприклад: «Недавно в Російській Федерації міліцію перейменовано на поліцію. На цю подію жваво відгукнулися московські холуї в Україні. <...> Якби в Російській Федерації не відбулося перейменування міліції на поліцію, будь-які спроби зробити це в Україні зустріли б шалений спротив із боку згаданих осіб» (УМ, 19.04.2012, с. 10).

повна калька рос. *Здравия желаю!* (така форма привітання існувала в усіх ситуаціях спілкування військовослужбовців аж до жовтня 2018 року: див. р. I п. 2.2.1, а потім лишилася в спілкуванні поза строем: — *Бажасмо (бажаю) здоров'я, пане генерале! — Бажаю здоров'я!*);

б) назви нових явищ економічного та ін. життя країни (див. також р. I п. 2.2.3): словотвірні гнізда *роздержавлення (підприємств, економіки), роздержавити / роздержавлювати* та ін.; *приватизація, приватизувати, приватизований; мінізація (економіки, доходів), мінізувати*; назви запроваджуваних за європейськими (світовими) зразками нових економічних, культурних, освітніх і т. ін. реалій: *ваучер, бартер, траст* та багато ін.; у системі вищої освіти — *університет* замість *інститут* і *інститут* — як структурний підрозділ університету (див. р. I п. 7). Назвою розмінної монети до нової грошової одиниці України гривні (з 1996 року) так і лишилося рос. *копійка* (пор. протести проти цього в колах української національної орієнтації: Ф. Лузан. Ложка дьогтю. — ВК, 11.10.1996; не *копійка*, а *куна / шак / шеляг / сотик*: І. Юшук. — Дивослово, 2016, № 2, с. 36).

У назвах предметів одягу, взуття: *толстовка* (у новому значенні різновиду светра), *сланці*, мн.;

в) назви в межах нової державно-політичної «системи координат» за зразком «погляду з Москви» на новий геополітичний простір навколо Росії: за зразком рос. *ближнее зарубежье* (країни — колишні «національні» республіки СРСР) / *дальнее зарубежье* в українській мові з'явилося кальковане протиставлення *близьке — далеко* (з варіантами *близьке, ближче — дальнє, дальше*) *зарубіжжя (закордоння, закордон)* (див. р. I п. 8.1);

г) продовження (фактично аж до 2014 року) наслідування в запроваджуванні або актуалізації деяких свят (офіційних і неофіційних) і громадських акцій: *День захисника Вітчизни* (було запроваджено з 1999 року за зразком новоутвореного рос. «День защитника Отечества» 23 лютого замість Дня Радянської армії і Військово-морського флоту, але з 2015 року скасовано: див. р. X п. 5); [*слов'янська*] *Масляна*⁴; *Тетянин день* — у значенні Дня студента 25 січня (за зразком рос. «Татьянин день» — свято російського студентства; до 1918 року його відзначали тільки студенти, викладачі та випускники Московського університету, оскільки саме в цей день, який збігся з днем святої мучениці Татіани, 1755 року було підписано указ про його заснування; у радянський час цей день, природно, не відзначали). Уже з 2016 року (тобто вже після початку збройної агресії РФ проти України) в Україні заходами деяких суспільно-політичних сил (в основному з прорадянськими та проросійськими політичними симпатіями) 9 травня на День перемоги стали проводити започатковану незадовго перед цим у РФ з державною підтримкою громадську акцію «*Безсмертний полк*» — вуличні марші громадян з портретами рідних і близьких, що загинули під час Другої світової війни (в українських патріотичних колах цю акцію розцінювали як провокаційну й пропагандистську в руслі новітньої російської великодержавницької політики; державної підтримки в Україні вона також не мала);

г) позначення нових суспільних верств, угруповань (див. також р. I п. 2.2.2.1): «*нові українці*» (про тих, хто на межі 80–90-х років став займатися підприємництвом, торгівлею й швидко розбагатів) — за зразком «*новые русские*»; *олігарх* — не в усталеному досі значенні «представник невеликої групи дуже багатих осіб, які здійснюють економічну й політичну владу в державі», а просто як «представник великого капіталу, дуже багата особа», оскільки в російській мові в середині 90-х років у значенні цього слова відбулося відповідне метонімічне зрушення (на основі того, що, як вважалося, справжнє керівництво державою здійснює невелика група представників

⁴ Пор., наприклад: <...> російські масовики-вітівники організовують для українців російську Масляну з самоварами під назвою слов'янська. Хоч добре відомо, що традиція української Масниці <...> типологічно різниться від російської <...>» (В. Борисенко. Антидержавні міфи в Українській державі. — УУ, 2002, № 7, с. 11).

великого капіталу, наближених до родини президента Б. Єльцина); «*сім'я* (*Сім'я*)» — на позначення найближчого оточення Президента України В. Януковича (див. р. I п. 2.2.10.1), пор. таку ж назву членів найближчого родинного та службового оточення президента РФ Б. Єльцина в 1999 р.;

д) нові професіоналізми і сленгізми сфери підприємництва (як легального, так і нелегального), економіки, політики, сфер діяльності силових органів, культури тощо (це вже не обов'язково мають бути запозичення з російської мови саме метрополії), наприклад: *берці* / рідше *берци*, мн., одн. *берць* / *берц* (це слово, власне, в українській мові мало б набути форми тільки з твердим [ц]): «На зиму військовослужбовців уже забезпечили черевиками з високими *берцями*», «<...> знімуть із них [убитих. — О. Т.] *берці* та ремені» (Микола Поровський. — ЛУ, 13.04.2019, с. 9) — від рос. розм. *берцы* (стягнення від *берцовые ботинки*: «шнуровані черевики з відносно високими халявами, що їх носять у військових та інших силових структурах, а також самі такі халяви»; пор. «берцовая кость»); такі кальки, як: *розмитнити* / *розмитнювати* (*розмитнення*, *розмитнений*) — *замитнити* та ін. (*товар, вантаж* і т. ін.) — за зразком рос. *растаможить* (*растаможка* та ін.) / *затаможить* та ін. (про митне оформлення товару); *безготівка* (рос. *безналичка, безнал*), «*чорна готівка*» (рос. «*черный нал*»), *о(б)готівкувати* (*коштити, певну суму* та ін.) / *о(б)готівковувати, о(б)готівкування* та ін. (рос. *обналичить, обнал* та ін.); «*човник*» (приватний торговець, що дрібними партіями регулярно завозив товар з-за кордону і, навпаки, вивозив товар за кордон), «*човниковий*» бізнес, «*човникувати*» (рос. *челнок, челночный, челночить*) (див. р. I п. 2.2.2.1); нова «неправильна» калька в професійній мові: «*залік* (рос. *зачёт*) боргів» — замість *зарахування*, «поставки на основі *взаємозаліків*»; різко активізоване в ужитку гніздо *проплата* (*проплатити* / *проплачувати* та ін.: див. р. VIII п. 4.3.6.1.1.3) — з поєднанням у своїй семантиці значень дієслів як *оплатити*, так і *сплатити*; *автов'яз* «автомобіль для перевезення ув'язнених» (зокрема, у мовній практиці т/к СТБ: наприклад, у програмі «Вікна», 27.09.2011) — за зразком рос. *автозак*; гніздо зі слововжитку силових структур *зачистити* / *зачищати, зачистка* (*зачищення*) та ін. — очистити певний об'єкт, територію від підозрілих і ворожих елементів (див. р. II п. 3.5); з військової лексики під час бойових дій починаючи з 2014 року (див. також р. I п. 2.3): *бронік* / *броник* (бронежилет), *розвантажувач* / *розвантажник* (за зразком рос. *разгрузка* — від *разгрузочный жилет*) у значенні одного з предметів військового польового одягу; *розхідник* — матеріал, частина, деталь до різних пристроїв, апаратів, технічних засобів пересування тощо, які регулярно потребують заміни (поширилося в основному під час воєнних дій з 2022 року): «*розхідники для дронів*» (пор. рос. *расходные материалы* і т. ін. і укр. *витратні матеріали*: УРРУС, оскільки рос. *расходовать, -ся, расход* — це укр. *витрачати, -ся, витрата*); у шоу-бізнесі: «*розкрутка співака*», *підтанцювка* і значно рідше *підтанцівка*: «бути (виступати) на підтанцівці», *підспівка* (рос. *подпевка*); *шансон* (у новому значенні: див. р. I п. 2.2.5). Можна відзначити також фактичну легалізацію в українській мові такого кримінального жаргонізму, як «*вор* (злодій) у законі» (це поняття введено в червні 2020 року до Кримінального кодексу).

Пор. також далі в п. 3.2.1 функціонування такого роду одиниць російської мови з основною номінативною функцією вже як явних, усвідомлюваних самими мовцями росізмів, у тому числі як прямих (не калькованих) запозичень;

е) певна кількість інших досить активізованих у загальному вжитку цього періоду лексичних і фразеологічних калькованих запозичень. Це, зокрема, *визначитися* / *визначатися* у значенні «прийняти певне рішення, зробити вибір для себе в чомусь» (рос. *определиться / определяться* в цьому значенні було помітним, як відомо, у слововжитку М. Горбачова [див. про це слово в російській мові, наприклад: Ферм 1994: 46]): «Пробив рокований час, коли кожен зобов'язаний *визначитися* — бути чи не бути» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі); швидко поширене в ужитку гніздо *задіяти* / *здійювати* (*здійняний*,

задіювання та ін.: див. р. VIII п. 4.3.6.1.2), яке навіть випередило за продуктивністю (з творенням форми недок. в. з похідними) свій зразок — рос. *задействовать* (професіоналізм за первісною сферою функціонування); гніздо *облаштувати* / *облаштовувати* («упорядкувати»: «Як *облаштувати* інформаційний простір» (Іван Драч. — Журнал «Людина і влада», 2001, № 1–2), «інженерне *облаштування* державного кордону», «США взяли за післявоєнне *облаштування* Іраку» («1+1», ТСН, 15.04.2003) — калька від назви відомого трактату О. Солженицина «Как нам *обустроить* Россию» (1990 р.); нове значення дієслів *озвучити* / *озвучувати* — «виразити, передати словами (думку, почуття і т. ін.); назвати; оголосити»: «Місцеві вибори відбудуться 31 жовтня. Таку остаточну позицію Банкової вчора на зустрічі з журналістами *озвучив* глава адміністрації Президента Сергій Львовчикін» (УМ, 17.06.2010), «*Озвучити* свої пропозиції Президенту збирався <...> голова наглядової ради компанії NN» (Д, 8.06.2012, с. 10), «Екс-посли США *озвучили* критично важливі реформи для України» (УП, 8.03.2018); формування гнізда *розлюднення* / *розлюднивання*: *суспільства, людини* та ін. (*розлюднення*, *розлюднити* / *розлюднивати*) у значенні «дегуманізація» — за зразком рос. *расчеловечение* / *расчеловечивание*, які стали поширюватися в російській мові з 90-х років (див., наприклад: РОС 2000). Набули поширення такі одиниці, засвоєвані від початку 90-х років насамперед з мовлення народних депутатів, нових політиків, як *призупинити* / *призупиняти* (*призупинення* та ін.); *напрацювання*, перев. мн. «сукупність певних матеріалів, даних, міркувань та ідей, нагромаджених у процесі роботи в тій чи іншій сфері за якийсь період; доробок»: наприклад, *депутатські напрацювання* (за зразком рос. *наработка*), з відповідною активізацією в ужитку й дієслівного гнізда *напрацювати* / *напрацьовувати*; *однозначний* — у значенні «цілком визначений, безваріантний; недвозначний» («прийняти *однозначне* рішення», «дати *однозначну* оцінку, згоду»), з появою прислівника *однозначно*: «цілком *однозначно* висловитися на підтримку реформ», у функції предикатива — «безсумнівно, безперечно»: «Мова є визначальною для розвитку нації — і це *однозначно*» (Юрій Винничук). Під явно непереконливим приводом і явно всупереч уже усталеному значенню першого з цих прикметників стало поширюватися вживання *крайній* замість *останній* у значенні «який закінчує собою ряд однорідних дій, подій, явищ» у зворотах на зразок *крайній раз* (*випадок, день*), оскільки *останній*, мовляв, при цьому може навіювати думку про щось уже останнє в житті людини чи щось подібне (як вважають, це один з мовних забобонів у людей, робота чи взагалі певні заняття яких пов'язані з ризиком для життя, пор., наприклад: «<...> у більшості українських військових слова “останній” нема, тільки “крайній”». — Сергій Лойко. Аеропорт / Пер. з рос. Київ, 2015, с. 327): «— Атак таких в *крайні* дні вже не було» (Еспreso, «Радіо Свобода», 28.03.2017: пресофіцер штабу АТО), «— Нагадаю: *крайне* засідання парламенту відбулося у п'ятницю» (NewsOne, «TopNews», 21.07.2020), «— <...> І *крайня* поправка до законопроекту: <...>» (Р. Стефанчук, Голова ВРУ. — Еспreso, 2.11.2021), «— І *останнє... крайнє*, про що ми говорили, — це мілітаризація Криму» (Еспreso, 13.01.2017: ведуча програми), «— Я до *крайнього* не вірив, що вийду живим звідси» (військовослужбовець — учасник АТО) ⁵. Досить широкого вжитку набули такі прислівникові звороти, як за *великим рахунком* (калька рос. «по большому счёту»): «За *великим рахунком* абсолютно не має значення, коли все це відбудеться», «Ну, що тут можна зробити, за *великим рахунком*?» (вислів, відомий, звичайно, й давніше, але досі він не був таким уживаним); *[станом] на зараз* (пор. рос. «[по состоянию] на сейчас»): «Станом на *зараз* експертиза перебуває на стадії передачі слідчим органам» (УП,

⁵ Пор. так само під не менш надуманим приводом у російській мові, а за цим зразком і в українській, майже протилежний випадок — поширення ще давніше, з 60-х років, у мовному етикеті вживання *останній* замість *крайній*: «Хто *останній* у черзі?», оскільки, мовляв, черга має два «краї» — не тільки ззаду, а й спереду.

13.06.2019) — замість значно прийнятнішого тут укр. *напер* (наприклад: «*Напер* поліцейські обдзвонили понад 200 осіб». — 5 к., рухомий рядок новин, 26.03.2020), пор. давно вже відомі в українській мові прислівники *відпер*, *допер*.

З номінацій, утворених на основі російської мови вже в межах самої України: «*горло-спас*» — препарат для лікування запальних процесів у ділянці горла, з можливим «розшифровуванням» у рекламних оголошеннях в інтернеті: «Горло спас!» (як зазначено в анотації, країна-виробник — Україна).

2.1.2. Запозичення з номінативно-експресивними функціями (з настановами на виразність, «сучасність», «модність» стилістики спілкування). Серед найуживаніших зразків російських запозичень цього розряду слід назвати, зокрема, одиниці *губернатор* (у РФ це слово стало офіційною назвою відповідної державної посади) і *намісник* (у РФ слово *наместник* є неофіційним синонімом до назви керівника новостворених адміністративно-територіальних округів — «полномочный представитель президента Российской Федерации») як ніби «почесні» синоніми до офіційної назви посади голови обласної державної адміністрації, а в 90-х роках також замість назви «постійний представник Президента України в області» (після «Помаранчевої революції» такі слововживання стали рідшими): «Президентським указом Богдана Бойка <...> призначено главою Тернопільської облдержадміністрації. *Губернаторами* також призначено: Волині — Бориса Климчука, Львівщини — Миколу Гориня, Полтавської області — Миколу Залудяка, Рівненської — Романа Васишина (УМ, 10.09.1996), «Коли до мене приїжджає *губернатор* Харківської області і каже <...>» (пресконференція Л. Кучми. — УТ-1, УТН, 6.07.2000), «харківський *губернатор* Олег Дьомін», «тернопільський *губернатор* Богдан Бойко» (КВ, 20.12.1996), «Дочку *віце-губернатора* визнано першою красунею Дніпропетровська» (Д, 22.01.1999), «Місцева преса перед Новоріччям запрошувала дітей Дніпропетровщини на головну <...> *губернаторську* ялинку» (Олесь Завгородній. — ЛУ, 22.03.2001); «*Намісник* Луганської області Єфремов активно контактував з *намісником* Донецької області Януковичем» (Ю. Вовків. — П, 8.08.2000, с. 4), «У вівторок члени фракції облради “Наша Україна” зустрілись із *намісником* Львівщини Олександром Сендегою. <...> Це перша зустріч обласних “нашоукраїнців” з новим керівником Львівщини» (Б. Куфрик. — Е, 19.06.2003). Виходив всеукраїнський громадсько-політичний журнал «*Губернатор*»⁶.

Але найпомітніший масив таких новітніх російських запозичень — це колоквіалізми, насамперед експресивні, та жаргонізми (з «блатного» жаргону, жаргону наркоманів, комп’ютерного, молодіжного, армійського сленгів тощо: див. р. II пп. 3.5, 3.6) (цей масив сучасних російських запозичень є досить помітним також у мовах інших народів колишніх республік СРСР [див., наприклад: Лихачева 2004: 530–531; Милевич 2003: 384]): несхв. *прихватизація* замість *приватизація*; *непідйомний* у переносному значенні «непосильний»: *непідйомне завдання* (див., наприклад, СУМ-20); жарт., ірон. «*сарафанне радіо*» — джерела неофіційного поширювання тих чи інших відомостей, пліток у публічному просторі: «Як передає “*сарафанне радіо*”, учора відбулося засідання <...>»; сленг. *тьоб*; усталені звороти на зразок *бути в темі* «бути обізнаним, компетентним у чому-небудь», *[бути] на своїй хвилі* «бути таким, як завжди; діяти по-своєму» («Він, як завжди, *на своїй хвилі*»; «Зеленський і Порошенко завершили дебати кожен *на своїй хвилі*». — УП,

⁶ Пор. критичні оцінки такого слововжитку, наприклад: «Найбільшою травмою для душі народу є погляд на світ крізь чужі мовні окуляри. Це не тільки деформує мовно-мисленнєві основи нації, а й витворює неправильне уявлення про сам світ. <...> Два яскраві і показові приклади. Ми й незчулися, як газети і телебачення нав’язали нам два нові московські мовні кліше: “*ближнє і дальнє зарубіжжя*” та “*губернатор* такої-то області”. Що це: мовний недогляд, огріх чи вже мисленнєво-світоглядна залежність від російськомовної стихії? Скоріше друге» (Б. Бойківський. Чому засмічуємо мову! — ШП, 20.02.1997).

20.04.2019), *на хвилиночку*, вст. сл. — у значенні, близькому до звороту «до речі»: «І хто б на це звернув увагу, не будь Ірина Луценко — увага — не просто народним депутатом, а представницею Президента у Верховній Раді. Ще й дружиною, *на хвилиночку*, самого Генерального прокурора!» (Е, 23.11.2017, с. 1), *нижче плінтуса* — зі значенням найнижчої оцінки чого-небудь: «результат — *нижче плінтуса*»; сленг. *по життю* — 1) у житті, у дійсності; насправді і 2) завжди в житті, загалом у житті: «— Торік ви випустили альбом “Батярський блюз”. Батярська тематика переслідує вас *по життю*» (Г. Гузьо. [Інтерв'ю з Віктором Морозовим]. — ВЗ, 5.06.2014, с. 10); жаргонізми *відморозок*, *безпредел*, «кримінальні *розбо(і)рки*», «богемна *тусо(і)вка*», *крутий*, *прикольний* та багато ін., різні моделі жаргонного і просторічного словотворення (див. р. II п. 3.6.3.1); «*мішка*» — сленгова назва танка в армійських колах (під час російсько-української війни).

Набуло значного поширення словотвірне гніздо з конотацією зневажливості *совок* з похідними — у значеннях а) «Радянський Союз; радянський лад», б) «типовий представник населення цієї країни», в) «те негативне, що було властиве Радянському Союзові, радянському ладові й навіть пережило його» (див. докладніше р. I п. 3.2.1).

Стало вживатися іронічне словечко *одобрямс* (у значенні відмінюваного іменника), яке набуло поширення в часи «перебудови» з виступів російського сатирика М. Мишина (від фрази «Одобряем!», що нею в радянський час висловлювали загальне схвалення будь-яких рішень «партії та уряду», трансформованої в назву «історичної епохи» за зразком рос. *Ренессанс*): «<...> треба приймати Основний Закон парламентом, бо на референдумі документ потоне в загальному “*одобрямс*”» (ГУ, 18.04.1996), «Владі завжди комфортніше працювати з тими, хто висловлює цілковитий “*одобрямс*”» (В. Чалий, політик. — Д, 15.02.2013, с. 2).

Як кальки рос. *нерукопожатный* (человек, личность та ін.) з варіантами *нерукоподаваемый*, *руконеподаваемый*, *руконепожимаемый*, *руконепожатный* поширилися українські відповідники: *нерукоподаваний*, «Отож ніяке співжиття, а тим більше колаборація з нинішньою владою, для порядної людини неможливе. Це *руконеподавальна* влада!» (Лесь Танюк. — Е, 4.07.2013, с. 19), «— А Саша Янукович кадри розставляє. Його тато — *нерукопотиский* президент: як на Заході, так і на Сході» (ГПУ, 22.03.2013, с. 15), «*нерукопотисний* персонаж» (С. Грабовський. — Д, 13.05.2016, с. 29) та деякі ін. («*нерукопожатість* Путіна»). — УМ, 3.09.2019, с. 6).

Назва скульптури нідерландської художниці Маргріт ван Бреефорт «*Homunculus Loxodontus*» (з приблизним буквальним перекладом як «людинка-слон» — незвичайна суміш людини з північним морським слоном, за визначенням авторки), установлені в одному з медичних центрів Нідерландів і присвячені пацієнтам, що очікують на прийняття в лікаря, яка поширилася й на пострадянському просторі як мем, у вигляді ляльки і вже стала встановлюватися як скульптура в деяких містах, була не перекладена безпосередньо з латинського оригіналу, а засвоєна через посередництво російської мови, де її було названо «Ждун», — також як «Ждун» або частіше «Почекун» (хоча навіть у такому разі природнішим для української мови було б, очевидно, «Почекай», пор. модель українських прізвищ на зразок *Покусай*, *Порубай* або, наприклад, з відомого дитячого вірша Платона Воронька: «Через поле, через гай / Ходить хлопчик *Помагай*»).

Набули поширення декілька досі маловживаних у мовленні носіїв УЛМ дискурсивних слів, кожне з яких, як виявилось, стало цілком придатним для вживання в лексиконі тієї чи іншої соціальної / вікової верстви мовців⁷, — це такі слова-паразити (як власне лексичні росіізми, так і кальки), як:

⁷ Так само, як кількома десятиліттями до цього в мовленні молодшого й меншою мірою середнього покоління укорінилося поліфункціональне словечко *тіна* або його калькований відповідник *тину*: «— Ти Леську з тридцять другої групи в училищі помниш? <...> Так вона тепер в Італії, в цій, ну такий город з водою *тіна* як Венеція, знаєш? У неї там *тіна* місто в платному туалеті — просто сидіти весь

— у мовленні «простих» людей, особливо молодших поколінь, — *блін* (як вставне слово-евфемізм замість його табуйованого пароніма *бл...* з такою ж експресивно-синтаксичною функцією): «— А в Україні, *блін*, лише дев'ята вечора» (УМ, 30.01.1999, с. 7);

— у ширших соціальних колах, навіть у мовленні представників інтелігенції, — модальна частка *як би* із загальним значенням некатегоричності твердження⁸, наприклад: «І найголовніше: у мене народився синочок. *Я як би* щаслива» (див. докладніше р. II п. 2.1.2.2); якщо рос. *как бы* в подібних уживаннях — це лише слово-паразит, то його калькований відповідник в українській мові є взагалі позанормативним: у такій функції могло б уживатися укр. *ніби*;

— у мовленні осіб уже з кола навіть «інтелектуалів» — надуживання стверджувальною часткою *да* (це було б укр. *так*) з питальною інтонацією всередині, рідше наприкінці висловлення — як апелювання до співрозмовника / слухача в розрахунок на його реакцію: «А що стосується наших взаємовідносин з Кримом — *да?*, то я <...>» (Олексій Богданович, актор Київського національного театру імені Івана Франка. — 24 к., «Актуальне інтерв'ю», 11.07.2014), «Адже з липня — *да?* — запаси газу в нас не поповнювалися» (Еспресо, «Телеекспрес», 25.09.2015: Д. Бережньова, журналістка), «Ну, якщо говорити про помсту — *да?*, то Ляшко тут ще не все сказав — *да?* — і все ще може бути», «Ну, чого очікувати — *да?* Що ще може бути, *да?*» (т/к «Чорноморська теле-радіокомпанія», 18.09.2015: ведуча В. Сюмар) (у російському мовленні, особливо в самій Росії, таке вживання *да?* усталилося, звичайно, давніше, хоча до описуваного періоду лунало в публічному мовному просторі все-таки, очевидно, з меншою частотністю).

Особи, що в своєму українському мовленні використовували формулу прощання рос. *Пока!* (замість укр. *Бувай, -те!* і под.), стали вживати й підсилювальний зворот *Пока-пока!* («Вучетіч <...> подався до виходу, кинувши <...>: — *Пока-пока*, золотце!». — Андрій Кокотюха. Пророчиця).

2.1.3. Активізація вживання образних зворотів і цитат походженням з російської мови. Це, як і до 90-х років, досить широкий, але з початком описуваного періоду ще більш активізований в умовах ринку та ослаблення редакторських обмежень вияв російської культурно-мовної компоненти в українському мовленні у наборі калькованих образних зворотів та інтертекстуальних відсилань, ремінісценцій, алюзій — фразеологізмів, паремій, крилатих слів, назв літературних творів і кінофільмів, уривків з творів художньої літератури, з пісень, переважно радянського періоду, тощо (з їхніми можливими варіантами, перефразуваннями) (утім, це відбувається паралельно з активізацією використання також аналогічних українських зворотів: див., зокрема, далі п. 2.2.5, а також р. II п. 2.2.1). Питома вага таких калькованих зворотів (з їх обігриванням

день. І получає нормально» (Юрій Андрухович. Дванадцять обручів), репліки з розмовного мовлення: «— Ти думаєш, *тіна* я не знаю?», «— Давай я тобі, *тіна*, буду платить на сто гривень більше»; «Життя, *титу*, вдалося» (Сергій Лойко. Аеропорт / Пер. з рос. Київ, 2015, с. 33).

⁸ Модальна частка *как бы* протягом кількох останніх десятиліть стала вживатися в російській мові не тільки частотніше, але й з розширенням семантичним діапазоном, пор., наприклад: «Народ <...> *как бы* в панике *как бы* выбежал из [аэро]вокзала» (очевидець про вибух у московському аеропорту «Домодедово»), «Нам лететь *как бы* до “Домодедова”. Ну, служба “Домодедова” *как бы* утверждает, что всё будет нормально» (пасажира в аеропорту Одеси про свій рейс на Москву: «1+1», ТСН, 24.01.2011). «В 1990-е годы “как бы” становится фирменным словом российского общества — как знак стирающихся граней между “есть” и “нет”. <...> Всё становится “как бы”: как бы демократия и как бы капитализм, как бы деньги и как бы контракты, как бы общество и как бы семья, как бы жизнь и как бы не жизнь... Виртуальность, в форме вездесущего “как бы”, проникает во все клеточки российского языка <...>» (М. Эпштейн. Проективный словарь философии. Новые понятия и термины. № 5. Общество и его фикции. — Топос, интернет-видання, Москва, 19.12.2003).

та іншими трансформаціями) особливо зросла в назвах публікацій, рубрик, у підписах під малюнками в українськомовних газетах досліджуваного періоду, зокрема:

а) з мови російської художньої літератури: «Хабарі беруть і щенятами» (ВЗ, 12.06.2003, с. 14: за М. Гоголем), «Коли ж ми вичавимо із себе раба?» (Г. Макаренко. — УК, 19.05.1998: за А. Чеховим), «Нам спокій тільки сниться» (газета «Галичина», м. Івано-Франківськ, 19.12.1995: за О. Блоком); «Моя міліція мене...» (ЗВУ, 26.12.1995), «Шахтарі й вибори: хто більше економіці цінний?» (УМ, 17.01.1998), «Більше конвенцій — хороших і різних» (В. Гальченко. — ГУ, 20.05.1998): за В. Маяковським; «Бюджет в Україні більше, ніж бюджет» (УМ, 23.11.1996; пор. у Є. Свтушенка: «Поэт в России больше, чем поэт»); «Як нам облаштувати... Кабмін» (ГУ, 30.11.1999: за О. Солженициним); досить часто: «Що робити і хто винен?» («Хто відповість на класичне запитання: “Хто винен?”» — «1+1», ТСН, 24.11.2001: ведуча програми), «Злочин і покарання»; ще частіше — репліки (з їхніми можливими трансформаціями) зі знаменитої діалогії І. Ільфа і Є. Петрова: «Остапа понесло [заголовок]. Хоч нещодавно наш славний аграрій і дав маху, проте восени на буряках він своє візьме» (Л. Старикова. — УС, 17.06.1999), «І тут “Ларису понесло”. <...> Стільки гиді виплюнула Лариса N на українську молодь <...>» (В. Яременко. — УУ, 2003, № 3, с. 7), «— Вчіться перемагати на виборах, Кіса, поки я живий!», «Кожному виборцю — ключі від квартири, де гроші лежать!» (ВК, 16.05.1996), «Зранку — гроші, ввечері — цегла...» (Е, 4.08.2001), «Зранку — гроші, ввечері — тепла вода» (ВЗ, 12.06.2003), «Зранку — борг, увечері — субсидія» (Тов., 13.11.2003), «Спочатку гроші, а потім — незалежність» (ГУ, 24.01.1996), «Конкуренція — не розкіш, а нагальна необхідність» (Д, 9.08.2001), «Дай мільйон!» (УМ, 14.06.2000), «Не метушіться, Шуро!» (ВЗ, 3.08.2001);

б) з популярних у радянський час і пізніше естрадних та авторських пісень: «На кордоні лосі ходять хмури» (Д, 28.11.1998; пор. у пісні на слова Б. Ласкіна «Три танкиста»: «На границе тучи ходят хмури»); «Нобелівська премія — це свято зі сльозами на очах» (УМ, 2.11.1996), «Цей день ми наближали як могли...» (Е, 23.08.2001), пор. у пісні Д. Тухманова на слова В. Харитоновна: «День Победы! <...> / Это праздник со слезами на глазах <...>», «Этот день мы приближали как могли <...>»; «Візьмемося за руки, друзі, щоб не пропасти поодинокі» (ВЗ, 2.12.2004: за Б. Окуджавою); «Собака буває “кусючим”, коли господар ледачий» (ВЗ, 9.12.1995), «Господар буває кусачим, коли на його собаку вводять податки» (УМ, 21.02.1997): за Ю. Моріц;

в) з радянських кіно- і телефільмів, з нових програм російського телебачення: «За державу прикро!» (епіграф до публікації про незадовільний стан українських автобусів міжнародного сполучення: ВЗ, 2.01.2003; пор. фразу «Мне за державу обидно» з к/ф режисера В. Мотиля «Белое солнце пустыни»), «Шляхами нафти, або Гюльчатай, відкрив личко» (ГУ, 28.07.1998: з цього ж кінофільму); «Місце зустрічі з “В. В.” [назва відомого музичного гурту. — О. Т.] змінити не можна» (ВК, 20.12.1995; пор. назву т/ф режисера С. Говорухіна «Место встречи изменить нельзя»); «Чужий серед своїх» (М. Гвоздь. — УС, 12.09.1996; пор. назву к/ф режисера М. Михалкова «Свой среди чужих, чужой среди своих»); «Будете в нас на Колімі...» (УМ, 4.09.1997; це переклад репліки одного з персонажів к/ф режисера Л. Гайдая «Бриллиантовая рука»); «Є така професія — Батьківщину захищати!» (напис на рекламних щитах у метро із закликом вступати за контрактом до ЗСУ, Київ, квітень 2016 року, — це переклад репліки командира Червоної армії з к/ф режисера В. Рогового «Офицеры»); «Сімнадцять миттєвостей вітебського літа» (з телепрограми УТ-2 про перебіг музичного фестивалю «Слов'янський базар» у Вітебську протягом кількох місяців на початку 1996 року; пор. назву т/ф режисера Т. Ліознової «Семнадцать мгновений весны»); «Уряд — трасту: “Ну, постривай!”» (ГУ, 29.02.1996), «На бричці — за “Тойотою”». Ну, злочинці, постривайте!» (ГУ, 20.07.1997), пор. назву циклу мультфільмів режисера В. Котьончикіна «Ну, погоди!»; «Особливості національного кіднепінгу» (Д, 4.10.1997), «Особливості

національної катастрофи» (УС, 18.03.1999), «Особливості національного травматизму» (ГУ, 17.08.1999), пор. назви кількох кінофільмів режисера О. Рогожкіна: «Особенности национальной охоты», «Особенности национальной рыбалки» та ін.; «Старі думки про головне» (ВК, 9.07.1996; пор. назву однієї з популярних програм російського телебачення 1996 року «Старые песни о главном»);

г) з творів радянських лідерів, з текстів і усного мовлення радянських і сучасних російських державних діячів, політиків (особливо Б. Єльцина, В. Путіна, В. Черномірдіна, В. Жириновського.): «Три джерела і три складові українського турбізнесу» (П.-П., 18.08.1994), «Французи [французька фірма. — О. Т.] прийшли до нас всерйоз і надовго» (ВЗ, 8.08.2000) — з творів В. Леніна; «Запаморочення від успіхів» (газета «Діло», м. Львів, 1996, № 6; пор. назву відомої статті Й. Сталіна; цей вислів уже подано як крилатий у СУМ-20); «— Очевидно, справа не лише у ветеранах, які не можуть поступитися принципами...» (ВЗ, 25.07.2002; пор. назву нашумілої свого часу статті Н. Андреевої «Не могу поступиться принципами», 1988 рік); «Хотіли, як краще, а вийшло, як завжди» (переклад одного з «крилатих» висловів В. Черномірдіна);

г) з російського фольклору (як традиційного, так і пізнішого, «міського»), паремійних текстів: «Кохання прийде і минеться, а їсти хочеться завжди» (УШ, 19.08.1999; пор.: «Любовь приходит и уходит, а кушать хочется всегда»); «Зима. Грудень. Погода нашіптє: “Позич, але передплати “Високий Замок”»» (ВЗ, 2.12.1995; пор. у російському «міському» фольклорі: «Погода так и шепчет: раздевайся!»); «У аграрних няньок національний виробник поки що “без ока”» (УМ, 31.08.1996, с. 1; пор. «У семи нянек дитя без глаза»).

Газети нерідко зловживали таким стилістичним засобом. Ось назви публікацій, рубрик і підрубрик на одній сторінці того самого газетного номера: «Оголосіть увесь список привілеїв!», «Народний вирок депутату — щоб ти жив на одну зарплату!» (ВЗ, 3.08.2001: вислови з популярних кінокомедій Л. Гайдая); особливо в газеті «Україна молода» — наприклад, заголовки в номері від 23.02.1999 р.: «Місце спочинку змінити не можна», «З чого починається корупція?», «Вантажити кредити бочками», «Вчинок не хлопчика, а мужчини», «Планів громаддя», «Наша міліція нас збереже», «Птахи гнізда Дніпропетрова» (про деяких відомих у новій Україні вихідців з Дніпропетровщини), «Імігруй — не імігруй, все одно готові нари» (пор. рос. «Голосуй — не голосуй, всё равно получишь х...» — іронічно про особливості проведення виборів президента та органів влади в РФ), «Є ще порох у порохівниціях відставного прапорщика» (для порівняння: в цьому номері є ще всього дві трансформації спільних для обох мов висловів і тільки одна власне українського походження: «Що посмієш, те й пожнеш», «Жінки всіх штатів, об'єднуйтесь!»); «Сашко був парубком інтернетним», пор. у Івана Котляревського: «Еней був парубок моторний...»); у номері від 10.06.1999 р.: «До побачення, наш ласкавий Кубок?», «Якщо гасять зірки, значить, це комусь потрібно», «Є у “Злагоди” [назва політичного об'єднання. — О. Т.] початок...», «Ох рано встає охорона» (це переклади з певними трансформаціями відповідних рядків з пісень композитора О. Пахмутової, вірша В. Маяковського, пісні з мультфільму «Бременские музыканты»).

У багатьох подібних перекладних зворотах явна вторинність щодо російського оригіналу й наслідувальний характер виступають особливо помітно, коли український текст має вигляд стилістично незграбішого, позбавленого не тільки національної культурної основи, а й витонченості та дотепності на тлі аналогічних російських одиниць. Наприклад, у середині 1990-х років одна з концертних програм артистів розмовного жанру В. Данильця та В. Моїсеєнка, відомих за їхньою попередньою програмою під жартівливою назвою «кроликів», мала назву «Кролики і кольки», за якою безпомилково вгадувалася російська основа «Кролики и колйки» (пор. *смеяться до колки*). У газетних заголовках: «А і Б сиділи на трубі...» (ВК, 12.03.1992; у відповідному російському звороті є рима, відсутня в українському), «Хорошу річ *шлюбом* не назвуть» (Г. Володи-

мирська. — Дз. т., 29.09.2001; пор. рос. «Хорошую вещь браком не назовут», де мовна гра ґрунтується на омонімічності слів *брак*), пор. також вище «Птахи гнізда Дніпропетрова» і рос. «Птенцы гнезда Петрова» (О. Пушкін).

Поступово, однак, використання в українських текстах зворотів з явною російською культурно-мовною основою стало звужуватися (див. далі п. 2.2.5).

2.1.4. Механічне наслідування зразків російської мови як чинник творення різноманітних інтерференційних неправильностей і курйозів. Це, як і в попередній період, випадки автоматичного, майже бездумного наслідування тих чи інших зразків російської мови як наслідок масового потоку її впливів, що не тільки призводить до появи в українській мові ознак і явищ, явно чужорідних для неї, а може й просто суперечити здоровому глуздові. Можна вказати на досить широкий діапазон таких явищ, зокрема:

а) порушення в послідовності літер українського алфавіту за зразком російського алфавіту в тих чи інших систематизаціях, рубрикаціях викладу матеріалів. Так, після переведення видання телефонних довідників в Україні з російської на українську мову на початку 90-х років у кодах міжнародного телефонного зв'язку назва *Вірменія* могла стояти на початку переліку (пор. рос. *Армения*), а *Угорицина* (пор. рос. *Венгрия*) — після *Болгарія* (див.: Телефони: підприємства, організації, установи. Київ: Київелектрозв'язок, 1992, с. 820). Тематичні статті в довіднику для дітей «Твоя перша енциклопедія» (Київ: Махаон, 2001; видано як переклад з англійської) розташовано в такому порядку: *Вода, Повітря, Пори року, Час, Всесвіт, Рік, Гори* та ін., що явно суперечить прийнятому в англійському оригіналі зручному для користування алфавітному принципові. Уважніший аналіз тексту засвідчив, що перекладений він не прямо, а через російське посередництво: з послідовністю *Вода, Воздух, Времена года, Время, Вселенная, Год, Горы* і т. д., але видавці не поміняли при цьому абетковий порядок (див.: О. Кочевих. — Книжник, 2002, № 6);

б) добирання того українського слова і в тій граматичній формі (роду, числа), які прямо корелюють з відповідними російськими аналогами, хоча для української мови це може бути не характерним, наприклад: «Пісня “Наdejда”. Музика О. Пахмутової, *вірші* М. Добронравова» (Тов., 1999, № 32) — замість *вірш*, пор. рос. *стихи*, мн. На межі 80–90-х років, коли в Києві стали проводити виставки породистих котів, цей захід дістав назву рос. «*Усатая мисс*» (дотепність назви — у поєднанні іменника на позначення особи жіночої статі, оскільки в російській мові родовою назвою цієї тварини є саме *кошка*, і найменування «чоловічого» атрибута до нього) і за цим зразком в українському буквальному перекладі — «*Вусата міс*» («Конкурс *котячих красунь* носить незвичайну назву “*Вусата міс*”. На конкурсі буде представлено кращих *кішок* клубу»). — ВК, 6.11.1989), хоч українською родовою назвою є *кіт*;

в) сприймання стилістично-оцінних і семантичних характеристик певних слів за зразком їхніх російських відповідників, хоча це може йти всупереч традиціям і нормам української мови. Так, після затвердження в першому за часів незалежності українськомовному «Класифікаторі професій» іменника *пожежник* як назви відповідної професії (згідно з рекомендаціями словників української мови) до офіційних установ і мовознавчих інституцій стали надходити звернення від працівників пожежної служби з проханням вважати назвою їхньої професії *пожежний* (субстантивований прикметник, як і в російській мові), оскільки словом *пожежник*, мовляв, іменують самих погорільців (річ у тому, що в російській мові ще зі слововжитку старої Москви назва *пожарник* поширилася у значенні «погорілець». — О. Т.), наслідком чого пізніше стало офіційне затвердження в значенні професії вже саме *пожежний* (пор. відповідно: КП 1995, с. 364, і КП 2010, с. 653, 660). Тільки таким бездумним орієнтуванням на зразки російської мови можна пояснити неусвідомлюване прагнення навіть деяких фахівців-філологів подавати

в текстах своїх праць знак наголосу в прикметниках *безобразний* («безобразна мова»: М-во, 1986, № 3, с. 32), *однообразний, різнообразний* (М-во, 2009, № 2, с. 5–6), хоча це має значення тільки для російської мови, пор. омографи *безобразный — безобразный* і под.;

г) фонетичне й графічне передавання окремих слів давньоруської літературної мови та старослов'янської мови за нормами сучасної російської мови — наприклад, у такій транслітерації: «*Аз и ве́ди*» — «*Аз і ве́ді*» (назви відповідної тематичної рубрики в газеті «Киевские ведомости» і в її українськомовному варіанті — тижневику «Київські відомості»), тоді як уже узвичаєним українським відповідником останнього слова є *віди*. Подібне ж орієнтування на російську мову як зразок для української можна простежити і в деяких інших випадках: президент Молдови Мірча Снегур (наприклад: ГУ, 20.07.1993; ГУ, 6.12.1996; пор., наприклад, російські прізвища на зразок *Снегов, Снегірьов*) — в оригіналі: *Snegur*;

г) узагалі механічне відтворювання звуків / літер іншомовних слів через дзеркало російської мови, що призводило й продовжує призводити не тільки до привнесення фонетичних і графічних рис останньої у звуковий і графічний образ слів, запозичуваних українською мовою⁹, а й до ще більшого, ніж у мові-посереднику, віддалення українського запозичення від мови-оригіналу¹⁰, зокрема до утворення подвійної йотації у випадках передавання [ja], [je], [ji], [ju]: *Йемен* (пор., наприклад, в ОСУМ 1975: *Йемен*, пор. рос. *Йемен*), *Йенсен, Майєр, Том Соєєр, йєті* (СУМ 2012: так звана снігова людина), *Гавайї* (УП 1961, УП 1990, УП 1993; пор. рос. *Гавайи*), *Шантіїї* (УП 1993, с. 103; франц. *Chantilly*, рос. *Шантйи* — місто і муніципалітет), до повторення й посилення певної неправильності мови-посередника. Досить поширеними є вимова / написання звука / літери *е* з латиноалфавітних мов як укр. *є*: *вітамін Є* (так його найчастіше називають навіть серед лікарів, фармацевтів; пор. також на письмі: «Однак найкраще діють ті рослини, які містять так звані вітаміни розмноження Є і А». — Час, 1997, № 14), *гепатит Є*; *хід пішаком Є-2 — Є-4* (у шахах); *харчові домішки* (консерванти, фарбники, ароматизатори тощо) *Є* (лат. *E* в таких назвах: E-230 і под. — це скорочення англ. *Europe*), наприклад: «Харчові домішки Є: Є-230, Є-432 і все Є... Є... Є...» (УТ-1, «Український вимір», 25.01.2010: ведуча програми) (на позначення цього *Е/Є* вже поширилася й розмовна назва «*єшка*»); *ЄКТС* [у вимові: *Є-Ка-Те-Ес*] — поширене написання й вимова після приєднання вищої школи України до так званого Болонського процесу абrevіатури англ. *ECTS* (скорочення від «European Credit Transfer and Accumulation System» — Євро-

⁹ Це, зокрема, наявність *і* на місці *ji*: *ідиш*, пор. у самій цій мові *jidiš*, нім. *Jüdisch*; вимова лат. *h* як [аш], а не як [гаш]: *H₂O* — [аш-два-о]; закріплення на письмі оглушення кінцевих приголосних: *азарт, стандарт, шуруп* (пор. попередню форму *шурб*), слова *дивідент, стюарт* також не тільки вимовляють, а нерідко й пишуть як *дивідент, стюарт*; закріплення форм слів *батарея, галантерея, галерея* замість ближчих до оригіналу *батерія, галантерія, галерія* (в історії російської мови це фонетичне явище перебуває, очевидно, в одному ряду з випадками на зразок *бакалея, індейка, індейцы, линия — линейный, Россия* — прост. *Расея, Маросейка* — вулиця в Москві). У зв'язку зі звичайною відсутністю в писемній практиці в російській мові букви *ё* і, як наслідок, закріплення написання, наприклад, *гранулема* (поряд з етимологічно адекватнішим *гранулёма*: нім. *Granulom*) в українській мові також поширилася варіантність *гранулема / гранульома* (замість етимологічно правильних форм *гранульома* або *гранулома*); назва польського кінофільму режисера Є. Гофмана за романом Г. Сенкевича «Пан Wołodęjowski» в українській мовній практиці усталася з варіантністю «Пан Володйовський» / «Пан Володйєвський», оскільки в російському перекладі (ще радянського часу) вона фігурує як «Пан Володйєвський» (з *е*, а не з *ё*); прізвище Мустафа Джемілев (один із провідників кримськотатарського національного руху) українською мовою часто передають як *Джемільов* — знову ж таки через неясність вимови його російської форми *Джемилев* (на письмі).

¹⁰ Наприклад, наявність *г* на місці етимологічних *k, g*: *галоша, зигзаг* (пор. нім. *Kalosche / Galosche*, франц. *zigzag* / нім. *Zickzack*), *салага* сленг. «молодий матрос, військовослужбовець нового набору і под.» (пор. рос. *салага* — переносно від *салака / салага* у значенні однієї з порід дрібної риби, з фіно-угорських мов).

пейська система переведення і нагромадження кредитів). В усному та писемному відтворюванні англ. *e*- в складних словах у значенні «електронний» (див. також р. VIII п. 4.2.2.2.1): з 2016 року, коли в Україні було запроваджено електронне декларування громадянами річного доходу, абрєвіатури *e*-декларування, *e*-декларація стали вимовляти не тільки як [*e*-декларування], але й, причому навіть частіше, як [*e*-декларування], наприклад: «Відповідальність за недостовірні дані чиновників в *e*-декларації має бути: <...>» (Прямий, 29.10.2020: напис на екрані для голосування телеглядачів); пізніше поширилися такі назви різних електронних програм і документів, як «Додаток», «Підтримка» (наприклад: «Із понеділка українці 60+ зможуть купити ліки за програмою «Підтримка». — УП, 24.01.2022), «Документ», «Счерга» — проєкт перетину кордону для автоперевізників з попереднім записом в електронному форматі (пор. у правильному написанні: *Е-черга*. — УП, 25.05.2023). У передаванні подвоєних літер *ee* (на позначення довгого звука [e] — з німецької, їдишу та деяких інших мов): *Шпрес*, *Ванзес*, *Зеслов* (*Зесловські висоти* під Берліном), *фон Лесб*, *Зесв Жаботинський*. У російському мовленні й написанні це зумовлено однаковим графічним образом цих літер у латинському й російському алфавітах (російські фізики можуть озвучувати навіть знамениту формулу А. Ейнштейна E [тобто енергія] = mc^2 як [JE=...]).

Перелік інтерференційних курйозів такого роду, породжуваних масовістю впливів з боку російської мови і бездумністю їх сприйняття носіями української мови, можна, звичайно, продовжувати. Наприклад: *міжособистісний* (УОС 2009) «який існує, відбувається між людьми», тобто взагалі між «особами», не обов'язково саме між «особистостями», — замість *міжособовий*: *міжособове спілкування* і т. ін. (див., наприклад: СУМ-20), пор. рос. *личность* в обох цих значеннях, звідси *межличностный*. До їх творення вже може бути причетна також практика комп'ютерного перекладу з російської на українську мову (без уважного редагування з боку людини), пор., наприклад, як зразок творення «слів-привидів» у душі «народної етимології»: рос. «піджак *от кутюр*» (франц. *haute couture* «висока мода») — в українських титрах як «піджак *від кутюр*» (див. р. IV п. 2.3) (якщо це, звичайно, не приклад помилкового сприйняття саме людини-перекладача, як, наприклад, у випадках на зразок *лівоміцетин*, *лійка* ¹¹; пор. також далі в п. 2.3.2 такого ж роду «слова-привиди», але вже як наслідок «відштовхування» від російської мови, а не «притягування» нею: *тілець* замість *телець*).

2.2. Активізація тенденцій до віддалення структурного складу української літературної мови від російської мови. З іншого боку, як уже відзначалося вище, нові суспільні умови функціонування української мови та пильніша увага суспільства до її «якості» й «автентичності» вже можуть певною мірою нейтралізовувати таке масове «притягування» з боку російської мови, а різке посилення прескриптивно-пуристичних тенденцій у мовному житті країни, спрямованих насамперед проти впливів з боку мови колишньої метрополії, вже значною мірою привело до обмеження слідів її наявності на різних структурних рівнях УЛМ (див. докладніше: р. VI пп. 1, 2).

2.2.1. Сам факт уже окремого існування держав Україна і Росія як найважливіший загальнополітичний чинник цих тенденцій, що зумовлює активізацію дивергентних процесів у структурі, стилістиці і прагматиці обох мов, і це, звичайно, цілком зрозуміло. Так,

¹¹ Пор. у мовній практиці попереднього періоду (із закріпленням навіть в академічних словниках української мови): наявність укр. і на місці етимологічного *e* в таких словах, як *еластомір* (РУС-3, т. 3, с. 708; рос. *эластомер*; ОСУМ 1975) — це слово з другим компонентом того самого походження, що й, наприклад, у *полімер*; *лівоміцетин* (СУМ-11, т. 4), перша частина якого походить від лат. *laevus* (пор. рос. *левомицетин*); *лійка* — марка німецького фотоапарата (СУМ-11, т. 4), пор. нім. *Leica* і рос. *лейка*; *біляш* (ОСУМ 2009) — пиріг з м'ясною начинкою (страва в деяких тюркських народів; рос. *беляш*) — слово, що не має жодного стосунку до рос. *белый* і укр. *білий*.

у сукупності позначень суспільних інститутів нової української дійсності, з одного боку, в масовому порядку, природно, виникають назви нових реалій, які в Росії не сформувалися або ж, сформувавшись, дістали інші назви (наприклад, *об'єднання співвласників багатоквартирного будинку*, скорочено *ОСББ*, тоді як у РФ це *товарищество собственников жилья*, скорочено *ТСЖ*), і відбувається заміна попередніх найменувань (уже відповідно до державних орієнтирів саме України) — там, де в Росії зберігаються ще колишні (радянські) назви: замість *загс / ЗАГС*, тобто запис актів громадянського стану, — *РАГС*, а потім *РАЦС*, тобто реєстрація актів громадянського / цивільного стану; замість *цивільна оборона* (пор. рос. *гражданская оборона*) — *цивільний захист*; замість *Повітряно-десантні війська [України]* — спочатку *Аеромобільні війська* (до 2012 року), потім (до 2017 року) *Високомобільні десантні війська*, з 2018 року — *Десантно-штурмові війська* (з цієї ж метою дальшого відмежовування від радянських і сучасних російських реалій в Україні з 2014 року відбувається перенесення професійних свят, насамперед для силових структур: див. р. X п. 5); замість *Суворовське військове училище, суворовці* — *військовий лицей імені Івана Богуна, богунці*, і там, де заміна відбулася й у Росії: укр. *Служба безпеки України (СБУ)* — рос. *Федеральная служба безопасности (ФСБ)*. З другого ж боку, в Україні можуть зберігатися попередні назви в тих випадках (наприклад, наявність системи рад як органів влади: *Верховна Рада, сільська рада* і т. д.), де в РФ уже існують нові назви.

У номенклатурі військових звань ЗСУ відбуваються зміни в напрямі наближення до системи, прийнятої в країнах НАТО: з'явилися *солдат* (замість *рядовий*), *штаб-сержант* (замість *прапорщик*), *майстер-сержант*, *бригадний генерал*, скасовано звання *маршал*, тоді як у збройних силах РФ загалом зберігається систем звань, прийнята ще в СРСР.

В Україні формується нова система оцінок і взагалі оцінювання — від заміни 5-бальної шкали на 12-бальну в шкільній освіті (з утворенням також таких словотвірних похідних на позначення оцінок, як *дванадцятка, дев'ятка* і т. д., з розвитком відповідних переносних значень на цій основі: «Ти зробив це на 12 балів / на дванадцятку!»; див. р. I п. 6.2.2) до запровадження, наприклад, системи найменувань з означенням *національний* у назвах державних закладів України, провідних у певній галузі: *Національний банк України, Національна академія наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національна опера України* та ін. (див. р. I п. 5.3.3, р. X п. 1.2).

У жовтні 2018 року в ЗСУ та інших силових структурах були запроваджені форми звертання / іменування в 3-й ос. *пан / пані* (замість *товариш*) і вітання *Слава Україні!* — з відповіддю *Героям слава!* (див. р. I п. 2.2.1).

Розходження між обома мовами істотно поглибилися у сфері ономастики (щодо нових явищ в українському ономастиконі див. також деякі приклади вище):

1) у перейменуванні ряду визначних історичних подій: так, в Україні замість *Велика Вітчизняна війна* вже офіційно затверджена назва *Друга світова війна*, замість *Вітчизняна війна 1812 року* дедалі більше поширюються назви *Російсько-французька війна 1812 року* і *Війна 1812 року*, замість *з(Г)ромадянська війна* (1918–1920 рр.) — *Українська революція 1917–1921 років* (див. р. I пп. 3.2.2, 5.1.1, 3.2);

2) у встановленні власних державних нагород: так, в Україні запроваджено почесне звання *Герой України*, ордени *Князя Ярослава, Княгині Ольги* та ін. (див. р. X п. 4);

3) у запровадженні нових державних та професійних свят, пам'ятних дат, наприклад: *День Незалежності України, День пам'яті жертв голодоморів, День матері* та ін. (див. р. X п. 5);

4) у перейменуваннях у сфері топонімії (в ойконімії, урбанонімії, хоронімії):

а) у перейменуванні об'єктів, названих свого часу на відзначення осіб і реалій з Росії, з російської історії, географії, культури, що особливо активно стало відбуватися з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України (див. докладніше р. X пп. 3.1–3.4). Це, по-перше, перейменування масивів топонімів, асоційованих з радянською

історією та комуністичною ідеологією, яке в українській мові відбувалося значно інтенсивніше, ніж у російській (за винятком короткого періоду на початку 90-х, коли в Росії, принаймні в її великих містах, це стало також досить помітним явищем), по-друге, власне дерусифікація — заміна назв, що мають той чи інший стосунок до Росії, яких в Україні з царських і радянських часів налічувалася величезна кількість (цей процес особливо помітно розгорнувся в 2022 р.). Проте ряд населених пунктів лишається з назвами, як прямо пов'язаними з російською історією та географією: *Катеринопіль, Новомосковськ, Олександрія, Павлоград* та ін., так і з безпосередньою російською мовною основою: *Южне, Южноукраїнськ* та ін.;

б) у політкоректному оновленні офіційних назв деяких новоутворених держав — колишніх «національних» республік СРСР — та їхніх столиць (див. докладніше: р. Х п. 3.10.2): *Білорусь, Молдова, Таллінн* та ін. (у російській мові «метрополії» загалом лишаються попередні, ще радянські їхні назви, але у варіантах російської мови — як в Україні, так і в інших новоутворених країнах — можуть уживатися вже й оновлені назви), а також у поширенні таких неофіційних назв, як *Балтія* — замість *Прибалтика*; *країни Балтії, Ічкерія* — замість *Чечня*;

5) у перейменуваннях, а ще більше — в закликах до них у сфері антропонімії:

а) у різкій активізації дискусій щодо вживання в українській мові [імені] по батькові, оскільки це, на думку багатьох, є суто російською традицією (див. докладніше р. Х п. 7.1.2.2.2.2);

б) в активізації виступів щодо неприпустимості вживання в українській мові перейнятих з російської мови гіпокористичних форм особових імен на зразок *Діма* і *Света* (див. р. Х п. 7.1.2.2.2.4);

в) у відтворюванні імен персонажів і діячів християнської церкви з прагненням до відмови від церковнослов'янської традиції (у масовій свідомості церковнослов'янські форми імен звичайно сприймаються як одиниці російської мови): *Папа Іван Павло II* та ін. (див. р. Х п. 7.1.2.2.2.1).

За наявності в російській мові «метрополії» і в українській мові (так само, як і в «українській російській») двох синонімів-дублетів між цими словами можуть установлюватися міжмовні відмінності щодо частотності їх уживання. Так, уживання рос. *сотовый (телефон)* у Росії, здається, є помітно частішим (*позвонить на сотовый*; «Там же, на пляже, производился чемпионат <...> по метанию *сотовых телефонов*». — Газета «Комсомольская правда в Украине», 17.06.2003, с. 14), ніж його корелята *стільниковий* в Україні, де перевагу віддають уживанню *мобільний (телефон)*.

2.2.2. Це поступовий відхід від російсько-орієнтованої мовної «системи координат», коли з'являється або актуалізується можливість глянути на те саме явище іншими очима. Так, у досить непростому доборі українських відповідників до неоднозначного російського прикметника *русский*: як стосовний до Росії (це *російський*) або до Русі (це *руський*) — у тих випадках, коли він стосується не тільки росіян і Росії (зокрема, у назвах старих одиниць міри й ваги, географічних об'єктів, порід тварин і видів рослин тощо), розширюється, очевидно, така тенденція [див. також: Тараненко 2009б: 54–70]. З одного боку, для підкреслення належності відповідної реалії до побуту, території проживання не тільки російського, а й інших східнослов'янських народів частіше стали віддавати перевагу означенням *східнослов'янський* або *руський* замість нерідко практикованого в радянський час невдало дібраного означення *російський*: *десятина* — стара *східнослов'янська* одиниця земельної площі (СУМ-20, т. 4, с. 162; пор. у СУМ-11, т. 2, с. 256: «стара російська одиниця <...>»); *золотник* — у Київській Русі й пізніше: одиниця ваги <...> (СУМ-20; пор. у СУМ-11: стара російська одиниця ваги <...>); *повойник* — старовинний *руський* жіночий головний убір (СУМ-20) замість *російський* у СУМ-11; «У липні два приватні підприємства Північного Приазов'я випустили в гирла річок Берда та Єланчик

70 тисяч мальків *руського осетра*» (УМ, 5.08.2009; пор. в УРЕ-П, т. 8, с. 70: «*осетер російський*»). З другого боку, навпаки, для увиразнення віднесеності реалії саме (тільки) до Росії (але не до України) уживають прикметник *російський*. Так, замість досить уже усталеної назви *Руська православна церква* (див., наприклад, таку назву в УРЕ-П; титул предстоятеля цієї конфесії — рос. «Патриарх Московский и всея Руси», не *России*), прийнято й тепер у її середовищі в Україні, дедалі більше поширюється назва *Російська православна церква* (таку назву було подано, наприклад, ще в ЕУ: Словникова частина): «Важливе місце у становленні і розвитку Російської колоніальної імперії відводилось *Російській православній церкві*, яку чомусь назвали “руською”» (М. Олексієнко. — Час, 20.11.1997), «<...> після візиту патріарха *Російської православної церкви* Алексія до святих місць Палестини» (ЗВУ, 29.07.1997), «Патріарх *Російської православної церкви* Кирил подякував Українській православній церкві за збереження єдності *російського православ'я*» (5 к., 25.02.2010: рухомий рядок новин); пор. у недільних підсумкових інформаційних програмах двох провідних українських телеканалів у сюжеті про візит в Україну патріарха Кирила: *Російська православна церква* («1+1», ТСН, 2.08.2009) — *Руська православна церква* (Інтер, «Подробиці тижня», 2.08.2009)¹². У рішенні Київського окружного адміністративного суду у відповідній справі (травень 2023 року) назву цієї конфесії наведено з варіантністю: *Руська (Російська) православна церква*. У грудні 2018 року ВР прийняла закон, який усе ще не набрав чинності, згідно з яким Українська православна церква Московського патріархату має змінити назву, вказавши свою належність до Росії, — на *Російська православна церква в Україні*, з чим сама ця церква категорично не погоджується. Назву російської неоімперської доктрини «*русский мир*» в Україні подають або в оригіналі (в лапках), або в українізованій графічній формі «*рускій мір*» (див. п. 3.2.5), або ж в українському перекладі як «*російський світ*» (з цілковитим відмежуванням від історичної Русі).

У дискурсі ж політичних організацій російської орієнтації в Україні, навпаки, рос. *русский* (в етнічному та культурно-мовному значеннях) хотіли б подавати також як укр. *руський*, а не *російський*, щоб не складалося враження, що вони «представляють інтереси сусідньої держави — Росії, а не громадян України російської національності». Так, українським варіантом назви всеукраїнської організації «Русское движение Украины» на її бланках було подано «*Руский рух України*» (2001 рік). У листі від 25.11.2001 р. ця організація звернулася до ІУМ та ІМ НАН України з проханням увести до словників української мови «розширене» тлумачення слова *руський* — не тільки «який стосується давньої Русі», а й «людина російської національності» (лишивши за словом *росіянин* лише значення «громадянин РФ»).

Показовим прикладом різного бачення тієї самої реалії стало також користування в сучасних Росії й Україні різними родовими найменуваннями невеликої ділянки суходолу в Керченській протоці, що має власну назву *Тузла* (назва, що стала досить уживаною під час інциденту на українсько-російському кордоні восени 2003 року), — відповідно *коса* і *острів* (див. р. X п. 8.1).

Див. також у р. X п. 8.1 про поступове усування в українському ономастиконі номінування українських реалій на основі ніби «погляду з Москви, з Росії»: це відмова від називання об'єктів української урбанонімії назвами *Арбат*, *Черемушки*, *Рубльовка* і под., заклики до відмови від таких назв залізниць на території України, як *Південна* і *Південно-Західна*, від таких перифразів для характеристики діячів української історії, культури та ін., як «*український Шушкін*» (про Григора Тютюнника) і под., перехід від назви *Закавказзя* до *Південний Кавказ* та ін.

¹² Назва *Российская православная церковь* поширюється вже й у російському мовленні в межах України (наприклад: Н, «Репортер», 3.03.2002; ГУ — російськомовний варіант, 18.08.2000, пор. в іншому номері цієї ж газети: *Русская православная церковь*. — ГУ, 29.08.2000).

2.2.3. Ослаблення зорієнтованості в питаннях нормативності української літературної мови на авторитет російської літературної мови. Так, у лексиці тенденція до обмеження наслідків впливів з боку російської мови вже привела до витіснення з ужитку одних, помітного обмеження інших одиниць та посилення конкуренції ще з іншими спільними з російською мовою одиницями (див. докладніше р. VIII п. 5.1.3). У системі словотворення також уже відбулося істотне обмеження в ужитку низки моделей (з розширенням функціонування замість них моделей, не або менш властивих російській мові) — наприклад, дієприкметникових за походженням форм на *-чий*, що функціонують в ад'єктивованому та субстантивованому значеннях, — із заміною їх, зокрема, формами на *-льн-ий*: *вражальний*, *друкувальний* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.1); іменників із суфіксом *-чик(-ицик)*: замість *барабаничик*, *виборицик*, *натурицик* і под. — *барабанник* і под. (див. р. VIII п. 4.3.2.3); назв дії із суфіксами *-к-а*, *-овк-а*: замість *відстрочка*, *голодовка*, *обробка*, *розстановка* і под. — *відстрочення* / *відстрочування*, *голодування*, *розставлення* / *розставляння* і под. (див. р. VIII п. 4.3.2.6); у назвах осіб жіночої статі — іменників із суфіксом *-и-а*, наприклад: «Міф про “отаманку Марусю” — жорстоку амазонку степів — приваблював багатьох як “архетип смерті” й “чорної революції”» (ПіК, 1999, № 18, с. 33). З метою заступлення двовидових дієслів іншомовного походження значно частішими стають випадки, з одного боку, суфіксальної імперфективації на зразок *ліквідовувати*, *окуповувати*, *приватизовувати*, *уніфіковувати* і под., а з другого, — префіксальної перфективації на зразок *здезорієнтувати*, *скартографувати*, *заініціювати* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.1). У назвах осіб жіночої статі за родом занять, соціальним статусом відбулася різка активізація моделей суфіксальної фемінізації — замість уживання форм чол. р. на позначення осіб обох статей (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1). Подібні явища досить помітно спостерігаються також на інших структурних рівнях сучасної УЛМ (див. р. VI п. 2.3 та ін., р. VIII).

Якщо порівняти матеріали української частини в російсько-українських словниках до і після 1991 року, зміни в ній виявляються досить помітними, причому, оскільки ослаблення впливів на українську мову з боку російської поки що відбудеться досить повільно, ця тенденція, безперечно, супроводжуватиме її розвиток ще протягом тривалого часу.

Ослаблення зорієнтованості в питаннях нормативності тих чи інших мовних одиниць і явищ на авторитет російської літературної мови, її довідників особливо помітно відчувається в узуалізації іншомовної лексики. Так, сама власна назва *Тузла* (див. п. 2.2.2) тепер в обох країнах вимовляється по-різному: в Росії — з наголосом на другому, в Україні — на першому складі. Нова для обох країн форма (програма) навчання у вищих навчальних закладах — підготовка бакалаврів — в Україні стала іменуватися *бакалаврат*, тоді як у Росії — *бакалавриат*.

Розширення можливостей для оформлення мовних запозичень, що не збігається з їх оформленням у російській мові, відбувається як наслідок розширення прямих контактів української мови з іншими мовами (без посередництва російської мови): наприклад, англ. *WTO (World Trade Organization)* — укр. *СОТ (Світова організація торгівлі)*, але рос. *ВТО (Всемирная торговая организация)*. Це сприяє, зокрема, усуненню (хоча й непослідовному) в нових редакціях «Українського правопису» (УП 1990, УП 1993, УП 2019), у нормативних словниках і в самій мовній практиці з 90-х років низки тих особливостей у відтворюванні іншомовних слів, що були зумовлені більше впливом російської фонетики або графіки, ніж специфікою власне мови-джерела¹³. Наприклад (див. докладніше: р. XI пп. 1.1, 2):

а) у передаванні [h]: *Гельсінкі*, *гінді*, *Голокост* та ін., з варіантністю *х* / *г*: *куруґаар* / *куруґаар* (порода собак), *пентхаус* / *пентгауз*, *індекс Гірша* / *Хірша* (h-index) та багато ін.

¹³ Пор., наприклад, подібний висновок щодо словацької мови новітнього часу, яка тепер запозичає і творить слова переважно не з орієнтуванням на чеську мову [Buzáßyová 1994; Тугушева 1996: 38].

(хоча в запозиченнях з англійської мови частіше *догхантер*, *секонд-хенд*, *скінхед*, *хакер*, *хаскі*, *холдинг*, *хоспіс*, *хостел*, *хот-дог* та ряд ін.);

б) з наявністю початкового *ї*, а не *і*: *їдиш*;

в) з усуненням непотрібної, зокрема подвійної, йотації (див. про це вище в п. 2.1.4): *Ванзее* (УП 2019, с. 163), *Ємен*, *Єллоустон*, *конвеєр*, *Рамбуе*, *фєєрверк*, *параноя*, *Гоя*, *Шантії* (УП 2019, с. 159), *Гаваї* (ОСУМ 1994) та ін., пор. уже в нових запозиченнях: *саєнтологія*, *фаєр*;

г) з неоглушуванням приголосного [s] після дзвінких і сонорних приголосних та голосних у словах англійського походження: *чизбургер*, прес-агентство «*Європньюз*» (УМ, 28.02.2013, с. 8), «*Інтерньюз*» — програма на УТ-2 в середині 90-х років, журнал «*Ньюзвік*» (КВ, 20.02.1998; УМ, 16.04.2013, с. 4), саме такою була звичайно вимова англомовної назви одного з нових українських телеканалів «*NewsOne*» (пор., з іншого боку, наприклад, поширену в радянський час вимову назви московської англомовної газети тільки як «*Москоу ньюс*»), але частіше поки що з варіантністю *с* / *з*, особливо у власних назвах: *артхаус* / *артгауз*, *транзакція* / *трансакція*, *ньюсмейкер* / *ньюзмейкер*, «*Макдональдз*» / «*Макдональдс*» (мережа закладів громадського харчування), газети «*Нью-Йорк таймс* / *таймз*», «*Файненшенл таймс* / *таймз*» і под., аукціон «*Сотбіс* / *Сотбіз*» (англ. *Sotheby's*), уже навіть Уолт (Волт) *Дісней* / *Дізней* (хоча тільки *бейсбол*, *бейсболка*, *памперси*, *легінси*); у тому числі в певних випадках також у власних назвах німецького походження (хоча німецькій мові, навпаки, властиве, як відомо, саме оглушення): «Почніть новий рік з кавою *Якобз*!» (з реклами: Д, 5.02.1999; нім. *Jacobs*);

г) з відмовою від чергування *і* / *и* в початковому [і] основи після кінцевого приголосного в префіксі: *дезінтеграція*, *дезінфекція* і под.

У тих розділах правопису, де те чи інше написання не пов'язане з вимовою, з особливостями живої мови і де в радянський час укладачі прямо узгоджували формулювання відповідних правил з правописами російської мови, — у написанні слів разом, через дефіс і окремо, у вживанні великої букви, у правилах пунктуації¹⁴ — нові редакції українського правопису багато в чому також уже відійшли від правил попереднього правопису (УП 1960).

2.2.4. Розширення практики відтворювання українських власних назв латинською графікою без посередництва російської мови. Це прямий наслідок як розширення можливостей безпосереднього виходу української мови на інші мови світу (із запровадженням у сучасній Україні, а під її впливом — і ширше в світі умовної «української латиниці»), так і повнішого усвідомлювання не тільки етнічними українцями, а й узагалі громадянами України своєї «асоційованості» саме з українською мовою як однією з їхніх основних ідентифікаційних ознак: *Kyiv* (а не *Kiev*, як давніше), *Bila Tserkva* (а не *Belaya Tserkov*) та ін.; у закордонних паспортах громадян України (не тільки етнічних українців), наприклад: *Dmytro Strilko*, а не *Dmitriy Strelko*; у подаванні громадян України себе за межами країни: *Andriy*, *Oleksandr*, *Olena* та ін., *Pavlo Klimkin* (міністр закордонних справ України в 2014–2019 роках, етнічний росіянин родом з Курська, який неодноразово підкреслював, що він саме *Pavlo*, а не *Pavel*). Хоча ця «третя мова — посередник» за традицією все ще достатньо широко простежується в подібних випадках (див. докладніше: р. XII п. 5.1.3)¹⁵.

¹⁴ Пор., наприклад, у передмові до УП 1960: «<...> Однак від часу попереднього видання “Українського правопису” у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування “Правил русской орфографии и пунктуации”, можна усунути» (с. 3).

¹⁵ Пор., наприклад, незриму присутність цієї «третьої» мови в одній популярній в Україні у радянський час віршованій гуморесці (це вийшло, очевидно, цілком автоматично в автора) з таким сюжетом: Гриць, Олекса і Петро (судячи з усього, українськомовні в побуті) зайшли до ресторану

2.2.5. Прагнення до усунення зворотів з явною російською культурно-мовною основою. Так, замість «*Вусата міс*» у назві виставки котів (див. п. 2.1.4) удалося дібрати відповідник на українській основі «*Пан Коцький*»: «На виставке котов “Пан Коцький” было на что, а точнее, на кого посмотреть» (журнал «Теленеделя», Київ, 1998, № 7). Зі старих російських антропонімних кліше все ще продовжували користуватися зворотом *Іванов, Петров, Сидоров*, у тому числі й на позначення «середнього» / «типового» українця, однак дедалі частіше замість нього з'являються вже власне українські ономастичні відповідники — як за російським зразком, наприклад: *Іваненко, Петренко, Сидоренко*, так уже й без такої видимої орієнтації — це насамперед прізвище *Петренко*, рідше *Пархоменко* та деякі ін. (див. докладніше р. Х п. 7.3).

У заголовках публікацій друкованих ЗМІ, особливо починаючи з 2014 року, відбувається зменшення питомої ваги образних зворотів, цитат і т. ін. походженням з російської мови (див. про їх використання вище: п. 2.1.3) — з розширенням використання зворотів з українською культурно-мовною основою (див. також р. II п. 2.2.1). Так, у кількох номерах газети «Україна молода», яка досить охоче практикувала заголовки такого роду, — наприклад, за листопад 2017 року: а) з українською культурно-мовною основою: «Як тебе не стерегти, Києве мій!» (пор. у популярній пісні на текст Д. Луценка: «Як тебе не любити, Києве мій!»); «Просили мама й тато» (початок традиційного запрошення нареченими гостей до себе на весілля); «Я буду крізь сльози сміятись!» (з вірша Лесі Українки); «...І свого не цурайтесь» (з вірша Тараса Шевченка); «Намалой мені сад» (пор. «Намалой мені ніч» — з пісні на текст М. Петренка); «Нова радість стала...» (початок колядки); «Підлітки не винні (Національна поліція: як запобігти злочинам проти дітей)» (пор. назву оповідання Михайла Коцюбинського «Коні не винні»); б) з російською культурно-мовною основою: «Кожен німець платить “за того хлопця”»; «Рік волі не бачити»; «Студентка, комсомолка і... ніякого інтиму»; «Краще менше, та краще»; «Дай мільярд!»; «Врятувати не можна лишити» (тобто приблизно однакова кількість зворотів на основі цих двох мов); за червень 2019 року (кількість заголовків такого роду помітно зменшилася): «Де Дніпро і кручі — вже не реве ревучий» (за Тарасом Шевченком); «Втомлені сонцем» (пор. назву популярного в 90-ті рр. к/ф «Утомленные солнцем» режисера М. Михалкова); «Знову чути “Голос” в політлісі...» — про політичну партію «Голос» перед виборами до ВР (пор. початок популярної пісні «Черемшина», поет М. Юрійчук: «Знов зозулі голос чути в лісі...»).

2.3. Невиправдане калькування і гіперкоректне відштовхування як інші (приховані) наслідки масованого впливу російської мови. Якщо, з одного боку, вже можна говорити про досить помітне обмеження прямих впливів з боку російської мови на свідомість носіїв української мови й, відповідно, на стан УЛМ у цілому, то, з іншого боку, слід констатувати певне зростання прихованих впливів з боку цієї ж мови — у вигляді непотрібного калькування та гіперпуризму.

Так, уникаючи вжитку одиниць, подібних до відповідних елементів російської мови, — там, де в останній уже виробилася певна структурна однотипність їх уживання і/або творення, — відповідну однотипність мовці нерідко мимовільно хочуть бачити і в українській мові, хоча вона вже може мати для цього інші, хоча й структурно неоднотипні засоби. Унаслідок цього відбувається механічне вирівнювання

повечеряти, але їх там не захотіли обслуговувати, оскільки очікували на прибуття іноземних відвідувачів, і тоді вони, не знаючи іноземних мов, вирішили спілкуватися з персоналом імітуючи «чужий» акцент (але в своєму не українському, а саме в російському мовленні!): «— Люпім жарін картофель!», «— Люпім ошень!», «— Коросо!» (Степан Олійник. Повечеряли чудесно). Читач, який слабо орієнтується в особливостях мовної ситуації в Україні, не зрозуміє: є тут носії української мови, є нібито якась іноземна мова, але навіщо тут російська мова?

структурного оформлення певного ряду одиниць української мови з дзеркальним «припасовуванням» їх під відповідний зразок російської мови. Так, у загальному руслі активної тепер заміни прикметників дієприкметникового походження на *-чий* новоутворюваними формами на *-льний* (див. р. VIII п. 4.3.3.1), а форм відносних прикметників із суфіксом *-очн-* формами із суфіксом *-ов-* (див. р. VIII п. 4.3.3.4) мовці автоматично можуть поширювати ці тенденції також на ті випадки (наприклад, замість *домінуючий, переважаючий* — *домінувальний, переважальний*, замість *оціночний* — *оцінковий*), де в українській мові вже існують відповідні нормативні одиниці іншого творення (*домінантний, переважний, оцінний*). Особливо помітно це явище привертає до себе увагу в різних випадках майже автоматичної заміни конструкцій з прийменником *по* конструкціями тільки з прийменниками *з* або *за* — навіть там, де українська мова вже виробила для цього, наприклад, конструкції *з для* (пор.: «виборча діляниця *з виборів* міського голови»), *на* (пор.: «витрати *з проєктування* пам'ятника»), *через* (пор. «заподіяння смерті *з небалості*»), а найчастіше *щодо*: пор., наприклад, «заходи *із забезпечення* миру», «робота *з ліквідації* ям на дорогах» і под. (див. докладніше в р. VIII п. 5.1.3).

Поряд з бездумним наслідуванням зразків російської мови (див. вище п. 2.1.4) стали помітніше виявлятися також мимовільні гіперкоректні відштовхування від них — явища хибного (наївного) гіперпуризму (див. докладніше про це явище в р. VIII п. 5.3). Це, наприклад, випадки на зразок *діжка* замість *бочка* (*порохова діжка, діжка солярки* і под.), *віл* замість *бик* та ін.; значне почастішання вжитку ніби «більш українських» форм привітань *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* з відповідним обмеженням традиційних форм *Добрий день!* і *Добрий вечір!* (безперечно, за зразком уже усталеної форми *Доброго ранку!* — з відштовхуванням від рос. *Добрый день!*, *Добрый вечер!*, а також *Доброе утро!*); явне обмеження в сучасному мовленні слів *хороший, добрий*, прислівника *добре* (в конкуренції з дедалі активнішими вжитку *гарний, гарно*), *чудо* (у конкуренції з *диво*), *чоловік* у значенні одиниці підрахунку людей (у конкуренції з *людина*, мн. *люди*) та ін. У морфології це, зокрема, прагнення до уникання займенникової форми *їх* на користь тільки *їхній* — не тільки в присвійному значенні («чий?»), що цілком зрозуміло, а й в об'єктному («кого / чого?»): «політика великих держав щодо малих, спрямована на *їхне* економічне завоювання» (див. р. VIII п. 2.4.1).

Подібне відштовхування від російської мови призводить навіть до таких курйозних випадків у дусі «народної етимології» і продовження практики творення «слів-привидів» в умовах масової українсько-російської двомовності (див. також п. 2.1.4), як форма *тілець*, що досить помітно поширилася в 90-х роках у ЗМІ в астрологічних прогнозах замість *телець* (ст.-сл. *тельць* «теля, бичок», пор. укр. *теля*), очевидно, з помилковим асоціюванням цього слова з коренем слова *тіл-о*: «Овен і тверезий спочатку діє, а потім думає. *Тільців*, які випили, слід боятися» (Час, 4.01.1997), «*Тілець* наділить силою в житті» (Б. Списаренко. Пектораль зодіаку: вінок сонетів. — ЛУ, 13.02.1997), «*Тілець* — знак зодіаку» (газета «Гульвіса», м. Львів, 1997, № 18).

Відзначені мовні факти, як і відповідні явища мовної свідомості, — це загалом зрозуміла реакція суспільства на попередній тривалий період недостатньо самостійного розвитку та соціально й стилістично обмеженого функціонування УЛМ в умовах тиску з боку російської мови, але безперечним є також той факт, що в багатьох своїх виявах вони є наслідком незнання з боку широких мас мовців реальної української мови в усій її історичній, територіальній і функціональній повноті, свідченням вагань і сумнівів значної (переважної?) частини українськомовного соціуму щодо свого знання «справжньої» української мови. Вплив російської мови на свідомість носіїв української мови, таким чином, лишається й тут, але вже не як прямий, а як прихований. У подібних намаганнях «утекти» від російської мови мовцям так і не вдається остаточно позбутися її впливів.

3. Російськомовні вкраплення в структурі українського мовлення.

Активізація взаємодії між українською і російською мовами в Україні стимулює взаємопроникнення не тільки власне запозичень до структури кожної з них, а й широкого ряду усвідомлюваних вкраплень мовою оригіналу на рівні мовлення. Якщо в плані власне запозичання впливи, як і до цього, відбуваються в основному з боку російської мови (насамперед, звичайно, російської мови метрополії, хоча до інвентарю місцевого варіанта російської мови інтенсифікувалося проникання елементів української мови), то в площині іншомовних мовленнєвих вкраплень такої явної кількісної диспропорції між цими мовами немає. Такі включення, по-перше, відбивають, як і власне запозичення, загальний культурний вплив однієї мови на свідомість носіїв іншої мови — у тих випадках, що не співвідносяться саме (тільки) з чимось «українським» або чимось «російським», коли одиниця, уривок з тексту і т. ін. іншої мови просто краще, на думку мовця, підходить для відповідної ситуації або взагалі тільки вони спадають йому на думку (наприклад, уживання в російському мовленні укр. *«незлим тихим словом»* або в українському — рос. *«первым делом — самолёты»*: див. п. 3.1.4). По-друге, у тих випадках, коли маються на увазі саме «українське» і саме «російське» (таких випадків більше, в усякому разі вони більше привертають до себе увагу), використання таких включень відбиває цілком природне прагнення мовця до встановлення ніби повнішої відповідності між змістом (Україною, українцями та їхніми відмітними ознаками або ж Росією, росіянами та їхніми ознаками) і однією з його форм (відповідно українською і російською мовами).

Іншомовні вкраплення в текст можуть використовуватися з власне номінативною (з добором назви, яка видається мовцеві кращою, адекватнішою у відповідних випадках або є для нього і єдиною, оскільки він не може підібрати «своїї рідної»), комунікативною (для встановлення повнішого контактування зі співрозмовником, аудиторією) і стилістично-оцінною (з широким діапазоном у межах останньої від добродушно-жартівливої до в'їдливо-саркастичної конотацій) та прагматичною функціями — з увиразненням або власне національно-мовного, або національно-соціального аспектів таких включень. Якщо вкраплення із суто номінативною та комунікативною функціями, а також у стилістичній функції легкого жарту, незлої іронії свідчать про наявність у свідомості представників обох мовних спільнот тенденцій до «притягування», то з увиразнюванням «чужості» іншомовного елемента — в разі вияву несхвального ставлення, гіркої або в'їдливої іронії, сарказму — це вже не стільки вплив однієї мови на іншу, скільки реакція носіїв останньої на це явище у відносинах між цими мовами — як його неприйняття, прагнення до його відторгнення, тобто вияв тенденції до «відштовхування».

Випадки стилістично-оцінної / прагматично спрямованого передавання вимови (написання) одиниці іншої мови як її усвідомлюваного або й навмисного неперекладання, які супроводжують взаємні претензії щодо державної політики, ідеології, культурних особливостей і мовної практики «іномовних» опонентів і виражаються як несхвальне, неприязне ставлення до позначень відповідних реалій у кожній із цих мов і до самих мов у цілому, особливо різко виділяються в дискурсах обох сторін¹⁶. Фактор такої «навмисності» може посилюватися неточним (власне, спотвореним) цитуванням, на письмі —

¹⁶ Пор., наприклад: «У російськомовних газетах поширеним стало залишати українське написання найбільш нелюбимих слів і словосполучень» [Сулима 2001: 49]. Аналогічне явище характеризує й мову українськомовних ЗМІ (в основному, безперечно, уже як реакція на відповідне явище в російському мовленні). Ось, наприклад, редакційний коментар до однієї з поміщених публікацій щодо таких її мовних особливостей: «Витримуємо також написання окремих російських висловів без перекладу українськими літерами (так само, як порою в російській мові не перекладають нашу *незалежність* і *самостійність* у „независимость” та „самостоятельность”, а, ніби глузуючи, відтворюють як „*нэзалэжність*” і „*самостийность*”» (журнал «Березіль», м. Харків, 1996, № 5–6, с. 116–117).

передаванням звуків однієї мови графічними засобами іншої мови, тобто вживанням слова як фонетичного (графічного) варваризму в тканині іншої мови.

Слід водночас мати на увазі також те, що та сама одиниця однієї мови може використовуватися носіями іншої мови з різними функціями.

Серед значної кількості російських / українських вкраплень, які простежуються в сучасних українськомовному / російськомовному дискурсах, уже можна констатувати наявність певного набору більш-менш усталених «дуже українських» або «дуже російських» слів, зворотів, що їх використовують особливо часто¹⁷.

3.1. Власне національно-мовні аспекти російськомовних вкраплень.

3.1.1. Вкраплення з основною номінативною функцією:

а) для власне номінативних потреб (у разі відсутності української назви або незнання її мовцем), що нерідко супроводжується метамовними коментарями на зразок «як кажуть росіяни», «те, що в російській мові називається...» і под.), наприклад: «Назвалися Європейською партією, так відповідайте <...> “Назвался груздем, полезай в кузов”, як каже російське прислів’я. Не знаю, як це буде в українській мові» (ТВі, «Правда Романа Скрипіна», 25.02.2010: розмова ведучого з політиком М. Катеринчуком);

б) для передавання інформації національно-етнографічного характеру: це російські етнографізми, регіоналізми, історизми, які не увійшли до лексичного складу УЛМ, хоча й не мають у ній точних відповідників (наприклад, *ізба*), і які простежуються в українському мовленні значно менш помітно (якщо не брати до уваги при цьому, звичайно, російські власні назви), ніж українськомовні вкраплення в структурі російського мовлення (на зразок: «Ехатъ из Ивано-Франковска в Буковель — одно удовольствие. <...> “Потічки”, горы, маленькие деревянные домики...». — ГПУ, 22.12.2005). Це можна пояснити тим, що реалії російської дійсності відомі носіям української мови набагато краще (в усякому разі так було в межах СРСР), ніж українські реалії жителям Росії, тому їхні назви досить швидко позбуваються (позбувалися) статусу екзотизмів і стають (ставали) власне запозиченнями, тобто фактами української мови, а не тільки мовлення.

3.1.2. Вкраплення з функцією мовного реалізму — як прагнення мовця (автора) максимально повно передавати особливості мовлення кого-небудь — з відтворюванням як окремих одиниць російської мови в структурі українського мовлення, наприклад: «— Він як тверезий, то нічого, а як п’яний — *неуправляемый*» (ГПУ, 26.12.2012, с. 5), так і повніших фрагментів аж до цілих текстів, як, зокрема, у мовній практиці «Газети по-українськи» (див. докладніше: р. II п. 3.3). Це можуть бути цитування тих чи інших записів, написів, навіть з офіційно-ділової документації, або подавання фотокопій з них (див. також р. II п. 1.2.2), наприклад: «У “Протоколі *осмотра* затримання *транспорта*” без дати працівник Котовського ВДАІ написав: “Пошкодження: тріщина на лобовом *стіклі*, *разбіт* правий *повторитель поворота* заднього крила і *правая передняя дверь*, *імеюца діформації*. Сдал: NN. Протокол *составил*: NN”» (Сл. Пр., 14.05.2009).

¹⁷ Пор. подібне стилістично-експресивне явище, але з можливими відмінностями в градаціях вираження негативних оцінок, у контактуванні деяких інших слов’янських мов, що перебували / перебувають у складі однієї держави, — використання одиниць російської і білоруської мов у структурі відповідно білоруського й російського мовлення в сучасній Білорусі [Мечковская 2003: 41–43; Сівіцкая 2019]; функціонування чеських вкраплень у структурі словацького мовлення і словацьких вкраплень у структурі чеського мовлення [див., наприклад: Noheský 1995; Kořenský 1998: 30]. Характерно, що в Білорусі сам президент країни О. Лукашенко вдається до саркастичного цитування одиниць білоруської мови в своєму російському мовленні, хоча це одна з мов, оголошених у країні державними, наприклад: *змагар* (про учасників антивладних протестів), *свядомы* у знач ім. (див. також р. VI п. 7).

3.1.3. Вкраплення, що свідчать про невміння або небажання мовця перемикаєти мовний код. Найвиразніше вони виявляються, очевидно, у випадках цитування російською мовою фрагментів текстів, створених іншими мовами або взагалі таких, що прямо не асоціюються з російською мовою, російською культурою. Якщо використання фрагментів власне російського мовлення в разі цитування у формі прямої мови ще можна пояснити просто прагненням мовця до їх якомога точнішого відтворення (див. п. 3.1.2) — при тому, що українські слухачі або читачі загалом достатньою мірою володіють російською мовою й, безперечно, зрозуміють їх, то в інших випадках тут відчувається елементарний брак навичок автоматичного перемикаєти мовних кодів, пор., наприклад: «— З таким самим успіхом [як щодо референдуму про вступ України до НАТО. — *О. Т.*] можна проводити референдум на тему “Есть ли жизнь на Марсе?”» (з виступу Президента України В. Ющенка на одному міжнародному форумі в одній з країн Західної Європи. — «1+1», ТСН, 28.02.2008). Практика цитування російською мовою іншомовних (не російських) джерел лишається досить помітною в мовленні представників українськомовного соціуму, в українськомовних текстах, оскільки крім того, що така література перекладалася в СРСР в основному на російську мову, російська мова й російськомовна атмосфера взагалі були панівними в суспільстві й вивільнення з-під цього мовно-культурного впливу відбувається повільно (раніше в такий спосіб, зокрема, широко цитували класиків марксизму: «Як сказав Карл Маркс, “бытие определяет сознание”»). Наприклад: «— Як казав не модний тепер класик Карл Маркс, “практика — это критерий истины”» (Генеральний прокурор України Ю. Луценко під час зустрічі з керівниками органів прокуратури України: NewsOne, 23.06.2017); «Німецький філософ і поет Ніцше писав, що “Нет смысла ходить с повернутой назад головой. В таком положении обязательно попадешь в яму”» (П. Киричок, літературознавець. — ЛУ, 1.10.1992); «— Ми пам’ятаємо: “Германия — для немцев”, “Хочу ребенка от фюрера”» (А. Гриценко, політик. — Т/к «Україна», токшоу «Шустер LIVE», 24.09.2009); «<...> все робиться згідно з гаслом єзуїтів “Для достижения цели все средства хороши”» (із заяви групи козаких отаманів: УС, 13.06.1996); «Из ничего не выйдет ничего (Лукреций)», «Нас никогда не обманывают — мы обманываемся сами (И. Гете)» і т. ін. (крилаті вислови як епіграфи вгорі на газетних сторінках: українськомовна газета «Мукачєво», липень 2009 року). Переважно російською мовою цитують уривки із церковнослов’янських текстів, пор. іронізацію з цього приводу в українськомовних ЗМІ: «Голова ВР [О. Мороз. — *О. Т.*] продемонстрував у Львові своє знання Біблії, вдало її цитуючи, хоч і російською мовою» (ЗВУ, 6.08.1994). У мовленні «простих» людей — носіїв нелітературної української мови частіше можна почути, наприклад: «*Лучше позже, чем (чѐм) никогда*», ніж український відповідник цього вислову; «90-річна Ганна Артеменко з Вінниці за все життя не випила ні грама алкоголю. — Ні горілки, ні вина, ні пива. Навіть поняття не маю, що то таке, — каже Ганна Степанівна. — <...> Ще потихеньку пораюся на городі. Як кажуть, *двіженіє — жизнь*» (Т. Щербатюк. — ГПУ, 2.04.2010).

Лишається все ще помітним явищем навіть у мовленні українськомовних інтелігентів переповідання російською мовою (тобто мовою, якою це було почуто) анекдотів, особливо репліки діювих осіб (тут, звичайно, не йдеться про випадки, коли використання російської мови пов’язане зі збереженням гри слів, відсиланням до певних відомих російськомовних текстів тощо): «Приходить хворий до лікаря й каже: — *Доктор, я гей*. — А лікар йому: — *Ви артист, режиссьор, художник?* — *Нет*» (Богдан Бенюк, актор Київського національного театру імені Івана Франка. — СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998); «— Ой-ой, це як в тому анекдоті: — *А есть ли у вас непродажные женщины?* — *Есть, месьє, но они стоят очень дорого*» (Тарас Чорновіл, народний депутат ВР, коментуючи версію про ймовірну готовність однієї з фракцій ВР увійти до коаліції з іншою фракцією, як тільки остання зробить їй таку пропозицію: «1+1», ТСН, 9.02.2010).

3.1.4. Вкраплення з основними експресивно-образними та прагматичними функціями. Так, у структурі українського мовлення досить помітно в межах описуваного періоду виявлялися:

а) російські фразеологізми, крилаті слова, назви літературних творів і кінофільмів, уривки з творів художньої літератури, пісень, переважно радянського періоду, тощо (з їхніми можливими трансформаціями), особливо в назвах газетних публікацій [пор. функціонування подібного мовного явища в сучасній білоруській мові: Чумак, Чумак 1998], наприклад: «О, сКОЛЬко нам открытий чудных...» (УМ, 31.08.1996: обігравання прізвища канцлера ФРН Г. Коля і рядка з поезії О. Пушкіна); «Команда молодости нашей» — назва одного з виборчих блоків під час виборів до ВР 1998 року (це назва популярної в радянський час пісні О. Пахмутової на текст М. Добронравова). Слід відзначити, що в хронологічних межах другого підперіоду сучасного етапу українсько-російських мовних контактів (від 2014 року) назване явище виявляє цілком виразну тенденцію до звуження (це помітно, зокрема, в матеріалах газети «Україна молода», у заголовках публікацій якої такого роду вкраплення були не рідкістю);

б) у розмовному мовленні — ті чи інші російські слова й звороти з жартівливими або іронічними конотаціями на зразок: «Ему сказала я: “Всего хорошего!”» (з популярної радянської естрадної пісні), «Поздно, Соня, пить боржоми» (з анекдоту). Ця лінія завжди простежувалася, зокрема, в розмовній мові українських інтелігентів. Ю. Шевельов, торкаючись підґрунтя цього явища, відзначав: «Брак українського міського сленгу інтелігенція частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова й вирази, надаючи їм іронічного відтінку», «За цим також крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать» [Шевельов 1987: 263]¹⁸;

в) окремі експресивні вкраплення, що поширюються в розмовному мовленні та через українські ЗМІ, — «влучні», «дотепні» словечка з російської розмовної мови та публіцистики, як, наприклад, жарт. *бабушкофон* — мобільний телефон з більшим шрифтом, великими кнопками (ніби для літніх людей). Це, зокрема, ірон. «*батька*» («*бацька*») або вже дещо українізоване «*бацько*» («*бацькові*» газети та журнали»: Час, 23.04.1998) і кальшоване «*батько*» — про президента Білорусі О. Лукашенка (таке словживання поширювалося ще до серпня 2020 року, коли в Білорусі розпочалися масові протести проти результатів чергових президентських виборів, які були жорсткою придушені владою, і в суспільстві, не тільки в самій Білорусі, остаточно розвіялося враження про нібито якусь патріархальність стилю державного управління верховного правителя країни): «“*Батька*” Лукашенко російським генерал-губернатором бути не хоче. А президентом?» (ВК, 13.03.1997), «“Слов’янський базар” відкрили сам “*батька*” і Юрій Лужков» (Д, 24.07.1998), «*Бацьку* захистять внутрішні війська [заголовок]. Олександр Лукашенко готовий застосувати силу, щоб не допустити “югославського варіанта”» (О. Комарчук. — П, 3.08.2001), «Комбайни від «*бацьки*» селяться в Хмельницькому. Білоруське об’єднання «Гомельсільмаш» до жнив закінчить створення спільного підприємства із

¹⁸ Пор. також щодо цього: «<...> І не все, що ми зазвичай тавруємо як “суржик”, ним є. Одна річ — мовна незрозумілість, незвиненість, брак смаку, полон вульгарної мовної стихії. Інша річ — свідоме використання (в міру, в потребі, зі смаком) русизмів та інших макаронізмів задля досягнення зображального і стилістичного ефекту. Не тільки в літературі, а й у живому спілкуванні. Скажімо, досить часто в колах української інтелігенції, особливо мистецької, можна почути навмисне вжиті російські вирази — в іронічному контексті, з інтонаційно-стилістичним знаком відстороненості; в деяких випадках це своєрідна відповідь на глузливе використання українських лексичних окрушин в устах і писаннях певної категорії наших російських друзів» (Іван Дзюба. Ще до судилища над «суржи́ком». — ЛУ, 1.07.2004). Або, наприклад: «Ще раз стискаючи мені руку, він весело сказав: — *Ха-ра-шо!* (Йоголюбимий вираз, якого він, пустуючи, вживав, зумисна вимовляючи змосковська)» (Микола Вороний. Перша зустріч з Іваном Франком // Микола Вороний. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. Київ, 1996, с. 584).

виробництва комбайнів в Україні» (УМ, 10.06.2003, с. 3), «Першим прибув президент Киргизстану Аскар Акаєв. За ним — білоруський “*батько*” Лукашенко» (Н, «Репортер», 28.02.2002)¹⁹;

г) одиниці російської мови з передаванням їх засобами української графіки — для підкреслення стороннього щодо України характеру як російської дійсності, так і російської мови, наприклад: «Ось як бачить ситуацію один із російських авторів — Сергій Кортунів. В статті під вимовною назвою „*Потенціальніє союзнікі Росії*” <...> він пише: „отношения с Украиной должны приобрести союзнический характер, тем более что серьезных препятствий <...> для формирования такого союза нет»» (А. Мануйленко. — УС, 1.08.1996); у відтворюванні власних назв (назв організацій, ЗМІ та ін.): «Російські чиновники вчитимуться відмовлятися від хабарів. <...> При цьому, як повідомляє „Інтерфакс” з посиланням на газету „*Масковскій камсамолец*”, впливати на держслужбовців передбачається через їхні релігійні почуття» (ЗВУ плюс, 3.08.2006), «— Коли помер ваш чоловік? — питає Мендель. — Одразу після нашого весілля. — Добре, хоч недовго мучився... — З газети «*Єврейскіє вєсті*» (НГ, 1997, № 42: у рубриці анекдотів), «*Вєсті Кремля. Слівкі*» — телепрограма, яка подавала й сатирично коментувала новини з життя РФ (на т/к «24»).

Це може бути в'їдливе іронізування щодо виявів [ніби] приязного, доброзичливого ставлення представників російської сторони до української сторони — виявів, що їх остання не сприймає ні як щирі, ні як такі, що відповідають її власним інтересам: «Пора позбутися рабської психології самоприниження, яку дехто хоче видати за інтернаціоналізм, бо, мовляв, якщо українець розмовляє з росіянином українською мовою, то він націоналіст, а якщо суржилом — от тоді він “*молодець*”» (у вимові це було *маладець*. — О. Т.) [Ющук 2003], «*Маладєц, Мароз!*» (стаття Л. Масенко з критикою законопроекту голови СПУ О. Мороза про надання російській мові в Україні статусу офіційної: УУ, 2005, № 5–6). Зокрема, щодо тих — на думку мовця, нещирих, лицемірних — тверджень з боку представників відповідних кіл російської орієнтації в Україні, що для них немає принципової різниці, якою мовою спілкуватися (хоча мовою спілкування в них і для них є саме російська): «Я не хочу, — пише він [читач. — О. Т.], — щоб моїм правнукам було “*всьоравно*” стосовно української мови; ну, бодай вже правнукам, оскільки внукам, як бачу, таки вже “*всьоравно*”, дарма, що вчилися вони в школі Української держави» [див.: Погрібний 1999: 115]; «— Юрко щиро вболівав за Україну. Він завжди ставив на місце тих, хто казав “*какая разніца*”» (Е, 20.04.2022), «Нова влада намагається нав'язати нам парадигму “*Какая разніца?*”, за якою немає нічого — ні країни, ні народу» (із інтерв'ю з учасниками музичного гурту “Kozak System”. — УП, 29.02.2020) — з приводу Новорічного звернення Президента України В. Зеленського до українського народу, в якому, зокрема, були намагання акцентувати на тих моментах суспільно-політичного та культурно-мовного життя з представленими в ньому як проукраїнськими, так і проросійськими орієнтаціями, які мають об'єднувати все населення країни, а не на тих, які можуть його роз'єднувати), «Вілкул [міський голова Кривого Рогу, колишній член ПРУ, який під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 року у своїх публічних виступах перейшов з російської на українську мову. — О. Т.], який прийшов до цього розуміння,

¹⁹ Це слово (слововживання), звичайно, не можна вважати власне білорусизмом в українській мові (навіть у формі «*бацька*»), воно є одним з виявів зверхньо-глузливого ставлення у відповідних колах сучасного російського суспільства до тих чи інших реалій і атрибутів державності колишніх «національних» республік СРСР. Ось цілком обґрунтована критика зловживання цим словом: «Не Лукашенка ми критикуємо за авторитаризм, додаючи до його прізвища чудне і глузливе в українських текстах слово «*бацька*», а насамперед саму білоруську мову незаслужено принижуюмо, коли виставляємо її ніби нерозривно злитую з негативним образом білоруського президента. Нічого абсурднішого не може бути в даному разі, бо президент Білорусі якраз білоруською мовою не розмовляє!» (А. Бибик, читач, м. Полтава. Білоруси не винні. — ЛУ, 19.04.2001).

— це цілий символ. Він не один, це ж цілий пласт людей, які зрозуміли, для чого переходити на українську мову, які кажуть в опитуваннях, що готові терпіти матеріальні труднощі, аби Україна відстояла свою незалежність. Те, що ми називали “какаяразніца”, просто відійшло в сторону» (І. Гринів, соціолог — див.: Р. Романюк. — УП, 13.07.2022).

У сфері антропонімії це виявляється як підкреслене збереження імені (прізвища) росіянина (російськомовного українця) — з конотаціями як іронічного, несхвального або навіть недобррозичливого ставлення до носіїв цих імен і до мови як такої, так і акцентування на належності імен росіян (російськомовних українців) іншій мові й іншому народові, наприклад: «Головною атракцією з'їзду стала присутність на ньому лідера російських комуністів *Геннадія Зюганова*, який пообіцяв інтелектуальну підтримку Петрові Симоненку <...>» (Льв. газ., 23.06.2003), «<...> кілька місяців тому депутат Верховної Ради України (вже не радянської) *Пйотр Сіманенко* з трибуни з притаманною йому зоологічною ненавистю до всього українського кричав: “*А што ані [ОУН-УПА. — О. Т.] витворялі только в Польше после войны!*”» (ШП, 20.02.1997) (див. також нижче п. 3.1.5).

3.1.5. «Русифікація» як один із шляхів українізації? У певному сегменті мововжитку окреслилася тенденція до якомога повнішого збереження звукового образу російських особових імен та прізвищ (ознак їхньої «російськості») не тільки спорадично і з відповідними конотативними нашаруваннями, як це було показано вище (див. п. 3.1.4), а вже й більш чи менш послідовно, регулярно, а отже, з можливим поступовим «вивітрюванням» наявного поки що тут нальоту експресивності — це форми на зразок *Алексей Петрович Г(Г)ришковец*, особливо часто — *Владімір Путін*. У такий спосіб не тільки увиразнюється той загалом незаперечний факт, що росіяни — це такі ж представники іншого народу, як, скажімо, німці чи поляки (з їхніми іменами), а й ще більше підкреслюється момент їхньої «чужорідності» як в українській дійсності, так, відповідно, і в українській мові, оскільки їхні імена при цьому або взагалі не українізуються, або українізуються дуже незначною мірою порівняно, зокрема, з іменами інших слов'янських народів (див. докладніше про це явище: р. Х п. 7.1.4).

3.2. Національно-соціальні аспекти російськомовних вкраплень.

3.2.1. Експресивно загалом нейтральні вкраплення з основними номінативною та комунікативною функціями. які продовжують використовуватися, як і в попередній період радянської історії, переважно в умовах тривання українсько-російської функціональної двомовності — в основному як терміни, професіоналізми, жаргонізми (у тих випадках, коли останні вживаються без настанови на експресивність мовлення) і просто колоквалізми для номінування тих чи інших понять соціальної дійсності. Найпростішою і найзрозумілішою з причин цього явища є, звичайно, труднощі, які час від часу виникають у тих чи інших мовців у разі добору потрібного українського слова, назви для відповідного поняття, — при тому, що відповідну російську назву вони вже знають, оскільки в сферах науки, виробництва, армії, спорту та ін., як і в російськомовному оточенні більшості великих міст України назви певних об'єктів, певні звороти поширювалися в основному саме російською мовою. В основі цього явища можуть лежати як справді відсутність в українській мові відповідного слова (це об'єктивний фактор), так і недостатній рівень компетентності самого мовця у володінні цією мовою (суб'єктивний чинник). Мовці здебільшого усвідомлюють, що вони звертаються при цьому по допомогу до іншої — російської — мови (на письмі відповідне слово російського походження часто беруть у лапки). Наприклад: «міліцейський “*бобік*”» (УМ, 28.12.2000, с. 11: про службовий автомобіль, яким користуються в органах внутрішніх справ); «Ще одна дорога помада — *MaxFactor*, — за оцінкою експертів, лише “*хорошистка*”» (Т.

Мілашевська. — УМ, 3.01.2002), тобто була оцінена на «добре»; «Загалом слідчий з особливо важливих справ NN <...> наразі не бачить підстав для арешту лідерки БЮТ, бо вона не порушила підписку про невиїзд. “Важняк” також запевняє, що на нього ніхто не тисне» (І. Бойко. — УМ, 6.01.2011, с. 4); «Робітники й самі не проти того, аби отримувати нарешті не “чорний нал”, а нормальні “білі” гроші» (Г. Бутенко. — ВЗ, 19.02.2004, с. 19), «Це так звані фірми — “пральні машини”, які з бюджетних грошей роблять “чорний нал”» (І. Починок. — Е, 7.06.2012, с. 6); іменникові деривати із суфіксом *-ка* з предметним значенням: «Починав службу в Кам’янець-Подільській “учебці”» (КВ, 8.08.2000, с. 4: розмовна назва навчального підрозділу для підготовки молодих солдатів); «<...> утворилася система господарчого управління, яку називають “шахматка”» (ВК, 12.11.1999, с. 2), хоча в такому переносному значенні вже є й укр. *шахівниця*; «У ті часи для спілкування з носіями мови в Києві були певні точки. Перша — гастроном на Хрещатику, друга — біля кінотеатру «Дружба» була “стекляшка” — “Чай. Кава”» (С. Борщевський. — Д, 5.10.2012: кафе зі скляними стінами); «Холодницький каже, що йому знову ставили “прослушку”: тягли кабель з Охматдиту» (УП, 19.09.2018); «Форма на кожному — <...> брудна, подерта, бронежилет запаскуджений. Поверх нього — розгрузка, як у черепашки-ніндзя, з якої стирчав, схоже, повний арсенал» (Сергій Лойко. Аеропорт / Пер. з рос. Київ, 2015), «Я підняв його автомат, витяг із розгрузки шість автоматних магазинів» (Микола Пороський. — ЛУ, 13.04.2019, с. 9), «Прикордонники — у розгрузках, озброєні автоматами» (Е, 2.09.2021, с. 6), «— <...> тактичні жилети (у нас їх називають “розгрузками”» (Е, 20.04.2022) — слово стало поширюватися в масовому вжитку після початку воєнних дій з 2014 року (пор. наявність також калькованої одиниці *розвантажник*: див. п. 2.1.1); уживають також *наружка* — 1) зовнішнє (рос. *наружное*) спостереження за ким- або чим-небудь: «установити, зняти *наружку*», 2) зовнішня реклама; *ответка* — на позначення певної дії у відповідь на якусь дію з іншого боку, зокрема (у сленгу військових з 2014 року) про відкриття вогню у відповідь (пор. рос. *ответный огонь*): «Орки відразу одержують від нас *ответку*».

У розмовній мові й навіть у ЗМІ часто не перекладають аббревіатури (особливо ініціальні) російського походження (крім звичайної мовної інерції, це прагнення до більшої зрозумілості, а також стислості висловлення, і нерідко мовцям зручніше вживати саме російський зразок, оскільки утворювалися відповідні аббревіатури саме в цій мові)²⁰, наприклад: активізоване в загальному вжитку з часів «перебудови» другої половини 80-х років ГУЛАГ (рос. «Главное управление лагерей»), значно рідше ГУТАБ («гутабівський соціалізм»: О. Гринів. — МУ, 7.02.1997); *спецхран* («Відкриваючи “спецхрани”»: газетна рубрика. — ЛУ, 18.03.1999, с. 8); ОМОН (рос. «отряд милиции особого назначения»), омонівці, рідше ЗМОП (загін міліції особливого призначення), змонівці; *спецназ*, *спецназівці*, рідше — *спецпризначенці* («“Козирну” садибу *спецназ* брав штурмом. <...> Спецпризначенням довелося викликати пожежну машину». — КВ, 13.03.1998; «двоє бравих *спецназівців* з автоматами»: КВ, 23.05.1997, с. 9); ГКЧП (рос. «Государственный чрезвычайный комитет по чрезвычайному положению», утворений у серпні 1991 року під час спроби державного перевороту в СРСР), *гекачепісти*: «за часів ГеКаЧеПе» (Сл., 1992, ч. 12, с. 3), «— Коли відбувався ГКЧП, я в Черкаській області знімав фільм», «— ГКЧП застало мене на відпочинку в Одесі» (П, 21.08.2001); відроджений у часи «перебудови» КВН (рос. «Клуб веселых и находчивых»), рідше укр. КВК (Клуб веселих і

²⁰ Пор. подібні випадки в загалом літературному мовленні різних носіїв української мови й давніше: «пройти обстеження на УЗІ» (рос. «ультразвуковое исследование»), «черги до ОВІРів» (рос. «отдел виз и регистраций»), ЖКХ [же-ка-хà] (рос. «жилищно-коммунальное хозяйство»), «виїхати на ЛМЖ» [пе-ем-жé] (рос. «постоянное место жительства»), «відпочивати на ЮБК» [ю-бе-ка] (рос. «Южный берег Крыма»), «закінчити *ін’я*» (рос. «институт иностранных языков»), МІД (рос. «министерство иностранных дел»), особливо *мідівський*, ТЮЗ (рос. «театр юного зрителя»), особливо *тюзівці*, *жс/д* [же-дé] (рос. «железнодорожный») вокзал.

кмітливих); *ПТУРС* (рос. «противотанковый управляемый реактивный снаряд»), що активізувалося в ужитку під час російсько-української війни; «Отже, Вільямс, до того часу маловідомий *супертяж* із передмістя Лондона, відправивши на третій хвилині четвертого раунду Тайсона на підлогу, розвінчав міф про великого чемпіона» (ВЗ, 2.08.2004). З аббревіатур останніх років, поширених уже не обов'язково з Росії або утворених навіть у самій Україні: *МЧС* [Ем-Че-Ес] (рос. «Министерство по чрезвычайным ситуациям»), «звернутися в *ЄСПЧ* [Є-Ес-Пе-Че]» (рос. «Европейский суд по правам человека»), «отримати статус *ВПЛ* [ве-пе-ел]» (рос. «внутренне перемещенное лицо») — про категорію внутрішньо переміщених осіб в Україні внаслідок агресії РФ починаючи з 2014 року.

Див. про такі ж випадки неперекладання російських аббревіатур в українському тексті, але вже з політизованими нашаруваннями у п. 3.2.4: *НКВД*, *КТБ* і под.

3.2.2. Вкраплення (з офіційного, канцелярського, наукового, публіцистичного дискурсів) **для піднесення авторитету мовця і значущості сказаного** — як продовження попередніх традицій «державного» функціонування російської мови на «національних окраїнах» (на відміну від інших прагматично навантажених функцій використання російських вкраплень у структурі сучасного українського мовлення включення цього розряду характеризують мовну поведінку осіб, що продовжують так чи інакше зберігати шанобливе ставлення до російської мови): «Тих людей, які вже не можуть стоять, треба пропускать в *обязательном порядке*» (чоловік немолодого віку — у черзі до реєстратури в поліклініці: авторитетно). Ця прагматична лінія російськомовних вкраплень в українському мовленні вже стала, природно, звучувати діапазон свого вияву, лишаючись більш або менш помітною рисою ідіолектів насамперед «простих» людей старшого покоління, більша частина життя яких пройшла в умовах радянської дійсності.

3.2.3. Вкраплення з метою увиразнення факту функціонування саме російської мови як домінантної мови діяльності органів державної влади (у колишньому СРСР і значно рідше — в новій Україні). Це використовується насамперед з метою підкреслення того, що саме російська мова була фактично державною мовою в СРСР і, зокрема, мовою органів радянської каральної системи. Пор., наприклад, наявність різних думок з приводу того, що в романі Василя Шкляра «Чорний Ворон» архівні документи правоохоронних органів радянського часу подаються російською мовою без перекладу, — це, з одного боку, критика: М. Самусь, читач. Не бажаю зросійщуватись! (ЛУ, 18.03.2010); з другого, — підтримка, бо «переклад <...> не дає змоги відчувати брутальність змісту документа», але російський текст має подаватися українськими буквами (А. Ступак, читач. Якою мовою цитувати документ? — ЛУ, 13.05.2010).

Щодо нової української дійсності, то, оскільки діяльність органів державної влади в країні стала провадитися в столиці та в більшості інших регіонів — насамперед у сфері писемної комунікації, значною мірою в публічному усному вияві — частіше українською мовою, це відповідно виявляється і в переважному спрямуванні вкраплень — уже з української в російську (від жартівливого або іронічного, наприклад, «*негаразды*», мн., до різко саркастичних «*панове*», мн., або «*незалежность*»). Найпомітнішим же серед відповідних російських вкраплень такого прагматичного спрямування у структурі українського мовлення цього часу було, очевидно, *йолка* («*йолка Януковича*») (див. р. II п. 2.2.3.2), як стали саркастично — як вияв опозиційності до влади — називати традиційну «головну ялинку країни».

3.2.4. Несхвальні та іронічні / саркастичні вкраплення з метою підкреслення органічної суміжності між використанням російської мови (як формою) і

поняттями радянського та комуністичного (як змістом)²¹. Практика неперекладання російських назв ключових понять радянської дійсності та комуністичної ідеології для підкреслення їх зовнішнього привнесення в українське життя була характерною для антирадянського дискурсу ще від 1917 року і продовжилася в українській західній діаспорі (див. також р. І п. 3.2.3). Це насамперед такі слова, як *большевик*, *советський* / *совєцький* / *совіцький*²², *КПСС*, *СССР*, *НКВД*, *КГБ* (з дериватами від цих аббревіатур). Тепер вона поширилася не тільки в розмовній мові, публіцистиці, художній літературі, а й певною мірою в деяких інших сферах, навіть у науковому стилі. Наприклад: «Запоріжжя пахне дитинством. Принаймні, мені воно нагадало далекі роки мого *совєцького* дитинства. Але не найкращі миті, а швидше загальний настрій епохи. *Совєцька* забудова, сірість, обшарпаність, незважаючи на літо <...> Мабуть, найбільш цінною пам'яткою *совєцького* дебілізму є Дніпрогес» (Р. Малко. — УС, 2.08.2001, с. 11), «Охоча до читання громадськості середнього та старшого віку, яка добре пам'ятає часи *совєцької* “перебудови”, мабуть, пригадає, як цінували ми тоді публікації невеличкого московського журнальчика “Век XX і мир” <...>, адже видавала його організація *совєцьких* пацифістів» (А. Павлишин. — Льв. газ., 28.07.2004), «Після відповідної підготовки і тривалих дискусій ми серйозно взялися зараз за *перебудову совєцької* школи» (Б. Жебровський, начальник Головного управління освіти Києва. — УУ, 2000, № 10, с. 28), «Одним із незаперечних доказів спотвореної духовної суті *совєцької* людини письменник вважав калічення рідної мови» (Дивослово, орган МОН України, 2005, № 2, с. 53), «глумачення творчості Лесі Українки за *совєцької* доби» (Л. Масенко. — УУ, 2001, № 2, с. 4), «Наукове дослідження суржику в *совєцькому* мовознавстві було заборонено» [Масенко 2004: 108]; «війська *НКВД*», *енкаведисти* (ЛУ, 3.02.1994, с. 7; УМ, 29.08.2013, с. 8), «Усі його картини знищили *енкаведисти*» («1+1», ТСН, 26.10.2002); «Чорнобильське досьє *КГБ* : Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС» (Київ, 2020 — це державне видання), «Чи колють зламані хребти *кагебістське* сумління?» (Василь Овсієнко, політв'язень радянських часів. — УМ, 8.07.1999) (див. також у р. II п. 1.2.2 про вживання прикметників *есесерівський* — від рос. *СССР*, *капееесівський* — від рос. *КПСС*)²³. З інших прикладів: «Кого маємо

²¹ Щодо суміжності уявлень про повсюдне функціонування російської мови і настання комуністичного майбутнього для СРСР наводять, зокрема, таке висловлювання М. С. Хрущова (під час його виступу в Мінську, але без документації): «Чем быстрее станем говорить по-русски, тем раньше построим коммунизм» (див.: М. Б. Шония, Сухуми. — Русский язык в СССР, 1991, № 5, с. 5).

²² Пор., наприклад: «Для России “советские” и “русские” — в каком-то смысле синонимы. На Украине, напротив, “украинцы” и “советские” — в определенном смысле антонимы» (А. Толпыго. Киев и Москва. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1998, № 11, с. 178), хоча, звичайно, в Україні цей момент виявлявся не так виразно, як, наприклад, у країнах Балтії або в Польщі. У сучасних польській та литовській мовах означення-російськи пол. *sowiecki*, лит. *sovietų*, *sovietinis* ще істотніше потіснили узвичаєні до 90-х років кальки на власній структурній основі пол. *radziecki* (від *rada*), лит. *tarybų*, *tarybinis* (від *taryba* «рада») [див., наприклад: Moszyński 1992; Лихачева 2004: 533]. Замість *Związek Radziecki* — офіційно прийнятої в соціалістичній Польщі назви Радянського Союзу — тепер повернулися до назви *Związek Sowiecki*, яку вживали щодо нього в досоціалістичний період і продовжували використовувати в польській західній діаспорі [див. огляд дискусії щодо цього питання в польському суспільстві на межі 80–90-х років: R. S. [це автор. — О. Т.] 1991; див. також: Chlebda 1995: 40]. Станом же на кінець 90-х уже констатують, що витіснена тепер із загального вжитку попередня офіційна назва *Związek Radziecki* якщо й уживається, то сприймається вже як ідеологічна декларація [Bralczyk 1999: 201].

²³ Подібне несхвально-іронічне використання слів і висловів саме російської мови на позначення певних суспільних явищ радянської й ширше — соціалістичної дійсності є характерним, очевидно, для різних мов на пострадянському просторі та в країнах колишньої соціалістичної системи [див., наприклад: Лихачева 2004: 532–533]. Утім, це явище простежувалося й у попередні десятиліття, тобто ще під час комуністичних режимів [див., наприклад: Вежбица 1993]. Пор., з іншого боку, несприйняття цього явища представниками російської сторони: «<...> когда в сегодняшней украинской речи приобретают все большее хождение монструозные *Совіти*, *совітський*, когда в текстах на языке, стремя-

вшановувати? [заголовок] <...> Я постійна читачка часопису, 97-літня пенсіонерка, не смію погодитися з відзначенням 100-річчя від дня народження того ж таки “*таваріща* Галана”, як того домагаються комуністи» (Р. Мамалига, м. Заліщики. — ЗВУ, 2.08.2002, с. 12); «В. Антонов-Овсєєнко склав з себе повноваження верховного головнокомандувача *Красної армії* в Україні» (НГ, 1998, № 19).

Це прагнення до відчуження української мови (а отже, й українського народу) від радянської історії шляхом подавання реалій цієї історії номінативними засобами іншої мови — російської (ця тенденція політико-ідеологічного пуризму, таким чином, переборює тут тенденцію суто національно-мовного пуризму, за мірками якого подібні факти розцінювалися б не інакше як ще один вияв русифікації української мови).

Якщо приклади, подані вище, демонструють прагнення відповідних кіл мовного соціуму до того, щоб саме ці слова закріпилися в українській мові замість досі прийнятих кальок, щоб вони вже не сприймалися як «вкраплення», то ще ширше використання подібних росізмів стало практикуватися у вигляді мовної гри — як засіб іронізування з позначуваних ними понять і взагалі з радянської дійсності та комуністичної ідеології. Часто це звороти з політичних лозунгів, популярних суспільно-політичних кліше радянського часу, з текстів радянських масових пісень, особливо 30–50-х років, використання відповідних власних назв: «Ми страждали і страждаємо досі отією „советською” психологією: „*Всё вокруг колхозное — всё вокруг мойо*”» (Про проблеми культури Придніпров’я — і не тільки. — ЛУ, 12.09.1996), «Виступаючи на Всеукраїнському форумі журналістів, Президент України Л. Кучма сказав: “Якщо власність на майно, яке досі залишається великою мірою нічийм („*всё вокруг колхозное — всё вокруг мойо*”), нарешті стане приватною, то я переконаний: ми побачимо виразні позитивні зміни в економіці”» (ВК, 9.01.1998), «Обдурені люди улесливими байками про “*светлое будущее*” сприйняли утопічне “*кто бил никем, тот станет всем*” як велике благо» (В. Гречаник, д-р техн. н. — УС, 24.08.2000), «Процюк запропонував погляд власний, а не якоїсь “*группы товарищей*”» (Михайло Бриних, письменник. — УМ, 11.01.1997), «До новообраного українського парламенту за активного сприяння імперських і проімперських сил (і заобів!) вдалося провести небезпечно велику <...> кількість прихильників “*Союза нерушимого*”» (Є. Голібардов. — ВК, 3.04.1998, с. 5), «Після так званої “*отечественной войны*” залишилося багато “*освободителей*”, які забули собі сказати: “*бері шінель, іди домой!*”» (О. Васкул. — ШП, 27.03.1997), «Під час панування радянського режиму місто Переяслав-Хмельницький було символом “*об’єднання двух братських народов*”» (М. Сингаївська. — УС, 30.10.1997), «На День незалежності, увечері, я обійшов увесь центр міста. Пісні спочатку, згодом — п’яні вигуки, мати і все інше, що залишилося у нас із ментальності “*советского человека*”» (А. Самарський. — Газета «Західний Донбас», м. Павлоград, 30.08.1997), «Неверной дорогой идете, *таваріці!*»²⁴ (напис на транспаранті учасників антикомуністичної демонстрації 7 листопада: ЛУ, 12.11.1992), «Таких [магічних формул. — О. Т.] не бракувало на самих початках марксизму: “*Пролетарії всех стран, соединяйтесь!*”, “*Диктатура пролетариата!*” тощо» (О. Боргардт. — Березіль, 1996, № 5–6, с. 135), «<...> політруки, захилинаючись, розповідали про «радян-

щемся освободиться от русификаторских наслоений, глаз то и дело натывается на СССР (вместо СРСР), КГБ (вместо КДБ), закономерно возникает вопрос: что, разве из самих-то украинцев никто не участвовал в этих самых “Совітах”? Не считал “СССР” своей Родиной? Не служил в госбезопасности?» (В. А. Малахов. Идентичность, диалог, ответственность: о философии нашего общества. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1998, № 11, с. 163). Однак при цьому випускають з уваги той цілком очевидний факт, що шляхом використання зазначеного мовно-прагматичного засобу підкреслюється не національність цих функціонерів, а їхня «робоча» мова.

²⁴ У російськомовному середовищі в Україні значно довше затрималося звертання / називання *товарищ*, що лишилося від радянського часу (особливо це характерно для Південно-Східного регіону), ніж в українськомовних колах — *товариш* (див. також р. І п. 3.1).

ський рай» — про “*большую технику, необозримые колхозные поля, стахановский труд*”» (УС, 20.07.2000, с. 11). Навіть щодо періоду демократичних реформ у СРСР кінця 80-х — початку 90-х років замість нейтрального *перебудова* нерідко вживають іронічне *перестройка*: «<...> у часи горбачовської *перестройки*, коли відбулося значне послаблення тоталітаризму» (Віталій Карпенко. — ВК, 20.12.1996), «під час горбачовської “*перестройки*”» (Оксана Забужко. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті ідеологій*. Київ, 2007, с. 601). З метою підкреслити такий аспект державної ідеології СРСР, як виховування саме «радянської» людини, прив'язаної не стільки до рідного дому і до краю своїх предків, скільки до всієї «великої й неосяжної Батьківщини» з неминучим при цьому формуванням ментальності «перекотиполя», цитують рядки з популярної свого часу пісні Д. Тухманова на текст В. Харитонова «Мой адрес — не дом и не улица, / Мой адрес — Советский Союз!», складаючи в них саме цей зміст.

Ось приклад застосування таких «російсько-радянських» ключових слів щодо реалій інших соціалістичних країн: «Кубинські чиновники <...>: холодна печать пролетарської “*бдительности*” на лицах, вицвілі штани й дешеві мешти. Найбільше разить око той неприємний відтінок “*совецького*” хакі військових» (Р. Яким'як. — ВЗ, 1.08.1997).

3.2.5. Саркастичні вкраплення, спрямовані на викриття певних аспектів зовнішньополітичного курсу Російської Федерації як імперських — на викриття курсу на продовження й посилення інформаційної та культурної російської експансії в Україні, політичного та економічного тиску на неї, а з 2014 року розгортання вже й військової агресії проти неї, на критику ідеї збереження попередніх (ще від царських часів, посилені особливо в радянський період) соціальних позицій російської мови в Україні (як такої, що є спільною зовсім не тільки для росіян і має лишатися такою на майбутнє). Це, зокрема, іронічне переосмислювання старих, уже клішованих зворотів російської мови «*єдина і недеільма*», «*тысячелетняя держава*» (щодо Росії), «*общепонятный (общедоступный) язык*»²⁵, «*великий і могучий*» (захоплена характеристика російської мови з відомого твору І. Тургенєва) та деяких ін.: «Відновлення “*єдиної і недеільмої*” найнадійніше гарантувало б збереження і зміцнення релігійного ринку РПЦ» (В. Пархоменко. — Час, 25.12.1997), «Неохоче я взяв цей документ [український паспорт, де записи дублювалися українською й російською мовами. — О. Т.], бо знав, які записи там, якою мовою <...> На першій сторінці прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, де народилася людина. На другій — те саме, але вже на “*общепонятном языке*”» (О. Середюк, читач. — Час, 26.01.2001), «<...> чимало вчителів, відпрацювавши знехотя урок українською, на перерві переходили на *общепонятний*» (П. Антоненко. — Сл. Пр., 11.02.2010), «<...> голова фракції соціалістів у парламенті завершив промову своєю “*коронною*”, на його думку, фразою, яку виголосив на *общедоступном*: “Наше дело правое, потому что левое”» (Н. Харчук. — Час, 13.11.1997), «Хоч у яку установу зайдеш — скрізь остогидливий “*великий и могучий*”. Навіть у парламенті України — мова колишньої імперії» (Віктор Міняйло. — Сл. Пр., 1997, ч. 8). Для підкреслення «російськості», а не «українськості» певних осіб, хоча вони можуть бути при цьому й громадянами України: «кримський “*гаспадин Президент*”» — про Ю. Мешкова (М. Стрельбицький. — ЛУ, 3.03, 1994), «*Господа* (навмисно вживаю це слово, а не українське

²⁵ Така характеристика саме російської мови вже має, як відомо, певну традицію, зокрема і в радянський час, наприклад: «— Я получаю письма со всего Советского Союза, в которых мне пишут следующее: “Зачем развивать национальные культуры? Не лучше ли делать на *общепонятном языке* (подразумевается под этим русский)”, — каже т. Сталін. — Все это глупости. Только при полном и всемерном развитии национальных культур мы придем к культуре интернациональной» (див.: Володимир Сосюра. Третя Рота. Київ, 1988, с. 259: про зустріч українських письменників з Й. Сталінім 1929 року); «— Здесь на мове не понимают, говорите на *общепонятном!*» (Борис Антоненко-Давидович: зі спогадів про 1918 рік. — Дивослово, 2014, № 5, с. 61–62).

„панове”) Гриньов, Бистряков та їхні однодумці хай не лукавлять: ніщо російській мові в Україні не загрожує» (В. Косяченко. — ЛУ, 2.04.1998), «Не випадково сьогодні *рускоязычные* різної національної належності так люто повстали проти всього українського — мови, історії, культури, літератури, традицій і т. ін.» (Анатолій Шевченко. — УУ, 2000, № 9, с. 16).

Як характеристика нових завойовницьких планів РФ в українськомовних дискурсах уживається вислів рос. «*Можем повторить!*» (саме такий напис, особливо під час відзначення Дня перемоги 9 травня, став поширюватися в Росії з погрозою спочатку «Європі» — повторити похід Червоної армії 1945 року, а потім і Україні).

Серед новіших мовних явищ такого роду (з конотаціями іронії та сарказму), що активізувалися у зв'язку з агресією РФ проти України з 2014 року, слід назвати насамперед «*русский мир*» або в українізованій графічній формі «*руській мір*»²⁶, наприклад: «Неприйнятно довгий час в гуманітарній політиці незалежної України домінували малоросійство та радянщина. В Москві для цього отруйного коктейлю вигадали навіть назву — “*русский мир*”. Подібні інструменти впливу та підкорення інших країн в політології називають культурним імперіалізмом» (з виступу Президента України П. Порошенка під час церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій: УП, 20.05.2018), «Більшість шахтарів уже зрозуміли, що дуже схилили, виступаючи за “*руській мір*” та маячливу Новоросію» (УМ, 3.09.2019, с. 2), «Ще вчора він замітав вулиці, а сьогодні керує “*руським міром*” [заголовок]. Загарбники не можуть знайти кваліфікованих людей, які б погодилися співпрацювати з ними на тимчасово окупованих територіях. Тож запрошують до роботи кого доведеться» (М. Заверуха. — Е, 11.05.2022, с. 5), «Ідеологія “*русского міра*”, як колись нацистська ідеологія, опанувала людськими масами, готовими завойовувати чужу землю, вбивати і грабувати, виконуючи накази кремлівського фюрера» (Т. Головка. — УМ, 7.12.2022, с. 9), «Почекунка Путіна: фанатку “*руського миру*” судитимуть за стрім у Tik-Tok» (УП, 3.05.2023). Крім того, це зрощення, які функціонують також у ліберальних колах самої РФ, «*Крымнаш*» / в українізованій формі «*Кримнаш*» (див. про такі випадки зрощення: р. IV п. 3) і «*іхтамнет*» (на основі тверджень президента РФ В. Путіна про те, що російських військ у Криму під час його захоплення наприкінці лютого — у березні 2014 року нібито не було); глузл. «*поребрик*» (у російській вимові) / «*поребрік*» (в українізованій графічній формі) / «*поребрик*», «*поребрик*» (в тій чи іншій українізованій формі) — у значенні державного кордону України з РФ: «там, за “*поребриком*”», тобто в Росії, «із-за “*поребріка*”»; з(3)апоребрик, з(3)апоребер'я — про сучасну Росію; «приналежність Криму до Запоребріка», «це так люблять і в Запоребріку» (24 к., «Весті Кремля», 22.12.2021: ведучий програми), «<...> і згадаємо наш улюблений “Запоребрик” [з українською вимовою. — О. Т.] — зокрема, як готують рейтинг Володимиру Путіну» (Еспreso, «Скандали тижня», 1.06.2019: ведуча

²⁶ Концепція «русского мира», що вже досить давно пропагується в певних колах російського суспільства як ідея спільності «триєдиного русского народа — великоросов, малоросов і белоросов», з утворенням РФ була спочатку інституціоналізована для діяльності щодо збереження й подальшого поширення російської мови за межами Росії та популяризації російської культури у світі, а на початку 2000-х років була взята на озброєння як державним керівництвом РФ, так і керівництвом Російської православної церкви уже з метою об'єднання Росії, України й Білорусі (а також, можливо, Молдови й північної частини Казахстану) у єдиному спочатку духовному та конфесійному, а потім і політичному просторі на «трьох китах» — це російська мова і культура, православ'я, спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Щодо України ця «доктрина» з 2014 року стала застосовуватися, як відомо, і шляхом військового втручання та анексії її територій.

програми)²⁷. У цей же час набув поширення іронічний вислів «*Не всё так однозначно*» — про певну ситуацію, коли насправді все цілком однозначно, тобто безперечно, безсумнівно (вислів став уживатися в певних колах у самій РФ — як іронізування щодо офіційних заяв, оцінок і т. ін., але в Україні його вживають насамперед щодо тих чи інших випадків трактування російською стороною у вигідному для неї світлі різних аспектів російсько-українських взаємовідносин). З 2022 року після повномасштабного вторгнення РФ в Україну поширилися такі іронічно-саркастичні вислови, як «*вторая армия мира*» (оцінка збройних сил РФ з боку її керівництва, явну невідповідність якої реальному стану речей показала російсько-українська війна); «*Аналогов нет!*» (із хвалюватих заяв осіб з керівництва РФ про вироблення в Росії тієї чи іншої нібито високотехнологічної новинки, насамперед зброї): «Військові контролёрзвідники СБУ знищили російську “аналоговнет” БМПТ “Терминатор-2”» (УП, 12.08.2023); «*высокоточное оружие*» (так у російському керівництві, в офіціозі постійно характеризують моделі ракетної та артилерійської зброї російського виробництва); «*жест доброй воли*» (наприклад: «*еще один / черговий “жест доброй воли”*») — про той чи інший відступ військ РФ з займаних позицій під ударами української армії (саме так російська пропаганда в перші місяці війни стала лицемірно-евфемістично називати вимушений відступ російських військ з північних регіонів України); «*хорошие русские*», перев. мн. — про тих росіян (з Росії), які [нібито] не підтримують агресивної політики керівництва РФ проти України: «— Тепер, найближчим часом, кожному, хто говоритиме про необхідність діалогу, *хороших русских* чи щось подібне, тикатимуть те відео [з розстрілом російськими військовими українського полоненого. — О. Т.] в обличчя» (УМ, 8.03.2023, с. 2) (див. також у р. I пп. 2.3, 9.1.3 про калькування деяких із таких одиниць українською мовою).

Під час президентства В. Путіна виник також неологізм зі зневажливою конотацією «*победобесие*» (слово поширилося з певних кіл у самій Росії), який теж активізувався в ужитку з 2014 року, — на позначення гіпертрофованого культу перемоги СРСР (у поданні офіційних кіл РФ — насамперед Росії) над нацистською Німеччиною 1945 року (особливо гучно щороку до Дня перемоги 9 травня), що використовується в Росії для роздування мілітаристської та імпершовіністичної пропаганди і як виправдання нинішньої агресивної військової політики: «парад *победобесия* в Москві»; «Друга світова війна і російське *победобесие*» — назва публікації (С. Грабовський. — Д, 8.05.2019).

Мовними знаками новітнього російського імперіалізму — як «символи російського нацизму», «нова свастика» — зовсім несподівано стали також після повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року деякі елементи вже не російської мови, а латинської графіки — літери V і особливо Z, що ними маркувалася різна бойова техніка (танки та ін.) російських військ в Україні (див. докладніше про це: р. I п. 2.3). Це стало несподівано ще й тому, що в самій РФ фактично існує заборона на запровадження для мов у національних автономіях іншої графіки, крім кирилиці, і її офіційні кола висловлюють різко несхвальне ставлення щодо запровадження латиниці в інших країнах на пострадянському просторі (див. р. XII п. 3).

3.3. Семантико-прагматичне зіставлення / протиставлення в межах контексту одиниць української і російської мов, чим підкреслюється не просто належність їх до різних мов, а їхня принципова національно-культурна або й національно-політична «інакшість», як і відмінність самих цих мовних спільнот. Це можуть бути українське і

²⁷ Це значення утворене від *поребрик* у значенні «бордюр». У цьому останньому значенні слово було почуто в російському мовленні бойовиків, що захоплювали навесні 2014 року населені пункти Донбасу, на підставі чого українські журналісти, блогери зробили висновок про прибуття цих людей з Росії, у певних регіонах якої, зокрема в Санкт-Петербурзі, звичайно саме так називають бордюр (узуальним значенням цього слова в українській мові є «архітектурний орнамент у вигляді ряду цеглин, укладених під кутом до зовнішньої поверхні стіни» — звичайно в професійному слововжитку).

російське найменування того самого референта, належного різними своїми гранями як до України, так і до Росії, або співвідносних української і російської реальій. Відомий приклад такого зіставлення — подавання в мовній практиці української західної діаспори українського і російського імені та прізвища М. Гоголя, наприклад: Євген Маланюк. *Гоголь — Гоголь* (стаття); G. Luckyj. The Anguish of *Mykola Hohol*, a.k.a. *Nikolaj Gogol*. Toronto, 1998; в українському перекладі: Ю. Луцький. Страдництво *Миколи Гоголя*, знаного також як *Николай Гоголь* / Пер. Т. Михед. Київ, 2002. Приклади із сучасної мовної практики в самій Україні: Олександр Ірванець. *Рівне / Ровно* (стіна). Львів, 2001 — роман у жанрі соціальної утопії про поділ України на Соціалістичну Республіку Україна (на Сході) і Західно-Українську Республіку, коли місто Рівне було поділене на дві частини стіною (див. р. X п. 8.2.1); як полемічний засіб: «<...> кожна група вважає, що в Україні реалізуватиметься саме її проєкт: україномовної “європейської” України в одному випадку і російськомовної “східнослов’янської” України в другому» (Микола Рябчук. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 9); «*русько-російські* словники» (так у деяких колах іронічно характеризують російсько-українські словники від середини 30-х до 90-х років або й ті чи інші сучасні словники цього жанру — як такі, що [нібито] масово подають в українській частині не українську, а також російську або зросійщену лексику: див. р. VI п. 1.2); протиставлення в загальних межах населення України *українців* (етнічних українців, що розмовляють українською мовою і є справжніми представниками «української» України) і *українцев* (етнічних українців, але російськомовних): див. р. I п. 5.4.1.2; І. Гирич, О. Рибалко. *Речники українськості і глашатаї «руськості»* (журнал «Пам’ятки України», 1998, ч. 3–4: про те, що належність певного вченого до української науки визначається його національно-культурним самоусвідомленням та відповідною діяльністю, а не тим, що він жив і працював в Україні); «Від “знаків” до “знаков”» (М. Савчук. — УМ, 16.09.2010: про переведення дорожніх знаків у Севастополі з української на російську мову); із зіставленням / протиставленням одиниць *мова і язык*: «Розмовляє наша *Мова* / З руським *Язиком* / <...>» (Павло Глазовий. *Мова і язык*); В. Матвіїшин. *Мовою чи язиком*, або Постколоніальний синдром : Яку мовну політику наслідуватимуть українці — Білорусі, Алжиру? (УМ, 2.04.2010).

Серед небагатьох фактів такого зіставлення в межах короткого контексту одиниць української і російської мов, але зіставлення прагматично не тільки нейтрального, а й, безперечно, спрямовуваного його ініціаторами цілком на «позитив», слід навести насамперед напис «*Єдина країна / Единая страна*», який фігурував у публічних місцях, на телеекранах у вигляді політичної реклами в 2014–2015 роках (після заворушень у деяких містах Південного Сходу, інспірованих з боку РФ, окупації Криму і початку російської агресії на сході країни, зокрема, під приводом нібито захисту російськомовного населення), безперечно, на замовлення влади як знак підтвердження цілковитої єдності українського народу незважаючи на поділ населення країни за базовими мовами спілкування — єдності, яку не вдається порушити жодним зовнішнім втручанням. Однак з боку кіл принциповішої української як культурно-мовної, так і політичної орієнтації лунала критика щодо використання такого гасла: його ставили в один ряд з «мовним» лозунгом панівної перед цим Партії регіонів України «Дві мови — один народ».

4. Політико-ідеологічні нашарування у сприйнятті / оцінюванні російської мови (як такої, в цілому) в сучасній Україні.

4.1. На рівень публічного обговорення в межах описуваного періоду вийшла також взаємна практика загального критичного або й відверто негативного оцінювання як української мови з боку певних кіл російськомовного соціуму в Україні й особливо в самій РФ, так і російської мови з боку певних кіл українськомовного соціуму — не тільки в плані «естетичних» особливостей кожної з них, їхнього інтелектуально-комунікатив-

ного потенціалу, «старшості» їхнього походження, самих назв цих країн тощо [див. докладніше про це, зокрема: Тараненко 2009а; Тараненко 2009б], а й щодо можливих варіантів їхнього співіснування в межах однієї держави (див. також вище в п. 3.2.4 про сприймання російської мови як [єдиної] мови радянського режиму, як мови комуністичного тоталітаризму).

У колах з достатньо вираженими проукраїнськими національно-державницькими та національно-культурними орієнтаціями значно повніше стали виявлятися в цей час тенденції до дальшого відмежовування від російської мови як у національно-державному, так і в національно-соціальному (у тому числі політичному) аспектах — це тенденції вже не тільки до увиразнення відмінностей між українською й російською мовами, як це було протягом двох з половиною попередніх століть (зادля повнішого позиціонування української мови як окремої й самостійної слов'янської), а й до відмежовування російської мови від самої України.

З установами (відновленням) державної незалежності України, коли українська мова була проголошена єдиною державною мовою країни (з поступовим запровадженням відповідних законодавчих і відомчих актів, які мали б сприяти її повнішому фактичному поширенню в різних сферах суспільного життя), не могло не виникнути й час від часу не посилюватися напруження у трактуванні цих аспектів сучасної мовної ситуації в країні різними сторонами суспільно-політичного життя (з вагомою підтримкою кіл російської орієнтації з боку офіційної РФ). У баченні відповідних кіл з боку російської сторони — з огляду на те, що розширення соціальних позицій української мови не могло не приводити до симетричного обмеження у функціонуванні російської мови, яка досі домінувала протягом дуже тривалого історичного періоду в публічному просторі країни, на те, що російська мова при цьому вже не тільки перестала подаватися в офіційній ідеології як «друга рідна» для етнічних українців (як це пропагувалося в радянський час [див.: Білодід 1967: 96]), а й не набула юридичного статусу другої (а фактично першої) державної (як у Білорусі) або офіційної (як у Казахстані та Киргизстані) мови, а також статусу мови одного з корінних народів України (див. р. І п. 5.2.1). У баченні ж української сторони — з огляду на те, що російська мова в Україні, по-перше, надто повільно здає свої попередні соціальні позиції, а по-друге, виступає як фактор фактично хронічного нагнітання напруження в політичному житті країни і є одним з основних приводів для постійного втручання РФ у внутрішні справи України (не обов'язково залежно від бажання при цьому самих її носіїв).

У такому контексті в межах неофіційного українського національно-державницького дискурсу актуалізувалося питання про оцінку російської мови в Україні як «мови *іншого* (сусіднього) народу», «мови *іншої* (сусідньої) держави», «мови *північного* (північно-східного) сусіда» і под., як «*іноземної*», ще більш загострено — як «*чужої*» і вже зовсім різко (особливо на загальному тлі російсько-української війни) — як «*імперської*», «*окупаційної*» («мови окупантів»), «*ворожої*» («мови ворога») (зрозуміло, що при цьому маєтсь на увазі насамперед російська мова з «метрополії» — з Росії, але така оцінка, звичайно, не може не стосуватися тією чи іншою мірою й до її функціонування в самій Україні). Наприклад: «<...> навіть до паспорту нового зразка тобі, якщо ти цього й не хочеш, силоміць зроблять записи мовою *іншої держави*» — про продовження практикування двомовних записів у документах уже незалежної України (Анатолій Погрібний. «Україна навпаки». — ЛУ, 28.09.1995), «<...> реклама блоку “Трудова Україна” по радіо весь час іде мовою *сусідньої держави*» (В. Прилука. — ЛУ, 19.03.1998), «Бо чим ще можна пояснити той факт, що у коридорах найвищих державних установ України звучить мова *чужої держави*?» (Чому чиновник ігнорує державну мову : Заява прес-служби товариства «Просвіта». — ЗВУ, 28.12.1995), «У жодній з європейських столиць неможливо навіть уявити, щоб, скажімо, продавець магазину на наше звернення до нього державною

мовою відповідав виключно *іноземною*. <...> А на нашому рідному Хрещатику (читай: у Києві, в Україні) Закон про мову досі не працює» (КВ, 1.11.1996), «Учорашні комуністи, продовжуючи працювати у державних структурах незалежної України, роблять усе, щоб створити на нашій землі бездуховну, безнаціональну спільноту, яка мусить спілкуватися *чужою мовою*» (Час, 1997, № 20), «<...> у ВР половина депутатського корпусу з українськими прізвищами говорить *мовою окупанта* — російською, адже кожному, хто має здоровий глузд, відомо й зрозуміло, що як немає рідної мови, то немає й не буде нації» (ВУ, 1999, № 14: з листа читача), «Перемога на виборах до Верховної та місцевих рад у березні 1990 року остаточно, здавалось би, зліквідувала панування у нас комуністичної нечисті. *Окупанти* завмерли — з вулиць та установ зникла ненависна нам, будучи *окупаційною*, російська мова» (Р. Панкевич, І. Калинець, Я. Лемик, львів'яни. — ЗВУ, 12.07.1997), «Своєю заявою Ви <...> не дали можливостей розпочати відродження національних звичаїв і традицій і благословили нахабних шовіністів — цих спадкоємців жорстоких *окупантів* — добиватися узаконення *окупантської мови* як другої державної мови» (Левко Лук'яненко. Складіть повноваження достроково! Президентів України Леоніду Кучмі. — ГУ, 3.02.1998); уже після початку збройної агресії РФ проти України, наприклад: «Треба звести до розумного мінімуму вивіски, писані *мовою агресора*, а надто — зі знущальними назвами на кшталт “Вареничная Катюша”: так, наче той москаль щодня і щогодини безчестить нашу безталанну Катерину» (поет і видавець Іван Малкович під час вручення йому Національної премії України імені Тараса Шевченка — у присутності Президента України П. Порошенка: УМ, 10.03.2017).

Трактування російської мови в Україні як «іноземної» не тільки поширюється у відповідних суспільно-політичних колах української орієнтації та в масовій публіцистиці, у листах читачів до друкованих ЗМІ, у спілкуванні користувачів інтернету, але й має підтримку в українських наукових колах [див., зокрема: Радевич-Винницький 2011: 82–84 (з такою мотивацією, що якщо для етнічних росіян України російська мова — це рідна мова, то для українців — як і для угорської, румунської та інших національних меншин — це мова іноземна, як іноземними для українців є й угорська, румунська та інші мови, представлені в Україні, бо в людини не може бути «двох рідних мов»)].

Це стало викликати протест з боку активістів у колах російської не тільки політичної (див., наприклад: Є. Баженова. Міф про «ворожу» мову. — Ком., 8.02.2006, с. 2), а й у цілому національно-культурної орієнтації. Ось уривок із інтерв'ю з Н. Г. Озеровою, на той час зав. відділу російської мови ІМ НАН України, членом правління товариства «Русь»: «[Н. О.:] Називають іноземним мовою 18 млн. [??? — О. Т.] громадян України! Даже если бы их было только два миллиона — и то это было бы неприлично. [О. Б.:] Мне кажется, такая ситуация отталкивает русских от идеи украинской государственности. [Н. О.:] В том-то и дело! Русские поддержали идею независимости Украины в 1991 году на референдуме. Что после этого было? Русский язык начали изгонять из системы образования. Началась антирусская кампания в средствах массовой информации. Недалеко от людей, осуществляющих гуманитарную политику, просто возмущала. <...> Такое положение уже оборачивается эмиграцией специалистов. Один из них <...> сказал: “Последние годы я ощущал себя врагом украинского народа. Меня просто выжили»» (див.: О. Бузина. Война языков в Украине. — Киев. вед., 26.10.1995)²⁸.

Однак у відповідних колах проросійської орієнтації в Україні та в офіційних колах і офіційних ЗМІ РФ аналогічні твердження давно вже циркулюють і щодо української мови. Пор., наприклад: «Александр Базилук: Русский язык — исконный язык Руси-Украины, а галицкий суржик — *іноземна мова*», «Базилук: Освободим Украину от бандеровских оккупантов! Донбасс — за единство России, Белоруссии и трудовой Украины!» (з передвиборних листівок «председателя Граждан-

²⁸ Пор. також у цьому зв'язку позицію тодішнього віцепрезидента НАН України (секція соціально-гуманітарних наук): «Російська мова: іноземна чи рідна? [назва розділу] Ще кілька років тому така альтернатива нікому не спадала б і на думку. Як можна віднести до розряду іноземної мову, яку знає і якою користується більшість українців і яка є рідною для майже 25% громадян України. Тимчасом на сьогодні це реальність. <...>» [Толочко 1998: 15].

ского конгресса Украины, старосты Конгресса русских организаций Украины, члена Совета соотечественников при Госдуме России Александра Базилука», який балотувався до ВР від одного з округів Донбасу, — див.: ЛУ, 19.03.1998, с. 2).

Хоча, наприклад, на окупованих Росією з 2014 року територіях України не тільки закрито школи з українською мовою викладання, а й узагалі українську мову фактично усунуто як навчальну дисципліну, міністр освіти РФ заявив, що учні матимуть можливість за рішенням батьків та педагогів вивчати українську мову як рідну, а для цього було розроблено спеціальні навчальні плани, методичні матеріали, вчителі пройшли відповідне підвищення кваліфікації й навіть «готується підручник класичної [! — О. Т.] української мови» (див.: УП, 31.08.2022). Один з депутатів Державної думи РФ виступив з пропозицією створити в Росії установу (інститут), яка б регулювала норми української мови в її функціонуванні на території РФ (під територією РФ тут маються на увазі окуповані з 2014 і 2022 рр. регіони України) — «в целях сохранения украинского языка и снижения искусственного, политически ангажированного влияния на него <...>, попыток искусственных реформ языка со стороны Киева», оскільки «в период формирования украинских националистических идей в начале XX века, а также в наши дни предпринимаются попытки искусственно изменить правописание, фонетику украинского языка, интегрировать в него новую лексику с целью отдалить от русского» (див.: <https://lenta.ru> > news > jazik, 5.09.22). Щоправда, незрозуміло, як же узгоджуються такі ініціативи державних діячів РФ щодо української мови з поглядами, зокрема, президента РФ В. Путіна, згідно з якими української мови як такої не існує взагалі (див. нижче).

З іншого ж боку, в середовищі поміркованіших кіл також української орієнтації не погоджуються з подібними категоричними оцінками щодо «української російської» мови, наприклад: «<...> я хочу сказати про нерозумність новомодного українського патріотичного стереотипу про російську мову як “мову іноземної держави”: адже це рідна мова багатьох українських громадян, вона змалку знайома майже всім українцям, подобається це комусь чи ні» [Дзюба 1997: 29]. Зауваживши: «Треба зрозуміти, що для мільйонів громадян України, і не тільки на Донеччині, російська мова є не “мовою сусідньої держави”, а мовою, в якій вони виростили і живуть», Іван Дзюба водночас додає: «Не йдеться про те, щоб хтось зрікався російської мови і переходив на українську. Але хай не заважає її розвиткові, не сприймає українське слово як загрозу своїй російськомовності. А якщо й сам оволодіє українською, <...> то, може, зрівняється з тими українцями, які володіють обома мовами <...> Оце і буде справжня двомовність» [Дзюба 2018: 62; див. також огляд цього питання з обстоюванням необхідності дотримуватися якомога виваженіших підходів до його розв’язування: Майборода, Панчук 2008].

У межах же законодавчого поля України російська мова — це мова однієї з національних меншин країни, хоча й, так би мовити, меншини «першої серед рівних» (з таким формулюванням у статті 10 Конституції України 1996 року: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин»). Як засвідчують офіційні переписи населення України попередніх років (1989 і 2001 рр.; пізніших переписів ще не було), російську мову вважали рідною для себе відповідно 32,8% і 29,6% опитаних громадян країни, причому не тільки (хоча і в основному) етнічних росіян, а різні неофіційні соціологічні опитування засвідчують, що це також базова мова спілкування значної частини етнічних неросіян.

Отже, питання про характер політичного оцінювання російської мови в Україні як «іноземної», «окупаційної» і т. ін. є, звичайно, далеко не однозначним [див. у цьому плані також, наприклад, недавні статті оглядового характеру: Хомінський 2016; Середа 2021].

З одного боку, російська мова справді з’явилася в нашій країні разом з приєднанням її до складу Росії, а потім входженням до СРСР, а українська мова у зв’язку з цим стала дедалі більше зазнавати обмежень і була витіснена на явно другорядні ролі в суспільстві поряд з панівною російською мовою. Більше того, уже після становлення РФ як самостійної держави з 90-х років російські політики відповідних напрямів, постійно закликаючи до тіснішого політичного або навіть до нового державного об’єднання трьох східнослов’янських (за термінологією цих кіл, «русских») народів, стали посилалися при

цьому перш за все на наявність потужного російськомовного фактора в Україні та Білорусі як на неспростовний аргумент у плані підтвердження існування «русского народа» як єдиного в трьох іпостасях (відкинувши навіть лицемірні ідеологеми часів СРСР про «братські народи» і «республіки-сестри»). З приходом же до влади в РФ президента В. Путіна (особливо з 2012 року), по-перше, стали масово поширюватися, причому не тільки у федеральних ЗМІ, а й на рівні державного керівництва, твердження про неіснування в дійсності як окремого українського (так само й білоруського) народу, так і окремої української мови (це все, мовляв, «русский народ» з його регіонально-етнографічними різновидами і «русский язык» з його наріччями, розбавлений і «зіпсований» мовними впливами з боку західних сусідів, особливо польської мови, а сама Україна в її більшій частині — це історичні регіони самої Росії, необґрунтовано й тому несправедливо від'єднані від неї)²⁹, по-друге, офіційна РФ стала використовувати фактор наявності в Україні не тільки етнічних росіян, а й російськомовного населення в цілому як один з основних приводів для втручання у внутрішні справи України — уже не тільки дипломатичного та економічного, як це було досі, але і як прямий інструмент військової агресії — з 2014 року, а особливо з 2022 року (у зовнішньополітичних доктринах РФ окремо передбачається захист російськомовного населення за кордоном).

Так, як один з основних приводів для агресії проти України з кінця лютого 2014 року та відторгнення частини її територій офіційна РФ стала використовувати факт скасування 23 лютого Верховною Радою України після падіння режиму В. Януковича прийнятого в часи його президентства закону «Про засади державної мовної політики» (2012 рік), який був спрямований насамперед на розширення сфер функціонування російської мови (під завуальованою назвою як однієї з регіональних мов) — з неминучим, природно, звуженням при цьому сфер використання державної української мови (це скасування, однак, було заветоване на рівні президентської влади, і закон юридично проіснував аж до лютого 2018 року). Уряд РФ у липні 2021 року звертався до Європейського суду з прав людини зі скаргою проти України за 10 групами обвинувачень, у тому числі щодо обмежень («утисків») в Україні на використання російської мови (суд відмовив Росії в задоволенні цих позовних заяв — див., наприклад: UNN — Українські національні новини, інформаційне агентство, 18.07.2023). Перед повномасштабним вторгненням російських військ в Україну офіційна Росія, у тому числі президент В. Путін, постійно заявляли про «геноцид російськомовного населення в Донбасі» з боку української влади; Слідчий комітет РФ порушував проти України кримінальні справи через нібито жорстоке поводження з цивільним населенням та використання летальної зброї проти цивільних на Донбасі з квітня 2014 року з прямим умислом на знищення не просто жителів Донбасу, а саме, як було підкреслено, «російськомовних груп» цього регіону (див., наприклад: УП, 16.02.2022, 1.04.2022). Офіційна Росія ставить перед Україною вимогу, зокрема, щодо її «денацифікації», що, за словами, наприклад, міністра закордонних справ РФ С. Лаврова передбачає скасування будь-яких законів, які дискримінують російськомовне населення України (УП, 18.03.2022). За соціологічними опитуваннями в РФ, підтримка серед населення країни «спецоперації» російських збройних сил в Україні з 2022 року, спрямованої «на захист російських кордонів і захист російськомовного населення Донбасу», є достатньо високою (так, навіть через рік після початку «спецоперації» 43% опитаних висловлювалися за продовження воєнних дій, хоча 50% — уже за переговори між Росією

²⁹ Особливого резонансу такі твердження набували, зрозуміло, в численних виступах та інтерв'ю самого В. Путіна, у сконцентрованому вигляді викладені ним у статті «Об историческом единстве русских и украинцев» (з українським перекладом: «Про історичну єдність росіян та українців»), поміщеній на сайті Kremlin.ru, 12.07.2021 р.

і Україною: Левада-Центр: Пресс-выпуск «Конфликт с Украиной: оценки февраля 2023 года», 2.03.2023 — див.: <https://www.levada.ru> > konflikt...»³⁰.

Отже, продовження русифікації України є очевидною загрозою не тільки для подальшого існування української мови, а й для державної незалежності країни, і, як неважко припустити, поки в Україні буде існувати така мовна ситуація і поки в Росії будуть зберігати міцні позиції великодержавницькі, шовіністичні сили з прагненням до «російського реваншу», це час від часу або й постійно буде потужним дестабілізаційним фактором не тільки в житті, а й у самому існуванні нашої держави. Як показують, зокрема, соціологічні опитування населення України, проведені 2015 року на всій території країни крім її тимчасово окупованих Російською Федерацією територій на Півдні й на Сході [див. огляд цих даних, наприклад: Серeda 2021], російськомовна частина населення країни помітно поступалася перед українськомовною за такими показниками, як: любов до України, гордість за своє громадянство та українську армію; готовність захищати батьківщину і відмовитися від особистих благ на користь її майбутнього; підтримка незалежності країни, демократії, «Революції гідності», вступу до ЄС і НАТО; засудження комуністичного режиму та визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу; ставлення до РФ з 2014 року як до держави-агресора. Саме в російськомовному середовищі, особливо на Південному Сході країни, російська пропаганда лягала на більш вдячний ґрунт. Згідно з останніми опитуваннями громадської думки, більшість російськомовного населення країни також, як і переважна більшість українськомовного населення, позитивно оцінює розпад СРСР (див. р. І п. 4.11.1), але серед російськомовних осіб на 20% більше тих, хто шкодує про це (дані фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центру Разумкова — див.: УП, 21.01.2023).

Сама офіційна Росія з розгортанням збройної агресії проти України і відторгненням від неї частини території дала, таким чином, достатньо вагомі підстави для різкого увиразнення в сучасному політичному житті України цієї «антиросійської» ідеологічної лінії — з підтримкою її вже й на рівні державного керівництва (від 2014, а особливо з 2022 рр.). Тому, наприклад, П. Жебрівський, тодішній голова Донецької військово-цивільної адміністрації, схарактеризував російську мову як знаряддя «русского мира» в Україні (грудень 2016 року); пор. так само: «<...> слід розуміти, що українська мова від 2014 року остаточно перестала бути лише маркером ідентичності, а перетворилася на першочергову складову національної безпеки України. І як би це не дискомфортно лунало для когось, допоки в Україні у якихось сферах чи якихось регіонах домінуватиме російська, суверенітет та територіальна цілісність будуть під загрозою» (В. Кириленко, віцепрем'єр-міністр України. Треба негайно приймати новий закон про українську мову! — див.: УП, 28.02.2018). Так що в цьому контексті російська мова стала для України значною мірою «мовою окупанта» вже не тільки в історичному плані і вже не тільки в переносному значенні, а й у сучасному й цілком прямому розумінні. Якщо, наприклад, згідно з опитуванням КМІС, проведеним у жовтні 2015 року (тобто ще до 24 лютого 2022 року), 50% респондентів вважали російську мову історичним надбанням України, яке потрібно розвивати, а 30% були переконані, що вона загрожує незалежності країни [див.: Серeda 2021], то після початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну остання позиція, природно, стала значно посилюватися. Пор., наприклад, у плані настроїв щодо цього в ширших колах українського суспільства: «Український режисер, колишній в'язень Кремля Олег Сенцов вважає: розмовляти російською мовою означає

³⁰ Хоча згідно, наприклад, з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг», проведеним 19 березня 2022 року методом телефонних інтерв'ю в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій, лише 2% респондентів в Україні вважали, що Росія прийшла саме для захисту російськомовних громадян України, а не для реалізації своїх значно ширших цілей (див.: УП, 25.03.2022).

підтримувати ворога. “Зараз мова — це маркер. Багато моїх російськомовних друзів, у тому числі тих, які вийшли з тимчасово окупованого Криму, переходять на українську, бо це маркер. Якщо ти говориш українською — отже, ти за Україну. Це важливо. Державна мова — це те, що має об’єднувати нашу націю. <...> Якби в нас були нормальні стосунки з Росією, не було б війни. А зараз, якщо ти розмовляєш російською, ти підтримуєш ворога тим самим. Гібридна війна триває через мову теж. Вони це використовують. І коли ти переходиш на українську — це як захист державності”, — певен Олег. <...> Олег Сенцов додав, що українську мову добре розумів завжди, але ніколи не спілкувався» (Збруч, інтернет-видання, 26.07.2020; дата звернення: 18.10.22); «Тим часом українська акторка NN агітує всіх переходити на українську мову. Вона каже, що раніше теж спілкувалася російською, але зараз, каже, навіть язик не повертається говорити *мовою окупантів*» (Г. Ярема. — ВЗ, 7.04.2022, с. 2) ³¹.

За результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг» у березні 2022 року в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій (див.: УП, 25.03.2022), абсолютна більшість респондентів — 83% — виступають за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. З іншого боку, за надання державного статусу російській мові до війни виступала майже чверть українців, а сьогодні — лише 7% (за надання статусу державної російській мові традиційно виступали мешканці Півдня та Сходу, але навіть у цих регіонах таких було лише третина, а сьогодні їхня кількість зменшилася майже вдвічі). Дедалі менше українців розмовляють удома, в побуті виключно російською мовою: якщо в 2012 р. їх було близько 40%, наприкінці 2021 — 26%, то на початку війни 2022 р. — 18%. Перехід російськомовних груп відбувається насамперед у сегмент двомовних — з 15% до 32%, і дві третини з цих 32% готові повністю перейти на українську і спілкуватися нею вдома. Кількість же громадян, які вдома спілкуються лише українською, зросла на 4% і зараз становить 48%. У 2012 році, до подій «Революції гідності» й до початку російської військової агресії, 57% співвітчизників вважали українську мову рідною; у 2022 році цей показник сягнув 76% (в оцінюванні даних таких соціологічних опитувань слід, звичайно, обов’язково брати до уваги незалучення до них жителів тимчасово окупованих районів Південного Сходу країни). Дослідження показало, що позитивна динаміка в мовній самоідентифікації громадян України відбулася насамперед через зміну ставлення до української мови у Центрі, а також на Півдні та Сході країни.

Згідно з даними опитування, проведеного цією ж соціологічною групою в серпні 2022 року, кількість тих, хто частіше розмовляє українською вдома, продовжує зростати: 51% зазначили, що розмовляють вдома українською (у квітні 2022 р. — 48%), третина — обома мовами, 13% — російською; більше половини респондентів з Півдня і Сходу двомовні, близько чверті — російськомовні; використання російської в побуті зменшилося приблизно вдвічі. 76% опитаних назвали рідною українську мову, а 19% — російську, при цьому 30% російськомовних вважають своєю рідною українську мову. За останні пів року кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64%. Частіше почали використовувати українську мову жителі Півдня і Сходу, а також вимушені переселенці з цих регіонів на Захід і в Центр. Загалом від початку повномасштабного вторгнення Росії 41% російськомовних та двомовних почали частіше спілкуватися українською, з них 24% — постійно, 17% — частіше (див.: УП, 24.08.2022).

³¹ Така думка представлена також і в середовищі російської ліберальної опозиції. Ось, наприклад, заява російського журналіста Аркадія Бабченка, зроблена 2017 року: «Раніше я казав, що особливої проблеми і у двох, і у трьох державних мовах я не бачу. Державна двомовність не веде ні до загибелі однієї мови, ні до переважання іншої. Цьому є маса прикладів. Але всі ці розмови закінчилися навесні 2014 року. Зараз говорити про це вже безглуздо. Російська мова стала інструментом війни, агресії та пропаганди» [цит. за: Серєда 2021].

За результатами опитування КМІС у грудні 2022 року в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій, якщо, наприклад, у 2017-му році тільки українською спілкувалися 34% опитаних, а переважно нею — 15%, обома мовами спілкувалися 25%, 14% — переважно російською, а 12% — тільки російською, то в 2022-му році кількість людей, які спілкуються тільки українською, становила 41%, переважно українською — 17%, двома мовами — 24%, переважно російською — 9% і тільки російською — 7% (див.: УП, 9.01.2023).

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року ставлення до російської мови не тільки як до «іноземної», але й як до «окупаційної» («мови окупантів»), «мови агресора» стало виявлятися також у таких заходах органів державної влади та місцевого самоврядування, як заборона Верховною Радою звучання російської музики в громадських місцях до повного припинення російської окупації регіонів України, накладання радами низки областей мораторію на використання російськомовного культурного продукту на їхніх територіях, вилучення зі шкільних навчальних програм за рішеннями ряду міських і обласних рад предмета «російська мова», який є частиною варіативного компонента навчального курсу й тому не є обов'язковим для вивчення (хоча, відповідно до Конституції України, батьки, які вважають себе етнічними росіянами, мають право звертатися до школи з заявами про те, щоб їхня дитина вивчала російську мову)³². В оновленій редакції «Правил внутрішнього розпорядку» одного з провідних українських університетів — Києво-Могилянської академії є, зокрема, такий пункт: «3.5. В НаУКМА заборонено: спілкуватись російською мовою (*мовою держави-агресора*) <...>» (прийнято 27 січня 2023 року). Як заявив секретар РНБО О. Данилов в телеєфірі одного політичного токшоу, «російська мова має зникнути з нашої території взагалі як елемент *ворожої* пропаганди і промивання мізків для нашого населення» («1+1», ТСН, 21.10.2022).

З іншого ж боку, російська мова функціонує в Україні вже протягом кількох століть (так само, як угорська для угорців, румунська для румунів і т. д.), в тому числі як базова мова спілкування для ряду поколінь, які вже народжувалися тут. І, що не менш важливо, щодо значної частини цих людей не можна піддавати сумнівам їхню достатньо однозначну проукраїнську політичну позицію (згадати хоча б позицію українських футболістів «фанатів», на Сході і в Центрі країни в основному російськомовних, з їхньою «кричалкою» під час матчів з російськими командами «Бей, бей москалей!» і з їхньою активною підтримкою навесні 2014 року державної незалежності України). Але особливо наочно це увиразнилося під час двох «Майданів» з активною участю в них також і російськомовних громадян України, а ще більшою мірою — в їхньому захисті зі зброєю в руках державної незалежності й територіальної цілісності України з 2014 року та в готовності навіть померти за це, зокрема в розгортанні добровольчого й

³² Так, за річним звітом уповноваженого із захисту державної мови, в якому проаналізовано дотримання мовного закону в освіті, культурі, науці та інших галузях у 2022 році, особливістю цього року можна вважати кардинальне скорочення кількості шкільних закладів, класів та учнів, що вивчають російську мову. Кількість учнів, що вивчають російську мову в загальноосвітніх закладах, зменшилася на понад 99% (у вересні 2021 року таких дітей було 454,8 тисяч, а станом на 1 вересня 2022 року — близько 4 тисяч, тобто 0,8% від попереднього навчального року). Цей процес, як зазначено у звіті, відбувався в цілком природний спосіб і не був пов'язаний зі зміною нормативно-правової бази чи з адміністративним тиском. Головним каталізатором стрімкої дерусифікації загальної середньої освіти стали воєнні злочини та геноцидна політика Російської Федерації, спрямована проти українського народу. Уповноважений запропонував, починаючи з нового навчального року, вилучити з вивчення в школах предмет «російська мова» й замінити його іншими предметами (див.: О. Барсукова. — УП, 1.05.2023). За даними опитування КМІС (див.: УП, 9.03.2023), 52% респондентів проти того, щоб у школах вивчали російську мову, 42% за це (за кількістю відведених годин — нарівні з іншими іноземними або менше, ніж їм); у відповідному опитуванні, наприклад, 2019 року кількість тих, хто вважає, що російській мові слід відводити стільки ж часу, що й українській, сягала 30%.

волонтерського рухів (тобто не тільки за мобілізацією або за контрактним обов'язком з державою, а цілком з власної ініціативи). Тому журналісти, соціологи, політологи, історики стали обговорювати явище «українського російськомовного патріотизму», пор., наприклад: «— Як ви оцінюєте появу такого нового для України явища, яке умовно можна назвати українським російськомовним націоналізмом чи патріотизмом? — <...> Вважаю, що появу такого російськомовного патріотичного руху варто вітати, тоді на задній план відходять питання, які нас роз'єднують, а натомість з'являється об'єднавча основа для того, щоб наша країна рухалась вперед» ([Із інтерв'ю з Анатолієм Гриценком, політиком, колишнім міністром оборони України]. — Е, 15.05.2014, с. 18); «За останні декілька років, а Майдан показав це особливо, в Україні виникла нова ідентичність — російськомовні українські патріоти. Їх дуже багато, і вони дуже сильні. Коли мені знайомі говорять, що українська мова — ключове питання для України, я звертаю їхню увагу на те, що більшість солдатів і офіцерів в зоні АТО розмовляють російською» (Ярослав Грицак. Любити Україну по-російськи [цит. за: Хомінський 2016]). Отже, російськомовність певної частини громадян України аж ніяк не має автоматично означати їхнього негативного ставлення до української державності, української мови та прозахідного курсу країни ³³.

І все ж питання про те, чи є російська мова «іноземною» для України, справді не має однозначної відповіді. Простим, на перший погляд, варіантом відповіді на це питання могло б бути поставлення його в такому розрізі: російська мова, що функціонує в самій «метрополії», — це справді іноземна для України мова (так само як російська література, представлена в своїй основі авторами з Росії, є зарубіжною: див. р. І п. 5.1.1), російська ж мова як мова відповідної етнічної меншини в Україні й ширше — базова мова спілкування певної частини етнічних неросіян є просто однією з «інших» мов, що також протягом значного історичного періоду функціонують в Україні (поряд з мовами угорської, румунської та інших національних меншин). Однак таке розмежування російської мови як «зовнішньої» і «внутрішньої» є, цілком очевидно, неприйнятним не тільки з погляду «академічної» науки, а й у масовому сприйнятті. Адже в контексті відверто антиукраїнської позиції РФ, ворожого ставлення не тільки її офіційних кіл, а й значної частини всього російського населення до українського народу, в контексті збройної агресії Росії проти України з метою її знищення відповідне емоційно-оцінне ставлення до російської мови метрополії, її оцінка як ідеологічного інструмента російського великодержавництва та агресії ³⁴ тією чи іншою мірою, свідомо чи підсвідомо неминуче поширюється й на «українську російську», що й зумовлює активізацію тенденцій до відмежування від неї, у тому числі з переходом дедалі ширших кіл російськомовного населення країни на спілкування українською мовою, а також з наростанням відмови (уже в межах суспільства в цілому) від викладання і вивчення російської мови, від прослуховування російської пісенної продукції, перегляду російських фільмів і т. ін.

Ось, наприклад, дані соціологічного дослідження «Сприйняття українцями телерадіоєфіру: результати дослідження громадської думки», проведеного КМІС: близько 80% громадян надає перевагу українській як основній мові телевізійного та радіоєфіру і є активними споживачами українськомовного контенту на радіо й телебаченні; понад 60% респондентів підтримують політику державного протекціонізму щодо збільшення кількості українського та українськомовного контенту в ефірі вітчизняних телеканалів і радіостанцій (див.: УП, 25.06.2019). Згідно з

³³ Як, до речі, й українськомовність іншої частини населення країни також не завжди, хоча, звичайно, вже значно вірогідніше, можна розцінювати як відданість цим ідеалам (так, добре відомо, що значна частина вірян УПЦ МП з її проросійськими позиціями — це українськомовні в побуті люди).

³⁴ Пор., наприклад, у відповідних документах РФ: «<...> російську мову необхідно розглядати як один з основних інструментів просування та реалізації стратегічних зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації» («Концепция государственной поддержки и продвижения русского языка за рубежом», прийнята в листопаді 2015 року).

опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» (див.: УП, 4.08.2022), спостерігається різке зниження рівня споживання російського інформаційного контенту в теле- і радіоефірі; понад 40% опитаних узагалі перестали дивитися російські серіали і слухати музику з РФ (15% продовжують дивитися російські серіали, а 25% продовжують слухати російську музику); загалом майже 70% не дивилися російські серіали протягом останніх пів року, і ця цифра зросла втричі; майже 60% не слухали російську музику протягом останніх пів року, і ця цифра зросла майже вп'ятеро (до початку повномасштабного вторгнення частіше за інших російські серіали дивилися респонденти старшого віку, жінки, жителі Сходу та Півдня). За нещодавнім опитуванням КМІС про те, як повномасштабна російсько-українська війна могла вплинути, зокрема, на зміну культурно-мовних уподобань громадян України, якщо 24% респондентів не помітили за останній рік таких змін за собою, то інші констатували їх наявність у себе. 84% опитаних відзначили зростання інтересу до українського культурного матеріалу в самій Україні, зокрема: 56% почали більше слухати українську музику; 22% — більше читати українських авторів; 42% — більше дивитися українські фільми / серіали (46% частково або повністю відмовилися від російських фільмів); 39% почали споживати більше українського контенту YouTube-каналів (31% відмовилися від російського); 35% перейшли на українські сайти (27% більше не відвідують російські) і т. ін. (див.: Київський міжнародний інститут соціології: «Культурні практики населення України: поведінка та ставлення (результати соціологічного опитування: аналітичний звіт)», лютий 2023 р.: <https://kiis.com.ua> >...).

Ці дані соціологічних опитувань, як уже відзначалося вище, слід, звичайно, сприймати з двома принциповими поправками: по-перше, до опитування тепер не залучають населення окупованих частин Сходу й Півдня України, а саме в цих регіонах, як відомо, зосереджена основна кількість тих, хто віддає перевагу спілкуванню російською мовою та російськомовній культурно-інформаційній продукції; по-друге, на поширення теле- і радіопрограм (крім, звичайно, супутникових каналів) та інтернет-контенту з РФ тепер в Україні накладено обмеження.

Однак у будь-якому разі визнання наявності в Україні такого потужного політичного чинника, як «український російськомовний патріотизм», аж ніяк, звичайно, не має означати, що цим категоріям громадян України не обов'язково володіти українською як державною мовою країни й не користуватися нею принаймні в межах сфер суспільного життя, визначених законодавством, адже державна мова й мова основного корінного народу країни — це фактор, який має ще більшою мірою об'єднувати, згуртовувати українську політичну націю. Більше того, цим категоріям, насамперед соціально активним верствам населення, слід ширше переходити на українську мову спілкування, інтегруватися в український мовно-культурний простір ще й тому, що наявність у країні значного масиву російськомовних громадян і надалі буде ідеологічним козирем у руках ідеологів великодержавництва та офіційних кіл сучасної РФ і підставою для неї й надалі втручатися у внутрішні справи України, нав'язуючи «захист» російськомовних «співвітчизників».

На пострадянському просторі й поза його межами, як відомо, вже широко розійшлися твердження осіб з найвищого державного керівництва РФ та їхніх наближених про наявність нерозривного зв'язку між функціонуванням у світі російської мови і безпосередніми державними інтересами Росії на зразок: «Необходимо утверждать, отстаивать и расширять языковые границы русского мира. <...> Границы русского мира проходят по границам употребления русского языка» (з виступу Л. Путіної, на той час дружини президента РФ, на всеросійській конференції в Санкт-Петербурзі «Русский язык на рубеже тысячелетий». — Газета «Известия», 27.10.2000), як трансформація цього висловлювання, що його приписують самому В. Путіну: «Россия заканчивается там, где заканчивается русский язык», і як продовження цього твердження — наступна заява Путіна (на церемонії під час вручення школярам премій Російського географічного товариства 24 листопада 2016 року): «— А где заканчивается граница России?» (запитання з багатозначною посмішкою до одного з юних учасників), і після відповіді того, що через Берингову протоку зі США, — як остаточний вердикт, повчально: «— Граница России нигде не заканчивается!», що було зустрінuto оплесками присутніх.

Щодо сприймання факту широкого функціонування в Україні російської мови як підтвердження перебування країни в єдиному російськомовному просторі й навіть розуміння її як частини «великої Росії» можна згадати, зокрема, й ті висловлювання, що

їх нерідко можна було почути до 2014 року від приїжджих росіян (у когось, можливо, з подивом — у тих, хто досі не бував в Україні, у когось з цілковитим схваленням, у когось просто як констатація факту) на зразок: «Когда я приезжаю в Киев, я не чувствую себя иностранцем!». У наборі аргументів, що ними оперує тепер російська пропаганда в окупованих регіонах України, є й такий: «Мы же с вами говорим на одном языке. Мы — одна страна!». Певна частина світової громадськості, яка перебуває під впливом російської пропаганди, також вважає, що цілком можливою передумовою для встановлення миру між Україною і РФ могло б бути передання Росії окупованих нею південно-східних регіонів України як населених здебільшого етнічними росіянами (це стосується, однак, тільки Криму, але не Донбасу, тим більше Запорізької та Херсонської областей. — *О. Т.*) і взагалі нібито суцільно російськомовних (це також не відповідає дійсності). Такою була, зокрема, й позиція американського винахідника, одного з найбагатших людей світу, а тепер ще й відомої публічної особи Ілона Маска (Elon Musk), яку він висловив у жовтні 2022 року.

4.2. У межах сучасного слов'янського мовного світу наявність політико-ідеологічних нашарувань у сприйнятті / оцінюванні мови «сусіда» із загостренням у відповідні періоди такого роду аксіологічних підходів — з різким неприйняттям не тільки загального соціального статусу, а й конкретніших мовних особливостей сторони-опонента — виявляється, як відомо, насамперед у країнах, що утворилися внаслідок розпаду колишніх державних федерацій, особливо в сербській і хорватській мовних ситуаціях. На цьому фоні негативне ставлення до російської мови як такої виявлялося в українському суспільстві далеко не так масово й різко — в усякому разі до початку російсько-української війни (не останньою мірою це, зрозуміло, пояснюється й тим, що, як уже було сказано, російська мова є для України не тільки «іноземною», а й рідною або принаймні базовою мовою спілкування для значної частини населення країни), але й не так слабко, як у межах сучасної мовної ситуації в Словаччині у ставленні до чеської мови (це пояснюється тим, що співіснування цих двох мов у межах колишньої федерації не призвело до таких негативних наслідків для «слабшої» мови, як у ситуаціях російсько-«національної» двомовності для української та білоруської мов) і особливо в Білорусі у ставленні до російської мови (хоча в цій країні тривала диглосія й призвела до явного витіснення «слабшої» мови, але це не стало, принаймні станом на сьогодні, фактором різкого загострення мовної ситуації).

Міжмовна «конкуренція / війна графік», яка актуалізувалася в Балканському регіоні, з одного боку, в православних слов'янських країнах — між суспільними колами, що обстоюють традиційну кириличну азбуку, і колами, що закликають до переходу на латинський алфавіт (див. р. XII п. 3), з другого боку, між певними національно активними колами в Хорватії і Сербії, які тією чи іншою мірою виражають своє несприйняття / неприйняття відповідно сербської кирилиці і хорватської латиниці (див. р. VI п. 1.3.1.3), виявляється в сучасній українській мовній ситуації незначною мірою.

Це, з одного боку (в певних колах українського суспільства), те чи інше неприйняття літер російського алфавіту як вияв несхвального ставлення до домінування самої російської мови в Україні. Так, наприклад, на олімпіаді з української мови та літератури в одному із середніх навчальних закладів Києва 2002 року було завдання — пояснити зміст зорової поезії Миколи Сороки «П'ята колона» (! — *О. Т.*), яка містить 10 однакових рядків: «ЄЄЄЄЄ / ЄЄЄЄЄ / <...>»; відповіді на нього були такі: «протиставлення двох мов, двох культур в Україні», «зіткнення української і російської домінант», «дисгармонія в мовній ситуації» і под. (див.: В. Чукіна. Мовна картина світу українців (на матеріалі фразеологізмів). — Українська мова та література, 2004, ч. 8, с. 7–8).

З другого ж боку (у деяких колах російської орієнтації в Україні), ідеологізація графіки виявлялася у прагненні відновлювати використання в певних ситуаціях деяких

літер старої (до 1918 року) російської графіки (з орієнтуванням у цьому на таку ж практику в самій РФ), що наражалося на критику в національно активних колах української орієнтації як демонстрація проросійських імперських амбіцій. Букви **ѣ**, іноді також **Ѣ** у власних назвах стали використовувати з виразним натяком на давність, історичні традиції існування відповідного об'єкта (але існування його в межах не власне України, а колишньої Російської імперії) — у назвах деяких нових (як можуть наголошувати при цьому самі видавці, «відновлених») російськомовних періодичних видань: це логотипи газет *«Київські вѣдомости»*, *«Київській телеграфѢ»*, *«КиївлянинѢ»*, *«ГородѢ»* (м. Донецьк), *«Крымский телеграфѢ»*, журналу *«Банкиръ»*; вивіски *«Имперіаль»* (ломбард в Одесі, ресторан у Харкові, готель у Кривому Розі та ін.), *«АнтикварѢ»* (магазин у Луганську); заголовок, що фігурував на офіційному інтернет-сайті Херсона: «Благополучный град ХерсонѢ» і газета міської ради Херсона *«Херсонський ВісникѢ»* (див.: Що приховують старі літери? Міська влада Херсона наполегливо проштовхує в назву міста архаїчне старослов'янське «Ѣ». — Д, 17.08.2012, с. 20; з 2016 року цієї букви в назві видання вже немає), пор. також у Білорусі: наприклад, горілка *«БульбаиѢ»* (2010 р.). Ось реакція з боку кіл української державницької орієнтації на цю тенденцію як на великодержавницьку проросійську: «Відновлені “Киевские ведомости” (котрі в “шапку” винесли й паралельну назву “Київські вѣдомости”), “Київській телеграфѢ” [з додатком “ВѣстникѢ”. — О. Т.], “КиївлянинѢ” — не лише графічні знаки, а й ідеологія імперії» (Юрій Бадзьо. Не так ті вороги?.. — УУ, 2002, № 8, с. 5; див. також з цього приводу: О. Пономарів. — УУ, 2003, ч. 11–12, с. 54); поширення таких ергонімів, як, наприклад, у Києві: ресторан *«ОнегинѢ»*, магазини *«ПродмагѢ»*, *«КондитерѢ»*, *«Трактиръ “Війна і мирѢ”»* — це «своєрідний символ дореволюційної російськості» (С. Лашенко. Знак меншовартості. — Сл. Пр., 23.09.2010, с. 11), навіть у Львові (до заборони міською владою 2011 р.): кафе *«ПрезентѢ»*, *«ПервакѢ & ТабакѢ»* (УМ, 7.04.2011, с. 2).

У сучасній Росії, де ще більше спостерігається посилення уваги до специфічних букв російського алфавіту (**ѣ**, **Ѣ**, а також до скасованої за реформою 1918 року **Ѣ** — «ять») ³⁵, це відбувається, на відміну від української й білоруської мовних ситуацій (див. р. VI п. 3.1), не так з метою акцентування на національних особливостях російської графіки, як з іншими настановами. Це, по-перше, символічне «дореволюційне» використання букв **ѣ** (у кінцевій позиції слова) і **Ѣ** (досить хаотично) як підкреслення «державної» традиційності відповідного об'єкта, у назві якого стоять ці літери, — зокрема, у деяких відновлених з дореволюційного часу назвах періодичних видань (або в імітації під них): газета *«Коммерсантъ»*, яку позначають також як *«Ѣ-Газета»* і просто як *«Ѣ»*; *«Имперіаль»* (банк, агентство нерухомості, житловий комплекс та ін.). По-друге, це рух за поширення в обов'язковому вжитку букви **Ѣ**, оскільки, з одного боку, відмова від неї «збіднювала і спотворювала російську мову» (Ѣ-моє! — Літературная газета, Москва, 2004, № 1; див. також, наприклад [Хлеба, Данецка 2013]), пор. у намірах відповідних державних органів РФ: «Міністерство освіти і науки РФ вводить в офіційний вжиток як обов'язкове вживання букви **Ѣ** (це буде здійснюватися поступово, протягом кількох років). А губернатор Ульяновської області ще раніше це зробив у межах області» (РТР — «Российское телевидение и радио», «Вести», 11.05.2007), «Буква “Ѣ” прикрашає російську мову, робить її багатшою, і в писемному вигляді вона також необхідна» (А. Авдеев, міністр культури РФ. — Газета «Аргументы и факты в Украине», 2010, № 16). З другого ж боку, ця літера, яку використовують також як натяк на відоме словотвірне гніздо непристойного змісту з відповідним коренем (пор. також у складі псевдоевфемістичного вигуку — «етноресторани» під назвою *«Ѣ-моє»*, причому не тільки в Росії, а й у Білорусі, в Україні — у Донецьку, Ужгороді, Трускавці), в умовах теперішньої лібералізації суспільного життя стала використовуватися у своїй «зримішій» формі — у вигляді пам'ятника їй в Ульяновську, 2005 р., моделі автомобілів марки *«Ѣ-мобиль»* (Газ. по-киев., 14.12.2010; див. також: Отин 2010, с. 51–58).

³⁵ Пор. заклики до відновлення цих літер і взагалі до повернення дореволюційного російського алфавіту, наприклад: А. И. Солженицын. Ять и Ё. — Журнал «Русский мир», Москва, 2001, № 4, с. 27–28; Кудрин В. Условие нашего исцеления. — Журнал «Москва», 1998, № 7.

5. Деякі підсумкові зауваження. У хронологічних межах нового етапу в українсько-російських мовних контактах (від початку 1990-х років) можна, таким чином, констатувати, з одного боку, загальне ослаблення впливів з боку російської мови — унаслідок появи таких факторів, як а) належність України і Росії вже до різних державних утворень (у тому числі зі значним спадом інтенсивності міграційних процесів з Росії до України, з поступовим згортанням спільного для них, тобто російського, інформаційного та культурного простору), б) активізація нормалізаторської діяльності в царині УЛМ і в) цілеспрямована діяльність української держави щодо нейтралізації можливостей для продовження ідеологічних впливів з боку РФ — з поступовою відмовою від спільної для них радянської ідеологічної спадщини і наявності слідів російської історії, географії, культури на ономастичній карті країни (особливо в межах другого підперіоду цього етапу — від 2014 року); з другого ж боку, навпаки, певне посилення цих впливів у нових умовах функціонування УЛМ — як наслідок, по-перше, розширення діапазону її суспільного використання та демократизації й лібералізації мовної практики: це як загалом не усвідомлюване самими мовцями «забруднення» їхнього усного й писемного мовлення позанормативними запозиченнями з російської мови, так і активізація (в основному у ЗМІ) вживання образних зворотів, цитат походженням з російської мови (прямих і калькованих), по-друге, уже як свідчення прихованих впливів — посилення гіперкоректності в користуванні УЛМ (з відмежуванням від російської мови). За умови збереження сучасного стану мовної ситуації в країні можна припустити, що тенденція до ослаблення слідів наявності елементів російської мови в структурі УЛМ з часом має виявлятися дедалі повніше, тоді як протилежна тенденція, навпаки, поступово має ставати менш помітною (у зв'язку як з посиленням компетенції мовців у володінні УЛМ, так і зі зростанням авторитетності її самої для дедалі ширшого мовного загалу).

Але самé існування висококодіфікованої (не тільки в зіставленні з УЛМ, а й у межах всього сучасного слов'янського світу) й централізованої (зі сформованою опірністю щодо регіонального варіювання) російської літературної мови не може поки що не лишатися більшим чи меншим орієнтиром у масовій свідомості в розумінні того, якого ступеня кодіфікованості має бути літературна мова взагалі й УЛМ зокрема. Пор., наприклад: «Не можна допускати, щоб українська мова поступалася мові колишньої метрополії за своїми якісними параметрами, зокрема рівнем кодіфікованості та внормованості» [Ажнюк 2008: 355]. Факт переважання в сучасній українській лексикографії все ще жанру російсько-українських словників також свідчить про те, що для широких кіл користувачів УЛМ більше значення поки що мають, очевидно, перекладні російсько-українські словники, ніж одномовні українські тлумачні, ортологічні та ін.

Ситуацію ж зі зростанням у межах цього періоду використання ідеологічно конотованих українсько- і російськомовних вкраплень у структурах відповідно російськомовних і українськомовних текстів можна інтерпретувати по-іншому. Назване явище, що є наслідком, з одного боку, становлення самостійної української державності і насторожено-негативного ставлення до цього факту з боку певних кіл РФ, а з другого, — зростання суспільного значення української мови та посилення її конкуренції з російською мовою в самій Україні, відбиває як прямий вплив однієї мови на іншу, так і — в разі несхвально-іронічного використання цих елементів — негативну реакцію носіїв кожної з цих мов на такий вплив. Відзначене стилістично-оцінне й прагматичне використання цього мовного засобу характеризує мовну практику не тільки певних суспільних кіл української і російської орієнтацій у самій Україні (у межах російськомовного соціуму це насамперед кола проросійської політичної орієнтації, особливо в Криму й на Донбасі, ліві політичні сили), але й офіційних кіл та офіційних ЗМІ Росії. У російськомовних дискурсах (особливо в російській мові метрополії) це

передусім вираження несхвально-саркастичного ставлення до прагнень української сторони «дистанціюватися» як від Росії, так і від російської мови. В українськомовних дискурсах це насамперед іронізування з приводу такого небажання погодитися з уже окремим існуванням України як держави та розширенням поля суспільного функціонування української мови з неминучим при цьому відповідним звуженням діапазону використання російської мови. У російськомовних дискурсах це явище виступало помітно ширше й «наступальніше», тоді як в українськомовних — різноманітніше. Так, публіцистичні штампи сучасного російського політичного дискурсу *самостийный* і *незалежный* — несхвально-саркастично щодо України (широко вживається й субстантиват *«незалежная»*: «*“Незалежная”* снова продемонстрировала недоброжелательное отношение к России» і под.) давно вже стали звичайним явищем у мові навіть інформаційних програм провідних (федеральних) російських телеканалів — «Первый канал — Всемирная сеть», «РТР-Планета», «ТВЦ-Международный» ще до різкого загострення відносин між цими країнами в 2014 році ³⁶ (щоправда, слід відзначити, що під час перебування при владі Президента України В. Януковича прагматичний підхід російських ЗМІ до висвітлення подій в Україні став був більш урівноваженим). Щось подібне з боку провідних українських телеканалів на адресу Росії, звичайно, важко було б навіть уявити протягом майже всього періоду незалежності. І лише з початком російської військової агресії проти України з 2014 року в мовній діяльності деяких телеканалів стали практикувати саркастичні російськомовні вкраплення в структурі українського мовлення, іронічне цитування уривків тексту російською мовою (наприклад, у сатиричній програмі «*Вести Кремля*» на т/к «24»), особливо це посилювалося, цілком зрозуміло, після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року.

Якщо станом до 2014 року ще можна було припустити, що в разі обмеження демонструвань такої полемічної стилістики з боку Росії на адресу України це привело б до звуження її вияву і в українськомовному публічному просторі, то після початку воєнних дій РФ проти України, а особливо з 24 лютого 2022 року слід констатувати тільки бурхливе наростання такої «мови ворожнечі» з обох протилежних сторін.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* / Ред. кол. О. М. Майборода (голова) та ін. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 343–366.
- Білодід І. К. Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР. *І. К. Білодід. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР*. Київ: Наукова думка, 1967. С. 73–98.
- Вежицка А. Анти тоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания*. 1993. № 4. С. 107–125.
- Дзюба І. М. Взаємодія двох культур: стереотипи рецепції. *Диалог украинской и русской культур* / Отв. ред. Н. А. Шульга. Киев: Украинское общество русской культуры «Русь», 1997. С. 25–32.
- Дзюба І. Донецька рана України: історико-культурологічні есеї. Київ: Інститут історії України, 2018.

³⁶ Пор., наприклад: «Складається повне враження, що головні російські ЗМІ протягом 90-х років згадували Україну лише з якоїсь неприємної нагоди», «У них [статтях про Україну в тогочасних російських ЗМІ. — О. Т.] часто повторювалось слово “незалежность”. Як бачимо, це слово, так само як слово “самостийность”, уже увійшло до російської мови. Що ж, порадіємо її збагаченню. Щоправда, ті, хто використовує ці українські слова, чомусь вважають, що від цього їхні тексти набувають іронічного характеру. Але іронія-то річ тонка. Через те, що вона не терпить незграбності, виразно можна побачити лише досаду» [Кучма 2004: 205, 210]. У сучасному російському слововжитку «*самостийность*» — это самостоятельность со знаком “минус”» [Левкиевская 2008: 174].

- Кондрашкина Е. А. Языковые конфликты. *Язык и общество: Энциклопедия* / Гл. ред. В. Ю. Михальченко. Москва: Азбуковник, 2016. С. 849–853.
- Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. с рус.: И. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва: Время, 2004.
- Левкиевская Е. Е. Этнокультурный и языковой стереотип украинца в русском сознании. *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии* / Отв. ред. Е. Ю. Борисенок. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2008. С.154–176.
- Лихачева А. Kaip sako rusai... (Как говорят русские...): русизмы в современном массовом сознании литовцев. *Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet* / Red. L. Szypielewicz. Warszawa: Instytut rusycystyki, 2004. С. 529–534.
- Майборода О. М., Панчук М. І. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* / Ред. колегія: О. М. Майборода (голова) та ін. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 205–234.
- Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вибір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20–35.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолнгвистические очерки. München: Verlag Otto Sagner, 2003.
- Милевич И. Г. «Чужое слово» в публицистике Латвии. *Проблеми зіставної семантики* / Відп. ред. М. П. Кочерган. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003. Вип. 6. С. 383–388.
- Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба...: Розмови про наболіле. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1999.
- Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання. Київ; Дрогобич: Посвіт, 2011.
- Серета Є. «Мова окупанта» або історичне надбання України? *Українська правда* (інтернет-ресурс), 14.02.2021.
- Сівіцкая Н. Актуалізацыя беларускага маўленчага рэсурсу ў рускамоўным медыйным асяроддзі. *I. Kalina, N. Siviцкая, B. Ljashynskaja. Беларуская мова ў люстэрку традыцый і інвацый. Ůsti nad Labem: PF UJEP*, 2019. С. 44–60.
- Сулима Н. М. «Разучите эту мову...». *Полилог*. Москва, 2001. № 1. С. 48–50.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти. *Українська мова: Енциклопедія* / Ред. колегія В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Вид. третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 770–773.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. I. *Мовознавство*. 2009а. № 2. С. 3–33.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II. *Мовознавство*. 2009б. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення. *Мовознавство*. 2010а. № 2–3. С. 55–82.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу. *Мовознавство*. 2010б. № 4–5. С. 22–39.
- Толочко П. П. Що або хто загрожує українській мові? Київ: Оріяни, 1998.
- Хлебда Б., Данецка И. Всем нужна буква «Ѣ»... *Studia Russica Posnaniensia*. 2013. № 38. С. 33–40.
- Хомінський С. Й. Чи можна любити Україну російською мовою? *Український смисл* / За ред. І. С. Попової. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. С. 21–29.
- Чумак Л. Н., Чумак Д. В. О межкультурной валентности прецедентных текстов русской и белорусской культуры. *Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя*. Мінск: Беларус. дзярж. ун-т, 1998. С. 80–83.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.]: Сучасність, 1987.
- Ющук І. П. Виступ на установчому з'їзді Товариства української мови імені Тараса Шевченка 11 лютого 1989 р. *І. П. Ющук. Мова наша українська*. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2003. С. 143–144.
- Arel D. Language, Status, and Loyalty in Ukraine. *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective* / Ed. by M. S. Flier and A. Graziosi. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016. P. 271–307.

- Bralczyk J. O używaniu języka w polskiej polityce w latach dziewięćdziesiątych. *Polszczyzna 2000: Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. S. 197–217.
- Buzássyová K. Vst'ah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. *Kultúra slova*. 1994. Č. 28. S. 327–333.
- Chlebda W. Fatum i nadzieja: Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan. Opole, 1995.
- Horecký J. Slovensko-česká diglosná komunikácia. *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny* / Zostavovatelia S. Ondrejovič, M. Šimková. Bratislava: Veda, 1995. S. 183–187.
- Kořenský J. Čeština a slovenština. *Český jazyk* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. J. Kořenský. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. S. 20–33.
- Moszyński L. Czy *radziecki* w znaczeniu «sowiecki» jest semantycznym ukrainizmem? *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich* / Red. J. Zieniukowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1992. S. 113–124.
- R. S. [автор. — О. Т.]. Зwiązek Radziecki czy Związek Sowiecki? *Poradnik Językowy*. 1991. Zesz. 5–6. S. 234–237.

РОЗДІЛ IV

ЯВИЩЕ МОВНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. ЕКСПАНСІЯ ВПЛИВІВ З БОКУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Мовна глобалізація виявляється в сучасних слов'янських мовах не просто як інтернаціоналізація їхніх корпусів (складу), стилістики і прагматики використання, як про це звичайно пишуть дослідники (див. Вступ, п. 2), а звичайно як «вестернізація» / «європеїзація». Якщо щодо основного джерела іншомовної експансії в українській мові — російської мови в межах описуваного періоду істотно посилилася протидія (як у реальній мовній практиці, так і ще більшою мірою в різноманітних настановах і рекомендаціях: див. р. III п. 2.2, р. VI п. 2.3 та ін.), то масований наплив елементів інших (неслов'янських) мов поширюється в нинішніх умовах мовної глобалізації дедалі більше [див. також огляд цих явищ у різних слов'янських мовах новітнього періоду, зокрема: *Internacionalizácia...* 1999; *Komparacja...* 2003: 47–133 та ін.; Ажнюк 2008; Маркова 2016; у межах окремих мов — в українській: Стишов 2003; Пономаренко 2019; див. також словник: США; у російській: Костомаров 1994: 81–108; Вуйтович 1995; Крысин 1996; Dunn 2000; у польській: Nosowicz 2009; Mańczak-Wohlfeld 1995; у чеській: Bozděchová 1997; Srpová 2008; у південнослов'янських мовах: Невекловский 2002; Вачкова 1999; Дачкова 1994; Hinrichs 2000: 569–570; Lice i naličje... 2009].

Це насамперед безпрецедентний досі в історії слов'янських літературних мов наплив англзмів, особливо з англійської мови США (англоамериканізмів). Така іншомовна експансія здійснюється на різних рівнях мовної структури української мови — насамперед, звичайно, у лексико-фразеологічному складі (як прямі запозичення, так і кальки)¹, у поширенні певних словотвірних моделей англійської мови, більшою чи меншою мірою на інших мовних рівнях, а також у поширенні латинської графіки. Новітній масований наплив запозичень стримується вже дедалі менше в межах усього слов'янського світу, навіть у чеській мові з її відомими пуристичними традиціями [див., наприклад: Daneš 1997; Uličný 2000: 141, 146–147; Savický 2003; Balowski 2007].

Щодо лексичних проникнень цього періоду з деяких інших мов (в основному, найімовірніше, також через посередництво англійської мови), то можна вказати насамперед на запозичення: а) з французької мови — це передусім, як і до цього, сфери моди, вбрання, косметики і под.: *бутик, вінтаж, гламур, кутюр'є, откутюр, прет-а-порте; ботильйони*, мн., *бюстье, лабутени*, мн.; *візаж, макіяж, татуаж, гомаж*; сфера харчування (їжа, напої тощо): *багет, кіш, круасан, раklet, фондю, фуагра, шосон; барбекю, фритюр; фуришет*; особи, що працюють у цих сферах: *сомельє, шоколадьє*; б) з італійської мови, кількість запозичень з якої в цей час помітно виросла, — це насамперед сфера харчування: *карбонара, карпачо, лазанья, паніні*, рідше *паніно* (в італійській мові перший з цих варіантів — форма мн.), *прошутто, равіолі, ризото, цукіні*; назви сортів сиру: *горгондзола, маскарпоне, моцарела, рикота*; способи приготування кави: *американо*,

¹ Якась частина цієї лексики хоча й не фіксувалася ще у вітчизняних словниках, але могла вже вживатися в радянських газетах, у спеціальній літературі 70-х — першої половини 80-х років у матеріалах із життя «капіталістичних» країн (як, наприклад, у російській мові: *брифінг, диск-жokeй, имидж, лизинг, масс-медиа, парковать, -ся, сингл, хит, шоу-бизнес* та деякі ін. [див.: Мжельская, Степанова 1983]).

еспресо, капучино, лате, мокко; алкогольні напої: *грана, просеко, амарето, самбука*; особи, зайняті в цих сферах: *бариста, піцайоло*; в) з іспанської мови (як із самої Іспанії, так і з країн Латинської Америки) — це також насамперед предмети харчування та напої: *гаспачо, мате, тортілья, хамон, чилі, чориз(с)о*; алкогольні напої: *мохіто, пінья колада, сангрія, текіла*; г) з німецької мови — порівняно невелика кількість нових запозичень: *автобан*; на позначення реалій самої Німеччини: *бундесканцлер, бундесліга, дойчмарка*; на позначення «заробітчан» (з України та інших країн Східної Європи): *гастарбайтер* та актуалізоване від часів Другої світової війни *остарбайтер* (див. р. I п. 2.2.2.1); на позначення порід собак (див. 2.2.12): *дратгаар, курцгаар, ризенинауцер*; під час російської окупації окремих регіонів України з 2014, а особливо з 2022 рр. «ожили» назви деяких реалій часів німецької окупації 1941–1944 рр. зі зневажливими конотаціями: «*аусвайс*» (про різні документи, що їх надавала громадянам України окупаційна влада), «*гауляйтер*» («На Запоріжжі підірвали “гауляйтера” — він загинув» (УП, 24.08.2022), «СБУ затримала помічника народного депутата, який хотів стати гауляйтером РФ у випадку окупації Черкаської області» (УП, 3.08.2022); г) з японської мови — види бойових мистецтв: *айкідо, кендо*; розваги, ігри (інтелектуальні, настільні): *караоке, рендзю, судоку*; *тамагочі* (іграшка); страви: *суші, сашімі*. З-поміж двох варіантів неофіційної назви Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини — *омбудсман* (оригінальний шведський варіант) і *омбудсмен* (англійський варіант) — мовна практика цілком очевидно віддає перевагу другому.

Ставлення широких кіл суспільства до явища такої іншомовної експансії в сучасному мовному житті, як можна зробити висновок, здебільшого пасивно-толерантне: це в основному інертне прийняття як чергової мовної даності названого явища з боку більшості мовного соціуму, яка йде в своїй мовній поведінці шляхом найменшого опору; є також кола принципових прихильників цієї мовної тенденції, які можуть керуватися при цьому різними настановами (див., зокрема, нижче п. 1). Значно рідше висловлюється критичне ставлення щодо цього — в основному пасивно-несхвальне (зокрема, з іронізуванням, з дотепами на цю тему, з відповідними метамовними коментарями на зразок: «<...>, або, як тепер кажуть / модно висловлюватися, <...>»), рідше — з цілеспрямованими застереженнями, критичними виступами, протестами або просто з відповідними побажаннями та закликами — по-перше, щодо власне новітньої експансії мовних запозичень (див. п. 10 цього розділу, а також р. VI п. 2.2, р. VIII п. 5.1.2 — у загальному руслі мовного пуризму), а по-друге, щодо культурно-мовної глобалізації взагалі — як «*попсовізації*», «*макдональдизації*» і т. ін. (див. р. I п. 6.2.4).

1. Загальні умови і чинники нинішньої іншомовної експансії. Умови, що сприяють сучасній масовій мовній глобалізації, — це, по-перше, нинішня політична, економічна, культурна, інформаційна глобалізація (інтеграція та уніфікація) суспільного життя, відкритість суспільства для зовнішніх впливів, зокрема експансія американської матеріальної та духовної культур, американського способу / стилю життя (через інтернет, ефірні та друковані ЗМІ, перекладну літературу, рекламу, комп'ютерні ігри, кіно і т. ін.); по-друге, розширення функціонування англійської мови в самій Україні як найпрестижнішої мови сучасного світу й, відповідно, зростання кількості її користувачів. Ці умови, в свою чергу, знаходять додаткову підтримку, з одного боку, в достатньо відомому факті загальної престижності в нашому суспільстві вживання іншомовних одиниць — переважно, звичайно, із західноєвропейських мов (див. р. VI пп. 1, 2), що стає причиною не просто примирливого ставлення до відзначеного явища в масовій суспільній свідомості, а й нерідко ніби прагнення до цього, а з другого, — у явищі нинішньої суспільної й, зокрема, мовної демократизації з розростанням її нерідко до меж стихійної лібералізації (див. р. II). Масовий потік запозичень — як наслідок відзначених обставин — дуже

слабко контролюється в Україні на державному рівні відповідними приписами та інстанціями (див. р. XII п. 4.2), на відміну, наприклад, від Франції або Литви, і не тільки поширюється в самій мовній практиці, а й фіксується в нових словниках української мови, укладачі й видавці яких, природно, мають так чи інакше реагувати на відповідні зміни в мовному житті країни, а також, з іншого боку, в сучасних умовах ринкової конкуренції змушені вже турбуватися й про збільшення обсягу словникових реєстрів. Позитивне загалом явище зростання кількості активних користувачів англійської мови також, безперечно, у відзначених умовах не може не сприяти активізації запозичень з цієї мови.

Фактори, мотиви сучасних процесів різкої й широкої активізації мовних запозичень можна поділити на два основні комплекси [пор. також щодо цього, наприклад: Крысин 1996: 148–154; Dunn 2000: 95–97; Библик 2013: 109–112; Уласевич, Даўгулевич 2009: 9], причому запозичання того самого слова може бути мотивоване відразу кількома чинниками.

1.1. Власне номінативний фактор:

1) як мовне реагування:

а) на масові й достатньо істотні зміни в «матеріальному» житті сучасного українського суспільства — це поява нових, запозичених назв разом з появою нових і також запозичуваних понять, явищ, реалій у нових для постсоціалістичних держав обставинах суспільного життя. Так формується переважна більшість новітніх запозичень — особливо, природно, в тих сферах, де відбувалися найістотніші зміни: у політичному, економічному, культурному житті, у сфері технологій та ін., а також у побуті — і в нових сферах, як, зокрема, в інформатиці (див., зокрема, у п. 2.2 групування нової лексики за тематичними сферами).

Це також перенесення на український ґрунт явищ культурних традицій інших народів — Америки та Західної Європи — з відповідною трансформацією їхніх назв або без неї (це, таким чином, поєднання власне номінативного чинника із впливами факторів «модності», «престижності»: див. нижче перший різновид у п. 1.2): наприклад, запровадження щорічних конкурсів жіночої краси «*Міс Україна–1990*» і т. д., «*Міс Одеса (Київ і т. д.)–1990*» (див. р. I п. 6.2.1), нових звичаїв і святкувань: *День святого Валентина* — *День закоханих*, *X(Г)елловін* і навіть *Хеллоуїн* (УОС 2009) — *День усіх святих* («*День всіх святих*, чи *Геловін*, як його ще називають». — Е, 7.06.2012, с. 8; «Місцеві вибори — на *Хеловін* [заголовок]. Місцеві вибори відбудуться 31 жовтня». — УМ, 17.06.2010); популяризація нових предметів захоплення — наприклад, ляльки *Барбі* та її кавалера (*бойфренда*) на ім'я *Кен*;

б) на зміни в самій суспільній свідомості під впливом відповідних сучасних віянь з боку західних культур, особливостей ментальності інших народів — як посилення уваги суспільства до тих чи інших окремих понять або цілих аспектів свого життя. Наприклад, як посилення уваги до структурування суспільства за статевими й віковими параметрами з метою забезпечення рівних суспільних прав для різних верств населення — це поява таких понять, як *гендер*, *сексизм*, *ейджизм* та ін., *інклюзія* (див. р. I п. 6.2.3.5.1). Це засвоєння тих чи інших номінацій хоча також у зв'язку з відсутністю відповідних українських назв (уже лексикалізованих або фразеологізованих), але для тих реалій, явищ, дій, наявність яких у вітчизняній дійсності, у масовій свідомості загалом уже могла так чи інакше усвідомлюватися в суспільстві й до цього, однак які з тих чи інших причин ще не були номіновані. Наприклад: *аб'юз* (англ. *abuse*), *булінг*, *харасмент*; *інсайд*, *інсайдер*, *інсайдерський* (*інсайдерська інформація*: конфіденційна інформація, призначена для використання лише всередині певної організації, певної структури, яка, однак, потрапляє за її межі); у назвах осіб за їхньою діяльністю: *догхантер* «мисливець на собак (у населених пунктах)», *ботхантер* «колекціонер пляшок» і «збирач порожніх пляшок (у дворах, на вулицях тощо)», *райтер* (англ. *writer*) «той, хто професійно займається написанням текстів, матеріалів для інших осіб або організацій», *геймер*; *лайфхак* (англ. *lifehack*) — корисна практична порада, підказка, «маленька хитрість», як діяти в тій чи іншій побутовій ситуації;

2) як потреба — а) в семантичній і/або галузевій спеціалізації назви (порівняно з назвою, уже наявною в українській мові, здавалося б, з тим самим змістом; пор. випадки, що були вже й до цього: *тренування* / *тренінг* і под.), пор.: *торговець* / *трейдер* (*біржовий трейдер, нафтотрейдер, зернотрейдер*), *інженерія* / *інжиніринг, контроль, контролювання* / *контролінг, франшиза* / *франчайзинг* (цей чинник звичайно виділяють серед інших стимулів для запозичання, і, безперечно, цілком слушно, але, з іншого боку, слід не забувати й про те, що сама ж мова-джерело, маючи в своєму розпорядженні такі слова, цілком вільно використовує їх в усіх цих значеннях); б) рідше, навпаки, — в семантичному узагальненні назви як родової щодо тих чи інших назв з вужчими значеннями: *трафік* — «транспортний рух» («за *трафік* у місті відповідає ДАІ»; «у великих містах — інтенсивний *трафік*»; *авіатрафік*), «[нелегальний] шлях, маршрут яких-небудь перевезень, переходів» («золотий *трафік* Росії» — шлях нелегального перевезення золота з Якутії на «материк»; «перекрити *трафік* контрабанди озброєнь з Придністров'я», *наркотрафік*), «в інформації — потік і обсяг навантаження на комунікаційну мережу» («український / закордонний *трафік* інтернету / інтернет-*трафік*»); *хаб* (англ. *hub* — з вихідним значенням «маточина») у загальному значенні «вузол якої-небудь мережі; центр, спільний для кількох напрямів дій, діяльності» — у видових значеннях: «пересадковий і/або перевантажувальний транспортний вузол», «у комп'ютерній техніці — мережевий концентратор» та ін.;

3) як приєднання до міжнародних або прийнятих в англomовному світі систем тих чи інших номінацій, узгодження з ними. Так, у науковій термінології / номенклатурі, згідно з нормами одного з нових українських держстандартів на терміни та їх визначення (див.: Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення: ДСТУ 2439-94. Київ : Держстандарт України, 1994), замість однієї (спільної) назви для хімічного елемента (тобто певного абстрактного поняття) і відповідної його простої речовини (матеріального об'єкта) назва першого (у спеціальному вжитку) має бути міжнародною (латинізованою), а назва другої лишається традиційною для української мови: наприклад, для елемента № 47 — *аргентум* (у спеціальній літературі — з великої літери: *Аргентум*) / *срібло*; для елемента № 26 — *ферум* (*Ферум*) / *залізо*. У практику ввійшли нові класифікаційні системи та нові системи оцінювання якості (роботи, навчання, товарів і послуг) — наприклад, у жанровій класифікації художнього кіно: це тепер не тільки детектив, комедія, історичний, пригодницький, музичний, еротичний та деякі інші жанри, а й *екшн*, *трилер, фентезі, ситком* (комедія ситуацій), *«мильна опера»*, *фільм нуар* та ін. (див. п. 2.2.3); *мелодрама* — це тепер цілком серйозний жанр (без зневажливо-поблажливого ставлення до нього з боку «інтелектуалів» і «снобів» як до чогось малохудожнього): фільм з особливою увагою до духовного і почуттєвого світу героїв в його емоційних виявах; замість *естрадна музика (пісня)* тепер користуються визначенням *популярна музика, попмузика*; в оцінюванні якості: *хайтек, преміумклас* та ін. (див. р. I п. 6.2.1); в оцінюванні суспільного значення об'єкта — запровадження визначення *національний* (наприклад: *національний університет* — замість *державний, національний парк* та ін.: див. р. I п. 5.3.3, р. X п. 1.2) (див. також у п. 2.5 про випадки номінативного переорієнтування в системах географічних координат: замість *Близький Схід* — *Середній Схід* та ін.).

1.2. Стилiстико-прагматичні і комунікативно-функціональні мотиви:

1) як один з виявів «елітаризації» мовлення (див. про тенденції такого роду в сучасній українській мові також у р. VI п. 3.5) — вибір і вживання саме нових запозичень (як правило, з англійської мови) як «сучасніших», «модніших» (як вияв мовної моди, мовного снобізму) або ж «авторитетніших», «солідніших» (у відповідних дискурсах — також ніби «науковіших» [пор. також, наприклад, щодо сучасної сербської мови: Kličovac 2001: 111, 154–160; Hinrichs 2000: 570]), словом — «престижніших» назв для тих чи інших

понять, незважаючи на можливе існування вже наявних і усталених в українській мові відповідних найменувань; це фактор соціального престижу для мовця (мовців) — як свідчення, з одного боку, його вільного орієнтування в сучасному динамічному світі, з другого ж, — його достатньої компетентності у володінні відповідною іноземною мовою (мовами). Наприклад: *дедлайн* замість *крайній термін*, *крайня межа* і под.; *найтклуб* замість *нічний клуб*; *панель* (на науковій конференції тощо) замість *круглий стіл*; *кава-брейк* або *кава-пауза* замість *перерва на каву* (під час засідань, проведення конференцій тощо); *копіцентр* замість *копіювальний центр*; *ремарка* замість *зауваження*: «Я хочу зробити одну *ремарку*», «— Президент відпускав на вашу адресу грубі *ремарки*» (ВЗ, 20.06.2013, с. 6); *селебріті* (у мовній практиці частіше *селебріті*) замість *знаменитість*, «*зірка*» («Опра Уїнфрі очолила рейтинг найвпливовіших знаменитостей. <...> Друге місце в сотні найвпливовіших *селебріті*з-2013 посіла поп-діва Леді Гага»: Г. Степаняк. — УМ, 2.07.2013, с. 16); *донат*, *донатити* / *задонатити* замість *пожертва*, *жертвувати* / *пожертвувати* («Захисник «Азовсталі» та морпих Збройних сил Михайло Діанов, звільнений із полону 21 вересня, передасть майже 23,5 мільйони гривень на лікування побратимам. Йдеться про кошти, які українці *задонатили* йому на лікування, повідомляє Діанов у Facebook. «Друзі, всі ваші донати передаю на лікування побратимам! <...>», — написав він» (Д. Кречетова УП, 14.10.2022); *міленіум* / *Міленіум* замість *тисячоліття* (насамперед про третє тисячоліття, яке настало 2001 року): «зустріті *Міленіум*» (див. також р. I р. п. 8.2); у текстах наукового стилю: «— Насамперед нові рекомендації призначені для лікарів загальної практики, сімейної медицини, які повинні бути *трансмiтером* цих порад — доносити їх до пацієнтів» ([Із інтерв'ю з головним дієтологом МОЗ України]. — УМ, 28.03.2013, с. 11), «пауза для *релаксації*» (сучасний педагогічний термін), «*елективні* курси з літератури» (журнал «Дивослово», 2007, № 6, с. 23), тобто обрані й запропоновані учнями-читачами; у наборі страв і напоїв у закладах громадського харчування (у меню): *мілкшейк* замість *молочний коктейль*.

У позначеннях артефактів, різноманітних суспільних явищ, подій, ознак це також найменування не тільки сучаснішого, а й узагалі ніби «кращого», вищого «класом» різновиду відповідної реалії, явища тощо, наприклад: замість уже наявного *електронно-обчислювальна машина (ЕОМ)* — *комп'ютер*; замість *програвач* — *плеєр*; замість *мотоцикл* — *байк* (пор., наприклад, тлумачення останнього слова в СУМ-20: «мотоцикл, переважно дорогий, іноземного виробництва»); замість *моторолер* — *скутер*; замість *всюдихід* (давно вже наявна калька рос. *вездеход*) — *позашляховик*, *позадорожник* (див. п. 2.2.11); замість *автошлях*, *автомагістраль*, *автострада* — *автобан* (нім.): *автобан Одеса* — *Київ* (2003–2004 рр.); замість *(авто)стоянка* — *паркінг* (у закритому місці, під охороною); замість *представлення* — *презентація* (див. далі в п. 2.1); замість *фото-*, *кінопроби* (уживаються й форми однини), *розподіл ролей*, *добір акторів* — *кастинг*; замість *грим* — *макіяж* (з франц.), а згодом ще й *мейкап* (англ. *make-up*): «Ми разом придумували образи для *моделей*. Без доброго, професійного *мейк-апу* та зачіски образ не буде закінченим» (Бл., 2013, № 27, с. 19), «Трішки тонального крему, кілька рухів щіточкою для нанесення туші, і останній штрих — помада. Якихось десять хвилин — і *макіяж* готовий! А колись із *мейкапом* усе було не так просто» (Е, 7.09.2017, с. 24); замість *джгут* (у медичній справі) — *турнікет*; замість *татуювання* у значенні дії — *татуаж*, а в значенні самого зображення — *тату*; замість *культуризм* — *бодибілдінг*; замість *форма одягу* — *дрескод*; замість *мультиплікація* (*мультиплікаційний фільм*, *мультиплікатор*) — *анімація* (*анімаційний*, *аніматор*); у прикметниках: замість *дослідний*, *пробний*, *експериментальний* — *пілотний* (наприклад, *проект*); замість *консультаційний* — *консалтинговий* (*послуги*, *компанія*); замість *звукозаписувальний* — *рекординговий* (*компанія*); замість *винятковий* (у значенні «особливий, надзвичайний») — *ексклюзивний* (див. р. I п. 6.2.3.1). У конкуренції з *пластмаса* вже беззаперечно перемогло слово *пластик*, відоме ще з останніх десятиліть радянського часу (наприклад, *пластиковий*:

картка, посуд; металопластиковий: вікно, зубна коронка), у конкуренції з пластинка, платівка (грамофонна, вінілова) — диск (лазерний, компакт-диск); якщо семантична структура давно вже наявного іменника *трансформатор* не виявляє ознак розвитку, обмежуючись значенням «перетворювач електричної напруги», то структура недавно запозиченого його етимологічного дублета *трансформер* налічує вже кілька значень.

У найменуваннях людини за родом діяльності, занять [пор. також, наприклад, у чеській мові: Srpová 2008: 70] замість (або поряд з) *маклер* — *брокер*; *манекенник* / *манекенниця*, *демонстратор одягу* (прийнята в СРСР офіційна назва) — *модель* (наприклад, *топ-модель*); *натурник* / *натурниця* — *модель* (наприклад, *фотомодель*); *вербувальник* — *рекрутер* (наприклад, *рекрутингове агентство*); *провідник [вагона]* — *стюард* (у нових швидкісних поїздах, що стали курсувати на українських залізницях з 2012 року); *водій* — *драйвер* (у сленгу: найманий водій приватного автомобіля; «крутий» водій); *татуювальник* — *татумейкер*; *повія*, *проститутка* — *путана* (італ. *puttana* — запозичення часів «перебудови»: «валютна» повія, яка обслуговує іноземців й одержує значно вищу порівняно з «колегами» оплату за свої послуги, причому в іноземній валюті: див. р. II п. 3.5).

Новітні англійські запозичення можуть вступати в конкуренцію з уже наявними запозиченнями з тим самим значенням із інших мов і навіть витіснити їх, наприклад: *дипломат* (валізка) — *кейс*; *макіяж* — *мейкап*; *маклер* — *брокер*; *прейскурант* — *прайс-лист* (переважно у формі *прайс-лист*: див. п. 2.3); *шлягер* — *хіт*; *бюро*, *контора* — *офіс*;

2) мотиви політкоректності у слововжитку, евфемізація найменувань (див. про це також: р. I пп. 6.2.3.5.1, 9.1.4) — наприклад, *критичні дні* (калькований вислів з реклами засобів жіночої інтимної гігієни замість *менструація*, *місячне*, *місячні*, мн.: «Медики погоджуються, що під час *критичних днів* жінкам потрібно створити спеціальний режим життя» (Е, 8.08.2013, с. 17); *бойфренд* і *герлфренд* замість *коханець* і *коханка*; *гей* замість *гомосексуаліст* або *педераст*; *кілер* замість *убивця* (див. нижче); *летальний* замість *смертельний*: «надання Україні *летальної зброї*» (саме такий вислів увійшов до вжитку під час військових дій на Донбасі з 2014 року; досі це слово словники обмежували сферою медицини); *агностик* замість *атеїст*; у сфері інтимних відносин: *безпечний* (*захищений*) *секс*, *проникнення* (*секс без проникнення*; англ. «*sex without intercourse*»);

3) навпаки, прагнення ніби до демократизації слововжитку і до його експресивізації, але також за «американськими» зразками — зокрема, іменування людей (насамперед у звертаннях) в офіційних ситуаціях (під час теле- і радіоефірів тощо) тільки на ім'я: «— *Вікторе*, скажіть, будь ласка, <...>» (див. п. 2.4.2); поширення в ужитку частки і предикатива *о'кей*, вигуків *вау!*, *упс!*, *бла-бла-бла* (див. далі п. 2.1), сленгізмів американського походження *бакси*, *кеш* і под. [див., наприклад: Мосенкіс, Грабовий, Фурса 2009: 103–160], непристойних слів і висловів (переважно з американського кіно: див. р. I п. 6.2.3.4);

4) зручність у практичному вжитку однослівних назв замість описових, коротших слів замість довших: *принтер* (замість *друкувальний пристрій*), *кейтеринг* (замість *виїзне ресторанне обслуговування*), *скансен* (замість *музей просто неба*); зручна можливість використовувати у спілкуванні різні члени відповідного словотвірного гнізда (також запозиченого або вже створеного в українській мові): *вейп* (пристрій — так звана електронна сигарета) — *вейпінг* (процес користування вейпом) — *вейпер* (особа-курець); *кілер* — *кілерський* — *кілерство* (хоча замість цього слова в рекомендаціях з культури мови пропонують уживати описові назви *найманий убивця*, *убивця-найманець*, *найманий убивця-професіонал*, *найманий професійний убивця*); у складних словах: *бізнес-план*, *бізнес-інтерес*, *бізнес-центр* та ін. замість *план з бізнесу*, *інтерес у сфері бізнесу*, *центр бізнесу* і под.

2. Явище масових запозичень на лексико-фразеологічному рівні.

2.1. Лексичні запозичення і семантичні (у тому числі фразеологічні) кальки.

2.1.1. На початковій стадії нової хвилі іншомовних запозичень — на межі 80–90-х років, коли вона тільки ще заявляла про себе прониканням загалом нечисленних (порівняно з подальшим її розширенням) одиниць, які, проте, відразу ж потрапляли до масового вжитку (наприклад, *ваучер*, *імплементація*, *спонсор* та ін.), у значної частини мовного соціуму це викликало обурення, такі мовні факти використовували гумористи, але як тільки така тенденція стала набувати від початку 90-х «лавиноподібного» характеру, особливо в спеціалізованих сферах мововжитку, не зустрічаючи з боку офіційних інстанцій жодних перешкод, суспільство, як можна припустити, у своїй масі з цим уже загалом примирилося, за винятком тих чи інших окремих протестів. Пор., наприклад, у рекламних текстах, у написах у публічних місцях, на товарах широкого споживання, розрахованих на сприймання, безперечно, «звичайною» людиною: «Європейська кухня і чудова локація» (з реклами нового ресторану); «Трансфер до Львова» (текст оголошення, яке регулярно стало з'являтися коло бюветів мінеральних вод у курортних містечках Львівської області, пропонуючи маршрутні таксі); «Власникам “Картки киянина” слід її *валідувати* на електронних пристроях у трамваї» (текст оголошення в київських трамваях, 2019 рік); «Печиво “Домашня” з шоколадними *дропсами*» (Житомир, 2011 рік; словники подають англ. *chocolate drops* як *шоколадне драже*); «Всередині 2 *стіки* кави» (напис на коробці цукерок «Палітра асорті» виробництва львівської кондитерської фабрики «Світоч», 2003 рік; усередині — два упакування розчинної кави у формі продовгастих прямокутників: англ. *stick*); «<...> Кожна піца включає один *топінг* на ваш вибір. *Флаєр* дійсний тільки для доставки. З даним *флаєром* дітям до 12 років безплатний обід» (із рекламної листівки одного з кафе, м. Київ). Матеріали як друкованих (розрахованих на масового читача), так і ефірних ЗМІ, інтернету, виступи публічних осіб також переповнені новітніми запозиченнями, часто з дуже спеціалізованими значеннями, наприклад: «Як школярам провести час в укрітті без стресу: *гайд* для вчителів» (УП, 2.10.2023), «Схоже, міські кулінарні *івенти* потроху вичерпують себе», «Під час недавнього свята “На каву до Львова” звернула увагу, як змінилися площі його *локацій*», «конкурс *бариста* і *кава-тестерів*», «експозиція кавомашин і *ростерів*» (Ю. Ліщенко. — ВЗ, 9.11.2017, с. 16); «На стадіоні “Арена Львів” відбудеться *ФАМ-тур* (*презентаційний тур*) для весільних та *івент-агенцій*. Учасникам *презентуватимуть* нові можливості стадіону в *конференц-* та *івент-сервісі*, умови співпраці. Учасники *ФАМ-туру* зможуть відвідати найбільший у Львові ресторан, президентську ложу, *скай-бокси*, сім залів для проведення урочистих, *корпоративних* та *бізнес-подій*» (ВЗ, 19.03.2015, с. 12: оголошення); «Чи можлива українізація? Міркуючи про *кейс* Донбасу» — назва статті (М. Віхров. — Кр., 2018, ч. 1–2, с. 9), «Наш *кейс* найскладніший у світі, і я не знаю, чи можна порівняти з іншими *кейсами* у світі» (Президент України В. Зеленський на пресконференції 20 травня 2021 року — про конфлікт на Донбасі), «Був такий *кейс* з одним психологом», «Однак більшість таких *кейсів*... таких випадків нам не відомі», «У нас люблять такі *кейси*... ну, історії» (тележурналисти); «В український прокат вийшов дитячий мультфільм про Вінні Пуха. <...> Серії про походеньки Вінні Пуха стали для Діснея однією з найуспішніших *франшиз* <...> Проте не кожен *продукт* придатний до банального *ангрейду*» (Н. Дмитренко. — УМ, 9.06.2011, с. 12); «Поїздки українських видавців на книжкові ярмарки: <...> просування культурних *брендів* на міжнародному ринку; <...> продукувати і *промотувати* цінності; літературні *хедлайнери*; німецькі *букселери*» (В. Клименко. — УМ, 15.03.2012, с. 13); «— Система тестування [для вступу до ВНЗ. — О. Т.] отримала *акцент* суспільства» (І. Васюник, віцепрем'єр-міністр з питань гуманітарної політики. — УТ-1, «Новини», 20.06.2008), тобто була прийнята суспільством; «*Лайфхак* українською» —

з анонсу в інтернеті нової програми на т/к «UA. Перший», яка мала б поєднувати відомості з культури української мови з розважальністю «скетч-шоу» (жовтень 2017 року); «— Ви 16 років працюєте ведучою ТСН. Як за історію програми змінювався жанр теленовин? — Якщо коротко — *інфотейнмент* все більше завойовує інформаційний світ: “інформувати, розважаючи”» (Д, 28.02.2013, с. 20). Набуло поширення гніздо *релокація* «зміна місця перебування» (замість звичайних досі *переміщення* і *переселення*): «*релокація бізнесу*», *релокувати*, -ся, «багато українських підприємств тепер *релоковані*», *релокант* / жін. *релокантка*. Президент країни В. Зеленський, закликаючи громадян України у зв’язку з масовим поширенням коронавірусу відзначати Великдень у себе вдома, не виходячи в публічні місця і готуючи великодні страви спільно в родині, підсумував своє звернення так: «Це свого роду загальнодержавний сімейний *тимбілдинг*» (у зверненні з нагоди Великодня 18 квітня 2020 року). Відвідувачі популярного інтернет-ресурсу зустрічають такий напис: «*Мерч* на підтримку Української правди» — заклик від редакції видання (УП, 2021 рік). Паралельно з калькою «*Все включено*» (див. далі п. 2.1.2) уживають відповідне пряме запозичення: «<...> Тож про дешевий і окупний “*ол інклюзив*” в Україні можна тільки мріяти» (ГПУ, 18.06.2013, с. 19).

Під час відзначання днів народження кого-небудь — як на концертах, присвячених ушануванню тих чи інших осіб, так і на побутових застіллях — звичайним явищем стало виконання відомих рядків «Happy birthday to you»: «Хепі бьоздей (або: бездей) ту ю! / Хепі бьоздей ту ю! / Хепі бьоздей, N <...> [установлюють відповідне ім’я. — О. Т.], / Хепі бьоздей ту ю!». Співачка Таїсія Повалій виконувала в середині 90-х пісню на слова Євгена Рибчинського «*Ай лав ю*» — з таким приспівом: «Ай лав ю, ай лав ю — / Я кохаю і люблю»).

Устежити за цими потоками іншомовної лексики не може, звичайно, жодна, у тому числі й найосвіченіша, людина (навіть якщо не говорити тут про ті чи інші вузько-спеціальні сфери слововжитку), будь-який словник іншомовних слів. Основний порятунком люди в таких випадках звичайно знаходять в інтернеті — у «Вікіпедії» та інших джерелах (за умови, звичайно, критичного підходу до цих даних), які найбільш оперативно можуть реагувати на цей «*неологічний бум*».

Досить звичайним стало також творення власних назв або їхніх частин шляхом транскрибування / транслітерації англійських слів засобами української графіки: ТОВ «Еверест *Limited*», компанія «СЛО *Ltd*», уживається також форма *ЛТД* (англ. *Limited, Ltd*), «*Київстар*» (компанія мобільного зв’язку), «*Європревел*» «Світанок» (туристична фірма), СП «*Євромільк*» (молокозавод в Івано-Франківській області), «Гадюкіни *рекордз*» (звуко студія), ТОВ «*Центр логістик груп*» (логістичний центр), «*Книголав*» (книжкове видавництво, яке називає читачів-книголюбів *книголаверами*); «У змаганнях брали участь чотири команди: «Дрім-тім», «Олімпія», «Крейзі мен» та «Чуні-муні» (газета «Освіта», 28.10.1998: це назви спортивних команд однієї з київських шкіл).

За частиномовною належністю переважна більшість запозичень новітньої доби — це, звичайно, іменники. Серед морфемно українізованих прикметників особливої частотності набули, зокрема, *віртуальний* (див. р. І п. 2.2.4), *ексклюзивний* (див. р. І п. 6.2.3.1), *екстремальний* (див. р. І п. 6.2.1), *інтерактивний* (див. п. 2.2.2, а також р. І п. 2.2.4), *креативний* (див. р. І п. 6.2.1); серед дієслів (тих, що й були запозичені саме як дієслова, а не були утворені від іменників уже на українському ґрунті) — *дистанціювати(ся)*, *комунікувати*, *номінувати* (з гніздом: *номінація* — як семантична калька, *номінування*, *номінант*, *номінований*), *позиціонувати* (*позиціювати*) та ін. Досить активним стало вживання прислівника (предикатива) *мін-топ* — переважно в нормативно несанкціонованій формі *мін-топ* (англ. *tip-top*) «дуже добре, чудово»: «Усе буде *мін-топ*», «Все ніби *мін-топ*, от тільки майно Безгубенко заставив не зовсім, так би мовити, своє, і кошти потім використав на зовсім інше» (УМ, 23.02.1999, с. 7). У розряді дискурсивних слів дуже активізувалося *о’кей* — у значеннях стверджувальної частки і прислівника (предикатива) «добре, гаразд» («все *о’кей*») (у тому числі в мовленні ведучих різних теле- і

радіопрограм): «— Ми поговоримо про це згодом, *о'кей?*, а поки що в нас останні новини»².

Досить звичайним стало вживання запозичених з англійської мови (переважно з її американського варіанта) вигуків *вау*, рідко *вав* (англ. *wow*)! «ого!; ух ти!» (тобто «здорово!; чудово!»), *упс* (англ. *oops*)! «ой!» (переважно в разі якоїсь помилкової дії, висловлювання), а також звуконаслідування *бла-бла-бла́* (англ. *blah, blah, blah*) «ля-ля-ля» (на позначення порожньої балаканини): «*Вау!* Білосніжна чистота!» (з телереклами прального засобу, 2014 рік), «*Вау!* Перевірені квартири — це для мене!» (жінка, заходячи в своє майбутнє житло: з реклами, 2019 рік), «— Ми зняли фільм за найменші кошти, які нам дозволила витратити держава <...> Хтось скаже: “*Вау!* 15 мільйонів — краще б їх віддали пенсіонерам”» (ГПУ, 11.10.2013, с. 7), «Якщо неодноразово чути напередодні виборів із вуст вітчизняних політиків відгуки про російських політтехнологів скоротити до мінімуму, повністю зберігши при цьому емоційно-значеннєве навантаження, вийде суцільне “*Вау!*”» (О. Чорна. — Дз. т., 6.04.2002), «До блокування під'їжджає мікроавтобус волонтерів. <...> Їх приймають із захопленням: “*Вав!”*» (М. Баландюх. — Е, 28.08.2014, с. 10); «Олексій поступово почав розрізняти <...> живописну групу приблизно із п'яти негрів — *у-упс!* — афроукраїнців» (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирили: Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 19); «Ми все говоримо, говоримо... *бла-бла-бла...*», «*Це все бла-бла-бла*» (від цього вигуків уже існує дієслово *блаблукати* «лялякати»). У контексті загальної демократизації теле- і радіоефіру в публічному мовному просторі поширилася «кричалка» футбольних фанатів *олé-олé-олé!* (з іспанської мови).

2.1.2. Шляхом семантичного калькування досить масово стали виникати нові значення не тільки слів, а й усталених словосполучень та синтаксичних конструкцій. Це можуть бути одиниці як досить виразні, відмітні (на час появи) своєю незвичністю, наприклад: «*Актуальні музиканти зі світовими іменами не оминають Київ своєю увагою*» (К. Пільна. — УМ, 17.07.2008); *артикулювати* «ясно, чітко виражати, формулювати» («Ми ще не озвучили... не *артикулювали* своєї позиції»; «*артикуляція* проблеми», «цілком *артикульовані* вимоги»), так і не надто помітні на перший погляд, як, наприклад: *адміністрація* (у значенні того чи іншого виконавчого органу державної влади: див. р. І п. 2.2.1); *команда* «група людей — найближче оточення політичного, державного діяча й узагалі якого-небудь керівника»: *команда президента* (пор. англ. *team*); *користувач* (слово досі існувало в юридичній сфері: «особа, що володіє на певних умовах землею, майном», особливо в складі композита *землекористувач*; з поширенням же інтернету його семантичний діапазон розширився за зразком англ. *user*, пор. давніше запозичене в комп'ютерному сленгу *юзер*): *користувачі персональних комп'ютерів, кваліфікований користувач*; «У 2000-х роках інтернет перестав бути “книжкою, яку лише читають”, — він став полем творчості мільйонів, мільйонів людей по всьому світу. *Користувачі* почали самі створювати і вдосконалювати зміст Всесвітньої мережі» (УМ, 29.12.2010, с. 6), а дещо згодом уже, наприклад: *користувачі української мови; лінгвістичний у значенні «мовний»* (див. як друге значення цього прикметника вже й у словнику: СУМ-20; досі вже існували окремі випадки такого калькування, але у вузьких галузевих сферах: *гіпотеза лінгвістичної відносності, екстралінгвістичний та інтралінгвістичний*): *національний лінгвістичний*

² Пор. критичні зауваження з цього приводу, наприклад: «Кожне українське село мріє мати власний отель [так! — О. Т.] “*Каліфорнія*”, а найменше містечко пишається нічним клубом “*Лас-Вегас*”, знамим ще як ідальня “*Берьозка*”. Нарешті ми дожили до епохи “*о'кей*” і “*супер*”, і підтвердженням цього є неперевершений Микола Вересень у своєму токшоу “*Табу*”, що раз у раз повторює ці два милі йому слова» (Т. Даниленко. *Salò* — сендвіч для фермера: Українська душа між комплексами Тамбовської губернії та 53 штату Америки. — УС, 15.07.1999, с. 11).

корпус; мобільний (телефонний зв'язок, телефон); ніша (наприклад: «знайти свою нішу в певній сфері діяльності»; див. також: СУМ-20); *старт* у значенні «початок якої-небудь дії, справи; вихідна точка в чому-небудь», особливо в похідних: *стартовий* «початковий» (*стартова ціна* — на аукціоні, *стартовий капітал*, «мати рівні *стартові* можливості»), *стартувати* «починатися» і навіть «починати (що-небудь)»: «*Стартувала* медична реформа», «Конференція *стартує* завтра», «*Стартуємо!*» («1+1», ТСН, 10.10.2012: ведуча на початку програми), «— Які поради дасте бажаючим *стартувати* що-небудь подібне у соцмережах?» (на інтернет-сайті Marketing Media Review: mmr.ua — запитання журналіста), «*Стартуємо* новий рік зі знижок до 50% на все» (з рекламних оголошень від інтернет-магазину ROZETKA, січень 2021 року) (СУМ-11, наприклад, подавав такі вживання — звичайно, тільки в неперехідному значенні — ще як відтінки значення з виразно публіцистичними або поетичними конотаціями й відповідними ілюстраціями).

Цілком уже усталилися в ужитку за цей період також такі, наприклад, кальки:

— *авторизувати* (англ. *to authorize*) у нових значеннях — 1) «давати юридичний дозвіл кому-, чому-небудь або уповноважувати кого-, що-небудь на здійснення певної діяльності»: «*Авторизований* сервісний центр “Samsung”»; 2) «автентифікувати»: «*авторизувати* користувачів мережі» (в інформатиці);

— *активувати*, що вживалося до цього переважно в субмовах хімії, фізіології і т. ін. у «кількісному» значенні «збуджувати або посилювати діяльність чого-небудь» (*активоване вугілля*), але тепер під впливом англ. *to activate* розширило семантичну структуру з появою двох нових значень — 1) «переводити що-небудь у стан функціонування (у сфері інформаційних технологій); приводити в дію (механізм і т. ін.): *активувати* картку (банківську, телефонну), *активована* / *неактивована* картка; «фугас *активували* дистанційно», тобто «якісного» значення; 2) узагалі «робити кого-або що-небудь активнішим, діяльнішим» (це вже семантична сфера «кількісного» дієслова *активізувати*, відсутнього, до речі, в англійській мові): «Агенти *активували* свою підривну діяльність» (з перекладного документального т/ф), «Чай *активує* функції печінки, захищає її, відновлює гепатози» (ВЗ, 21.07.2011, с. 13: з рекламного тексту), «*Активовано* плани на випадок урагану» («1+1», ТСН, 26.08.2011) — про підготовчі дії в цьому зв'язку, «*Активувався* прикордонний конфлікт»;

— *акція* (один з омонімів — з процесуальним значенням): по-перше, активізувалося в ужитку з певним розширенням семантичного діапазону те загальне значення «дія, діяльність, той чи інший захід, спрямовані на досягнення певної мети», що подавалося й у словниках попереднього періоду, наприклад: *благодійна акція*, *Всеукраїнська акція пам'яті загиблих журналістів*, «Візит першої леді України на Закарпаття був черговою *акцією* в її програмі <...>» (Ю. Клованич. — КВ, 11.04.1997); по-друге, відновилося в ужитку значення «певний активний захід, спеціальна операція», наявне в ХХ ст. у мовній практиці дорадянської Галичини й сучасної діаспори (активне в польській мові): *відплатна акція*, *акція «Вісла»*, *провести акції* «арешти, розстріли і т. ін.»; по-третє, сформувалося значення «запланований і приурочений до чогось продаж товарів зі знижками, в кредит, з подарунками від продавця і т. ін., нагородження учасників якого-небудь заходу з розігруванням призів тощо»: *весняна, різдвяна акція; рекламна, промоційна акція*; оголошення в магазинах: *Акція!* — спеціальна пропозиція з тим чи іншим заохоченням покупців ціновими знижками; «Переможці великої святкової *акції* до дня народження газети отримали свої призи» (Е, 12.07.2018, с. 2); з похідним прикметником: *акційний розпродаж (купон), за акційними цінами*. Якщо друге з цих значень актуалізувалося в загальному контексті посилення впливів з боку галицької та діаспорної мовних практик (див. р. V п. 5), то третє — однозначно під впливом англійської мови;

— *виклик* (англ. *challenge*), перев. у мн., — як розширення того значення, що його словники досі подавали другим у семантичній структурі цього слова, — «заклик до змагання, до участі в чому-небудь, зокрема в поєдинку», новим відтінком «настійна

вимога (з боку чогось загального, абстрактного) невідкладного розв'язання якоїсь актуальної проблеми»: «Об'єднатися заради України — з таким закликком у День Незалежності президент Петро Порошенко звернувся до політичних сил країни <...> Говорив про нові *виклики*, які чекають згуртовану більшість» (ВЗ, 27.08.2015, с. 6), «наша відповідь на глобальні (глобалізаційні) *виклики*», «Корупція є головним *викликом* для бізнесу та суспільства» (УМ, 25.09.2009), «Ми не можемо не реагувати на сьогоднішні *виклики* — час вимагає від нас динаміки» (Колектив «Дня». — Д, 14.12.2012, с. 2), «*Виклики* й перспективи реформування сучасної освіти в Україні» (Д. Дроздовський. — Дивослово, 2018, № 1, с. 2), «невідповідність освітніх послуг реальним *викликам* на ринку праці» (УМ, 30.05.2013, с. 3); ФО *виклик часу* «актуальна проблема й вимога сучасності, які потребують розв'язання» (СУМ-20);

— *живий* (англ. *live*) — у значенні «який існує, відбувається, здійснюється і т. ін. у прямому контакті з аудиторією (не за / з попереднім записом), у безпосередньому спілкуванні в теле- або радіоефірі чи в інтернет-просторі»: *живий звук, жива музика*, «На живому зв'язку зі студією наш кореспондент» (ведучі теле- і радіопрограм), тобто в прямому ефірі, «Торги відбуватимуться у двох режимах: *живому* та on-line» (ВЗ, 2.03.2001); з творенням похідних прислівників: *наживо* (див. р. УІІ п. 4.3.5.6), *вживу*, *живцем* (див. р. ІІ п. 3.5);

— *лінійка* (англ. *lineup*) з досить широким семантичним діапазоном — «ряд — розставлення або вишикування (кого- або чого-небудь)», «склад (групи кого- або чого-небудь)», «сукупність товарів, об'єднаних спільною концепцією, аудиторією, ціновою категорією і т. ін.», «діапазон»: «*лінійка* новин на телеканалі», «Коли я як гендиректор прийшла на Інтер, я створила документальний *продакшн* у групі, який виробляв чималу кількість документальних фільмів. У нас була успішна *лінійка* в 22.30, були високі показники перегляду. Документалістика була відмінною рисою Інтеру. На жаль, ця *лінійка* пішла з ефіру» (Д, 12.07.2013, с. 22); *кадрова лінійка*; «Стартував продаж нової *лінійки* смартфонів», «Ми розширюємо продуктову *лінійку* овочів»; «широка *лінійка* можливостей»;

— *локація* у значенні «місце (розташування, проведення чого-небудь)»: «телестудія змінює свою *локацію*», «Святкові заходи з нагоди Дня Незалежності відбудуться у кількох *локаціях* — Парку культури та відпочинку імені Богдана Хмельницького, Шевченківському гаю, парку Горіховий гай» (ВЗ, 23.08.2016, с. 15), «однією з відомих *локацій* Одеси є Потьомкінські сходи», «А у Львові зацвіла сакура. У п'яти *локаціях* розквітли <...>» (Еспресо, Новини, 19.04.2016), «Цього тижня взяли ще чотири *локації*» (ICTV, «Факти», 28.02.2016: про воєнні дії на Донбасі), «підпал *фотолокації* у центрі Вінниці»;

— *оригінальний* у значенні «справжній, непідроблений (про товар, продукт і т. ін.)»: «*оригінальна* горілка», «закуповувати *оригінальне* насіння», «*оригінальний* мобільний телефон» (з рекламних текстів);

— *пакет* у значеннях «комплекс (яких-небудь заходів, рішень і т. ін.)», «комплект (документів і т. ін.)», «в інформатиці — набір взаємопов'язаних комп'ютерних програм»: *пакет пропозицій, тарифний пакет* (компаній мобільного зв'язку, кабельного телебачення), *стартовий пакет* (послуг від компанії мобільного зв'язку), *безпековий пакет* (комплекс передбачених заходів у цьому напрямі), «голосувати (за якусь пропозицію, законопроект) *в пакеті (пакетом)*», тобто в комплексі з якимись іншими пропозиціями, «відпочивати *пакетом*» (у переліку послуг туристичної компанії, коли «все включено»: переліт, автобус, готель, харчування та ін.); з похідним прикметником: *пакетна угода, пакетне голосування*; у складних словах: *енергопакет*;

— *планка*, у семантичній структурі якого на основі значення «горизонтальна перекладина між двома стояками (для стрибків у висоту)» (СУМ-11 і СУМ-20, до речі, не виділяють такого значення) розвинулося метафоричне «установлений рівень (яких-небудь вимог, нормативів і т. ін.)»: *понижити (опустити) / підвищити (підняти) планку* (англ. *to lower / to raise the bar* і т. ін.); «Сама Руслана [співачка. — О. Т.] каже, що

запропонує цілком новий стиль <...> Інші учасники проекту <...> не ставлять планки так високо» (І. Смішко. — П, 11.06.2003); «— <...> Маю сказати: *планку ми поставили* для себе досить високу, орієнтуючись на добротні публікації» ([Із інтерв'ю з видавцем]. — ЛУ, 4.07.2002, с. 8); «Одним із найбільших досягнень фестивалю був саме “живий” звук: то є своєрідна *планка*, яку можуть подолати тільки найкращі виконавці» (УС, 29.07.1999);

— *презентація* (*презентаційний, презентувати, презентований*) у значенні «публічне представлення (з метою ознайомлення, у тому числі реклами, звичайно з елементами урочистості) чого-небудь новоствореного, відкритого або кого-небудь новопризначеного»: *презентація банку, фільму, фірми, нової столиці, нових товарів, медичного препарату, нового директора, міністра* («Учора вдень відбулася офіційна *презентація* Андрія Шевченка як гравця “Мілана”». — Д, 3.07.1999) і т. ін. (актуалізація гнізда відбулася ще на межі 80–90-х рр.);

— *проблема*, яке, актуалізувавшись під впливом англійської мови у значенні «складна справа; труднощі», тепер активно вживається у зворотах на зразок: «мати *проблеми* із законом», «у мене *проблеми*», «це ваші *проблеми*» (тобто: це мене / нас / інших не стосується); «Це не *проблема!*» (тобто це можна легко розв'язати); «Вчимось писати *без проблем*. Прописи для дошкільнят» (навчальне видання: Харків, 2000; автори В. В. Федієнко, І. С. Марченко), «Акушер приймає пологи в жінки, що має народити близнюків. Перша дитина з'являється на світ *без проблем*» (УМ, 14.08.2001); зокрема, у зворотах-предикативах *без проблем, жодних проблем* (калька англ. *no problem*) — як позитивна відповідь співрозмовникові на його прохання, реакція на його сумніви тощо. На основі цього іменникового значення у прикметника *проблемний* сформувалося нове, якісне значення: *проблемна шкіра* і т. ін. (див. р. VIII п. 4.2.8);

— *продукт* у розширеному значенні «матеріальний або інтелектуальний результат певної діяльності — те, що створено для реалізації, продажу» — наприклад, в інформації: *інформаційний, програмний продукт*; в економіці: *інноваційний продукт, туристичний продукт* (комплекс послуг, товарів, робіт, необхідних для задоволення потреб туриста); у праві: *страховий продукт*; у шоу-бізнесі, мистецтві, сфері послуг: «створити якісний *продукт*», «— Якщо росіянам запропонують англійський і український *продукт* [про музичний твір. — О. Т.], то вони оберуть останній» ([Із інтерв'ю зі співачкою Русланою Лижичко]. — Льв. газ., 17.07.2008, с. 14), *національний кінопродукт*; з похідним прикметником: «— А що нам треба зробити в Україні, щоб у нас були такі компанії, як Google або хоча б “Яндекс”? В Росії є “Яндекс”, Mail.ru, “Касперський”. Це все — *продуктові* компанії, багато з яких вже “виплюснулось” на світові ринки» (Д, 12.07.2013, с. 9);

— *проект* (*який або кого*) — у значенні певної не тільки задуманої, запланованої, як це було досі, а й виконуваної або вже й виконаної, реалізованої важливої справи: *культурний, художній, музичний проект* (те, що має бути або вже є створене художником та ін.); «актор був зайнятий в інших *проектах*»; «ми беремо вас у *проект*»; «Державне агентство з інвестицій та управління національними *проектами* України»; «1991 року було поховано такий *проект*, як СРСР»; «Партія “Самопоміч” — це *проект* Ахметова» (з газет) (в СРСР із середини 40-х років це значення стало функціонувати у вузькому колі в калькованій назві «Манхеттенський проект» — про комплекс заходів у США, спрямованих на створення атомної бомби, — і у виниклому за цим зразком звороті «радянський атомний проект»);

— *публічний* (*особа, професія*: «Актор — *публічна професія*»; «Очевидно, що Янукович ніякий *публічний* політик, позбавлений будь-якої харизми»: Н. Балюк. — ВЗ, 11.11.2004, с. 2; *публічне акціонерне товариство*); «бути (не) готовим до *публічності*», «не любити *публічності*»; «проблема *публічності* влади», тобто відкритості, гласності (див. також р. I п. 4.3.5);

— *формалізувати* — замість [юридично, процедурно] *оформляти / оформити*: «*Формалізувати* відносини між суб'єктами договору», «Ця домовленість уже *формалізована*»; «Одного разу нам [дітям. — О. Т.] спало на думку *формалізувати* наші

стосунки, і ми влаштували присягу на дружбу й вірність нашому товариству» (Дмитро Малаков. Повоєння. Спогади киянина. Київ, 2013, с. 203).

Серед досить помітних кальок у семантичній структурі прикметників це також переносні значення слів *знаковий* (англ. *significant*) і *культовий* (пор. англ. *cult film* тощо) — випадки, що вже ввійшли до набору ключових слів доби (див. р. I п. 6.2.3.1), а також *тіньовий* (англ. *shadow*) — перен. 1) «нелегальний» (*бізнес, економіка, капітал*) і 2) «опозиційний» (*кабінет, уряд*); *токсичний* (англ. *toxic*) — перен. 1) у психологічному плані — «який [мимовільно] дуже неприємно, ніби випромінюючи отруйність, впливає на інших, викликаючи в них психологічний дискомфорт, психологічне напруження (про людину та її дії, поведінку і т. ін.)»: *токсична особа, токсичні стосунки*; 2) у соціальному плані — «дуже неприємний, одіозний, з яким інші намагаються менше спілкуватися, не мати спільних справ, щоб самим не “заразитися” у сприйманні сторонніх»: *токсичний політик*.

Для прикметників окремо слід відзначити активізацію калькування під впливом англійської мови метонімічних зміщень у їхній семантичній структурі: див. у р. I п. 9.1.2.1 приклади на зразок «*швидка краса*» (комплекс відповідних косметичних процедур; пор. англ. *fast beauty*); *силова політика* (пор. у Балла 1996 ще такий переклад: *power politics* — *політика з позиції сили*); *владна структура*, перев. мн. (пор. англ. *authoritative structure* і под.).

Досить значна кількість семантичних кальок сформувалася в нових сферах інформатики, комп’ютерної техніки (див. також п. 2.2.2 цього розділу, р. VIII п. 5.1.2): *Мережа, Глобальна павутина; соціальна мережа; миш(к)а, пам’ять*, позначення різних операцій словами з вихідними значеннями фізичного руху: «*відвідувати Інтернет*», «*зайти на сайт*», «*завантажувати (to upload) файл*»; *форум, меню, хмара (хмарне сховище, середовище)* та ряд ін.; крім власне семантичних, утворюються також словотвірні кальки: *застосунок* (англ. *application [software]*), неусталене поки що *додаток* (*attachment*).

З-поміж достатньо вживаних кальок — стійких зворотів [див. також, зокрема: Dunn 2000: 88–89] можна навести також, наприклад, такі атрибутивні словосполучення, як: «*брудні гроші*» (англ. *dirty money*), *високі технології* (англ. *high technologies*), «*гаряча лінія*» (англ. *hotline*) — лінія прямого телефонного та ін. зв’язку між певними абонентами для екстрених випадків (*урядова «гаряча лінія»*), «*жирний кіт*» (див. р. I п. 2.2.2.1), *легкі — важкі наркотики* (*soft — hard drugs*), *легке (м’яке) — круте (жорстке) порно* (*soft — hard porno*), *швидкі гроші*; у сполученнях із прикметниками з вихідними значеннями кольорів (див. докладніше в р. I п. 9.1.6): *зелений (green)*: а) *туризм, енергетика*; б) *зелена карта* (див. далі п. 2.2.1); «*сірий*» (*gray*) «напівлегальний»: *ринок, економіка, зарплата*; «*червона лінія*» (*redline*) — межа (переносно), яку неможливо переходити: «для нас це “червона лінія”», «не заходити за “червону лінію”», «перетнути “червону лінію”» (пор. на відміну від кальок «*гаряча лінія*», «*червона лінія*» пряме запозичення *дедлайн*, а не «*мертва лінія*»); «*чорна п’ятниця*» («*Black Friday*») — одна з п’ятниць року, коли торговельні організації влаштовують один з найбільших розпродажів року (у США це щорічна традиція, а в Україні — віднедавна); «*чорний лебідь*» (*The Black Swan*): «—<...> Втім є такий фактор, як “чорний лебідь”, — важкопрогнозовані та рідкісні події, які можуть мати значні наслідки для ситуації» (Е, 27.04.2022, с. 3); «*Жовті сторінки*» («*Yellow Pages*») — назви телефонних довідників, а згодом також онлайн-довідників про організації, підприємства і т. ін. У номінативних словосполученнях з відносними прикметниками: *дорожня карта* (поетапний план дій), *електронна пошта*, «*кульгава качка*» (англ. *lame duck*), *масова культура*, «*мильна опера*» (англ. *soap opera*; див. р. I п. 6.2.4), *політична коректність*, *популярна музика*, *соціальний (кар’єрний) ліфт*, *споживчий кошик* (англ. *consumer basket*), *шокова терапія*. Об’єктні словосполучення: «*відмивати гроші*» (*to launder money*), *класти (розкладати) яйця в різні кошики* (*to put all eggs in one basket*) та ін.

Це також такі усталені звороти, як:

— «*Все включено*», тобто все враховано (англ. *All-inclusive resort*) — система готельного обслуговування, коли харчування та алкогольні напої включають у вартість проживання;

— за визначенням (*by definition*): Росії Донбас «за визначенням не потрібен» (міністр закордонних справ П. Клімкін, 2017 рік), «Домовлятися з Росією неможливо за визначенням» (міністр П. Клімкін, 2019 рік); «У цьому місці не має бути ніякого будівництва за визначенням»;

— «під ключ», тобто повністю готовим до використання, експлуатації (насамперед, звичайно, про спорудження або ремонт будинків, квартир і т. ін.) і взагалі про стан готовності чого-небудь: *контракт «під ключ»* (англ. *turn-key contract*), *здати «під ключ»* («Квартиру “під ключ” неподалік моря у Ялті вам запропонують від 40 гривень за добу». — Е, 19.06.2003, с. 6), «Завод металопластикових вікон. Вікна, балкони “під ключ”» (з оголошень: газета «Київ на долонях», 9.04.2013, с. 1), «каміни “під ключ”», «жалюзі та штори “під ключ”», «укладання бруківки “під ключ”» (з рекламних оголошень); у семантично розширеному вживанні: «Реєстрація підприємств усіх форм власності “під ключ”» (з реклами послуг юридичної компанії), «написання кандидатської / докторської дисертації “під ключ”» (тобто із зобов’язаннями, гарантією її успішного захисту: з реклами послуг відповідних нелегальних організацій), «публікація *під ключ* наукової статті в базі Scopus з індексацією і цитуванням» (з оголошення про послуги в інтернеті); це також «*напівключ*»: *умови «напівключ»* (*semi-turn-key terms*);

— звороти розмовної мови, репліки в діалогах: [*бути*] *в порядку* (англ. [*to be*] *o'key*): «— Ти *в порядку*?» (Н, м/с «Дикі Тонбери», 20.04.2002); *Без проблем!* (див. вище); *Без коментарів!*, *Коментарів не буде* (англ. *No comment!*) — як відмова давати відповідь, пояснення на якесь запитання, прохання; *Нема питань!*: «З криги на кригу? *Нема питань!*» (ВЗ, 7.08.1999, с. 16: заголовок замітки про пересування білого ведмеда).

— зворот *ця країна* (у *цій країні* і т. д., пор. англ. *in this country* [Dunn 2000: 89] — про свою країну, у даному разі про Україну: див., наприклад, про вживання цього звороту в ідіолекті Президента України В. Ющенка (р. II п. 2.2.3.2). У межах українського національно-державницького дискурсу вживання цього звороту українцями щодо України звичайно викликає несхвальне ставлення, пор., наприклад: «<...> його [тележурналіста О. Дроздова. — О. Т.] відсторонене ставлення до України не виглядає чимось випадковим — словосполучення “*ця країна*” є основним у його лексиконі, він так постійно говорить у передачах, які веде на каналі “ZIK”. І “*ця країна*”, в його розумінні, ніяк не визначиться у світі <...>» (В. Костюкевич. — Д, 25.03.2011, с. 18);

— зворот *двадцять чотири на сім* (на письмі: *24 на 7*, *24/7*; калька англ. *24/7* — *twenty-four seven*) як незм. прикм. і присл., тобто цілодобово протягом усього тижня — а) про режим роботи тих чи інших екстрених служб, закладів сфери обслуговування тощо; про функціонування електронних ЗМІ, тих чи інших сервісів інтернету і т. ін.: «заклад працює в режимі *24 на 7*»; «Генштаб: крематорій в окупованому Мелітополі працює *24/7*, люди скаржаться на трупний сморід» (УП, 4.08.2023); б) про діяльність, роботу кого-небудь — весь час, нібито цілодобово і всі сім днів тижня: «працювати доводиться *двадцять чотири на сім*».

У розряді дискурсивних слів увагу стала привертати значна активізація вживання форми наказ. сп. дієслова *дивитися* як спонукання співрозмовника, аудиторії до спільних роздумів (перед певним поясненням) — приблизно те саме, що «(по)слухай(те), ...»: «— Що може пояснити те, що я зараз приїхав сюди? — Ну *дивися*, я з ним сьогодні говорила <...>» (Е, 28.02.2013, с. 6), «— Повторю запитання: рішення про те, щоб не визнавати Томос Православної церкви України, було ухвалене в Україні? — *Дивіться*, наш Синод, верховний орган нашої церкви, абсолютно самостійний <...>» (О. Кириленко. [Інтерв’ю зі священником УПЦ МП отцем Олександром [Клименком] — УП, 30.03.2021), «— Пане Володимире, як ви поясните, чому ОПЗЖ голосувала проти прийняття закону про землю? — Ну, *дивіться*, це просто для них ще один шанс підняти свій політичний рейтинг», «— Пане Володимире, як ви дивитеся на перегляд річного бюджету Верховною Радою? — Ну, *дивіться*, це найоптимістичніший фінансовий

прогноз <...>» (Еспресо, «Великий ефір Василя Зимы»: діалог ведучого з експертом інфраструктури В. Омеляном), «— Що ви можете сказати про чоловіка, який підпалив себе на Банковій? — *Дивіться*: до чоловіка прийшла швидка допомога <...>» ([З брифінгу пресекретаря Президента України Ю. Мендель для українських журналістів] — 5 к., 26.02.2020). До 90-х років репліки з англомовних фільмів на зразок «— *Look [here]*, John, <...>» перекладали звичайно як «— Слухай / Послухай, Джоне, <...>».

До активного вжитку на письмі ввійшов парний комбінований єднально-розділовий сполучник *і/або* (з написанням через скісну риску), з варіантом (у загальному руслі активізації вживання сполучника *та* в конкуренції з *і*: див. р. VIII п. 5.1.3) *та/або* — калька англ. *and/or*: «порушення авторського *і/або* суміжних прав» (подано вже в УП 2019, с. 248, як новий сполучник).

2.2. Тематичні сфери запозичень (матеріали цього підрозділу тісно переплітаються з матеріалами р. I п. 2.2). Процеси мовної глобалізації охопили своїм поширенням практично всі сфери життя сучасного українського суспільства — загальносоціальну і різні спеціальні, роботу й побут та розваги, інтимне життя, але найповніше, природно, ті суспільні сфери, які найбільшою мірою зазнали змін протягом кількох останніх десятиліть (це насамперед економіка, спорт, культура та індустрія розваг) або які є відносно новими для вітчизняної дійсності (це, зокрема, інформатика, комп'ютерна галузь, шоу-бізнес).

2.2.1. Лексика загальносоціальної та фінансово-економічної сфер. Це, з одного боку, слова на позначення як різноманітних нових явищ вітчизняної соціальної дійсності, так і різних виявів нового бачення, нового осмислення вже наявних соціальних явищ у сучасному житті країни та в її попередній історії, а з другого боку (як нерідко і в інших тематичних сферах), слова загальносоціальної тематики, що у власне номінативному плані дублюють уже наявні в українській мові назви, але мають ніби «сучасніший» колорит «європейських». Наприклад: *стагнація* (активізація в ужитку цієї одиниці походження з вузькоспеціальних сфер і утворення відповідного словотвірного гнізда: див. р. I п. 4.2), *консенсус* (так само), *плюралізм* (так само), *імпічмент* (перенесення на вітчизняний ґрунт поняття політичної сфери деяких інших країн), *інавгурація* (так само), *імплементація*, *саміт*, *конвертація*; *електорат* (замість просто *виборці*, мн.), *екзитпол* (англ. *exit poll*), *праймериз* (частіше у формі *праймеріз*, що не відповідає нормам УЛМ), мн. («Опозиції треба працювати над помилками. Проведіть *праймеріз*, у кого найбільша підтримка, сформуєте команду». — ВЗ, 20.06.2013, с. 6) (у виборчій системі України це поняття не є офіційним), *мажоритарний* (*мажоритарна виборча система*: перенесення цього поняття на вітчизняний ґрунт; *мажоритарний акціонер*) — *міноритарний*: *акціонер*; *спонсор* (з утворенням гнізда: жін. *спонсорка*, *спонсорський*: *допомога*, *сприяння*, *кошти*, *спонсорство*, *спонсоровати* та ін.); *грант*; *гринкард* / *гринкарта* або калька *зелена карт(к)а* — 1) у США — посвідка на проживання (зеленого кольору); 2) поліс міжнародного автомобільного страхування для тих, хто подорожує в Європі власним автомобілем; *дрескод*; *фейсконтроль*; *бейдж(ик)*; документи нових жанрів для характеристики особи, компанії: *резюме* (з утворенням нового значення слова: див. р. I п. 7), *портфоліо* та багато ін.

У тематичній сфері найменувань органів і структур державної влади та їхніх підрозділів, державного керівництва, крім низки нових офіційних найменувань, наприклад: *Кабінет Міністрів* України, *Адміністрація* Президента України / (з 2019 року) *Офіс* Президента України, *Президент* України, *прем'єр-міністр*, *віцепрем'єр-міністр*; *Офіс* Генерального прокурора України (з 2019 року — замість *Генеральна прокуратура* України); *департамент*; *поліція* замість *міліція* (див. р. I п. 2.2.1), *муніципальний* (див. р. I п. 4.3.2.1), достатньо широко практикується також використання «європейських» назв у

наборі неофіційних позначень нових реалій української державності: *парламент* (про Верховну Раду), *парламентар(ій)* (про народних депутатів України), *парламентські вибори* — вибори до Верховної Ради, *спікер* (про Голову Верховної Ради), *віцеспікер* (про заступника Голови ВР) (з утворенням похідних — *спікерський*: *обов'язки, крісло; спікерство*: «Чорноволу — *спікерство*, Кучмі — *імпічмент*: пообіцяла лідер ПСПУ Наталія Вітренко». — КВ, 3.04.1998), *мер* (обраний міський голова), *мерія* (міська рада), *омбудсмен, перша леді [України]* (про дружину Президента України): «Візит *першої леді України* на Закарпаття був черговою акцією в її програмі “Дружина президента — дітям України”. Людмила Миколаївна [Кучма] доставила на Закарпаття медикаментів на 80 тисяч доларів, багато подарунків для дитячих притулків, інтернатів» (Ю. Клованич. — КВ, 11.04.1997). Слово *парламентський* уживається також в офіційних назвах: «Україна — *парламентсько-президентська республіка*», *парламентський* (тобто стосовний до Верховної Ради України): *діяльність, слухання, канікули, більшість, розслідування*; Національна *парламентська бібліотека України*.

У межах фінансово-економічної сфери в нових умовах ринкової економіки (див. докладніше р. I п. 2.2.3) стала масово поширюватися лексика (походженням в основному з англійської мови), що досі співвідносилася в суспільній свідомості з «капіталістичною» дійсністю. Так, у назвах видів діяльності, операцій, подій: *бізнес; аудит, аутсорсинг, бартер, девелопмент, дефолт, дилінг, лізинг, реновація, тендер* (у значенні «аукціон, торги»), *транз(с)акція* (банківська фінансова операція: «Останні запропонували українським банкам системи моніторингу, що дають змогу відстежити, звідки прийшла шахрайська *трансакція*». — ВЗ, 22.05.2001), *факторинг, хедж (гедж); продакшн* (див. далі п. 4) з похідними *ко-, пре-, постпродакшн; промоушн / промоція* (див. п. 4); у назвах організації, сукупності принципів діяльності: *маркетинг, менеджмент*; у назвах комерційних угод та їхніх умов: *опціон, спот, ф'ючерс*; у назвах організацій (підприємств), центрів (зон) підприємництва: *траст, холдинг, стартап; корпорація* (сюди ж *корпоративний* у новому до вітчизняної дійсності значенні: *корпоративний захід, корпоративна вечірка, або корпоратив, корпоративні велоперегони* — між членами однієї компанії); *офішор, офішорний (зона, капітал, компанія)*; у назвах платежів: *кешибек, роялті, стендбай* (прикм., незм.), *транш; донат* (пожертва); у назвах цінних паперів: *ваучер*; у назвах професій і посад: *андеррайтер, брокер, девелопер, джобер, дилер, дистриб'ютор, колектор, маркетолог, менеджер, провайдер, продюсер, рієлтор (рієлтор), стартапер, трейдер* та ін.

У зв'язку з активізацією різних форм соціальної самоорганізації населення (див. про це також р. I п. 4.3.2.1) з'являються або актуалізуються в ужитку такі одиниці, як: *флешмоб* («У мене є пропозиція до кожного українця з кожного куточка нашої неньки і до всіх українців світу — зробимо *флешмоб*. Давайте завтра розфарбуємо в жовто-сині кольори нашу планету, давайте вивішувати український прапор із вікон, щоб кожна вулиця, кожна площа, кожне місто і взагалі ціла країна стала жовто-синьою»: Президент України В. Зеленський у відеозверненні до Дня державного прапора України 22 серпня 2019 року); *волонтер* — з формуванням розгалуженого словотвірного гнізда: *волонтерка, волонтерський, волонтерство, волонтерити* (див. р. I п. 4.3.2.1); на позначення різних форм об'єднання і співпраці людей: *колівінг* — а) формат спільного проживання людей, об'єднаних не родинними зв'язками, а спільністю інтересів; б) місце такого проживання; *коворкінг* — а) організація роботи людей, переважно фрилансерів, у єдиному робочому просторі; б) сам такий колективний офіс («У Будинку профспілок відкриють офіси і *коворкінг*». — УП, 18.09.2018); *нетворкінг* — діяльність, спрямована на обмін інформацією між людьми, об'єднаними певними інтересами, в умовах неофіційного, неформального спілкування; *краудфандинг* — співпраця людей, які об'єднують свої фінансові та інші ресурси для досягнення певної мети; *каришеринг* — спільне користування автомобілем; *карпулінг* — спільне використання приватного автомобіля за допомогою онлайн-сервісів для пошуку попутників.

Але водночас стали виникати тематичні моделі також на позначення явищ, реалій, у чомусь індивідуальних і альтернативних щодо усталених, загальноприйнятих: *інді-музика*, *інді-кіно*, *інді-культура*, *інді-ігри* і т. ін. (стиль і спосіб життя «інді» — англ. *Indie*, від *independent* «незалежний»); *антикафе*, *антикінотеатр* і под.

Це також активізація лексики на позначення нових соціальних цінностей і шляхів їх формування та визначення («вимірювання»): *харизма* з гніздом (див. р. І п. 4.3.4); *популізм* з гніздом (див. р. І п. 4.3); *імідж* (див. р. І п. 6.2.1); *niap* — англ. *PR* (від *public relations*: див. р. І п. 6.2.1); *рейтинг* (див. р. І п. 6.2.1); *топ*, наприклад: «скласти *топ* 10 найпопулярніших політиків» (див. р. І п. 6.2.3.1); *гламур* та ін. (див. р. І п. 6.2.1).

З посиленням уваги до соціального (із залученням також статевого та вікового параметрів), але неофіційного структурування суспільства за різними параметрами та необхідності дотримування тактики взаємної лояльності між різними верствами населення на вітчизняний ґрунт переносяться такі поняття, як: *політична коректність* (*політкоректність* — англ. *political correctness*, *політкоректний*, *політкоректно*: див. докладніше р. І п. 6.2.3.5.1), *гендер* (наприклад, літня школа «Гендер у перехідному суспільстві: соціологічні, культурні та політичні перспективи». Київ, 2000 рік; відповідно *гендерний*: *права*, *політика*, *рівність*, *дискримінація*, *квота* і под.), увага до *ЛГБТ-спільнот* (див. р. І п. 2.2.9), *інклюзія* (*інклюзивна освіта*: див. р. І п. 6.2.3.5.1); назви неконформістських переважно молодіжних субкультур і відповідних соціальних груп: *панки*, *готи* (пор. уже з гумористичним використанням: «— *Гот!* — подумав папуга, дивлячись на ворону. — *Гей!* — подумала ворона, дивлячись на папугу». — УМ, 7.06.2011, с. 16: у рубриці «Анекдоти»), *емо*, *хіпстери*, організацій: «рухи *бойскаутів* та *герлгайдів*», «організація дівчат — Асоціація *гайдів* України» (Д, 16.07.1997); узагалі з номінативним посиленням уваги до «інакших», до «не таких» у суспільстві: *фрик* (у мовній практиці переважно у формі *фрік*, що не відповідає нормам УЛМ) — людина, що вирізняється екстравагантною та епатажною зовнішністю й поведінкою (з утворенням прикметника *фриковий*: *зовнішність*, *образ*, *стиль*, *поведінка*, *світ*; *фрик-культура* — відповідна субкультура, переважно в людей творчих професій); *аутсайдер* (з утворенням нового значення слова), *маргіналізація*, *маргінал* (див. р. І п. 4.9).

У загальному руслі посилення уваги до різних форм і виявів дискримінації в суспільстві як до порушення прав людини в мовному вжитку з'явилися такі гнізда, як *стигматизація* (*стигматизувати*, *стигматизований*) — дискримінація тих чи інших груп населення, «тавування» їх (з приниженням): «Бідних у нас уже починають *стигматизувати*: мов, п'ють, наркомани, лихослів'я...» (журналіст), «тривожний сигнал *стигматизації* Росією кримськотатарського народу» (Е, 1.09.2016, с. 5); *сексизм* (*сексист*, *сексистський*: від англ. *sex* — стать), *чоловічий шовінізм*, *ейджизм* (від англ. *age* — вік [людини]) аж до «*фіннес-фашизму*»; *харасмент* (англ. *harassment*) — цькування, психологічні утиски, домагання (зокрема, сексуальні домагання на роботі — як форма сексизму); *мобінг* (англ. *mobbing* від *tob* — агресивний натовп; ватага) — систематичне цькування особи в певному колективі; *булінг* (англ. *bullying*) — грубий тривалий психологічний і фізичний тиск на кого-небудь, цькування його (зокрема, в школі: *шкільний булінг*).

Суспільну лексику цього періоду важко уявити також без таких англійських запозичень, як *мем*, *фейк* (див. про це гніздо: р. І п. 4.8), *хайп*. *Мем* (англ. *meme*) — одиниця певної культурної інформації як частина масової культури (слово, фраза чи ширший текст, зображення, відеофайл, мелодія та ін.) зі швидким спонтанним поширенням у міжособовому спілкуванні переважно через інтернет, часто розрахована, крім власне інформаційного призначення (у навчальній, діловій і т. ін. комунікації), на створення того чи іншого розважально-гумористичного або глузливо-сатиричного ефекту (це особливо стосується інтернет-мемів). Так, з популярних мовних мемів, що стали поширюватися під час російсько-української війни з 2022 року, можна назвати такі, як: іронічні «*бавовна*» (про вибухи в тилу російських військ), «*концерт Кобзона*» (див. р. І п. 2.3), «*Доброго*

вечора, ми з України!» (див. р. I п. 5.3.4), «жест доброї волі» (див. р. III п. 3.2.5), глузл. «Рускій воєнний корабль, іді ...!» (див. р. II п. 3.2.2.2). *Хайп* (англ. *hype*) — агресивна, нав'язлива реклама; інформаційний шум, галас, здійснений навколо кого-, чого-небудь (з утворенням похідних: *хайповий*, *хайпувати* і *хайпити*, однокр. *хайпонути*: див. р. II п. 3.6.3.1): «Радник глави Офісу Президента Михайло Подоляк заявив, що представники влади не пішли на ефір телепрограми обговорювати зрив спецоперації щодо “вагнерівців”, бо то олігархічне телебачення, а запрошення туди — *фейк* та *хайп*» (УП, 26.11.2021).

Актуалізувалися також назви нових для вітчизняної дійсності «неофіційних» сфер соціальних знань, нових напрямів суспільної й побутової діяльності, наприклад: *езотерика*, *уфологія*, *тарологія* (ворожіння на спеціальних картах), *фелінологія* (наука про котів), *езотерика* та ін. (див. також р. I п. 2.2.8).

До масового мововжитку ввійшли нові «модні» слова із загальними значеннями: а) модель, схема (чого-небудь абстрактного) — *парадигма* (калька англ. *paradigm*) в нових значеннях цього слова «система загальних понять і уявлень, властивих певному періодові розвитку суспільства, науки, культури і т. ін.» («нова *парадигма* мислення», «наукова *парадигма*») і «теоретико-методологічна модель чого-небудь» («зміна суспільно-політичних *парадигм*»), наприклад: «Обоє авторів сповідують марксистські погляди. Можливо, саме це не дало їм вийти за рамки радянської *парадигми*. Текст розділу рясніє пропагандистськими штампами» (Я. Примаченко. — Кр., 2018, ч. 1–2, с. 34), «Але Україну наполегливо утримують в жорстких рамках сталінської історичної *парадигми*, нав'язуючи масовій свідомості тоталітарні міфи» (І. Лосев. — Д, 27.06.2013, с. 19), Євген Марчук. Україна: нова *парадигма* поступу (Київ, 2001) — назва книжки; *матриця* (калька англ. *matrix*): «*матриця* нашої пам'яті» (Сл. Пр., 12.09.2019, с. 1), «NN наводить приклади з воєн на Близькому Сході, але накладаючи їхню *матрицю* на наші реалії» (Кр., 2018, ч. 1–2, с. 21), «Без нової історичної *матриці* амбіції України й українців будуть завжди меншими, ніж їхні можливості!» (О. Савченко, економіст. Антиукраїнець, або Воля до боротьби, поразки чи зради. Київ, 2017, с. 12), «Ми починаємо некеровано сприймати світ як певну відчуттєву *матрицю*, як обмежений набір шаблонів сприйняття» (Любоко Дереш); б) серія, система певних повторюваних елементів, що утворюють структуру (див.: США): «*Патерн*» (роман Володимира Єшкілева); в) об'єднання певних однорідних елементів; центр, спільний для певних однорідних елементів: *кластер* з гніздом (див. СУМ-20, наприклад: «У Львові протягом кількох років успішно розвивається *кластер* туризму» — з газети); *хаб* (див. про це слово також вище в п. 1.1): *транспортний хаб*, *пересадковий хаб*, *газовий хаб*, *культурний (освітній та ін.) хаб міста*, *порнохаб* (в інтернеті), *котохаб* (притулок для бездомних котів) та ін.; г) комунікативно-текстові утворення, втілені в певній кількості повідомлень, — *дискурс*; *наратив* (який, про що, чого), яке вже вийшло за межі сфери філології й уживається в ширшому значенні як «висловлювання, текст, що містить філософське, історичне, ідеологічне, культурне та ін. трактування того чи іншого аспекту світу, суспільства і т. ін. з певних заданих, запрограмованих світоглядних позицій»: «Росія поширила “*фальшивий наратив* і дезінформацію про сусідні країни» — заява країн ООН» (УП, 23.12.2021), «Президент РФ Путін пише новий *історичний наратив*», *кремлівський*, *проросійський*, *імперський наратив*, *наратив зради*, *ненависті*, *кремлівської пропаганди*; «Кадровий резерв гламуричних білявок, які невдовзі визначатимуть культурні контеккти країни, невичерпний. <...> Вивчили слова “*дискурс*”, “*наратив*” і навіть “*трансавангард*”» (Юрій Макаров. Гламуризація дискурсу. — Укр. т., 2012, № 19, с. 70).

У сфері засобів масової інформації (друкованих та ефірних) це поява назв, синонімічних до щойно названого вже усталеного в нас номінативного словосполучення, — *масмедіа* (до запровадження норм УП 2019 — у написанні *мас-медіа*), мн., або *медіа*, мн. (з інтенсивним розгортанням відповідного словотвірного гнізда: *медіа*-...: див. р. VIII п. 4.2.2.2.1), позначень їхніх різновидів та різновидів їхніх жанрів: *таблоїд*, *колумністика*, *лонгрид*

(частіше у формі *лонгрід*), назв ефірних програм та часу їхнього виходу: *реаліті-шоу*, *токішоу*, *праймтайм*, узагалі різних професіоналізмів цієї сфери: *нюзрум*, *хедлайн*, позначень спеціалізації самих журналістів: *шеф-редактор* (поряд з *головний редактор*), *більд-редактор*, *колумніст*, а також перенесення на вітчизняний ґрунт деяких оцінних найменувань журналістів: *папараці*; *споуксмен* (англ. *spokesman*) — прессекретар, речник.

Значно розширилося тематичне поле рекламної діяльності — це найменування її видів: *копірайтинг*, *шоуїнг*, *матракаж* (з франц.); засобів і форм рекламування: *слоган*, *банер*, *постер*, *флаер*, але найбільшою мірою — носіїв зовнішньої реклами: *басорама*, *білборд* (спочатку у формі *бігборд*: див. п. 2.3), *лайтбокс*, *лайтпостер*, *призматрон*, *сітілайт* та ін.; *анонс* (відбулася активізація в ужитку цього слова); *хайп* (див. про це гніздо вище); *тизер*; залів для демонстрування пропонованих товарів: *шоурум*; найменування осіб, що в той чи інший спосіб причетні до рекламної діяльності: *рекламіст* (відбулася активізація слова), *промоутер*, *іміджмейкер*, *копірайтер*.

Із запровадженням елементів західної освітньої системи відбулося істотне оновлення в системі номінацій цієї тематичної сфери (див., зокрема, р. І п. 2.2.1). Запроваджено такий вид навчання, як *хоумскулінг*, поширюються такі роди занять, як *тьютор*, *коуч*, *едвайзер*, наприклад: «— А яка відмінність між домашньою освітою, *хоумскулінгом* і навчанням екстерном? — *Хоумскулінг* у перекладі з англійської й означає “дім” і “вишкіл”. — *Хоумскулерами* називають дітей, які не відвідують школу й освоюють предмети вдома з допомогою батьків чи репетиторів. Останнім часом дедалі більше поширюється і практика *тьюторства*. *Тьютор* — це спеціаліст з навчання, який індивідуально допомагає організувати навчальний процес» (Е, 31.08.2017, с. 10).

У межах лексики соціальної сфери помітними стали також:

— гніздо *комунікувати* — 1) (неперех., з *ким-чим* і *без дод.*) спілкуватися з ким- або чим-небудь, установлюючи або підтримуючи певний зв’язок, зв’язки; 2) (рідше — перех. і неперех., *що, про що*, зі спол. *що*) повідомляти, доносити до відома кого-небудь певну інформацію, обговорюючи її; з утворенням до обох значень форми док. виду *прокомунікувати* (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1); *комунікуватися* 1) те саме, що *комунікувати* 1; 2) пас. до *комунікувати* 2; *комунікування*, *комунікація*, *комунікаційний* (для останніх двох членів гнізда це семантичні кальки). Наприклад, *комунікувати*: 1) «Керівництво АТО постійно *комунікує* з підрозділами» (Еспресо, 15.10.2014), «Для того щоб нас зрозуміло суспільство, потрібно правильно *комунікувати*», «Дуже добре, що ми проводимо форуми, *комунікуємо*», «Варто ще раз *прокомунікувати* з населенням»; 2) «Як правильно *комунікувати* соціально важливі питання», «Я про це вже *комунікував*» (Д. Шмигаль, прем’єр-міністр України — на засіданні ВР 17 березня 2020 року), «Ми цю позицію *комунікуємо* іншим країнам» (Дм. Кулеба, міністр закордонних справ), «Оперативно *комунікувати* про воєнні злочини», «Якщо Росія зараз *комунікує*, що вона за Мінські перемовини <...>, то вона точно може показувати кроки, які підтверджують ці слова» (В. Зеленський, Президент України. — УП, 28.01.2022), «Нам потрібно *прокомунікувати* з відповідними бізнес-групами такі теми», «Нам ніхто цього не *прокомунікував*»; інші члени цього гнізда: «Є проблеми, які не *комунікуються* в суспільстві»; «Ми не витрачали час на піар і на *комунікації*» (І. Шевченко, міністр екології. — Інтер, «Подробности», 1.07.2015), «*Комунікування* реформ» (назва посібника: Київ, 2016 рік), «неусталеність традиції україномовної дипломатичної *комунікації*» (М-во, 2001, № 2, с. 51), «*комунікація* влади з суспільством»; *департамент комунікацій МВС*, *департамент суспільних комунікацій КМДА* і под. (замість попереднього формулювання «зв’язки з громадськістю»); *комунікаційний* (*технології*, *політика уряду*);

— *месе(и)дж* (англ. *message*) «дуже важливе повідомлення, послання (як словесне, так і невербальне: знак, символ), звернення» (орфографія слова поки що не усталилася, пор., наприклад, навіть у межах одного номера однієї газети: УМ, 27.08.2015, с. 12 і 13; СУМ-20 подає обидва варіанти, хоча більше право на існування має, звичайно варіант

меседж): політичний, публічний, патріотичний *месе(и)дж*; *месе(и)дж* Президента до парламенту; «У мене є *месе(и)дж* для вас. Це дуже простий *месе(и)дж*» (держсекретар України О. Рибачук на пресконференції до журналістів, 9.09.2005), «— <...> Наконечний дотримувався тієї думки, що панк і фольк — дві складові, котрі чудово поєднуються. Ми цей *месидж* сприйняли й працювали вже в цьому ключі» ([Із інтерв'ю з учасником музичного гурту «Гайдамаки» Сашком Ярмолю]. — КВ, 15.07.2005, с. 13), «Що означають події у Врадіївці? Це народний *месидж* про те, що люди так далі жити більше не можуть» ([Із інтерв'ю з політологом В. Карасьовим]. — УМ, 26.07.2013, с. 4); лірична пісня співачки Наталі Могилевської «Відправила *меседж*» з приспівом: «Відправила *меседж*, як море на весь екран, / Відправила *меседж*, що все — неправда і обман <...>». З добором українських відповідників у мовленні, з метамовними коментарями на зразок: «Саме Ключев прийхав відрекомендувати на посаді Костюка, і це був, як нині модно говорити, *меседж*, сигнал для усіх. Мовляв, Костюк — це моя людина» (Е, 28.02.2013, с. 6), «Якщо будуть продемонстровані [у передвиборних платформах. — О. Т.] відповідні *месиджі*... тобто послання, то <...>» (В. Карасьов, політолог. — Тоніс, «24 години», 26.09.2005), «Президент дає правильні *посили*... правильні *меседжі*»;

— *політикум* (пор. нім. *das Politikum* у загальному абстрактному значенні «політична справа, проблема тощо») — 1) в узагальнено-збірному значенні: а) сукупність політичних інституцій (держави і т. ін.); політичне середовище»: «<...> розколотий на друзки національно-демократичний табір приречений вічно скніти на узбіччі українського *політикуму*» (О. Іванченко. — НГ, 30.09.1999), «провідні діячі вітчизняного *політикуму*», «довіра міжнародного *політикуму*», «так в українському *політикумі* будується нова політика»; б) сукупність політиків (держави і т. ін.): «Мабуть, ви помітили, що частина нашого розмаїтого *політикуму*, яка йде до виборів <...>, почала виявляти ознаки консолідації в одному питанні» (Л. Кучма. Виступ на I Всеукраїнських зборах інтелігенції. — ЛУ, 1998, № 12–13, с. 2), «Заяв же *політикуму* про продовження “революції на майдані” поки що не поступало» (Ю. Сиротюк. — УС, 11.04.2002, с. 1), «тут зібрався весь український *політикум*»; 2) уже, очевидно, також в абстрактному значенні — політичне життя; політика (держави і т. ін.): «— А хто хазяїн “Оніксу” [радіостанції. — О. Т.]? — Дуже важко сказати. Це особливості українського *політикуму*» (УГ, 7.02.2002), «На українському *політикумі* знову завирувало» (М. Вербовий. — УС, 16.10.1997);

— *слоган* — а) «політичне гасло, лозунг; девіз»: «Партія йде на вибори з новим *слоганом*», «Це *слоган* цілого покоління», «Старий і давно забутий девіз (або, як *тепер* прийнято по-модному говорити, — *слоган*) на даху будинку: “Під прапором Леніна — вперед до побудови комунізму!”»; б) рекламний зворот, заклик у формі фрази, що привертає до себе увагу»: *рекламний слоган*.

2.2.2. Інформатика, інформаційні технології. Комп'ютерна галузь (докладніше матеріал до цього підрозділу див. у р. I п. 2.2.4, а про численні сленгізми з комп'ютерної сфери — у р. II п. 3.5). Це насамперед назви самого відповідного програмно-керованого електронного пристрою оброблення й зберігання інформації та його різновидів (див. р. I п. 2.2.4), а також його різноманітних пристроїв: *вінчестер*, *дисплей*, *джойстик*, *курсор*, *миш(к)а* «маніпулятор для комп'ютера» (калька англ. *mouse*), *монітор* (з набуттям нового значення), *плотер*, *роутер* (для поєднання двох і більше мереж), *сканер*, *чип* та ін., знімних носіїв інформації: *диск* (з набуттям нового значення), *дискета*, *флешнагромаджувач(накопичувач)* (*флешдиск*, розм. *флешка*), *флор*, *токен*, його різних функцій, програм, вузлів комп'ютерної мережі: *бот*, *браузер*, *драйвер*, *зум* (англ. *Zoom*), *лінк*, *меню* (з набуттям нового значення), *скрипт*, *торент*, *фотошоп* та ін., способів нагромадження та зберігання інформації в його пам'яті: *база даних* (англ. *database*), *веб-сторінка*, *сайт* (*вебсайт*), *файл*, *папка* (з набуттям нового значення: англ. *folder*) та ін., різноманітних дій, повідомлень, записів, зображень за допомогою комп'ютера, під'єд-

наного до інтернету: *аватар*, *пост*, *акаунт*, *скриншот* (*скрин*), *стрім* (часто у формі *стрім*) та ін., ключових слів, символів, псевдонімів: *логін*, *нікнейм* (*нік*), *тег*, *хештег* (*гештег*), різноманітних послуг, різновидів спілкування за допомогою інтернету (*онлайн-сервісів*): *блог*, *месенджер*, *портал*, *форум*, *чат*, *соціальна мережа*, *паблік*, осіб, організацій, які забезпечують діяльність інтернету, працюють у його сфері: *інтернет-провайдер*; *блогер*; *стрімер* (часто у формі *стрімер*). Це також позначення різноманітних збоїв у функціонуванні комп'ютерних технологій, у діяльності інтернету, зловживань, шахрайства в цих сферах та осіб (організацій), причетних до цього: *вірус* (у переносному значенні); *спам* — масове розсилання в інтернеті різноманітної інформації (переважно рекламного характеру) людям без їхньої на це згоди; *кібершахрайство*, *клікджекінг*, *кіберсквотинг*, *фішинг*; *спамер*; *хакер* (*хакерський*: *атака*, *хакерство*, *сленг-хакерити*); *кібершахрай*, *кіберджек*.

Значного поширення (з виходом за межі названої тематичної сфери) набуло слово *контент* (англ. *content* «вміст / зміст»), запозичене зі значенням «вміст / зміст — як інформаційне наповнення сайту», але вживаючись також з розширеним значенням — як зміст / вміст того чи іншого інформаційного ресурсу (наприклад: *газетний*, *телевізійний контент*): «Ця ситуація є поштовхом до того, щоб по-новому працювати з *контентом*, який викладається у школі. <...> Тоді можна буде внести зміни до *контенту* і не виникне ситуацій, коли підручники повторно виходять з одними і тими ж помилками» (І. Коберник, заступник голови громадської організації «Батьківський контроль». — Д, 28.08.2015, с. 2).

(Див. також про масив англізмів — як прямих запозичень, так і кальок — в істотному оновленні номінативного фонду сфери зв'язку: р. І п. 2.2.4.)

2.2.3. Сфери культури, мистецтва. Сфера видовищ, розваг (див. також матеріал до цього підрозділу в р. І п. 2.2.5). Це, зокрема, номінація, що стосується розширення і спеціалізації жанровості, профільності, напрямів того чи іншого виду мистецтва. Так, у галузі музики це назви на позначення цілого ряду напрямів і стилів (насамперед у молодіжній музиці): *рейв*, *реп*, *фолк* (*фольк*), *треш*, *хардрок*, *попрок*, *хевіметал*, *ньюейдж*, *хіп-хоп*, *чілаут* та ін. («Там буде <...> *поп-рок*, *нью-ейдж* і обов'язково коронний стиль співачки — екзотичний гуцульський *фольк*»: І. Смішко. Дикі танці Руслани. — П, 11.06.2003); у жанровій класифікації художнього кіно: *артхаус* (*артгауз*), *еки(е)н*, *докудрама* (англ. *docudrama* — документальна драма), *драмедія*, *кіберпанк*, «*мильна опера*» (англ. *soap opera*: див. р. І п. 6.2.4), *ситком* (комедія ситуацій — англ. *sitcom* від *situation comedy*; «Перша *ситком-опера* в Україні». — Сл. Пр., 12.05.2016, с. 14), *трилер*, *фентезі*, *фільм нуар*, *хорор*, *хардеротика*, *софтпорно*, *хардпорно* (див. р. І п. 2.2.9) та ін.; *стендап*, *стендап-комедія*; *анімація* замість уже усталеного *мультиплікація* (це просто заміна назви), *аніме* (японська мультиплікація). У галузі образотворчого мистецтва: *бодіарт*, *бодіпейтинг*, *стрітарт*; *мурал*, *графіті* (останнє — у новому значенні), наприклад: «*Графіті*: хуліганство чи мистецтво? До графіті народ ставиться недовірко. Мовляв, понамальовують на стінах всілякі незрозумілі закарлючки, тільки псують “краєвид”. *Райтерів* (саме так називають тих, хто малює графіті) вважають ледь не “ворогами народу”. <...> Споконвічно райтери займалися так званим “*бомбінгом*” — обмальовували вагони метрополітену. <...> Одразу виникає мода на товсті букви, які почали обводити іншим кольором, — так звані “*аут лайни*” <...>» (С. Барашевський. — ВЗ, 17.03.2005).

У межах того чи іншого комплексу, явища в цих сферах у загальному контексті культурної й, відповідно, мовної глобалізації постійно розширюється кількість деталізованих і найменованих понять. Так, у кінематографі: *кліп* (*відеокліп*); *трейлер*; *приквел*, *триквел*, *сиквел*; *римейк*; *блокбастер* (наприклад: «У 2011 році в кінотеатрах України показуватимуть *сиквели блокбастерів*, зросте кількість *анімаційних* і *3D картин*». — УМ, 6.01.2011, с. 21). У масових ЗМІ достатньо часто фігурують професіоналізми на позна-

чення різноманітних понять діяльності музикантів і співаків: *саунд* — замість *звук* («Для київських меломанів таке явище, як “Мертвий півень” [музичний гурт. — О. Т.], уособлює так званий львівський *саунд*». — УС, 3.02.2000), у складних словах: *саунд-режисер*, *саунд-продюсер*, *саундтрек* «фонограма»; *ремікс* (з похідними: «Реміксувати нині модно. Ремікси — творчий продукт, який трактує музичний твір як один з популярних, але у своєму, тобто *реміксерському*, баченні». — УС, 20.05.1999), *райдер* «перелік вимог артиста або групи організаторам їхніх гастрольних виступів»: «Найменш вередливими з трійки лідерів [на фестивалі «Таврійські ігри». — О. Т.] виявилися легендарні “Status Quo”. У них напрочуд великий *райдер* технічних вимог (вісім сторінок дрібним шрифтом) і лише два абзаци побажань з приводу побутових умов» (Е, 20.07.2000, с. 15), «Зараз група готує альбом з новим матеріалом, але не припиняє і концертної діяльності. Цікаво, що у *райдері* команди, яку надіслали агенції, що приймає музикантів у Львові, <...> забороняється навіть пропонувати їм спиртні напої» (ВЗ, 11.12.2003, с. 9). Нові позначення ще деяких понять з цих сфер: *пітч(инг)*; *спойлер* — у літературі, кіно, комп’ютерних іграх: а) передчасно розкрита інформація про їхній зміст; б) особа, що розкриває таким чином цю інформацію.

У найменуваннях осіб за жанровою спеціалізацією, різноманітними функціями (у групі, під час проведення того чи іншого заходу тощо): *рейвер*, *репер*, *рокер*, (*хеві*-)*металіст*, *хіп-хопер* (співачи, музиканти); *фронтмен* / жін. *фронтвумен* (*гурту, групи*), *хедлайнер*; *шоумен* / жін. *шоувумен*, розм. *шоуменка* (ведучі різних розважальних заходів); *диск-жокей*, скорочена форма (також запозичена з англійської) *диджей* (частіше у формі *ді-джей*) / жін. *диджейка* (ведучі музичних програм); *піджей* (англ. *PJ* — від *Party Jockey*) / жін. *піджейка* (танцівники на вечірках, у нічних клубах); *стендап-комік*. У найменуваннях за іншими ознаками: *кліпмейкер*; *клабер* (завсідник клубів та інших розважальних закладів і заходів).

Щодо певних форм проведення концертів: *беквокал* («підспівувати на *беквокалі*»), *бекданс*.

У назвах закладів індустрії розваг: «Слава Богу, за кордоном у *найтклубах* відповідного рівня такого не буває» (ВЗ, 29.01.1999, с. 10), *мультиплекс* — різновид багатозального кінотеатру («Тепер 3D-проектори є в усіх серйозних кінотеатрах-*мультиплексах*». — УМ, 29.12.2010, с. 6), частин закладів для видовищних заходів: *гринрум* (часто у формах *грінрум*, *грін рум*).

У позначеннях технологій, апаратури: *плєєр* — замість уже наявного *програвач*; *рекордер* — у значенні «звукзаписувальний апарат» (*портативний рекордер*), а не тільки його відповідний пристрій, як досі.

На позначення різноманітних понять сфери культури поширилися також слова *дай-джест*, *скансен* (зі шведської мови), *перфо(р)ме(а)нс* (СУМ-20: *перформанс*).

Складні слова з компонентом *арт*- стали вживатися в конкуренції з номінативними словосполученнями з означеннями художній, мистецький: *артдизайн*, *артклуб*, *арт-студія*, *артхауз*, *артдиректор* та ін.

У назвах танців: *брейк*, *брейкданс*, *ламбада*, *макарена*, *тверк*, їхніх виконавців: *брейкер*, *тверкер*.

У найменуваннях видів, способів фотографування, призначення фотографій: *лук* — фото на повний зріст; *селфі* (*фото селфі*); *нюдс*, також *нюдси* — фотознімки інтимного характеру з оголеними частинами тіла для пересилання їх в інтернеті.

2.2.4. Торгівля. У сфері торгівлі це поява нових назв магазинів, торговельних центрів (разом з появою у вітчизняній дійсності відповідних реалій): *маркет* (стало вживатися поряд з давно вже наявними *магазин*, *крамниця*), *супермаркет* (замість попередньої назви радянського часу *універсам*), *гіпермаркет*, *мінімаркет*; з відповідною тією чи іншою спеціалізацією торговельних закладів: *шоп* — невеликий спеціалізований

магазин, а також інтернет-магазин (*вейп-шоп, секс-шоп, фан-шоп*); *бутик* — невеликий магазин модних і дорогих товарів; *концептстор* — дорогий багатофункціональний магазин для торгівлі модними (брендовими) речами («На Ольгинській відкрився *концепт-стор* українських дизайнерів»: В. Клименко. — УМ, 9.10.2013, с. 12); *аутлет* — магазин одягу, взуття, аксесуарів відомих брендів, але з минулих колекцій; *сток* — магазин, що пропонує залишки зі складів, *стоковий (магазин, одяг, речі)*; *секондх(з)енд* — 1) магазин, де торгують уживаними речами (переважно одягом, взуттям і т. ін.), 2) торгівля такими речами, 3) (збірн.) самі такі речі («Є й інші варіанти, використовуючи які, можна спокійнісінько освіжати свою одягу. Це — магазини одягу, *секонд-генди*». — Е., 21.08.1999, с. 16а; «"Що це "Експрес" пише, що *секонд-хенд* заборонять в Україні?!", "Хай тільки-но спробують заборонити базари *секонду*, — ми вийдемо на вулиці!" — ось що довелося мені почути, тільки-но я прийшла на базар "одягу, перевіреного часом"»: Н. Бондар. — Е, 19.06.2003, с. 6); *маркетмол* — великий відкритий торговельний центр. На позначення процесів купівлі, закупівлі: *шопінг* («Жінки лікуються від осінньої депресії найчастіше *шопінгом*». — ICTV, «Факти», 10.10.2008); з іншим значенням: *шоп-тур, шоп-туризм*; *сейл* замість *розпродаж* (за зниженою ціною): «Парасолі та чоботи: до -59% на грандіозному *сейлі*!» (з реклами в інтернеті: інтернет-магазин ROZETKA, вересень 2021 рік). Найменування осіб, у той чи інший спосіб пов'язаних зі сферою торгівлі — як продажу: *тейлер, ретейлер* (також у формах *ритейлер* або *рітейлер*; англ. *retailer*); *дистриб'ютор*; *баєр* (у поточному написанні також *байєр, байєр* — англ. *buyer*) — закупівельник модних товарів для магазинів; *сейлзмен* — продавець дрібного товару (в електричках, поїздах метро та ін.), так і купівлі: *шопер; шопоголік*. В інших назвах з цієї сфери: *масмаркет* — продукція середнього рівня якості й, відповідно, вартості; *лонгселер* — книжка, що вдало продається.

У сфері значно активізованого в цей період рекламування товарів і послуг з'явилася серія номінацій *промоуш(е)н* (див. п. 4) / *промоція* («практика книжкової *промоції*»: Книжник, 2000, № 5, с. 3), *промоційний: промоційна ціна, промотувати*), *промоакція, промокампанія, промокод, промореклама* і, як апокопа, *промо* (див. п. 3); *хайп* — агресивна, нав'язлива реклама (див. вище п. 2.2.1).

2.2.5. Сфера харчування. Нова лексика на позначення їжі, страв (крім англійських назв, тут багато назв, зокрема, з італійської, менше — з французької, іспанської кухні та з Латинської Америки, з кухонь країн Сходу): *антипасто* (закуски в італійській кухні), *багет* (різновид хлібного батона), *барбекю, боул, бріош, брускета, бурито, гаспачо, гранола, кабаноси*, мн. (форма однини рідко вживається), *канелоні, карбонара, карпачо, кіш, круасан, лазанья, лечо, мітбол* (на зразок уже звичних у нас тефтельок), *мюслі* (часто у формі *мюзлі*), мн., *особуко, паялья, паніні, панчета, папероні, яйце пашот* (незм. прикм.), *паста* (у значенні різноманітних борошняних страв із соусом), *піца* (це слово, що досі вживалося звичайно в описах нерадянської й неукраїнської дійсності, тепер значно активізувалося в ужитку), *прошутто, равіолі, рибай, ризото, сашімі, севіче, скрамбл (скрембл), спред, стейк, суші, тальятеле, тамалі, татен, тортилья, удон* (страва японської кухні), *фалафель* (страва близькосхідної кухні), *фахіта(с), фетучіні, фондю, фри-тата, фуагра, фунчоза* (страва далекосхідної кухні), *хамон, хотдог, хумус, чабата, чизкейк, чипси*, мн., *чоризо, шакиюка* (страва ізраїльської кухні), *шаурма* (страва близькосхідної кухні) та ін.; назви різних сортів сиру: *брі, горгондзола, дорблю, камамбер, качокавало, качота* (частіше у формі *качотта*), *маскарпоне, моцарела, пекорино, рикота, тофу, фета, чедер*; харчові приправи (соуси, перець тощо): *васабі, гуакамоле, кетчуп, карі, лінвіні, оригано, папарделе, чилі* та ін., наприклад: «Пригощаються мідіями з італійським соусом *песто*, помідорами-*чері* із сиром *моцарелою*» (ГПУ, 23.07.2013, с. 16), «Для гурманів улаштуємо сирний день — на один піднос викладаємо декілька сортів сиру, причому з гучними іменами: пармезан, *брі, дорблю, камамбер, рокфор*» (з реклами;

згадані тут також сири пармезан і рокфор словники української мови фіксували й давніше, але, звичайно, щодо вживання поза межами вітчизняної дійсності). Це також серії назв з компонентами *-бургер* і (у назвах продуктів, що їх пропонують у закладах харчування компанії «McDonald's») *мак-* / *-мак*: *гамбургер* (скорочено також *бургер*), *фішбургер*, *чизбургер*; *бігмак*, *фішмак* («3 червня політик <...> обідав у “Макдональдзі” <...> Дружині замовляє *макпиріг*, картоплю *фрі*, морозиво *макфлурі* та каву. Донька їсть морозиво з наповнювачем, батько — *чизбургер*. <...> — Круті зірки <...> зазвичай заїжджають лише на *макдрайв*, — каже працівник *фаст-фуду*. <...> Замовив *бігмак-меню* — два *гамбургери* з яловичини з овочами, велику порцію *фрі* та колу»: Г. Остаповець. — ГПУ, 14.062013, с. 3). Цукерки, торти, тістечка, морозиво та інші ласощі: *брауні*, *джелато*, *доєнат*, *капкейк*, *кейкпюп(с)*, *мафін*, *турновер*, *чупа-чупс*, *попкорн*, *тирамісу*. Назви досі екзотичних для України фруктів, овочів, ягід, бобів тощо, які стали тепер уживаними і в нашому побуті, і взагалі страв рослинного походження: *булгур*, *йошта*, *каламата*, *кеш'ю*, *кві*, *кінва* (кіноа), *клементин*, *маракуя*, *маш*, *цукіні*, *шарон* (з Ізраїлю); набули значно більшого поширення також *авокадо*, *папая* (*папайя*), *фейхоа*, що фіксувалися в словниках і давніше (зрештою, навіть, наприклад, *банан* і тим більше *ананас* — слова, які, безперечно, давно і добре знайомі жителям України, тільки тепер справді стали назвами звичайних і звичних для них продуктів). Назви порід промислової риби, що її стали завозити й уживати в їжу: *аргентина*, *боніто*, *дорадо*, *ліхія*, *простинома*, *сибас*, *тилапія* та ін.; *лобстер* (омар).

У загальних назвах, похідних від власних назв — відповідних назв товарів: *вегета* — хорватська приправа («Vegeta»); *нутела* («Nutella») — шоколадна паста; дуже популярні шоколадні батончики *баунті* («Bounty»), *натс* («Nuts») і особливо *снікерс*, частіше мн. *снікерси* («Snickers»).

У назвах напоїв: *мілкішейк* — молочний коктейль, *смузі*, *фреш* — свіжовичавлений у присутності клієнта сік («великий вибір соків та *фрешів*»: з реклами), *мате*; кава (переважно за італійською рецептурою, способом приготування), кавові напої: «За італійськими традиціями, *бариста* повинен готувати *еспресо*, його варіації — *ристрето*, *лунго*, а також напої на основі *еспресо* — *капучино*, *лате*, *корето* тощо» (з реклами), *американо*, *бамбл-кава*, *допіо*, *мокко* (або: *мока*, ж., *мокачино*), *макіато*, *фрапе*, *фрапучино*; тонізувальні, «енергетичні», слабкоалкогольні напої: *тонік*, *спрайт*, *юпі*; *енерджайзер*, або *енергетик* («Медики кажуть, що здоровіше пити пиво чи традиційні алкогольні напої, аніж модні нині серед молоді *енерджайзери*». — Е, 1.08.2002, с. 21); *бренді-кола*, *джин-кола*, *ром-кола*, *джин-тонік*; алкогольні напої: *амарето*, *лонгер*, *метакса*, *мохіто*, *пінья* (*піна*) *колада*, *просеко*, *самбука*, *сангрія*, *скотч* (шотландське віскі), *текіла*; сорти і способи приготування пива: *лагер*, *крафтове пиво*.

Тому, хто не часто відвідує заклади харчування, тепер, звичайно, важко орієнтуватися в меню, у винних картах, де фігурують назви на зразок *індійські самоси*, *мохіто*, *піна колада* і под., так само як і у власних назвах алкогольних напоїв.

У назвах різноманітних закладів харчування, яких тепер стало досить багато порівняно з радянським часом: *арткафе*, *бістро* (слово вживалося, звичайно, і в радянський час: див., наприклад, СІС 1974, але як позначення зарубіжної реальії), *коворкафе* — кафе-коворкінг, *котакафе* (англ. *Cat Café*) — заклад харчування, де люди можуть збиратися разом з їхніми домашніми котями, *мітерія*, *паб*, *піцерія*, *фастфуд* (також з дефісним і окремим написанням компонентів — англ. *fast food*) — а) страва (набір страв) швидкого приготування в закладах харчування («замовити *фастфуд*»), б) кафе зі швидким обслуговуванням, де пропонують такі страви («відкрити, закрити, відвідувати *фастфуд*», «харчуватися в *фастфудах*»), *фудтрак* (кафе-фургон), *стрітфуд* (їжа, що продається на вулиці); *патисерія*, частіше в позанормативній формі *патісерія* (кафе-кондитерська); *кейтеринг* (виїзне ресторанне обслуговування як галузь громадського харчування). З компонентом *-бар*: *віскі-бар*, *коктейль-бар*, *піца-бар*, *суші-бар*; *снєк-бар*; *найтбар*;

дискотек. У власних назвах закладів харчування «першою ластівкою» глобалізації стала мережа ресторанів «МакДональдз»; серія назв побудована з використанням компонента *Хаус*: «*Піца Хаус*», «*Кава Хаус*», навіть «*Суп Хаус*».

На позначення споживання їжі за часом та деякими іншими особливостями: *ланч*, *бізнес-ланч*, *снєк*, *фуршет*.

З урізноманітненням підходів до споживання їжі та посиленням уваги до дієтичного харчування, а також з появою на ринку відповідних наборів продуктів харчування з'явилися назви: гніздо на позначення найсуворішої форми вегетаріанства *веган* (англ. *vegan*) / жін. *веганка* — особа, *веганство* / *веганізм*, *веганський* (*бургер*, *сир*, *десерт*, *кафе*); *кетодієта*.

У позначеннях осіб за родом діяльності: *бариста*, ч. і ж., жін. також *баристка*, *джелатер'є* (виготовлювач джелато), *піцайоло* (італ. *pizzaiolo*), або *піцамейкер*, *сомельє*, *шоколад'є*, відновлене *ресторатор*; *хостес*, ж. (англ. *hostess* — господиня, розпорядниця) — молода жінка приємної зовнішності й приємних манер, яка зустрічає гостей у ресторанах, готелях, на виставках, вечірках тощо й супроводжує їх, є ніби «обличчям» відповідної компанії).

2.2.6. Сфери спорту, активних фізичних ігор, бойових мистецтв і т. ін., лексика яких стала швидко поширюватися в цей період:

а) види спорту — зокрема, ігри з м'ячем або кулею: *бічволей* / *бічволейбол* (або *калька*: *пляжний волейбол*), *боулінг*, *індорхокей*, *корфбол*, *лаунбол*, *нетбол*, *петанк*, *пушбол*, *сквош*, *софтбол*, *стрейтбол*, *флорбол* (хокей з м'ячем на паркеті), *футволей*, *футзал*; водні види спорту: *аквабайк*, *вейкбордінг*, *віндсерфінг*, *дайвінг*, *кайтсерфінг* (*кайтбордінг*, *кайтінг*), *лейкджампінг* (стрибки у воду на велосипедах), *яхтинг*; зимові види: *айсбордінг*, *керлінг*, *сноубордінг*, *фрістайл*, *шорттрек*; силові види: *армрес(т)лінг*, *кікбоксинг*, *пауерліфтинг*, *стронгмен*; на колесах: *даунхіл*, *картинг*, *маунте(и)нбайк*, *ролер-спорт*, *скейтбордінг*; *скайдайвінг* (на парашуті). Спортивні знаряддя, засоби, у тому числі транспортні: *багі*, *болід*, *орбітрек*, *скейтборд* / *скейт*, *сноуборд* та ін. Найменування осіб — спортсменів за їхньою спеціалізацією та ін.: *вінгер*, *дайвер*, *джекптер*, *кікбоксер*, *ролер*, *серфер*, *скейтбордист* / *скейтер* та ін., пор. навіть *кіпер* (замість *воротар* або вже наявного запозичення *голкіпер*): «За словами новоспеченого наставника червоно-білих, *кіпер* “Карпат” <...> справив на нього дуже хороше враження» (Е, 25.07.2002); *ліберо*; *плеймейкер*; *лайнсмен* (помічник судді); *ультрас*, мн. — організована група підтримки спортивних, особливо футбольних, команд. Назви деяких інших понять зі сфери спорту: *трансфер*; *матчбол*; *кросинг*; *овертайм* — додатковий час (у футболі, хокеї); *плей-оф* — повторна гра після нічиєї;

б) спортивні, спортивно-військові і т. ін. ігри, екстремальні види активного відпочинку: *алтимат* («У Києві відбувся відкритий чемпіонат України з *фрізбі* <...> — Ви кидаєте “летючі тарілки” на дальність чи на влучність? — Ні, це аж ніяк не нагадує змагання з метання дисків, як у легкій атлетиці. І в ціль ми не влучаємо. Наш вид спорту — ігровий, його правильно називати *алтимат*». — Е, 6.09.2012, с. 10), *банджі-джампінг* (*банджі-стрибки*), *бугурд* (бій-вистава: інсценізація давніх боїв), *джиїпінг*, *джоїгінг*, *дигерство* (від англ. *digger*), *драйвінг*, *зорбінг*, *каньйонінг*, *карпфішинг* (спортивна ловля коропів), *кааякінг*, *панна* (вуличний футбол), *паркур*, *пейнтбол* («Постріляти з бластера <...> Це задоволення реально дістати, граючи в лазерний *пейнтбол*». — ВК, 10.02.1999, с. 6), *рафтинг*, *руфінг* («Українець Григорій, знаний під псевдонімом Mustang Wanted, — саме той спортсмен, який напередодні Дня прапора України на одній з найвищих будівель у центрі Москви розфарбував зірку в жовтий і блакитний кольори та вивісив там український стяг. 27-річний *руфер* (так називають спортсменів, які підкоряють висотки, — від англ. *roof*, тобто “дах”) здаватися російському правосуддю не поспішає». — Е, 28.08.2014, с. 6), *скіджоринг* (їзда на лижах з допомогою коня або собаки), *скітур* (гірськолижний туризм), *слеклайн* (ходіння по натягнутій стропі), *снукбол* (комбінація снукуеру й футболу),

снукер (різновид гри в бідьярд), *страйкбол*, *стрітбол* (командна гра з м'ячем), *трейнхопінг* («Молодь не зовсім розуміє, наскільки небезпечний *трейнхопінг*. Їздячи вантажним потягом, можна травмуватися, на все життя залишитися інвалідом чи навіть загинути». — Е, 8.08.2013, с. 7), *трекінг* (піший похід), *флетленд* «танці на велосипеді» («Брейк на велосипеді. Серед екстремалів набуває популярності нове захоплення — *флетленд*». — Е, 28.08.2014, с. 11), *футинг* та ін. У назвах осіб: *байкер*, *трейнхонер*, *трейсер* («Коли дивишся на неймовірні трюки, які вони виконують, аж за голову хапаєшся. Мить — і *трейсер* перестрибнув величезний паркан, а от уже виліз на висотний будинок». — Е, 14.03.2013, с. 18) та ін.;

в) види спортивної боротьби (переважно східної), східні бойові мистецтва: *айкідо*, *бандо*, *кунг-фу*, *муай-тай*, *те(й)квондо* (*тхеквондо*), *панкратіон*, *ушу*, *вінчун* (*він-чунь*), *кендо* та ін.; *кюдо*; деякі інші поняття з цих сфер: *нунчаки*, мн. (дві короткі палиці, з'єднані ланцюгом або паском); *дан*;

г) види оздоровчої та лікувальної фізкультури, відповідні процедури: *аеробіка*, *фітнес* (див. також р. VIII п. 4.2.2.2.1), *бодибілдінг*, *шейпінг*, «Курс поєднує вправи з *боді-балету*, *пілатесу*, *стретчингу* й інших напрямків тренування м'язів, правильного дихання. <...> Завдяки *пілатесу* минає фригідність. <...> Рекомендує напрямок *вумбілдингу* — курс тренування м'язів таза» (ГПУ, 22.02.2013, с. 26) та ін.; *чирлідінг* (поєднання елементів шоу, танців з гімнастико-акробатичними вправами — у виконанні груп дівчат); *цигун* (з китайської мови).

2.2.7. Сфера ігор (настільних, розважальних, інтелектуальних і т. ін.): *пазл* «гра-головоломка, що полягає в умінні скласти певну цілісну за змістом мозаїку з великої кількості фрагментів»; *скребл*; *дартс*; *караоке*; *кейворд*, *сканворд*, *білайнворд*, *судоку*; *го*, *рендзю*; комп'ютерні ігри (відеоігри): *дота* (англ. *Dota*), *квест* — один із жанрів комп'ютерних ігор («пригодницька гра») (*урок-квест*, *квест-кімната*), *контрстрайк*, *шутер*; *брейнринг* (інтелектуальна гра двох команд — як телепрограма); у назвах осіб: *геймер* — той, хто захоплюється відеоіграми.

Назви іграшок (дитячих, і не тільки): *йо-йо*, *спінер*, пор. уже в порівнянні: «Цього літа я крутилася поміж роботою та домашнім господарством, як той *спінер* — новомодна забавка сучасних підлітків» (Ю. Славінська. — ВЗ, 31.08.2017, с. 13); *понім* (*non-im*) (англ. *pop it* — букв. «лопни це») — пластикова або гумова іграшка з півсферами для натискання, під час якого лунає клацання, *симпл-димпл*; *тамагочі*, *Фербі* (англ. *Furbi*); *кіндер-сюрприз* (іграшка-ласощі: яйце з шоколаду, всередині якого міститься пластиковий контейнер з іграшкою або сувеніром).

Особливої популярності набула лялька *Барбі*, назва якої вживається також переносно — про гарненьку лялькоподібну біляву дівчину, молоду жінку [Лукаш 2015: 72–73] (див. у р. I п. 6.2.4 про явище *барбіманії*, *барбізацію*).

2.2.8. Сфера моди. Стиль. Одяг, взуття. У вжитку поширилися одиниці *фешн* (англ. *fashion* «мода») — переважно в складних словах: *фешн-бізнес*, *фешн-індустрія*, *фешн-блог*, *фешн-подія*, *фешн-показ*, *фешн-тренд*, *етнофешн* (етнічна мода) та ін.; *откутор* (*от кутюр*, *от-кутор*) або вже кальковане *висока мода* (франц. *haute couture*); *вінтаж* (франц., англ. *vintage*) — а) стильовий напрям, що відроджує характерні тенденції не дуже віддаленого минулого, б) речі в такому стилі; *кежуал* (англ. *casual*) — стиль одягу для щоденного користування (зручний і практичний); *прет-а-порте* (франц. *prêt-à-porter* — букв. «готовий для носіння») — моделі готового одягу, що виробляються великими партіями і в стандартних розмірах; *візаж* — комплекс заходів щодо догляду за обличчям і взагалі за зовнішністю людини; особливо *гламур* (див. р. I п. 6.2.1); *шоурум* — офіс з демонстраційним залом для зразків колекції брендів. На

позначення осіб-фахівців: *кутюр'є*, *стиліст* (з калькуванням нового значення), *візажист*.

У значенні трендової, модної речі (предмета одягу) якогось сезону поширилася назва *мастхев* (англ. *must have* — букв. «маєш мати»).

У назвах одягу: *анграк*, *бомбер*, *світшот*, *х(є)уді*, невідм., *бермуди*, мн., *бриджі*, мн., *джегінси*, мн., *джогери*, мн., *кардиган*, *сліми*, мн.; труси: *брифи*, мн., *сліпи*, мн.; головні пов'язки: *бандана*, *баф*; жіночий одяг: *кюлоти*, мн., *парео*, *топ* (розм. *топик*, звичайно у формі *топик*), *капрі*, мн., невідм., *легінси*, мн., *снуд*, білизна: *боді* (розм. *бодик*, звичайно у формі *бодік* — навіть у словнику: СНА), *бралет* (*бра*), *бюстье*, *бандо*, *комбідрес*, *стринги*, мн., *танга*, мн., невідм.; чоловічий одяг: *слакси*, мн., білизна: *боксери*, мн., *хіпси*, мн.; у назвах взуття: *броги*, мн., *дезerti*, мн., *дербі*, мн., невідм., *еспадрилі*, мн., *лофери*, мн., *пантофети*, мн., *сліпони*, мн., *угі* (від англ. «UGG» — бренд одягу), мн., невідм. («Крізь натовп до ятки проштовхуються дві дівчини років 20. Обое взуті в мокрі уті». — ГПУ, 2.04.2013, с. 24), *ботильйони*, мн. (жіночі), *лабутени*, мн. (жіночі); у назвах тканин, шкіри та інших матеріалів для одягу: *денім*, *джинс* (англ. *jean*) — джинсова тканина, *крек*, *лайкра* (*еластан*, *спандекс*), *синтепон*, *стрейч*, *фліс*, *нубук*, *шелтер* (утеплювач одягу). Поширилися в ужитку назви одягу мусульманок: *нікаб*, *хіджаб*, назва шотландської спіднички для чоловіків *кілт*.

Оздоблення, прикраси тощо: *стикіні*, *паетка* (у написанні частіше *пайетка*, *пайетка*), перев. у мн. З інших аксесуарів: *барсетка* (з італ.) — чоловіча сумочка.

2.2.9. Косметика, парфумерія. Засоби особистої гігієни. Охорона здоров'я. У назвах відповідних напрямів, процедур — як загальне позначення: *б'юті-індустрія* (англ. *beauty* — краса, врода), так і різні конкретніші види: *ліпосакція*, *ліфтинг*, *пілінг*, *пірсинг*, *подологія*, *стайлінг*, *тейпування*, *шугаринг*; *макіяж* / *демакіяж*, *мейкап* (процедура і збірн. — самі засоби), *тату* (процедура та її результат); словотвірне гніздо *СПА-...*: *СПА-процедура* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2.2.1). У назвах косметологічних, гігієнічних і т. ін. засобів: *антиперспірант*, *гомаж*, *кондиціонер* (у нових значеннях: для догляду за волоссям, для прання білизни), *праймер* (для вій, нігтів, обличчя), *скраб*, *тонік*, *хайлайтер*. Особливу роль у косметології стали відігравати речовини *ботокс* — для розгладжування зморщок, виправлення інших дефектів шкіри і контурів обличчя («— Зірки часто роблять підтяжки, ін'єкції *ботоксу*. Як ви ставитеся до таких методів підтримування краси?»): І. Корчук. — ВЗ, 4.07.2013, с. 9: із інтерв'ю з естрадною співачкою Гайтаною) і медичний *силікон* — для збільшення повноти жіночих грудей, сідниць, губ (див. також у р. I п. 2.2.9 про появу висловів на зразок ірон. *силіконова красуня* або зневажл. *ботоксна потвора*). Поширилося дієслівне гніздо *мелірувати* (з франц.) «освітлювати за допомогою відповідних засобів окремі пасма або кінчики волосся на голові». Знаряддя для гігієнічного та косметичного догляду: *ролер* (масажер), *спонж*, *стайлер*; *тример* (для підстригання волосся); *флос* (зубна нитка); предмети жіночої гігієни: *тампакс*; дитячої гігієни і гігієни для хворих: *памперс* (див. п. 2.3). Досить частотним у вжитку стало гніздо *целюліт* — щодо особливостей шкірної поверхні на жіночих ногах у їхній верхній частині — зокрема, означення *целюлітний* (з кількома серіями метонімічних зміщень): *відкладення на стегнах, тканина, зона* — *ноги, стегна, сідниці* — ірон. *принади* — *масаж, препарат*.

Поширилося слово *лук* (англ. *look* «зовнішній вигляд, зовнішність») у значенні «зовнішній вигляд людини як її образ»: «модний *лук*», «новий *лук* кінозірки».

В Україні відкрилися модні чоловічі перукарні з досить широким набором послуг під назвою *барбершоп* (з особою перукаря — *барбера*).

У сфері медицини це насамперед, звичайно, значно збільшена номенклатура ліків за рахунок імпортованих препаратів — безперечно, сотні найменувань (*амброгексал*, *ефералган*, *колдрекс*, *панadol*, *парацетамол*, *стрепсилс*, *тайленол*, *терафлю*, *фенкарол*, *фостер* та багато ін.; *антидепресант*), а також поява на вітчизняному фармакологічному

ринку численних препаратів, які не вважаються ліками, з розряду *біологічно активних [харчових] добавок (додатків)* — БАДів (англ. *food / dietary supplement*), серед яких найбільше поширення в ЗМІ мав у 90-х роках препарат під назвою «Гербалайф». Це також запозичення назв нових шляхів діагностування, напрямів лікування, медичних процедур тощо: *акупресура*, *антиейджинг* — протидія старінню, *евтаназія*, *скринінг*, *магніторезонансна томографія* — МРТ (англ. *Magnetic resonance tomography* — MRT) та ін. У назвах закладів: *х(з)оспіс* (спеціальна лікарня для невиліковно хворих), *х(з)оспісний (відділення)*. У назвах різного роду знарядь і засобів: *масажер*; *санітайзер*; *турнікет* (у новому значенні: джгут), *фриматор*; *імплантат*, або *імплант*; *брекети*, мн.

Див. також у р. І п. 2.2 про поширення назв нововиявлених епідемій.

2.2.10. Будівництво. Житло. Це назви нових для вітчизняної дійсності типів будівель, технічних споруд — назви різновидів готельних закладів, гуртожитків: *апарт-готель*, *ботель*, *хостел* (*гостел*); *апартаменти*, мн. (у новому значенні); *шелтер* (тимчасовий притулок; укриття); назви типів житлових будинків і квартир: *смартквартира*, *студіо*; «квартира у двох рівнях», «дворівнева квартира» («Продається дворівнева 4-кімнатна квартира, євроремонт, кухня-студіо» — з оголошення), «трирівневий підземний паркінг» (пор. англ. *level* «рівень» — у значенні «поверх», *two-level* і т. д.); *трейлер* (житловий); *бунгало* (уже існують і в межах України); *кампус* [університету]: існують уже і в Україні; з компонентом *-хаус* (варіант *-гауз*): *пентхаус*, *паркхаус* (з підземним паркуванням), *таунхаус* (комплекс житлових будинків). У жартівливо-іронічному вжитку поширилося *фазенда* (див. р. І п. 6.1). *Сквот* — покинутий будинок або приміщення, де самовільно поселилися сторонні особи — *сквотери*, не визнаючи цю свою акцію правопорушенням. Назви інших споруд, їхніх частин, комплектування, будматеріалів: *паркінг*; *скайбокс*; *патіо*; *лаунж-зона*; *ламінат*, *металочерепиця* (англ. *metal tile*); *сайдинг*; *ролета*. На позначення осіб: *готельєр* («Українські готельєри занадто загилили ціни на Євро <...> Багато готелів і хостелів відверто провалили єврочемпіонат». — УМ, 3.07.2012, с. 5). *Таймшер* — форма володіння житлом.

2.2.11. Транспорт. Прилади, пристрої, знаряддя тощо (до уваги тут беруться пристрої і т. ін., назви яких уживаються не тільки в сферах спеціального слововжитку, а й за їхніми межами). Для пересування на автошляхах — це назви спортивних автомобілів відповідних конструкцій (див. також про актуалізовані в новій Україні марки престижних легкових автомобілів зарубіжного виробництва: р. І п. 2.2.2.1): *багі*, *болід*, *родстер*, легкових автомобілів: *мінівен* і його різновид *мікровен*, *кросовер*, а також: *позашляховик*, або *позадорожник* (калька англ. *off-road vehicle*, *all-road vehicle*); у назвах засобів і способів пересування, мандрування: *бобкет* (мініавантажувач); *квадроцикл*; *байк*; *скутер*; *караванінг*; назви самокатів: *ролер*, *сегвей* (часто у формі *сігвей*), *гіроцикл*, *гіро-скутер*; у назвах осіб: *пілот* (*пілот боліда*); *стрітрейсер*; *байкер*. У залізничному транспорті: *інтерсіті* (денний міжрегіональний швидкісний поїзд); *гіперлун* (поки що як проєкт). В авіації: *лоукост* — авіалінія з відносно дешевшим перевезенням («Біля терміналу пасажирів з *лоу-коств* забирають доволі дорогі машини». — ВК, 24.01.2013, с. 5), *лоукостер* — відповідна авіакомпанія; *джет*; *дрон*, *коптер* — безпілотні літальні апарати (див. р. І п. 2.3). Це також: *навігатор* (пристрій); *термінал* (як частина транспортної інфраструктури).

Назви приладів, пристроїв, знарядь тощо (поряд з тими, що подані вище в цьому та в інших підрозділах, а також рознесені по тематичних рубриках у р. І п. 2.2.4) — гніздо складних слів з компонентом *-мат*: *банкомат* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2); *ксерокс* (див. п. 2.3); *картридж*; *тестер*; *драгер* (прилад для вимірювання вмісту алкоголю в крові); *чаджер*, *павербанк* (зарядні пристрої); *логер*; *камкордер* (різновид відеокамер); *флікер* (світловідбивач); *шокер*, *електрошокер*, *тейзер* (електрошокова зброя); *мультипук*;

назви побутових приладів, пристосувань (для кухні тощо): *блендер, кутер, маринатор, стимер, фрізер, шейкер*. До цієї тематичної сфери дещо умовно можна віднести також, наприклад: *блістер* (різновид упакувань); *кулер* (місткість для питної води); *джакузі* (ванна); *палета* (піддон); *стикер*, частіше у формі *стікер* (різновид етикеток, наклейок).

У назвах канцелярського (офісного) приладдя: *біндер* (з нім.), *маркер, організер, ролер* (різновид кулькової ручки), *скотч, степлер, кліпбординг, файл*.

2.2.12. Назви порід собак і котів, сортів культурних рослин (у загальному контексті урізноманітнення приватного життя людей):

а) назви порід домашніх, службових, мисливських, бійцівських собак: *басенджі, басетт(г)аунд (басет), бігль, бладох(г)аунд, бобтейл, босерон, бріар, бульмастиф, бультер'ер, грейстер, грюнендаль, далматин, драхт(г)аар, кері-блю-тер'ер, кокер-спаніель, курих(г)аар, лабрадор, ландзир, малінуа, мастиф (неаполітанський мастиф, мастино), мітельшнауцер, панда, пітбультер'ер (пітбуль), ретривер, ризеншнауцер, скайтер'ер, стафордшир, хаскі, цвергшнауцер, чау-чау, чихуахуа, шарпей та ін.;*

б) назви порід домашніх котів: *бірма (бірманський кіт), бобтейл, бомбей, девон (девон-рекс), корнішрекс, мейнкун, рекс, сфінкс та ін.*

Нові явища в догляді за собаками й котами, в роботі з ними та найменування відповідних фахівців: *грумінг, хендлінг; грумер, хендлер*; знаряддя: *фурмінатор* (щітка-гребінець);

в) назви кімнатних, оранжерейних рослин / квітів: *агератум, антуріум, гайлардія, дельфініум, кларкія, малькольпія та ін.* («Букет можна замовити за каталогом, спеціалізовані магазини за домовленістю привозять товар додому. Підібрати квіти можна будь-які: польові, екзотичні — *протея, джінджер, орхідея, антуріум* тощо». — Е, 3.08.2000, с. 13).

Серед досі невідомих у нас, екзотичних тварин у загальному руслі культурно-мовної глобалізації на початку ХХІ століття й до України дійшли відомості про *чуакабра* (слово, утворене в іспанській мові країн Латинської Америки) — страшну на вигляд і кровожерливу тварину, яка [ніби] нападає в селах, на фермах на свійських тварин (що, проте, не доведено): «Не вовк, не собака — *чуакабра*! Перелякані люди ввечері не виходять на вулицю і замикають у стайнях худобу. У селі Зарожани на Буковині вночі невідома істота вбила козу та вівцю. Із тварин випили кров, виїли статеві органи. А от внутрішні органи лишили неушкодженими. Місцеві люди перелякані. Думують, у їхньому селі з'явилася *чуакабра*» (О. Камська-Ополоник. — Е, 8.08.2013, с. 9).

2.2.13. Назви штучних істот (власні й загальні) (з художніх фантастичних кінофільмів, літературних творів, мультфільмів, фольклору західноєвропейських народів і т. ін.), на основі яких утворюються також інші, метафорично переосмислені власні й загальні назви (як запозичені, так і виниклі вже на вітчизняному ґрунті) — людей, предметів, інших штучних істот і т. ін. (у розмовній мові — як прізвиська, у відеоіграх, у популярній культурі тощо): *аватар* — зображення користувача в інтернеті; *гоблін* — про тупу, примітивну людину [Мосенкіс, Грабовий, Фурса 2009: 131], про того, хто здійснює негідні, непорядні вчинки (СНА, с. 86); *Г(Г)одзілла* — нібито доісторичне чудовисько; перен.: «*Годзілла*» — броньовик, сконструйований в Україні; *кіборг* — а) робот, б) перев. у мн. «*кіборги*» — про українських військових — оборонців Донецького аеропорту у вересні 2014 — січні 2015 рр. (див. р. І п. 5.4.3); *Кінг-Конг; кобольд; Мауглі* — про дитину, що виросла серед тварин (СУМ-11: Дод.); *орк*, перев. мн. *орки* — з 2014 року про бойовиків так званих ДНР і ЛНР (див. р. І п. 5.4.3), а з кінця лютого 2022 року — також про російських окупантів в Україні (див. р. І п. 2.3): «*Орків геть!*» (від англ. *Orcs* — вигадані страшні звіроподібні агресивні й розумово обмежені істоти з фольклору народів Західної Європи і творів у жанрі фентезі, зокрема творів Дж. Толкіна); *покемон; Рембо*: «Як з'ясувалося, в будинок № 5 на згаданій вулиці увірвався 38-річний безробітний львів'янин У., якому чомусь дуже не сподобалася господиня та її донька.

Обидвох він поранив. Опісля “рембо” повернувся до свого будинку і, посварившись зі своїм батьком, поранив його в живіт» (СП, 5.08.1999); *робокон* (від англ. «RoboCop» — фантастичний персонаж американського кіно: робот-коп, тобто поліцейський) — під такою назвою в різних країнах уже сконструйовано роботів-поліцейських; *телепузики*, мн. (англ. *teletubbies*); *Термінатор* — надзвичайно жорстокий робот, кіборг з популярної серії американських кінофільмів (у переносному вживанні: «термінатор» української політики, політичний / парламентський «термінатор», або просто «Термінатор», — про відомого політика Ю. Луценка; «Онопрієнко — найвідоміший український серійний вбивця. Прізвиська: “Український звір”, “Термінатор” і “Громадянин О”». — УМ, 29.08.2013, с. 3); *трансформер* (людиноподібний робот); *хобіт* (*гобіт*); *Шрек* — сорт рапсу, виведений в Україні; «*КрАЗ-Шрек*» — марка українських бронеавтомобілів. Особливо поширеним (крім *орк*: див. вище) стало вживання в переносних значеннях членів гнізда *троль* (від назви потворної істоти зі скандинавської міфології, ворожої людям), *тролінг* (англ. *trolling*), *тролити* (кого) — в інтернетному сленгу це грубе провокування з метою викликати негативну емоційну реакцію на те чи інше повідомлення — для нагнітання загальної атмосфери в обговорюванні відповідного питання (існують навіть «*фабрики тролів*»).

2.3. Деякі особливості семантико-стилістичного функціонування новітніх запозичень. Про актуальність у сучасному мовному житті та частотність функціонування великої кількості новітніх запозичень, їхнє вrostання в тканину української мови свідчить також (крім виконання ними власне номінативної та комунікативної функцій) їхня семантична і словотвірна (див. п. 3) продуктивність, стилістично-образне використання багатьох із них (див. про це також вище: п. 2.2.13).

Такі слова могли ставати ключовими для позначення певного періоду в новітньому житті країни (*епоха бартеру*, *бартеризація економіки* — про економічне життя країни кінця 80-х — початку 90-х років.: див. р. І п. 2.2.3), способу і стилю життя (*гламур* — про блиск, шик сучасного «світського» життя: див. р. І п. 4.9), якості чого-небудь: «Ця пісня — *формат / неформат*»: див. р. І п. 6.2.1) та ін. (див. також матеріал у р. І п. 6.2.4: культ *Барбі*, *макдональдизація*, *снікеризація* і под.).

Як наслідок активного функціонування кількох брендів власних назв відбулося розширення їхньої семантики — апелятивізація від видового до родового значення: «*Xerox*» (власна назва фірми — виробника розмножувальної техніки, яка однією з перших завоювала позиції на пострадянському просторі, і, відповідно, назва копіювальних апаратів її виробництва) — «*ксерокс*» і просто *ксерокс* (уже без лапок) як а) назва взагалі відповідного апарата копіювальної техніки (безвідносно до його виробника): «розмножити на *ксероксі*» і под., б) те саме, що *ксерокопія* («зробити *ксерокс*», «зняти *ксерокс* з документа»), на основі чого вже сформувалося словотвірне гніздо: *ксерокопія*, *ксерокопіювати*, розм. *ксерити* / *відксерити*; «*Pampers*» (торгівельна марка дитячих одноразових підгузків) — *памперс*, частіше у формі мн. *памперси*, навіть на позначення одиничного предмета (як загальна назва такого одягу — спочатку, очевидно, тільки щодо виробів іноземного походження); «*Snickers*» (назва компанії, що виробляє шоколадні батончики відповідного сорту) — *снікерс* (як загальна назва шоколадних батончиків закордонного виробництва)³. Як окремий приклад семантичного розвитку закордонних фірмонімів у негативно-оцінному напрямі можна навести такий факт. Незважаючи на

³ Пор., наприклад, у сучасній польській мові: *adidas*, *adidaski*, мн. — від назви компанії-виробника «*Adidas*» до загальної назви кросівок, *neska* — розчинна кава, не тільки марки «*Neskafé*» (див., наприклад: Dunaj 1996). Пор. також нові запозичення, утворені від відповідних власних назв (назв фірм-виробників), у яких таке переосмислення відбулося ще в мові-джерелі: *джакузі* — гідромасажна ванна, *кареват* (*каримат*) — туристичний килимок, *лайкра*.

загалом високу довіру в Україні до технічних виробів не тільки з країн Західної Європи та Північної Америки, а й з Японії, Південної Кореї, Сингапуру був короточасний період, коли запущені на наших залізницях швидкісні поїзди південнокорейської фірми «Hyundai» спочатку часто виходили з ладу, що дало підставу для породження глузливих характеристик на їхню адресу (це було ще також як шпилька в бік державної влади часів президентства В. Януковича, оскільки, як багато хто вважав, договір на постачання цих поїздів мав ознаки фінансових зловживань): «Поїзди “Хюндай” прославилися в народі рекордною кількістю поломок та завищеною в 2-3 рази ціною порівняно з поїздами, що комплектувалися вагонами вітчизняного виробництва. За що й отримали лаконічну характеристику — “хюндайня”» (ГПУ, 28.02.2013, с. 2), «Повний хюндай! Запуск швидкісних поїздів “Hyundai” по праву отримав звання провал року. Про те, що закупівля десяти корейських чудо-потягів — грандіозна афера, говорили ще до того, як вони прибули в Україну. <...> Корейські потяги стали темою для анекдотів, а слово “хюндай” стало мало не лайливим. Тепер кажуть “повний хюндай” <...>» (З. Воронович. — ВЗ, 24.01.2013, с. 7), «Гюндай-мундай. Я зарікся подорожувати по Україні гюндаями, але на свята знов довелося» (Микола Рябчук, публіцист. — ГПУ, 28.05.2013, с. 24).

Семантико-стилістична адаптація запозичень виявляється також у набутті ними здатності до образно-переносного вживання, наприклад: «<...> український інформпродукт — це, по суті, *секонд-хенд* з Росії» (УС, 20.04.2000, с. 7), «NN точний у передачі властивого багатом українцям відчуття неексклюзивності нашої дійсності (чи все ж таки нашого сприйняття її?), епігонства, вторинності щодо співтовариств, які нас оточують, — скажімо, російського. І це відчуття власної “*секондхендності*”, яке в’їлося, стало звичним, і визначає нерідко нашу лінію поведінки» (Н. Лігачова. — Д, 6.08.1999, с. 9); «— Але ми недооцінюємо можливості Заходу в глобалізованому світі. А він інколи змушує не одного президента подбати про *памперси*» (Е, 27.06.2013, с. 5), «— А вас підозрюють у підіграванні владі й обіцяють улаштувати пекло. — Нехай куплять *памперси*, а потім мені погрожують» (ГПУ, 25.10.2013, с. 7).

Низка запозичених у 90-ті роки слів уже вживається з цілком сформованими переносними значеннями, у тому числі в розмовній мові, з гумористичною метою: *батл* (англ. *battle* — букв. «битва; бій; двобій») — у значеннях «конкурсний поєдинок (звичайно в змаганнях щодо майстерності виконання брейкдансу, репу тощо)» (*танцювальний батл, словесний батл, реп-батл*), а згодом ширше — «публічний словесний поєдинок (усний — в ефірних ЗМІ, писемний — у соціальних мережах інтернету) переважно політичного характеру»: «*Батл* прем’єрів Гройсман VS Тимошенко» (ICTV, «Свобода слова», 18.06.2019), «*батл* Тимошенко — Зеленський»; *бонус* — від значення певної форми стимулювання, заохочення у фінансово-економічній сфері до значення «певна винагорода, заохочення і т. ін. узагалі»: «заробляти *бонуси*», «— <...> І додатковий *бонус* для глядача — тепер на повний зріст з рухом у кадрі працюватимуть ведучі практично усіх випусків ТСН» (А. Мазур, телеведуча. — Д, 28.02.2013, с. 20), «— Те, що я живу вже десять років після такої аварії й операції, — це для мене як *бонус*», «— Якщо у нинішніх, м’яко кажучи, *небонусних* для прем’єрства умовах, сплячуть таку вагому для президента кандидатуру, як Гройсман, то, очевидно, з розрахунком, що він буде прем’єром не на кілька місяців» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 24.03.2016, с. 6); *бренд* (див. р. І п. 6.2.1); *джекпот* — у значенні «несподівана удача»: «зірвати *джекпот*», «Це був *джекпот*!»; *драйвер* — у значенні «рушійна сила чого-небудь» (наприклад: *нової реформи, розвитку економіки*; див. про актуалізацію поняття «*драйву*» в сучасному житті: р. І п. 6.2.1); *квест* (див. про це слово в його базовому значенні вище в п. 2.2.7) — у значенні пошуку чого-небудь на виконання поставленого завдання: «Учора в Києві представники молодіжного руху <...> запропонували журналістам взяти участь в оригінальному *квесті* — знайти в магазині вітрини із простроченим товаром» (ГУ, 8.08.2013, с. 1), «— Переддень початку занять і сам цей день — це виснажливий *квест* для батьків і дітей. Підготовка до

свята, стояння на сонці, тривалі промови — це все негативно впливає на здоров'я дітей» (УМ, 3.09.2019, с. 3); *ідеологічний кілер, інформаційне кілерство* і под.; *клон* (див. р. І п. 2.2.4); *консенсус* (див. р. І п. 4.6.2); *менеджер* — як найвища оцінка організаторським, управлінським здібностям кого-небудь (див. про це слово в назвах нових професій: р. І п. 6.2.3.5.1): «*NN [наводиться прізвище державного лідера, керівника якої-небудь структури] — хороши́й (добрий, успішний, ефективний) [кризовий, антикризовий] менеджер (топ-менеджер найвищого рівня)*», «— Люди, які керують країною, повинні бути її *менеджерами*. Якщо *менеджмент* не ефективний, корабель рано чи пізно піде на дно» (Е, 27.06.2013, с. 19); *опція* — у значенні «вибір: варіант вибору; предмет вибору» (англ. *option*; слово з'явилося в українському лексиконі в цьому значенні спочатку в текстах меню різних електронних пристроїв: «Вибрати інші *опції?*» і под., а потім розширило свій семантичний діапазон, хоча можливо, звичайно, що й ці похідні відтінки значення також кальковані з англійської): «*Опція*, що стільки народних депутатів складуть свої мандати, малоімовірна» (Л. Ємець, народний депутат. — Еспресо, 12.07.2016), «Треба, щоб у невиліковного хворого була *опція* — суїцид з допомогою лікаря» (з перекладного англомовного телефільму), «А які в України є *опції?*»; *пазл* (див. про вихідне значення цього слова в п. 2.2.7) — у значенні «певне ціле, зібране з багатьох розрізнених елементів»: «Британець 15 років збирав до купи *пазли* з розірваних листів до дружини» (Г. Степаняк. — УМ, 17.07.2008), «<...> з окремих інформаційних *пазлів* складати цілісну картину» (А. Мазур, телеведуча. — Д, 28.02.2013, с. 20), «Якісь деталі, нюанси вже видно, тренди починають складатися в *пазл*» (Н. Лигачова. — Д, 27.06.2013, с. 20); *спам* (див. про вихідне значення цього слова в п. 2.2.2) — у значенні «активне масоване й загалом непотрібне творення того чи іншого виду інформації», наприклад: *інформаційний спам, законодавчий / законотворчий спам* (про внесення депутатами ВР надмірної кількості недоопрацьованих і взагалі непотрібних законопроектів); *спонсор* жарг. «про багатого, впливового коханця»: «знайти (завести собі) *спонсора*».

Досить швидко виникли похідні значення в семантичній структурі слова *бартер* (див. про активізацію його вживання в сфері економіки: р. І п. 2.2.3) — метонімічне «сам товар і т. ін., що їх надають на такій основі»: «Ми вам поки що вугілля — ви нам *бартер* або гроші» (І. Титова. — КВ, 13.03.1998, с. 6), «Влітку, коли вони доглядали за молодими насадженнями, їм ще сяк-так платили “живими” грішми. Тепер же, коли роботи в лісі значно поменшало і коштів на банківських рахунках не вистачає, з людьми розраховуються ходовим у ці дні *бартером* — ялинками» (Іван Фаріон. — ВЗ, 31.12.1999), «Господарі <...> заявили, що грошей [на купівлю труни. — О. Т.] не мають, тож можуть запропонувати *бартер* — самогон» (КВ, 21.03.1997) — та жартівливе метафоричне «обмін (речами, товарами, послугами тощо) за взаємною згодою» (у побутовій сфері): «Про дівчат за *бартером*. На Далекому Сході налагоджується новий вид *бартеру* — обмін повіями між Хабаровськом та прикордонними містами Китаю» (ВЗ, 31.12.1999), «<...> не найчисельніша фракція [у ВР. — О. Т.] “*но бартеру*” одержала портфелі голів кількох ключових комітетів у парламенті» (Василь Плющ. — ЛУ, 27.01.2000), *політичний бартер* (взаємний обмін певними послугами і поступками між різними політичними силами).

У слова *піар* (англ. *PR* — від *public relations*), крім загального значення «діяльність щодо зв'язків з громадськістю», розвинулася семантична спеціалізація з пейоративізацією — «маніпуляція громадською думкою» (під час виборчих кампаній тощо): *брудний, чорний піар* (див. р. І п. 6.2.1).

Джерелом дотепів, мовної гри, анекдотів на мовній основі стали популярні звороти, кліше з перекладних рекламних телероликів (див. р. І п. 2.2.1). Так, на основі назви дитячої іграшки-ласощів *кіндер-сюрприз* (див. про це слово у п. 2.2.7) розвинулося кілька образних значень: «несподівана вагітність у жінки», «дитина, що “незаплановано” має народитися або народилася», «щось несподіване й неприємне як наслідок певних дій,

поведінки малої дитини (переважно тоді, коли вона «сходила під себе»)), «узагалі якась прикра несподіванка»: «<...> починаєш підозрювати, що бюджет-2004 — *кіндер-сюрприз* з магазину приколів: обгортка гарна, та за тонкою плівкою шоколаду — дуля» (ВЗ, 18.12.2003, с. 2). Набув поширення вислів *український снікерс* — про сало (з різними конотаціями — від добродушно-жартівливих у межах «наших» дискурсів до відверто глузливих у «ненаших»): «— Жіночко, дивіться, який гарний шматочок сала — купіть *український снікерс*, не пошкодуєте» (сценка на ринку: ГУ, 18.11.1999, с. 5), «Учасників симпозіуму — іменитих карикатуристів <...> — дуже розсмішив “*український снікерс*”, фірмова закуска кафе-клубу “Лялька”. “*Український снікерс*” — це тоненькі смужечки сала в шоколадній глазурі. Їх подають замороженими в пластикових коробочках» (ГУ, 12.11.1999, с. 10). Слово *бігборд* (див. про це слово нижче) у множині (*бігборди*) жартівливо трансформували в *бігморди*, тобто ніби «великі морди».

За зразком номінативних словосполучень іншомовного походження стали утворюватися нові для вітчизняної мовної практики номінативні моделі — як у цілком офіційній сфері — в назвах нових організацій, продуктів, проєктів тощо (тут беруться вже усталені в світовій практиці зразки), так і в жартівливому або іронічному вжитку — з перекладних телесеріалів, рекламних телероликів, наприклад:

— з уточнювальним постпозитивним компонентом *плюс* (у значенні невідмінюваного прикметника) або (на письмі) з відповідним математичним знаком додавання — у значеннях: а) певної кількості (років — у визначенні віку людини, суми грошей і под.) — «з такою кількістю й більше»: «вікова категорія “*п’ятдесят плюс*»» — про людей віком 50 років і старших, «Всім чоловікам 50+ рекомендується здати простий аналіз крові на ПСА» (в. о. міністра охорони здоров’я У. Супрун: УП, 7.11.2018), «Із понеділка українці 60+ зможуть купити ліки за програмою «Підтримка» (УП, 24.01.2022), «фільм категорії “18+”» (з допуском осіб 18 років і старших), «вікове обмеження 21+», з розмовної практики: «жіночка — *сорок плюс*»; «Вкладники банків із сумою вкладів 200 000 *плюс* одержують свої вклади після банкрутства банку в останню чергу» (з офіційного документа), «На народження дитини — виплата 50 тисяч *плюс*» (з передвиборної програми претендентки на посаду Президента України Ю. Тимошенко, березень 2019 року); б) «... і більше (і ще щось)», «... і наступний, ще один»: «З того часу я вів додаток до “Мелорами” [радіопрограми. — О. Т.], який називався “*Мелорама плюс*”» (ВК, 10.02.1999, с. 6); газетні рубрики «*Новини плюс*» (газета «Україна молода»), «*СПОРТплюс*» (газета «Суботня пошта», м. Львів); у назвах ЗМІ: «*Література плюс*», тобто «література і ще щось» (газета Асоціації українських письменників), «*Наша газета+*» (орган СДПУ(о)), журнали «*Театр плюс*», «*Книжковий клуб плюс*», радіомережа «*Європа плюс*» — англ. *Europe Plus* (діє на пострадянському просторі від 1990 року); газети «За вільну Україну» і «*За вільну Україну плюс*» (Львів), тижневики «Грані» (з 1995 року) і «*Грані плюс*» — з написанням «*Грані-плюс*» (з 2001 року) (обидва існували під егідою Соціалістичної партії України), журнали «Персонал» і «*Персонал Плюс*» (органи Міжрегіональної академії управління персоналом). Особливого поширення набула в 2016–2019 рр. назва «*формула Роттердам+*» (методика визначення вартості вугілля для теплових електростанцій з умовного розрахунку доставлення його до порту Роттердама, а потім до України); в) і, зрештою, «кращий (ніж той, що має назву без цього слова / знака)»: ресторан «*Піца Плюс*» (Київ), кафе «*Юліана-плюс*», «*Віка-плюс*» (Львів), мережа закусочних «*Кебаб плюс*» (Київ), «*Ірина плюс*» (косметичний салон), *Інститут сімейної медицини плюс* (Київ); у назвах лікарських препаратів (запозичених, звичайно, разом з імпортованими ліками): «Ноліпрел» і «*Ноліпрел плюс*», краплі «Береш» і «*Береш плюс*» і под. (тут назви з «плюс» сигналізують про сильнішу дію препарату);

— з уточнювальним постпозитивним компонентом *лайт* у значенні невідмінюваного прикметника (англ. *light*) на позначення «полегшеної» (у прямому або в переносних значеннях) версії чого-небудь — як у позначеннях номенклатурних різновидів певних

виробів, товарів (цілком нейтрально), так і в розмовній мові: «матрац *ЕММ Еко Лайт*», «ворота двостулкові *лайт* 1480 мм на 3000 мм», *майонез лайт* (з нижчою калорійністю), «*Куяльник-Лайт*» (мінеральна вода), «*Інтелект Лайт*» — полегшена версія програмного продукту «Інтелект»; *варіант лайт*, у *режимі лайт*, *сталінізм лайт* (зокрема, про політичний режим у сучасній РФ). Пор. також у складених словах з препозицією цього компонента: *лайт-варіант*, *лайт-версія* (чого-небудь — наприклад, *проекту*);

— з уточнювальним препозитивним компонентом *просто* (від назви популярного на пострадянському просторі на початку 90-х років мексиканського мелодраматичного телесеріалу «*Просто Марія*» в російському озвученні — ісп. «*Simplemente Maria*»): «*ПРОСТО шоу*» — розважальна телепрограма (т/к «1+1»), «*Просто Україна* — *Simply Ukraine*» — назва фотоальбому і персональної виставки в Києві фотографа-художниці українського походження зі США Т. Михайлишин-д'Авіньйон на українську тематику (ВК, 10.02.1999, с. 5), «*Просто Рок*» (рок-фестиваль; FM-радіостанція), «*Просто Радіо*» (FM-радіостанція), «*Просто перукарня*» (мережа перукарень), «*Просто страхування*» (страхова компанія); у формі складного слова: компанія «*Простобанк Консалтинг*» (Львів). У сполученні з певним жіночим ім'ям — як засіб гумору, іронії: «А відтак у репертуарі молодого коміка Андрія Данилка появилася пісня “*Просто Вера, просто Вера. / Я від природи Венера!*”» (О. Лань. — ВЗ, 8.08.1997, с. 4; цей артист виступає в сценічному образі *Верки Сердючки*: див. докладніше про цей образ у мовному плані в р. II п. 3.4); «*Просто Тая*» — пісня Євгена Рибчинського, написана для Таїсії Повалій («<...> в представників української естради появилася нова слабкість під кодовою назвою “Так просто”. Одноіменну пісню має Ірина Білик, а чого варта “*Просто Тая*” Таїсії Повалій? <...> А хто, скажіть, примушує “*просто Таю*” співати ці пісні, з якими вона <...> виглядає, м'яко кажучи, кумедно?»): Г. Родіна. — КВ, 7.03.1997, с. 2);

— як власні назви регулярно повторюваних заходів (див. докладніше в р. I п. 6.2.1): а) «*Міс Київ-1990*» і под.; б) «*Людина року-1997*» і под.

Як наслідок неунормованості правописного оформлення певних номінативних моделей з наявністю в їхньому складі того чи іншого невідмінюваного компонента іншомовного походження воно може здійснюватися на письмі у формі як номінативних словосполучень (наприклад, «*Франко Фест*» — фестиваль у с. Нагуєвичях на Львівщині), так і складних слів (див. п. 3.3).

Поряд з поданими вище явищами усвідомлюваного підходу з боку мовців до використання з тими чи іншими настановами мовних одиниць новітнього запозичення неважко навести також такі випадки цілком спонтанного їх уживання, що свідчать про явне порушення мовних правил. У величезному морі новітніх запозичень можна відзначити випадки вживання тих чи інших слів і зворотів невідповідно до їхньої справжньої етимології — від утворення звичайних тавтологізмів (як наслідок нерозуміння справжнього значення слова або просто його затемнення від частотності вживання, від уже механічного повторювання) на зразок *VIP(vin)-персона* (хоча англ. *VIP* — це і є *very important person*), «Відбудеться грандіозне шоу-видовище» (з оголошення) до явища «народної етимології»: «<...> прихильників Валентини Степової — жінки, співачки, примадонни — справді в один зал не вмістиш. Оперна *діва* святкувала 20-річний ювілей творчої діяльності» (УМ, 24.06.2003, с.12), «італійська балетна *діва* Марія Тальоні» (Д, 2.08.2012, с. 12), «Нелегко бути *пон-дівою*» (Е, 7.08.2001), «Колумбійська *пон-діва* написала повчальну книжку для дітей» (УМ, 23.12.2010, с. 16), «Друге місце в сотні найвпливовіших селебрітіз-2013 посіла *пон-діва* Леді Гага» (Г. Степаняк — УМ, 2.07.2013, с. 16), «вагітна другою дитиною *кінодіва*» (УМ, 27.03.2010), *порнодіва*⁴; *голокіст*, род.

⁴ Слово *діва* (саме в такій формі воно має виступати в українській мові), звичайно, не можна вважати абсолютно новим запозиченням (пор. ще в давніших словниках: «*Дива*, італ. — “божественна”,

-косту (так подано і в одному зі словників неологізмів: Мазурик 2002, с. 28) — замість *голокост*; *сексизм* (як упереджене ставлення до представників іншої статі), *секс-контроль* (у спорті: перевірка статі спортсмена) можуть ототожнювати із *секс* у розумінні статевого життя, статевих стосунків людей; *проактивний* («зайняти *проактивну* позицію», «треба бути *проактивним*»); «Нова візія Європи та місія *проактивної* дипломатії»: Є. Язько. — УП, 10.02.2021), *проактивність* (здатність протистояти складним життєвим обставинам, відповідно реагуючи на виклики, приймаючи рішення на основі власних міркувань) можуть розуміти як активність підвищеного рівня.

Англ. *list* «список, перелік, реєстр» як другий компонент у складі низки нових лексичних запозичень українською мовою звичайно передають як *лист* (безперечно, з асоціюванням із відповідним українським іменником), хоча за «правилом дев'ятки» це має бути, звичайно, *ліст* (пор., наприклад, *лістинг* того самого походження): *прайс-лист* (УОС 2009), *плейлист*, *рейтинг-лист*, «Як ви побачили зі списку 17 найкращих книжок 17-го Форуму видавців, у *шорт-лист* (англ. Short List) журі потрапили в основному книжки non-fiction (нехудожня література)» (УМ, 23.09.2010, с. 13), *лонглист*, «В *райдер-листі*, представленому менеджером виконавця, у графі “харчування” зазначено виключно вегетаріанські страви» (КВ, 15.08.1997), *топлист*, *стоп-лист* (заборонний список прізвищ). Мовна практика інтернет-ресурсу «Українська правда» загалом демонструє етимологічно адекватне відтворення цього слова (кореня), наприклад: «Український фільм потрапив у *лонгліст* “європейського Оскара”» (УП, 18.08.2020), *шорт-ліст* (УП, 22.12.2021; 14.01.2022), *плейліст* (УП, 19.08.2022), хоча трапляються й такі випадки: *шортлист* (УП, 21.06.2022). Пор. також у США: *чекліст*, *шортліст*, але *плейлист*. Щит зовнішньої реклами спочатку дістав назву *бігборд* (наприклад: «Тепер кількість *бігбордів* у центрі міста <...> має зменшитися вдвічі». — УМ, 22.04.2010, с. 12), хоча англійською мовою це *billboard*, тому згодом цю назву стали виправляти на *білборд*, пояснюючи, втім, первісний варіант не тільки як наслідок помилкового асоціювання з англ. *vig* «великий» (пор., наприклад, *бігмак*), але і як похідний від назви фірми «*BigBoard*» (перехід від власної до загальної назви), оскільки на пострадянському просторі рекламні щити спочатку встановлювала фірма саме під такою назвою і внизу щитів був відповідний підпис. Причиною такого осмислення слова в дусі «народної етимології» може бути також мимовільне відштовхування від російської мови як можливої посередниці в запозичанні (див. також р. III п. 2.1.4): запозичення *подкаст* «звуковий або відеофайл, записаний для поширення в інтернеті у стилі радіо- або телепрограми» (англ. *podcast* — утворення від *iPod*, тобто портативний MP-3-плеєр, + *broadcast*) нерідко фігурує у формі *підкаст*; *від кутюр*: «Президент з'являється у вбранні *від кутюр*» («1+1», ТСН, 4.11.2008: журналіст за кадром), рос. «піджачок *от кутюр*» — в українських титрах як «піджачок *від кутюр*» (Н, т/с «Ранетки», 15.10.2008), пор. франц. *haute couture* (див. п. 2.2.8) і російську транскрибовану форму *от кутюр*.

Випадкова співзвучність запозичуваних одиниць зі змістом уже наявних в українській мові слів може просто породжувати якесь побічне їх асоціювання, не впливаючи на те чи інше їх реальне переосмислення: *сток* (англ. *stock* «запас; залишки на складі»), наприклад «*Stock shop*» (магазин у Києві), «*стоковий* магазин», «розпродаж за *стоковими* цінами» (пор. укр. *стікатися*, *стік*, род. *стоку*, *стічний*); «*пілотний* (у значенні «дослідний, пробний») проект». Відомим прикладом комунікативної невдачі у використанні новітньої іншомовної лексики став такий факт: «Ось уже третій тиждень підряд рекламним хітом в Україні залишається реклама чистої води “Blue Water”. Вода, можлива, насправду голуба, але в українців вкрадливе “*Блю вода*” може викликати асоціації, абсолютно протилежні до чистої води. Замовникам цієї реклами варто зважити на місцевий колорит і внести у її текст

“небесноголоса” співачка <...>»: СЧС 1932, с. 140; УРС-6: з позначкою «заст.»), однак у радянський час воно практично не вживалося (абсолютними неологізмами є похідні на зразок *пондіва*, *кінодіва*, *порнодіва*).

певні зміни» (П.-П., 1996, № 2), «У 90-ті на прилавках магазинів з'явилася мінералка “Блакитна вода”, щоправда, названа на модний тоді манір по-англійськи, Blue water (читай “блю вотер”). Неважко здогадатися, з чим асоціювалася назва і чому бренд зазнав провалу на ринку. Не зарадило й перейменування на Water blue» (ВЗ, 6.06.2013, с. 16).

2.4. Ономастика. Не меншою мірою, ніж в апелятивній лексиці, мовна глобалізація поширилася у сфері власних назв.

2.4.1. Це наповнення українського мовного простору власними назвами іншомовного походження (з їхньою графічною українізацією), які приходять в Україну разом з позначуваними ними реаліями, — марками закордонної техніки, назвами банків, закладів громадського харчування, інформаційних технологій та ін., кількість яких в описуваний період стала помітно зростати.

2.4.2. Це творення різних сегментів вітчизняного ономастикону за допомогою нової іншомовної лексики й узагалі з наслідуванням зарубіжних зразків — зокрема, назв приватних організацій, закладів (особливо торговельних, харчування, розважальних), а також програм ефірних і рубрик друкованих ЗМІ, причому це здійснюється засобами не тільки кириличної, а й латинської (див. нижче п. 9) графіки. Наприклад, у назвах телепрограм: «Бізнес-ланч», «Бізнес-ревію», «Бізнес-час», «Нон-стоп рандеву», «Педан-Притула Шоу», «Саундпарк», «Слайд-шоу», «Трансмісія-тест», «Час-Тайм»; з калькуванням: «Розслабтеся! Ви в ефірі» (англ. *to relax*); «Техноленд» (рубрика в УМ), «ТехноЛенд» (торговельна мережа; туристична фірма). Ось перелік деяких телепрограм у листі обуреного читача: «Файнішил тайм», «Анонс-кліп», «Комікс-бум», «Прес-експрес», «Бізнес-клас», «Шарман-шоу», «Клас-юніор-бізнес», «Футбол плюс», «Джемікс», «Фешн-клуб», «Ексклюзив», «Нон-стоп-рандеву», «Арт-майдан» (П. Мельник. — УК, 12.01.1995).

2.4.3. В антропонімії це такі явища (див. докладніше про це: р. Х пп. 7.1.1.2, 7.1.1.3, 7.1.3): 1) у сфері мовного етикету — а) іменування людей, у тому числі офіційних осіб, на ім'я та прізвище без компонента по батькові — за «європейськими» нормами мовно-комунікативної сфери (майже послідовно в ЗМІ): *професор Микола Петренко*; б) зазначення імені українського автора або редактора в наукових працях (особливо тих, які друкуються за кордоном) хоча й за трикомпонентною формулою, але зі скороченням імені по батькові до ініціала, що нагадує практику офіційного іменування особи в англomовних країнах, наприклад: *Мирослав В. Попович*; в) іменування людей (насамперед звертаннях) в офіційних ситуаціях, особливо в ефірних ЗМІ, тільки на ім'я: «— *Олександр*, можна Вас попросити...?»; 2) практика надавання подвійних особових імен: *Анна-Марія* і под.

2.4.4. Як в ергонімії, прагмонімії, так і в антропонімії, зоонімії — це надавання «модних» і взагалі «престижних» назв, імен, кличок на зразок «європейських»: ресторан «*Наполеон*», торт «*Кардинал*», житловий комплекс «*Америка*» і под. (див. р. Х п. 1.4), особові імена *Крістіан*, *Патрісія* і под., собака *Фродо* і под.

2.5. Переорієнтація в системах номінації в руслі загальних тенденцій мовної глобалізації. Узагальнюючи вищеподаний мовний матеріал, неважко помітити в системі номінації української мови новітнього періоду в багатьох випадках тенденції до переорієнтування вже узвичаєного досі й відстояного мовного погляду на світ у позначеннях тих чи інших реалій на західноєвропейські та американські зразки, насамперед через переклади з англійської мови в її американському варіанті. Крім дуже яскравих фактів такого роду перенесення найменувань реалій англomовного світу на життя інших

народів і країн на зразок уживання англо-американського сленгізму *cop* на позначення поліцейських у різних країнах, у тому числі й в Україні (див. р. VI п. 2.1), або перифразу-оніма *леді Ю*, тобто леді Юля, щодо відомого українського політика Юлії Тимошенко (див. р. X п. 7.2.3; пор. *Lady D (Di)* — про Діану, принцесу Уельську), це, зокрема:

а) у мовній системі на позначення географічних координат — зрушення в точках відліку (крізь призму закладених у відповідних мовах картинах світу): так, замість узвичаєного *Близький Схід* тепер можуть уживати *Середній Схід* (англ. *Middle East*), замість традиційного *Середня Азія* — *Центральна Азія*, замість *Закавказзя* — *Південний Кавказ* (див. докладніше р. X п. 8.1);

б) в іменуваннях людей з неангломовних країн і звертаннях до них за формулами мовного етикету — їх відтворення буквально з англійської мови, а не відповідно з німецької, французької і т. ін. (у перекладах з англійської, особливо в кіно- і телефільмах): *містер* (а не *синьйор*) *Джованьйоли*, *місис* (а не *фрау*) *Шварцкопф* і под.; *міледі*, *мілорде* — звертання до знатних осіб у середньовічній Іспанії (Тоніс, к/ф «Ель Сід», 21.09.2008); «Гітлер призначає *грандадмірала* Деніца канцлером після себе» (ТВі, д/ф «Десять днів до перемоги», 3.05.2012), пор. нім. *Großadmiral*;

в) відтворення власних назв з різних мов за зразком англійської мови — наприклад, у телепрограмах українською мовою з оголошенням про демонстрування відомого німецького «трофейного» кінофільму 1944 року, який у російському перекладі має назву «Дівушка моей мечты» (нім. «Die Frau meiner Träume»): режисер Георг *Джейкобі* (замість *Якобі*), один з акторів — *Уолтер* (замість *Вальтер*) Мюллер; *Х'юго* (замість *Гуго*) *Босс* (Hugo Boss — відомий німецький виробник одягу (24 к., «Корпорації», 31.05.2021: учасники програми); *Джозеф* Геббельс — замість *Йозеф* (УМ, 7.12.2022, с. 8);

г) з-поміж великої кількості семантичних кальок (див. п. 2.1) — не надто помітні на перший погляд зміщення в бік розширення семантичного діапазону слова: так, у дедалі більше поширюваному в країні *індексі цитування* слово *цитування* означає вже не обов'язково «дослівне наведення фрагмента певного тексту», а взагалі посилення на праці певного автора, згадування його імені, як англ. *citation*; *човен* у перекладних текстах уживається також у значенні «судно» (пор. англ. *boat*): «Перекинувся *човен*, на борту якого було 235 чоловік» (Ентер, к/ф «Гангстер», 4.02.2013), «*Човен* із сотнями мігрантів перекинувся біля берегів Лівії» (Еспreso, «Телеекспрес», 6.08.2015: рухомий рядок новин), «Спершу Україна спробувала закупити потрібні обсяги вугілля в ПАР. Але після приходу перших *човнів* з африканським паливом розгорівся скандал через його якість» (УП, 21.12.2021).

До цих явищ номінативного плану певною мірою прилягає поширення практики називання літер латиниці з алфавітів різних мов, у тому числі провідних західноєвропейських, як літер саме англійського алфавіту — *ей* (a), *бі* (b), *сі* (c), *ай* (i) і т. д.: наприклад, *групи «ей»*, «*бі*» і т. д.; відому німецьку аббревіатуру *BMW* (компанія «*Baye-rische Motoren Werke*» — у вимові [Бе-еМ-Ве]) можуть вимовляти як [Бі-Ем-Дабл'ю]; «німецький підводний човен *U-480*», але диктор читає: *Ю-480* (з документального телефільму).

Проте, з іншого боку, в загальному руслі мовної глобалізації можна констатувати також окремі факти започаткування тенденції фактично протилежного характеру — до усунення з номінативного фонду української мови саме тих давно вже узвичаєних назв, що є спільними з «європейськими» (ще точніше: походять від них). Маються на увазі вимоги Європейського Союзу у зв'язку з укладенням між ним і Україною Угоди про асоціацію та Угоди про Зону вільної торгівлі щодо усунення з національної номенклатури всесвітньо відомих назв товарів найменувань з європейських країн, що мають походження переважно від назв відповідних регіонів (ці вимоги Україна вже починає задовольняти): *коньяк*, *шампанське*, *грана* (пишуть звичайно *гранпа*), *херес*, *мадера* (напої під такими назвами мають виробляти тільки відповідно Франція, Італія, Іспанія,

Португалія, а в Україні з 2026 року мають випускати, зокрема, *бренді*, [вино] *ігристе*); замість *фета* (назва сиру походженням з Греції) в Україні з 1923 року мали б запровадити назву *набіл* (це давнє слово, тобто набіл розсолу).

3. Словотворення. У межах явищ цього мовного рівня тут розглядаються не тільки власне словотворчі процеси в українській мові на базі запозиченої лексики або в пошуках оптимальнішого відповідника до того чи іншого іншомовного слова (так, наприклад, було утворено аж чотири відповідники до англ. *to institutionalize*: див. р. VI п. 4.1.2), а й запозичання певних масивів лексичних одиниць, утворених в інших мовах за допомогою більш-менш регулярних словотворчих засобів, оскільки це також впливає на модифікацію системи словотворення української мови, стимулюючи в ній утворення або розширення питомої ваги, частотності функціонування того чи іншого словотвірного типу. Запозичені слова здебільшого стають твірними основами для творення вже на українському ґрунті нових лексичних одиниць (їх, природно, значно більше, ніж власне запозичень).

Словотворення на базі запозичуваної лексики й під впливом насамперед відповідних тенденцій словотворення англійської мови реалізується передусім у докладніше розглянутих далі процесах суфіксації, префіксації, осново- і особливо словоскладання (в утвореннях аналітичного характеру), а також у таких менш регулярних явищах, як:

- а) міжчастиномовна конверсія (див. далі п. 3.4, а також р. IX п. 2.3.4);
- б) повніша вербалізація («ослівлення») ініціальних абrevіатур (див. докладніше р. VIII п. 4.2.7): *есемес* (від *SMS/CMC-повідомлення*): «надіслати есемес», *віп*, *ніар*;
- в) один з розрядів словотворчої апокопи (див. докладніше р. VIII п. 4.2.5, а також р. IX п. 2.3.1.2) — з активізацією творення або частіше запозичання вже готових невідмінюваних іменників (на голосний, переважно -о): *відео*, *етно*, *техно* (англ. *techno*), *інді* (стиль: див. вище п. 2.2.1); *промо* — промоція, промоакція, промокампанія, промо-реклама (англ. *promo*) та ін.;

г) особливий різновид лексико-синтаксичного способу словотворення — зрощення, але зрощення не «традиційного» шляхом поступового спонтанного стягнення в одне слово номінативного словосполучення або синтаксичної конструкції внаслідок більш чи менш тривалого співіснування в межах одного контексту їхніх компонентів, а одномоментного — волею мовця. Це наслідок, з одного боку, перенесення в загальну мовну практику з писемного мовлення користувачів соціальних мереж інтернету (спочатку в його англومовному сегменті) так званого хештега (англ. *hashtag*) — ключового слова або сполучення слів (але з написанням їх разом), яким передує символ «#», для пошуку потрібної теми (у загальному мововжитку названий символ при цьому вже не використовується) [див. про поширення цього явища також, зокрема: Caleffi 2015; Рябова 2018; Кононенко 2018], а з другого, — активізації вже й у вітчизняній мовній практиці у складі власних назв у новій ергонімії, в мові реклами написання їхніх компонентів разом. Наприклад: «*Кримнаш*» (іронічний неологізм, що виник у ліберальних та опозиційних колах РФ навесні 2014 року під час окупації українського Криму як реакція на масові захоплені вигукати та написи «Крым наш!» і поширився також в Україні уже з глузливою конотацією: див. також р. III п. 3.2.5) з похідним «*кримнаші*», мн. — про прибічників великодержавницької політики сучасної РФ; «*путінський одиннарод*» (іронічно про шовіністичні твердження президента РФ В. Путіна про те, що «русские и украинцы — это, собственно, один народ»). Як власні назви: «*ШвидкоГроші*» (кредитна компанія), пор. також, наприклад: «*Moneyveo*, *MyCredit* та інші «*швидкогроші*» (УП, 2.02.2022), «На відміну від банків: як «*швидкогроші*» та ломбарди проходять війну» (УП, 2.11.2022); «*#ЯНеБоюсьСказати*» (акція у Facebook проти сексуальних домагань та насильства); «*#МедведчукМиНеЗабули*» (акція в соцмережах і біля офісу цього політика в серпні 2018 року); «*Репка клуб* (або *шонеясно?!*)» — група в соціальних мережах інтернету (див. р. II

п. 3.4); «ВідновиДім» — програма державного фінансування будівельних робіт для відновлення житлових будівель, пошкоджених внаслідок військової агресії РФ проти України; «ТойХтоПройшовКрізьВогонь» (художній к/ф режисера М. Ілленка, 2012 рік); як напівкалька (див. про це нижче) з поєднанням англійського (в оригінальній латинографічній формі) і українського компонентів: рух *SaveФОП*, тобто «Урятуй (Захисти) ФОП» (ФОП — аббревіатура від *фізична особа — підприємець*), — громадський рух за зменшення державного фінансового навантаження на малий і середній бізнес (з 2019 року). Уже, очевидно, не без впливу таких зразків: «Кулявлоб» (іронічне прізвисько відомого політика А. Яценюка після того, як він під час «Євромайдану» на початку 2014 року сказав, демонструючи свою рішучість іти до кінця незважаючи на смертельну небезпеку: «Якщо куля в лоб, то куля в лоб»); «б(Б)оневтік» — іронічно-зневажливе прізвисько Президента України В. Зеленського з боку його політичних опонентів і взагалі недоброзичливців (на основі оцінного переосмислення відгуків зарубіжних партнерів, які дали схвальну оцінку поведінці В. Зеленського на початку несподіваного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, зокрема, й тому, що він не залишив Києва під час облоги столиці, хоча йому це й пропонували) — з натяком, що це, власне, єдина його заслуга в цій війні: «Глава держави, який нагороджується зневажливим прізвиськом “Боневтік”, протиставлений генералу Залужному та ЗСУ. Вважається, що гарант збирався здатися ворогові, але не зміг цього зробити через опір українських військових» (М. Дубинянський. — УП, 17.12.2022);

г) явище, проміжне між лексико-семантичним (метонімічним зміщенням означень: див. докладніше р. І п. 9.1.2.1) і словотворчим (суфіксальним творенням відіменникових прикметників) процесами: див., наприклад, у р. VIII п. 4.2.8 приклади на зразок *проблемний (шкіра, діти), системний (опозиція)*.

У межах різних типів словотворення відбувається також творення напівкальок (тобто слів, одним з компонентів яких є власне запозичення, а іншим — калька) — як з графічною кириличною «натуралізацією» запозичуваного компонента нового слова: *кава-брейк / кава-пауза* (англ. *coffee break*), *мультиварка*, так і з залишенням його в оригінальній латинографічній формі (див. також про це далі в пп. 9.1, 9.2): *CD-програвач, VIP-ложа, Wiki-словник* (див. ряд прикладів у р. IX п. 2.3.1). В останньому випадку може, звичайно, поставати питання про трактування мовних фактів такого роду як ще одного різновиду варваризмів чи вже як власне одиниць української мови, а також про те, як подавати їх у словниках (словники неологізмів і термінологічні словники можуть подавати їх, звичайно в окремих додатках: див., наприклад, НАСЗ, с. 247–251).

3.1. Суфіксація (з участю суфіксів і суфіксоїдів, а також у певних випадках етимологічних суфіксів уже як частин неподільного кореня в українській мові).

3.1.1. У загальному руслі власне словотворчих процесів в українській мові на базі запозиченої лексики новітні запозичення, «натуралізуючись», активізуються також у словотвірному плані — насамперед у процесах суфіксації (з можливою подальшою префіксацією в дієслівних основах), наприклад: *спонсор* — *спонсорка, спонсорство, спонсорувати / проспонсорувати, спонсорювання; бартер* — *бартерний, бартерність, бартерувати*, однокр. розм. *бартернути, бартерування, бартеризація, бартеризувати; сканер* — *сканувати / просканувати, відсканувати, сканування; моніторинг* — *моніторити / промоніторити (ситуацію), моніторування; рейтинг* — *рейтинговий, рейтингувати, рейтингування; донат (пожертва)* — *донатити; булінг* — *булити*⁵; *імідж* —

⁵ Пор. у деяких інших слов'янських мовах новітнього періоду значно продуктивніше, ніж в українській, творення дієслів від запозичених іменників, наприклад: чес. *embargovat, internetovat*,

іміджевий, плей-оф — *плей-офний* (*гра*), *євро* — *євровий* («мати *євровий* рахунок у банку»); *флеш* — розм. *флешка*; *бейдж* — розм. *бейджик*, розм. *смайл* — «смайлик» («Популярному *смайлику* виповнилося 30 років». — УМ, 20.09.2012, с. 2), *євро* — пестл. *єврик* (пор., наприклад, чес. *tejlík* — електронний лист, *smajlík*: NSČ 2004). Особливо активно це відбувається в розмовній мові, в професійних соціолектах, сленгах (зокрема, в молодіжному та комп'ютерному: див. р. II п. 3.5), особливості слововживання яких тепер широко вливаються в загальнонародну мову, наприклад: *о'кей* — *окейно* («<...> все скінчилось *о'кейно*»: Роман Корогодський. — Суч., 2001, ч. 4, с. 135), *окейний*, *окейність*; *драйв* (див. про це гніздо: р. I п. 6.2.1) — *драйвовий*, *драйвово* («На змаганнях було дуже *драйвово*»), *драйвувати* («Це мене дуже *драйвує*»). Деякі моделі суфіксального словотворення на основі новітніх запозичень уже сформувалися в мові реклами: див. у р. II п. 2.2, наприклад, форму наказ. сп. *снікерсуй* — від назви шоколадного батончика «Snickers», присл. *дирольно* — від назви жувальної гумки «Dírol». У віддієслівних похідних частотність їх уживання може бути значно вищою, ніж у формально твірних дієсловах: *брендувати* — *брендування*, *брендований* (*продукція*); *чипувати* (від *чип*) — *чипування*, *чипований* (*паспорт*, *тварина*, *дерева*).

У межах прикметників можна відзначити також деякі конкретніші моделі — це:

а) активізація суфіксального творення відносних прикметників під впливом уживання іменників з атрибутивною функцією у відповідних конструкціях англійської мови (з можливим посередництвом при цьому мовної практики північноамериканської української діаспори): див. у р. VIII п. 4.2.8 приклади на зразок *безпековий*, *загрозовий*, *протестний* (*електорат*) (див. також у р. VIII п. 4.3.3.5 про активізацію творення відносних прикметників на базі перших атрибутивних компонентів складених слів: *бізнес-інтереси* — *бізнесові інтереси*, *пресцентр* — *пресовий центр* і под.);

б) також, очевидно, не без впливу англійської мови, хоча не тільки — активізація вживання і творення присвійних прикметників (див. р. VIII п. 4.3.3.10).

3.1.2. У загальних межах запозичуваних масивів лексичних одиниць, утворюваних у мові-джерелі за допомогою тих чи інших регулярних суфіксів / суфіксоїдів, активізація словотворення в українській мові виявляється насамперед у таких напрямках [пор. також, зокрема, в сучасній російській мові: Дьяков, Скворецкая 2013] (тут не розглядаються також активізовані в цей період словотвірні типи на *-ізація/-изація*: див. р. VIII п. 4.2.4.2, *-ація*, *-ізм/-изм* та деякі інші, оскільки вони були достатньо активними й дотепер):

1) по-перше, як:

а) значне зростання вжитку кількості запозичених з англійської мови іменників віддієслівного походження з суфіксом *-ing* — в українській мові це *-інг/-инг* (це, власне кажучи, насамперед лексичні запозичення, а не суто морфемні, а крім того, в українській мові ці компоненти не завжди виділяються в морфемній структурі слова саме як суфікси — через відсутність спільнокоренових слів, однак у будь-якому разі масив одиниць з такою фіналлою становить окреме досить специфічне й навіть чужорідне явище в українській мові, яке, до того ж, стрімко розростається [пор. так само в деяких інших слов'янських мовах, наприклад: Маркова 2016: 155]): *адвертайзинг*, *аутсайдинг*, *банкінг*, *бодибілдінг*, *бомбінг* («Художники-любители <...> десять років тому почали робити малюнки на дахах будинків і стінах дитячих садочків. Починали з банального підліткового вуличного *бомбінгу*»: Г. Ярема. — ВЗ, 15.05.2014, с. 1: про діяльність художників графіті), *брендинг*, *букінг*, *булінг*, *грумінг*, *дауншифтинг*, *дилінг*, *драйрейсинг*, *дрифтинг*, *зонінг*, *інжиніринг*, *камін(г)аут*, *караванінг*, *карвінг*, *картинг*, *каршеринг*, *кастинг*, *кейтеринг*, *керлінг*, *кіднепінг*, *коворкінг*, *консалтинг*, *контролінг*, *коучинг*, *краудфандинг*, *лізинг*

mailovat (*e-mailovat*), *smajlikovat* (від *smajlik* — смайл, смайлик), *snowboardit* та ін. (див., наприклад: NSČ 1998; NSČ 2004).

(в СРСР у часи Другої світової війни у вузькому вжитку з'явилося *ленд-лізинг* — щодо поставок союзників), *лістинг*, *ліфтинг*, *лукінг*, *маркетинг*, *моделінг* («*Моделінг* — відверто жіноча професія. Адже хоч манекенників-чоловіків у цьому бізнесі чимало, <...> їх імена широкому загалу невідомі»: С. Хвощ. — УМ, 25.10.2013, с. 24), *моніторинг*, *неймінг*, *паркінг*, *пейджинг*, *пілінг*, *пірсинг*, *рафтинг*, *ребрендинг*, *рейтинг*, *рекрутинг*, *рекординг* (звукозапис), *роумінг*, *сайдинг*, *селінг*, *скаутинг*, *скринінг*, *таймінг* («— <...> у неї приємний тембр голосу і непогане відчуття *таймінгу* — усі коментарі давала вчасно». — ВЗ, 13.02.2014, с. 20: спортивний коментатор про свою партнерку), *толінг*, *трекінг*, *тролінг*, *тюнінг*, *факторинг*, *хеджінг*, *хостинг*, *шейпінг*, *шокінг*, *шопінг*, *шугаринг*, *шутинг*, *яхтинг* та ін. (пор. уже наявні до цього: *блюмінг*, *дансинг*, *демпінг*, *мітинг*, *крекінг*, *пресинг*, *серфінг*, *тренінг*, *хепенінг* та ін.). До цієї моделі словотворення починають утягуватися також українські твірні основи: ірон. «*жабогадюкінг*» — сварка, конфлікт між ким- і ким-небудь, чвари в тому чи іншому середовищі («У РФ “розбірки” між соратниками Пригожина і Кадірова <...> Цей “жабогадюкінг” прокоментував терорист Гіркін». — «1+1», ТСН, 2.06.2023), пор., наприклад, *жабомишодраківка*; жарт. «*фотожабінг*» — фотошопінг (пор. нижче також «*фотожабер*»); *хортинг* — український національний вид єдиноборств (як пояснюють його ініціатори, слово походить від назви острова *Хортиця*, де розташовувалася Запорізька Січ, а також від *хорт* — у значенні живого кола з козаків як місця для двобою); «*зачепінг*» (від *зачеп-итися* + *-інг* — як не зовсім точний відповідник до англ. *trainsurfing*; тут, очевидно, не обійшлося без впливу також з боку російської мови: *зацепинг*) — їзда із зовнішнього боку транспортного засобу (на автозчехах вагонів, підніжках, міжвагонних буферах, особливо на дахах поїздів на залізниці і в метро) як вид екстремального спорту;

б) зростання кількості агентивних іменників і назв знарядь, машин і т. ін. з ненаголошуваним суфіксом *-ер*: *антиваксер*, *блогер*, *брокер*, *клінер*, *дрифтер*, *масажер* (пор. уже наявне *масажер*), *санітайзер*, *шейкер* та ін. До цієї моделі вже втягуються також утворення на власному ґрунті: «*євробляхер*» — власник «євробляхи» (розм. «*євробляха*» — єврономер і автомобіль з таким номером: див. р. І п. 6.1.1): «Ще одне полювання на “євробляхерів” [заголовок]. <...> Правоохоронці відтепер зупиняють не лише порушників правил дорожнього руху, але й автомобілі на єврономерах. <...> — Тобто поліція не може оштрафувати водія на “євробляхах” за порушення митних правил?» (Б. Куфрик. — Е, 12.07.2018, с. 14); «*зачепер*» — виконавець «зачепінгу» (див. вище): «У Києві 13-річний “зачепер” виліз на дах електрички і загорівся» (УП, 11.06.2018), «Смерть *зачепера* у метро: заліз на дах потяга і впав» (УП, 29.09.2020); «*фотожабер*» — той, хто створює «фотожаби»: гра слів на основі *фотошопер* і «*фотожаба*» (від *фотошоп*: див. р. І п. 9.1.5); «*майдансер*» — учасник проєкту «Майдан'с» (див. нижче п. 6.2); сленг. зневажл. *дрочер* «онаніст» (від прост. *дрочити* «мастурбувати») з утворенням метафоричних похідних на позначення того, хто надто захоплено, на погляд мовця, віддається якій-небудь ідеї, — це насамперед «політична» опозиція *совкодрочер* «той, хто надто ідеалізує радянську епоху» (див. про поняття *совка* / *Совка*: р. І п. 3.2.1) — *євродрочер* «той, хто надто ідеалізує [Західну] Європу і взагалі “західний світ”» (див. про активізацію у відповідних колах суспільства «курсу на Європу» в р. І п. 6.1.2), наприклад: *совкодрочери* — про державне керівництво сучасної РФ (24 к., «Весті Кремля», 23.12.2021); зневажл. *опезежопер* — член ОПЗЖ [у вимові *О-Пе-Зе-Же*], тобто політичної партії «Опозиційна платформа — За життя» («*Опезежопери* офіційно привітали “єдиноросів”» — після виборів до Державної думи РФ: 24 к., «Весті.ua», 23.09.2021);

в) розгортання моделі з суфіксоїдом *-гейт* на позначення певних суспільно резонансних скандальних подій (до цього в ужитку вже були «*Уотергейт*» / «*Вотергейт*», менш уживані «*ірангейт*» та деякі ін.): «*Г(Г)онгадзегейт*», «*К(К)учмагейт*», «*кольчугагейт*» та ін. (див. докладніше р. І п. 4.7);

г) поява моделі із суфіксоїдом *-мейкер* (переважно в запозичених словах): *вебмейкер*, *вірусмейкер*, *іміджмейкер*, *кліпмейкер*, *маркетмейкер*, *нюз(с)мейкер*, *пейджмейкер*, *піцамейкер*, *плеймейкер*, *татумейкер*, *трендмейкер*, *фестмейкер*, *фільммейкер*, *хітмейкер*, *шефмейкер*, а також розм. *скандалмейкер* (продуктивність подібних утворень на українському ґрунті, очевидно, зростатиме, оскільки вже з'явилося й запозичення *мейкер* із загальним значенням «той, хто робить, створює що-небудь» і створене на його основі *мейкерство*);

г) розгортання моделі з суфіксоїдом *-мат* на позначення різного роду автоматичних пристроїв: *банкомат*, *кондомат* та ін., з українським першим компонентом: *ігромат*, *молокомат* та ін. (див. р. VIII п. 4.2.2);

д) одне з останніх явищ — поява моделі із суфіксоїдом *-бот* (англ. *bot* — скорочення від *robot*: спеціальна комп'ютерна програма, що виконує певні завдання, у тому числі атаки на комп'ютери інших організацій та осіб) — на позначення блогерів, яких підозрюють у тому, що вони за винагороду поширюють в інтернеті інформацію на користь замовників: *кремлебот*, *путінобот*, *русобот*, *порохобот* (від *Порох* — прізвисько П. Порошенка серед його недоброзичливців), *3Е-бот* / *3Ебот* / *зе-бот* / *зеленобот* — від прізвища В. Зеленського (див. р. X п. 7.2.3), *укробот* (уживається в середовищі прихильників «русского мира») та ін.

Це також даліше розростання моделей з компонентом *-мен*: *джазмен*, *дискмен*, *омбудсмен*, *піармен*, *рокмен*, *сейшмен*, *споуксмен*, *стронгмен*, *фронтмен*, *шоумен* та ін., *турнікмен* — виконавець вправ на звичайних дворових турніках і на масових відкритих спортмайданчиках (назва поширилася з Росії), до яких можуть підтягуватися корелятивні утворення з компонентом *-вумен* (в англійській мові *-woman* — це, звичайно, не афікс, як *-man*, а повнозначний корінь): *бізнесвумен*, *піарвумен*, *стронгвумен*, *фронтвумен* та деякі ін.; з компонентом *-голік* (на основі вихідного пункту моделі — слова *алкоголік*): *трудоголік* / *працеголік* (англ. *workaholic* — *work* + *aholic* від *alcoholic*), *шопоголік*, *сексоголік* («Існує окрема каста героїв-коханців — *сексоголіки*»: Л. Попроцька. — ВЗ, 20.06.2013, с. 12), *інтернетоголік*;

2) по-друге, як конкуренція самих суфіксів при тих самих твірних коренях (основах) — одного в складі вже наявного в українській мові слова і другого в складі новозапозиченого слова (з почастішанням у вжитку цих останніх): *інноваційний* / *інновативний*, *маніпуляційний* / *маніпулятивний* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.7).

3.2. Префіксація (з участю префіксів і префіксоїдів в іменних основах) — активізація вживання низки таких морфем (спочатку у складі безпосередніх лексичних запозичень, а потім також у власне словотворчих процесах):

а) активізація утворень з префіксом *гіпер-* і префіксоїдом *мега-* — у конкуренції з досі більш узвичаєними в подібних випадках префіксом *супер-*, а також укр. *над-*:

— *гіперактивний*, *гіперінфляція*, *гіпермаркет*, *гіперсексуальний*, *гіперчутливий* та ін. (див. р. УІІІ п. 4.2.3.8);

— *мегаавторитетний*, *мегабанк* та ін. (див. р. УІІІ п. 4.2.2.2.2);

б) активізація утворень з префіксоїдом *мульти-* — у конкуренції з *багато-*, *полі-*: *мультибрендовий*, *мультивалютний*, *мультиварка* та ін. (див. р. УІІІ п. 4.2.2.2.2);

в) активізація утворень з префіксом *інтер-* (у конкуренції з *між-*): *інтердисциплінарний*, *інтердіалектний*, *інтерконтинентальний* («Ці боксери боротимуться за титул *інтерконтинентального* чемпіона за версією ВБА у важкій категорії». — Е, 10.02.2005), *інтеркультурний*, *інтермовний*, *інтермолекулярний* та ін.;

г) активізація утворень з префіксом *транс-* (у конкуренції з *між-*, але не тільки): *трансгендерний*, *трансдисциплінарний* (підхід, науки), *транс'європейський*, *транскордонний* (співробітництво), *трансперсональний*, *трансрегіональний*, *транссексуальний* та ін.;

г) активізація утворень з префіксом *контр-* — як у звичайному для української мови його значенні «для вказування на спрямованість проти чого-небудь, на протидію чомусь» (у конкуренції з *анти-*): *контреліта*, *контркультура*, *контрсанкція* («контрсанкції РФ проти країн Заходу»), *контртерористичний* (*операція*), так і в значенні «для вираження заперечення того, що назване твірною основою» (у конкуренції з *не-*, але із сильнішим вираженням заперечення): *контрпродуктивний* (*боротьба, критика, пропозиція, робота*), *контрсистемний*;

д) активізація утворень з префіксоїдом *крос-* (англ. *cross* «схрещування; перехрещування; перетинання», «перехресний» і т. ін., пор. уже наявні *кросбридинг*, *кросворд*): *кросдресинг* «змішування різних стилів одягу», *кросжанр* (*кросжанровий*: музичний гурт, літературний твір та ін.), *кроскультура* «результат взаємодії різних культур» (*кроскультурний*: «Курс присвячено кроскультурним дослідженням <...> у перехідних суспільствах з точки зору гендерних стосунків» — з програми роботи літньої школи «Гендер у перехідному суспільстві»: ЛУ, 27.04.2000), *кросмедіа* (*кросмедійний*), *кросплатформний*, у фінансово-економічній сфері: *крос-курс* «курсове співвідношення валют», *крос-продаж*, *крос-маркетинг*; сумка *кросбоді* (сумка, сумочка з ремінцем, яку носять через плече, але частіше, надіваючи через голову, — уперек тулуба);

е) певне поширення утворень з префіксом *нон-* (у складі запозичуваних лексичних одиниць — з можливою в деяких випадках конкуренцією з префіксом *не-*): *нонкомбатант* (особа, що входить до складу збройних сил, але безпосередньо не бере участі в бойових діях), *нонстандарт*, *нон-стоп* (у знач. присл. і незм. прикм.: див. п. 5.1), *нонсексизм* (*нонсексистський*), не як власне префікс в українській мові: *нонфікшн* (літературний жанр: нехудожня література) (пор. уже наявні *нонконформізм*, *нонсенс* та деякі ін.).

3.3. Словоскладання (поширення аналітизму у творенні складних слів) — як власне запозичання або калькування готових одиниць (переважно з англійської мови), так і творення за цими зразками нових одиниць уже на базі української мови (див. докладніше про це явище: р. IX пп. 2.3.1.1, 2.3.2). Це: а) переважно іменники (в англійській мові це звичайно атрибутивні словосполучення «іменник + іменник» переважно з окремим написанням компонентів): *майстер-клас*, *контент-аналіз*, *фокус-група*, *кава-пауза* (англ. *coffee break*), зокрема в тих випадках, коли на основі іменника з атрибутивним значенням проблематично утворити українізований прикметник: *суші-бар*, *графіті-художник*, *коуч-геіштальт-терапевт*; б) рідше прикметники: *бізнес-орієнтований*, *експорт-орієнтований* (частіше *експортно-орієнтований*), *секс-орієнтований* (значно частіше *сексуально-орієнтований*) (пор. англ. *export-oriented*, *image-oriented* [*society*] і под.).

3.4. Міжчастиномовна конверсія (див. докладніше про це явище в р. IX п. 2.3.4) — це переходи слів переважно між категоріями іменника, прикметника і прислівника, наприклад: *онлайн*, у знач. присл. — «на лінії; у мережі»: «дивитися фільм *онлайн*», «заєєструватися *онлайн*»; у знач. ім.: «перегляд фільму в *онлайн* / в *онлайні*»; у знач. прикм.: «у режимі *онлайн*».

4. Морфеміка. Тут можна відзначити таке явище, як накладання етимологічних морфем зі злиттям їх у складі одного кореня + наявність звукових варіацій у межах фіналі слова. У загальних межах тих запозичень з англійської мови, що стали привертати до себе увагу незвичністю своєї форми як звучанням, так і написанням як не українізовані варваризми, різко виділяється насамперед масив слів з фіналлю *-ш(e/u)н*⁶ / *-жн* (у самих

⁶ Наявність варіантності укр. *е/и* у відтворюванні новітніх англізмів такого роду (тут і в інших випадках) ураховується, звичайно, лише з орієнтуванням на поточну писемну практику, оскільки ці звуки виступають у ненаголошеній позиції і зафіксувати їхнє точне звучання неможливо. Словники вже

відповідних англійських словах це фонетичне, але не морфемне й, відповідно, не графічне злиття кінцевої частини кореня з суфіксом):

— *екш(e)н* (англ. *action*) — у значенні одного із жанрів художнього кіно, художньої літератури: «фільм знято в жанрі пригодницького (містичного та ін.) *екшену*», «<...> тому маємо історію [у новоствореному вітчизняному мультфільмі. — О. Т.], в якій є трохи від *екшену* й навіть хорора» (УМ, 9.06.2011, с. 12); переносно: «<...> його викрали і тримали у підвалі обласної адміністрації. <...> Потім Рудика виписали пропуск у батальйон “Дніпро” і відправили в зону АТО. Ось такий *екшн*» (Н. Балюк. — ВЗ, 24.03.2016, с. 2);

— *колокейш(e)н* (англ. *collocation*) — послуга в мережі інтернет;

— *нонфікшн* (англ. *non-fiction*) — узагальнювальний жанр нехудожньої літератури;

— *паблік рилейш(e)нз* (див. про це словосполучення: р. І п. 6.2.1), уживалося також як складне слово: «у США місцеві фахівці з *паблік-рилейшнз* <...>» (Д, 6.08.1999, с. 9);

— *продакш(e)н* (англ. *production*) — 1) виробництво, творення (переважно кіно- і теле-, медіальної, інформаційної продукції); 2) установа або її підрозділ, що займається творенням такої продукції: «— <...> я створила документальний *продакшн* у групі, який виробляв чималу кількість документальних фільмів» (Д, 12.07.2013, с. 22), «<...> запропонують роботу в “Національних інформаційних системах” (*продакшені*, який у 2007 році створили для випуску новин і “Інтера”, і K-1» (УМ, 25.09.2009), «Частину контенту для телеканалу почали виробляти окремі *продакшнш*» (УП, 19.02.2022); *постпродакш(e)н* (завершальний етап роботи над фільмом тощо після його зняття): «— <...> ми зробили українську та міжнародну версії кінострічки одразу у *постпродакшені*» (Е, 6.06.2013, с. 19), «<...> скоротити видатки на етапі *пост-продакшну*» (КіЖ, 17.02.2011, с. 6); у складних словах: *продакш(e)н-студія*-(компанія);

— *промоуш(e)н* (англ. *promotion*) «сприяння в поширюванні, просуванні, продажі, збуті продукту»: «Це *промоуш* нового проекту — спільного дітища з нашим посольством і низкою австрійських туристичних фірм — турів одного дня, нового маршруту» (Д, 24.07.1998, с. 19), «забезпечити *промоуш(e)н* фільму», «система *промоуш(e)н*у»; у складних словах: *промоуш(e)н-акція*;

— *рецепш(e)н*, *ресепш(e)н* (англ. *reception*; у готелях, санаторіях, поліклініках, аеропортах ця служба й відповідне їй місце вже мають традиційну в українській мові назву «реєстрація», але навіть «прості» люди, які вже побували, наприклад, на відпочинку в Єгипті, Туреччині та ін. з англійською мовою обслуговування, звичайно називають її за англійським зразком): «спитати (залишити що-небудь) на *рецепшені*», «<...> розпашілі від злості курці годинами сперечаються з портьє на *рецепшені* готелів» (Ірен Роздобудько. Одного разу...), «У готелі. До “*ресепшена*” підходять хлопець і дівчина» (УМ, 1.09.2011, с. 16), «За стійкою готельного *ресепшину* — люб’язна жіночка» (Льв. газ., 4.09.2014, с. 4), «— Планую влаштуватися на *ресепшн* в один з готелів» (ГПУ, 28.05.2013, с. 8), «Він зв’язався телефоном із *ресепшн*» (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирили : Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 282);

— *сейш(e)н* (англ. *session*) — 1) вечірка, «тусівка»; з наявністю похідних: *дринк-сейш(e)н*, тобто з розпиванням алкогольних напоїв; 2) рок-концерт; рок-фестиваль: «На завершення співак <...> влаштував імпровізований *сейшн* з усіма учасниками концерту» (УС, 9.12.1999); з наявністю похідних: *джем-сейш(e)н*;

— *фееш(e)н* (англ. *fashion* «мода»): «— <...> Як я маю показувати своє класичне дефіле за зразками європейських *фешинів* мод <...>?» (ВЗ, 5.04.2002, с. 16: із інтерв’ю

почали подавати такі одиниці в своїх реєстрах, але з варіантністю, причому непослідовно витримую, наприклад: *рецепшен*, *-ена*, *сейшен* і *сейшн*, *-у* (СУМ-11: Дод.). В одному з останніх видань академічного орфографічного словника російської мови зроблено спробу уніфікувати оформлення таких слів з фінально *-ен*: *нон-фікшен*, *промоушен*, *сейшен*, *фешен-дизайн*, *екшен* (РОС 2012).

з вітчизняною модельєркою); у складних словах (тільки *фешн*): «зустріч у *фешн-кафе*» (УМ, 11.04.2002), «*Фешн-клуб*» (телепрограма), *фешнстор*, *фешн-вечірка*, *фешн-зірка*, з постпозицією: *фастфешн*;

— *ф'юзжн* (англ. *fusion* — букв. «злиття») — музичний жанр, стиль: «у стилі *ф'юзжн*».

До певної кількості таких слів уже існують українізовані варіанти, і цю практику слід, звичайно, тільки підтримувати: *промоція* (див. п. 2.2.4); *рецепція*: «— Уся робота зірвана, — додає власник пансіонату <...> На *рецепції* постійно черга» (ГПУ, 5.11.2013, с. 3; див. також: СУМ-11: Дод.); *сесія* (*музична сесія*, *фотосесія* та деякі ін.); *колокація* (закріпленню форм *промоція*, *рецепція* сприяла, очевидно, також наявність цих запозичень з польської мови, хоча і з іншими значеннями, в галицькій і діаспорній мовних практиках). Запозичення *опція* (англ. *option*) існує тільки в такій формі.

5. Морфологія.

5.1. У загальному руслі активізації протягом обстежуваного періоду тенденцій до морфологічного аналітизму (див. р. IX п. 2.1) відбувається розширення таких явищ, як [пор. дуже подібний комплекс інновацій такого плану, наприклад, у сучасній білоруській мові: Динаміка літаратурної норми... 2015: 129–138]:

а) невідмінюваність запозичуваних іменників (див. докладніше: р. IX п. 2.1.1)⁷ — з фіналлю як на голосний (переважно), наприклад: *бариста* («працювати *бариста*»), *ніндзя*, *танга*, *караоке*, *мюслі*, *хаскі*, *барбекю*, *ушу*, так і на приголосний (утім, у цьому разі, за винятком позначень осіб жіночої статі, здебільшого з'являється варіантність невідмінюваності / відмінюваності з можливим остаточним переходом до відмінюваності): *фенишуй*, у мн.: *контрас*, *ультрас* (українські *ультрас*, *заяви ультрас*), *праймериз* / також у позанормативній формі *праймеріз* (див. про варіювання граматичних ознак цих одиниць також нижче в п. 5.2); у *плей-оф* («у повторному матчі кваліфікаційного *плей-оф*»: ВЗ, 13.06.2000) / у *плей-офі*, в *онлайн* / в *онлайні*;

б) функціонування незмінюваних прикметників — у функції неузгодженого означення (див. докладніше: р. IX п. 2.3.2): «клас *лайт*», «у режимі *нон-стоп*», «у стилі *мілітарі*», «одяг *унісекс*», «діти *індіго*», «тиждень *прет-а-порте*»; у препозиції: «*нон-стоп* музика», «*секондхенд* одяг» (у такій позиції, однак, в українській мові утворюються переважно складені іменники з першим атрибутивним компонентом: див. р. IX п. 2.3.1).

5.2. У межах категорії числа іменників відбуваються такі процеси, як:

а) творення або активізація вживання форм множини від іменників зі значеннями абстрактності (ознак, дій і діяльності) та збірності (див. докладніше: р. VIII п. 2.1.2.2): мн. *активності* (англ. *activities*, мн.), *бізнеси* (у значенні різновидів приватнопідприємницької діяльності), *еліти*, *компетенції* («мати необхідні *компетенції* в чому-небудь»), *продажі* (англ. *sales*, мн.), *сервіси* (у значенні послуг, наприклад: *онлайн-сервіси*) та ін.;

б) певні, втім незначні, зрушення в напрямі диференціації форм числа досі невідмінюваних іменників — у плані диференціації форм одн. і мн., що відбувається разом з розширенням компетентності дедалі ширших кіл суспільства у володінні іноземними мовами: *командос*, мн. (СУМ-20) і, рідко, одн. (див. нижче) — *командо*, одн. («Справжнього *командо* важко залякати»: в українському перекладі американського бойовика «*Commando*»); *мафіозі*, одн. (усупереч, звичайно, граматичним нормам мови-

⁷ Зростання обсягу невідмінюваних іменників під впливом мовної глобалізації відзначають у межах обстежуваного періоду навіть у західнослов'янських мовах, де, як відомо, існують досить міцні традиції переведення значної їхньої частини до категорії відмінюваних [див., наприклад: Handtke 1994: 43; Grybosiova 2002: 78–79; Ажнюк 2008: 204–206].

джерела — італійської) і мн. — *мафіозо*, одн. («арешт якогось великого *мафіозо*»: Юрій Андрухович); *селебриті*, одн. (знаменитість, «зірка» — про особу) і мн. («тут присутні самі *селебриті*») — *селебритиз*, мн. (частіше, всупереч нормам, у формі *селебріті*, -із): «Красиві “*селебрітіз*” і їхні потворні “другі половинки”» (Е, 3.02.2016); *антипасто* (загальна назва холодних закусок перед основною їжею в італійській кухні), одн. і мн., але в мн. також за зразком італійської мови — *антипасті*;

в) продовження практики дублювання в англійських запозиченнях у формі множини значення множини ще й за допомогою відповідних засобів української граматики: *бакси* (див. р. II п. 3.5), *слакси* (англ. *slacks*), *легінси* (англ. *leggings*), *чипси* (англ. *chips*), *нюдси* (англ. *nuds*: див. п. 2.2.3) (пор. наявні вже давніше такі випадки, як *бутси*, *джинси*, *бітлзи*); *ультрас*, мн., перев. невідм., але вживається також уже й форма *ультраси* (див. нижче);

г) розвиток у деяких множинних іменників з фіналлю на приголосний також значення однини чол. р. і, як наслідок, їхньої відмінюваності: *командос*, мн. і рідко одн. («якийсь *командос*»; «Ізраїльський *командос* Деніс Десятник» — файл в онлайн-платформі TikTok, 2022 рік; «Скорчені зі своїми *командосами*». — 5 к., перекладний д/ф, 2.11.2021); *ультрас*, мн. і рідше одн. («*Ультрас* “Динамо” загинув на війні з російськими окупантами». — «1+1», ТСН, 23.05.2022; «звернення *ультрасів*»: ГПУ, 31.01.2014, с. 8/24); *праймериз*, мн. і рідко одн. («Про що свідчить цей *праймериз*?», «результати *праймеризу*»).

5.3. У межах дієслівної лексики це певне розширення випадків переходу між транзитивним і інтранзитивним значеннями дієслів (див. докладніше: р. VIII п. 2.5.6, р. IX п. 3.2) — як від перехідності до неперехідності: «*інвестувати кошти* в будівництво» — «*інвестувати в будівництво*» — *інвестувати будівництво*; *девальвувати гривню* — *гривня девальвує*; *корумпувати владу* — *влада корумпує* (тобто корумпується); «“Верес” смакує по-домашньому» (з реклами на т/к «Інтер», травень 1999 року), так і, рідше, навпаки: *вибори стартували* — *стартувати вибори* (див. вище п. 2.1); *комунікувати* — у значеннях 1) спілкуватися («Влада має постійно *комунікувати* із суспільством») і 2) повідомляти («правильно *комунікувати* соціально важливі питання») (див. вище п. 2.2.1).

6. Синтаксис.

6.1. Це калькування певних типів атрибутивних / предикативних конструкцій з різним їх лексичним наповненням:

— «*відкритий для (до)...*» (див. також р. I п. 4.3.5) — «цілком готовий до контактування, тієї чи іншої взаємодії з ким- або чим-небудь» (пор. англ. *<to be open to...>*): «бути *відкритим до діалогу / до співпраці* і т. ін.», «Ми *відкриті для критики*», «Він *<...>* мав надзвичайний підприємницький хист і був *відкритий до інновацій*» (Б. Ворон. — Д, 28.08.2015, с. 7);

— «*вільний від...*» (пор. англ. *<free from / of...>* або «іменник + *free* + іменник» чи відповідне складне слово на основі останньої конструкції) — у конкуренції з конструкцією «без чого-небудь»: «“Стімол” (або “Орбіт”) — жувальна гумка, *вільна від цукру*» (з реклами; пор. англ. *sugar free / sugarfree*); «Зона, *вільна від* алкоголю» (пор. «*alcohol free zone*»);

— «*залежний від...*»: *від алкоголю* (також *алкогольно залежний*), *наркотиків*, *нікотину*, «*залежність від...*» або *алкогольна (наркотична, нікотинова) залежність* (англ. «*dependent on...*», «*dependence on...*»), пор. також у спільнокореновому дієслові: «Після 5 років перебування у в'язниці людина вже має психічні відхилення, *залежить від* наркотиків» (УС, 25.10.2001, с. 10); на цій основі сформувалася модель словотворення *алко(нарко-, нікотино- або тютюно-)залежний*; паралельно з цим оформилося абсо-

лютивне вживання цих слів у значенні «який має хворобливу схильність до чого-небудь». Наприклад: «700 000 українців *залежні від* алкоголю», «— Метод визнаний найкращим у світі. Ним лікують “зірок”, які впали у *залежність*. У нас був випадок, коли *залежного* лікували гіпнозом <...>, а він все одно зривався» (ГПУ, 30.08.2013, с. 26). Ці моделі словосполучень і складних слів продовжують розгортатися в такому ж напрямі (уже, очевидно, не тільки під зовнішнім впливом, а й під дією аналогії): *ігрова залежність* (лудоманія), *інтернет-залежність*, *комп'ютерозалежність*, *гаджет-залежність* (пор. *dependence on the internet, computers, gadgets; internet dependence* і под.), *кібернетично залежний*, а також уже в двох інших семантично дещо відмінних напрямках: а) про людський організм та самих людей: *залежність від інсуліну* (*інсулінова залежність*), *інсулінозалежний* (пор. *insulin-dependent*), *ДНК-залежний*, *метеозалежний* («Українці думають: раз у мене від зміни погоди погіршився настрій, то я *метеозалежний*. Насправді це — метеоневроз». — ГПУ, 18.10.2013, с. 31); б) *кодозалежний*, *машинозалежний* (*мова, програма*), *погодозалежний* (*регулятор*).

6.2. На межі синтаксису і словотворення — окремі випадки наслідування посесивних конструкцій англійської мови за моделями «N' + N» або «N'» (пор. також активізацію в цей період уживання присвійних прикметників — не без впливу, зокрема, й англійської мови: див. вище п. 3.1.1, а також р. VIII п. 4.3.3.10), що відбувається в межах власних назв (як вияв мовної гри) — назв приватних підприємств та організацій у сфері обслуговування, різноманітних розважальних заходів та ін. — за ім'ям власника, організатора тощо або назвою організації-засновника і т. ін. (пор., наприклад, як можливі зразки для наслідування назви «*McDonald's*», віскі «*Teacher's*» і под.). Наприклад: «*Ростик'с*» (бренд мережі ресторанів і кафе в Росії та в інших пострадянських країнах, у тому числі в Україні, у 90-х роках — від російської корпорації «Ростик Групп»); «*Гіві' хінкалі*» (хінкальня в Києві); «*Майдан'с*» — з варіантами написів «*МАЙДАН'С*», «*Майданс*» (танцювальний конкурс, що проходив 2011 року на головних площах різних міст України й завершився на майдані Незалежності в Києві); «У всіх Birthday, у нас — *КАРАВАН'-DAY!*» (реklamний конкурс, організований мережею торговельно-розважальних центрів «Караван», листопад 2018 року).

6.3. Певні зміни відбулися також в оформленні сурядних словосполучень — з появою калькованого комбінованого єднально-розділового сполучника *і/або* з варіантом *та/або* (див. вище п. 2.1).

6.4. Це поширення атрибутивних словосполучень з неузгодженим означенням (незмінюваним словом) у препозиції до іменника замість звичайної для синтаксису слов'янських мов постпозиції (див. у р. IX п. 2.2 випадки на зразок *хайтек* (*хай-тек*) [англ. *hi-tech*] *теплиця*, *тік-ток* [TikTok — один із застосунків у соціальних мережах інтернету] *блогер*, *нон-стоп етапи*).

Впливи англійської мови на синтаксис української мови вбачають також у розширенні вживання в межах описуваного періоду предикативних структур: а) зі зв'язкою *є* в межах складеного присудка: «Це *є* війна», «Він *є* на роботі», «У чому *є* суть наших зусиль?»; б) з дієсловом *мати* — у конкуренції зі зворотами з *бути* на зразок «*Я маю гроші*» / «*У мене є гроші*» (наприклад: «*Я мала з ним танець*» [Ажнюк 2011: 44–45]). Однак, у принципі не виключаючи цього, у відзначених явищах слід убачати насамперед впливи мовної практики Галичини та української західної діаспори, які також значно посилилися в межах описуваного періоду (див. докладніше: р. VIII пп. 3.1.2.1, 3.1.2.2).

7. Фонетика (з виходом також на орфографію: див. п. 8). Тут можна відзначити такі явища, як:

а) увиразнення тенденції до транскрипції, а не до транслітерації запозичуваних слів (як наслідок дедалі повнішого знайомства як журналістів, так і ширших кіл мовців з усними формами функціонування англійської, як і деяких інших західноєвропейських мов): наприклад, не тільки *транса́кція*, як це було б досі, а й *транза́кція* (див. також про це в р. III п. 2.2.3); поряд з традиційним *Хіросі́ма* стали вживати також *Хіроші́ма* (пор. англ. Hiroshima), поряд з *Фукусі́ма* (у цій префектурі Японії на АЕС 2011 року трапилася страшна аварія) — *Фукуші́ма* (за нормами правопису, в обох цих випадках, звичайно, мало б бути *-ши-*, а не *-ші-*), поряд з *«Міцубі́сі»* (марка японських автомобілів) — *«Міцубіші́»* (англ. Mitsubishi); агентство *«Рої́тер»* (англ. Reuters) замість попередньої форми *«Рейтер»*;

б) розширення вживання у фонетичній системі УЛМ у складі запозиченої лексики звуків [ɾ] (як наслідок, звичайно, не тільки впливів з боку сучасних іноземних мов, а й орієнтування на «альтернативні» варіанти УЛМ: див. р. VIII п. 1.2.1) і [дж]: *бейдж(ик)*, *з(г)аджет*, *дайджест*, *джакузі*, *«джемелін»* (марка зброї), *джекпот*, *джет*, *джойстик*, *джокер*, *диджей*, *диджиталізація*, *енерджайзер*, *імідж*, *картридж*, *меседж*, *месенджер*, *пейджер*, *чаджер* та ін., а також певних сполучень приголосних, зокрема [шн] (див. у п. 4 *екшн*, *продакшн*, *промоушн* та ін.) (розширення наявності звука [дж] і сполучень певних приголосних як наслідок сучасної мовної глобалізації відзначають також дослідники інших слов'янських мов [див., зокрема: Гутшмидт 1999: 10; Krčmová 1999; Албул, Сорока 2009]);

в) поширення випадків автентичного наголошування іншомовних слів, насамперед власних назв: *Вашингтон*, *Флоріда*; *Ломбарді́я* (таке наголошування стало поширюватися особливо з 2020 року через ефірні ЗМІ насамперед з мовлення українців, які перебувають на заробітках чи вже проживають постійно в цьому регіоні Італії — під час спалаху епідемії COVID-19), *Норманді́я* (таке наголошування практикували, зокрема, теле- і радіожурналісти, обговорюючи питання «нормандського формату» — домовленостей лідерів кількох європейських держав щодо можливого врегулювання наслідків збройної агресії РФ проти України, перша зустріч яких відбулася 2014 року в Нормандії);

г) поширення в поточній мовній практиці позанормативної вимови й, відповідно, написання [і] замість [и] після [ч] і [дж], [р], [д] і [т], [с] і [з] (у загальних назвах усупереч «правилу дев'ятки»): *чізбургер*, *чізкейк*, *чілі* (перець), *чін* (в інформатиці), *чіпси*, *діджіталізація*, *букрі́дер*, *грінкарта*, *екстрім*, *праймері́з*, *різени́науцер*, *сек'юрі́ті*, *стрі́м*, *скріншот*, *стрі́нги*, *фрі́к*, *фріланс(ер)*, *чорі́зо*, *бодібі́лдинг*, *дідже́й*, *ді́лер*, *бу́тік*, *патісе́рія*, *сті́кер*, *бебі́сі́тер*, *сі́тком* (комедія ситуацій), *зі́пелор* (медичний препарат), *зі́п-паке́т* та ін. (у цьому слід убачати, звичайно, і вплив російської вимови, але не слід відкидати також вплив зорового образу відповідних іншомовних слів);

ґ) як наслідок усіх цих явищ — посилення варіантності звуків і, рідше, наголошувань у масивах запозичуваної лексики (див. р. VI п. 4.1.3).

8. Орфографія. Пунктуація. У масовій орфографічній практиці в загальному контексті мовної глобалізації — насамперед, зрозуміло, під впливом з боку англійської мови — відбуваються зміни як більш-менш регулярного характеру (у тому числі й ті, що були відомі й давніше, але тепер увиразнилися в нових обставинах мовного життя), так і досить спорадичні, як, наприклад: *Пара́лімпійські і́гри* (замість пропонуваного в нас регулярного утворення *Параолі́мпійські і́гри*: УОС 2009), *коро́навiрус* (з 2020 року у зв'язку з поширенням пандемії COVID-19 — замість регулярніших для українського словотворення форм *коронові́рус* або *коро́на-ві́рус*: див. р. IX п. 2.3.1).

Це, по-перше, звичайно, ті відступи від нормативних настанов у написанні слів, що зумовлюються особливостями такої ж «неправильної» їх вимови (див. вище п. 7). Часто зберігається подвоєння літер на позначення приголосних у загальних назвах — незалеж-

но від вимови слова (тут може даватися взнаки, звичайно, і вплив російської орфографії): *гоммаж* (франц. *gottage*), *карпаччо* (італ. *carpaccio*), *качотта* (італ. *caciotta*), *маркет-молл* «Дарниця» (англ. *tall*), *плоттер* (англ. *plotter*), *просекко* (італ. *Prosecco* — марка вина) та ін. (тут, звичайно, не маються на увазі випадки, де збереження подвоєння диктується тими чи іншими семантичними або якимись іншими асоціативними чинниками, наприклад: *котта* — різновид італійських м'ясних виробів, *панна* — вуличний футбол, *панна котта* — італійський десерт).

По-друге, навіть у лінгвістичних довідниках, включно з правописом, досі ще не усталилися норми щодо написання певних структурних розрядів мовних одиниць (це переважно запозичення з англійської мови, кількість яких тепер значно зросла й продовжує поповнюватися) разом і через дефіс — як складних слів, наприклад: *найтклуб* / *найт-клуб*, *секонд-хенд* / *секондхенд*, *стендбай* / *стенд-бай*, *флешмоб* / *флеш-моб* та багато ін., а в поточній мовній практиці навіть з написанням окремо, тобто як сполучень слів: *бізнес ланч*, *кіндер сюрприз*, «*Караоке бар*», *супер морозиво*, *мега фільм*, «*Аудіо уроки англійської*».

По-третє, в мовній практиці відбуваються відступи від усталених норм української орфографії вже переважно цілком усвідомлюваного характеру (особливо у власних назвах — назвах організацій і закладів, товарної продукції, зокрема на офіційних бланках, вивісках, у мові реклами) — уживання великої літери в неоднослівних власних назвах для всіх повнозначних слів: *Український Тиждень Моді*; «*Доставка УкрПоштою* та *Новою Поштою*» (з рекламного оголошення: ГПУ, 9.08.2013, с. 5) (див. також р. XI п. 4).

Усе це також приводить до посилення варіантності, помітного різницею в орфографічному оформленні масивів нової запозичуваної лексики.

Щодо змін у нормах пунктуації, то в діловому листуванні під впливом, безперечно, англійської та інших «авторитетних» європейських мов поширилася практика, по-перше, відмови від уживання знака оклику (із заміною на кому) у звертаннях до адресата на початку листа і, по-друге, ще більшою мірою — уживання синтаксично «невмотивованої» коми в кінцевій частині листа після етикетних формул «З повагою» і под. перед іменуванням відправника в наступному рядку:

.....
З повагою,
М. Петренко

(хоча ці моменти чинним правописом не регламентуються).

9. Графіка (розширення в мовному просторі України використання латинської графіки) (див. також у р. XII п. 3 про заклики до переведення графіки української мови з кирилиці на латиницю — на загальнослов'янському фоні). Протягом описуваного періоду у функціонуванні писемної форми УЛІМ відбулося різке зростання обсягів використання латинської графіки й, зокрема, одиниць і текстуальних фрагментів англійської мови в оригінальному написанні (переважно як графічних варваризмів)⁸ — з трьома основ-

⁸ Див. також про аналогічні тенденції на сучасному матеріалі різних слов'янських мов з кириличною графікою [Яруліна-Тодорова 1995; Czamura 1996; Mannewitz 2003; Dunn 2000: 93; Маринова 2007; Димитрова-Тодорова 2008: 312; Ажнюк 2001; Радзієвська 2010: 378–385]. Ось, наприклад, різка критика таких тенденцій у російській мові: «Останніми роками гостро встала й проблема латинізації російського письма, що виявлялася спочатку в “невинних” кирилично-латинічних гібридних написаннях на зразок ВИД (телевізійна програма), “Іностранец” (газета), у титрах до програми НТВ “Антропология” та у вставках до тексту в оригінальному написанні іншомовних слів і висловів, потім у зв'язку з поширенням електронних засобів інформації — у повній латинізації російського письма» [Дуличенко 2001: 28]. Поширення графічних англізмів у слов'янських мовах з латинською графікою приводить,

ними настановами: а) з нейтральними власне номінативною, а також інформативною функціями (у текстах, розрахованих на англomовну аудиторію), б) з комплексом складніших функцій номінативно-прагматичного плану — як один із шляхів «елітаризації» мовлення та демонстрування ніби зв'язку з «Європою» і в) зі стилістичною функцією мовної гри разом з «європейським» орнаментуванням тексту.

9.1. Це насамперед вияви культурно-мовної глобалізації у зв'язку із входженням країни до міжнародних / світових систем інформації, технологій, економіки, політичного та культурного життя тощо (із залучанням одиниць і взагалі використанням переважно англійської мови) — зокрема, як:

а) збереження оригінального написання слів і висловів — у тих випадках, коли, по-перше, запозичання як такого не відбувається, а латинoалфавітна назва стосується якоїсь зарубіжної дійсності (це наведення власних назв тих чи інших закордонних реалій, які досить рясно стали заповнювати український мовний простір в умовах сучасного відкритого суспільства), наприклад: «— <...> Українські видавці на *Salon du livre* іздали <...> Маємо своє місце в *The Rights Centre* <...> Його “Тема для медитації” вже лежить на розгляді у *Gallimard*» (УМ, 15.03.3012, с. 13); по-друге, запозичання мовної одиниці відбувається разом із засвоєнням відповідного нового поняття в руслі масового поширення нових реалій і явищ у різних сферах оновлюваної української дійсності, нових технологій у добу глобалізації, в умовах нинішнього широкого контактування зі світом (звичайно на початковій стадії запозичання — з можливою поступовою графічною українізацією ряду таких назв: див. нижче). Наприклад, у загальних назвах: *duty free*, *sex shop*, *stock shop*, *mass media*, *public relations* (PR) («<...> скуповуються кращі кадри у сфері *public relations*, журналістики, соціології»: О. Четвер. — КВ, 1.08.1997), *e-mail*, *off-shore*, *call-centre*, *mp3* (формат файлу для запису й зберігання аудіоінформації), *VIP* («Харчуватися *VIP*-ув'язнена буде, як і всі решта, у своїй камері». — ВЗ, 6.06.2007) та багато ін. Особливо широко — у межах як загальних, так і власних назв — така експансія латиниці характеризує сферу інформаційних і, зокрема, комп'ютерних технологій — це наявність написів англійською мовою в меню комп'ютерів, мобільних телефонів і т. ін.; реєстрація в інтернеті електронних адрес користувачів на основі англійської графіки; поширення в країні назв постійно оновлюваних (усе нових і нових поколінь) систем комп'ютерів, різноманітних гаджетів та їхнього комплектування, електронних програм і технологій, форматів тощо, інтернет-компаній (служб) в оригінальній англomовній формі. Наприклад: *IBM*, *Macintosh*, *Pentium*, *Notebook*, *iPad* та ін.; *smartphone*, *iPhone* та ін.; *MultiMedia*, *Windows*, *Skype*, *Hi-Fi* та ін.; *Internet*; *Google*, *YouTube*, *Instagram*, *Facebook*; *CD* (compact disk), *CD-ROM* та багато ін.

У межах власних назв це спостерігається насамперед у найменуваннях імпортованих товарів, обсяги яких на вітчизняному ринку за цей час надзвичайно зросли, що особливо помітно й за візуальним спостереженням у міському ландшафті (у написах у магазинах, на промислових і продуктових ринках, на вулицях тощо), у назвах міжнародних організацій і закладів, ЗМІ та ін., наприклад: «*Snickers*», «*Mars*» (шоколадні батончики), «*Gallina Blanca*» (харчові концентрати і приправи цієї іспанської компанії, насамперед бульйонні кубики), сигарети «*Marlboro*», *LM*, «*President*», розчинна кава «*Nescafé*», назви алкогольних напоїв, парфумів та багато ін.; на вулицях тепер помітно переважають автомобілі іноземних марок: «*Mercedes*», *BMW*, «*Renault*», «*Lexus*», «*Maybach*», «*Toyota*», «*Hyundai*» та ін., що, природно, зумовлює й частотність функціонування їхніх назв у ЗМІ, художній літературі, кіно; у побуті — також закордонна техніка (пилососи, холодильники, пральні машини, комп'ютери, радіоли, електробритви, фотоапарати і кінокамери,

зокрема, до розширення функціонування в них деяких літер, поки що досить обмежено представлених у них, — **w** в чеській (див., наприклад: NSČ 1998, NSČ 2004), **v** у польській мовах.

телефони тощо): «*Philips*», «*Samsung*», «*Panasonic*», «*Canon*», «*Motorola*», «*Nokia*» та багато ін.; заклади *McDonald's* (мережа закладів швидкого харчування, а також один з її закладів), *BILLA*, *ABC* (мережа магазинів з товарами повсякденного вжитку), «Салон штор *ABC*», клініка *A.B.C.*, «*Rest of the best*» (магазин одягу); міжнародні платіжні системи: *MasterCard*, *Visa*, *Swift*.

Це також творення гібридних графічних англо-українських форм — напівкальок (див. про це також у п. 3): випадки на зразок *call-центр* (наприклад: *Call-центр Міністерства оборони України*, 2022 рік), *playoff система*, «*Unfair гра*»; *apm-fashion-проект*, *fashion-індустрія*, *fashion-консультант* (УМ, 9.10.2013, с. 12: у матеріалі про черговий український тиждень моди); *DVD-плеєр*, *FM-радіо* (*FM* — *frequency modulation* «частота модуляції»), *IT-компанія*, *PR-агенція*, *SIM-карта*, *SMS-повідомлення*, *VIP-каюта*, *3G-мережа* і под.

У разі повнішого звикання мовного соціуму до запозичуваних мовних одиниць і, зокрема, переходу тих чи інших власних назв у загальні відбувається, природно, і їхній перехід до написання кирилицею, пор., наприклад: «Свобода слова в режимі *on-line*» (Д, 16.01.2001, с. 1) і тепер уже цілком узвичаєне *онлайн*; «Рухівський *BigBoard* на київській вулиці» (УС, 6.11.1997: підпис під фото) і дещо пізніше форму *бігборд* (див. про це слово в п. 2.3); «Кількість *Reality-шоу* дедалі збільшуватиметься» (Д, 20.09.2002) і *реаліті-шоу*; «видача ліцензій, реєстрація тощо за допомогою *Internet*», «*Internet-користувачі*» (Д, 29.11.2001) і *Інтернет* / *інтернет*; *Skype* і *Скайн* / *скайн*;

б) дедалі ширше використання англійської мови вже, навпаки, в перекладі з української чи російської мов або навіть в оригінальних англomовних текстах, написаних особами з українською чи російською базовими мовами спілкування і розрахованих, природно, вже на англomовних читачів, — у звичайній тепер практиці подавання англomовних анотацій (резюме) до наукових статей, монографій, дисертацій, у виданні дво- і тримовних (з матеріалами українською, російською та англійською мовами) і навіть цілком англomовних наукових журналів, у виданні в Україні газет і журналів для масової англomовної читачької аудиторії: це газети «*Kyiv Post*», «*The Day*», «*Kyiv Weekly*», журнали «*Welcome to Ukraine*», «*The Ukrainian*»;

в) дублювання англійською мовою українськомовних написів на вивісках та на відомчих бланках установ (з правого боку, часто на місці прийнятих у радянський час дублювань російською мовою: *НАФТОГАЗ* / *NAFTOGAZ* — вивіска), на табличках з назвами вулиць, назвами станцій метро і т. ін. (для осіб, які не володіють українською мовою), з іншого боку візитних карток (в останньому випадку можлива, звичайно, й наявність прагматичного фактора, згаданого нижче в п. 9.2);

г) міжнародна уніфікація графічних позначень (на основі переважно літер англійського алфавіту), наприклад: наявність латинських літер на клавіатурі комп'ютерів, мобільних телефонів і т. ін.; уніфікація графічного структурування, класифікування чого-небудь, установлення порядковості тощо: так, термінали аеропортів позначаються в Україні латинськими літерами *A*, *B*, *C*, *D* і т. д.; рівні навичок володіння державною мовою — *A*, *B* і *C* (див.: закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року, стаття 11); в усних і писемних (на електронному табло) оголошеннях для осіб, зареєстрованих у чергах: «Клієнт № *A* (*B*, *C*, *D* і т. д.), підійдіть до вікна 12!» («Укресімбанк», м. Київ). На автомобільних номерних знаках тепер мають бути тільки ті букви, що збігаються з відповідними латинськими літерами (ще в СРСР з 1976 року було запроваджено нову кваліфікацію категорій водіїв замість 1, 2, 3 класів — категорії *A*, *B*, *C*, *D*, *E*).

9.2. Це використання латинографічних, насамперед англomовних, номінацій також з прагненням (підсвідомим чи, навпаки, цілком усвідомлюваним — у загальному руслі тенденцій до «селітаризації» мовлення: див. р. VI п. 3.5.1.1), по-перше, заманіфестувати своє прилучення до «європейського» світу (включаючи, звичайно, й «американський»

світ): «Маючи величезний досвід у сфері моди, де *beauty* — невід’ємна частина <...>, Юлія Айсіна стала власницею модного *beauty-shop* “LOOM”» (Бл., 2013, № 27, с. 19), «У житті Анастасія виглядає значно молодшою, ніж на телеекрані. На інтерв’ю у кав’ярню вона прийшла у звичайному міському *casual* із власноруч пошитою вельветовою сумкою. *Hand-made* зірковими ручками, так би мовити» (УМ, 31.07.2009), «Кабмін офіційно дозволив *handmade* маски [від коронавірусу]» (УП, 3.04.2020), «Скажи мігрени *NO!*» (з рекламного оголошення послуг невропатолога), «Друзі, все *OK!*» (у блогах, у листуванні «друзів» у соціальних мережах інтернету тощо), у молодіжному сленгу: «Твій (твоя) *forever!*»; по-друге (уже в офіційно затверджуваному виборі прагмонімів та ергонімів, у сферах реклами, торгівлі), продемонструвати ніби тісніший зв’язок певних публічних закладів, товарів тощо з цим «європейським» світом для надання їм більшої престижності, що, однак, може йти врозріз з відповідними законодавчими та нормативними актами України (див. про це р. XII п. 3). Наприклад, у назвах закладів сфери обслуговування м. Києва: «*Napoleon*», «*Mafia*», «*Mister Snack*» (ресторани), нічний клуб «*Coliseum*», найтбар «*Millennium*», бар «*Hollywood*», «*Leader*» (магазин готового одягу), торговельно-розважальний центр «*Ocean Plaza*» (з пляжним комплексом на даху під назвою «*City Beach Club*»); у назвах деяких інших організацій у межах столиці: житловий комплекс «*Parkland*», фірма «*Rogoza Production*» (виробництво телефільмів та інших телепрограм — за прізвищем її власника Б. Рогози). Мовний ландшафт Києва (особливо це стосується центральної його частини, як, до речі, центральних частин і інших великих міст України) за цей час різко змінився: навіть якщо не брати до уваги перекладної англomовної частини вивісок установ, табличок з назвами вулиць тощо, покликаної виконувати номінативно-інформативну функцію, ряснота англomовних написів (причому з яскравим оформленням, великими літерами) у назвах численних тепер приватних торговельних, розважальних закладів, закладів харчування, у назвах товарів у вітринах магазинів тощо не може не вражати⁹. Так, у назвах товарів: холодильник «*Nord*», сметана «*President*». У назвах рубрик, заставок, програм на різних каналах українського телебачення: «*Weekend*» (рубрика в п’ятничних випусках інформаційної програми «Факти» на т/к ICTV), «*Live*» (112 к.: напис на екрані під час виходу програми «Новини», що сигналізує про наявність прямого ефіру), «*No comment*» (одна із заставок у програмах т/к «Еспресо»), «*Crime news*», «*Teen Time*» (Новий), «*Kid’s Time*» (К-1), «*Impresa*» (СТБ), «*Watchdogs*» (Еспресо); т/к «*NewsOne*» (з програмами «*TopNews*», «*Live* з Юрієм Турянським» та ін.). У великих торговельних комплексах використовують напис «*Sale*» (замість «Розпродаж»), хоча, зрозуміло, ця акція розрахована насамперед на місцеве населення, а не на приїжджих з-за кордону туристів.

Творення «своїх» власних назв англійською мовою розширює діапазон її застосування: «*Kyiv Boryspil Express*» — саме таку назву має швидкісний поїзд з Києва до аеропорту «Бориспіль» (з кінця 2018 року); «*Orange love*», «*Happy people*» (художні кінофільми молодих українських режисерів, 2005–2006 рр.); «Другий фестиваль високого мистецтва *Bouquet Kyiv Stage*, організований Домом “Майстер Клас”, пройшов у столиці» (УМ, 3.09.2019, с. 12); «Минулого тижня першим стартував *DJ Julik*, екс-учасник гурту “Дзідзьо”. Сотні людей зібрались, аби відпочити та потанцювати під драйвову музику. Уже цієї суботи запалюємо літо разом з улюбленими ведучими *DVЖЕ*

⁹ Пор., наприклад, в оцінці журналістки: «Київ — одне з найкращих міст світу, яке <...> сміливо можна назвати європейською столицею. Європейськості Києву вистачає, а от зрозуміти необізнаній людині, що Хрещатик — то головна вулиця столиці саме України, буде досить важко: магазини всесвітньовідомих Reebok чи Adidas, Ive Roshe чи Calvin Klein привітно зустрінуть вас, повідомляючи, що вони “ореп”; McDonalds припрошує скуштувати fish-mac-ів з big-mac-ами, а численні рекламні щити величиною з півбудинка пропонують відкрити для себе Америку, курячи Marlboro і West, чи придбати собі авто, зроблене у Запоріжжі, з дуже “українською” назвою DAEWOO <...>» (М. Сингаївська. Рекламна окупація.— УС, 4.02.1999, с. 12).

Radio під сети від DJ LETA та DJ FIZRUK!» (ВЗ, 12.07.2018, с. 24). Це також назви, що мають асоціюватися з певними вже відомими в англomовному світі назвами, а також просто з якимись ніби іншомовними словами, загадковими й тому «престижнішими», «сучасними»: «Український BEST: Книжка року 2003» (Київ, 2004); *Ukrainian Fashion Week* — *Український тиждень моди* (щопіврічний показ моделей готового одягу); «*Art Line*» (мистецький журнал з матеріалами українською й російською мовами); «Модельний бізнес в Україні лише зароджується. <...> Серед найвідоміших агентств Києва — “Лінія 12”, “KARIN”, “Олег і Єва”, “L-Models”, “Silver Star”, “Art Model”, “MANADA”, “Профіль”, “Динамо-Star”, “Багіра-V”, “Динамо-люкс” та ін.» (Т. Корпусова. — УМ, 23.02.1999); «*Roshen*» (відома українська кондитерська корпорація, назва якої походить від прізвища її засновника Петра Порошенка); *Roshen Winter Village* (святкове містечко на новорічно-різдвяний період у Києві на території фабрики «*Roshen*», 2020 рік).

Ось зразки подавання громадянами України себе ніби як іноземців — в оголошеннях, на табличках при вході (м. Трускавець, 2018 рік): «Стоматологія. Dr. Perchenko», «Dr. R. Koval. Сік з проростків пшениці. Протидіє захворюванням всіх систем організму».

У творенні гібридних українських (кириличних) і латинографічних (переважно англійських) форм: «UA[у вимові: юа]: *Перишій*» (назва з 2015 року першого загальнонаціонального каналу українського телебачення), телепрограми «*Кіно-ua*», «*Книга-ua*» [у вимові: ю-ей] (УТ-1, 2009), «*Интелект-ua*» (5 к.); «*Post-Поступ*» (газета, м. Львів, 90-ті роки); телеканал «*TV-Табачук*» (90-ті роки), «*TV-парк*» (журнал з телепрограмами), «*Замок TV*» (рубрика тижневих телепрограм у газеті «Високий Замок»); журнали «*Книжник-review*», «*Кіно-коло*»; «*KM Academia*» (видавництво Києво-Могилянської академії); музичний ансамбль «*Кобза-original*» (газета, представляючи ансамбль, змушена вдаватися до пояснення: «Екстравагантне слово *original* означає “справжня”: “Кобза справжня”». — УС, 17.02.2000); «Завершилося карнавальне дійство [парад вишиванок. — О. Т.] флеш-мобом “Вишиванка-dance”» (УМ, 28.08.2013, с. 2); «*Здолбунів-Sity*» (інтернет-портал про це місто — офіційне видання); паралельні назви на зразок «*Час / Time*» (газета — орган Народного руху України; після смерті В. Чорновола — просто «Час»). Практикується використання знака & з англійської графіки замість українських єдналих сполучників (у власних назвах): Київський будинок високої моди «*Ольга & Симонов*» (1999 рік), магазин одягу «*Пан & пані*» (м. Трускавець), газета «*Закон & бізнес*», журнал «*Газ & нафта*», назва рубрики в газеті «Суботня пошта» (м. Львів) «*Vin & вона*», «Борковський & Валевська» — програма на т/к «Еспресо», а також знака \$ замість слова *долар*: «Держслужбовець намагався з’їсти \$200 хабаря» (рухомий рядок новин на телеканалі).

9.3. Це стилістичне використання (мовна гра) латинографічних форм як засіб «європейського» орнаментування текстів [див. також, наприклад: Митурска-Бояновська 2014: 347]:

а) творення гібридних українських (кириличних) і латинографічних (переважно англійських) форм (подібно до випадків, розглянутих вище в попередній підгрупі, але зі значно виразнішими стилістичними настановами): «*Русалки in the house*» (музичний альбом української естрадної співачки Каті Чілі), «*The Вій*», «*Вася Club*» (українські музичні гурти); у формі каламбурів: «*ProПорція*» (ресторан здорового харчування); «*Промова*, або Де ми помиляємося...» (Київ, 2006 — назва книжки: див. у списку літератури до р. VI); «*СтрумОК*» (магазин електротоварів);

б) використання окремих літер латинського алфавіту всередині українських слів (у власних назвах на вивісках, на обкладинках, рекламних щитах тощо) — спочатку це була здебільшого заміна Д(д) на D(рідко d), рідше Н(н) на N, ще рідше — заміна інших літер: *МОЛОДЬСПОРТЛОТО* або «*МолоДьспортлoto*» (написи на кіосках організації «Молодьспортлото», де продавали спортивні лотереї), кінофестиваль *МОЛОДИСТЬ* 89

(напис на афішах), «*ДЕНЬ ГІДНОСТІ ТА СВОБОДИ*» (напис над сценою в Мистецькому арсеналі в Києві під час урочистого заходу 21 листопада 2016 року з нагоди третіх роковин від дня початку «Революції гідності»); радіо *DOBIPA* (написи на рекламних оголошеннях, 1999 рік), «*ДЕТЕКТОР*» (назва рубрики в токшоу «П'ятий кут» на УТ-1 у 90-ті роки), магазин «*Домотехніка*», в слові *дім* у назвах магазинів, торговельних фірм: *Торговий Дім* (*ТОРГОВИЙ DIM*), *Галицький Торговий Дім*, магазин «*Gospodar*» (напис на вивісці); «Політичний *МаринаD*» (програма на т/к «Еспресо» з журналісткою Мариною Данилюк-Єрмолаєвою); «День *нароDження*» (назва одного з дисків музичного гурту «BB», 2000 рік), пор. *DJ* (диджей); мистецьке об'єднання «*OsmaNNя Барикада*» (Київ), «*СУЧАСНІСТЬ*» (назва цього журналу на першій і третій сторінках обкладинки у 2000-х роках), *Черкаський державний заслужений український Народний хор* (напис на афішах під час гастролей хору в Києві влітку 2000 року); «*BESHYHA* АКЦІЯ SAMSUNG» (у рекламних оголошеннях, 2000 рік, де *S*, очевидно, має відповідним чином корелювати з назвою цієї фірми); «*Ситуація*» (програма про роботу ДАІ на УТ-1, 2002 рік, де латинська літера *u* виділена іншим кольором); у назвах рок-гуртів на афішах, в оголошеннях: «*Воплі Водоплясова*», «*КОМУ ВНИЗ*»; журнал «*Журналіст*»; «*Знак оклику!*» (телерубрика); «Українські *амазонки*» (показ жіночої моди, Львів, вересень 2018 року); «*PRO* здоров'я з Іриною Коваль» (програма на т/к «Еспресо»).

Досить звичним жестом, як і в країнах поширення латинського алфавіту, стало показувати вказівним і середнім пальцями латинську літеру *V* як символ перемоги (зокрема, під час футбольних матчів);

в) транслітерація (з елементами транскрипції) українських слів (загальних назв) латинськими літерами — явище «зворотної транслітерації», за визначенням деяких дослідників [див. про це, зокрема: Маринова 2007: 326–327; Димитрова-Тодорова 2008: 312] (маються на увазі випадки, коли такі графічно латинізовані мовні одиниці виступають у межах контексту без попереднього наведення відповідних кирилических форм, як єдині позначення відповідних понять). Наприклад, назви рубрик у львівській газеті «Поступ»: *KOROTKO*, *KRAJEVYD*, *SVITLOHL'AD*, *MYTT'EVOSTI SPORTU* та ін.; *ROZETKA* (український інтернет-магазин); *TABURETKA.UA* (мережа меблевих магазинів): стилістичний ефект назви розрахований ніби на невідповідність досить «прозаїчного» («кухонного») змісту, тобто лексичного значення цього слова, і «європейської» форми; «*Kovdra*» (інтернет-магазин постільної білизни); житлові комплекси в м. Києві «*Svitlo Park*», «*Dibrova Park*»; «*VESNA*» (українська натуральна косметика; журнал); енергетична компанія «*Yasno*»; горілка «*Perlova*» (Львівський лікero-горілочний завод); з каламбурним обігранням: «*ProZorro*» (система державних тендерних закупівель з публічним електронним висвітленням цього процесу, покликана боротися з махінаціями в названій сфері), пор. *прозоро* і *Зорро* (див. р. II п. 2.2.1).

З двома останніми настановами — як прагнення до «елітаризації» мовлення (у тому числі з помилками, наприклад: *Holiwood*) і як мовна гра — використання латинографічних написів (звичайно англійською мовою) уже «пішло в народ»: у «неофіційних» написах різного змісту в під'їздах і на стінах будинків, у ліфтах, на бетонних огорожах уздовж залізничних колій тощо (у тому числі непристойного змісту: *Fuck you!* і под.).

Див. також про практику відтворення українських власних назв засобами латинської графіки в р. XII п. 5.1.3.

Пор. також явище зовсім недавнього часу — несподіване використання літер латинського алфавіту *Z* і *V* уже не в загальному контексті сучасної культурно-мовної глобалізації, а як мовних знаків новітнього російського імперіалізму і, з іншого боку, офіційну заборону на це (див. р. I п. 2.3).

10. Вияви критичного ставлення до новітньої експансії іншомовних запозичень.

Таке ставлення виявляється, безперечно, також досить помітно в сучасному мовному й ширше — в культурному житті українського суспільства, і його можна розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: 1) у вузькому, власне мовному плані — у плані звичайного етнізаційного пуризму (див. про це р. VI п. 2.2): слід уживати, наприклад, не *кастинг*, а *огляд-відбір* [Городенська 2014: 6]; 2) у ширшому, культурно-мовному плані — у плані протидії не тільки мовній, а й культурній глобалізації в цілому (див. р. I п. 6.2.4).

Щодо засилля в сучасній українській мові одиниць іншомовного походження, то коли, наприклад, на одній із олімпіад з української мови, де, зокрема, було завдання — пояснити зміст зорової поезії «П'ята колона», яка містить 10 однакових рядків: «ЄЄЄЄЄ / ЄЄЄЄЄ / <...>», поряд з такими відповідями, як «протиставлення двох мов, двох культур в Україні», «зіткнення української і російської домінант» (див. р. III п. 4), була й така: «Мабуть, ця поезія була написана років із десять тому. Сьогодні варто було б дописати ще одну строфу»: «ЯЯЯЯЯ / ЯЯЯЯЯ / <...>» — з поданням у кінці вже літери *R* з латино-алфавітних мов (див.: В. Чукіна. Мовна картина світу українців (на матеріалі фразеологізмів). — Українська мова та література, 2004, ч. 8, с. 7–8). Проте невироблення, відсутність опірності до засилля чужомовних елементів у структурі рідної мови, що пояснюється вже досить тривалою традицією масових і далеко не завжди виправданих запозичень з основних європейських мов, особливо на фоні низки інших слов'янських мов (див. р. VI п. 1.3), і більше того — нерідко навіть захоплення вживанням іншомовних одиниць поки що не дають підстав сподіватися на виправлення цієї ситуації. Пор., крім багатьох уже наведених у цьому розділі мовних фактів, ще хоча б такі приклади: «Естонський чемпіон “Нимме Калью” вже вдало пройшов другий *кваліфайн*-раунд» (УМ, 26.07.2013, с. 23) — від англ. *qualifying* «кваліфікаційний» (пор. в іншому виданні: «Харківський “Металіст” подолав третій *кваліфікаційний* раунд Ліги чемпіонів». — ГПУ, 9.08.2013, с. 10); «Тільки відносно недавно в Україні почали обговорювати проблему “етнічного *профайлінгу*» (УМ, 7.08.2013, с. 9) — від англ. *profiling* «профілювання»; *органайзер* (англ. *organizer* — букв. «організатор») — діловий щоденник (як у паперовій, так і в електронній формі) для планування своєї діяльності на певний час: «Щоденник, який ми сьогодні називаємо *органайзером*, тобто організатором, нам допоможе систематизувати інформацію <...>» (В. Лютий, психолог. — УР-1, 21.10.2002); *енерджайзер* (англ. *energizer*) — 1) енергетичний напій (див. п. 2.2.5), 2) про дуже енергійну, діяльну людину (на т/к ТЕТ, 2002 рік, була навіть програма під такою назвою). Крім фактично вже в багатьох випадках механічного перенесення й засвоєння таких одиниць і вже автоматизму їх уживання, це може бути навіть підведення ніби теоретичної бази під таку практику, пор., наприклад: «Євген Ступка, *саунд-продюсер* “Океану Ельзи”, не любить, коли його називають *звукорежисером*. І правильно робить, що не любить. Тому що слово *звук* асоціюється в нас тільки з поняттям “гучніше — тихіше”. Як зі словом *ритм* — “швидше — повільніше”. Це все пласкі, банальні визначення з минулого століття <...> *Саунд* же — це більше ніж *звук*. Це — глибокий звук, об'ємний звук» (ФиК, 24.03.2000) (пор. у р. VI п. 1.2 подібні ж міркування мовців щодо відмінностей, наприклад, між *многокутник*, *многочлен* і под. і *багатокутник* і под.: «це зовсім інше!»).

Хоча вістря власне мовного пуризму в межах українськомовних дискурсів нині з цілком зрозумілих причин спрямоване передусім на зменшення слідів наявності лише однієї з тих мов, що справляли й справляють масовий вплив на структуру української мови, — російської (див. р. VI п. 2.3, р. III п. 2.2), виступи проти навали новітніх «європейських» запозичень і насамперед, звичайно, англоамериканізмів (з такими, зокрема, полемічно загостреними характеристиками сучасного або можливого найближчого майбутнього стану української мови, як «укрлиш» — «українська + English» [див., наприклад: Радчук 2003]) також привертають до себе увагу. Наприклад: «Колись у нас був популярний такий собі спосіб обману трудящих: на кофту, виготовлену десь у Конотопі

чи Коростені, чіпляли імпортований “лейбл”. Знаходилися легковіри, що ловилися на гачок, платили грубі гроші за фальшивку. Чи не про такі домашні пошивки з чужими “лейблами” промовляють назви деяких видань: “*Post-nostyn*”, приміром, “*Закон &(енд) бізнес*”, “*Час/Time*”? <...> Зрозуміло, платить, напевне ж, той, хто замовляє музику» [Федотюк 2005: 9–10]; у пресі лівого політичного табору — з іронією (як натяк на орієнтування відповідних кіл у новій Україні нібито на «буржуазний Захід»): «Національна ідея *енд самсунг корпорейшен*» (В. Леванов. — ВУ, 1999, № 14: «Фрази»). Однак у самій мовній практиці подібні критичні виступи фактично не впливають на масове наростання явищ мовної глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 48–54.
- Ажнюк Б. М. Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 190–207.
- Ажнюк Л. В. Сильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів. *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 38–46.
- Албул О., Сорока О. Тенденція до інтернаціоналізації у болгарській мові у минулому та на сучасному етапі розвитку (фонетико-фонологічний аспект, графіка). *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. 2009. Вип. 48. С. 240–245.
- Бибик С. П. Динаміка лексичної норми. *Літературна норма і мовна практика* / За ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2013. С. 73–137.
- Вачкова К. Интернационализационни процеси в българския език от края на XX век. *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti* / J. Bosák (ed.). Bratislava: Veda, 1999. S. 59–66.
- Вуйтович М. О новых английских заимствованиях в современном русском языке. *Studia Rossica Posnaniensis*. 1995. Т. 26. С. 137–145.
- Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: ТОВ КММ, 2014.
- Гутшмидт К. Тенденция интернационализации в современных славянских языках — отражения поверхностные и глубинные. *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti* / J. Bosák (ed.). Bratislava: Veda, 1999. № 9–17.
- Дачкова Л. Трилер, екшн, хит, хевиметъл. Това на български ли е? *Социолінгвистика. 1* / Ред. Т. Шамрай. София: Буллекс, 1994. С. 132–136.
- Димитрова-Тодорова Л. Влиянието на глобализацията върху българските фирменими в съпоставка с полските фирменими. *Славянска филология, т. 24 : Доклади и статии за XIV Международен конгрес на славистите*. София: Проф. Марин Дринов, 2008. С. 309–320.
- Дуличенко А. Д. Русский язык «после Союза»: взгляд издалека. *Русский язык: исторические судьбы и современность (Международный конгресс русистов-исследователей: Труды и материалы)* / Сост. М. Л. Ремнева, О. В. Дедова, А. А. Поликарпов. Москва: Издательство Московского университета, 2001.
- Динаміка літературної норми сучасної беларускої мови / Навук. рзд. В. П. Русак. Мінск: Беларуская навука, 2015.
- Дьяков А. И., Скворецкая Е. В. Суффикс *-инг* завоевывает свои позиции в русском словообразовании. *Сибирский филологический журнал*. 2013. Вип. 4. С. 180–186.
- Кононенко І. Словесні зрощення в українській і польській мовах. *Українське мовознавство*. 2018. № 1. С. 52–63.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.
- Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 142–158.
- Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015.
- Маринова Е. В. Латиница в русском письме: проблема графического заимствования. *Жизнь языка: Памяти Михаила Викторовича Панова* / Отв. ред. М. Л. Каленчук, Е. А. Земская. Москва: Языки славянских культур, 2007. — С. 323–334.
- Маркова Е. М. Динамические аспекты лексических систем славянских языков в свете глобализационных процессов. *Славистика* / Гл. уред. П. Буњак. Београд: Славистичко друштво Србије, 2016. Део 20. С. 153–161.

- Мжельская О. С., Степанова Е. И. Новейшие англицизмы в русском языке. *Новые слова и словари новых слов* / Отв. ред. Н. З. Котелова. Ленинград: Наука, 1983. С. 125–139.
- Митурска-Бояновска Й. О некоторых приемах языковой (графической) игры в названиях торговых вывесок в Польше и России. *Русский язык: исторические судьбы и современность* (V Международный конгресс исследователей русского языка) : Труды и материалы / Сост. М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов, О. В. Кукушкина. Москва: Издательство Московского университета, 2014.
- Мосенкіс Ю., Грабовий П., Фурса О. Феномен українського молодіжного сленгу (сутність, розвиток, контакти). Київ; Умань: ПП Жовтий, 2009.
- Невекловский Г. Языковая ситуация на территории распространения южнославянских языков. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 128–134.
- Пономаренко В. П. Іншомовні неологізми в сучасному українському мовленні: соціокультурні виміри. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 109–134.
- Радзівєвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010.
- Радчук В. Плекаємо укрлиш... Для кого? *Урок української*. 2003. № 8–9. С. 26–30.
- Рябова К. О. Англомовний хештег як об'єкт мовознавчих розвідок. *Studia Philologica*. Київ, 2018. Вип. 10. С. 66–72.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003.
- Федотюк П. К. Добродії та лихочвори: Етюди про мову (з редакторських записників). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005.
- Яруліна-Тодорова Т. О некоторых функциях латиницы как средства коммуникации в современном кириллописищем обществе. *Проблема на социолінгвістика. IV*. Софія, 1995. С. 105–198.
- Balowski M. Zanik puryzmu w języku czeskim. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 11: Językoznawstwo*. Warszawa, 2007. S. 5–13.
- Bozděchová I. Vliv angličtiny na češtinu. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / F. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997. S. 271–279.
- Caleffi P. M. The “hashtag”: A New Word or a New Rule? *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. 2015. Vol. 12. No. 1. P. 46–69.
- Czamura A. Made in Europa — leksykalne zapożyczenia z języka angielskiego w polskim polu wyrazowym handlu i usług. *Poradnik Językowy*. 1996. Zesz. 5–6. S. 23–30.
- Daneš F. Situace a celkový stav dnešní češtiny. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997. S. 12–24.
- Dunn J. A. The Role of English in the Development of Modern Russian. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. P. 87–101.
- Grybosiowa A. Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim). *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 75–82.
- Handtke K. Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie. *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* / Red. E. Wrocławska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 41–48.
- Hinrichs U. Das heutige Serbisch. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 569–570.
- Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti / J. Bosák (ed.). Bratislava: Veda, 1999.
- Klikovac D. On the Bureaucratization of Serbian. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No. 151. P. 111–164.
- Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003.
- Krčmová M. Nejen lexikum. *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti* / J. Bosák (ed.). Bratislava: Veda, 1999. S. 38–44.
- Lice i naličje jezične globalizacije / Ured. B. Kryžan-Stanojević. Zagreb: Srednja Evropa, 2009.
- Mańczak-Wohlfeld E. Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim. Kraków: Universitas, 1995.
- Mannewitz C. Internacjonalizacja i grafika. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003. N. 127–133.

- Nosowicz J. F. A może to już jest «europolszczyzna»? *Лексикология и лексикография славянских языков: Тез. докл. международного научного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире»*. Москва: Макс Пресс, 2009. С. 231–232.
- Savický N. P. Neologie jako singulární bod jazykovědy. *Česká slavistika 2003: České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů* / Red. I. Pospíšil, M. Zelenka. Praha: Academia, 2003. S. 135–145.
- Srpová H. The Czech Language in the Post-Velvet Revolution Period. *Linguistic Change in Post-Communist Easter Europe and Eurasia* / Ed. by E. Andrews. New York: Columbia University Press, 2008. P. 58–87.
- Uličný O. Чешский язык в конце двадцатого века. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. С. 141–157.

РОЗДІЛ V

ВПЛИВИ НА КОРПУС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З БОКУ ІНШИХ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАКТИК (у межах української загальнонаціональної мови ХХ століття)

У питаннях вибору орієнтацій для коригування нормативних засад сучасної УЛМ (див. р. VI) і, відповідно, для її дальшого розвитку далеко не останнє місце сьогодні належить мовним практикам 1917 — початку 1930-х років у межах колишньої підросійської / підрадянської України (насамперед, зрозуміло, періоду українізації), Галичини (не тільки міжвоєнної доби в загальних межах тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ, а й сучасної) та української західної (переважно північноамериканської) діаспори. Впливи всіх названих мовно-літературних середовищ об'єднуються в один достатньо помітний мовностилістичний струмінь як у масовій мовній свідомості, так і в сприйнятті фахівців — не лише власне мовознавців, а й термінологів і лексикографів (не тільки з мовознавчою освітою) на підставі того, що їх нерідко розглядають (утім, у різних випадках — з різним ступенем об'єктивності, у тому числі й усупереч реальній мовній історії) як один з основних шляхів виправлення ситуації з нормативними засадами УЛМ після розгрому в СРСР політики українізації й наполегливого спрямовування «офіційної» УЛМ на тісніше зближення з російською мовою. Впливи мовної практики 1917 — початку 1930-х років здійснюються при цьому, з одного боку, через орієнтування відповідних кіл мовного соціуму в основному на лексикографічну й термінологічну продукцію цього періоду, з другого ж, — через посередництво галицької та діаспорної мовних практик, у межах яких повніше збереглися певні особливості УЛМ цієї доби ¹.

Нова, чергова хвиля поширення в загальноукраїнському мовному просторі багатьох одиниць і явищ з мовного середовища Галичини ² і хвиля такого ж достатньо інтенсивного поширення низки особливостей одного (найпотужнішого) з діаспорних варіантів

¹ Пор., наприклад: «У мовців, що застали період українізації 20–30-х років, було своє бачення літературних норм. Їхня мовна компетенція була сформована на тодішній мовній практиці, коли <...> до живої мовної практики Наддніпрянської України активно прилучилася писемно-літературна й усномовна практика галичан» [Єрмоленко 2011: 386].

² Див. про попередні хвилі поширення особливостей мовно-літературної практики Галичини в літературній мові «Великої України», зокрема [Шевельов 1996 (це видання в Україні названої монографії, написаної в основному в середині 40-х років і доопрацьованої в 60–70-ті роки); Чапленко 1970: 162–170, 200–213, 230, 309, 321–324, 335–338, 423–425 та ін.]. Підсумовуючи своє дослідження, автор першої з названих праць висловлював також своє бачення можливого майбутнього в цій ділянці: «Чи буде зростати внесок Галичини в українську літературну мову? При пануванні сучасної системи це річ неможлива. Навпаки, як ми бачили, большевизм приносить “розгаличання” української літературної мови. Зміна політичного стану українських земель і розквіт національного будівництва на Україні означали б, між іншим, повернення конструктивних сил, що мають у своїй мові деякі галицькі елементи. Силоміц перерваний чужою окупацією процес міг би відновитися, хоч ледве чи він відбувався б з такою інтенсивністю, як досі» (с. 148), додаючи: «Сьогодні не можна відповісти на питання, чи вплив Галичини на українську літературну мову припинився назавжди чи тільки тимчасово, бо ніхто посторонній не знає, чи цей дух виживе в умовах пострадянської України. Таким чином можна гадати, що історична ситуація може скластися так, що українська літературна мова знову відкриться для галицьких елементів. Чи означає це, що варт тепер впроваджувати щедрою рукою незнані їй досі галицизми. Такий висновок був би цілковито хибним і непродуманим. Навпаки, тут потрібна крайня обережність, бо все це робилося б поза народним ґрунтом <...>» [Шевельов 1996: 155–156].

УЛМ розпочалися на межі 80–90-х років минулого століття в загальному контексті демократизації суспільного, в тому числі й мовного, життя країни й дістали значно сильніший поштовх уже в умовах становлення незалежної української державності. Вони виявляються, по-перше, у перенесенні певних особливостей, з одного боку, колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ, наявних у сучасному мовному середовищі Галичини та діаспори, а також, як відзначено вище, через посередництво цих мовних практик — певних особливостей УЛМ періоду українізації (походженням також значною мірою із західноукраїнського варіанта), а з другого боку, тих чи інших відмітних рис південно-західного наріччя української мови (живомовної основи обох цих ідіомів) і особливо самого регіолекту Галичини як такого (насамперед, звичайно, у його «львівській» реалізації); по-друге, у поширенні загальніших цілеспрямованих настанов щодо стратегії мовного розвитку УЛМ (у словниках — як загальномовних, так і ще більшою мірою галузевих — та посібниках з культури української мови, у формі критики різних аспектів «офіційної» літературної мови та рекомендацій щодо виправлення ситуації), що найповніше, безперечно, стало виявлятися в сфері термінології (див. р. VI п. 5.2.2) та в дискусіях навколо українського правопису (див. р. XI п. 1). З діаспорної мовної практики переноситься також повніше збережена в цьому середовищі суспільно-політична лексика українського національного руху, лексика військової та спортивно-патріотичної тематик першої половини ХХ століття та інші — уже її власні — особливості (зокрема, полонізми, германізми, відсутні не тільки в структурі «наддніпрянської» літературної мови, а й у регіолекті Галичини, та англізми).

Оскільки, з одного боку, мовна практика як регіону Галичини, так і західної діаспори спирається переважно на базу південно-західного наріччя української мови (а не її південно-східного наріччя, як «офіційна» УЛМ) і на західноукраїнський варіант УЛМ (у діаспорі він зберігається достатньо повно, у сучасній Галичині це вже тільки його залишки), а з другого боку, впливи обох названих мовних практик стали виявлятися в 90-ті роки в загальноукраїнському мовному просторі майже одночасно, сукупність цих мовностилістичних особливостей у немовознавчому середовищі сучасної України, особливо серед критиків цього явища, часто нерозчленовано іменують як «галицько-діаспорну (діаспорно-галицьку) мову». З цієї ж причини в різних конкретних випадках буває досить проблематично проводити розмежування між «власне галичанізмами» і «власне діаспоризмами».

1. Позиціонування регіону Галичини на загальному тлі сучасної України. Регіолект Галичини в загальному контексті сучасної мовної ситуації в Україні та української літературної мови.

1.1. Позиціонування регіону Галичини на загальному тлі сучасної України.

Відчуття певної окремішності та специфіки як самого регіону Галичини, так і його ідіому лишається, попри досить уже тривале перебування в складі єдиної української держави, достатньо виразним — не тільки в сприйнятті представників інших регіонів країни, а й у власних самооцінках населення цього краю, його самопозиціонуванні щодо «Великої України» (ця назва, що зародилася в регіоні ще до його об'єднання з основною частиною України, досі побутує тут, наприклад: «Студенти і викладачі з *Великої України* зустрічатимуть свято у сім'ях львів'ян. Акція “Різдво разом!”, започаткована Франковим і Українським католицьким університетами, Львівською духовною семінарією, набирає обертів. Ще тиждень тому передбачалося, що до нас прийдуть близько 1,5 тисячі студентів і викладачів з університетів східних і південних областей України. Тепер ця кількість зросла до 2,5 тисяч»: Б. Козловський. — ВЗ, 6.01.2005). Це усвідомлення певної особливості регіону Галичини (не тільки в культурно-мовному, а й у політичному, релігійному

аспектах) стало увиразнюватися в загальноукраїнському мовному просторі від початку 90-х років разом з активізацією в ужитку слів *Галичина*, *галицький*, *галичани*.

Використання назви *галичани* для номінації жителів регіону є досить звичайним з метою як власне номінативного виділення представників місцевого населення (як у внутрішньому самопозиціонуванні, так і в баченні інших регіонів країни): «Понад 100 тис. *галичан* є абонентами УМС» (МГ, 10.06.2003), «На сьогоднішній день грибами отруїлися 12 прикарпатців. <...> Троє юних *галичан* померло» (Г. Шиманський, м. Івано-Франківськ. — КВ, 8.08.1997), «З 10-річчям Незалежності вітаємо вас, любі *галичани*! Український кредитний банк. — ВЗ, 24.08.2001), «Прийшов *галичанин* до *галичанина*, а той йому: — Сідай, Луцю, пообідаєш <...>» (УШ, 19.08.1999: сторінка гумору), «Рубали ліс... (Спогади *галичанки*)» (книжка Лариси Крушельницької: Львів, 2001), «Дорогі *галичани*!» (звернення прем'єр-міністра України В. Януковича з привітанням до Великодня. — ВЗ, 8.04.2004), так і (у баченні з боку самих себе) для підкреслення важливості щодо особи, про яку йде мова, такої регіональної належності, оскільки для жителів регіону дуже характерним є почуття регіонального патріотизму: «Слід зазначити, що Президент вибрав зі списку кандидатів на намісницьку посаду Львівщини оптимальну для багатьох кандидатуру. Олександр Сердега — *галичанин* <...>» (У. Сурмай. — Е, 10.06.2003, с. 3), у тому числі з таким номінативним самовиділенням особи в приватних оголошеннях газетних клубів знайомств: «45/156/52, вдова, *галичанка* <...> Познайомлюся для створення сім'ї з *галичанином* <...>», «52/170/85, *галичанин*, львів'янин <...> Бажаю познайомитися для створення сім'ї з жінкою до 40 років <...>» (ВЗ, 3.08.2012, с. 10), та як позитивно-оцінну характеристику особи: «Львів попрощався з Іриною Калинець. Вона була *справжньою галичанкою*» (т/к ЗІК, 3.08.2012: про смерть відомої поетеси, громадської діячки, дисидентки і політв'язня радянських часів).

Як у регіональному, так і в загальноукраїнському масштабі протягом останніх десятиліть актуалізувалося все це словотвірне гніздо — не тільки *галичани* (*галичанин* / *галичанка*), *галичанський* (СУМ-11 подавав цей прикметник з позначкою «рідко» й відсиланням до *галицький*), а й *галичанство*, на позначення мовних одиниць і явищ походженням з цього регіону — *галичанізм* (його вживав, наприклад, О. Горбач [Горбач 1961: 14]; див. також, зокрема: ЕУМ 2007) — те саме, що давно вже наявне *галицизм* (останнє стає рідше вживаним, очевидно, через небажане асоціювання з рос. *Галиция*, пол. *Galicja*), з творенням нових похідних (як відбиття нових реалій, пов'язаних з регіоном): *галичанофобія* — наприклад, у назві статті Івана Дзюби [Дзюба 2020: 62–109; тут же: «*галичаноненависницька маячня*»], *галичофобія* («Штучно підігріта на Закарпатті *галичофобія* <...>». — ЛУ, 21.11.1991). Іменник *галичанство* вже фіксується в сучасних словниках української мови зі значеннями: 1) збірн. до *галичани*; 2) «культурні, моральні та звичаєві традиції *галичан*» (СУМ-20); зі значно ширшим розумінням другого з наведених вище значень «сукупність культурних, суспільно-політичних ідей, явищ та ін. як уособлення української національної ідеї» (НАСЗ, с. 69); пор. також ще давніше: М. Шлемкевич. *Галичанство* (діаспорне видання, перевидане у Львові 1997 року). Цей іменник уживається (особливо в другому з цих значень) у різних суспільно-політичних дискурсах сучасної України як з позитивною, так і з негативною конотаціями, наприклад: «*Галичанство* сьогодні — це відкритість до європейського Заходу, а водночас глибока вкоріненість у християнській традиції, природна націленість на структури громадянського суспільства», «*Галичина*», «*галичани*», «*галичанство*» — саме ці слова <...> останнім часом стали знов після довгої паузи потужно використовувати антиукраїнські сили» (приклади із сучасних ЗМІ: див. зазначені вище словники), «Фактично протягом усього ХХ століття національна ідея України нерозривно пов'язана з *галичанством*» (Мирослав Маринович. *Галичино, Галичино...* — Час, 2.10.1997, с. 5), «Тернопіль, увійшовши у галицький контекст, не лише перейнявся *галичанством*, але й істотно зміцнив саму галицьку платформу, яка стала одним зі стовпів відновлюваного українства» (Тарас Возняк. — Журнал «І», м. Львів, 2010, № 63).

У назвах місцевих підприємств та їхньої продукції, у назвах організацій та ін.: «Галка» («Галицька кава»), ВАТ «Галлак» («Галицький лак»), «Галмода» (Львівський будинок моделей), «Галінтур» (туристична компанія), АТ «Галич-авто», «Галицький лицар», Торговий дім «Галицький підшипник», у назвах газет і журналів: «Галицький світ», «Галицькі контракти» та ін.; *Українська Галицька партія* (zareєстрована 2014 року).

В етнолінгвістичних стереотипах масової свідомості сучасного українського суспільства (як у загальноукраїнському масштабі, так і в межах самої Галичини) політичний і культурно-мовний образ регіону на соціолінгвістичній карті України виділяється за такими виразними маркувальними рисами (див. також у р. Х про наявність в українській символічній топонімії таких номінативно-конотативних опозицій, як *Галичина* — *Донбас* і *Львів* — *Донецьк*: п. 8.2.1, *Львів* — *Полтава*: п. 3.10.1) ³:

1) у політико-ідеологічному плані — це стереотип Галичини як регіону найповнішого втілення ідей українського патріотизму та державотворчої активності широких кіл населення, спрямованих на здобуття (відновлення) Україною своєї державності, а пізніше — на її зміцнення, причому як державності насамперед українського етносу. Пор., наприклад (з категоричністю деяких з наведених нижче висловлювань можна, звичайно, як погоджуватися, так і не погоджуватися): «У підземному потязі [в метро. — О. Т.] кияни запитували, чого ми приїхали. Ми безапеляційно казали, що ми — *галичани* і приїхали підіймати синьо-жовтий прапор на Хрещатику. <...> Після невеличкої наради [в управі Народного руху України. — О. Т.] одностайно було вирішено, що перший прапор над Києвом підніматимуть львів'яни, враховуючи великий вклад Львова у національне відродження України на зламі 80–90 років ХХ сторіччя» (О. Романишин. На зов Києва: Як львів'яни піднімали синьо-жовтий прапор над столицею [над будівлею Київської міської ради народних депутатів 24 липня 1990 року. — О. Т.]. — ЗВУ, 27.07.2004); «Адже Україна мінус *Галичина* — це Білорусь імені товариша Лукашенка. <...> Галичина — це шматок неперетравленої Москвою України. Саме тому *Галичина* й *галичани* несуть важкий всеукраїнський хрест найбільш усвідомленої національної відповідальності» (І. Лосев. Українське й галицьке. — Д, 4.02.2011). Досить характерними є також випадки протиставлення в цьому плані Галичини іншим регіонам країни: «— Василю Григоровичу, Ви родом з Сумщини, а не, скажімо, з Львівщини. Хто навчив Вас бути патріотом? — Я думаю, що життя формує патріота. Щодо Сумщини, то я б посперечався, чи вона така непатріотична частина України. Нагадаю, що саме на території Сумщини і Чернігівщини існувала самостійна українська держава — Гетьманщина. І ми маємо дві її столиці недалеко від малої моєї батьківщини — Глухів і Батурин. Через те, на мій погляд, цей край завжди був і лишається патріотичним. Інша річ, що він був менш україномовним, ніж інші регіони, але це ще не єдина ознака патріотизму» ([Із інтерв'ю з міністром освіти і науки України В. Кременем]. — Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах, 2001, № 4, с. 23).

Галичина пишається характеристикою «*українського П'ємонт*» ⁴, яку одержала ще під час перебування в складі Австро-Угорщини (П'ємонт — історична область на півночі Італії, навколо якої в 1859–1860 роках відбувалося об'єднання Італії): «духовний П'ємонт України» (О. Семенко. — УС, 5.02.1998); пор. у сприйнятті української поетеси (авторки, зокрема, збірки «П'ємонт — недалеко», 1996 рік), родом з Дніпропетровщини: «<...> І те головне, що завше зустрінеш у Львові, — мову і Україну. Це — *П'ємонт*, хоч що б там

³ Так, за словами письменника Юрія Андруховича, Галичина має виразний регіональний образ (серед інших українських регіонів, можливо, тільки Донбас має таку саму ґештальтну виразність) [див. у матеріалах круглого столу «Галичина сьогодні»: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 306].

⁴ Цей вислів відомий, можливо, ще з 80-х років ХІХ ст. (авторства Володимира Антоновича?) і вже точно від початку 90-х років (з-під пера Михайла Драгоманова), але своїй широкій популяризації він зобов'язаний Михайлові Грушевському [Грушевський 1906: 104–108; див.: Мозер 2011: 8; див. також: Magocsi 2002].

львів'яни про себе говорили. А казали мені, що у Львові П'ємонту вже немає, радили, щоб я позбавилася своєї хвороби „п'ємонтизму”. А може, я просто не хочу розчаруватися?» ([Із інтерв'ю з Лесею Степовичкою]. — ЛУ, 25.11.1999). Проте в межах українського національного дискурсу лунають і застереження проте певних тенденцій самозамилування в цьому плані: «Поняття “П'ємонту” часто зустрічається в сучасній українській публіцистиці. у пору “перебудови” галичани не без гордості почали вживати це слово на окреслення своєї місії в національному відродженні України колись і тепер. Проте <...> Галичина не змогла відіграти ролі П'ємонту в сучасному процесі розбудови української нації і держави» (Б. Бойкович. «Розчинність» західняка. — НП, 4.10.1997).

Представники цього регіону виявляють особливу активність і наполегливість у пропагуванні та практичній реалізації своїх не тільки національно-культурних і мовних поглядів (політологи відзначають українську національно-мовну «пасіонарність» галичан), а й загальнополітичних переконань: «Дивно виглядає поведінка офіційного Києва: мольбу Львова про кілька гривень на порятунк того ж таки старого центру звикли ігнорувати. Нові кияни із Січеслава [іронічний натяк на тодішнього Президента України Л. Кучму та його “команду” з Дніпропетровська. — О. Т.], певне, забули, що Київ міг би й надалі залишатися центром автономії, а не столицею, якби не став Львів на кілька років [мається на увазі кінець 80-х — початок 90-х рр. — О. Т.] П'ємонтом» (Є. Глібовицький. — КВ, 26.09.1997); «— Сьогодні бачу сильний вплив Західної України, — каже Курков. — Був на Майдані кілька разів і на плакатах, тентах читав назви райцентрів західних областей» ([Із інтерв'ю з письменником Андрієм Курковим]. — ГПУ, 13.12.2013, с. 16); «Шановний пане Президенте! Ми *українці-галичани*. Мову свою українську свято бережемо, шануємо і цим гордимось. Тому висловлюємо гарячий протест проти порушення фракцією комуністів Конституції України <...>» ([Із звернення кількох громадських організацій Сколівського району Львівської області]. — Сл. Пр., 1999, ч. 2).

З боку лівих політичних сил та кіл російської політичної орієнтації на адресу Львова нерідко лунали звинувачення в надмірі національного радикалізму, наприклад: «Схоже, що Львів не скоро стане демократичним містом. Та й не є він ні „островом свободи”, ні П'ємонтом. І не буде <...>, поки тут заборонятимуть людям покладати квіти до могил і монументів на честь полеглих воїнів, що визволяли місто, Україну, Європу від фашизму» (Є. Юрків. Демократи чи дикуни?, або Хто дестабілізує обстановку у Львові. — ВУ, 1997, № 15).

Якоюсь мірою поширеним у масовій свідомості населення не тільки Росії⁵, а й деяких кіл населення «Великої України» лишався також стереотип (серйозний чи напівсерйозний), що у Львові слід розмовляти тільки українською мовою й у жодному разі не російською: «У Львові, як тільки чують, що хтось говорить російською, його можуть як мінімум побити, але найчастіше то вбивають» (думка одесита 23 років, подібні уявлення існують і в Польщі [див.: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 307, 319]); «Міф перший. Намагайся звертатися до людей українською мовою, інакше можуть не відповісти (у кращому випадку) або “послати подалі” і навіть побити (у гіршому випадку)» (О. Шевченко. — ЗВУ, 7.08.2004: студентка із Запоріжжя, яка проходила навчальну практику у Львові, проте, «скільки страшних міфів мені змалювали про це місто, людей і взагалі Західну Україну»); «Ці “сині” мітинги [мітинги прихильників В. Януковича і Партії регіонів України: див. про таке вживання слова *синій* у р. І п. 2.2.2.2. — О. Т.] у Харкові вирізняються неймовірною агресивністю: організатори лякають харків'ян “оранжевою чумою” і... Львовом (кажуть, що тут палять православні церкви і можуть вбити за одне російське слово)» (Г. Миць. Оранжева революція розбудила Харків. — ВЗ, 23.12.2004). (Цілковиту безпідставність цього стереотипу засвідчило, зокрема, широке звучання російської мови на вулицях та в інших публічних місцях Львова, інших міст Галичини після напливу

⁵ Наприклад: «У багатьох недосвідчених росіян, як я чув, склалося фантастичне враження, що, скажімо, у Львові просто небезпечно заговорити на вулиці по-російськи» [Кучма 2004: 257].

тимчасово переміщених осіб з «Великої України» у зв'язку з повномасштабним вторгненням російських військ 2022 року.)

На основі уявлення про особливу місію Галичини й насамперед Львова в житті України народжуються такі характеристичні найменування-перифрази *Львова* (цієї «столиці Галичини»⁶), як *духовна столиця України* (у протиставленні *Києву*, що розуміється при цьому лише як адміністративна столиця країни): «Львів — *духовна столиця України*. Бо лише тут ми всюди чуємо державну мову, тут народилося й духовно зросло чимало видатних людей нашої та й сусідніх держав <...>» (Т. Едер, директор Львівського театру опери і балету. — УШ, 2.08.2001), «19–23 липня відбувалась Світова зустріч комбатантських українських організацій. Майже усі заходи проводились у Львові — за образним висловом одного з представників Східної України, *духовній столиці України*» (ЗВУ, 24.07.1997).

На львівських телеканалах протягом кількох останніх років функціонувала програма — суспільно-політичне шоу, яке транслювалося й по загальноукраїнських каналах, під характерною назвою «Говорить *Великий Львів*»;

2) у загальнокультурному плані — це стереотип Галичини як *культурної столиці України*, як регіону, де [нібито] живе культурніше в побутовому плані та моральніше в своїй поведінці населення, коріння чого полягає, з одного боку, у його відданості українським національним традиціям та в більшій релігійності, а з другого, — у його «європейськості» (стереотип, характерний насамперед для масової свідомості самих галичан, але не тільки)⁷. Так, як подає, наприклад, історик Я. Грицак бачення відповідних кіл галицького суспільства, «йдеться про схематизацію Галичини як чогось винятково українського, українського, зредукованого до україномовної культури. Європейська Галичина стає квінтесенцією українськості, а україномовність Галичини нібито є виразом європейськості. Все те, що діється на схід від Збруча, де української мови не так вже й багато, воно вже не європейське, воно вже не наше» [див.: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 305]; у своєму публіцистичному виступі журналіст В. Павлів говорив про «європейськість» Галичини, а особливо Львова, — на відміну від «Великої України», яка тягне Галичину в «російськість», «радянськість», а ширше — в «азіатськість» [див.: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 298–299]. Інші висловлювання і враження подібного характеру: «У Східній Україні під російським впливом значно послабилися такі типово українські риси менталітету, як висока мораль, охайність і чистота в побуті, культ краси, толерантність. <...> у західних областях багато з того, що нагадує колишню європейську Україну, збереглося. Приємно йти чистими вулицями Івано-Франківська, Тернополя, Рівного, Львова, Чернівців, де відчуваєш себе комфортно. Повсюдно чути витончену й милозвучну українську мову. Її носії — привітні й виховані місцеві люди. Там немає духовного гніту. Там культура. Там цивілізація. Там ніхто нікуди “не лізе”, нікого “не посилає”. Там панує атмосфера доброзичливості та взаємоповаги» (О. Козуля. Як розмовляємо — так і живемо. — УУ, 2002, № 1, с. 3–4); «В останні роки мені довелося побувати в десятках районів, у сотнях сіл уздовж річок Ворскла і Псьол на Полтавщині.

⁶ Пор., наприклад: «Півроку без бюджету живе *столиця Галичини*» (І. Мартинів. — СП, 27.07.2000, с. 1), «Рівень популярності Валерія Михайловського [балетмейстера. — О. Т.] у *столиці Галичини* вже настільки високий, що <...>» (ВЗ, 7.12.2001), «Спортсмени прибули до Львова, потренувались і... роз'їхались. 28 липня *столиця Галичини* мала приймати півфінал чемпіонату Європи <...>» (Н. Ярема. — ВЗ, 30.07.2002), «После стычки иностранные гости *столицы Галичины* обратились к врачам за помощью» (ФиК, 1.10.1999). Пор. також характерне вживання означення *галицький* у значенні саме «львівський»: «боронитимуть честь *галицького футболу*» — про львівський клуб «Карпати» (А. Везденко. — СП, 11.07.2002), «Лей Дун мріє про *галицьку аспірантуру*» — про намір китайського студента вступати до аспірантури університету «Львівська політехніка» (В. Шурин. — МГ, 12.06.2003).

⁷ Пор., наприклад: «Західні українці відрізняються від своїх співвітчизників з інших регіонів не тільки особливостями мови, а й більшою чемністю, охайністю, релігійністю та ін.» [Манакін 2012: 23].

Мова (а отже, і саме уявлення про народ, націю) справляє тут враження конаючої істоти, яка ані жити нормально не може, вражена метастазами вульгарного російськоподібного наріччя, привселюдної, цинічно-хамської матюкальщини, ані вмерти остаточно також не може, бо ще живуть у ній здорові українські мовні джерела. Чиста, як материнська сльоза, мова бабусі й дитини і суцільна кацапська гидотна лайка недоростка та парубійка лунають тут впереміжку, чоловіки матюкаються при жінках і дітях — переважно отаку “русскоязычну” культуру передали нам наші сусіди з Півночі» (Михайло Косів. Без мови немає народу. — ЛУ, 15.09.1994); «Хочу уточнити, що я вважаю себе галицьким націоналістом, тобто я — націоналіст-консерватор. Галичина ще має традиції і тримається за них, в інших регіонах це зовсім по-іншому. Я повернувся з Одеси, і там вважається нормальним [? — *О. Т.*], коли батько, матір і дитина розмовляють між собою і кожне друге слово — мат. Страшно. У Галичині завдяки традиціоналізму інститут родини, поняття сім’ї знаходиться на іншому, вищому рівні» (Ю. Бойко, директор галереї «Гердан». — П, 14.08.2001, с. 2); «<...> — То всьо вар’яти-східняки! — скаже львів’янин. — Ми, європейці, не такі» (А. Квятковский. — П, 21.08.2001, с. 2); «Без Львова неможливо собі уявити українську “Людину Протестуючу” в автентичі й повноті її культурного самовияву. Без Львова неможливо собі уявити європейську Україну — це нероз’ємні величини» (Оксана Пахльовська. — Д, 26.03 і 2.04.2010);

3) у соціолінгвістичному та мовно-нормативному аспектах — образи Галичини та її регіолекту (оцінки як «інсайдерські», так і зовнішні):

а) у плані соціолінгвістичному — як найбільш українськомовного регіону України (у протиставленні не тільки «Донбасу», а й «Києву») ⁸: «Франківськ — одне з нечисленних українських міст, де нікому — ані письменникові, ані неписьменникові — не доводиться робити над собою вольового зусилля, щоб розмовляти українською. Де літератор живе всередині мовного потоку, мовної стихії. Він удома — це дуже важливе почуття. <...> Українською тут пишеться (а головне — розмовляється) так само природно, як у Франції французькою чи у Швеції шведською. <...> Отже, у Франківську ця мова не є мовою літератури, вона є мовою життя» ([Із інтерв’ю з письменником Юрієм Андруховичем]. — ЛУ, 29.10.1998). Ще в радянський час у російськомовному середовищі за межами Галичини серед людей, загалом лояльно настроєних щодо української культури та мови, непоодинокими були випадки, коли дехто, дізнавшись, що в товаристві є львів’яни (останні могли також розмовляти тут по-російському), зі словами «О, Львів!» або «О, серед нас є львів’яни!» переходив (намагався перейти) у спілкуванні з ними на українську мову (бували при цьому й випадки здивування, коли львів’яни давали зрозуміти, що вони і вдома також розмовляють російською мовою). У людини, яка спілкувалася українською літературною мовою, могли поцікавитися не тільки родом її занять: «Ви, мабуть, учитель (письменник і т. ін.)?», а й місцем проживання: «Ви, мабуть, зі Львова?». У середовищі «простих» людей, що спілкуються «суржиком», могло спостерігатися бажання перейти в розмові зі львів’янами на українську літературну мову;

б) у плані мовно-нормативному (в масових уявленнях про стандарт УЛМ) й, ширше, у плані більшої / меншої «справжності» («питомості») того чи того з варіантів УЛМ — як, в уявленні одних суспільних кіл, регіону зосередження «(най)більш української» мови, причому з ореолом «елітарності», «європейськості» (у протиставленні «Києву» як центру поширення «офіційної» УЛМ з її «зросійщеністю» і «Полтаві» як регіону зосередження

⁸ Хоча висловлюються й критичні самооцінки щодо цього з боку самих галичан — наприклад, про те, що найбільш україномовним містом України є не Львів, а Луцьк, тоді як Галичина вже втратила тут першість: «Для цього досить вийти на вулиці Львова, щоби почути, як тут спілкуються. Для цього досить зайти у якусь львівську кнайпу чи для цього, наприклад, досить переїхатися в маршрутці» (Ірина Фаріон, мовознавець. — НТА, програма «Народне Толк-Шоу», 11.03.2020). Це було відзначено ще до хвилі масового напливу тимчасово переміщених осіб зі Східної й Центральної України в 2022–2023 роках, хоча вже після 2014 року.

«народної» української мови) або ж, на переконання інших кіл, навпаки, як середовища функціонування української мови, що спирається на значно вужчу, ніж «наддніпрянська», діалектну основу, до того ж «зіпсованої» численними запозиченнями з польської, а також з німецької мов (див. докладніше щодо полеміки навколо цієї проблематики, зокрема, в п. 5.5 цього розділу та в р. VI п. 6).

У баченні представників національно-культурних кіл з боку як Галичини, так і «Великої України» могли виникати взаємні образи й висуватися взаємні звинувачення в упередженому ставленні щодо сприйняття ними культурно-мовних і навіть ментальнісних особливостей населення відповідних регіонів. Так, з одного боку, наприклад: «Будучи протягом кількох років “киянином”, я намагався зрозуміти причини зверхнього ставлення наддніпрян до західняків. <...> Треба кілька років прожити серед східняків, щоби переконатися в існуванні наддніпрянського шовінізму, в основі якого (як і решти шовінізмів у світі) лежить несприйняття і нелюбов до всього “іншого”, зокрема, коли це “інше” є дуже близьким і може часом претендувати на автентичність більш переконливо, ніж оте “своє”. І мова наша для них — надто “польська”, і церква наша для них — “неправильна”, і звичаї наші — “якісь не такі”. Звідси й парадоксальна, здавалося б, ситуація: для пересічного мешканця Великої України “руській челавек” є ближчим за духом від західного українця» (Володимир Павлів [львівський журналіст, який потім переїхав до Варшави]. Як ми проміняли Галичину на Україну. — П, 23.08.2001, с. 2); у плані оцінок ментальності й мови населення «Великої України» — такі, наприклад, твердження: «У мовній свідомості (точніше підсвідомості) східних українців глибоко вкоренилося почуття нищотності всього, що українське, і вищотності всього, що російське» [Задорожний 1993: 208]; «Сьогодні фактичне становище української мови на теренах між Збручем і Ворсклою та її реальний статус в очах мільйонів людей повністю відповідають визначенню “провінційно-сільська говірка російської мови”» (В. Вітковський. — Пр., 1993, вип. 18). Критичні оцінки такого роду з боку представників цього регіону культурно-мовної ситуації в інших регіонах країни як «менш української» (тобто «більш російської») викликають тут негативну реакцію: так, відзначається, що «ментальності цього регіону притаманне певне галицьке месіанство, зверхність щодо поросійщених українців зі сходу, і це <...> не сприяє ширшій загальнонаціональній консолідації» [Стріха 1995: 75]; «Не можна <...> ділити українців за різними гатунками: з одного боку, галичани — так би мовити, вища етнічна каста українців, а з другого — якісь там зрусифіковані та зденаціоналізовані донеччани, слобожани або тавричани та інші “східняки”» (А. Пономарьов, етнолог. — ВК, 15.06.1996).

Нааявність певних загальнокультурних і мовних відмінностей, відмінностей у релігійній належності та політичних орієнтаціях між Галичиною і «Великою Україною» (цілком, до речі, звичайне явище не тільки для України, а й для багатьох інших країн, навіть Європи — наприклад, для Італії або Німеччини) намагаються постійно використовувати з політичною метою опоненти ідеї української державності як усередині країни, так і не меншою мірою в РФ, нагнітаючи й роздуваючи ці відмінності та спекулюючи на них, насамперед з протиставлянням Галичини основній частині країни та закликами до *федералізації* країни (див. докладніше про виношування ідей федералізації України: р. I п. 4.3.7). Як, зокрема, висловився Юрій Андрухович, у дискурсах відповідного політичного напрямку виразна тенденція «до творення образу найвідсталішої, найнужденнішої, найзабитішої частини України, яка просто сидить на шиї індустріального Сходу, нічого собою не являє, в сенсі виробничому, економічному, і в той же час претендує повчати всіх в Україні про те, якими треба бути патріотами» [див.: Warszawskie zeszyty... 2003: 308; див. також: Дзюба 2010].

Проте ті чи інші ідеї *автономізації* Галичини з максимально можливим дистанціюванням її від основної частини України — з тим, щоб Центр якомога менше міг впливати на загальносоціальний і, зокрема, культурно-мовний розвиток регіону в тому

напрямі, що його місцеві політична та культурна еліти вважають для нього найбільш бажаним, висувалися протягом описуваного періоду також з боку представників самого цього регіону. Такі ідеї — з «благородною» метою збереження етнічної України, але об'єктивно також спрямовані на ослаблення «соборної» України як держави — виходили на рівень публічного обговорення або навіть встигали вже й певною мірою матеріалізуватися тоді, коли загальнодержавна політика в Україні, на погляд ініціаторів таких рухів, проводилася явно всупереч її інтересам. Перший раз це було ще до проголошення незалежності України, але вже в нових умовах демократизації суспільно-політичного життя. Відомий український політик (дисидент радянського часу) В'ячеслав Чорновіл під час виборчої кампанії до ВР УРСР 1990 року виступав з ідеєю федералізації України, а новообрані внаслідок перших «демократичних» виборів ради народних депутатів трьох галицьких областей стали проводити 1991 року спільну *«Галицьку асамблею»* (після проголошення державної незалежності України, однак, як сам В. Чорновіл, так і обласні ради регіону з цими ідеями вже не виступали). Утім, нагадування про це на публічному рівні з'являлися протягом майже всього періоду державної незалежності з боку політичних кіл як проукраїнської (з докором, наприклад: «<...> на цю “хворобу” (федералізація наших земель) “перехворів” навіть такий досвідчений політик, як В. Чорновіл, коли, очолюючи Львівську облраду, намагався створити так звану Галицьку асамблею»: Василь Плющ. — ЛУ, 13.04.2000, с. 1), так і антиукраїнської орієнтацій. Потім — у періоди президентства Л. Кучми і В. Януковича — з ідеями відокремлення Галичини від основної частини України з метою збереження її як, можливо, останнього остаточно не зросійщеного (мовно, ментально, політично) регіону країни виступали окремі представники регіональних політичних та культурних кіл. Наприклад: «Чи ми міняємо свою рідну на “общепонятний” <...>? Часу для вибору майже вже не залишилося, бо ми на межі. На межі втрати рідної мови чи всеукраїнської соборності. Якщо не встигнемо в Україні зробити мовний вибір, доведеться галичанам робити вибір державний і відмовитися від решти, щоб врятувати власну ідентичність» (І. Мельник. Час вибору мови. — П, 31.07.2001); західноукраїнський письменник Тарас Прохасько висловив думку, що Галичині слід відокремитися від України (див.: І. Завгородня, журналістка з Дніпропетровська. Східноукраїнські кошенята. — Укр. т., 2009, № 3). Проблематика доцільності / недоцільності чіткого адміністративного відмежування Галичини від України в баченні певної частини галицької інтелігенції з безперечною саме проукраїнською / прогалицькою орієнтацією протягом періоду незалежності країни неодноразово була вже предметом публічних обговорень у регіональних, меншою мірою в загальноукраїнських друкованих ЗМІ — у виступах галицьких публіцистів і письменників, у циклах статей — зокрема, в газетах «День» (у різні роки), «Поступ» (2001 та інші роки), у часописі «Критика», в окремих тематичних випусках журналів (наприклад, у спеціальному випуску журналу «І», м. Львів, — «Федеративна республіка Україна»: 2001, № 23), у матеріалах круглих столів (це, наприклад, круглий стіл з участю українських і польських журналістів, письменників, науковців «Галичина сьогодні» — див.: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 297–327; див. також, наприклад: Т. Возняк. Федералізація, унітаризація України чи підготовка до демонтажу. — *І*, 2010, ч. 64; Ю. Охріменко. Галичина сьогодні. — *І*, 2014, ч. 78). У цілком зрозумілому прагненні протиставити себе зрусифікованим не тільки Південному Сходу країни, а й Києву малося на увазі, звичайно, не власне державне відокремлення, а певна самоізоляція регіону як, принаймні, менше зло. Так, за словами Тараса Возняка: «Що ми хочемо? Ми хочемо самостійної Галичини? Вибачте мені, але зараз говорити про такі речі смішно. Ми хочемо зберегти цей регіон для того, щоб змінити Україну? Так. Саме про це і має йти мова. Якими методами досягти цього? Так, ми можемо <...> віддати своїх дітей на русифікацію до нашої достойної столиці, до “матері городів руських” — Києва. (Хтось провів аналіз, яка частина з цих молодих людей русифікується. Виявилось — більшість. І це в незалежній Україні) <...>» [див.: *Warszawskie zeszyty...* 2003: 310–311]. Рідше

говорилося про потребу для регіону статусу автономії (див., наприклад: К. Бондаренко. Західна Україна повинна домогтися статусу автономної республіки в складі України. — *Ї*, 2001, ч. 23). Від 2014 року — після відторгнення Російською Федерацією Криму та частин Донбасу — виступи й заклики такого змісту, однак, припинилися.

1.2. Регіолект Галичини в загальному контексті сучасної мовної ситуації в Україні та української літературної мови.

Під **регіолектом** (з його одиницями-**регіоналізмами**) слід розуміти узвичаєну мовну практику того чи іншого історичного (і, відповідно, з можливою своєю культурною, релігійною й навіть економічною специфікою та характерними саме для нього політичними орієнтаціями) регіону країни (насамперед його міського населення), яка, збігаючись у своїй основі з відповідною загальнонаціональною мовою, водночас певним чином вирізняється на її тлі, в тому числі щодо її літературної мови, й повністю не накладається на її діалектне членування. Регіолект може бути ідіомом тільки усно-розмовної позалітературної мови — як явище, що вже виходить за межі власне діалектної мови, але ще не досягає за поширенням рівня позалітературного просторіччя (див. про останнє: Вступ, п. 1), загалом збігаючись з поняттям койне (так розуміють регіолект і регіоналізми, зокрема, в сучасному російському мовознавстві — як «мовлення жителів середніх і малих міст, у якому значною мірою відчувається вплив місцевих говорів і наявні сліди просторіччя»: ЯиО 2016, с. 369); в ЕУМ 2007 регіоналізм пояснено як «елемент діалектної мови, територія побутування якого обмежується однією чи кількома говірками, рідше — невеликим ареалом» [Гриценко 2007: 566]. З іншого боку, під регіоналізмами розуміють мовні одиниці, властиві не окремим говорам (це були б просто діалектизми), а певним регіонам поширення в минулому варіантів літературної мови [Русанівський 1977: 196–197]. Узагальнюючи, можна сказати, що регіолекти тих національних мов, в історії яких існували окремі варіанти літературних мов, поєднують у собі характерні для регіону як особливості наддіалектного, насамперед міського, усно-розмовного мовлення — інтердіалект, койне, так і сліди свого колишнього літературномовного варіанта, а також, зрозуміло, вже й нові явища, також відсутні поза їхніми межами, що, як наслідок такої вже тривалої автономності функціонування того чи іншого регіолекту, продовжують з'являтися в його структурі (пор., наприклад, у регіолекті сучасної Галичини такі нові одиниці, як *кантор*, *сателітарний*, аббревіатура *ТзОВ*), в українській мовній ситуації це стосується насамперед регіонів Галичини (або, за Ю. Шевельовим, об'єднано: Галичини з Буковиною⁹), що дозволяє, зокрема, говорити про галицький (галицько-буковинський) регіолект, і Закарпаття. Регіолект Галичини, таким чином, охоплює, з одного боку, значною мірою вже знівельовані — як наслідок міждіалектного вирівнювання в межах суміжних говорів і під впливом з боку УЛМ — відповідні особливості певної групи говорів південно-західного наріччя української мови (насамперед наддністрянського говору — для Львова), а з другого, — залишки західноукраїнського варіанта УЛМ (деякі дослідники мовної ситуації в Галичині вже оперують поняттям «львівський регіолект» [див.: Палінська 2010; Палінська 2009; див. також у плані огляду різних назв на позначення цього ідіому: Хобзей 2009; Сікора 2015]).

Якщо визначальною особливістю описуваного ідіому в аспекті його мовного статусу на загальному фоні сучасної мовної ситуації в Україні є його значно повніше виявлена «українськомовність» (див. вище п. 1.1), то специфіка його корпусу визначається широким комплексом як загальніших мовно-культурних, так і конкретніших мовноструктурних особливостей (до уваги при цьому беруться особливості цього ідіому саме як відповідного регіолекту — у його функціонуванні в публічних сферах міського життя, у друкованих і електронних ЗМІ, в усній публічній мові міської інтелігенції, а не як одного з діалектних масивів української національної мови).

Щодо статусності цього ідіому в сучасному баченні відповідної мовної спільноти — його носіїв, то неважко помітити, що усвідомлення його як чогось іншого на значно ширшому загальноукраїнському фоні й відмінного від «офіційної» літературної мови (зі

⁹ «Можна припустити, що на 1900 р. у місті [у Львові. — О. Т.] витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект, але це питання потребує докладнішого вивчення <...>» [Шевельов 1987: 27; див. також про це: Ткач 2007: 19, 522 та ін.].

спіранням його на зовсім іншу діалектну основу, з наявністю в ньому залишків його попередньої мовно-літературної традиції, наявністю в його структурі на різних мовних рівнях значної кількості полонізмів і певної кількості германізмів, відсутніх не тільки в живій мові Наддніпрянщини, а й у літературній мові й, отже, так чи інакше позанормативних) загалом не применшує його значення як засобу звичної комунікації не тільки в побуті, а й певною мірою в офіційних ситуаціях у регіоні (у цьому плані статусність цього ідіому можна порівняти зі статусністю тих чи інших регіолектів, наприклад, в Італії або Німеччині — див. про це також р. II п. 2.2.5). Більше того, певна частина носіїв ідіому може ставити його навіть вище (якщо не в цілому, то принаймні в тих чи інших аспектах) від «офіційної» літературної мови: у середовищі його користувачів можна відчутти вияв регіонального солідаризму й навіть регіональної гордості в плані усвідомлення своєї належності до цього кола (див. також р. II п. 2.2.5). Пор., наприклад, як звичний сюжет у спілкуванні умовних «львів'ян» з умовними «східняками»: «Причин поїхати до Львова було дві. <...> Причина друга — менш виразна, але не менш вагома. “Як, ви ніколи не були у Львові? О...” Потім починається: “...а старий центр! ...а бруківка! ...а Високий Замок! ...а культура! ...а виховання! ...а Україна!” “Хіба у вас тут знають, що таке справжня українська мова! — О. Т.? Хіба у вас тут ходять до церкви? Хіба вміють пекти паску?”», «Спочатку, нема де правди діти, почуваєшся іноземцем: слова ніби знайомі, але зміст сказаного вловити важко. А потім звикаєш: секрет у наголосах (на одне слово їх може бути два-три) і голосних: “Ніц не робит! “Світоч” були такі цукерки — ніц нема! Восенний завод у три зміни клепали, автобусний, телевізорний — всьо стоїт!”» (Т. Гуреш. Львівські враження. — УС, 11.05.2000, с. 11)¹⁰.

Це, безперечно, наслідок, з одного боку, недостатньої авторитетності УЛМ в самій «Великій Україні» (див. Вступ, п. 1), а з другого, — того, що користування саме цим ідіомом більшою мірою відмежовує українську мову від російської (як основної вже протягом кількох століть загрози для самотності української мови).

Упевненість у правильності та більшій «українськості» в багатьох випадках саме «свого» може виявлятися як у звичайній мовній поведінці ширших чи вужчих кіл населення регіону, так і в конкретних настановах, рекомендаціях щодо культури та чистоти української мови, розрахованих на всю Україну, з боку місцевих мовознавців і немовознавців.

Неприйняття нормативних засад «наддніпрянської» УЛМ доходить, можна сказати, до крайніх меж у випадку категоричного заперечення (причому, як нерідко прийнято при цьому, з підведенням «політичної» підоснови) потреби для української графіки такого знака, як апостроф, для передавання на письмі наявності звука [j] у позиції після певних твердих приголосних звуків перед літерами **я, ю, є, ї** (див., наприклад, у поданій далі в п. 4.3 примітці висловлювання О. Горбача зі зневажливою характеристикою опонентів як «апострофників»), оскільки українець нібито однаково вимовляє з йотацією не тільки, наприклад, *бур'ян*, а й *буряк*, а саме зі звукосполученням [rja], хоча це стосується лише західноукраїнських говорів, тоді як у східноукраїнських говорах і в літературній мові тут різна вимова (як згадував, наприклад, І. Качуровський, галичанам потрібно було довго пояснювати, чому *бур'ян* треба писати з апострофом, а *буряк* — без [Качуровський 2018: 447]). Наприклад, у листі читача з цього регіону до газети: «Що дає апостроф у словах “пам'ять”, “п'ять”, “об'єднує”, “кров'ю”? Чи без апострофа ті слова інакше звучали би?» (В. Гранас-Ониськів, лікар-пенсіонер. — УС, 14.12.1995). Пор. у цьому зв'язку не тільки, наприклад, відоме застереження І. Огієнка про те, «як сильно помиляються ті, хто з незнання зве його [апостроф. — О. Т.] “московською видумкою”» [Митрополит Іларіон 1959: 376], а й підтвердження сучасних львівських мовознавців: «Апостроф — не “московська вигадка”! [назва підрозділу. — О. Т.] До апострофа ще й досі

¹⁰ Хоча, можливо, у такому аксіологічному протиставленні рідного ідіому і УЛМ з боку представників місцевого населення існують і відмінності, пов'язані з їхніми віковими категоріями, коли молодь, тим більше з вищою освітою, може оцінювати його — всупереч досить усталеному стереотипу — як ідіом з нижчим статусом порівняно з УЛМ. Так, відповідне соціолінгвістичне опитування, проведене недавно серед респондентів-студентів — львів'ян (переважно) і жителів інших регіонів Західної України — дало саме такі результати [див.: Палінська 2012: 257–264].

не всі галичани звикли. Його в Галичині не знали майже аж до двадцятих років, і ніхто не відчував у ньому потреби. “Це московська вигадка”, — не раз казали» [Антисуржик 1994: 117–118].

Якщо порівняти мовну поведінку за межами своїх регіонів, у тому числі в офіційному спілкуванні в Києві, вихідців з Галичини та з інших історичних і, відповідно, культурно-мовних регіонів Західної України — зокрема, Буковини або Закарпаття, то неважко помітити, що галичани найменшою мірою порівняно з представниками інших регіонів відчують «страх перед мовою» (див. про це явище в мовній свідомості українців: р. VI п. 5.3.2) у своєму мовленні (насамперед, природно, в усному, але також і в писемному: див., наприклад, у р. II п. 2.2.5 інтерв'ю зі співаком «Кузьмою») — побоювання припуститися помилок, відступів від «справжньої» української мови, найприкрішими серед яких є, звичайно, позанормативні росіізми (як справжні, так і уявні). Вони, очевидно, загалом упевнені, що розмовляють «правильно», і тому спілкуються вільно, без постійної «самоцензури». Пор., наприклад, у закидах з приводу наявності в рецензованій книжці низки позанормативних (в усякому разі, на думку рецензентки) русизмів: «Галичани звикли недбало ставитися до мови, адже вони — істинні українці. Це східняки мусять зважати на різні “дурнички”, щоб, боронь Боже, ті-таки галичани часом не назвали їх москалями. ЖАРТ!» — з рецензії на збірку прози Лесі Демської (родом з Борислава) «Місто і тіні» (Вікторія Стах. — Книжник, 2000, № 4, с. 10). «Східняки» ж, хоча загалом і знають, що сучасна УЛМ ґрунтується в основному саме на їхній діалектній — згідно з поширеними масовими уявленнями, на «полтавській» або «київсько-полтавській» — основі (див. р. VI п. 6.3), часто, однак, не впевнені в тому, що вони володіють цією «справжньою» українською мовою, а тепер — на загальному тлі посилення в українському мовному соціумі кодифікаційно-пуристичних тенденцій — тим більше часто можуть сумніватися в її «правильності». На відміну, наприклад, від ситуації в Польщі на межі XIX–XX ст., коли варшав'яни гостро реагували на вияви впливу німецької мови в мовленні краків'ян, а останні обурювалися з приводу наявності елементів російської мови в мовленні варшав'ян [див.: Urbańczyk 1984: 856], сучасні кияни загалом значно нейтральніше ставляться до наявності досить помітної кількості позанормативних полонізмів у мовленні львів'ян — сприймаючи їх, можна сказати, як даність, тоді як останні, спокійно вживаючи їх у своєму мовному середовищі, активно критикують жителів колишньої підросійської України за зросійщеність їхнього мовлення¹¹. Критичне реагування з боку «східняків» на мовну практику «галичан» найчастіше виникає як наслідок надто активного й не завжди тактовного, як видається першим, втручання з боку останніх у мовне життя «Великої України» — як у зв'язку із самим явищем досить помітного тепер поширення галичанізмів у загальноукраїнському мовному просторі, так і з намаганням представників Галичини «повчати» їх. Пор., наприклад: «Деся на Львівщині вам можуть сказати щось на кшталт “Ви з Києва? І так добре говорите українською?”. Відповідь на це може бути одна: так добре, що краще од вас. Так я, власне, завжди відповідаю, при-

¹¹ Пор., наприклад, як погляд на цю ситуацію «збоку»: «Українці із Західної України, які жили під Польщею чи іншими країнами, органічно не терплять російської мови <...> Тоді як полонізми у їхній мові, чужі і ворожі для інших українців, видаються їм цілком нормальними. Для прикладу візьмемо такі слова, як “пательня”, “пулярус”, “залізко”, “мешти”, “баняк” тощо. Українці, які віками жили під Росією, їх не розуміють, для них звичними є “сковорода”, “кошелек”, “утюг”, “туфлі”, “каструля”. Скільки ж треба часу, щоб люди на сході і на заході України свідомо засвоїли літературно-українські лексеми і говорили чистою українською мовою “гаманець”, “праска”, “черевики” тощо» (Віра Смерека, українська письменниця в Англії, родом із Сумської області. Дорога до єдності. — УС, 12.08.1999, с. 12), так і бачення її очима галицького «інсайдера»: «Галицькі українці радо демонструють своє володіння польською мовою, але не пробачають українським українцям володіння (переважно поганого) російською мовою, якою наддніпрянці звичайно послуговуються для комунікації у своїх змоскалізованих містах» (Віктор Неборак. А. Г.: Записки маргінала, колишнього львів'янина, який опинився у Києві, спостереження, візії та інший мотлох. — Журнал «Дзвін», м. Львів, 2002, ч. 4, с. 10).

криваючись зухвалою посмішкою» (Сергій Тримбач, кінокритик. — Кр., 1997, ч. 1, с. 30) ¹².

Безперечно, українське мовлення пересічного львів'янина й узагалі жителя міст галицького регіону справді загалом помітно чистіше й навіть «літературніше» (навіть за стандартами «офіційної» УЛМ) порівняно зі звичайним мовленням українськомовного населення інших регіонів країни. Однак, картаючи «Велику Україну», наприклад, за панування в ній українсько-російського «суржику» і за поширеність російського «блатняку», «галичани», по-перше, часто не помічають при цьому наявності в своєму ідіомі, як уже відзначалося, значної кількості запозичень з інших мов (з мов західних сусідів), яких би не хотів переймати «східняк» ¹³, і стали романтизувати в «стилі ретро» «львівську гвару» з її численними полонізмами (див. п. 2.8), а по-друге, заплісують очі на той очевидний факт, що горезвісний «суржик» поширився вже й у їхньому краї (див. також про це: р. II пп. 3, 4).

Широке функціонування в публічному мовному просторі цього регіону, насамперед у Львові, української мови та її відносно менша засміченість позанормативними росізмами дають підстави вважати його, зокрема, загалом значно придатнішим у межах країни ареалом порівняно зі столицею України для практичного опановування української мови іноземцями. Однак у цілому сучасна мовна практика регіону Галичини, особливо живомовна, звичайно, не дає підстав для її ідеалізації як утілення «справжньої» УЛМ. Пор., наприклад, від обережного констатування цього факту філологом-львів'янином: мовна проблема «у Львові (на щастя) полягає не у виборі мови — російської чи української, а в дещо низькому рівні культури мовлення серед українців» [цит. за: Buchmayer 2005: 302] — до такої наївно-відвертої характеристики регіонального ідіому в неможовознавчій літературі, призначеній для широкого користування (автор — також львів'янин): «Цікавою особливістю спілкування населення є галицька говірка — суміш української та польської мов зі значними вкрапленнями сучасних російських слів» (Мар'ян Вахула. Львів. Львівська область: Путівник. Харків, 2009, с. 10). Аналізуючи мову творів Юрія Андруховича, дослідник відзначає: «Інколи автор настільки захоплюється полонізмами і регіоналізмами, що непідготовленому читачеві нелегко зрозуміти такий текст», додаючи: «Якби в письменника із Східної України було стільки росіянізмів, як у Ю. Андруховича полонізмів, це б викликало обурення місцевих патріотів» [Русанівський 2005: 17, 15].

Розпочавши свій огляд стану української мови в сучасній Україні з гіркої констатації: «Лінгвістичну проблему на Сході України успішно вирішено. Вирішено на користь вмирання “мови солов'їної”, на користь перетворення її в жахливий запаморочливий суржик, в якому кожне друге слово російське або спотворене російське», невідомий автор в інтернеті продовжує: «Але мова нині не про східняків. Схід і Південь — це змертва тканина національного тіла України, і для її реанімації потрібно — при дуже сприятливих політичних і економічних умовах — десятки і десятки років титанічної праці. <...> Поговоримо краще про наш рідний П'ємонт, цей бастион усього супер-ультра-радикально-націоналістичного»,

¹² Пор. уже як звичайне «огризання» з боку «киян» у реагуванні на те, що їм постійно ставлять як приклад мовну поведінку (спілкування українською мовою) і особливості мовної практики «галичан», — поширення тверджень (звичайно, у своїй основі несправедливих) про те, що «галичани» в Києві відразу переходять на російську мову спілкування: «— Серед нас є москалі? — Ні, немає. — Ну, тогда перейдём на русский язык!» (з нових анекдотів); «На запитання, звідки у неї, киянки, така багата мова [українська. — О. Т.], Оксана відповіла <...> Проте, на глибоке переконання Оксани, чутки про агресивність російськомовного столичного середовища є надто перебільшеними. — Київ в основі своїй не є російськомовним містом, — переконана вона. — Натомість “ваші галичани-патріоти” переходять в громадському транспорті на російську мову <...> Це — комплекс провінціала» (Г. Вдовиченко. — ВЗ, 22.09.2000: інтерв'ю з письменницею Оксаною Забужко).

¹³ Пор., наприклад: «<...> Так, в суржику багато русизмів, а в галицькому діалекті багато полонізмів, але хто сказав, що одне краще за інше?» (Лесь Подерв'янський. — КВ, 8.08.2000).

переходячи до ілюстрацій: «Наші західноукраїнські “Стъопи”, “Міші” і “Петі” ідуть “пішком” на “остановку”, сідають на “двойку”, “тройку”, “шістьорку”, “сімьорку”, “восьмьорку”, виходять на “слідуючий” або на “последній” “остановці”, чимчикують на базар і продають “клубніку” по “сѣмдесят” і по “восѣмдесят” <...>. Виторгувавши гроші, вони ідуть по магазинах, дістають із “кармана” “кошілок” і купують для жінок “кольца”, “цепочки”, “сосіски”, “лімони”, для дітей — “конфети” і “жвачки”, а для себе — “сігарети”, “спічки”, “водку”, “сільдку”, “краску”, “предохранитель”, “растворитель”, “отвьортку”, “носки” та ще цілу “кучу” цікавих речей», «Найбільш прикро, що діти і молодь, які мають тепер неоціненне щастя навчатися правди рідною мовою, паплюжать цю мову під впливом своїх зрусіфікованих батьків. <...> Ось декілька російських слів, найчастіше уживаних нашими дітьми і молоддю (сленгові слова “кайф”, “тьолка”, “чувак”, “блін” та інші я не чіпаю): “привет”, “кароче”, “канешно”, “ладно”, “резко”, “тіла”, “успокойся”, “потомушше”, “довольний”, “ну да”, “пригати”, “подарити”, “не шчитается»» (Ж. Д. Москаль [це, очевидно, авторський псевдонім. — О. Т.]. Фільтруй базар, П'ємонте! — Журнал «Фіра», 1996, № 4 // <http://oldsota.libra.com.ua/moskal14.htm>; дата звернення: 01.12.2013).

У піснях місцевих авторів на «народну» тематику, що долинали із студій звукозапису в курортних містечках Львівщини, неважко розібрати такі слова, як *тьошца* і *каляска*. (див. р. II п. 4). Звичайним для розмовної мови регіону є слово *київляни* (пор. так само, наприклад, і в мовознавця: Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 186, 188, 254), пор. нормативне в УЛМ *киянин* і рос. *киевлянин*, пол. *kijowianin*. у мовленні медичного персоналу в санаторіях і поліклініках Львівщини та у відповідних написах: *Вдох!* *Видохніть!*; *заключення* (лікаря), «*поступити на лікування*», *полотенце* у значенні «рушник», *моча* та ін. У написах у публічних сферах — на вивісках, на етикетках, у магазинних цінниках і т. ін., причому не тільки ще в радянські часи, наприклад: «*гостиниця*» (на готелі «Інтурист»), у цінниках: «*сельдь івасі*», «*шпик венгерський*», *масло рослинне* та ін. (З. М. Літинський, м. Львів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 5, с. 92: з читацької пошти), а вже й у 90-ті роки — так, на етикетках: *водка* «Гетьман», «Гетьман України», «З ім'ям Богдана Хмельницького зв'язана народно-визвольна війна <...>», «Горілка виготовлена по стародавній *рецептурі*» (Львівський лікєро-горілочний завод); «*алкогольний напиток*», «*володіє оригінальним ароматом*», «*завдяки використанню грецького горіха*» (бальзам «Прикарпатський», м. Івано-Франківськ). У молодіжному сленгу: *бухарік* (алкоголік), *ваділа* (водій), *велік* (велосипед), *гонік*, *дембель*, *забойно*, *калваса*, мн. (наркотичні таблетки), *корси*, *наварочений*, *прикол*, *савковий* (радянський), *стрелка*, *студік* (студент), *тащитися*, *телік*, *тошніловка*, *тьолка*, *фанарь* та ін. [див.: Кровицька 2005: 118–138]; у прізвиськах школярів на Львівщині: *Белій*, *Бландінка*, *Дальнабойцік*, *Кракаділ*, *Крот*, *Мелкий*, *Падліза*, *Полосатік*, *Шістьорка* та ін. [див.: Чучвара 2012].

Інтелекція Галичини — не тільки мовознавці, а й представники інших родів знань — виявляє велику активність в обстоюванні чистоти української мови та в прагненні до її автентичності (утім, нерідко з неминучим, очевидно, суб'єктивізмом у практичному розв'язуванні цих питань). Особливо це стало виявлятися в цей період в активізації роботи над створенням посібників з культури української мови, у пропозиціях щодо реформування українського правопису (див. р. XI п. 1), у настановах щодо творення справді української термінології та в конкретній роботі в цьому напрямі (див. р. VI п. 5.2.2)¹⁴. Однак слід водночас відзначити, що серед таких загальніших настанов і

¹⁴ Так, наприклад, в одному з галузевих словників цього періоду: рос. *бинокль* — укр. *бінокль*; *далекогляд*; *масло* (мінерального походження) — *олива*, *олій*; *маятник* — *маятник*, *хитун*, *вагадло*; *насос* — *помпа*; *смок*; *нагнітач* (Фецович 1999). Пор. також, наприклад: «Одного разу мені довелося подати статтю українською мовою для публікації в одному з наукових журналів, що видаються у Львові. Невдовзі прийшли для узгодження гранки, в яких термін “магніторезонансний” повсюди був виправлений на “магнеторезонансний”. Спочатку я сприйняв це за друкарську помилку, але потім з'ясувалося, що фізична термінологія львівського часопису відрізняється від такої у фізичному словнику Харківського

конкретніших рекомендацій щодо вдосконалення УЛМ, поряд з цілком зрозумілими застереженнями проти невластивих українській мові одиниць і явищ, зокрема проти небажаних росізмів, нерідко можна побачити й заборону того, що нормативні на сьогодні джерела у «Великій Україні» вважають — і, очевидно, здебільшого небезпідставно — нормою, а з іншого боку, не завжди достатньо критичне пропагування «свого». Ось, наприклад, рекомендації в одному з перших за доби незалежності посібнику з промовистою назвою «Антисуржик» [див.: Антисуржик 1994]: слід уживати тільки *болото*, а не *грязь* (у значенні «розм'якла від води земля»); *нафта*, а не *керосин* (с. 62), хоча нормою, звичайно, є *гас*; *фотель*, а не *крісло* (с. 64); *инурівки*, а не *инурки* (с. 35); *медяник*, а не *пряник* (с. 33); *студенець*, *студенина*, *дриглі*, а не *холодець* (с. 38); *грушки*, а не *груші* (с. 37); *насонний*, а не *снотворний* (с. 59); *контрольно-перепускний пункт* (с. 62); *жовчевий*, а не *жовчний* (с. 58); *винайняти*, а не *зняти* (квартиру) (с. 64), хоча нейтральною назвою в УЛМ досі було *найняти* ¹⁵; щодо гіпокористичних і демінутивно-пестливих форм особових імен, наприклад: від *Геннадій* — пестл. *Генику!*, *Геню!*; від *Катерина* — (поряд з *Kampe!*, *Kamrussyo!*, *Katerинко!*) *Касю!* (Словник-довідник... 1996, с. 82, 156); у мовних порадах лікаря (поряд з цілком умотивованими застереженнями щодо вживання *белена*, *зубна біль*, *вдох*, *головокружіння*, *змазка* та багатьох інших): не *аміак* і *нашати́р*, *ванна* (як процедура), *ванна* (кімната), *кип'ячений* (вода), *лоб*, *пілюля*, *пласти́р*, *пролежень*, *таз* (частина тіла), *тривога*, *тріщина*, а відповідно *амоніак*, *купі́ль*, *лазничка*, *переварений*, *чоло*, *таблетка*, *плястер*, *відлежана*, *миска*, *занепокоєння* (*неспо́кій*), *розколина*; у словотвірних типах: не *жов́чний* (*міхур*), *сичу́жний*, а *жовче́вий*, *сичуго́вий* (Ганіткевич 1995). у досить численних газетних виступах читачів, наприклад: «Не сподобалось мені й те, що Сизоненко порівнює-ототожнює Дрозда із птахами, які “кліють шовковицю” (у нас би сказали: “дзьобають морву”, бо “кліють” — слово кальковане, та й звучить як “плюють”»» (Я. Ярош, читач, м. Івано-Франківськ. — ЛУ, 17.09.1998: відгук про рецензію письменника Олександра Сизоненка на інтерв'ю письменника Володимира Дрозда).

Заходами НТШ у Львові було перевидано «Правописний словник» Г. Голоскевича (Голоск. 1994) — річ, безперечно, справді дуже потрібну, але з не зовсім зрозумілими коментарями критичного характеру в оцінюванні сучасного стану правописної впорядкованості УЛМ на зразок того, що «існують сьогодні дві різні живі українські правописні системи: одна — в Україні, а друга — в діаспорі. Одна спрямована на русифікацію мови, а друга — на її європеїзацію», а «Правописний словник Голоскевича набуває особливого значення тепер, коли повсюдно в Україні відчутний брак широкої філологічної освіти більшості вчених <...>, навіть філологів, що робить їх безпомічними в регулюванні мовотворчих процесів» [Коць-Григорчук 1994: 457, 455].

Ставлення до «галицького» й насамперед, звичайно, «львівського» ідіому як до «найкращого» (з наявних на сьогодні) різновиду УЛМ, досить помітне в самому цьому регіоні, нерідко поділяють також у «Великій Україні», особливо в масовому сприйнятті (див. також р. VI п. 6.3; там же див. результати деяких соціологічних опитувань у цьому зв'язку), однак це питання належить до розряду особливо неоднозначних і дискусійних

держуніверситету, яким я користувався» (М. Даньшин, доктор фізико-математичних наук. — Дз. т., 13.03.2010, с. 12); ось інформація про проведення конкурсу знавців української мови імені Петра Яцика в Київській військово-медичній академії: «Виявляється, мало просто знати українську мову. Є ще й інші моменти», — так каже ведуча програми. Далі до розмови долучається молода учасниця конкурсу у військовій формі: «В українській медичній термінології в Центральній і Східній Україні медики кажуть *кишечник* і *запор*, а в Західній Україні — *кишківник* і *закреп*» («1+1», ТСН, 3.12.2002).

¹⁵ Пор. критичні зауваження з боку деяких мовознавців-«східняків» щодо певних особливостей цього посібника, який «пропонує як літературні деякі лексеми, не відомі для більшості частини мовців, наприклад: “Нігтики щоб були *обтяті*” [замість чогось на зразок «слід обрізати нігтики». — О. Т.], “Продаються *фотелі*”, “*Винаймати* квартиру” тощо» (В. Мурашко. — В кн.: Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні. Київ, 1998, с. 191).

у сучасній мовній ситуації в країні. Пор., з одного боку, наприклад: «Українська літературна мова в наших краях [мова йде про Кіровоградщину. — О. Т.] асоціюється із західними говірками», а «[“балакати”] “по-нашому” — це коли суржикова суміш української і російської» (особливо в містах) (Сергій Тримбач, кінокритик. — Кр., 1997, ч. 1, с. 30), а з другого, — таку позицію опитуваних респондентів — жителів Одеси: «полтавський діалект — це наша українська мова», а «західний варіант української мови навряд чи можна розглядати як престижну мову, оскільки вона сприймається на Одещині як занадто “інакша”» (див. р. VI п. 6.3). Несприйняття з боку певних суспільних кіл такої мовної переорієнтації — як просто пасивно-мовчазне, так і різко й публічно висловлюване: наприклад, з характеристиками регіолекту Галичини як «львівсько-варшавського діалекту» на відміну від УЛМ на основі «київсько-полтавського діалекту», як сказав один з учасників телепрограми на мовну тематику (УТ-3, цикл «Недільні зустрічі», 5.10.1997), «галицького суржику», «“польської” мови» — лишається досить звичайним явищем (див. також про це далі в п. 5.5). Згідно з даними одного соціолінгвістичного опитування (див. р. VI п. 6.3), у баченні регіональної основи «справжньої» УЛМ неважко помітити також відмінність між поколіннями — між старшими з їхнім традиційним уявленням про «київсько-полтавську» основу УЛМ і молодшими з їхнім більшим чи меншим орієнтуванням на «Львів» (пор. вище на основі соціологічного опитування серед самої галицької молоді, однак, висновок цілком протилежного характеру).

Якщо зовнішнім добродушно-жартівливим або й глузливым «символом» звучання «полтавського діалекту» давно вже обрано «полтавське Л» (див. р. X п. 3.10.1.4), то пошуки якоїсь аналогічної назви для звукової характеристики галицької вимови або «діаспорного акценту» ще тривають, пор., наприклад: «*львівська двірничка*», «для *мужче-е-ен*» (Юрій Андрухович. Аве, «Крайслер»! — Суч., 1994, ч. 5, с. 8, 15), «протеже наших правоправильних і *свідомих* радикалів на виборах в нардепи» (О. Друль. — П, 10.06.2003), «<...> як твердять деякі бундючні псевдофілологи, “*діяштора* зберегла нам *україньську* мову”» [Стахович 1999: 180] ¹⁶, «Власне, шкодить цілісності дискурсу книжки й саме бажання авторів час од часу доводити, що вони таки “*пурядні хлопці*” <...>» (В. Кулик. Дещо тільки про дискурси. — Кр., 1998, ч. 5, с. 31: це рецензія на кн.: О. Кривенко, В. Павлів. Енциклопедія нашого українознавства. Львів, 1997). Але між такою імітацією й передражнюванням особливостей мовлення жителів цих регіонів існує, однак, та досить принципова відмінність, що «полтавське Л», на відміну від галицького «шипіння» та ін., символізує не тільки регіональну належність мовної спільноти, але так чи інакше і її «простонародність».

Як наслідок, з одного боку, прагнення суспільства до відходу від ідеологічних канонів попереднього тоталітарного періоду з їхніми настановами на максимальну уніфікацію всіляких регіональних відмінностей, а з другого боку, помітного посилення місця Галичини в суспільно-політичному, культурному та мовному житті країни знов актуалізувалося питання про піднесення статусності регіолекту Галичини до рангу одного з варіантів УЛМ, причому не тільки в минулому, а й станом натеper (див. докладніше р. VII п. 2).

2. Загальнокультурна специфіка регіолекту Галичини.

2.1. Ономастика. Загальнокультурна специфічність регіону у сприйнятті вихідців з інших історико-культурних частин країни виразно окреслюється вже в ономастиці — зокрема, в назвах населених пунктів (тут збереглося більше старих назв; відносно менше назв на *-івка* і на *-ськ/-зьк/-цьк*), у номенклатурі та частотності характерних для нього

¹⁶ «<...> в зах. укр. говорах свистові дуже часто, головню в вимові інтелігенції, особливо жінок, вимовляються по-польському (як польські ś, ź, ż), цебто з виразним шипінням» (Ог. 1934, с. 132).

особових імен і в моделях творення прізвищ [див. про це також, наприклад: Редько 1965] — з помітно вищою питомою вагою таких утворень, як субстантивовані прикметники — на основі відносних і присвійних прикметників: форми на *-ський / -зький / -цький*, *Михайлів, Гринів, Яцків* і под., *Гаврилишин, Гнатишин* і под., іменники із суфіксами *-ук, -чук*: *Гаврилюк, Данилюк, Вакарчук, Грещук, Паращук, Сенчук, Стефанчук, -ак*: *Возняк, Грицак* і под., переосмислені похідні від особових чоловічих імен: *Борис, Омелян, Орест, Ярема* і под., у тому числі від гіпокористичних і демінутивно-пестливих форм: *Луцик, Сеник, Федик* і под. (Щодо помітної специфіки прізвищевих моделей в інших західноукраїнських історико-культурних регіонах можна вказати насамперед на Закарпаття, наприклад: *Гнатьо, Іваньо* і под., *Зубанич, Мишанич* і под., *Макар, Сидор, Ярема* і под.)

Серед особових імен це, по-перше, наявність імен, відсутніх або значно менше представлених на Наддніпрянщині (як, до речі, і в Росії), але часто наявних у сусідній Польщі, ширша наявність імен (переважно складних) зі слов'янськими коренями (як, до речі, у західних і південних слов'ян), ширша наявність моційних жіночих імен, активне побутування деяких із тих імен, які на «Великій Україні» (як, до речі, і в Росії) набули конотацій застарілості, «простонародності»: *Богдан, Зенон, Зиновій (Зіновій, Зеновій), Зорян, Любомир, Мар'ян, Мирон, Мирослав, Назар(ій), Омелян, Орест, Остап, Роман, Стефан, Тарас, Ярема; Аоріана, Богдана, Василина, Даниїла, Данута, Зиновія (Зіновія, Зеновія), Зореслава, Зоряна, Іванна, Любомира, Марта, Мирослава, Ореста, Роксолана (Роксоляна), Роман(н)а, Соломія, Софія, Стефанія, Уляна, Христина, Ярослава* (так, найпопулярнішими на Львівщині іменами для новонароджених були в різні роки, зокрема, *Анастасія* і *Софія* — серед дівчаток: Е, 4.01.2007, *Назарій* і *Христина*: Е, 15.07.2010 — додаток «Львівські новини»); це більше поширення на загальноукраїнському тлі, наприклад, імен *Василь, Іван, Степан, Леся* і менше — *Віктор, Віталій, Леонід, Сергій, Людмила, Світлана, Тамара*.

По-друге, це практика надавання подвійних імен, яка знову активізувалася в часи незалежності після відновлення діяльності УГКЦ, — жіночих: *Анна-Марія, Марта-Анна, Надія-Анастасія* та ін., рідше чоловічих: *Ярослав-Богдан, Дмитро-Любомир* та ін. (див. також р. Х п. 7.1.1.3.2).

По-третє, це певні особливості функціонування гіпокористичних і демінутивно-пестливих, а також просто розмовних форм особових імен: а) закріплення й використання таких форм у постійному, у тому числі офіційному, вжитку замість вихідних (повних) варіантів імен, це стосується й «не пестливих» форм із суфіксом *-к-* у жіночих іменах, що на Наддніпрянщині сприймаються як розмовні (крім хіба що *Наталка*): *Орися* (наприклад: *Орися Володимирівна*), *Дарка, Євка; Їлько* (*Їлько Лемко, Степан Їлькович Хмара*), *Любко, Гринь, Сень, Федь* (див. також р. Х п. 7.1.1.2); б) звичайне вживання тих власне українських пестливих форм, які на «Великій Україні» тепер значно рідше функціонують у повсякденному розмовному узусі: див. р. Х п. 7.1.2.2.4 (звичайно в тих українськомовних родинах, що дбають про чистоту мови свого спілкування), хоча й лишаються в художніх творах і рекомендуються в посібниках з культури мови: *Андрійко* (*Андрійчик*), *Артемко, Володько, Данилко, Ігорко, Назарко, Ромко* (*Ромчик*), *Федірко, Юрчик; Ганнуса, Даруса, Марійка* (*Марічка*), *Оленка, Софійка* та ін., наприклад: «*Микутусю, витри носика. Хусточку забув? Але ж ти роззява! <...> Микутусю, ти часом не голоднешький? Я зранку така заклопотана, то не помітила, чи ти що перекинув за драбинку. Я тут, при собі, канাপочку маю*» (Леся Бернакевич, гумореска «Мамин синок». — УШ, 19.08.1999); в) наявність гіпокористичних і демінутивно-пестливих форм, утворених за моделями, спільними з польською мовою: *Влодко* (*Влодзьо*) (наприклад: «*львівський художник Влодко Кауфман*». — ВЗ, 16.08.1999: про сучасного художника), *Геник* (*Генцьо*) (до *Геннадій* і *Євген*), *Зеник, Микольцьо, Мільцьо* (до *Омелян*), *Орцьо* (до *Орест*), *Ромцьо, Стефцьо, Юрцьо; Аня, Дарця, Ірця, Юльця*; від *Володимир* — *Влодик* (автор про себе в дитинстві), від *Геннадій* — *Геник* [Перхач 1995: 125, 142 та ін.]. Ось, наприклад, імена

дійових осіб в одній із «забавок» у газетній рубриці розваг — шести бабусь, які доглядають своїх онуків у пісочниці одного із сихівських дворів (Сихів — один з районів Львова): *баба Гандзя, баба Гася, баба Дозя, баба Кася, пані Меланя, баба Пазя* (Е, 3.08.2000, с. 21); з газетної інформації про проводи в армію: «*Бабця Стефа* замовила службу Божу за здоров'я внука. <...> *Цьотка* Галя, *Іванка* і *Дарка* прийшли допомогти ладити на стіл. <...> у тісеньку хатину людей набилося повно: і дорога родина, і шановні сусіди, і найближчі друзі — Олег, *Любка*, Петро» (Іван Фаріон. — ВЗ, 25.12.1998, с. 25).

2.2. Традиції дорадянського пуризму. У регіоні повніше виявляється пуризм щодо вживання іншомовних (неслов'янського походження) слів, оскільки там ще відчувуються традиції пуристичної практики дорадянського періоду. Так, зокрема, у старій спортивній лексиці (див. також далі п. 2.5): *руханка* — гімнастика, *напличник* з пізнішим фонетично українізованим варіантом *наплічник* — рюкзак («Із валізами та *напличниками* поспішають до моря, в гори або на дачу». — СП, 19.08.1999, с. 6; «прихопивши *наплічник* з канাপками»: ЗВУ, 19.07.2002, с. 14), *стрільниця* — тир («По-різному готуються до афінських виступів 8 львівських *спортівців*: одні у тренувальних залах чи *стрільницях*, інші <...>». — МГ, 22.07.2004), *карний* (тобто штрафний) *майданчик* («Футбол. у вівторок відбулись перші два чвертьфінальні матчі Ліги чемпіонів. <...> На 11 хвилині Пандіані виграв верхову боротьбу у *карному майданчику*». — ВЗ, 25.03.2004) та ін. В інших випадках: *вбиральня* (напис на громадських туалетах, наприклад, у Трускавці, хоча в санаторіях фігурують написи «Туалет»; «Собача *вбиральня*» — напис у міському парку: ВЗ, 26.08.2021, с. 11); з нових прикладів: *друкарка* — замість *принтер* (Мазурик 2002), «*Народовбивство* в Україні. Офіційні матеріали німецької урядової комісії про масові вбивства у Вінниці у 1937–38 рр.» (Вісник НТШ, 1996, ч. 14–15, с. 32) — замість *геноцид* (ці традиції особливо актуалізувалися у сфері термінології: див. р. VI п. 5.2.2). Слід, однак, відзначити вибірковість дії такого пуризму, пор. повернення до вжитку з довоєнного часу, наприклад, *атентат* замість *замах* (див. далі п. 2.5), запровадження до вжитку *кантор* (пункт обміну валют), *сателітарний* (*телебачення, антена*) замість звичайного для «Великої України» *супутниковий* (у двох останніх випадках це, з одного боку, наслідки впливу польської мови, а з другого, — відштовхування від одиниць, спільних з російською мовою).

2.3. Мовний етикет. у сфері мовного етикету міського населення Галичини увагу спостерігача з Наддніпрянщини, звичайно, не можуть не привертати такі особливості, як:

а) форма вітання *Добрий день!* — основне «нейтральне» вітання незалежно від соціального статусу мовця й ситуації спілкування, тоді як в українськомовному середовищі Наддніпрянщини воно вживається переважно серед інтелігенції, а також — як обов'язкове, тобто офіційне, — у виховних і навчальних закладах (основною ж масовою формою вітання тут є *Здрастуй, -те!*); у «простих» людей це також вітання *Слава Ісусу* і под.; форма прощання *Па!* (пор. пол. *Pa!*), звичайно з подвоєнням *Па-на!*, що загалом відповідає на Наддніпрянщині за значенням і своїм функціональним статусом *Бувай(те)!* або російськомові *Пока!*;

б) уживання *дякую* (у мовному узусі Наддніпрянщини це звичайно *спасибі*), *прóшу* (на Наддніпрянщині — *будь ласка*): *Дякую!* — *Прошу!*, *Гарно (файно, красно) дякую!* — *Прошу дуже!*; *перепрошую* замість *пробач(те)*, *вибач(те)* [пор., з іншого боку, давнє застереження щодо *перепрошую* як небажаного полонізму: Сімович 2005: 288]; напівжартівливе дякування: *Подякував (Подякувала)!* — замість *Дякую!*;

в) широке й вільне вживання, навіть у мові «простих» людей, увічливих звертань / іменувань *пан / пані* (отже, проблема пошуків форм увічливого звертання до незнайомої людини в Галичині не є такою гострою, як на «Великій Україні»), зворотів *прóшу пана / пані*: «Кореспондент “Високого Замку” був <...> на Галицькому базарі. — Ану, *прошу*

пана, покажіть мені цей букет!» (Д. Синяк. — ВЗ, 19.06.2003); як формула вибачення: «*Прошу пана*, я ще не закінчив»; уживання *пан / пані* замість займенника 2-ї ос. «ви» (у значенні пошанної множини): «Що *пана / пані* цікавить?» (у магазинах, на ринку тощо), «Зрозумівши з виразу мого обличчя все, що я в ту мить думала, він оцінив ситуацію як досить сприятливу для себе і запитав вже голосніше: — Ну то як, *пані* буде стояти в черзі до вечора чи хоче опинитися на самому її початку? Думайте швидше. *То* буде коштувати всього лише 30 гривень» (О. Пашніна. — ЗВУ, 7.08.2004, с. 5), замість *чоловік і жінка* (на Наддніпрянщині): «У кінці ринку помічаю стареньку. Літня *пані* розклала сире м'ясо на <...> тротуарі... — Пані, як ви можете торгувати на землі?» (Е, 21.07.2011: додаток «Львівські новини», с. 2). Пор. також, наприклад: «Творча дизайн-майстерня <...> виконує: пошиття ділових дамських та *панських* блейзерів, костюмів <...>, припасування швейних виробів для *Панства* <...>» (з рекламного оголошення);

г) частіше, ніж на «Великій Україні», де воно вже значною мірою дезактуалізувалося, звертання до батьків і взагалі до старших членів родини на «*ви*» (див. також про це в р. VIII п. 2.4.2);

г) співання *Многая літа!* (зі вставанням) під час відзначання в побуті різних урочистих подій, на весіллях і т. ін.

Щодо окремих виявів явища мовної політкоректності пор., з одного боку, раніше, ніж на «Великій Україні», засвоєння тут нового полонізму *неповносправний* (пол. *niepełnosprawny*: Supplement 1993, s. 43): «У Варшаві завершився Кубок світу з фехтування серед *неповносправних* спортсменів на візках. <...> Українські спортсмени зайняли такі місця (згідно категорії *неповносправності* організму): <...>» (Д. Міллерівна. — П, 17.08.2001, с. 8) (див. докладніше про це слово далі в п. 5.1.2), з другого ж боку, продовження вживання в певних колах слова *жид* як нейтральної (а не образливої) назви осіб відповідної національності: «Я думаю, що кожен львів'янин, незалежно від того, хто він є — вірменин, росіянин, *жид*, — він понад усе ставить своє місто, а не Україну» (Ю. Бойко, директор галереї «Гердон». — П, 14.08.2001, с. 2). Це слово постійно фігурувало, зокрема, в матеріалах газет ЗВУ і ЗВУ плюс, навіть у мововжитку деяких мовознавців — наприклад, Ірини Фаріон, народного депутата від Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (2012–2014 рр.), яка відзначала в цьому зв'язку: «Ніхто ніколи українцям не буде вказувати, яку їм вживати лексику, бо це закони нашої мови» (УМ, 7.12.2012, с. 5). При цьому посилаються на традиції вживання цього слова в такому статусі не тільки в самій Галичині аж до її входження до складу СРСР, а й у мовній практиці «Великої України» до 30-х років, як і в мовах західнослов'янських народів (у сучасних українській та білоруській літературних мовах поширення гнізда *євреї* відбулося під впливом російської мови). З іншого ж боку, висловлюються протести проти такого некритичного вживання цієї старої назви євреїв (див. докладніше обговорення цього питання в р. VI п. 3.4). У Львові з 1990 року є вулиця з офіційною назвою *Староєврейська*.

2.4. Церква. Народні свята. У Галичині не можуть не впадати в око, з одного боку, вживання не тільки спільних зі Східною Україною, але й відмінних від неї одиниць релігійної лексики, а з другого, — значно шанобливіше, ніж на Сході, ставлення місцевого населення до церкви, християнської атрибутики, наявність свят і урочистих днів, які не завжди мають відповідники на Наддніпрянщині, більша увага до місцевих традицій.

Так, у релігійній лексиці привертають увагу номінації, характерні для мовної практики насамперед греко-католицької церкви: фонетичні варіанти *кате́дра*, *катедра́льний* (*собор*, вул. *Катедра́льна* у Львові), пор. *кафе́дра*, *кафедральний*; «Серед тридцяти Блаженних і Мучеників, *беатифікованих* Іваном Павлом II у Львові <...>, був і о. Роман Лиско» (П, 18.08.2001), «З приходом на парафію отця-*митрата* Йосифа Лучита добрі починання *душпастирства* та гарні ініціативи попереднього *пароха* [парафіяльного священника. — О. Т.] канули в небуття» (А. Гумницька. — ЗВУ, 2.08.2002), *парохія* («<...>

у Храмі Різдва Пресвятої Богородиці *парохії* села Вербляни Яворівського району відбудеться архієрейська свята літургія». — П, 18.08.2001), *парохіяльний* (*парохіяльна церква*. — УШ, 27.07.2000, с. 2), пор. *парафія*, *парафіяльний*; *кир* (додатковий титул у називанні ієрархів церкви): *кир Любомир Гузар*; «У столиці вже освятили першу різдвяну *шопку*. <...> Такого вертепу у Києві ще не виставляли» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 27.12.2012, с. 4), «Однією з головних *атракцій* “столиці українського Різдва” — Львова — у ці святкові дні стала жива *шопка*. Так називають скульптурну або лялькову інсталяцію, яка відтворює біблійну сцену народження Ісуса Христа» (УМ, 11.01.2013, с. 8).

Звичайним є вживання церковнослов'янізму *празник* (з його похідними) на позначення церковних, і не тільки церковних, свят (у сучасній «офіційній» літературній мові перевага тут, без сумніву, за словом *свято*: РУС-3 подає для перекладу рос. *праздник* у «церковному» значенні укр. *празник* на другому місці після *свято*; СУМ-11 так само подає звороти *храмове свято* / *храмовий празник*): «Сьогодні греко-католики та православні відзначають один з найбільших *празників* у році — Різдво Івана Хрестителя. <...> Святий Августин про цей день згадує так: “Сьогодні *празнуємо* день Різдва святого Івана <...>”» (О. Пастернак. — ВЗ, 7.07.2007), «4 грудня відзначимо один з дванадцяти найбільших церковних *празників* у році» (Е, 29.11.2012, с. 8). Можна порівняти привітання з нагоди Різдва Христового від предстоятеля УПЦ КП Філарета: «Цього *святкового* дня сердечно вітаю вас, дорогі браття і сестри, і всіх християн України з Різдом Христовим і Новим роком. Поздоровляю зі *святком* і наших земляків <...>» — і предстоятеля УГКЦ Любомира [Гузара]: «Дорогі у Христі, зі *святим празником* Різдва Христового сердечно вітаю усіх вас <...>» (див.: ЛУ, 1.01.2009, с.1), «Зі *святком* Вас! [ведучий телепрограми «Знак оклику» до гостя — Любомира Гузара]. — з *празником*! [так відповів кардинал]» (ТВі, 16.04.2012). Так само щодо світських урочистих подій: «Ще одним *празником* в Нагуєвичах вважають мешканці довколишніх сіл *уродини* Франка» (В. Садова. — П, 2.08.2001), «Галичани люблять і вміють *празникувати*. <...> *Празниковий* стіл галичанина потребує окремого опису» (газета «Гульвіса», м. Львів, 1997, № 18).

У мовній практиці греко-католицької церкви вживається не *Іоанн*, як це традиційно було в православних конфесіях, а його «народний» етимологічний дублет *Іван*: *Папа Іван Павло II, собор святого Івана Хрестителя* (ЗВУ, 26.07.1997; див. також приклади вище) (див. про явище варіантності в релігійній сфері України форм *Іоанн* — *Іоан* — *Йоан* — *Іван*: р. VI п. 4.1.4).

У Західній Україні завжди широко відзначали *день святого Миколая* (19 грудня)¹⁷ з обдаровуванням дітей у зв'язку з цією нагодою подарунками — *миколайчиками* (пор. пол. *mikołajki*)¹⁸. Пор. у спогадах про «стару» Галичину: «На ялинці також висіли тістечка й куплені в крамниці *миколайчики* (як на мене, вони були дуже смачні, але ми могли ними поласувати лише тоді, коли розбирали ялинку, а це було аж після Водохреща)» (М. Кочерган. Про час, про себе і людей: Спогади. Київ, 2012, с. 19), «Ще зараз на Миколая пахне мандаринками та помаранчами, а в пакуночках спокусливо шарудять цукеркові позлітки. А ще півстоліття тому це свято асоціювалося зі свіжоспеченими *миколайчиками* — тістечками з кольоровою цукровою помадкою. Миколай був, видно, не такий багатий <...>» (О. Данчевська. — ВЗ, 18.12.2003, с. 11).

¹⁷ Пор., наприклад: «— Іване, що для тебе самого є свято Миколая? — <...> Я родом з Гуцульщини, де народні традиції <...> все ще відіграють у житті людини дуже важливу роль <...> Скажімо, жоден Дід Мороз до мене ніколи не приходив, і я досі ставлюся до цього персонажа вкрай насторожено — мені він завжди був атрибутом шкільного офіціозу <...> Зате святого Миколая завжди чекали з нетерпінням — він був не “на позір”, а в душі» ([Із інтерв'ю з письменником Іваном Андрусюком]. — УМ, 23.12.2014, с. 14).

¹⁸ Як відзначали етнографи, «в Галичині св. Микола роздає дітям подарунки» (О. Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958, т. I, с. 38).

З кінця 20-х років минулого століття в регіоні стали відзначати *День матері* (друга неділя травня), що відновилося тут на межі 80–90-х років (у цілому ж в Україні цей день стали відзначати з 2000 року).

На позначення свята, народного гуляння вживається назва *фестин* або у формі мн. *фестини* (пор. пол. *festyn* — з нім. *das Fest*): «*фестин* естрадної пісні “Смерекова хата”», *Великодні фестивали*, *Всесвітні бойківські фестивали* (на Турківщині Львівської області), «Громади сіл Мокротин та Бишків Жовківського району запрошують колишніх односельчан і жителів Львівщини на народні *фестини*» (ЗВУ, 20.08.1999: оголошення).

2.5. Політика. Військо. Спорт. Наявність у регіоні в першій половині ХХ століття вже власних традицій у сферах політичного життя, військової та спортивно-патріотичної діяльності також стала основою для функціонування в регіолекті груп відповідних номінацій:

а) це суспільно-політична лексика: *віче* «масові збори населення; мітинг», *правиця і лівиця* («Новим президентом Ізраїлю став 54-річний Моше Кацав, <...> представник ізраїльської *правиці*». — П, 1.08.2000, с. 5), *провід* «керівництво» і *провідник* «керівник», *чолівка* (*чолівка ОУН*), пор. пол. *czółówka*. Повернулося до вжитку зневажл. *хрунь* — виборець, що продає свій голос: «Виборець показав, що має гідність, що він, вибачте, не лох, не *хрунь*, не продажний зрадник» (Н. Балюк. — ВЗ, 1.11.2012, с. 2), «Головна причина поступливості європейських політичних *хрунів* — гроші» (А. Єрьомін. — ВЗ, 19.03.2015, с. 3);

б) військова лексика, пов'язана з діяльністю таких військових і військово-політичних об'єднань, як *Українські січові стрільці*: *стрілецькі пісні*, культ *стрілецьких мозил*, *стрілецьтво* (збірн.), *однострій* (уніформа), *мазепинка* (головний убір), *Організація українських націоналістів (ОУН)* — з її членами-оунівцями, *бандерівцями* і *мельниківцями*, *Українська повстанська (повстанча) армія (УПА)* — з її вояками-упівцями, дивізія «*Галичина*» — з її дивізійниками («Переживши гіркоту поразки національно-визвольних змагань (пан Василь був *комбатантом* I дивізії УНА), він намагається <...>»: І. Завадський. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 5); *Крайова езекутива ОУН*, *псевдо*, *атентат* «замах (на кого, що-небудь)»: *Атентат*. Осіннє вбивство у Мюнхені (художній кінофільм про діяльність і вбивство Степана Бандери, режисер Олесь Ярчук, 1995 рік), *атентатник* «виконавець замаху», *криївка*, *схрон*, *бойка*, *бойвар*, *бойварський* та ін. (в актуалізації лексики, пов'язаної з діяльністю ОУН, УПА, з Другою світовою війною, не меншу роль відіграла, звичайно, мовна практика західної діаспори);

в) лексика спортивно-патріотичної сфери, пов'язана насамперед з діяльністю таких організацій, як «*Сокіл*», «*Січ*» (у минулому) і «*Пласт*» (його діяльність, яка протягом усього ХХ століття не припинялася в західній діаспорі, тепер відновлено і в Україні, але розпочався цей процес з Галичини), — зокрема, зі спробами відновлення в ужитку пуристичних замінників для багатьох іншомовних слів (див. також вище п. 2.2). Так, у назвах видів спорту та їхніх учасників: *копаний м'яч* — футбол, *кошиківка* — баскетбол, *рукометний м'яч* — гандбол («Без сумніву, на успіх розраховували також львівські *запаленці* [уболівальники]. — О. Т.] *рукометного м'яча*». — Газета «Ратуша, м. Львів, 18.11.1993), *сітківка* — теніс; *змагун* — учасник змагання, *копун* — футболіст, *рукометник* — гандболіст, *сітківкар* — тенісист (див., наприклад, приклади з галицьких газет початку 90-х років: Мазурик 2002). з мововжитку організації «Пласт» (див. також п. 5.3.2): *пластун* / жін. *пластунка*, *пластовий*; «У “Будівельнику” ставка вожакого (себто “виховника”, як нас поправив один з директорів) — 150 грн. плюс харчування <...> Щоправда, не всі вихователі задоволені» (Н. Вихрист, О. Снісарчук. — ВЗ, 5.08.2000, с. 13). Актуалізувався в ужитку іменник *змаг* «змагання» (див.: УНС, УАС): «Шахи: чемпіонат світу ФІДЕ. <...> Наш лідер <...> розпочав *змаг* відразу з другого туру» (ЗВУ, 13.08.1999), «Ми посиділи ще зо чверть години, вислуховуючи, як глядачі беруть участь у різних конкурсах і *змагах*» (Любка Дереш. Повість «Поклоніння ящірці»).

2.6. Страви. Напої. У назвах страв, напоїв це не тільки фонетичні та морфологічні варіанти до тих чи інших загальноукраїнських найменувань (див. далі п. 3.1), а й лексичні синоніми до останніх і (як, до речі, й на Буковині та Закарпатті) повніше представлені порівняно з іншими українськими регіонами назви своїх специфічних страв (специфічних на загальноукраїнському тлі, але нерідко наявних у Польщі або в якійсь іншій сусідній країні із західного боку). Наприклад, *андрут*: «Десерт львів'янок NN і NN посів друге місце у конкурсі *андрутів* на фестивалі “Львів на тарілці”. *Андрутами* галицькі господарині називали вафельні торти» (ГПУ, 2.07.2013, с. 2), *гербата* «чай», *гальяретка* «желе», *канапка* «бутерброд» (це слово в межах описуваного періоду вже «легітимізувалося» в нейтральному стилістичному статусі як літературне: СУМ-20), *печиво* «випечені вироби з тіста»: «Солодке *печиво*» (довідник відомої кулінарки з Івано-Франківська Дарії Цвек), *плячок*, мн. *плячки* (пор. пол. *placek*), *флячки*, мн., *цвібак* «бісквіт» (див. ілюстративний матеріал у п. 3.1), *шпондер* «грудинка» та ін.

2.7. Культура кави. Кнайпи. У побуті міського життя це, зокрема, помітніше місце культури споживання кави: *філіжанка кави*; *піти*, *запросити на каву* («Я сама люблю у вихідні піти в центр “на каву”»: Н. Балюк. — ВЗ, 14.07.2011, с. 2), з утворенням похідних *кавувати* («З гостями *кавували* головний редактор Наталія Балюк та автор цих рядків»: Г. Вдовиченко. — ВЗ, 14.03.2013, с. 3), *кавування*, пестл. *кавуся*, *кавуська*, *кавка*; *каварня* (усталений досі загальноукраїнський варіант *кав'ярня* — це неправильно українізований відповідник до пол. *kawiarnia*, який, до того ж, може викликати асоціювання не з *кава*, а помилково з *кав'яр*; у СУМ-20 уже подано й варіант *каварня*); 3-поміж назв закладів громадського харчування — активне функціонування слова *кнайпа*.

Ось, наприклад, міркування самих галичан з приводу конотативного ореолу навколо кави: «Що означає у Львові, здавалося б, банальне поєднання слів *піти на каву*? Щось значно більше, ніж дружнє запрошення, ділова пропозиція, перепочинок від роботи, прелюдія кохання... Це й історична пам'ятка (не менша, ніж Високий замок), і культурна особливість (така ж важлива, як, скажімо, театральна завіса роботи Семирадського у Львівській опері). Це і стиль життя (як недільна прогулянка Академічною чи Стрийським парком), і спосіб мислення (коли *Прошу пана* звучить так само природно, як шумить львівський дощ <...>). Щоб зрозуміти всі нюанси оцього *піти на каву*, треба у Львові народитися, відчувати спорідненість із кожним провулком Старого міста, <...> вловлювати колористику слів *гонорово*, *горнятка*, *плячки*, *колежанка*, *батяри*... Треба пити каву не з чашки, а з *філіжанки* або *горнятка*, щоб сприймати її не як напій, а як явище. І розуміти, чому й львівський росіянин також ходить *на каву*, а не на “кофе”. Від “кофе” чути “общепітом”» (Т. Вергелес. Кава як стиль життя. — ВЗ, 24.03.2005); «Читала статтю, в якій мені назва сподобалася: “Щось ви там, на Майдані, погано за нас стоїте!” Хтось сидить собі на *бамбетелі*, попиває *кавуся* і каже: “Щось ви там слабенько стоїте!...”» ([Із інтерв'ю з професором Н. Черниш]. — ВЗ, 13.02.2014) (на Наддніпрянщині в таких контекстах частіше фігурувало б, очевидно, «чайок»). Ось зразки оцінних суджень щодо конотативного образу «кави» та ритуалу «кавування» у Львові з боку представників певних інтелегентських кіл «Великої України» — як щодо одиниць вишуканішого стилістичного регістру, «культурнішого» плану: «Львів без кави — як депутат без значка. <...> Те ріденьке пішло, що подають нерідко в київських кав'ярнях, урочисто при цьому титулюючи його “коф’є-е”, у Львові прийнято називати, перепрошую, “люра”. Пересічний львів'янин здатний за день вицмулити більше десяти *філіжанок кави* <...> *Філіжанка* — це така маленька чашечка для кави. у Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: „Дайте мені чашку кави!” — означає кинути на себе неvigідну тінь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будьонівці та косоворотці. Потрібно говорити: “Я попрошу філіжаночку кави”» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19), «Жителей центральной и восточной Украины

западний регіон завжди цікавив своїм особливим укладом і стилем життя: вкусом, манерами, волнующей реччю, переливающоюся необычним акцентом і інтонаціями. в предложении выпить „*філіжанку кави*” угадується музика ароматів і необхідність спостереження некоего ритуалу, известного избранним і посвященным. Это вам не заурядная „чашка кофею” из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Романец. — Журнал «Зеркало моды», Київ, 1998, № 2, с. 6). З плакатів, рекламних щитів у містах Галичини закликають: «Дегустація знаменитої львівської кави: “Пані в шоколаді”, “Кавусі для панюсі”, “Батярська кави”».

До слова *кнайпа* (пор. пол. *knajpa*) важко дібрати якийсь однослівний відповідник у мові «Великої України»: це невеликий і порівняно недорогий, «невишуканий» заклад громадського харчування, який відвідують насамперед задля споживання алкогольних напоїв (кафе, пивниця, буфет, бар; часто це слово пояснюють як «[недорогий] ресторанчик», однак у радянській та й у пострадянській дійсності поняття «ресторан» і «недорогий» якось слабо поєднуються): «Звідки взявся вислів “козу водити”, тобто ходити від однієї *кнайпи* до іншої і додавати по чарочці, вчені філологи пояснити не можуть» (Б. Козловський — ВЗ, 2.01.2003), «Я люблю Львів, зокрема, за те, що в хитро-сплетінні його вуличок можна виловити несподівані перлинки: чи то архітектурні, чи то ландшафтні — або ж набрести на заховану у провулку *кнайпочку*» (М. Горішний. *Кнайпи*. — П, 13.07.2002, с. 7); «*Кнайпи Львова*» (Львів, 2005: історико-краєзнавча книжка Юрія Винничука).

2.8. Актуалізація теми батярства. У межах описуваного періоду відбулося пожвавлення уваги до старого львівського «*балаку*» та до *батярства* (у загальному контексті створення романтичного ретрокульту ностальгування за «добрим старим Львовом» — часів не тільки «*бабці-Австрії*», а й довоєнної Польщі): *День батяра* (новозапроваджене міське свято у Львові), *батярка* (про жінку), *батярський*: «*батярський фольклор*», «Тільки ві Львові» — диск *батярських пісень* (пор. також назву статті Володимира Яворівського про письменника Романа Федоріва: «Тільки ві Львові». — ЛУ, 28.04.2011, с. 2), «*Батярська кави*» (один з нових способів готування кави, рекламованих у закладах громадського харчування Львова); у порівнянні: «Поїзд заскрипів, засмикався, свиснув, як *батяр на танцях*, і почав зупинятися» (Іван Фаріон. — ВЗ, 14.08.1998, с. 4) (див. також словники: Лексикон львівський... 2009; Гвара 2011).

Диск під назвою «Тільки ві Львові» (з однойменною піснею), записаний Віктором Морозовим і *батяр-бэндом* «Галичина» 2002 року, містить довоєнний пісенний вуличний фольклор Львова в перекладі Юрія Винничука з польської мови (з домішкою українських, німецьких слів, їдишу) — це, зокрема, пісенька «*Tylko we Lwowie*» з к/ф «*Włóczęgi*» (1939 рік), а для другого й третього дисків з цією тематикою було створено вже оригінальні тексти пісень (див., наприклад: МГ, 12.06.2003, с. 38; ГПУ, 17.09.2013, с. 5). Як самі творці й виконавці (вважаючи, безперечно, що завдяки «батярству» регіон має вигідно вирізнитися на загальноукраїнському тлі), так, очевидно, й публіка дуже схвально оцінюють цю продукцію, пор., наприклад: «— Торік ви випустили альбом “Батярський блюз”. Батярська тематика переслідує вас по життю. Що вам імponує у батярах — цих гопниках з минулого? — <...> Ясне діло, у своїх піснях я ідеалізую батярів. Вони справді були такими собі гопниками, але гопниками-аристократами, розбишаками з аристократичними манерами (сміється. — Г. Г.). Мені найбільше в батярах імponує їхній гумор, їхнє іронічне ставлення до світу. Вони сприймали світ як гру, як театр, забаву» (Г. Гузьо. [Інтерв’ю з Віктором Морозовим]. — ВЗ, 5.06.2014, с. 10); «— Сьогодні особливий вечір. Ми розповімо про своєрідну субкультуру, яка живе у Львові, — батярів», «Актори заспівали пісню “Тільки ві Львові”, дуже знайому тим, хто приїждить у місто Лева на фестивалі, зокрема на батярський, який щовесни проводиться на Галичині. Актори не тільки співали, а й танцювали, розповідали байки про Львів та батярів, пригощали гостей шоколадом та справжньою львівською кавою. <...> Романтичні і трохи хуліганісти батяри дуже сподобалися донеччанам» (Донеччани співали батярські пісні. — Д, 15.02.2013, с. 15); «Після видання диска у деяких ЗМІ з’явилися оптимістичні твердження про “відродження чудової львівської традиції” — лоскотно-приємні (особливо з огляду на засилля російськомовного блатняку) <...>

Цікаво, невже нема чогось такого (але свого!) в інших українських містах? Бо “Молдаванка и Пересыпь” добряче приїлися...” (А. М. — УУ, 2003, № 3, с. 11).

З цього приводу хотілося б сказати, що культурно-мове життя українського суспільства має, звичайно, постійно урізноманітнюватися, причому неодмінно з «освоюванням» також міської тематики, але варто б усе-таки утримуватися від надмірного захоплення ідеєю «батарства», тим більше як демонстрування її як однієї з візитних карток Львова. По-перше, це все-таки романтизація соціального дна ¹⁹ і взагалі життя соціально маргінальних елементів (див. про таку змістово-стильову лінію в сучасній українській культурно-мовній палітрі в сучасному українському гуморі: р. II п. 3.4). Чим це явище в культурному житті описуваного регіону принципово відрізняється від теперішнього засилля російськомовного «блатняку» і «фені», поширюваних, зокрема, під назвою «шансон» не тільки в сучасній Росії, а й в Україні? По-друге, батяри позиціонували себе все-таки переважно як поляків, і їхній соціолект був у своїй основі все-таки польським (з домішками елементів у тому числі й української мови), а не українським.

2.9. Культивування регіолекту в текстових масивах. Протягом описуваного періоду в регіоні, насамперед у Львові, увиразнилися тенденції до свідомого й достатньо масового культивування специфічних особливостей регіолекту Галичини і його в цілому як своєрідного культурного ідіому в загальних межах української національної мови:

а) із закличною, рекламною метою для привернення уваги, для приваблення відвідувачів, покупців, клієнтів, туристів. Наприклад, у власних назвах — у назвах магазинів, ресторанів, різноманітних розважальних заходів, музичних ансамблів тощо: «*Файна пані*» (магазин жіночого одягу, м. Трускавець), «*Кріс*» (фірма мисливського та рибальського спорядження, м. Жидачів), «*Гальба*» (щорічне свято пива у Львові), Всесвітні бойківські *фестини*, музичний гурт «*Моцні бойки*»; у назвах закладів громадського харчування у Львові — ресторани «*Бальова сая*», «*Перша кляса*», кнайпи, каварні, цукерні «*Зупка-канапка*», «*Кавалерка*», «*На бамбетлі*», пекарня «*У цьоці Рузі*»; у назвах закладів львівської мережі «концептуальних авторських» ресторанів «*Фест*» з її різноманітними «*атракціями*»: «*Криївка*», «*Гасова лямпна*», сендвіч-бар «*Вар'яти*», «*Під золотою розою* (галицька *жидівська кнайпа*)»; магазин-пекарня «*Bratrura*» (м. Трускавець); у назвах ЗМІ: «*Фіра*» (журнал, м. Львів), «*Фіртка*» (агенція новин, м. Івано-Франківськ); у назвах газетних рубрик: «*Галицькі віци*» (сторінка гумору в УШ: 1999, 2000 рр.), «*Трафунок*» (УШ, 4.07.1997), «*Що сі стало*» (УШ, 25.07.1997: рубрика пригод), «*Наша лічниця*» (ВЗ, 16.08.1999), «*Бздури*» (П, 2001);

— з рекламних листівок від закладів мережі «*Фест*»: «<...> І десь далеко-далеко, в Донецьку або Баден-Бадені, ніхто не розумітиме, чому, коли розпаковувш пакуночок із “чоколядовим” знаком “Львівська Майстерня Шоколаду”, на обличчі з’являється усмішка. <...> *Файної* Вам насолоди!». У меню закладів харчування: «закуски *назимно*», «*салатки*: великі, малі», «*ріжні зупки*», «*троха риби*», «хліб з *пцу*», «*горівка*» (з меню львівського ресторану «Дім легенд»); «Відродити традиції галицької кухні взявся король Галичини Тарас Возняк <...> в одному з львівських ресторанів він організував “свято живота”, на якому обирали галицький смаколик. <...> Одним зі смаколиків-переможців став “борщ галицький, знаменитий в смаку, без ріжних підмінок на правдивому розсолі” (меню складала давньою галицькою говіркою). з других страв перемогла “кішка з полис-

¹⁹ Пор., наприклад: «— <...> мене турбує примітивне бачення європейськості нашого міста, яка нібито має вичерпуватися барами, пивом, “мармолядою” або “чоколядою”. Особливо різко я виступаю проти позиціонування Львова як міста батярів, тому що батяри — це кишенькові злодії, дрібні хулігани з власним фольклором та сленгом. Так, вони мали свій мікросвіт, але тепер комусь хочеться поширити їх [так. — О. Т.] на увесь Львів» ([Із інтерв’ю з письменником Романом Лубківським]. — Д, 25.03.2011, с. 20).

ком”, а зі солодких — струдель галицький. На “перекуси” подавали “бурак червоний, дрібно втертий, з хроном, воцтом, солею і цукром”, “салатка Старольвівська з бурака, яблук, орхів волоських і чорної венгерки”, “салатка Косівська з яської фасолі, грибів, моркви, цибулі”, “м’ясовий полумисок” та “крижавки”. До пиття подавали узвар, легкі вина для дам і “правдиву горівку” для чоловіків» (ВЗ, 2.09.2004);

б) як засіб гумористичного орнаментування мови, зокрема на сторінках гумору в газетах — наприклад, у рубриках анекдотів: «— *Прошу пана! Нащо пішли з нами полювати зайців, раз кепсько володієте фузів?* <...> Ким пан служив у війську? — *Мельдую покійно, при каноні!*»» (ВЗ, 28.07.2000: сторінка «Високий Замок плюс Дрогобиччина»), у ЗВУ: «Усміхнімося з *тетою* Сарою...» (рубрика єврейських анекдотів: 26.07.2012, с. 15), «— Єдиний лік на такі *слабості* — вийти заміж. — За кого? Ось ви, докторе, напевне, жонаті? <...> Одружіться зі мною. — *Перепрошую дуже*, я приписую ліки, але сам їх не вживаю» (13.08.1999, с. 15), «Лікар питає пацієнта: — Ви п’єте? — Як пан доктор такі *приязні*, то прошу чарку коньяку», «— Як тобі подобається прем’єра? — *Ніч* не варта!..» (14.08.2001, с. 15);

в) як побудова цілих текстових масивів у друкованих та електронних ЗМІ на основі місцевого ідіому (це вже не просто етнографічне явище, як, наприклад, «Лемківська сторінка» в газеті «Наше слово», Польща, а явище загальнокультурне для регіону), наприклад: «Все нібито цей *хлопака* мав <...> Єдине, чого бракувало цьому симпатязі, — так це, *бігме* не повірите, отих нікчемних папірців-*долярчиків*, *біда б їх побрала* <...>» (Б. Гнатівський. — УШ, 25.07.1997). Це, зокрема, сторінка «Львівські *observacії*» в газеті «Поступ» — іронічні коментування подій за останній тиждень від імені «правдивого галичанина» — «пана Юзя» (під цим псевдонімом виступав письменник Юрій Винничук), наприклад: «*Ключки* на вуха. Слухайте, я *ту ніч* не розумію. з тим, *жи* поміняли губернатора. Після того, як зняли *пуредного хлопа* Янків, всі чекали <...> Одні <...> наперед *ся тішили*, *жи Юзьо знова буде мав* що писати <...> Він *іно* зачув про таке свинство, то так *ся розізли*, так *ся зденервував*, що наказав у тій хвилі дати *кобіті квартиру!*» (П, 12.06.2003, с. 8); у цій же газеті: «Цієї неділі здали ми *Дарцю* під пильну опіку *бабці* та й вирішили з користю для нас і всіх *решта* піти до кіна. А там саме йшли “Миттєвості Нового Йорка”. От про нього *зара* я вам і розповім. <...> Перша сестра ідеально вчилася й не переймалася всякими дурницями (як-от *здибанками, кінами, цьомками* та *бомками*). <...> Але маємо інспектора, який відловлює прогульників, втіленого *Джином* (*Гєником* по-нашому) *Леві*. <...> *Лесі*, наприклад, під кінець захотілося спати. А мені — *не*» (Юрко Банзай [очевидно, також Юрій Винничук. — О. Т.]. — «Tele-Поступ»: додаток до газети «Поступ», 22.07.2004), «Як то кажуть, де загубиш, де знайдеш — вперед *ніч* ніхто не знає. От і йшов собі один *фацет* <...> Кожен, хто мав собі нагоду вийти на *спацер* минулої суботи <...> у дворі модного *клубу* <...> *шампан* з ікрою <...>» (Агата Язиката. — П, 19.06.2003); в інших газетах: «<...> мене перестріла заплакана пані Пацьоркова з буханцем у руці. — <...> Ви знаєте, скільки теперка буханец коштує? А як *доляр* скакнув на банти? А пан сержант Патик не годен три літри бензини знайти, щоби собі воші в споднях вивести? Знаєте, *Мольфар* зацофаний? <...> Ваш родак Теодозій Фертик тиждень тому вислав до мене сватів, бо хоче сі на мені женити, але тоті *вар’яти* <...> згубили мені пана Теодозія <...> Пропала моя сукунка з гришпаном!.. — На тому кубіта лишила мене в спокої <...> Я визирнув надвір і побачив геть спалюючого пана Теодозія <...> — <...> До пані Пацьоркової ми не дійшли, то мій кумпель Юзик Кундюр за неї всі документи підписав і шампана випив» (Мольфар Зозулька. — Е, 9.08.1999, с. 12); на львівському телебаченні: «*Чвертка* з паном Марциняком» (т/к ЗІК, 2012–2014 рр.): це 250 секунд (звідси — «*чвертка*») жартівливо-іронічного коментування поточних подій. У загальноукраїнському масштабі (на телебаченні та в інтернеті) це також сатирична програма «журналіста з Торонто Майкла Щура» (див. р. П п. 3.4). У текстах жанрів, розрахованих на усне виголошення, регіональна основа, природно, представлена не так виразно, як у писемних текстах, де вона може легше сприйматися читачами.

Питома вага регіоналізмів у львівських газетах була досить різна: наприклад, у газетах «Поступ», «За вільну Україну», «Молода Галичина» (це газети власне регіональні) їх більше, ніж у «Високому Замку», «Експресі» (це газети зі значно більшими накладками, які поширюються в межах України). У газеті «Вільна Україна» — органі СПУ «якість» української мови була загалом майже такою самою, як і в радянський час.

3. Регіональні особливості усного мовлення інтелігенції, публічних сфер міського життя, мови місцевих ЗМІ та ін. (на різних мовних рівнях) [див. про це також, зокрема: Кононенко 2003; пор. також спостереження попередніх років: Гумецька 1965]. У мовленні міського населення, включаючи інтелігенцію, навіть філологічну, у спілкуванні між «своїми» звичайними є як побутові, так і книжні лексичні регіоналізми на зразок *кобіта* і *хлоп*, *шо́фер* (причому в значенні не тільки особи відповідного роду занять, професії: «працювати шофером», а й «узагалі водій автомобіля, у тому числі й приватного»: «— Пане *шо́фер*!» — із соціальної реклами на Львівському обласному радіо, липень 2007 року), *вар'ят*, *бузьок*, *бульба* «картопля», *залізко* «праска», *зу́па*, *ме́шти*, *ровер*, *фіра*, *пивниця* «підвал», *склеп* «магазин», *степені́*, ж., у значенні «ступінь» («у *такій степені́*», «до певної степені́»), *файний* (*файно*), *перфектний* («*перфектне* володіння мовою»), *перфект* — прислівник, *позволяти* та багато ін., а у спілкуванні при «сторонніх», зокрема і з «високих трибун» у Києві (у тому числі в мовленні тих галичан, які вже постійно живуть у Києві, — відомих і публічних політиків, діячів культури, письменників, журналістів та ін.), на загальноукраїнських теле- і радіоканалах, — такі одиниці інших мовних рівнів, як фонетичні варіанти *би* (у позиції після голосного) і *щоби* (пор. літ. *б* і *щоб*), займенникові форми сер. р. *всьо* (літ. *все*), *то* (літ. *те*), адвербіальний компаратив *да́льше* (особливо у звороті і *так да́льше*), форми числівників *дві́ста*, *п'ятдеся́ть* / *ші́стдеся́ть* / *сі́мдеся́ть* / *ві́сімдеся́ть*, форми займенникових прислівників *ку́да* (*ку́дась*, *ні́куда*), *сю́да*, *ту́да*, форми *та́мтой*, *зві́дтам*, ширше, ніж це санкціонує літературна норма, «укування» (вимова [o] в переднаголосній позиції з наближенням до [y]), певні особливості наголошування слів та ряд інших особливостей. Ось, наприклад, інтерв'ю з композитором Миколою Колесою: «<...> Повмирали навіть молодші за мене. Чому я живу, а *тамті* повмирали? <...> І каву п'ю... отаку ложечку кави на *горнятку*. <...> Я звик вставати рано <...> Роблю *руханку*. <...> Он у коридорі стоїть <...> *ровер* <...> Моя бабу́ня <...> була донькою священника *зі села*» (Патріарху української музики — 100 років. — ВЗ, 4.12.2003, с. 5). Значно меншою, звичайно, мірою, але певні регіоналізми простежуються також у загалом нормативній (хоча й здебільшого з певною інтонаційною специфікою) мові дикторів і журналістів львівських радіо- й телеканалів, наприклад: у *со́бі*, *до́в вас*, *ка́толицький*, *випробува́ння*, «*Наразі* слідча комісія *застановилася* на списках <...>», урочиста *академія*, *празник* — про День Незалежності України (Львівське радіо, «Новини», 2.08.2002: програму вела журналістка), «*І, властиво*, так і *було*», «на *сво́му місці*», «*проводити* нараду» (Львівське радіо, «Новини», 1.08.2001: з виступу міського архітектора).

Серед клішованих зворотів, дискурсивних слів усного мовлення носіїв регіолекту — здається, не обов'язково залежно від їхнього освітнього рівня — привертають увагу вживання звороту *але [ж]*... (на початку фрази): «*”Але ж красень!”* — вихопилось у мого приятеля, тільки-но Су-27УБ розпочав свої піруети» (І. Парфенюк. — СП, 1.08.2002), «Вони послушали і кажуть: “*Але ж* тут праці й праці”» ([З інтерв'ю із З. Бацко]. — ВЗ, 18.07.2002, с. 5), «Мамо, *але ж* я дурна...» (Бл., 2014, № 36, с. 19), заперечного звороту *та де*: «Діти [вихованці сиротинцю. — О. Т.] біжать одне до одного, обнімаються. — Страшне, як одне за одним. у мене двоє дітей дома, *та де* вони так любляться, — каже вихователька» (ГПУ, 26.11.2013, с. 22: Самбірський район Львівської області), уживання прийменника *в* замість *о* в часових конструкціях на зразок «*прийти в десятий годині*». Це

також помітно ширше, ніж на «Великій Україні», уживання дієслова *рахувати* в позанормативному значенні «вважати»: «*я рахую це злочином*», «*я рахую, що...*», у тому числі як вставне слово у формі наказ. сп. 2 ос.: «Ось маршрутка 2 гривні коштувала. Я, щоб заощадити, пішки ходив. Чотири гривні на день чистої тобі економії. Це на місяць понад 90 гривень, *рахуй*, прибутку. Три пляшки горілки, *вважай*, як знайшов» (А. Архарів, гумореска. — ВЗ, 15.05.2014; «Я, *рахуйте*, вже тридцять років тут працюю», частіше вживання вставного слова, часто як слова-паразита, *розумієш (розумієте)*. Досить звичайною є форма вітання *Добрий ранок!* (літ. *Доброго ранку!*).

Хоча преса Галичини загалом користується, звичайно, літературною, редагованою мовою, у її матеріалах (причому не тільки в репліках, діалогах, а й в авторській мові самих журналістів — очевидно, далеко не завжди усвідомлювано з їхнього боку) також помітно простежується наявність тих чи інших регіоналізмів на різних мовних рівнях. Наприклад, в інформаційних матеріалах: «На готівковому ринку курси долара і євро вирівнялись: проти *обидвох* валют стоять цифри <...> Хоча *кантори* пропонували або дуже дрібні, або дуже *грубі* купюри <...>» (Ю. С. — Е, 23.07.2002); у жанрі дорожнього нарису: «Кілька *старших* чоловіків <...> мирно куняли собі у передній частині салону. Поміж ними напівдрімала *бабця* <...> *Направду*, тяжка то була їзда. <...> Молоді між собою *пересмішувалися*, дерли одне з одного *лаха* <...> *Вуйко* з рудими вусами благавав віднайти капелюха <...> Його одноліток <...> переказував поверх голів, *аби* не забули зупинитись у Розвадові <...> Мовби не з цього *напівзварйованого* автобуса. <...> Ніхто нікого не *беишав*, не *картав*. <...> з проходу, через *попсуті* двері на роliках, тягне протягом <...> Аж тут піднімається моя сусідка: — *Перепрошую пана міліціанта*. Може, було *би* ліпше так <...> Хлопець у формі сконфужено глянув на порадилицю, що мимоволі *завстидала* його <...>» (Іван Фаріон. Подорожні зустрічі. — ВЗ, 1408.1998, с. 4); з матеріалів від приватних осіб: «Вітаємо з цією урочистою датою <...> з повагою до тебе *бабця* Катерина, *бабця* Іра, <...> *вуйко* Володя, *хресний* з сім'єю» (ВЗ, 21.07.2010: у рубриці оголошень і привітань); «Куплю: 1-кім. кв-ру, малосімейку або *кавалерку* у Львові <...>», «Продаю: Будинок <...>, *пивниця*, криниця, фруктові дерева <...>» (ВЗ, 3.08.2012, с. 10: у рубриці газетних оголошень); у календариках, гороскопах: «КАЛЕНДАР. Іменинники: *нині* — Андрій, Матвій, <...>; *завтра* — Арсеній, <...>; *позавтра* — Марія, <...>; *Уродинники*: *нині* <...>» (газета «Поступ»); *Панна* — один із знаків зодіаку (ЗВУ, П, «Гульвіса»), тоді як в інших газетах — *Діва* (ВЗ, Е, СП).

Ось відбиття особливостей розмовної мови носіїв регіолекту — представників інтелігенції також у центральних ЗМІ: «Що ви подумали після подій у Туреччині? — Людмила Кохан, 29 років, дизайнер у поліграфії, Львів: — Хотіла *би*, щоб в Україні хоч раз було подібне. Хочу, щоб начальнику служби доріг дали *копняка* під *дупу*, а депутатам Верховної Ради наваляли так по *писках*, *аби* пластичні операції не допомогли» (ГПУ, 7.06.2013, с. 9).

3-поміж інших регіонів України тільки в пресі, як і взагалі в публічному мовному просторі, Закарпаття так широко простежується вживання діалектизмів / регіоналізмів, хоча й значно меншою мірою, ніж у Галичині, наприклад: «Цікаво було прочитати у найдержавнішій обласній *новинці* про урочистості з нагоди професійного свята» (газета «РІО-Інформ», 29.07.1997), «<...> Дружина, діти, *шовгорина* Валя, *шовгор* Саша і колеги по роботі» (газета «Закарпатський калейдоскоп», 31.07.1997, с. 1: підпис під віршованим привітанням з нагоди дня народження, написаним загалом літературною мовою); у газеті «Срібна Земля — Фест»: «Кидайте *цигаретлі, дівочки!* [заголовок] У Франції багато жінок палять цигарки <...>» (2.10.1997), у рубриці гумору: «Куфрик і многожонство. Каже Куфрик якось до своєї дружини: — Знаєш, *Марьо*, Юрко Бумбак *ачей* з Богом змагається <...>, «Куфрик і рай. — Як живеш, Митре? — Як у раю. — Так *файно ся масиш*? — Ні, дійшло до того, що не маю що одягти і взути» (4.10.1997); «Зробив мене безробітним / Суботовський-*бачі* / <...> / Крім зарплати, почергово / будуть *ня* кормити, / а де *файна газдинька* — / дасть горілки пити» (газета «Орбіта-Логос», 31.07.1997, с. 13: вірш від читача «Пісенька безробітного солонинця»); «*гортистська* Угорщина», «*гортійська* Угорщина» (СЗ—Фест, 20.09.1997: у межах однієї публікації) — від

прізвища колишнього диктатора Угорщини М. Горті (в «офіційній» УЛМ: Хорті); *чоповане пиво*, тобто розливне (написи на вивісках). У власних назвах: корчма-музей «*Деца у нотаря*», тобто «Сто грамів у нотаріуса» (м. Ужгород) та ін. (див. р. II п. 2.2.5); «Срібна Земля — *Фест*» (газета, м. Ужгород); фестиваль закарпатського винарства «*Червене вино*»; номінація «*Майфайное вино міського голови*» (Мукачево, січень 2013 року).

Про особливості описуваного ідіому на різних мовних рівнях див. також матеріал у наступних підрозділах.

3.1. Лексика (як народна, так і книжних сфер функціонування). До розгляду в межах регіональної лексики тут залучаються також слова, при яких, наприклад, у СУМ-11 відсутні стилістичні позначки «діал.» або «зах.», але які проілюстровані там зразками мовлення з текстів лише представників Західної України або на західноукраїнську тематику і станом на початок 90-х років або й дотепер уживалися / уживаються також тільки або переважно в західноукраїнських виданнях, наприклад: «<...> у тих містах Балтії, де внаслідок реституції *кам'яниці* повернули у приватну власність нащадкам колишніх господарів» (ВЗ, 4.04.2013, с. 10), «Він гамселив Євгена кулаками, *копав* і мало не кусав» (ВЗ, 29.07.2000, с. 12), «Повісьте костюм на *вішак* хвилин на десять. Потім випрасуйте через *шматинку*» (ВЗ, 29.07.2000, с. 10: у газетах Наддніпрянщини було б, звичайно, *вішалка* і *ганчірка*); це ж стосується таких слів, як, наприклад, *келишок*, *похресник*, *уродини*, *цитрина* та ін.

Так, в іменниках:

— у нейтральних назвах та емоційно-оцінних характеристиках осіб: «В однієї *кобіти* стражі порядку вилучили гвинтівку» (СП, 5.08.1999: з кримінальної хроніки), «— Ми подумали, якщо візьмемо в клуб *кобіт*, то нічого з тієї організації не вийде. Я не проти жінок, але є чимало інших організацій, де вони можуть займатися громадською діяльністю» ([З інтерв'ю з І. Гречком, головою Клубу греко-католицької інтелігенції]. — ВЗ, 22.01.2004, с. 6), «— Я <...> серед колег маю добру репутацію, як у нас кажуть, “*файний хлоп*”» ([З інтерв'ю з І. Гречком]. — ВЗ, 22.01.2004, с. 6), «Зваримо, як *дідо* й *баба*» (Е, 3.01.2013, с. 12), *вуйко* / жін. *вуйна*, *стрий* (*стрийко*, *стрик*) / жін. *стрийна*, *похресник* / жін. *похресниця* (на Наддніпрянщині: *хрещеник* / *хрещениця*), «У спекотні літні дні частішають випадки пограбування жінок на вулицях, зокрема тих пань і *панянок*, котрі полюбляють носити дорогі прикраси» (О. Руль. — П, 23.08.2001), «вік причетної до вбивства *паненки* М.» (ЗВУ, 10.08.2001: рубрика «Кримінал»), «Хлопці <...> уважно прислухаються до порад своїх *колежанок*» (ВЗ, 25.07.2000, с. 6), «<...> *колежанка* Лілька провалила іспит у коледжі» (Я. Боренько. — Льв. газ., 23.06.2003), «*Колежанка* лише на кілька хвилин вибігла з дому» (Е, 17.01.2013, с. 9); *анальфабет* «неук; невіглас» (СУМ-11 і СУМ-20: «заст.»), «В часи <...> совдепії <...> був такий *віц* [жарт, анекдот. — О. Т.]. *Фацет* виходить на Краснуу площадь і розкидає листівки <...>» (О. Друль. — П, 10.06.2003), «Конкурси краси відбуваються чи не у кожному містечку країни. <...> Визволяти *модельку* прийхав відомий злочинний авторитет» (ВЗ, 19.02.2004), *мурин* «негр» — наприклад, про легіонера футбольної команди «Карпати», родом з Нігерії (УШ, 2.08.2001, с. 14);

— у назвах предметів одягу, особистих прикрас: «*Вельон* завдовжки <...> три кілометри» (Е, 20.07.2004: заголовок замітки), «Світлофор у... *майтках* [заголовок]. <...> Водії від здивування роти роззявляють. Кому спало на думку натягнути на світлофор спідню білизну <...>?» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 27.06.2013, с. 4), «Я зауважив шмат модерних білих *майталесів* на фурії, що сиділа до нас спиною. *Трулі* демонстративно обтягували достатньо треновану талію. Чорні *штани* в обтяжку <...>» (Віктор Неборак. А. Г. (записки маргінала). — Журнал «Дзвін», 2002, ч. 2, с. 3), «— <...> Чому шкіряна *маринарка* має бути чорна або коричнева?» ([З інтерв'ю зі львівським модельєром]. — ВЗ, 5.04.2002, с. 16), «Після цього хапайте його за поли *маринарки* і добряче трусіть» (ВЗ,

1.08.2000), «Медалі заховав у кишені куртки, монети — у штани та в *мешти*» (Д. Добродомов. — Е, 21.08.1999, с. 11а: з кримінальної хроніки), «Американка забила свого коханого туфлем 42-го розміру [заголовок]. <...> Анна Рінехарт <...> кілька разів сильно вдарила його *мештом* на високому підборі» (СП, 12.06.2003), *обцас* «каблук»; «Якщо протягнути у вухо завеликий *кульчик*, мочка просто надірветься» (Е, 30.05.2013, с. 18), «зняти з цієї дівчини *кульчики*» (газета «Міліцейський кур'єр», м. Львів, 7.08.1997), пор. також: «А німці, коли прийшли, зробили реєстр усієї худоби, тварини були *кульчиковані*, мали у вухах жетони з номерами» (ВЗ, 6.01.2005);

— у назвах меблів: *бамбетель* «ліжко-диван або дерев'яний диван (переважно розсувний)» («<...> плував заодно подружнє ліжко із *бамбетлем* сімейної гувернантки»: Б. Бурлацький. — ЗВУ, 28.07.2000), *бюрко*, *креденс* («Перші тижні у Львові я провела в тяжких намаганнях в'їхати, що у мене просять <...> — Оленко, включи світло, включатель за *креденсом*. — <...> Довго я шукала той клятий *креденс*»: О. Третяченко, з Тернопільщини. — ЗВУ, 7.08.2004), *крісло* «стілець» (семантичний регіоналізм), *фотель* «м'яке крісло» (пор. у переносному вживанні: «Людина, яку обставини несподівано винесли на пік місцевої влади, <...> з ганебним резюме злітає з головного львівського *фотелю*»: О. Друль. — П, 10.06.2003);

— у назвах предметів побуту, побутових знарядь тощо: *обрус* «скатертина», *куфер* «кофр», *пуделко* «коробка», *заліско* «праска», *коркотяг* «штопор», *порохотяг* «пилосос» («<...> можна виграти відеокамеру, телевізор, *порохотяг*, пральну машину»: Р. Іванчук. — ВЗ, 31.07.2001);

— у назвах посуду, кухонного начиння: «велике *горня* кави щодня» (П, 19.06.2003), «за *горням* чаю в одній з київських кнайп» (П, 2007, № 10, с. 33), *горнятко* (кави, чаю та ін.), «Випити *гальбу* пива — за 2,2 секунди!» (ВЗ, 12.06.2003, с. 18), «<...> спокійно випити *філіжанку* кави або *гальбу* пива» (П, додаток «Дрогобиччина», 22.07.2004), «випити за обідом *пугарик* вина» (П, 18.08.2001, с. 7), «Кілька разів випили по *келишку* віскі з кавою» (Б. Бурлацький. — ЗВУ, 28.07.2000), так само *келішок*, *баняк* у значенні «каструля», («<...> дві панночки <...> запропонували доньці, яка нещодавно повернулася із заробітків, диво-*пательню* за 145 доларів США» (Р. Іванчук. — ВЗ, 31.07.2001), *братрура* «духовка», «На сніданок пропонують фаршировані курячі четвєртинки, сьомгу на *жарині*, *форель*» (ВЗ, 19.06.2003);

— у назвах предметів харчування, страв (тут беруться до уваги тільки ті назви, що їх можна вважати варіантами відповідних загальноукраїнських слів, а про цілком відмінні назви див. у п. 2.6): «Нащо варити одну літру *зупи*...» (УШ, 11.07.1997), «— Зазвичай наші господині печуть [на Святвечір. — О. Т.] смачні пампушки, є й борщик з галушками чи *зупа* з грибами <...>, голубці з гречкою чи бульбою» (Е, 3.01.2013, с. 3), «— Знаєте, коли я готувалася виходити заміж, то вже в 15 років знала, і як цвібак [див. про цю назву в п. 2.6. — О. Т.] пекти, <...> і, звичайно, як різні *зупки* варити» ([Із інтерв'ю з народною артисткою України Оксаною Білозір]. — Е, 8.01.2015, с. 15), *риж* (замість *рис*), *цукорка*, *чоколяда* («Тільки львів'яни кажуть на шоколад “*чоколяда*”!»: так захоплено коментувала журналістка чергове свято шоколаду у Львові. — Еспресо, 4.03.2016), «*Штрудель* печуть із прозорого тіста. — Штрудель для мене — це Львів, де я народилася, — розповідає киянка NN. — Бабуся щонеділі пекла... Тому не купую *штрудлі* у магазинах чи кафе» (ГПУ, 21.03.2014, с. 34) — за нормами УЛМ: *штрудель*, «маринована *шпаратівка*» (Е, 3.08.2000, с. 21), тобто спаржа; у загальніших значеннях — *легуміни*, мн. «ласощі», *марципани*, мн., у значенні «делікатеси», *смаколик*, перев. мн. «ласощі»: «Виявляється, справжній *смаколик* для кози — кущики і молоді деревця» (Е, 29.07.2004), пор. пол. *smakołyk*;

— у назвах рослин, тварин, птахів: *афини*, мн. («Перед очима куди не глянь — чудові карпатські краєвиди. А ось і ягідник. Побачивши *афини* (так тут називають чорниці), кидаюся до них і нумо зривати»: Б. Куфрик. — Е, 29.07.2004; «У Карпатах чорниці

вичесали під нуль. Заготівельники з Волині брали *афини* за рекордну ціну <...>»: Ю. Підлужна. — ВЗ, 28.07.2011), *трускавки*, мн. «полуниці» (наприклад: «Моя дочка до Польщі їздить [на заробітки. — О. Т.] на *трускавки*... на клубніку, а я — на ябко». — «1+1», ТСН, 13.09.2006: місцева жінка — журналістові; прикметно, що українська нормативна назва їй при цьому не спадає на думку!), *глива* («Четверо дорослих і двоє дітей важко отруїлися грибами, схожими на *гливи*». — П, 18.07.2000), *бульба* «картопля», «Паморочиться голова від запахів матіоли, зацілованих бджолами соняхів, квітучого *бульбатиння*», тобто картоплиння (ВЗ, 25.07.2000, с. 8), «клізма з *рум'янком*», тобто з ромашкою (у місцевих лікувальних закладах), *цитрина* «лимон»; «Другий рік живе у Кальному одомашнений *бузьок*» — заголовок (Іван Фаріон. — ВЗ, 26.06.2014, с. 15), «кіт і *кітка*» (ВЗ, 15.07.1997), «<...> слід подякувати тому смаженому *когуткові*, який клонув Україну, і вона заворушилася, тобто почала думати, як їй жити без Росії» (ВЗ, 8.08.2000, с. 1), «Мій ніжний і корисний *лилик*» — назва рецензії на книжку «Кажани Карпат» (П, 18.08.2001, с. 8);

— у лексиці, пов'язаній з анатомією людини, із захворюваннями, з медичною сферою (частина цих слів уживається не тільки в розмовній мові місцевого населення та мові регіональних ЗМІ, а й у мовній усній і писемній практиці лікарень, бальнеологічних курортів та санаторіїв Львівщини — у написах у санаторно-курортних книжках, на дверях лікувальних кабінетів та в текстах відповідних стендів, у рекламних написах): «Жінка перенесла операцію — їй видалили *ййник*. <...> Виявили шлаки у *кишківнику*» (ВЗ, 9.06.2005), «Це поживне середовище для корисних мікроорганізмів, які постійно живуть у *кишківнику*» (Е, 4.09.2014, с. 16), «промивання *кишківника*» (з рекламного тексту на стіні центральної водогрязелікарні у Трускавці; іменник *кишківник* уже подано в СУМ-20, причому стилістично нейтрально), сюди можна додати й активізоване в сучасному слововжитку *дупа* — зад (людини) (див. про це слово також далі в п. 5.1); «Інколи ці захворювання супроводжуються блювотою, *проносами* із домішками слизу та крові або *закрепами*» (Е, 1.09.2016, с. 21), «Насамперед потрібно визначити причини *закрепів*» (ВЗ, 1.08.2002, с. 6; це слово вже подано в СУМ-20, причому стилістично нейтрально), *гарячка* у значенні «жар — висока температура тіла», *забій* у значенні «ушкодження від удару»: «*забій* грудної клітки» (П, 10.08.1999, с. 2), «*забій* головного мозку / нирки / обличчя», «У потерпілого численні *забої* на тілі»²⁰; *кровоплин* «кровообіг» (ВЗ, 26.06.2003); «Бювет мінеральних вод — *лічниця* Трускавця, де лікують багато хвороб» (ВЗ, 7.05.2015, с. 5), тобто лікарня, «<...> з сучасною *водолічницею*» (з реклами санаторію «Женева», м. Трускавець). До цієї ж сфери можна віднести також: «Забудьте про *смоктунця* [це предмет, що імітує соску, — кукла. — О. Т.]. Через надмірне звикання до *пипки* [соски. — О. Т.] <...> діти виростають емоційно недорозвинутими. <...> Якщо раніше проти звички до *смоктунців* виступали здебільшого стоматологи, попереджаючи про ризик деформації щелеп у дітей, то тепер проти *смочків* ополчилася Американська академія педіатрії. <...> Раджу батькам <...> давати дитині *смоктунця* лише перед сном, а щойно дитина заснула, забирати його. Інакше надалі малюк буде прокидатися і кричати, щойно *пипка* випаде» (І. Конторських. — Е, 1.11.2012, с. 21)²¹;

²⁰ Це значення іменника *забій* зафіксоване ще, наприклад, у РУС 1937 (див. також: УАС) — до рос. *ушиб*, але в наступних російсько-українських, як і в одномовних українських, словниках воно відсутнє. у львівських газетах описуваного періоду цей іменник у названому значенні досить широко простежується (як і похідний прикметник: *забийна рана, гематома*), його було подано також у медичному словнику львівських авторів: ОСУМТ 1993. Дещо пізніше він набув поширення в межах загальноукраїнського мовного простору з поданням у словниках, конкуруючи з також новозапропонованим у цьому ж значенні іменником *забиття* (Герасименко), наприклад: рос. *ушиб* — укр. 1. удар; 2. (ушкодження від удару) забиття, забій; (забите місце) забите [місце] (УРРUC; див. також: СУМ-20).

²¹ Пор. також у рекомендаціях з культури мови: не *соска*, а *пипка* або *смочок*, не *сосок* (грудей), а *пипка* (Ганіткевич 1995); не *пустушка*, а *смочок*, не *соска*, а *пипка* (Н. Я. Дзюбишина-Мельник та ін.

— у назвах будинків та інших споруд і їхніх частин: «— <...> помітив, що сусідка цілий день гасає з хати до *виходку*» (Е, 3.08.2000, с. 9), тобто до вбиральні, «Майже на кожному з кладовищ можна побачити десятки зруйнованих *гробівців* та пам'ятників» (ВЗ, 5.04.2002; СУМ-11 не подавав цього слова взагалі, а в СУМ-20 воно подане, причому вже як стилістично нейтральне), *дахівка* «черепиця», «Середня вартість однокімнатної квартири у Києві — 69 тисяч доларів. Найдешевша квартира, яку ми знайшли у столиці, — *кавалерка* у Святошинському районі за 19 тисяч доларів» (З. Воронович. — ВЗ, 6.06.2013, с. 7), «3 іншого боку будинку — державна контора <...> Радянська побілка, люстра, “брехунець”. у кутку — австрійський *п'єц*», тобто піч (С. Бобкова. — ВЗ, 27.08.2015, с. 12), *пивниця* «підвал», *стрих* «горище» та ін. На місці звичного для жителя «Великої України» слова *квартира* (для проживання) виступає звичайно *помешкання*: «Пропоную *помешкання*», «Потрібне *помешкання*» (рубрики оголошень у львівській пресі);

— у назвах закладів, установ, організацій, підприємств і т. ін.: «У свіженькій залі чекання *двірця* Сокаль демонструвався своєрідний вернісаж — здобутків і перспектив колійників Галичини» (ЗВУ, 21.08.2001), «*Консулят* “захлинається” від охочих отримати візу. Генеральне консульство Польщі у Львові припинило прийом документів до 30 серпня» (ВЗ, 27.06.2013, с. 5), «2 *гуртівні* розташовані в діаметрально протилежних частинах міста <...>, так що приїжджим, що *закупились* на них всім необхідним, не потрібно їхати з вантажем через ціле місто» (Л. Габріель. — Е, 5.08.2004; уживається також варіант *гуртовня*), *кантор* «пункт обміну валюти» («Помітивши одного прекрасного дня красуню Юлію, яка обмінювала у *канторі* на вулиці Личаківській долари на наші гривні і навпаки, вчинив далеко не по-джентльменськи»: Б. Гнатовський. — УШ, 07.1997), «<...> ковбасний і кулінарний цехи, *оліяря* — це залишилося в минулому. Закрився навіть цех виробництва м'ясо-кісткового борошна» (Л. Семетковська. — Е, 21.08.1999, с. 11а), *склеп* «магазин»; заклади громадського харчування: *кнайпа* (див. п. 2.7), *каварня* (СУМ-20, як відзначалося вище, уже подав це слово як літературне), *пиварня* (пивниця), *цукерня* (кондитерська);

— у назвах засобів пересування, транспорту: «Поки службова “*особівка*” (пор. пол. *osobówka* розм. «легковий автомобіль») долала кілька кілометрів, полонений совєтський генерал мав трохи можливості обдумати своє становище» (Р. Пастух. — ЗВУ, 19.07.1997, с. 2), «Прогулянка Європою на *роверах*» (СП, 11.07.2002: заголовок замітки), «Тільки глухий не чув вислову: “Лишися того *ровера*”, або в українському варіанті: “Не потрібно придумувати велосипед”. <...> *Ровер* у перекладі з львівської на українську — велосипед» (П, 30.07.2005, с. 12), «Замість машини — велосипед на батарейках. Винахідник <...> на роботу щодня їздить на саморобному *електрровері*» (Е, 29.11.2012, с. 3), *фіра* «віз, підвода»; *візок* (дитячий, інвалідний: на Наддніпрянщині в цьому значенні значно частіше вживалося *коляска*): «Спорт на інвалідних *візках*? А чому б і ні!» (ЗВУ, 21.07.2000), «В акції братимуть участь 50 осіб, 30 із них — у *візках*. у програмі акції — додання перешкод у *кріслах-візках*» (СП, 20.07.2000, с. 2), «У Варшаві завершився Кубок світу з фехтування серед неповносправних спортсменів на *візках*. <...> у змаганнях взяли участь 80 спортсменів-*візочників* з 14 країн світу» (Д. Міллерівна. — П, 17.08.2001, с. 8);

— у назвах різноманітних заходів: «*Забава* панорамками : Подорож в країну задоволень (кольорові кросворди)» (з реклами: СП, 19.08.1999, с. 8), *академія* (див. п. 5.3.2), *імпреза*: див. п. 5.3.2 («І з'ясувалось, що пан кандидат був на якійсь нічній *імпрезі*, там з кимось випив, а з кимось посварився»: О. Узарашвілі. — ВЗ, 5.04.2002), *фестин*, *фестини*, мн. (див. п. 2.4), *дефіляда* (СУМ-20: з позначкою «заст.»); «А в Севастополі <...> на набережній місцеві із захопленням рекламують *атракцію*: огляд військових кораблів та підводних човнів» (ВЗ, 23.08.2016, с. 4); *уродини*, мн. «день народження»

(СУМ-11 подав це слово без стилістичних позначок, але на Наддніпрянщині воно фактично не вживалося);

— у назвах дій, подій: «Учора на розі вулиць <...> провалився тролейбус маршруту № 10. Попередня причина *трафунку* — підмивання дорожнього покриття стічними водами» (П, 29.07.2004), «З начальником львівської патрульної поліції <...> стався прикрий *трафунок* — обікрали його машину» (Е, 27.08.2015, с. 17), «У нашому складному конфесійному контексті не може не турбувати спроба релігійної *інвазії* римо-католицької церкви <...> Російська православна церква у Львові веде одверто підривну роботу, яка переплітається з комуно-шовіністичними *аспіраціями*» (Роман Лубківський. — Пр., 29.03.1997, с. 2), «До афінського форуму Готфріда [важкоатлета з міста Хмельницького. — О. Т.] переслідував страшенний “*нефарт*”» (Е, 10.08.2000, с. 12);

— в інших групах конкретної та абстрактної лексики: *бальон* «м'яч», *відсилач* у значенні «відсилання (в тексті тощо)»: *стаття-відсилач* (у словнику), «Молода сім'я розбудовувала свою *господарку*» (Е, 25.07.2000, с. 7); див. п. 3.5, «Через кілька днів на руках одного з них клацнули *кайданки*» (ВЗ, 5.08.2000, с. 12), «Спершу встромила в *керунку* серця одну шпильку — та надломилася. А другою поцілила, як і хотіла» (ВЗ, 23.09.2004), «на *маргінес* підсвідомості» (О. Друль. — П, 10.06.2003), «Впадає у вічі *огірчення* автора з приводу пострадянських реалій і персонажів» (Я. Сенчишин. — МГ, 26.06.2003, с. 30), «Порядок знову охоронятимуть дружинники? <...> Тож цілком можливо, що невдовзі на вулицях міста з'являться люди в цивільному з відповідними *опасками* на руках» (Д. Добродомов. — Е, 9.08.2001), «Претензії виникли до популярних пральних порошків, мийних засобів, кондиціонерів для білизни, *плинів*, мила» (ВЗ, 27.08.2015, с. 8), «Такі *рептильки* [органи продажної преси. — О. Т.], як “Тражданській конгресс України” та “Інтердвіженіє Донбасса”, вже почали вкриватися цвілью і розвалюватися» (О. Савіцький. — П.-П., 18.08.1994), «Лікарські *середники* [засоби. — О. Т.], які приймає пацієнт» (графа в санаторно-курортній книжці: санаторій «Кристал», м. Трускавець, 2005 рік), «*Сильвети* вчених-філологів у Львівському університеті» (з наукової проблематики конференції «Українська філологія: школи, постаті, проблеми», Львівський університет імені Івана Франка, 2008 рік), «— Розумію: *мамця*, виряджаючи доцю до школи, дбайливо запихає до її ранця пачку презервативів. А неслухняна доця їх — у *смітьарку*» (Л. Бернакевич. — УШ, 3.08.2000, с. 7), «дорожня *трясовиця*» (Е, 21.08.1999, с. 15а).

У прикметниках (з похідними прислівниками): «У той час *альярмово* замінювали старі радянські підручними на сучасні українські» (ВЗ, 17.01.2013, с. 8), *відплатний*: *відплатний матч*, тобто матч-відповідь, «У цьогорічних дискусіях на тему Волині проявляється головне: усі непримиренні — як українці, так і поляки — користуються логікою “*відплатних акцій*” <...> Термін “відплатні акції” є лише евфемізмом до слова “помста”» (М. Мариневич. — ГПУ, 2.07.2013, с. 10), *глутий* у значенні «нерозумний», «Що злого Чикаленко зробив Бандері?», тобто поганого (А. Квятковський. — П, 21.08.2001), «При цьому не робити *квасної міни*», тобто кислої (ВЗ, 13.05.2004), «Господь дав людині розум і *свобідну волю*» (Ю. Юзків. — Е, 29.07.2004), *ливниковий*: «*ливникова* каналізація», «Центральна частина Львова нагадувала маленьку Венецію. Цього можна було б уникнути, якби *ливникові* решітки в місті були в належному стані» (П, 29.07.2004), *нарваний* у значенні «навіжений» (подано вже у СУМ-20 з позначкою «діал.»), «Селяни стверджують, що м'ясо цих тварин дуже *помічне* при туберкульозі» (Е, 25.07.2013, с. 11; СУМ-11 подає це слово з позначкою «розм.» — з ілюстраціями, однак, з мови переважно галицьких письменників), *правдивий* у значеннях «справжній (натуральний, оригінальний і т. ін.)» і «щирий» — семантичний регіоналізм («Утім, від *правдивих* ніжинських огірків лишився тільки бренд»: І. Гончарук. — ВЗ, 16.09.2014, с. 9; «На ніжці в *неправдивого* гриба буде потовщення». — ВЗ, 4.08.2000, с. 3; «З *правдивою* повагою» — завершальна частина службових листів за підписом міністра освіти І. Вакарчука, 2007–2010 рр.), *пропам'ятний* «пам'ятний, незабутній» («тої *пропам'ятної* ночі»: Мирослав, кардинал

Любачівський, з Різдвяного послання. — Час, 5.01.1996, с. 1), «*Файне місто*» (назва рок-фестивалю, м. Тернопіль, 2014 рік), *чужий* у значеннях «іноземний», «іншомовний», причому без конотацій певного відторгнення (*народ, література, мова, слово*), так само нейтрально в оцінному плані *чужомовний, чужинецький* (*чужинецькі робітники*; «Там її [літньої Англійської школи Львівської богословської академії. — О. Т.] спудеї, виконуючи заповіт Великого Українця — Тараса Шевченка, не цураючись свого, заповзятливо удосконалювали знання з *чужинецької мови*»: О. Галушка. — ЗВУ, 6.08.1999), *шляхетний* (*метал, камінь*: див., наприклад, в УАС). З іншими, порівняно з «офіційною» УЛМ, суфіксами: «Вони [гельмінтози. — О. Т.] можуть уражати кишківник, печінку, *жовчеві протоки*» (Е, 1.09.2016, с. 21), *жовчевий міхур*, «Але не варто відразу ковтати пігулки. Вони <...> можуть негативно вплинути на шлунково-кишковий тракт» (СП, 5.08.1999), *істинний* («істинний», «Наша *матірна* мова втрачає внутрішній психологічний захист» (О. Федик, доцент Львівського університету. — ЛУ, 11.02.1993, с. 6), тобто материнська, «Майно *матірної* Просвіти має бути повернуте» (Я. Пітко, голова львівського товариства «Просвіта». — П, 1.08.2000, с. 8), «*молодечі* товариства “Луг” та “Сокіл”», тобто молодіжні (ЗВУ, 13.08.1999, с. 6), *питоменний* («питомий» (див.: Жел., УАС; подано в ВТССУМ 2005 з позначкою «зах.»), наприклад: «*відродження питоменної української мови*», «*святочна літургія*» — в УГКЦ (УШ, 27.07.2000), «Щорічно на Зелені свята він готує *святочний* хід церковних громад» (ШП, 2.08.2001), «*святочний* концерт», *солений* («солоний»: «До пива: *солене* і гостре» (з меню львівського ресторану «Дім легенд»), «Без шкоди для здоров'я на день можна з'їсти лише 100 г маринованих або *солених* грибів» (ВЗ, 2.08.2012, с. 18), «учасники *співоцьких* гуртів» (П, 29.07.2004: додаток «Мій Дрогобич»), «— Чому ви не дали чоловікові кімнату? — Я не *цікавська*, але якщо людина постійно завішує замкову щілину, це підозріло» (СП, 27.07.2000, с. 8: у рубриці гумору). З-поміж одиниць виразно позаслов'янського походження: «Театральний сезон та розважальні заходи <...>, тобто *атракційні* події, які можуть привернути увагу зарубіжного туриста, відбуваються на початку вересня» (СП, 16.08.2001), «Ще один *макабричний* випадок стався у Хмельницькому районі області. <...> Обурений син за таке “нахабство” повалив неньку на ліжку і задушив рушником» (М. Білий. — Е, 1.08.2000), «З дня в день тисячі й тисячі селян мандрують туди-сюди електричками, дизелями й автобусами, хто безплатно, хто за *провізоричну* плату» (МГ, 3.08.1999), *сателітарний*: *сателітарне телебачення* (наприклад, у телепрограмах газет «Високий Замок», «Поступ», «Суботня пошта», тоді як у газеті «Експрес»: *супутникове телебачення*), *сателітарна антена*.

У регіолекті вживаються такі незмінювані прикметники і прислівники, як *перфект* у значеннях «досконалий, чудовий» (у позиції присудка) і «досконало, чудово»: «Мадярка, але говорила *перфект* по-німецьки» (Михайло Андрусак. Ув'язнена скрипка), «Чи завершила Дзвінця черговий рік *на перфект*?» (Любоко Дереш. Повість «Поклоніння ящірці»), також у морфологізованій формі — *перфектний* (*перфектні рішення*, «Це щось *перфектне!*») і *перфектно*; *фест* у значеннях «міцний, сильний, здоровий», «дуже добрий, чудовий» і «міцно, сильно»: «Мій дідуно, царство йому небесне, любив казати, згадуючи свою молодість: “О, та я був собі *фест* хлоп”. На фотографії бачила гарного, сильного юнака, який і до старості зберіг чимало з того *фест* хлопа. А ще могли сказати: “ото була *фест* забава”, “*фест* весіле в Івана було” або “*фест* давем йому в зуби”» (Пр., 13.09.1997, с. 3: з листа читачки).

У числівниках це одиниця *дев'ятдесять* — синонім до східноукраїнського *дев'яносто*, пор. також ноутворений похідний іменник: Степан Процюк. Лицарі стилосу та кав'ярень (Есеї про *дев'ятдесятників*). Київ, 1996.

У займенниках — протиставлення вказівних займенників за ступенем позначення віддаленості не *цей* — *той*, а *той* — *тамтой*: «Вивчаючи документи *тамтих* часів, я прийшла до зовсім неочікуваного висновку» (О. Лань. — ВЗ, 11.08.2000, с. 11); уживання вказівної частки *то* у знач. «це», наприклад: «*То* я» (на початку телефонної розмови).

У дієсловах (з похідними): «У разі виявлення змії поліція радить <...> негайно алярмувати поліцейським про виявлення змії-мандрівниці» (П, 28.07.2005), *беіштати* («<...> привід зайвий раз публічно *побештати* владу за бездарне урядування». — ВЗ, 25.04.2013, с. 2: з колонки головного редактора), «Десятигривневий квиток на руках *вартував* 60–65 гривень» (М. Качурівський. — Е, 10.06.2003, с. 11), «Чого *вартує* той матч восени 1961 року <...>!» (І. Яремко. — МГ, 21.08.1999, с. 4), «*Виглядає* [схоже, скидається. — О. Т.] на те, що цього року найбільше клопотів організатори фестивалю матимуть із NN» (Е, 20.07.2000, с. 15), «Також не *виглядає*, щоб польські консульські установи в Україні вже були готові видавати по 100 тисяч віз щомісяця» (І. Мельник. — П, 12.06.2003), «На два квитки їм може не *вистарчити* грошей» (ВЗ, 4.08.2000, с. 3), «Зі збільшенням кількості дітей у школах постає питання, чи *вистарчить* класів» (СП, 9.08.2001, с. 2), *вудити* «коптити (продукти харчування)» («На Привокзальному ринку і справді нема чим дихати. у приміщеннях — спека. *Вуджене* м'ясо топиться, сире — спучється». — Е, 21.07.2011: Львівські новини, с. 2), *гаратати* («Батьки такої Лільки, очевидно, *відгаратавши* свій термін в Італії чи Греції, спромоглися проштовхнути дитину у престижний заклад»: Я. Боренько. — Льв. газ., 23.06.2003), «Як можуть вони щось диктувати бідним українським жінкам, які *гарують* на заробітках?» (Е, 9.05.2013, с. 10), «<...> вдох зайнялися серйознішою справою — заливали бетонну доріжку <...> *гарували* зранку до вечора» (ВЗ, 13.08.1998), *достосовувати* / *достосувати* (пристосовувати), «На переконання Василя Сірського, українці мають сподіватися виключно на власні сили — варто лише *застановитися* на правильному виборі» (І. Завадський. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 5), *зацофаний* «відсталий; зашкарублий», хоча твірні дієслова *цофати(ся)* не трапилися («Була згодом ще одна подія, проти якої обурилася, даруйте за таке означення, “*зацофана*” патріотична інтелігенція». — ВЗ, 28.02.2013, с. 16; «Ніхто не став професіоналом навіть в *зацофаному* “Газовику” (Комарно) чи миколаївському “Цементнику”. Але цей футбол залишився з нами назавжди». — П, 14.06.2003), «Іванів батько, який ночував неподалік, у літній кухні, *збудився* від шуму бійки» (Б. Скаврон. — Е, 19.06.2003, с. 16; СУМ-11, СУМ-20 подають значення «пробудитися, прокинутися» для цього дієслова без стилістичних характеристик, але в публічному мововжитку Наддніпрянщини воно фактично не вживається), «Вам потрібні гроші? *Зичити* [позичати. — О. Т.] у сусідів... Незручно. Є вихід! Ломбард!» (П, 22.07.2004: з рекламних матеріалів), «Більше не *зичитимуть*. в Італії нема потреби звертатися за фінансовою допомогою до ЄС» (Е, 1.11.2012, с. 10), «Вісник НТШ <...> популяризує здобутки незалежної української науки. *Змагає* до відновлення історичної пам'яті <...>» (Вісник НТШ, ч. 14–15, с. 32), «Але до нас завітала представник спиртоб'єднання NN, мила жінка. Щоправда, вона не захотіла *знимкуватися*» (Б. Козловський. — ВЗ, 3.07.2008, с. 6), «Остання прижиттєва *знимка* мадагаскарського таргана, зроблена фотокором» («Аргумент-газета», м. Львів, 26.06.2003), «— Це правда, що вас упізнав мільярдер Ярославський? — Так, <...> ми зробили спільну *знимку*» ([3 інтерв'ю із сотником Євромайдану 2013–2014 рр. Володимиром Парасюком]. — Е, 12.06.2014, с. 17), «Вулицею ходять *перебиранці*, як на Різдво, — величезні зайці і ведмеді. Хочете сфотографувати такого ведмедика або стати до *знимки* поруч з ним, платіть гроші» (Г. Ярема. — ВЗ, 23.08.2016, с. 13), «— Я думаю, що найближче оточення переконало Чорновола: якщо Костенко буде *кандидувати* на Президента, то це означає для В'ячеслава Максимовича загрозу усунування від голови Руху» (ВЗ, 25.12.1998), «Тарас Чорновіл *кандидуватиме* за мажоритарним округом» (Е, 11.08.2001), «Так *колаборували* з режимом» (А. Павлишин. — Льв. газ., 28.07.2004), «Досить сказати, що того вечора журналістів він пригощав дуже вправно. Не *кремнуючись* одвічною львівською проблемою відсутності води <...>» (ВЗ, 10.08.2001), *масакрувати* («<...> по-звірячому, до напівсмерті *змасакрував* незнайомих людей»: Б. Бурлацький. — ЗВУ, 28.07.2000), «У Литві *мельдувалися* сексоти. Близько 1400 гро-

мадян Литви добровільно повідомили уряд про те, що були агентами або інформаторами КДБ СРСР» (П, 8.08.2000), «Бракує штампу про реєстрацію на корінці міграційної карти — це, за теперішніми правилами [у Російській Федерації. — О. Т.], грубе порушення режиму перебування. Припустімо, ви гостювали лише 4 дні і просто не встигли *замельдуватися* <...>» (Е, 26.06.2003, с. 8), «У червні за коси не бралися, бо “зварійоване” сонце не дало траві піднятися (ВЗ, 25.07.2000, с. 8), «Його блюдолизи поза очі *пльоткували*, що від “августійшого” *зле* пахне» (ЗВУ, 6.08.1999, с. 2), «Комуністичний ватажок ще продовжує *райзувати* територією України» (Г. Левицька. — ЗВУ, 13.08.1999, с. 8), *резиг(з)нувати* «відмовлятися; зрікатися», «<...> з’явилася змога *скеровувати* молодих жінок на безплатні комп’ютерні курси» (Р. Голинський. — МГ, 8.08.2000), «— Моє релігійне начальство *скерувало* мене в один з університетів Ірландії» (ВЗ, 11.09.1998, с. 4), «Президент *скерував* до Верховної Ради питання <...>» (СП, 17.07.1997), «<...> той посмів відмовити перевіряльникам надати документи для вилучення, поки вони не пред’являть *скерування* на перевірку» (ЗВУ, 6.08.1999, с. 2), «— Український громадянин, який має намір працювати в Росії, <...> зобов’язаний також отримати “*Скерування* трудового мігранта” (спеціальний дозвіл на роботу)» (Е, 26.06.2003, с. 8), «*Студіювавши* у Відні, Андрій Мельник чудово володів німецькою мовою» (Андрій Мельник : Спогади. Документи. Листування. Київ, 2011: зі спогадів сучасників; СУМ-11 подає це значення «навчатися де-небудь», з неперехідним уживанням, як стилістично нейтральне — з ілюстрацією із твору Ірини Вільде, однак у мововжитку «Великої України» в радянський час воно фактично не функціонувало), «— Не дай Боже, виростуть [діти, що колекціонують плазунів. — О. Т.] такими ж *схибленими* на цих тваринах, як я!» (ВЗ, 18.03.2004), «<...> як низько ставить наше суспільство справжні мистецькі вартості, як *толерує* воно конформізм» (М. Гартен. — П, 3.08.2001), *тортурувати* («Були підстави думати, що перед смертю його *тортурували*». — Володимир Павлів. Синдром програної війни. Івано-Франківськ, 2004, с. 33), *уповажнювати* / *уповажнити* (на що-небудь) «давати законне право; уповноважувати»: «Це *уповажнює* нас на те, щоб...», *фундувати* («Кілька років тому на одному вузівському корпусі у Львові встановили скромну табличку: “Цей будинок *зафундував* галицьким студентам Євген Чикаленко”»: А. Квятковський. — П, 21.08.2001), «Спочатку близько години “*ипацерував*” центром міста» (Т. Вергелес. — ВЗ, 28.07.2000), «Якщо ми *поспацеруємо* центральною алеєю міста...» (Я. Маринівський. — П, 24.06.2003).

Замість прийнятих у «Великій Україні» одиниць *користуватися*, *використовувати* або *застосовувати* досить звичайними в регіоні є *уживати* / *ужити*: «Кожна політична сила може *вживати* свого прапора на своїх акціях», «Чи можу я *вжити* Вашого телефона?», «*уживати* правопис 1928 року», «*уживання* терору», «Продається половина будинку <...> з *вживаними* меблями <...>» (П, 29.07.2004), «*Уживаний* тульський самовар на *вживаний* німецький телевізор мав намір вимінити за кордоном мешканець Хмельниччини» (П, 25.07.2002).

З коренем *-пруж-* уживається не тільки гніздо *напружувати(ся)*, а й відсутні в літературній мові його антоніми: «— Усе містечко тільки й живе оцією музикою. Усе наше існування зводиться до того, що маємо вночі змогу вилізти на дах і *відпружитися*. Хто годину послухає, хто дві, а хто і всю ніч не годе відірватися <...>» (Юрій Винничук), «Ним [пивом. — О. Т.] і спрагу втамуєш, і не сп’янієш, як від чарки справжнього алкоголю, а певне *розпруження* і навіть заряд бадьорості відстанеш» (Е, 1.08.2002, с. 21) (гніздо *відпруж-* уже подано в СУМ-20 — з позначкою «рідко»; пор. пол. *odprężyć* / *odprężyc* (się), *rozprężyć* / *rozprężyc* (się))²².

²² Ось деякі приклади вживання членів цих гнізд у літературі авторів з діаспори, що тепер поширюється і в Україні: «Після деякого *відпруження* у цьому курсі <...>» (О. Горбач. — ЕУ: Словникова частина, т. 7, с. 2581); «<...> автор знаходить *відпруження* й втіху в сексі і спілкуванні

Можна відзначити також ширше, ніж у літературній мові, вживання дієслів *дістати* / *діставати* (на місці узвичаєних в «офіційній» УЛМ *одержати* або *отримати*, *здобути* та деяких інших відповідників): *дістати повідомлення*; *дістати добру оцінку*, *винагороду*, *зарплату*, *медичну допомогу*, «Я не хочу *діставати* гроші ні за що»; *дістати квартиру*; «— Ще в Коломійі, де я *дістала освіту*, грала в симфонічних оркестрах» ([Із інтерв'ю з Дарією Цвек]. — ВЗ, 31.12.1999, с. 7); *дістати задоволення*, *розчарування*; дієслів *відложити*, *зложити* (*зложив голову*: ВЗ, 16.07.1997), *положити* та ін. (замість *відкласти* та ін.); дієслів з коренями *-тис-* і *-чав-* як відповідників до утворень з *-дав-*: «У жодному разі не *витискайте* прищі — їх кількість тільки збільшиться» (Л. Попроцька. — ВЗ, 12.09.2014, с. 12), «Тому краще *чавити* сік у домашніх умовах <...> *Розчавлять* будь-який фрукт на ваш вибір <...> *свіжовичавлений сік*» (ВЗ, 23.07.2010), «гарбузова та лляна олія холодного *чавлення*» (Бл., 2015, № 36, с. 21).

У прислівниках: *передучора* (*передвчора*) «позавчора» (див. також про це: Ог. 1924, с. 276), «Проте засіяли інтелектуальне поле зернами неспокою та рефлексії. *Прецінь*, не кожен мав доступ до “самвидаву” й “тамвидаву”» (А. Павлишин. — Льв. газ., 28.07.2004), «Леонід Кучма промовчав, не зважаючи на те, що мав би сподіватися від “західняків” підтримки на виборах, *рівно ж*, як колись її отримав Леонід Кравчук» (ЗВУ, 6.08.1999, с. 2), «<...> між ними зав'язувались дружні стосунки. *Рівно ж*, як між ними і журналістами» (ЗВУ, 13.08.1999, с. 5) (див. також у п. 3.5 моделі прислівників на *-о* та з префіксом *на-*: *відсотково*, *гуртово* і под., *накруто*, *направду* і под.).

У прийменниках, сполучниках: «*При вулиці Банківській у столиці міститься Адміністрація Президента України*» (Володимир Павлів. Синдром програної війни. Івано-Франківськ. 2004, с. 74), пор. *на вулиці*, «*туш до вій*», *аби* у значенні «щоб» та ін. (див. про активізацію вживання в межах описуваного періоду низки службових слів з південно-західного наріччя в загальноукраїнському мовному просторі: р. VIII п. 5.1.3). У вигуках: *йой!*, *на (на-на)!* (див. про них, зокрема: Ог. 1924, с. 176, 269; про вживання *на!* див. також вище в п. 2.3), *холера ясна!*, *тихо будь!* («Менший з них тільки засичав: *Тихо будь!*» (В. Сагайдак. — ВЗ, 11.12.1998, с. 9)).

У номінативних словосполученнях та у фразеології: *хресний батько*, *хресна мати* («Якось Марію на дачу взяла *хресна мама*, яка варила там варення». — УШ, 3.08.2000, с. 7), *прибраний батько*, *прибрана мати* («— Я пізно зрозуміла, чим завдячую *прибраній мамі*». — ВЗ, 4.04.2013, с. 10) — на місці узвичаєних на Наддніпрянщині словосполучень з означеннями відповідно *хрещений* і *названий*; «Хтось під спілчанською вивіскою став консалтинговою фірмою, заробляючи *грубі гроші*» (журнал «Галицькі контракти», 2001, № 38), «*На хлопський розум це виглядає так <...>*» (Іван Фаріон. — ВЗ, 16.09.2014, с. 1), *мати до діла* (тобто *мати справу*) з ким-, чим-небудь (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 345), «<...> на тих дебатах Буняк з незрозумілих причин *впав у нерви* і покинув студію» (Н. Балюк. — ВЗ, 11.11.2004, с. 2), «*Не маю нервів на то дивитися*» (Н. Балюк. — ВЗ, 9.09.2014, с. 2), *стули писк!* (замовкни).

Крім власне лексичних, у регіолекті наявні також, як можна побачити і в поданих вище матеріалах, лексико-семантичні й лексико-стилістичні як регіоналізми, так і власне діалектизми.

Лексико-семантичні регіоналізми — слова, що відрізняються від відповідних одиниць загальнонародної / літературної мови лише своїм лексичним значенням: а) на рівні одного чи більше окремих значень полісемічного слова, наприклад: «У дворі злий *пес*» — написи на воротах і парканах у населених пунктах регіону (це не абсолютний регіо-

з товаришами-письменниками» (Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 3: передмова «Від видавництва»); «*Відпружмося!*», «*Хвилина відпруження*» — назви віршів автора, поміщених між розділами з викладом основного матеріалу [Караванський 2001: 38, 140]; «Але доповідь Петрова <...> дала привід посміятися й *розпружити* урочистість і нудьгу» [Шевельов 2001, т. 2: 254].

налізм, але на Наддніпрянщині домінантою ряду є *собака*, тоді як *пес* уживається частіше в значенні «собака-самець»), «СРСР — це була світова *потуга*, яку боялись і поважали» (П, 3.08.1999, с. 1), «*Провідником* та ведучим концертної програми був отець Мирослав Кизима» (П, 29.07.2004: додаток «Мій Дрогобич»), «Спершу м'яч відбила поперечка, потім *круляк* пролетів за кілька сантиметрів від стояка» (УШ, 2.08.2001, с. 14); б) у межах семантичного обсягу всього слова. Семантичні регіоналізми можуть ставати «фальшивими друзями перекладача», між членами пар такої регіональної й відповідної літературної одиниць можливий «конфлікт омонімів», якщо вони є членами однієї тематичної групи слів або семантичної структури одного полісемічного слова. Наприклад: «На місця, де з'явилися почервоніння, набряклість, відчуття *печії* [тобто печіння; пор. літ. *печія* — «згага». — О. Т.], можна накласти спеціальний спрей від опіків. Допомагають і домашні засоби — кефір, сметана, ряжанка, закваска. Вони позбавлять *гарячки* [пор., наприклад, у СУМ-11: *гарячка* 1 — а) пропасниці; б) підвищена температура тіла, жар. — О. Т.], врятують шкіру від пересушування» (Л. Павлик. — Е, 12.06.2014, с. 8); *крісло* — «фотель» (у літературній мові) і «стілець» (у регіолекті); *горня*, *горнятко* — «горщик, горшок» і «чашка, чашечка»; *баняк* — «казан» (СУМ-11) і «кухонна посудина; каструля» (Лексикон львівський... 2009, с. 75), пор. також у розширеному значенні кухонної посудини взагалі — там, де в наддніпрянському узусі вживають *горщик*, мн. *горшки*: «Ось під такими “*баняками*” у деяких перукарнях жінки досі сушать волосся» (ВЗ, 5.02.2015, с. 11: підпис під фото, де жінка сидить під великим ковпаком, призначеним для сушіння волосся), «— Щаслива мама, яка живе повноцінно, може дати набагато більше, ніж та, яка не бачить світу за *баняками* і купою шкарпеток» (Е, 9.05.2013, с. 10); «Повернули собі підвали [заголовок]. Мешканці вулиці Рилєєва повернули через суд *пивниці*, які кілька років тому в них відібрало місто» (О. Мирутенко. — Е, 21.07.2011), пор. літ. *пивниця* — заклад, де продають і п'ють пиво; «Перед УЗД [ультразвуковою діагностикою. — О. Т.] не їсти: *овочі*, чорний хліб, молочні продукти» (з пам'ятки пацієнтам, наприклад, у деяких санаторіях Трускавця): маються на увазі, звичайно, [сирі] фрукти; «”А я заробляю на жанах”. Винахідлива господиня створила в селі ферму *ропух* [заголовок]. <...> — Уявляєте, тепер ми на зелених *ропухах* заробляємо більше, ніж на рибі. І клопоту з ними менше: сидять у ставку, квакають, ковтають комах і швидко розмножуються» (Е, 20.06.2013, с. 13); «Наш співрозмовник — начальник Львівського обласного управління у справах захисту прав споживачів NN. — <...> Зокрема, заборонити реалізацію олії, <...> фаршу курячого та *волового* [яловичого. — О. Т.]» (І. Воробель. — УШ, 27.07.2000), «Машину було завантажено мороженою *воловою* печінкою» (Н. Понуркевич. — ВЗ, 1.08.2000); «— Так мені пощастило в житті, що я зустріла письменницю Ірину Вільде. Ми зналися з дитинства, коли вона ще *називалася* Дарка Макогон» ([Із інтерв'ю з Дарією Цвек]. — ВЗ, 31.12.1999, с. 7), «— Ваша старша донька *називається* Аліна. Нетрадиційне ім'я для сільської місцевості» (ВЗ, 12.06.2014, с. 13), «Я *називаюсь* Олександр. Телефоную зі Львова» (додзвонювачі на радіо- й телепрограми): літературна норма — [мене, тебе, його, її] *звати* або *звуть*; «Деякі російські газети вже *поважно* [тобто серйозно. — О. Т.] говорять про початок громадянської війни [у Дагестані. — О. Т.]» (П, 10.08.1999, с. 5), «Лексикон львівський: *поважно* і на жарт» — назва словника (Львів, 2009).

Лексико-стилістичні регіоналізми — слова, що відрізняються від відповідних одиниць у літературномовному узусі своїми стилістичними особливостями — на шкалах стилістичного реєстру (нижчого — нейтрального — вищого), оцінної конотації та частотності їх уживання. Це може бути:

а) співвідношення, коли між двома стилістично нейтральними лексичними одиницями в регіолекті і в літературномовному узусі просто існує відмінність у частотності вживання, зумовлювана у сприйнятті носіїв відповідних ідіомів відчуттям належності їх до «нашого» / «ненашого» мовних кодів. Наприклад, у таких прислівниках, як *властиво* / *власне*, *головно* / *головним чином* (а також: в *основному*, *переважно*):

«Воротар ЦСКА В'ячеслав Кернозенко грав упевнено. Він, *властиво*, довершив діло, розпочате на правому боці» (УШ, 2.08.2001, с. 14), «Усе це від 80-х років (коли, *властиво*, було закладено та споруджено комплекс) помітно підупало» (В. Садова. — П, 2.08.2001), «До музейного комплексу в Нагуєвичах належать не лише чотири споруди на батьковому обійсті Франка <...>, але й окреме музейне приміщення (*головно* грандіозний адміністративний будинок <...>)» (путівник по музею). Сучасні нормативні словники УЛМ дають обидва ці прислівники без стилістичних коментувань, але в реальному мовленні носіїв УЛМ з Наддніпрянщини переважають, без сумніву, другі з поданих у цих парах одиниці;

б) співвідношення, коли певне слово в регіолекті є стилістично цілком нейтральним або просто частіше вживаним, тоді як у літературній мові воно належить до [дещо] нижчого регістру, має певні стильові обмеження в уживанні або просто є менш уживаним. У словниках загальноукраїнської мови, наприклад у СУМ-11, такі лексичні одиниці зі стилістично-частотними відмінностями в уживанні між загальнолітературним узусом і західноукраїнською мовною практикою можуть подаватися взагалі без стилістичних коментувань (наприклад, *жінка* у значенні «дружина»), але в реальній літературномовній практиці «Великої України» вони якщо й уживаються в стилістично нейтральних контекстах, то значно рідше, ніж в описуваному регіолекті. У разі ж виразніших відмінностей у функціонуванні з погляду літературного стандарту вони подаються в словниках здебільшого з певними обмежувальними стилістичними позначками («діал.», «зах.», «заст.», «розм.», «рідко»), а якщо й без них, то з ілюстраціями переважно із західноукраїнських джерел або на західноукраїнську тематику.

Наприклад, в іменниках (у поданих нижче парах слів на першому місці стоїть стилістичний регіоналізм, на другому — його звичайний нейтральний / міжстильовий з погляду УЛМ відповідник): *жінка* (як член подружжя) / *дружина* (слово *жінка* в цьому значенні має в літературномовному узусі все-таки дещо розмовний характер); *мужчина* / *чоловік*: «Завершальним акордом засідання <...> став концерт для учасників у виконанні лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка хору хлопчиків і *мужчин* “Дударик”» (Я. Миколаєвич. — Вісник НТШ у Львові, 1996, ч. 14–15), «Очевидно, наші *мужчини*-генерали вирішили, що цю делікатну справу жінкам довіряти не можна» (Л. Борисовський. — ВЗ, 18.07.2002); *доктор* / *лікар*: «Сім'я і *доктор*» (соціальна служба у Львові), «*Доктор*» (рубрика на лікарські теми в газеті «Експрес», 2003 рік); *міщани* (в УЛМ це вже застаріле слово) / *городяни*, *містяни*: «Планета Земля — планета *міщан*. <...> До 2030 ж року кількість городян зросте до 5 мільярдів» (П, 14.07.2005), «Закрутки на зиму з однаковим успіхом роблять у селі і в місті. *Міщани* до цього заняття ставляться ще як до хобі» (ВЗ, 14.07.2005), «Панове *міщани*, спіть спокійно! Відділ торгівлі Львівської міськради почав скасовувати дозволи на розміщення закладів громадського харчування у разі, якщо вони порушують звуковий режим, встановлений у місті» (ВЗ, 23.06.2003); *границя* / *кордон*: «На прощу — по обидва боки кордону [заголовок]. <...> Власне, *границя* розділила це село. Одна його частина опинилась у Польщі, а другу — з українського боку — спалено» (Н. Пастернак. — Е, 5.08.2004); *діло* / *справа*, наприклад: ФО *мати до діла* з ким-, чим-небудь (літ. *мати справу* з ким-, чим-небудь); щодо відродженого в новітній період значення слова *діло* «приватне промислове або комерційне підприємство», то хоча в СУМ-20 при ньому вже знято позначку «заст.», наявну в СУМ-11, але в реальній мовній практиці в літературному узусі переважає все-таки *справа* («відкрити, мати власну *справу*»), тоді як в описуваному регіолекті досить вільно функціонує *діло*, пор., наприклад, такі назви рубрик в інтернет-виданні «Галицький кореспондент» (м. Івано-Франківськ), як «влада», «життя», «культура», «*діло*», тобто підприємництво, бізнес; у 90-х роках у Львові виходила газета «*Діло*» (пор. газету під такою назвою в дорадянській Галичині); *комин* / *димар*: «З *коминів* валив густий дим — у кожній хаті пекли пампухи» (Г. Ярема. — ВЗ, 3.01.2013, с. 2); *ляда* / *прилавок*: «Що робиться для наведення належного порядку на *лядах*, забезпечення до-

тримання правил торгівля? Наш співрозмовник — начальник Львівського обласного управління у справах захисту прав споживачів NN» (І. Воробель. — УШ, 27.07.2000); *мука / борошно*: «Фірма пропонує: муку першого ґатунку, соду харчову <...>», «Буський комбикормовий завод реалізує рибну муку» (з оголошень у львівській пресі); *одежа / одяг; поміч / допомога*: «Братню поміч у проведенні революції дагестанцям надають їхні сусіди <...> Дагестан закликає на поміч чеченців» (Р. Панькевич. — П, 10.08.1999, с. 5), «Самопоміч» (мережа кооперативів у дорадянській Галичині; сучасна політична партія під керівництвом міського голови Львова Андрія Садового), організація «Автопоміч»; *порох / пил*: «— Пані, як ви можете торгувати на землі? Тут машини їздять, *порох* осідає на м'ясо» (Е, 21.07.2011: Львівські новини, с. 2); *празник / свято* (див. п. 2.4); *співаник / пісенник*: «Борці за волю України. Пісні українських повстанців : *Співаник* з нотами» (Львів, 1992); *спомин*, мн. *спомини / спогад*, мн. *спогади*: Йосип Сліпий. *Спомини* (Львів, 2017); *стид*, *стидно* та інші спільнокореневі слова / *сором* та ін.: «Мешканці не *стидаються* влаштовувати платні екскурсії» (Е, 10.06.2003, с. 7), «Відзначилися наші телевізійники. Коли на стадіоні лунав Гімн України, вони крутили рекламний ролик торговельної марки, яка продукує горілку. *Встид* і ганьба, інакше не скажеш» (М. Качурівський. — Е, 10.06.2003, с. 11: з репортажу про футбольний матч); *чоловік / людина; шнурівка / шнурок*: «Якщо у *шнурівках* від взуття відпали наконечники, то треба <...>» (ВЗ, 21.08.1999, с. 10).

У прикметниках, наприклад: *добрий / хороший; гарний* (у мовній практиці «Великої України» слово *добрий* у значенні «цілком позитивний за своїми якостями; такий, як слід» також є широко вживаним, і російсько-українські словники, наприклад, подають його першим відповідником до рос. *хороший*, але в наведених нижче контекстах, поряд з *добрий*, частіше б фігурувало, очевидно, *хороший*, а в окремих — і *гарний*: *гарна погода*): «Чи можна відрізнити *добрий* кавун від повного нітратів?» (М. Тимчук. — Е, 11.07.2002, с. 3), «Як розпізнати, де гриб *добрий*, а де — поганий?», «— *Добра вода?*» (запитують у санаторіях медсестри і санітарки в пацієнтів, що приймають ванни), «*добра погода*», «Полковник брав хабарі за *добрі* оцінки» (ВЗ, 7.06.2000: Кримінальна хроніка).

У дієсловах: *заживати / уживати*: «Таблетку “від голови” можна *заживати* тільки двічі на місяць. <...> Якщо біль виникає на тлі стресу, перевтоми чи застуди, слід *зажити* знеболювальне» (Л. Павлик. — Е, 20.10.2011, с. 8); *заставляти / примушувати, змушувати; копати* «бити, штовхати ногою»: «Сьогодні того, хто упав, обов'язково добивають, жорстоко *копають* і духопелять чим трапиться» (УШ, 27.07.2000, с. 7), *копати м'яч*, «<...> завели їх у лісочок, добряче над ними познущались, а потім, *накопавши* і обплювавши, дозволили їм утекти геть» (Л. Петренко. — П, 1.08.2000, с. 5), «Менший з них <...> і *копнув* ногою в живіт. <...> Спочатку били в живіт, потім звалили з ніг і заходилися *копати*» (В. Сагайдак. — ВЗ, 11.12.1998, с. 9), *надавати копняків; зложити, положити* та ін. / *скласти, покласти* та ін. (див. вище); *убирати, убиратися / одягати, одягатися, вдягати, вдягатися*: «Ділових жінок 2000 року молодий львівський модельєр Зоряна Сагайдак планує *вбрати* у ділові костюми <...> — Зрештою, будь-яка бізнес-леді вже сьогодні повинна *вбиратися* зі знанням цієї ділянки психології» (О. Лань. — ВЗ, 11.08.2000), «Він *вбрав* туфлі на шкіряні тапочки» (О. Лань. — ВЗ, 11.08.2000);

в) співвідношення, коли певне слово в регіолекті є стилістично цілком нейтральним, тоді як у загальноукраїнській літературномовній практиці воно належить до [дещо] вищого регістру, не входячи до міжстильової лексики, наприклад: *чоло* (пестл. *чільце, чолонько*) / *лоб* (пестл. *лобик*): «— <...> Таким людям не те що в *чоло* хочеться іноді дати, їх треба саджати» (Е, 6.06.2013, с. 19: із інтерв'ю з лідером музичної групи «Мандри» Сергієм Фоменком — «Фомою»), «І він часто хвалився, що швидше кулю пустить собі в *чоло*, ніж когось видасть» (УМ, 23.03.2013, с. 18: з розповіді вояка УПА); *брама / ворота*: «Галя побачила, як із автомашини коханого виплила якась ошатна пані й хутко заскочила до *брами*» (Е, 23.07.2002: Судова хроніка).

Слово *достойник* у регіолекті, як, наприклад, і в польській мові, цілком нейтрально вживається на позначення особи, яка посідає високе місце в певній службовій і т. ін. ієрархії, — «сановник» (див. це значення ще в: Яворн., с. 202) і навіть просто «чиновник, урядовець» і под.: «З привітаннями до присутніх звернулись заступник голови Львівської обласної ради NN, голова НТШ академік NN, народний депутат України NN, інші *достойники*» (Г. Цвик. — ЗВУ, 9.08.1997), «На урочистість з нагоди відкриття військового меморіалу на горі Маківці прибув губернатор Львівщини <...>, інші *достойники* з обласної та Сколівської районної рад» (В. Мельник. — МГ, 3.08.1999, с. 1), «У найближчі дні відзначатимуть свій день народження відомі *достойники* Львівщини, зокрема заступник голови Стрийської райдержадміністрації NN, заступник начальника управління юстиції NN <...> Зичимо *достойникам* <...> Колектив газети “Український шлях”» (УШ, 27.07.2000), «Партії повинні встигнути подати списки своїх *достойників* до 15 вересня» (Іван Фаріон. — ВЗ, 9.09.2014, с. 3), *церковні достойники*, хоча має також і вище, оцінно-позитивне стилістичне звучання, цілком співвідносне зі значенням прикметника *достойний*, — «достойна людина; людина, яка заслуговує на найвищу повагу». У «наддніпрянському» ж літературномовному узусі відзначене слово, перейняте свого часу саме з цього регіолекту, також уживаючись у першому з цих значень (наприклад: «Ці об’єкти <...> з помпою відкрили найвищі державні та міські *достойники*»: Л. Федорова. — КВ, 27.03.1998; «Головував на цій розмові Микола Руденко, один з тодішніх спілчанських *достойників*»: В. Соколов. — ЛУ, 20.09.2001), значно частіше все-таки виступає в другому: «Цим повідомляємо про створення Українського Пантеону *Достойників Чести*. В його завдання входить виявлення, пошанування і увіковічнення тих видатних громадських, політичних, наукових, літературно-мистецьких, військових та інших діячів чи просто громадян, які своєю діяльністю виявили непохитні громадянські чесноти і відповідні їм учинки на благо України та всього цивілізованого людства <...>» (УС, 17.10.1996), «У Києві споруджується Подільсько-Вигурівська лінія метро <...> Тож чого б не найменувати там усі станції на честь українських *достойників* — мислителів, митців, вояків?» (С. Грабовський. — Радіо Свобода, 4.03.2017), «Вшануймо ж достойно Берегину славного роду Драгоманових, письменницю і вчену Олену Пчілку так само, як вона вміла вшановувати своїх *достойників* — людей великої історичної ваги» (В. Іскорко-Гнатенко. — ЛУ, 24.06.1999, с. 3), «Шевченківська премія знайшла своїх *достойників*» (Еспресо, «Сьогодні», 8.11.2014), «Замість нагородити *достойника* [про чоловіка, який урятував людину під час аварії. — О. Т.] поліції довелося його арештувати» (УМ, 26.01.2012, с. 16).

Основний масив випадків стилістичної неспіввідносності в межах третього з названих типів у конотативних ореолах лексичних одиниць становлять пари слів, у складі яких є одиниці, запозичувані в різний час з польської (власне полонізмами та запозиченнями через її посередництво з інших мов), меншою мірою з німецької мов й більше вживані на західноукраїнських землях, але поширювані в різні періоди з другої половини XIX ст. також у «наддніпрянській» літературній мові, які тепер знову актуалізуються в загальноукраїнському вжитку (під впливом мовних практик також періоду українізації 20-х років і сучасної західної діаспори) як «більш українські» — на відміну від їхніх синонімів, спільних з російською мовою, оцінювання яких як «менш українських» знов увиразнилося в широких колах мовного соціуму. Наприклад: *потяг* / *поїзд*, *валіза* / *чемодан*, *порцеляна* / *фарфор*, *помаранча* / *апельсин*, *цитрина* / *лимон*, *серветка* / *салфетка*, *ювілянт* / *ювіляр* і под. (див. докладніше про це: р. VIII п. 5.1.3). Якщо для носіїв регіолекту, принаймні для їхніх старших поколінь (див., наприклад, коментарі щодо таких слів в Ог. 1924), слова, що їх подано першими в наведених вище парах, можуть бути стилістично нейтральними, то у сприйнятті значної частини мовного соціуму «Великої України» вони оточені ореолом більшої «українськості», а отже, більшої «правильності».

3.2. Фонетика. Морфонологія. Серед тих регіональних особливостей фонетичного рівня, які досить виразно виявляються в публічному мовному просторі Галичини, слід відзначити насамперед (крім, звичайно, певної інтонаційної специфіки фрази):

а) на власне звуковому підрівні — у межах голосних: сильніше і з ширшим діапазоном, ніж це санкціонує літературний стандарт, виражене «укання» (вимова ненаголошеного [о] з наближенням до [у] в позиції перед наголошеними іншими голосними, а не тільки перед [у]) (див. також далі п. 5.3); у межах приголосних: твердіша, ніж у цілому в країні, вимова [ч], але, по-перше, далеко не послідовно, а по-друге, здебільшого не з такою твердістю, як це нерідко намагаються тепер наслідувати мовці з «Великої України» (див. критичні зауваження з цього приводу: р. VI п. 6.2.2); у мовленні інтелігенції старших поколінь, але не тільки її — нерегулярна наявність звуків [г] і (у позиції перед [е]) [л'] в іншомовних словах: *батаж, газета, тараж, генерал, гімназія, колета, колезанка, лекція, проблема, телефон, холера* (наприклад: «От холера!» — так вигукую рознервована жінка в рекламному ролику заспокійливого засобу на т/к 24, грудень 2019 року) та ін.²³ (пор. це явище як один з виявів «елітарності» мовлення серед певних кіл «Великої України»: р. VI п. 3.5.1.1); поширена вимова з наявністю звука [j] у позиції після певних твердих приголосних (на місці нормативно прийнятого в УЛМ їх пом'якшення) перед наступними голосними: [б^{ур}ја], [б^улетень] і под., пор. і в писемній практиці: «Санаторій “Дніпро” <...> має власну лікувальну базу, б'ювет мінеральних вод <...>» (УШ, 25.07.1997: з оголошення) (див. вище в п. 1.2 дискусії навколо цього питання; на «Великій Україні» таке явище у вимові іншомовних слів сприймається звичайно як ознака просторічного мовлення); див. також в п. 1.2 навмисне «ошиплячування» свистячих приголосних як імітацію регіональної вимови;

б) на акцентуаційному підрівні — у багатьох випадках досить виразні відмінності в наголошуванні слів — як окремих, так і в межах певних структурних розрядів [див. про це також, зокрема: Огієнко 1939]. Так, в іменниках: *Польща, Росія, Євангеліє (Євангелія), обкладинка, сходінка, донька*; з наголошуванням на першому складі: *голубці*, мн., *Орест*, у назвах населених пунктів: *Кременець, Трускавець, Івано-Франківськ; вояк, курінь, гуцул, поляк*, у певних двоскладових особових іменах, суфіксальних прізвищах: *Богдан, Роман, Юрко, Вóзняк, С́енчук* та ін. (з можливим перенесенням наголосу в непрямих відмінках на флексію: род. *гуцу́ла*, мн. *гуцу́лі* і т. д., род. *Богда́на*, дав. *Богданові* і т. д.); з таким самим перенесенням також в іменах і прізвищах з наголошуванням на останньому складі: *Тара́с, Степа́н* — *Тараса́* і т. д., *Матві́яс, Кочерга́н* — *Матвіяса́* і т. д.; з наголошуванням на останньому складі: *потічо́к, почато́к*; з перенесенням наголосу в разі відмінювання на передостанній склад: *ко́лір* — *кольо́ру*, мн. *кольо́ри* і т. д. (пор. у паремії: «До кольо́ру, до вибо́ру», тобто на будь-який смак, наприклад: «Сувенірів на базарі у Закопаному — до кольо́ру до вибо́ру»: Г. Ярема. — ВЗ, 23.08.2016, с. 13), *пе́рстень* — род. *персте́ня*, мн. *персте́ні* і т. д., *пра́пор* — *прапо́ра, прапо́ри* і т. д., *та́бір* — *табо́ру, табо́ри* і т. д.

²³ У Львові існує неофіційний (жартівливо-іронічний) ойконім «*Клюмба*» — місце в центральній частині міста, де збираються стихійні мітинги, провадяться дискусії на різні актуальні теми політичного життя («львівський Гайд-парк»), наприклад: «Не важко здогадатися, якою буде реакція активістів “*клуби*” на можливе рішення міської влади про спорудження пам'ятника великому Пушкіну» (ВУ, 2003, № 12).

Ось пояснення відомої лінгвістки-львів'янки з приводу «самовиправлення» її імені: «Проблема мого імені: до червня 1997 року воно звучало *Роксоляна*, з того часу — *Роксолана*. А трапилося це так. Народилася я у Львові 1934 р. Боячись колонізації, мої батьки намагалися дати дитині історичне українське ім'я. Люди, що вживали форми *лямпа, кляса* та ін., подали це ім'я як *Роксоляна*. Із поваги та вдячності до батьків я вживала завжди форму *Роксоляна*. <...> Однак 20–25 червня 1997 року на Шістнадцятій річній конференції української проблематики в Іллінойському університеті в Урбан-Шемпейн <...> відбувалася традиційна мовна дискусія і мене, яка обстоювала форми *клас, лампа* як єдино правильні, запитали, чому я вживаю форму *Роксоляна*. Я пояснила причину і додала, що від того дня — заради соборності України — привселюдно змінюю своє ім'я на *Роксолана*. Оголошеного дотримуюся і дотримуватимусь допоки житиму» (Р. П. Зорівчак. — М-во, 2015, № 4, с. 39).

(«пластові *табори*», тобто табори організації «Пласт»), *закуп* — *закупи* («ходити на *закупи*», «робити *закупи*»), *сокіл* — *соко́ли*, *фе́стин* «свято» — з тим самим значенням мн. *фесті́ни* (так само *ба́тьяр*, *ро́вер* та ін.). У формах мн. іменників I і II відмін — ширше, ніж в УЛМ, перенесення наголошування на флексію: *ма́мі*, *бабці́*, *сто́доли́*, *лопа́ті*, *моги́лі*, *кише́ні*, *та́ті*, *дозво́лі*, *цвинта́рі*, а також *па́ні* (не тільки від *па́ня*, а й від *па́ні*) та ін.²⁴; в іменниках сер. р.: *лі́жко*, *крі́сло* — мн. *лі́жкá*, *крі́слá*. Відмінювання іменника *пласт*: *пласт*, род. -у (пор. нормативно закріплене в УЛМ: *пласт*, -á) — лягло в основу парадигми відмінювання відповідної власної назви на його основі: «*Пласт*» (організація скаутів-пластунів), род. «*Пла́сту*» і т. д. У прикметниках: *п'я́ний*, *раді́й*, *ці́лий* (нерегулярно); із суфіксами -ов-, -ев- — досить регулярне наголошування цих суфіксів, наприклад: *однако́вий*, *ознако́вий*, *пластико́вий* (*пласти́кова картка*), *цитрино́вий*; *мебле́вий*, *помаранче́вий*. У дієсловах — суфіксальне, а не кореневе наголошування певних розрядів дієслів (звичайно в межах II дієвідміни — на -и́ти, -и́ти, -а́ти): *сла́вити* [див., наприклад: Ог. 1924; Скляренко 2017: 13–18], особливо префіксальних: *вино́сити*, *заво́дити*, *прихо́дити*, *поси́дити*, *полежа́ти*, *висто́яти* та ін. (наприклад: «заго́їти рани» — з виступу предстоятеля УГКЦ Святослава); у межах I дієвідміни: *тисну́ти*, *загляну́ти* та ін. У сполучниках: *а́бо*, *а́ле*;

в) з-поміж особливостей регіональної морфології, що знаходять вияв також у мові місцевих ЗМІ, можна відзначити такі випадки, як, наприклад: «Допоки *нарі́д* і парламент з'ясовуватимуть <...>» (Ю. Вовків. — П, 8.08.2000, с. 4), «З цим, однак, *згі́дні* не всі»; прикметник *перемис́кий* — від *Переми́шль* («*Перемис́кий* митрополит»: Мирослав Мартинович. — ГПУ, 2.07.2013), *Переми́щина*;

г) з особливостей у межах явища фонетичної варіантності слів слід сказати про вживання — незалежно від фонетичної позиції — форм *би*, *щоби* на місці прийнятих у літературномовному узусі *б*, *щоб*: «Тепер правоохоронці мають з'ясувати, яким чином мало *би* відбутися зараження» (Е, 21.08.1999, с. 12а), «Деколи варто попрацювати і за дякую. *Щоби* тебе не забували <...>, *щоби* регулярно отримувати роботу» (В. Савченко. — СП, 27.07.2000, с. 4); уживання прийменника *зі* / префікса *зі-* (фонетичного варіанта до *з* / *з-*) — у позиції перед одиничними свистячими приголосними (див. також про це, зокрема: Ог. 1924, с. 153; Ог. 1934, с. 140): «Продукти доведеться везти *зі собою*» (ВЗ, 15.05.2014, с. 9), «<...> не вдавати *зі себе* у ресторанах арабських шейхів» (П, 28.07.2005, с. 6а), *зі Західної України* (СП, 7.08.1997), «працювати *зі суддями*» (Е, 8.08.2013, с. 19), «*зі серпом і молотом*» (ВЗ, 24.03.2016, с. 5), *зі села*, *зі Севастополя*, *зі собакою*, *зі сокирою*, *зісере́дини* (Е, 15.05.2014, с. 20), «завоювати нас *зісере́дини*» (Е, 27.08.2015, с. 5), «*зісіпати в банку*» (Е, 8.08.2013, с. 17), пор. також нерегулярно перед шиплячими: *зі ша́блею-гадю́кою* (Ігор Калинець); наявність деяких інших випадків, порівняно з літературним узусом, варіантності префіксів з відсутністю / наявністю наращения [і]: *віді́вчати* (див., наприклад: Іван Фаріон. — ВЗ, 9.11.2017, с. 11) / *віді́вчити* (літ. *відуча́ти* / *відучи́ти*): «Злодія не *віді́вчати* красти» (Євген Дудар, письменник. — УК, 31.05.2014, с. 17), *розі́вчати* / *розі́вчити* (літ. *розуча́ти* / *розучи́ти*): «Від села до міста, від хати до хати ще не *розі́вчилися* самогонку гнати <...>» (Б. Козловський. — ВЗ, 3.07.2008, с. 6), «м'ясо *піді́гло*» (ВЗ, 27.08.2015, с. 7).

(Про інші особливості регіональної фонетики, які з різним ступенем помітності активізувалися останнім часом також у загальноукраїнському мовному просторі, див. р. VIII п. 1.)

²⁴ Ось, наприклад, такий коментар у регіональних ЗМІ: «— У нас на ринку індієць торгує огірками. Українською розмовляє так, наче знав її змалечку. Та ще й із нашої сільської говірки слівце-друге кине, — із захопленням і здивуванням розповідали мені батьки, коли гостювала у них у містечку Калуш на Івано-Франківщині. <...> Не могла стриматися від сміху, коли з вуст мого співрозмовника злетіло оте *лавпи* з наголосом на останньому складі — так говорять у селах на Івано-Франківщині» (І. Пукіш. — ВЗ, 3.08.2001). Пор. також, наприклад, у віршах Максима Рильського: мн. *жабі́*, *клу́ні*, *ринві́*, *скаргі́*, *корові́*.

3.3. Морфологія. В іменниках це, зокрема, такі особливості в межах категорій роду й числа та відмінювання:

а) у межах категорій роду ²⁵ і числа. Наприклад, з належністю до категорії чол. р. (такі факти традиційно подають у межах морфології, хоча місце їм, звичайно, має бути на рівні словотворення) — *цукерок*: «обгортки від *цукерків*» (ВЗ, 2.03.2001; СУМ-11 подає цей варіант без стилістичних обмежень, але на Наддніпрянщині він тепер практично не вживається); *пампух*, *пампушок*: «Рум'яна скоринка <...> — це те, що ми понад усе любимо у хлібі, м'яси й рибі, картоплі, *пампухах* тощо» (І. Конторських. — Е, 28.08.2014, с. 19), *свято пампуха* (у Львові на Різдво з 2008 року), «Відтак маковий *пампух* став туристичним трендом Чорногорії» (ВЗ, 31.08.2017, с. 12), «дати їм *пампушків*» (Г. Ярема. — ВЗ, 3.01.2013, с. 2). З належністю до категорії жін. р. у низці слів іншомовного походження (переважно через посередництво в минулому польської мови): *катехиза*, *Євангелія*; в основному в усному мовленні: *бензина*, *трипа* «грипп», *оркестра* («<...> згадаймо *оркестру*, яка грала не перестаючи»: Юзьо Обсерватор. — П, 1.08.2002), *парада*, *чоколяда* («<...> мене турбує примітивне бачення європейськості нашого міста, яка нібито має вичерпуватися барами, пивом, “*мармолядою*” або “*чоколядою*”»: Роман Лубківський. — Д, 25.03.2011, с. 20); у регіоні, очевидно, частіше вживається, в тому числі й у ЗМІ, форма жін. р. *літра*, яка в мовному узусі Наддніпрянщини сприймається як просторічна: «Нащо варити одну *літру* зупи <...>» (УШ, 11.07.1997), «Отже, береться дві склянки муки, два яйця, *літра* молока, і все це змішується <...>» (Юрій Винничук. — Журнал «Дзвін», 2002, ч. 4, с. 49). Щодо особливостей родової належності іменників у межах західноукраїнського регіону пор. також наявність форми сер. р. *кельмо* (на місці літ. *кельма*, жін. р.) у ЗМІ Закарпаття: «Вдома чехи не хапалися за *кельмо* й лопату», «орудування *кельмом* і лопатою» (Л. Андрієнко. — Газета «Орбіта-Логос», м. Ужгород, 31.07.1997). У межах категорії числа — уживання форми мн. замість форми одн. в літературному узусі: «*На початках* [з наголошуванням на останньому складі. — О. Т.] служби довелося <...>» (Е, 10.06.2000, с. 12);

б) в особливостях відмінювання: *труд* — род. *трúду* («Хто хотів би пізнати справжню ціну селянського *труду* <...>»: Іван Фаріон. — ВЗ, 29.07.2010), з *трúдом* і т. д.; *пёрстень* — *перстёня* і т. д., мн. *перстёні* і т. д.; *біо́летень* — *біо́летня*, ор. *біо́летнем* (див., наприклад: Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 174); як наслідок ширшої наявності випадків перенесення наголосу на флексію у формах мн. (див. п. 3.2) — наявність наголошованого закінчення *-ів* у формі род. в. мн. іменників I відміни та іменника *тато*: мн. *мамі́*, род. *мамі́в*, «багато молодих *таті́в*» (ВЗ, 15.07.2010, с. 7), «рід *Бандері́в*»; наявність флексії *-у(-ю)* у формах місц. в. іменників II відміни при прийменниках *в*, *на*, *при*: «Невдовзі у селі Підгайчиках, що за 37 кілометрів від Львова, відкриють музейно-культурний центр “*На Унтервалю*”. Там буде представлено багатокультурне минуле цього галицького села» (ВЗ, 26.08.2021, с. 5), «Так є, і так в *житт́ю* є. Будемо жити тепер по-новому» (Т. Смакула. — СП, 7.08.1997); у деяких інших випадках: «Якщо вас везуть у львівський аеропорт з *речима* <...>» (ВЗ, 3.08.2006).

Ю. Шевельов у 40-х роках відзначав, що «галицьким впливам великою мірою завдячує українська літературна мова й збереження кличної форми в іменниках» [Шевельов 1996: 145]. Уже в наш час, коли в публічних місцях Львова з'явилися листівки із закликом «Повстань *Галичина!*» і

²⁵ Пор. спостереження за мовними фактами ще дорадянського періоду, багато з яких протягом другої половини ХХ ст. уже, безперечно, дезактуалізувалися: «Відмін в роді чужих слів в Галичині і на Великій Україні — надзвичайно багато; і кожний раз, коли рід галицького слова відмінний від роду чужого слова на Великій Україні, то він однаковий з родом польським — цебто мова галицька в наданні роду чужому слову йде за мовою польською»: наприклад, *аналі́за*, *анекдота́*, *апокалі́пса*, *фльо́та*, *чоколя́да*, *цукоро́к* «цукерка» та ін. (Ог. 1924, с. 487–488).

підписом «Галицькі патріоти», спрямовані проти народних депутатів — представників Народного руху України зі Львівщини — як таких, що [ніби] не виправдали народної довіри, відомий політик і сам галичанин, цілком небезпідставно вбачаючи в них провокацію проти НРУ з боку влади, мотивував цей свій висновок і «лінгвістичною експертизою»: «Жоден галичанин <...> ніколи у такій формі не звертатиметься до свого краю, бо кличний відмінок у нас — з дитинства, від перших усвідомлених і вимовлених слів: Мамо, Україно, Галичино. Тож якби листівку писали дійсно “галицькі патріоти” (а не кагебістські провокатори), вони неодмінно написали б: “Повстань, Галичино!”» (Михайло Косів. Видно «пана» по халявах. — Час, 27.11.1998, с. 11). Однак реальне становище з функціонуванням форм кл. в. у регіолекті тепер, на жаль, не таке втішне (пор. також щодо функціонування цієї відмінкової категорії в межах загальноукраїнського мовного простору: р. VIII п. 2.1.3.6). Ось, наприклад, у ЗМІ в авторській мові самих журналістів: «Як сказав би один із кіногероїв: Це ж елементарно, *Ватсон!*» (Д. Пасічний. — МГ, 10.08.1999), «Не дайся, *Куля!*» (ЗВУ, 14.08.2001: заголовок замітки з привітанням капітанові футбольної команди «Карпати» Ігорю Кульчицькому з нагоди його 60-річчя), «Сьогодні маємо приємність поздоровити <...> відому співачку, колишню землячку львів'ян, Олю Ю. <...> Оля виграла тисячу! <...> — Пані *Оля*, а чи маєте бодай якесь пояснення щодо такого повороту Фортуни?» (ВЗ, 7.06.2000). Поверхові спостереження за розмовною мовою в містах регіону, які, звичайно, ще потребують уточнень із залученням більшої кількості мовних фактів, свідчать, що форма наз. в. на місці кл. в. ширше виступає в іменниках I відміни: «*Мама*, диви!» (малі діти до матері), «Мені кажуть: “*Баба*, вже Володя прийшов”», «*Богдана*, ходи сюда», «*Леся*, гарно тримайся!», *Іванка!*, «Щось ви довго ходили, пані *Марія*», *Зоряна Михайлівна!* і под., «Підходьте, *мужчина*, питайте» (на базарі) (хоча, звичайно, тільки *жіночко!*), тоді як в іменниках II відміни форми кл. в. простежуються (також у конкуренції з формами наз. в.) дещо повніше, наприклад: *Іване!*, *Василіо!*, *Остане!*, *Артемку!*, *Юрчику!*, *Юрку!*, *тату!* *тато*.

У регіолекті ширше, ніж у літературній мові, однак далеко не послідовно представлена відмінюваність іменників іншомовного походження на -о (це, очевидно, полегшується й традиційним тут наголошуванням їх у різних випадках не на останньому складі): *авто* («вийшов з *авто*»: ВЗ, 16.07.1997; «12 тисяч *авт* за рік»: Е, 23.07.2002; пор., однак, на цій самій сторінці зазначеної газети невідмінюваність іменника *евро*; «Сімейство <...> поспішає *автом* на вокзал»: ЗВУ, 29.07.1997), «*іти до кіна*», *псевдо* — *під псевдом*, мн. *псевда* і т. д. (М. Лесюк. *Псевда* вояків Української Повстанської Армії // *Studia slawistyczne*, 1. Białystok, 1999, с. 177–185). Пор. невідмінюваність іменника *корзо* / *корсо* в довоєнному Львові (див.: Ог. 1924, с. 195; пор. пол. *korso*, невідм. і відм.), наприклад: «Відвідуючи Львів, треба було перейтися по “*корсо*”». Так називали головну алею міста» (П.-П., 18.08.1994), а також на Закарпатті: «у великому місті на *корзо*» (журнал «Пробоем», Прага, 1939, № 5–6, с. 27; в Ужгороді це тепер відновлена власна назва пішохідної вулиці в центрі міста).

У мові ЗМІ, у мовленні навіть інтелігенції може відмінюватися іменник *пані* — за зразком іменників м'якої групи I відміни (див. також про це: р. VIII п. 2.1.4.3): *пані Торська* — з *панею Торською* і т. д. (т/ф режисера О. Бійми за повістю Івана Франка «Основи суспільності»), *пані Ірина* — з *панею Іриною* (політик О. Тягнибок), «*Пані* опановують “залізних коней”». Цими вихідними у Львові проходив перший міжнародний туристичний автопробіг „Ралі *пань*–2001”» (П, 31.07.2001, с. 3), «<...> під час відвідин Львова *панею* Оксаною Борушенко, професором Федерального університету Парани» (ВЗ, 8.08.2000, с. 2), «— Усі яскраво-червоні, великі кавуни наколоті, — запевнила мене одна з *пань*» (Д. Синяк. — ВЗ, 11.08.2000, с. 3), «Для *пань* і панянок шлюбні знайомства з іноземцями» (СП, 27.07.2000, с. 8: з оголошень) (але у звороті *прошу пані* цей іменник не набуває форми знах. в. іменників I відміни).

Щодо невідмінюваності іншомовних імеників на голосний можна навести ще такі випадки, як *дека* (тобто 10 грамів; пор. пол. *deka*, невідм. — скорочена форма від *dekagram*: SJP-11) і *решта* (див. також: Ог. 1924, с. 337): «Деякі з бориславських кав'ярень і барів працюють доти, доки останній клієнт перехилить свої п'ятдесят *дека*» (П, додаток «Дрогобиччина», 22.07.2004); «Разом з документами, грошима та усім *решта*» (Г. Вдовиченко. — ВЗ, 23.08.2016, с. 11), «Цієї неділі здали ми Дарцю під пильну опіку бабці та й вирішили з користю для нас і всіх *решта* піти до кіна» (Юрко Банзай. —

«Tele-Поступ»: додаток до газети «Поступ», 22.07.2004), «Росіяни живуть в одній мові і вороже ставляться до всіх *решта* мов» (ВЗ, 15.05.2014, с. 10).

У місцевій топонімії можна вказати на парадигму відмінювання гідроніма / ойконіма *Стрий*, род. *Стрия*, місц. у *Стрию* і т. д. («У *Стрию* на ділянці місцевої жителячки <...>». — ВЗ, 29.07.2000, с. 12), що відрізняється від парадигми, рекомендованої в загальноукраїнських нормативних джерелах (див., наприклад: УОС 2009) і невідомо на чому ґрунтованої, і парадигму ойконіма *Сколе*, наприклад: «<...> дебютувала команда *Верховина* з гірського містечка *Сколького*» (МГ, 21.08.1999, с. 4).

У прикметниках — у творенні та вживанні форм ступенів порівняння в таких випадках, як:

а) ширше, ніж у літературній мові, вживання форм вищого ступеня із суфіксом *-и-* (це стосується й похідних прислівників): *зрубший*, «До кінця поїздки вона вже *ззрубши* придумала фабулу роману і головних героїв» (Е, 26.06.2003), *здоровший*, *скорший* (*скорше*): «— Швидка допомога?! Приїжджайте <...> — Скажіть, куди їхати. І не кричіть, *скорше* не буде» (ІСТV, «Факти», 3.12.2006: телефонний дзвінок зі Львова); це також широко-вживана в регіоні прислівникова форма *дальше*: «Не за горами “шістдесятка”, а він і далі стрибає *дальше* за всіх» (Іван Фаріон. — ВЗ, 16.03.2011);

б) уживання від деяких прикметників форм компаратива у значенні «наділений певною ознакою досить повною мірою: досить (але не надто) довгий і т. ін.» (пор.: Ог. 1924, с. 113, 382–383): «Жодна з академічних установ вже *довший* час не має можливості поліпшувати житлові умови співробітників» (І. Воробель. — СП, 27.07.2000), «мав я з ним *довшу* розмову», «Кажуть, що найгіршою є ніч перед операцією. Інтуїтивно я “приліпилася” до *старшої* пані, яка лежала на ліжку поруч із моїм» (ВЗ, 28.07.2000), «— На площі лавочок достатньо, але їх бракує біля університету Франка, — наголошує пані Ольга. — *Старшим* людям ніде сісти» (ВЗ, 27.08.2015, с. 11), «Проблема води є однією з *більших* [тобто досить великих. — О. Т.] для Львова», «Один з таких *більших* боїв був при <...>» (Василь Кук, колишній головнокомандувач УПА).

У числівниках:

а) уживання дробового числівника *півтора* (саме з таким наголошуванням) з іменниками не тільки чол. і сер. р., а й жін. р. (Ог. 1924, с. 281: це полонізм): *півтора години*, *сторінки*, *тисячі*; «Дрогобич, Трускавець і Стебник *півтора* доби потерпали без води» (Н. Баранюк. — ВЗ, 21.07.2011: додаток «Високий Замок плюс Дрогобиччина», с. 2);

б) уживання збірних числівників *обидва*, *обидвоє* на місці літ. *обидва* / *обидві* та *обоє*: «Знали, що в Товстому живуть два брати — *обидвом* уже за шістдесят» (В. Гродецька. — Е, 5.07.2007), «— <...> Як вам вдавалося бути мало не ключовою фігурою в *обидвох* владах?» (УШ, 27.07.2000, с. 1), «Він вислухав позиції *обидвох* сторін» («Львівське радіо», «Останні новини», 26.07.2002: журналістка), «<...> увірвався 38-річний безробітний львів'янин У., якому чомусь дуже не сподобалася господина та її донька. *Обидвох* він поранив» (СП, 5.08.1999, с. 1);

в) уживання (дуже поширене в усному мовленні) форм складних числівників *п'ятдесять* — *вісімдесять*, а також *дев'ятдесять* (етимологічно з формою род. в. мн.: *пять десеть* і т. д., буквально «п'ять десятків») з пом'якшенням кінцевого приголосного (за аналогією до *десять*, *двадцять* і под. — етимологічно з формою наз. в. двоїни: *два десети*, буквально «два десятки»): «Сьогодні панові Володимирі виповнюється рівно *вісімдесять*» (т/к ЛТБ, «Львівські телевізійні новини», 28.07.2004: ведучий);

г) уживання (в усному мовленні) форми *двіста* (за аналогією до *триста*, *чотириста*) замість літ. *двісті* (це колишня форма двоїни).

У займенниках — уживання форми сер. р. займенника *весь* — *всьо* (в усному мовленні) на місці літ. *все* (давня форма *всье*)²⁶ і старішої форми *то* (замість новішої, тепер нормативної *те*), наприклад: «Нікому *то* не треба» (пісня музичного гурту «Скрябін»), так само в похідних: *через то* «тому», *зато*, зокрема в значенні вказівної частки «це»: «*То* Оксана! Як там <...>?» (початок телефонних розмов), «*То* я» (пісня, що її виконувала співачка «Ірчик зі Львова»).

У дієсловах (з похідними):

а) уживання форми *псути* (з похідними) і значно частіше форм док. в. *зіпсути* (*зіпсутий*, *зіпсуття*) й рідше *попсути* (*попсутий*) (пор. літ. *псувати* / *зіпсувати*, *попсувати*);

б) у формах тепер.-майб. ч. — уживання форм 3-ї ос. *лиє*, мн. *лиють* від *лити*: «Та нехай уже *лиє*. <...> Тиждень почався мінливою хмарністю — запахло дощем» (Е, 31.07.2012, с. 1), «<...> проносяться урагани та *лиють* дощі» (ВЗ, 17.07.2002), «*налиє* 10 грамів» (Е, 8.08.2013, с. 15), форм *падé*, мн. *падуть* від *падати*: «І дощ *падає* — зле, і спека — недобре» (ВЗ, 30.07.2005);

в) у формах наказ. сп.:

— як наслідок характерного для живої мови регіону суфіксального, а не кореневого наголошування певних розрядів дієслів II дієвідміни на *-ити*, *-іти*, *-ати* (див. вище п. 3.2) — відповідне творення форм наказ. сп. з наголошуваними флексіями: «— Ну, діду, але тепер не *приходіть* часто, бо я одружився <...>» (ЗВУ, 21.08.2001: на сторінці гумору), «*Приходіть* до мене! Я надам чудесну допомогу <...>» ([Зі сторінки ворожки і ясно-видиці «пані Либідь»]. — ВЗ, 9.09.2004), «Яна Шемякіна: “Я закрила свою сумку зі шпагами і сказала їм: *Полежіть* і трішки відпочиньте”» (ВЗ, 9.08.2012, с. 1); зокрема, за наявності акцентної форми *славіти* — форми наказ. сп. 1 і 2 ос. мн. *славімо*, *славіте* в мові богослужіння греко-католицької церкви (пор. у Різдваєних посланнях ієрархів УГКЦ: «Христос *рождається!* *Славімо* його!»). Так само для дієслова *крати* (I дієвідміна): наказ. *кращу*, мн. *кращіть*;

— від *жити*, а також його префіксальних похідних (див., наприклад: Ог. 1924; пор. у Голоск.: *жити* — наказ. *живи*, але *ужити* — *уживи* і *ужий*): «*Жиймо*, друзі, вже сьогодні! Будьмо! Ми — найкращі!» (ВЗ, 4.08.2000, с. 14), «Погодні “критичні дні”: *зажийте* аспірин — він розріздує кров» (Е, 5.07.2007);

— уживання форм 2-ї ос. *ході* (мн. *ходіть*) у значенні «іди (ідіть)»: «*Ходи сюди!*»;

г) ширше, ніж у наддніпрянському мовному узусі, вживання і творення пасивних дієприкметників — це, по-перше, досить помітне вживання пасивних дієприкметників і прикметникових утворень, що їх нагадують, від неперехідних дієслів — як незворотних за формою: *загрозений*, *нападений* і под., так і зворотних: *задивлений* і под., а також від перехідних: *вимаганий* (див. докладніше про це: р. VIII п. 2.5.7.2); по-друге, ширше вживання їх у складі іменного складеного присудка (див. далі в п. 3.4.1);

г) ширше вживання і творення активних дієприкметників (насамперед у мовній практиці західної діаспори, звідки вони поширюються також у «Великій Україні») — форм тепер. ч. на *-чий* (див. у р. VIII п. 2.5.7.1, наприклад, *воююча сторона*, *студіююча*

²⁶ Висловлюють думку про виникнення форми сер. р. *всьо* під впливом російської мови — рос. *всё* (Ог. 1924, с. 424), однак уже хоча б той факт, що *всьо* (поряд із *все*), а також форма чол. р. *всьой* (поряд із *весь*) фіксуються ще задовго до початку масованих впливів з боку цієї мови на західноукраїнські говори (див., наприклад: Жел., т. 1, с. 126–127), може поставити під сумнів висновки такого роду. Скоріше за все, це наслідок дії комплексних аналогічних процесів (внутрішньої і зовнішньої аналогії) — з одного боку, впливу непрямих відмінків цього ж займенника, пор. *весь* — род. *всього* (замість *всего*) і т. д. (що ж до останнього, то пор.: *він* — його замість попередньої форми *его*), у нього (замість у него) і т. д., *сей* / *цей* — род. *сього* / *цього* і т. д., а також, наприклад: *сім* — *сьомий*; з другого ж боку (щодо наявності флексії *-о*), не такого явного впливу займенникової форми сер. р. *то* (а не *те*, як на Наддніпрянщині); пор. також у сусідніх західнослов'янських мовах: пол. *wszystko*, чес. *všechno*, *všecko*, слц. *všetko*, сх.-слц. *šicko* / *šyto*.

молодь, «діючий в Україні правопис»), у тому числі від зворотних дієслів, і мин. ч. із суфіксом *-и-*: «об'єднання *бувших* вояків-українців Великої Британії».

У прислівниках — уживання: а) форм займенникових прислівників *куда* (кудась, нікуда), *сюда*, *туда*; б) форм вищого ступеня із суфіксом *-и-* (див. вище): *дальше* та ін.

3.4. Синтаксис. 3-поміж характерних специфічних особливостей цього мовного рівня в широкому публічному функціонуванні регіолекту можна відзначити насамперед такі.

3.4.1. У межах предикативних конструкцій:

1) значно частіше, ніж у літературній мові, уживання дієслова *бути* у формі тепер. ч. у повнозначних значеннях існування, перебування, наявності і т. ін. (наприклад: «А за десять кілометрів уже *є* Львів»; «Відомостей про особу померлого *є* мало»: В. Сагайдак. — ВЗ, 14.08.1998; «В чому *є* суть наших зусиль?»: Андрій Парубій, Голова ВР України, 2018 рік; «До того ж, зал Львівського обласного суду *є* в аварійному стані»: Г. Скірська. — УШ, 2.08.2001) і досить звичайне, на відміну від літературної мови, використання дієслівної зв'язки *є* в складі іменного складеного присудка²⁷: «Тут встає представник львівського телебачення: — Ще одне погане слово про ту пані — і хтось отримає по писку. Бо я *є* львівський батяр і не можу дозволити, щоб при мені паплюжили жінку» (Галина Гордасевич, письменниця. — ЛУ, 18.05.2000), «Мадонна <...> вирішила судитися з сином югославського диктатора Марком. Він відкрив дискотеку <...>, яку назвав ім'ям знаменитої співачки <...> — “Мадонна” молодого Мілошевича *є* написана з одним “н”» (Г. Ярема. — ВЗ, 3.08.1999), «Єдиний вихід з цього становища — це *є* забезпечити всім робочі місця». Зокрема, у конструкціях *то є* у значенні «це»: «*То не є* проблема!» (див. також р. VIII п. 3.1.2.1), *так є* («У цілому світі *так є*»: Олег Гринів, філософ, освітянин) / *так не є*;

2) явне переважання в узусі регіолекту в посесивних конструкціях зворотів з *мати* над зворотами з *бути*, наприклад: «Цього дня вона *мала* уродини» (Е, 23.07.2002: із судової хроніки; у східноукраїнському узусі це було б «<...> у неї був день народження»), «“Під час війни я не ходив до школи, а коли вона закінчилася, *мав* 10 років, до першого класу не брали <...>”, — розповідає пан Михайло» (Е, 29.08.2019, с. 10; у східноукраїнському узусі це було б «<...> мені було 10 років»), «На палубі корабля зчинилася паніка. Один панок-бізнесмен прибігає до жінки в каюту: — Жінко, корабель тоне! — *Маєш* гризоту! Чи то твій корабель?» (ЗВУ, 20.08.1999: рубрика анекдотів), «Періодично дзвонить телефон, і той з домашніх, хто знімає трубку, або з розпачливою гордістю кричить: “*Спішуся*, бо *маємо* *гості!*”, або “Він *є* зайнятий, бо *має* *гості!*”» (Андрій Кокотюха. Галичина в нотатках. — УС, 22.02.2001, с. 11: враження письменника-«східняка» від перебування у Львові) (див. докладніше про цю особливість синтаксису української мови на загальнослов'янському тлі в р. VIII п. 3.1.2.2);

3) ширше, ніж у наддніпрянському мовному узусі, вживання пасивних дієприкметників у позиції іменної частини складеного присудка замість особових дієслівних форм, а також інфінітива (див. також про це: р. VIII п. 2.5.7.2.1): «Він *є народжений* 1814 року», «Вони *були трактовані* як <...>», «Кожна провокація на релігійному ґрунті *є* завжди засуджена більшістю людей». Пор., з іншого боку, наприклад, застереження в Ог. 1924, с. 278: слід уживати «мені *перешкодили*», а не «я *був перешкоджений*»;

4) уживання безособово-пасивних речень зі зворотним за формою дієсловом (як головним членом) і прямим додатком: «*Віддавалося* назад карточку, *віддавалося* навіть той мішок, в якому була передача» (П, 18.08.2001) (див. про це також р. VIII п. 2.5.5.2).

²⁷ Поширення цього явища в синтаксисі української мови дослідники пояснюють впливами з боку західнослов'янських і західноєвропейських мов [Савицький 2006: 48].

3.4.2. У межах непередикативних конструкцій:

1) активніше, ніж у публічному мововжитку «Великої України», уживання форм наз.-знах. в. мн. у назвах істот (явище, що загалом не виходить за межі літературної норми, але, наприклад, для газет Наддніпрянщини уживання таких форм мало характерне): «— Тепер не кожна здорова жінка хоче *дві дитини* мати <...>, — каже завідувач відділення патології вагітності» (ВЗ, 28.07.2011, с. 9), «пасічник тримав *бджоли*» (І. Крисуляк. — Е, 21.07.2011, с. 14), «Нам продають тухлі *кури*» (Ю. Курій, п. Кирик. — ВЗ, 21.07.2011), «*Корови* тримають, *свині, кури* чи *козу*» (С. Мартинець. — Е, 11.07.2013, с. 6); *мати гостей* (див. вище).

Сюди можна віднести також звороти на зразок: «Чому всі рвуться їхати “*на німці*”?» (І. Паньків. — ВЗ, 20.09.2018, с. 11: про українських заробітчан у Німеччині), «*На чехи... Агой!*» (В. Приймак. — МУ, 20.11.1997, с. 2: про українських заробітчан у Чехії);

2) поширеність форми дав. в. у конструкціях зі значенням належності та зумовленості чого-небудь кимось, чимось іншим, наприклад: «Землетрус у Туреччині забрав життя *тисячам* людей (Е, 21.08.1999), тобто у *тисяч*; «Заборона не стосувалася художньої літератури. <...> Російському уряду йшлося не про те, щоб заборонити інтелектуалам писати і видавати твори українською мовою» (Я. Грицак. Формування модерної української нації XIX—XX ст. Львів, 2002); «Якби *Богові* залежало, щоб нас покарати, ми би по землі вже не ходили» (ВЗ, 25.04.2013, с. 8), тобто *від Бога* (див. також щодо цього р. VIII п. 3.1.1.4);

3) у конструкціях на позначення часу це звичайне вживання (навіть у мовленні «простих» людей), по-перше, зворотів з порядковим числівником на зразок «зараз *шоста година*», яке в межах описуваного періоду значно поширилося також у загальноукраїнському мовному просторі, істотно потіснивши в ужитку звороти з кількісним числівником на зразок *шість годин* (див. р. VIII п. 3.1.1.1); по-друге, зворотів з прийменниками *за* і *по* на зразок *за п'ять [хвилин] шоста / п'ять [хвилин] по шостій* — на тлі звичайних у розмовній мові «Великої України» зворотів *без п'яти [хвилин] шість (шоста)* і *п'ять [хвилин] на сьому (сьомого)*. Пор., однак, у звороті з переносним значенням: «Одні вже *без п'яти хвилин* студенти, а іншим доведеться прийти через рік» (ВЗ, 17.07.2002)²⁸;

4) у морфосинтаксисі — уживання в ряді випадків інших, ніж це передбачає літературний стандарт, прийменників, наприклад:

а) у конструкціях зі значенням місця (стану) і напряду — уживання прийменника *на* замість літ. *в* (у) з іменниками в знах. і місц. в. [див. про цю особливість південно-західних говорів і, вужче, регіолекту Галичини, наприклад: Матвіяс 2007: 40, 42]: *на Галичині* («Що́го тижня *на Галичині* сталося ще кілька пригод зі зміями»: Іван Фаріон. — ВЗ, 7.05.2015, с. 1; пор. застереження, що нормативною має бути конструкція *в Галичині* [Зорівчак 2005: 103]), *на провінції*, *на еміграції* (особливо частотним цей зворот є, звичайно, в мовній практиці самої західної діаспори); з розмовного мовлення: «я прийшов *на штаб*», «я приходжу *на військкомат*»; *на таборі*, «возити дітей *на табори*» (про пластунські табори), «навчатися (студіювати) *на університеті*» [див. про це, наприклад: Ог. 1924, с. 238; Одарченко 1997: 128, 113, 168, 205]; *на емеритурі* «на пенсії» (у мововжитку діаспори); «участь *на 57 святі* культури русинів-українців Словацької Республіки» (у мововжитку українців Пряшівщини); *на поліції* (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 72) [див. про деякі українсько-польські паралелі в уживанні таких конструкцій, наприклад: Кононенко 2017: 549–550] (див. також у р. VIII п. 3.2.2 про зовні подібні конструкції на зразок *на районі, на зоні*, які, проте, мають зовсім інше походження);

²⁸ У значенні «чверть години» вживається також полонізм *квадранс*, наприклад: «З кабінету він виходив *квадранс по дев'ятій*» (Юрій Винничук), пор. також «*Чоколадовий квадранс*» — акція в одному з торговельних закладів Львова, що триває чверть години, коли можна придбати шоколад за зниженою ціною.

б) у конструкціях (з формою місц. в.) на позначення часу, зокрема тієї чи іншої години, — уживання прийменника *в* на місці загальноукраїнського *о* (*об*): «він прийде *в* другій годині», «треба дойти корову *в* тій самій годині»; у літературному вжитку: «*В годині десятій* перед полуднем чули прохожі хрипкий, здавлений крик» (Богдан-Ігор Антонич), «Завтра вона встане *в шостій годині*» (Любоко Дереш); з поширенням уже в загальноукраїнському масштабі: «Дільниця закривається *в десятій годині* вечора» (П. Литвиненко, журналіст. — СТБ, «Вікна», 6.04.2016), «Я Андрій Сусленко. *В цій порі* говоритимемо про <...>» (Експрес, «Телеекспрес», 23.02.2015). Пор. рекомендуванню як двох нормативних варіантів: «*о / в першій годині*» (СДМ 1930, с. 241);

в) у конструкціях зі значенням призначення предмета, мети дії — уживання прийменника *до* на місці *для*, а також *на*: «*Туди до волосся*» (Г. Гузю. — ВЗ, 10.08.1999), «*машинка до шиття*», «пропонувати план *до обговорення*» (І. Вакарчук: під час перебування його на посаді міністра освіти) (див. уже також у загальноукраїнському вжитку: р. VIII п. 5.1.3);

г) ширше, ніж у наддніпрянському мовному узусі, вживання конструкцій з прийменниками *до* у просторовому значенні («*зайти до хати*»), *за* в часовому («*прийти за годину*») і об'єктному («*питати за кого-небудь*») значеннях та деякими іншими (див. докладніше: р. VIII п. 5.1.3);

5) особливості синтаксичного керування в різних випадках, наприклад: «Переважає більшість відвідувачів [книжкової виставки. — О. Т.] — пенсіонери, студенти та мами з малими дітьми. І ті, й інші <...> *питають за романами* Юрка Винничука <...> “*Питають* найчастіше *за Курковим і Винничуком*”, — кажуть продавці» (ВЗ, 12.09.2014, с. 3); *шукати за ким-небудь* (див. про це, зокрема: Ог. 1924, с. 280, 469; пор. також: *запитувати за ким-чим, пошукувати за ким-чим*. — Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 36, 101, 178; с. 86, 178). Якщо СУМ-11 подавав *виглядати* у значенні «мати певний зовнішній вигляд» тільки з керуванням *ким-чим*, то СУМ-20 подає вже й *на кого-що*.

3.5. Словотворення. Це переважно різні типи афіксального словотворення, мало або менше представлені в літературному стандарті (як типи в цілому або на рівні їхніх окремих зразків).

Так, серед іменників це насамперед:

1) більша продуктивність явища суфіксальної фемінізації (див. докладніше р. VIII п. 4.3.2.1.1) (частина таких фемінативів відновлена з дорадянського часу): *поетка* (СУМ-11: «заст.»), *професорка*, *членка*, *союзанка* (жінка — член Союзу українок); зокрема, із суфіксом *-ин-я*: *дозорчиня* (від *дозорець*), *мисткиня* (від *мистець*), *стрілкиня* (від *стрілець* — в Українських січових стрільцях), *членкиня* («Колишня — як кажуть західні українці — “членкиня” Аспанфуту NN» [Качуровський 2018: 389]), *бойкиня* (від *бойко*);

2) певні особливості у творенні та функціонуванні демінутивних форм:

а) продуктивність демінутивно-пестливих форм із суфіксом *-ц’*:

— у загальних назвах — від іменників жін. р. Так, у назвах осіб: «Його виховували дідо (помер під час війни) й *бабця*» (П. Романюк. — МГ, 21.08.1999, с. 3); у жартівливій назві Австрії: «Та на тлі теперішнього бардаку “*бабця*”-Австрія виглядає просто-таки зразковою» (О. Юристовський. — П, 18.08.2001), «Зрада *бабці* Австрії. у Відні Путіна зустрічали оплесками. І підписали угоду про будівництво газогону в обхід України» (З. Воронович. — ВЗ, 26.06.2014, с. 3); «Тому працівникам супермаркетів радять уважно спостерігати за вже занадто турботливими молодими *мамцями*» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 11.09.2014, с. 14); в інших випадках: *дуця* — від *дупа* (Бл., 2013, № 25, с. 20); від іменників чол. р.: *вуйцьо*, *кумцьо*;

— у сфері особових імен (див. докладніше п. 2.1): *Ірця*, *Юльця* і под.; *Андрійцьо*, *Микольцьо*, *Ромцьо* і под.;

б) певні відмінності у співвідношенні демінутивних і недемінутивних форм у регіональному й загальноукраїнському узусах. З одного боку, для регіолекту є досить звичайним уживання деяких слів без суфікса *-к-*, наявного (здебільшого або й обов'язково) у відповідниках наддніпрянської мовної практики: *буда* («На прив'язі, верхи на буді, гавкає чорний кудлатий пес». — ГПУ, 2.05.2013, с. 2: замітка про ситуацію з повинню на Львівщині), *шиба* («Після цього пікетувальники розбили *шиби* у кав'ярні»: Б. Червак. — УС, 1.06.2000, с. 1; «Скандал із вибитою в п'ятницю *шибою*»: Т. Кузяк. — П, 24.06.2003), *парасоля* («<...> продає [завод. — О. Т.] <...> тенти-*парасолі*, *парасолі* чоловічі та жіночі двоскладні». — ВЗ, 2.03.2001: з оголошень); також перен.: «<...> відмовлятися від російської чи СНДівської ядерної *парасолі* над Україною <...>» (Т. Кузьо. — Журнал «Універсум», м. Львів, 1996, № 5–6, с. 20); форма *парасоля* поширилася вже й у слововжитку «Великої України», наприклад: «Чоловік з *парасолею* ледь не полетів на небо» (Еспресо, «Вартові Еспресо», 4.01.2020: усно і в написах), «*Парасолі* та чоботи: до -50% на грандіозному сейлі» (з реклами в інтернет-магазині ROZETKA, вересень 2021 року); див. також: ЛУ, 28.01.1993, с. 8; її подають УОС 2009, СУМ-20 (причому в останньому — цілком нейтрально). З другого боку, деякі слова, навпаки, частіше або й звичайно функціонують у регіолекті саме з цим суфіксом, тоді як у загальноукраїнському узусі такі форми сприймалися б як зменшувально-пестливі: «Сільський голова разом із дільничним оглянули злочасну межу та наказали старому зрізати 18 *сливок*. <...> Наступного дня Юрій запросив двох знайомих порізати *сливки* на дрова» (Ж. Попович. — ВЗ, 16.09.2014, с. 14), *салатка*, *грушка* (пор. пол. *gruszka*, *salatka*). У вжитку ще лишається також слово *звіря*, перев. у мн. *звірята*, у значенні «тварина; звір» (пор. пол. *zwierzę*);

3) продуктивність певних суфіксальних утворень з *-к-а* — як наслідок переоформлення вихідних повних назв, зокрема з їх структурно-семантичною конденсацією:

а) як наслідок універбації відповідних атрибутивних словосполучень або переоформлення морфемної структури окремих слів (ця модель, представлена в межах регіолекту переважно словами, спільними з польською мовою, у структурно-словотвірному плані є цілком тотожною зі значно повніше представленим у сучасній загальноукраїнській мовній практиці напрямом такої ж суфіксальної конденсації в словах, здебільшого спільних з російською мовою: *гуманітарка*, *маршрутка* і под. — див. р. VIII п. 4.2.4.7.2). Наприклад, *господарка* «господарство; економіка» (СУМ-11, СУМ-20: «діал.»): «Пані Дарія <...> дівчат навчала, як вести *господарку*, як приймати гостей, як пекти і варити» (ВЗ, 31.12.1999), «— Магістраль [Львівська залізниця. — О. Т.], як ніяка інша галузь, відчуває пульс народної *господарки*» (УШ, 3.08.2000, с. 3), «Це негативно вплине на європейську економіку. А *господарка* Європи *наразі* не у найліпшому стані» (З. Воронич. — ВЗ, 16.09.2014, с. 3), «Світова *господарка* на висхідній» (Н. Стельмашук. — П, 10.08.1999, с. 6), пор. уже й у київських ЗМІ: «дати лад сучасній літературній *господарці*» (К. Родик. — УМ, 31.05.2011, с. 10); *кавалерка* 1) невелика однокімнатна квартира (без кухні), 2) життя й побут молодих неодружених чоловіків, 3) (збірн.) молоді неодружені чоловіки: «За ці гроші можна винайняти будь-яке помешкання — від однокімнатної «*кавалерки*» <...>» (П, 18.08.2001), «— Після закінчення інституту я поїхав у Коломию <...>, але <...> мені бракувало Львова, бракувало Академічної, на якій зустрічалася вся *кавалерка* в суботу і в неділю після полудня» ([Із інтерв'ю з І. Гречком, головою Клубу греко-католицької інтелігенції]. — ВЗ, 22.01.2004, с. 6); *мулярка* 1) мулярська робота, мулярські роботи; 2) мурована кладка; мурована споруда або її частина; *партизанка* 1) партизанський рух; партизанська боротьба; 2) (збірн.) партизанський загін, партизанські загони: С. Ф. Хмель. Українська *партизанка*: з крайових матеріалів — назва книжки (Львів, 1994), «<...> смерть відомого керівника совєтської *партизанки* з гітлерівцями і УПА генерала <...> Сабурова» (Р. Пастух. — ЗВУ, 19.07.1997, с. 2); *пралька*: «Нещодавно мої знайомі нарешті зібрали гроші на давно омріяну покупку — пральну

машину-автомат. <...> Знайомі справедливо вважали, що найкраще придбати “пральку” у фірмовому магазині» (Р. Дурбак. — УШ, 10.08.2000), «Сік із пральки [заголовок]. <...> — Тоді ходімо: почастую яблучним фрешем із <...> пральної машини» (Е, 16.08.2012, с. 10); *сателітарка* — сателітарна (тобто супутникова) антена: «Як винайняти квартиру в Криму [заголовок] <...> Це вам не Болгарія, де ви <...> маєте у своєму розпорядженні санвузол, *сателітарку*, відео, телефон і т. ін.» (Н. Боднар. — Е, 19.06.2003, с. 6); *телеграфка*: «львівська “телеграфка”» — про Львівський завод телеграфної апаратури (ВЗ, 3.07.2001);

б) як наслідок універбації числівниково-іменникових словосполучень (з іменником *рік* у формі род. в. мн.) на позначення віку кого-небудь — певних «круглих» дат: «І раптом, коли їй уже “тридцятка”, зустрічає Його» (ВЗ, 24.03.2016, с. 15), «Навпроти мене сидів на лавці чоловік у ранній *тридцятці*, в цивільному пальті» (М. Савчин. Тисяча доріг: Спогади жінки — учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ, 2003), «Лікар запитує у пацієнтки: — Скільки вам років? — Та-а... Наближаюся до *сороківки*» (Г. Мельник, читачка. — УШ, 27.07.2000: у розділі «Галицькі віці»), «Дитячий садочок святкуватиме перше десятиріччя, а от його завідувач розміняє *сороківку*» (Л. Семетковська. — Е, 21.08.1999, с. 12а), «<...> визначному поету Романові Лубківському виповнюється “шістдесятка”» (О. Ганущак. — МГ, 7.08.2001), «Народна артистка України Марія Стеф’юк напередодні 70-ліття... втекла з Києва. Ні, не кудись за кордон, а в рідне село на Гуцульщині. <...> — Ну, я не відчуваю, що мені *сімдесятка*. (Сміється)» (Е, 19.07.2018, с. 15)²⁹;

4) дещо ширша наявність серед загальних назв дериватів із суфіксом *-івка* — унаслідок як універбації відповідних атрибутивних словосполучень, так і морфемного перетворення твірних слів: *автівка*, *візитівка*, *кредитівка* (див. також про цю модель у загальноукраїнському мовному вжитку: р. VIII п. 4.3.2.8); «*Дошівка* безпечніша, ніж вода з-під крана, довели науковці» (Е, 30.05.2013, с. 8), тобто дощова вода; «Потім найняли *таксівку*, якою вирушили <...> до Тернополя» (В. Гродецька. — Е, 5.07.2007); *шнурівка* на місці *шнурок*; див. також вище в п. 2.5 одиниці *боївка* (пор. у літературі 1920-х років у формі *бойовка* [Гладкий 1929: 125]) — пол. *bojówka*, *криївка* — пол. *kryjówka*;

5) функціонування іменників на *-овець* у назвах осіб, похідних від прикметників із суфіксом *-ов-* (див. про них далі), — активізація в ужитку давно вже наявних і поява деяких нових (під впливом також мовної практики діаспори): *колійовець* («Цьогорічні урочистості з нагоди Дня залізничника були, як ніколи, розлогими. <...> Підготували *колійовці* подарунок і своїм пасажиром»: Н. Бутлер. — МГ, 7.08.2001), *спортовець*, *цирковець*, *штабовець* «штабіст», *бізнесовець* (див. також у сучасному загальноукраїнському мовному вжитку: р. VIII п. 4.3.2.5). Це також деякі відіменникові утворення від власних назв: *уповець*, перев. мн. — вояк УПА (хоча значно частішим є утворення *упівець*), *бульбовець* (у конкуренції з *бульбівець*), перев. мн. — учасник українського визвольного руху на Волинському Поліссі в 1940-х роках під проводом Тараса Боровця («Тараса Бульби»).

Це також ширше, ніж у загальноукраїнському літературному мововжитку, функціонування збірних іменників на позначення осіб (замість форм дистрибутивної множини) із суфіксом *-ств-о* / *-цтв-о*: «Ще моя подруга у консерваторії повчала: “<...> Щоб стати зіркою, треба <...> з режисером шури-мури крутити. Бо інакше — отримаєш роль з одного речення “Просимо *панство* до столу”» (Лєся Бернакевич. Шлях на “велику”

²⁹ Словники УЛІМ поки що майже не подають слів, утворених за цією моделлю (за окремими винятками — наприклад, *п’ятдесятка* в СУМ-11), хоча пор. уживання, наприклад: «— Але вже йому, мабуть, давно *шістдесятка* минула? — Шістдесят вісім, — відповів спокійно Швейк» (Ярослав Гашек. Пригоди бравого вояки Швейка / Пер. з чеської С. Масляка. Київ, 1958). Пор., з іншого боку, також, наприклад, рос. розм. *тридцатник*, *сороковник*.

сцену. — УШ, 19.08.1999), «УГК *Душпастирство* в Мюнхені та родина в Україні» (з підпису під некрологом: УС, 21.01.1999) (див. докладніше про активізацію цього словотвірного типу: р. VIII п. 4.3.2.5), іменників на *-ов-ання*: «На *упакованні* було вказано, що м'ясо свіже <...> Подивилась на дату *упакування* <...>» (Ю. Курій. — Е, 21.07.2011: Львівські новини) (див. докладніше про активізацію цього словотвірного типу: р. VIII п. 4.3.2.9), іменників на *-иськ-о* (там, де в східноукраїнському узусі звичайними є утворення з *-ищ-е* [див. про функціонування іменників на *-иськ-о* в південно-західних говорах, наприклад: Матвіяс 2003: 57]): «Частина з них [військ. — О. Т.] перебувала біля гетьмана, решта мали тимчасові *становиська*» (Е, 23.11.2017, с. 24; СУМ-11: «рідко», пор. *становище*) (нові нормативні словники вже подають *морозисько*, тобто *морозище*: СУМ-20, *писисько*: ОСУМ 1994).

У межах розряду прикметників це:

1) досить широка наявність відносних прикметників з переважно наголошуваними суфіксами *-ов-, -ев-* у тих випадках, де в узусі УЛМ виступають звичайно форми з *-н-ий* або іменники в непрямих відмінках (див. про активізацію конкуренції цих словотвірних моделей у загальноукраїнському мовному просторі: р. VIII п. 4.3.3.5): *галоповий* (*галопова їзда*; перен.: *галопова інфляція* — ЗВФЕС), *голодовий* (*рік, час, смерть*), *грибовий* (*грибова юшка*), *г(т)риповий* (*сезон, карантин, прогноз*), пор. в УЛМ *грипозний, запасовий, імпортовий, колійовий* «залізничний; колійний», *парадовий, процентовий* (*сто-процентовий*, присл. *стопроцентово*, також перен.: «*стопроцентово впевнений*»), *спортовий, фіз(т)уровий* (особливо про людину, її статуру: *форми, дівчина, жінка, хлопець*), пор. *фігурний* і *фігуристий*, *штабовий* та ін., серед новіших: *інтернетовий, латексовий* («латексовий кондом»: Е, 9.08.20010), *телевізоровий; вантажевий, жовчевий* (*міхур, «виділення жовчевого соку»*: Е, 28.08.2014, с. 8), *саботажевий* (переважно в матеріалах про діяльність УВО, ОУН: «*саботажева акція*»), *стилевий* — «стильний» (Лексикон львівський... 2009) і «стильовий» (УНС, УАС). У матеріалах ЗМІ про дорадянський період у житті регіону фігурують прикметники *допомоговий, три-, п'яти-, семикласовий* (*школа, освіта*) (хоча, наприклад, активно вживані в дорадянський час одиниці *візитовий* і *кредитовий*: *візитова картка, кредитова спілка* — тепер значно поступаються за вживаністю перед *візитний* і *кредитний*);

2) наявність субстантивованих прикметників з наголошуваним суфіксом *-ов-* на позначення особи. Це, по-перше, прикметники чол. р. на позначення особи за її посадою: *районовий* [*провідник*] (у зв'язку з активізацією публікування матеріалів про діяльність ОУН-УПА), *шефовий*: «І не виключають розколу у партії та заміни “*шефового*”, Бориса Тарасюка» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 31.07.2012, с. 3), «Депутати від опозиції <...> до сесійної зали не поспішали: очікуючи рішення “*шефових*”, походжали кулуарами» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 7.07.2007, с. 3), *дружиновий* (у львівських скаутів). По-друге, це прикметники жін. р. (за формою присвійні прикметники) на позначення: а) дружини особи, позначеної твірним іменником чол. р.: «Сформулюймо ж запитання так (вживаючи мову, якою повсюдно послуговується пані *Президентова* [мається на увазі дружина тодішнього Президента України Людмила Кучма. — О. Т.]): К чому би всео ето?» (І. Гречко. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 4), «— Це ось наші присяжні, — сказав пан Лідер, садячи <...> тестя з *тестьовою*» (Юрій Винничук. Роман «*Мальва Ланда*». — Суч., 2001, № 11, с. 9); як прізвище дружини від прізвища чоловіка: «— <...> А це моя дружина, пані *Ліндерова*, а це — <...> пан Дезидерій Фляк та пані Мотрона *Флякова*» (Юрій Винничук. *Мальва Ланда*, с. 9); б) самої особи за її посадою: «Апеляційний суд Львівської області виніс вирок директорові фірми “*Квазар*” Любові NN та її водієві за зв'язче вбивство

відомого львівського лікаря <...> Записали її розмову з водієм, який вимагав від *шефової* гроші за убивство лікаря» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 9.06.2005), *деканова, ректорова* ³⁰.

У прикметниках і похідних від них прислівниках це широке функціонування дериватів з префіксом *за-* із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно»: «— На старті дистанції я *засильно* натиснув на весло» (Е, 27.08.2015, с. 19), «Зима трохи *заскоро* почалася» (див. докладніше про цю модель: р. VIII п. 4.3.4.1).

У прислівниках це ширша наявність утворень:

а) на *-о* переважно від відносних прикметників (у цю модель втягуються й похідні від якісних прикметників, наприклад: «вийшов *ціло*», тобто цілим — див.: Ог. 1924), наприклад: «Адже циган у Румунії *відсотково* стільки ж, як у нас росіян» («Львівські *observaciji*» пана Юзя. — П, 23.08.2001, с. 8); «Пошиття *гуртово* на замовлення» (оголошення в інтернеті), тобто гуртом (оптом); «Адже *загально* вживаються такі слова <...>» (Л. Коць-Григорчук. — Записки НТШ. Львів, 1992, т. 224, с. 424); «За п'ять днів до прощі <...> *пішо* вирушили в дорогу перші прочани» (О. Галушка. — ЗВУ, 28.07.2000, с. 2; див. також: Ог. 1924, с. 285); «Це треба *прикладово* довести» (тобто на конкретних прикладах; відповідний твірний прикметник на зразок пол. *przykładowy* не зафіксовано); «Протягом року Ольга <...> гроші Романові не передавала. <...> *Телефонічно* познайомила з Сергієм» (В. Савченко. — СП, 27.07.2000, с. 3), «І, нарешті, *телефонічно* звернулася до директора» (ЗВУ, 2.08.2002, с. 12); «використовувати що-небудь *цільово*» (див. також р. VIII п. 4.3.5.5);

б) з префіксом *на-* (з іменними за походженням формами в позиції знах. в.; з можливим написанням окремо — за зразком польської мови) (див. також: п. 5.3.1 цього розділу, р. VIII п. 4.3.5.6):

— з прикметниковими за походженням формами [пор. таку модель творення польських прислівників у зіставленні з їхніми відповідниками в УЛМ: Кононенко 2017: 416, 506]: «Ця комедія заснована на скетчах популярного телешоу “*На живо* у суботній вечір”» (Е, 21.08.1999), «Наразі лідери українського фолк-року розмірковують, за якою ж технологією знімати відео: “*на живо*”, у флеші» (А. Башук. — П, 11.06.2003), пор. пол. *na żywo*; «<...> смажені яйця і яйця, зварені *на круто*» (ВЗ, 16.04.2015, с. 13); «1952 року Г. Костюк переїздить *на постійно* до США» (ЛУ, 10.10.2002, с. 10; СУМ-20 уже подав це слово — з написанням разом, хоча і з позначкою «розм.»); «Торік професора Аджарі було засуджено до смертної кари за висловлювання про те, що мусульмани — не дресировані тварини і не повинні *насліпо* йти за лідерами» (П, 22.07.2004), пор. літ. *naoslin* і пол. *na ślepo* (СУМ-11 і СУМ-20 подають *насліпо* з позначкою «діал.»); «На літо забудьте про *саджені* яйця (або зварені не *на твердо*)» (П, 18.08.2001), «За правилами, яйця *на твердо* слід варити понад 10 хвилин» (Е, 27.12.2012, с. 18), пор. пол. *na twardo* (СУМ-20: *натвердо* — з позначкою «діал.»); «*На тверезо* їдеш — далі будеш» (Е, 29.07.2004), пор. пол. *na trzeźwo* (СУМ-20 уже подав *натверезо*, причому стилістично нейтрально); «Дрогобичанам вже давно відомий вислів працювати “*на чорно*”» (П, 28.07.2005), «*начорно* міняти гроші» (нелегально, на чорному ринку), пор. пол. *na czarno*;

— з іменниковими за походженням формами: «*Назагал* спектакль справляє гарне враження» (МГ, 27.12.1993), пор. *загалом* і пол. *na ogół* (СУМ-20 уже подав *назагал*, причому стилістично нейтрально); «Лише подивуєшся *направду* подвижницькій праці молодих талановитих людей» (МГ, 6.12.1993), «*Направду*, хвороба приходить до нас

³⁰ Пор. кваліфікацію одиниць на зразок *докторова* та ін. як полонізмів в українській мові [Шерех 1951: 208]. Пор. у мововжитку східноукраїнських письменників з «покоління 20-х»: *пані інженерова, пані комендантова* (Щоденник Аркадія Любченка. Львів – Нью-Йорк, 1999, с. 275, 296: з написанням у лапках — на позначення галичанок); *прокуророва, казначесва* (Борис Антоненко-Давидович. Оповідання «Образ», 1957 р.): цілком нейтрально про жінок зі Східної України.

через навстіж відчинені двері» (Е, 21.08.1999, с. 15а), пор. узвичаєне в УЛМ *справді* і пол. *naprawdę*.

У дієсловах це:

1) досить помітні відмінності у творенні форм док. в. (див. також п. 5.3.1 цього розділу, р. VIII п. 4.3.6.1.1) — більша продуктивність дериватів з префіксами *з/с-*, *за-* при перфективізації двовидових дієслів іншомовного походження, ширше творення дериватів з префіксами *за-*, *ви-* в інших випадках (у творенні дієслів за значеннями відповідних родів дії): «Задзвоніть і довідайтесь про наші нові спокусливі ціни» (ВЗ, 28.07.2000: з рекламних оголошень), «Ця національна страва йому *засмакувала*» (ВЗ, 27.08.2015, с. 11), «Вони [вироби із сиру. — О. Т.] дуже *засмакували* військовим» (Е, 20.04.2022, с. 16), перен.: «Пустивши в хід традиційну антикомуністичну фразеологію, яка могла б *засмакувати* декому з нерозбірливих “западенців”, автори листівки підходять до основної своєї мети» (Михайло Косів. — Час, 27.11.1998, с. 11), *заіснувати* «почати існувати» («Невже так важливо *заіснувати*? <...> Усвідомити тілесність?»). — Юрко Іздрик. Подвійний Леон; пор. пол. *zaistniec*), «книжка, *загрунтована* на значному фактичному матеріалі», *емігрувати* — *виемігрувати*, дериватів з префіксом *по-* (там, де в літературномовному узусі частіше вживаються форми док. в. з іншими префіксами або вони взагалі відсутні): *подивувати*, *поросійщити* і под. («Учні досить добре володіють українською мовою, чого не знають їхні *поанглійщені* батьки»: Б. Г. [автор. — О. Т.]. — ЗВУ, 29.07.1997), *поцінувати* («Хоча старання “Споживзахисту” й були *поціновані* на сесії облради у виступі депутата NN» (МГ, 3.08.1999), *подиктувати* у значенні «продиктувати», *покваліфікувати* (УНС) та ін.;

2) ширша представленість дериватів з префіксами *у-* / *уне-* зі значеннями дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки (див. докладніше про це: р. VIII п. 4.3.6.2.1);

3) наявність форм з префіксом *пере-* в тих випадках, де в сучасній УЛМ звичайно вживається префікс *про-* (пор. у південно-західних говорах: «день *перейшов* спокійно», «ми трохи *перейдемося*», «*переварювати* воду» і под.)³¹, наприклад: «Частина хлопців пішла гуляти вулицями міста, щоб *перевітритись*» (Х. Біляковська. — Е, 31.08.2017, с. 3), «<...> після втрати свідомості людині необхідно спокійно полежати у прохолодному, добре *перевітреному* приміщенні» (О. Гончарук. — ВЗ, 25.07.2002), «Вітер подув — шию не повернеш. *Перетяги* в приміщенні чи транспорті можуть спровокувати серйозні проблеми» (О. Ковальська. — Е, 5.06.2014, с. 21), «Минулого сторіччя українська термінна наука *перейшла* кілька етапів», «*перейти* експертизу в Державній комісії з литовської мови» (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2004, № 503: Проблеми української термінології, с. 3, 11), *перетримувати* / *перетримати* у значенні «тримати / протримати певний час»: «Працівникам екопарку й волонтерам вдалося евакуувати у місця тимчасової *перетримки* <...> насамперед дрібних тварин» (Е, 27.04.2022, с. 2); у виданнях, що поширюються з діаспори: «поляки *переводили* суд над гайдамаками» (О. Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958, т. I, с. 123), «Пуд, одиниця ваги або маси, яка <...> *перетривала* <...> до введення метричної системи мір» (ЕУ: Словникова частина, т. 7, с. 2416). Такі форми стали поширюватися в Україні також у центральних виданнях: «Нашою пресою вже *переходили* публікації, де так чи інакше згадувано <...>» (Сл., 1992, ч. 4, с. 3); нім. *lüften* — укр.

³¹ Ю. Шевельов, зауважуючи, що на Заході України дієслова з *пере-* вживають у значенні *про-* («віз по дорозі *перейхав*», «*переходити* ліс»), відзначав: обидва префікси означають рух через предмет, але *пере-* — рух понад предметом, а *про-* — серединою предмета [Шерех 1951: 291]. СУМ-20, наводячи цитату з твору Богдана Лепкого, дає відповідне пояснення в дужках: «Петро [цар Петро I. — О. Т.] *переводить* [проводить] реформу» (т. 6, с. 351, стаття «зреформувати»). Див. також про слововживання такого роду в мовній практиці Галичини (Ог. 1924, с. 375–377), української західної діаспори [Одарченко 1997: 128].

перевітрювати (Новий німецько-український / українсько-німецький словник / Уклад. О. П. Пророченко / З передмовою Ярослави Погребенник. Київ: Аконт, 1997, с. 205). Але насамперед це певне поширення форм *перепуск*, *перепускний*, *перепускник* (як наслідуювання також, можливо, мовної практики 20-х років, пор., наприклад: рос. *пропускать* — укр. *пропускати*, *перепускати*; *пропускной* — *перепускний*, *пропускний*: СДМ 1930, с. 174; див. також РУСКрим.)³²: «пункти *перепуску* через кордон», *перепускний пункт*, *режим*, *контрольно-перепускний пункт*. Так подано, зокрема, у Сл. військ. (с. 101, 207, 243), так стало поширюватися в 90-ті роки, хоча й дуже непослідовно, у мовній практиці, в тому числі, наприклад, у написах на табличках у військових частинах, підрозділах міліції тощо, у ЗМІ, особливо в інформаційних програмах різних телеканалів, у деяких рекомендаціях з культури мови: *контрольно-перепускний пункт* [Антисуржик 1994: 62] (при тому, що офіційно лишаються нормативними форми з *про-*).

Певною регіональною специфікою відзначаються також уживання деяких уже досі наявних і творення нових ініціальних абревіатур і графічних скорочень:

а) абревіатурні утворення нового часу: *ТзОВ* — від повної назви *товариство з обмеженою відповідальністю* (у «Великій Україні» це абревіатура *ТОВ*), яке практично безваріантно вживається в трьох областях Галичини й поширилося також (але вже в співіснуванні з варіантом *ТОВ*) у сусідніх західноукраїнських областях. У центральних газетах у розділах оголошень на тій самій сторінці могли співіснувати абревіатури *ТзОВ* (щодо організацій у Галичині та певною мірою у всьому Західному регіоні) і *ТОВ* (у Центрі й на Сході країни) (див., наприклад: ГУ, 25.11.1999; СВ, 14.06.2005); *КСГП* (пор. також за межами Галичини — наприклад, у газеті «Подільнин», м. Хмельницький, 31.7.1998, с. 5) — від повної назви *колективне сільськогосподарське підприємство* (у «Великій Україні» це була абревіатура *КСП*);

б) серед графічних скорочень у регіоні скоріше, ніж у «Великій Україні», відновилося вживання зворотів *до / від Р. Х.*, тобто *до / від Різдва Христового* («216 рік до Р. Х. — у битві при Каннах Ганнібал оточив і розбив римське військо»; пор. уже і в київських виданнях: «Дня 21 серпня року 1991 *від Р. Х.*». — Сл., 1992, ч. 13), а у сфері мовного етикету поширилися (як з дорадянської, так і з діаспорної мовних практик) такі скорочення, як *Ви.* (високошановний) і под., *бл. н.*, тобто «блаженної пам'яті» і под. (див. повніше в п. 5.3.1). 3-поміж новіших утворень це скорочення *б/в*, тобто «який був у вжитку» (у мовній практиці Наддніпрянщини звичайно користуються скороченням *б/у*, тобто «який був у вжитку», пор. рос. *б/у* — «бывший в употреблении»), — так, у рубриках газетних оголошень: «Продаю вживані речі: <...> швейну машинку <...>, *б/в*, телефон з визначником номера, *б/в*» (ВЗ, 18.07.2002), «Продаються чавунні батареї *б/в* у доброму стані», «Продаю трюмо *б/в*, темного кольору, в чудовому стані <...>» (П, 9.08.2001; на цій самій сторінці є й скорочення *б/у*). З таким самим значенням рідше вживається скорочення *б/к*, тобто «який був у користуванні»: «пральна машина, *б/к*, у відмінному стані» (СП, 7.08.1997; тут же поряд: «меблі, *б/в*: кухня, крісла, <...>»). Пор. так само в ужгородських газетах: «Продаю: <...> Телевізор, *б/к*, у гарному стані, за доступну ціну» (газета «Орбіта-Логос», м. Ужгород, 18.09.1997).

4. Мова української західної діаспори і сучасна мовна практика в Україні.

4.1. Діаспора і «м(М)атерик». Якщо в радянський час під поняттям діаспори звичайно розуміли «розсіяння» по світу євреїв, а згодом і вірмен, але щодо українського

³² Твірне дієслово *перепускати / перепустити* у значенні «давати можливість кому-небудь пройти або проїхати» СУМ-11 і СУМ-20 подали як діалектне (з ілюстрацією з творів Івана Франка: «варта перепустить тебе»), РУС-3 (т. 3, с. 38) — як рідковживане.

зарубіжжя говорилося як про українську «трудова» (загалом нейтрально) і про «політичну» (несхвально) еміграцію, то на межі 80–90-х років назва «українська діаспора» стала досить швидко поширюватися й незабаром увійшла до загального мовного вжитку (див. також про це р. І п. 5.2.2) ³³ (нерідко механічно заступаючи назву «еміграція» навіть у тих випадках, де для цього немає жодних підстав, наприклад: «*петлюрівська діаспора* у Франції 20-х років»). Під «українською діаспорою» в Україні розуміють в основному західну українську еміграцію (емігрантів кількох хвиль переселення та їхніх нащадків) у Північній та Південній Америці, Західній Європі, Австралії, але насамперед у США і особливо в Канаді ³⁴ (хоча від початку 90-х років стали говорити вже й про східну діаспору — на теренах колишнього СРСР). На позначення представників діаспори сформувалася вже ціла низка дублетних найменувань: *діаспорники*, *діаспоряни*, *діаспорити*, *діаспорці*, рідше *діаспорівці*; уживаються прикметники *діаспорний*, рідше *діаспорський* і *діаспоральний*; поширюється назва *діаспоризація* («діаспоризація українців у світі» і т. ін.); для найменування запозичень з мовної практики діаспори вже вживається назва

³³ Вітисненню назви «еміграція» на користь назви «діаспора» сприяли такі чинники: а) назва «діаспора» позбавлена тих політизованих конотацій «небажаності», якими в радянський час була окутана перша з цих назв: «емігрантів» у будь-якому разі розглядали як «непатріотів» щодо їхньої історичної батьківщини, а багатьох із них — і як прямих ворогів; б) у суто змістовому плані: за словами О. Прицака, «еміграція сидить на валізках і чекає зміни ситуації, щоб повернутися додому, діаспора ж живе дома» [див.: Русанівський 1991: 19]. Наприклад: «<...> А от як називати наших зарубіжних земляків? <...> Навряд чи має логіку <...> нерідко вживане напівофіційне, за прикладом московського товариства “Родина”, слово “співвітчизники”. І вже зовсім не відповідає <...> поширений термін “українська еміграція”. Скажімо, люди четвертого чи п’ятого покоління зарубіжних українців ніяк не можуть бути ані емігрантами, ані навіть дітьми емігрантів <...> Саме тому, очевидно, останнім часом “увірвалося” в нашу мову модне слово “*діаспора*»» (В. Чорний, начальник відділу інформації МЗС УРСР. — ЛУ, 12.04.1990, с. 3).

Проти застосування назви «діаспора» щодо зарубіжного українства в тому обміні думок, що його вели в зазначений період на сторінках преси, висувалися, однак, такі аргументи: а) діаспора — це народ або його значна частина, вигнані завойовниками за межі рідної землі, тоді як українців ніхто силоміць не витісняв за межі батьківщини (наприклад, письменник Олександр Левада; це було прийняте в радянський час трактування названої проблеми); б) поняття діаспори, як і еміграції, не можна застосовувати щодо українців, які живуть за межами України вже не в першому поколінні й давно вже стали інтегрованою частиною народу тієї країни, де вони поселилися, — це зарубіжні (закордонні) українці або, якщо мати на увазі конкретну країну, українські канадці і т. ін. / канадські і т. ін. українці (П. Кравчук. Хто ми такі: «діаспорники»? — ЛУ, 12.04.1990, с. 3). З віднесенням себе до української «діаспори» («так, просто якогось стихійного процесу»), а не до «еміграції» (трактуючи назву «діаспора» як «образливий титул еміграції») не погоджувався, наприклад, і відомий філолог та культурний діяч закордонного українства Ю. Шевельов [див.: Шевельов 2009: 430; Шевельов 2001, т. 2: 227].

³⁴ Щодо поширеного уявлення в радянській Україні й узагалі в СРСР про Канаду як про «осередок» національно свідомого зарубіжного українства пор., наприклад, у спогадах про недавнє радянське минуле (ситуація 60-х років): «Перше, що страшенно вразило в Києві, це те, що на його вулицях зовсім не було чути української мови. <...> Одного дня я зайшов у магазин “Українські сувеніри”, а там за прилавками стоять красиві дівчата і жіночки в українських вишиванках. Ото, думаю, відведу душу: погомонию рідною мовою. Заговорив, а вони мені російською. “Чому ви мені не відповідаєте українською?” — запитав я. Кинула на мене злий погляд чорнобрива молодиця в українському вбранні і з обуренням рявкнула: “Хотите говорить на украинском языке — езжайте в Канаду”» (М. Кочерган. Про час, про себе і людей: Спогади. Київ, 2012, с. 88; автор — галичанин і прибув до Києва з цього регіону). У відомому радянському кінофільмі «Здравствуй і прощай» (сценарій В. Мережа, режисер В. Мельников, кіностудія «Ленфильм», 1972 рік), дія якого могла відбуватися в 60–70-х роках у селі десь на півдні України, у Ростовській області або в Краснодарському краї Російської Федерації, але всі герої спілкуються російською літературною мовою (крім вигуків до домашніх тварин українською мовою та двох українських народних пісень), є епізод (не пов’язаний з основними сюжетними лініями і загалом незрозуміло навіщо поданий), коли до місцевого колгоспу прибуває делегація канадських фермерів, які звертаються до героїні українською мовою. І коли вона також відповідає їм по-українському, один з них, приємно вражений, вигукує: «Як же ти знаєш нашу мову, донечко?!», на що героїня дає ухильну відповідь: «Да у нас намешано: украинцы, русские...».

діаспоризм. Як образне найменування української діаспори набув поширення вислів «Нашого цвіту по всьому світу». На позначення самої України в такому зіставленні з діаспорою стали вживатися назви «м(М)атерик», «материковий»: *Україна, література, літературна мова* тощо (див. також далі п. 5.4, а також р. X п. 8.2.1).

Стереотипний образ «діаспорного українця» в уявленні пересічного представника «материкової» України станом на кінець 80-х — початок 90-х років вимальовувався як: а) у політичному аспекті — активний поборник державної незалежності України (насамперед, зрозуміло, від Росії); б) у соціальному аспекті — активний, наполегливий у досягненні мети ³⁵, успішний і, звичайно, «багатший» порівняно з «материковими» українцями; в) у національно-мовному аспекті — людина, що, будучи громадянином іншої держави й перебуваючи вже тривалий час у постійному іншомовному оточенні далеко від своєї історичної батьківщини, не тільки зберегла свою належність до українського джерела, а й відчуває моральний імператив закликати до цього й «материкових» українців; якщо конкретніше, то це переважно носій «галицьких» культурно-мовних особливостей (хоча в структурі західної української діаспори, крім галичан і буковинців, свої «сегменти» мають, як відомо, закарпатці-русини: див. про це також нижче, лемки і «східняки-наддніпрянці», а також представники останньої, четвертої, хвилі еміграції, етнографічно-культурні відмінності між якими вже значною мірою нівельовані). При ближчому знайомстві «материкової» України з діаспорою від початку 90-х років цей стереотипний образ став поповнюватися деякими новими рисами (про що далі).

Образ представника / представниці діаспори вже ввійшов до набору персонажів новітньої української художньої літератури — у їхніх контактах із людьми з «материкової» України як під час відвідувань своєї історичної батьківщини, так і в себе вдома. Так, до українського села приїздить з Торонто молода жінка Василина Петрин — з метою «вивчити сучасний сільський побут, записати справжній український фольклор і зрозуміти менталітет українського народу»: «— Ми у клубі тоді виставу зробимо. “Під тихими вербами” називається. Картинки з сучасного українського сільського життя. <...> — Аби молодь привернути до рідної мови, до фольклору. Адже наша мова така ошатна, така різнобарвна», «— Наша мова калинова, — вела далі своєї Василина, — це я вже тут живучи стала розмовляти, як усі. А як додому приїду, то мене мати за це сварить. Каже, там не мова, а якась колотуха для свиней, все намішано, слова покручені, не втямиш, чи українці говорять, чи руські. Лише ми в діаспорі зберігаємо справжню мову, бо тут у вас вона майже загинула»; прощаючись з бабою, в хаті якої вона жила: «— Хочу дати вам подарунок. Це п’ять доларів. Гарні гроші. Витраťте їх на перекриття хати. Наступного разу приїду — перевірю» (Марина Медникова. Ой! (гумористична кіноповість). — Журнал «Київ», 1997, № 11–12, с. 35–88). З діалогів між філологами з України (Центральної або Східної) родиною Бойків, запрошеними на роботу до одного з університетів США, і їхнім американським колегою Юрієм (Джорджем) Когутом — українським емігрантом у другому поколінні: «— Ось вам маленька деталь, — каже Уляна, — того, до чого ми звикли і з чим змирилися. Ми якось, ще коли мені років сім-вісім було, знімали в Криму куток. <...> Ну й от, господар чує, що я до батьків звертаюся українською. Це його дуже обурює, і він мені каже: “Ти же — культурная девочка, а говориш по-кугутському. Неперспективно!” — Як? — не розуміє Когут. — Як він тобі сказав? — <...> Він приголомшений. — Але ж чому ви не протестували?! — Як? — Треба було йти до іншого власника! Хай би він бодай фінансово (якщо не можна його притягнути до суду) поплатився за свій шовінізм! <...> у нас за таке судять. Бо то є расизм!»; з мовних непорозумінь між співрозмовниками: «— До речі, — кидається Бойко в паузу, — <...> на нас насувається мій *день народження*... — Когут не розуміє. — Я хотів сказати — *уродини*, — розтлумачує Бойко»; «— <...> є такі церкви, де в *пивницях*, по суботах, можна ще таньше усе взяти.

³⁵ Пор. міркування з цього приводу відомої української поетеси: «Залізна леді ніколи не була для мене ідеалом. М’якість і поступливість — незамінне начало, яке протипоказане чоловікові і необхідне жінці. Представниці нашої діаспори, які начебто мають бути для нас у цьому плані взірцем, не такі вже й сильні — вони просто прагматичні. Нам потрібно переймати хіба їхній раціоналізм, душу лишаючи такою ж чутливою. Ми надзвичайно емоційні ідеалістки, а у сьогоднішньому світі це не може бути захисним щитом. Вони дорікають нам, що ми такі надто м’які, але разом з тим жалкують, що самі такими вже не вміють бути» ([Інтерв’ю з Наталкою Поклад]. — ВК, 18.12.1999).

Бо то зветься добродієство. — В пивних? Де таке є? — здивовані всі. — Чи в церкві?..»; «— Тобто? — здивовані гості. — Чим саме ми тебе образили? — Не об тім *ходить*! — Хто *ходить*? Де? — з усіх боків обступають його. — Поясни!» (Володимир Діброва. День народження. — В кн.: В. Діброва. Збіговиська (збірка оповідань). Київ, 1999).

Крім того, певний політизований вплив на сучасну мовну ситуацію в Україні, але вже в масштабах не всієї країни, а однієї з її областей від початку 90-х років став поширюватися також з боку деяких кіл колишньої закарпатської еміграції в країнах Північної Америки, присутність якої тут така сама давня, як і галицько-буковинської еміграції, і певних культурно-політичних кіл у межах Закарпатської області. Це рух за визнання наявності четвертого східнослов'янського народу — русинів і, відповідно, русинської мови (четвертої східнослов'янської мови) як окремих від українців та української мови (див. докладніше про це: р. VII п. 4, р. XII п. 2). Вплив на політичну й мовну ситуацію в Україні з боку руху «підкарпатського русинства» є, таким чином, прямо протилежним за своєю спрямованістю та можливими наслідками для країни порівняно із впливами української західної діаспори в цілому, які мають інтеграційну спрямованість (докладніше фактор русинства далі не розглядатиметься).

Присутність не тільки в культурно-мовному, а й у політичному житті сучасної України ознак (справжніх або тільки приписуваних) такого явища, як мова української західної («галицько-буковинської») діаспори, є досить помітною, виявляючись у впливах як на статус української мови в державі, так і на корпус її літературно-стандартної форми і викликаючи різне ставлення до себе з боку різних верств суспільства.

4.2. Українська діаспора і статус української мови в Україні. Разом зі значною активізацією від початку 90-х років контактів між українською діаспорою і Україною — через засоби масової інформації (як власне українські, так і перенесені в Україну з-за кордону), публікацію або завезення літератури авторів з діаспори, різноманітні спільні заходи української і діаспорної громадськості (Всесвітні форуми українців, що стали проходити в Україні з 1992 року, політичні та наукові конференції, конгреси Міжнародної асоціації українців з 1990 року та ін.), зустрічі представників діаспорної громадськості з керівниками України під час візитів останніх до США й Канади, у численних особистих контактах у самій Україні та в країнах поселення діаспори і взагалі як наслідок глибшого ознайомлення з її політичним і культурним життям — в Україні стали повніше усвідомлювати засади організації культурної, освітньої, мовної діяльності зарубіжного українства, неминуче зіставляючи їх, звичайно, з основами забезпечення мовних прав етнічних українців на їхній історичній батьківщині. Зокрема, не могли не привертати уваги такі аспекти життя західної діаспори, як наявність у цих країнах досить численної українськомовної періодики, книжкової продукції, шкіл з вивченням української мови (для порівняння: у східній українській діаспорі в межах СРСР цього не було зовсім, а в самій Україні, наприклад, станом на 1990 рік в обласних центрах Лівобережжя Чернігові, Харкові, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі шкіл з українською мовою викладання лишилося вкрай мало або й не стало зовсім); розвиток українознавчої науки, збереження й видання української фольклорної, художньої, наукової спадщини; практикування приватних пожертв на потреби культури, літератури, науки тощо (зі списками жертводавців); прагнення до самоорганізації у складі різноманітних політичних, культурних, наукових, спортивних, жіночих та інших об'єднань; публічне спілкування українською мовою (причому не з обов'язку, не за посадою) людей, що мали репутацію відомих у світі, успішних, заможних (наприклад, економіста Богдана Гаврилишина, бізнесмена Петра Яцика); намагання впливати на державну політику, культурну та наукову громадськість своєї та інших країн, на міжнародну громадську думку з обстоюванням інтересів України. Так, Канада, де українці є однією з найчисленніших етнічних груп населення, однією з перших визнала в грудні 1991 року державну незалежність України; значною мірою саме завдяки діаспорній громадськості світ узнав правду про

Голодомор в Україні 1932–1933 років; очевидно, насамперед під впливом української діаспори англomовних країн в англійській мові стала досить виразною тенденція до обмеження вживання при назві України означеного артикля: *the Ukraine*, оскільки це асоціюється зі статусом не самостійної держави, а скоріше краю.

Вплив громадськості західної діаспори на соціальний статус української мови став поширюватися на межі 80–90-х років далеко не останньою мірою завдяки вже самому факту спілкування її представників цією мовою під час перебування в Україні (це стало досить помітним явищем, висвітлюючись, зокрема, по радіо, телебаченню). Парадоксальність ситуації спілкування (а відповідно, й мовної ситуації в Україні в цілому) увиразнювалася особливо тоді, коли представники материкової України, які супроводжували, приймали або обслуговували гостей з діаспори, розмовляли з ними або в їхній присутності російською мовою (це було характерним явищем, зрозуміло, особливо в радянський час, але лишалося й пізніше, хоч уже й меншою мірою, насамперед у Південно-Східному регіоні) і переходили на українську, лише ніби виявляючи певну поступку іноземцям, або й не намагалися цього робити. Наприклад: «<...> болючим є той факт, що серед загалу мешканців як у Харкові, так і у Києві панує російська мова. Тут є одна особливість. Я говорив тільки українською мовою, і всі мої співрозмовники переходили на українську. Вони досконало її знають, але не говорять нею» ([Інтерв'ю з головою Шкільної ради при Українському конгресовому комітеті США Євгеном Федоренком]. — ЗВУ, 25.01.1996, с. 2); «Не розумію ваших офіціантів і продавців. Звертаюся до них українською, а половина відповідає російською. Далі говорю українською, а половина половини вперто тримається російської. <...> у Нью-Йорку, де існує ціла суміш рас, націй і національностей, кожен продавець зразу перейде на мову покупця» (О. Мотиль. — ГПУ, 13.05.2010, с. 9).

Крім того, стало розвіюватися уявлення, яке було нібито само собою зрозуміле, що носії української мови знають (мають знати) і російську мову й, отже, носіям російської мови немає потреби турбуватися про зрозумілість свого мовлення в спілкуванні з ними. Наприклад: «У 1989 р. в Донецьку цілий місяць функціонувала виставка американського дизайну <...> Найбільше всіх здивувало, що гідями тут були молоді американські українці, які знали українську мову, але не знали російської. Це “русскоязычным” донеччанам в голові не вкладалося: як це так — знати українську і не знати російської?» (Галина Гордасевич. А ще був випадок... — ЛУ, 15.04.1999).

Серед актів цілеспрямованого впливу з боку діаспори на мовну політику України, які, безперечно, так чи інакше знаходять відповідний відгук у цій сфері, слід назвати достатньо численні звернення міжнародних українських організацій та їхніх з'їздів до державного керівництва України із закликами забезпечити реальні можливості для повноправного соціального функціонування української мови як державної мови країни та протестами проти запровадження другої державної або офіційної мови. Наприклад, із «Звернення української діаспори у справі мовної політики в Україні», підписаного керівниками Світового конгресу українців, Світової федерації українських жіночих організацій, Наукового товариства ім. Шевченка, Української вільної академії наук та багатьох ін. — учасниками II Всесвітнього форуму українців: «<...> ми побачили, що в Українській державі немає України. Ми могли пересвідчитись, що за шість років нашої державності українська мова, українська культура, книговидання опинилися у трагічному стані. <...> Дехто з нас <...> встиг побувати в різних регіонах нашої держави. Там ситуація ще гірша, ніж у нашій столиці. <...> Ми можемо ствердити, що у нашій державі в усіх сферах суспільного і культурного життя нашого народу надається перевага російській мові і російській культурі, а українська мова і культура вкотре виявилися упослідженими» (Час, 6.11.1997); протест Світового конгресу українців проти прийняття скандально відомого закону «Про засади державної мовної політики», авторами якого виступили члени Партії регіонів України С. Кивалов і В. Колесніченко, оскільки «просування регіональних мов [під якими фактично розумілася тільки російська. — О. Т.] не повинно відбуватися за

рахунок пригнічення державної» (УМ, 7.06.2012, с. 2); листи організацій української діаспори та її представників, що їх наводили також українські ЗМІ, з протестами проти використання в дипломатичних представництвах України за кордоном не української як державної, а, за традицією, російської мови — наприклад, з листа Б. Залуги (Швеція) до Президента України: «Треба заборонити використання російської мови співробітниками українських представництв за кордоном. Навіть якщо хтось звертається до них російською — вони повинні відповідати державною мовою» (УС, 16.12.1999); протести проти спілкування державного керівництва України на офіційному рівні російською мовою — наприклад, про виступ по австралійському національному телебаченню колишнього Президента України Л. Кравчука: «Чи нам тепер вивчати російську мову?» — заголовок (М. Галабурда-Чигрин. — Час, 6.03.1997), зауваження від учасників Світового конгресу українців Президентів В. Ющенку за те, що він розмовляє по-російському з президентом Російської Федерації («1+1», ТСН, 20.08.2008), заклик Українського конгресового комітету Америки до Президента В. Януковича використовувати під час виконання службових обов'язків тільки українську мову (УМ, 14.04.2010, с. 1).

Українські інституції західної діаспори, підприємці, приватні громадяни надають фінансову підтримку у виданні в Україні літератури українською мовою, у дослідженнях української мови. Петро Яцик став ініціатором і меценатом Міжнародного конкурсу з української мови (з 2000 року), що носить тепер його ім'я. Створена науковими колами української діаспори й перевидана в Україні фундаментальна «Енциклопедія українознавства» (див.: ЕУ: Загальна частина; ЕУ: Словникова частина) надала в розпорядження українського читача багату інформацію, стосовну до України та українства, зокрема з різних питань української мови та мовознавства.

Українській західній діаспорі належить також не останнє місце в питаннях вибору орієнтацій для дальшого розвитку та коригування УЛМ (див. далі).

4.3. Українська діаспора і корпус української літературної мови. Відчуття представниками національно активних кіл західної діаспори за собою морального права брати діяльну участь у духовному житті України й, зокрема, у розв'язуванні її мовних проблем цілком природно випливає з їхнього не менш зрозумілого почуття гордості за те, що, навіть не маючи власної етнічної державності, вони зберегли й плекали в своєму середовищі рідну мову, тоді як українці в Україні (не кажучи вже про українців зі східної діаспори), на їхнє переконання, далеко не завжди виявляли таку національну стійкість. Це почуття посилюється також від усвідомлення себе частиною сильних політичних націй у країнах свого поселення й конкретніше — соціально активнішими та успішнішими в житті.

Однак реальна мовна практика сучасної української західної діаспори є, як відомо, явно недостатньо впорядкованою [див., зокрема: Ажнюк 1999: 279–348, 349–420], а позиція діаспори в поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, зовсім не є монолітною. Якщо умовно не брати до уваги особливостей мововжитку «нової хвилі» української еміграції на Заході — з кінця 1980-х років, який спирається загалом на нормативні засади материкової УЛМ (зокрема, журналісти, редактори «нової хвилі» можуть практикувати у своїх виданнях норми УЛМ метрополії³⁶) й тому нерідко сам стає тут об'єктом

³⁶ Преса діаспори подає повідомлення інформаційних агентств і ЗМІ з України часто без зміни їхньої «материкової» правописної основи та стилістики оригіналу. Українськомовні інформаційні (і не тільки інформаційні) програми з-за кордону для радіо й телебачення України («Голос Америки», «Українська служба ВВС», «Українська служба Радіо Свобода», «Українська служба Радіо Канади», «Українська служба Радіо Ватикану» та ін.) ґрунтуються загалом на чинних нормах УЛМ (крім хіба що ширшого вживання [г] в словах іншомовного походження, особливо у власних назвах, деяких особливостей слововжитку, а також можливих відхилень в інтонуванні фрази та в наголошуванні слів).

критики³⁷, мова публічної діяльності основної частини західної діаспори в її фонетичній і граматичній основі та значною мірою в лексичному інвентарі й стилістичних особливостях, у правописних засадах прагне спиратися на мовні настанови і практику 1920 — початку 1930-х років у радянській Україні (періоду українізації), зокрема на «харківський» правопис 1928 року (УП 1928), та довоєнного періоду в Галичині й на Буковині, але водночас — у практиці різних друкованих видань, у численних рекомендаціях та застереженнях — зазнає різноманітних «редагувань», що й породжує хаотичність самої мовної практики і постійні, причому часто заполітизовані, дискусії.

Позиції різних активних у цьому плані представників діаспори щодо наявних і бажаних норм УЛМ є досить відмінними й різняться між собою як у змістовому плані, так і в плані радикальності та категоричності щодо критики одних і висування інших нормативних засад УЛМ. Але основна лінія, що розділяє їх у поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, загалом збігається з їхньою належністю до середовищ, з одного боку, емігрантів із західноукраїнських земель та їхніх нащадків, вихованих і виховуваних на традиціях західноукраїнського варіанта УЛМ й певною мірою — мовної практики доби українізації, з другого ж, — емігрантів з підрадянської України, вихованих на нормативних засадах УЛМ від 30-х років на основі переважно південно-східних говорів. Так, коли двом найвідомішим в Україні українським мовознавцям з діаспори — Юрієві Шевельову та Олексі Горбачеві — 1993 року було запропоновано увійти до складу створюваної комісії з питань реформування українського правопису (див. р. XI п. 1), перший охоче дав згоду і брав участь у роботі комісії 1994–1996 років (УНКП), причому виступав, як можна зробити висновок, за поміркованість у запроваджуванні змін до чинного правопису³⁸, тоді як другий, дізнавшись, що в основу обговорення — як текст для редагувань і можливих змін — буде покладено не УП 1928, а чинний на той час в Україні УП 1990/1993, не виявив такого бажання³⁹.

³⁷ Див., наприклад, критичні закиди з боку представників «старої» діаспори щодо поширення останнім часом «новоприбульцями» «зросійщених» мовних, зокрема правописних (тобто правил чинного на той час в Україні правопису), норм [Сербин 1993; Мак 1996].

³⁸ Під час роботи в складі правописної комісії Ю. Шевельов обстоював погляд, що «правопис не повинен воювати з мовою й накидати їй те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису — формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису» (особливо це стосується правопису слів з уже усталеною традицією вживання). Пропонуючи, наприклад, відновити в межах парадигми іменників IV відміни форму род. в. іменників типу *імени* за зразком іменників типу *теляти*, він вважав, однак, недоцільним повертатися до форм род. в. іменників III відміни *радости*, *соли* і под.; щодо правопису іншомовних слів, то він закликав не змінювати форми слів, віддавна вже узвичаєних у мовній практиці (хоча й з такою, наприклад, непослідовністю, як *бібліотека*, але *Афіни*), але визнавав за правописом право приписувати певні норми новозасвоєваним словам [див.: Шевельов 1997: 75]. Торкаючись проблеми реформування українського правопису, Ю. Шевельов у приватній розмові 1995 року висловив думку, що узгоджувати новий проєкт УП в діаспорі немає з ким: «<...> Це “недобитки”, так би мовити, бо молоді у нас, яка б цікавилася українськими мовними чи літературними питаннями, практично нема. <...> Як правило, це всякі дідуся і бабусі. Ну, і в більшості з них культурний рівень не надто високий. Вони, звичайно, готові горлянку перегризти за оте саме “кляє” і так далі, але це вже не має ніякого практичного значення. Це ще мало практичне значення двадцять років тому» (див.: Роман Корогодський. Юрій Шевельов (Шерех): Портрет. — Суч., 2001, ч. 4, с. 139).

Ось зразок його іронічного протиставлення «правописних ситуацій» в Україні і в західній діаспорі, зробленого ним ще 1986 року, коли ні він, ні, очевидно, будь-хто інший не могли навіть припустити, які «правописні війни» спалахнуть в Україні всього через кілька років: «На Україні малахіяньські [натяк на головного героя п'єси Миколи Куліша «Народний Малахій». — О. Т.] мрії про реформу правопису, хвала Богові, перевелися, але на еміграції повно Народних Малахіїв, що з них кожний має свій проєкт реформи правопису й мови, і тим наполеглівіше, чим менше він має хоч би мінімальну орієнтацію в мовознавстві» [Шерех [Шевельов] 1998: 249].

³⁹ Див. також: Перед поверненням (розмова з Олексом Горбачем). — Суч., 1993, ч. 8, с. 93–94. Пор. саркастичні висловлювання О. Горбача початку 90-х років на адресу українських мовознавців-«нормативістів»: «<...> Посухи нема лиш на “мовників”, “правописників” і “апострофників”. Аж

Щодо загального неприйняття певними колами західної діаспори чинної в Україні нормативно-правописної основи літературної мови можна навести, зокрема, такі міркування однієї з цільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США. Вбачаючи у факті заборони свого часу режимом Франко в Іспанії каталанської мови (це тривало майже сорок років) не тільки зрозумілий негативний, а й, хоч як би парадоксально це не видавалося, насамперед об'єктивно позитивний для неї момент (це краще, ніж вона не була б заборонена, але стала «іспанізованою»), авторка, обстоюючи, зокрема, повернення норм «Українського правопису» 1928 року, вважає, що й для української мови, яка зазнала тотального зросійщення в радянський час, формально не бувши забороненою, такий варіант «консервації» був би менш згубним [Залеська-Онишкевич 2001] (див. також про поширення подібних поглядів на розвиток УЛМ з боку певних кіл української діаспори в р. VI п. 3.4). (Такого варіанта розвитку ситуації, що українська мова внаслідок цього могла б просто не відродитися для повнокровного соціального функціонування, авторка, очевидно, навіть не припускає.) Однак позиція рішучого наполягання на кардинальних змінах у нормативних засадах чинної в Україні УЛМ характеризує, звичайно, не тільки погляди «наддністрянців». Так, чи не найбільшим авторитетом з діаспори у пропагуванні норм «справжньої» УЛМ став у 90-ті роки для широкого загалу в Україні С. Караванський, виходець зі Сходу України, який у роки незалежності активно виступав в українській періодиці на теми очищення української мови від слідів зросійщення та плекання її питомих ознак, опублікував в Україні кілька посібників і словників цього профілю [Караванський 1994; Караванський 2001; Караван. 1998; Караван. 1993] і виступав з різкою критикою як «офіційної» УЛМ (закликаючи, зокрема, до повернення УП 1928), так і «офіційного» мовознавства, що її боронить⁴⁰.

Впливи мовних особливостей української західної діаспори на корпус материкової літературної мови виявляються у поширюванні в Україні як самої діаспорної мовної практики, так і більш цілеспрямовано — словників, довідників з культури української мови авторів з діаспори, їхніх порад і прямих настанов. Безпосередній вплив з боку представників діаспори здійснюється також під час особистих контактів як висловлення своєї думки щодо тих чи інших особливостей мовлення партнера з України як «неправильних», а конкретніше — як «неукраїнських», «російських».

Основними, визначальними моментами «класичної» мовної ідеології діаспори (з боку її «старої гвардії») у сприйнятті її материковою Україною можна, очевидно, назвати (крім, звичайно, її пильної уваги до чистоти й питомості української мови) такі, як, по-перше, більша впевненість, переконаність її представників у своїй компетентності щодо знання «справжньої» української мови та активність у пропагуванні своїх поглядів щодо цього серед українців України, а по-друге, досить виразна політизація питань автентичності української мови як у дискусіях усередині самої діаспори між її різними колами та окремими представниками (це, наприклад, спалахи політизованої полеміки щодо варіантності зворотів *на / в Україні*: див. р. X п. 2.1, форм *хрестити / христити*:

напрошується парафраза афоризму французького публіциста маркіза Жозефа де Метра <...>: «Кожний нарід має мовознавців і мову, на які заслужив» [Горбач 1993: 5].

⁴⁰ Так, навіть критикуючи «моду» останнього часу, яка поширилася, звичайно, не без впливу мовної практики самої діаспори, наприклад, на активізацію вживання відносних прикметників із суфіксом *-ов-* (*мембрановий, пунктировий* та ін. замість звичайніших досі *мембранний* і под.), на «абикання» («для того, *аби* відбути» — замість *щоб*), автор і в цьому вбачав підступи «колоніального мовознавства»: «Треба визнати, що пошесть «абикання» нестримно поширюється <...> Але це не значить, що наша духовна еліта має безкритично сприймати все, що готує їй суржикова кухня бездарних філологів, вихованих на теорії “злиття мов”. Характерна риса цих філологів — тотальне незнання української мови, спритно масковане впровадженням невластивих нам зворотів та форм (наприклад, сполучника *аби*)» [Караванський 2001: 123, 58–59].

див. р. VI п. 4.1), особливо між «полонізаторами» і «русифікаторами» української мови, так і в полеміці між відповідними колами діаспори і «материка».

Можна навести різні факти, що свідчать про цілком очевидне бачення з боку тих чи інших представників західної діаспори своєї месіанської ролі у «виправленні» УЛМ в Україні, як, наприклад, оцінні судження в пресі країн поселення на зразок: «Українці мають перенавчатися української мови від канадців» [див.: Stoffel 2000: 823]; з передмови видавців до одного словника «справжньої» української мови, виданого в Канаді й побудованого на наївно-гіпертрофованих пуристичних принципах (автор — до речі, родом з Кубані, — аматор-немовознавець, але словник має рекомендацію до друку відомого мовознавця Я. Рудницького), які, поставивши питання: «Що ліпше Україні? Чи мати словник, хоч і з помилками, але що поборює московщення української мови, чи не мати такого словника?», відповідають на нього так: «Українські еміграційні патріоти мусять вже тепер мати у своїй хаті бодай цей словник, щоб колись вислати його в Україну на другий же день по розвалі СРСР»; «<...> по розвалі СРСР усі школи та бібліотеки України матимуть <...> словник, який навчає мовно помосковщених інтелігентів (а таких тепер є, мабуть, 90%) вживати українських слів замість тих московських, що їх вони звикли вживати <...>» (Штепа, с. 10; див. про цей словник також у р. VI п. 2.1).

У 90-х роках моменти нерідко досить гострих мовних, зокрема правописних, дискусій у середовищі діаспори, переважно між вихідцями із Західної («галичанами», «західняками») і Східної («наддніпрянцями», «східняками») України⁴¹, були перенесені й на «Материк». Ось що зазначав з приводу цих дискусій і своїх хитань у питаннях нормативних засад української мови відомий поет і мовознавець з Канади Яр Славутич (за походженням «наддніпрянець»): «Навіть наддніпрянці (такі, як я сам!), що пристосувалися до галицької вимови чужих слів (мовляв, це віддаляло українське мовлення від російського), також почали потроху ревізувати своє пристосовництво та оглядатися на наддніпрянську вимову. Як відомо, суперечки й зудари заповнювали еміграційні часописи. Найгірше полягало в тому, що одних називали “ляхами”, а інших “москалями”, хоч обидві сторони були українськими, лише з відмінними особливостями у мовленні» [Яр Славутич 1994: 73]; «<...> майже всі новоприбулі, як і давніші поселенці на американському континенті, походили з Західної України і “гегали” [тобто вимовляли етимологічний [g] у запозиченнях як [ɣ]. — О. Т.]. Мені не випадало “гегати”, тобто бути білою вороною серед неприхильно настроєних до “східняків”. На обговоренні мого першого підручника один “гімназіальний професор” (тобто звичайний учитель) проголосив такий вирок: “під взглядом педагогічним тамтой підренчик не добрий, бо в нім узглядено російське слово *ковзани*”» [Яр Славутич 1996: 67]. Відомий філолог, письменник і перекладач Ігор Качуровський («наддніпрянець», який у повоєнний час жив в еміграції) опублікував під псевдонімом Хведосій Степанович Чичка досить глузливий фейлетон «Мовні поради Хведосія Чички» (ЛУ, 1.02.1996; фейлетон вийшов також окремим виданням: Хв. Чичка. Мовні поради Хведосія Чички. Львів, 1996) — щодо специфіки мови української діаспори та її впливу на сучасну мовну практику в Україні і позиції неприховуваної вищості у ставленні емігрантів-«західняків» до мовлення емігрантів-«східняків» у повоєнній Європі: «Нині, коли мова діаспори <...> цілими цистернами вливається у вітчизняні діалекти», «з цілованням *ручók* сприймає Україна діаспорні мовні шедеври. Тому <...> невдовзі ми всі будемо *вугорили добірнов українськов мовов*», згадуючи: «Коли півсторіччя тому ми, східняки, або совети, як нас тоді звали, залишилися на Заході, нам було дуже прикро, що літературної української мови ми не знаємо. <...> Хтось із нас висловив бажання: “Пирогів би напекти...” І його відразу ж виправили: “Если ходит о

⁴¹ «Ні галичани, ні наддніпрянці не бажають миритися зі становищем мовної меншини: перші — зважаючи на свою кількісну перевагу в діаспорі, другі — пам’ятаючи про те, що вони є більшістю на материковій Україні» [Ажнюк 1999: 408].

стісність, пироги не печут, а варут”»⁴² (у західноукраїнських говорах *pirig* — як і пол. *pieióg* — має значення «вареник». — О. Т.).

Акцентування на такому протиставленні українців із західної діаспори і українців з України, що може так чи інакше виражати й почуття певної зверхності у ставленні перших до других, викликає, природно, й не менш категоричні заперечення, наприклад: «За останніх 50–60 років українська лінгвоекотологія докорінно змінилася, і треба сказати, що цей процес довів її життєздатність і здібність до самостійного розвитку. Проте <...> деякі представники діаспори думають, що сучасну лінгвоекотологію треба зігнорувати, що треба повернути 50–60 років назад, тобто <...> імпліцитно вважають, що за цей період українська мова жодної життєздатності не виявила» [Марван 1993]; «В українськомовній пресі англосовного світу часто з’являються статті про те, що нібито українська мова повертається тепер в Україну з діаспори, що була її єдиною берегинею (правда, в цих статтях замість слова “берегиня” уживається його анемічний псевдосинонім “резерват”). <...> Але такі твердження не лише не обґрунтовані (адже українська мова — не провансальська, тасманська чи корнійська, яких тепер намагаються “воскресити”), а й хибні, шкідливі з погляду нашої соборності та державності» [Зорівчак 2005: 170]; «<...> книжка [йдеється про збірку статей п. Одарченка на теми чистоти й культури української мови в діаспорі, видану в Києві 1997 року. — О. Т.] розвіює ряд стійких комплексів, про які досі в нас не говорилося, а коли й говорилося, то хіба в кулуарах і пошепки, щоб, не дай Боже, нікого не образити <...> Перший і найбрутальніший з них полягає в тому, що, як твердять деякі бундючні псевдофілологи, “діашпора зберегла нам українську мову”» [Стахович 1999: 180]. Пор. також критику мови самої діаспори (з боку «материкових» кіл, що, цілком очевидно, сповідують не менш «проукраїнську», ніж відповідні кола діаспорних українців, ідеологію): «Що ж до лексики викладу, то роман написаний мовою “Словника чужослів” Павла Штепи із “Практичним словником синонімів української мови” Святослава Караванського вкупі, а при цьому не забуті “Уваги до сучасної української літературної мови” Олени Курило 1925 року. Враження <...> таке, ніби потрапив у довоєнний Львів транзитом через емігрантську Прагу або Відень <...>» (Ігор Бондар-Терещенко. [Рецензія на роман українського письменника з Нью-Йорка Богдана Бойчука «Мої феміністки»]. — УМ, 15.03.2012, с. 13).

Програмова ідеологія мовного пуризму в середовищі діаспори значною мірою також нейтралізується її реальною мовною практикою, що рясно демонструє зразки відступів від цієї ідеології, а критичне ставлення з боку відповідних кіл західної діаспори до «офіційної» УЛМ як перенасиченої іншомовними елементами майже дзеркально виявляється в аналогічному сприйнятті з боку материкової України особливостей мововжитку самої діаспори. Так, навівши враження представника України щодо особливостей мови західної діаспори: «Не можу змовчати про те, що я недавно прочитав у часописі, який видають нові іммігранти. в інтерв’ю академіка М. Жулинського на тему української мови <...> написано: “<...> діаспорна українська мова неймовірно засмічена полонізмами, англоїзмами [так! — О. Т.] набагато більше, ніж українська мова за часів Радянського Союзу русизмами <...>», українців з Канади, у свою чергу, подає цілий перелік небажаних, на його думку, запозичень у материковій мові: *брюки, матрос, гастролі, урок, хол*,

⁴² Характерно, що позиція самої газети (це орган Спілки письменників України), яка надрукувала цей фейлетон, виявилася при цьому недостатньо послідовною: з одного боку, вона його опублікувала; з другого ж боку, одержавши «лавину критичних відгуків», «листів, сповнених обурення» (наприклад: «Автор зневажає діаспору, коли перед нею шапку треба зняти»), вона фактично вибачилася перед читачами: «Правильно, дорогі читачі, не дозволяймо кптити з рідної мови», але водночас додала в Р.С. позитивну характеристику критикованого твору: «<...> дотепний фейлетон представника діаспори (а що Ігор Качуровський саме її представник — навряд чи в кого виникнуть сумніви: надто знана ця людина) з приводу т. зв. “мови діаспори” та її парадоксів» (Хведосій Чичка під вогнем критики. — ЛУ, 15.02.1996).

суїцид та ін. (О. Ткаченко, Канада. — УС, 18.02.1999). Сам той розряд запозичених мовних одиниць, який в УЛМ іменується як «іншомовні слова (вислови, морфеми і т. ін.)», у діаспорній енциклопедії подано під назвою «етранжизми» (ЕУ: Словникова частина, т. 2, с. 648) — від відповідного французького слова. Пор. також, наприклад, уривки з текстів: «Його Ексцеленції Амбасадору Олегові Білорусу» (відкритий лист до посла України в США представників української діаспори в цій країні: ЛУ, 11.02.1993); «Комунікат» — назва повідомлення керівництва ОУН (УС, 19.06.1997); «Стипендійний фонд родини Гелетканичів оголошує конкурс на отримання стипендій. Вимоги до кандидатів: Апліканти мусять бути студентами <...> За аплікаціями прохання звертатися за наступною адресою: <...>» (УС, 9.09.1999); «До кінця цієї каденції пост проректора обійняв проф. д-р Леонід Рудницький, декан філософічного факультету (акумуляція двох посад в одній особі) <...>» (В Українському Вільному Університеті в Мюнхені. — ЛУ, 26.03.1998).

Діаспоряни-«наддніпрянці» наводять широкі списки полонізмів, яким, на їхню думку, не місце ні в мові діаспори, ні взагалі в українській мові⁴³, тоді як «наддністрянці» вказують на велику кількість у материковій українській мові росіїзмів, причому до останніх нерідко зараховують і одиниці, просто спільні з російською мовою⁴⁴.

Зразки мовної практики української західної діаспори доходять до широкої аудиторії в Україні у вигляді цілісних текстів через книжкову продукцію, друковані періодичні органи, що їх видають в Україні або завозять сюди; поширення рекомендацій і настанов з різних питань нормативності УЛМ відбувається також через посібники, словники, наукові праці, матеріали конференцій, через участь у дискусіях у ЗМІ, під час особистих усних контактів; прямі зразки усної мови представників діаспори доходили також через теле- і радіоефір (насамперед з виступів таких відомих осіб, як Ярослава Стецько, голова ОУН, КУН, депутат ВР кількох скликань, Любомир Гузар, предстоятель УГКЦ, Наталія Яресько, в. о. міністра фінансів України з грудня 2014 до квітня 2016 рр., Уляна Супрун, в. о. міністра охорони здоров'я в 2016–2019 рр.; наявність «діаспорного акценту» політичні недоброзичливці закидали дружині Президента В. Ющенка Катерині). Наприклад (курсивом виділено ті одиниці — слова, їхні варіанти, слововформи, звороти, що — на час оприлюднення відповідного тексту — виходили за межі «офіційної» УЛМ або принаймні перебували на її межі):

— «Вельмидостойний Пане Президенте! Від імені Державного Центру Української Народньої Республіки в екзилі передаю на Ваші руки глибоке признання народові України, який дня 1 грудня ц. р. заманіфестував перед цілим світом, що Україна бажає бути самостійною, незалежною державою українського народу. Референдумом 1 грудня народ України потвердив тисячелітню тяглість державних традицій України <...> Рівночасно складаю Вам наші найщиріші *тратуляції* з вибором Вас Президентом України. <...> Доводимо до Вашого відома, Пане Президенте, що з *приверненням* повної незалежності України закінчується даний нам Трудовим Конгресом України мандат діяти від імені українського народу <...> Остаюсь з глибокою пошаною, Микола Плав'юк, Президент УНР в екзилі» (ВК, 5.12.1991);

⁴³ Так, у виданих в Україні працях з культури української мови, авторами яких є емігранти — вихідці з Наддніпрянщини, зазнають критики, наприклад, одиниці *аби* у значенні «щоб», *агенція*, *амбасада*, *господарка* «господарство», *засадничий*, *канатка* «бутерброд», *консулят*, *маргінес*, *мист-киня*, *речник*, *спільнота*, *спротив*, *чинник* «юрядовець, чиновник» та ін., прикметники з *-ов-* (замість *-н-*): *блокадовий* і под. [Одарченко 1997: 85–228; Караванський 2001: 58, 73, 123 та ін.].

⁴⁴ Пор., наприклад, полемічні зауваження П. Одарченка щодо кваліфікування в діаспорній пресі таких слів, як *грижа*, *шкільна дошка*, *заставка*, *лощина*, *наволочка*, іншомовних слів *галстук*, *пальто*, *піджак* та багатьох інших, як нібито ненормативних росіїзмів [Одарченко 1997: 197–207, 217–221 та ін.], а з іншого боку, його ж закиди щодо реальних росіїзмів у мові діаспори на зразок *бувиший*, *дальше*, *заклучення*, *позволяти*, *слідуючий*, *спосібність* (с. 202).

— «Українська Світова Спілка Професійних Учителів [за нормами УЛМ у таких власних назвах з великої літери пишеться тільки перше слово. — *О. Т.*], яка відбула [провела. — *О. Т.*] вже 6 своїх світових [всесвітніх. — *О. Т.*] з'їздів (перші два — у Філадельфії, де спілка народилась, а чотири останні — у столиці України Києві), звертається цим закликом [з цим закликом. — *О. Т.*] до всього українського професійного вчителства України [українського вчителства України? — *О. Т.*] і цілого [всього. — *О. Т.*] земного глобу, де лише проживають українці, підготувати й урочисто відбутися триденне свято української мови при кінці [наприкінці. — *О. Т.*] шкільного [навчального. — *О. Т.*] року. <...> Оскільки українська мова перебуває у загрозовій небезпеці знищення як в Україні, так і в діаспорах <...> Про свої успіхи з цього приводу необхідно повідомляти нашу пресу, радіо, телебачення і всі інші середники [засоби. — *О. Т.*] інформації» (Зиновій Квіт, голова УССПУ. — ЛУ, 11.05.2000, с. 1);

— у назвах установ, організацій української діаспори: Об'єднання бувиших вояків України у Великій Британії (така назва цієї держави тепер уже стала нормою і в «офіційній» УЛМ), Об'єднання студіюючої молоді «Зарево»⁴⁵, Екзекутива Центрального Союзу (союз замість прийнятого в УЛМ у цьому значенні спілка: див. р. VIII п. 5.2) українських студентів.

У 90-х роках в Україні було перевидане таке популярне видання з діаспори, як «Енциклопедія українознавства» (див.: ЕУ: Загальна частина; ЕУ: Словникова частина) — зі своїми, природно, мовними особливостями, на які вже можуть орієнтуватися й читачі всередині країни. З популяризацією в 90-ті роки в Україні роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський» читацька аудиторія у своїй більшості вже, очевидно, й не здогадувалася, що за тодішньою нормою (до затвердження УП 2019) тут мало б бути тільки *Гетсиманський*.

Редакції періодичних видань, збірників, що поміщають такі матеріали, часто супроводжують їх примітками: «Правопис автора збережено», «На прохання автора статтю друкуємо за нормами “харківського” правопису 1928 року» і под. (наприклад, редакційна примітка до статті Анатолія Вовка: «На вимогу автора із США стаття подається за правописом оригіналу» [Вовк 1994]). Якщо ж подібне коментування від редакції відсутнє, читачі, значна частина яких володіє нормами УЛМ явно недостатньо, можуть губитися в здогадах і сприймати мову таких публікацій як нормативну.

За цей період в Україні поширилися погляди щодо різних аспектів нормативності УЛМ таких відомих мовознавців-україністів з діаспори, як І. Огієнко, Ю. Шевельов (обидва вони стали не тільки авторитетними серед фахівців, а й досить популярними для масової аудиторії), О. Горбача (з його досить різким неприйняттям сучасного стану «офіційної» УЛМ), літературознавця П. Одарченка (зокрема, з його гостро критичними виступами проти наявності як полонізмів, так і росізмів у мові західної діаспори), дисидента і політв'язня радянських часів, а потім емігранта С. Караванського (з гнівними інвективами проти «офіційного» мовознавства в Україні та радикальними пропозиціями щодо реформування УЛМ). Саме погляди С. Караванського з різних питань нормативності української мови справили, однак, чи не найбільший вплив серед масової аудиторії, і навіть на мовознавців (див., наприклад, Передмову відповідального редактора до одного з нових словників: РУС 2003, с. І).

⁴⁵ Пор. різко критичну оцінку цієї назви: «<...> Доведіть на ділі, що ви боретеся проти русифікації і, нарешті, викиньте російську назву свого Об'єднання, викиньте чуже слово *зарев* і <...> назвіть себе чудовим українським словом *заграва*!» [Одарченко 1997: 22]. Пор., з іншого боку, продовження обстоювання цієї назви: «10–12 червня 1994 р. на Установчому з'їзді в Пуші-Водиці Об'єднання студіюючої молоді “Зарево” відновило свою діяльність в Україні саме під такою автентичною назвою. Багато було питань, чому саме “Зарево”, були нарікання, що це російське слово, але цю назву свого часу вибрала українська молодіжна еліта, яка, сподіваюсь, добре знала українську мову» ([Із інтерв'ю з головою цієї організації]. — УС, 10.06.1999, с. 12).

У практично перманентній полеміці щодо проблем реформування правопису української мови (див. р. XI п. 1), яка точиться в Україні вже понад 30 років і полягає, власне кажучи, в обговорюванні не так власне правописних питань, як того, слід чи не слід повертатися до норм 20-х років, відбитих, зокрема, в УП 1928 (у цьому, на переконання певних культурних і навіть політичних кіл в українському суспільстві та згідно з панівною, очевидно, думкою в колах західної діаспори, «найбільш українському» серед українських правописів ХХ століття), а якщо так, то якою мірою, прихильники радикальнішого оновлення нормативних засад УЛМ у цьому напрямі нерідко звинувачують «консерваторів» в обстоюванні тими «русифікаторського» правопису (правописів), тоді як останні можуть закидати «радикалам» прагнення до некритичного наслідування мовної практики діаспори та відповідних особливостей регіолекту Галичини («галицько-діаспорної мови», як нерідко вони це називають) (див. докладніше про це: р. VI п. 6). Певна частина наукової та культурної громадськості Галичини, насамперед мовознавці й термінологи-негуманітарії, та наукові й політичні кола західної, передусім північноамериканської, діаспори, які брали активну участь у цих дискусіях, справді обстоювали якомога послідовніше повернення до УП 1928. Це було особливо помітно під час загострення цих дискусій — на початку 1990-х років в обговорюванні нової редакції УП 1990/1993 (див., зокрема, у р. XI п. 1.1 збірники матеріалів на цю тему львівських мовознавців, матеріали конференції українських науковців, що проходила в США) і на початку 2000-х років, коли мав бути затверджений УП 1999, що його багато хто з критиків називав «діаспорним правописом».

До складу першої з уже кількох за цей період національних комісій з питань реформування українського правопису при Кабінеті Міністрів України (1994–1996 рр.) було залучено й кількох зарубіжних мовознавців-україністів — етнічних українців або з України родом (на початковому, ще «романтичному» етапі української незалежності), хоча якогось цілісного варіанта нової редакції правопису з різних причин тоді так і не було запропоновано (кілька ж інших комісій, що працювали після цього в Україні, уже не вводили до свого складу українців 3-за кордону). Оскільки ця комісія за результатами голосування більшості своїх членів не виявляла за час своєї діяльності особливої схильності до повернення норм УП 1928, українські наукові інституції в США неодноразово виступали з заявами про те, що вони «не надто захоплені “остаточним схваленням українського правопису”, що має незабаром відбутися в Києві», адже «шістдесят років можновладці русифікували в Україні правопис, намагаючись його якнайбільше наблизити до російського» (Марко Антонович, президент Української вільної академії наук. — Новини з Академії, Нью-Йорк, 1997, ч. 21, с. 1); про це ж йшлося в «Зверненні НТШ та УВАН до української преси в Америці» — листі за підписом Марка Антоновича і голови Наукового товариства ім. Шевченка в Америці Леоніда Рудницького (див.: «Свобода», газета української громади в США, 1997, ч. 59, с. 3), у листі до керівництва мовознавчих інститутів НАН України наукового секретаря Інституту української мови (Ukrainian Language Institute) в Нью-Йорку Бориса Береста), і що вони продовжуватимуть дотримуватися засад УП 1928. Що ж до УП 1999, то цей проєкт, навпаки, мав підтримку відповідних політичних кіл західної діаспори, пор., наприклад: «Організація українських націоналістів висловлює протест у зв'язку з намаганнями певних сил в Національній академії наук України загальмувати або й взагалі зірвати ухвалення нового українського правопису [про УП 1999. — *О. Т.*] <...> Ми звертаємося до віце-прем'єр-міністра М. Жулинського з вимогою рішуче прискорити ухвалення нового українського правопису» (Резолюція XV Великого збору українських націоналістів про ухвалення нового українського правопису. — УС, 25.05.2000), хоча, з іншого боку, він зазнавав у діаспорі й різкої критики з боку деяких відомих поборників реформування УЛМ, але вже за його, на їхню думку, «половинчастість» (див., наприклад: С. Караванський. Запобігливі поради тут не зарадять. — УС, 29.06.2000, с. 14).

Хоча в обох названих вище редакціях «Українського правопису» — УП 1990/1993 і УП 1999 — реформуванню й «осучасненню» (меншому в першій із цих редакцій і значно більшому в другій) підлягала чинна на той час редакція правопису — відповідно 1960 і 1990/93 рр., а не редакція УП 1928, а зміни в них полягали, звичайно, не тільки у відновленні тих чи тих принципів УП 1928 (а отже, й правопису діаспори), їх значною мірою оцінювали — не лише критики, як уже відзначалося вище, а й навіть їх ініціатори — саме з цього боку [див., наприклад: Кулик 2010: 599, 601; Погрібний 2001: 267]. Причому, як уже сказано вище, критика лунала з обох протилежних сторін: якщо одні несхвально оцінювали вже сам факт орієнтування, на їхню думку, обох редакцій на «правопис діаспори», інші з незадоволенням відзначали лише часткове повернення принципів УП 1928 і навіть прямий відхід від них. Пор., з одного боку, запевнення керівника робочої групи, що готувала УП 1990, А. Бурячка: «Запропоновані зміни наблизять нашу вимову до вимови української діаспори», а з другого, — несприйняття цих змін відомими в діаспорі, а з 90-х років і в Україні філологами С. Караванським, Д. Нитченком [див. огляд цих позицій: Щітківська 1991]. Ініціатори ж запровадження УП 1999 уже загалом заперечували (принаймні «на публіку») свій намір орієнтуватися на «мову діаспори», що їм закидали опоненти. Ось спростування цих закидів керівником робочої групи УП 1999: «У проекті немає жодного правила, яке б не ґрунтувалося на живому мовленні Наддніпрянської України, і приписувати українській діаспорі якесь втручання в наші орфографічні справи — вигадка, щоб наладати людей на спротив змінам і викликати якісь недобрі емоції до братів, яких доля розкидала по світах» (В. Німчук В. Навколо нової редакції проекту «Українського правопису». — УС, 29.03.2001, с. 14). У телепрограмі, присвяченій обговоренню УП 1999, на іронічне зауваження ведучого: «Подули вітри з діаспори» — її учасник М. Жулинський, який був на той час віцепрем'єр-міністром з гуманітарних питань і підтримував названий проект, також заперечував вирішальне значення в цьому думки діаспори: «Говорити про те, що це буде діаспорний правопис, — це сенсоне» (ICTV, «Факти : Докладно», 24.01.2001).

Реальну мовну практику західної діаспори в цілому можна тепер цілком обґрунтовано розглядати як декілька різних національних варіантів української мови, що функціонують у різних країнах поселення етнічних українців (див. докладніше р. VII п. 3).

4.4. Роль мовної ідеології і мовної практики етнічних діаспор у сучасному слов'янському світі. Найбільшими діаспорами слов'янських народів є, як відомо, російська («русское зарубежье»), польська («Polonia» — з її «полонійними діалектами» [див., наприклад: Dubisz 2001]) та українська [див. докладніше огляд цього питання, зокрема: Warditz 2013], але особливо активно реагують на різні сторони мовного життя своїх країн-метрополій діаспори тих народів, які в своїй попередній історії посідали непровідне, залежне становище щодо інших — провідних народів у складі різних держав і мови яких, відповідно, мали / мають звужене поле соціального функціонування, соціально менш закріплений (стабілізований) корпус і засвідчують досить високу наявність у їхній структурі елементів мов цих «провідних» народів. Про значення мовної ідеології і мовної практики діаспор слов'янських народів як чинників впливів у тому чи іншому напрямі на сучасні мовні ситуації в країнах-метрополіях можна говорити у плані їхнього впливу як на соціальний статус, так і на літературно-стандартний корпус відповідних мов, а в межах останнього — у плані впливу як на соціально-мовні, так і на національно-мовні аспекти корпусів літературних мов.

4.4.1. Щодо цілком зрозумілого прагнення національно активних кіл слов'янських діаспор впливати на мовну ситуацію у країні-метрополії з метою підвищити соціальний статус відповідної національної мови, то це стосується, звичайно, насамперед мов раніше бездержавних народів у складі колишніх державних федерацій. Оскільки ж соціальні

позиції мов народів колишньої Югославії та словацької мови, які перебували в залежності відповідно від сербської і чеської мов, виявилися на час здобуття країнами цих народів державної незалежності значно потужнішими, ніж позиції білоруської та української мов під впливом російської мови, і для їх розширення загалом вистачає зусиль культурних і політичних еліт самих цих країн, фактично це стосується насамперед України й Білорусі (див. також у цьому плані р. VI п. 7).

У тому, що в Білорусі з кінця 80-х до середини 90-х років у загальному руслі демократичних і національних реформ відбулося розширення поля суспільного функціонування білоруської мови, певну роль, безперечно, відігравав також цілеспрямований вплив білоруської еміграції (з активізацією контактів між діаспорою і батьківщиною, через звернення представників діаспори до влади та громадськості в країні, друковані ЗМІ та книжкову продукцію, радіопрограми з-за кордону тощо). Але від середини 90-х, коли мовна ситуація в країні стала повертатися до ситуації радянського часу після проголошення російської мови другою (а фактично — за обсягом виконуваних соціальних функцій — першою) державною мовою та внаслідок посилення державного контролю за станом білоруської літературної мови, роль діаспори при цьому практично нівелювалася. В Україні ж цей вплив з боку західної діаспори продовжує відбуватися й дотепер, причому як у загальноукраїнському масштабі — для зміцнення соціального статусу української мови та розширення її позицій, так і (з боку інших кіл української діаспори) в масштабі одного регіону — Закарпаття (як рух політичного русинства: див. р. VII п. 4).

4.4.2. Щодо впливів на корпуси літературних мов метрополій, то вони відбувалися / відбуваються — хоча, звичайно, й дуже різною мірою в різних країнах — з боку діаспорних спільнот різних слов'янських народів звичайно в тому разі, якщо їхня мовна практика і мовна свідомість розходилися / розходяться з мовною практикою та мовними настановами на їхніх історичних батьківщинах.

4.4.2.1. Найширше (з поширенням на більшу кількість мов) такі впливи стали відбуватися в соціально-мовному аспекті — у плані неприйняття суспільно-політичного лексику, офіційних «новомов», які запанували в СРСР, а після Другої світової війни також в інших слов'янських країнах — у «таборі соціалізму» (хоча до кінця 80-х років цей вплив міг поширюватися, звичайно, дуже обмежено — в основному через «радіоголоси» та під час перебування громадян соціалістичних країн за кордоном; крім того, такі критичні оцінки з боку діаспорних спільнот тісно поєднувалися взагалі із впливами з боку суспільної думки країн західної демократії)⁴⁶. Сучасні слов'янські літературні мови стала об'єднувати також спільна для них лінія вибіркового (односпрямованого) пуризму — тенденція до обмеження в їхніх корпусах наслідків впливу з боку російської мови (див. р. VI п. 1.3.1.3). Щодо самої російської мови радянського періоду, то вона, звичайно, також зазнавала критики під зазначеним кутом зору з боку політично активних кіл російської еміграції, проте в питаннях нормативності корпусу російської літературної мови (див. про це нижче) діаспора давно вже (в основному після переможного для СРСР завершення Другої світової війни) визнала пріоритет за самою Росією і визнала навіть її нову (від 1918 року), «радянську» орфографію [див., зокрема: Караулов 1992: 6, 9–10; Земская 2001: 115–118; Григорьева 1998].

У межах цих впливів з боку діаспорних спільнот на соціально-політичні параметри лексико-фразеологічного складу літературних мов країн-метрополій між різними сло-

⁴⁶ Див., наприклад, щодо польської мови (зокрема, в плані поширення, як і в сучасній українській, презирливого *sowiecki* замість *radziecki*, нового трактування полюсів правого і лівого в політичному спектрі): [Szydłowska-Cegłowa 1995: 93–106; Bartmiński 1991].

в'янськими мовами наявне також те розмежування, що в певних колах політичних і культурних еліт раніше бездержавних народів ті чи інші назви суспільно-політичних понять можуть трактуватися не тільки в соціальному плані — як «соціалістичні», «радянські» і под., але й у плані національному — як «неукраїнські» («небілоруські», «нехорватські» і под.), нав'язані мовами домінантних націй (як «російські», «сербські»). Цим пояснюються, наприклад, прагнення до заміни укр. *Велика Вітчизняна війна*, бр. *Вялікая Айчынная вайна на Друга світова війна* (з 2015 року в Україні це вже реалізовано й на законодавчому, тобто обов'язковому, рівні: див. р. I п. 3.2.2) або *радянсько-німецька війна 1941–1945 років*, *Другая сусветная вайна*, тоді як у різних колах сучасного російського суспільства, у тому числі з «європейськими» орієнтаціями й опозиційних щодо влади, навіть не виникає сумніву щодо адекватності назви цієї війни саме як «*Отечественной*» (див. про особливості цього напрямку політико-ідеологічного пуризму в сучасній Україні: р. VI п. 1.2, а також р. I п. 3.2.2).

4.4.2.2. Найглибше (з охопленням досить значних сегментів корпусів літературних мов і правопису) вплив з боку мовної практики діаспор став відбуватися в національно-мовному плані — у мовах країн бездержавних до цього народів і особливо в українській, білоруській, хорватській. Це самі ті мови, в яких від початку 90-х років найбільшою мірою в слов'янському світі став виявлятися й пуризм, спрямований проти давніше або й тепер панівних мов, — відповідно антиросійський і антисербський (див. р. VI п. 1.3). Хоча в сучасній Хорватії політику мовної «хорватизації» (насамперед це відновлення пуристичної практики, звичайної до 1918 року, із заміною іншомовної лексики на питому — із семантичними та словотвірними новотворами, з посиленням антисербського пуризму, з прагненням певних кіл навіть до відновлення морфологічного правопису) пов'язують переважно не із впливами певних кіл хорватської еміграції, а з відновленням мовної практики Незалежної Держави Хорватія (1941–1945 рр.), пам'ять про яку в хорватському суспільстві виявилася достатньо живою. Питання ж щодо впливів української і білоруської діаспор на сучасний стан відповідних літературних мов стали широко обговорюватися в суспільних колах країн-метрополій, причому не тільки й навіть не стільки серед фахівців [див., наприклад, щодо білоруської мови: Прыгодзіч 1995; Выгонная 1998: 141] (хоча під час Другої світової війни в умовах німецької окупації в Україні й Білорусі також були запроваджені саме ті варіанти літературних мов і, зокрема, правописів, які існували в них до 1933 року, а потім збереглися в середовищі еміграції [див., наприклад, щодо білоруської мови: Жураўскі 1993: 9–10; Bieder 2001: 461; Дацишина 2012: 75], — у їхній символічній функції «нерадянських» і навіть «антирадянських»). Як українська, так і білоруська еміграція вважали своєю історичною заслугою збереження «справжніх» української та білоруської мов, літературно-стандартні форми яких існували в Україні / у Білорусі у 20-ті — на початку 30-х років під час українізації / білорусизації, і вбачали свою місію, зокрема, в поверненні їх на батьківщину [див., наприклад: Бушлякоў 2002: 551–552; Баршчэўская 2004: 11–13, 175–199, 307–312 та ін.]. У різних колах як української, так і білоруської громадськості цей вплив сприймався / сприймається з широким і різко диференційованим діапазоном оцінок — від рішучого схвалення до категоричного неприйняття (у Білорусі внаслідок запровадження владою на початку 2000-х років заходів щодо протидії наявній нормативно-правописній розбалансованості білоруської літературної мови, особливо після прийняття нової редакції білоруського правопису 2008 року, це питання, однак, уже значно менше виноситься на рівень публічного обговорення: див. р. VI п. 7). Як зауважував на початку 90-х років один з критиків повернення до білоруської мовно-правописної практики 20-х років, спочатку ці тенденції «маскувалися посиланнями на граматику Б. Тарашкевича. Однак тепер уже в білоруській пресі відкрито висловлюється схвалення емігрантської мови» [Жураўскі 1993: 27; див. також: Жураўскі 1998: 13–15]. Так само, як і в сучасній українській мовній ситуації, у білоруській мові цей вплив охопив

практично всі аспекти корпусу літературної мови (див. р. VI п. 7) — різні мовні рівні та правопис (з поширенням норм «тарашкевиці» — на відміну від офіційного правопису «наркомівки»), стимулював у мовній практиці відповідних суспільних кіл певну переорієнтацію живомовної основи літературної мови в бік західних діалектних масивів з посиленням наявності елементів польської мови (дуже часто це спільні з сучасною українською мовою явища) та одночасним віддаленням від російської мови (так само, як і в українській мовній ситуації, у цих процесах поєднувалися внутрішнє відродження мовної практики періоду «білорусизації» і мовний вплив еміграції).

5. Активізація впливів зазначених ідіомів на українську літературну мову новітньої доби.

5.1. Загальні чинники та конкретніші мовні причини такої активізації.

5.1.1. Можна відзначити кілька найзагальніших факторів посилення впливів мовних практик регіону Галичини та західної діаспори в умовах сучасної України — загальнополітичних і загальнокультурних, соціолінгвістичних і власне мовних.

Це, по-перше, досить уже усталене в масовій свідомості українського суспільства уявлення про регіон Галичини, особливо Львів, з одного боку, як про «український П'ємонт» (див. п. 1.1), постійно підтверджуване й посилюване фактами особистої активної участі галичан (з особливостями, природно, їхнього мовлення) з кінця 80-х — початку 90-х років у всіх вирішальних суспільно-політичних подіях у столиці України (з поширенням інформації про це через ЗМІ в межах усієї країни): це, зокрема, акції політичного і національного пробудження початку 90-х, обидва «Майдани» (часів «Помаранчевої революції» кінця 2004 року й особливо «Євромайдан» кінця 2013 — початку 2014 років); з другого ж боку, як про регіон, де українська мова має вже достатньо міцні традиції реального функціонування в міському середовищі, причому більш «європейському», ніж у колишній підросійській Україні, у релігії, політиці, військовій і спортивній сферах. Таке розуміння місця Галичини в загальноукраїнському контексті ще більше увиразнилося від 2014 року, коли українці (не тільки етнічні, але й ширше — як уже достатньо сконсолідована політична нація) тісніше об'єдналися перед небезпекою зовнішньої агресії з боку Росії, а кличку *бандерівці* (*бендери*), переважно в російськомовних дискурсах, противники української державності стали широко (значно ширше, ніж досі) застосовувати щодо всіх, хто спілкується українською (звичайно літературною) мовою («бандеровський язык») і хто є патріотом України незалежно від мови його спілкування (див., зокрема, р. I р. п. 5.4.2).

По-друге, це мовна поведінка самих представників Галичини в загальноукраїнському просторі. Вихідці з цього регіону (тут і далі йдеться насамперед, звичайно, про інтелігенцію: журналістів, учителів і викладачів вищої школи, політиків та державних діячів, лікарів, юристів та ін., клір УГКЦ) значно в ширшому обсязі, ніж представники інших українських регіонів, які також володіють літературною мовою й можуть користуватися нею в побуті або на роботі, спілкуються українською літературною (хоча й зі своєю специфікою) мовою за межами свого звичного середовища в умовах поки що досить звичайного на значній частині території країни російськомовного оточення. Вони виступають, таким чином, як поширювачі літературної мови і, отже, так чи інакше як зразок для наслідування в цьому плані — не тільки усно, а й писемно (особливо з поширенням соціальних мереж інтернету). Крім того, для їхньої мовної поведінки характерна достатньо впевнена манера спілкування, вони загалом переконані в тому, що їхня мова «правильна» (див. вище п. 1.2, а також р. VII п. 2). Не викликає сумніву факт, що це мова їхнього звичайного спілкування, чим і пояснюється автоматизм у користуванні нею.

З боку представників діаспори під час їхніх особистих контактів із партнерами з України досить звичайним (це було особливо помітно в перші роки незалежності) є висловлювання своєї думки щодо тих чи інших особливостей мовлення останніх як «неправильних (неукраїнських, російських)», у тому числі й тих, що цілком відповідають нормам «офіційної» УЛМ. Наприклад, у розмові українського журналіста з українцем із Австралії: «На запитання нашого кореспондента Микола Цюрак відповідає <...> неодмінно з мовними заввагами. ГІСТЬ: Не називайте, будь ласка, *Пилиповичем*. Це русизм. Я — Микола Цюрак, син Пилипа й Параски <...> КОР.: А як ви, пане Миколо, потрапили на чужину з Прикарпаття?»; наприкінці інтерв'ю: «КОР.: *Спасибі* вам, добродію. ГІСТЬ: Е, ні. Це — русизм. Треба: *дякую*. КОР.: Ну хай, “дякую” за відверту розмову. Гадаю: коли такі в Австралії живуть козарлюги, як ви, то вкраїнському роду не буде переводу. ГІСТЬ: Я згоден із вами. Але, прошу пана, не можна писати чи вимовляти “Вкраїна”, “вкраїнський” <...> Хто ж каже: Вавстрія, Вугорщина, Ванглія, Вамерика, Вавстрілія? КОР.: А в Тараса Шевченка — як? ГІСТЬ: Генієві все дозволено. А нам слід дотримуватися свого українського правопису. КОР.: Розумію: з чужини видніше» (М. Шудря. — Журнал «Україна», 1990, № 12, с. 8–9). Якщо гість з діаспори твердо переконаний у правильності своєї мови і вважає своїм місіонерським обов'язком прищеплювати її також жителям «материка», то його український партнер не виявляє такої наполегливості в обстоюванні своєї позиції, незважаючи навіть на його фах, що полягає саме в роботі зі словом.

Ще частіше подібна критика щодо різних одиниць і явищ «офіційної» УЛМ лунає «заочно»: див., наприклад, огляд різних критичних зауважень такого роду з уст декого з канадських українців — наприклад, проти конструкцій на зразок «*дивитися телевізор*» (без наявності відповідного прийменника) як не українських (Р. Колісник, Канада. — ЛУ, 20.01.1994)⁴⁷, хоча пор. давніші звороти *дивитися виставу* (кінофільм і т. ін.).

Недостатня активність представників України в обстоюванні свого розуміння «правильності» української мови під час їхнього спілкування з партнерами із діаспори, що її нерідко можна спостерігати, пояснюється не тільки особливостями традиційного національного виховання з його негласними імперативами м'якості спілкування та поступливості партнерові, посиленими також радянським вихованням — «не висуватися», «не лізти, куди не просять», а й, безперечно, тим, що вони й самі часто не до кінця впевнені в бездоганності своєї української. Так, у наведеному вище прикладі український партнер не зауважив гостеві таких неправильних за нормами «материкової» мови зворотів з його мовлення, як, наприклад, «*на провінції*», «*ми вживаємо книжки з Америки й Канади*» (про недоречність паралелі *Вкраїна* — «*Вавстрія*» і под. не здогадується, очевидно, й він сам).

По-третє, це сприйняття мовної практики регіону Галичини, що вже достатньою мірою поширилося й серед широких кіл мовців у загальноукраїнському мовному просторі, як більш «української» (у тому числі і з такими особливостями цього ідіому, як, наприклад: *п'ятдесять, шістдесять* і т. д. й навіть у тих випадках, коли галичанізм можуть більше нагадувати російськи, ніж відповідні літературномовні одиниці: *всьо, би: «я би зробив», щоби, дальше, бувиши, позволяти, поміч, спомини, спротив*: див., зокрема, р. VI п. 3.5). «Східняки» загалом значно більш самокритичні в оцінюванні «правильності» користування ними літературною мовою, нерідко комплексуючи й вагаючись при цьому, відчувачи «страх перед мовою» (див. про це поняття в мовній психології сучасного українця: р. VI п. 5.3.2). Вони, звичайно, знають, що особливості саме їхнього мовного регіону переважно лягли в основу літературної мови, але, з іншого боку, тепер часто сумніваються в «українськості» тих чи тих її елементів, знаючи про наявність тією чи іншою мірою подібних одиниць і явищ також у російській мові. Переймання

⁴⁷ Пор. інший зразок критики такої конструкції як неукраїнської (оскільки «дивитися можна кудись, а не щось») — як кальки відповідної вже не російської, а англійської конструкції: *to watch TV* [Кочерга, Непийвода 2000: 21].

особливостей мовної практики регіону Галичини виявляється не тільки в засвоюванні окремих слів та інших мовних елементів і явищ (здебільшого, звичайно, поки що на рівні індивідуального мовлення, а не УЛМ як такої), а й ширше, системніше.

Уявлення про те, що звичайна українська мова представників галицької інтелігенції є більш «українською», ніж звичайна мова таких же верств населення у «східняків», і що вона є для них постійним і природним засобом спілкування, сприяє, зокрема, й тому, що їх тепер, як можна в цьому пересвідчитися, стали охочіше залучати як ведучих інформаційних і розважальних програм на теле- і радіоканалах. Ось, наприклад, інтерв'ю з Андрієм Кузьменком — «Кузьмою», лідером популярної свого часу рок-групи «Скрябін» з Новояворівська, яка 1995 року переїхала до Києва: «— Ти розпочав кар'єру телеведучого <...> — Я не вважаю себе телевізійником. У Києві, ти сама прекрасно знаєш, є проблема з українською мовою. Ось вони і шукали особу чоловічої статі, яка о шостій годині ранку змогла б зв'язати два слова до купи українською мовою — і знайшли мене», «Так, ніч страшного <...> Мене болить, що ми всьо більше віддаляємося від Європи <...> Нервує, що наші люди стають на коліна, як маленькі хом'ячки, здаються з *патрохами*. <...> У програмі «Гаряча сімка» на каналі ICTV, де я ведучий, редактор <...> *закриває* очі на мій діалект і *відкриває* їх, коли трапляються реальні русизми чи полонізми» (Аргумент-газета, м. Львів, 26.06.2003; УС, 16.11.2000, с. 16) (мовлення «Кузьми», як і тексти його пісень: див. р. II пп. 2.2.5, 3.1.1, 3.2.1, звичайно, досить далеке від стандарту).

Досить поширеною в масовому уявленні є думка, що нерідко саме до вихідців з Галичини як до репетиторів з української мови можуть звертатися російськомовні вихідці зі Сходу та Півдня країни — це звичайно політики, які хочуть робити кар'єру в Києві. Так це чи ні, але помітні особливості південно-західних говорів у наголошуванні слів стали виявлятися, зокрема, в українському мовленні чільних представників партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко, Григорія Немирі, у Президента України Володимира Зеленського — в перші роки його президентства (див. р. VIII п. 1.3). Ось, наприклад, ущипливе зауваження з підкресленням, зокрема, й цього мовного моменту на адресу одного, точніше однієї, із таких політиків з боку недавнього союзника, а згодом політичного опонента: «— Я бачу дві загрози, які стоять перед нацією. <...> Партія влади [мається на увазі Партія регіонів України. — *О. Т.*] вчить націю ігнорувати все українське <...> Друга авторитарна сила [мається на увазі партія «Батьківщина» з її лідеркою Юлією Тимошенко. — *О. Т.*] <...> може підписати московську газову угоду економічного геноциду України, але при цьому надягнути вишиванку і з галицьким акцентом [! — *О. Т.*] стверджувати, що вона опозиційна» ([Із інтерв'ю з Віктором Ющенком]. — УМ, спец-випуск [напередодні виборів до ВР], вересень 2012, с. 1).

5.1.2. Перенесення елементів названих ідіомів у поле функціонування «офіційної» УЛМ відбувається як для заповнення номінативних або номінативно-конотативних лакун у її структурі, так і, причому більшою мірою, як нормотворчий чинник і просто вже як явище мовної «моди», коли такі «свіжіші» (як власне нові для сучасної літературної мови, так і просто актуалізовані в ній) одиниці і явища вступають у конкуренцію з уже наявними в УЛМ синонімами й варіантами. Воно виявляється в загальному контексті прагнення широких кіл мовного соціуму до оновлення УЛМ — насамперед, звичайно, до очищення її від наслідків масових впливів з боку російської мови (нерідко, однак, з посиленням при цьому наявності в її складі елементів іншої сусідньої слов'янської мови — польської або принаймні елементів, спільних з нею, пор., наприклад, пол. *knapra*, *sierocinieć*, *prawica*, *czup* «учинок; дія», вигук *pa!* «до побачення!» та багато ін.), але також і ширше — узагалі до внесення до її корпусу «свіжішого» (порівняно зі станом на кінець 80-х років) струменя нормативно-стилістичних явищ (див. про такі тенденції в сучасній УЛМ у р. VI).

У загальних межах цього явища як наслідок дії різних факторів можна виділити появу або активізацію вживання таких груп мовних одиниць:

1) тих, що зумовлені насамперед номінативними потребами — відсутністю в УЛМ назв (узагалі або однослівних) для позначення певних понять (заповнення номінативних лакун в УЛМ — це найпростіший серед власне мовних факторів цього явища, хоча при цьому дуже часто може виявлятися також вплив третього з поданих тут чинників як додаткового). Наприклад, *гарувати* у значенні «важко, без відпочинку працювати» (хоча СУМ-11 і СУМ-20 подають це слово з позначкою «заст.» та ілюстраціями тільки з творів західноукраїнських авторів): «У себе вдома вони вважаються безробітними, а насправді *гарують* на безкрайніх європейських просторах» (Б. Кушнір. — КВ, 19.07.2002), «А от батьки <...> бачать у рідних дітях безоплатну робочу силу й примушують *гарувати* з ранку до вечора» (Г. Удовидченко. — КВ, 19.07.2002), рос. «— Я на двух работах *корячусь*» / укр. «Я на двох роботах *гарую*» («1+1», російський т/с «Менты», 12.12.2003: у субтитрах); *уродинник* / жін. *уродинниця* «той / та, хто відзначає свій день народження — *уродини*»; *негаразди*, мн. «неблагополучний стан справ» (слово стало досить активно вживаним): *життєві негаразди*, *економічні негаразди*, *негаразди в управлінні*, «Так, *негаразди* псують настрої, та все ж у житті більше добра, яке треба навчитись бачити» (НіС, 1989, № 6, с. 48), «Попри об'єктивні труднощі та *негаразди* культурна сфера суспільного життя змінюється» (Ю. Богуцький, міністр культури. — УК, 22.08.2001)⁴⁸.

Серед запозичень з мовної практики діаспори тут можна вказати на такі, зокрема, добре вже відомі факти:

— *довкілля* у значенні «навколишнє екологічне середовище» (ОСУМ 1994, СУМ-20) замість неоднослівної назви *навколишнє середовище* (пор. рос. *окружающая среда*) з похідним *довкільний*: День *довкілля* (установлений в Україні 1998 року), Міністерство захисту *довкілля* та природних ресурсів України, *довкільний* (сфера, законодавство, менеджмент, Економіко-довкільний форум ОБСЄ). У західноукраїнському регіоні ще в довоєнний період і в діаспорній літературі (див.: УНС, УАС; «довкільний світ»: Б. Цимбалістий. Родина і душа народу. — В кн.: Українська душа. Київ, 1992, с. 82) ці слова вживалися на позначення навколишнього оточення;

— *з(Г)олодомор* «страшний голод на Україні в 1932–1933 роках, що став наслідком жорстокої політики сталінського режиму щодо селянства» (див. також р. Х п. 6.3), *голодоморний*;

— *р(Р)озстріляне відродження* — про період 1917–1933 років у розвитку української літератури та культури в цілому (від назви антології української літератури цього періоду, підготованої в еміграції Юрієм Лавріненком, 1959 рік);

— у межах українського національно-державницького тематичного комплексу (див. р. І пп. 5.1.3–5.1.5, 5.2.4): *українство*, *державник*, *державницький* і под.;

— у мовознавчій, літературознавчій літературі: *мововжиток*, *мовостиль* (наприклад, у працях В. Чапленка), *назовництво* «ономастика».

З-поміж широко вживаних у мовних практиках Галичини та західної діаспори полонізмів з неслов'янськими коренями (див. докладніше п. 5.3.2): *академія*, *імпреза*, *каденція*, *кандидувати*, *симпатик* (СУМ-11: «рідко», причому з тлумаченням «людина, якій симпатизує хто-небудь», прямо протилежним справжньому значенню, що можна пояснити тільки незвичністю цього слова для лексикографів того часу): «*Симпатика* незалеж-

⁴⁸ Слово виникло, очевидно, з орієнтуванням на діалектизм південно-західного наріччя *гаразді*, мн. «достатки», але зі зміною його значення — під впливом як діал. *гаразд* у значенні «благополуччя», так і літ. *негаразд* — предикатива зі значенням «неладно, неблагополучно»; пор. також уже як факт редерицації — реакцію в сучасному мовленні на таку активізацію слова *негаразди* — широке вживання форми *гаразди*, мн., з тим самим значенням, що й форма однини, і з наголошуванням на корені: «— Дякуючи за розмову, зичу вам <...> фінансових *гараздів*» (П. Кропивко. — ЛУ, 4.07.2002, с. 8: у розмові з видавцем).

ності басків протестують проти дій поліції» (УМ, 1.08.2001), «*Симпатик*» — як власна назва (це супермаркет у Києві, туристичне агентство у Вінниці та ін.)⁴⁹.

Це також підвищення частотності вживання та продуктивності творення слів у межах деяких словотвірних типів: *допомоговий*, *бізнесовий* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.5), *заатакувати*, *збойкотувати* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1), *узалежнити* — *унезалежнити* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.2), *загрожений* (див. р. VIII п. 2.5.7.2.1);

2) тих, що зумовлені політико- та етикетно-прагматичними настановами в нових обставинах життя українського суспільства і можуть бути спрямовані також на заміну вже наявних найменувань, наприклад: *сові(є)ти* — про радянську владу, радянський режим та його представників, *сові(є)ц(тс)ький* замість *радянський* («Чому п. Сизоненко не захищав <...> Є. Маланюка, У. Самчука, яких у *совіцькій* пресі обливали брудом?»: Я. Ярош, м. Івано-Франківськ. — ЛУ, 17.09.1998; «*Совєцький* режим *запотребував* раптом сатиричні здібності Остапа Вишні»: Микола Рябчук. — Суч., 1996, ч. 2, с. 140), *большевик* замість *більшовик* (це слова з підкреслюваними ознаками їхнього походження саме з російської мови замість узвичаєних в УЛМ їхніх українізованих відповідників: див. р. I п. 3.2.3, р. III п. 3.2.4); *німецько-совєтська війна 1941–1945 років* замість *Велика Вітчизняна війна* (див. р. I п. 3.2.2); значна активізація вживання слова *москаль* на позначення росіян (у Росії) замість *кацап* (див. далі п. 5.3.2), активізація слова *вуйко* в жартівливо-іронічному значенні «типовий галицький селянин, традиційно настроєний антирадянськи й антиросійськи» (зокрема, у серії анекдотів з цим персонажем); активізація вжитку таких евфемізмів, як *дупа* «зад (людини), сідниці» (походженням з польської мови: ЕСУМ, т. 2, с. 146; див. також: Жел., УАС), наприклад: рос. «— Это он лижет задницу Геббельсу» / укр. «Це він лиже *дупу* Геббельсові» (т/к К-1, т/ф «Конвой RQ-17», 7.10.2008), з похідними *дупка*, *дупця*, *дупастиий* (див. докладніше про поширення членів цього гнізда в загальноукраїнському вжитку: р. II п. 3.2.2.1); з потреб дедалі більше поширюваної політичної коректності — *неповносправний* (у тому числі в субстантивованому вживанні) замість *інвалід*: *неповносправні особи, громадяни, діти*; «Для кращого розуміння роботи з інвалідами вони [інструктори. — О. Т.] пересядуть у візки, <...> щоб відчутти себе в ролі *неповносправних*» (ЗВУ, 21.07.2000), «3 грудня увесь світ відзначає Міжнародний день інвалідів. <...> Кількість *неповносправних* в Україні впродовж останніх п'яти років зросла на 5,5 %» (Е, 29.11.2012, с. 15), пор. пол. *niepełnosprawny*.

У сфері мовного етикету також, безперечно, з додатковим впливом з боку мовних практик Галичини й діаспори досить швидко активізувалося в широкому загальноукраїнському вжитку звертання й номінування (в 3-й особі) *пан / пані*, почастішало вживання етикетних формул *перепрошую, прошу, дуже дякую*, у звертаннях: *високоповажаний NN, глибокоповажаний NN*;

3) тих, що викликані нормативно-стилістичними настановами і спрямовані на заміну вже наявних мовних одиниць як таких, що породжують сумніви щодо їхньої нормативності й взагалі «українськості» або просто видаються мовцям менш виразними, якимись «не такими» (вони становлять переважну масу в межах цього явища в сучасній УЛМ, і саме вони привертають до себе основну увагу суспільства як нова тенденція в її розвитку і взагалі як один з виявів новітньої «моди» в українській мові, викликаючи до себе різне оцінне ставлення в різних суспільних колах; дія цього фактора реалізується, на відміну від двох попередніх, на всіх мовних рівнях: див. далі п. 5.3, але нижче подано факти лише лексики й словотворення). Серед них можна виокремити:

а) ті, де мотиви саме нормативності слововживання цілком виразні й можуть бути зрозуміло пояснені, наприклад: *запотребувати*, док. в. (є вже в нових словниках: УРРУС,

⁴⁹ Актуалізоване *симпатик* стимулює утворення свого опозита: «попри песимістичні прогнози *антипатиків* Народно-демократичної партії» (О. Четвер. — КВ, 22.08.1997).

СУМ-20) замість *затребувати* (адже в УЛМ є форма недок. в. *потребувати*, але відсутнє *требувати*); *прийняття* у значенні «зібрання запрошених осіб» замість *прийом*: «дипломатичне *прийняття*», «улаштувати *прийняття*» (у цих випадках нові назви, безперечно, значно краще відповідають «духові» української мови, ніж досі вживані);

б) менш зрозумілі під цим кутом зору суто з раціонального погляду, причому також з поділом на:

— ті, в яких реалізується тенденція національно-мовного (етнічного) пуризму — до відмежовування від подібних у тому чи іншому аспекті відповідних одиниць російської мови (див. також р. VIII п. 5.1.3), наприклад: *міліціант* замість *міліціонер*, *менишwartість* замість *неповноцінність*, *спільнота* замість *спільність*, *телевізія* замість *телебачення*, *Велика Британія* замість *Великобританія*, *зверхник* («Нашим *зверхникам* і на думку не спало вибудувати національну ідеологію»: Юрій Мушкетик. — ЛУ, 25.10.2001, с. 3; «Новий *зверхник* українців». — П, 20.07.2004: про нового командувача багатонаціональних військових сил ООН в Іраку, до складу яких ухпив і український батальйон) замість *начальник*, *керівник* (якщо СУМ-11 подав *зверхник* з позначкою «діал.», то СУМ-20 — уже нейтрально; пор. пол. *zwierzchnik*);

— ті, в яких виявляється, найімовірніше, просто прагнення до відмежовування від «офіційної» УЛМ, прагнення до вживання одиниць «справжньої» або «кращої», на думку мовців, української мови (див. р. VI п. 3.5.1), наприклад: *винаймати* замість *наймати*, *знаний* замість *відомий*; навіть у певній групі випадків — уживання одиниць, ніби подібніших до російської мови: *спротив* замість *опір*, *впродовж* замість *протягом* і под. (див. р. VIII п. 5.2);

в) уже просто як явище мовної «моди» в оновлюваній УЛМ, наприклад: «Американські *вар'яти*» (П. Громихало. — УМ, 7.08.2013, с. 2: заголовок публікації про те, як один американський музикант «познущався над знаменами України і Росії»), пор. уже наявне в УЛМ *божжевільний* (у значенні іменника); «за *гальбою* пива» (В. Плющ. — ЛУ, 23.04.1998, с. 1), пор. *кухоль*; «Ми сиділи в затишній хатині за склянкою *гербаты*» (Р. Ярич. — УС, 23.11.2000: розповідь про певні події в одному із сіл Черкаської області), пор. *чай*; рос. «— И идти в тюрьму?» / укр. «І йти до криміналу?» (ТВі, 26.08.2009, к/ф «Средь бела дня»: у титрах); «Фредді <...> замкнувся у своєму лондонському домі. То був незвичайний дім: вісім спалень, чотири мармурові *лазнички* <...>» (Д. Кох. — УМ, 1.08.2000), рос. «— Это наша ванна [про відповідне приміщення в будинку. — О. Т.]» / укр. «Це наша *лазничка*» (ТВі, 22.12.2009, російський документальний т/ф: у титрах), пор. *ванна*; *офензива* замість *наступ* (див. п. 5.3.2); «*Яскиня* привидів» (рубрика в журналі «Барвінок», 2005, № 5, с. 30), пор. *печера*; «Серед натхненників, організаторів, виконавців екатеринбурзького *морду* [про вбивство родини царя Миколи II 1918 року. — О. Т.] українці не значаться. Тож вертайте *домів* [звернення до певних кіл російського суспільства. — О. Т.], лийте там крокодилячі слюзи. Та спочатку приборіть із центрального цвинтаря (майдану?) своїєї столиці муляж замовника [про тіло В. І. Леніна в його мавзолеї в Москві. — О. Т.] цієї, мільйонів інших *масакр*» (Сергій Коваль, письменник, Київ. — УМ, 21.03.2013, с. 10; автор родом із Житомирської області); *жовнір* — про солдатів французької армії (т/к К-2, 17.06.2006: з перекладного французького т/ф); «— Жодне місто нас так не зустрічало. Це *перфектно*!» (з виступу міністра внутрішніх справ А. Авакова, звичайно російськомовного, у Полтаві — у зв'язку з великою активністю місцевих добровольців у зголошуванні до нової дорожньої поліції: СТБ, «Вікна», 23.09.2015); «<...> усі резонансні *тамті* [тамтешні. — О. Т.] газети та телеканали мають власні книжкові огляди» (Книжник, 2002, № 6, с. 11). Досить, безперечно, несподіваним для більшості слухачів стала наявність слова *креденс* «буфет (предмет меблів)» у тексті Радіодиктанту національної єдності на Українському радіо (диктант «Твій дім», авторка — Ірина Цалик) 9 листопада 2022 року на День української писемності та мови.

Це також активізація вживання слів з конотаціями «карпатської» екзотики: *файний* (див. далі п. 5.3.2), *ватра* (у складі різних власних назв), *«Газда»* (як прагмонім) та ін. (див. р. VI п. 3.3, р. X п. 1).

5.2. Функції розширеного використання елементів зазначених ідіомів у текстах української літературної мови.

5.2.1. Як засіб мовного реалізму. У нинішніх умовах демократизації мовного спілкування та редакційно-мовної політики ЗМІ, книговидавництва, кінопродюсерів і т. ін. увиразнилося природне бажання залучати до усних і писемних текстів зразки живого мовлення, що, звичайно, слід вважати цілком виправданим.

Це, по-перше, прагнення до відтворювання живого реального мовлення (вихідців з Галичини й ширше — узагалі носіїв південно-західного наріччя) (див. також р. II пп. 2.2.5, 3.3). Так, з-поміж газет, що виходять у Києві, це найчастіше й найповніше (не тільки як репліки в діалогах, а й навіть цілі монологи) виявлялося в «Газеті по-українськи» (іноді з редакційним поясненням значення таких слів, але частіше без нього, нерідко в лапках, що вказують на певну стилістичну чужорідність у тексті подібних елементів), наприклад: «— <...> там тато, татів брат Степан, мама, *стрийна* Марійка (дружина дядька по батьковій лінії. — “ГПУ”))» (ГПУ, 15.03.2013, с. 5: репортаж з Галичини); «— Так його *встидалася*, що й мамі не показувала» (ГПУ, 23.04.2013, с. 21: з Вінниччини); «— Мене підняли і вдарили у пах, добивали ногами. Вони п’яні були, *штин* [сморід. — *О. Т.*] стояв», «В обід наступного дня Олександрові дозволили зателефонувати матері. — Я *погналася* й не впізнала сина <...> Живого місця не було» (ГПУ, 17.01.2013, с. 7: з Хмельниччини). в інших загальноукраїнських газетах: «Пан Богдан виправдовувався <...>: “<...> Самі розумієте, *«господарка»*” <...> Отого енергетичного та емоційного спілкування актор — глядач немає. Два рази припиняв виставу. (Школярі жбурляли *спиначами*) <...>» (УС, 23.12.1999, с. 16); «Питає дорогу в зустрічних дівчат, а почувши відповідь, іде в інший бік: “Слухай *кобіту* й роби навпаки!” <...> Він може бути сердитим чи веселим, але в будь-якому разі реагує однаково: “Я си вами не *натішу!*”» (Н. Іщенко. — ГУ, 9.07.1999); «Бентежила лише примітка: “Вхід зі *двору*”» (Д, 19.10.2012, с. 19).

По-друге, це стилізація під місцеве мовлення в художній мові (див. р. II п. 3.3).

5.2.2. Як шлях до оновлення мовностилістичного образу української літературної мови та її нормотворчого коригування — з орієнтуванням на ширше або й просто вільне залучання елементів названих ідіомів. Насамперед це відбувається в мові перекладної художньої літератури (див. також р. VI п. 5.2.1.4), де подібна практика спостерігалася, як відомо, й до цього — ще від 60-х років, хоча, звичайно, у вузькому обсязі. Так, у перекладах дитячої літератури — наприклад, у збірці поетичних перекладів Івана Малковича «Отакий роззява : Улюблені вірші» (Київ, 1994): «Старий паротяг на пероні пітніє, / Аж летється із нього маснюща *олія*. / <...> / В третім [вагоні. — *О. Т.*] сидять крутовусі *грубаси* <...>» (переклад з польської), «Так їх [свиней. — *О. Т.*] *дуцяв*, так їх бухав / тими кулаками <...>», «— Що за станція цікава — / Київ, Зміїв чи Полтава? / Чемний голос відповів: / — *То є* славне місто Львів!» (утім, в останньому випадку це може бути й функція мовного реалізму). Це вже відбувається також в авторській мові журналістів у друкованих ЗМІ, наприклад: «Таким чином музей [Анни Ахматової. — *О. Т.*] став володарем безцінних експонатів: тут зберігаються і знамениті ахматовські чотки — намісто <...> та інші її особисті речі: білий *шалик*, окуляри, *філіжанка* з блюдцем, елегантна *течка* для віршів, таємнича скринька, де <...> проступає *світлина* — груповий портрет п’яťох військових» (Д, 2.08.2012, с. 11); «Телебачення — воно зрозуміло <...> “*Бавакають, бавакають і забавакують*” до того, що <...> починаєш ловити

себе на думках, які вже десь чув <...> *Покопати* м'ячик у суботу на вигоні чи стадіоні — миле діло. <...> Чому фани <...> проклинають і лихословлять? Дуже просто — адреналін мусить вийти. *Хлоп* мусить відчувати себе *хлопом* <...> Замість воювати, бити *писки* <...>» (Роман Малко. Спочатку був футбол. — УС, 2.08.2001); «<...> чекаючи смерті і листа з *тамтого* берега від коханої (ЛУ, 9.11.2000, с. 8); «Тенісні *мешти* виставлено в американському Музеї модерного мистецтва» (УМ, 4.08.2000, с. 16); «Стоїть дядько перед биком і розмахує червоною *шматом*. <...> — Що *би* ви робили?» (КВ-Захід, 14.07.1998); «Нема сумніву, що хтось, спокушений назвою, понесе *домів* цю невеличку книжечку разом з буханцем хліба і *цукорками* <...> Ту, першопридбану [книжку. — О. Т.], сусіди зачитали б до *дзюр*, а котрась із них теж, разом, хай не з *лакiтками* — з чимось іншим (крупам, сіллю, сірниками) — принесла б до *свої* хати» (Л. Луцький: відгук про нову книжку Оксани Забужко. — Книжник, 2001, № 1, с. 3). У науковому стилі (у перекладних текстах): *балтицькі* мови, *відзискані* землі, *позосталий*; *уреальнити*, *укласифікований* і под.; *то є...*, *то не є...* [Шевельов 2002 (переклад з англійської)].

У назвах рубрик кiївських, тобто фактично загальноукраїнських, періодичних видань: «*Робiтня*» (Сл., 1991 р.; УЛГ, 2015 р.), «3 письменницької *робiтні*» (ЛУ, 1996 р.), «*Робiтня* реставратора», пор. *майстерня*, «*Сильветки*» (рубрики в журналі «Пам'ятки України» у 90-х рр.), пор. *силует*, «*Ціхи* тижня» (УГплюс, 2003, 2008 рр.), «Критика. Бібліографія. *Звідомлення*» (журнал «Пам'ять століть», 1997 р.) (СУМ-11 подав це слово з позначкою «рідко», РУС-3, СУМ-20 — «заст.»; пор. пол. *zawiadomienie* «повідомлення» з відповідним словотвірним гніздом), «*Візія*», «*Сугестія*» (рубрики в УС, 1999 р.).

5.3. Поширення елементів зазначених ідіомів на різних структурних рівнях української літературної мови. Новітні хвилі поширення елементів цих ідіомів у загальноукраїнському мовному просторі достатньо виразно виявляються на всіх рівнях структури української мови, причому тепер, порівняно з кількома попередніми хвилями посилення впливів з боку західноукраїнського варіанта УЛМ (починаючи ще від кінця XIX ст.), частіше також у наголошуванні слів, оскільки впливи нині відбуваються значною мірою також через усне мовлення — через радіо й телебачення та безпосередні мовні контакти (кількість же самих радіо- й телеканалів тепер значно збільшилася, а контакти стали масовішими). При цьому слід, звичайно, розрізняти а) ті особливості, що поширювалися в загальноукраїнському просторі в мовленні лише представників західноукраїнського регіону та західної діаспори — наприклад, в ідіолектах Слави (Ярослави) Стецько, кардинала Любомира Гузара, які переїхали (повернулися) з діаспори, у відомого політика й державного діяча Арсенія Яценюка (родом з Буковини, з галицьким родовим корінням), у мовленні деяких ведучих різних телепрограм, не переходячи в ідіолекти «східняків» і тим більше до структури літературної мови, б) особливості, що їх засвоюють представники відповідних кіл мовного соціуму «Великої України» і відтворюють у своїй не лише усній, а й писемній мові, і в) особливості, що стали вже надбанням також «офіційної» літературної мови як такої (останніх поки що явна меншість).

Так, з фонетичних особливостей південно-західного наріччя та західноукраїнської й діаспорної мовних практик у загальноукраїнському публічному мовному просторі в межах описуваного періоду стали привертати увагу, зокрема, такі факти, як активізація вживання варіантів *би* (у позиції після голосного: «*я би зробив*») і *щоби*, явище сильніше вираженого, ніж це є в говорах південно-східного наріччя й прийнято в літературній мові, «укання», але найповніше й найвиразніше — у наголошуванні як окремих слів або словоформ, так і певних їхніх структурних розрядів (докладніше про це див. у р. VIII п. 1). Досить помітне «укання» можна було спостерігати, наприклад, у мовленні відомої естрадної співачки, яка в 2005 році була міністром культури, Оксани Білозір: [*го^оловний*], [*ко^онтр^оль*], [*по^оведінка*], [*по^олітика*], [*то^оді*] і т. ін., таких політиків, відомих у загальноукраїнському масштабі, як Олег Тягнибок, Андрій Садовий, Дмитро Добродомов,

і навіть в ефірному мовленні деяких ведучих інформаційних та розважальних програм на різних теле- і радіоканалах — наприклад, у Людмили Лисенко, родом із Хмельниччини (програма «Не все так погано у нашому домі» на УТ-1, 2001 рік). Щодо акцентуаційних та деяких інших особливостей південно-західного наріччя ось, зокрема, деякі приклади з мовлення А. Яценюка (в інтерв'ю для українських журналістів 27 лютого 2015 року): *на дббу; перетисну́ти*, «це коштує <...>», «це вартує <...>» (тобто коштує); [я] *говóрю*, [ми] *ді́йде́м*, [ви] *зада́єте*, у 3-й особі: *зайде́*, мин. ч. *да́ли* (*продáли*, *зда́лись*), *провéли*; «мóїх сил»; *мі́ліон*; *всьо́*; *щóби / щобі́*.

Стали казати про «галицький» і «діаспорний (діаспорський) акцент» — у мовленні не тільки представників відповідних мовних спільнот, що, звичайно, цілком природно, а й тих, хто засвоював такі мовні особливості, опановуючи українську мову (звичайно тих, хто переходив у публічному спілкуванні з російської на українську мову, — пор., наприклад, зауваження В. Ющенка, не без схиждства, про мовлення Ю. Тимошенко: див. вище п. 5.1.1.), і взагалі намагається їх наслідувати (значно помітніше це відбувається, звичайно, в мовленні осіб, не «прив'язаних» змалку до свого рідного українськомовного середовища — літературного чи діалектного).

Щодо поширення певних особливостей південно-західного наріччя в наголошуванні слів і навіть уже нормативного закріплення деяких із них, то це можуть бути як ті випадки, що їх уже неодноразово відзначали у вітчизняному мовознавстві протягом ХХ століття (їх, звичайно, більше), так і нові для «Великої України».

Про впливи особливостей морфології та синтаксису названих ідіомів у загальноукраїнському масштабі в межах описуваного періоду див. р. VIII пп. 2 і 3. На рівні синтаксису можна відзначити також поширення таких формул мовного етикету з інверсивним (на фоні літературномовного стандарту) порядком членів словосполучень, як: «— *Дякую дуже!* — *Прóшу дуже!*».

5.3.1. Словотворення (активізація низки словотвірних типів серед наведених нижче прикладів відбувалася, звичайно, також у загальному напрямі прагнень до відродження мовної практики 20-х років; докладніше про актуалізовані в межах описуваного періоду нормативно-стилістичні тенденції в словотворенні УЛМ див. у р. VIII п. 4.3).

Так, в іменниках на позначення осіб у загальному руслі посилення впливів зазначених мовних практик на «офіційну» УЛМ відбулася активізація вживання і творення одиниць у межах: а) явища суфіксальної фемінізації (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1): *поетка* та ін.; зокрема, із суфіксом *-ин-я*: *мисткиня*, *членкиня* і под.; б) найменування осіб із суфіксом *-ов-* (див. р. VIII п. 4.3.2.5): *спортовець*, *цирковець*, *бізнесовець*; в) збірних іменників, уживаних замість форм множини (див. р. VIII п. 4.3.2.5): «*Шановне панство!*», «*членство організації*»; рідше: г) іменників із суфіксом *-ант(-янт)*: *міліціант* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.2.5). В іменниках на позначення неістот — активізація вживання і творення одиниць: а) із суфіксом *-ова-* у віддієслівних іменниках на *-нн-я* зі значеннями місця, збірності, результату, знаряддя дії (див. р. VIII п. 4.3.2.9): *паркування* та ін.; б) із суфіксом *-івк-а* (див. р. VIII п. 4.3.2.8): *автівка*, *візитівка* і под. В іменниках на позначення як осіб, так і неістот — певна активізація вживання демінутивів жін. р. із суфіксом *-ця-я* (див. р. VIII п. 4.3.2.5): *бабця*, *дупця* і под.

У прикметниках — активізація вживання і творення одиниць:

а) із суфіксами *-ов-ий*, *-ев-ий*, переважно наголошуваними, — у конкуренції з уже наявними прикметниками із суфіксом *-н-ий* та в інших випадках (див. докладніше р. VIII п. 4.3.3.5): *атомовий*, *бізнесовий*, *відпочинковий*, *допомоговий*, *конгресовий*, *мільйоновий*, *пресовий*, *жовчевий*, *престижєвий* і под.;

б) зі структурним компонентом *-ій-* (див. р. VIII п. 4.3.3.3): *азійський*, *бразилійський*, *поліційний*, *стипендійний*, *унійний*, з інтерфіксом: *баскійський*, *канадійський* (пор. пол. *baskijski*, *kanadyjski*, англ. *Canadian*);

в) *провокативний, маніпулятивний* та ін., а також *пропагандивний* (див. р. VIII п. 4.3.3.7);
 г) із суфіксом *-чий* (див. р. VIII п. 4.3.3.6): *виборчий, господарчий, повстанчий* та ін.;
 г) присвійних прикметників, похідних від прізвищ (див. р. VIII п. 4.3.3.7): «за *Кравчукового* президентства», «*Януковичева* політика»; «*Кубійовичева* — *Струкова* “Енциклопедія України”» (з некролога, підписаного групою українських письменників і вчених з України й діаспори. — ЛУ, 1.07.1999);

д) з префіксом *під-* — в утвореннях від назв держав, до складу яких у різний час входили різні частини України (для підкреслення їхнього узалеженого становища в межах цих держав): *підсоветський* (саме з цього слова, відомого і в довоєнній Галичині, але безпосередньо перейнятого, очевидно, уже від сучасної західної діаспори, розпочалася активізація названої моделі, пор., наприклад: *за підсоветської влади, підсоветська преса*: А. Вовк. — *Культура слова*, 1994, вип. 45, с. 95, 98; пор. також: *підрадянський, піднімецький* [Шевельов 2001, т. 1: 389, 391]): «*підсоветська література України*» (М. Жулинський. — ЛУ, 11.11.1999), *підрадянський (Україна, період, мистецтво тощо)*: «у *підрадянській Україні*» (С. Коваль. — УС, 24.07.1997), *підросійський, підавстрійський, підпольський*. Стало поширюватися також означення *підкремлівський*, наприклад: *підкремлівська лексикографія* (Пилипчук 2020, с. 4), *підкремлівський телеканал* та ін. Пор., на відміну від цього, наприклад: «<...> Так на *Вкраїні російській*, так і на *Вкраїні австрійській*» (Борис Грінченко. *Листи з України Наддніпрянської*); номінативне словосполучення *радянська Україна* вживається з нейтральною конотацією, а в написанні з великої літери *Радянська Україна* мало в радянський час піднесене звучання;

е) у деяких інших випадках — певна активізація вживання суфіксальних форм *культуральний* («Відтак, *культуральна* функція преси втрачена»: І. Марков. — Д, 13.08.1998; СУМ-20: «зах., книжн.»), *катастрофальний* — у конкуренції з *культурний, катастрофічний*; *телефонічний* — у конкуренції з *телефонний*, прислівник *телефонічно* («зв'язатися *телефонічно*») — у конкуренції з *по телефону, телефоном*.

У прикметниках і прислівниках — активізація вживання і творення одиниць:

а) з префіксом *за-* (див. р. VIII п. 4.3.4.1): *задорогий, задорого, затовстий, затовсто, зачастий, зачастую* і под.;

б) з першим компонентом *що-* у композитах (див. р. VIII п. 4.3.4.2): *щономера* (у газеті, журналі), *щодругого тижня* і под.

У прислівниках — активізація вживання і творення одиниць:

а) із суфіксом *-о* від відносних прикметників (див. р. VIII п. 4.3.5.5): «*майново* забезпечити себе», «*телефоново* зв'язатися» та ін.;

б) з префіксом *на-* (див. також п. 3.5 цього розділу, р. VIII п. 4.3.5.6): *наживо, накруто* (варити яйця) (пор., наприклад, з такими коментарями: *вкруту* та ін. — це русизми, а *накруто* — полонізм [Шерех 1951: 339]), *назагал, наразі* (див. докладніше про останні два слова: р. VIII п. 5.2.1) та ін.

Це також:

— *навзаєм* (СУМ-11: «діал.»; Сл. син.: «рідше»; РУС 2003: без стилістичних рема-рок, а просто на другому місці після *взаємно*; СУМ 2012: «нар.-розм.»; СУМ-20: нейтрально) — а) у конкуренції зі *взаємно*, особливо у відповідній формулі мовного етикету: «— Смачного! — *Навзаєм!*», рос. «— Меня зовут Ольга Егоровна. — А меня Прокофий Игнатьевич. — Очень приятно. — Очень приятно» / в українських субтитрах остання репліка: «— *Навзаєм*» (Інтер, т/с «Баязет», 17.11.2003); б) у значенні «у свою чергу, у відповідь»: «Нещодавно ми віддали зі своїх фондів <...> роботи класика вітчизняного пейзажу Миколи Пимоненка і зараз вирішуємо, що б хотіли отримати звідти до Донецька “*навзаєм*”» (із інтерв'ю з директором Донецького художнього музею: УМ, 31.01.2013, с. 13), «— Що ти від мене хочеш? — А що ти тут із себе удаєш? — *навзаєм* запитав він» (Ірен Роздобудько); навіть уже у значенні прийменника «замість»: «Під час радянщини письменникам жилося дуже добре — тим, звичайно, що *навзаєм* цього гарного існування

виконували усі накази компартії щодо її прославлення» (М. Сингаївська. — УС, 25.02.1999). Уживають також нерідко з наголошуванням *навзаєм*;

— *на позір* (СУМ-11, т. 7, с. 817: «діал.») або *напозір* — у конкуренції з *на вигляд*, *на перший погляд*: «— Пане Романе, *на позір* Вам легко вдається створити психологічно складні образи <...>» (О. Логвиненко. — ЛУ, 7.10.1999, с. 7), «*Напозір* він залишився так само великим» (УМ, 1.11.2013, с. 3);

— *направду* (якщо в СУМ-11 цей прислівник подано як «діал.», то в СУМ-20 уже просто як «розм.»; пор. пол. *naprawdę*) — у конкуренції з *насправді*, *справді*: «Спортсмени *направду* не звертають уваги на це» («1+1», ТСН, 30.07.2016: голос журналістки за кадром), «*Направду* тоді йшлося про використання сленгу в художньому творі» ([З інтерв'ю з літературознавцем В. Агєвою]. — Журнал «Країна», 2011, № 10, с. 30), «Присутнім у залі українським офіцерам побажали бути *направду* українськими офіцерами» (УС, 20.04.2000, с. 15), «*Це направду* фестиваль, який дає перспективу молоді» (УМ, 28.02.2013, с. 12); пор. також *насправді* — уже, очевидно, нове утворення у «Великій Україні» як контамінація «*насправді* + *направду*»: «Скільки *насправді* українці платитимуть за газ?».

У дієсловах і їхніх похідних це зростання частотності вживання та продуктивності творення:

1) дериватів з префіксами:

а) *з/с-* — у моделях перфективації дієслів (див. докладніше р. VIII п. 4.3.6.1.1): *збойкотувати*, *сфінансувати* і под.;

б) *за-* — як у випадках перфективації двовидових дієслів: *заатакувати*, *заманіфестувати* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1), так і в деяких дієсловах починального роду дії: «*Заіснував* (правда, ненадовго) київський Клуб творчої молоді» (О. Гриценко. — В кн.: Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 709); *замешкувати* / *замешкати* (пор. у СУМ-11, СУМ-20: *замешкувати* 2. *що, діал.* Займати під житло): «Нова Академія тимчасово *замешкала* кімнату на другому поверсі» (Сл., 1992, ч. 4, с. 8), «Найзнатніші вельможі <...> *замешкали* призначені для гостей просторі апартаменти в палаці» (О. Авраменко, В. Авраменко — див.: СУМ-20), «Доволі широкі терени, *замешкані* сьогодні народами, що мають схожі мови, які тепер називають слов'янськими» (О. Боргардт);

в) *ви-* — як у випадках перфективації двовидових дієслів, так і в дієслівних формах обох видів: *виємігрувати*, *винаймати* / *винайняти*, *випозичати* / *випозичити* і под. (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1);

г) *по-* — у випадках як активізації вживання форм док. в.: *подивувати* (у конкуренції з уже усталеним в УЛМ *дивувати*), *поцінувати* у значенні «дати оцінку кому-, чому-небудь» та ін., так і появи досі не фіксованих нормативними словниками, але вже також достатньо вживаних вторинних імперфективів на зразок *поборювати* (*поборювати труднощі*), *подивовувати*, *поціновувати* (див. р. VIII п. 4.3.6.1);

г) *у- / уне-* (див. р. VIII п. 4.3.6.2.1): *узалежнити* / *узалежнювати* — *унезалежнити* / *унезалежнювати* і под.;

2) пасивних дієприкметників від неперехідних (*загрожена Україна*, «*наражений на небезпеку*») і перехідних (*вимаганий*, *зустрічаний*) дієслів, у тому числі в предикативній позиції: «у творі *уживані* такі синоніми <...>» — замість *уживають*, *уживаються* (див. докладніше р. VIII п. 2.5.7.2).

Почастішало вживання дієслова *зіпсути* (з похідними) — форми док. в. до *псути* «псувати» (останнє, однак, не активізувалося в ужитку): «<...> природний тип українського селянина, якого не могли *зіпсути* жодні обставини життя» (Іван Дзюба), «Із трьох майонезів, перев'язаних акційною стрічкою, посередині буде *зіпсутий*» (ГПУ, 5.11.2013, с. 3), «ознаки *зіпсутості*, заздрості» (Ірена Карпа) (див. критику щодо вживання цього дієслівного гнізда в мовній практиці української західної діаспори як непотрібних полонізмів [Одарченко 1997: 138]; пор. узвичаєні в нормативному вжитку *зіпсувати*, *зіпсований* та ін.).

Серед графічних скорочень з мовної практики діаспори стали поширюватися такі формули мовного етикету, як *Виш.* (*високошановний*), *Вишп.* і *Вп.* (*високоповаж[а]ний*): «*Виш.* професорові NN» (в адресуваннях, у звертаннях тощо), «Дякуємо за заувагу *виш.* д. Сергієві Винарському» (Суч., 2001, ч. 5, с. 85: у примітці); у некрологах та інших посмертних згадках (звичайно стосовно до осіб з діаспори, у виданнях, перенесених з діаспори) — *бл. п.* (*бл. пам.*) — *блаженної пам'яті, сл. п.* — *славної пам'яті*: «Зі смутком повідомляємо українську громадськість, що 23.12.1998 р. упокоївся у Бозі наш заслужений громадянин *бл. п.* проф. NN» (УС, 21.01.1999), «Ділимося сумною вісткою <...>, що 16 червня 2002 року несподівано відійшов у вічність *бл. п.* Михайло Мельник» (ШП, 4.07.2002, с. 12), «<...> наспіла до нас з Парижа сумна вістка про передчасну смерть *сл. п.* Терези Жуковської» (УС, 26.02.1998, с. 2).

Стало вживатися, хоча й нечасто, скорочення *пом.* (*помешкання*) у конкуренції з *кв.* (*квартира*) при зазначенні адреси (див., наприклад: Зона, часопис Всеукраїнського товариства репресованих, 1992, [вип.] 1, с. 208).

5.3.2. Лексика. Використання одиниць з мовних середовищ Галичини та західної діаспори в загальноукраїнському мовному просторі найпомітніше відбувається, природно, саме на цьому мовному рівні — це як активізація вживання низки слів або їхніх окремих значень, що досі подавалися в словниках «офіційної» УЛМ з позначками «рідко», «застаріле», «діалектне», «західноукраїнське» й ілюструвалися звичайно з творів західноукраїнських письменників та на західноукраїнську тематику, так і поява досі не фіксованих у нормативних словниках лексичних одиниць (хоча частина з них також уже вживалася на території підросійської й підрадянської України, особливо в період 1917 — початку 1930-х років). Значна частина з них має відповідники в польській мові.

Так, якщо брати загальну сферу громадського життя, це, наприклад, поширення таких слів, що, очевидно, не мають однослівних відповідників у «наддніпрянській» літературній мові, як *кнайпа*: «п'янючий аромат кави в якійсь із київських *кнайп*» (УС, 16.01.2003, с. 14), «П'ють коньяк у театральній *кнайпі*» (з українського перекладу до російського документального телесеріалу «Звездная жизнь». — СТБ, 20.02.2010: розповідь про один московський театр з його буфетом); *сиротинець* (слово з досить широким номінативним покриттям: будинок дитини — для покинутих немовлят, дитячий будинок, інтернат, школа-інтернат для дітей з різними вадами фізичного й розумового розвитку): «Школи-інтернати, *сиротинці*, дитячі лікарні <...>» (КВ, 4.07.1997), «Напруженими видалися різдвяні дні для працівників лікарень, *сиротинців* та будинків престарілих у чотирьох районах Бессарабії» (СВ, 15.01.2009); після відновлення на початку 90-х років функціонування в Галичині *народних домів* (при товариствах «Просвіти»), що їх у радянський час було замінено на клуби, будинки та палаци культури, ця назва поширилася (щоправда, значно меншою мірою) і в низці населених пунктів «Великої України». Поширилося вжитку слово *забава* у значенні «зібрання з метою розважитися, повеселитися; розважальний захід» (СУМ-11 і СУМ-20 подають його з позначкою «розм.») (пор. регіональне *бавити* у значенні «розважати»: «Публіку *бавили* пан Дзюньо та пані Стеся» Т. Балда. — ЗВУ, 14.08.2001): «Запрошуємо на *забаву* до Українського дому», *вечорниці-забави* (директор Українського дому в Києві Лариса Хоролець: Сл. Пр., 1997, ч. 2), «*Забави* розпочинаються о ... год.» (із запрошення для дітей від Київської МДА і Київської міськради профспілок на новорічний ранок 3 січня 2001 року) (похідний прикметник *забавовий*: *забавовий комітет* і под., поширений і дотепер у діаспорі та в українських спільнотах сусідніх країн на захід від України, певною мірою відновив своє функціонування поки що, здається, лише в Галичині); пор. також, з іншого боку: «Почувши термін “*забава*” вперше, я уявив карнавал, танці, хоровий спів, стрибки через вогнище і швидкісні перегони. Реальність розчарувала <...>» (Андрій Кокотюха. Галичина в нотатках. — УС, 22.02.2001, с. 11: «галицькі» враження молодого письменника зі Східної

України). Досить значного поширення набуло слово *чинник* — не тільки в значенні «фактор» (наприклад: СУМ-11), а й у значенні «офіційна особа — представник якого-небудь державного органу або функціонер якої-небудь громадської організації і т. ін.» (пор., наприклад, у мововжитку авторів з Наддніпрянщини до початку 30-х років: «цивільні і військові німецькі *чинники*». — Дмитро Донцов, 1918 рік; «ювілей якогось громадського дуже важливого *чинника*». — Остап Вишня. Гумореска «Чукрен»; пор., з іншого боку, критичне застереження щодо цього значення як полонізму [Одарченко 1997: 152]): *офіційні, урядові, міністерські чинники; відповідальний чинник уряду*; <...> *ця церква <...> заслуговує на підтримку <...> державних чинників, в першу чергу Президента*» (І. Гречко. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 4), «*державні чинники незалежної України*» (М. Стріха. — в кн.: Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 619), «*Найвищі законодавчі чинники* [депутати ВР? — О. Т.], окрім заклинань про боротьбу з мафією, <...> пальцем не ворухнули, аби повернути створену руками наших людей працю» (В. Базів. — УШ, 4.07.1997, с. 1), «*Російські офіційні чинники* старанно намагаються приховати скоєний злочин» (ШП, 24.10.2001, с. 1); також у значенні «офіційний орган»: «*Ми закликаємо відповідні урядові чинники до вдосконалення податкової системи в Україні*» (В. Пашенко. — ЛУ, 8.02.1996, с. 6). Розширило діапазон свого функціонування з певними зрушеннями в значенні слово *достойник* (див. вище п. 3.1). Зі сфери суспільно-політичного життя західноукраїнського регіону в його дорадянській історії прийшли в сучасну «Велику Україну» такі відомі в ній, звичайно, й давніше, але тепер актуалізовані одиниці, як *віче* (див. нижче), «*правиця*» і «*лівиця*» у значенні політичних партій, що стоять відповідно на правій і лівій платформах: «“*Правиця*”, так! “Наша Україна” планує об’єднатися в одну партію із правочентристськими силами» (УМ, 15.03.2012, с. 4).

Набуло дальшого поширення відоме й до цього вживання в переносному значенні («провінція, периферія») членів гнізда *загумінок*⁵⁰ (*опинитися на загумінках історії*), *загумінковий* (*загумінкова еліта*: С. Караванський; *загумінкові патріоти; загумінково-хуторянський патріотизм*: Борис Олійник), *загумінковість* — на додаток, з одного боку, до «східноукраїнських» *хуторянський, хуторянство*, а з другого, — до *задвірки* (у переносному значенні) (див. також р. І п. 6.1.2).

Помітну групу актуалізованих сьогодні галичанізмів / діаспоризмів становлять слова книжного походження з виразними конотаціями «європейськості» (не всі з них мають в «офіційній» УЛМ однослівні відповідники)⁵¹. Це, зокрема, *академія* у значенні «урочисте зібрання з певної нагоди (з можливим поєднанням із художньою частиною, концертом і т. ін.): «У Києві відбулась *академія*, присвячена роковинам прийняття ООН Декларації прав людини» (СіЧ, 1994, № 2, с. 107), «Урочиста *академія*, присвячена вшануванню видатного громадського діяча, вченого Михайла Драгоманова» (із запрошення на цей захід в Українському педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова 4 жовтня 1995 року), «Орієнтовний план громадських заходів з відзначення 10-ої

⁵⁰ *Загумі(е)нок* — 1) місце за гумном (у селянській садибі або за селом); 2) перев. мн., перен.: околиця, глушина; 3) перев. мн., перен.: периферійне, провінційне місце; задвірки. Останнє значення поширилося з мовної практики Галичини та західної української діаспори, пор., наприклад: «Універсалістичне, вселенське мислення Митрополита [Андрея Шептицького. — О. Т.] диктувало йому справу з’єдинення і єдності Церкви розглядати не з якогось вузького *загумінку* і не з становища якихось приміраючих і часових вимог, а, можна сказати, з точки зору неначе вічності» (Іван Гриньох. Благовісник Єдності. Мюнхен, 1961).

⁵¹ Пор., з іншого боку, різко критичне ставлення до такого явища в попередній період: «Зайвим є запозичення іншомовного слова й тоді, коли для вираження відповідного поняття українська мова вже має своє власне слово. Такими, наприклад, непотрібними запозиченнями іншомовних слів були *офензива* (наступ), *квестія* (питання, проблема), *експлодувати* (вибухнути), *інвазія* (вторгнення) і под. Звичайно, всі ці запозичення, що тільки засмічують лексику, сучасна українська літературна мова не сприйняла» (Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія. Київ, 1973, с. 149).

річниці Незалежності України. <...> 27.08.01. *Академія* з нагоди 950-річчя Києво-Печерської Лаври за ініціативи УПЦ КП» (УС, 16.08.2001); *екзил* (переважно у формі непрямих відмінків з прийменниками, найчастіше в місц. в.: в *екзилі*): «уряд УНР в *екзилі*», «голова Кабінету міністрів Чеченської Республіки в *екзилі*» (ICTV, «Факти», 21.11.2015), *екзильний*: «*екзильний* уряд УНР»; *імпреза* в досить широкому значенні «культурний, мистецький, розважальний, спортивний та ін. захід»: «Привітали винуватців *імпрези* надзвичайні й повноважні послы, секретарі посольств багатьох держав» (УС, 21.02.2002, с. 13: про презентацію першого тому «Енциклопедії сучасної України»); *каденція* «строк повноважень (органу влади, посадової особи і т. ін.) або скликання (виборного органу)»: «Ми повинні це вирішити будь за що ще за *каденції* нинішньої сесії» (Л. Кравчук, экс-Президент України. — «1+1», ТСН, 3.07.2003), «Президент уперше за час своєї *каденції* виступав на такому заході»; *кандидувати* «бути, виступати кандидатом на певну посаду (переважно щодо балотування на виборах до найвищих державних органів, на найвищі державні посади)» (хоча не тільки СУМ-11, а й СУМ-20 подають це гніздо з позначкою «рідко»), *кандидування*: «Конституція не забороняє засудженим *кандидувати* в президенти» (Ю. Гірний. — УМ, 7.08.2013, с. 4), «Петро Олійник зараз *кандидує* до Верховної Ради» («1+1», ТСН, 18.03.2002); *маргі(є)нес* — у переносному значенні «стан, становище на узбіччі чого-небудь» (СУМ-20 подає його як «зах.»): «<...> вивести українську літературу із задухи *маргінесу*, прохачтва, квиління» (Наталка Поклад, поетка. — УС, 25.10.2001), переважно в конструкціях з прийменником *на*: «<...> зіштовхнув їх на політичний *маргінес*» (Ю. Сиротюк. — УС, 25.10.2001, с. 1), «відтіснити українську мову на *маргінеси* буття» (Сл. Пр., 22.03.2002, с. 12), «<...> змести путінський режим на *маргінеси* історії» (Л. Волошка. — УМ, 22.12.2011, с. 6) та ряд ін. У конкуренції з уже давно наявними *колабораціонізм*, *колабораціоніст*, *колабораціоністський* стали активно поширюватися *колаборантство* / *колаборація* (*політика колаборації*: Б. Червак. — УС, 1.06.2000, с. 1), *колабораційний* (*колабораційна діяльність*), *колаборант*, *колаборантський*.

Меншого поширення набули такі одиниці, як: *атентат* замість *замах* на кого- або що-небудь (звичайно в контексті діяльності ОУН, УПА в 20–50-х роках): «*Атентат*. Осіннє вбивство у Мюнхені» (художній кінофільм про діяльність і вбивство Степана Бандери, режисер Олесь Янчук, 1995 рік), *атентат* — щодо вбивства прем'єр-міністра Сербії (СТБ, «Вікна», 15.03.2003), *виконати атентат*, пор. з «перекладом»: «Михайло Цар <...> виконав *атентат* — здійснив замах на директора української гімназії» (Е, 2.02.2006); важке для перекладу *драстичний* — різкий, різкий; брутальний; суворий (можуть бути й деякі інші відповідники): «Є таке українсько-канадське слово *драстичний*. Не знаю, чи слухачі його зрозуміють» (О. Савенко, заступник міністра інформації України. — УР-1, 30.07.1997), «<...> занадто *драстичним* було в суспільстві саме те слово — “націоналізм”» (Книжник, 2000, № 5); *інвазія* замість *навала*, *вторгнення*: «25.12.1917 — московська армія під командою В. Антонова-Овсієнка розпочала *інвазію* України» (УС, 27.11.1997, с. 13); *макабричний* замість *жахливий*, *страхотливий* (див. СУМ-20); *масакра* «жорстоке, звичайно масове кровопролиття, убивство», (з)*масакрувати* (СУМ-20: «зах.»): «Соловецька *масакра* на честь 20-річчя великої жовтневої соціалістичної революції проводилася в три заходи» (НГ, 1997, № 45, с. 5: про масові страти органами НКВС восени 1937 року політичних в'язнів Соловецьких таборів, зокрема представників української інтелігенції), «Міжрелігійна *масакра* в Індонезії. Внаслідок нового спалаху міжрелігійної ворожнечі в Індонезії загинули 114 осіб, понад 70 отримали поранення» (ВЗ, 21.06.2000); *опінія* (СУМ-11: «заст.», СУМ-20: «зах.») замість *громадська думка*: «Останнім часом проблема моральності влади стала однією з центральних в *опінії* країни» (Д, 12.12.1998); *офензива* замість *наступ*: «У половині липня більшовики розгортають шалену *офензиву* на очікуваному відтинку фронту» (ЗВУ, 15.07.2004), «Літо 1942 року принесло Гітлерові нову *офензиву*» (ТВі, перекладний документальний фільм у циклі «Цивілізація», 28.11.2012), «Феміністична *офензива*»

(назва феміністичної групи, утвореної 2010 року в Києві); *толерувати* (СУМ-11: «заст.»); *тортурувати* (кого-небудь) «завдавати тортур (кому-небудь)»; *централа* «центральный орган, центральне управління»: «У роботі конференції взяли участь <...> відповідальний секретар *централі* Просвіти Микола Нестерчук» (Сл. Пр., 1998, № 4).

У мовному житті Галичини, у тому числі в ЗМІ, ця тенденція, природно, виявляється яскравіше, але там вона не так виразно асоціюється саме з ознаками мовної елітарності, як у «Великій Україні» (це ж стосується й видань західної діаспори або вже перенесених звідти в Україну), виявляючись просто як активізація мовних традицій дорадянського періоду, наприклад: *атракційний* («За три роки нафтогін „Одеса — Броди” може стати *атракційним* туристичним маршрутом». — Льв. газ., 29.07.2004) замість *захопливий, привабливий*, або ж як запозичення нових полонізмів із суто номінативною функцією: *сателітарний* (телебачення, антена і т. ін.) замість *супутниковий*.

Це також низка слів уже не з «європейськими», а зі слов'янськими коренями: *пересміність* — наступність, спадкоємність (*пересміність традицій, поколінь, пересміність влади*); *тожсамість* — тотожність; ідентичність (*національна тожсамість*); *тяглість* — неперервність, безперервність (у часі, в просторі), а також послідовність, наступність: *тяглість змін, процесів, розвою, історична тяглість*; «*тяглість традицій одеської школи літературознавців*» (Уроки шістдесятництва. — ЛУ, 25.05.2000), «Шістдесятники — дев'ятдесятники: *тяглість*, розриви, конфронтація?» (Анатолій Дністровий. — Кр., 2001, ч. 10), «Від ВЧК до СБУ: *тяглість* та модернізація “антинаціоналістичних” дискурсів і політик» (М. Рябчук. — «Historians», український історичний вебпортал, 14.03.2013); *тяглість кордону* — замість *протяжність* (СУМ 2012, зокрема, подає цей іменник як похідний від прикметника *тяглий* «який має продовження, підтримує традицію; неперервний», пор. у польській мові: *ciągły, ciągłość*, але вживання цього прикметника в сучасній мовній практиці, однак, поки що обмежується нечисленними випадками, наприклад: «сформулювати *тяглу* думку». — Проблеми української термінології: СловоСвіт. Львів, 2016, с. 3; «*тяглий* феномен», «*тяглий* процес». — Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 301, 737)⁵². Перелік таких випадків можна, звичайно, продовжувати — це, наприклад, певна активізація в ужитку *письмівка* — у конкуренції з *курсив*; (*радіо-, теле-*)*висилання*(*пересилання*) у конкуренції з *передача*, а тепер *програма*: «<...> на каналі “Культура” <...> з'явилася нова радіопрограма: “Спілкуймося українською!”. І не просто як заголовок *радіовисилання*, а у відкритому ефірі» (Т. Марусик. — Сл. Пр., 2.09.2010; див. також: Сл. військ., с. 165) (пор. ще, очевидно, на основі мовної практики періоду українізації: «Галан у Москві працював на радіо у партизанських *пересиланнях*»: Юрій Смолич. Розповідь про неспокій. Київ, 1968, с. 253, 260); *зудар* («В *зударі* з московськими, польськими, мадярськими, румунськими і чеськими окупантами у лавах ОУН народжувалися провідники і герої»: Б. Червак. — УС, 9.12.1999, с. 1); поширення через діаспорні видання словотвірного гнізда *різничкувати / зрізничкувати* (пор. пол. *różniczkować / zróżniczkować*) «розрізняти, проводити розрізнення; диференціювати», особливо дериватів *зрізничкований, зрізничкованість*: *національна, соціальна, територіальна зрізничкованість; зрізничкованість народів* (В. Калашник. — в кн.: Про український правопис і проблеми мови. Нью-Йорк — Львів, 1997, с. 39), «Функції їх [паронімів] зовсім *зрізничковані*» (Р. Зорівчак. — Там само, с. 181).

У загальному контексті майже перманентного загострення політичних та економічних відносин, а з 2014 року вже й розгортання воєнних дій між Росією і Україною в загальноукраїнському вжитку активізувалося слово *москаль* (за походженням полонізм, що вже кілька століть активно функціонувало в регіонах колишньої підпольської України)

⁵² Пор. також як вияв «народної етимології» (у прагненні до «елітарності» мовлення): «Зневага до українського народу <...> полягає не лише у нехтуванні його мови, а й у *тягlostі* [у потягу. — О. Т.] до тоталітарних свят» (А. Криворотько. — УС, 19.03.1998).

на позначення росіян (у самій Росії) з конотацією неприязні (див. також про це р. I п. 5.3.5), істотно потіснивши в 90-х роках звичайніше для розмовної мови Східної України слово *кацап*⁵³ (таку активізацію вживання *москаль* слід, безперечно, розглядати в одному ряду з активізацією в цей же період у Росії й до того активно вживаного там слова *хохол*, звичайно як реакцію на це).

Відбулася різка активізація вживання низки слів української національно-державницької тематики (див. докладніше р. I п. 5), «природним» середовищем яких досі була переважно мова західної діаспори (більшість їх існувала також в українській материковій мові ХХ століття, але в межах «нерадянських» дискурсів). Це гнізда слів з твірними основами *держав-*: *державник*, *державницький*, *державництво*, *державотворчий*, *державотворчість* та ін. (див. р. I п. 5.1.3), *україн-*: *українство*, *українськість*, *україножер* та ін. (див. р. I п. 5.2.4), *розбудов-*: *розбудова* (України, держави, державності, української культури, мови та ін.), *розбудовч(н)ий*, *розбудовник* (див. р. I п. 5.3.2), *собор-*: *соборний* (Україна, українська держава, українська літературна мова та ін.), *соборність*, *соборницький*, *соборництво* (див. р. I п. 5.1.5), прикметники *самостійницький*, *незалежницький* (див. р. I п. 5.1.4, р. VIII п. 4.3.3.2). Це також такі зневажливі характеристики національно несвідомих українців, як *малорос*, *малоросійство* (див. р. I п. 5.4.1.2); словотвірні гнізда *менишвартисть*, яке істотно потіснило давно вже наявне *неповноцінність* (див. р. VIII п. 5.2.1.2), та *упосліджувати* (див. р. I п. 5.2.7.1), які вживаються переважно в плані української національної проблематики; *зросійщення* / *зросійщування*, *російщення* та ін. — у конкуренції з *русифікація* (див. р. VI п. 2.3).

Відновилися вжитку (з конотаціями піднесеності, урочистості) такі назви, активно вживані ще в період Української революції 1917–1921 років, але в радянський час зі зрозумілих причин дезактуалізовані, як: *злука* 2. уроч. Об'єднання (народу, держави, родини і т. ін.) (СУМ-20); *«ланцюг злуки»* (між Києвом і Львовом 22 січня 1990 року — на відзначення Акту злуки українських земель, прийнятого 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві): див. р. I п. 5.1.5 (твірне дієслівне гніздо, однак, при цьому не актуалізувалося в загальноукраїнському вжитку, пор. у сучасному західноукраїнському мововжитку *злучати*, *-ся* / *злучити*, *-ся*, *злучений*, *злучення*, *злука* у значенні «з'єднання, об'єднання», що їх СУМ-20 подав з подвійними ремарками «заст.» і «зах.», а також *лучити*, *-ся*); *здви́г* — у значенні «збір, зліт, з'їзд» (пор., наприклад: *Шевченківський здви́г* 1914 року у Львові — демонстрація масовості, організованості, сили та національних прагнень українців Галичини; *«Український здви́г»* — образна назва українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст.): Тиждень національного гончарного *здви́ження* в Опішні «Здви́г-2018» (Полтавська область), «Великий *здви́г* африканських негрів [заголовок]. з початком січня ц. р. в місті Абіджан (французька західня Африка) відбувся великий з'їзд африканських негрів» (Вперед, інтернет-журнал, 4.01.2016).

У загальноукраїнському вжитку в сфері суспільно-політичної тематики актуалізувалися також слова *віче* і *чин*:

— *віче* (у другому значенні цього слова — «масові збори населення; мітинг», що його СУМ-11 подав як «західноукраїнське застаріле», а СУМ-20 — уже без такого стилістичного обмеження) почало вживатися на позначення масових заходів, що їх знов стали проводити насамперед у Галичині на початку 90-х років, а у «Великій Україні» вони

⁵³ Якби, наприклад, цитовані нижче сатиричні твори відомих письменників «Великої України» були написані в 90-ті роки й пізніше, то, цілком можливо, замість *кацап* у них фігурувало б саме *москаль*: «<...> А Недоторканий і тут не кається. Перелаявся зо всіма товаришами по тюрмі. — Геть, — кричить, — чортова *кацапня* з наших українських тюрмів! Чого поналазили сюди?!» (Володимир Винниченко. «Уміркований» та «щирий»); «Дніпро на Україні найбільша річка <...>, але триклятуші *кацапи* випили Дніпро-Славу та він трохи ніби висох» (Остап Вишня. Децю з українознавства). Утім, після початку повномасштабної російсько-української війни з 2022 року гніздо *кацап* знов активізувалося в публічному полі (див. р. I п. 2.3).

набули особливого поширення під час «Революції гідності» й дещо пізніше (кінець 2013 — перша половина 2014 рр.), коли майже щонеділі на Майдані незалежності в Києві збиралися велелюдні зібрання; також у переносному значенні, наприклад: «Читацьке віче» (рубрика в «Народній газеті», 1998 р.);

— *чин* (у загальному значенні «дія; учинок», що його СУМ-11 подав як застаріле, пор. стилістично нейтральне *чинити*; на Наддніпрянщині цей іменник продовжував уживатися в церкві у значенні «порядок здійснення чого-небудь; обряд»: *богослужбовий чин, чин освячення, поховання*) стало вживатися в контекстах високого стилістичного реєстру — як у повернутих до активного вжитку зворотах з дорадянського західно-українського, а також із сучасного діаспорного мововжитку, так і за цим зразком у нових словосполученнях: *Листопадовий чин* (наприклад: УС, 1.11.2001, с. 2) — про виступ українських збройних формувань у Львові, який розпочався 1 листопада 1918 року, з проголошенням Західноукраїнської Народної Республіки (у Львові одна з перейменованих вулиць стала носити назву *Листопадового чину*); *Крутянський чин* (наприклад: Іван Ільєнко. Відсвіт *Крутянського чину*. — Газета «Київська правда», 2.02.1992: нарис про відомий бій під Крутами в січні 1918 року); «Стяг Карпатської України, *чин* молодих січовиків став дороговказом для майбутньої боротьби за незалежність Великої соборної України» (УС, 18.03.1999, с. 11); «Патріотичний *чин* дивізії “Галичина”» (УС, 26.06.2013, с. 21); Сергій Коваленко. Останній *чин* великого гетьмана (Київ, 2010 — історичний нарис); NN «<...> для багатьох залишився взірцем самовідданості в *чині* задля України» (М-во, 1997, № 4–5, с. 79: з некролога).

У баченні історичного минулого України як наслідок поширення відповідних концепцій і, отже, й номінацій з дорадянської Галичини та сучасної західної діаспори (водночас, звичайно, з актуалізацією відповідних поглядів також учених з «Великої України»), по-перше, увиразнилося розпочате ще М. Грушевським зміщення акцентувань в осмисленні періоду кінця I — початку II тисячоліть від «Русі» до «України» (для підкреслення значно давнішої, ніж вважалося в радянський час, історії України) — з відповідними корективами в номінативній періодизації історії країни та народу: *Княжа доба* («Україна часів *Княжої доби*», *Княжа Україна*) — у конкуренції з найменуваннями [*Київська, Давня*] *Русь*; (*давно*)*український* (*племена, мова, держава*) — у конкуренції з (*давно*)*руський* і под. (наприклад, у популярних історичних нарисах І. Крип'якевича, перевиданих на початку 1990-х років із затвердженням Міністерством освіти України відповідно як підручник і як посібник для шкіл — див.: І. П. Крип'якевич. Коротка історія України. Дніпропетровськ, 1992; І. Крип'якевич. Огляд історії України. Київ, 1995). По-друге, це поширення назв *В(е)извольні змагання, Н(н)аціонально-визвольні змагання* на позначення діяльності українських національно-патріотичних сил у першій половині ХХ ст. за власну державність, особливо щодо періодів активної збройної боротьби у 1917–1921 рр. у Центральній та Східній Україні (замість прийнятої в радянський час назви «громадянська війна»: див. також р. I п. 3.2.2) та 1940-х — початку 1950-х рр. у Західній Україні: «У роки громадянської війни, чи, як тепер кажуть, *визвольних змагань* <...>» (Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 320), «У ХХ сторіччі, а саме в 30–40-х роках, увесь тягар *національно-визвольних змагань* звалила на свої рамена грізна ОУН. <...> Вже після поразки *національно-визвольних змагань* періоду Другої світової війни А. Мельник доклав чимало зусиль, щоб згуртувати світове українство у Конгресі вільних українців» (Б. Червак. — УС, 9.12.1999, с. 1–2). Як наслідок посилення уваги до вітчизняної історії й, безперечно, не без впливу західноукраїнської традиції набуло більшого поширення вживання імені князя Володимира (Святославича) з епітетом *Великий* — *Володимир Великий*: «Головним елементом великого Державного Герба України є Знак *Княжої Держави Володимира Великого*» (Конституція України, 1996 рік, стаття 20; 25 лютого 1918 року Мала рада — орган Центральної Ради, що діяв між сесіями, — як відомо, ухвалила: «Гербом УНР приймається знак Київської держави

часів *Володимира Великого*»); такий напис подано також під зображенням князя на одногрібневій банкноті.

Досить уже, безперечно, укорінена в широких колах українського суспільства переконаність у тому, що ступінь української національної свідомості та державотворчої активності в ментальності населення Галичини був і лишається вищим, ніж у цілому в межах України, з одного боку, а з другого, — факт наявності в цьому регіоні протягом першої половини ХХ ст., тобто вже в новітній українській історії, своїх традицій військової та військово-політичної діяльності (традицій, збережених у відповідних колах західної діаспори) — не просто інших, а, що найголовніше, сконцентрованих саме навколо проблем здобуття Україною державної незалежності, сформованих уже в загальних рамках саме європейських традицій ХХ ст. і вироблених з використанням саме української мови (причому з наявністю таких номінацій, що не були віддзеркаленням відповідних одиниць російської мови) — сприяють поширенню в загальноукраїнському мовному просторі лексики з цих сфер історії регіону. Про повніше засвоєння відповідних слів і зворотів свідчить, зрозуміло, факт їх застосовування вже не тільки щодо західноукраїнських реалій відзначеного історичного періоду, а ширше.

Так, у лексиці історико-військової сфери активізувалися вжитку словотвірне гніздо *стрільці* (*Українські січові стрільці*), *стрілецьтво*, *стрілецький* (на межі 80–90-х років набув популярності актуалізований цикл *стрілецьких пісень*), такі назви військового одягу, зброї, як *мазепинка* (цю назву стали неофіційно вживати на позначення форменого кашкета відповідної форми військовослужбовця ЗСУ), *кріс*, *набій* (у значенні не «заряд», а саме «патрон», особливо у ЗМІ: «набої до гвинтівки», а також у значенні «куля»: «стріляти гумовими набоями»). Низка одиниць зі слововжитку Українських січових стрільців — українського легіону в австро-угорській армії часів Першої світової війни, який потім став одним з найбільш організованих і боєздатних формувань у збройних силах українських державних формацій 1917/1918–1920 рр., — як відомо, набула поширення в тодішній загальноукраїнській військовій лексиці, певна їхня частина вживалася й на радянській Україні в 20-х роках до згортання політики українізації, а деякі з них — і пізніше, переважно в мові художньої літератури (наприклад, у СУМ-11: *рій*, *ройовий*, *чота*, *чотар*). Саме слово *стрілець*, переосмислене до значень бійця, солдата відповідних родів військ (піхоти, мотопіхоти) та військової спеціалізації (*баишовий стрілець*, *стрілець-радист*), у радянський час уживалося як український відповідник до рос. *стрелок*, а тепер увійшло до офіційного слововжитку української армії. На початку 90-х років у зв'язку з формуванням Збройних сил незалежної України питання про повернення до цього мовного спадку, значною мірою зорієнтованого також на німецькі та польські зразки (на противагу тій мові військової сфери, що формувалася протягом кількох останніх століть під впливом російських зразків), знов актуалізувалося (див. також р. VI п. 3.4). Така «альтернативна» лексика військової сфери, що досить помітно спирається на слововжиток січових стрільців (як і на військові словники 20-х років у підрадянській Україні та 30-х років у Галичині), була запропонована в проектах Статутів Збройних сил України, підготованих на замовлення тодішнього Міністерства оборони групою львівських і київських учених-гуманітаріїв та військових, і в спеціальному словнику [див. про це, наприклад: Бурячок 1993; Карачун 2000], наприклад: *військовик*, *розстрільна* (рос. *цель*), *кріс* (рос. *винтовка*), *крісовий хват* (рос. *ружейный приём*), у назвах підрозділів: *рій* (рос. *отделение*), *чота* (рос. *взвод*), *курінь* (рос. *батальон*), у мові команд (с. 362–382 словника): *Спочинь!* (до рос. *Вольно!*, пор. пол. *Sposcniij!*), *Збірка!* (до рос. *Становисьь!*, пор. пол. *Zbiórka!*), навіть *Долів!* (до рос. *Ложисьь!*) та ін. (Сл. військ. 1995). Офіційно цей словник, як і згадані проекти статутів, не було прийнято, але деякі з їхніх рекомендацій запроваджено: *ставниця* (для зброї) — рос. *пирамида*, у мові команд: *Зброєю честь!* (рос. *На караул!*) (див.: Військові статuti... 2000).

Джерелом іншої групи актуалізованих номінацій стала військово-політична діяльність, як і самі назви цих формувань, *Організації українських націоналістів (ОУН — з її членами-оунівцями, бандерівцями і мельниківцями), Української повстанської (повстанчої) армії (УПА — з її вояками-упівцями), а також дивізії «Галичина» (з її дивізійниками),* наприклад: *відплатний (акція, дія, удар, терор; «Чимало дослідників так званої волинської трагедії відправною точкою конфлікту вважають липень 1943-го, коли загони УПА почали операції проти польських поселень. І тільки після цього, мовляв, поляки у відповідь почали відплатні акції»:* Н. Романюк. — УМ, 31.05.2012, с. 7), *комбатант «учасник воєнних дій» («Комбатанти побрататься у Львові. 19–20 липня у Львові відбудеться світова зустріч українських комбатантських організацій. На думку організаторів, вона має сприяти процесу примирення між українськими військовими ветеранами, які воювали у різних, навіть ворогуючих арміях».* — Д, 16.07.1997). Це можуть бути також слова, відомі давніше, зокрема і в січових стрільцях, але активізовані в загальноукраїнському мовному вжитку в описуваний період саме у зв'язку з увагою до названих тут організацій. Наприклад, *вояк* / (під впливом мовлення вихідців із західно-українського регіону і представників західної діаспори — також) *во́як* (пор.: *во́як* у Жел.; «*Іде во́як морквяний, / коник буряковий*»: Іван Малкович, з перекладів) — слово, відоме в УЛМ досить давно, причому й у «Великій Україні» (наприклад: «Як стануть у лаву такі *воякі*, / То більш порятують, аніж козаки!» — Василь Мова), але після періоду українізації 20-х років воно обмежувалося художнім стилем: «Слово про *Вояка*. у Львові презентують книгу про сотника УПА Петра Гудзуватого» (УМ, 26.01.2012, с. 8); використовується й таке номінативне розмежування — «*воїни, військовослужбовці Червоної або Радянської армії*» / «*вояки ОУН-УПА*», наприклад: «<...> робили спроби примирити колишніх *воїнів* Червоної Армії і колишніх *вояків* УПА» (В. Луганський. — ВУ, 1997, № 15, с. 2), *воїни-афганці* (хоча у формуваннях УПА вживалося й слово *воїн*: «Я, *воїн* Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь <...>» — «Присяга *воїна* УПА») (див. про активізацію *вояк* також у р. VIII п. 5.1.3); *провід* («керівництво», *провідник* «керівник»: голова *Проводу* (або неофіційно: *провідник*) військово-політичної організації «Правий сектор» Дмитро Ярош, «У такій ситуації чекати не можна, — каже київський бізнесмен [сам корінний донецчанин. — О. Т.] NN. Він — *провідник* Української резервної армії» (С. Корженко. — ГПУ, 21.03.2014, с. 27), «Саме про це йшлося на зустрічі в УНІАН *провідників* політичних партій, які об'єдналися в “Національному фронті”» (Г. Мусієнко. — ВК, 8.04.1998, с. 2), *провідник церкви, нації* і т. ін.; *виховник* «вихователь»: «Спочатку мені здалося, що Олександр Миколайович подібним чином налаштовує мене на “потрібне” розуміння промахів у своїй роботі як офіцера-виховника» (газета «Народна армія», 7.06.2000; офіційно в ЗСУ такої назви немає); *псевдо* (слово було вжитку учасників «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр., а також у бійців українських збройних формувань на Донбасі з 2014 року, хоча в цьому значенні тут частіше використовують субстантиват *позивний*); *атентат* «замах» (див. вище); словотвірне гніздо *вишкіл* (див. нижче); *схрон*, *криївка*: «Мене дуже порадував Антрацит, де <...> зараз передають дуже багато інформації про розташування козачих військ [військових угруповань донських козаків, що незаконно переходили на територію українського Донбасу. — О. Т.], про *схрони* зі зброєю» (Д, 5.12.2014, с. 7), «*Криївка*» — наприклад, напис при вході до підземного сховища українського збройного підрозділу зі Львівщини під Маріуполем, лютий 2015 року), благодійний фонд «*Криївка вільних*» (м. Київ).

У лексиці військової сфери (як і спортивної та різних парамілітарних сфер) це насамперед словотвірне гніздо *вишкіл*, члени якого досі обмежувалися художньою та розмовною мовою й уживалися не так часто. Іменник *вишкіл* — це тепер уже досить усталена назва в конкуренції зі словом *підготовка*, причому не тільки в діяльності неофіційних напіввійськових, а також молодіжних, спортивних і под. шкіл, курсів,

таборів, але й у цілком офіційних сферах, наприклад: «У бойовому вишкілі — сила війна» (напис на щитах наочної агітації у військових частинах), «Мені було приємно спостерігати той бойовий вишкіл, що <...>» (з виступу міністра оборони М. Ковалюка, квітень 2014 року), *стройовий вишкіл*, «Наші вояки проходять добрий військовий і політичний вишкіл» (з новин на телебаченні), «— Війна у Криму триває третій тиждень. За цей час через вишколи можна було б прогнати тисячі людей <...> Записуються на вишколи та у волонтери люди від 20 до 67 років» (ГПУ, 21.03.2014, с. 27). Пор. також у мовленні російськомовних громадян України: «Батальон “Шахтёрск” полностью прошел так называемый “вышкіл”» (Б. Філатов, заступник голови Дніпропетровської ОДА, 9 липня 2014 року), «Десантник — это образец военного *вышкола*» (поранений військовослужбовець під час зустрічі з Президентом України П. Порошенком у госпіталі: Інтер, «Подробности», 2.08.2014). Значно ширше стали вживатися одиниці *вишкільний* (*система, табір*), *вишколення* / *вишколювання*, *вишколений* (*спеціально вишколені групи*) / *вишколюваний*; уживається також *перевішкіл*. Базові дієслова *вишколити*, *-ся* / *вишколювати*, *-ся* вживаються з такою семантикою, як інші члени гнізда і як пол. *szkolić* / *wyszkolić* / *wyszkalać*, однак, рідше (можливо, з огляду на наявність у них також певних інших емоційно-оцінних конотацій — як синонімів до *муштрувати* / *вимуштрувати*; пор. так само рос. *школить* / *вышколить*): «Сотник <...> створював та вишколював перші сотні та чоти повстанців на Поліссі» (УМ, 26.01.2012, с. 8), «— Хочу вишколюватися по вихідних» (ГПУ, 21.03.2014, с. 27).

Такі та інші слова й звороти привертають увагу в мовній практиці різних неофіційних воєнізованих угруповань української державно-політичної орієнтації (незалежно від регіонів їхнього формування та функціонування) — наприклад, у діяльності УНА-УНСО: *рій*, *сотня* «рота», *курін*, *ройовий* (у знач. ім.), *курінний* (у знач. ім.), *псевдо*, *вишкіл*, *вишкільний* (*табір*), *розстріляння* та ін. (див., наприклад: Валерій Бобрович. Щоденник сотника Устима : Як козаки Кавказ воювали. Київ, 2009; такі слова тут подано без пояснень, оскільки, як можна припустити, для автора вони є дуже звичними і він вважає, що їх легко розумітимуть і читачі). Під час масових акцій антивладного протесту в центрі Києва наприкінці 2013 — на початку 2014 рр., відомих як «Євромайдан», сили Самооборони Майдану також групувалися в підрозділи під назвами *рій*, *чота*, *сотня*, *курін*, їхні учасники користувалися *псевдо*, на майдані Незалежності під час вишколів лунали команди на зразок «У дві шеренги — *збірка!*» та ін.

Слова *бандерівці*, мн. (одн. *бандерівець* / жін. *бандерівка*), *бандерівський* не тільки стали значно частотнішими в ужитку, а й перестали бути «ніби забороненими», як у радянський час, поступово усвідомлюючись широкими колами суспільства вже як оцінно нейтральні, а не як пейоративні (див. також р. I пп. 5.4.2, 5.4.5). Багато хто з пересічних громадян при цьому, очевидно, з деяким подивом зауважував для себе, що ці слова є й самоназвами членів і прихильників відповідних політичних організацій. У дискурсах лівих, проросійських політичних сил ці слова, однак, зберігають свою негативну оцінність і більше того — розширили свій семантичний діапазон до позначення всіх, хто свідомо, активно й цілеспрямовано обстоює державні інтереси України: «У місті хтось регулярно запускає чутки про наچهбо поїзди з “бандерівцями”, які їдуть на штурм Луганської ОДА» (УМ, 29.01.2014, с. 6: про ситуацію на Донбасі під час київського «Євромайдану» і «майданів» в інших регіонах Центру й Заходу країни).

Набули поширення такі політичні гасла, як *Слава Україні!* (цей зворот — як формулу вітання і прощання — уживали ще в часи Української революції 1917–1921 рр. на «Великій Україні» — з відповіддю *Україні слава!*, але в сучасному вжитку він актуалізувався, найімовірніше, саме під впливом мовної практики західноукраїнських націоналістичних військових угруповань міжвоєнної, воєнної і першої повоєнної пори) — зворот, який став досить помітним ще на межі 80–90-х років, але особливо активно почав уживатися з кінця 2013 року під час «Революції гідності» й пізніше, і його

розгорнута форма (з мовної практики УПА) «— *Слава Україні! — Героям слава!*» — як заклик і відгук (див. докладніше: р. І п. 2.2.1).

Стали набувати поширення також інші гасла такого ж походження: скандування *Герої не вмирають!* або *Герої не вмирають! Вмирають вороги!* (так скандували, наприклад, випускники шкіл — учасники ходи на підтримку територіальної цілісності та державної незалежності України в центрі Дніпропетровська 30 травня 2014 року); «— *Слава нації!* — *Смерть ворогам!*» (як заклик і відгук) — так скандували в різних містах країни, зокрема, на похоронах військовослужбовців, службовців Національної гвардії, добровольців, що гинули в боях із сепаратистами та російськими військами на Донбасі з квітня 2014 року; *Україна — понад усе!* (скандування під час різних масових заходів, а також напис-заставка в 2014–2015 роках на телеекранах поряд з логотипами різних українських телеканалів).

Серед прикладів мовного впливу в межах описуваного періоду з боку Західного регіону на «Велику Україну» в загальному діапазоні суспільно-політичної проблематики не можна, звичайно, оминати також деякі популярні пісні: з-поміж *стрілецьких пісень* це насамперед «Червона калина» (з її рефреном: «<...> А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!»), з-поміж *повстанських пісень* (пісень УПА) — пісня про юнака-кулеметника «Вже вечір вечоріє...» (з її приспівом: «Лента за лентою / Набої подавай, / Вкраїнський повстанче, / В бою не відставай (варіант: не відступай)!»), а також жалобна пісня, що її стали виконувати з 2014 року на честь героїв «Небесної сотні» — загиблих учасників «Євромайдану», а трохи згодом — і на похоронах загиблих під час АТО: «Гей, пливе кача по Тисині...» (це вже лемківська народна пісня). Пісня «Зродились ми великої години / з пожеж війни і з полум'я вогнів ...», яка є з 1932 року гімном ОУН, 24 серпня 2018 року була використана в адаптованому варіанті як марш оновленої української армії на параді до Дня Незалежності України.

Зі сфери спортивно-патріотичної діяльності в Галичині дорадянського періоду, а також у сучасній західній діаспорі в загальноукраїнському масштабі поширилася лексика українського скаутського руху: «*Пласт*» (назва організації), *пластун* / жін. *пластунка*, *пластовий* (*рух, осередок, табір*), *пластувати*, *пластування*, *станція* «місцевий осередок “Пласту”», *курін* «структурний підрозділ “Пласту”», *наплечник* «рюкзак» та ін. (так само, як і у військовій сфері, тут функціонують також члени гнізда *вишкіл*, іменники *виховник* / жін. *виховниця*⁵⁴, *псевдо* та ін.). Наприклад: «Чи доводилось вам вставати на нічний *алярм* <...>? <...> Це означає, що ви були учасником *пластових* юнацьких таборів “Спартанки” і “Нахтігаль”, що їх організували *пластуни* з Києва і Львова» (М. Чайка. — Сл. Пр., 1997, ч. 6, с. 8), «На Донеччині урочисто відзначили 100-річчя *Пласту*. Близько сотні *пластунів* із Донецької, Авдіївської та Комсомольської *станцій* зібралося поблизу меморіалу “Твоїм визволителям, Донбас”» (УМ, 19.04.2012, с. 4), «*Скобом* стають зазвичай через 3–5 років *пластування*, а до “*трьох пер*” [уміння виживати. — О. Т.] зголошуються *пластуни*, які вже кілька років *вишколювалися* у таборах» (МГ, 22.07.2004).

У слововжитку сфер релігії та народної обрядовості, які в підрадянській Україні помітно дезактуалізувалися, могли зазнавати російських культурно-мовних впливів, також відбулося певне оновлення під впливом мовної практики Галичини. Насамперед це стосується тенденції до зміни основної назви однієї з українських конфесій, поширеної насамперед у цьому регіоні, від узвичаєних протягом кількох останніх століть номінацій *уніати* (*уніат* / жін. *уніатка*), *уніатський*, *уніатство*, які за цей час уже встигли набути певних конотацій «недоброзичливості» (пор., однак, продовження їх уживання, зокрема, і в мововжитку православних конфесій, наприклад: «Гіркі часи історії Почаївського

⁵⁴ Пор., наприклад, у дитячих оздоровчих таборах Львівської області: «До речі, в усіх таборах діти хвалилися своїми вожатими. <...> У “Будівельнику” ставка вожатого (себто “виховника”, як нас поправив один із директорів) — 150 грн плюс харчування» (ВЗ, 5.08.2000, с. 13).

монастиря пов'язані із засиллям *уніатства* на західноукраїнських землях. <...> За час *уніатського* панування монастирський літописець згадує 539 чудотворинь <...>. — Голос православ'я, орган УПЦ КП, 2014, № 15, с. 1) ⁵⁵, до номінацій *греко-католики* (*греко-католик* / жін. *греко-католичка*), *греко-католицький* (*священник*, *духовенство*), *греко-католицизм*, прийнятих у вжитку всередині самої цієї конфесії. У зв'язку з відновленням 1989 року в межах України діяльності названої церкви після заборони 1946 року частотність уживання цих номінативних одиниць у мовному просторі країни, природно, значно зросла. Відновилися в ужитку також її попередня назва *унійна церква*.

Зросла також частотність функціонування деяких інших елементів мовної практики цієї церкви. Новий багатотомний словник української мови подає п'ять номінативних одиниць на позначення священника як духовного пастиря та його діяльності, уживаних у її лоні: *душпастир*, *душпастирство*, *душпастирський* (так, при Міністерстві оборони України 2009 року створено Ряду у справах *душпастирської* опіки), *душпастирювати*, *душпастирювання* (СУМ-20, т. 4), тоді як його попередник (СУМ-11) не давав жодної.

Поширилися такі вітальні звороти з різдвяного «дискурсу» Західної України (з мови богослужіння греко-католицької церкви), як: «Христос *рождається!*» — з дієсловом-церковнослов'янізмом (наприклад, вертепне дійство під час святкування Різдва 7 січня 1997 року на майдані Незалежності в Києві) або «Христос *ся рождає!*» (наприклад, напис на електронному табло на майдані Незалежності в Києві, кінець грудня 1995 — початок січня 1996 рр.) ⁵⁶, «Христос *народився!* *Славимо (славіте) його!*» (наприклад, у Різдвяних привітаннях від імені Президента України в певні роки). У Різдвяних посланнях ієрархів УПЦ КП і УАПЦ, а потім і ПЦУ: «Христос народжується! *Славимо його!*» (з послань предстоятеля УАПЦ — з варіантами в різні роки: *рождається* — див., наприклад, ЛУ, 5.01.2012, с. 2; *славіте* — див., наприклад, УС, 4.01.2001, с. 1), «Христос *народився!* *Славимо його!*» (з послання митрополита Київського і всієї України Епіфанія: Сл. Пр., 1.01.2020, с. 1).

У 90-х роках із Західної України стала поширюватися традиція відзначати (ширше, ніж це прийнято за власне церковними канонами православної церкви) день святого Миколая з його подарунками-*миколайчиками* (див. вище п. 2.4): «Як і щороку, знову до чемних діток прийшов Святий *Миколай*. Цього року всі осередки Всеукраїнського жіночого товариства ім. Олени Теліги провели для дітей святкові *імпрези*, де дітям обов'язково вручалися подарунки. <...> Один тільки шостий хлібокомбінат у Києві працював у три зміни і випік 12 тисяч “*миколайчиків*”» (УС, 24.12.1998). Назву цього свята (в українізованій формі) стали вживати також носії російської мови в Україні: «Сегодня святого *Мы(и)колая*». Тепер цей образ конкурує (уже не тільки на Заході, а й у Центрі країни) з Дідом Морозом — образом з російсько-радянської казкової традиції: так, під час Новорічних свят навколо «головної ялинки країни» на Софійській площі в Києві в січні 2015 року фігурували обидва ці персонажі; «За результатами опитування, проведеного Соціологічною службою “Рейтинг”, половина [52%. — О. Т.] українців сказали, що вірять у святого Миколая, тоді як у Діда Мороза — 31% опитуваних» (УП, 18.12.2019). У «Великій Україні» став також поширюватися звичай, який повніше зберігся й

⁵⁵ У відповідних колах українського суспільства, однак, висловлюється неспхвальне ставлення щодо продовження використання такої назви в практиці РПЦ, наприклад: «Позиція Російської православної церкви витримана в традиційному для неї ключі. “*Уніатський*” церкві якщо й дозволено існувати, то, образно кажучи, лише “під лавкою” історії, у своєрідному регіональному гетто» (Мирослав Маринович. — Дз. т., 13.03.2004, с. 16), «Глава Російської православної церкви патріарх Кіріл <...> просить захистити православних християн в Україні від “розкольників” та “*уніатів*” — так глава РПЦ називає православних Київського патріархату та греко-католиків» (ЗВУ плюс, 28.08.2014, с. 9).

⁵⁶ Пор. на основі східноукраїнського мовного узусу, наприклад: «Наближаються свята, і то всі разом: *народжується Христос <...>!*» (з Різдвяних привітань Євгенові Чикаленку): Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. Київ — Нью-Йорк, 2005, с. 526.

активніше став відроджуватися сьогодні в Західній Україні, відзначати «Обливаний понеділок» у перший день після Великодня, коли молодь, жартуючи, обливає одне одного (переважно хлопці дівчат) водою (Олекса Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958, т. I, с. 439).

Відзначання *Дня матері* (див. р. X п. 5) стало поширюватися в Україні також з Галичини, де це було відновлено ще 1990 року.

У різних випадках номінації в загальноукраїнському слововжитку стала, по-перше, більшою або меншою мірою увиразнюватися попередня, а по-друге, установлюватися новіша конкуренція між тотожними за значенням членами синонімічних пар, одним із яких є одиниці, спільні з російською мовою та прямі запозичення з неї (у тому числі й запозичення з інших мов, здійснювані через її посередництво), а другим — одиниці, які пропонує / пропонувала західноукраїнська / діаспорна мовна практика (під впливом також практики 20-х років у радянській Україні) і які тепер знов актуалізуються в ужитку як «більш українські», хоча значна частина їх — це одиниці, спільні з польською мовою та прямі запозичення з неї (у тому числі й запозичення з інших мов, насамперед германізмами, також переважно через посередництво польської мови) (у поданих нижче парах слів такі активізовані в ужитку одиниці стоять першими).

Це, по-перше, конкуренція, яка спостерігається в «наддніпрянській» літературній мові протягом усього XX століття і в якій на сьогодні в одних випадках обидва члени зрівнялися чи майже зрівнялися в правах або навіть стало переважати за частотністю слово з колишнього західноукраїнського варіанта, з діаспорної мовної практики та практики 20-х років, наприклад: *засада* (перев. мн.) / *основа*; *засада* (перев. мн.) / *принцип*; *чинник* / *фактор*; *знаний* / *відомий*; *пересічний* / *середній*, у тому числі в парах з обома членами іншомовного (неслов'янського) походження на зразок *валіза* / *чемодан* і под. (див. у р. VIII п. 5.1.3 найпоказовіші приклади такого плану); в інших випадках також спостерігається активізація таких одиниць: *винаймати* / *наймати*, *людність* / *населення*, *мешкати* / *жити* (*проживати*), *слухавка* (пор. нім. *Hörer*, пол. *sluchawka*) / [*телефонна трубка*, *тека* (*течка*)] / *напка* (див. у р. VIII п. 5.1.3 найпоказовіші приклади такого плану на зразок *мапа* / *карта*, *потяг* / *поїзд*, *шпиталь* / *госпіталь*); ще в інших — «східноукраїнське» слово явно продовжує зберігати позиції попри певну активізацію свого конкурента: *двірець* / *вокзал* (не *вокзал*, а *двірець*: Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 16), *мистець* («Саме тому Юрія Шевельова не можна назвати *мистцем* тоталітарної літератури» ([З виступу письменника Валерія Шевчука]. — Час, 16.10.1998, с. 16); у словнику, наприклад, Бурячок 1995 подано тільки це слово) / *мистець*, *порцеляна* / *фарфор* (наприклад: інтернет-магазин «*Порцеляна*»), *помаранча* (*помаранч*) / *апелсин* («Механічний *помаранч*» — фільм Стенлі Кубрика: КВ, 18.07.1997), *помешкання* або *мешкання* / *житло* або *квартира*, *цитрина* / *лимон*. З-поміж інших прикладів:

— *осідок* (СУМ-11: «рідко»; СУМ-20: нейтрально) / [більш-менш постійне] *місце перебування* або *розташування* чого-небудь; *резиденція*; *притулок* та деякі інші неточні відповідники: «Тимчасовий *осідок* Секретаріату Республіканської християнської партії: Київ, вул. Володимирська <...>» (НГ, 1997, № 44, с. 5), «<...> бібліотеці, що знайшла *осідок* у Київському міському будинку вчителя» (А. Криворотко. — ЛУ, 26.03.1998), «*Осідок* Конгресу — м. Київ» (Матеріали Конгресу української інтелігенції (Київ, 11 листопада 1995 року, с. 13: це підготовчі матеріали, не друковане видання);

— *потуга* у двох значеннях: а) *потуга* / *сила* (перен.); *міць*, *могутність*: «Останні [політичні кола. — О. Т.] перетягують на свій бік таку ліворадикальну *потугу*, як Всеукраїнський союз робітників. <...> Проте невідомо, чи зможе здобутися розколотий внутрішніми суперечностями ліберальний блок на достатню фінансову *потугу* після вбивства Євгена Щербаня» (С. Грабовський. — Час, 5.06.1997), «зміцнення економічної *потуги* держави»; б) *потуга* / *державна*: «Саме тут [у регіоні колишньої Югославії. —

О. Т.] зіштовхнулися геополітичні інтереси найбільших світових *потуг*» (М. Александров. — УС, 16.11.2000, с. 9).

По-друге, це випадки новішої конкуренції, що поширилася в загальноукраїнському мовному просторі вже тепер. Так, серед іменників це, зокрема, такі випадки, як: *авто*, *автівка* / *автомобіль*, *автомашина*, розм. *машина*; *виклад*, перев. мн. (СУМ-11: «діал.», СУМ-20: «зах.», хоча вислів *викладова мова* ці словники подають нейтрально) / *лекція* (звичайно в значенні навчального курсу, але також і ширше, пор.: «Шевельовські *виклади*» — наукові конференції в Харківському національному університеті, присвячені ювілеям Ю. Шевельова, з публікацією матеріалів, наприклад: «Видатний філолог сучасності: Наукові *виклади* на честь 85-річчя Юрія Шевельова». Харків, 1996); *візок* (*дитячий*, *інвалідний*; «інваліди на *візках*») / *коляска* (у ЗМІ перше з цих слів уже переважає в ужитку); *вішак* / *вішалка*: «Театр починається з *вішака*» (УТ-1, «Не все так погано в нашому домі», 17.11.2001: режисер Б. Бойко; якщо СУМ-11 подав це слово з позначкою «рідко», то СУМ-20 — з «розм.»); *гарячка* «висока температура тіла» / *жар*: «Амізон — ефективний засіб проти грипу та застуди. Ефективно допомагає від *гарячки* і болю», «Грипекс — засіб від грипу: знімає *гарячку* <...>» (з реклами медичних препаратів на загальноукраїнських теле- і радіоканалах), «Швидко усуває *гарячку* та біль» (з написів на упакуванні ліків: «Амізон», м. Київ, ВАТ «Фармак», 2010 рік, але в самій анотації: «*жарознижувальна дія*»); *горня*, *горнятко* / *чашка*, *чашечка*: «Плитка якісного шоколаду корисніша, ніж *горня* кави». — Газета «Наша Республіка», 27.02.1998: з реклами українською мовою), «Зернятко та *горнятко*» (напис під чашкою з гарячою кавою — назва кіоску-каварні, м. Київ, вул. Дмитрівська, липень 2017 року); *закреп* / *запор*: «Звичка довго сидіти на одному місці погано впливає на перистальтику кишок. Через це можуть початися *закрепи*» (ГПУ, 17.02.2012, с. 14), «<...> проти *закрепу*, *проносу* і *здуття*» (Еспресо, з реклами медичного препарату, 2016 рік) (*закреп* уже подано в СУМ-20 — з відсиланням до *запор*, але без стилістичних обмежувальних ремарок); *закуп*, перев. мн., — а) *закупівля* (СУМ-20): «масові передноворічні *закуп*и» («1+1», ТСН, 29.12.2011), «робити *закуп*и за кордоном» (ТВі, «Сьогодні», 3.09.2009), у зворотах *на закуп*и, *на закуп*ах: «Возив дружину *на закуп*и, щоб їй самій не ходити» (Ліна Костенко), б) *покупка* (куплена річ): «Активісти <...> продемонстрували журналістам свої *закуп*и: прострочені сири, солодощі» (ГУ, 8.08.3013, с. 4); *кайданки* / *наручники*: «До ресторану приїхав прокурор Харкова з колегами. з Невядомського знали *кайданки* і відпустили» (ГПУ, 21.06.2013, с. 4; у СУМ-11 — «зах.», у СУМ-20 — нейтрально); *канапка* / *бутерброд*: «Ну, а депутати-марнотратники можуть почастуватися *канапкою* з лососевим кав'ярком» (В. Малінін. — КВ, 25.07.1997); *кишківник* / *кишечник*: «Померла від раку *кишківника*» (ГПУ, 31.05.2013, с. 26; у СУМ-20 уже саме це слово подано як домінанту синонімічного ряду, хоча СУМ-11 не подавав його зовсім); *корок* / *пробка* (у переносному значенні «затор на дорогах»): *транспортний корок*, *корки на дорогах*; *коркова ситуація в місті* (подано в СУМ-20 як «розм.»); *кульчик* (перев. мн.) / *сережка*: «колоритний чоловік з оселедцем, *кульчиком* у лівому вусі та шаблею при боці» (УМ, 22.02.2013, с. 2), «*кульчики* для чоловіків» (ІСТV, «Факти», 9.02.2002: ведуча; СУМ-11 і СУМ-20: «діал.»); *моделька* / *модель*: «<...> вскоїв у гречку з якоюсь “*моделькою*” з Бразилії» (УМ, 19.01.1999; у СУМ-20 подано як «розм.»); *олива* / *масло* (технічне) (див. р. VI п. 4.1); *пательня* (СУМ-11: «діал.», СУМ-20: нейтрально) / *сковорода*: «Яйце розбити <...> і вилити на розігріту *пательню*» (3 кулінарних рецептів. — Час, 25.12.1997; *пательня* — у рекламному ролику: ЮТАР, 13.11.1999); *ровер* / *велосипед*: «Любителі *роверів* вимагають велодоріжку» (Еспресо, Новини, 21.09.2016), в одному з нових перекладних словників: рос. *велосипед* — укр. *велосипед*, *ровер* (Зубков НРУПС 2005), «Микола Азаров вирішив також не винаходити *ровера*» — перен. (Ю. Патикивський. — УМ, 21.10.2010, с. 6), «українські *роверисти*» («1+1», ТСН, 28.07.2013: ведуча); *смаколик* (перев. у мн.) / *ласоці*: «Як припускають фахівці, в погоні за “*смаколиками*” —

оселедцями — морські тварини вирвалися на вільний від крижаних торосів простір» (УМ, 29.03.2012, с. 3); *уродини* (СУМ-11, РУС-3 подавали це слово без стилістичних обмежень, але в розмовному мовленні на «Великій Україні» воно фактично не вживалося) / *день народження* (у конкуренції з останньою назвою, спільною з відповідною російською, активізувалося також *народини*, мн., але це слово побутувало до цього, здається, в межах усієї України); *фундація* / *фонд* (у значенні відповідної організації), наприклад: *Українська правнича фундація; шалик* / *шарф, шарфик; кашине*: «<...> стільки людей спроможні заплатити за куценський *шалик* 400 грн» (Т. Гуреш. — УС, 20.01.2000).

Особливого поширення набули такі випадки, як (див. також у р. VIII п. 5.1.3 такі показові приклади, як: *гурт* — у конкуренції з *група* і *опт*, *менишвартість* — у конкуренції з *неповноцінність*, *пігулка* — у конкуренції з *таблетка* і *пілюля*, *спільнота* — у конкуренції зі *спільність*, *спротив* — у конкуренції з *опір* та деякі ін.):

— *бус* / *мікроавтобус* (зокрема, щодо маршрутних таксі) або *автобус*: «Знайти інформацію хоча б про столичні маршрутки англійською в інтернеті неможливо. <...> Тож потрібний номер *буса* доведеться дізнаватися на місці» (Укр. т., 11.05.2012, с. 42), «Неподалік стоїть білий *бус* із написом “Експертна служба”» (ГПУ, 14.12.2012, с. 2), «<...> зіткнулися маршрутне таксі “Тазель” і вантажний *бус* “Мерседес”» (УМ, 24.04.2012, с. 2), «Водії *бусів*, які курсують між Україною і Італією, наловчилися возити туди наш добротний заводський хліб» (УМ, 30.04.2010), «Жінка важко спускається східцями автобуса “Вінниця — Літин” <...> — Олігархам дорогу дають, а я, каліка, маю злазити з *буса* <...>» (ГПУ, 15.11.2013, с. 26), «У село заїхало кілька великих тонованих *бусів*: казали, що там — озброєні люди» (Е, 11.05.2022, с. 1); *бусик* / *мікроавтобус*: «Білий мікроавтобус “фольксваген” <...> у таких *бусях* найчастіше їздять снайпери» (ГПУ, 22.04.2010), «Йому порадили сказати, що зараз потрібен не легковик, а “*бусик*”» (УМ, 14.06.2000, с. 8) (слова *бус*, *бусик* уживаються також і в російській мові України);

— *філіжанка* / *чаш(еч)ка*: «— <...> Заходьте краще / На *філіжаночку* кави» (Олесь Ільченко. Казка невеличка про Горобця та Синичку. — В кн.: Наталочка : Читанка для 2 класу / Упоряд. А. П. Канищенко / Допущено МО України як пробний підручник. Київ: Освіта, 1996, ч. 2, с. 24: з поясненням значення слова: *філіжаночка* — чашечка); «за *філіжанкою* кави або чашкою запашного чаю» (р/с «Промінь», програма «Ранковий Промінь», 21.02.2013: ведуча) (див. також вище п. 2.7, а також р. VI п. 3.5.1.1).

Серед прикметників (з похідними прислівниками та іменниками) це, зокрема, такі випадки, як (див. також р. VIII п. 5.1.3):

— *вартісний* / *цінний* (у прямому й переносному значеннях): «До поштової скриньки ніколи не кинуть чогось *вартісного*, якщо тільки його спеціально не замовити» (Т. Гуреш. — УС, 13.04.2000), «*вартісне* наукове дослідження», «*вартісність* людського життя»; «<...> мотиви людяності, національного історизму й української *повновартісності*, які в 30–40-х роках майже цілком були усунуті з художньої творчості» (М. Наснко. — ЛУ, 6.09.2001);

— *засадничий* (уже подано в СУМ-20: з позначкою «книжн.») / *основний, основоположний; принциповий*: «*засадничий* принцип чого-небудь», «*засадничі* потреби людей» (О. Мороз, Голова ВР України. — Журнал «Віче», 1997, № 1), «*Засадничі* основи вивчення української літератури у 12-річній школі» (Р. Мовчан. — Дивослово, 2004, № 8); прислівники *засадничо* / *принципово*; у *принципі*, в *основному*;

— *підставовий* / *основний, головний*: «один з *підставових* виявів» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21), «*підставовий* аргумент», «*підставові* принципи»;

— *правдивий* / *справжній*: «*правдива* кава», «*нищення правдивої* української мови» (В. Козирський, В. Шендеровський. — В кн.: Українська термінологія і сучасність. Київ, 2003, с. 50), «<...> Запрошую в університет Вашої мрії. з *правдивою* [тобто зі щирою. —

О. Т.] повагою ректор Михайло Поплавський» (зі звернення до випускників шкіл ректора Київського університету культури і мистецтв. — УМ, 23.12.2010, с. 15).

Особливо помітно активізувався в ужитку прикметник *файний* (з прислівником *файно*) — у конкуренції з а) *гарний*; *вродливий* і б) *добрий* (доброї якості), *хороший*: рос. «— Хорошá, правда?» (хлопець-москвич про дівчину) / «— *Файна*, чи не так?» (к/ф російського режисера К. Шахназарова «Исчезнувшая империя». — Т/к К1, 3.05.2009: в українських титрах), «Дядьку Сем, позолоти ручку молодій *файній* демократії» (підпис під карикатурою з персоніфікованими зображеннями України і США. — КВ, 27.12.1996); у рекламних текстах, у власних назвах (з можливим додатковим фактором гри слів): «"Фанні" — *файне* молоко», де «Фанні» є назвою компанії — виробника молочної продукції, «*Файна* фарба» (як власна назва — напис на етикетці), «*Файний* продукт за *файною* ціною!» (5 к., 18.06.2017: з усної реклами продукції однієї з фірм м. Чугуєва), «Суперфайний конект» (з реклами модема); «*Файна* готівка» (кредитна установа, м. Київ), «*Файна* садиба» (програма на т/к «Київ», 2009 рік), «*Файна* Юкрайна» (програма на т/к «Новий»); «Живи *Файно!*» (з реклами дезодоранту «Фа»: його назву в структурі цього прислівника виділено іншим кольором), «*Файно*» (назва альбому музичного гурту «Воплі Водоплясова», 2002 рік), «*Файно*-Маркет» (торговельна мережа), у назві книжки: *Фест файна таздиня* : Поради з питань кулінарії; Домашні заготовки / Упоряд. О. Білінська, Н. Кравченко. Київ: Обереги, 1993 (це рецепти страв, але не тільки західноукраїнської кухні; сама назва пояснюється як «колоритний галицький вислів, що характеризує дуже гарну, кмітливу, вправну господиню»).

Лунають голоси щодо узаконення прикметника *духовний* замість прийнятого в «офіційній» УЛМ *духовний*, наприклад: «<...> в Україні сьогодні майже стовідсотково вживається тільки термін “духовний”, що тотожний з російською мовою. <...> в Західній Україні до 1939 р. термін “духовний” стосувався тільки до релігійних справ і осіб, а поза тим вживався термін “духовий”, як це є в польській, чеській <...> мовах. Знаємо, що ці два терміни вживали так само Грінченко й Кримський. Отже, вертаймося до джерел <...>» (В. Максимович, голова Українського християнського руху в Німеччині. Духовний чи духовий? — Сл., 1991, ч. 22, с. 2). Якщо в СУМ-11 *духовий* подано з позначкою «діал.», то в СУМ-20 — «зах.».

Під очевидним західноукраїнським впливом розширив сферу свого функціонування числівник *дев'ятдесят* (у конкуренції з *дев'яносто*). Хоча СУМ-20, як до цього й СУМ-11, подає його з позначкою «діал.», деякі інші нормативні словники дають це слово вже як стилістично нейтральне (СУМ 2012; в УП 1999, с. 130, його було подано як «уживаний у розмовній мові та художній літературі», однак УП 2019 його не подає); від нього утворено іменник *дев'ятдесятник* (у конкуренції з *дев'яностник*) — на позначення громадського й культурного діяча та письменника 90-х років ХХ століття, за аналогією до *шістдесятник*: «"Шістдесятники" — “дев'ятдесятники”: тяглість, розриви, конфронтація?» (А. Дністровий. — Кр., 2001, ч. 10: назва статті).

Серед дієслів (з похідними) це, зокрема, такі випадки, як (див. також р. VIII п. 5.1.3):

— *вартувати* — у конкуренції з а) *коштувати*: «Вперше за останні 80 років у Києві збудовано собор. <...> Зайве навіть говорити, чого це *вартувало* в наші скрутні часи» (Т. Аврахов. — КВ, 25.07.1997), «Пересадження однієї нирки *вартуватиме* <...> гривень» (ТВі, «Сьогодні», 13.11.2014: ведуча); б) *бути вартим* (кого, чого), *заслужувати* (на що): «Ця проблема *вартує* окремого дослідження»; в) *варто* (безос.): «*Вартує* зупинитись на теоретичній характеристиці аналізованого явища» (М-во, 2000, № 2–3, с. 82), хоча як СУМ-11, так і СУМ-20 подали це дієслово з позначкою «діал.» (у СУМ-20, щоправда, це вже стаття на три значення);

— *взорувати*, *взоруватися* (на кого — що) — у конкуренції з *брати за взірець*, *брати приклад*, *наслідувати* і под. (якщо СУМ-11 узагалі не подавав цього гнізда, то, наприклад, СУМ-20 подав уже чотири його компоненти, причому без жодних стилістичних обмежень);

— *змагатися*, рідше *змагати* — у конкуренції з *боротися* (перен.): «Олена Теліга змагалася за незалежність України», «Галичина змагала за легалізацію греко-католицької церкви» (УС, 15.06.2000, с. 4), «До цієї досить численної когорти воїнів-митців належить і <...> Леонід Перфецький, <...> ім'я якого заслуговує бути належно поцінованим у Вітчизні, за волю якої змагав у часи Української Революції 1920-х років» (В. Герман. — Сл. Пр., 1999, ч. 11), але особливо активізувався в ужитку похідний іменник *змагання* у значенні «боротьба» (перен.): «ідейні змагання за оптимальну модель розвитку України» (С. Грабовський. — УС, 27.11.1997, с. 14), «змагання за українську державність», «змагання УПА з більшовиками», у власних назвах: *В(в)извольні змагання* (1917–1921 і 1941–1953 років) (див. вище, а також у р. I п. 3.2.2); у цьому ж значенні актуалізувався також іменник *змаг* (з конотаціями піднесеності — в художньому та публіцистичному стилях; у СУМ-20 його подано з позначкою «рідко»; див. також вище п. 2.5);

— *скеровувати* / *скерувати* — у конкуренції з *направляти* / *направити* в значенні «посилати, відправляти з певною метою, за певним призначенням (на роботу, на навчання, на медичне обстеження тощо)», *скерування* (дія; відповідний документ) — у конкуренції з *направлення*: «скерування справи до суду», «одержати скерування на роботу».

У загальноукраїнському мовному полі стали вживатися також *фундувати* / *зафундувати* — у конкуренції з *засновувати* / *заснувати*; *знімкувати* «фотографувати; фільмувати» / *зазнімкувати* — як синоніми до *знімати* / *зняти*: «Знімкувати територію, де мешкає NN, нам забороняють у категоричній формі» (М. Ткачук. — УМ, 2.04.2010), «Саме тому буквально всі <...> приходять у фотостудії, щоб зазнімкувати себе зовсім роздягненими» (УМ, 14.08.2001), «Телескоп “Хаббл” зазнімував нову далеку галактику у стані спокою» (УП, 30.07.2023) (див. також у р. VIII п. 4.3.6.1.1 про активізацію вживання дієслів з префіксом *ви-*: *винаймати* / *винайняти* — у конкуренції з *наймати* / *найняти* та ін.).

Дієприкметник *застережений* на початку 90-х років став уживатися, як у друкованих виданнях західної діаспори (пор. нім. «Alle Rechte vorbehalten», пол. «Wszelkie prawa zastrzeżone» — на відміну, наприклад, від англ. «All rights reserved»), в не зовсім властивому йому в УЛМ значенні — у видавничому грифі «Усі права застережені(-о)» (у конкуренції із *захищені(-о)*).

Хоча досить звичайне для Західного регіону використання дієслівного гнізда *уживати* / *ужити* у випадках на зразок «Як *уживати* словника» (див.: Козир. / Шендер. 1996)⁵⁷ явно випадає з мовного узусу «Великої України» (пор. у подібних випадках «Як *користуватися* словником», «Правила *користування* метрополітеном», *використовувати* і под.), до її сучасного слововжитку вже потрапило відповідне використання пасивного дієприкметника на зразок: «нові і *вживані* автомобілі», «*уживані* транспортні засоби», «Кабмін заборонив імпорту *вживаних* вагонів з Російської Федерації» (УП, 6.11.2019), «Україна поповнює військовий флот *уживаними* іноземними кораблями» (УП, 28.02.2017).

Серед прислівників це, зокрема (див. також р. VIII п. 5.1.3: найпоказовіший тут, очевидно, приклад — це *зазвичай* у конкуренції зі *звичайно*):

— *зле* (твірний прикметник *злий* у відповідному значенні, однак, не активізувався в ужитку) / *погано*, *недобре* (переважно у значенні предикатива), наприклад: рос. «— Как там больной? — Пока что плохо» / укр. «Поки що *зле*» («1+1», т/ф «Агент национальной

⁵⁷ Пор. також різні випадки, що поширюються з мовлення носіїв південно-західного наріччя та мовної практики західної діаспори: «*уживати* літаків» (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 99); «*вживати* ріжного правопису» (С. Смаль-Стоцький. — М-во, 1994, № 4–5, с. 72); «*уживання* державного прапора під час урочистих подій» і т. ін. Пор. критичну оцінку такого слововживання: «Плуг усе-таки — це знаряддя, яке *застосовують* для орання землі, а не *вживають*, як пояснюють укладачі» (І. Ільєнко. То що ж таке «ночви»? — ЛУ, 13.04.1989: це відгук про словник української мови, підготований групою львівських мовознавців — див.: Гринчишин та ін. 1988).

безпеки», 7.05.2004), «— Йому стало *зле*» (пресофіцер одного з районних відділів міліції Сумської області: «1+1», ТСН, 2.04.2009) (СУМ-11, СУМ-20 подають це значення без стилістичних обмежень, але тепер воно значно активізувалося також поза межами художньої літератури);

— низка одиниць з префіксом (прийменником) *на-*: *навзасм*, *наживо*, *накруто*, *на позір* та ін. (див. вище у явищах словотворення: п. 5.3.1);

— *головно* в конкуренції з *головним чином*: «Ремесло романіста полягає *головно* в тому, щоб <...>» (М-во, 2015, 2, с. 59), «Сучасне релігієзнавство вирішує цю методологічну проблему, удаючись, *головно*, до феноменологічного та порівняльно-структурного методів дослідження» (В. Х. Арутюнов та ін. Релігієзнавство. Київ, 2001);

— *властиво* в конкуренції з *власне*: «Ну, як тут принагідно не згадати *властиво* українське: не з'їм сам усього, то хоч понадкусюю!» (В. Пархоменко. — Час, 25.12.1997);

— предикатив *менше з тим* — зі значенням «неважливо, не має значення» (див. р. VIII п. 5.1.3);

— *перфект* у значенні «досконало, чудово» (див. вище п. 3.1): «— Певно, якби знав “*перфект*” японської чи китайської [у формі род. в. — *О. Т.*], то й ними заговорив би» ([Із інтерв'ю з письменницею Лесею Степовичкою]. — ЛУ, 25.11.1999).

З-поміж службових слів у руслі цих тенденцій відбулася більша або менша активізація вживання, зокрема, прийменників *до* — у конкуренції з *в(у)* («піти *до лісу*») і *для* («*кред до гоління*»), *за* — у конкуренції з *через* («*прийти за годину*») і *про* («*розпитувати за знайомих*»), сполучника *аби* — у конкуренції зі *щоб*, *для того щоб* (див. р. VIII п. 5.1.3), частки *би* і сполучника *щоби* — варіантів до *б* і *щоб* (див. р. VIII п. 1.2.5). Наприклад, у перекладному тексті (див.: Сергій Лойко. Аеропорт / Пер. з рос. Київ, 2015): «— Поїдеш. Мусиш! Хоча б заради того, *аби* один із нас двох лишився живим», «— Благає, *аби* я тебе відправив додому» (с. 52), «<...> *щоби* ти чітко розумів — стріляють саме в тебе» (с. 52), «Головне, *щоби* не було війни» (с. 279).

У межах вигуків слід відзначити помітну активізацію вживання *дякую!* в конкуренції зі *спасибі!*: див. р. VIII п. 5.1.3, *прошу* в конкуренції з *будь ласка*, а також поширення в загальноукраїнському мовному полі таких одиниць, як:

— *на!*, частіше з подвоєнням *на-на!* — як невимущена формула прощання на зразок *бувай(те)!* Наприклад, у прощальних фразах ведучих деяких телепрограм: «Скоро зустрінемося. *Па-на!*» (УТ-1, Щоденник «Євробачення-2006», 19.05.2006), «До побачення! *Па-на!* Бай-бай!» (дитяча програма «Мультифільми на замовлення», що її ведуть самі діти. — УТ-1, 24.02.2002), «До зустрічі на каналі ТЕТ! *Па-на!*» (ТЕТ, програма «Дивись», 11.02.2007), «Побачимося через тиждень. *Па-на!*» (дівчинка — ведуча дитячої програми: КРТ, 31.07.2007); так постійно прощався з глядачами ведучий розважальної програми про тварин «Вусолапохвіст» на т/к «Планета». у СУМ-20 цей вигук уже зафіксовано з ремаркою «розм.»⁵⁸;

— *Тим часом (Тимчасом)!* — також як невимущена формула прощання, пор. пол. *Tymczasem!*;

— «*Тихо будь!*» (наприклад: УР-1, 25.04.2001 — з реклами), пор. звичайні для мовної практики Наддніпрянщини заклики *Тихо!*, *Тихіше!*

Певні лексичні одиниці поширюються в загальноукраїнському мовному полі вже з розширеними або образними значеннями — наприклад, *баняк* у значенні каструлі або

⁵⁸ Пор., наприклад, у відомого сучасного українського педагога (з Галичини): «В Україні батьки змалку привчають дітей до мовленнєвого етикету. Дитя <...> привчають при зустрічі слухати вітання “Здоров. Рости великий”, а при прощанні казати “*па-па*” й привітно з усмішкою махати ручкою» [Стецьмахович 2001: 14]. Пор., з іншого боку, наприклад, в І. Огієнка: «*Па* — кажуть дитині, прощаючись з нею, в Польщі і в Галичині. На В[еликій] У[країні] цього *па* не знають і з дітьми прощаються, як і з дорослими: Бувай здоров» (Ог. 1924, с. 269).

взагалі кухонного посуду (див. про це слово вище в п. 3.1): «Із баянками — проти підвищення цін за комунальні послуги», «Марш порожніх баяків» — так ЗМІ охрестили демонстрацію <...>» (NewsOne, 15.07.2016 — про чергову «каструльну» акцію протесту, що відбувалася на вулицях Буенос-Айреса); «Баяки», «Пан Баяк» (інтернет-магазини посуду та товарів для дому).

Загальноукраїнський сленг поповнився в межах описуваного періоду такими одиницями походженням, безперечно, із Західного регіону, як *баяк* — 1) пляшка алкогольного напою, 2) випивка, 2) людина з діаспори [Ставицька 2003, с. 40; Ставицька 2005: 420–421], *баячити* «пити — вживати алкогольні напої», *крутилик* «"крутий" хлопець, чоловік» (див. про гніздо *крутий*: р. II п. 3.6.2).

У фразеології це такі, зокрема, одиниці, як розм. *грубі гроші* — про значну суму грошей; жарт.-ірон. *на мій хлопський розум*, тобто на мою думку [нібито] простої людини (так висловлювалися, наприклад, окремі ведучі програм на деяких телеканалах).

Якщо порівняти, наприклад, стилістичне ремаркування реєстрових слів походженням з говорів південно-західного наріччя і колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ у СУМ-11 і в СУМ-20, то неважко помітити, що багато одиниць, які в першому з них були подані з позначками «діал.» і «зах.» або «рідко», у другому словнику подано або стилістично нейтрально (*деко*, *зверхник*, *кайданки*, *лилик*, *навзаєм*, *обійстя*, *осідок*, *пательня* та ін.), або з підвищенням їхнього стилістичного статусу — до «розм.»: *вішак*, *направду* та ін. (див. про це також: р. II п. 1.2.3, р. VI п. 3.1). У СУМ-20 подано також багато слів такого походження, яких зовсім не було в СУМ-11, наприклад: *каварня*, *калафіор* «цвітна капуста», *кишківник*, *коллежанка* (як «розм.»), *коркотяг* (пор. фіксацію цього слова давніше не тільки в УНС, УАС, а й, наприклад, у СЧС 1932, с. 426) та ін. Якщо слово *фотель* було наведено в СУМ-11 як «діал.», то в Сл. син., т. 1, с. 729 цілком нейтрально. В УРС 1999 «не кваліфікуються як обл. слова західноукраїнських регіонів на зразок: *ватра*, *легінь*, *плай*, *полонина*, *трембіта*, які стали загальноуживаними» (див.: Передмова, с. VII). Але позначки «діал.» і «зах.» у СУМ-20 є, наприклад, при словах *дев'ятдесят*, *матолок* «дурень», *мешти* та ін., *гратулювати*, *зрезигнувати*, *маринарка*, *масакра* та ін.

5.4. Ономастика. Не без впливу мовних практик західної діаспори та сучасного західноукраїнського регіону (насамперед Галичини) деякі нові / відновлені тенденції поширюються також у сферах антропонімії та географічних назв. В антропонімії це:

а) критика в певних колах та прагнення уникати звичаю іменування осіб з використанням імені та по батькові, оскільки останнє, згідно з досить поширеною думкою, є суто російською традицією: «*Тарас Григорович Шевченко* — це не по-українському!» (див. докладніше р. X п. 7.1.2.2.2.2);

б) відновлення практики давати дітям подвійні імена, що активізувалося переважно в західноукраїнських областях, де значна частина населення повернулася до греко-католицької конфесії: *Анна-Марія*, *Дмитро-Любомир* і под. (див. вище п. 2.1, а також р. X п. 7.1.1.3.2);

в) певне розширення функціонування в загальноукраїнському мовному полі гіпокористичних і взагалі розмовних за походженням форм особових імен як нейтральних і навіть офіційних: *Слава* (тобто Ярослава) *Стецько*, *Дарка* та ін. (див. вище п. 2.1, а також р. X п. 7.1.1.2).

Слід, однак, розцінювати як явне непорозуміння досить помітне тепер явище поширення практики офіційного іменування осіб за формулами *пан Іван*, *пані Марія* — ніби як «відродження» попередньої традиції українського мовного етикету з апелюванням, зокрема, до мовної практики Західного регіону та діаспори (див. р. X п. 7.1.2.2.2.3).

Не останньою мірою під впливом мовної практики західної діаспори стала поширюватися тенденція до якомога повнішого збереження звукового образу російських антропонімів: *Владімір Ленін, Александр Домогаров* і под. (див. р. X п. 7.1.4).

У розряді географічних назв це поширення номінацій:

— *Велика Британія* (уже навіть як офіційна назва) замість усталеного в радянський час *Великобританія*;

— «*Велика Україна*» (актуалізація прийнятої в Західній Україні назви на позначення основної частини України — її центральних та східних регіонів, що перебували в складі Російської імперії, а потім СРСР, яка застосовується з метою певного протиставлення або зіставлення для номінації й теперішньої Наддніпрянщини), наприклад: «Основною ідеєю усієї галицької історії, виявленої в політиці, культурі, суспільних устремліннях, була ідея соборності. Галичани називають Наддніпрянщину не інакше як — *Велика Україна*» (Михайло Косів. — Час, 27.11.1998, с. 11), «перенесення резиденції УГКЦ 2013 року зі Львова до Києва, на *Велику Україну*»;

— *м(М)атерик* у значенні «Україна» — на відміну від територій розселення етнічних українців за її межами (див. також вище п. 4.1 і р. X п. 8.2.1); це значення відоме також у слововжитку етнічних українців по той бік західного кордону країни — наприклад, на сторінках газети «Наше слово» (Польща): «лектор з *материка*», «добре вже відомі українцям у Польщі виконавці з *Материка*» [див.: Аркушин 1992]. Звідси: *материкова Україна, материкова українська мова* і под.; «Проблематичним лишається питання: чому *материкові* українці мусять обов'язково приймати певні, збережені в українській діаспорі мовно-правописні норми — як єдино правильні?» (В. Жежера. Пафос як Патос. — ГУ, 5.01.2001, с. 11);

— *к(К)рай* у значенні «батьківщина, вітчизна», а в переважному написанні з великої літери — у значенні «Україна» (пор. пол. *kraj*, західноукр. *край*: «вісті з *краю*»: УАС; див. також у діаспорі [Ажнюк 1999: 66]) — наприклад, у «шапках» на сторінках газети «Поступ» (18.07.2002 та інші номери): «Поступ у Львові», «Поступ у *Краю*», тобто з України; «<...> Кубійовичева — Струкова «Енциклопедія України» [англомовна. — О. Т.] гідно увійшла в численні наукові бібліотеки світу, де репрезентує *Край* і Діаспору» (Іван Дзюба, Сергій Білокінь, Дарка Даревич, Богдан Кравченко та ін. Пам'яті вченого. — ЛУ, 1.07.1999: на смерть професора Д. Струка); «Бо тут зібралися одержимі — ентузіасти національного відродження України <...> з усіх-усюд — з *Краю*, з Америки, Канади, Австрії, Польщі, Росії» (В. Перхач. — Науково-технічне слово, Львів, 1993, № 1, с. 6);

— *Срібна Земля* — поетичний перифраз на позначення Закарпаття, що поширився насамперед ще з творів Василя Пачовського, актуалізований тепер особливо в цьому регіоні: «*Срібна Земля — Фест*» (назва місцевої газети); «Справжнім випробуванням стали для А. Мельника події на Карпатській Україні. Революційний зрив на *Срібній Землі*, постання Карпато-Української держави <...>» (Богдан Червак. — УС, 9.12.1999, с. 2).

Урбанонім *Снівоче поле* (відкрите просторе місце в межах міста для проведення різноманітних культурно-масових заходів — пісенних фестивалів, концертів тощо) уперше в Україні було відкрито (за прикладом Естонії) в Тернополі (червень 1986 року), а потім це стали наслідувати і в інших містах країни, в тому числі й у Києві.

5.5. Ставлення різних кіл українського суспільства до активізації впливів зазначених ідіомів на українську літературну мову і політичне використання цього факту. Ставлення різних мовно-культурних і навіть соціально-політичних груп українського суспільства до цього явища (як уже неодноразово відзначалося, ці два потоки впливів — з боку західної діаспори і з боку Галичини — нерідко сприймаються в широких колах як єдине явище), як неважко помітити навіть сторонньому спостерігачеві, досить відмінне. Його можна характеризувати в загальному діапазоні суспільного ставлення в цілому до нових віянь в УЛМ, що активізувалися насамперед

з метою коригування її нормативно-стилістичних засад у бік повнішої «українізації» (див. докладніше р. VI п. 6), причому в ставленні з боку опонентів цих нових віянь саме до поширення впливу мовних практик діаспори та Галичини досягає найбільшого напруження факт його політичного використання. Якщо відмінності у ставленні до позиції підтримки з боку широких кіл населення Галичини та національно активних кіл західної діаспори курсу на розширення реального соціального статусу української мови як єдиної державної мови в країні (див. про це в пп. 1.1, 4.2) — у конкуренції, зрозуміло, з домінантною до цього російською мовою — загалом відбивають відповідний поділ мовних і політичних орієнтацій та уподобань різних верств населення країни, спрямованих на забезпечення повнокровного соціального функціонування в країні або тієї, або іншої з названих мов, то причини і вияв відмінностей у ставленні до відзначеного нового структурно-стилістичного струменя в корпусі й текстах УЛМ мають значно складнішу природу. Це ставлення не збігається з поділом населення за різними — «українськими» або «неукраїнськими» — культурно-мовними орієнтаціями: воно може бути дуже відмінним у самому середовищі осіб з очевидними політичною та культурно-мовною українськими орієнтаціями.

Що ж до позицій серед українських мовознавців у ставленні до посилення питомої ваги елементів регіолекту Галичини й ширше — південно-західного наріччя в загальноукраїнському мовному полі, то їх відмінність можна спостерігати вже в їхньому підході до факту самої констатації цього явища. Якщо одні дослідники сучасних мовних процесів відзначають цей факт як цілком очевидний, пор., наприклад: «<...> цей процес [«активне засвоєння лексики південно-західного наріччя та елементів західноукраїнської мовно-літературної практики». — *О. Т.*] триває і в наш час, більше того, він дістав своє загострення саме в роки незалежної України. Причини: по-перше, прагнення відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремішність від російської, по-друге, знайомство українського читача з літературою діаспори, в мові якої зберігаються галицькі елементи» [Муромцева 1998: 115]; «Активізація західноукраїнського мовлення як протидія зросійщенню, поширення видань з діаспори та репринтних видань теж впливають на сучасну норму, зокрема, створюють варіантність» [Сологуб 2003: 5–6]; «Діалектні елементи дуже довго входять у літературну норму. Має бути якість престижне середовище їх використання. Так, через Верховну Раду чимало слів, які вживалися на Західній Україні, стали нині загальноукраїнськими» ([Із інтерв'ю з тодішнім директором ІУМ В. Німчуком]. — УМ, 26.10.2000), то інші, навпаки, схильні заперечувати саму його наявність [див., наприклад: Радевич-Винницький 2011: 460–462; Терлак 2009: 396]⁵⁹. Крім не завжди усвідомлюваного самими мовцями прагнення шляхом такої мовної практики досягати повнішого увиразнення «українськості» української мови, на користь підтримки цих тенденцій висувають і більш цілеспрямовані аргументи — такі, як необхідність розширення діалектної основи УЛМ та збагачення її елементами іншої, також досить виразно представлені в житті українського народу мовно-літературної практики. Наприклад: «<...> на екрани телевізорів і шпальти газет линули численні галичанізми; спочатку їхнє вживання було більш обмеженим, таким, що лише час від часу чергувалося зі звичним східноукраїнським, однак поступово галичанізми набувають все більшої ваги. з іншого боку, в мові художньої літератури, особливо наддніпрянських письменників, в усному мовленні на сході ці вкраплення поки що обмежені. <...> Головне — будь-які спроби зупинити, загальмувати процеси поширення кращих [! — *О. Т.*] здобутків галицького мовлення, а звідси — збагачення українських

⁵⁹ Щодо пояснення такої позиції деяких мовознавців, які, до того ж, живуть і працюють у самій Галичині, то можна висловити припущення, що вони схильні заперечувати нинішній факт активізації впливів західноукраїнської мовної практики на УЛМ тому, щоб не давати «недругам» української мови, які давно вже й постійно пишуть про її «галичанізацію», ще додаткових аргументів.

загальнолітературних норм не мають майбутнього» [Кононенко 2003: 424–425]; «У пострадянську еру галицький варіант української літературної мови, оскільки він частково зберігся в Галичині і в галицькій діаспорі, особливо в Північній Америці, знову вступив у дію. Немає нічого дивного, що галицький варіант української мови знову відіграє певну роль у загальному розвитку української мови» [Moser 2009: 328]. Висловлюється також жаль, що «офіційна» УЛМ далеко не все прийняла і все ще неохоче приймає до свого складу елементи західноукраїнського варіанта [див., зокрема: Ткач 2007: 91–98 та ін.]; «Навряд чи можна погодитися з СУМом [«Словником української мови» в 11 томах. — О. Т.], що галичанізми типу *креденс* <...> (буфет), *опінія* (точка зору) є застарілими, що *візія* — це “привид”, а не ширше “бачення” тощо» [Кононенко 2007: 8].

На підтвердження того, що ця нова мовна хвиля знаходить (хоча, звичайно, далеко не завжди) сприятливий ґрунт у сучасній українській дійсності, говорить насамперед сам факт її поширення — незалежно від того, чи її зустрічають у мовному соціумі з цілковитим схваленням (з огляду на вищенаведені аргументи), чи просто сприймають як даність (мовляв, так тепер треба).

З іншого боку, досить виразно виявляється й позиція несприйняття таких нових мовних віянь (див. про це також: р. VI п. 6.2.2) — у широкому діапазоні від, наприклад, появи стримано-іронічного жарту щодо нібито нових критеріїв нормативності / ненормативності фактів української мови: «У нас у *Торонті* так (не) кажуть» (за зразком ніби «традиційного» для оцінювання фактів української мови судження «У нас у селі так (не) кажуть») — до відверто політизованих їх засуджень.

Критична оцінка цього явища характеризує насамперед позицію кіл проросійської політичної орієнтації, у тому числі лівих сил, — як явно згубного не тільки для «справжньої» української мови (з намаганням протиставити «галицько-діаспорну» мову «класичній полтавській», або «мові Тараса Шевченка»: див. про це також р. VI п. 6, р. X п. 3.10.1), а й для самого українського народу, якщо він розірве кровні узи з іншими східнослов'янськими і православними народами (при цьому мається на увазі, зрозуміло, насамперед російський народ). Пор., наприклад: «Все более явное и неприкрытое вмешательство в наши внутренние дела всевозможных “проверяющих”, дискредитация страны на международной арене, попытки насадить извне “новое” руководство [про В. Ющенка? — О. Т.] и даже “новый” украинский язык украинской диаспоры <...> — таковы результаты многолетней “евроинтеграции” Украины» (В. Долгунов, журналист. — СН, 27.01.2004, с. 7); «Прозападные имитаторы запрудили прекрасный украинский язык англицизмами и прочей иностранщиной. Нашпиговали “рідну мову” массой слов и выражений, непонятных большинству украинцев: спикер, мэр, маркеты, чипсы, топы, шопы, клабы, брэнды, триллеры, стриптиз, консалтинг, дизайн, аудитор, ребрендинг, дилер, киллер <...> И, словно в поддержку этой тарабарщины, русофобы под предлогом защиты украинского языка, вернее галицийского суржика, ведут широкомасштабную кампанию за искоренение в Украине русского языка. Борьбу, унижающую и оскорбляющую 72% [?! — О. Т.] граждан, говорящих на русском языке <...> Создается впечатление, что в Украине вместо патриотизма внедряются две его имитации: галицийский национализм и евроинтеграционное низкопоклонство. Обе антинародные» (М. Лошкарев. Об имитаторах и плодах их деяний. — Киев. в., 22.03.2007); «На территории Украины проживают два коренных украинских этноса (западный и центрально-юго-восточный), имеющие между собой глубокие цивилизационные отличия», «Реформа украинского языка, которую уже пытался проташить при Л. Кучме академик Н. Жулинский, направлена на навязывание всей Украине — как эталонных — языковых особенностей, свойственных западным областям или эмигрантам, покинувшим Западную Украину в конце XIX — начале XX ст. и сохранившим эти особенности внутри своих сообществ в Канаде, Америке, Аргентине и

др.» (Василий Волга. Культурная война в Украине (2004–20??). Киев, 2008, с. 9, 49; автор — лідер партії «Союз лівих сил»).

Причому критики-немовознавці часто відносять до нових «галичанізмів» і ті мовні одиниці, що не обов'язково є ними або якщо і є, то це не нові явища в УЛМ (див., наприклад, такі твердження щодо слів *шпальта*, *терени*, *відсоток*, *кшталт*, *гатунок*: П. Толочко. «Наразі над теренами нашої землі з летовища піднявся гелікоптер». — ГУ, 22.05.2002, № 90; щодо *потерпати*, *скажімо*, в *такий спосіб*, *галуження*: Є. Білий, читач, м. Полтава. Хто захистить українську мову? — Газета «2000», 28.05.2004, с. F6).

Проте застереження щодо небажаності різкого маневрування в нормативно-стилістичній орієнтації УЛМ у бік ширшого наповнення її елементами південно-західного наріччя, регіолекту Галичини та мовної практики західної діаспори й, відповідно, щодо загрози розхитування її вже загалом сформованих нормативних засад висловлюються, звичайно, і з боку певних кіл із загалом здоровим мовним консерватизмом (у тому числі й серед філологічної інтелігенції), стосовно яких немає підстав робити закиди щодо відсутності в них української не тільки політичної, а й культурної-мовної орієнтації. Пор., наприклад: «<...> Досі ми говорили про російсько-український суржик. Утім, на теренах Галичини місце російських традиційно посідали польсько-німецькі, Закарпаття — мадярські, а Буковини — румунсько-німецькі вкраплення. На сьогодні, коли польська політична зверхність давно перестала бути пекучою проблемою, говірка львівських напівбогемних “кнайп” сприймається нами як ще одна риса місцевого шарму. Але якихось шістдесят років тому ситуація була докорінно іншою, й місцеві патріоти гнівно таврували чужинецькі нашарування в мові. Не менше суржикових рис притаманно й мові української діаспори, чистотою якої (на противагу зросійщеній “підсовєтській” мові) ця “діяспора” вельми пишається» [Стріха 1998: 636] (див. також застереження проти надмірного захоплення одиницями на зразок *аби*, *лазничка*, *летовище*, *наплечник*, *слухавка* — з обмеженням у вжитку відповідно *щоб* / *для того щоб*, *ванна*, *аеродром*, *рюкзак*, [телефонна] *трубка*: Довідник... 2005, с. 30, 33, 133; *бабця*, *візитівка*, *есей*, *поетка* — з обмеженням відповідно *бабуся*, *візитка*, *есе*, *поетеса* [Зорівчак 2005]).

Ось, наприклад, критичні оцінки щодо насичення «галичанізмами» / «діаспоризмами» (які, як уже відзначалося вище, не обов'язково є ними) мови перекладної літератури — художньої й навіть наукової: «— В Україні історично склалися дві перекладацькі школи — київська й львівська. Київська тяжіє до нормативної мови, львівська — до галицького діалекту. Чому це в галичан превалює, сказати важко, але вони за якийсь там локальний термін чи слово стоять насмерть. Хоча за межами Львова цього слова можуть уже й не зрозуміти. Є така тенденція, так я собі бачу: нормативно так, як у Львові на кухні. <...> На мій погляд, це сумнівно й не завжди доречно. <...> Наприклад, трапилося в одному перекладі слово *лилик*. Це — кажан. Навіщо ж уживати не всім навіть у Західній Україні відомого “лилика”, якщо є слово, знане всіма?» (В. Рябчун, київський перекладач. Лилик чи кажан. — Сл. Пр., 6.04.2006, с. 14); «Жаль, что “Шизики” в переводе Юрия Винничука скорее всего останутся книгой весьма ограниченного пользования. Язык переводчика, безусловно, живой, богатый и оригинальный, под силу оценить лишь тем, кто думает и читает по-польски! — О. Т.: все же у специфической галицкой речи с литературным украинским не больше общего, чем у Грабала с соцреализмом» (О. Гринберг. Нежное варварство. — СН, 14.09.2004; це рецензія на видання: Богуміл Грабал. Вар'яти / Пер. з чеської Ю. Винничука. Львів: ВНТЛ-Класика, 2004); «Окремо хотілося б зупинитися на перекладі В. Бурггардта, який ілюструє, очевидно, діаспорний варіант української мови. <...> Мова перекладу катастрофічно не відповідає нормам літературної мови та позначена відчутним польським впливом. <...> Переклад можна сміливо вважати зробленим для читача з діаспори <...>, а не для українського читача, якому деколи тяжко буде прослідкувати хід думки, не те що насолоджуватися відтворенням стилю філософа. <...> Обмежимося прикладами лексичних відхилень

<...>: *купно* — купівля, *життьовий* — життєвий, *духовий* — духовний, *позверхові* — поверхневі, *читальники* — читачі, *дурнота* — дурість, *числитися* — рахуватися, *мислі* — думки, *намацальний* — відчутний та ін. <...> Це створює викривлене уявлення про стиль Гассета як про стиль архаїчний та місцевий <...>; далі рецензент наводить інші зразки «оригінальних новоутворень» перекладача: *інженерство*, *скарлуватілий*, *скурпули*, *однозгідність* (Е. Міляновський. [Рец. на]: Х. Ортега-і-Гассет. Вибрані твори / Пер. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. Київ: Основи, 1994. — *Studia Methodologica*, вип. 1: Методологічні проблеми художньої творчості. Тернопіль, 1995, с. 193–195).

Ось сприйняття очима «східняка» (журналістки) мовних особливостей одного зі шкільних підручників нової України (це видання: Мирослава Чорна, Дарій Грабар. Буквар / Допущено МО України як пробний. Львів: Світ, 1993): «Зустріла недавно знайому з донькою-першокласницею. Поцікавилася, як наука дається. — І не питаєте, — розвела руками та. — Вчимося... Оце ледве відгадали, що на картинках. Вірніше, на картинках речі знайомі: каstrуля й чашка, а підписи — ледве підібрали. До речі, з завданням справилися з усього класу лиш ми. — Ми — це мама і донька. Розглядаю <...> яскраві малюнки. А ось і чашка, а може, металевий кухоль. Під нею вісім клітинок, в другій та останній вписано букву **О**. На мить задумуюся. Та мені підказують: *горнятко*. Під каstrулею п'ять клітинок, в другій стоїть буква **А**. Це вже простіше — *баняк*. Тільки до чого тут баняк і горнятко? [І далі авторка пояснює, посилаючись на СУМ-11, що *баняк* — це чавунний горщик, казан, а *горнятко* — зменш.-пестл. до *горня* «горщик». — *О. Т.*]. <...> Є в підручнику й інші недоречності, слова, яких не тільки дітлахи, а й їхні батьки не чули і не знають. <...> Судячи з того, ким написаний і де виданий підручник, можна сказати, для кого він призначений. Передусім для західного регіону країни. Цілком можливо, там він і <...> буде схвалений для подальшого використання. На здоров'я! <...> Для наших же школярів підручник малозрозумілий. Та й як його зрозуміти, якщо там суцільний галицький діалект [у букварі є також такі слова, як *верета*, *гражда*, *коновка*, *крісло* у значенні «стілець», *стрийко*, *тайстра*, *тобівка*, *ярина* «овочі» та деякі ін., а також *авто* з наголошуванням на першому складі. — *О. Т.*]. <...> Є літературна мова <...> І якщо в її основу покладено київсько-полтавський діалект [! — *О. Т.*], то нехай він і залишається, а не <...> нав'язувати як літературний галицький діалект» (Л. Шматенко, власкор «Зорі». Баняк, горнятко і ще щось. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 6.01.1995).

Можна навести також міркування з цього приводу автора однієї з рецензій на монографію, присвячену розгляду західноукраїнського варіанта української мови та його ролі в розвитку УЛМ [Ткач 2007], з промовистою назвою «Уперед у минуле <...>»: «<...> з погляду загальноукраїнської перспективи внесок Л. Ткач справляє враження анахронічного намагання повністю відступити від соціокультурного та мовного консенсусу, досягнутого переважною більшістю нормалізаторів мови із Заходу і Сходу країни на початку ХХ століття», «Хочеться, однак, сподіватися, що надмірний регіональний патріотизм у переоцінюванні внеску Галичини й Буковини у формування української літературної мови не призведе до аналогічної переоцінки її стандарту, який пережив політичні утиски та потужні впливи з боку сусідніх мов» [Danylenko 2009: 474, 476].

Ось характерні критичні оцінки проекту правопису УП 1999 (див. докладніше про цей проект та дискусії навколо нього в р. XI п. 1.3): «Кстати, меня очень смущает заявление Мыколы Жулинского о том, что обсуждение нового правописания проводили в Америке и Канаде. А почему не в Украине?» ([Із інтерв'ю з письменником Павлом Загребельним]. — *ФиК*, 3.03.2001, с. 6); «В газетных публикациях промелькнуло выражение, что это делается не столько для народа Украины, сколько для диаспоры. Но нигде в мире нет такого, чтобы диаспора диктовала метрополии, как нужно писать. Есть русская диаспора, есть польская. Но ни в России, ни в Польше не принимают во внимание их прихоти. А наоборот, диаспоры перенимают правописание территории обитания главного населения. Это во-первых. Во-вторых, в диаспоре нет единого правописания. Там

ориентируются на нормы 28-го года, но каждый журнал, газета делают это по-своему» (Угодническая орфография [Интервью с академиком-языковедом Виталием Русановским]. — Киев. вед., 16.01.2001, с. 7); в іншому інтерв'ю, відзначаючи факт орієнтування ініціаторів УП 1999 насамперед на «мову діаспори», В. Русанівський зауважував, що пристосування «до звичок переселенців» — це «приниження для 50-мільйонного українського народу» (ГУ, 23.01.2001); «Чому ми (52 мільйони) мусимо рівнятися на норми діаспори, а не навпаки? Хіба іспанці позичають правопис у панамців чи Британія озирається на Канаду та США? Навіщо конфлікт із живою мовою?» (В. Жежера. Кому б'юст поставити. — ГУ, 30.05.2000, с. 7)»; «І чому раптом ми на початку нового століття маємо писати і вимовляти слова так, як це було в 20-х роках минулого століття, як нині є в діаспорі, де мова, як відомо, “законсервована” саме на тому рівні, та й то лише у представників старших поколінь?» (Мова — живий організм, не чинимо над ним насильства [виступ від редакції газети]. — ЛУ, 18.01.2001) [див. також про обговорення факту наявності / відсутності впливу діаспори на розроблення УП 1999 в українських ЗМІ того часу: Кулик 2010: 542–543, 599, 601; Погрібний 2001: 267].

Неприйняття проекту правопису УП 1999 головний редактор часопису «Критика» (етнічний українець зі США) пояснював не тільки звичайною інерцією суспільства, а й залякуванням його «Заходом»: «Найбільше спрацювали інерція та демагогічне залякування Заходом. Після завзятих боїв у пресі, де оперативним засобом для противників реформ (дуже часто не україномовних і мало зацікавлених українською мовою як такою) був заклик до “здорового глузду” <...> й іншування ініціаторів реформ як “діаспорників” (або їх поплентачів), “галичан” тощо, роботу правописної комісії припинено за президентською вказівкою» [Грабович 2002].

Говорячи про реагування різних кіл сучасного суспільства на розширення наявності в загальноукраїнському мовному полі елементів мовних практик Галичини та української західної діаспори, слід відзначити, що позиція критичного оцінювання цього факту характерна більшою мірою для ширших суспільних верств, тоді як у вужчому середовищі самих українських мовознавців, філологів вона виявляється значно стриманіше (на відміну, зокрема, як від різкої критики у філологічних колах самої України з приводу поширення таких впливів із західноукраїнського варіанта літературної мови наприкінці XIX — на початку XX ст. і в 20-х — на початку 30-х років XX ст.: це відомі критичні висловлювання Бориса Грінченка, Івана Нечуя-Левицького, Агатангела Кримського⁶⁰, так і від не менш гострої полеміки в середовищі сучасної української західної діас-

⁶⁰ Пор., наприклад, характеристики «галицький літературний жаргон», «галицько-українофільський жаргон», «галицьке ярмо» і т. ін. — з такими висновками: «<...> незважаючи на одність імення “українська мова”, фактично існує не одна, але дві різні літературні мови: українсько-австрійська та українсько-російська», «Вихід із цього важкого становища може бути тільки один: через те, що Російська Україна, в своєму народолобстві, нізащо не прийме штучного “галичанства”, доведеться галичанам очистити свій інтелігентський жаргон і цілковито прийняти літературну мову Російської України, засновану на близькості до народної мови», оскільки «не випадає, щоб 5/6 людності пристосовували свою мову до нецентральної 1/6; справа може відбутися тільки навпаки» [Кримський 1973: 276–278].

пори⁶¹). Адже протягом попереднього століття вже значною мірою згладилося багато відмінностей між наддніпрянським літературномовним узусом і мовною практикою регіону Галичини: з одного боку, значна кількість елементів цього регіолекту вже ввійшла до складу загальноукраїнської літературної мови, з другого боку, сама загальноукраїнська літературна мова вже значною мірою стала мовою постійного користування місцевого населення, насамперед міського та інтелігенції. Тепер позиція «критичної наступальності» щодо «офіційної» УЛМ характеризує, як уже відзначалося (див. пп. 1.2, 4.3), ставлення відповідних кіл галицької інтелігенції та діаспори.

5.6. Деякі підсумкові зауваження. Завершуючи виклад матеріалів цього розділу, можна додати такі найзагальніші висновки.

Повертаючись до наведених на початку розділу (див. п. 1) міркувань Ю. Шевельова щодо можливого відновлення в майбутньому, настання чергової хвилі впливів з боку мовної практики Галичини на загальноукраїнську літературну мову, можна тепер констатувати, що зі здобуттям (відновленням) Україною державної незалежності та посиленням уваги суспільства до проблем своєї мови цей процес справді активізувався, причому навіть значно більшою мірою, ніж припускав автор наведеної цитати, хоча й не так широко, як це було в останній чверті XIX — у першій третині XX ст. Проте останній факт пояснюється, очевидно, не стільки меншою інтенсивністю впливів, скільки тим, що тепер на шляху до можливої кодифікації багатьох таких явищ стоїть нормативність уже сформованої й більше того — стабілізованої вже протягом досить тривалого періоду літературної мови. Крім того, тепер далеко не завжди можна достатньо однозначно розмежовувати мовні впливи з Галичини і активізовані також у цей же період впливи мовної практики української західної діаспори.

Щодо ролі діаспори в мовному житті України можна сказати, що якщо в плані впливу на соціальний статус і, відповідно, на розширення та стабілізацію поля суспільного функціонування української мови значення для українського суспільства наявності в світі такого чинника, як українська західна діаспора, безперечно, не зменшуватиметься й у найближчій перспективі (поки українська мова не посяде належних їй як державній мові країни соціальних позицій), то щодо впливів цього фактора на корпус УЛМ (її структуру, стилістику, правопис) висновки, безперечно, будуть менш однозначними. З одного боку, з огляду як на цілком явну в сучасних умовах переорієнтацію мовної свідомості і мовної практики значної частини українськомовного соціуму, в тому числі українськомовних ЗМІ, в напрямі посилення дерусифікації української мови й ширше — узагалі її дальшої «українізації» (з неминучим, звичайно, при цьому суб'єктивізмом у різних колах суспільства щодо бачення тих чи інших аспектів цього явища), так і на таке ж, очевидно, масове відчуття поки що остаточної незавершеності формування структурно-стильової системи УЛМ певна її «діаспоризація» ще, без сумніву, триватиме. З другого ж боку, у зв'язку як із поступовим звуженням обсягу функціонування мови української діаспори в країнах поселення внаслідок давно вже наявної асиміляції

⁶¹ Пор., зокрема, різкі критичні виступи проти «полонізації» української мови в мовній практиці діаспори в П. Одарченка [Одарченко 1997: 85–174 та ін.]; І. Качуровський негативно оцінював деякі аспекти кодифікації УЛМ у 20-ті роки (зокрема, перенесення іменників м'якої групи відмінювання *кобзарь*, *словарь* і под. до твердої групи) як наслідок «компромісної угоди між галицькими і наддніпрянськими мовознавцями» [Качуровський 1994: 73]), критично висловлювався проти недиференційованого підходу, «загальної ейфорії» у ставленні «української еліти» до тих чи інших поглядів, позицій представників діаспори [Качуровський 2018: 511]. Навіть С. Караванський, виступаючи загалом за повернення до норм УП 1928, зокрема за форми на зразок *мальовання* і под., *катедра* і под., неохотно поставився до поширення з 90-х років у загальноукраїнському слововжитку «*абикання*», поширення прикметників із суфіксом *-ов-ий* на місці одиниць з *-н-ий* [Караванський 2001: 123–124, 199, 206, 208, 221].

молодших поколінь і певної втрати політичного інтересу діаспори в цілому після здобуття Україною державної незалежності до питання збереження в себе атрибутів українськості та перенесення їх на «Материк»⁶², так і з розширенням сфери використання в діаспорному середовищі сучасної «материкової» УЛМ, особливо серед іммігрантів нової хвилі, можна вбачати вже й поступове згасання в недалекому майбутньому цього впливу. Що ж до мовної практики (власне, практик у різних країнах) самої західної діаспори, то, хоча вона й зазнає тепер певного впливу з боку «материкової» УЛМ, прогнозувати її злиття з останньою також немає підстав. Вона лишається в статусі різних національних варіантів української мови (див. р. VII п. 3). Можливе згасання цих варіантів відбуватиметься внаслідок не повної їхньої уніфікації з «материковою» УЛМ, а поступового відходу поколінь їхніх носіїв, користувачів.

Уже певною мірою зближені між собою (останнім за часом досить показовим кроком у цьому напрямі з боку «офіційної» УЛМ стали відповідні зміни в УП 2019: див. р. XI п. 1.5)⁶³, УЛМ метрополії і мовна практика української діаспори (діаспор) мають, звичайно, доповнювати одна одну й співіснувати в умовах взаємної лояльності між їхніми прихильниками та користувачами⁶⁴ і в будь-якому разі — без політизованої конфронтації, що, безперечно, природніше вдається насамперед уже молодшим поколінням носіїв української мови як у метрополії, так і в діаспорі, на мовну свідомість яких зі зрозумілих причин найменшою мірою міг вплинути стан «холодної війни» періоду існування СРСР.

⁶² Пор., наприклад, у спостереженнях і висновках відомих діячів діаспори: «У наш час можна було говорити про канадську Україну, а сьогодні ситуація змінилася. І мені здається, що поява незалежної України буде мати негативний вплив на українців за кордоном. Зараз набагато менше людей говорять українською. Наші батьки нас, а потім і ми своїх дітей примушували вивчати українську мову, казали: "Поїдеш в Україну і не зможеш спілкуватися ні з бабою, ні з дідом, ні з братом, ні з сестрою — вчись!" Також ми мусили щось робити, щоб допомогти нашим братам і сестрам вибороти незалежність України, дійти до своєї держави! Сьогодні ж держава є — за неї не треба воювати. З другого боку, українець у Канаді вивчає українську мову, а потім приїздить в Україну, а до нього говорять по-російськи <...>» ([Інтерв'ю з Василем Веригіою, Генеральним секретарем Світового конгресу вільних українців]. — УС, 25.05.2000); «Студентів на моїх курсах [з україністики. — О. Т.] я мав багато (20–25 у класі), і щойно після проголошення незалежності України, коли я був уже на пенсії, кількість студентів різко зменшилась (мабуть, чи не тому, що не треба було тут зберігати українську мову й культуру, бо вони збережені в Україні?)» (Юрій Луцький. Нарис мого життя. — Журнал «Дзвін», м. Львів, 2002, № 4, с. 117).

⁶³ Що ж до змін у відповідному напрямі в мовній практиці «старої» («класичної») західної діаспори, то тут якісь конкретні висновки в цьому плані робити, безперечно, передчасно. Але див., наприклад, нещодавно статтю одного з представників цих кіл української діаспори (Канада), присвячену оглядові цієї редакції «Українського правопису»: її як нейтрально-констатувальна стилістика, так і конкретні мовно-нормативні особливості (*різний*, а не *ріжний*; род. *ідентичності*; *варіант*, *діалог*, *діаспора*, *територіальний*, хоча *спеціаліст*) свідчать про загалом схвальне ставлення до оновленої «старої» УЛМ [Горняткевич 2020].

⁶⁴ Не можна, звичайно, уявляти характер таких контактів як вулицю тільки з одностороннім рухом, як це бачилося свого часу, наприклад, одному з критиків УП 1990: «Не слід забувати, що правописом 1929 р. послуговується українська діаспора. Інститут же мовознавства, замість зближення правописів діаспори України, ще більше їх віддалив. І це тоді, коли говорилося про тісну співпрацю з діаспорою, створювалася Міжнародна асоціація україністів, ішлося про об'єднання в єдине річище української культури» (С. Караванський. Незалежній Україні — Незалежний правопис! — Сл., 1993, ч. 4, с. 4).

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ: Рідна мова, 1999.
- Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994.
- Аркушин Г. Л. Українське слово в «Нашому слові». *Культура слова*. 1992. Вип. 43. С. 17–20.
- Баршчэўская Н. Беларуская эміграцыя — абаронца роднае мовы. Варшава, 2004.
- Бурячок А. Джерела української військової термінології. *Народна газета*. 1993. № 5. С. 6.
- Бушлякоў Ю. Я. Станкевіч як ідэоляг беларускага моўнага пурызму. *Я. Станкевіч. Збор твораў ў двух тамах*. Менск: Энцыклапедыкс, 2002. Т. 2. С. 534–578.
- Вовк А. Творення безликої людини в УРСР. *Культура слова*. 1994. Вип. 45. С. 95–101.
- Выгонная Л. Ц. Беларуская літаратурнае вымаўленне. *Беларуская мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. A. Łukaśanec, M. Prigodźić, L. Sjaśeška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 105–147.
- Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1929.
- Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Фенікс*. Дітройт; Мюнхен, 1961. Зош. 10. С. 3–16.
- Горбач О. Російсько-український «Словник ділової мови» Інституту української наукової мови ВУАН (1930) [це післямова видавця у вигляді окремого додатка. — О. Т.]. *Дорошенко М., Станіславський М., Страшкевич В. [Російсько-український] Словник ділової мови* (Харків; Київ, 1930) / Фотопередрук з післясловом О. Горбача. Мюнхен, 1993. С. 1–6.
- Горняткевич А. Український правопис 2019 р.: старе знов нове. *Західноканадський збірник, т. 49: Матеріали міжнародної наукової конференції «Мова, культура і соціум в Україні та діаспорі»*. Едмонтон: Видавництво НТШ в Канаді, 2020. С. 142–149.
- Грабович Г. Правопис для «Критики». *Критика*. 2002. Ч. 1–2. С. 3.
- Григор'єва Т. М. Русская орфография в эмиграции. *Русистика сегодня*. Москва, 1998. № 1–2. С. 53–61.
- Гриценко П. Ю. Регіоналізм. *Українська мова: Енциклопедія* / Ред. колегія В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Вид. третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 566.
- Грушевський М. Український П'ємонт. *Украинский вестник*. Киев, 1906. № 2. С. 104–108.
- Гумецька Л. Л. Спостереження над розмовною мовою сільської молоді Львівщини. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення* / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1965. С. 281–295.
- Дацишина М. В. Язык как инструмент власти: немецкий язык для временно оккупированных советских территорий. 1941–1944 гг. *Вопросы языкознания*. 2012. № 1. С. 66–87.
- Дзюба І. Прокісли «щі» від Табачника. Галичанофобія — отруїне вістря українофобії. Дрогобич: Коло, 2020.
- Єрмоленко С. Я. Літературна норма в аспекті мовної свідомості. *Життя у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського* / Відп. ред. В. Г. Складенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 379–390.
- Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1993.
- Жураўскі А. І. Дэструктыўныя ўхілы ў сучаснай беларускай мове. *Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя* / Адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч. Мінск: БДУ, 1998. С. 12–15.
- Задорожний Б. Принципи визначення правил транскрипції іншомовних слів засобами української графіки. *Другий Міжнародний конгрес українців: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 207–210.
- Залеська-Онишкевич Л. М. Л. Про мовну політику, маргіналізацію мови і правопис: Зовнішнє втручання у мову. *125 років Наукового товариства імені Шевченка: Збірник наукових праць і матеріалів* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2001. С. 151–157.
- Земская Е. А. О языковой рефлексии эмигрантов первой волны. *Язык русского зарубежья: Общие процессы и речевые портреты* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки славянской культуры; Вена: Венский славистический альманах, 2001. С. 115–118.
- Зорівчак З. Боліти болем слова нашого... Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005.
- Караванський С. Секрети української мови. Київ: Кобза, 1994.
- Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001.
- Караулов Ю. Н. О русском языке зарубежья. *Вопросы языкознания*. 1992. № 6. С. 5–18.
- Карачун В. Українська військова термінологія. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 403–406.

- Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилістика). Мюнхен; Ніжин, 1994.
- Качуровський І. Спомини і постаті. Київ: Кліо, 2018.
- Кононенко В. Побутово-розмовне мовлення галичан. *Warszawskie zeszyty ukraïnoznawcze / Варшавські українознавчі записки*. Warszawa, 2003. Т. 15–16. С. 418–425.
- Кононенко В. І. Функціонально-комунікативні аспекти академічного тлумачного словника української мови. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 3–11.
- Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, wydanie 2, 2017.
- Коць-Григорук Л. Післямова. *Г. Голошкевич. Правописний словник*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. Вид. 12. С. 452–457.
- Кочерга О., Непийвода Н. Висловлювальні можливості української мови та втілення їх у терміновтворенні. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 19–22.
- Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *А. Ю. Кримський. Твори в п'яти томах*. Київ: Наукова думка. Т. 3, 1973. С. 252–282.
- Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005.
- Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010.
- Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. с рус.: І. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва: Время, 2004.
- Мак О. Катедра українських студій чи кафедра малоросіяництва? *Сучасність*. 1996. Ч. 11. С. 135–143.
- Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ: Академія, 2012. 288 с.
- Марван І. Quo vadis, lingua ucrainica? — Куди йдеш, українська мова? *Українська газета*, 2.09.1993.
- Матвіяс І. Г. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 4. С. 57–65.
- Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2007. № 1. С. 38–46.
- Митрополит Іларіон [Огієнко І.] Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег: Наша культура, 1959 (1958).
- Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2011.
- Муромцева О. Про деякі активні процеси в словниковому складі української літературної мови кінця 80–90-х років ХХ ст. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 115–116.
- Огієнко І. Відміни наголосу галицького від літературного. *Рідна мова*. 1939. Ч. 4. С. 174–185.
- Огієнко І. Наша літературна мова... Вінніпег, 1959 (1958) — див.: Митрополит Іларіон [Огієнко І.]. Наша літературна мова... 1959 (1958).
- Одарченко П. Про культуру української мови. Київ: Смолоскип, 1997.
- Палінська О. Регіолект сучасного Львова: контактено-мовні процеси. *Магістр гри слова : Філологічні дослідження, присвячені 60-річчю професора Флорія Сергійовича Бацевича*. Луцьк: Твердиня, 2009. С. 294–305.
- Палінська О. Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 174–180.
- Палінська О. Ставлення мовців до «львівського мовлення» (методика «парних масок»). *Мова і суспільство*. Львів, 2012. Вип. 3. С. 257–264.
- Перхач В. Роздуми. Львів: Фенікс, 1995.
- Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Прыгодзіч М. Р. Беларуская мова па-за межами Беларусі. *Języki słowiańskie 1945–1995: gramatyka — słownictwo — odmiany* / Red. M. Balowski. Opole: Uniwersytet Opolski, 1995. С. 47–51.
- Радевич-Винницький Я. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання. Київ; Дрогобич: Посвіт, 2011.
- Редько Ю. К. Географія основних типів українських прізвищ. *Питання ономастики* / Відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1965. С. 77–86.
- Русанівський В. М. Співвідносність у розвитку художнього й наукового стилів. *Мова і час : Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1977. С. 182–199.
- Русанівський В. Міжнародне співробітництво в галузі української культури: стан і перспективи. *Вісник Міжнародної асоціації україністів*. 1991. № 1. С. 17–28.
- Русанівський В. М. Український гумор і його мова. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 3–17.

- Савицький М. П. Український синтаксис з погляду діахронічної типології. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 45–49.
- Сербин Р., Харчун Я. «Шовкова» русифікація української діаспори. *Сучасність*. 1993. Ч. 8. С. 137–138.
- Сікора Г. В. Львівське мовлення в термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник*. Київ, 2015. Вип. 3(2). С. 62–80.
- Сімович В. Наша товариська мова. В. Сімович. *Праці в двох томах. Т. 1: Мовознавство* / Упоряд. Л. Ткач. Чернівці: Книга XXI, 20056. С. 283–289.
- Скляренко В. М. Історія українського наголосу: Дієслово. Київ: Наукова думка, 2017.
- Сологуб Н. Актуальні питання сучасного українського мовного розвитку. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 5–9.
- Стахович І. З міфів і комплексів про мову діаспори. *Петро Одарченко: Портрет вченого і дослідника*. Київ: Смолоскип, 1999. С. 180–182.
- Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет. *Урок української*. 2001. № 3. С. 14–15.
- Стріха М. Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні проблеми. *Сучасність*. 1995. Ч. 9. С. 74–79.
- Стріха М. Суржик. *Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998. С. 629–643.
- Терлак З. До проблеми кодифікації граматичних норм української мови. *Магістр гри слова : Філологічні дослідження, присвячені 60-річчю професора Флорія Сергійовича Бацевича*. Львів; Луцьк: ПВД «Твердиня», 2009. С. 395–403.
- Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. Ч. 2: Джерела та соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги—XXI, 2007.
- Хобзей Н. Слова і місто, або Місто в словах. *Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів: Ін-т українознавства імені І. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 7–38.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970.
- Чучвара А. П. Порівняльна характеристика прізвиськ сільського та міського школяра. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2012. Вип. 24. С. 175–183.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.:] Сучасність, 1987.
- Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1996 (перше видання 1966 р.).
- Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 68–76.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002.
- Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
- Шерех Ю. — див. також: Шерех Ю.
- Шерех [Шевельов] Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951.
- Шерех [Шевельов] Ю. Так нас навчали правильних проізношень. *Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології* : В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 3. С. 203–249.
- Шерех Ю. — див. також: Шевельов Ю.
- Щітківська Т. «Азбучна війна»? Як створювали новий «Український правопис». *Літературна Україна*, 15.08.1991. С. 2.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.
- Яр Славутич. У яких словах писати г. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 63–69.
- Bartmiński J. Prawica — lewica. Sposoby prafilowania pojęć. *Poradnik Językowy*. 1991. Zesz. 5–6. S. 160–166.
- Bieder H. Der Kampf um die Sprachen im 20. Jahrhundert. *Handbuch der Geschichte Weissrusslands* / Hrsg. von D. Beyrau und R. Lindner. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. S. 451–471.
- Buchmayer M. Soziolinguistische Aspekte der aktuellen Sprachenfrage in den ukrainischen Kirchen des byzantinischen Ritus. *Das Ukrainische als Kirchensprache / Українська мова в церквах* / Hrsg. von M. Moser. Wien: Lit Verlag, 2005. S. 243–306.

- Danylenko A. Forward into the Past, or How to Particularize New Standard Ukrainian. *Slavic and East European Journal*. 2009. Vol. 53 (3). P. 471–476.
- Dubisz S. Język polski poza granicami kraju. *Język polski* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, 2001.
- Magocsi P. R. The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Stoffel H.-P. Slav Migrant Languages in the New World. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. P. 805–830.
- Szydłowska-Cegłowa B. Rola emigracji politycznej 1939–1989 r. w kształtowaniu słownictwa publicystyki polskiej. *Slavia Occidentalis 1994*. Poznań, 1995. T. 51. S. 93–106.
- Urbańczyk St. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Slawistik*. 1984. Bd. 29. S. 853–863.
- Warditz V. Языки славянских диаспор: актуальный статус, проблемы и перспективы изучения. *Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavistenkongress, Minsk 2013* / Hrsg. S. Kempgen, M. Wingender, N. Franz, M. Jakiša. Bamberg: Otto-Friedrich-Universität, 2013. С. 303–312.
- Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze / Варшавські українознавчі записки. Warszawa, 2003. Т. 15–16.

РОЗДІЛ VI

ПОСИЛЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ ДО КОРИГУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ЗАСАДАХ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА ДО ЇЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НА ЗАСАДАХ РЕГУЛЯРНОСТІ. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО МОВНОГО ПУРИЗМУ І ЙОГО НАПРЯМИ

1. Активізація суспільної уваги до проблем сутності «справжньої» української літературної мови. Лінії мовного пуризму.

1.1. Перегляд нормативних засад української літературної мови в напрямі посилення її національної самобутності [див. також щодо різних аспектів цієї проблематики, зокрема: Літературна норма... 2013; Караванський 2001; Стишов 2003; Кочерган 2001; Мацько 2000; Остапчук 2013]. Від рубежу 80–90-х років, коли українська мова, проголошена державною мовою країни, стала об'єктом пильної уваги з боку суспільства й значно ширше впроваджуватися в різні сфери життя (вперше так широко після періоду українізації 20-х років), різко актуалізувалося усвідомлення того, що УЛМ потребує ще не тільки істотної структурно-стильової розбудови, оскільки досі була — як бездержавна — мовою з неповною парадигмою суспільного функціонування та порівняно вузькою соціальною базою її носіїв і в цілому користувачів, а й дальшого глибокого шліфування й навіть часткового перегляду нормативних засад у напрямі посилення її національної самобутності, тому що протягом кількох останніх століть вона не мала можливостей повнокровного самостійного розвитку, існуючи в тіні й під потужними впливами соціально сильніших мов сусідніх слов'янських народів. На рівень широкого громадського обговорення (далеко за межі середовищ фахівців — мовознавців, літераторів, журналістів, мовних редакторів, педагогів) вийшло насамперед загострене усвідомлення факту широкої й глибокої зрусифікованості УЛМ та необхідності виходу її з цього стану (з неминучим при цьому, безперечно, суб'єктивізмом в оцінюванні тих чи інших мовних фактів як справжніх або тільки гаданих наслідків зросійщення і з відсутністю в різних колах мовного соціуму необхідної єдності щодо бачення тих чи інших аспектів відзначеного явища). Прагнення, особливо активні у відповідних колах суспільства, до усунення тих неорганічних особливостей у структурі УЛМ та вживанні її одиниць, що видаються найбільшою перешкодою на завершальному етапі її становлення, і пошуки та впровадження на їхнє місце її органічніших, питомих особливостей або просто інших (на думку ініціаторів, прийнятніших) елементів відчутно ускладнюються також двома такими факторами. З одного боку, українська мова розвивалася протягом кількох століть під потужними впливами відразу двох мов сусідніх слов'янських народів — російської й польської, кожна з яких залишала свій слід у структурі української національної мови (насамперед, зрозуміло, в колишніх підросійському і підпольському регіонах) і значною мірою була — в різні періоди і в різних регіонах — зразком для наслідування й водночас об'єктом відштовхування з метою самозбереження в становленні й розвитку нової УЛМ. З другого боку, внаслідок бездержавності українського народу УЛМ в своїй новій історії досі не мала певних більш або менш тривалих періодів вільного, повнокровного розвитку, протягом яких могла б достатньою мірою стабілізуватися в ужитку й набути авторитетності для мовного загалу її нормативна база. Як наслідок обох цих чинників апелювання в разі ствердження або, навпаки, заперечування органічності для української мови того чи іншого мовного явища як до живої народної мови, так і до певного «золотого віку» в історії літературної мови нерідко лишаються для опонентів недостатньо

доказовими й переконливими. Проблема, таким чином, полягає не тільки в тому, що треба б усунути з нормативної основи оновлюваної УЛМ, а й не меншою мірою в тому, що варто б запроваджувати замість цього. У цьому контексті в нових умовах суспільної демократизації та національно-державного будівництва загострилася також конкуренція між досі усталеною літературною мовою («офіційною», як нерідко називають її в певних колах з несхвальними конотаціями) і тими різновидами УЛМ, один з яких існував у межах підрадянської України до початку 30-х років (його «матеріальними» уособленнями сьогодні вважають насамперед УП 1928 і словник Голоск.¹), інший — до 40-х років на західноукраїнських землях (насамперед у Галичині), і обидва вони знайшли своє даліше функціонування в мовній практиці західної української діаспори (див. р. V).

У складному комплексі актуалізованих у межах описуваного періоду стильових і нормотворчих процесів можна виділити аспекти а) спрямованості цих тенденцій, б) функціонально-мовних сфер їхнього розгортання, в) їхньої соціально-культурної бази та г) ставлення до них / їх сприймання з боку різних кіл мовного соціуму.

У зв'язку зі значним посиленням уваги українського суспільства до проблем загального стану своєї мови стало поширюватися також поняття екології української мови, став розвиватися напрям української еколінгвістики (лінгвоекології) (пор. також щодо актуалізованого тепер поняття екології — у застосуванні не тільки до навколишнього світу, а й до суспільства та до людини: р. I п. 4.5). Екологію української мови розуміють як у ширшому плані (відповідно до відомої праці американського дослідника Е. Хаугена 1972 року) — як взаємодію, взаємовпливи між національною мовою і її довкіллям, з виробленням цілеспрямованого мовного планування для забезпечення її функціонування й розвитку як національного надбання, самобутньої скарбниці й знаряддя культури народу [Марван 1993; Ажнюк 2012; пор. також щодо інших слов'янських мов, наприклад: Цыхун 1998; Данеш, Чмейркова 1994], так і (очевидно, частіше) у вужчому плані — як забезпечення культури та чистоти мови (в охороні її від надмірних іншомовних впливів і міжмовної інтерференції, від засмічення жаргонізмами, від вульгаризації тощо) (див., наприклад: Білоус / Сербенська 2005).

1.2. Напрями розгортання тенденцій пуристичного характеру в коригуванні засад української літературної мови. У загальних межах активізації суспільної уваги до чистоти (автентичності) та культури УЛМ виразно окреслилися ті мовні тенденції, які звичайно іменують пуристичними [пор., наприклад: Bilaniuk 2005: 100–102, 117–118, 130–131; Крутлов 2003: 60–61; Яковець 2004; Селігей 2008], що, звичайно, можна було вважати цілком очікуваним на сучасному етапі УЛМ — черговому з переломних у її розвитку. Отже, виникає необхідність оперування щодо УЛМ на її теперішньому етапі розвитку терміном «пуризм» (незважаючи на неоднозначність його розуміння й особливо оцінної кваліфікації в нашому мовознавстві, і не тільки в нашому [пор., наприклад: Lubaś 2007: 119]).

За досить усталеним розумінням, мовний пуризм — це «крайній [точніше б, очевидно, сказати: особливо пильний та ідеологічно запрограмований і нерідко досить системний — як планування мовного корпусу й навіть як мовна політика. — О. Т.] вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо)» [Єрмоленко 2007: 563], дія якого поширюється на різні мовні рівні, але особливо повно охоплює лексику. У загальних межах пуризму, як відомо, співіснують помірішій у своїх виявах

¹ Пор., наприклад: «80 років тому в Харкові було запроваджено перший загальноукраїнський правопис <...> За його нормами Григорій Голоскевич уклав “Правописний словник”, за що поплатився життям. Здавалося б, для будь-якої держави така дата — 80 років утвердження національного правопису — мала б стати великою подією культурного життя. На жаль, ні науковці, ні політики не скористалися цією подією для зміцнення національної ідеї, про яку вони люблять вряди-годи згадувати. Ми перевидали цей Словник, бо вважаємо його з'яву в культурному обігу надзвичайно актуальною» ([Із інтерв'ю з Л. Копань, директором «Університетського видавництва ПУЛЬСАРИ»]. — Сл. Пр., 5.11.2009).

(і поміркованіший з боку самих його провідників) і радикальніший напрями, позитивні і (в разі їх нагнітання, коли позитив переростає у свою протилежність) негативні сторони, коли, зокрема, «надмірний пуризм збіднює стилістичне багатство мови й утворює зайві лексичні дублети, поглиблюючи різницю поміж розмовною й літературною мовою» [Горбач 1998]. У радянській ідеології та заідеологізованому радянському мовознавстві з їхніми настановами на «зближення» мов народів СРСР (з орієнтуванням їх при цьому на російську мову) явище пуризму й, відповідно, сам термін трактувалися після припинення процесів «коренізації» 20-х — початку 30-х років негативно, особливо щодо мов народів СРСР (як «український буржуазний націоналізм у мові» і под.), а пізніше принаймні неохотно (як «надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження, неологізмів і т. ін.»: СУМ-11, т. 8, с. 391; майже так само в: СІС 1974, с. 561) [див., наприклад: Матвієнко 1932; див. також огляди цього питання: Wexler 1974: 5; Запрудскі 2008а: 66–67]. Хоча мовознавці, виховані на традиціях європейської лінгвістики, ставилися до цього явища без ідеологічної зашореності як до «тенденції, через яку більшу або меншу мірою пройшли мало не всі культурні мови», цілком слушно розмежовуючи при цьому пуризм «пригноблених народів, надто народів, що відчують більшу або меншу загрозу денационалізації, яка нависає над їх культурою взагалі і мовою зокрема» і пуризм «міцного, культурно розвинуеного народу, коли націоналістичні настрої стають у ньому пануючими, підпорядковують собі все важливе в культурному процесі і дістають, не стримуючись здоровими чинниками інтернаціонального порядку, виразно наступальний характер» [Булаховський 1955: 116–122]. Ідеологічну запрограмованість і настороженість у ставленні до застосування цього терміна щодо української мови новітнього періоду виявляють, за радянською традицією, й деякі сучасні українські мовознавці, вбачаючи в його використанні негативну оцінку тенденцій до її очищення [див., наприклад: Пилинський 1976: 160; Масенко 2009]. Як, зокрема, і в період українізації 20-х — початку 30-х років минулого століття, нині також уже сформувалися напрями помірнішого і радикальнішого пуризму. Якщо в загальному руслі першого з них відбувається, хоча й різною мірою, мовна діяльність у межах уже достатньо широкого спектра мовної практики сучасного суспільства, то про прихильність певних осіб або інституцій (ЗМІ, видавництв тощо) до радикальніших напрямів свідчать їхня більш чи менш послідовна діяльність щодо реформування УЛМ та реалізації обраних принципів у конкретній мовній практиці або принаймні їхні програмові заяви, не так зосереджені на якомого збалансованішому поєднуванні того, що є, з тим, що має бути, як спрямовані з більшою увагою саме в бік останнього². У своїй основі, не відходячи від міри розумної достатності й не доходячи до крайнощів, пуризм, звичайно, сприяє оздоровленню відповідної літературної мови, тим більше, коли це стосується мов, обмежуваних протягом тривалого часу у своєму розвитку та функціонуванні.

Характеризуючи прагнення до очищення тієї чи іншої національної літературної мови від небажаних іншомовних елементів, слід також мати на увазі, що в межах близькоспоріднених — не тільки структурно, а й історично — мов (як, зокрема, в межах східнослов'янських мов, мов народів колишньої Югославії, словацької і чеської мов — на відміну, наприклад, від антинімецького пуризму доби чеського національного Відродження) значно посилюються моменти суб'єктивізму, коли носії тих мов, що протягом тривалого часу перебували або й продовжують перебувати під потужним впливом відповідних інших мов, нерідко схильні трактувати спільні для обох цих мов одиниці і явища

² Пор., наприклад, у цьому плані [Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду... 2005] — з висновками, що повернення до справжньої УЛМ може відбутися лише за умови докорінного перегляду нормативних засад нинішньої літературної мови (станом на початок 90-х років) на всіх її структурних рівнях і у всіх сферах функціонування, особливо в правописі й термінології (див. вступну статтю до збірника: «Мовна політика в УССР: історія лінгвоциду», с. 6–16).

як належні тільки цим «сильнішим» мовам (у загальному руслі стихійного пуризму) і навіть більше — усвідомлюючи факт такої незалежної від мовних впливів спільності, все одно визнають за доцільніше поступатися спільним, щоб тільки увиразнити відмінність своєї мови (у межах цілеспрямованого системного пуризму).

Існують різні класифікації різновидів мовного пуризму, в тому числі й на слов'янському матеріалі, зокрема такі:

— 1) «націоналістичний» (уживають саме такий термін. — *О. Т.*) пуризм, найпоширеніший серед різновидів пуризму, який спрямований на усунення зі структури національної літературної мови елементів, привнесених з інших мов, і недопущення їх надалі; 2) традиціоналістський пуризм (різновид мовного консерватизму), що орієнтується — як на зразок для наслідування — на особливості мововжитку певної попередньої епохи (так, у пуристичних настановах щодо польської мови це період між двома світовими війнами; для чеської мови періоду національного Відродження це була літературна мова часів власної державності до поразки на Білій Горі 1620 року); 3) елітарний пуризм, рідше представлений порівняно з двома попередніми типами, — орієнтування на особливості мововжитку певної авторитетної суспільної групи, верстви (для польської мови, наприклад, це мовлення тих прошарків інтелігенції, що налічують уже кілька поколінь); 4) «єгоцентричний» пуризм — орієнтування на власний мовний досвід (з дому, зі школи, зі свого середовища) (різновид, тісно пов'язаний з елітарним, рідше також з традиціоналістським пуризмом) [див.: Markowski 1999: 1723–1724; Kurkowska 1971: 70–73];

— 1) пуризм щодо зовнішніх джерел — «делімітаційний», а в його радикальнішому варіанті — «ксенофобічний» (в іншій праці цього ж автора — також: «патріотичний») пуризм, спрямований проти запозичень узагалі або з певної конкретної мови; 2) пуризм, зорієнтований на наслідування особливостей мововжитку раніших етапів розвитку певної мови (архаїзаційний пуризм) або, навпаки, на усунення таких особливостей з метою реформування, оновлення мови (реформістський пуризм); 3) пуризм, зорієнтований на народну мову (етнографічний пуризм) або, навпаки, на мову еліти (елітарний пуризм); 4) пуристична реакція на наслідки експансії пуризму в тих чи інших або в усіх попередньо названих різновидах його вияву — антипуризм [див.: Thomas 1991: 76–81; Thomas 1997: 76; див. також у плані огляду пуристичних тенденцій у сучасних слов'янських мовах: Lubaš 2007; про «антипуризм» у його різних виявах — як, з одного боку, пуристичну реакцію одних суспільних кіл на наслідки тієї чи тієї пуристичної інтервенції з боку інших кіл і, з другого боку, принципове незважання на пуристичні приписи — див. також: Брозович 1967: 25–26; Brozović 1970: 79; Сковорцов 1980: 327];

— 1) національний пуризм, спрямований проти іншомовних впливів (загальний, спрямований проти будь-яких іншомовних впливів, і специфічний, спрямований проти впливів з боку певної конкретної мови); 2) соціальний пуризм, спрямований на підтримування «чистоти» певного різновиду літературної мови; 3) консервативний пуризм, спрямований на підтримування наявного на певний момент стану літературної мови; 4) регресивний пуризм, який прагне повернути мову до стану «первісної чистоти», усунувши з її складу вже наявні іншомовні елементи [Visøt 2010].

Переходячи до характеристики напрямів пуризму в українській мові новітнього періоду, слід, звичайно, перш за все відзначити загострення недовіри з боку певної частини мовного соціуму до «офіційної» УЛМ — як значною мірою «зросійщеної» — і до відповідності того стану літературної мови, з яким вона вийшла на рубіж державної незалежності країни, справжньому «духові» української мови (з різкими виявами критичного ставлення в тому числі й до багатьох її, здавалося б, уже цілком усталених нормативних засад аж до прямої переоцінки її в цілому), та посилення упередженого ставлення

до рекомендацій «офіційного» українського мовознавства³, на яке покладають при цьому чи не основну відповідальність за зросійщення української мови в радянський час. Це, з одного боку, природна реакція здорових національних сил на попередній грубий період русифікації за царату та лицемірний період «інтернаціоналізації» за радянської доби, але, з іншого боку, вияв того, що в сприйнятті тих чи інших кіл суспільства УЛМ ще не завершила стадію розвитку, необхідну для остаточного усвідомлення її як уже сформованої стандартної мови з цілком усталеними й, головне, справді «своїми» параметрами.

Така недовіра посилюється й кількома обставинами вже сучасного мовного життя в країні. Це, по-перше, постійні суперечки щодо органічності того чи іншого мовного факту для української мови, дискусії системнішого характеру й більше того — конфліктні ситуації ідеологічного плану в середовищі самих українських мовознавців-нормалізаторів, від яких нерідко виходять взаємозаперечні рекомендації щодо тих чи тих конкретних мовних явищ, які нерідко не тільки не домовляються між собою щодо принципових засад нормативності УЛМ, а й можуть звинувачувати при цьому один одного в «неукраїнських» / «антиукраїнських» позиціях (усе це вихлюпується також у засоби масової інформації, подаючись, таким чином, на розгляд широкої громадськості: див. далі п. 6). По-друге, це очевидне погіршення якості матеріалів нормативних довідників з української мови (поряд, звичайно, з безперечною позитивною стороною багатьох із них — спрямуванням на очищення УЛМ від невластивих їй одиниць і явищ) — наявність у них досить численних помилок, неточностей, непослідовностей (як наслідок не тільки недостатньої уваги до цього з боку авторів та укладачів, а й відсутності належного стороннього редагування цих матеріалів — зокрема, з боку редакцій і видавництв, а також наслідок комерціалізації словникової справи й узагалі видання довідкової літератури з української мови — з оперативним реагуванням на потреби суспільства та ринку, але з не завжди достатньо професійним і сумлінним опрацюванням матеріалу⁴; не поодиноким став також вихід у світ загальномовних словників, підготованих немовознавцями або без зазначення авторів-укладачів), чого не було в такому масовому вияві у попередній (радянській) період. І, по-третє, як наслідок двох попередніх факторів — ще більше ослаблення авторитету «офіційного» українського мовознавства в очах як широких кіл суспільства, так і відповідних державних органів, служб та громадських організацій⁵.

³ Пор., наприклад, у сучасній післямові до перевидання одного зі словників періоду українізації: «Правописний словник Г. Голоскевича набуває особливого значення тепер, коли повсюдно в Україні відчутний брак широкої філологічної освіти більшості [! — *О. Т.*] вчених, донедавна спеціально інспірований радянською владою для витворення своєрідного культу російської мови та збіднення світогляду <...> навіть філологів, що робить їх безпомічними в регулюванні мовотворчих процесів», «Але офіційне мовознавство в Україні й досі замовчує його [Г. Голоскевича. — *О. Т.*] ім'я та його внесок у нашу науку про українську мову» (Коць-Григорчук 1994: 454–455).

⁴ Пор., наприклад, в одному з перших посібників 90-х років для практичного оволодіння українською мовою подання таких зразків словозміни як нібито фактів української морфології, як форми кл. в. *матере* — від *мати*, ор. в. мн. *очами* (поряд з *очима*) — від *око*, *плечами* (поряд з *плечима*, *плічми*) — від *плече*, форма наказ сп. *бач* — від *бачити*, форми дав. в. тільки *майстру*, *учню* та ін. (без форм *майстрові* та ін.), *Антону*, місц. в. *на майстрі*, *на учні* та ін. (без форм *на майстрові* та ін.) [Вихованець, Карпиловская, Клименко 1993: 13, 42, 74, 12, 16–17].

⁵ Так, у сфері українськомовної термінології та галузевих номенклатур у точних і природничих науках основну місію не тільки в упорядкуванні власне наукових (поняттєвих) засад, а й у розробленні нормативно-мовних принципів стали покладати на себе фахівці з цих наук, далеко не завжди довіряючи при цьому мовознавцям. Ця діяльність реалізувалася в межах описуваного періоду у підготуванні вже досить великої кількості словників і державних стандартів України (ДСТУ) на терміни (номени) та їх визначення, затверджуваних Держстандартом України як офіційні видання, обов'язкові для використання (див. р. 5.2.2). Книжкова палата України розробила правила скорочення слів у бібліографічних описах, також затверджених Держстандартом України як відповідний ДСТУ (див.: ДСТУ 3582–97 Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі : Загальні вимоги та правила. Київ :

Недовіру стали висловлювати насамперед щодо правописів і словників УЛМ — не тільки радянського періоду (від середини 30-х років), а й виданих уже пізніше (щодо переважної їхньої більшості). Звичайними в межах відповідного критичного дискурсу стали такі характеристики не тільки УП 1933, а й пізніших правописів включно з УП 1990/1993 і УП 2019, як «зросійщений правопис» («<...> йде восьмий рік з відновлення Української незалежної державності, а ще досі не видано нового, не зросійщеного, правопису»: М. Сингаївська. — УС, 5.11.1998, с. 9), «правопис Кагановича — Постишева» (див., наприклад: М. Цівірко. — ВК, 11.11.1999, с. 6) ⁶, «чужинецький правопис» («Доки поневірятиметься рідна мова в лабетах чужинецького правопису?»: В. Козирський, канд. фіз.-мат. наук. — Час, 1997, № 19), «жовтий правопис» (див. про таку характеристику нижче), а також заклики на зразок «Скиньмо чужі правописні кайдани!», «Незалежній Україні — Незалежний правопис!» (див. р. XI п. 1). Перекладні російсько-українські словники (найпоширеніший у радянський час, як, зрештою, й дотепер, жанр української лексикографії ⁷) саркастично характеризують як «російсько-російські» (характеристика, що набула поширення насамперед, очевидно, ще від А. Кримського ⁸) або ще дошкульніше як «русько-російські»: «Словник цей, як і більшість з тих, що вийшли в Україні за комуністичної влади, — російсько-російський» (Олександр Сопронюк, гол. редактор газети. — Сл., 1991, ч. 15, с. 3); «Досі не вщухають дискусії про сучасний український правопис. Правописна комісія <...>, звісно ж, базуватиме нову українську граматику на словнику Голоскевича, який зберіг кореневі, опорні елементи живої української лексики замість зафіксованої в “російсько-російських” словниках радянського періоду лексики, нещадно деформованої» ([Із інтерв'ю з Л. Копань, директором «Університетського видавництва ПУЛЬСАРИ»]. — Сл. Пр., 5.11.2009); «Преса з тупою настирливістю культивує не тільки дієслівну кальку з російської — “співпадати”, якої не подає навіть так званий “русько-російський словник”, а й дивний для українця покруч-іменник “співпадіння”» [Федотюк 2005: 9]. Щодо словників української мови «радянського зразка»

Держстандарт України, 1998). У новій державній картографічній продукції поширилася практика написання географічних назв з інших мов, що спрямована на максимально можливе відтворення їхньої звукової форми в мовах-джерелах, але в багатьох випадках може суперечити нормам правопису української мови — також цілком офіційного видання (див. р. XII п. 5.1.2). В остаточному затвердженні системи «української латиниці» — принципів передавання українських власних назв засобами латинської графіки (див. р. XII п. 5.1.3) Кабінет Міністрів України також не завжди враховував позиції українських мовознавців.

⁶ Під Кагановичем при цьому часто розуміють не мовознавця Наума Кагановича, справді причетного до роботи над УП 1933, а відомого радянського державного діяча Лазаря Кагановича [див., наприклад: С. Караванський. Незалежній Україні — Незалежний правопис! — Сл., 1993, ч. 4; С. Караванський. Хто верховодить на мовознавчому олімпі? — Час, 2.10.1997; Козирський, Шендеровський 2001: 7] або його брата [Горбач 1993: 2; Полюга 1993: 39].

⁷ Так, з близько 3200 перекладних словників (у тому числі різноманітних словничків як додатків до інших видань і подібних перекладних довідників), що виходили в межах України в період з XVII століття по 2018 рр., 46,7% становили російсько-українські й українсько-російські словники (Пилипчук 2020, с. 15–19).

⁸ Саме так схарактеризував А. Ю. Кримський (у листі-заяві від 4 травня 1941 року) матеріали готованого тоді російсько-українського словника (ним став РУС 1948), робота над яким тривала в ІМ АН УРСР, мотивуючи таким чином свою незгоду з підходами до його укладання і свій вихід з його редакційної комісії: «Словник складено не попросту в обрусительному дусі (це було б ще пів біди): складено його із свідомим напрямом систематично покалічити нашу мову, спотворити й перекрутити її структуру. А в державній комісії калічники нашої мови, автори цього антинаукового й тенденційно-шкідливого “російсько-російського” словника, засіли не на лаві підсудних у характері провинних, ба на лаві суддів з правом вирішальних голосів. <...> Будь-ласка, запроголоуйте мою заяву, що я не маю змоги бути членом редакційної комісії і що моє ім'я не повинно фігурувати ані десь на заголовку словника, ані десь у передмові, і ніде в тому виданні» (див.: Р. Корогодський. «Запроголоуйте мою заяву...» — ЛУ, 11.01.1990, с. 5).

застосовують також іншу саркастичну характеристику — «зелені словники» (зневажливий образ, що виник у середовищі українських письменників після виходу в світ академічного російсько-українського словника — РУС 1948 як каламбурне обігрування різних значень слова *зелений* — у значенні відповідного кольору його оправи і в значенні «недозрілий»: «<...> в словнику, прозваному “зеленим” не так за колір палітурок, як за недостиглість» [Антоненко-Давидович 1991: 178]; такий же колір оправи мали й томи пізніше виданого першого багатотомного тлумачного академічного словника української мови — СУМ-11): «Він [перекладач Григорій Кочур. — *О. Т.*] дораджував передусім, щоб мова не була засмічена русизмами, взятими безпосередньо з “зеленого словника” <...>» (Андрій Содомора, перекладач. — ЛУ, 19.11.1998, с. 6); «<...> Ми ж маємо “зелений” одинадцятитомний Словник української мови <...> Та, згадавши, що наші письменники й журналісти називають цей “зелений” Словник за його відверто білодідівську [І. К. Білодід був у період роботи над СУМ-11 та його виходу в світ директором ІМ і очолював редакційну колегію словника. — *О. Т.*] налаштованість до “слияня” не інакше як “російсько-російським”, лише тяжко зітхнув» (Микола Литвин, письменник, журналіст, бандурист. — Сл. Пр., 1998, ч. 5, с. 11). За аналогією до цієї «колірної» характеристики словників української мови утворено подібне оцінне каламбурне визначення також нової редакції українського правопису — «жовтий правопис» (про УП 1993, який мав саме такий колір обкладинки), що спирається на обігрування значення відповідного кольору і, очевидно, вживання слова *жовтий* з явно «нешанобливими» конотаціями у вислові «жовта преса», а можливо, й «жовтий білет» (посвідчення особи на бланку жовтого кольору для повій у Російській імперії): «Яскравими зразками того “сложившегося украинского языка” є множені й перемножувані мільйонними накладами національно небезпечні “зелені словники” <...> У згаданих словниках переважна більшість [! — *О. Т.*] термінів — кальки-перевертні з російської», «Що стосується структури “сложившегося украинского языка”, то ця структура упакована передовсім у “жовтих правописах”. Яскравим зразком такого “жовтого” є четверте видання “Правопису української мови”» [Перхач 1997: 4–5]; «Жовтий правопис та зелені словники <...> утривають усебічне спотворення нашої мови, надто в її фахових варіантах» (Козир. / Шендер. 1996, с. 6: До читача). Упевненості в справедливості таких різко негативних оцінок словників української мови радянського часу (30–80-х років) критикам-немовознавцям, безперечно, додають також аналогічні оцінки з боку й деяких сучасних українських лінгвістів, наприклад: «Лексикографічний плід зазначеної мовної політики [русифікації радянської доби. — *О. Т.*] з’явився 1948 року у вигляді сумнозвісного “зеленого” російсько-українського словника, який укладався переважно [? — *О. Т.*] на засадах калькування російської лексики» [Масенко 1993: 7].

Задля об’єктивності слід, однак, відзначити, що попри наявність у них низки явних росіізмів⁹, яких в останні десятиліття радянського періоду намагалася в міру можливості уникати й сама українська лексикографія, і ще більшої кількості тих мовних елементів, щодо відповідності / невідповідності яких українській мові суперечки тривають і досі, образливо характеризувати ці словники тільки як «російсько-російські» підстав немає. Такі характеристики не тільки дуже спрощують, а й викривляють справжній стан речей. І якщо оцінювати, що було б краще для тогочасної УЛМ, як, відповідно, і для всієї української національної культури: хай би ці словники взагалі не побачили світу чи все-таки від них було на той час більше користі, ніж шкоди, то, очевидно, багато

⁹ Щодо цього, то тут варто все ж таки вбачати насамперед не вину, а біду тогочасних українських словникарів: це відсутність у багатьох випадках на той час в українській мові відповідників до слів російської лексики, особливо її культурного, суспільно-політичного, термінологічних шарів, тоді як творити їх шляхом «кування», як у 20-ті роки, уже не було можливості; страх перед політичними репресіями в разі чергового звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі»; вони, зрозуміло, не могли також не орієнтуватися в своїй роботі й на тодішню реальну літературну мову з усіма її «мінусами».

хто і з критиків, подумавши, погодиться з останньою оцінкою. Пор. слова на захист РУС 1948 від одного з «винуватців» — одного з членів його редколегії: «І гірко мені заявити тут, що ні про один, здається, словник не сказано стільки прикрого й недоброго, часто й зовсім несправедливого, як про оцей горопашний “зелений” <...> Зеленим прозвали його, вбачаючи, певне, в цьому якусь особливу дотепність, численні його критики за колір обкладинки», «З якоюсь тихою насолодою чіпляються такі критики за окремі помилки й невдалі розв’язання, що справді трапляються в словнику 1948 року, величають його іронічно “російсько-російським” <...>, цілком ігнорують той факт, що без цього “зеленого” словника не обходиться ні одно видавництво, ні одна редакція, ні один перекладач у нашій країні» [Рильський 1987: 473]. Ось, наприклад, оцінка іншого «зеленого словника» — СУМ-11 з боку вимушеного емігранта з СРСР, якого, звичайно, важко запідозрити в якихсь прорадянських симпатіях: «Найбільша скарбниця української лексики — це одинадцятитомний академічний Словник української мови. <...> Словник української мови — значне досягнення українських мовознавців, які за несприятливих політичних умов, під пресом урядової русифікації все ж таки спромоглися створити найповніший і найдокладніший словник української мови» [Одарченко 1997: 173]. Сказані й наведені слова на захист цих словників, звичайно, жодною мірою не мають означати виправдання допущених у них хиб. Тут ідеться лише про їх загальну якомога об’єктивнішу оцінку.

Крім того, в самій мовній практиці (причому не тільки в розмовній) нерідко простежувалися / простежуються такі факти, що їх словники УЛМ жодним чином не пропонували — як, наприклад, досить частотні в поточному вжитку *слідуючий* (замість *наступний*), *співпадіння* (замість *збіг*), *приймати участь* (замість *брати участь*). Російсько-українські словники для перекладу рос. *защита* (в юриспруденції) пропонували тільки (РУС 1937, РУС 1948) або на першому місці (РУС-3) *оборона*, але повсюдно вживалося тільки *захист*.

Для оцінної характеристики УЛМ у межах такого критичного дискурсу застосовують визначення «офіційна літературна мова» (найбільш нейтральне), «*мова УРСР*», не тільки «*зросійщена*», а й «*зрадянщена*», ще зневажливіше — «*совкова мова*» (див. про «*совок*» у р. І п. 3.2.1) і под. Наприклад: якщо наприкінці 20-х — на початку 30-х років «було вперше створено стандартну українську мову», то тепер «наших дітей навчають *совковій мові* [нормою для української мови є все-таки «навчати чого-небудь», а не «чому-небудь». — О. Т.] офіційно» (П. Верховодов, д-р фіз.-мат. наук. Стандартна чи совкова українська наша мова? — УС, 17.12.1998, с. 9); «Писати нові твори <...> *мовою УРСР* є нині нонсенсом. І члени “НЛ” саме активно витворюють ареал живої, відродженої, до певної міри нової української мови» (К. Родик. Конфлікт «батьки і діти». — ВК, 16.10.1993, с. 4: це свого роду маніфест новоутвореного об’єднання молодих літераторів «Нова література»); «Саме праці Святослава Караванського у післястудентський час чистили мене від *укррадянської мови* (чи *недомови*), відкривали правду про і досі чинний *сталінсько-кагановичівський правопис*, про знищену наукову термінологію та вкрадену в нас московитами лексику щонайменше з половини 17 століття» ([Із інтерв’ю з І. Фаріон]. — ГУ, 22.06.2013 с. 3). Даючи різко критичну оцінку радянському періодові в недавній історії УЛМ, численні й різноманітні метастази якого в її структурі та стилістиці все ще, безперечно, відчуваються, виразники таких настроїв нерідко при цьому надмірно нагнітають негативне враження, подаючи реальний стан української мови ще гіршим, ніж він був насправді, наприклад: «Покручами, які жодним чином не причетні до української мови, натоптано більшість [! — О. Т.] сучасних словників, підручників і наукових журналів» (Зубков НРУПС 2005, с. 3).

Упередженість і навіть злий умисел лексикографів убачають не тільки у відповідному доборі або ж, навпаки, недоборі реєстру словників та в ідеологічно заданому тлумаченні відповідних груп лексики, а й, наприклад, у загальноприйнятій у лексикографії різних мов практиці стилістичного ремаркування одиниць реєстру, що нібито мало на меті тільки одне завдання — штучно звужити рамки літературної мови: «Ще вчора цербери адміністративної мови перегризали горло кожному не нормативному слову і в прозі, і в поезії, посилаючись на нормативний трьохтомний [третомний. — О. Т.] російсько-український словник за редакцією М. Рильського [автор має на увазі РУС-3, де згаданий

письменник був одним із членів редколегії. — О. Т.]. Кожен такий заподадливий наглядчак мови на посаді редактора чи завідуючого відділом мав на столі згаданий словник, за яким судився майже кожен художній твір. Ненормативні слова рішуче засуджувались на страту. Лунав вирок: такого слова в словнику нема! Отже, йому не жити! Регламентация мови відповідала загальнодержавній регламентації життя. Разом з гнобленням духовного життя людини відбувалося і гноблення мови. <...> Соціалістичний реалізм вимагав і соціалістичної мови. <...> Немовби і словник, і мова мали класовий характер. Своєрідними ідеологічними коментарями в словнику є оті задужковані — «(церк.-слов.)» або ж «(застар.)». Через те проблема десталінізації чи деімперіалізації, як бачимо, не така вже й проста» [Мовчан 1994: 158–159]. Подібні застереження проти стилістичного ремаркування лексики в словниках української мови, безперечно, мають під собою певні реальні підстави — такі, як використання ремарок *розм.*, *діал.*, *заст.* і под. для характеристики слів літературної мови 20-х років та західноукраїнського варіанта УЛМ і сумнозвісну редакторську практику радянського часу намагатися не допускати до вживання тих мовних одиниць, що відсутні в «офіційних» словниках або мають там обмежувальні ремарки. Однак, звичайно, задля об'єктивності слід сказати, що як письменники, у тому числі перекладачі, мають право, безперечно, писати так, як вони вважають за потрібне, користуючись усім багатством рідної мови, так і мовознавці мають право висловлювати оцінку мови їхніх творів відповідно до свого розуміння суті й нормативних засад УЛМ і характеризувати стилістичний статус слова в словнику, а отже, і в мові як такий. Призначення стилістичних ремарок — не в забороні на вживання відповідних слів, а в показі їхнього місця у функціонально-стильовій системі мови, на палітрі емоційно-експресивних засобів мови, у їхній часовій віднесеності. Інша річ (і саме це було погано в такому «діалозі» лексикографів і літераторів), що професійні міркування і критичні зауваження мовознавців, які, звичайно, перебували на державній службі і, отже, були ніби «офіційними» особами, в умовах тоталітарного політичного режиму відповідним чином використовувалися працівниками ідеологічного фронту й ставали догмою для видавничих редакторів, для критиків.

У 1960–1970-х роках — у період уже відносної лібералізації не тільки загалом у суспільстві, а й у поглядах на нормативність літературної мови — критичні зауваження з боку мовознавців щодо наявності випадків неадекватного стилістичного добору одиниць української лексики стосувалися в основному мови перекладів художньої літератури [див., наприклад: Пилинський 1976: 55–56, 165 (із застереженнями, однак, щодо недоречності, небажаності не тільки такої стилістичної неадекватності, а й огульної критики на її адресу)]. Але, з іншого боку, подібні явища або й ті ж самі мовні факти в художніх перекладах можуть зазнавати критики з боку філологів та колег-перекладачів і тепер, уже в умовах демократії (див. далі пп. 3.2, 5.2.1.4).

Як вияв крайньої недовіри до «офіційної» УЛМ в загальному руслі досить поширених у певних колах українського соціуму настроїв національно-мовного «катастрофізму» лунають також висловлювання на зразок того, що, з одного боку, «справжньої української мови у нас [ще / вже] немає!» (уживання часового маркера «вже» звичайно має на меті показати, що твердження про «несправжність», «неукраїнськість» літературномовних норм стосується лише періоду від середини 30-х років — на відміну від доби українізації), а з другого боку, «ми [ще] не знаємо справжньої української мови!». Ось зразки таких суджень: «Тисячі українців перебувають під впливом літературної спадщини колишньої радянської імперії. Лише кількасот людей в усьому світі вміють правильно розмовляти українською мовою» (Перший український бестселер [Із інтерв'ю з Оксаною Забужко]. — КВ, 23.02.1996); «— <...> А наскільки грамотні українці? — Рівень грамотності дорослого населення України досить-таки високий і наближається до 99%, — каже Ігор Бурковський, старший науковий співробітник Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України <...> — Та мало хто з українців пише й майже ніхто не

говорить без помилок. — <...> І пишуть, і говорять з помилками. Вживають багато русизмів та запозичень з інших мов. У нас досі нема загальновизнаного і детально сформованого літературного стандарту» (Б. Мартиник: публікація до Міжнародного дня грамотності 8 вересня. — Е, 6.09.2012, с. 8); інші оцінки такого роду: «Українська мова, яку зараз вивчають у школах, є дуже препарованою, багато в чому штучно узгоджена з російською, від чого втрачається її самобутність і приваба. Тому необхідно насичувати знання власне українською лексику і фразеологією, формами та синтаксичними конструкціями» [Біляев та ін. 1994: 73]; з матеріалів студентського круглого столу в одному з київських університетів: «В Україні лише невеликий відсоток людей знає українську мову справді добре. Навіть викладачі державної мови часто роблять помилки» [Сьогодні... 2008: 220]. Прихильники таких песимістичних поглядів на нинішній стан УЛМ, висловлюючи свою щире занепокоєність щодо цього й, керуючись, безперечно, найкращими намірами — привернути увагу суспільства до цієї проблеми й бити на сполох, не вважають при цьому, однак, на інші також цілком можливі реакції на такі заяви з боку масової аудиторії. Пор., наприклад, реакцію людини — носія російської мови, але громадянина України, яка, очевидно, далеко не все в сучасній мовній ситуації в країні сприймає позитивно, вбачаючи загрозу для звичного існування своєї рідної мови з боку української, але все-таки відчуває навіть обурення з приводу таких низьких оцінок УЛМ саме з боку її явних прихильників: «Тут вот недавно, слушая “Эру” [радиостанцію. — О. Т.], набрел на общение с одним писателем (точнее, “письменником”), который утверждал, что, дескать, не владеют “мовою” ни ведущие, ни жители Украины, ни писатели (!). Имеется в виду “настоящая мова”. Он сказал, что только несколько человек из пишущей братии (на всю страну!) свободны от “суржика” как русско-украинского, так и наоборот, и представляют “настоящую укр. мову”. Как вам такой поворот? Несмотря на мое неприятие насильственной украинизации этот тип меня несколько возмутил. Даже обидно стало за украинский (второй мой язык все же)» (форум т/к СТБ «Мовне питання»: на сайті stb.ua, 13.02.2005; дата звернення: 07.02.2012). (Див. також висловлювання оцінного характеру на цю тему з боку як мовознавців, так і не мовознавців у Вступі, п. 1.3.)

У загальному комплексі сучасних тенденцій до дальшого нормативного впорядкування УЛМ — в бік наближення її (справжнього чи тільки гаданого в різних його конкретних виявах) до своєї національної самобутності — можна констатувати активізацію дії як пуризму цілком усвідомлюваного й більше того — системного, програмового, так і пуризму стихійного, масового, а на переважному тлі їхніх більш чи менш помірних виявів можна, по-перше, схематично окреслити поданий далі каркас виразніших ліній мовного пуризму (пропонована тут класифікація цих ліній не збігається повністю з тією чи іншою з викладених вище [див. ще, наприклад: Auty 1973; Кондрашов 1995]), а по-друге, відзначити два інші помітні напрями, також достатньо масштабні за діапазоном охоплення мовного матеріалу і радикальні за вихідними позиціями їхніх ініціаторів. Це, з одного боку, тенденції переважно лексико-стилістичного характеру — як не просто посилення уваги до народної мови та до призабутої лексикографічної й термінологічної спадщини кінця XIX — першої третини XX ст., а максимально можливе **відтворення** такої практики (переважно в перекладних, особливо галузевих, словниках з українською як мовою, на яку робиться переклад: див. докладніше, зокрема, далі в п. 3.4). З другого боку, це тенденції не просто до заміни частини словникового складу, але також до певної структурної перебудови й розбудови словотвірної системи української мови, тобто до її **творення**, особливо в межах наукового стилю (див. докладніше, зокрема, п. 3.5.1.2 цього розділу, а також р. VIII п. 4.3.8).

Сучасна хвиля українського мовного пуризму демонструє активізацію певного набору особливо помітних напрямів (див. нижче — із застосуванням номінативних опозицій у поділі напрямів сучасного пуризму). І, хоча в цілому магістральний шлях розвитку УЛМ новітнього періоду пролягає в пошуках «золотої середини» — з униканням крайніх виявів тенденцій до зміни її вже усталеного образу, балансування між ними й виявлен-

ням помірного пуризму, кожен з цих напрямів у будь-якому разі залишає, звичайно, той чи інший слід у її структурі, стилістиці та прагматичі.

I. Мовний пуризм національного характеру, з одного боку, — мовний пуризм політико-ідеологічного характеру, з другого боку (це найзагальніша опозиція в поділі напрямів сучасного пуризму). Перший з цих напрямів об'єднує тенденції до дальшого кодифікування національної літературної мови шляхом усування / недопускання тих чи інших розрядів мовних елементів з іншомовних (з розширенням наявності в ній її питомих елементів) або певних внутрішньомовних джерел (див. про його різновиди нижче: пп. 2, 3). Другий напрям — тенденції, що мають на меті не власне нормування мови в плані її культури та національної чистоти, а:

1) усування зі структури літературної мови, насамперед її словникового складу, тих одиниць, що видаються з погляду влади або певних соціальних кіл небажаними в оновлюваному суспільстві у плані їхнього політико-ідеологічного змісту (в українській мові новітнього періоду це тенденції до очищення її від мовних слідів радянської історії та комуністичної ідеології: див., зокрема, р. I п. 3.1, в українському ономастиконі: р. X пп. 3.3, 7.1.1.1 та ін., у плані державної мовної політики: р. XII п. 5.1.1; дерусифікація ономастикону — особливо після російського вторгнення в Україну 2014 року й ще більшою мірою з 2022 року);

2) у певних випадках — коригування й заміну одиниць літературної мови у плані навіть не змісту, а їхньої форми: а) за допомогою такого на перший погляд парадоксального способу, як заміна словотвірних кальок з російської мови на прямі (лексичні) російськи, що з погляду власне національно-мовного пуризму мало б розцінюватися не інакше як ще один шлях зросійщення української мови (наприклад, замість *більшовик*, *радянський* — *большевик*, *советський*: див. р. I п. 3.2.3); б) шляхом відмови від поки що узвичаєної «українізації» російських власних назв, переважно антропонімів, — з якомога повнішим залишенням їхньої оригінальної форми (див. у р. X п. 7.1.4 випадки на зразок *Владімір Ленін*); в) у писемній мовній практиці — також шляхом зміни певних орфографічних норм (див. у р. XI п. 4 про зміну правил, а також зміни в поточній мовній практиці щодо написання у сфері суспільно-політичної лексики, у власних назвах слів з великої / малої літери).

II. У межах національно-мовного пуризму: з одного боку, власне національний, або етнізаційний¹⁰, пуризм (такі назви цього різновиду, що існують у мовознавстві, як «ксенофобний», «націоналістичний» або ж «патріотичний» пуризм, не видаються бездоганними з огляду на можливість їх тільки чи переважно негативно- або ж, навпаки, позитивно-оцінного розуміння), який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів (це як власне очищення мови від масивів іншомовних запозичень, так і намагання не допускати подібні масові впливи на майбутнє), — з другого боку, соціально-мовний пуризм, спрямований проти широкого проникання до складу літературної мови елементів позастандартних різновидів національної мови: територіальних говорів, жаргонів і сленгів, просторіччя, особливо його вульгаризмів.

III. У межах етнізаційного пуризму як основного вияву національно-мовного пуризму (пуризм у сучасному українському суспільстві найчастіше розуміють саме в цьому сенсі) — за широтою його дії, діапазоном спрямованості проти впливів з боку тих чи інших

¹⁰ Для характеристики мовних тенденцій національно-мовної спрямованості в сучасному мовознавстві користуються визначеннями «націоналізація» [див.: Komparacja systemów... 2003: 135–186], «етнізація» [див., наприклад: Нецименко 1999; Глобалізація — етнізація... 2006], а також «автохтонізація».

мов: з одного боку, загальний пуризм, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, — з другого боку, вибірковий пуризм, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови (мов) провідної до цього нації (націй). Вибірковий етнізаційний пуризм виявляється переважно як односпрямований (так, в українській «материковій» мові новітнього періоду це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), але не тільки (наприклад, у сучасній словацькій мові це не лише античеський, а й певною мірою антиугорський пуризм; у мовній практиці частини української західної діаспори — походженням з Наддніпрянської України — це як антиросійський, так і антипольський пуризм: див., зокрема, у р. V п. 5.5 позиції І. Огієнка, П. Одарченка та ін.).

У загальних межах етнізаційного напрямку виділяються також кілька наступних різновидів пуризму, причому слід зауважити, що самі принципи послідовники цих напрямів розвитку УЛМ зовсім не вважають себе пуристами, а скоріше навпаки — антипуристами (див. нижче), розуміючи під пуризмом тільки його консервативний (традиціоналістський) різновид (див. нижче п. VI) ¹¹.

IV. «Народний» (власне, точніше б сказати: «народно-орієнтований») пуризм (з такими його різновидами, як розмовно-побутовий і етнографічний), з одного боку, — елітарний пуризм (також з різновидами), з другого боку.

V. За спрямованістю часової перспективи в пошуках «мовного ідеалу»: з одного боку, архаїзаційний, або регресивний, пуризм (прагнення до відновлення того ідеального чи принаймні оптимального в баченні певних суспільних кіл стану для літературної мови — її «золотого віку», який уже існував у її історії ¹²) — з другого боку, прогресивний пуризм (ідеал, що його потрібно ще тільки створювати), який фактично зникається з елітарним пуризмом у його другому різновиді (див. п. 3.5.2). Для мов бездержавних до цього націй «золотий вік» убачають переважно в тих періодах їхнього розвитку, які демонструють якомога більші відмінності від мови панівної (провідної) нації.

VI. Консервативний, або традиціоналістський, пуризм, зорієнтований уже не на зміни в сучасному стані літературної мови, а на його якомога повніше збереження. В умовах сучасної української мовної ситуації пуризм такого характеру виявляється в кількох різновидах:

1) у ставленні до нинішньої різкої активізації вищеназваних напрямів мовного пуризму — як антипуризм:

¹¹ Пор., наприклад, щодо офіційної політики радянського періоду в царині УЛМ: «<...> чимало творів світової літератури українською мовою досі не перекладені, а інші або існують у застарілих перекладах, або спотворювалися у 60–80-х роках поліцейщиною мовного пуризму [! — О. Т.] і відтак потребували б сьогодні кваліфікованого перегляду» (з «Відкритого листа до української літературної громадськості» групи українських перекладачів, письменників, літературних критиків. — ЛУ, 29.11.2001).

¹² У парадигмі радикальнішого крила сучасного українського пуризму «золоте десятиліття» для УЛМ убачають у періоді українізації 20-х — початку 30-х років (див. далі п. 6.3). Подібну ж характеристику застосовують щодо білоруської літературної мови часів білорусизації [див.: Мячкоўская 2008: 156]; для польської мови у сприйнятті її шанувальників «золотий («елегантний») вік» лежить у міжвоєнному періоді; для певних національно активних кіл сучасного хорватського суспільства «золотий вік» хорватської літературної мови, на який тепер і слід орієнтуватися, існував у період існування Незалежної Держави Хорватія (1941–1945 рр.) (див. п. 1.3.1.3); для словацької літературної мови «золотий вік» можуть убачати в періоді 30-х років ХХ ст. — добі пуризму [див., наприклад, у плані огляду: Ondrejović 2010: 8, 11].

а) це досить очікувана реакція певних, звичайно широких, кіл мовного соціуму з уже сформованими мовними звичками та смаками на активізацію названих вище різновидів мовного пуризму — реакція, що в 90-ті роки могла характеризувати ставлення до відзначеного явища ще, очевидно, основної маси українськомовного загалу, яка хотіла б і надалі вбачати оптимальний варіант УЛМ не в «золотому» минулому й не «за океаном» і продовжувати казати, наприклад, *таблетка*, а не *пігулка*, *бочка* (а не *діжка*) *пива*, *Добрий день!*, а не *Доброго дня!* (див. про подібні випадки в сучасному слововжитку: р. VIII п. 5.3), однак діапазон вияву цієї реакції протягом уже більш ніж 30 років незалежності, безперечно, звужується. Іншими словами, активізація нових напрямів пуризму, зорієнтованих на зміни в мові, приводить до ослаблення попереднього пуризму, зорієнтованого на консервацію наявного стану мови. Адже, з одного боку, у старших поколінь мовців вже поступово відбувається звикання до нових мовних явищ, а з другого боку (ще більшою мірою!), молодші покоління засвоюють УЛМ уже з її новими явищами (див. п. 5.1). Найчастіше, звичайно, такий антипуризм виявляється вибірково — тільки щодо певних новацій, причому мотивація несприйняття їх у представників старших поколінь може бути досить несподіваною¹³;

б) це значно менш представлена (у всякому разі — явно, публічно) реакція на досить поширене явище сприймання мовних одиниць, спільних з російською мовою, саме як запозичень з останньої — у тих випадках, коли в українській мові серед тих чи інших варіантів і синонімів є одиниці, як спільні для обох цих мов, так і властиві тільки їй (див. про це, зокрема, р. VIII п. 5.1.3). Це, наприклад, незгода з трактуванням як позанормативних росізмів таких слів, здавна поширених у народній мові, у тому числі з богослужбової церковнослов'янської мови або зі староукраїнської книжної мови, як *воздух*, *врем'я*, *всігда*, *грязь*, *жолудок*, *кожа*, *краска*, *обижати*, *первий*, *пожар*, *совітувати*, *хворост* та низка інших [див., зокрема: Півторак 2015: 475; Гнатюк 2015: 89–90; Дзюбишина-Мельник 2003 (до таких слів авторка відносить, наприклад, *год*, *город*, *звізда*, *краска*, *май*, *мужчина*, *первий*, *свобідний*, *судьба*, *туча* та ін.)]¹⁴; незгода з тим, що нормативні словники української мови не подають у реєстровій позиції форм інфінітивів на *-ть* (*буть* та ін.): це «стерилізація слова» (Пилипчук 2012, с. 546);

2) у ставленні до різкої активізації в сучасному публічному мововжитку явищ вульгаризації, жаргонізації й узагалі мовної «розхристаності» в загальному руслі ніби її демократизації (див. р. II пп. 3, 4) — уже, навпаки, як власне пуризм (соціально-мовний), тоді

¹³ Так, наприклад, коли під час роботи у видавництві «Наукова думка» над РУСНТ 1998 від ІУМ надійшла пропозиція щодо бажаності заміни першого компонента в композитах з *много-* у сфері математики (*многогранник*, *многокутник*, *многочлен* і под.) на *багато-* (див. про цю тенденцію в сучасній мовній практиці: р. VIII п. 4.3.2.11.2), до Інституту звертався один з термінологів — укладачів цього словника (людина, цілком очевидно, віддана своїй справі, українськомовна і в побуті, але не мовознавець), який був широко переконаний, що така заміна недоцільна не просто зі стилістичного погляду, з погляду традиції вживання, а саме в плані семантики, оскільки «це зовсім інше!». Пор. пізніше трактування таких слів з компонентом *багато-* в цьому словнику як зразків «недолугого бездумного мавпування, спотворення й штучної заміни української лексики покручами» [Козирський, Шендеровський 2001: 7, 12–16]. Пор. вияви подібного явища у психології звичайних мовців, що їх наводять у мовознавстві, у плані власне міжмовних зіставлень — у зіставленні добре відомого мовцевої слова з рідної мови і слова з іншої мови з тим самим значенням, як, зокрема, приклад з швейцарською німецькомовною селянкою з її наївним подивом, чому її франкомовні односельці називають сир *fromage*, а не *Käse*: «Адже *Käse* підходить набагато краще!» (див.: Р. Якобсон. В поисках сущности языка. — В кн.: Семиотика. Москва, 1983, с. 106).

¹⁴ Пор. подібні ж застереження О. Синявського щодо того, що не можна вважати російськими запозиченнями такі слова в Шевченковій мові, як *год*, *город*, *охота*, *пожар*, *случай*, *чуть* «ледве» [Синявський 1931а: 40]; пор. також застереження такого плану ще в Івана Огієнка [Огієнко 1995: 220–221], у відомого перекладача Миколи Лукаша [див.: Череватенко 2002: 719], у Івана Дзюби [Дзюба 1992: 63].

як мовна поведінка осіб, мовна практика ЗМІ, мовна палітра книжкових видань і фільмів, що допускають і більше того — культивують такі явища, демонструють уже культ «антипуризму»¹⁵.

Як наголошують прихильники істотного перегляду стилістично-нормативного образу УЛМ та її оновлення й до чого, зрештою, переважно схиляється й громадська думка, у явищах такого «очищення» реалізується насамперед тенденція до обмеження в українській мові питомої ваги іншомовних слів (запозичень як з неслов'янських, так і особливо з російської мови) із заміною їх на власне українські. Однак повна картина цього явища складніша й не така однозначна. З одного боку, в сучасній УЛМ справді знаходить вияв посилення етнізаційного, передусім антиросійського, пуризму. З другого ж боку (і це значно ширше), ця картина демонструє увиразнення конкуренції між наявним на початок 90-х років станом «офіційної» УЛМ і тим образом «справжньої» УЛМ, який існує в уявленні різних кіл українськомовного соціуму й полягає не тільки (і не завжди) у власне очищенні літературної мови від невласливих їй елементів, а й значною мірою в самому формуванні такої оновленої УЛМ (не останньою мірою — з уведенням до її тканини елементів «альтернативних» мовних практик). Тенденції до етнізаційного пуризму в сучасній мовній практиці, незважаючи на широту їхнього вияву, можуть, однак, вступати в конкуренцію, з одного боку, з тенденцією до елітарного пуризму (див. далі п. 3.5. 1.1, а також р. VIII п. 5.2), навіть поступаючись у певних випадках перед останніми, коли замість питомого слова (або слова з наявністю слов'янських службових морфем) ужитку активізується явно іншомовна одиниця (наприклад, *шпиталь, мілітарний, амбасада, агенція* — у конкуренції з *лікарня, військовий, посольство, агентство*) й більше того — одиниця, відмінна від відповідної російської, починає поступатися в ужитку перед одиницею, спільною з нею або принаймні подібною до неї (див. у р. VIII п. 5.2.1.1, наприклад: *впродовж, переємність, спомини, спротив* — у конкуренції відповідно з *протягом, наступність, спогади, опір*), а з другого боку, з тенденцією до пуризму політико-ідеологічного характеру (наприклад, *уживання советський замість радянський*). Під дією елітарного пуризму — зокрема, під актуалізованим впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик (див. р. V п. 5) — конкуренції й, відповідно, того чи іншого обмеження в ужитку можуть зазнавати одиниці, зовсім не подібні до російських, наприклад: *мистець* (актуалізоване) / *митець* (звичайне для «офіційної» УЛМ), *знаний* / *відомий, правдивий* (наприклад, «*правдива кава*») / *справжній, зазвичай* / *звичайно, наразі* / *зараз*.

1.3. Український пуризм новітнього періоду на сучасному загальнослов'янському тлі. Сучасні нормотворчо-стилістичні процеси, спрямовані на перегляд нормативних засад УЛМ з тенденціями до відмежовування від наслідків іншомовних впливів і до посилення ролі питомої мовної основи, мають певні як подібності, так і відмінності в інших слов'янських мовах на нинішньому етапі їхнього розвитку (з різною повнотою вияву та охопленням різних сегментів мовної структури відповідних мов, з різною соціально-культурною базою цих процесів).

1.3.1. За особливостями вияву основного, етнізаційного, різновиду мовного пуризму — як власне очищення мови від масивів іншомовних запозичень та недопускання подібних масових впливів на майбутнє — сучасні слов'янські літературні мови характеризуються такими параметрами.

¹⁵ Пор., наприклад: «За словами письменниці, вона не є прихильницею мовного пуризму. — Мова, — каже вона, — є сильною не своєю імунною системою, себто силою захисту від інших мов, а своїм міцним здоровим шлунком. Інакше кажучи, не тим, що вона відторгає від себе, а тим, що вона може увібрати і перетравити» (Г. Вдовиченко. [Інтерв'ю з Оксаною Забужко] — ВЗ, 22.09.2000).

1.3.1.1. Це наявність досить показових відмінностей між східнослов'янськими, з одного боку, та іншими слов'янськими мовами, з другого боку. За ставленням переважної, очевидно, більшості носіїв як української, так і білоруської літературних мов до наявності в їхньому складі (переважно в лексиці) значного масиву іншомовних (неслов'янських) запозичень у цілому та до теперішнього нового масового напливу запозичень, в основному англоамериканізмів, — ставленням, у якому поки що досить слабо виявляються тенденції до обмежування таких впливів, обидві мови загалом продовжують перебувати (від початку 1930-х років) у силовому полі традицій російської літературної мови. Остання ж загалом досить спокійно або й позитивно сприймає це мовне явище (ще від реформ Петра I) — звичайно ж, не тільки через банальну інертність мовного соціуму, а насамперед, з одного боку, тому, що «російська мова розвивалася й росла як мова державна, національна самобутність якої ніколи не зазнавала серйозної загрози ззовні» [Исаченко 1958: 350], з другого, — тому, що вживання іншомовних (західноєвропейських) слів ніби демонструє загальну культуру та ерудованість мовця, його «європеїзм», належність до суспільних еліт, свідчить про «науковість» тексту і т. ін., тобто є одним із чинників соціального престижу мовця та престижності зразків його мовлення. Як спроби представників крайнього крила пуризму в східнослов'янських країнах боротися проти засилля іншомовних впливів у цілому (це насамперед орієнтування в Україні та Білорусі на мовну практику українізації та білорусизації 20-х — початку 30-х років, а також, хоча й значно меншою мірою, певне поживавлення в Росії ідеології «почвенництва», зокрема в особі О. І. Солженицина [див. словник Солж. 1990, укладений в основному за матеріалами відомого словника В. І. Даля; пор., з іншого боку, у плані критичного огляду, наприклад: Chlebeda 1995: 48]), так і виступи представників творчої й наукової інтелігенції проти навали новітніх запозичень¹⁶ звичайно не доходять до стадії практичного втілення. На заваді масовому вживанню іншомовних слів далеко не завжди може стояти навіть фактор їхньої цілком можливої незрозумілості для аудиторії (як це давно вже досить звично спостерігається, зокрема, у медичній сфері — у виступах медиків перед широкою теле- і радіоаудиторією, у друкованих ЗМІ, в анотаціях до ліків з використанням етимологічних латинізмів навіть без пояснення, наприклад: «Гепатит А не належить до *контагіозних* інфекцій», «Препарат застосовується *перорально*», *ургентний*, *пренатальний*).

У цьому плані сучасні східнослов'янські мови, як і давніше, відрізняються від західнослов'янських, особливо чеської¹⁷, і таких південнослов'янських мов, як словенська і хорватська, з їхнім традиційно сильнішим пуризмом (у східнослов'янських мовах не можна провести навіть принципового вододілу між сферами розмовного, некодифікованого слововжитку, де новітні запозичення можуть широко функціонувати, і книжними — науковим, офіційно-діловим, інформаційно-публіцистичним — стилями, де їх уживання могло б певним чином регламентуватися).

Див. також у р. XII п. 4 про відповідні заходи цілеспрямованої мовної політики різних слов'янських країн та різний ступінь їхньої ефективності.

1.3.1.2. У межах уже всього слов'янського світу в умовах сучасної мовної глобалізації (див. р. IV; там же огляд літератури), навіть у чеській мові [див., наприклад: Balowski

¹⁶ З публіцистично загостреними характеристиками сучасного стану відповідних мов як «русангл» — «русский + английский» [див.: Дуличенко 1994: 315–317], «укрлиш» — «українська + English» [див.: Радчук 2003: 26–27] за відомим зразком «franglais» — «français + anglais», а потім також «Denglish» — «Deutsch + English», «Spanglish» у США — «Spanish + English». У Росії й пізніше в Україні — це також внесення відповідних положень до мовного законодавства (див. р. XII пп. 4.1, 4.2).

¹⁷ Так, якщо взяти, наприклад, новітню лексику сфери комп'ютерних технологій, яка стала поширюватися в світі з англійської мови, кількість англізмів у чеській мові тут значно нижча, ніж у російській: рос. *компьютер* — чес. *počítač*, *принтер* — *tiskárna*, *файл* — *soubor* і т. ін. [Нещименко 2003].

2007¹⁸], спостерігається загальне ослаблення етнізаційного пуризму (найпоширеніше протистоять цьому знов-таки словенська і хорватська мови [див., наприклад: Пфандль 2003]), хоча в нових законах про мову в деяких країнах і передбачено відповідні протидії цим впливам (див. р. XII п. 4.2), а в мовознавчих журналах західно- і південнослов'янських країн проводяться також конкурси серед читачів на пошуки питомих відповідників до іншомовних слів [див., наприклад, огляди в цьому плані польської мовної ситуації: Zimnowoda 1999; R. S. 1997].

1.3.1.3. Зате відбулося посилення тенденцій до вибіркового (односпрямованого) пуризму, спрямованого на обмеження впливів на певну мову з боку іншої слов'янської мови, доміантної у відповідному ареалі (давніше або й досі), що особливо привертає до себе увагу на тлі загального ослаблення етнізаційного пуризму як такого.

Це, по-перше, прагнення до відповідного очищення та націоналізації корпусів літературних мов та їхніх правописних засад [див. щодо цього також, зокрема: Lubaš 2009: 518–525, 341–356, 491–492, 501 та ін.]. За цим параметром українська мова демонструє більш або менш явні паралелі з сучасними білоруською (з посиленням у ній антиросійського пуризму), хорватською (з посиленням традиційного для неї антисербського пуризму [див., наприклад: Samardžija 2000; Kunzmann-Müller 2000; Neweklowsky 2000: 552–553; Багдасаров 2001: 51; Czerwiński 2005: 44–51; Васильєва 2018])¹⁹, словенською і новокодіфікованими боснійською [див., наприклад: Neweklowsky 2000: 554–555, 558] і чорногорською (також з виявом антисербського пуризму), а також зі словацькою (з певним відмежовуванням від чеської мови, у тому числі з віддаванням переваги тому з пари синонімів, що відсутній у чеській мові [див., наприклад: Slovenský jazyk 1998: 23–24, 29–30; Berger 2000: 674–675]) літературними мовами [пор. також, наприклад: Gvozdanović 2003]. Це також певні паралелі з тими літературними мовами, в яких тепер активізувалися тенденції до дальшого відмежовування від сусідніх (не тільки слов'янських) мов, що виступали як джерела масового впливу ще давніше, — з болгарською (з активізацією в ній у межах процесу «відродження» з другої половини 80-х років кампанії щодо обмеження слідів турецької мови [див.: Български език 1997: 31–37]), македонською (з дистанціюванням від болгарської мови), хорватською (з обмеженням у вжитку давніх туркізмів як [нібито] запозичень із сербської мови [Васильєва 2018: 39]) і ще раз зі словацькою (з відмежовуванням останньої вже від слідів попереднього впливу угорської мови — у певних власних назвах). Так, серед спільних для всіх цих мов тенденцій до посилення («відродження») їхніх питомих особливостей можна вказати на такі явища, як: відштовхування від масивів тієї запозиченої з інших мов лексики, яка є спільною для них і для мов раніше провідних націй (якщо в українській та білоруській мовах це тенденція до обмеження в вжитку іншомовних запозичень, спільних з російською мовою, то в хорватській мові це зменшення питомої ваги не тільки інтернаціоналізмів з європейських мов, а й турецьких слів — «османізмів», наявних також у сербській мові); актуалізація тієї частини лексики, відсутньої або пасивізованої в мові давніше провідної в ареалі нації, яка до того стала вважатися вже застарілою, тобто архаїзаційний пуризм як одна з форм реалізації етнізаційного пуризму (тут можна відзначити певні паралелі також між україн-

¹⁸ Пор. також огляд під цим кутом зору сучасної словацької мовної ситуації [Ondrejovič 2015]. Щодо масовості проникнення аналітичних (складених) слів походженням з англійської мови дослідники відзначають, що словацька мова посідає в цьому плані місце між російською і чеською мовами [Маркова 2016: 155].

¹⁹ Пор. застосування терміна «hrvatizacija» на позначення дальшої націоналізації хорватської літературної мови. Хорватські мовознавці в цьому зв'язку говорять також про її «рестандартизацію» [див., наприклад: Васильєва 2016: 44]. Сербські лінгвісти неохайно коментують політику крайньої кроатизації загребського мовного стандарту, що її проводить нова хорватська влада [див., наприклад: Брборић 1996: 28–29; Васильєва 2018: 41].

ською: див. п. 3.4, білоруською і хорватською мовами; в останній — це орієнтування на мовну ідеологію та мовну практику Незалежної Держави Хорватія, що існувала в 1941–1945 рр. [див., наприклад: Samardžija 2008: 74–89; Czerwiński 2005: 66–67]); активізація тих словотвірних типів і моделей, які є менш характерними для мови провідної давніше нації: так, у межах тенденції до суфіксальної фемінізації відзначається вища її продуктивність в українській і білоруській мовах порівняно з російською, у хорватській — порівняно із сербською мовою (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1); сильніше виражене прагнення до оновлення окремих положень або навіть принципів орфографії цих мов — з дальшим їх відмежовуванням (у мовній практиці або й у самих правописних кодексах) від правописно-нормативних засад мов провідних до цього націй: зокрема, в українській (див. р. XI п. 1), білоруській (зокрема, з прагненням до повнішого застосування в мовній практиці на основі «тарашкевиці» — як «альтернативного» варіанта білоруської літературної мови — фонетичного принципу орфографії: *людзі* — *людзкі* замість *людскі*, *Прага* — *праскі* замість *пражскі*, *грамада* — *грамадства* і под. [Кіклевич, Пацехіна 2000: 97, 99]), хорватській (із закличками до повернення етимологічного правопису, застосовуваного в Незалежній Державі Хорватія) мовах. Пор., наприклад, щодо розходжень у побудовах нових правописних кодексів мов колишньої Югославії: «Політична самостійність, здобута наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., привела також до виникнення нових (національних) орфографічних тенденцій» [Брборич 2013: 166] ²⁰.

Однак водночас з прагненням до обмеження в їхній структурі слідів наявності однієї зі слов'янських мов ці літературні мови в межах такого вибіркового пуризму можуть демонструвати й зростання прихильності до засвоєння або відновлення вжитку одиниць іншої слов'янської мови: українська й білоруська мови — польської, македонська — сербської, боснійська — хорватської ²¹.

Сучасні слов'янські літературні мови, як і взагалі мови народів колишніх країн соціалізму, об'єднує, крім того, ще одна лінія односпрямованого пуризму, вже спільна для них, — тенденція до обмеження в їхньому складі наслідків впливів з боку російської мови (як мови, що мала значний або й переважний вплив у країнах колишнього соціалістичного блоку і посідала одну з провідних позицій у вивченні іноземних мов), тобто ширша чи вужча дерусифікація [пор., наприклад: Седакова 2008] — на різних мовних рівнях, але особливо це стосується лексико-фразеологічних «політичних росізмів-радянзмів» [див., наприклад: Lubaš 2009: 481].

У реалізації тенденцій односпрямованого пуризму, особливо в його радикальніших виявах, різні слов'янські літературні мови демонструють різний обсяг соціальної бази, різний рівень соціальної та державної підтримки. Якщо в хорватській (особливо) і словенській, а також у новокодіфікованих боснійській та чорногорській мовах відзначені пуристичні тенденції до відмежовування від сербської мови мають широку підтримку в суспільстві, у ЗМІ й, що особливо важливо, на рівні державної мовної політики, то, наприклад, у Білорусі аналогічні процеси дистанціювання від російської мови не мають такої широкої соціальної бази й не визначаються відповідним спрямуванням мовної

²⁰ Посилення тенденцій до націоналізації певною мірою відбулося також у мовах, домінуючих до цього в межах колишніх державних федерацій, у нових умовах їхнього «державного» існування: якщо сербська мова тепер зі свого боку намагається позбуватися одиниць, спільних з хорватською мовою, якоюсь мірою демонструючи, таким чином, тенденцію, подібну до вищенаведених [Newekłowsky 2000: 557; Невекловский 2001: 44; Hinrichs 2000: 564–566, 568–572], то для російської мови це відродження з дорадянського періоду та активізація вжитку певних тематичних розрядів суспільно-політичної, економічної, релігійної лексики [Лукашанец 2003: 137–140].

²¹ Пор. також, наприклад, посилення у пострадянський період в автономних республіках РФ з тюркськими мовами у функції [формально] державних мов автономій пуризму, спрямованого на заміну російської та інтернаціональної лексики, зокрема термінології, питомими тюркськими та архаїчними арабсько-перськими відповідниками [див.: Баскаков 2001].

політики (на відміну від періоду білорусизації 20-х — початку 30-х рр.). В Україні наявність мовного антиросійського пуризму — як програмового (у середовищі певних національно активних кіл суспільства), так і, що не менш важливо, цілком стихійного, не завжди усвідомлюваного (у широких колах українськомовного соціуму) — є, як уже неодноразово відзначалося вище, достатньо вираженою, але про запровадження відповідної мовної політики на державному рівні можна говорити фактично лише з 2014 року (особливо це активізувалося з 2022 року) — після початку російсько-української війни: це стосується дерусифікації — не тільки як побічного наслідку декомунізації та дерадянзації, але і як цілеспрямованих акцій — відповідних шарів українського ономастичону (див. розділ XII п. 4.2).

По-друге, це тенденції (як цілком реальні, так і на рівні тільки закликів), що поширюються в культурно-мовному житті православних слов'янських народів з їхньою кириличною графікою, а також боснійських мусульман, до переходу від кирилиці до латиниці — явище, що породжується не тільки посиленням мовної глобалізації (див. р. IV п. 9), але й, безперечно, етнізаційним пуризмом односпрямованого характеру — прагненням ще повніше відійти в межах певного геополітичного та культурного ареалу відповідно від сербської (антисербський пуризм) або російської (антиросійський пуризм) мов / культур з усіма ніби «супутніми» культурно-релігійними атрибутами кириличної графіки, насамперед православ'ям і взагалі «візантійщиною» (див. докладніше про це в р. XII п. 3). Такі тенденції породжують зрозумілу стурбованість у середовищі національно зорієнтованих кіл у цих країнах.

«Війна графік» виявляється не тільки як політизована конкуренція в суспільстві цих графічних систем у цілому, але і як полемічно загострене використання сторонами-опонентами також окремих літер відповідно кириличного і латинського алфавітів цих мов — з надаванням їм зловісних конотацій, як це було в хорватській і сербській мовних ситуаціях (у публіцистиці й навіть у поезії) в 90-х роках [див., наприклад: Lubaš 2009: 316–320, 521] (див. також у р. II п. 4 про прагматично запрограмоване використання деяких букв російського алфавіту в межах української мовної ситуації).

1.3.2. Взаємодія етнізаційного і елітарного пуризму та конкуренція між ними (див. також р. VIII п. 5.2). У тих слов'янських літературних мовах новітнього періоду, які прагнуть до дальшого відмежовування від мов сусідніх народів, провідних (давніше або й тепер) у їхньому мовному ареалі, та до дальшої розбудови своїх структур на засадах національної питомості, паралельно з посиленням вияву відповідних напрямів односпрямованого етнізаційного пуризму активізувалася дія елітарного пуризму, спрямованого на культивування такого структурно-стильового образу літературної мови, що істотно вирізняється в бік «добірності», «вишуканості» і «правильності» на загальному тлі поточного літературномовного узусу, на тлі «офіційного» стандарту, у тому числі й шляхом залучання іншомовних одиниць, відсутніх у складі тієї домінантної мови, яка є об'єктом пуристичного відштовхування (в українській та білоруській мовах це актуалізація полонізмів, а також деяких германізмів, відсутніх у російській мові, у боснійській мові — актуалізація туркізмів, відсутніх у сербській мові [Невекловский 2001: 47]). Це тією чи іншою мірою стосується української (див. п. 3.5.1), білоруської (особливо в її «альтернативному» варіанті: див. п. 7), хорватської, меншою мірою інших мов колишньої Югославії (крім сербської) та словацької мов — на відміну відповідно від російської, сербської, чеської, а також від польської та болгарської літературних мов, мовна свідомість носіїв яких далеко менше зорієнтована на культивування всього відмінного, специфічного, питомого у складі своїх мов. Хоча, наприклад, нові українську й білоруську, а також словацьку літературні мови вважають більш демократичними порівняно відповідно з російською або чеською літературними мовами з огляду на їхню ближчість до живої народнорозмовної стихії, але це слушно насамперед щодо етапу їхнього формування. Пізніше ж відстань між народнорозмовним і літературно-стандартним ідіомами

в загальних межах цих національних мов стала поступово збільшуватися — аж до теперішнього стану певної «диглосії» в загальних межах української (див. п. 4.3) і білоруської (див. п. 7) літературних мов у співвідношенні між їхнім реальним літературно-розмовним узусом і культивованими в певних колах мовного соціуму явно не «народними» у своїй основі й навіть досить рафінованими формами реалізації цих мов.

У плані орієнтувань слов'янських літературних мов новітнього періоду на інші мови поряд зі значно, зрозуміло, виразнішим напрямом «вестернізації» в окремих із них спостерігається також «істернізація» — це: а) актуалізація туркізмів у боснійській мові — у загальному руслі актуалізації політико-культурної орієнтації країни на Туреччину [див., наприклад: Невекловский 2001: 47]; б) актуалізація туркізмів у болгарській мові, але вже в загальному руслі демократизації мовної діяльності — з експресивними настановами (див. р. II п. 4); в) певне розширення місця українізмів у білоруській мові — як один зі шляхів її дальшого нормотворчого коригування (див. п. 7).

2. Активізація тенденцій до обмеження наявності іншомовних елементів у структурі української літературної мови (у загальному руслі етнізаційного пуризму). Дію етнізаційного пуризму в сучасній мовній практиці в Україні можна простежувати в досить широкому діапазоні — як у реальних тенденціях до обмеження наявності іншомовних одиниць у складі УЛМ, так і в численних закликах, рекомендаціях, настановах у цьому напрямі (аж до введення відповідних положень до мовного законодавства та інших нормативних актів: див. р. XII п. 4). Але, як уже було сказано, в основному він спрямований на очищення УЛМ не стільки взагалі від слідів впливів інших мов, скільки від наявності в її структурі наслідків присутності однієї з мов, що чинила й продовжує чинити потужний вплив на неї, — російської, яку цілком справедливо розцінюють при цьому як основну загрозу для самототожності української мови (для тих, хто може сприймати й оцінювати українську мову, так би мовити, збоку, очима інших народів, ще одним чинником відмежовування від російської мови є та достатньо відома обставина, що як у Росії, так і серед представників інших народів, у тому числі й слов'янських, українську мову, ще за попередню досить тривалою традицією, нерідко масово продовжують тією чи іншою мірою ототожнювати з російською — звичайно, без належних для цього лінгвістичних підстав). На їхнє місце прагнуть запроваджувати елементи, що не мають аналогів у сучасній російській літературній мові (або такі можливі аналоги перебувають у її структурі на периферії). Так, у лексичному складі це як власне новоутворені слова, в тому числі нові структурні кальки з російської, так і ті, що вже існують у структурі української загальнонаціональної мови, але звичайно кваліфікувалися до цього, згідно з нормами «офіційної» літературної мови, як застарілі, народнорозмовні, рідко або рідше вживані і т. ін., це також елементи мовної практики періоду українізації 20-х років, західноукраїнського варіанта літературної мови (включно з елементами південно-західних говорів) і мовної практики західної діаспори (див. докладніше р. V). Через посередництво трьох останніх літературно-мовних практик у загальноукраїнському мовному просторі знов активізувалося функціонування елементів, що засвоювалися в різний час з іншої сусідньої слов'янської мови, яка також здійснювала масовий вплив протягом кількох століть на українську мову, — польської, хоч основна маса звичайних мовців або не помічає цього (переважно), оскільки не знає останньої, або ж принципово не хоче зважати на це — як на неспівмірно «менше зло»²² (щодо прагнення до використання

²² Пор. так само, наприклад, щодо білоруської мови новітнього періоду: «Оскільки сьогодні польська мова на відміну від російської не робить безпосереднього „адміністративного“ впливу на білоруську, за можливості вибору вони [представники нової білоруської хвилі „бурі і натиску“]. — *О. Т.*] звичайно віддають перевагу варіантові, який не збігається з російським, — це значить ближчому до

в мовленні полонізмів, відсутніх як в «офіційній» УЛМ, так і в російській літературній мові, не слід, безперечно, відкидати й такий чинник, як престижність іншомовних, а якщо точніше, то «європейських», слів у мовній свідомості східнослов'янських народів, — це ознака соціального престижу: див. вище п. 1.3.1.1). Практично не зустрічає обмежень на своєму шляху новий лавиноподібний потік англоамериканізмів.

2.1. Так, у лексиці в межах дії загального пуризму етнізаційного напрямку, тобто заміни іншомовних слів (точніше, слів, неслов'янських за походженням) на власне українські слова (і ширше — слова зі слов'янськими коренями), зокрема одиниці народної мови, на словотвірні та семантичні кальки на українській основі (як зі слова з мови-оригіналу, так і з раніше вже калькованого слова в польській мові), вже відбулося істотне обмеження в ужитку таких слів, як, наприклад: *процент* з похідними (це вже повторне обмеження цього гнізда після періоду українізації 20-х — початку 30-х років), [музична] *група, прессекретар* — на користь відповідно *відсоток* (з похідними), давно вже українізованого *гурт, речник*; посилилася конкуренція між членами таких уже досить давно (протягом усього XX століття) наявних у складі УЛМ пар слів, одним з яких є іншомовне слово, а другим — слово зі слов'янським коренем, як *правник (правничий)* — *юрист (юридичний)*, *примірник* — *екземпляр*, *наклад* — *тираж*, *чинник* — *фактор*, *число* — *номер*, *прилюдний* — *публічний*, *таємний* — *секретний*, з розширенням уживаності першого з поданих у цих парах слів (див. докладніше р. VIII п. 5.1.3). Але значно частіше прагнення до такої заміни не виходять поки що за межі тих чи інших пропозицій і закликів (як, наприклад, замість *регіон* — *край*, *земля*: Б. Бахтеев. Область? Земля? Край? — УС, 9.10.1997; І. Юшук. — Дивослово, 2016, № 2, с. 36). Висувають різні пропозиції — щодо заміни або, навпаки, збереження — спортивної лексики іншомовного походження. Так, з одного боку: «<...> Бо ж скільки ми чуємо в їхніх [українських спортивних коментаторів. — О. Т.] передачах незрозумілих слів, наприклад: *голкіпер, хавбек, стопер, ліберо, форвард, інсайд, фланг, тайм, овертайм, лайнмен* та ін. Хіба треба засмічувати українську мову цими незрозумілими словами? Хіба молодь говоритиме про спорт чистою українською мовою після таких передач? Чи ж немає слів українських: *воротар, захисник, нападник, половина гри, суддя на лінії* і т. д.? <...> Чому не взяти за приклад наших сусідів-поляків — їхня передача не має жодного чужого слова, навіть таке популярне, як *футбол*, у них замінене — *пілка ножна*» (К. Мікльош, ветеран львівського футболу. *Голкіпер чи воротар?* — ЗВУ, 21.07.2000, с. 12). З другого ж боку, пропонуючи, наприклад, замість *офіцери*, мн. — *старшийна*, збірн., замість *парашут* — *легкопад*, інший автор, однак, виступає проти впровадження в реальну мовну практику створеної свого часу в межах західноукраїнського варіанта УЛМ і практикованої й дотепер серед західної української діаспори спортивної лексики («Хіба що деякі з них можна використати під час спілкування з тією ж діаспорою»); проти заміни *баскетбол, волейбол, гімнастика, футбол* на відповідно *кошиківка, відбиванка, руханка, копаний м'яч* [Тетерятник 2008: 344–350].

польського» [Садоўскі 2001: 223]; національно свідомі білоруси — насамперед ті, що не знають польської мови, — у виборі між мовними паралелізмами, спільними з російською і спільними з польською мовами (на зразок *манастыр / кляштар, ангел / аніл, епіскап / біскуп*), загалом віддають перевагу польським формам, і це можна пояснити тим, що польська мова тепер не становить загрози для білоруської мови [Садоўскі 1998: 97; пор. також: Лукашанец 2003: 67; Мячкоўская 2008: 140].

Говорячи, наприклад, про наявність у західноукраїнському варіанті літературної мови певних слів у формі жін. р.: *фльота, оркестра, резерва, синтеза* і под., а в сучасній «офіційній» літературній мові — форм чол. р. (*флот* та ін.) і кваліфікуючи останні як наслідок «русифікації» [див., наприклад: Bieder 1997: 15], слід водночас мати на увазі, що такий висновок — це лише один бік медалі, оскільки з таким самим правом можна назвати форми жін. р. результатом «полонізації».

Пропозиції щодо послідовнішої ревізії багатьох давно вже засвоєних іншомовних слів (із заміною їх переважно на ті, що були вже рекомендовані свого часу) було подано на початку 90-х років у серії публікацій на сторінках ЗМІ О. Рибалка (під власним прізвищем і під псевдонімом Олесь Боярчук — у циклі заміток під назвою «Правдиве українське слово» в газеті «Старожитності» та ін.): *абетка, вислід, віче, летовище, обіжник, первень, периштовір, поличчя, прохід, славень, ступінь, хідник, хрестиківка* та ін. — замість відповідно *алфавіт, результат, мітинг, аеродром, циркуляр, елемент, оригінал, портрет / фотографія, екскурсія, гімн, градус, тротуар, кросворд*; у спортивній лексиці (газета «Старожитності», 1990, ч. 3–4): *відбиванка, змагун, копаний м'яч, руханка* та ін. — замість *баскетбол, спортсмен, футбол, фізкультура*; у мовознавчій термінології: *дійменник, наросток, приросток, риска, розділка* та ін. — замість *інфінітив, суфікс, префікс, тире, дефіс* [Рибалко 1997; Рибалко, Рибалко 2001а; Рибалко, Рибалко 2001б].

Ще повніша, послідовніша тенденція до цілісного перегляду статусу іншомовних слів в УЛМ виявляється в низці опублікованих перекладних словників з українською як мовою, на яку здійснюється переклад. Це галузеві словники (з термінології та спеціальних номенклатур)²³, що демонструють прагнення їхніх творців до повернення мовної, особливо лексикографічної й термінотворчої, практики другої половини XIX — першої третини XX ст.²⁴ Якщо для сучасної загальномовної практики важливим у реалізації пуристичних настанов щодо іншомовної лексики є насамперед факт наявності / відсутності відповідного слова в російській мові, то такі словники намагаються підходити до цього питання послідовніше — як просто з намаганням відтворювати практику, наявну до початку 30-х років (це, звичайно, найлегше), так і з прагненням до творення нових лексичних одиниць. Наприклад: рос. *амбулаторный* (про пацієнта) — укр. *рухомий, приходячий, легкий, амбулаторний* (за нормами УП 1928), *амбулаторний*; *дизентерия* — *різачка, червінка, дізентерія* (за УП 1928), *дизентерія*; *шок* — *удар, штовх, зворух, шок*; *шприц* — *штрикалка, порскавка, шприц*; *радиофобия* — *променеострах, променежах, променеляк, променебояння, променебоязнь, променефобія* (РУМС 1991); рос. *клапан* — укр. *кляпа, хлипак, хлипавка, вентиль*; *коэффициент* — *коєфіцієнт, сучинник*; *параллель* — *рівнолежжик, паралель*; *перпендикулярный* — *перпендикулярний, нормальний, сторчковий, простопадний*; *рычаг* — *важіль, важниця, друк, підойма*; *элемент* — *первень, елемент* (Козир. / Шендер. 1996); рос. *гидрограф* — укр. *вологотис*; *диапазон* — *діапазон, охон*; *диод* — *діод, двояк*; *коэффициент* — *коєфіцієнт, сучинник, множень*; *метеорология* — *метеорологія, погодопис*; *плювиограф* — *плювіограф, дощописець*; *сейсмология* — *сейсмологія, трусознавство*; *функция* — *функція, учинка, пов'язка*; *эксперимент* — *експеримент, спробунок* (Вакул. 1996; пор. у пізнішому слов-

²³ Власне, «першою ластівкою» серед словників української мови з яскравими пуристичними настановами їхніх укладачів, що стали з'являтися в Україні на початку періоду незалежності, став загальномовний словник Павла Штепи, що був виданий у Канаді 1977 року (див.: Штепа), але зі зрозумілих причин став поширюватися в нас тільки від початку 90-х (див. р. V п. 4.3). Однак він, по-перше, не дістав особливого поширення з огляду на невелику кількість завезених примірників, а по-друге, часто викликав тільки комічне враження пропонованими відповідниками до слів «офіційної» УЛМ. У словнику серед багатьох цілком прийнятних, хоча загалом і не оригінальних рекомендацій запропоновано, наприклад, такі заміни «чужослів», як: замість *інквізитор* — *кат, катюга, москвин*; замість *комсомол* (України) — *москаленки*, мн.: замість *комуніст* (український) — *хахол, малорос, яничар, пахол* — і вже зовсім не зрозуміло чому: замість *змія* — *гадюка*, замість *розповідати* — *оповідати* та ін.

²⁴ Слід мати на увазі, однак, що, наприклад, у найавторитетнішому загальномовному (не галузевому) російсько-українському словнику цієї доби (РУСКрим.) на першому місці в перекладах достатньо поширених іншомовних слів звичайно подавали все-таки інтернаціоналізм, а потім уже власне українське слово (у разі можливості): рос. *абажур* — укр. *абажур, дашок, авиатор* — *авіатор, літун*; *агонизировать* — *агонізувати, доходити, конати, часувати*; *конгломерат* — *конгломерат*; (тільки геол.) *зліпняк*; *конденсировать* — *конденсувати, згуцувати*; *контузия* — *контузія*; *конфискация* — *конфіскація*.

нику з участю цього ж укладача — уже без синонімів в українській частині, з наведенням тільки відповідних іншомовних слів: Вакул. / Вакул. 2008); рос. *ватерлиния* — укр. *ватерлінія, водоскрес; ватерпас* — *ватерпас, ґрунтвага, середвага; вертикальний* — *вертикальний, прямовисний, простовисний, сторчовий, доземний* (Зубков НРУПС 2005). Уже в одному з перших державних стандартів у сфері термінології та галузевих номенклатур щодо найзагальніших правил побудови і функціонування національної термінології (див. про це далі в п. 5.2.2) було, зокрема, подано положення про пріоритетність національних термінів: «У стандарті не дозволяється вживати <...> іншомовні слова та терміни за наявності рівнозначних слів та термінів в українській мові» (ДСТУ 1.5-93, п. 4.1.8), хоча як у самих ДСТУ з різних галузей знань і виробництва, так і тим більше в мовній практиці за їхніми межами це, як правило, не виконується.

Пуристи, особливо активні в пропагуванні своїх поглядів, і самі, природно, можуть наражатися на такі ж зауваження з боку інших (можливо, навіть не без єхидства) уже щодо себе: «Відстоюючи перевагу власне українських лексичних номінацій, автори не помічають, що послуговуються запозиченими словами, як це маємо в назві книжки С. Караванського “Секрети української мови”» — замість власне укр. *таємниці* [Єрмоленко 2009: 328; пор. так само: О. Купріян. — Кр., 2010, ч. 11–12].

Щодо ставлення різних кіл українського суспільства до такої мовної практики (див. докладніше про це п. 6), то, якщо навіть не брати до уваги найпоширенішої, очевидно, в широких масах при цьому думки про недоцільність заміни вже загалом усталених шарів лексики, перше, що, скоріше за все, може спасти на думку неупередженому спостерігачеві, — це явно не той вибір першочергових завдань у названій сфері «українізації» української мови: цілеспрямований системний рух за обмеження в її складі одиниць іншомовного походження слід, звичайно, розпочинати не з *елемент, вертикаль* або *метеорологія*, а з масового потоку запозичень уже новітньої хвилі як менш або й мало засвоєних (див. далі п. 2.2, а також р. IV). Крім того, у прагненні запроваджувати питому українську лексику замість іншомовних слів варто б зі значно більшою увагою ставитися саме до тих слів, що вже реально вживалися в українській мові, але з тих чи інших причин дезактуалізувалися (наприклад, *корабельня* в конкуренції з *верф*), ніж до тих, що ніколи не виходили за межі того словника, для якого вони були придумані²⁵.

Практика обмеження в ужитку іншомовних (неслов'янських) слів може також наражатися на протидію з боку таких чинників. Це, по-перше, активізована в цей же період конкуренція між тенденціями до етнізаційного і до елітарного пуризму (див. п. 3.5.1.1). По-друге, якщо постає проблема вибору між двома іншомовними одиницями — російського і «європейського» походження, вибір часто падає на останню, навіть якщо перша стала вже значно звичнішою в мовній практиці. Так, після запровадження в країні з 2015 року інституту поліції замість міліції засоби масової інформації, і не тільки вони, прагнучи уникати назви *поліцейський* — у значенні іменника (у вихідному значенні прикметника це простіше — з уживанням форми *поліційний*: див. р. VIII п. 4.3.3.3), хоча в Україні це тепер офіційна назва, нерідко вдаються до найменувань *полісмен* (таку рекомендацію давав і дехто з мовознавців [Пономарів 1999: 149]) або *коп* — щодо співробітників саме української поліції: «І лише від кожного з нас залежить, що в Україні *полісмен* або хтось інший <...> зможе сказати: “Україна — країна порядку!”» (Е, 18.08.2016, с. 10), «В Оболонському районі Києва чоловік викинувся з 16-го поверху. “Швидку” та *копів* викликала дружина» (Еспресо, «Вартові Еспресо», 27.04.2017), а також до слова *поліціант* (пор. пол. *policjant*), наприклад, у сучасній Україні слід було б запровадити як офіційну

²⁵ Пор. відоме місце з Передмови Бориса Грінченка до свого словника: «<...> не користувалися ми також спробами словників наукових і технічних термінів (пп. Верхратського, Левицького та ін.) <...>, не бажаючи вводити до свого словника неологізми, які здебільшого, можливо, не підуть далі словника, для якого придумані» (Грінч., т. 1, с. XXVII).

назву не *полицейський*, а *поліціант* (І. Юшук. — Дивослово, 2016, № 2, с. 36). Російський поліграфічний термін *полоса* (газетна та ін.) уже перекладають просто як *шпальта* (РУС 2003), хоча, звичайно, це не зовсім те саме. По-третє, прагнення відповідних кіл мовного соціуму до пошуків власне української назви значно ускладнюється непростотою історією УЛМ в її взаємодії з іншими мовами, унаслідок чого може виникати ситуація, коли, наприклад, в одних колах пропонують замінити іншомовне *коледж* на *училище* [Пілецький 2009: 53], в інших же колах останнє (як «російсько-церковнослов'янське») давно вже пропонують замінити на *школа* [див., наприклад: Українська мова у XX сторіччі: історія геноциду... 2005: 398; Шевельов 1998: 230; так само в сучасних рекомендаціях: Рицар, Рожанківський 2000: 38]. По-четверте, явно не в руслі сучасних пуристичних тенденцій постала також необхідність приєднання України до міжнародних або прийнятих в англomовному світі систем тих чи інших номінацій, узгодження з ними: це, зокрема, запровадження в певних випадках подвійного номінування хімічних елементів на зразок *аргентум* (у спеціальній літературі — з великої літери: *Аргентум*) / *срібло* (див. р. IV п. 1.1) ²⁶.

2.2. Це намагання (найчастіше, звичайно, поки що тільки заклики й рекомендації) якимось обмежувати навалу новітніх англоамериканізмів та менш численних запозичень з деяких інших мов у загальних процесах мовної глобалізації (див. про ці мовні явища в р. IV). Відповідні пропозиції висловлюються в газетних дописах читачів, рідше у виступах науковців, переважно немовознавців, особливо ж з боку термінологів, реалізуючись уже також у словниках. Наприклад: «Чим, наприклад, слово *саміт* для нас краще, ніж було б *верхівка* або *чолівка* (останній варіант аналогічний тому, який використовують наші брати-поляки, що набагато дбайливіше ставляться до чистоти своєї мови)? Чим кращий французький термін *транш* (кредиту), ніж прості слова *частка* або *черга* (або врешті-решт уже міцно вкорінене в нас і всім знайоме іншомовне слово *порція*)? <...> Ось ще недавні приклади: *стенд-бай*, *піар*. Невже ми не в змозі запропонувати назви цих понять без іншомовних запозичень? А зовсім недавно зустрів слово *піплометрія* замість усім відомого слова *опитування*) (з виступу академіка НАН України, фізика [Наумовець 2001: 19–20]; пор. так само у виступах мовознавців [Чередниченко 2007: 71; Радчук 2003; Селігей 2008]); «<...> сотні англomовних кальок [про таке розуміння терміна *калька*, яке не відповідає його лінгвістичному значенню, див. далі в п. 2.3. — О. Т.] заповнили нашу мову, попри те що існують повноцінні українські відповідники: *імідж* — образ, *кілер* — вбивця, *рекети́р* — здирник, *овертайм* — додатковий час, *дистриб'ютор* — розповсюджувач, *мас-медіа* — ЗМІ тощо», замість *дефолт* мали б уживати *невиплата боргів* чи *невиконання зобов'язань* (Р. Черніга, канд. фіз.-мат. наук. У ролі дистриб'юторів нового іміджу українського лінгвізму. — ВК, 11.11.1999, с. 6); у рекомендаціях термінологічних конференцій — наприклад, віддавати перевагу словам *управитель* або *керівник* перед *менеджер*, *організація управління* перед *менеджмент*, *організація торгівлі* або *ринкування* перед *маркетинг* тощо (Ухвала V-ої міжнародної наукової конференції «Проблеми української термінології. СловоСвіт'98». — УС, 10.12.1998, с. 9); лунають заклики вживати, як і до цього часу, наприклад, не *електорат*, а *виборці*, мн., не *кастинг*, а *огляд-відбір* [Городенська 2014: 63], *підбір акторів*, не *пресинг* (політичний та ін.),

²⁶ Це нововведення зазнавало критики, причому не тільки щодо нібито надмірного й непотрібного ускладнення номенклатури хімічних елементів, а й у плані вже ідеологізованої критики саме сучасної української мови (з боку її «недоброзичливців») як ніби недостатньо придатної для наукового й навчального використання, наприклад: «Посмотрим таблицу Менделеева на украинском языке — наверное, ее создатель ворочается в гробу и проклиная ту ночь, когда она ему приснилась. Откуда в ней взялись такие названия элементов, как *оксиген*, *гидроген*, *меркурий*, *тунгстен*, *ферум*, *сульфур*? В то же время каждый украинец знает, что есть *кисень*, *водень*, *ртуть*, *вольфрам*, *залізо*, *сірка*... Воистину, бедные дети, которым приходится зубрить множество совершенно неоправданных заимствований!» (А. Дмитриевский. Чукча — писатель, а украинец? : Опасные эксперименты. — Дон. крај, 3.02.2006, с. 3).

пресингувати, а *тиск*, *тиснути* та багато ін. На лівістичному порталі «MOVA.info» в інтернеті існує «самодіяльний» «Відкритий словник» — постійно поповнюваний користувачами список українських слів (як уже готових, так і створюваних з цією метою) для заміни іншомовних слів — переважно англійських (в основному нових у загальному руслі мовної глобалізації): так, замість *акаунт*, *банер*, *бізнес*, *браузер*, *екшен* (один з кіножанрів), *жорсткий диск* (калька з англ.), *комп'ютер*, *сендвіч*, *спам*, *спонсор*, *тезаурус*, *хостинг* — відповідно *припис*, *прапорець*, *заповзяток*, *пересувка*, *дійовик*, *записник*, *обчислювач*, *накладенець*, *непотріб*, *добродій*, *словоскарб*, *притулок* та ін.

Проте в самій реальній мовній практиці можна відзначити поки що лише досить незначні позитивні результати на цьому шляху — це, зокрема, не тільки пряме запозичання, а й семантичне, словотвірне та рідше фразеологічне калькування назв нових для української дійсності понять з різних сфер суспільного життя, особливо в інформатиці (див. докладніше р. IV п. 2.1, а також р. VIII п. 5.1.2): *високі технології*, *сторінка (сайт)*, *звукова доріжка (саундтрек)* та ін., відмова від так поспішно запозичених на початку 90-х років або принаймні тепер уже рідше вживання назв на зразок *паблік рилейнз* (з утворенням замість цього зв'язки з *громадськістю*), *копродукція* («Фільм — копродукція України, Німеччини, Голландії»: Н. Дмитренко — УМ, 14.04.2010), *копродюсер*, *екзекутивний* (директор, продюсер) — з поверненням до вжитку попередніх найменувань *спільне виробництво*, *виконавчий*. На словотвірному рівні можна відзначити певну тенденцію (не без впливу, з одного боку, польської мови та мовної практики української західної діаспори, а з другого, — у низці одиниць професійної мови — також російської мови) до заміни перших (означальних) компонентів у складених (аналітичних) іменниках звичайними відносними прикметниками: *бізнесовий*, *пресовий*, *інтернетний*, *прайммовий*, *топовий* (поряд зі значно поки що частішими *інтернет-конференція*, *праймчас*, *топменеджер* та ін.) (див. докладніше р. VIII п. 4.3.3.5, р. IX п. 3.3.2).

Однак, звичайно, не можна не помітити, що такі скромні пуристичні зусилля явно програють перед навалюю нових запозичень у загальному потоці культурно-мовної глобалізації (див. також р. IV п. 10).

Такі запозичення нерідко засвоюються там, де на позначення відповідних понять уже є, здавалося б, цілком придатні як із семантичного, так і зі стилістичного погляду українські відповідники (див. також матеріал у р. IV п. 1): *масмедіа*, мн., *медіа*, мн. (пор. *засоби масової інформації*); *ремарка* у значеннях «зауваження» або «примітка», у тому числі усні («Дозвольте зробити одну *ремарку*»); *тотальний* («*Тотальний* розпродаж пальт» — з реклами) і под. У загальний мовний ужиток масово впливають професіоналізми: *«аверсний і реверсний»* режими роботи нафтопроводу»; «Прогнозують, що центральні банки можуть почати *диверсифікувати* свої резерви, частково відмовляючись від долара» (МГ, 25.07.2002), пор. наявність укр. *урізноманітнювати / урізноманітнити*. Мовці змушені вдаватися при цьому до метамовних коментарів: «Нафтопровід Одеса — Броди поки що діє в *реверсному*, тобто *зворотному*, режимі» («1+1», ТСН, 7.09.2006), «Кращий спосіб боротьби з корупцією — це *гласність*, або ще, як кажуть, *транспарентність*» (В. Стретович, народний депутат України. — УТ-1, Новини, 26.11.2007).

Безпосередній вплив англійської мови зникається в таких потоках запозичень із впливами мовної практики української діаспори з англomовних країн та польської мови (також через українську західну діаспору): «*рецепція культур*» (пор. *сприйняття*); «Євгенія Пастернак — добре знана в Північній Америці особа. Вона — виконавчий (у діаспорі це звучить як *екзекутивний*) директор Пансіонів імені Івана Франка» (С. Соболевська. — Сл. Пр., 12.12.2009, с. 7); «Стипендійний фонд родини Гелетканичів оголошує конкурс на отримання стипендій. Вимоги до кандидатів: 1. *Апліканти* мусять бути студентами <...>

4. *Апліканти* мають представити разом з *аплікацією* опис <...>» (УС, 9.09.1999) — замість *заява, заявник*.

2.3. Але насамперед це, звичайно, прагнення до обмеження наслідків впливу російської мови — як усунування власне русизмів (див. нижче про обмеження в ужитку самого слова *русизм*), так і не завжди усвідомлюване відштовхування взагалі від образу російської мови, у тому числі від наявних у ній іншомовних слів, від українських слів, словоформ, фразеологізмів та синтаксичних конструкцій, що структурно можуть нагадувати відповідні російські мовні одиниці, від історично спільних для обох мов одиниць і явищ²⁷. Саме ця лінія етнізаційного пуризму простежується в сучасній мовній практиці найширше порівняно з двома попередніми (хоча, звичайно, тенденції до відмежовування від одиниць і явищ, спільних з російською мовою, виявляються тепер не так радикально, як це було в УЛМ від 1917 року до завершення періоду українізації). Якщо від середини 30-х до 90-х років перевагу дедалі більше стали віддавати (свідомо чи несвідомо) тому з варіантів та синонімів, що є подібнішим до відповідної російської мовної одиниці²⁸, то тепер нерідко спостерігається протилежна тенденція.

Як негативні оцінки позанормативного слововживання та словотворення внаслідок інтерференції з боку російської мови (з неминучим, звичайно, при цьому суб'єктивізмом в оцінюванні відповідних мовних фактів унаслідок структурної близькості обох мов) у масовому вжитку набули досить значного поширення слова *русизм* (*росіянізм, росіїзм*), неохвальне *калька* і зневажливе *суржик* (з утворенням назви його одиниці — *суржикізм*).

Замість самого слова *русизм* — як такого, що, по-перше, також вважається запозиченням з російської мови (хоча пор. франц. *russisme*, пор. також нім. *Russizismus*, пол. *rusycyzm*), а по-друге (і це, безперечно, головніше), може вводити в оману своєю структурною мотивацією (як стосовне ніби до «руської», а не до «російської» мови)²⁹, — тепер дедалі частіше вживають не бездоганний з погляду його словотвірної мотивації термін *росіянізм* (за зразком, очевидно, *слов'янізм*, хоча останнє цілком регулярно виводиться від *слов'янський*, тоді як прикметник *росіянський* у мові відсутній; у суто словотвірному плані можна було б припустити тут як можливий зразок англ.

²⁷ Як далеко може сягати уявлення різних носіїв української мови про ступінь її зросійщення, свідчать, наприклад, такі зразки «народної лінгвістики»: *ополоник* — це від рос. *половник*, тоді як українською назвою цього предмета є *кохля* [слова *хохля, кохля* вживаються в говірках південно-західного наріччя, пор. пол. *chochla*: ЕСУМ, т. 6, с. 205, т. 3, с. 63. — *О. Т.*]; прислівник *по-українському* — наслідок російського впливу, оскільки укр. *мова* — це іменник жін., а не чол. р., на відміну від рос. *язык* [Bilaniuk 2005: 45, 43] (це приклади із інтерв'ю з інформантами-нефілологами, але з таким трактуванням цих мовних фактів солідарна, здається, й сама авторка книжки); «До студії зателефонував якийсь екзотичний слухач, який обрушився на ВО “Свобода”: мовляв, зображають українських націоналістів, а назвали себе “російським словом”. Я подумав, ось зараз професор Бебік [ведучий цієї радіопрограми. — *О. Т.*] пояснить громадянинуві, що *свобода* — так само українське слово, як і *воля*, але професор запевнив, що справа не в слові, а тільки б люди були хороші!» (Ігор Лосев. — Д, 14.01.2011, с. 17).

²⁸ Щодо цієї тенденції в українській мові попереднього періоду в її відносинах з російською мовою, то тут можна не тільки наводити численні вже реалізовані факти в словниках, у термінології, у поточній мовній практиці, у відповідних рекомендаціях (пор., наприклад: за наявності синонімів на зразок *прогрес / поступ, процент / відсоток* більшого поширення набувають одиниці, спільні для обох мов [Курс історії української... 1961, т. 2: 395]), а й, наприклад, пригадати цілком доброзичливі поради авторам, студентам (зокрема, свого часу й авторів цих рядків), аспірантам з боку редакторів, викладачів, наукових керівників уникати в ужитку навіть одиниць на зразок *генеза*, жін. р., що їх могли подавати й авторитетні та цілком «благонадійні» словники радянського періоду (пор., зокрема, у РУС-3: рос. *генезис* — укр. *генезис, генеза*), але все одно у сприйнятті певних осіб (кіл) вони мали на собі наліт певної «національної відрубності»: «<...> щоб вам не приліпили *лямпа*».

²⁹ Сумніви щодо доцільності вживання терміна «русизм» на позначення одиниць тільки з російської мови висловлювали не лише україністи. Див., наприклад, з уточненням, що «споконовічні малоруські риси <...> з таким самим правом можуть бути названі “русизмами”, як і запозичення з великоруської» (Н. Дурново. — Записки Харьковского университета, 1913, кн. 1, с. 28).

Russianism, але це слово, як і англійська мова в цілому, наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. ще, безперечно, не могло активно впливати на мовне життя в Україні), наприклад: «<...> русизм, точніше *росіянізм*» (В. А. Чабаненко. — М-во, 2004, № 1, с. 83; див. також: ЕУМ 2007, с. 663), значно рідше — цілком правильний (регулярний) у цьому плані *росіізм* (саме останній термін застосовується в цій праці): «Натомість наша лексикографія запроваджувала [у радянський час. — О. Т.] “кальки” та відверті русизми (сказати б точніше, “*росіізми*”)» (Богдан Жолдак. — Сл., 1992, ч. 20–21; див. також: М. П. Лесюк. — М-во, 2007, № 6, с. 13; В. М. Мойсієнко. — М-во, 2016, № 4, с. 25, 36). Щодо функціонування слова *росіянізм* у попередній період див., зокрема, листи Бориса Грінченка 1888 року до Трохима Зінківського (див.: «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком. Київ — Нью-Йорк, 2004, с. 87, 90), у 20-ті роки: [Сулима 1928: 11, 43] — і пізніше (наприклад, у Л. А. Булаховського, 1956 рік: див. СУМ-11, т. 8, с. 883), хоча мовознавці-україністи навіть в еміграції продовжували користуватися й термінами *русизм* [див., наприклад: Ю. Шевельов. Русизми. — ЕУ: Словникова частина — доповнення, с. 169 (див. так само в працях І. Огієнка, П. Одарченка, С. Караванського)], *русицизм* [Чапленко 1970: 379]. Зі словом *русифікація* стали конкурувати *російщення* / *зросійщення*, *поросійщення*, що поширилися з дорадянської мовної практики та з мови західної діаспори, наприклад: «*Російщення України*» (збірник статей, виданий в українській діаспорі у США 1984 року), з розростанням цього словотвірного гнізда: «*зросійщена*, зінтернаціоналізована термінологія», «рівень *поросійщення*» (А. Вовк. — Суч., 1979, ч. 7–8, с. 87–95), *зросійщений*, *зросійщеність*, *зросійщування*, *зросійщувати* / *зросійщити*, *зросійщуватися* / *зросійщитися*, *зросійщувач*, *російщити*, та пізніше утворені й рідше або рідко вживані *росіянізація* (зі спільнокореневими утвореннями): «*росіянізаційна політика*» (А. Вовк. — Суч., 1979, ч. 7–8), *росіянізований* / *зросіянізований* та ін. Наприклад: «“Ні”! — *зросійщенню України* [заголовок]. 9 липня київські обласні організації Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка, Конгресу української інтелігенції, Спілки письменників України та Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенко проводять попереджувальне пікетування адміністрації президента Л. Кучми у зв’язку з його розпорядженням про прийом вступних іспитів російською мовою та іншими акціями останнього часу, спрямованими на приниження, применшення ваги української мови як державної, як мови титульної нації» (ВК, 7.07.1999), «*Зросійщувач* сіє дезінформацію» (ВК, 20.10.1999, с. 1). Відповідно до змін у шкільних програмах, запроваджених МОН України в серпні 2022 року у зв’язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну, вислів «політика *русифікації*» в курсі історії замінено на назву «політика *російщення*» (УП, 16.08.2022). Пор. також, наприклад: *росифікація* (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 1998, № 336: Проблеми української термінології, с. 5); «Мабуть, доречніше було б *росіфікація*, бо *Росія*. А ще краще — *поросіянювання*» (М. Вакуленко. — ЛУ, 26.12.1991). Стали вживатися також *росіістика* і *росіяністика*, *росііст* і *росіяніст* замість *русистика* і *русист* (наприклад: РУС 2003), *панросіянізм* (див.: Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ, 1996, с. 420, 429; М-во, 2020, № 4, с. 12) замість *панрусизм*, хоча лишається без варіантів *русофоб*. Непоприлюднені заміни гнізда *українізація* на *україніщення* (пор., наприклад: «<...> процеси *зросійщення* або, навпаки, *українізації*». — Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : Тез. доп. Київ, 2011, с. 37; «З першої половини 1930-х років мовну політику *українізації* заступає політика *росііщення*». — М-во, 2008, № 4–5) наводить на думку про наявність певної пейоративної (несхвальної) конотації у слів гнізда (з)*росііщення*. Пор., однак, у колишній західноукраїнській та в сучасній діаспорній мовних практиках цілком нейтральне вживання членів гнізда *україни-*: «З часом чужі назви почали *українитися*» (Я. Рудницький. — ЕУ: Загальна частина, т. 1, с. 367), «*поукраїнічені* словформи» (С. Смаль-Стоцький. — М-во, 1994, № 4–5, с. 69), у тому числі іменника *україніщина* у значенні української мови (див. р. VIII п. 4.2.4.3); пор. окремі випадки такого вживання й у межах сучасної «материкової» УЛМ: «*приклади давно запозичених і зукраїнічених слів*» [Рибалко, Рибалко 2001 : 31]. Для заміни ж *дерусифікація* вже з’явилися *відросііщення*, *дезросііщення*, *знеросііщення* (див. р. VIII п. 4.2.3.2.3).

Пор. також у цьому ж річищі прагнення до заміни *славістика* (хоча це запозичення із західноєвропейських мов: ЕСУМ, т. 5, с. 295, насамперед з німецької, а не з російської; пор., наприклад, також пол. *slawistyka*, хоча *Slowianie*), *панславізм*, *Славія* на *слов’яністика* («відомий *слов’яніст* А. Мейє» [Вакуленко 2015: 184]), *панслов’янізм*, *Слов’янія*.

Слово *калька* вживається при цьому не тільки у власне лінгвістичному значенні — «мовна одиниця, запозичена з інших мов шляхом буквального перекладу», а й досить

широко тепер просто як ненормативний і взагалі небажаний росізм³⁰ і ще ширше — як небажане іншомовне слово: пор., наприклад, серед наведених «кальок» з російської мови *представлятися* замість *відрекомендовуватися* (А. Венцовський. — ЛУ, 23.10.2008, с. 6), серед «кальок» з англійської мови — звичайні лексичні англізми на зразок *кілер* або *рекети́р* (Р. Черніга. — ВК, 11.11.1999, с. 6). Ось, наприклад, така оцінка словників радянського часу: «Адже словників, на жаль, маємо обмаль, та й ті часто-густо рясніють *кальками*, бо укладалися переважно за часів насильницького “зближення мов і націй”» (ЛУ, 9.09.1999: рубрика «Мовні поради», вступне слово від редакції); «<...> це словники *кальок*, в яких *трактор* перекладали як *трактор*, а *автомобіль* — як *автомобіль*. За нормальних умов ці всі запозичені лексеми пройшли б шлях народних адаптацій, внаслідок яких і виникають уже свої лексеми, редуковані, інтегровані, але свої» [Мовчан 1994: 155]. У деяких колах українських термінологів, переважно немовознавців (математиків, фізиків), набула поширення думка, що *визначення* у значенні «формулювання; дефініція» є «семантичною калькою» з рос. *определение* і що в цьому значенні слід уживати тільки *означення* [Пілецький 2009: 51; Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 180], хоча, здавалося б, під такою калькою слід було б розуміти саме останнє слово, структурно подібніше до російського зразка.

Українсько-російський «суржик» — це, як відомо, позанормативне змішане мовлення, в якому на український «субстрат» накладаються різноманітні одиниці і явища російської мови і яким користуються як своїм постійним мовним кодом досить широкі верстви населення сучасної України; його використовують також — уже цілком усвідомлювано, з різними стилістичними настановами, — як джерело мовного реалізму, як засіб гумору (див. р. II пп. 3.3, 3.4). Однак нерідко як приклади українсько-російського «суржику» трактують також наявність у мовному узусі:

а) одиниць, розрядів, категорій, які ще донедавна (зокрема, в останні десятиліття радянської доби) подавалися в нормативних довідниках з української мови або й тепер подаються в них (і мовці продовжують орієнтуватися на це), але щодо певної частини яких і досі немає єдності поглядів навіть серед українськомовної інтелігенції, в тому числі мовознавців-україністів (хоча це була або й лишається в багатьох випадках просто неусталеність мовної норми, недостатня виробленість загальноприйнятого мовного стандарту)³¹. Це, наприклад, конструкції на позначення часу: у *шість годин* і под. замість нормативних тепер *о шостій годині* і под. (див. р. VIII п. 3.1.1); ад'єктивовані й субстантивовані активні дієприкметники тепер. ч. (переважно від неперехідних дієслів): *існуючий порядок*, *дрейфуюча крига* і под. (див. див. р. VIII п. 2.5.7.1); категорія пасивного стану дієслів (див. р. VIII п. 2.5.3);

б) стилістично обмежених або просто менш частотних і менш рекомендованих варіантів мовних одиниць (хоча це зовсім не обов'язково означає їхню належність до росізмів — до «російських флексій» і под.), як, наприклад, наявність зредукованої форми суфікса інфінітивів (у позиції після голосного) на зразок *буть*, *робить* (основним варіантом в українській літературній мові є, як відомо, *бути* і под., тоді як у російській — *быть*

³⁰ Таке розуміння терміна *калька* було, звичайно, відоме й давніше, але так широко, як тепер, не функціонувало, обмежуючись переважно письмennyм середовищем, колами гуманітарної інтелігенції, наприклад: «Хіба ж бо так складно знайти й український відповідник до усіх тих *кальок*, якими так густо всіяний словник? Ось кілька з них: *ігри* <...> замість *гри*, *кип'яток*, *компот*, *коньки*, *курпатка*» (Б. Сацюк. Сьоме, невиправлене. — ЛУ, 4.06.1965: рецензія на чергове видання одного з орфографічних словників української мови).

³¹ Пор., наприклад: «<...> у нинішній Україні кваліфікація чиєсь мови як “суржику” часто робиться з метою знецінення мови з будь-яким відхиленням від літературної норми, навіть якщо це лише акцент чи регіональна своєрідність. Ситуацію суттєво ускладнює відсутність загальної згоди щодо деяких аспектів мовного стандарту» [Біланюк 2000а: 46].

і под.), закінчень *-ем, -им(-ім)* у дієсловах 1-ї ос. мн. тепер.-майб. часу та закінчення *-ім* у формах наказ. сп. 1-ї ос. мн.: *ми (на)пишем, (по)ходим, (по)стоїм* замість *(на)пишемо, (по)ходимо, (по)стоїмо*; *ходім* замість *ходімо*³², закінчення *-у(-ю)* замість *-ові, -еві* у формах дав. в. одн. іменників чол. р. на приголосний і на *-о*: *Івану* замість *Іванові, батьку* замість *батькові* і под. [див. наведення таких форм серед явищ «суржиків», наприклад: Масенко 2011: 71, 91, 93]³³. (Хоча, звичайно, вживання словоформ, спільних з російською мовою, на зразок *робіть, ходім, Івану* і под. не може не діставати додаткового впливу також з боку останньої в умовах її фактичного домінування в Україні протягом тривалого часу);

в) в умовах посилення конкуренції між «офіційною» УЛМ і мовною практикою періоду українізації 20-х років, західноукраїнським варіантом УЛМ та мовною практикою сучасної західної діаспори — навіть багатьох цілком «легітимних», за сучасними нормами, лексичних одиниць, здебільшого спільних з відповідними одиницями російської мови або подібних до них, що є синонімами / варіантами до відповідних слів з названих мовних практик і часто спільними з одиницями польської мови або подібними до них. Ось, наприклад, віднесення до «термінів-суржиків» (з уживанням цього слова також у формі множини, тобто в значенні «суржикізм») одиниць *абрикоса, брак, буксир, вокзал, дамба, гравій, гума, канат, облицювання, результат* та низки інших (на їхньому місці мають бути відповідно тільки *мореля, тандж, галівник, двірець, гатка, нарінок (рін, жорства), гума, кодола (линва), обличкування, вислід* [Библюк, Рожанківський 2000: 16–17]. Нерідко до таких «росіїзмів-суржикізмів» відносять слова *хімія* і *магніт* — з обстоюванням тільки *хемія* і *магнет*, які, однак, пізніше стали вживатися в українській мові [пор. протилежну точку зору, наприклад: Вакуленко 2015: 222].

З'являються довідники з культури української мови, укладені як мовознавцями, так і ще частіше на аматорському рівні, зі словом «суржик» у назвах і з дуже широким розумінням цього мовного явища. Наприклад, у посібнику [Мацюк 2008 (це в автора «класифікація блудів», тобто помилок)] — від справді поки що численних у мовленні позанормативних росіїзмів на зразок *Словакія, Турція, гривна, слідуючий, «вічні льди», «падають листя»* (у мн.), *«баночне пиво», котіровка* та багато ін. до трактування як «суржикізмів» цілком поки що літературних слів і слововживань: *баскетбол, волейбол, лимон, дочка* (має бути нібито тільки *донька*), *обрив* (має бути тільки *круча*), *лічильник* (води, газу тощо — має бути *водомір, газомір* та ін.), *тротуар* (має бути тільки *хідник*), *сигарета* (має бути *цигарка*), *розводити (тварин* — має бути *плекати*), *являти собою, дивитися (фільм* — має бути *оглядати*), *тур по замках* (має бути *замками*, ор. в.); з рекомендаціями тільки одиниць із західноукраїнської мовної практики: не *груші*, а тільки *грушки* (с. 85), не *провітрити* (приміщення), а *перевірити* (с. 114) (див. також про таке «розширене» трактування українсько-російського «суржиків» в п. 5.3.1).

Поряд зі значенням відповідного змішаного ідіому слово *суржик* уже, здається, набуває також значення одиниці такого ідіому, тобто суржикізму (приклад див. вище).

³² Про традицію вживання на території поширення української мови, починаючи від перших писемних фіксацій, варіантних дієслівних форм на *-мо/-м*, хоча і з поступовим обмеженням у вжитку других, див., наприклад: ІУМ Морфологія, с. 310–320, 333. Якщо брати сучасне живе мовлення, то діалектологи відзначають більш-менш паралельне вживання цих варіантів у діалектах, а в південно-західних говорах форми наказ. сп. *ходім* і под. навіть дещо переважають [Матвіяс 2007: 33].

³³ Кваліфікація подібних форм як «суржикізмів» — усупереч, очевидно, бажанню й самих прибічників такого широкого трактування українсько-російського «суржиків» — неминуче значно розширює як середовище носіїв «суржиків», так і коло «суржикових» текстів, включаючи й ті, щодо яких досі таких підозр ніби не виникало, як, наприклад: «Ти ж казала: в понеділок / Підем разом по барвінок», «<...> Та й поїдем доганяти / Літа молодії» (з популярних народних пісень), «<...> Запануєм і ми, браття, / У своїй сторонці. / Душу й тіло ми положим / За нашу свободу <...>» (з Державного гімну України, автор тексту Павло Чубинський).

Тенденції до обмеження наслідків впливів з боку російської мови особливо помітно виявляються в лексиці (див. докладніше р. VIII п. 5.1.3), приводячи до витіснення з ужитку одних (наприклад, абревіатури *вуз* — на користь спочатку *виш*, а дещо пізніше — новостворених *ВНЗ* і *ЗВО* — відповідно від *вищий навчальний заклад* і *вищий заклад освіти*), помітного обмеження в ужитку інших (*вищестоящий* і *нижчестоящий* — на користь *вищий* / *вищепоставлений* і *нижчий* / *нижчепоставлений*; *заклучний*, *здравиця*, *здравниця*, *мениість*, *спільність*, *учбовий* та ін. — на користь відповідно *кінцевий* / *прикінцевий* та ін., *зздоровниця* / *зздоровне слово*, *оздоровниця*, *менишина*, *спільнота*, *навчальний*) та посилення конкуренції ще з іншими, спільними з російською мовою одиницями: *вертоліт*, *вітка* (*залізнична*, *газопроводу*; *влади*), *снотворний*, *настроювати* (*прилад*; перен.: *людей*) та багато ін. — на користь відповідно *гелікоптер* / *гвинтокрил*, *гілка*, *снодійний*, *налаштовувати* та ін. Значно ширшим є діапазон охоплення спільних з російською мовою лексичних одиниць, досі нормально вживаних в «офіційній» УЛМ, що їх пропонують замінити, у пропозиціях термінологів — представників точних і природничих наук (часто це ті заміни, що їх пропонували лексикографи й термінологи в 20-х — на початку 30-х років) та в досить численних тепер і різноманітних рекомендаціях на сторінках ЗМІ та в соціальних мережах інтернету (також з боку не мовознавців), наприклад: в іменниках — не *банка*, *блванка*, *броня*, *бур*, *картон*, *копер*, *котушка*, *кочегар*, *лебідка*, *лист* (*фанери*, *металу* і т. ін.), *льотчик*, *масло* (*мінеральне*, *технічне*), *насос*, *паровоз*, *розсіл*, *рулон*, *скипидар*, *слюда*, *сосиска*, *состав*, *топка*, *установка*, *училище*, *фанера*, *шип* (*технічна деталь*), а відповідно *слоїк*, *надібок*, *панцер*, *свердло*, *текстура*, *капар*, *навій*, *грубник*, *катеринка*, *аркуш*, *летун*, *олива*, *смок*, *паротяг*, *ропа*, *сувій*, *терпентина*, *лосняк*, *ковбаска*, *валка*, *паливня*, *устава*, *школа*, *форнір*, *чп*; у дієсловах — не *паяти*, *підривати* (*вибухом*), *плавити*, *точити* (*загострювати*), а *лютувати*, *висаджувати*, *топити*, *гострити* [див.: Рицар, Рожанківський 2000: 31–39]. Коли порівняти матеріали української частини в російсько-українських словниках до і після 1991 року, зміни в ній виявляються досить помітними, причому, оскільки ослаблення впливів на українську мову з боку російської поки що відбувається досить повільно, ця тенденція, безперечно, супроводжуватиме її розвиток ще протягом тривалого часу. Досить активно ця тенденція виявляється також на інших мовних рівнях (див. далі пп. 3, 4, а також матеріал у р. VIII).

За наявності в сучасній Україні навіть офіційно прийнятих назв деяких державних органів, перейнятих з російської мови, у ЗМІ, в тому числі державних, замість них можуть уживати назви, що більше відповідають як українській історії, так і традиціям української мови. Наприклад, замість *казначейство* ³⁴: «Базою для такого поповнення державної скарбниці стане ліквідація тіньової економіки» (Е, 3.02.2005), «<...> сплатити цю суму до Державної скарбниці України» (ICTV, «Факти», 16.08.2005); пор., з одного боку: «Казна держави» (програма на УТ-1, 2001 рік), а з другого: «Держскарбниця області» — про обласне казначейство (УТ-1, Новини, 3.03.2010). Або, наприклад: слід було б запровадити не *казначейство*, а *скарбниця*, не *копійка*, а *куна* (*шаг*, *шеляг*, *сотик*) (І. Юшук. — Дивослово, 2016, № 2, с. 36).

Унаслідок заміन, спрямованих на усунення елементів, запозичених з російської мови і взагалі подібних до неї, відбуваються помітні зміни в явищі мовної варіантності (див. далі п. 4) — як його розширення в пошуках оптимальної для української мови назви: так,

³⁴ Утворення Державного казначейства України — це приклад уже часів незалежності. Оскільки слова *казна*, *казначей*, *казначейство* явно чужорідні в українській мові, а відповідна установка мала в нашій історії назву *Державна скарбниця*, цілком логічно було б запровадити її й тепер. Можливо, так би й сталося, якби не той факт, що установка під назвою Державна скарбниця України вже існує. Це місце зберігання золотого запасу країни, алмазного фонду та різноманітних коштовностей (аналог колишнього союзного й нинішнього російського Гохрану).

відповідником до рос. *масло* (моторне і т. ін.) на зміну широкоживаному в радянський час (як, зрештою, й тепер) *масло* пропонують [рідинне] *мастило*, *олива*, *олія*, так і вже обмеження попередньої варіантності (поки що меншою мірою): наприклад, витіснення форми *банкрот* (у конкуренції з *банкрут*), зворотів на зразок «зараз *десять годин*» (у конкуренції з *десята година*).

Однак заміна вже узвичаєних у попередній період, але сумнівних або і явно неприйнятних у плані їхньої відповідності українській мові лексичних одиниць відбувається, звичайно, далеко не завжди просто й однозначно (у зв'язку як з неоднаковими структурними особливостями російського слова і його можливого українського відповідника, так і з різними їхніми семантичними обсягами). Так, лишаються, наприклад, *воєнізувати* (хоча семантично це дієслово співвідноситься не з *воєнний*, а з *військовий*), *прикомандирувати* (хоча *командирувати*, *командировка*, *відкомандирувати* вже явно поступилися вжитку перед *відряджати* / *відрядити*, *відрядження* і т. д.), *стрем'янка* (особливо як технічний термін), *доля* у значенні «частка; частина» (нормативна мова вже фактично відмовилася від цього значення слова в загальному вжитку, але в ботаніці, музиці воно лишається, пор. також у складних словах: *сім'ядоля*, *дводольний*); непростим для заміни виявляється рос. (не)явка (пор., наприклад, звичайне поки що вживання на зразок «низька явка виборців», «написати явку з повинною»). Прагнучи знайти відповідники до рос. *стакан* у значенні посуду з різного матеріалу (для позначення такої посудини зі скла давно вже існує нормативне *склянка*), пропонують, наприклад, *пластмасова склянка* (у рекомендаціях тематичного радіожурналу «Слово» на УР-1, 1.10.2000), *пластянка* — за зразком *бляшанка* (В. Радчук. — Газета «Українська мова та література», 2000, грудень, ч. 47), «Горців змушують пити з пластикових стаканів. <...> Влада розглядає можливість повного переходу на *пластиківки*» (ГПУ, 4.06.2013, с. 13), але ж такий посуд роблять також з металу, дерева, кераміки та ін. Після вилучення з нормативного вжитку абревіатури *вуз* (див. вище) ще вживаються, однак, похідні прикметники *вузівський*, а особливо *довузівський* (назва «факультет довузівської підготовки» поки що широко вживається навіть в офіційному вжитку), *міжвузівський* (збірник, семінар), хоча вже стали вживатися й прикметники *вишівський*, *міжвишівський*, існує вже також цілком прийнята назва «факультет доуніверситетської підготовки».

Непросто відбувається перехід від словотвірного гнізда *-жим-* до гнізда *-тис(к)-*, хоча див. уже, наприклад, матеріали в цьому напрямі у СУМ-20. Пор., з одного боку, досі вживані як нормативні *жим* (*жим лежачи*, *стоячи*) — у спорті, *вижимати* / *вижати* (*штангу*), *віджиматися* / *віджатися* («Окупанти увірвалися до школи під час занять, примусили школярів лягти на підлогу й виконувати *віджимання*». — НГ, 14.09.2000), *піджиматися* / *піджатися* (*на турніку*), а також нові сленгові *віджимати* / *віджати* (*майно* і т. ін.: див. р. II п. 3.5), *дожимати* / *дожати* (*жертву*) «змушувати кого-небудь щось зробити, віддати тощо», з другого боку, новіші, що з'являються їм на заміну: «Перше місце взяла і за *жим* лежачи — *витиснула* 80-кілограмову штангу» (ГПУ, 30.08.2019, с. 3), «*відтискатися* від підлоги» (ВЗ, 12.07.2018, с. 10), «53-річний NN зумів *відтиснутися* на цвяхах 50 разів за хвилину» (Е, 31.08.2017, с. 2), «десять *відтискань* від підлоги на кулаках» (Наталя Сняданко), «*відтискатися* на турніку», *відтискати* (*вологу*, *мокру білизну*), *відтиснути майно*, *дотиснути жертву*.

У доборі відповідників до тих похідних значень у структурі полісемічних слів російської мови, що належать до лексики спеціального вжитку, у ряді випадків усе ще лишаються запозичення з виразними ознаками належності до російської мови, хоча на рівні вихідних значень цих слів, що належать до загальноновживаної лексики, українська мова має власні відповідники: *башмак* — технічний пристрій (СУМ 2012, СУМ-20), хоча пор., наприклад, у мовній практиці: «гальмовий *черевик*» («1+1», ТСН, 13.03.2002), «кинув гальмівний *черевик* під колеса» (ICTV, «Факти», 17.04.2011); *вилка* — пристрій, положення в шаховій грі та ін.; *зонт*, *зонтик*, *зонтичні*, мн. (РУСНТ 1996, РУСНТ 1998,

УРСНТ, СУМ-20), і *зонтикові*, мн. (СУБТ), хоча пор. у ЗМІ вже, наприклад: «сімейство *парасолькових*», а також *окружкові*, мн. (СУМ-20; у СУМ-20 подано також уже й *парасолькові* — з відсиланням до *зонтичні*); *карман* — заглиблення в чому-небудь (РУСНТ 1996), пор. уже також *кишеня*, а *карман* на другому місці (РУСНТ 1998); *луковиця*: *аорти*, *волосини* (РУС-3, СУМ-11, РУС 2003; було в СУМ-11, але знято в СУМ-20), хоча вже подають і *цибулина* (РУСНТ 1996); *утюг* — пристрій для вирівнювання поверхні (РУСНТ 1998); *чулка*: *дротяна*, *кабельна* (РУСНТ 1998); *юбка*: *ізолятора*, *поришня* (РУСНТ 1998); у складних словах: *рівнобедрений*: *трикутник* та ін. (РУСНТ 1998, УРСНТ, РУС 2003, СУМ 2012), хоча давно вже було запропоновано *рівнорамений* (див., наприклад: Ізюмов; пор. так само: Пилинський 1976: 126; Караван. 1998), пропонують також *рівноплечий*: Кочерга / Мейнарович 2010; *рівнобокість* — до рос. *равнобедренность* (Вакул. 1996); з розмежуванням за відмінністю в наголошуванні: *покришка* (для посуду) — *покрішка* (колееса) (УОС 2009, РУСНТ 1998). Спостерігаючи за подібними випадками, не завжди, очевидно, можна позбутися мимовільного враження про якийсь ніби «законсервований» розподіл використання засобів української мови явно не на її користь — переважно для розмовно-побутової сфери, тоді як для потреб технічної та наукової сфер нерідко ще звертаються до одиниць російської мови (хоча семантико-словотвірні ресурси української мови також, безперечно, цілком спроможні забезпечити її потреби і в таких випадках; пор., наприклад, рекомендації щодо вживання у наведених вище випадках одиниць *черевик*, *спідниця*, *окружкові* [Пономарів 1999: 116–117]).

У цьому плані можна також привернути увагу до таких явищ у нових перекладних російсько-українських словниках. По-перше, усуваючи той чи інший небажаний у руслі певних настанов щодо культури української мови, але в той же час поки що широко вживаний український відповідник до російського слова, укладачам і редакторам не завжди вдається простежити за послідовним усуненням цього ж відповідника в інших словникових статтях. Наприклад, у РУС 2003 у статтях *существующий*, *сосуществующий* знято укр. *існуючий*, *співіснуючий*, наявні у значенні прикметників у РУС-3, але в статті *имеющийся* подано й *існуючий*; у статтях *нахождение*, *местонахождение* знято укр. *знаходження* (у значенні не дії, а стану), але в статті *местоположение* подано *місцезнаходження*; у статті *уклон* (у термінології) знято укр. *уклон*, але *уклономір* є.

По-друге, це вже своєрідне «маневрування» лексикографів, коли до російського реєстрового слова наводять два українські відповідники, одним з яких є той, що не збігається з російським словом (нерідко навіть на першому місці, хоча це може бути поки що менш уживане або взагалі новозапропоноване слово), але в ілюстративних типових словосполученнях, тобто в показі реального вживання відповідних слів в українській мові, можуть подавати тільки одиницю, спільну з російською мовою, але поки що більш уживану. Наприклад, у РУСНТ 1998: рос. *ведущий* (техн.) — укр. *провідний*, *ведучий*, але в ілюстраціях подано тільки друге з цих слів: *ведуче колесо*, *ведуча вісь* та ін.; рос. *вяжущий* — укр. *зв'язувальний*, *в'язучий*, але в ілюстраціях — тільки друге з цих слів; так само в статті рос. *управляющий* — укр. *керувальний*, *керуючий*; рос. *подшипник* — укр. *підшипник*, *вальниця*, але в ілюстраціях тільки перше слово, так само і в похідних: тільки *підшипниковий*, *підшипникобудування*; у РУСНТ 1996: рос. *двудольный* (біол.) — укр. *дводольний*, *двочастковий*, але тільки *дводольні рослини* та ін., хоча рос. *доля*, *долька*, *дольчатый* тут подані на своєму місці тільки як *частка*, *часточка*, *часточковий*; рос. *зоб* — *зоб*, *воло*, але в ілюстраціях тільки перше з цих слів. Пор. навіть у словниках, які, за заявами їхніх укладачів, мали бути спрямовані на докорінне очищення української термінології від невластивих їй елементів: рос. *садка* — укр. *осідання*, *зсідання*, *садка*, але в ілюстраціях-словосполученнях — тільки останнє слово (Перхач / Кінаш РУНТС 1997); *элемент* — *первень*, *элемент*, але всі ілюстрації тільки з другим словом (Сл. військ.).

Подібним чином це може відбуватися в словникових статтях, що подають слова — члени того самого словотвірного гнізда. Так, даючи, наприклад, основним відповідником

до рос. *насос* укр. *помпа*, а *насос* на другому місці, словник, однак, подає вже по-різному відповідники до похідного прикметника *насосный*: *насосне відділення (приміщення)*, *помпова (насосна) станція*, *насосна* у знач. ім., *насосно-машинний*, *насосно-компресорний* і т. ін. (РУСНТ 1998).

Тривалий масований вплив російської мови на структуру української змінював, відхиляв природний розвиток останньої одночасно в двох зовні протилежних напрямках. Це, з одного боку, власне русифікація української мови (масове насичення її складу елементами російської мови), а з другого, — відштовхування її від російської мови, але нерідко в напрямках, заданих одиницями і явищами саме останньої, — а) як невиправдане семантичне калькування російських одиниць (у тих випадках, коли в розпорядженні української мови вже існують відповідні власні засоби) і б) як наївна гіперкоректність — з відмовою від власних мовних засобів тільки тому, що вони можуть нагадувати відповідні одиниці і явища російської мови (див. докладніше: р. VIII п. 5.3, р. III п. 2.3). Якщо, з одного боку, вже можна говорити про певне обмеження прямих впливів з боку російської мови на мовну свідомість носіїв української мови й, відповідно, на стан УЛМ у цілому, то, з іншого боку, слід констатувати зростання зворотного впливу з боку цієї ж мови — у вигляді такого калькування. Так, якщо це російські конструкції з прийменником *по* у непросторових значеннях, то по-українському мають нібито обов'язково бути конструкції з прийменниками *з* і *за*, а там, де конструкції з *при*, — то *за*: «робота з ліквідації ям на дорогах», «Спецслужби роблять зусилля з дестабілізації обстановки в республіці» (УП, 8.02.2017) — замість *щодо*, «з'явитися за викликом» (замість *на виклик*), «за аналізу цього процесу виявилось, що <...>» (див. докладніше про це в р. VIII п. 5.1.3) [пор. також, наприклад: Ermolenko 2000: 306]. Щодо гіперпуризму, то, наприклад, активізувалося вживання ніби «більш українських» форм привітань *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* (у формах род. в.) замість відповідних зворотів у формі наз.-знах. в. (як відштовхування від справді позанормативного привітання *Добрый ранок!* — у формі наз.-знах. в.).

Механічно застосовуваний антиросійський пуризм, таким чином, може робити з української мови в певних сегментах її структури дзеркальну копію російської мови, тільки що зі знаком «навпаки»³⁵. Реагуючи, наприклад, на вживання авторами однієї з поміщених у номері публікацій ад'єктивованого дієприкметника на *-чий домінуючий* (у загальному руслі активізованої тепер тенденції до заміни таких форм новоутворюваними формами на *-льний*: див. р. VIII п. 4.3.3.1), редакція газети подає таку примітку: «Калька з російської — *доминирующий*. По-українському — *домінувальний, переважальний*» (Сл., 1993, ч. 4), хоча, як відомо, в українській мові вже існують у цьому значенні слова *домінантний, переважний*. Інший приклад — у межах також активної нині й загалом виправданої тенденції до заміни форм відносних прикметників із суфіксом *-очн-* формами із суфіксом *-ов-* (див. р. VIII п. 4.3.3.4) не поодинокими стали й такі випадки: не *оціночний*, а *оцінковий* — це примітка від редколегії збірника щодо вживання слова *оціночний* в одному авторському тексті (див.: Вісник національного університету «Львівська політехніка», 2008, № 620: Проблеми української термінології, с. 296; пор. також неодноразове вживання саме *оцінковий*: Кр., 2001, ч. 10, с. 20 та ін.), хоча в українській мові є вже цілком нормативне *оцінний*.

Відзначені мовні факти, як і відповідні явища мовної свідомості, — це загалом зрозуміла реакція суспільства на попередній тривалий період несамотійного розвитку та соціально й стилістично обмеженого функціонування УЛМ, але безперечним є й той

³⁵ Пор., наприклад, щодо чеського пуризму XIX століття: «У чеській мові про “орієнтацію” на німецьку мову говорити не доводиться; адже вся суть чеського відродження полягала в тому, щоб відштовхнутися від німецької мови. Але німецька мова, однак, послужила головним джерелом ново-чеської “культурної” лексики: “відштовхуючись” від німецького зразка, ревнителі чеської мови не могли не калькувати німецьких слів і висловів. Але цей процес далеко не завжди був позбавлений творчого пафосу. Дуже часто нові чеські слова виникали не у вигляді “зліпків” з німецького оригіналу, а лише за “підказкою” німецького зразка <...>» [Исаченко 1958: 351].

факт, що в багатьох своїх виявах вони є наслідком незнання з боку широких мас мовців реальної української мови в усій її історичній, територіальній і функціональній повноті, свідченням вагань і сумнівів значної (переважної?) частини українськомовного соціуму щодо свого знання «справжньої» української мови. У своєму найвчутливішому вияві такі гіперпуристичні тенденції захоплюють навіть одиниці, не тільки безумовно питомі, але й семантично не дублетні щодо тих, які визнаються небажаними: див., наприклад, у р. VIII п. 5.3 випадки на зразок *діжка* замість *бочка*, *віл* замість *бик* та ін.

В умовах цілком очевидного тривалого й потужного впливу з боку російської мови далеко не в усіх випадках можна з певністю визначити межу між наслідками внутрішніх і зовнішніх причин змін у структурі української мови. Але в масовій свідомості носіїв УЛМ навіть ті зміни, що відбувалися (відбуваються) також в інших слов'янських мовах, причому, найімовірніше, незалежно від зовнішніх впливів (наприклад, зникнення або істотно обмеження категорії двоїни іменників: див. р. VIII п. 2.1.2.1, кличного відмінка: див. р. VIII п. 2.1.3.6, кількох форм минулого часу дієслів та ін.), у підходах до української мови — у тих випадках, коли такі зміни характеризують також і російську мову, — як правило, викликають підозру в плані їх зумовленості впливами з боку саме останньої. Пор., наприклад: «Коротко кажучи, українська “дубль-новомова” як лінгвістичний феномен визначається максимально можливим однозначним збігом з російською — зарівно лексичним (слова добираються методом прямого калькування), як і граматичним (звідси витіснення і з навчальних курсів, і, зрештою, з живого мовлення [подано саме в такій послідовності! — О. Т.] двоїни, давноминулого часу, кличного відмінка іменників — всього того, що, за улюбленим висловом Суслова, “роз’єднує народи”)» [Забужко 1999: 119–120]. Мовознавець, обережніший у своїх висновках, звичайно, констатував би в подібних випадках цілком можливе поєднання дії відповідних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Активізація вживання одиниць, маркованих у масовій свідомості як більш українські, у конкуренції з одиницями, спільними з російською мовою, виявляється також як нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм, коли на зміну узвичаєному досі номінативному «суплетивізму» на зразок *квиток*, але *білетер*, *прізвище*, але *однофамілець* і под. виступають *квиткар*, *однопрізвищник* і т. ін. (див. р. VIII п. 4.3.7). Оскільки в парах, наприклад, *чекати* — *ждати* (*дочекатися* — *діждатися*), *телефонувати* — *дзвонити* (*зателефонувати*, *потелефонувати* — *подзвонити*) перші компоненти сприймаються саме як «більш українські», активізуються в ужитку й інші члени цих гнізд: стали вживатися одиниці *доочікуватися* (у конкуренції з *діждатися*), *дотелефонуватися* (у конкуренції з *додзвонитися*, наприклад: ««Дякуємо всім, хто *дотелефонувався* до нас». — Прямий, 19.08.2021: ведуча програми, хоча пор. утворення неологізму *додзвонювач*, який, очевидно, не викликає сумнівів щодо своєї «українськості», оскільки його немає в російській мові), *перетелефонувати* (*кому* — у конкуренції з *передзвонити*: «— Алло, мамочко. Я зайнятий. *Перетелефоную* за 10–15 хвилин». — ГПУ, 22.03.2013, с. 9), навіть *обтелефонувати* (*всіх*) і *стелефонуватися* (з ким: «Ми з ним відтоді не *стелефонувалися*»: П. Жебрієвський, голова Донецької ОДА. — 24 к., «Лівий берег», 20.09.2016) — у конкуренції з *обдзвонити* та *здзвонитися*. Подібним чином відбувається «вирівнювання» в межах парадигм слововживання. Так, нормативне перечленування в парі *брильянт* — *діамант* на користь другого з цих слів (див. р. VIII п. 5.1.3) стало поширюватися й на вживання похідних прикметників у їхньому повному обсязі: пор., з одного боку, тільки *брильянтова зелень* (навіть у нових словниках: РУС 2003, СУМ 2012), а з другого, — уже *діамантова* (*брильянтова*) *зелень* (СУМ-20).

Див. також у р. III пп. 2.2, 5 про інші вияви та наслідки поступового віддалення структурного складу УЛМ на її нинішньому етапі від російської мови.

2.4. На заваді реалізації тенденцій етнізаційного пуризму не завжди стоїть навіть загроза потенційного конфлікту омонімів або зіткнення значень полісемічного слова

(див. також про це: р. V п. 3.1, р. VIII п. 4.3.6.4), що може спричинити непорозуміння в номінативному плані та в плані комунікації. Ось приклади формування або актуалізації вже давніше наявної полісемії / омонімії в межах тієї самої тематичної сфери (особливо в мовній практиці ЗМІ, у низці перекладних словників з українською як другою мовою) у таких випадках, як: *гуртовий* (в економіці) — 1) оптовий, 2) валовий; *копальня* — до рос. *копи*, мн. (одн. *копь*), *пришиск*, *рудник*, *шахта*; *кріс* — гвинтівка і карабін (Сл. військ.); *летовище* — аеродром, аеропорт, а також уже й вертодром, космодром; *набій* — заряд (*набій до гранатомета*), снаряд і патрон; *назовництво* — не тільки ономастика, як було досі (див.: УНС, УАС), а вже й термінологія та галузева номенклатура (див.: СУМ-20)³⁶; *панцирник*: за цілком адекватним визначенням, наприклад, у СУМ-11, це «автомобіль, поїзд, військовий корабель, покритий панциром», тобто бронєю, але тепер це слово можуть уживати на позначення вже не тільки броньованого автомобіля, броньованого поїзда, броненосця, а й танка і бронетранспортера (наприклад, у сюжетах про воєнні дії з 2014 року в інформаційних програмах різних телеканалів: «Бойовики всю ніч гатили по позиціях АТО. з *панцирника* накрили <...>». — NewsOne, 15.03.2016); *пілот* — замість *льотчик* (пор.: рос. *лётчик* — укр. *летун*, *літун*, *пілот*: Сл. військ.; *лётчик* — *пілот*, рідше *льотчик*: РУС 2003), хоча тепер ці слова, звичайно, не є абсолютними синонімами; *речник*, крім уже наявного значення «представник кого-, чого-небудь», — це також пресекретар, пресаташе, пресофіцер (пор., наприклад, невідомо в якому з цих значень: «один з офіційних *речників* міністерства оборони Великобританії». — ГУ, 8.06.1998); *сиротинець* — це дитячий притулок, дитячий будинок (дитбудинок), [дитячий] інтернат, будинок дитини (та й, крім того, у таких закладах виховуються, звичайно, не тільки сироти); *цигарка* — замість *сигарета* (пор., наприклад, обстоювання правомірності в українській мові вживання тільки *цигарка*, а не *сигарета* [Українська мова у XX сторіччї... 2005: 398], хоча за словом *цигарка* вже закріпилося значення «папіроса» і, наприклад, для курців, як і для продавців цих виробів, *цигарка* і *сигарета* — це досить відмінні речі; пор. наявність *папіроса*, *сигарета* і *цигарка* ще в Голоск., *папіроса* і *сигаретка* — в СІС 1930) — це тепер звичайне явище в сучасній перекладній літературній і кіно- й телепродукції, у мові ЗМІ, в рекламі: «Одеські прикордонники виявили партію контрабандних *цигарок*» (УМ, 26.11.2013, с. 12; у замітці йдеться про сигарети); «Електронні *цигарки*» (з рекламних написів)³⁷; *часопис* — журнал (наприклад, у вихідних даних журналу «Сучасність») і рідше газета («Гонорар — на користь *часопису*»: О. Боргардт, автор публікації. — ЛУ, 28.07.1994; це слово стоїть у вихідних даних, наприклад, газет «Самостійна Україна», ЗВУ, «Нескорені», видання «Критика»³⁸); *шпиталь* — лікувальний заклад (узагалі), а також лікарня, госпіталь, лазарет (Сл. військ.); *нужденний* — уже не тільки «дуже бідний, убогий», як досі, а й «який (або: той, хто) потребує чогось, має потребу в чомусь», пор. рос. *нуждающийся* (в чѐм): «Житло для *нужденних* зі Сходу» — для вимушених переселенців з Донбасу («1+1», ТСН, 26.07.2014), «допомагати *нужденним*» — про хворих на рак («1+1», ТСН, 26.11.2011), «Сьогодні в Україні відкрилося 100 пунктів безоплатної правової допомоги. Звернутися туди можуть усі *нужденні*» (ICTV, «Факти», 1.07.2015). Унаслідок активізації в ужитку одного з часових значень приймен-

³⁶ Пор. уже й таке розмежування: *назовництво* — термінологія, а новоутворене *називництво* — ономастика (В. Козирський, В. Шендеровський. — Час, 28.08.1997, с.11), хоча й *називництво* стали вживати також у значенні «термінологія» (Р. Мацюк. — П, 18.07.2000, с. 10).

³⁷ Наявність слова *цигарка* також у російській мові перекладачів, літредакторів при цьому не бентежить, оскільки і в семантичному — зі значенням «самокрутка», і в стилістичному плані — як розмовне, а фактично вже й маловживане в розмовній мові — це слово в російській мові вже не можна вважати прямим відповідником до українського слова.

³⁸ «Критика» — річ незвична для України і пострадянських країн. Навіть незрозуміло, це газета журнал (ми його дипломатично називаємо «часопис»)» ([Із інтерв'ю з відповідальним редактором видання М. Рябчуком]. — ГУ, 26.11.1999, с. 10).

ника за — «через» (див. р. VIII п. 5.1.3) виникають контексти на зразок: «Порошенко каже, що оборону Маріуполя за два тижні буде посилено» (Еспресо, «Телеекспрес», 23.08.2015: рухомий рядок новин), звідки не ясно, чи це протягом двох тижнів, чи через два тижні. У зв'язку з пошуками заміників для ад'єктивованих і субстантивованих форм дієприкметникового походження тепер. ч. на *-чий* (див. р. VIII п. 2.5.7.1) розвинуло неоднозначність слово *потопельник* — це вже не тільки «утопленик», а й «той, хто тоне / тонує» (наприклад: «домедична допомога *потопельнику*»), «кого затопили або затопило» («допомога *потопельникам* західних регіонів»), пор. у СУМ-11 наявність одиниць *потопаючий, тонучий*. Оскільки форми суперлатива прикметників із суфіксом *-ийш-* в українській мові давно вже не вживаються і розцінюються як росіізми, усталені в релігійній сфері форми титулування духовних осіб на зразок *блаженніший, святіший* натрапили на конкуренцію з боку форм компаратива *блаженніший, святіший* (див. р. VIII п. 2.2.1), які, таким чином, розвинули небажану неоднозначність.

Оскільки на заваді поширенню таких активізованих або новостворюваних слів, крім зрозумілого консерватизму мовців, можуть стояти також фактори можливої номінативної неоднозначності цих одиниць (особливо в межах одного тематичного поля: див. вище) та обмеження в їхніх словотвірчих і функціональних можливостях, більшість їх уживається переважно в текстах публіцистичного та художнього стилів (не в науковій, виробничо-технічній та офіційно-діловій сферах). Так, незважаючи на активізацію в ужитку одиниць на зразок *наклад, число (журналу), світлина, речник* і под., *низка* (чого-небудь: предметів, подій та ін.) у конкуренції відповідно з *тираж, номер, фотографія, прес-секретар, ряд* та ін. (див. р. VIII п. 5.1.3) інші члени відповідних словотвірчих гнізд можуть при цьому зовсім не зазнавати обмежень (*тиражний, тиражувати; нумерувати, нумерація; фотографічний, фотографувати, фотоательє* та ін.; *пресцентр, пресслужба, пресконференція; відеоряд*, але не *відеонизка*) або обмежуватися у функціонуванні далеко не повністю. Так, частотнішими поки що лишаються дієслово *процентувати*, а не *відсоткувати*, прикметник *купольний*, а не *баневий*: «Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив *купольний* хрест, *баню* <...> православного храму в селі Яблунівка» (М. Цивірко. — УМ, 7.06.2011, с. 3). Щодо вживання та ширшого функціонування таких слів, то, наприклад, на останній сторінці журналу «Сучасність» бачимо: «Читайте у наступному *числі*: <...>», але на першій сторінці читаємо: «У *номері*: <...>» (не «У *числі*: <...>»); у газеті «Час», наприклад: «Тижневик № 10» (підзаголовок під назвою видання на с. 1) — не *число* (хоча обидва видання намагаються віддавати перевагу між цими синонімами саме слову *число*).

3. Тенденції до пошуків стилістично-нормотворчих доміант української літературної мови та її самобутності. Пошуки стилістично-нормотворчих доміант для дальшого коригування УЛМ та їх посилення в сучасній мовній практиці виявляються у двох протилежних за своєю спрямованістю комплексах мовних явищ, які переважно виникають або принаймні зовні виявляються як продовження тенденцій до її дальшого відмежовування від інших мов (якщо точніше, то переважно від російської) і взагалі як відштовхування від наявного на кінець 80-х — початок 90-х років стану «офіційної» УЛМ. Вони можуть бути скеровані на розширення орієнтації стильової бази літературної мови та сукупності її номінативно-стилістичних засобів, з одного боку, в бік її питомих джерел ³⁹ і, зокрема, її народної основи (у всякому разі, в розумінні цих кіл), з другого ж,

³⁹ Саме словотвірне гніздо *питомий, питомість, питомо* включно з також актуалізованим із західноукраїнської та діаспорної мовних практик *питоменний* з його похідними стало в цей час активно вживаним у дискурсі відповідних кіл мовного соціуму й розширює свій склад, наприклад: «*опитомлене словництво*» [Вакуленко 2018: 257].

навпаки, — в бік певної вишуканості й навіть елітарності та «кастовості», а також посилення в ній ознак регулярності, системної «правильності». В аспекті ж історичної перспективи «золотий вік» УЛМ можуть убачати в минулому або ж, навпаки, в майбутньому — після відповідної її перебудови та розбудови на відповідних засадах. У певних суспільних колах, переважно в немовознавчому середовищі, у руслі реалізації відзначених тенденцій уже виробилися навіть стереотипи на зразок того, що ідеалом, до якого слід прагнути в цьому плані, є поняття (точніше, звичайно, не поняття, а якесь не зовсім виразне уявлення) «справжньої» і якоїсь особливої, більше того — просто «красивої» (див. далі п. 3.5.1) української мови. Пор., наприклад, серед вимог до учасників одного з літературних конкурсів: «Основними критеріями оцінки творів є їхня художня вартість, справжня [яка це? — О. Т.] українська мова» (ЛУ, 6. 02. 1997, с. 1). Обидва ці напрями мають свою передісторію в розвитку УЛМ і стали тепер досить часто реалізовуватися в загальному руслі звичайного посилення уваги суспільства до своєї літературної мови, але їхні особливо показові вияви дещо умовно можна схарактеризувати (в традиціях українського мовознавства ХХ століття) як «етнографічну» (див. про це також далі в п. 3.3.) і «елітарну» (див. про це також у п. 3.5) культурно-мовні орієнтації.

Подібне розмежування тенденцій у розвитку та розбудові мовностилістичної бази УЛМ, а також позицій протилежних сторін у мовних дискусіях другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст. характеризують звичайно як протиставлення «романтичного» і «європейського» («європеїзаторського») напрямів [див., зокрема, щодо мовних дискусій початку ХХ ст. і особливо періоду українізації 20-х років: Чапленко 1970: 192–229, 330–335, 344–350, 378–383, 415–423; Шевельов 1987: 98–100, 166–169, 204; Шевельов 1992: 66–68; Шевельов 2002: 66–69; Жовтобрюх 1991: 145–149, 136, 247–248 та ін.; Wexler 1974: 110–181; щодо новітнього періоду: Тараненко 1996: 32; Яворська 2000: 162–192]. У межах «романтичного» напрямку Ю. Шевельов виділяв романтизм етнографічний, який іменують також «народницьким», і історичний — орієнтацію на відродження військової та суспільно-політичної лексики козацької держави другої половини ХVІІ ст., особливо в часи існування різних форм української державності в 1917–1920 роках: *гетьман, отаман, полковник, генеральний писар, курінь, універсал, гривня* та ін. У плані протиставлення «(народницько-)етнографічної» і «європейської» орієнтації можна нагадати про такі крайні позиції в мовній полеміці, як, з одного боку, часто цитоване й висміюване його опонентами висловлювання Івана Неуча-Левицького ще 1878 року: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом», а з другого, — виступ Івана Стешенка проти «лементу людей, що низькоко хочять затримати націю, для домашнього обиходу, при мові баби Палажки». Щодо полеміки в цьому напрямі серед українських мовознавців 20-х років пор., з одного боку, позиції О. Курило: «Для української літературної мови є єдина можлива підстава — народна мова: елемент, що з його тепер твориться українська інтелігенція, це українське селянство, — тільки воно може дати обличчя українській літературній мові» [Курило 1925: 190]; з другого боку, погляди О. Синявського: «Велетенський розмах <...> українізації не міг не породити й специфічних ухилів та викривлень саме в українській мові. Свого часу навалю навалили були всілякі мовні варваризми, без найменшої користі захарашуючи мову зайвиною, непотребом. У боротьбі з цим виявився другий ухил, в своїй основі не менш шкідливий, як і перший. Це тенденція „українізувати“ українську мову. Справді-бо, як назвати досить поширені тепер намагання прищеплювати українській мові все таке, що не виставляє російській чи польській мові, обминати все спільне з ними, і тим, з одного боку, подекуди калічити мову, а з другого, — зводити її на ступінь селянського примітиву? <...> Привід до такого калічення дають деякі теоретики мови, що в етнографічних матеріалах добавачуть альфу й омегу української мови, а в мові М. Вовчка — вершок стилістичних досягнень і можливостей» [Синявський 1931б: 5–6].

Незважаючи на свою протилежність ці знов актуалізовані тепер тенденції нерідко, однак, можуть співіснувати в ідіолекті одного мовця, в мовній практиці одного засобу масової інформації, певних кіл мовного соціуму. Наприклад, у вихідних даних друкованого органу товариства «Просвіта» — газети «Слово Просвіти»: з одного боку, *завулок Музейний*, з другого, — *шеф-редактор NN* (за попередньою ж традицією мало б бути відповідно *провулок* і *головний редактор*); у теперішніх музичних *гуртах* (а не *групах* чи *ансамблях*, як до цього: див. р. VІІІ п. 5.1.1) активно користуються, однак, численними

новітніми запозиченнями на зразок *фронтмен*, *беквокал*, *саундтрек*, не добираючи замість них питомих назв; у мовленні однієї особи, яка намагається стежити за новою мовною «модою», можуть спокійно уживатися вже звичне нейтральне *очевидно* з актуалізованими розмовним *очевидячки* (див. далі п. 3.2) і близьким до «елітарного» *вочевидь* (див. р. VIII п. 4.3.5.3). Ось, наприклад, у межах одного перекладного (з англійської мови) наукового тексту: з одного боку, наприклад, «історичні *рамці*» (с. 711), «*геть* відсутній» (с. 164), «існує *сила літератури*» (с. 405), «зсув звуків», але (після приголосного) «звук-вий *ізув*» (с. 925), з другого, — «*балтицькі мови*» (с. 33), *засугерувати* (с. X–XII), *укласифікувати* (с. 280), «*то є* хибне написання» (с. 594), *потракткування* — майже скрізь замість *пояснення*: «потракткування *е-* в запозиченнях» (с. 223) та ін. [Шевельов 2002a]. Поєднання в межах одного дискурсу тенденцій і до «українізації», і до «європеїзації» норм українського правопису добре було помітно, зокрема, в пропозиціях УП 1999 (див. р. XI п. 1.3).

Поряд з уже усталеним уживанням іменника *рамки*, *мн.*, у переносному значенні «певні межі чого-небудь» («розширити *рамки* проекту», «обмежуватися *рамками* дискусії»), особливо в прийменникових сполученнях на зразок «у *рамках* (поза *рамками* і под.) експерименту, партнерства, проекту, програми, договору і т. ін.» (пор., наприклад, ще в Михайла Коцюбинського: «Кипуча, невгомна натура Франкова не могла вміститися в *рамки* самої літературної роботи»), розцінюючи це, очевидно, як непотрібний росізм (пор. рос. в *рамках*, за *рамками* та ін.), починають уживати звороти, удаючись, з одного боку, до «етнографічного» *рамці* (*рямці*): «в *рамцях* чемпіонату Європи» (ТЕТ, СІТ, 30.01.1997), «в *рямцях* підготовки і проведення з'їзду» (Іван Драч. — ЛУ, 12.11.1998), з другого ж, — до «вишуканішого» *рами*: «у *рамах* цього проекту» і под. (пор., наприклад, ще в Івана Франка: «Все, що йде за *рами* нації, — це або фарисейство <...>, або <...>»: стаття «За межами можливого»; пор. так само нім. *Rahmen*, пол. *ramy*, *мн.*, w *ramach*). Таким чином, одну семантичну кальку заміняють на іншу, але запозичення все одно лишається запозиченням.

3.1. Тенденції до дальшої націоналізації («українізації») української літературної мови — це, звичайно, найвиразніша стилістично-нормотворча лінія її розвитку в цей період (з усіма її як об'єктивно, так і суб'єктивно зумовленими, як умотивованими, так і цілком стихійними й навіть наївними формами реалізації в різних конкретних випадках). Право на пріоритетне поширення набувають ті мовні одиниці і явища, що їх розцінюють як властиві тільки або переважно українській мові (на тлі насамперед російської мови, яку всі, звичайно, так чи інакше знають).

Ці тенденції досить помітно виявляються на всіх мовних рівнях. Так, у фонетиці (див. р. VIII п. 1.2.3; так само на письмі: див. р. XI п. 1) це, зокрема, дальше розширення вживання звука [i] на місці етимологічного [o] в закритих складах: *дохід*, *заготівка* та ін., звука [и] на місці [і] в іншомовних словах: *католикос*, *катехизис*, але особливо у власних назвах іншомовного походження: *Мадрид*, *Тибет*, *Лейпциг*, *Чилі* та ін., а також уже в деяких словах у початковій позиції: *ирій*, *ич*, *икати*, *икавка* та деяких ін. (УП 2019, СУМ-20; у проєкті УП 1999 написання з початковим [и] у питомих словах було рекомендовано ширше: *иниий*, *иній*, *иржа* та деякі ін.); розширення варіантності звуків [в] / [у], [і] / [й] в евфонічних чергуваннях з метою дотримання «знаменитої» милозвучності української мови: *вплив* / *уплив*, «війна й мир» і под. (див. р. VIII п. 1.2.5). У морфології санкціоновано розширення випадків чергування приголосних у відносних прикметниках, похідних від іншомовних власних назв з основою на [г], [к], [х]: *Гаага* — *гаазький*, *Карабах* — *карабаський* і под. (див. р. VIII п. 1.2.4). У системі словозміни іменників це, зокрема: у формах род. в. одн. іменників чол. р. на приголосний — розширення вживання закінчення -у(-ю) з відповідним звуженням форм на -а(-я): *інвентарю*, *чагарнику* та ін. (у назвах збірних понять, у тому числі кущових і трав'янистих рослин), *коридору*, *сарая*

та ін. (у назвах будівель, приміщень), у назвах абстрактних понять: *феномену* та ін. (див. р. VIII п. 2.1.3.1.1); розширення як обов'язкових для вживання форм кл. в. у їхній конкуренції з формами, спільними з наз. в. (див. р. VIII п. 2.1.3.6); розширення випадків чергування [г], [к], [х] / [з'], [ц'], [с'] у формах місц. в. іменників чол. р. — іншомовних слів, хоча й непослідовно: у *Карабасі/-ху*, у *Кенігсберзі/-гу*, на *Аюдазі*, на *Карадазі/-гу* та ін. (див. р. VIII п. 2.1.3.5.1); активізація дискусій щодо узаконення широкого відмінювання іменників іншомовного походження на *-о* (див. р. VIII п. 2.1.4.1).

З-поміж актуалізованих варіантів слів і словформ питомими або у всякому разі при-таманнішими українській мові можуть розцінюватися як історично давніші (наприклад, категорія двоїни для іменників жін. і сер. р.: див. р. VIII п. 2.1.2.1; форма род. в. *вісти*, *смерти*, *соли* і под., що вже санкціоновано в УП 2019: див. р. VIII п. 2.1.3.1.2, р. XI п. 1), так і, причому ще частіше, новіші одиниці, але за умови відсутності як тих, так і інших у сучасній російській літературній мові. Так, досить помітно увиразнилася тенденція (у писемній мові, у ЗМІ, особливо в рекомендаціях з культури мови, але поки що не в спонтанному усному мовленні) до того, щоб віддавати перевагу таким історично пізнішим варіантам мовних одиниць і категорій (див. також далі п. 4.1), як: *ані... ані, аніж, лишень, одначе, окрім, опісля*, форми род., дав. і місц. в. числівників *п'ять, десять* і под. — як *п'ятьох, п'ятьом* (див. р. VIII п. 2.3.1.1), синтетичні форми ступенювання прикметників, дієприкметників і прислівників: *східніший, найвідальший, найрозпродуваніший* і под. (див. р. VIII п. 2.2.1), синтетичні форми майб. ч. дієслів (див. р. VIII п. 2.5.2.2): *одержуватимемо* і под. (пор. історично первинніші форми *ні, ніж, лише, однак, крім, після*, форми *п'яти* і под., аналітичні форми *більш східний* і под., *будемо одержувати* і под.).

У синтаксисі (див. докладніше р. VIII п. 3.1) це, зокрема, розширення частотності функціонування словосполучень з тими типами керування, що їх вважають власне або більш українськими; певне розширення вживання посесивних конструкцій з присвійними прикметниками в конкуренції з конструкціями з неузгодженими означеннями: *Ющенків виступ, авторчина воля* і т. ін.; активізація конкуренції конструкцій «*я маю...*» / «*у мене є...*» та ін.

У словотворенні відбулися / відбуваються, зокрема (докладніше огляд нормотворчих тенденцій на цьому рівні див. у р. VIII п. 4.3):

а) активізація процесів суфіксальної фемінізації, які реалізуються в значній інтенсифікації появи та вживання дериватів на позначення осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом від відповідних іменників чол. р. За своєю мотиваційною основою цей комплекс мовних явищ у сучасній українській мові є неоднорідним. Його активізації сприяють, з одного боку, соціально-мовні фактори — ширша участь жінок у традиційних сферах «чоловічої» діяльності, рух за усунення (ослаблення) «мовної дискримінації» жінки, а також демократизація самої мовної діяльності (див. р. VIII п. 4.2.4.1), тобто моменти, безпосередньо не пов'язані з прагненнями до повнішої націоналізації української мови. з другого ж боку, — чинники національно-мовного характеру, спрямовані на повнішу реалізацію того словотворчого потенціалу, що вже закладений в українській мові (див. р. VIII п. 4.3.2.1), наприклад: *лідерка, прем'єрка, пресекретарка, режисерка, спікерка* та ін., *державниця, достойниця, урядовиця* та ін.; особливо це стосується моделі типу *борчиня, продавчиня* та ін. (див. про її активізацію також у межах явища творення «елітарної» української мови: див. далі п. 3.5.1.2);

б) поступове обмеження у функціонуванні цілої низки словотвірних типів — іменників із суфіксом *-чик(-щик)*, іменників — назв дії із суфіксом *-к-а*, ад'єктивованих і субстантивованих форм дієприкметникового походження на *-чий* та ін.;

в) певне розширення вжитку варіантів кількох структурних типів складних слів:

— з першим числівниковим компонентом *перш-* у конкуренції зі старішим *перв-*: *першоцвіт* (*першоцвітний*), *першоліток*, навіть церковнослов'янізми та інші одиниці високого стилістичного регістру: *першоієрарх* (УМ, 5.09.2008; газета «Слово Право-

слав'я», 2014, № 15, с. 7), *першомученик, першородний, першосвяtitель* (ГУ, 31.07.1993, с. 7), *першосвященник, першоучитель* (у СУМ-20 уже подано ці церковнослов'янзми, а також *персохристияни*), поки що з незначним розширенням у вжитку *першозданий, Андрій Першозваний*; так само в деяких простих словах розмовної лексики: *першак, першачок* — дедалі частіше про першокласника (однак практично поки що не зазнають конкуренції одиниці як високого регістру на зразок *первовік*, так і, навпаки, розмовно-побутової сфери *первак, первачок*: про самогон — можливо, тому, що вони мало вживаються в мові ЗМІ; не зазнає структурного коригування й *первень* — слово, що його пропонують у деяких колах замість *елемент*: див. вище в п. 2);

— з першим займенниковим компонентом *іни-* у конкуренції зі старішим *ін-*: *іниобуття, іниокультурний, іниопланетний* та ін. (СУМ-20: з відсиланням до *інобуття* та ін.), у деяких ЗМІ: *ініоземний, ініоземець* (СТБ, «Вікна», 26.01.2010), хоча лишаются поза конкуренцією *іномарка, інофірма* (тут перший компонент мотивований словом *іноземний*);

— з першим компонентом відприкметникового походження переважно від назв мов (із суфіксами відносних прикметників): *арабськомовний, іспанськомовний, румунськомовний, українськомовний, французькомовний* і под. — у конкуренції з композитами з першим безсуфіксним компонентом (формально ніби відіменникового походження — похідним ніби від назв країни або народу): *арабомовний, франкомовний* і под. (пор. давно вже усталене безваріантне функціонування суфіксальних утворень на зразок *німецько-, норвезько-, польсько-, чеськомовний*). У межах цього типу, який набув продуктивності на межі 80–90-х років у зв'язку з актуалізацією національного питання та із загостренням міжнаціональних відносин в СРСР (див. р. I п. 5.4.4), об'єктом особливої уваги для відповідних національно активних кіл став, природно, компонент *україно-/українсько-*. Перший із цих варіантів почав відразу переважати в ужитку (з одного боку, під впливом уже наявних аналогічних назв на зразок *англомовний, англофон, франкомовний, франкофон, іспаномовний*, а з другого, — очевидно, з орієнтуванням також на вже досить поширений на той час прикметник *латиноамериканський*), але водночас став наражатися й на критику — як не зовсім «логічне» утворення, похідне ніби не від *український*, а від *Україна* («адже немає, наприклад, *росіємовний* або *польщомовний*»: О. Пономарів. — УГ, 24.09.1998, с. 4; К. Городенська. — Укр. м., 2012, № 4, с. 115), і, без сумніву, з відштовхуванням від російської мови (пор. рос. *украиноязычный*). Станом же на сьогодні суфіксальні варіанти в межах цього словотвірного типу, по-перше, розширили сферу вживання (особливо це стосується компонента *українсько-*, хоча й тепер за даними, наприклад, пошукової інтернет-системи Google станом на 15 червня 2022 року *україномовний* зафіксовано в 518 тис. уживань, тоді як *українськомовний* — в 17 тис. 800 (пор. також у національних корпусах української мови станом на 11 листопада 2023 року відповідно: 113 і 19 в УНЛК; 13825 і 2700 у ГРАК); подібним чином: *англомовний* — 113 тис., *арабомовний* — 7 тис. 600, *іспаномовний* — 112 тис., *франкомовний* — 69 тис. 600, тоді як *англійськомовний* — 7 тис. 700, *арабськомовний* — 1 тис. 100, *іспанськомовний* — 920, *французькомовний* — 5 тис. 900); по-друге, вони стали поширюватися також у структурі складених прикметників на зразок *англійсько-український* (у конкуренції з традиційним *англо-український* і под.), наприклад: О. Кочерга, Є. Мейнарович. *Англійсько-українсько-англійський* словник наукової мови. Вінниця, 2010 (пор. ще давніше в діаспорі: А. Вовк. *Вибірковий англійсько-український* словник з природознавства, техніки і сучасного побуту. Нью-Йорк, 1982);

г) з першими числівниковими компонентами *п'ят-, шіст-, сім-, вісім-* і другим коренем *-десять-*: *п'ятидесятичник, шістдесятичник, сімдесятичник, вісімдесятичник* — з обмеженням старіших форм *п'ятидесятичник, шестидесятичник* та ін. (за зразком відповідних нормативних форм порядкових числівників *п'ятидесятий* та ін.).

У лексико-фразеологічному складі УЛМ у цей час також цілком виразно виявляються тенденції, з одного боку, до обмеження наявності одиниць іншомовного походження,

особливо російзмів (справжніх або ж у певних випадках тільки гаданих), з другого ж, — до впровадження питомих або питоміших одиниць, у всякому разі — одиниць, що їх розцінюють як такі, що більше відповідають «духові» української мови (див. вище пп. 1, 2, а також р. VIII п. 5). 3-поміж тих чи інших синонімічних назв уже не тільки українськомовна перекладна художня література (як це було від 60-х років XX ст.), хоча й вона тепер розширила свій обсяг, а й нові для української культури жанри перекладної кіно- і телепродукції (не тільки художніх жанрів) і навіть інформаційні та розважальні теле- і радіопрограми, мова реклами також прагнуть подавати таку, яка б найбільшою мірою була маркована (у мовній свідомості ширших чи вужчих кіл або принаймні для самого мовця) як справді (більш) українська. Так, у перекладних художніх фільмах на телебаченні звичайно вживають одиниці *небіж* і *небога* (у РУС-3, Сл. син. домінантами в цих рядах подано *племінник* і *племінниця*, СУМ-11 подавав ці синоніми як рівноправні, тоді як у Грінч. *племенник* і *племенниця* наведено з відсиленням до *небіж* і *небога*), хоча, звичайно, в сучасній живій мові нейтральними назвами є саме *племінник* і *племінниця*; за рекомендацією літературного редактора одного з телеканалів, перевагу слід віддавати слову *музика*, а не *музикант* [Кириченко 1996: 7]; замість *цикута* значно частіше, ніж досі, вживають *віха* (наприклад, в українському перекладі до російського т/с «Улицы разбитых фонарей»: ICTV, 20.05.2008); стало привертати увагу досить частотне вживання прислівника *хутко*, вищ. ст. *хутчіше* («— Руки вгору! *Хутко!*» — ТВі, англійський д/ф, 3.04.2012), хоча в живій мові значно частіше, звичайно, можна почути *швидко*, вищ. ст. *швидше*. Так само в перекладних матеріалах друкованих ЗМІ (у перекладах з російської мови): «Одного разу одержала лист. Із в'язниці. Від батька. “Доню, — писав він. — *Допіру* дізнався, що ти в мене є”» (Т. Хлебникова. — КВ, 6.02.1998); у мові інформаційних телепрограм: «щеплення проти кору та *багрянці*» — замість *краснуха* («1+1», ТСН, листопад 2008 року). Помітно звузилося вживання, навіть у торговельній сфері (у написах), слів *клюква* (на користь *журавлина*) і *голубика* (на користь *лохина*).

Активізуються вжитку досить маловживані синоніми, наприклад: рос. «Луна-тики!» — укр. «*Сноходи!*» («1+1», т/с «Конвой PQ-17», 16.05.2005); «*Сиродою* ніколи не куштував» — до рос. «парное молоко» («1+1», т/с «Штрафбат», 5.05.2005: у титрах); «Для більшості все ж таки головне захоплення — робота. У вільний же час перевага віддається “чоловічим іграм на свіжому повітрі”, тобто *літниця*, земельна ділянка, корти, басейн <...>» (КВ, 22.08.1997), «у підвал *літници* в селищі <...>» (КВ, 9.01.1998) — замість широко вживаного *дача*. У наукових текстах: «<...> ми його [словник. — О. Т.] розглядаємо як *знадібки* термінологічного характеру до майбутнього “Російсько-українського словника медичної термінології”» (з «Передмови упорядників»: РУМС 1992, с. VI), пор. у СУМ-11: *знадіб*, зменш. *знадібок* у значенні «матеріал (для публікації)» з позначкою «діал.» та ілюстраціями з творів Івана Франка (пор. також у назві іншого словника: Павло Штепа. Словник чужослів: *Знадібки*. Торонто, 1977); у назві перекладної монографії: Міхаель Мозер. *Причинки до історії української мови* / Пер. з нім. Харків, 2008 (пор. у СУМ-11 це слово в значенні «додаток, доповнення» з позначкою «діал.»; пор. пол. *przyczynek*).

Такі «специфічно українські» слова можуть подаватися ніби вже цілком механічно. Наприклад, російський т/с «От любви до кохання» був побудований, зокрема, на залучанні мовних партій персонажів як російською, так і українською мовами, але українське субтитрування під час демонстрації на телеканалі подавалося в усіх випадках, у тому числі й так: «— Тільки мені без тебе дуже погано» (в усному мовленні одного з персонажів), але в титрах було: «— Тільки мені без тебе *кепсько*» (Інтер, вересень 2012 року).

У ЗМІ почастишало вживання іменника *харчі*, мн., — у тих контекстах і жанрах, де досі звичайнішим було вживання слів *продукти* [харчування], *продовольство* (у російській мові іменник *харчи* також існує, але в стилістичному плані це явно просторічна одиниця): «У світі спостерігається стрімке підвищення цін на *харчі*» («Українська служба

ВВС», Новини, 28.05.2009), «Збройні сили лишилися без *харчів*» — про перебої з харчуванням в армії (УТ-1, «Підсумки дня», 14.02.2011), навіть в одн. (причому не в збірному, а в досі не кодифікованому одиничному значенні — можливо, за зразком *продукт*): «На кожному *харчі* в магазинах має бути позначка про його склад», «Берімо цей *харч* для аналізу» («1+1», ТСН, 24.02.2008). Сл. син. дає вже саме слово *харчі* домінантою відповідного синонімічного ряду.

Активізувалося в ужитку словотвірне гніздо *скоювати* (цю дієслівну форму недок. в., до речі, словники стали подавати лише в межах описуваного періоду, до цього ж формою недок. в. було тільки *коїти*) / *скоїти* (з похідними *скоюватися* / *скоїтися*, *скоюваний* / *скоєний*, *скоювання* / *скоєння*) — у конкуренції з *учиняти* / *учинити* (зокрема, у сфері юридичної мови)⁴⁰, *здійснювати* / *здійснити* й навіть просто *робити* / *зробити* (у загальномовному слововжитку). Причому ці дієслова тепер уживаються із суб'єктом дії — не тільки «винуватцем», «порушником» (такі випадки значно почастишали в ужитку), наприклад: *скоїти правопорушення, злочин, вбивство* («рішення Штауфенберга *скоїти вбивство* Гітлера». — СТБ, «Вікна», 15.10.2006), *теракт, напад, вибух, ДТП* («У США автомобіль *скоїв наїзд* на перехожих». — Прямий, 16.03.2021: рухомий рядок новин) та ін. («Військове керівництво М'янми *скоїло переворот*». — Еспreso, 16.03.2021: рухомий рядок новин; «У Швейцарії корови *скоїли масове самогубство*». — Еспreso, 8.06.2017: рухомий рядок новин; «У Туреччині курди одночасно *скоїли чотири атаки*». — NewsOne, 3.07.2017: рухомий рядок новин; «<...> не *скоїли* яких-небудь значних помилок». — Еспreso, «Ваша свобода», 21.07.2017: запрошений на телепрограму журналіст; «КНДР про Байдена: *Скоїв велику помилку*». — УП, 2.05.2021), а й «правоохоронцем» (це вже, звичайно, поза межами слововжитку працівників юридичної сфери): *скоювати обшук, скоювати слідчі дії*.

Привертає до себе увагу також уживання гнізда *конати* / (частіше) *сконати* (його звичайним значенням досі було «тяжко помирати, помирати в муках, агонізуючи») замість просто *по(у)мирати* / *по(у)мерти*, наприклад: «За добу більше десятка запоріжців *сконало* від COVID-19» (інтернет-ресурс «Перший Запорізький», 14.03.2021), «Нові подробиці розслідування смерті Марадони: за тиждень до *сконання* Дієго впав і вдарився головою» («1+1», ТСН : «Спорт», 1.12.2020).

Активним конкурентом до прислівника *нерідко* стає варіант *незрідка* (СУМ-11 не подав його зовсім, а в СУМ-20 його вже подано стилістично цілком нейтрально): «В історико-літературних творах окремих відомих авторів <...> лише порушуються (*незрідка* провокативні) питання, але на них не даються відповіді», «Автор підручника <...> *незрідка* полемізує з літературознавцями <...>» (О. Логвиненко. — ЛУ, 20.11.2001); у конкуренції з прислівником [досить] *часто* поширюється *зчаста* (СУМ-11, СУМ-20: «діал.»): «Голова Проводу Конгресу українських націоналістів [Ярослава Стецько. — О. Т.] зазначила, що не мала в житті змоги вивчити російську мову, тому у Верховній Раді *зчаста* не розуміє, про що ведуть мову російськомовні депутати-“інтернаціоналісти”, які свідомо ігнорують державну мову» (В. Герман. — Сл. Пр., 1997, ч. 10), «Лікарям доводиться оперувати *зчаста* в світлі звичайного налобного ліхтаря» (УП, 27.04.2022); почастишало вживання прислівника *зосібна* (СУМ-11 і СУМ-20: «рідко») в конкуренції із зокрема; поряд з прислівником *інколи* стало поширюватися *поінколи* (у СУМ-11 воно відсутнє взагалі, у СУМ-20: «розм.»).

⁴⁰ З боку навіть деяких мовознавців, які спеціалізуються в царині культури української мови, лунають застереження, що по-українському має бути не *вчинити*, а тільки *скоїти злочин* [Пономарів 1999 : 155], — очевидно, тому, що і в російській юридичній мові користуються дієсловом *учинить* (преступление). Хоча *учиняти* / *учинити*, на відміну від *скоювати* / *скоїти*, уживають у правничій сфері на позначення не тільки дій, що заслуговують на осуд (пор., наприклад: *учиняти допит, слідство, нотаріальну дію*); крім того, в українській мові є також іменник *учинок*, відсутній у російській мові.

У перекладних художніх фільмах досить частотним став комбінований вигук зі значенням спонукування до дії *ну ж бо* (пор. наявність у цьому ж значенні окремих вигуків: *ну*, щодо кількох або багатьох адресатів *нумо*, *нуте* — і спонукальних часток *же* / *ж*, *-бо*) замість *давай(те)* і одиничного *ну* (у перекладах з російської — також на місці *ну-ка*): «— *Ну ж бо* вставай! Вставай, *ну ж бо!*» (т/к КРТ, перекладний к/ф «Рокко і його брати», 29.10.2006), «— Принеси мені води, *ну ж бо!*» (т/к К1, перекладний к/ф «Хрещений батько-3», 29.04.2007), у перекладних російських фільмах: «— Давай заходи» / укр. «— *Ну ж бо* заходь», «— Давай действуй!» / укр. «— *Ну ж бо* дій!», «— Давай!» / укр. «*Ну ж бо!*» (заохочувальні вигуки глядачів під час бійки)⁴¹.

У межах пар тотожних за значенням синонімів іншомовного походження, давно вже наявних у складі УЛМ (*валіза* — *чемодан*, *краватка* — *галстук*, *серветка* — *салфетка* і т. ін.), або іншомовного (неслов'янського) і «слов'янського» синонімів відбувається активізація вживання того з них, що відсутній у російській мові, хоча може існувати в польській мові (див. докладніше р. VIII пп. 5.1.3, 5.2). Конотації безперечної «українськості» подібних одиниць, актуалізованих у вжитку насамперед у ЗМІ, у масовому сприйнятті особливо увиразнюються під час тих суспільно значущих для України подій, коли саме вони стають назвами цих подій і, відповідно, ключовими словами у сфері позначень певного явища. Так, після авіакатастрофи з великими людськими жертвами над аеродромом у Скнилові (в околицях Львова) 27 липня 2002 року («скнилівської трагедії») її місце не тільки у львівських, а й у загальноукраїнських ЗМІ іменувалося переважно як *летовище*, а не *аеродром*: «У зв'язку із трагедією на Скнилівському *летовищі* відмінено урочистості з нагоди Дня залізничника» (МГ, 1.08.2002, с. 2); саме це слово вживалося й потім у численних публікаціях у львівських газетах на початку серпня з висловлюванням співчуття родинам загиблих («Завтра львів'яни вшанують пам'ять загиблих на Скнилівському *летовищі*». — Е, 26.07.2011. с. 15). Громадсько-політичні події в центрі Києва, а потім і в усій країні восени 2004 року, які мали на меті не допустити фальсифікацій під час чергових президентських виборів і дати можливість прийти до влади тим колам, що їх учасники цих подій розцінювали як сили проукраїнської орієнтації (на відміну від табору їхніх опонентів), дістали назву «*Помаранчевої революції*» — за кольором їхньої символіки (див. р. I п. 4.6.1), хоча в побуті основними позначеннями цього кольору є все-таки *жовтогарячий* і *оранжевий* (останнє — також у сферах спеціального слововжитку, наприклад: «табличка *оранжевого* кольору» в «Правилах дорожнього руху», 2022 р.).

Посилилася тенденція до «осучаснення / українізації» церковнослов'янізмів, оскільки вони звичайно сприймаються ніби як російізми, — наприклад, прагнення до заміни *глава* «керівник» на *голова*, *азбука* на *абетка*, активізація форми *всенічнa* (церковна служба) — поряд із *всенішнa* (див. докладніше р. VIII п. 5.1.3).

У питанні про збереження і/або «переклад» історизмів, регіоналізмів, етнографізмів — так само, як і щодо запозичення відповідної лексики іншомовного походження, — слід мати на увазі, як відомо, «пастку» надмірної «націоналізації» («українізації» і под.) у разі їх «перекладу» або «олітературення». Так, назву судна особливої конструкції часів Княжої держави *лодия* (*лодья*), ст.-сл. *ладия* словники української мови навіть радянського часу подавали цілком «по-українському» як *човен* (див., наприклад, Ізюмов, РУС-3: до рос. *ладья*) — очевидно, через наявність «небажаного» асоціювання з рос. *лодка* (хоча це слово спільнослов'янського фонду), але пор., наприклад, збереження інших видових назв суден приблизно такого ж розміру на зразок *кайак*, *трієра*, *пірога* та ін. Проте у випадках, коли справа доходить

⁴¹ Словники й граматики української мови цього вигуку звичайно не подають (пор. у СУЛМ 1969: Морфологія, с. 508: *ну-бо*, *ану-бо*), хоча в художній літературі його вживання все-таки можна простежити, наприклад: «— Ну-ну! *Ну ж бо!* — спиняла вона дитину, що тягнулася до волів, — ну-бо! не пустуй, не пустуй <...>» (Марко Вовчок. Дев'ять братів і десята сестриця Галя), «Мати замовкла, об глечик почиргала, ніж погострила. / Діти з-під полу гарбуз їй котили і гейкали: *Ну ж бо... / Ну ж бо!*» (Павло Тичина. Чистила мати картоплю).

до конкретних історичних описів, без оперування саме цією видовою назвою важко обійтися, і в історичних творах ще й попереднього часу слово *лодія* вживалося (пор. серед ілюстративного матеріалу навіть у СУМ-11, хоча він не подав цього слова в реєстрі: «Князь Святослав міг ще з воями [воїнами] своїми переправитись на *лодіях* [човнах] через Дунай, вийти на лівий берег — і, потопивши *лодії*, пішо йти до Києва». — Семен Скляренко. Святослав: СУМ-11, т. 6, с. 553). Тому тепер це слово вживається вільно: «У дохристиянській Русі померлого ховали в *лодії*» (В. Балушок. — ГПУ, 2.04.2010), «Учора десятки киян, які відпочивали на пляжі біля Південного мосту, стали свідками завершення 14-річного експерименту з відтворення бойової *лодії* Київської Русі IX–XI століть» (І. Гавриляк. — УМ, 16.09.2013, с. 3) (уживають також *ладдя* і *лоддя*: «<...> походить на нетрадиційних човнах: древньоруська *ладдя* “Княгиня Ольга”, козацькі “чайки” та “дубки”». — УС, 12.06.2003, с. 15; «Бойовий човен русів — *лоддя*» — напис під експонатом: Переяславський археологічний музей, 2007 рік).

Певні зміни в цьому плані відбуваються у сфері ономастики — це почастищення випадків українізації: а) особових імен неукраїнців: *Ганна Ярославівна*, російська імператриця *Ганна*, королева Швеції *Христина* (див. докладніше р. Х п. 7.1.2.2.2.1), у тому числі діячів церкви: *Папа Іван-Павло II* та ін. (див. нижче п. 4.1.4); б) топонімів з інших слов'янських мов, у тому числі й російських: наприклад, *Кошиці* (род. *Кошиць*) і под. (див. р. УІІ п. 2.1.4.4), місто *Володимир* (див. докладніше р. Х п. 1.3.2); в) флексії в межах одного зі структурних розрядів російських прізвищ: *Луговської* > *Луговський* і под. (уже нормативно санкціоновано в УП 2019, с. 178).

У стилістичній системі УЛМ новітнього часу, як свідчить мовна практика та дані нових словників (див., зокрема, СУМ-20), такі тенденції виявляються також як зняття обмежень щодо вживання багатьох слів, які, з одного боку, справді мали в «офіційній» літературній мові 30–80-х років неповноправний стилістичний статус (не останньою мірою, очевидно, й через те, що вони могли не мати відповідників у російській мові ⁴²), але тепер актуалізувалися в ужитку, а з другого боку, могли з тих чи інших причин сприйматися тоді як «націоналістичні» (див. також про зміни в стилістичному ремаркуванні багатьох реєстрових слів у СУМ-20 порівняно з СУМ-11 у загальному контексті демократизаційних процесів в УЛМ: р. II п. 1.2.3.1). Наприклад, щодо слів (висловів), які в найавторитетнішому тлумачному словнику української мови попереднього періоду (СУМ-11) були подані з позначкою «заст.»: *добродій*, *достойник*, *дохід*, *мана*, *облавок*, *переднє слово*, *поетка*, *попри* у значенні «всупереч, незважаючи на», *потяг* «поїзд», *розвій*, *соборний* «об'єднаний; неподільний (переважно щодо України)», *соборність* та ін.; з позначкою «іст.»: *українофоб* (*українофобство*, *українофобський*); з позначкою «доревол.»: *урядовець*; з позначкою «розм.»: *вишкіл*, *годі*, *головнокомандувач*, *гортати*, *доправляти* («доставляти»), *зателефонувати* (причому *протелефонувати*, *телефонувати* були подані без обмежень), *зателеграфувати* (*протелеграфувати*, *телеграфувати* були подані нейтрально), *наситати* (страву), *натруджувати* / *натрудити*, *натрущувати* / *натрусити*, *невигідний* «незручний» (хоча *вигідний* — нейтрально), *непозбутній*, *нестяма*, *ошукувати* / *ошукати*, *похибка*, *попхати* (хоча *пхати* — нейтрально), *пристрій*, *розбудовувати* / *розбудувати* (*розбудова* та ін., хоча контексти, в яких наведено ці слова, належать зовсім не до розмовної, а, навпаки, до книжної сфери, а окремі з них мають навіть піднесене звучання), *щойно*; щодо тих чи інших одиниць у межах певних словотвірних типів: *викладачка*, *директорка*, *завідувачка*, *мільйонерка* та ряд ін.; *закороткий*, *замалий*, *заширокий*; *завдовжки*; з позначкою «рідко»: *верхогони*, *виокремлювати* / *виокремити*, *доброчинний* (*доброчинець*), *заготівка*, *заледве* (пор.: «Заледве встигли продати» — заголовок замітки: УМ, 13.12.2011, с. 8), *запілля* — «підпілля» і «тил», *запільний*,

⁴² Ось, наприклад, деякі спостереження за фактами не зовсім зрозумілого застосування (при власне українських словах) чи, навпаки, незастосування (при словах, наявних також у російській мові) позначки «розм.» у СУМ-11: *фігляр*, *штукар* — «розм.», тоді як *фокусник* — нейтрально; *сягистий* — «розм.», тоді як *розмашистий* — нейтрально; *колобродити* — «розм.», тоді як *безчинствувати* — нейтрально [Караванський 1994: 63].

започаткувати, захопливий, злука, мешканець у значенні «житель (населеного пункту)», однострій, осідок, парфуми, поліційний, поодалік, правник (правничий), симпатик та ін.; з позначкою «діал.» (переважно щодо слів, які вживалися / вживаються в Західній Україні: див. про це також у р. V п. 5.3.2): *глива* (гриб), *деко*, *зверхник*, *лилик*, *люстро* (*люстерко*), *людність* у значенні «населення», *наклад* у значенні «тираж», *обійстя*, *пательня*, *прилагоджувати*, *упосліджувати* / *упослідити* та ін. (з позначкою «діал.» було подано навіть *гратулювати*, *гратуляція*), тоді як стилістично нейтральними, основними назвами було подано при цьому *доход*, *головнокомандуючий*, *поліцейський* та ін. Крім повного зняття стилістичних обмежень на вживання певних слів, досить звичайним стало також їх ослаблення — із заміною, наприклад, словникових позначок «діал.» на «розм.»: *мутра*, *натепер*, *ниньки*, *нипати* та ін., «рідко» — на «книжн.»: *офіра*, *офірувати* та ін. (СУМ-20) ⁴³.

На сторінках ЗМІ програмової української орієнтації з'являються запропоновані звичайно читачами, що широко вболівають за відродження справжньої української мови, добірки маловідомих або й зовсім не відомих сьгодні українських слів зі словників кінця XIX — початку 30-х років XX ст., які, на думку авторів таких листів, згодом були вилучені радянським режимом, щоб не допустити їх до активного вжитку. На інтернет-сайті «Ізборник–2002» за матеріалами лексикографічних та інших джерел попередніх періодів укладено «Зведений словник застарілих та маловживаних слів» (упоряд. М. Бистрицький) з реєстром близько 4 тис. слів (URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovyk.htm>). Громадськість, таким чином, має змогу знайомитися з глибинними запасами української лексики. Однак ледве чи можна погодитися з тим, що ні самі автори, ні редакції відповідних видань навіть не прагнуть хоч якось диференціювати, класифікувати за вживаністю пропонований матеріал, подаваний суцільним списком, і в несповідомих людей може створюватися враження, що всі ці слова — як несправедливо вилучені в радянський час — однаковою мірою придатні для сучасного загального мововжитку. Наприклад: «Переглядаючи українсько-російський словник під редакцією І. Стешенка, виданий у Києві 1909 р., я помітив сотні слів, які зникли із сучасної української мови. Їх замінили російські слова або так звані інтернаціоналізми» (Ю. Батюк, член товариства «Просвіта». Де поділись українські слова? — УС, 24.02.2000). У поданому ж далі переліку одні слова, очевидно, заслуговують на уважніший розгляд з метою їх поширення: *відскок* — рикошет, *випередки* — гонки, *відстава* — відставка, *ломець* — ревматизм, *лупець* — сланець та деякі ін.; інші ж — це просторічні варіанти загальноновживаних слів, діалектизми (переважно з південно-західного наріччя; часто це запозичення з польської, румунської та інших сусідніх мов), всілякі мовні раритети: *бажант* — фазан, *будило* — будильник, *тарита* — карета, *гутя* — айва, *струмент* — інструмент, *супроть* — контраст, *тарабан* — барабан, *чайма* (за Грінч., слово було зафіксоване лише «у фальсифікованій думі») — парус та ін.; є також іншомовні слова, які в народній мові, безперечно, ніколи не вживалися: *проблем*, чол. р. — проблема, *програм*, чол. р. — програма, *пропагатор* — пропагандист (явні полонізми), *Рома* — Рим (частину з наведеної добірки, до речі, подає СУМ-11, хоч і з різними обмежувальними стилістичними ремарками, наприклад: *бурдій* — землянка, *складня* — синтаксис, *сполох* — північне саяво та ін.).

З іншого боку, як реакція на це у ЗМІ з'являються також листи читачів з протестами проти некритичного, непродуманого пропагування деяких матеріалів українських слов-

⁴³ Утім, у СУМ-20 у загальному руслі вдосконалення кодифікації лексичного складу УЛМ можна простежити також, хоча й рідше, і протилежну тенденцію — до того чи іншого стилістичного обмеження слів, що в СУМ-11 були подані нейтрально або нейтральніше в стилістичному плані. Наприклад, уже з позначкою «розм.»: *зоставатися* / *зостатися*, *нелюб*, *ниряти* / *нирнути*, *нирець* (у значенні «пірнальник»); з позначкою «прост.» замість «розм.»: *неділя 2* (у значенні «тиждень»); з позначкою «заст.»: *піддержувати* / *піддержати*.

ників, що виходили у світ до 1933 року, наприклад: «<...> Започаткуйте постійну рубрику “Аматорство — великий гріх” <...>, щоб у кожному випуску аналізувати оті дурниці, з якими на сторінки газет <...> прориваються деякі малоосвічені й далекі від мовознавства борці за утвердження державної мови. Хто б ще <...> мав би сказати їм, що самого лише патріотизму (навіть якщо він щирий) замало, аби давати мовностилістичні поради співвітчизникам. Адже іноді їхні рекомендації межують зі шкідництвом! Приклади? Обмежусь кількома, взятими лише з однієї добірки матеріалів у місцевій газеті, працівники якої, мабуть, пишаються тим, що впродовж кількох років ведуть “мовну” рубрику. Їм би подякувати за це, але...»; навівши приклади, читачка продовжує: «Подавати все це без належного коментаря означає робити щось таке, що не відповідає патріотичним намірам. Радше навпаки. Бо, якщо повірити таким газетярм, то принаймні до 1930 року тільки росіянки мали „ночные рубашки”, а українські жінки й дівчата не знали ні сорочок, ні льоль — лише „блосанки” [це слово у значенні «нічна сорочка» є, наприклад, у Грінч., але найімовірніше, що перед нами оказіоналізм, жартівливе утворення. — О. Т.] <...> І все це (а це ще не все!) <...> винагороджується на Всеукраїнському конкурсі друкованих засобів масової інформації “Українська мова — мова державна» (А. Єланець. Чи люблять мову мовознавці-любители? — УУ, 2000, № 7, с. 28–29).

Слід також відзначити, що, наприклад, у рекламних текстах, розрахованих на встановлення якомога тіснішого емоційно-позитивного контакту з потенційними покупцями, клієнтами, у лікарських рекомендаціях (у ЗМІ) можуть і уникати певних «власне українських» назв, уживаючи «м’якші», не такі «прямі» позначення певних функцій і захворювань організму (хоча вони можуть бути спільними, зокрема, і з російською мовою) й діючи, отже, уже всупереч настановам на етнізаційний пуризм. Наприклад, *стілець* (пор. пол. *stolec* — очевидно, семантична калька від нім. *Stuhl*, пор. так само рос. *стул*), а не *випорожнення* (усупереч рекомендаціям нормативних словників: РУС-3, РУСНТ 1996): «Якщо ви маєте проблеми зі *стільцем*...», «Коли у вас останній раз був *стілець*?» (пор. подання цього слова, хоча й не на першому місці, також у медичному словнику з програвомими пуристичними настановами: РУМС 1991); *молочниця*, а не *пліснявка* (як це пропонують навіть радянські словники 30–80-х рр., а також РУСНТ 1996), пор. рос. *молочница* (цей варіант також подають, хоча й не на першому місці, у названому медичному словнику: РУМС 1991): «Чому стрес у жінок провокує *молочницю*?» (ВЗ, 27.06.2013, с. 12), «— У мене *молочниця*. Що ви порадите з ліків?» (жінка до аптекаря — з реклами ліків: Інтер, 28.05.2010; також у рекламі, наприклад: УР-1, 9.10.2002; Ентер, 24.04.2005; ICTV, 22.08.2006; пор. уже в СУМ-20: *пліснявка 2* — те саме, що *молочниця*). У назвах лікарських рослин відповідниками до рос. *багульник*, *пустырник* нормативні словники навіть радянського часу подають відповідно *багно*, *собача кропива* (РУС 1948, РУС-3, СУМ-11), але в рекламних текстах тепер часто вживають також *багульник*, *пустирник* (так само, до речі, подає відповідні статті українська «Вікіпедія»; останнє слово можна знайти також у довідниках енциклопедичного характеру: УРЕ-ІІ, «Лікарські рослини...», хоча і з відсиланням до *собача кропива*). Певні зміни в цьому напрямі можна простежити й у лексикографічній практиці: якщо в одних словниках під грифом НАН України до рос. *оправляться* у відповідному значенні продовжують подавати тільки укр. *випорожнятися* (РУС 2003, РУС-4), то в іншому це значення наводиться вже й у статті *оправитися* / *оправитися* (СУМ-20).

Критичне ставлення щодо зайвої, на їхню думку, «українізації» української мови демонструють також представники «нової хвилі» в українській художній літературі, що прагнуть творити «реальною» українською мовою: «Досі моїми героями були українські поети, які могли говорити гарною українською мовою. Проте не можу заректися, що ніколи не буду описувати яких-небудь п’яних бомжів. Але, безумовно, вони не будуть говорити слів *хутчій*, *мерцій*, *ще б пак*, *отакої*...» (Юрій Андрухович. До проблеми прямої мови. — СН, 20.11.2001, с. 16). Це свідчить про певне протистояння в середовищі

української творчої інтелігенції між прихильниками курсу на дальше очищення УЛМ і курсу на її демократизацію (див. щодо останнього напрямку р. II) ⁴⁴.

Пор. також літературні псевдоніми поетів «нової хвилі» (кінець 80-х — початок 90-х років) О. Семенченка та Ю. Лисенка — *Семен Либонь* і *Юрко Позаяк*, вибір яких можна пояснювати двояко: або як іронізування представників нового покоління ліберальної, політично не заангажованої української творчої інтелігенції, які в своїх творах прагнуть орієнтуватися саме на ту українську мову, яку чують довкола, з літературно-естетичних смаків своїх попередників, або ж, навпаки, як демонстративну відданість такому орієнтуванню української літератури, що піддавалося ostracismu в радянський час (про стилістичний статус слова *либонь* в УЛМ див., зокрема [Пилинський 1976: 45–46]; про *позаяк* див. також р. VIII п. 5.2.1).

Щодо графічної системи української мови, то предметом більшої уваги в цьому плані серед громадськості є кілька літер української абетки, що їх розцінюють як особливо й навіть найбільш «українські» (див., наприклад: Я. Флюнт. Яка літера — найбільш українська? — ВЗ, 11.08.2000, с. 12) ⁴⁵: це насамперед **г** — як буква, «репресована» в радянський період, а тепер відновлена в правах, хоча й, на думку певних кіл, далеко не достатньою мірою (існує, втім, і протилежна думка, що надуживання фонемою [г] призведе до руйнації звукового образу української мови, до втрати її мелодійності: див. р. XI п. 3), значно меншою мірою літери **є** («Є» — таку назву має одна з мереж книгарень у країні) та **ї** («Ї» — український культурологічний журнал, м. Львів), а також знак апостроф (під назвою «*Апостроф*» існують інтернет-видання, читацький клуб у Харкові, який пропагує українську мову). На пам'ятній срібній монеті «Українська мова», введеній в обіг НБУ в жовтні 2023 року, на аверсі розміщено стилізовану букву «Ї» (із соловейком, що символізує мелодійність української мови), а на реверсі — стилізоване зображення букв української абетки з акцентом на «г», «ї», «є», «і», які виділяють графіку української мови серед інших мов, що використовують кирилицю ⁴⁶. Хоча, з іншого боку, згідно з нормативами офіційного держстандарту ДСТУ 3008-95, у літерних рубрикаціях тексту для позначення пунктів певного переліку літери **г**, **є**, **і**, **ї** (як і літери **з**, **й**, **о**, **ч**, **ь**) не можна використовувати, і має бути, наприклад: «пункти а) ..., б) ..., в) ..., г) ..., д) ...» і т. д., що, звичайно, дещо применшує їхнє значення в українській графіці (утім, у реальній мовній практиці ця настанова витримується далеко не послідовно: так, пункт рубрикації тексту **г**) застосовано, зокрема, в законі «Про забезпечення

⁴⁴ Пор. також, наприклад: «Наша інтелігенція вперше заговорила українською мовою в імпресіоністичній драмі Лесі Українки “Блакитна троянда” (до того часу в культурних колах українськими були тільки вірші і пісня), а що не лише мистецтво наслідую життя, а й життя — мистецтво, то в дев'ятисотих роках, коли постали перші Винниченкові новелі й повісті, українських мовлян серед освіченого прошарку населення значно побільшало. І Винниченко — зі своїм несхибним слухом письменника — фіксує ту живу мову з усіма її особливостями, а що ці особливості подеколи розходяться з тими, я сказав би, антиукраїнськими [! — О. Т.] граматичними нормами, що їх запровадила Олена Курило, то часом доводиться чути або й читати твердження, буцімто Винниченкова мова — “погана”» (Ігор Качуровський. Штрихи до портрета великого майстра (Володимир Винниченко та його прозова творчість). — В кн.: І. Качуровський. Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Київ, 2008, с. 157).

⁴⁵ Як зауважує культуролог, деяким українським літерам (тим, яких немає в «братній» російській мові), а саме **г**, **ї**, **є**, часом надають «сакрально-міфологічного забарвлення» (О. Гриценко. «Своя мудрість»: Національна міфологія та «громадянська релігія» в Україні. Київ, 1998, с. 68).

⁴⁶ Пор., наприклад, у вірші Івана Малковича «Напучування сільського вчителя»: «Хай це, можливо, і не найсуттєвіше, / але ти, дитино, / покликана захищати своїми долоньками / крихтну свічку букви “і”, / а також, / витягнувшись на пальчиках, / оберігати місячний серпик / букви “є”, / що зрізаний з неба / разом із ниточкою» [див. також: Космеда 2020: 15–17]. Подібне явище існує в мовному житті сусідньої Білорусі: наприклад, на стіні перед входом до книгарні під назвою «*Логвінаў*» у центрі Мінська (грудень 2016 року) намальована величезна літера **Ў** [див. також: Мячкоўская 2008: 151]. Див. також у р. III п. 4 про актуалізоване тепер прагматико-символічне використання деяких букв російського алфавіту.

функціонування української мови як державної» 2019 року; те чи інше числове значення для різних літер українського алфавіту подано у відповідних статтях в ЕУМ 2000 та в наступних виданнях цієї енциклопедії: *5-Г клас* і под.).

З-поміж різних редакцій правопису української мови ХХ століття (див. докладніше про це р. XI п. 1) характеристику «найбільш українського» за своїм духом (на відміну від «зросійщених» наступних правописів) має в певних колах української культурної еліти «харківський» правопис — УП 1928 (навіть з наявністю в ньому таких норм щодо написання іншомовних слів, як, наприклад, *агент, адъютант, буля* «булла», *лявіна* «лавина», *дизель*). Тому, наприклад, призупинення державною владою на початку 2001 року — як наслідок бурхливого й заполітизованого обговорення цієї проблеми в широких колах суспільства — запровадження нового проєкту правопису УП 1999, який був позиціонований його прихильниками як такий, що найбільше відповідає духові й букві УП 1928, було сприйнято в цих колах не просто різко критично, а як ще один крок на шляху нищення української мови (див. р. XI п. 1.3). Пор., з іншого боку (від опонентів УП 1999), його характеристику як правопису «псевдоукраїнської мови» (Степан Демчук (Максим Запорожець), м. Ольштин, Польща. Не дурімо самі себе. Не можна гратися рідною мовою, псувати її неповторну красу, “європеїзувати” шляхом безглуздої псевдоукраїназації. — УС, 7.09.2000).

Загальна спрямованість УЛМ новітнього періоду до дальшої націоналізації реалізується також у кількох наступних конкретніших напрямках, виявляючись звичайно не відокремлено від них, а тісно переплітаючись з ними в стилістичних лініях і змішуючись у доборі мовних одиниць і явищ. Так, у загальному руслі взаємодії тенденцій до «українізації» УЛМ і до її «демократизації», але також саме в «українському» варіанті (див. далі п. 3.2) у мові перекладної теле- і кінопродукції (не тільки художніх або мультиплікаційних, а й документальних, науково-популярних фільмів, інформаційних програм), а також в оригінальних (але звичайно правлених літредакторами) текстах української мови інформаційно-публіцистичного, науково-популярного й наукового (переважно гуманітарного профілю) стилів (у мові художньої перекладної літератури це стало помітним ще від 60-х років) привертає увагу досить часте вживання прислівників *геть* у значенні «зовсім; цілком, повністю», *годі* (предикатив з наступним інфінітивом) у значенні «не можна; неможливо», *звісно* (вставне слово, нейтральним синонімом якого є *звичайно*)⁴⁷, *і собі* — замість *у свою чергу* або *також*⁴⁸. Наприклад: «*Геть* уся інформація помістилася на сторінках Національного атласу України» (СТБ, «Вікна», 18.03.2008: повідомлення про вихід цього видання), «Питання, що розглядають у партії, — *геть* робоче» (НТН, «Вчасно», 26.09.2006), «Доповідь має дати *геть* нові пояснення того, що <...>» (СТБ, «Вікна», 24.07.2003); у перекладах: «Ефект від цього хімічного засобу *геть* протилежний» (т/к К-1, перекладний д/ф, 23.02.2008); у перекладах з російської мови: «В ходе событий мы совершенно выпустили из поля зрения одно событие» — укр. «У ході подій ми *геть* пропустили одну подію» (СТБ, т/ф «Пуаро Агати Крісті», 3.11.2005), «Я тебя *вовсе* не об этом хотел спросить» — «Я тебе *геть* не про це хотів спитати» («1+1», т/с «Идиот» за романом Ф. Достоевського, вересень 2003 року), «Вышинский — это *совершенно* не фигура» — «Вишинський — це *геть* не фігура» (СТБ, документальний т/с «Исторический детектив», 3.04.2006) (пор. значно частіше вживані в сучасній живій

⁴⁷ Пор., наприклад: «— Я не проти добрих редакторів. <...> Але загалом фазу редакторського втручання у свій текст я вже переросла. На сьогодні маю сварку з одним виданням, яке надрукувало моє есе, повиправлявши скрізь *розуміється* на *звісно*. Проїшлись, так би мовити, рукою майстра» ([Із інтерв'ю з Оксаною Забужко]. — УС, 13.05.1999, с. 6).

⁴⁸ Див. про доцільність уживання звороту *і собі* замість *у свою чергу* [Ог. 1924, с. 455; Курило 1925: 173 (хоча й не категорично); Гладкий 1928: 76 (категоричніше); у сучасних джерелах: РУСКар., с. 370, РУС 2003, с. 724]. Пор., однак, наявність не тільки рос. *в свою очередь*, впливу якого намагаються позбутися за допомогою такої заміни, а й, наприклад: франц. *tour* «черга» — *à son tour* «у свою чергу», так само англ. *turn* — *in one's turn*, пол. *kolej* — *z kolei*.

мові — у стилістично нейтральних текстах — синонімічні відповідники *зовсім, цілковито, цілком, абсолютно*, що їх, однак, значно рідше залучають до перекладу)⁴⁹; «Мова змінюється й пристосовується, тож *годі* оголосити якийсь варіант органічним, а якийсь — чужорідним» (Кр., 2002, ч. 6, с. 23); «Нідерланди *і собі* [після деяких інших держав. — О. Т.] взялися бомбити позиції ісламістів» (Еспресо, 7.10.2014: рухомий рядок новин). За спостереженнями над практикою редагування статей в одному з академічних журналів історико-філологічного профілю, «замість *оскільки і тому що* з'являється лише сполучник *бо*, наприклад послідовно виправляється на *скажімо*, практично зникає *щоб*, поступаючись місцем *аби* [див. про розширення вживання останнього слова: р. VIII п. 5.1.3. — О. Т.]; *потім, пізніше* замінюються на *а тоді*, *внаслідок цього* на *через це*, *а незважаючи на* в усіх випадках виправляється на *попри*. Частка *хоч* замінюється на *бодай* (наприклад, у автора було *хоч трохи*, а стає — *бодай трохи*), замість *неможливо* <...> *годі*, замість *надзвичайно* — *напрочуд*, <...> замість *теж, також* стає *і собі*. <...> В усіх цих випадках редакторські правки підпорядковано одній тенденції: книжні (тобто у науковому тексті нейтральні) елементи замінюються не книжними» [Яворська 2000: 174].

Різне бачення представниками різних кіл українськомовного соціуму тих верств носіїв української мови, особливості мовлення яких мають лежати в основі норм літературної мови, можна продемонструвати, наприклад, такими діаметрально протилежними поглядами двох відомих українських мовознавців на те саме явище у принципах передавання іншомовних слів — з одного боку: «інтелігентний українець легко вимовляє чужі слова <...> *вестибюль, бюро, бюлетень, бюст* <...> А це тому, що і в своїй рідній мові українець знає <...> *святий, черв'як* <...>» [Митрополит Іларіон [Огієнко І.] 1958: 372–373]; з другого боку: «в мовленні українців, які засвоїли рідну мову з самого дитинства від родичів і які не є російсько-українськими білінгвами, <...> після губних перед йотованими <...> виразно [! — О. Т.] чуємо роздільну вимову звуків, а не м'які приголосні, тому ліпше писати їх з апострофом: *б'язь, б'юджет, б'юргер, вестиб'юль, б'юро, б'юст, <...> М'юллер, М'юнцер* і т. ін.» [Німчук 1999: 315].

Оцінюючи різні явища в УЛМ новітнього періоду з погляду їхньої притаманності українській мові, науковці (мовознавці, термінологи, лексикографи), з одного боку, мають, безперечно, якомога уважніше реагувати на зміни, що відбуваються в сучасній мовній практиці, переоцінюючи в разі потреби нормативно-стилістичний статус відповідних мовних одиниць (з рекомендаціями щодо обмеження в ужитку одних із них і надавання пріоритетності вже іншим), але, з іншого боку, не повинні, ідучи за «народною лінгвістикою», механічно вважати «питомими» українськими словами, «власне (більш) українськими» формами серед двох (кількох) варіантів ті чи інші мовні одиниці лише на тій підставі, що вони відсутні в російській мові. Так, можна зустріти навіть у твердженнях окремих мовознавців, що, наприклад, одиниці *банкрут, ризик, відсоток* — це не просто варіанти / синоніми, що їм мовна практика тепер почала віддавати перевагу (це справді так), а прямо «власне українські» одиниці, тоді як *банкрот, риск, процент* — це «зросійщені» назви [Масенко 1993: 10–11]. Насправді ж і ті й інші з членів цих пар є в українській мові запозиченнями, хоча і з різних мов, і, наприклад, у довіднику Ог. 1924, с. 22, 338, 326, основними формами було подано саме *банкрот, риск, процент*; пор. також уживання гнізда *банкрот* у 20-ті роки (Сергій Єфремов. Щоденник 1923–1929. Київ, 1997, с. 213, 308, 606); форма *банкрут*, до речі, вживалася свого часу й у російській мові (про конкуренцію *процент* — *відсоток* див у р. VIII п. 5.1.1).

⁴⁹ Пор., наприклад, критичні зауваження В. Чапленка щодо невміння (або небажання. — О. Т.) А. Кримського в своїх наукових працях (на відміну, зокрема, від С. Єфремова) робити виразне розмежування двох стилів — «інтелігентського й простонародного» — на прикладі звороту *геть до краю*: «Геть до краю одкинувся од живого українського ґрунту» [Чапленко 1970: 211–212].

3.2. Розширення використання окремих елементів і стилістики в цілому на-роднорозмовної мови (у загальному руслі дальшої демократизації нормативних засад УЛМ: див. р. II, але вже не в соціальному, а в національному — у «власне українському» варіанті). Активізація цих тенденцій зорієнтована на «простішу», «народнішу» стилістику, що її і вважають у певних колах мовного соціуму органічнішою для УЛМ (без належного розмежовування в цьому плані різних стилів і жанрів літературної мови, що було, як відомо, досить показово для народницько-етнографічного напрямку XIX — першої третини XX ст.). Це, зрозуміло, може приводити до відповідного звуження використання набору стилістично нейтральних засобів або й елементів книжної мови в межах певного тексту, жанру і в можливій перспективі — у структурі літературної мови в цілому, до зміщення стилістичного регістру на шкалі «книжне — нейтральне — розмовне» і ширше — «піднесене — знижене» в бік нейтральнішого або й нижчого з полюсів цих опозицій (аж до випадків цілком очевидної колоквіалізації тексту, його явного стилістичного спрощення). У сучасній мовній практиці така стилістична тенденція спирається також на рекомендації радикальнішого крила українських пуристів 20-х років («київської школи», за Ю. Шевельовим), насамперед О. Курило [Курило 1925]. Пор., з іншого боку, такі, наприклад, висновки з цього приводу: «Експлуатується так званий народницький підхід. Типовий приклад такого підходу: “Моя бабуся так говорить”, <...> “У нас у селі так кажуть” <...> Це посилення на село тепер, з відстані історії літературної мови, якій уже скільки століть, — навіть дивне» [Мовна ситуація в Україні... 2002: 59–60 (з виступу Св. Єрмоленко)]; «Не можна брати за орієнтир для мовного нормування тільки мову давнього українського села, треба залишити якесь право і за іншими прошарками суспільства» (А. Матвієнко, кандидат філологічних наук. Навіщо це потрібно? — ЛУ, 28.03.1996: про «агресію літери *и*» в іншомовних словах в УП 1990/1993)⁵⁰.

Ці тенденції, закладені одночасно з самим формуванням наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. нової УЛМ на народнорозмовній основі, нерідко, як відомо, розумілися досить спрощено, виявляючись як побудова текстів не тільки художнього, а й публіцистичного, епістолярного стилів у «простонародній» і навіть в огрублено-бурлескній стилістичній манері⁵¹, як «котлярівщина» в царині мовного гумору (див. р. II п. 3.4), як необов’язковість подавання в словниках української мови XIX — початку XX ст. іншомовних слів, власних назв іншомовного походження, слів книжної лексики в тій формі, яка б перегукувалася з формою відповідних російських слів, у тих випадках, коли існують їхні «народні» українські форми (наприклад, у Грінч: *ле(ю)байстер* — алебастр, *Адес* — Одеса), об’єктивно зводяться у цілому до розуміння УЛМ як «мови для домашнього вжитку», у чому нібито й мала полягати її особлива «демократичність» [див. у плані огляду цих тенденцій, наприклад: Чапленко 1970: 50–54, 100, 132–134, 147–149, 192–229, 344–350; Пилинський 1976: 116, 178–195, 200–202]. Пор. також псевдоніми деяких українських письменників того часу: *Кобзар Дармограй* (Тарас Шевченко), *Павло Небреха*, *Гиргирдядько*, *Козак Белебень*, *Панько Казюка* (Пантелеймон Куліш) — на відміну від пізніших, таких як *Гетьманець*, *А. Гурт*, *Снілка* (Михайло Старицький), *Громадянин*, *Українець* (Михайло Драгоманов).

Виробляючи конфесійний стиль нової УЛМ, перекладачі текстів Святого Письма вагалися в пошуках адекватного, на їхню думку, мовного матеріалу в межах стильового діапазону між високою церковнослов’янською і народнорозмовною українською мовами. П. Житецький, аналізуючи мову цих перекладів другої половини XIX ст., виступав проти використання народних форм особових імен для біблійних персонажів: *Захар*, *Гаврило*, *Лизавета* (у П. Морачевського); він

⁵⁰ Пор. відповідну стилістичну тенденцію також у білоруській мові новітнього періоду [Садоўскі 2001: 227, 234; Запрудскі 2009: 195–196].

⁵¹ Пор., наприклад: «<...> А в деяких перших письменників їхня мова ще занадто простацька, переповнена простонародними виразами. І власне це довго покутувало в розвої нашої літературної мови, тим самим на ділі воскрешаючи науку про подлий стиль» [Огієнко 1995: 137]; «<...> Тут [в одній з байок Петра Гулака-Артемовського. — О. Т.] відчувається навмисна “простонародність”, “простакуватість” у стилі, яку вважали більшість наших поетів, по суті, до самого Шевченка, невід’ємною рисою українського поетичного слова» [Рильський 1986: 256–257].

зазначав: «Ми б віддали перевагу також слов'янським [церковнослов'янським. — О. Т.] словам перед тими малоросійськими словами, які від частого вживання в народі дістали вульгарний відтінок» (наприклад, не так, як у П. Морачевського: не *жид*, а *iудей*, не *пін*, а *священник*, не *батько* *ваш небесний*, а *отець*, кл. *жено*, а не *жінко*); він вважав, що слід уникати «тих малоросійських слів, що стоять на межі між вульгарним і цинічним», ілюструючи це прикладами з перекладу М. Лободовського: *циця*, *цицьки* (пор. у перекладі П. Морачевського: *персі*), *курвайство*, *курви* (пор. у перекладі П. Куліша: *блуд*, *блудниці*) [див.: Житецкий 1905].

У період певної суспільної й, відповідно, мовної демократизації з другої половини 50-х років ХХ ст. порівняно з попередньою добою, коли з'явилася можливість не дотримуватися надто ригористичних стилістичних канонів літературної мови того часу, ця стилістична лінія стала простежуватися насамперед у мовистилі певної частини українських письменників, перекладачів художньої літератури та журналістів. Утім, і тоді читачеві не завжди можна було точно зорієнтуватися, чи така манера оповіді обирається свідомо, з певною стилістичною настановою, чи формується вже автоматично — в загальному руслі відзначеного розуміння демократичних традицій УЛМ. Так, щодо доцільності лексичної сполучуваності на зразок *нейлонова кохтина* (мається на увазі конотативно-стилістичний дисонанс елементів такого поєднання: *кохтина* викликає враження небагатого, поношеного одягу, тоді як *нейлоновий* асоціювалося в ті роки з новим модним одягом, пор., наприклад: «<...> якийсь патлатий жевжик-стиляга в білій нейлоновій сорочці й з транзистором у руках». — Борис Антоненко-Давидович. Щастя, 1970 рік) розмови ведуться ще від 60-х років [див., наприклад: Коваль 1964: 25], але схильність до вживання подібних зворотів від цього не зменшується (див. про це нижче).

Ця стилістична лінія постійно простежується також у схильності певної частини українських письменників, українськомовної гуманітарної інтелігенції до «простішої», «демократичнішої» манери висловлювання, говорити «простіше» — ніби «так, як усі» (мається на увазі й поза ситуаціями розмовно-побутового спілкування) — з уживанням фонетичних варіантів *шо* (якщо), *шоб*, нерідко також *ше*, інфінітивних форм на *-ть* (наприклад, переважне вживання саме таких варіантів інфінітива в публічних виступах Патріарха УПЦ КП Філарета: *думать, робить, дотримуватся, турбуватися* та ін. — УТ-1, «П'ятий кут», 8.09.1995), на лексичному рівні — зі схильністю до вживання в текстах навіть книжних жанрів одиниць явно розмовного рівня на зразок *зостановитися*, вставних слів *звісно*, *очевидячки* (див. також про це: Вступ, п. 1.4). Пор., наприклад, в усному мовленні найпопулярнішої сьогодні серед українських письменників Ліни Костенко з її досить-таки простою, не «вишуканою» манерою спілкування: це форми *шо*, *якшо*, *тому шо*, *шоби*, *ше* (у чергуванні з *що*, яке, однак, чулося значно рідше, *якщо*, *це* та ін., хоча тільки *казна-що*, *щоправда*), *позвонити*, у морфології (морфеміці): «не треба *кричать*», «давайте *радіться*» (з перевагою, однак, інфінітивів на *-ти*), *восьмидесятий*, у лексиці — чоловік «людина» («Він був геніальний чоловік, Гоголь»), *мужчина*, «двадцять *год*» (приклади з її публічного виступу: ТВі, 20.02.2011); у безпретензійному мовленні одного з найпопулярніших українських кіноакторів: «Хоч виробнича жилка у нього дуже *крепка* була», «Люди, які дійсно знали Льоно *крепко*, <...>», «<...> таємницю, розгадати яку нікому *не по зубам*», «Яка наша “зірка” ні *долі* ноти *не спортить*, якщо вимкнеться раптом фонограма?», «Я вже старий чоловік, а й досі відчуваю *мандраж* перед знімальним майданчиком», «Тут або *понти*, або примхи таланту», «*вквалувати* треба», «*Льонін лист*» ([Із інтерв'ю з Костянтином Степанковим]. — Журнал «TV-парк». Київ, 2003, № 30, с. 4–7).

Наприклад, у різних жанрах книжної мови в межах описуваного періоду: «”Слово” приймає за вельми помірну ціну рекламу культурологічного *штибу*» (Сл., 1992, ч. 5: у рубриці оголошень); «Зіткнення двох суден сталося *щось* о другій годині ночі» (СТБ, «Вікна», 24.03.2008: ведучий програми). У мові публікацій (це жанри передової статті, коментарів, заміток, переважно на першій сторінці номера) Василя Плюща (у 90-ті — на початку 2000-х рр. заступника, а потім головного редактора газети «Літературна Україна») привертало увагу досить часто вживання розмовного слова *очевидячки* за відсутності нейтрального *очевидно*, наприклад: «Факти, що просочилися в пресу (*очевидячки*, свідомо), вкрай збурили електорат» (ЛУ, 3.02.2000, с. 1), «Повністю списки ще не опубліковані, *очевидячки*, з огляду на їх майбутню реєстрацію в Цетрвиборчкомі» (ЛУ, 24.01.2002, с. 1; у цій публікації 4 рази вжито це слово, але жодного разу — слово *очевидно*). У науковій літературі, причому не тільки в літературознавчих або мистецтвознавчих працях, де така стилістика є вже досить традиційною (наприклад: «Хочеться поетесі прозирнути крізь пелену років, побачити ті далекі “невидимі причали”, які *зосталися* в літах минулих»:

В. Панченко. Нетанучі скульптури Ліни Костенко. — Журнал «Вітчизна», 1988, № 8; пор. стилістично нейтральне (*залишитися*), а ширше (особливо в перекладних текстах). Наприклад: «*Не дурно в колективній праці <...>* Чопеїв словник названо “першою ластівкою” <...>» (с. 31), «*Не дурно Сімович вилучив авторську передмову <...>, рамці*, мн. (71), з доведенням до абсолюту норм милозвучності української мови в чергуваннях звуків: «Свої вимоги він *ісконкретизував <...>*» (52), «Посталий після 1933 р. *ізрадянیزований* мовний зразок» (214), «Та все ж *узаємний вплив* відбувся» (57) [див.: Вакуленко 2018]; у перекладі з англійської мови відомої праці Ю. Шевельова: «існує *сила* літератури, присвячена “новому ятеві”», «одна *чудна* тенденція», «над двома голосними *вкупі*», «цей тип *геть* відсутній», «таких слів налічується *десь* із 20» [Шевельов 2002а: 405, 925, 37, 164, 611], пор. стилістично нейтральні *велика кількість, дивний, поряд, зовсім, приблизно (близько)*, які звичайно й уживаються в науковому жанрі. У дефініціях тлумачного словника: *обуржуазитися* — «сприйняти *триб* життя буржуазії» (UTC).

Уже не тільки в перекладній художній літературній і кінопродукції, а навіть в інформаційних програмах на телебаченні (в новинах, у кримінальній хроніці тощо) уживають слова *парубок* замість просто *хлопець* або *юнак* і *молодиця* замість *молода жінка* або й *дівчина* (хоча між цими одиницями існують відмінності не тільки стилістичного, а й семантичного плану, адже *молодиця* — це не просто молода жінка, а молода заміжня, розлучена або вдова жінка, а *парубок* — це все-таки насамперед неодружений чоловік). Наприклад: «На катамарані зникли безвісти два москвичі — *парубок* і його маленька небога», «Того ж дня співробітники МНС рятували двох *парубків*» (НТН, «Свідок», 21.08.2009), «П’яний шофер збиває на переході дівчину і двох *парубків*» («1+1», ТСН: сюжет про ДТП, 20.11.2011), «На Яворівщині попрощалися з солдатом NN, який загинув у Донбасі під час АТО. *Парубку* було лише 23 роки» (ICTV, «Надзвичайні новини», 15.07.2014), «Зараз *парубок* у приймальнику-розподільнику» — про 13-річного підлітка, підозрюваного у злочині (ICTV, «Надзвичайні новини, 25.08.2009), навіть такі випадки: рос. «*Кавалер* барышню хочет украсть...» (з відомої пісеньки) — в українських титрах: «*Парубок* дівчину хоче украсти» («1+1», т/ф «Дети Арбата», 1.09.2004: у титрах); «*Дві молодіці* перестріли 20-річну Олену на вулиці в Мукачевому та спитали, як пройти до центру. <...> — Довірлива *молодиця* [це вже про саму згадану Олену. — О. Т.] послухалася пройдисвіток, — повідомила речниця Мукачівського УМВС» (Е, 4.07.2013, с. 17).

(Див. також у р. II п. 3.1.1 про активізацію вживання в інформаційних жанрах ефірних ЗМІ розмовних експресивних дієслів на зразок *гатити, лупити* — у значенні «стріляти», *геннутися* і под.)

На позначення предметів одягу — нових, модних, але подаваних авторами як нібито щось «благеньке», «поганеньке»: «жінка у кримпленовій *кохтині* і білій празниковій хустці», «у скажено дорогих спідницях і *кохтинках-невидимках*», «вихідна *кохтина*», хоча в тексті є цілком на місці й «благенька *кохтина*» (Марина Медникова, повість «Ой!». — Журнал «Київ», 1997, № 11–12, с. 44, 47, 66, 59), «Жінки здебільшого були в нових хустках, *кохтинах*, дівчата — у вишиванках, дядьки — в костюмах, білих сорочках, і всі — при краватках» (Валентин Чемерис. Обід з маршалом. — ЛУ, 23.09.1999, с. 7) (у всіх подібних випадках відчувається намагання не вживати звичайного тут у розмовно-побутовій мові слова *кофточка*); «Ось погляньте, з якою легкістю наші юні красуні — і в театрі, і на кіноекрані — зривають з себе *плахтіття*, аби продемонструвати перед нами свої принади» (Віктор Соколов. — ЛУ, 18.06.1992).

Увагу професійних мовознавців, літературознавців, кінокритиків порушення стилістичного реєстру такого роду найбільшою мірою привертають до себе поки що за традицією (ще від 60-х років) у сфері художнього перекладу, коли перекладач «не відчуває межі між літературними і розмовними словами, між нейтральним і грубим просторіччям», «дотримується такого погляду — а це вже найшкідливіше!, що чим “просторічніша” фраза, то питоміше вона звучить по-українському» [Зорівчак 1997: 179], «в перекладених текстах на

місці більш-менш нейтральних слів часто з'являються зовсім не нейтральні фразеологізми з українським колоритом» (наприклад, у перекладах з творів Марселя Пруста: *зарости салом, побити глека* на місці нейтральних дієслів зі значеннями «гладшати, товщати», «сваритися» або діалектне *вуйко* на місці франц. *oncle*) [Чередниченко 2007: 156–157]. Або: «Не думаю, що поетика Маргерит Юрсенар вимагає перекладати просте французьке *jeune femme* українським *молодиця* <...> Так само й нейтральне *vieil homme* не варто перекладати зневажливим *стариган*, особливо якщо йдеться про мало не святого старця Симона Адріансена» (Є. Кононенко. — Кр., 2012, ч. 11–12, с. 25).

Біблійні вислови з їхньою традиційною «не побутовою» й навіть книжною конотацією також «орозмовлюються»: так, *козел відпущення* — з пізнішими варіантами *офірний* (з польської мови) або *жертвний козел (цан)* — тепер стали передавати як *цан-відбувайло*: «Мілошевич став *цаном-відбувайлом* <...>» (ІСТV, «Факти», 29.03.2002), «Можливо, когось і буде покарано, але це буде ще один *цан-відбувайло*, який щось десь недогледів» (ВЗ, 29.07.2004), «Проте правоохоронці блискавично зметикували: на роль “*цана-відбувайла*” є шанс “призначити” іншу людину» (УМ, 29.11.2012, с. 7); відповідником до рос. «*глас вопиющего в пустыне*» було запропоновано «*голос крикуна в пустині*» [РУСКар., с. 57]; переклад рос. *конь бледный* (з «Апокаліпсису») подано як *кінь чалий* — з приземленням і «побутовізацією» образу («1+1», т/с «Идиот», вересень 2003 року). Відомий крилатий вислів Ш.-Л. Монтеск'є, що в перекладі давно вже функціонує як *буря в склянці води* (РУС-3; Коваль / Коптілов 1975), пропонують замінити на *буча за онучу* (РУСКар.).

У сфері номінації людей, їхніх ознак і дій, їхнього побуту така стилістична лінія об'єктивно може призводити до певного огрублення у вираженні ставлення мовця до них, наприклад: «Стан Арієля Шарона [тодішнього прем'єр-міністра Ізраїлю. — О. Т.] після інсульту потроху поліпшується, але він не *прийде до тями* ще протягом тривалого часу» (УР-1, Новини, 13.01.2006; саме з таким висловом подавали тоді інформацію про це й інші радіо- і телеканали; словники, однак, цілком слушно дають цей вислів як розмовний, пор. нейтральні синоніми *приходить до пам'яті, опритомнювати*), «У Дніпровській лікарні імені Мечникова *отямився* боєць ООС, який підірвався на міні» (5 к., «Час новин», 16.02.2021), «Ще вісім років тому експрем'єр-міністр Ізраїлю Арієль Шарон *втратив тяму* і перебував у комі» (5 к., «Час новин», 11.01.2014), пор. *знепритомніти*; «За словами пресаташе Ватикану, Папа терактом *ошелешений*» («1+1», ТСН, 26.07.2016), пор. нейтральне *приголомшеним*. Колоквіалізми *оклигувати* або *очунювати*, які цілком можуть бути вжиті мовцем у невимушеному мовленні щодо самого себе та знайомих осіб загалом одного з ним рівня, ледве чи доречні у стилістично нейтральних і тим більше в шанобливих висловлюваннях про інших людей, особливо тих, що посідають у суспільстві високе становище, мають моральний авторитет (у таких випадках вони вже сприймаються як фамільярно-грубуваті): «<...> після інсульту *оклигував* <...> академік Кримський» (Олекса Мусієнко. Передмова. — з порога смерті : Письменники України — жертви сталінських репресій. Київ, 1991, с. 3), «*Оклигавши* після операції, працює далі» (О. Астаф'єв. Патріарх української літератури. — ЛУ, 23.02.1995: про Петра Одарченка), «*Чавес оклигує*» — про стан здоров'я тодішнього президента Венесуели (Е, 27.12.2012, с. 12), «Богданчик *оклигує*. Дивовижна історія порятунку маленького хлопчика <...>» (СТБ, «Вікна», 18.07.2014), «Пригадується, Максим Тадейович сказав: “От нехай-но я трохи *оклигаю* та ще перекладу щось із Верлена...” Слухали ми ті слова, і закрадалася страшна думка: і не *очуняє*, і вже не перекладе Максим Тадейович нічого» (Дмитро Паламарчук, перекладач. — ЛУ, 27.07.1989). (Пор. також вище в п. 3.1 уживання *сконати* замість *померти*.)

Тим більше недоречно пропонувати грубо-розмовні або й вульгарно-непрстойні слова української мови як нібито безпосередні українські відповідники до цілком нейтральних у стилістичному плані російських слів у делікатних сферах фізіології людини та її інтимного життя (у розмовно-просторічних шарах російської мови є, звичайно, свої

такого ж роду назви): рос. *внутренности* — укр. *бебехи, бандури; кишка (прямая) — гузнянка, кутниця; крайняя плоть — залупа; мочеиспускание — сечопуск, сцяння, сцикавка; занимается онанизмом — малафію трусити, гляг виганяти* [Тетерятник 2008: 338–344].

Використання в контекстах нейтрального або й піднесеного стилістичних реєстрів слів навіть не обов'язково нижчого, а просто дещо зниженого статусу в гонитві за «справжньою» українською лексикою та стилістикою може призводити до стилістичної невідповідності назви щодо об'єкта її позначення і свідчить про втрату почуття стилістичної міри та наявність певної «стилістичної глухоти» в авторів подібних матеріалів. Наприклад: рос. «— Девушки от картошки *полнеют*» (російський т/ф: це репліка з любов'язної розмови молодого чоловіка з молодою жінкою) / укр. (у перекладі на деяких телеканалах): «— Дівчата від картоплі *гладшають*» (як тоді бути з перекладом, наприклад, рос. *поленькая женщина?*). У певних колах (очевидно, не надто лояльних щодо української мови) практикують такий жарт: просять співрозмовника перекласти на українську мову контекст «...И графиня *расхохоталась*», і, коли той, не задумуючись, дає відповідь «...І графиня *розреготалась*», це викликає з одного боку іронічний або й глузливий, а з іншого — збентежений смішок (приклад, цілком можливо, узятий з численних тепер перекладних літературних творів і фільмів або й навмисно придуманий у руслі такої стилістики перекладів; такий переклад рос. *расхохотаться* пропонують, до речі, і російсько-українські словники, хоча варто було б передбачити тут і стилістично нейтральний відповідник на зразок просто *голосно розсміятися*, оскільки звуковий образ цих звуконаслідувальних російського і українського дієслів — їхня внутрішня форма, яка може впливати й на їхні конотації, — є досить відмінним: укр. *реготати* — це відповідник до рос. не тільки *хохотать*, а й *гоготать*). Відповідником до рос. *сыщик* наші ЗМІ дають звичайно *нишпорка*, хоча рос. *сыщик* — це нейтральна, а в самому цьому професійному середовищі — і схвально-позитивна назва людини за її родом занять, а слово *нишпорка* в цьому значенні словники цілком слушно маркують як «презирливе», «зневажливе» (РУС-3, СУМ-11; це відповідник також і до рос. *ищейка*; у літературі ХХ століття так іменували, зокрема, детективів царської охоранки): рос. «— Ну что, господа сыщики?» (начальник, жартуючи, до колег-міліціонерів) / укр. «— Ну що, панове *нишпорки?*» («1+1», т/ф «Возвращение Мухтара», 27.06.2008), «За цим фактом працівники Радехівського райвідділу порушили кримінальну справу. *Нишпорки* з'ясовують особи невідомих нападників» (ВЗ, 29.07.2000, с. 12), «У Києві проходить конгрес приватних детективів. *Нишпорки* з усього світу з'їхалися <...>» (Radio ROKS, Новини, 16.10.2013); «*Нишпорка*» — так перекладає газета назву радянського кінофільму «Сыщик», який розповідає про «історію протистояння юного сержанта міліції і досвідченого злочинця» (ВЗ, 29.07.2000), «*Нишпорка* Путилін» (переклад назви російського т/с «Сыщик Путилин» на українських телеканалах).

У мові ЗМІ активізувалося вживання іменників *безхатько* і *безхатченко* (останнє вже можна сприймати — з гірким гумором! — ніби як характерне прізвище українця) — спочатку, очевидно, для заміни рос. *бомж* (абревіатура ще радянського часу від «[лицо] без определенного места жительства», що її використовували в органах МВС: див. р. II п. 3.5) в інформаціях про характерне, на жаль, для сучасної дійсності бездомне існування багатьох наших співвітчизників, але досить скоро їх стали вживати у значенні бездомної людини взагалі (не обов'язково щодо тих, хто опустився на соціальне дно), у тому числі в матеріалах, що мали б викликати співчуття до цих знедолених (замість стилістично нейтральних *бездомний* у знач. ім., *бездомник* або *безпритульний* у знач. ім., *безпритульник*): «У трьох із десяти районів столиці <...> встановили намети (пункти обігріву), де бомжі можуть безкоштовно поїсти, погрітися й переночувати. <...> Журналісти <...> з'ясували, чому *безхатченки* не обирають намети для ночівлі, чим якісно вирізняється нове покоління *безхатків* від старшого та чому бездомні більше бояться людей, ніж морозу» (УМ, 2.02.2012. с. 9), «У зв'язку з сильними морозами *безхатків* заборонили

виписувати з лікарні» (ТВі, «Сьогодні», 1.02.2012), «В Україні від сильних морозів загинули 112 людей <...> Більшість постраждалих від морозів — *безхатченки*» (ГПУ, 17.02.2012), «Гроші збирали у благодійний фонд допомоги *безхатченкам*» (радіо «Промінь», програма «Ранковий “Промінь”», 19.02.2012), «Уявіть, що Ви, не дай Боже, захворіли на туберкульоз. Вас кличуть у переповнену палату, де лежать хворі *безхатченки*» (Н. Дружбляк. — ВЗ, 17.01.2013, с. 15), *офіцер-безхатченко* (Н, «Репортер», 2.12.2008) — замість *бездомний офіцер*; у перекладах: рос. «— <...> Так я став *беспризорником*», «— О, *беспризорника* привели!» (вигукують діти в школі) / укр. (у титрах) «— <...> Так я став *безхатченком*», «— О, *безхатченка* привели!» (Ентер, російський к/ф «Два капітана» за твором В. Каверіна: ситуація в Петрограді 20-х років). Це ж можна сказати й щодо вживання слова *безхатченко* замість просто *сирота*: «Президент запевнив про забезпечення прав усіх дітей-*безхатченків* <...> *Безхатченки* матимуть усі права <...>» (ICTV, «Факти», 19.03.2012), «*Безхатченків* в Україні стає дедалі більше» (ICTV, «Факти», 20.12.2010).

За межами свого стилістичного реєстру поширюються також зразки деяких розмовних моделей словотворення: «Самка восьминога п'ять місяців не залишає свого гнізда, навіть щоб *попоїсти*» (т/к К1, перекладний науково-популярний фільм, 8.05.2007), пор. нейтральне *поїсти*; російські звороти «довольно поздно (давно, много і т. д.)», що їх, наприклад, РУС-3 подавав загалом як укр. «досить (доволі) пізно (давно, багато і т. д.)», розм. *пізенько*, *давнінько* і т. д.), новіші словники перекладають уже просто як *давнінько*, *багатенько* і т. д. (РУСКар., с. 115; РУС 2003, с. 224).

Щодо граматичного рівня і рівня словотворення, то на загальному тлі активізації в сучасних європейських літературних мовах тих явищ, що відбивають їхню інтелектуалізацію (див. про це явище в сучасних європейських мовах також у Вступі, п. 2) — зокрема, з розвитком одиниць і категорій, характерних для наукового та офіційно-ділового стилів, у нас знову, як і в 20-ті роки, висловлюються думки про неорганічність для української мови (привнесеність з російської мови) категорії пасивного стану дієслова, наявної, хоч і з різною повнотою, в усіх інших слов'янських літературних мовах і достатньо розвиненої в основних європейських мовах (див. докладніше р. VIII п. 2.5.3; пор., наприклад, позицію категоричної незгоди з вилученням із української граматики категорії пасивного стану, бо це орієнтація «на дядька з села» [Качуровський 1994: 82]), дієприкметникових з походження форм на *-чий* у значенні прикметників та іменників (див. р. VIII п. 2.5.7.1), віддієслівних абстрактних іменників на *-ня* і *-ття* (див. р. VIII п. 4.3.2.6.1), про особливу «дієслівність» української мови — на її протигага «іменниковості» російської та польської мов (див. р. IX п. 3.4). Апелювання при цьому до того, що названі мовні явища не є (не були) характерними для живої (усно-розмовної і фольклорної) мови українського народу, безперечно, цілком слушні. Але так само безперечним слід визнати й те, що це твердження цілком правомірно може бути застосоване й щодо інших європейських мов у сфері їхнього функціонування серед «простого» народу і, таким чином, стосується не власне національно-мовних аспектів української мови, а її соціальних аспектів — як мови, що не мала в своїй історії можливостей для повнокровного функціонального розвитку (в діловому, науковому, конфесійному стилях). Приблизно з таким самим успіхом можна було б говорити й про те, що для УЛМ мають бути не характерні також, наприклад, широке вживання і творення пасивних дієприкметників (особливо недок. в.: *виконуваний*, *перероблюваний* і под.), дієприслівників, складених (аналітичних) прийменників і сполучників, досить ускладнених простих і особливо складних речень, у тому числі й широке функціонування складнопідрядних речень, низки моделей словотворення (зокрема, абстрактних іменників на *-ість*, якісних прислівників від відносних прикметників і дієприкметників на зразок «ворота *залізної* заскреготіли», «*загнано* дивитися») і, зрештою, навіть у цілому книжної лексики й,

зокрема, термінології, — лише на тій підставі, що вони загалом мало або менш представлені в народній мові⁵².

У фонетиці (і, відповідно, у пропозиціях до правопису) ця тенденція виявляється, зокрема:

а) у прагненні до дисимілятивної вимови звукосполучення [чн] як [шн] незалежно від стильового статусу відповідних слів: «*місяшині мрії*» (СТБ, «Вікна», 22.01.2009: рухомий рядок новин) і под. (див. докладніше р. VIII п. 1.1);

б) у закликах до запровадження написання з апострофом (і, отже, до відповідної вимови з йотацією) після букв на позначення губних і задньоязикових та [г] перед буквами **ю, я** у випадках, де в мові-джерелі така йотація відсутня: *б'ювет, н'юре, М'юнхен, К'яхта* і под. (див. р. XI п. 1.3);

в) у рекомендаціях вимовляти або й писати в іншомовних словах не [ф] відповідно до етимології, а [хв] (див., наприклад, у нашумілому на початку 1990-х років словнику медичної лексики: РУМС 1991, с. 6; див. також про це в р. II п. 3.1.1) [див. у цьому плані також: ЕУ: Загальна частина, т. 1, с. 330; Д. Чижевський; Шевельов 1998: 242]. При цьому посилаються, зокрема, на таку практику в досі дуже авторитетному в українському суспільстві «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка⁵³; див. так само також у збірці Номиса (Номис 1993 [перше видання було 1864 р.]: передмова «Од видавця», с. 37).

Перелік такого роду інновацій — як уже тією чи іншою мірою реалізованих у мовній практиці, так і тільки запропонованих — можна, звичайно, продовжувати. Пор., наприклад, пропозиції щодо кодифікації в українській мові таких норм відтворювання іншомовних онімів, як: *Австерлиць, Клязевець, Ляйбниць, Німиць* (Nimitz), *Тірпиць* і под. [Тетерятник 2008: 98–99].

У ширшому культурно-мовному плані стилістика «народності» як вияв «українськості» за традицією продовжує досить виразно виявлятися в царині гумору (див. докладніше р. II п. 3.4). Пор., наприклад, стиль однієї з інформаційно-аналітичних програм на українському державному телебаченні (УТ-1, програма «Акцент», кінець 1990-х — початок 2000-х років) — з ведучим В. Лапікурою та його ніби alter ego «*Лапікурихою*», на яку він постійно покликається: «моя Лапікуриха», «сьогодні ми з Лапікурихою <...>» і под. Ось один з відгуків на таку стилістику: «Не наважуся назвати аналітичною передачею “Акцент” В. Лапікури (УТ-1), хай навіть з Лапікурихою <...> Зацікавлених іноземців, які хочуть дізнатися, що ж то за явище — “українське хуторянство”, відсилаю до Лапікури» (М. Устюк, читач. Великий поводитир : Зауваги з приводу інформаційно-аналітичних програм українського телебачення. — УС, 22.02.2001, с. 14).

Щодо особливо показових виявів інтерпретації українського народного саме як «простонародного», то в емігрантській літературі (Дмитро Донцов, Євген Маланюк, Юрій Шевельов), як відомо, вже досить давно існує характеристика «*спростачена мова*»,

⁵² Подібні ситуації з розцінюванням певних граматичних категорій і словотвірних розрядів як «питомих» або «не питомих» для тих чи інших національних мов виникали також в інших нових слов'янських літературних мовах на стадії їхнього становлення. Так, оскільки дієприкметники і дієприслівники — це категорії насамперед книжної мови, а весь пафос нової словацької літературної мови зводився до орієнтації на живі народні говори, пуристи довго розцінювали їх як не властиві словацькій мові [Исаченко 1960: 525–526].

⁵³ «З огляду на те що звук *ф* у більшості українського народу вимовляється як *хв* (перед голосною, крім *у*) ми, укладаючи словник на букву *ф*, помістили в нього лише ті слова, для яких у наших матеріалах не знайшлося дублікату з *хв* або *х*; усі ж слова, що трапилися тільки з *хв* або *х* і поряд з ними також з *ф*, поміщені нами на букву *х* <...>» (Грінч., т. I, с. XXXI; див. також відповідну примітку укладача в т. IV, с. 374), наприклад: *хвабрика, хвактор, хварба* і *фарба, хвигура* та ін., хоча тільки, наприклад, *факт, фальш, філіл* та ін.

«спростачення» (слова, поки що не зафіксовані в наших словниках)⁵⁴, яка тепер стала поширюватися в Україні (див. також у р. XI п. 1.3 про вияви «спростачення» в 90-ті роки, за оцінкою декого з критиків, деяких нормативних засад українського правопису). Наполегливо застерігав проти ухилів в «опрощення» літературної мови І. Огієнко: «Ще недавно старші наші письменники твердили, що вони пишуть народною мовою <...>, розуміючи під народністю простонародність. Так могли говорити тільки ті, що не повно розуміли саму істоту літературної мови, бо в кожного народу є дві мови: літературна чи книжна й народна, говіркова <...> У нас люблять виставляти вчителями своєї мови своїх бабусь: це мусить нарешті відійти тільки на спомин, — нашим мовним учителем мусить стати найперше школа <...>, бо без доброго навчання літературної мови знати її не будемо»; «На початку розвою нової літературної мови <...> письменники сильно вульгаризували, опрощували її, і це на довгий час стало ознакою “доброго стилю”. <...> Пізніш таке опрощення рішуче було вигнане з нашої літературної мови, хоч ще позосталися: *кумедія*, *оконом* і подібні. Чужі слова сьогодні вживаємо або в їх власній формі, або в українізованій за нашою літературною традицією, але не в формі простонародній. І пишемо: *фабрика*, *факт*, *фалди*, а не *хвабрика* й т. ін.» [Огієнко 1995: 218–219].

3.3. Посилення елементів етнографізації української літературної мови (як вияв і посилення уваги суспільства до несправедливо забутих у радянський час народних джерел сучасної культури, як відродження національної духовності, мови; див. також про це явище в межах власних назв: р. X п. 1.3.2) **і дискусії навколо цього. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови** (ця антиномія характеризує розвиток, очевидно, будь-якої літературної мови з тих, що, сформувавшись на національній народнорозмовній культурно-мовній основі, постійно мають розвиватися для забезпечення все нових і нових мовних потреб суспільства [див. також на цю тему: Тараненко 2012: 107–116]).

Так, відбулася реактуалізація таких етнографізмів з переосмисленням їхніх значень, як *світлиця*: *народознавчі світлиці* — колишні «ленінські кімнати» в підрозділах Збройних сил України, де на стінах висять під рушниками портрети Тараса Шевченка та українських гетьманів; «Відділ контролерів розташувався на першому поверсі “Львівелектротрансу”, в кімнаті з гарною табличкою на дверях — “Світлиця”. Тут відповідний антураж на стіні — у кілька рядів портрети українських гетьманів <...>» (Е, 08.2000, с. 7) — у радянський час тут могло бути щось на зразок «червоного кутка»; у власних назвах (див. також р. X п. 1): газета «Кримська світлиця», клуб «Елітарна світлиця» (при Київському будинку вчених НАН України), клуб «Літературна світлиця» (при Українському центрі духовної культури, 1998 рік); *толока* (на основі вихідного значення цього слова «гуртова праця, в основному в селах, на яку скликають родичів, сусідів, знайомих для швидкого виконання, звичайно протягом дня, значної за обсягом роботи без оплати, тільки за частування»): «Думки, підслухані на літературній *толоці*» (рубрика в «Літературній Україні» на початку 90-х років); у власних назвах: «*Толока*» (програма на т/к ТЕТ у 90-х роках; політичне токшоу на УТ-1 у 2006–2007 рр.), «Фольклорна *толока*» (всеукраїнський фестиваль фольклорних ансамблів) та ін. («Відомий український кінорежисер Михайло Іллєнко розпочав зйомки нового масштабного фільму “Толока”. <...> Сюжет “Толоки” охоплює 14 найважливіших етапів історії України,

⁵⁴ Наприклад: «Він [комплекс малоросійства. — О. Т.] <...> зазвичай маскується গোপাকো-шароварництвом, відповідно *спростаченою мовою* (“подделуєця под мужицький розговор”, як каже один з персонажів Винниченка), ховається за лжепатріотичною вірشوграфією і етнографічною патріотикою взагалі» (Євген Маланюк. Малоросійство. — В кн.: Є. Маланюк. Книга спостережень. Київ, 1995, с. 232); «Ухил у бік *спростачення* словника й фразеології (псевдомократизація, вульгаризація <...>)» — про мовну стилістику дослідження російського літературознавця Л. Большакова про життя Тараса Шевченка [Шевельов 2009: 392].

більше 400 років. <...> У назву стрічки винесено колоритне українське слово *толока*. Толока — потужний символ, що мав сакральне значення для наших предків <...> Толока — унікальний символ спасіння родини, суспільства, України»: І. Гордійчук. — Д, 1.03.2013, с. 10); так стали називати й безоплатну роботу жителів населених пунктів з метою впорядкування, благоустрою території — замість прийнятих у радянський час назв *суботник* і *недільник*: «Голова Сумської державної адміністрації NN підписав розпорядження “Про проведення щорічної загальнонародної *толоки* для благоустрою населених пунктів області”» (УК, 25.04.1998), «Усі на *толоку*. Дві години Україну прибиратимуть від сміття» (Е, 26.04.2012, с. 3).

Увиразилася тенденція до вживання слів *хата*, *хатний* у конкуренції з *дім*, *домашній*: «Пол Пота засудили до довічного *хатнього арешту*» (Д, 30.07.1997), *хатний телефон* (зокрема, на візитних картках із зазначенням номера телефону), *хатний грабунок* — як відповідник до рос. «кража со взломом» (РУСКар., с. 43; РУС 2003, с. 95); «Допоможіть на харчування *безхатнім* тваринам» (напис на скриньці для пожертв тваринам), *безхатні пси* («1+1», ТСН, 14.12.2012), тобто бездомні (див. також вище в п. 3.2 *безхатко*, *безхатченко* — у конкуренції з *бездомник*, *безпритульник*), а також уже й абстрактний іменник *безхатність* у конкуренції з *бездомність*. У назвах ресторанів української національної кухні — з прагматичними настановами як на сентиментально-ідилічні почуття потенційних відвідувачів: «*Рідна хата*», «*Батьківська хата*», так і на здоровий народний гумор: «*Лузата хата*».

Це також різка активізація в ужитку етнографізму *оберіг* з вихідним значенням «предмет або заклинання, [нібито] здатні оберігати від лиха» — зокрема, у складі власних назв: «*Оберіг*» (наприклад, один з перших «незалежних» фестивалів української пісні 1989 року; туристична компанія, м. Київ; юридична компанія, Київ; клініка сімейної медицини, м. Павлоград, 2001 рік; фірмовий поїзд Харків — Київ), також у мн.: «*Обереги*» (видавництво), і квазітеоніма *Берегиня*. *Берегиня* — це одна з міфологем нової України, яка набула особливої популярності в масовій свідомості та в сучасному мововжитку, вийшовши далеко за межі відповідного неоязичницького дискурсу: «найстародавніша богиня добра і захисту людей» у вигляді фігури жінки з піднятими руками в позі благання, мольби (у стародавніх металевих фігурках, на застібках для одягу, з XIX ст. — у вишивках) [див.: Плчинда 1993: 13–14; Войтович 2002: 25–27]; «За давньослов'янськими релігійними уявленнями, мати всього живого, первісне божество — захисниця людини, богиня родючості, природи та добра; згодом уважалася охоронницею дому і родини, подружньої вірності, покровителькою рибалою» (СУМ-20, т. 1, с. 467). Однак хоча в давньому язичницькому культі, як про це свідчать пам'ятки, справді був персонаж *берегиня*, але він належав до рівня не богів, аж ніяк не рангу «Великої Богині слов'ян», а до нижчого, демонологічного, рівня — щось на зразок берегової русалки (найімовірніше, від *берег*), і ця назва виступала в контекстах з негативними конотаціями (див.: ЕССЯ, вып. 1, с. 193; Слав. древн., т. 1, с. 155–156; у довіднику Жайв. Антологія знаків 2018, с. 34–35, для цього слова подано як однаково достовірні з історичного погляду обидва ці значення). Якщо зразком для утворення теоніма *Берегиня* (з мотивацією від *берегти*, *оберігати*) у значенні праукраїнської богині добра та родинного заступку, «Богині-Матері» стало *берегиня* в його старому значенні, перед нами звичайний випадок переосмислення слова в дусі «народної етимології». Теонім *Берегиня* став відомим, очевидно, тільки в XX ст., і основну роль тут відіграли, з одного боку, спалах популярності так званої «Велесової книги» з наявністю в ній цієї богині, а з другого, — популяризація цього персонажа з кінця 80-х років у творчості етнографа й письменника Василя Скуратівського (див. його кн.: *Берегиня*. Київ, 1987)⁵⁵ та поета Василя

⁵⁵ «<...> слово “Берегиня”... Уперше вживане воно тут з великої літери»; з розповіді матері автора (це Коростенський район Житомирської області): «— <...> Обереги [вишиті візерунки відповідної форми. — О. Т.] боронять свою Берегиню від домовиків. — А що означає “Берегиня”? <...> — Берегиня

Рубана (художньо-публіцистичний твір під такою назвою, 1992 рік) [докладніше про спалах історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві див., зокрема: Тараненко 2011]. Піднесено-поетичний образ Березині стали охоче використовувати для характеристики українських жінок, наприклад: «Дорога *Березине України!* Просвітяни Запоріжжя вітають Вас з днем народження <...>» (привітання Ліні Костенко: ЛУ, 13.04.2000, с. 1) ⁵⁶; «*Березиня національної школи*» — про Софію Русову (В. Герман. — Сл. Пр., 1996, ч. 7, с. 7), «*Березиня української нації*» — про Славу Стецько (Л. Нечитайло. — ЛУ, 18.05.2000, с. 2), «*Березиня січового лицарства*» — про жінку-історика українського козацтва Олену Апанович (М. Шудря. — ЛУ, 28.10.1999), *б(Б)ерезиня української пісні* (про співачку Раїсу Кириченко). У складі власних назв, номенклатурних найменувань: «*Березиня*» (етнографічний журнал; туристична компанія; вітчизняний квадрокоптер військового призначення, 2020 рік), *березиня* (новий сорт картоплі, виведений на Поліссі); у назвах організацій, конкурсів тощо: «*Березиня України*» — громадська організація; конкурс комп'ютерної графіки «*Березиня землі рідної*» (ЛУ, 25.03.2004, с. 3); всеукраїнський проєкт «*Я — Березиня*» — програма адаптації для дівчат-підлітків з незахищених соціальних груп, з проведенням «*Балу Березинь*» (Газ. по-києв., 10.12.2010). На позначення бронзової скульптури жінки як символу України, що увінчує Монумент Незалежності на майдані Незалежності в Києві, — *жінка-березиня, мати-березиня*: «Чи вбереже Україну бронзова *березиня*? Ось так виглядає встановлена учора на головному майдані столиці скульптура *жінки-березині*» (Ю. Ліщенко. — ВЗ, 24.08.2001). Образ *Березині* як «хатньої богині» подавали в науково-методичних матеріалах для школи (у періодичних виданнях, затверджених МОН) — див., наприклад: Дивослово, 2005, № 9, с. 30–35 (із запитанням до учнів для закріплення матеріалу: «З ким одружився Сварог?» — відповідь: «З Березинею»); Вивчаємо українську мову та літературу, 2006, № 25, с. 22–30: у циклі уроків для 5 класу «Міфи стародавніх українців».

Це також підвищення частотності вживання назв певних рослин як традиційних символів України: «Без *верби* і *калини* нема України» (наприклад, як назва виховних заходів у сучасній школі); «Там біля *тополі* *калина* росте, / Мамині очі чекають тебе» (з пісні на слова Петра Солодухи); «У березні 96-го мені пощастило побувати в районному містечку Солоне, що на Січеславщині (Дніпропетровщині). Віддаючи шану, схилив чоло біля пам'ятника Кобзареві. Скромне погруддя нашому генієві стояло на постаменті в оточенні... беріз і ялинок. “Боже! — схотілося вигукнути. Та невже не могли посадити рослини, до яких Тарас Григорович змалечку прикипів серцем, — *тополі, верби, калину, барвінок...*”» (Олександр Завгородній, письменник. Про Ваню, Маню и «чету бележущих берез». — УС, 13.02.1997).

Активізувалося функціонування лексики з конотаціями «карпатської екзотики» ⁵⁷ — уживання *плай, полонина, смерека* та ін. у текстах естрадних пісень; у складі власних

<...> — це наша оселя <...>; далі знову від автора: «<...> й досі літні люди на Поліссі називають своє житло й вогнище Березинею» [Скуратівський 1987: 5–7].

⁵⁶ Пор. у самої поетеси — зовсім не в цьому значенні: «Гойдаються на вербах Березині, / протослов'янські родичі наяд» (Ліна Костенко. Поема «Скіфська одіссея»).

⁵⁷ Використання в естрадній ліриці, у власних назвах карпатських етнографізмів було дозволено і в останні десятиліття радянської влади, хоча, звичайно, значно меншою мірою, наприклад: мопед, ресторани «*Верховина*», сигарети «*Ватра*», ресторани «*Колиба*», естрадний вокально-інструментальний ансамбль «*Смерічка*». Пор., однак, іронізування над бездумністю використання цих і подібних «карпатських» образів: «Ю. П. [Юрій Покальчук]. Хочу повернутися до теми фольклорно-ансамблевого етнографізму. Мені здається, що наприкінці 50-х — на початку 60-х років на Україні його культивування було потрібним і корисним. Але от потім, коли “відлига” обірвалася, як не дивно, а покотилася лавина зовні “фольклорних” мотивів на естраді і в літературі. “Плай-грай, трембіта-полонина, марічка-чічка”... Це така сама липа, як нескінченне “земля — Кремля”, багато хто не хоче цього ні слухати, ні читати, молодь від цього стилю тікає, а він, і тільки він все ще досі ніби символізує

назв — насамперед, звичайно, в самому карпатському регіоні: *ватра* — у назвах деяких друкованих ЗМІ, готелів, оздоровчих таборів, підприємств та ін., а також у назвах свят та інших святкових і розважальних заходів: «Лемківська *ватра*» (в Польщі — свято лемківської культури), «Полонинська *ватра*» (свято весняного виходу на полонини в м. Путилі Чернівецької області), «Карпатська *ватра*» (міжнародний літературний фестиваль на Закарпатті) та ін., але вже й за межами Карпат: «Повстанська *ватра*» (всукраїнський молодіжний табір), «Козацька *ватра*» (молодіжний табір поблизу м. Ромни Сумської області), «Бардівська *ватра*» (пісенний фестиваль на о. Хортиця); «*Газда*» (часто ненормативно з погляду сучасного правопису «*Газда*») — як власна назва: магазини господарчих товарів у різних містах країни (не тільки в Галичині, на Буковині чи Закарпатті, де така назва спирається на природну живу мову місцевого населення), компанія — виробник металопластикових вікон (м. Київ); «Івано-Франківськ. В області створене і почало діяти перше в Україні об'єднання ділових людей “Галицькі *газди*”» (Б. Ярш. — УК, 28.06.1997); «*Гражда*» (у написанні звичайно «*Гражда*»), «*Колиба*», «*Верховина*» — переважно як заклади громадського харчування, «*Гражда*» (видавництво, м. Ужгород).

У дошкільних навчально-виховних закладах, у системі освіти, у Збройних силах та ін. було запроваджено *народознавство* (див. також у р. І п. 5.3.4 про активізацію вжитку цього словотвірного гнізда): «<...> Нині вона молодший лейтенант, а посада, що її обіймає, нова для армії — *народознавець* військової частини. — Шановна пані Тетяно, наскільки я розумію, ваша робота у війську — це щось спадкоємне від роботи колишніх комісарів, політруків, замполітів? — Так, але тільки за формою. <...> У нашій частині є заступник командира з виховної роботи майор NN, відповідальний за дисципліну, спорт, культуру. Мені ж доручено ведення суто гуманітарної науки — *народознавства*» (В. Білкей. — Час, 4.01.1997, с. 6).

До сучасного мовного етнографізму прилягає тенденція, досить виразна з 90-х років у художніх перекладах на телебаченні (у субтитрах, рідше — в усному озвучуванні), до використання лайливих зворотів старої народної мови, причому мови переважно «сільської баби» (за словами Івана Нечуя-Левицького), а не «сільського діда» з його більшою схильністю до різкіших висловів⁵⁸. У перекладах далеко не поодиноких тепер непристойних слів і висловів у перекладних фільмах (не тільки в західних, особливо американських — у відтворюванні, зокрема, англ. *fuck* і *shit*, але вже й у російських, і це особливо впадає в око, оскільки глядачі звичайно знають російську мову), у перекладах прокльонів і лайок простежується тенденція до пом'якшення експресивності, різкості, грубості висловлювання. Це використання, зокрема, зворотів зі словом *трясця* (в українсько-російських словниках це відповідники до рос. «чёрт возьми», «чтоб тебе пусто было» і под.), що їх подають замість різних, причому нерідко експресивно значно сильніших, грубіших зворотів іншої мови (можливо, це робиться тому, що, за досить поширеним уявленням, українська мова ніколи не знала особливо грубих, вульгарних лайок [див. огляд цього питання: Тараненко 2009: 28–32]): рос. «— Эх, жалко, черт его поберу!» / укр. «— Шкода, матері його *трясця*!» («1+1», т/ф «Штрафбат», 4.08.2005), «— Разведчики!.. Мать вашу!..» / «— Розвідники!.. *Трясця* вашій матері!..» (т/к «Україна», т/ф «Гибель империи», 27.02.2007), «— Вертайте назад, мать вашу!..» / «— Повертайте назад, *трясця* вашій матері!» (НТН, т/с «Доктор Живаго», 23.10.2006: з уст суворого солдата російської армії), «— Йитит твою мать!» / «— *Трясця* твоєї матері!» (ТВі, т/с «Тайны следствия—III», 27.11.2008: вигук розгніваного прокурора); з добром інших відповідників: «— Ты, пахан,

національну традицію» (Национальное и провинциальное : С главным редактором журнала «Огонек» беседует писатель Юрий Покальчук. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1989, № 5, с. 186–187).

⁵⁸ Пор. у цьому плані також зауваження стосовно ще радянської доби на зразок: «<...> Усе, що створено на Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. <...> Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за другого, один солодший за другого. З мовою сільської бабусі, яка без “енька” слова не вимовить, тобто типову колоніальну літературу-забавку» (Василь Стус. З таборового зошита).

твою мати!..» / «— Ти, пахан, матері твоїй ковінка!» (т/к К-1, т/с «Штрафбат», 17.03.2008: з уст ув'язненого), «— Ах ты, сука!» / «— От бісів син!» (Інтер, к/ф «В движении», 20.06.2004), «— Черт возьми!» / «— Хай йому грець!» («1+1», т/с «Моя прекрасная няня», 14.01.2006: дорослий сучасний городянин), «— Ё-моё!» («бойовий» майор Червоної армії — вражено) / «— Матусю!» («1+1», т/ф «Смерть шпионам»); замість вигуку *Shit!* — «*Пішов ти!..*» («1+1», к/ф «Легіонер», 24.05.2002). До рос. *чёрт* перекладачі чомусь уникають давати відповідником укр. *чорт* — тільки *біс*, а також *дідько*, *грець*, *тряся*: рос. *Иди к чёрту!* перекладають здебільшого *Иди до біса!*; «— Ни пуха! — К чёрту!» / «*До біса!*» (Н, т/с «Штрафбат», 27.02.2006). У деяких інших випадках подібного пом'якшення: рос. «— *Забздел* [тобто злякався. — *О. Т.*]?» / укр. «*З...в?*» («1+1», к/ф «Ворошиловский стрелок», 22.06.2002: у титрах), хоча напис «*Засранець!*» тут є.

Ось, з іншого боку, критичне оцінювання такої перекладацької практики: «Ще одна величезна проблема <...> — відтворення жаргонної, розмовної, просторічної лексики, якою кишать на 90% діалогічне «мило» [тобто «мильні» телесеріали. — *О. Т.*]. <...> Хоч би куди посилали героїв в оригіналі, в перекладі їх посилають в одне місце, а саме *до чорта* (*біса*, *дідька* тощо) <...> Забуто навіть такий цілком невинний відповідник, як «*к розтакій матері*». Хоч би які матюки вживали герої, перекладачі зігнуться в обруч, виказуючи дива політкоректності, аби підібрати нездалий евфемізм. Повсюду майорять галицькі «*дуни*» — чим не вгодили наддніпрянські «*сраки*», не збагну» (Труднощі перекладу. Дещо про субтитри на українському телебаченні [автора не зазначено. — *О. Т.*]. — Детектор медіа, інтернет-видання, 29.08.2005)⁵⁹.

У межах моделей словотворення в загальному руслі активізації культурно-мовного етнографічного напрямку можна відзначити посилення суспільної уваги до «українського демінутива» з трактуванням його під кутом зору відбиття в ньому української національної ментальності, зокрема з підкресленням «кордоцентризму» українського народу на прикладі насамперед форми *воріженьки*: «Українська мова — одна з найрозвиненіших у світі. Справді, це чи не єдина мова, в якій навіть слово *вороги* має лагідну форму — *воріженьки*» (журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 12, с. 115: від пресслужби журналу) [див. докладніше: Тараненко 2012б; див. також р. І п. 5.2.7].

Захоплення народними мотивами при цьому, однак, нерідко виявляється як надто звужене розуміння «українського» — як тільки або переважно етнографічного. Наприклад, у насиченні текстів досить численних сьогодні естрадних пісень на «українську» тематику, що їх тепер пишуть звичайно не поети-професіонали, такими словами-штампами, як *хата*, *сонілка*, *калина* і т. ін., пісень з «карпатськими» мотивами — *смерека*, *полонина*, *трембіта* і т. ін. (причому іноді закрадається навіть підозра, що як автори, так і співаки не завжди можуть відрізнити, наприклад, калину від поширенішої горобини, смереку — від ялини, ясно не усвідомлюють, що таке полонина). Пор., з одного боку, підкреслення позитивного значення масовості пісень такого змісту для сучасної української культури — на противагу поширеному тепер явищу її вульгаризації й навіть криміналізації: «Подивіться на репертуар традиційної сьогодні української естради. Є хороші пісні, але мало. Тепер погляньте на мій репертуар: «Росте черешня в мамі на городі», «Дорогі мої батьки», «Здрастуй, рідне село»... У нас же що сьогодні? «Убили негра суки, замочили» <...>» ([Із інтерв'ю з Михайлом Поплавським, ректором Київського університету культури і мистецтв, який одночасно займався концертною діяльністю]. — ВЗ, 21.06.2003, с. 3); з другого, — естетичне неприйняття цього: «На запитання ведучого про пісенний альбом російською мовою, вона відповіла, що не може весь час співати про «белую хату и всякое там народное» — про те, що відома співачка Таїсія Повалій перейшла в своєму репертуарі з пісень українською на пісні росій-

⁵⁹ Пор. також, наприклад: «<...> познайомитися з небагатим арсеналом англійських матюків, якими рясніє мова персонажів» перекладних кіно- і телефільмів, «у перекладі їх замінюють невинними «*Чорт забери!*», «*Хай йому грець!*» тощо» [Ажнюк 2002: 145, 150].

ською мовою (О. Кулик, депутат Київради. — ВК, 20.03.1999; замітка під редакційною рубрикою «Манкуртство»).

Як похідні від уявлення про тісну близькість «українськості» і «народності» (у шарактеризованому вище розумінні останньої) з 90-х років у мовній практиці та в теоретичних засадах розбудови УЛМ знову стали посилюватися тенденції до орієнтування її стилізованої бази та набору елементів її структури в бік «народних джерел» (див., зокрема, вище п. 3.2), як їх розуміють у відповідних суспільних колах, до її «демократизації» в національному дусі та етнографізації.

Оскільки основним і ніби найприроднішим середовищем функціонування живої української мови було й досі лишається село, в якому, до того ж, порівняно довше, ніж у місті, зберігалися й традиції патріархальності, проблеми української мови продовжують асоціюватися також з мотивами українського села, а протиставлення «українського» і «неукраїнського» може накладатися на протиставлення села і міста (протиставлення, що проходить через усю історію культур європейських народів) як відповідно живильного і згубного середовищ для української народної культури, моралі і мови ⁶⁰.

Порівняно тісна суміжність «українського», тобто етнічного, і «простонародного», переважно «селянського», тобто соціального, як відомо, має своє історичне пояснення в тривалому колоніальному статусі країни, коли українська мова й культура були витіснені з міст під культурно-мовним впливом сусідніх історично успішніших народів, а самі етнічні українці для того, щоб мати соціальний успіх, масово переходили в спілкуванні на мову панівних верств суспільства. Ця суміжність виявляється, з одного боку, в дещо помітнішій наявності в образній системі української мови (на тлі, зокрема, сусідніх російської та польської мов) такої традиційної семантичної моделі («хрустикальної»), як формування найменувань понять культури, цивілізації, а також міського побуту на основі слів з вихідними «сільськими» значеннями, назв із селянського побуту; ця модель в умовах різкої дезактуалізації сфери сільського господарства й, відповідно, обмеження своєї продуктивності в сучасних європейських мовах ⁶¹ в українській мові, до того ж, продовжує функціонувати навіть у мовленні міської інтелігенції ⁶². З другого боку, на основі такої суміжності сформувалося

⁶⁰ Це протиставлення села і міста проходить, як відомо, через усю класичну українську літературу та етнографію: так, під впливом міста на селі «співають уже не мелодичних українських пісень “про соловейка, зозульку і ясний місяць”, а дують убивчим жаргоном, сумішню великоруської з малоросійською: “У матроса кудри вьютца, а в девчонки слезы льютца...”» [Сумцов 1886: 241; див. також, наприклад: Портнова 2011].

⁶¹ Традиційна «сільська метафора» залишила, як відомо, свій виразний слід у культурній лексиці різних мов (наприклад, укр. *поле* діяльності, освітня *нива*, *галузь* господарства, *зерно* істини, *сіяти* добро і т. ін.), хоча, природно, сьогодні вже дуже проблематично було б як вибудувати в своїй уяві таку систему алегоричних образів, як, наприклад, у відомому вірші Степана Руданського: «Гей-гей, воли! Чого ж ви стали? / Чи поле заросло, / Чи лемеша іржа поїла, / Чи затупилося чересло? / <...> / Гей-гей, воли! Зоремо поле, / Насієм ярого зерна, / Пройде разок тонкеє рало, / І пробіжить борона <...>», так і осягнути її на місці читача.

⁶² Так, *хата* за своїм семантико-символічним обсягом і стилістичним звучанням — це, звичайно, не тільки й не стільки те саме, що, наприклад, рос. *изба* або пол. *chata, chajura*: це ще й дім і взагалі людське житло («Хата наша — 2 кімнатки — нічого собі. На другому поверсі». — Михайло Коцюбинський, тобто «квартира»); «9 березня 1930 року <...> відкрився процес над так званою Спільною визволення України. Засідання суду <...> завбачливо трансливалось на всю республіку. Тоді *по хатах* не було ще радіо, і Є. Плужник бігав до репродуктора, що на розі вулиць Володимирівської і Прорізної». — Леонід Череватенко; «Ми купили *хату* в Києві» — рідна або квартиру, і рідна домівка, і рідний край («В своїй *хаті* своя й правда». — Тарас Шевченко; «Хата» — український літературно-художній альманах, 1860 р.); у фразеології: *дядькова хата* «тюрма», «велика (висока) хата» — так іронічно називали величний будинок ЦК Компартії України на колишній вулиці Орджонікідзе («Що ж до “Вітчизни” [журналу. — О. Т.], на яку у “великій *хаті*» — так тоді називали ЦК — вже давно дивилися косо, то ця публікація могла стати останньою, принаймні для її головного редактора»: Л. Єфімов. — ЛУ, 17.02.1994), *не держатися хати*, *відбитися від хати*; *хатній* — те саме, що *домашній*: *хатня миша*; *хатня робітниця*; «— Воїн менше за інших заповнений вузькими *хатніми інтересами*. Він постійно <...> живе ідейним, громадським життям» (Олесь Гончар). Або: *стріха: батьківська стріха* — рідний дім, *жити під однією стріхою* з ким-небудь — в одному домі; *ділянка, царина* «галузь, сфера якої-небудь діяльності»; *громада* «поземельне селянське об'єднання в старій Україні», звідси значення «організація» (релігійна, церковна громада, студентська громада і т. ін.; як

номінативно-оцінне прирівнювання українців, українського до «селянського» (на відміну від польського та російського як «панського» в межах України) і «сільського», а відповідно, «простого» й недостатньо культурного — на відміну від польського і російського як «міського» і «культурного» (спочатку, природно, у ставленні до українців і українського з боку представників польської та російської культур, а поступово вже й у сприйнятті значної частини самих українськомовних верств населення)⁶³ — аж до періоду Української революції 1917–1921 рр. Починаючи з 20-х років минулого століття — з набуттям українською мовою в межах підрадянської України офіційно вищого, порівняно з попереднім періодом, статусу в суспільстві — стереотип такого національно-соціального протиставлення українського і російського в повсякденному житті вже перестав виражатися в такій прямій, відвертій формі (як нібито щось саме собою зрозуміле) і тим більше вже не поширюється на власне етнічну площину. Однак на культурно-мовному рівні він виявився досить живучим, виявляючись не тільки в трактуванні української мови в певних колах як мови з нижчим інтелектуальним і культурним рівнем порівняно з російською (у зв'язку з посиленням конкуренції між цими двома мовами в суспільному житті сучасної України обсяг такого роду публічних полемічних випадів проти української мови став навіть зростати: див. п. 6.2.2.5 цього розділу, а також [Тараненко 2009: 4–10]), але і як звичайний стереотип масової свідомості ширших верств населення, включаючи й багатьох тих, хто їй явно симпатизує, який поширюється навіть на ті сфери мовного життя, де українська мова може вільно конкурувати з російською (і це слід розцінювати як значно більш несприятливий чинник для утвердження об'єктивного оціню-

власна назва — культурно-просвітницька організація на Україні в 60–90-і роки XIX ст.), так само *громадський, громадянин*: наприклад, громадяни села Піски, а тепер — у тому числі й громадяни України (у західноєвропейських мовах, у російській мові сучасне значення «громадянин» походить від іменників зі значенням «місто» [Шевельов 1987: 18]); «*суржик*» — про міжмовну суміш (на основі вихідного значення суміші зерна різних культур); *перти плуга* «старанно працювати над чим-небудь» (мовознавці знають, що це був один з улюблених висловів академіка І. Білодіда; у період президентства Л. Кравчука цей вислів можна було почути з його уст); *віз: впрягатися до воза, тягти воза; яловий* — в образному вживанні: «творчо безплідний» («Яких три, чотири чи п'ять творчо ялових членів [організації], зрештою, не робили б погоди» [Шевельов 2001, т. 2: 63]), «непотрібний; марний» (*ялові поради; ялові зусилля*: СУМ-11); перен.: «не використовуваний» (*яловий міст*: Грінч.); у сучасному мововжитку в університетсько-академічному середовищі — явно «нешанобливе» *яловий професор* «професор, який здобув це вчене звання без наявності в нього наукового ступеня доктора наук»; «У нашому селі так [не] кажуть» — поширений критерій оцінювання правильності того чи того слововживання в українській мові (хтось продовжує вживати це серйозно, але більшість уже тільки іронічно).

⁶³ Пор., наприклад, наявність у минулому з боку певних кіл польського суспільства зверхньої характеристики українського народу як нації «*schłopa* і рора», а з боку виразників української народної самосвідомості (в історичному фольклорі) — як тотожні поняття такі національний і соціальний номени: *ляшки-панки* (*панки-ляшки*); *ляхи, мостивії пани*. Інші приклади (з протиставленням українського і польського / російського на соціальній шкалі та з розумінням цих національних сутностей як соціальних): «Ой любив я дівчиноньку — то *пано*, то *руську*» (з коломийок у записках Володимира Гнатюка; *руський* тут — у значенні (західно)український); «Поки Рось зоветься Россю, / Дніпро в море летється, / Поті серце українське / з *панським* не зживеться» (Пантелеймон Куліш); «— Ти — українець? — тим часом похмуро звертається Недоторканий до багажного. — Как изволили сказать? — ввічливо нахиляється цей. — Хохол ти чи кацап? — Я-с? Хахол! Самый настоящий хахол! Черниговской губернии. — А по-своему й говорити не вмієш?.. — Давненько из деревни, барин. Запомнил *по-мужичькому*, — делікатно посміхається багажний <...> — Недоторканий ще більше похмурюється: — Та не “*по-мужичькому*”, а “*по-українському*”! Мужики всіякі бувають. Є мужик француз, є німець, є поляк... О! Є і пани такі ж самі...» (Володимир Винниченко. «Уміркований» та «ширий»); *мужичити* «розмовляти мужицькою мовою (про учнів бурси, які вживали українську мову)» (Грінч., т. 2, с. 453); «А дядько й дід були бородати, в кожах і брудних чоботях, диміли смердючим тютюном, <...> плували на килим <...> Мати мене питала: — Сынчек, почему ты не хочешь поцеловать своего дедушку? — Я відповідав: — Потому что от него несет *хохлою*» (Володимир Сосюра. Третя Рота: з розповіді про дитинство). Автор цих рядків пригадує розповідь Л. С. Паламарчука про те, як під час його перебування в одному із санаторіїв Краснодарського краю (на Кубані, як відомо, українська мова й досі досить широко вживається в сільській місцевості) прибиральниця — українськомовна Маруся, походженням із доволитишніх сіл, пораючись у палаті і слухаючи «радіоточку», недовіриливо (як, очевидно, і всі інші офіційні радіопрограми) коментувала чергову передачу про трудівників колгоспного села (на цей раз із Підмосков'я): «Ага, колхозники... А по-руському балакають!». Якщо в Росії дешевого візника (переважно із селян) називали *ванька* [див., наприклад: Отин 2004: 89], то в Україні — українізованою формою *ванько*, наприклад: «Павло <...> гукнув до валки візників, що стояли тут же, на розі: — *Ванько!*» (Андрій Головка. Роман «Артем Гармаш»).

вання української мови). Пор., наприклад, у висновках психолога: «У масовій свідомості українська мова асоціюється здебільшого з архаїчною сільською культурою, життям і побутом старшого покоління, з жіночим та жіночним, тоді як російська мова — із сучасною міською культурою, молодіжною субкультурою, чоловічим і мужнім. А головне, російськомовні сфери оцінюються як інтелектуальніші порівняно з україномовними» [Васютинський 2002: 77; див. також: Російськомовна спільнота... 2012: 324, 125–130]. Такий стереотип у сприйманні української мови зі здобуттям Україною державної незалежності й розширенням суспільного функціонування української мови став, природно, відходити в минуле, хоча й досить повільно.

Однак можна навести численні й різноманітні конкретні приклади і типові комунікативні ситуації, які показують, що та чи інша ознака «сільськості», «простонародності», приписувана українській мові, насправді є особливістю тільки стереотипного уявлення певних суспільних кіл про неї. Так, емоційно-оцінні конотації таких українських і польських порівнянь для характеристики міцної, кремезної, огрядної жінки, як *здорова як коро́ва, баба як тур, баба як гармата, zdrowa jak krowa, baba jak stodoła, baba jak dzieża, baba (dziewka) jak piec, baba jak stóg siana (kopa siana)* (див., наприклад: Левч. 2011, с. 321, 325, 604, 605, 608), дехто з дослідників пояснює диференційовано: якщо носії польської мови в такий спосіб акцентують увагу на зовнішній непривабливості жінки (для них ідеалом є образ «тендітної панночки»), то українські порівняння ніби «не характеризують маскулінність як ваду жінки» [Сінчак 2005: 209]. Подібний характер протиставлення образних систем мов і, відповідно, ментальностей народів — їх носіїв навійний не чим іншим, як ходячими стереотипами. Пор. наявність в українській мові цілком протилежної системи образів — порівнянь і вже майже як постійних епітетів у народній творчості та в стилізації під неї — у зображенні жіночої зовнішності: «А дівчинка, справді, як *та квіточка*» (Марко Вовчок), «— 3 маленького личка хоч води напийся а сама пишна, як у саду *вишня*» (Іван Нечуй-Левицький), *тонка* таля, *тонкий* (високий, гнучкий) стан (у поезії Тараса Шевченка: «Мати стан *гнучкий, високий <...>*», «<...> Білолиця, кароока / І станом *висока*»); брови *ину́рочком*, «Личко як *калина*, / Брови як *ину́рочки <...>*» (Степан Руданський). Така манера образного подавання зовнішності української дівчини та молоді жінки була настільки звичайною, що письменники пізнішого періоду, які прагнули писати в стриманих реалістичних канонах, змушені були демонстративно відмовлятися від неї: «То була краса, яка виховується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні “губок, як пуп’янок, червоних, як добре намисто”, ні “підборіддя, як горішок”, ні “щок, як повная рожа”, і сама вона не “вилискувалась, як маківка на горіді”» (Володимир Винниченко. Краса і сила).

Продовження традиції демонстрування зразків УЛМ через побут українського села та реалії української етнографії — як не тільки найхарактерніших, а й, очевидно, найдосконаліших, на думку певних кіл суспільства, форм реалізації української мови — у зв’язку з нинішнім розширенням мережі українськомовної освіти (з охопленням нею також міського, в тому числі значної частини російськомовного, населення) та з широким запровадженням викладання курсів української мови і української літератури не могло не привести до активізації й критичного ставлення до цього явища. Наприклад: «Сучасний підручник не розповідає дітям про їхні міста, про ті реалії, у котрих вони живуть, — говорить народний депутат України, голова комітету ВР з питань освіти і науки Лілія Гриневич. — У підручниках для учнів молодших класів побутують переважно сільські сюжети» (ВЗ, 17.01.2013, с. 8); «— Чи має українська мова сьогодні належний рівень у нашій державі? І що треба, аби вона відповідала статусу державної? — Для цього треба відмовитися від багатьох штампів. Самі лише тексти в підручниках! Без ставків, калини, верби, соловейка ми й обійтися не можемо. Ми не вчимо учнів живої мови, не встигаємо за часом. Хіба можна дітей, які вміють працювати з комп’ютером, розуміються на різній побутовій техніці, годувати тими псевдопоетичними, найвно-сентиментальними штампами, які ведуть свій початок від пейзажних описів І. Нечуя-Левицького? Класику потрібно шанувати, але ж на ній не можна зациклюватися» (Хто здійснює мовну політику [Інтерв’ю з Л. Ткач, м. Чернівці]. — Сл. Пр., 22.03.2012, с. 2); іронізування щодо цього: «<...> він прийшов на засідання товариства української мови і пісні, духовності і танцю, берегинь та оберегів, солов’їності та калиновості» (Степан Процюк. Роман «Інфекція»). Ось деякі висловлювання з цього приводу від представників кіл російської культурно-мовної орієнтації (в самій Україні або родом з України) — від загалом констатаційного

характеру: «<...> Но украинская литература XIX века с ее преимущественно крестьянской, сельской тематикой и колоритом городским детям чужда и по языку, и по содержанию» [Юдин 1999: 58]⁶⁴ — до, з одного боку, відверто знущального пафосу: «<...> ох, как сильно желание завести благородную кровь в стране, где ее отродясь не было, а вся литература описывала исключительно волов, ревущих, когда у них неполны „ясла“ <...>» (И. Зеленский. — Журнал «Теленеделя», Київ, 1997, № 34), з другого ж, — виступів, безперечно, конструктивної спрямованості: «Хочется верить, что вы не просто напечатали ряд лозунгов, имен и фактов (только ленивый сегодня не говорит об украинском, украинстве, самосознании нации и ее ментальности!), а действительно готовы поддержать те программы и учебники, которые сделают эти слова не политической или педагогической трескотней, а ценностями нынешнего поколения украинцев в третьем тысячелетии. Знаем не понаслышке о том, с какими глазами сегодня слушают школьники на уроках истории Украины “этнографические лекции”, а на уроках по “украиноведению”, скучая, приходят в совершенно идентичные школьные “этнографические музеи” с дежурным набором прялок, рушников, писанок, вышиванок и портретов Кобзаря. <...> Сегодня это для них — просто “обязаловка”, чужой мир, ведь компьютеры, телевидение, да и привычное чтение существуют в совсем другой действительности» (А. Гронская, Днепрпетровск. — СН, 14.12.1999: це один з читацьких відгуків на ініціативу редакції газети створити список «ста великих українців». — О. Т.).

Для характеристики явищ крайнього етнографізму (їх прирівнюють до провінційності в українській культурі) у колах української культурно-мовної орієнтації в черговий раз актуалізувалися самокритичні зневажливі характеристики «шароварищина» («шароварництво», «шароварність»), «хуторянство» («хуторяницина») та ін., вислів «*хохла дразнити (поганяти)*»⁶⁵: «Після силуваної, штучної, повсюдно накиненої “боротьби за дружбу народів” у колишньому Радянському Союзі, коли фальшивий інтернаціоналізм мав категорично заступити своє, питоме, <...> тут же впадаємо в іншу крайність (за “законом маятника”). Повсюдна шароварищина заповонила телеекран, сцени клубів і поважних культурних установ. <...> Ясно: шароварищина як явище — наслідок плеканого імперією провінційності, загумінковості. Наче й не наша тут вина... Але! <...> Отже, український маскулт — шароварництво — успішно процвітає. А культура висока, елітарна — в загоні. Ось так і залишається українська культура в зачарованому колі етнографізму. <...> “Українськість — європейськість — універсальність” — це гасло Юрія Шевельова підтримую всією душею» (Людмила Таран, письменниця. — УК, 24.02.1994); «Однак низький фаховий рівень і відверте “шароварництво” вітчизняного просвітництва незрідка дає протилежний результат, відвертаючи молодь від національної культури» (М. Стріха. Держава і культура: ретроспекція та перспективи. — Суч., 1995, ч. 11, с. 119); «Усім обридла “шароварищина” і “хуторянство”, які зайняли місце традиційної української культури» (Е. Бортнічук. — Сл. Пр., 1996, ч. 9–10); «Сучасна Україна змушена боротися з Малоросією не тільки Мазеніних [тобто тієї частини на-

⁶⁴ Пор. також: «<...> переклади дореволюційних письменників, які змальовували селянство, не могли не утверджувати російських читачів, до того ж більше знайомих зі Східною, ніж із Західною Україною, у переконанні, що українці є виключно селянським народом, а тому, так би мовити, народом-супутником російського» [Ткаченко 2004: 136].

⁶⁵ Пор., наприклад: «Іноді народність у мистецтві розуміють надто збіднено. Тоді виникають оті неправдоподібні убрання з вульгарним намистом і незчисленними стрічками <...> Тоді починають актори робити те, що великий Саксаганський гостро називав — “*дразнити хохла*”» (Максим Рильський. Крила нашої пісні. — В кн.: М. Т. Рильський. Статті про літературу. Київ, 1980, с. 79); «*гопаківсько-шаровариста* “просвіта”» (Микола Хвильовий. Камо грядеши); «<...> він [комплекс малоросійства. — О. Т.] зазвичай маскується *гопако-шароварництвом*, відповідно спростаченою мовою <...>, ховається за лжепатріотичною віршграфією і етнографічною патріотикою взагалі» (Євген Маланюк. Малоросійство. — В кн.: Євген Маланюк. Книга спостережень. Київ, 1995, с. 332).

селення, що орієнтується, принаймні в культурно-мовному плані, на Росію як «вищу», — це натяк на героя відомої сатиричної комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», який захотів перейти на «благородніше» прізвище Мазенін. — О. Т.], але і з *шароваристо-гопаківською*, яка воліє бути скорше кастрованою, ніж русифікованою [трансформація репліки героїні цієї ж комедії «тюті Моті з Курська»: «прілічнєє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной». — О. Т.]. Некастрована Україна — Україна-Європа. <...> В *малоросійщині* [див. про це гніздо в р. І п. 5.4.1.2. — О. Т.], *просвітянщині* [див. у п. 3.4 про актуалізацію гнізда *просвіта*. — О. Т.] Хвильовий розрізняв два типи небезпеки, обумовлені провінційним положенням України, — «селозаторство» й «хуторизм». «Селозатори» вже навіть в умовах індустріальної України переносять в міську культуру сільський тип мислення, замкнутий в обмежений світ фольклору та географічну обмеженість села, області, району. <...> *Гопаківщиною* та національними барвами прапорів тяжко переконати робітників в доцільності українізації» [Плющ 1992: 148] (див. також у р. II п. 3.4 про експлуатацію такої стилістики в царині українського гумору). Один із журналістів, які на початку 90-х років стали видавати у Львові газету «Post-Поступ», дуже сміливу, розкуту як за змістом своїх матеріалів, так і за мовною стилістикою, так визначав їхню програмову позицію: «Нам видавалося, що тільки провокацією можна було завдати того струсу, який вивів би зі сплячки суспільство, заколисане піснями про “червону калину, козаченька і дівчину”» — «поширені символи української народної культури, що їх згодом активно почали експлуатувати сучасні кон’юктурні митці <...> В цілому це явище отримало назву *шароварщини*» (Володимир Павлів. Синдром програної війни. Івано-Франківськ, 2004, с. 20, 73).

Пор. також бачення традиційного «народницького» ставлення до української мови в контексті сучасної мовної ситуації в країні очима російського соціолога, вихідця з України (з Полтавщини): «Другий тип ставлення до мови — народницький, культурно-фольклорницький, властивий перш за все гуманітарній інтелігенції (“професійним” українцям: викладачам, письменникам, журналістам, музейним працівникам, фольклористам, історикам та ін.). <...> “Фольклорна” свідомість в українській інтелігенції розвинена набагато сильніше, ніж у російської, тому що національна ідентичність українців складалася навколо етнічної культури, а в росіян — перш за все навколо державної естетики. Звідси впливає й українське бажання (особливо в інтелігентському середовищі), яке йде ще від народництва XIX століття, абсолютизувати фольклорний дискурс. <...> Оскільки люди якраз з подібним світоглядом тепер [тобто станом на 1990-ті — початок 2000-х рр. — О. Т.] домінують у державних органах, покликаних займатися мовною й ширше — гуманітарною політикою, культурою, освітою, оскільки якраз на таких покладене завдання дерусифікації та українізації культурно-мовного простору України, закономірно, що вони своє інтелігентсько-народницьке бачення поширюють на всю свою діяльність. І це, як правило, має негативні наслідки для їхньої діяльності, у справедливості якої вони широко переконані. Українська мова і культура в їхньому “прочитанні” набувають ореолу нудного “офіціозу”, сільського провінціалізму, необхідного, але нецікавого явища» [Окара 2001].

У плані необхідності рішучого відходу від традиційних «народницьких» оцінок і характеристик лунають також заклики не абсолютизувати «традиційні наліпки» для характеристик Тараса Шевченка та Івана Франка: *Кобзар і Каменярь* ⁶⁶.

⁶⁶ Критикуючи назву праці російського шевченкознавця П.Жура «Труды и дни Кобзаря» (Люберцы, 1996), словацький україніст зауважує: «Вперше так назвав геніального Шевченка його перший біограф Михайло Чалий <...> Те, що він цією назвою висловив всенародну любов і шану до Шевченка, зрозуміло і на свій час закономірно. Доба народництва, однак, минула. Державна Україна кінця XX ст. входить до Європи як рівноправна країна, і її культура має бути наповнена національним змістом. Народницька й виразно образно-романтична назва Шевченка “Кобзар” годиться сьогодні лишень для “домашнього” вжитку, для популярних видань, читалень “Просвіти”, сільських і провінційних святкуваннях роковин Шевченка та ін. У широкому світі, вже навіть у слов’янських країнах, визначення Шевченка як “Кобзаря” принижує національного генія України. З досвіду знаю, що пересічний чех чи словак розумітиме під цією назвою якого-небудь сліпого лірника, що так собі пописував у народному тоні віршики. Для глибшої популяризації життя й творчості Шевченка за кордоном така

Однак, зрозуміло, в інших колах української культурної орієнтації висловлюються й застереження і прямі протести проти невиправдано широкого, на їхню думку, трактування критиками «етнографізму» вітчизняної культури. Пор., наприклад, у плані полеміки між «лібералами-європейцями» і тими, хто виступає від імені «народників»: «Удосталь покепкувавши з Великого Українця [М. Грушевського. — *О. Т.*], — втім, не забувши при тому і Великого Кобзаря, і Великого Каменяра — і закинувши М. Грушевському “вірус народництва”, авторка [історик Н. Яковенко. — *О. Т.*] з притаманною їй “духовною розкутістю” вичитує у М. Грушевського “те, як було в щасливій Аркадії колись” <...> — у просторі, що його “вигородило народництво. <...> Те, що Н. Яковенко називає “народницькою Аркадією” <...>, “шароварщиною на телеекранах” (тут зауважу, що викривання “шароварщини” у Н. Яковенко, і не лише в неї, симптоматичне: якому японцеві, наприклад, спало б на думку гудити своє кімоно <...>? На жаль, у нас про шкідливість “шароварщини” часом кажуть тоді, коли нема змоги відверто висловитись проти української культури та державності як такої), — більшовики <...> називали “ідеалізацією патріархальщини”, “національною обмеженістю” <...> Насправді ж відбувається викоринювання всього українського, а ніякої не “патріархальщини”» (М. Москаленко. Поденники. — ЛУ, 30.01.1997).

Відверту тенденційність у такому напрямі етнографізації демонструвала мовно-редакційна політика відновленого 1993 року журналу «Основа» (гол. ред. Валерій Ілля), який, утім, проіснував недовго, — наприклад, в епіграфах з наведенням висловлювань із «Листів з хутора» Пантелеймона Куліша та із «Занепад (або: Присмерк) Європи» Освальда Шпенглера: «<...> село продовжує постачати місто своїм вищим матеріалом», «<...> селянин — єдина природна людина, єдиний пережиток культури, який зберігся»; ось редакційне звернення «Дорогий читачу», підписане «Хуторянин»: «Отсе, дорогий читачу, взяв ти до рук... хуторяньського часописа. Хуторяньського — та й решта. Скільки-то вже набалакано, що маємо позбавлятися того хуторянства, прагнучи до “висот духовности європейської”, а то й “світової культури” тощо, а ми осьо з Божою поміччю злагодили-таки хуторяньський часопис <...>» (Основа, 1993, № 1, с. 3) ⁶⁷.

В історії української культури, літератури та літературної мови ще з останньої чверті ХІХ ст. [див., наприклад: Панько 1992], як відомо, тенденції до «етнографізації» не тільки співіснували, а й конкурували з тенденціями до «європеїзації» (див. вище п. 3, а також р. І п. 6.1), що у вихідних позиціях прихильників останнього напрямку нерідко виступало як протиставлення «європейського» «народницькому», «провінційному». Конкуренція обох названих культурницьких і стильових течій в українському духовному житті значно актуалізувалася в 20-ті роки ХХ ст. у період українізації ⁶⁸ — наприклад, у Миколи Хвильового як вибір альтернативи для розвитку української культури: «Рівняння на психологічну Європу»; «Зеров чи Гаркун-Задунайський [персонаж Володимира Винниченка з «промовистим» прізвиськом як образ малокультурного, з обмеженою духовністю, але

назва рішуче не підходить. Згадаймо, як гідно величають росіяни Пушкіна: “русский национальный гений, светлый гений человечества”. Подібно мали б оцінювати й величати Шевченка і українці <...> Все тут сказане стосується повною мірою й “каменярства” <...>. Учений також рекомендує органам МЗС України замінити в приміщеннях українських посольств у світі портрет Шевченка «у високій баранячій шапці» значно кращим портретом роботи І. Рєпіна, «де бачимо його відкрити голову, слов'янське обличчя, високе чоло, розумні очі» (М. Неврлий. Приниження генія. — ЛУ, 6.03.1997).

⁶⁷ Пор. у р. II п. 3.2.2.1 уже як пародіювання, причому безцеремонне, подібної мовної стилістики в «листуванні» Тараса Шевченка з Пантелеймоном Кулішем, поданому під гаслом «деіконізації батька Тараса з метою «оздоровити український літературний організм» в одному з новозаснованих журналів.

⁶⁸ Пор., наприклад: «Ми <...> організовували тоді якраз український театр новітнього, “європейського”, як казали ми тоді, напрямку — в протигаву старому, традиційно-етнографічному, який вважали відсталим і нездатним виконати громадянсько-активну, мистецько-революційну функцію» (Юрій Смолич. Розповідь про неспокій триває).

з гучними претензіями на патріотизм українця. — *О. Т.*? Європа чи „Просвіта”?». І вчергове вона увиразнилася вже в наш час, з кінця 80-х — початку 90-х років. «Європейський вибір» при цьому реалізується, по-перше, в пошуках і розроблянні відповідних домінант стильового розвитку літературної мови (у художній літературі та в мистецьких жанрах, що спираються на мовну основу, це також розширення тематики творчості): «Резюмую: щоб бути читаною, українська мова має не відступати у село, а наступати на місто» [Ткаченко 2012]. По-друге, у прямому відповідному самопозиціонуванні відповідних кіл носіїв УЛМ і насамперед, зрозуміло, творчої та гуманітарної наукової інтелігенції⁶⁹. Ось, наприклад, деякі місця з опублікованих в Україні спогадів Ю. Шевельова: «Заважило в цій тривалості й відданості [відданості ідеї „українськості”. — *О. Т.*] <...> особливо, на перших порах, відкриття Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селюк, і українськість найбільше промовляла до мене через європейськість»; про реакцію відомого німецького славіста на деякі аспекти підготованого Ю. Шевельовим курсу українського синтаксису: «Ервін Іванович [Кошмідер. — *О. Т.*] був вражений прикладами з красеного письменства, досить численними в мене. — Ні в одній літературі, — казав він, — так суцільно не панує селянська тематика й сільська лексика. — Я мусив пояснити йому, що приклади я міг наводити тільки з дозволеної літератури, а мало не вся не-побутово-сільська література була вилучена» [Шевельов 2001, т. 1: 76; т. 2: 248; див. також: т. 1: 42, 58; т. 2: 25, 76, 103, 145–147, 228–229, 263 та ін.].

Звичайно, у своїх програмових засадах українська література давно вже розв’язала для себе це питання на користь звернень до будь-якої тематики, але ще й досі письменник, який хоче займатися проблематикою українського міста Центру, а тим більше Сходу та Півдня країни, змушений розв’язувати його для себе особисто: «Українська проза втратила сільського читача й не здобула міського. У нас взагалі немає київської прози» (І. Кравченко. Літературний процес: гра поза грою. — ЛУ, 13.01.2000); «<...> зіткнувся з проблемою: як віднайти прийом отого українського в російськомовному Києві. Я хотів писати прозу. Був переконаний, що нація повинна перейти із села в місто. Це абсолютно закономірний процес» (Юрій Щербак. Нам треба віднайти своє місце у світі. — Д, 17.06.2011). Ця проблема має як цілком зрозумілі об’єктивні фактори — переважно поки що російськомовний портрет такого міста, так і менш, на перший погляд, зрозумілі, але також наявні суб’єктивні — інертність мислення, що заважає розширенню тематичного, жанрового, стильового діапазону українськомовної художньої літератури, літературної розмовної мови, жанрів мистецтва, що спираються на мовну основу, — естрадної пісні, гумористичних мініатюр тощо (див. також про це: р. II п. 4). Відмінність між залишковими явищами цих двох бачень перспектив розвитку української літератури, очевидно,

⁶⁹ Тут, звичайно, мається на увазі не стільки «соціальне» походження відповідних кіл носіїв УЛМ, скільки їхня зорієнтованість на ту чи іншу стильову парадигму для розвитку української культури. Що ж до також, безперечно, важливого самого їхнього «соціального» походження, то ось як, наприклад, визначав його в жартівливій формі один із чільних представників сучасної української літератури (покоління «шістдесятників»): «Чи був у нас хоч один літератор, / Який не ганяв би курей з городу?!» (Іван Драч, збірка «До джерел», 1972 рік). Пор. випадок, що набув резонансу в літературних колах, різкого, снобістського протиставлення себе — як корінного киянина та інтелігента не в першому поколінні — основній частині письменницького середовища України відомим поетом і публіцистом, свого часу головним редактором деяких відомих журналів: «У Спілці [письменників] я був одним з небагатьох уроджених киян — організація майже цілком складалася з приїжджих, більшість з яких непросто почувалася у великому місті, й густий дух провінційних фантазій кружляв спілчанськими коридорами. З реальним життям більшість письменників мали небагато спільного, але від них такого й не вимагалось. Яюсь на письменницькому з’їзді я сказав слова, яких мені довго не могли забути й вибачити: “Першу половину життя наші майстри слова витрачають на те, щоб вигідніше закріпитися в Києві, а другу — на написання книжок про те, наскільки у селі краще <...>”» (Віталій Коротич. «Сірі починають і виграють» [інтер’ю-монолог]. — ЛУ, 22.02.2001).

не останньою мірою стала причиною організаційного розмежування в середовищі українських літераторів — виходу 1996 року зі Спілки письменників України групи, що створила Асоціацію українських письменників. Пор., наприклад: «<...> Уже Фолкнер і Джойс давно зрозумілі третьокласникам, а наші [сучасні українські письменники. — О. Т.] духовніють на штампах просвітництва. І Спілка [СПУ. — О. Т.], хоч як це прикро, за інерцією початку дев'яностих взяла курс на *простакуватість*. Це призвело до розколу на минулому з'їзді. <...> Звичайно, якщо в старорежимному стилі проводити для трьох душ *шароварні* вечори, як це нав'язує Будинок письменників, то незабаром до Спілки взагалі ніхто з порядних людей не зайде» (Євген Пашковський. — ЛУ, 4.10.2001).

Ось уже як констатація цих нових тенденцій в українській художній літературі у баченні самих письменників: «<...> книга Всеволода Нестайка [”Тореадори з Васюківки”]. — О. Т.] вигідно відрізняється від більшості української дитячої літератури. Відрізняється відсутністю дидактики, відсутністю традиційної малоросійської туги й прогрузи [?! — О. Т.], що ними зазвичай славиться вітчизняна, хай навіть і дитяча, література. В “Тореадорах” немає етнографізму, і — що найцінніше — сільське <...> походження її головних героїв жодною мірою не призводить до меланхолійного замилювання на кшталт “село — і серце одпочине” <...> і тим більше не спонукає до не менш традиційного в нашому письменстві протиставлення сільської автентики та моральної незайманості <...> зовнішній, міській (тобто антиукраїнській) цивілізації» (Сергій Жадан. — СН, 17.08.2004); «Проза стала розкутіша в описах дійств, вона все більше стає міська, ніж сільська. <...> Зменшилося народництво, а посилилися інтелектуальні форми освоєння дійсності <...>» (Валерій Шевчук: з відповідей на опитування редакцією газети групи українських письменників про нові тенденції українського літературного процесу. — ЛУ, 23.09.1999, с. 6: рубрика «Озирнутися з кінця століття»).

Сучасну українську художню літературу (прозу, поезію), — особливо творчість тих письменників, що розпочали свій шлях на межі 80–90-х років і пізніше, — уже, звичайно, не можна характеризувати як переважно «сільську». Діапазон її істотно розширився як за тематикою, так і за особливостями мовного оформлення. Однак тепер постала інша проблема — читачка аудиторія значно звузилася порівняно з радянською добою, авторитет художньої літератури в очах широких мас населення помітно знизився, суспільство вже стало не «літературо-», а «мережоцентричним» (див. р. І п. 8.2.3).

3.4. Повернення до активного мовного життя одиниць і явищ, що протягом попереднього періоду стали вже трактуватися як застарілі (тенденції, що їх кваліфікують в історії літературних мов як архаїзаційний пуризм)⁷⁰. Прихильники такого

⁷⁰ На лексичному рівні в межах тенденцій до реактуалізації мовних одиниць тут розглядаються лише явища, зумовлені прагненням до повернення саме (власне) застарілих слів, замість яких до цього вже стали вживатися інші слова, тоді як повернення до активного життя певних історизмів, яке відбувається разом з актуалізацією самих відповідних понять суспільного життя (з можливим розширенням їхнього семантичного діапазону), має бути об'єктом розгляду в розділі І. Це, наприклад, у сфері національно-державної діяльності та громадсько-політичного життя в Україні: *тризуб, синьо-жовтий прапор, соборність, гривня, козацтво, гетьман, універсал* (див. р. І п. 5.2.5), *громада* 1) іст. «поземельне селянське об'єднання в старій Україні; 2) іст. «громадська організація ліберальної інтелігенції, студентства в підросійській Україні в 2 пол. XIX ст.; 3) іст. «Громада» — як власна назва: культурно-просвітницька організація на Україні в 60–90-ті рр. XIX ст.; 4) у сучасній Україні — як територіально-адміністративний підрозділ (див. р. І п. 4.3.2.1); 5) «Громада» — як власна назва: у новій Україні в 90-х роках одна з політичних партій; у соціальній та економічній сферах: *біржа, торги* (аукціон), *антиреприза, гвернантка, покоївка* (у готелях), *книговидавець* «власник видавництва» (у СУМ-11 — заст., у СУМ-20 — нейтрально), *ресторатор, дворецький, заробітчани* та ін., *благодійність* (СУМ-11: «дореф.»); так само в релігії, народнообрядовій сфері тощо, наприклад: «Братчики вимагають. Українське православне братство святого апостола Андрія Первозваного провело просвітницьке пікетування біля Михайлівського Золотоверхого монастиря» (газета «Український форум», 15.06.1999).

відродження вважають, що пасивізація в попередній період тих чи інших мовних елементів і явищ далеко не завжди була наслідком внутрішнього розвитку самої української мови, а часто або й переважно зумовлювалася впливами з боку російської мови, у структурі якої вони відсутні або вже відійшли до архаїчних сфер, і радянської мовної політики.

Так, на лексичному рівні активізувалося (нерідко лише в мові ЗМІ), наприклад, уживання слів *урядовець* і *урядник* (у конкуренції зі старим *чиновник* і новим офіційним *державний службовець* (*держслужбовець*): «скоротити кількість місцевих урядників»; див. також р. VIII п. 4.3.1), *шпиталь* — у конкуренції з *госпіталь*, *паротяг* — у конкуренції з *паровоз* («Старий *паротяг* на пероні пітніє <...>» — Іван Малкович. Улюблені вірші. Київ, 1994: збірка перекладів для дітей; «Бачив *паротяг* вузької колії для Київської дитячої залізниці». — Дмитро Малаков. Повоєння: Спогади киянина. Київ, 2015, с. 242; у переносному вживанні: «У національному чемпіонаті має бути команда-лідер. Своєрідний *паротяг*». — КВ, 21.03.1997), *цинамон* — у конкуренції з *кориця* (*Кориця*, або *Цинамон* — назва відповідної статті в українському сегменті «Вікіпедії», 2013 р.; Бруно Шульц. *Цинамонові крамниці* / Пер. Юрія Андруховича. Київ, 2017 — назва книжки, пор. у польському оригіналі: «*Sklepy cyrampowe*»); повернуто до активного вжитку *злука*, *розвій*; у мовній практиці деяких громадських організацій: *управа* замість *управління* (як назва їхнього керівного органу: див. р. VIII п. 4.3.2.6.2); у сфері мовного етикету — активізація вжитку іменників *добродій* / жін. *добродійка* у значеннях, близьких до «пан» / «пані» (СУМ-11 подавав їх як застарілі; у радянський час їх наділяли також іронічними конотаціями: див., наприклад, РУС-3, статті «господин», «госпожа» — і прямо негативним у політичному плані змістом як «звертання у націоналістичних колах за рубежом» [Білодід 1986: 226]), *товариство* — у звертанні: *Шановне товариство!* (див. р. VIII п. 4.3.2.53). Відбулася активізація субстантивата *комірне*, сер. р., — а) у конкуренції з *квартирна плата* (*квартирлата*) та *орендна плата* (пор. пол. *kotowne*, *-ego* — *квартирна плата*), а також з *комунальні платежі*: «Розмір *комірних* у Києві знизився» (т/к «Перший діловий», 10.02.2007); б) у метонімічно розвиненому значенні — проживання в наймано-му й приватному житлі та комунальні послуги, за що слід вносити комунальні платежі: «нові тарифи на *комірне* для юридичних осіб» (СТБ, «Вікна», 20.11.2008), «зростання плати за *комірне*» (СТБ, «Вікна», 3.11.2006), «Усі ці роки мати не платила за *комірне*» («1+1», ТСН, 17.09.2016: журналіст з регіону), «Оплату за *комірне* можна зменшити [заголовок] <...> У грудні багатьох киян не на жарт стривожила сума в платіжці за житлово-комунальні послуги» (газета «Мій дім Шевченківський район», м. Київ, 2003, грудень, № 2, с. 3). Робляться спроби повернення до активнішого вжитку, наприклад, слів *вийняток* замість *виняток*, *звідомлення* замість *повідомлення* («Критика. Бібліографія. Звідомлення» — назва рубрики: журнал «Пам'ять століть», 2001, № 1), *оповістка* замість *сповіщення* або *повідстка*, *панцирник* замість *бронеавтомобіль*, *танк* (див. вище п. 2.4); замість англізму *комп'ютер* (з похідними) або принаймні поряд з ним пропонують гніздо *компутор*, *компуторний*, *компутеризація* та ін. (див., наприклад: Балла, т. 1, с. 221; Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2004, № 503: Проблеми української термінології, с. 13 та ін.) — на основі історизму ще часів козаччини *компут* «список, реєстр [козацького війська]» (пор. пол. *komput* як історизм і на його основі *komputer*, *komputerowy*)⁷¹.

Якщо вживання багатьох застарілих слів, що його практикують тепер як норму для нейтрального стандарту, може, безперечно, породжувати сумніви щодо доцільності в тому чи іншому випадку такого кроку, принаймні в певних колах мовного соціуму, то використання їх зі стилістичною метою має, безперечно, більше шансів для їх по-

⁷¹ Однак про відновлення в нейтральному літературному мововжитку давніх і безумовно питомих для української мови слів на зразок *год* або *город* — слів, не відмінних від російської мови, а спільних з нею, — мова при цьому, звичайно, не йде.

зитивного сприйняття, як, наприклад, у випадку з *будитель* (СУМ-20 подає це слово з позначкою «уроч.»), СУМ-11: Дод. — з позначкою «висок.»): «Високоповажний пане Президенте України! Дорогий Вікторе Андрійовичу! <...> Ви Президент, *будитель* історичної пам'яті <...> з глибокою пошаною, низький уклін Вам. Львів'яни» (УМ, 23.02.2010, с. 3), «На 92-му році життя перестало битися серце легендарної людини, <...> прекрасного поета, художника, кобзаря, священика УАПЦ, *будителя* національної совісті на Січеславщині й в усій Україні Миколи Олександровича Соколовського (Сарми-Соколовського)» (ЛУ, 23.08.2001), «<...> періодичні заклики національних *будителів*: Геть від Москви, орієнтуймося на вільну духовну Європу! — ніяк не знаходили свою критичну масу послідовників <...>» (О. Олійник. — УК, 6.01.1994, с. 7); у власних назвах: «*Бакаляр*» (коледж), «*Дамниця*» (газетна рубрика, присвячена грі в шашки, у газеті «Кримська світлиця»; у Грінч. це відповідник до рос. *шашечница*).

Особливо показовим у межах цієї тенденції стало повернення до активного вжитку — спочатку як назви організації, що виникла на базі Товариства української мови імені Тараса Шевченка, а потім і в загальному значенні — слова «*Просвіта*» (*просвіта*) з його похідними: *Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (з 1991 року), *просвіт'яни*, *просвіт'янський*, *просвіт'янство*; «Центр культури, *просвіти* та дозвілля Збройних сил України» (а також певного виду Збройних сил або відповідного військового округу: наприклад, Військово-морських сил України, Західного оперативного командування) — так було перейменовано на початку 90-х років Центральний будинок офіцерів і Будинки офіцерів військових округів (на початку 2000-х років ці назви ще радянського часу було, однак, відновлено), *просвітницький* (*кафедри культурно-просвітницької роботи* в Збройних силах). У радянський час культурно-освітня організація під цією назвою, що виникла в Галичині наприкінці ХІХ ст., була заборонена як «націоналістична», через це від початку 30-х років слово *просвіта* (з похідними) і в загальному значенні було заступлене словом *освіта* (з похідними), хоча *просвіта* має ширше значення — поширення / засвоєння не тільки знань, а й культури, виховання. Проте це словотвірне гніздо стало одіозним у радянській час не тільки для влади (з відзначеної причини), а й для певних кіл української (і проукраїнської!) інтелігенції — кіл «європейської» орієнтації. Пор. вибір альтернативи для розвитку української культури у Миколи Хвильового: «Зеров чи Гаркун-Задунайський? Європа чи „Просвіта?“» (див. вище п. 3.3) — з пейоративним уживанням слів *просвіт'яни*, *просвіт'янський*, *просвіт'янство* як синонімів української провінційності, «хуторянства» (памфлет «Камо грядеши», 1925 рік); згодом поширилося також слово *просвіт'яниця*. Пор. також, наприклад, в А. Любченка: «І справді вчора відбувся [вечір. — О. Т.] — це був зразок найвідсталішої провінції, глибока *просвіт'яниця* і взагалі бездарна безпорадність» (Щоденник Аркадія Любченка. Львів—Нью-Йорк, 1999, с. 168; пор. так само: с. 352, 362); у сучасному вжитку: *народницько-просвіт'янський туман* (Богдан Рубчак. — Суч., 1996, ч. 3–4, с. 204), несхв. «*просвіт'янська традиція*» (Г. П. Півторак. — М-во, 2006, № 2–3, с. 193). Але ось сучасні зразки піднесеного вживання цих слів: «У “Просвіту” люди приходять не на один день, це робота на ціле життя, це доля — бути сьогодні *просвіт'янином*. <...> Так, *просвіт'янство* — це доля» (Павло Мовчан, голова «Просвіти». — ЛУ, 12.12.1996), «Ми є великою нацією, і *просвіт'яни* — сінь її» (з доповіді П. Мовчана на VIII з'їзді «Просвіти». — Сл. Пр., 25.06.2009), «За багаторічну *просвіт'янську* й благодійну діяльність, сприяння розвитку української культури постановляю: Нагородити відзнакою Президента України <...> громадянина США Зінкевича Осипа Степановича» (з указу Президента України від 7 лютого 1997 року)⁷².

⁷² Пор., однак, досить частотні випадки й критики напряму діяльності цієї організації як очевидного анахронізму, наприклад: «Невдовзі Товариство української мови перетворилося на “Просвіту”. Гадаю, в очільників цього руху просто забракло стратегічного мислення й фантазії. Яка просвіта? Адже освітній рівень нашого народу, особливо до масової втечі інтелекту за кордон, був (і є!) досить високим.

Найпоширеніші ці тенденції реалізуються в низці перекладних російсько-українських термінологічних і галузевих словників. Наприклад, у військовій лексиці (див. Сл. військ.), де зроблено спробу повернути систему назв підрозділів, звань та назв посад українських військових формувань часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. і ОУН-УПА (у Збройних силах України в 90-х роках лишилися, однак, назви від радянського часу, спільні з російською мовою, подані далі в дужках; у 2000-х роках стала відбуватися їх часткова заміна з орієнтуванням на систему, прийняту в НАТО): *рій* (відділення)⁷³, *чота* (взвод; слово *чота* в цьому значенні РУС 1948, РУС-3, СУМ-11 подавали з ремаркою «іст.», а вже, наприклад, Сл. син. без неї), *сотня* (рота), *курінь* (батальйон); *підхорунжий* (прапорщик), *хорунжий* (молодший лейтенант), *чотар* (лейтенант), *поручник* (старший лейтенант), *сотник* (капітан), *обозний* (заступник командира полку з питань тилу) та деякі ін. (хоча пропозиції щодо заміни таких назв, як *батарея*, *екіпаж*, *ескадрилья*, *дивізія*, *корпус*, *армія*, *сержант*, *майор*, *підполковник*, не висувалися — очевидно, тому, що ці назви не мають відповідників в українському війську минулого). Досить широко, але не офіційно стало вживатися слово *набій* у значенні «патрон» (див. вище п. 2.4), значно рідше — *гарматень* (наприклад, у газеті ЗСУ: «<...> були доставлені 10 кулеметів і 200 гарматнів (снарядів)». — Народна армія, 22.04.2000; так само: 3.06.2000). Офіційно затвердженим бойовим вигуком і вигуком схвалення, захоплення у ЗСУ тепер знову є *слава!* (замість попереднього *ура!*). У різних неофіційних парамілітарних формуваннях періоду незалежності України така військова лексика використовується ширше — наприклад, під час «Революції гідності» (кінець 2013 — початок 2014 рр.): *козак*, *сотник*, *сотня*, *курінь* та ін.; так само в добровільних батальйонах під час АТО в 2014 році: *чота* (*чотовий*), *сотня*, *старшина* у значенні «офіцер» (зокрема, в батальйоні «Азов») та ін. (Див. також про актуалізацію лексики цієї тематичної сфери в загальному руслі посилення наявності в структурі загальноукраїнської мови елементів колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ і мовної практики української західної діаспори: р. V п. 5.3.2.)

Потребу посилити увагу до призабутої лексикографічної й термінологічної спадщини кінця XIX — першої третини XX ст. нерідко розуміють (насамперед укладачі перекладних словників) як максимально можливе відтворення такої практики, коли замість нового вдумливого «прочитання» цієї спадщини представники названого напряму йдуть полегшеним шляхом майже механічного повторення її, фактично знімаючи з себе особисту відповідальність за «якість» пропонованих ними мовних матеріалів. Серед зразків такого підходу найперше згадують «Російсько-український медичний словник» 1991 року (РУМС 1991) (з кількома перевиданнями), де з декількох пропонованих українських відповідників на останньому місці подано саме той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним (наприклад: рос. *акушер* — укр. *пологознавець*, *бабич*, *акушер*; *акушерка* — *повитуха*, *баба-пупорізка*: див. про нездоровий ажіотаж навколо слова *пупорізка* далі в п. 6.2.2.5, *акушерка*; *пульс* — *гон'як*, *живець*, *живчик*, *пульс*), — з послідовним доведенням до абсурду цього принципу подавання українського матеріалу в таких, зокрема, статтях, як: рос. *украинец* — укр. *русич*, *русин*, *українець*; *русский* — *москаль*, *москвитин*, *московіт*, *московітянин*, *росіянин*; *еврей* — *юдей*, *іудей*, *жид*, *єврей* (у наступних виданнях словника ці приклади вилучено). Цей принцип розбудови вітчизняної термінології активно впроваджувала також група фізиків — укладачів перекладного словника фізичної лексики та авторів низки публіцистичних праць на теми української термінології (що-правда, уже з меншою «дискримінацією» «офіційного» українського відповідника), на-

Відтворювати форми й заходи доби, коли три чверті населення було неписьменним, яка потреба? А от з мовою в нас, а це лице і дух нації, не все гаразд» (Л. Іваненко. — Д, 27.06.2013, с. 13).

⁷³ Слово *рій* у цьому значенні подавалося без обмежувальних стилістичних позначок також у словниках радянського часу вже після періоду українізації: до рос. *отделение* — *рій* (РУС 1937), *рій*, *відділення* (РУС 1948, СУМ-11), *відділення*, *рій* (РУС-3).

приклад: рос. *однородность* — укр. *однорідність, однотайність, одноцільність*; *зеркало* — *дзеркало, люстро, свічадо, верцадло*; *перпендикулярный* — *перпендикулярний, нормальний, сторчковий, простопадний*; *коэффициент* — *коефіцієнт, сучинник* (Козир. / Шендер. 1996). У беззастережному захопленні широкою наявністю синонімів і варіантів у галузевих словниках «золотого десятиліття» в розвитку УЛМ у підрадянській Україні 1923–1932 рр. (див. п. 6.3) наслідувачі цієї практики можуть не зважати ні на семантичні відмінності слів оригіналу і перекладу (адже, наприклад, слово *перпендикулярний*, незважаючи на його вихідне значення в латинській мові «прямовисний, вертикальний», стало означати, на відміну від *сторчковий* і *простопадний*, вимір не тільки по вертикалі, а й по горизонталі), ні на стилістичні та асоціативні особливості певного українського відповідника (так, *сучинник* може викликати зовсім небажані асоціації: чому б тоді вже не *співчинник?*; пор. пол. *współczynnik*).

Самі ж лексикографи доби українізації значно тверезіше оцінювали ступінь придатності своїх напрацювань для реальної мовної практики, вважаючи їх тільки підготовчими матеріалами (пор., наприклад: Підмог. / Пл. 1993, с. 13–14). Тому нерідко те саме слово російського реєстру в різних словниках цього періоду діставало різний переклад — наприклад, у словниках ділової мови: рос. *ведомость* — укр. *відомість* (Гладкий / Туркало), *відбмість* (Підмог. / Пл. 1993), *розпис, таблиця, реєстр* (СДМ 1930); рос. *векселеполучатель* — укр. *векселеодержувач* (Гладкий / Туркало), *векселеодбірник* (Підмог. / Пл. 1993), *одержувач векселя, векселеємець, векселеодержувач* (СДМ 1930) [див. докладніше: Тараненко 1996а: 7].

Маючи змогу в теперішніх умовах повернутися до питання відродження української лексикографічної й термінологічної спадщини, слід, звичайно, уважно вивчати той чи інший мовний факт, перш ніж рекомендувати його до активного вжитку: так, безперечно, уже немає підстав пропонувати, як у словнику Підмог. / Пл., стилістично нейтральними відповідниками, тим більше в офіційно-діловому та науковому стилях, до рос. *авиатор, билет* (вхідний, проїзний), *шоссе, платежеспособный, есть* відповідно укр. *літун, білет, соша, платіжеспроможний, есть*. Немає підстав некритично вважати абсолютно весь той матеріал, який було подано в українській частині багатьох перекладних галузевих словників доби українізації, а потім примусово вилучено з ужитку починаючи з 1933 року, уже засвоєним українською мовою того часу й реально використовуваним [пор. подібні застереження щодо цього, наприклад: Симоненко 1997: 13; Сологуб 1998], називаючи, зокрема, кількість то 40 тис., то 14 тис. 500 питомих українських термінів, на які від 1933 року збідніла українська наукова мова, наприклад: «Початком 30-х років силоміць перервано природній процес формування і усталення української науково-технічної термінології. П'ятьма сумнозвісними репресивними бюлетенями <...> з мови науки та техніки вилучено понад 40 000 термінологічних лексем. Для наочнішого уявлення масштабів цього надстихійного лиха погляньмо на форзац будь-якого широко вживаного настільного словника, до прикладу, „Англо-російського” В. К. Мюллера — усього 70 тис. слів» (В. Козирський, В. Шендеровський. Про деякі аспекти відновлення і розвитку української природничої термінології. — «Фізичний кур'єр», газета Інституту фізики НАН України, 1993, № 5, с. 5–6) [див. також: Кочерга 1994]. На презентації збірника [Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду... 2005], де, зокрема, подано «Реєстр репресованих слів» — близько 850 одиниць, висловлювалися й такі думки: «— Дійсно, — вважає Іван Дзюба, — деякі вилучені терміни нині звучать одіозно і смішно (приблизно чверть поданих слів), які відновити нині неможливо і непотрібно» (див.: О. Ткач. Повернути неспотворене обличчя мови. — Сл. Пр., 16.06.2005, с. 4.). Ці слова в названому реєстрі подано загальним списком, без будь-яких коментарів з боку укладачів (лише на тій підставі, що всі вони зазнавали критики в радянський час, причому не тільки заідеологізованої «офіційної», а й суто мовознавчої), — як ті, що в наш час цілком виправдано стали відроджуватися (*гурт* «група», *гуртовий* «валовий», *загал*

та низка інших), так і ті, доцільність повернення яких у термінологію і взагалі їх ширшого вживання перебуває, очевидно, й тепер для багатьох під великим сумнівом (*блуд* «похибка», *виймок* «виняток», *сторчак* «перпендикуляр», *унутрішній* — як варіант до *внутрішній*, *плодотворний* «плідний», *течва* «течія», зокрема іншомовні слова за правописом 1928 року — наприклад, з м'яким л: *бальон*, *бацця*, *бальянс*, *буля* «булла» — з парадигмою: род. *булі*, ор. *булею* і т. д.), в тому числі й ті, повної кодифікації яких, цілком імовірно, не бажали б і самі упорядники (*воздушна труба* — замість *смерч*, *скука* — замість *нудьга*, *шепотом* — замість *пошепки* та ін.)⁷⁴.

В обговоренні проблеми доцільності / недоцільності масової реактуалізації лексики, що вживалася або принаймні була рекомендована для вжитку в УЛМ до початку 30-х років, але потім не знайшла широкого використання, — обговоренні, яке стало досить широко провадитися не тільки серед фахівців, а й, причому ще активніше, в масовому середовищі — на сторінках ЗМІ, у побутовому спілкуванні (його не обходять своєю увагою й відповідні зацікавлені кола в РФ: див., зокрема, далі п. 6.2.2.5), чи не найчастіше стало фігурувати саме слово *пупорізка*, що його дехто рекомендує для вживання навіть у медичній сфері замість або принаймні поряд з *акушерка* (див. вище). Це слово можна вважати тепер ніби ключовим в устах опонентів у публічному обговорюванні проблем сучасного українського мовного пуризму (як, наприклад, у російській мові таким словом стало пропонуване ще на початку XIX ст. *мокrostупы* замість *калоши*, а в сучасній хорватській — пропонуване *zrakomlat* замість *helikopter* «вертоліт»: від *zrak* «повітря» і *mlatiti* «молоти» [Пфандль 2003: 116; див. також деякі інші приклади: Hinrichs 2000: 569], хоча *пупорізка*, на відміну від цих слів, є не штучно «кованим», а народним за природною сферою свого функціонування). Найчастіше воно фігурує в таких обговорюваннях з негативними оцінками — з відверто глузливими коментарями [див., наприклад: Стріха 1997: 27] (особливо, як неважко припустити, в колах з критичною настроєністю щодо самої української мови) або стримано-несхвально (з боку щирих уболівальників за шляхи розвитку УЛМ), як, наприклад, у виступі В. Німчука, тодішнього директора ІУМ, — на захист *акушерка* проти *пупорізка*: «наче хтось навмисне це придумав» (НТН, «Вчасно», 21.02.2007: репортаж про проведення Дня рідної мови у Великому конференц-залі НАН України). Це, зрештою, й не дивно, адже навіть у старих словниках це слово подавалося як відповідник найчастіше не до *акушерка*, а до *повитуха*, де воно цілком на місці (див., наприклад: Грінч.; РУСКрим.: рос. *повивальная баба* (*бабка*) — укр. *повитуха*, *пупорізка*, тоді як *акушерка* перекладено просто як *акушерка*), а якщо й до *акушерка*, то з позначкою «жартівливе» (див.: Ум. / Сп.; Дубр. 2013 [перше видання 1911 р.], с. 12). І лише, очевидно, в полемічному запалі дехто висловлює захоплення цим словом — з міркувань або, точніше, під впливом емоцій корпоративної солідарності⁷⁵.

З'являються випадки, коли архаїзаційний пуризм вступає в суперечність не тільки з сьогодинішнім мовним узусом, а й з вимогами сучасної політкоректності, — це насамперед актуалізована конкуренція між уже усталеною в УЛМ від 30-х років XX ст. — як основною й нейтральною — назвою представника відповідного народу *євреї* і назвою *жид*, яка тепер має в «офіційній» УЛМ такий статус: 1) застаріла назва євреїв; 2) образлива назва євреїв (СУМ-11, СУМ-20). Як нейтральний етнонім слово *жид* довше вживалося на західноукраїнських землях — до їх приєднання до СРСР⁷⁶ (див. також про

⁷⁴ Див. також низку критичних зауважень як щодо цього реєстру, так і щодо інших матеріалів названого збірника в цілому за недостатньо диференційований підхід упорядників до їх опрацювання в рецензії на цю працю [Danylenko 2007].

⁷⁵ «А яке ємне, соковите, по вінця виповнене неповторною українською мовною дотепністю оте слово-перлина — “пупорізка”. І якою чудовою основою воно послужило для влучного терміну — “пупорізна критика”...» [Перхач 1995: 542].

⁷⁶ Пор. у спогадах М. С. Хрущова про його враження від уживання цього слова в цілком нейтральних контекстах під час його поїздки до Галичини восени 1939 року: «Когда мы собрались на митинг во

його вживання в сучасній Галичині: р. V п. 2.3), функціонує й дотепер вжитку «старої» української західної діаспори (див., наприклад: ЕУ: Словникова частина, стаття «Жиди»), і в такому ж нейтральному значенні відповідники цього слова продовжують уживатися в західно- й південнослов'янських (крім болгарської, де воно вже є застарілим, і македонської) мовах. Прихильники відновлення його в нейтральному вжитку апелюють до того, що це давня українська назва (пор., наприклад, ще в 20-х роках: «Купую цукор у знайомого *жиди*», пор. також: «<...> Взагалі слово “*жид*” стає абсолютно нецензурним. З академічних навіть видань починають вирізувати сторінки, де стрівається це слово», «Укрнаука оповіщає, що склала комісію для заборони “пережитків царизму” — слів “*жид*”, “*хахол*”, “*кацап*” <...>». — Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997, с. 737, 634, 750), тоді як *євреї* — це пізніше й непотрібне запозичення з російської мови [пор. таку ж тенденцію в білоруській мові новітнього періоду: Садоўскі 2001: 224–225]. З цього приводу вже неодноразово зчинялися публічні скандали й відкривалися навіть кримінальні провадження за статтею про розпалювання міжнаціональної ворожнечі — зокрема, у зв'язку з уживанням слова *жид* членами Всеукраїнського об'єднання «Свобода» О. Тягнибоком (див., наприклад: Е, 27.07.2006) та ін.: «Розгорівся скандал навколо висловлювань члена Всеукраїнського об'єднання “Свобода”, новообраного депутата Ігоря Мірошниченка. На своїй сторінці у соціальній мережі “Фейсбук” “свободівець” назвав голлівудську актрису родом з Чернівців Мілу Куніс *жидівкою*. <...> — В українській, як і в інших слов'янських мовах, слова *жид* чи *москаль* не мають негативного експресивного забарвлення, — підкреслив Ігор Мірошниченко. — Це є визначення національності людини» (І. Корчук. — ВЗ, 29.11.2012, с. 3). Це слово (з дериватами) найчастіше вживається в ЗМІ, перенесених з діаспори, у деяких газетах Галичини, наприклад: «*Жидівська* нація у п'ять разів менша від української, але вона сьогодні “трясе” цілим світом. Чи не навчитись би нам чогось від *жидів*?» (З. Квіт, США. — УС, 25.02.1999), «Відкрито [в Одесі. — О. Т.] дві гімназії для школярів *жидівської* національності» (газета «Нескорена нація», м. Львів, 1996, № 11, с. 2). З іншого ж боку, висловлюються протести проти такої реанімації цієї старої назви євреїв — не тільки в самій Україні, а й у діаспорі⁷⁷. За наявності синонімічних назв на позначення представників того чи іншого етносу слід, безперечно, прислухатися до думки їх самих, особливо тоді, коли одну з таких назв вони сприймають як образливу для себе.

Львовском оперном театре, <...> выступали там и евреи. Странно нам было слушать, когда евреи, выступая, говорили: “Мы *жиды*... Мы от *жидов* заявляем...” и прочее. Мы воспринимали это как оскорбление еврейской нации. Потом в кулуарах я спрашивал: “Почему вы так говорите о евреях? Вы говорите “*жиды*”, это же оскорбительно”. “А у нас на Западе считается оскорбительным, когда нас евреями называют. *Жиды*, мы и есть *жиды*, и поэтому называем себя *жидами*” (Н. С. Хрущев. Воспоминания. — Журнал «Огонек», Москва, 1989, № 30, с. 11).

⁷⁷ Див., наприклад, критичні виступи проти такої мовної практики: Ліна Костенко, Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. — УУ, 2000, № 2, с. 13. Див. аргументований аналіз цього питання також у праці [Наконечний 2004: 338–349]. Ось одна з різко критичних реакцій на практику вживання слова *жид* у газеті «За вільну Україну» (м. Львів): «Для неупередженої людини не може існувати альтернативи: “жид” чи “євреї”. Ми протягом століть вживали “Молдавія”, а нині “Молдова”, бо перше для молдаван нагадує минулий колоніальний статус. Або ж росіян називаємо “росіянами”, а не “кацапами” чи “москалями” (повсюдні серед українського народу і до того прадавня назва російського етносу, яку вони у наші часи сприймають як образу). То чому ж ми повинні, не шануючи себе та своїх громадян єврейської національності, користуватися назвою минулих століть “жиди”, яка їм нагадує принизливе становище в царській Росії, а не “євреями”, яка в тому плані є назвою нейтральною і для них бажаною?» (Степан Сорока, колишній політ'язень. Галицьке москвофільство з єврейським присмаком. — Час, 4.10.1996). Див. виступи представників різних кін української західної діаспори як на підтримку вживання слова *жид* у нейтральному значенні [Сербин, Харчун 1993: 146], так і проти цього [Яр Славутич 1994: 73].

Щодо граматичного рівня УЛМ, то існують пропозиції й робляться практичні спроби поновлення в нормативному статусі певних категорій і форм — наприклад, категорії двоїни іменників (див. р. VIII п. 2.1.2.1); на рівні граматичної стилістики — у сфері мовного етикету лунають заклики до активнішого відновлення звертання до батьків на *ви* (*Мамо, ви...*), а не на *ти* (див. р. VIII п. 2.4.2).

Знову стало поширюватися вживання фонетичних варіантів *нашпорт* («Вже навіть з *нашпортів* вимили нашу національну приналежність»: Доповідь голови Спілки письменників України Юрія Мушкетика на II з'їзді письменників України. — ЛУ, 6.11.1996, с. 2; «<...> навіть до *нашпорта* нового зразка тобі, якщо ти цього й не хочеш, силоміць зроблять записи мовою іншої держави» — про продовження практикування двомовних записів у документах уже незалежної України: Анатолій Погрібний. «Україна навпаки». — ЛУ, 28.09.1995), *шкло* і под. (зокрема, у мовній практиці інформаційної програми «Вікна» на т/к СТБ). Щоправда, до вживання форм на зразок *манастир*, *салдат* (пор. наявність цих форм, наприклад, у Грінч.) не доходить (можливо, тому, що вони б нагадували звучання цих слів у російській мові).

У сфері ономастики в межах дії цих тенденцій:

а) висловлюються заклики до відновлення давніх варіантів українських топонімів — *Озів*, *Корчів* та ін. замість теперішніх *Азов*, *Керч* та ін. (див. р. X п. 1);

б) іноді висувують пропозиції щодо необхідності окремих номінативних форм для прізвищ жінок (іменникового походження) — відродження їхнього традиційного для української мови суфіксального оформлення від прізвища батька і/або чоловіка на зразок: *Гливенко* (батько або чоловік) — *Гливенківна* (дочка) і *Гливенкова* (дружина) (див. р. IX п. 3.3.1).

Особливо неприйнятним у рамках культурно-мовної парадигми архаїзаційного пуризму є, таким чином, радянський період історії УЛМ (від початку 30-х років), коли влада, розширивши порівняно з царським режимом можливості для соціального функціонування української мови, водночас стала пильно стежити за тим, щоб її структура не надто віддалялася від «братньої» російської мови, а то й прямо наближалася до неї. Тому, зокрема, характеризуючи словники української мови 30–80-х років XX ст. і частину пізніших як «російсько-російські» (див. вище п. 1), представники певних національно-культурних кіл продовжують уважати взірцем вітчизняної лексикографії з погляду відбиття в ньому справжньої української мови (взірцем, цілком придатним для практичного користування й тепер) «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1907–1909), пор., наприклад: «Українська інтелігенція уже ціле століття звертається по консультацію, пораду і науку до єдиного [! — О. Т.] незамуленого українського джерела — Грінченкового словника» (Т. Бурлака, викладачка Київського університету імені Бориса Грінченка. — Сл. Пр., 19.11.2009). При цьому доходить до курйозів, коли, наприклад, анонсування перевидань цього словника в 90-ті роки подавалося в пресі (очевидно, насамперед з комерційною метою) під заголовками на зразок «Рідною мовою пишемо без помилок!» (Столичная газета, м. Київ, 8.03.1997) або з такими коментарями: «Київська міська адміністрація подбала про нове покоління держслужбовців: більшу частину 5-тисячного накладу закуплено для офіційних установ столиці» (КВ, 4.07.1997). Безперечно, цей словник був на час свого виходу найповнішим і найкраще опрацьованим з наукового погляду лексикографічним зібранням української лексики, лишаячись значною мірою таким і на сьогодні, так що характеристика його як «скарбниці української мови» цілком заслужена. Але ж при цьому (крім того, що в ньому, з одного боку, зі зрозумілих причин відсутні масиви новішої лексики, а з другого, — у дуже багатьох випадках відбито інші стилістичні, граматичні й правописні норми української мови) слід пам'ятати й про те, що «Стара громада» поставила перед його упорядником умову обмежитися в доборі реєстру періодом до 1870 року (у словнику внаслідок цього лишилися незафіксованими навіть деякі з тих слів, що зазначені на його титулі: *словарь*, *редакція*), і про те, що, орієнтуючись на народну мову (розмовно-побутову і фольклорну), він змушений був подавати, наприклад, *Адес* (не

Одеса), *калакур* (рос. *караул*), *каравулити*, *каравульний*, *вармія* (але не *армія*), *гвардійонець* (не *гвардієць*), *лебайстер*, *любайстер* (алебастр), *підхвებель* (але не *фельдфебель* або *хвельдхвებель*), наводити як стилістично рівноцінні варіанти *генерал*, *єднорал*, *однорал* (такі приклади можна продовжувати)⁷⁸. І все-таки нормам «офіційної» УЛМ, якщо вони розходяться з практикою Грінченкового словника, можуть і дотепер не довіряти навіть у тих випадках, коли ці норми, здавалося б, безперечно є більш «українськими»: так, деякі сучасні автори в Україні продовжують уживати форму род. в. *суржика*, як це було в Грінч. (див., наприклад: А. Погрібний. — УУ, 2005, № 1–2, с. 9; І. Дзюба. — УУ, 2005, № 1–2 с. 15; Л. Масенко. — УУ, 2005, № 11, с. 16).

У загальному руслі посилення уваги до призабутої лексикографічної спадщини, як і взагалі до нормативних засад УЛМ у її розвитку до початку 1930-х років, у межах описуваного періоду вже, по-перше, перевидано друком, а по-друге, поширено в оцифрованих версіях в інтернеті низку відомих свого часу словників 1918 — початку 1930-х рр.⁷⁹ (першими з перевиданих були, зокрема, словники Підмог. / Пл. 1926, Голоск., Іван. / Шумл. 1918), а також деякі популярні тоді праці з мовознавчої україністики, що, звичайно, слід тільки вітати. Серед перевиданих словників на найбільшу увагу в плані їх практичного використання в сучасному мовному житті заслуговують, звичайно, «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка (уже з кількома перевиданнями), РУСКрим. (перевидано в 2016–2017 рр.) (жаль, звичайно, що досі не перевидано Ог. 1924). Але в мотиваціях щодо перевидання праць 1918–1920-х років слід усе-таки уникати надто «романтичного» підходу, коли, наприклад, уже двічі на початку 90-х років було перевидано словник ділової мови Підмог. / Пл. (не останнім чинником такої уваги до нього став, без сумніву, й той факт, що його автори — відомі письменники, жертви сталінських репресій), але чомусь було забуто СДМ 1930 — найповніший за реєстром та ілюстративним матеріалом і найгрунтовніше опрацьований серед кількох словників цього жанру 20-х років (він, до речі, й був перевиданий, але, на жаль, далеко від українського читача — в Мюнхені 1993 року заходами проф. О. Горбача, і лише 2018 року його перевидано в Україні); 2004 року перевидано [Курило 1925] — працю, що представляє погляди більш крайнього крила українського пуризму 20-х років, але довго лишалася без уваги в цьому плані праця [Синявський 1931б] з її поміркованішими, виваженішими позиціями (її перевидано в Україні лише 2018 року). Нові передмови до деяких із перевиданих словників можуть некритично зорієнтовувати читачів не просто на те, що ці праці є цінним допоміжним матеріалом до сучасної практики слововжитку, а на те, що вони можуть бути цілком самостійними й повноправними словниками сучасної нормативної української мови: вони не тільки лишаються цілком придатними для практичного повсякденного користування, але й значно більше відповідають духові української мови порівняно із сучасними словниками, за винятком хіба що відсутності в старих словниках нової лексики (див., наприклад, передмови Л. Масенко до Підмог. / Пл. 1993, с. 11, до Іван. / Шумл. 2006, с. 4).

Ось, наприклад, деякі з таких оцінок періоду 30–80-х років ХХ ст. у розвитку УЛМ (у підрадянській Україні), позначеного, на думку критиків, тільки тавром русифікації й русифікаторства: «Зміни, яких зазнала українська мова протягом радянського періоду, не можна вважати наслідком її розвитку» [Масенко 2004: 91] (мається, очевидно, на увазі: наслідком її внутрішнього розвитку; іншими словами: вона могла розвиватися в цей час

⁷⁸ Як зауважував Максим Рильський, «тільки наївні чи необізнані люди могли свого часу радити, та й радили: “Що там морочитися із новим словником української мови! Перевидайте Грінченка, і квит!”», навівши, зокрема, багато слів, які цілком випадково були пропущені в реєстрі цього словника: *каяття*, *окремый*, *піджидати*, *роля* (роль), *свинцевий*, *свято* (*святковий*, *святкувати*), *тонюсінський*, *тортури* та ін. [Рильський 1987: 470–471].

⁷⁹ Це, зокрема, серії видань початку 2000-х років «Із словникової спадщини» (Інститут енциклопедичних досліджень НАН України), «Словникова спадщина України» (ІМ та ІУМ НАН України); в оцифрованих версіях — на сайті r2u.org.ua у рамках проєкту під назвою «З незамулених джерел».

тільки під впливом російської мови? — *О. Т.*); обговорюючи питання про те, що українська мова внаслідок звуження поля її соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки певної культурної еліти, одна з провідних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США зауважує: «Може, це навіть і добре. <...> Вона стає соціолектом. Вона може стати престижною <...> Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накиненими нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників <...>, повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова <...> Спочатку для тієї країномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати» [Залеська-Онишкевич 1997: 19–20]. (Важко, звичайно, сказати, в якому насправді стані була б при цьому УЛМ, претендуючи на статус державної мови вже незалежної України, але не маючи перед цим навіть тих обмежених умов для структурно-стильового розвитку й ще меншою мірою для соціального функціонування, що надавалися їй у радянський період; крім того, у радянський час навіть за офіційним статусом вона вважалася все ж таки «українською мовою», а не «малоруським наріччям», не переставала бути, хоча переважно й лише номінально, офіційною мовою певного сегмента державного життя⁸⁰.) Але, цілком зрозуміло, висловлюються й цілком відмінні погляди на місце цього періоду в історії УЛМ (див., зокрема, далі п. 6)⁸¹.

3.5. Активізація «елітарного» пуризму. У понятті елітарного пуризму в загальному руслі сучасних тенденцій розвитку УЛМ доцільно розмежовувати вужче й ширше його розуміння.

3.5.1. У вужчому розумінні — це тенденції: а) до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» літературної мови в бік ніби більшої «вишуканості» (див. п. 3.5.1.1); б) до послідовного, системного дотримання закладених у нормативних довідниках фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності» (див. п. 3.5.1.2).

3.5.1.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які, безперечно, не можуть не

⁸⁰ Певне уявлення про це можна, звичайно, скласти, зіставивши, зокрема, тексти офіційно-ділового стилю безпосередньо «передрадянського» періоду з відповідними текстами українською мовою радянської доби — наприклад, IV Універсал Української Центральної Ради (січень 1918 року) і Акт проголошення незалежності України (серпень 1991 року). Ось текст військової присяги часів УНР: «Клянуся чесно громадянина Української Народньої Республіки і торжественно присягаю Всемогучому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній Владі Директорії, Правительству і Народній Армії. Присягаю поважати і захищати накази і всякі припорушення їх по службі, точно їх виконувати <...>: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях, наступках і всякого роду підприємствах <...>» [див. також щодо цього, наприклад: Чапленко 1970: 335–343].

⁸¹ У разі явного незбігу в баченні того самого явища з історії матеріальної і духовної культури народу очима представників різних суспільних кіл виникає, як відомо, небезпека анахронізму. Пор., наприклад, щодо пристрасті деяких культурних діячів XIX століття до традиційного, як їм здавалося, національного вбрання: «У Чернігові Куліш ходив у червоних шовкових штаних і в вишиваній сорочці. Фантастичний театральний костюм Кулішів привертав до себе увагу чернігівських хлопчиків, і вони, побачивши Куліша на вулиці, бігли за ним юрбою й гукали: — Турчин! Турчин!» (Віктор Петров. Романи Куліша); про одного з відомих російських слов'янофілів: «К. С. Аксаков одягався так “національно”, що народ на вулицях приймав його за персіянина, як розповідає, жартуючи, Чаадаєв» (В. Д. Смирнов. Аксаковы. Их жизнь и литературная деятельность).

сприйматися з боку, напевно, переважної частини мовного колективу як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» для відповідних кіл мовців.

Ця стильова лінія у функціонуванні УЛМ виявлялася, звичайно, й до початку 90-х років — як схильність в ідіолектах окремих осіб до вживання іншомовних слів без видимої номінативної потреби, як надавання деяких «вишуканих» західноєвропейських особових імен (*Альберт, Елеонора* і под.); в «інтелігентському» дискурсі — як схильність до вживання, наприклад, займенника *котрий*, а не *який*, з пуристичними настановами — як вибір того з пари синонімів на зразок *блакитний* — *голубий*, *цера* — *клейонка*, що, хоча й рідше вживався в живій мові, не мав відповідника в російській мові, зокрема в «письменницькому» дискурсі — як вибір того із синонімів, що належить до вищого стилістичного регістру: *віншувати* замість *поздоровляти* або *вітати*; на фонетичному рівні — в «староінтелігентській» манері вимови іншомовних слів з пом'якшенням [л] у позиції перед [е]: *лекція, проблема* та ін., а також у російських власних назвах — насамперед у словах *Ленін* та похідних від нього (*ленінський, Ленінград* та ін.), у слові *член* (якої-небудь організації)⁸², з пом'якшенням [г] у слові *література: література* (наприклад, в ідіостилі письменника Василя Козаченка); у мовленні вихідців з Галичини та Закарпаття — ще частіше в пом'якшенні [л], а також у вимові [г] замість нормативного [г] у відповідних іншомовних словах: *газета, гімназія, колета* і под.; у наголошуванні слів: *захворіти, радий, передбівім*. Тенденція до «європейськості» має своє підґрунтя також у мовостилі української художньої літератури (звичайно, значно менш виразне, ніж описані вище тенденції до «українізації» УЛМ як її «демократизації»), наприклад у Олеся Гончара: *«Хайвей* сичить, шкварчить. <...> Обігнали *трак*, <...> обганяєм <...> машину, обшиту по боках *синтетиком*, <...> відмовив *кондишен*», *амбасада, амбасадський, гелікоптер, телевізія, Дніпро-рівер* та ін. (роман «Твоя зоря»). У радянський час, однак, уже майже пройшла мода на «облагороджування» певних українських прізвищ з підведенням їх під той чи інший зразок російських прізвищ, у гостро шаржованому вигляді відбита в комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», один з героїв якої на прізвище *Мазайло* вирішив змінити його на *Мазенін* (інший же член родини — його син, вихований уже по-радянському, — теж виправив своє прізвище, але цілком «навпаки» — на *Мазайло-Квач*, тобто в загальному руслі «демократизації по-українськи»).

Ці явища стали досить помітно простежуватися на різних мовних рівнях УЛМ у рекомендаціях і настановах, у мовній практиці певних ЗМІ і просто в мовній стихії (нерідко в своєму досить наївному вигляді). Пор., наприклад, у досить амбітному формулюванні завдань мовно-редакційної політики одного з популярних українських телеканалів, що їх підтримала й частина українських мовознавців: «Це дуже практичний [?] — *О. Т.* проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве [! — *О. Т.*] українське мовлення» (В. Бородянський, керівник т/к СТБ) [див.: *Промова...* 2006: 7]⁸³ (докладніше про особливості мовної практики цього телеканалу див. у п. 5.2.2).

У загальних межах нинішньої «елітаризації» УЛМ у цьому розумінні можна виділити чотири основні напрями (перші два з них є особливо виразними), але у своїх конкретних виявах вони можуть перетинатися, переплітатися. Крім того, вони найчастіше поєднуються з тенденцією до дальшого відмежовування від російської мови, але в певних випадках, ніби навпаки, приводять до культивування мовних елементів, подібніших до останньої.

⁸² Так, хронікально-документальні та окремі українськомовні (на загальному тлі кінопродукції українського виробництва, але російською мовою) художні (це переважно екранізовані спектаклі українських театрів, як, наприклад, «В степах України», 1952 рік) фільми, кіножурнали кінця 30-х — 50-х років доносять до сучасного глядача вимову дикторів, акторів на зразок *асамблея, балет, білет, делегація, електрика, колектив, пленум, проблема, рефлекс, телевізор, телеграма, троллейбус*, «<...> То ви б елегій не творили <...>» (актор Іван Мар'яненко, 1959 рік: декламує вірш Тараса Шевченка), а також *Ленін* або, наприклад, *Лермонтов, Полсжаєв* (к/ф «Тарас Шевченко», 1951 рік, українськомовна версія).

⁸³ Пор. також у назвах деяких посібників з культури української мови: Т. Береза. *Гарна мова* — одним словом: словник *вишуканої* української мови. Львів, 2015; з підкресленням при цьому також ідеологічного моменту: Т. Береза, І. Зубрицька, Ю. Зелений. *Мова* — не калька: *Патріотичний* словник *гарної* української мови «Говорімо *гарно!*». Львів, 2014.

Це, по-перше, демонстрування прагнень до «європейськості» — як традиційних для відповідних напрямів вітчизняної культури, так і новіших, зумовлених теперішньою активізацією культурно-мовної глобалізації.

На лексичному рівні тенденції такого роду виявляються, з одного боку, в увиразненні схильності до вживання іншомовних слів (як правило, відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлювано й, можливо, навіть дещо підкреслювано, з певним замилюванням, естетизацією (ця тенденція, що очевидно йде врозріз з лінією етнізаційного пуризму, може бути наявна і в мовній практиці тих осіб, ЗМІ, організацій, які у своїх програмових засадах виступають проти вживання запозичених слів у тих випадках, коли в мові є питомі відповідники, і навіть закликають до відновлення практики 20-х років з пошуком або створенням українських замінників до іншомовних слів). Так, доводилося чути навіть від мовознавця таку, наприклад, аргументацію: «Телевізія — це ж так по-українському! Не те що незграбна калька *телебачення*» (пор. рос. *телевидение* і пол. *telewizja*). Привертає увагу, зокрема, активізація вживання прикметників *модерний* замість *сучасний* або *новітній* (досі значення «сучасний» обмежувалося для цього слова звичайно сферою моди), *мілітарний* замість *військовий*, *перфектний* замість *досконалий* або *бездоганий*: «в *модерній* історії національних держав» [Масенко 2004: 3 (пор. на с. 87 цієї праці заклик до відновлення практики 20-х років)], «розбудова *модерної* української економіки» (з виступу Президента України В. Януковича — за написаним текстом, грудень 2010 року), у назвах книжок: Я. Грицак. Нарис історії України : Формування *модерної* української нації XIX–XX ст. (Київ, 1996); В. Кравченко. Україна, імперія, Росія : Вибрані статті з *модерної* історії та історіографії (Київ, 2011); С. Єкельчик. Історія України : Народження *модерної* нації (Київ, 2011; пер. з англ.), у назвах нових книжкових серій: «Україна *модерна*», «Українська *модерна* література», навіть *модерновий*: «Схоже, що на наших очах створюється нова *модернова* українська нація» (Е, 2.12.2004); «Українська *мілітарна* історія» (книжкова серія на військово-патріотичну тематику), «у *мілітарній* сфері» (Павло Мовчан: з виступу у ВР, грудень 2009 року), «діяти *мілітарними* методами», «*мілітарна* допомога»; «*перфектне* володіння мовою». Деякі інші приклади: «Елізабет Тейлор *офірує* великі кошти на боротьбу зі СНІДом» («1+1», ТСН, 2.03.1998; у СУМ-11 це слово подано з позначкою «рідко», у СУМ-20 — «книжн.»), «Список *офірувачів* на Тарасову церкву» (Сл. Пр., 1.04.2004, с. 9), пор. загальноновживані (*по*)*жертвувати*, *жертводавець*; «Лектура з літератури для вчителя й учня» — назва рубрики (УУ, 2002, № 2, с. 52), пор. *читання*; «*Візія*» (рубрика в УС, 12.08.1999, с. 1; «Нова *візія* Європи та місія проактивної дипломатії»: Є. Язько. — УП, 10.02.2021; СУМ-20 уже дає це слово без будь-яких стилістичних коментарів), пор. *бачення* / *провідіння* / *передбачення*; *етранжизм* замість загальноприйнятого *інішомовне слово* [Мазурик 2002: 13; одним з положень цієї праці є, однак, твердження про недоцільність запозичень у разі наявності в мові вже усталених назв: с. 15] — за діаспорним зразком (див., наприклад, статтю під такою назвою в ЕУ: Словникова частина); у гуманітарних науках: *рецепція* замість *сприйняття* (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи *рецепції* — стаття 1997 року; «Постать Степана Смалья-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX — початку XX ст. і сучасна *рецепція* його доби» — міжнародна наукова конференція, Чернівці, лютий 2009 року); у назві книжки: О. Федик. Мова як духовний *адекват* світу (дійсності) (Львів, 2000); у середовищі мовознавців поширилося вживання прикметника *лінгвальний* замість *мовний* (так само *білінгвальний*, *інтерлінгвальний* замість *двомовний*, *міжмовний*): «*лінгвальна* ситуація в країні» (М-во, 2015, № 1, с. 67), «*лінгвальні* процеси»⁸⁴. Періодичні

⁸⁴ Так, рекомендуючи в матеріалах свого словника замість, наприклад, *горизонтальний* — *поземний*, замість *вертикальний* — *доземний* і т. ін. (див.: Зубков НРУПС 2005), у власне авторській мові

наукові конференції Міжнародної асоціації українців (з 1990 року) мають назву *конгрес* (пор. «традиційну» назву *з'їзд* у діяльності Міжнародного комітету славістів). Перший випуск «Бібліотеки Міжнародної школи україністики» мав латинську назву «*Quo vadis, Україно?*» (Одеса, 1992; пор., з іншого боку, наприклад, старослов'янську назву праці Миколи Хвильового 20-х років, що також стосувалася подібної проблематики, «*Камо грядеши*»).

У серії рекомендацій активного в 90-ті роки пропагандиста чистоти (автентичності) української мови було подано, однак, і низку іншомовних слів (запозичених у різний час переважно з польської мови), «освячених більшою чи меншою традицією вживання», які в радянський час «на тлі гіпертрофованої прихильності до іншомовних запозичень» були, проте, «небажані» — через їхню відсутність у російській мові: *амбасада*, *візія* (видіння, картина), *генерація*, *трапулювати*, *евентуальний*, *заїмпонувати*, *заїніціювати*, *імпреза*, *лектура*, *мана*, *маргінес*, *нетація*, *обсервація*, *опінія*, *пресовий* (замість *прес-...*), *силь-ветка*, *симпатик*, *студії* («навчання»: *студії в університеті*), *телевізія*, *терен* (територія), *толерувати*, *фундатор*, *централь*, *шкіц* та деякі ін. (Олесь Боярчук [О. Рибалко]. Правдиве українське слово. — Газета «Старожитності», 1992, ч. 14/30, с. 11).

З другого боку, в загальному потоці культурно-мовної глобалізації також активізувалося — як один з визначальних факторів нинішньої експансії іншомовної лексики — прагнення до вживання новітніх запозичень у тих випадках, де в українській мові вже існують відповідні назви (це явище демонструє вже ознаки, спільні із сучасною російською мовою, а не відмінні від неї), — як «сучасніших», «модніших», «авторитетніших», «престижніших» найменувань (*найтклуб* замість *нічний клуб*, *кава-брейк* замість *перерва на каву*; у меню закладів громадського харчування тепер пропонують *мілкшейк*, *мітбол*, *панкейк*, *чизкейк* замість відповідно *молочний коктейль*, *тютфелька*, *млинець*, *сирна запіканка*), тобто як вияв мовного снобізму, або ж найменувань для «кращих» різновидів відповідного класу реалій (пор. *мотоцикл* і *байк*, *моторолер* і *скутер*) та ін. (див. р. IV п. 1.2).

В ономастиконі це, по-перше, активізація таких тенденцій в антропонімії, як поширення «новомодних» особових імен на зразок *Анжеліка*, *Лоліта*, *Ізаура* [пор. трактування цього явища як одного з виявів «нобілітації» польської мови: Grybosłowa 1994: 38–30], подвійних імен на зразок *Анна-Марія*, сценічних псевдонімів естрадних співаків на зразок *Ані Лорак*, *Катя Chilly*, подавання українських авторів у наукових працях хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в Україні, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англійській мові: *Мирослав В. Попович* (докладніше про ці явища див. у р. X п. 7.1.1.3); по-друге, запозичання або творення ергонімів та прагмонімів з орієнтацією на «Європу», на «заморську» екзотику на зразок «*Ніцца*», «*Бродвей*», «*Маямі-Блюз*», «*Ельдорадо*», «*Амбасадор*» (але не «*Посол*!»), «*Кардинал*» (торт) (див. р. X п. 1.4).

На фонетичному рівні тенденція до елітарного мовлення найпомітніше виявляється в різкій активізації вживання звука [г] і, хоча й значно меншою мірою, в пом'якшенні [л] у позиції перед [є] в іншомовних словах.

Уживання звука [г] в іншомовних словах, як і відповідної літери (літеру г, однак, було відновлено в УП 1990 лише для відповідних власне українських слів і давно українізованих запозичень, і тільки в УП 2019 її було санкціоновано також для іншомовних слів, але тільки для антропонімів — як варіант до літери г: див. р. XI п. 3), — це один з найяскравіших виявів прагнення до «європейськості» в українській мові новітньої доби. У публічному мовленні відомих у сучасній Україні осіб, у практиці деяких ефірних і друкованих ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», в окремих книго-

видавництвах та окремих виданнях з «європейською» орієнтацією цей звук і ця літера стали простежуватися ширше, ніж це передбачено чинним правописом і нормативними словниками, — з прагненням до відтворення їх відповідно до оригіналу (хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково)⁸⁵. Наприклад: *генерація*, *еміграція*, *лінгвіст* (Іван Дзюба. — Радіо Свобода, 1.06.2002); поряд з нормативно санкціонованим *гвалтувати* пор., з одного боку, також уживання *газета*, *генерал*, *інтелігентний*, *регіон*, хоча *грунтовний* (також усупереч нормам), з іншого ж, — «правильні» *гігантоманія*, *полігон*, *техногенний* (Володимир Яворівський — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація*, *регіональний* (Сергій Головатий, юрист, політик. — УТ-2, 8.10.1996); *антологія*, *генерація* (Оксана Забужко); *геніальний*, *градація* (Марія Стеф'юк, оперна співачка. — Гравіс, «Саме той», 23.10.1999); у писемному відтворенні: *траційний*, *енергія*, *регулярний*, *інтелігентство*, хоча, наприклад, *гітара*, *фігура*, *цигарка* (Юрій Покальчук. Те, що на споді. Львів, 1998), «*Магістеріум*» (наукове періодичне видання Києво-Могилянської академії).

У межах цієї тенденції простежуються також найвні випадки гіперкоректності з вимовою [г] у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав, наприклад: *бюстгальтер* («1+1» — на УТ-2, перекладний т/с «Санта-Барбара», 15.07.1996), *гамбургер* (ICTV, «Факти», 15.01.2003: ведуча програми), *гарт* («зі знаками комсомольського гарту». — «1+1», «Епіцентр», 3.10.1999: ведучий), *нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *гаразди* («побажати всіляких *гараздів*»); у мовленні дикторів, які озвучують на радіо й телебаченні рекламні тексти, у мовленні спортивних коментаторів у 90-х роках можна було, наприклад, почути вимову (здається, навіть не без певного хизування) слова *галузь* як *галузь*. Особливо це простежується в іншомовних власних назвах, наприклад: *Аштабад* (УС, 12.01.1994), *Гаага* («1+1», ТСН, 3.02.2009; *Гаазький трибунал*: П, 10.08.2004), *Гавана* (Еспресо, «Телеекспрес», 11.03.2016), *Вацлав Гавел*, президент Чехії (чес. *Havel*; досить часто — наприклад, у мовленні тележурналістів, у тому числі й ведучих програм: УТ-1, УТН, 14.05.1999; УТ-1, Новини, 12.03.2009; ICTV, «Факти», 17.06.2002; у друкованих ЗМІ: ВЗ, 6.06.2013, с. 6; <...> Ваш Вацлав Гавел»: В. Ющенко на майдані Незалежності в Києві 23 листопада 2004 року, зачитуючи листа від нього), *Гаїті* (ICTV, «Факти», 17.08.2008), *Гайдельберг* («1+1», ТСН, 2.03.2009), композитор *Гайдн* (УР-1, «Від суботи до суботи», 10.02.2001: ведуча програми; пор. нім. *Haydn*), *Гамбург* (СТБ, «Вікна», 16.01.2003; «1+1», ТСН, 19.08.2005), *Гарвард* (ICTV, «Факти», 16.10.2012), *Гетель* (С. Грабовський. — УС, 16.10.1997), *Гейне* (Юрій Покальчук. Те, що на споді, с. 54), *Гельсінкі* («1+1», ТСН, 12.10.2002: журналіст у репортажі), *Отайо*, штат у США (5 к., 6.01.2005: ведучий програми); *Гітлер'югенд* (5 к., «Час новин», 12.05.2009), *Люфтвафза* (24 к., 4.09.2012); *Голокост* (В. Лукін. — УС, 3.02.2000); так само можна було почути *Ганновер*, *Тегеран*, *Вільгельм*, *Гаррі Поттер* та ін. В авторитетному літературному й громадсько-політичному журналі (очевидно, тут можна припускати «гріх» не самих перекладачів та інших авторів матеріалів, а літредакторів або коректорів): *розгальмований*, німецькі генерали *Вільгельм* Гренер, *Айхгорн* — під час німецької окупації України 1918 року (Суч., 2002, ч. 6, с. 53, 74, 100), Ярослав *Гашек*. Варварська іронія (Суч., 2005, ч. 2; тут є також Празький *Град*, *Градчани* та ін.); у мово-

⁸⁵ Ось, наприклад, деякі відгуки мовознавців і журналістів на це явище: «Почали друкувати *географія*, *організація*, *педагогіка*, бо так нібито більше по-українському, вимова з [г] є начебто ознакою азійської відсталості, а повсюдне “гекання” засвідчує найвищу європейськість» (Св. Єрмоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6); «Коли дивишся телепрограму “Студії 1+1”, її анонси, щоразу дивуєшся, як заворожила літера “г” редакторів та ведучих передач. Бо як інакше можна сприйняти, скажімо, серед іншого недоречного гекання повідомлення про показ “легендарної” стрічки “Генерали піщаних кар’єрів” або фільму “Геній”? Ах, як усі хочуть бути “елетантними” <...>» (Ярослав Жолдак. — УС, 29.01.1998); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г]. — мода. Замінювати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до лику інтелігенції <...>» [Степаненко, Степаненко 2000: 13].

знавчій літературі: *Г. Пауль* (П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців : Мовознавство. Чернівці, 2003, с. 56; пор. нім. *Hermann*)⁸⁶.

Пом'якшення [л] у позиції перед [е] в іншомовних словах («манірно-«інтелігентська»» вимова [Пономарів 1999: 216]) виявляється в наслідуванні, з одного боку, старої «інтелігентської» вимови в межах Наддніпрянської України, з другого ж, — особливостей мовлення вихідців із Західної України, особливо з Галичини і Закарпаття (це, зокрема, частотне *холера* у значенні лайки), і представників української західної діаспори — найчастіше в таких словах, як *колеґ(г)а*, *лекція*, *пленум* (це, звичайно, аж ніяк не фонетичний російізм, як вважають на перший погляд [див.: Радевич-Винницький 1997: 215]), *проблема*. Наприклад, у мовленні президента НАН України Б. Патона аж до останніх його публічних виступів: *проблема*, *ювілей*, а також «*член академії*»; Генеральна *асамблея*, *Леонід*, а також *член* (Г. Удовенко, дипломат, родом з Кривого Рогу, закінчив Київський університет імені Тараса Шевченка), *колеґа* (Олесь Задніпровський, актор Київського театру імені Івана Франка), *проблема* (О. Мороз, політик, державний діяч, родом з Київщини); у мовленні оперної співачки Марії Стеф'юк: *Гамлет*, *Віолетта* (Гравіс, «Саме той», 23.10.1999); пор. навіть у написанні: «Хлопці <...> уважно прислухаються до порад своїх *коллежанок*» (ВЗ, 25.07.2000, с. 6), «<...> *коллежанка* Лілька провалила іспит у коледжі» (Я. Боренько. — Льв. газ., 23.06.2003), «<...> взято напрокат під чесне слово у багатшого *колеґи*» (Т. Гуреш. — УС, 29.03.2001, с. 10).

У графіці досить звичайним явищем стало використання латинографічних номінацій і просто окремих літер латинського алфавіту як демонстрування ніби свого прилучення до «європейського» (включно з «американським») світу, як засіб «європейського» орнаментування текстів з функцією мовної гри тощо (див. докладніше: р. IV п. 9), наприклад: «*Час/Time*», «*Закон & бізнес*», «*Post-поступ*» (у назвах деяких періодичних видань); «*ДЕЯ ГІДНОСТІ ТА СВОБОДИ*» (напис над сценою в Мистецькому арсеналі під час урочистого заходу в листопаді 2016 року з нагоди третіх роковин від початку «Революції гідності»).

З'являються також пропозиції щодо переведення всієї української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації / «європеїзації», а отже, й «елітаризації» УЛМ, а й у загальному контексті посилення дивергенційних тенденцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я та «радянщини» (див. докладніше р. XII п. 3).

По-друге, тенденція до елітарного пуризму виразно виявляється в широкому руслі активізації в межах загальноукраїнського мовного поля цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (насамперед «галицької») та діаспорної мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови (див. про це також р. V п. 5), а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, яка також значною мірою ввібрала була в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ (різні конкретні мовні приклади в межах цієї тенденції можуть бути спільними також з описаним вище напрямом елітарної «європеїзації») [пор. значною мірою подібні тенденції в білоруській мові новітнього періоду: Садоўскі 2001: 223–224]⁸⁷.

Так, у лексиці це (див. докладніше: р. V п. 5.3.2), зокрема, активізація вживання одиниць: *аґ(г)енція* (пор. *агентство*), *властиво* у значенні вставного слова і частки

⁸⁶ Пор.: «Є люди, які гадають, що вимова *г* править за ознаку низької освіченості або сільського походження, і вживають *г* там, де його немає в жодній мові світу (крім російської): *гімн* <...>, *Гамлет* <...>, *Гавел*, *Гельмут* <...>», «навіть українське слово *галузь* дехто вимовляє *галузь*» (Пон. 1997, с. 8).

⁸⁷ Пор., на відміну від цього, у загальному контексті радикального відмежовування в 30-х роках від попередньої мовної практики періоду українізації заклики на зразок «гнати мітлю треба <...> «аристократичні [! — О. Т.] полонізми» [Рильський 1987: 348 (стаття 1939 року)].

(замість *власне*), *засадничий*, *зверхник*, на *марз(г)інесах*, *мистець* (пор. *митець*), *міліціант* (пор. *міліціонер*), *питоменний* (пор. досі вже узвичаєне в літературній мові *питомий*), *піз(г)улка* (пор. *таблетка*, *пілюля*), *чужі мови* (цілком нейтрально замість *іноземні мови*), *чужомовний* (нейтрально замість *іношомовний*) та ін. У парах давно вже наявних у складі УЛМ синонімів іншомовного (неслов'янського) походження з тотожними значеннями (див. р. VIII п. 5.1.3) на зразок *чемодан* (спільне з російською мовою) — *валіза* (спільне з польською мовою) друге з них, більш звичайне для вихідців з колишньої підпольської України (особливо старших поколінь) і тепер знов актуалізоване в загальноукраїнському вжитку, для Східної України й тим самим для широких кіл носіїв «офіційної» УЛМ є, безперечно, «елітарнішим» (так би мовити, «аристократичним полонізмом»). Пор., наприклад, оцінку такого роду щодо пари *благородний* (*метал*, *камінь*, пор. рос. *благородный*) — *шляхетний* (пор. пол. *metal szlachetny* і т. ін.; ці переносні значення обох прикметників — безперечно, кальки з нім. *Edelmetall* і т. ін.): «— <...> Нишили [в українській мові радянського періоду. — О. Т.] навіть слово, з тим високим пов'язане. У нас із природничої термінології викинули слово “шляхетність”. <...> Немає “шляхетного металу” і “шляхетного каменя”, тобто матеріалу, речовини, середовища, здатного зберігати свої властивості попри зовнішні впливи» (О. Кочерга. — УМ, 22.12.2011, с. 8) ⁸⁸.

Набули або набувають частотності слова в межах певних словотвірних типів — наприклад, в іменниках: *спортовець*, *бізнесовець* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.2.5); *мисткиня*, *членкиня* та ін. і за цим зразком новіші *виборчиня*, *соціологиня* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1); демінутивні форми *бабця*, *мамця* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.2.5); конденсовані стягнення *господарка* «господарство», *партизанка* «партизанський рух; партизанський загін (загони)», *візитівка* та ін., з-поміж яких особливо частотним стало *автівка* (див. р. VIII п. 4.3.2.8); розширюється вживання збірних іменників замість форм множини: «Шановне панство!» і под. (див. р. VIII п. 4.3.2.5); у прикметниках: *світоглядний*, *спортовий*, *третомовий* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.5); *баскійський*, *бразилійський*, *канадійський* (див. р. VIII п. 4.3.3.3); *провокаційний*, *пропагандивний* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.3.7); у прикметниках і прислівниках: *затовстий*, *затовсто*, *зачастий*, *зачасто* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.4.1); у прислівниках: «робота по 10 годин *добово*», «зв'язатися *телефоново*», «співати *наживо*» (див. р. VIII п. 4.3.5.5); у дієсловах — активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення док. в. у двовидових дієсловах (префіксальна перфективація): *збойкотувати*, *змобілізувати*, *зреабілізувати*, *сфінансувати*, *заініціювати*, *заманіфестувати* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.6.1.1); активізація вживання і творення дієслів з префіксами у- / уне-: *узалежнювати*, *унезалежнювати* та ін. (див. р. VIII п. 4.3.6.2); активізація вживання деяких пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений* (досить популярне тепер слово, наприклад: «*загрожена* Україна»), «*наражений* на небезпеку» та ін. (див. р. VIII п. 4.3.6.5).

Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іншомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими до цього в «офіційній» УЛМ формами чол. р.): *зала*, *генеза*, *оаза* та ін., а також *Євангелія*, пор. *Євангеліс*, сер. р. (див. р. VIII п. 2.1.11); поширилося вживання форми чол. р. *есей* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як на *еміграції* (див. р. VIII п. 3.1.1.5), розширилося функціонування дієслівної зв'язки є: «Є є „Вікна”!»

⁸⁸ Як відзначає один з українських мовознавців, «із творів красного письменства, виданих за доби незалежності [тобто з 1991 року. — О. Т.], лексичні полонізми можна наводити не десятками, а сотнями», виступаючи за ще ширше введення до нормативного вжитку таких одиниць — наприклад, *азиянт*, *безужиточний*, *відвасмнити*, *відпружитися*, *долегливість* «недуга», *зникомий*, *нап'яття* «напруга», *незаводний*, *призвоїтий*, *слічний* та ін. [Вакулєнко 2018: 236–237].

(ведучий цієї телевізійної програми), із заступленням *це* на *то*: «Зброя — *то є* <...>» (див. р. VIII п. 3.1.2.1).

У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним гово-рам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від кінцевого звука попереднього слова, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб*. Як і переважна більшість подібних явищ сучасного мовлення, це характерно переважно для осіб, які прагнуть спілкуватися добірною літературною мовою, але не впевнені у своєму володінні «справж-ньою» українською мовою; відчуття мовцем того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. рос. *бы, чтобы* як основні, нейтральні варіанти (див. докладніше р. VIII п. 1.2.5)⁸⁹.

Поширилися випадки наголошування *донька́*, мн. *пані́*, *налагоджувати*, *на початка́х*, у дієслівних формах: *ка́жу, було́, іде́мо, іде́те* і под. (див. докладніше р. VIII п. 1.3) (подібність наголошування *іде́мо, іде́те* та ін. і рос. *идём, идёте* та ін. при цьому також не бентежить мовців⁹⁰).

Щодо конотативного образу певних галичанізмів у сприйнятті відповідних «інте-лігентських» кіл «Великої України» — як одиниць вишуканішого стилістичного реєстру, «культурнішого» плану — можна навести, зокрема, такі зразки оцінних суджень з боку «східняків»: «*Філіжанка* — це така маленька чашечка для кави. У Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: „Дайте мені *чашку* кави!“ — означає кинути на себе невігідну тінь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будьо-нівці та косоворотці» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19); «Жителей центральной и восточной Украины западный регион всегда интересовал своим особым укладом и стилем жизни: вкусом, манерами, волнующей речью, переливающейся необычным акцентом и интонациями. В предложении выпить „*філіжанку* кави“ угадывается музыка ароматов и необходимость соблюдения некоего ритуала, известного избранным и посвященным. Это вам не заурядная „*чашка* кофею“ из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Ро-манец. — Журнал «Зеркало моды», м. Київ, 1998, № 2, с. 6). Пор. також ніби як прагнення «інтелігентних» представників Наддніпрянщини вставляти в своє мовлення подібні слова — у спонтанному спілкуванні теле- і радіожурналістів зі своїми співрозмовниками: «Ми згадували вашу *маринарку*, чи, як ми звикли називати, *піджак*» («1+1», «Сніданок з „1+1“»: ведуча програми в розмові із запрошеним російськомовним гостем, який, найімовірніше, вперше почув тут це слово); «<...> поплакати у жилетку (або в *камізельку*, як кажуть у Західній Україні» (Н, програма «Студія. Вечір», 30.12.1998).

У сфері етикетної номінації осіб у межах тенденції до коригування нормативного слововжитку розвинулася досить поширена тепер практика офіційного ввічливого звер-тання та іменування (в 3-й ос.) щодо осіб аж до найвищого в державній ієрархії рівня за формулою «*пан (пані) + особове ім'я*» (хоча така практика цілком недоречна поза межами розмовно-побутового спілкування, і вона безпідставно приписується мововжитку діаспори й Галичини): *Пане Леоніде!*, *Пане Борисе!*, *Пане Сергію!*, *Пані Ольго!*, *Пане Миколо!* і т. ін. — звертання до Президента, міністрів уряду України, народних депутатів, генералів та ін. (див. докладніше р. X п. 7.1.2.2.2.3).

По-третє, тенденції до «елітарного» слововжитку / словотворення досить широко простежуються також (особливо в мові ЗМІ, художньої літератури) у межах лексики

⁸⁹ Пор., з іншого боку, критичне сприйняття цієї тенденції та тих осіб, які проводять її в життя, «гадаючи, що так „українськіше“». А насправді стовідсотково копіюють російське „чтобы“» [Федотюк 2005: 63].

⁹⁰ Пор., однак, з уст відомого пропагандиста чистоти української мови (із західної діаспори, але походженням зі Східної України): наголошування *живе́мо, розі́б'єте, перейме́ш* — це вплив «мови старшого брата» [Караванський 1994: 15–16].

з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями як творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто ніби як перманентне відштовхування від уже наявного мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява таких слів, як *чільник* і майже відразу ж — *очільник* (див. VIII п. 4.3.1), які стали активно конкурувати в мові ЗМІ зі словами *керівник*, *начальник*: «NN, очільниця штабу 46-ого авіаполку» (Еспreso, 20.06.2016: рухомий рядок новин); помітна активізація в ужитку одиниць *неуникний* («Отже, суржик — неуникний?»: О. Гриценко. — В кн.: Нариси української популярної культури. Київ, 1998, с. 638; «Асоціації з “помаранчевим Майданом” неуникні»: О. Зварич. — УМ, 13.12.2011, с. 6; «має діяти неуникність покарання») і *неуникнений* (М-во, 2004, № 2–3, с. 92) — у конкуренції з *неминучий* (пор. пол. *nieunikniony*; можливо, також під неусвідомлюваним впливом рос. *неизбежный*); *непроминуций* і *непроминальний* («непроминуций слід»: М-во, 2015, № 1, с. 95; «Серед безлічі проблем у нашому рідному телегосподарстві однією з пекучих і непроминальних є необхідність створення власних художніх програм <...>»: В. Гужва. — ЛУ, 14.11.1996; Наталка Поклад. *Непроминальність* справжності. — Сл. Пр., 20.01.2005; див. також про це в р. VIII п. 4.3.3.1) — у конкуренції з *неминуций* (пор. пол. *nieprzemijający*; можливо, також під впливом рос. *непреходящий*); *передовсім*, з можливим наголосом також на *о* (пор. *передусім*); *спротив* (пор. пол. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*), яке чомусь значно активізувалося в ужитку в конкуренції з безперечно «справді українським» *опір* (див. VIII п. 5.2); *тожсамість* (пор. пол. *tożsamość*), хоча в українській мові в цьому значенні вже існує не тільки *ідентичність* (з коренем неслов'янського походження), а й *тотожність*, що сприймається як власне українське (це запозичення з чеської мови: ЕСУМ); *особний* і прислівник *особна* — у конкуренції з *окремий*, *зокрема* (пор. рос. *особый*, в *особенности*, пол. *osobny*); прийменник *упродовж* (пор. кваліфікацію його як ненормативної одиниці, що виникла під впливом рос. «в продолжение»: Ог. 1924, с. 74), що став активно конкурувати в часовому значенні з *протягом* (хоча, наприклад, і *опір*, і *протягом*, які останнім часом унаслідок відзначеної конкуренції дещо звузили обсяг свого функціонування, важко, звичайно, запідозрити в якійсь «неукраїнськості»).

До цього напряму елітарного пуризму — в загальному руслі відштовхування від «офіційного» мовного стандарту — прилягає також поява в ужитку в межах описуваного періоду іменника *пропонова* замість давно вже усталеного *пропозиція* (приклад уживання *пропонова* див. далі в п. 3.5.2; пор. бр. *прапанова*, але невідомо, чи могло воно бути при цьому джерелом впливу на українських мовців), поява, що її інакше як мовним снобізмом пояснити важко (хоча зовні це може сприйматися як приклад власне етнізаційного пуризму — заміна іншомовного слова його більш українізованим відповідником).

По-четверте, як окрема тенденція в загальних межах коригування стандарту української мови виділяється ухил у бік певного гіперкоректного «окнижнення» в доборі заміників до одиниць нейтрального й навіть розмовного стильових шарів, що виявляється найпомітніше:

а) у заміні тих чи інших слів і зворотів, нейтральних у стильовому плані, але, можливо, «небажаних» для мовців у плані чистоти й автентичності української мови, одиницями більш або явно «книжного» звучання: див., наприклад, у р. VIII п. 5.1.3 про тенденцію до заміни прийменника *при* складеним прийменником *під час*, дісприслівником, підрядним реченням (не *при розроблянні проєкту*, а *під час розроблення проєкту*, *розробляючи проєкт*, *якщо розробляємо проєкт*). Це привертає до себе увагу також у відтворюванні живих діалогів, розмовних партій звичайних, простих людей у мові перекладної (з російської мови) кіно- і телепродукції як наслідок добору до «простіших» і

широковживаних слів оригіналу одиниць вищого стилістичного регістру або просто невживаних «у народі», наприклад: рос. «— Война, она *навроде* крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона *на кшталт* селянських жнив» (НТН, т/с «Вечный зов», 27.10.2009: слова простого селянина); рос. «— Люда! *Вертолёт!*» / укр. «— Людо! *Гелікоптер!*», «— *Карты* у вас? — Нет, *карты* у Бориса» / укр. «— *Мапи* у вас? — Ні, *мапи* в Бориса» (Інтер, т/с «Тайга. Курс выживания», 22.01.2004); «я тобі *перетелефону*ю» (пор. рос. *перезвоню*), *духова шафа* (пор. рос. *духовка*) (приклади також з мовлення «простих» людей із перекладних телефільмів);

б) у мовленні осіб з базовою не українською, а конкретніше — з російською, мовою, а також носіїв інших (нелітературних) різновидів самої української мови в умовах нинішнього масового переходу на користування (постійне або, частіше, ситуативне) УЛМ [див. про це також: Ажнюк 2011]. Не спілкуючись постійно, тим більше з дитинства, українською стандартною мовою, особливо її розмовним стилем, і не маючи достатньої впевненості у своєму володінні «справжньою» УЛМ, такі мовці мимоволі припускаються в доборі тих чи інших мовних одиниць стільової гіперкорекції — з відштовхуванням від російської мови, наприклад: «злочини, скоєні на *теренах* України» (пресофіцер управління МВС в офіційному виступі перед журналістами — замість нейтрального *на території*) (див. також у цьому плані п. 4.3).

Щодо вживання в УЛМ у межах описуваного періоду в загальному руслі посилення етнізаційного антиросійського пуризму церковнослов'янізмів — одного з традиційних для східнослов'янських літературних мов джерел уживання одиниць високого (вищого) стилістичного регістру, то вона загалом продовжує звучуватися (див. у р. VIII п. 5.1.3 про конкуренцію між словами *глава* [сім'ї, держави, церкви] — *голова*, *азбука* — *абетка* та ін.), що спостерігається не тільки в мові ЗМІ, а й у деяких нормативних словниках (див., зокрема, РУС 2003, РУС-4). Хоча в оригінальній (не перекладній) художній літературі ця традиція, особливо яскраво представлена свого часу в творчості Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, а пізніше, хоча й меншою мірою, у Максима Рильського, Павла Тичини, у перекладах Миколи Лукаша, не згортається (зокрема, в творчості Ліни Костенко, Бориса Олійника), знаходячи підтримку також з боку авторитетних в українському культурному середовищі осіб⁹¹. Наприклад: «*Блажен* той муж, *воистину блажен*, / котрий не був ні блазнем, ні вужем. / Котрий *вовік* ні в *празники*, ні в будні / не піде на збіговиська облудні. / <...> / І між людьми не буде одиноким, / стоятиме, як *древо* над потоком <...>» (Ліна Костенко. Давидові псалми. Псалом 1).

Дискусії щодо питання про місце елементів церковнослов'янської мови в УЛМ — у конфесійному стилі (але тим самим так чи інакше — і в загальнолітературній мові загалом) — активізувалися також у зв'язку з відновленням / розширенням функціонування української мови в конфесійній сфері: ті, хто «за» [див., наприклад: Белей 1999], підкреслюють їхній вищий, піднесеніший стилістичний статус [див. огляд цього питання також: Гентшель, Тараненко, Целлер 2019: 37–40].

Проте в тих окремих випадках, коли церковнослов'янські елементи не мають прямих аналогів у сучасній російській мові або представлені також у мововжитку УГКЦ, можна констатувати нові факти їх поширення в загальноукраїнському мовному просторі. Наприклад, як елемент стилістичного оформлення — уживання слова «*Оглав*» (є в Жел.; СУМ-11, СУМ-20, УАС подають його як архаїзм, у Грінч. воно відсутнє) замість «Зміст» у деяких нових журналах етнографічного та історичного спрямування («Берегиня», «Пам'ять століть»); «Христос *рождається!*» — напис в оформленні вертепного дійства під час святкування Різдва (наприклад, 7 січня 1997 року на майдані Незалежності в Києві).

3.5.1.2. Тенденції до функціонування та дальшої розбудови структури літературної мови на засадах регулярності виявляються в посиленні уваги як до вживання, так і до

⁹¹ Пор., наприклад: «<...> в українській мові стільки запозичених слів, а ми часом боїмося навіть церковнослов'янізмів і чомусь відлучаємо їх від української мови <...> Вони абсолютно необхідні як певна стилістична барва для якихось патетичних почуттів, для філософських понять <...> Вони для нас такі ж рідні, як і для російської мови, яка ними широко користується» [Дзюба 1992: 63; див. також у цьому плані: Огієнко 1995: 220–221].

творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови (в усякому разі — у баченні провідників і прихильників цих тенденцій).

Так, на рівні слововжитку під пильним контролем літредакторів у писемній формі функціонування УЛМ перебуває явище варіантності єднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в-* / *у-*, прийменників *з / із* — як один із чинників милозвучності української мови. Факт, що характерне для української мови явище стає тепер ще більш упорядкованим, слід, звичайно, тільки вітати, але до такого чергування часто вдаються вже просто механічно, керуючись тільки фонетичним фактором або уникаючи повторів у межах контексту того самого слова і діючи при цьому всупереч стилістичному та семантичному чинникам (тут, як і в багатьох інших подібних випадках удосконалювання чого-небудь, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом»), наприклад: *дні й ночі*, роман *«Війна та мир»*, *Боснія та Герцеговина*; *вплив / уплив (під упливом чого-небудь, він упливого людина), внутрішній / унутрішній, взаконювати, внемозливлювати, вточняти* і под.; «разом *із* тим», в УП 2019, с. 30: «біг *із* бар'єрами», у текстах дисертацій: «*Із* цією метою проаналізовано <...>», «огляд *із* позицій комунікативної лінгвістики» (див. докладніше про це далі в п. 4.1.3, а також у р. VIII п. 1.2.5). Пор. полемічну характеристику випадків такого роду як зразків «псевдоукраїнізації» — у критичних зауваженнях одного з авторитетів цього періоду для широких кіл мовців у сфері культури української мови щодо рекомендацій іншого відомого мовознавця послідовно вживати в позиції між приголосними *із*, а не *з* («термін *із* галузі фізики» і под.: А. Бурячок. — Час, 24.07.1997, с. 12): «Ми всі <...> говоримо “хліб з маслом”, “кров з носа”, “іспит з математики”, а не “хліб *із* маслом”, “кров *із* носа”, “іспит *із* математики” <...> Те, що боронить доктор філології, — зайве ускладнення української мови, ще один бар'єр на шляху її вивчення» [Караванський 2001: 86–87]; так само в критичних зауваженнях щодо УП 1999: «У проекті правопису наводиться правило чергування прийменників “з” та “із”, яке вимагає писати й говорити: *іспит із математики, термін із фізики, кров із носа*. Така вимога суперечить мовній практиці минулих поколінь, відбитій у мові наших класиків <...> За проектом нового правопису треба сказати: *сплигнув із коня*. Чи ж не анекдот?» (Св. Караванський, США. Жива мова : Відкритий лист до голови Кабінету Міністрів України. — УС, 17.02.2000, с. 14).

Прагнення до неухильного дотримування тієї чи іншої вимоги нормативних настанов, тобто безперечний позитивний бік аналізованого явища, можуть, однак, стримуватися як особливостями самого мовного узусу, так і недостатньою опрацьованістю того чи того питання в самих нормативних джерелах (у мовознавчій літературі, в довідниках). Наслідком цього, з одного боку, може бути практична неможливість виконання мовцем певного нормативного припису (наприклад, у усно-розмовній практиці неможливо знайти відповіді на багато сумнівних, дискусійних моментів уживання форм кл. в., у самих нормативних довідниках тут нерідко простежується непослідовність, хитання або й узагалі відсутність цих словоформ: див. р. VIII п. 2.1.3.6). З другого боку, у прагненні до бездоганної української мови збільшилися випадки невинуватної гіперкоректності. Так, у мовній практиці (особливо в ефірних ЗМІ) активізувалися такі, наприклад, зразки відмінювання складених кількісних числівників, як «зарахувати *трьохсот двадцятьох вісьмох* студентів» (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у назвах істот має дорівнювати формі род. в.), «*ста сорока чотирьох* пасажирів відправили додому» (т/к К1, «Один день», 7.03.2007), навіть у конструкціях з наступним кількісним іменником: «*сімох сотень* хворих можуть перевести на домашнє лікування» (СТБ, «Вікна», 11.02.2008) (див. докладніше р. VIII п. 2.3.1.2). Посилення тенденції до розширення вжитку присвійного займенника *їхній* (див. р. VIII п. 2.4.1) замість форми род. в. *їх* (від *вони*) демонструє в мовній практиці також випадки, де форма *їх* має не присвійне, а об'єктне значення: «політика великих держав щодо малих, спрямована на *їхне*

економічне завоювання» (мається на увазі, звичайно, *завоювання не чис, а чого*), «товари під час їхнього перевезення псуються»; конструкції з безособовими віддієприкметниковими формами на *-но, -то*, які означають дію певного суб'єкта, дедалі більше вживаються замість конструкцій з пасивними дієприкметниками скрізь, де у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції: «Мій час в ефірі *вичерпано*» (див. р. VIII п. 2.5.5.1).

Цілеспрямовані тенденції до перебудови й розбудови словотвірної системи української мови реалізуються в руслі такого коригування у двох основних напрямках.

По-перше, це прагнення до дальшого впорядкування системи словотворення в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять⁹². За словами ініціаторів і розробників цього напрямку (це переважно термінологи — представники точних наук), необхідність у його розробленні продиктована насамперед потребами «наукової і технічної» української мови, з відомих історичних причин недостатньо розвиненої в попередній (радянський) період, але, оскільки такі пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не тих чи інших конкретних лексичних одиниць, а моделей словотворення, він, звичайно, неминуче має знаходити вихід на рівень УЛМ у цілому (див. докладніше про це: р. VIII пп. 4.3.8, 4.3.3.8, 4.3.6.5). Наприклад, замість досі єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника від 2-3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*: «синонімні назви»), *синоніміїний* (від *синонімія*: «синоніміїні відношення») і *синонімічний* (від *синоніміка*: «синонімічне багатство»), так само: *термінологічний* (наприклад, *словник*) — *термінний* (наприклад, *лексика*; цей прикметник подають уже й деякі загальномовні нормативні словники: СУМ 2012). Хоча, здавалося б, з одного боку, словосполучення з прикметниками *синонімічний* і *термінологічний* досі не породжували небажаного неоднозначності розуміння — незалежно від поєднуваних з ними іменників, а з другого боку, розмежовування в уживанні таких прикметників досить часто може бути проблематичним (пор., наприклад: «Минулого сторіччя українська *термінна наука* перейшла кілька етапів». — Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2004, № 503: Проблеми української термінології, с. 3; чому не можна сказати також *термінологічна наука*?). Найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — *ізолювальний* (призначений для виконання відповідної дії) — *ізолювний* (здатний бути суб'єктом такої дії) — *ізолювний* (здатний підлягати такій дії) — *ізолювання* (незакінч. дія) — *зізолювання* (закінч. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); *падати* / *упасти* — *падання* / *упадення* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії) (див.: Войн. / Морг. 1997, с. 64, 127). Стали пильніше стежити (особливо в рекомендаціях для наукової мови) за розмежовуванням уживання віддієслівних іменників на *-ння, -ття* залежно від загального змісту повідомлення як назв відповідно незавершеної або ж повторюваної / завершеної або ж одноразової дії («після неодноразового *очолювання* / після останнього *очолення* уряду»; *ізолювання* / *зізолювання*), віддієслівних іменників як назв завершеного процесу і як назв його наслідків (*випарування* — *випар*, *зізолювання* — *ізоляція*); у різноманітних проєктах розбудови української наукової мови проводиться тенденція до якомога повнішого й чітко

⁹² Тенденції до інтелектуалізації сучасних літературних мов — так, як їх тепер звичайно розуміють у мовознавстві (див., зокрема: Вступ, п. 2), — належать переважно до сфери виявів соціального вектора в розвитку відповідних мов, але на сучасному етапі розвитку УЛМ (як, наприклад, і в 1920-ті роки) вони визначаються також активізацією відповідних національно-мовних чинників.

регульованого номінативного охоплення сфери ознак за їхньою активністю / пасивністю (*ізоливній* — *ізолювній*); значно інтенсифікувалося творення пасивних дієприкметників.

По-друге, це розширення застосування однієї з трьох основних суфіксальних моделей фемінізації в межах творення гендерно-«правильної» номінативної системи — із суфіксом *-(к)ин-я*, активізованим у сучасному вжитку не без впливів з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик, який явно посідає вище місце на шкалі стилістичного регістру порівняно з іншими моделями моції (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1), уже навіть вступаючи з ними в конкуренцію: пор., наприклад, новіші *плавчиня, покупчиня, жрекиня* і досі вже наявні *плавчиха, покупниця, жриця*.

3.5.2. Можливе також ширше розуміння «елітаризації» УЛМ, у межах якого слід розглядати вже сукупність актуалізованих тепер нормотворчо-стилістичних тенденцій різних напрямів, реалізація яких приводить до формування такого образу літературної мови, що істотно вирізняється своєю «добірністю» та «українськістю» на загальному тлі звичайного сучасного літературномовного узусу. Пор., наприклад, контексти на зразок наведених нижче, функціонування яких у попередній період було б, звичайно, далеко менш очікуваним: «*Зауваги й пропозиції до проекту нової редакції Українського правопису, що його* (проект) опубліковано 15 серпня 2018 року» — заголовок публікації (Р. Воронезький. — Сл. Пр., 15.11.2018, с. 6); «*Дизельні двигуни примхливі до палива й оливи*» (ГПУ, 13.09.2013, с. 11), пор. узвичаєні досі в цих значеннях *пальне* і *масло*; «*Фотограф знімавав 4-х сестер 43 роки поспіль*» (УП, 10.12.2019); «*Витоки і суть шістдесятництва та його вплив на сучасність простежила доктор філологічних наук NN, застановившись на особливостях <...>*» (Кор. «ЛУ». Уроки шістдесятництва. — ЛУ, 25.05.2000): чим це краще від *зу(с)пинившись?*, «*І все ж це окрема тема великої розмови, яку автор лише пунктирно означив. Головне, над чим він застановляється, — це ті підвалини національного духа, на яких, власне, й ґрунтується цей негучний патріотизм*» (Л. Тарнашинська. — ЛУ, 13.01.2000): чим це краще від *задумється?* (СУМ-11 не давав цього дієслова, а СУМ-20 дає, але з позначкою «діал.»); з виходом також на рівень синтаксису — наприклад, у перекладах: «*А директорів з очей течуть сльози*», «*На чолі вона мала фурункул*» — у російському оригіналі це відповідно «*У директора из глаз текут слёзы*» і «*На лбу у неё был фурункул*» (КВ, 19.09.1997). Ось деякі міркування з цього приводу відомих українських мовознавців, висловлені ними наприкінці 90-х років (слід, утім, відзначити при цьому, що за період, який минув відтоді, вже багато чого з таких нормативно-стилістичних нововведень стало більш чи менш звичним): «Іноді складається враження, що заміну загальновідомих слів словами маловідомими, але, так би мовити, гарними, екзотичними, роблять єдино задля прикрашання мови; особливо це неприйнятно тоді, коли вони нанизуються одне на одне і читачеві раз у раз доводиться спотикатися, читаючи такі тексти. Ось приклад: “Цей вислів має давню історію, а символічний *назагал* титул особливо цінується в провідних футбольних державах, де *завичай* щиро шанують традиції. *З’ява* абсолютного чемпіона — це свідчення <...>” Тут же неподалік ще подібне — *навзаєм*» (С. Головащук. Дещо про мову й сучасне мовлення: Полемічні нотатки. — ЛУ, 18.09.1997); «В сучасному офіційному та публіцистичному стилях спостерігається процес не стільки стилетворення, скільки стилістичного декоративізму, що видається за “елітарний сленг”: *завичай, наразі, позаяк, попри* і майже не чути *хоч, незважаючи на, щоб*. Помічають, що й наш Президент [тоді це був Л. Кучма. — О. Т.] каже *аби* замість *щоб*, а тому самі кажуть тільки так, забуваючи, що йому виступи пише журналіст», «Під впливом діаспорної вимови з’явилася й у нас мода на [r] <...> у словах іншомовного походження. Та чому маргінальні речі треба робити центральними?», «Вибір слова *філіжанка* або *чашика* [див. про таке зіставлення стилістичних образів цих двох іменників вище в п. 3.5.1.1. — О. Т.] протиставляє дві різні культурні

ситуації, з яких одна нібито елітарна, вища, а друга навмисне знижена» (С. Я. Єрмоленко. — Д, 24.07.1998, с. 18).

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антиномії між узусом і новими елітаризованими й постійно «вдосконалюваними» (як з належними для цього підставами, так і без них) протягом трьох останніх десятиліть нормами УЛМ, між її реальною комунікативно-прагматичною нормою і нормою хоча й ідеалізованою («виміряною»), але ніби більш «справжньою» (для певних кіл мовного соціуму), тобто про увиразнення диглосії між різними сферами використання УЛМ (див. Вступ, п. 1.6, а також нижче пп. 5, 4.3). Пор., наприклад: «У сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми», коли перша — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов», а друга — це «використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння» [Єрмоленко 2013: 255–266]⁹³.

3.5.3. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася також у вживанні слова *еліта*, пор.: *політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта* країни (навіть *еліта кримінального світу*), *регіональні еліти* країни (див. р. І п. 6.2.1), і поняття «мовної еліти» тепер уже можуть зводити просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять). Так, відзначивши, що до «мовної еліти українського народу прийнято [? — О. Т.] відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо й телебачення» (хоча серед критеріїв, яким мають відповідати представники мовної еліти, при цьому цілком слушно подано такі достатньо високі вимоги, як блискуче володіння літературною мовою, ораторські здібності, великий словниковий запас, правильна вимова, гарна дикція, мистецтво мовного етикету, володіння однією чи більше іноземною мовою та ін.), деякі автори з очевидною легкістю констатують наявність досить широких кіл «мовної еліти», наприклад, в одній з областей України (причому якраз тих, де функціонування УЛМ, м'яко кажучи, не є особливо поширеним): «<...> анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів <...> засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96% респондентів, і тільки 4% опитаних вважають, що мовної еліти немає. На питання “Чи відносите Ви себе до мовної еліти?” отримано відповідь “так” від 16% студентів <...> Водночас 87% студентів обов'язково хотіли б нею стати <...> Анкети викладачів вищих навчальних закладів засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до мовної еліти» [Реутська 2005: 63–64] (можливо, частина опитуваних відносить себе до російськомовної еліти, але становище з бездоганим володінням і користуванням цією мовою тут — як, до речі, і в самій Росії — також не можна вважати блискучим). Пор., з іншого боку, цілком протилежну крайність в оцінюванні мовної ситуації в Україні під цим кутом зору: «Сьогодні в Україні практично немає навіть

⁹³ Дослідники сучасного стану білоруської мови також відзначають зростання «елітаризму» літературної мови [Mieczkowska 2012], особливо виразне в 1990-ті — на початку 2000-х рр. (ще, очевидно, показовіше тоді в Білорусі, ніж для української мовної ситуації), наявність тенденції до її «аристократизації» і навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на їхню думку, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого (інтелектуального, елітарного) стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти [Лукашанец 1998: 188–189].

української мовної еліти, а тим більше “мовної аристократії”», оскільки наукова й творча інтелігенція країни творила переважно російською мовою [Космеда 2014: 129].

Слід, безперечно, відповідальніше підходити до розуміння наявності елітарної мовної культури в тих чи тих сферах мовного життя українського суспільства. Значно більше підстав говорити при цьому про сфери й масштаби функціонування не «елітарної», а «зразкової» або й просто «звичайної» літературної мови, проте і в цих питаннях навіть щодо тих мовних ситуацій у сучасному слов'янському світі, де справа з функціонуванням літературних мов стоїть набагато краще, ніж в Україні з українською мовою, дослідники виявляють обережність. Так, під елітарною мовною культурою російські мовознавці розуміють не просто володіння правильним мовленням, а насамперед блискуче вміння використовувати широкий арсенал виражально-зображальних засобів російської літературної мови, що трапляється не так уже й часто [див.: Гольдин 1993: 10; Кочеткова 1996], тоді як більшість освіченого населення Росії є «носієм не елітарної, а “середньолітературної” мовної норми, для якої характерне неповне володіння нормами літературної мови, у тому числі й функціонально-стильовими» [Сиротинина 1994: 94]. Типовим середовищем функціонування зразкової польської мовної культури вважають мову інтелігенції, причому бажано вже не в першому поколінні [див., наприклад: Markowski 1999: 1723–1724; Kurkowska 1971: 70–73; Lubaś 2009: 125].

Щодо української мови, то навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним, у нас усе ще недостатньою мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця, і тому мовці ще явно недостатньо дбають про культуру свого мовлення. Так, наприклад, у мовленні представників інтелігенції, навіть гуманітарної, нерідко трапляються відступи від норми в наголошуваннях слів, у їх відмінюванні, особливо в складних і складених числівниках, у синтаксичних зв'язках слів тощо. Упадають в око випадки вимови на зразок *інтелегенція*, *інтелегент* («Своєрідним зразком недбалого ставлення до орфоепічної норми можна вважати варіанти вимови слова *інтелегенція*» [Літературна норма... 2013: 269]), *б'юлетень*, *-тня*, «депутатська *недоторканість*» (у тому числі й у мовленні багатьох депутатів ВР); замість нормативного юридичного терміна *запобіжний захід* («обрати запобіжний захід») багато хто навіть з дипломованих юристів та правоохоронців уживає *міра запобіжного заходу*, тобто контаміновану форму української назви і рос. *мера пресечения* (див. р. II п. 1.2.2); хоча в Україні 2022 року у зв'язку з вторгненням військ РФ цілком офіційно запроваджено *воєнний стан*, усе одно часто вживають ніби «правильнішу» і «власне українську» назву *військовий стан*; назва грошової одиниці нової України часто фігурує, причому не тільки в мовленні «простих» людей, у формі чол. р.: *сто гривнів* (див. р. VIII п. 2.1.1.6). Ось кілька зразків публічного мовлення деяких провідних акторів Київського українського драматичного театру імені Івана Франка: *шо, шоби, біль була, до семидесяти* («1+1», ТСН, 6.10.2006, 27.8.2011: Богдан Ступка); *всьо*, «в *семидесятих* роках», *нашою біллю*, *наслідник*; «*анікдот* розказував», «*виключ* камеру» (СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998: Богдан Бенюк). Цілком очевидно, що актори й самі не дуже прагнуть розмовляти за межами своєї основної діяльності зразковою мовою. У сучасних умовах досить широкого публічного висвітлення діяльності органів судової системи, яку здійснюють тепер переважно українською (а не російською, як до цього) мовою, телеглядачі та радіослухачі дуже часто мають можливість чути, як судді (у тому числі Конституційного Суду, Верховного Суду) і прокурори виголошують свої промови невиразною, майже нерозбірливою скоромовкою.

Поняття елітарності мовних норм і мововжитку в цілому поки що можна застосовувати до особливостей мовлення лише окремих представників загалу носіїв / користувачів УЛМ. Що ж до його переважної більшості, то тут добре було б досягти хоча б

рівня зразкової літературної мови, а «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть.

Див. також у п. 6.3 про вибір орієнтирів у сучасних пошуках зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови.

4. Активізація змін у межах явища мовної варіантності. З виходом української мови як державної мови країни в широкі сфери суспільного життя в ній увиразнилися досить помітні зрушення у функціонуванні явища варіантності (як власне структурної варіативності мовних одиниць, так і варіювання тих чи інших назв, зворотів, конструкцій шляхом заміни їх синонімічними), що також є одним із свідчень настання якісно нового, певною мірою переломного етапу в розвитку літературної мови. Такі зрушення зумовлюються складним комплексом різних факторів і приводять як до розширення цього явища в цілому (дослідники пишуть навіть про «вибух варіантності» [Єрмоленко, Дзюбишина-Мельник 1993: 200]⁹⁴), так і (поки що значно менше) до звуження в ужитку тих чи інших варіантних рядів. В основі зростання варіантності, з одного боку, лежить значне розширення соціальної бази УЛМ — а) соціальних сфер її використання, тобто впровадження її в набагато ширшу, ніж досі, конкретно-практичну площину функціонування, б) кола її носіїв і просто ситуативних користувачів за рахунок верств населення, не впевнених у своєму володінні нормативною українською мовою; з другого боку, істотні зміни в підходах мовного колективу до користування літературною мовою — це як ослаблення вимогливості до дотримування мовних норм (лібералізація мововжитку) у загальному контексті демократичних віянь у суспільстві (див. р. II п. 1), так і, навпаки, активізація прескриптивно-нормативних тенденцій з прагненням до вдосконалення «офіційної» літературної мови (див. вище пп. 1–3). В основі ж обмеження цього явища в багатьох інших випадках і звуження тих чи тих конкретних виявів варіантності лежить, з одного боку, також активізація прескриптивно-нормативних тенденцій (із витісненням з ужитку тих одиниць, що видаються не властивими українській мові), з другого ж боку, — впровадження УЛМ у багатьох сферах функціонування зі сторінок словників та інших довідників і підручників у реальну, живу мовну практику, тобто її «притирання» в умовах конкретної мовної дійсності (з витісненням тих одиниць, що їх мовці стали сприймати як зайві в комунікативному плані або й нерівнозначні щодо інших у семантичному плані).

4.1. Розширення явища мовної варіантності. Ці процеси виявляються переважно як множення варіативності мовних одиниць на всіх рівнях структури УЛМ (разом зі зростанням варіативності орфографічного оформлення великої кількості слів) і синонімічної варіантності найменувань (слів, зворотів, конструкцій), але також, хоч і меншою мірою, як певні ознаки варіантності нормативно-правописних кодексів УЛМ як таких (функціонування в мовній практиці одночасно норм кількох альтернативних правописів української мови — УП 1990/1993, УП 2019, УП 1960, УП 1928, проекту УП 1999 — і ще більшою мірою різноманітних еклектичних правописних засад: див. р. XI пп. 1, 2), різних редакцій української богослужбової мови (причому не тільки в різних конфесіях, а й у межах однієї церкви) і навіть УЛМ у цілому — з поширенням у загальноукраїнському мовному просторі певних сегментів інших, «неофіційних» її різновидів (включно з варіантом західної української діаспори: див. р. V пп. 4, 5) і закликами до їх легітимізації

⁹⁴ Ще, очевидно, більшою мірою явище варіантності поширилося протягом 1990-х — початку 2000-х рр. у білоруській літературній мові [див., наприклад: Падлужны 1998].

(див. р. VII). У теперішній хвилі активізації явища мовної варіантності є свої як цілком позитивні, так і явно негативні наслідки.

Явища структурної варіантності мовних одиниць і синонімічної варіантності найменувань, як відомо, порівняно широко характеризували УЛМ XIX–XX ст. — ще задовго до описуваного періоду (див. Вступ, п. 1.7)⁹⁵. Якщо брати, зокрема, лексичний рівень, це в основному синоніми-дублети (лексичні і словотвірні), що а) прийшли в літературну мову з різнодіалектних масивів і взагалі з різних регіонів країни (наприклад, *лелека*, *чорногуз*, *бусел*, *бузько*, *гайстер*; *ждати*, *чекати*; *курити*, *палити*; навіть у назвах деяких християнських та етнографічних свят: *Водохреще*, *Водохрещі* мн., *Водохрещца*, *Водохрестя*, *Водохрещення* та ін.; *Масниця*, *Масляниця*, *Масляна*), б) прийшли з різних регіональних різновидів літературної мови — східно- і західноукраїнського, а також з мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років (*галстук*, *краватка*; *карта*, *мана*; *квартира*, *помешкання*); в) узагалі виникали як наслідок пошуків оптимального еквівалента до слів певної іншої мови, а оскільки протягом тривалого історичного періоду таким зразком у багатьох сферах функціонування української мови була мова російська, то це дуже часто пошук відповідників до російських слів (наприклад, у віддієслівних іменниках — назвах осіб за родом занять [див., наприклад, СУМ-11]: до рос. *сварщик* — укр. *зварник*, *зварювальник*, *зварювач*; до рос. *заготовщик* — укр. *заготівельник*,

⁹⁵ Цю ознаку структури української мови, особливо на лексичному рівні, можуть подавати як свідчення її багатства: «Великі можливості для розвитку літератури полягають у значній кількості абсолютних синонімів <...> в українській мові. Один із цих синонімів, як правило, має відповідник у російській, а другий — в польській або чеській чи словацькій мовах <...> Багатству синонімів наша мова завдячує своєю барвистістю; адже в цьому вона принаймні вдвічі багатша [! — *О. Т.*] за обох своїх сусідок, російську й польську мови» [Ткаченко 2006: 23–24], навіть як одну з її типологічних рис у разі міжмовного зіставлення: «Відмітною рисою української мови є наявність у ній великої кількості слів-дублетів, тобто слів, які не мають жодних семантичних і стилістичних відмінностей. Пор. рос. <...> *заметка* — укр. *замітка*, *нотатка*; <...> рос. *семья* — укр. *сім'я*, *родина*; рос. *парус* — укр. *парус*, *вітрило* <...>» [Кочерган 2006: 321], узагалі як одну з її ніби питомих особливостей: «<...> паралельні форми, як відомо, — одна із питомих [? — *О. Т.*] рис української мови, як-от <...> *артист* — *артиста*, <...> *туфель* — *туфля*, *клас* — *кляса* <...>» (С. Богдан. — УУ, 2000, № 7, с. 21). Пор. наявність аж трьох варіантів у найменуванні одного з досить великих українських міст: *Мукачеве* (офіційно прийнята в період 1947–2017 рр. назва), *Мукачево* (попередній варіант назви, який, однак, функціонував весь цей час, особливо в межах Закарпатської області, навіть у регіональному офіційному вжитку, оскільки місцеве населення не сприймало наведеної вище новішої, хоча й «українізованої» назви, а з 2017 року знов офіційно затверджений), *Мукачів*. Ось деякі варіанти навіть у межах найчастотнішої лексики побутової сфери (один з них має східноукраїнське, а другий — західноукраїнське походження): мн. *ма́ми* (род. *мам*) — *мама́* (род. *мама́в*), *та́ти* — *таті́*. Так само уже в хронологічних межах описуваного періоду — наявність акцентуаційних варіантів від прізвища другого Президента України: *Ку́чма* (найчастотніша форма, яка відповідає й наголошуванню вихідного апелютива) / *Кучма́* (переважно в російській мові, зокрема в Криму, у Росії, але також нерідко і в українському мовленні). Констатуючи наявність досить широких норм акцентуації в УЛМ XIX–XX ст., особливо численних випадків подвійного наголошування слова, дослідники відзначали, однак, поступову стабілізацію в цій сфері, зокрема: «В сучасних словниках уже немає, скажімо, випадків потрійного наголошення, які ще траплялися в Словнику Б. Д. Грінченка (*ба́йдуже́*, *дже́рело́*, *зна́мено́* та ін.)» [Пилинський 1976: 21] (пор., однак, випадки новокодіфікованої варіантності *зати́шний*, *зру́чний*: див. далі п. 4.1.3). У деяких випадках за наявними дублетами закріплюється семантична диференціація: *словотворення* — *словотвір*, *словотворчий* — *словотвірний*, *слововживання* — *слововжиток* (щодо останньої пари, то словники поки що не поспішають з розмежуванням її компонентів), хоча мовці все одно сплутують їх у вживанні. Пор. також, наприклад, пропозицію закріпити різне значення за такими спільнокореновими дублетами, як *сонячний* / *сонцевий*, *місячний* / *місяцевий*, *зоряний* / *зоревий* та ін. [Кочерга, Непийвода 1997: 28–29].

заготівник, заготовач і заготувач, заготовлювач, заготовщик)⁹⁶. Однак загалом слухна думка, що чим повніша синоніміка, тим багатша мова, має стосуватися все-таки насамперед тієї частини синоніміки, функціонування якої підпорядковане в мові певним семантичним та стилістичним настановам⁹⁷. Що ж до синонімів-дублетів, то між ними може встановлюватися конкуренція на шкалі оцінок не тільки «кращий — гірший», а й «свій — чужий» (пор., наприклад, трактування в різних колах української західної діаспори, переважно в мовних дискусіях між «галичанами» і «наддніпрянцями», як «більшовицької» то форми *хрещення*, то форми *хрищення*: див. далі п. 6). Широка наявність дублетності, варіантності, що неминує супроводжує становлення літературних мов як його побічний наслідок, «хвороба росту», є одним із свідчень недостатньої ще кодифікованості мови — це постулат теорії та історії літературних мов⁹⁸. Літературні мови в міру

⁹⁶ Показовою в цьому плані і складною щодо «натуралізації» в українській мові є, зокрема, доля українських відповідників до рос. *правомочный*, яке, в свою чергу, є калькою пол. *prawomotny*, а останнє — калькою нім. *rechtskräftig*: *правосильний* (з кінця XIX ст.), *правоможний*, *правомісний*, *управнений*, *уповноважений* (20-ті роки XX ст.), *правомочний* (від 30-х років до нашого часу), *правочинний* і знову *правоможний* (у 90-х роках).

⁹⁷ Давно вже помічено, що ті поняття (поняттєві комплекси), які з певних причин привертають особливу увагу мовного колективу, можуть стимулювати, притягуючи до себе, інтенсивний розвиток свого номінативного представлення в мові — за допомогою родо-видових і синонімічних рядів (відомо, наприклад, що в мовах північних народів виробилися розгалужені ряди на позначення снігу, у мові жителів пустель — на позначення верблюда, у традиційному селянському побуті було значно більше, ніж тепер, позначень для коней, волів), — це явище семантичної атракції, за Г. Шпербером (пор. також у р. I п. 9.1.1 про мовне явище протилежного спрямування — семантичну експансію) [див.: Sperber 1923: 45–49]. Однак це «правило Шпербера», зрозуміло, аж ніяк не можна застосовувати для пояснення явищ дублетності в УЛМ. Якщо в українській мові, наприклад, як нейтральні й приблизно однаково вживані функціонують два дієслова: *курити* (тютюн) і *палити*, а в сусідніх російській і польській — тільки по одному, це, звичайно, зовсім не має означати, що українці принаймні вдвічі більше схильні до цієї шкідливої звички, ніж їхні сусіди. Так само наявність розгалуженого синонімічного ряду *вельмишановний*, *глибокоповажаний*, *високодостойний* та ін. (див. далі п. 4.1.3) ще не свідчить про інтенсивне формування в українській мові особливої категорії ввічливості. Це факти лише особливостей розвитку УЛМ, але не мовної психології українців.

⁹⁸ «<...> В літературно виробленій мові не може бути безкінченного числа варіантів <...> Тільки літературно невироблена мова може кохатися в такому “багатстві” форм або видумувати штучні правила, як те все багатство упорядкувати <...>» [Ганцов 1990: 70]; «Велика кількість, численність у мові буває результатом не тільки її багатства, але і її бідності. Вона може свідчити про „неупорядкованість” мови, про невміння розмежувати те, що пізніше виразно розрізнятиметься» [Будагов 1977: 5]. Пор. серед «болючих» явищ УЛМ другої половини XIX ст. співіснування, наприклад, дублетів зі значенням «письменник»: *писатель*, *писальник*, *письменець*, *письмовец*, *письмар*, *писач*, *письменник* та ін., зі значенням «читач»: *читатель*, *читальник*, *читаць*, *читака* [див.: Чапленко 1970: 137]. Пор., наприклад, характеристику явища варіантності на всіх мовних рівнях як найпоказовішої ознаки стилю перших видань білоруської періодики [Мова «Нашай Нівы»... 2005: 3].

свого розвитку й удосконалення виявляють прагнення до поступового зменшення кількості таких дублетів ⁹⁹.

Але для мов бездержавних (у минулому або й тепер) народів, які не мають достатньої соціальної бази функціонування й розвиток яких значною мірою полягає в постійному «наздоганянні», наслідуванні певної іншої мови (мов), розв'язання цієї проблеми може значно розтягуватися в часі й бути досить болісним, стаючи джерелом розбіжностей у поглядах різних груп мовного соціуму. Усвідомлення того, що така літературна мова вже сформувалася як повноцінний і справді національний витвір культурно-мовного розвитку народу, може бути неоднозначним для різних верств суспільства (маються на увазі, звичайно, не ті суспільні кола, що взагалі несхвально ставляться до факту наявності відповідної літературної мови, а ті, що позитивно сприймають це), непевним, суперечливим, і час від часу, як тільки з'являються для цього відповідні суспільно-історичні умови, воно може переглядатися, переоцінюватися. Потреба в нагромаджуванні варіантів як передумова не тільки становлення літературної мови або її окремих стильових і жанрових різновидів, але і їхнього дальшого розвитку знов усвідомлюється як актуальна ¹⁰⁰ (посилення варіантності мовних одиниць у певні переломні періоди в житті відповідних суспільств, одним з яких став для слов'янських народів період кінця XX — початку XXI ст., характеризує, звичайно, розвиток усіх сучасних слов'янських літературних мов, але, наприклад, для чеської мови «вибух» варіантності став поширюватися в цей час насамперед при освоєнні — фонетичному, графічному, морфологічному, словотвірному — потужної хвилі нових іншомовних запозичень [див., наприклад: Martincová 1998] ¹⁰¹).

У загальних межах розширення явища варіантності мовних одиниць і варіювання назв в УЛМ новітнього періоду виділяється кілька основних ліній.

4.1.1. Це тенденція, що зумовлюється просто загальним ослабленням уваги суспільства до проблем культури мови, до її системної впорядкованості (у загальному контексті

⁹⁹ «В плані нормативному, образно кажучи, <...> українські *писаки, письмаки, писателі* і *письмовці* поступово перетворюються в *письменників*, які наприкінці XIX ст. звертаються вже не до *читателів, читальників* або *читців*, а до все більшого кола українських *читачів*» [Пилинський 1976: 177]; так само замість варіантного ряду *словар, словарь, словниця, словник* у нашому вжитку лишилося тільки останнє слово. Пор., з іншого боку, іронізування відомого російського письменника — колишнього киянина, але з не надто прихильним ставленням до факту наявності української державності та існування української літературної мови — щодо варіантності в назвах київських закладів (на відміну від уже усталених назв російською мовою) на початку 20-х років: «Это киевские вывески. Что на них только написано, уму непостижимо. Оговариваюсь раз и навсегда: я с уважением отношусь ко всем языкам и наречиям, но тем не менее киевские вывески необходимо переписать. <...> Нужно, наконец, условиться, как будет называться то место, где стригут и бреют граждан: “голярня”, “перукарня”, “цирульня” или просто-напросто “парикмахерская”! Мне кажется, что из четырех слов — “молошна”, “молочна”, “молочарня” и “молошная” — самым подходящим будет пятое — “молочная”. Ежели я заблуждаюсь в этом случае, то в основном я все-таки прав — можно установить единообразие. По-украински так по-украински. Но правильно и всюду одинаково» (Михаил Булгаков. Киев-город : Достопримечательности).

¹⁰⁰ Пор., наприклад, думку відомого білорусиста (станом на кінець 1980-х років), що сучасна білоруська літературна мова має й надалі необмежено поповнюватися варіантами і що суворо нормативний підхід до оцінювання мовних фактів для неї ще «не на часі» [Цыхун 1987: 205–206].

¹⁰¹ В УЛМ цього періоду також, звичайно, увиразнилося явище суто графічної варіантності (без охоплення при цьому звукового рівня, тобто самої вимови відповідних одиниць). Проте це відбувалося не тільки в освоєнні іншомовних запозичень, причому з ускладненням при цьому у зв'язку з переходом написання з латиниці на кирилицю (пор. уже наявну варіантність на зразок *кітч / кіч*), наприклад: *меседж / месидж, твітер / твіттер*, але також в уживанні великої і малої літер, у написанні слів разом, через дефіс і окремо (пор. *професійно орієнтований* і *професійно-орієнтований*, особливо знов-таки в «натуралізації» англійських запозичень, причому це явно незадовільно регламентує чинний правопис (див. р. IV п. 8, р. XI п. 5), пор., наприклад: *ток шоу / ток-шоу / токишоу*).

демократизації мовної практики та лібералізації в ставленні мовного колективу до користування мовою: див. про це р. II п. 1) і полягає у сплутуванні вживання різних уже наявних мовних одиниць, у паралельному вживанні двох чи більше одиниць з тим самим номінативним призначенням та творенні — знов-таки без належних для цього суто номінативних підстав — нових одиниць. Наприклад, у написах на вокзалах різних міст та на інших об'єктах у межах одного відомства — «Укрзалізниці», станом на початок 2000-х років (це стало виявлятися звичайно після переведення їх оформлення з російської мови на українську): до рос. *зал очікування* — крім уже усталеного в словниках *зал чекання*, це також *зал очікування*, *зал для чекання*; до *камера хранения* — крім уже давно рекомендованого словниками *камера схову*, також *камера зберігання*; на вагонах вантажних поїздів (до цього було рос. «Построен в ... г.»): «Збудований 199... р.» або «Побудований 199... р.». Звичайним не тільки в усній, а й у писемній мові є варіювання на зразок «рана (опік, отруєння) середньої тяжкості / важкості»; якщо досі словники подавали тільки *півпальто* (РУС 1948, РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11), то тепер, механічно йдучи за живомовною практикою, уже й *напівпальто* (УОС 2009, СУМ 2012); крім давно вже унормованого *парасолька*, словники подають також *парасоля* (УОС 2009), *парасоль*, *чол. р.* (СУМ 2012); у львівських газетах 1990-х — початку 2000-х років у рубриці гороскопів: *Близнюки* (ВЗ, П, «Гульвіса») — *Близнята* (Е, ЗВУ, СП). У вихідних даних одного зі словників зазначено: Англо-український словник : У 2 т. / Склад М. І. Балла (Київ: Освіта, 1996), хоча, наприклад, відповідні значення англ. *to compile* і *compiler* цілком адекватно перекладено в цьому ж словнику як «укладати; упорядковувати», «укладач; упорядник» (пор. також у Передмові до словника на с. 6, з одного боку, «укладач словника», з другого ж, — «складати словник»).

СУМ-11 цілком умотивовано подавав відмінність між словами-паронімами *рятівник* і *рятувальник* як «той, хто рятує або рятував кого-, що-небудь» і «той, хто займається рятуванням кого-, чого-небудь», але в РУС-3 до рос. як *спасатель*, так і *спаситель* було подано відповідник *рятівник*, а *рятувальник* (причому теж до обох цих слів) чомусь як «застаріле» (так само це зроблено вже в нових великих російсько-українських словниках: РУСНТ 1994, РУС 2003), хоча для похідних прикметників уже було проведено відповідне розмежування: *спасительный* «рятівний» — *спасательный* «рятувальний, рятівний». І, очевидно, з орієнтуванням саме на такі настанови після поширення української мови у відповідних професійних сферах як відповідник до рос. *спасатель* (це назва відповідної професії, а також певних посад) став уживатися варіант *рятівник*: «*Рятівник*» (саме такий напис був на формі співробітників Міністерства надзвичайних ситуацій); *День рятівника* (професійне свято насамперед співробітників МНС, що відзначається 17 вересня); «Бажаю здоров'я, товариші *рятівники*!» (міністр оборони на військовому параді в День Незалежності України 24 серпня 2014 року в Києві на Хрещатику до курсантів Академії цивільного захисту України), хоча пор., наприклад, уживання: *рятувальні роботи*, «*Рятувальна*», «*Аварійно-рятувальна*», «*Оперативно-рятувальна*» (написи на відповідних автомобілях). Однак поступово іменник *рятувальник* (з відмежуванням його від *рятівник* — рос. *спаситель*) усе ж ставав дедалі частотнішим у вжитку — у ЗМІ, у словниках (УРРУС, РУС-4), а протягом останніх років напис «*Рятувальник*» уже можна побачити й на формених куртках цих людей.

Найприкращим, звичайно, є те, що така дублетність найменувань поширилася на ті сфери функціонування УЛМ, де неприпустимі будь-які вияви можливої неоднозначності в розумінні семантики слова. Ось, наприклад, у Класифікаторі професій такі номінативні пари й навіть трійки, як (див.: КП 2005; так лишилося — за деякими винятками: знято, наприклад, *здавальник*, *оброблювальник*, *рятівник* — і в наступній редакції класифікатора: КП 2010): *гартівник* (скла) — *гартувальник* (буриштину); *заготівельник* (банних віників, геологічних зразків, продуктів, сировини) — *заготівник* (буриштину, водоростей, льоду); *здавальник* (приймальник-здавальник продукції) — *здавач* (водоростей); *лицю-*

вальник (музичних інструментів) — личкувальник (деталей меблів); оброблювальник (фотолітер, шрифтової продукції) — оброблювач (виноматеріалів, волокна, м'ясних туш) — обробник (волокна, кінофотоматеріалів, тканини); ремонтник (штучних споруд) — ремонтувальник (спортивних споруд); рятівник (матрос-рятівник, парашутист-рятівник, босць-газорятівник) — рятувальник (рятувальник-кінолог); складальник (продукції, іграшок, годинників) — складач (малюнка, поїздів); спеціаліст (спеціаліст-юрисконсульт, з питань кадрової роботи) — фахівець (з бджільництва, з комп'ютерної графіки); укладальник (виробів, продуктів консервування, тексту) — укладач (кінопрограми, опису об'єктів, лоцій, колагенової маси, партій тютюну). Непосвяченій людині важко, звичайно, зорієнтуватися, чи це наслідок просто звичайного недогляду упорядників класифікатора, їхньої неуважності або й мовної некомпетентності, чи, можливо, між членами цих пар слід усе-таки вбачати певні семантичні відмінності.

4.1.2. Це тенденція, що стимулюється номінативними потребами мовного колективу, які полягають у цілком усвідомлюваних ним, цілеспрямованих пошуках, у тому числі й творенні, відповідного адекватного позначення для того чи того фрагмента дійсності (часто це пошуки того чи іншого перекладного еквівалента). Наприклад, до рос. *ближнее и дальнее зарубежье* (новотвір початку 90-х років): *близьке (близьке) і далеке (дальнє) зарубіжжя (закордоння), близький і далекий закордон* (див. р. І п. 8.1); до англ. *public broadcasting*, рос. *общественное телерадиовещание* співіснують варіанти назв з прикметниками *суспільний / громадський* (пор., наприклад: «Бути чи не бути суспільному (громадському) телерадіомовленню України?» — ЛУ, 27.02.1997), причому навіть у власних назвах відповідних недержавних організацій: «Громадське радіо», «Громадське телебачення» — Національна суспільна телерадіокомпанія України; розмовні назви знака @ в позначеннях електронних адрес інтернет-пошти (безперечно, з орієнтуванням також на відповідні назви в інших мовах): спочатку найчастіше «собачка» («собака»), а згодом стали з'являтися «песик», «равлик», «мавпочка», «жабка», «вуха» (пор., наприклад, у білоруській мові: «сабака» — з російської мови, «мала» — з польської, «слімачок», «слімачок» — оригінальна білоруська назва [Важнік 2012: 287]); англ. *attachment* (файл, прикріплений до електронного листа) — *додаток, долучник, прикріплення, вкладення (вкладка)*, більш офіційно *вкладений файл*, навіть *прилога* (пор., наприклад: рос. *вложение*, болг. *приложение*, серб. *прилог*, слн. *priloga*, слц. *priloha*, пол. *załączenie*, бр. *далучэння*); до англ. *to institute* майже одночасно утворилося 4 дублети: *інституціоналізувати, інституціалізувати, інституціювати, інституалізувати* (СУМ-20); у творенні окремих похідних — наприклад, форм пасивного дієприкметника від *інтерв'ювати*: *інтерв'юваний* (Голоск.; «<...> делікатно поправляти свого інтерв'юваного»: О. Пазяк. — Сл. Пр., 1997, ч. 2), *інтерв'ююваний* (Кр., 2001, ч. 5, с. 9), *інтерв'ювований* (УОС 2009, СУМ-20) і навіть *інтерв'юрований* (УУ, 2003, № 4, с. 16).

У загальних межах цього напрямку — як наслідок реального впровадження української мови, зокрема офіційно-ділового та наукового стилів, мови виробництва, мови армії й спорту та ін., у конкретну мовну практику — відбувається також розвиток таких процесів, як:

а) розгортання номінативного ряду в міру змін відповідного поняття або ж змін у його трактуванні, наприклад: *ЗАГС (загс)*, тобто запис актів громадянського стану, — *РАГС (рагс)*, тобто реєстрація актів громадянського стану, — *РАЦС (рацс)*, тобто реєстрація актів цивільного стану (зміни в номінації відповідної державної служби України, що сталися протягом 1990-х — початку 2000-х років);

б) розширення номінативного ряду ще однією назвою / назвами як пошук, добір уже не дублетного, а семантично точнішого або просто зручнішого в користуванні найменування (новозапропонованих або нововідновлених назв), оскільки досі закріплена «на папері» (у словниках тощо) назва для певного поняття не задовольняє вже реальних

потреб користувачів. Ось, наприклад, назви, запроваджені або запроваджувані в реальній мовній практиці (перші три з них були запропоновані ще в 20-ті роки: див. РУСПМ 1926; СДМ 1930, с. 117; РУАСПТ, с. 378–380, 316–317, але до 1990-х років в Україні були відсутні в публічному вжитку):

— *правочин* (до рос. *сделка*) — замість рекомендованих перед цим *угода* та *операція* або, точніше, поряд з ними у відповідних випадках: *односторонній правочин* (наприклад, про складання заповіту) та ін.¹⁰²;

— *перепиняти* / *перепинити* (злочин, зловживання, наприклад у Конституції України 1996 року, стаття 29: «У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його *перепинити* <...>») — до рос. *пресекать* / *пресечь*, оскільки досі пропоновані українські відповідники *припиняти* / *припинити* не акцентують уваги на тому, що виконавцем відповідної дії є не сам суб'єкт правопорушення, а, навпаки, інші особи щодо нього;

— *освідувати* (у судово-медичній, технічній експертизах) — до рос. *освидетельствовать* (замість пропонованих досі *оглядати* / *оглянути*), у пошуках адекватного українського відповідника до якого пропонували також *опосвідчувати* / *опосвідчити* (Б. Кінаш: ЛУ, 17.04.1997; УРСНТ, УРРУС, Герасим. 1999, с. 153);

— *забиття* або *забій* (*головного мозку, стопи* і т. ін.; «застосовувати при *забиттях* / *забоях*»: з інструкцій до медичних препаратів; див. також, наприклад: УРРУС, СУМ-20; пор. *забій* — до рос. *ушиб* ще, наприклад, у РУС 1937) у значенні «ушкодження від удару, поштовху, падіння» — до рос. *ушиб* (РУС-3 виділяв у семантичній структурі цього російського слова тільки значення «удар» і «забите місце», не покриваючи повністю, таким чином, весь його семантичний діапазон); *забійна рана* — до рос. *ушибленная рана*.

4.1.3. Це тенденція, що стимулюється потребами нормативно-стилістичного характеру, коли нові мовні варіанти виникають на заміну вже наявних в УЛМ. У її межах виділяються, з одного боку, констатаційно-кодифікаційні зміни, що відбивають реагування нормалізаторів мововжитку на явища, які вже достатньо усталені в поточній мовній практиці й [ніби] не йдуть урозріз з «духом» української мови, але з різних причин (найчастіше це звичайний мовний консерватизм) поки що не були допущені до нормативного вжитку. Це один з цілком, звичайно, очікуваних наслідків демократизації мовної практики суспільства (див. про це також: р. II п. 1.2.3). Так, у ряді випадків відбулося закріплення в нормативних джерелах (див. СУМ-20) давно вже наявного в живій мові розширення акцентуаційної варіантності — подвійного (*зручний*, *завéршити* та ін.) і навіть потрійного (*зати́шний*) наголошування слів. Нормативні словники, відгукуючись на мовну практику, уже поступово запроваджують як, наприклад, відповідник до рос. *ныральный* — крім *нирець* і *пірнач* (див.: РУС-3, РУС 2003) — також номінативний варіант *пірнальник* (СУМ-20, РУС-4).

З другого боку, активізувався також рекомендаційно-кодифікаційний напрям — безперечно, потужніший за своїми виявами від поданих вище, в усякому разі значно помітніший, що стимулюється прагненнями до закріплення в УЛМ як варіантних (в усякому разі на початковому етапі) тих мовних явищ, які [поки що] не можна назвати достатньо усталеними в поточній мовній практиці, але які видаються важливими й актуальними для певних кіл мовного соціуму як такі, що також або навіть більшою мірою слід вважати органічними для української мови. У межах цього напрямку групуються явища, які більшою мірою, ніж у попередніх випадках, зумовлюються чинниками суб'єктивнішого характеру в сприйнятті різних суспільних кіл і тому можуть ще відмінніше сприйматися

¹⁰² Пор. у деяких російськомовних ЗМІ ще середини 90-х років закиди щодо того, що засобами української мови не можна, наприклад, перекласти рос. «сделка является разновидностью соглашения», оскільки це було б «угода є різновидом угоди» (С. Салов. Языкознания корысти ради. — Газета «Городъ», м. Донецьк, 13.02.1997).

в суспільстві загалом, — це варіювання в пошуках не просто семантичної або стилістичної адекватності, «правильності», а й більшої «українськості» того чи того з варіантів. Це виникнення або посилення варіантності за рахунок актуалізації одиниць, що їх вважають (правильно або ні із суто мовознавчого погляду в різних конкретних випадках — це вже окреме питання) питомішими і взагалі прийнятнішими для української мови, — варіантів слів і варіювання назв, варіантів словоформ, словотвірних типів, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій, окремих звуків і, відповідно, літер.

Так, на фонетичному рівні й, відповідно, в написанні це, зокрема, варіювання звуків / літер *з* / *х*, *з* / *г*, *і* / *и* в іншомовних словах (один з цих варіантів відбиває норми до запровадження УП 1990 або норми й сучасної «офіційної» УЛМ, за винятком окремих змін в УП 2019 щодо *з* / *г*, а другий — новозапроваджені або запроваджувані в мовній практиці форми незалежно від факту їхньої санкціонованості), особливо у власних назвах, наприклад: *zigzag* / *zigzag*, *Хемінгуей* / *Гемінгвей*, *Арістотель* / *Аристотель* (див. докладніше р. XI пп. 1–3); варіантність з гіатусом / епентетичним [j] у позиції перед [e] у словах іншомовного походження: *інтерв'юер* / *інтерв'юєр*, у новому запозиченні *рієлтор* / *рієлтор* (в УП 2019, с. 161, другий з цих варіантів уже запроваджений як норма). Але особливо при цьому слід відзначити «регуляризацию» випадків застосування характерної для української мови евфонічної варіантності прийменників *в* / *у* й, відповідно, префіксів *в-* / *у-* та сполучників *і* / *й* (див. про це також: п. 3.5.1.2 цього розділу, р. VIII п. 1.2.5). Це, безперечно, позитивний аспект відзначеного явища, який, проте, нерідко перетворюється на свою протилежність, призводячи до простого механічного варіювання цих одиниць залежно тільки від їхньої позиції в звуковому потоці і, як наслідок, до: а) непослідовності й неоднаковості у відтворюванні найменувань, що особливо небажано для власних назв, наприклад: *Європейський банк реконструкції і (й, та) розвитку*; б) порушення вже усталеної традиції відсутності в певних випадках таких чергувань, наприклад: *вплив* / *уплив*, *уодноманітнювати* / *водноманітнювати*; в) ігнорування семантичного чинника (у разі певного зіставлення та протиставлення назв поєднаних понять тут має бути, звичайно, тільки «і»; це зауваження стосується й запровадження такого ж механічного чергування лексичних синонімів — єднальних сполучників *і* / *та*: див. щодо цього також р. VIII п. 5.1.3), наприклад: «— Цього разу ми вирішили зробити акцент на чорному і білому кольорах, що символізують полярні поняття — чоловіче *та* жіноче, війну і мир, світло й темряву. Така графіка в народному костюмі є дуже незвичною» (ВК, 21.10.2015, с. 24).

Поряд з варіантами прислівника *передусім* / *передовсім* дедалі більше поширюється варіант *передовсім*.

У морфології відбулося розширення варіантності в межах як тих чи інших граматичних категорій (наприклад, в іменниках — розширення функціонування варіантів жін. р. *зал* / *зала*, *хід* / *хода*: *урочиста*, *жалобна*, навіть *хресна хода*, *генезис* / *гене́за*, *оазис* / *оаза*, *Євангеліє* / *Євангелія*, поява варіантності *есе*, сер. р. / *есей*, чол. р.: див. р. VIII п. 2.1.1), так і словозміни — наприклад, у формах місц. в. іменників чол. р. з основою на [г], [к], [х]: *на рингу* / *ринзі*, у *Мозамбіку* / *Мозамбіці* і под. (див. р. VIII п. 2.1.3.5.1), у формах род. в. деяких структурних розрядів іменників жін. р. III відміни: *солі* / *соли*, *смерті* / *смерти* та ін. (див. р. VIII п. 2.1.3.1.2; в УП 2019 таку варіантність уже санкціоновано). Після запровадження в УП 1990 (с. 91) форм дробових числівників *дві треті*, *три п'яті* і т. д. (з другим компонентом у формі наз. в.) замість доти нормативних форм *дві третіх* і т. д. (з род. в.) (див. р. VIII п. 2.3.3) у мовній практиці виникла дуже небажана варіантність, оскільки далеко не всі прийняли таке нововведення і продовжували використовувати попередні форми (в УП 2019 ці форми з род. в. відновлено).

У парах таких історично давніших і новіших словозмінних та словотвірних варіантів (синонімів), як *десяти* / *десятьох* і т. д. (форми непрямих відмінків кількісних числівників), низки службових слів: *ні ... ні* / *ані ... ані*, *ніж* / *аніж*, *однак* / *одначе*, *крім* / *окрім*

(нерідко з наголошуванням *окрім*, тобто з появою ще одного варіанта), *після / після, лише / лише* — у вжитку активізувалися саме вторинні (історично пізніші) варіанти. Активізація відзначених словотвірних варіантів відбувається також у мові книжних стилів — незважаючи ні на семантичні, ні на стилістичні особливості цих одиниць (хоча, наприклад, варіанти *ані, аніж* словники цілком обґрунтовано подають як підсилювальні до *ні, ніж*; варіанти *однаке, після* СУМ-11, СУМ 2012, СУМ-20 подають як розмовні; так само перші два словники маркують варіант *окрім*, хоча СУМ-20 подає його вже нейтрально з огляду на поточну мовну практику; для *лише* така стилістична кваліфікація в цих словниках відсутня, але, наприклад, РУС-3, РУС 2003 зовсім не наводять цього варіанта серед відповідників до рос. *лишь*).

Стала ще помітнішою варіантність синтаксичних конструкцій (див. також р. VIII п. 3.1) — наприклад, у прийменниково-іменникових конструкціях: «Вихід у місто» / «Вихід до міста» (написи на станціях метро, у підземних переходах на вокзалах різних міст), *в / на еміграції*; у предикативних конструкціях: *Це / це є (то є)...* («Це є “Вікна”» — так розпочиналася ця інформаційна телепрограма в 90-х роках). У зворотах на позначення часу в загальноукраїнському публічному мовному просторі поряд з конструкціями, спільними з російською мовою, частіше, ніж досі, вживаються й конструкції, спільні з польською мовою, на зразок *без десяти / за десять третя, десять [хвилин] на другу / по першій*. Орієнтуючись на нормативні часові конструкції з прийменником *о* (об): *о третій годині* і под. (а не *в три години*), деякі ефірні ЗМІ стали поширювати їх також на звороти зі словом *хвилина*: *о п'ятій [хвилині] на першу* (НТН, «Вчасно», 1.04.2005), *об одній хвилині на сьому* (СТБ, перекладний д/ф «Дні, які потрясли світ», 20.08.2005), «*Це буде о шостій годині сорок третій хвилині*» (Радіо Ера, Новини, 2.06.2005: ведучий програми) і т. ін. (замість нормативних конструкцій на зразок *о двадцятій [годині] тридцять п'ять [хвилин]*). Практикують також деякі інші конструкції, наприклад: рос. «— В девять десять» / укр. «— В десять по дев'ятій» (Інтер, 19.09.2004, к/ф «Брат-2»), *у десять хвилин після опівночі* («1+1», ТСН, 19.03.2003).

Значну варіантність у мовній практиці демонструє функціонування конструкцій з прийменником *по* і конструкцій з тими прийменниками, що вживаються — відповідно до норми або й усупереч їй — для його заміни (див. про це також р. VIII п. 5.1.3). Наприклад, поряд з явно позанормативними конструкціями з *по*, замість яких мають уживатися відповідні нормативні конструкції з іншими прийменниками, на зразок: «Про діяльність Кабінету Міністрів України щодо погашення заборгованості *по* заробітній платі працівникам вугільної промисловості України» (постанова ВР України: ГУ, 2.07.1998), «погашення боргів *по* зарплатні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість *по* зарплаті, *по* платежах та зборах до бюджету» (МГ, 15.07.1997), «заборгованість *по* зарплатах і пенсіях» (ВК, 08.1998), «заборгованість *по* заробітній платі і пенсіям» (УС, 10.07.1997), — це також варіанти з прийменниками *за*: «заборгованість *за* зарплатами» (Д, 28.11.1998), «борги *за* внутрішніми та зовнішніми запозиченнями», «виплати *за* основним боргом», з (*із, зі*): «Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат на 1998 рік» (постанова КМ України від 21.04.1998 р.), «борги *із* заробітної платні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість з виплат пенсій, *із* заробітної плати» (ВЗ, 9.07.1997), *щодо*: «заборгованість *щодо* зарплатні» (КВ, 19.09.1997), «— <...> на сьогодні заборгованість *щодо* зарплати та пенсій сягає кількох місяців» (В. Кремень. — Д, 16.09.1998), *в* (у): «заборгованість *у* зарплаті» (ГУ, 19.07.1997). Нерідко таке варіювання спостерігається в межах одного контексту, наприклад: «Заборгованість держбюджету *із* зарплат та пенсій працівникам охорони здоров'я повністю погашено, однак заборгованість *по* консолідованому бюджету зберігається» (газета «Тиждень», 25–31.07.1997, № 30). Досить поширені також такі варіантні ряди: «відсотки (проценти) *по* вкладах / *на* вклади / *за* вкладами / *із* вкладів»; «дисертація *зі* спеціальності / *за* спеціальністю

“українська мова”); поряд з двома вже наявними варіантами з *ініціативи* і *за ініціативою* (кого-чого) з’являється ще й третій, контамінований: *за ініціативи*; поряд зі зворотом з *участю* (кого-чого) стали активно вживатися *за участю* і *за участі*: «<...> 4) забезпечити *за участі* Національної академії наук України підготовку та реалізацію програми досліджень теми голодоморів <...>» (з указу Президента України про відзначення 80-х роковин Голодомору 1932–1933 рр.); поряд з двома вже наявними варіантами з *за допомогою* (кого-чого — з певною відмінністю в уживанні цих варіантів) з’являється третій: «Україна виходить в 1/8 фіналу Євро-2020 *за допомоги* Швеції» (Прямий, «Репортер», 24.06.2021).

Досить інтенсивно розвивається варіантність найменувань у лексичному складі та на рівні словотворення. Так, у радіоголошеннях на залізничних вокзалах лунає то *поїзд*, то *потяг*; відбулася активізація в ужитку ще двох дублетів до слова *переговори* — *перемови* і *перемовини*; відновлено в ужитку варіанти *данці*, мн. (одн. *данець* / жін. *данка*), *данський* — у конкуренції з *датчани*, *датський* (СУМ-20 подає *датчани* вже з відсилянням до *данці*); крім *кишечник*, уживаються також *кишківник*, *кишковик*; до рос. *командировочное удостоверение* в різних джерелах, на бланках різних установ можна побачити *посвідчення про відрядження*, *посвідка про відрядження*, *відрядне посвідчення*, *відрядна посвідка*; до рос. *подъёмные*, мн. (про гроші) — крім прийнятого в попередній період *підйомні* (РУС-3, РУСНТ 1994), це також *виїзні* (Боярова / Корж; пор. так само ще в СДМ 1930), *подорожні* (РУСКар.), *кошти на переїзд* (РУС 2003), *гроші на переїзд* (УРРУС), *стартові гроші*, *подорожні гроші*, *подорожнє*, с. (РУС-4); зокрема, як нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм (див. р. VIII п. 4.3.7): *квиток* — *квиткар* (поряд з усталеним досі *білетер*), *прізвище* — *однопрізвищник* (поряд з уже усталеним *однофамілець*) і т. ін. Після активізації в ужитку іменника *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*) з’явилися дієслова — конкуренти до *госпіталізувати* (недок. і док.): *шпиталізувати* (недок. і док.), *ушпиталізувати* (док.), *шпиталювати* (недок. і док.) / *ушпиталювати* (док.), *ушпиталювати* / *ушпиталити* (див. також р. VIII п. 4.3.1); крім уже усталеного дієслова *стандартизувати* (недок. і док.), уже виникли *застандартизувати* (док.), *стандартувати* / *застандартувати* і *устандартувати* (див., наприклад: Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2004, № 503: Проблеми української термінології, с. 75; Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2002, № 453: Проблеми української термінології, с. 6). На переконання частини українських термінологів, у значенні «дефініція» слід уживати не *визначення*, а *означення* і навіть, на думку деяких із них, не *означення*, а *виозначення* (Л. Пшенична, В. Моргунюк. — Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 46).

Новокалькований парний сполучник англ. *and/or* (див. р. IV п. 3.1) поширився відразу в чотирьох варіантах: *і/або* (див., зокрема: УП 2019), *та/або*, *і/чи*, *та/чи* (наприклад: Кр., 2017, ч. 7–8, с. 7).

У лексиці та словотворенні досить показовими стали також такі випадки, як:

— у загальному руслі тенденції до уникання дієприкметникових за походженням форм на *-чий* (див. докладніше про це: р. VIII п. 2.5.7.1): рос. *ведущий* (у техніці, будівництві тощо: *колесо* і т. ін.) — укр., крім активно критикованої тепер, але достатньо вживаної й досі одиниці ще радянського часу *ведучий*, також *тяговий*, *тягловий*, *руховий*, *рушійний*, *повідний*, *погоновий*, *водійний*, *водильний* та ін.; рос. *несущий* (*конструкция*, *поверхность*, *стена* і т. ін.) — укр. (крім *несучий*) також *носієний*, *несівний*, *несний*, *...-носії*, *тримний*, *тримальний*, *утримувальний*, *підтримковий*, форма род. в. *підтримування* (це все сфери спеціального вжитку, і, отже, пропонувані номінації мають бути обов’язковими для використання, загальноприйнятими, але ж на що при цьому орієнтуватися рядовому користувачеві, якщо сам термінолог не відважується брати на себе відповідальність на користь якщо не одного якогось, то принаймні двох відповідників?!); рос. *проникающий* (*ранение*, *радиация* та ін.) — укр., крім прийнятого давніше *про-*

никаючий, також *проникній* і *пронікний*, *проникливий*, *проникальний* (див. р. VIII п. 4.3.8.3). У конкуренції з субстантиватом *віруючий* активізувалися в ужитку (переважно у мн.) іменники *вірні*, *віряни*, *вірники*; у конкуренції з *наступаючий* у вітальних побажаннях на зразок «З *наступаючим* [святим (Новим роком і т. ін.)]!» активізувалися звороти «З *прийдешнім* святим (прийдешніми святами)!»; «З *прийдешніми*!», «З *наступним* святим!» та ін.;

— у межах тенденції до уникання іменників на *-чик(-ицик)* (див. р. VIII п. 4.3.2.3): рос. *гонимик* — укр., крім давно вже вживаного *гонимик*, також *перегонник* / *перегінник*, *перегонець*, а в складних іменниках це ще й *-гонець* (*автогонець* і под.);

— у межах тенденції до уникання іменників на *-(ов)к-а* / *-(ів)к-а* (див. р. VIII п. 4.3.2.6): рос. *упаковка* (у предметному значенні) — укр., крім *упаковка*, також *упакування* (СУМ-11 подавав таке значення для цього слова, хоча і з відсиланням до *упаковка*, але в радянський час воно практично не вживалося), *упакування*, *пакування*, *паківання*;

— рос. *держатель* (*акцій* і т. ін., а також у композиціях *балансодержатель*, *фондодержатель* і под.) — укр. давніше рекомендовані *власник*, *держальник*, *держатель*, *-держець*: *позикодержець*, *чекодержець* (наприклад: СДМ 1930, РУС-3, РУСКар.) і новіші *утримувач* (УРРУС, РУАСПТ: *утримувач цінних паперів*, *балансоутримувач*, *позикоутримувач* та ін.), *тримач* (ЗВФЕС: *векселетримач*, *чекотримач* і под., але *балансоутримувач*; К. Городенська. — Укр. м., 2016, № 4: «*тримач* картки киянина»), *зберігач* та деякі ін.;

— рос. *масло* (моторне і т. ін.) — укр. *масло* (єдино вживане в радянський час і широкоживане й дотепер) і назви на його заміну: [*рідинне*] *мастило* (речовини, що мають здатність *мастити*, — це *мастило*, а не *масло*, *олива*, *олія*: *солярне*, *мінеральне*, *трансформаторне мастило* [Вакуленко 2015: 92]); *олива* (уже вживається навіть у мові документів, наприклад: *авіаційні оливи*, *оливостанція*; в оголошеннях, у рекламі: «Моторні *оливи*». — ВК, 14.11.2013, с. 24), у новому словнику: *олива* 4. техн. Те саме, що *мастило* 1 (СУМ-20); *олія* [Перхач 1993: 88], пор. пол. *olej*: «Старий паротяг на пероні пітніє, / Аж летється із нього масляща *олія*» (Іван Малкович. Улюблені вірші. Київ, 1994: з перекладу вірша Юліана Тувіма);

— рос. *неустойка* — укр., крім *неустойка*, також *недотримка* (УРРУС, УРСНТ, СУМ-20; пор. ще в СДМ 1930: рос. *неустойка* 2: у значенні пені — укр. *недодержка*), *штраф* (РУСКар., РУС 2003), *штраф*, заст. *невстійка*, *недодержка* (РУС-4), *забезпека* (ЗВФЕС);

— рос. *пылесос* — укр. *пилосмок* (з кінця 20-х — початку 30-х років: Ізюмов; у сучасних джерелах: УРРУС), *пилосос* (назва, яка прийшла з російської мови на зміну попередній і досі лишається основним варіантом: РУС 1937, РУС-3, СУМ-11, УРСНТ та ін.), *порохотяг* (поширюється з мовної практики Галичини), *пилотяг* (СУМ 2012; РУС 2003: *пилосос*, *пилотяг*; СУМ-20), *пиловсмоктувач* (УРСНТ 1998: *пилосос*, *пиловсмоктувач*);

— рос. *ремень безопасности* (в автомобілі, літаку) — укр. *ремінь* / *пояс* / *пас* / *пасок безпеки*;

— рос. *соковыжималка* — укр., крім поки що основного в ужитку *соковижималка* (РУС-3, СУМ-11, УРСНТ 1998), також *сокодавилка* (РУСКар.), *сокодавка* (ГПУ, 15.03.2013, с. 32), *соковитискач* (*соковижималка*, *сокодавилка*, *соковитискач*: РУС 2003; *соковитискач*, *соковижималка*: СУМ 2012; «*Соковитискач* робить з фруктів місиво». — ВЗ, 23.07.2010; «Взяла мама *соковитискач* і натиснула з моркви пахучого, живильного соку». — Віра Багірова), *сокодавильниця* (*соковитискач*, *сокодавильниця*: УРРУС), *соковитискачка* (СП, 7.08.1997), *соковідтилкачка* (П, 13.07.2002, с. 7), *соковичавлювач* (УТ-1, 1.05.2012: з реклами), *сокодавилька* (Е, 21.08.1999), *сокоробка* («Цікаво, що замість такого слова, як красиве *сокоробка*, в Україні вживають кальку з російської мови — *соковижималка* — довге і некрасиве»: Дмитро Нитченко, Австралія. — ЛУ, 11.02.1993, с. 6) і зовсім уже незграбне *соковичавлювачка* (BBC News Україна: Блог професора Олександра Пономарева, 4 жовтня 2018 року);

— рос. *энергосбережение* (*теплосбережение* і под.) — укр. *енергозбереження*, а також *енергозберігання*, з іншою словотвірною мотивацією, але також з варіантами: *енергоощадність*, *енергоощадливість*, *енергоощадження*, *енергозаощадження*, *енергозаощаджування*; у відповідних прикметниках: рос. *энергосберегающий* — укр. *енергозберігаючий*, *енергозберігальний*, *енергозбережний*, *енергоощадний*, *енергоощадливий* (див. р. VIII п. 2.5.7.1).

У загальному руслі тенденції до уникання конструкцій з прийменником *по* (див. р. VIII п. 5.1.3) на відповідних сторінках газет у колонках розв'язування кросвордів поряд з усталеними досі написами «*По горизонталі*» й «*По вертикалі*» (їх, звичайно, вживають і досі, що цілком виправдано, — див., наприклад: УМ, 3.09.2019, 7.12.2022; УС, 5.02.1998; Е, 13.07.2000, 12.07.2018) стали вживати написи «*За горизонталлю*» й «*За вертикаллю*» (наприклад: УШ, 27.07.2000), «*Горизонтально*» й «*Вертикально*» (ГПУ, 23.04.2013; ВЗ, 27.08.2015, 23.08.2016, 29.08.2019), «*Зліва праворуч*» і «*Згори донизу*» (УМ, 21.07.2004), «*Поземо*» (пор. пол. *poziomo* «горизонтально») й «*Доземо*» (Е, 10.08.2000).

Нерідко варіантність, таким чином, не обмежується одним, двома або навіть трьома варіантами, а розвивається далі в пошуках ще «кращого» варіанта. Так, одним з таких проблемних випадків (одним із «злочасних» слів у сучасній мовній практиці — об'єктом експериментувань у пошуках бажаної форми) стало *г(х)ельсі(и)н[к]ський* (наприклад: «*Гельсинський інститут Росії та Східної Європи*»: КВ, 5.12.1997) — одне слово в шістьох варіантах, а якщо взяти до уваги ще й гіперкоректну заміну тут *г* на *г*, що також трапляється в мовній практиці, або, наприклад, форму *гельсінгський* (СіЧ, 1994, № 2, с. 107), таких варіантів стає ще більше; трохи менше варіантів засвідчує твірний іменник: *Г(Х)ельсі(и)нки(и)*, пор., наприклад, у тому самому матеріалі одного номера тієї самої газети: «*Український комітет “Гельсінки-90”*», «*комітет “Хельсінки-90”*» (Час, 9.04.1998); у різних словниках того самого автора: *Гельсинкі* (Бурячок 1995) — *Гельсинки* (Бур. 1999). За нормами до 1990 року це були форми *Хельсінкі*, *хельсінський*; за УП 1990/1993 (так само в ОСУМ 1994, УОС 2009), має бути *Гельсінкі*, *гельсінський* (хоча, наприклад, подання в ОСУМ 1999 форми *гельсінський* відбиває, очевидно, достатньо обґрунтовані сумніви укладачів академічного орфографічного словника щодо наявності / відсутності в цьому слові факту спрощення приголосних).

У спостерігача за подібними численними випадками множення дублетних рядів може, безперечно, складатися враження якогось нестримного й навіть бездумного їх творення. Так, поряд з трьома ще попередніми дублетами до рос. *благотворительный* — *добродійний*, *доброчинний*, *благодійний* — стали чомусь уживати ще й *благочинний* (це, безперечно, не продовження семантичного розвитку вже наявного *благочинний*, уживаного в релігійній сфері, а контамінована форма з компонентів попередніх варіантів): «*Благочинна акція УПЦ Київського патріархату*» (ЛУ, 12.12.1996), «*Західноукраїнський благочинний фонд ЕТІ відзначив осіб, які торік зробили найбільше для позитивного іміджу України*» (УК, 29.07.1997), «*Мало хто із журналістів чи якихось благочинних організацій звертають увагу на голодуючих*» (УМ, 1.08.2001, с. 3), «*благочинний концерт*» (ВЗ, 15.01.2015, с. 2), *акція благочинності*; відповідно — й на позначення осіб: *добродійник*, *доброчинець*, *доброчинник*, *благодійник*, *благочинник* (СУМ-20), *благочинець*. Як означення в складі шанобливого звертання, поряд з уже наявною варіантністю попереднього часу, закріпленою в нормативних словниках (див., наприклад: РУС-3, СУМ-11): *вельмишановний*, *високошановний*, *високоповажний*, *високоповажаний* (СУМ-11) і *високоповажаний* (РУС-3), словники (див. СУМ-20) тепер фіксують також *вельмиповажний*, *глибокоповажний* («*Глибокоповажний Олександр Олександровичу!*»: з листа групи українських письменників до Голови ВР України О. Мороза. — ЛУ, 14.08.1997), а також *високодостойний*; крім цього, в мовній практиці вживають *глибокоповажаний*, *глибокошановний*. Поряд з уже наявними варіантами *достроковий* і *дотерміновий* з'являється *дочасний*: «*дочасні вибори*» і т. ін. У творенні низки прикметників (з

їхніми похідними) від іменника *суть* поряд з давніше наявними — як власне від нього: *суттєвий*, так і від звороту *по суті*: *посутній* — *посутність* («Єдине, чого б хотілося від можливої полеміки, — *посутності*»: Павло Вольвач. — УС, 6.04.2000, с. 15) — *посутньо* («зробити щось *посутньо* важливе для України»: М. Сула, читач. — ЛУ, 7.10.1999), тепер дедалі частіше вживається ще один — *посутнісний*, наприклад: «*посутнісний* внесок у науку» (слід, крім того, взяти до уваги при цьому й наявність також лексичних синонімів до членів цього гнізда: *істотний*, *істотність*, *істотно*).

Ширше запровадження варіантності мовних форм, порівняно з попередніми редакціями українського правопису, демонструє УП 2019 (див. також р. XI п. 1.5), що відбиває тенденції як до лібералізації норм УЛМ — не завжди, до речі, зрозумілі щодо їхньої доцільності (наприклад, у словоформах іменників II відміни — у місц. в.: *меч* — *на мечі* / *мечеві*, *обрій* — *на обрії* / *обрію*, *плече* — *на плечі* / *плечу* / *плечеві*, на позначення часу: *по завершенні* / *завершенню*; у кл. в.: *Христос* — *Хрісте*, *Христé*, рідко *Христосе*), так і (значно помітніше) до відновлення, хоча й на правах варіантності, норм, зафіксованих, зокрема, в УП 1928: *сіль* — род. *солі* / *соли*, *Георг* / *Георг*, *міф* / *міт* та ін.

4.1.4. У загальному руслі активізації переходу від церковнослов'янської та російської традицій до по-різному реалізовуваної українізації богослужбової мови відбулося посилення варіантності (збільшення кількості варіантів або увиразнення частотності їхнього функціонування) у межах конфесійного дискурсу / дискурсів (поряд з давно вже наявним варіюванням мовних одиниць у розмежовуванні світських і конфесійного дискурсів, наприклад: *вірити* — *вірувати*, в іменах святих і діячів християнської церкви: *Андрей*: наприклад, *Андрей Шептицький*, *Василій*: *Церква св. Василя Великого*, *Димитрій*, *архангел Михайл*, *Миколай Чудотворець*, *Гавриїл Костельник*; у народних назвах церковних свят: *на Пётра й Пávла*):

1) біблійних імен та імен певних історичних діячів, засвоєних свого часу в церковнослов'янській традиції, наприклад: *Іоаким* / *Йоаким* / *Яким*, *Іов* / *Йов*, *Матфей* / *Матфій* / *Матвій*, Вселенський Патріарх *Варфоломей* / *Варфоломій* (ЗВУ плюс, 12.07.2018, с. 9: у межах однієї публікації) та ін., але особливо *Іоанн* (*Іоанн Безземельний*: Д, 15.06.2005) / *Іоан* (*Іоан Богослов*: з Різдвяного послання Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. — ЛУ, 6.01.1998; *о. Іоан*: МУ, 5.06.1997, с. 2) / *Йоанн* (*Євангелія від Йоанна*: Ірина Фаріон. — УУ, 2003, № 5–6, с. 51) / *Йоан* (*Йоан Богослов*: Роман Іваничук. — ЛУ, 30.10.1997) / *Іван*: *Іоан Хреститель*, *Іван Златоуст* (у межах одного матеріалу: УС, 18.01.2001, с. 2), *Іоанн Золотоустий*, *Іван Хреститель* (на одній сторінці газети, але в різних авторів: Е, 21.08.1999, с. 14а), у тому числі в УП 2019, с. 82: *Іван Хреститель*, *Іван Богослов*; у відтворюванні канонічного імені одного з останніх і особливо відомого в Україні Папи Римського (пор. італ. *Giovanni Paolo II*, пол. *Jan Paweł II*, англ. *John Paul II*, ісп. *Juan Pablo II* і т. д.): *Іоанн Павло II* (з написанням окремо, а не через дефіс: ГУ, 4.01.1997; так само: УС, 11.09.1997), *Іоан Павло II* (УС, 9.11.2000), *Йоан Павло II* (УТ-1, УТН, 24.08.2005; ТВі, «Сьогодні», 30.09.2013; *вулиця Св. Йоана Павла II* — одна з новопереіменованих вулиць у Житомирі), *Іван Павло II* (УС, 6.06.1996; УТ-1, УТН, 25.12.1996; УР-1, Новини, 4.07.2000; ВЗ, 25.07.2000); під час його візиту до України 2001 року в перекладних матеріалах, що поширювалися з Ватикану, була форма *Йоан Павло II* (*Йоан* — очевидно, згідно з перекладом Святого Письма І. Хоменком), але в офіційних матеріалах у самій Україні, здається, переважала форма *Іван Павло II* (наприклад, у спеціальній поштової марці, випущеній напередодні візиту в травні 2001 року: «Візит Папи Римського *Івана-Павла II* в Україну» (з дефісним написанням; форма *Іван* — очевидно, згідно з перекладом

Святого Письма І. Огієнком)¹⁰³. Українські ЗМІ по-різному передавали українською мовою ім'я предстоятеля РПЦ патріарха *Кирилла* (це написання російською мовою): а) з наслідуванням церковнослов'янських форм особових імен як *Кирил(л)* (пор., наприклад: *архангел Михайл, Гавриіл Костельник*): «На синоді РПЦ у Лаврі *Кирил* говорив про розкол українського православ'я» (УМ, 27.07.2010, с. 4); так само в інформаційних програмах т/к Інтер, 5 к., ICTV (наприклад, у програмі «Факти» 25.02.2020); б) в українізованій формі як *Кирило* (наприклад, на «1+1», ТСН); в) з використанням обох цих форм (наприклад, у межах однієї програми: ICTV, «Факти», 21.07.2010; у статті про цю особу в українському сегменті «Вікіпедії» — станом, наприклад, на 2020, 2023 рр.)¹⁰⁴;

2) номінацій різних понять, титулувань, усталених зворотів релігійної сфери: [*Старий, Новий*] *Завіт / Заповіт* (див. СУМ-20); *блаженніший / блаженніший, святіший / святіший* та ін. (у титулуваннях осіб найвищого церковного сану: див. р. VIII п. 2.2.1); у конкуренції церковнослов'янізмів, що використовувалися в мові, з одного боку, УПЦ (Московського, меншою мірою Київського патріархатів), а з другого, — УГКЦ, та їхніх українізованих відповідників, в усталених зворотах: *Христос рождається / народжується!* (див. р. V пп. 3.3, 5.3.2); *Многая літа!* (у рубриці привітань з ювілеями: Е, 27.07.2004; УС, 21.02.2002), *На многая і благая літа!* (УТ-1, «Вікно в Америку», 9.09.2000) — *Многії літа!, На многії літа!* («<...> премічного здоров'я на многії і благії літа»: з привітання до дня народження Президента України Л. Кучми. — УШ, 3.07.2000); «Хліб наш насущний <...>» — «Хліб наш щоденний <...>» (з молитви).

4.2. Обмеження / усунення попередньої варіантності. Це, з одного боку, різке зменшення частотності вживання аж до витіснення за межі нормативного вжитку певної кількості лексичних і словотвірних повних синонімів, фонетичних і морфологічних варіантів слів, варіантів синтаксичних конструкцій (насамперед тих, що тією чи іншою мірою збігаються з відповідними одиницями сучасної російської мови: див., зокрема, вище п. 2.3) — як явище нормативно-стилістичного плану: *процент, кофе, учбовий, шестидесятник, банкрот, риск* — на користь відповідно *відсоток, кава, навчальний, шістдесятник, банкрот* (наприклад, у СУМ-20: *банкрут*, рідко *банкрот*), *ризик*; усунення подвійного наголошування, пор.: *апо́строф* (СУМ-11, ОСУМ 1994, СУМ-20 та ін.) — *апо́строф* (УОС 2009, СУМ 2012, УРРУС), *ко́ристь* (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20 та ін.) — *ко́ристь* (УРРУС) (див. р. VIII п. 1.1). У формах род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний нормативні джерела санкціонували усунення варіантності на зразок *партизанів / партизан, солдатів / солдат* на користь першого з таких варіантів (див. р. VIII п. 2.1.3.1.4). З двох синонімічних конструкцій на позначення часу «Зараз *десята година / десять годин*» друга вже майже вийшла за межі нормативного слововжитку (див. р. VIII п. 3.1.1.1).

З другого боку, це тенденція до усунення варіантності найменувань як практично непотрібної, недоцільної або як неадекватної у змістовому плані: наприклад, до рос. *заём* — тільки *позика*, а до рос. *ссуда* — тільки *позичка* (УРРУС, ЗВФЕС; пор., наприклад, у РУС-3 до обох цих російських слів однаковий переклад *позика, позичка*; з однаковими тлумаченнями вони подані також у СУМ-11); до рос. *доверенность* — тільки *довіреність* (*діяти за довіреністю, генеральна довіреність* і т. ін.: РУАСПТ,

¹⁰³ Пор., з іншого боку, несприйняття такої українізації особових імен святих і діячів церкви: мають лишатися форми *Іоанн* (не *Іван*), *Андрей* (не *Андрій*) *Шептицький* і под. [Русанівський 1997: 102–103]; слід уживати *Іоанн* (не *Іван*) *Павло II* (Т. Коць. — Культура слова, 2001, вип. 57–58).

¹⁰⁴ Тут не беруться до уваги досить численні випадки збереження в українськомовному тексті російської форми *Кіріл(л)* з відповідною прагматичною метою «відторгнення» на зразок: «У селі, де народився предстоятель УПЦ МП Онуфрій, частина людей і досі згадує під час служби патріарха *кіріла*» (Е, 11.05.2022, с. 1; тут застосовано також написання цього імені з малої букви) (див. про це явище в р. X п. 7.1.4, а також у р. III п. 3.1.5, р. I п. 2.3).

УРРУС, пор. так само ще в СДМ 1930; у РУС-3, наприклад, подано ніби більш «український» варіант: *доручення* (так само, наприклад, у ЗВФЕС), *довіреність*, однак це не абсолютні синоніми і, крім того, слово *довіреність* виступає в межах відповідного юридичного дискурсу в одному словотвірному гнізді з *довіритель* і *довірений*); до рос. *караульный* — у ЗСУ тільки *вартовий*, а до рос. *часовой* — тільки *чатовий* (див.: Військові статuti... 2000; у РУС-3 обидва ці російські слова перекладено майже однаково), хоча в діяльності НГУ, МНС ще лишаються (станом на кінець 2023 року) *караул*, *караульний*; в офіційно-діловому вжитку все-таки відбулося розмежування слів-паронімів *рятувальник* і *рятівник* (див. вище п. 4.1.1). До рос. *соискатель* замість кількох словотвірних кальок *пошукач*, *співпошукач*, *пошукувач* (пор. пол. *poszukiwacz*, яке, однак, має інше значення), *пошукувач*, *співшукач*, не фіксованих нормативними словниками, але достатньо поширених в останні десятиліття радянського періоду, особливо у вищій школі та в наукових колах, поступово усталився відповідник *здобувач*, похідний від дієслова *здобувати* (з орієнтуванням на вже наявний зворот «дисертація на здобуття наукового ступеня...»), який співіснує з пропонованим і до цього відповідником *претендент*: *здобувач (чого)* / *претендент (на що)* (наприклад, *претендент на здобуття / здобувач наукового ступеня; претендент на громадянство*: УРРУС, РУС 2003). Слова *здобувач* / жін. *здобувачка* в цьому значенні вже подано в новому академічному тлумачному словнику (СУМ-20), хоча в мовній практиці ще можуть уживатися й попередні відповідники, наприклад: «*пошукувачі Шевченківської премії*» (УМ, 17.01.2013, с. 12).

4.3. Явище мовленнєвої «диглосії» в підходах до використання мовних варіантів.

Особливості шляхів уходження до загальномовного вжитку нових варіантів (структурних варіантів мовних одиниць і синонімічних варіювань тих чи інших назв) та посилення частотності вживання одних з уже наявних у мові варіантів у конкуренції з іншими — з зигзагоподібним засвоєнням і поступовістю закріплення в мовному узусі — виявляються, звичайно, не тільки у відповідних змінах уже на мовному рівні, але й цілком наочні в актах мовлення, коли можна спостерігати вагання, невпевненість мовців, їхні «оглядання», з одного боку, на «старе» і звичне в своєму мововжитку, а з другого, — на нове й незвичне, але ніби «правильніше». Такі вагання в ужитку являють собою певну проміжну ланку на шляху до остаточного засвоєння або ж, навпаки, незасвоєння нових / новоактуалізованих варіантів.

Це, по-перше, випадки самовиправлень в актах спонтанного мовлення на зразок: «*Процент... вибачте, відсоток бракованої продукції становить близько половини готових виробів*» (див. про конкуренцію гнізд *процент* і *відсоток* у р. VIII п. 5.1.1); «*Слово з чотирьох букв... літер!*» (Прямий, 30.11.2020: одна з ведучих); «*У системі газопроводу... газогону постійно виникають збої*» — і далі в мовленні виступає вже тільки останнє з цих слів (Еспресо, «Політичний клуб Віталія Портникова», 5.05.2017: один з учасників програми — народний депутат України).

По-друге, це вироблення в ужитку окремих осіб і цілих мовних груп у підходах до вживання членів синонімічних пар і взагалі варіантних рядів з конкуруванням старішої й узагалі звичнішої і новішої й узагалі менш звичної одиниць у їхньому складі свого роду «роздвоєності» мовної поведінки, коли у спілкуванні «для себе», «між своїми» вони продовжують користуватися синонімами, варіантами, традиційно прийнятими в їхньому (і не тільки в їхньому) середовищі, тобто словами і словотворами, зворотами, конструкціями «офіційної» УЛМ, але «на публіку» вони можуть говорити / писати вже так, як це, на їхню думку, має більше відповідати «справжній» українській мові. Так, навіть «професійні» знавці української мови у своєму середовищі можуть і далі казати, наприклад, *автогонки*, *гонщик*, *городяни*, мн., *щитовидка*, але в менш невимушених обставинах і особливо в писемній мові багато хто з них уже, безперечно, прагне вживати *автоперегони*, *автоперегонник*, *містяни*, книжне *щитоподібна залоза*; теле- і радіожурна-

лісти, офіційно звертаючись в ефірі й узагалі «на камеру» за прийнятою в їхньому середовищі від початку 90-х років етикетною формулою *пане Миколо, пані Оксано* і под. (див. р. X п. 7.1.2.2.2.3), «поза камерою» продовжують, як і «в старі добрі часи», використовувати іменування, наприклад, *Миколо Івановичу, Оксано Петрівно*; журналісти, намагаючись уживати в своїй «службовій» мовній діяльності слово *цигарки* на позначення в тому числі й сигарет, у тютюновому кіоску, однак, просять пачку *сигарет*, для того щоб їх правильно зрозуміли (адже цигарки — це папіроси: див. вище п. 2.4). У внутрішній діяльності, в документації органів СБУ, МВС уже узвичаєними є, наприклад, такі особливості мововжитку, як новозапроваджені слововживання *таємний, таємно* (див. р. VIII п. 5.1.1), але «по-старому» *засекречувати, розсекречувати*, однак у публічному спілкуванні (в інтерв'ю, виступах на пресконференціях тощо) їхні представники, намагаючись говорити «правильною» українською мовою (у всякому разі так, як, на їхню думку, цього чекає аудиторія), можуть відповідним чином «українізовувати» й ці дієслова: «Потрібен певний час, щоб *розтаємничити* ці документи» (з інтерв'ю І. Дріжчаного, голови СБУ: «1+1», ТСН, 25.04.2006). У юридичній сфері користуються звичайно дієслівним гніздом *учиняти / учинити* (*правопорушення, злочин* тощо), *учинення* і т. д., іменником *показання*, але під час публічних виступів її представники нерідко вдаються до вживання замість цього одиниць *скоювати / скоїти, скоєння* і т. д. (див. про активізацію вживання членів цього гнізда в п. 3.1), *покази* (див. р. VIII п. 4.3.2.6.2). Офіційно прийнятими в ЗСУ є назви *вертоліт, вертолітний, вертолітник*, але, наприклад, міністр оборони О. Кузьмук визнав за доцільне в інтерв'ю для масової аудиторії вжити саме *гелікоптер* (Інтер, «Подобности», 22.03.2001). Начальник поліції м. Києва в інтерв'ю повідомляє, що «злочинці одягали *однострої* поліцейських» (Еспресо, Новини, 14.12.2017), а не *форму*. Офіцери української частини зі складу миротворчих сил ООН в Іраку давали інтерв'ю фактично російсько-українським «суржилом», однак з неодноразовим уживанням слова *шпиталь* замість прийнятого в їхньому середовищі (і офіційно затвердженого) *госпіталь* («1+1», ТСН, 28.04.2004).

4.4. Ширші наслідки впливів «вибуху варіантності» на загальний стан української літературної мови. Проблема «перехідного періоду» в співіснуванні варіантів. Поряд з очевидними позитивними результатами перегляду в загальних межах явища мовної варіантності багатьох досі вже усталених мовних норм у бік як дальшого наближення їх до національної специфіки української мови (національно-мовний аспект) та реальної мовної практики (соціально-мовний аспект), так і досягнення більшої точності та стилістичної адекватності в найменуваннях (номінативний і комунікативний аспекти) слід обов'язково мати на увазі при цьому — особливо в разі масового характеру варіювання мовних одиниць і назв, як це знову спостерігається в наш час, — і неминучі наслідки негативного характеру. Посилення варіантності, особливо її вже майже механічне нагромадження в багатьох випадках (нерідко з відомими тільки самим ініціаторам подібних нововведень стилістично-нормативними або, рідше, семантичними мотиваціями), непослідовність подавання варіантів тих самих мовних одиниць у різних нормативних і довідкових джерелах, у підручниках і посібниках у поєднанні з досить значною тривалістю співіснування, очевидно, переважної більшості актуалізованих у сучасній мовній практиці варіантів і загрозою ніби нескінченності, перманентності цього процесу, не може не спричиняти труднощів у користуванні українською мовою, у її викладанні, у її вивченні (потреба в останньому, як відомо, тепер значно зросла, в тому числі і в запитах з боку іноземців). Це породжує або посилює невпевненість мовців у своєму володінні «справжньою» українською мовою, спричиняє брак належного автоматизму в користуванні нею (тим більше за умови відсутності в сучасній мовній практиці достатньо авторитетних одночасно для різних кіл мовного соціуму нормативних видань, координативних центрів). Як свідчить, наприклад, практика роботи над матеріалами

двомовних газет, український варіант є складнішим для перекладу з російської мови, ніж російський варіант з української. Крім більш чи менш одночасної варіантності мовних одиниць, існує й, так би мовити, «діахронна» варіантність, але також у межах описуваного періоду (досить короткого, як для розвитку мови) — неодноразове коригування відповідних норм для мовних одиниць того самого розряду: це, зокрема, непослідовність і хитання в подаванні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний (див. р. VIII п. 2.1.3.1.1) у кожному новому виданні нормативних словників — із загальною тенденцією до дедалі ширшого їх переведення з форми на *-а/-я* до форми на *-у/-ю* (пор., наприклад, від ОСУМ 1994 до УОС 2009). І взагалі, звичайно, дуже небажано в кожному новому виданні мовних довідників кодифікаційного призначення (а вони можуть перевидаватися тепер чи не щороку, в тому числі й у комерційних інтересах) змінювати нормативні рекомендації щодо багатьох і багатьох слів, якщо це не пов'язано з появою нових редакцій правопису (тим більше без будь-якого попередження про це в передмові чи без відповідної сигналізації при самих таких словах). Це посилює невпорядкованість у мовній практиці, адже звичайні мовці не встигають стежити за такими змінами, та це просто й неможливо в практичній мовній діяльності суспільства.

Про доцільність і навіть необхідність не тільки толерування варіантності, але і її розширення на сучасному етапі розвитку УЛМ розмови найчастіше ведуться в загальному руслі обговорення проблем реформування українського правопису (у відповідних колах мовного соціуму, зокрема, ось уже близько 30 років повторюється твердження, що й УП 1990, і УП 1993, і тепер уже УП 2019 — це ще не «остаточний» правопис, а ніби як перехідний до «справжнього» українського правопису: див. р. XI п. 1) і термінології української мови (див., зокрема, далі п. 5.2.2).

Питання бажаності — небажаності (доцільності — недоцільності) варіантності слововжитку значно ускладнюється, природно, в тих сферах мовної комунікації, де особливо потрібні точність у найменуванні та автоматизм у користуванні номінативним апаратом, — у термінології та галузевих номенклатурах, у мові військових і спортивних команд, у наборі відповідних кліше в галузевих субмовах¹⁰⁵, паралельне вживання в яких навіть цілком рівноправних з погляду загальнолітературної норми синонімів на зразок *устаткування* і *обладнання*, *напрям* і *напрямок*, *одержувач* і *отримувач* не може не заважати їхньому нормальному функціонуванню.

Це питання в умовах сучасної мовної ситуації в Україні набуває додаткової специфіки у зв'язку з тим, що в розв'язання власне мовних проблем — проблем нормативної основи української мови в цілому, а не тільки її галузевих субмов — активно включилася частина термінологів-немовознавців (див. також п. 5.2.2). У принципі не заперечуючи ознаки безваріантності терміна як ідеалу будь-якої національної термінології, окремі фахівці й цілі авторські колективи та регіональні осередки українських термінологів виступають, однак, за доцільність або й, ще категоричніше, обов'язковість подавання синонімів і

¹⁰⁵ Щодо необхідності диференційованого підходу в оцінці бажаності — небажаності явища варіантності до повсякденної і фахової мови пор., наприклад, епізод у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича з його педагогічної практики часів українізації, коли він викладав українську мову працівникам міліції (оцінка цього явища — безперечно, наївна, але все одно досить показова — з боку звичайного мовця): «Це був один із найстаранніших моїх слухачів, добре знав правила української граматики й мав уже певний запас слів. Але застосувати практично українську мову — в нього ніяк не виходило. Одного разу після чергової лекції цей міліціонер сказав мені: — Очень трудно, товарищ лектор, говорить по-украински. — Чому? — спитав я. — Нет в этом языке твердости. — Цебто як? — не зрозумів я. — Да вот, взять, к примеру, слово „обождите”: по-украински, вы сами нам говорили, можно сказать и „почекайте”, и „зачекайте”, и „підождіть”, и „постривайте”. Или взять другое слово, „стой”: по-украински — „стій”, „стривай”, „не руш”... То ли дело по-русски: сказал „Стой!” — и никаких тебе испанцев!.. Нет, не подходит этот язык к милицейской службе!» (Борис Антоненко-Давидович. На шляхах і роздоріжжях : Спогади. Невідомі твори. Київ, 1999, с. 275).

варіантів до українських термінів — як тимчасове, за їхніми словами, явище, зумовлене на нинішньому (ніби перехідному, але який, однак, триває вже понад 30 років!) етапі розвитку української мови потребами віднаходження оптимальних українських відповідників з тим, щоб потім сама мовна практика поступово розставляла все на свої місця. Так, якщо однією з вимог першого відповідного нормативного документа Держстандарту України було те, що «за наявності термінів-синонімів один з них стандартизують, а решту не дозволяють вживати для позначення певного поняття в документації з стандартизації» (див.: КНД 50–011–93)¹⁰⁶, то в наступних документах, що прийшли йому на зміну (див.: ДСТУ 3966-2000; ДСТУ 3966-2009), це положення вже знято. Пор., наприклад, у виступі тодішнього заступника директора Українського науково-дослідного інституту стандартизації, сертифікації та інформатики Держстандарту України: «На етапі становлення [усе ще становлення? — *О. Т.*] стандартизованої термінології треба частіше запроваджувати терміни-синоніми, які дають змогу фахівцям певної галузі поступово звикати до нового терміна. <...> Саме тому затверджено стандарти з синонімами скалькованих термінів: *підшипник* — *вальниця*, *установка* — *устава*, *з'єднання* — *злучення*. <...> Час розсудить, і через декілька [?! — *О. Т.*] років можна буде відмовитись від більшості синонімів» [Юзьків 1996]; пор. також: «У наш час становлення і в нормування наукової і технічної термінології, повернення до активного вжитку вилученої чи забутої мовної спадщини, коли йде активний пошук оптимального співвідношення національних термінів, запозичень з інших мов та інтернаціоналізмів, треба засадничо закріпити потребу подавати в термінологічних словниках якнайбільше [! — *О. Т.*] синонімів і варіантів із зазначенням тонкощів уживання і лексичної сполучуваності. Проблему переваги того чи того терміна розв'яже сама мова, оскільки вона є самоорганізовною системою <...>» [Кочерга, Непийвода 1997: 31]. Прихильники широкого залучання варіантності в українській термінології (особливо повно це представлено в перекладних словниках з українською як мовою, на яку робиться переклад) розуміють її обмеження тільки як «збіднення мови», наявність же низки синонімів — як обов'язкову передумову, з одного боку, віднаходження органічного для української мови еквівалента, а з другого, — точності перекладу. Найпослідовніші прихильники такого підходу вважають, що навіть використання стилістичних ремарок «невиправдано звужує сферу застосування того чи іншого терміна, примусово впорядковуючи та уніфікуючи терміносистеми» [Козирський, Шендеровський 2001: 30, 36, 37], і, нарешті, фокусують своє бачення проблематики термінологічної варіантності в досить «романтичному» висновку: «Позаяк автори органічно не сприймають будь-яких зокільних втручань до єства науки та її мови, то й словник цей жадною мірою не змагає до “нормативності”» і сам читач має обирати «найвиразніший властиво Український варіант» (Козир. / Шендер. 1996, с. 6: Як уживати словника).

Зіставляючи в цьому плані, наприклад, один із новіших російсько-українських словників ділової мови і аналогічний за жанром словник 20-х років, в актив другому навіть деякі мовознавці заносять широке використання не тільки дублетних, а й різноманітних неточних відповідників до слова оригіналу, не кажучи вже про їхній стилістичний статус (головне при цьому — продемонструвати синонімічне багатство української мови) [Ма-

¹⁰⁶ Погляд щодо небажаності використання дублетів у науковій термінології достатньою мірою, звичайно, представлений у середовищі вітчизняних термінологів і тепер — пор., наприклад: «Набуття Україною державної самостійності, здавалося б, мало активізувати нормотвірну діяльність у цій ділянці. Та, на жаль, вийшло навпаки: кожен почав займатися термінотворенням, спираючись або на власний мовний досвід, або на свої уподобання та інтуїцію. Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для означення того самого поняття, стала звичним явищем в українській правничій термінології. Про одностайне вживання термінів годі вже й говорити»; і далі: «Особливістю нововиданого словника <...> є те, що з метою усунення синонімії на означення одного поняття пропонується тільки один термін, найбільш точний за змістом та природний за формою» [Головатий 1994: 4, 6; див. також: Опейда, Швайка 1997: 39].

сенко 1993: 10–11]: так, у першому словнику до рос. *выгода* подано тільки укр. *вигода* (а до рос. *выгодоприобретатель* — тільки укр. *вигодонабувач*), тоді як у другому — укр. *зиск*, *користь*, *бариш*, *вигода*, хоча *зиск* — це, скоріше, рос. *прибыль*, *користь* — рос. *польза*, а *бариш* — узагалі слово не ділового стилю ¹⁰⁷.

Оскільки такі пропозиції висувають і реалізують переважно в тих сферах функціонування термінології, де українська мова є мовою, на яку робиться переклад, і, отже, завжди є можливість звіритися з відповідником із іншої мови як «орієнтиром» (зокрема, в перекладних словниках, у створюваних у 90-ті роки українськомовних державних стандартах на терміни і визначення), тут, можливо, не виникає помітних труднощів комунікативного характеру. Складніше, звичайно, стоїть справа з користуванням таким синонімічним набором термінів не тільки в практичній роботі ¹⁰⁸, а й у тих словниках та інших довідниках, у численних нормативних документах у різних галузях науки і виробництва, де українська мова є першою або й єдиною, коли з'являється небезпека неоднозначності розуміння слова. Пор., наприклад, у сучасних назвах деяких спеціальностей (див.: Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. № 1719): «обслуговування та ремонт *устаткування* підприємств торгівлі і громадського харчування» і «обслуговування та ремонт *обладнання* металургійних підприємств», «монтаж і експлуатація *електроустаткування* підприємств і цивільних споруд» і «монтаж і обслуговування *електрообладнання* аеропортів» і под. (див. про подібні випадки також вище в п. 4.1.1 в офіційних класифікаторах професій).

Загалом не заперечуючи доцільності на теперішньому етапі розвитку української термінології подавання в певних випадках у довідкових виданнях варіантності одиниць, слід, очевидно, водночас мати на увазі, що: а) це має бути не правило, а виняток (тільки щодо тих одиниць, до яких в українській мові справді були / є свої, питоміші синоніми або які достатньо виразно виявляють наявність ознак мовної «чужорідності»); б) це має бути не механічний набір варіантів, зокрема взятий із словників кінця XIX — першої третини XX ст., коли роль лексикографа або термінолога фактично зводиться тепер до функції збирача мовних фактів (читач, мовляв, сам розбереться, а мовна практика внесе свої корективи), а відбиття свідомої позиції автора (з обов'язковими і зрозумілими семантичними та стилістичними коментарями); в) у разі, коли прийнятних варіантів є, на думку автора, більше, ніж два, решту можна подавати в окремому, довідковому, відділі словникової статті. Що ж до випадків регулярних фонетичних чергувань за критерієм милозвучності, то в текстах наукового та офіційно-ділового стилів — навіть у разі наявності такої варіантності в загальнолітературній традиції — їх варто уникати (незалежно від

¹⁰⁷ Тенденція до нагромадження українських відповідників до слів російського реєстру широко простежується також в інших статтях цього словника, наприклад: рос. *барыш* — укр. *бариш*, *зиск*, *прибуток*, *користь*, *надбійжка*; рос. *болеть* — укр. *боліти*, *недужати*, *нездужати*, *хорувати*, *хоріти*, *слабувати*.

¹⁰⁸ Так, характеризуючи вже згадуваний РУМС 1991, укладачі якого керувалися, зокрема, принципом: «Ми вважали за потрібне подати всі українські синоніми, які нам пощастило знайти [а також самим створити до тих чи інших іншомовних слів словотвірні кальки. — О. Т.], залишаючи за читачем можливість використання найбільш прийнятних з них у кожному конкретному випадку» (РУМС 1992, с. VI), критик пропонує увійти в становище лікаря-практика, який буде змушений вибирати якийсь один термін із нагромаджень на зразок *кістчастохрящак*, *кістчастохрястяк*, *кістчастохрящовик*, *кістчас-тохряцоопух*, *кістчастохрящопухлина*, *остеоїдохондрома*, *остеоїдохондрома* (до рос. *остеоидхондрома*) або з пар *баціля* — *бацила*, *міокардіт* — *міокардит* і под., і цілком слушно відзначає: «Несистемне, може, і незумисне нагромадження слів без уточнень заводить шукачів істини в дрімучі нетрі та розтягує до неокресленості час нормалізації, <...> збиває з пантелику невідготовлених читачів. Якщо така тенденція розвиватиметься, то вона лише гальмуватиме укладання національних термінологічних словників» (Л. Полюга. Без обгрунтування. — ЛУ, 15.07.1993, с. 7).

їхнього звукового оточення): має бути, наприклад, тільки *втома металів, поріг втоми, зброя масового ураження, зерноуловлювач, теорія імовірності* (так само, наприклад, як для власних назв — без варіантів на зразок *Вкраїна, Йван*). Це знімає також проблему подавання таких фонетичних варіантів в алфавітних словопоказниках.

Прихильники бачення УЛМ як мови з широкою варіантністю можуть розуміти це або ніби як позачасово, або ж з обмеженням певними часовими рамками. Щодо першого з цих поглядів пор., наприклад, такі твердження: «Є суперечка, як правильно — “Добрий день!” чи “Доброго дня!”». Дехто намагається довести тільки один варіант. Насправді правильні обидва. Що більше варіантів, то багатша мова» (Г. Голосовська, доцент кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія. — ГПУ, 12.04.2013, с. 12). У такій атмосфері з’являється навіть ніби як новий жанр орфографічного словника — «зведений» (із застереженням, що «це не документ, що нормалізує сучасне слововживання»: ВЗОССУЛ, с. V, хоча завдання орфографічного словника якраз і полягає в унормовуванні писемної практики суспільства), у реєстрі якого подано, зокрема, як цілком рівноправні в уживанні різноманітні фонетичні та морфологічні варіанти слова та словотвірні синоніми, зафіксовані в поточній мовній практиці, на зразок *Гранада — Гранада* (хоча, наприклад, тільки *Гетеборг* і тільки *Геттінген*), *продаж*, *чол. р. і продажа*, *жін. р., електропривід — електропривод*. Другий із цих підходів характеризує звичайно позиції прихильників відродження норм УЛМ 20-х років і поєднання їх з нормами сучасної «офіційної» літературної мови, для чого слід передбачити — як вимушене тимчасове явище — певний перехідний період функціонування літературної мови з наявністю широкої варіантності структурних одиниць та їх написання. Наприклад: «Єдине, на чому я наполягав би, — з остаточною редакцією правопису, попри все, поспішати не варто. На певному перехідному етапі доцільно було б допустити багатоваріантність написання окремих слів (щоб нікого не карали за помилки). А там життя покаже, чи справді перейде в широку мовну практику оте *любови* й *Атена* (замість устанавлених декретами 30-х *любові* й *Афіна*)» (М. Стріха. Про мову, й не тільки : Відкритий лист до академіка Петра Толочка. — ГУ, 7.06.2002); «Вихід можна вбачати, очевидно, у тимчасовому паралельному використанні обох традицій із перспективою вибору єдиної норми після апробації варіантів [у термінології. — О. Т.] у науковому обігу», «Боязнть варіативності й розмивання норм у даному разі є безпідставними [у тексті саме так: у мн. — О. Т.]» [Масенко 2004: 88, 91]. Такий перехідний період можуть визначати конкретніше — певною кількістю років — від двох-трьох або «кількох» (див., наприклад, вище у статті Я. Юзькова) до десяти. Наприклад, щодо одного з проєктів реформування правопису (див. докладніше про це в р. XI п. 1): «<...> нові елементи передбачено вводити упродовж тривалого часу — не менше десяти років» [Німчук 2002б: 16]; щодо термінології: «<...> протягом років, може, 10 слід дотримуватися повного лібералізму у фаховій називницькій слівні [у термінології. — О. Т.], аби практика наукова усталила придатне й відкинула зайве» (В. Козирський, В. Шендеровський. — Час, 28.08.1997, с. 11). Розходження в поглядах щодо цього свідчать про те, що питання конкретних строків, які мали б бути відведені для паралельного функціонування в мовній практиці тих чи інших виявів варіантності з тим, щоб можна було згодом визначати нормативний статус того чи іншого з них, ніхто поки що не ставив на науково обґрунтовану основу, їх називають фактично навмання.

Див. також у р. XI п. 1.5 про розширення в ряді випадків орфографічної (як і орфоепічної) варіантності в новій редакції українського правопису (УП 2019) та про проблему перехідного періоду (періодів) у співіснуванні таких варіантів.

Підсумовуючи розгляд явища широкого функціонування варіантності в сучасній мовній практиці, слід ще раз привернути увагу до таких, зокрема, моментів.

1. Якщо варіантність, що виникає в тих чи інших конкретних випадках слововжитку / словотворення як наслідок семантичних або стилістичних коригувань до вже наявних

мовних одиниць, загалом нормально сприймається в мовній практиці (так само, як і звуження варіантності з цих же міркувань), то посилення варіантності як масове явище на різних мовних рівнях і в правописі унаслідок активізації дії прескриптивно-пуристичних тенденцій сприймається далеко не так однозначно в різних колах мовного соціуму й може мати не тільки позитивні, а й негативні наслідки для нормального функціонування УЛМ.

2. Усупереч певним романтичним поглядам на УЛМ як мову з «широкими» рамками нормативності¹⁰⁹, у тому числі й варіантності, слід, безперечно, визнати, що в міру свого унормування літературної мови обов'язково передбачають і поступове обмеження варіантності, так що варіантність не можна трактувати як постійну й тим більше як «питому» ознаку УЛМ (за наявності семантично і стилістично не диференційованих варіантів здебільшого виникають запитання — причому не лише від «учня», а й від «учителя» — не тільки заклопотано «А як краще?», а й збентежено: «А як же правильно?!»). Посилення варіантності вживання і творення мовних одиниць розхитує впевненість мовця у своєму володінні нормами УЛМ, ослаблює в свідомості мовного колективу почуття обов'язковості щодо дотримання мовних норм: якщо однаково нормативними вважати, наприклад, вітання *Добрий вечір!* і *Доброго вечора!*, а в назвах населених пунктів, наприклад, род. *Чорнобилю* і *Чорнобиля* (див. УП 2019, с. 114–117), то чому не можна вважати нормою *Добрий ранок!* (а не тільки *Доброго ранку!*), род. *Борисполя* і *Борисполю*?

3. Що ж до розширення варіантності як тимчасового явища для певного перехідного періоду в розвитку УЛМ, зокрема й для її сучасного етапу, то, усвідомлюючи неминучість такого періоду для тих чи інших конкретних виявів варіантності мовних одиниць або їх написання, важко спрогнозувати його результативність у широкому масштабі — щодо варіативності двох чи навіть більше конкурентних мовних систем. Незважаючи на привабливість і демократизм подібних пропозицій запровадження такого нібито перехідного періоду в умовах сьогодинішнього українського суспільства ледве чи може забезпечити належний рівень мовної стабільності, необхідний для нормального функціонування літературної мови, оскільки:

а) перехідний період, про доцільність запровадження якого стали говорити особливо в плані реформування правопису (з посиланням, зокрема, на недавній досвід німецькомовних країн), установлюють не для відстежування конкуренції між варіантами, а для поступового звикання суспільства до нових уже обраних фахівцями варіантів;

б) що ж до встановлення конкретної тривалості такого перехідного періоду, то, як засвідчує мовна практика в Україні вже часів незалежності, протягом цих ось уже більше 30 років — тобто часу, значно більшого, ніж пропонувані для цього «кілька» або навіть 10 років, — хвиля варіантності у функціонуванні різних мовних одиниць і явищ не спадає. Цього не відбулося ще навіть у використанні букви *г* — одного з основних, так би мовити, завоювань УП 1990 й водночас, здавалося б, порівняно нескладного кроку в реформуванні УЛМ: досі ще не всі друковані видання спромоглися на такий крок, а в тих, де це зроблено, нерідко спостерігається багато відступів від правописних норм ще й тепер (див. р. XI п. 3);

в) «відпускати» нормативний корпус УЛМ у «вільне плавання» для «саморегулювання» різних виявів її варіантності не можна, адже вона ще не зовсім сформувалася як уже «самоорганізована система», оскільки в ній ще недостатньо діє «чинник природного добору» через неповну соціальну базу її функціонування; трактування різних аспектів її

¹⁰⁹ Сьогодні, звичайно, вже не можна серйозно сприймати характеристики української мови, що їх могли висловлювати ще на початку минулого століття, причому навіть люди з безперечним симпатизуванням їй, на зразок: «Шевченко закоханий в красу української мови, її словесну розкіш, чудову співучість, невичерпний гумор, в її вільність від всякої граматичної неволі [! — О. Т.] <...>» (А. В. Луначарський. Великий народний поет (Тарас Шевченко). — В кн.: А. В. Луначарський. Про літературу. Київ, 1960, с. 617).

нормативності нерідко здійснюється з ідеологізуванням / політизуванням — не завжди слушними звинуваченнями в «зросійщенні», «спольщенні» тощо (див., зокрема, далі п. 6), а в сучасних умовах, з одного боку, порівняно слабкого впливу державних механізмів на мовну політику в країні, а з другого, — браку відповідних моральних імперативів у свідомості мовного соціуму регулювання її нормативної бази недостатньо витримуються навіть у державному секторі.

Отже, без належного контролю, у тому числі й самоконтролю з боку членів мовного соціуму, існує загроза того, що посилення варіантності в УЛМ як масове явище може ставати ще одним бар'єром на шляху не тільки її поширення як органічного знаряддя мислення і спілкування принаймні для більшості етнічного українського населення країни, її утвердження як знаряддя єднання нації, а й до встановлення звичайних контактів у межах мовного колективу. Звичайно, мовна практика породжує все нові й нові факти варіантності, що цілком природно для будь-якої літературної мови в її постійному розвитку, але все-таки, по-перше, це не має ставати масовим і тим більше ніби перманентним явищем (як це спостерігається й досі, наприклад, у мовній практиці української західної діаспори) і, по-друге, конкуренція між тими чи іншими варіантами має все ж якось завершуватися на користь одного з них.

Див. також у р. VII обговорення питання про існування варіантів УЛМ.

5. Сфери та умови поширення нових стилістично-нормотворчих домінант у функціонуванні й розвитку української літературної мови. Тенденції, спрямовані на зменшення в структурі УЛМ питомої ваги тих елементів, які, на переконання певних кіл мовного соціуму (у різних випадках то ширших, то вужчих), не відповідають справжній українській мові, і розширення обсягу тих елементів (введення нових або актуалізація вже наявних), що їх оцінюють як питоміші і взагалі «більш українські», найповніше й найвиразніше акумулюються, таким чином, насамперед у прагненнях до подолання або принаймні обмеження негативних наслідків кількасотлітніх впливів російської мови, меншою мірою — взагалі до оновлення УЛМ з тими чи іншими відступами від її «офіційного» образу. Сферами реалізації цих тенденцій (звичайно, з різною повнотою й різними конкретнішими напрямками такого очищення й оновлювання) є сьогодні мовна поведінка переважної, очевидно, більшості тих, хто постійно або зі службового обов'язку й навіть ситуативно, спорадично користується УЛМ (це більша увага до свого мовлення під зазначеним кутом зору; для величезного контингенту осіб, не впевнених у своєму володінні «справжньою» українською мовою, — це намагання говорити / писати так, щоб було не «по-російському»), та мовна діяльність практично всіх українськомовних ЗМІ, видавництв, театрів і т. ін. (це прагнення до оновлення тією чи іншою мірою мови своїх галузей або й української мови в цілому).

Якщо основною рушійною силою цих тенденцій є прагнення відповідних суспільних кіл не тільки до розбудови, а й до відповідної перебудови корпусу УЛМ та стилістики функціонування його елементів, то певними загальнішими умовами, що також можуть сприяти як масовому породжуванню таких ініціатив, так і їх засвоєванню в мовній практиці та в самій структурі УЛМ, є:

а) недостатня впевненість широких мас мовців, а нерідко й професіоналів (певної частини вчителів-філологів, журналістів, літредакторів, перекладачів і навіть науковців-мовознавців, але, здається, значно меншою мірою письменників) як у факті вже належної сформованості «справді української» УЛМ, так і у своїй компетенції щодо володіння такою мовою (див. також, наприклад, вище п. 1.1 та ін.). Недостатня переконаність щодо вже належної сформованості УЛМ спричинена тим, що вона є, по-перше, поки що ідіомом з порівняно неповною соціальною базою функціонування, по-друге, ідіомом, який формувався на основі двох варіантів (один з яких перебував під сильними

впливами російської, а другий — польської мови) і хоча з явним переважанням східно-українського варіанта, але з постійною конкуренцією між ним і західноукраїнським варіантом та з активізацією в певні періоди саме останнього, з неминучими внаслідок цього сумнівами щодо «українськості» в очах однієї частини мовного соціуму елементів, так чи інакше спільних з російською мовою, в очах же іншої частини — елементів, спільних з польською мовою, причому повного злиття цих варіантів так і не відбулося (див. про це також р. VII). Таке сприйняття УЛМ в очах широких кіл мовного соціуму як ще недостатньою мірою стабілізованого мовного формування відбувається (усвідомлювано чи ще, очевидно, частіше несвідомо) на фоні російської літературної мови — як мови колишньої метрополії і мови з найвищим, безперечно, ступенем кодифікованості в межах сучасного слов'янського світу;

б) як наслідок попереднього фактора — наявність у мовній поведінці носіїв / користувачів УЛМ певної мовленнєвої «роздвоєності» в плані використання елементів «реальної» і «ідеальної» української мови, яка існувала, звичайно, й до цього, але на нинішньому етапі розвитку УЛМ увиразнилася значно більшою мірою, — це помітне розходження між реальним мовним кодом побутового й узагалі неофіційного спілкування переважної, безперечно, частини користувачів УЛМ і тим ідеалом літературної мови, до якого, на їхню думку, слід прагнути або якого від них очікують, тобто між тим, як говорять «для себе», і тим, як треба казати «на публіку». За аналогією до поняття мовної диглосії (див. Вступ, п. 1.6) це явище можна б назвати окремим випадком групової мовленнєвої «диглосії» (див. також у п. 4.3 про активізацію цього явища у підходах до використання в мовленні членів варіантних пар). Так, тележурналісти, що вели, зокрема, програму «Вікна» на т/к СТБ (див. далі п. 5.2.1.2), науковці, літератори, журналісти, що видають свої праці, наприклад, у видавництві «Критика» (див. п. 5.2.1.2), спілкуються (принаймні частина з них), звичайно, не тим мовним кодом, що його запроваджено в їхній публічній усній мовній діяльності та в їхніх виданнях: реально вони «не сповідують те, що проповідують» (як, наприклад, лікарі, що самі курять, але з обов'язку змушені говорити своїм пацієнтам про шкідливість куріння). Термінологи, мовознавці, що виступають за максимальне обмеження в українській мові іншомовних (неслов'янських) слів, найчастіше, очевидно, все-таки досить широко використовують їх у своїй звичайній мовній практиці, а частина з них, навіть більше того, може сама вживати непотрібні в суто номінативному плані іншомовні слова, відсутні, однак, у російській мові (див., наприклад, п. 3.5.1). Особи, у тому числі й мовознавці, які виступають за кардинальне оновлення українського правопису (див. р. XI п. 1), також здебільшого продовжують спілкуватися не за тими мовними нормами, що їх вони проповідують. Інакше кажучи, певна умовність, конвенціональність літературної мови з її нормами, яка є неминучою в період її формування та нормативного закріплення, для УЛМ на її сучасному етапі розвитку не тільки не зникає, а навіть посилилася. Такою умовністю певною мірою пом'якшується й категоричність настанов сучасного українського мовного пуризму — порівняно, зокрема, з періодом 20-х — початку 30-х років (див. п. 5.3.2);

в) на основі двох попередніх обставин ґрунтується й розуміння самого «ідеалу» УЛМ у баченні відповідних кіл мовного соціуму: це досить поширене, але, безперечно, повною мірою не усвідомлюване уявлення про те, що «справжня» УЛМ має бути не тільки «справді українською» і може значно відрізнятися від повсякденної мови — вона має бути також якоюсь «особливою» і «красивою» (пор., наприклад, цитоване в п. 3.5.1.1 висловлювання керівника одного з українських телеканалів). У неминучій — наявній, звичайно, не тільки в українській мовній ситуації — конкуренції між прагматичною і символічною функціями мови (див. п. 3.5.2) представники цих культурно-мовних кіл ладні навіть поступатися (де менше, а де й більше) першою з них на користь другої. Ось, наприклад, критичні застереження щодо такого підходу до УЛМ з боку людей не випадкових у цій сфері, які знають цю мовну «кухню» зсередини, — перекладача (з англійської

мови) і журналіста: «<...> більшість таких “майстрів слова” [про перекладачів і особливо літредакторів. — О. Т.] переконані, що українська мова неодмінно має бути “пишна” й “красива”, навіть у мовленні соціальних низів та в екстремальних ситуаціях, коли слова добирати не доводиться. На жаль, набір цих “пишностей” і “красивостей”, як правило, вельми убогий. Чомусь майже всі редактори переконані, що українці не *ходять*, а *пря-мують*, *проишкують*, *простують*; не *жениються*, а *шлюбляться* чи, в гіршому разі, *одру-жуються*. <...> А, боронь Боже, написати “*подзвони мені*”! Редактори хуленько переправляють на *зателефонуй* <...> Траплялися мені й такі “словеса”, як *перезате-лефонуй*. Правляться *дружити* на *приятелювати*, *треба* — на *потрібно*, *ніякий* — на *жодний*, *жінка*, хоч би там що, неодмінно стане *дружиною* — незалежно від того, представник якої соціальної верстви і з якою освітою говорить. *Ждати*, навіть не сумнівайтеся, перетвориться на *чекати*» [Негребецький 2000: 16]; «За останні десять літ загрозливо побільшало штучності — саме в тій мові, від якої нікуди не подінешся: мові ЗМІ, документів, підручників, політичних промов. І винен тут не дійсний правопис, не діаспора, не москалі з більшовиками, а запопадливі дилетанти. І оця штучність руйнує живу мову <...> Казка про Колобка “дуже по-українськи” вже звучить так: “*Колобче, я маю намір тебе з’їсти!*” <...> Вже навіть слово *діждалися* майже витіснене чомусь словом *доочікувалися!*» (В. Жежера. — ГУ, 24.06.2000, с. 5).

Щодо такого уявлення про «справжню» українську мову пор. також поширення досить популярних тепер її поетичних характеристик як «*солов’їної*» (що поетичну оцінку багато хто вже сприймає, здається, як майже нейтральну, настільки широко її стали вживати), «*калинової*», «*оксамитової*» і под. [див. докладніше: Тараненко 2009: 15–16]. Такі епітети, цілком доречні в поезії, в літературі для дітей, протягом останніх десятиліть, коли українська мова стала об’єктом широкого суспільного зацікавлення, не тільки вже дещо набридливо привертають до себе увагу в текстах естрадних пісеньок («*наша мова тополяна, наша мова солов’їна*» і под.) та віршів молодих поетів, широко тиражованих українським радіо, а й уживаються в цілком серйозних текстах, наприклад: «*Чи заговорять солов’їною мовою в Харкові?*» (В. Горовий. — МУ, 30.03.1993), «*Наша мова солов’їна...*» — назва замітки про виконання в області мовного законодавства (газета «Галичина», м. Івано-Франківськ, 17.01.1996). Зі зростанням частотності вживання цих епітетів у сучасній мовній практиці вже заявили про себе й, очевидно, також будуть посилюватися вияви незгоди й навіть протести проти такого абсолютизованого і вже фактично бездумного захоплення однією з особливостей української мови — її милозвучністю¹¹⁰, зовсім, до речі, не найпотрібнішою для її успішного функціонування в сучасному світі, коли оцінку естетичного характеру видають як чи не єдиний, у всякому разі основний, аргумент на користь української мови. Наприклад: «Зачем нам вообще это министерство [культури. — О. Т.], весь этот законсервированный “совок” с рептильными и “довгими, як собача пісня” циркулярами, тупими и пафосными чиновниками, <...> гундосащими про “духовність”, “солов’їність” и “калиновість”, а на деле консервирующими навязанную империей культурную модель, при помощи которой эта империя, а потом совдепия загнала Украину в отсталый культурный хутор, утопающий в розовых патриархальных соплях и слюнявом пейзаже...» (Лесь Подервянский. «Альо, ето прачечная?». — Газета «Зеркало недели», 12.03.2005) [пор. також, наприклад: Мовчун 2004]. Ось відповідь тодішнього редактора журналу «Сучасність», ви-

¹¹⁰ Щодо милозвучності української мови — ознаки, що справді досить помітно вирізняє її на тлі, зокрема, інших слов’янських мов, то тут також не обійшлося без красивого романтичного міфу — про її перемогу на одному конкурсі мов (цей факт не має документального підтвердження, причому не тільки щодо української мови, а й узагалі щодо подібних конкурсів), участь у поширенні якого беруть навіть мовознавці, наприклад: «Великий жаль, що така милозвучна мова, яка у 1934 р. на конкурсі краси мов світу отримала третє місце (після перської і французької), занепадає. Між іншим, російська мова отримала тільки шістнадцяте місце» (П. Твердушка, читач, м. Червоноград. — ЗВУ, 2.08.2002, с. 12); «Українську мову вважають однією з наймиліозвучніших у світі. Саме такими були підсумки Всесвітнього конкурсу мов, який відбувся в Парижі: двічі українській мові (надамо третє місце після французької та італійської (1928 р.) і після французької та перської мови (1934 р.)) [Гайсенюк, Скаб 2012: 48]. Особливого поширення ця версія стала набувати після інтерв’ю з відомим російським письменником Ю. Семеновим (див.: Юліан Семенов: Був і залишаюсь репортером. — Журнал «Україна», 1990, № 13, с. 18–19).

дання якого на початку 90-х років було перенесене в Україну, на листи обурених читачів (переважно з діаспори) з протестами проти того зображення сучасної України і тієї української мови, що стали практикуватися в художніх творах авторів журналу: «На жаль, нинішня [як, безперечно, й колишня. — О. Т.] Україна — це не ідилічний край з богобоязливим народом і *солов'їною мовою*» (Іван Дзюба. — Суч., 1996, № 3–4, с. 6).

5.1. Поширення нових стилістично-нормотворчих домінант у мовній діяльності різних соціальних і вікових верств суспільства. З-поміж різних кіл і верств сучасного українського суспільства, у мовній діяльності яких найпомітніше виступають такого роду стилістично-нормотворчі тенденції, це:

а) серед ініціаторів і найпоплідовніших прихильників таких тенденцій — на першому місці, звичайно, відповідна «активна меншість» з-поміж тих кіл українського суспільства, що мають виразно виявлені й часто програмово демонстровані українські не тільки політичні, а й культурно-мовні орієнтації. Це, з одного боку, «професіонали» — мовознавці, лексикографи, термінологи, перекладачі, журналісти, літературні редактори з їхньою цілеспрямованою й часто досить системною діяльністю, спрямованою на культивування в українській мові її органічних особливостей; з другого ж, — не менш численні кола різноманітних аматорів, шанувальників рідної мови (у листах читачів до ЗМІ, у телефонних дзвінках на радіо- й телеканали, в різноманітних коментарях у соціальних мережах інтернету й навіть уже в окремих брошурах); утім, нерідко й «професіонали», зокрема журналісти, виступають як наївні аматори. Якщо характеризувати це питання також у регіональному розрізі, то до такої «ініціативної меншості» належать також певна частина інтелігенції Галичини та представників української західної діаспори, бо вони щиріше переконані, ніж «східняки», у «правильності», більшій «українськості» своїх ідіомів і свого бачення «справжньої» УЛМ (див., наприклад, р. V пп. 1.2, 4.3, р. VII пп. 1–3). Така їхня активність виявлялася в межах описуваного періоду особливо в дискусіях навколо проблем українського правопису (див. р. XI п. 1) та української термінології (див., зокрема, далі п. 5.2.2). Пор. ще в 90-х роках, наприклад, активне неприйняття О. Горбачем навіть такого знака графіки української мови, як апостроф (див. р. V п. 1.2);

б) серед «виконавців» («пасивної / мовчазної більшості») — з-поміж широкіх кіл пересічних мовців, у мовній діяльності яких також різною мірою реалізуються відзначені тенденції, це в першу чергу верстви населення, мовна компетенція яких у володінні УЛМ і їхні мовні смаки не встигли сформуватися на початок 90-х років і які, отже, не набули до цього періоду стійких, автоматизованих навичок користування нею. З одного боку, це особи, які переходять до активного користування УЛМ, спілкуючись до цього тільки чи переважно нелітературними різновидами української національної мови або російською (в основному літературною) мовою, а з другого, — представники молодших поколінь, насамперед з міського населення, які досить поверхово знають народнорозмовну, живу українську мову, а літературну мову засвоюють з дитячих садків і школи, із сучасної (переважно перекладної) літератури («покоління Гаррі Поттера» — за ім'ям юного героя популярної серії фантастичних романів англійської письменниці Джоан Роулінг), з телебачення та інтернету, сприймаючи мовні особливості цих джерел уже як сучасний мовний узус у цілому. Про рекомендовані ж тепер норми УЛМ як ті, так і інші дізнаються здебільшого не з друкованих довідників більш-менш кваліфікованих авторів, а з порад із інтернету — переважно саме від «активістів». Так, у літературному мовленні представників молодших поколінь з міського населення Східної та Центральної України (разом з Києвом), меншою мірою в українському мовленні представників старших поколінь з базовою російською мовою досить звичайними вже стають, наприклад, такі лексичні одиниці, як *зазвичай*, *наразі*, *слухавка*, а особливо вітання *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* (див. про активізацію останніх зворотів у р. VIII п. 5.3), такі елементи південно-західного наріччя, як наголошування *донька*, демінутив *бабця*, звороти на

зразок йому *стало зле*, чого, звичайно, не було (немає) в мовленні старших поколінь населення Наддніпрянщини — природних носіїв української мови. Українське мовлення осіб з базовою російською мовою частіше засвідчує також помітнішу наявність «анти-російських» гіперизмів порівняно з мовленням осіб із базовою українською мовою (див. р. VIII п. 5.3), а у вимові, зокрема, — «супертверде» [ч] [Баранник 2001: 43]. Особи з базовою російською мовою, які переходять на спілкування УЛМ, хочуть, природно, почуватися в новій для себе мовній стихії так само впевнено, як вони звикли в цьому плані щодо російської мови, тому вони — мимоволі чи, навпаки, цілком усвідомлювано — прагнуть більшої однотипності, уніфікації в уживанні слів, словоформ, стійких зворотів і синтаксичних конструкцій, з максимально можливим униканням відхилень від загальних правил (наприклад, частіше вдаються — звичайно на письмі — до механічного вживання орфоепічних чергувань на зразок *і / ї / та, в- / у-, з / із*: див., зокрема, п. 3.5, а також р. VIII п. 1.2.5), що, звичайно, певною мірою призводить до спрощення реальної, живої української мови. Таким мовцям значно простіше сприймати всі новації в УЛМ новітнього часу, засвоювати нові редакції правопису, оскільки для них ця мова все одно так чи інакше є «ноювою».

5.2. Основні функціонально-мовні сфери реалізації нових стилістично-нормотворчих домінант. Нові лексико-стилістичні віяння, ті чи інші фонетичні, граматичні, словотвірні, а також орфографічні інновації виявляються в межах описуваного хронологічного зрізу в усіх сферах функціонування УЛМ, хоча й дуже різною мірою, — як уже санкціоновані новими редакціями правопису української мови та рекомендаціями інших нормативних джерел, так і, ще частіше, не «освячені» й навіть більше — такі, що можуть іти прямо всупереч чинним нормам. У мовній практиці державних і комунальних органів (включно зі ЗМІ), організацій і закладів несанкціоновані тенденції виявляються загалом значно помірніше порівняно з мовою ЗМІ та продукції видавництва приватної форми власності і здебільшого без програмового протиставлення «своїх» правил чинним нормам¹¹¹, але, зрозуміло, також достатньо помітно на фоні попереднього, ще радянського періоду у функціонуванні УЛМ. Меншою мірою вони простежувалися в усних сферах комунікації, хоча й тут пор., наприклад: род. в. *области, небажаности, промисловости* (УР-1, Останні новини, 27.08.1996: ведуча програми); наголошування *однако́вий, приве́зли* (УТ-1, Вісті, 17.06.2005); «*наша команда реваншиувалася*», тобто взяла реванш (УТ-1, «Світ спорту», 3.06.2009: у мовленні спортивної журналістки). У писемній же сфері — у друкованих ЗМІ, в книжковій продукції (у підручниках, посібниках) для навчально-виховних закладів МОН України, у численних тепер і різноманітних словниках (переважно термінологічних) та довідниках, нерідко рекомендованих тим же МОН або НАН України, навіть у дитячій літературі — відступи від нормативної бази «офіційної» УЛМ і взагалі відхилення від її настанов були значно помітнішим явищем, особливо у відтворюванні іншомовних слів (насамперед з літерою *г*), — частково, як можна гадати, через незнання, вагання авторів, редакторів і видавців (випадки, що, на жаль, стали не поодинокими) як наслідок загальної неупорядкованості в мовній сфері, але частково — й цілком запрограмовано. Щодо запровадження певних цілком запрограмованих і системно здійснюваних відступів від чинних норм УЛМ у мовній діяльності державних інституцій, то тут слід назвати насамперед картографічну продукцію Головного управ-

¹¹¹ Так, роблячи огляд інформаційно-аналітичних програм українського телебачення станом на початок 2000-х років — це були «пропрезидентська» «Панорама» на державному УТ-1, «Факти» на ICTV, російськомовна «Подробности» на «Інтер», «опозиційні» «Новини» на ЮТАР, оглядач відзначав: «Найбільш негативні емоції викликає “Панорама”. Програму можна спокійно приписувати хворим на ностальгію. Ведучі із застиглими ликами і оперними голосами, довжелезні репортажі, протокольна мова <...>» (М. Устюк, читач. Великий поводир : Зауваги з приводу інформаційно-аналітичних програм українського телебачення. — УС, 22.02.2001, с. 14).

ління з питань картографії, геодезії та кадастру при Кабінеті Міністрів України, а тепер Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (див. р. XII п. 5.1.2) та практику вже двох багатотомних загальних енциклопедій щодо відтворення іншомовних слів, передусім власних назв, — «Енциклопедії сучасної України» і «Великої української енциклопедії» (див. р. XI п. 2). Крім того, непоодиноким уже явищем у друкованих ЗМІ є збереження в тих чи інших матеріалах правописних та інших особливостей мови оригіналу (за наполяганням автора або інтерв'юваної особи), що відхиляються від нормативної бази УЛМ, причому не обов'язково з відповідними застереженнями від редакції.

5.2.1. У загальних межах публічного функціонування УЛМ поширення цих тенденцій найповнішою мірою відбувається в таких сферах, як ЗМІ, мовна продукція інституцій недержавної форми власності, опозиційні медіаресурси правого українського національно-політичного спрямування, перекладна мовна продукція, соціальні мережі інтернету.

5.2.1.1. Сфера ЗМІ (див. також далі в п. 5.2.1.2 окремо про мовно-редакційну політику ЗМІ приватної форми власності). Оскільки засоби масової інформації (їхня кількість тепер значно виросла порівняно з радянським часом, і вони стали значно різноманітнішими не тільки за жанровістю, цільовим орієнтуванням на певну аудиторію, а й за своєю мовно-редакційною політикою), що їх стали іменувати також перифразом «четверта влада» (після законодавчої, виконавчої й судової), особливо електронні й насамперед телебачення, інтернет, тепер дедалі більше перебирають на себе функцію «першої влади» у плані доступу до багатомільйонних аудиторій глядачів, слухачів і читачів і, отже, впливу на них, у тому числі і в питаннях нормативних засад української мови, найповніше й найвиразніше нові тенденції у формуванні образу УЛМ поширюються саме від них. Багато з такого роду новацій (абсолютних або актуалізованих відносних), з'являючись спочатку як явно «публіцистичні», майже відразу, однак, набувають більшого чи меншого масового поширення, як, наприклад: *чільник / очільник* «керівник; начальник», *речник* «прессекретар», актуалізоване *можновладець* і утворене на його основі *владоможець*, *посадовець*, звідси *високوپосадовець* і *високий посадовець* (див. про ці випадки докладніше: р. VIII п. 4.3.1), *автівка, пігулка, шпиталь* «госпіталь» і «лікарня», *шпиталізувати* «госпіталізувати», активізовані в ужитку члени гнізда *доправляти / доправити*, досі марковані словниками як розмовні, — у конкуренції з *доставляти / доставити*. Ці тенденції поширюються, хоча й значно меншою мірою, й на ті медіаресурси, які за своїми програмовими політичними позиціями явно хотіли б лишатися принаймні осторонь від них, наприклад (у газетах лівого політичного спрямування): *регіон, окрім*: 5 уживань, тоді як *крім* — 4, *доправлення*, «бізнесові кола», «серйозно налаштований» (Тов., 19.07.2005); *Велика Британія*, «папа Іван Павло II», *пігулка, слухавка, знаний, наразі, попри, аби* у значенні «щоб»: «аби піти» (СВ, 14.06.2005). Якщо одні з мовних нововведень, поширюваних ЗМІ, швидше чи повільніше, але засвоюються в УЛМ — як такі, що, на думку достатньо широких кіл мовців, більше відповідають її «духу», то щодо багатьох інших критики можуть висловлюватися й так, наприклад: «<...> дедалі химернішою стає “українська”, котрою послуговуються журналісти» (Ст. Телицький. Нотатки з ефіру. — ЛУ, 19.02.2009).

У загальному руслі такого мовного оновлення досить широко простежуються також невинувдані гіперизми на зразок слововживань *діжка* (*вина, пороху, оселедців*: див. р. VIII п. 5.3) і явні відступи від норми вже на рівні структури мовних одиниць — наприклад, у наголошуванні слів (див. докладніше р. VIII пп. 1.1, 1.3): *донька, мережа*, «бойовики *гатять*» (NewsOne, лютий 2017); у словозміні: *буревій*, род. *буревою*, ор. *буревосм* (СТБ, «Вікна», 31.10.2005), мн. *буревої* (СТБ, «Вікна», 5.10.2005; Н, «Репортер», 13.03.2006), *сніговий*, мн. *снігової* (СТБ, «Вікна», 8.02.2007) — у мовленні ведучих програми. Звичайним уже явищем стало вживання утворених на основі прислівників *опівдні* й *опівночі*

відповідних відмінюваних іменників (замість *полудень* / *південь* і *північ*) — насамперед у непрямих відмінках з прийменниками, але вже також і в формі наз. в.: «До *опівдня* він має скласти повноваження» (NewsOne, «NewsRoom», 20.01.2017: ведуча), «Розстріл повторили після *опівдня*» (112 Укр., програма «Тема», 27.08.2015: ведуча), «Вихідний, після *опівночі*» (назва програми на т/к «Тоніс»), «З *опівночі* в Донбасі було тихо» (5 к., «Час новин», 28.09.2015: ведучий); пор. так само в настановах з культури мови: «Не рекомендовано: “Фільм закінчився після *півночі*” (про час 00:00). Рекомендовано: “Фільм закінчився після *опівночі*”» (інтернет-сервіс «OnlineCorrector» — у рубриці «Стилістичні помилки та помилки у слововживанні»: <https://onlinecorrector.com.ua> ...; дата звернення: 15.10.2021); «Літній час: вставатимемо ні світ ні зоря, *опівдень* на Заході зміститься на 1,5 години» (т/к ЗІК, 21.09.2011: рухомий рядок новин), «Вже *опівніч* наближається...» — як переклад рядків О. Пушкіна «Уж полночь близится...» («Апостроф», інтернет-ресурс, 14.09.2016). СУМ-20 уже подає ці іменники, хоч і з позначкою «розм.» (*опівдень* досі не фіксувалося в словниках, а *опівніч* було подано в СУМ-11 з позначкою «рідко»).

5.2.1.2. Мовна діяльність інституцій приватної форми власності — ЗМІ (друкованих і ефірних), книговидавництв, кінематографу і т. ін. Визначаючи свій окремий мовний режим, установлюючи свої мовні норми, певні приватні ЗМІ, видавництва вже не вважають для себе авторитетом, як це було в радянський час, усі приписи чинного правопису, рекомендації нормативних словників та інших мовних довідників (у тому числі й тих, що мають гриф Національної академії наук і Міністерства освіти і науки), крім, звичайно, тих, з якими вони солідаризуються в тих чи інших питаннях нормативних засад УЛМ. Причому той чи той із ЗМІ, запроваджуючи певні елементи іншої орфоепічно-орфографічної і взагалі нормативної системи, не завжди вважає за потрібне попереджати про це читачів, слухачів, глядачів.

З розгортанням від початку 90-х років діяльності на українському телебаченні недержавних каналів в ефірі стали поширюватися зразки української мови з орієнтуванням, хоча й непослідовним, на норми УП 1928, на мовну практику 20-х років, а також сучасної західної діаспори. Це стало особливо помітно в інформаційно-аналітичних програмах, — насамперед таких як «Новини УНІАР» (УНІАР — Українська незалежна інформаційна агенція «Республіка») на т/к ЮТАР (канал діяв до середини 2002 року, в останні роки з просто «незалежного» став опозиційним до влади, за що йому не було продовжено ліцензії на мовлення)¹¹², ще більшою мірою — програма «Вікна» (з кількома тематичними підпрограмами, назви яких також починаються зі слова «Вікна») Міжнародного медіацентру «Інтерньюз» (виходить в ефір з вересня 1995 року — спочатку на УТ-2, а потім на т/к СТБ), діапазон відхилень мовно-редакційної практики якої є значно ширшим — не тільки від узусу «офіційної» УЛМ, а й від УП 1928 і взагалі мовної практики 20-х років (з посиленням, з одного боку, «українізації» мовних норм, наприклад: *иниший*, *по-иншому*, *иржа* і под.; *деб'ют* і под.; *Мелітопіль*, *Нікопіль*, *Севастопіль* і т.ін., а з другого, — їх «європеїзації»). Це також мовна практика т/к «1+1», який розгорнув свою діяльність з вересня 1995 року (спочатку на УТ-1, від січня 1997 року перейшовши на УТ-2, а згодом став працювати на власному телеканалі) випуском великої кількості перекладної художньої, документальної, науково-популярної теле- і кінопродукції, у тому числі популярних телесеріалів, і оригінальних українськомовних інформаційно-аналітичних, розважальних та інших програм — зі «своїми» мовними нормами. Наприклад, у програмі «Телеманія» (оглядач, він же ведучий — Юрій Макаров): род. *більшости*, *смерти*, *імени*, в іншомовних словах: *біографія*, *вегетаріанський*, *магістр*, *нетативний*,

¹¹² Як відзначав свого часу кореспондент УНІАР, говорячи про цю програму, «ми єдині в Києві, хто наближається до правопису-28» (В. Тетерятник. — Час, 15.09.1995); див. також, наприклад: Мова — душа народу (УК, 25.05.1995: про ухвалу тележурналістів УНІАР повернутися до норм УП 1928).

релігія та ін. (УТ-1, 9.11.1996); Роберт Ляй (нім. *Ley*), Льост (нім. *Loest*), Вільгельм (УТ-1, 12.01.1997: д/ф, переклад з німецької).

Мовно-редакційна політика інформаційних програм каналу СТБ була особливо помітною й набула найбільшого суспільного резонансу [див. також про це: Данильчук 2013: 116–123]. Наприклад:

— на фонетичному рівні: *ріжний, ріжниця* (СУМ-11 узагалі не подавав цих слів), *шкло* (СУМ-11 подає це слово з позначкою «розм.», але станом на кінець 80-х років воно вже фактично сприймалося як застаріле; РУС-3 не подавав його зовсім), *шклотара*; у звуковому оформленні іншомовних слів: *тарантія, делетат, оригінал* і под.; *Атени, етер, марафон* і под.; *Боспор*; Беназир Бгутто, Пгеньян; *глінтвейн, Швайцарія, лимузин, Пекин, Симферопіль, Филиппини, Путин, Сталин, Євген, єврей, євро, Європа, Єгипет, Еспанія, авіація, віртуальний, гомосексуаліст, евакуація, ентузіаст, ідеальний, меморіал, олімпіада, патріярх, піяр (піар — англ. PR), спеціальний, Маріюпіль, тріюмф; б'ювет, б'юджет, б'юро, вестиб'юль, куп'юра, ф'юрер, Ерк'юль; магнет, хемія, розм. хемічити* (СТБ, «Вікна», 10.11.2009) — аж до таких випадків, як *яроплан* (СТБ, «Вікна», 28.09.2011), тобто аероплан, а якщо за сучасним мовним узусом, то літак, «У пошуках *принця*» (СТБ, «Вікна», 16.08.2012), «б'юджетний *блиць-криг*» (СТБ, «Вікна», 22.12.2011: рухомий рядок новин), хоча випадки несанкціонованого пом'якшення [л] в іншомовних словах простежувалися тільки в особових назвах; у наголошуванні слів і словоформ: *козак-характерник* (СТБ, «Вікна», 22.06.2011), «урочиста *хóда*»; у *дворі* (7.04.2015), у *пóрті* (28.03.2003), в *аеропóрті* (20.08.2004, 2.04.2014), у *суді* (15.07.2003), *перед судом* (7.08.2003), «на *мєжі* дефолту», «На Камчатці рахують *ведмедів*» (28.10.2010), *гросмайстер*, мн. *гросмайстрі* (27.04.2011). Телеглядач, звичайно, міг уже губитися в здогадах, не знаючи, чи справді так має бути в руслі окремої мовної політики телеканалу, чи це просто звичайні помилки в мовленні журналістів як наслідок їхньої мовної недбалості й мовного лібералізму на телеканалі;

— у межах морфонологічних чергувань — у своєму варіанті «оновленої» УЛМ телеканал рішуче застосовував практику виправлення «неправильних» (нерегулярних) форм, наприклад (у плані чергування [о] / [і] відповідно у відкритому / закритому складі): *бізнесівці, добровільці, Дніпрівська набережна* (СТБ, «Вікна», 7.04.2015), *Дніпропетрівськ*, навіть у таких випадках, як *буревій, буревою, буревосм*, мн. *буревої, снігової* (див. вище п. 5.2.1.1; згодом від такого чергування в корені *-ві(й)-* на телеканалі все-таки відмовилися);

— у словозміні — у формах род. в. іменників чол. р. на приголосний (прикладі подано станом ще до запровадження норм УП 2019, який уже узаконив деякі з наведених нижче випадків): з *Конотопу*, з *Мінську* і под. (див. докладніше р. VIII п. 2.1.3.1.1); у формах род. в. іменників жін. р. на приголосний (див. докладніше р. VIII п. 2.1.3.1.2): *смерти, якості* (але так само також у дав. і місц. в. і у наз. в. мн.: «не відповідають *дійсности*», у *більшости*, у *діяльности*, «нові *можливости*»), *Руси, Білоруси, пам'яти, повени, статі* («зміна *статі*»: СТБ, «Вікна», 25.10.2010) і т. ін.; у дав. в. іменників чол. р. на приголосний — очевидно, з переважанням форм на *-ові(-еві)* порівняно з формами на *-у(-ю)*, згідно з нормативними рекомендаціями, що, звичайно, можна тільки схвалювати (див. р. VIII п. 2.1.3.2): *Джонові Ріду, міністрові, співробітникові, органіві, урядові* (СТБ, «Вікна», 16.06.2005), але навіть *Києвові* (17.08.2007); у відмінюванні іншомовних іменників на *-о* (див. також р. VIII п. 2.1.4.1): «чемпіон з *дзюда*», *біля метра, на таблі, з єврами* і т. ін.; «*Ерк'юля Пуара* читають ледь не всі» (СТБ, «Вікна», 22.03.2009); у формах майб. ч. дієслів недок. в. — очевидно, з переважанням синтетичних форм (*працюватиму*) над аналітичними (*буду працювати*), що також заслуговує на схвалення (див. докладніше про це в р. VIII п. 2.5.2.2); у межах категорії роду: «шуба з *рися*», тобто з *рисі* (СТБ, «Вікна», 30.01.2013);

— у словотворенні — широке розгортання моделей суфіксальної фемінізації (див. р. VIII п. 4.3.2.1): *лідерка, прем'єр-міністерка* і под., *урядовиця, високопосадовиця* і под., зокрема із суфіксом *-ин-я*: *критикиня, соціологиня, хірургиня, отоларингологиня, молодчиня* («вона

молодчина») і под.; поширення назв осіб на -янт (див. р. VIII п. 4.3.2.5): *поліціян*т, *міліціян*т і за цим зразком *акціян*т, *корупціян*т, *опозиціян*т; поширення назв результатів дії із суфіксом -ова-: *парків*вання, *пропон*вання, *страх*вання («розмір *страх*вання») і под. (див. р. VIII п. 4.3.2.9). Це також узагалі досить сміливе творення / уживання словотвірних дериватів (нерідко з множенням їхньої варіантності, причому досить швидким у часі): *шпиталь* — *шпиталювати*, *шпиталіти* (док.) / *шпиталювати* (недок.), *чужопланетець* «інопланетянин», «грузинські *довголітники*», тобто довгожителі, *опікуванка* «опікунка», *голодівля* «голодування»; у творенні прикметників: *СНД* — *есендівський*; «Будувати на території Києво-Печерської лаври — заборона не тільки українська, але й *ЮНЕСКО*ва» (СТБ, «Вікна», 5.06.2012: приклади з мовлення ведучих), «*Маєві* пророцтва» — від назви індіанського племені *мая* (СТБ, «Вікна», 22.12.2011: рухомий рядок новин);

— у лексиці: «*Речовизна* в полум'ї» (СТБ, «Вікна», 27.07.2007: рухомий рядок новин під час сюжету про пожежу в магазині електротоварів), *троща* (*кораблетроща*, *авіатроща*); активізація вживання тих одиниць (часто спільних з польською мовою), що протягом останніх 60 років радянського періоду вживалися рідше або й дуже рідко порівняно з їхніми синонімами, спільними з російською мовою: *винайм*ати (пор. *най*мати), *к*рам («героїновий *к*рам», пор. *тов*ар), *летовище* (*космолетовище* «космодром»: СТБ, «Вікна», 5.04.2005), *лиж*ви (*лиж*вар, *лиж*варський: *спорт*, пор. нормативне *лиж*і т. д.), *маму*т (пор. *мамон*т), *мисте*ць (пор. *мите*ць), *облаво*к («на *облаво*ку літака», пор. *бор*т), *перемитниц*тво (пор. *контрабан*да), *помаран*ч (пор. *апель*син), *суходіль*ний («суходільні війська», пор. *сухопут*ний).

Досить рішуче ігнорування мовного узусу в діяльності цього телеканалу демонструє й такий, наприклад, факт: «За кілька хвилин ви подивитеся дев'яту серію художнього телефільму “Поневір'яння”, який російською мовою називається “Хождение по мукам”» (І. Ванникова, ведуча. — СТБ, «Вікна», 21.10.1999).

Канал СТБ, єдиний серед ефірних українських ЗМІ, цілком однозначно підтримав УП 1999 під час правописної дискусії на початку 2001 року (див. р. XI п. 1.3), хоча твердження про те, що телеканал у цей період «демонстративно перейшов на нові мовні норми» (В. Кулик. — Кр., 2001, ч. 5, с. 13), не зовсім відповідає дійсності, оскільки він і до цього практикував багато чого з пропонованих у цьому проекті змін.

Опубліковано кодекс мовнотилістичних норм діяльності цього телеканалу, розроблений за участю його літературних редакторів і співробітників ІУМ НАН України. У цих настановах, з одного боку, подано рекомендації, що є вже традиційними у сфері культури української мови: це в основному застереження щодо наслідків впливів з боку російської мови (наприклад, «акання», оглушення дзвінких приголосних), але є також і щодо деяких поширюваних у межах описуваного періоду через ефірні ЗМІ особливостей південно-західного наріччя української мови — «укання» (тобто вимови [o] в переднаголосній позиції з помітним наближенням до [y]), а також підтримано деякі тенденції нормотворчого характеру, які набрали поширення від початку 90-х років (наприклад, щодо вилучення з нормативного вжитку форм на -чий із заміною їх формами на -льний та ін.: див. р. VIII п. 2.5.7.1). З другого боку, вони, як уже сказано, спиралися також на норми УП 1928 та одного з нових проєктів реформування українського правопису — УП 1999, які вже могли викликати сумніви у глядацької аудиторії і які, в будь-якому разі, не є офіційно затвердженими (див. приклади вище). Однак мета «мовного проєкту» СТБ була, безперечно, значно амбітнішою, пор. як у формулюванні керівниками проєкту завдань цього посібника, наприклад: у «настановах щодо складних і суперечливих випадків написання та вживання слів <...> удосконалено [! — О. Т.] або уточнено деякі правила чинного правописного кодексу української мови», так і в його оцінці з боку керівництва телеканалу: «Це дуже практичний [? — О. Т.] проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве [! — О. Т.] українське мовлення» (В. Бородянський, один з керівників т/к СТБ [Промова... 2006: 5, 7]). Як зауважував в інтерв'ю одному з популярних інтернет-видань літературний

редактор цього телеканалу Віктор Кабак, завдяки якому «українські глядачі дізналися, що в українській мові є ще й такі слова, як *опука* (м'яч), *гаківка* (хокей), *Европа* (Європа), *етер* (ефір), *Атени* (Афіни), *спортівці* (спортсмени), *авіатроща* (авіакатастрофа), *легко-спадник* (парашутист)», «це справжня українська мова», він «був би щасливим, якщо б цих і ще безліч безпідставно занедбаних українських слів щораз більше уживали» (УП, 22.03.2013); кореспондент при цьому додає, що «вживання зараз цих слів називають *кабакізми* чи *кабачизми*, тобто в тренді ціла течія — *кабакізм* (*кабачизм*)».

Не дивно, звичайно, що мовно-редакційна політика цього телеканалу супроводжувалася як схвальними (див., наприклад: Л. Масенко. — Дивослово, 2009, № 7–8, с. 51), так і, причому значно частіше, різко критичними оцінками, пор., наприклад: «3 СТБ пішло ушпиталювання, автівка, урядники замість урядовці, перемовини якісь. “Перемовини” доречні на призбі, а в держдіяльності місце все-таки “переговорам” <...> Що там донеччани, навіть у Черкасах телеглядачі не розуміють цих речей» ([Із інтерв'ю з перекладачем О. Негребецьким]. — Газ. по-киев., 18.08.2005, с. 13).

Подібна мовна практика, але в дещо вужчому обсязі існувала на т/к ICTV (з 1991 року — в інформаційній програмі «Факти», меншою мірою в програмах інших жанрів), де теж було підготовано пам'ятку-інструкцію щодо нормативів уживання української мови на телеканалі (це машинопис для службового користування [Кириченко 1996]) — наприклад, у лексиці: *вояк* або *воїн*, *гелікоптер*, *зазвичай*, *комірне*, *корабельня*, *набій*, *помаранч*, *утікач*, *прийменник понад* (замість відповідно *солдат*, *вертоліт*, *звичайно*, *плата за квартиру*, *верф*, *снаряд*, *апелсин*, *біженець*, *більше*); у фонетичному оформленні іншомовних слів: *Айдаго*, *Оклагома*, *Г'юстон*, *Шерлок Голмс*; *Европа*, *Еспанія*; *Атени*, *міт* (міф); *хемія*; у словозміні: род. *смерти*, *племени* і под.

Безперечно, не без впливу названих вище телеканалів така практика поширилася також в інформаційних програмах менш потужних або пізніше утворених приватних телеканалів — ТРК «Ера» на УТ-1 (програма «Підсумки»), «TV-Табачук» (програма СІТ), «Нового» (програма «Репортер»), НТН (програми «Вчасно», «Свідок»), 5 каналу («Час новин») та деяких ін. Навіть на загальному російськомовному т/к «Інтер» (у деяких українськомовних програмах, зокрема в перекладних матеріалах, а також протягом кількох років, коли оглядова тижнева інформаційна програма «Подобиці тижня» виходила українською мовою): «в шикарних *автах*», «*лідерка* БЮТ», *урядник* — про Президента України («Подобиці тижня», 16.04.2006), «*радянські воякі*» (Новини, 7.11.03), «*родина псячих*» (перекладний науково-популярний телефільм, 6.02.2004).

На загальному фоні звуження протягом останніх років відзначеної мовно-редакційної політики у вітчизняному телемовному просторі (див. далі п. 5.2.1.5) дещо несподівано для спостерігачів її став демонструвати новозаснований т/к «4 канал» (функціонував з березня 2018 до квітня 2022 рр.) у своїй інформаційній програмі «Події дня» (з написом на телеекрані: «Налаштовуйтеся і дивіться геть чисто 4 український канал»). Ось деякі мовні факти, зафіксовані тут протягом перших кількох днів вересня 2021 року. Наприклад, у лексиці та словотворенні: *офіцерка*, *капітанка*, *командирка* (активне вживання фемінативів); *опозиціант*; уживання слів, цілком, звичайно, нормативних, але функціонально не прийнятих у «стандарті» в поданих тут контекстах: *майдан* замість *площа* в офіційно усталених урбаноніміх (*Арсенальний майдан*, *Контрактовий майдан* — у Києві), *трус* замість *обишок* («*трусил* Полтавську міськраду», «*трусил* в кабінеті»), поетичне *водограй* замість нейтрального *фонтан* («На Арсенальному майдані у столиці хура-водовіз провалилася в новий *водограй*»; у повідомленнях про цю подію на інших телеканалах уживали саме *фонтан*), «рекорд у стрибках *завдовихи*» (*завдовихи* — це все-таки «довжиною», а не «в довжину»); у фонетиці: *гарант*, *гвинтокрил*, *делегатія*, *ураган*, *Вашигтон* (але: *Афганістан*, *Пентагон*), «держсекретар Ентоні *Блінкен*»; *локдаун*; у наголошуванні слів: *суд* — у *суді*, *шпиталь* — *шпиталю*, у *шпиталі*, у формах множини: *дизайнері*, *сотні правок*; у морфології: *хура-водовіз*; у словозміні: род. *більшости*,

Білоруси, за участі (таку форму род. в. для цих іменників в УП 2019 уже знову санкціоновано, але як додатковий варіант); род. *авта́, до бюра́*; у синтаксисі: «бойового *набоя* зберігали у шкільному музеї», «суд подовжив запобіжного *захода*». В ефірі від 23.02.2022: *агресія, гарант, колета, міграція*, «зареєстрували *законопроект*», «*скалкові* поранення», тобто осколкові.

Щодо випадків досить частоті непослідовності вживання різних слів / словоформ у межах фонетично, морфологічно, словотвірної однотипних явищ за нормами, відсутніми в «офіційній» літературній мові, але прийнятими в мовній практиці цих телеканалів (наприклад, *генетика*, але *генерал, меморіал*, але *діамант*, род. *чести*, але *совісті* та багато ін.), то їх можна пояснювати, очевидно, не стільки тими чи іншими недоглядами з боку автора матеріалу й особливо літредактора, скільки тим, що, як уже було відзначено (див. вище пп. 5, 3.5.2), ведучі програм та інші журналісти так і не звикли за весь цей час (ось уже близько трьох десятиків років!) до такого слововжитку (незважаючи й на звичайну наявність перед ними телесуфлера), оскільки за межами ефіру вони, найімовірніше, продовжують спілкуватися все-таки іншим, «звичайнішим» мовним кодом.

За межами інформаційно-аналітичних програм (у мові реклами, у проведенні токшоу, круглих столів, розважальних програм тощо, в оригінальних українськомовних фільмах — наприклад, у т/с «Роксолана» на т/к «1+1») мовна практика відзначених телеканалів звичайно мало відходила від норм УЛМ. У перекладній теле- і кінопродукції (наприклад, на т/к «1+1» у 90-ті роки) відступів від узусу «офіційної» УЛМ спостерігалось дещо більше, але вони переважно все-таки не були надто радикальними (пор. навіть на т/к СТБ, наприклад, у к/ф «Молодий Казанова», пер. з англ., 21.08.2004: *венеціанці, діамант*; род. *честі*).

Після запровадження УП 2019 телеканали приватної форми власності — насамперед у своїх інформаційних програмах — відносно ширше, ніж друковані ЗМІ, стали вживати ті з пропонованих у ньому фонетичних і морфемних варіантів, що зорієнтовані на норми УП 1928 (див. р. XI п. 1.5), хоча, як і до цього, часто непослідовно й просто помилково. Наприклад, у вживанні флексій *-и* / *-і* в іменниках жін. р. на приголосний у програмі «Великий ефір з Василем Зимом» на т/к «Еспресо» у мовленні її ведучого протягом 2020 року — як відповідно до нової норми щодо вживання, на вибір мовця, однієї з цих флексій (род. *більшості, День Незалежності, Революція гідності, до смерті* та ін.), так і з порушенням її (род. *Інститут національної пам'яті, під час повені, місц. у присутності лікаря* та ін.); у програмі «Репортер» на т/к «Прямий», 23.08.2020: *День незалежності / День незалежності* (з непослідовним уживанням цих флексій у мовленні ведучого).

5.2.1.3. У ЗМІ недержавного сектору це, по-перше, насамперед видання програмової української не тільки політичної, а й культурно-мовної орієнтації, у тому числі й ті, що поширюються або вже перенесені в Україну із західної діаспори (у спектрі сучасних політичних сил вони представляють ті кола, які звичайно іменуються «правими»; частина з них позиціонує себе як «націоналістичні»; вони перебувають у політичній опозиції до влади протягом усього періоду незалежності) (див. про особливості правопису таких видань у р. XI п. 2).

По-друге, це сфера взагалі опозиційних щодо влади українськомовних ЗМІ, які свою незгоду з офіційною політикою в державі виражають якоюсь мірою також вибором іншого мовного коду спілкування, більш чи менш відмінного від «офіційного» (порівняно, звичайно, з мовною ситуацією в сусідній Білорусі 1990-х — початку 2000-х рр.: див. далі п. 7 — залежність між політичною опозиційністю певних суспільних кіл і їхньою схильністю до користування «альтернативними варіантами» літературної мови в Україні виявлялася в межах описуваного періоду далеко не так прямо й повно). Це може бути не стільки політична опозиційність, скільки взагалі незгода з домінантним офіціозом у різних сферах життя — незгода, яка нерідко нагадує просто позицію андеграунду й навіть

позицію (власне, позиції — у множині) постійного фрондерства. Як зауважила журналістка, констатуючи правописний «кінець віку» в сучасній Україні і говорячи про те, «чому йдуть у супереч і на що сподіваються певні українські мовознавці, видавці, літератори з-поміж *свідомих*» [курсив авторки. — *О. Т.*], «чому вони балансують на межі дозволеного і недозволеного, чому саме вони вирішили заступити за обмежувальну лінію», це «галуження в опозиції до позиції парламенту, уряду, президента [як і до решти офіційних інституцій у країні. — *О. Т.*]» (Ксенія Харченко. Правописний *fin de siècle*: галуження як діагноз. — Дз. т., 7.02.2004). Оскільки ця мовна практика не системна й не послідовна, виникає враження, що особи, відповідальні за мовно-редакційну політику підконтрольних їм ЗМІ, й самі не до кінця переконані, що саме так потрібно робити. Адже як інакше може сприйняти серйозний, вдумливий спостерігач таку плутанину, непослідовність у передаванні іншомовних власних назв, як, наприклад, у часописі «Книжник-review» — у написанні *г / г:* *агресивний, Маргарет, рейтинг, сленг*, але *генеза, інтелігент, готичний*, у передаванні [л] / [л']: *Голландія, лавреат, саламандра*, але *декларація, лабораторія, клуб*, у написанні *іа / ія*: *соціальний і соціяльний, фоліант* (2000, №№ 5, 8; 2001, № 2)? Пор. також в опублікованих тут критичних зауваженнях рецензента щодо мови одного підручника для університетів — зауваженнях, такою ж мірою безапеляційних, як і некваліфікованих: «До мінусів підручника слід зарахувати подання автором імен. Усі [! — *О. Т.*] вони писані на російській копил. За новим українським правописом ім'я давньокитайського мислителя пишеться Лао Дзи. Давні греки *Демокрит і Аристотель* пишуться згідно правила [згідно з правилом. — *О. Т.*] дев'ятки через И [в УП 1993 цього для особових назв не було передбачено. — *О. Т.*]. Враховуючи це, імена інших філософів слід писати: Тит *Лукрецій* Кар, *Ориген, Порфирій, Плотин*, Псевдо-*Діонісій*, *Ареопатіт, Боецій*, *Марципан Капелла, Йоан Скот Ериугена, Ансельм Кентерберийський* тощо. <...> Адже українською буде *Герель, Юнг, Шпенглер, Готліб, Гьоте*. <...> Має бути *Д'юї*, а апостроф у цьому імені ставити за аналогією з “ад'ютант”, “ад'юнктура”» (В. Рябчун. — Книжник, 2000, № 5, с. 8).

Ось кілька характерних у цьому плані висловлювань під час активізації чергової дискусії навколо проблем українського правопису, коли відмова державної влади санкціонувати УП 1999 для впровадження його в мовну практику була сприйнята в певних колах безпосередньо як вияв її антиукраїнської позиції («Що далі? Боротися за зміну правопису чи відразу за зміну влади?»: Юрій Андрухович. — УУ, 2002, № 1, с. 4), а часопис «Критика» перейшов після цього на «власний» правопис, в основному базований на УП 1928: «Якщо вже, наприклад, якісь часописи переходять на “скрипниківку” [тобто УП 1928. — *О. Т.*], то це варто робити а) одночасно й гуртом; б) з відповідною декларацією, пресконференцією та енергійним з'ясуванням своєї позиції через відповідну PR-кампанію; і в) акція мусить мати чіткий “інформаційний привід”, тобто як демонстративний вияв громадянської непокори вона має бути реакцією на конкретні дії авторитарної влади (згортання реформи, чистку у правописній комісії тощо)» (М. Рябчук. Правопис із вусами. — Кр., 2002, червень, с. 17–18); «Держава не хоче позбуватися совєтччини — ми писатимемо антисовєтською [! — *О. Т.*] мовою, бодай у тих часописах, де можемо визначати мову самі. І найкраще було б, на мою думку, не вибірково приймати пропозиції правописної комісії, а переходити на послідовну “скрипниківку”, яка віддавна стала символом такої ідеологічної постави. <...> А боротьба за владу точитиметься й далі — сподіваюся, з успіхом для модернізації та українізації. Коли Ющенко стане президентом, домовимо» (В. Кулик. Без конвою. — Кр., 2002, червень, с. 23) (В. Ющенко, як відомо, через кілька років справді став Президентом України, але реформа українського правопису зовсім не ввійшла до пріоритетів його внутрішньої політики: див. також р. XI п. 1.3).

Про відсутність загальної прямої залежності між опозиційністю щодо влади і прагненням користуватися тим чи іншим «альтернативним» варіантом УЛМ можна зробити висновок на підставі того, що:

— з одного боку, далеко не всі опозиційні до державної влади кола і зовсім не обов'язково ладні були вдаватися при цьому до якогось «іншого» коду мовного спілкування з народом. З другого ж боку, хоча, звичайно, керівництво держави та його представники у відомствах і на місцях, як можна припустити, насамперед унаслідок власного мовного консерватизму й не хотіли б, найімовірніше, санкціонувати ті чи інші досить помітні зміни у звичному вже образі УЛМ, вони при цьому керуються передусім цілком зрозумілим прагненням не допускати зайвий раз суспільного збурення, причому в такій сфері життя суспільства, яка, на їхнє переконання, зовсім не належить до пріоритетних, тим більше, що й переважна більшість у суспільстві дотримується такої самої думки. Саме цим і можна пояснити, зокрема, накладання мораторію на запровадження УП 1999 — з огляду на нездоровий суспільний ажіотаж навколо цього питання (див. р. XI п. 1.3). Прагненням до «порядку» в цій сфері пояснюється й обов'язкове санкціонування на рівні Кабінету Міністрів нових редакцій українського правопису, і внесення відповідних «мовних» статей до нових законів про мову — 2012 і 2019 рр. (див. р. XII п. 4 та ін.);

— щодо позицій в цих питаннях тих чи інших державних органів та їхніх представників, то навіть більше того — МОН могло давати рекомендації для публікування та подальшого поширення й тим словникам української мови (переважно галузевим, термінологічним), що не в усьому дотримувалися нормативних засад «офіційної» УЛМ; такі ж словники могли виходити й під грифом НАН; друкований орган МОН — журнал «Дивослово» міг поміщати, причому без будь-яких застережень і коментарів, а ніби як безпосереднє «керівництво до дії», матеріали на пряму підтримку норм УП 1928 [див., зокрема, статтю: Рибалко, Рибалко 2001а, 2001б]; представники державних органів, у тому числі силових, намагаючись спілкуватися в публічних сферах якомога «правильнішою» українською мовою, уживають *мапа* замість *карта*, *гелікоптер* або *гвинтокрил* замість *вертоліт*, *на теренах* замість *на території* і под. (див., наприклад, вище п. 4.3).

Коли після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року під егідою, безперечно, найвищої державної влади була створена об'єднана безперервна інформаційна програма п'яти українських телеканалів (державної й недержавної форм власності) — національний телемарафон «Єдині новини» і до неї не було включено три телеканали, що їх пов'язували з головним натеper опозиціонером — экс-Президентом України П. Порошенком (це «Еспресо», 5 к., «Прямий»), телеглядачі не могли, звичайно, не звернути уваги на те, що провладні канали користувалися цілком «офіційною» літературною мовою, а з-поміж тих варіантів, що їх санкціонував новий УП 2019 (род. *честі* / *чести* і под., *ефір* / *етер*, *марафон* / *маратон* і под.), першими з них, тоді як названі канали «від опозиції» продовжували свою попередню мовну практику, допускаючи відступи від стандарту, а також віддаючи перевагу вживанню других із таких варіантів.

5.2.1.4. Це сфера перекладної літературної, теле- і кінопродукції, загальний обсяг і стильова та жанрова різноманітність якої в часи незалежності значно виросли ¹¹³, де поширилися й значно розширилися мовні особливості тієї перекладацької практики, що стала помітною в царині літературно-художніх перекладів ще в 60-х роках ¹¹⁴. Оскільки ж

¹¹³ У радянський час переклад з інших мов на українську здійснювався, як правило, у сфері художньої літератури. Сфери наукового, технічного, суспільно-політичного, юридичного і військового перекладу, як і усного перекладу на офіційному рівні, обслуговувалися виключно російською мовою [див.: Чередищенко 2007: 143], не кажучи вже про кіно- і телепродукцію. Дещо ширше в жанровому плані робилися переклади з російськомовної літератури.

¹¹⁴ Ось, наприклад, така оцінка української школи і практики перекладу у сфері художньої літератури періоду 60–80-х років з боку перекладача, що стоїть на цих же позиціях: «Найперше, що

в оригінальній літературно-художній творчості, в розмовному жанрі естради, в жанрах популярної пісні, а особливо рок-музики в цей же час українська мова стала, навпаки, «бруднішою» у зв'язку з масовими введеннями в її тканину елементів українсько-російського «суржику», жаргонів, просторіччя, в тому числі вульгарного, і взагалі тієї реальної мови, якою навколо розмовляють (див. р. II), то відмінність між мовною стилістикою оригінальної і перекладної продукції ще більше увиразнилася. Так, навіть якщо порівнювати, наприклад, українськомовні дайджести російськомовних газет або українськомовні варіанти двомовних українських / російських газет («Київські відомості», «День», «Дзеркало тижня» та ін.) і власне українськомовні оригінальні газети (зокрема, й ті, що програмово демонстрували свої патріотичні позиції, як, зокрема, «Вечірній Київ» і його дайджест «Незалежний погляд», та навіть орган Спілки письменників України «Літературну Україну») 1990-х — початку 2000-х років, то можна помітити, що у виданнях першого ряду українська мова мала вигляд помітно рафінованішої, ніби «більш української». Наприклад, у газеті (тижневику) «Київські відомості» 90-х років: «Справжніх повнофункційних автобіографій політлідерів у нас ще не було, аж поки в цьому жовтні вийшла ця книжка. Інтрига тут зав'язується вже в заголовку, далі презентується в оглаві <...>» (31.10.1997: огляд книжкових новинок), «велика кількість коштовних розважальних заходів», «коштовні розваги за рахунок бюджету» (8.08.1997), «у підвалі літницьі в селищі», тобто дачі (9.01.1998), *заитрик* у значенні не тільки «укол», а й «шприц»: «Раптом жінка відчула укол і, прокинувшись, побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто зі *заитриком* у руках» (19.07.2002), «відносно нове поняття “пчастити безробітний”» — замість *частково* (7.02.1996), *канадійці*, *працемісткий* (19.09.1997), у синтаксичному керуванні: «*Поза* міністерського крісла (з род. в.) Куртінайтіс не проти розслабитися» (19.06.1998). Якщо порівнювати українську мову дисертацій з мовознавства українців і неукраїнців — русистів, германістів, романістів та ін. (значна частина текстів дисертацій з цих, як, зрештою, і з багатьох інших спеціальностей — це, безперечно, переклади з російського оригіналу або результат редагування залучених «літредакторів»), то в останніх виявляється значно більша питома вага таких «модних» тепер одиниць, як *завичай*, *попри*, *слугувати*, *окрім*, *аніж* та ін., а також значно послідовніше дотримування явища чергування звуків залежно від фонетичної позиції слова: *внутрішній* / *унутрішній*, *з* / *зі* / *із*, *і* / *й* / *та*, *ще* / *іще* (див. також, наприклад, п. 4.1.3). Привертає увагу масовість уживання в межах одного тексту тих мовних одиниць, що їх нормативні джерела «офіційної» УЛМ досі подавали (подають) з різними обмежувальними характеристиками або й не подавали зовсім, але перекладачі та літредактори вважають прийнятнішими від їхніх «офіційно» більш рекомендованих варіантів (синонімів), і швидкість поширення таких одиниць у різних ЗМІ. Так, у межах однієї статті, тобто жанру наукового стилю, перекладеної з англійської (див.: Д. Арель. Спокуса «націоналізації» української держави. — Суч., ч. 12, с. 84–107), ужито: прислівник *завичай* (у синтаксичній функції обставини) — 13 разів (*звичайно* — усього лише 1 раз, і то як вставне слово), применники *впродовж* — 10 (*протягом* відсутне

зробив Лукаш, це синтезував два потоки української мови — слобожанський [? — О. Т.] і галичанський, якому було штучно поставлено греблю в серпні [так! — О. Т.] тридцять дев'ятого, потоки, позначені впливом російської і польської мов. По-друге, він показав, що мертвої лексики нема, і даремно мовознавці поспішають запрягати слова в свою уплітку-сировицю, чіпляючи “заст.”, “арх.”, “діал.”, “дорев.”, “зах.”, “книжн.”, “обмеж.”, “ц.-с.” тощо» (Анатоль Перепадя. — Суч., 1992, ч. 1, с. 129); оцінка загальної ролі перекладачів того періоду в розвитку УЛМ: «В той час, коли офіційні інституції практично боролися з українським словом [! — О. Т.], урізали словник до рівня переліку “кальок” з “великоруської”, Г. П. Кочур практично реконструював трагічно деформовану, обкрадану рідну мову в усьому її мелодичному, стилістичному, світоглядному, образному розмаїтті <...> У роки панування хохляцького “суржику” він виводив мову на Тарасові шляхи <...>» («Третє відлуння» Григорія Кочура. — KB, 29.12.1994).

взагалі), *попри* — 4 (*незважаючи на* — 1), сполучники *аби* (у значенні «для того щоб») — 6 (*щоб* — 1), *аніж* і *окрім* — по 6 разів (за повної відсутності *ніж* і *крім*), *одначе* (за відсутності *однак*). Пор., з іншого боку, застереження щодо такого «очищення» УЛМ, подані в друкованому органі письменницького середовища: заперечуючи одному з читачів, який у листі до газети зауважив, що в нормативній українській мові немає *труд* (з похідними) — є тільки *праця*; не *трудитися*, а *працювати*, не *труднощі*, а *скрута* або *негаразди* (*фінансова скрута*), редакція газети пише: «Ну навіщо ж так збіднювати рідну мову, відрікатися від наших же слів тільки тому, що вони функціонують у мові сусіднього народу? Є в нас і *труд*, і *труднощі*, і <...> *трудна доля*» (ЛУ, 18.05.2000, с. 1).

Саме перекладом з інших мов у баченні деяких провідників цієї тенденції відводиться особлива роль у процесах поступового поширення в суспільстві зразків «елітарної» УЛМ (див. вище п. 3.5.1.1), оскільки реальну літературну мову в її теперішньому вигляді [нібито] ще не можна вважати справжньою українською, пор., наприклад: «Спочатку вона [“справжня” УЛМ. — О. Т.] мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників <...>, повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми <...>» [Залеська-Онишкевич 1997: 19–20] (див. повніше цю цитату вище в п. 3.4). У соціальних мережах інтернету в обговореннях питання про оптимальні шляхи й можливості розвитку УЛМ на її сучасному етапі з участю представників різних соціальних кіл і професійних груп населення країни можна натрапити, зокрема, й на такий висновок: «Перекладачі Україні потрібні більше, ніж письменники». Безперечно, найширший розвиток сфери перекладної літературної, теле- і кінопродукції, особливо тепер — після розширення її жанрового діапазону, має дуже велике значення в цьому плані, але названа культурно-мовна сфера, звичайно, не може бути ні основним джерелом поширення в суспільстві літературної мови та розширення її зображально-виражальних можливостей, ні основним зразком для наслідування у формуванні її стилістично-нормативної бази: літературна українська мова має розвиватися насамперед на основі, з одного боку, живої мови українського народу, з другого ж, — оригінальної українськомовної продукції різних стилів і жанрів¹¹⁵.

Мовностилістичні особливості багатьох художніх перекладів — з непропорційно, здається, великою увагою перекладачів до особливого оформлення мови своїх перекладів (із закоханістю їх у пошуки й широке використання різноманітних мовних раритетів, грою в слово, мовним орнаментуванням і мовним експериментуванням тощо; див. також у пп. 3.2, 3.3 про надмірну зловикористаність та етнографізацію мови перекладних текстів) — здатні задовольнити, звичайно, далеко не всі кола читачької аудиторії. Пор., наприклад, у критичному плані: «<...> І все ж одна особливість перекладу хоч і надає йому оригінальності, не викликає схвалення. Вже заголовок і перше слово вступу шокують: “Нотатки небіжчикові (упровід перекладача). Застерігаю читача, що переклад цей було скоєно за досить дивних і загадкових обставин <...>” Незрозуміло, що за “нотатки” і хто “небіжчик”.

¹¹⁵ Пор., наприклад: «Адже повноцінна література може бути написана тільки живою мовою, а не мовою, яка ледь животіє. А там, де коло читачів звужене, <...> література сама себе перестає чути» (Ліна Костенко. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. — УУ, 2003, № 8–9, с. 7). У протилежному разі українська інтелігенція ще довго буде з гіркою іронією повторювати слова про українців як «націю дядьків і перекладачів» з проєкту «реформ» Малахія Стаканчика [див., наприклад: Шевельов 1998: 245]. Пор. точніше: «[Малахій:] А хіба я мало питань та проблем розплутав, розв’язав? <...> 1) Про негайну реформу людини і в першу чергу українського роду, бо в стані дядьків і перекладачів на тім світі зайців будемо пасти <...>» (Микола Куліш. Комедія «Народний Малахій»); виконуючи відповідний задум автора, цей герой Кулішевої комедії неодноразово наголошує на тому, що українці — це поки що «перекладачі». Пор., наприклад, у спогадах про Миколу Лукаша, відомого українського перекладача: «<...> він охоче цитував монолог Малахія Стаканчика: “<...> питаюся українців: назвавши малоросійський борщ українським та переклавши укрмовою конституцію, ви думаєте, що справді оновилися? Перекладачі ви <...> Де ж власне творіння <...>?”» [Череватенко 2002: 711].

“Упровід” — можна здогадатися, що вступ, передмова, переднє слово. А щодо “скоєно”, то кожен знає, що скоїти можна лише злочин або взагалі щось лихе і аж ніяк не переклад. Неправильно вжиті слова: стовпом *зайнялась* курява (зайнятися може щось вогнем), *пійняв* жах (тобто пройняв) і т. ін.» (А. Матвієнко. Обережно: переклад. — ЛУ, 19.07.2007 [рецензія на переклад Ю. Некрутенка роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита»]).

5.2.1.5. Таким чином, особлива роль у формуванні мовного обличчя друкованого або електронного засобу масової інформації, книжкового видавництва та окремих друкованих видань і т. ін., а через їхнє посередництво — і сучасної УЛМ у цілому належить літературним редакторам і перекладачам, тобто категоріям «працівників» з літературною мовою, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не тільки й часто не стільки так, як є, скільки так, як має бути (у їхньому уявленні).

Варто, однак, відзначити, що поступово мовна практика тих недержавних ЗМІ, які намагалися протягом 1990-х — початку 2000-х років дотримуватися певних «своїх» норм українського мовного стандарту, ставала дедалі поміркованішою — з повнішим орієнтуванням на канони «офіційної» УЛМ (при цьому слід, звичайно, мати на увазі той факт, що й сама УЛМ — у цілому — зі свого боку протягом цього ж періоду певною мірою вбирала в себе частину тих мовних особливостей, що, зокрема, функціонували спочатку насамперед у тих чи інших ЗМІ; це стало особливо очевидним після прийняття УП 2019: див. р. XI п. 1.5). Це можна показати, зокрема, на прикладі мовно-редакційної практики т/к «1+1», яка з 1999 року почала вже повертатися до вживання закінчень *крові, честі* і т. ін. та *імені, племені* у формах род. в., переважно відмовилася від регулярного вживання [г] у відповідних іншомовних словах, від несанкціонованого відмінювання іншомовних іменників на -о (крім хіба що *авто*, але також непослідовно), т/к ICTV. Навіть програма «Вікна» на т/к СТБ протягом останніх років уже далеко не так стала демонструвати якусь свою «особливу» українську мову. Нові інформаційні телеканали (зокрема, т/к 24 к., ТВі, Еспресо, NewsOne), за деякими винятками (див., зокрема, вище в п. 5.2.1.2 про мовно-редакційну політику т/к «4 канал»), уже загалом дотримуються літературних стандартів, хоча, як було щойно сказано, це вже, звичайно, УЛМ не зразка кінця 80-х (наприклад, у мовленні ведучих інформаційних програм одного з таких телеканалів — «NewsOne», програма «Newsroom», грудень 2016 — лютий 2017 рр.: «Пакуйте валізи!», «облавок літака», «з уламковими пораненнями» — замість *осколковими, автівка, зазвичай, «аби підтримати», барабанниця*, «дати вказівки *телефоном*»; прізвище в титрах: *Гвармія*). Друковані ЗМІ, зокрема «Українське слово», «Час», які в 90-х роках тією чи іншою мірою всупереч «офіційній» УЛМ користувалися нормами УП 1928 (див. р. XI п. 2), у 2000-х роках від такої практики вже відмовилися. Зразки української мови на сторінках, наприклад, таких газет, як «Київські відомості» і «День», уже майже перестали привертати до себе уваги своєю «рафінованістю», хоча, з іншого боку, доводиться з жалем констатувати, що нерідко це відбувається одночасно взагалі з ослабленням уваги до культури української мови на їхніх сторінках, пор. у матеріалах одного номера: з одного боку, є *мапа, шпиталізувати*, але, з другого боку, є й: «з-за *грат*», *секвойя, плацкарт* (чол. р.), ор. *матрацем, навчатися музиці*, «23 *червоноармійця*», «їх відвезли *зворотно*» — рос. *обратно* (КВ, 15.07.2005); уже майже немає «діаспорної» української мови, але є грубі росіізми, наприклад: *робочі*, мн. «робітники», «вихід у море *маломірних судів*», *чета* «подружжя».

Таким чином, пік «самостійної» стилістично-нормотворчої активності в мовленні ефірних і друкованих ЗМІ вже, очевидно, позаду, а поступовий її спад зумовлювався, безперечно, усвідомлюванням того, що значна, якщо не переважна, частина мовного соціуму (зокрема, й той його сегмент, на який розрахована комерційна реклама в ЗМІ і від уваги якого залежить їхня рейтинговість) далеко не завжди сприймає такого роду мовні нововведення. Таке ставлення відповідних суспільних кіл могло виявлятися в листах з протестами, адресованих

ЗМІ¹¹⁶; протестні настрої такого роду могли не тільки увиразнюватися, а й посилюватися, зокрема, під час і після широкого публічного обговорення УП 1999 (див. р. XI п. 1.3), підігріватися скандально-нездоровим ажіотажом навколо вже кількох видань одного з термінологічних медичних словників з його «пупорізками» (див. п. 6.2.2.5)¹¹⁷.

Підбиваючи певний підсумок мовно-редакційної політики ряду недержавних ефірних і друкованих ЗМІ описуваного періоду, можна, з одного боку, сказати, що проєкти істотно оновленої, «альтернативної» УЛМ, які, очевидно, існували в баченні ініціаторів цих реформ для найближчої перспективи української мови, їм у цілому мало вдалося реалізувати. Більше того, поширювання поглядів на українську мову як на матеріал для експериментування могло тільки посилювати мовну недисциплінованість, сіяти сумніви серед широких верств населення щодо наявності в УЛМ цілком передбачуваних і обов'язкових норм. Але, з іншого боку, як зазначалося вище, у структурі УЛМ на її різних рівнях уже закріпилося багато чого з того, що спершу було тільки «публіцистичним».

Однак у таких сферах функціонування УЛМ, як літературний переклад, причому не тільки в художніх, а й у науково-популярних та наукових жанрах (звичайно в царині суспільно-гуманітарних наук), і термінологія, тенденції такого роду ще тією чи іншою мірою тривають. Особливо це стосується норм відтворювання іншомовних власних назв і вживання літери *г* (див. р. XI пп. 2, 3).

5.2.2. У межах самої УЛМ та її нормативних довідників і взагалі в плані рекомендацій тенденції до оновлення її нормативних засад найбільшою мірою охопили такі сфери, як:

а) правопис (див. докладніше р. XI). Нові редакції українського правопису — УП 1990 з доповненнями в УП 1993 та нині чинний УП 2019 — уже містять низку змін, зокрема, і в плані зближення різних нормативно-правописних засад УЛМ, але обговорення питання про доцільність / недоцільність істотнішого реформування правописного кодексу, насамперед у бік УП 1928, постійно триває, причому не тільки у власне мовознавчому середовищі, але і з виходом у сферу ЗМІ, у мережу інтернету для широкої аудиторії. Протягом описуваного періоду в суспільстві розгоралося кілька хвиль дискусій на правописну тематику: дві з них були особливо напруженими — на початку 1990-х років (у зв'язку з прийняттям УП 1990) і на початку 2000-х років (в обговоренні УП 1999);

б) сфера перекладної лексикиграфії — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад (це насамперед російсько-українські словники, оскільки їх найбільше), коли укладачі мають порівняно більше можливостей подавати не тільки те, що засвідчує реальна мовна дійсність, а й якоюсь мірою те, що видається бажанішим для реалізації їхніх відповідних програмових засад (в одномовних та в перекладних словниках

¹¹⁶ Так, за словами однієї з учасниць телепрограми, присвяченої обговоренню проблем реформування українського правопису (дискусіям навколо УП 1999), — перекладачки з т/к «1+1» (у групі ще кількох жінок, що їх один з головних учасників програми мовознавець О. Пономарів представив як «знавців української мови»), кілька років тому вони були першими, хто хотів запроваджувати на телеканалі нові норми української мови, але після того, як пішов потік з протестами від телеглядачів проти такого мовного курсу, їм довелося відмовитися від цієї практики («1+1», «Табу з Миколою Вереснем», 26.02.2001). Пор. також: «На початку роботи мене переслідувало бажання використати всі свої знання, зокрема щодо рідковживаних [! — О. Т.] слів. Але згодом і я, і колектив почали ставитися до цього поміркованіше, врешті, найважливіше — зберегти дух фільму. В сучасних історіях рідковживані слова недоречні: мало хто зрозуміє значення слів *бігме*, *сливе*, *пробі*» (із інтерв'ю з В. Левицькою, літредакторкою відділу дубляжу «Студії 1+1» — див.: Л. Бондарчук. Мовне питання — з ранку до ночі. Про «внутрішню кухню» українського кіноперекладу. — Дз. т., 1.03.2008).

¹¹⁷ Пор. так само, наприклад, у різних виданнях одного енциклопедичного довідника (УСЕ 1999 і УСЕ 2006). Якщо в першому з них нормативні варіанти багатьох слів у назвах статей подавалися в такий спосіб: *Берестя* / *Брест*, *Сіверськодоонецьк* / *Северодонецьк*; *анатема* / *анафема*, *Атена* / *Афіна*, *міт* / *міф*, *Теофан* / *Феофан Грек*, *Термопілі* / *Фермопілі* та ін., то в другому подання їх змінилося на протилежне.

з українською першою мовою такі тенденції, звичайно, також виявляються, але значно помірніше);

в) сфера термінології (разом з галузевими номенклатурами). Активну участь у коригуванні й ширше — в розбудові засад української не тільки власне термінології, а й літературної мови в цілому беруть термінологи — представники точних і рідше природничих наук, що має під собою не тільки основу, спільну для всієї національно зорієнтованої інтелігенції в її прагненні забезпечити українській мові належне їй місце в суспільстві, але й, безперечно, підґрунтя, яке характеризує саме їх. По-перше, термінологія найбільшою мірою порівняно з іншими сегментами літературної мови піддається свідомому цілеспрямованому регулюванню. По-друге, саме в термінології найповніше представлена іншомовна лексика, щодо засад відтворення якої в українській мові ще від 60-х років XIX ст. стали вироблятися відповідні принципи. По-третє, оскільки сфера науково-технічної мови з відомих історичних причин виявилася однією з найменш розроблених на час розширення суспільних функцій української мови вже як державної й перед термінологами постало найширше поле для роботи, оскільки вони й самі стали займатися новою для них діяльністю, це надало їхній творчості запалу й натхнення піонерів і спонукало їх до перегляду самих принципів творення національної термінології та наукової мови в цілому, а не просто тих чи інших її конкретних аспектів. Пор., наприклад: «Недостатня внормованість української наукової і технічної термінології є, безперечно, негативним явищем, яке зумовили загальновідомі позамовні чинники. Однак такий стан справ має й позитивний аспект: тепер є змога уникнути стихійності, сформулювати якнайдосконалішу термінологію на основі останніх досягнень лінгвістики та термінознавства» [Кочерга, Непийвода 1997: 27]. По-четверте, в такій роботі на них не могла не справляти потужного впливу російська мова (тепер же дедалі більше це стосується й англійської мови), в лоні якої вони переважно оберталися у своїй професійній діяльності в радянський час і яка неминуче мала ставати відправним пунктом для розробляння шарів української термінології і взагалі наукової мови, — впливу як прямого (це, зокрема, прагнення заповнити українським мовним матеріалом номінативні «ніші», вже освоєні саме російською мовою), так і зворотного (намагання, нерідко наївно-пуристичні, відштовхуватися від одиниць і явищ, спільних для обох мов, як російзмів; ці прагнення посилювалися також недостатнім володінням значної частини їх українською літературною мовою і ще більшою мірою — невпевненістю в своєму знанні справжньої української мови). І, нарешті, по-п'яте, унаслідок традиційної (ще з університетської лави) легкої побутової зневаги до «філологів» як до людей, нібито менш здатних до справді логічного мислення, посиленої неповагою вже ідейного характеру до мовознавців, на яких було покладено чи не найбільшу провину за зросійщення української мови в радянський період (це переконання зміцнювалося й тим, що на цей час уже й у середовищі самих мовознавців стали досить звичним явищем подібні політичні звинувачення з боку однієї їхньої частини на адресу іншої: див., зокрема, п. 6), у свідомості певної частини термінологів-немовознавців визріла переконаність у тому, що саме на них лежить основна відповідальність за створення (часто цей процес іменують також «відродженням») справжньої української мови¹¹⁸. Пор., наприклад, вираження такої місії в досить наївній і тому особливо показовій формі: «Основним конструктором сучасного суспільства стає технократія — технярі, які поступово витісняють із цієї сфери гуманітаріїв. <...> Навіть у сфері мови та літератури своє вагоме слово, а у відродженні та

¹¹⁸ Подібна тенденція існувала в 90-ті роки також у сусідній Білорусі, пор. в оцінці тодішнього директора Інституту мовознавства Академії наук Білорусі: «Складається враження, що ті представники природничих і технічних наук, які вирішили створити науково-технічну термінологію білоруською мовою, більше заклопотані проблемою літературних норм цієї мови, ніж власне термінологічними проблемами» [Падлужны 1997а: 116].

розвитку автентичної [щодо характеристики «автентичний» у цьому контексті див. далі: п. 6.1. — *О. Т.*] української мови — визначальне в Україні сказали технярі <...> [Перхач 1995: 519].

Активну діяльність щодо дальшого розвитку та впорядкування української термінології в межах описуваного періоду здійснювали кілька наукових центрів: Український науково-дослідний інститут стандартизації, сертифікації та інформатики Держстандарту України, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту та МОН України (з координаційним центром в університеті «Львівська політехніка»: саме ця інституція розгорнула найактивнішу й найпослідовнішу діяльність щодо істотного оновлення принципів побудови української термінології й узагалі наукової і в цілому літературної мови), Комітет наукової термінології НАН України, видавничо-термінологічна комісія університету «Львівська політехніка», Наукове товариство імені Шевченка (м. Львів) та деякі ін., а також ряд окремих авторських груп. Протягом цього часу опубліковано значну кількість термінологічних і ширше — галузевих словників (так, лише впродовж 1990–2001 рр. вийшло в світ понад 550 таких словників [див.: Кочан 2017: 51; Комова 2003]). Університет «Львівська політехніка» та ІУМ проводили (кожний окремо) регулярні (раз на два роки) наукові конференції з питань термінології. У системі Держстандарту України були розроблені основні правила щодо впорядкування української термінології та галузевих номенклатур, а також узагалі наукової мови в багатьох сегментах науки та виробництва у формі українськомовних державних стандартів (ДСТУ) на терміни / номени та їх визначення (див. як найзагальніші за змістом, зокрема: ДСТУ 1.5-93; ДСТУ 3966-2000; ДСТУ 3966-2009); станом на кінець першого десятиріччя 2000-х років було вже затверджено понад 1000 таких держстандартів [Куземська 2009: 44].

На термінологічних конференціях, зокрема, приймали спеціальні ухвали щодо проблем упорядкування не тільки тих чи інших мовних аспектів терміносистем української мови, а й правопису (особливо іншомовних слів), словотворення, граматики, лексико-стилістичних особливостей УЛМ у цілому, а також щодо поточного стану мовної ситуації та мовної політики в країні. Наприклад, з ухвали VI міжнародної наукової конференції «Проблеми української термінології» (Львів, університет «Львівська політехніка», вересень 2000 року): «1. Звернутися до Президента України як гаранта її Конституції з пропозиціями вжити заходи, щоб: 1.1. Відродити Фонд української мови [? — *О. Т.*], поповнивши його тисячами термінів, репресованих після 1933 року, й вилучивши уведені у нього суржикові терміни, а на підставі відродженого таким чином Фонду укласти фундаментальні словники української мови. 1.2. Перевидати термінологічні словники 20-х років, укладені в Інституті української наукової мови ВУАН»; «Звернутися до Національної академії наук України з вимогами: 2.1. Довести до загального відома, що дискримінаційні позначки при українських словах у фундаментальних словниках АН УРСР належить ігнорувати через їхню невмотивованість і що зобов'язувальні позначки (галузеві науки і техніки) ставилися переважно при суржикових термінах. 2.2. Перевидати для загального ознайомлення перелік 14,5 тисяч вилучених українських термінів, опублікований у «Термінологічних бюлетенях» Інституту мовознавства УАН за 1934–1935 роки. 2.3. Увести у Фонд української мови як переважні українські відповідники до чужомовних слів: *друкар(ець)* — до *принтер*; *копії* — до *ксерокс*; *торговельність* — до *маркетинг*; *керування* — до *менеджмент* <...>». Ось корективи до вимови / правопису іншомовних слів з «Термінологічної правописної конвенції», прийнятої на конференції «Фізика в Україні» в червні 1993 року (див.: Український фізичний журнал, 1993, № 10: Сл., 1994, ч. 1, с. 6): *атент*, *ігнорувати*, *негативний* і под.; *потенціал*, *радіація* і под.; *аритметика*, *логаритм* і под.; *літер*, *метер* і под.; род. *валентности*, *соли* і под. У діапазоні власне лінгвістичних інтересів особливо активної в цьому плані частини українських термінологів перебуває, таким чином, широке коло нормативних проблем УЛМ. Ось, наприклад, рекомендації щодо доцільності збереження літери *г* лише в іншомовних

власних, але не в загальних назвах, запровадження м'якого [л] в іншомовних власних назвах, крім запозичень з англійської мови (*Ленін, Лявуазьє, Лефорт, Мілян*), а також щодо наголошування і відмінювання українських прізвищ — так, у прізвищах на *-енко* наголошування, згідно з цими рекомендаціями, має бути завжди на передостанньому складі: *Грінчєнко, Іванєнко, Лисєнко*; застосування диференційного підходу до наголошування та відмінювання прізвищ, утворених лексико-семантичним способом від відповідних загальних назв або особових імен: *Бáран, Гúсак, Кóваль, Кóзел, Кóсар, Чáбан, Бóгдан, Бóрис, Смéтана; Гончар* — род. *Гончара, Жнець* — род. *Жнеця* [Перхач 1993] (неважко помітити, що в цих достатньо категоричних настановах багато чого не тільки не відповідає «офіційним» нормам, а й не узгоджується із загальномовним узусом). З-поміж деяких особливо несподіваних міркувань термінологів-немовознавців на загальномовні теми можна навести ще такі пропозиції: у лексиці — запровадити слово *утямок* / (після голосного) *втямок* замість *поняття* ¹¹⁹; у морфології: вимовляти / писати прикметники *синий, безкрайий* і под., оскільки оформлення їх з *-ий* (*синій, безкрайї* і под.) нібито відбиває фонетику російської мови [Моргунюк 2000: 41].

Проблема формування / удосконалення термінології у відповідності до «духу» української мови значно ускладнюється тим, що дуже часто при цьому виявляється неузгодженість не тільки з нормами «офіційної» УЛМ, а й між самими різними осередками термінологічної діяльності та між окремими авторами, досить звичайним наслідком чого є непослідовність і хитання, термінологічна варіантність у різних галузевих словниках, у державних стандартах на терміни і визначення [див., наприклад, полеміку щодо мовної якості ДСТУ — з одного боку: Хойнацький 2000; з другого: Рицар, Рожанківський, Моргунюк 2000]. Так, у ДСТУ 3966-2000 (у додатках Г і Д) регламентовано «правила словотворення і слововживання, що відповідають структурі української мови», згідно з якими, наприклад, для віддієслівних іменників слід розмежовувати позначення дії, події та об'єкта і, якщо в загальнонародній мові цього немає, утворювати такі назви самим (див. про це також у р. VIII пп. 4.3.8.2, 4.3.8.4), наприклад: *згинати / зігнути* — *згинання* (дія) — *зігнення* (подія) — *згин* (об'єкт); *ізолювати / заізолювати* — *ізолювання* — *заізолювання* — *ізоляція* [див., наприклад: Рицар 2002: 7]. Однак на практиці, звичайно ж, у багатьох випадках досить проблематично провести таке розмежування, і, крім того, ініціатори й розробники цих правил наполягають водночас на тому, щоб «уникати надмірного “ня-кання” в текстах фахової мови», мало характерного для народної української мови ¹²⁰ (див. про це також р. VIII п. 4.3.2.6).

Ось, наприклад, оцінка перебігу термінологічної роботи в Україні в 90-ті роки з боку особи, відповідальної на той час від держави за значний сегмент цієї діяльності, хоча це, звичайно, оцінка з погляду науковця, вихованого до цього на традиціях уже достатньо усталеної російської наукової мови, і тому явно зверхня: «Українська науково-технічна термінологія в Радянському Союзі практично не розвивалася. Тому сьогодні доводиться починати цей процес з самого початку [це, звичайно, зовсім не відповідає справжньому стану речей. — О. Т.], устанавлюючи назву того чи іншого предмета або поняття. Унаслідок чого між представниками різних шкіл української лексики виникають досить серйозні суперечності, що інколи переходять у відкриті сварки. <...> У словесних, на жаль не

¹¹⁹ Це мотивують тим, що в сучасній українській мові відсутнє твірне дієслово *поняти* [Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2004, № 503: Проблеми української термінології, с. 13 та ін.; Моргунюк, Зубков 2016: 8, 13], хоча пор., наприклад, друс. *pojati* (поняти), укр. заст. *поняти* (*појати*) / *понімати* «уловити, схопити» (Грінч.), *інјати*. Іменники зі значенням «поняття» з такою самою семантико-словотвірною мотивацією існують також в інших слов'янських мовах (наприклад, пол. *pojęcie*, чес. *pojet*), їх вважають калькою нім. *Begriff*, пор. *greifen* «ловити / піймати» і *begreifen* «розуміти / зрозуміти».

¹²⁰ Пор. критику вищенаведеного правила за його надмірну категоричність і пропозицію вважати його просто методичними рекомендаціями [Ярема 2002].

завжди коректних, баталіях іде непростий процес творення української термінології» ([Із інтерв'ю з Т. Кисельовою, головою Держстандарту України]. — *ФиК*, 14.10.1997, с. 5).

У 90-х роках розгорталися дискусії щодо принципів коригування (вдосконалення і/або творення) української національної термінології, які виходили за рамки суто наукових, набували ширшого резонансу, але, що найважливіше відзначити, загалом не приводили учасників до вироблення тієї чи тієї спільної позиції [див. також огляд дискусійних на той час проблем української термінології, зокрема: Зарицький 1998]. Можна згадати принаймні дві з них. Перша за часом і значно гучніша з них за розголосом (з виходом, зокрема, на сторінки масових ЗМІ і з обговоренням навіть на побутовому рівні) розпочалася після виходу в світ «Російсько-українського медичного словника» (РУМС 1991) групи авторів (О. Мусій, С. Нечаїв [у пізніших виданнях: Нечай], О. Соколюк, С. Гаврилук) з рекомендацією до друку президента Всеукраїнського лікарського товариства Л. Пирого (Київ, 1991; це видання, однак, не мало необхідних видавничих реквізитів, і його офіційно не можна вважати друкованим; протягом наступних двох років з'явилося ще три видання цього словника з деякими змінами). В обговореннях принципів і конкретних рекомендацій цього словника критики (див., зокрема, добірку критичних відгуків: ЛУ, 15.07.1993, с. 7) наголошували як на явно слабкій його лексикографічній концепції, так і на загальній неприйнятності переважної більшості з пропонованих там матеріалів для практичного користування, наприклад: «Навряд чи хто з відвідувачів звернеться до реєстратора з проханням записати його на прийом до *вухоносогорлянознавця* (отоларинголога), оскільки в нього болить *пролиг* (горло). Та й чи зрозуміє його реєстратор? Акушера автори пропонують називати *пологознавець*, *бабич*, а акушерку — *повитуха*, *баба-пупорізка*. А на який факультет мають писати заяву абітурієнти: *бабо-пупорізний* чи *пологознавський*..?» (Л. Симоненко. Чи допомога це? — ЛУ, 15.07.1993, с. 7; див. також [Юкало 2004]) (див. також про цей словник у пп. 2.1, 3.4, 6.2.2.5). Друга з цих дискусій розгорнулася навколо засад творення українськомовної «Фізичної енциклопедії» після опублікування в газеті Інституту фізики Академії наук України її мовної концепції (див.: В. Козирський, В. Шендеровський. Про деякі аспекти відновлення і розвитку української природничої термінології. — *Фізичний кур'єр*, газета Інституту фізики НАН України, 1993, № 5, с. 5–6; В. Козирський, В. Шендеровський. [До статті «Про деякі аспекти відновлення і розвитку української природничої термінології»] — *Фізичний кур'єр*, 1993, № 9) — після того, як Державний комітет України з питань науки і технологій (лист за № 1-3/310 від 02.08.1993 р.) запропонував науковим установам висловити своє ставлення до цих принципів. У відгуках, адресованих комітетові (з копіями на адресу Президії Академії наук України, відповідних галузевих інститутів Академії наук, ІУМ), висловлювалася незгода з пропонованими замінами вже усталених протягом 30–80-х років термінів на ті, що їх пропонували, зокрема, в 20-х роках, та на деякі інші (наприклад, на рівні лексики: *ловичка* — *антена*, *лосняк* — *сльода*, *простий* — *прямий*, *роблений* — *штучний*, *сочка* — *лінза*, *хлипавка* — *клапан*, *чин* — *дія*; у словотворенні: *газуватий* — *газоподібний*; у фонетико-орфографічних принципах відтворювання іншомовних слів: *авреоля*, *Атени*, *Гріт*, *діаграма*, *Європа*, *Ляйпціг*, *циліндер* та ін.). Ця енциклопедія так і не вийшла в світ, але було опубліковано перекладний словник цих же авторів (див.: Козир. / Шендер. 1996), який також викликав дискусію серед термінологів і мовознавців (див., наприклад: Вісник Національної академії наук України, 1999, № 6, с. 51–58).

Як уже було сказано, сфера термінології, особливо перекладної (з українською як мовою, на яку здійснюється переклад), демонструє помітно більшу схильність порівняно, зокрема, із загальномовними словниками, у тому числі перекладними, до оновлення в плані очищення української мови від не властивих їй елементів (з неминучим при цьому, звичайно, суб'єктивізмом в оцінюванні мовних фактів). У загальній сукупності термінологічних словників та інших галузевих довідників у межах описуваного періоду

на загальному тлі їхньої переважної більшості (уже з прагненням їхніх укладачів так чи інакше враховувати необхідність унесення певних змін у нормативні засади УЛМ: так, якщо, наприклад, РУСНТ 1994 відбиває загалом ще «радянський» період у розвитку УЛМ — 60–80-ті роки, крім, звичайно, правописних нововведень за УП 1990, то два наступні словники з цього академічного термінологічного тритомника — РУСНТ 1996 і РУСНТ 1998 — демонструють уже помітно іншу «якість» української мови) можна виділити також дві групи тих, автори яких керувалися радикальнішими програмовими підходами щодо розв'язування питання про оновлення УЛМ:

1) праці, автори яких, пропонуючи досить істотні зміни до лексичного складу та словотвірної структури літературної мови, намагаються при цьому все-таки поєднувати те, що, на їхню думку, має бути, з тим, що вже є (це, зокрема, Кочерга / Мейнарович 2010; УДМ 2003: з одними пропозиціями тут можна погоджуватися, з іншими — ні, але загалом, звичайно, не можна заперечувати наявності в них продуманості підходу, системності охоплення мовного матеріалу, а також намагання все-таки не поривати категорично з відповідними мовними традиціями);

2) праці, автори яких стоять на категоричніших, досить «романтичних» позиціях, подаючи достатньо незвичну для масового користувача українську мову шляхом відновлення (з кінця XIX — першої третини XX ст.) або прямого творення значної частини термінології та галузевих номенклатур (Войн. / Морг. 1997; РУМС 1991; Козир. / Шендер. 1996; Зубков НРУПС 2005).

В умовах функціонування в попередній (радянський) період як робочої в різних сферах української науки, виробництва, армії і флоту, спорту та ін. переважно не української, а російської мови формування українськомовної термінології і взагалі галузевої лексики (з професіоналізмами) відбувалося (і, на жаль, значною мірою ще продовжує відбуватися) в основному не нормальним шляхом розвитку «знизу — вгору» — від українськомовних виробничників, науковців-практиків та ін. до термінологів-теоретиків та лексикографів, а ніби навпаки — «згори вниз», причому з наявністю етапу перекладу з російської на українську. Оскільки ж практики майже не користувалися пропонованою їм у словниках та посібниках українською термінологією, в дії недостатньо мірою виявлявся також «чинник природного добору», що сповільнювало процес її засвоєння, шліфування й не тільки масово породжувало рясну варіантність мовних одиниць (див. вище п. 4), а й протягом тривалого часу не сприяло стабілізації в ужитку певної їхньої частини. Так, і досі переважна більшість термінологічних і галузевих словників — це російсько-українські; термінологічні ДСТУ є здебільшого також перекладами з російської мови (насамперед це стосується, зрозуміло, російськомовних термінологічних держстандартів радянського часу, але нерідко вже також і доби незалежності). Оскільки ж більшість із цих держстандартів була розроблена ще на початку 90-х років — у початковий період на шляху системного творення української термінології, вони також уже потребують перегляду. Переклад з російської (як, зрештою, і з будь-якої іншої) мови як поки що основний шлях формування української термінології часто породжує труднощі з добором відповідників, як, наприклад, до рос. *угол* (за чинним законодавством, це не те саме, що *викрадення*), *внедря́ть(ся)* — про агента і т. ін. (див. також у п. 2.3 *вилка*, «*юбка* ізолятора», «*кабельный чулок*», «*равнобедренный треугольник*» та ін.), хоча пор. уже в межах опитуваного періоду достатньо адекватний добір відповідників, наприклад, до рос. *сделка*, *освидетельствовать (больного, прибор)*, *пресекать (преступление)* (див. п. 4.1.2).

Усі зацікавлені сторони загалом сходяться в тому, що в країні має функціонувати певний координаційно-консультаційний термінологічний центр у складі термінологів — фахівців з різних галузей і мовознавців, який би, зокрема, здійснював лінгвістичну експертизу галузевих словників, довідників, енциклопедій, термінологічних стандартів (у країні вже створено Національну комісію зі стандартів державної мови: див. р. XII п. 4.1, але вона, очевидно, не в змозі охопити цю ділянку роботи). Проте з боку тієї

частини термінологів, що зорієнтована на докоріннішу перебудову української термінології та наукової мови в цілому (вони відчують себе в явній меншості і тому побоюються, що ситуація при цьому може складатися не на їхню користь), висловлюються застереження як проти того, щоб такий центр мав адміністративні функції з правом вето — заборони того чи іншого терміна і словника в цілому, так і проти затвердження тих чи інших словників як «зразків»: «Ідея запровадити єдиного нормативного словника і сказати: “користуйтеся тільки ним і ні в якому разі не вживайте слова, яких у ньому нема” — не нова. Вона належить більшовикам і була спрямована на боротьбу з “буржуазним націоналізмом в термінології” та проти розвитку української мови взагалі. <...> Оголосити сьогодні якийсь словник нормативним і єдино правильним було б продовженням більшовицької політики і злочином, спрямованим проти відродження та розвитку української мови і термінології зокрема» [Рицар, Рожанківський, Моргунюк 2000: 172–73]. (Однак при цьому слід відзначити й той факт, що практично ці ж самі групи термінологів брали участь у створенні термінологічних словників і держстандартів, обстоюючи при цьому, природно, їхню обов’язковість для всіх користувачів, у тому числі, звичайно, й для тих, хто має інші погляди з цих питань.) Висуваються також пропозиції щодо того, щоб словники, схвалені таким центром, були рекомендовані ним для використання в науковій і навчальній діяльності, тоді як праці, що не здобули його підтримки, мали б гриф на зразок «Авторське видання», «В авторській редакції» і под. [Кияк 2000: 12], і остаточний вибір при цьому лишався б, таким чином, за самими користувачами. Однак щодо практичного застосування навіть такого, без сумніву, цілком демократичного підходу до розв’язання зазначеної проблеми поки що виникають цілком обґрунтовані сумніви, оскільки, як показує час — ось уже понад 30 років, з одного боку, необхідно буде постійно вирішувати проблему «правильного» кадрового комплектування такого центру, адже різні термінологічні «партії» намагатимуться делегувати туди саме своїх представників, а з другого, — в умовах поки що досить поширеного в різних сферах суспільного життя країни практикування зацікавленими суб’єктами діяльності різних не завжди «офіційних» шляхів для досягнення своїх результатів у певних колах усе одно зберігатиметься певна недовіра до об’єктивності відповідних рішень цього центру.

Попри такі негативні моменти в розвитку української термінології на її сучасному етапі, як поки що відсутність єдності серед фахівців у поглядах на суть справді українського національного термінотворення, відсутність єдиного координаційного центру термінотворення, не завжди достатня лінгвістична компетентність ініціаторів тих чи інших термінологічних інновацій, не завжди достатня вираженість їхніх пропозицій, а також недоцільне політизування термінологічної діяльності з боку окремих авторів та авторських колективів, загальна ситуація в сфері українськомовної термінології все-таки поступово вирівнюється в напрямі досягнення нормативного рівня, органічнішого для української мови (порівняно з попереднім радянським періодом).

У різних галузевих сегментах термінології й узагалі в науковій, виробничо-технічній, офіційно-діловій, фінансово-економічній та ін. мові лишаються, однак, від попереднього періоду поки що далеко не поодинокі факти збереження мовних одиниць і явищ, що явно розходяться з нормативними настановами сучасної УЛМ. Так, у юридичній і фінансовій сферах основними позначеннями відповідних дій і явищ лишаються, наприклад, такі одиниці словотвірних гнізд *держ-*, *-треб-*, архаїчного *-ім-*, як: *додержувати*, *-ся (закону)* — замість прийнятнішого тепер у загальнолітературному вжитку *дотримувати*, *-ся*, *держатель (рахунку, акцій, картки)*; *витребувати (майно, документ)*, *затребувати (звіт)*; *виймка (документів, листів)*, *недоїмка* («<...> збільшуються заборгованість з виплати заробітної плати, недоїмки до бюджетів, пенсійного та інших фондів». — УК, 2.07.1998, с. 16; стаття *Недоїмка, податковий борг, податкова заборгованість*: ЮЕ, т. 4, с. 120), хоч словники пропонують також *недоплата*: РУС-3 (на другому місці), РУС-4, СУМ-20 (див. ще в РУСКрим., СДМ 1930), у деяких сучасних словниках — як єдиний

варіант (УПРУС); так само в поточній мовній практиці: «погашення заборгованості з платежів до бюджетів та недоплати до Пенсійного фонду» (УГ, 24.09.1998, с. 2), «сплатити 30% бюджетної недоплати» (КВ, 20.11.1998); лишається в ужитку *неустойка*; усе ще лишаються *высшестоящий* і *нижчестоящий* (інстанція та ін.: див. р. VIII п. 5.1.3), *правомочний* (див. п. 4.1), *пом'якшуючі* — *обтяжуючі обставини* (так у юриспруденції) — замість утворень із суфіксом *-льн-ий* (див. р. VIII п. 4.3.3.1); такі прикметники із суфіксом *-очн-*, як *оціночний*, *посадовочний* замість нормативно прийнятніших *оцінний* і *посадовий* (див. р. VIII п. 4.3.3.4). Незважаючи на те що основним (нейтральним) відповідником до рос. *верный* у значенні «який відповідає істині, дійсності» мовні нормативні джерела подають укр. *правильний*, у поточній мовній практиці (в органах МВС, у банківських установах тощо) дотепер фігурують кліше на зразок «Протокол з моїх слів записано *вірно*», «Копія [паспорта та ін.] *вірна*». Телефонна Служба точного часу повідомляє, наприклад: «*Двадцять перша година* сім хвилин», але: «*Нуль годин* три хвилини» (див. р. VIII п. 3.1.1.1).

5.3. «Легкість» у підходах до коригування мовних явищ, з одного боку, і «страх перед мовою», з другого боку, як характерні явища сучасної мовної поведінки. Переконалим свідченням посилення уваги суспільства до проблем довершеності та чистоти УЛМ стала поява протягом обстежуваного періоду величезної кількості різноманітних ініціатив і пропозицій з боку як фахівців (мовознавців і взагалі філологів, журналістів, перекладачів та ін.), а також термінологів — представників точних і природничих наук, так і аматорів, ентузіастів — у численних порадищах з культури української мови, в ортологічних словниках і словничках¹²¹, у термінологічних словниках і виступах на термінологічних конференціях, у брошурах [можна навести, зокрема: Гнаткевич 1992; Голубець 2011 (академік НАН України, біолог)] та в газетних і журнальних добірках (див., зокрема: О. Біляїв, член-кореспондент АПН України. Про культуру мовлення вчителів-словесників, учителів загалом і не лише вчителів. — УУ, 2000, 1, с. 23–27; В. Дончик, академік НАН України, літературознавець. Мова не винна : Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ. — УУ, 2001, № 1, с. 15–20; [Венцковський 2009]) від представників наукової інтелігенції, у читацькій пошті на мовних сторінках у друкованих ЗМІ для масової аудиторії та в соціальних мережах, у блогах інтернету: існує, зокрема, твіттер «Українська мова» / @ukrayinskamova — щодо коригування тих чи інших аспектів структури УЛМ та вживання її одиниць. У цьому «морі» не встигають орієнтуватися навіть мовознавці, що займаються дослідженням сучасних процесів в УЛМ.

Водночас інтенсифікація процесів нормотворчого оновлення УЛМ у нинішніх умовах її функціонування, причому протягом досить короткого періоду (близько 30 років), уже спричинила також активізацію таких двох явищ, досить характерних для сучасної мовної практики, як, з одного боку, відносна «легкість» у рекомендуванні й запроваджуванні тих чи інших мовних нововведень (з боку «активної, або ініціативної, меншості»), а з другого, — посилення внаслідок цього невпевненості у своїй мовній компетенції

¹²¹ 3-поміж найбільших для масової аудиторії авторитетів новітньої доби у сфері культури, правильності української мови — як самих осіб, так і їхніх праць — слід назвати насамперед видання [Антоненко-Давидович 1991 (це доповнене видання його однойменної книжки 1970 року); Караванський 1994; Караванський 2001 та ін., а також численні виступи цього автора в друкованих ЗМІ; Пономарів 1999 та ін., а також численні виступи цього автора в друкованих та електронних ЗМІ, «Блог професора Пономарева» в інтернеті; Курило 1925 (з перевиданням 2008 р.)]. з авторів української діаспори, праці яких стали тепер виходити і в Україні, крім уже названого С. Караванського, це [Огієнко 1958 / 1959; Одарченко 1997; Шевельов 1987 та ін.]. Можна назвати також такі видання, як [Антисуржик 1994 (нове видання 2017 р.); Непийвода 1998; Волощак 2000; Сербенська, Волощак 2001; УДМ 2003; Федотюк 2005; Тетерятник 2008; Куляс 2009; Островський, Островська 2017].

(у середовищі «пасивної, або мовчазної, більшості»), хоча й постійна готовність до прийняття таких нововведень з боку певної частини мовного соціуму.

5.3.1.3 З боку осіб (кіл), упевнених як у можливостях досить вільного поводження з уже достатньо усталеним на сьогодні станом УЛМ і більше того — в необхідності істотного коригування її корпусу (з огляду на [нібито] недостатню завершеність її формування, а особливо — на все ще недостатню її «українськість»), так і в своїй компетентності щодо цього, це «легкість» у пропонуванні різноманітних новацій у структурі та функціонуванні УЛМ і навіть фактично у проведенні експериментів над нею. Це відбувається в досить широкому діапазоні — від, наприклад, сміливих пропозицій щодо творення багатьох суфіксальних фемінативів (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1), заміни небажаних форм на *-чий* (*незамерзаючий* і под.) прикметниками на *-ций* (*незамерзущий* і под.: РУСКар.; див. р. VIII п. 2.5.7.1), багатьох рекомендацій щодо заміни окремих слів (наприклад, *пропонува* замість *пропозиція*: див. вище п. 3.5.1.1), зокрема з боку термінологів-негуманітаріїв (наприклад, *рекомендування утямок* замість *поняття*: див. вище в п. 5.2.2; *поштовина* — щодо поштових відправлень, щоб уникнути тавтологічних контекстів на зразок «відправлення відправлень»: Проблеми української термінології : Тези доп. Львів, 1996, с. 159) або пропозицій щодо заміни вже досить давно усталених у мовознавстві назв частин мови і відмінків ¹²² аж до перенесення в УП 1990 м'якого знака з останнього на одне з передостанніх місць в українському алфавіті (див. р. XI п. 1), пропозицій щодо переведення графіки української мови з кириличної на латинську основу (див. р. XII п. 3) або рекомендації розпочинати докорінну реформу УЛМ з орієнтуванням саме на мову сучасної перекладної літератури, знехтувавши особливостями її функціонування в «оригінальних» сферах (див. вище п. 5.2.1.4). Ось, наприклад, бачення цієї проблематики очима відомого українського громадського діяча й політика (народився 1969 року в Києві), причому, як можна зробити висновок з його публічної діяльності ще від початку 90-х років, людини справді української орієнтації: «Раджу ставитися до української мови як до мови демократичної, яка знаходиться постійно у стані розвитку. Це означає, що, як Ви напишете, так і буде правильно. Навіть якщо до Вас так ніхто не писав і не говорив. Якщо Ви вживаєте неологізм в українській мові, значить, це вже буде українське слово. Якщо Ви хочете, щоб слово пішло в життя, не сковуйте себе рамками існуючих словників. Не бійтеся вигадувати. Що з того, що цього слова нема в жодному словнику. Напишіть, видайте книжку, і слово буде в українській мові. Саме так і твориться мова» (з коментарів у соціальних мережах інтернету колишнього народного депутата України О. Донія — цит. за: С. Наливайко. — ГПУ, 31.01.2014, с. 8/24). Якби УЛМ уже стала справді органічним середовищем мовного існування принаймні значної частини українського народу, причому вже не в першому поколінні мовців, мовою реального й постійного користування для широких верств (особливо в побуті), а не тільки її культивування, такої «легкості», звичайно, не виникало б.

¹²² Так, замість *іменник, прислівник, прийменник, частка* пропонують або вже й уживають відповідно *предметник, обставинник, обставинниковий трансформатор, видільник* [Вихованець 2005б], і деякі інші мовознавці вже називають це «відновленням національної ідентичності» [Ярошевич 2010]; замість *модальне слово, слово категорії стану* — *модальник, станівник* [Горпинич 2004]; замість *іменник, прикметник, дієслово, прислівник, дієприкметник, дієприслівник* — відповідно *назвовик, означник, присудник, обставинник, видозначник, видобставинник* [Моргунюк, Зубков 2016: 10–11]; замість *називний, родовий* і т. д. відмінків — відповідно *суб'єктник, похідник, адресатник, об'єктник, знаряд-девик, місцевик, кличник* [Вихованець 2005а]. Пропонують також відновити прийняту давніше в західно-українській мовознавчій практиці [див., наприклад: Сімович 2005б: 253; Зіл. 1943, а також: УНС, УАС] таку систему назв відмінків: *називник, родовик, давальник, знахідник, кличник* (не на останньому місці в переліку відмінків. — О. Т.), *орудник, місцевик* [Козирський, Шендеровський 2003: 51], хоча, наприклад, ще в УП 1921, УП 1928 було прийнято теперішні їхні назви.

У масиві таких порад і застережень можна, безперечно, виділити наявність достатньо багатьох рекомендацій, цілком або принаймні більшою чи меншою мірою обґрунтованих (часто вони повторюються в різних джерелах) — у плані відповідності їх як структурі й узагалі «духові» української мови, так і фактам її історії (хоча якщо щодо доцільності й навіть необхідності втілення в життя одних із них загалом можна досягати суспільної згоди, то щодо інших у різних колах мовного соціуму можуть, безперечно, лишатися сумніви, чи варто це робити — уже не для «відновлення історичної справедливості», а суто з прагматичних мотивів, як, наприклад, щодо відродження для літературного вжитку категорії двоїни: див. р. VIII п. 2.1.2.1). З іншого ж боку, висувається не менша кількість ініціатив, що характеризуються досить стихійним, емоційним і просто цілком суб'єктивним підходом до оцінювання мовних явищ та наївними спробами їх реформування (те, що їх об'єднує, — це насамперед прагнення до відмежовування від мовних одиниць і явищ, так чи інакше спільних з російською мовою). Наприклад, у відгуку на один посібник з українського мовного етикету: «"Гості встають і цокуються" — краще: славлять цю урочистість передзвоном келихів. "Горілку п'ють залпом" — <...> тут варто було сказати: п'ють одним ковтком. <...> Перед входом до будинку витирають не ноги, а взуття. <...> Замість побажання "не хворіти" слід сказати: "будьте завжди здорові, на все добре", бо хворіти не хоче ніхто» (М. Шуляк. — УС, 24.01.2002). Пор., з іншого боку, у враженнях від цього відомого перекладача кіно- і телепродукції: «Коли людина чує з екрана *жду* замість *чекаю*, то вона потім на форумі пише, що у нас тут русизм. <...> Чи починають переконувати, що правильно *помер* замість *умер*. А гімн? Ще не *вмерла* Україна <...> Вони вважають, що тільки *літера* має місце, а не *буква*» [Негребецький 2007: 59].

Так, замість таких нібито неправильних слововживань, зневажливо названих зразками українсько-російського «суржику» (див. про таке «розширене» трактування «суржику» також вище в п. 2.3), як *достатньо*, *заздалегідь*, *ляняти*, *митець*, *післявоєнний*, *рідко*, *через (тиждень)* та ін., рекомендують уживати відповідно тільки *досить*, *наперед*, *блакувати*, *мистець*, *повоєнний*, *мало коли*, *за (тиждень)*, замість складених форм майбутнього часу *буду садити* і под. — тільки *садитиму* [Тетерятник 2008: 264–270]; замість нібито «суржикових» одиниць на зразок *балка*, *безуспішний*, *більмо*, *благородний*, *брити*, *насолоджуватися* — тільки *яр*, *марний*, *полуда*, *шляхетний*, *голити*, *тішитися* або *милуватися*; замість *гірничорятувальний* — *аварійний*; замість *цілодобово* — *день і ніч*, *цілу добу*, *24 години*; замість *за адресою* («знайти за такою-то адресою»), *за бажанням*, *за зростом* — *під адресою* (на адресі), *на бажання*, *по зросту* [Куляс 2009: 9–47, 161]; замість *надіятися*, «працювати в галузі україніки», в юності, із заздрістю (глянути) — тільки *сподіватися*, «в галузі україністики», *замолоду*, *заздрісно*; замість «багато читачів *просять*» потрібно *просить*, замість «нагадувати своїм змістом» — «нагадувати за змістом» та ін. [Волощак 2000]; не *суттєвий*, а тільки *істотний*, не *розмір*, а *обсяг*, не *вчинити*, а тільки *скоїти злочин*, не *продовжують атакувати*, а *далі атакують* (В. Дончик. Мова не вина : Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ. — УУ, 2001, № 1, с. 15–20); не *командир*, а *командувач* [Кириченко 1996: 7]; у рекомендаціях відомого мовознавця (О. Пономарів: УР-1, програма «Слово про слово», 6.12.2009): краще вживати не *недавно*, а *нещодавно* (але чому це «краще»?); з-поміж інших застережень, наприклад: не *ванна* (кімната), а *лазничка*, не *пропуск*, а *прогалина*, не *шприц*, а *шприць*, не *необхідний*, а *потрібний*, не *зал чекання*, а *зала очікування* [Библюк, Рожанківський 2000]; не *спішити*, а тільки *поспішати*, не *займати*, а тільки *обіймати посаду* (рубрика «10 правильних слів». — Е, 1.09.2016, с. 2; хоча тут є й такі цілком слушні рекомендації, як *донині*, а не *по нинішній день*, *нескінченно*, а не *до безконечності* та ін.). Автори й упорядники таких рекомендацій замість відповідного їх пояснення, обґрунтування можуть просто посилатися на певний авторитет — найчастіше це прізвища Б. Антоненка-Давидовича, С. Караванського (див., наприклад, у рекомендаціях

А. Венцковського, П. Куляса), О. Пономарева. Нерідко в різних порадниках можна натрапити на взаємозаперечні рекомендації.

Стилістика таких порадників з культури мови може також прикро вражати зверхністю й зарозумілістю повчань: так, звертаючи увагу на неукраїнське походження поширеного тепер слова *ковролін* («очевидно, від рос. *ковровый линолеум*»), автор докоряє мовцям: «Невже ж важко було утворити українське *лінокилим* чи *килимолін*? Кебеті не вистачило?» [Федотюк 2005: 206]; особливо це характерно для критичних зауважень щодо українського мовлення спортивних радіо- і телекоментаторів.

У недостатньо продуманих і тим більше категоричних рекомендаціях та заборонах, якими б суб'єктивно правильними мотивами вони не визначалися, може критися істотна небезпека порушення звичайного для української мови стану речей. Так, в УП 1990 було запроваджено як нормативну для дробових числівників форму *дві треті, чотири п'яті* і под. (з наз. в. мн. для другого компонента — на зміну вже узвичаєним досі конструкціям з род. в. мн. *дві третіх* і под.: див. р. VIII п. 2.3.3) — очевидно, з орієнтуванням на вид синтаксичного зв'язку в конструкціях типу *два високі* (не *високих*) *дуби*, рекомендований, наприклад, в УП 1928, Голоск. як єдино нормативний для УЛМ, і, безперечно, з відштовхуванням від відповідних конструкцій російської мови. Однак таку заміну дуже неохоче сприйняли в мовній практиці, і навіть різні нормативні джерела та підручники здебільшого продовжували подавати попереднє оформлення таких числівників; в УП 2019 таку форму відновлено як єдино нормативну (тим більше, що обидва варіанти *два високі* / *високих дуби* тепер допускають як нормативні: див. у р. VIII п. 3.1.1.2). Як бути в такій ситуації звичайним мовцям, а особливо в навчальній практиці, нормалізаторів це, очевидно, мало обходить.

Крім того, пропонуючи ті чи інші зміни, заміни, слід не «атомістично» підходити до цього питання, а намагатися розглядати певне мовне явище якомога повніше, системніше, проєкціюючи наслідки такого кроку, зокрема, на все відповідне словотвірне гніздо. Так, відмовляючись від уживання *рамки*, мн., у переносному значенні (у *рамках договору* і под.) на користь *рамці* або *рами* (див. вище п. 3), необхідно вирішити, як тоді бути з дериватами — прикметником *рамковий* (наприклад, *договір, конструкція речення*: замінити на *рамцевий* чи *рамовий*, пор. пол. *ramowy*?), *рамкування*, *рамкувати*. Якщо потрібно казати не *груші* і *сливи* у значенні плодів (*Купуйте груші і сливи*), а *грушки* і *сливки* [Антисуржик 1994: 37; Мацюк 2008: 85; див. також: А. Мельниченко, читачка. — УУ, 2005, № 7, с. 28], то слід уживати *грушковий* (*сік, джем*) і *сливковий*.

Звичайно, значне зростання кількості та жанрової різноманітності такого роду рекомендаційних і консультаційних матеріалів порівняно з попереднім, радянським, періодом у цілому має безперечне позитивне значення для очищення складу УЛМ від невласливих їй елементів, як і для підвищення загальної культури спілкування українською мовою. Водночас безперечним видається й те, що й самі автори та упорядники таких матеріалів також мають підвищити міру своєї відповідальності за зміст висловлюваних ними критичних оцінок щодо багатьох явищ сучасної УЛМ та обстоюваних ними рекомендацій (не меншою мірою це стосується й перекладачів з інших мов на телебаченні та літературних редакторів у друкованих, а особливо в ефірних ЗМІ, які мають відповідальніше ставитися до «шліфування» української мови у своїх матеріалах). Адже від величезної кількості вже оприлюднених зауважень і настанов з приводу того, що й так «неправильно», і те «не по-українському», як і від того, що часто такі настанови можуть бути не просто різні в різних авторів, а просто взаємозаперечні, навіть у тих людей, хто загалом спілкується «нормальною» літературною мовою, вселяється невпевненість у своїй мовній компетенції, побоювання, що вони просто не встигають за сучасними бурхливими

змінами нормативних засад УЛМ¹²³. Некритичне переоцінювання обсягу зросійщеності й узагалі ступеня «неправильності» й недостатньої «українськості» УЛМ є не менш небезпечним, ніж недооцінювання цього, призводячи до посилення в різних колах суспільства комплексу мовної неповноцінності й породжуючи, зокрема, панічні заяви на зразок «Ми ще не маємо справжньої української мови!» (див., зокрема, вище п. 1.2). Пор., наприклад, висновок з приводу такого стану речей І. Качуровського, який, виступаючи, зокрема, проти тенденцій до витіснення з української мови категорії пасивного стану дієслів, розряду активних дієприкметників на *-чий* (див. про дискусії щодо цих питань у р. VIII пп. 2.5.3 і 2.5.7.1), зауважив, що це «лише прояв комплексу меншовартості — так само, як і свідоме запозичення з російської таких слів чи зворотів, котрі витискають з нашої мови вже існуючі в ній <...> явища» [Качуровський 1994: 86]. Як зауважує дехто з дослідників, невиважений критицизм в оцінюванні фактів УЛМ і надмірний пуризм можуть негативно впливати на ставлення до неї в суспільстві та ефективність її поширення [Біланюк 2000б:138].

5.3.2. У мовній свідомості ж широких суспільних верств — звичайних користувачів УЛМ, переважну більшість яких становили в межах описуваного періоду кола мовців загалом з пасивним до 90-х років володінням її нормами, стало посилюватися те відчуття, що його уважні й небайдужі спостерігачі небезпідставно кваліфікують як «*страх перед мовою*» [див.: Андрусів 1995]. Пор., наприклад: «<...> Звідси великий розрив між елітарною українською мовою, стилістично виробленою, але занадто причесаною, дистильованою, штучно гарною, і мовою звичайних мовців. <...> Страх за мову, відповідальність за неї породили особливий жертовно-месіанський комплекс у “правильних” мовців і надмірну серйозність, особливу цнотливість нашої мови — цнотливість підстаркуватої панни, до якої “ніхто не залицявся, не жартував”. У голові сучасного українського мовця — свідомого і освіченого — мусить постійно працювати мовний селектор, ВТК [відділ технічного контролю. — О. Т.] — суворий контроль за правильністю мовлення, культурою мовлення — можливими росіянізмами, кальками і т. п., що утніздилися у нашій мові через постійне бомбардування її тіла ін’єкціями російщини. Але при цьому втрачається спонтанність, безпосередність мовлення; раціональне роздумування над кожним словом теж породжує страх перед мовою. Говорити по-українськи замість радості мовлення, задоволення від мови часто зводиться до обов’язку перед мовою, психологічного дискомфорту і невдоволення собою і... мовою» [Андрусів 1995: 150–151]; «<...> самого лише знання і навіть чуття мови замало для її утвердження — мусить бути ще й відчуття міри в критиці тих, чия мова засмічена кальками з російської <...> та іншими “неправильностями” <...> Погано, звичайно, коли хтось у трамваї чи на пошті говорить українською неправильно, але добре, що вже говорить. Або — ще говорить. Адже буде гірше, коли він, спантелечений науковими дискусіями (*корисний* чи *корісний*) і зусібч заштриканий розмаїтими порадами (“Треба, шановний, казати не *укол*, а тільки *заштрик!*”), відчує перед мовою страх. Бо там, де страх, там і нехіть» (Г. Грозовська. Щоб не боялися рідної мови... — УУ, 2000, № 8, с. 3). Це психологічний комплекс, який давно вже став однією з ознак мовної поведінки українськомовної людини у її вимушеному постійному існуванні в переважно неукраїнськомовному середовищі, породжуючи дискомфорт у її мовній діяльності, і має різні аспекти вияву: з одного боку, у самому цьому факті свого мовного існування в іншомовному (російськомовному) оточенні, але, з другого

¹²³ Не дивно, звичайно, що подібне явище — зі зростанням недовіри до мовних словників та інших нормативних джерел, їх «дискредитацією» — дослідники відзначають і у функціонуванні білоруської літературної мови в новітній період: «<...> стало неясно, що ж таке нормативна білоруська мова, а в суспільстві з’явився досить широкий шар людей, не впевнених у своєму доброму її знанні» [Запрудські 2009: 172–173].

боку, і в межах середовища самої української мови в її іншомовному оточенні. Якщо перший з цих аспектів «страху перед мовою» в межах описуваного періоду тією чи іншою мірою (у різних регіонах країни і в різних соціальних сферах, звичайно, по-різному) поступово ставав менш помітним, то другий, навпаки, виявляв тенденцію до увиразнення. Це невпевненість мовців у своєму володінні справжньою УЛМ, яка породжується тепер не тільки цілком природною їхньою стурбованістю в зв'язку з постійними потребами пошуків, добору відповідних мовних одиниць та їх якомога адекватнішого вживання в нових, розширених умовах суспільного функціонування УЛМ, у тому числі мовних кліше для різних ситуацій спілкування, але й — навіть у свідомості якоїсь частини мовознавців-україністів — різким збільшенням на різних мовних рівнях явища варіантності (див. вище п. 4.1) (пор. також аналіз цього психологічного комплексу на матеріалі рефлексувань кількох мовців, обраних для інтерв'ю [Bilaniuk 2005: 37–41]). Як констатують дослідники, УЛМ «плещеться не вільним морем, як це властиво щасливішим її слов'янським сестрам, російській і польській, а тече вузькими й кволими потічками або міститься у своєрідних акваріумах, окремих установах, де вона вживається між повноводними потоками місцевої російської мови й зовсім неавторитетної української напівмови — “суржику”». А це змушує носіїв літературної мови до її суворой нормативності» [Ткаченко 2015: 76].

Час від часу гублячись у сучасному бурхливому мовному морі, але все-таки намагаючись іти в ногу з життям, мовці нерідко надто некритично, механічно починають наслідувати ті чи інші запроваджувані мовні нововведення, а то й просто недогляди, помилки в нормативних джерелах. Так, мимовільне чи, можливо, й свідоме виправлення (якщо, звичайно, це не звичайна друкарська помилка) *вестибюль* на *вестибуль* у першому після прийняття нової редакції правопису (УП 1990/1993) виданні академічного орфографічного словника (ОСУМ 1994) було сприйняте частиною мовного загалу ніби без подиву й без сумніву й стало запроваджуватися до мовної практики («треба — так треба!»), наприклад: «Така сама ситуація з зовсім зміненним касовим *вестибулем*, де тепер прес-центр» (КВ, 30.08.1996, с. 8), «У *вестибулі* мужик чекає» (ICTV, рос. т/ф «Мент в законє», 10.09.2009: у титрах) (комп'ютер автора цих рядків ще в квітні 2012 року правив *вестибюль* на *вестибуль*), хоча жодним із нововведень тодішньої редакції правопису така зміна не була продиктована (при цьому могли, очевидно, орієнтуватися й на зміну в написанні іншомовних слів у позиції після шиплячих на зразок *журі* замість *жюри*, що її було запроваджено в УП 1990). В ОСУМ 1999 це вже було виправлено, але, наприклад, ВЗОССУЛ ще 2004 року подавав *вестибуль*.

У численних тепер настановах з питань чистоти (автентичності) УЛМ тепер спостерігається помітно сильніше виражена пуристична категоричність порівняно з відповідними рекомендаціями не тільки 30–80-х років, а й доби українізації. Нерідко при цьому явища мовної стилістики, тобто наявність фактів більшої / меншої частотності функціонування тих чи інших одиниць у живій українській мові, більшої / меншої відповідності їх уявленням певних кіл мовців про «справжню» УЛМ (з не виключеним при цьому, звичайно, їхнім суб'єктивізмом) подають як явища структури української мови як такої. Як у радянський час редактори видавництва і ЗМІ не завжди беззастережно покладалися на рекомендації словників української мови (хоча ці словники не могли тоді не бути «офіційними»), виявляючи ще більшу «пильність», так і тепер, причому навіть більшою мірою, не тільки редактори, а й широкі кола звичайних мовців, прагнучи спілкуватися бездоганною українською мовою, не у всьому довіряють сучасним «офіційним» нормативним мовним джерелам ¹²⁴.

¹²⁴ Пор. у цьому зв'язку, наприклад, характеристику перелому в розвитку УЛМ від середини 30-х років після припинення процесу українізації у спогадах Ю. Шевельова — з тим, щоб вдумливий читач міг продовжити її (з відповідними, звичайно, корективами) до нашого часу: «Коли розгромлено україн-

6. Активізація дискусій на теми «справжньої» української літературної мови та їх ідеологізація. Вибір орієнтирів для української літературної мови. Ставлення різних груп українського суспільства — мовно-культурних, соціально-політичних, регіональних і навіть релігійних — до нинішніх процесів досить істотних змін у нормативних засадах УЛМ є, звичайно, дуже відмінним аж до цілком протилежного. Крім того, що це ставлення дуже диференційоване — з амплітудою від беззастережного прийняття до такого ж категоричного відкидання, воно далеко не завжди збігається з поділом населення за «українськими» або «неукраїнськими» політичними та культурно-мовними орієнтаціями: воно, зокрема, може бути дуже відмінним навіть у середовищі осіб з очевидною проукраїнською налаштованістю. У перебігу обговорення цієї проблематики в українському суспільстві можна простежити моменти як загострень, так і спадів (не останньою мірою це залежало також від мовної політики в країні в той чи інший період), а в цілому ж у межах описуваного періоду можна констатувати вже поступове згасання напруги навколо цього питання (див., зокрема, далі п. 6.2.2).

Активні прагнення до відродження — відродження, що, як ми бачили, обов'язково передбачає й творення, — української мови, не zdeформованої наносними впливами інших мов (насамперед, зрозуміло, російської), та до її істотного реформування ґрунтуються на протиставленні того стану нормативної основи УЛМ, з яким вона вийшла на початок 90-х років, іншому мовному стандарту, який у рамках цього дискурсу звичайно й іменують «справжньою», або «питомою», українською мовою. Власне, поки що можна говорити навіть не про інший, а про інші стандарти, бо якоїсь єдиної альтернативи «офіційній» УЛМ поки що не існує (так, навіть наслідування, наприклад, мовних особливостей 20-х років включно з УП 1928 відбувається звичайно не повністю, а лише так чи інакше вибірково), а кількість таких пропозицій і навіть цілих проєктів множиться, так що говорити поки що можна не про якийсь уже готовий, а лише про той чи інший вимріяний образ оновленої УЛМ (головне тут, звичайно, щоб цей пошук ідеалу не став нескінченним, як і взагалі встановлення абсолютної істини). Нові віяння в розвитку УЛМ далеко не завжди, звичайно, дістають більш чи менш широке схвалення мовного соціуму, дуже часто наражаючись на критику з боку незгодних. Вістря такої критики, зокрема, нерідко може бути спрямоване проти впливів на «офіційну» УЛМ — впливів як справжніх, так і тільки домислюваних — з боку мовних практик діаспори та Галичини (див. також р. V п. 5.5)¹²⁵. Пор., наприклад, навіть таке бачення ситуації: «Мовознавча полеміка останніх десятиліть вказує на відновлення давнього змагання за лідерство [! — О. Т.] між наддніпрянською і західноукраїнською мовними традиціями» [Ажнюк 2012: 18].

ський пуризм, запроваджено до української мови пуризм, заснований на російській мові»; як у 20-ті роки представники крайнього крила українського пуризму стояли на тих позиціях, що «мову можна і треба гнути, як мовознавець хоче» (незважаючи на те «що так не говорять, що таких конструкцій у живій мові нема»), так і з 30-х років «на живу мову й далі мало звертали уваги, норми й далі мові накидали. <...> з однією істотною різницею: за українським пуризмом не стояли сили НКВД, за новозапроваджуваним російським — так» [Шевельов 2001, т. 1: 131–132].

¹²⁵ Пор. в оцінці відомого українського громадського, культурного й наукового діяча: «<...> варто, на мою думку, звернути увагу на нові моменти у традиційних для України мовно-правописних війнах. Одна з дуже наголошуваних нині тенденцій у них стає свого роду лінгвістичним акомпанементом, а може, й артсупроводом отих зусиль розщепити українську націю на „східняків” і „західняків”, „галичан”. Гіркий парадокс тут у тому, що по обидва боки „лінії фронту” лютують щирі українські патріоти. Одні з них під гаслом чистоти й автентичності української мови намагаються заперечити ті зміни, що відбулися у ній протягом XX ст., оголосити незаконними живі народні форми і впровадити мертві для більшості українського люду — типу вже екзотичних „фльоти” і „кляси”. Інші ж, навпаки, почасті слухно вказуючи на химери „діаспоризації” української мови у практиці окремих видань та авторів, але перебільшуючи масштаби цієї небезпеки, використовують це як ще один привід для атак на всяке розширення літературної української мови за межі т. зв. києво-полтавського діалекту» [Дзюба 2001: 105].

Оскільки питання дальшого впорядкування нормативних засад УЛМ та її реформування в напрямі, зокрема, дерусифікації є одним з двох основних аспектів сучасної мовної ситуації в Україні (поряд з розширенням поля соціального функціонування української мови в її конкуренції з російською мовою), воно також стало досить ідеологізованим — аж до використання його як одного із засобів у політичній конкуренції й навіть боротьбі [див. також на цю тему: Тараненко 1996; Тараненко 1999: 65–66; Yavorska 2010; Del Gaudio 2015; Wingender 2015: 219–220] ¹²⁶. Ідеологізація пронизує бачення комплексу цих мовних явищ з боку як радикальних прихильників таких реформ літературної мови (часто з явним або неявним ототожнюванням позицій: хто проти реформ, той за дальшу русифікацію української мови й, відповідно, самої України), так і їхніх антагоністів, найбільшими з яких стали суспільні кола, що виступають проти тієї лінії в сучасному житті країни, яку вони характеризують як «насиленницьку українізацію», — це переважно кола російської не просто культурно-мовної, а й політичної орієнтації, певний сегмент у секторі лівих політичних сил, певні кола всередині УПЦ МП ¹²⁷.

Ідеологізація дискусій на теми нормативних засад УЛМ та їх політизація виявляються в сучасному суспільстві, що тривалий час перед цим (під час перебування в СРСР) виховувалося в парадигмі тоталітарного мислення («хто не з нами, той проти нас» і под.), також у плані протиставлення «патріотичної» і «антипатріотичної» позицій опонентів ¹²⁸, у твердженнях про наявність серед українських мовознавців і термінологів «антагоністичних груп» (див. р. XI п. 1.5) і навіть «громадянської війни» між ними (див. нижче

¹²⁶ Прикладів прагнення до політичної дискредитації опонентів на підставі наявності в них інших поглядів на нормативні засади та шляхи розвитку української літературної мови в історії «азбучних війн» на Україні та за її межами, на жаль, не бракує. Досить згадати взаємні звинувачування прихильників етимологічного і фонетичного правописів у Галичині останніх десятиліть XIX ст. у тому, що перші виконують волю російського, а другі — австрійського уряду та відповідних польських кіл [див., наприклад: Сімович 2005а], або взаємне нагороджування опонентів прізвиськами «москалі» і «ляхи» в мовних змаганнях різних кіл північноамериканської української діаспори. Так, з одного боку, «галичани» «то дивляться на г як на священну, недоторкану корову, то вживання твердого л розглядають як зраду й перехід у московський табір. Автентичний факт: один священник називав із амвона комуністами тих, хто “хрещення” замість “хрищення” вимовляє не так, як він сам!». З другого боку, «серед наддніпрянців почали все частіше й частіше лунати голоси проти “польського лялюкання” <...> Навіть наддніпрянці (такі, як я сам!), що пристосовувалися до галицької вимови чужих слів (мовляв, це віддаляло українське мовлення від російського), також почали потроху ревізувати своє пристосовництво та оглядатися на наддніпрянську вимову» [Яр Славутич 1994: 73; пор. також: Одарченко 1997]. Пор. також: «Словник Гр. Голоскевича навчає писати *христитися*, *хрищення* і т. п. комуністичні вдумки»; «<...> хто пише по-большевицькому *христитися* (замість віковичного українського *хреститися*, *хрест*), нехай приймає і всі інші комуністичні висновки такого писання» [Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) 1958/1959: 321–333; пор. також: Венедикта (Щурат-Глуха) 1997: 172–173]. Дослідники сучасної мовної ситуації в Білорусі також відзначають наявність ідеологічного забарвлення, «ідеологічного присмаку» в явищі підвищеної мовної варіантності, зокрема форм словозміни [див., наприклад: Норман 2009: 83–84].

¹²⁷ Звичайно, моменти ідеологізованого сприйняття — у баченні певних суспільних кіл — різних аспектів УЛМ постійно супроводжують її функціонування та розвиток (як, зрештою, й інших національних літературних мов), але це не обов'язково зумовлюється відповідним напруженням у ставленні різних верств суспільства до тих чи інших явищ у межах країни або в її відносинах з іншою країною (як, зокрема, у відносинах між Україною і Росією). Так, хоча за нормами УП 1990 в українській мові відбулося подальше обмеження випадків подвоєння приголосних у словах іншомовного походження (наприклад: *фіни*, *хети*, *гуни*), але в той же час було санкціоновано ще одне подвоєння в назві столиці однієї з колишніх, як і Україна, республік СРСР — дружньої нам Естонії (*Таллінн* замість попередньої форми *Таллін*) з мотивів, як тепер стали казати, політкоректності (за зразком оригіналу, хоча для артикуляції українця така вимова практично неможлива).

¹²⁸ Пор. навіть у назві одного з нових словників ортологічного спрямування: «Мова — не калька : *Патріотичний* словник гарної української мови “Товорімо гарно!”» [див.: Береза, Зубрицька, Зелений 2014].

п. 6.1) ¹²⁹, із взаємними підозрами щодо наявності конспірологічного підґрунтя в цьому явищі — з боку відповідно певних «(про)російських» і «(про)діаспорних» кіл, зі звинувачуваннями опонентів у прагненнях, з одного боку, до дальшої «русифікації» («зросійщення»), з другого ж, — до «галичанізації / діаспоризації» та нової «полонізації» («спольщення») УЛМ, у тому, що як одні, так і інші нав'язують суспільству «неукраїнську» мову (див. також у р. XI п. 1 про активізацію ідеологізованих дискусій навколо проблеми реформування українського правопису, зокрема з протиставленням при цьому позицій «прогресивних», або «демократичних», і «консервативних», або й просто «реакційних», українських мовознавців).

Ідеологізація поширюється на сприймання та оцінювання як тих чи інших окремих фактів і деяких аспектів структури УЛМ, так і певних мовних практик у цілому (див., зокрема, в п. 3.4 про ставлення деяких критиків до періоду 30–80-х років в історії УЛМ на підрадянській Україні як до такого, що позначений тільки тавром русифікації й русифікаторства). Ось, наприклад, різка ідеологізована критика з приводу перенесення місця м'якого знака в УП 1990 з останньої позиції в українській абетці на одну з передостанніх (як пояснювали тоді ініціатори такого переставлення, це слід було зробити [нібито] для того, щоб якомога повніше уніфікувати кириличні алфавіти, що використовуються в слов'янських мовах, в епоху інформатизації: див. р. XI п. 1.1): укладачі УП 1990, «продовжуючи традиції Кагановича — Постишева, цілком скопіювали українську абетку з російської, ліквідувавши розбіжність між двома абетками, яку не добачили погромники українського правопису у 30-х роках» (С. Караванський. Незалежній Україні — Незалежний правопис! — Сл., 1993, ч. 4, с. 4) ¹³⁰. Особливої критики як правила чинної у відповідний період редакції правопису, так і ті, що були пропоновані замість них, зазнавали щодо певних норм написання іншомовних слів — з одного боку, за «зросійщення», з другого ж, — за «спольщення» українського правопису:

а) щодо варіювання в уживанні букв *й/и* для передавання іншомовної *і*, коли в однакових фонетичних позиціях у загальних назвах пишеться *и*, але у власних — «чомуś» *і*: *дизель*, але *Дизель*, *динамо*, але *Дін*, *сирена*, але *Сіріус*. Одні критики при цьому вбачали факт «зросійщення» — у написанні *и*, а не *и* (відповідно до «духу» української мови), інші ж (з цілком протилежних позицій), — факт «спольщення» — у написанні *и* на місці етимологічного *і* за «правилом дев'ятки», перейнятим свого часу з польської / галицької орфографії (*диверсія*, *сигнал*, *Братислава*, *Аргентина*, *Сингапур*, *Мадрид*, *Сицилія*), і знову ж за «зросійщення» — у написанні *и*, а не *і* як у передаванні «російського» написання або ж «російського» і написання, і вимови, як, наприклад: *Вашингтон*, *Вірджинія*, *Цицерон* [Вакуленко 2009; Караванський 1994: 114] ¹³¹. Якщо за вимовою назва міста *Братислава* (замість попередньої норми *Братіслава*) була «українізована», то за

¹²⁹ Пор. використання подібних «військових» метафор (*класова боротьба*, *на мовному фронті* і т. ін.) у середині 30-х років, але зі спрямуванням їх у прямо протилежному напрямі — щодо розвінчування «українського буржуазного націоналізму» і «народництва» в українському мовознавстві [див., зокрема, про це: Жовтобрюх 1991: 145–149, 203–205].

¹³⁰ Пор., з іншого боку, й таку позицію в цьому питанні: «У філологічних колах нині дискутується місце м'якого знака в алфавіті. <...> На її такому місці [букви *ь* на одному з передостанніх місць. — *О. Т.*] особливо наполягали кібернетики, бо, мовляв, комп'ютери орієнтовані на російську азбуку і під час роботи з українським текстом треба буде робити зайві “ходи”. Зміну місця *ь* зроблено без особливих дискусій, адже це зближувало український буквопорядок із російським [виходить, що саме цим керувалася переважна більшість комісії, що готувала УП 1990?! — *О. Т.*]. Ми підтримали тоді цю ідею з інших міркувань [! — *О. Т.*]: і в староукраїнському алфавіті м'який знак містився після букви *щ*. І нині, гадаємо, варто залишити його на цьому місці, зважаючи на давню традицію <...>» [Німчук 1999: 278].

¹³¹ Пор. також, наприклад: «Ці зміни [про застосування в УП 1990 “правила дев'ятки” також щодо власних назв іншомовного походження: *Абдіс-Абеба*, *Алжир*, *Вашингтон* та ін. — *О. Т.*], хоч і викликали дискусію, але пройшли “гладко”, бо вони, мабуть, улаштовували “двововників”, адже в іноземних запозиченнях росіяни після *дж*, *ж*, *ш* і *ц* на місці *и* мови-донора вимовляють *ы*!» [Німчук 2002: 66].

написанням (з відсутністю літери **і**), навпаки, стала нагадувати російську назву (це, як відзначали тоді, особливо впадало в око, зокрема, в написі на даху готелю під такою назвою в Києві);

б) щодо принципів передавання іншомовної літери **g** (див. докладніше р. XI пп. 1, 3), коли звинувачування в «антипатріотизмі» опонента ще більшою мірою характеризували дискусію: якщо через **г** (*газета, Гете*), а не **г**, це «небажання відірватися від російської мови» з її графікою; якщо ж через **г**, це прагнення «нав'язати фонетику російської і польської мов», оскільки для живої української мови на переважній більшості території її функціонування цей звук мало характерний. Пор., наприклад: «У носіїв української мови — як літературної, так і народнорозмовної — така практика викликає заперечення, бо асоціюється з особливостями російської вимови відповідного звука — проривного **г**. Спостерігаючи за поширенням літери **г** у запозичених словах (а кількість запозичень у сучасній українській мові постійно зростає!), можемо прогнозувати зміну не лише графічного, а й звукового образу літературної мови» [Літературна норма... 2013: 40]; «Зазначена тенденція — не що інше, як новітня потужна хвиля русифікації української мови (на цей раз — із власної нерозумної волі). Адже опозиція «**г**» / «**г**» — одне з визначальних російсько-українських розрізень <...>» (Ю. Бадзьо. Конституція мови нашої. — ЛУ, 1.03.2001);

в) щодо передавання франц. [y] в позиції після шиплячих як укр. [y] без пом'якшення попереднього приголосного: *брошура, парашут*, а від УП 1990 уже й *журі, Жуль Верн* і под. — як «віддалення від оригінальної та української вимови і наближення до російської, де ці шипівки завжди тверді» [Вакуленко 1995: 79];

г) щодо форм слова *проект* / *проєкт*: із запровадженням (відновленням) форми *проект* (за нормами УП 1928) в УП 1999 (в УП 2019 це вже узаконено) це слово мало «дерусифікуватися» («Не виключено, що в написанні *проект* відбивається російська орфоєпія: літературна російська вимова орфографією *проект* — [проэкт]» [Німчук 2002а: 62]), наблизившись до його форми в інших мовах і ввійшовши в один ряд з етимологічно спорідненими *об'єкт* і *суб'єкт*, але ось думка щодо цього «з народу»: «*Проект* — це вплив російського правопису: пишеться *проект*, а вимовляється *проэкт*» (А. Студецький, читач, м. Севастополь. — УГ, 22.03.2001).

Становище щодо відтворення іншомовних слів, таким чином, особливо ускладнюється в тих випадках, де можна вбачати наявність різних впливів — по-перше, з боку відповідних інших мов (у цьому випадку — з російської або польської), по-друге, якщо навіть з боку однієї мови, то по лінії або написання, або вимови слова, коли небажаним впливом з боку російської мови для одних може видаватися графічний образ певного слова в українській мові, тоді як для інших — його вимова (виходить ніби, що «і так не так, і так не так!»)¹³².

Досить характерним у колах української орієнтації є реагування на наголошування *український* — з наголосом на другому складі (якщо до періоду незалежності вживання цього прикметника з таким наголошуванням у побутовій сфері, мабуть, найчастіше можна було почути в назві одного з популярних сортів хліба: «хліб український», то тепер його функціонування, цілком природно, значно розширилося), а особливо гостро — на досить звичне в російському мовленні наголошування *украинцы* і ще частіше *украинский* (таке наголошування сучасні нормативні довідники з російської мови кваліфікують як

¹³² Наявність такого роду ідеологізованих трактувань постійно супроводжує перебіг кодифікування української мови. Так, оскільки А. Кримський під час правописних дискусій у середині 20-х років виступав проти кодифікації в українському правописі букви **г** і пом'якшення **л** в іншомовних словах, написання частки *ся* окремо від дієслова, з боку певних кіл української національної орієнтації йому закидали «русифікаторство», але 1933 року один з партійних ідеологів того часу А. Хвиля за неприхильність А. Кримського до літери **г** звинувачує його вже, навпаки, в українському націоналізмі, адже вона «своею вимовою наближає до тої вимови, яка є в російській мові» [див.: Матвєєва, Циганова 1997: 40–42].

застаріле: див., наприклад, Св. сл., т. 2, с. 583), у чому можуть убачати або просто свідому неповагу до всього українського, або навіть прагнення принизити українське підкресленням його тісного зв'язку з «українним»¹³³. Наприклад: «Хіба може духовно багата людина не розуміти чи не знати різниці між Руссю і Росією, між історією справжньою і вигаданою, як у Оруелла, що є *український* хліб, а не *український*, що події відбуваються в Україні, а не на Україні» (Й. Решко, читач. Чому бідні — бо «рускоязычні», чому «рускоязычні» — бо бідні, або Феномен російськомовного етносу в Україні. — ЛУ, 28.01.1999); у програмі «Епіцентр» (т/к «1+1», 19. 03.2000) з участю російського політолога С. Караганова, який казав *Україна*, але *українский*, її ведучий, підсумовуючи, зауважив, що у ставленні Росії й росіян до України й українців важливим є навіть те, як кажуть росіяни: *українцы* чи *українці*, на що гість, не зрозумівши чи вдавши нерозуміння, тільки розсміявся; «Тепер у самостійній Україні, за яку ми боролися й каралися в концтаборах, депутати Верховної Ради пропагують суржик і наголошують склад *ра* в прикметникові *український*, тобто підкреслюють, що ми люди з окраїни Московської імперії, в ярмо якої зтягує нас Голова ВР, який досі не вивчив граматичних правил і лексики української мови» (Петро Лаврів, член ОУН, багаторічний в'язень радянських концтаборів. — Сл. Пр., 1999, ч. 2; маються на увазі відповідні особливості як українського, так і російського мовлення тодішнього Голови ВР члена КПУ О. Ткаченка. — О. Т.). Характерно, що наголошування *українский* у російському мовленні тих осіб, щодо українського патріотизму яких чи принаймні їхньої лояльності до України не виникає сумнівів, не зазнає такої критики (тут можна згадати російське мовлення В. Юценка). Характеристику *українцы* (на відміну від *українців*) деякі українські культурні та громадські діячі стали застосовувати щодо національно несвідомих, насамперед російськомовних, етнічних українців як окремої верстви населення сучасної України (див. р. І п. 5.4.1.2).

Ідеологізовані підходи стали простежуватися також у характеристиках різних положень теорії та практики українського мовознавства — у плані не просто «правильно — неправильно» («адекватно — неадекватно» і под.), а ніби цілком свідомо й цілеспрямовано «на користь» чи «на шкоду» українській мові. Так, указуючи на неправомірне вживання в одному з проєктів «Українського правопису» (УП 2003, с. 123 та ін.) терміна «м'які приголосні» щодо губних приголосних, критик характеризує це як свідоме намагання його укладачів таким розширенням набору м'яких приголосних в українській мові наблизитися до фонологічної системи російської мови: «закортіло наздогнати російську мову стосовно великої кількості м'яких приголосних?!» [Вихованець 2004а: 9] (з огляду на призначення праць такого жанру для широкої аудиторії, а не тільки для лінгвістів-фахівців уживання означення «м'який» замість адекватнішого для приголосних цієї групи в українській мові «напівпом'якшений» пояснюється, звичайно, тільки прагненням не надто ускладнювати метамову правопису; до речі, в УП 1993, с. 119, тут також ужито «м'який», тоді як в УП 2019, с. 187, як і в УП 1960, с. 130, — «пом'якшений»). Упередженість українських лексикографів можуть убачати в застосовуванні ними загальноприйнятої лексикографічної практики стилістичного ремаркування одиниць словникового реєстру («розм.», «діал.», «заст.», «церк.-слов.» та ін.), що нібито має на меті насамперед завдання штучно звужити рамки справжньої, живої української мови (див. про це, наприклад, пп. 1.2, 4.4). Критикуючи СУМ-11 у тому числі за відсутність у системі його стилістичних позначок при діалектних словах конкретних лінгвогеографічних

¹³³ Пор., наприклад, такий коментар щодо наголошування *українский*, *українець* (на прикладі радіовиступу одного з депутатів Державної думи Російської Федерації): «Можливо, це була лише одна з орфоепічних помилок, на жаль, досить характерних для мовлення депутатів Державної думи. Можливо, однак, це й навмисна спроба “реанімації” внутрішньої форми слова *Украина* та його похідних, які в разі переставлення наголосу прозоро натякають на “*окраинный*” (порівняно з “центральною” Росією) locus цієї країни» [Мокненко 1995: 97].

уточнень (з якого саме діалектного масиву прийшло слово), кілька відомих мовознавців зазначають: «Зафіксоване в системі ремарок СУМа як мінімум байдуже ставлення до просторового варіювання української мови не є випадковим: тут знайшла відображення значно глибша офіційна тенденція до так званої інтернаціоналізації чи “зближення” мов колишнього СРСР коштом нівелювання їхньої національної ідентичності передусім у лексиці» [Вихованець, Непокупний, Ткаченко 2002: 19–20 (в окремій брошурі під такою самою назвою, виданій у Донецькому національному університеті 2002 року, прізвище О. Ткаченка серед авторів уже не значиться)].

В оцінках такого соціолінгвістичного поняття, як українське просторіччя (див. докладніше про це: Вступ, п. 1.6), з одного боку, стверджується принципова відсутність такого структурно-функціонального позанормативного різновиду української мови, а твердження про його наявність розцінюється тільки як прагнення продовжити (розширити) русифікацію поняттєвого апарату українського мовознавства (введенням до нього понять за зразком російської мови й російського мовознавства) [див.: Масенко 2004: 99, 111–112]. З другого ж боку, відсутність в українській лексикографії радянського часу стилістичної ремарки на зразок «прост.» також пояснюється «політичними міркуваннями», настановами «ідеологізованого мовознавства», «ідеологізованою нормою, що відбивала не стільки живий мовний процес, скільки політичну настанову щодо обмеження самобутньої національно-колеритної лексики» [Медвідь 1996: 330–331], тобто також настановою на русифікацію української мови.

Ось пояснення щодо відсутності в радянський час академічної граматики української мови (до таких видань, хоча й під грифом Академії наук, автор, очевидно, не відносить праці «Курс сучасної української літературної мови» у 2 томах, 1951 р., і «Сучасна українська літературна мова» в 5 книгах, 1969–1973 рр., а також — це фактично як шоста книга — «Словотвір сучасної української літературної мови», 1979 р.) і обґрунтування необхідності нового опису морфологічної структури української мови в передмові до однієї з граматик української мови останнього часу, виданої академічною мовознавчою інституцією: «Одним з основних завдань сучасного українського мовознавства є створення повної академічної граматики української мови. Такого типу граматики ще не маємо через відомі несприятливі обставини минулого [при цьому маються на увазі, безперечно, причини саме політичного характеру. — О. Т.]» [Вихованець 1996: 177]; «Велику потребу такого теоретичного опису, побудованого на відмінних від традиційної морфологічної проблематики засадах, особливо відчутно усвідомлюємо тепер, після здобуття Україною державної незалежності. Адже перейшли нам у спадок водноманітнені й нав'язувані з колишнього імперського центру підходи до розв'язання мовознавчих питань, виразні прояви лінгвістичного ізоляціонізму, десятиріччями свідомо вибудовуваний і плеканий мовний бар'єр, які завдали величезної шкоди для нормального розвитку українського мовознавства та його рівноправного входження до світового лінгвістичного простору. Тому нині переживаємо болісний процес пошуку свого місця, точніше — свого творчого обличчя. <...> Отож у цій книзі зреалізовано двоє завдань — теоретичні пошуки в галузі граматики та оборона природної (не спотвореної!) стихії українського слова» [Вихованець 2004].

Можна навести також факти не просто зіставлення фахової компетентності українця (мовознавця, лексикографа, термінолога) і його українського патріотизму, а підкреслення пріоритетності в цьому саме останнього. Так, відкидаючи закиди з боку критиків щодо своєї непрофесійності як лексикографів, укладачі (за фахом літературознавці) одного з нових словників української мови цього часу (НТСУМ 1998), укладеного в основному за матеріалами СУМ-11, висували, зокрема, такий аргумент: треба бути не просто лексикографом, а насамперед патріотом (див.: Василь Яременко. Домагаюся права... на плагіат! — ЛУ, 2.12.1999, с. 3). Недостатня увага при цьому до власне наукової сторони справи з переоцінюванням ідеологічного моменту викликає, природно, застереження

з боку поміркованіших, розважливіших кіл суспільства. Так, пишучи про те, що нова хвиля розширення суспільного функціонування української мови в 90-ті роки потребувала, природно, й належного наукового забезпечення, один з оглядачів відзначав: «На жаль, на відміну від 20-х років ця робота відбувається значно менш систематично, з гіршим науковим обґрунтуванням. Передруковано велику кількість старих словників — своїх і діаспорних, але без жодного редакційного опрацювання. Є й анекдотичні випадки — на кшталт «ультрапатріотичного» Російсько-українського медичного словника [мова йде про РУМС 1991. — *О. Т.*] <...>»; новопостала проблема прийняття правил транслітерації українських власних назв засобами латинської графіки (див. про це: р. XII п. 5.1.3. — *О. Т.*) гальмується тим, що «патріоти» досі сперечаються: писати *Kyiv* чи *Kujiv*; оскільки «націонал-радикалів» не влаштовувала нова компромісна редакція українського правопису (УП 1990/1993), «у правописі настав цілковитий безлад — кожна редакція обирає його на власний розсуд, залежно від власних уявлень про патріотизм і здоровий глузд» [Стріха 1998: 420–422].

Досить напружена ідеологізована полеміка між різними суспільними групами навколо різних питань нормативних засад української мови триває вже понад 30 років ще й тому, що сторони не бачать для себе певного спільного арбітра, тобто професійного середовища з незаперечним фаховим і моральним авторитетом, для розв'язування дискусійних питань. Українське «офіційне» мовознавство викликає недовіру з боку певних кіл, радикальніше налаштованих щодо забезпечення належних прав для української мови, як не тільки, на їхню думку, недостатньо професійне, а й, що ще гірше, недостатньо патріотичне й ніби насамперед відповідальне за зросійщення УЛМ у радянський період¹³⁴. Ця недовіра посилюється ще й тим, що серед самих українських мовознавців немає єдиних поглядів, не вироблено консолідованої позиції (відсутня «корпоративна солідарність») щодо всього комплексу нормативних засад «справжньої» УЛМ, точаться постійні дискусії з різних питань її нормативності.

Ідеологізація супроводжує висвітлення й обговорення різних проблем і явищ, а також тих чи інших окремих фактів української мови — не тільки її сучасного нормативного стану, про що йшлося вище. Поряд з явищами деідеологізації й «переідеологізації» окремих одиниць і ширших сегментів структури УЛМ (див., зокрема, в суспільно-політичній лексиці: р. I п. 3.2, в ономастичоні — у масових перейменуваннях у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін: див. р. X пп. 1–3, у правописі — щодо змін у вживанні великої і малої літер у власних назвах: р. XI п. 4), у межах описуваного періоду відбувалися також процеси нової ідеологізації досі ніби не ідеологізованих аспектів української мови аж до її глибокої давнини, причому нерідко в найнесподіваніших, здавалося б, випадках і обов'язково з проєкціюванням їх на сучасну мовну ситуацію в Україні і сучасний стан УЛМ. Так, у рецензії на один підручник церковнослов'янської мови, зокрема, стверджується, що «необхідність появи підручників такого типу в нашій країні давно назріла, адже мовні проблеми стали в нас надбанням широкої громадськості» і він потрібен усім, кого «турбує розвиток української мови на сучасному етапі становлення Української держави» (Г. Арполенко. — УС, 8.02.2001). Виступаючи на презентації першого видання енциклопедії «Українська мова», відомий письменник, громадський діяч, голова товариства «Просвіта» Павло Мовчан пов'язав це «із недовоною активізацією різних політичних сил навколо проблем українського правопису <...> Дійшло, зрештою, до того, що владними структурами роботу правописної комісії призупинено на невизначений час [див. про це: р. XI п. 1.3. — *О. Т.*]; бракує нам сьогодні лише указу про заборону української мови як такої, а видана енциклопедія <...> була б не свідченням її розвитку, а надгроб-

¹³⁴ Дехто пропонував навіть провести «переатестацію працівників мовознавчих закладів» (Св. Караванський. — ЛУ, 30.10.1997) і покласти завдання щодо розв'язування проблемних питань нормативної основи УЛМ на українських письменників: «Я певен, що письменник-патріот може вирішувати складні мовні проблеми не гірше, а краще від дипломованих за імперських часів мовознавців. І цю роботу могла б узяти на себе мовна секція СПУ» (Св. Караванський. Не полишайте мовні проблеми на «спеців»... : Відкритий лист до голови СПУ Юрія Мушкетика. — ЛУ, 13.05.1999).

ком на могили» (див.: К. Михалко. Енциклопедія «Українська мова»: розквіт чи надгробок? — ЛУ, 22.02.2001).

Вияви нової або значно актуалізованої ще від попередніх часів ідеологізації окремих фактів і ширших аспектів української мови помітно стали виступати також у таких явищах, як :

1) осмислення й уживання хороніма *Україна*: а) з прийменником *в*, а не *на* (див. р. X п. 2.1); б) в етимологічному плані — з трактуванням його походження або від значення «окраїна», або від значення «край, країна» [див. у плані огляду, наприклад: Тараненко 2009б: 67–68]; 2) у правописі — зміни в уживанні великої / малої літер у певних розрядах власних назв: крім цілком, звичайно, очікуваної в нових умовах «переідеологізації» відповідної частини суспільно-політичного (коли назви певних понять, асоційованих з «радянським» і «комуністичним», стали писатися з малої, а назви, асоційовані з «українським», — з великої літери) і релігійного лексиконів, це також факти нової ідеологізації: див. у р. I п. 2.3 *росія, путін* та ін.¹³⁵; 3) ідеологізація окремих літер російського (насамперед **Ъ**) та латинського (також у загальному контексті російсько-української війни) — особливо **z** — алфавітів (див. р. III п. 4); 4) на рівні «народної лінгвістики» (у немовознавчому середовищі) — факти «народноетимологічного» осмислення внутрішньої форми різних слів української (в «позитивному» для українського народу дусі) і російської (в «негативному» плані) мов (див. р. I п. 5.2.8), а також деяких слів інших мов — у «позитивному» плані пов'язування їх з Україною, українською мовою (з найвідоміших прикладів слід згадати пов'язування назви паризького аеропорту *Orly* з прізвиськом *Орлик* — сина Пилипа Орлика, який нібито мав володіння в цьому районі, хоча насправді такий факт не підтверджено, а сама назва *Orly* має набагато давніше походження).

У поглядах на історію УЛМ в українському мовознавстві триває дискусія між прихильниками концепцій наявності / відсутності, або розриву, спадкоємного зв'язку між старою і новою літературною мовою — дискусія, яка в межах описуваного періоду набула гостроти та ідеологізованості. З одного боку, у твердженнях про перерваність літературно-мовної традиції до кінця XVIII століття вбачають дискримінаційне ставлення відповідних авторів до нової української літературної мови як мови [нібито] молодописемної: «Посягання на українську мову виявляється і в тому, що окремі російські дослідники вже в недавній час, штучно розриваючи історичну тяглість між новою і давньою історією української літературної мови, зараховують її, українську мову, до пізньописемних» [Полюга 1993: 38] (автор посилається при цьому на М. І. Толстого, хоча подібного погляду — не з таким категоричним формулюванням і з можливими різними застереженнями — дотримувалися й, як відомо, Ф. Т. Жилко, Л. Л. Гумецька, О. Горбач, Ю. В. Шевельов, щодо періодів розвитку української літератури — також Г. Грабович). З другого боку, прихильники концепції розриву інкримінують своїм опонентам те, що ті об'єктивно применшують (чи нібито навіть суб'єктивно прагнуть применшити) руйнівний для староукраїнської літературної мови фактор її зросійщення після приєднання України до Росії і, таким чином, свідомо чи несвідомо продовжують популяризувати узвичаєні в радянський час твердження про благотворність впливів російської культури, мови на українську [Масенко 1995]¹³⁶.

Після запровадження у вересні 1996 року національної валюти України *гривні* нові гроші в побутовій сфері спілкування певних верств населення ще якийсь час могли називати *рублями*. Це стало підставою для появи публічних протестів — зокрема, двох публікацій з однією назвою «Не називайте гривні рублями!» й дуже подібними текстами. В одній з них, емоційно загостреніший, подавалося таке пояснення цьому явищу: «Гадаєте, дрібничка? Ми так не думаємо. Неважко здогадатися, від кого та пошесть пішла, кому впоперек горла наша незалежність... Адже ні теньге, ні

¹³⁵ Пор. поширення в межах описуваного періоду в цьому плані — як утрированого вираження нової мовної політики — такого жарту (глузливого з боку опонентів української державності і, очевидно, просто іронічного в устах інших): «А тут еще дают те, которые, как весьма остроумно заметил украинский еженедельник “Республика”, убеждены, что *Москва* пишется с маленькой буквы, а *сало* — непременно с большой» (газета «Комсомольская правда», Москва, 20.06.1992); «— Я не могу подерживать те националистические силы, которые заявляют о том, что надо слово *сало* писать с большой буквы, а *Москва* — с маленькой» (Л. Грач, голова Верховної Ради АРК — під час телемосту «Україна — Росія»: «1+1», 2.03.2002); «Дотримуйтесь, українці, ухвали нової: / *Сало* пишім з великої, а *Москва* — з малої» (Коломийки від Миколи Савчука з Коломиї. — ЛУ, 19.04.2001).

¹³⁶ Пор., однак, заперечення обох цих крайностей у поглядах на спадкоємність старої і нової української літературної мови на користь третьої концепції, згідно з якою старий і новий періоди поєднувалися спадкоємним зв'язком, але обмеженим у жанрово-стильовому та деяких інших аспектах [див. з останніх праць на цю тему, зокрема: Передрієнко 1998].

соми, ні манати, ні літи, ні лати нікому й на гадку не спадає називати “рублями”, тобто валютою іншої держави» (Дмитро Гнатюк, народний артист України, Володимир Чепелик, народний художник України, Михайло Шевченко, секретар ради СПУ. — ЛУ, 6.03.1997). У другій, за підписом В. А. Юшенка, В. П. Гетьмана та інших керівників українських банків, також зверталася увага на те, що «не встигли ми <...> натішитися тим, що маємо нарешті власну валюту, як, заходячи до ринку, продовольчого магазину чи промтоварної крамниці, чуємо замість гривні... слово “рубль”» і, крім того, констатувалося: «У російських засобах масової інформації навмисне ігнорують правильне написання гривні [мається на увазі традиційний для російської мови варіант *гривна* замість офіційно запропонованого в Україні також і російською мовою *гривня*. — О. Т.]. З’явилися навіть полемічні статті про неможливість застосування чужого для російської мови написання цього слова» (УК, 6.05.1997). У цьому випадку можна, звичайно, вбачати не тільки наслідок ідеологізованих підходів до погляду на ті чи інші мовні факти (як з одного, так і з протилежного боку), але й (причому значно частіше) вплив мовного консерватизму, силу мовної інерції (пор., наприклад, автоматичне називання в мовній практиці вже перейменованих населених пунктів, вулиць тощо ще попередніми назвами; див. також у р. VIII п. 2.1.1.6 про досить численні ще й дотепер випадки вживання слова *гривня* як іменника чол. р.: *сто гривнів* і под.).

6.1. Вихідні позиції прихильників істотного реформування української літературної мови в напрямі її дальшої націоналізації. У колах, які особливо активно виявляють прагнення до істотного реформування УЛМ (це насамперед, як уже відзначалося вище, певна частина термінологів — представників точних і природничих наук, меншою мірою — перекладачів, переважно з неслов’янських мов, ще менше — мовознавців, лексикографів-нетермінологів), стали спиратися при цьому на досить радикально сформульовані ними протиставлення «реальної» — «автентичної», або «загальновизнаної» — «нормативної», або «традиційної» — «правильної» української мови (визначення «реальний», «загальновизнаний» і «традиційний» щодо того корпусу УЛМ, який функціонував від 1933 року до початку 90-х років і в своїй основі продовжує, зрозуміло, функціонувати й дотепер, уживаються в таких опозиціях, звичайно, саркастично; щодо нього вживають також такі характеристики, як «офіційна літературна мова» — найбільш нейтрально в межах цього дискурсу, «зросійщена» й навіть «суржикова мова», «мова УРСР», «зрадянщена (совкова) мова»: див. про це також вище в п. 1.2). Наприклад: «Одна тисяча дев’ясот дев’яност першого року в червні я ввів у вжиток термін *автентична українська мова* — як мова від народних витоків, власне, заперечення сформованої Інститутом мовознавства АН України, як я її назвав, „реальної мови”¹³⁷ <...>, створеної за завданням і сценарієм Москви» [Перхач 1995: 87]¹³⁸; «<...> Але нормативні й загальновизнані терміни не завжди збігаються», «Загальновизнану термінологію правильно називати *суржиковою*, а *забуту* — українською» [Рицар, Рожанківський 2000: 31, 38]; «<...> є два шляхи: писати „традиційно”, калькуючи російський науковий та діловий стиль, керуючись словниками та посібниками, розробленими на засадах репресивних термінологічних бюлетенів [автор має на увазі кілька видань під такою назвою, поява яких на початку 30-х років засвідчила кінець періоду «українізації» української термінології. — О. Т.], — і тим самим гальмувати розвиток української мови, або писати

¹³⁷ Пор. застосування подібної характеристики щодо певної частини українців в інших обставинах: «Українська діаспора в США поділилася на дві великі групи. Моє середовище намагалося знаходитися в позиції “лицем до України”. Через це нас називали радянофілами. У відповідь пояснювали, що ми — за реальність, за “реалітети”. Так з’явилося нове назвисько “реалітетники»» (Є. Стахів. — Час, 19.01.1996).

¹³⁸ Пор. також, наприклад: «Сьогодні виявляються два визначальні підходи до процесу розвитку сучасної української термінології. Перший: українська мова (й термінологія зокрема) мають орієнтуватися на принцип “реальної мови”, яка склалася в радянські часи й зафіксована у словниках та інших довідково-рекомендаційних виданнях 30–80-х рр. Другий: відновлювати *автентичність* української мови, враховуючи її специфіку, закорінену в національній ментальності українського народу» [Вознюк 1996: 63].

правильно за її законами» [Гінзбург 2006: 17]; якщо УП 1999 готували «прихильники справді українського правопису», то УП 2003 — «прихильники так званого “реального правопису”, орієнтованого на зближення правописних кодексів української і російської мов» [Вихованець 2009: 5; пор. також: І. Вихованець. Прихильники «реального правопису» воліють мовчати. — Дз. т., 30.10.2004].

На жаль, неминучий суб'єктивізм у сприйманні та оцінюванні мовних фактів у поєднанні з вірою ініціаторів тих чи інших проєктів мовного реформування у власну непомильність та їхня активність у впроваджуванні пропонованих змін за умови відсутності в сучасній пострадянській ментальності — унаслідок попереднього виховування суспільства в тоталітарному дусі — належної поваги до думки іншого, за відсутності традицій лібералізму нерідко призводять до висування невмотивованих звинувачень на адресу тих, хто має іншу думку щодо цього комплексу проблем, не просто в незнанні ними справжньої української мови, а й у прямому саботуванні процесу її відродження. Пор. такі зразки полемізування на мовні теми, що явно виходять за межі стилістики наукових дискусій, як, наприклад: «Навіть слабке пожвавлення серед національно свідомої науково-технічної інтелігенції <...> щодо понови деяких лексичних та правописних реалій, притаманних українській мові, наражається на агресивну реакцію наділених адміністративними посадами мовознавців. Це тривіальна реакція мутантів, що поклали життя на досягнення вікопомної мети „злиття мов і націй”, для яких психологічно неможливо сприйняти природне бажання нормальної людини говорити, читати, писати рідною мовою, а не штучно створеним сурогатом. Ситуація вимагає відкинути зайву дипломатію та непотрібні на разі евфемізми. В царині мови, термінології йде громадянська війна» (В. Козирський, В. Шендеровський. Небайдужим до української справи. — УС, 12.01.1994); про один з нових термінологічних словників НАН України (РУСНТ 1998): «<...> ідеологічні настанови кагановичів і постишевих, суслівих і маланчуків досі конструктивно втілюються у життя навіть за умов <...> поновленої української державності. Макабричні набутки довший час неухильно впроваджуваного злиття мов (отже, й термінологій) цілком наочні й незаперечні. Вельми тяжко на сторінках словника трапити на питоменну українську наукову лексику» [Козирський, Шендеровський 2001: 7, 12–16] (серед прикладів «недолугого бездумного мавпування, спотворення й штучної заміни української лексики покручами» в цьому словнику подано досить багато й таких, як *багатогранник*, *багаточлен* і т. ін. — замість *многогранник* і под., *барило*, а не *кухва* і *полубочок*, *висновок*, а не *вислід* і *наслідок*, *відокремлений* — замість *усамітнений*, *поєдинчий*, *осібний*, *окремішній*. — О. Т.). Не менш яскраво подібна полеміка виявлялася в дискусіях на теми реформування українського правопису (див. р. XI п. 1).

Як неодноразово відзначалося в нашому дослідженні, більшість користувачів УЛМ тепер уже, безперечно, тією чи іншою мірою реагує на потреби як очищення її від невластивих елементів, так і взагалі дальшого вдосконалювання її структури в нових умовах її соціального функціонування, причому певна їх частина підходить до цього цілком осмислено, вдумуючись у той чи інший мовний факт у відповідних випадках, а інші ж, не впевнені в своєму знанні української мови, намагаються просто переучуватися в дусі цих нових тенденцій. Але це той — загалом «поміркований» — сегмент мовного соціуму, який, сприймаючи необхідність усунення зі складу УЛМ неорганічних елементів, водночас не хотів би бачити її невпізнанною. Радикалізація ж з боку одних кіл, а тим більше ідеологізація в обговорюванні мовних проблем викликає, природно, незгоду з боку іншої частини суспільства. Пор., наприклад, у реакції журналіста — одного з активних учасників правописних дискусій на початку 2000-х років (див. про це р. XI п. 1.3) не на боці ініціаторів обговорюваного тоді проєкту — УП 1999: «<...> носії природної живої української мови, котрі не сприймають якихось непродуманих “уточнень”, мимоволі опиняються в таборі тих, хто цю мову не любить і просто радий нагоді познущатися з неї» (В. Жежера. Пафос як Патос. — ГУ, 5.01.2001, с. 11). Звертаючи увагу

на те, що опонентами УП 1999 прихильники цього проєкту дуже часто подавали осіб «помітно українофобського забарвлення», відомий публіцист запитує: «Невже це потрібно авторові лише для того, аби підкреслити, що інших опонентів щодо його позиції бути не може <...>?» (М. Рябчук. Правопис з вусами. — Кр., 2002, червень, с. 14). Опоненти проєкту правописної реформи, запропонованої в УП 1999, не без підстав робили закид, зокрема, «своїм львівським колегам, які у своєму войовничому протистоянні підходять до справи по-КДБістському — в звичному написанні Г замість Ґ вбачають ворожу ідеологію» (А. Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002).

6.2. Позиції несприйняття і критика явища масових змін у структурі та стилістиці сучасної української літературної мови. У загальних межах критичного, а нерідко й відверто негативного ставлення до масового потоку стилістично-нормативних тенденцій реформування УЛМ у їхніх особливо яскравих формах і до їх, на думку опонентів, недостатньо продуманого пропагування або й надто захопленого сприйняття в сучасній мовній практиці можна виділити такі позиції.

6.2.1. Позиція пасивного неприйняття. Найзагальніша позиція більш або менш пасивного неприйняття об'єднує ставлення як основних верств населення із соціально консервативною психологією — не тільки українсько-, а й російськомовних (російськомовна частина населення тепер також ширше або вужче має справу з українською мовою як єдиною державною в країні), не схильних до змін усього, до чого вони звикли, тим більше до запровадження того нового, з чим можна пов'язувати погіршення свого життя, так і переважної, очевидно, частини більш або менш активних користувачів УЛМ (учителів, журналістів, письменників та ін., у тому числі й філологів, мовознавців), особливо мовців старших поколінь з уже сформованими до початку 90-х років навичками володіння літературною мовою та мовними смаками, які вже були достатньо впевнені у своїй мовній компетенції (див. вище п. 5.1). Це загалом зрозуміле небажання цих людей відмовлятися від уже усталеного образу УЛМ (за винятком, звичайно, тих коригувань, що видаються їм справді необхідними в нових умовах функціонування УЛМ і, що не менш важливо для них, зрозумілими й достатньо вмотивованими, — насамперед у напрямі дерусифікації). Ось, наприклад, думка літературного критика щодо мовностилістичних особливостей одного з нових українських друкованих видань (відновленого в Харкові видання журналу «Український засів», що виходив під час німецької окупації в 1942–1943 рр.): «Суттєва заувага: лексичні й орфографічні норми сучасної української мови цілком вироблені й загальнозживані, отож навряд чи слід вносити мовний різнобій і так штучно й нав'язливо архаїзувати мову» (В. Брюгген. — ЛУ, 28.07.1996); емоційні враження відомого письменника: «*Шістдесятники* [див. про це та інші подібні нововведення в п. 3.1. — О. Т.]. Господи, до чого ж я ненавиджу отакі наче сокирою порубані слова! Народжені в кабінетах мовників, вони ламають язик, ріжуть слух канцелярськими новоутвореннями. Наш співучий народ цурається таких слів, як нечистої сили, він ніколи не вимовить “*шістдесятники*”, а обов'язково скаже “*шестидесятники*”, інтуїтивно оберегаючи милозвучність української мови. Або нещодавно введене у вжиток слово “*поетка*”. “*Поетка*” — прольотка”. Мені вити хочеться од цього словесного покруча! В ньому стільки ж нещирості й фальшу, скільки в наштукатуреній дівулі, яка пнеться за будь-яку ціну вивершитися над іншими. Виділитись. Бо вона, бачте, вже не *поетеса* — *поетка*!» (Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти, 1997 рік).

6.2.2. Позиції активнішого або й достатньо активного неприйняття. Такі позиції щодо неприйняття цих тенденцій — принциповішого характеру, з послідовним обстоюванням, з винесенням на публічний рівень обговорення, з намаганням використовувати

їх за межами власне відзначеної проблематики — мають різне підґрунтя й форми вияву. Ось, наприклад, застереження відомого мовознавця щодо «дестабілізації вимовних норм, передусім у наголошенні слів» (під впливом поширення особливостей південно-західного наріччя): *говóрю, кáжу, донькá, випáдок* [таке акцентування останнього слова широко простежувалося й давніше. — *О. Т.*], *грошéй, однакóвий, ринкóвий, фінансóвий, áби, áбо, áле*, щодо іншого випадку «орфоепічного свавілля» — «жахливої вимови звука [ч]: «неприродно твердо, як супертвердого» [Баранник 2001: 43]; погляд працівників одного з центральних видавництв — директора та провідного наукового редактора видавництва «Вища школа» — на нові явища в сфері української термінології: «Внаслідок нерегульованої словотворчої “діяльності” з’являються терміни, незвичні й неприйнятні для більшості носіїв української мови, <...> такі як *слухавка* (телефонна трубка), *пупорізка* (акушерка), *гончик* (пульс), *штрикавка* (шприц), *поштовина* (поштове відправлення)» [Добровольський, Хойнацький 1996]; саркастичні висловлювання журналістів: «<...> я видел, как даже некоторых телевизионщиков из Львова коробило от текста в эфире типа: “Наразі командувач національної фльоти прибув гелікоптером у супроводі ескорту міліціантів на Бориспільське летовище для зустрічі з представниками бразиліянської амбасади”» (Ю. Зарембовский. — СН, 8.04.2003, с. 17) (таке нагромадження «діаспоризмів» у межах одного речення — це, звичайно, полемічний засіб журналіста); «Увы, но создается впечатление, что популярная “имперская” теория о том, что украинский — это вовсе и не язык, а так, диалект, наибольшее количество приверженцев имеет как раз среди тех, кому следовало бы быть его носителем и хранителем. Вместо того, чтобы выучить язык, который, кроме всего прочего, является государственным, они предпочитают его *сочинять* [шрифтове виділення автора цитованої публікації. — *О. Т.*], рождая на свет некоего уродливого мутанта <...>, для “аутентичности” приправленного заокеанским диаспорным акцентом» (А. Давыдова. — СН, 22.10.2002). Така позиція може посилюватися також звичайною психологічною реакцією на надмірне, з погляду незгодних, педалювання у впроваджуванні відповідних мовних явищ, глухим роздратуванням з приводу повчань, якою має бути «справжня» українська мова, наприклад: «Хто більший патріот України — я чи Ярослава Стецько (лідер Конгресу українських націоналістів, колишня емігрантка. — *Е. В.*)? Той, хто працював тут усе життя, чи той, хто провів п’ятдесят років бозна-де, а тепер має зухвалість, повернувшись сюди, навчати нас, що треба говорити не *народ*, а *нарід*» (із інтерв’ю з одним із лідерів Соціалістичної партії України народним депутатом України Й. Вінським) [цит. за: Вілсон 2004: 339]¹³⁹. Часто, особливо в позалінгвістичному середовищі, це також (як, до речі, і в їхніх опонентів) апелювання до «справжньої» УЛМ, але вже як «мови Шевченка» на основі «полтавсько-київського діалекту» — апелювання, що вже має свої досить міцні традиції в історії українського суспільства ХХ століття і тепер знов актуалізоване (див. далі пп. 6.2.2.3–6.2.2.4, 6.3).

6.2.2.1. З боку певних кіл безперечної проукраїнської орієнтації, але з прагматичнішими, ніж у поборників рішучого оновлення УЛМ, поглядами на сучасну мовну ситуацію в країні та на шляхи розвитку УЛМ висловлюються застереження щодо небезпеки різкого маневрування в нормативно-стилістичному спрямуванні літературної мови, щодо істотної дестандартизації літературної мови, розмивання стандарту. Так, констатує

¹³⁹ Наводячи це висловлювання, британський дослідник сучасної ситуації в Україні зауважує: «Опозиція до українзації також часто пов’язується з питанням західноукраїнського та діаспорного впливу на українську культуру». Див. також у межах п. 6.2.2 характеристики цього «об’єданого» ідіому (переважно з боку осіб без філологічної освіти) як «галицько-діаспорної мови» («галицько-діаспорного діалекту») або зовсім уже нешанобливо як «західняцько-торонтійського діалекту» (див. таку назву з посиланням на інших осіб, наприклад: В. Бурбан. Яка ж мова державна? — ЛУ, 28.05.1998, с. 3).

наявність «неусталеності норм УЛМ, розбіжностей в українському правопису, фактичної відсутності його єдиного стандарту», мовознавець робить такий висновок: «Теперішня мовна ситуація в Україні демонструє переважання дивергентних процесів над конвергентними або інтеграційними. Навіть попередній аналіз мовлення на рівні гарантів літературної норми дає підстави говорити про надмірну його варіантність, широке вживання ненормативних мовленнєвих форм» [Чередниченко 2007: 23, 32]. Щодо сучасних пурифікаторських тенденцій у сфері термінології: «<...> Проте помилково було би з метою “очищення” української мови масово нав’язувати мовцям штучні витвори. Хуторянські чи патріархальні потуги, хоч і віддають теплим романтизмом, у сфері літературної мови, насамперед у царині професійного спілкування, можуть завдати непоправної школи на шляху становлення [? — О. Т.] вітчизняної науки та техніки» [Кияк 2000: 9]. Ось різкіша й емоційніша оцінка відомого поета й публіциста: «Галицизація, “діаспоризація” як возведення діалекту <...> в норму, а то й реанімація архаїки за нашого клімату — це шлях до примноження хаосу, якого і так предостатньо. Вона роз’єднує, а не об’єднує. Вона додатковий козир ненависникам українства з Верховної Ради. Об’єкт для глуму. Приклад саморуйнації, яким би фразеологічним щитом вона не затулялася. Утвердження цієї практики — це й возведення китайської стіни для тих чужинців, хто щиро прагне опанувати мову Тараса Григоровича <...>» (Володимир Базилевський. — ЛУ, 12.09.1996, с. 5). Найбільшою мірою такі застереження стосувалися правопису (див. докладніше р. XI п. 1).

Це цілком зрозуміле побоювання того, що розхитування вже загалом усталеного корпусу УЛМ введенням до нього різноманітних численних варіантів, а особливо зміни норм правопису можуть зашкодити її нормальному функціонуванню й навіть більше — ускладнюватимуть перехід на активне користування нею в різних сферах життя широких верств населення, які пасивно або просто недостатньо активно вже володіють нею (з навчальних закладів, ЗМІ тощо, останнім часом також з діловодства, документації), що й має бути на сьогодні пріоритетним завданням у турботах про українську мову [пор., наприклад: Ткаченко 2012]. Пор., наприклад: «Оптимальним знаряддям національної консолідації є літературна мова на наддніпрянській основі, що її сприймають в усіх українських землях як нейтральну, етнографічно безбарвну, сучасну комунікативну, без драгливих претензій на повчання, “як треба говорити по-українському щирим українцям”» [Ажнюк 2002б: 205]; про рекомендації вживати, зокрема, *жильник*, *простопад*, *відосердниця*, *мертвиця*, *гон’як* і т. ін. замість відповідно *кабель*, *перпендикуляр*, *центрифуга*, *гангрена*, *пульс*: така заміна «сигналізує про загрозу штучної реставрації віджилих елементів мови, нав’язування сучасній практиці діалектних застарілих термінів. Реалізація претензійних власних уподобань окремих науковців може зумовити самоізоляцію не лише української наукової мови, а й самої науки» [Гриценко, Симоненко 2008: 12]; «В ситуації, коли понад п’ятдесят відсотків населення і майже сто відсотків так званих “еліт” не послуговуються активно українською мовою, боротьба за “справжній” правопис видається мені, перепрошую, інфантильними пошуками улюбленої іграшки під час пожежі. Я припускаю, що іграшка може бути справді вартісною, особливо для людей із філологічним мисленням, що вперто воліють жити в “літературній” Україні замість справжньої; я навіть вірю, що вона справді має важливе символічне значення — як прапор чи гімн; але я відчуюю також, що надмірна увага української інтелігенції до символів, а не сутностей здатна лише сприяти подальшій суспільній маргіналізації і самих цих символів, і самої інтелігенції» (М. Рябчук М. Правопис із вусами. — Кр., 2002, ч. 6, с. 17); «Ви навіть не уявляєте, з якою швидкістю тікали б з моїх лекцій [в Італії. — О. Т.] студенти, якби я почала з ними розмову про необхідність нової орфографічної кодифікації української мови. Бо, за лінгвістичною класифікацією, некодифіковані мови — це діалекти. <...> Рекодифікувати українську орфографію, повернути її в минуле означає здійснити безпрецедентний — і по-радянському насильницький — експеримент

щодо мови, який став би ще однією загрозою для її майбутнього» ([Із інтерв'ю з Оксаною Пахльовською]. — Час, 6.11.1997, с. 10).

6.2.2.2. З боку представників різних суспільних кіл висловлювалися також застереження щодо того, що внаслідок різкого повороту в нормативних засадах УЛМ від її досі усталеного образу до якогось іншого можливий навіть розкол у суспільстві на мовному ґрунті (при цьому могли посилатися на недавні приклади деяких сусідніх європейських країн після розпаду державних федерацій). Наприклад: «Безвідповідальне ставлення до змін у сучасному українському правописі може призвести до непередбачуваних наслідків, як це сталося в Білорусі. Там за рішенням Білоруського народного фронту перейшли на норми білоруського правопису 20-х років [це не зовсім відповідає дійсності: див. п. 7. — *О. Т.*], що викликало негативну реакцію населення, яке відмовилося взагалі вивчати білоруську мову за архаїчним правописом» (Захистимо мову від реформаторів [Лист групи львівських інтелігентів: Олесь Шевченко, перекладач, Іванна Кварціян, голова Львівського обласного Товариства українок імені Ольги Басараб, та ін.]. — УМ, 8.02.2001; ЛУ, 22.02.2001, с. 2) ¹⁴⁰. Висувають навіть конспірологічні версії, підозри, що справжнім прихованим «промотором» (принаймні одним з них) перманентних загострень у дискусіях навколо орфографічних, термінологічних і взагалі нормативно-стилістичних проблем УЛМ є певні політичні сили якраз аж ніяк не проукраїнської орієнтації, які педалюють такі загострення особливо перед черговими виборами з розрахунком посилити роздратування виборців сучасною українською дійсністю і, зокрема, політикою «українізації» та, відповідно, тими політичними силами, що її проводять, і поглибити протистояння в українському суспільстві за мовною ознакою. Пор., наприклад: «Зараз не на часі вносити зміни у правопис <...>, це витончена провокація, спрямована на розкол у суспільстві» ([З виступу на засіданні президії Спільки письменників України, присвяченому обговоренню УП 1999, відомого дисидента радянських часів і політика часів незалежної України Степана Хмари]. — ЛУ, 8.02.2001, с. 1); «"Під вибори" нам підкидаються ідеї знову перейменувати вулиці — та так, щоб можна було показати по телевізору, які ці галичани "кінчені бандерівці". Ще буде підживлено дискусії, де яким пам'ятникам стояти... Ще сперечатимемося, який український правопис є "більш українським" — "діаспорний" Пономаріва чи "зросійшений" Русанівського і як правильно говорити — *катедра* чи *кафедра*, аби про тебе не подумали, що ти москаль» (Т. Вергелес. Навіщо стравлюють східняків і западенців? — ВЗ, 22.01.2004).

6.2.2.3. З боку кіл, консервативніших у своїх уявленнях про «справжню» УЛМ, зокрема й певної частини українських літераторів і вчених-гуманітаріїв, висловлюється категоричніше обстоювання «традиційної», а конкретніше — саме «наддніпрянської» природи її нормативних засад — як «мови Тараса Шевченка» у протиставленні тій мовній практиці, що, на їхнє переконання, поширюється з Галичини та західної діаспори (зокрема, з характерними назвами публікацій на зразок: О. Кравець, канд. біол. наук. Чув би це Тарас! — Київ. в., 20.03.2008). Пор., наприклад: «Мовна хурделиця кружеляє <...> у всьому високоповажаному Інституті мовознавства [ще за традицією радянського часу, на ІМ у певних колах інтелігенції, у тому числі й серед частини письменницького середовища, переносяться всі «гріхи» в мовному житті країни, хоча ця установа вже не може істотно впливати на спрямування розвитку УЛМ. — *О. Т.*]. Кожні два-три роки

¹⁴⁰ У цьому зв'язку можуть також посилатися — як на негативні приклади — на мовні ситуації в Молдові та в колишній Югославії на початку 90-х років [див., наприклад: Мовна ситуація в Україні та дискусії навколо українського правопису 2002: 13–24 (з виступу Б. Чижевського, Інститут педагогіки АПН)] (див. також далі п. 6.2.2.4), хоча мовно-політична ситуація в цих країнах, звичайно, значно відрізнялася від української (див. р. XII п. 3).

Інститут <...> щось вигадує і перевигадує, вносить зміни, щоб одним (діаспорі?) догодити, а від інших (Росії?) — віддалитися [як і багато хто в сучасній Україні, автор об'єднує в одне ціле правописні нововведення з лексико-стилістичними. — О. Т.]: *Вашингтон* <...>, *Мадрид*, *Мексика*, *Тибет*, *Чилі*; *бароко*, *інтермецо* <...>; *Європа*; *юре* — *пуре* [останньої заміни поки що ніхто, здається, не пропонує. — О. Т.], *Жуль Верн*, *журі*; *митець* — *мистець*; <...> *вояк* (це слово моя неписьменна мама-полтавка вживала до нас, дітей, тільки з іронією і посміхом) <...>» (Олексій Дмитренко. І все ж: Січ — Запорозька! : Репліка-роздуми. — ЛУ, 13.03.1997). Засудивши «штучне насаджування “забуторної лексики”», письменник закликає співгромадян: «Треба позбутися якомога швидше і рішуче всіх оцих запозичень і зберігати в чистоті нашу чудесну, багатостраждальну літературну мову, словниковий склад якої, синтаксис, лексику і фразеологію заклад Шевченко <...> І ніяких тобі *далебі*, *на кшталт*, *як на мене* [це, до речі, одиниці, які з'явилися в УЛМ задовго до описуваного періоду і які є також у нормативних словниках радянського часу. — О. Т.]. Усе це вигадали чи принесли в нашу літературу бажани і смоличі, голованівські й первомайські з містечкового волапуку»; щодо конструкцій на зразок «Нас звинувачують у тому, що ми є українці»: «Пригадується: *vas ist das?* *Das ist* і т. д. Тобто синтаксичні конструкції німецької мови переносяться механічно в українську на догоду певної групи людей <...>»; він звертається до колег-письменників і журналістів: «Облиште догідливі лексичні й фразеологічні вправи, повірте, вони нікому не роблять честі. А головне — псують і засмічують нашу багатостраждальну мову, оту чисту, як сльоза, Шевченкову київсько-полтавську мову, а не покутську, гуцульську чи бойківсько-лемківську говірку, якою і я, грішний, колись захопився та намагався використати в перших своїх оповіданнях. Згадую тепер це з соромом» (Олександр Сизоненко. Не засмічуйте мову! — ВК, 28.03.1998). з брошури «Що або хто загрожує українській мові?» відомого історика, у 1993–1998 рр. віцепрезидента НАН України, що спровокувала свого часу значний резонанс у гуманітарній сфері суспільства, викликавши різку відсіч з боку кіл української орієнтації, у тому числі й за обстоювання необхідності українсько-російської двомовності в країні на державному рівні (див., зокрема: Ю. Мушкетик. Не так тії вороги... — ЛУ.18.03.1999, с. 3; Я. Жолдак. Не співайте мені сеї пісні! Хто ж все-таки загрожує українській мові? — УС, 11.03.1999; А. Горняткевич. Що або хто справді загрожує українській мові. — Суч., 2000, ч. 4, 146–153; М. Стріха. Про мову і не тільки. — ГУ, 7.06.2002): «В Україні сьогодні фактично існує два правописи і дві українські літературні мови. Вони не тільки поборюють одна одну, а й розділяють надвоє людей. Не знаю, чи є ще десь у світовій практиці подібне явище. Як можна сподіватися на позитивний результат від закликів любити рідну українську мову, коли люди розгублені і ніяк не можуть второпати, яку ж саме українську мову їм треба любити. Ту, яка впродовж тривалої еволюції створилася в Україні, чи ту, яку нав'язують із української діаспори» [Толочко 1998: 12].

6.2.2.4. Позиція особливо активного неприйняття характеризує насамперед середовище тих соціально-політичних і культурно-мовних кіл, які традиційно орієнтуються на цінності втраченого СРСР, часто на російську мову як пріоритетну та на єдність слов'янських і православних народів, під якими звичайно розуміють три східнослов'янські етноси (явно чи неявно — під проводом Росії), і в багатьох нових неприйнятних для них явищах підозрюють «вплив Заходу», «американський слід» (популярним у певних колах на пострадянському просторі став іронічний вислів «*Вашингтонський обком партії*»), у плані ж мовному — впливи української західної діаспори та «галицьких радикалів». Пор., наприклад, у рубриці читачьких листів в одній з газет проросійської орієнтації: «Хочеться дещо сказати про технології, завдяки яким вдалося створити конвеєр для заміни мови Шевченка на галичанський діалект. На цю технологію працює ціла низка організацій, які щедро фінансуються з-за кордону», і далі, зокрема: «Два роки тому якісь фонди (без гучної реклами) з редакцій наших

провідних газет відібрали кращих журналістів і вивезли на місячний семінар в Штати для промивання мізків. Там їх закріпили за редакціями своїх газет для стажування, щоб вони ознайомились з американською демократією, а між іншим ненав'язливо роз'яснили, що мова, якою зараз розмовляють в Україні, — це витівки комуністичного режиму та “москалів”. Справжня українська — це та, що має галичанський “відтінок”. Зараз так розмовляють електорат Ющенка та канадська діаспора. І от наші журналісти, повернувшись в Україну, почали відробляти американські гранти. Значна частина їх до цього часу не підозрюють, яку “лапшу” привезли на своїх вухах. Що маємо тепер? Фальсифікація мови Шевченка стала модною. Міністерство освіти закрило очі на це. Чому? <...> Думаю, що і там попрацював долар»; і така трагічна перспектива: «Люди добрі, схаменіться! Припиніть це самогубство. Подумайте про дітей, що ви їм залишите? Україну чи Галичину. <...> Етнічна ворожнеча — це страшне зло. Приклад — Югославія. Нав'язування галичанської говірки Україні обов'язково викличе протидію. А від неї до етнічного конфлікту — один крок» (Є. Білий, читач, м. Полтава. Хто захистить українську мову? — Газета «2000», 28.05.2004, с. F6; автор листа не наводить на підтвердження викладених ним «фактів» жодних посилань)¹⁴¹. Це, зокрема, позиція відповідного сегмента лівих політичних сил, кіл не просто культурно-мовної, а й політичної російської орієнтації, значної, очевидно, частини духівництва УПЦ МП, які прагнуть використовувати в своїх політичних та конфесійних інтересах ці проблеми сучасної УЛМ, а також, відповідно, тією чи іншою мірою — певної частини тих ширших соціальних верств населення, що підтримують названі сили та інституції або принаймні співчувають їм. Наприклад, у центральному друкованому органі КПУ: «Гавканням біди не замаскувати» — заголовок публікації з різкою критикою УП 1999, під рубрикою «Чию мову нам нав'язують» (В. Степаненко. — Ком., 18.01.2001, с. 5); з читачької пошти до однієї з обласних газет КПУ: «Останнім часом — зрозуміло, під приводом очищення української мови від русифікованих слів — простежується тенденція з боку певної частини української інтелігенції, перш за все галицьких письменників та журналістів, “збагатити” її надуманими новоутвореннями, наситити словами іншомовного походження (аби тільки не російськими!), різними архаїзмами та нашпигувати незрозумілими для широкого загалу діалектизмами. Від такої “послуги” наша мова стає менш зрозумілою і привабливою для широких верств населення» (К. Школьний, м. Івано-Франківськ. Ностальгія за «мокроступами». — Прикарпатська правда, 4.02.1995).

Це також намагання протиставити «галицько-діаспорну» мову «класичній полтавській», «полтавсько-київському діалекту» (див. про досить поширене розуміння ідіому під такою назвою та його місця у формуванні нової УЛМ далі в п. 6.3, а також у р. X п. 3.10.1), «мові Тараса Шевченка» — для підкреслення нібито регіонального розколу України та з метою ізоляції її від політичної підтримки української західної діаспори, це апелювання до масового електорату — людей з усталеними мовними смаками, загрозою для яких є нібито мовна політика молодій держави, демонстрування численними зразками новопосталої варіантності мовних одиниць і мовних норм нібито недостатньої поки що готовності УЛМ виконувати функції державної мови країни, як і мови церковного вжитку. Наприклад: «Началось все после того, как украинский был провозглашен в нашей стране государственным языком (что вполне естественно). Однако этого факта кому-то показалось мало и было решено бороться за чистоту “рідної мови”, причем в качестве эталона выбрали не классический полтавский, а галицийский диалект. Видимо, считалось, что чем дальше от России, тем лучше. И пошло-поехало: сперва пришлось привыкать к специфическому акценту теле- и радиодикторов, заимствованной из польского манере делать ударение на предпоследнем слоге [неуже це справді стало таким

¹⁴¹ Див., наприклад, огляд висловлювань подібного змісту з антигалицьким та антидіаспорним спрямуванням, причому нерідко досить агресивним, в інтернеті [Moser 2009].

помітним явищем? — О. Т.]. <...> Слово *гурт* <...> чем оно лучше интернационального термина *группа*? Надо полагать, тем, что в отличие от “группы” его нет в русском языке. Видимо, той же причиной вызвана замена привычных слов *поїзд* и *солдат* на *потяг* и *вояк*. Таких примеров масса. А вообще что это за почести западноукраїнському діалекту? Откуда взялось мнение, что настоящая Украина — это несколько прикарпатских областей, в которых живет процентов пятнадцать населения, а все остальные вроде и не Украина? Прямо как в анекдоте про сержанта Иванова, который один шагает в ногу, тогда как вся рота идет не в ногу. <...> Слышишь с экрана совсем уж дивные слова: *амбасада*, *мана*... Это из какого наречия? Не из того ли, на котором говорит украинская диаспора в Канаде?» (Андрей Шмелев. «Гурт вояків», шагающий не в ногу. — Газета «Аргументы и факты — Украина», 1995, № 9, с. 7); «Приказы Минобразования и Минздрава о полном переходе медиков на украинский язык обучения <...> делают главным критерием профессионализма владение галичанским диалектом» (Дм. Табачник [політичний і державний діяч, публіцист, з 2010 до початку 2014 р. під час президентства В. Януковича міністр освіти і науки. — О. Т.]. Право на бесчестье. — Газета «2000», 20.01.2009); «По вине радикальных украинских националистов украинский язык сегодня не вызывает ничего кроме раздражения, їхніми стараннями «український язык превратился в свалку суржика, в которую влезло все что угодно, и потому литературного языка мы сегодня не имеем» (З виступу під час пресконференції 9 листопада 2010 року до Дня української писемності та мови народного депутата від Партії регіонів України В. Колесниченка, одного з авторів закону «Про засади державної мовної політики» 2012 року), «Я против львовско-галицкого диалекта, которым засорили СМИ. Я не считаю это украинским языком. Это отрывка всех тех времен, когда Галичина была под чьим-нибудь гнетом» (В. Колесниченко. — ICTV, «Свобода слова», 2.07.2012). Ось зразок різкого засудження ролі української діаспори як «згубної» для «східнослов'янської культури»: «Вже давно не викликає сумніву думка про те, що псевдопроблему української мови як синоніма самостійної української культури накинута нам англomовна (та частково німецькомовна) українська діаспора не без матеріальної та ідейної підтримки могутніх всесвітніх антисоціалістичних, антислов'янських і антиправославних сил. Треба ще раз підкреслити, що саме українська діаспора, яку давно вже світоглядно перевиховано іншим мовним та культурним середовищем, у котрого мало точок зіткнення [точок дотику. — О. Т.] з нашою східнослов'янською культурою, пробує своєю англізованою, онімеченою та іншою псевдослов'янською свідомістю, а також своєю україноподібною мовою вкинути нас у катастрофічні лінгвістичні та політичні полеміки щодо того, як нам, географічним, тобто справжнім, щирим українцям, повернути їй, псевдоукраїномовній діаспорі, той “український рай”, де “садок вишневий коло хати...”, той рай, який вона сама собі нафантазувала у своїй прекрасній (для неї) американській та канадській далечині» [Науменко 2015: 101–102 (автор — доктор філологічних наук з Миколаєва)]. Ось позиція української політики з поглядами європейського ліберала, але людини саме російської культури і з російською мовою спілкування, який, наголошуючи на тому, що «державна повинна розмовляти мовою своїх народів, а не навпаки» (отже, в Україні мають бути дві офіційні мови — українська і російська), переходить до проблеми нинішнього загрозливого стану самої української мови: «Сьогодні ж під приводом українізації відбувається не тільки штучне витіснення російської мови, але й руйнівна профанація української, пов'язана зі спробами настирливого оновлення літературних норм і традицій за допомоги включення маси вузьковживаних регіональних діалектизмів, витіснення з неї частини словарного [так. — О.Т.] запасу, спільного з російською мовою, тощо» (В. Б. Гриньов. Нова Україна: якою я її бачу. Київ, 1995, с. 70–71). Такі самі висловлювання лунають у Росії: «Нельзя заставить носителей киевско-полтавского диалекта говорить на неродном галицийском наречии» (Б. Евсеев, обозреватель ЛГ. — «Литературная газета», Москва, 22.04.1998).

Цілком природно, що з боку інших суспільних кіл ці намагання саме так подавати сучасну мовну ситуацію в країні й характеризувати сучасний стан УЛМ викликають категоричне неприйняття, пор., наприклад: «<...> українська мова — це не просто славнозвісний київсько-полтавський діалект, освячений самим Сталіним, а мова всіх українців — і слобожан, і поліщуків, і забужан, і галичан, і буковинців, і закарпатців» [Дзюба 2004: 4], і ще категоричніше: «<...> нав'язувати українській літературній мові київсько-полтавський мовний провінціалізм — прикрий анахронізм» [Дзюба 2001: 105]. Пор. також у цього ж автора вислів «київсько-полтавський мовний шовінізм» і, з іншого боку, незгоду з такою абсолютизованою критичною характеристикою позиції тих кіл, що обстоюють уже усталений образ УЛМ: «Безумовно, жодних підстав не мають ті, хто говорить про полтавсько-київський шовінізм у нормуванні літературної мови <...>» (Культура мови — ознака літературної мови [замість передмови. — О. Т.]: Довідник 2005, с. 6).

Щодо використання проблематики нормативної бази УЛМ як політичного інструменту, то Компартія України неодноразово подавала в «мовних» частинах своїх передвиборних програм (у виборах до Верховної Ради України), крім звернення до російськомовного населення України з обіцянням надати російській мові статус другої державної мови країни, також апелювання до українськомовного населення і взагалі до тих, хто не сприймає нових віянь в УЛМ — «мові Тараса Шевченка», запевнення, що «українська мова отримає свій природний розвиток, буде очищена від насадженої мови діаспори» (1998 рік), захищена від «сплюндрування псевдопатріотами» (2002 рік). Під час виборчої кампанії до Верховної Ради 2002 року в ЗМІ, які перебували під контролем політичних супротивників виборчого блоку «Наша Україна», робилися закиди деяким політикам з цього табору, які, як вважалося, підтримують і проштовхують запровадження «діаспорного» правопису — УП 1999, щодо того, що вони прагнуть «чи то запровадити українську мову зразка 20-х, чи то взагалі поховати цю мову» («1+1», «ТСН—Епіцентр», 17.03.2002: ведуча програми; на телеекрані в цей час з'являються пропозиції з УП 1999: *геніальний, иний, форма род. в. кіна*).

Загострення проблеми нормативних засад УЛМ стали використовувати не тільки в «світській», а й у церковній політиці. Наприклад, у висловлюваннях архімандрита, а потім архієпископа УПЦ МП Павла, намісника Києво-Печерської лаври: «Или возьмем хотя бы такой вопрос, как языковой. Оказывается, наше государство не в состоянии обеспечить полноценное функционирование даже одного, государственного языка. Его как следует не знают, не изучают, не совершенствуют. И сил хватает только на пропаганду: “Думай по-українськи, говори українською” [натяк на вислів, що набув поширення в офіційному дискурсі часів президентства В. Ющенка. — О. Т.]. А о каком украинском может идти речь, если даже по телевидению, послушайте, украинский язык извращают, как только в голову взбредет. Не буду называть канал [далі в інтерв'ю архієпископ називає, що правда з дещо іншого приводу, т/к СТБ. — О. Т.], потому что суть не в названии (таких сейчас много), на котором прозвучало следующее. Словосочетание “сотрясение мозга” понятно всем — и русским, и украинцам. В переводе на “их” украинский язык оно звучит как “*стріс мозку*” [можливо, архієпископ мав на увазі “струс мозку”? — О. Т.]. Я почти 50 лет прожил и таких слов не слышал — их попросту не существует в украинском языке. И подобных примеров, когда коверкается и порочится действительно певучий, благозвучный, красивый украинский язык, можно привести великое множество» (Київ. в., 29.11.2007), «<...> А если меня будут допекать украинским, тем более не настоящим, а тем, во что они его превращают, — в не поймешь какой-то полупольский, полунепонятный язык, то я буду говорить на русском» (Київ. в., 30.08.2007, с. 2).

Стверджуючи, що «современный украинский язык и правила грамматики находятся в процессе постоянных изменений, а по многим направлениям науки и техники нет ни общепринятой терминологии, ни словарей», лідер кримських комуністів додав: «Под

видом українського язика, по сути, изобретается и насаждается совершенно новый язык, на котором в принудительном порядке заставляют разговаривать, читать и писать» (Л. Грач, народный депутат Украины. Русский язык и перспективы Украины. — СН, 16.03.2004).

Видобувають з минулого полеміку українських філологів кінця XIX — початку XX ст. щодо шляхів розвитку й нормування УЛМ, особливо щодо місця «наддніпрянських» і «галицьких» елементів у її складі (щоб показати неспроможність української мови до функціонування як державної мови країни з огляду, зокрема, на ніби перманентність її видозмінювань), з таким, зокрема, висновком: «Созданный в Галиции язык был включен в школьную программу во время советской украинизации 1920-х годов и так в ней и остался. Через несколько поколений он стал привычным. Прогноз Стещенко оправдался. Но оправдался и прогноз Нечуя-Левицкого: привычное все равно не стало родным. Не секрет, что даже среди тех, кто называет украинский язык “рідною мовою”, многие признают, что им легче говорить на русском» (А. Каревин. Месть профессора Грушевского. Язык разлучил первого президента и классика Нечуя-Левицкого. — Газета «Київський телеграфЪ», 28.05.2004, с. 19).

6.2.2.5. Значно помітнішим у публічному мовному полі стало поширювання вигаданих нібито українських слів або окремих слововживань, нібито українських відповідників до тих чи інших російських усталених зворотів, крилатих висловів тощо з конотуванням їх у бік «спрощення» або грубо-комічних і відверто непристойних асоціювань, а також утрируване використання мовних прикладів, справді пропонованих у руслі українського пуризму — як попередніх періодів, так і сучасного (це відбувається в загальному руслі негативного оцінювання в певних колах української мови як «несправжньої» — на тлі, природно, російської мови [див. докладніший огляд цього питання: Тараненко 2009а: 6–12])¹⁴². Гостро реагуючи як на факт поступового звужування поля соціального функціонування російської мови в сучасній Україні внаслідок розширювання позицій української мови, так і в цілому на прагнення країни самостійно будувати свою державну політику, ці кола (як у самій Україні, так і в Російській Федерації) переносять своє негативне ставлення й на УЛМ.

Це практикується в основному цілком свідомо — з метою відвертого глузування з української мови, її приниження або ж просто для «зубоскальства», хоча в окремих випадках можна спостерегти й наївну щирю переконаність як мовця, так і його аудиторії, що в українській мові саме так і є. «Найневиннішими» в цьому плані можна вважати випадки, покликані просто продемонструвати, яка українська мова «дивна» й «смішна», як, зокрема, у випадку зі словом *чахлик* — нібито власне українським відповідником до рос. *кощей* (це слово вже подали й деякі словники української мови: див., наприклад, УОС 2009; УТС — щоправда, в значенні «німецький чоловічок»; хоча пор., наприклад: рос. *Кащей, Кощей* — укр. *Кошій [Безсмертний]*: РУСКрим.; ЕСУМ, т. 3, с. 70): «— Как по-украински Кошей Бессмертный?» (так запитує аудиторію відомий сучасний російський кіноактор Юрій («Гоша») Куценко на кінофестивалі «Молодість» у Києві, жовтень 2009 року: це була, безперечно, одна з його «домашніх заготовок») — «*Чахлик Невмирущий*» (радо підказують йому з усіх боків із залу) (ICTV, «Факти», 1.11.2009); пор. уже також в арсеналі виражальних засобів українського телебачення — у перекладах з росій-

¹⁴² Пор. також у цьому плані деякі стереотипи сприйняття російською масовою свідомістю Польщі й польської мови (але це стереотипи не такі образливі, оскільки в росіян усе-таки є розуміння, що існує така цілком окрема нація з цілком окремою мовою!): «Молодец, а по-польски засранец», «По-русски — молодец, а по-польски — засранец»: «про людину, яка робить щось не надто вдале, але напрошується при цьому на похвалу» (Мокиєнко / Никитина 2003); «Пан за пана ховайсь!» — нібито відповідник до російської команди «В две шеренги становись!».

ської: «— <...> И кошею (перен.) своему передай» / «<...> І *чахлику* своєму передай» (ТВі, т/ф «Острог», 28.09.2009), «вона була худа, як *чахлик*» (т/к СТБ). Значно ж частіше назване явище простежується в утрированні та пародіюванні, по-перше, особливостей розбудови лексичного складу УЛМ на засадах української національної мови в загальному руслі етнізаційного пуризму (з прагненням до заміни іншомовних слів на питомі, заміни уживаніших у реальній живій мові слів на менш уживані або й «ковані», але з ореолом [нібито] більш українських, з посиленою увагою до залучання слів народної мови)¹⁴³, по-друге, традицій українського бурлеску першої половини ХІХ ст., які, власне кажучи, у тій чи іншій формі проіснували аж до нашого часу й, більше того, знов активізувалися в царині гумору (див. р. II п. 3.4), по-третє, певних справді наявних у відповідному сегменті функціонування сучасної УЛМ тенденцій до розширення місця розмовно-побутового струменя в її загальному стильовому діапазоні (див. вище п. 3.2), у межах чого, природно, частіше й органічніше може використовуватися не тільки «простиша», а й грубіша лексика.

Так, у ЗМІ не тільки Росії, а й України, у соціальних мережах інтернету з неприхованою метою глузування стали поширюватися списки начебто українських відповідників до тих чи тих слів російської мови, у тому числі й наявних в останній іншомовних слів, де поряд з реальними фактами уживання в певному сегменті сучасної мовної практики слів на зразок *світлина* (фотографія), *кошиківка* (баскетбол), *гвинтокрил* і под. (фактами, що можуть видаватися дивними з позиції російської мови, але не, наприклад, чеської, польської чи хорватської) наводяться й такі, як *коробка перепихунців* (коробка передач, техн.), *пикогляд* (дзеркало), *гумовий нацююрник* (презерватив), *спалахуйка* (сірник або запальничка)¹⁴⁴. Це виявляється також у глузливому коментуванні, зокрема і в ЗМІ, матеріалів деяких опублікованих у цей час перекладних словників (перевиданих з минулих часів або укладених на матеріалах попередніх словників) з яскравими пуристичними настановами їхніх укладачів, найвідомішим з яких у цьому плані став російсько-український медичний словник 1991 року (РУМС 1991) (з огляду на те, що він став «першою ластівкою» такого характеру в новітній українській лексикографії і багато хто на початку періоду незалежності міг сприймати його, очевидно, як генеральну лінію перебудови української мови і як, можливо, навіть офіційну позицію влади, так і на його тематику, що стосується делікатної сфери частин і органів людського тіла, їхніх функцій і захворювань та різних суміжних питань анатомії й медицини) з його особливо часто згадуваною в цьому зв'язку *нупорізкою* (див. п. 3.4), численних аматорських пропозицій у цьому напрямі. Наприклад, на центральних каналах російського телебачення: в одному з випусків телепрограми «Культурная революция», присвяченому темі сучасних масових

¹⁴³ Так, за повідомленням газети «Известия», ВР України нібито вирішила перейменувати ряд міст, населення яких є російськомовним: замість Севастополь, Сімферополь, Нікополь — *Севастомісто*, *Сімферомісто*, *Нікомісто* (див.: Факты, 1.10.1999).

¹⁴⁴ Так, у газеті «Кримський телеграф» 2012 року було поміщено «Словарь в помощь» (нібито для тих російськомовних громадян, хто мусить переходити в руслі політики «насилственной украинизации» на українську мову спілкування) з такими «перекладами»: рос. *бабочка* — укр. *залупівка*, *зажигалка* — *спалахуйка*, *медсестра* — *штрикалка* і под. (див.: Кримська газета оголосила державну мову ворогом кримчан. — Д, 20.07.2012, с. 17–18). Коли ведучий музичної програми «Россия против Украины» на одному з російських телеканалів з участю естрадних співаків обох цих країн ніби засумнівався у факті існування української мови як такої, співведуча програми «підіграла» йому: [він:] «— Ну вот спички и зажигалки?» — [вона:] — *Швабрики і спалахуйки*» (ТВі, «Сьогодні», 26.03.2012 — з таким коментарем: «Російська співачка з українським корінням Наташа Корольова дозволила собі познущатися з рідної мови»). Ось коментар щодо таких нібито «українських» слів уже з боку російського публіциста і культуролога, який, цілком можливо, справді повірив у їхнє існування: «Сами украинцы смеются над такими неологизмами пуристов из числа любителей, как *скринька перепихунцев*» (коробка передач) или *тихвознавец* (гинеколог)» (Ю. Каграманов. Война языков на Украине. — Журнал «Новый мир», Москва, 2006, № 8, с. 118).

мовних запозичень у російській мові (т/к «РТР–Планета», 15.01.2005), її ведучий, міністр культури РФ М. Швидкий, після того, як один з учасників став говорити в позитивному плані про пуризм в історії турецької мови 20–30-х років XX ст., звернувся до фактів української мови: «Мне ближе украинский язык. Там ввели [? — О. Т.] вместо слова акушерка (ну понятно, русское слово!) баба-пупорізка. Ну, отрезает пупок. Это хорошо или плохо?» (інтелігентна публіка при цьому стримано-іронічно посміхається); «Теперь моду на украинский язык диктуют из Галиции. Над изменением норм современного украинского языка от современной оранжевой власти работала специальная комиссия [?! — О. Т.]. Например, вместо атлет — здоров [?! — О. Т.], значит: легкоздоров, тяжелоздоров <...>» (з тижневої інформаційно-аналітичної програми «Постскрипtum» на т/к «ТВЦ–Международный», 8.04.2006). Ось інший матеріал з російських ЗМІ, спрямований на висміювання РУМС 1991 з висновками загальнішого характеру щодо сучасних тенденцій у розвитку УЛМ, — памфлет журналістки з Кривого Рогу в центральному друкованому органі письменників РФ (Л. Чухан. Пупорезка на хит-конвейере : Краткие размышления над “Русско-украинским медицинским словарем”. — «Литературная газета», Москва, 24.09.1997, с. 13): «Осмотрев молодую женщину в положении, доктор спрашивает: — Вы к пупорезке уже обращались? — На нашем участке — бабич, — отвечает будущая мать. — Бабич сказал, что это не похоже на хробакозапал. — Ну, хорошо, — говорит врач, подхватывая порскалку. — Сделаем вам заштрик <...>», з таким поясненням: «Потому что в нынешнем украинском языке нет уже слова аппендицит, а есть хробакозапал. Нет слова акушерка, а есть пупорізка и бабич. Нет ипприца, а есть иштрикалка или порскалка, нет уколу, а есть заштрик»; і далі: «Слушая еще студентами рассказы о 20-х–30-х гг. о борьбе с иностранными словами с перлами вроде Самопер попер до мордописа, мы беззаботно смеялись, потому что были глупые и думали, что такое надругательство над языком осталось где-то там, позади и повториться уже не может». Авторка пояснює появу цього словника, за яким, на її думку, обов’язково з’являться й інші подібні, новою мовною політикою в Україні, спрямованою на те, «щоб не було схоже на російську», а конкретніше — нібито постановою Кабінету Міністрів України про новий правопис. У поясненні до правопису, переконує вона, прямо сказано, що його творці орієнтувалися на західний говір і мову діаспори («А там — великие и правильные украинцы!»), хоча вона як філолог знає, що УЛМ склалася на основі полтавсько-київського діалекту, це мова Котляревського, Шевченка, Панаса Мирного, а не В. Стефаника. І нарешті: «Мы теперь каждодневно читаем или слышим из уст государственных деятелей такие западноукраинские диалектизмы, как *це не є*, <...> *ур’яд*, *парлямент*, *лямпа*, *кляса* и тому под.»¹⁴⁵.

Стали набувати «другого життя» поширювані у відповідному середовищі відверто антиукраїнські жарти й анекдоти часів Української революції 1917–1921 рр. та укра-

¹⁴⁵ Твердження авторки щодо масового поширення в загальноукраїнському мовному полі таких явищ, як пом’якшення [л] в словах іншомовного походження та вживання певних іменників, нормативно закріплених у категорії чол. р., у формі жін. р., жодним чином, звичайно, не відповідають дійсності. Так само слід сказати, що ні в постанові КМ України «Питання українського правопису» (№ 309 від 8 червня 1992 року), ні в передмовах до УП 1990 та УП 1993 немає жодного слова про те, що нові правописні норми були зорієнтовані «на західний говір і мову діаспори» і на те, «щоб не було схоже на російську мову».

інізації 20-х років на теми «справжньої» української мови ¹⁴⁶. Так, відзначивши, що в Україні «Пушкина теперь изучают в школе в обязательном переводе на украинский» ¹⁴⁷, ведучий основної інформаційної програми «Время» на провідному російському т/к «Первый канал — Всемирная сеть» проілюстрував це прикладом (з цілком серйозним виразом обличчя): «Чи гепнусь я, дрючком пропертий, / Чи мимо прошпандюрить він», переконуючи телеглядачів, що це український переклад арії Ленського з опери «Євгеній Онегін»: «Паду ли я, стрелой пронзенный, / Иль мимо пролетит она» (пор. ці рядки у відомому перекладі Максима Рильського ще 1937 року: «Впаду я, вражений стрілою, / Чи мимо пролетить вона»). Цей же «переклад» арії Ленського виконав на сцені популярний російський співак М. Басков, запрошений до Києва компанією «Студія Квартал-95» (т/к К1, 19.01.2009); його охоче використовували «задня сміху» деякі гумористи і з самої України — зокрема, в гумористичній програмі «Золотий гусак» (її вели в основному російською мовою) на різних каналах українського телебачення (наприклад: «1+1», 27.06 і 2.07.2000). Матеріали з подібними «лінгвістичними коментарями» на теми української мови подають тепер і такі солідні російські видання, як журнал «Новый мир» і «Литературная газета» (див. також приклади вище), які в останні десятиліття існування радянської влади були однією з небагатьох «віддушин» для ліберальної інтелігенції, не тільки російської. Наприклад: «Насмешила [під час першого приїзду героя до Києва. — О. Т.] меня <...> вывеска “Речи напрокат”, — я решил, что это для ораторов, а оказалось, речи были просто вещи. Я еще не понимал всей глубины этого сближения (слова — главные вещи), тем более что украинский язык самым providением был предназначен для потехи; даже у нас в леспромхозе было известно, что “самопер попер до мордописца” означает “автомобиль поехал к фотографу”. Потому-то я и не удивился, когда Украина от нас шарахнулась: невозможно ужиться с тем, для кого твои мнимости смехотворны» (А. Мелихов. Роман «В долине блаженных». — Новый мир, 2005, № 7, с. 18–19). Ось зразок вираження подібного ставлення до української мови навіть з боку представника

¹⁴⁶ Див. також про використання особливостей мовотворчості часів українізації 20-х років як одну з підстав для творення антиукраїнських анекдотів, наприклад [Стріха 2006: 146–147]. Від того часу в певних колах з неприхильним ставленням до української мови не виводяться й час від часу актуалізуються «ходячі» фрази як нібито факти української мови на зразок «Залізяку на пузяку — гоп!» (нібито відповідник до команди російською мовою «[Винтовку / Автомат] На перевес!», «Голодранці, гоп до купи!») (рос. «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»), «Самопер попер до мордописні» (рос. «Автомобиль поехал в фотографию»). Пор., наприклад: «Я не смеюсь над украинцами, хотя мы, люди русской культуры, в глубине души враждебны всякой “мове”. Сколько смеялись мы над украинским языком. Я сто раз слышал: “Самопер попер на мордописню”, что равно: “автомобиль поехал в фотографию”. Не любим мы не нашего» (Виктор Шкловский. Сентиментальное путешествие. Ленинград, 1923, с. 38). Із вражень журналіста (майбутнього відомого письменника) Миколи Трубляїні про подорож до Владивостока — з циклу «Великим сибірським шляхом» у газеті «Вісті ВУЦВК», 1927 рік: «У сусідньому купе розташувалася компанія, що перебирається з України в Омськ. З їхніх розмов виясняється, що гонить їх українізація. <...> Оповідаються анекдоти про “самопер” і “мордописець”. Мадам палко доводить архангельцеві та баришні з Пермі, що українська мова вигадана» (див.: ГПУ, 21.04.2017, с. 20). У спогадах російського письменника про побут московської комунальної квартири сталінських часів: «Кухню бесили ночные телефонные разговоры *хохлов* — не потому, что ночные, а — по-украински. Кухня настаивала, что такого языка не существует. Алексей Семенович принимал вызов и высокомерно предлагал произнести по-украински “пятница”: *пятница*. Не получалось ни у кого. Тогда заходили с другой стороны, за глаза: — Табуретка по-ихнему — *пидсрачник*. <...> А горшок — *урыльник*, — у рыла на ночь ставят — хи-хи-хи, хи-хи-хи...» (А. Сергеев. Альбом для марок. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1995, № 7, с. 37).

¹⁴⁷ У хрестоматіях для шкіл з українською мовою викладання твори зарубіжної, у тому числі російської, літератури звичайно подавалися, природно, в українських перекладах (крім окремих років, коли для творів російської літератури робили з цього винятки — на початку 90-х рр., а також, зокрема, під час перебування на посаді міністра освіти Д. Табачника, 2010–2013 рр.). Але щодо російської поезії, то учні могли, за порадою вчителів, вивчати її мовою оригіналу.

сучасної російськомовної філологічної інтелігенції України уже в часи незалежності: «Языковые различия [між українською і російською мовами. — О. Т.], конечно, есть, их не может не быть, но они анекдотичны. <...> Вспоминается анекдот советских времен, грубоватый, но, тем не менее, популярный в лингвистических дискуссиях [?!— О. Т.]: Приходит к товарищу Сталину делегация украинских деятелей культуры. — Товарищ Сталин, мы хотим издать словарь украинского языка. — А что, есть такой язык? <...> Как же по-украински будет рука? — Рука. — А нога? — Нога. — А голова? — Голова. — А как же жопа? — Дупа! — радостно оживились <...> — Дупа? Интересно... Но стоит ли из-за одного слова целый словарь издавать?» (А. Кораблев [д-р філол. наук, завідувач кафедри теорії літератури та художньої культури Донецького національного університету]. То, що у края [назва побудована на обіграванні внутрішньої форми слова *Україна*. — О. Т.]. — Журнал «Дружба народов», 2008, № 7, с. 182). Багато хто, очевидно, широко вірить у таку особливість української мови: «— А что, правда, что на украинском языке “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” звучит как “Голодранці всіх країн — докупі!”? Я відповів <...> На його обличчі — щире здивування» (О. Орач. — ВК, 24.07.1996; це було запитання редактора однієї районної газети на Далекому Сході, за походженням, до речі, українця, але вже зросійщеного, «доволі грамотної й делікатної людини») ¹⁴⁸.

З цією метою — іноді, можливо, від щирого нерозуміння, але частіше, безперечно, цілком свідомо для дискредитації української мови — наводять також «факти» української мови, які мають підтверджувати її нібито неспроможність виконувати місію сакральної мови, — від досить невинних інтерпретацій (так, у своєму дописі до газети одного з храмів УПЦ МП парафіянка цієї церкви, доводячи «недосконалість» української мови, твердить, що відомий у церковному мововжитку зворот «єдиними устами» звучить по-українському як «одним подихом» або «одним ротом» [див.: Погрібний 2001: 100] ¹⁴⁹) до поширення явно курйозних версій і відверто злісних інсинуацій: «Українською мовою молитися гріх, — ведуть бабусі атаку проти тієї, яка пригадала раптом, що була ж десь у двадцяті роки у селі їхньому українська церква. — Там і слів підходящих немає. Замість “Миколая Чудотворця” кажуть “Микола Фокусник”. І святих українських також нема, всі вони руськіє. Так нам батюшка каже» (О. Кияшко. — Газета «Сіверщина», м. Чернігів, 3.02.1996, с. 2); поширювалася версія, що в мововжитку УПЦ–КП і УАПЦ нібито вживається «народне» слово «*дівка* Марія», а не «*діва* Марія».

У колах, які перебувають на позиціях обстоювання російських інтересів в Україні, занепокоєних віддаленням сучасної української літературної мови від російської мови — ніби з відходом від її «полтавської» основи, від «мови Шевченка» і переорієнтацією в бік «галицько-діаспорної» мовної практики, що робить її нібито непопулярною серед українського народу, напівіронічно-напівсерйозно висувають на противагу їй «український піджин» — українсько-російський «суржик». Так, одному з дописувачів газети «Аргументы и факты в Приднепровье», який підписав свою замітку з етнічною самоідентифікацією «Андрей Шмелев, русский человек», «не по душе <...> нынешняя украинизация», а милішим є «родной суржик» (див. про це: Валентин Чемерис. — ЛУ, 5.09.1996); висуваються пропозиції узаконити «суржик» як справжню українську мову, «ведь на нем разговаривают, наверняка, даже больше людей, чем на галицийском [языке]» (Дм. Корнилов. — Дон. крај, 18.01.2001). Користування цим різновидом українського просторіччя подавалося навіть як позитивна риса образу одного з претендентів на пре-

¹⁴⁸ Див. також у р. III п. 4 про заяви офіційних осіб РФ після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 2022 року щодо нібито необхідності «регулювання» української мови на територіях, окупованих РФ, для того щоб «зберегти» її від «спроб штучних реформ з боку Києва» з метою «віддалити від російської мови» (хоча на цих територіях не тільки закрито школи з українською мовою викладання, а й узагалі вилучено українську мову як предмет з навчальних програм).

¹⁴⁹ До речі, саме таку назву — «Єдиними устами» — має бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів (м. Львів).

зидентських виборах 1994 року: «Таким образом, Иван Плющ, говорящий на милом сердцу жителя центральной Украины “суржике”, практически безальтернативный гарант сохранения украинской государственности в глазах запада Украины и человек с репутацией оппонента Кравчука на востоке, похоже, пока имеет наилучшие шансы стать вторым президентом Украины» (С. Тихий. Кого пугает Леонид Кравчук? — Московские новости, 24.04.1994). Переведення такого трактування «суржику» в скільки-небудь серйозну площину означало б відмову українському народові у праві на власну літературну мову і приреченість української мови бути завжди «мовою для хатнього вжитку».

Завершуючи розгляд питання про мовну полеміку останніх трьох десятиліть щодо шляхів і напрямів розвитку УЛМ — з критикою масових змін у її структурі й, зокрема, поширення елементів з регіолекту Галичини й діаспорної мовної практики та використання цього явища як політичного інструменту, слід відзначити, що з 2014 року рівень напруги в обговорюванні цієї проблематики в українському публічному просторі став помітно спадати (від початку 2022 року — після розгортання повномасштабної російсько-української війни — названа проблема відсунулася далеко на периферію суспільного життя в країні). Це, з одного боку, природний наслідок уже досить тривалого поступового звикання суспільства до функціонування української мови в різних сферах державного життя, розширення суспільної ролі української мови в країні (після періоду правління В. Януковича з його русифікаційною політикою), з другого ж, — один з прямих наслідків різкого загострення українсько-російських відносин після збройної агресії РФ проти України, а конкретніше — один з наслідків істотного обмеження інформаційного та культурного впливів з боку Росії, відходу від активної політичної діяльності або принаймні зменшення впливів на суспільну свідомість тих політичних організацій, що стоять на проросійських позиціях (КПУ, СПУ, ПСПУ, ПРУ, а згодом ОПЗЖ та ін.), та виходу зі сфери внутрішньополітичного життя в країні регіонів Криму і Центрального Донбасу — з найбільшим зосередженням саме в них політичних сил і суспільних настроїв російської орієнтації, один з наслідків того, що певні політичні сили в країні були змушені вже стримувати себе в заявах щодо небезпеки «тотальної / насильницької українізації», і, звичайно ж, наслідок того, що російська мова дедалі ширше стала усвідомлюватися не тільки як мова іншого народу й іншої держави, але і як мова народу і держави, вороже настроєних щодо України (див. р. III п. 4). З боку ж офіційних кіл та офіційних ЗМІ Російської Федерації заяви щодо «насильницької українізації» етнічних росіян і російськомовного населення в Україні тепер, навпаки, різко посилилися. У Росії тепер лунає злісна антиукраїнська пропаганда з відвертих великодержавницьких, шовіністичних позицій: це вже не глузливе, саркастичне наголошування на тому, яка українська мова «погана», а пряме заперечення самого факту існування в природі і українського народу, і української мови — це все «русский народ» і «русский язык» (див. р. III п. 4).

6.3. Вибір орієнтирів для реформування української літературної мови. Пошуки зразкової національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами ¹⁵⁰. Соціальний принцип — це, з одного боку, орієнтування як на живу мову найширших верств населення, так і (уже на подальших етапах розвитку літературної мови) на особливості мовлення певних авторитетних груп суспільства, з другого ж, — постійна необхідність реагувати на соціальні зміни, на розвиток і ускладнення мовних потреб і запитів суспільства. Регіо-

¹⁵⁰ Якщо ж підходити до розгляду цього питання з погляду не того, як «має бути», а того, як «не має бути», то, як безпідставно відзначають спостерігачі, полемічно загострюючи, звичайно, суть проблеми, у підходах до оцінювання нормативності фактів УЛМ — причому не тільки серед широкого загалу, а й нерідко в мовознавчому середовищі — в умовах сучасної мовної ситуації з відомих причин досить звичайно «єдиним виразним критерієм стає розподібнення з російською мовою» [Ажнюк 2012: 17].

нальний принцип — це орієнтування на мовлення того регіону (регіонів), який на певному етапі історії мовного соціуму внаслідок тих чи інших чинників ліг в основу формування відповідної літературної мови або принаймні міг істотним чином впливати на її розвиток і щодо мовних особливостей якого в суспільстві існує найбільший консенсус. Історичний принцип — це якомога повніше орієнтування на особливості літературної мови попередніх поколінь, що забезпечує неперервність її розвитку, збереження її традицій, або принаймні на зразок літературної мови в межах певного історичного періоду. На нинішньому шляху дальшого розвитку або й, на думку представників певного сегмента мовного соціуму, глибшого реформування УЛМ різні кола демонструють різне бачення тих зразків української мови в координатах «по горизонталі» або «по вертикалі», які, на їхню думку, якраз би й могли бути таким взірцем. Пор., наприклад, щодо вибору орієнтирів «по горизонталі» — в соціальному та регіональному вимірах у сьогоdnішніх дискусіях про можливі критерії українського правопису: «*«Бо так ми говоримо»*. <...> Хто ми? Мовознавці? Академіки й науковці? Інтелігенція? Із скількома класами освіти? Народ шляхом референдуму? Як бути з тими, хто говорить суржиком? <...> Питання „ми” він [Вук Караджич. — *О. Т.*] розв’язав найпослідовніше: <...> так, як у його рідному Тршчі <...> А де наш Тршч?» [Шевельов 1997: 69–70]; «<...> Залишилося без відповіді й питання про те, на яку живу мову має взоруватися писана: інтелігентського кабінету? міської вулиці? не надто заторкнутих цивілізацією сіл? і чи тільки на Полтавщині, а чи й на Галичині?» (М. Рябчук. Правопис із вусами. — Кр., 2002, ч. 6, с. 17, с. 14). Становище, як уже неодноразово підкреслювалося вище, ще більше ускладнюється тим, що сьогodні УЛМ перебуває вже далеко не на стадії свого становлення, «побудови», а являє собою вже сформований продукт, який, однак, як це стало увиразнюватися від початку 90-х років, може не зовсім відповідати баченню різних кіл мовного соціуму й потребувати не просто розбудови в плані розширення своєї соціально-функціональної парадигми в нових умовах суспільного функціонування, а й, що особливо проблематично, певної перебудови своєї нормативної бази.

На попередніх етапах розвитку УЛМ уже відіграло свою важливу роль для вироблення й закріплення її нормативних засад орієнтування на мову художньої літератури, театру, ЗМІ, школи — як один з аспектів соціального принципу; певне значення в цьому плані мало й має мовлення представників української інтелігенції (насамперед тих її прошарків, що мають справу з УЛМ уже за родом своєї діяльності). Однак соціальна база УЛМ, яка, безперечно, поступово розширювалася протягом XIX–XX ст., з відомих історичних причин все одно лишається порівняно вузькою — на відміну, наприклад, від сусідніх російської та польської літературних мов. Пор., наприклад: «<...> сучасна російська літературна мова — це та підсистема російської національної мови, якою розмовляють особи з наявністю таких трьох ознак: 1) російська мова є для них рідною; 2) вони народилися і/або тривалий час (усе життя чи більшу його частину) живуть у місті; 3) вони мають вищу або середню освіту, здобуту в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою» [Крысин 2004: 326]; літературна польська мова визначається орієнтуванням на мовлення інтелігенції та жителів великих міст не в першому поколінні [Markowski 1999], на мовлення кількох поколінь інтелігенції [Lubaś 2009: 125, 518]. Якщо спробувати накласти якісь подібні критерії на специфіку сучасної УЛМ, пор., наприклад: «Одним з найважливіших параметрів стабільності є одночасне використання мови трьома поколіннями, тобто функціонування її норм, зокрема стабільного правопису, протягом 60 років» [Ермоленко 2002: 42; пор. так само: Літературна норма... 2013: 30], то її соціальна база виявляється значно вужчою.

Особливо це стосується сфер розмовно-побутового мовлення на літературній основі (з його специфічними мовними одиницями, з його лексико-фразеологічними кліше та синтаксичними зворотами і т. ін.) — як у побуті (у розмовах, жартах, анекдотах, дотехах тощо на звичайну «міську» або «інтелігентську», а також молодіжну тематику), так і

в художній літературі, кіно, в популярній пісенній продукції, у гуморі (див. р. II п. 3.4), — та професійно-виробничої лексики (включно з лексикою військовою, морською, спортивною). Найвиразніше представленим на кінець 80-х років зразком УЛМ для широких верств населення було мовлення дикторів українського радіо й телебачення (хоча його жанрові й загальнотилістичні рамки були, звичайно, досить обмеженими), тепер же цю функцію спілкування зі слухачами та глядачами перейняли журналісти-ведучі (з більшою невимушеністю, розкутістю мовлення, але водночас, на жаль, і з більшою його «розхристаністю» та відступами від нормативних засад УЛМ: див. р. II п. 1).

З огляду на недостатньо широку соціальну базу функціонування «офіційної» УЛМ нині, як тільки це стало можливим в умовах загальної демократизації суспільного життя, актуалізувалися пошуки в напрямі звернень до регіонального (знов!) та історичного принципів.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки дорадянського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій у рр. V, VII), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній практиці «Великої України» мовних елементів і явищ не тільки відмінних від російської мови (хоча це, звичайно, насамперед), а й, навпаки, подібних до неї (наприклад, *спротив, впродовж, щоби* та ін. — у конкуренції з відмінними від неї одиницями «офіційної» УЛМ *опір, протягом, щоб*: див. р. VIII п. 5.2). У свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють якомога «більш справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру (як традиційної локалізації основи УЛМ — «полтавсько-київського / «києво(київсько)-полтавського діалекту», за все ще поширеним у масовій свідомості формулюванням; див. про конотативний образ *Полтави* на умовній мовно-культурній карті України також у р. X п. 3.10.1.4), до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, *Львів*. Так, за даними одного із соціолінгвістичних опитувань (не дуже, звичайно, репрезентативного), проведеного серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України — Києва, Львова і Дніпропетровська, на питання про регіон зосередження (функціонування) найзразковішого (найбільш літературного) українського мовлення приблизно $\frac{3}{4}$ школярів, більшість студентів (66% у Києві, 82% у Львові і 57% у Дніпропетровську) і більшість львівських учителів (79%) локалізували його на Заході, а 45% київських і 49% дніпропетровських учителів, за традицією, — в Центрі (42% київських і 21% дніпропетровських учителів визнали Захід; решта не визначилася) [див.: Біланюк 2000б: 136–137]. Тут неважко помітити також відмінність між поколіннями, коли старші більшою мірою дотримуються уявлення про «полтавсько-київську» основу УЛМ, тоді як молодші вже більшою чи меншою мірою можуть орієнтуватися на «*Львів*». Причому це не просто мовне, а ширше — культурно-мовне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (це виявляється найпомітніше в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки: див., зокрема, р. V п. 1.1, р. X п. 8.2.1). Звичайним явищем, однак, є й несприйняття — від пасивно-мовчазного до різко й публічно висловлюваного — такої мовної переорієнтації з боку вже інших суспільних верств (див. р. V п. 5.5). Однак, навіть якщо в разі спеціального обговорювання цього питання широкі маси населення Центральної та Південно-Східної України продовжують обстоювати пріоритетність для УЛМ саме «полтавсько-київської» основи ¹⁵¹, це не обов'язково має означати, що в своїй

¹⁵¹ Так, в обговоренні «делікатного питання про те, мова якого регіону України має уособлювати державний стандарт у місті», під час запрограмованих соціологами дискусій серед різних груп жителів

мовній практиці ці люди (коли більш, коли менш усвідомлювано) не переймають тих нових віянь в УЛМ, що поширюються тепер явно із західноукраїнської та діаспорної мовних практик.

Розуміння «полтавської», «полтавсько-київської / київсько-полтавської» основи нової УЛМ, як і «мови Шевченка», стало поширюватися (часто у протиставленні до «галицької мови») в дискусіях щодо шляхів розвитку і нормування УЛМ, як відомо, з кінця XIX ст. (зокрема, в поглядах М. Сумцова, П. Залозного, В. Самійленка, О. Синявського [див., наприклад: Чапленко 1970: 323]) разом з поширенням у межах Наддніпрянської України багатьох одиниць і явищ західноукраїнського варіанта УЛМ і на противагу йому (причому не тільки серед творчої та гуманітарної інтелігенції, а й ширше). Ось, наприклад, уривки зі стенограми зустрічі Й. Сталіна з українськими письменниками в Москві 12 лютого 1929 року (див.: ЛУ, 12 і 19.10.1995): «СТАЛИН: <...> У вас украинский язык только еще шлифуется. За основу вы какой язык взяли? Кажется, киевский? ГОЛОС С МЕСТА: Киево-полтавский. СТАЛИН: Да, киево-полтавский взят язык <...>», «СТАЛИН: <...> Раз у вас применяют полтавско-киевский язык, очевидно, он больше понятен народу, чем галицкий». Після відомої мовознавчої «дискусії» 1950 року, коли Сталін виступив зі статтею «Марксизм и вопросы языкознания», де було визначено «курсько-орловський діалект» як основу нової російської літературної мови, вищеназване розуміння основи УЛМ не тільки стало директивним протягом 50-х років¹⁵², а й набуло поширення в масовому середовищі, доживши до нашого часу. Згідно ж із сучасним науковим розумінням, УЛМ сформувалася переважно на основі середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя, ввібравши в себе також елементи інших говорів південно-східного та північного наріччя, а також — особливо в лексиці — елементи західноукраїнського варіанта літературної мови, що сформувався на основі кількох говорів південно-західного наріччя.

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду нормативних засад УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20 — початку 30-х років (див., зокрема, п. 3.4), цього «золотого віку» УЛМ (за його оцінкою у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства)¹⁵³. Так, говорячи про потребу виховання в суспільстві традицій «вишуканого», «аристократичного», «елітарного» українського мовлення, автор ідеї й безпосередній організатор (за підтримки ІУМ НАН України) створення в Києві Вітальні *аристократичної* української мови при Київському будинку вчених НАН України з метою поширення зразкової літературної мови (вітальня функціонувала в 2008–2009 роках) відзначав, що сам він чув таку мову дуже рідко — від тих осіб, які ще пам'ятали добу українського Відродження початку XX століття, і мета діяльності такого клубу, на його думку, — «розшукувати останніх могікан *елітарної* української мови, переймати їхній спосіб (манеру) висловлюватися і поширювати її» (Л. Іваненко. Пігмаліон по-українському. — Д, 2.07.2010). У сучасному мововжитку, особливо в ЗМІ, у нових словниках української мови з'являється лексика, поширювана в той час, але потім призабута (особливо це стосується термінологічної, галузевої лексики), стали перевидаватися мовні словники, посібники з української мови цього періоду (див. п. 3.4), особлива увага привертається до УП 1928. Однак підстав для абсолютизації

Одеси висловлювалася позиція, що «полтавський діалект — це наша українська мова», тоді як «західний варіант української мови навряд чи можна розглядати як престижну мову, оскільки він сприймається на Одещині як занадто “інакший”» [Сквірська 2008: 189; авторка — антрополог, Кембридж, Велика Британія (у минулому, очевидно, російськомовна одеситка)].

¹⁵² Наприклад: «Народний полтавсько-київський діалект, на основі якого поступово створювалася українська національна мова, був живою базою літературної творчості класиків української літератури І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка та ін.» [Курс... 1951: 19; див. також: Полтавсько-київський діалект... 1954].

¹⁵³ Для характеристики цього періоду в розвитку УЛМ слідом за А. Вовком (див.: Вовк 1982, с. 13, 15) стали вживати образні характеристики «золота доба української мови», «золоте десятиліття української термінології», наприклад: «У розробленні терміносистем слід орієнтуватися на теоретичний і практичний доробок “Золотого десятиліття” відродження 1923–1932 років <...>» (Науково-технічне слово, Львів, 1993, № 1, с. 11) [див. також, наприклад: Булик-Верхола, Наконечна, Теглівець 2016: 20].

цього «золотого віку» в розвитку УЛМ також немає, оскільки насправді тоді відбувалося тільки даліше становлення нормативних засад літературної мови з неминучим посиленням явища варіантності — становлення, яке з відомих історичних причин так повністю й не реалізувалося в самій мовній практиці. Пор., наприклад: «<...> Тож варто <...> не витягати з архіву давні пам'ятки й словники 20-х років і відновлювати “перервану традицію”. А чи була взагалі традиція і скільки часу вона існувала? І чи відбивали згадані словники тогочасні мовні реалії? Принаймні я з певністю кажу, що в 30-х роках і мої батьки, і вчителі, і вся тодішня “культурна маса” говорили так, як усі говорять сьогодні. Тому я так відстоюю свою материнську мову <...> Це — українська мова ХХ століття. Іншого, “пращурівського” варіанта я прийняти не можу» (Антоніна Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002, с. 11).

Як до основного принципу (критерію) нормативності мовних одиниць і явищ УЛМ апелюють також просто до необхідності неухильного дотримування особливостей структури та стилістики «справжньої» української мови. Так, за характеристикою деяких дослідників, «у 90-х рр. ХХ ст. українські термінологи взяли за основний критерій нормативності в термінології відповідність термінів національній мовній системі» [Боярова, Радченко 2003: 125]. Проти застосування названого принципу як такого, в цілому, безсумнівно, важко заперечувати, але ж не менш очевидним при цьому має бути, звичайно, й те, що з огляду на його суб'єктивність (що саме вважати «справжньою» українською мовою?) він аж ніяк не може ставати єдиним інструментом для визначення нормативності / ненормативності величезної кількості різноманітних мовних фактів. Навіть у середовищі прихильників докорінного оновлення структури УЛМ немає й, безперечно, ніколи не буде повної єдності в поглядах на те чи те конкретне мовне питання, як це ми бачимо сьогодні в наявності різноманітних позицій особливо серед ініціаторів істотного реформування українського правопису. Ось також дещо інше бачення ситуації з пропонованим виходом із неї. В умовах, коли в сучасній Україні «переважна більшість населення мислить російською мовою», з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримування (непорушування) структури української мови можливе за двох умов: [1. — О. Т.] мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; [2. — О. Т.] мовець знає закони мови [! — О. Т.] і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови“, зумовлене виховуванням, навчанням та життям у несучільному мовному середовищі» — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант [див.: Козир, Моргунюк 2000: 52; Ричар, Рожанківський, Моргунюк 2000: 171], згідно з яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної культурно-мовної еліти. Пор. також рекомендації орієнтуватися як на єдиний критерій для розв'язування спірних моментів українського правопису на мову «природних» носіїв української мови (див. р. XI п. 1) — критерій, загалом, звичайно, також правильний, але ж під це поняття можна підвести різні верстви мовного соціуму — різні як у діалектно-регіональному, так і в соціальному плані.

Унаслідок актуалізації в сучасній мовній практиці дії регіонального та історичного принципів у пошуках «справжньої» УЛМ, з одного боку, як і ніби перманентного прагнення певних кіл мовного соціуму до оновлювання УЛМ, з другого боку, стала розвиватися також нова форма вияву соціального принципу, яка, однак, уже не є єдиною й загальноприйнятною в суспільстві. У загальних межах соціально-функціонального принципу в сучасній українській мовній ситуації, як уже відзначалося (див. вище п. 3.5), вже сформулювалося певне протистояння між «звичайною» (основною формою функціонування УЛМ) і «елітарною» (елітарною, звичайно, у сприйнятті далеко не всіх верств мовного соціуму) формами реалізації літературної мови — з розмежовуванням їх використання за певними сферами й соціальними колами: до «елітарного» різновиду тяжіють ті дискурси, які різко відхиляються від дотеперішнього літературномовного узусу в бік як сильніше виявленого етнізаційного односпрямованого пуризму (з яскравішим відмежовуванням від російської мови), так і «вишуканості» та більшої «впорядкованості». Це мовлення, яке в певних колах носіїв літературної мови є поки що формою спілкування не так «між собою» і «для себе», як «для інших», мовлення, яким треба ще навчитися користуватися, а значною мірою — ще й виробити його: а) найколеритнішою його

формою лишається (ще з 60-х років) мова перекладів (з інших мов), але якщо до початку 90-х років це були переклади тільки в царині художньої літератури, то тепер їхня сфера значно розширилася, охопивши літературу, теле- і кінопродукцію різних стилів і жанрів (саме перекладам відводиться в деяких культурницьких парадигмах особлива роль у формуванні «елітарної» УЛМ: див. п. 5.2.1.4); б) чи не «найчистішою» й «найрафінованішою» формою, як це не парадоксально на перший погляд, стала в 90-ті роки мова українськомовних варіантів російськомовних періодичних видань (див. п. 5.1), а також мовлення з гіперкоректною специфікою тих осіб, які стали переходити на спілкування УЛМ з російської мови; в) «найправильніша» його форма виступає у проектах розбудови словотвірної системи УЛМ, що їх висувують термінологи (див. п. 3.5.1.2).

На сьогодні склалася ситуація досить помітної розбалансованості нормативної бази УЛМ, коли попередня її впорядкованість (тут не маєсться на увазі оцінка «офіційної» УЛМ в плані відповідності / невідповідності тих чи інших її аспектів справжній природі української мови) уже порушена (з одного боку, унаслідок активізації процесів пурифікаційно-нормотворчого спрямування, з другого ж, — через загальне ослаблення мовної дисципліни з боку не тільки мовного загалу, а й професіоналів-мовознавців, лексикографів, недосконалість нових редакцій правопису, брак не тільки компетентності, а й відповідальності, зокрема й у зв'язку з комерціалізацією словникарської справи, видання посібників, самовчителів української мови), а якась нова впорядкованість, щодо якої якомога більша частина українськомовного соціуму дійшла б згоди, ще не досягнута. У багатьох випадках навіть неясно, на що ж орієнтуватися звичайним мовцям, які «нормально» хочуть спілкуватися «нормальною» літературною мовою, бо: а) самі нормалізатори (укладачі нормативних словників і довідників, автори посібників і poradників з культури української мови, граматисти) далеко не завжди можуть упевнено сказати, як же має бути «правильно»; б) буває важко визначити не тільки те, що тепер вважати нормою, а й те, що вважати «нормативними» словниками та іншими джерелами включно з правописом (навіть з грифами НАН і МОН України), і станом на сьогодні, на жаль, ледве чи можна назвати те чи інше нормативне джерело, на яке можна було б повністю поклатися в цьому плані.

Можна констатувати далеко, на жаль, не поодинокі факти різнобою, хитань з явними ознаками невизначеності норми в поданні мовного матеріалу як «у просторі» — між різними нормативними джерелами в межах певного часового проміжку, так і в часі. Це, по-перше, відмінність у нормативному кваліфікуванні різних мовних одиниць і навіть явищ (категорій) у різних джерелах. Так, перекладні російсько-українські словники, навіть радянського часу, подають відповідниками до рос. *предупреждать / предупредить (что)* у значенні «не допускати появи чого-небудь небажаного» укр. *запобігати / запобігти (чому)* (див.: РУС-3, РУС 2003, РУС-4), тоді як тлумачні словники дають у цьому значенні також укр. *попереджати і попереджувати / попередити (що)* (СУМ-20, СУМ 2012). Пор. також достатньо широко в мовній практиці: «Канадська поліція *попередила* теракт на залізниці» (УМ, 24.04.2013, с. 5), «Стихію простіше *попередити*» (УК, 21.06.2013, с. 4), «Розтягуючи внутрішні м'язи спини, ми робимо хребет витривалішим і *попереджуємо* хвороби» (УМ, 16.10.2012, с. 12), «Своєчасний діагноз та розпочаті заходи *попередять* поширення паразита» (ГПУ, 30.04.2013, с. 37). Так само, наприклад, до рос. *наносить / нанести (удар, вред)* — укр. *здавати / завдати, заподіювати / заподіяти* (РУС-3, РУС 2003, РУС-4), тоді як у СУМ-11 (з позначкою «розм.»), СУМ 2012 (з позначкою «розм.»), СУМ-20 (з позначкою «рідко») подано також *наносити / нанести*. І навпаки, перекладні російсько-українські словники подають відповідниками до рос. *кувалда* укр. *кувалда* (РУС-3, РУС 2003; укр. *кувалда, молот*; РУСНТ 1998: укр. *кувалда*), тоді як одномовні словники взагалі не дають цього слова (див., наприклад: СУМ-11, СУМ-20, Сл. син.). У граматиках під грифом ІУМ НАН України [див.: Вихованець, Городенська 2004; Граматика... 2017] тепер уже не розглядаються в межах дієслівних категорій УЛМ дієслівний пасив — у формі зворотних дієслів (див. р. VIII п. 2.5.3), ад'єктивовані та субстантивовані утворення на *-чий*, похідні від форм активних дієприкметників тепер. ч. (див. р. VIII п. 2.5.7.1), тоді як у словниках української мови під цим же грифом (див.: РУС 2003, РУС-4, СУМ 2012, а також ЕУМ 2007, с. 662, 209, 159) вони наявні (форми на *-чий* подають, звичайно, з відповідним фільтруванням). У правописах та академічних словниках української мови продовжують широко подавати відносні прикметники

з суфіксом *-ичн(ичн)-*, тоді як у відомчому журналі ІУМ «Українська мова» останнім часом замість них стали подавати одиниці на *-ій-н-ий*: *академі́йний, енциклопеді́йний, лексикографі́йний, методологі́йний* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.3.1). В УП 1990/1993 було подано, наприклад, *зигзаг, Гаваї́*, у род. в.: *член-кореспондента*, тоді як в ОСУМ 1994: *Гаваї́, зигзаг і зигзаг*, род. *члена-кореспондента*. Щодо складних випадків уживання апострофа: від *полба* — *полба́ний* (СУМ-11, УОС 2009, СУМ-20) і *полб'яний* (РУС-3, ОСУМ 1994). По-друге, це нерідко досить швидке, як для розвитку літературної мови, переорієнтування — від однієї до іншої редакції правопису, від одного до іншого, оновленого видання орфографічного словника — в подаванні нормативних варіантів мовних одиниць (це особливо помітно в подаванні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний — від *-а(-я)* до *-у(-ю)*: див. р. VIII п. 2.1.3.1.1).

Слід також мати на увазі, як уже відзначалося, що з огляду на специфіку історичного розвитку й дотеперішнього функціонування УЛМ (з її все ще порівняно недостатньою соціальною базою) зміни в її структурі та стилістиці нерідко йдуть не звичайним для багатьох інших літературних мов шляхом — по-перше, від функціонування тих чи інших елементів у живій мові до їх кодифікації, а навпаки — від змін у правописі, граматиці, словниках, у численних і різноманітних рекомендаціях з мовної культури до самої живої мови; по-друге, не від книжності до розмовності або від елітарності до демократичності, як у різних старописемних мовах з безперервною традицією функціонування в міру їх поширення серед різних груп населення, а з посилюванням у ній тенденцій не тільки до демократичності (див. р. II), а й не меншою мірою до елітарності, яка розуміється при цьому у відповідних колах мовного соціуму саме як відновлення / посилення її національної органічності, питомості, «правильності».

Щодо широти, масштабу змін у корпусі УЛМ в межах описуваного періоду, то вони охоплюють насамперед, звичайно, лексико-фразеологічний склад і словотворення, але помітно поширюються також на інших мовних рівнях. Якщо спрогнозувати, зокрема, й далі поширення бурхливого й нестримного творення суфіксальних фемінативів (див. далі р. VIII п. 4.3.2.1.1), тенденцій до обмеження в ужитку й навіть витіснення за межі норми таких словотвірних розрядів, як віддієслівні іменники — назви дії із суфіксом *-к-а* (*обробка, стрижка* і под.: див. р. VIII п. 4.3.2.6), ад'єктивовані та субстантивовані утворення на *-чий*, похідні від форм активних дієприкметників тепер. ч. («*дрейфуюча крига*)» — із заміною на *дрейфувальний, «існуючий порядок, «незамерзаючий порт, «працюючий пенсіонер, «залучення непрацюючих»* і под.: див. р. VIII п. 2.5.7.1), відносні прикметники з суфіксом *-ичн(ичн)-* (*академі́чний, енциклопеді́чний* і под. — із заміною їх на *академі́йний, енциклопеді́йний* і под.: див. р. VIII п. 4.3.3.3), граматичної категорії пасивного стану дієслів у формі дієслів на *-ся* (див. р. VIII п. 2.5.3), активізацію закликів до уникання в ужитку аналітичних (описових) номінативних зворотів на зразок *здійснювати контроль* (із заміною їх на однослівні назви: *контролювати* і под.: див. р. IX пп. 3.3.3.2, 3.4), то в сукупності з усіма іншими інноваціями на різних рівнях структура УЛМ матиме помітно інший образ, ніж до початку 90-х років.

У процесі оновлювання образу УЛМ розгортання одних тенденцій може вступати в суперечність з поширюванням тенденцій іншої спрямованості: так, дія етнізаційного пуризму може натрапляти на протидію з боку пуризму елітарного (див. р. VIII п. 5.2); рух у напрямі демократизації мови співіснує в сучасних умовах з рухом до її елітаризації (див. р. II, а також п. 3 цього розділу). Щодо тенденцій у плані інтелектуалізації мови, то, з одного боку, така тенденція справді поширюється — не тільки в активізації явищ як термінологізації, так і детермінологізації лексики, а й у моделях словотворення (див. р. VIII п. 4.3.8), але, з другого боку, вона виявляє ухил у напрямі звуження — як один з виявів суперечності між національним і соціальним у розвитку мови (див. вище п. 3.3): у граматиці це насамперед питання щодо нормативного статусу дієслівного пасиву на *-ся*, віддієслівних форм на *-чий*, у лексиці — щодо аналітичних (описових) номінативних конструкцій («номіналізації» мови).

Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє, таким чином, активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню якомога органічнішої (або, в іншому досить поширеному формулюванні, — «справжньої») української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ мають під собою, безперечно, достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відповідно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас намагатися уникати різких маневрів у переорієнтовуванні магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансовувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Слід наголосити й на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ варто, по-перше, першочергову увагу приділяти вдосконалюванню та реальному поширюванню в суспільстві не «зразкової» й тим більше не «елітарної», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ, а по-друге, всупереч тим чи іншим романтичним захопленням орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було (а чи й справді було саме так, як декому тепер видається?) чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженим, обґрунтованим залучанням і використанням також елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ (у її функціонуванні в межах ХХ — початку ХХІ століть).

Не можна піддавати жодним сумнівам той факт, що «справжня» УЛМ вже існує й достатньо широко функціонує, хоча так само безперечним є й те, що вона ще потребує того чи іншого коригування, виходячи з потреб як її дальшого функціонально-стильового розвитку в нових суспільних умовах, так і її нормативного шліфування. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови. Загальний шлях дальшої розбудови та нормалізації УЛМ на її сучасному етапі — як уже державної мови країни — має пролягати (і вже значною мірою пролягає) між крайніми виявами актуалізованих тепер стилістично-нормотворчих тенденцій, виявляючи помірний пуризм і розумну, виважену збалансованість, з одного боку, між її вже достатньо усталеними традиціями і певними потребами в її оновленні — потребами, які мають ставати предметом серйозного обговорювання без нагнітання емоцій і в жодному разі без ідеологізації та політизації питання, з другого боку, між різними критеріями її нормативності¹⁵⁴. Не можна допускати розриву стрижневої історичної традиції в розвитку УЛМ, щоб вона в черговий раз ставала «молодописемною», — це серйозно підірвало б її спроможність виконувати функції державної мови. Не можна робити «справжню» українську мову мовою, яку мало хто знає. Традиції літературної мови забезпечують повагу до неї з боку суспільства. Вони мають ставати на заваді тій легкості й простоті, з якими суспільству тепер можуть пропонувати все нові й нові факти варіантності і з якими й саме суспільство ніби вже стало сприймати такі явища.

Ідучи за сучасними здоровими в своїй основі тенденціями до очищення УЛМ від невластивих їй елементів, не можна водночас допускати, щоб ці тенденції переростали самі себе й перетворювалися на загрозу для самототожності української мови.

¹⁵⁴ Пор. подібний напрям роздумів над шляхами розвитку УЛМ ще на межі 20–30-х років ХХ ст.: «<...> Справді-бо, за ким і кудюю іти в справах літературної мови? Безоглядно культивувати мову селянську, як намагаються деякі, але ж яку саме, якої місцевості? Кувати всілякі “дивогляди”, щоб тільки не було схожості з російською мовою? Викидати з тієї ж підстави й з такою ж безоглядністю питоми свої слова й словосполучення? Чи, навпаки, з покірливістю, мовляв, “іти за життям”, не перебираючи хапати з живої мови на Україні все, “що за водою пливе” <...>?». І далі: «Певна річ, крім цих крайніх і подекуди супротивних тенденцій можлива й якась нібито середня лінія, до деякої міри примирна, і, мабуть, кожна неупереджена в справах мови людина вже а ргіорі згодиться, що правдивий курс літературної мови й має бути спрямований нею, бо й фактично так воно єсть. І тому правда, хоч між тими двома крайніми спрямованнями середніх, власне, може бути багато, а завдання науки на тім, між іншим, і полягає, щоб точніше визначити в кожному окремому обмеженому “шматкові” української літературної мови <...> ту лінію <...>» [Синявський 1931а: 8].

Невиправдане форсування пурифікаційних процесів у коригуванні УЛМ можна простежити, зокрема, в таких явищах, як:

а) досить швидкі як для нормального стану літературної мови темпи її оновлення у плані поширення мовних одиниць, передусім у лексичному складі, — як ніби «кращих», більш «українських» і т. ін. — не на позначення нововиниклих і новоосвоєних явищ дійсності, а для заміни вже наявних одиниць (далеко не завжди з достатньо зрозумілою мотивацією). Так, якщо, наприклад, ще можна якось зрозуміти в плані руху до більшої системності, регулярності українського словотворення пропозиції деяких термінологів щодо логічної доцільності творення, наприклад, дериватів на зразок *упасти* — *упадення* (пор. *падати* — *падання*) (див. п. 3.5.1.2 цього розділу, р. VIII п. 4.3.8; тут не йдеться, звичайно, про шанси на сприйняття їх з боку мовної спільноти), то під випадки на зразок *академія* — *академічний*, *енциклопедія* — *енциклопедійний* та ін. (див. вище) уже важко підвести якесь обґрунтування (як тоді бути, наприклад, з *історія* — *історичний*?);

б) більша категоричність пурифікаційних настанов щодо коригування різних аспектів УЛМ порівняно з відповідними рекомендаціями доби українізації 1920 — початку 1930-х рр. — насамперед, звичайно, в напрямі подальшої дерусифікації УЛМ, коли позанормативними росізмами й навіть елементами «суржику» можуть оголошуватися мовні одиниці, що просто мають ті чи інші подібні відповідники в російській мові (у разі наявності в українській мові інших, відмінних від російської мови, одиниць з тим самим значенням, функцією), коли явища стилістики (лексичної, граматичної, словотвірної) — факти більшої чи меншої частотності, ширшого чи вужчого вживання, стильового обмеження тих чи інших одиниць — подають як явища власне структури української мови (у разі тієї чи іншої обмеженості в уживанні їх можуть трактувати як узагалі не властиві українській мові);

в) у потоках такого оновлення мовних засобів у пошуках «ідеалу» — множення варіантності мовних одиниць і найменувань. Широка варіантність, що характеризує не тільки поточний узус, а й норми УЛМ — у правописах, у нормативних словниках, граматиках, свідчить про недостатню ще стабілізацію стану УЛМ для її нормального функціонування, не сприяє звичності, автоматизму в користуванні літературною мовою, у використанні мовних кліше для спілкування в різних ситуаціях. Різномісний у нормах, який може викликати неприйняття й навіть роздратування з боку різних кіл мовного соціуму, призводить до того, що як мовець, так і сприймач його мовлення можуть з невинуватою більшою увагою стежити за мовою як формою на шкоду мові як змісту;

г) нерідко також — вияви невмотивованої уніфікації, механічного спрощення у підходах до нормативності мовних фактів, коли мовці свідомо чи несвідомо не беруть до уваги ті випадки, уже відстояні в структурі української мови, що не піддаються відповідному вирівнюванню в «правильному» напрямі, наприклад: *вплив / уплив* («діяти під впливом кого-небудь»), «проблема батьки й діти» (див. п. 3.5.1.2), *домінувальний, дрейфувальний: дрейфувальна крига* (див. р. VIII п. 4.3.3.1), «заходи з охорони довкілля» (див. р. VIII п. 5.3.1);

г) відмінність у підходах до оцінювання мовних фактів одного, здавалося б, плану — з орієнтуванням на різні літературномовні практики в межах української мови ХХ століття: якщо, наприклад, українсько-російський «суржик» цілком справедливо сприймається як негативне явище, то культивування українсько-польського «суржику» — очевидно, схвально (див. р. V пп. 2.8, 2.9);

д) нерідко — надто поспішна, непродумана ідеологізація і політизація питань нормативних засад УЛМ (з характеристикою різних поглядів на ті чи інші факти нормативності УЛМ як «патріотичних» і «непатріотичних» і т. ін.: див. вище п. б) і як наслідок цього — утруднення можливості конструктивного діалогу між представниками різних позицій (значно гостріше, ніж було у 20-ті роки);

е) як можливий, потенційний наслідок — небезпека ослаблення зв'язку з попередньою досить уже тривалою літературномовною традицією — чергового «помолодшання» УЛМ (унаслідок вилучання одиниць, давніше наявних у її складі, із заміною їх на одиниці пізнішого походження вона може сприйматися у масовому сприйнятті «молодшою», ніж є насправді);

є) як реальний наслідок — нові аспекти вияву елементів диглосії у функціонуванні УЛМ.

Якщо один з цих виявів диглосії, значно виразніший, а саме аспект широти, діапазону функціонування УЛМ у нових умовах, прямо не стосується суті розгляданої тут проблематики ¹⁵⁵, то інший аспект полягає якраз в увираженні елементів диглосії в діапазонах використання самої української мови. Це відмінності між функціонуванням сегментів УЛМ з різними нормативними засадами, які нерідко простежуються тепер у мовному житті українського суспільства, — між тим варіантом УЛМ, який звичайно й функціонує нині (і досі був ніби «нормальним»), і тим варіантом (точніше варіантами), який має відповідати (в тому чи іншому уявленні) «справжній» УЛМ і постійно оновлювані зразки якого перманентно виникають у мовній практиці. Звідси можливі досить помітні відмінності не тільки між усно-розмовною літературною мовою і її писемно-книжними формами функціонування (цей факт можна констатувати в різних літературних мовах, хоча, звичайно, й різною мірою), а й між спілкуванням користувачів УЛМ у своєму середовищі і в публічному просторі, наприклад: на державній службі, між знайомими і в побуті — «по-старому» *госпіталь*, а «на публіку», для преси — *шпиталь*; між оригінальною (особливо художньою, яка тепер, навпаки, стала «бруднішою») і перекладною літературою. Це поглиблює дивергенцію між усно-розмовним узусом і встановлюваними новими нормами УЛМ. Іншими словами, якщо внаслідок демократизації УЛМ відбувається зменшення стильової відстані між усно-розмовною практикою і кодифікованою літературною мовою, то внаслідок такої пурифікації — навпаки, збільшення цієї відстані, аж до поглиблення явища функціонально-стильової диглосії. Звідси й «страх перед мовою» (див. вище п. 5.3.1), тобто постійні побоювання не тільки звичайних мовців, а й професіоналів у роботі зі словом сказати й написати «щось не те, не так».

Див. також у р. XII п. 4 про заходи в плані цілеспрямованої державної мовної політики України щодо контролю за встановлюванням і дотримуванням нормативних засад УЛМ.

7. Українсько-білоруські паралелі новітнього періоду в розвитку літературних мов. Мовна ситуація в Білорусі на час проголошення її незалежності була найбільш подібною в слов'янському світі до мовної ситуації в Україні, проте білоруська мова мала значно слабкіші соціальні позиції (значно вужчу соціальну базу функціонування) порівняно з українською, а білоруська літературна мова мала не такий високий ступінь кодифікованості порівняно з УЛМ [див., наприклад: Скопненко 2015: 65]. Хоча з кінця 80-х до середини 90-х років у загальному руслі демократичних реформ у країні відбулося певне розширення поля суспільного функціонування білоруської мови, однак від 1995 року після проголошення російської мови другою (а фактично — за обсягом виконуваних

¹⁵⁵ Основна диглосія радянського періоду в мовному житті українського суспільства — за співвідношенням у використанні української і російської мов — у нових умовах уже значною мірою нейтралізована — з розширенням сфер функціонування першої з них, але вона все ще лишається, набуваючи таких особливостей вияву: якщо в офіційних сферах (на роботі, особливо в закладах державного та комунального підпорядкування, в навчальних і виховних закладах, на військовій службі, в правоохоронній сфері та ін.), насамперед у публічному просторі, УЛМ дедалі більше розширює свої позиції, то в неофіційному спілкуванні (у побуті, на вулиці тощо) достатньо помітно зберігають свої позиції (звичайно, по-різному в різних регіонах країни) російська мова та українсько-російський «суржик».

соціальних функцій — першою) державною мовою мовна ситуація стала повертатися до стану радянського часу [див., наприклад: Bieder 1996].

Найповніші паралелі в перебігу тенденцій до нормативно-стилістичного коригування та оновлення мовних корпусів виявлялися протягом 1990-х — початку 2000-х років також саме між українською і білоруською літературними мовами [див. щодо білоруської мови на новому етапі її розвитку, зокрема: Садоўскі 2001; Лукашанец 2003б; Запрудскі 2009: 197; Bunčić 2013]: це насамперед, з одного боку, значна активізація тенденцій до очищення їх від слідів впливів з боку російської мови та прагнень до повернення цих мов до свого «природного» стану, з другого ж, — наявність істотних бар'єрів на шляху практичного втілення цих тенденцій. Унаслідок, по-перше, як відсутності в обставинах попередньої тривалої бездержавності обох націй нормальних умов для природного розвитку їхніх літературних мов, відсутності в історії обох народів певних більш-менш тривалих періодів («золотого віку»), протягом яких їхні вже сформовані літературні мови мали б можливості повнокровного функціонування і на які, отже, можна було б орієнтуватися у виправленні пізніших деформацій, так і теперішньої недостатньо потужної для української мови і явно слабкої для білоруської мови соціальної бази функціонування їхніх літературних мов через тривалу експансію з боку комунікативно значно потужнішої російської мови, а по-друге, наявності різних варіантів літературних мов (один з яких — «офіційний» — сприймається як «ближчий» до російської мови, а другий — наявний і дотепер у практиці сучасних західних діаспор обох народів — як «дальший» від неї), у різних колах суспільств обох країн, у тому числі й серед фахівців-філологів, сформувалося різне бачення образів цих «справжніх» як української, так і білоруської літературних мов, що спричиняє, відповідно, й певне напруження в мовних соціумах. Адже йдеться про такі досить кардинальні в культурній історії кожного народу фактори, як:

а) зміни нормативних основ уже структурно сформованих і функціонально більш чи менш усталених літературних мов, а не пошуки їхніх оптимальних варіантів при самому їхньому формуванні;

б) досить радикальні зміни, що стосуються звукового образу, граматичної будови та лексичного складу літературних мов, а не тільки реформування їхніх суто правописних засад, причому зміни з тим чи іншим зміщенням у напрямі від одного з варіантів національних літературних мов до іншого і від однієї діалектної основи до іншої (у бік західних діалектних масивів цих мов — південно-західних українських і північно-західних білоруських ¹⁵⁶) і, отже, з певним порушенням наступності, континуальності мовно-культурних традицій в історії обох народів;

в) питання про суспільні кола, що виступають як рушійні сили тенденцій до реформування чи, навпаки, збереження чинних («офіційних») нормативних засад літературної мови, оскільки ці сили нерідко вбачаються з боку опонентів зовні, за межами цих країн, або ж у певних верствах усередині їх, але із симпатіями, спрямованими за їхні межі (так, прибічники реформ можуть пояснювати їх небажання в опонентів російською мовно-культурною асимільованістю останніх і орієнтуванням їх на Росію; противники ж реформ часто вбачають їхні першопричини у впливі мовної практики й навіть цілеспрямованих зусиль певних кіл західної діаспори та в орієнтуванні на польську мову) ¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Пор., наприклад, щодо білоруської мови (щодо української мови див., зокрема, р. VII): «Більшість нормативних змін і переоцінок свідомо чи несвідомо ведуть до зміни діалектної бази сучасної білоруської літературної мови, оскільки об'єктивно означають зрушення від середньобілоруських мінсько-молодечненських говірок, які свого часу й лягли в основу нової білоруської літературно-письменної мови, в бік північно-західних» [Лукашанец 2006: 5; див. так само: Крывіцкі 1998: 62].

¹⁵⁷ Так, «протистояння тарашкевиці і наркомівки наприкінці XX ст. було показником політичної прихильності», коли критики тарашкевиці дорікали їй у схильності до впливів польської мови, тоді як критики наркомівки — у засиллі ознак російської мови [Калита 2010: 20].

Проблема розбіжності в підходах різних кіл мовного загалу обох народів до усвідомлення й визначення «справжньої» природи їхніх сучасних літературних мов символізувалася насамперед у протиставленні різних нормативно-правописних традицій в історії обох мов — з одного боку, «скрипниківки» (тобто УП 1928, за прізвиськом тодішнього наркома освіти УРСР М. Скрипника) і «тарашкевиці» (за прізвиськом відомого нормалізатора білоруської мови Б. Тарашкевича), які були офіційно скасовані в цих радянських республіках 1933 року, але лишилися поза межами СРСР до 1939 року в Західній Україні й Західній Білорусі й лишаються дотепер у мові сучасних західних діаспор обох народів, з другого ж, — чинних від 1933 року правописно-нормативних кодексів обох мов. Зі здобуттям державної незалежності обох народів ця проблема значно загострилася у зв'язку з усвідомленням переломності сучасного моменту в їхній історії.

Найзагальнішими передумовами соціолінгвістичного характеру для активізації цих тенденцій в обох літературних мовах стали (станом на кінець 80-х — початок 90-х років):

1) насамперед, звичайно, сама поява цих незалежних держав з їхніми назвами «національного» характеру, що не могло не стимулювати, по-перше, різкого посилення уваги суспільства до проблем своєї національної літературної мови, проголошеної до того ж державною, і, по-друге, більш чи менш широкого прилучання нових верств населення до користування «титультними» мовами держав;

2) з іншого боку, як уже відзначалося вище, досить вузька соціальна база функціонування обох літературних мов, відносно слабка закоріненість їх у мовному житті обох народів і практична невживаність їх у багатьох сферах суспільного життя (особливо це стосується, як було сказано, білоруської мови), що не тільки породжувало в певних національно активних суспільних колах обох народів прагнення досить рішуче коригувати літературні мови в бажаному напрямі, а й ніби полегшувало реалізацію того чи іншого вимріяного ідеалу (певною мірою так само, як, наприклад, у разі творення штучної мови);

3) урізноманітнення в обох цих пострадянських суспільствах форм суспільно-політичного життя та економічної діяльності (з виникненням недержавних форм власності), що стало основою для формування відповідних соціальної та культурно-мовної баз відзначених тенденцій у їхньому особливо повному вияві. Це насамперед:

а) мовне середовище суспільних кіл з українською / білоруською як політичною, так і не меншою мірою національно культурно-мовною орієнтаціями і мовна діяльність відповідних громадських та політичних організацій. з іншого ж боку, особливо неприхильне ставлення до активізації відзначених мовних тенденцій виявляли протягом описуваного періоду, зокрема, ліві політичні кола [див., наприклад, щодо білоруської мовної ситуації: Запрудські 2008б: 308, 314–315 (щодо української ситуації див. вище п. 6.2.2)] з їхньою традиційною орієнтацією на Росію й, відповідно, на російську мову спілкування;

б) мовна діяльність ефірних і друкованих ЗМІ, книговидавництва і т. ін. недержавної форми власності;

в) мовна практика осіб, «новонавернених» до постійного або ситуативного користування цими літературними мовами, але з рідними для них (базовими) українським / білоруським позалітературними ідіомами або ж російською мовою (кількість таких осіб помітно збільшилася / збільшується в Україні й значно менше в Білорусі). Так, дослідники білоруської мовної ситуації новітньої доби відзначають таку відмінність між «традиційними» і «новими» користувачами білоруської літературної мови: «<...> порівняно з людьми, для яких білоруська мова є першою, особи з непершою білоруською мовою частіше орієнтуються на варіант білоруської літературної мови, наближений до граматики Б. Тарашкевича <...> Оскільки тарашкевиця є своєрідним “інноваційним” варіантом, то можна припустити, що люди з непершою білоруською мовою так само будуть лояльніше ставитися до інновацій останнього часу взагалі порівняно з особами, для яких білоруська мова є першою засвоєною» [див.: Запрудські 2008б: 317 (з посиланням також на висновки в цьому плані О. Лукашанця)];

4) активізація впливів мовної ідеології та мовної практики західних діаспор обох народів (щодо української мовної ситуації докладніше див. вище в п. 6, а також у р. V п. 5) — впливів, значно помітніших у цих мовах на загальнослов'янському фоні, та орієнтування на мовні практики часів українізації та білорусизації 20 — початку 30-х років і літературні варіанти цих мов, які існували в Західній Україні й Західній Білорусі до 1939 року, — ідіоми, що характеризуються, по-перше, значно меншою представленістю в них запозичень з російської мови, але наявністю багатьох полонізмів і германізмів, відсутніх в останній, а по-друге, більшою представленістю елементів західних діалектних масивів цих мов (так що в цих мовах явище «вестернізації», про яке говорять дослідники всіх слов'янських мов і ширше — мов народів постсоціалістичних країн у межах описуваного періоду, маючи на увазі культурно-мовну глобалізацію: див. р. IV, можна розуміти ще й у такому плані). Так само, як і в сучасній українській мовній ситуації, у білоруській мові цей вплив охопив практично всі аспекти корпусу літературної мови — різні мовні рівні та правопис [див., зокрема: Сямешка 1995: 27; Выгонная 1998: 140–147; Кіклевіч, Пацехіна 2000; Арцямёнак 2001; Лукашанец 2003; Bieder 2003]. Дуже часто це спільні з українською мовою новітнього періоду явища — наприклад, у лексиці: *амбасадар*, *кайданкі* «наручники», *пігулка* та багато ін., у словотворенні: *таксоўка*, *міліцыянт*, у відносних прикметниках: *нармалёвы*, *прэстыжовы*, *спартовы*, *цэнтралёвы* і под. — замість *нормальны* і под.;

5) підведення ідеологічних основ під дискусії щодо нормативних засад обох літературних мов та політичне використання цих проблем. Мається на увазі, звичайно, полеміка не між прихильниками проукраїнської / пробілоруської — проросійської орієнтацій у поглядах на дальший розвиток мовних ситуацій у цих країнах, а в середовищах самих «україністів» і «білорусистів»: з протиставленням «патріотичної» і «непатріотичної» позицій, зі звинувачуванням опонентів у прагненнях до «русифікації» / «полонізації» або «діаспоризації», з використанням таких «мовних» аргументів у політичній полеміці (див. щодо української мовної ситуації в цьому плані п. 6.2.2);

6) як один з наслідків впливу попереднього фактора — досить широка участь нефахівців (не мовознавців і взагалі не філологів) і просто аматорів не тільки в обговорюванні різних аспектів нормативних засад обох цих мов, а й у практичній діяльності в сферах українського та білоруського мовознавства — насамперед, зрозуміло, в термінології (з увагою не тільки до специфічних проблем власне національних терміносистем, що цілком природно, а й часто не меншою мірою до вироблення певних своїх власних нормативних мовних принципів: див. вище п. 5.2.2), але також у загальномовній практичній лексикографії¹⁵⁸, у створенні різного роду посібників з питань культури та чистоти літературного слововжитку. Це, з одного боку, свідчить як про усвідомлення ними надзвичайної важливості такої місії в умовах нового періоду історії своїх народів та їхніх мов, так і про переконаність їх у своїх можливостях зробити внесок у цю справу, але, з іншого боку, є також виявом недовіри до професійних «філологів» — не тільки до їхніх власне фахових якостей, але й до міри їхньої відданості рідній мові (в Україні це можна також пояснити й комерціалізацією практичної лексикографії, тобто чинниками фінансового плану).

Найзагальнішими ж власне мовними наслідками посилення уваги суспільств в обох країнах до стану своїх літературних мов та розгортання тенденцій до пошуків їхніх «бажаніших» варіантів (з реалізацією в мовній практиці вже багатьох із цих явищ) стали:

¹⁵⁸ Це, зокрема, створення досить великих загальномовних (не термінологічних) словників обох цих мов (див: НТСУМ 1998; УТС; Піскуноў 2012). Причому найбільші за обсягом своїх реєстрів однотомні тлумачні словники (у Ф. Піскунова — бл. 223 тис. слів; в УТС — не зовсім конкретно: близько 250 тис. слів і словосполучень) створені станом на сьогодні саме не філологами — з широким залученням лексики обмеженого вжитку і з обмеженим використанням регулятивних стилістичних позначок на зразок «розмовне», «діалектне», «застаріле».

а) з одного боку, більш чи менш помітне очищення (ще частіше — прагнення до цього у вигляді численних і різноманітних пропозицій, рекомендацій, тобто «на папері») структур обох літературних мов на різних їхніх рівнях від тих чи інших наслідків впливів з боку російської мови, що розцінюються як не властиві цим мовам (у білоруській мові це відбувалося в основному протягом 1990-х — перших років ХХ століття), і посилення їхньої національної специфіки (утім, звичайно, з неминучим при цьому суб'єктивізмом в оцінюванні мовних фактів);

б) з другого ж боку, не менш очевидне зростання комунікативно недоцільної варіантності мовних одиниць та мовних явищ і просто різке порушення попереднього стану унормованості цих мов, включаючи правописно-писемну практику, коли реформатори не просто примиряються з множенням варіантів у мовній практиці, а й прямо закликають до цього, оскільки, на їхнє переконання, кодифікаційна стабілізація відповідної літературної мови ще не на часі (див. вище п. 4.1), аж до співіснування двох правописів однієї мови (як писав, наприклад, Г. Цихун щодо білоруської мови, 1993 рік: «Треба змиритися зі співіснуванням двох правописних норм» [цит. за: Кіклевич, Пацехіна 2000: 94]), виступають проти застосування тих чи інших регулятивних стилістичних ремарок у словниках літературних мов;

в) посилення й до того досить елітарного характеру української і білоруської літературних мов (на тлі, зокрема, сусідніх російської й польської мов) з поглибленням розриву між живою літературно-розмовною практикою, тобто звичайним узусом спілкування переважної більшості користувачів цих літературних мов, і тим або, точніше, тими ідіомами, що їх розцінюють у відповідних колах мовного соціуму як «справжні», в усякому разі «більш українські / білоруські», — як наслідок орієнтування на інші варіанти цих літературних мов і взагалі на інші мовні практики в межах цих національних мов, творення в межах певних мовних осередків своїх «власних» норм літературної мови і взагалі прагнень до ніби перманентного «оновлювання» «офіційних» літературних мов¹⁵⁹. Ось, наприклад, досить різка критика таких тенденцій у розвитку білоруської мовної ситуації 90-х років: «Інтелектуально-освітня слабкість, недорослість відродженського руху яскраво виявилася в нереалістичному підході національної опозиції до мовних проблем. Замість того, щоб вітати й підтримувати всіх, хто спробує говорити по-білоруському, романтики зажадали повернутися до тарашкевиці, до лексичних і морфологічних регіоналізмів. У цьому ж річисти — надмірні публічні докори щодо нечистоти мови та несправжньої білоруськості <...>, спроби реанімації архаїзмів, естетизм і мовні експерименти в білоруських радіогодинах. Коли по <...> радіо <...> чути, з яким натиском журналістка вимовляє *кляса*, *клуб*, *газета* або *на руках*, у *гарадах*, то не віриться, що хтось <...> дбає про дієвість білоруських радіогодин. Бо замість впливу на слухачів має місце виклик більшості білорусів, які ніколи раніше не чули подібної

¹⁵⁹ Див. щодо білоруської літературної мови новітнього періоду з констатацією її розвитку в напрямі елітарності, що було особливо помітно в 1990-ті — на початку 2000-х рр. (ще показовіше тоді, ніж для української мовної ситуації): [Mieczkowska 2012; Мячкоўская 2008: 184, 233; Лукашанец 1998: 188–189 (відзначаючи наявність тенденцій до «аристократизації» білоруської літературної мови й навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на думку дослідника, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого — інтелектуального, елітарного — стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти); Запрудскі 2009: 197; Кіклевич, Пацехіна 2000: 94]. Пор. навіть такий достатньо категоричний висновок у цьому плані, що причина нинішнього проблемного становища білоруської мови — не в міфічному статусі «мужицької мови», а, навпроти, в елітарності літературної мови (Ж. Н. Короткая, Білорусь: з її доповіді «Ученість як фактор формування інтелектуальної меншості і ґрунтівна елітаризація в літературно-історичному дискурсі Білорусі», виголошеної на конференції у Віденському університеті «Більшості — меншості: мовно-культурні ідентичності Славії»; див. звіт про цю конференцію: С. В. Голяк. — *Лужнослоненски филолог*, 2015, кн. 71, св. 1–2, с. 89–95). З іншого ж боку, проте, висловлюються заперечення щодо трактування цих явищ саме як «елітаризації» білоруської літературної мови [Bieder 2003b: 370].

вимови. Усе це нагадує *клуб* аматорів особливої поезії, схильних до епатажу тих „профанів”, які не здатні захопитися *клубними* знахідками». І звідси — висновок, що «надії на впровадження літературної мови в сферу щоденного побутового спілкування слід визнати комунікативно необґрунтованими» [Мячкоўская 2008: 47–48]. І хоча, з іншого боку, відзначають, що вже «виросло нове покоління молодих людей, які вважають білоруську мову елітарною, а себе — білоруською елітою» [Важнік 2012: 279], це зауваження стосується, звичайно, лише кількісно дуже невеликої частини білоруського суспільства (наведені спостереження були зроблені на матеріалах функціонування білоруської мови в соціальних мережах інтернету).

Але — як наслідок різної повноти соціального функціонування обох цих літературних мов і різного спрямування державної мовної політики в уже незалежних Україні й Білорусі, а також загалом однакової мовної ситуації в різних регіонах Білорусі в плані співвідношення у функціонуванні білоруської і російської літературних мов з обмеженим використанням першої і домінантним становищем другої з них (без поділу в цьому плані за історичними регіонами, як в Україні, — на «Східну» і «Західну» частини) — в реалізації відзначених процесів у цих двох країнах виявляються також дуже істотні відмінності. Насамперед:

1) у загальному ставленні різних кіл білоруського суспільства до ідеї необхідності глибокого оновлення білоруської літературної мови амплітуда коливань щодо бачення такої глибини була значно різкішою, ніж у відповідних колах українського суспільства.

З одного боку (насамперед, очевидно, як наслідок вузької соціальної бази функціонування «офіційної» білоруської літературної мови), поширення засад «альтернативного» варіанта білоруської літературної мови спочатку стало відбуватися значно повніше, ніж поширення в УЛМ новітнього періоду мовної практики періоду українізації 20-х років / дорадянського західноукраїнського варіанта / мовної практики західної діаспори (і це притому, що в Україні, по-перше, впливи з боку діаспори виявлялися помітніше, оскільки сама українська діаспора є потужнішою в національному культурно-мовному плані, а по-друге, аналогічний вплив відбувається також з боку одного з регіонів у межах самої країни — Галичини: див. р. V п. 5). «Тарашкевиця» (у її розширеному трактуванні) поверталася в мовному середовищі її прибічників у своєму досить повному вияві, причому навіть як мова діяльності деяких радіостанцій (у тому числі білоруської редакції американського радіо «Свобода»); білоруські мовознавці відзначали, що в країні фактично почали співіснувати два варіанти білоруської літературної мови¹⁶⁰; у сфері власних назв помітно ширше, ніж в українській мовній ситуації (див. р. X пп. 7.1.1.2), стали вживатися (у тому числі у відповідних ЗМІ) «справжні білоруські» варіанти особових імен — «народні» імена на зразок *Валер* (на відміну від «офіційної» форми *Валерый*), *Гнат* (замість *Игнацій*), *Зьміцер* (замість *Дзмітрый*), *Уладзімер* (замість *Уладзімір*), імена із зовнішніми ознаками «недорослості» або «пестливості»: *Валерка Булкась* (головний редактор «Архе»), *пэстка Люба Тарасюк*; варіанти топонімів: *Менск, Берасьце, Горадня* та ін. — замість відповідно *Мінск, Брест, Гродна* [див., наприклад: Мячкоўская 2008: 113–117; пор., з іншого боку, критичне ставлення до таких явищ у білоруській топонімії, наприклад: Жураўскі 2000]. В УЛМ же, по-перше, такі тенденції простежуються — причому аж дотепер, хоча вже також з помітним ослабленням (див. п. 5.2.1.5), — у різних

¹⁶⁰ Пор., наприклад, висновок тодішнього директора Інституту мовознавства імені Якуба Коласа АН Білорусі про те, що наявність двох варіантів літературної мови, яка усталилася тепер, є найнебезпечнішою для самого існування білоруської літературної мови [Падлужны 1997б: 4–5; див. також: Кіклевіч, Пацехіна 2000: 94; Лукашанец 2009: 71; Лукашанец 2015: 8, 10]. Дехто з відомих білоруських мовознавців висловлював готовність примиритися зі співіснуванням двох правописних норм білоруської мови (див. вище). Реагуючи на активне поширення «тарашкевиці» з кінця 80-х років, багато хто в білоруському суспільстві вважав, що вона перемаже в цій конкуренції [див. про це, наприклад: Коряков 2002: 113].

альтернативних проєктах і в мовній практиці різних друкованих та ефірних ЗМІ, книговидавництва непослідовно й далеко не повністю (однак, на відміну від білоруської ситуації, також у діяльності деяких недержавних телеканалів), а по-друге, у конкуренції до «офіційної» УЛМ виступає не якась єдина альтернатива, а різні, змішані й навіть з наявністю мовної «самодіяльності», тобто нормативно-мовна розбалансованість виявляється не в такій яскравій, але в складнішій, запутанішій формі. В усякому разі говорити про наявність двох варіантів УЛМ у межах України навіть у 90-х роках не було підстав.

Однак, з другого боку, дещо пізніше, вже на межі ХХ–ХХІ ст., у стратегії ставлення різних кіл білоруського суспільства до проблеми доцільності культивування альтернативного варіанта білоруської літературної мови відбулися очевидні зміни — як за ініціативами «знизу» з боку самих прихильників зміцнення її соціальних позицій, так і, навпаки, у загальному контексті нової державної ідеології та, конкретніше, зусиллями «офіційного» мовознавства, які — кожне по-своєму й ґрунтуючись на різних вихідних позиціях — стали впливати на звуження сфери його функціонування. По-перше, у зв'язку із загрозою фактичного витіснення білоруської літературної мови із суспільного життя країни в середовищі прихильників зміцнення її становища стало, очевидно, наростати переконання в необхідності пом'якшити гостроту обговорення різних питань нормативних засад літературної мови, обох варіантів її правопису, схильність до розуміння того, що недоцільно абсолютизувати пуристичне ставлення до мови ¹⁶¹ (щодо відповідного аспекту сучасної мовної ситуації в Україні подібний висновок, очевидно, робити ще зарано). По-друге, після прийняття в Білорусі нового закону про мови 1998 року, а особливо після затвердження на найвищому офіційному рівні нового правопису білоруської мови всі суб'єкти публічної мовної діяльності в країні стали змушені відповідним чином коригувати свою мовно-редакційну політику (див. нижче).

«Тарашкевиця» лишається в діяльності різних білоруських культурних осередків за кордоном — у діаспорі, у мовленні білоруської редакції американського Радіо «Свобода». В інтернеті функціонують дві білоруськомовні «Вікіпедії» — на основі офіційного білоруського правопису і на основі «класичного правопису», тобто «тарашкевиці» (користувачами останньої є здебільшого представники білоруської діаспори).

Хоча, звичайно, в Україні у межах описуваного періоду також відчувався взаємозв'язок між черговим загостренням мовної ситуації не на користь повнокровного функціонування в суспільстві української мови і ступенем активності мовних реформаторів, що було особливо помітно у спробах реформування українського правопису. У хронології висувань таких ініціатив, спрямованих з боку відповідних національно активних кіл до урядових інстанцій із закликами до створення чергової правописної комісії при уряді країни, можна простежити певну закономірність (див. р. ХІ п. 1.5): це відбувалося на самому початку доби незалежності після проголошення української мови державною мовою країни, потім на початку 2000-х років, коли прем'єр-міністром країни був В. Ющенко, а віцепрем'єр-міністром з питань гуманітарної політики М. Жулинський з їхніми, як вважалося, проукраїнськими не тільки загальнополітичною, а й культурно-мовною позиціями, і після приходу до влади в країні політичних сил на хвилі «Революції гідності» 2014 року, наслідком чого стало створення комісії для готування майбутнього УП 2019. У період же перебування при владі ПРУ і президентства В. Януковича (2010 — початок

¹⁶¹ Див., зокрема, щодо бачення нової стратегії розвитку білоруської мови в діяльності Товариства білоруської мови [Запрудські 2002]. Коментуючи проведення в Мінську в січні 2001 року чергового засідання редколегії газети «Наша ніва» з приводу «упорядкування тарашкевиці», С. Запрудський зауважує: «Здобувши собі певний символічний (і, очевидно, не тільки) капітал у справі боротьби за “справжній” білоруський правопис, деякі сучасні реформатори білоруської мови, здається, хотіли б “говорити не перестаючи” про правописну реформу ще тисячу років. Однак ми живемо вже в ХХІ столітті, і перед білоруською мовою стоять набагато важливіші завдання, ніж зміни однієї умовної орфограми на іншу» [Запрудські 2003: 345].

2014 рр.), тобто із запровадженням курсу державної мовної політики в Україні, спрямованого на введення загальнодержавної українсько-російської двомовності (що, звичайно, неминуче мало б призвести до звуження соціальних позицій української мови), у відповідних колах українського суспільства, які стоять на позиціях забезпечення реального функціонування української мови в країні, проблема радикального реформування правопису була вже тією чи іншою мірою відсунута на другий план порівняно з обстоюванням української мови як єдиної державної;

2) протистояння між прихильниками і опонентами запровадження альтернативного варіанта літературної мови в Білорусі було значно більш політизованим, ніж це було і є в Україні: користування «тарашкевицею» звичайно розглядали як вияв прямої опозиційності відповідних осіб, організацій і суспільних кіл щодо державної влади [див., наприклад: Запрудскі 1998: 17–18; Мячкоўская 2008: 112, 146, 233; Скопненко 2000: 69; Норман 2009: 83; Кіклевіч, Пацехіна 2000: 96], тоді як в Україні частіше не вбачають такої прямої залежності між використанням певними особами або колами варіантом літературної мови і їхньою політичною позицією або, точніше, дедалі менше надають цьому принципового значення (див. вище п. 5.2.1.3). Ось, наприклад, зразки іронічного використання елементів білоруського мовлення, у тому числі й за нормами «тарашкевиці», в публічних російськомовних виступах президента Білорусі О. Лукашенка ¹⁶²: «В начале 90-ых годов реальную власть в стране стала прибирать к рукам агрессивная кучка национал-радикалов <...> Под крики *аб заняпадзе беларускай мовы* они начали разрушать сложившийся, нормативный, единый литературный язык. Стали растаскивать его по регионам, по местечковым диалектам, засорять полонизмами и неграмотными переводами: кальками из других неславянских языков. Вместо живого народного языка, который энергично развивался почти целое столетие в Белорусской Советской Социалистической Республике, стали возвращать забытые исторические варианты <...> К счастью, в обществе победили здоровые силы, которые сумели противостоять разрушительным процессам <...> Мы сберегли от разрушения единый литературный белорусский язык» (газета «Советская Белоруссия», 3.02.2001); «Сплошь и рядом — демагогия о демократии, плюрализме мнений, свободе молодого духа. Пока ты учишься, студент, гуляй, веселись, митингуй, “*шукай шлях у Эўропу*”. Ничего, что твоей стране трудно, — всё пройдёт, власть изменится, счастье само тебя найдёт. Подобные рассуждения, как ржавчина, разъедают студенческую среду» (Советская Белоруссия, 28.03.2003) [цит. за: Woolhiser 2007: 377–378 (дослідник зауважує при цьому, що, хоча подібні дискусії щодо двох варіантів літературної мови тривають і в сучасній Україні, це питання там не є таким гостро політизованим, як у Білорусі: с. 398)]. (Утім, слід відзначити також той факт, що в Білорусі періоду президентства О. Лукашенка до категорії «опозиціонерів» ніби автоматично стали зараховувати взагалі тих, хто принципово й постійно користується білоруською літературною мовою — у будь-якому з її варіантів [Запрудскі 2002а: 111], що нагадує вже радянські часи як у БРСР, так і в УРСР; носії ж «народної» мови — як білоруської, так і української — такої підозри, зрозуміло, не викликали);

3) оскільки користування «альтернативним» варіантом білоруської літературної мови (як, очевидно, і взагалі прагнення до якоїсь «інакшості», до тієї чи іншої «самодіяльності») розглядається в країні з уже знову зміцнілою авторитарною атмосферою як вияв політичної опозиційності, в Білорусі на державному рівні стали вживати досить рішучих заходів щодо протидії відхиленням від офіційно чинного варіанта літературної мови, усталеного після 1933 року [див., наприклад: Запрудскі 1998: 18; Мечковская 2013;

¹⁶² Пор. також з приводу цього, наприклад: «Де ще є держава, щоб її президент зовсім не користувався рідною мовою, а коли й говорив нею декілька слів, так тільки в глузливому тоні, щоб передражнити “націоналістів”» (Р. Гарэцкі, акадэмік НАН Беларусі. Не дамо загінуць мове роднай [див.: Аняменне 2010: 315]).

Калита 2020: 20–21, 41]: це прийняття нового «Закону про мови в Республіці Білорусь» 1998 року з його, зокрема, такою статтею: «У засобах масової інформації не допускається спотворення загальноприйнятих норм використовуваної мови» (стаття 27) і відповідні попередження з боку органів державної влади та судових органів на адресу деяких недержавних видань, що змушені були внаслідок цього відкоригувати свою мовно-редакційну політику, виступи президента країни на теми норм білоруської літературної мови (див. вище), прийняття 2008 року нового правопису (він набрав чинності з 1 вересня 2010 року), у законі про який — «Про правила білоруської орфографії і пунктуації» 2008 року — міститься категоричний припис: усі, хто спілкується білоруською літературною мовою на території Республіки Білорусь, «повинні керуватися Правилами <...>, затвердженими цим законом, у всіх сферах і випадках використання писемної білоруської мови» [див.: *Правілы беларускай арфаграфіі... 2008: 5*]. Як наслідок цього, відступи від офіційно затвердженого варіанта білоруської літературної мови вже перестали бути певним системним явищем у межах країни й тим більше програмовою мовною політикою відповідних суспільних кіл, варіантність мовних норм значною мірою усунуто. (Щодо відсутності прямої залежності між опозиційністю в Україні і прагненням користуватися тим чи іншим «альтернативним» варіантом УЛМ див. вище в п. 5.2.1.3);

г) нарешті, серед тих слов'янських мов, на які став орієнтуватися новітній процес білоруського мовного «відродження» в його відмежовуванні від російської мови, виступає, крім польської, також українська мова (хоча й меншою мірою) [див.: Bieder 1996; Падлужны 1998: 31; Мечковская 2003а: 132–135; Жураўскі 1993: 14, 31; Дынаміка літаратурнай нормы... 2015: 347], і, таким чином, цей процес тут є дещо ширшим від рамок «вестернізації».

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* / Ред. В. Радчук. Київ: Київський університет, 2002а. С. 144–150.
- Ажнюк Б. Мовна політика і єдність нації. *IV Міжнародний конгрес українців* (Одеса, 1999): *Доповіді та повідомлення* : *Мовознавство* / Відп. ред. В. Німчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2002б. С. 202–207.
- Ажнюк Б. Екологія мови в Україні: мовна динаміка і пошуки балансу. *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 7–18.
- Ажнюк Л. В. Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів. *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 38–46.
- Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця. *Сучасність*. 1995. Ч. 7–8. С. 147–152.
- Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994.
- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Либідь, 1991.
- Аняменне: з хроніки зніщення беларуской мовы / Рэд. М. Скобла. Вільня: Таварыства беларуской мовы імя Ф. Скарыны, 2000.
- Арцяме́нак Г. Беларуска-польскае лексычнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы* / Рэд. Г. Цыхун. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. С. 145–149.
- Багдасаров А. Р. Социально-политические аспекты функционирования лексической системы современного хорватского языка (90-е годы XX века). *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 51–57.
- Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 41–47.
- Баскаков А. Н. Некоторые общие тенденции национально-языкового развития тюркоязычных народов в Российской Федерации. *Язык и общество на пороге нового тысячелетия: Итоги и перспективы* : Тез. докл. Москва, 2001. С. 10–12.
- Белей Л. Українська богословська термінологія: шляхи розвитку. *Сучасність*. 1999. Ч. 12. С. 87–90.
- Береза Т. Гарна мова — одним словом: словник вишуканої української мови. Львів: Апріорі, 2015.
- Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова — не калька : Патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!». Львів: Апріорі, 2014.

- Библюк Н., Рожанківський Р. Про сучасний стан української термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2000, № 402: *Проблеми української термінології*. С. 13–19.
- Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні. *Мовознавство*. 2000а. № 4–5. С. 44–51.
- Біланюк Л. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні. *Державність української мови і мовний досвід світу* (Матеріали міжнародної конференції). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2000б. С. 131–138.
- Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба. *І. К. Білодід. Вибрані праці в трьох томах*. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 1. С. 204–229.
- Біляев О. М., Вашуленко В. М., Плахотнюк В. М. Концепція мовної освіти в Україні. *Рідна школа*. 1994. № 9. С. 71–74.
- Боярова Л., Радченко О. Мовна норма і варіантність у термінології. *Матеріали П'ятого конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 124–129.
- Брборић Б. Предисторія і соціолінгвістички аспекти. *Српски jezik* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. M. Radovanović. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996. С. 17–35.
- Брборић В. Современные орфографические тенденции сербско-хорватского языка начала XXI века. *XV Міжнародны з'езд славістаў* (Мінск, 2013 г.): *Тэзісы дакладаў: У 2 т. Т. 1. Мовазнаўства* / Рэдкал. А. А. Лукашанец (гал. ред.) і інш. Мінск: Беларуская навука, 2013. С. 166.
- Брозвич Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод. *Вопросы языкознания*. 1967. № 1. С. 3–33.
- Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? Москва: Наука, 1977.
- Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ: Радянська школа, 1955.
- Булик-Верхола С. З., Наконечна Г. В., Теглівець Ю. В. Основи термінознавства. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016.
- Български език [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Dimitrova. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Важнік С. Нэцікет па-беларуску: ветлівыя звароты ў беларускім Сечіве. *Новая слова ў мовазнаўстве: Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Новая слова ў беларусістыцы»* (2010 г.) / Рэд. С. М. Запрудскі, Г. А. Цыхун. Мінск: Четыре четверти, 2012. С. 279–288.
- Вакуленко М. Про переклад та запозичення чужомовних слів. *Вісник Національної академії наук України*, 1995. № 11–12. С. 78–81.
- Вакуленко М. До концепції українського правопису. *Проблеми української науково-технічної термінології*: Тези доп. Львів, 1996. С. 26–27.
- Вакуленко М. О. Правило «дев'ятки» в контексті слов'янських і неслов'янських паралелей української мови. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ, 2009. Вип. 10. С. 21–27.
- Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015.
- Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Зредагував С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 7–258.
- Васильєва Л. П. Соціолінгвістика в південнослов'янських країнах. *Мовознавство*. 2016. № 6. С. 37–47.
- Васильєва Л. Мовна ситуація в Хорватії на тлі мовної політики в країні (XX – початок XXI ст.). *Мова і суспільство*. Львів, 2018. Вип. 9. С. 33–45.
- Васютинський В. Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і долученням. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* / Ред. В. Радчук. Київ: Київський університет, 2002. С. 74–80.
- Венедикта, схм. (Щурат-Глуха). *Хрищення чи хрищення? Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 1997. С. 172–173.
- Венцовський А. Держава безмовна — мова бездержавна. *Літературна Україна* (газета), 18.06.2009; *Літературна Україна*, 25.06.2009; *Літературна Україна*, 2.07.2009; *Літературна Україна*, 9.07.2009; *Літературна Україна*, 2.08.2009.
- Вихованець І. Принципи категорійної граматики української мови. *Третій Міжнародний конгрес українців: Мовознавство* / Відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко. Харків: Око, 1996. С. 177–181.
- Вихованець І. Ненаукові пристрасі навколо українського правопису. *Українська мова*. 2004а. № 2. С. 3–25.
- Вихованець І. Передмова. *І. Вихованець, К. Городенська. Теоретична морфологія української мови: Академічна граMATика української мови* / За ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004б. С. 6.

- Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005а. № 4. С. 3–7.
- Вихованець І. Студії про частини мови: термінологічний аспект. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2005б. Вип. VI. С. 3–7.
- Вихованець І. Бережімо рідну мову — найдорожчий скарб! Бережімо Україну. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах*. 2009. №. С. 4–14.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004.
- Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О. Про новий тлумачний словник української мови. *Четвертий Міжнародний конгрес україністів* (1999): *Мовознавство* / Відп. ред. В. Німчук. Київ: Пульсари, 2002. С. 17–21.
- Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Київ: К.І.С., 2004.
- Вознюк Г. Відновлення мовної автентичності як актуальна проблема сучасного українського термінознавства. *Українська термінологія і сучасність* : Тез. доп. Київ, 1996. С. 63.
- Войтович В. М. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002.
- Волощак М. Неправильно — правильно: Довідник з українського слововживання (за матеріалами засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2000.
- Выгонная Л. Ц. Беларускае літаратурнае вымаўленне. *Беларуская мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. A. Lukašaneč, M. Prigodzič, L. Sjameška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 105–147.
- Выхованец И. Р., Карпиловская Е. А., Клименко Н. Ф. Изучаем украинский язык : Расширенный курс. Самоучитель. Київ: Либідь, 1993.
- Гайсенюк О., Скаб М. Милозвучність української мови на тлі інших слов'янських мов. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. 2012. Вип. 56. С. 48–55.
- Ганцов В. М. Проблеми нашої літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 69–72.
- Гентшель Г., Тараненко О. О., Целлер Я.-П. Мова і церква в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 22–55.
- Гінзбург М. Нормативним документам — нормальну термінологію. *Урок української*. 2006. № 3–4. С. 16–18.
- Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1929.
- Глобализация — этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. П. Нешищенко. Москва: Наука, 2006.
- Гнаткевич Ю. Унікаймо русизмів в українській мові : Короткий словник-антисуржик. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1992.
- Гнатюк Л. П. Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 86–96.
- Головатий С., президент Української правничої фундації. Українська правнича термінологія. Якою їй бути? *Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: Труднощі слововживання* / Уклад.: С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломашенко. Київ: Українська правнича фундація, 1994. С. 4–7.
- Голубець М. А. На захист рідної мови й культури мовлення. Львів: Манускрипт, 2011.
- Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие. *Вопросы стилистики*. Саратов, 1993. Вып. 25: *Проблемы культуры речи*. С. 9–19.
- Горбач О. Російсько-український «Словник ділової мови» Інституту української наукової мови ВУАН (1930) [післямова видавця у вигляді окремого додатка. — О. Т.]. М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич [Російсько-український] *Словник ділової мови* (Харків; Київ, 1930) / Фотопередрук з післясловом О. Горбача. Мюнхен, 1993. С. 1–6.
- Горбач О. Пуризм. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* / Гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Тт. 1–10, 1993–2000 (репринтне відтворення видання 1955–1984 років: видавництво «Молоде життя»). Т. 7, 1998. С. 2417.
- Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2014.
- Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ: Академія, 2004.
- Граматики сучасної української літературної мови: Морфологія / За ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінографія на етапі розбудови. *Українська наукова термінологія* : Зб. мат-лів наук.-практ. конф. Київ: Наукова думка, 2008. С. 5–16.

- Данеш Ф, Чмейркова С. Экология языка малого народа. *Язык — культура — этнос* / Отв. ред. Г. П. Нещименко. Москва: Наука, 1994. С. 27–39.
- Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази. Київ: Либідь, 2013.
- Дзюба І. Проблеми і перспективи культури в незалежній Україні. *Quo vadis, Україно?: Матеріали третьої сесії Міжнародної школи україністики* / Упоряд. І. Осташ. Одеса: Маяк, 1992. С. 54–73.
- Дзюба І. Старі страхи і нові загрози. *125 років Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2001.
- Дзюба І. Вимирання слова. *Урок української*. 2004. № 11–12. С. 2–5.
- Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія*. 2003. Т. 22, ч. 1. С. 16–22.
- Добровольський О., Хойнацький М. Який «гопчик» української термінології? *Урядовий кур'єр* (газета), 9.04.1996, с. 9.
- Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München: Verlag Otto Sagner, 1994.
- Динаміка літературної норми сучасної беларускої мови / Навук. рзд. В. П. Русак. Мінск: Беларуская навука, 2015.
- Ермоленко Св. Современный украинский язык: динамика литературной нормы. *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / Karl Gutschmidt (Hg.). Dresden: Thelem, 2002. С. 33–43.
- Ермоленко С. Я. Пуризм. *Українська мова : Енциклопедія* / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. С. 563–564.
- Ермоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.
- Ермоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма. *Літературна норма і мовна практика* / Відп. ред. С. Я. Ермоленко. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. С. 255–266.
- Ермоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови. *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej* / Red. S. Gajda. Opole, 1993. С. 199–204.
- Житецкий П. О переводах Евангелия на малорусский язык. *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. 1905. Т. 10, кн. 4. С. 1–65.
- Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991.
- Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мінск: Навука і тэхніка, 1993.
- Жураўскі А. І. Сталіца Рэспублікі Беларусь — Мінск. *Беларуская мова і мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка М. В. Бірылы*. Мінск: Аналітычны цэнтр НАН Беларусі, 2000. С. 45–67.
- Забужко О. Мова і влада. *О. Забужко. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х*. Київ: Факт, 1999. С. 99–124.
- Залеська-Онишкевич Л. М. Л. Наші сьогоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? *Про український правопис і проблеми мови*. Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. С. 12–21.
- Запрудскі С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі. Мінск: БДУ, 1998.
- Запрудскі С. Моўная палітыка ў Беларусі ў 1990-я гады. *Arche-Пачатак*. 2002а. 1(21). С. 98–112.
- Запрудскі С. Стратэгія развіцця беларускай мовы ў ХХ стагоддзі як спосаб палагодзіць моўны канфлікт у Рэспубліцы Беларусь. *Мовні конфлікты і гармонізація суспільства* / Відп. ред. В. Радчук. Київ: Київський університет, 2002б. С. 186–190.
- Запрудскі С. Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданняў мовазнаўчай спадчыны. *Беларускі гыстарычны агляд*. 2003. Т. 10, сш. 1–2. С. 319–352.
- Запрудскі С. М. Беларускі і чэшскі мовны пуризм: агульнае і спецыфічнае. *Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : XIV Міжнародны з'езд славістаў : Доклады беларускай дэлегацыі* / Атк. рзд. А. А. Лукашанец. Мінск: Права і эканоміка, 2008а. С. 65–78.
- Запрудскі С. Стаўленне да некаторых інавацый беларускай літаратурнай мовы (паводле дадзеных сацыялінгвістычнага апытання). *Studia Białorutenistyczne*. Lublin, 2008б. 2. С. 303–327.
- Запрудскі С. Некатарыя заўвагі аб вивучэнні «трасянки», або Вывклікі для беларускіх гуманітарных і сацыяльных навук. *Arche-Пачатак*. 2009. 11–12. С. 161–200.
- Зарицький М. Проблеми теорії і практики сучасного українського термінознавства. *Вісник Книжкової палати*. 1998. 1. С. 20–23.
- Зорівчак Р. Мова перекладної літератури (Сторінками «Всесвіту»). *Про український правопис і проблеми мови*. Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. С. 172–183.

- Зубков М. Сучасний політехнічний російсько-український словник-довідник. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*, 2008, № 620: *Проблеми української термінології*. С. 125–132.
- Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. R. 27. Seš. 3. С. 334–352.
- Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология. Ч. 2. Братислава: Словацкая академия наук, 1960.
- Калита И. В. Современная Беларусь: языки и национальная идентичность. *Ústí nad Labem: PF UJEP*, 2010.
- Караванський С. Секрети української мови. Київ: Кобза, 1994.
- Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001.
- Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилістика). Мюнхен; Ніжин, 1994.
- Кириченко Ф. Своєрідність мовної палітри телекомпанії ICTV: Спроба словника-довідника [машинопис]. Київ, 1996.
- Кияк Т. Українська термінологія як фактор державності української мови. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2000, № 402: *Проблеми української термінології*. С. 5–13.
- Кіклевіч А., Пацехіна А. Беларуская літаратурная норма: дынаміка і інавацыі (на матэрыялах сучаснага беларускага друку). *Slavia Orientalis*. 2000. Roczn. 49. No. 1. С. 93–105.
- Коваль А. П. Культура української мови. Київ: Наукова думка, 1964.
- Козир Є., Моргунюк В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2000, № 402: *Проблеми української термінології*. С. 50–54.
- Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянського словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. Київ: Рада, 2001.
- Козирський В., Шендеровський В. Самототожність назовництва українського. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2003. Вип. V. С. 50–54.
- Комова М. В. Українська термінографія (1948–2002): Бібліографічний покажчик. Львів: Ліга-Прес, 2003.
- Кондрашов Н. А. Пуризм — положительные и отрицательные моменты. *Русский язык: история и современность*. Москва, 1995. С. 3–11.
- Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 109–127.
- Космеда Т. Русский язык в современной Украине: статус и особенности функционирования с учетом диахронно-синхронного среза. *Studia Rossica Posnaniensia*. 2014. Zesz. 34. С. 125–133.
- Космеда Т. «Дух» літери, або Буква — першоелемент лінгвокультури. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020.
- Коць-Григорук Л. Післямова. Г. Голоскевич. *Правописний словник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. Вид. 12. С. 452–457.
- Кочан І. М. Українське термінознавство вчора, сьогодні, завтра. *Мовознавство*. 2017. № 6. С. 44–53.
- Кочерга О. Деякі міркування про шляхи і манівці розвитку української наукової термінології. *Сучасність*. 1994. Ч. 7–8. С. 173–182.
- Кочерга О., Непийвода Н. Про засади укладання двомовних перекладних термінологічних словників. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. Симоненко. Київ, 1997. С. 27–32.
- Кочерган М. П. Лексико-семантичні процеси в українській мові на сучасному етапі. *Ukrajnistika na prahu nového století a tisíciletí* / Red. J. Anderš. Olomouc, 2001. С. 19–23.
- Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. Київ: Академія, 2006.
- Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор). *Вопросы стилистики*. Вип. 26: *Язык и человек*. Саратов, 1996. С. 14–25.
- Круглов О. Деякі аспекти мовного планування в Україні. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 60–64.
- Крывіцкі А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі. *Беларуская мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. A. Lukašaneč, M. Prigodźić, L. Sjaemeška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 55–104.
- Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- Куземська Н. Проблеми культури української мови в проектах національних стандартів України. *Українська наукова термінологія: Збірник матеріалів конференції «Українська термінологія. Проблеми перекладу»*, № 2. Київ: Наукова думка, 2009. С. 27–47.
- Куляс П. П. Система — проти автоматизму суржику: редакторський погляд. Київ: ІВО АПН України. Кіровоград: Ярослав, 2009.

- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови, вид. третє. Київ: Книгоспілка, 1925.
- Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Видавництво АН УРСР. Т. 1, 1958; Т. 2, 1961.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Тт. 1, 2.
- Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013.
- Лукашанец А. А. Словаўтварэнне. *Беларуская мова* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. A. Lukašanec, M. Prigodźić, L. Sjańeška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 155–190.
- Лукашанец А. А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання. *Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнародны з'езд славістаў*. Мінск: Беларуская навука / Адк. рэд. А. А. Лукашанец, 2003а. С. 52–69.
- Лукашанец А. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003б. С. 137–151.
- Лукашанец А. А. Беларуская літаратурная мова (праблемы сучаснай нормы): Ад рэдактара. *Сучасны стан і дынаміка норм беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Права і эканоміка, 2006. С. 3–6.
- Лукашанец А. А. Современное состояние и тенденции развития славянских языков (белорусский язык). *Вестник Московского университета: Серия 9. Филология*. 2009. № 5. С. 65–75.
- Лукашанец А. А. Нацыянальная мова і годнасць асобы і нацыі (беларускія рэаліі). *Мовознавство*. 2015. № 6. С. 3–14.
- Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2002.
- Марван І. Мова в контексті завдань духовної екології (Еколінгвістика та її роль у відродженні пост-тоталітарного суспільства). *Другий Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 196–197.
- Маркова Е. М. Динамические аспекты лексических систем славянских языков в свете глобализационных процессов. *Славистика* / Гл. уред. П. Буњак. Београд: Славистичко друштво Србије, 2016. Део XX. С. 153–161.
- Масенко Л. Загублений скарб. *В. Підмогильний, С. Плужник. Російсько-український фразеологічний словник*. Київ: Кобза, 1993. С. 3–12.
- Масенко Л. Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство*. 1995. № 4–5. С. 39–45.
- Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Масенко Л. Український пуризм: міф чи реальність? *Дивослово*. 2009. № 7–8. С. 48–51.
- Масенко Л. Суржик: між мовою і языком. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011.
- Матвеева Л., Циганова Е. А. Ю. Кримський і Українська академія наук. *А. Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук: Вибране листування*. Київ: АТ «Обереги», 1997. С. 3–51.
- Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму). Харків: Радянська школа, 1932.
- Матвієв І. Г. Діалектна основа української літературної мови. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 26–36.
- Мацько Л. З якою лексику вступимо в ХХІ століття? *Урок української*. 2000. № 8. С. 14–18.
- Мацюк Р. Суржик для інтелігенції: довідник з історії новітнього поступу. Львів: Сполом, 2008.
- Медвідь О. Просторіччя як категорія мовознавства і перекладознавства. *Третій Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство* / Відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко. Харків: Око, 1996. С. 328–333.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолінгвістические очерки. München: Verlag Otto Sagner, 2003а.
- Мечковская Н. Б. Типы языковых ситуаций и нормативно-стилистических систем в социальной характеристологии славянских языков. *Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнародны з'езд славістаў*. Мінск: Беларуская навука / Адк. рэд. А. А. Лукашанец, 2003б. С. 105–128.
- Мечковская Н. Б. Языковое законодательство в Беларуси и Украине как документы времени: социальные детерминанты, правовые решения и лакуны, идеологический камуфляж. *Jazykové právo a slovanské jazyky* / H. Gladkova, K. Vačková (eds.). Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2013. С. 13–57.
- Митрополит Іларіон [Огієнко І.]. Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег: Наша культура, 1959 (1958).
- Мова «Нашай Нивы». 1906–1915. Варьянтнасьць. Сінанімія / Пад рэд. В. П. Лемцюговай. Мінск: Беларуская навука, 2005.

- Мовна ситуація в Україні та дискусії навколо українського правопису : Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана / Б. Ажнюк, Св. Єрмоленко, В. Русанівський, О. Тараненко, Л. Шевченко та ін. Київ: Kennan Institute, 2002.
- Мовчан П. Мова — явище космічне. Київ: Просвіта, 1994.
- Мовчун Л. Стереотипний образ української мови. *Дивослово*. 2004. № 2. С. 18–21.
- Мокиєнко В. М. Актуальные процессы в восточнославянских языках. *Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik II*. Greifswald, 1995. С. 91–107.
- Моргунюк В. Українська мова і український правопис: повновартісність українських фонем **і** та **и**. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2000, № 402: *Проблеми української термінології*. С. 41–45.
- Моргунюк В., Зубков М. Уживання українських дієприкметників і перекладання російських «причастий». *Проблеми української термінології : Збірник праць XIV міжнародної конференції «Проблеми української термінології Словесвіт 2016»*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 6–18.
- Мяккоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008.
- Наконечний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями. Львів: Піраміда, 2004.
- Науменко А. М. Мовно-культурна політика сучасної націоналістичної України. *А. М. Науменко. Зібрання творів. Т. 2. Мовознавство*. Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2015. С. 99–108.
- Наумовець А. Г. Імплементация англицизмів в українській мові. *Українська термінологія і сучасність / Відп. ред. Л. О. Симоненко*. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. 4. С. 19–20.
- Невекловский Г. Языковое состояние на территории распространения бывшего сербскохорватского языка. *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 39–50.
- Негребецький О. Адаптація чужомовних телепрограм українською (стилістичні аспекти). *Урок української*. 2000. № 5–6. С. 15–17.
- Негребецький О. «Дублювати українською варто лише найкраще». *Урок української*. 2007. № 4. С. 58–60.
- Непийвода Н. Сам собі редактор: Порадник з української мови. Київ: Українська книга, 1998.
- Нещименко Г. П. Этнический язык: Опыт функциональной дифференциации (на материале сопоставительного изучения славянских языков). München: Verlag Otto Sagner, 1999.
- Нещименко Г. П. Заимствования и их роль в этнической коммуникации: проблемы, споры. *Jazykovedný časopis*. 2003. Ročn. 54. Č. 1–2. С. 13–30.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис (проект найновішої редакції)*. Київ: Наукова думка, 1999. С. 242–333.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.ст. Київ, 2002а.
- Німчук В. Проект змін в українському правописі. *Мовознавство: Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців / Відп. ред. В. Німчук*. Київ: Пульсари, 2002б. С. 9–17.
- Норман Б. Ю. Прагматический аспект грамматики славянских языков. *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология*. 2009. № 5. С. 76–85.
- Огієнко І. Наша літературна мова... Вінніпег, 1959 (1958) — див.: Митрополит Іларіон [Огієнко І.]. Наша літературна мова... 1959 (1958).
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995 (перше видання 1949 р.).
- Одарченко П. Про культуру української мови. Київ: Смолоскип, 1997.
- Окара А. Типы социально-психологического позиционирования в коммуникативно-языковой ситуации современной Украины. *Психолингвистика*. Москва, 2001. № 1. С. 35–37.
- Опейда Й., Швайка О. Словесна оболонка суті (на шляху до унормування наукової термінології). *Вісник НАН України*. 1997. № 11–12. С. 37–42.
- Остапчук О. А. Украинский литературный язык в свете социолингвистической типологии славянских языков. *Славянское языкознание: XIV Международный съезд славистов : Доклады российской делегации / Отв. ред. А. М. Молдован, С. М. Толстая*. Москва: Индрик, 2013. С. 633–655.
- Островський В. І., Островська Г. Ф. А українською кажуть так... 2-ге вид., випр. і доп. Тернопіль: Терно-граф, 2013.
- Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк: Юго-Восток, 2004.
- Падлужны А. І. Мавазнаўчая праблематыка ў беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. *Весці АН Беларусі*. 1997а. № 2: *Серія гуманітарных навук*. С. 116–127.
- Падлужны А. І. Мова і грамадства. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997б.

- Падлужны А. І. Проблемы варьантності беларускай літаратурнай мовы. *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя* / Адка. рэд. М. Р. Прыгодзіч. Мінск: БДУ, 1998. С. 28–33.
- Панько Т. І. Індивідуальне й соціальне у виборенні українського інтелектуального мовлення. *Українська мова і література в школі*. 1992. № 1. С. 3–9.
- Передрієнко В. Іван Котляревський і староукраїнські мовні традиції. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 3–6.
- Перхач В. Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови. *Науково-технічне слово*. Львів, 1993. № 1. С. 85–96.
- Перхач В. Роздуми. Львів: Фенікс, 1995.
- Перхач В. [Вступ]. В. Перхач, Б. Кінаш. *Російсько-український науково-технічний словник*. Львів, 1997. С. 4–18.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.
- Півторак Г. П. [Рец. на кн.:] Л. П. Гнатюк. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ, 2010. Г. П. Півторак. *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*. Київ: Наукова думка, 2015. С. 469–478.
- Пілецький В. Мовна самобутність терміна. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 49–54.
- Плачинда С. П. Міфи і легенди давньої України. Київ: Спалах ЛТД, 1997.
- Плющ Л. Дві моделі культурної революції. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Краківські українознавчі зошити*. 1992–1993. Т. 1–2. С. 139–151.
- Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. Київ: Видавництво АН УРСР, 1954.
- Полюга Л. Деформоване висвітлення історії української літературної мови в часи радянського тоталітаризму. *Другий Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 36–41.
- Пономарів О. Культура слова : Мовнотилістичні поради. Київ: Либідь, 1999.
- Портнова Т. Селянин і цивілізація: взаємодія міської та сільської культур в українській думці другої половини XIX століття. *Київська старовина*. 2011. № 2. С. 47–54.
- Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск: Нацыянальны цэнтр прававай інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008.
- Пфандль Х. О силе и бессилии пуризма: Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков). *Вопросы языкознания*. 2003. № 6. С. 108–122.
- Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Відродження, 1997.
- Радчук В. Плекаємо укрлиш... Для кого? *Урок української*. 2003. № 8–9. С. 26–30.
- Реутська Є. М. Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. 2005. № 9. С. 62–67.
- Рибалко О. Пропозиції щодо вдосконалення «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 168–169.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... *Дивослово*. 2001а. № 3. С. 22–25.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... (закінчення). *Дивослово*. 2001б. № 4. С. 27–33.
- Рильський М. Про мову. *М. Рильський. Зібрання творів у двадцяти томах*. Київ: Наукова думка. Т. 12, 1986. С. 347–349.
- Рильський М. Українська поезія дожовтневої пори. *М. Рильський. Зібрання творів у двадцяти томах*. Київ: Наукова думка. Т. 12, 1986. С. 250–286.
- Рильський М. Словник і питання культури мови. *М. Рильський. Зібрання творів у двадцяти томах*. Київ: Наукова думка. Т. 16, 1987. С. 466–476.
- Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології — 10 років: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453: *Проблеми української термінології*. С. 3–9.
- Рицар Б., Рожанківський Р. Порівняльний аналіз термінів з нормативних документів і словників. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 31–39.

- Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунюк В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, 2002. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 170–175.
- Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / За ред. В. О. Васютинського. Київ, 2012.
- Русанівський В. М. Як по-російському: *Андрей Бульба чи Андрій Бульба, Ефрем Гуска чи Охрим Гуска? Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 99–103.
- Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх незяржаўных выданняў. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. С. 222–234.
- Седакова И. А. Распад «идеологических» языковых союзов: универсальное и специфическое. *Славянское языкознание: XIV Международный съезд славистов : Доклады российской делегации* / Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2008. С. 428–450.
- Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 49–66.
- Сербенська О., Волошак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Сербин Р., Харчун Я. «Шовкова» русифікація української діаспори. *Сучасність*. 1993. Ч. 8. С. 137–147.
- Симоненко Л. Українська термінологія кінця ХХ століття. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 1997. С. 10–14.
- Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова*, зб. 1 / За ред. О. Синявського. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931а. С. 7–51.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931б.
- Сиротинина О. Б. Русская речевая культура и ее типы. *Русский язык и литература в диалоге культур: Тез. докл. ученых России на VIII Конгрессе МАПРЯЛ*. Москва, 1994. С. 94.
- Сімович В. Літери і політика : П'ятдесят років фонетичному правопису в Галичині і на Буковині. В. Сімович. *Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга XXI, 2005а. С. 216–222.
- Сімович В. На теми мови. В. Сімович. *Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга XXI, 2005б. С. 236–270.
- Сінчак О. П. Зовнішній вигляд української жінки як об'єкт фразеологічної репрезентації (гендерний аспект). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Филология»*. Симферополь, 2005. Т. 18. № 1. С. 205–210.
- Сквірська В. Мова — зброя політики, або Про мовні проблеми у пострадянській Одесі (пер. з англ.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації* / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 167–195.
- Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. Москва: Наука, 1980.
- Скопненко О. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови. *Державність української мови і мовний досвід світу (матеріали конференції)*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2000. С. 60–71.
- Скопненко О. Український слід в історії кодифікації нової білоруської літературної мови. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. 8. С. 60–65.
- Скопненко О. І. Проблема наступності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами крізь призму нової української літературної мови. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 64–76.
- Скуратівський В. Берегіня. Художні оповідання, новели. Київ: Радянський письменник, 1987.
- Сологуб Н. Словники 20-х років і сучасна українська термінологія. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 1998. С. 14–17.
- Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителіві й учням про історію української букви Г). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2000. № 3. С. 9–16.
- Тишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003.
- Стріха М. Українська мова в контексті різних історично-культурних епох. *Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність* / Ред. О. Купчинський. Львів, 1997. С. 5–30.
- Стріха М. Мова. *Нариси української популярної культури* / За ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998. С. 397–426.

- Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ: Факт — Наш час, 2006.
- Сулима М. Українська фраза. Харків: Рух, 1928.
- Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. *Киевская старина*. 1886. Кн. 2. С. 237–266.
- Сьогодення українського мовного середовища. К.: АПН України, 2008.
- Сямешка Л. Проблемы норм і каліграфізації беларуской літературной мовы. *Języki słowiańskie 1945–1995: gramatyka — słownictwo — odmiany* / Red. M. Balowski. Opole: Uniwersytet Opolski, 1995. С. 21–28.
- Тараненко О. Передмова. О. О. Тараненко, В. М. Брицин. *Російсько-український словник: Сфера ділового спілкування*. Київ: Рідна мова, 1996а. С. 5–9.
- Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х — 1990-ті роки): старі і нові проблеми. *Третій Міжнародний конгрес українців: Мовознавство* / Відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко. Харків: Око, 1996б. С. 23–34.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. I. *Мовознавство*. 2009а. № 2. С. 3–33.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II. *Мовознавство*. 2009б. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко О. О. Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 14–33.
- Тараненко О. О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови. *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012а. С. 92–118.
- Тараненко О. Укр. *воріженьки*: дзеркало національної ментальності? *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei der Slaven : Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages* / A. Danylenko und S. Vakulenko (Hrsg.). München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012б. С. 231–244.
- Тетеряник В. Більше ніж правопис. Київ: Мислене дерево, 2008.
- Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ: Спалах, 2004.
- Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу). Київ: Грамота, 2006.
- Ткаченко О. Б. До проблеми української правописної реформи. *Мовознавство*. 2012. № 1. С. 13–17.
- Ткаченко О. Б. Історичний коментар Л. А. Булаховського як новий науковий метод і його значення для подальшого дослідження української мови. *Мовознавство*. 2015. № 3. С. 74–76.
- Толочко П. П. Що або хто загрожує українській мові? Київ: Оріяни, 1998.
- Толстой Н. И. Берегина. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти тт.* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995–2012. Т. 1, 1995. С. 155–156.
- Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгводику (документи і матеріали) / За ред. Л. Масенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005.
- Федотюк П. К. Добродії та лихочвори: Етюди про мову (з редакторських записників). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005.
- Хойнацький М. Термінологія «через шафу». *Урядовий кур'єр* (газета), 22.01.2000, с. 7.
- Цыхун Г. У славянським кантэксце. *Полымя*. Мінск, 1987. № 12.
- Цыхун Г. Славянскія мовы ў святле экалінгвістыкі (XII Міжнародны з'езд славістаў : Даклады). Мінск: Беларускі камітэт славістаў, 1998.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.
- Череватенко Л. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови». *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник* / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2002. С. 711–734.
- Чередниченко О. Про мову і переклад. Київ: Либідь, 2007.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.:] Сучасність, 1987.
- Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 57–68.
- Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 68–76.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002а.

- Шевельов Ю. Олена Курило. *Ю. Шевельов. Портрети українських мовознавців*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002б. С. 58–92.
- Шевельов Ю. Новітня Одиссея: можливості і обмеження. *Ю. Шевельов. З історії незакінченої війни / Упоряд. О. Забужко, Л. Масенко*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 375–396.
- Шерех [Шевельов] Ю. Так нас навчали правильних проізношень. *Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*: В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 3. С. 203–249.
- Юдин А. Украинская Одесса. *Неприкосновенный запас*. Москва, 1999. № 3. С. 54–59.
- Юзків Я. Науково-технічна мова: проблеми старі й нові. *Урядовий кур'єр* (газета), 28.09.1996.
- Юкало В. Особливості лексикографічного опрацювання термінів у медичних словниках О. Мусія, С. Нечая та ін. *Проблеми української термінології*: Матеріали наукової конференції. Львів: Львівська політехніка, 2004. С. 35–38.
- Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000.
- Яковець Р. Український мовний пуризм на європейському тлі. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. 2004. Вип. 34, част. 2. С. 526–531.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.
- Ярема С. Про вжиток іменників на -ня у зв'язку з ДСТУ 3966-2000. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*, 2002. № 453: *Проблеми української термінології*. С. 228–231.
- Ярошевич І. Становлення й розвиток української морфологічної термінології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 44–54.
- Auty R. The Role of Purism in the Development of the Slavonic Literary Languages. *The Slavonic and East European Review*. 1973. Vol. 51, No. 124. P. 335–343.
- Balowski M. Zanik puryzmu w języku czeskim. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria XI: Językoznawstwo*. Warszawa, 2007. S. 5–13.
- Berger T. Zur Standardisierung und Normierung des Tschechischen und Slovakischen nach der Aufteilung der Tschechoslovakei. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 665–682.
- Bieder H. Tendencje rozwojowe norm białoruskiego języka literackiego: rusyfikacja, polonizacja czy białorutenizacja? *Acta Polono-Ruthenica*. Olsztyn, 1996a. S. 301–308.
- Bieder H. Zur Diskriminierung der weissrussischen Sprache in der Republik Weissrussland. *Die slawischen Sprachen*. Salzburg, 1996b. Bd. 50. S. 67–125.
- Bieder H. Problemy norm współczesnego ukraińskiego języka literackiego. *Literatury i języki Słowian wschodnich: Stan obecny i tendencje rozwojowe*, t. 2. Opole, 1997. S. 14–19.
- Bieder H. Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode. *Wiener Slawistischer Almanach*. 2003a. Bd. 52: *Slawische Sprachen heute*. S. 23–31.
- Bieder H. Словообразование и культура языка (восточнославянские языки). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytät Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003b. C. 359–373.
- Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.
- Brozović D. Standardni jezik. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- Bunčić D. Письменность Беларуси на стыке Востока и Запада (между двумя алфавитами, двумя орфографиями, двумя языками). *Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavistenkongress (Minsk 2013)* / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, N. Franz, M. Jakiša. München etc.: Verlag Otto Sagner, 2013. S. 99–108.
- Chlebda W. Fatum i nadzieja: Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan. Opole, 1995.
- Czerwiński M. Język, ideologia, naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów. Kraków: Scriptum, 2005.
- Danylenko A. The Ukrainian Language in Documents and in Reality. *Harvard Ukrainian Studies*. 2007. Vol. 29. No. 1–4. P. 421–429.
- Del Gaudio S. Linguistic Ideology and Language Change in Contemporary Ukrainian Grammar and Lexis. *Die Welt der Slaven*. 2015. Jg. 60. H. 1. P. 145–165.
- Ermolenko S. Новое в норме украинского языка. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*: In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. C. 305–312.

- Grybosiova A. Demokrtyzacja i nobilitacja języka po drugiej wojnie światowej. *Przemiany współczesnej polszczyzny* / Red. nauk. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, 1994. S. 33–39.
- Gvozdanović J. Variation und Norm: Institutionalisierung neuer Normierungen im Slavischen. *Funktionale Beschreibung slavischer Sprachen: Beiträge zum XIII. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana* / T. Berger, K. Gutschmidt (Hrsg.). München: Verlag Otto Sagner, 2003. S. 83–96.
- Hinrichs U. Das heutige Serbisch. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 561–882.
- Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck; Uniwersytet Opolski, 2003.
- Kunzmann-Müller B. Sprachlicher Wandel im modernen Kroatischen. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. S. 129–140.
- Kurkowska H. Teoretyczne zagadnienia kultury języka. D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz. *Kultura języka polskiego: Zagadnienia poprawności gramatycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1971. S. 11–79.
- Lubaś W. Puryzm we współczesnej polityce językowej w krajach słowiańskich. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria XI: Językoznawstwo*. Warszawa, 2007. S. 119–127.
- Lubaś W. Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4]. Opole: Uniwersytet Opolski, 2009.
- Markowski A. Podstawy wobec języka. *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN* / Pod red. A. Markowskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. S. 1722–1728.
- Martincová O. Neologie a variantnost v současném jazyku. *Česká slavistika 1998: České přednášky pro XII. mezinárodní kongres slavistů*. Praha: Slovenský ústav AV ČR, 1998. S. 143–148.
- Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi. *Tożsamości zbiorowe Białorusinów* / Red. R. Radzik. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012. S. 105–186.
- Moser M. The Galician Variant of the Ukrainian Language and anti-Ukrainian Discourse in Contemporary Internet Sources. *Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe* / Ed. by Larissa M. L. Zaleska Onyskevych and Maria G. Rewakowicz. Armonk, New York; London: Routledge, 2009. P. 316–335.
- Newekłowsky G. Serbisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrinisch – Perspektiven. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 543–559.
- Ondrejovič S. K niektorým význam a peticiám na ochranu slovenského jazyka. *Jazykovedný časopis*. 2010. Č. 1. S. 5–14.
- Ondrejovič S. Medzi purizmom a globalizmom. *Sociolinguistica Slovaca 8: Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch* / Ed. J. Wachtarczyková, L. Satinská, S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, 2015. S. 25–32.
- Промова, або Де ми помиляємося... / Кер. проекту О. М. Демська-Кульчицька; відп. ред. К. Г. Городенська, В. Л. Кабак. Київ, 2006.
- R. S. [автор. — О. Т.] Konkurs. *Poradnik Językowy*. 1997. Zesz. 2. S. 67–73.
- Sadoški P. Weißrussisch und europäische Sprachgemeinschaft. *Weißrußland und der Westen* / Hrsg. F. Scholz. Dresden: Dresden University Press, 1998. S. 85–98.
- Samardžija M. Normierung und Standardisierung des Kroatischen. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 583–597.
- Samardžija M. Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb: Hrvatska Slovenčilišna Naklada, 2008.
- Slovenský jazyk [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. J. Bosak. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998.
- Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn; Leipzig: K. Schroeder, 1923.
- Thomas G. Linguistic Purism. London; New York: Longman, 1991.
- Thomas G. The Development of Slovak Purism. *Oxford Slavonic Papers (New Series)*. 1997. Vol. 30. P. 76–88.
- Vicor L. S. L. Language Purism in the Nordic Countries. *International Journal of the Sociology of Language*. 2010. No. 204. P. 9–30.
- Wexler P. N. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967). Bloomington: Indiana University, 1974.

- Wingender M. Modell zur Beschreibung von Standardsprachentypen. *Die Welt der Slaven*. 2015. Jg. 60. H. 2. S. 203–222.
- Woolhiser C. Communities of Practice and Linguistic Divergence: Belarusophone Students as Agents of Linguistic Change. *Harvard Ukrainian Studies*. 2007. Vol. 29. No. 1–4. P. 371–404.
- Yavorska G. The Impact of Ideologies on the Standardization of Modern Ukrainian. *International Journal of the Sociology of Language*. 2010. No. 201. P. 163–197.
- Zimnowoda J. Normatywistyka wobec zapożyczeń w języku polskim. *Poradnik Językowy*. 1999. Zesz. 8–9. S. 14–23.

ДЖЕРЕЛА МАТЕРІАЛУ

1. Словники, інші довідники:

- Активні ресурси 2013:** Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Уклад.: Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013.
- Аркушин 2005:** Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західної частини Волині. Луцьк; Люблін, 2005.
- АУМ:** Атлас української мови : В 3 т. / Редколегія: І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1984–2001.
- Балла:** Англо-український словник : В 2 т. / Уклад. М. І. Балла. Київ: Освіта, 1996.
- БАС:** Большой академический словарь русского языка / Гл. ред. К. С. Горбачевич, А. С. Герд. Москва; Санкт-Петербург: Наука. Тт. 1–28–, 2004–2023–.
- Білецький-Носенко:** Білецький-Носенко П. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966.
- Білоус / Сербенська 2005:** Білоус М., Сербенська О. Екологія українського слова: Практичний словник-довідник. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2005.
- Боярова / Корж:** Боярова Л. Г., Корж О. П. Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів. Харків: Основа, 1997.
- БТСРЯ 1998:** Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
- Бурячок 1995:** Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1995.
- Бурячок 1999:** Бурячок А. А. Орфографічний словник учня. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 1999.
- Бурячок 2001:** Бурячок А. А. Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Вакул. 1996:** Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології. Київ: Київський університет імені Т. Шевченка, 1996.
- Вакул. / Вакул. 2008:** Тлумачний словник із фізики / Уклад. М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008.
- Верещагин / Костомаров 1977:** Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь. *Актуальные проблемы учебной лексикографии* / Сост. В. А. Редькин. Москва: Русский язык, 1977.
- ВЗОССУЛ:** Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2004.
- Вирган / Пил.:** Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2002.
- Військові статuti 2000:** Військові статuti Збройних Сил України (затверджені законами України від 24.03.1999 р.). Київ, 2000.
- Віняр / Шпачук 2000:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови

- (кінець 80-х — початок 90-х років XX ст.). Кривий Ріг, 2000.
- Віняр / Шпачук 2002:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця XX століття). Кривий Ріг, 2002.
- Віняр, Шпачук 2005:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови початку XX століття). Кривий Ріг, 2005.
- Вовк 1982:** Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту. Нью-Йорк: Український Термінологічний Центр в Америці, 1982. Ч. 1.
- Войн. / Морг. 1997:** Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). Київ: Вирій, 1997.
- Войтович 2005:** Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005.
- ВТССУМ 2005:** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. та гол. ред. В. Т. Бусол. Київ; Ірпінь: Перун, 2005.
- ВУЕ:** Велика українська енциклопедія : У 30 т. / Упоряд. А. М. Киридон. Київ: Енциклопедичне видавництво, 2018. Тт. 1–3.
- Ганіткевич 1995:** Ганіткевич Я. Словник русизмів у мові медиків. Львів, 1995.
- Герасим. 1999:** Герасименко О. І. Тлумачний та російсько-український словники з судової медицини. Донецьк: ДонДМУ, 1999.
- ГЕУ:** Географічна енциклопедія України : В 3 т. / Відп. ред. О. М. Маринич. Київ: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1989–1993.
- Гладкий / Туркало:** Російсько-український словник ділової (контторської та рахівничої) мови / За ред. М. Гладкого, К. Туркала. Київ: ДВУ, 1926.
- Гол. 1995:** Головашук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 1995.
- Гол. 1999:** Головашук С. Правописний словник. Київ: А.С.К., 1999.
- Гол. 2004:** Головашук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. Київ: Наукова думка, 2004.
- Голоск.:** Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. Вид. 12 (перше видання 1929 р.).
- Горбач 2006:** Горбач О. Арго в Україні. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006.
- Горпинич 2001:** Горпинич В. О. Словник географічних назв України (топоніми та відтопоніми прикметники). Київ: Довіра, 2001.
- Грачев / Мокиєнко 2000:** Грачев М. А., Мокиєнко В. М. Историко-этимологический словарь воровского жаргона. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 2000.
- Гринчишин та ін. 1988:** Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. Київ: Радянська школа, 1988.
- Грінч.:** Словарь української мови : В 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина» / Упоряд. з дод. власн. мат-лу Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
- ГСБМ:** Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гол. рэд. А. І. Жураўскі, А. М. Булыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. Вып. 1–37.
- Гвара 2011:** Борковський А. Гвара. Автентична львівська абетка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011.
- Даль:** Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В четырех томах / Совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004.
- Довідник 1973:** Довідник з українського правопису, вид. друге, випр. і доп. / А. А. Бурячок, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька. Київ: Радянська школа, 1973.
- Довідник 2005:** Довідник з культури мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Вища школа, 2005.
- ДСТУ 1.5-93:** ДСТУ 1.5-93 Правила проведення робіт з міждержавної стандартизації.

- Загальні вимоги до побудови, викладання, оформлення та змісту стандартів. Київ: Держстандарт України, 1993.
- ДСТУ 3966-2000:** ДСТУ 3966-2000 Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення. Київ: Держстандарт України, 2000.
- ДСТУ 3966-2009:** ДСТУ 3966-2009 Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення. Київ: Держспоживстандарт України, 2009.
- Дубр. 2013:** Дубровський В. Словник московсько-український. Київ: КММ, 2013 (перше видання 1918 р.).
- ЕІУ:** Енциклопедія історії України : В 10 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Борзяк (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 2003–2013.
- Ермакова / Земская / Розина 1999:** Ермакова О. П., Земская Е. А., Розина Р. И. Слова, с которыми мы все встречались: Толковый словарь русского общего жаргона. Москва: Азбуковник, 1999.
- ЕСЛГНПР:** Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак / Відп. ред. О. С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985.
- ЕСУ:** Енциклопедія сучасної України / Ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів (співголови), М. Г. Железняк (відп. секретар) та ін. Київ: Поліграфкнига. 2001–2022–. Тт. 1–24–.
- ЕСУМ :** Етимологічний словник української мови : У семи томах / Гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка. 1982–2012–. Тт. 1–6–.
- ЕУ: Загальна частина:** Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Під головною редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі. Київ, 1994–1995. Тт. 1–3 (репринтне відтворення видання 1949 року).
- ЕУ: Словникова частина:** Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993–2000. Тт. 1–10 (репринтне відтворення видання 1955–1984 років: видавництво «Молоде життя»).
- ЕУ: Словникова частина — доповнення:** Енциклопедія українознавства: Словникова частина — доповнення, т. 11 / Гол. ред. В. Кубійович. Paris; New York: Молоде життя, 1955.
- ЕУМ 2000:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2000.
- ЕУМ 2004:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. Вид. 2-ге, випр. і доп.
- ЕУМ 2007:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. Вид. 3-тє, зі змінами і доповненнями.
- Жайв. 2004:** Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2004.
- Жайв. Антологія знаків 2018:** Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018.
- Жел.:** Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2 т. Львів: З друкарні тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1886.
- ЗВФЕС:** Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. Київ: Знання, 2007.
- Зіл. 1943:** Український правопис / Упоряд. І. Зілинський. Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. Вид. 3-тє, доп.
- Зубков 2003:** Зубков М. Сучасний український правопис: Комплексний довідник. Харків: Торсінг, 2003. Вид. 7-ме, випр. і доп.

- Зубков НРУПС 2005:** Зубков М. Новий російсько-український політехнічний словник. Харків: Гриф, 2005.
- Зубков 2008:** Зубков М. Г. Сучасний російсько-український словник. Харків: Школа, 2008.
- Іван. / Шумл. 1918:** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Вінниця: Видання відділу нар. освіти Подільської губ. нар. управи, 1918.
- Ізюмов:** Ізюмов О. Російсько-український словник. Харків; Київ: Видавництво АН УРСР, 1930.
- ІУМ Лексика:** Історія української мови: Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983.
- ІУМ Морфологія:** Історія української мови: Морфологія / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978.
- ІУМ Синтаксис:** Історія української мови: Синтаксис / Відп. ред. А. П. Грищенко. Київ: Наукова думка, 1983.
- ІУМ Фонетика:** Історія української мови: Фонетика / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1979.
- Караван. 1993:** Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: Кобза, 1993.
- Караван. 1998:** Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ: Видавничий центр «Академія», 1998.
- Катлинская:** Катлинская Л. П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка. Москва: АСТ: Астрель, 2008.
- КНД 50-011-93:** КНД 50-011-93 Основні положення та порядок розробки стандартів на терміни та визначення. Київ: Держстандарт України, 1993.
- Ковалів 2007:** Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Київ: Видавничий центр «Академія», 2007.
- Коваль / Коптілов 1964:** Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1964.
- Козир. / Шендер. 1996:** Козирський В., Шендеровський В. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики. Київ: Рада, 1996.
- Кондратюк 2006:** Кондратюк Т. М. Словник сучасного українського сленгу. Харків: Фоліо, 2006.
- Коновалюк 1993:** Коновалюк Д. Російсько-український технічний словник. Луцьк: Візор, 1993.
- Кочерга / Мейнарович 2010:** Кочерга О., Мейнарович Є. Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки) : В 2 ч. Вінниця: Нова книга, 2010. Ч. 2 (українсько-англійська).
- КП 1995:** Класифікатор професій (ДК 003 — 95). Київ: Держстандарт України, 1995.
- КП 2005:** Класифікатор професій (ДК 0003 : 2005). Київ: Юрінком Інтер, 2006.
- КП 2010:** Класифікатор професій : ДК 003 : 2010. Київ: Соцінформ, 2010.
- Краткий справочник... 1991:** Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант / Под ред. П. А. Леканта. Москва: Высшая школа, 1991.
- Кръстева 2000:** Кръстева В. Речник на турске думи в съвременния български печат. София: Лаков ПРЕСС, 2000.
- Культура укр. м. 1990:** Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990.
- Левч. 2011:** Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011.
- Лексикон львівський 2009:** Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. Львів: Ін-т українознавства імені І. І. Крип'якевича НАН України, 2009.

- Лікарські рослини...**: Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / За ред. А. М. Гродзінського. Київ: Видавництво «Українська радянська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992.
- Мазурик 2002**: Мазурик Д. В. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів: Світ, 2002.
- МГЕ**: Мала гірнича енциклопедія : В трьох томах / За ред. В. С. Білецького. Донецьк: «Донбас», 2004.
- МЕЕ**: Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза; Довіра, 1996.
- Меженко 2008**: Меженко Ю. С. Великий орфографічний словник сучасної української мови. Донецьк: БАО, 2008.
- Мокиєнко 1995**: Мокиєнко В. М. Словарь русской бранной лексики: Матизмы, общенизмы, эвфемизмы. Berlin: Dieter LENZ Verlag, 1995.
- Мокиєнко 2003**: Мокиєнко В. М. Новая русская фразеология. Opole: Uniwersytet Opolski, 2003.
- Мокиєнко / Никитина 1998**: Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- Мокиєнко / Никитина 2003а**: Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2003.
- Мокиєнко / Никитина 2003б**: Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Словарь русской брани. Матизмы, общенизмы, эвфемизмы. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.
- НАСЗ**: Нові й актуалізовані слова та значення: Словникові матеріали 2002–2010 / Уклад.: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко / Відп. ред. О. М. Тищенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Негреб. 1991**: Негребецький О. Вживання фонемі Г : Спроба довідника. Київ, 1991.
- Нелюба 2012**: Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012.
- Нелюба / Редько 2017**: Нелюба А., Редько Є. Словотворчість незалежної України. 2012–2016: Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017.
- Новые слова и значения 2009–2014**: Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века : В 3 т. / Под ред. Т. Н. Буцевой, Е. А. Левашова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2009–2014.
- Номис**: Українські приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993 (перше видання 1864 р.).
- НРЛ 2017**: Новое в русской лексике: Словарные материалы–2017 / Под ред. А. Ю. Кожевникова и Ю. С. Ридецкой. Санкт-Петербург: ИЛИ РАН, 2019.
- НСЗ 2008**: Нові слова та значення: Словник / Уклад.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. Київ: Довіра, 2008.
- НТСУМ 1998**: Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998.
- Ог. 1924**: Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів: Видання Української книгарні й антикварні у Львові, 1924.
- Ог. 1934**: Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних. Жовква: Друкарня оо. василіян у Жовкві, 1934.
- Ог. 2013**: Митрополит Іларіон [І. Огієнко] Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови : Репринтне видання. Київ: Ярославів вал, 2013 (перше видання 1961 р.).
- Ог. ЕССУМ**: Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови : В 4-х т. / Ред. і доп. Ю. Мулика-Луцика (тт. 1–3) і М. Ласло-Куцюк (т. 4). Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1979–1994.
- Ожегов / Шведова 1990**: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Изд. 4-е, доп. Москва: Азбуковник, 1999.

- Орфоеп. сл.:** Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. М. М. Пещак і В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2001–2003.
- ОСУМ 1975:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1975.
- ОСУМ 1994:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Наукова думка, 1994.
- ОСУМ 1999:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Наукова думка, 1999. Вид. 2-ге, випр. і доп.
- ОСУМТ:** Орфографічний словник українських медичних термінів / Уклад. Л. І. Петрух, І. М. Головка, О. Я. Томашевська. Львів: Видавнича спілка «Словник», 1993.
- Оташевіћ 2008:** Оташевић Ћ. Велики речник нових и незабележених речи. Београд: Алма, 2008.
- Отин 2010:** Отин Е. С. «Все менты — мои кенты...» (Как образуются жаргонные слова и выражения). Донецк: Юго-Восток, 2010. Изд. 2-е, испр. и доп.
- Пан. 1998:** Паночко М. Словник-довідник слів із літерою І. Львів: Кальварія, 1998.
- ПДЛ:** Російсько-український словник-довідник «Порадник ділової людини» За ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Основи, 1995.
- Пернишка / Благоева / Колковска 2010:** Пернишка Е., Благоева Д., Колковска С. Речник на новите думи в българския език (от края ХХ и първото десетилетие на ХХІ в.). София: Наука и изкуство, 2010.
- Перхач / Кінаш РУНТС 1997:** Перхач В., Кінаш Б. Російсько-український науково-технічний словник. Львів, 1997.
- Петрух / Головка:** Петрух Л., Головка І. Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник : У 4-х т. Київ: Медицина, 2012–2015.
- Пилипчук 2012:** Пилипчук Д. Болять мені загублені слова: Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. Біла Церква, 2012.
- Пилипчук 2020:** Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018 : Бібліографічний покажчик. Київ: Просвіта, 2020.
- Пиркало 1999:** Пиркало С. Український молодіжний сленг сьогодні. Київ: Мова та історія, 1999.
- Підмог. / Пл. 1993:** Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник: Фразеологія ділової мови. Київ: Кобза, 1993 (перше видання 1927 р.).
- Піскуноў 2012:** Піскуноў Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. Мінск: Тэхналогія, 2012.
- Плачинда 1993:** Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Український письменник, 1993.
- Плуцер-Сарно:** Плуцер-Сарно А. Большой словарь мата. Санкт-Петербург: Лимбус Пресс. Т.1, 2001; т. 2, 2005.
- Погр.:** Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ: Радянська школа, 1984.
- Пон. 1997:** Пономарів О. Фонема Г та Ґ: Словник і коментар. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1997.
- Правила русской орфографии и пунктуации 2006:** Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / Под ред. В. В. Лопатина. Москва: Эксмо, 2006.
- Редько 1969:** Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1969.
- РЕІУ:** Радянська енциклопедія історії України : В 4-х т. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1969–1972.
- Розенталь 1985:** Розенталь Д. Э. Прописная или строчная (Опыт словаря-справочника). Москва: Русский язык, 1985.

- Розенталь 2003:** Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке / Под ред. И. Б. Голуб. 8-е изд., испр. и доп. Москва: Айрис-пресс, 2003.
- РООР 1994:** Русская ономастика и ономастика России: Словарь / Под. ред. О. Н. Трубачева. Москва: Школа-Пресс, 1994.
- РОС 2000:** Русский орфографический словарь / Отв. ред. В. В. Лопатин. Москва: Азбуковник, 2000.
- РОС 2012:** Русский орфографический словарь / Под ред. В. В. Лопатина, О. Е. Ивановой. Москва: АСТ-Пресс, 2012.
- РУАСПТ:** Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: Труднощі слововживання / С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломашенко. Київ: Українська правнича фундація, 1994.
- РУСАРТ:** Російсько-український словник з авіаційної та ракетної техніки / За ред. Д. Х. Баранника, В. Ф. Пріснякова. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 1997.
- РУСКар.:** Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ: Видавничий центр «Академія», 1998.
- РУСКрим.:** Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський і С. Єфремов. Київ; Харків: Червоний шлях; Державне видавництво України; Українська радянська енциклопедія, 1924–1933. Тт. 1–3 (А–П).
- РУМС 1991:** Мусій О., Нечаїв С., Соколюк О., Гаврилюк С. Російсько-український медичний словник. Київ, 1991.
- РУМС 1992:** Мусій О., Нечаїв (Нечай) С., Соколюк О., Гаврилюк С. Російсько-український медичний словник. Умань, 1992. Вид. 3-тє, зі змінами.
- РУНС 1992:** Російсько-український нафтогазопромисловий словник / Уклад.: В. С. Бойко, І. А. Васько, В. І. Грицишин та ін. Київ: Знання, 1992.
- РУСНТ 1994:** Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1994.
- РУСНТ 1996:** Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Відп. ред. К. М. Ситник; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко. Київ: Наукова думка, 1996.
- РУСНТ 1998:** Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Відп. ред. Ю. О. Митропольський; ред.-лексикографи М. М. Пешак, В. Б. Фридрак. Київ: Наукова думка, 1998.
- РУСПМ 1926:** Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю. Кримський. Київ, 1926.
- РУС 1937:** Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. Київ: Видавництво АН УРСР, 1937.
- РУС 1948:** Російсько-український словник / Гол. ред. М. Я. Калинович. Москва: ОГИЗ — Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1948.
- РУС 1996:** Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Уклад. О. О. Тараненко, В. М. Брицин. Київ: Рідна мова, 1996.
- РУС 1998:** Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / За ред. С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. Київ: Довіра; Рідна мова, 1998.
- РУС 1999:** Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Уклад. О. О. Тараненко, В. М. Брицин. Київ: Основа, 1999. Вид. друге, випр. і доп.
- РУС 2003:** Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003.
- РУС 2004:** Російсько-український словник / Відп. ред. В. Б. Фридрак. Київ: Наукова думка, 2004.
- РУС-3:** Російсько-український словник: В 3-х т. / Ред. колегія: І. К. Білодід (голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 1968.

- РУС-4:** Російсько-український словник : В 4-х т. Київ: Знання, 2011–2014.
- РУУРС 2011:** Російсько-український та українсько-російський словник / Упоряд. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2011.
- Свод правил... 2000:** Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация : Проект. Москва: Азбуковник, 2000.
- Св. сл.:** Сводный словарь современной русской лексики : В 2-х томах / Под ред. Р. П. Рогожниковой. Москва: Русский язык, 1991.
- СДМ 1930:** Словник ділової мови / Уклад.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930.
- Селігей 2014:** Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ: Академперіодика, 2014.
- Синчак. Вебсловник... 2022:** Синчак О. Вебсловник жіночих назв української мови. Львів, 2022 (на інтернет-платформі r2u.org.ua).
- СІС 1974:** Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1974.
- Скрипник / Дзятк. 1986:** Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1986.
- Скрипник / Дзятк. 1996:** Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1996.
- Слав. древн.:** Славянские древности: Этнолингвистический словарь в пяти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995–2012.
- Сл. військ.:** Російсько-український словник для військовиків / Уклад.: А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. Київ; Львів: Варта, 1995.
- Сл. др. яз.:** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько. Москва: Русский язык; Азбуковник; Нестор-История, 1988–2023—. Тт. 1–13—.
- Словарь перестройки 1992:** Словарь перестройки / Сост. В. И. Максимов, С. С. Волков, Ю. Л. Ермолаева и др. Санкт-Петербург: Златоуст, 1992.
- Словник-довідник 1996:** Словник-довідник з культури української мови / Уклад. Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. Львів: Фенікс, 1996.
- Словник епітетів 1998:** Словник епітетів української мови / Уклад. С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Довіра, 1998.
- Словник омонімів 1996:** Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. Львів: Фенікс, 1996.
- Словник труднощів...:** Словник труднощів української мови / Уклад. Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, З. М. Терлак / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Радянська школа, 1989.
- Сл. син.:** Словник синонімів української мови : В 2-х т. Київ: Наукова думка, 1999–2000.
- Сл. ст.-укр. м. XIV–XV ст.:** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. / Ред. томів Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СНА:** Словник новітніх англізмів / Уклад. Л. Белей, А. Гончаренко, М. Ківу, І. Олександрук / Наук. ред. Г. В. Зимовець. Київ: Наукова думка, 2022.
- Солж. 1990:** Солженицын А. И. Русский словарь языкового расширения. Москва: Наука, 1990.
- Ставицька 2003:** Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики. Київ: Критика, 2003.
- Ставицька 2005:** Ставицька Л. Український жаргон: Словник. Київ: Критика, 2005.
- Ставицька 2008:** Ставицька Л. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми. Евфемізми. Сексуалізми. Київ: Критика, 2008.
- СУБТ:** Словник української біологічної термінології / Уклад. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко, М. П. Годована та ін. Київ: КММ, 2012.

- СУЛМ 1969:** Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969.
- СУЛМ 1969:** Сучасна українська літературна мова: Морфологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969.
- СУМ 2012:** Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2012.
- СУМ XVI–XVII:** Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Г. Гринчишин. Львів, 1994—. Вип. 1—.
- СУМ-11:** Словник української мови : В 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ-11: Дод.:** Словник української мови в 11 томах: Додатковий том. Кн. 1–2 / Відп. ред. Л. В. Мовчун. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- СУМ-20:** Словник української мови : У двадцяти томах / Наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд, 2010–2022—. Тт. 1–13—.
- СЧС 1932:** Словник чужомовних слів / Уклад.: І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко. Харків; Київ: Українська радянська енциклопедія, 1932.
- СЮТ 1994:** Словник юридичних термінів (російсько-український) / Уклад. Й. Ф. Андерш, В. О. Винник, А. В. Красицька та ін. Київ: Юрінком, 1994.
- Таран. 2003:** Тараненко О. О. Словозміна української мови. Nyíregyháza (Угорщина), 2003.
- Тимченко 2002–2003:** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : У 2 кн. Київ; Нью-Йорк: НАН України, Українська Вільна Академія у США, 2002–2003.
- ТСРЯ 1998:** Толковый словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Складерская. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- ТСРЯ 2007:** Толковый словарь русского языка начала XXI века: Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складерской. Москва: Эксмо, 2007.
- ТСРЯ-4:** Толковый словарь русского языка : В 4-х т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. Москва: Советская энциклопедия; ОГИЗ, 1935–1940.
- УАС:** Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Compiled by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett. Saskatoon: University of Saskatchewan, 1955.
- УДМ 2003:** Українська ділова мова: Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. Харків: Торсінг, 2003.
- УЛ:** Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: Словник-індекс : У 3-х т. / Ред. кол. П. Ю. Гриценко (голова), З. Г. Козирева (заст. голови) та ін. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- Уласевич / Даўгулевіч 2009:** Уласевич В. І., Даўгулевіч Н. М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мінск: ТетроСистемс, 2009.
- УЛВН:** Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / Уклад.: І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1973.
- УЛЕ:** Українська літературна енциклопедія : В п'яти томах / Відп. ред. І. О. Дзевєрін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана. Тт. 1–3. 1988–1995.
- Ум. / Сп.:** Словарь російсько-український : У 4 т. / Упоряд. М. Уманець [М. Ф. Комаров] і А. Спілка [колект. псевдонім]. Львів: НТШ, 1893–1898.
- УНС:** Українсько-німецький словник / Уклад. З. Кузеля, Я. Рудницький. Ляйпціг: Otto Harrasowitz, 1943.
- УОС 2009:** Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складеренка. Київ: Довіра, 2009. Вид. 9-те, переробл. і доп.
- УП 1921:** Найголовніші правила українського правопису. Київ: Державне видавництво, 1921.
- УП 1928:** Український правопис. [Харків]: Державне видавництво України, 1929.

- УП 1933:** Український правопис. Харків: Радянська школа, 1933.
- УП 1946:** Український правопис. Київ: Українське державне видавництво, 1946.
- УП 1960:** Український правопис. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960.
- УП 1990:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 1990.
- УП 1993:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 1993.
- УП 1999:** Український правопис: Проект найновішої редакції / Керівник робочої групи В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1999.
- УП 2003:** Український правопис (проект) / Наук. ред. В. М. Русанівський. Київ, 2003.
- УП 2019:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.
- УРЕ-I:** Українська радянська енциклопедія : У 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959–1965.
- УРЕ-II:** Українська радянська енциклопедія : У 12 т., 2-ге вид. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1977–1985.
- УРЕС:** Український радянський енциклопедичний словник : У 3-х т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Академія наук Української РСР, 1967–1968.
- УРРУС:** Українсько-російський і російсько-український словник: Сфера ділового і професійного спілкування / Уклад.: В. М. Брідин, О. О. Тараненко. Київ: Вища школа, 2011.
- УРС 1999:** Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька. Київ: Наукова думка, 1999.
- УРС-6:** Українсько-російський словник : У 6 т. / Гол. ред. І. М. Кириченко. Київ: Видавництво АН УРСР, 1953–1963.
- УРСНТ:** Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л. О. Симоненко. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004.
- УСЕ 1999:** УСЕ : Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. Київ: Видавництво «Ірина», 1999.
- УСЕ 2006:** УСЕ : Універсальний словник-енциклопедія, 4-те вид., випр. і доп. / Гол. ред. М. Попович. [Б.м.]: Видавництво «ТЕКА», 2006.
- УТС:** Український тлумачний словник / Упоряд. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2016.
- УЧС:** Українсько-чеський словник : [У 2-х т.] / Уклад.: А. Куримський, Р. Шишкова, Н. Савицький. Praha: Academia, 1994–1996.
- Фасмер:** Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. / Пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачева / Под ред. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1964–1973.
- Фецович 1999:** Фецович І. П. Українсько-російський автошляховий словник. Львів: Львівська політехніка, 1999.
- Флегон:** Флегон А. За пределами русских словарей / Пер. с англ. [Б. м.]: ТОО «РИКЕ», 1993.
- ФСУМ:** Фразеологічний словник української мови / Уклад: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1–2.
- Чабаненко:** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. Запоріжжя, 1992.
- Чуб.:** Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край / Собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург. 1872–1878. Тт. 1–7.
- Шевченко / Сизонов 2018–2021:** Шевченко Л. І., Сизонов Д. Ю. Нові слова та фразеологізми в українських масмедіа: Словник. Київ: ВПЦ «Київський університет», ч. 1, 2018; ч. 2, 2019; ч. 3, 2020; ч. 4, 2021.
- Шелудько / Садовський:** Шелудько І., Садовський Т. Словник технічної термінології. Київ: Державне видавництво України, 1928.
- Штепа:** Штепа П. Словник чужослів: Знадібки. Торонто: Видали Іван Гладун і сини, 1977.

- Шульгач 2001:** Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001.
- Щур 2006:** Щур І. І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. Київ, 2006.
- ЭССЯ:** Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Гл. (Отв.) ред.: О. Н. Трубачев; А. Ф. Журавлев; А. Ф. Журавлев и Ж. Ж. Варбот. Москва: Наука. Вып. 1–42–. 1974–2022–.
- ЮЕ:** Юридична енциклопедія : В 6 т. / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004.
- Яворн.:** Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1.
- ЯиО 2016:** Язык и общество: Энциклопедия / Гл. ред. В. Ю. Михальченко. Москва: Азбуковник, 2016.
- Янко 1973:** Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. Київ: Радянська школа, 1973.
- Янко 1998:** Янко М. Т. Топонімічний словник України. Київ: Знання, 1998.
- Dunaj 1996:** Słownik współczesnego języka polskiego / Red. nauk. B. Dunaj. Warszawa: WILGA, 1996.
- EU-5:** Encyclopedia of Ukraine : 5 Vols. / V. Kubijovyč; D. Husar Struk (eds.). Toronto: University of Toronto, 1984–1993.
- Grochowski 1995:** Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów / M. Grochowski (red.). Warszawa: PWN, 1995.
- Haudressy 1992:** Haudressy D. Les mutations de la langue russe: Ces mots qui disent l'actualité (Новые слова отражают события 1991 года). Paris: Institut d'études slaves, 1992.
- Lewinson 1999:** Lewinson J. Słownik seksualizmów polskich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999.
- Lubaś / Urbańczyk 1990:** Lubaś W., Urbańczyk S. Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej. Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska, 1990.
- NSČ 1998:** Nová slova v češtině: Slovník neologizmů / O. Martincová (ved.). Praha: Academia, 1998.
- NSČ 2004:** Nová slova v češtině: Slovník neologizmů 2 / O. Martincová (ved.). Praha: Academia, 2004.
- Oxford 1990:** The Concise Oxford Dictionary of Current English, 8th ed. / Ed. by R. E. Allen. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Pravidla českého pravopisu:** Pravidla českého pravopisu. Praha: Academia, 1993.
- Pravidla slovenského pravopisu:** Pravidla slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, 1991.
- Rudn.:** Rudnyckij, Jaroslav B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. Vol. 1. Winnipeg: Ukrainian free Academy of Sciences, 1972.; Vol. 2. Ottawa: Ukrainian Mohylo-Mazepian Academy of Sciences, 1982.
- Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů:** Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů / I. Krejčířová, M. Sádliková, N. P. Savický, R. Šišková, E. Šlaufová. 2., podstatně dopln. a oprav. vyd. Praha: Academia, 2004.
- SJP:** Słownik języka polskiego: Supplement. Warszawa: PWN, 1993.
- SJP-11:** Słownik języka polskiego : W 11 t. / Pod red. W. Doroszewskiego. Warszawa: PWN, 1958–1969.
- SJP-3:** Słownik języka polskiego : W 3 t. / Pod red. M. Szymczaka. Warszawa: PWN, 1978–1981.
- Slovar 2013:** Slovar novejšega besedja slovenskega jezika / A. B. Končar, M. Snoj (ured.). Ljubljana: Založa ZRC, 2013.
- Słownik nazw żeńskich... 2015:** Słownik nazw żeńskich polszczyzny / Pod red. A. Małochy-Krupy. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015.

Słownik polskich leksemów potocznych: Słownik polskich leksemów potocznych / Pod red. W. Lubasia i K. Skowronek. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN; Wydawnictwo Lexis. T. 1–10–. 2001–2016–.

SPP 2006: Słownik poprawnej polszczyzny PWN / L. Drabik, E. Sobol. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.

USJP 2003: Uniwersalny słownik języka polskiego : W 4 t. / Pod red. S. Dubisza. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

Webster 1993: Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 10th ed. Springfield (Massachusetts, U.S.A.): Merriam-Webster, Inc., 1993.

Webster 2001: Webster's Unabridged Dictionary of the English Language. New York: Random House, Inc., 2001.

2. Засоби масової інформації (назви інших ЗМІ, на які було менше посилань, а також назви ЗМІ інших країн подано повністю в самому тексті):

1) друковані:

АиФ — «Аргументы и факты» (газета, м. Москва; варіант для України — з доповненнями: Укр., в Укр.)

Бл. — «Блискавка» (газета, м. Львів)

ВЗ — «Високий Замок» (газета, м. Львів)

ВК — «Вечірній Київ» (газета)

ВУ — «Вільна Україна» (газета, орган Львівського обкому і міськкому КПУ)

Газ. по-киев. — «Газета по-киевски»

ГПУ — «Газета по-українськи»

ГУ — «Голос України» (газета, орган ВР України)

Д — «День» (газета)

Дз. т. — «Дзеркало тижня» (газета)

Дон. кряж — «Донецкий кряж» (газета проросійської орієнтації, м. Донецьк)

ДУ — «Демократична Україна» (газета)

Е — «Експрес» (газета, м. Львів)

ЗВУ, ЗВУплюс — «За вільну Україну» (газета, м. Львів; з 2004 р. — під назвою «За вільну Україну плюс»)

«І» — український культурологічний часопис (м. Львів)

КВ — «Київські відомості» (газета)

Києв. в. — «Киевский вестник» (газета комуністичної орієнтації)

Києв. вед. — «Киевские ведомости» (газета)

КіЖ — «Культура і життя» (газета)

Книжник — «Книжник-review» (газета)

Ком. — «Комуніст» (газета, орган КПУ)

Кр. — «Критика» (часопис)

Крим. св. — «Кримська світлиця» (газета, м. Сімферополь, орган товариства «Просвіта»)

Крым. пр. — «Крымская правда» (газета)

ЛіС — «Людина і світ» (журнал)

ЛУ — «Літературна Україна» (газета)

Льв. газ. — «Львівська газета»

МГ — «Молода Галичина» (газета, м. Львів)

М-во — «Мовознавство» (журнал, орган ІМ НАН України)

МУ — «Молодь України» (газета)

НГ — «Народна газета»

Нескорені — «Нескорені» (часопис Львівської обласної Спілки політичних в'язнів України)

НіС — «Наука і суспільство» (журнал)

НП — «Незалежний погляд» (газета додаток до газети «Вечірній Київ»)

П — «Поступ» (газета, м. Львів)

ПіК — «Політика і культура» (журнал)

П.-П. — «Post-Поступ» (газета, м. Львів, 1991–1995 pp.)

Пр. — «Просвіта» (газета, м. Львів)

РІО — «Реклама. Інформація.

Оголошення» (газета, м. Київ)

РУ — «Радянська Україна» (газета, орган ЦК КПУ, після проголошення незалежності України — «Демократична Україна»)

СВ — «Сільські вісті» (газета)

СЗ-Фест — «Срібна Земля — Фест» (газета, м. Ужгород)

СіЧ — «Слово і час» (журнал, орган Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України)

Січ. край — «Січеславський край» (газета, м. Дніпропетровськ, орган товариства «Просвіта»)

Сл. — «Слово» (газета, орган Товариства української мови ім. Тараса Шевченка)

«Просвіта»)
 Сл. Пр. — «Слово Просвіти» (газета, орган Товариства української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта»)
 СН — «Столичные новости» (газета)
 СП — «Суботня пошта» (газета, м. Львів)
 Суч. — «Сучасність» (журнал)
 Тов. — «Товариш» (газета, орган Соціалістичної партії України)
 УГ, УГплюс — «Українська газета» (орган УРП; пізніше виходила під назвою «Українська газета плюс»)
 УК — «Урядовий кур'єр» (газета, орган КМ України)
 Укр. м. — «Українська мова» (журнал ІУМ НАН України)
 Укр. т. — «Український тиждень» (журнал)
 УЛГ — «Українська літературна газета»
 УМ — «Україна молода» (газета)
 УС — «Українське слово» (газета, неофіційний орган Проводу ОУН (мельниківців))
 УУ — «Урок української» (журнал)
 УШ — «Український шлях» (газета, м. Львів)
 ФиК — «Факты и комментарии» (газета, м. Київ)
 Хр. — «Хрещатик» (газета, орган Київської міськради)
 ШП — «Шлях перемоги» (газета, орган ОУН (бандерівців));

2) телеканали:

Гравіс — ТОВ «Гравіс»
 Ентер — «Enter-фільм»
 Ера — ТРК «Ера»
 Еспreso — «Еспreso TV»
 Інтер — «Інтер»
 Н — «Новий»
 НТА (Незалежне Телевізійне Агентство, м. Львів)
 НТН (Національні Телевізійні Новини)
 Прямий — «Прямий»
 СТБ («Світ ТелеБачення»)
 ТВі — т/к «TVі»
 ТЕТ — ТЕТ (англ. Tonis-Enter-Television), до цього — ТЕТ-А-ТЕТ
 Тоніс — «Тоніс / ТОНІС»
 УТ-1 — Перший канал Українського телебачення (під такою назвою — до 1998 р., у 1998–2015 рр. — під

назвою «Перший національний», з 2015 р. — «UA: Перший»)
 УТ-2 — Другий канал Українського телебачення (1992–2004 рр.)
 УТ-3 — Третій канал Українського телебачення (1992–1995 рр.)
 ЮТАР — т/к «ЮТАР» (Українська корпорація «Телебачення і Радіомовлення “ЮТАР”»)
 ICTV (англ. International Commercial Tele-Vision)
 NewsOne — «NewsOne» (проросійський пропагандистський телеканал в Україні, 2005–2021 рр., закритий за антиукраїнську діяльність)
 TV-Таб. — ТРК «TV-Табачук»
 «1+1» — канал телекомпанії «Студія 1+1»
 4 к. — «4 канал»
 5 к. — «5 канал»
 24 к. — «24 канал»
 112 Укр. — «112. Україна» (проросійський пропагандистський телеканал в Україні, 2013–2021 рр., закритий за антиукраїнську діяльність);

3) скорочені назви окремих інформаційних програм на телеканалах:

СІТ — «Служба інформації телеканалу» (ТРК «TV-Табачук»)
 СТН — «Столичні телевізійні новини» (т/к «Київ»)
 ТСН — «Телевізійна служба новин» (т/к «1+1»)
 УТН — «Українські телевізійні новини» (УТ-1);

4) радіоканали:

УР-1 — Перший канал «Українського радіо»
 УР-2 (Радіо «Промінь»)
 УР-3 (Радіо «Культура»);

5) інтернет-видання:

«Главком» — українське інформаційне агентство
 «Головред» / «Главред» (українська і російська версії сайту)
 «Збруч» / Zbruch
 «Тиждень. Уа»
 «Укрінформ» — Українське національне інформаційне агентство;

УНІАН — Українське незалежне інформаційне агентство новин

УП — «Українська правда»

Цензор-НЕТ

tsn.ua.

3. Електронні корпуси української мови:

ГРАК — Генеральний регіонально анотований корпус української мови / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2023. – uacorpus.org

УНЛК — Український національний лінгвістичний корпус (при УМІФ НАН України).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. Мови (групи мов; варіанти мов; інші ідіоми та їхні одиниці):

амер. — американізм	пол. — польський
англ. — англійський	рос. — російський
бр. — білоруський	санскр. — санскритський
герм. — германський	серб. — сербський
гр. — грецький	слн. — словенський
груз. — грузинський	слов'ян. — слов'янський
дан. — данський	слц. — словацький
д.-англ. — давньоанглійський	ст.-сл. — старослов'янський
д.-рус. — давньоруський (належний до писемно-літературної мови Київської Русі на східнослов'янській основі);	сх.-слц. — східнославацький
західноукр. — західноукраїнський варіант української мови	тур. — турецький
ісп. — іспанський	угор. — угорський
італ. — італійський	укр. — український
лат. — латинський	УЛМ — українська літературна мова
лит. — литовський	франц. — французький
мак. — македонський	хорв. — хорватський
нім. — німецький	цсл. — церковнослов'янський
норв. — норвезький	чес. — чеський
	швед. — шведський
	шотл. — шотландський.

2. Граматичні, стилістичні, семантичні та інші позначки:

анат. — анатомія	дит. — дитяче
арх. — архаїзм	діал. — діалектне
безос. — безособове	дод. — додаток
вимовл. — вимовляється	евфем. — евфемізм
вищ. ст. — вищий ступінь порівняння	екон. — економіка
відм. — відмінюване	експр. — експресивне
вст. сл. — вставне слово (словосполучення)	жарг. — жаргонне
вульг. — вульгаризм	жарт. — жартівливе
глузл. — глузливе	ж., жін. р. — жіночий рід
дав., дав. в. — давальний відмінок	жін. — іменник на позначення особи жіночої статі

заверш. — завершений
 заст. — застаріле
 збірн. — збірне
 знах., знах. в. — знахідний відмінок
 знач. — значення
 зневажл. — зневажливе
 ім. — іменник
 інф. — інфінітив
 інформ. — інформатика
 ірон. — іронічне
 іст. — історизм
 кл., кл. в. — кличний відмінок
 лайл. — лайливе
 літ. — літературне
 майб. ч. — майбутній час
 мат. — математика
 мин. ч. — минулий час
 місц., місц. в. — місцевий відмінок
 мн. — множина
 мор. — морське
 наз., наз. в. — називний відмінок
 найвищ. ст. — найвищий ступінь порівняння
 наказ. сп. — наказовий спосіб
 нар.-розм. — народнорозмовне
 невідм. — невідмінюване
 незаверш. — незавершений
 незм. — незмінне (незмінюване)
 неперех. — неперехідне
 неприст. — непристойне
 несхв. — несхвальне
 одн. — одинна
 однокр. — однократне

оказ. — okazіональне
 ор., ор. в. — орудний відмінок
 ос. — особа
 офіц. — слово (вислів) офіційно-ділового стилю
 пас. — пасивний стан
 перен. — переносно
 перех. — перехідне
 пестл. — пестливе
 підсил. — підсилювальне
 презирл. — презирливе
 прийм. — применник
 прикм. — прикметник
 присл. — прислівник
 прост. — просторічне
 проф. — професійне, професіоналізм
 род., род. в. — родовий відмінок
 розм. — розмовне
 с. г. — сільське господарство
 с., сер. р. — середній рід
 сленг. — сленгове
 спец. — слово зі сфер спеціального вжитку
 спол. — сполучник
 спорт. — спортивне
 тепер. ч. — теперішній час
 техн. — техніка
 уроч. — урочисте
 фам. — фамільярне
 ФО — фразеологічна одиниця
 числ. — числівник
 ч., чол. р. — чоловічий рід
 юр. — юриспруденція.

3. Інші графічні скорочення:

букв. — буквально
 в/о — виконувач / виконувачка обов'язків (кого-небудь)
 див. — дивіться
 д/с — документальний серіал
 д/ф — документальний фільм
 кн. — книга
 к/ф — кінофільм

н. р. — навчальний рік
 п. — пункт; параграф, підрозділ
 пер. — переклад / перекладач (перекладачка)
 перев. — переважно
 пор. — порівняйте
 р. — рік; розділ (рр. — роки; розділи)
 р/с — радіостанція

сmt — селище міського типу
 стос. до — який стосується...
 т/к — телеканал
 т/с — телесеріал

т/ф — телефільм
 уклад. — укладач / укладачка
 упоряд. — упорядник / упорядниця
 ч. — частина; число (тобто номер — №).

4. Аббревіатури:

1) загальні назви:

АЕС — атомна електростанція
 АТ — акціонерне товариство
 БТР — бронетранспортер
 БАТ — відкрите акціонерне товариство
 ВНЗ — вищий навчальний заклад
 ВПК — військово-промисловий комплекс
 ДП — державне підприємство
 ДНВП — державне науково-виробниче підприємство
 ДТП — дорожньо-транспортна пригода
 ЗНО — зовнішнє незалежне оцінювання
 МДА — місцева державна адміністрація;
 міська державна адміністрація
 МП — мале підприємство
 НАК — національна акціонерна компанія
 ОВА — обласна військова адміністрація
 ОДА — обласна державна адміністрація
 ПАТ — публічне акціонерне товариство
 ПДВ — податок на додану вартість
 ПП — приватне підприємство
 ППО — протиповітряна оборона
 РДА — районна державна адміністрація
 СП — спільне підприємство
 СШ — середня школа
 ТОВ — товариство з обмеженою
 відповідальністю;

2) власні назви:

АН — Академія наук
 АПН — Академія педагогічних наук
 [України]
 АРК — Автономна Республіка Крим
 АТО — Антитерористична операція
 (див. р. I п. 2.3)
 БРСР — Білоруська Радянська
 Соціалістична Республіка
 ВАК — Вища атестаційна комісія
 [України]

ВР, ВРУ — Верховна Рада України
 ДАІ — Державна автомобільна інспекція
 ДемПУ — Демократична партія України
 ДНР — Донецька Народна Республіка
 (самоназва маріонеткового режиму,
 встановленого Російською
 Федерацією на окупованій нею
 частині Донецької області України)
 ДСТУ — Державний стандарт України
 ЄС — Європейський Союз
 ЗСУ — Збройні сили України
 ІМ — Інститут мовознавства [АН, НАН
 України]
 ІУМ — Інститут української мови [АН,
 НАН України]
 КДБ — Комітет державної безпеки
 [СРСР]
 КМ — Кабінет Міністрів [України]
 КМДА — Київська міська державна
 адміністрація
 КМІС — Київський міжнародний
 інститут соціології
 КП — Київський патріархат
 КПУ — Комуністична партія України
 КУН — Конгрес українських
 націоналістів
 ЛНР — Луганська Народна Республіка
 (самоназва маріонеткового режиму,
 встановленого Російською
 Федерацією на окупованій нею
 частині Луганської області України)
 МВС — Міністерство внутрішніх справ
 МВФ — Міжнародний валютний фонд
 МЗС — Міністерство закордонних справ
 МНС — Міністерство з надзвичайних
 ситуацій
 МО — Міністерство оборони
 МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
 МОН — Міністерство освіти і науки

- МП — Московський патріархат
НАН — Національна академія наук [України]
НБУ — Національний банк України
НГУ — Національна гвардія України
НДП — Народно-демократична партія
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ (в СРСР)
НРУ — Народний рух України
НСПУ — Національна спілка письменників України
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
ООС — Операція об'єднаних сил (див. р. I п. 2.3)
ОПЗЖ — Опозиційна платформа — За життя (політична партія)
ОРДЛО — окремі райони Донецької і Луганської областей (див. р. I п. 4.3.7)
ОУН — Організація українських націоналістів
ПМР — Придністровська Молдавська Республіка (самопроголошене квазідержавне утворення на території Республіки Молдова)
ПРУ — Партія регіонів України
ПСПУ — Прогресивна соціалістична партія України
ПЦУ — Православна церква України
РНБО — Рада національної безпеки і оборони [України]
РПЦ — Російська (Руська) православна церква
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ — Російська Федерація
СБУ — Служба безпеки України
СДПУ — Соціал-демократична партія України
СНД — Співдружність незалежних держав
СПУ¹ — Соціалістична партія України
СПУ² — Спілка письменників України
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТУМ — Товариство української мови
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УНА-УНСО — Українська національна асамблея — Українська народна самооборона (політична партія)
УІНП — Український інститут національної пам'яті
УМІФ — Український мовно-інформаційний фонд [АН, НАН України]
УНКПП — Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (1994–1996 рр.)
УНР — Українська Народна Республіка
УПА — Українська повстанська армія
УПЦ — Українська православна церква (Московський патріархат)
УРП — Українська республіканська партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФСБ — Федеральна служба безпеки [РФ]
ЦВК — Центральна виборча комісія.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ

Олександр ТАРАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
КІНЦЯ XX — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТ.:
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

ЧАСТИНА I

Оригінал-макет виготовлено в Українському мовно-інформаційному фонді

Підписано до друку 13.09.2024 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 71,9. Обл. вид. арк. 89,4. Тираж 100. Зам. 19.2024.

Український мовно-інформаційний фонд НАН України
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4652 від 07.11.2013 р.
03039, м. Київ-39, Голосіївський проспект, 3

Віддруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Олександр Тараненко, 1949 р. н., доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, закінчив Дніпропетровський університет. З 1973 р. — в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук: аспірант, науковий співробітник, з 1987 р. — завідувач відділу лексикології та лексикографії. Після утворення в жовтні 1991 р. Інституту української мови АН України працював у цьому закладі — як директор, у 1998–2003 рр. — як завідувач відділу лексикології та лексикографії. У 2003–2009 рр. — завідувач кафедри загального та українського мовознавства Київського лінгвістичного університету. З вересня 2009 р. знову в Інституті мовознавства, з 2016 р. — завідувач відділу загального мовознавства.

Серед наукових праць О. Тараненка — монографії «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії» (К., 1980), «Языковая семантика в ее динамических аспектах» (К., 1989), «Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.)» (К., 2015), «Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух» (К., 2021), проспект тлумачного словника нового типу «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (К., 1996), довідник «Словозміна української мови» (Ниредьгаза, Угорщина, 2003), великі розділи в колективних монографіях «Мова і культура» (К., 1986), «Українська мова: 1945–1995» (Ополе, Польща, 1999), «Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten: Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, Ukraine und Schlesien» (Ольденбург, Німеччина, 2013), «Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussische und ukrainisch-russische Rede : Sprachlicher Inzest im Weißrussland und der Ukraine?» (Франкфурт-на-Майні, 2014) та ін. Розробник концепції і співголова редколегії фундаментальної енциклопедії «Українська мова» (К., 2000; 2-ге вид. — 2004; 3-тє вид. — 2007), а також автор близько 150 статей до неї.

Укладач і редактор низки словників української мови (у співавторстві), зокрема академічних «Орфографічного словника української мови» (К., 1994, 2-ге вид. 1999), «Словника синонімів української мови» у 2 т. (К., 1999–2000), нового тлумачного «Словника української мови» у 20 т. (перший заступник голови редакційної колегії та науковий редактор кількох томів) та ін.

Учасник XI — XVI Міжнародних з'їздів славістів. Заступник головного редактора (з 1993 р.), голова науково-редакційної ради (з 2020 р.) журналу «Мовознавство».